Opera omnia Erasmi caute legenda tam multa enim insunt correctione digna, ut vix omnia expurgari possint.

DES. ERASMI ROTERODAMI, [autoris damnati] IN NOVUM TESTAMENTUM ANNOTATIONES,

ab ipso autore iam quintum sic recognitæ, ac locupletatæ, ut propemodum nouum opus uideri posſit. cum expurgatione permissum

PLATO
Pulcherrimum uictoriæ genus eſt, ſeipſum uincere.

BASILEAE IN OFFICINA FROBENIANA
ANNO M. D. XXXV

IN ANNOTATIONES

NOVI TESTAMENTI PRAEFATIO, PRIMAE AEDITIO-
nis quæ fuit An. M. D. XV. cui tamen post admixta sunt quæ-
dam, quæ ad tempus posterius pertinent usq; ad an-
num uigesimum primum uigesimum septimum
& trigesimum quintum. Hoc te lector ne-
scire nolui, ne quid offendaris.

DES. ERASMVS ROTERODAMVS
PIO LECTORI S. D.

QVANQVAM id pro nostra uirili, in ipso statim huius operis uestibulo fecimus, tamē haud abs re fuerit, denuo lectorem commonere paucis, & quid illum in hisce commentariolis oporteat expectare, & quid nobis uicissim ab ipso præstari conueniat. Primum annotatiunculas scribimus, non commentarios, & eas duntaxat, quæ ad lectionis syncerltatem pertinēt, ne quis ut improbus conuiua pro merenda cœnam efflagitet, & requirat à nobis, quod ab argumenti suscepti professione sit alienum. Hanc in præsentia fabulam agendam suscepimus. Proinde ut nobis argumento seruiendũ fuit, ita par est, ut candidus & comis lector ceu commodus spectator, faueat agentibus & præsenti scenæ sese accommodet. Testamentum, quod uocant, nouum omni qua licuit diligentia quaq; decuit fide recognouimus, idq; primũ ad Græcam ueritatem, ad quam ceu fontem si quid inciderit confugere, non solum illustrium Theologorum exempla suadent, uerumetiam toties monent Hieronymus & Augustinus, & ipsa Romanorũ Pontificum decreta iubent: Deinde ad fidem uetustissimorum Latinæ linguæ codicum, quorum duos exhibuit eximius ille diuinæ Philosophiæ mystes Ioannes Coletus, Paulinæ apud Londinum ecclesiæ Decanus, adeo priscis literarum typis, ut mihi ab integro discenda lectio, & in noscitandis elementis fuerit repuerascendum. Tertium præbuit illustrissima uirago Margareta Caroli Cæsaris amita, cuius in hac æditione tertia frequenter adduximus testimonium aurei Codicis titulo, quod totus & auro sit conuestitus, & aureis literis pulchre descriptus. Mox aliquot mirę uetustatis exhibuit Brugis, ut antiquissimum, ita longe celeberrimum Collegium, diui Donatiani. Nam ante, codicem belle castigatum præbuerat collegium Consendonkense, prętér eos quos nobis eruditissimi fratres

 Amorbachij

Amorbachij communicarant. Non igitur ad animi nostri somnium emen/
dauimus quędam, sed ad horum quos recensui codicum fidem, & aliorum
his similium, quos non perinde refert memorare. Postremo ad probatissi/
morum omnium suffragijs autorum, uel citationem, uel emendationem,
uel enarrationẽ, nempe Origenis, Chrysostomi, Cyrilli, Hieronymi, Am/
brosij, Hilarij, Augustini, Theophylacti, Basilij, Bedæ: quorum testimonia
cõplusculis locis in hoc adduximus, ut cũ prudens lector perspexerit certis
in locis nostram emendationem cum illorum iudicio consentire, in cæteris
item nobis habeat fidem, in quibus haud scio an casu factum sit, ut illi nihil
annotarint, aut alioqui suffragati fuerint. Verum quoniam sciebam homi/
num more fieri, ut cum omnibus in rebus, tum præcipue in studijs semper
offendat nouitas, & ueterem illum gustum ac familiarem notamq́;, sicut
aiunt, saliuam pleriq; requirant, deinde perpendens quanto facilius sit, his
præsertim temporibus, emendatos libros deprauare, quàm deprauatos e/
Annotationes mendare, sacris libris recognitis, hos uelut indices annexuimus: partim ut le/
ctori faceremus satis reddita ratione, quid cur mutatum sit, aut certe placa/
remus, si quid forte offenderit, ut uaria sunt mortalium tum ingenia, tum iu/
dicia: partim ut operis incolumitati consuleremus, ne posthac cuiuis in pro/
cliui esset rursum uitiare, quod tantis sudoribus fuerat utcunq; restitutum.
Primum igitur si quid librariorum uel incuria uel inscitia, si quid temporũ
iniuria uitiatum comperimus, id non temere, sed omnia quæ licuit, subodo/
rati, germanæ reddidimus lectioni: si quid obscurius dictum occurrit, illu/
strauimus: si quid ambigue dictum ac perplexius, id explicuimus: sicubi ua/
rietas exemplariorum, aut diuersa distinctio, aut ipsa sermonis ambiguitas
uarios gignit sensus, sic eos aperuimus, ut ostenderemus quid nobis magis
Interpres uetus probaretur, cæterũ lectori iudicium deferentes. Et quanquàm ab interprete
quisquis is fuit, ob inueteratam & receptam æditionem non libenter dissen/
timus, tamen [redacted] Solœcismos euidentes [redacted] submouimus, & ita sermonis elegantiam ubiq;, quantum licuit, secu/
ti sumus, ut nihilo minor esset simplicitas. Neq; piguit, ubi Græci sermonis
uel ἰδίωμα, uel ἔμφασις aliquid habet, quod ad mysterij rationem perti/
net, commonstrare & aperire. Deniq; testimonia ueteris instrumenti, quæ
non pauca citantur, uel ex interpretatione septuaginta, uel ex ipsis Hebræo/
rum fontibus, si quando illorum æditio, cum Hebraica dissentit origine, cõ/
tulimus & excussimus: quanquàm id quidem οὐκ ἄνευ θησέως, ut Græcorũ
habet prouerbium. nihil enim alienius ab ingenio moribusq́; meis, quàm
ad exemplum Aesopicę corniculæ alienis me uenditare plumis. Hac igitur
in parte cum primum hoc opus æderemus, non nihil adiuti sumus opera
subsidiaria

subsidiaria [redacted] quod [redacted]
ipse in literis Hebraicis nondũ eò processeram, ut mihi iudicãdi sumerem
autoritatẽ. Equidẽ haud nesciebam, has minutias & ceu spinas longe plus
habere sudoris q̃ꝫ gloriæ, neqꝫ multũ gratiæ ex hoc genere laboris solere
redire ad autorem, tum lectori magis usui esse q̃ꝫ uoluptati. Verum si nos
tantũ tædij publicæ utilitatis respectu deuorauimus, par est nimirũ, ut le-
ctor item, uel suæ utilitatis causa non nihil molestiæ decoquat, & eum ani-
mum quem nos iuuandis alijs præstitimus, ipse præstet sibi suoqꝫ cõmo-
do. Sunt hæc quæ tractamus minutissima fateor, sed eius generis, ut mino
re propemodũ negocio magna illa tractari potuerint, quę [redacted] Theo
logi magno supercilio, buccis typho crepantibus solent ἐκτραγῳδίζειν.
Ad hęc, eiusmodi, ut ob has minutissimas minutias, & illa maxima fuerint
aliquoties excutienda. Minima sunt, uerũ ob hæc minima, uidemus maxi-
mos etiam Theologos nonnunquã & labi insigniter & hallucinari. Quem
admodum & locis aliquot indicauimus, non uti quenquam insectemur
(qui morbus ab opere Christiano, imò à tota uita Christiana quàm lon-
gissime debet abesse) sed ut paucis exemplis citra cuiusquam cõtumeliam
adductis, nostram fidem lectori probemus, ne quis has ceu nugas contem
nat, quandoquidem re uera iuxta Flacci dictum, hæ nugæ seria ducunt. Horatius
Cur in ciborũ apparatu tam morosi sumus, in cultu minimis etiam offen-
dimur, in re pecuniaria nihil est tam minutum, cuius non habeatur ratio,
in solis literis diuinis displicet hæc diligentia, placet neglectus? Vt ne dicam
interim eam esse rei maiestatem, ut nulla pars tam humilis esse possit, quæ
sit homini pio fastidienda, imò quæ nõ reuerenter ac religiose tractanda.
Humi reptat, inquiunt, in uerbulis ac syllabis discruciatur. Cur ullum eius
uerbum contemnendum ducimus, quem uerbi titulo colimus & adora-
mus? Præsertim cum ipse ne minutissimum quidem Iota, aut apiculum in
tantum abfuturum testatus sit. Infima pars est, quam uocant literam, sed Litera
huic ceu fundamento mysticus innititur sensus. Rudera sunt, sed his rude-
ribus admirandi illius ædificij moles augusta fulcitur. Diuus Hierony-
mus eximios aliquot Græciæ scriptores taxat, quod historico contempto
sensu, suo arbitratu maluerint in allegorijs ludere: seqꝫ ipsum deplorat,
quod calidus adhuc iuuenta, prophetam Abdiam allegorice fuisset inter-
pretatus, cuius nesciret historiam. Vt in uilissima concha preciosum latet
margaritum, ut sub friuola siliqua nobile tegitur granum, ut sub arida mi-
nutaqꝫ tunicula, tam miranda seminis uis latet: ita in uerbis, ut apparet ple-
beis, in syllabis, in ipsis deniqꝫ literarum apiculis, ingentia diuinæ sapiẽtiæ
mysteria condita sunt. Qui miratur, cur spiritus ille diuinus suas opes his
inuolucris tegere uoluerit, idem miretur, cur æterna sapientia pauperis, hu-

milis & contempti damnatiqꝫ hominis personam assumpserit. Vt hæc mi-
Hieronymus nuta sciret diuus Hieronymus, nec Iudæum, eumqꝫ nocturnum asperna-
tus est doctorem, nec ullum fugit laborem. Ob has minutias diuus Augu-
Augustinus stinus, iam episcopus, iam senex, ad puero sibi fastiditas Græcas literas re-
Origenes uersus est. Ob has Origenes, iam canus & senex ceu repuerascens ad He-
bræ linguæ descendit elementa, Catonem etiam illum Romanum supe-
Ambrosius rans. Ad has minutias libēter alludit Ambrosius, resistit Hilarius. Has pas-
Hilarius sim excutit, in his pia curiositate philosophatur, ille nõ ore tantum aureus
Io. Chryso- stomus Chrysostomus. Et Cyrillus hunc secutus, grande mysterium ex articulo
Cyrillus Græco, id est unica literula ὁ, depromit, hinc uelut ineuitabile telum mutua-
tur, quod torqueat in hæreticos. Vt ne dicã interim, quod dum hæc ex pro-
fesso curamus, illa tamen aliquoties obiter aperiuntur. etenim quemadmo-
dum qui sententias enarrant, coguntur aliquoties uerborũ explicare ratio-
nem, ita nos dum in uerbis explicandis uersamur, cogimur interim & sen-
tentiarum uim aperire, Deniqꝫ hæc grauioribus orsis & cœptis iam olim in
Paulum commentarijs præparamus. In quibus fortassis apparebit, utrum
iudicio, an casu ad has minutias descenderim. Sed age, fingat me qui uolet,
nihil aliud præstare potuisse, & uel ob ingenij tarditatem, & frigidum cir-
cum præcordia sanguinem, uel ob eruditionis inopiam, infimam hanc sum-
psisse prouinciam, tamen Christiani pectoris est, qualecunqꝫ officium bo-
ni consulere, quod pia sedulitate præstatur. CHRISTVS coniectum in
gazophylacium à paupercula quadrãtem laudauit, rem per se uilissimam,
animo æstimans offerentis. In re uehemēter præclara, uel extrema functio
splendida est. In regijs, & qui uerrunt, & qui coquunt habētur honesti. Cæ-
terum in domo dei, quæ tandem functio fastidienda uideri potest? Nos ru-
dera cõportauimus, sed ad structuram templi dei. Alij locupletiores, ebur,
aurum, marmor, & gemmas addituri sunt. Nos uiam ante salebris ac lamis
molestam, industria nostra cõstrauimus, sed in qua deinde magni Theo-
logi commodius essedis ac mannis uectẽtur. Nos circi solum æquauimus,
in quo iam inoffensius præclaras illas suæ sapientiæ pompas ædant. Nos
noualem antehac spinis ac lappis incommodũ sarculo repurgauimus, quo
facilius illi felicem exerceant segetem. Nos campum aperuimus, amoliti
quæ obstabãt, in quo qui uolent posthac arcanas explicare literas, uel co-
ludant liberius, uel congrediantur expeditius. Quibus uetus illa theologia
magis arridet, ij magnum habent adminiculum, quò nituntur eluctandi, &
Rursus qui iuxta parabolam Euangelicam dicit, uetus uinum melius est,
huius recentioris Theologiæ studio ueterem negligit, habet is quoqꝫ quo
sua quæ mauult, certius ac fidelius tractet. Et ut nihil hinc accedat commo-
ditatis, nihil certe perditurus est de suo, si hæc accesserint, ijs qui malunt di-
uinas literas è purissimis fontibus, q̃ ex qualibuscũqꝫ riuulis ac lacunis hau-
rire

rire,toties aliunde aliò transfusis, [redacted]
[redacted] Vt gratius eſt pomum,quod tuis manibus ex ipſa matre decerpſeris
arbore,ut dulcior aqua , quã ex ipſa uena ſubſcatentem hauſeris,ut iucun-
dius uinũ , quod ex eo depromſeris dolio in quo primum fuerat cõditum:
ita diuinæ literæ,neſcio quid habent natiuæ fragrantiæ,neſcio quid ſpirant
ſuum ac genuinũ, ſi eo ſermone legantur,quo primũ ſcripſerunt ij,qui par-
tim è ſacro illo ac cœleſti hauſerunt ore , partim eiuſdem afflati ſpiritu no-
bis tradiderunt . Si Chriſti ſermones extarent Hebraicis aut Syriacis,hoc
eſt, iiſdem uerbis proditi quibus ille locutus eſt , cui non cordi foret in illis
philoſophari,& non ſolum uerborum uim ac proprietatem, uerum ſingu-
los etiam apices excutere ? Certe quod huic eſt proximũ habemus, & ne-
gligimus. Si quis oſtentet Chriſti ueſtem,aut pedis ueſtigium, procumbi-
mus,adoramus,exoſculamur. Atqui ut uniuerſas illius ueſtes,& totam ma
ternæ domus ſupellectilem proferas,nihil eſt quod Chriſtum expreſſius,
efficacius , abſolutius referat, exprimat, repræſentet quam Euangeliſtarum &
Apoſtolorũ literæ. Proinde ſi cui aut nõ licet,aut nõ libet,in his ſacris uerſa
ri delicijs,certe ne obſtrepat , ne obturbet,ne inuideat meliora conantibus.
Amplectantur ipſi quod amant,habeant,fruantur. Nemo uetat. Nos illis
hæc nõ ſcripſimus. Sed erunt è diuerſo quibus hæc admodũ pauca uidean
tur,& malint nihil cum æditione uulgata cõuenire. Verũ non hoc egimus,
ut ſermo politior eſſet,ſed ut emendatior ac dilucidior: nec erat hic in ſcyr-
po,quod aiunt,quærendus nodus. Quin illud potius optandum eſt omni-
bus,ut nihil uſquã ſit obuiũ in ſacris literis,quod hanc operam poſtulet. In
Euangelijs , quoniã per ſe dilucidus ac propè ſemet explicans hiſtoriæ te-
nor ſimplici & inaffectato ſermone profluit,ne fieri quidẽ potuit,ut admo
dum multa uitiare potuerit,uel interpres uel librarius. Quanquam hæc ipſa,ſi
quis ad ſummã expendat,nimiũ etiam multa ſunt,illic ubi nullũ oportebat
ſubeſſe ſcrupulum. Cæterũ in epiſtolis Apoſtolicis ob ſermonis pariter &
ſententiarũ obſcuritatem,plura neceſſe fuit immutare . Nos interim adno-
tandi diligentiam ita moderati ſumus , ut nec ſuperſtitione moleſti, nec in
diligentia diminuti uideremur. Rem autem omnem quàm potuimus pau-
ciſſimis uerbis indicauimus magis quàm explicuimus , ne negocio ſuapte
natura parum amœno,loquacitatis quoque tædium adderemus . Pium eſt
opus,Chriſtianum eſt opus. Proinde te quæſo lector optime, ut tu quoque
uiciſſim pias aures,& Chriſtianũ pectus ad legendũ adferas. Ne quis hæc
eo animo in manus ſumat , quo fortaſſis ſumit noctes Gellianas aut An-
geli Politiani miſcellanea,uidelicet quo neruos ingenij , uim eloquentiæ,&
eruditionem retruſam uelut ad Lydium exigat lapidem . In re ſacra uerſa-
mur,& in ea re,quæ ſimplicitate puritateque potiſſimũ eſt orbi commenda
ta.In qua ridiculum ſit humanã eruditionem oſtentare uelle , impium hu-
manam

manam iactare eloquentiam,quam etiam ſi forſan adeſſet,diſſimulare con
ueniebat,ne quis merito poſſit obijcere τὸ,ἐν φακῆ μύρον. Simplici puroq́;
ſtudio tradidimus hæc Chriſtianis auribus, quo poſthac in ſacroſancta
hac philoſophia,& plures uerſarentur,& lubentius, deniq́; ut minore cum
negocio,ita maiore cum fructu.Chriſtum ipſum,quo teſte & adiutore mo
limur hæc,parũ mihi propicium imprecor, niſi ex hiſce laboribus adeo ni-
hil uenamur emolumenti,ut magnam etiam certamq́; rei pecuniariæ iactu
ram ſcientes ac uolentes acceperimus. Porrò famæ dulcedine tantum ab-
eſt ut titillemur,ut ne nomen quidem noſtrum fuerimus aſſcripturi,ni ueri-
ti fuiſſemus, ne hac ratione operis minueretur utilitas: quod apud omnes
ſuſpecta res ſit liber ἀνώνυμος. Nos ad utrũq́; iuxta parati ſumus,ut uel ra-
tionem reddamus ſi quid recte monuimus,uel ingenue confiteamur erro-
rem,ſicubi lapſi deprehẽdimur.Homines ſumus, & humani nihil alienum
à nobis eſſe ducimus. Hoc igitur animo cum ego dederim hæc optime le-
ctor,fac ut tu quoq́; ſimili accipias. Ea res utriq́; noſtrum commodo futu-
ra eſt.Nam & tu plus capies utilitatis, ſi libenter & candide quod donatur
acceperis,& me mearum uigiliarum minus pœnitebit, ſi cognouero bonis
uſui fuiſſe.Quod ſi quis exiſtet,uel adeo præfractus ac moroſus, uel adeo
durus & iniquus,ut nullis incantamentis deliniri queat,ab hoc certe uel pre-
cibus impetrare nitar,ut illud ſaltem æquitatis tribuat pijs ſtudijs,quod tri-
bunalia tribuunt parricidis & ſacrilegis.Illic turpe iudicatur,ſi cognitionem
Calculi ne cognitionem anteuertant
anteuertant calculi, nec pronunciatur, niſi cauſa diligenter excuſſa. Legat
prius ac inſpiciat, deinde ſi uideatur, damnet ac reijciat. Superbum eſt de
libro ferre ſententiam,quem non intelligas,ſuperbius & de eo quem
ne legeris quidem. Vale lector quiſquis es, quem etiam atque
etiam rogo, ut ſi quid fructus è noſtris excerpſeris lucu-
brationibus, officij memor ſicuti Chriſtiano di-
gnum eſt, me uiciſſim pijs uotis Chriſto
commendes,à quo uno ſolidum
laboris huius præmium
expectamus.

IN NOVVM TESTAMENTVM, PRIMVM AD GRAECAM VERITATEM, DEINDE ad uetustissimorũ Latinæ linguæ codicum fidem, postremo ad probatissimorũ scriptorum citationẽ & enarrationẽ quartum iam diligenter recognitũ, cumq; suis collatum fontibus, adnotationes DES. ERASMI ROTERODAMI, in quibus aperitur quibus locis nostra uulgata æditio, cum Grecorũ uoluminibus, uel congruat, uel dissonet, [redacted], ubi castigatior. [redacted]; quod obscurum, explanatur: quod anceps & impeditum, expeditur: [redacted]. Et non solum id agitur, ut castigata sit lectio sed ne in posterum quoq; facile deprauari possit.

Euangelium quid Græcis

EVANGELIVM secundum Matthæum) ἐυαγγέλιον Græce sonat bonum nuncium. Quanq; Homerus in Odyssea hoc uerbo est usus, pro premio quod dari solet letum adferenti nunciũ. Igitur historiam euangelicã, nec prophetiam uocauit, nec aliud simile: sed rem nouam, nouo uocabulo signauit, quemadmodũ & Christus apostolis uocabulum innouarat.

Titulus initiũ libri, more prophetico

Liber generationis) Nominatiuus est absolute positus, ceu uice tituli. Nam Matthæus, & Marcus, ꝓphetico more ingressi sunt euangelicam historiam: siquidem prophetæ solent à titulo exordiri: Visio Esaiæ filij Amos. Et, Verba Hieremiæ filij Helciæ. Ita & Marcus: Initium euangelij Iesu Christi. Quanq; uideo Herodotũ ad consimilẽ modum suam exorsum historiam: Ηροδότου ἁλικαρνασσῆος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε: Et Lucianum libellum de Astrologia, Ἀμφί τε οὐρανῶν, ἀμφί τε τῶν ἀστέρων ἡ γραφή. Vt appareat gentis etiã fuisse consuetudinẽ. Quanq; hic titulus non est uniuersi argumenti: nec enim cõplectitur summam historiæ euangelicæ, sed initium ac fontem duntaxat.

Filij dicuntur omnes posteri

Filij Dauid, filij Abraham) υἱοῦ δαβίδ, υἱοῦ ἀβραάμ. Græcus sermo non nihil habet ambiguitatis: potest enim hic esse sensus, filij Dauid, qui Dauid fuit filius Abrahæ: Potest & sic accipi, ut intelligatur Christus esse filius utriusq;. Porrò filium uocat nepotem: quemadmodũ fratres uocãt Hebræi, non solum ijsdem prognatos parentibus sed & aliâs ex eadem generis serie propagatos. Illud obiter adnotandum, Matthæum genealogiæ recensionem accõmodasse, ijs quibus scripsit hoc euangeliũ. Scripsit enim Hebræis, nimirum ut creditur Hebraice, quorũ affectibus sciebat fore gratissimũ, si perspexissent Christum esse filium Abraham ac Dauid, quorũ memoria apud illos erat sacrosancta: & ad quos de Christo præcesserat pollicitatio. Contra Lucas, quia gentibus scripsit euangeliũ, ab Adam ad ipsum usq; deum, porrigit genealogiæ seriem. ut intelligerent Christi gratiam, non ad Iudæos solum, sed ad uniuersum quoq; mortaliũ genus pertinere. Indicauit hoc & Chrysostomus. Porrò Dauid priorem nominat: non solum ob id quo cõmodius citraq; repetitionem genealogiæ series texeretur, quam causam reddidit diuus Hieronymus: uerumetiam quod huius esset apud Hebræos & recentior, & celebrior memoria, quod adfert Chrysostomus.

Euangelium Mathæi an Hebraice scriptum

Genuit Isaac.) ἐγέννησε τὸν ἰσαάκ. Græcus interpres, quisquis is fuit. Nam autore Hieronymo, constabat olim hoc euangeliũ à Matthæo scriptum Hebraice fuisse, quod tamen Chrysostomus non audet asseuerare: Sed dicitur, inquit, quod quantumuis constet, ego tamen malim extare quàm constare. Etiam si sunt qui putent à Ioanne uersum in lingua Grecam. Etenim quantum ipse memoria consequor, nusquã Hieronymus euidenter indicat se uidisse Matthæi euangeliũ Hebraice scriptum, maxime cum profiteatur se quatuor euangelia ad Græcam ueritatem emendasse, cumq; in hoc unum scripserit cõmentaria. Tum quod in hoc euangelio non pauca citentur ex libris ueteris testamenti, quæ uideantur ab ipsis fontibus dissidere. Vt uel hæc occasio compulsura fuerit Hieronymũ, ad archetypum Matthæi confugere: maxime cum id alijs in locis frequenter, non admodum graui de causa soleat, gaudeatq; facere. Porrò quis ex Hebraico sermone uerterit in Græcum, ne id quidem ullo modo cognitũ. Adeo uacabat illa ætas omni ambitione. Sed ut cœperã, quisquis

fuit interpres, Hebraicis nominibus diligenter suos addidit articulos: ut quoniã barbarica sunt uocabula, nec ulla casuũ inflexione uariãtur, lector hoc modo sexum & casum posset distinguere, τὸν ἰσαὰκ, ἐκ τῆς θάμαρ. Iam illud minutius uideri poterat, quàm ut admoneretur, nisi nunc potissimũ in eo negocio uersaremur, uariare Græcos codices, in quibusdã

N. ephelcticõ

addi ν. ἐφελκτικὸν, in plerisq; non addi. ἐγέννησε non ἐγέννησεν. Siquidem Attici perpetuo addunt, siue sequatur consonans, siue uocalis, Iones contra. Argumento est illud apud Aristophanẽ in Pluto, Καὶ μάντις, ὥς φασιν, σοφός. Etenim si φασὶ legas non constabit metri ratio. Posterioris exemplum est illud Homericũ: ἠτίμησ᾽ ἀρητῆρα, pro ἠτίμησεν ἀρητῆρα. Et quod passim est apud Græcos ἔσθ᾽ ὅτε pro ἔστιν ὅτε. Proinde nõ est quod ea res magnopere moueat lectorem, siue reperiat additum ν, siue secus. Etiamsi nos cõmunem Græcorũ linguam in hoc secuti sumus, addito ν, quoties sequitur uocalis, omisso quoties sequitur consonans: præsertim cum uideremus in hoc plerosq; Græcorũ codices consentire.

Hebræã aspirationẽ Græci exprimunt per χ

De Thamar.) ἐκ τῆς θάμαρ. De Rahab ἐκ τῆς ῥαχάβ. Mirum cur interpreti Latino magis placuerit præpositio de quàm ex. Quis enim dicitur genuisse aut suscepisse filium de illa, ac non potius ex illa? Non quod nesciam alicubi reperiri de, positum pro ex apud probatos autores. Verum & uitandum arbitror, quod est inusitatum: & stultum fuerit si quis putet hoc passim licere, quod uno aut altero loco sibi perm[illegible]it scriptor aliquis. Quis enim ferat si quis dicat, Cognoui de literis tuis, cum Latine dica[illegible]is, Cognoui ex literis tuis. Cæterum Græci, quoniã non habent quo aspirent uocalem, nisi in principio dictionis, Hebraicam aspirationem ח, quomodo possunt exprimunt per χ, sic, רָחָב ῥαχάβ. Et ad eundem modum hodieq; sonant Iudæi, sicuti narrant, Hispani eam literam. Certe Rachab scriptum

Margareta Caroli Cæsaris amita

comperi in bibliotheca illustrissimæ D. Margaretæ, fœminæ supra sexus modũ, omni uirtutum genere cumulatæ, planeq; dignæ & Maximiliano patre, & Philippo fratre, & Carolo Cæsare, Ferdinandoq; nepotibus: quorũ alterum eò felicitatis euexit fauor numinis, ut uix ab homine sit optanda maior felicitas; alter sic ornatus est omnibus heroicis, uereq; regijs dotibus, ut nulla possit accidere tam ingens fortuna, quæ ueris & proprijs illius bonis non uideatur inferior. Atq; utinam exemplum Margaretæ uel uiri imitentur, malintq; quod datur uacui temporis à negocijs, lectione bonorũ uoluminũ consumere, quàm lusibus aut inanibus fabulis terere. Codex est insignis, totus aureis conscriptus literis. Seruatur Mechliniæ, si quis forte uolet fidei meæ periculũ facere. Indicauit & hoc Hieronymus alicubi. Theophylactus dubitare uidetur, an hęc fuerit Rhaab quæ exceperit exploratores Hebræos Hierichonte, sic enim loquitur, putant quidam.

Dauid cur solus cognominetur rex

Dauid regem.) Interpres addidit articulum τὸν βασιλέα, ueluti discernens eum ab alio quopiã Dauid, qui non fuerit rex: uel hoc agens, ut hic insignite rex intelligatur: cum alios multos reges cõmemoret, nulli tamen asscribens regij cognominis honorem. At mox cum Dauid repetit, inculcat ad eundem modum regis cognomen articulo præmisso, ut recentem illius ac celebrem apud Iudæos memoriam, tituli quoq; honore cõmendaret. Porrò si ideo addidit articulum, quod hic primus omnium rex fuerit eorum qui recensentur in genealogia, sufficiebat addere βασιλέα, sine articulo.

Bersabeæ nomen cur non ponatur

Ex ea quæ fuit Vriæ.) ἐκ τῆς τοῦ οὐρίου, id est, Ex uxore Vriæ, siue ex ea quæ fuerat uxor Vriæ. Nam in huiusmodi Gręcus articulus fungitur uice nominis quod subauditur. Cum autem paulopost uertat τὸν τοῦ ζεβεδαίου, filium Zebedæi: quemadmodum scriptum comperi in nonnullis exemplaribus: quæ tandem erat religio hic uertere uxorem Vriæ? Illud adnotandum, cur maluerit hac nota signare Bethsabee, quàm proprio uocabulo, siue quod res ipsa notior esset ipso mulieris nomine, siue quod ad mysterium Christi & ecclesiæ pertinebat, eius facti refricuisse memoriam.

In transmigratione Babylonis.) A nobis quidem satis percipitur sensus, sed quibus ex Hebræorũ annalibus cognitum est Iudæorũ gentem per Nabuchodonosor regem, Babylonem ductam fuisse captiuam, ac rursus per Esdram suis sedibus restitutam. Cæterum ex his uerbis, nihil aliud intelligi potest, quàm uel Babylonem ipsam aliquò demigrasse, uel Babylonẽ alios aliquò traduxisse, si transmigrationẽ usurpes actiue. Atqui sermonis usus in hoc adhibetur, ut per eum cognoscant, discantq; rem, ij quibus antea fuerat incognita, non ut agnoscamus, ac diuinemus, quod prius noueramus. Recte monet Fabius amphibologias

logias esse uitandas, quoad fieri potest, etiam si sensus nihil recipiat ambiguum: Veluti si quis dicat, Video struthiocamelum deglutire ferrum. Nec enim periculum est, ne ferrum deglutiat struthiocamelum. Id igitur multomagis cauendum, quoties aut anceps redditur sententia, aut absurda, aut nulla. De quo diligenter admonet Augustinus libro de doctrina Christiana tertio. Verti poterat. Posteaq; demigratū erat Babylonem, &, Cum demigrasset Babylonem, aut, posteaq; deducti fuerant Babylonem: si cui placet μετοικεῖν usurpare transitiue, aut, In demigratione Babylonica. Quanq; planius etiā erat in exilio seu captiuitate Babylonica, &, Post exilium aut captiuitatē Babylonicam. Siquidem euangelista, rei acerbitatem, uerbi lenitate temperauit, captiuitatem & exilium, demigrationem appellans μετοικεσίαν, quod cōuenit & in eos, qui sua sponte sedes ac domicilia mutāt. Et hoc quoq; tempus quod actum est apud Babylonios imputari in rationem genealogiæ putat Chrysostomus. Porrò transmigrandi uerbum est apud Suetonium in Tiberio Cæsare: tametsi demigrare Latinius est, quemadmodum idem dixit, transportauit, pro deportauit.

Amphibologia omnis uitanda

Transmigratio pro exilio

Iechonias genuit Salathiel.) Admouet diuus Hieronymus, si Iechonias hic ad finem superioris τεσσαρεσκαιδεκάδος referatur, in proxima non esse quatuordecim, sed tredecim duntaxat: Vnde putat hunc Iechoniam, qui est pater Salathiel non fuisse filium Iosiæ, quem in proxima serie penultimū recensuit, sed illius Iechoniæ filium. Cæterum Iechoniam uocari, qui idem uocetur Iehoiachim: uerum patrem à filio distingui duabus literulis. Nam illum יְהוֹיָקִים Iehoiakim dici per ק &, ם, id est, per k & m: hunc יְהוֹיָכִין Iehoiachin per ב ch & ן n. Tametsi fatetur, hanc scripturæ differentiam apud Græcos, pariter ac Latinos scriptorum uitio, & longitudine temporū prorsus esse confusam: alioquin & בַּת־שֶׁבַע Bathscheba pro Betsabee dicendum, unde ne nos quidem quicq; ausi sumus immutare.

Iechonias idē Iehoiachim

Hebræa, longe aliter scribūtur à græce scribentibus

Virum Mariæ.) τὸν ἄνδρα μαρίας. Dicere poterat & æque Latine, & haud scio an uerecundius, maritum Mariæ. Etiam si non sim nescius, & apud Latinos inueniri uirum pro marito. Nam hæc affinitatis sunt nomina, non coitus. Quod si quis abhorret à uocabulo mariti, audiat Augustinū ita loquentem libro aduersus Faustum xxiij. Primo, inquit, quia maritus eius fuerat, propter uirilem sexum potius honorāda persona. Neq; enim quia concubitu non permixtus, ideo non maritus. Porrò quæ Valla cauillatur hoc loco de Maria & Mariam, minutiora iudicaui, quàm ut his lectorem uoluerim onerare. Præsertim cum si qui forte requirant, ab illius commentarijs per nos olim æditis petere possint.

Vallæ annotationes

De qua natus est Iesus.) ἐξ ἧς ἐγεννήθη. Ex qua genitus fuit Iesus. Est enim passiuū eius uerbi, quod toties uertit genuit ἐγέννησεν. Nihil enim est quod quenquā moueat ille scrupulus, improprie dici gignere mulierem, cum idoneis argumentis declarauerit Valla, tum apud Græcos, tum apud Latinos gignere & gigni, tam mulieri competere, quàm uiro. Nec abs re ridet hoc in loco quorundam inscitiam, qui uelut oraculum pronunciant discrimen inter has duas præpositiones, de & ex: quasi sic loquendum sit perpetuo, conceptus de spiritu sancto, natus ex Maria uirgine, cum apud Græcos eadem sit prępositio ἐξ, quam interpres suo arbitratu nunc de uertit, nūc ex, utcunq; uisum fuerit. Certe hic locus palàm refellit friuolam & commentitiam illorum distinctionem.

Gignit & mulier

Qui uocatur Christus.) ὁ λεγόμενος χριστός. Quoniam apud Hebræos plures fuerunt huius nominis, ut Iesus filius Naue, & Iesus sacerdos, idcirco cognomine addito discreuit à cæteris. Quanq; uideo doctos aliquot in hac esse sententia, ut existiment seruatoris nostri Iesu nomen nōnihil diuersum esse, à ducis Iesu & Iesu sacerdotis uocabulo, quod Hebræis scribitur יְהוֹשֻׁעַ. Cæterū nostri Iesu nomen ijsdem scribi literis, quibus olim ineffabile dei nomen signabatur, interposita una duntaxat consonante Sin. Quod utinā tam doceri possit solidis argumentis, quàm dictu plausibile est & gratiosum auribus Christianorū. Optarim equidem uel hanc unam ob causam extare euangelium Matthæi uerbis & literis Hebraicis scriptum. Quod si esset, nil negocij foret, hanc de nomine Iesu opinionem, uel refellere, uel astruere. Porrò Christus Græce unctum significat, quo uocabulo Hebræi signant regem: quod apud illos inungi soleant, qui regni susciperent honorē, atq; hoc nomine suū illum nimium iam diu expectatū appellant מָשִׁיחַ Messiah Hebræi, uno uocabulo, simul & regis & sacerdotis dignitatem explicantes. Nam utriq; cōmunis est unctio, & utraq; dignitas uni cōpetit Christo. Illud tametsi leuiculū est, tamen obiter admonuisse, non abs re

Christus Græce, Meßiah Hebraice, unctus Latine

a 2 fuerit,

...ste non ...iste punn ciandum

fuerit, clericorũ uulgus in templis primam Christi syllabam exilem sonare, hoc est, per capi pa, non per chi: ut quoties Christum uocandi casu cõpellant, cristas alloqui uideantur, non Christum. Atqui non offenditur ille barbarismis, fateor, at idem non delinitur. Detur sanè uenia, ijs qui per inscitiam simpliciter errauerint, At si iure optimo tantum honoris defert ecclesia huic nomini, ut eo pronunciato, corpus inflectat, caput aperiat, genua curuet, qui sit piæ mentis, non grauabitur, opinor tantillum operæ sumere, ut uoces illas sacrosanctas, quantũ in ipso est, integre, & emendate pronũciet. Et sicuti Christianæ mansuetudinis est, non acerbius insectari, conuicijs ue percellere simpliciter errantium imperitiam, nec in huiusmodi leuiculis erratis atroces mouere tragœdias: ita rursus Christianæ simplicitatis est, eruditiorũ monitis libẽter obsequi. Alioqui si quis admonitus obstinate persistat in erratis, ac monitorẽ cui gratiã debebat, ultro rideat & incessat: atq; id deniq; postulet, ut illi secum errent potius, hoc est, ut uidentes cæcum sequantur errantem, citius quàm ipse errorẽ mutet, quis non intelligit quantũ hic absit ab illa Christiana simplicitate, cui uenia debebatur? Et si deus odit fastuosam peritiam, quantopere tandem credimus illum auersari superciliosam, & intractabilẽ inscitiam? Non ferant ipsi, si quis pro Petro Phetrum, aut pro Philippo Pilipphum appellet: nec aliam ob causam id non ferant, nisi quia sic ipsi non soleant loqui. Et tamen in ijs, in quibus fœdior est lapsus, admoneri se non patiuntur.

Omnes generationes.) πᾶσαι γενεαί. Græca uox πᾶς anceps est ad omne, ad quidlibet & ad uniuersum, unde hic magis quadrabat uniuerso, quandoquidẽ significat rei summã.

Cur in genealogia præteriti quidam. Genealogia seruatoris quosdã prætermittit

Generationes quatuordecim.) Origenes in cõmentarijs quos scripsit in epistolam ad Romanos, & diuus Hilarius in expositione canonis in Matthæum, indicant à Dauid, usq; ad id temporis, quo deducti sunt Babylonem, non quatuordecim, sed septemdecim deprehendi generationes: idq; neq; mẽdacio, neq; negligentiæ uitio, sed consulto factum, ut tres in medio generationes præteritæ fuerint. Nam iuxta Matthæũ Ioras genuit Oziam, cum is quartus ab illo sit. Siquidem ut refertur libro Regum quarto, Ioras genuit Ozochiam, Ozochias Ioan, Ioas Amasiam, Amasias Oziam, quem eundem nonnunquã & Azariam uocant. Origenes contemnit literam, idq; facit suo more. Hilarius ideo putat præteritas, quod Ioras ex gentili fœmina suscepisset Ozochiam. Præterea quia per prophetam erat prædictum, non sessurum in throno regni Israëlis, usque ad quartam generationem, labem ethnici generis, euangelista uoluit abolere silentio. Sed hæc ad institutum proprie non pertinent, præsertim cum consentiant omnium Græcorũ & Latinorũ exemplaria. Nam quod scribit Hilarius in quibusdã inueniri codicibus, de Regum libris sentit opinor. Verum hac de re diligentius tractat diuus Hieronymus hunc enarrans locum. Illud expendat diligens lector, qui conueniat hic euangelistam offensum fuisse quorundam impietate, cum ante Ruth posuerit & uxorem Vriæ, & Rahab scelere nobiles fœminas.

Generatio uox ambigua

Christi autem generatio.) ἡ γέννησις. Mea sententia rectius erat natiuitas quàm generatio, uel ob id quo uitaretur amphibologia: etiam si nobis non est ambiguum. Alioqui generatio non solum ad nascentem, uerumetiam ad generantem pertinet. Et Latinius erat, Sic habebat quàm sic erat, sensu nihil immutato. Leuiculum est, quod in Græcis codicibus habetur Iesu Christi, τοῦ δὲ Ἰησοῦ χριστοῦ. Suspicor autem additum Iesu, uel à scriba, uel ex consuetudine recitationis ecclesiasticæ. Nam neque Chrysostomus quicquam attingit de nomine Iesu, cum de Christo hoc est Messia, faciat mentionem. Et ad contextũ sermonis non perinde congruit additum Iesu nomen. Sic enim habet: Et à transmigratione Babylonis usque ad Christum generationes quatuordecim. Christi autem generatio sic erat. Repetitur uox Christi è proximo. Eleganter autem hac ceu pręfatiuncula excitauit auditoris animũ, rem inauditam ac prodigiosam narraturus.

Iesu nomen additum uidetur

γὰρ particula connectens orationem

Cum esset desponsata.) Deest apud nos coniunctio γὰρ, id est, enim. μνηστευθείσης γάρ. Quanquam ea nihil habet momenti, nisi quod narrationem cum pollicitatione pręcedenti connectit. Est autem apud Græcos uox ei rei quam declarat accõmodatior, magisq; peculiaris. Siquidem illi μνηστῆρας uocãt, qui puellæ nuptias ambiunt, qui Latinis dicũtur proci. Et μνηστεύειν tradere sponsam proco.

Mater Iesu Maria.) Mater eius est Græce. Nam Christi paulo aute meminit, ne uideatur de alio quopiam ordiri sermonem, τῆς μητρὸς αὐτοῦ. Atque ita scriptum legitur in peruetustis

uetustis Latinorū exemplaribus, nominatim in duobus, quæ mihi in secunda recognitione aderant, Paulino & Corsendoncensi. Itidem in aureo codice Margaretæ, consentientibus quatuor uetustissimis exemplaribus, quæ nobis præbuit collegium diui Donatiani Brugis. Et ad eum modum citat Origenes in homilia, quæ uulgo legitur in cultu ecclesiastico, uarijs nominibus explicans uim eius pronominis eius. Neq; secus legit Chrysostomus homilia in Matthæum quarta, cumq; hoc Theophylactus.

Exemplaria uetustißima

Priusquā conuenirent.) πρὶν ἢ συνελθεῖν. Verecunde significat coniunctionē uxoris & mariti. Alioqui conueniunt potius qui concordant, aut qui in eundem congregantē locum. Congredi tamen & congressum legimus pro consuetudine mariti & uxoris. Quanquā & coire quondam uerbum uerecundū, postea factum est usurpatione parum castum. Eos uero qui ex hoc loco sumunt ansam insaniendi, ut dicant Mariam postea more uulgari fœminarū peperisse filios, abunde refellit Hieronymus scribens aduersus Heluidium, & Chrysostomus hunc edisserens locum. Deniq; suffragatur & Laurētius exemplis aliquot ex ethnicorum quoq; libris in medium adductis. Nam id additum est ab euangelista, non ut quod secutū esset significaret, sed ut inusitatæ rei miraculū aperiret. Perinde quasi dicat aliquis, iudices de causa pronunciasse priusquā causam cognoscerēt: cum iuxta solennem morem prius audiant iudices quàm ferant sententiā. Qui sic loquitur, nō hoc sentit, iudices cognouisse causam, posteaq; tulerint sententiā. Vt igitur illic priusquā causam cognoscerent, nihil aliud est quàm non cognita causa, & citra causæ cognitionem: ita hic priusquā coirent, nihil aliud est, quàm sine congressu connubiali, siue absq; coitu. Cæterū ut res est gesta, ita narrat euangelista, non ut ipse nouerat. Nondum intelligebat Ioseph mysteriū: grauidam uidet: congressum non intercessisse nouit, & idcirco nondum euangelista pronunciat uirgineum esse conceptū, donec angelum id aperientem producit. Quis enim hominū suspicaretur, mulierem e spiritu cœlesti concepisse fœtum humanū? Sed minus offendiculi habiturus erat sermo, si uertisset per præteritū tempus, Priusq; conuenissent, siue ut nos uertimus, priusquā congressi fuissent. Siquidem mollius est, priusquā cognouissent causam, damnauerūt reum, quàm priusq; cognoscerēt. Iam enim magis uidetur cognitio sequutura.

Conuenire pro coire

Heluidianorum error

Priusquā quo modo accipiendum

Inuenta est in utero habens.) εὑρέθη. Cur non potius deprehensa est, aut certe reperta? Nam inuenimus quod quærimus, Deprehendimus, quod latebat, præsertim in flagitijs. Reperimus, uel casu obuia, uel præter spem oblata. Porrò participium ἔχουσα uice uerbi infiniti positum est. Deprehensa est habens, pro eo quod est, Deprehensa est habere. Annotauit super hoc uerbo nōnihil & Chrysostomus homilia quarta, significans id reperiri, quod nouum præter spem, ac præter expectationem compertum sit. Mirum est autem quam ob causam interpretē Latinum, delectauerit ea περίφρασις, In utero habens, pro grauida, siue prægnante: cum hæc non solum idem significent, sed & uerecundius. Nam ferre uterum dicunt Latini. Quanq; enim in utero habere Græcis eleganter & usitate dicitur, at Latinis non itidem. Proinde Mattheus, aut huius interpres Græcus eleganter dixit, ἐν γαστρὶ ἔχουσα. Quandoquidē Athenæus libro Dipnosophistarū decimo scribit hunc in modum de Ischomacho mimo: Καὶ πτωχῆς τινὸς τῆς γαστέρος πονούσης, ἐπεὶ ὁ ἰατρὸς ἐπυνθάνετο, μὴ ἐν γαστρὶ ἔχει, πῶς κύειν, τριταία μὴ βεβρωκυῖα, id est, Et cum pauperculæ cuidam doleret uterus, ac medicus interrogasset, num in utero haberet, qui possit, inquit, cū triduo nihil ederit. Cauillū in hoc est, quod cum medicus sentiret, num grauida esset mulier, mimus ex ambiguo sumpsit ansam iocandi. Item Herodotus libro 3. scribit Cambysen regem Persarū, aduersus sororem & eandem uxorē θυμωθέντα ἐπιπηδῆσαι αὐτῇ ἐχούσῃ ἐν γαστρὶ καὶ ἐκτρώσασαν ἀποθανεῖν, id est, cōmotum irruisse in eam quum esset in utero habens, ac aborsu facto mortuam esse. Verū de hoc mox paulo plura dicemus.

Inuenire, reperire, deprehendere, parū eleganter positū

Iocus mimi ex Athenæo

De spiritu sancto.) ἐκ πνεύματος ἁγίου, id est, e spiritu sancto. Nihil est enim quod nos moueat factitia quorundam differentia, Quanquam hic quoq;, loco uiri positus est spiritus sanctus. Siquidem lector audiens illam cum marito non fuisse congressam, & iam terre uterum, statim cogitaturus erat, ex quo igitur alio uiro? Proinde mox excludit hanc cogitationem, non ex uiro, inquiens, sed ex spiritu sancto. Illud perpendat uelim, prudens, ac uigilans lector, num hoc loco locus sit distinctioni diui Augustini, quam tradidit libro de natura boni, quem scripsit aduersus Manichæos capite uicesimo sexto. Ex aliquo recte

Ex & de quid differant

dici, quicquid de illo ſit, at non retrorſum. Ex deo ſiquidem omnia ſunt, uelut ab autore,
at non de deo, quod res conditæ, non ſint participes ſubſtantiæ diuinæ. Sed humanus ille
fœtus, quatenus erat humanus, iuxta prædictam diſtinctionem accommodatius, opinor,
dicetur è ſpiritu ſancto, quàm de ſpiritu ſancto. Certe apud Græcos eadem eſt præpoſitio,
quam nos nunc de, uertimus, nunc ex.

Cum eſſet uir iuſtus.) δίκαιος ὤν. Quoniam Græcus ſententiam extulit per participiũ,
liberum nobis reliquit, addere coniunctionẽ, quæ cõmodiſſime faceret ad ſenſum. Sed hæc
uox cum, magis aliquoties ſonat aduerſum quiddam. Vt cum ſis pauper, tamen faſtu tur/
ges. At hic ceu cauſam adducit, cur noluerit illam traducere, quod iuſtus eſſet. Quaſi di/
Iuſtus pro bono xiſſet, Ioſeph eo quod eſſet uir iuſtus noluit eam infamare. Mire uero iuſtum uocat, ob id,
quod in ius trahere noluerit, neꝗ punire, quod lex punire iubet. Iuſtum autem uocat, non
ob unam uirtutem, quæ prima eſt inter quatuor morales, ſed ob abſolutam omnibus nu/
ἀδικία pro omni peccato meris probitatem. Sic Ariſtoteles in Ethicis, Iuſtitia, inquit, in ſeſe uirtutem amplectitur
omnem, & ἀδικίαν pro quouis peccato uſurpant ſacræ literæ. Subnotauit hoc Chryſoſto/
mus. Nam prorſus raræ cuiuſdam ac prodigioſæ probitatis erat, cum ſponſæ tumentem
uterum, & indubitata conceptus ſigna uideret, nec expoſtulare cum uxore, nec queri apud
affines, nec zelotypia diſcruciari, nec in ius ire, & ad pœnam rapere, ſed ſuos æſtus apud ſe
duntaxat premere: tantum in animo ſecum de ſecreto diuortio cogitare. Grauidam uide/
bat & myſterium, ut dixi, nondum nouerat, quod mox ab angelo diſcit.

Nollet eam traducere.) παραδειγματίσαι, Illud demiror hoc loco, qui factum ſit, ut in/
terpreti Latino, ſermonis politiem aliâs negligere ſolito, tam elegans uerbum in mentem
uenerit. Nam ad uerbum uertendum erat exemplificare, ſiue per periphraſim, exemplum
facere. Siquidem elegantior uſus huius uerbi fuit in cauſa, ut celebres aliquot Theologi
Petrus Lombardus notatus lapſi ſint hoc loco. Quorũ de numero eſt haud aſpernandus theologus Petrus Lombardus
ῥαψῳδὸς eius operis, quod uocant Sententiarũ: quem arbitror equidem & probum fuiſſe
uirum, & ut illa ferebat ætas, eruditum. Atꝗ utinam illius labor tam feliciter ceſſiſſet orbi
Chriſtiano, quàm ab illo ſuſceptus eſt pio ſtudio. Siquidem apparet illum hoc egiſſe, ut ſe/
mel collectis quæ ad rem pertinebant, quæſtiones omnes excluderet. Sed ea res in diuer/
ſum exijt. Videmus enim ex eo opere, nunquã finiendarum quæſtionum, non examina,
ſed maria prorupiſſe. Is in quarto ſententiarũ libro ſemel atꝗ iterum ſic uſurpat hoc uer/
bum, quaſi tum ſponſus traducat ſponſam, cum rem habuerit cum illa. Sic enim habet di/
ſtinctione uigeſima ſeptima: Quidam tamen aſſerunt uerum coniugiũ non contrahi ante
traductionem & carnalem copulam, nec uere eſſe coniuges aliquos, niſi intercedat com/
mixtio ſexus. Rurſum aliquanto poſt: Sed quia nondum traducta, nec res uxoria interce/
ſerat, id eſt, concubitus coniugalis. Satis autem arbitror liquere Petrum Lombardum, con
iunctionem &, accipere interpretatiue, Alioqui ſi traducere dixit pro eo quod eſt ſponſam
in domum ſponſi deducere, Coitus intercedere poteſt ſine hac deductione, nec ſtatim co/
gnoſcitur quæ deducta eſt, Exemplũ eſt mater domini Ieſu. Et hodie quum ſponſa eſt ad/
modum puella, mos eſt ut ſponſus in unis ædibus annũ unum habitet cum ſponſæ paren/
tibus. Haud tamen inficior, traducere natiuo ſignificatu eſſe alicunde aliò ducere, quem/
admodum Demea Terentianus, traduci iubet & matrem & omnem familiam, Verum ibi
Terentius non eſt uſus uerbo connubiali, nec ueriſimile eſt hunc autorem imitatum fuiſſe
Terentium, ſed quoniam tantum Latine nouit, nec id exacte, quod in euangelio legerat,
noluit eam traducere, interpretatus eſt noluit cum ea rem habere, quia cogitabat diuortiũ.
Traductionẽ nõ recte accipi pro conſenſu ad cohabitandum Neꝗ me fugit, quoſdam ſic hinc elabi uelle, ut dicant traductionẽ hic accipi pro conſenſu
ad cohabitandũ, quod aliquanto etiam eſt abſurdius, Perinde quaſi quis refellens eum qui
diceret cucurbitã ſignificare tergum aſini, neget ſignificare tergũ ipſum, ſed clitellas tergo
impoſitas. Quod ſi traductio eſt conſenſus ad cohabitandũ, cur is ſeparatur à reliquis offi/
cijs coniugũ: aut quod erit coniugiũ ſine conſenſu domeſticæ conſuetudinis? Deniꝗ cum
hic conſenſus ſit mutuus, traductio tam ſponſæ tribuetur quàm ſponſo. Quis autẽ unquã
legit traduci ſponſum? Iam ubi apud iurecõſultos de matrimonio tractantes fit mentio tra/
ductionis? Quod ſi cõtendant ſponſam traduci, cũ in ędes ſponſi deducit, iam Ioſephus &
Maria iunctim in unis ædibus habitabãt, imò Maria in ędibus Ioſeph ſponſi ſui habitabat.

Id quod

Id quod clare teſtatur Chryſoſtomus homilia in Matthæũ quarta, addens id ueteri conſuetudine receptum, ut ſponſæ in ſponſorũ ædibus haberẽtur. Et aliquanto inferius in eadem homilia. Neqꝫ enim, inquit, expellere de domo uoluit, ſed à ſe tacite dimittere. Expellere de domo uocat traducere, quod id citra infamiã ſponſæ fieri nõ poſſet, maxime cum eſſet grauida. Proinde res ſatis indicat, Petrum Lombardũ, aut alium quem is ſecutus eſt autorem, ex hoc loco ſumpſiſſe occaſionẽ erroris, qui intellexerit Ioſeph ob ſuſpicionẽ adulterij noluiſſe coitu cõfirmare matrimoniũ. Pudendus quidem lapſus, præſertim in ijs, qui ſe totius orbis doctores profiteãtur, ſed ætati magis imputandus quàm homini. Quid enim poterat eo ſeculo, quo prorſus extincta lingua Græca, maxima ex parte & Latina, Literis Hebraicis pluſquã ſepultis, obliteratis omnibus fermè uetuſtis ſcriptoribus, ſi quid erat explicandum ad Iſidorum uelut ad ſacram ancoram confugiebat̃: quem idem ſecutus Metropolis interpretatur à μέτρου menſura, & πόλις ciuitas, quũ Græce ſit μητρόπολις, & Acolytos, ſiue ut ego ſanè legendum arbitror, acoluthos, ſic enim Græci famulos à corpore uocant, interpretatur ceroferarios, aliaqꝫ cõſimilia: niſi quod magis arbitror, hæc à recentioribus aſſuta, qui ferè mos eſt, prę̨ſertim in hoc ſcripti genere. Quin & illud demiror, quis indicauerit Nicolao Lyrenſi, traducere idem eſſe quod propalare. Sic enim interpretatur. Et in gloſſa quã uocant ordinariã adiecit neſcio quis, Pro traducere Græci habent propalare: perinde quaſi propalare, Græca uox ſit. Hugo Cardinalis traducere interpretat̃ in damnũ ſuum ducere. Quanqꝫ multis argumentis colligere licet, temporũ illorum pleroſqꝫ ſcriptores, Græcorũ etiam cõmentarijs adiutos fuiſſe, qui tum ferè quomodocunqꝫ uerſi fuerant in Latinũ ſermonem, ut ſuis indicabimus locis. Alioqui qui potuit Thomas diuinare ex ea translatione quid ſentiret Ariſtoteles, quã nec ipſe fuerat Ariſtoteles intellecturus, etiam ſi Romane calluiſſet: Neqꝫ uero damno, quod aliorũ monumentis adiuti ſint. Illud demiror, cur ceu data opera, cælent eorũ nomina per quos profecerãt. Magis autẽ, cur libri quoqꝫ ſuppreſſi ſint, unde decerpſerãt. Verum hæc aliâs. Coaceruator ſententiarũ uidetur hallucinatus ex uerbis Hieronymi, qui locum præſentẽ ediſſerens, ſcribit in hunc modum: Si quis fornicariæ coniungitur, unum corpus efficitur. Et in lege ſcriptũ eſt, Non ſolum reos, ſed & conſcios criminũ, obnoxios eſſe peccato. Quaſi Ioſeph ideo noluerit Mariam traducere, hoc eſt coniungi cum ea, quod adulterã iudicaret, ne fieret unum corpus cum ea. Atqui non illic agit Hieronymus de coniunctione connubiali, ſed cauſam aperit, cur Ioſeph uir iuſtus, noluerit illam accuſare, & populi fabulã reddere, quod palàm teſtantur ea quæ mox conſequũtur. Nempe hęc, Sed hoc teſtimoniũ Mariæ eſt, quod Ioſeph ſciens illius caſtitatẽ, & admirans quod euenerat, cælat ſilentio, cuius myſteriũ neſciebat. Eſt autẽ uarius uſus apud Latinos huius uerbi, traducere. Verum ut nullus elegantior, ita nec rarior alius, quàm cum ſignificat promulgare quempiam, & in publicum uulgi ſermonem efferre. Sic enim Martialis:

Rideris, multoqꝫ magis traduceris Afer,
Quàm nudus medio ſi ſpatiere foro.

Et Arbiter Petronius, Neue traducere uelitis tot amicorũ conſilia ſecreta, quæ uix mille homines nouerunt, hoc eſt ne uelitis in uulgus efferre. Appoſite uſus eſt hoc uerbo Seneca in epiſtola ad Lucillium centeſima: Volo luxuriam obiurgari, libidinem traduci, impotentiã frangi. Quoniam enim libido latebris gaudet, ac lucem hominumqꝫ conſpectum fugitat, optat ut traducatur hic morbus, quo uel pudoris remedio ſanetur. Translatum apparet ab ijs, qui quo conſpicui ſint omnibus, per celeberrima urbis loca producũtur, id quod uictis, aut facinoris alicuius damnatis ignominiæ cauſa fieri ſolet. Ita Liuius libro ab urbe condita ſecundo, Vos omnibus ciuibus, peregrinis populis ſpectaculo abeuntes fuiſſe, ueſtras coniuges, ueſtros liberos traductos per ora hominũ. Vtitur in eundem ſenſum Tranquillus in Veſpaſiano. Diuus Chryſoſtomus hunc ediſſerens locum apertiſſime uim indicat huius uerbi cum ait: Non ſolum noluit eam damnare, ſed ne publicare quidem. Nam hoc uerbo uſus eſt interpres Chryſoſtomi, quũ pro damnare ſit κολάσαι, pro publicare παραδειγματίσαι. Rurſum idem uerbum traducere, in iudiciũ trahere: item publicare, & in iudicium tradere interpretat̃. Nec ab hoc multũ abhorret Hilarius, qui παραδειγματίσαι, putat eſſe legis exemplũ ædere in quempiã. Sic enim ait in expoſitione canonis, quem cõpoſuit in Matthæũ: Quia iuſtus ipſe nollet in eam lege decerni. Quin libro Numerorũ cap. xxv. quod

Iſidorus notatus

Metropolis

Acoluthi

Ariſtoteles miſere uerſus olim

Traducere quid ſit Latinis

quod nostra habet æditio: Tolle cunctos principes populi, & suspende eos contra solem in patibulis, Diuus Augustinus iuxta illius regionis æditionē legit hunc in modum: Ostenta domino duces populi contra solem. Cæterū quod ille uertit, Ostenta, Græcus uerterat παραδειγμάτισον, uelut in exemplū æde, quo cæteri hoc exemplo terreātur. Idem hunc ipsum adducēs locum epistola 54. pro traducere legit, diuulgare. Quin & diuus Ambrosius enarrans psalmū, Beati immaculati, sermone septimo palàm à nobis stat, scribēs hunc in modū: Quia iustus seipsum accusare malit, quàm alium deformare. Deniq; de Ioseph, cui desponsata erat Maria mater domini scriptū est, Quod cum eam grauem utero uidisset, cum esset iustus, noluit eam traducere: & utiq; nullum adhuc audierat oraculum. Itaq; non solum ab ultionis atrocitate, sed etiā ab accusatiōis seueritate iusti aliena persona est: potiusq; ducit suam remissionē accusari, quod non indicauerit, quàm alienū crimen arguere. Atq; his omnibus consentiens Theophylactus Bulgariensis episcopus, Græcus interpres noui testamenti, παραδειγματίσαι, inquit, τοῦτ' ἔστι φανερῶσαι καὶ κολάζεσθαι, id est, palàm facere ac punire. Deniq; est quidē anceps latina uox, siquidem nōnunq; traducit qui in diuersam ducit partem, sic enim usurpauit, tum Cicero, tum Suetonius. Atqui Græca uox non patitur, ut huc confugiamus. Sed ob morosos quosdam diutius inmoror his euincendis, quàm eruditus lector laturus sit.

Ioseph cur uoluit Mariam dimittere

Sensus igitur est, Cum Ioseph esset uir probus, uideretq; sponsam grauidam, nec tamen mores eius paterentur, ut posset adulteriū credere, cælandum esse duxit, quod admirabatur. Quanq; reperio Theophylactū in hac esse sententia, ut dicat Ioseph ob id clanculū uoluisse diuertere, quod se iudicaret indignū consuetudine coniugis, quæ iam è spiritu cœlesti concepisset. Verum hæc interpretatio coactior est. Nam si complexim legas, Reperta est, nimirum ab Ioseph, in utero habens è spiritu sancto, ut sit sensus: Iam tum fuisse compertū Ioseph, quod sponsa conceperat non ex ullo uiro, sed è spiritu, quorsum postea opus fuit angelo, qui moneret in somnis? Porrò cum hanc addit causam, cur timere nō debeat, Quod enim in ea natum est, de spiritu sancto est, satis indicat metum Ioseph, non è reuerentia, sed uel è suspicione, quod non ueritus est dicere Chrysostomus: uel certe ex admiratione fuisse profectum. Alioqui ex sermone angeli magis debuerat timere, certior factus de mysterio cœlesti. Quod si cui durius dictum uidetur Ioseph quicq; addubitasse de castitate Mariæ, is audiat Augustinū durius etiam loquentem in epistola 54. ad Macedonium: Vnde Ioseph, inquiens, cui mater domini fuerat desponsata, cum eam cōperisset esse prægnantem, cui se nouerat non esse cōmixtum, & ob hoc nihil aliud quàm adulteram credidisset, puniri tamen eam noluit, nec approbator flagitij fuit. Item Ambrosius de institutione uirginis. Quid autē, inquit, præiudicat Mariæ, si cœlestis consilij mysterium Ioseph non intellexit, & putauit uirginem non esse, quam prægnantē uideret? Vsus est traducendi uerbo duobus in locis diuus Paulus apostolus, in epistola ad Colossenses cap. secundo, καὶ ἐκδυσάμενος τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας ἐδειγμάτισεν ἐν παῤῥησίᾳ, id est, Expolians principatus & potestates traduxit confidenter. Quod uicti soleant in triumphis circūduci, palamq; ostendi populo. Et in epist. ad Hebræos cap. sexto: ἀνασταυροῦντας ἑαυτοῖς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, καὶ παραδειγματίζοντας. Interpres proximo loco uertit traduxit, hic uertit ostentui habētes.

δειγματίζειν & παραδειγματίζειν

Quanq mihi sanè nonnihil interesse uidetur inter δειγματίζειν & παραδειγματίζειν, Siquidem δειγματίζειν est simpliciter, exempli causa ostendere, παραδειγματίζειν ob præpositionem additam, in malam partem sonat. Etiam si utrunq; deducitur à δεῖγμα, quod est exemplum, & δεῖγμα à δεικνύω deductum est, quod est ostendo.

Occulte dimittere.) ἀπολῦσαι Græcis ambiguū est uerbum. Dimittimus exercitū instructum: dimittitur senatus: dimittitur concio, cum unicuiq; potestas sit quo uelit abeundi, Dimittimus & amicū uolentē proficisci.

Dimittere pro repudiare

At hoc loco Latinius simul & apertius erat amittere à se, siue repudiare, siue diuortiū cū ea facere (Id enim sensit euāgelista) idq; clanculū, quod palàm non posset citra periculū simul & infamiā uxoris. Etiamsi me non fugit, apud Suetoniū dimissam dici, quæ sit repudiata. Neq; par est quenq; offendi, ceu duriore uerbo repudiandi, cum Hilarius eruditus iuxta ac pius autor, non ueritus sit uti duriore. Sic enim ait exponens canonē Matthæi: Volenti eam abijcere. Id nimirū atrocius est q̄ repudiare.

In somnis.) κατ' ὄναρ, id est, per somnium. Quanq; sensum eleganter expressit interpres, Nam quod in somnis apparet, per somnium appareat necesse est. Nec est apud Græcos

Apparuit

Apparuit Ioſeph, ſed apparuit illi. Certe ei legitur, in emendatioribus noſtris, nominatim in aureo Codice. Nam liceat interim hac nota ſignificare librum, quem diximus eſſe in aulica bibliotheca Mechliniæ.

Accipere Mariam coniugem.) παραλαβεῖν, id eſt, adiungere in conſuetudinē uitæ. Iam enim acceperat, ſed diuortiū meditabatur. Rurſus interpres abhorruit à uocabulo uxoris, cum euangeliſta non uereatur Ioſeph patrem uocare Ieſu. Certe diuus Hieronymus uxorem legit, non coniugem. Id quod & interpretatio illius declarat. Excuſat enim uxores in diuinis literis aliquoties dici quæ ſponſæ ſint. Alioqui Græci ſponſam appellant νύμφην. Porrò γυνὴ Græcis nunc uxorem ſonat, nunc quamcunque mulierē. Chryſoſtomus homilia in Matthæum quinta, indicat nomen hoc parum competere in uirginem, ſed tamen crebro tributum ab euangeliſtis quo myſterium cælarent, & arcerent ſtupri ſuſpicionem.

Accipere παραλαβεῖν melius adiungere

Quod enim in ea natum.) τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ γεννηθέν, id eſt, genitum. Sic enim appellat id quod conceptū eſt in utero, & nondum enatum. Natum enim dicitur etiam id, quod quocunque modo cœpit eſſe. Nos tamen conceptū uertere maluimus, ne quem torqueret ſermo minus uſitatus. Porrò natum hic poſitum pro conceptum fatetur & indicat diuus Auguſtinus libro primo quæſtionum in Geneſin. Et Tertullianus libro de carne Chriſti. Nam ex hoc loco inſanus Valentinus dicebat Chriſtum natum per uirginem non ex uirgine, quū paulo ſuperius Matthæus non abhorruerit ab hac præpoſitione, Ioſeph genuit Iacob uirum Mariæ, ex qua natus eſt Ieſus.

Natum pro conceptum

Valētinus ait Chriſtū natū per uirginem nō ex uirgine

De ſpiritu ſancto.) ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου, id eſt, è ſpiritu ſancto eſt, ſiue ut nos uertimus, A ſpiritu ſancto profectum eſt: ut autorem indicet præpoſitio. Iam diximus, quod recentiores aliquot Theologi, ingens myſterium ſubeſſe uolunt in hiſce præpoſitionibus ex & de: cum apud Græcos eadem ſit præpoſitio, apud nos diuerſa, tantum quia libuit interpreti, qui frequenter affectat uarietatem, ubi nihil opus.

De & ex apud Græcos eadē

Pariet autem filium.) Annotauit Chryſoſtomus, nō eſſe dictum, Pariet tibi filium, quēadmodum ſolet dici patribus: Et tamen dictum eſt, Vocabis nomen eius Ieſum: quod autoritas imponendi nominis ſoleat eſſe penes maritum. Id tametſi uidetur à ſuſcepto negocio alienius, tamē admonere uiſum eſt, quod ad tuendā lectionis integritatē pertinere uideretur.

Et uocabis nomen eius Ieſum.) Vel hic refelli poteſt Iudæorū noſtræ tempeſtatis uæſania, qui uolunt Chriſto diuerſum fuiſſe nomen, à nomine ducis Ioſue, & Ioſue ſacerdotis. Certum eſt enim יֵשֻׁעַ, ſiue additis duabus literis Vau & He ישׁועה Hebræis ſonare ſalutem. Et angelus uocabuli rationē exponens, Ipſe enim, inquit, ſaluū faciet populū ſuum. Id quod annotauit & Hieronymus. Et diuus Chryſoſtomus homilia prima teſtatur in ipſo ſtatim euangelij frontiſpicio: Liber generationis Ieſu Chriſti filij Dauid, ſtudio ab euangeliſta additum Chriſti cognomen, ut eo diſcerneretur à duce Ioſue. Rurſum additum, Filij Dauid, quod ille Ioſue de tribu Dauid non fuerit. Porrò ſi nomen erat diuerſum, quorſum attinent hæ notæ, nomen à nomine ſecernentes? Cæterum Latinius erat, A peccatis ſuis, quàm eorum. Verum interpres, opinor, uitauit amphibologiam: ſed dum uitat hoc incommodum, in aliud incidit incōmodum. Neque uero periculum erat ne quis acciperet Ieſum liberaſſe ſuos Iudæos à ſuis ipſius peccatis. Medium erat à peccatis ipſorum.

Ieſu ſeruatoris nomen idē eſſe cū nomine Ioſue ducis

Per prophetam dicentem.) Sermo Græcus bifariam accipi poteſt. Altero modo ſic, ut impleretur, quod dictum erat à domino, qui loquutus eſt per prophetam. Altero ſic, Vt impleretur, quod dictum erat à domino per os prophetæ, cuius hæc ſunt uerba. Hæc amphibologia Græcis hinc naſcitur, quod utraque præpoſitio ὑπὸ & διὰ, id eſt, à & per, eundem nominis caſum aſciſcunt. τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ κυρίου, διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος. Verum poſterior ſenſus mihi magis probatur, quod uideam hanc ſermonis figurā ſolennem eſſe ſacris literis, quoties aliena uerba recitant. Id quod Latini faciunt per, inquit, & inquam. Iam uerbum impleretur, pro perficeretur, ut ignotum eſt Latinis auribus: niſi cum ſentimus addi quod deerat rei conſummandæ, ita ex Hebræi ſermonis proprietate relictum eſt. Quod genus permulta licebit in apoſtolorum literis animaduertere.

Amphibologia triplex

Implere, pro perficere

Ecce uirgo.) ἰδοὺ ἡ παρθένος. Apud prophetam Hebræum nomen eſt, non בְּתוּלָה Bethula, quod proprie uirginem ſignificat, & intactam uiro, ſed עַלְמָה alma ſiue alama, quod puellam ſiue adoleſcentulam ſignificat. Hoc ætatis eſt nomen, illud integritatis. Cæterum

Alma quid Hebræis

Hieronymus

Hieronymus negat usquã inueniri in ueteri testamento uocabulum alma, nisi de uirgine.
Certe Genesis capite xxiiij. Rebeccam adhuc uirginem alma uocat. Et Deuteronomij ca/
pite xxij. lex punit raptorẽ alma, id est, puellæ, haud dubium quin de uirgine sentiens, quẽ
locum adducit & Origenes aduersus Celsum. Proinde Septuaginta uocem hanc interpre/
tati sunt ἡ παρθένος, id est, uirgo, cæteris licet omnibus puellam interpretantibus. Quanq̃
apud Hebræos uox est anceps, ut quæ tum puellam significet, tum absconditã, quod עלם
alam Hebræis sonet, abscondit. Vnde quod in titulo noni psalmi positum est עלמות pro
quo cæteri interpretes transtulerunt pro adolescentia, Septuaginta transtulerunt, Pro ab/
sconditis: ut alma non solum uirginem significet, sed κατ' ἐπίτασιν uirginem absconditã,
& à uirorum conspectu seclusam. Qui mos & hodie ferè manet Italis. Quin & punica lin/
gua, quam nonnulli uolunt ab Hebræis ortam, alma uirgo dicitur. Nam quod adiecit Hie/
ronymus, Latinis quoq; quod sanctum sit almum dici, ioco uerius quàm serio locutus ui/
detur. Neque enim si in tot milibus uocum una aut altera casu conueniat, continuo uideri
debet linguarũ cõmertio fuisse factum. Neq; tamen alma uocabulũ competit in quamuis
uirginem, potest enim & anus esse, sed in eam uirginem duntaxat, quæ puella sit, & iam
nubilis, ac nondum nupta, hoc est cognita uiro. Verum si cum contentiosis agatur, quan/
tumuis constet alma significare uirginem, non tamen euincemus ex his uerbis uirginem
fuisse quæ conceperit. Sic enim de infantula liceat loqui, Hæc pariet liberos, at non proti/
nus pariet infantula. Verum cum ceu nouum signum polliceatur deus, quid noui fuerat,
si quæ prius erat uirgo, postea congressa uiro, conciperet ac pareret, id quod est omnium
cõmune? Postremo nec illud arbitror negligendum, non dictum esse simpliciter παρθένος,
Virgo illa sed ἡ παρθένος: Vt non de quauis uirgine possit accipi, quod nihil erat monstri, sed certa
quæpiam: ut insignis uirgo denotetur, quæ sit paritura. Proinde uertendum erat: Ecce uir/
go illa concipiet. Ad quem modum nos locis aliquot articuli uim expressimus. Et ה apud
Hebræos hoc loco præpositum articuli uim habet.

In utero habebit.) ἐν γαστρὶ ἕξει, pro eo quod est, Grauida siue prægnans erit. Nam apud
Esaiam cap. vij. unde locus hic citatus est, הרה habetur, quod diuus Hieronymus conci/
piet uertit, cum tamen Hebræa uox hic uideatur esse præsentis temporis. Cæterum diuus
Hieronymus hunc enarrans locum legisse uidetur ἔχει præsentis temporis, non ἕξει futu/
Excusa Hieronymi annotatio ri: quasi propheta ceu rem futuram prædixerit, & ob id scripserit, accipiet, Euangelista re/
spexerit ad id quod iam erat factum. Eaq; gratia scripserit habet. Quod uerbum tametsi
præsentis sit temporis, tamen respondet uerbo præteriti temporis. Neque enim aliud pol/
let, habet in utero quàm concepit. Ostendit Hieronymus simile quiddam factum à Paulo,
qui cum adducat testimonium psalmi sexagesimi septimi: Ascendens in altum, captiuam
duxit captiuitatem, accipiet dona in hominibus, Accipiet futuri temporis uerbum, uer/
terit in dedit. Atqui haud scio an hic locum habeat illa Hieronymi excusatio, quod quæ
propheta prædixerat futura, hic narrat facta, cum Matthæus ipsum prophetam adducat
suis uerbis loquentem: Vt impleretur, inquit, quod dictum fuerat à domino per prophe/
tam ita loquentem. Postremo si euangelista narrat id quod gestum est, non dicendum erat
habet in utero, sed habuit. Iam enim Maria desierat esse grauida. Hi nodi non uideo, qui
possint explicari, nisi succurrat Hebræi sermonis proprietas, quem quisquis ignorat, mul/
tis in locis aut hæreat, aut impingat necesse est. Hic quoque locus argumentum præbet,
hanc æditionem qua uulgo utimur, tum nec in usu fuisse Hieronymo, nec ab illo castiga/
tam. Nam si usus fuisset, legisset & hic habet: Si castigasset, haberemus quod ille probat,
ac sequitur. Verum, ut pace Hieronymi dicam, cur magis respexit huc, in habebit quàm
in pariet, ubi tempus futurum relinquitur? Aut quid peractum est Paulo, postea quàm
mutauit (accipiet) in dedit, cum duxit præteriti temporis uerbum maneat? Nam si pro/
phetæ scribentis tempus respicias, nondum Christus ascenderat in altum, neque capti/
uam duxerat captiuitatem. Hæc attingere uisum est, quo præberem eruditis, ac studio/
sis qualemcunq; uestigandi occasionem. Sed interim in mentem uenit, hunc quoque lo/
cum deprauate legi in commentarijs huius loci. Nam sciolus aliquis, audiens fieri men/
tionem futuri, mutauit accepit in accipiet. Accipiet dona in hominibus, quum & iuxta
Septuaginta sit ἔλαβεν, & iuxta ueritatem Hebraicam similiter uerterit Hieronymus. Nec

Nec aliter citat hunc locum Epiſt. ad Epheſios, capite quarto. Non animaduertit autē rationem futuri temporis, non eſſe in uoce uerbi, ſed in re. Nam qui accepit elargienda nondum elargitus eſt, ut quæ cōcepit, nondum peperit. Similis error quendam impulit, ut hoc loco mihi grauem moueret tragœdiam. Non grauabor autem & hoc indicare lectori pio, locum hunc in cōmentarijs Hieronymi, in omnibus quæ uiderim exemplaribus, haberi deprauatū, etiam in hac, quantum licuit elaboratiſſima æditione Baſilienſi. Lectio reſtituetur ad hunc modum. Sed propheta quia futura prædicit, ſignificat quid futurum ſit, & ſcribit accipiet. Euangeliſta quia non de futuro, ſed de præterito narrat hiſtoriā, mutauit accipiet, & poſuit habet. Qui enim habet, nequaquam accepturus eſt. Certe ex hac clauſula: Qui enim habet, nequaquam accepturus eſt, palàm eſt Hieronymū legiſſe habet, non habebit. Idem mendum eſſe uidetur in cōmentarijs quibus enarrat ſeptimum caput Eſaiæ. *Emendatus in Hieronymo locus*

Et uocabitur nomen eius.) καλέσουσιν, id eſt, Vocabunt, non uocabitur. Atque ita ſcriptū comperitur in antiquiſſimis ſimul & emendatiſſimis Latinorum exemplaribus. Quin & Hieronymus cōmentariorum in Eſaiam libro tertio, & illud adnotauit, euangeliſtam nonnihil immutaſſe de uerbis huius prophetiæ: quippe qui pro וְקָרָאת, quod Hebræis ſonat & uocabis in maſculino, ſiue uocabit in fœminino, ut referatur ad ipſam quæ peperit uirginem, uocabunt mutarit. Nam uocabunt legit & Origenes, teſtimonio hoc utens aduerſus Celſum. Et Chryſoſtomus clariſſime teſtatur uocabunt eſſe legendum, homilia quinta. Sed uocabunt, inquit, ponens multitudinis numero Matthæus reſpexit populi perſonam, cuius illa uox eſt, Nobiſcum deus, nimirum ſibi gratulantis de tali partu. Qua de re nonnihil etiam meminit Theophylactus Bulgarienſis epiſcopus, Græcus interpres etiam ſi recentior, haud aſpernandus tamen. Emanuel autem Hebræis ſonat, nobiſcum deus. Nam עִמָּנוּ nobiſcum אֵל deus, עִמָּנוּאֵל nobiſcum deus. Cæterum, quod eſt interpretatū, quoniam inuſitatior eſt ſermo, nec amphibologia carens, nos periphraſi maluimus reddere, Quod ſi quis interpretetur, ſonat nobiſcum deus. *Vocabunt nō uocabitur* *Theophylactus*

Exurgens autem Ioſeph.) διεγερθεὶς, id eſt, experrectus, ſiue expergefactus, aut excitatus. Quanquàm huius uerbi uſus ad tria ſolet accommodari, ad eum qui ſurgit, qui reuiuiſcit, & qui expergiſcitur.

Et accepit coniugem.) Hoc eſt adiunxit ſibi. Pugnat enim παραλαμβάνειν cum eo quod eſt ἀπολῦσαι, id eſt, reijcere. Sic enim uſus eſt & diuus Paulus ſcribens ad Romanos: τὸν δὲ ἀσθενοῦντα τῇ πίστει, προσλαμβάνετε, id eſt, Eum qui infirmus eſt fide, ne reijcite, ſed admittite, & adiungite uobis.

Filium ſuum primogenitum.) τὸν πρωτότοκον. Græcus articulus fauere uidetur Heluidianis, qui ſic additur, quaſi diſtinguat hunc filium à cæteris, ſed magis accipiendus interpretatiue, pro eo quod eſt, qui eſt primogenitus: ut intelligas eundem illum filium, de quo prius eſt locutus, & quem è ſpiritu dixit conceptū. Eadem de cauſa addit αὐτῆς, id eſt, ſuū. Alioqui quæ mulier parit alienum filium? ut interim ſileam de myſterio, quod ſubeſt in uocabulo primogeniti. Cæterum quod ait: Donec peperit, Latinius erat, donec peperiſſet. Ex his quoque uerbis Heluidiani uenantur erroris ſui patrocinium, haud animaduertentes Hebræi ſermonis proprietatem. Ad eundem modum legis de coruo emiſſo Geneſis cap. viij. qui egrediebatur, & non reuertebatur donec ſiccarentur aquæ ſuper terrā: cum ſignificet eum nunquā fuiſſe reuerſam. Quanquam hac de re ſuperius item nonnihil attigimus. Porrò quū extra cōtrouerſiam ſit hic ἐγίνωσκεν uerecundiæ cauſa poſitū pro coijt cum ea, coactū et frigidum eſt quod quidam cōmenti ſunt, ante partum non cognouit quantæ dignitatis eſſet, poſt partum uiſis miraculis cognouit illam eſſe toto mundo ſuperiorem. *Donec quomodo accipiendum*

EX CAPITE SECVNDO

CVm ergo natus eſſet.) Græci codices, autem habēt, non ergo. τοῦ δὲ ἰησοῦ γεννηθέντος, id eſt, Nato autem Ieſu, atque ita legit Chryſoſtomus, quanquam refragantibus antiquis exemplaribus Latinis. Neque magni refert ad ſententiam.

In Bethlehem Iudæ.) Iudææ legendum arbitror, non Iudæ, ſuffragantibus uetuſtiſſimis exemplaribus noſtris. Siquidem Iuda hominis nomen eſt, Iudæa regionis. ἐν βηθλεὲμ τῆς ἰουδαίας. Cæterum obſcuri uiculi nomen, quo magis agnoſceretur addito regionis uocabulo illuſtrauit. Eſt enim Bethlehem oppidulum ſitum in tribu

Iuda

Iuda,unde Iudæa dicta est,haud procul ab Hierosolymis. Solemus autem regionis nomen
addere, etiam discernendi gratia,uelut Antiochiam Palęstinæ,quod altera sit eiusdem no/
minis in Asia,id quod hic quoque locum habet. Siquidem alteram esse Bethlehẽ in Galilæa,
indicat liber Iosue,quemadmodũ autor est Hieronymus in suis cõmentarijs,ac rursus enar

Bethlehẽ duæ

rans quintũ Michææ caput. Scribit enim hunc in modum: Pulchre autem dicitur in Beth/
lehem Iuda, ad distinctionem eius Bethlehem, quæ in Galilæa sita est: sicut in eodem Iesu
uolumine repperi. Consimiliter deprauatũ est quod paulo post sequitur: In Bethlehẽ Iudæ

Expensa opi/ nio Hierony/ mi

pro Iudææ. Hieronymus tamen arbitratur librariorũ errore factum, quod scriptum sit Iu/
dææ pro Iuda: cum in Michæa legatur Iuda,usus hoc argumẽto,quod non sit altera Beth/
lehem aliarum gentium, sed in Iudæa duæ sint,altera in tribu Iuda,altera in Galilæa. Con/
sentiunt quidem exemplaria, quæ uiderim, tum Græcorum tum Latinorũ cum opinione
Hieronymi: licet argumentũ illius refelli poterat, quod ille Iudæam pro uniuersa regione
accipit, quæ duodecim tribus complectitur: cum Iudæa proprie dicenda sit pars Iuda &

Iudæa duas tribus com plectitur

Beniamin. Quod si quis contendat,Iudæam non usurpari,nisi pro uniuersa Iudæorum re/
gione,is protinus ex ipsius Matthæi refelletur autoritate,qui paulo post scribit in hunc mo
dum: Cum audisset Archelaũ regnare in Iudæa,loco Herodis patris sui,timuit illuc abire,
sed oraculo admonitus in somnis,secessit in parteis Galilææ. Nam qui consistet,eũ fugisse
è Iudæa, & Galilæam adisse, si & Galilæa Iudææ pars est. Etenim si Hieronymo creditur,
gentium Galilæa, erat in sorte tribus Neptalim, altera in tribu Zabulon. Cæterum quod
Origenes libro περὶ ἀρχῶν quarto sic diuidit totam gentem ab Hieroboam filio Nabath se/
ctam in duas partes,ut decem tribus quibus ipse imperabat, dicerentur Israël, cæteræ uero
duæ, Beniamitica,& ea quæ ex regio genere Dauid duxit originem sit Iuda: quibus sem/
per iuncta fuit tribus Leuitica,unde sacerdotes legebantur: quicquid autem locorum hæc
natio acceperat à deo,cõmuni uocabulo dici Iudæam: ut in genere uerum sit,certe non ui/
detur perpeturo uerum. Sed hæc ad sensum euangelistæ perpusillũ habent momenti. Pro/
inde siue Iuda legamus,siue Iudææ, non est quod aliquis digladietur, cum sensus sit idem:
& constet olim etiam Iudææ scriptum fuisse in uulgatis exemplaribus. Certe in uaticinio
prophetæ, quod mox adducetur, Iuda legitur non Iudææ, magno consensu codicum,tum
Græcorũ,tum Latinorũ. Ad hæc Hebræis peculiare est,hominis uocabulum usurpare pro
gente seu loco. Cæterum בֵּית לֶחֶם Bethlehem Hebræis sonat domum panis, לֶחֶם lehem
panis, בַּיִת domus. יְהוּדִי Iudæus confitens: quo nomine nunc indigni sunt,qui Christũ
pertinacissime pernegant. Bethlehem ab Hieronymo in locis Hebraicis,ciuitas dicitur Da/
uid,quæ eadem dicta est Ephrata. Abest ab Aelia sex M.P. ad plagam meridianam. Idem
enarrans 5. Michææ caput, paruum uiculum appellat, sed ad reliquarũ ciuitatũ compara/
tionem. Nam & Lucæ capite secundo πόλις dicitur. Addam & illud: Si Hieronymus ui/
disset Hebraicum Euangeliũ,ut creditur à Matthęo scriptum,non opinaretur hic corrupte

Magi qui

legi Iudææ pro Iuda, sed ex illius autoritate planè pronunciaret. Porrò quod magi nomi/
nantur: nemo maleficas artes,quas uulgo magicas dicimus somniet. Siquidẽ quos Græci
sophos aut philosophos, Chaldæi magos uocant, ut testatur & diuus Hieronymus in Da/
nielem. Illud minutius,quod παρεγένοντο, id est,accesserũt,uertit uenerunt: Venerunt Hie
rosolymã,dicentes. Nomen urbis apud Græcos ferè neutro genere pronunciatur ἱεροσόλυ

Hierosolyma um, & Hie- rosolyma, so/ lymæ

μα & σόλυμα: populus ipse Hierosolymi dicũtur,masculino genere,numero multitudinis,
quemadmodũ & Solymi. Semel duntaxat,quod equidem meminerim,Hierosolymã lego,
idque apud Cornelium Tacitum libro Augustæ historiæ xxi. Solymos, inquit, carminibus
Homeri celebratam gentem,conditam urbem Hierosolymã nomine suo fecisse,plurimi au
tores consentiũt. Verum haud scio an hic appositiue usurparit Hierosolymã, quemadmo/
dum Iuuenalis in Satyris: Interpres legum Solymarum, Suetonius in Tito Vespasiano:
Cuius breui compos,& ad perdomandam Iudæam relictus, nouissima Hierosolymorũ op
pugnatione,&c. Quanque autem hoc leuius esse duco,quàm ut ea gratia quisquã cum alio
digladietur, tamen quoniã ita reperio scriptum ab ipsis,ut opinor,euangelistis, quomodo
sæpius obuium est apud probatos autores, præsertim apud Tacitum eo,quem modo cita/
uimus,libro,nos sequi maluimus. Nonnunque placuit periphrasis,utpote mollior,ac diluci
dior,sicuti mox: Et tota Hierosolymorum urbs.

Qui natus est.) ὁ τεχθείς, non γεννηθείς. Participium est à uerbo pario, quasi dicas partus est. Nos uim articuli cupientes exprimere, uertimus: Vbi est ille qui natus fuit, uel est rex Iudæorum? Et rursum in stella apposuit articulum, αὐτοῦ τὸν ἀστέρα. Vt certam stellam intelligas, & non quamlibet, sed eximiam.

Articulus additus

Et uenimus.) Venimus prima acuta pronunciandum est, utpote præteriti temporis ἤλθομεν. Quod ego minutius esse ducerem quàm ut admoneretur, nisi passim audirem multos in hoc & ambigere, & errare. Proinde nos uertimus accessimus. Ad hæc:

Venimus adorare.) Græcanice dixit magis quàm Latine, uenimus ut adoremus, siue ad adorandū. Minutius & illud, quod ἀκούσας participiū præteriti temporis, uertit audiens. Rectius erat, cum audisset, siue ut nos uertimus, auditis autem his Herodes. Ad hæc, quod hic in pronominis casu uariant Græca exēplaria, dum in nōnullis legitur προσκυνῆσαι αὐτῷ, in aliis προσκυνῆσαι αὐτόν, non est quod quenquā moueat, quod uerbum προσκυνεῖν, apud Græcos autores utriq; casui iunctū reperiatur. Id exemplis quoq; docerem, ni per se clarū esset. Præterea quod omnis Hierosolyma poëtice magis quàm historice, pro tota dixerit Hierosolyma: nec id citra uitium amphibologiæ, quasi plures sint Hierosolymæ. Rursum quod fecit in ἀκούσας, idem fecit in συναγαγών. Verum hæc quoniam leuicula sunt, & ad sensum non ita multum habent momenti, non est animus passim admonere.

προσκυνεῖν & dandi & accusandi casum admittit

[illegible]

ἀρχιερεύς, quem aliâs pontificem uertit

Principes sacerdotū.) ἀρχιερεῖς, id est, primarios sacerdotes, quos aliâs sæpe uertit, pontifices, & non alicubi secuti sumus, quod uereremur ne non ferrent aures Christianorū, si dixissem; pontifices maximos, more Latinorū. Alioqui princeps sacerdotum esse possit, qui ipse non sit sacerdos.

Et tu Bethlehem.) Testimoniū hoc sumptum est ex Michææ capite quinto. Diuus Hieronymus ingenue fatetur, id quod refertur à Matthæo, neque cum æditione Septuaginta, neque cum Hebraica ueritate per omnia conuenire: siue quia uoluerit Euangelista studiose referre, ut ab illis fuit responsum, ut ostenderet scribarum & pharisæorū in diuina scriptura negligentiam: siue iuxta quorundam opinionem, quod ipsi Euangelistæ testimonia huiusmodi non è libris deprompserint, sed memoriæ fidentes, ita ut fit, lapsi sint; quandoquidem deprehenditur aliquoties in sensibus quoq; nōnulla diuersitas, ut uerba prudentes neglexerint. Atq; hic sanè ne quis offendi possit infirmior, aut etiam morosior, non grauabor ipsius Hieronymi uerba subscribere ex huius loci cōmentariis. Quod, inquit, testimoniū nec Hebraico, nec septuaginta interpretibus conuenire, me quoq; tacente perspicuum est, et arbitror Matthæum uolentem arguere scribarum & sacerdotum erga diuinæ scripturæ lectionem negligentiam, sic etiam posuisse, ut ab eis dictum est. Sunt autem qui asserunt, in omnibus penè testimoniis, quæ de ueteri testamento sumuntur, istiusmodi inesse errorē: ut aut ordo mutetur, aut uerba, & interdum sensus quoq; ipse diuersus sit, uel apostolis, uel Euangelistis, non ex libro carpentibus testimonia, sed memoriæ credentibus, quæ nonnunquam fallitur. Hactenus Hieronymi uerba recensuimus. Apparet autem hoc loco uirum sanctissimum magnis fuisse constrictum angustiis, unde uix explicare sese potuerit. Nam prior illa ratio, quam suo nomine refert, ut cum sanctissimi uiri pace dixerim, coactior uidetur. Primum enim id quod sequitur, Sic enim scriptum est per prophetam, non minus commode potest ad Euangelistæ quàm ad pharisæorū personam referri. Deinde nusquam reperire licet, phariseos & scribas in hoc notatos, quod legem ignorarēt, sed quod ambitione & auaricia corrupti, uidentes nō uiderent. Etenim iurisperitus rogatus à Christo, quid legeret de maximo mandato, respondet incunctanter: Diliges dominū deum tuum &c. Et ille approbato illius responso: Hoc fac, inquit, & uiues. Porrò Sadducæis dictū est, Non intelligentes scripturas. Arbitror autē eundem esse locum qui narratur Lucæ decimo, Matthæi uigesimo secundo, & Marci duodecimo: apud Lucam Iurisperitus interroganti domino respondet, apud Matthæum dominus respondet, quemadmodū & apud Marcum. Sed ipse Marcus præbet ansam soluendæ dissonantiæ, apud hunc enim scriba repetit & approbans domini responsum uelut interpretatur. Apud Matthæum uero fit mentio pharisæorum qui per legisperitum proponunt quæstionem. Iam altera defensio, quam aliorum nomine recenset Hieronymus, aliquanto etiam est durior: uidelicet memoria lapsos Euangelistas, sæpenumero dissentire uerbis ab Hebræo, nonnunquam & sensibus. Et hanc senten/

Pensitata Hieronymi opinio

Dissensio LXX ab Hebræo

Lucæ 10

An lapsi sint alicubi memoria euāgelistæ

tiam ita refert aliorum titulo, ut tamen non insectetur uelut impiam. Notauit hunc locum idem Hieronymus in libello ad Pammachiũ de optimo genere interpretandi, [redacted] Nam quod est in Hebræo, Paruulus es in milibus Iuda, & Septuaginta uerterunt: Modicus es ut sis in milibus Iuda, Euangelista dixit: Nequaquã minima es in milibus Iuda. Et tamen prophetæ sensum magis approbare uidetur Hieronymus, ostendens eum consentire cum uerbis diui Pauli: Elegit infirma mundi deus, ut cõfundat fortia. Atq; hunc locum ita claudit Hieronymus: Hæc replico, non ut Euangelistas arguam falsitatis, hoc quippe impiorũ est, Celsi, Porphyrij, Iuliani, sed ut reprehensores meos arguam imperitiæ, & impetrem ab eis ueniam, ut concedant mihi in simplici epistola, quod in scripturis sanctis, uelint, nolint, apostolis concessuri sunt. Hactenus Hieronymus. Certe Hieronymus non id postulat sibi concedi, ut sensum reddat contrarium, sed ut alijs uerbis eandem efferat sententiã [redacted] aut si quid mutatum est diuino consilio mutatum in melius: aut deniq; scripturã quidem esse synceram, sed nostram imbecillitatẽ non assequi mysterium. Illud repetam, si Hieronymo fuisset Euangelium Matthæi scriptũ Hebraice, hoc sane loco testimoniũ illius adduxisset. Quanq; autem impudens uideri possit, si nos conemur explicare nodum, quem Hieronymus ipse non explicat, explicaturus haud dubie

Excussa quædam Hieronymi

[redacted]

Spiritus non semper agit in sanctis

Nodus explicatus, quẽ Hieronymus non explicuit

dubie, ſi potuiſſet: tamen illud ſecum perpendat uelim lector pius ac diligens, num hac ratione poſſit ex his anguſtijs emergi, ut dicamus, ſubito in medio ſermone perſonam cōmutatam, quod aliàs quoq; factum animaduertimus in ſacris literis. Imaginemurq; prophetæ uerba ſic recitari, uel à phariſæis, uel ab euangeliſta, ut de ſuo nonnihil admiſceat, quod tamen haudquaq; aduerſetur ſenſui prophetiæ. Siquidē cum propheta ſentiret antea Bethlehem humilem, contemptamq; fuiſſe præ cæteris Iudæ ciuitatibus, tamen futurū, ut eiuſmodi partu ædito, ſuperet omnes felicitate, celebritateq;: quod à propheta dictū erat, tacuit Euangeliſta, quod ſenſit explicuit, non ad id tempus reſpiciens, quo hæc ſcripſit propheta, ſed ad ſua tempora, quibus ædito Ieſu, deſijt eſſe minima Bethlehē, ac maxima cœpit eſſe. Perinde quaſi dixiſſet: Quod olim prædictum eſt à uate, fore ut ex omnium minima, fieres omnium maxima, id iam contigit. Adijciam & illud, quo lectori copioſiorem cōmentandi materiā ſuppeditem, Haud ſcio an per hyperbolen dictum accipi poſſit: Nequaq; minima es in principibus Iuda, ut quam uehementer humilem intelligi uoluit, negaret uel minimā eſſe inter principes, perinde ac ſi extremæ notæ hominē, negemus eſſe in hominū numero: & quemadmodū Paulus ſupra modum contempta, uocat ea quæ non ſunt. Subindicat & tale quiddam diuus Hieronymus Michææ locum enarrans: Et tantis, inquit, milibus comparata, uix paruus es uiculus. Hæc uiſum eſt in mediū afferre, partim quo liberū ſit lectori ſequi, quod maxime probandū exiſtimarit, partim ut ex his aliquid forte ſuccurrat melius, ut ſolent alia ex alijs in mentem uenire ſtudioſis. Septuaginta uerterunt ad hunc modum: καὶ σὺ βηθλεὲμ οἶκος τοῦ ἐφραθᾶ ὀλιγοστὸς εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν ἰούδα, ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται, τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα τοῦ ἰσραήλ, id eſt, Et tu Bethlehem domus Ephratha, nequaq; minima es, ut ſis in milibus Iuda. Ex te mihi egredietur, ut ſit in principē Iſraël, etiamſi in Aldina æditione deeſt ἥκιστα, aut οὐδαμῶς, ſi uera refert Hieronymus. Hebraica hunc in modum tranſtulit Hieronymus: Et tu Bethlehē Ephratha, paruulus in milibus es Iuda: ex te mihi egredietur, qui ſit dominator in Iſraël. Cæterū quod Latine dicitur paruulus, Hebræis צָעִיר non ſimpliciter paruulum ſignificat, ſed adoleſcentulū & iuuenculū. Vnde & in pſalmo: Adoleſcentulus ſum ego, & contemptus. Pro adoleſcentulo eſt צָעִיר. Ad hæc notat Hieronymus eandem ciuitatulā Bethlehem, quæ ſita eſt in regione Ephrata, nunc uendicari ſorti Iudæ, nunc Simeonis, nunc Beniamin. Porrò Ephrata אֶפְרָתָה Hebræis ſonat furorē, ſiue καρποφόρον, id eſt, frugiferā, autore Hieronymo. Illa quoniā leuicula ſunt, ſatis eſt indicaſſe, quod, In principibus dixit, pro inter principes, & exiet, pro exibit. Item pro Dux eſſe ἡγούμενος, participium eius uerbi, unde deductū eſt ἡγεμὼν, quod principem, ac ductorē ſignificat, ac modo uerterat, principem. Vnde forte melius uertiſſet: Exibit qui dux ſit populo meo

Euangelium Hebraice ſcriptum an uiderit Hieronymus

Hyperbole. Quomodo poſſit accipi, Bethlehem nō eſſe minimam

Paruu[illegible] proprie [illegible] Hebræis

Qui regat populum meum.) ὅστις ποιμανεῖ, id eſt, Qui recturus eſt, ſiue reget futuri temporis, ſuffragantibus & Latinis exemplaribus uetuſtis, nominatim eo quod exhibuit Ioannes Coletus. Id ſignificat non ſimpliciter regere, ſed paſcere, ut aliquoties tranſtulit, & regere quomodo paſtor gregem. Quanquā Græca uox non reſpondet Hebraicæ, quæ hoc loco dominatum magis ſignificat. Cæterum in pſalmo, Quare fremuerunt gentes: Reges eos in uirga, ποιμανεῖς, quod uerterunt Septuaginta, reſpondet Hebraicæ quæ eſt תְּרֹעֵם. de quo nonnihil annotauit & Hilarius pſalmum hunc enarrans.

ποιμαίνειν

Regere bifariam

Interrogate diligenter.) ἀκριβῶς, id eſt, Exacte, quod abſolutam quandam ſignificat diligentiam. Inde uerbum ἀκριβόω, quo mox uſus eſt: ἠκρίβωσεν παρ᾽ αὐτῶν, id eſt, Diligenter didicit ab illis. Id ſignificat accurate, exactaq; cura quippiam agere, ubi quis omnibus neruis incumbit. Nec eſt, interrogate, ſed, exquirite, ſiue examinate, ἐξετάσατε. Quin & illud parum commode reddidit, Tempus ſtellæ quæ apparuit eis, τὸν χρόνον τοῦ φαινομένου ἀστέρος, quæ apparuiſſet, ſiue apparuerat. Nos quo dilucidior eſſet ſermo, uertimus hunc in modū: Quo tempore ſtella apparuiſſet. Nec additur apud Græcos eis. Cæterum pronomen interpres addidit, quo dilucidior eſſet narratio.

Inuenerunt puerum.) Minutula ſunt & illa, quod Græce non παῖς eſt, ſed παιδίον diminutiuum, quaſi dicas, puellum: quemadmodum & ſuperius, diligenter interrogate de puero, περὶ τοῦ παιδίου. At paulo ſuperius, Præcedebat eos, προῆγεν. Quod ita eſt præcedere quempiam, ut ſit ceu dux uiæ. Præterea, Gaudio magno, χαρὰν μεγάλην, id eſt, Gaudium magnum Atticorum more dictum eſt, quod tamen Latine uertit interpres. Etiam ſi

Diminutiua ꝓ primitiuis uſurpantur.

Atticus tropus gaudere gaudium

Terentius dixit: Solidum gaudere gaudium. Et Vergilius: Furere furorem. Item quod Intrantes domum, pro ingressi domum, ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν. Nam quod πεσόντες, id est, prostrati, uertit procidentes, propè coactus fecit, & mollius est. Hæc & id genus minutula multa sciens prætereo, ne lectori sim fastidio.

Et responso accepto.) Dicat aliquis: Quid responsum est his, qui nihil interrogauerant? χρησμοὶ dicuntur oracula, quæ redduntur à numine aliquo, sed petentibus aut consulentibus. Vnde commodius uertisset oraculo moniti, siue oraculo accepto. Nisi forte destituti ductu stellæ, desiderarunt aliquod signum diuinæ uoluntatis. Deinde, Ne redirent, Græce est, μὴ ἀνακάμψαι, id est, Ne reflecterent, si libeat superstitiose uertere. Verbum aptum, ac peculiare facientibus iter nauigio aut equis. Ac mox:

Responsum pro oraculo

Apparuit in somnis.) φαίνεται κατ' ὄναρ, id est, apparet per somnium, uerbo præsentis temporis: quanquã interpres Latine ac probe uertit. Rursus illud, Surge & accipe, ἐγερθεὶς παράλαβε, id est, Experrectus adiunge tibi, siue assume comitem. Ac mox, ὁ δὲ ἐγερθεὶς, At ille experrectus siue excitatus. Quanquã ante iam admonuimus hanc uocem cõmunem esse expergiscenti, surgenti, & reuiuiscenti.

Dissensio Septuaginta ab Hebraica ueritate

Ex Aegypto uocaui filiũ meum.) Ex hoc testimonio quod Matthæus adduxit ex Oseæ cap. undecimo, Iulianus ansam arripuit calumniandi Christianos, quod Euangelista uiolente detorserit ad Christum, quod dictum sit de Israële, nimirũ sequutus æditionẽ Septuaginta, qui locum hunc transtulerunt in hunc modum. Quia paruulus Israël, & ego dilexi eum, & ex Aegypto uocaui filios eius. Sicut uocaui eos, ita abierũt à facie mea. Ipsi Baalim immolabant, & sculptilibus adolebant incensum. Cæterum iuxta fidem Hæbraicã diuus Hieronymus ita transtulit: Quia puer Israel, & dilexi eum, & ex Aegypto uocaui filium meum. Vocauerũt eos, sic abierunt à facie eorum. Baalim immolabant, & simulacris sacrificabant. Verum hisce de rebus, neq; enim nos in præsentia hoc agimus, Hieronymus copiose disserit, hunc enarrans locum: idemq; proprium super huiusmodi quæstionibus tractatum ædidit: nec præterijt locum hunc in libro ad Pammachiũ, de optimo genere interpretandi. Idem indicat, posse uideri sumptum è libris Numerorũ, capite uigesimoquarto, dicente Baalam: Deus ex Aegypto uocauit eum, gloria eius quasi gloria unicornis.

Et mittens.) καὶ ἀποστείλας, id est, Missis carnificibus, aut ministris, aut satellitibus. Neq; enim alioqui recipit Latini sermonis consuetudo. Quanq; Græcis ἐπιστέλλειν dicitur absolute, qui mittit epistolam: & ἀποστέλλειν, qui mittit mandatum aut nuncium.

ἐπιστέλλω, ἀποστέλλω, absolute

Et in omnibus finibus eius.) τοῖς ὁρίοις αὐτῆς. Eius, non refert Herodem, sed Bethlehem: id quod in Græcis indubitatum est. Eam ambiguitatem quo nos effugeremus, uertimus In omnibus finibus Bethlehemiticis.

A bimatu & infra.) ἀπὸ διετοῦς καὶ κατωτέρω, id est, omnes qui bimuli essent, aut minores. Nam διετὲς Græcis duorum annorum spatium est. Rursum, ἠκρίβωσε, quod supra uertit diligenter didicit, hic transtulit, Exquisierat.

ἀκριβόω

Vox in Rama audita est.) Testimonium desumptum est ex Hieremiæ cap. trigesimo primo. Quanq; Euangelista nec iuxta Hebræum retulit, nec iuxta Septuaginta æditionẽ. Quemadmodum clare fatetur Hieronymus, prophetiam edisserens, ne quis mihi succenseat. Siquidem iuxta Septuaginta sic legimus: φωνὴ ἐν ῥαμᾷ ἠκούσθη θρήνου, καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ, ῥαχὴλ ἀποκλαιομένη ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς, καὶ οὐκ ἤθελησε παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν. Ad hunc quidem modum habet æditio Aldina, tametsi non omnino respondet ad ea quæ refert Hieronymus: nisi quod suspicor in Latinorũ codicibus hæc pleraq; fuisse deprauata. Siquidẽ hic quæ tribuũtur Septuaginta, magis congruunt cum his quæ Hieronymus uertit ex Hebraica ueritate, nisi forte hæc librariorũ incuria confusa fuerunt: Vox in Rama audita est, lamentatio, & fletus, & luctus, Rachel plorantis filios suos, & noluit conquiescere, quia nõ sunt. Iuxta Hebraicam ueritatem ita uertit Hieronymus: Vox in excelso audita est, lamentationis, & fletus, & luctus, Rachel plorantis filios suos, & noluit consolari super filijs suis, quia non sunt. Hieronymus admonet hic Rachel positũ non pro muliere, sed pro loco ipso, quod Rachel enixa Beniamin, sepulta fuerit iuxta Bethlehem. Itaq; propter corpusculi hospitium locus nomen accepit sepultæ. Præterea Rama non esse uocabulum loci, quemadmodum uidetur: Sed רָמָה, Rama Hebræis excelsum sonat, ut claram ac longe lateq; sonantem

Dissensio LXX & Hebræorũ

Rachel pro loco figurate

Rama quid Hebræis ex Hieronymo

nantē,plorantis uocem intelligas. Proinde mirum est interpretē, quisquis fuit, Græcū: nam Matthæus Hebraice scripsisse creditur, reliquisse uocem Hebraicā רָמָה, nisi forte pro loci uocabulo trāstulit. Nam est omnino huius nominis locus in tribu Beniamin, iuxta Gabaa. Ploratus & ululatus.) Pro duobus quæ nos legimus, Græci codices habent tria, θρῆνος [illegible] ὀδυρμὸς, id est, Lamentatio, ac ploratus ac fletus. Ac totidem recenset Hieronymus, id est, iuxta autoritatē tum Septuaginta tum Hebraicæ ueritatis, tametsi in cōmentario non recenset nisi duo. Sunt autē nominandi casu posita, cum per g[illegible]itiuū uerterint Septuaginta, & diuus Hieronymus. Cæterū quod sequitur, Noluit consolari, uel amphibologiæ uitandæ gratia potius uertendū erat, Noluit consolationē admittere. Quia non sunt: Hoc subito uidetur ad Rachelis personā referri, Noluit hoc nomine consolationē admittere, quasi non essent ij qui mortui sunt, quū ad meliorem uitam profecerint. Tale quiddam admonet Hilarius in Canone. Simile quiddā & Theophylactus; Mihi simplicius uidetur, ut intelligamus non esse dictos, qui perierunt. Siquidē his uerbis, non sunt, propheta uoluit explicare dolorem Rachelis inconsolabilē: & Herodis immanissimā crudelitatē. Offendit Hilariū quod non esse dicantur, qui pro Christo trucidant̄. Illud leuiculū, quod ἰδοὺ φαίνεται id est, Ecce apparet, uerterit, Ecce apparuit, mutato uerbi tempore. Cum præsentis abusus aptus sit rem ceu iam gerat̄ narranti. Nam de hoc ἐγερθεὶς παρέλαβε superius admonuimus. Rursum Audiens, ἀκούσας δὲ, pro, Cum audisset autem: id quod passim negligit interpres, nec id tamen perpetuo, ut intelligas ῥαθυμίαν fuisse potius, quàm iudiciū aut inscitiā. Illud rectè mutauit, Quod regnaret, ὅτι βασιλεύει: quod Græcus interpres Hebraice magis quàm Græce dixit, Quod regnat. Cæterū Herodes hic pater fuit Archelai, quo Lugdunū relegato per Tiberium Cæsarem, substitutus est in regnū frater huius Herodes [illegible] Christus, filius illius sub quo fugit in Aegyptū. Ita Hieronymus. Quanq̄ Iosephus quem Hieronymus [illegible] Siquidem Iudaicæ antiquit. libro 17. cap. ultimo ita refert, Cæsar autē uidelicet Caius Tiberij successor, ueniente Archelao aliquibus accusatoribus [illegible]bus causam hinc inde cognoscit. sed ubi se parū expurgat Archelaus, in exiliū trudi præcipitur, in Vienna Galliæ habitaculo cōtributo: pecunias uero eius, rationibus iussit applicari fiscalibus. De fratre huius Archelai Herode Tetrarcha, ita memorat idem Iosephus libro 18. cap. 16. Tunc Cæsar ueram credens accusationē, Tetrarchiā eius abstulit, & Agrippæ regno coniunxit, sed etiā omnes eius opes Agrippæ contribuit: ipsum [illegible] condemnauit exilio, habitaculū ei constituens in Lugdunensi Galliæ ciuitate. Hæc Iosephus. Vnde consequitur aut Hieronymū fuisse memoria lapsum, aut [illegible]esse deprauatum in cōmentario, aut Iosephi codices nō carere uitio. Iudæam hic pro parte regionis Iudaicæ positum admonuimus antea. Timuit illò ire.) ἐκεῖ ἀπελθεῖν. Illò aduerbium est, etiam si in uetustissimis codicibus scriptum est illuc. Nec est ire, sed abire, ἀπελθεῖν.

Amphibologia semper uitanda

Non esse quomodo dicti sunt infantes

Herodes quis

Et admonitus.) χρηματισθεὶς δὲ κατ' ὄναρ. [illegible]s, quod modo uerterat, Responso accepto, nūc transfert, Admonitus. Diuus Hieronymus putat χρησμὸν dici, quoties deus per se respondet. Nec est, Et responso accepto, sed, Sed accepto responso licet reclamantibus exēplaribus Latinis. Quanq̄ minutius hoc, uelut & illud, ἐλθὼν κατῴκησεν, Profectus habitauit, siue, Venit & habitauit. Etiamsi in nōnullis codicibus est ἀπελθών,

χρησμὸς qd propriè

Per prophetas, quoniā Nazaræus.) διὰ τῶν προφητῶν. Solitus citare nominatim autorē prophetiæ, nunc in genere dixit, Per prophetas, quod נָזִיר Hebræis sanctus siue consecratus dicitur iuxta Septuaginta. Et nō uno in loco, sed passim Christus sanctus dicit̄, quando de illo scriptū est, Cum uenerit sanctus sanctorū, cessabit unctio uestra. Symmachus separatum uertit. Alij floridū exponūt נֵצֶר. Nezer enim Hebræis flos uel germen, ut Septuaginta uerterūt, dicitur: uerum צ, illud per ז scribitur. Huc respicientes aliqui, dum conantur hoc testimoniū ad certū referre locū, sumptū putant ex Esaiæ cap. xi. Et egredier̄ uirga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet. Porrò גֶּזַע, quod soli Septuaginta transtulerūt Radicē, Aquila Symmachus ac Theodocion uerterunt κορμὸν, id est, Stirpem siue truncū. In hanc fermè sententiā Hieronymus, qui locū hunc annotauit, & in libello ad Pammachiū de optimo genere interpretandi. Chrysostomus homilia in Matthæū nona, existimat hoc oraculū adductū ex aliquo uoluminū, quæ uel negligentia, uel impietate Iudæorū, uel temporum, ac bellorū iniuria perierunt. Illud addam, ὅτι, id est, Quia, coniunctio hoc sanè loco fuerat omittenda, nisi reddidisset hunc ad modum, Quod Nazaræus uocandus esset.

Nazaræus qd Hebræis

גזע, truncus est, non radix Hebræis

EX CAPITE TERTIO

μετανοεῖν mutatam mentē sonat, non afflictionē corporis

POenitentiam agite.) μετανοεῖτε. Quod plerunque uertit, Pœnitentiā agite. Opinor quod Pœnitete, siue Pœnitemini, parum Latinū uideretur: quanquam & sic uertit alicubi. [redacted]

[redacted]

Pœnitentiam agere pro pœnitere

Pœnitentiæ uox unde dicta

Appropinquauit, non recte

Appropinquabit enim.) ἤγγικεν. Dubium nō est, quin errore librariorū acciderit, quod perpetuo penè legatur futurum pro præterito, in hoc sanè uerbo, cum sit appropinquauit. Atque ita citat Chrysostomus homilia decimaquarta. Id eo frequētius accidit, quod nōnullæ nationes præpostere uice. b. pronunciant. u. & contra, ut uiuere pro bibere, bibere pro uiuere. Quanquam in huiusmodi uerbis Græci nonnunquam abutuntur præterito uice præsentis. Mollius erat, Instat, siue adest, siue In propinquo est regnū dei. Nam id est appropinquasse in propinquo esse. Siquidē Iudæis adhuc in umbris & ceremonijs uersantibus, aduentabat quidem, sed eminus. Certe appropinquauit præteriti temporis scriptū reperi in uetustissimis exemplaribus Latinis in hoc consentientibus, atque etiam in excusis plerisque castigatioribus. Subindicauit & Origenes uerbum Appropinquauit, non ad tempus, sed ad actum referri, homilia in Matthæum prima. In uno Donatianico erat, appropinquat.

Vox clamantis.) Ipse Ioānes Baptista, apud Ioannē euangelistā testatur hoc de se dictū. Est autē apud Esaiam cap. 40. consentiente Hebraica ueritate, cum æditione Septuaginta: nisi quod Septuaginta nō repetunt, In solitudine. Græca sic habent φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἑτοιμάσατε τὴν ὁδὸν κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους τοῦ θεοῦ ἡμῶν. Porrò quod apud prophetā est, Dei nostri, Euangelista sensum reddens, non uerba, posuit Eius. Cæterū Parate, Græce est, ἑτοιμάσατε, hoc est, Promptā, paratā, & expeditā reddite. Hebraica uox פַּנּוּ proprietatē habet, ut significet uiam apertam, & oculis intuentiū conspicuā facere, à uerbo פָּנָה quod est Respexit. Obstant enim affectus mundani, quo minus homines uideant Christum aduenientem: quibus sublatis, iam ceu præparata uia domini, conspicitur aduenіens salus.

Habebat uestimentū de pilis.) ἔνδυμα αὐτοῦ, id est, Indumentum suum, & è pilis magis quàm

quàm de pilis: deinde cameli, non camelorum. Quanquã hæc non magnopere faciunt ad sententiam: tamen quo scripturæ seruaretur integritas, non abs re putauimus admonere. Et zonam Græce dixit, pro cingulo: tametsi zonæ uocabulum Latinis receptum scio. Esca autem.) τροφὴ, id est, cibus siue alimonia, à τρέφω nutrio. Quod interpres uertit locustas, Græce sunt ἀκρίδες, uox inde dicta, quod id animal summas aristas aduolans depascatur. Coactior enim uidetur etymologia, quæ ἀκρίδας hinc dictas existimat, quod exiguo sint capite, quasi ἀκαρίδας. Theophylactus quem quidam titulo decepti putant Athanasiũ esse, indicat ἀκρίδας herbæ aut fruticis agrestis genus intelligi posse, nõ animal. diuus Hieronymus super hac uoce nihil annotauit, non taciturus opinor, si de frutice sensisset Euangelista. Hilarius autem, atque etiam recentiores Rabanus & Lyranus animal accipiunt. Qui ἀκρίδα nolunt esse animal, uocem dictam existimant, à particula Grecis augente α & κράω quod est edo, inde fruticem aut herbam dictam κράσιν, quod uirens etiãnum edatur ab animantibus. Quanquam hæc etymologia rectius quadrat in animal, quod segetes depopulatur, quemadmodũ legimus Exodi decimo. At Aelius Dyonisius negat Atticis herbam κράσιν dici, sed κρᾶσιν, quanquam hęc adhuc multũ absunt ab Acridibus. nec huc pertinet, quod quidã tradunt ἀκρίδας dici paniculos ab auena dependentes. Verum hæc utcunque habent, apud Latinos certe ueteres, non memini legere locustam pro frutice aut herba, sed tantũ pro animante, quod geminũ memorant terrestre ac marinũ. Illud probabiliter colligitur ex ijs quæ de locustis prodidit antiquitas, eas fuisse non per omnia similes nostratibus. Nam ille uolabant quaternis alis, & ex Africa nonnunquam cõmigrabãt in Italiam: quũ de nostratibus non queratur agricolę, nec ipsæ in alienã regionẽ agminatim deuolent. id si cui mirum uidetur, cõferat nostrates colũbas cum columbis Italicis, dicas esse diuersi generis. Simile discrimen est, & in piscibus & in arboribus ꝑmultis. Cogor hoc loco desiderare prudentiã in nõnullis scriptoribus; quorũ de numero est Nicolaus Perotus, uir alioqui pulchre doctus, uariæ lectionis, ac suo sæculo de studijs præclare meritus, qui nolunt locustã hoc loco animal esse, sed fruticẽ nescio quem aut surculũ delicatũ, & ceu rem uehementer impiam execrantur, si Ioannes Baptista tam uili cibo pastus dicatur. Atque hic deum immortalẽ quàm insulse rhetoricatur λεξιϑήραφος quidam, rogans cur non eadem opera amicus dei, muscas cęteraque portenta ederit, quibus deus afflixit inimicos suos Aegyptios, quasi uero non reddamur ob id ipsum deo chariores quod pietatis amore ciborũ delicias cõtemnimus. Primũ si istis absurdum uidetũ, hominẽ uesci locustis, meminisse debebãt ab claris autoribus proditũ, non Parthos modo sed alias quoque nationes locustarũ esu uictitasse. Siquidẽ Plinius lib. 11. cap. 29. testatur hoc istis tam abominandũ animalculũ, Parthis etiam in delicijs fuisse. Idem lib. 6. cap. 30. refert quosdam Aethiopiæ populos non alio cibo uiuere solitos, quàm locustarũ, quas in hunc usum fumo saleque durant. nec id latuit Perottum, tantũ cibi uilitate offenditur. Qui lustrarũt procul semotas regiones, narrant & hodie Aegyptios uulgo uesci locustis. Itaque si locustã immundũ animal uocant quod plebeium uile parabile, ac pauperũ cibus fuerit, hoc ipsum in laudẽ sanctissimi uiri retulit Euãgelista, quod cum iuuenis esset magni sacerdotis filius, magna tum apud populũ tum apud regẽ autoritate, in deserto potius ferarũ ritu, uili parabilique cibo uiuere maluerit: nõ quod hoc cibi genus superstitiose affectarit uir pius, sed partim quod eremus hũc cibum ultro suppeditaret, opinor enim illum quũ apud ciues aut regẽ ageret, nõ requisiuisse locustas: partim ut iuxta uaticiniũ Esaiæ, Christique testimoniũ Heliã prophetã referret. Ad hęc, quos offendit cibi uilitas, cur ijdem non offendunt pilis camelorũ, & cingulo coriaceo? Quasi uero magis cõuenerit ut pauperis Christi prodromus & ad crucẽ destinati, placentis & atticis bellarijs saginaret, mulsum & aromatiten pro aqua biberet, pro pilis camelorũ byssinis & holosericis uestiret, pro loro baltheo bullis aureis insignito cingeret. Videntur igitur hæc non minus ethnico spiritu dicta, quàm Platina, uir sanè doctus Gregorio pont. Ro. eius nominis primo, patrocinatur aduersus nescio quos qui illius gloriam hac calumnia conabãtur obscurare, quod dum urbẽ templis, basilicis, monasterijs, ac xenodochijs exornat, quasdam uetustas structuras sit demolitus. sic autem agit causam illius, ut utatur inficiatione: quasi fuisset Gregorius natione Romanus uehemẽter impius in patriã futurus, si quas colũnas, arcus, & amphitheatra ueteris paganismi reliquias fuisset hoc animo demolitus, ne hospites eiusmodi spectaculis à templis ac basilicis auocarentur, quũ hodie uideamus si qua supsunt paganicæ uetustatis monumẽta, à multis longe pluris

fieri, quàm loca ſacra. Sed ut ad rem, ſi uilitas iſtos offendit, hoc uituperant, quod in ſummã laudem cõmemorat Euãgeliſta: ſin immundũ appellant animal, quod Iudæis ueſci nephas erat, declarant ꝗ non diligenter uerſati ſint in ſacris uoluminibus, quũ Leuitici undecimo, inter uolucres nominatim excipiant̃ Bruchus, Atacus, Ophimachus, & Locuſta, quæ inter ſe finitimi generis ſunt, & inter munda cenſentur, eò quod licet habeant quaternos pedes, tamen poſterioribus longioribus ſaliunt ſuper terrã. Plinius lib. 11. cap. 29. referens locuſtas fœminas mox à partu perire, uermiculo circa fauces innaſcente, & eodem tempore perire mares, miratur eas tam friuola ratione mori, quũ ſingulę quoties libuit ſerpentẽ necent fau cibus eius apprehenſis mordicus. Hoc locuſtarũ genus uidetur eſſe, quod alij uocant ophimachũ, ſerpentibus infenſum. Nec recte colligit Lyranus hinc, ophimachũ ueſci ſerpentibus, quod Ariſtoteles dicat animantia coitus aut cibi cauſa pugnare, quũ aranea perimat ſerpentẽ, quo tamen nõ ueſcitur. rurſus alienũ eſt quod ait, ophimachũ eſſe mali nutrimẽti quod ueſcatur ſerpentibus, innuens ophimachũ inter immunda cenſendũ, quũ illic referat inter munda. & ſi mali nutrimẽti eſt quod ueſcitur homini noxijs, abſtinendum eſſet à ceruina quod cerui ueſcant̃ ſerpẽtibus, demũ & à gallinis, quod delectent̃ araneis & ſcorpijs. Non hęc cõmemoramus, quod omnino negem hic ἀκρίδας accipi poſſe pro frutice aut herbæ genere, licet id nondũ ſatis liqueat, quũ de locuſtis nulla ſit controuerſia quin & in cibis fuerint, alioqui Leuiticus ridicule cõmemoraſſet eas inter mũda, nõ ſacrificijs, ſed hominũ eſui: Verũ ut eos refellam, qui pernegant & abſurdũ exiſtimãt, hoc loco animal eſſe locuſtam, interim et interpretẽ accuſantes, qui ſic uerterit, & Hieronymũ qui non emendarit, ni doceant & locuſtã apud Latinos pro herba aut frutice inueniri. Porrò quũ eremus multas gignat arbores frugiferas licet fœtu fortaſſis immitiore, quũ ultro multos gignat frutices & holera quibus olim uictitabant prophetarũ filij, deliciarũ genus erat unica tantum herba ueſci, aut ſumma uirentiũ decerpere, præſertim quũ his per hyemem deficientibus locuſtæ ſolis æſtu deſiccatæ, hybernis quoq; menſibus ſint uſui.

Et omnis regio circa Iordanem.) καὶ πᾶσα περίχωρος τοῦ ἰορδάνου, id eſt, Et omnis regio undiq; finitima Iordani. Omitto leuicula illa, quod ἰδὼν uertit Videns, pro, Cum uidiſſet. Quod πολλοὺς τῶν φαρισαίων, id eſt, Multos phariſæorum, Græce magis quàm Latine dixerit, pro Multos è phariſæis, ſiue Multos phariſæos.

Genimen inaudita uox

Progenies uiperarum.) γεννήματα τῶν ἐχιδνῶν. Idem eſt, quod aliâs uertit, Genimina uiperarũ, ſed parum Latine. Nam progenies dicuntur ab alio progeniti: atq; idem ſonat Græca uox. Poterat dicere, filios, ſiue germina. Genimen enim haud arbitror uſquã comperiri apud probatos autores. Nam geno pro gigno, quo uſus eſt Varro & Lucretius, ſed in poëmate, uerbũ eſt Obſoletius, quàm ut hodie quiſq; uti uelit. Atq; ut hoc utcunq; reperit, ita genimen nuſq; eſt inuenire. Ego ſanè quod ad me pertinet, uellẽ inueniri, ac receptũ eſſe.

Quis demonſtrauit uos.) In uetuſtis & emẽdatioribus codicibus ſcriptũ eſt, Vobis, nõ Vos, ὑπέδειξεν ὑμῖν, & magis Subindicauit, ſiue ſubmõſtrauit, ꝗ demõſtrauit: quaſi dicas, clanculũ indicauit & admonuit, ut fugeretis imminens periculũ. Nam quod ἀπὸ μελλούσης ὀργῆς, id eſt, A futura ira, uertit A uentura ira, recte mutauit: niſi quod apertius erat, Ab ira quæ futura eſt, ut certã intelligas iram iam inſtantẽ. Certe Futura legitur in aureo codice.

Dignus cui caſui adiungatur

Fructum dignum pœnitentiæ.) καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας, id eſt, fructus dignos pœnitentia. Quanq; ambiguum eſt, utrum genitiuus pœnitentiæ, pertineat ad nomen fructus, an ad dignos, quod raro iungitur apud Latinos paterno caſui. Et ita poſitum eſt, ut magis uideatur referendum ad proximã uocem dignos: ut ſit ſenſus, Si uere uos pœnitet, ut præ uobis fertis, ſic uiuite, ut appareat uos reſipuiſſe, & ex animo priſtinæ uitæ pœnitentia teneri. In eum fermè ſenſum Chryſoſtomus enarrat. Nos uertimus: Facite fructus qui deceant pœnitentiam, quo uitaremus amphibologiam, uel ſenſum potius abſurdum. Nam fructus digni pœnitentia ſunt, quorum merito aliquem pœnitere debeat. Nec mihi diſplicet ut Dignos accipiatur abſolute pro legitimos & idoneos, quomodo non infrequenter uſurpatur apud Græcos, apud Latinos quoq; nonnunquam.

Μὴ δόξητε

Et ne uelitis dicere.) καὶ μὴ δόξητε λέγειν, id eſt, Ne uideamini dicere: ut ſit ſenſus, Ne ſic uiuatis ut uideamini totam fiduciam pietatis collocaſſe in affinitate patrum. Quanquam id poteſt & ſic accipi, Ne ſitis in hac opinione, ut dicatis uos eſſe filios Abrahæ: tanquam id ſufficiat ad iuſtitiam, è ſanctis eſſe prognatos. Et mox:

Quoniam potens eſt.) ὅτι

ὅτι coniunctio aut omittenda erat aut uertenda in quod, non in quoniam, aut quia.

Filios Abrahæ.) τέκνα τῷ ἀβραάμ. Articulus Græcus indicat Abrahæ, datiui casus esse, non paterni. Quasi dicat Abrahæ non defuturos filios, etiā si illi non sint nati. Quidā in huiusmodi uice articuli addunt pronomē ipsi, sed amphibologia tolletur, si legas Abrahamo. *Amphibologiam tollit articulus*

Iam enim securis.) ἤδη γὰρ καὶ ἡ ἀξίνη, id est, Iam enim & securis. Nec est ociosa coniunctio: indicat enim cum epitasi proximū instare periculum. Siquidem quamdiu spes est remedij, stercoratione, aut putatione subuenitur arborum uitijs. Cæterum ultimæ desperationis indicium est, quoties securis admouetur radici. Diuus Hieronymus citat subinde ad radices, non ad radicem, licet reclamantibus Græcorum exemplaribus.

Excidetur & in ignem mittetur.) Vtrunq; uerbum Græcis præsentis temporis est, Exciditur, & mittitur, ἐκκόπτεται, καὶ βάλλεται: Primum ut sententia sit generalis: deinde, quod abusus temporis magis facit ad emphasim periculi proxime imminentis: uelut admota radicibus securi, iamiam futurū sit, ut funditus excidatur arbor. Atq; ita legisse Cyprianum, conijcere licet ex ipsius uerbis, quæ scribit in expositione orationis dominicæ. Nam cum omnis, inquit, arbor non faciens fructū, excidatur, & in ignem mittatur, utiq; & sermo &c. Alioqui dicturus erat: Cum omnis arbor sit excidenda, & in ignem mittenda. Illud leuius, quod εἰς μετάνοιαν, uertit in pœnitentiam, pro Ad pœnitentiam. *Exciditur, mittitur* *Tempus præsens aliquādo significat actionem tantum*

Qui autē post me uenturus est.) ὁ δὲ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, Qui uenit, præsentis temporis, aut qui uenturus est. Est enim hoc participiū, quemadmodū & illius uerbū anceps, ut intelligas uel ætate iuniorem Christum, uel successurū in munus prædicandi. Illud minutulum:

Non sum dignus.) οὐκ εἰμὶ ἱκανός, id est, Non sum idoneus. Et fortior ad uires refertur, non ad animi magnitudinē, ἰσχυρότερος, id est, Valentior, siue plus potens quàm ego, quum iuxta Latini sermonis elegantiam fortitudo magis sit animi quàm corporis. Et ὑποδήματα soleas sonat, magis quàm calceamenta: hinc dicta Græcis, quod pedibus subligentur.

In spiritu sancto.) Quod in nostris additum est, Et igni, in nōnullis Græcorū exemplaribus erasum est, fortassis odio quorundā hæreticorū, qui pro lotione utebantur inustura. Græcè Hieronymus legit, In spiritu & igni: atq; item Hilarius, cumq; his Cyprianus: & in nonnullis Græcorū codicibus additum conspicitur. Atqui Chrysostomus homilia in Matthæū undecima, legit & interpretat̃, In spiritu & igni. Quanq; secus legit Theophylactus. Porrò ne quis in nostris codicibus arbitretur casu additū, sic legit & interpretatur Hieronymus. Quod autem ait in spiritu & igni trifariā potest accipi: primum ut referatur ad spiritū sanctum specie linguarū ignearū in die Pentecostes missum in discipulos, quem ipse dominus Act. primo baptismū appellat: Ioannes baptizauit uos aqua, uos autē baptizabimini spiritu sancto non post multos hos dies. dein, ut pertineat ad ignem afflictionum & crucis: Nam hunc quoq; baptismū appellauit dominus, ita respondens filijs Zebedei: potestis bibere calicem quem ego bibo, & baptismo quo ego baptizor baptizari? Tertio per ignem intelligi potest uigor Euangelicæ gratiæ, qui intus datur, quū Iudaici ritus fuerint frigidi. Ignis enim inter omnia elementa maximam habet agilitatem, omnia in se transformans ac sursum rapiens. Tametsi In præpositio, iuxta idioma Hebræi sermonis addita est. Quod genus est illud apud Ioannem, In spiritu dei eijcio dæmonia, quod perinde ualet, quasi diceret, Spiritu dei eijcio. Annotat hoc ut rem seriam Augustinus in homilia de uerbis domini ex Matthæo undecima, proferens similes formas, percusserunt in gladio, Succendant in igni, & accepit cultros petrinos in quibus circunciderat filios Israel. *In spiritu & igni baptismus*

Cuius uentilabrū.) πτύον Græcis instrumentū quo grana repurgant̃ à paleis. Augustinus edisserens psal. 92. legit palam pro uentilabro, quod idem pala quoq; fieri consueuerit.

Triticum in horreum suum.) τὸ σῖτον αὐτοῦ. id est, Triticū suum: Vt Suum pertineat ad triticum non ad horreum. Atq; ita scriptum est, non solum in omnibus Græcis exemplaribus, uerumetiam emendatis, ac uetustis Latinorū codicibus, non solum calamo descriptis uerumetiam formulis excusis. Deinde paleam est, non paleas. τὸ δὲ ἄχυρον, licet reclamantibus nostris exemplaribus. Verum hoc nihil ad sensum.

A te debeo baptizari.) Non est debeo, sed χρείαν ἔχω, id est, Opus habeo ut abs te baptizer. Porrò uerbo baptizandi, tametsi Græco, tamen quoniam res ipsa noua eo ad nos permanauit, placuit constanter uti. Quanquam Cyprianus in epistola ad Cæcilium ausus est *Debeo pro opus habeo*

Baptizo Latine tingo ita legere: Docete omnes gentes, tingentes eos in nomine patris, & filij, & spiritus sancti.
Sine modo.) ἄφες ἄρτι. Quod hic uertit, Sine, mox transfert, Dimisit, cum utrobiq; sit
idem uerbum. Quanq; non est idem, sinere, & dimittere. Rogo quis est hic lusus in literis
diuinis? Aut dicendum erat, Omitte nunc, ut intelligas id, quod est consentaneũ, Ioannem
iniecta manu, conatum uetare Iesum. Ac mox, Tunc omisit illum. aut, Sine nunc, & tunc
sinit illum. Nam ἀφίησιν, præsentis temporis est, non præteriti.

Baptizatus autẽ Iesus.) Iesus in aureo codice non addebatur, nec in uno Donatianico.
Siquidem quũ essemus proxime Brugis, qua non alia ciuitas hodie florentior, aut bonorũ
ingeniorũ feracior, in omnium celeberrimo congressu, quũ aliorum principum innumerabilium, tum præcipue Caroli Cæsaris semper Augusti, & R.D. Thomæ cardinalis Ebora-
Donatiani collegiũ Brugis censis, scrutati sumus bibliothecã uetustissimi collegij, uulgo dicti, sancti Donatiani: quod
hodieq; ueteris eruditionis ac disciplinæ non pauca tenet uestigia. Ibi reperimus Euangeliorũ codices complures, quorum aliquot inscriptione etiam testabantur se descriptos ante
annos octingentos. Vnum, in quo testamentũ nouum totum habebatur: alterum omnium
uetustissimũ, & usu tritissimũ, sed mutilum & accisum: in quo nihil erat noui testamenti,
preter epistolam Pauli ad Romanos, epistolas Iacobi, Petri, Ioannis, & Iudæ. Horum nobis
copia facta est, per omni uirtutum genere præcellentem Marcum Laurinum, eius collegij
decanum. Habebat ea bibliotheca complures alios libros antiquitatis uenerandæ, quæ neglectu quorundam perierunt, ut nunc fermè sunt sacerdotum mores, magis incumbere patinis quàm paginis, & potiorem habere curam nummorũ quàm uoluminũ. Hoc te nescire
nolui lector, quod horum codicum testimonio sum frequenter usurus in hoc opere. Et αὐτὸς
quod hic est apud Græcos, in plerisq; Latinis codicibus non additur.

Sicut colũba Sicut columbã.) ὡσεὶ περιστερὰν. Obscurius reddidit interpres. Videtur enim dicere, more
columbæ descendisse spiritum sanctum, cum sentiat eum specie columbæ descendisse.

Et uenientem super se.) Ex Græco sermone non liquet utri sint aperti cœli, Christo, an
Ioanni, tum uter uiderit columbã descendentẽ. Atqui, ex Euãgelistæ uerbis magis uidetur
Amphibologia ad Christũ referri, quàm ad Ioannem, nisi quod sequitur, ἐπ᾽ αὐτὸν [redacted], ἐφ᾽ αὐτὸν
[redacted], Super eum, siue super ipsum. Alioqui si Super se sentiendũ erat, dixisset, ἐφ᾽ αὐτὸν
Ad hæc, non referebat ut Christus hæc uideret, quæ fiebant propter Iudæos, quo euidenti
signo intelligerent eum esse Messiam, non Ioannem, ad quem alioqui uox patris missa uideri poterat, nisi columba palàm designasset Iesum. At Marcus, qui Matthæum redegit in
Marcus Matthæi abbreuiator, autore Augustino compendium, aliquanto etiam obscurius facit, & nisi res ipsa loqueretur, & obstarent hæc
duo uerba, ἐπ᾽ αὐτὸν, prorsus intelligeremus Christum uidisse, non Ioannẽ. Lucas ita recenset, ut quis uiderit, non aperiat. Solus Ioannes palàm explicat, Ioannem Baptistam uidisse.

εὐδοκεῖν, qd Græcis In quo mihi complacui.) ἐν ᾧ εὐδόκησα. Verbum est peculiare diuinis literis, quo propensum animum, ac præcipuũ quendam affectum significant. Perinde sonat quasi dicas,
In quo bonam de meipso habeo opinionem: & ut ita loquar, Ipse mihi placeo: siue, In quo
mihi complacitũ est. Augustinus sermone sexagesimotertio legit, In quo bene sensi, sequutus Cyprianum suum, qui itidem legit libro aduersus Iudæos primo, cap. decimoquarto.
Vterque sequutus uidetur Tertullianũ qui libro contra Praxean legit, in quem bene sensi,
& hic sequutus ut opinor Irenæũ, qui frequẽter hoc modo loquitur. Nam εὐδοκεῖν id Græcis sonat. Vnde illis εὐδόκιμοι dicuntur, celebres & de quibus magnifica est opinio. Cæte-
ἀγαπητὸς qd rum illud Dilectus, quod mox præcesserat, ἀγαπητὸς est Græcis, quod plerunq; uertere solet, Charissimus. Est enim nomen, non participiũ, & omnimo plus quiddam indicat, quàm
dilectus. Atqui si usquam erat charissimus dicendum, hic certe dicendũ fuerat, cum de filio
Christo loquatur. Et ita citat aliquoties Hieronymus.

EX CAPITE QVARTO.

TVnc ductus.) ἀνήχθη, id est, subductus, siue sublatus, uelut è medio abductus. Nec enim protinus cœpit prædicare, sed abdidit sese dies aliquot. Porrò
quod simpliciter dixit, à spiritu, solitus addere sanctum, palàm est eum loqui
πνεῦμα, πνοὴ, quid differant de spiritu, cuius modo meminerat, & ob id addidit articulum, ὑπὸ τοῦ πνεύματος. Nam quoties is accedit, ferè de spiritu sancto sentiendum esse docet
Didymus in opere de spiritu sancto. Etiamsi πνεῦμα pro quocunq; spiritu, nõnunq; & pro mentis

mentis impetu usurpetur: cum πνοὴ non aliter quàm pro flatu positũ reperiatur in arcanis literis, subnotāte Augustino libro de ciuitate dei decimo tertio. Rursum diaboli nomen ubique reliquit interpres, & in Paulinis epistolis aliquoties, ubi non spiritũ impium, sed simpliciter delatorẽ aut calumniatorẽ significare uidetur. Id enim Græcis sonat διάβολος à uerbo διαβάλλω, quod est deferre, traducere, siue infamẽ reddere. Cæterũ quod in Hilario pro à diabolo legit, à Zabulo, fortassis errori librariorũ est ascribendũ. Tametsi eadem uox & alias apud hunc legitur: nec tamen apud hunc solum. Verum undecunque hoc inoleuit, certe constat ab Euangelistis diabolum appellari, non zabulum siue zabolum ut scriptum reperi in emendatioribus codicibus. Sunt qui za positum existimant, pro διὰ, quod à uetustis Græcis in aliquot dictionibus factum esse uerissimũ est, nimirum iuxta proprietatẽ Aeolicam. Sed mirum unde recentiores Latini, affectarint eam antiquitatẽ. Friuolum enim est quod nonnulli zabulum media producta, compositũ putant ex za syllaba, quæ Græcis nõnunquam uim habet augendi, ut in ζάθεος, & βουλὴ, quod abundet cõsilijs. Dictus est enim accusator [redacted], à διαβάλλω. Ad hæc quod hic uertit postea, ὕστερον, sæpe uertit nouissime, uerti poterat, Tand[redacted]ijt, sic denique esuriit, ut intelliges eum tum demum sensisse [redacted]

Zabulus, pro diabolo

Ζα, pro, διὰ

Accedens tentator.) ὁ πειράζων, id est, Is qui tentat. Ad eundẽ modum Paulus apostolus, μή πως ἐπείρασεν ὑμᾶς ὁ πειράζων, id est, Ne quo modo tentasset uos, ille qui tentat, hoc est, ille qui solitus est tentare. Quanquam nomẽ uideri poterat πειράζων, uelut, εἴρων, pro dissimulatore.

[redacted] participium, pro nomine, ut βασάζων

Non in solo pane.) Testimoniũ est Deut. cap. octauo, quod ad uerbũ penè retulit Christus. Vt ostenderet tibi, quod nõ in solo pane uiuat homo, sed in omni uerbo, quod egreditur de ore domini. Cæterũ tam Græce quàm Hebraice, uiuet est futuri temporis, ζήσεται, יִחְיֶה.

Tunc assumpsit.) παραλαμβάνει, id est, Assumit, hoc est, comitem abducit. Ac rursum paulo inferius, παραλαμβάνει est præsentis temporis. Cæterum pinnaculum, πτερύγιον est, diminutiuum ab ala, quod in alarum morem motetur.

Angelis suis mandauit.) ἐντελεῖται, id est, Mandabit, futuri temporis. Atque ita scriptum comperi in exemplari Corsendoncensi, consentientibus tribus Donatianicis. Similiter & apud Hebræos, יְצַוֶּה. Atque ita legitur in psalmo nonagesimo, unde locus hic desumptus est, consentientibus & Septuaginta: ὅτι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ ἐντελεῖται περὶ σοῦ. Calumniatur autem Hieronymus hoc in loco calumniatorẽ, quod perperam citarit scripturæ testimonium, decerpens quod erat cõmodum, & prætermittens quod offendebat. Omisit enim illud, Vt custodiant te in omnibus uijs tuis. Deinde tacuit quod ibidem sequitur, Super aspidem & basiliscum ambulabis. Postremo quod de quouis uiro bono dictum est, id detorsit ad Christum, cum ei totus psalmus non queat accõmodari. Verum opinor diabolum non ob hoc uocandum in ius, quod inerudite citarit scripturã, sed quod maliciose & impie. Ad hæc, μήποτε, quod suo more uertit, Ne forte: rectius erat, Ne quando.

Corsendonense uetustũ exemplar

Diabolus à calumnia defensus

Dixit illi Iesus rursum.) πάλιν ita positũ est, ut utrouis referri possit. Dixit rursum, aut, Rursum scriptum est. Deinde uox ea nonnunquam sonat iterationem, nonnunquam contrarietatem. Si ad, dixit, referatur, iterationẽ significat: nam semel ante responderat. Si ad sequens uerbum, contrarietatẽ, quasi dicas, è diuerso scriptum est, ut opponat scripturam illius scripturæ. At mox haud dubie significat iterationem, πάλιν παραλαμβάνει.

πάλιν Græcis bifariam accipitur

Non tentabis.) Locus est Deuteronomij cap. sexto. Apud Hebræos pluratiuo numero legitur, Ne tentetis dominũ deum uestrũ, secundũ quod tentastis in loco tentationis. Et hic Christus tantum decerpit, quantũ erat cõmodum. Reliquit enim quod sequitur: Sicut tentasti eum in loco tentationis, quod ea pars non competebat, nisi in populum Israëliticum.

Si cadens.) ἐὰν πεσὼν, id est, Si prostratus, siue pronus, Qui gestus est adorantis. Eodem uerbo usus est de Magis.

Vade sata[redacted]Quid est [redacted] Num eum aliquò mittit Christus, ut dicat uade? Græce est ὕπαγε, id est, Abi, siue discede. Et additum est in Græcorũ codicibus uulgatis, ὀπίσω μου σατανᾶ, id est, Post me satanas, at perperam siquidem Origeni credimus. Is enim annotat hanc differentiam homilia prima, Petro dictum esse, uade post me, satanæ tantum dictum, abi: quod prius illud competat in discipulum, iuxta illud: Venite post me, faciam uos fieri piscatores hominũ. Posterius conueniat in eum, qui tantum reijciendus esset, non etiam ad morem gerendũ inuitandus. Nec addit hæc uerba, Post me, Chrysostomus hunc enarrans

Vade & uade post me

Nostra lectio præfertur Græca

locum

locum homilia xiij. Contra apud Theophylactum adduntur. Proinde nostris exemplaribus hac in parte assentiendum puto, quod conijciam eas uoces ex altero Matthæi loco huc additas à scriptore memori scioloque, quod locis aliquot factum ostendemus. Augustinus enarrans psalmũ nonum, legit: Redi retro satana. Atque ita legitur non solum in plerisque codicibus per typographos excusis, uerũ etiam in uetustissimo codice ex bibliotheca Paulina apud Londinum, sed dissentiente exemplari Corsendoncensi. Apparet Retro positum pro ὀπίσω μου, sed mihi, ut dixi, probatur Origenis annotatio, præsertim cum uideam Ambrosiũ aliquoties hoc citato loco, suffragari. Porrò שָׂטָן Hebræis sonat, aduersariũ, & qui obsistit, atque obturbat. At qui à tergo est, non obsistit. Proinde Petro, qui iam præire domino conabatur, increpans ne subiret mortẽ, dictum est, Sequere me, discipulũ agens, non aduersariũ.

Paulinũ exemplar ex Londino

Satan Hebræis quid

Dominũ deum tuum.) Locus est Deuteronomij cap. sexto. Nisi quod illic pro Adorabis scriptum est, Timebis, in æditione uulgata, nec aliud uerterunt septuaginta. Cæterũ qui adorat, is reueretur ac timet quem adorat. Præterea quod additum est soli μόνῳ, Hebræus expressit per articulũ, אֶת יהוה אֶת, id est, Ipsum dominũ. וְאֹתוֹ, Et illi ipsi seruies, [redacted]

Adorabis pro timebis

[redacted]

Tunc reliquit,) ἀφίησιν, id est, Relinquit, præsentis temporis. Idem uerbum quod superius uertit, Dimisit.

In ciuitate Capharnaum.) εἰς καπερναούμ. Ita scriptum conspicimus in aureo codice, consentientibus aliquot Donatianicis. Ciuitatẽ interpres Latinus addidit de suo. At id magis factum oportebat in Nazareth, ob Græcum articulum appositum, τὴν ναζαρέθ.

Via maris.) Græcis accusandi casus est, ὁδὸν θαλάσσης, id est, Viam maris. Theophylactus Græcus interpres subaudiendam putat præpositionem ἐπί, aut παρά, hoc est, iuxta uiam maris. Nam hic mare uocat lacum Genezareth, in cuius litore sitæ sint Capernaum, Tyberias, Bethsaida, & Chorozaim.

Viam maris non uia

Præpositio Græca subaudita

Galilæa gentium.) τῶν ἐθνῶν, Expressius erat, ἡ τῶν ἐθνῶν, articulo apposito. Sunt enim duæ Galilææ, altera cognomento gentiũ, in sorte Tribus Neptalim, finitima Tyrijs, in qua Solomon xx. ciuitates donauit Chirã regi Tyriorũ. Altera est in tribu Zabulon è regione Tyberiadis ac stagni Genezareth, autore Hieronymo. Tametsi quidam sic distinguũt, ut gentiũ referatur, non ad Galilæam, sed ad populũ. Gentiũ populus qui sedebat in tenebris.

Galilææ duæ

In regione umbræ mortis.) Græci secus legunt, ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, id est, In regione & umbra mortis. Etiamsi iuxta Hebraicam ueritatem ita uertit Hieronymus, Habitantibus in regione umbræ mortis. Et Hebræis unica dictio est צַלְמָוֶת, composita ex umbra & morte, ut intelligas altissimã caliginem, qualis est apud inferos. Illud annotandum, Habitantibus mutatũ esse in Sedentibus, etiam si sedes habitacula dicuntur. Alioqui qui sedent, ijdem qui modo ambulare dicebantur: Quanquam etiam pro illo ambulabat, positũ est, καθήμενος, sedens, quemadmodũ habebat unus codex Donatiani. Vnde liquet seu Matthæũ seu huius interpretẽ, sententiã reddere uoluisse, potius quàm anuumerare uerba prophetæ. Hieronymus enarrans hunc locum apud Esaiam, testatur à Matthæo iuxta Hebraicã ueritatem citari, etiamsi uerbis nonullis præteritis. Omittit enim Euangelista: Primo tempore alleuiata est, & nouissimo aggrauata est. Quod tamen mire dissidet apud septuaginta. Siquidem pro eo quod Hieronymus uertit ex Hebraica ueritate, Primo tempore alleuiata est terra, Septuaginta uerterunt, τοῦτο πρῶτον ταχὺ πίε, ταχὺ ποίει, id est, Hoc primum bibe, uelociter fac. Nam itidem citat Tertullianus libro aduersus Marcionem quarto. Hoc primum bibito, cito facito. Nec hanc interpretationem, quæ nihil habet affine cum Hebræis, reijcit aut insectatur Hieronymus.

Sedere pro habitare

Sedes pro habitatione

Euãgelistæ nõ citant prophetias ad uerbũ

Pœnitentiã agite.) μετανοεῖτε, [redacted] ἤγγικεν, Appropinquauit, siue instat & adest, aut in propinquo est.

Ambulans autem Iesus.) Iesus non erat in aureo codice. Quanquam arbitror & apud Græcos hæc nonnunquã addi, ob sermonis consequentiam, præsertim si quando decerpta recitantur è codicibus Euangelicis.

Addũt aliquoties Græci per occasionem

Mittentes rete.) βάλλοντας ἀμφίβληστρον, Est retis genus, quemadmodũ & sagena, hinc dictum, qud undique complectatur. Nam rete Græcis, δίκτυον est.

Vos fieri

Vos fieri piscatores.) Fieri, redundat. Græce est, Faciam uos piscatores. Porro piscatores hominũ, mollius est apud Græcos, ἁλιεῖς ἀνθρώπων. Nam piscator à piscibus dictus est, ἁλιεὺς à mari, quasi iuxta Gallorũ linguã dicas, marinatores, quod in mari uenent. Quanquam hoc minutulũ uelut & illud aliquãto post, Relictis retibus & patre, Græci addũt, suo, αὐτῶν.

Et sanans omnem languorem.) θεραπεύων. Quod sæpe uertit, curans: & omnino θεραπεύειν est mederi pharmacis. Vnde Galenus opus suum de morborum remedijs, θεραπευτικὴν appellat. Proinde miror Euangelistæ interpretem hoc uerbo abusum, quod magis uidebatur fugiendum. Quanquam eodem uerbo abusus est Marcus capite primo: καὶ ἐθεράπευσε πολλούς. Item Lucas capite quarto: ἐθεράπευσεν αὐτούς. Eadem ratio in uerbo Latino curare, quæ in Græco. Hoc loco fugit interpres Latinus, ac uertit sanans pro θεραπεύων. Cæterum in Marco ac Luca non uitauit. Non enim statim sanantur qui curantur: & multi sanantur non curati. Deinde νόσον, quod plane morbum significat, hic plerunque uertit languorem. Rursum μαλακίαν, quod ad uerbum sonat molliciem, non male uertit, infirmitatem, rectius tamen uersurus, languorem. Est enim languor, leuis ac lentus morbus, qui non affligit quidem lecto, sed tamen facit, quo minus firma simus ualetudine. Denique fortasse melius erat, Quemuis morbum, quàm omnem. Neque enim sanauit omnes ægrotos, sed quemuis morbũ: quosdam enim morbos medici putant immedicabiles. Nisi quod omnis pro quiuis abutuntur nonnulli Latinorum.

θεραπεύειν — *Apostoli non sanabãt pharmacis* — *νόσος & μαλακία quid differant* — *Omnis pro quiuis*

Abijt opinio.) ἀπῆλθεν ἡ ἀκοὴ, id est, Abijt auditus, ut uerbum uerbo reddam. Nec inficior opinionem inueniri pro fama: uerum non omnia quouis loco quadrant. Nos uertere maluimus, Dimanauit fama eius, uel ob hoc, quo uitaremus amphibologiam.

Opinio pro fama

Tormentis comprehensos.) βασάνοις συνεχομένους, id est, Qui cruciatibus siue torminibus coarctabantur, siue contrahebantur. A morbis separauit tormina, quorum uiolentia corpus omne contrahitur. Torminibus ego malim, ob uitandam amphibologiam: sunt enim & quæstionum tormenta.

Tormina & tormenta

Qui dæmonia habebant.) δαιμονιζομένους. Vnica uox est, qui à dæmonibus agebantur. Simile est quod sequitur, σεληνιαζομένους, quod interpres uertit, Lunaticos: quod certis interuallis furor illos repeteret. Diuus Hieronymus negat hos uere affectos fuisse ui syderis Lunæ, cum essent dæmoniaci, sed arte dæmonũ factũ, quo creaturã dei infamarent. Arbitror ob id Lunaticos dictos, quod furor non esset perpetuus, sed certis recurreret interuallis.

Lunatici qui

De trans Iordanem.) καὶ πέραν τοῦ Ἰορδάνου, Trans Iordanem. Interpres addidit, De. Reperiuntur enim huiusmod[redacted], ut motum à loco significent. Vt Quintilianus: [redacted] trans mare petendam, id est, E transmarinis regionibus. Et peregre rediit, id [redacted] peregrinatione. Et, foris accessit, id est aliunde. Nam, De subpede, de post fœtantes, orationes sunt inauditæ Latinis. Poterat explicare periphrasi, à regionibus ultra Iordanem sitis.

Transmare pro è transmarinis — *Foris pro ἔξωθεν*

EX CAPITE QVINTO.

Videns autem Iesus.) Iesus, hoc loco nõ additur, nec in Græcis, nec in uetustis Latinorũ codicibus. ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους, id est, Cum uidisset autem turbas.

Beati pauperes spiritu.) Video theologorũ uulgus, inter quos est & Beda id interpretari de tenuitate facultatum, & qui scripsit in hunc Euangelistam opus imperfectũ annotat quod dictum sit πτωχοὶ non πένητες, id est, mendici non egeni, ut exprimeret summã egestatem, cum potius referendum sit ad animi celsitudinem ac ferociã. Siquidem Græci μεγαπνεῖν dicunt elato esse animo, ac præferoci, cuiusmodi ferè sunt principes, aut qui regnum ambiunt. Atque hic est ferme malorum omnium fons. Ad hunc sensum facit & id, quod annectitur, Quoniam ipsorum est regnum cœlorũ. Porro pauperes spiritu dixit, quod diuitum familiaris sit ferocia. Certe diuus Augustinus palàm in hanc sententiam interpretatur, cõmentariorum, quos in hunc domini sermonem edidit, libro primo, ac rursum enarrans psalmum septuagesimumtertium. Neque dissentit Hieronymus, ita scribens: Adiunxit spiritu, ut humilitatem intelligeres, non penuriam. Itidem interpretatur & Chrysostomus homilia in Matthæum decimaquinta. Et huic consentiens Theophylactus. Neque secus, diuus Hilarius in Canone Matthæi. Itaque coactius & alienius mihi uidetur hic inducere quæstionem de professione mendicitatis aut uoluntariæ paupertatis; sed dominus per modestiam ac submissionẽ sui ostendit uiam ad ueram sub-

Pauperes spiritu qui Christo dicti

limitatem, Nam Adam per superbiam deiectus est à regno in seruitutem.

Beati qui lugent.) In Græcis codicibus prius est, Qui lugent: postea Beati mites. Id opi-
nor casu factum, quod in huiusmodi recensionibus subinde labi soleant librarij.

Periphrasis in sacris literis

Misericordiã consequent.) ἐλεηθήσονται. Cur nõ est ausus uti periphrasi in consolabunt,
cum hic non uereatur facere. Hilarius longiore, sed dilucidiore circũitione est usus, Quia
ipsis, inquiens, misericordiã prestabit deus. Et Augustinus, Quoniã ipsorũ miserebit deus.

Cor, oculus animi

Beati mundo corde.) καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, id est, mundi corde. Pro quo Augustinus di-
ctione composita legit, mundicordes, cum Græcis duæ sint dictiones. Fortassis hic non pa-
rum quadrasset, Puri corde, quod mundicies sordibus magis opponatur, purum autem
proprie dicatur, quod nullius admixtione sit uitiatum: nam oculorum uice posuit cor. Et
aliâs oculum simplicem uocat.

Pacifici, qui pacẽ cõciliãt

Beati pacifici.) εἰρηνοποιοί. Vt intelligas haud satis esse Christianis, ipsos esse pacatos,
nisi accesserit & inter alios pacis conciliandæ studium. Annotauit hoc diligenter Chryso-
stomus. Sed hæc, ut nunc ferè sunt mores, surdis canuntur.

Addita uox

Cum maledixerint uobis homines.) Homines non est in Græcis libris, sed hoc uel in-
terpres, uel quod probabilius est, librarius addidit de suo: quanquam non erat admodum opus.
Id eò uisum est admonere, ne quis frustra philosophetur hic in dictione homines. Quod ge-
nus est apud Paulum, si adhuc hominibus placerem.

Et persequuti uos fuerint.) Haud perperam interpres de suo repetit, Vos, quod apud
Latinos maledicere & persequi, non recipiant eundem casum quem apud Græcos. Addi-
dit iterum, homines, quod nec apud Græcos est, nec in aureo codice.

Omne malum.) Greci codices quidam addunt uerbum, πᾶν πονηρὸν ῥῆμα, id est, Quod-
uis malum uerbum. Consentit exemplar quod à Leone pontifice missum sequuti sunt His-
pani, licet Chrysostomus citans hunc locum lib.3. cap.11. de sacerdotio non addat ῥῆμα, καὶ
εἴπωσι πᾶν πονηρὸν καθ' ὑμῶν, & dixerint omne malum aduersum uos. Nam quod mox πο-
λὺς, id est, multa, uertit copiosa, probe fecit. Atque hæc sunt illius sacrosanctæ philosophiæ

Philosophia peculiaris Christi

dogmata, quæ Christus tanta cura, tantaque autoritate tradidit: neque id promiscuæ turbæ,
sed peculiariter suis, hoc est, sacerdotibus & episcopis, imò omnibus ingenue Christianis:
neque quouis loco, sed in monte. Nec frustra addidit Matthæus, aperiens os suum. His no-
minibus ipsa ueritas, quæ neque fallit, neque fallitur, nobis felicitatem promisit. Et tamen mi-
rum quàm ad hæc frigemus omnes [redacted] Atqui hæc est illius cœle-

Aristoteli plus satis tribuimus

stis doctoris propria peculiarisque doctrina, quam nemo philosophorũ unquam efficaciter
tradidit. Audiui quosdam qui sibi uehementer theologi uiderentur, ad hæc adoranda no-
bis, si modo uere Christiani sumus, nasum sanna corrugantes, & ea modis omnibus abo-
minantes, quæ Christus æterna felicitate pensat. Neque ueritus est optimus ille Chryso-
stomus ad singulos beatitudinis gradus interpretari, quod Christus pronunciauit beatum,
etiam in hac qualicunque uita beatius esse, quàm illud quod mundus beatissimum esse iu-
dicat. Nos qui nobis uidemur plusquam sesquichristiani, ne id quidem æquis auribus ac-
cipimus, si quis simpliciter accipiat eorum, quæ Christus docuit hic præstanda, præmium
ab ipso reponendum in futuro. Et cum nobis permittamus, ut in his, in quibus totius reli-
gionis nostræ cardo est, impune simus impij, blasphemique, dictu mirum quas tragœdias
excitemus, si quis ad commentitias quorundam propositiones audeat hiscere. Sed his de-
plorandis alius fortasse commodior dabitur locus.

Sal fatuus

Sal euanuerit.) μωρανθῇ. Vt nihil causer de genere salis, quid est euanescere? Qua uoce
reddidit in Paulo, ἐματαιώθησαν. Hic cum de sale loquatur, dicere debuit: Infatuatus fuerit,
siue insipidus factus fuerit, aut certe, ut Vallæ placet, desipuerit. Quandoquidem Martia-
lis & Betas, quod insipidæ sint, fatuas uocat. Porrò quod taxat Valla, πόλιν non urbem,
sed ciuitatem, esse uersum, non solum minutius est, uerumetiam iniquius, Quod genus est
& illud, ὑπὸ μόδιον, id est, Sub modium, siue subter modium: cum alioqui Græcis μέδιμνος
modius

modius sit. Annotandum autem interpretem, aut fortassis Euangelistam ipsum Romana usum uoce, quod & aliâs sæpicule facit, uelut indicabimus suis locis.

Modio Romana uoce usus Euangelista

Vt luceat.) καὶ λάμπει, id est, Et lucet. Ostendit enim quid consequatur, non quid affectandum sit. In exemplari Paulino scriptum erat, Et luceat. Refertur enim ad lucernā quæ sic lucet, si fuerit imposita candelabro.

Quoniam ueni soluere,) ὅτι ἦλθον, id est, Quod ueni, siue quod uenerim. Siue, quod Latinius est, Ne putetis me uenisse. &, Ad soluendum potius quàm soluere. Quanquam hoc ipsum καταλῦσαι potius significat destruere ac demoliri uel abrogare, quàm soluere: aliter enim soluitur lex, aliter pecunia debita, aliter zona siue nodus.

Soluere pro destruere

Amen dico uobis.) אָמֵן, quod apud Hebræos sonat fiat, siue uere, ceu uocem Hebræis peculiarem nemo Latinus uertit, neq; quisquam Euangelistarum Græce scribens. Est autem uox confirmantis & asseuerantis.

Iota unum aut apex.) Cum probabile sit Iesum Hebraice fuisse loquutum, dubium non est quin quod hic Iota uocat, ea sit litera, quam Hebræi iod appellant, omnium minutissima, quæ sic nonnunquam adijcitur, ut propemodum superuacanea uideri queat. Sed quid apicem dixit? Cum ne Græcorum quidem uetustissimis mos fuerit apicibus uti, & sero apud Hebræos receptum sit, accentiuncularū notas ascribere, quibus tamen hodie non utuntur, nisi forte summū elementi fastigium apicem uocauit, aut eam notam quæ nōnullis addita facit o לא. Mihi uidetur hic sermo καθ᾽ ὑπερβολὴν dictus. Neq; enim laboratur de literarū apiculis: cum constet non pauca etiam uolumina ueteris instrumenti intercidisse, quorum nomenclaturā adhuc uidemus in canonicis uoluminibus, ueluti libros bellorū domini, qui citatur Numerorū 21. & librum Iustorū qui citatur Iosue cap. 10. & 2. Regnorū cap. primo, aliosq; qui citantur in libris Regum & Paralipomenon. Oportuit autem summæ fuisse autoritatis, quorum autoritate toties nititur scriptura Canonica. An uero fuerint in Canone Hebræorū alijs excutiendū relinquo. Non igitur laboratur de apicibus, sed asseuerat nihil omnino promissum aut proditum in lege Mosaica, quod Euangeliū non absoluat. Ab hac sententia non abhorret Augustinus exponens sermonem domini in monte habitum.

Iota & apex qd sit in euangelio
Hebræi sero receperunt apices
Hyperbole

Non intrabis.) οὐ μὴ εἰσέλθητε. Apparet positum esse ἐμφατικῶς, ob geminatā negationē. Etiam si non negarim hæc aliquando significare tempus futurum, præsertim conduplicata negatione.

Negationes duæ pro una
οὐ μὴ pro una negatione & facit tempus futurum aut modum potentialem

Reus erit.) ἔνοχος ἔσται. id est, Obnoxius erit. Quanquam & rei dicuntur obnoxij: ueluti reus uoti, qui uoto sese astrinxit, ac debitorem constituit.

Qui irascitur fratri suo.) In nonnullis Græcorū codicibus ascriptum est εἰκῆ, id est, Temere, aut sine causa. Verum Hieronymus edisserens hunc locum, itemq; secundo dialogo aduersus Pelagium, negat id in uetustis, ac bonæ fidei exēplaribus repertum. Et additum uidetur ab audaculo quopiam, qui ceu mitigare uoluerit, quod alioqui durius dictum uidebatur. At quin eadem opera in cæteris idem adiecit, εἰκῆ: Qui dixerit racha sine causa, qui dixerit fatue sine causa. Proinde diuus Hieronymus duas has uoces, Sine causa, iubet eradi. Quanquam prior lectio magis probatur Laurentio. Et Chrysostomus homilia in Matthæum decimasexta, legere uidetur εἰκῆ, distinguens iram opportunam ab intempestiua, & negans affectum penitus eximi nobis, sed cohiberi duntaxat ac regi. His consentanea scribit Theophylactus. Non erat opus hic distinguere iram iustam ab iniusta, aut iram carnis ab ira animæ, aut iram qua irascimur homini & qua irascimur hominis uitio, si sentiamus dominum hic loqui de ira uulgari, qui est motus animi tendens ad ultionem doloris, nimirum primus ad homicidium gradus. Alioqui & iudex qui cum ira punit nocentem, peccat aut certe imperfectus est, quum hic Christus doceat perfecta. Verum ut redeamus ad particulam εἰκῆ, id est, sine causa, quam diuus Hieronymus negat esse in ueris exemplaribus, quid hic adferent qui contendunt hanc translationem ab Hieronymo fuisse castigatam? Quod damnat relictum est, & quod relictum est ad sensum pertinet non ad uerba, quæ uidetur alicubi neglexisse. Augustinus lib. retract. 1. cap. 19. testatur in Græcis codicibus nō addi sine causa, Nam in sermone habito in monte, uult etiam in cæteris duabus partibus subaudiri, qui dixerit, racha, sine causa, qui dixerit, fatue, sine causa.

Sine causa additum autore Hieronymo
εἰκῆ additum

Qui dixerit fratri suo racha.) Apud Hebræos contumeliæ uox est, quasi Latine dicas cerebrosum, aut cerebro carentem siue uacuū. In psalmo quarto exponitur, ריק per uani/

Racha qd iuxta diuersos interpretes

tatem: Decidam merito ab inimicis meis inanis. Atq; in hac quidem sententia est Hieronymus, qui perinde ualere putat racha, ac si Graece dicas κενός. Quin & Græci hominem nihili, ῥάκος appellant, à ueste detrita, reijculaq; sumpto conuicio. Quod indicat & diuus Augustinus cōmentariorum, quos in hunc ædidit locum, libro primo. At uidetur racha, magis esse uox indignantis, uelut interiectio. Alioqui quid intererit, inter racha & fatuū?

Excussa Hieronymi opinio

Consentaneum est enim Christum gradus quosdam ostendere, quorum primus sit irasci, secundus sono aliquo incerto motum animi significare, tertius in manifestum conuicium prorumpere. Atq; ita sentit Augustinus eo loco quem paulo ante adduxi, addens se id à Iudæo quopiam accepisse, Racha Hebræis interiectionis instar esse, eaq; uoce nihil certi, sed tantum animi indignationē significari. Chrysostomus homilia decimasexta, tradit racha, non esse uocem grauioris aut atrocis conuicij, sed ab impatientia, stomachoq; loquētis proficisci: quomodo seruis nonnunquā stomachosius loquentes dicimus: Abi tu, dic illi tu. Quin & Syriacæ linguæ testimonium adducit, in qua racha ponatur pro eo quod est, tu. Sic enim seruis loquimus, & his quos contemnimus. Cum Chrysostomo concordat Theophylactus. Nonnulli sic distinguunt inter racha & fatuum, ut differentia peccati non sit in dictis, sed in animo dicentis. Nam dominus suo more doctrinam suam attemperans ad captum simplicium, hoc modo proposuit exemplum iræ leuis, quæ nondum decreuit ultionem, & iræ grauioris per racha, & iræ grauissimæ quæ proxima sit homicidio per fatue. Alioqui plerunq; grauius peccat, qui tacitus irascitur, quàm qui conuicijs debacchatur.

Racha siue rocho non esse interiectionē

Nec desunt qui recha doceant esse legendum, non racha, quod Chaldæis sonet rocho. Eam uocem nolunt esse interiectionē, sed simpliciter significare uacuum. Nec esse conuicium, aut si est, leuius esse conuicium, quod competat in eum qui careat eruditione, aut alia re, quam sibi quisque parare ualeat sua industria, cum fatui conuicium pertineat ad impietatem. Quod attinet ad dictionem racha, si recha legendum est, quū in codicibus Græcis ac Latinis summus sit consensus, aut Euāgelista reprehenditur si Græce scripsit, aut interpres quem oportet antiquissimum fuisse, quisquis fuit, nam quidam autumant fuisse Ioannem Euangelistam. Deinde quum dominus sit usus uulgari lingua, quæ Syro Chaldæoq; sermone corrupta fuit, si Chaldæi pro racha dicunt rocho, quid mirum, si dominus pro recha dixit racha. Neq; enim consequitur, sic scribitur in ueteris testamenti uoluminibus, igitur sic pronunciauit Christus, tametsi Græci codices rhaca habent non racha. Quod attinet ad distinctionem fatui constat Græce scriptum μωρὲ, quid Hebraice scripserit Matthæus nobis incertum, qua uoce Paulus usus est de discipulis domini: quæ stulta sunt mundi elegit deus: non utique significans impios, sed humiles & imperitos iuxta mundum. & ipse Paulus agnoscit stulti uocabulum, non quod uere stultus esset, sed quod stultorum sit de seipsis magnifice prædicare, quod tamen non est impietatis, sed ineptum potius, si modo uera prædicent. Iam ut non est conuicium, si quis hominem tardum obiurgans appellet tardum, ita non sit conuicium, si quis hominem impium emendare cupiens, appellet stultum. In singulis igitur subaudiendum est, si quis iratus dixerit, racha, si quis iratus dixerit, fatue.

Fratris uocabulum quos cōplectatur

Quidam philosophantur in dictione fratris quasi fratres non sint nisi qui cōmunem agnoscunt patrem. Ego arbitror hic nomine fratris omnes homines intelligi. Etenim quum dominus præcipiat, ut maledicentibus impijs benedicamus, cui concedit dicere fatue, duntaxat iuxta sensum quem indicauimus.

συνέδριον & βουλὴ

Concilio.) Non est βουλῇ, quod & ipsum significat conciliū, sed συνεδρίῳ, quod consessum iudicum significat, id quod indicatū est & à Chrysostomo. In huiusmodi consessibus, uelut Athenis in curia Martis, grauiores causæ solent agitari. Nam in iudicio quod interdum ab uno peragitur multa spes est elabendi, ad synedrion non nisi grauis causa defertur, iamq; non tam de damnando reo quàm de supplicij modo deliberatur.

Gehenna quid

Gehennæ ignis.) εἰς γέενναν τοῦ πυρὸς, id est, ad gehennam ignis. Sed Hebraice magis quàm Græce aut Latine dictum est, gehennæ ignis, pro gehennæ incendio, siue gehenna ardente. Porrò apud Hebræos gehenna גֵּיא־הִנֹּם sonat, Vallis ennon, de quo inferius plura dicemus capite decimo.

Reconciliari fratri tuo.) Palam est hic uerbi modum errore librariorū fuisse mutatum, reconciliari, pro reconciliare, imperatiui modi, διαλλάγηθι. Vnde nos uertimus reconciliaris, ne

ris, ne perinde facilis esset deprauatio. Certe reconciliare legitur & in peruetustis Latinorum exemplaribus, uelut in Paulino. Et in Corsendoncensi manifestum rasuræ uestigium indicabat, & illic scriptum fuisse, reconciliare. Omittam ὕπαγε, abi potius uertendũ fuisse, quàm uade. Nec esse, offeres, sed πρόσφερε, id est, offer, siue adfer.

Esto consentiens.) ἴσθι εὐνοῶν, id est, Esto beneuolus, siue quod addit Hieronymus, benignus, etiam si non uideam quid benignus respondeat ad εὐνοῶν. Nonnulli uerterũt concors quemadmodum indicat Augustinus.

Et aduersario.) ἀντιδίκῳ. Non absolute sonat aduersariũ, sed aduersariũ causæ, siue litis. Siquidẽ actorem sentit, qui reum facit, & in ius trahit. Rursus autẽ μήποτε, Ne forte uertit, cum rectius sit, Ne quãdo, aut simpliciter, Ne. Præterea ὑπηρέτης, quod hic uertit ministro, nõnunq̃ carnificem transtulit, aliâs exactorẽ. Est autẽ is qui exequitur iudicis sententiã.

ἀντίδικος

ὑπηρέτης uarie translatum

Nouissimum quadrantem.) ἔσχατον κοδράντην. Cur non potius extremum quàm nouissimum? Nec enim de temporis agitur ordine, sed de summa. Deinde apparet hic quoque Romanam uocem usurpatam ab exteris, id quod in plerisque fit, sed deprauate. Est autem quadrans nummulus, quarta pars assis, quam à tribus uncijs Plinius triuncium uocat. Gulielmus Budæus immortale suæ gentis decus: utpote uir non solum omnium quos unquã Gallia genuit eruditissimus, uerumetiam diligentissimus, eundem esse putat, qui Ciceroni dicitur teruncius. Atq; eum nummum uulgo ceu minutum contemptui fuisse, prouerbio quoq; testatum est, id quod in Chiliadibus nostris adnotauimus.

Latina dictio usurpata à Græco scriptore

Gulielmus Budæus

Triuncius & teruncius

Mœchatus est eam.) Vt dissimulem interim, quod toties iam uertit quia pro quod: ut demus mœchari Latinis esse receptũ: Nam & Catullus mœchari dixit, & Terentius mœchum, Quis unquã Latinus dixit, mœchatur illam? Proinde si mœchari hoc loco significat adulterium cõmittere, uertendum erat ad hunc modum, Qui uiderit uxorem siue matronam ad concupiscendam eam, iam adulterium cum illa cõmisit. Sin mœchari positum est pro quouis illicito concubitu, quemadmodum aliquoties inuenitur, pro Mœchatus est dicendum erat, Stuprauit eam, siue ut Suetonius loquitur, adulterauit eam.

Adulterat eam

Scandalizat te.) Mirum est Græcam uocem usqueadeo placuisse, cum dicere licuerit, Offenderit, siue obstaculo, aut offendiculo fuerit. Nam quod ἔξελε, id est, Exime, siue extrahe uertit, Erue, reprehendi non potest.

Quàm totum corpus tuum.) Huiusmodi sermonis character apud Grecos inuenitur, & apud nonnullos Latinos, sed græcissantes. Verum id, cum additur ἤ, ut subaudias μᾶλλον. At hic secus habetur, καὶ μὴ ὅλον, & non totum &c. Atq; itidem in parte proxima. Proinde mirum est interpretem affectasse græcanicum schema, quod sermo Græcus non habebat. Nec est, Eat in gehennã, sed βληθῇ, id est, conijciatᷣ. Etiamsi sic loquunt̃ Græci βάλλ' ἐς κόρακας, Abi ad coruos, sed subaudientes σεαυτόν. quasi dicas, abijce teipsum, siue aufer te.

Quàm, Græcis subauditur

Libellum repudij.) Quod Græce unico uerbo dicitur ἀποστάσιον, quasi dicas, diuortionale, hoc est, libellum diuortij. Annotauit hoc loco Chrysostomus, quod præcipit de uxore non relinquenda, pendere ex superioribus: Inter tales enim, quales paulo ante descripsit, neq; quisquam eijciet uxorem nisi adulterã, neq; quisquam recipiet alienam cum iniuria prioris mariti. Moxq; subiungit de nõ iurando, quod ita uetuit, ut nihil omnino exceperit. Et tamen quasi non sit hoc à Christo serio dictum passim iuramus. Certe uotis omnibus optandum, ut tales sint Christiani, ut neq; diuortio sit opus, neq; iureiurando.

Ἀποστάσιον quid

Qui dimissam duxerit, adulterat.) μοιχᾶται. Quod uerterat mœchatur, tandem transfert adulterat. Quanquam aliud est adulterare, quàm adulterium committere, quoties absolute ponitur. Augustinus de adulterinis coniugijs ad Pollentium, indicat hanc clausulam, Et quicunq; dimissam duxerit, mœchatur, in nonnullis codicibus Græcis ac Latinis non ascriptam fuisse: quod ex superiore sermone satis consequatur. Quod tamen apud neminem alium reperi, uel scriptum, uel annotatum.

Adulterat Latinis nõ ponitur absolute, quemadmodũ mœchat

Iterũ audistis.) πάλιν ἠκούσατε, Rursum audistis. Nec em̃ iteratione significat, sed ordinẽ.

Neq; per cœlum.) μήτε ἐν οὐρανῷ, id est, Neq; in cœlo, quã tamen præpositionẽ, opinor iuxta proprietatẽ Hebræi sermonis, apostoli subinde usurpant pro per, ut in digito dei, & In nomine tuo prophetauimus, quemadmodum suis indicabimus locis.

Iurare uetitũ Christianis

Est, est; non, non.) ναί, ναί. οὔ, οὔ. Quod hic uertit est, Græcis est aduerbium affirmandi,

Ναί

Ita quomodo affirmat

ναὶ, sed quod usurpetur & à Latinis. Interpres aliquoties uertit, Etiam, quod uulgo, parum eruditi dicunt Ita: quasi ita respondeat negationi, Non. Ac reperitur quidem apud Terentium, ita, sed dictum ab improbius respondente, Quod genus est illud, Sic erit. Cæterum nemo putet conduplicationem ad eundem pertinere, sed prior pars ad interrogantem pertinet, posterior ad respondentem. Nisi sic accipias, Si sermo uester affirmat, uere affirmet, sin negat, uere neget. Quod secus habet apud istos, qui quod pollicentur non præstant, & quod se negant facturos, faciunt.

Excussum præter ueterũ expositionẽ, quomodo uetemur iurare

His abundantius est.) τὸ δὲ περισσὸν τούτων, id est, Quod præter hæc accesserit. Mire torquent hunc locum Theologi quidam, A malo est, alij interpretãtur, à malo diffidentis, non à malo iurantis, alij à malo pœnæ, non à malo culpæ. Verum opinor Christum simpliciter sensisse, perfectis (Nam de his loquitur) omnino non esse iurandũ, pro rebus hisce, pro quibus uulgus deierat. Alioqui in causa fidei, aut pietatis, etiam Christus & apostoli iurant. Vult enim suos esse tales, ut non sit opus ullo iureiurando. Quorsum enim attineat iurare, si nemo sit, qui quenq; uelit circũuenire, etiam si id possit impune, sed è suo quisq; alterum æstimans animo nemini diffidat? Nam qui uere sit Christianus, etiam suo incõmodo consulit cõmodis alienis: tantũ abest, ut ullũ uelit fallere. Et charitas adeo credit omnia, adeoq; non diffidit, ut parum etiam honesta, quoad potest, interpretetur in bonũ. Hac autẽ ratione multarũ quæstionũ nodi dissolui poterunt, si intelligamus Christũ non simpliciter hæc uetuisse, sed uetuisse eo more fieri, quo uulgato more hominũ fiebant. Sic uetuit irasci, sic uetuit salutare quenq; in uia, sic uetuit ditescere, sic uetuit resistere malo, sic uetuit appellari magistros, sic uetuit uocare patrẽ in terris. Verũ hæc ad hoc institutũ proprie non pertinẽt.

Dentem pro dente.) Græci addunt coniunctionẽ, &, καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Eadem addit in uetustis exẽplaribus Latinis. Illud obiter adnotandũ, in huiusmodi orationibus ne posse quidem apponi Græcum articulum: quod quilibet oculus, & quilibet dens significetur.

Quõ prohibemur resistere malo

Non resistere malo.) μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ. Malum uel ad rem referri potest, uel ad hominem, Præterea potest ablatiuus esse instrumenti. Nolite resistere cuiquam, malo, hoc est iniuria, siue uersutia. Hic sensus placuit Chrysostomo, quum ait resistendum homini malo, sed patientia: non enim ignem igni extingui, sed aqua. Mirum est autem hic additus articulus quam uim habeat, τῷ πονηρῷ, quasi certum malum significet. Nisi forte uoci appositiuæ adiunctus est: quasi dicas ei qui malus est. Quidam interpretantˀ nomine mali significatũ diabolum, quorũ est Theophylactus. Quis autem sic loquitur? Dico tibi non abire, pro eo quod est, iubeo ne usquam abeas? Deinde quid facient huic loco, qui lites qui bella calculis omnibus approbant inter Christianos? Christus absolute uetuit resisti malo, nimirum uulgari uia, ut malum malo repellatur, hoc est, conuiciũ conuicio, uulnus uulnere, bellum bello, cædes cæde. Imò quid prætexent ij, qui beneficiũ maleficio repensant. Illud leuiculum, quod ὅσις uertit, Si quis, pro quisquis: nisi forte legit, εἴτις. Item quod στρέψον, id est, Verte, siue obuerte, transtulit præbe. Augustinus alicubi legit Para.

Præbere maxillã, quomõ intelligendũ

Præbe ei & alterã.) Hæc Christi hyperbole mea sententia nihil aliud docet, quàm summam patientiam, animiq; moderationem, utq; tantum absimus à cupiditate uindictæ, ut ultro parati simus alteram potius iniuriam admittere, quàm malum malo pensemus. Atq; hoc fortasse sensit Augustinus, cum aliâs, tum in libello de mendacio, & libro uigesimo secundo contra Faustum, scribit illam præparationem alterius maxillæ in corde faciendam, non in corpore. Nec enim hoc sensit Christus obuertendam sinistram malam, ei qui dextram percusserit, sed ea nos uoluit esse lenitate, ut ad alteram iniuriam accipiendam simus paratiores, quàm ad retaliandam priorem. Neque uero continuo cum mendacio coniunctum uideri debet, quicquid habet hyperbolen.

Hyperbole

Quam & aliâs annotauit præter Origenem, Hieronymum, & Chrysostomum, diuus Augustinus in diuinis literis. Quod genus est illud in libro Iudicum: Camelis eorum non erat numerus, & erant sicut arena, quæ est in littore maris. Rursum illud in Psalmis: Ascendunt in cœlos, & descendunt usque in abyssum: nempe de undis maris uicissim attollentibus sese, ac subsidentibus. Certè schema hoc palàm annotauit Augustinus in epistola ad Marcellinam quinta ostendens, si quis tropum sermonis reijciat, magis conuenire, ut in sinistram primus ictus dicatur exceptus, quod in hanc magis, quàm in dextram fertur impetus ferientis. Idem admonet in Luca non fieri ul-

Dextra ac sinistra, p una, aut altera

lam

lam in ſiniſtræ, dextræ'ue mentionē: ut intelligamus hoc loco ſiniſtram ac dextram nihil aliud eſſe quàm unam & alteram. Quemadmodum in alia quadam parabola, quinqꝫ talenta po ſuit pro plurimis dotibus, duo pro mediocribus, unum pro minimis. Cæterum animaduer tendum eſt, ut ſubito mutarit numerum. Ego autem dico uobis: Sed quiſquis percuſſerit te in maxillam &c. Non ob aliud, niſi quod hic numerus accōmodatior eſt ad inſigendum animo quod dicitur, dum quiſqꝫ ſibi dici putat, quod dicitur.

Numerus cur aliquando mutatur

Et pallium.) ἐ τὸ ἱμάτιον. Hic recte diſtinxit ueſtimenti genus. Siquidem χιτὼν, tunica, ueſtis eſt interior. ἱμάτιον exterior, quæ Romanis eſt toga, Græcis pallium. Niſi quod ἱμάτιον, apud Græcos interdū pro quouis ueſtimenti genere ponitur. Vnde recte monet Auguſtinus hunc eſſe ſenſum, ſi quis tollat unam aliquam ueſtem, concede illi potius ſi quid aliud habes ueſtium quam cōtendas. Alioqui præpoſterus eſſet ſermo. Pallium enim quæ ſumma ueſtis eſt primum detrahitur, deinde tunica.

ἱμάτιον
χιτὼν
Spetics pro genere

Mille paſſus.) μιλίον ἓν, id eſt, Miliariū unum. Alioqui non reſpondet quod ſequitur.

Alia duo.) Ne illud quidem, alios duos. Atqꝫ hic rurſus Græcus uſurpauit uocem Latinam: Etiamſi huius uocis mentionem fecit Heſychius. Nec eſt Alia duo Græcis, ſed ὕπαγε μετ' αὐτοῦ δύο. ut intelligas duplum oportere concedi, ſimplum extorquenti: quemadmodum docuit de maxilla, & ueſte. Etiamſi diuus Auguſtinus philoſophatur hic in numero ternario, Theophylactus & Chryſoſtomus non attingunt. Nam quod αἰτοῦντί σε, id eſt, Poſcenti te, uertit, petenti abs te, recte fecit.

Lapſus interpretis

Ne auertaris.) μὴ ἀποστραφῇς, Ne auerſeris, ut legit Auguſtin. hoc eſt, ne reijcias. Quanqꝫ & auertor reperitur, ut ſit uerbū depoſititiū, ſed in carmine uſitatius, ut apud Bœotium:

Eheu quàm ſurda miſeros auertitur aure. Sicut præuertitur.

Diliges proximum tuum.) Græci τοὺς πλησίον appellant familiares, & quibuſcum habemus arctam ac domeſticam conſuetudinem, non ſolum cognatos. Neque enim eſt ſuperlatiuus gradus apud illos.

Et odio habebis inimicum.) Hoc quoniam non legitur in ueteris inſtrumenti literis quidam interpretantur hanc eſſe additionem phariſæorum, non ſcripturam. Idem prædicant de cæteris articulis, quaſi Chriſtus nihil addiderit præceptis legalibus, ſed tantum explanauerit. Certe diuus Auguſtinus in priore libro quo enarrat hunc locum, ſic refert, quaſi reperiatur in ſacris libris, Sic enim ait: Nec quod in lege dictum eſt, oderis inimicum tuum, uox iubentis iuſto accipienda eſt, ſed permittentis infirmo. Tale nimirum erat Iudæorum uulgus. Quemadmodū autem in iraſcendo accipimus tropum, itidem & in odio receptus modum explicat. Certe Chryſoſtomus fatetur, dominum olim non exegiſſe ab infirmis, quod ſuo tempore præcepit iam inſtructioribus.

Odio habebis inimicū, unde additum

Diligite inimicos ueſtros.) Poſt hæc uerba, particulā addunt Græci codices, inter quos & Theophylactus, quā in noſtra æditione nō reperio. εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, id eſt, Bene precemini deuouētibus uos. Quam ſanè nec Hieronymus addit, nec Chryſoſtomus. Proinde haud ſcio, an eam ſtudioſus aliquis ob affinitatem ſententiæ, ex epiſtola Pauli ad Romanos huc aſcripſerit. Nam hac occaſione comperimus locos aliquot immutatos.

Additum aliunde

Pro perſequentibus & calumniantibus.) ἐπηρεαζόντων καὶ διωκόντων: quorū utrunqꝫ penè idem ualet, Nam ἐπήρεια Græcis dicit̃ inſultus proprie in bello, quaſi dicas, ἐπὶ ἄρεα, à Marte, Hinc dictum apparet uerbū, ἐπηρεάζω, quod eſt uexo, ſiue uim facio, & impeto. Sed quoniā Græci docent ἐπηρεάσαι nonnunqꝫ idem ualere quod βλάψαι, nos uertimus lædunt.

ἐπηρεάζω unde dictum

Qui ſolem ſuum.) ὅτι τὸν ἥλιον, id eſt, Quia ſolem ſuum. Licet refragantibus exemplarious Latinis, Et fieri poteſt, ut interpres pro ὅτι legerit ὅς, ſiue ὅσις. Quanquam hoc nihil refert ad ſenſum. Et ἀνατέλλει, recte circumlocutus eſt, Oriri facit, ſiue expromit. Item, Pluit, Græcis eſt βρέχει, rigat. Rurſum:

Quam mercedem habebitis.) Græce eſt, ἔχετε, id eſt, Habetis, præſentis temporis, ut rei ſignificatio ſit, non temporis. Porrò mercedem pro gratia poſuit.

Et publicani.) τελῶναι, id eſt, qui uectigalia redimunt, unde & redemptores dicuntur. Genus hominū olim infame apud Iudæos, nunc apud Chriſtianos, cum primis honeſtum. Nec id ſanè mirum, cum inſtitores, ac menſarij omnibus penè anteponantur apud utriuſqꝫ Reipublicæ ſummates, quos nec Ariſtoteles, nec Tullius inter honeſtos ciues haberi uult.

Publicani olim infames, nūc in primis honeſti habiti

Nec est, Hoc faciunt, sed τὸ αὐτό, id est, Idem faciunt. Et salutaueritis, est ἀσπάσησθε, quod non est simpliciter salutare, sed osculo & complexu salutare, quod olim ex more fiebat inter amicos, non solum apud Iudæos, uerumetiam apud Græcos & Romanos. Alioqui uulgare est officium obuio dicere salue.

Fratres uestros.) Pleriq; Græci codices habent, τοὺς φίλους ὑμῶν, id est, Amicos uestros. Verum Iudæi fratres appellant quomodolibet cognatos. atq; ita legit Hieronymus.

Quid amplius facitis.) τί περισσόν, id est, Quid eximium, aut quid supra cæteros.

Nonne & ethnici?) Rursus hoc loco nõnulli codices Græci habent τελῶναι, id est, Publicani. Cæterũ ex interpretatiõe Chrysostomi, deprehendere licet illũ ethnici legisse, cum ait: Propter quod etiã hic Gentiles & publicanos producit in mediũ, ut talibus discipulos comparando personis, etiam pudore ad uirtutẽ accendat. Certe Theophylactus repetit hic τελῶναι, id est, publicani. Nam ethnicus gentilẽ sonat, qua Græca uoce uidetur interpres delectatus, ob id, opinor, quod gentilis aliud quiddã significet Latinis auribus, nempe gentis affinitate coniunctũ. Ac rursum, non est hic, Hoc faciunt, sed Sic faciunt, οὕτως ποιοῦσιν.

Gentilis quid ꝓprie Latinis

Estote igitur uos.) ἔσεσθε, id est, Eritis. Interpres legisse uidetũ, ἔστε. Omitto, quod ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, quod uertere solet, Qui est in cœlis, nũc mutauit, cœlestis. Cæterũ coniunctio &, sicut Et pater, non additur apud Græcos. Tantũ est, Sicut pater uester cœlestis.

EX CAPITE SEXTO.

Eleemosyna sex syllabis

NE iustitiam uestram.) Græcis est, ἐλεημοσύνην, id est, Eleemosynam, non iustitiam, ut respondeat quod sequitur: Cum ergo facis eleemosynam. Ita legit, & interpretatur Chrysostomus & Theophylactus. Tametsi Hieronymus iustitiam legit, sed interpretans eleemosynam. Atq; item Augustinus sermone secundo de uerbis domini ex Matthæo, similiter interpretans ut legit. Illud obiter admonendũ, Latinos usurpantes Græcam eleemosynæ uocem, fraudare illam una syllaba, cum Græcis habeat sex syllabas.

Vt, aliquoties sequelã signi/ficat, nõ finem

Videamini ab eis.) Augustinus eo quem modo citauimus loco, indicat hanc particulã sic addendam orationi superiori, ut finem significet coniunctio Vt, non sequelam. Neque enim uetat conspici recta facta, sed nõ uult hoc animo fieri. Apud Latinos enim hic sermo anceps est, ut uideamini, id est, sic ut uideamini, aut hoc animo ut uideamini. Cæterum in Græcis nulla est amphibologia, πρὸς τὸ θεαθῆναι. Rursum in eo quod sequitur:

Mercedem non habebitis.) Verbi tempus mutauit, οὐκ ἔχετε, id est, Non habetis.

Hypocrita Græcis hi/strio

θεαθῆναι

Sicut hypocritæ.) Hæc quoq; de uocum est numero, quibus interpres uidetur delectatus. Alioqui ὑποκριτὴς Græcis histrionem significat: hoc est, qui ficta persona fabulam agit apud populũ, quos eosdem actores uocamus. Vnde quam nos pronunciationẽ, aut actionem dicimus, illi ὑπόκρισιν appellant. Quanquã quisquis quouis modo simulat, ac fingit, hypocrites uocari potest. Vnde Paulus, ἀγάπη ἀνυπόκριτος, id est, Charitas non ficta, simulandi nescia. Cæterum quod ad histrionicam gesticulationẽ attinet, belle quadrat quod modo dixerat, πρὸς τὸ θεαθῆναι, id est, Vt spectentur, quod actorum est, & hinc theatrum. Quis enim mimus, quis histrio minus est id quod uidetur, quàm isti, qui inani labiorum motu, & uocum strepitu uideri uolunt precari deum, cumq; illo colloqui? Aut qui Iudaicis ceremonijs sanctimoniã mentiuntur? Rursum quod hic uertit, In synagogis, apertius erat, In conciliabulis. Significat enim cõuenticula, quæ solent fieri in plateis, ac foro, seu triuijs. Et uicos hoc loco intellige, non eos qui non sunt oppida, sed in quos diuiditur urbs. Nam paulo post meminit platearũ, quæ proprie dicũtur uiæ latiores, in quibus solent fieri plebis conuenticula, in qua dictione philosophantur quidam, quod impiorũ ciuitates plateas habent, quum uia uirtutis sit arcta. Ad hæc:

Synagoga cõciliabulũ

Platea quid proprie

ἀπέχω quid proprie

Receperunt mercedem.) ἀπέχουσιν, id est, Habent, siue tulerunt. Nam ἀπέχουσι, sonat quod alicunde sit acceptum.

Nesciat sinistra tua.) Græce duæ sunt dictiones. μὴ γνώτω, ne sciat.

Hyperbole

Nesciat sinistra tua quid faciat dextera.) Non absq; figura dictum est, sed ὑπερβολικῶς, quasi dicas, Ipse nescias, quod facis, si fieri potest, tantũ absit, ut alijs ostentes. Figurã annotauit & Chrysostomus homilia xix. & hunc sequutus Theophylactus. Cæterum addunt Græci, ἐν τῷ φανερῷ, id est, in propatulo, siue in aperto. Quod tamen Augustinus negat se comperisse in Græcis codicibus, & ideo nec exponendum arbitratur. Theophylactus interpretatur

tempetur etiam, ἐν φανερῷ, quum manifestabuntur omnia bona malaq; opera. Mihi ger/ [redacted] uidetur quam prob[redacted]

[redacted] Græce est, [redacted] id est, [redacted] siue idem reddet tibi, quo diluci/ dius distinguat personam patris, ab [redacted] persona [redacted]

[redacted] ὅταν προσεύχῃ, id est, Cum oras. Nam & paulo ante usus est nume/ ro singulari, [redacted] Etiam sermo uariat. Nec est:

Non eritis, sed οὐκ ἔσῃ, id est, non eris.) Et in nonnullis Latinorum codicibus ascriptum est, sicut hypocritæ tristes, quū hæc dictio tristes nec apud Græcos sit, nec in nostris emen/ datioribus.

Qui amant.) φιλοῦσιν. Quod licet significet, amant, tamen Græcis fre/ quenter usurpatur pro solent. Hoc certe loco magis quadrabat, solent. Rursum est:

φιλοῦσιν Amāt Græce pro solent

Synagogis.) Quod nos uertimus, conciliabulis. Et anguli uocantur nō recessus, ut uul/ gus accipit, sed flexus uiarum, ueluti iuxta compita, ac triuia.

Vt uideantur ab hominibus.) ὅπως ἂν φανῶσιν τοῖς ἀνθρώποις, id est, Conspicui sint ho/ minibus, seu potius ut conspicui possint esse. Cæterum:

Incubiculum.) Est ταμεῖον, quod Latine penu, siue cellam appellant, ubi reconduntur, quæ ad usum domesticum pertinent, nos conclaue uertimus. Interpres Origenis quisquis fuit, Nam Hieronymū non esse stilus arguit, homilia in Matthæum uigesimatertia, uertit promptuariū: quod tamiæ Græcis dicantur, quos nos promos condos appellamus. ταμεῖον tamen utrunq; significare uel cellam promptuariam, uel conclaue, seu cubiculum, testis est Hesychius.

Tamias, pro/ mus condus

Clauso ostio.) Græci addunt, tuo, σου. Atq; item uetusti Latinorum codices, quod suæ quisq; domi maxime in occulto sit. Præterea:

Patrem tuū in abscondito.) Nōnulli codices habebāt, τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ, id est, Patrē tuū qui est in abscondito, ut certū intelligas patrem, diuersum à corporali, & arcanū singulare, quo pater occultatur cœlestis qui nusq; non adest, sed nobis occultus. Ac rursum additur.

In manifesto.) ἐν τῷ φανερῷ. Atq; ita legit Chrysostomus homilia decimasexta. Annota/ uit & hoc loco tropum sermonis Chrysostomus. Neque enim hoc sensit Christus, non esse Christianis precandum, nisi in penuario domus, sed non magis affectandum, ut homines laudent precantem, quàm si abditi in retrusissima ædium parte soli precentur.

Addunt Græ/ ci quod in no/ stris abest

Nolite multū loqui.) μὴ βαττολογήσητε. Græcis est dictio cōposita prouerbialis, à Batto quodam poëta, qui cōscripsit hymnos, in quibus eadem subinde inculcauit: quemadmodū copiosius explicatum est in Chiliadibus nostris. Huc allusit Ouidius cum Battum indicem eadem facit iterantem. In illis Montibus, inquit, erant, & erant in montibus illis. Cuius βαττολογισμὸν ridicule imitatus Mercurius, Et me mihi perfide prodis, Me mihi prodis, ait. Sunt qui malint Battum fuisse quempiā balbum, & hæsitanti ore, impeditaq; lingua: cui uidelicet hominū generi peculiare uidemus, cum ne semel quidem, quod cupiunt, possint effari, uoces easdem iterum atq; iterū repetere. Vnde quod hic docet Christus, non solum pertinet ad immodice prolixas preces: cum alioqui Paulus iubeat nos citra intermissionē orare, & ipse Christus legatur orasse prolixius: uerumetiā ad illos, qui superstitiose preculas easdem sine fine iterant. Quo quidem morbo usqueadeo non uacant Christiani quidam, ut in his summū pietatis fastigiū collocent. [redacted], quid super hac re sentiam, satius est non attingere: partim quod res paucis explicari non possit, partim quod fortassis nec citra periculū: ne dum huic malo mederi conamur, alterū inuitemus grauius: ut sunt, qui uitijs suis patrociniū undelibet aucupent̄. Illud dicam, nō esse prudētis cum suo seculo pugnare. Et bonæ mentis est, maiorū decretis libenter ac simpliciter obsequi. At rursus illorū est, ut summa uigilantia, quod sit optimū, & cum Christi dogmatis maxime consentiēs statuant.

Battologia ex prouerbijs

Superstitio quorundam in precibus

Hieronymus admonet, ex hoc loco natam hæresim quorundā, qui Christianorū precatiōes uelut supuacaneas in totū aspernabant̄. Fuit his diuersa factio Psallianorū, siue Euchitarū, nomen inditū ab orando, qui totos dies ociosi, tantū precularū emurmurabāt, mira linguæ uolubilitate, ut Augustinus id scripserit incredibile. Monachos uetabāt sustentandæ uitæ causa manibus operari, ne quando cogerētur precationes interrumpere. Vtinam quicunq; Christi philosophiam profitentur, sic abhorreant ab hac superstitione, ut precum puram & illibatam

Euchitæ Psalliani

& illibatã uictimam, Christoq; gratam offerant. [redacted] Leuius uideri poterat quàm ut operæpre/cium esset admonere apud Græcos non esse uerbum nolite, etiamsi latine uertit interpres, nisi uiderim Augustinũ in hac uoce frustra philosophari, quum aliâs, tum in libro de gratia & lib.arb. ad Valentinũ cap.ij. Ratiocinans enim hominẽ sua uoluntate in lege dei consi/stere subijcit hæc uerba. Deinde tam multa mandata, quæ ipsam quodãmodo nominatim conueniunt uoluntatẽ, sicut est, noli uinci à malo. Et huius formæ multa refert è sacris uolu/minibus. Hoc semel admonitũ uolui, ne quis imprudens ad eundem impingeret lapidem.

Publicas preces conuenit moderatas esse, & sanctas

Philosophari uolẽs inductionibus, fontes consulat oportet

Sicut Ethnici faciunt.) Faciunt non additur nec apud Græcos, nec in aureo codice, nec in Donatianicis.

βατ]ολογεῖν πολυλογία

In multiloquio.) Hic non est βατ]ολογία, sed propio usus est uerbo πολυλογία: uelut exponens quid dixerit, βατ]ολογεῖν.

Petatis eum.) πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν. Et Latinius & apertius dixisset, Priusq; petatis ab eo. Deinde, προσεύχεσθε ὑμεῖς, id est, Orate uos, non Vos orabitis. Maior enim est pro/nominis emphasis in fine appositi, quo discernat illos ab ethnicis.

Qui es in cœlis.) Articulus Græcus ueluti distinguit illum patrem à patre terrestri, ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Perinde quasi dicant. Nos in terris patrem nescimus, ex te uno pendemus pa/ter cœlestis: à quo nobis petenda sunt omnia, quibus opus est ad ueram uitam.

Sanctificare pro illustrare

Sanctificetur nomen tuum.) ἁγιασθήτω Sanctum dicitur non solum purum, & impollu/tum, uerumetiam uenerandum, & inuiolatum. Et Augustinus explicans tropos ueteris in/strumenti libro quarto, ostendit hic Sanctificetur dictum, nõ pro eo quod est fiat sanctum, sed pro, declaretur sanctum. Quanq; apud Hieremiam queritur deus nomen suum pollui inter gentes culpa suorum. Nullum autem probri genus intolerabilius ingenuis animis, quàm parentum ignominia. Siquidem uerissime dictum est apud Græcum tragicum:

Δουλοῖ γὰρ ἄνδρα κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾖ, Ὅταν συνειδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.

Rursum nulla res æque fulcit, & exhilarat filiorũ animos, ac parentũ gloria. Nam hos affe/ctus quos hominũ uulgus habet erga corporeos parentes transfert in deũ. Quod genus est & illud quod sequitur, Adueniat regnũ tuum. Si patres ad amplos honores prouehant, sub eorũ umbra regnant & filij, & sibi putant accrescere, quicqd dignitatis, aut autoritatis ac/creuit patri. Iam ut regni, ita & familiæ in hoc sita est felicitas, ut autoritati patris, aut regis morigeri sint omnes, nec ulla sit factio, dissidiumúe, sed ab unius uolũtate pendeat omnia.

Fieri uoluntas nõ sine tropo dicitur

Fiat uoluntas tua.) Tropi nouitatem annotauit & Augustinus. Non enim fiunt uerba nostra, quum perficitur quod iussimus, sed quum iubemus. Nec facit sermonẽ, qui re præ/stat quod dictum est, sed qui loquitur. Nec fiunt uota nostra quũ contingit quod optamus, sed optando fiunt. Ita fit uoluntas nostra, quũ datur uolendi facultas. Verum hæc sermonis [redacted]bræis, adeo frequens est in literis sacris, ut mutanda non fuerit. [redacted] qui latinius erat, fiat quod [redacted]

Sicut &

Sicut in cœlo & in terra.) ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ [redacted] γῆς, id est, Quemadmodum in cœlo, sic etiam in terra. Interpres dum exprimit Græcam figuram, obscurius extulit sententiam. Sensus autẽ est: Sic fiat, quod tu uis in terris, hoc est, in tuo populo cœlesti, qui adhuc cor/pore uersatur in terris, quemadmodũ fit in cœlo, ubi nemo repugnat uoluntati tuæ.

ἐπιούσιον quid

Cotidianum quid Græcis

Panem nostrum cotidianũ.) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον. Quod hic uertit supersubstan/tialem, ad uerbum superessentialẽ sonat. Id autore Hieronymo Septuaginta plerunq; trans/ferunt περιούσιον, pro quo apud Hebræos reperitur סְגֻלָּה, quod Symmachus ἐξαίρετον, id est, eximium, siue egregium uertit: quanq; idem alicubi uerterit peculiare. In Euangelio, quod appellatur Hebræorum, pro supersubstantiali pane reperit Hieronymus מָחָר, quod dicitur crastinum. Equidem ut nihil horum improbo, ita quod postremo loco positum est, mihi maxime probatur. Nec enim in precatione tam cœlesti Christus de hoc, opinor, lo/quitur pane, quem à suis parentibus accipiunt, & gentes. Et apud Græcos ἐπιοῦσα crasti/nus

nus dicitur dies. Sic enim usus est & Lucas in Actibus apostolorũ capite septimo. τῇ τε ἐπι-
ούσῃ, id est, postero die. Et indicat Augustinus nõnihil tale, sermone uicesimo octauo,
ut hic ut sensus: Quemadmodũ patres terreni prospiciunt liberis suis panem, quo corpus
alatur, etiam in posterũ diem, ita tu nobis prospice panem cœlestem animi cibum, qui pa-
ter est cœlestis, & pater spirituũ. Verum hac de re nonnihil dicemus & aliâs.
Et dimitte.) ἄφες. Cur nõ potius remitte? Nam Græca uox polysemos est. Audio quos-
dam offensos, quod pro dimitte uerterim, remitte. Cur isti non item offendunt, quod 2. Pa-
ralipom. Manasses, sic orat: Peto rogans te domine, remitte mihi, remitte mihi: quod in sym
bolo apostolorũ, ut uocatur, credamus remissionem peccatorũ potius quàm dimissionem?
Quod si primus omnium pro dimitte dixissem remitte, quid erat flagitii? Nunc diuus Cy-
prianus enarrans hunc locũ toties iterat remitte pro dimitte, idq; in uoluminibus à me non
æditis: ut quod aliquoties relictum est, Dimitte, probabile sit à scriba positum. Ad eundem
modum citat, libro ad Quirin. iij. cap. xxij. referens ex Marco, Remittite, si quid habetis, ut
& pater uester qui in cœlis est, remittat uobis. Item eiusdem operis cap. xxviij. Iterũ in psal
mis, Remisisti iniquitatem peccati mei, & remisisti iniquitatem plebis tuæ. Quin & Augu
stinus libro ad Catechumenos ij. cap. x. quoties utitur remittendi uerbo: Tibi confide, quo-
niam remissa sunt tibi peccata tua. Rursum: Et hanc professionem fidei suæ, in qua remit
tuntur omnia peccata &c. Quod si apud hunc frequenter inuenimus dimittere pro remit-
tere, aut datum est uulgatæ consuetudini sermonis popularis, aut à librarijs deprauatũ est.
Quorsum autẽ attinet excutere quoties hoc uerbum sit obuium apud alios scriptores eccle
siasticos pro condonare, quũ toties occurrat in euangelicis & apostolicis literis, uelut Mat-
thæi 12. Omne peccatum & blasphemia remittetur hominibus, Et Lucæ 7. Remittuntur ei
peccata multa q. d. multũ. Et Ioannis 20. Quorũ remiseritis peccata, remittuntur eis. Quod
si usq; adeo sanctum existimant male Latine loqui, non obstamus, quo minus isti fruantur
suo Dimittite. Quod quæso est istud hominum genus? Nos modestissime duobus uerbis
annotauimus, quod rectum est: necq; cuiquã unquam uel uerbo molesti fuimus, si cui ma-
gis arrideat, dimitte. Isti recte admoniti, quiritantur in concionibus apud indoctam plebe-
culam, ad lapides prouocantes: debacchantur in conuiuijs: latrant in gynæceis, in nauibus,
in uehiculis, & ubi non? Clamant actum esse de religione Christiana, se frustra theologos
esse, repertum qui non ueritus sit precationem dominicam corrumpere. O linguas execan
das, & indignas, quibus Euangelium Christi prædicetur. Ad hoc explicandum infantes, &
insulsi, ad lacerandã hominis benemerentis famam, & diserti sunt, & uenusti scilicet, Syco-
phantas præstant, hierophantas professi. Quid autem arrogantius? Per nos illis licet, quan-
tum libitum fuerit σολοικίζειν, nullus obstrepit, nullus reclamat, nobis per illos emendate lo-
qui non licebit? Sed præstat id quod erat institutum persequi.
Debita nostra.) ὀφειλήματα. Quidam hic argutãtur debiti uocem plura complecti quàm
peccati, uidelicet pœnam culpæ debitam, quod an uerum sit nũc non excutio. Certe diuus
Augustinus simpliciter interpretatur debita peccata, & Lucas undecimo pro ὀφειλήματα po
nit ἁμαρτίας, & interpres uertit peccata nostra.
Sicut & nos.) ὡς ϗ ἡμεῖς. Hoc loco non conditio, sed similitudo significatur: id quod eui-
dentius explicat Lucas. Sentit enim alterum fieri inter filios cœlestis patris, alterum rogat
ut fiat. Necq; enim rogant, ut uicissim inter sese sibi dent ueniam, quod in ipsis situm est, sed
quemadmodũ ipsi inter sese mutuis erratis ignoscũt, ut facere par est eiusdẽ familiæ filios:
ita sit & ille propitius pater, nec ulcisci uelit, si quid forte aduersus ipsum deliquerunt.
Et ne nos inducas.) εἰσενέγκῃς. Augustinus indicat in nonnullis codicibus fuisse scriptũ
ne inferas, ad sensum tamen arbitratur nihil referre. Nec refert, nisi quod εἰσενέγκειν, magis
sonat impingere ac ui inducere, quum inducatur & uolens amicus. Hoc indicasse satis est
huic proposito: Cætera petantur ab alijs.
A malo.) ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Potest & ad rem referri, quasi dicas, à malitia. Verum articulus
additus suadet, ut magis referatur ad diabolũ. Nam huius est tentare. Et hunc opponit pa-
tri, unde cœpit precatio. Ita docet Chrysostomus, hunc edisserens locum.
Quia tuum est regnum.) Hanc coronidem in omnibus Græcorũ exemplaribus adiectã
cõperio, ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, ϗ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν, id est, Quoniã tuum
est

Dimitto pro remitto

Rabulæ quidam notati

Sycophãtæ pro hierophantis

Debiti uox plus cõplectitur quàm peccatum

ὡς non conditionem sonat, sed similitudinem

A malo, quomodo accipiendum

Adiecta pars precationi dominicæ apud Græcos

est regnum,& potestas,& gloria in secula amen. Verum quando nec in ullis Latinorũ exemplaribus ascriptum uisitur, nec exponitur ab Hieronymo,aut ullo prorsus interpretum, preter Chrysostomũ,& huius abbreuiatorẽ recentem Theophylactum,apparet ex solenni consuetudine sic additum,ut angelicæ salutationi quædam adiecerũt,nec ab angelo dicta, nec à quopiam alio. Nam, benedicta tu in mulieribus,Elizabeth uerba sunt, Et: Quia peperisti seruatorem animarũ nostrarũ, à nemine dictum est. Consimili studio adiectum est in fine psalmorũ, Gloria patri. Proinde non est cur Laurentius Valla stomachetur bonam precationis dominicæ partem fuisse decurtatam. [redacted] Quod si quis contendat, hoc ab ipso Christo fuisse additum,necesse est,ut fateatur omnes nostros,ac totam Romanã ecclesiam hactenus fugisse bonã partẽ dominicæ precationis. Ac ne Africanã quidem recte legisse. Nam Cyprianus enarrans peculiari libello locum hunc Euangelij,ne uerbo quidem agnoscit hanc coronidem. Porrò qui ideo putant ab Euangelista fuisse additam, quod Chrysostomus interpretetur, leui nituntur argumento. Siquidem interpretatur ille,quod solennis usus ecclesiæ Græcanicæ quotidie sonabat:perinde quasi quis enarrans Psalmos,interpretaretur solennẽ illam Coronidẽ,Gloria patri & filio. Nec mirum si hoc dignatus est facere Chrysostomus, cum in homilijs diligenter exponat hymnum quo Monachi quidam soliti sunt consecrare conuiuiũ suum. In aurea Catena hoc modo citatur Chrysostomus, Quia uero solicitos nos fecerat inimici memoria, in hoc quod dixerat, libera nos à malo, rursus audaciam præbet per hoc, quod in quibusdam libris subditur, quia tuum est regnum &c. quod unde sumptum sit nescio. Nam hæc uerba non reperiuntnr in Chrysostomi cõmentarijs. Qui contendunt hanc Coronidem ascriptam fuisse ab Euangelista, ijdemq́; consistmant hanc æditionẽ, aut esse Hieronymi, aut certe ab illo castigatã,uelim ut explicent nobis, cur ille tantam sacræ precationis partem ausus sit omittere, qui ne in cõmentarijs quidem ullam huius fecerit mentionẽ.Hæc cum sint dilucidiora,quàm ut argumentis egeant, tamen non defuerunt,qui mihi ex hoc quoq; loco grauem struerent calumniam. Cæterum

Amen,quid

Amen,quod Aquila interpretatur fideliter, & hic simili modo uideri poterat adiectũ, Hieronymus admonet orationis dominicæ esse signaculum.

Peccata eorum.) παραπτώματα, id est,Delicta,ut mox uertit,siue errata,siue lapsus. Siquidem à labendo uox dicta est. Et Latinius, Sua, quàm Eorum. id quod constanter contemnit interpres. Ac rursum. Dimittet,pro remittet.

Tristis quid proprie

Hypocritæ tristes.) σκυθρωποὶ, id est, Tetrici, parumq́; alacres. Latine uertit interpres, modo intelligatur,Tristis,non qui doleat, sed qui uultu sit inamœno,ac seuero. Nam alias Tristis est anima mea,pro dolente uertit,& contristare pro dolore afficere, λυπεῖσθαι. Mirror hypocritæ Græcam uocem usque adeo placuisse Christianis Latinis, cum simulator dicatur Latine. Non mihi tempero, quin animi gratia recenseam quod adiectum est in Lyrani cõmentarijs. Neq; enim suspicari libet, illum usque adeo ineptisse,Hypocrita,inquit, dicitur ab hypos, quod est sub, & crisis aurum : quia sub auro uel sub honestate exterioris conuersationis habet absconditum plumbum falsitatis.Eant nunc & negent referre,utrum Græce norit aliquis, an secus.

Lyranus notatus

Exterminare quid Græcis ἀφανίζουσι quid

Exterminãt enim.) ἀφανίζουσι. Quod Chrysostomus interpretatur, διαφθείρουσι καὶ ἀπολλύουσι, id est,corrumpunt ac perdunt.Quod uidelicet odiosius putat personis histrionum. Siquidem illi natiuam faciem persona tegunt duntaxat, isti uero corrumpunt ac perdunt propriam faciem,& citra personam agunt fabulam. Qui sic interpretãtur hoc mihi uidentur secuti,quod qui perit è medio sublatus dicitur etiam Græcis. Diuus Hieronymus uertendum putat,demoliuntur,addens exterminandi uerbum [redacted] interpretum frequenter obuium esse in sacra scriptura : cum aliud quiddam significet, quàm illi sentiri uolunt. Siquidem exterminare,est è terminis,ac finibus profligare,quemadmodum eliminare,extra limen, ac foras efferre. Sic usus est Cicero libro offic. 3. & alijs præterea locis. Hilarius hoc loco ἀφανίζειν interpretatur conficere,nec id sanè ineleganter. Est enim obscurare,ac uelut è conspectu tollere : uelut qui fucis utuntur, cælant suam faciem,ac ceu persona teguntur,ita qui ficta

[redacted]

qui fictam macie, tristiq; pallore sanctimoniam simulant. Nam & pietas suam habet tenuitatem, suum pallorem, sed in quo Christi reluceat alacritas.

Parere pro apparere

Vt pareant hominibus.) ὅπως φανῶσιν. Quod modo uertit, Vt uideantur, nunc uertit, Vt pareant, mire lasciuiens sua copia. Cæterum, νηστεύοντες participiū uerbi infiniti uice positum uidetur, more Græcorū, unde nos ita uertimus, Quo perspicuū sit hominibus ipsos ieiunare. Nec enim in hoc reprehendunt̃, quod studerent uideri ieiunare, cum non ieiunarent, sed quod ieiunium omnibus conspicuū esse uellent, quod potius erat dissimulandum. Idem mox. Ne uidearis hominibus ieiunans, ne conspicuū sit hominibus te ieiunare.

ἀπέχω

Receperunt mercedem.) Rursus est ἀπέχουσι, id est, Habent, ut ante cōmonstrauimus.

Reddet tibi.) Et hic addunt Græci codices, ἐν τῷ φανερῷ, id est, In propatulo, ut opponatur ei, quod est, In occulto. Cæterū, hic quod ἀφανίζει uertit, demolitur, ex sententia Hieronymi facit. Quanq; ego malim Corrumpi, quū de tineis loquatur & blactis. Nam Demoliri potius est parietem, aut murum destruere. Verbum à mole dictum.

θησαυρίζειν quid

Thesaurizate.) Mirum cur Græca uox usqueadeo delectarit θησαυρίζετε, cum dicere potuerit, Reponite, recondite, colligite, coaceruate. Thesaurus enim proprie diuitiæ sunt repositæ, & in longum tempus reconditæ, quam Persæ gazam appellant. Constat enim Græcis θησαυρὸν dici παρὰ τὸ εἰς αὔριον θεῖναι, hoc est, in crastinum siue in posterum reponere. Neque tam est effodiunt, quàm perfodiunt, διορύσσουσι. Siquidem perfosso pariete, fures ad scrinia penetrant.

διορύσσω

Nec erugo nec tinea.) οὔτε σὴς οὔτε βρῶσις. Cyprianus libro tertio ad Quirinum legit, Neque tinea, neque comestura exterminabit. Nec est:

Thesaurus tuus.) sed uester ὑμῶν. Etiamsi mox numerum mutat, Si oculus tuus simplex. Nec est, Est cor tuum, sed ἔσαι, erit.

Tui redundat

Lucerna corporis tui.) Nec additur in Græcis exemplaribus, tui, sed tantū corporis, & sententia plusculū habet dignitatis, si omittatur, ut sit absoluta. Quod lucerna est in domo, id est, oculus in corpore, non in tuo solum, aut meo, sed in quouis hominis, aut animantis corpore. Atq; ita legit diuus Chrysostomus in his homilijs, quas Basileæ uidimus Græce scriptas, cōsentiente Theophylacto & æditione Hispaniensi, atq; ita citat Hieronymus scribens aduersus Luciferianos. Deniq; sic scriptum comperimus, & in peruetustis Latinorū codicibus. Sumitur enim similitudo ab oculo corporis ad oculum mentis. Quod est oculus in corpore animātis, id est affectus in animo, qui si purus fuerit, totus animus erit syncerus. Proinde prior illa pars, Lucerna corporis est oculus, pertinet ad id, unde ducitur collatio. Posterior, Si oculus tuus fuerit simplex &c. pertinet ad ea, ad quæ accōmodatur similitudo: unde addit, tuus, qui spiritualis es, & cuius oculos synceros requiro.

Nequam, pro malus

Si oculus tuus nequam.) πονηρὸς, id est, malus, siue peruersus. Nam græca uox magis sonat uersutū, ac maliciosum, ut opponat̃ simplici. Simplex oculus est nulla re uitiatus, puta lemis, aut pituita, aut morbo. Cęterū lippus, aut strabus, aut lusciosus, deprauatus est. Alioqui nequam oculus emendate loquentibus magis sonat libidinosum, quàm uitiatum.

Ipsæ tenebræ quantæ.) τὸ σκότος πόσον, Quod addidit ipsæ, recte explicuit uim articuli Græci. Cæterum festiuior erat oratio, si non addidisset, Erunt, quod apud Græcos non additur. Tantum est, tenebræ quantæ?

Vnum & unū obscure

Tropus perplexus, explanatus

Vnum odio habebit.) τὸν ἕνα μισήσει. Sermo nonnihil habet obscuritatis, etiamsi sensus liquet. Duos enim ponit, puta, Demeam, ac Mitionem, quorum alterutri sit adhærendum, nam utrique simul non potest. Aut Demea diligendus est, ut oderis Mitionem, aut Mitio diligendus, ut oderis Demeam. Proinde mea sententia rectius uertisset per Hunc & hunc, quàm per unum & unum. Deinde non est ociosus Græcus articulus. certum enim significat, perinde quasi demonstret aliquem, τὸν ἕνα, τὸν ἕτερον. Quanquam illud, τὸ ἕνα, non sic accipiendum est, ut prius referatur ad deum, alterum ad Mammona: Alioqui bis idem diceret, sed ut utrunq; τὸν ἕνα, ad utramlibet personam pertineat: quam utramcunq; delegeris, ei opponitur, τὸν ἕτερον. Quod si hic accipias, ut iuxta consuetum distribuendi morem, prius ἕνα notet Demeam, posterius Mitionem, iam hic erit sensus, Demeam odio habebit, ac Mitionem diliget: aut Mitioni adhærebit, & contemnet Demeam. Itaq; uides idem bis dici, quum, aut coniunctio significare soleat diuersitatē. Sed tota oratio ad utram/

libet personam pertinet, nec aut coniunctio mutat personam, sed rem. Annotauit super ea re nonnihil & Chrysostomus homilia uigesimasecunda.

Mammona quid

Et mammonæ.) Mammona neq; Græca uox est, nec Hebraica, sed Syriaca, ut ostendit diuus Hieronymus, idem apud eos significans, quod apud Græcos πλοῦτος, quem poetæ deum faciunt. Est enim uox singularis numeri, generis masculini. Diuus Augustinus indicat linguam Pœnorum affinitatem habere cum Hebræorum lingua: id quod alicubi fatetur & Hieronymus: Porrò Pœnorum lingua Mammon uocari lucrum. Cæterum quod idem Mammona uocem putauit Hebraicam, cum Syra sit, mirum non est: cum inter Hebræam quoq; & Syram nonnulla sit cognatio.

Afrorum lingua finitima Hebraicæ

Anima pro uita

Animæ uestræ.) τῇ ψυχῇ. Animam pro uita posuit, uelut & aliâs: Qui perdiderit animam suam. Cæterum:

Additum aliquid

Quid bibatis.) Etiamsi reperitur additum in nonnullis codicibus, superfluum est, quod cibi nomine potus contineatur, & aquæ potus nemini non pateat. Certe nec apud Chrysostomum additur, nec apud Hilarium. Hieronymus indicat in nonnullis codicibus ascriptum fuisse, uerum edisserens negligit. Nos passi sumus adijci, ne Latina non responderent Græcis. Certe in peruetustis exemplaribus non ascribitur, licet paulo inferius etiam potus fiat mentio. Nolite esse solliciti dicẽtes, quid mãducabimus, aut quid bibemus. Ac rursum:

Nonne anima.) Apertius erat, nonne uita.

Quàm esca.) τῆς τροφῆς, id est, Cibo, siue alimonia, ut potum quoq; cõplectatur. Etiamsi Aristoteles potum esse neget, qui nutriat, ut cuius uis sit cibũ in membra digerere. Cæterũ pro πλεῖον, quod Græcis sonat plus, recte mutatũ est pluris, & Latinitatis habita ratio.

Respicite uolatilia.) ἐμβλέψατε τὰ πετεινὰ, id est, Intuemimi ad uolatilia, ut uerbum uerbo reddam. Certe respicit qui in tergum deflectit oculos. Vnde maluimus circumloqui, Vertite oculos ad uolatilia cœli.

ὅτι ἐιδικῶς sumptum

Quæ non serunt.) Sic enim legitur in plerisque codicibus, ὅτι, id est, Quia non serunt. Et diuus Hieronymus legit quoniam. Ego malim Quod, ut accipiatur ἐιδικῶς. Siquidem idipsum est, quod nos uult intueri, aues non facere sementem, cum tamen hominum more uiuant, nec interim ulla distringantur sollicitudine parandi uictus.

Magis pluris

διαφέρειν duo sonat

Magis pluris estis.) μᾶλλον διαφέρετε, id est, Magis antecellitis siue præstatis illis. Siquidem διαφέρειν Græcis non solum est differre, sed & præcellere. Quoniam in ipso uerbo uis est comparatiui: aut congeminatio epitasin habet eminentiæ, aut μᾶλλον positum est pro potius. Proinde nos uertimus, Nónne uos longe præcellitis illas? Nam interpres uidetur etiam affectasse sermonis absurditatem. Augustinus de tropis ueteris testamenti demonstrat apud Hebræos aduerbium comparandi nonnunq; adijci ex superfluo. Et fieri potest ut hanc quoq; sermonis formam expresserit Græcus interpres.

μεριμνᾶν quid pprie

Quis ex uobis cogitans.) μεριμνῶν. Plus est q̃ cogitans, sed anxie ac sollicite cogitans, Participium eius uerbi quod sæpe uertit, Sollicitum esse. Porrò, quod sequitur:

Ad staturam suam.) Græcis est ἡλικίαν, quæ & ætatem significat, quasi dicas granditatem. Vnde & maior & minor, & grandis ad ætatem referuntur: quod ex auctu corporis ætas deprehenditur in adolescentibus.

Lilia agri

Lilia agri.) τοῦ ἀγροῦ. Non ociose addidit, ἀγροῦ, quod hortensia lilia nonnihil debere uideri poterant curæ humanæ: quemadmodum ante dixerat, uolucres cœli, ut distingueret ab altilibus. Nec est considerate, sed καταμάθετε, id est, Cognoscite, siue cognoscitis. Nam Græca uox anceps est. Vt omittam, quod ὅτι rursum uertit: Quoniam pro quod, tametsi præstabat omitti. Ac rursus: Coopertus est, pro amictus fuit, siue indutus, περιεβάλετο. Ad hæc: Pro Vnum, rectius uertisset, unumquodlibet horum.

Quanto magis.) ὀυ πολλῷ μᾶλλον, id est, An non multo magis. Vbi quæso quid erat causæ, cur interpres uariaret Græcum sermonem? Porrò,

ὀλιγόπιστοι

Vocabula quædam sic recepta, ut tolli nõ possint

Modicæ fidei.) Grecis est dictione cõposita ὀλιγόπιστοι, quod in Luca uertit, Pusillæ fidei. ἀξιόπιστος est grauis & idoneus cui fides habeatur. ὀλιγόπιστος, siue cui parum fidendum, siue qui parum fidit. Sunt enim in sacris literis uoces aliquot, receptiores, quàm ut possint loco moueri, quarum est, Fides, quæ Latinis magis pertinet ad eum qui pollicetur aut præstat, quàm ad eum qui fidit; nisi cum dicimus fidem habere, pro credere. Proinde magis hic quadrabat

quadrabat, exiguæ fiduciæ, quàm modicæ fidei. Siue ut nos uertimus, Parum fidentes.

Scit enim pater uester.) Hoc loco Græci addunt, ὁ οὐράνιος, id est, cœlestis. Nec est in plerisque, Sollicitus erit sibi, sed curam habebit suiipsius, μεριμνήσει τὰ ἑαυτῆς, id est, curabit sua. Augustinus in libro aduersus Adimantum legit: Nolite cogitare de crastino, nam crastinus dies ipse cogitabit sibi. Eundem ad modum legit Cyprianus, enarrans precationem dominicam. Et nonnulla exemplaria habent, μεριμνήσει ἑαυτῆς.

Sufficit diei malicia sua.) ἡ κακία, Malum. Vt apud Græcos κακὸν, itidem apud Latinos anceps est, ad afflictionem, & improbitatem. At κακία uirtuti opponitur, quam Latini nonnulli maliciam uocant, alij uitium. Cæterum κάκωσις afflictionē sonat, à uerbo κακόω, quod est malis afficio. Abusus est igitur κακία, pro κάκωσις, ut indicat Hieronymus, edisserens hunc locum. Præterea in cōmentarijs Ecclesiastæ: Rursus in cōmentarijs Amos, & Chrysostomus homilia uigesima tertia. Satis malorum adfert ipsum tempus, ut non affligamus nosmetipsos sollicitudine futurorum malorum. In hanc sententiam adducit hunc Euangelistæ locum Augustinus in secundo commentario sermonis Christi in monte dicti, Maliciam interpretans malum pœnale. Docuit hoc primus omnium Tertullianus libro aduersus Marcionem secundo.

Κακία & κάκωσις quid differunt

EX CAPITE SEPTIMO.

NOlite condemnare, & non condemnabimini.) Hæc uerba nec in ullis Græcorum exemplaribus reperi, nec apud Hieronymū referuntur, nec apud Chrysostomum, nec apud Hilarium, denique nec in uetustissimis codicibus Latinis. Vnde uidentur è spatio marginali delata in contextum. Interpretatus est aliquis, quod dixit, Iudicare, hoc loco nihil aliud esse quàm dānare: sicut & apud Paulum subinde iudicium pro condemnatione ponitur. Nec est paulo ante:

Redundat in nostris

Et non iudicabimini.) sed Ne iudicemini, ἵνα μὴ κριθῆτε. Atque ad eum modum legit Hilarius, consentientibus exemplaribus diui Donatiani. Vt dissimulem, quod pro κρίνετε & μετρεῖτε, id est, Iudicatis & metimini, uerterit, iudicaueritis, & mensi fueritis, quodque pro ἀντιμετρηθήσεται uerterit remetietur uobis, reclamante latinitate. Nam addito nomine dicere poterat, alij metientur uobis. Verum haud scio an satis latine dici possit, iudicabimini. Neque enim opinor, iudicatus dicitur, de quo pronunciatū est, sed res iudicata, & iudicata causa, de homine iudicatū, nisi addas iudicatur insanus, pro habetur. Proinde mea sententia tolerabilior est Augustini lectio: Nolite iudicare, ne iudicetur de uobis: quo enim iudicio iudicaueritis, iudicabitur de uobis. Optimum autem fuerit si legamus: Nolite condemnare, ne condemnemini.

Iudicare Hebræis pro condemnare

Et trabem in oculo tuo.) τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς. id est, Quæ uero est in oculo tuo trabem, non animaduertis. Præterea, frater sine. Frater, nec ascriptum est in Græcis, nec in Latinis antiquis, sed tantum, ἄφες ἐκβαλῶ, id est Sine eijciam, consentit & codex aureus. Rursum:

Redundat

Et ecce trabes est in oculo.) Græce festiuius est, subaudito uerbo substantiuo, καὶ ἰδοὺ ἡ δοκὸς ἐν ὀφθαλμῷ σου, id est, Et ecce trabes in oculo tuo. Ad hæc:

Videbis eijcere.) Nimiū græcanice dixit, διαβλέψεις ἐκβαλεῖν, id est, Dispicies ut eijcias.

Videbis eijcere Græce

Nolite sanctum dare.) μὴ δῶτε, id est, Ne detis. Id quod ad eundem modum perpetuo uariat. Id indico, non quod male uertat interpres, sed ne quis in uerbis frustra philosophetur: quasi uoluntas etiam sit hic uetita. Et rectius erat proijciatis, quàm mittatis, βάλητε. Vt ne dicam, quod μή ποτε, id est, Ne quando, uertit, ne forte, parum tempestiuiter, extenuans periculum, quod auctum magis oportuit. Nec est, Pedibus suis, sed ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν, id est, Inter pedes suos: nisi placet, ἐν, usurpatum pro per, more Hebræorum. Sanctum autem positū est neutro genere pro re sancta, τὸ ἅγιον. nos uertimus, quod sanctum est. Iudæi sanctum appellabant, quod esset semotum ab usu prophani uulgi, & à consecratis cum reuerentia tractandum.

Nolite dare pro ne detis

Et canes conuersi.) Canes apud Græcos non additur, nec attingitur ab interprete Chrysostomo, neque in emendatioribus Latinorum exemplaribus, ac ne in aureo quidem. Potest autem conculcatio & laceratio ad canes pariter & porcos referri. Sæuiunt enim & apri. Canis prophanum animal, & sus immundum, quod ab unguentis peculiariter abhorret. Cæterum margaritis siue unionibus olim summum fuisse precium, abunde testis est Pli/

Redundat canes

nius. Denique quod dixit Conuersi, στραφέντες, apertius erat, Versi in uos. Nec est Dirumpant, sed ῥήξωσιν, id est, Lacerent, siue lanient.

Durus sermo

Nunquid lapidem porriget ei.) Hanc locutionis duriciem molliuimus interpretatione sensu tamen manente, ne quis calumnietur, quod à uerbis discessimus.

Data δόματα

Bona data.) δόματα ἀγαθά, id est, Donationes bonas, siue bona dona. Est autē hic tropus ex idiomate sermonis Hebræi: quod genus est illud in numeris: Ego accepi fratres uestros leuitas, de medio filiorū Israël, dationem datam domino. Sic enim legit Augustinus, indicans tropos huius uoluminis, cum Græci legant, δόμα δεδομένον. Nec enim hic data participium est, sed nomen. Alioqui qui datur, quod iam datum sit? Ac maluerā dona quàm data: nisi quod δόμα recte dici possit, quocunque modo datum, ut medici sua pharmaca δόσεις uocant, cum donum sit gratuitū, quod Græci sua uoce δῶρον appellant. Rursus & illud:

Dabit bona petentibus se.) Quod nos explicuimus, si postuletis ab ipso, quemadmodū & superius fecit interpres. Item Et uos facite illis, omisit uoculam οὕτως καὶ ὑμεῖς, id est, sic & uos facite. Atque ita legit Chrysostomus, Augustinus item cōmentario secundo in hunc locum. Idem ait in uulgatis codicibus scriptum fuisse: Omnia quæ uultis ut faciant uobis

Varietas exemplariorum

homines bona, ita & uos facite illis. Putatque bona additū ab interprete Latino explicandæ rei gratia, cum in Græcorum exemplaribus non habeatur. Quanquā ea dictio additur & apud Cyprianum in expositione precationis dominicæ. Rursum:

Quæ ducit.) ἀπάγουσα, id est, Quæ abducit. Ac mox:

Quàm pro quia

Quàm angusta porta.) ὅτι στενή, id est, quia angusta porta, Quanquam dissentientibus exemplaribus plerisque Latinis. Interpres legisse uidetur, ὡς στενή. Certe in Paulino codice utrobique scriptum erat, quia.

Pseudoprophetæ qui

A falsis prophetis.) ψευδοπροφητῶν. Græcis una est dictio, sicut pseudochristi, & pseudapostoli. ψεῦδος Græce mendacium est. Ac magis sonat falso propheras, quàm falsos. Et mox, ἐπιγνώσεσθε, agnoscetis est potius quàm cognoscetis. Et:

ἐπιγνῶναι, & γνῶναι, quid differāt

Nunquid colligunt.) Quidam habent, μή τινες, id est, num qui. Rursus:

Arbor mala.) σαπρόν est, non πονηρόν, quod magis putrem sonat & carie uitiatam, aut marcidam, quàm malam, si quid Suidæ credimus. Vt ne cōmemorem, quod utrunque uer-

Præsens tempus pro nullo certo tēpore

bum præsentis temporis uertit per futurum, ἐκκόπτεται καὶ βάλλεται, id est, exciditur & mittitur. Atque ita scriptum est in peruetustis exemplaribus. Nec enim Christus prædicit, quid sit futurum malis arboribus, sed quod uulgo fit uitiosis arboribus, idem ostendit euenturum infrugiferis hominibus.

Cōduplicatio apud Hebræ.

Domine domine.) κύριε κύριε. Non solum retulit βαττολογίαν precantium, quam ante taxauit, uerum etiam expressit sermonis Hebraici proprietatē: quæ quod exaggerat, congeminatione auget: quod genus illud apud Hieremiā capite septimo: Templum domini, templum domini, templum domini. Cæterum hæc uerba:

Redundat in nostris

Ipse intrabit in regnum cœlorū.) In Græcis codicibus non adduntur nec repetuntur ab Hieronymo, refragantibus licet exemplaribus Latinis. Nec est:

In nomine tuo.) sed per tuum nomen, τῷ σῷ ὀνόματι, absque præpositione ἐν, quam solet apponere, quanquam id nihil refert ad sensum.

Virtutes Hebræi uocāt potenter facta

Virtutes multas.) δυνάμεις, ut intelligas potēter facta, quæ uim diuinā demonstrarēt. Itē

Omnes qui operamini.) Omnes nec est in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinis, sed tantum, οἱ ἐργαζόμενοι, id est, Qui operamini. Rursus:

Et irruerunt.) καὶ προσέκοψαν, id est, impegerūt, diuersum est ab eo quod mox precessit, προσέπεσαν, siue προσέπεσον. Et admirabantur.) Græcis est uehementius, ἐξεπλήσσοντο, id est, Stupuerunt, siue attoniti facti sunt: siue stupore perculsi sunt.

Ἐξουσία & δύναμις differunt

Sicut potestatem habens.) ὡς ἐξουσίαν ἔχων. Vt condonem quod pro tanquā uertit, sicut. Potestatem.) Non est hic δύναμιν, sed ἐξουσίαν, quod magis sonat autoritatem, hoc est potestatem & ius aliquid faciendi. Non ut scribæ qui sibi uindicabant autoritatem. Non enim dicit, hæc ait dominus, sed ego dico uobis: & in ædendis miraculis, nō implorat opem patris, sed ait, adolescens tibi dico surge. Rursus in

Scribæ.) Eorum additur apud Græcos γραμματεῖς αὐτῶν, Et de Pharisæis hoc loco nulla mentio, in Græcis quæ quidem uiderim exemplaribus.

Cum

EX CAPITE OCTAVO

CVm autem descendisset.) Iesus hic apud Græcos non additur, ut illa dissimu lem, ἐὰν θέλῃς, Si uelis, quod transtulit, si uis. Et:

Extendens manum.) Pro extensa manu, ἐκτείνας τὴν χεῖρα.

Volo mundare.) καθαρίσθητι. Mundare passiuũ uerbũ est, imperandi modo. Proinde uertimus, uolo, mundus esto. Cæterũ ἑκατόνταρχος, quẽ hic centurionem uocat, sic enim Græce sonat, qui decem decurijs præsit, Hilario tribunus dicitur, Et:

Ἑκατόνταρχος Hilario tribunus dictus

Rogans eum.) παρακαλῶν, id est, obsecrãs. Est enĩ uehemẽtius hoc, illud δεόμενος abiectius

Puer meus.) παῖς μου. Ea uox & ætatem significat, & filium & ministrum. Tametsi Lucas δοῦλον, id est, seruum, appellat uoce non ambigua. Nec est simpliciter, iacet, sed βέβληται, & aliquanto post, βεβλημένον, ubi quis toto corpore prostratus iacet, id quod in grauibus accidit morbis. Nec est:

Male torquetur.) sed δεινῶς βασανιζόμενος, id est, Grauiter, siue acerbe discruciatus. Vt ne dicam, quod ἄλλῳ, pro Alteri uertit alio, contempta grammatica.

Sub potestate constitutus.) Constitutus aliquis addidit de suo, nec reperitur in exemplaribus emendatioribus, nec in aureo.

Non inueni tantam fidem.) οὐδ' ἐν τῷ ἰσραὴλ, id est, Ne in Israël quidem. Vt intelligas Centurionem non fuisse Israëliten, id quod indicant Hilarius & Hieron. Atq; item Chrysostomus homilia uigesimaseptima. Putatq; eundem hunc esse Centurionẽ cum eo de quo meminit Lucas, licet in nonnullis à Matthæi narratione uideatur discrepare.

Centurio an idem fuerit

In tenebras exteriores.) Græci subinde usurpant comparatiua uice superlatiuorũ. Vnde nos uertimus, Tenebras extremas. Neque tamen est, ἐσχάτας, sed ἐξωτέρας, quasi dicas, extimas, ut intelligas in regno lumen esse, à quo quo longius absit aliquis, hoc magis uersari in tenebris.

Cõparatiuus pro superlatiuo

In illa hora.) Post hæc in nonnullis exemplaribus ascripta reperi, καὶ ὑποστρέψας ὁ ἑκατόνταρχος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, εὗρε τὸν παῖδα αὐτοῦ ὑγιαίνοντα, id est, Et reuersus Centurio in domum suam, in illa hora offendit famulum suum sanum. Nos ea sequi maluimus, quæ cum nostris consentiunt.

Varians locus

Dæmonia habentes.) δαιμονιζομένους, id est, Dæmoniacos, siue qui à dæmonibus agebantur, Sed addunt Græci codices, similiter & uetusti Latini πολλούς, id est, multos.

Ipse infirmitates nostras.) Adduxit hoc testimonium Matthæus ex Esaiæ capite quinquagesimotertio, [redacted]. Etenim quod illic dictum est de passione Christi, & sublatis hominum peccatis, hic accõmodat ad ægrotos sanatos: quanq; hæc sanatio, illius typum habebat. Ad hunc modum excusat Euangelistam Chrysostomus homilia uicesimaoctaua. Septuaginta ita reddiderunt καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει. Cæterũ quod in nostris legimus, Et ægrotationes nostras portauit, sciat lector, nostras hoc sanè loco, nec esse apud Græcos, nec in aureo codice, nec in alijs emendatioribus, sed repetitur, è proxima particula. Ita mox: Et dicit eis Iesus. Iesus additum est, nec est in Græcis, nec in aureo codice. Hebræa Hieronymus ita reddidit, Vere languores nostros ipse tulit, & dolores nostros portauit. Pro languoribus Septuaginta uerterunt peccata.

[redacted]

Iussit discipulos suos ire.) Discipulos suos addidit interpres explicandæ rei gratia, ἐκέλευσεν ἀπελθεῖν. Nec additum comperi in aureo codice. Cum enim turbam cuperet effugere, dubium non est, quin discipulos uoluerit comites, certe è turba pauciores. Verti poterat per impersonale uerbum, Iussit abiri siue discedi. Et quod sequitur, Trans fretum, εἰς τὸ πέραν, etiam ad montem referri poterat, aut simile quippiam, nisi mox fieret mentio nauiculæ. Significat enim ulteriorem stagni ripam.

Addita quædã

Transfretum Græcis habet amphibologiam

Vulpes foueas habent.) φωλεούς. Fortassis aptius erat cauernas. Et quod hic uertit nidos Græce est κατασκηνώσεις, quod magis sonat obumbracula. Augustinus aduersus Faustum lib. xxij. cap. xlviij. legit diuersoria. Eodem modo refert Cyprianus libro ad Quirinũ tertio. Habent enim aues in tempestate præter nidos receptacula sua, uelut cauos arborum truncos, aut densa dumeta, aut arborum frondes.

φωλεός
κατασκηνώσεις

Filius hominis.) τοῦ ἀνθρώπου. Vt nihil ex his uerbis agat Augustinus, qui putat Christũ non dici filium Adæ. Atq; huc torquet, quod dictum est in psalmis: Ego sum uermis &

Augustini sententia expẽsa

non homo:cum aliâs,tum epistola centesima uigesima. Rursus agens contra Faustum lib. quinto,locum hunc adducit, probans Christum natum ex fœmina. Verum haud difficilis est huius noduli solutio. Siquidē Christus se filium Adæ uocat, quod ex eius posteris pro/gnatus esset,ex quo prodissent & cæteri mortales uniuersi. Diuus Hieronymus edisserens caput Ecclesiastæ nonum, admonet iuxta sermonis Hebraici proprietatem, uulgus homi/num,filios hominis dici. Nam ijs quoq; locis ubi nos legimus,filij hominū,apud Hebræos haberi, בְּנֵי הָאָדָם hoc est filij hominis, uidelicet Adam.

Filius hominis pro filio Adæ

Redundat suū

Vbi caput suum reclinet.) Suum pronomen,nec additur in Græcis codicibus,nec apud Chrysostomū aut Theophylactū,nec in antiquis Latinis, ne in aureo quidem ac Donatia/nicis. Et absolutior est sermo,ut intelligas adeo nō esse ubi totum corpus acquiescat,ut nec sit,ubi uel caput acclinet. Vt dissimulem,quod paulo post ἄφες pro sine uertit,dimitte.Nec est simpliciter Suos,sed τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς, id est, Suos ipsorum mortuos.

Nauicula pro nauc

Et ascendente eo.) ἐμβάντι αὐτῷ, id est,Ingressum eum,siue cum inscendisset nauim.Nec est nauiculam,sed nauim πλοῖον. Ne quis hic ingens somniet subesse mysterium,quod na/uiculam dixerit non nauim.Sanè nauiculam dixit non Euangelista,sed interpres haud scio quis,& incertum quid secutus.Certe τὸ πλοῖον, id est,nauigium siue nauim scribunt Euan/gelistæ cæteri,quos Græce scripsisse consensus est omniū,ut donemus Matthæo Hebraice scriptum Euangeliū, quod ipsum mihi non fit uerisimile, cum nemo sat idoneis argumen/tis testetur se uidisse ullum illius Hebraici uoluminis uestigium. Siquidem illud quod Na/zarenorum uocant, nec Hebraice scriptum testatur Hieronymus, sed Chaldaice, formulis duntaxat Hebraicis,inter apocrypha censetur.Deinde stilus Matthæi cum stilo Marci pla/nè consentit, haud admodum dissentiens à dictione Ioannis. Proinde mihi uidetur proba/bilius hoc Euangelium eadem scriptum fuisse lingua, qua cæteri scripserunt Euangelistæ. Idem sentio de epistola ad Hebræos,quæ non ob aliud uisa est quibusdam primū Hebraico sermone conscripta,nisi quod ad Hebræos sit inscripta. Quasi uero necesse sit, si ipse nunc librum ædidero aduersus Iudæos,me Iudaice fuisse locutum,aut si ad Scotos, Scotice. Ve/rum demus,ut dixi, Matthæū Hebraice scripsisse,non Græce, Certe apud alios item Euan/gelistas πλοῖον legimus hoc loco,non πλοιάριον, id est,nauim,nō nauiculam.Et tamen hinc ortum arbitror,quod passim iam nauiculam appellent Petri,quoties ecclesiam significant. At magis conueniebat ingentem esse nauim , quæ uniuersum hominum genus reciperet, magisq; responderet ad typum arcæ,quæ capacissima fuisse describitur.Ad consimilē mo/dum concilium distinguunt à co[illegible]m esse diminutiuū, aut compositum,quasi dicas concilium diaboli:cum apud Hieronymum in partem bonam pro concilio positum reperiatur,uelut in epistola ad Gerontiam uocat cōciliabula Christi. At hæc pluribus fortassis admonemus quàm res ipsa postulat,nisi quod uideo quosdam in huiusmodi nugis, uelut in re seria mire philosophari, uel somniare potius. Nec mirum si labuntur in his ignari sermonis Græcanici . Quis enim suspicaretur hunc toties frustra di/cere nauiculam pro naui? Et tamen si quis interpretem percontetur cur toties nauiculam dixerit, non habiturus sit quod respondeat , nisi forte quod apud Lucianum in insulis for/tunatis respondet Homerus rogatus cur Iliadem exorsus esset à μῆνιν, Sic mihi tum libuit. Rursus paulo post pro naui nauiculā uertit parum tempestiuiter ὑποκρίζων. Item pro flu/ctibus, à fluctibus, est ὑπὸ κυμάτων. atq; ita legit Chrysostomus : ut omittam quod hic de suo addidit aliquot uoces,ut & mox addidit Iesus, utique de suo.

Matthæus an Euāgeliū scri psserit Hebrai ce

Euangelium Nazarenorū

Nō statim He braice scribit, qui scribit He bræis

Nauicula Pe/tri, cuius ty/pus arca Noë

Iocus de Ho/mero, cur or/[illegible] Iliadem uoce μῆνιν

Et accesserūt ad eum discipuli eius.) Discipuli eius non additur in aureo codice.In Græ/cis tamen reperio discipulos.

Imperauit pro increpauit

Imperauit uentis.) ἐπετίμησεν, id est, increpauit. Atq; ita primitus fuisse scriptum opi/nor. Cæterum aliquis offensus dandi casu, uentis, quem tamen hic more Græcanico solet addere, mutauit, imperauit. Hieronymus hunc explanans locum,utriusq; uerbi meminit: Creaturæ, inquiens, quas increpauit, & quibus imperauit, sentiunt imperantem. Quod quisquis ἐπιτιμᾷ imperat quidem, sed pœnam comminans, ni pareatur. Atq; illud: Qua/lis, non est ποῖος quo simpliciter interrogamus, sed ποταπὸς quod admirationis habet ἐμ/φασιν. Mox autem perperam omisit Græcam coniunctionem : quia uenti & mare, ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ ἡ θάλασσα, quia & uenti & mare . Consentit Græcis codex aureus. Etiam si prior

Ποῖος & ποταπὸς differunt

prior coniunctio, non tantum connectit, uerum etiam auget. Quia mare quoque & uenti obediunt ei, quæ nulli solent obedire. Rursus:

Et cum uenisset Iesus.) καὶ ἐλθόντι αὐτῷ, id est, cum uenisset, nec additur Iesus.

Gergessa eadē quæ Gadara

Gerasenorum.) Græci legunt γεργεσηνῶν, id est, Gergesenorū. Hieronymns in locis Hebraicis prodidit, sua etiamnum ætate uiculum extitisse in monte situm, haud procul à lacu Tiberiadis, ubi porcos in mare præcipites isse memorabāt. Quanquam apud Marcum hic ipse locus Gadarenorū uocatur, & eodem nomine apud Lucā. unde colligere licet, eidem urbi, quæ regioni dedit nomen, diuersa fuisse nomina, & eandem dictam Gerasam, ac Gadarā. Id quod indicat & diuus Hieronymus in locis Hebraicis, addens Gerasenorū mentionem fieri in Euangelio. At idem mox in Gergessa refert illic porcos præcipites isse in mare: ut consequatur, aut Gergessam uiculum esse in regione Gadarenorū, aut eandem esse Gergessam & Gadarā. Quam Græci uocant Gergesam opinor Hieronymo dici Gargasi, quā ait esse ciuitatē trans Iordanem, iunctam monti Galaad, quæ ipsius ætate dicta sit Gerasa, urbs insignis Arabiæ. Hanc ut refert, quidam existimabant eandem esse cum Gadara.

χαλεπὸς multa declarat Græcis

Sæui nimis.) χαλεποὶ λίαν. Hilarius legit periculosi pro sæui. Nam Græcis χαλεπὸς uox est πολύσημος, nunc sæuum, nunc molestum, ac difficilem, nunc atrocem, nonnunquam & periculosum significans.

Locutio græca male reddita. Quid nobis & tibi

Quid nobis & tibi.) Imò quid hic interpreti cum Græca figura? Vertendum erat, si latine loqui uoluisset, Quid tibi rei nobiscum est? Ac mox:

Erat nō longe pro erat longe. in quo consentit æditio Hispaniensis

Erat autem non longe.) Græci habent longe, ἦν δὲ μακρὰν, magno quidem consensu codicum quos ego uiderim, sed reclamātibus item magno consensu nostris. Ex Chrysostomo non potest certum colligi quid legerit, ne ex Hieronymo quidem, ex Hilario tantundem. Apud Theophylactū reperio ἦν δὲ μακρὰν scriptum: licet ex interpretatione parum liqueat, quid legerit, quemadmodū Chrysostomus uersus. Probabilius autē est dæmones procul à Christo fuisse relegatos. Cum codicibus quos uidimus consentit etiam æditio Hispaniensis. Nihil tamen ad sensum refert utrum legas procul an non procul. Nam si grex conferatur ad eos qui Christo erant proximi, procul erat. Sin & alia loca semotiora, nō procul erat, quia erat in prospectu. Puta enim gregem abfuisse ad trecentos passus. Quod autem alij Euangelistæ addunt ἐκεῖ, id est, ibi, siue illic, non arguit magnitudinē interualli. Hæc enim aduerbia nonnunquam totam regionem complectuntur. Nec est,

Redundat hinc

Si eijcis nos hinc.) sed εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, id est, Si eijcis nos, consentientibus & Latinis exemplaribus peruetustis, cumque his aureo codice & Donatianicis. Nec uideo quid efficiat aduerbium hinc. Rursus ἐπίτρεψον ἡμῖν ἀπελθεῖν εἰς τὴν ἀγέλην, id est, Permitte nobis, ut abeamus in gregem porcorum, ille uertit, Mitte nos in porcos.

ὁρμάω [illegible] Periphrasis interpretis

Magno impetu abijt.) Vnicum uerbum Græcum, tribus est circumlocutus, ὥρμησεν, id est, Ferebatur, siue ruebat. Nam omnino ὁρμὴ impetū significat. Et in aureo codice, Impetu tantum legitur, magno non additur, consentientibus & Donatianicis. Ac rursum:

In aquis.) Hilarius in Canone quem ædidit in Euangelium Matthæi, admonet fuisse scriptum, In aquis multis, quum nihil huiusmodi reperiam apud Latinos aut Græcos, quos ego sanè uiderim.

Additum ab interprete

Hæc omnia.) Hæc pronomen addidit aliquis de suo, quod nec in Græcis extat codicibus, nec in uetustioribus Latinis, nec in aureo. Ac mox, καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων, quod commode uerti poterat, Et quæ accidissent dæmoniacis. Ac mox:

Et rogabant eum.) Eum addidit aliquis. Nec additur in aureo codice. Et aliquanto post, A finibus eorum, dixit pro à finibus suis, uel à finibus ipsorum.

EX CAPITE NONO

Iesus additum

ET ascendens Iesus.) Iesus hoc loco non reperitur, nec in Græcis, nec in antiquis Latinorū codicibus. Etiamsi in prima æditione, haud scio quo casu fuerat additū. Facit enim iteratio mox positi nominis, ut de altero quopiam Iesu [illegible] βὰς, id est, Ingressus, siue conscensa aut inscensa naui, pro quo hic rursus nauiculam, quasi nauis non sit latin[illegible].

Nauicula pro naui

Fretum pro mari

Præterea διεπέρασεν, id est, traiecit, rectius quàm transfretauit. Nam ut lacus mare dicatur, fretum haud uideo quomodo dici possit. Non enim quod mare est, statim & fretum, Nam

mare inclusum angustijs fretū dicitur, quanquam poëtæ suo iure uocibus his abutunt interdū,
In ciuitatem suam.) εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν, id est, in propriam ciuitatē, uidelicet Capernaum.
Siquidē Matthæi quarto legimus, quod relicta Nasareth, cōmigrarit Capernaū. Ac mox:
Iacentem.) βεβλημένον, proiectum, de quo superius admonuimus.
Redundat Dimittuntur tibi peccata tua.) Tua non additur in uetustis Latinorū codicibus, nec in
Græcis aliquot habetur, ne in aureo quidem. Idem accidit paulo post in repetendo.
Videns autem Iesus.) καὶ ἰδὼν, id est, Cum uidisset autem. Et mox suo more, dimittun/
tur, pro remittuntur.
Amphibolo/gia in Græcis Dixerunt intra se.) Sermo Græcus anceps est: potest enim accipi ut intelligamus illos
inter se murmurasse. Sed satius est, ut accipiamus illos tacitos sic in animo fuisse locutos,
propter id quod sequitur, Iesus sciens cogitationes illorum. Ac paulo post,
Et cum uidisset Iesus.) καὶ ἰδὼν. Chrysostomus legit, καὶ εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς, id est, cum sciret Ie/
sus. Theophylactus legit ἰδὼν, Ad sensum minimum refert. Præterea,
Vt quid cogitatis.) omisit uos, ἵνα τί ὑμεῖς, id est, Vt quid uos. Et,
Quid est facilius.) γάρ ἐστιν, id est, Vtrum enim est, Consentientibus & Latinis uetu/
stis, quod ad coniunctionem pertinet.
Persona su/bito mutata Vt autem sciatis.) Subito mutata persona, duriusculam facit orationem: sequitur enim,
Tunc dicit paralytico.
Turbæ timuerunt.) Græcis est ἐθαύμασαν, id est, admiratæ sunt. Ita legit Chrysostomus
homilia xxx. & huic concinens Theophylactus. Etiamsi Hilarius legit timuerūt. Addidit
Duplex lectio enim: Opus istud admiratio consequi non metus debuit, Vnde apparet in quibusdam scri/
ptum fuisse pro ἐθαύμασαν, ἐθάμβησαν. Quarū uocum magna inter ipsas affinitas est.
τελώνιον In Telonio.) ἐπὶ τὸ τελώνιον, id est, Ad teloneum. Locus est in quo sedet Telones, id est
τέλος publicanus exigens tributum, quod Græcis τέλος dicitur. Vt ne recenseam illa minutula
τελώνης quod Matthæum nomine pro ματθαῖον λεγόμενον. Quod in,
Amphibolo/gia nō uitata Ecce multi.) coniunctionem &, omiserit. Quod ἀκούσας uerterit uidens. Quod non ui/
tarit amphibologiam, Non est opus medico ualentibus, cum licuerit dicere, Non egent
qui recte ualent medico.
Cum publicanis.) Notatus est ab Hieronymo Tertullianus, quod hos dictos publica/
nos putarit ethnicos fuisse. Vide libellum ad Damasum de filio prodigo.
Misericordia pro benefi/centia Misericordiā uolo.) Locus est Osee capite sexto. Hebraica Hieronymus uertit ad hunc
modum: Quia misericordiā uolui, & non sacrificium, consentientibus per omnia Septua/
ginta, ὅτι ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν. Offenditur hic nonnihil Laurentius Valla, quod θυσίαν
uerterit sacrificium, quum eandem uocem in Luca uerterit hostiam. Nam sacrificium dici
potest & suffitus & deprecatio, Hostia proprie est mactatæ pecudis, quæ tamen & ipsa di/
θυσία à ni/dore citur θυσία ob nidorem quem reddit quum incenditur. Ac paulo post,
Sed peccatores.) Græci addunt ad pœnitentiam εἰς μετάνοιαν, etiamsi non addit Hiero/
nymus: apud Chrysostomum tamen reperio. Nam leuiculum est, quod mox προσέρχονται,
id est, Accedunt, uertit accesserunt.
νυμφὼν duo significat Filij sponsi.) υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, id est, Filij thalami nuptialis, id quod plus est quàm sponsi,
hoc est, filij sponsi domestici ac proximi. νυμφῶνα uocat ecclesiam quā opponit synagogæ
ἐπίβλημα assumentū quæ seruorū est, non filiorū. Ac aliquanto post: Immittit cōmissuram ἐπιβάλλει ἐπίβλημα,
id est, ut ad uerbum reddam, Immittit immissuram, siue ut alibi uertit, assuit assumentum.
Horatius pannum uocat: Assuitur, inquiens, pannus. Vulgus petiam uocat. Ac mox:
Et peior scissura fit.) σχίσμα, quod rupturā uertere poterat. Nonnunquam uocem Græcam
relinquit, ut apud Ioannem: Et erat scisma inter eos, cum potuerit dicere dissensio.
ῥάκος & rudis quid Panni rudis.) ῥάκους ἀγνάφου, quod modo dixit ἐπίβλημα, hic uocat ῥάκος, quæ est parti/
cula panni. ἄγναφον, quod nondum est à fullonibus apparatū, uelut cum pannus à textore
ἄγναφον qd uenit. Quanquam γναφεῖς, id est, fullones, ueteres etiam uestes, aut sordidatas renouāt ac reptur/
gant. Et rude dicit, quod recens est. [redacted]. Operæpreciū est uidere ac ridere, quantū hic tumultuet Hugo Cardinalis disputās,
Hugo Cardi/nalis notatus num hinc colligi possit, neophytis non esse indicendū ieiuniū. Imò putat hæc ipsa ad mona/
chos quosdā pertinere, qui quoslibet illectant in nassam sui instituti. Denique notari & istos, qui

qui uersicolori amictu utuntur. O scriptorem copiosum, sic nascuntur ingentia uolumina.
Plenitudinem eius.) τὸ πλήρωμα, id est, supplementũ. Sic enim appellant pannum ad/ditum uesti, ad farciendam rupturã. Offensus enim dissimilitudine noui panni, postea de/trahi: & maior ac deformior fit ruptura. Item,
Vinum nouũ in utres nouos.) Nouũ & nouos nõ respondent eidem uoci apud Grecos. Nouũ enim dicitur νέον, quod proprie respondet senio, & cõpetit ijs quæ sentiũt ætatẽ: καινὸν opponitur uetustati. Est autẽ & uinis sua quædã ætas, utribus aut panno nõ item. Porrò
Quæ sanguinis fluxum patiebatur.) Græcis unica dictio est, αἱμοῤῥοοῦσα, id est, sanguinis profluuio laborãs, ab [redacted]uis. & ῥόος fluxus. [redacted]itto minutiora illa, quod ἐν ἑαυτῇ, In/tra se uerterit, pro Intra se: quod [redacted] Dicit, d[redacted], id est, à tergo, transtulit, retro. Cæterũ θάῤῥει, quod hic male [redacted]fide, quodq; nos aliquoties uertimus, [redacted] mo esto, Ambrosius enarrans psalmũ [redacted] Constans esto filia. [redacted]manum tuam.) Tuam non addebatur in aureo codice, cum sit apud Græcos [redacted] puella surge.) Hæc quatuor uerba [redacted] in uetustis Latinis, nec adduntur ab Hieronymo. Postremo nec i[redacted] codice comperi, nec in Donatianicis. Ac paulo post:
Et dixit eis Iesus.) καὶ λέγει, id est, Dicit, consentientibus & uetustis codicibus Latinorũ.
Quia possum hoc facere uobis.) Vobis non additur apud Græcos. Et ὅτι perperã uer/tit, Quia, pro, quod possim, siue, Creditis me posse. Ac mox, Vtiq;, Græcis est ναί, quod alius uertit etiam. Est enim aduerbium affirmantis. Ac paulo post:
Et comminatus est eis.) Non est ἐπετίμησεν, quod aliquando uertit Increpare, aliquan/do Comminari, sed ἐνεβριμήσατο, quod proprie significat acriter, ac uelut iracunde com/minari cum austeritate, uox à fremitu dicta. Vt euidentius sit, quod sequitur, illos omnia diuulgasse. Sic enim rectius opinor transtulisset διεφήμισαν, quàm diffamauerunt. Certe circumloqui poterat, Sparserunt famam eius. Item:
Nunquam apparuit.) Recte omisit ὅτι, quod tamen libenter solet addere. Vt dissimu/lem quod hic κώμας uertit castella, cum alibi frequenter transferat uicos. Cum uici mœni/bus careant, castella minuta sint oppida, sed mœnibus cincta. Et quod νόσον languorẽ pro morbo. Nam quod μαλακίαν infirmitatem transtulit tolerabile est. Siquidem & Græci di/cunt μαλακῶς ἔχειν, pro parum commode habere.
Misertus est eis.) Plusculum emphaseos habet græca uox ἐσπλαγχνίσθη, id est, Affectu misericordiæ tactus est. Siquidem Hebrei uehementem ac pium affectum uiscera uocant. Et rectius erat erga eos, quàm eis. Ac mox:
Quoniam erant uexati.) Ad eum modum legit & interpretatur diuus Hieronymus, & item Hilarius. Chrysostomus quoq; legit ἐσκυλμένοι, quod sonat diuulsos & diuexatos. Quãdoquidem grãmatici uexare dictum uolunt à ueho. Nonnulli codices habebãt ἐκλελυ/μένοι, id est, dissipati seu dissoluti. Alterũ uenit à λύω, alterum à σκύλλω. Iam quod protinus sequitur, ἐῤῥιμμένοι, quod hic uertit Iacentes, rectius uertisset disiectos siue sparsos, à uerbo ῥίπτω, quo participio usus est & Lucianus, agens de stellis toto cœlo passim, temere, nulloq; ordine sparsis. Quanquam potest ἐσκυλμένοι, pertinere ad ouium uellera sentibus lacerata, & hoc posterius ἐῤῥιμμένοι, ad oues huc & illuc dispersas: id quod accidere solet, cum abest pa/stor. Nec enim aliud est animal destitutius, magisq; pendens de præsidio pastoris, quàm oues: id quod etiam prouerbio testatum est, προβάτου ἦθος, id est, ouilli mores.
Vt mittat operarios.) ὅπως ἐκβάλῃ, id est, ut eijciat. Ita scriptum reperi in peruetustis co/dicibus, nominatim in aureo, ac Donatianicis, atque ita uertit paulo superius interpres, Nos maluimus Extrudat, ut intelligamus uel celeriter mittendos, ac uel inuitos & contan/tes extrudendos in opus dei: id quod alicubi notauit Hieronymus hunc citans locum. Hi/larius pro mittat legit eijciat.

Nouus νέος
Nouus καινός
αἱμοῤῥόω
θαῤῥεῖν quid proprie
Comminari uarie Græcis ἐπιτιμᾶν ua/rie uertit
κώμη uicus, pro quo ca/stellum
μαλακῶς ἔχειν
σπλαγχνίζο/μαι quid pro/prie
Εσκυλμένοι
Εκλελυμένοι
Ouilli mores
ἐκβάλλειν uarie uertit

EX CAPITE DECIMO

ET conuocatis duodecim.) καὶ προσκαλεσάμενος. Ita fermè uertit, nec omnino perperã, nec apte tamẽ, cum græca uox sonet Ad se uocatis. Proinde nos uer/timus, Accersitis duodecim. Et Grecus articulus additus τοὺς, indicat nõ posse accipi, de quibuslibet duodecim, sed de certis, nẽpe illis quos delegerat Iesus.

Potestatem

numero faciat sine causa? Nam sensus est, Filium hominis cito uenturũ, & priusq̃ illi pos
sint peragrare omnes ciuitates Israëliticas. Proinde nos periphrasi explicauimus, Non per
ambulaueritis omnes ciuitates &c. quo redderemus emphasim grecæ uocis τελέσητε. Itaq;
scriptum est in aureo codice. Ac rursum Donec, ἕως durius positum quàm in initio huius
Euangelij. Ad hæc, ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον, ὑπὲρ τὸν κύριον, Super magistrum, super dominũ.
Cur non potius Supra præceptorem, supra dominũ, siue superior aut potior domino?

Beelzebub qd sonet Hebræis Beelzebub.) Mirum cur Græci perpetuo mutent b in l in hac dictione, beelzebul, scri
bentes pro beelzebub, cum neutrum elementum apud illos finale sit β & λ. Alioqui hæc
uideri poterat causa: præsertim cum neque uocum, neque figurarum ulla sit affinitas, ut
aurium, aut scribarum errore factum uideri possit. Diuus Hieronymus indicat, idem esse
Beel, & Baal, & sonare Hebræis idolum, à Sidonijs ad Iudæos profectũ, siue à Babylonijs,
בַּעַל & zebub, זְבוּב muscam, quasi dicas idolum muscæ, atque hoc nomine spurcissimũ
idolum fuisse Accaronitis, qui sunt quidem in regione Iudææ, sed impij. Ab hoc Hebræos
principem dæmoniorum Beelzebub appellasse.

προσονομασία non reddita Quod non reueletur.) ἀποκαλυφθήσεται, id est, Reuelabit, atq; ita legit Hilarius. Etiamsi
nondum redditur Græcarum uocum inter sese affinitas κεκαλυμμένον & ἀποκαλυφθήσεται,
id est, Tectum & retegetur. Ac rursum γνωσθήσεται, id est, Scietur, non, sciatur.

Gehenna quid & unde dicta Prædicate.) κηρύξατε. Quod proprium est præconum, & publicitus apud populum sua
uoce promulgantium aliquid. Gehenna uero uocabulum negat Hieronymus in antiquis
inueniri libris, sed primum à Christo proditum. Locus est in sorte tribus Beniamin, sed ab
impijs possessus, in quo filios exustos igni deuouebant & immolabant dæmonio Moloch,
quemadmodum ethnici nonnulli Saturno. Is uocabatur Tophet, situs in ualle filij Ennon,
quemadmodum legis quarto Regum, capite uicesimotertio. Vbi legis hunc in modum:
Contaminauit quoq; Tophet quod est in conualle filij Ennon, ut nemo consecraret filium
suum aut filiam per ignem Moloch. Item Paralip. 28. de Achas ita legimus: Qui adoleuit
incensum in ualle Ennon, & lustrauit filios suos in igni iuxta ritum gentiũ quas interfecit
dominus. Cæterum גֵּיא Hebræis uallem significat. Et dominus apud Hieremiam capite
septimo, cõminatur se cõmutaturum nomen loco: ut non amplius dicatur uallis Tophet
πολυάνδριον aut Baal, neq; uallis Ennon, sed πολυάνδριον, id est, tumulus multorum cadauerum. Vnde
κυνόσαργες locus apud Iudæos execrabilis habebatur, quemadmodũ apud Græcos κυνόσαργες, de quo
dictum est à nobis in Chiliadibus. Apud Euangelistas usurpatur, pro loco, in quo crucian
tur impij. Apud Hieremiã autem ita legis cap. 7. Aedificauerũt excelsa, siue aram Tophet,
Tophet quæ est in ualle filij Ennon, ut incenderẽt filios suos, & filias suas igne &c. Ac mox: Et non
dicetur amplius Tophet, & uallis filij Ennon, sed uallis interfectionis, & sepelientur in To
phet, eo quod non sit locus &c. Rursus cap. 19. Non uocabitur ampl[illegible] locus iste Tophet
& uallis filij Ennon, sed uallis occisionis. Pro Tophet Septuaginta uerterunt πολυάνδριον.
Rursum 32. Et ædificauerunt excelsa Baal, quæ sunt in ualle fi[illegible]on, ut initiarent filios
Iudæus quidã calumniator notatus suos & filias suas Moloch &c. Hæc ideo lector retuli, ut obiter indicem cuiusdam calu
mniatoris rabiosam insectationem, qui tamen plurimorũ iudicio doctissimus habetur, suo
ipsius planè deus est, nisi quod doctis etiam omne iudicium eripit liuor & odium. Scribit
enim me hoc loco tot ferè mendacia assuisse quot sunt uerba. Primum mendacium facit,
quod in locis quos cito, ex libro Regum 4. cap. 23. & Hieremiæ 7. hæ duæ dictiones, ge &
ennon, non legantur coniunctim, sed alter habeat gia hennon, id est, uallis Ennon, alter gia
ben hennon, id est, uallis filiorum Hennon. Quæso quod hic mendacium est, quum ego de
iunctis aut disiunctis dictionibus non loquar, sed indicem quibus in locis fiat mentio rei
unde nomen hoc sumptum est quo significamus inferos? Si illic nulla sit mentio Tophet,
ubi initiabant atq; etiam occidebãt filios suos idolo Moloch, iure mihi obijciet mendaciũ.
Nihil enim aliud professus sum. Audi nunc alterum mendacium non à me positum, sed in
me scriptum. Aio Tophet esse in tribu Beniamin. Hoc, inquit, in locis quæ commemorat
non habetur. Quid? An istuc promiseram haberi in locis quæ cito? Hieronymus in locis
indicat Tophet esse in suburbanis Hierusalem, & Hierosolyma erat in sorte Beniamin,
quemadmodum in ijsdem locis testatur Hieronymus. Iste profert nobis caput Iosue 18. Ibi,
inquit, inuenies utrunq;. Quod utrunq;? gehennon unica dictione. Quis hoc negabat? & in

& in Beniamin ſorte locum eſſe, Hoc ego docui quanquam non citato loco, niſi quod autorem profiteor Hieronymū. Atqui hoc ipſum iſte magno conuicio obijcit, quod hoc autore nitor in Hebraicis. Me uero non pudet illum uirum alicubi ſequi autorem, cuius interpretationem amplexa eſt, & quem inter præcipuos doctores habet eccleſia. Obijcit & Hieronymo mendaciū, quod dixerit gehennæ uerbum in ueteribus libris non inueniri, ſed primum à Chriſto proditum pro inferis, quum reperiatur in libro Abot, quaſi diuus Hieronymus illic ſomniarit de apocryphis Iudæorū libris, ac non potius agat de ueteris teſtamenti uoluminibus. Rurſus impingit mihi quod ſcripſerim illic liberos à parentibus immolari ſolere, quum Hieronymus tantum dixerit, initiari. imò Hieronymus hunc enarrans locum, dicit: filiosque ſuos incenderent uel initiarent. Idem enarrans locum apud Hieremiā, ita loquitur: Filios ſuos in igne idolis conſecrarint, ſiue holocauſtum obtulerint. Arrodit & illud, quod quum Hieronymus ſcripſerit Tophet locum fuiſſe delitiarū, ego dixerim Iudæis fuiſſe nomen abominabile, quemadmodum apud Græcos eſt cynoſarges. Miræ uero delitiæ, idolo incendere filios. Atqui locus qui prius alliciebat amœnitate, poſtea factus eſt abominandus, uidelicet impletus hominū cadaueribus, quemadmodū docet ſcriptura ſacra. Et ideo manebat abominabile nomen Iudæis, quod illic deteſtabili ſuperſtitione perierint animæ plurimorū, filiorū etiam corpora. Impingit quod negem me uidere quid interſit inter racha & fatuum, & hinc colligit homo dialecticus me Chriſto tribuere iniuſtitiā. Imò ſic loquor: Si uerum eſt, quod ſcribit Hieronymus racha ſonare cerebro uacuum, non uideo quid interſit inter racha & fatuū. Atrocius eſt carere cerebro quàm appellari fatuū. Obijcit quod unum tantum locum citarim ex pſalmis, ubi racha ponitur pro uacuo, hinc ratiocinans me non legiſſe, niſi unum aut alterū pſalmum, quaſi quod ipſe fecit difficile fuerit uel ex lexico facere, ſi ad id quod inſtituerā pertinuiſſet. Obijcit, quod quū cæteri dubitent de racha, ego ſolus affirmem. Imò Hieronymus affirmat, & item Chryſoſtomus: ego ſolus dubito, negās me uidere diſcrimen, inter racha & fatuum, ſi uera eſt Hieronymi ſententia. Et Hieronymi ſententiā ipſe reijcit mecum faciens. Atque obiter admiſcet me detraxiſſe uirgini matri perpetuam integritatem, Chriſto ſuam diuinitatem, perfricta fronte mentiens: ad hæc Germanos docuiſſe ſedis Romanæ contemptū. Et his alia multa ſimilia blaterat homo qui ſibi uidetur fato ſeruatus fulciendæ Eccleſiæ dei, uociferans impudentiſſimū eſſe quenquā hoc ſeculo ſcribere libros quo uiuit tale ingenium. Quid autem poſt tot fumos, tot glorias, tot conuitia docet nos? recha legendum non racha, & rheca poſſe dici, qui tamen abundet diuinis dotibus: & unde hæc docet? Ex libris Iudæorum quos non agnoſcit eccleſia Chriſtianorū. Deinde gehennon compoſitū legi in libro Iudicum, & gehennā pro inferis inueniri in libris Abot, ſimilia prolaturus myſteria, niſi uereretur, ne ſanctum canibus, & margaritas obijciat porcis. [redacted] Nos humilia tractamus, nimirū pro natura argumenti quod ſuſcepimus, nulli obſtantes, quo minus adferat ſublimiora. Imò niſi hæc humilia præceſſiſſent, fortaſſis non eſſent qui iſta ſublimia diſcere, uel cuperent, uel poſſent.

Hieronymus à calumnia defenſus

Tophet quomodo dictus locus deliciarum & execrabilis

Romanæ eccleſiæ maxime nocēt qui uolunt uideri prodeſſe maxime

Duo paſſeres.) δύο στρουθία, id eſt, Duo paſſerculi, & diminutio facit ad emphaſin. Ac mox rurſum ἀσσαρίου, Aſſe diminutiuū eſt, quaſi dicas terunciolo. Quanquam Romanam uocem effinxit, ſiue interpres, ſiue Euangeliſta. As enim ſiue aſſis, qui & libella dicitur, nummulus erat, cuius uilitas etiam prouerbijs teſtata eſt. Catullus, Omnes unius æſtimemus aſſis. Illud mirum, Hilarium ſubinde repetiſſe unum pro unus, quod στρουθίον apud Græcos neutri generis ſit, niſi forte malumus hoc imputare librarijs. Cyprianus citat, neuter, quod duorū eſſet facta mentio. Mirum autem quid ſecutus Chryſoſtomus legat, & unus ex illis non cadet in laqueum ſine patre ueſtro. Et ad eundem ſanè modum legit Origenes homilia in Lucam trigeſimaſecunda. Nam ut Origenis non ſit hoc opus, tamen hominis eſt eruditi. Theophylactus nobiſcum legit, Super terram. Vnde probabile eſt, Chryſoſtomo fuiſſe exemplar, in quo ſcriptum erat, εἰς παγίδα, pro ἐπὶ τὴν γῆν.

Paſſerculi Ἀσσάριον

Cadet in laqueū pro cadet in terrā, ad eundem modū locis aliquot citat Athanaſius

Veſtri autem.) Veſtri hoc loco primitiuum pronomen eſt potius quàm deriuatiuum, quaſi dicat, de uobis. Nam Græci carent hac diſtinctione. Significat autem uiliſſimam hominis partem. Interpres, aut certe ſcriba omiſit Græcam coniunctionem, καὶ, &: Et capilli,

Et pro etiam

seu magis pili, quæ tamen ad emphasin facit, cum sentiat, adeo nos non esse neglectui patri cœlesti, ut is capillos etiam nostros habeat numeratos. Pauloque post,

Meliores estis.) διαφέρετε, id est, Præstatis, quod alibi uertit, pluris estis. Nec est,

Confitebitur me.) sed in me ἐν ἐμοί. Hoc est in nomine meo. Item cõfitebor in eo ἐν αὐτῷ. Sic legit & Chrysostomus. Quanquam hunc sermonem suspicor esse idiomatis Hebraici.

Διχάσαι

Separare hominem aduersus &c.) διχάσαι, quod significat in duo diducere quæ prius erant coniuncta, quod subnotasse uidetur & Chrysostomus hunc edisserens locum. Vnde Græci διχοστατεῖν, uocant per seditionem inter se contendere, & seditionem διχοστασίαν, quoties Scinditur incertũ studia in contraria uulgus. Locus autem est apud Michæam capite septimo, iuxta ueritatẽ Hebraicam: Ab ea quæ dormit in sinu tuo, custodi claustra oris tui, quia filius contumeliam facit patri, & filia consurgit aduersus matrem suam, nurus aduersus socrum suam, inimici hominis domestici eius. Græca uox est anceps νύμφη quæ si referatur ad maritum, sponsam sonat, si ad parentes sponsi, nurum.

νύμφη sponsa uel nurus

Qui inuenit.) ὁ εὑρών, id est, Qui inuenerit. Est enim præteriti temporis, ut & illud ὁ ἀπολέσας, qui perdiderit. sic paulo post:

In nomine prophetæ quomodo intelligendum

In nomine prophetæ.) Scio quosdam has particulas, in nomine iusti, & in nomine prophetæ referre ad Christum, qui uere iustus sit & propheta. Quanquã mihi uidetur hic esse sensus, Qui recipit iustum, non quia cognatus sit, aut affinis, aut diues, aut potens, sed quia iustus, erit & ipse iustus accepturus mercedem suæ iustitiæ. Et in nomine reliquimus, quod aliquoties nec sub nomine, nec per nomen, nec nomine omissa præpositione satis explicat idioma sermonis Hebraici. Ac mihi sanè nimium morosi uidentur, qui nusquã concedunt euangelicis literis sua peculiaria uocabula, quũ in rhetoricis ferant statum & constitutionem uoces longe aliud significantes Latinis auribus, & finem pro definitione, & superlationem, uocem Latinis inauditam, pro eo quod Græci uocant hyperbolen.

Peculiaria uocabula concedenda sacris literis

Articuli uis

Mercedem prophetæ accipiet.) Neque prophetæ, neque iusti apud Græcos additur articulus τοῦ, unde non potest accipi de certo propheta seu iusto, sed de quocunque, non de eo qui recipitur. ut sensus sit, ipsum quoque qui prophetam receperit, fieri prophetam, qui iustum receperit fieri iustum. Nam hic sensus arridere solet Ioanni Coleto. Quanquã secus interpretari uidetur Chrysostomus.

Ex minimis his.) τῶν μικρῶν τούτων, id est, E pusillis his, siue è paruis. ne frustra sibi placeant quidam qui se minimos uocant, cum alij minorum occuparit cognomen. Quanquã minimis legit & interpretatur Hilarius. Ex Hieronymi, Chrysostomique interpretatione non satis liquet quid legerint. Et huius ipsius Euangelistæ capite uicesimoquinto, ἐλαχίστων legitur, Quamdiu fecistis uni ex minimis istis &c. At mox.

Frigidam poposcit

Addere ausus est interpres

[redacted] Græce est ποτήριον [redacted] frigidæ, ut subaudi[redacted]: Et, [redacted] μόνον, id est, tantum, quod proxime sequitur, referri potest, ue[redacted] ut intelligas satis sufficere si quis uel frigidam duntaxat aquam exhibeat: uel ad sequentia, ut intelligas satis esse quiduis, modo id fiat tanquam discipulo Christi.

EX CAPITE VNDECIMO

Consummauit præcipiens

Cum consummasset præcipiens.) Græcanicam figuram male reddidit interpres. Est enim iuxta sermonis proprietatem participium positum uice uerbi infiniti, ἐτέλεσε διατάσσων, pro διατάσσειν. Quemadmodum μέμνημαι ἐλθών, id est, Memini ueniens, pro memini uenisse. Proinde nos uertimus, Cum finem fecisset Iesus mandandi, siue præcipiendi.

In uinculis.) ἐν δεσμωτηρίῳ, id est, In carcere. Nomen est à uinculis dictũ. Nam est aliud φυλακὴ à custodia dictum. Et mox τὰ ἔργα, cur non potius facta quàm opera? Nam opus est quod extat, ueluti domus. Quanquã in his minutulis sæpe conniuemus. Vt ne dicam quod in πέμψας, Mittens uertit, pro missis duobus, non obseruata temporis ratione.

ἔρχομαι utriusque temporis

Tu es qui uenturus es.) σὺ εἶ ὁ ἐρχόμενος, id est, Tu es ille ueniens siue uenturus. Est enim græca uox ad utrumlibet tempus anceps. Illud maioris est momenti, quod ἃ ἀκούετε καὶ βλέπετε, id est, Auditis & uidetis uertit, Quæ audistis & uidistis. Est enim plenior sensus, ut de omnibus, quæ faciebat Iesus, intelligatur.

Et excæci

Et cæci uidēt.) ἀναβλέπουσι. Grecis expressius est, quasi dicas reuidēt, seu recipiūt uisum.

ἀναβλέπω uisum recipio

Pauperes euangelizantur.) εὐαγγελίζονται. Planè Græcorū more locutus est interpres, qui cum dicant benefacio te, & benedico te: proinde & passiuis horum ἀναλόγως utuntur, bene patitur abs te, benedicitur abs te. Nam utroq; modo loquuntur, εὐαγγελίζω σοι & εὐαγγελίζω σε, ut indicat Theodulus de dictionibus rhetoricis. Proinde nos uertimus, Pauperes lætum accipiunt Euangelij nuncium. Allusit enim ad uerba prophetæ: Euangelizare pauperibus misit me. Illa leuicula sunt, quod σαλευόμενον uertit, Agitatam, pro eo quod est, quæ agitatur siue mouetur, sed huc et huc undarū more. Vnde Hilarius, ut temporis etiam rationem obseruet, uertit, Arundinē uento moueri. Et quod οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες, uertit, Qui mollibus uestiuntur, pro mollia gestantes, ut subaudias, uestimenta.

Euāgelizo te Græce duntaxat

Etiam dico uobis.) ναὶ, id est, Certe. Aduerbiū confirmantis, quod paulo superius uertit utique. Cæteris enim abnegatis, postremum hoc confirmat.

ναὶ

Et plusquā prophetam.) Bene uertit, si περισσότερον legas genere neutro, sin masculino, sonat præstantiorē propheta. Nec hic liceret articulū apponi, τοῦ προφήτου: quod ad nullum certum prophetam possit accōmodari, cum illum omnibus anteponat.

Articuli uis

Sed quid existis uidere.) Hic distinctio nonnihil habet ambiguitatis: apud Origenem hanc comperimus distinctionem, ἀλλὰ τί ἐξεληλύθατε, ἰδεῖν προφήτην, id est, Quur existis, ad uidendum prophetam?

Inter natos mulierum.) ἐν γεννητοῖς γυναικῶν. Absolute dixit, ut ad omnia pertineat, quæ possint è mulieribus nasci. Opinor enim γεννητοῖς neutro genere positum esse. Non quod alios sentiat quàm homines, sed quod schema sermonis habeat epitasin. Vehemētius enim est, nullum animal hoc sceleratius, quàm nullus homo sceleratior. Iam tametsi pie ratiocinatur Hieronymus, Christum non teneri hac formula, quod ex uirgine sit natus, tamen ad reuincendū contentiosum non satis haberet ponderis: cum alibi Christus ipse matri loquēs dicat, γύναι, id est, mulier. Præterea qua fronte Paulus Galatis scribit, factum ex muliere, si Christus ex muliere natus non est? Verum est mulierē apud Latinos aliquando significare corruptam, & tamen hoc non obstitit interpreti, quo minus uirginem Mariam mulieris nomine cōpellarit. Quod si uirgo adulta Latine Græceq; dicitur mulier, multo minus absurdum est, maritatam & matrem dici mulierem. Deinde quorsum opus erat mox excipere se ipsum, si non tenebatur hac formula? Ait enim de se, sed qui minor est in regno cœlorū, maior est illo. Augustinus quum aliàs, tum contra aduersariū legis & prophetarū lib. 2. cap. 5. argutatur de distinctione, quod hęc particula, in regno cœlorū, possit utrolibet referri. Qui minor est, uidelicet tempore, is in regno cœlorū maior est. Aut qui minor est in regno cœlorum, is illo maior est. Hæc uidebuntur puerilia, sed ad præsens institutū pertinent.

Nati mulierū qui, cōtra opinionem Hieronymi

γυνὴ mulier uel uxor

Distinctio notata

Non surrexit maior.) Annotauit hoc Hieronymus Ioanne[illegible] præferri prophetis ac [illegible]ris omnibus, sed æquari. Non enim si Petrus non est maior Ioanne, statim Ioannes erit maior Petro.

Ioannes non præfertur prophetis

Vim patitur.) βιάζεται, id est, Vi inuaditur, siue occupatur, uel ob turbam irruentium, ac ui conantiū irrumpere, adeo iam urgebat tempus Euangelij. Etiamsi me non fugit Hieronymum, Augustinum, cumq; his plerosq;, secus hunc locum interpretari. Verum liceat & à probatissimis autoribus alicubi dissentire: quandoquidē illi non solum fuerunt homines, uerum permisere sibi in tropologia nonnunq; abuti scripturæ testimonijs. Primū illud liquet opinor, hoc loco regnum cœlorum dici, nouam Euangelij doctrinam, ad quam iam ultro confluebat turba, ceu pertesa Mosen. Nec enim in hoc uim patitur doctrina Christi, neq; ui rapitur, si nos uim admouemus affectibus nostris, sed magis uim facit. Ad hęc quid hic senserit ipse mox explicat: Omnes enim prophetæ & lex usque ad Ioannem, uidelicet causam reddens, cur ita cupiant irrumpere, cum Mosaicæ legis tempus iam præterisset. Ita connectit sermonis consequentiam, & Chrysostomus homilia trigesimaoctaua, Huic succinit Theophylactus. Nec Hilarius ab hac nostra sententia admodum discrepat, interpretans cœlorū regnum Iudæis ueluti debitum ex pacto, uiolentia fidei occupandum à gentibus. Eius uerba si quis requiret, subscribam. Vt rerum, inquit, natura exigit, uim potentior affert, minorq; erit cui uis affertur. Quid est ergo, quod diripiens est, quodq; uim patitur, contuendum est. Infidelitatem discipulorū Ioannis dominus animaduerterat: turbæ etiam

Regnū cœlorum uim patitur, secus interpretatur quàm pleriq; accipiunt

Hilarius unus nobiscū faciēs

opinionem de eius nuncio intellexerat, in cuius scandalo ingens fidei periculum sentiebat, ire potius apostolos ad oues perditas Israël iusserat. Ipsos institui oportebat in regno, & in Abrahæ, ac Isaac, & Iacob familia retineri. Sed omnis hæc prædicatio profectũ publicanis & peccatoribus afferebat. Ex his enim iam credentes, ex his iam apostoli, ex his iam regnũ cœlorũ. Cæterũ Ioanni à plebe non creditur, autoritatẽ Christi opera non merentur. Crux futura erat scandalo, iam prophetia cessat, iam lex expletur, iam prędicatio omnis includit, iam Heliæ spiritus in Ioannis uoce præmittitur. Alijs Christus prędicatur, & ab alijs agnoscitur. Alijs nascitur, & ab alijs diligitur. Sua eum respuunt, aliena suscipiunt. Proprij insectantur, cõplectuntur inimici. Hæreditatẽ adoptio expedit, familia reijcit. Testamentũ filij repudiant, serui recognoscunt. Itaq; uim regnum cœlorũ patitur, inferentes diripiunt illud. Quia gloria Israël patribus debita, à prophetis nunciata, à Christo oblata, fide gentium occupatur & rapitur. Hactenus Hilarij uerba retulimus. Hoc sermone dominus excluditmur Iudæorum, qui indignabantur, quod ab ipsis promissam Euangelij gratiam, reciperet quoscunq;, Imò, inquit, non illos recipio, sed ipsi uobis contantibus irrumpunt.

Rapiunt illud.) Aptius est quod legitur cum in alijs uetustis tum in aureo codice: Et uiolenti diripiunt illud. Sumpta metaphora ab arce quæ irrumpentibus hostibus diripitur.

Helias apud Malachiam Ipse est Helias.) Locus est in calce Malachiæ prophetæ, Ecce ego mittam Heliam prophetam, antequàm ueniat dies domini magnus & horribilis.

Helias qui uenturus est.) Mollius erat, qui uenturus erat. Nam quo pacto uenturus est, *Participia Græca* qui iam prædicationem suam peregerat? Notum est autem participia præsentis temporis, etiam ad præteriti imperfecti significationem pertinere.

Similem æstimabo.) ὁμοιώσω, id est, Assimilabo, siue quod Latinius est, similem esse di- *Forũ duplex* cam. Hieronymus annotauit hic Græce esse, ἐν ἀγοραῖς, id est, In mercatibus siue foris. Nam Latinis forum est etiam in quo aguntur causæ. Cæterum ἀγορὰ Græcis proprie forum est rerum uenaliũ. Vnde uerbũ ἀγοράζομαι, id est, emo. Nec est, Clamantes, sed προσφωνοῦντες, id est, acclamantes, siue alloquentes. Rursum, non est, Coæqualibus, sed ἑταίροις, id est, so- *Prouerbium euangelicum* dalibus. Hilarius habet, & clamantibus inuicem, ex quo conijcio illum legisse ἑτέροις pro ἑταίροις. Nec est simpliciter cecinimus, sed ηὐλήσαμεν. id est, cecinimus tibijs. Ita sanè citat diuus Augustinus libro quæstionũ Euangelicarũ secundo, capite undecimo, Cantauimus tibijs & non saltastis. Itaq; uocem hanc eandem uertit Lucæ capite septimo. Quis autem unquã dixit lamentauimus? ἐθρηνήσαμεν, id est, lamentati sumus, siue luximus, aut, ut sensum magis exprimam, lugubria cecinimus. Siquidem ueteres uarijs harmoniarum modis, quos appellant Phrygium, Dorium, Lydium, uarios mouebant affectus. tibijs ad alacritatẽ incitabant. Et legimus ἀθλήτου μέλος, pro lugubri cantione. Sensus igitur est, diuersis rationibus tentauimus [illegible] citare, nec ullo pacto potuistis cõmoueri. Porrò planxistis, Græcis est ἐκόψασθε, quod inde dictũ est, quod olim in luctu seipsos cæderent manibus, quod proprie planctus dicitur. Apparet autem uulgarem fuisse cantiunculã, quam pueri inter se canerent. Quemadmodũ & Pittacus consultorem suum ad pueros trocho lusitantes mittit, ut audiat πᾶν ἥκει σαυτῷ ἔλα. Sicut copiosius dictum est in Chiliadibus nostris.

Dæmonium habet.) In nonnullis scriptum erat, ὅτι πνεῦμά ἐστι, id est, Spiritus est. Sed dissentientibus cæteris omnibus. Erat autem & hoc unum è criminibus Socratis, quod Genium haberet peculiarem, qui uocabatur Socratis dæmonium.

Filius hominis id est, Adæ Venit filius hominis.) τοῦ ἀνθρώπου, ut ad Mariã referri nõ possit, cũ articulus sit generis masculini, ne quis hic frustra philosophetur in filio hominis, quod alicubi facit Augustinus.

Homo uorax.) Gręcis est φάγος, q̊d magis sonat edacẽ siue comedonẽ. Deĩde q̊d sequit̃,

Vini potator.) Apud Græcos iucundius est ob dictionem compositã οἰνοπότης quadradicas uinibibus, cui pugnat ὑδροπότης, aquæbibus. Augustinus libro aduersus Faustum xvi. *ὑδροπότης οἰνοπότης* cap. xxxi. pro οἰνοπότης refert uinaria, uoce ni fallor deprauata ex uinauria, ab hauriendo uino. Atq; hinc uerba composita, οἰνοποτεῖν, ὑδροποτεῖν. Horatius: Quæ scribuntur aquæ potoribus. Ac rursum. Plurimæ uirtutes δυνάμεις est, uox diuinam potentiam significans, de quo iam admonuimus. Nec est, Corazam apud Græcos, sed χωραζείν, id est, Chorazin. *χωραζείν ubi* Sunt autem castella Galilææ Bethsaida & Chorazin. Item ἀνεκτότερον, Remissius, quod ante uerterat Tolerabilius. Quia

[illegible] poenitentiam.) Quod hic est semel atque iterum μετενόησαν, non pote[illegible] commode reddi [illegible] resipuissent: itaque periphrasi rem expressimus. [illegible]

Nunquid usque in coelum [illegible]) interpres legisse uidetur [illegible], coniunctionem pro articulo [illegible]. Hieronymus admonet hunc locum bifariam haberi in exemplaribus. In his quae nos uidimus, sic est scriptum, [illegible]. Quae ad coelum usque exaltata es, siue elata, usque ad inferos deduceris. Et sic addu[illegible] in commentariis [illegible] Matthaeum tricesima octaua [illegible] huic concordat Theophylactus [illegible]. — *Lectio duplex*

[illegible] egissent.) ἂν [illegible]. Quorsum opus erat hic Forte, nisi quod interpres omnino [illegible] passim, Forte, uice coniunctionis expletiuae. Paulo superius eandem prae[illegible] in cilicio & cinere poenitentiam egissent. Et quam nunc dubitantis esse uult, alibi [illegible], ut in epistola ad Hebraeos, Si illud prius culpa uacasset, [illegible] locus quaereretur. Valla pluribus locis in medium adductis, arguit interpretis inconstantiam. Obsecro quid sibi uult haec tam auida uarietatis affectatio, uel cum ipsius incommodo sen[illegible]. Nam hic confirmationem res ipsa [illegible] potius, quam ad dubitationem. Quin & il[illegible] quomodo [illegible] respondisse, cum nullus quicquam interrogarit, nisi forte id [illegible] sumi dicitur, quod superiori sermoni subijcitur. [illegible] idioma Hebraici sermonis [illegible] ponatur pro dicere. Ac paulo post. — *[illegible] que non recte*

Quia abscondisti.) Rectius erat, quod abscondisti. Et confiteor dixit, iuxta sermonis Hebraei proprietatem, pro laudo [illegible] gratias ago [illegible], quo sensus esset [illegible]. Confitetur enim & agnoscit beneficium, qui gratias agit. Ac mox Paruulis, [illegible], quod & stultum significat & infantem, hoc est, qui [illegible] nondum sapiat. Non [illegible] μωροῖς, quod annotauit & Chrysostomus. At hic magis quadrabat stultis, ut [illegible] sapientibus [illegible] indicat Pau[illegible] est, stulta sunt mundi elegit deus. Nec enim hic sapientes [illegible] qui in [illegible] mundo uidentur sapere. Sic stultos uocat, non qui uere stulti sint, sed qui mundo stulti sunt. [illegible] sensum nostro iudicio praetulimus. — *Stulti cognomen in literis diuinis. [illegible] νήπιοι & μωροὶ quid differunt*

Sapientibus & prudentibus.) σοφῶν, qui Graecis interdum eruditi uocantur [illegible], quod magis sonat intelligentes. Non enim est, φρόνιμοι: his duabus nominibus opponit [illegible] νηπίοις, quasi dicas simplices infantes, qui [illegible] neque [illegible] rerum sapiant. [illegible]

Ita pater.) ναὶ ὁ πατήρ. Quod alias uertit etiam [illegible] pa[illegible] ter nominandi casus est, non uocandi: quo tamen haud scio quam ob rem in diuinis literis [illegible] deus meus, ὁ θεός μου. Porro, Si [illegible] Etiam [illegible] Quoniam sic fuit [illegible] — *ναὶ*

[illegible] εὐδοκία, id est, Fuit bona uoluntas, siue beneplacitum. — *εὐδοκία*

[illegible] σου, id est, Coram te, siue in oculis tuis. Hoc peculiari uerbo [illegible] cilla [illegible] ab hoc [illegible] Reficiam uos [illegible] creatio. Nec enim [illegible] uerbo [illegible] fit nomen, quod mox uertit [illegible] in psalmis [illegible] Super aquas refectionis [illegible]. Caeterum, [illegible]

[illegible] suaue.) χρηστὸς magis sonat facile, commodum, [illegible] blandum [illegible] alias uertit bonum, siue bonitas, ut suo demonstrabimus loco. Nam in[illegible] [illegible], blandum, ac minime asperum [illegible] plicianum primo [illegible] Augustinus, locum hunc sic adduxit libro quaestionum ad Sim[illegible] riorum incuria fuit [illegible] & sarcinam [illegible] lene, & sarcinam leuem. Ambrosius explanans psalmum, Beati immaculati [illegible] tatem [illegible] Sed in psalmo [illegible] legit. Cyprianus libro aduersus Iudaeos [illegible] constat χρηστὸν Graecis dici παρὰ τὸ [illegible] honestum [illegible]. Vnde [illegible] morum ad uitae consuetudinem, & χρηστολόγοι dicti sunt, qui — *Iugum suaue*

 dictis

dictis essent blandi magis quàm factis benigni. [redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted] D E C I M O

Abijt Iesus.) ἐπορεύθη. Cur non potius [redacted] in primo psalmo: Abijt in consilio impiorum. Nec est, Sabbatis, sed Sabbato, σάββασι. [redacted] legit & Hilarius. Siquidem & totum illud tempus septem dierum sabbatū appellabatur, & singuli sabbata. Ac mox inuertit, ἐν σαββάτῳ, id est, in sabbato, [redacted] sabbatis, tametsi multa huiusmodi solet admiscere [redacted]

Sabbatū [redacted] δευτερόπρωτον Chrysostomus admonet hoc esse sabbatum, [redacted] Lucas appellat δευτερόπρωτον, [redacted] Secundo primum: de quo suo dicetur loco. Deinde,

[redacted] Nam absolutius est, Non licet [redacted] Dauid, omisso αὐτός, id est, ipse: Ipse & qui cum eo erant [redacted]

[redacted] Sabbatum [redacted]) βεβηλοῦσι, id est, Prophanant, Siquidem βέβηλον [redacted]

[redacted] Sacerdotes in templo.) [redacted] nos iucunda uocum inter se redditio, ἱερεῖς, ἱερῷ, quasi dicas, Sacrifici in sacro, quæ seruata est in sabbatis & sabbato. Item,

ἀναίτιος, Et sine crimine sunt.) ἀναίτιοί εἰσιν, id est, Inculpati sunt, siue Nihil eis imputatur: aut ut nos [redacted] crimine uacant. Quanquam [redacted] est quod hic uertit interpres, Sine crimine, quam quod [redacted] Hieronymus, Sine culpa sunt, Siquidem αἰτία crimen est potius quam [redacted] culpa. [redacted] apud Græcos ἀναίτιον aliquoties accipi pro innoxio, siue insonte, [redacted] modū mox uertit: Nequaquam condemnassetis innocentes, ἀναιτίους. [redacted]

Hic, aduerbiū [redacted]) ὧδε. Hic, hoc loco aduerbium est demonstrandi, non pronomen: [redacted] admonuit & Hieronymus, ut intelligas eum locum esse sanctiorem templo, qui templi dominū teneret. [redacted] Græci codices habebant pro μεῖζον, μείζων, id est, Maius, [redacted] sensus, Est hoc loco, quod sit maius templo.

Et si ceciderit.) [redacted], id est, Inciderit. Nec est Habeat, sed Habebit, ἕξει.

[redacted] Nonne tenebit & leuabit eam.) κρατήσει [redacted], id est, Apprehēdet & eriget. [redacted] hoc ouillū genus [redacted] fulmine aut [redacted] prostratū, nisi erigat à pastore [redacted]

[redacted] Quanto magis melior.) πόσῳ οὖν διαφέρει ἄνθρωπος, id est, Quanto [redacted] me, siue præstantior est. Quorsum opus erat [redacted] dictum [redacted] antecellit. Et aliquanto post,

Restituta est sanitati.) ὑγιής, id est, Sana. [redacted]

Euangelium Nazarenorū Tunc dicit homini.) In Euangelio quo quondam utebantur Nazaræi [redacted] quodque locis aliquot citatur ab Hieronymo, testaturque [redacted] ex Hebræo sermone uersum Græcum: neque defuerunt qui putarint ipsius Matthæi [redacted] hunc hominem fuisse cæmentarium, atque huiusmodi [redacted] mihi restituas sanitatem: cæmentarius eram, manibus uictum quæritans. Precor te Iesu [redacted]

[redacted] ne turpiter [redacted] cem cibos.

Faciebant consilium.) ἔλαβον, id est, Ceperunt: & συμβούλιον [redacted] consilium, hoc est, consultationem inter se. Et [redacted] sit subducentis. Vt sultationem

[redacted] Recessit.) ἀνεχώρησε. [redacted] Laurentius mauult, Secessit [redacted] de & [redacted] dicti anachoritæ. Et,

Laurentius notatus [redacted] Sequuti sunt eum multi.) Græci addunt, ὄχλοι, id est, Turbæ [redacted]

Ne manifestum eum.) Latinius erat, Ne se aut ne ipsum manifestū facerent. Argutatur hic [redacted] ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδῶν, Christum ob id iubere, ne se [redacted]

ne se proderent, quod profugisset à pharisæis, quasi metueret, ne ab illis deprehenderetur. Aliud in hisce rebus mysteriū. Nam non semel hoc à Christo factum legimus, quo fugeret gloriæ captatæ suspitionē, quoq; nobis preberet exemplū modestię. Rursum legimus eum mandasse, ut narrarēt omnibus quod accidisset, ut nos doceret, dei gloriā non esse celandā.

Ecce puer meus.) Testimoniū est apud Esaiam capite quadragesimosecundo. Quanq; Mattheus aliquanto diuersius citat, quàm uel apud Septuaginta legatur, uel apud Hebræos. Nam Hebræa diuus Hieronymus reddidit ad hunc modum: Ecce seruus meus, suscipiam eum. Electus meus, complacuit sibi in illo anima mea. Dedi spiritū meum super eum. Iudicium gentibus proferet. Non clamabit, neq; accipiet personam, nec audietur foris uox eius. Calamum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet. In ueritate educet iudicium. Non erit tristis, neq; turbulentus, donec ponet in terra iudicium, & legem eius insulæ expectabunt. Ea Septuaginta uertunt hunc in modum: Ecce Iacob puer meus, assumam eum. Israël electus meus, suscepit illum anima mea. Dedi spiritum meum super eum, iudicium gentibus educet. Non clamabit, neq; dimittet, neq; audietur foris uox eius. Calamum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet, sed in ueritate reducet iudicium. Splendebit & non conteretur, donec ponat super terram iudicium, & in nomine eius gentes sperabunt. Cæterū quod una uaticinij pars in medio prætermissa sit, Non erit tristis, neq; turbulentus, donec ponat in terra iudicium, Siue iuxta Septuaginta, Splendebit & non conteretur, donec ponat super terram iudicium, Id Hieronymus putat scriptoris errore factum, qui, quod sæpenumero fit, ea uerba, quæ intercesserant inter iudicium, & iudicium, oblitus omiserit. Verum hac de re qui cupiet edoceri copiosius, legat enarrationē Hieronymi, in hunc prophetæ locum: ad hæc, libellum eiusdem ad Algasiam quæstione secunda. Illud admiror, quid Lyrano uenerit in mentem, ut scriberet hoc testimonium à Matthæo adductum, iuxta interpretationē Septuaginta, cum longe magis consentiat cum Hebraica ueritate, etiamsi ab hac quoq; nonnihil discrepans, sed uerbis potius quàm sensu. Annotandum obiter & illud, cum Hieronymus edisserens præsentem prophetæ locum, releget nos ad suos in Matthæum cōmentarios, in quibus plenius super hac re disseruerit, atque in ipsis cōmentarijs, uix summis, ut aiunt, digitis rem attingat, in coniecturam uocor, id quod sæpenumero sum suspicatus, eos commentarios, à fastidioso quopiam lectore decurtatos, prætermissis in medio quæ non intellexerit. Quos tametsi fatetur ipse neq; iustos esse, neq; plenos, tamen ad alios quos ille in prophetas & aliquot epistolas Pauli plenos scripsit, uix cōmentarioli dici merentur. Idem factum arbitror in cōmentarijs, quos idem scripsit in Psalmos: quanquam in hos quisquis is fuit, gemina debacchatus est iniuria. Primum, quod quæ libuit, prætermiserit. Deinde, quod compluribus locis, suas nugas, ceu purpuræ pannum assuerit. Nam quod in Marcum habemus commentum, præter titulum nihil habet Hieronymi. Cæterum cōmentarij in Lucam, quos ipse locis aliquot citat, prorsus interciderūt. Visum est obiter ostendere lectori, quomodo Cyprianus adducat hunc locum in libello, quem scripsit aduersus Iudæos: Ecce puer meus, filius meus dilectissimus. Super eum ponam spiritum meum, & iudicium gentibus nunciabit. Non clamabit, neq; contendet. Arundinem quassatam non confringet, & linum fumigans non collocabit, quoadusq; expellat in contentione iudiciū, & in nomine eius gentes credant. Etiamsi hunc ipsum locum aliquanto secus adducit libro aduersus Iudæos secundo, capite duodecimo. Porro quod nos pro puero uertimus Filium, Septuaginta δοῦλον, id est, Seruum, ut Græcis ac Latinis παῖς & puer ambigua uox est, itidem & Hebræis עבד. Quod si usquam conueniebat παῖδα uertere Filium, certe hic quadrabat, cum de Christo loquatur. Nec desuerunt apud Græcos, qui serui uocabulum uererentur tribuere filio dei. Quorum est Chrysostomus, si modo illius sunt cōmentarij, quos habemus in epistolam ad Hebræos.

Cæcus & mutus.) τυφλὸς ἢ κωφὸς, id est, Cæcus & mutus. Quanq; κωφὸς Græcis etiam surdū significat, id, opinor, q̃d, qui natura surdi sunt, ijdem & muti sint oportet. Ac mox, Ita ut loqueretur, & uideret.) Hic repetunt Græci codices. Cæcus & mutus. In nonnullis etiam congeminatur coniunctio, καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν, in nonnullis non geminatur. Quod erat reddendum, ut is qui cæcus erat ac mutus, & loqueretur & uideret.

Nunquid hic est.) Hic nonnulli Græci codices addunt, ὁ χριστὸς, id est, Num hic est ille Christus

Euangelista & à LXX et ab Hebræo dissonans

Omissum aliquid in Euangelio

Cōmētaria in Matthæū Hieronymi uideri decurtata

Cōmentarij in Marcum non sunt Hieronymi

Christus filius aptius dicitur quàm seruus

Κωφὸς Græcis & surdus [illegible] mutus

Articuli uis

Christus filius Dauid? Quanquã hic quoq; ὁ υἱός articulus appositus facit, ut non possit de quouis filio Dauid intelligi, sed de certo quodam, nempe qui prophetarũ oraculis promissus expectabatur. Et,

In se diuisum.) καθ' ἑαυτῆς. Et fidelius & apertius reddidisset, Diuisum aduersus semetipsum, ut mox uertit, Contra se.

Spiritus blasphemia

Erratum inexcusabile in uulgatis codicibus

Hugo Card. taxatus

Spiritus autem blasphemiæ.) Id certe palàm est librariorũ uitio corruptum esse, quod tamen in omnibus fermè codicibus inoleuit. Nam apud Græcos est, ἡ τοῦ πνεύματος βλασφημία, id est, Sed spiritus blasphemia: ut intelligas maledictum, quod fiat aduersus spiritum. Iuxta synceram ac germanam lectionem adducit hunc locum diuus Hilarius in Canone quo explicat Matthæum. Item Augustinus sermone de uerbis domini ex Euangelio Matthæi undecimo: idq; iterum atque iterum, ne quis casum esse causetur, hoc tantum disputans, blasphemiã non pro quouis accipi maledicto, nec spiritus, pro quouis spiritu. Sed quod hic confusius dixit Spiritus blasphemia, alibi clarius expressum est, Qui blasphemauerit in spiritum sanctum. Etiamsi non negem in Græcis uerbis amphibologiã esse: quod intelligi possit, conuiciũ ab ipso spiritu profectum. Carrensis hunc enarrans locum, Quid ergo, inquit, aliud est spiritus blasphemiæ, quàm affectatio & desiderium uituperationis diuinæ? Spiritus blasphemiæ spirat ad odium dei: Spiritus sanctus spirat ad amorem dei. Atqui ne quis Græcorum codicum autoritatem impudenter contemnat, consentiunt cum Græcis uetusta Latinorũ exemplaria: cum primis autem & codex aureus, & inter excussa typis suffragatur & glossæ, quam uocant ordinariam, æditio Mogontinensis.

Qui autem dixerit uerbũ contra spiritum.) Verbum, hoc quidem loco non ponitur, sed subauditur è proximo. Græcis suffragatͬ & codex aureus. Rursum est σαπρόν, de quo diximus. Et γεννήματα, quod aliâs uertit Genimina, hic recte uertit Progenies. Et ἐκβάλλει, quod hic uertit Profert, aliâs uertit eijcit, aliâs Emittit. Nos expromit ac Depromit transtulimus.

Triduũ quod Christus egit in sepulchro

Tribus diebus, & tribus noctibus.) Licet Latinus extulerit per ablatiuũ casum, tamen Græcis est accusatiuus: ut iam nõ possit accipi species temporis, sed spacium, τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας. Proinde diuus Hieronymus quæstionẽ explicat per tropum qui grãmaticis Synecdoche dicitur. Siquidem cum unus duntaxat dies huius tridui fuerit integer, nempe Sabbati cum nocte adiuncta, nec Christus in sepulchro fuerit, nisi uespera parasceues, ac diluculo dominicæ quo surrexit, tres tamen dies in sepulchro scribitur egisse. Ad eandem rationem explicat diuus Augustinus libro de quæstione Euangeliorũ primo, quæstione 7. Etiamsi Faber usqueadeo fastidit Synecdochen libello de triduo Christi, odio opinor grammatices, cum qua illi parum conuenit, ut ipsa indicat res, ne cui parũ philosophus uideatur.

Plusquam Ionas hic.) Item.

Hic nomen, hic aduerbiũ

Plusquam Solomon hic.) Vtrobiq; est ὧδε aduerbiũ, non pronomen, ut ante monstrauimus. Quod ueteres orthographi solent distinguere, Hic pronomen scribentes per i simplex, Hic aduerbium per Græcam diphthongum ει, heic. Id quod Valla testatur sibi compertum, in aliquot peruetustis marmorum inscriptionibus.

ἄνυδρα

Per loca arida.) Non est ξηρῶν, sed ἀνύδρων, id est, Aquis carentia, & siticulosa. Nam huiusmodi ferè sterilia sunt, & ob id desolata. Vnde filia Calep, agrum irriguum superne atq; inferne petit. Vt omittam, quod πονηρότερα uertit Nequiores, pro Sceleratiores: quod ex generatione mala fecit pessimam, cum sit πονηρᾶ.

Et intrantes habitant ibi.) In exemplari quodam scriptũ erat, καὶ εἰσελθόν, Et ingressus ut referatur ad spiritũ qui collegit socios. Verũ hoc ad sensum minimũ refert. Ac paulo post,

Quærentes eum.) Græci addunt, Quærentes ei loqui, ζητοῦντες αὐτῷ λαλῆσαι. Neque enim perierat, sed expetebatur ad colloquium. Item paulo post,

Quærentes te.) ζητοῦντές σοι λαλῆσαι, id est, Quærentes tibi loqui. Vtinam autem populus Christianorũ uniuersus, sic esset deditus cultui beatissimæ Mariæ, ut totis studijs illius uirtutes æmularetur. [redacted]

[redacted] Nos id sanè possumus pie colligere, quoties agitur negocium reipublicæ, quoties agitur negociũ religionis, non multum apud nos ualere oportere corporalis affinitatis affectũ. Hieronymus sic elabi conatur, ut dicat hunc qui renunciauit Christo, insidiose fecisse, tentantem, num ob suorũ affectum intermissurus esset prædicandi munus. Atq; ob id acrius à Christo responsum. Ego hac in re meam non interpono sententiã: tantum optarim, sedulitatem quorundam omnia in san/ctis in immensum exaggerandi, uerti potius ad studium æmulandi, quod illos uere beatos reddidit. Verum hæc leuiculi sunt momenti. Quod genus & illa, quod pro

In negocio rei publicæ & fidei non multũ tribuendũ affectibus cognationis

Extendens manum.) Græci legunt, Manum suam. Deinde, quod in his

Ipse meus frater.) Nonnulli codices habent αὐτός, nonnulli οὗτος, id est, Hic.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Sedebat secus mare.) Eruditi quidam uehemẽter hanc uocẽ Secus, execrantur, ut Gotticam, & Sarmaticã, aut siquid his quoq; barbarius: cum tamen recenseatur à Donato, operis exigui nõ exiguo autore. Neq; uideri potest uox ab interprete cõficta, qua tam frequẽter utitur. Vsus est ea Plinius lib.24.cap.15 Chamæleucen, inquit, apud nos farranũ siue farfugiũ uocant: nascitur secus fluuios, folio populi. Quintilianus libro institutionũ 8. cap.2. tractans περὶ τῶν ἀδιανοήτων, hoc adducit exemplũ, Conductus est cæcus, secus uiam stare. Nec dubito quin alijs cõplu/ribus locis inueniri possit. Si quis uelit esse morosior, fortasse causabitur aliquis, nõ perinde apte dici, Sedet secus uiam, ac Nascitur secus fluuios, aut Pascitur secus ripam, quod in his imaginemur ceu motum quendã rei sequentis. Nam apparet, secus & secundũ habere co/gnationẽ cum uerbo, sequor. Itaq; de herba rectius dici, nascitur secus fluuios, queadmodũ [redacted] secus ripam, quod in his intelligat series quædã. De uno homine sedente non item.

Secus pro iuxta reperiri apud idoneos autores

Exijt qui seminat.) ἐξῆλθεν ὁ σπείρων, id est, Exibat qui seminabat, siue seminator. Siqui/dem huiusmodi participia accõmodant se uerbis, [redacted]

σπείρων ut πειράζων

Seminare semen suum.) Semen suum, nec est apud Græcos, nec in aureo codice. Nam & cum seminat, ἐν τῷ σπείρειν, id est, Inter seminandum. Ac mox, βάθος uertit altitudinem, pro Profunditate. Et, ἐκαυματίσθη, Aestuauerunt, pro Exusta sunt, siue Aestu perierunt. Ac rursum, ἐξηράνθη Exaruerũt, uertit Aruerũt. Item ἀνέβησαν, Surrexerũt, quod alius uertit, Ascenderũt. Mollius Succreuerũt, aut Increuerunt, siue Emerserunt spinæ.

Et dederunt fructum.) Hic interpres maluit Latinitati consulere, quàm uoces reddere Græcas. Alioquin ad uerbum ita uertendum erat: Et dederunt fructum, hoc quidem cen/tum, illud uero sexaginta, illud uero triginta, καὶ ἐδίδου καρπὸν, ὃ μὲν ἑκατὸν, ὃ δὲ ἑξήκοντα, ὃ δὲ τριάκοντα, Tametsi uerti poterat, Hoc quidem centuplum, illud uero sexagecuplum, aliud

uero

Centesimum p centuplum

uero trigecuplum. Siue. Aliud centena, aliud autem sexagena, aliud autem tricena, ut subaudias, grana. Nam Græci carent huiusmodi distributiuis. Abusus est hoc loco articulis postpositiuis uice præpositiuorū, quod tamen & aliâs sæpe fit. [redacted]

Quod minimus quidem est omnibus seminibus.) Quidam mouent hic scrupulum, existimantes semen papaueris & rutæ minutius esse semine sinapis, quasi semen papaueris semper & ubiq; sit eiusdem magnitudinis: satis est in genere uerum esse quod dicit dominus. Quin illud perpendendum est, hic granum sinapis non simpliciter conferri cum quibuslibet seminibus: alioqui uinceret cupressus arbor procera, cuius semen adeo minutum est, ut uisum etiam fallat: sed cum seminibus holerum λαχάνων, atqui papauer non censetur inter holera, sicuti nec ruta, quod utraq; herba in medicinis usum habet uerius quàm in culinis.

Vt adimpleat in eis.) [redacted] habebant, καὶ ἀναπληροῦται ἐν αὐτοῖς, Et impletur. Ita legit diuus Chrysostomus: itaq; scriptum comperi in exemplari Corsendoncensi Græco. In Latinis uetustioribus terum In eis, in plerisq; Græcis exemplaribus non habebatur, nec in Latinis uetustioribus sed Eis duntaxat. Nec est Dicentis, sed λέγουσα, id est, Dicens. Consentiente & [redacted] te, ac Donatianicis, siue Quæ dicit. Facit enim ipsam scripturam loquentem. [redacted]

Auditu audietis.) Testimoniū quod adducit, extat apud Esaiam capite sexto. Dissentit autem hoc quoq; loco ueritas Hebraica ab æditione Septuaginta. Nam Septuaginta [redacted] duxit hunc locum, quasi deus prædixerit futurum, ut audientes non audirent, & uidentes non uiderent. At Hebraica ueritas indicat hoc iussum à domino, ut uidentes non uiderent & audientes non audirent. Iuxta Septuaginta citat Lucas, utpote Græce doctus magis quàm Hebraice, in Actis apostolicis capite uigesimooctauo, πορεύθητι πρὸς τὸν λαὸν τοῦτον, καὶ εἰπὲ, ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε, καὶ βλέποντες βλέψετε, καὶ οὐ μὴ ἴδητε. ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ τοῖς ὠσὶν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμμυσαν, μήποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ ὠσὶ ἀκούσωσι, καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσι καὶ ἐπιστρέψωσι καὶ ἰάσωμαι αὐτούς: id est, Vade ad populum istum, & dic, Aure audietis, & non intelligetis, & uidentes uidebitis, & non perspicietis. Incrassatum est enim cor populi huius, & auribus grauiter audierunt, & oculos suos compresserunt, ne forte uideant oculis suis, & auribus audiant, & corde intelligant, & conuertant se, & sanem eos. Cæterū Hebræa ita reddidit Hieronymus: Auditu audite, & nolite intelligere, & uidete uisu, & nolite cognoscere. Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne forte uideat oculis suis, & auribus audiat, & corde intelligat, & conuertatur & sanetur. Apparet igitur Septuaginta consulto mutasse scripturam Hebraicā, ne impijs daretur ansa blasphemiæ, quasi deus esset nobis autor malorū. Verum cum huiusmodi complura sint loca in diuinis literis, uelut illa: Indurauit deus cor Pharaonis Et, Fiat mensa eorum in laqueum &c: Non oportuit offendi hoc uno, sed agnoscere potius idioma sermonis diuini, qui hac figura cōminatur, ac terret impios, ceu iubens eos id facere, quod suapte malicia facturi sunt: sicut dictum est Iudæ. Quod facis, fac citius. Illud admirandum cum Hieronymus non uno in loco dicat apostolos iuxta ueritatem Hebraicā citare solitos testimonia ueteris instrumēti, & non iuxta Septuaginta, Matthæum hoc loco non idem facere, præsertim cum ipse Hebræo sermone scripsisse credatur Euangeliū. Nam Lucam excusat haud scio quàm commode, quod magis calluerit Græcas literas, quàm Hebraicas. Alioqui uerisimillimum esse Paulum Hebræum cum Hebræis agentem, adducturum fuisse testimonium Esaiæ iuxta ueritatem Hebraicam. [redacted] Nisi forte mutarunt hunc locū, quos offendit, hoc ipsum quod offendit Septuaginta, maxime cum sic adducat in Actis apostolorū. Et sæpenumero cōperimus locum ex altero loco mutatū: dum lector uel melius esse putat, quod alibi legisse meminit, uel deprauatū suspicatur, quod diuersum est. Cæterū quod Valla legendū putat, Audietis & non intelligatis, uidebitis & nō perspiciatis, ut sit imprecantis, non assentior homini: quod compertū sit hæc uerba sæpenumero pro futuris usurpari, certe apud Euangelistas, præsertim addita duplici negatione, οὐ μὴ. Vobis

Hebraica ueritas

Septuaginta consulto quædam mutarūt

Lucas Græcis literis magis quàm Hebraicis eruditus

Valæ opinio reiecta

Vobis datum est nosse mysteria.) μυστήριον, id est, Arcanum, tametsi de rebus sacris plerunque usurpatur.

Aliud centesimum, aliud sexagesimum.) Græce quidem habetur, ἑκατὸν, ἑξήκοντα, τριάκοντα, id est, Centum, sexaginta, & triginta, atque itidem codex aureus. Quod ea, ut dixi, lingua careat nominibus numerorũ distributiuis. Sentit enim ex singulis granis plura prouenisse, ex hoc centena, ex alio sexagena, ex alio rursum tricena. Mihi dudum non liquebat centesimũ pro centenum, aut centuplum apud probos autores reperiri. Videtur tamen in hunc sensum usurpasse Plinius lib. 5. cap. 4. Ita inquit appellatur fertilitatis eximiæ, cum centesima fruge agricolis fœnus reddente terra. Rursus lib. 18. cap. 10. Cum centesimo quidem & Leontini Siciliæ campi fundunt. Porrò quod torquetur hic Hieronymus, centuplũ prouentum referens ad uirgines, sexagecuplum ad uiduas & continentes, trigecuplum ad coniugatos, cum alij primum prouentũ tribuerint martyrio, secundum uirginibus, tertium uiduis & continentibus, nullum locum relinquentes honorabili connubio: Augustinus in quæstionibus Euangeliorũ, quæstione nona, primas tribuit martyribus, secundas uiduis, tertias coniugatis: Theophylactus centesimũ refert ad anachoritas ut apparet, hoc est, paupertatem perfectam assequutos, tantumque uacantes rebus diuinis, sexagesimũ ad cœnobitas, qui laborent adhuc unde uiuant, trigesimum ad coniugatos. Ego ut hanc piam diligentiam, sanctamque curiositatem nõ improbo in literis diuinis, ita simplicius arbitror accipere, ut Christus docendi gratia, posuerit centuplum pro summo, trigecuplum pro infimo, sexagecuplum pro mediocri: quemadmodũ fecit in talentis decem, quinque, & uno. Atque id sanè sic admonitũ esse uelim, ut nullius sententiæ sit præiudicatum à nobis. Apud Lucam nulla graduũ mentio, tantũ centeni fructus meminit. Augustinus libro de ciuitate dei uigesimo primo, testatur quosdam hunc locum stultissime huc detorsisse, ut dicerẽt, impios à sanctis liberandos ab æterno supplicio, ab alijs trigenos, ab alijs sexagenos, ab alijs centenos, pro portione meritorũ. Verũ quoniã certus sit præscriptus numerus, si hac fiducia negligamus fieri meliores, periculũ esse, ne sanctorũ numerus nõ respondeat tantæ multitudini malorũ.

Certi numeri positi ad crassius designãdos certos gradus

Stulta opinio de fructuũ gradibus

Qui iuxta uiam seminatus est.) ὁ σπαρείς. Seminatur semen, & seminatur terra. Sicut aspergitur humor, & aspergitur humore uestis. Sic igitur hic dicit hominem seminari, ut terram satam dicimus, & agrum consitum. Quanque effugere poterat hanc sermonis duriciem, si dixisset, In quem iuxta uiam incidit semen.

Hic est qui uerbum dei audit.) dei nec additur apud Græcos, nec in aureo codice, nec in Donatianicis, sed articulus additus, τὸν λόγον, indicat de quo uerbo loquatur. Iam hoc interim dissimulandum, quod uerbum uice sermonis usurpat.

Redundat dei

Articuli uis

Sed temporalis est.) ἀλλὰ πρόσκαιρος. Expressius Græce, quasi dicas, Ad tempus, & nõ perpetuus, nec sibi constans, sed ad exortam occasionem mutabilis. Ac mox,

Et fallacia diuitiarum.) ἀπάτη τοῦ πλούτου. Græca uox indicat fallaces dici, non quod fallant, hoc est, frustrentur hominem, sed quod à uia deducant: id enim est proprie ἀπατᾶν. Siquidem πάτος, uia trita.

Ἀπατᾶν à uia deducere

Hic est qui audit uerbum &c.) Non est simpliciter, Et fructum adfert, sed ὃς δὴ, id est, Quod denique, ut intelligas cæteros omnes infrugiferos, hunc demum reddere fructũ. Cæterum articulus Græcus ὁ μὲν, ὁ δὲ, potest uel ad uerbum referri, uel ad hominẽ: quod λόγος uerbum apud Græcos generis sit masculini. Quanque ad uerbum esse referendum arguit, quod superius idem tribuit semini iacto, quod hic uerbo: nam uerbum semen est.

Δὴ quid ualeat

Superseminauit.) καὶ ἔσπειρε, id est, Seminauit. Apparet interpretem legisse, ἐπέσπειρε. Ac paulo post.

Cum autem creuisset herba.) ὅτε δὲ ἐβλάστησεν ὁ χόρτος, id est, Cum autem germinasset, siue pullulasset herba. Nam χόρτον aliquando uertit Herbam, aliquando fœnum, nonnunquam gramen. Item,

χόρτον nunc herbam, nunc fœnum uertit

Vis imus & colligimus.) θέλεις οὖν ἀπελθόντες συλλέξωμεν, Vis igitur abeamus & colligamus ea? Ac rursum μήποτε uertit, Ne forte, pro nequando.

Sinite utraque crescere.) ἄφετε συναυξάνεσθαι ἀμφότερα, Sinite pariter crescere ambo. Rursus

Ad comburendum.) Græci codices addunt αὐτά, id est, Ea: consentientibus & uetustis exemplaribus Latinis: quod tamen recte omissum est ab interprete. Nam quod μικρότερον,

 id est

id est, Minus, uertit Minimum, recte fecit. Atqui cur quod hic fecit in Minus, non idem fecit in maius est omnibus, ut diceret, Maximum est omnium. Ac mox,

Et habitarent.) καὶ κατασκηνοῦν, id est, Nidulentur. Quandoquidem & ante κατασκηνώσεις uertit Nidos. Rursus.

Quod acceptum.) ἣν λαβοῦσα. Recte mutauit genus uerbi: modo intelligamus ipsam mulierem cepisse fermentum.

Sata, Cabus, Batus, mensuræ

In farinæ satis tribus.) σάτα τρία. Sata non est hic participiũ à ferendo, sed Hebræa, aut certe Syra uox est, significans mensurę genus, quæ capit sesquimodium, iuxta morem prouinciæ Palęstinæ, autore Hieronymo. Cuiusmodi sunt & illa, Cabus, & Batus. Genesis capite decimooctauo, quod Hebraice legitur, שֶׁלֹשׁ סְאִים קֶמַח. Nostra æditio habet Sata, quod ipsum nomen aliâs uertit Mensuras. Atque ita legit hoc quoq; loco diuus Hilarius: Abscondit in farinæ mensuris tribus. Quanq; hęc uox mensura, cõmunis est Hebręis cum Latinis, quemadmodum nugæ & aliæ nonnullæ, ut testis est Hieronymus in cõmentarijs quos ædidit in Esaiam. Porrò tribus addidit, ut ostenderet ingentem farinæ magnitudinẽ, quæ tamen tota paululo fermento afficiatur. Et Chrysostomus putat Tria positũ pro multis. Hieronymus magis ad mysterium trinitatis refert, gaudens in numero philosophari.

Nomẽ pro nomine in Euangelio Esaias pro Asaph

Prophetas omnes dictos, q sacra scribunt

Aperiam in parabolis os meum.) Admonet hoc loco diuus Hieronymus, in plerisq; codicibus scriptum fuisse, Per Esaiam prophetam. Deinde cum id nusquam reperiretur apud Esaiam, à prudentibus sublatum fuisse nomen prophetæ. Coniectat autem primũ ab Euangelista scriptũ fuisse, Non Esaiam, sed Asaph: deinde factum, ut scriba, cum non agnosceret nomen Asaph, putans librarij uitio uocem inductam, mutauerit Asaph in Esaiam: ut cuius nomen & notius esset, & subinde citaretur à Matthæo. Nam psalmus septuagesimus sextus, unde mutuo sumptũ est hoc testimoniũ, inscribitur Asaph. Cæterũ non solum Dauid, sed & cæteros omnes qui psalmos scripsere, prophetas uocari, ne in solos duodecim hoc cognominis putemus competere. Quanq; nec hic Euangelista superstitiose curauit Hebræa uerba reddere, contentus explicuisse sententiã. Nam quod Septuaginta uerterunt φθέγξομαι, id est, Loquar, hic reddit ἐρεύξομαι, id est, Ructabo: quod illi προβλήματα, id est, Problemata: siue ut nos legimus, Propositiones: hic κεκρυμμένα, id est, abscondita. Nam Hebræa sic uertit Hieronymus: Aperiam in parabola os meum, loquar ænigmata antiqua.

Constitutio καταβολή

A constitutione mundi.) καταβολῆς, quod à dejiciendo nomen habet, uidelicet cum in imo iacitur fundamentum, quasi dicas, A fundatione mundi, siue A iactis mundi fundamentis. Et aliquanto inferius.

Commentarij Hieronymi in psalmos contaminati

Edissere nobis.) φράσον ἡμῖν, id est, Dic nobis. Quanquam antiquissimi codices habent dissere, non Edissere. Est autem φράσον, omnino plus quiddam quàm loquere. Hoc loco succurrit illud admonere, impostorem nescio quem, non solum ædidisse permulta sua, nomine Hieronymi, uerumetiam medijs illius commentarijs suas nænias intermiscuisse: id quod haud dubie fecit in hoc psalmo, quem modo citaui. Rem ex Hieronymo sublegit: Cæterum ineptia sermonis, ridiculi διαλογισμοί, βαττολογία, solœcismi, cæteræq; id genus deliciæ ipsius sunt, ut aliâs euidentius aperiemus.

Filij nequam.) εἰσὶν οἱ υἱοὶ τοῦ πονηροῦ. Obsecro, quis ex his Latinis possit percipere, quid sibi uelint Græca? Nam Nequam genitiuus casus est Græcis: & uidetur ad diabolum pertinere, propter additum articulum τοῦ. ut impij dicantur filij diaboli: quem & in precatione signat hoc nomine. Nisi mauis πονηροῦ sumi pro substantiuo nomine neutri generis, ut intelligas filios maliciæ.

Quem qui inuenit.) ὁ εὑρών. Præteriti temporis est, Qui inuenerat.

Abscondit.) Item præteriti temporis ἔκρυψε. Multa minutula sciens ac prudens prætereo, ne nimium molestus sim lectori.

Bonas margaritas.) καλούς. Quod nõ solum Bonas significat, sed frequentius Pulchras. Siquidem in his pulchritudo precium auget.

Sagena, quod alibi uertit Rete

Sagenæ missæ.) Græcã uocẽ reliquit, cum ante speciẽ genere reddiderit in ἀμφίβληστρον. Retis est genus, quod Laurentius Latine dici putat uerriculũ, à uerrendo mari dictũ, quod ingens longissimis funibus circũducitur. βληθείσῃ rectius uertisset iactæ, quàm missæ.

Ex omni genere.) Piscium, non additur apud Gręcos. Tantũ est, ἐκ παντὸς γένους, etiamsi Piscium

Piscium subauditur. Ex Hieronymi Chrysostomiq́ interpretatione non satis liquet, addiderint nec ne. Certe apud Origenem non additur, quū toties hunc locum iteret inter enarrandum. Deinde συναγαγοῦσι, rectius erat Contrahenti, quàm congreganti. Ac mox.

Educentes, & secus littus sedentes &c.) Græca aliquanto secus habēt, ἀναβιβάσαντες ἐπὶ τὸν αἰγιαλὸν, καθίσαντες συνέλεξαν τὰ καλὰ εἰς ἀγγεῖα, id est, Cum subduxissent in littus, sedentes collegerūt quæ bona erant in uasa. Nec enim additur Sua, ne in aureo quidem codice. Etiamsi in nōnullis exēplaribus scriptū deprehendit, ἐκ καθίσαντες, id est, Et cum sedissent. Indicat enim id per ocium fieri. Nec est Bonos, sed absolute Bona, ut ad genera referat piscium, quod ante dixerit Ex omni genere. Neq́ enim hic cōmemorandū arbitror, & aliud nonnunq́ retibus attrahi: quod Plautino illi euenit, qui iacto reti, Vidulum cepit. Ac mox: *Secus*

Malos.) σαπρὰ, id est, Mala, q̄d superius indicauimus magis sonare Putria, siue Vitiosa.

Intellexistis hæc.) Hunc sermonem apud Græcos præcessit proxime,

Dicit illis Iesus.) λέγει αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς. Et,

Etiam.) Rursus est, ναὶ, confirmantis aduerbium. Pauloq́ post:

Paterfamiliâs.) οἰκοδεσπότης, id est, Dominus domus: ut accipiamus, non cui sint liberi, sed qui familiæ suæ ius habeat. Ac mox,

Doctus in regno dei.) Non est πεπαιδευμένος, sed μαθητευθεὶς, ut intelligas ex discipulo factum doctorem. Nam ut nemo recte imperat, nisi qui prius ipse paruerit imperio, iuxta prouerbiū, ita nemo bene agit magistrum, nisi prius egerit bonum discipulum. Nec est In regno, sed Ad regnū εἰς τὴν βασιλείαν, ut intelligas longe diuersum doctrinæ, & institutionis genus. Origenes inter enarrandū toties iterans hæc uerba, constanter legit τῇ βασιλείᾳ, hoc est ipsi regno doctus, ut idem sensus sit, doctus regno & doctus in regnum, quasi dicas rudi ori doctrina præparatus regno, id est, doctrinæ spirituali. Rursum quod sequitur Virtutes, est δυνάμεις, de quo iam sæpe diximus. *Παιδεύω μαθητεύω*

Fabri filius.) τέκτονος. Valla putat Græce τέκτονα fabrum esse lignarium: cum Suidas palàm indicet uocabulum lapidarijs ac lignarijs esse commune. Apparet enim dictionem à τεύχω ductam. Ac nos cum Puteolis essemus, in antiquissimis saxis templi, uidimus nomina tectonum esse inscripta, nimirum Græcam uocem Latinis literis, quod ea pars Italiæ quondam Græcissauerit: id quod indicant antiqua monumenta. Porrò apud alium Euangelistam, ipse Christus faber appellatur, ut consentaneū sit eum aliquandiu manibus laborasse. Cæterum mater Iesu, Mariam est hoc loco iuxta sermonem Hebraicum. *Faber etiā lapidarius Græcis*

Et fratres eius.) Iuxta morem Hebræorū, fratres uocat, non quibus cōmunes essent parentes, sed quibus stirps, ac genus esset cōmune: qua de re doctissime simul & copiosissime disseruit Hieronymus in libro aduersus Heluidium. Cæterū illud obiter demiror, cur idem hunc enarrans locum scripserit: Miraris si errant in fratribus, cum errent in patre? Nam in patre uere errabant, existimantes Iesum filium esse Ioseph, cui nupserit Maria. At in fratribus, qui nam errabant, nisi forte isti cognati erant Ioseph, nō Mariæ, ut illorū affinitas nihil attinuerit ad Christum: ad hoc sanè ut illius cognati huius fratres dici possent. Licet eodem in opere, quo refellit Heluidium diuus Hieronymus, fateatur illos non aliter dictos fratres Iesu, quàm Iesus ipse dictus sit filius Ioseph. Atqui si falso crediti sunt fratres, quemadmodū Ioseph falso creditus est pater, qui consistit, quod paulo ante scripsit illos cognatione dictos fratres? Verum hæc ad uiuum exigere non est huius instituti proprium. *Excussa Hieronymi sententia*

Et Ioseph.) ἰωσῆς, id est, Ioses, quod quidam inflectunt Iosetis. Id nomen quoties occurrit deprauant in Ioseph. Atqui Hieronymus citans hunc locum aduersus Heluidium, Ioses legit & Iosetis, non Ioseph. Item, *Ioses non Ioseph*

Sine honore.) ἄτιμος, Vilis, siue neglectus, aut contemptus. Cui diuersum est ἔντιμος Charus, siue in precio habitus. Nam de uirtutibus sæpius iam admonui.

EX CAPITE DECIMOQVARTO

Pueris suis.) παισὶν, id est, Ministris, seu famulis, Quanquam Græca uox & seruos, & ancillas, & liberos, & omnes deniq́ domesticos complectitur, præter patremfamiliâs, & matremfamiliâs. Ac subinde,

Virtutes operantur.) δυνάμεις ἐνεργοῦσιν, Non est, ἐργάζονται, quod significat operari: uerum hac uoce ἐνεργοῦσιν uis quædam efficax significatur, ut & aliâs

aliâs indicauimus. Neq; enim est idem uerbū, quod alibi: Pater meus usq; modo operatur, & ego operor. Quem locū hic citat Laurentius, at parum in loco. Nec enim est idem uerbū illic, quod hic. Alioqui si Vala nobis probare uoluit operari uocem Latinā interdum accipi actiue, ridiculā sumpsit operam. Illud admonere uoluit: hoc loco operantē, nō posse passiue accipi, quū Græce sit ἐνεργοῦσιν. Et κρατήσας, magis est Cepit, q; Tenuit, aut iniecta manu. Et in nonnullis exemplaribus habebatur, ἐν φυλακῇ, in aliis rursum, εἰς φυλακὴν.

Herodiadem.) Patronymici speciem habet, aut certe diminutiui nominis. Hieronymus tradit hanc fuisse filiam Arethæ regis, haud scio an eius cuius meminit Paulus. Eam Philippo Tetrarchæ Itureæ, ac Trachonitidis locarat. Post orta inter se, & generum simultate, filiam ab illo abductā, Herodi fratri, sed inimico copulauit, quo magis illum ureret. Cæterū
Herodes qui híc Herodes filius esse traditur Herodis Ascalonitæ, illius sub quo Christus fugit in Aegyptum, frater illius sub quo passus est. Vero tamen propius est eundem fuisse Herodem qui decollauit Ioannem, & sub quo passus est dominus. Plurimū autem obscuritatis attulit historiæ regum quorundam ambitio, qui locis innouarunt uocabula, & uel tradito suo nomine uolebant in posteris esse superstitem sui memoriam, quod accidit in Ptolemæis, aut celebrium principum nomina sibi usurpabant, uel modica deflexione distinguebāt successorem, ut Constans, Constantinus, Constantianus.

γενέσια Die autem natalis.) γενεσίων δὲ ἀγομένων, id est, Cum agerentur autem natalicia. Atque ita legit Chrysostomi interpres. Ac mox,

Saltauit filia.) ὠρχήσατο. Non subsiliit, ut uulgus putat, sed quemadmodū gesticulantur in choreis. Nam id proprie sonat Latinis saltare, Græcis ὀρχεῖσθαι. Et paulo post,

Postulasset ab eo.) Ab eo, præterquam quod barbare additum est, nec in Græcis habetur exemplaribus. Ab ipso dicendum erat. Et rursum:

Præmonita à matre.) προβιβασθεῖσα, id est, Prius instructa: quod uulgo dicunt informata.

πίναξ pro In disco.) ἐν πίνακι, Quod alibi uertit, Catinum: etiamsi Græce magis sonat Tabulam,
disco Quandoquidē quadris tabellis cibus apponitur. Apparet enim hoc ludibrii causa factum, quasi & hic missus quidam esset, genialis illius ac natalicii conuiuii. Pauloq; post,

Et misit.) καὶ πέμψας. Cōmodius suppleesset, Misso carnifice, aut ministro: id quod alibi facit, Certe Marcus expressit, q̄d hic erat subaudiendū, καὶ ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτορα.
Decollare a/ Porrò quod hic uertit Decollauit, Græce est, ἀπεκεφάλισεν, quod ad uerbū sonat Decapitauit.
pud Suetoniū uit. Quanq; decollandi uerbo usus est Seneca in ludo de morte Claudii: uerum poterat eo usus uideri ludibrii causa, nisi idem uerbū esset apud Suetoniū in Caligula Cæsare. Imò a
Decollat, qui pud eundē Senecā libro de Ira ad Nouatū. Illud adnotandū, cur dixerit, Missos ab Herode,
iubet qui Ioanni caput præciderēt, tamen mox subiicit, ipsum amputasse. Facit enim qui iubet.
Addidit Et illa attulit matri.) Illa, additum est explicandi gratia, alioqui nec in Græcis, nec in La
interpres tinis uetustioribus codicibus habetur: postremo nec in aureo, nec in Constantiensi, & tamen additum probo. Ac rursum,

Misertus est.) ἐσπλαγχνίσθη. de quo iam admonuimus. Ac mox,

Et curauit languidos.) ἐθεράπευσε τοὺς ἀρρώστους, id est, Sanauit male ualentes, siue Qui mala erāt ualetudine. Mirum enim quàm interpres hoc uocabulo languoris sit delectatus. Vt interim prætereàm illa minutiora, quod ἀπελθεῖν pro abire, uertit Ire. Quod ὁ δὲ εἶπεν, id est, Ille autē dixit, uertit, Qui dixit: quod & aliâs facit. Quod ὄχλους Turbam pro turbas. Quod ἐπὶ χόρτους, id est, Super herbas, siue gramina transtulerit, Super fœnum, cum ante uerterit herbam. Quod ἀναβλέψας, Aspiciens pro Suspiciens: siue ut temporis etiam habeatur ratio, Sublatis in cœlum oculis. Nam κλάσας ἔδωκε, id est, Fregit ac dedit, tolerabilius est: quanquam apertius erat, Cum fregisset, dedit. Deniq; quod
Additum Discipuli dederunt turbis.) Dederunt uerbum de suo addiderit, quod nec additum est à
dederunt Græcis, nec in uetustis Latinorū codicibus inuenitur. Nec erat opus addere.

Et tulerunt reliquias.) Græca sic habent, καὶ ἦραν τὸ περισσεῦον τῶν κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πλήρεις, Et sustulerunt quod superfuerat fragmentorum duodecim cophinos plenos.
Cophinus mē Cophinus autē ueteribus mensuræ genus fuit, autore Iulio Polluce: quanq; hic pro sportis
suræ genus positum apparet, quod Lucas σπυρίδας appellet, hoc est, sportulas.

Manducantium autem &c.) οἱ ἐσθίοντες ἦσαν ἄνδρες ὡσεὶ πεντακισχίλιοι, χωρὶς γυναικῶν καὶ παιδίων

παίδων, id est, Erant autē qui comederant, fermè quinquies mille, præter mulieres ac pueros. Verum hic Latinitatis duntaxat iniuria est. Cæterū quod iussit posuit pro Compulit, siue id factū est ab interprete, siue à librario, cum sensus etiam iniuria coniunctū est. Nam Grȩce plus est quàm iussit. ἠνάγκασεν, id est, coëgit, siue compulit. Vt intelligamus eos inuitos à præceptore discessisse, quem sic amabant, ut nec punctum temporis possent abesse. Quemadmodū annotauit & diuus Hieronymus, qui compulit legit, non iussit. Annotauit idem Theophylactus. Et his omnibus antiquior Origenes, identidem iterans hanc uocem atque etiam interpretans. Certe compulit habet etiam codex aureus. Offendit aliquē inepte misericordem, uox cōpellendi durior, Atqui non coëgit dominus, nisi iubendo. Verum ea uox dura cōmendat nobis & amorem discipulorū erga dominū, & obedientiā. Quū enim illis dulcissimū esset semper adesse præceptori, tamen quod iubētur faciunt, non responsantes, secus quàm uulgus discipulorū solet, qui & libēter absunt ab oculis magistri, & si quid imperatur aduersum affectibus ipsorū, excusant responsantque. Vt illa dissimulem, quod

Iussit pro cōmpulit, nō recte

Præcederent eum.) Dixit pro præcederent se, aut præcederēt ipsum. Nam quod Valla mauult Præirent, quàm Præcederent, non uideo quid illum debuerit offendere. Et,

Præcedere præire

Dimitteret turbas.) Eleganter uertit, si modo intelligamus eum non fugisse simpliciter turbas, sed ab se dimisisse, quo modo solemus amicos abeuntes dimittere. Quanque ἀπολύω Græca uox anceps est ad multa, ad absoluere, repudiare, dimittere quomodocunque.

Solus orare.) κατιδίαν, id est, Seorsim, siue priuatim, aut secreto, quemadmodum alibi uertit. Porrò aduerbiū utrolibet referri potest, ad uerbum superius, Ascendit, aut ad Adorare; quanquam rectius ad posterius. Ac mox,

Nauicula autem.) τὸ δὲ πλοῖον ἤδη μέσον τῆς θαλάσσης, id est, Nauis autē iam medio mari. Mirum enim quàm hoc diminutiuo delectetur. Deinde,

Nauicula pro naui

Iactabatur.) Græce est, ἦν βασανιζόμενον, Quod ante uertit Torqueri, nos uertimus, Affligebatur. Ac rursum,

Βασανίζεσθαι uarie uertit

Venit ad eos.) ἀπῆλθεν, Abijt. Quanque apparet eum sic abusum hoc uerbo ἀπελθεῖν, quemadmodum Græci ἀφικνεῖσθαι, id est, Peruenire.

Phantasma est.) Græcam dictionem reliquit, Latine poterat Spectrum dicere: qua uoce usus est Tullius, ac Plinius. Græcis etiam φάσμα dicitur. Nam illa leuicula sunt, quod εὐθέως δὲ, id est, Statim autem, uertit, Statimque. Quod θαρσεῖτε, id est, Bono animo sitis, siue Fidite, uertit, Habete fiduciam, ociosa periphrasi. Quod

φάσμα φάντασμα θαῤῥεῖν

Super aquam.) ἐφ' ὕδατα, pro Super aquas. Porrò quod hic uertit Mergi, Grȩcis est καταποντίζεσθαι, id est, Inuolui undis marinis. De modicæ fidei, ὀλιγόπιστε, iam diximus. Ad hæc,

ὀλιγόπιστος

Quare dubitasti?) εἰς τί ἐδίστασας, id est, ad quid uacillasti? Id enim Græca uox sonat, cum animus nunc huc, nunc illuc impellitur. Donec nihil spectabat, nisi Christum, in tuto erat Petrus, ac dum fluctuat animo, protinus periclitatur in fluctibus.

Vacillare

Et cum ascendisset.) καὶ ἐμβάντων αὐτῶν, id est, Et ingressis illis. Loquitur enim de Iesu & Petro simul ingressis. Ac mox, αὖθις αὖ, Nauiculam pro naui, cum sit πλοῖον. Nec est, ...

Nauicula pro naui

In terram Genezar.) Sed Genezareth. Quanque apparet apud illos utrunque nomen esse eiusdem lacus. Nam sentit regionem ei lacui finitimā. Magno autem consensu, Genezar legunt Chrysostomus & Hilarius, suffragantibus & uetustis exemplaribus. Cæterū Hieronymus hoc loco scribit in hunc modum: Si sciremus quid in nostra lingua resonaret Genezareth, intelligeremus quomodo Iesus per typum apostolorū, & nauis, ecclesiam de persequutionū naufragio liberatā, transducat ad littus, & in tranquillissimo portu faciat requiescere. Hæc Hieronymus. Primum, quid suam dicit linguā? non opinor Syrorū, inter quos habitabat id temporis: quam si callebat, non defuisset Latina uox qua Syram expressisset. Dein cum ait, Si sciremus, uidetur confiteri incompertam eius nominis interpretationem. In uulgatis Hebraicorū nominum collectaneis, legimus Genesar significare ortus principum, siue initium natiuitatis, nec aliud significare Genezareth, quàm Genesar. Quanque ad hanc interpretationem non uideo quid faciant uerba Hieronymi.

Genezareth quid Hebræis

Cum cognouissent.) ἐπιγνόντες, id est, Cum agnouissent. Est enim consentaneū multos illic fuisse, qui Iesum antea uiderant: à qua sententia non abhorret Hieronymus. Ac mox,

Agnoscimus ante uisum

Miserunt.) ἀπέστειλαν, Cur non est ausus addere Nuncios. Nec est, In uniuersam regionem

gionem, ſed εἰς τὴν ὅλην περίχωρον, In totam undiq; finitimam regionem. Nam illud,

Omiſſa uox

Vt uel fimbriam.) Eleganter uertit, cum ſit Græce, κἂν μόνον ἅψωνται, id eſt, Vt uel tan gerent duntaxat. Et quod eſt, Veſtimenti, Græcis eſt ἱματίου. quod aliquādo pallium uertit. Significat enim ſummam ueſtem, id quod ad ἔμφασιν facit.

EX CAPITE DECIMOQVINTO

Scribæ ab Hieroſolymis

TVnc acceſſerunt.) τότε προσέρχονται, id eſt, Tunc accedunt. Ac mox, Ab Hieroſolymis ſcribæ.) οἱ ἀπὸ ἱεροσολύμων γραμματεῖς. Articulus facit, ut uertendum fuerit, Qui ab Hieroſolymis uenerant ſcribæ, ſiue Hieroſolymitani ſcribæ. Idem indicat Chryſoſtomus, hunc enarrans locum: Nam erāt & aliarum urbium ſcribæ. Nec eſt, Traditiones, ſed παράδοσιν, id eſt, Traditionem, conſentiente uetuſtiſſimo codice Latino, atq; etiam Conſtantienſi. Nos inſtitutū, ſiue conſtitutionē uertere poſſumus. Nec enim queruntur de omnibus traditionibus, ſed de una duntaxat: nempe de non lauando manus.

παράδοσις quid

Traditio, inſtitutum à maioribus profectū

Nam deus dixit.) Græce eſt, ἐνετείλατο λέγων, id eſt, Præcepit dicens. Vt reſpondeat ad id quod præceſſit, ἐντολὴν Mandatum, ſiue quod malim, Præceptum. Cæterum

Honorare parentes, quid

Honora.) Græce eſt, τίμα, quod ſignificat, Honorem habe. Verum ſecundū conſuetudinem ſermonis ſcripturarū, magis pertinet ad ſubſidiū, quàm ad honorem. Præcepit enim deus id quod gentiliū quoq; legibus cautum eſt, ut liberi parentibus, uel ætate defectis, uel inopia laborātibus, uel alioquin afflictis, opitulentur, & ut Græci loquūtur, ἀντιπελαργῶσι. Id hodie quidam non intelligentes, parentes ſuos tantum non adorant, eumq; honorem parentes à liberis exigunt, atq; ita totum pietatis officium abunde perſolutū arbitrantur. Ad eundem modū uſus eſt Paulus ſcribens Timotheo: Honora uiduas, quæ uere uiduæ ſunt. Ac rurſus: Presbyteri duplici honore digni ſunt. Quin & apud Latinos, honor pro præmio gratiaq; uſurpatur, quæ pro merito refertur. Et apud Græcos τιμὴ, à τίω deductū eſt, quod quoties in bonam accipitur partem, ſignificat dependo, ſiue perſoluo.

Munus quodcunque, locus uarie expoſitus

Munus quodcunque eſt.) δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς, id eſt, Donum quodcunq; ex me profectum fuerit adiuueris. Cæterū ſenſus uerborū eſt aliquanto obſcurior, unde ab omnibus multifariam exponitur. Quidam enim hæc uerba tribuunt filio, qui ſic loquatur patri: Donarium quod ex me uenturum erat in corban, nam Syram uocem poſuit Marcus, hoc eſt, in gazophylacium templi, id totum conſumitur in tuos uſus, tibiq; iuuando impenditur, nimirum fraudato templo. Atq; ita prætextu pietatis bis uiolabant pietatem: primum deſertis parentibus, uelut in gratiam dei: deinde deum ridebant, non immolantes, quod immolatum fingebant, ut ait Chryſoſtomus. Velut ſi pater ouem, aut ſimile quippiam peteret à filio, ne deeſſet negandi prætextus, fingebat filius eam ouem templo deſtinatam. Idq; ſcribæ nefas uideri uolebant, in priuatos uſus aſſerere, quod templo dicatum eſſet: perinde quaſi deus ſuo iure fraudaretur [redacted]. Cæterum ideo dixit phariſæis, Vos autem dicitis, non quod hæc illorū ſint uerba, ſed quod illi docerēt liberos ad eum modum loqui patri: quo parentes, dum metu facrilegij abſtinebant ab his, quæ uidebantur deſtinata templo, penuria conficerentur: atq; ita quod deus iuſſerat impendi confouendis parentibus, id in lucrum cedebat ſacerdotum. Alij referunt hæc ad phariſæos, qui uerbis huiuſmodi terrerent debitorē, grauantem reddere quod debebat. Nam arte id agebant phariſæi, ut ſi quis debitor eſſet, unde uel ob inopiam, uel ob potentiam nihil poſſet extorqueri, creditor pecuniam eam conſecraret corbonæ. Iamq; ius exigendi tranſierat ad iſtos qui debitorem territabant, ad hunc modum: Tu pecuniam deo dicatam, apud te detines, & in prophanos conſumis uſus, quod templo conſecratum eſt. Atq; ita fraudabatur creditor ſua pecunia. Verum hæc non uideo quid ad parentes honorandos pertineant, etiamſi hunc quoq; ſenſum recenſent Hieronymus, ac Theophylactus. Magis ad rem facit, ut filius dicat, quicquid templo dicauero, id patri impenſum eſt, nempe deo

deo,atq; ita irrisum patrem destituat. Sic enim interpretabatur legem diuinam, quæ proui/deratne parentibus, morbo, ætate, inopiáue laborantibus deesset subsidiũ, Honora patrem & matrem, Patrem honora, id est, deum patrem omnium, & Synagogam matrem. Nam illam interpretationẽ reijcit etiam Chrysostomus, si modo non fallit interpres, (siquidem hactenus suppeditabat Græcum exemplar,) ut filius dicat patri, nullum honorem tibi debeo, sed si quid impendero est donum. Siquidem nec hoc ad pharisæos pertinet, quo titulo filius officium præstet patri. Loci obscuritas fuit in causa, ut interpretes alia atq; alia diuinarent. Quod autem adfert Aurelius Augustinus in libro quæstionũ Euangelicarũ primo, quæstione decimasexta, hisce uerbis filios adultos negare sibi gratum esse, quod parentes pro ipsis offerrent munera, posteaq; ad eam ætatem peruenissent, ut ipsi pro se possent offerre donaria, an Euangelico congruat sensui, alijs expendendũ relinquo. Mihi sane non admodum probatur. Sed hunc locũ aliquanto dilucidius explanat Origenes, in fragmento quod nos uertimus. Cæterũ in ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ, omnino subaudiendũ est aliquid, ut exprimas articuli Græci uim: & liberum est subaudire, quod sententiæ sit accõmodum, est, aut erit, aut aliud simile. Deinde ὠφεληθῇς, magis legendum uidetur ὠφεληθῇ, ut sit Iuuaris. Tu iuuaris omni dono, quod daturus eram templo. Quandoquidem Christus hoc uelut exemplum contumeliæ cõmemorat, qua liberi edocti à pharisæis, afficiant suos parentes, nisi coniunctio ἐὰν referatur etiam ad uerbum ὠφεληθῇς, ut accipiatur δυνητικῶς, id est, iuuaberis siue iuuari poteris. Deinde τιμήσῃ, si per η scribatur, sonat, Honorabis, si per ει, Honorabit. Nostra uero translatio, neq; cum Græcis satis quadrat, neq; sententiam ullam explicat. Proinde quantũ licuit in tanta sententiarũ uarietate, id quod optimum iudicauimus sequuti, uertimus ad hunc modum: Quicquid doni à me profecturũ erat, id in tuum uertitur cõmodum, & non honorabit patrem suum, aut matrem suam, nempe filius sic edoctus à uobis. Et tamen quicunq; sensus erit, durior est sermonis compositio, quod hæc particula, Quicunq; dixerit patri & matri, non habet quod respondeat, nisi subaudiamus, Benefacit, aut aliud simile, quod nullus admonuit præter glossam, quam adducit Catena aurea. Mirum est Lyranum sic scribere in hunc locum, quasi non legerit quenquam ueterum interpretum. Nec enim admodum refert attingere, quæ hoc loco aduersus Lyranum differit quidam, & rursus in hunc alius quispiam.

Excussa Augustini sententia

Subaudiendum aliquid

Labijs me honorat.) Apud Græcos plusculum est uerborum, ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος τῷ στόματι αὐτῶν, καὶ τοῖς χείλεσί με τιμᾷ, id est, Appropinquat mihi populus hic ore suo, & labijs me honorat. Verum adiecit nonnihil aliquis, qui uoluerit absolutũ reddere prophetæ testimonium, cum Hieronymus enarrans bunc prophetæ locum, indicet Euangelistam decerpsisse, quod sibi cõmodum iudicabat: & neq; retulisse per omnia, ut in Hebræo scriptũ est, neq; ut à Septuaginta uersum. Est autẽ locus apud Esaiam capite uigesimonono. Hebraica sic reddit Hieronymus: Pro eo quod appropinquat populus iste ore suo, & labijs suis glorificat me, cor autem eius longe est à me, & timuerunt me mandato hominum, & doctrinis. Septuaginta uerterunt in hunc modum: ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με. ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πόῤῥω ἀπέχει ἀπ᾽ ἐμοῦ. μάτην δὲ σέβονταί με, διδάσκοντες ἐντάλματα ἀνθρώπων καὶ διδασκαλίας, id est, Appropinquat mihi populus iste ore suo, & labijs suis honorat me, cor autem eius longe est à me, frustra autem colunt me, docentes hominum præcepta, atque doctrinas. Ipsa igitur res indicat hoc testimonium non ita legi à Græcis, ut est adductum ab Euangelista, sed ut est restitutũ à studioso quopiam: qui cum deprehendisset locum apud prophetam, quod mutilatum esse putabat, expleuit: Idq; non ex Hebræorũ libris, quos ignorabat, sed ex æditione Septuaginta, quam Græci sequuntur. Porro quod hoc loco interpres, haud scio quis, uertit

Deest in nostris

Deprauatus locus apud Euangelistã

Sine causa.) Græce est, μάτην, id est, Frustra, & sine fructu potius quàm sine causa. Atq; ita legitur in translatione Septuaginta. Deniq; Longe est, Græce est, ἀπέχει, id est, Abest. Nec est,

Doctrinas & mandata hominum.) Apud Græcos enim hoc loco non additur coniunctio. Verum διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων, id est, Doctrinas, mandata hominum, ut appositiue legatur Doctrinas, quæ sunt mandata hominum non dei. Atque ita comperi in uetustissimis illis, quæ iam complusculis locis adduxi, Latinis exemplaribus: postremo in

Præcepta hominum

aureo codice & in exemplari quod erat ad manum quum hanc æditionē quartam adornaremus Constantiensi. Et consentiunt Hebraica, מִצְוַת אֲנָשִׁים מְלֻמָּדָה, quod ad uerbum ita reddere liceat, Mandata hominum doctrinas. Nec tam est Colunt, quàm Reuerentur, σέβονται, quod propius etiam accedit ad Hebraicam ueritatem, כַּבְּדוּנִי.

Conuocatis turbis.) προσκαλεσάμενος τὸν ὄχλον, id est, Aduocata, siue uocata ad se turba, aut accersita. Quod tamen ita fermè perpetuo transfert. Cæterum Coinquinat, Græcis est, κοινοῖ, id est, Commune facit: siue ut Augustinus legit, Communicat, libro aduersus Faustum decimosexto, capite trigesimoprimo. Nam Iudæi quod sanctum purumque non sit, id cōmune uocant, quod Latini prophanum, impurum, aut nefastum. Nam pura, sancta, minimeque prophana uocantur, Vnde nos uertimus, Impurum reddunt. Ac mox, Impurum reddet hominem. Annotauit hoc Origenes, seu potius Origenis interpres, edisserens caput epistolæ ad Romanos decimumquartum, indicans in nonnullis exemplaribus Latinis fuisse scriptum, Communicant, in nonnullis Coinquinant.

Κοινοῦν, prophanare

Sed quod procedit.) Perdidit interpres gratiam προσονομασίας, atque item ἀντιθέσεως in his uocibus τὸ εἰσερχόμενον, & τὸ ἐξερχόμενον, id est, Quod ingreditur, & quod egreditur. Ac paulo post, οἶδας ὅτι, id est, Nosti, & Quia uertendum erat in Quod: aut certe per infinitum uerbum reddendus sensus. Ad hæc, ἀκούσαντες τὸν λόγον τοῦτον, Pro uerbum, rectius uertisset, Sermonem: cum Græca uox sermonem significet magis, quàm uerbum, aut certe dictum. Vt ne dicam, Scandalizatos positum pro offensos.

Adnominationis gratia neglecta

Verbum pro dicto

Cæci sunt duces cæcorū.) Græcus sermo festiuior est, ὁδηγοί εἰσι τυφλοὶ τυφλῶν, id est, Duces sunt cæci cæcorum. Nam ὁδηγοὶ proprie dicuntur, qui cōmonstrant uiam, ab ὁδὸς uia, & ἄγω duco, siue ἡγοῦμαι præcedo. Ac mox φράσον, edissere, de quo superius admonuimus, etiam si mihi non improbatur. Nec est,

Non intelligitis.) Sed οὔπω, id est, Nondum, ut respōdeat ad ἀκμὴν, id est, Adhuc, quod tamen uehementius quiddam est, quàm ἔτι.

Non, pro nondum

Cogitationes malæ, homicidia.) In Græcis aliquot exemplaribus scriptum erat, φθόνοι, id est, Inuidiæ. Atque ita sanè habet æditio Aldina. Huic simillima uox est. φόνοι, id est, Cædes siue homicidia. Nec ex Chrysostomo nec ex Hieronymo liquet quid legerint.

Male uexatur.) κακῶς δαιμονίζεται, id est, Misere. Quanquā & Male Latinis usurpatur pro Misere. Ac rursum ὁ δὲ, id est, At ille ait, uertit, Qui ait, uelut affectata dissonantia, tametsi id non magni refert. Item,

Male, pro misere

Non respondit ei uerbum.) λόγον. Rursus cur potius uerbum quàm sermonem? Nam sensus est, non respondit illi quicquam. Nec enim est idem tropus in sermone Græco, qui est in Latino: quemadmodū dicimus non rescripsit literam pro eo, quod erat nihil omnino rescripsit. Præterea ἠρώτησαν, id est, Interrogabant, quo tamen uerbo nōnunquam abusus uidetur pro rogo. Nam hæc uox Latinis est anceps. Item,

Dimitte illam.) ἀπόλυσον, id est, Absolue illam: siue ut impetrato quod petit abeat, siue ut aliquo pacto illi satisfiat. Nos uertimus, Amitte pro eo quod est ablegato. Sic enim Terentius usus est amittendi uerbo, ut opponatur retinendi uerbo. Neque enim semper amittere idem est quod perdere.

Ad oues quæ perierunt.) τὰ ἀπολωλότα, id est, perditas, ut sæpe citat Hieronymus. Cæterum articulus indicat non omnes oues intelligi, sed eas quæ perissent. Et, Adiuua, βοήθει rectius, Succurre. Nam adiuuamus laborantem, & βοηθεῖν, inde dictum, quod ad uocem periclitantis & quiritantis accurritur, id quod & βοηδρομεῖν uocant.

Adiuuare

Βοηθεῖν & βοηδρομεῖν unde dicta

Non est bonum.) Græce est καλόν, quod magis honestū & pulchrum significat, quàm bonum, ἀγαθόν. Nam indecorum est, cibum filiorum obijcere canibus. Hæc enim Iesus ex publico Iudæorum affectu dixit, qui se solos deo charos & sanctos iudicabant, cæteros omneis canum habebant loco. & liberorū est magis quàm filiorum, τέκνων: ut ea uox filias quoque complectatur, præsertim cum mulieri loquatur.

Mittere canibus.) βαλεῖν τοῖς κυναρίοις, id est, abijcere catellis. Eadem est uox, quā mox uertit diminutiue. Nam & catelli edunt.) καὶ γὰρ τὰ κυνάρια. Ne quis in huius mutatione uocis somniet subesse mysteriū, cum apud Græcos utrobique sit eadem. Tametsi diuus Hilarius uidetur altero loco legisse canibus, nisi forte non consuluit exemplar Græcum

Abijcere potius quàm mittere

cum. Ait enim mulierẽ diminutiui nominis blandimento canum opprobriũ leniſſe. Quod cõmunium non habet locum, niſi priore loco, legas κυσί. Præterea,

Etiam domine.) ναὶ κύριε. Confirmantis eſt aduerbiũ, non refellentis. Verum eſt quod dicis. Turpe eſt panes filiorũ abijci catellis, ego licet ſim canis, micas peto non panes. *ναὶ*

Habentes ſecum.) ἔχοντες μεθ' ἑαυτῶν, id eſt, Adducentes ſecum. Nam id quoq; ſignificat ἔχω. Hieronymus interpretatur deducentes, ſiue portantes. Ac ſubinde,

Mutos, cæcos, claudos, debiles.) χωλούς, τυφλούς, κωφούς, κυλλούς, id eſt, Claudos, cæcos, mutos, mutilos, ſiue mancos. Hieronymus admonet, q̃d hic uertit debiles, Græcis eſſe κυλλοὺς quod ita refertur ad manũ, quemadmodũ χωλὸς ad pedem: ut ſicut qui uno pede claudicat, claudus dicitur, ita cui altera manus manca aut truncata ſit, κυλλὸς dicatur. Nam debilitas generale malũ eſt totius corporis. Vnde cum paulo poſt, ſanatos referens, dixiſſet mutos loquẽtes, cæcos uidentes, claudos ambulantes, non repetit κυλλούς, quod nihil haberet, quod huic nomini reſponderet. Ex quibus Hieronymi uerbis conſtat, id quod reperitur in Græcis exẽplaribus κυλλοὺς ὑγιεῖς, id eſt, Debiles ſanos, additũ à quopiã, qui id putauerit librarij uitio prætermiſſum. Vt diſſimulem, quod ἐδόξασαν uerterit, magnificabãt pro glorificabant. Nam de illis προσκαλεσάμενος, & σπλαγχνίζομαι, non ſemel iam admonuimus. *Κυλλοὶ qui Græcis*

Ne forte deficiant.) μή ποτε, id eſt, Ne, aut nequando. Ac paulo poſt,

Vnde ergo nobis.) Ergo redundat, πόθεν ἡμῖν, id eſt, unde nobis.

Panes tantos.) ἄρτοι τοσοῦτοι, id eſt, Tot panes, ſiue tam multi panes, aut certe tantum panum. Nam Græca uox numerum ſignificat, non magnitudinem, hoc eſt, quantitatem diſcretam, non continuam, ut loquuntur Dialectici. Porrò, *Tanti pro tot non recte*

Vt diſcũberent.) Græcis eſt ἀναπεσεῖν, quod ſignificat humi conſidere, non in lectis. Et,

Gratias agens fregit.) εὐχαριστήσας ἔκλασεν, id eſt, Cum gratias egiſſet, ſiue gratijs actis fregit. Ac rurſum,

Diſcipuli dederunt populo.) Dederunt interpres Latinus addidit de ſuo. Nec eſt,

Quatuor milia hominũ.) ſed τετρακισχίλιοι ἄνδρες, id eſt, Quater mille uiri. Nam quod ἄνδρας uertit Extra pro præter, laudo copiam, etiamſi nihil opus. Deinde παιδίων Pueros uertit paruulos, ita ſolet reddere νηπίους.

In fines Magedan.) εἰς τὰ ὅρια μαγδαλά, id eſt, In fines Magdala. Atq; ita legit diuus Chryſoſtomus, addens Ieſum abiſſe in fines Magdalorũ. Sic enim uertit interpres. Nam hic ut ante dixi, deſtituit nos Græcum exemplar truncũ. Ac meminit quidem Hieronymus Magdali in deſcriptione locorũ. Cæterum hoc loco Magedam legit, non Magdalã, his quidem uerbis: Magedam, ad cuius fines Matthæus euangeliſta ſcripſit dominũ perueniſſe, ſed & Marcus eiuſdem recordatur. Nunc autem regio dicitur Macera, contra Ieſuram. Rurſus interpretans uoces Hebraicas apud Matthæum meminit Mageda. In uetuſtiſſimo codice qui habebat cõmentarios Theophylacti, ſcriptum erat, ὄρη non ὅρια, id eſt, montes non fines. Sed uni teſti, ut aiunt, ne Catoni quidem creditur. Marcus pro Magedan habet Dalmanutha, putantq; locum fuiſſe binominem. *Mageda Magdala*

EX CAPITE DECIMOSEXTO

Serenum erit.) εὐδία, id eſt, Serenitas, ut ſubaudias erit, ſicut & in proximo,

Hodie tempeſtas.) ſubauditur erit, σήμερον χειμών. Ac magis exprimit certum prognoſtæ iudicium hoc ſchema ſermonis. Porrò, *Prognoſta*

Rutilat.) Idem uerbũ eſt, quod modo uerterat, rubicundũ eſt, πυῤῥάζει. Et,

Non poteſtis ſcire.) Scire non additur nec in pleriſq; Græcis exemplaribus, nec in antiquis Latinis. Quanquam in nonnullis reperi ſcriptum, οὐ δύνασθε, Non poteſtis, in quibuſdam, οὐ συνίετε, id eſt, Non intelligitis. Item,

Intuemini & cauete.) ὁρᾶτε καὶ προσέχετε, id eſt, Videte & cauete, ſiue ut alibi uertit, Attendite. Quis enim unquam dixit, Intuemini pro Cauete? Nam hæc uerborũ idem ſignificantium conduplicatio, nihil aliud quàm epitaſin cautionis habet. *Videre pro cauere*

Inter ſe.) ἐν ἑαυτοῖς, Inter ſe mutuo, ſiue intra ſeſe. Intra ſe habet codex aureus, ut intelligas tacitam cogitationem. Nam διελογίζοντο quoq; ambiguum eſt ad diſputantem, & ad cogitantem. Ac mox, ἐν ἑαυτοῖς, id eſt, Inter uos, ſiue intra uos. Ac paulo poſt, *ἑαυτοῖς ad utranq; perſonam*

Quinq; panum, & quinq; milia.) Cur non potius quinq; milium? Quanq; accuſatiuus

panes

panes erat cõmodior ob turbam genitiuorũ. Quidam Latini codices habebant, quinq; pa/
num & quinq; milium, quidam, quinq; panum in quinq; milia, quum emendatiores cum
Lectio uariãs Græcis legant quinq; panum quinq; milium, ut non sit asyndeton, sed panes illorũ dican/
tur qui eos comederunt, aut certe genitiuo græco absolute posito, quũ essent quinq; milia.
Similis uarietas est in proximo sermone, septem panum & quatuor milia, uel in quatuor
milia, uetustiores habebãt, septem panum, quatuor milium. Cæterum articulus additus fa/
Articuli uis cit ut de certis panibus deq; certis hominibus intelligamus τοὺς πέντε ἄρτους, & τῶν πεντακισχι/
λίων, Quinq; illos panes, illorum quinq; milium. Poterat fortasse posterior genitiuus ab/
solute uerti, Cum essent quinq; milia hominum. Et aliquanto post,

Quare non intelligitis.) πῶς οὐ νοεῖτε, id est, Quomodo non intelligitis, ut sit obiurgan/
tis, hoc est, Qui fit, ut non intelligatis?

Cæsareæ duæ Cæsareæ Philippi.) καισαρείας τῆς φιλίππου. Dilucidius erat Cæsareæ eius quæ cogno/
minatur Philippi. Siquidem articulus additus distinguit hanc Cæsaream, quæ Philippi co
gnomen habet, ab ea quæ citra cognomẽ Cæsarea dicitur. Ea est, quam maior ille Herodes
Iudæorum rex, instaurauit, in honorem Augusti Cæsaris, quæ prius turris Stratonis uoca/
batur. Cæterum Cæsarea Philippi ea est, quam extruxit eius filius Philippus Tetrarcha
Itureæ & Trachonitidis, in honorem Tiberij Cæsaris, quæ mutato nomine, deinde Paneas
dicta est, in prouincia Phœnices ad radices Libani, ubi Iordanis è duobus oritur fontibus,
Ior & Dan, autore Hieronymo.

Quem me di/ Quem dicunt homines?) τίνα με λέγουσιν, id est, Quem me dicunt: atq; ita scriptum de/
cunt, deest in prehendi & in uetustissimis codicibus Latinis, nominatim in exẽplari Paulino. Vetustissi/
nostris prono mus omnium Irenæus lib. 3. cap. 2. pronomen addidit, quem me dicunt. In nõnullis Græcis
men tantum erat, quem me dicunt esse? Quanq; Hieronymus in cõmentarijs negat Christum,
uelut arroganter de se percontantem dixisse, Quem me dicunt esse, sed Quem dicunt esse
filiũ hominis, etiamsi potest intelligi modestiæ argumentũ non esse in omisso pronomine
sed in addita particula, filium hominis. Nec ex Origene, nec ex Chrysostomo satis liquet
additum fuisse me. Apud Theophylactum addi constat. Et,

Articuli uis Filium hominis.) τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. Neutrum expressit articulũ, cum neuter sit ocio/
Filius hominis sus. Nam certum filium, ac certum hominem significat, nempe Adæ, qui apud Hebræos
אדם, id est, Homo dicitur. Proinde friuolum est istorum cõmentum, qui putant Christum
ob id dici filium hominis, quod ex matre duntaxat sit progenitus, cum hic homini præpo
natur articulus masculinus, τοῦ. Itidem in eo quod sequitur:

Articulus qd Tu es Christus.) ὁ χριστός, id est, Tu es ille Christus, & tu es ille filius dei. Quin etiam par
ualeat ticipio ζῶντος, articulus additus est apud Græcos, idq; non abs re, quod subindicat Orige
nes, adducens illud, Viuo ego dicit dominus. Filius, non cuiuslibet dei, Nam erant & gen
tibus sui dij, sed filius illius dei, qui solus habet immortalitatem, quiq; fons est, & parens
omnis uitæ. Leuiculum est, quod paulo ante,

Iesu nomen Dicit illis Iesus.) Iesus additum est, cum absit in Græcis atq; aureo codice.
additum Simon Bariona.) Mirũ cur id uterq; interpres alia lingua maluerit q̃ Græce, aut Latine.
Bariona quid Nam alibi uertit, ut apud Ioannẽ cap. primo, Tu es Simon filius Ioannis, & rursus cap. xxi.
Simon Ioannis diligis me plus his? Nisi forte allusit ad mysteriũ reuelationis. Bar בַּר enim
filium sonat, & יוֹנָה columbã. Addito elemento יוֹחָנָן sonat Ioannẽ. Porrò Ioanna inter/
pretantur domini gratiam. Hieronymus putat deprauatũ esse Bar Iohanna in Bariona.

Petrus Quia tu es.) ὅτι, Quod non quia, id est, dico te esse Petrum. Petrus autẽ Græcis saxum
Cephas significat πέτρος. quemadmodũ & Cephas Syro sermone, ut testis est Hieronymus, non
Hebraico, soliditatẽ sonat. Saxum enim illum appellat, quod solidus sit in confessione fidei,
& non uulgarium opinionum leuitate huc & illuc uacillet: & super istam petram, hoc est
solidam istam fidei professionẽ extruam ecclesiam meam, in quo fundamento si constite/
rit, nec inferi quicquã aduersus illam poterunt, nedum homines. In eam sententiam Theo/
Locus expli/ phylactus & Chrysostomus, quem citat Catena aurea. Etiamsi diuus Augustinus in ho/
catus uarie milia huius loci, hæc uerba super hanc petram, ipsi accõmodat Christo, non Petro: Tu es,
inquit, Petrus, & super hanc petram quam confessus es, super hanc petram quam cogno/
uisti, dicens: Tu es Christus filius dei uiui, ædificabo ecclesiã meam, id est, Super meipsum
filium

filium dei uiui, ædificabo ecclesiam meam, Super me ædificabo te, non me super te. Nam uolentes homines ædificari super homines, dicebant: Ego quidem sum Pauli, ego autẽ Apollo, ego uero Cephæ, ipse est Petrus. Et alij qui nolebãt ædificari super Petrum, sed super petram, Ego autẽ sum Christi. Idem libro retractationũ priore, cap. 21. recenset utranq; sententiam, propensior tamen in hanc, ut Petrus profitens Christum filium dei uiui typum gerat ecclesiæ, cui traditæ sint claues. Cæterum lectori liberum facit eligere, utram uoluerit. [illegible]

[illegible]

Non præualebunt aduersus eam.) Notauit huius sermonis amphibologiam Origenes, quod pronomen eam, uel Petram referre potest, uel ecclesiam. Verum id ad sententiam perparui refert. Porrò inferi posuit, pro inferno. Quanquam ne id quidem satis Latinum. Græcis est, ᾅδου, id est, Tartari, siue Orci, Lactantius tamen in carmine sic usus est: Inferus insatiabiliter caua guttura pandens. Item,

Amphibologia

Erit ligatum & in cœlis.) Et coniunctio redundat, nec apud Græcos additur, nec in uetustis exemplaribus. Ad eundem modum, Solutum in cœlis legendum Pro solutum & in cœlis. Ac paulo post,

Mandauit discipulis suis.) διεστείλατο, Quod uerbum in psalmis uertit, distinxit. Rectius erat edixit. Nam hinc dictum uidetur, quod edictum ad omnes mitti solet. Ac rursum,

Quia ipse esset Iesus Christus.) ὅτι, uertendum erat, per quod. Et Iesus non additur, nec in Græcis exemplaribus, nec in emendatis nostratibus. Quanq; in Paulino scriptum erat Iesus Christus. In altero, quoniam ipse esset Christus Iesus. Origenes homilia in Matthæũ prima, frequenter adducit hunc locum iuxta nostram sententiam. Videamus ergo, inquit, si iam opera apostolatus facientes eos uolebat etiam prædicare, quoniã ipse erat Christus. Et si uolebat, dignũ est quærere quid est, quod nunc pręcipit discipulis suis, ut nemini dicãt quoniam ipse est Christus. Item aliquanto post: Ideo & saluator mittens apostolos, uolebat ut nemini dicerent manifeste, quoniam ipse erat Christus. Ad eundem modum semel atq; iterũ repetit in sequentibus, distinguens tempus, quo satis erat prædicare Iesum, & tempus quo prædicandus erat Christus. Et obstat sensui, si Iesum addas. Nihil enim magni erat esse Iesum, quod uocabulũ erat hominis, haud dubium quin id temporis sexcentis cõmune. At Messiam esse, magnũ erat. Alioqui perinde fuerit, ac si legas, ut nemini dicerent se esse Iesum Christũ. Etenim quo minus huc confugiamus, ut dicamus accipi posse, ne cui dicerẽt, quod Iesus esset Christus, obstat primũ pronomen ipse, deinde etiam ipse sermonis ordo. Neq; enim quisq; ita loquitur, Nemo credit, quod fuit Plato Christianus. Sed nemo credit quod Plato fuit Christianus. Quanq; hoc sanè mollius est aliquanto, quàm quod hoc loco legimus. Nescio an hic Iesus nõ pro uocabulo hominis proprio, sed pro seruatore sit positũ ut intelligamus illum uetuisse, ne se dicerent esse seruatorẽ Messiam. Neq; enim, opinor, Iesus siue Iosuah simpliciter seruatorẽ sonat Hebręis, sed à salute denominatũ est. Ac mox,

Prædicare Iesum
Prædicare Christum

Quia oportet ire.) ὅτι Quod oporteret se abire, aut Quod sibi esset abeundum.

A senioribus

A senioribus.) πρεσβυτέρων. Haud scio an rectius fuerit Græcam uocem relinquere, A presbyteris, quemadmodum ante fecit. Quandoquidem hic honoris uocabulum est potius quàm ætatis. Ac paulo inferius,

Et assumens eum.) καὶ προσλαβόμενος, Et apprehensum eum, nimirum ut solent familiarius aliquid dicturi.

Propitius tibi esto

Increpare eum.) Idem uerbum quod aliquoties uertit, cõminari, nimirum ἐπιτιμᾶν.

Verba mutauit interpres

Absit à te domine.) Hieronymus annotauit significantius esse quod legitur à Græcis, ἵλεώς σοι κύριε, id est, Propitius tibi domine, ut subaudias, esto aut sis. Ad hunc modũ legisse Origenem homilia in Matthæũ prima, declarat interpres, & hunc secutus Chrysostomus, homilia quinquagesimaquinta, ac rursus, octogesimatertia. Nec dissonat Theophylactus. Atq; ipsa uerbi omissio facit ad affectũ Petri, uehementer quod dictum erat abominantis. Est autem sermo abominantis, peculiaris Hebræis. Mihi magis uidetur subaudiendum, Sit tibi deus, quàm sis: quanq; ita uisum est Hieronymo. Augustinus in psalmum trigesimum quartum, legit, Propitius tibi esto; non fiet istud. Item sermone de uerbis domini ex Matthæo xiij. Rursum libro aduersus Faustum xvi. capite decimoseptimo. Ac mox,

Vade retro post me soli Petro dicitur

Vade retro satana.) ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, id est, Abito post tergum meum satana, satan Hebræis sonat aduersariũ. Vnde Petrum satanam uocat, non diabolũ intelligens, sed qui humano affectu aduersaretur consilio diuino. At totidem penè uerbis nũc repellit Petrum, quibus ante tentantẽ diabolũ. Illud indicauit Origenes hoc loco dici Petro, Vade post me.

Vade & uade post me

Abi: Cæterũ apud hunc ipsum Matthæũ capite quarto, diabolo tantum dici ὕπαγε, id est, Abi: nec addi Post me, quod obedientiæ sit ire post Christũ. Id autẽ in apostolos quadrat, non in diabolum, quemadmodũ & illic admonuimus: licet hæc differentia, nec in Græcis codicibus, nec in nostris satis constanter obseruatur, haud scio an incuria scriptorum.

Scandalũ unde dictũ Græcis

Scandalum es mihi.) Mirum quàm hæc quoq; Græca uox placuerit Christianis, quæ nobis obstaculum, seu impedimentũ sonat, ut testatur & Hieronymus in dialogo aduersus Pelagianos, σκῶλον & σκάνδαλον, à ruina dictum, quod occasio sit cadendi, si quid obstet eunti, & σκάζω claudico, quod claudus inflectens se, uideatur tendere ad ruinam. Vertere poterat, Obstaculo mihi es, etiam si Græce est μου. non μοι, id est, Meum, non mihi.

ἀντάλλαγμα

Quam dabit homo commutationem?) ἢ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ; Hic ἀντάλλαγμα uocat, id, quo dato redimitur aliquid, iuxta priscorum cõmercia, quæ non moneta, quemadmodum hodie, sed mutua rerum permutatione constabant. Est igitur sensus, omnium rerum iacturam esse faciendam citius quàm uitæ. Quæ si semel pereat, nihil est tam charum, cuius permutatione possis illam redimere, quicquid dederis. Proinde nos

Anima p uita

uertimus, Aut quid dabit homo, quo redimat animã suam? Sanè animam uitam appellat. Quemadmodum & Horatius, Animæq; magnæ prodigum Paulum: & in hunc certe sensum interpretatur Origenes. Sumitur enim similitudo à uita corporis quæ cuiq; charissima est, ad uitam animi, quam oportet esse multo chariorem.

De hic stantibus

Articulus additus aduerbio

De hic stantibus.) Nonnulli Græci codices habebãt, τῶν ὧδε ἑστῶτες, id est, Sunt quidam inter hos qui hic sunt, stantes, siue sunt aliquot præsentiũ stantes. Vt articulus τῶν referatur ad aduerbium ὧδε, quemadmodũ dicimus, τοὺς νῦν, τοὺς πάλαι. Origenes homilia tertia, nonnihil philosophatur de stantibus, quasi non omnes steterint, sed ij duntaxat, qui affixi essent Christo, quasiq; non omnes essent uisuri regnum dei.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO

Dissonantia in numero

ET post dies sex.) De numero dierum consentit Marcus cum Matthæo, cum Lucas tradat octo fermè dies intercessisse, id ita explicat Chrysostomus, ut dicat Matthæũ ac Marcum eos tantum dies supputasse, qui medij intercesserãt inter sermonẽ habitũ, & montẽ aditũ: Lucam uero duos etiã extremos imputasse, nempe eum quo prior habitus est sermo, & eũ quo montẽ conscenderũt.

Assumpsit Iesus.) παραλαμβάνει, id est, assumit, præsentis temporis. Item paulo post.

Duxit illos.) ἀναφέρει αὐτοὺς, id est, Subducit illos, siue abducit eos. Nec est, Resplenduit sed ἔλαμψεν, id est, Fulsit siue splenduit, non ἀπέλαμψεν. Ad hæc in omnibus quæ quidem

Sicut nix & sicut lumen

ego uiderim Græcis exemplaribus scriptum erat, non, Sicut nix, sed ὡς τὸ φῶς, id est, Sicut lux, cõsentiente etiam æditione Hispaniensi. Vnde uideri poterat errore scribæ, lux mutatum in

tum tantum nix, nisi tantus esset Latinorũ codicum consensus: præsertim cum alius Euangelista meminerit fullonis, cuius ars est candidare uestes. Apud Theophylactũ contextus habet, sicut lux, ex cõmentarijs non liquet quid legerit, ne ex Chrysostomi quidẽ aut Hieronymi. Inter colores plurimũ lucis habet albus, & quæ lucent candida dicũtur, ueluti luna. Faciem domini comparauit soli, qui solus aureus est, uestimenta lumini reliquo, quod candorẽ habet, quanquam obscuratur à sole. Quanquam Valla de his uerbosius argutatur: quæ si quis cupiat cognoscere, & si quid uidebũtur ad Euangelij sensum facere, sunt in promptu. Dubium nõ est quin Origenes legerit, Sicut lumen, homilia tertia, nõ dissimulans interim apud Marcũ non luminis, sed niuis fieri comparationẽ. Itidem citat homilia xxx. Et

Cum eo loquentes.) συλλαλοῦντες, magis sonat confabulantes, ut familiare colloquium intelligamus. Et hoc loco rabula quispiam publicitus apud populũ detulit Erasmi nomen, qui scripsisset, Euangelia nihil aliud esse quàm fabulas aniles, cum ego nihil aliud annotassem quàm Græcæ uocis proprietatem, neque mutarim in uertendo uerbum colloquendi. Et hic tamen erat insignis cultu dominicali, Baccalaureus sacrosanctæ theologiæ, doctrinæ Euangelicæ præco. Non miror inter tot huius ordinis milia, existere talia portenta: illud miror, non compesci à cæteris huiusmodi labes ac dedecora, non solum ordinis sui, uerum etiam totius populi Christiani. Pauloque post,

Rabula quidã notatus

Respondens autem Petrus.) ἀποκριθεὶς. Abutitur & aliâs hoc uerbo, cum nihil præcesserit, ad quod respondeat.

In quo mihi complacui.) ἐν ᾧ εὐδόκησα. Quod Cyprianus ita reddit, in quo bene sensi: Itidem Irenæus.

Ipsum audite.) Iam iterum ea uox audita summam autoritatem arrogat Christo, unum hunc doctorẽ creauit ipse deus pater. Hoc autoritatis nulli Theologorũ, nulli episcoporũ, nulli pontificum, aut principum tributum est. Non quod his non sit parendum, sed quod Christo præcipue, & ob Christũ illis, si modo Christo digna præcipient, & si sequentur eorum uestigia, de quibus dictum est, Qui uos spernit me spernit, & qui uos audit, me audit. [redacted].Cæterũ quod aiunt sese ex scribis audisse, id legitur in calce Malachiæ: Ecce mittam uobis Heliam prophetã, antequam ueniet dies domini magnus & horribilis, & conuertet cor patrum ad filios, & cor filiorũ ad patres eorum, ne forte ueniam & percutiam terram anathemate. Porro quod hic scribarũ fit mentio, non sic est accipiendũ, quasi quorũlibet scribarũ partes fuerint, ex prophetarũ oraculis respõdere, sed erat hominũ genus, quos Hebrei suo quodam nomine uocant, quorũ hæc erat professio, ut quemadmodum olim apud Romanos in rebus dubijs ex Sibyllæ libris per aruspices respõsa petebant, ita isti consulti ex prophetarũ libris responderẽt, quos & Herodes consuluisse narratur.

Autoritas Christi summa. Ipsum audite

Scribæ qui Iudæis

Heliam oportet primum uenire.) ἐλθεῖν πρῶτον, id est, Venire prius. Hic certe facien[redacted] facit, [redacted] superlatiuum uerteret per comparatiuũ. Sentiunt enim He[redacted] ueniret [redacted]

Primum pro prius

Genibus prouolutus.) γονυπετῶν. Græcis unica [redacted] dicas, accidens ad genua. [redacted] aliquanto post,

[redacted] peruersa.) διεστραμμένη, id est, Distorta, ac recte sanè uertit, modo recte in[redacted] enim propri[redacted] dicitur, quod à rectitudine deflexum est. [redacted] Nec enim ociosa est expletiua [redacted] quandam tædij indicat. Rursus aliquanto post, [redacted]

Amphibolo- gia — Et increpauit eum.) Ambigit & Hieronymus utrò referendum sit eum, ad hominem an ad dæmonium. Quum enim ait, siue, subindicat uariam sententiam. Mihi magis uidetur ad dæmonium pertinere. Vnde uertendum erat illud, non illum: certe ad dæmonium refert Chrysostomus in Cathena aurea, & hunc sequutus Remigius. Theophylactus ad puerum refert. Ex Origene & cæteris parum liquet. Illud constat Christum nusquam increpare dæmoniacos, dæmones frequenter. Nam in eo quod sequitur:

Solœcismus — Quare nos non potuimus eijcere illum?) Apparet librariorũ errore factum, ut illum scriptum sit pro illud. Est enim Græce αὐτὸ, & dæmonium præcessit.

Transi hinc.) Omissa est apud nos una uox, μετάβηθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ, id est, Transi hinc illuc, licet alterum aduerbiũ non reperiam apud Chrysostomũ. Omissum arbitror ab interprete, Certe apud Theophylactũ est, quemadmodũ & apud Origenem. Nec est.

Non eijcitur.) Sed οὐκ ἐκπορεύεται, id est, Non egredit. Interpres legisse uidetur, ἐκβάλλεται. & ad sensum haud magni refert. Porrò quod ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, id est, In oratione & ieiunio transtulit per orationẽ & ieiuniũ, bene mutauit Hebraicã figurã. Nam Hebræi ב, id

In, pro per apud Hebræos — est, in, ut בְּיָד חֲזָקָה in manu forti, בַּיהוה in domino, utuntur pro per, ut iam admonui.

Qui didragmam accipiunt.) Bis in unica dictione peccamus: & quod per g scribimus, cum sit per ch scribenda: & quod singulari numero, ac genere fœminino proferimus, quæ est, neutri & pluralis, quæ uox emendate legitur in aureo codice, atque etiam in Donatiani uoluminibus, atque etiam Constantiensi. Siquidem est Græcis τὰ δίδραχμα. Ait enim, Accipiunt: ut intelligas eos solitos à singulis accipere, &, idcirco absolute dixit multitudinis nu-

Drachma — mero. Est enim Græcis δραχμὴ, id est, Drachma, nomismatis genus, nempe sex continens

Didrachma quid — obolos, minæ Atticæ centesima pars. Inde didrachmum nomismatis uocabulum duplum drachmæ, & tridrachmũ & tetradrachmũ. Quorum omnium meminit Iulius Pollux libro de rerum uocabulis nono. Et quod continenter sequitur.

Præsentis temporis natura — Non soluit didrachma.) Soluit presentis est tẽporis, τελεῖ. ut intelligamus exactorẽ illũ, non hoc percontari, num Iesus iam soluisset uectigal, sed deberetne soluere, & an illius esset [redacted]s erat Petrus, qui responderit ναὶ, id est, etiam. Cæterũ quæ Lyra- [redacted] hoc lo[redacted]oro & Papia, quis posset absque risu legeret.

Præuenit illum Iesus.) [redacted] Occupauit siue anteuertit. Indicat enim Petrũ ea de re Iesu lo[redacted], sed ille non expectata oratione Petri anteuertit. Nec est tribu-

κῆνσος census — tum, sed tributa, τέλη. Nam quod addit κῆνσον, [redacted] uocem Matthæus aut huius interpres usurpauit; nimirũ quod res esset Latinorũ; & solent plerunque res peregrinæ & aliunde inuectæ, suæ gentis uocabula secum adducere. Porrò στατὴρ, tametsi ponderis quod-

Stater quid — [redacted] est, quem Hebræi שֶׁקֶל uocant, hoc sanè loco nummũ significat, qui quatuor continebat drachmas. [redacted] exigeretur à singulis, Iesus staterem reddi iussit, duorum nomine suo ac Petri. Qua quidem [redacted] discipulos disceptatio, quis primas teneret in regno cœlorũ, quod Petrus æquatus Christo, cęteris antepositus uideretur. Illud obiter annotare uisum est, etiamsi ad hoc institutũ proprie non pertinet, non satis intelligi mihi, quid sibi uelit, quod in hunc locũ scribit Hieronymus, Dominus noster, & secundum carnem, & secundũ spiritum, filius regis erat, uel ex Dauid stirpe generatus,

[redacted] — uel omnipotentis uerbum patris. Ergo tributa quasi regum filius non debebat: sed qui humilitatem carnis assumpserat, debuit adimplere omnem iustitiam. nos infelices, qui Christi censemur nomine, & nihil dignum tanta facimus maiestate. Ille propter eximiam charitatẽ pro nobis & crucem sustinuit, & tributa reddidit, nos pro illius honore tributa non reddimus, & quasi filij regis, à uectigalibus immunes sumus. [redacted]

[redacted]

[redacted]

EX CAPITE DECIMOOCTAVO

Quis putas.) τίς ἄρα μείζων. Putas interpres posuit loco cōiunctionis expletiuę. Et μείζων cōparatiuū superlatiui uice positū apparet, cum de pluribus fiat sermo. Certe sic legit Augustinus in homilijs, quas ædidit in Matthæū. Ac mox,

Paruulus p puero

Aduocans paruulum.) προσκαλεσάμενος. Quod toties iam uertit conuocans, ut ne quid interim causer de mutato participij tēpore. Nec est Paruulū, sed παιδίον, id est, Puellum diminutiuū à puero. Etsi non sim nescius alicubi diminutiuū hoc usurpari pro grandi puero, tamen hoc sanè loco non fuerat ociosa diminutio. Facit enī ad emphasim, dum non solum inuitat illos ad imitationem cuiuscunq; pueri, sed pueri ad modum pusilli. Nec uideo, cur nōnullis puelli uocabulum mollius uideatur, cum Prudentius non ueritus sit Christum appellare pusionem, Nec Hieronymus abhorruerit à uocabulo puelli. Cur autem obscœnius sit puellus, quàm puella? Ac rursum,

Puellis uox casta

Sicut paruuli.) ὡς παιδία, id est, Sicut puelli. Atque ita citat diuus Hieronymus enarrans Esaiam: Et iterum,

Sicut paruulus iste.) ὡς τὸ παιδίον, id est, Vt puellus, siue puerulus, nam & hoc est apud probatos autores. Illud mirum, interpretem qui soleat copiam affectare, hoc loco non mutasse paruulum. Præsertim cum paruuli uocabulū non admodum faciat ad sensum Christi. Siquidem paruulus esse potest, & qui natu sit grandis, cuiusmodi sunt Pumiliones, & Pygmæi, quibus à cubitali proceritate nomen est inditum. At hic innocētiam ac simplicitatē intelligi uoluit, qua prima puericiæ ætas prædita est. Sed huiusmodi quædā uoces illa tempestate fuerant receptæ. Nec additur Iste in plerisq; Græcorū exemplaribus, nisi quod articulus, τὸ, fermè tantundem efficit. Dilucidius autem uertisset in hunc modum: Nisi quis se reddiderit humilem, ut est puellus hic, hoc est tantulum, quantulus hic puer est, & deijciat semetipsum ad huius modulum. Cæterum Iesus per humilitatē corporis innuit ταπεινοφροσύνην, hoc est animi modestiā, & per corporis proceritatē significat animum elatum.

Articuli uis

Hic maior est in regno.) μείζων, id est, Maximus, ut paulo superius indicauimus. Nam sunt, quorū est Origenes, qui hæc ad ipsum Christum pertinere putant, quo ut nihil humilius fuit, ita nihil maius. Nec ociose uidetur additus articulus ὁ μείζων, quasi dicas ille maximus; ad quem quo quisq; propius accesserit, hoc maior erit in regno cœlorū. Quanq; & alioqui articulus reddit maximum illum de quo disputabant apostoli.

Maior pro maximus

De pusillis istis.) τῶν μικρῶν. Non est eadem uox Græcis, quæ modo fuit paruulorū, παιδίων. Atq; hoc duntaxat loco Origenes, uel huius potius interpres legit Pusillis, siue paruulis, cum in superioribus legat puerum. Ac paulo post,

Mola asinaria.) μύλος ὀνικός. Significat ingens saxum. Siquidem in molis saxum quod substernitur, ut alterū quod circumagitur sustineat, Græcis ὄνος, id est, Asinus dicitur, unde & prouerbiū, ἀντρώνιος ὄνος, sicut in Chiliadibus annotauimus. Nec absurdum est tamen, quod secutus est Hilarius, ut molam asinariā accipiamus quam asellus circumagat. Siquidem molæ leuiores, quas trusatiles uocant, hominis manu circūferuntur. Cæterū grauiores à iumentis, quibus occluduntur oculi, aguntur in gyrum. Expressit autē supplicij genus peculiare Palæstinis, ut indicat Hieronymus, quod ob enormia crimina solet exigi. Igitur ex atrocitate pœnæ crasso populo demonstrat culpæ magnitudinem. Cæterum,

Lapis molaris

In profundū maris.) Græce est, ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης, id est, In Pelago maris, pro eo q̃d est in medio mari. Nam longius à litore solet esse ꝓfundius. Quandoquidē qui Græcas tradunt etymologias, pelagus dictū putant, quod sit πῆλε τῆς γῆς, id est, Procul à terra, quasi telagus. Certū igitur exitiū duabus rebus significat, magnitudine saxi, & ꝓfunditate maris.

πέλαγος unde dictum

Væ homini per quem.) Plerisq; Græcorum codices addunt ἐκείνῳ, id est, Illi. Et,

Abscide eū.) Nōnulli codices habebāt αὐτά, id est, Ea, ut ad utrunq; q̃d pcessit referat̃. Et,

 Debilem

κυλλὸς Debilem.) Est, κυλλὸν, de quo iam dictum est. Significat enim non quouis modo debi/
lem, sed cui altera manus sit detruncata, aut alioqui manca. [illegible]
[illegible]m uno oculo.) Græcis uox est composita, μονόφθαλμον, quod unoculum dicere po/
[illegible] modum uertit alibi.
Varia lectio Venit enim filius hominis seruare quod perierat.) In nonnullis Græcis exemplaribus
hæc uerba non ascribuntur, nec apud Hieronymum in cōmentarijs horum ulla est mentio.
Ne Origenes quidem hanc particulam attingit. In nōnullis contra reperiuntur, uelut apud
Chrysostomum, Theophylactum, & Hilarium. Et,
Quæ errauit.) Græcis est, τὸ πλανώμενον, id est, Errantem. Nec est,
Quia gaudebit.) sed ὅτι χαίρει, id est, Quod gaudet, siue gaudeat. Ac paulo post,
Vt pereat unus de pusillis istis.) ἓν neutro genere, ut referat, παιδίον. Vnde recte uer/
tisset, Vnus puellus. Nec est,
Lucratus eris.) Sed ἐκέρδησας, id est, Lucrifecisti, aut Lucratus fueris. Quandoquidem
peculiaris est huius temporis usus.
παρακούειν Quod si nō audierit.) ἐὰν δὲ παρακούσῃ, id est, Quod si auditū neglexerit, atq; idem uerbū
ut παρορᾶν mox repetitur. Quanq; in nōnullis priore loco erat, μὴ ἀκούσῃ, posteriori παρακούσῃ. Ac mox,
Erunt soluta & in cœlo.) Coniunctionem addidit de suo, ut superius indicatum est. In
additа con/ hoc autem mire philosophatur Origenes, quod hic dictum sit In cœlo, cum Petro tradan/
iunctio tur claues regni cœlorum, ut quicquid ille soluerit, aut alligauerit in terris, id solutum aut
alligatum dicatur in cœlis, non in cœlo.
πάλιν Et iterum dico uobis.) πάλιν, ἀμὴν, id est, Rursus amen dico. Neq; enim bis dixit idem,
sed est initium alterius parabolæ. Rursus autem apud Latinos anceps est ut apud Græcos
πάλιν. At iterum apud nos non item.
Septuagies Vsq; septuagesiesseptíes.) ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ, id est, Vsq; septuagiesseptem, sic enī
septies, quo/ Græca ad uerbū reddi possunt, ut subaudias peccata aut uitia, aut simile quippiā. Nec acci/
modo acci/ piendus est numerus septuagintaseptem duntaxat, sed quadringentorū nonaginta: quan/
piendus doquidē hanc summā efficiunt septuagiesseptem, interprete Theophylacto, & item Hiero/
nymo. Nam ingentē numerū posuit pro infinito, quem tropum euidenter indicauit Chry/
sostomus, quod probabile non sit quenq; toties offensam repetiturū. Ita loquimur trecen/
tos insere, pro innumeris, & milies audiui. In eadē sententia fuisse uidetur Hilarius quū ait;
Quanto magis oportere ostendit sine modo ac numero ueniam à nobis esse reddendā &c.
Atqui septuagintaseptem, non est numerus infinitus. Allusit autē dominus ad locū qui est
Genesεos quarto. Vbi deus cōminatur ei qui occiderit Cain, pœnam septuplam. Lamech
autem ait qui ipsum occidisset, daturum pœnas septuagiesseptíes. Quem numerū Hebræi
putant nō excedere septuagintaseptem. Itidem Origenes, aut certe huius interpres in calce
homiliæ sextæ, uidetur accipere simpliciter errata septuagintaseptē. Maior numerus bene
conuenit in condonando, at in ulciscendo non item.
Rationē ponere.) συνᾶραι, id est, Conferre, ac simul subducere, aut suscipere cōputum.
Nam id hoc loco significat ratio. Ea tollendis calculis conficiebatˉ, aut certe explicandis aut
cōplicandis digitis. Vnde & Terentius subducta ratione dixit. Nam quod decem milia ta/
lenta dixit, pro talentorū, Latinitatis duntaxat iniuria factum est, sensu incolumi. Et mox;
Non haberet unde redderet.) μὴ ἔχοντος δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι, id est, Cum non posset tan/
tem soluere. Siquidem ἔχω additum uerbis infinitis plerunq; significat possum. Latinissi/
me dixisset, cum non esset soluendo. Pauloq; post:
Varia lectio Rogabat eum dicens.) Vetustissimi codices Latini scriptum habebant, orabat. Pleriq;
Græci προσεκύνει, adorabat, pro eo quod est supplicabat: quod supplices contacta gena
& genu uelut adorabant, obtestantes per numen, cui supplices curæ sunt: nonnulli παρεκά/
λει, id est, obsecrabat.
μακροθυμεῖν Et patientiam habe.) Græce est, μακροθύμησον, id est, Longanimis esto, siue Leni animo
pro quo multi legunt magnanimū, & pro μακροθυμία, magnanimitas. Nam inter se natura
cohærent, magno esse animo & leni, quod uindictæ cupiditas arguat pusillum animum.
Et debitum dimisit.) τὸ δάνειον ἀφῆκεν, id est, mutuum remisit, siue æs alienum re[illegible]
Ac paulo post: Et suffo

Et suffocabat eum.) Et dilucidius & fidelius erat, κρατήσας αὐτὸν ἔπνιγεν, id est, Iniecta illi manu, obtorto collo trahebat. Id enim est κρατεῖν & πνίγειν hoc loco. Nam κρατεῖν pro iniicere manum & aliâs utuntur Euangelistæ. Porrò quod addit πνίγειν pertinet ad ui trahentem [redacted] in carcerem, u[redacted]icem. Item Narrarunt διεσάφησαν, id est, Indicarũt, siue aperuerunt, aut prodiderunt. Rursus: [redacted]

Suffocat
p trahebat

Serue nequam.) πονηρὲ, id est, Male, siue scelestè. Verum huiusmodi permulta prætereo sciens, ne morosiore diligentia molestus sim lectori. Ac mox:

Omne debitum remisi tibi.) πᾶσαν τὴν ὀφειλὴν ἐκείνην ἀφῆκα, id est, Totum illud debitum remisi. Ac subinde: [redacted]

De cordibus uestris.) Hic addunt Græci τὰ [redacted] ipsorum, quod haud scio an explicandi causa sit additum, quandoquidē apud Hiero[redacted] tur. Etiamsi additur apud Chrysostomũ, ac Theopylactum.

EX CAPITE DECIMONONO

SI licet.) Pro licet ne; Græce dixit, magis quàm Latine, Et ἀπολῦσαι repudiare, siue abiicere. Quacunq; ex causa.) κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, id est, Ex quauis causa. Nimirũ illud sentientes, esse causas aliquas iustas diuortij, quemadmodũ indicat Origenes. Siquidem Moses tantũ iuris permisit maritis, ut iniqua uideatur lex aduersus uxores, quibus nulla de causa licebat à marito diuertere, cum his esset potestas ob quamlibet leuem fœditatē abiicere uxores, tantum scripto libello repudij. Sic enim legimus Deutero. cap. xxiiij. Si acceperit homo uxorē, & habuerit eam, & illa non inuenerit gratiam ante oculos eius propter aliquam fœditatē, scribet libellũ repudij, & dabit in manu illius, & dimittet eam de domo sua. Cumq; egressa alterũ maritum duxerit, & ille quoq; oderit eam, dederitq; ei libellum repudij, & dimiserit de domo sua, uel certe mortuus fuerit, non poterit prior maritus recipere eam in uxorem. Proinde Christũ tentant pharisæi, ut si probasset Iudęorũ repudia tam licentiosa, uideretur aduersus naturalem æquitatē pronunciare, quæ ethnicis quoq; fauorabilis est, apud quos ius erat mutui diuortij, neq; quauis tamen ex causa: sin secus, uideretur in Mosaicā legem contumeliosus. Illi putabant sibi licere quauis de causa quoties libuisset uxorem abiicere, Id Christus astringit, unicam duntaxat causam excipiens, nempe stupri. Annotauit huius dictionis ἔμφασιν, is quisquis fuit, cuius extat homilia xxxviij. inter mixtas Chrysostomi titulo. Origenes hunc edisserens locum, putat & alia crimina uel paria adulterio, uel etiam grauiora, ueluti ueneficiũ, parricidiũ, dirimere matrimoniũ. Augustinus in causa diuortij, idololatriã æquat adulterio: quod cultus idolorũ, sit adulterio misceri cum immundis spiritibus. [redacted]

Dimittere p repudiare

Ius repudiandi immodicũ apd' Hebræos

Quacunq; de causa, id est, quālibet leui

[redacted]

[redacted] coniugij uinculum. Quod quidem [redacted] de hoc non petam [redacted] gentis. Porrò quod hodie pas[redacted] matrim[redacted] constitutione [redacted] aliquando rebus [redacted] non potest, [redacted] fieri possit, [redacted] Paulus [redacted] affirmo [redacted] [redacted]is [redacted]nda. [redacted]

Diuortij [redacted]

Masculum & fœminam.) ἄῤῥεν καὶ θῆλυ, neutri generis apud Græcos.

Amphibologia

Et dixit propter hoc dimittet homo.) Incertum erat an deus ille creator olim hoc dixerit, an Christus hæc locutus, illud adiecerit. Propter hoc relinquet homo patrem & matrem. Augustinus libro de nuptijs, & concupiscentijs secundo, capite quarto, sic accipit, quasi dixerit deus: Quod tamen, inquiens, dominus Iesus in Euangelio deum dixisse cõmemorat, quia deus utiq; per hominẽ dixit, quod homo prophetando prædixit. Quanq; & Genesis capite secundo, unde hæc desumpta sunt, ita referũtur hæc uerba, ut uel ab Adam dicta uideri possint, uel ab eo qui texuit orbis conditi historiam, uel ab ipso deo.

ἀπολύω. καταλείπω

Dimittet patrem & matrem.) καὶ καταλείψει. Relinquet seu deseret potius quàm dimittet. dimittimus discedentem, deserimus cui periclitanti desumus.

προσκολλᾶσθαι qd proprie

Et adhærebit uxori suæ.) προσκολληθήσεται, id est, Adglutinabitur. Metaphora sumpta ab his, quæ glutino sic cõmittuntur, ut putes unum esse. Annotauit emphasin uerbi Chrysostomus homilia sexagesimatertia. Ac mox:

Duo in carne una.) δύο εἰς σάρκα μίαν, id est, In carnẽ unam, hoc est, è duobus fiet unus, siue unum: quandoquidem masculus & fœmina Græcis neutri generis sunt. Annotauit hanc sermonis Hebraici formam Augustinus, libro huius argumẽti septimo. Quod genus sunt & illa libro Iudicũ. Et eris nobis in caput omnibus habitantibus Galaad. Item in psalmis, Esto mihi in deum protectorẽ. Ne articulus quidem uidetur ociosus καὶ ἔσονται οἱ δύο, hoc est, Erunt qui duo fuerant, in carnem unam. Nam totum hominẽ carnem uocat, ut & aliâs scriptura diuina totum hominem animam appellat. Astipulante nobis & diuo Augustino libro de ciuitate dei decimoquarto. Quod genus & illud est Pauli ad Romanos: Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Quid enim est omnis caro, nisi omnes homines? Et uerbum caro factum est, id est, Sermo diuinus homo factus est. Porrò in carnem legendum esse, non in carne, demõstrauimus [redacted] Hieronymo in scholijs nostris, quibus illum illustrauimus, ubi sic explicat Matthæi uerba, In unam dixit, non in duas. Et Cyprianus libro ad epistola libri secundi octaua, Erunt, inquit, duo in unam carnem. Et Tertullianus libro aduersus Marcionem tertio, Et suggerens Ephesijs quod in primordio de homine prædicatũ est, relicturu patrem [redacted] duobus in unam carnem, id est, in Christum & ecclesi[redacted] Rursum libro de monogamia, & erunt duo in unam carnem non tres neq; plures. [redacted] admonere uisum est, ne quis [redacted] frustra [redacted] quippiam imaginetur, aut illud somniet, quod est in fabulis [redacted] [redacted] ἔχων. Tametsi in Genesi unde locus hic sumptus est, non est, [redacted] [redacted] Duo addidit euangelista explicandi gratia, [redacted] Grecus adiecit, si Mattheus scripsit Hebraice, quod mihi non fit uerisimile. Ac mox,

Caro pro homine

In carnẽ unã apd' Hebræos

Euangelista addidit de suo

Itaq; iam non sunt duo.) οὐκ ἔτι, id est, posthac non sunt duo: nempe post initum coniugium [redacted] fuerant duo, non unus, nimirum masculus ac fœmina. Rursus copula matrimonij è duobus reddidit unum. [redacted] abludit prorsus ab hac sententia fabula A[redacted] nis, quam apud Platonem adducit in conuiuio. [redacted] est [redacted] iugo. Translatum à bubus simul ducentibus idem iugum. [redacted] Copulauit. Et, [redacted]

Coniunxit συνέζευξεν

Quod deus coniunxit.) [redacted], id est, C[redacted] & eodem [redacted]

Ad duriciem cordis.) Græcis una [redacted] est, σκληροκαρδίαν.

Non expedit nubere.) γαμῆσαι, id est, Ducere uxorẽ, aut certe contrahere matrimonium siue

siue contraxisse. Nam apud Latinos, uir non dicitur nubere, nisi qui seruit uxori, uelut illa potius uir sit quàm ille. Etiamsi Festus Pompeius indicat olim nubere Latinis etiam uiris cōmune fuisse uerbum, quemadmodū Græcis γαμεῖν. At apud Hebræos, ut dictum est, nō erat [redacted] repu[redacted]ndi ius, [redacted]admodū apud Romanos, sed soli marito phas erat repudiare. Cuius etiam zelotypiæ mederi cogebatur uxor, fœdo horrendoq́; exemplo.

γαμεῖν Græcis anceps

Non omnes capiunt.) χωροῦσιν. Hoc loco capiunt non pollet idem quod intelligunt siue apprehendunt, ut Lyra uidetur sensisse, qui commenti uice addidit: Quia altus est status, ad quem infirmi non possunt ascendere. sed capiunt, id est, capaces sunt: quomodo locum capacem uocamus, qui tam est spaciosus, ut possit recipere quod infertur. Ita Paulus uult dilatari Corinthios, quo se capiant. Procliue est enim intelligere quod dictum est, uerum id dictum, non descendit in animos omnium, quod sint alijs affectibus occupati, ut illic non sit locus diuino consilio. Atq; idem uerbum legis in eo quod sequitur:

Capere χωρεῖν

Qui potest capere capiat.) ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρείτω.

Qui facti sunt.) οἵτινες εὐνουχίσθησαν, Qui castrati sunt, siue Qui facti sunt eunuchi. Nam eunuchi repetendū erat. Atq; idem uerbū mox ipse uertit castrati sunt. Porrò εὐνοῦχος Græce sonat cubilis custos, quod barbari huiusmodi portentis suas uxores seruādas cōmittere soleant. Porrò ui execti Spadones dicuntur. Petrus Comestor, eunuchos interpretat̄ bene uincentes, ab eu, bene, & nuche, uictoria, quod sit summa uictoria: quasi non sit durius uincere inanem gloriā, aut etiam pecuniæ studium aut iram. Eunuchus autem dicitur ab εὐνὴ cubile, & ἔχω, sicut δᾳδοῦχος & σκηπτοῦχος. Idem Spadones interpretat̄, à spata dictos: ad quam etymologiā, omnes Germani, Spadones dici possint. Et hoc cōmentū sequitur Hugo Cardinalis. Quū tales scriptores olim sint amplexi theologi, nunc quidam Erasmum ferre non possunt. Quin Hugoni castrati dicuntur, quasi casti nati. Dominus tria eunuchorū genera distinxerat, unū eorū qui natura non possunt aut nō appetunt congredi cum muliere. Alterū eorum qui ui execantur, Tertium qui uolentes ob regnū dei sese continent, ~~In qua [illegible] [illegible] genus, qui [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] non licet adeo [illegible] conubio [illegible] sacerdotes: [illegible] coniiciantur in [illegible] genus. Mea sententia [illegible] [illegible] potantes, si quos cœlibat [illegible] [illegible] [illegible] pueros etiam [illegible] curarent execandos, quem [illegible] uolentes aut inscios [illegible] [illegible] incendiū libidinis.~~ Ac rursus, Oblati sunt ei paruuli: τὰ παιδία, id est, Puelli.

Eunuchus unde dicitur

Hugonis Cardinalis taxata etymologia

Nemo detrudendus ad professionem cœlibatus

Quid me interrogas de bono.) Pleriq; Græci codices habent τί με λέγεις ἀγαθόν, id est, Quare me uocas bonū, sed perperā, ni fallor, ex alio euāgelio uerbis huc translatis. Quanq̄ ad eum modum legit Theophylactus & Hilarius. At secus Hieronymus, Origenes homilia viij. & Chrysostomus lxiiij. Apparet offensum lectorē parum attentum, quod non perinde uideret̄ quadrare Christi responsum. Solus deus bonus est. Atqui belle quadrat. Non enim hic obiurgat eum, quod ipsum bonū diceret, quanq; bone apud Hilariū non additur, sed q́ homo cum esset, de bono percontaret̄, cum in hominibus nihil sit boni. Porrò bonus est qui bene facit. Quod si nihil est uere boni in humanis factis, nec bonus dicetur quisquā. Quicquid enim in nobis boni est, diuini muneris est. Quod si maxime legamus, Quid me dicis bonum, nihil est necesse ut hæreticorū interpretationē recipiamus, qui putant boni cognomen in unum patrem proprie cōpetere. Imò Christus subindicat se esse deum, & ob id iuxta quorundā interpretationē obiurgat hominē, quod ei tribueret cognomen boni, quem nondum crederet deum, quod haud scio an quisquā apostolorū adhuc perfecte crediderat. Hoc loco caute legendus est Origenes. Alioqui sermo illius resipit Arianū quiddam, quasi ne filius quidem dicatur proprie bonus, nec aliter filij bonitas differat ab hominū bonitate, nisi quod filius in omnibus bonis uicinior est patri, quàm cæteri filio. Quemadmodū autē fatetur nullum hominē proprie dici bonum ad cōparationē diuinæ bonitatis, ita putat nullum hominis opus dici bonum, si ad diuinam iustitiam conferatur. Et perturbate uertit.

Varia lectio, q̄d me interrogas de bono

Bonus solus deus

Locus noue expositus

Vnus est bonus deus.) οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id est, Nullus est bonus, nisi unus nempe deus, ut ὁ sit articulus explicantis.

Diliges proximum tuum sicut teipsum.) Origenes hunc enarrans locum homilia in Matthæum octaua, testatur sibi uideri hæc uerba addita, nec esse scripta ab ipso Matthæo, idq;

Locus expensus p Origenē

duobus colligit argumentis. Primum quod apud Marcum, & Lucam nihil addatur huius modi, cum res alioqui eadem referatur. Deinde, cum Paulus in epistola ad Romanos cap. decimotertio testetur his uerbis: Diliges proximũ tuum sicut teipsum, summã totius legis contineri: qui conuenit, ut dicatur adhuc aliquid deesse, qui se prædicet hæc omnia præstitisse? Atq; illic deplorat librariorũ incuria, & castigatorũ uitio sic fuisse deprauata noui testamenti exemplaria, ut difficillimum sit restituere. Quanq; ob contentiosos explicuit utcunq; nodũ hunc, ex Euangelio apocrypho, quod inscribitur Hebræorũ. In quo de iuuene hæc res exponitur hunc ad modum, Dixit ad eum alter diuitum. Magister quid bonum faciens uiuam? Dixit ei, Homo leges & prophetas fac. Respondit ad eum, feci. Dixit ei: Vade uende omnia quæ possides, & diuide pauperibus, & ueni sequere me. Cœpit autem diues scalpere caput suum, & non placuit ei. Et dixit ad eum dominus: Quomodo dicis legem feci & prophetas, quoniã scriptum est in lege: Diliges proximũ tuum sicut teipsum? Et ecce multi fratres tui filij Abrahæ, amicti sunt stercore, morientes præ fame, & domus tua plena est multis bonis, & non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos. Et conuersus dixit Simoni discipulo suo, sedenti apud se, Simon filius Ioannę: Facilius est Camelum intrare per foramen acus, quàm diuitem in regnum cœlorum. Ex his ratiocinatur Origenes, ut donemus sic fuisse scriptum ab Euangelista, quemadmodum nos legimus, tamen difficultatem quæstionis sic explicari posse, ut accipiamus Christum redarguisse iuuenem, credentem se legem implesse, cum id quod est caput legis præterisset, sinens pauperes inopia perire, cum ipse diues esset. Chrysostomus illud etiam addit, quod elatus esset, quod mendax quod tentandi animo percontaretur. Verum ad hæc non quadrat id quod legimus apud Marcum, & Iesus dilexit, siue osculatus est eum. Mihi simplicius uidetur ut accipiamus adolescentem in suo genere bonum, ob imbecillitatem, nondum fuisse capacem euangelicæ perfectionis, Nec est:

Euangelium Apocryphũ Hebræorum

Vende omnia quæ habes.) Sed πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα, id est, Vende tua, siue facultates tuas. Nec apud Hieronymum additur omnia. Nec in aureo codice, nec additur apud Græcos coniunctio, &. Tantum est, Vade uende, nec sua gratia caret ἀσύνδετον.

Et abijt tristis.) Magis est, dolens, siue mœstus, λυπούμενος. Et nõnulli codices habebãt, & πάλιν: At in emendatioribus scriptũ est πάλιν δὲ. Rursus aũt, siue, Imò iterũ dico uobis. Corrigit enim quod ante, licet mollius dictum, offenderat discipulos: idq; durius repetit.

Camelus per foramen acus

Facilius est camelum.) Diuus Hieronymus haud dubie camelum accepit pro animante, secutus opinor Origenem. Theophylactus dissentit, uolens hoc loco significare rudentẽ nauticum, atq; id sanè magis quadrat ad foramen acus. Et apud unum Suidam, κάμιλον eo reperio significatu. post hũc Camers κάμηλον ait esse rudentem, sed nullum citat autorem. Iulius Pollux inter instrumenta nautica non meminit. Atq; hac quidem in re magis assentior Hieronymo. Nam quod istos offendit, qui ex camelo funem faciunt nauticum, nempe quod absurdũ uideatur camelum duci per foramen acus, hoc ipsum pro nobis facit: Siquidem Christus hoc exemplũ uelut ἀδύνατον proposuit. Vult enim omnino uideri impossibile, ut Camelus ingens animal, ac tortuosum, per foramen acus transeat. Quod si uidetur subabsurda collatio, meminerit alibi reprehensum à domino, qui paret eijcere festucam ex oculo fratris, quũ ipse trabem in oculo suo non uideat. Quid absurdius quàm hominem gestare trabem in oculo? Verum hæc sermonis absurditas ad Emphasim facit. Nec est, quod hic fabulas aniles cominiscãtur: Hierosolymis fuisse portam cui nomen fuerit acus: aut quod impossibile, pro difficile positum interpretentur. Imò si diuitem interpretent̃ fidentem suis diuitijs, id quod ferè diuitum uulgus facit, ita demũ poterunt hunc explicare nodum. Atq; hunc sensum aperuit nobis Marcus capite decimo. Filij, quàm difficile, inquit, est confidentes in pecunijs in regnũ dei introire. Quod si uerum est ingentes funes nauticos Camelos uocari Græcis, apparet ab animantis & ingentis, & distorti similitudine dictos: nisi forte ob id quod apud illos nautici funes è camelorum pilis texerentur. Neq; uero meo animo per omnia satis facit, quod Hieronymus annotauit non esse dictum à Christo, Impossibile est diuitem intrare, sed difficile. Vbi difficile ponitur, inquit, non impossibilitas prætenditur, sed raritas demonstratur: cum mox fateatur idem ab eodem dictum impossibile. Siquidem allata comparatione Cameli per foramen acus euntis, Hoc dicto, inquit, ostenditur, non difficile

Diuites qui dicti Christo

difficile esse, sed impossibile. In dialogo aduersus Pelagianos primo, diuersa ratione explicat sese, negans eos esse diuites, qui alijs diuites fuerunt potius quàm sibi. Quin & illud per foramen acus, bifariam accipi potest, siue pro foramine quod habet acus, siue pro foramine acu facto. Postremo non est

In regnũ cœlorũ.) Sed in regnũ dei, εἰς βασιλείαν τοῦ θεοῦ, Quanquam mihi magis probatur, quod lego apud Chrysostomũ & Hieronymũ, Regnum cœlorum. Sentit enim diuites non esse accõmodos euangelicæ doctrinæ, quam ferè uocat regnum cœlorum.

Quis ergo poterit.) τίς ἄρα δύναται, id est, Quis nam potest, id quod supra uertit, Quis putas. Et aliquanto post,

In sede maiestatis.) ἐπὶ θρόνου δόξης, id est, In throno gloriæ. *Maiestas pro gloria*

Centuplum accipiet.) ἑκατονταπλασίονα, quasi dicas singula centuplicata. Est enim numerus multitudinis. Et,

Vitam æternã possidebit.) κληρονομήσει, quod ad uerbum uertit aliquoties Hæreditabit. Nos circumlocuti sumus, & uitæ æternæ sortietur hæreditatem.

EX CAPITE VIGESIMO

Simile est regnum.) ὁμοία γάρ ἐστιν, id est, Simile est enim. Cohæret enim cum superiori sententia.

Et primo mane.) ἅμα πρωί, id est, Ipso statim diluculo, seu, Primo statim diluculo, siue, Mox ut diluxit. Pauloque post,

Ex denario diurno.) ἐκ δηναρίου τὴν ἡμέραν. Primum nihil opus erat addere Græcã præpositionẽ ex, quũ Latini dicant conductũ denario. Deinde denarius hic nummi Romani genus est, ualens treis solidos, & semissem, ut autumat Gulielmus Budæus homo nusquã non diligentissimus, non solum eruditissimus. Nec est diurno, sed in singulos dies, siue dietim. Vnde uerti poterat, Pactus cum operis in singulos dies denario. *Denarius*

Ite & uos in uineã meam.) Meam nec est apud Græcos, nec in aureo codice. Rursum:

Quod iustum fuerit.) καὶ ὃ ἐὰν, id est, Quodcunque, siue quicquid. Ac mox de undecima conductis hora,

Ite & uos in uineam.) In uulgatis Græcorũ exemplaribus nõ additur Meam, nec apud Theophylactum, nec apparet Hieronymũ addidisse. Nec additum comperi in exemplari Constantiensi, nisi quod pronomen explicat uim articuli τὸν ἀμπελῶνα. Præterea hoc loco addunt Græci, quod in nostris exemplaribus non habetur, καὶ ὃ ἐὰν ᾖ δίκαιον λήψεσθε, id est, Quodcunque siue quicquid iustum fuerit, accipietis. Verum id quoniam apud Hieronymũ non additur, uideri potest ex superiori loco repetitum. Item: *Articuli uis*

Acceperunt singulos denarios.) ἀνὰ δηνάριον, id est, Denariatim, ut ita loquar, & singuli potius quàm singulos.

Hi nouissimi una hora fecerunt.) μίαν ὥραν ἐποίησαν, id est, Vnam horam fecerunt. Incertum an unam horam sit accusatiuus transitiuus, an temporis, hoc est, ut accipiamus eos fecisse horam, qui spacium horæ peregerint in opere, an eos fecisse opus horæ spacio. *Facere horã*

Diei & æstus.) Non est æstus, sed æstum βάρος τῆς ἡμέρας καὶ τὸν καύσωνα, id est, Pondus diei, & æstum. Siquidem in Græcorũ exemplaribus magno consensu, non solum habetur καύσωνα, sed etiam additur articulus τὸν καύσωνα, ut intelligas diuersum esse sensum, quod prior particula referatˉ ad diuturnitatẽ laboris, posterior ad difficultatẽ temporis. Siue enim allegoriã accõmodes, ad Iudæos prius uocatos & ad gentes posterius, siue ad eos qui iuuenes uocantur & ad eos qui senes: congruet pondus diei, quod Iudæi, post diutinã legis obseruationẽ uocati sunt, ad euangeliũ: gentes subito ad eandem gratiã admissæ sunt. Cæterũ diei æstus est, quod sub lege magis feruebat concupiscentia, & in iuuenibus grauius est incendium, libidinis & iræ; quũ hæc in senectute quæ uespera est uitæ remissiora sint. Non igitur est ociosa distinctio utcunque in Latinos codices irrepsit error. Certe Augustinus sermone 59. de uerbis domini in Euangeliũ Ioannis legit æstum non æstus. Deinde, *Aestus pro æstum*

Volo autem & huic.) Et, redundat θέλω δὲ τούτῳ, Volo autem huic. Rursum,

Aut non licet mihi quod uolo facere.) Græci addunt ἐν τοῖς ἐμοῖς, id est, In rebus meis, tametsi potest & ad personas referri. Augustinus loco quem mox indicaui legit iuxta Græcos, de meo. Et mox:

An non licet gemina lectio

An oculus tuus nequam eſt &c.) Apparet aurium errore uariatam ſcripturã, quod εἰ ſi, & ἢ uel eadem uoce ſint apud Græcos. Si leges, ſi, pendere poteſt à ſuperioribus oratio, ut ſit ſenſus, num ideo mihi minus licet benigniter facere de bonis meis ut uolo, ſi tu oculum habeas malicioſum & inuidum? cum ego certe non poſſim, non eſſe bonus. Si legis ἢ, An uertendũ erat non Aut, ut ſit ſenſus. Num mea benignitas in cæteros cruciat tuos oculos? Quandoquidem ex huius beneficentia nata eſt illius inuidentia, non ex iniuria dantis id, quod erat in pactis. Certe An habet codex aureus & Conſtantienſis. Etiamſi neq; neſcio, neq; inficias eo, εἰ quoq; Græcis nonnunquam habere uim percontandi: neq; reclamo, ſi cui uetus tranſlatio magis arridet.

εἰ nõnunquã percontandi uim habet

Multi ſunt uocati.) πολλοὶ γὰρ, id eſt, Multi enim. Et uocati & electi hoc loco nomina ſunt non participia κλητοὶ ἐκλεκτοὶ, quæ tamen propemodum uice participiorum uidentur uſurpari. Et aliquanto poſt,

Secreto & dixit.) Deſunt in noſtris aliquot uerba κατ' ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ, id eſt, Seorſim in itinere. Quanq; hic magis quadrabat ſolos, quod ita uertit nonnunq;. Noluit enim ullos itineris comites præter diſcipulos. Et aliquanto inferius,

Siniſter εὐώνυμα

Et unus ad ſiniſtram.) Vt ne cõmemorem interim Latinius fuiſſe futurum, A dextris mihi, quàm meis, Hoc loco A ſiniſtris eſt εὐωνύμων. Sic enim Græci ominis cauſa dicunt ſiniſtram corporis partem εὐώνυμα, hoc eſt, boni ominis: ſicut poëtæ furias uocant Eumenidas, ut apud Iob, Benedicere poſitum eſt pro maledicere.

Calix poculi ſpecies apud Macrobium

Poteſtis bibere calicem.) ποτήριον, id eſt, Poculum, quod tamen ſemper calicem uertit, cum poculũ ad unguem exprimat Græcam uocem. Poculum enim quoduis uas unde bibitur, ut ποτήριον, & ipſum à potando dictum. At calix poculi ſpecies eſt, quæ Græcis ſua uoce κύλιξ, dicitur. Eſt autẽ ſermo prouerbialis, De eodem bibere poculo, pro eo quod eſt, participem eſſe mali: quemadmodũ fuſius in Chiliadibus explicuimus. Et in emendatioribus Græcorũ exemplaribus non legitur μέλλω πίνειν, id eſt, Bibiturus ſum, ſed πίνω, id eſt, Bibo, ut preſens narratur, quod inſtabat. Atq; ita legit Chryſoſtomus. Inſuper poſt hæc additur apud Græcos, καὶ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθῆναι, id eſt, Baptiſmate quo ego baptizor baptizari? Nam & apud Marcũ hæc adduntur. Atq; ad hunc modum eadem mox repetũtur, Calicem quidem meum bibetis, & baptiſmo quo ego baptizor baptizabimini. Verum haud ſcio an hæc in hunc locum ex Marco traducta ſint: id quod ſæpenumero ſolet accidere, præſertim cum apud Hieronymũ addita non comperiam. Quanq; adduntur apud Origenem & Chryſoſtomum, ac Theophylactum. Deinde,

Deeſt in noſtris

Non eſt meum dare

Non eſt meum dare uobis.) Vobis addidit aliquis de ſuo, apud Græcos tantum eſt οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, id eſt, Non eſt meum dare, ut ſit abſolutum, & intelligas totum hoc reijci in patrem, atq; ita legit Chryſoſtomus conſentiente Theophylacto. Verum ut adderent Vobis, in cauſa fuit, quod ſequitur: Sed quibus paratum eſt. Verum ea oratio ἀκέφαλος eſt, ſubaudiendum enim, id ijs continget quibus præparatum eſt à patre meo. Neque tamen diſſimularim Hieronymum ſic interpretari, ut propemodum ſuſpicari poſſis, eum legiſſe ut nos uulgo legimus, licet patris quoq; mentionem admiſceat.

Dominatio interpretis

Principes gentium dominãtur eorum.) ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν. Cum præceſſerit gentiũ, cur non repetit earum, imò cur non eis? Ac mox In eas magis quàm in eos? Nam ἔθνος neutri generis eſt. Nec eſt ſimpliciter Dominantur, ſed κατακυριεύουσι Dominantur in eas, ſiue aduerſus eas. Frequenter enim ea præpoſitio in malum ſonat, quod tyranni populi malo gerant principatũ. Nec eſt, Qui maiores ſunt, ſed οἱ μεγάλοι, id eſt, Magni ſiue magnates. Siquidem id erat proprium cognomentum regis Perſarum, unde Alexander magnus eſt dictus. Ac rurſum,

Poteſtatem exercent.) κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν, id eſt, Ius ſiue autoritatẽ exercent. Et præpoſitio ſimiliter in partem malam ſonat, indicans eam poteſtatem eſſe tyrannicam, & cum malo parentium eſſe coniunctam. Vnde in quibuſdam codicibus perperam mutatum eſt Inter eos pro in eos. Porrò quod hic interpres Græcam uocem expreſſit periphraſi, poterat & in priore parte facere, dominium exercent in eos. Ac paulo poſt,

Quicunq; uoluerit maior fieri.) μέγας γενέσθαι, id eſt, Magnus fieri. Atq; ita citat Hieronymus ediſſerens caput Ezechielis xlv. Ne quis cauſificet Græcam ſcripurã eſſe uiciatã.

Non

Non uenit ministrari.) Quis unquam dixit hominem ministrari, cui ministerium exhi/beatur. Non hercle magis quàm benedici, de quo quis bene loquatur, aut annunciari, cui nunciatur aliquid. Atqui sic loquuntur Graeci, sed Latinorum auribus prorsus inauditum. Vertere commode poterat ad hunc modum. Non uenit ut sibi ministraretur, sed ut alijs ipse ministraret, οὐ διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι. Rursum hic animā uitam appellat, non eam partem quae est altera hominis. Rursum:

Soloecismus interpretis

Anima pro uita

Pro multis.) ἀντὶ πολλῶν. Aliud quiddam sonat Graecis, quàm Latinis: apud nos tantum opponit paucis, apud illos populi multitudinē sonat, atque id fermè quod Latinis sonat uul/gus. Et redemptionē, Graece est, λύτρον, quod proprie precium significat, quo redimuntur captiui aut serui, quod Galli uocant ransonam, à uerbo λύω, quod est soluo. Deinde:

πολλοὶ Graecis nōnunquā sonat uulgus

Redemptio λύτρον

Et confestim uiderunt.) Graeci nonnihil addunt uerborū, ἀνέβλεψαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί, id est, Visum receperunt illorum oculi, quod antea mentio facta sit oculorum.

ἀναβλέπειν

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO

AD montem oliueti.) ἐλαιῶν est, id est, Oliuarū. Semel duntaxat in Actis apo/stolorum legimus montem, qui dictus est ἐλαιὼν, id est, Oliuetum, si modo scriptura non fallit. Etenim eadem dictio si ultima sit acuta, significat oliue/tum, sin circumflexa oliuarum. Hic certe est oliuarum, propter additum ar/ticulum, τῶν. Pauloque post:

ἐλαιῶν

ἐλαιὼν

In castellum.) εἰς τὴν κώμην. Vicum aut oppidum sonat, ne quis putet arcem esse, aut magnatis palatium, quod opinari uidetur Carrensis.

κώμη castellū

Et confestim dimittit.) In nōnullis Graecis codicibus habetur ἀποστέλλει, praesentis tem/poris, ut pertineat ad discipulos. Verum quid opus erat repetere: Et dimittet eos, cum iam dixerit Ite in castellum. Vnde mihi legendum uidetur ἀποστελεῖ, id est, Emittet, ut referatur ad iumenta, quemadmodum legitur apud Marcum capite undecimo. Atque ita legit Chry/sostomus, Theophylactus ac Hieronymus, consentiētibus Latinis exemplaribus uetustis: nec secus interpretatur Hilarius. Potest tamen fieri ut Matthaeus aut huius interpres ma/luerit tempus praesens ad significandā celeritatem. Deinde quidam habebant, Hoc factum est: quidam, Hoc totum factum est. Neque magni refert. Chrysostomus non addit totum, si credimus interpreti, Nam Theophylactus addit.

Dimittit eos

Dicite filiae Sion.) Testimonium hoc sumptum est ex Zachariae capite nono. Quanquam Euangelista nec usquequaque conuenit cum Hebraica ueritate, neque cum Septuaginta. Nam Dicite, nec est apud Hebraeos, nec apud Septuaginta. Rursum quod hic dicit:

Euangelista nec cū LXX consentit, per omnia nec cū Hebraeo

Venit tibi mansuetus.) Hebraeis est עָנִי, id est, pauper. Nam eadem dictio, si scribatur per י, pauperem sonat, si per ו, mansuetū. Hebraea sic reddidit Hieronymus. Exulta satis filia Sion. Iubila filia Hierusalem: Ecce rex tuus ueniet tibi iustus & saluator. Ipse pauper & ascendens super asinam, & super pullum filium asinae. Iuxta Septuaginta sic legimus. χαῖρε σφόδρα θύγατερ σιών, κήρυσσε θύγατερ ἱερουσαλήμ, ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι δίκαιος καὶ σῴζων αὐτούς, πραΰς, καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον, καὶ πῶλον νέον, id est, Gaude uehementer filia Sion, praedica filia Hierusalem. Ecce rex tuus ueniet tibi iustus & saluans ipsos, man/suetus, & ascendens super subiugalem & pullum nouum. Interpres legisse uidetur αὐτός, quanquam Aldina aeditio habeat αὐτούς. Porrò quod hic est saluator, Hebraeis est נוֹשָׁע alludens ad nomen Iesu. Vnde locum hunc Iudaei iuxta historiam referunt ad Christum. Item:

Pauper, pro mansueto

Sedens super asinum.) ἐπιβεβηκὼς, id est, Conscensa asina. Et rursum:

Vestimenta.) Magis est togas, siue pallia, τὰ ἱμάτια, id est, summas uestes.

Osanna filio Dauid.) Non sine causa Matthaeus, aut interpres, Hebraicam reliquit uo/cem, opinor, quod peculiaris sit eius gentis acclamatio: quemadmodum apud Romanos, Triumphe. Verum super hac uoce uaria fuit interpretum opinio. De quo qui uolet edo/ceri plenius, legat Hieronymi libellum ad Damasum pontificem Romanum, in quo notat Hilarium, quod ob imperitiā Hebraicae linguae osanna interpretatus sit, redemptio domus Dauid. Licet ad eundem fermè modum interpretetur [redacted] inter/pres est Hilarius in canone, quem scripsit in Matthaeum. Nam osanna, inquit, Hebrai/co sermone significatur redemptio domus Dauid, insigni nimirum lapsu, cum Hebraeis id quod constat ברוח redemptio dicatur, tum domus בַּיִת. Porrò Dauid cum eadem uox sit apud

Lapsus Hilarij in osanna

Hilarius non uult mutari Septuaginta interpretationem

apud Hebręos,quæ apud Gręcos,ac Latinos,uel ab ipso quantumuis inscio sermonis Hebræi deprehendi poterat,si modo animum aduertisset. Verum conijcio sanctum Hilarium cum hæreret ad eam uocem, ex Iudæo quopiam sciscitatũ, quid apud illos sonaret osanna, atq; illum ut irrideret Christianũ respondisse,quod in buccam ueniebat,redemptio domus Dauid. Vide quid est alienis cernere oculis, alienis ambulare pedibus. At idem in expositione psalmi secundi, non probat ullam interpretationem ueteris instrumenti, præter eam quæ fertur esse Septuaginta,propterea quod Bresith בְּרֵאשִׁית quæ prima uox est libri Geneseos apud Hebræos tria significet, in principio, in filio, & in capite. Nimirum sic est humanum ingenium,tantum probat quisq;,quantũ se confidit assequi posse. Græce utcunq;

Hilarius leuiter Græce doctus

nouerat Hilarius. Nam prodidit Hieronymus, huic aurulam modo Græcanicæ literaturæ fuisse gustatam. Et idcirco Græcorũ flosculis libenter ornat sua cõmentaria. Verum cum literas Hebraicas prorsus ignoraret, interpretationi Septuaginta nihil uolebat accedere. Porrò diuus Augustinus,quoniã ne is quidem Græce ad plenum sciebat, non probat Hieronymi studium,qui nouum testamentũ ex Græcorũ fontibus,uel uerterit,uel emendarit. Quanq; hoc utcunq; tolerandum putat, propterea quod collatis codicibus deprehendisset

Augustinus senex rediijt ad Græcas literas

Augustinus ex Latinis æstimat Hebræa nõ ex fonte

Hieronymianã in ea re fidem. Nam Augustinus Græcas literas puer utcunq; degustarat, ad quas senex redire coactus est:quandoquidẽ & Epiphanij Græcum de hæresibus librum ut potuit,est imitatus. Cæterũ Hebræi sermonis quoniam prorsus erat ignarus, ferendum non putat, ut Hieronymus quicquam ex Hebræorũ fontibus mutaret, idq; cum fidem hominis in nouo testamento iam haberet cõpertam. Et tamen hic ipse, qui uetat Hieronymũ trium linguarũ egregie peritum, quicq; innouare in sacris libris, plurimos locos annotauit in uoluminibus instrumenti ueteris, atq; id sanè non ex Hebræorũ, sed Latinorũ, & Græcorum exemplaribus,quod genus illud libro ex Numeris,adducto loco, Et omnem multitudinem mulierum,quæ non nouit concubitũ masculi,uiuificate. Mox subijcit, Nusquam certius apparet Hebræa locutione mulieres etiam dici uirgines solere. Sed qui nam id appareť,nisi uocem Hebræam proferat? Quod si contigisset Augustino linguarũ peritia, quæ Hieronymo,non dubitasset facere,quod illum facere uetat. At hodie magni quidam,ut sibi uidentur,theologi,cum ne Latine quidem sciant,omnis antiquæ,bonæq; literaturæ rudes, & ob id hostes,nihil admisceri uelint diuinis literis, nisi quod ab ipsis possit intelligi. Verũ quemadmodum Hebrææ literæ ab Hilario neglectæ sui contemptum ultæ sunt in osanna, ita passim his temporibus ulciscuntur sui neglectum bonæ literæ, dum subinde impingunt, nusquam non hærent, nusquã non labuntur, & eruditis uiris de se uel risum uel cõmiserationem excitant. Hæc nequaq; dicta sunt in contumeliã ordinis theologici, sed in quosdam parum dignos hoc ordine. Sed ut ad rem redeamus, Hieronymus indicat hunc locum sumptum ex psalmo cxvij. in quo præter alia,quæ manifeste de Christo dicta reperiuntur, hoc quoq; legitur: O domine saluum me fac, ó domine bene prosperare: benedictus qui uenit in nomine domini. Porrò pro eo quod habetur in Septuaginta: O domine saluũ me fac, in

Osanna quid

Hebræo legitur אָנָּא יְהוָה הוֹשִׁיעָה נָּא, quod manifestius interpretatus est Symmachus, dicens: Obsecro domine, saluum me fac obsecro. Siquidem הוֹשִׁיעָה saluifica significat, & נָא interiectio est apud Hebræos,uelut efflagitantis,aut obtestantis.

Benedictus, id est, quod laudatus

Benedictus qui uenit.) εὐλογητός. Hæc uox passim occurrit in arcanis literis,aliena quidem à sermone Latino: nec est tamen quam illius uice subdamus,nisi placeret dicere, laudandus, aut laudatus. Græcis εὖ λέγει benedicit aliquis illum, de quo bene prædicat, & is benedicitur,de quo est honesta fama. Quemadmodum & benefacit aliquis illum, in quem confert beneficium. Et bene passus dicitur ille, qui beneficio fuerit adiutus. Quod dictum est de benedicere, & benedictus, idem dictum puta de maledicere, & maledictus, [redacted]

[redacted]

[redacted] Equidem arbitror ad hanc formam pertinere, quod Augustinus in annotandis tropis ueteris testamenti citat ex Deuteronomij capite undecimo: Quæ fecit uirtutem Aegyptiorũ. Atq; is putat perperam à Latinis

à Latinis uirtutem uerti in uirtuti, cum ſenſus ſit: Virtutem Aegyptiorũ ad nihilum redactam, uidelicet non animaduertens idioma Græci ſermonis, quod an cum Hebræis conueniat, non ſatis habeo compertum. Mirum autem cur hic non agnouerit idioma ſermonis, ſeu Græci, ſeu Hebraici, cum mox libro ſexto, adducat exemplum, quo dictum eſt, Ancillam tuam facias, pro ancillæ tuæ facias.

Facere illum Græce, pro facere illi

Qui uenit in nomine domini.) ὁ ἐρχόμενος, Ille qui uenturus erat ſiue eſt. Poteſt enim eſſe futuri temporis, atq; ita legitur in aureo codice, ſuffragantibus & Donatianicis.

Propheta à Nazareth.) ὁ ἀπὸ ναζωρὲθ, id eſt, ille Nazarenus. Ac qđ paulo poſt adducit:

Menſas numulariorũ.) κολλυβιςῶν, qui ijdem trapezitæ uocantur. Porrò teſtimonium, quod adducit, ſumptũ eſt ex Eſaiæ capite quinquageſimoſexto: Domus enim mea domus orationis uocabitur cunctis gentibus, Conſentientibus & Septuaginta.

κολλυβιςαὶ

Ex ore lactentium, & infantium.) Sumptum eſt ex Pſalmo octauo. Porrò quod hic uertit Infantium, Græce eſt νηπίων, quod hactenus uertit, paruulos.

Abijt foras extra ciuitatem.) ἐξῆλθεν ἔξω τῆς πόλεως. Quid opus erat foras? Exiuit è ciuitate, ſat erat, aut abijt extra ciuitatem. Ac ſubinde:

Et manſit ibi.) ηὐλίσθη, quaſi dicas, ſtabulauit, hoc eſt, diuerſatus eſt. Vnde illud in Actis apoſtolorum, συναυλιζόμενος, de quo ſuo dicemus loco. Pauloq; poſt:

αὐλίζεσθαι

Fici arborem.) συκῆν μίαν, id eſt, Ficum quandam. Siquidẽ Hebræi unum pro quodam uſurpant. Interpres addidit arborẽ, ne de fructu acciperemus, ob quod aliâs atq; adeo mox uertit ficulneam, non ſatis probato apud Latinos uocabulo, quum ficulnus ſit appoſitiuũ à ficu quemadmodum quernus à quercu. Nec eſt:

Vnũ pro quodam ponunt Hebræi

Ficulnea, an Latinum

Secus uiam.) ſed ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, id eſt, In uia. Hæc eſt illa ficus cuius folijs nonnulli ſuam obtegunt inſcitiam: cum ea ſignarit magis iſtos qui cultu, qui titulis, qui ſplendidis uerbis ſanctimoniam præ ſe ferunt, cum uita non reſpondeat. At iſti ſedulo cauent, ne quid bonarum attingant literarum: & dicunt quàm poſſunt inſulſiſſime, ne quid affinitatis habeant cum hac ficu. Cæterũ iſta ratione maxime in ficum incidunt. Audio incultam ac ſordidam orationem, expecto uitam ſimplicem, & innocentem, hoc eſt fructum, quem orationis ſpecies, id eſt, folia, pollicebãtur. Vbi propius uentum eſt Sardanapalos inuenio, inuenio Midas ac Satrapas: Omnia tyrannica: ſolus ſermo refert apoſtolos. Hæc eſt illa ficus, quam odit & execratur Chriſtus: cui ſi putet elata doctrina, & faſtuoſa eloquentia, quanto magis oderit arrogantẽ, ac ſuperciliosſam inſcitiam, & ſanctimoniæ fuco perſonatam infantiam? Verum hæc ut πάρεργα, miſſa faciamus.

Allegoria ficus perperam accepta multis

Quomodo continuo aruit.) In uulgatis Græcorum codicibus repetitur ficus, ſed à librarijs, ut opinor, additum: quandoquidem in uetuſtis exemplaribus non repetitur, nec apud Hieronymum.

Addita uox

Et non hæſitaueritis.) μὴ διακριθῆτε, id eſt, Non dijudicaueritis. Etenim qui diffidit, diſpicit ac dijudicat. Ac mox, τὸ τῆς συκῆς ποιήσετε, id eſt, id quod accidit ficui facietis. Deinde:

Tolle & iacta.) ἄρθητι καὶ βλήθητι, id eſt, Tollere ac mittere paſſiue, quaſi dicas tollitor, ac proijcitor. Et rurſum aliquanto poſt:

In qua poteſtate.) Vtrobiq; poteſtas hic Græcis eſt ἐξουσία, quod ius & autoritatem ſignificat, non potentiam, aut uires. Item:

Poteſtas ἐξουσία

Cogitabant inter ſe.) παρ᾽ ἑαυτοῖς, id eſt, Apud ſeſe. Et aliquanto poſt:

Omnes enim habebãt Ioannem.) Emendati codices Græcorũ habent ἔχουσιν, id eſt, Habent, ut referatur ad ipſos Phariſæos ita cogitantes, ſuffragante Latino codice Corſendonenſi, atq; item aureo, conſentientibus & duobus Donatianicis, deniq; Conſtantienſi.

Habẽt Ioannẽ non habebant

Nec ego dicam uobis.) Dico ex Græcorũ codicum & aurei codicis autoritate.

Dico, p dicam

In uineam meam.) ἐν τῷ ἀμπελῶνί μου, id eſt, In uinea mea, ſuffragantibus & uetuſtiſſimis Latinorum exemplaribus. Et ibidem:

Eo domine.) In Grȩcis legitur Ego domine, non eo. Qui ſermo eſt ſeſe preſto, ac promptum offerentis ad quiduis. Ita puer Samuel quum ſe uocatum crederet ab Heli, dicebat: Ecce ego, pro quo Latini dicunt, Eccum, ſiue præſto ſum. Origenes legit ναὶ κύριε, id eſt, Etiam domine. In nonnullis tamen Græcis reperio pro ἐγώ, ὑπάγω, id eſt, abeo, ſed ut arbitror ad Latinorum exemplaria caſtigatis.

Ego domine

πρῶτος pro prior

Et dicunt ei, primus.) πρῶτος. Augustinus annotans idioma sermonis Hebraici, libro sexto, cōmonstrauit hic impropric positum superlatiuum, cum de duobus fiat sermo. Nisi quod illic Nouissimus scriptum est, lapsu, ni fallor, memoriæ, nisi malumus id scribæ imputare, qui putarit & illic Nouissimus scribendum, quod superius de nouissimo facta sit mentio in parabola uineæ. Atqui Nouissimus scriptum comperi in exemplari quod exhibuit Constantia, ut casu factū uideri non queat. Vnde colligitur aut narrationis diuersum fuisse ordinem in his libris quos habuit Augustinus, aut nouissimū dictum, de quo primum facta sit mentio. Is enim à præsenti loco nouissimus est, hoc est extremus. Quemadmodū à patre sursum genealogiā supputanti, nouissimus est tritauus, ita qui primus erat in proponendo nouissimus est in responsione. Hieronymus meminit utriusque lectionis, sed hanc qua nos utimur magis probat, quam eum & fuisse sequutū liquet ex ipsius interpretatione, ut accipiamus Iudæos ex ipsorū responsione coargui. Et tamē si cui placet altera lectio sic nodum explicat, ut dicat Iudæos peruerse respondisse, quod intelligerent se captari quæstiuncula. Atqui cur hic uitent captionem cum in proxima parabola respondeāt, malos male perdet. Obiter & illud indicabitur. Quū hic locus ex Hieronymo referatur in Catena aurea, nec in his cōmentarijs illius quos habemus reperiatur nec alibi in eius scriptis, certe quod meminerim, argumentū est hos fuisse decurtatos, quam suspitionem meam & aliâs significaui. Diuus Hilarius primum & alterū dictum esse putat pro maiore natu & minore. Ac mox:

Augustini opinio excussa

Hieronymi cōmentarios in Matthæū uideri decurtatos

Meretrices præcedunt

Meretrices præcedent.) προάγουσιν, Præcedunt præsentis temporis, suffragantibus uetustis exemplaribus Latinis, cumque his aureo codice & Constantiensi. Sentit enim illas esse promptiores ad accipiendam Euangelij doctrinam. Nec est:

In regno dei.) Sed in regnum dei. Græcis exemplaribus suffragatur codex aureus.

Et fodit in ea torcular.) ληνόν. Nam lacunis olim effossis, uinū recens expressum excipiebatur. Vnde & alibi lacum uertit. Hinc Bacchus poëtis Lenæus dicitur. Ac paulo post:

Verebūtur forte filium. forte additū perperam Matthæo

Parabolæ non necesse est ut cōgruant per omnia

Verebuntur forte filium meum.) Forte, nec est apud Græcos, nec in uetustis Latinorū exemplaribus, nec in aureo codice, ne in Constantiensi quidem, qui mihi postremus contigit, nec apud Hieronymum. Additum apparet à quopiam, qui uerebatur, ne deus aut mentitus uideretur, qui futurū dixerit quod non euenit, aut inscius futuri. Quasi uero necesse sit, ut per omnia quadrent, &, ut aiunt, ad amussim parabolæ. Quædam admiscentur ut expleatur narrationis ordo, id quod testatur & Augustinus in opere de doctrina Christiana. Locus hic à duobus impetitus est graui calumnia, qui cōtendunt ab Euangelistis scriptum fuisse: Forte uerebuntur: uidelicet à Matthæo hoc loco, & à Marco capite xij. sed uocem erasam à falsarijs nescio quibus, præsertim cum apud Lucam capite uigesimo, sine controuersia addatur forsan, ἴσως. Primum non hoc, opinor, exiget à me quisquam, ut quicquid plus minus ue sit apud aliquem Euangelistā, id ad cæteros ilico transferatur. Præterea pro me facit codicum Græcorū omnium consensus. Ad hæc Latinorū ferè omnium, quos ego sanè uiderim, presertim emendatiorū. Consentit & æditio Basiliensis, quam fratres Amorbachij è uetustissimis exemplaribus nobis summa fide dederunt. Ac ne Hieronymus quidem hunc locum enarrans, usquam admiscet aduerbium forte. De quo mox plura dicam. Certe Origenes exponens hunc Matthæi locum, tota enarratione declarat se legisse quod nos legimus. Siquidē homilia xix. mouet huiusmodi quæstionē: Cum paterfamiliâs deus dixerit, Verebuntur filium meum, & exitus doceat illos nō fuisse reueritos, apparet deum ignorasse quid esset futurū. Huius quæstionis nodum ita soluit, ut dicat id quod in genere dictum est, Reuerebūtur filium meum, constare, Propterea quod aliqui qui Christum amplexi sunt, non illum occiderunt, sed reueriti sunt. Nimirum hoc agit Origenes, ut si deus prædixit futurū, quod non euenit, aut ignorarit quid esset futurū, aut mentitus sit. Cumque inter tractandū subinde repetat Euangelistæ uerba, nusquam tamen addit forte: ut id casu factum uideri non possit. Nec aliter quæstionē hanc ingreditur Hieronymus, quàm Origenes. Porrò, inquit, quod iungitur, Verebuntur filium meū, non de ignorantia uenit. Quid enim nesciat paterfamiliâs, qui hoc loco deus pater intelligitur? Ex his nimirum liquet hoc offendi Hieronymū, quod secus euenit, quàm paterfamiliâs euenturū prædixerat. Sed apertius pro nobis facit, quod legitur eodem in loco apud eundem Hieronymū, Interrogemus Arium & Eunomium. Ecce pater dicitur ignorare, & sententiā temperat, & quantū in uobis

trobuisset, probatur esse mentitus. Si legit hic Hieronymus, Forte reuerebuntur filium meũ, potuisset uideri inscius futuri deus, mentitus uideri nõ poterat. Nam qui sic loquitur, Cras forte rex appellet: si non appulerit nemini dicetur mentitus, cum nihil certi pronunciarit. Quid est igitur temperare sententiam? Relinquere locum resipiscentiæ, dum sermone suo spem aliquam sibi reliquã esse significat. Verum illud aduersum nos facere uidetur, quod Hieronymus meminit de ambigẽdo: sed semper, inquit, deus ambigere dicitur. Etenim qui hoc animo dicit aliquid futurũ, ut animum addat, aut spem faciat, is nimirũ uidetur ambigere. Sic enim deprecamur pro uapulaturis, Posthac erit bonæ frugi. Et cum animum addimus, dicimus: Posthac non cõmittes, ut quisquã te officio superet, aut Dabis operam, ut hunc lapsum officio penses. Ad eundem modum deus, cum præsciret Iudæos interfecturos filium suum, tamen ut admoneat illos, quid facere debeãt, ita loquitur, quasi spes esset fore, ut reueriti filium tandem resipiscerẽt, qui toties prophetas occiderãt. Ac rursus pro diuersa parte stare uidetur Chrysostomus homilia sexagesimanona. Nam hunc obijciunt, Ad hoc ita respondeo. Primum fieri potest, ut hic, forte, interpres addiderit de suo. Fieri potest, ut Chrysostomus aduerbiũ hoc, retulerit ex Luca: quemadmodũ enarrans Matthæũ, è Luca retulit, De domo & familia Dauid, quod apud Matthæũ in contextu nõ erat. Denique quod ad sensum attinet nihil est in Chrysostomo, quod cogat addi Forte. Cum enĩ ait: Non ignorantis certe, absit hoc enim, sed magnitudinẽ peccati uolentis ostendere, cuius nullam unquam satisfactionem ostendere potuerunt: magis uidetur ignorare qui prædicit futurũ quod futurum non est, quàm qui dicit, Forte futurũ est. Item magis ostendit magnitudinẽ peccati, qui hoc dicit futurũ, quod omnino fieri debuit, quàm qui dicit, Forte facient. Probabile est igitur apud Chrysostomũ Græcum non addi forte, quando nec apud Theophylactum additur. Cæterũ similia loca quæ proferuntur ex prophetis, Si forte uel ipsi audiant, & si forte quiescant, non est in Græcis ἴσως, sed ἐὰν ἄρα. Quid sit apud Hebræos nescio. Porro quod addit Hieronymus in cõmentarijs simile quiddam haberi & in Euangelio, Forte uerebuntur filium meũ, non dubium est, quin ex Luca citarit, sensum referens potius, quàm uerba. Hæc uisum est ascribere: non quod absurdum existimem, si quod addit Lucas, & hic adiectum esset, sed ut integritatem lectionis, ac nostram industriam à calumnijs defendam. Illud non omittam, quod legimus in cõmentariolo Hieronymi, quo locum hunc explanat: Sed semper ambigere dicitur deus, suspicor librariorũ uitio, pro Sæpe, mutatum Semper. Neque enim semper sic loquitur in sacris literis deus. *Locus à calumnia defensus*

Dixerunt intra se.) ἐν ἑαυτοῖς. Græcis quidem anceps est sermo, utrum sentiat intra se, an inter se. Quanquam accommodatius est inter se, ut intelligas illos colloquio conspirasse aduersus filium. Nec est:

Et habebimus hæredita.) Sed κατασχῶμεν, id est, Occupemus, siue Obtineamus, aut ut legit Chrysostomus: Vt possideamus. Ac subinde:

Et eiecerunt extra uineam.) ἔξω τοῦ ἀμπελῶνος. Latinius erat, E uinea, pro Extra uineã: etiamsi Qu. Curtius scripsit, extra munimenta se euoluit. Et in, *Eijcere extra uineam*

Male perdet.) Græcus addidit αὐτοὺς, id est, Eos, iuxta morem Hebræorum, Latinus interpres recte omisit.

In caput anguli.) εἰς κεφαλὴν γωνίας. Hebraica figura dixit: Factus est in caput, pro eo quod erat, Cœpit esse caput anguli. Vnde Paulus scribens Corinthijs, uocat eum ἀκρογωνιαῖον, id est, Summũ in angulo. Is enim solidissimus, ac maximus sit oportet, qui parietem utrunque committat, & contineat. Et rursus ibidem:

A domino factum est istud.) Istud, siue hoc, non pertinet ad totum hoc quod præcessit, sed uel ad caput, uel ad angulum: quod utrunque Græcis sit generis fœminini, uelut αὕτη pronomen. Similiter id quod sequitur: *Factũ est istud caput, aut angulus iste*

Et est mirabile.) θαυμαστὴ, id est, Admirandus angulus, siue Admirabile caput anguli. Sic enim interpretatur Origenes homilia decimanona. Cuius uerba non pigebit hic ascribere, quantũ ad huius rei probationẽ attinet: Et iste lapis donum est donatum à deo ædificio uniuerso, et admirabile caput in oculis nostris, qui possumus eum uidere oculis mentis. Qui Chrysostomum Latine reddidit, ita uertit, ut nos uulgo legimus. Mihi tamen subolet Chrysostomũ ad lapidem angularem retulisse pronomen, qui duos maxime inter se dissi-

dentes populos in eandem religionem coagmentarit, quando ita scribit: Et ut uideant nihil horum deo esse aduersum, sed ualde acceptum atque gratum, mirabile præterea stuporisque plenum à domino factum esse, subiunxit, lapidem. Hæc & quæ sequũtur, si conferas lector, uidebitur Chrysostomus de lapide loqui, quamuis interpres, aut fortassis scriba, sequutus suam memoriam, lectionem perturbarit. Subindicat enim Chrysostomus doctores Iudæorum uoluisse ædificare, sed absque lapide Christo, qui connecteret utrunque populum. Atque hęc ex cõiectura duntaxat diuinamus, certius iudicaturi, si Gręci codicis esset copia. Certe manifestum est Theophylactum legere factum esse, & mirabilem, referre ad angulum. Sic enim exponit, ἡ γωνία δὲ αὕτη θαυμαστή ἐστι, καὶ παρὰ κυρίου ἐγένετο, id est, Hic autem angulus admirabilis est, & à deo factus. Iam quid Hieronymus uerterit ex Hebræo, non satis liquet, cum constet pleraque eius uolumina fuisse deprauata, à sciolis scribis: nec ipsis uoluminibus inter se consentiẽtibus. Proinde fieri potest, ut ex sua memoria reposuerit, illud factum est istud, & hoc est mirabile. Quod si maxime demus ita uersum ab Hieronymo, tamen istud ad caput referri potest, hoc est ad Christum. Nec est necesse ut ad complexum orationis, quæ præcessit referatur. Certe Hieronymus enarrans Psalmũ cxvij. legit & exponit hunc in modum: Et est mirabilis in oculis nostris. Non in illorum, qui eum reprobauerũt, sed in nostris, qui eum credendo suscepimus. Hactenus Hieronymus. In genere nobiscum facit Augustinus, tametsi locus mendo non caret ni fallor. Ipse sermonis tenor docet sic esse legendum, id est, caput anguli à domino factus est. Quod si maxime legimus, factum est ei, tamen quæ sequũtur arguunt quid senserit. Sequuntur enim hæc. Quamuis enim hoc non esset factus, nisi fuisset passus, non tamen hoc ab eis à quibus passus est, factus est. Quin & Arnobius, mirabilis refert ad lapidem, non ad complexum sermonis. Et ipsum, inquit, lapidem mirabilem in suis oculis habentes, confitentur &c. Porrò siue referas ad lapidem, siue ad caput, siue ad angulum, sensus est idem, & ad Christum pertinet. Cum tot autores tam graues sequutus sim in annotatione mea, cum sensus optime quadret ad nostram lectionẽ, tamen extitit quidam, qui tragicis uerbis exaggerauit hic inextricabilem errorem meum, ex Hebræi sermonis Idiomate petens huiusmodi solutionem. Hebræi, inquit, cum careant neutro genere, abutuntur fœminino. Huius generis esse quod legitur Iosue capite tertio: In hoc scietis: Cum Hebræis sit, In hac scietis. Et Psal. xl. In hoc cognoui, pro, In hac cognoui. Porrò Psal. xxvi. interpres etiam Hebraicũ genus reliquit, Vnam petij à domino hanc requiram. In hanc fermè sententiã ille. Quæ ut demus maxime esse uera, nihil aliud efficiunt, nisi ut intelligamus sic posse legi, ac uerti, quemadmodũ habet æditio uulgata. Non consequitur autem, ut necesse sit, cum cõmodior etiam sit sensus, ut ad caput seu angulũ, hoc est ad Christum referatur, quemadmodũ faciunt probatissimi interpretes. Vbi est igitur error ille inextricabilis, ac periculosus, nisi hic nouus Hebræus succurrisset? Addam ridiculum quiddam: A duobus ut dixi, locus hic fuit impetitus, quorum prior confessus est apud Hebræos sic haberi, quemadmodũ ego notaram, alter affirmat contra haberi, uterque se profitetur scire Hebraice, & uterque suam sententiam scriptis euulgauit, & interim Erasmus uocatur intractabilis, qui diffidat talibus monitoribus. Atque ego sanè uix unquam duos uidi, qui in re Hebraica consentirent, siue hoc linguæ, siue hominum est uitium. Porrò testimonium conflatum est è duobus locis, prior pars è Psalmo centesimodecimoseptimo, secunda ex Esaia capite uigesimooctauo. Nempe ea quæ mox subsequitur: Qui ceciderit super lapidem &c. Non quod dominus referat uerba prophetæ, sed quod ad illa alludens uelut interpretetur. Nam propheta sic loquitur, iuxta translationem Septuaginta, Qui crediderit, non confundetur. Ex quo colligitur sensus contrarius: Qui non crediderit, confundetur. Non credere impingere est, & confundi conteri.

Calumniator taxatus sine nomine

Calũniator à calumniatore ex diametro dissentiens

Quia auferetur.) ὅτι, Quia. Quod interpres aliquot locis recte prætermisit, [redacted]

Iustitia regni cœlorum

Facienti fructus eius.) Eius ad regnum refertur, non ad deum, αὐτῆς, quod Græca lectio gentibus per se liquet. Paulòque post,

Tenere.) κρατῆσαι, quod melius capere, siue manus inijcere. Et,

Sicut prophetam.) Commodius erat, Tanquam prophetam, siue Velut prophetam. In ueteribus

uetustissimo exemplari, nempe Corsendoncensi, scriptum reperi, Habent, præsentis tempo/
ris uerbo. Quanquam hoc sanè loco duriusculum est, & refragabatur alter codex, nempe
Paulinæ bibliothecæ. Certe Græcis est εἶχον.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO

ET altilia.) καὶ σιτιστά. Belle respondet uox Latina Græcæ. Vt enim altilia ab
alendo dicuntur, ita σιτιστά à σιτίζω, quod est cibo, siue nutrio. Ireneæus, aut
huius interpres, alicubi uertit, saginata. Cæterum, Occisa, parum apte red/
didit: nam τεθυμένα, magis sonat Immolata, aut certe mactata, quod olim in
nuptijs sacris epulis agerentur conuiuia. Cæterum,

In uillam suam.) Non admodum incōmode εἰς τὸν ἴδιον ἀγρόν, id est, In propriū agrum
ut uerbo reddam uerbum, aut In rus suum, ut sensum magis exprimam. Porrò uilla domus
est in agro. Et aliquanto inferius, — *Villa domus agri*

Et egressi serui eius.) ἐκεῖνοι, id est, Illi, non Eius. Nec est,

Quos inuenerunt.) sed ὅσους, id est, Quotquot repererunt. Ad hæc:

Malos ac bonos.) Græce est, πονηρούς τε καὶ ἀγαθούς, id est, Malosque ac bonos, si quis ad
uerbū reddi uelit. Aut si Latine, Seu malos seu bonos, ut intelligas nullo delectu. Nam hic
est sensus, ut boni pertineat ad Iudæos, qui sibi & hodie uidentur boni, mali ad gentes. Ex
Iudæorum enim affectu loquutus est Christus, cum utrique fuerint mali. Ac mox,

Et impletæ sunt nuptiæ discumbentium.) Interpres [redacted] Græcum genitiuū reli/
quit, cum dicere debuerit, Discumbentibus. Neque enim uerisimile est eum affectasse Ver/
gilij more loqui, Implentur ueteris Bacchi, pinguisque ferinæ. — *[redacted]* — *Genitiuus rei non personæ*

Iam quanque alicubi licet reperire, Implentur ueteris Bacchi, Totam Siciliam impleuit no/
minis sui, & impleuit socios spei, haud tamen inuenias, Domus impletur hominum, ut iam
contemnas amphibologiā. Denique patiar interpretem hic affectasse Liuiano more uoluisse
loqui, nisi aliâs sic impingit ad eundem lapidem ut nulla sit excusatio. De tenebris exterio/
ribus, iam ante dictum est. In nonnullis Græcis codicibus sic legitur, δήσαντες αὐτοῦ πόδας καὶ
χεῖρας, ἄρατε αὐτὸν, ἐκβάλλετε εἰς τὸ σκότος, id est, Ligatis manibus ac pedibus eius tollite eum,
ejicite in tenebras &c. Ac rursum, Vocati & electi, nomina sunt Græcis, non participia,
κλητοὶ & ἐκλεκτοί, cum paulo ante fuerit κεκλημένοις, Dicite inuitatis.

Vt eum caperent.) παγιδεύσωσιν, id est, Illaquearent. παγὶς enim laqueus quo feram ca/
pimus, aut auem. Cæterum Herodianos appellat milites Herodis. Is fuit Antipatri filius,
quem alienigenam ac proselytum Augustus præfecerat Iudæis dato regno, ut ab ijs impe/
ratoris Romani nomine tributa colligeret. In hac sententia uideo fuisse Hieronymum, qui
cum res erat haud mecum illi qui locum hunc calumniatus est. Theophylactus putat He/
rodianos dictos, non quod essent illius ministri, sed factio quæpiam Iudæorū affirmantium
Herodem esse Christum, quod homo nō Iudæus apud Iudæos regnaret omnium primus,
nempe filius Antipatri, quod ridiculum putat Hieronymus. Verum pharisæi contendebāt
Iudæorū populum, qui decimas solueret, essetque deo dicatus, non debere soluere tributum
Cæsari, nec prophanis parêre legibus. Herodiani contra principis sui negocium agebant.
Proinde simul adeunt Christum, uni pariter utrique molientes insidias, ut quicquid respon/
disset, alterutri factioni redderet obnoxius. Chrysostomus putat Theodam & Iudam quo/
rum mentio fit in actis ob id interisse, quod negarent tributū oportere pendi Cæsari. Huius
autem dogmatis autor fuit Iudas quidam Gaulonites, qui Essenis, Sadduceis & Pharisæis,
quartam sectam adiunxit, Vide Iosephum libro antiquitatū 18. cap. 2. — *Capere παγιδεύειν* — *Herodiani qui*

Cognita autem Iesus nequitia.) πονηρίαν, id est, Malicia, seu uersutia. Nam nequitia
magis ad libidinem pertinet. Deinde cur non potius dixit inscriptio, quàm superscriptio?
cum Græce sit, ἐπιγραφή. Ac paulo post,

Reddite igitur Cæsari.) Mire Christus temperauit responsum: rogatus insidiose de re
mundana, iubet ostendi numisma, uelut ignotū: ubi ostensum est, sic agit quasi non agno/
scat imaginem, neque inscriptionem. Quod ubi didicit ab illis, non dixit absolute, Reddite
quæ sunt Cæsaris Cæsari, sed, Reddite igitur. Quasi diceret, Si uerum est quod dicitis, hæc
esse Cæsaris, soluite illi quod illius est. Neque enim continuo quicquid imaginem habet Cæ
[redacted], aut principi. Fortassis alienius fuerit admonere Græcam uocem ἀπό- — *Cæsaris imago* — *Cæsari debitū tributum*

ἀυτῶ, esse ancipitem, quod accipi possit, Reddite, uel redditis, ut intelligamus Christum ar-repta occasione notasse uitam illorum, qui solliciti quid deberetur Cæsari, non illud potius curabant quid deberetur deo. Redditis Cæsari quod illius habet imaginem, & illud reddite deo, quod dei habet inscriptionem, atque imaginem, nempe animam.

Si quis mortuus fuerit non habens filium.) Ita magno consensu habēt omnes Latini codices, quos mihi uidere contigit, etiam uetusti ac manu descripti, quum Græci constanter habeant, μὴ ἔχων τέκνα, id est, non habens liberos. Deuteronomij 25. pro liberis habetur semen, hoc est posteritas. Fortassis apud Hebræos nomen non transibat ad posteros nisi per masculos, alioqui Græcis τέκνον tam filia dicitur quàm filius. Et apud Latinos liberorum parens dicitur is, quoq; cui unica proles est. Quisquis enim orbus non est, liberorum parens dicitur. Apud Marcū ca. duodecimo habetur τέκνα, & interpres uertit filios. Fortassis hic sciolus aliquis metuens ne mulier unius filij mater cogeretur fratri coniugis defuncti nubere, filios mutauit in filium, quum hæc cauillatio sit planè sophistica. Ad sensum enim nihil refert, utrum dicas, non reliquit filium, an non reliquit filios, propterea quod hic non agitur de numero sed de specie. Itaq; filios non habere dicitur, qui nullam habet prolem.

Noua interpretatio Neq; nubent, neq; nubentur.) Neq; temporis ratio seruata est, neque latinitatis. Nam Græce est, οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε ἐκγαμίζονται, id est, Neq; ducunt uxores, neq; nuptum dantur: ut γαμοῦσιν pertineat ad sponsos, & ἐκγαμίζονται ad puellas. Quis enim unquam audiuit nubuntur? Quanq; interim perijt schematis gratia, quæ & ipsa seruari poterat, Neque ducunt uxores, neq; ducuntur. Augustinus in cōmentario in sermonem domini in monte

Nubunt, non nubent habitum primo, legit, Neq; nubent, neq; ducent uxores. Sed arbitror locum à librarijs deprauatum. Rursum sermone primo, de uerbis apostoli, nisi quod hic deprauatoris incogitantia Nubent legitur non nubunt, quū sequatur, ducunt, nō ducent, nempe iuxta Græcos. Deprauasset & hunc locum, si fuisset attentus. Consimiliter adducit hunc locū & Ambrosius in expositione Psalmi cxviij. sermone undecimo: Neq; nubunt, neq; uxores ducunt. Non enim designat tempus, sed uitæ genus exprimit.

Sed erunt s. a. pro sunt Sed erunt sicut angeli dei.) ἀλλ' ὡς ἄγγελοι θεοῦ εἰσί, id est, Velut angeli dei sunt. Atq; ad eum modum comperi scriptum, & in uetustis exemplaribus Latinis, nominatim in aureo, tum in uetustissimo quod exhibuit in hūc usum ecclesia diui Pauli Londinensis. Atq; item in eo quod exhibuerunt canonici collegij Corsendoncensis in Brabantia. Postremo quod præbuit collegium Constantiense. Ex quo satis, opinor, liquet in superioribus uerbis tempus librarij uitio mutatum. Offendit lectorem aliquem, quod resurrectio nondum accidisset, atque ea gratia futurum tempus magis conuenire. At Christus indicat resurrectionis tempus iam adesse. Sic enim resurrectioni destinatos uocat resurrectionem, sicut euange-

Regnū cœlorum apud nos licam sequentes doctrinam uocat regnum cœlorum. Post apparebit in nobis resurrectio, at interim peragitur in nobis resurrectionis negociū. Quin & Origenis interpres ita uertit homilia uigesimasecunda. In resurrectione neque nubunt, neq; uxores accipiunt, sed sunt sicut angeli in cœlo. Itaq; paulo post repetit, ne quis casum esse causetur.

Non est deus mortuorū.) In exemplaribus quæ mihi uidere contigit, repetebatur hæc uox deus, οὐκ ἔστιν ὁ θεός, θεὸς νεκρῶν, id est, Non est deus, deus mortuorum. Verum idem non reperio apud ullum interpretem. Vnde coniectandum est, quod erat subaudiendum id abs quopiam adiectum fuisse, nisi quod Theophylactus ut legit, ita repetit, enarrans, deus, deus.

Φιμόω Quod silentium imposuisset.) ἐφίμωσεν, id est, Obturasset os, siue occlusisset os. Et in Paulo, Non alligabis boui, est οὐ φιμώσεις, Non occludes os. Nec est,

Legis doctor.) sed νομικός, id est, Qui uersatur in negocijs legalibus, ad uerbum sonat legalis, siue legitimus, etiamsi non damno quod uertit interpres. Nec est,

Ex toto corde.) Sed in toto corde, ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ, Etiamsi apud Græcos, ac Latinos sit peruacanea est præpositio. Et rursum non est,

Hoc est maximū & primum.) Sed πρώτη καὶ μεγάλη, id est, Primum ac magnū, quanq; hic primum dixit præcipuum. Hilarius legit, Quod est magnum ac primum.

Sicut teipsum ὡς apud Græcos Sicut teipsum.) ὡς σεαυτόν. Græcis unicum aduerbium est ὡς, quod nos uix duodecim [illegible] reddimus. ~~Proinde frustra cauillantur, qui putant hic [illegible]~~

[redacted]. Porrò quod interpres uertit Proximum, est τὸν πλησίον. Eam uocem frequenter obuiam in sacris literis, ne quis ut parum Latinam fastidiat, est apud Suetonium in Othone. Alij febrim simulasse aiunt, eamque excusationem proximis mandasse, nisi quod apud Græcos familiares duntaxat dicuntur οἱ πλησίον. Familiaritatis autem est hærere lateri. Nec est,

Aristoteles facit bonorum ordines

Proximus

Vniuersa lex.) Sed tota, ὅλος ὁ νόμος [redacted]

EX CAPITE VIGESIM[redacted]

SVper cathedra Moysi.) ἐπὶ τῆς μωσέως καθέδρας, id est, In Moysi sede. Porrò sederunt, commodius diceretur Sedent, siue Consederunt, quemadmodum adducit Augustinus aduersus Faustum lib. xvi. cap. xxix. In his enim uerbis sic usurpamus uocem præteriti temporis, ut intelligamus actum etiamnum manentem, uelut in Stetit, & appropinquauit. Hunc locum quidam eò torquent, quasi parendum sit omnibus, quæ præcipiunt episcopi, aut præpositi, etiam impij, ob muneris autoritatem: cum Christus de ijs loquatur, qui rectè docerent legem Mosaicam, non suis constitutiunculis illaquearent homines. Ita nunc quoque fortassis audiendus sit episcopus, qui rectè doceat Euangelium, etiamsi ipse parum euangelicè uiuat. Cæterum quis ferat tos, aduersus Christi doctrinam, pro suo commodo fixis, ac refixis legibus, meram tyrannidem exercentes in populum, suoque quæstu ac maiestate metientes omnia? Qui constitutiunculis ad quæstum, ad tyrannidem excogitatis irretiunt populum, non sedent in cathedra euangelica, sed in cathedra Simonis magi, aut Caiphæ. Atque hoc ita dictum sit de malis episcopis, qui utinam nulli sint usquam, ut bonorum autoritati nulla in parte derogetur. Id adijcere superuacaneum erat, nisi hoc seculo nihil non arroderet calumnia.

Cathedra Moysi quomodo accipienda sit

Excipit bonos à nota

Quæcunque dixerint uobis, seruate.) Apud Græcos additur una dictio ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν, τηρεῖτε, id est, Quæcunque dixerint uobis seruare, seruate. Positum est autem dixerint Græco more, pro Iusserint.

Vt uideantur ab hominibus.) πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις, id est, Ad hoc, ut spectentur hominibus, hoc est, Spectaculo sint hominibus, siue conspicui sint. Conuenit enim spectaculi uerbum histrionibus, ut & superius indicatum est. Cæterum φυλακτήριον phylacterium Græca uox Latinis est conseruatorium, quod in his seruatur memoria legis, à uerbo φυλάττω, quasi sic præstaret, id quod deus iubet per Mosen, seruari præcepta sua. Nam huius superstitionis occasionem sumpsisse uidentur partim ex Deutero. cap. xvi. Audi Israël, dominus deus uester, deus unus est. Diliges dominum deum tuum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota fortitudine tua. Eruntque uerba hæc, quæ ego præcipio tibi hodie, in corde tuo, & narrabis ea filijs tuis, & meditaberis sedens in domo tua, & ambulans in itinere, dormiens, atque consurgens. Et ligabis ea quasi signum in manu tua. Eruntque & mouebuntur inter oculos tuos, scribesque ea in limine & ostijs domus tuæ. Proinde pharisæi, quo uiderentur admodum obseruantes legis, scribebant Decalogum in membranis, ceu duobus uoluminibus, quorum alterum fronti coronæ uice circumponebant, alterum brachio: ut siue manum porrigerent essent in conspectu, siue caput mouissent ob oculos essent. Itaque personati sese plebis, ac muliercularum oculis uenditabant. Hunc morem testatur Hieronymus ad suam usque ætatem durasse apud Iudæos, Persas, ac Babylonios, atque eos qui id facerent apud illos habitos ceu religiosos [redacted] Partim ex Numerorum cap. xvi. Legimus enim illic hunc in modum: Loquere filijs Israël, & dices ad eos, ut faciant sibi fimbrias per angulos quatuor palliorum, ponentes in eis uittas hyacinthinas, quas cum uiderint recordentur omnium mandatorum domini. Siquidem hinc hypocritæ captantes auram popularem, atque ex mulierculis spectantes lucra, faciebant grandes fimbrias, & acutissimas in eis spinas ligabant, quo uidelicet sedentes aliquando pungerentur, nec sinerentur usquam obliuisci legum.

Phylacteria quæ

[redacted]

Et quo quisque latiores fimbrias circumferret, hoc religiosior habeba [redacted]

Ac magnificant fimbrias.) Græcis additur hic, τῶν ἱματίων αὐτῶν, id est, Vestimentorũ, siue palliorum suorum. Etiamsi Latinius erat, Dilatant.

Primos recubitus.) Græcis iucundior est elocutio per dictiones compositas πρωτοκλισίαν, & πρωτοκαθεδρίαν, quasi dicas, Præcubitum, & præsidentiam. Et,

Nolite uocari rabbi.) Græcis in nonnullis exemplaribus congeminatur ῥαββὶ ῥαββὶ, id est, Rabbi rabbi. Ad eundem modum & Iudas salutat dominũ, Rabbi rabbi. Videtur autẽ ea conduplicatio apud Hebræos honoris aliquid habere. Vnde morem hunc exprimens Christus, Non omnis, inquit, qui dicit mihi domine domine intrabit. Et hodie sacerdotes & episcopos honoris gratia bis dominos facimus, Quanquam nec apud Hieronymum, nec apud Origenem, nec apud Chrysostomũ, nec apud Theophylactum huiusce rei certum inuenio uestigiũ. Augustinus in annotationibus troporum ueteris instrumenti, cõmonstrat uarie conduplicari dictionem apud Hebræos, aliquoties ita significari multitudinem, aut distributionem. Quod genus est illud in Exodo, iuxta ueterem æditionẽ, Et colligebant aceruos aceruos, quasi dicas aceruatim. Nonnunquam indicari uehementiã, quale est illud apud Hieremiam, Ficus bonas bonas, & ficus malas malas. Interim generalitatis habet significationem: Quod genus illud in Leuitico: Homo homo si maledixerit deum, suum peccatũ accipiet, pro eo quod erat, Homo quicunque is fuerit. Item in Numeris, Viri uiri, si præuaricata fuerit uxor eius. Huic affine tropo est, quod Latini quoque passim usurpant, Vt ut, pro utcunque: ubi ubi, pro ubicunque: qualis qualis, pro qualiscunque. Item cum ter beatum uocant, magnopere beatum. Iam de tropo sermonis, qui sic accipiendus est, nõ ut intelligamus uetitum quocunque modo uocari magistros, sed certo modo uetari, diligenter & copiose disputat Augustinus sermone de uerbis domini, ex Matthæo xi.

Cõduplicatur dictio uarie apud Hebræos

Vnus est enim uester magister.) Addunt Græci, ὁ χριστός, id est, Qui est Christus. Eadem uox paulo post repetitur. Nec uocemini magistri. Si rabbi idem sonat quod magistri, uidetur idem bis dixisse, cum paulo superius dixerit: Nolite uocari rabbi. Ni forte rabbi præceptoris est uocabulũ, nempe qui docet: unde & apud Hebræos רב à multitudine scientiarũ dicta est uox. Et nõnulli Græcorũ codices non utrobique repetunt, Vnus est magister uester, καθηγητὴς, sed priore loco habent, διδάσκαλος, quod doctorẽ sonat, & respondet uocabulo rabbi. In altero ponitur καθηγητὴς, quod gubernatorẽ ac moderatorẽ uitæ significat.

Rabbi

καθηγητὴς διδάσκαλος

Qui clauditis.) ὅτι κλείετε, id est, Quia clauditis, non qui, suffragante & Paulino codice Latino,

Quia clauditis, non qui

& eo quem sequuti sunt fratres Amorbachij. In Constantiensi rasura declarabat ...m fuisse quia. Ac mox item,

...circuitis mare.) ὅτι περιάγετε, id est, Quia circumitis, ut paulo superius, ὅτι κατεσθίετε ...utrobique librariorũ errore iactum apparet, quanquam id ad sensum haud magni refert.

...ationes longas orantes.) Græce est, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, id est, ut ad uer... ...idam, Et prætextu longum orantes, hoc est, Sub prætextu longæ precationis, qua ...moniæ uenabantur opinionem. Sic enim uertit eadem apud Marcum, sub obtentu ...orationis. Et apud Lucam, Simulantes orationẽ longam. Interpres Origenis uertit, ...occasione orantes. Is autẽ legisse uidetur μακρᾷ dandi casu. Neque uero est ociosa con... καὶ. Sentit enim illos hoc grauius esse puniendos, quod non solũ explerent uen...s ...facultatibus uiduarũ, quarum tenuitati magis debebant subuenire, uerumetiã rem im... ...facerent, prætextu pietatis, id quod diligenter annotauit & Chrysostomus [redacted] & [redacted]t. Hos uentres orbi pestilentes, taxat hoc loco Chrysostomus.

Prolixæ preces.

...re & aridam.) Hebraico more terram, aridam uocat יַבָּשָׁה Et proselytus Gręca uox προσήλυτος, nobis aduena. Sic enim dicebatur Hebræis, quem ex aliena natione in suæ ...consortium recepissent, illi uocant גֵּר Ac mox:

...citis eum filium gehennæ duplo, quàm uos.) Græce est διπλότερον ὑμῶν, id est, Du...us quàm uos estis. Quasi utrique sint duplici nomine filij gehennæ, uerum hic aduena ...gis quàm illi. Ita citat Augustinus libro secũdo contra literas Petiliani cap. lxxij. Facitis ...filium gehennæ duplicius quàm uos. Id enim sonat sermo Græcus. Etiam si secus in...pretantur omnes: nempe ut intelligamus illos uno duntaxat nomine malos esse, quod ...seruarent legem, in qua nati essent: aduenã gemino nomine, primum quod ethnicus, ...idololatra, mox nec Iudæus probus, dum relabitur in uitam pristinã, & ex malo ethnico ...r Iudæus. Fortassis & hoc ad nostros mores pertinet [redacted]. Non quod hoc non sit optandum omnibus no... ...ut omnes Iudæi resipiscant: Sed quod quidam ex ea re suæ gloriæ consulunt, nec ea uia ...cunt, qua oportet, & pellectum non ea docent, quæ uere sunt Christianismi. Nam qui ...potest, ut alios reddamus Christianos, nisi prius ipsi fuerimus Christiani? Fit igitur ali...ties, ut pro scelerato Iudæo, sceleratiorẽ habeamus Christianũ, cuius rei uel Hispaniæ ...esse possunt. Et sunt qui nouo exemplo armis Christianos faciant, sub religionis am...dæ prætextu, suis opibus, suæque ditioni consulentes. Nihil agetur his rebus, nisi nego... ...um animo pure Christiano suscipiatur. Huic confine est, quod monachorũ nonnulli fa... ...qui partim astu, partim studio pietatis, sed absque iudicio, quos possunt ad suũ quisque ...institutũ pelliciunt, pręsertim quos augurentur sibi futuros usui: ac miris technis rudi ...plicique insidiantur ætati, quæ nondum nouit, neque se, neque ueram religionem.

Duplo filij gehennæ quomodo accipiendi

Iudæi baptizati

Turcæ quõ uincendi

[redacted] mo nastica

...bitor est.) ὀφείλει Debet, hoc est, reus est, ac pœnæ debitor: quod lex uetet iurare per ...men dei. Totus autem hic locus pertinet ad eos, qui quod caput est omnis religionis, ta... ...apud populum, si quid minus ad rem pertineat id inculcant [redacted]s, de [redacted]s [redacted].

Cõtra eos qui humana prædicant potius quã quæ sunt Christi

...ti & cæci.) Apud Græcos repetitur & in altero loco μωροὶ καὶ τυφλοί.

...i mundatis.) ὅτι καθαρίζετε, id est, Quia mundatis, consentientibus & nostris emen...ibus, præsertim aureo. Cæterum:

...uod intus est calicis, & quod deforis.) Quæ Græce pure dicuntur, parum munde red... Latine, τὸ ἔξωθεν καὶ τὸ ἐντός. Vertere poterat, Exteriorem poculi partem, & id quod ...est. Nec est,

...ni estis.) Sed plena sunt, γέμουσιν, ut pertineat non ad pharisæos, sed ad poculum & catinum. Consentiunt Latini codices uetusti cum Græcis exemplaribus. In Constantien... ...deprauator ueram lectionem eraserat. Nam sensus est, Pocula & patinas pharisæis foris ...tidas, ac bene lotas: Cæterum ipsum uinum ipsosque cibos esse immundos, utpote ...rapinis, & fraude: atque hanc immundiciam præcipue uitandam, ijs qui uere mundi ...uideri uellent. Id cum quidam non intelligerent, ἀδικίαν, id est, Iniusticiam, uerterunt in

Mundicies pharisaica

Immundi

Immundiciam. Quanquam in nonnullis exemplaribus ἀκρασίαν, id est, Intemperantiam inuenio, quomodo legisse uidetur Origenes. Noster interpres legisse uidetur ἀκαθαρσίαν. In summa uidetur hic locus apud Chrysostomū, & alios ueteres uarius habitus fuisse. Augustinus sermone trigesimo legit, Pleni estis dolo & rapina, sed Lucam opinor edisserens. Porrò paropsis Græcis patella est, aut disculus, quo apponitur cibus aut condimentum. Quandoquidem apud Italos sua cuique patella apponitur, distributo in partes conuiuio. Parsimonia communem patinam inuenit. Legitur & parapsis eodem sensu apud Suidam, uocem dictam apparet à rotunditate, flexuq́;.

Paropsis & parapsis

Quia similes estis.) Germana lectio apud nos durat, haud scio quo casu, Cum in,

Qui mundatis.) fuerit deprauata in multis. Et,

Dealbatis.) est κεκονιαμένοις, id est, Incrustatis, quod opus albarium dicitur. Incrustantur enim gypso, aut calce. Et φαίνεσθε Paretis. Cur non potius apparetis, siue uidemini:

[redacted]Qui ædi[redacted]tis,) ὅτι οἰκοδομεῖτε, id est, [redacted]uia ædifi[redacted]is. [redacted]

[redacted]mus non essemus.) [redacted], non fuissemus, cum Græcis idem uerbum repetatur, ἤμεν, οὐκ ἤμεν, siue ut in quibusdam est scriptum ἤμεθα, ἤμεθα. Merito mouet hoc loco quæstionē Origenes, cur imprecetur hoc nomine, uæ pharisæis. Neq; enim ideo sunt execrandi quod extruerent monumenta prophetarū, neq; in hoc quod ab homicidis prophetarū essent progeniti: cum in altero sit officium, alterū non sit in manu nostra unde nascamur. Verum ideo reprehendūtur, quod ad simulandam sanctimoniā extruerent monumenta sanctorū, & falso negarent se consensuros fuisse in illorū cædem, si ijsdem temporibus uixissent, cum re ipsa declararent se crudelius etiam sæuituros fuisse in prophetas, cum ipsum Christum pararent occidere. Addit illud Chrysost. illos haudquaquam studio erga prophetas extruxisse monumenta illorū, sed ne non extaret trophæum, ac uestigiū egregij facinoris à maioribus patrati, atq; ita deterrerentur cæteri à libertate reprehēdendi. Cæterum de Zacharia filio Barachiæ, quæstio est impeditior, neq; prorsus adhuc à quoquā explicata. Quidam fabulam adducunt ex apocryphis libris, fuisse in templo certum locū designatū, ubi inter sacra peragenda consisterent uirgines. in eo dum staret Maria mater Iesu, iam autē constabat eam peperisse, nec uulgus intelligebat diuinitus concepisse, id populus indigne ferebat. Hic cum à Zacharia patre Ioannis defenderetur, per tumultum interfectū fuisse inter ædem posteriorē & altare. Ita fermè Origenes, eadem fermè Hieronymus, nisi quod hic uariat, dicens Zachariam patrem Ioannis Baptistæ, ideo fuisse occisum, quod Christi prædicarit aduentum. Alij referunt ad Zachariam Barachiæ filium, qui in duodecim prophetis habetur undecimus. Verum quanquā in hoc patris nomen consentit, tamen parum est uerisimile, quod huiusmodi nihil reperiatur in historijs diuinis de Zacharia propheta. Ad hæc cum illis tēporibus uix extiterint ullæ templi ruinæ. Tertia opinio propior uero est, ut intelligamus de Zacharia filio Ioiadæ, quē in libris Regum, & Paralipomenon, occidit rex Ioas inter aram & templum. Res & nomen conuenit, solum patris nomen reclamat, quod is Ioiadæ filius scribatur, non Barachiæ. Ex hac postrema difficultate bifariā elabuntur. Hieronymus testatur in Euangelio Nazarenorum, cum hæc refertur historia, Zachariam non Barachiæ dici filium, sed Ioiadæ: nimirum innuens in codicibus, librariorum errore pro Ioiada scriptum Barachiam. Chrysostomus aliam aperit fenestram, uidelicet, Barachiam binominem, eundem Ioiadam dictum fuisse.

Locus obscurus explicatus

Zacharias filius Barachiæ quis

Nomen pro nomine

Genimina uiperarum.) γεννήματα, quod superius recte uerterat, Progenies.

Quæ occidis prophetas.) ἡ ἀποκτείνουσα. Quoniā participio præsentis temporis est usus & sermo Christi ad utrunq; tempus respicit, accipi potest actus citra tēporis certam rationem, perinde quasi dicas, Interfectrix prophetarū, quæ & occidisti, & occidis, & occisura es. Hoc ideo admonui, quod uideam Origenem uehemēter torqueri, quo explicet rationē historiæ, cum nusq; legamus Hierosolymis occisos, aut lapidatos prophetas plures. Opinor & Hierusalem nomine quæ caput erat Iudeæ, totam intelligi regionem. Nec est,

Verbum præsentis tēporis Actus sine tem poris ratione

Ecce relinquetur.) Futuro tempore, sed præsenti, ἀφίεται, id est, Relinquitur, suffragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus.

Ecce relinquitur, non relinquetur

Et sub alas suas.) Suas addidit de suo nescio quis. Nam nec apud Græcos est, nec in aureo codice, nec in Constantiensi.

Ex capite

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO

Ipse autem respondens dixit.) Apud Græcos non est, Ipse, nec respondens, Nihil enim interrogabant discipuli, sed, Iesus autem dixit illis. Nec est,

Videtis hæc?) sed οὐ βλέπετε ταῦτα, Ita legit & Theophylactus, id est, Nonne uidetis hæc. Et,

Non relinquetur hic lapis.) Hic, hoc loco aduerbium est ὧδε, id est, In hac structura. Siquidem hoc animo discipuli ostendebant structuras templi, ut Christus commotus operis magnificentia, mutaret sententiam, nec sineret euenire, quod euenturum paulo ante prædixerat: aut certe sentiebant, opus esse maius, aut munitius, quàm ut quisquam posset demoliri.

In montem oliueti.) ἐλαιῶν, id est, Oliuarũ. Et mox, Secreto, κατ' ἰδίαν, id est, Seorsim, siue Priuatim, hoc est, Semotis turbis. Et aliquanto inferius:

Prælia & opiniones præliorum.) πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων, id est, Bella, & rumores, siue famam bellorũ. Siquidem ἀκοὰς, ad uerbum sonat auditiones. Interpres nullum facit discrimen inter prælium & bellum. Deinde opinio nonnunquam pro fama reperitur usurpatum, sed cum ad hominem refertur, non cum ad rem. Alioquin opinio belli est, quoties putatur esse bellum, cum non sit. Est autem rumor belli nonnunquam tristior ipso bello.

Opinio belli, pro rumore belli

Oportet enim hæc fieri.) Pro hæc, Græci legunt τὰ πάντα, id est, Omnia.

Sed nondum est finis.) Nonnulli codices habebant, ἔσαι, id est, Erit finis.

Pestilentiæ & fames.) Iocundam uocum affinitatem Latinus interpres non potuit reddere in λιμοὶ, & λοιμοὶ, quæ scriptura magis quàm pronũciatione discerni possunt. Deinde in tribus dictionibus gratiam habet ὁμοιόπτωτον, λιμοὶ, λοιμοὶ, σεισμοί. Et ad harmoniam facit ἀσύνδετον. Et Pseudoprophetæ unica dictio est cõposita, quam uulgus illiteratũ diuidit ψευδοπροφῆται. Nec significat prophetã mendacem, sed qui falso nomine propheta uocetur, cum non sit: sicut ψευδαπόστολοι, qui sibi uindicant eum titulum falso.

λιμὸς fames λοιμὸς pestis

Quoniam abundabit iniquitas.) διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν ψυγήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν. [illegible] infinitũ præteriti temporis, quoniam [illegible] temporis, transit in [illegible]. Quanquam [illegible] participium ad hunc modum, Multiplicata iniquitate frigescet charitas multorum, ut locis aliquot citat diuus Hieronymus. Nisi quod hic præpositionis uis non redditur διὰ τὸ, quæ facit ut intelligamus frigus charitatis non aliunde proficisci, quàm ex [illegible].

Et tunc ueniet consummatio.) τέλος, quod hactenus uertit, finis. Et paulo superius & hic addit articulum, τὸ τέλος, quasi dicas, ille finis qui expectabatur. Facit enim articulus, ut [illegible] intelligas.

A Daniele.) διὰ Δανιὴλ, id est, per Danielem. Est autem locus apud hunc [illegible] in fine capitis noni, Consummabit [illegible] pactum multis hebdomada una, & in dimidio hebdomadis deficiet hostia, & sacrificium, & erit in templo [illegible] desolationis, & usque ad consummationem & finem perseuerabit desolatio. Porro quod Græcus appellat, βδέλυγμα, id est, Abominationem, siue execrationem, hoc loco idolum intelligitur, interprete Hieronymo. Idque nonnulli de statua Adriani Cæsaris interpretantur, quæ usque ad ætatem Hieronymi steterit in eo loco, in quo antea fuerat sanctum sanctorum, & ob id addit desolationis, quod templum dirutum fuerit. Et nonnulli codices habebant, τὰ ἐκ τῆς οἰκίας, id est, Res domesticas, siue suppellectilem domesticam.

Daniel citatus à Christo

Adrianus subuertit sanctũ sanctorum

In tecto.) ἐπὶ τοῦ δώματος, aut cœnaculum intelligit, aut ipsum tectum, in quo ueteres ambulabant. Cæterum non est simpliciter:

Non reuertatur.) sed μὴ ἐπιστρεψάτω ὀπίσω, id est, Ne redeat retro, hoc est & latinius, & expertius, Ne rursum redeat. Nec est,

Tollere tunicam.) sed τὰ ἱμάτια, id est, Vestimenta, siue pallia, hoc est, summas uestes. Quanquam Hilarius legit tunicam.

Prægnantibus & nutrientibus.) Prægnãtibus recte mutauit, & Latinius extulit, quàm si Græca ut sunt reddidisset, ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις, id est, In utero habentibus, ut aliâs solet transferre. Cæterum Nutrientibus, Græce est accõmodatius θηλαζούσαις, lactantibus, siue mamma nutrientibus, quod θηλὴ papillam fœmineæ mammæ significat. Vnde Augusti-

nus

nus edisserens Psalmum trigesimūnonum, Mammantibus dixit, pro nutrientibus. Itidem citat libro de Triade 9.cap.9.iuxta fidem ueterum exemplariū manu descriptorū. Nec est,

Iter sabbati Hyeme uel sabbato.) sed χειμῶνος μηδὲ ἐν σαββάτῳ, id est, Hyeme neq; sabbato. Hyems ad iter faciendū incōmoda est. Et sabbatis nefas erat Iudęis iter facere, nisi ad pauca stadia. Sentit enim Christus celerrime, ac procul esse fugiendum, ideoq; cauendū, ne quid obstet celeritati fugæ. Magna pars euangelicæ intelligentiæ in tropis est sita.

Vsque modo.) μέχρι τοῦ νῦν, id est, Vsque ad præsens tempus, aut quod apertius erat, Vsque nunc, etiam si parum latinum & hoc.

Negationes tres pro una Neq; fiet.) οὐδὲ οὐ μὴ γένηται, id est, Neq; fiat, ut sit abominantis. Quanq; uideo illos non nunquam his uerbis abuti pro futuro, si gemina præcedat negatio οὐ μή. Porrò congeries trium negationum emphasim habet negandi.

Nisi breuiati fuissent.) ἐκολοβώθησαν, id est, Decurtati fuissent, cum aliquid amputatur, ac præciditur. Vnde Græcis κολοβῶται dicuntur, qui uerba trunca, ac dimidiata pronunciant. Nec est, Fieret salua.) sed οὐκ ἂν ἐσώθη, id est, Nequaquam esset seruata,

Caro pro toto homine siue Haudquaquam fuisset incolumis omnis caro. Ac rursum Hebræorū more carnem pro homine posuit, tametsi absolutius quiddam habet caro: ueluti cum Latini, omnes mortales pro omnes homines dicunt. Sunt enim mortales, qui homines non sunt: & caro est, quæ non sit hominis. Illud haud scio, an sit admonendum,

hic ὧδε Ecce hic Christus.) Hic aduerbiū esse, non pronomen, ὧδε. & ὁ χριστός, Ille Christus, ut certum aliquem intelligas. Elegantior autem est sermo, non addito uerbo est, quod non additur in aureo codice. In Constantiensi quidam inter uersus ascripserat barbarica manu, est.

Christus omniū maxime cōmunis Neq; enim significat quemuis unctum è multis, sed unicum illum, qui ab omnibus expectabatur. Hunc locum enarrans diuus Augustinus in quæstionibus euangelicis, recte quidem interpretatur, his uerbis excludi schismata hæreticorum, sed cauendum est, ne ad nos quoq; pertineant, qui nobis orthodoxi uidemur. [redacted]

Ceremoniæ non damnatæ sed harum fiducia

Sicut fulgur.) ὥσπερ ἀστραπή. Nihil fulgure celerius, & quanq; fulgur non pertingit ab oriente usq; ad occidentē, tamen nobis ita uidetur. Certe breuissimo tempore immensum conficit spacium. De fulgore solis non potest accipi, sol enim paulatim oritur, eiusq; aduentus diu præsentitur antequā appareat. Deniq; ἀστραπή nihil aliud sonat quàm fulgur. Neq; reuera fulgur emicat è cœlo, sed regione nubium: neq; dominus dicit quod fulgur ab oriente pertingat usq; occasum, sed quod emicans ab oriente subito appareat in diuersa parte cœli. Lucas dicit emicare de sub cœlo in ea quæ sub cœlo sunt. Quod si quis dicat Christū non loqui more poëtarum apparentia sed uera, dicendum est, ad exprimendū subitum & inexpectatum sed omnibus conspicuū aduentum Christi, satis esse accōmodare quod apparet oculis nostris. Tonitru expectatur uiso fulgure, sed quando sit erupturū fulgur, nullo indicio præsentitur, sed antequam expectes iam emicuit & abijt.

ψευδόχριστοι Pseudochristi.) Vnica dictio est ψευδόχριστοι, ne quis & hanc dirimat, id est, falso nomine Christi, quod modo indicauimus. Item illud, ὥστε πλανᾶσθαι, maluissem uertere, Vt fallendi sint, propter uerba futuri temporis, ad quæ referuntur hæc.

Si fieri potest.) εἰ δυνατόν. Cur non potius, Si fieri possit?

Sin penetralibus.) Græce est, ἐν τοῖς ταμείοις, quod ante uertit, In cubiculis. Sunt enim ταμεῖα, loca in ædibus abstrusa, ac penitiora, in quibus reponimus, quæ uolumus esse tuta. Vnde & à penitus, penu dictum est.

Vbicunque fuerit corpus.) πτῶμα, Græcis est, id est, Cadauer, illis à cadendo dictũ, quemadmodum & cadauer Latinis. Loquitur enim de corpore animantis mortui. Atque ita frequenter adducit hunc locum Origenes homilia trigesima. Quanquam Hieronymus frequenter, adducens hunc locum, corpus legit, non Cadauer. Admonet tamen significantius dici Cadauer. Chrysostomus homilia septuagesima Corpus legit, non Cadauer, id est, σῶμα, non πτῶμα, si modo non fallit Interpres. Nã Theophylactus πτῶμα legit, non σῶμα. Etiam qui scripsit homilias in Lucam, quas habemus Origenis titulo, homilia decimasexta, Cadauer legit. Nec addunt Græci coniunctionem, Et aquilæ, sed οἱ ἀετοὶ, id est, Aquilæ. Conuolant enim aquilæ, & maxime uultures ad animantium cadauera.

Σῶμα πτῶμα

Plangent.) κόψονται, ut intelligas planctum insanum: qui fit, ubi quis præ doloris impatientia suum ipsius corpus cædit, ac lacerat.

Plãgere quid

Cum uirtute multa & maiestate.) μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, id est, Cum potentia & gloria multa. Gloriam certe legit Hieronymus, citans hunc locum in commentarijs Zachariæ. Rursum, Emittet est magis quàm Mittet, ἀποστελεῖ. Nec est,

Cum tuba & uoce magna.) Sed μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγάλης, id est, Cum tuba uocis magnæ, ut intelligas tubam uocalẽ, & procul sonantem. Aut cum tubæ uoce magna: nam Græcus sermo anceps est.

Tuba et uoce pro tuba uocis

A summis cœlorum.) ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν, id est, A summis cœlis, hoc est, à summis uerticibus cœlorum. Et quod hic uertit,

Ad terminos eorum.) Græce est, ἕως ἄκρων αὐτῶν, id est, Vsque ad summos eosdem, siue usque ad summa eorum, ut duo summa intelligas, suprema, & ima.

A barbore fici.) Græce est, A ficu. Sed quoniam uox Latina est anceps, bene reddidit periphrasi. Et mox,

Arbor fici, pro ficu

Discite parabolam.) Hic certe magis conueniebat Latine loqui, Discite similitudinem siue Collationem, ne quis somniet ficum parabolas dicere.

Tener fuerit.) Gemmam sentit in surculis, unde erumpunt frondes. Nec est Nata, sed Enata, ἐκφυῇ.

Et scitote.) γινώσκετε. Anceps uerbum est, quod modo uertit, Scitis. Vt omittam quod transtulit, Quia, non suo loco. Et,

In ianuis.) Rectius erat, In foribus, siue ad fores. Est enim sermo prouerbialis, quo significamus aliquid esse in proximo.

Generatio hæc.) ἡ γενεὰ αὕτη. Illud obiter annotandum, γενεὰν apud Græcos aliquoties accipi, non pro ipsa natione, seu gente, sed pro eo, quod Latini nunc ætatem uocant, nunc memoriam, nonnunquam & seculum. Vnde Nestor τρεῖς γενεὰς uixisse legitur, quod tres hominum ætates durauerat. Ad eum modum uidetur hoc accipi loco.

Generatio, pro ætate hominum

Donec omnia fiant.) ταῦτα πάντα, id est, hæc omnia.

Non præteribunt.) παρέλθωσιν. Et paulo superius, οὐ μὴ παρέλθῃ. Abuti uidetur his uerbis, præsertim cum his uocibus οὐ μὴ: alioqui magis sonat, Non prætereant, siue Præterire non possint, δυνητικῶς.

Nec angeli cœlorum.) Expressius erat, Ne angeli quidem. Cæterũ in Marco additum est, μηδὲ ὁ υἱός, id est, Neque filius. Et fatetur diuus Hieronymus hoc asscriptũ fuisse etiam apud Matthæum in nonnullis Latinis codicibus, in Græcis non haberi, præsertim in exemplaribus Adamantij, ac Pierij. Atqui ex homilijs Origenis, quas scripsit in Matthæum, apparet illum addidisse Filium, cuius hæc sunt uerba: Qui non cognouerunt de die illo, & hora, neque angeli cœlorum, neque filius. Præparat enim filius scientiam diei illius & horę cohæredibus promissionis illius, ex quo seipsum exinaniuit. Ac paulo post: Et præparans omnẽ quem uult scire illum diem, & horam cum sanctis angelis, & cum ipso domino nostro Iesu Christo. Ad eundem modum legit Augustinus in homilijs quas ædidit in Matthæum, sermo. xxi. nec legit solum, uerumetiam interpretatur. Cumque hoc Hilarius, cum ait in expositione canonis, dicens diem illum omnibus esse incognitum, & non solum angelis, sed

Nec filius dei nouit diem extremi iudicij

i etiam

etiam filio ignoratum. Legit & interpretatur eodem modo Chrysostomus. Apud Theo/ phylactum in contextu quidem nescio quo casu non additur, quum interpretetur particu/ lam de filio. Denique & Hieronymus ipse in progressu enarrationis sequitur hanc lectionem. Et cum Marcus ἐπιβολὴν scripserit Matthæi, consentaneum est illum non hoc addidisse de

Vitata occa/ sio Arianorũ

suo, Proinde suspicor hoc à nõnullis subtractum, ne Arianis esset ansa, confirmandi filium esse patre minorem, qui nobiscũ aliquid igno .ret. Verum erat igitur ex Marco item era/ dendum, ubi planè legitur. Neque conuenit hac uia tollere occasiones hæreticorum, alioqui bona pars euangeliorum foret eradenda. Et in primis illud, Pater maior me est. Interpreta/ tione medendum erat huic malo, non rasura: calamo, non scalpello.

Sicut aũt in diebus Noe.) Etiamsi nihil refert ad sensum, tamen non est, In diebus Noe, sed ὥσπερ αἱ ἡμέραι τοῦ νῶε, id est, Sicut dies illi Noe, sic erit &c.

Nubere γαμεῖν

Nubentes, & nuptui tradentes.) γαμοῦντες καὶ ἐκγαμίζοντες. Rursum, Nubentes accom/ modauit uiris. Dicere poterat, Ducentes uxores, & nuptum dantes. ut alterũ ad uiros per/ tineat, seu magis ad utrosque, sponsum ac spõsam: alterum ad soceros, & socrus.

Vnus assumetur.) Latinius Vnus & unus, uertisset in Vnus & alter, aut in Alter & al/

Extremi iudi/ cij dies omni/ bus incertus, & semper ex/ pectatus

ter. Deinde librarius, opinor, mutauit tempus uerborum. Nam Græcis est, ἀφίετε & πα/ λαμβάνεται, id est, Relinquitur & assumitur. Nec est ociosa temporis catachresis. Indicat o/ nim rem mox, ac certo futuram. Quandoquidem Christus uoluit suos in hac esse opinio/ ne, ut extremum illum iudicij diem semper expectarẽt parati, ceu mox uenturũ, non quod uellet eos errare, sed quod uere mox uenit, etiam quod post aliquot annorum milia uenit, si quis æternitatem contempletur. Et quod certo scitur esse uenturum, nec scitur quando, semper uelut instet expectatur. Atque in hac opinione fuisse uidemus Petrum, Paulum, Hie/ ronymum, Gregorium, cumque his innumeros alios.

Duo in lecto, unus assumetur, & unus relinquetur.) Hanc particulam hoc loco non ad/

Redundat in nostris

dunt Græci codices. Nec apud Theophylactum, uel legitur, uel exponitur. Chrysostomus tamen exponit, nescio an aliunde ascitum. Videtur huc ascriptum ex Lucæ cap. xvij. Græ/ cæ lectioni suffragabantur duo codices diui Donatiani, & Constantiensis. Nec est,

Si sciret.) Sed εἰ ᾔδει, id est, Si scisset.

Qua hora, pro qua custodia

Qua hora fur uenturus esset.) Nõnulli Græci codices scriptum habebant, ποίᾳ φυλακῇ, id est, Qua custodia. Atque ita legit Origenes in homilijs. Porrò custodiam uocauit tempus excubiarum. Veteres enim noctem in aliquot excubias diuidebant, quas alicubi uigilias uocat. Ponit enim duas personas, patremfamiliâs excubantem, & furem insidiantem. Nec est, Sineret, sed εἴασε, id est passus fuisset, aut siuisset. Fingit enim alicui parum uigi/ lanti, domum perfossam à furibus, non id passuro, si scisset tempus nocturnum quo fures

Similitudo nõ est necesse ut quadret per omnia

essent aggressuri. Porrò furem uult intelligi, diem illum extremũ: patremfamiliâs, unum/ quemlibet nostrum. Ergo cum ille ueluti fur obrepere tentet, & incertum sit quo tempore, nobis uidelicet iugiter est excubandum, ne dormitantes opprimat. Vnde miror Hilarium furem hunc interpretari diabolum, licet autorẽ sequutus sit Origenem, sed sæpe coactius enarrantem sacras literas. Nihil enim est quod nos offendat dissimilitudo rerum, aut personarum collatarum. Satis est in hoc constare similitudinem, ad quod adhibetur. Fur non expectatus obrepit: eaque res facit, ut semper uigilet paterfamiliâs; Ita dies ille inopinan/ tes opprimet, ni semper excubuerimus.

Quia nescitis qua hora uenturus sit filius hominis.) Græci sic habent, ὅτι ᾗ ὥρᾳ οὐ δοκεῖτε ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται, id est, Quia qua hora nõ putatis, filius hominis ueniet. Ita legit Chry/ sost. uel huius interpres: etiamsi secus legit Theophylact. quem Græcum habebamus.

Quis putas.) τίς ἄρα, id est, Quisnam. Nam ita mauult Valla.

Cõstituit, pro constituet

Quem constituet.) κατέστησεν, constituit, præteriti temporis est. Ponit enim quod acci/ derit, ad similitudinem.

Familiam suam.) θεραπείας, id est, Famulicium, ut intelligatur eum prefectum famulis. Vt dissimulem, quod εὑρήσει rectius uertisset, Offenderit, siue Repererit, quàm Inuenerit.

Super omnia bona.) ἐπὶ πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῦ, id est, Super omnes res suas: siue ut a/ licubi citat Hieronymus, Super uniuersam substantiam: propius accedens ad Græcum ser/ monem exprimendum. Etiamsi non male uertit interpres.

Moram

Moram facit dominus meus uenire.) χρονίζει ἐλθεῖν, id est, Contatur redire, siue differt reditum. Nec additur Suos, sed tantum est, Conseruos. χρονίζειν

Manducet autem & bibat.) ἐσθίειν τε καὶ πίνειν, id est, Edereq; & bibere, ut pendeat à uerbo incipiet. Quanquam in nonnullis est ἐσθίειν δὲ, id est, Edere uero.

Qua nō sperat.) ἐν ἡμέρᾳ ᾗ οὐ προσδοκᾷ, id est, In die quo nō expectat. Mirū aūt cur hic interpretē delectarit ἀκυρολογία, qui sperare maluerit, q̃ expectare, cū Græce sit expectare. *Sperare, prō expectare*

Et diuidet eū.) καὶ διχοτομήσει, id est, Dissecabit, à δίχα τέμνειν, id est, In duas dissecare partes.

EX CAPITE VIGESIMOQVINTO

Obuiam sponso & sponsæ.) Et sponsæ, non additur in Græcis codicibus. Nec apud Chrysostomum, aut Hilarium ulla sit Sponsæ mentio: apud Chrysostomum homilia septuagesimanona, qua locum hunc edisserit: Ac ne in contextu quidē, qui præferri solet, nec in tota enarratione, sponsa nominatur, quod attinet ad occursum: quemadmodū nec apud Theophylactum. Quanquam apud Origenem homilia trigesimasecunda, in titulo historiæ Euangelicæ, nescio quis addidit, cum ipse disserēs, nullam Sponsæ faciat mentionem: Aut potius sic facit mentionem, ut declaret se Sponso tantū legisse, non Sponso & Sponsæ. Sic .n. exponit: Omnes isti sensus lampadas suas accipiunt, id est, Organa sua naturalia, siue secundum uerbum dei uti uolentes, siue & contra uoluntatem dei, tamen accipiunt eas, quando recipiunt sponsum esse ecclesiæ uerbum dei, & filium dei. Et egrediuntur de mundo, & de erroribus deorum multorum, Et ueniūt obuiam saluatori, qui semper paratus est uenire ad uirgines eas, ut simul ingrediatur cum dignis earum, ad beatam sponsam ecclesiā. Hactenus Origenes. Ex his liquet obuiā iri sponso eunti ad sponsam, ut illum deducant in ædes sponsæ. Nam sponsa domi sedet, sponsum operiens. Non prodit foras, uelut auida uiri. Item in cæteris. Cum repetitur de mora sponsi, de clamore coorto, Ecce sponsus uenit, de sponsa siletur. Tantum uno loco uidetur Origenes occursum & ad sponsam referre, cum ait, oportere obuiam ire sponso uerbo, & ecclesiæ immaculatæ. Atqui ubi de clamore dicitur, quo omnes uocantur ad occursus officium, cōstat nullam fieri sponsę mentionem. Ait enim, Ecce sponsus uenit, exite obuiam ei. Nec statim consequens est, si enarratio facit mentionem sponsæ, ab euangelista sponsam expressam esse. In relatiuis enim alterū ex altero intelligitur. Nemo potest sponsum animo cōcipere, nisi simul & spōsam cogitet. Hac ratione solui poterat, quod Hilarius spōsæ meminit, in una psona Christi spōsum & spōsam interpretās, ut spōsum accipiamus naturā diuinā, spōsam humanā, nisi ipse Hilarius indicasset se legisse spōso & sponsæ his uerbis, Deniq; tuba excitante sponso tantum obuiam proditur. Erant enim iam ambo unum, quia in gloriam spiritualē carnis humilitas excesserit. ex his uerbis apparet Hilarium priore loco legisse, sponso & sponsæ. posteriore sponso tantum. Nec Hieronymus in huius loci cōmentario ullam facit sponsæ mentionem. Quanq; hac de re non est, quod quisquam contendat. Quod si quis alicubi repererit additum Sponsam, intelligat & sponsam aliquousq; sponso occurrere, ut sponsi comites recte dicantur utriq; occurrisse. Sponsus Christus est, & huc spectat tota parabola, ut illi iā aduenienti, fide ac pijs factis obuiam eamus. Ad sponsam nulla parabolæ pars pertinet: imò illi ipsi qui bene occurrunt, sponsa sunt. Etiamsi me non fugit, apud Augustinum addi sponsæ mentionem, epistola centesima uigesima. At rursum sermone de uerbis domini ex Mattheo uigesimosecundo, locum hunc edisserens, nec legit, nec enarrat sponsæ uocabulum. *Spōsus occurrens sponsæ* *Sponso & sponsæ*

Non sumpserunt.) ἔλαβον. Aptius erat sumpserant. In his enim præterito imperfecto aut secundo indefinito, uice præteriti plusquamperfecti abutimur. *Non sumpserunt*

Ne forte non sufficiat.) μήποτε, id est, Ne non sufficiat: aut si mauis exprimere coniunctionem expletiuam, Ne quando non sufficiat. Nec est simpliciter,

Emite uobis.) Sed ἀγοράσατε ἑαυταῖς, id est, Emite uobis ipsis. Est autem inabsoluta oratio, ni subaudias, timemus, aut periculum est, aut non faciemus. Intelligitur enim id, quod non explicatur, prudentes uirgines negasse illis oleum. Nec est, *Sermo imperfectus*

Dum irent emere.) Sed ἀπερχομένων δὲ αὐτῶν ἀγοράσαι, id est, Abeuntibus autem illis ad emendum, uenit sponsus &c.

Nouissime.) ὕστερον, id est, Deinde, siue posterius. Quod ut aliàs tolerabile sit, hic certe *Nouissime pro postea*

non quadrabat,cum de duobus uirginum ordinibus loquatur. Vero non additur nec apud
Græcos, nec in codice aureo: ne in Conſtantienſi quidem,niſi quod hic quoq; quidam di/
uerſa manu adiecerat, uero.

Vigilate itaq;.) Quidam addunt,Et orate,quod nec in Græcis inuenitur,nec in noſtris
emendatioribus. Imo totam hanc particulã, nec legit nec attingit enarrãs Theophylactus,
quemadmodum nec Origenes,nec Hilarius: tametſi Hieronymus & legit & interpretatur
nõ indiligẽter.ſimiliter & Chryſoſt. Si adiecticia eſt,aſſcripta uideri poteſt ex Marci ca. 13.

Quia neſcitis diem,neq; horam,) Hoc loco repetunt Græci codices, quod ſuperius ad/
debatur,In qua filius hominis ueniet, ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται.

Bona ſua.) τὰ ὑπάρχοντα,Facultates ſuas,ſiue ſubſtantiã ſuã,uti ſuperius admonuimus.

Virtus δύναμις Propriam uirtutem.) δύναμιν, id eſt, Facultatem , ſiue Poteſtatem;ut ad uires, non ad
probitatem pertineat.

Et lucratus eſt.) καὶ ἐποίησε,id eſt,Fecit,ſiue Cõfecit.Et Latinius,Altera duo q̃ Alia duo.

Venit & poſuit.) Vtrunque præſentis eſt temporis, ἔρχεται καὶ συναίρει, id eſt, Venit &
ſubducit,ſiue Ponit.Ac paulo poſt,προσήνεγκεν, id eſt, Attulit potius q̃ tulit.

Superlucratus ſum.) ἐκέρδησα ἐπ' αὐτοῖς. id eſt,Lucratus ſum ſupra,ſiue ultra ea, quod
idẽ & poſtea ſimili modo repetitur.Certe lucratus ſum habebat codex aureus.Quidã codi
ces pro ἐπ' αὐτοῖς, habebant ἐν αὐτοῖς,id eſt,In illis,Hebraico more,pro eo quod eſt,Per illa.

Euge. εὖ Euge ſerue.) εὖ δοῦλε,id eſt,Bene,ſeu Recte ſerue. Vox eſt collaudantis, & applauden/
tis,ei qui functus officio.Licet idem polleat euge, εὖγε, bene ſane.

Congregans ubi non ſparſiſti.) καὶ συνάγων ὅθεν οὐ διεσκόρπισας, id eſt, Congregans in/
de, ubi non ſparſiſti.

Meto ubi non ſemino.) θερίζω ὅπου οὐκ ἔσπειρα,id eſt,Meto ubi non ſeminaui.præſertim
quum ſequatur , & congrego ubi non ſparſi . Ac paulo ante ſeruus ita loquitur, Metis ubi

Pecunia ἀργύριον non ſeminaſti,quæ uerba dominus retorquet in famulum . Nec eſt Pecuniam Græce, ſed
ἀργύριον, id eſt,Argentum . Quam uocem diuus Hieronymus ad myſterium accõmodat,
etiamſi Græcis nonnunquã pro pecunia uſurpatur, ſed argentea, per ſynecdochen,quem/
admodum pro gladio dicimus ferrum.

Committere pecuniam meam.)Cõmittere non eſt hic credere,ſed βαλεῖν, hoc eſt Depo
nere. Quanq; ſenſum bene reddidit interpres. Ac mittere cõperi ſcriptũ in codice aureo. In
codice Cõſtantienſi raſuræ ueſtigiũ teſtabatur ſcriptũ fuiſſe mittere. καταβαλεῖν Græcis di
cuntur , qui præſentem numerant pecuniam,& crumena βαλάντιον dicta uidetur quod in
eam mittatur pecunia.

Additum alicunde Et quod uidet̃ habere.) καὶ ὃ ἔχει,id eſt,Et quod habet.Atq; ita legit & Hilarius. unde appa
ret ex altero euãgeliſta huc trãſcriptũ, qđ abſurdũ uidebat̃ tollere q̃cq̃ ab eo, q nihil haberet

Maieſtatis ſuæ.) δόξης, id eſt,Gloriæ.Nam ita frequenter gaudet uertere.

Et ſeparabit eos ab inuicem.) Cum præceſſerit Gentes , tamen mutato genere ſubiecit
Eos,quod tamen interpreti non poteſt imputari, cum ſic habeatur in Græco. Verum ab in
uicem Latinius certe reddi poterat,Separabit eos,alios ab alijs, ſiue Alteros ab alteris,cum
de duobus loquatur ordinibus, altero piorum , altero impiorum . Porrò συνηγάγετε belle
uertit Collegiſtis,pro Hoſpitio excepiſtis hoſpitem & errantem.

Tunc dicet rex & his qui à ſiniſtris.) Rex,nec additur apud Græcos, nec in aureo cod.

Sitientem.) ἢ διψῶντα, id eſt,Aut ſitientẽ: cõſentientibus & antiquis Latinorũ codicib.

Fratribus meis minimis.) ἐλαχίστων.Mirum quid interpreti uenerit in mentẽ,ut eandem
uocem paulo poſt uerteret per comparatiuum minoribus, cum de eiſdem loquatur. Et ta

minores unde men ex hoc loco,puto,ſibi cognomen Minorum ſumpſerũt quidam Franciſcanæ familiæ.

Maledicti.) κατηραμένοι, id eſt,Execrati,ſiue deuoti.

EX CAPITE VIGESIMOSEXTO

Caiaphas tetraſyllabum Græcis PAſcha fiet.) γίνεται καὶ παραδίδοται, id eſt, Fit & traditur. Vtrunque Græcis
præſentis eſt temporis.

Caiphas.) Græci ſcribunt καϊάφας, id eſt,Caiaphas,quatuor ſyllabis.

Ne forte tumultus fieret,) ἵνα μὴ θόρυβος γένηται, id eſt , Ne tumultus fiat. Ne quid
ut referatur ad perſonam Phariſæorum,his uerbis inter ſe conſultantium.

quid timemus in die festo, ne tumultus oriatur in plebe per occasionem diei festi. Nam for te addidit de suo interpres. *Persona alia*

Alabastrum.) ἀλάβαστρον, delicata pyxis unguentaria uitrea, ita dicta à λαβεῖν prehendere, & particula priuatiua α, addita per pleonasmum ρ, quod ob leuorem comprehendi non possit. Sic & Horatius: Nardi paruus onyx. Et, Pretiosi, est βαρυτίμου, quasi dicas, grauis precij, quod olim appenderetur æs, non numeraretur. *Alabastrus unguenti, ut onyx nardi*

Vt quid perditio.) Non est hic ἵνα τί, sed εἰς τί, id est, Ad quid, siue Quorsum.

Multo.) Est quidem Græce πολλοῦ, tamen Latinius, opinor, erat Magno.

Quid molesti estis.) τί κόπους παρέχετε, id est, Quid molestias exhibetis, aut Cur negociũ facessitis? Quanquam recte uertit interpres.

Opus bonum.) ἔργον καλὸν, quod non simpliciter bonum, sed egregium, ac pulchrum significat. Et,

Meipsum autem non semper habebitis.) Vtrobiq; Græcis est ἔχετε, id est, Habetis, præsentis temporis. Nec est ἀεὶ, aut διὰ παντὸς, id est, Semper, sed quouis tempore, πάντοτε, quod ποτὲ, unde compositum est, ad hunc quoq; modum possit accipi. *Pauperes habetis*

Mittens enim.) βαλοῦσα præteriti tẽporis est, unde plenius sic extulisset, Nam quod hæc misit unguentũ hoc in corpus meũ, id fecit in sepulturã mei, ut significet se breui moriturũ.

Dicetur quod hæc.) λαληθήσεται καὶ ὃ ἐποίησεν αὕτη, id est, Dicetur & hoc quod hæc fecit. Nam Quod, hoc loco non est coniunctio, sed nomen relatiuum.

In memoriam eius.) εἰς μνημόσυνον αὐτῆς. Eius, fœminini generis est, unde ad ipsam refertur mulierem, magis congruebat ipsius. Porrò μνημόσυνον non simpliciter significat memoriam, sed pignus aliquod, aut monumẽtum, quod amicus apud amicum relinquit, quod illum sui commonefaciat. Vnde non inepte uertisset, In monumentum ipsius. Cæterũ hæc particula In memoriam eius, non refertur ad propius uerbum fecit, sed ad prius dicetur. *Memoria μνημόσυνον*

Iudas Scariot.) ἰσκαριώτης, id est, Iscariotes: de quo iam admonuimus. *Iscariotes*

Primo autem die.) Die, apud Græcos subauditur, nõ explicatur: sicut & illic, Prima aũt sabbati. hic τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἀζύμων, id est, ut uerbum uerbo reddam, Primo infermentatorũ, ut subaudias totidem substantiua, quot sunt articuli, Primo die panum infermentatorum. *Azymi infermentati*

Ad quendam.) Non est πρός τινα sed πρὸς τὸν δεῖνα, id est, Ad illum. Sic autem loquuntur Græci, cum significant certum hominem, quem tamen non nominent. Vnde apparet Christum ædidisse nomen, cæterum Euangelistam obticuisse. Hic scrupulus uehementer torsit Augustinum libro de consens. Euang. cap. 80. *δεῖνα*

Qui intingit mecum.) ὁ ἐμβάψας, id est, Qui intinxit. Etenim si, illo intingente manum, dixisset, Qui intingit mecum, hic me prodet, indubitatum ac manifestum fuisset signum. Nunc autem uoluit etiam locum dare pœnitentiæ Iudæ. Et tamen propius argumentum dedit, indicans illum non solum adesse in conuiuio, uerumetiam in eadem patina, in idem immergere manum, quod est intimæ familiaritatis. Quemadmodum annotauit & Origenes homilia trigesimaquinta, sic enarrans hunc locum, ut hoc sermone Christi, magis fit exaggerata insignis Iudæ malicia, quem ne mensæ quidem communis familiaritas, quæ solet ethnicis quoq; haberi sacra, à destinato facinore retraheret. *Qui intinxit, pro qui intingit*

In paropside.) ἐν τρυβλίῳ, id est, In catino, siue patina. Mirum quur libuerit Græcam uocem altera Græca reddere.

Per quem filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, præsentis temporis uerbum. Iam enim hoc agebatur, nimirum præstituta pecunia. Et mox:

Qui tradidit illum.) ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν, id est, Qui tradebat, siue Traditor illius.

Cœnantibus autem.) ἐσθιόντων, id est, Edentibus, siue Vescentibus.

Accipite & comedite.) λάβετε, φάγετε, Sumite, edite, citra copulã. Et hic Chrysostomus enarrãs, repetit illa ex Paulo, Quod pro uobis frangit. Seu magis ex Lucæ ca. 22. ubi legitur, quod pro uobis datur, hoc est, distribuitur: quemadmodum de poculo dixerat, diuidite inter uos. panis autem frangendo distribuitur. Theophylactus admonet fuisse uerum corpus, non corporis figuram, quod panis ineffabili modo transformetur. *accipite, edite*

Et accipiens calicem.) καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς. Et sumpto poculo, & gratijs actis, dedit illis.

Hic est enim sanguis.) Enim non est in nonnullis Græcis codicibus, ut nec paulo ante
in consecratione corporis.

Noui testamenti.) Articulus additus significantiorem Græcis reddit orationem, τὸ τῆς
καινῆς διαθήκης, id est, Qui est noui testamenti. Significat autem hic testamentum, quod
condunt morituri. Qui pro multis effundetur.) τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, id est,

Effunditur frangitur

Qui pro multis effunditur. Quanquam reperio hoc nonnunquam pro futuro poni sicut
θρυπτόμενον: nisi quod Paulus utrunque præsentis temporis participio extulit, τὸ κλώμενον &
τὸ ἐκχυνόμενον, id est, Quod frangitur, quod effunditur, quemadmodum suo annotabimus
loco. Effunditur legit & interpres Origenis homilia trigesimaquinta.

Hymno dicto

Et hymno dicto.) καὶ ὑμνήσαντες, id est, Cum dixissent, siue cecinissent laudes, ut intelli-
gas apostolos dixisse hymnos non tantum Christum.

Oliueti.) Rursum ἐλαιῶν, id est, Oliuarum, quod iam toties fuit obuium.

Percutiam pastorem.) Vaticinium est apud Zachariam prophetam capite decimoter-
tio. Conuenit autem æditio Septuaginta cũ Hebraica ueritate, nisi quod pro eo quod Hie-
ronymus uertit, Super uirum adhærentem mihi, Septuaginta uerterint, ἐπὶ ἄνδρα πολίτην
αὐτοῦ, id est, Super uirum ciuem eius. Id Hieronymus accidisse putat ambiguitate unius ele-
menti ו, quod non discrepet à י nisi sola magnitudine: & si י legatur, Meum significat,

Percutiam pastorem

Excussa Hieronymi sententia

si ו, Eius. Septuaginta uerterunt hoc modo, πάταξον τὸν ποιμένα καὶ διασκορπισθήτωσαν τὰ
πρόβατα. Ex πάταξον Euangelista fecit πατάξω, & ex διασκορπισθήτωσαν, fecit διασκορπισθή-
σονται. Præterea quod illic dictum est sub persona prophetæ rogantis, ut deus percutiat pa-
storem, Euangelista accommodauit ad personam ipsius dei. Id enim prodidit Hieronymus
libro de optimo genere interpretandi ad Pammachium: atque eadem ferè repetit, enarrans
hunc prophetæ locum. Atqui hac sanè in re, aut ego prorsus hallucinor, aut lapsus est Hie-
ronymus: quem ut fateor uirum fuisse summa doctrina, pari eloquentia, incomparabili san-
ctimonia, ita hominem fuisse non possum diffiteri. Etenim si quis attentius expendat cum
prophetæ locum, is comperiet, nihil esse necesse, imò non nisi dure, hæc ad prophetæ perso-
nam accommodari. Quod quo magis perspicuum fiat, ipsa uerba subscribam. Framea su-
scitare super pastorem meum, & super uirum cohærentẽ mihi, dicit dominus exercituum.
Hæc certe palàm est dici sub persona dei, cum addiderit, dicit dominus exercituũ. Ac mox
sequitur: Percute pastorem, & dispergentur oues. Hæc quoque sunt dei uerba alloquentis
gladium suum. Quod si quis uelit aliò torquere, certe quod sequitur non sinet: Et conuer-
tam manum meam ad paruulos. Atque adeo reclamat euidentius, quod continenter adiun-

Calumnia impudẽs depulsa

gitur. Et erunt in omni terra dicit dominus. Hunc quoque locũ magnis tragœdijs calumnia-
tus est quidam, qui si tam esset ad docendum quæ recta sunt instructus, quàm uidetur anima-
tus ad calumniandũ aliena, dignus esset qui inter celebres scriptores annumeraretur. Cum
nemo plus tribuat Hieronymo, cum illud in me criminati sint quidam, libris etiam æditis,
quod Hieronymum Augustino alioqui summo prætulerim: hic me clamitat mihi Hierony-
mum unum ex omnibus delegisse, qui cum monomachiam susciperem, & canit frigidum
Hieronymi encomium, quasi non ante sit à me maiore spiritu laudatus. Quanquam hoc
ipsum laudis quod hic tribuit Hieronymo, mutuatus uidetur ex meis scriptis. Et hos tumul-
tus cit homo turbulentus, quod in re minime periculosa dissenserim ab Hieronymo, cum
summa tamen honoris præfatione, præsertim cum ipse Hieronymus sibi parum constet.
Ego sacrilegus, qui Hieronymum dixerim hominem esse. Quid autem dici potest clemen-
tius? Et actum erat de honore Hieronymi, ni lapis iste uiri patrocinium tanto spiritu susce-
pisset. Sed ut omissis cauillis, rem lectori paucis aperiamus, In libello de optimo genere in-
terpretandi, cum hoc ageret ex professo Hieronymus, ut ostenderet quædã apud Hebræos
discrepare ab interpretatione Septuaginta, aut apostolorum citationibus, adduxit & hunc
Zachariæ locum, sic distinguens personas, ut argumento quod instituerat tunc, congrue-
bat. Cæterum in commentarijs quibus locum hunc Euangelistæ enarrat, sic temperat sen-
tentiam, ut quod in libello de optimo genere interpretandi scripserat, propemodum recan-
tare uideatur: Hoc, inquit, alijs uerbis in Zacharia propheta scriptum est, & ni fallor, ex
persona prophetæ ad deum dicitur, Percute pastorem. Porrò quod hunc sensum confir-
mat consensu psalmi sexagesimi: Quoniam quem tu percussisti, persequuti sunt, Vide-
mus hoc

...sensisse psalmographum, quod interpretatur Hieronymus, haud cogit tamen, ut ...loquentis mutetur. Cum enim constet priorem partem uaticinij, Framea suscitare ...pastorem meum, pertinere ad deum patrem, si quod mox sequitur ad eundem refera... Percute pastorem &c. tamen idem existit sensus, Christum à patre fuisse percussum, ...gladio mandauit, ut percuteret. Percutit enim, qui percutiendum tradit. Cæterum ...onymus enarrans ipsum prophetam, magis etiam à seipso dissentit, & accommodat ...orationem patri. Quod quo magis perspicuum sit, ipsius uerba subscribam: Nec pu...est de altero loco assumptum testimonium, quia in Euangelio deus à se pastorem ...esse percussum, & in præsenti loco gladio atque mucroni legimus imperatum: Per... pastorem, & dispergentur oues. Hactenus Hieronymus. Vides palàm patris imperan... mucroni suo uocem esse, Percute pastorem, non autem uerba prophetæ obsecrantis. ...nullam esse mentionem eius rei, quam posuerat in libello de optimo genere inter...pretandi, cum hic maxime tempestiuum fuerit hoc inculcare. Quid igitur dissonat in Mat... Verba dissonant, res eadem est. Quisquis enim loquitur gladio suo, Percute, signi...se mox uelle percutere, & ideo Matthæus uerbis omissis sensum expressit: Percutiã ...rem. Quin & pronomen omisit Matthæus, quum in propheta sit, Super pastorem ...Quod ipsum etiam inuitat, ut sermonem patri potius accõmodemus. Suum enim ...unicum illum se dignum, cum alijs alij sint pastores, quorum nonnulli tales sunt, ut ...percussis, melius habeat grex. Sed exultat calumniator, docens nos personas in literis ...aliquando mutari subito. Nihil erat necesse, ut hoc ab isto disceremus, quod toties ...nostris testati sumus. Verum hic nihil cogebat mutare personã. Et apparet Hiero...nymum suæ sententiæ pœnituisse. Atq; hic est doctor iste egregius, qui omnibus rebus in ...accessit ad tractãdas sacras literas, quas ego heri aut nudiustertius cœpi attingere. ...ante annos uiginti scripserim Enchiridion: & in hoc opere tumultuario quod inficia... possum, plura citem ex diuersis autoribus, quàm operis ratio postulet. Ipse tantũ in his ...nobis citantur obambulet, uenans quod arrodat. Ac ne hoc quidem quanquam non tu...ter, sed per ocium agat, illi feliciter succedit. Sed ut missum faciam, hunc lapidem, ...Hieronymum hac in parte æquiorem esse suo Antimacho, quàm tali Symmacho.

Gallus cantet.) φωνῆσαι, id est, Sonet. Et Græcus quidem sermo per se anceps est, nisi ...signe iungat, Ter, aduerbium uerbo Abnegabis: etiamsi apud alios Euangelistas ...est eadem ambiguitas.

Tunc uenit Iesus.) Venit præsentis est temporis, ἔρχεται.

In uillam quæ dicitur Gethsemani.) χωρίον, id est, In locum: quando ita mauult Valla. Nam ad sensum haud magni refert. Alibi uertit agrũ, & agrũ hoc loco legit Hilarius. Por...ro Gethsemani, Hebræis sonat, uallis pinguedinum. Nam גיא uallem, שמן pinguedinem significat. Ea est ad radices montis Oliueti, ut testatur Hieronymus in locis Hebraicis.

Contristari & mœstus esse.) λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, id est, Dolere & grauiter angi. Nam ἀδημονεῖν, impotentem animi molestiam significat: quo uerbo usus est & Paulus, ut suo demonstrabimus loco.

Tristis est anima mea.) Triste magis dicitur, quod tristitiam adfert, seu molestiam. La...tinius erat, In dolore est, siue Mœret, aut Mœsta est anima mea.

Sustinete hic.) μείνατε ὧδε, id est, Manete hic. Et aliquanto inferius:

Iterum secundo abijt.) Latinius erat, Et rursus iterum abijt, πάλιν ἐκ δευτέρου ἀπελθών.

Venit & inuenit.) Vtrunq; præsentis temporis, ἔρχεται καὶ εὑρίσκει, & reperit potius quàm inuenit.

Sic non potuisti.) οὕτως οὐκ ἰσχύσατε, id est, Adeo non potuistis, siue Sic non potuistis: suffragante & aureo codice.

Transire nisi bibam illum.) παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ ἵνα μὴ αὐτὸ πίω, id est, Transire à me, ut non bibam, siue Quo minus bibam illum. Atque ita sanè legit Chrysostomi interpres homilia trigesima quinta.

Et uenit iterum.) καὶ ἐλθὼν εὗρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας, id est, Et cum uenisset, reperit eos denuo dormientes.

Tunc uenit ad discipulos.) Hic Venit & Dicit utrunque præsentis est temporis ἔρ...χεται, λέγει.

Dissonat Matthæus à propheta sed uerbis non sensu

Gethsemani uallis pinguedinum autore Hieronymo

Dormite iam & requieſ. *Amphibologia* *Notatus Valla* *Ironia in ſermone Christi*

Dormite iam & requieſcite:) Dubium erat, an legendum eſſet: Dormite & requieſcite, an Dormitis & requieſcitis, niſi addidiſſet λοιπὸν, id eſt, Poſthac, ſiue De cætero, pro quo interpres poſuit iam: Nec id ſanè male. Argutatur hoc loco Laurentius Valla, neſcio quid, non conuenire, ut qui paulo ante obiurgauerit ſuos quod dormierant, nunc dormire iuſſerit: præſertim cum mox ſubijciat: Surgite eamus hinc. Quanquam Origenes, Chryſoſtomus, Hilarius, & Hieronymus in hunc ſenſum interpretantur, ut Chriſtus iuſſerit eos dormire, Et allegorijs rem explicant. Verum ſaluo aliorum iudicio, poteſt ſermo Chriſti habere nonnullam ironiam, Hactenus non potui à uobis impetrare, ut pauliſper mecum uigilaretis, nunc ipſa res excitabit uos, cum uideritis meum ſupplicium, & ueſtrum periculum. Atque ita probe quadrant ea quæ conſequuntur, Surgite, ecce appropinquat. Atque hæc mea ſententia minus mihi diſplicere cœpit, poſteaquam comperiſſem Theophylactum in Mar cum multis uerbis eam inculcare.

Ecce appropinquabit.) ἰδοὺ ἤγγικεν, id eſt, Ecce appropinquauit, præteriti temporis, ſiue Adeſt, aut In propinquo eſt.

Et filius hominis tradetur.) Traditur eſt Græce, præſentis temporis, παραδίδοται.

Appropinquauit pro imminet

Ecce appropinquabit qui me tradet.) ἤγγικεν ὁ παραδιδούς με, id eſt, Appropinquauit qui me tradit.

Cum gladijs & fuſtibus.) καὶ ξύλων, id eſt, Et lignis. Atque ita uertit alibi.

Miſsi à principibus.) Miſsi, addidit interpres explicandi cauſa, quanquam non habita generis ratione, cum præceſſerit turba: ut dicendum potius fuerit miſſa.

Ad quid ueniſti.) ἐφ' ᾧ πάρει, id eſt, Ad quid ades, ſiue aduenis. Nec ita poteſt accipi, ut intelligamus, Quo malorum ueniſti, ſed cuius rei gratia ueniſti? quandoquidem articulus eſt dandi caſu ᾧ. Etiamſi in nonnullis exemplaribus ſcriptum reperio ἐφ' ὅ. Quanquam omnino noue, articulus poſtpoſitiuus uſurpatus eſt, uice τίνι aut τί.

Amputauit.) ἀφεῖλεν, id eſt, Abſtulit.

Gladio perire qui gladio percuſſerit quomodo accipiendum

Gladio peribunt.) In gladio eſt Græce, tametſi præpoſitionem recte omiſit interpres. Nec eſt Peribunt in nonnullis exemplaribus, ſed morientur, ἀποθανοῦνται. Atque ita legit Auguſtinus ſecundo commentario, quo explicat ſermonem Chriſti habitum in monte. Locus hic nonnihil diſtorſit diuum Auguſtinum, quod palàm refelli poſsit hic ſermo, gladio perire perituros, quicunque gladium ſumpſerint, cum conſtet latrones etiam aliquot non perire gladio. Proinde interpretatur gladio peccati iugulari animam eius qui gladio percuſſerit. Quod ſi uerum eſt, quid opus erat uerbum futuri temporis Morietur? Iam enim mortua eſt anima percuſſoris etiam priuſquam gladium uibret in proximum. Itaque mea quidem ſententia ſimplicius erit, ut dicamus Chriſtum in genere ſenſiſſe, nõ eſſe apoſtolicum uti huiuſmodi defenſione, ut ferrum ferro repellamus, & iniuriam iniuria retaliemus. Nec enim ad eum modum uitari malum, ſed fieri ut mutuis iniuriarum uicibus ſine fine propagetur malum. Alioqui ſi ad uiuum exigamus hunc ſermonem, imò ſi ad uerba, quid faciemus iudici & magiſtratui gladium portanti? quid imperatori, qui ſolenni etiam ritu gladium accipit à Chriſti uicario? Sunt huiuſmodi permulta Chriſti dicta, in quibus ſententiæ ſummam ſpectare conuenit.

Modo, pro nunc

Et exhibebit mihi modo.) Modo, in locum non ſuum translatũ eſt, cum debuerit adiungi uerbo rogare, ὅτι οὐ δύναμαι ἄρτι παρακαλέσαι, id eſt, Quod non poſsim nũc rogare. Suffragatur & codex aureus. In Conſtantienſi raſura declarabat ſtudium deprauatoris.

Legiones.) Hic quoque Græcus uſurpauit uocem Latinam, λεγεῶνας.

Quia ſic oportet fieri.) Si, quod, accipitur ἐἰδικῶς, ſupplendum eſt aliquid ad ſenſum, Scripturæ quæ dicunt, quod ita oportet fieri.

Vt adimplerentur.) πληρωθῶσιν, Vt impleantur, ut ad Chriſti loquentis perſonam referatur. Quanquam poteſt & ad apoſtoli perſonam ſcribentis referri.

Vſque in atrium.) ἕως τῆς αὐλῆς, id eſt, Vſque atrium, ſiue uſque ad atrium.

Vt eum morti traderent.) ὡς, ſiue ὅπως θανατώσωσιν, id eſt, Vt occiderent: aut ſi placet periphraſis, Morte afficerent: etiamſi Vergilius dixit, Dede neci.

Deeſt in noſtris

Et non inuenerunt.) In Græcis codicibus bis ponitur, Et non inuenerunt, ſiue Inueniebant, καὶ οὐχ εὗρον. καὶ πολλῶν ψευδομαρτύρων προσελθόντων οὐχ εὗρον, id eſt, Et non inuenerunt. Et cum

...cum accessissent multi falsi testes, non inuenerunt. Ad eum modum legit interpres Ori-genes homilia trigesima quinta. Nec est ociosa repetitio. Itidem legit & Theophylactus.
...issime.) ὕςερον, id est, Deinde, siue Posterius: quod iam sæpius ita uertit. Fortasse comparatiuum positum est pro superlatiuo.
...post triduum reædificare illud.) καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι αὐτὸν, id est, Per treis diesue triduo ædificare illud. Sic enim mox exprobrant: Qui destruis templum dei, & triduo ædificas, non reædificas. Aedifico, non reædifico

Adea quæ isti aduersus te testificantur.) τί οὗτοί σου καταμαρτυροῦσι, id est, Quid, siue Quid isti contra te dicunt testimonium?
Adiuro te.) ἐξορκίζω, Exorcizo. Idem uerbum quo utimur in consecratione aquæ sacræ, & eiciendis immundis spiritibus. Sed ubi est interim, quod tā magnifice præcipit Calepi-nus quidam, clamans ἐξορκίζειν uerbum esse barbarum, & solœcismos nostros rideri à spiri-tibus immundis, quoties legimus, exorcizo te, cum dicendum sit, exorgizo te: idq; probat admodum dialectice: Suida, inquit, scribit ἐξοργιεῖν esse εἰς τὴν ὀργὴν ἐμβαλεῖν. Quod per-inde est ac si quis dicat, Cepe herbam significat, Igitur Sæpe uidi, non Latine dicitur. Et tamen sunt qui mihi indignantur, quod ab hoc ausim dissentire. Calepinus taxatus

Si tu es Christus filius dei uiui.) Viui, nec est in Græcis, nec in aureo codice.
Dixit illi Iesus.) Dicit est & in Græcis, & in antiquis Latinis.
Blasphemauit.) ὅτι ἐβλασφήμησεν, id est, Quod blasphemauit. Quanquam quod coniun-ctio est superuacanea recte omissa est. Nā ut Græcis habet uim affirmandi, ita Latinis uitia-ret sermonis puritatē. Porrò blasphemandi uerbū scio Latinū non esse, sed blasphemiam ta-men reliqui, quod nobis atrocius quiddā sonat q̃ conuicium, nempe conuicium in deum. ὅτι quum habet uim affirmandi, omittitur Latinis

Quid adhuc.) τί ἔτι, id est, Quid præterea: aut, Quid insuper.
Audistis blasphemiam.) Græci addunt αὐτοῦ, id est, Eius, siue ipsius.
Palmas in faciem dederunt.) Græcis unica dictio est ἐῤῥάπισαν, id est, Alapas impege-runt. Non reprehendo tamen, quod periphrasis exprimat indignitatem rei.
Vna ancilla.) παιδίσκη. Potest accipi, ut sonet puellam. Est enim diminutiuum à παῖς.
Exeunte autem illo.) Græce accusatiuus est, ἐξελθόντα δὲ αὐτὸν, id est, Egressum autem eum. Nec est Ianuam, sed In uestibulum, εἰς πυλῶνα, siue In uestibulo, aut Ianua.
Alia ancilla. Ancilla addidit interpres. εἶδεν αὐτὸν ἄλλη, Vidit illum altera.
Detestari.) ἀναθεματίζειν, id est, Deuouere, aut Execrari, siue ut in quibusdam legitur, καταναθεματίζειν: quod grauius est quàm ἀναθεματίζειν. καταναθεματίζειν

Quia non nouisset.) ὅτι οὐκ οἶδα, id est, Quia non noui. Quanquam coniunctio ὅτι, non respondet Latino: & recte mutauit interpres figuram Hebraicam. Quod tamē aliâs nescio qua superstitione non audet: uelut ibi, Et confessus est, quia non sum ego Christus.
Gallus cantauit.) ἐφώνησε, id est, Clamauit, siue Sonuit. Quanquam recte gallicinium, siue galli cantus dicitur.
Quod Iesus dixerat.) Græci addunt αὐτῷ, id est, Sibi, siue ipsi. Et qui legendum est, non quod. τοῦ εἰρηκότος, id est, Qui dixerat. Id palàm fit ex interpretatione Origenis: cuius interpres pro, Quod dixit, uertit, Dicentis: sensus enim est, qui dixerat ita futurum. Quan-quam quidem huiusmodi participium seruit utriq; tempori, præterito perfecto, & præterito plusquam perfecto. Idem interpres pro eo quod Græcis est αὐτῷ, uertit, Ad se. Ne quis hoc omnino contemnat, per nos annotatum. Qui dixerat

EX CAPITE VIGESIMO SEPTIMO

PRINCIPIBVS sacerdotum, & senioribus populi.) Hoc loco non additur Po-puli, nec apud Græcos, nec in aureo codice, sed subauditur è loco qui proxi-me præcessit. Redundat apud nos populi

Sanguinem iustum.) ἀθῶον, id est, Insontem, siue innocentem. Ita mox uer-tit, Innocens ego sum à sanguine iusto.
Tu uideris.) σὺ ὄψει, id est, Tu uidebis, siue Videris, prima acuta, ut sit futurum uerbi subiunctiui à uidero. Nec uideo qui constet ratio sermonis, nisi aut dicamus indicandi mo-dum usurpatum pro modo imperandi, aut imaginemur ab ὄψομαι futurum, præsens ὀψέω: unde sit imperatiuum [illegible] sicut à [illegible]

Laqueo

Periphrasis interpretis probata

Laqueo se suspendit.) ἀπήγξατο. Vnum uerbum tribus est circumloquutus, & recte. Tantum enim ualet ea dictio, ac si dicas, laqueo se præfocauit. De corbona dictū est aliâs, quod aliter uocant gazophylacium.

Prophetæ citatū testimoniū expēsum

Ager ille Acheldemach.) Græci codices non habent uocem Hebraicam, sed tantum Dictus est ager ille, ager sanguinis. Annotauit hunc quoque locum diuus Hieronymus in libro cui titulus, de optimo genere interpretandi, negans quod hic citat ex Hieremia Matthæus, prorsus extare apud Hieremiam. Verum esse apud Zachariam prophetam, sed ita ut quæ retulit Euangelista, parum respondeant ad Hebraicam ueritatem, ac multo minus ad uulgatam æditionem Septuaginta, Etenim ut idem sit sensus, tamen inuersa esse uerba, imò pene diuersa. Ob calumniosos, ipsius Hieronymi uerba subscribā.

Hieronymus

Rursus in Matthæo, redditis à Iuda proditore triginta argenteis, & empto ex eis agro figuli, scribitur: Tunc impletum est, quod scriptum est per Hieremiam prophetam dicentem: Et acceperunt &c. Hoc in Hieremia penitus non inuenitur, sed in Zacharia alijs multo uerbis, ac toto ordine discrepante. Vulgata quippe æditio ita se habet: Et dicam ad eos, Si bonum est coram uobis, date mercedem mihi, aut renuite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Dixitque dominus ad me: Pone illos in conflatorium, & considera si probatum sit, sicut probatus sum ab eis. Et tuli triginta argenteos, & misi eos in domo domini in conflatorium. Quantum distet ab Euangelistæ testimonio Septuaginta translatio, perspicuum est. Sed & in Hebræo, cum sensus sit idem, uerba præpostera sunt, & pene diuersa. Et dixi, inquit, ad eos: Si bonum est in oculis uestris, adferte mercedem meam, & si non, quiescite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Et dixit dominus ad me, proijce illud ad statuarium, decorum precium, quo appreciatus sum ab eis. Et tuli triginta argenteos, & proieci eos in domo domini ad statuarium. Accusent Apostolum falsitatis, quod nec cum Hebraico, nec cum Septuaginta cōgruat translatoribus, & quod his maius, erret in nomine, pro Zacharia quippe Hieremiam posuit. Sed absit hoc de pedisequo Christi dicere, cui curæ fuit non uerba aut syllabas aucupari, sed sententias dogmatum ponere. Hactenus Hieronymi uerba retulimus.

Error in nomine autoris

Is excusari facile potest, quod hic aliud agens non explicuerit nodum propositæ quæstionis. Magis mirum, cur nec ipsum prophetæ locum edisserens, nec Matthæum enarrans diluat, quod fatetur etiam maius esse quàm uerbis & ordine discrepare, pro Zacharia positum Hieremiam: Præsertim cum idem in huius Euangelistæ capite decimotertio, ubi itidem ex Esaia citatur, quod est Asaph, dicat scriptoris accidisse uitio. Origenes ingenue fassus, quæ hic citantur ex Hieremia, nusquam apud Hieremiam legi, ne apud Hebræos quidem, duplicem aperit rationem expediendæ quæstionis. Aut enim culpa scribarum commutatum nomen præsertim cum inter uoces nonnulla sit affinitas: Aut testimonium assumptum ex libro, qui inscribitur apocrypha, hoc est, occulta Hieremiæ, quæ Hieronymus fatetur à se lecta, Quanquam non probat, ut ad apocryphorū autoritatem locus hic referatur. Nec mihi sanè probatur, præsertim cum adducatur, non monendi, arguendi, aut hortandi causa: quas ad res nonnunquam & ethnicorum testimonijs abutimur, sed ut serium oraculum, quo passionis mysterium sit explicatum.

Apocrypha Hieremiæ

Origenes minus iniquus apocryphis quàm Hieronymus, existimat hoc è libris apocryphis peti posse: sicut illud quod adducit Paulus in epistola ad Corinthios priore, Quod oculus non uidit &c. ex Heliæ apocryphis desumptum arbitratur. Item in epistola ad Timotheum secunda, capite tertio, de Iamnes & Mambres, qui restiterunt Moysi, cum horum in Exodo nulla fiat mentio, desumpta uideri ex apocrypho libro, cui titulus, Iamnes & Mambres. Nec defuisse, qui ob hanc causam contenderint, hanc ad Timotheum epistolam, Pauli non esse, sed frustra: cum eodem nomine nemo taxauerit priorem ad Corinthios.

Apocrypha Heliæ

Chrysostomus autem enarrans epistolam ad Timotheum, indicat alias duas uias explicandæ quæstionis de nomine: Quarum altera est, quod Iudæi quædā habuerint, quæ citra librorum monumenta, per manus tradebant uiua uoce, ea uocabant ἄγραφα, siue traditiones. Fieri autem posse, ut huiusmodi loca ab illis hausta sint. Altera est, quod ait fieri potuisse, ut licet hæc scripta non fuerint, nec ab alijs audierit, tamen afflatu sancti spiritus didicerit Apostolus. Mihi uero proximum uidetur, [redacted] Equidem

Ἄγραφα Iudæorum

Equidem arbitror nihil esse huiusmodi in Euangelistis. Glossa quam uocant ordinariam, haud scio unde hauserit, quod indicat in quibusdam codicibus non haberi nomen Hieremiæ, sed tantum, per prophetam. Addit aliam elabendi uiam: Quoniam eodem spiritu afflati scripsere prophetæ, non absurde uni cuipiam tribuebatur quod ab alio dicitur, nec obliuionē fuisse, quod Matthæo pro nomine Zachariæ, occurrerit nomen Hieremiæ, sed moderationem diuini spiritus. Aperit & aliam rimam, quod nōnihil huius prophetiæ sit apud Hieremiam capite trigesimosecundo, uidelicet de agro empto. Cæterum hæc uerba, Quæ appreciauerūt, nec apud Hieremiam esse, nec apud Zachariam, sed addita sub persona Euangelistæ. Hæc in medium profero, iudicium lectori relinquens. [redacted] Ad dam de meo quintam extricandæ quæstionis rationem. Si dixerimus Zachariam fuisse binominem, sicuti paulo ante dictum est de Zacharia filio Barachiæ, qui idem sit dictus Ioiadas. Refert Hieronymus Hieremiam apocryphum sibi exhibitum à quodam Iudæo factionis Nazarenæ, in quo hæc ad uerbum, ut ab Euangelista citantur, haberentur. Verum ut dixi, non probat ut Apostolus ex apocryphis adduxerit testimonium: præsertim cum hic mos sit Euangelistis & apostolis, ut neglectis uerbis, sensum utcunque reddant in citandis testimonijs. Porrò Syris חֲקַל est ager, דְּמָא sanguis. Hieronymus testatur & sua ætate locum extitisse Hierosolymis ad latus Australe montis Sion, ubi tum quoque pauperum ac tenuium cadauera, partim terra obruebantur, partim sub dio putrescebant.

Aceldema quid Syriace

Quod appreciauerunt.) ὃν ἐτιμήσαντο, id est, Quem appreciauerunt, hoc est, quem precio æstimauerunt.

Tu es rex.) ὁ βασιλεὺς, id est, Ille rex: ut de eo rege intelligas, qui tū à Iudæis expectabat.

Ad ullum uerbum.) πρὸς οὐδὲ ἓν ῥῆμα. Sermo Græcus anceps est. Siquidem hic potest esse sensus, Et non respondit ei uerbum ad quicque, siue non respondit ei ad ullum uerbum.

Per diem autem solennem,) κατὰ δὲ ἑορτὴν, id est, in festo uero. Nec opus erat periphrasi.

Populo dimittere.) τῷ ὄχλῳ, id est, Turbæ, siue multitudini.

Habebat autem tunc unum uinctum.) Vnum, non est in Grȩcis, nec in antiquis Latinorum codicibus. Nec uinctum apud Græcos participium est, sed nomen, δέσμιον.

Pro tribunali.) ἐπὶ βήματος, id est, In tribunali. Quanquam Latine uertit interpres, & eleganter magis quàm suo more: ut hic quoque admonendus sit lector, ne fallatur.

Interpres a more latinitatis recedit à uerbis

Nihil tibi & iusto.) Latinius certe fuerat, Ne quid rei tibi sit cum iusto illo. Vt Christi innocentia undique meruit testimonium, Iudæ, Pilati, huius uxoris, Annæ, testium, latronis, satellitum qui missi fuerant ad comprehendendum eum, Magorum, Chananæorum, Samaritanorum, centurionum. Sed hoc uni illi contigit, quo certius foret, totum hoc quod ille passus est, nobis impensum esse.

Iesu innocētia oīm testimonio cōpbata

Per uisum.) κατ' ὄναρ, id est, In somnis. Sic enim uertit in initio huius Euangelij: & recte, De quibus pluribus uerbis disserit Valla, qui ὅραμα, id est, Visum, putat esse uigilantium

κατ' ὄναρ. uarie transfert

[redacted]

tium, cum ὄναρ somnium sit, & quod in somnis apparet, ἐνύπνιον Græcis dicatur.

Persuaserant populis.) Et hic rursus est Turbis, non Populis, ὄχλους.

Facere illum Græce Quid igitur faciam de Iesu.) De, præpositio non est in Græcis, τί οὖν ποιήσω Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον χριστόν: Cæterum Græci abutuntur in his uerbis accusandi casu pro datiuo, ubi significāt bene aut male fieri cuipiā. Vnde uertēdū erat, Quid faciā Iesu qui dicit Christus.

Dicunt omnes.) λέγουσιν αὐτῷ, id est, Dicunt ei: Quanquam hic Græca uariant exemplaria.

Ait illis.) Illis, non est in Græcis, ὁ δὲ ἡγεμὼν ἔφη, Præses autem ait.

Lauit.) ἀπενίψατο, id est, Abluit. Et.

Accepta aqua.) λαβὼν, id est, Cum accepisset, siue sumpsisset.

Innocens.) Idem est uerbum, quod paulo superius uerterat Iustum, ἀθῶος, id est [illegible] & innoxius.

Vos uideritis Vos uideritis.) ὑμεῖς ὄψεσθε, id est, Vos uidebitis. Sicut & ante, Tu uideris, [illegible] dium actiuæ significationis uerbum futuri temporis [illegible]

Latina uox usurpata græce scribenti Flagellatum.) φραγελλώσας Et hic Romana uoce Græce scribens [illegible] litera: quod damnatos ante ultimum supplicium uirgis cædere ex more esset Romano [illegible]

Tradidit eis Tradidit eis.) Eis, non est in Græcis [illegible] Iudæis tradidit Iesum, sed suis militibus, supplicij ministris: Etiamsi haud scio quo [illegible] fu in nostra prima æditione fuit additum. Atqui ita legisse Hieronymum, ut nos indicau[illegible] mus, testatur illius in hunc locum interpretatio.

Suscipientes.) παραλαβόντες, id est, Accipientes, uel potius Acceptum: ut [illegible] tat genus uerbi, quo respondeat tempus.

Cohors & σπεῖρα qua digni tales Cohortem.) σπεῖραν, quod & funem significat Græcis. Nam cohors rusticana [illegible] litum manus est. [illegible]

κόκκος Coccineam.) κοκκίνην, Coccinam magis. Nam coccus, siue coccum granum [illegible] uulgo uocantur, quibus tinguntur rubra quædam, quod lucem addāt colori: uide Plinium lib. nono cap. quadragesimoprimo. Porrò chlamys pallium est militare, ut & color [illegible] uestis militaris sit: eoque magis ad ludibrium faciens, cum pius impiorum uestem gestaret.

Plectentes coronam.) πλέξαντες, id est, Plexam siue Concinnatā, ut conueniat tempus.

Deposuerūt super caput.) ἐπέθηκαν, id est, Imposuerūt. In nōnullis habebāt posuerunt.

Expuentes in eum.) καὶ ἐμπτύσαντες εἰς αὐτὸν, id est, Cum inspuissent in eum.

Et postquam illuserunt.) καὶ ὅτε ἐνέπαιξαν, id est, Cum illusissent.

Vt crucifigerent.) εἰς τὸ σταυρῶσαι, id est, Ad crucifigendum. Et paulo ante,

Vestimentis eius.) Magis quadrasset, Vestimentis suis.

Angariare, Persicū uerbum uidetur Hunc angariauerunt.) Mirum cur hic delectarit peregrina uox, cum dicere potuerit, Adegerunt, siue Compulerūt. Siquidem Suidas indicat uocem esse Persicam, quod apud illos regij nuncij ἄγγαροι dicerentur. Vnde & qui literas inuicem tradunt perferendas, angari dicuntur, quos eosdem ἀσάνδας appellabant, Denique translata uox est ad quosuis, qui seruorum aut iumentorum ritu baiularent onera. Fortassis ea uox iam militibus erat usurpata, quemadmodum habebant sua castrensia.

Golgotha, & Golgoltha Qui dicitur Golgotha.) Hieronymus in libro quo explicat uoces Hebraicas apud Matthæum, admonet Golgotha Syrum esse uerbum, non Hebræum, sonareque locum calui siue caluariæ. Sunt qui malint Chaldaicum esse, & Golgoltha pronunciandum, addito altero Lambda. Equidem non arbitror operæprecium de barbarica uocula, uehementius contendere, & magis libet Latinorum & Græcorum in hoc consensum sequi. Cuiuscunque linguæ est, ita dictus est locus in Aelia ad Septentrionalem partem montis Sion, quod in eo iacerent capita hominum damnatorum. Nam quod nonnulli dicunt illic sepultum Adam, unde de loco inditum sit uocabulum, eam fabulam reijcit Hieronymus, cum Adam sepultus legatur in Arba iuxta Hebron.

Vinum myrrhatum Acetum Dederunt ei uinum.) Quidam Græci codices non habebant uinum, sed Acetum cum felle mixtum. Quemadmodum legit & interpretatur Hieronymus. Quanquam Hilarius uinum legit, Chrysostomus acetum. Tametsi nō multum interest inter acetum, & acidum uinum. Certe paulo post mentio fit aceti non uini, neque fellis.

Impleuit spongiam aceto.) Origenes illud annotauit, quod Matthæus dixerat acetum felle

Felle mixtum, Marcus uinum myrrhatum, Ioannes acetum cum felle, ex quo palàm est O-
rigenem quoq; acetum legisse non uinum. Et magis congruit cum propheta qui dicit, De-
derunt in escam meam fel, & in siti mea potauerũt me aceto. Illud admonendus lector, non
esse eundem potum hic datum Christo, qui datur in cruce pendẽti. Apparet enim bis da
tum, semel antequam tolleretur in crucem ex more ni fallor, quod & hodie seruatur. Rur-
sum in cruce poscenti, Sic enim narrat Matthæus, Et uenerunt in locum qui dicitur Golgo-
tha, quod est caluariæ locus, & dederunt ei uinum bibere cum felle mixtum. Marcus hunc
in modum, Et perducunt illum in golgatha locum, quod est interpretatum caluariæ locus,
Et dabant illi bibere myrrhatum uinum, & non accepit: & crucifigentes eum &c. Quod
autem nonnulli putant in narratione temporis ordinẽ inuersum esse durius est, quum mox
subiicitur apud eundem Euangelistam, Et continuo currens unus ex eis acceptã spongiam
impleuit aceto & imposuit harundini & dabat illi bibere, præsertim quum in priore loco
commemoretur uinum felle mixtum, in altero acetum similiter narrante Marco, Et ad pietatem
conducibilius est, si hanc quoq; dominicæ crucis partem non ignoremus. Meminit & Au
gustinus lib. de consen. Euang. tertio separatim potus ante crucifixionem exhibiti. Theo-
phylactus putat hic porrectum acetum, ut citius moreretur, priusquã ueniret Helias. Nam
suspicabantur eũ implorasse Heliam, quum diceret Heli Heli. Ad id facit, quod alij dicunt,
Sine uideamus an ueniat Helias.

Vt impleretur quod) Hoc prophetæ testimonium non citatur in plerisq; Græcorum co
dicibus. Et Hieronymus enarrans hunc locum nullam omnino de eo facit mentionem. Ly-
ranus addit, iuxta Hieronymum hoc testimonium à Matthæo non fuisse positum, sed dun
taxat ab Ioanne, nec inueniri in uetustis exemplaribus. Certe non addebatur in uno uetu-
stissimo codice diui Donatiani. Ne in Constantiensi quidem, nec in alio quodam uetustæ
editionis typographicæ qui est apud me. Cæterũ locus est in psalmo uigesimoprimo. Le-
gendum est, quod interpres de suo addidit Sibi, cum pronomen nec sit apud Græcos, nec
in aureo codice, Diuiserunt sibi uestimenta mea.

Super uestem meam.) καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου. Quod magis sonat uestitum q̃ uestem.
Vt non multum agant qui hinc ratiocinãtur Christo fuisse quinq; uestes. Duas fuisse con-
stat ex Euangelio. Magis autem uidetur eiusdem uerbi aut similis repetitio, ex proprieta-
te sermonis prophetici. Satis enim constat unam uestem consutilem fuisse diuisam in qua-
tuor partes.

Et sedentes seruabant eum.) Græci addunt ἐκεῖ, id est, Illic.

Super caput.) ἐπάνω τῆς κεφαλῆς, id est, Supra caput. Non enim erat titulus in capite.

Causam.) αἰτίαν, Quæ uox apud Græcos, & causam significat, & accusationem, siue
crimen.

Tunc crucifixi sunt.) τότε σταυροῦνται, id est, Tunc crucifiguntur, præsentis tem-
poris, ut historico more res iam geri putetur.

Vah qui destruis.) Interiectio, uah, non additur in Matthæo, sed in Marco. Vnde huc
addita uidetur. In Cõstantiensi codice rasura testabatur deprauationem. Et articulus ὁ non
nullam habet ἔμφασιν, quasi dicas, Tu ille destructor templi.

Reædificas.) οἰκοδομῶν, id est, Aedificas, ut superius admonui. Origenis interpres uertit,
Qui destruebas, &, Qui ædificabas. In aliquot uetustis exemplaribus scriptũ erat, Destruit
& reædificat, tertia persona. Consentiebat Constantiensis.

Et credimus ei.) καὶ πιστεύσομεν ἐπ᾽ αὐτῷ, id est, Credemus in eo. Quanquam paulo infe-
rius est, Ei, ut nihil intersit utrum legas.

Confidit.) πέποιθεν, id est, Confisus est, siue, fiduciam habet in deo: quandoquidem in
hoc, ut dictum est, abutuntur tempore.

Liberet eum nunc si uult.) Græci addunt alterum pronomen εἰ θέλει αὐτόν, id est, Si uult
eum. Videntur enim alludere ad illud psalmi: Sperauit in domino, eripiet eum, saluum fa-
ciet eum, quoniam uult eum. Alioqui conuicium uidebatur non in Christum modo, ue-
rumetiam in deum recidere.

Improperabant ei.) ὠνείδιζον αὐτόν, id est, Opprobrabant, siue eadem probra dicebant in
illum. Augustinus explicans tropos Exodi, libro annotationum suarum tertio, putat hic
ἐναλλαγὴν esse, ac numerum multitudinis positum pro numero singulari, propterea quod
apud alios Euangelistas alter duntaxat conuicia dicit in Christum. Vnde mirum est, cur

Additum aliquid in Euangelio

Causa

Omissum aliquid

Tropus in Euangelio

Hieronymus in commentarijs syllepsin appellet, tropum quidem agnoscens, sed aliam subnectens rationem, qua tropo non sit opus: ut primum uterq; conuiciatus sit Christo, mox mota terra alter resipuerit [redacted].

Et tenebræ factæ sunt ab hora sexta.) Iam igitur tribus horis pependerat in cruce: siquidem Marcus testatur eum hora tertia fuisse crucifixum. Quanquam & de illius loci lectione uariatum est olim, ut suo demonstrabimus loco.

Tota terra quomodo accipiendum

Tenebræ factæ sunt super uniuersam terram.) ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, id est, In totam terram, siue super totam terram. Neq; enim illæ tenebræ occupabant uniuersum terrarum orbem, ut meo iudicio recte sentit Origenes, sed Iudæam duntaxat, aut terram Hierosolymitanam dissentiente Theophylacto. Alioqui uel casu meminissent huius prodigij rerum gestarum scriptores. Quemadmodū & uniuersus orbis apud Lucam describi dicitur, cū intelligatur orbis duntaxat Romanus descriptus. Indicat Origenes in nōnullis codicibus adiectū fuisse, Tenebræ factæ sunt super totam terrā deficiente sole, quasi solis deliquium eas induxerit tenebras. Atq; ita certe tradit epistola quæ nomine Dionysij circūfertur, mihi ψευδεπίγραφος uidetur. Verum hanc opinionē longe reijcit Origenes, & scripturā mutatā improbat.

Eclipsin solis in paßione negat Origenes

Hebraica Græci scribunt ad hunc modum, ἠλὶ ἠλὶ λαμὰ σαβαχθανί, id est, Heli, heli lama sabachthani. Ac mirum non est si peregrinæ linguæ uerba deprauatim scribunt, & pronunciant Græci, Latiniq;. Cæterum in sua lingua scribuntur ad hunc modum אֵלִי אֵלִי לָמָה עֲזַבְתָּנִי, id est, Deus meus, deus meus, cur me deseruisti; Est enim primus uersiculus psalmi uigesimiprimi, in quo uertendo Septuaginta, cur tria uerba de suo admiscuerint à mora una dictione, mirum est. Sic enim illi reddiderūt: Deus deus meus, respice in me, quare me deseruisti. At Matthæus ita retulit, ut habetur apud Hebræos. Porrò Hebræa distinguenda sunt ad hunc modū אֵלִי, id est, deus meus. אֵלִי, id est, deus meus. לָמָה, ut quid. עֲזַבְתָּנִי, dereliquisti me. Siquidē probabile est Christū uerba psalmi pronunciasse, ut ab ipso psalmographo descripta sunt. Alioqui uideri poterat usus Chaldæorum lingua, qui sabacthani pronunciant, quod Hebræi, Azabthani. Hoc uisum est asscribere, quo, quandoquidem hæc uerba publice recitantur in tēplis, minus deprauate post hac pronuncientur. Nec est simpliciter apud Græcos κατέλιπες, id est, Reliquisti, sed ἐγκατέλιπες, quod proprie significat in discrimine deserere: ueluti siquis deserat hominē immersum luto, ut ita loquar docēdi gratia.

Qua lingua pronunciauerit Christus Deus meus deus meus

Heliam uocat iste.) φωνεῖ, Quod expressius reddidisset, Inclamat, siue inuocat.

Et impleuit aceto.) Hic palàm aceti fit mentio. Porrò legimus apud Plutarchum in uita M. Antonij, uinū Antonio datum, quo celerius ex uulnere moreretur, quod ea res mortem acceleret. Siquidem similis est penetrandi uis uino & aceto: idq; indicat obiter & Hieronymus, cum ait hunc edisserens locum, ut eum consopiant: quemadmodum paulo ante notauimus ex Theophylacto.

Acetum maturat mortem uulneratis

Liberans eum.) σῶσαι αὐτὸν, id est, Ad liberandum eum. Nonnulli codices habebant, σώσων αὐτὸν, liberaturus eum. Interpres legisse uidetur, σώζων.

Clamans uoce magna.) κράξας, id est, Cum clamasset: ne quis putet simul & clamasse, & expirasse. Quanquam hoc ipsum mirum, parumq; ex communi hominum more, statim mortuo à magno clamore emori.

Et multa corpora quæ dormi.) Græci sic distinguunt, ut appareat eos statim mortuo Christo, resurrexisse: uerum non egressos è monumentis, nec apparuisse, priusquam resurrexisset Christus. Vnde resurrexerunt positum est pro reuixerūt. Atq; id satis indicat Hieronymus, scribens in hūc locum: Quomodo Lazarus mortuus resurrexit, sic & multa corpora sanctorum resurrexerunt, ut dominum ostenderent resurgentem. Et tamen cum monumenta aperta sint, non ante resurrexerunt quàm dominus resurgeret, ut esset primogenitus ex mortuis. Idem indicat Chrysostomus, cum ait ad Christi morientis uocem excitatos mortuos, qui postea, resurgente Christo, pariter exirent: idq; declarat apertius Origenes hunc enarrans locum. Sed hanc sententiam uix recipit Theophylactus, existimans eos qui

Resurrexerūt pro reuixerūt

quidam reuixerunt, post denuo fuisse mortuos: quemadmodũ Lazarus & cæteri quos uel à domino uel ab apostolis resuscitatos legimus, bis mortui sunt. Augustinus epistola 99. putat per anticipationem dictum, quod resurrexerint, quæ paulo post resurrexerunt.

Erant autem hic mulieres.) Quidam Græci codices habebant, καὶ γυναῖκες, id est, Et mulieres. Et in Græcis non solũ habetur A longe, sed Eminus spectantes ἀπὸ μακρόθεν θεωροῦσαι. Ita sanè legit & interpretatur Origenes, adducens illud ex Esaia uaticinium, Mulieres uenite ad spectaculum. Non enim est populus habens sapientiam.

Et Ioseph.) Græce est Iose diuersus ab Ioseph, De quo antea admonui. Licet Origenes non uideatur distinguere hũc Ioseph siue Iose, ab eo Ioseph filio Iacob patriarchę. Sic enim ait, Et Ioseph mater, secundum nomẽ patriarchæ Iacob supplantatoris fratris sui, & Ioseph super quem natum genitrix dicit, Adijciat mihi dominus filium alterum. *Ioseph Iose an idem*

Cum autem sero esset factum.) ὀψίας. Cur non potius uespera, q̃ sero?

Quidam homo.) Quidam non est apud Græcos, sed tantum homo.

Ioseph.) Hic Græcus habet ἰωσὴφ, id est, Ioseph.

Discipulus fuerat Iesu.) ἐμαθήτευσεν τῷ ἰησοῦ, id est, discipulum præbuerat ipsi Iesu. Quo uerbo aliâs usus est transitiue μαθητευθεὶς εἰς τὴν βασιλείαν. Et rursum in proximo capite, μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, id est, Docete omnes gentes. *μαθητεύω doceor, sum discipulus*

Maria Magdalene.) Mariam iam bis posuit Magdalenam, Hebraica pronunciatione, cum cæteras Marias dixerit non Mariam, licet hic uarient Græci codices.

Altera autem die.) τῇ δ' ἐπαύριον, id est, Postero autem die, siue postridie.

Quia seductor ille.) ὁ πλάνος εἶπεν, Planus, id est, impostor. Sic enim uertit Augustinus homilia ex quinquaginta, trigesimasexta: Domine audiuimus, quia planus ille, id est, impostor. Porrò rectè interpres addidit ille, uim exprimens articuli. Cæterum quod aiunt post tres dies, etiamsi non negem sic posse reijci, quod hoc non ab Euangelista, sed à pharisæis dicitur, tamen licebit & ad hunc intelligi modum, mea quidem sententia, ut post tres dies dictum factumue dicatur, quod à tertio die cœpto factum est, per tropum qui synecdoche dicitur. Cur enim uereamur in tertio die recipere tropum, cum in primo necessario recipiamus? Sed hac de re in Marco plusculum dicemus. *Impostor πλάνος* *Tres dies per tropum dicti.*

Post tres dies resurgam.) ἐγείρομαι, id est, Resurgo, præsentis.

Ne forte.) μήποτε. Quod ita gaudet uertere. Et quidã codices addũt hic νυκτὸς. i. Noctu.

Habetis custodiam.) ἔχετε κουστωδίαν. Incertum est an sit habete modo imperandi, an habetis indicandi. Et custodiã, uocẽ Latinã Græci iã usurpabãt. Cuius meminit etiã Suidas.

Ite custodite.) ὑπάγετε, ἀσφαλίσασθε, id est, Abite, munite. Nam ἀσφαλίζεσθαι, est rem tutam reddere. Quemadmodum mox uertit, ἠσφαλίσαντο, id est, Munierunt. Cum & superius uerterit, custodiret.

Cum custodibus.) μετὰ τῆς κουστωδίας, Cum custodia. Quanquam hoc loco custodiam pro grege ac turba custodum posuit. Apparet autẽ eiusmodi fermè genus hominum fuisse, cuiusmodi sunt Parisijs quadringenti, ad publicam ciuitatis custodiam designati. *Custodia manus custodum*

EX CAPITE VIGESIMOOCTAVO

Vespere autem sabbati.) ὀψὲ δὲ σαββάτων, id est, Vespere sabbatorũ. Et quod aut Qui lucescit dicendum erat, non Quæ, ut referatur, ad uesperum, aut uesper, nisi legas Vespera sabbatorum.

In prima sabbati.) εἰς μίαν σαββάτων, id est, In unam sabbatorum, ut intelligas unum diem è septem. Sentit enim ni fallor crepusculũ extremi diei præcedentis hebdomadis, lucescens in sequentem diem, qui primus erat succedentis sabbati. Nisi forte iuxta sermonis Hebræi proprietatem unum dicitur, quod primum est, sicut nos alterum dicimus quod secundum est. *Prima pro certa* *Vnum pro primo*

Reuoluit lapidem.) Græci addunt ἀπὸ τῆς θύρας, id est, Ab ostio.

Super eum.) ἐπάνω αὐτοῦ, id est, Supra eum.

Aspectus eius.) ἰδέα αὐτοῦ, id est, Species eius, siue forma.

Et uestimenta.) Et Græci, & uetusti codices Latini habent Vestimentum, Græci addunt album, ut nix.

Custodes.) οἱ τηροῦντες, id est, Qui seruabant.

Respondens autem angelus.) ἀποκριθεὶς. Abusus est enim eo uerbo, cum illæ nihil interrogassent, nisi quod ad cogitationes respondet.

Venite & uidete.) Et, non est in Græcis, sed δεῦτε ἴδετε, id est, Venite uidete.

Et præcedet.) Et Græci & antiqui Latini habent Præcedit præsentis temporis προάγει.

Ecce prædixi.) ἰδοὺ εἶπον, id est, Ecce dixi, non prædixi.

Et ecce Iesus.) Ab hoc loco in nostris codicibus desunt aliquot uerba quę uidētur incuria scribarũ omissa, qui ferè labi solēt, quoties eadē dictio diuersas claudit oratiões, ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, id est, Cum aũt issent ad renunciandum discipulis illius.

Ibi me uidebunt.) Omissa est coniunctio κἀκεῖ, id est, Et illic.

Dicite quia discipuli eius.) Hic certe omittenda fuerat Græca coniunctio, propter pronomen sequens; Nobis dormientibus.

Auditum fuerit à præside.) ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος, id est, Sub præside, hoc est, si res apud illum iudicem agatur.

πείθω suadeo persuadeo, & obedio

Nos suadebimus ei.) πείθω Græcis tria significat, pareo, siue morem gero, suadeo & persuadeo. Sensus igitur postulabat, ut hic diceret Persuadebimus potius quàm suadebimus siue Nos placabimus eum.

Non extat qđ Origenes & chrysostomus scripserunt in ultimum Matthæi caput

Et securos uos.) ἀμερίμνους, id est, Securos uos reddemus, aut Liberabimus uos omni sollicitudine: id em̃ sonat ἀμερίμνους, quod plus est ꝙ reddere ἀκινδύνους, id est, Expertes periculi.

Euntes ergo.) Ergo, non inuenio in Græcis codicibus. In nonnullis codicibus pro ergò reperio autem. Nescio quo casu acciderit, ut nec Origenes, nec Chrysostomus, quum in cætera scribant commentarios, in hoc unum caput quicꝗ ædiderint, nisi forte desierunt apud populum loqui, quod hęc ad resurrectionem pertineant. Theophylactus tamen enarrat, & Catena aurea crebro citat Chrysostomum in hoc capite quemadmodũ in cęteris. Anianus uero præfans in uersionem suam testatur Chrysostomũ in Matthæum scripsisse λόγους nonaginta unum quum in æditione uulgata non habeamus nisi 89. unde probabile est duas homilias intercidisse.

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTAtionum in Euangelium Matthæi finis.

IN EVANGELIVM MARCI ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI

QVONIAM comperiebamus opus in modum longe maiorē opinione succrescere, Nam hæc simul & scribebantur à nobis, & typis excudebantur, uisum est idem compendij, quod Marcus in contrahendo Matthæi euãgelio pręstitit, in nostris præstare annotamentis: quo simul & lectoris, & nostro tędio alioqui intolerabili medeamur, & intra sui temporis stadiũ, operis cursus expleatur. Pauculos enim menses ad hũc laborem ab illustrissimi Burgundionũ principis Caroli obsequijs, in cuius famulitium nuper asciti fuimus, usurpauimus uerius ꝙ impetrauimus, idꝗ testor Iesum, non sine graui rei familiaris iactura. Quanꝗ ea sane me leuiter commouet. Res pecuniaria uel sarciri potest, uel negligi. Cæterum ut est boni uiri nõ deesse suo officio, ita probi ac uerecundi est hominis, non cõmittere, ut cuiquam uideatur oblitus officij. Memini quãtum debeam maximo illi Philippo Maximiliani filio, non solum ut principi, addam, non solum ut optimo principi, uerumetiam ut de me magnificentissime merito. Quicquid autē debebam patriæ, quicquid principi, quicquid optimo principi, quicquid benemerito, id totum est mihi refundendũ in Carolum, quandoquidem illum, sic fatis uisum est, cernere licuit uerius ꝙ frui. Iam nominis proprij citius queam obliuisci, ꝙ benignissimi illius Mœcenatis mei, Gulielmi Vuarami Archiepiscopi Cãtuariensis, qui sic meritus est de probis ac literatis uiris, ut ab omnibus probitatis, ac literarum cultoribus certatim debeat celebrari. Porrò me tantis prosecutus est officijs, tanta obruit benignitate, ut omnia posthabenda sint, quoties officij ratio iubet huius obsequi uoluntati. Pro inde

Carolus rex catholicus

Philippus Maximiliani filius

inde cum utricp debeamus patriæ, nam in altera geniti, in alterã cooptati ſumus: cũ utricp
debeamus principi, quorum alteri iam plurimis ac maximis beneficijs ſumus aſtricti, ab al
tero humaniſsime inuitamur, ad ea quæ nec promeremur, nec poſtulamus, atque hoc ipſo
nomine plus debemus: nõ fuit mihi integrum opus hoc longius producere, maturũ utriſcp
reditum pollicito. Rem tamen ita moderati ſumus, ut nonnihil adiecerimus moræ, nonni/
hil etiam contraxerimus operis modum. Quancp id quocp hactenus ut uerborum magis quàm
rerum eſſet parſimonia, quo ſimul & operi & officio qua licuit, ſatisfaceremus. Porrò mi/
hi ſanè ſpes eſt fore pariter, ut & breuitas, quæ nobis fuit neceſſaria, lectori quocp commo/
da sit, & grata. Quis enim tam patientis eſt ſtomachi, ut in his rerũ minutijs citra faſtidium
uerſari poſsit? Quancp quantula quæſo huius moleſtiæ portio redit ad lectorem? At
nos dum inter tot Græcos, Latinos, Hebræos codices ſurſum ac deorſum diſcurrimus, ue/
lut acu aciculam, quod aiunt, in aceruo quęrentes: dum excutimus, quid ille uerterit, quid alius
legerit, quid ibi ſit deprauatũ, quid hic interpretetur, quid ille correxerit, quid ipſi ſignaue/
rimus, ubi Latini codices cum Græcis, Hebræi cum utriſcp diſſentiant, aut etiam conſen/
tiant: denicp quæ ſit eiuſdẽ linguæ codicum inter ſe uel pugna uel cõcordia: dum, inquam,
inter has ſpinas diſtringimur ac torquemur, non unam aut alteram horam, ſed menſes fer/
me ſex, cogita, quæſo, lector optime, quantum tædij utilitatis publicæ gratia deuoremus.
Necp uero pigebit, ſi poſthac per ocium continget alia conquirere, quæ poſsint opus hoc
uel locupletius reddere, uel emendatius, illa quocp in cõmunem uſum adijcere. Pluſculum
autem præſidij nobis ſuppetebat in Matthæo ex ueterum commentarijs, ut in quem com/
plures ſcripſerunt, Origenes, Chryſoſtomus, Hieronymus. In hunc nihil habemus, quod
equidem ſciam uetuſtum. Nam Theophylactus neotericus eſt: & ij commentarij, qui Hie
ronymi titulo circunferuntur, ut non ſint uſquequacp reijciendi, tamen non magis ſapiunt
Hieronymũ, quàm ſorba ficum. Cæterum quo pauciores in hunc ſcripſerint, illud opinor
in cauſa fuiſſe, quod explicato Matthæo, & hunc explicatum eſſe putarent. Iam illud te no
lim lateat lector, quod hactenus præfati ſumus in Marcum, ad primam huius operis æditio
nem pertinere, cum hæc ſit æditio quinta, qua decreuimus eſſe contenti: non quod ullum
ſit opus, cui non poſsit adijci, quòd ue non poſsit reddi melius: ſed quod uideam Sycophan
tis nunc ubicp regnantibus dandum eſſe locum, & exiſtimem in tam humili, tamcp inamœ
no argumento diligentiam immodicam merito reprehendendam eſſe.

Initium euangelij.) Et hic Hebræorum more exorſus eſt ab ipſo operis titulo, quemad/
modum Matthæus, cuius epitomen ſcripſit Marcus autore Auguſtino.

In Eſaia propheta.) In Græcorum exemplaribus, quæ quidem ego uiderim, Eſaiæ no/
men non exprimitur, ſed tantum, ἐν προφήταις, id eſt, In prophetis. Verum id apparet muta
tum data opera à doctis, qui deprehenderãt hoc teſtimonium è duobus prophetis eſſe con
flatum, Quemadmodum indicat Hieronymus in libro de optimo genere interpretandi. Si
quidem prior pars, nempe illa, Ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui præpara/
bit uiam tuam ante te, eſt apud Malachiam cap. tertio. Quo ſanè loco illud obiter annotan
dum, Hieronymum in eo, quod modo citauimus opere, memoria lapſum uideri poſſe, cum
ait hoc teſtimoniũ haberi in fine Malachiæ. Nam cum totum huius prophetæ uaticinium
quatuor capitibus abſoluatur, & hic locus in ipſa ſtatim fronte tertij capitis, in medio ue/
rius eſt, quàm in fine. Verum ſuſpicor quæ res impoſuerit Hieronymianæ memorię, nimirum
quod in extremo calce habeatur non diſsimile uaticinium, quod & ipſum de Ioanne inter/
pretantur: Ecce ego mittam uobis Heliam prophetam antequam ueniet dies domini.
Necp enim mihi ſatis facit excuſatio cuiuſdã, qui putat in fine dictum eſſe, quod ſit paulo
ultra medium. Sunt qui indicent in bibliotheca uaticana haberi codicem Græcũ maiuſcu/
lis deſcriptum, qui conſentiat cum latina æditione. Quid mirum ſi cõſentiat ad latinorrum
exemplaria caſtigatus? Quancp arbitror hanc germanam eſſe lectionem. Duriuſculum eſt
quod adfert Beda Auguſtinum, ni fallor ſequutus, fieri potuiſſe ut Marco ſcribẽti aliud no
men pro alio occurrerit, quod tamen admonitus nõ putarit corrigendum, eo quod arbitra/
retur non temere permiſiſſe ſpiritum ſanctũ, ut nomen pro nomine tum occurrerit ſcriben
tis animo. Frigidior eſt & illa ſolutio, quoniam prophetæ licet diuerſis modis eadem prædi
xerunt eodem ſpiritu, omnium omnia eſſe communia. Quod ſi recipimus, non refert quo

Moleſtia ac tædium huius operis

Cõmentarij in Marc. falſo inſcripti Hieronymo

Hieronymus memoria lapſus

titulo citetur aliquid è sacris uoluminibus. Certū est hic alteram uaticinij partem esse apud Esaiam. Sed hoc quæri poterat, quur geminum adducens uaticinium, unum tantum prophetam nominet. Quod ad sensum attinet, unum reuera uaticinium est. Sed apud Matthæum 4. quem sequitur Marcus, solus Esaias nominatur, & huius tantū uerba citantur: Marcus Esaiæ uaticinio prætexuit uaticinium Malachiæ, cōtentus nominare prophetam celeberrimi nominis. Cæterum quanq̃ sententiæ summa consentit, uerba tamen Euangelistæ nōnihil dissident, tū à Septuaginta, tum ab Hebraica ueritate. Siquidē Hebræa sic reddidit Hieronymus: Ecce ego mitto angelū meū, & præparabit uiam ante faciē meā, consentientibus per omnia Septuaginta, nisi quod Mitto, uerterunt in futurū, mittā, in quo Marcus cōcordat cū Hebręis. Cęterū addidit, Tuam, cū tantū sit uiam. Et rursum quod illic est,

Varietas interpretum

Ante faciē meam, hic refert ante faciem tuā, mutata persona loquentis. Nam apud prophetam hæc uerba uidentur esse Christi de se loquentis, etiāsi mox mutata persona, de se tanq̃ de alio loquatur: Et statim ueniet ad templū dominator. Contra apud Euangelistā hæc uerba patris sunt loquentis ad filium, Qui præparabit uiā tuā ante te. Iam posterior pars, Vox clamantis in deserto, parate uiā domini &c. est apud Esa. cap. quadragesimo. Hebraica sic uertit Hieronymus, Vox clamantis in deserto, parate uiam domini, Rectas facite semitas

Dissonantia Euāgelistarū in uerbis

dei nostri, In nullo dissentientibus Septuaginta ab Hebræis. Dissentiunt & hic nonnihil Euangelistæ, sed in uerbis duntaxat. Nam quod cæteri dixerunt, Rectas facite semitas eius, Ioannes dixit: Dirigite uiam domini. Deinde quod habet Hebraica ueritas, & Septuaginta transtulerunt: Rectas facite semitas dei nostri, Matthæus, Marcus, & Lucas posuerunt semitas eius: opinor quod Euangelistæ, cum Hebraice scirent, non indigerent translatione Septuaginta: deinde cum ab Hebræis non anxie decerperent, quod scriptū esset, sed quod memoria suggerebat, describerent, uerbis nōnunquam dissident, in sententia concordant, id quod pluribus in locis admonuit diuus Hieronymus. Iam illud, quādo notū est ijs quoq; qui Græce nesciunt, angelum significare nuncium, non arbitror admonendum. Fortasis

Angelus nuncius

hic melius uertisset, Nuncium. Deinde non dixit simpliciter, Angelum, sed addito articulo, τὸν ἄγγελον, ut certum aliquem angelum, siue nuncium intelligas designari: cum omnes alioqui prophetæ nuncij fuerint uenturi Christi. At hic unicus ille, & eximius fuit nuncius qui non solum prænunciarit aduentū domini, procul aduentantis, sed qui præcurrens ipse præpararit uiam iam aduenientis. Præterea quod ait,

Ante faciem

Ante faciē tuam.) Nō est Græcis ἔμπροσθεν, aut, ἐνώπιον, Quod aliquoties ita uertit, hoc est corā te & in cōspectu tuo, sed πρὸ προσώπου, ut intelligas hunc nunciū præcedere, & hoc discutiente obstacula uiæ, iam uideri, & apparere faciem aduenientis domini. Mox autē,

Qui præparabit uiam tuam ante te.) Græce est, ἔμπροσθέν σου, Quasi dicas à fronte tua: ut intelligas Christum qui nunciabatur iam adesse. Aliter enim dicitur, Ante Ciceronem dixit hoc Cato, id est, priusquam Cicero diceret.

Distinctio

Fuit in deserto.) Quidā offensi hyperbato, sic legunt, Ioannes baptizans in deserto, fuit initium euangelij. Non absurde tamen, ut mihi quidem uidetur, hæc uerba, Initium euangelij Iesu Christi, &c. tituli loco erunt, qui mos est prophetis, & Herodoto quoq; atq; in totum illi genti. Porrò quod Valla mauult extitit, pro fuit, & argutatur nescio quid, de,

Fuit Ioannes baptizans.) Haud multum ad rem theologicam pertinet. Erat enim idioma sermonis Hebræi, quod tamen reperies & apud Atticos. Erat baptizans, id est, baptizabat. ἐτύγχανε βαπτίζων.

Baptizans.) Articulum non addidit Græcus, unde perinde ualere potest, ac si dicas, Cœpit baptizare, ἐγένετο βαπτίζων, factus est baptizans: siue cœpit baptizare.

Ordo

Fuit in deserto.) Apud Græcos alius est uerborum ordo. Fuit Ioannes baptizans in deserto. Ac rectius, Erat, quàm fuit.

In remissionem pec.) In, hic præparationem significat non effectū, Nam Ioannis baptismus, præparabat ad Christi baptismum, quo remittebantur peccata. Fortasis & illud annotandum, quod apostoli iubentur prius docere, postea baptizare. Ioannes prius baptizare dicitur, deinde prædicare baptismum. Iudæus per ceremonias ducitur ad cognitionem, Christianus prius discit: nisi mauis intelligere de baptismo Christi, quem post suum baptismum prædicabat Ioannes. Sequitur enim: Ego quidem baptizaui uos in aqua. Ille uero

baptizabit

baptizabit uos &c. Hinc apparet quod baptizatis ab ipso prædicarit Christi baptismum mox sequuturum, ne ipsius baptismo confiderent.

Iudææ regio.) ἡ ἰουδαία χώρα, id est, Iudæa regio, ut cohæreant duo nomina substantiua.

Et Hierosolymitæ uniuersi.) Græci secus distinguunt. καὶ οἱ ἱεροσολυμῖται, καὶ ἐβαπτίζοντο πάντες, id est, Et Hierosolymitæ & baptizabantur omnes. Nec enim ueniebant omnes Hierosolymitæ, sed ex omni Iudæa & Hierosolyma qui uenerant baptizabãtur. Nam omnẽ Iudæam, dixit pro eo quod erat, ex omnibus Iudææ partibus. Nec est, In Iordanis flumine, sed in Iordane fluuio, siue fluuio Iordane. Addidit aũt flumine, qđ uox Iordanis esset plerisq; ignota. — *Distinctio*

Et erat.) ἦν δὲ, id est, Erat autem.

Vestitus.) ἐνδεδυμένος, id est, Indutus. Et pilis camelorum.) Cameli est Græcis, & itẽ in aureo codice, Item in Cõstantiensi. Quanq; hoc nihil ad sensum. Camelus enim hic speciem notat animantis, non unum aliquod eius generis. Suffragabantur aureo codici uolumina diui Donatiani. Speciem animãtis expressit, ut ostenderet uestis asperitatẽ, iuxta domini testimoniũ, qui mollibus uestiuntur in domibus regũ sunt. Pictores onerant Ioãnem exuuio Cameli quemadmodum Græci uestiunt Herculem exuuio leonis. Imò uestis erat contexta non è lana britannica, aut serũ uelleribus, aut lino Hollandico, sed è pilis camelorum. Asperitatem augebat zona pellicea premens ilia.

Et zona pellicea.) καὶ ζώνην δερματίνην. Ablatiuus est nobis, non nominatiuus, & referatur ad participiũ, uestitus, sicut & ablatiuus, pilis. Et Lumbos suos dicendum erat, non eius.

Mel syluestre edebat.) ἐσθίων, id est, Edens, ut pertineat ad uerbum quod præcessit, erat. Quanquam hoc recte uariauit, nisi quod aptius erat, Vescebatur, q; edebat, aut certe uictitabat, siue esitabat, cum de genere cibi loqueretur.

Venit.) ἔρχεται Venit. Græce uel præsentis est tẽporis, uel futuri. In Donatiani lib. habebatur ueniet. Et notãdus est articulus ὁ ἰσχυρότερος, id est, Ille qui me fortior, & potentior est.

Nõ sum dignus.) οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς, id est, Nõ sum idoneus, aut sufficiens, ut uulgo loquũtur.

Et calciamentorum eius.) Eius, addidit Hebræorũ more, Latinis non est phas ita loqui. — *Eius Hebræorum more additur*

Ego baptizaui.) ἐγὼ μὲν. Non in tempore omisit, Quidem coniunctionem, quæ hanc partẽ opponit spiritui.

Spiritu sancto.) In spiritu sancto est Græcis, tametsi præpositionem recte omisit interpres. Quidã codex Græcus hoc quoq; loco addebat, Et igni, ex Matthæo sicuti conijcio, quanquam Theophylactus non addit. — *Additum aliquid*

Ascendens uidit.) Sermo Græcus anceps est, utrum Ioannes uiderit an Christus.

Vidit cœlos apertos.) εἶδε σχιζομένους τοὺς οὐρανοὺς, id est, Vidit scindi, siue diffindi cœlos. Nam participiũ est passiuum præsentis temporis, quod nõ per scissos, ut Laurentio uisum est, sed per uerbum, erat transferendum. Elegantius aũt uertisset, Diduci cœlos, siue findi.

Et spiritum sanctum.) Sanctum non additur, nec in Græcis, nec in antiquissimis Latinis codicibus, nec in aureo codice, ne in Constantiensi quidem. Porrò articulus additus innuit intelligendum de spiritu sancto, de quo paulo ante meminit. Similiter paulo post, Et statim spiritus expulit eum, ut de eodem accipias spiritu.

Descendentem & manentem.) Et manentem non additur in Græcis, uidetur asscriptum ex euangelio Ioannis. Ex sermone Græco non potest aliud intelligi, q; spiritus descendens, à Christo uisus fuisse, cum res magis postulet, ut intelligatur à Ioanne, cæterisq; uisus descendere. Deinde si Christum accipimus uidisse, dicendum erat ἐφ' αὑτὸν, id est, super se, non ἐπ' αὐτὸν, id est, Super eum. Neq; uideo tamen quo pacto queat res explicari, nisi dicimus ἀναβαίνων rectum casum positum loco paterni ἀναβαίνοντος, id est, quum ascenderet ex aqua Iesus, uidit &c. Nisi accipiamus Ioannem unà cum Iesu descendisse in flumen ad tingendum eum, atq; ita legamus, Ioannes ascendens ab aqua, uidit &c. — *Et manentem aliũde additũ* — *Anceps sermo*

Dilectus.) ὁ ἀγαπητός. Articulus non caret emphasi, quasi dicas ille dilectus. Idem addit filio ὁ υἱός. multi filij, multi dilecti, at hic ille eximius & unice dilectus. Deinde nomen hic est, non participium Dilectus, quod uertere solet charissimus.

Complacui.) εὐδόκησα, quasi dicas, bonã habeo opinionẽ, siue bene complacitũ est mihi. — *Complacui εὐδόκησα*

Expulit.) ἐκβάλλει, id est, Emittit præsentis temporis Quanq; ἐκβάλλειν aliquando est eijce re siue extrudere. Significat autem impetum spiritus rapientis hominem quocunq; uelit. Theophylactus & Chrysost. in Catena citatus admonent significari, nõ esse cõmittendum

Periculum nō accersendum, sed si uitari nō potest, fortiter ferendum

ut homo semet cōjciat in periculū tentationis, sed si deo uolente incidat, fortiter agendum.

Id pulchre declarat Athanasius in apologeticis de fuga sua

Et erat in deserto.) Quidam codex Græcus tantum habebat, Et erat ibi. Alter præterea addit, In deserto. Quorsum autem attinebat repetere desertum, cum mox præcessisset?

Quadraginta diebus.) In Græcis non additur, & quadraginta noctibus.

Quoniam impletum.) ὅτι, Hoc loco fuerat omittendum interpreti.

Appropinquabit.) ἤγγικεν. Et appropinquauit, siue appropinquat, ut in huiusmodi uerbis Græci nonnunquam utuntur præteritis loco præsentiū, ut non semel iam admonuimus.

Pœnitemini barbara uox

Pœnitemini.) μετανοεῖτε, id est, Pœniteat uos, quod consueuit uertere, Pœnitentiam agite, [redacted]

Lex quando abrogata

Et credite euangelio.) ἐν εὐαγγελίῳ, id est, In euangelio, tametsi id ex proprietate est sermonis Hebræi. Theophylactus putat hic abrogatam legis obseruationem, quum ait, credite Euangelio, quasi dicat. cessent umbræ, lux adest. Ad id facit quod præcessit, tempus impletum est, Proinde non omnino idem docuit Christus initio quod Ioannes.

Varia lectio

Et præteriens.) περιπατῶν δὲ παρὰ τὴν θάλασσαν, id est, Ambulans autem ad mare, siue iuxta mare. Quanquam alius codex habebat καὶ παράγων παρὰ τὴν θάλασσαν, id est, Præteriens iuxta mare. Porrò lacum mare uocat.

Fratrem eius.) Pro eius Græce est, Simonis. Quidam utrunque repetunt αὐτοῦ τοῦ σίμωνος, id est, Ipsius Simonis, siue eius nempe Simonis, quod opinor additum à quopiam qui uoluerit effugere ἀμφιβολογίαν, ne intelligeremus fratrem ipsius Christi. Nec est hoc loco Retia, ut paulo post δίκτυα, sed ἀμφίβληστρα, id est genus retis, cuius meminit Iulius Pollux.

Componentes retia.) καταρτίζοντας, id est, Sarcientes, siue reconcinnantes.

Secuti sunt eum.) ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ, id est, Abierunt post eum, ut uerbum uerbo reddatur. Quod & aliâs uerti poterat, ὕπαγε ὀπίσω μου, sequere me. Theophylactus putat hic narrari secundam uocationem, eò quod narratio Lucæ 5. dissonet à narratione Matthæi & Marci. Cæterum quod addit Petrum & Andream fuisse discipulos Ioannis baptistæ, qui permoti illius de Christo testimonio Christum sequi cœperint, sed Ioanne coniecto in carcerem redierint ad pristinum quæstum, unde denuo uocati protinus sequuti sint, quoniam nulla scripturæ autoritate nititur, pro coniectura humana habendum censeo.

Quasi pro tanquam ineleganter

Quasi potestatem habens.) ὡς, id est, Tanquam. Quanquam hoc Quasi, & quod mox sequitur, sic, eidem Græcæ uoci respondent ὡς, unde uertere poterat utrobique, ut. Porro de potestate ἐξουσίᾳ diximus in Matthæo.

ἔα sine, aut eia

Quid nobis & tibi.) ἔα τί ἡμῖν καὶ σοί, id est. Sine quid nobis & tibi? Quanquam ἔα rectius accipitur, ut sit aduerbium Græcis, nobis interiectio exclamantis: & Latine uertisset, Quid rei nobis tecum est? Aut, quod pollet idem, Quid tibi nobiscum est rei?

Sermo durus

In spiritu immundo.) Quid hac forma loquendi durius Latinis simul & Græcis auribus? Dici poterat, Obnoxius immundo spiritui.

Redundat, ante tempus

Venisti ante tempus perdere nos.) Ante tempus, nec additur apud Græcos, nec in codice aureo, ne in Constantiensi quidem. Videtur huc adiectum è Matthæi capite octauo.

Scio quod sis.) οἶδά σε τίς εἶ, id est, Scio te qui sis, & sic habent antiqui nostri codices, qui sis non quod sis, siue Noui te quis es, ut magis ad uerbum exprimam.

Articuli uis

Sanctus dei

Sanctus dei.) ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ. Nec hic articulus ociose additur, ut aliâs sæpius indicatum est. Nec enim est simpliciter sanctus, sed ὁ ἅγιος, ut certum & insignem intelligamus. Videlicet illum unum uere sanctū, & omnis humanæ sanctimoniæ fontem. Proinde dilucidius erat Noui te qui sis, nempe sanctus ille dei.

Et comminatus est.) καὶ ἐπετίμησεν, id est, Et increpauit.

De homine.) Græcis est ἐξ αὐτοῦ, id est, Ex eo.

Tempus pro tempore

Et discerpens eum & exclamans.) Vtrunque participium Græcis præteriti temporis est, σπαράξαν κράξαν, quasi dicas Discerpto illo, & clamore emisso.

Quid nam est hoc.) τί ἐστι τοῦτο, Particulam nam, addidit interpres de suo, cum aliâs negligat exprimere, nimirum ad hunc modum paria faciens. Et rursum.

Sēsus anceps

Quæ nam doctrina.) τίς ἡ διδαχή, Quæ doctrina, de suo addidit, nam. Quia in potestate spiritibus imperat.) Quia in potestate & spiritibus, habetur, tum in Græcis, tum in antiquis Latinis, ut coniunctio addat epitasin. Cæterum Græci codices locum bifariam distinguunt.

distinguunt. Nonnulli sic legunt, Quæ est hæc doctrina, quoniam secundum potestatem, ut subaudias, est. Alij coniungunt hæc cum his quæ mox sequuntur, quæ est doctrina hæc, quoniam cum autoritate spiritibus quoque inmundis imperat.

Et processit.) ἐξῆλθεν, id est, Et exiuit siue emanauit.

Rumor eius.) ἡ ἀκοὴ αὐτοῦ, id est, Fama eius, quod alicubi uertit opinio. Cæterum ut famam hominis dicimus, ita non dicimus rumorem hominis in eodem sensu. Rumor enim magis ad rem refertur, ut rumor belli. Fama generale nomen est. *Rumor pro fama non recte*

Regionem.) περίχωρον, id est, Totam undique regionem Galilææ finitimam, ut intelligamus & ultra Galilææ fines famam Iesu progressam.

Recumbebat.) κατέκειτο, id est, Decumbebat, ut & antiqui codices habent, cumque his autus ille, atque etiam Constantiensis. Recumbit enim quiescens & supinus. Accubitur in conuiuio. Decumbit ægrotus lecto affixus. *Recumbo accumbo decumbo*

Apprehensa manu eius.) κρατήσας, quod toties uertit, tenuit, ueluti de Iesu capto, Tenuerunt eum, ubi tempestiuius erat comprehenderunt. Et cur non potius reliquit quam dimisit, ἀφῆκεν; nisi forte febris dicto uale discessit. *κρατεῖν uarie transfert*

Omnis ciuitas.) ἡ πόλις ὅλη, id est, Ciuitas tota, ne plures ciuitates intelligas.

Qui uexabantur.) κακῶς ἔχοντες, id est, Male habentes, siue male affectos.

Varijs languoribus.) ποικίλαις νόσοις, id est, Varijs morbis: quod tamen ita perpetuo fere uertit. *Languor morbus*

Quoniam sciebant eum.) Græce sic est, ὅτι ᾔδεισαν αὐτὸν χριστὸν εἶναι, id est, Quod nouerant ipsum Christum esse. Nam hæc duo uerba adduntur in nonnullis Græcis exemplaribus uelut in Theophylacto. In nostris tantum est, Quoniam sciebant eum. Græcus tamen sermo ambiguus est, non passus est eos hoc proloqui quod agnoscerent Iesum: siue, non passus est eos omnino loqui, propterea quod agnoscerent Christum esse Messiam, ne id ante tempus effutirent. In priore sensu magis conueniebat, ipsum, quam eum.

Et diluculo ualde.) καὶ πρωῒ ἔννυχον λίαν, id est, Et mane, multa adhuc nocte. Nam id sonat ἔννυχον, cum adhuc aliquantum est noctis.

Dixerunt.) λέγουσι, id est, Dicunt. Et mox, Quia omnis. ὅτι coniunctio fuerat omittenda.

In proximos.) εἰς τὰς ἐχομένας, id est, Adhærentes, siue contiguos.

Vicos & ciuitates.) Græcis est dictio composita κωμοπόλεις, quod quidam interpretantur municipia. Oppidula rusticana significat, quæ uel uici, uel oppida uideri possint. Siquidem ex uico & oppido Græca uox composita est. *κωμόπολις Rusticanum oppidulum*

Vt ibi prædicem.) Græce est ἵνα καὶ ἐκεῖ, Vt & ibi. Cōsentientibus & antiquis exemplaribus nostris. Et in hoc, apertius erat, Ad hoc, siue hac gratia, εἰς τοῦτο.

Et in omni Galilæa.) Et non est Græcis, sed In Synagogis illorum per totam Galilæam.

Si uis.) Hoc loco interpres recte omisit ὅτι. quod cum alicubi faciat, mirandum, cur non idem perpetuo faciat, quoties sermonis exigit ratio.

Volo mundare.) Mundare hic passiuum est, imperandi modo θέλω, καθαρίσθητι, quemadmodum est in Matthæo.

Et comminatus est.) καὶ ἐμβριμησάμενος αὐτῷ, εὐθέως ἐξέβαλεν, id est, Cōminatus ei statim eiecit, hoc est acriter interminatus, necubi proferret. Et eiecit dixit pro ablegauit, siue quod celeriter, siue quod inuitum.

Vide nemini.) ὅρα μηδενὶ, id est, Vide ne cui.

Ostende te.) ἑαυτὸν δεῖξον, id est, Teipsum ostende. Quanquam interpres huiusmodi composita pronomina plerunque uertit per simplicia. Et quod in nostris codicibus legitur Principi sacerdotum, apud Græcos est τῷ ἱερεῖ, nisi forte id efficit articulus, ut de summo sacerdote dictum accipiatur. *Summo sacerdoti, pro sacerdoti*

Cœpit prædicare.) Græci addunt πολλὰ, id est, Multum siue multa.

Diffamare.) διαφημίζειν Græce non sonat in malam partem. Verti poterat Spargere seu diuulgare. *Diffamare pro diuulgare*

Ita ut non posset iam.) Ex Græcis uerbis apparet de mundato dictum. Proinde ne quid hic hæreret lector, pro αὐτὸν subiecimus Iesus, hoc est nomen pro pronomine. Ne quis hoc ut temere factum statim corrigat.

In de-

In deſertis locis eſſe.) Erat, Græce eſt, non eſſe, ἦν.

Et conueniebant.) καὶ ἤρχοντο, id eſt, Et ueniebant.

EX CAPITE SECVNDO

Post dies nec addendū octo

POſt dies.) διὰ ἡμερῶν, id eſt, Per dies. Nec addendum eſt octo, quod in quibuſ/dam habetur codicibus Latinis. Certe in Paulino habebat, Poſt dies, in Cor/ſendoncenſi recenti manu additū erat octo. Sed lucidius erat Diebus aliquot, ſiue Poſt dies aliquot. Nam poſt dies Latine nihil ſignificat.

Et conuenerunt.) καὶ εὐθέως συνήχθησαν, id eſt, Confeſtim conuenerunt, ſiue collecti ſunt.

Nec ad ianuam.) Græca ſic habent, ὥστε μηκέτι χωρεῖν μηδὲ τὰ πρὸς τὴν θύραν, id eſt, Ita ut iam non caperent, ne ea quidem quæ erant iuxta ianuam, ut intelligas domum adeo fuiſſe refertam, ut ne ueſtibulum quidem & partes oſtio uicinæ caperent turbam. Aureus co/dex habebat non caperet, itidem Conſtantienſis, denique meus uetuſtæ typographiæ; ut ca/peret uerbum, pertineat ad domum, ſitque gemina negatio, nec domus capiebat, nec loca ui/cina ianuæ, hoc eſt ueſtibulum.

Et uenerunt.) καὶ ἔρχονται, id eſt, Veniunt.

ἀποστεγάζειν Detegulare

Nudauerunt tectum.) ἀπεστέγασαν τὴν στέγην, id eſt, Detexerunt tectum. Eſt enim προσο/νομασία, quaſi dicas, detegulauerunt tegulas.

Et patefacientes.) καὶ ἐξορύξαντες, id eſt, Cum effodiſſent, ut intelligamus etiam ſuperne perfodi tecta.

χαλάω

Submiſerunt.) χαλῶσι, id eſt, Demittunt, proprie funibus, quemadmodum demittitur ancora, aut ſaxum e ſublimi.

In quo paralyticus iacebat.) κατέκειτο, id eſt, Decumbebat, quod paulo ante deprauatum erat recumbebat.

Quid hic ſic loquitur, blaſphemat.) Græce eſt blaſphemias, βλασφημίας, loquitur blaſphemias.

Niſi ſolus deus.) εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id eſt, Niſi unus, qui eſt deus.

Dimittuntur.) ἀφέωνται, id eſt, Remittuntur, ſiue remiſſa ſunt. Nam uidetur eſſe præte/ritum Atticum pro ἀφεῖνται. Thema actiuum eſt ἀφέωκα, paſsiuum ἀφέωνται. Ita tradit He/rodianus. Fortaſsis interpres legit ἀφίονται per o micron ut deducatur à uerbo ἴω unde ἵημι. Vt nos ſuperiore editione poneremus remittantur, in cauſa fuit quidam inſigniter Græce doctus ad hæc non mediocri uir autoritate, qui conſultus ſuper hoc loco, iuſsit ut ſuo peri/culo uerterem remittantur. Obſequutus ſum, & falſus. Id quum mihi non ſemel acciderit, tamen audio pertinax, & nulli cedens.

Vt mirarentur.) Plus dixit Græcus ſermo ὥστε ἐξίστασθαι, id eſt, Vt eſſent attoniti, & ue/lut extra ſe. Nam ab hoc uerbo dicta ecſtaſis, quæ eſt raptus mentis.

Honorificarent.) δοξάζειν, id eſt, Glorificarent.

Leui Alphæi.) τὸν τοῦ ἀλφαίου, id eſt, Alphæi filium.

Ad Teloneum.) Græcam uocem reliquit, τελώνιον, quæ menſa eſt aut locus publicano/rum, ubi colligunt uectigal, quod Græce τέλος dicitur.

Solœciſmus

Videntes quia manducaret.) ἰδόντες αὐτὸν ἐσθίοντα, id eſt, Cum uidiſſent eum edentem. Mirum quur hic placuerit ſolœciſmus, quum Græcus ſermo non præbuerit occaſionem.

Quare.) τί ὅτι, id eſt, Quid quod, id eſt, Quid eſt quod.

Magiſter ueſter.) Laurentius negat hæc addita in exēplaribus quibus eſt uſus. In nōnul/lis tamē adddita comperi, Tametſi Theophylactus nō addit. In Conſtantienſi fuit eraſum.

Non neceſſe habent.) οὐ χρείαν ἔχουσι, id eſt, Non opus habent.

Sani.) ἰσχύοντες, id eſt, Valentes, ſiue qui ualent.

Vocare iuſtos.) Græci addunt εἰς μετάνοιαν, id eſt, Ad pœnitentiam. Quanquam id ſu/ſpicor adiectum à quopiam. Nam nec in antiquiſsimis codicibus noſtris reperitur, nec in Conſtantienſi, nec in meo uetuſtæ typographiæ, etiamſi apud Theophylactū additum eſt.

Et Phariſæi.) Quidam Græcus codex habebat καὶ οἱ τῶν φαρισαίων, id eſt, Et Phariſæo/rum, ut ſubaudias diſcipuli, quemadmodum eſt item paulo poſt: niſi mauis, Ii qui ſunt ex Phariſæis, hoc eſt è factione Phariſaica.

Nunquid poſſunt.) μὴ δύνανται, id eſt, Num poſſunt.

Filij nuptiarum.) Græca nonnihil dissonant οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, ἐν ᾧ ὁ νυμφίος μετ᾽ αὐτῶν ἐστι, νηστεύειν, id est, Filij thalami nuptialis in quo sponsus cum eis est ieiunare. νυμφὼν enim nuptiale cubiculum significat, interprete Suida. Deinde continenter ipse sibi respondet, ὅσον χρόνον μετ᾽ αὐτῶν ἔχουσι τὸν νυμφίον, οὐ δύνανται νηστεύειν, id est, Quanto tempore secum habent sponsum, non possunt ieiunare.

Filij nuptiarum

Assumentum.) ἐπίβλημα, quod ante uerterat commissuram, ut Matthæi nono, & Lucæ quinto, ad uerbum sonat immissuram. Dilucide tamen uertit interpres.

Panni rudis.) ῥάκους ἀγνάφου, id est, Panni nondum à fullone curati. Nam hunc rudem uocat interpres. Siquidem γναφεὺς, fullonem significat.

ἄγναφος

Aufert supplementum nouum.) Græcus addit, eius, ut subaudias uestis. Quod hic uertit supplementum, alias uerterat plenitudinem, πλήρωμα. ut Matthæi nono. Sic autem uocat eam panni particulam, qua uestis lacera sarcitur & expletur. Multa prudens prætereo, quod de his iam dictum sit in Matthæo.

Vinum nouum in utres nouos.) Græcis non est eadem προσονομασία, cum illis habeant νέον & καινούς. Quorum prius illud aptius dicitur de ijs quæ sentiunt ætatem.

Nouum νέον nouũ καινόν

Cœperunt progredi.) ἤρξαντο οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ὁδὸν ποιεῖν, id est, Cœperũt discipuli eius iter facere. Nã quod Græcus habet sermo, ἤρξαντο, id est, cœperunt, hoc interpres retulit ad personã: ueluti cum dicitur, ἄρχεσθαι λέγειν, non qui initiũ dicendi facit, cũ ante tacuisset, sed qui primus & ante alios incipit uerba facere, & ob id uertit progredi. Nimirũ offensus absurditate sermonis, quod cũ paulo ante dictum esset, Iesum iter fecisse per segetes, nunc idẽ subijciat de discipulis, quod cœpissent iter ingredi. Verum hic nec initiũ itineris significatur, nec ordo ingredientiũ, sed uellendi initium. Iam enim inter eundũ cœperũt uellere spicas.

Cœperũt progredi nõ apte uersum

Et uellere spicas.) τίλλοντες, id est, Vellentes, siue uellendo.

Ecce quid faciunt discipuli tui sabbatis.) Vt paulo superius non addebatur magister uester, ita hic non additur apud Græcos, Discipuli tui. Quorsum enim attinebat eos nominare, cum digito illos ostenderent, ecce?

Sub Abiathar principe sacerdotum.) Diuus Hieronymus in libello de optimo genere interpretandi, indicat nomen Abiathar pro Achimelech esse positum, propterea quod libro Regum primo capite xxij. ubi refertur huiusce rei historia, nulla mẽtio fiat Abiathar, sed duntaxat Achimelech, Siue id acciderit uitio scriptorum, siue quod eiusdem hominis uocabulum sit Abiathar & Abimelech. Nam Lyranus putat hunc Abiathar fuisse filium Achimelech, qui sub patre functus sit officio paterno, & eo cæso iussu Saulis, comes fuerit fugæ Dauidicæ. Hieronymus ut nectit nodum, ita non explicat. Theophylactus aperit aliam uiam, ut accipiamus alium fuisse Achimelech, qui in libro regum tantum sacerdos dictus est ἱερεὺς, quum hic Abiathar, dicatur ἀρχιερεύς. Mirum quum Latini codices constanter habeant Achimelech, quur in Græcis Euangelijs semper habeatur Abimelech, nisi quod Suidas in dictione εὐαγγέλιον, admonet eundem utroque nomine signari.

Abiathar pro Achimelech

Nisi solis.) Solis non additur apud Græcos, nec erat in codice Constantiensi.

Redundát in nostris

Et dedit eis.) Græci addũt καὶ, τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσι. Pro eis melius uertisset, Qui secum erant, Et dederit his quoque qui secum erant.

EX CAPITE TERTIO

Benefacere.) ἀγαθοποιῆσαι, an male, κακοποιῆσαι, quod non sonat simpliciter facere rem malam aut bonam, sed mala re aut bona afficere quempiam, quasi dicas, Vtrum prodesse fas est sabbatis an lædere?

Benefacere pro beneficio afficere

Aut perdere. ἢ ἀποκτεῖναι, id est, An occidere.

Et circunspiciens.) περιβλεψάμενος, id est, Cum circunspexisset. Nec est, Contristatus, sed συλλυπούμενος, id est, Condolens seu uerius condolescens.

Et restituta est manus illius.) Græce est, καὶ ἀπεκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη, id est, Et restituta est manus illius sana ut altera. Verum haud scio an uerbis aliquot ex Matthæo huc asscriptis.

Vt nauicula sibi deseruiret.) ἵνα πλοιάριον προσκαρτερῇ αὐτῷ, id est, Vt nauicula inseruiret sibi, hoc est, ut nauicula esset sibi usui, siue adhiberetur sibi. Nam προσκαρτερεῖν sæpe a[...]lias uertit assistere, siue insistere.

προσκαρτερεῖν

Non

Non comprimerent eum.) μὴ θλίβωσιν αὐτὸν, id eſt, Ne ſe premerent. Primum Latinius,
deinde accommodatius ad Græcum ſermonem.

Plagas.) μάστιγας, id eſt, Flagella. Sic enim uocat afflictionē, qua deus corripit homines.

Clamabant dicentes.) λέγοντα. Dicentes ad ipſos ſpiritus refertur, quod ea uox Græ-
cis eſt neutri generis.

Comminabatur.) ἐπετίμα, id eſt, Increpabat. Quanquam hoc loco tolerabilius erat, in-
terminabatur.

Et aſcendens in montem aduocauit.) Græce eſt, ἀνέβη καὶ προσκαλεῖται, id eſt, Aſcendit
& aduocat, ut poſterius ſit præſentis temporis.

Et fecit duodecim.) Græca nonnihil diſsident. καὶ ἐποίησε δώδεκα, οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασεν,
ἵνα ὦσιν μετ' αὐτοῦ, id eſt, Et fecit duodecim, quos & apoſtolos nominauit, ut eſſent ſecum.
Quanquam id in emendatioribus Græcorum exemplaribus non eſt aſſcriptum: & magis
conuenit breuiloquentiæ Marci, ut omittatur. Atque hic quoq; multa prudens diſsimulo,
uel quod minutula ſint, uel quod in Matthęo iam annotata.

Et dedit.) καὶ ἔχειν, id eſt, Et habere, ſiue ut haberent. Pendet enim à ſuperioribus, Vt eſ-
ſent ſecum, & haberent poteſtatem: aut certe cum proximo uerbo cōnectendum, κηρύσσειν
καὶ ἔχειν mitteret eos ad prædicandum utq; haberent.

Et impoſuit Simoni.) Ante hæc uerba habent nonnulli Græci codices πρῶτον σίμωνα,
id eſt, Primum Simonem. Verum id in emendatioribus non reperitur, & uidetur ex Mat-
thæo deſumptum. Certe apud Theophylactum non reperi, nec in æditione Aldina.

Et impoſuit Simoni nomen Petrus.) Græce quidem eſt πέτρον. Sed Petrus, aut Petro,
aut Petri, Latinius eſt, ni fallor, niſi magis placet periphraſis.

Boanerges Boanerges.) Nam Hebræis בְּנֵי filios ſonat, רֶגֶשׁ tonitrui uel fremitus. Ita nos docet li-
bellus de nominum Hebraicorum interpretatione, incerto titulo. Tametſi Hieronymus pu-
tat uocem eſſe deprauatam, ac legendum eſſe Banerrem. reges enim Hebræis ſonare fremi-
tum, niſi malis רַעַשׁ tumultus uel commotio, non raro enim ע per g enunciarunt Septua-
ginta, ut eſt uidere in Gomorrha. Quanquam fremitus minimum abeſt à tonitruo. Cum
Homerus Iouem ὑψιβρεμέτην, & ἐρίγδουπον appellet, non ob aliud quàm ob tonitrua. Por-
rò quid eſt quod Hieronymus appellat corruptum? An quod Syro ſermone, aut Chaldai-
co deflexum eſt? Huiuſmodi uerbis ſubinde utuntur Euāgeliſtæ. Imò hac lingua Chriſtus
uidetur fuiſſe loquutus, quæ tum cōmuni populo fuit q; maxime familiaris. Quod ſi Euan-
geliſta corrupit, non temere corrupit, neq; nobis pro corrupto debet haberi, quod ſcripſit
Calumnia euangeliſta à Chriſto prolatū, quodq; Græce nobis dignatus eſt interpretari. Quare nihil
repulſa erat cur in me debaccharetur quidam, quod hic Euangeliſtæ autoritatem ſequi maluerim
quàm Hieronymi: præſertim cum hic in huiuſmodi rebus nonnunquam uel conniueat, uel
parum ſibi conſtet, neq; dubitandum quin alicubi fallatur.

Et Matthæum.) Quidam Græcus codex addit τὸν τελώνην, id eſt, Publicanum. Quan-
quam nec id reperio in emendatioribus, ac uetuſtis exemplaribus.

Et conuenit iterum turba.) καὶ συνέρχεται πάλιν. Conuenit præſentis temporis eſt, ut pri-
ma ſyllaba pronuncietur acuta. id tametſi minutulum eſt, tamen haud indignum iudicaui,
quod indicaretur: propterea quod in re tam ſacra nefas ſit, uel minima negligere.

Sic ut nō poſſent.) Græcis quidem duæ ſunt negationes, ὥς μὴ δύνασθαι αὐτοὺς μήτε ἄρτον
φαγεῖν. Quod duobus modis Latine reddi poterat, Conuenit iterū turba tanta, ut non poſ-
ſent ne panibus quidem ueſci. Aut ſic, Vt nō poſſent uel panes edere. Sentit enim tantam
fuiſſe multitudinem, ut non ſolum non ſuppeterent obſonia, ſed ne panum quidem ſatis
eſſet in cibum. Aut certe tantum fuiſſe confluxum, ut diſcipulis non eſſet ocium ſumendi
cibi, tantum aberat, ut ad alia foret ocium. qui poſterior ſenſus meo iudicio uerior eſt.

οἱ παρ' αὐτοῦ cognati Et cū audiſſent ſui.) οἱ παρ' αὐτοῦ, id eſt, Quid ad illū pertinebāt, & ex illius erāt familia ſeu
cognatione. itidem paulo inferius τὰ παρ' αὐτοῦ, uertit ſua. Sentit em̄ cognatos & affines eius.

Exierunt tenere eum.) κρατῆσαι αὐτὸν, id eſt, Vt comprehenderent eum, ſiue ut manus
inijcerent. Nam id eſt agnatorum, ſi quis commotæ mentis eſſe cœperit.

In furorē uerſus eſt.) ἐξέστη, id eſt, Mente captus eſt. ſiue ut in quibuſdā legitur ἐξίστ.

Beelzebub Beelzebub.) Βεελζεβοὺλ, id eſt, Beelzebul, de quo diximus in Matthæo.

Qui in principe.) Hic omittendum erat ὅτι, aut uertendum erat, quod eijceret, quemadmodum illud quod proxime præcessit, quoniam Beelzebub habet.

In se.) ἐφ' ἑαυτὴν, id est, In seipsam, siue Aduersus seipsam.

Dispertiatur.) Idem uerbum quod modo uertit diuidatur, μερισθῇ.

Dispertitus est.) Græca sic habent, καὶ εἰ ὁ σατανᾶς ἀνέστη ἐφ' ἑαυτὸν καὶ μεμέρισται, οὐ δύναται, id est, Et si satanas insurrexit in seipsum, ac diuisus est, non potest stare.

Quibus blasphemauerunt.) ὅσας ἂν βλασφημήσωσι, id est, Qualscunque blasphemauerint. Sic enim loquuntur Attici, Conuicia conuiciantur, & fugam fugiunt.

Non habebit remissionem.) οὐκ ἔχει, id est non habet. Ita legit codex aureus, atque etiam Constantiensis.

Aeterni delicti.) αἰωνίου κρίσεως, id est, Aeterni iudicij, siue æternæ damnationis. Quanquam hoc nihil refert ad sensum. Per synecdochen enim aliud ex alio intelligitur. *Delicti pro iudicij*

Et circumspiciens.) καὶ περιβλεψάμενος τοὺς κύκλῳ περὶ αὐτὸν μαθητὰς καθημένους, id est, Et cum circunspexisset in circumitu circum se discipulos sedētes. Quanquam in quibusdam exemplaribus μαθητὰς non additur, & est alius ordo περιβλεψάμενος κύκλῳ περὶ αὐτὸν καθημένους. In priore lectione sensus est, discipulos undique dominū circūsedisse: in posteriore intelligimus dominum circuntulisse oculos per auditores, ut nulli sederint à tergo Iesu. *Varia lectio*

EX CAPITE QVARTO

Secus uiam.) Hic reliquimus præpositionem secus, quod in progressu iacientis semen motus quidam sit. Nam uocem esse Latinam aliâs docuimus. *Secus præpositio*

Exæstuauit.) ἐκαυματίσθη, id est, Exustum est, siue æstu perijt.

Ascendentem.) ἀναβαίνοντα καὶ αὐξάνοντα. Vt prius uerbum pertineat ad herbā emergentē è terra, posterius ad herbā grandescentē & adolescentem.

Vnum centesimum.) καὶ ἔφερεν ἓν τριάκοντα, καὶ ἓν ἑξήκοντα, καὶ ἓν ἑκατόν, id est, Attulit unum triginta, & unum sexaginta, & unum centum. Laurentius Valla declarat se legisse præpositionem, non ἓν nomen numerandi. Et ipse sic scriptum comperi in libris emendationibus. Nominatim in uetustissimo codice, qui habebat commentarios Theophylacti, quanquam dissentiebat æditio Aldina. Quo modo si legamus, ad uerbum ita reddi potest: Et adferebat in triginta & in sexaginta & in centum: ut præpositio ἐν posita sit pro ἀνὰ, quasi dicas per triginta, per sexaginta, per centum, quod tamen commode uerti poterat. Et adferebat, tricena, sexagena, & centena, ut ex singulis granis tantum granorum intelligatur enatum. Quanquā paulo inferius idem occurrit locus, itidem per præpositionem scriptus. Cæterum quoniam in hoc facile labi potuit librarius, rem lectoris arbitrio committo, præsertim cum & altera lectio probe defendi possit. Nisi quod in posteriore loco, quū dominus discipulis explicat parabolam, duriuscule dicitur unum & unum, cum de hominibus loquatur, non de seminibus. Proinde nos periphrasi sumus usi. *Centesimum pro centuplū ἓν & ἐν pro ἀνὰ*

Cum esset singularis.) ὅτε δὲ ἐγένετο καταμόνας, id est, Cum autem cœpisset esse solus, siue solitarius. Nam solus uertit in Luca, Cum autem esset solus orans. *Singularis pro solitarius*

Qui cum eo erant duodecim.) Hic uariāt Græci codices: Nam Laurentij codex habebat, οἱ περὶ αὐτὸν σὺν τοῖς δώδεκα, id est, qui circa illum erant cum duodecim. Atque ita sane scriptum erat in libro qui habebat commentarios Theophylacti, cōsentiente æditione Hispanica, & Aldina. Mei habebant, ἠρώτησαν αὐτὸν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, id est, Interrogauerunt eum discipuli eius.

Mysterium regni.) μυστήριον, id est, Arcanum, siue secretum, non cōmunicandum prophanis, quod aliquoties uertit sacramentum.

Illis autem qui foris sunt.) τοῖς ἔξω. Rectius uertisset per adiectiuum, id est, Exteris exoteris, siue externis, aut exoticis. *Articulus cum aduerbio*

Videant & non uideant.) Græcus mutauit uerbū, ἵνα βλέποντες βλέπωσι, καὶ μὴ ἴδωσι, id est, Vt cernentes cernant, & non uideant. Quasi plus sit uidere quàm cernere. Nam intuemur quædam, quæ tamen non uidemus, animo aliud agente. Quanquam refragantur magno consensu Latini codices, nec apud Theophylactum licet ex ipsius enarratione (lectionem hanc deprehendere.

Ærumnæ.) καὶ αἱ μέριμναι, id est, Sollicitudines. *Ærūnas uertit μερίμνας*

Hi autē sunt qui &c.) Abusus uidetur semel atque iterum οὗτοι pro οἱ: uelut demonstret

hos & illos, quod solemus docendi causa & gestu repræsentare. Et seminari dicitur semen quod iacitur, item ager in quem iacitur, quemadmodum aspergitur aqua & aspergitur homo. Notat Laurentius, quod interpres sementem dixerit pro semine, quũ sementis sit ipsa satio, semen quod iacitur. Sementem facere Latine dicitur, semen facere non item.

Sementis & semen

Vnum tricesimum.) Triginta, sexaginta, centum, ut paulo superius admonui, consentientibus & peruetustis Latinis codicibus, de quo copiosius diximus in Matthæum.

Nunquid uenit.) Græce est, ἴδετε, μήτι λύχνος καίεται, ἵνα ὑπὸ τὸν μόδιον τεθῇ, id est, Videte, num lucerna incenditur, ut sub modium ponatur? Quanquam illud ἴδετε in multis Græcorum codicibus non reperio asscriptum, uelut in Theophylacto. In ęditione Aldina scriptum est ἔρχεται pro καίεται, quemadmodum & in Theophylacto.

Non est enim.) οὐ γάρ ἐστι τὶ κρυπτὸν, εἰ μὴ ἵνα φανερωθῇ, id est, Non est enim quicquam absconditum, nisi ut manifestetur. Tametsi dissentiũt hic exemplaria. Theophylactus legit, οὐ γάρ ἐστι κρυπτὸν, ὃ ἐὰν μὴ φανερωθῇ, id est, non est occultum quicquam, quod non patefiat.

In absolutum apud nos

Neque factum est.) οὐδ' ἐγένετο ἀπόκρυφον, ἀλλ' ἵνα εἰς φανερὸν ἔλθῃ, id est, Neque factum est occultum, sed ut in apertum ueniat. Etiamsi legi potest, Neque fuit occultum. Videtur autem in nostro sermone oratio parum absoluta, supplebitur hunc in modum. Neque factum est occultum, ut maneat occultum, sed ut ueniat in apertum. Hæc sententia pulchre quadrat in doctrinam Euangelicam. Occultata sunt quędam, non ut semper laterẽt, sed ut suo tempore proferrentur in lucem.

Varia lectio apud Græcos

Videte quid audiatis.) Hic quoque Græca dissident, tametsi Latina exemplaria magis consentiunt quam Græca, βλέπετε τί ἀκούετε, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν. ὃς ἔχει γὰρ δοθήσεται αὐτῷ καὶ ὃς οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ, id est, Videte quid audiatis, & apponetur uobis audientibus. Qui enim habet, dabitur ei, & qui nõ habet, etiam quod habet tolletur ab eo. Græcæ lectioni suffragabatur codex Donatiani.

Deinde sequit. ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν .i. In qua mensura metimini, metietur uobis, & adijcieẽ uobis. Theophylactus ita legit, βλέπετε τί ἀκούετε, ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν, ὃς γὰρ ἐὰν ἔχῃ, δοθήσεται αὐτῷ, καὶ ὃς οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ, id est, Videte quid audiatis. In qua mensura metimini, in ea alij metientur uobis, qui auditis. Quisquis enim habuerit, ei dabitur, & qui non habet, etiam quod habet tolletur ab eo. Huic lectioni cõsentiebat codex aureus, & item Constantiensis.

Nocte & die secus quàm solet expositũ

Nocte & die.) Quidam utrunque uerbum, dormiat & exurgat putãt referendũ ad eum qui iecit semen: ita ut intelligamus illum dormire nocte & exurgere die: & in hũc quidem sensum interpretatur Theophylactus. Ego magis arbitror posterius uerbum referendum ad semen, quod nullo colẽte tacitis auctibus & nocte & die proficit usque ad maturitatem. Nam dormire dicitur: qui securus est nec iam laborat. Hũc sensum sequutus est, quisquis scripsit in Marcum scholia, quæ Hieronymo tribuuntur. Sic enim loquitur, Homo iacians semen, filius hominis est, semen uerbũ uitę, terra corda humana: dormitatio hominis, mors est saluatoris: exurgit semen nocte & die &c.

Et increscat dum nescit ille.) Sermo Græcus ambiguus est, καὶ ὁ σπόρος βλαστάνῃ, καὶ μηκύνηται ὡς οὐκ οἶδεν αὐτός. Potest enim accipi ut semen exoriatur & exurgat ui naturę, cum ipsum hoc nesciat, eo quod σπόρος semen sit masculini generis.

Parabola collatio

Cui parabolę comparabimus.) ἢ ἐν τίνι παραβολῇ αὐτὴν θῶμεν, id est, Aut in qua parabola illud ponemus, siue ponamus. Etiamsi nonnulli codices pro θῶμεν habeant παραβάλωμεν, id est, Per quam collationem conferemus. Quandoquidem παραβολὴν, Cicero uertit collationem. Et præpositione in, Hebræi abutuntur pro per. In alijs pro τίνι scriptum est, ἐν ποίᾳ. Verum hęc minutiora duxi quàm quæ annotentur.

Natum pro seminatum

Et cum natum fuerit, ascendit in arborem.) Græcis hic repetitur καὶ ὅταν σπαρῇ, id est, Cum seminatum fuerit, suffragante & codice aureo, Constantiensi, alijsque multis. Offendit lectorem, quod absurde uideatur idem repeti, & quum seminatum fuerit.

Ascendit in arborem.) ἀναβαίνει, id est, Surgit. Porrò illud in arborẽ, nec additur apud Græcos, nec in antiquis codicibus nostris, nec in aureo. Asscriptum apparet ex Lucæ & Matthæi decimotertio.

Habitare.) κατασκηνοῦν, Quod alibi uertit nidificare, uerbum à scena dictum. Differe/

Differebat.) ἐπέλυσεν, id est, Dissoluebat, siue exponebat: aut quo alias est usus, Edisserebat. Soluuntur enim ænigmata, & obscura ueluti nodosa.

Transeamus contra.) διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν, id est, Transeamus in ulteriorem partem: sicut sæpe iam uertit, Trans fretum.

Et facta est.) καὶ γίνεται, id est, & fit, siue oritur, quasi res iam geratur.

Mittebat in nauim.) ἐπέβαλεν εἰς τὸ πλοῖον, id est, Irruebat in nauim, ut sit uerbū neutrum quod ad significatum attinet.

ἐπιβάλλω irruo

Super ceruical dormiens.) ἐπὶ τὸ προσκεφάλαιον, quod inde Grecis nomen habet, quod capiti admoueatur. Ezechiel execratur eos, qui consuunt puluillos sub omni cubito, & ceruicalia sub omni capite. Quod tum exhibuit Iesus, id hodie in nobis agitur. Quàm periculose indormiunt hodie puluillis ac ceruicalibus huiusmodi, præsules ac pontifices quidam horum temporum? Periclitatur uniuersus populus, nec est qui Christum excitet in illis profundissime dormientem. Imò nolunt excitari, & habent qui somnum hunc pestilentissimum foueant, occinentes ad aurem blando susurro, euge euge. Expergiscere tandem optime Iesu, ne pereamus.

Somnus episcoporum

Non ad te pertinet.) οὐ μέλει σοι, id est, Non est tibi curę. Nam aliud est Pertinere ad nos, aliud Esse curæ. Siquidem multa ad nos maxime pertinent, quæ minime sunt curæ.

Quia perimus.) ὅτι, id est, Quod, hoc sanè loco.

Exurgens, comminatus est.) καὶ ἐγερθεὶς ἐπετίμησεν, id est, Et excitatus increpauit.

Obmutesce.) πεφίμωσο. Augmentum additum, etiam celeritatem indicat: ueluti dicas, Mox obmutesce.

πεφίμωσο mox obmutesce

Quid timidi estis?) τί οὕτως δειλοί ἐστε; id est, Quid adeo timidi estis? Alij habebant τί δειλοί ἐστε οὕτως; id est, Quid timidi estis adeo?

Necdum habetis?) οὔπω, id est, Nondum. Alij habebant, πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν, id est, Qui fit ut non habeatis fidem? Et οὕτως, referunt ad præcedentem orationis partem. Laurentius ad sequentem adiunxit. Siccine nondum habetis fidem. Porrò Quomodo, parum Latine reddidit πῶς, quod ita uertendum erat, Qui fit ut non habeatis fidem? Est enim non interrogantis, sed obiurgantis.

πῶς apud Græcos interdū obiurgantis aut asseuerantis est

Ad alterutrum.) πρὸς ἀλλήλους, id est, Inter sese. Quod crebrius iam admonui. Verum interpres perpetuo peccat in hoc uerbo, tanquam prudens.

Quis putas.) τίς ἄρα. Melius Quisnam, aut certe quis. Nam hoc loco uix habet Latinus sermo, quod respondeat ἄρα.

EX CAPITE QVINTO

TRans fretum.) εἰς τὸ πέραν, quod superius uertit Cōtra, id est, In ulteriorem partem. Quanquam in Matthæo sæpenumero uertit Trans fretum. Lacum ut dixi, appellant mare: tamen ijsdem uerbis uti licuisset, etiam amne transmisso, aut aggere, aut monte. Fretum uero non idem est quod mare, etiamsi fretum omne dicitur mare.

Fretum Mare Lacus

Gerasenorum.) γαδαρηνῶν, id est, Gadarenorum. Ad eundem modum legimus & apud Lucam, cum Matthæus uocet Gergesenorum, de quo nonnihil attigimus in Matthæo capite octauo.

Geraseni Gadareni

Legio mihi nomē.) λεγεών. Grece scribēs usus est uoce Latina, tametsi mutato genere.

Legio uox Romana usurpata Euangelistæ

Pascēs in agris.) In agris, hic nec apud Grecos additur, nec in codice aureo, nec in Donatianicis, nec in Constantiensi.

Et magno impetu.) καὶ ὥρμησεν ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημνοῦ, id est, Et impetu ferebatur grex per præceps in mare. Magno, addidit interpres de suo.

Ad duo millia.) ἦσαν δὲ ὡς δισχίλιοι, id est, Erant autem fermè duo millia, siue Bis mille: & subaudiendum est Porci, non Spiritus: quod Spiritus Græce est neutri generis, & δισχίλιοι masculini, ut ad Spiritus referri non possit.

Quid esset facti.) τί ἐστι τὸ γεγονός, id est, Quid esset quod factum erat, siue Quod accidisset. Quanquam haud male uertit interpres.

Et uenerunt.) καὶ ἔρχονται, id est, Et ueniunt, præsentis temporis. Et ita habent codices emendatiores Latini.

Et ſanæ mentis.) Poſt hæc uerba Græci codices addunt, quod in Latinis non habetur, τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα, id eſt, Eum qui habuerat legionē: quod quoniam uiſum eſt ſuperuacaneum eſſe, cū modo facta eſſet mentio dęmoniaci, eraſerūt. At repetitur ad emphaſim miraculi, eſſe iam ſanæ mentis, qui nō ſolū fuerit obnoxius dæmonio, uerumetiā legioni dæmonū.

Cumq; aſcenderet.) καὶ ἐμβάντος αὐτοῦ, id eſt, Ingreſſo eo nauim, ſiue Cōſcenſa naui.

Non admiſit.) οὐκ ἀφῆκεν, id eſt, Non permiſit, ſiue Non paſſus eſt.

Quanta.) ὅσα, quod ſæpenumero ſignificat quæcunque. Hic interpres legiſſe uidetur πόσα, non ὅσα.

Et miſertus ſit tui.) Hoc non parum dure cohæret cum eo quod præcedit: Quanta tibi fecerit deus, uertendum erat, Quæ tibi fecerit deus, & in quibus miſertus tui fuerit: ſiue, Quantopere miſertus ſit tui.

Vnus, pro quidam Et uenit quidam.) καὶ ἔρχεται εἷς, id eſt, Et uenit unus. Sed utinam interpres Hebraicam figuram, ut hic mutauit, iidem mutaſſet ubiq;, tantum abeſt ut reprehendam. Et Iairus penultima acuta pronunciandum eſt Latinis, ob diphthongum ἰάειρος.

Quoniam filia.) Nec in Græcis eſt ὅτι, quod tamen erat omittendum, ſi fuiſſet. Hic adddit de ſuo Quoniam.

Filia mea.) θυγάτριον, id eſt, Filiola. Eſt enim Græcis diminutiuum.

In extremis eſt.) ἐσχάτως ἔχει, ad uerbum ſonat, Extreme habet, perinde ualet ac ſi dicas, Peſſime affecta eſt, ſiue In ſummo uitæ diſcrimine eſt.

Vt ſalua ſit & uiuat.) ὅπως σωθῇ, καὶ ζήσεται, id eſt, Vt ſalua fiat, & uiuet. Vt uerbum poſterius ſit futuri temporis. Alioqui quid aliud eſt ægrotam ſeruari, quàm uiuere? Nam ſenſus eſt, Impone illi manus, ut ſeruetur. Quod ſi non grauaberis facere, futurum eſt ut uiuat. Nam fieri poteſt, ut imponat aliquis manus ægroto, ad hoc ut ſanetur, & tamen moriatur ægrotus. Quanquam hoc uitio interpretis non accidit, ſed librariorum. Vt opinor, tribuunt huic archiſynagogo fidem imperfectam. non credebat excitari poſſe mortuam: ægrotā ſanari poſſe credebat, ſi modo dignaretur illi dominus imponere manus. Ad hunc intellectum facit annotatio mea.

Et ſenſit corpore.) καὶ ἔγνω τῷ σώματι, id eſt, Cognouit corpore, quod interpres non inepte uertit, Senſit. Nam ſenſus eſt, Illam hoc cognouiſſe ex ipſo ſenſu corporis, quod iam carebat cruciatu & fluxu.

Quia ſanata eſſet à plaga.) μάστιγος, id eſt, Flagello, quemadmodum ſuperius indicatum eſt. Et quia ὅτι uertendum erat in Quod.

Virtutē quæ exierat Cognoſcens uirtutem quæ exierat.) ἐπιγνοὺς ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐξ αὐτοῦ δύναμιν ἐξελθοῦσαν. Quæſo, quod hoc ſermonis dedecus? Num qua uirtus erat illi incognita? Proinde participium uertendum erat in uerbum infinitum: Ieſus autem ut agnouit, ſiue ſenſit in ſeipſo, uirtutem prodiſſe ex ſeſe. Nec enim hoc loco ferendum erat De illo, pro Ex ſe, quod noſtra habet æditio.

Omnem ueritatem.) ἔμπροσθεν πάντων πᾶσαν τὴν αἰτίαν αὐτῆς, id eſt, Coram omnibus omnē cauſam ſuam, etiā ſi illud coram omnibus nō reperi ſcriptū in omnibus Græcorum exemplaribus. Et in nonnullis pro αἰτίαν, ſcriptum erat ἀλήθειαν. Quod nos ſequi maluimus, uel ob hoc, quod cum Latinis exemplaribus concordaret. Porro Lucas αἰτίαν, habet.

Veniunt nuncij.) Nuncij, addiderunt neſcio qui, quanquam non male. Certe non erat in codicibus Donatiani, ne in Conſtantienſi quidem. Nec eſt,

Ad archiſynagogum deprauate Ad archiſynagogum) ſed Ab archiſynagogo magno conſenſu Græcorum codicum, ut intelligas ab illius ueniſſe domo, qui nunciarent mortem filiæ. Cæterum non animaduertens, [redacted] lector, [redacted]s hanc loquendi figuram, Eamus ad me, pro eo quod eſt, ad domum meam, &, à uobis exit, id eſt, è domo ueſtra, exiſtimauit non poſſe uitari, quin illi ad archiſynagogum uenerint: quādoquidem is iam erat apud Ieſum. Verum & ab illo uenerunt & ad illum, hoc eſt, ab illius ædibus, ad ipſum. Germanam ſcripturam cum Græcis conſentientem repperi in codice Conſtantienſi. Tametſi ſermo Græcus poteſt uideri dictus κατ' ἔλλειψιν, quemadmodum dicunt ἐν ᾅδου, & uenimus ad Veſtæ. Ita ueniunt ab archiſynagogi, ſubaudi, domo.

Ieſus autem.) Græci addunt, εὐθέως, id eſt, Statim.

Admiſit

Admisit.) ἀφῆκεν, id est, Permisit, siue Passus est. Nam quis dicat, admisit sequi. Mire lasciuit sua copia, cum hoc uerbum solitus sit uertere, Dimisit.

Et uidit.) καὶ θεωρεῖ, id est, Videt, præsentis temporis.

Eiulantes.) ἀλαλάζοντας, quod in psalmis uertit, Iubilare. Nam ὀλολύζειν est eiulare, uocabulo illa non multum dissimilis. Quanquam Valla ex autoritate Varronis ostendit iubilum esse clamorem rusticorum, ut quiritatum urbanorum. Certe Chrysostomus homilia prima aduersus Iudæos ὀλολύζειν dicit Pastores clamore deterrentes lupum ab ouili. ἀλαλάζειν ὀλολύζειν

Quid turbamini.) τί θορυβεῖτε, id est, Quid tumultuamini, ab eadem uoce, quam modo uerterat tumultum, θόρυβος.

Et deridebant eum.) Græci nonnulli addunt, εἰδότες ὅτι ἀπέθανεν, id est, Scientes quod esset mortua, siue Cum scirent esse mortuā. Verum id suspicor huc asscriptum ex Matthæo.

Qui secum erant.) Legendū est, Et qui secum erant, καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ, ut intelligas paucos illos, quos passus fuerat sequi, nempe discipulos quos nominatim recensuit.

Tabita cumi.) Talitha per λάμβδα scribunt Græci, non Thabita per βῆτα, suffragantibus Græcæ lectioni uetustissimis codicib. Donatianicis atq; item Constantiensi. Deinde,

Puella tibi dico.) Tibi dico, de suo adiecit, siue is fuit Euangelista, siue alius quispiam, quo significantius redderet, & sensum uocantis, & autoritatem imperantis: ut testatur & Hieronymus ad Pammachium, in libello, cui titulus, de optimo genere interpretandi. Hebræas uoces Marcus ipse, qui sine controuersia Græce scripsit Euangelium, nobis interpretatur, Puella surge. Diuus Hieronymus in libello quo colligit uoces Hebraicas Euangeliorum, admonet hunc sermonem Thabita Cumi, sic enim illic scribitur, corrupte ut ait, Syrum esse, non Hebraicum. טליתא Syriace puella significat. At idem in libro de optimo genere interpretandi, fatetur Hebræum esse: Arguatur, inquit, Euangelista mendacij, quare addiderit, Tibi dico, cum in Hebræo tantum sit, Puella surge, nisi forte quod Chaldaicū aut Syriacum sit, id Hebræū dici possit, non contra, quod Chaldæorū aut Syrorum sermo nihil aliud sit quam Hebræus, non eodem modo deprauatus, exceptis paucis uocibus, quas, ut fit, aliunde sibi asciuerunt. Nisi probabilius uidetur Hebræos, posteaquam in Syriam demigrarant, illius gentis linguā didicisse, atq; ea lingua libros sacros, qui interciderant, per Esdram fuisse restitutos. Porrò sermonem uulgarem nunquam diutius eundem esse, uel in quauis huius ætatis lingua perspicuum esse potest. Tanta est rerum humanarum uolubilitas. Neq; uero mihi dissimile ueri est, Christum populari sermone usum, qui uni promiscuæ multitudini erat in usu: præsertim cum apud populum uerba faceret. Qui profitentur hoc literarū genus, aiunt Talitha, quemadmodū magno consensu legimus in Græcis codicibus, Chaldæis sonare puellam. Et fieri potest ut uox sit utrisq; communis.

Talitha Syris puella

Christus non pure Hebraice, sed Syriace loquutus

EX CAPITE SEXTO

Faber filius Mariæ.) Antiqui codices aliquot habent, Fabri filius & Mariæ, suffragantibus & Græcis, ὁ τοῦ τέκτονος υἱὸς καὶ μαρίας. Verum in alijs erat scriptum, οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τέκτων ὁ υἱὸς μαρίας, id est, Nonne hic est faber ille filius Mariæ? Atq; hanc quoq; scripturam reperimus in uetustis Latinorum exemplaribus, nominatim in Corsendoncensi. Deinde annotandum est Græcum articulum utrobiq; esse appositum, ὁ τέκτων ὁ υἱὸς, id est, Ille faber ille filius Mariæ. Præterea uel ex hoc loco licet colligere, nihil referre Mariam dicas more Hebræorum, an Mariā more Græcorum: qua de re multis uerbis disceptat Valla. Postremo notandum & hoc, apud Matthæum, non fabrū uocari Christum, sed Fabri filium. Hinc accipimus illum & patris sui legalis exercuisse artem. Cur enim hoc recusasset nostra causa dei filius, qui ne crucem quidem recusauit, neq; Paulum tantum uidelicet Apostolū puduit opera manuaria parare, quo uictitaret. Quanquam non inficior in Græcis uerbis facillimū esse lapsum in τέκτονος υἱὸς, & τέκτων ὁ υἱὸς, nisi quod parū apte adhæret Mariæ. Proinde curatū est spiritu sancto ne multa proderentur literis de rebus externis domini Iesu, ueluti de forma habituq; corporis, de cibis ac uestibus, ne mentibus hominū ad superstitionē pronis daretur occasio: quandoquidem ex hoc quod Euangelistæ tradunt Iesum fuisse fabri filium ac fabrum ipsum, exortum est genus hominum, qui Iesuitæ uocari uolunt, quod in monasterijs fabrilem artem exerceant, malleumq; gerunt pro insigni, quum incertum sit quod ge-

Christus faber

Paulus opifex

nus fabricæ exercuerit Ioseph ac dominus. Sunt enim fabri auratij, argentarij, ærarij, ferra-
rij, lignarij & lapidarij. Miror non extitisse, qui gerant intonsum capillitium, aut qui iun-
inam tunicam gestent inconsutilem. Ad harum rerum imitationem non inuitauit nos do-
minus, in quibus ipse se gessit ut unum quemlibet è numero multitudinis, nec hinc Iesuitę
dici meremur: sed si auscultemus illi dicēti: Discite à me quod mitis sum & humilis corde,
& inuenietis requiem animabus uestris. Qui gratis docēt Euangelium, qui pro conuicijs
& calumnijs reponūt salutiferam doctrinam, pro malefactis beneficentiam, qui nusquam
spectant ad emolumentum aut gloriam suam, sed proximorum commodum ac dei glori-
am in omnibus habent pro scopo, in hos magis competit Iesuitarum cognomen.

Iose Et Ioseph.) ἰωσῆ, id est, Iose, legit Laurentius. Nonnulli codices habebant ἰώσητος, id est
Iosetis, iuxta Græcam inflexionem: ut Crates Cratetis, Chremes Chremetis.

Quia non est.) Quia, de suo addidit, cum nihil sit opus.

Sine honore.) ἄτιμος, id est, Inhonoratus, siue contemptus. Cui contrarium est ἔντιμος si-
ue τίμιος, id est, In pretio habitus.

Patria, cognati, domus Et in domo, & in cognatione sua.) Communissimū enim est patria, deinde cognatio,
proximum domus ac familia. Deinde additur,

Et in cognatione sua.) καὶ ἐν τοῖς συγγενέσιν, id est, Inter cognatos.

Nisi paucos infirmos.) Latinitatis ratio postulabat, ut adderet Quod, Nisi quod. Dein-
de Infirmos, Græcis est ἀῤῥώστους id est, Aduersa ualetudine laborantes,

Et conuocauit.) προσκαλεῖται, id est, Aduocat, siue accersit, præsentis temporis. Recla-
mabit aliquis forte morosulus, dum huiusmodi sectamur minutias, cur potius Aduocat,
quàm Conuocat: & cur aduocat potius quam Aduocauit? Cui totidem respondebo uerbis,
Cur Conuocauit potius quam Aduocauit? & cur Aduocauit magis quam Aduocat? quod poste-
rius ut elegantius est, ita scriptum ab Euangelista.

Binos, δύο δύο Binos.) δύο δύο. Eleganter expressit interpres Latinus, cum Græce sit, Duos, duos, hoc
est, per paria, siue per iuga, ut intelligas omnes duodecim fuisse missos, sed sena iuga. Quan-
doquidem & Matthæus recensens duodecim Apostolorum nomina, binos copulauit.

Potestatem spirituum immundorum.) Quo uitaremus amphibologiam, uertimus, Po-
testatem in spiritus immundos. Nam potestas dicitur tum eius qui habet, tum eius rei cu-
ius potentes sumus.

Calceatos sandalijs.) σανδάλιον Græcis est calciamenti genus, conueniens mulieribus
quod plantas pedum modo tuebatur ab iniuria, superne ansulis quibusdam aut funiculis
alligatū. ὑποδήματα uero quæ frequenter hic uertit calciamenta, inde nomen habēt, quod
pedibus subligētur. Vnde probabile est Euangelistas inter ὑποδήματα & sandalia nullum
posuisse discrimen, præsertim quum hic utrunque coniungat ὑποδεδεμένους σανδάλια. Cæ-
terum quæ hic Græca uoce sandalia dicūtur, in Actis Cap. 12. Interpres uertit caligas, ὑπό-
δησαι τὰ σανδάλιά σου. Veteres autem non nouerunt hoc caligarum genus quod nunc re-
git etiam ilia, sed erat & hoc calciamenti genus. Vnde Caio imperatori Caligulæ cogno-
men militari ioco fuit additū, & caliga Maximini castrensi ioco abijt in prouerbiū, quod
calceus illius argueret illi fuisse pedes supra iustam longitudinē. Autores Suetonius, Au-
sonius & Iulius Capitolinus. Postremo Plinius meminit de calceatu equorum, quibus ta-
men adduntur soleæ tantū. Itaque meo iudicio frustra quidam hic disputāt an sandalia cal-
ceorum nomine contineantur, & an Christus usus sit calceis, deque duplici calceamētorum
genere, altero quod gestatur in pedibus, altero quod gestatur in tergo, ex hoc colligentes
Christū fuisse nudipedem, quod in cōuiuio peccatrix unxerit Iesu pedes, & lachrymis hu-
mectatos capillis suis extersrit. Probabile est Christum aliquādo fuisse usum calciamen-
tis, aliquando non fuisse usum, uidelicet prout res pręsens exigebat. Alioqui Baptista non
pronuntiasset se indignum qui solueret corrigiam calceamentorum Iesu. Nec magnum
erat olim in calidis regionibus incalceatum ingredi. Apud Horatium libri secundi Satyra
ultima, Nasidienus qui iam accubuerat, dum parat redire ad culinam curaturus reliquum
apparatum, poscit soleas. Et ut narrat Plinius iunior in Epistola ad Tacitum, Auunculus
quum absque soleis studeret, cōscensurus locum unde prospici poterat Vesuuij montis in-
cendium, poscit soleas. Apud Platonem autem in conuiuio Aristodemus, ni fallor, admi-
ratur

[redacted] Agathonis conuiuium accedere, positurum utiq; in accubitu calceamenta. Et apud [redacted] in conuiuijs [redacted] hodie discumbimus. Ad hæc uidetur id olim [redacted] desuper est scrupulus de dissonantia Matthęi [redacted] apud quem dominus uetat ne [redacted] prædicandum Euangelium gestent calciamenta, quum diuersum scribat Marcus. [redacted] quidam Apostolos non [redacted] amentas, sed in sarcinis. [redacted] gestet togam humero [redacted] forte [redacted] absurde Baptista pronunciat se indignum qui [redacted] Verū [redacted] est dicere Christum discipulis adhuc rudibus, crasso more loquendi uoluisse persuadere, ut absq; sarcinulis & impedimentis aggrederentur [redacted] nec ulla de se sol/ [redacted] Apostolorum, uel ob [redacted] idem sensu uetuit ne quem salutarent in uia, [redacted] significans. Sic 4. Reg. 4. [redacted] famulū cū baculo suo, uetat ne quem obuium salutet, non [redacted] sed ut q; maxime properaret. In q; hæc ad literam urgere tendit ad superstitionem. Paulus ille insignis Euangelij pręco. 2. Tim. 4. iubet sibi remitti penulam Troade relictam, præterea libros præsertim in membranis descriptos. Hoc plus [redacted] habere [redacted] menta mutatoria. [redacted] Non uenit in mundum, ut doceret nos quo modo oporteat calceari aut uestiri. Simili studio quo Christū [redacted] & mendicum [redacted] mendicitas derogat illius dignitati. Mendicitatem enim nulla res [redacted] nisi ineuitabilis [redacted]. Eoq; pontificum constitutionibus cautum est, ne quis ad presbyteri gradum recipiatur, nisi paratū sit unde uiuat. Quam ob [redacted] per inopiam [redacted] gantur ad mendicitatem, quæ derogat sacerdotis dignitati. [redacted] perfectionis. Paulus apud Corinthios ne mendicaret, nō dico ostiatim, in diuersorijs & in nauibus, sed ne quid peteret à quoquam, noctu consuit pelles in usum tabernaculorum. Christus in egenos erat benignus, tantum abest ut ipse mendicaret, ac interdum mittit Apostolos ut emant cibum. [redacted]

[redacted] Ne paupertas quidem per se uirtus est, quemadmodum nec opulentia uitium. Est autem duplex paupertas, altera quæ suppeditat frugalem uictū, nihil habens superflui. Huic pulchre conuenit cum Euangelica philosophia. Est altera quæ urget ac premit, ac frequenter ad grauiora scelera solicitat, q; diuitiæ. Proinde Solomon utrunq; pariter deprecatur, Prouerb. 30 diuitias quia nonnunquam gignunt obliuionem dei, paupertatem quia solicitat ad furandum & ad peierandum nomen dei, quod utiq; blasphemiæ genus est. Verū ad multa alia pertrahit inopia quæ non commemorat Salomon, ad sacrilegia, ad ueneficia, ad lenocinia, ad latrocinia, ad parricidia. Laudandi igitur qui diuitijs sine fraude quęsitis recte utuntur: & laudandi sunt, qui paupertatem adactam patienter alacriterq; ferūt. Nec uituperandos arbitror, qui spontaneam paupertatem amplectuntur, modo ea conducat ad parandum ac

propagandum regnum dei, reijcienda si officiat. [redacted] Sed hisce [redacted] Matthæum 10 & Lucam 9. ue[redacted] opinor. Est alter scrupulus de uirga quam dominus apud Matthæum 10 & Lucam 9. ue-tat tolli, hic concedit. Augustinus ut elabatur è quęstionis angustia, confugit ad allegori-am: ut accipiamus uirgam prohibitã, quæ ad defensionem corporis gestatur à uiatoribus, sed uirgam potestatis uiuendi ex Euangelio concessam. [redacted] gelica. Deinde quid opus [redacted] concessit, uidelicet [redacted] uncíabãt Euangelium. Prestat [redacted] prohibita, alioqui [redacted] ut intelligamus ista non simpliciter prohibita, alioqui [redacted] isse suos Apo-[redacted] aliquid [redacted] liberos & expeditos esse ab omni [redacted] is [redacted] peregrinationem [redacted] coeli, baculo aduersus uim hominũ; [redacted] nica in sarcinis [redacted] hoc est æs in zonis, commeatus in pera, [redacted] baculus ad pugnã apparatus. [redacted] sandalia in pedibus, [redacted] nec aliquid addunt sarcinæ: conceditur & uirga, nõ illa grauis [redacted] lum, si quis [redacted] quæ subleuat [redacted] um recreat. Fortasse ne[redacted] fuisset [redacted] dominus apud Mat-stolorum forte habuisset aliquid nummulorum in crumenula, sed ista dominus apud Mat-thæum prohibet possideri, hoc est sollicita prouidentia parari tanq̃ ad Euãgelij prędicati-onem necessaria. Quemadmodum non uiolassent præceptum domini, si cui forte obuio dixissent aue, nullo susceptæ legationis dispendio. His igitur tropis animorum solicitudo adimitur Apostolis potius q̃ res ipsæ interdicuntur.

Additum aliquid apud Græcos

In testimonium illis.) Addunt hoc loco Græci codices, an recte nescio, ἀμὴν λέγω ὑμῖν ἀνεκτότερον ἔσται σοδόμοις ἢ γομόῤῥοις ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, ἢ τῇ πόλει ἐκείνῃ, id est, Amen dico uobis, tolerabilius erit Sodomis aut Gomorris in die iudicij, q̃ ciuitati illi. Verũ haud scio an id sit ex Matt. huc transscriptũ. Quod in Marco qui ferè cõsentit cũ Mattheo, nisi q̃ breui-us narrat, frequentius accidit. Quanq̃ cõsentiũt Græcorũ exemplaria, quę quidẽ mihi ui-dere contigit.

Et ungebant

Et ungebant oleo.) Hinc natum apparet, quod hodie sacro oleo ungunt periculose laborantes, nō perinde ut reualescāt, atq; ut tutius emigrent: cuius rei meminit & Iacobus. *Vnctionis extremæ origo*

Et audiuit rex Herodes.) Quidam Græci codices addunt, τὴν ἀκοὴν ἰησοῦ, id est, Famam Iesu: aliunde, ni fallor ascriptum.

Herodes autem metuebat.) Enim legunt Græci, non Autem, consentientibus & antiquis exemplaribus. Addidit autē paulo superius αὐτός, id est, Ipse; ut intelligeremus hūc eundem esse qui Ioannem occidit et qui Christo male uolebat, diuersum ab eo, sub quo fu... dominus. Siquidē illi misere extincto successit Archelaus filius, cui post decem annos regno depulso, successit frater Herodes iunior, cuius hic mentio, regno iam in tetrarchias diuiso, inter hunc Philippum & Lysaniam. Sic refert Eusebius in Ecclesiastica historia libro primo, capite octauo nono & decimo. *Herodes qui*

Et custodiebat.) καὶ συνετήρει, id est, Conseruabat, uel magis Obseruabat. Id quod in... quant ea quæ mox subsequuntur.

Herodes natalis sui.) ὅτε ἡρώδης τοῖς γενεσίοις αὐτοῦ δεῖπνον ἐποίησεν, id est, Cū Herodes natalicijs suis cœnā faceret, siue In natalicijs suis conuiuiū exhiberet. Et principibus est μεγιστᾶσιν, id est, primatibus siue primoribus. Quo uerbo usus est & Suetonius in Caligula Cæsare, Regem etiam regū & exercitatione uenandi, & conuictu megistanū abstinuisse. *Megistanes*

Et tribunis.) καὶ χιλιάρχοις, quod Græce sonat eos, qui millenis Præfecti sint, ut militum tribunos intelligas. *Tribuni, χιλίαρχοι*

Filia ipsius Herodiadis.) Sermo Græcus habet Amphibologiā. Potest enim & hic accipi sensus: Cū esset ingressa filia ipsa Herodiadis: id quod per se liquebit Græca relegēti.

Licet dimidium.) ἕως ἡμίσους, Vsq; ad dimidium.

Et contristatus est rex.) Græca sic habent, καὶ περίλυπος γενόμενος ὁ βασιλεὺς, διὰ τοὺς ὅρκους, καὶ τοὺς συνανακειμένους, οὐκ ἠθέλησεν αὐτὴν ἀθετῆσαι, id est, Et dolore affectus rex, propter iusiurandū, & eos qui simul accumbebant, noluit eam rejcere siue spernere. Quanquam in Matthæo liquet, post rex, hypostigmen apponendam esse, ut intelligas eum nō contristatum propter iusiurandum, sed propter iusiurandum ac propter simul accumbentes noluisse frustrari puellam, quum Ioannem uellet incolumem. Nec est hoc loco,

Noluit eam cōtristare.) Quemadmodū in Matthæo λυπᾶσθαι, sed ἀθετῆσαι, id est, Rejcere siue repellere, quod miror cur Laurētius uertendū putarit, Fraudare aut frustrari.

Misso spiculatore.) καὶ εὐθέως ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτωρα. Euangelista Latinam usurpauit uocem, mutata uocali, quum prima spiculatoris sit longa. Ac mox, *Latinā uocem usurpat Euangelista. Spiculator*

Et tulerunt corpus eius.) πτῶμα est, hoc est, Cadauer. Interpres legisse uidetur σῶμα.

Quæ egerant & docuerant.) Græcus sermo geminat coniunctionem, καὶ ὅσα ἐποίησαν καὶ ὅσα ἐδίδαξαν, id est, Et quæ egissent, & quæ docuissent.

Venite seorsum.) δεῦτε ὑμεῖς αὐτοὶ κατ' ἰδίαν, id est, Venite uosipsi seorsum. Porrò αὐτοὶ positum est pro Soli, hoc est, dimissis ceteris: quemadmodum καθ' ἑαυτὸν esse dicitur qui solus est, & absque arbitris.

Et uiderunt eos abeuntes.) Græce est, καὶ εἶδον αὐτοὺς ὑπάγοντας οἱ ὄχλοι, καὶ ἐπέγνωσαν αὐτὸν, id est, Et uiderunt eos abeuntes turbæ, & agnouerunt eum: ut prius pronomen ad omnes communiter pertineat, posterius ad Christum solum.

Et cum iam hora multa fieret.) Greci sermonis sensus est, Cum iam admodū tempestiuum esset sumere cibum. Nam ex alijs Euangelistis apparet iam diei uesperum appetisse.

In proximas uillas.) εἰς τοὺς κύκλῳ ἀγρούς, id est, In circumiacentes agros. Et quoniā ex agris nihil emitur, nisi uillæ sint, uertit Villas. Nam uillæ domus sunt in agro. *In proximas, pro, in circumiacentes*

Emant sibi cibos.) ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς ἄρτους, id est, Emant sibijpsis panes. Nam Hebræi omne edulium panis nomine complectuntur.

Quos manducent.) Pro hoc Græce est, τί γὰρ φάγωσιν οὐκ ἔχουσιν, id est, Nam quid edant, non habent. Etiamsi τί noue positum est.

Date illis manducare.) Græci addunt Vos, δότε αὐτοῖς ὑμεῖς φαγεῖν. Atq; ita habent antiqui codices Latini, Date illis manducare uos.

Et dabimus.) καὶ δῶμεν, id est, Demus.

Secundum contubernia.) συμπόσια, συμπόσια, id est, Conuiuia, cōuiuia, hoc est, distributis

Conuiuia conuiuia, iuxta tropum Hebraicum

butis conuiuijs, ut ante dixit, δύο, δύο. Laurentius mallet, Manipulatim.

Super uiride fœnum.) ἐπὶ τῷ χλωρῷ χόρτῳ, id est. In uiridi herba.

Et discubuerunt in partes.) καὶ ἀνέπεσαν πρασίαι, πρασίαι, id est, Et discubuerũt prasiæ, prasiæ. Dicuntur autem prasiæ herbaria, cuiusmodi sunt areolæ hortorum: πράσον enim uiride. Cæterum & hoc prasiæ, prasiæ, & illud συμπόσια, συμπόσια, dictum est iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Ad quam formam multa annotauit diuus Augustinus, in libris quos scripsit de tropis ueteris instrumenti, uelut illud: Decima, decima agno uni septem agnis. Et mille ex tribu, & mille ex tribu, pro eo q̃d est, ex singulis tribub. millenos.

Per centenos & quinquagenos.) ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πεντήκοντα, ut ad uerbum reddam, id est, Per cẽtum & quinquaginta. Vt intelligas loca fuisse distincta sulco, aut simili interuallo: & pro magnitudine in alijs accubuisse centenos, in alijs quinquagenos.

Intuens in cœlum.) ἀναβλέψας, id est, Suspiciens, siue Sublatis oculis.

Et sustulerunt.) καὶ ἦραν κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πλήρεις, id est, & sustulerũt fragmentorum duodecim cophinos plenos. genitiuus referri potest uel ad plenos uel ad cophinos.

Et statim coegit.) ἠνάγκασεν, idem uerbũ quod in Matthæo uerterat iussit, sed perperam, ut illic indicauimus.

Dimittere ἀποτάσσεσθαι

Et cum dimisisset eos.) καὶ ἀποταξάμενος αὐτοῖς. Non est idem uerbum, quod paulo superius ἕως ἀπολύσῃ, uerum aliud, quod non significat simpliciter dimittere, sed dimittere dicto uale ac mandatis quæ uolueris mandare: quemadmodũ solemus dimittere notos & amicos. Eandem uocem in actis capite decimooctauo uertit ualefaciẽs. Similiter 2. Corinthiorum 2. Græca uox sonat, quasi dicas amandare.

Et uidit eos laborãtes.) βασανιζομένους, in Matthæo uertit Vexatos, aliâs iactatos.

In remigãdo.) ἐν τῷ ἐλαύνειν, quod significat agere ac regere uel nauẽ, uel equũ, uel currum, uel simile quippiã. Nam remigare Græcis ἐρέσσειν dicit. ἐλαύνειν generale uerbũ est.

Cõduplicatio

Et plus magis.) καὶ λίαν ἐκ περισσοῦ, id est, Valde ex abundanti, siue ualde supra modum. Rursus hic est ἐξίσαντο, quod uehementẽ significat admirationẽ, ut homo præ admiratione nõ sit apud se. Et tamẽ in Grecis codicibus addit̃ καὶ ἐθαύμαζον, Et admirabant̃: uelut interpretet̃ Euangelista quid dixisset ἐξίσαντο, quod tamen haud scio an casu sit adiectum.

ἐξίσαντο

Et cognouerunt eum.) Addunt Græci, οἱ ἄνδρες τοῦ τόπου, id est, Viri loci. Quanquã id in plerisq; codicibus non inuenitur.

Vbi audiebant eum esse.) ὅπου ἤκουον ὅτι ἐκεῖ ἐστι, id est, Simulatq; audissent, quod illic esset, ut intelligas eos qui agnouerant Iesum renunciare cæteris, illum adesse.

In plateis.) ἐν ταῖς ἀγοραῖς, id est, In foris. Quanquam & platea uia fusior ac laxior, forum esse potest.

EX CAPITE SEPTIMO

VItuperauerũt.) ἐμέμψαντο, id est, Accusarũt, siue incusabãt, siue Questi sunt.

Nisi crebro lauerint manus.) ἐὰν μὴ πυγμῇ νίψωνται τὰς χεῖρας Theophylactus interpretatur πυγμῇ ut sit aduerbium, pro eo quod est usque ad cubitum, siue ut quidã interpretatus est cubitaliter, quod ex instituto Pharisæorum soliti sint ante cibum lauare manus usque ad cubitum, id quod lex non præcipit. Equidem reperio apud Græcos etymologistas πυγμὴν significare duo, pugnum hoc est manũ complicatã, à uerbo πτύσσω, quod est plico, unde πυγμὴ quasi dicas πτυγμὴ, Hinc Et cubitum, quem Græci πῆχυν uocant, Nam hac parte brachium est complicatile. Hinc & Pygmeos populos appellari putant, quorum meminit Homerus, quod cubitali sint proceritate. Verum non reperio πυγμῇ apud Græcos usurpatum aduerbij loco, & haud scio an à substãtiæ uocibus similia ueniãt, quemadmodũ à πᾶς πάντη, ἔρημος ab ἐρήμη. Quod si maxime fieret, tamen magis quadrabat πυγμῆθεν, id est, à cubito siue cubito tenus, q̃ πυγμῇ. Ad hæc nihil uideo causæ, quur hæc fabula de lotione cubitali huc accersat̃. Nam si constaret hoc à lege præscriptum, ne quis caperet cibum nisi lotis manibus, probabiliter uideri poterat inducta cubitalis lotio. Tum enim adderetur aliquid legis præscripto. Nũc tale nihil à lege præcipi testatur dominus dicens, Non lotis manibus manducare nõ coinquinat hominem. Vnde probabile est, in uetustioribus codicibus scriptũ fuisse, nõ πυγμῇ sed πυκνῶς aut πυκνὰ aut πυκνῇ, quod sonat frequẽter aut crebro, siue subinde. Verum hoc eruditis expendendum relinquo.

πυγμῇ uersum crebro pro ad cubitum

Et

Et foro uenientes.) Venientes, tametsi non male addidit, tamen non est in Grecis co dictus. Et à foro, idem nomen est quod modo uertit Plateam, ἀγορᾶς.

Quæ tradita sunt illis.) Sensus omnino conuenit, tamen Grece est, ἃ παρέλαβον κρατεῖν, siue, ut nõnulli codices habent, κρατεῖν, Quæ acceperũt seruanda siue tenenda. Verum quoniam παραλαμβάνειν uidetur esse, ab alio traditum accipere, idcirco interpres conatus est explanatius efferre sententiam.

Baptismata.) Miror cur interpres maluerit dicere Græce quàm Latine, Lotiones, siue Ablutiones, cum hic de uulgari lotione sit mentio.

Et urceorum.) ξεστῶν, apparet intelligenda esse lignea, quod subiecit Aeramentorum. Sextarios autem dixit, quod torno poliantur, aut quod sculpturis ornata sint, quod poculorum genus & hodie reperitur apud Heluetios. Cæterum lectos appellat spondas, in quibus accumbebant sumentes cibum, non solum in quibus dormitur.

Et interrogabant.) ἔπειτα ἐπερωτῶσιν, Deinde interrogant.

Bene prophetauit Esaias de uobis hypocritis sicut scriptũ est.) Cum Græca congruãt, tamen haud scio quo casu ita scriptum comperi in aureo codice, Bene prophetauit de uobis Esaias dicens.

Doctrinas & præcepta.) Et cõiunctio tollenda, διδασκαλίας ἐντάλματα, id est, Doctrinas mãdata per appositionem: sicut admonitum est in Matthæo. Vera lectio superest ad hunc in codice Constantiensi.

Mandata dei.) ἐντολὴν, id est, Mandatum quemadmodum & παράδοσιν, id est, traditionem. Proponit enim dominus exemplum in uno præcepto & una traditione.

Irritum fecistis.) ἀθετεῖτε, id est, irritum facitis. Consentientibus & antiquis codicibus nostris atque in his aureo. Quanquam potius erat Reijcitis, quemadmodum & Cyprianus legit.

Si dixerit homo.) Hic explicat quod obscurius erat in Matthæo, his uerbis à pharisęis persuasi quosdam, ut parentibus desertis, pecuniam conferant in donaria templi. Quanquam sermo uidetur parum absolutus, sed subaudiendum, Satis est, aut simile quippiam.

Rescindentes uerbum dei.) ἀκυροῦντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, id est, Irritũ facientes, siue Abrogantes, aut antiquantes. Nam ἀκυροῦν est proprie detrahere autoritatem, & irritum facere quod aliquando fuerit comprobatum.

Iterum turbas.) πάντα τὸν ὄχλον, id est, Totam turbam.

Nihil est extra hominem.) οὐδέν ἐστιν ἔξω τοῦ ἀνθρώπου, εἰσπορευόμενον εἰς αὐτὸν, id est, Nihil est (quod aliunde quàm ab homine ingredit in eum: quasi dicas, Deforis, ut paulo post uertit, omne extrinsecus introiens, τὸ ἔξωθεν εἰσπορευόμενον.

Parabolam.) περὶ παραβολῆς, id est, De parabola, siue de similitudine.

Imprudentes.) ἀσύνετοι, id est, Absque intellectu, ut ante uerterat: aut expertes intelligentiæ. Et melius erat, Siccine uos quoque, quàm sic & uos: aut Itáne uos quoque.

Purgans.) ἐκκαθαρίζων id est, Expurgans, ad uerbum.

Oculus malus.) ὀφθαλμὸς πονηρός. Cur non & hic dixit, Oculus nequam, sicut in Matthæo, Si oculus tuus nequã est, quia ego bonus. Nam eadem uerba Græca sunt utrobique. Sentit autem oculũ non simplicem & purum, sed fascinatorem & inuidũ atque iniquum.

In fines Tyri.) μεθόρια, id est, Confinia, hoc est, Tyro finitimas regiones, siue Quæ interiacent inter Tyrum & Sydonem. Quanquam paulo post utitur simplici uoce ὁρίων in eundem sensum.

Ad pedes eius.) Hoc loco sequitur, ἦν δὲ ἡ γυνὴ ἑλληνὶς συροφοίνισσα τῷ γένει, id est, Erat autem mulier Græca, Syrophœnissa genere. Alij codices habebant, σύρα φοινίκισσα, sed intelligendum se: nam si Syra erat, & regionis Phœnices, quæ sine dubio Iudæorũ est, qui potuit esse Græca natione. Cæterum quod Gentilem dixit, non est Græce ἐθνική, sed ἑλληνίς, ut non patriam intelligas designatam, sed quo declaret nõ esse Iudæam religione. Siquidem genere Chananea erat non Græca, sed Græca dicitur ex Hebræorum consuetudine, quod esset aliena à religione legis Mosaicæ. Frequẽter enim ἕλληνα Gentilem uertit interpres. Est autem una Syriæ pars quæ dicitur Synophœnice in qua est Damascus, ut indicat Tertullianus libro aduersus Marcionem tertio.

Baptismata lotiones.

Doctrinas præcepta sine cõiunctione.

ἀθετεῖν

Si dixerit homo.

ἀκυροῦν

Oculus malus

Syrophœnissa

Vtique

Vtique domine.) In codicibus quos hactenus uiderim, nihil erat loco Vtiq;, sed tan tum, κύριε, καὶ τὰ κυνάρια, id est, Domine, & catelli. Quanquam postea in nõnullis reperi.

Inuenit puellam iacentem supra lectum, & dæmoniũ exisse.) In uulgatis Græcorũ co dicibus ordo sermonis inuersus est. Nam illic reperit exisse dæmonium, & puellam lecto decumbentem, & super lectum, latinius erat, ἐπὶ κλίνης.

Nam & catelli.) Eadem uox est Grecis, canibus & catellis: quanquam utrobiq; dimi nutiuum est apud illos, κυνάριον, ut admonuimus. Ad hoc, παιδίων, rectius uertisset Fi liorum quàm puerorum, cum præcesserit τέκνων.

Δεκάπολις Fines decapoleos.) δεκαπόλεως. Regio est trans Iordanem decem ciuitatum: unde & nomen habet Græcis, circa Hippum, Pellen, & Gadaram, ut testis est Hieronymus in locis Hebraicis.

Surdum & mutum.) κωφὸν μογιλάλον, id est, Surdum impeditæ linguæ, siue balbum, dictione composita à μόγις uix, & λαλεῖν loqui. Est autem id uitij pene perpetuum infan tis aut melancholicis, aut fatuis natura, ut testis est Aristoteles.

Adaperire. Aperire. Adaperire.) Aperire ἐφφαθά, uocem Hebraicam & hic adijcit, quemadmodum & su perius, in cumi. Est autem חִפָּתַח unum ex eo uerborum genere, quæ Hebræi grauia uo cant, & quæ uim habeãt transitiuam, quasi dicas, Præsta te apertum, siue fias apertus. Ne que uero libet hic commemorare ridiculam differentiam inter aperire & adaperire, quam Laurẽtius argutius irridet quàm grauem deceat uirum, etiã si merito id facit. Certe apud Euangelistam nulla differentia est, cum idem utrobiq; sit uerbum διανοίχθητι & διηνοίχθη σαν, quorum alterũ uertit, Adaperire, alterum, Apertæ sunt, perinde quasi nefas esset La tinis eandem uocem repetere.

Magis, pro potius. Tanto magis plus.) Græci quidem codices ita distinguunt, ut Magis nõ referatur ad Præcipiebat, quod præcesserit ὅσον non ὅσῳ, uel ὅσον, sed ad idem uerbum ad quod re fertur, nempe ad prædicabant plus: licet Græci uideantur ὅσον usurpare nõnunquam ad uerbialiter: sed περισσότερον uerti poterat Vehementer, aut magnopere, ut comparatiu positum sit loco positiui: aut μᾶλλον uertendum erat potius, ut nõ habeat uim comparandi, sed corrigendi: perinde quasi dicas, Tantũ aberat ut facerent id quod erant iussi, ut hoc amplius etiam prædicarent quod essent uetiti.

Et surdos fecit audire.) Vt ne quid causer de integritate Latini sermonis, quod Roma nis auribus aliud quiddam sonat, facit loqui, & facit currere, rectius fuisse futurum, efficit ut surdi audiãt, muti loquant̃, Tempus quoq; uerbi mutauit interpres, aut certe librarius. Est enim ποιεῖ, id est, Facit: id q; absolutius est. Laurentius testatur in nõnullis exemplari bus Latinis conduplicari coniunctionem, Et surdos fecit audire, & mutos loqui.

ἄλαλος κωφός Et mutos loqui.) ἀλάλους λαλεῖν Gratiam annominationis non potuit interpres redde re, quasi dicas, elingues, linguaces, aut infantes fari.

EX CAPITE OCTAVO

CVm turba multa esset.) Græce est παμπόλλου, id est, Admodum multa, si ue plurima. Nec additur Cum Iesu, nec apud Græcos, nec in uetustis exem plaribus, nec in aureo, nec in Constantiensi deniq;.

Sustinent me.) προσμένουσί μοι, id est, Manent apud me.

Vnde istos.) πόθεν, quo Greci utunt̃ in negatiõe, p Qui aut Quomodo.

Et ipsos benedixit.) καὶ αὐτὰ εὐλογήσας, id est, Cum & his benedixisset. Quanquam in nonnullis exemplaribus sic habebatur, καὶ εὐλογήσας, εἶπε παραθεῖναι καὶ αὐτά, id est, Et cum benedixisset, iussit apponi & hos.

Quasi quatuor millia.) ὡς, id est, Fermè, aut circiter quatuor millia.

Dalmanutha In partes Dalmanutha.) Quidam Græcus codex habebat μαγδαλά, cuius meminit Matthæus, siue ut quidam legunt, Magedam. Nec apud quenquam adhuc reperi huius loci descriptionem, nisi quod in collectaneis Hebraicarum uocum, hanc quoq; reperio ex positam, sed ita, ut ad hunc locum nihil attineat. Augustinus de consensu Euangelistarum putat eiusdem regionis plura esse uocabula, addens, quod hoc quoque loco quidam codi ces habebant Mageda.

Conquirere cum eo.) Laurentianũ exemplar, ut uidetur, secus habuit. Meum ad hunc modum

modum, ἤρξαντο συζητοῦντες παρ᾽ αὐτοῦ σημεῖον, id eſt, Cœperunt ſimul quærere ab eo ſignum. Quanquam poſtea nactus ſum, in quibus ita ſcriptum reperi, καὶ ἤρξαντο συζητεῖν αὐτῷ, καὶ ζητεῖν παρ᾽ αὐτοῦ σημεῖον. id eſt, Et cœperunt diſputare cum eo, & requirere ab eo ſignum. In quibuſdam pro καὶ ζητεῖν, erat ζητοῦντες.

Ingemiſcens ſpiritu.) Græci addunt Suo. καὶ ἀναστενάξας τῷ πνεύματι αὐτοῦ.

Si dabitur generationi iſti ſignum.) Si, hoc loco eſt abiurantis, quemadmodum & illic, Si introibunt in requiem meam. Latini addunt, emoriar, diſpeream, aut ſimile quippiam. *Si, abiurantis* Hic retudit arrogantiam phariſæorum, qui uideri uolebant cum cœlo habere commer/ cium cum eſſent ſceleratiſsimi. At Chriſtus illis ex imo corde terræ ſignum promittit diuer ſum ab eo quod poſtulabant.

Et obliti ſunt ſumere panes.) Quidam Græcus codex addit, diſcipuli eius: mihi magis placet non addi.

Videte & cauete.) ὁρᾶτε, βλέπετε. Duo uerba ſunt Græcis idem ſignificantia, citra in/ teruentum coniunctionis, quaſi dicas. Videte, cernite: ſiue Cauete, fugite, quo diligentio rem cautionem exprimeret.

A fermento Herodis.) ἡρωδιανῶν, id eſt, Herodianorum, pro Herodis habebant non/ nulli. Et in Matthæo mentio fit Herodianorum, ueluti factionis cuiuſdam, quæ ſimul cum phariſæis aggreſſa ſit Chriſtum. *Herodiani*

Et aſpiciens.) ἀναβλέψας, id eſt, Recepto uiſu.

Video homines.) βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας, id eſt, Video ho mines, quoniam uelut arbores uideo ambulantes. Et ambulantes apud Græcos ad homi/ nes duntaxat referri poteſt, quod illis arbores ſint neutri generis. *Noſtra diſsi/ dent à Græcis*

Et cœpit uidere.) καὶ ἐποίησεν αὐτὸν ἀναβλέψαι, id eſt, Fecit eum denuo uidere. Bis enim recepit uiſum, primum utcunque, deinde perſpicue.

Et reſtitutus eſt.) Ante hoc addit Græcus codex, καὶ διέβλεψεν, id eſt, Et peruidit. Nec Omnia, ſed ἅπαντας, id eſt, Omnes: etiamſi hic facillimus in ſcriptura lapſus.

Etſi in uicum introieris.) palàm eſt Græca exemplaria paſsim diſcrepare. Nam Lauren tianus codex habebat, Et neque in uicum introieris, neque cuipiam dixeris in uico. Meus au/ tem habebat, καὶ ἐὰν εἰς τὴν κώμην εἰσέλθῃς, μηδενὶ εἴπῃς, μηδ᾽ ἐν τῇ κώμῃ, id eſt, Et ſi oppidum ingreſſus fueris, ne cui dixeris, ne in oppido quidẽ. Tamen poſtea nactus ſum exẽplar, con ſentiens cũ codice Laurentiano: atque id ſequi malui, præſertim cũ ita legat Theophylactus. *Varia lectio*

In caſtella.) εἰς κώμας, eadem uox, quam toties uertit Vicum.

Alij uero quaſi.) Quaſi non additur apud Græcos.

Tu es Chriſtus.) Additum arbitror ex alio loco, Filium dei uiui, quod tamen in emenda tioribus exemplaribus Latinis non additur apud Marcum, ſed apud Matthæum. *Additum aliquid*

Et comminatus eſt.) ἐπετίμησεν, id eſt, Increpauit. Quanquam hic tolerari poterat, Inter minatus eſt: cum additis minis, aliquid interdicimus.

De illo. περὶ αὐτοῦ, id eſt, De ſe.

Et cœpit.) καὶ ἀπὸ τότε ἤρξατο, id eſt, Extunc, ſiue ex eo tempore cœpit: ut habebatur in quibuſdam exemplaribus.

Quoniam.) ὅτι, id eſt, Quod.

Poſt tres dies.) In paucis ſcriptum reperi, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, id eſt, Tertio die: ſed apparet ſtudio opera mutatam ſcripturam, quod prima fronte falſum eſſe uideatur, Chriſtum reſur/ rexiſſe poſt tres dies, qui tertio die ſurrexerit: præſertim cum emendatiſsima Græcorum exemplaria, cum noſtra cõſentiant æditione. Atque hac quidem de re diligenter diſſeruit Ia/ cobus Faber Stapulenſis, in libello cui titulum fecit, de Magdalenis, ac triduo Chriſti, nul/ lum non mouens lapidem ut hanc explicet difficultatem, nunc addens horas aliquot ei diei quo uixit Chriſtus, proximæ nocti detractas, nunc eundem ante diem præmittens ad in/ feros, cum in horto tæderet ac mœreret, nunc uni diei geminas addens noctes, uidelicet pa raſceue. Mihi uero non eſt neceſſe de ſingulis illius diſputationis partibus quid ſentiam a/ perire. Certe non uideo cur Bedam notandum exiſtimarit, qui tridui myſterium conatus ſit per ſynecdochen explicare, nimirum figuram grammaticam. Quaſi uero non totam hi/ ſtoriam Euangelicã grãmaticis figuris debeamus, aut quaſi non ueteres ad unum omnes *Triduũ poſt quod reſurre xit Chriſtus quomodo ac/ cipiendum*

tum Greci tum Latini quæstionem hanc per synecdochen explicent: Inter quos est & Thomas, enarrãs prioris ad Corinthios epistolæ caput decimumquintum. Quoties per Hyperbolen, Enallagen, similesq; tropos sensum diuinorum uoluminum explicãt sacri doctores? Iam allegoria, parabola, uocabula passim in arcanis literis obuia, nõne grãmaticorum sunt schemata? Quid est quod tam procul à sacris ablegamus grammaticos de diuinis literis aliquanto melius meritos, quàm sint frigidi quidam ac ieiuni dialectici, ne dicam sophistæ. Imò ipse Faber, qua tandem bipenni, Gordianũ hunc nodum dissecuit: nõne ab Apollonio porrecta, primũ ethnico, deinde qui nihil aliud sit quàm grãmaticus? Qui nisi succurrisset, totus adhuc erraret mundus, & in Marco legeret Christum resurrecturum post tres dies. Sic enim argumentatur: Non surgit post tres dies, qui surgit tertio die, sed constat Christum tertio die surrexisse, Aduersatur igitur Euangelijs, aduersatur articulis fidei, aduersatur omni ueritati, quisquis ait Christum post triduum surrexisse. Atqui ita sanè tot iam seculis, magno consensu Græca pariter ac Latina legit, canit & scribit ecclesia. Neq; quisquã adhuc mortalium tam impium errorem animaduertit, nec erat elabẽdi spes, nisi Apollonius rei literariæ peritissimus commonstrasset, μετὰ Græcis nonnunquam usurpari uice ἐν uel διά. Tantum habet pondus unicum unius grãmatici testimoniũ, quoties nobis ita collubuit. Quanquam nec hoc exemplum quod ex Apollonio produxit Faber, uidetur ad sermonem Euangelicum respondere. Neq; enim simile est, μετὰ χεῖρας εἶχον, & μεθ' ἡμέραν, ei quod ait Marcus, μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Siquidem apud Apolloniũ μετὰ positum uidetur pro μεταξὺ, aut certe pro κατά. Quo tamen modo non liceat abuti, si certum addas numerum. Iam constat μετὰ frequenter ab Euãgelistis usurpari ad hunc modum, nec aliud significare quàm post. Velut apud Matthæũ capite uigesimo sexto, Post biduum pascha fiet, μετὰ δύο ἡμέρας. Item apud Lucam, Post dies octo. Apud Marcum, Post dies sex. In Actibus, Non post multos hos dies, Alijsq; locis compluribus. Sed ut his omissis, quod sentio, paucis expediam, mihi nihil causæ uidetur, cur hic excitemus huiusmodi tragœdiam, aut cur ad tam coactam ac uiolentam interpretationem cõfugiamus, quum nodus bifariam explicari possit, haud magno negocio. Primum, si tertium diem numeremus non à morte seruatoris, sed à tota passione, quæ cœpit pridie parasceues, cum iam iniretur consilium de comprehendendo Iesu, cum uenderetur, cum tæderet, ac mœreret. Siquidem passionis summam uidetur & ipse Marcus suis uerbis complecti: & cœpit, inquit, docere eos, quod oporteret filium hominis multa pati, & reprobari à seniorib. summisq; sacerdotibus, ac scribis, & occidi, & post tres dies resurgere. Sic enim recensuit, ut post tres dies, ad totum sermonem qui præcessit referri possit, non tantum ad id quod erat postremum, occidi. Quemadmodum proximo capite recensuit, Filius hominis traditur in manus hominum, & occident eum, & occisus tertio die resurget. Hic quoniam triduum numerat ab occisione, tertio die dixit nõ post triduum. Alter modus est, si per synecdochen accipiamus, factum post tres dies, quod factũ sit post tertium diem exortum. Quemadmodum & uulgo loquimur, Ab eo die cœpit odisse me, cum eodem die cœperit odisse. Et post eum diem desijt amare, cum eodẽ die desierit. Hæc, ni fallor, minus certe coacta sunt, quàm quæ Stapulẽsis tanto molimine prodidit. Quod si quis adduxerit his etiam meliora, non grauabimur sequi.

Figuræ grammaticæ in diuinis literis

μετὰ uarie usurpatur

Ratio bifariã explicandi quæstionem

Post triduum id est, post tertium diem exortum

Et palàm.) καὶ παῤῥησίᾳ. id est, Libere & audacter. Neq; enim hoc dicebat, nisi suis, sed aperte, & sine inuolucro, quemadmodum solet: tametsi sermo hic esset durissimus.

Comminatus est Petro.) Miræ deliciæ huius interpretis, qui quod aliâs uertit increpare, idem nunc uertit Comminari, cum nec ad sententiam quadret Comminari. Nam quod sequitur,

Vade retro me satana.) Nimirum increpantis est, non comminantis. Postremo ut legimus interminari, pro interdicere, ita comminari in eundem sensum non memini legere. Est autem ὀπίσω μου, quod in Matthæo notauimus.

Aut quid dabit homo commutationis.) τί ἀντάλλαγμα, id est, Quam commutationem: de quo quid nobis uideretur, indicauimus in Matthæo.

Error manifestus in nostris codicibus

Qui enim me confessus.) Antiqui codices magno consensu pro Confessus, & Confitebitur, habebant, Confusus fuerit, & confundetur: suffragante his & aureo codice & meo uetustæ typographiæ, In Constantiensi rasura prodebat operam deprauatoris. Atque ita habens

ita habent Græca, ὃς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους, id est, Quicunque enim erubuerit me,& meos sermones. Ac paulo post, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνθήσεται αὐτὸν, id est, Et filius hominis erubescet de eo: aut, Filium hominis pudebit illius. Pro nobis facit interpretatio Theophylacti. Apud Bedam in contextu quidem legitur confessus & confitebitur, sed ipsa enarratio quæ uerecundiæ meminit, declarat illum legisse confusus & confundetur. Idem liquet ex uerbis Gregorij quæ referuntur in Cathena. In eundem sensum legit diuus Augustinus, refellens Adimantum Manichæū: Omnis qui cōfusus fuerit me in gente ista adultera, & peccatrice, & filius hominis cōfundetur illū cum uenerit in gloria patris sui. Quin & Irenæus lib. tertio cap. uigesimo ad eundē modum abutitur cōfusus & cōfundi. Satis hic apparet, confessus & cōfitebitur uerba esse supposita ab audaculo quopiā. Cæterū an satis Latine dicamus, Confundor te, pro eo quod Pudet me tui, uiderint literatores.

Confundi pro erubescere

EX CAPITE NONO

REGNVM dei ueniens. ἐληλυθυῖαν id est, Venisse. Est enim participium præteriti temporis, quod uertendum erat per infinitum, ob inopiam Latini sermonis.

Et post dies sex.) Lucas facit, Dies fermè octo. Marcus consentit cum Matthæo in numero. Hoc admonui ne quis temere scripturam mutet: difficultatem quæstionum explicant doctores.

Dissonant Euangelistarū uerba

Et duxit.) καὶ ἀναφέρει, id est, Subducit, præsentis temporis, ut, Et assumit παραλαμβάνει.

Seorsum solos.) Sic habebat antiquissimus codex, κατ' ἰδίαν μόνους, id est, Seorsum solos. Latina uetera consentiebāt in, Seorsum, sed Paulinū habebat Solus, Corsendoncense, Solos. Itidē & Constantiense. Aliquis offensus perissologia, uocē alterā ut superuacaneam reliquit. Verum hoc modo uoluit Euangelista significare secessum uehemēter secretum.

Et transfiguratus est.) Græce est, καὶ ἐν τῷ προσεύχεσθαι αὐτοὺς, μετεμορφώθη, id est, Et dum orant illi, transfiguratus est: Quanquam illud Dum orant, in plerisq; Græcorum codicibus non additur, nec à nobis est additum. Apparet huc transscriptum ex Lucæ nono: quando Theophylactus nec legit nec attingit hanc particulam.

Splendentia & candida.) Abest in Græcis coniunctio, στίλβοντα, λευκὰ λίαν, ut intelligas ex insigni candore fuisse relucentia. Hoc & ideo uisum est admonere, quo minus absurdum uideatur quod in Matthæo Græci legunt, ut lux, non ut nix.

Splendentia candida sine coniunctione

Qualia fullo.) Poterat uitare absurditatē sermonis, si οἷα uertisset in aduerbium, Quàm candida reddere non potest fullo.

Et faciamus.) θέλεις ποιήσωμεν, id est, Vis faciamus. Quanquam pleraq; Græcorum exemplaria consentiunt cum nostra æditione uulgata.

Charissimus.) est ἀγαπητὸς, id est, Dilectus siue charus, nisi quod articulus additus indicat unice dilectum, ὁ ἀγαπητός.

Quid ergo dicunt.) πῶς οὖν λέγουσι, id est, Quomodo ergo dicunt. Quanquam emendatiores codices habebant, ὅτι λέγουσιν id est, Quod dicunt. Et mox,

Primo restituet omnia.) ἀποκαθιστᾷ, id est, Restituit præsentis temporis, ut referatur ad prophetiam Malachiæ, quæ prædixit id futurum, non ad tempus aliquod definitum, & primum Græcis dictum pro prius.

Restituet, pro restituit

Quid inter uos conquiritis.) καὶ ἐπηρώτησεν τοὺς γραμματεῖς, τί συζητεῖτε πρὸς αὐτούς. Potest & hic sensus accipi, & interrogauit scribas, Quid conquiritis, siue disputatis aduersus illos, siue cum illis. Apparet interpretem legisse, πρὸς ἑαυτοὺς, siue πρὸς αὑτούς, id est, Inter uos. Sed aliâs admonuimus hanc orthographiæ rationem passim negligi in Græcis codicibus.

Cōquirere, pro disceptare

Spiritus conturbauit.) Græce est, εὐθέως τὸ πνεῦμα ἐσπάραξε τὸ παιδίον, id est, Statim spiritus discerpsit puerum. Opinor interpretem legisse, ἐτάραξεν, ac fortasse rectius. Quanquam in plerisque exemplaribus non erat παιδίον, sed αὐτὸν, Apparet enim iam non fuisse puerum, cum pater respondeat hoc illi à puero accidisse: etiamsi paulo post uocat eum puerum, pater pueri.

Elisus in terram.) καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς, id est, Lapsus in terra uoluebatur.

Ab infantia.) παιδιόθεν, id est, A puero. Sed recte mutauit interpres, nisi dicere maluisset

A puero παιδιόθεν

A prima pueritia: iam enim puer erat, cum sanaretur. Et in aquam Græcis est in aquas & ὕδατα, consentientibus & uetustis exemplaribus, nominatim Constantiensi.

Articulus additus

Si potes credere.) τὸ, εἰ δύνασαι πιστεῦσαι. Addidit articulum, qui tamen ad superiora referri potest, ut respōdeat Dixit ei, uidelicet illud quod audies, siue ad sequētia: Hoc si potes, nempe credere. Quemadmodum dicitur Græcis, τὸ μηδὲν ἄγαν, ἄγαν με τέρπει. Nec enim est hic ociosus articulus qui magno consensu habetur in Græcorum exemplaribus.

παρὰ in compositione quã uim habeat

Prætergrediebantur Galilæam.) παρεπορεύοντο διὰ τῆς γαλιλαίας. Præpositio παρὰ, facit ut intelligas illos clàm, aut celeriter & in transcursu, uelutque obiter fecisse iter per Galilæam, ita ut nec aperirent se usquam, nec commorarentur. & uideri poterãt declinasse Galilæam in discessu, nisi obstaret præpositio διὰ, quæ facit, ut non possit aliud accipi, quàm illis iter esse factum per Galilæam.

Filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, ut intelligas mox futurum.

Et illi ignorabant uerbum, & timebant interrogare.) Hæc nõ habentur in æditione Aldina. Quod an casu factum sit nescio. Poterat uideri factum ab eo quisquis fuit, qui sibi uidetur habuisse studio, ut assutis aliunde fragmentis, redderet Marci Euangelium aliquanto copiosius, Nam hæc habentur in Luca, nisi consentirent Latini codices cum Græcis.

Qui cum domi esset.) καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ γενόμενος, id est, Et cum esset in domo, siue in ædibus, non utique suis.

Quis eorum maior esset.) Græce tantum est, τίς μείζων, id est, Quis maior. Reliqua addita sunt explicandæ rei gratia.

Complecti ἐναγκαλίζειν

Quem cum complexus esset.) καὶ ἐναγκαλισάμενος, id est, Cum posuisset in ulnis, ut solemus infantulos. Complectimur enim & eos, quos in ulnas non sumimus.

Non me suscipit.) οὐκ ἐμὲ δέχεται μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀποστείλαντά με, id est, Non me recipit solum, sed eum qui me misit. Sic habebant nonnulli Græcorum codices, uerum altera lectio mihi magis probatur. Nec enim hic negatio remouet, sed corrigit magis, quasi dicas, Non tam me recipit, quam eum qui misit me.

Negatio corrigens non remouens

Et prohibuimus eum.) Post hæc, in Græcis exemplaribus repetitur ὅτι οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, id est, Quod non sequeretur nos. Probabile est aliquem offensum iteratione, sustulisse posteriorem particulam.

Calida, frigida sine aqua

Calicem aquæ frigidæ.) Frigidæ, nec in Græcis additur exemplaribus, nec apud Hieronymum in æditione basiliensi, nec in uetustissimis exemplaribus, nominatim in Paulino, nec in Corsendoncensi, nec in Constantiensi, nec in aureo denique.

Non perdet mensuram suam.) Mercedem legendum pro mensura. Atque ita scriptum est in emendatioribus Latinorum exemplaribus.

Mola asinaria.) Græci legunt, λίθος μυλικὸς id est, Saxum molare. Apud Matthæum at Mola asinaria.

Cyllus manu manca

Debilem.) κυλλὸν. Cyllus proprie Græcis dicitur, cui altera manus trunca sit, aut manca. Nam debilitas ad omnia membra pertinet, quemadmodum χωλὸς ad pedes proprie pertinet.

Vbi uermis.) ὅπου ὁ σκώληξ. Alibi uertit Eruginem, quod hic Vermem. Cæterum moritur & extinguitur, utrunque præsentis temporis est Græcis. Licet in Latinis codicibus aliquot deprauare cœperint, Morietur, & extinguetur. Qui ex hoc loco contendunt ignem apud inferos esse materialem, necesse est ut fateãtur illic & uermem esse materialem. quod si hic tropum admittunt uermem interpretantes remorsum conscientiæ, poterant & per ignem accipere perpetuum cruciatum animæ, In quem sensum hunc locum interpretatur Theophylactus.

Luscus quid proprie

Luscum. μονόφθαλμον, id est, Vnoculum. Quod tamen eleganter uertit hoc sanè loco. Luscus enim Latinis dicitur, non qui strabis ac distortis sit oculis, sed qui altero careat oculorum.

In quo illud condietur.) Condietis lego in uetustis codicibus, ἀρτύσετε. Sic enim legisse uidetur qui sic uertit. At aptius erat Ipsum, quàm Illud.

Insulsum, pro fatuum

Oĩs enim igne salietur.) Quo sermo foret mollior, nos de nostro addidimus, Oĩs homo,

Si sal insulsum fuerit.) Reddidit προσονομασίαν ἅλς ἄναλον, id est, Si sal sale caruerit.

Habete

Habete in uobis.) Salem hic usurpauit masculino genere, nihil aliud opinor sequutus, quam dictionis euphoniam.

Salem genere masculino

EX CAPITE DECIMO

VLTRA Iordanem.) διὰ τοῦ πέραν τοῦ ἰορδάνου, quod magis sonat, Per regionem, siue ripam quæ est ultra Iordanem. Etiamsi sensum expressit interpres.

Articulus additus aduerb.

Et erunt duo.) οἱ δύο, Qui duo fuerant, ut intelligamus è duobus hominibus uelut unum fieri. Nec est,

In carne una.) Quod sordide quidam interpretantur de coitu, sed unam. ut & aliâs indicauimus.

Caro pro homine

Quod deus coniunxit.) συνέζευξεν, id est, Coniugauit, si quis ad uerbum malit reddere.

Mœchatur.) Græce est idem uerbum quod modo uertit, Adulterium committit μοιχᾶται. Quid autem est,

Super eam.) ἐπ' αὐτὴν, Cur nõ potius Aduersus illã, siue In illã, hoc est, in iniuriã illius?

Offerebant illi paruulos.) παιδία, id est, pueros, siue puellos.

Comminabantur.) ἐπετίμων, id est, Increpabant. Mirum cur hanc uocem plerunque interpres gaudeat uertere, Comminabantur, etiam refragante sententia.

Sinite paruulos.) τὰ παιδία, id est, Puellos, ut modo dictum est. Nec additur apud Græcos coniunctio, Nec prohibueritis. Viuidius enim est, Sinite, ne prohibueritis. Anadiplosis sententiæ facit ad epitasin.

Asyndeton uehementius

Non intrabit.) οὐ μὴ εἰσέλθῃ. Conduplicata negatio uim addit futuri, aut certe modi potentialis.

Conduplicata negatio

Et complexans.) καὶ ἐναγκαλισάμενος, id est. Suscipiens eos in ulnas: sicut paulo ante dictum est.

Procurrens.) προσδραμὼν, id est, Accurrens. Interpres nisi dormitauit, legisse uidetur προδραμὼν id est, Præcurrens.

Vitam æternam percipiam.) κληρονομήσω, quod aliâs uertit, Hereditabunt.

Nisi unus deus.) εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id est, Nisi unus, qui est deus, siue Nempe deus, ut articulus uim habeat uelut interpretantis, quis sit ille unus.

Nec fraudem feceris.) μὴ ἀποστερήσῃς, id est, Ne fraudaueris. Fraudamus enim illũ, quem priuamus re debita. Quanquam & qui spoliat, Græcis ἀποστερεῖ.

Et intuitus eum Iesus, dilexit eum.) ἠγάπησεν αὐτόν. Origenes uidetur legisse ἐφίλησεν, non ἠγάπησεν. Argumento est quod homilia in Matthæum adducens hunc locum, ita legit Dilexit eum, siue osculatus est eum. Neque enim ἠγάπησεν, opinor, ad osculi significationem potest pertinere. Cæterum de dilectione, nec apud Matthæum, nec apud Lucam ulla fit mentio. Et fieri potest ut aliquis offensus uel ambiguitate uocis, uel osculo adolescentis ex ἐφίλησεν, fecerit ἠγάπησεν, quanquam & in Græcis Lexicis inuenio ἀγαπάζομαι pro amplector, sed ut amplectimur quod probamus, uelut amplectimur bonas literas.

ἀγαπᾶν tria significat, amare, amplecti, & boni consulere

Et ueni sequere me.) Addunt hic Græci codices, ἄρας τὸν σταυρόν, id est, Sublata cruce, quum tamen hoc non habeatur in ueteribus codicibus, nec reperiatur apud alios euangelistas, ut illinc huc asscriptum uideri possit.

Additum in nostris

Filioli.) τέκνα, id est, Filij, siue nati. Neque enim hic est diminutiuum, quemadmodum illud apud Paulum ad Galatas, τεκνία μου, Filioli mei.

Confidentes in pecunijs.) πεποιθότας, Fretos, siue fisos. Etenim quũ confidere sit idem quod fidere, tamen confidens non idem ualet ut indicauit M. Tullius. Nec uidetur participium, sed nomen, eoque ponitur absolute, homo confidens non confidens mihi. Hic satis aperit, quos dixerit diuites, non quibus diuitiæ obuenerunt, sed qui iuxta diuitum uulgus multum tribuunt diuitijs.

Confidens in malã partem sonat

Qui magis admirabantur.) ἐξεπλήσσοντο, id est, Obstupescebant, uerbum Græcum est uehementius.

Aut filios.) τέκνα, id est, Liberos, ut utrunque sexum complectaris.

Aut patrem, aut matrẽ.) Hoc loco Græci codices addunt, ἢ γυναῖκα, id est, Aut uxorem. Quod tamen perperã à quopiam additum, uel hinc licet cõijcere, quod mox cũ repetit res relictas, non addit uxores. Verisimile est uxoris nomen hic adiectum ex Matthæo & Luca. Verum Marcus breuitatis studiosus, sub nomine domus iudicauit contineri uxorem.

Additum aliquid

Ad dextram meam uel ad ſiniſtram.) Vt ſenſus ſit idem, Latinius eſt, Sedere mihi à dextris, & ſedere mihi à ſiniſtris. Nec eſt in Grecis meũ dare uobis, ſed ſolum. Non eſt meum dare. Conſentiebat cum Græcis codex conſtantienſis.

Dare uobis, non redũdat

Sed quibus paratum eſt.) Sermoni parum abſoluto adiecimus duo uerba. Subauditur enim, Sed ij ſedebunt à dextris ac ſiniſtris mihi, quibus &c.

Sermo in abſolutus

Et audientes decem indignati ſunt.) ἤρξαντο ἀγανακτεῖν, id eſt, Cœperunt indignari. Et ſic habent uetuſti codices noſtri.

Et principes.) καὶ οἱ μεγάλοι αὐτῶν. id eſt, Magni illorum. Quod tamen haud male uertit, niſi malis dici, Et qui magni ſint inter eos, aut Magnates illorum.

Fieri maior.) μέγας, id eſt, Magnus & in hunc modum ſubinde citat Hieronymus. Alluſit Chriſtus ad uitam communem hominum, inter quos magnates & optimates è ſublimi deſpiciunt infimates, nec præ ſe ducunt pro hominibus, cum ipſis nihil ſit abiectius, ſi uelimus hominem ſuis æſtimare uirtutibus.

Et proficiſcente eo.) καὶ ἐκπορευομένου, Egrediente eo.

Bartimæus quid

Bartimæus.) Filius Timæi, additum uideri poteſt interpretãdi cauſa. Nam id ſonat Bartimæus. Hebræis enim בַּר filius, & Timæus: quemadmodũ & Bartholomæus, filius Ptolemæi, conflatis diuerſarum linguarum uocibus, & deprauata, ni fallor, una aut altera litera. Cæterum quod diximus de Bartimæo, quidam miro cachinno proſequitur in ſuis annotationibus, cum id hauſerim ex Hieronymi commentario in epiſtolæ ad Galatas cap. 4. In illum igitur ſuos cachinnos torqueat non in me.

Calumniator notatus

Et comminabantur.) καὶ ἐπετίμων, id eſt, Et increpabant.

Animæquior eſto.) θάρσει, id eſt, Bono animo eſt, ſiue Confide. Nec enim eſt comparatiuum, ſed poſitiuum: & aliud eſt Fidere, hoc eſt, θαῤῥεῖν. ꝙ æquo animo eſſe. Aequo animo eſt, qui boni conſulit, ac tolerat. Fidit cui certa ſpes eſt.

Exiliens uenit.) Græce non eſt ἐξαλλόμενος ſed ἀναστὰς, id eſt, ſurgens. Nam paulo ante dictus eſt ſedere iuxta uiam. In Actis capite tertio de claudo legitur ἐξαλλόμενος, id eſt, exiliens, Nam ea uox ad miraculi magnitudinem declarandam facit, quia qui ſanabatur, adeo claudus erat, ut à baiulis geſtaretur. Hic in oculis non in pedibus miraculum eſt.

Rabboni

Rabboni ut uideam.) Rurſus Hebræam uocem poſuit, pronunciatione nonnihil mutata, cum alibi Rabbi ſit, quod Hebræorum lingua, Chaldæorum, ac Syriacæ cõmercio uitiaretur: quemadmodũ & hodie Iudæi Rabeni magiſtrum uocant, ſed inſignẽ & eminentem.

Vt uideam.) ἵνα ἀναβλέψω, id eſt, Vt uiſum recipiam.

Et confeſtim uidit.) ἀνέβλεψε, id eſt, Viſum recepit.

EX CAPITE VNDECIMO

Betphage Bethania

ET cum appropinquarent Hieroſolymæ.) Hic Græcus codex addit Betphage, ut ſint tria loca, Hieroſolyma, Betphage, Bethania. Siquidem mons Oliueti duobus paſſuum milibus abeſt ab Hieroſolymis, in cuius latere eſt Bethania. Betphage in ipſo monte ſita eſt.

Quid facitis?) τί ποιεῖτε τοῦτο. id eſt. Cur facitis hoc?

Et ſedit ſuper eum.) Nonnulli Græci codices habent, ἐπ' αὐτὸν, ut ſit aſinus, aut certe Pullus aſinæ. Nonnulli ἐπ' αὐτὴν, id eſt, Super illam, ut ſit aſina fœmina. Quod poſterius conſentit cum Matthæo.

Cum ueſpera eſſet hora.) ὀψίας ἤδη οὔσης τῆς ὥρας, id eſt, Cum ueſpertinum iam eſſet tempus. Siquidem horam, Græce loquens, pro tempore poſuit.

Et alia die.) καὶ ἐπαύριον, id eſt, Poſtridie, ſiue poſtero die.

ἄρα uertit forte, ſed perperam

Siquid forte.) εἰ ἄρα εὑρήσει τι, id eſt, Siquid inuenturus eſſet. Coniunctionem expletiuam uertit in Forte, id ꝑ ſuo more [redacted]

Cui male dixiſti.) ἣν κατηράσω. id eſt, Quam deuouiſti, ſiue Quam execratus es, ſiue Cui male precatus es.

Habete fidem dei.) Bona fide Græca reddidit interpres πίστιν θεοῦ. Cæterum ſentit fiduciam erga deum.

Tollere & mittere.) ἄρθητι καὶ βλήθητι, Paſsiua ſunt imperatiui modi.

Cum

Cum stabitis ad orandum.) καὶ ὅτ' ἂν στήκητε προσευχόμενοι, id est, Cum steteritis depre/cantes. Ex quo apparet olim stantes precari solitos. *Stabant olim precantes*

Peccata uestra.) Augustinus libro de ciuitate dei, uigesimoprimo, capite uigesimose/ptimo annotauit uim & emphasim huius pronominis uestra. Nam intelligi peccata non qualibet, aut quamlibet grauia, sed eiusmodi, sine quibus non uiuunt etiam probi, quales tum erant apostoli quibus hæc dicuntur. *Peccata uestra, id est, Leuia*

Quod si uos non dimiseritis.) Hæc in Græcis plerisque codicibus nō addūtur, Nec Theo/phylactus legit aut interpretatur. Videri potest huc asscriptum ex Matthæi sexto.

Vnum uerbum.) ἕνα λόγον, id est, Vnum sermonem, potius hoc certe loco.

Baptismum Ioannis.) βάπτισμα, id est, Baptisma, siue Baptismus. Cum enim habeamus hoc baptisma & hunc baptismum à Græcis, quorsum opus erat confingere barbaram uo/cem, tertiam, hoc baptismum? Adeo nihil interesse putant quidam, quomodo loquantur. Huiusmodi fermè destomachatur hoc loco Laurentius Valla non absque causa, licet igna/ria, ut apparet, Augustinum ita frequenter loqui, & adeo frequenter, ut non queat prætexi scriptoris error. Sic enim loquitur tractatu in Ioannem quarto, in caput primum: itaque non durauit diu baptismum Ioannis. Rursus tractatu proximo, Illi enim nullum baptismum e/rat necessarium. Ac mox: quoniam ergo Ioannes acceperat baptismum, quod proprie Io/annis diceretur. Iterum paulo inferius, Tale erat baptismum Ioannis. Nec alibi tamen raro idem facit. Etiamsi & in homilijs Origenis semel atque iterum sic positum offendimus. Et a/pud Irenæum, ut appareat eruditos in hoc populi imperitiæ gessisse morem. *Baptismū hoc à Valla taxa/tum*

Timemus populum.) ἐφοβοῦντο τὸν λαόν, id est, Timebant populum. Atque ita habent ue/tustissimi codices Latini, nominatim exemplar Paulinum & Constantiense. In Corsendon/censi uidere erat etiamnum rasuræ uestigium. Offendit autem castigatorem persona dure subitoque mutata, quasi uero hoc esset nouum in Euangelistis. Id incommodi uitari poterat, mutata sermonis figura, Metuendus est nobis populus, aut mutata alterius uerbi persona, quemadmodum nos fecimus. At si dixissent ex hominibus. *Timemus pro timebant*

Quia uere propheta.) ὅτι, id est, Quod, potius, quam Quia, & fuisset potius, quam Esset. Opinor eum Ioannem iam fuisse mortuum, ex ipsius Marci narratione.

EX CAPITE DVODECIMO

PASTINAVIT.) ἐφύτευσεν, id est, Plantauit. Vox à pastino dicta, quæ de/clarat instrumentum bifurcum quo semina panguntur, unde uites sterilescen/tes quum refodiuntur dicuntur repastinari. *Pastinare pro plantare*

Et fodit lacum.) ὑπολήνιον, In quod excipitur liquor uuarum.

In capite uulnerauerunt.) λιθοβολήσαντες ἐκεφαλαίωσαν, id est, Iactis lapidi/bus capitauerunt, ut ad uerbum reddam, hoc est, Comminuerunt caput. Verum quoniam interpres uidit illum redisse uiuum, uertit, Vulnerauerunt, ne putaretur extinctus. *λιθοβολεῖν κεφαλαιῶσαι*

Et contumelijs affecerunt.) καὶ ἀπέστειλαν ἠτιμωμένον, id est, Remiserunt affectum contu/melia seu potius ignominia. Nam contumelia magis in uerbis est.

Charissimum.) ἀγαπητόν, id est, Dilectum.

Quia reuerebuntur.) ἴσως ἐντραπήσονται, Forsitan reuerebuntur. Quanquam nonnulli Græcorum codices habebant ὅτι, pro ἴσως. Sic enim legit Theophylactus & æditio Hispa/niensis, Certe Latini codices uetusti, habent quia pro forte, Quæ lectio magis mihi proba/bat. Nec enim est consentaneum diffidere eum, qui mittit filium unicum. Et ὅτι quanquam Latine reddi non potest hoc loco, tamen apud Græcos uim habet confirmandi. *Forte pro ὅτι*

A domino factum est istud.) Istud referendum est ad caput, aut certe ad angulum, id quod sermo Græcus indicat, εἰς κεφαλὴν γωνίας. παρὰ κυρίου ἐγένετο αὕτη, id est, in caput an/guli. A domino factum est hoc, subaudi Caput, nisi malis angulum, de quo dictum est in Matthæo. Illud extra controuersiam est, αὕτη Theophylacto referri ad angulum, quam in/terpretatur ecclesiam, quod utrunque populum connectat in fide Christi. Hieronymus enar/rans Psalmum 118. unde hoc desumptum est testimonium, legit: factus est iste. ut ad lapi/dem, & Christum referatur. *A domino fa/ctum est istud caput*

Mirabile.) θαυμαστή Et hoc ad caput, siue ad angulū refertur, quemadmodū, Factum est.

Vt eum caperent.) ἀγρεύσωσι, id est, Captarent, siue uenarentur. Et cur non potius in ser

mone, quàm in uerbo, cum Græca uox sermonem significet magis, quàm uerbum.

Non curas quenquam.) οὐ μέλει σοι περὶ οὐδενός, id est, Non est tibi curæ de quoquam: tametsi Græcis οὐδενός, uel ad hominem referri potest, uel ad rem. Hoc est, Non curas ullum hominem, aut nō curas rem ullam: quanquam quod sequitur indicat ad hominē magis esse referendum, quod alij uerum reticerent, ne quosdam offenderent.

Facies pro persona

In faciem hominum.) εἰς πρόσωπον τῶν ἀνθρώπων, id est, Ad personam hominū. Quanquam Græce πρόσωπον, utrunque significat, faciem & personam, hoc tamen loco mollius erat Persona, quàm facies: Atque ita uerterat eandem dictionem, in Matthæo cap. 22.

κῆνσος

Licet dare tributum.) κῆνσον, id est, Censum, quæ uox latina est, ut iam indicauimus.

An non dabimus.) Græce est, ἔξεστι κῆνσον καίσαρι δοῦναι ἢ οὔ; δῶμεν ἢ μὴ δῶμεν; id est, Licét ne censum dare Cæsari, an non? Demus, an non demus? Vrgent enim hac iteratione responsum, quasi futurum sit, ut si responderit non dandum, daturi non sint, sin dandum, daturi. Hic consentiebat codex Hispaniensis cum Theophylacto. Licet Theophylactus non attingat hanc lectionem in commentario. Opinor hic latinam esse ueriorem. Alioqui bis idē quæritur in priore parte, licet dare, & dabimus. Qui deprauauit locū non animaduertit ἢ μὴ δῶμεν habere uim potentialem, quasi dicas an nō debemus dare, ut respondeat illi, licet ne dare. Græci nimium sibi permiserunt in sacris libris præsertim in Marco & Actis Apostolorum: tametsi scribis hoc potissimum imputandum, qui quod studiosus aliquis sibi notarat in suo codice, retulerunt in contextum.

Versutia pro hypocrisi

Qui sciens uersutiam.) ὑπόκρισιν, id est, Simulationem, quod miror quare libuerit interpreti mutare, nisi forte legit, πονηρίαν.

Cæsar Christo uelut ignotus

Quæ sunt dei deo.) Haud scio casu ne factum sit, an data opera, quod deo bis addidit articulum, Cæsari nequaquam, τὰ καίσαρος καίσαρι, τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ: tanquam Cæsarem, uelut incertum & ignotum nominet, quod multi sint eius nominis, deum ueluti certum designet.

Et uenerunt super eum.) καὶ ἔρχονται πρὸς αὐτόν, id est, Et ueniunt ad eum.

Et filios non reliquerit.) τέκνα, Liberos, nam Græca uox etiam filias complectitur. Matthæi cap. 22. quū Græci magno consensu legant τέκνα, tamen latini codices habent filium non filios, quanquam ad sensum nihil refert, utrum legas. Nec est,

Semen pro posteritate

Suscitet semen fratris sui.) Sed fratri suo dandi casu, ἀδελφῷ αὐτοῦ. Semen enim appellat posteritatem, siue prolem, quam frater fratri suscitat non sibi, eo quod in mortui nomen transit quod nascitur. Hac enim ratione mortuis quodam modo adoptabantur filij.

Nonne ideo erratis?) οὐ διὰ τοῦτο πλανᾶσθε; An non igitur erratis? ut referatur ad id, quod sequitur, & sit sensus, eos ob id errare, quod nō intelligerent scripturas. Siquidem pharisæi errabant, non quod ignorarent scripturas, sed, quod auaritia & ambitione forent excæcati. Sadducæi labebantur ob imperitiam scripturarum.

Neque nubentur.) Græce γαμεῖν, uerbum est commune, & uiro, & mulieri. Verum de hoc dictum est in Matthæo.

Conquirentes.) συζητοῦντας, id est, Simul disputantes.

Virtus pro robore

Ex tota uirtute.) ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου, id est, Ex toto robore tuo. Nam ipse mox uertit, Fortitudine. uirtus enim apud Latinos ambigua uox est.

Simile est illi.) Græce est, Simile est illud. καὶ δευτέρα ὁμοία αὕτη. Primum præceptum est, Diliges dominum deum tuum. Et alterum simile, uidelicet hoc, Diliges proximū &c. Interpres legisse uidetur ταύτῃ pro αὕτη.

νουνεχῶς

Quod sapienter respondisset.) νουνεχῶς. Composita dictio est ab eo quod est, νοῦν ἔχειν id est, Mentem habere, qua periphrasi Græci significant sapere, siue cordatum esse, unde Cordate uertimus.

Respondendi uerbū ubi nullus interrogat

Et respondens Iesus dicebat docens.) καὶ ἀποκριθείς. Reperies aliquot locis hoc participium ita positum, ut sensus magis exigat, ἀναλαμβανόμενος, id est, interrogans. Nisi mauis ex hoc intelligi sermonem aliorum præcessisse, quem Euangelista non retulerit.

Et primos discubitus.) Debebat sibi constare interpres, postea quàm cœperat nomina uertere in uerba. Sic em̄ est Græce, τῶν θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν, καὶ ἀσπασμοὺς ἐν ἀγοραῖς, καὶ πρωτοκαθεδρίας ἐν συναγωγαῖς, καὶ πρωτοκλισίας ἐν τοῖς δείπνοις, id est, Volētibus in stolis obambulare, & salutatiōes in foris, & præsidētias in synagogis, & primos accubitus in cœnis, aurqui cupiunt

cupiunt in stolis obambulare, ac salutari in foris, & primas tenere cathedras in synagogis, primosq; loco accumbere in cœnis.

Qui deuorant domos &c. Græca sic habent, οἱ κατεσθίοντες τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, id est, Deuorantes domos uiduarum, & prætextu longas facientes precationes, siue sub prætextu prolixe precantes. *Prolixæ preces hypocritarum*

Prolixius.) περισσότερον, id est, Abundantius, siue Plus iudicij. Porrò iudicium appellat condemnationem, quemadmodum frequenter accipitur in arcanis literis. Quam rem annotauit & diuus Augustinus libro de agone Christiano, capite uigesimoseptimo. *Iudicium pro condẽnatione*

Iactaret.) βάλλει, id est, Mitteret, siue Iaceret. Nam iactu mittunt huiusmodi.

Quod est quadrãs.) Græce scribens abusus est uoce Latina, κοδράντης, licet deprauata.

Et conuocans. προσκαλεσάμενος, id est, Aduocans, Siue cum ad se uocasset.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

QVALES lapides.) ποταποί. Miror cur Laurentius Quales mutandum putarit in Quantos. ποταπὸς enim sonat cuiusmodi, sed ita ut non simplicem habeat interrogationẽ, ut ποῖος, sed admirationẽ potius in bonã partem, uelut si de ignoto sciscitaris, recte dixeris ποῖος οὗτος, sed ποταπὸς non recte dixeris. *Quales, ποταποὶ*

Vide has omnes.) βλέπεις. i. Vides. In nonnullis erat βλέπετε. i. Videtis.

Dicentes quia ego sum.) ὅτι ἐγώ εἰμι. Quia hoc loco tantum affirmat, & ob id erat omittendum. Sermo neq; ad Græcam proprietatẽ respondet, neq; ad Romanam. Potest autem bifariam accipi: Dicentes, Ego sum, ut subaudias Christus. Aut dicentes, se esse eum qui ego sum. Incommodum uitari poterat, si uertisset, Dicentes, Ego sum Christus. *Solœcismus manifestus*

Et opiniones.) ἀκοάς, id est, Rumores. Nam ad uerbum sonat auditiones.

Et regnum super.) Cur non potius, Contra regnum? Sicut modo uerterat. Nam eadem est præpositio Græcis, ἐπί.

Videte uosmetipsos.) Consentiunt quidem Græci codices, uerum mutanda erat hoc loco græci sermonis figura: Cauete uos uobisipsis. Neq; uero est ociosa pronominis additio, quo discernuntur discipuli à Cæteris. Et haud scio, an scriptum fuerit à Marco, ἑαυτοῖς. *Videte pro cauete*

In concilijs.) Rectius erat, In concilia, εἰς συνέδρια.

Et ante præsides.) καὶ ἐπὶ ἡγεμόνων καὶ βασιλέων ἀχθήσεσθε, id est, Et sub præsidibus & regibus ducemini, ut intelligas eos ad iudices duci.

Nolite præcogitare.) μὴ προμεριμνᾶτε, id est, Ne ante sitis solliciti, siue anxij, siue, Ne cũ sollicitudine præcogitetis, id quod solent acturi causam apud principes.

Quod datum uobis.) ὃ ἐὰν δοθῇ, id est, Quodcunq; datum fuerit.

Non enim uos estis loquentes.) οὐ γάρ ἐστε ὑμεῖς οἱ λαλοῦντες, id est, non enim uos estis qui loquimini, ut uertit in Matthæo.

Consurgent.) ἐπαναστήσονται, id est, Insurgent.

Abominationem desolationis.) τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως. Sed hoc loco addunt Græci codices, an recte, uiderint alij, τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Δανιὴλ τοῦ προφήτου, id est, Dictum à Daniele propheta. Apparet enim ex Matthæo huc adiectum. Quanquam & illic ab alio quopiam additum uideri poterat, nisi sic ab Origene citaretur. *Additum quiddam*

Vbi non debet.) ὅπου οὐ δεῖ, Vbi non oportet.

Et nutrientibus.) καὶ θηλαζούσαις, id est, Lactantibus. *Nutriẽtes pro θηλαζούσαις*

Tribulationes.) θλῖψις, id est, Tribulatio, qualis non fuit: ut sit appositio ad epitasin facta, cum dies calamitosos calamitatem uocet.

Creaturæ.) κτίσεως. Vt sit uerbale: Quanquam reperimus hanc dictionem ancipitem in literis sacris. Aliquoties usurpatur pro ipsa conditione seu creatione, nonnunquam pro rebus conditis. *κτίσις*

Neq; fient.) οὐδὲ οὐ μὴ γένηται, id est, Neq; fiat Quanquam uidetur abusus tempore, ut sæpenumero occurrunt huiusmodi, præsertim addita gemina negatione, οὐ μή. *οὐ μὴ*

Abbreuiasset dies.) ἐκολόβωσεν, id est, Decurtasset, amputata parte aliqua prioris mensuræ. Nam hoc est κολοβοῦν, ut admonuimus in Matthæo. *κολοβοῦν*

Ecce hic est.) ἰδοὺ ὧδε ὁ χριστός, id est, Ecce hic Christus. Et hic aduerbium est non nomen.

Neq;

Neque angeli in cœlo.) οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ, id eſt, Qui ſunt in cœlo. Apud Matthæum nõ eſt mentio filij.

Poteſtatem cuiuſcꝫ operis.) Græce eſt, ἑκάστῳ τὸ ἔργον αὐτοῦ, id eſt, Vnicuicꝫ opus ſuum. Cæterum in nonnullis codicibus Græcis habebattur τὴν οὐσίαν, id eſt, ſubſtantiam, in alijs τὴν ἐξουσίαν, id eſt, Poteſtatem. Prior lectio magis congruit cum parabola quæ eſt apud Matthæum de bonis in famulos diſtributis.

An galli cantu.) ἀλεκτοροφωνίας, id eſt, Gallicinio. Eſt enim Græcis dictio compoſita, ſicut & illa, μεσονυκτίου, quaſi dicas medinoctio.

EX CAPITE DECIMOQVARTO

ἄζυμα ſicut ἐπιφάνια

PASCHA & azyma.) Azyma pluralis eſt numeri, quemadmodum dicimus Lupercalia, Saturnalia, unde uertere poterat, Tempus azymorum, quo ab/ſtinebant à fermentatis.

Dolo tenerent.) ἐν δόλῳ κρατήσαντες ἀποκτείνωσιν, id eſt, Per dolũ captũ, ſiue comprehenſum occiderent. In enim præpoſitio, pro per uſurpatur Hebræis.

Dicebant enim.) ἔλεγον δέ. Dicebant autem, Quanquam id minimum refert.

Ne forte tumultus.) μήποτε, id eſt, Ne, aut Nequãdo, de quo nõ ſemel iã admonuimus.

Nardus piſtica

Nardi ſpicati.) Piſticæ legendum, quod nardus ſit fœminini generis. Laurentius exi/ſtimat piſticam uocari, probatam & ſpectatam, arguens diuum Auguſtinum, qui putet à loco dictum. Alluſum autem ad fidem Chriſtianam, quod Græce piſtis dicatur fides. In/terpres uertit Spicatam, eo quod nardi genus quoddam uocetur ſpica, ſiue ſpicum nardi. Theophylactus Græcus interpres, licet recentior, ambigit utrum piſtica dicatur, ſpecies nardi eius cognominis, an probata, uelut ἄδολος, hoc eſt, germana, nulla arte uitiata. At Dioſcorides complura nardorum genera commemorans, quibus cognomina ſint à locis addita, piſticæ nullam mentionem fecit, necꝫ Plinius. Is, cuius extant in Marcum commen/taria Hieronymi nomine, ſed falſo, belle & expedite ſcilicet interpretatur piſticam, hoc eſt, myſticam. Hugo Carrenſis interpretatur unguentum mixtum, quod non ſolum è folijs, ac radice, uerumetiam è ſpicis nardi conflatum ſit, quaſi uero non longe optimum ſit quod è folijs conficiatur. Plinius enim libro duodecimo cap. duodecimo tradit folium nardi in un/guentis tenere principatum. Quo loco licebit plura de generibus nardi diſcere, ſi cui uacat. Inibi ſit mentio pſeudonardi paſsim naſcentis: hãc herbam eſſe puto quam uulgo dicimus lauendulam, craſsiore, ut inquit, atcꝫ latiore folio, & colore languido in candidum uergen/te. Veram autem nardum depingit his uerbis. Frutex eſt graui & craſſa radice, ſed breui ac nigra fragilicꝫ quamuis pingui, ſitum redolẽte ut cyperi, aſpero ſapore, folio paruo den/ſocꝫ. Cacumina in ariſtas ſe ſpargunt, ideo gemina dote nardi ſpicas ac folia celebrant... ri tamen potuit, ut Marcus uulgari more loquens latinam uocem corrupte poſuerit... cam appellãs pro ſpicatam, Mirum enim quàm deprauate Græci latinorum nomina u... pent. De alabaſtrite lapide meminit idem lib. 36. cap. ſeptimo. Quum enim proxime... pite meminiſſet Onychis, ita proſequitur, Hunc alioqui lapidem alabaſtritẽ uocant, q... cauant ad uaſa unguentaria, quoniam optime ea incorrupta ſeruare dicitur. Hæc con... tiunt cum eo quod ſcribit Horatius in odis. Nardi paruus onyx eliciet cadum. B... refert de nardo, & alabaſtro ex his duobus Plinij locis, quos indicaui, mutatis aliquot... bis, mire diſsimulans autorem, quaſi Plinius ſit autor pudendus, præſertim quum de rebus naturalibus agitur. Quanquam fieri poteſt, ut Beda Plinium in ſpacio marginis annotarit, quemadmodum in præfatione teſtatur ſe annotaſſe titulos eorum è quibus hauſerat quæ refert. Verum hos omiſit ſcribarum inertia. Quod idem factum eſt in commentarijs quos ædidit in Euangelium Lucæ, quum ipſe lectorem aut ſcribam obſecret, ne has nomencla/turas omitteret. Cautius fecit Thomas Aquinas, qui in Cathena ſua titulos autorum ipſi cõtextui admiſcuit. Ex Catena uidetur & Theophylactus id temporis fuiſſe uerſus, adeo conueniũt quæ illic referuntur nomini Theophylacti. Quin & illud mirandum, quum ple/racꝫ Græcorum monumenta tum in ſacris literis tum in philoſophicis appareat tum fuiſſe uerſa, ſic interiſſe, ut nuſquam extent. Id caſu factum uideri uix poteſt. Lyranus macerat ſeſe, num herba ſit nardus, an frutex, an paruula arbuſcula.

Nardi folium in unguentis

ψευδόναρ/δον

Alabaſtrus

Beda diſsimu/lans autorem

Autores data opa ſuppreſsi

Præuenit

Vt quid.) εἰς τί, id eſt, Ad quid.

Peruenit ungere corpus meum.) Non est χρίσαι, quod est quocunque illitu ungere, sed μυρίσαι, quod proprie est unguentis, & odoramentis unguere.

In memoriam eius.) εἰς μνημόσυνον αὐτῆς, id est, In monumentum eius, subaudi mulieris, de quo in Matthæo admonuimus. *μνημόσυνον Memoria pro memoriali*

Lagenam.) κεράμιον. id est, Vas fictile, siue aqualem fictilem, nisi quod dure hydriæ si aquali additur aquæ, Mollius erit si dicas aquæ plenam, Nam aqualis est etiam uacua.

Vbi est refectio.) κατάλυμα. Laurentius mauult diuersorium, ut uertit apud Lucam, quanquam utrunque uox Græca significat.

Cœnaculum.) ἀνώγεων. triclinium intelligit, sed lectis stratis, in quibus olim discumbebatur. Dictum est autem Græcis, ἀνώγεων, quod subductius sit à solo, quod ueteres in superiore ædium parte cœnitarent. *Cœnaculum in edito*

Stratum.) Post hoc in Græcis codicibus additur ἕτοιμον, id est, paratum, sed aliunde suspicor huc transscriptum.

Nunquid ego.) Græci sic habent, μήτι ἐγώ; καὶ ἄλλος, μήτι ἐγώ; id est, Nunquid ego? & alius, nunquid ego? At mihi sanè uidetur hoc ex interpretamento quopiã adiectum. Nam cum semel dixisset, εἷς καθ' εἷς, quid erat necesse adddere, & alius, & deinde alius? Præsertim quum Marcus nihil aliud ferè scripserit, quam Matthæi compendium?

Qui intingit manum.) ὁ ἐμβαπτόμενος. id est, Qui intingit. Manum interpres addidit de suo. Atque sic habent antiquissimi codices: quanquam in Matthæo erat ἐμβαψάμενος, id est, Qui intinxit. Nec hic necesse est accipi exacte temporis rationem. Non enim hoc expressit quid tum ageret Iudas, sed his uerbis indicauit ad quantam familiaritatem admissus esset, qui ex eadem patella cum Christo peteret intinctum. *Qui intingit, in Matthæo, intinxit*

Filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, præsentis temporis, sed usurpatum uice futuri. Sunt qui moueant scrupulum de uerbo trado, cui non putant esse locum, nisi cum res in manum datur, aut posteris traditur: cum prodere sit nonnunquam indicare, nonnunquam deserere, aliquoties in manum dare, sed in malam partem. *Tempus pro tempore*

Et benedicens fregit.) καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν, id est, Cum benedixisset fregit, non enim est, benedixit ac fregit. Et benedicere nõ est pingere gestu manus, signum crucis, sed laudeo canere, & uerba boni ominis dicere.

Sumite hoc est.) Græci addunt λάβετε, φάγετε, id est, Sumite, edite, quemadmodum erat in Matthæo.

Qui pro multis effundetur.) τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, id est, Qui pro multis effunditur. Iam enim hoc repræsentabat, quod paulo post esset futurum [redacted] *Effunditur* *Consecrationis uerba*

Quod iam.) ὅτι οὐκ ἔτι. Iam posuit pro post hac, nec male, quanquam obscurius.

Ex hoc genimine.) ἐκ τοῦ γεννήματος. γέννημα Græca uox est, quæ uerti poterat, Fructu, de fœtu. Et, hoc, pronomen, nec additur in Grçcis exemplaribus, nec in antiquis Latinis. Est sensus, illum nullum uinum postea gustaturũ. Vnde & in cruce, uinum myrrhatum oblatum ori reiecit: nisi quod articulus τοῦ, nonnullam habet emphasin.

Et hymno dicto.) καὶ ὑμνήσαντες, id est, Postquam dixissent laudes, ut intelligas ab omnibus decantatas laudes.

Bis uocem dederit.) Quod erat anceps in Matthæo, Marcus expedite dixit ut bis referatur ad cantum Galli. Noctem enim ueteres sic diuidebant, Occidente sole dicebatur uespera, ab hoc tempore prima fax, deinde concubia, & intempesta, quod noctis est medium, inclinatio noctis, deinde gallicinium, inde conticinium, quum & galli conticescunt, & homines etiamnum quiescunt. Post hæc diluculum, quo rarescunt tenebræ. Deinde mane clarum, Ita Iuuenalis, *Noctis diuisio*

Quod tamen ad galli cantum facit ille secundum,
Proximus ante diem caupo sciet.

Distinctio uaria At ille amplius loquebatur.) ὁ δὲ ἐκ περισσοῦ ἔλεγε μᾶλλον. Rursum conduplicauit comparatiuum, exprimere uolens uehementem asseuerationem Petri. Nisi mauis μᾶλλον, distinctione semouere à superioribus, & annectere his quæ consequuntur, μᾶλλον ἐάν με δέῃ, id est, Quin si me oporteat &c. Ac mox conduplicata negatio, οὐ μὴ, non caret emphasi constantis asseuerationis, quasi dicas haud unquam.

In prædium.) εἰς χωρίον, quod aliâs uertit Agrum, aliâs uillam, significat aūt locum. Cæterum *Gethsemani* Gethsemani locus est, ad radices montis Oliueti. De quo admonuimus in Mattheo.

ἀδημονεῖν. Pauere & tædere.) ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, id est, Expauescere, & anxius esse. Est enim posterius hoc impotenter angi animo, & supra modum ægrescere: cuiusmodi affectio corripit hominem primo obiectu magni discriminis, ut aliquandiu non sit apud se.

Abba pater Abba pater.) Euangelista uocem Syriacam posuit, eamque uelut interpretatur, subijciens *Error in Augustini libris* ὁ πατήρ. Augustinus epistola centesima septuagesimaoctaua, putat abba uocem esse Græcam, nisi forte uitiata est scriptura. Nam de consensu Euang. lib. 3. cap. 4. dicit Abba uocem Hebraicam esse. Sed hac de re nōnihil attingemus in epistola Pauli ad Romanos ca. 8.

Non quod ego.) Græce est, ἀλλ' οὐ τί ἐγώ, ἀλλὰ τί σύ, id est, At non quid ego, sed quid tu. Quanquam hic Græca uariant exemplaria, nonnulla habebant, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ, id est, Non ut ego uolo, sed ut tu. In alijs sic erat, ἀλλ' οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ, id est, Non quid ego uelim, sed quid tu. Nam omnino sermo est inabsolutus.

Et uenit & inuenit.) Vtrunque præsentis temporis, ἔρχεται καὶ εὑρίσκει, Vênit priore circunflexa, & inuenit prima acuta, ne quis hic indecore uel hæsitet, uel erret.

Et reuersus denuo.) Denuo apud Græcos refertur ad Dormientes, non ad Reuersus εὗρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας. Certe sermo Græcis est anceps.

ἀπέχει pro sufficit Sufficit.) ἀπέχει τὸ τέλος. Etiamsi τὸ τέλος in quibusdam codicibus non reperitur neque nobis uisum est addere. Porrò quod hic Christi sermo magis sit exprobrantis, quàm iubentis, admonuimus in Matthæo.

Et filius hominis tradetur.) Traditur & in Græcis & in antiquis Latinis exemplaribus παραδίδοται.

Qui me tradet.) ὁ παραδιδούς με, id est, Qui me tradit.

Prope est.) ἤγγικε, i. Ap,ppinquauit, siue Adest. Hic interpres recte mutauit uerbi tēpus.

Signum σύσσημον Signum.) σύσσημον, quod sonat cōmune signum de composito datum, cuiusmodi sunt quæ milites uocant symbola, quorum alia sunt uocalia, alia muta.

Et ducite caute.) ἀπαγάγετε ἀσφαλῶς, id est, Abducite tuto, siue certo, hoc est, exacta [illegible] custodia, ne quâ posset elabi.

Rabbi.) Græci congeminant, ῥαββεὶ ῥαββεί, Rhabbi rhabbi, non re[illegible]

Additum in Græcis magno consensu Et tenuerunt eum.) Nonnulli Græci codices sic habebant, quod [illegible] nos sequ[illegible] haud scio an perperam, καὶ κρατοῦσιν αὐτὸν οἱ νεανίσκοι, id est, Tenent eum adolescentes, [illegible] comprehendunt eum, aut iniiciunt illi manus, ut iuuenes iuueni manum iniecerint. [illegible]dam diuinant hunc adolescentulum fuisse è familia ubi dominus comederat pascha, Alij putant fuisse Iacobum fratrem domini, cui cognomentum est additum Iusti. Gregorius [illegible]spicatur de Ioanne Euangelista. Cæterum illam uocem νεανίσκοι Theophylactus legit quidem, uerum in enarrando non attingit. Additur & in æditione Hispaniensi.

Sed ut impleantur scripturæ.) Abruptus est sermo, subaudiendum enim, Hæc fiunt, ut impleantur, &c.

Et calefaciebat se ad.) καὶ θερμαινόμενος πρὸς τὸ φῶς. Illud, Ad lumen, referendum ad Sedens, non ad calefaciebat. Siquidem lumen illum prodidit.

Aequalia, pro idonea Non erant conuenientia.) καὶ ἴσαι αἱ μαρτυρίαι οὐκ ἦσαν, id est, Aequalia testimonia non erant. Paria uocauit, opinor, satis idonea, siue, ἴσα, quod inter se non consentirent. Nam hoc indicio primum coarguuntur falsa testimonia.

Post triduum.) διὰ τριῶν ἡμερῶν, id est, Per tres dies, siue triduo, non μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus & exemplaria S. Donatiani, denique & Constantiense, in quibus habetur Per triduum.

Templum hoc manufactum.) Græcæ compositæ dictiones, manufactum χειροποίητον, & non manufactum, ἀχειροποίητον. Alioqui quis dicitur ædificaturus, quod manufactum sit; Græ

...sit: Græcæ uoces perinde sonāt: quasi dicas tēplū operis manuarij & opificij nō manuarij.

...on erat conueniens.) καὶ οὐδὲ οὕτως, id est, Ne sic quidem. Iam enim semel reiecta fu...erant illorum testimonia.

Quæ tibi obijciuntur.) Græce est, τί οὗτοί σου καταμαρτυροῦσι, idest, Quid, siue Cur isti aduersus te testificantur?

Quid adhuc desideramus testes?) τί ἔτι χρείαν ἔχομεν μαρτύρων; id est, Quid adhuc opus habemus testibus? Ac proprie quidem & eleganter uertit interpres, Desideramus, pro Re...quirimus. Verum haud scio, an lector tantum expectet.

Ante atrium.) εἰς τὸ προαύλιον, id est, In uestibulum atrij, siue locū, qui erat ante atrium.

Nam Galilæus es.) Addunt hic Græci codices, καὶ ἡ λαλιά σου ὁμοιάζει, id est, Loquela tua similis, siue conuenit: ex Matthæo, ni fallor, asscriptum in hunc locum. **Additum aliquid**

Anathematizare.) Quod in Actis Apostolorum uertit, Deuouere, in Matthæo de...testari, hic reliquit.

Et iterum gallus cantauit.) ἐφώνησε, idem uerbū quod ante tametsi uerbis non ijsdem ...erat uocē dederit φωνῆσαι. Quum autem res eadem narratione iteretur, conuenienti ...erat uocem eandem repetere. Proinde non in tempore hic affectata est uarietas.

Et cœpit flere.) καὶ ἐπιβαλὼν, ἔκλαιε, Erumpens, siue subito fleuit, aut prorupit in fle...tum. Siquidem ἐπιβάλλειν inter uarias significationes interdum declarat aggredi, siue im...petum sumere ad aliquid agendum, hinc ἐπιβολὴ pro impetu. Hoc igitur uerbo Marcus ...exprimere studuit uehementem ac subitam Petri mutationem.

EX CAPITE DECIMOQVINTO

ET uniuerso concilio.) Cum hic bis dicatur concilium, Græce diuersæ sunt dictiones. Prior est συμβούλιον conciliabulum, posterior συνέδριον, id est, Consessus, siue conuentus.

Et cum ascendit turba.) καὶ ἀναβοήσας ὁ ὄχλος, id est, Et cum acclamasset turba. Quoniam uero constanter dissonant à Latinis exemplaria Græca, in ...cturam uenio, interpretem aliud atque nos legimus, legisse, nisi fallor, ἀναβήσας, pro ...ἀναβοήσας. Etiamsi ἀναβοήσας legit Theophylactus, consentiente Hispana ęditione, quan...quam ex interpretatione Theophylacti non liquet quid legerit. **Duplex lectio**

Cœpit rogare.) ἤρξατο αἰτεῖσθαι, id est, Cœpit petere siue postulare. Nam ita modo uer...terat, ὅνπερ ᾐτοῦντο, id est, Quencunque petissent.

Sicut semper faciebat illis.) Vt sermo sit absolutus supplendū est, Vt faceret sicut sem...per fecerat ipsis.

Pontifices autem.) Quod modo dixit summos sacerdotes, nūc uertit pontifices. Nam ...Græcis eadem est uox, ἀρχιερεῖς.

Concitauerunt turbam.) ἀνέσεισαν. Nonnulli Græcorum codices habebant ἀνέπεισαν, ...id est, Persuaserunt, siue retraxerunt in hanc sententiam.

Pilatus uero dicebat illis. Quid enim mali fecit.) Diuus Augustinus libro de Consen...su Euang. 3. cap. 13. ut rem seriam annotauit, quod hic Euangelista dixerit, Pilatus dicebat, ...non Pilatus dixit, nimirum subindicans non semel hoc à præside dictum, sed multum tem...poris in hoc sermone consumptum. Et Græcis quidem est ἔλεγεν. Atqui in Matthæo est ...uerbum eiusdem temporis, ubi interpres uertit dixit, non dicebat. Idem fecit in Lu...ca. Hoc ideo tantum annotaui, ut ostenderem, quod omnia quamuis minuta rapiamus ad cau...sam, quoties constringimur angustijs. **Augustinus ex re minutissima colligit argumentum**

In atrium prætorij.) ἔσω τῆς αὐλῆς ὅ ἐστι πραιτώριον, id est, In atrium quod est prętorium. Et hic Gręce scribens, Romana uoce abusus est.

Patrem Alexandri & Rufi.) πατέρα ἀλεξάνδρου τοῦ ῥούφου, id est, Patrem Alexandri Rufi, ...siue Rufi filium. Nonnulli Grecorum codices cum nostra ęditione consentiebant: ut acci...piamus Simoni fuisse duos filios. Sic enim interpretatur Theophylactus, addita filiorum ...nomina, quo certior esset narrationis fides. Eandem lectionē sequitur is qui scholia scripsit in Marcū, quæ Hieronymo asscribuntur, qui putat Alexandrū & Ruffum fuisse discipu...los domini, quū pater esset Cyrenensis, & Cyrenæ sit Lybiæ ciuitas. Adeo late se iam tum **Alexādri & Ruffi amphibologia**

 propaga-

propagauerat Iudaica religio. Siquidē in Actis inter uarias nationes, quę stupebāt, ob lin/guarum miraculū cōmemorantur & qui habitabant partes Libyæ circa Cyrenen. Rursus eiusdem operis cap. 6. inter eos qui disputabant cum Stephano, commemoratur synago/ga Libertinorum Cyrenensium & Alexandrinorum. Item cap. 11. fit mentio quorundam Cypriorum ac Cyreneorum uticꝫ Iudæorum. Nec est angariauerunt, sed angariant, ἀγγα/ρεύουσι, de qua uoce dictum est nobis alibi.

Et crucifigentes eum.) καὶ σαυρώσαντες αὐτὸν, id est, Cum crucifixissent eum.

Hora crucifi/xiōis diuersa Erat autem hora tertia.) Admonet hoc loco Petrus Comestor ex autoritate diui Hie/ronymi, in Marco scriptum fuisse, quod dominus crucifixus fuerit hora sexta, uerū id Grę/ci scriptoris accidisse uitio, qui pro ς, quæ Græcis litera non est, sed literis mixta est nota numeri, nec alium habens usum, Sequitur enim literam ε, quæ Græcis significat quinqꝫ, & præcedit ζ, quæ notat septem, pinxerit, γ, quæ signat tria. locus est apud Hieronymum in expositione Psalmi 77. Idem paulo ante citat eum ex breuiario maiore, quod opus non agnoscimus, nisi forte designat opinor commentarios in Psalmos, ut in Matthęum sit bre/uiarium minus, quod hic sit contractior. Quod si Hieronymi sententiam recipimus, facilis exitus est huius quæstionis, in qua mire se torquet Augustinus libro de Consensu Euan/gelistarum 3. cap. 13. Et ad eundem modum explicatur nodus lib. quæstion. ueter. & noui testam. quęst. 65. Inde petat qui uolet. Nos adiecimus quod nacti sumus.

Qui reędificas.) Græcus sermo ambiguus est propter participia. At Hieronymus in Esaiam citat persona tertia: Vah qui destruit templū, & in triduo instaurat illud. Atqꝫ ita scriptum comperi in codice S. Donatiani, item in Constantiensi. Illud annotandum, quod in Gręcis codicibus non additur dei, sed templū tantū est: suffragantibus libris diui Dona/tiani & Constantiensi. Et in nostris aliquot pro Aedificas, perperā mutatū est, Reędificas.

Eloi, eloi, lamazabatani.) Non est dubitandum, quin Euangelista uoces Hebręas, siue Syras recte reddiderit, utcunqꝫ à nobis sonantur, de quo dictum est à nobis in Mattheo.

Deus deus meus.) In Gręcis exemplaribus, librariorum, opinor, incuria, nō repetitur

Deus meus pronomen meus, cum apud Hebræos repetatur, Deus meus, deus meus. Proinde non du/bitauimus apponere: pręsertim hoc freti, quod uideamus apponi apud Matthęum. Post comperimus additum & in Græcis uelut in Hispaniensi, & in Theophylacti uetustissimo codice non addebatur, quemadmodum nec in editione Aldina, quod incuria librarij fa/ctum arbitror. quum enim in Hebręo sit eloi eloi, id est, deus meus, deus meus, qui conue/nit ab hoc discrepare interpretationem Euangelistæ.

Vt quid.) εἰς τί, id est, ad quid.

Calamus Arundo Circūponensqꝫ calamo.) Paulo superius calamū uertit Arundinem. Nunc oblitus, opi/nor, Gręcam uocem reliquit: quod idem fecit in Psalmo. Emittens Crystallum sicut buc/cellam, cum pro Crystallo uertere debuerit glaciem: fit enim mentio de niue, deqꝫ frigore.

Centurio ἑκατόνταρ/χος Videns autē centurio.) Et hic usus est Romana uoce Euangelista, ἰδὼν δὲ ὁ κεντυρίων quem aliâs uocat ἑκατόνταρχον, Gręca uoce. Nec est,

Clamans expirasset.) sed κράξας, hoc est, Clamore emisso, siue cū clamasset, mox enim à clamore expirauit.

Iacobi minoris.) τοῦ μικροῦ. Gręcis positiuum est, parui, non comparatiuum minoris. Et apparet fuisse cognomen.

Quod est ante sabbatum.) Gręcis una dictio est, προσάββατον, quasi dicas pręsabba/tum, hoc est, Initium sabbati.

Et Ioseph.) ἰωσῆ, id est, Iose.

Ioseph Arima/thæus Venit Ioseph ab Arimathia.) Non potest accipi, quod ab eo loco uenerit, cum interce/dat articulus ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας, id est, Arimathęus, ut patriam additam intelligas. Hierony/mus in catalogo locorum indicat dictam Arimatha sophim, ciuitatem Elchanę, & Samue/lis in regione Tamnitica, iuxta Diospolim, patriam Ioseph, cuius hic fit mentio.

Audacter introiuit.) τολμήσας, id est, Sumpta audacia, quanqꝫ probe uertit interpres. Ne quis hunc arbitretur à me suggillatum, quod aliter uerterimus. Porrò audacia nō sem/per opponitur consilio, sed sępe refertur ad periculum. Sentit enim hoc Euangelista, Decu/rionem hoc non sine periculo fuisse ausum amore Iesu. *Nobilis*

Nobilis decurio.) εὐσχήμων βουλευτὴς, id est, Honestus senator. Laurentius admonet hic Decurionem accipiendum pro Senatore municipali. *Decurio*

Si iam mortuus.) εἰ πάλαι ἀπέθανε, id est. Si dudum, aut iamdudum mortuus esset. Etiamsi nonnulli codices, pro πάλαι habent ἤδη. Atque ita post repperi in editione Aldina consentiente Hispaniensi, atque item Theophylacto. Proinde nō assentior eruditis quibusdam, qui putant hic εἰ ualere idem quod cōiunctio quod. Siquidem adhuc dubitasse Pilatum indicant ea quæ mox sequuntur: Et re cognita ex Centurione. Porrò forma sermonis neminem debet offendere, cum ita loquatur Terētius: Mirabar si sic abiret. Ex hoc loco Origenes colligit animam Christi non reliquisse corpus suum more uulgari hominum morientium, sed ultro excessisse è corpore, cum uisum esset. Neque enim iuxta naturam tam maturè reliquisset corpus iuuenile, præsertim cum illi crura non essent fracta, quod alijs fieri solet ad maturandam mortem. *Si, dubitantis*

Maria Ioseph.) Rursum est, Iose, non Ioseph.

EX CAPITE VLTIMO

Coopertum stola.) περιβεβλημένον, id est, Amictum. Nam coopertus esse pōtest, qui non sit amictus.

Nolite expauescere.) μὴ ἐκθαμβεῖσθε. Idem est uerbum Græcis, quod uertit modo Obstupuerunt.

Inuaserat enim eas timor.) εἶχε δὲ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις, Habebat autem eas tremor ac stupor, siue ecstasis.

Prima sabbati.) σαββάτων, habent plerique Græci codices.

Nouissime recumbentibus illis.) Augustinus de concordia Euangelistarum lib. 3. torquet seipsum quæstione, qui consistat quod Marcus dicit hic Iesum nouissime apparuisse, quum Ioannes referat illum post apparuisse suis ad mare Tiberiadis. Hunc nodum sic explicat, ut nouissime referatur, non ad numerum apparitionum simpliciter, sed ad apparitiones eo die factas. Atqui quum Græce sit ὕστερον, quod sonat deinde siue postea, non erat qur moueret quæstionem si Græcos consuluisset codices: quanquam nolim dissimulare comparatiua nōnunquam usurpari uice superlatiuorum. quoniam itaque dixerat primum, interpres hic maluit dicere postremum. *Augustinus aliquoties nō consulit Græcos codices*

Illis undecim.) αὐτοῖς τοῖς ἕνδεκα. Diuus Augustinus ex addito pronomine illis, & ex articulo Græco colligit hunc locum non posse accipi nisi de Apostolis. Atqui Græce non est ἐκείνοις αὐτοῖς, quod si relatiue sumatur, sōnat Iesum ijsdem duodecim Apostolis apparuisse quibus prius apparuerat. Sin discretiue, sensus erit Iesum apparuisse, nō mulieribus aut quibuslibet discipulis, de quibus ante dictum erat, sed ipsis undecim nimirum Apostolis, qui narrantibus non crediderant. Etiā si Marcus ita cōtexit quasi hoc senserit. Primum apparuit Mariæ Magdalenæ. Post hæc duobus ambulantibus in uillā. Postremo recumbentibus undecim. Nec obstat huic sensui si iam uni aut alteri ex Apostolis apparuerat. Certe undecim simul discumbentibus nondum apparuerat. *Articuli uis*

Qui uiderant eum resurrexisse.) Græce est ἐγηγερμένον, suscitatū siue excitatum. Nec uideo causam qur hic Gregorius aut Bernardus inducant angelos, qui soli uiderint dominum resurgentem. Qui prius mortuum uiderant, ac mox uiuū, utique uiderunt eum resurrexisse. Illi fortassis legebant, qui uiderant eum resurgentem, ut hic interpres frequēter participia præteriti temporis uertit in participia præsentis temporis. Diuus Hieronymus in epistola ad Hedibiam quæstione tertia indicat hoc extremū Marci caput à plerisque non fuisse receptum, quod in raris Latinorum codicibus, Græcorum penè nullis habebatur, præsertim quum uideatur narrare quædā manifeste pugnantia cum alijs Euangelistis. Velut illud quod refert dominum resurrexisse mane prima Sabbati, quum Mattheus tradat eum resurrexisse uespera Sabbati, quæ lucescit in prima Sabbati. Pugnant autē inter sese, uespere & mane. Huius difficultatis ostendit Hieronymus geminā solutionem, quarum prior hæc est. Aut enim, inquit, nō recipimus Marci testimoniū, quod in raris fertur Euangelijs, omnibus Græciæ libris penè hoc capitulum in fine non habentibus. Hæc solutio impia erat, si tum temporis hoc Capitulum idem habebat autoritatis, quod reliquum Marci Euangelium. Admonet autem & illud Hieronymus subdistinctionem esse faciendā ante

mane:ut intelligamus Christum uespere surrexisse,deinde prima Sabbati uisum esse Mariæ, hoc modo legentes: quum surrexisset Iesus, & hic interposita hypostigme sequatur, mane prima Sabbati apparuit primo Mariæ. Hanc distinctionem indicat & Theophylactus. Nos quo dilucidior esset sermo, pro ἀνασὰς, quod interpres uertit surgens, uertimus quum surrexisset. Est enim participium præteriti temporis, quod circũitione reddendum erat. Idem Hieronymus in secundo dialogo aduersus Pelagium disputans, narrat in fine Euangelij iuxta Marcum, in nõnullis exemplaribus maxime Græcorũ Coronidem fuisse adiectam, hisce Marci uerbis. Postea quum accubuissent undecim, apparuit illis Iesus, & exprobrauit incredulitatem & duriciem cordis eorum, quod multis qui uiderant eum resurgentem, non crediderunt. Hic additum erat. Et illi satisfaciebant dicentes, Seculũ istud iniquitatis & incredulitatis substantia est, quę non sinit per immundos spiritus ueram dei apprehendi uirtutem. Idcirco iam nunc reuela iustitiam tuam. Cęterum ut hoc extremum Marci Caput hodie habetur in omnibus, quæ sanè uiderim Græcorũ exemplaribus, quod enarrat etiã Theophylactus: ita Coronidem hanc ex apocrypho quopiã Euangelio asscriptam apparet à lectore nimium audaci. Nam Euangelium Hebræorum quod tum à Nazareis & Essenis legebatur, Hebraicis scriptũ literis, sed sermone Chaldaico, Hieronymus testatur à se uersum in linguam Gręcam, & ex eo nonnulla profert testimonia, in quo leguntur quædam his non dissimilia. Hoc autem assumentum, quoniam nihil habet Euangelisticæ grauitatis, sed olet potius dogma Manicheorum, merito resectũ ac reiectum est tam à Græcis, quàm à Latinis. Beda testatur diuum Ambrosium accurate scripsisse in hunc Euangelistam, è cuius commentarijs fatetur se multa decerpsisse. Hoc opus nobis intercidit, nisi forte Beda sensit commentarios in Marcũ, qui feruntur Hieronymi titulo, esse Ambrosij. Quod ego nec refello nec asseuero. Videntur enim hominis nec infantis, nec ineruditi, cui illud certe cum Ambrosio commune, quod multus est in allegorijs & affectibus. Prefationem autem ineptam & indoctam addidisse uidentur Librarij, quo gratiosi nominis lenocinio allicerent emptorem. Illud addam, quod Hieronymus alijs uerbis refert hunc locum quàm habetur in Marco Latinę editionis, quum tamen aduersus Pelagianos scripserit admodum senex: unde coniectare licet, aut hanc editionem non esse Hieronymi, aut ipsum neglexisse quod tradiderat. Nam quod hic indico, perquàm frequẽs est illi in eo opere.

IN EVANGELIVM LVCAE ANNOTATIONES D. ERASMI ROTERODAMI.

QVoniamquidem.) Solus Lucas & præfatur operi suo, & nominatim dicat libros suos. Is tametsi cęteris purior est, ac dilucidior in eloquẽdo, ob Gręcarũ peritiam literarũ, quã in Catalogo scriptorũ tribuit illi Hieronymus, tamen multum & ipse admiscet ex idiomate sermonis Hebręi. Cęterũ quod hic uertit ἐπειδήπερ, Quoniamquidẽ: haud scio, num apud emendate loquentes reperiatur Quoniamquidẽ, in priore sermonis parte. Ego maluissem, Quoniam, aut Postquàm, aut Quãdoquidem. Quanquàm haud omnino male uertit. ἐπεχείρησαν conati sunt: ut intelligamus illos uoluisse magis quàm pręstitisse, & tentasserem uerius quàm effecisse. Necque enim Matthæi tantum id temporis extabat Euangeliũ aut Marci, sed multa ferebantur Euangelia, Nazaręorum, Thomę, Matthię, secundũ Aegyptios, secundum duodecim, Nicodemi, atque item aliorũ, quę deinde uelut apocrypha reiecit ecclesia. Porrò ἐπιχειρεῖν, proprie est aliquid in manus sumere & aggredi.

Lucas cæteris Græce peritior

Euangelia apocrypha

Ordinare narrationem.) ἀνατάξασθαι. Quod ego uertissem, Digerere, siue Contexere: siquidem id est, in ordinem disponere, quod cæteri carptim, aut non iuxta perpetuam rerum gestarum seriem prodidissent quædam. Quin & Matthæus ipse, quanquam cæteris est plenior, & ab ipsa Christi natiuitate exorditur historico more, tamen totam ferè pueritiam, & adolescentiam Christi prætermisit. Porrò Marci Euangelium, cius quod à Matthæo proditum est, uideri possit epitome, multa prætermittens, & historiam Euangelicam auspicans

auspicans à prædicatione Ioannis. Ioannes quędam attingit carptim, uelut ab alijs omissa. Proinde Ambrosius tribuit Lucæ stilum historicum ceu peculiarem. Cum enim sua singulis attribuisset, inquit: At uero sanctus Lucas uelut quendam historicum ordinem tenuit, & plura nobis gestorum domini miracula reuelauit: Ita tamen ut omnes sapientiæ uirtutes Euangelij istius complecteretur historia. Idem aliquanto post: Historico enim stilo diximus hunc Euangelij librum esse digestum. Denique describendis rebus, quàm exprimendis præceptis, studiũ uberius, cõparatione aliorũ, uidemus impensum. Et ipse Euangelista historico more de narratione sumpsit exordiũ. Fuit, inquit, in diebus Herodis regis Iudææ, sacerdos quidam nomine Zacharias, eamque historiã plena digestione prosequitur.

Quæ in nobis completæ sunt rerum.) Quæso quis ex hac interpretatione percipere queat, quid senserit Euangelista? Nec enim simpliciter accipiendum est accidisse, quæ narraturus est, sed certissima fide comperta esse, & argumentis indubitatis persuasa. Id enim sonat Græcis πεπληροφορημένων, à uerbo πληροφορέω, quod est, plenam facio fidem. Vnde πληροφορία, certa fides quæ fit argumentis aut re exhibita: & πληροφόρημα uocant, quod nos uulgo dicimus certificationem. Et πληροφορεῖσθαι dicitur, cui certa fit rei fides, ut iam nihil addubitet: Hinc uoce composita, quod adducantur, quæ ad plenam rei comprobationem requiri solent. Proinde in epistola Pauli ad Romanos, capite quarto, πληροφορηθεὶς, interpres uertit, Plenissime sciens. Et rursum in eadem, capite decimoquarto: Vnusquisque in suo sensu abundet, Græce est, πληροφορείσθω, hoc est, Vnicuique sua mens satisfaciat, & in eo conquiescat. Vtitur eodem uerbo Paulus in alijs complusculis locis: atque adeo Lucas ipse in Actis Apostolorum, id quod indicabimus suo loco. Quin & Origenis interpres uertit ad hunc modum: Quæ in nobis manifestissime sint ostensæ. & subijcit idem, πεπληροφορημένων, quod uno uerbo Latinus sermo non explicat: certa enim fide & ratione cognouerat. Quanquam ex his uerbis colligere licet, scriptorem hunc, aut Paraphrasten Origenis fuisse, nõ interpretem, aut nonnihil addidisse de suo, quo res esset explanatior. In eandẽ sententiã interpretatur Theophylactus Græcus interpres recentior, sed haud quaquam malus mea sententia. Ait enim πεπληροφορημένων δὲ εἶπε πραγμάτων· ἐπειδὴ οὐ ψιλὴν παράδοσίν εἰσι τὰ τοῦ χριστοῦ, ἀλλ' ἐν ἀληθεῖ καὶ βεβαίᾳ πίστει, καὶ μετὰ πάσης πληροφορίας. πῶς δέ εἰσι πεπληροφορημένα ταῦτα εἰπὲ ὦ λουκᾶ. καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ λόγου, id est, Res autem gestas dixit πεπληροφορημένας. Non enim gesta Christi simpliciter uulgarique more tradita sunt, sed uera firmaque fide, cum omni certitudine cõstant. Sed age dic Luca, unde ista rerũ certitudo? Sicut tradiderunt nobis ab initio qui ipsi ab initio spectatores ac ministri fuerunt eorũ quæ narrant. Indicat huiusmodi nonnihil & Ambrosius, licet obscurius, scribens hunc in modũ: quæ in nobis cõpletæ sunt, uel quæ in nobis redundant. Quod enim redundat nulli deficit: de cõpleto nemo dubitat, cum idem effectus astruat, exitus prodat. Ac mox: Ergo fundatus in petra, & qui omnem fidei impleuerit plenitudinẽ, firmamentumque constantię, recte dicit, Quæ in nobis cõpletę sunt. Argute quidem lusit in uerbis Ambrosius, sed interim gnarus Grę̨cæ lingue̜ satis indicat uim Grę̨cæ uocis πεπληροφορημένων. Nescio, an illud sit operæprecium adijcere, uocem hanc & ad rem accõmodari, & ad personam. Nam & cui persuasum est πληροφορηθεὶς dicitur, & quorum est facta fides πεπληροφορημένα dicuntur, quemadmodũ & homini fit fides & rei fidem facimus. Suetonius suo more Græcã loquutionẽ referens scripsit in Tiberio, Persuasionisque plenus cuncta fato agi, uelut exprimens Grę̨cam uocem πληροφορηθεὶς.

Sicut tradiderunt.) Vel hinc liquet, Lucam Euangelistam ab alijs audita scribere. Traditur enim id quod narratione transfunditur ab alijs in alios. Nisi sic malumus accipere, Sicut nobis tradiderunt absolute dici: ut ipse Lucas sit è numero eorum qui tradiderunt, & Nobis ad omnes referatur, qui ex prædicatione Apostolorum Christum didicerunt. Verum id ut est à nemine dictum, ita coactius est, mea quidem sententia. Quorsum autem opus est hic laborare in probationibus, cum diuus Hieronymus in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum, ingenue fateatur Lucam ea stilo fuisse prosequutum, quæ ab alijs acceperat, sed fidei certissimæ uiris: hoc est, non à quibuslibet, sed ab ijs qui omnibus quæ narrabant interfuissent. Hieronymi uerba super hac re subscribã, si quis forte requiret: Et Lucam, inquit, nõ solum ab Apostolo Paulo didicisse Euangelium, qui cum domino in carne

Lucas unius totã uitæ seriem prosequitur

Interpres obscure uertit πεπληροφορημένων

Lucas audita scripsit in Euangelio

non fuerat, sed & à cæteris Apostolis. Quod ipse quoq; in principio sui uoluminis decla/
rat. Sicut tradiderunt nobis qui à principio ipsi uiderunt, & ministri fuerunt sermonis. Igi/
tur Euangelium sicut audierat scripsit. Acta uero Apostolorum, sicut uiderat composuit.
Et apertius etiam in præfatione, quam præfixit commentarijs in Matthæum: Tertius, in/
quit Lucas medicus, natione Syrus, Antiochensis, cuius laus in Euangelio, qui & ipse dis/
cipulus Apostoli Pauli, in Achaiæ, Bœotiæq; partibus uolumen condidit, quædam altius
repetens, & ut ipse in prooemio confitetur: audita magis, quàm uisa describens. Hactenus
Hieronymus. Verum de hoc paulo post, per occasionem aliarum uocum, aliquanto plura
dicemus. Dubitari poterat utrò referenda esset hæc particula, Sicut tradiderant nobis, ad
superiora, ut sit sensus: Certitudinem persuasionis hinc esse, quod qui ea rettulerant, non
solum ipsi interfuerant, ceu testes ac spectatores rerum gestarum, uerum ipsi quoq; rerum
aliquarum partem gessissent. An ad sequentia: ut sit sensus, se quoq; uelle contexere Chri/
sti uitam, bona fide, quam totam, pleneq; à grauissimis autoribus didicisset.

Qui ab initio ipsi uiderunt.) Quod interpres circunloquutus est, Qui ipsi uiderant,
αὐτόπται Græcis est unica dictio αὐτόπται, à pronomine αὐτὸς ipse, & ὄπτω uideo. Certissimus enim
habetur testis oculatus, ut aiunt. Hoc quoq; indicio colligere licet, Lucam non uidisse quæ
scribit in hoc libro: cum ipse se scriptorem fateatur, illos αὐτόπτας, non à sese, sed ab illis au/
toritatem fidemq; mutuans. Cæterum eos qui pars aliqua fuerunt rerum gestarum uo/
cat ὑπηρέτας, hoc est, ministros. Subseruit enim qui adiuuat in re peragenda. αὐτόπται
ὑπηρέτης erant cum cernerent eijcientem dæmonium, ὑπηρέται cum soluerent Lazarũ, cum & ipsi
iussu domini ęderent miracula, cum illius causa periclitarentur. Græci literatores uocem
existimant ductã ab ὑπὸ & ἐρέσσειν, hoc est, ab subremigando, quod nauclero remiges sub/
Minister seruiant. Cæterum quoniam dure uidebatur Latinis dici minister negocij, non qui fuerit
exequutor, sed qui partem ipse gesserit ac passus sit, maluimus ita reddere. Ac pars aliqua
fuerunt eorum quæ narrabant. Sic & Vergilianus Aeneas sibi fidem conciliat:

Quæq; ipse miserrima uidi,
Et quorum pars magna fui.

Hieronymus in præfatione quam ædidit in omnia Euangelia paulo aliter legit. Sicut tradi/
derunt nobis, qui ab initio ipsi uiderunt sermonem, & ministrauerũt ei. Neq; uero quicq̃
Vallæ reiecta ad rem facit quod argutatur Valla, hic λόγου potius uertendum fuisse, Verbi, quàm Sermo/
annotatio nis, quo commodius possit ad Christum referri. Quandoquidẽ hoc loco λόγον uocat ipsas
Verbum pro res gestas quæ narrantur. Qui sermonis typus in libris sacris, haud quaquam est nouus.
re gesta Quod genus est libri Reg. 3. cap. 15. Non declinasset ab omnibus quæ præceperat ei, cun/
ctis diebus uitæ suæ, excepto sermone Vrię Ethæi. Nihil enim hic dixisse fertur Vrias, sed
intelligi uoluit, facinus nepharium, quod Dauid in illũ perpetrarat, cuius rumor iam per/
uenerat ad multos. Nec huic arbitror dissimile, quod legimus apud hunc ipsum Euangeli/
Anagoge stam: Videamus hoc uerbum quod factum est nobis. Sentiũt enim se uelle experiri, quod
durior audierant nunciantibus angelis. Nec illepidum est quod hic philosophantur Origenes,
& Ambrosius, quomodo uerbum, quod magis auditu percipitur, q̃ oculis, hic dicatur cer/
ni, propterea quod ait Videamus, & hic habetur αὐτόπται τοῦ λόγου. Neq; falsa est distinctio
uerbi substantialis, ut appellant, quod caro factum est, & uerbi quod aëris ictu pertingit ad
aures. Neq; non uerum est, factis esse pręstandum, quod intellectu cognoris, quodq; ani/
mo destinaris. Nam huc detorquent illud ministri uerbi. Sed tamen hoc in loco non uiden/
tur admodum tempestiua. Vbi allegoriæ nubilum admittit huiusmodi coniecturas, non
improbarim lectoris animum auocari similibus commentatiunculis, ne uel desperans di/
sinat legere, uel offensus absurditate sensus historici resiliat. In cęteris probarim sensum
simplicissimum, minimeq; detortum in sacris literis. Iam quod negat Valla Christum in
Christus & sermo dictus mysticis literis usquam sermonem dici, sed dũtaxat uerbum, in promptu est refellere, cum
passim reperiatur, non apud Lactantium modo, quem is unum excipit, uerum etiam apud
Cyprianum, Hilarium, Hieronymum, Augustinum, Ambrosium, Prudentium, & his re/
centiores Bedam, Anselmũ, ac Remigium: quemadmodũ satis declarauimus in apologia,
παρακολου/θεῖν quam hac de re conscripsimus, & in Euangelio secundum Ioannem carptim attingemus.
Assequuto omnia.) παρηκολουθηκότι. Assequuto non est hic accipiendum, quemadmo/
dum

...tuntur Latini, quibus assecutus omnia dicitur is, qui nulla in re frustratus sit, quod *Assequuto qd Græcis*
Græci uocāt τυχεῖν, cui diuersum est ἀτυχεῖν, Sed παρακολουθεῖν est assectari, & adesse, &
...sequi potius ꝙ assequi. Vt enim assidere dicitur literæ, qui nusquam discedit à litera,
...παρακολουθεῖν dicitur, qui quoquò uersum te conferas, adest, & assectatur indiuiduus co
...mes. Neq; uero desunt qui ex occasione huius uerbi sic interpretentur, Lucam ab initio
...interfuisse omnibus quæ scribit. Sic enim istis, opinor, uisus est sentire, quisquis fuit, cuius
...stant in Lucam commentarij, Adamantij titulo. Verum huic interpretationi palàm re-
...clamant ea, quæ præcedunt in hoc ipso sermone Lucæ, quæ quantumuis torqueas, obse-
...tionum omnibus interfuit Lucas quæ narrat? Num etiam colloquio Mariæ cum Ange-
...lo, num spectaculo Iesu transfigurati? Quanquam si quis Origenis sermonem diligentius
...expendat, sentiet illum nō hoc affirmare, quod Lucas interfuerit omnibus, quæ texit in hi-
...storia, uerū negat se carptim & ex rumore cognouisse, hoc est, dubio atq; incerto autore,
...sed rem omnē ordine ex grauissimis ac certissimis testibus. Verba ipsius subscribam: Vi-
...sum & mihi assequuto ab initio. Inculcat ac replicat, quoniam ea quæ scripturus est, nō ru
...more cognouerit, sed ab initio ipse fuerit consequutus. Vnde & ab apostolo merito col-
...laudatur dicente: Cuius laus est in Euangelio per omnes ecclesias. Hactenus ille. Certe Lu-
...cas ambulans per omnes ecclesias, non uidit ea quæ gessit Christus, sed ab ipsis discipu
...lis & Apostolis cognouit ac didicit, quæ gesserat ac docuerat. Atq; illos non esse uanos
...autores, & uita ipsorum ac miracula declarabant. Neq; tamen hoc sentio, πᾶσιν referen-
...dum ad personam, ut intelligamus Lucam omnibus Apostolis adfuisse, sed ad rem: ut sen
...sus sit, illum omnia ordine persequutū, & sic omnia cognouisse ex his, qui quæ uiderant
...enarrabāt, ut nihil prætermiserit, quod ad historiæ seriem pertineret. Augustinus libro
...de consensu Euang. 4. cap. 8. legit assequuto à principio omnibus, seruata cōstructione
...græca. Scripsit aūt nō omnia, sed ex omnibus, ut annotauit Ambrosius. Porrò ne quis no
...bis diffidat, usus est hoc uerbo Demosthenes, ἐν τῷ περὶ παραπρεσβείας. ἵνα ὡς μετὰ πλείστης
...συγγνώμης παρ᾽ ὑμῶν, ὃ τὰ τούτου πονηρεύματα εἰδὼς ἐγὼ, καὶ παρηκολουθηκὼς ἅπασι, κατηγορῶ. Sen-
...sus aūt nō se fuisse spectatorem ac testem, quæ gesserat Aeschines, sed omnia peruestigas-
...se. Idem alibi, ὑμεῖς γὰρ δικασταὶ ῥᾷον παρακολουθήσετε πᾶσι τοῖς λεγομένοις. Sequit enim cogita
...tio iudicis, ordinem referentis. Et apud Galenū legimus παρακολουθῆσαί τινι θεωρίᾳ, quod ani
...mi cōtemplatio sequat̃ orationem: quod nō faciunt ij, qui parū attenti sunt ijs quæ dicun
...tur. Vsus est aliquoties hoc uerbo & Paulus in suis epistolis in eundem fermè sensum, ue
...lut ad Timotheū capite quarto, ταῦτα ὑποτιθέμενος τοῖς ἀδελφοῖς, καλὸς ἔσῃ διάκονος ἰησοῦ χρι-
...στοῦ, ἐντρεφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίστεως, καὶ τῆς καλῆς διδασκαλίας, ᾗ παρηκολούθηκας, id est, De his si
...commonefeceris fratres, bonus eris minister Iesu Christi, enutritus in sermonibus fidei, &
...bonæ doctrinæ, quam usq; sequutus es. Neq; enim assentior ijs, qui idem putāt esse Græ-
...cis παρακολουθεῖν, & ἐπιτυχεῖν, siue ἐφικνεῖσθαι. Siquidē assequimur expetita ac difficilia.
Assectamur & παρακολουθοῦμεν, à quibus nō recedimus. Qua de re plura dicemus in locum *Assequi & assectari*
Pauli, quem modo adduximus. Iam quod dixit ἄνωθεν, aut intelligendū est ab initio, & or
dine, ut intelligamus nihil prętermissum, aut denuo ac deintegro: ut quod alij uel carptim
uel parū certa fide narrarunt, ipse denuo plena certissimaq; fide ijsdem de rebus texat hi-
storiam. Siquidē hæc uox ἄνωθεν, Græcis tria declarat, desuper, hoc est, è supernis, ab inte
gro, siue denuo, & ab initio usq; ad finem, siue à summo usq; ad imum.

Optime Theophile.) Miror unde Lyranus suspicatus sit Theophilū magnatē quem
...am, aut principem fuisse, quod Lucas optimi cognomen addiderit. Ità ne primates opti
...mos uocare solemus, aut num illis peculiare est optimos esse? Verū id Lyranus in aliquo
legerat glossemate, quod ut legere potuit, ita ob inscitiam Græcæ linguæ intelligere non
potuit. Nam apud Græcos κράτος robur sonat, siue imperiū. Et κρατεῖν est uincere, siue
...compotem esse, unde Paulus in actis Apostolorū Festū κράτιστον uocat, quasi dicas plurimū *Optimus κράτιστος*
pollentē. Id quod attestant̃ & interpretes, Origenes, Theophylactus, Ambrosius. Quan-
quā κρείττων non solū potentiorē significat, ac superiorē, cui respondet ἥττων, uerū etiam
potiorem, ac pluris faciendū, cui superlatiui uice est κράτιστος. Qui uertit homilias Ori-
genis in Lucā annotauit κράτιστον significare optimū, siue potentissimū. Cæterum Theo-
philus sonat amans dei, siue gratus deo, quod utrum proprium sit nomen, an epitheton

pij lectoris, alij diſputent. Ego proprium hominis uocabulum eſſe puto.

Cognoſco Agnoſco Vt cognoſcas.) ἵνα ἐπιγνῷς. Annotat hoc & Theophylactus, nõ dictum eſſe ἵνα γνῷς, id eſt, Cognoſcas, ſed ἐπιγνῷς, Agnoſcas. Cognoſcimus enim quæ diſcimus antea nobis incognita. Agnoſcimus quæ prius utcunꝙ nouimus, uelut faciem ante annos aliquot uiſam agnoſcimus. Indicat hanc elegãtiam duorum uerborum & diuus Hieronymus, cum aliâs, tum in apologijs aduerſus Rufinum.

De quibus eruditus es.) περὶ ὧν κατηχήθης. Olim qui baptiſmatis eſſent candidati ijs tradebantur fidei Chriſtianę myſteria, ſed uiua uoce, ſine ſcripto, quemadmodum priſcis illis theologis mos erat apud Aegyptios, & apud Gallos Druidibus. Id erat initiari myſterijs, quod Paulus & Lucas uocant κατηχεῖν. ἠχεῖν enim eſt uoce ſonare. Inde κατηχεῖν uoce erudire, quæ ſcripto nolis cõmittere. Vnde qui docebant ad eum modum, catechumeni, ſiue κατήχηθοι uocabant, qui docebãt catechiſtæ, quos Dionyſiacus interpres ſuſceptores, ut arbitror, nominat, uulgo cõpatres dicũt. Vſurpauit hoc uerbũ Lucianus in Aſino, ἐμὲ δὲ ἀπέδωκεν ἀπελευθέρῳ τινὶ τῶν ἑαυτοῦ νεανίσκων, καὶ εἶπε κατηχεῖν, ὅσα ποιῶν, μάλιστα ψυχαγωγεῖν αὐτὸν δυναίμην, id eſt Me uero tradidit libertino cuipiam ex ſuis adoleſcẽtulis, iuſſitꝙ ut doceret quæ facienda eſſent, quibus maxime ſibi uoluptati eſſe poſſem. Ridicule Lucianus facit puerũ aſini catechiſtam. Etiamſi in Actis apoſtolicis Lucas κατηχήθη uſurpauit pro Reſciuit, ſiue edoctus eſt, non de fidei myſterijs agens, ſed de præfecto prœmonito. Verum eccleſia ſic uerbũ hoc ſuum fecit, ut non aliter ꝙ catechumenos uocent, etiam ij quid ſit Catechumenus non intelligunt. Senſus igitur hic eſt, meo quidem iudicio, ut ea quæ olim catechumenus uiua uoce didiciſti, nunc plenius, ac certius ſcripto cognoſcas. Opponit enim hæc inter ſe ceu pugnantia γράψαι, & κατηχήθης. Quanquam, ut dixi, in Actis ſemel atꝙ iterum uſus eſt hoc uerbo, κατηχήθη, pro Auditum eſt, ſimpliciter.

Eruditus es ueritatẽ.) Græcis eſt nõ ἀλήθειαν, ſed ἀσφάλειαν, id eſt, Certitudinẽ. Nam ueritas & fides cõſtabat etiã ijs quæ in catechiſmo didicerat. Cæterũ ἀσφαλὲς dicit, quod certũ eſt ac tutũ, & in quo nullum ſit lapſus aut erroris periculũ. Hinc enim Græca uox dicta eſt à σφάλλομαι, labor, & α particula priuatiua. Certius enim ſcimus, quæ ſcripto & ordine cognoſcimus, maxime ſi prius eadem ab alijs audierimus, aut etiam ab ijſdem eadem. Quandoquidẽ ipſa narrationis conſtantia, cum primis fidem arrogat rebus.

EX CAPITE PRIMO

EVit in diebus.) ἐγένετο, erat potius.

De uice Abia.) ἐξ ἐφημερίας. Græca uox euidentior eſt, indicans certos dies eſſe præſcriptos, in quibus certi ſacerdotũ ordines adminiſtrarent. Nec eſt, Vxor ei, dandi caſu, ſed αὐτοῦ, id eſt, illius, atꝙ ita legitur & in Latinis codicibus emendatis. Licet ad ſenſum nihil referat.

ἄμεμπτοι Sine querela.) Græcis unica dictio eſt, ἄμεμπτοι, quod ſonat, quaſi dicas eiuſmodi, ut de his nemo queri poſſit: dicere poterat Inculpati ſiue irreprehẽſibiles. Nam quod mutat Valla innoxij ſiue inſontes, mihi non perinde probatᷣ. Maior enim quædam laus uidetur eſſe, ἄμεμπτον eſſe ꝙ innoxiũ. Maximum enim eſt ſic temperare mores ac uitã omnem, ut hominũ etiã iudicio ſatisfacias, ut improbis quoꝙ quod in te eſt placeas. Porrò quod uertit Proceſſiſſent &c. προβεβηκότες, uſitatius prouectæ ætatis dicimus.

Factum eſt autẽ.) Hæc orationis forma frequens eſt apud Lucam, quaſi dicas factum eſt, ut Petrus me inuiſeret, pro eo quod erat, accidit ut me inuiſeret.

Cum ſacerdotio fungeretᷣ Zacharias.) Græcis pro Zacharias eſt αὐτόν, quod tamen nihil refert ad ſenſum. Nec additᷣ in aureo codice, nec in Donatianicis, nec in Cõſtantienſi. Pronomen αὐτός ita reddi poterat, cũ is ſacerdotio fungeretᷣ. Et, In ordine uicis, rurſum eſt ἐφημερίας. Cæterũ quod ſequitᷣ Secundum cõſuetudinem ſacerdotij, non eſt Græcis ἱερωσύνης, ſed ἱερατείας nomen ab eo uerbo, quod modo melius uerterat, Sacerdotio fungeretur. Potuit igitur & hic transferre iuxta conſuetudinẽ functionis ſacerdotalis.

Sorte exijt pro ſortitus eſt Sorte exijt.) Græcis eſt ἔλαχεν, id eſt, Sortitus eſt, quod interpres, ni fallor, uolens dilucidius reddere periphraſi uerterat, Sors exijt, quod ſortibus miſſis in urnam, ſors illius, aut illius exiſſe diceretur. Id aliquis deprauauit, in Sorte exijt, proinde nos uertimus, ſorte illi

illi obuenit. Alioqui Zacharias ingressus est, non exijt. Quod subindicat Ambrosius: Sorte ergo eligebatur, inquit, ut introiret templum sacerdos. Sermo perinde sonat, quasi inter sacerdotes sortitio facta sit, quis ingrederetur, immolaturus incensum: & tamen quidam quorum est Beda, putant illi suum sacerdotiũ prius obtigisse sorte: quod an uerum sit alijs iudicandum relinquo. Nam fieri potest, ut inter plures sacerdotes primarios in ipsa functione sors deligeret ingressurum.

Vt incensum poneret.) τοῦ θυμιάσαι, id est, Vt adoleret thymiamata, siue odores incenderet. Nam incensum non probatur Laurentio, quod ea uox non per omnia respondeat huic rei, Latini suffitum uocant. Quaquam mox quocꝫ Hora incensi, uertit, θυμιάματος, & paulo post denuo, A dextris altaris incensi.

Apparuit autem.) Non est ἐφάνη sed ὤφθη, id est, Visus est siue conspectus est. Nam apparent & quæ non sunt: quanquam non reprehendo quod transtulit interpres. Hoc indicare uisum, quod Augustinus epistola centesimaduodecima sequutus Ambrosium philosophatur, de uerbo apparuit, quæ non admodum ad rem pertinent.

Multi in natiuitate eius gaudebunt.) ἐπὶ τῇ γεννήσει αὐτοῦ, id est, De natiuitate eius, siue super natiuitate eius.

Vinum & ciceram.) Sicera scribendum est per s, non per c. Nec enim à cicere dicitur leguminis genere, uerũ uox est Hebraica, quæ per Syn apud illos scribitur, à uerbo שֵׁכָר quod sonat inebriari. Vnde apud illos omnis potus factitius, qui possit inebriare, sicera dicitur. Porrò uini factitij usum fuisse apud Aegyptios, testis est Diodorus Siculus historiæ suæ libro primo, quod sua lingua uocarent Zuthum, siue ut in quibusdam habetur, corrupte opinor Citon, id quod olim Galli ceruisiam uocabant, Hispani cœliam, teste Plinio. Cuius meminit & Dioscorides libro secundo docens ex hordeo potissimum fieri, confici tamen & ex triticea fruge, qua soleant uti gentes occidentales, Hiberiæ ac Britanniæ. Cæterum potionis genus uehementer improbat, ut multis modis noxium.

Sicera quid Hebræis

Zuthum

Ceruisia

Cœlia

Adhuc ex utero.) ἔτι ἐκ κοιλίας. Verba quidem annumerauit bona fide. Cæterum potius ac Latinius extulisset, iam inde ab utero matris: sic enim significamus longe repetitum initium.

Et uirtute Heliæ.) δυνάμει. Vt intelligas uim miraculorũ, non solum probitatem, ut crebro iam admonuimus, licet non extet in literis Ioannẽ edidisse miracula, aderat tamen fidei robur usꝫ ad uitæ contemptũ. Hoc aũt conuenit cum uaticinio Malachiæ, qui prædixit Heliam uenturũ, priusꝗ ueniret dies domini magnus, ut indicauimus in Matthæo. At Lucas quidẽ, aut angelus, cuius uerba refert, citat ad uerbum Malachiæ testimonium. Sic enim legimus iuxta ueritatem Hebraicã, interprete Hieronymo: Et conuertet cor patrum ad filios, & cor filiorum ad patres eorum. Pro quo legunt Septuaginta, ὃς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱόν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, id est, Qui conuertet cor patris ad filium, & cor hominis ad proximum suum.

Euãgelista nõ citat ad uerbũ prophetiam

Et incredulos.) Incredulos Græce est ἀπειθεῖς, Quod aliquoties uertit inobedientes, & fortasse magis quadrabat, cum mẽtio facta sit patrũ & filiorum. Nam incredibiles pro incredulos, quod legisse uidetur Valla, quãdoquidem notat, ego nusquã adhuc scriptum offendi, præterꝗ in duobus uetustis exemplaribus: denicꝫ & in Constantiensi.

Ad prudẽtiam iustorum.) Nescio an Lucas abusus sit præpositione ἐν pro εἰς, quemadmodum fecit cap. xxiij. ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. Certe est, In prudentia iustorum. Et tamen altera lectio mollior est. Alioqui sensus esse poterat, adducet eos, nõ ui, sed prudentia iustorum, Iusti enim non ulciscuntur, sed sobrietate persuadent.

Parare domino.) [redacted], in modum finitum: alterũ ut erat reliquerit, Vt conuertat corda patrum & parare domino: cum eadem opera dicere potuerit, Vt conuertat & paret. Quod tamen ita crebro facit, ut studio fecisse uideatur. [redacted]. Itidem in psalmis: Insidiatur ut rapiat pauperem, rapere pauperem dum attrahit eum. Cum utrobicꝫ sit ἁρπάσαι. Et aliquanto post, Ad faciendam misericordiam cum patribus nostris, & memorari testamenti sui, cum Græce sit ποιῆσαι & μνησθῆναι. Ac rursum, Illuminari his, qui in tenebris & umbra mortis sedẽt, ad di-

[redacted]

pij lectoris, alij disputent. Ego proprium hominis uocabulum esse puto.

Cognosco
Agnosco

Vt cognoscas.) ἵνα ἐπιγνῷς. Annotat hoc & Theophylactus, nō dictum esse ἵνα γνῷς, id est, Cognoscas, sed ἐπιγνῷς, Agnoscas. Cognoscimus enim quæ discimus antea nobis incognita. Agnoscimus quæ prius utcunq; nouimus, uelut faciem ante annos aliquot uisam agnoscimus. Indicat hanc elegātiam duorum uerborum & diuus Hieronymus, cum aliâs, tum in apologijs aduersus Rufinum.

Catechumeni

De quibus eruditus es.) περὶ ὧν κατηχήθης. Olim qui baptismatis essent candidati ijs tradebantur fidei Christianę mysteria, sed uiua uoce, sine scripto, quemadmodum priscis illis theologis mos erat apud Aegyptios, & apud Gallos Druidibus. Id erat initiari mysterijs, quod Paulus & Lucas uocant κατηχεῖν. ἠχεῖν enim est uoce sonare. Inde κατηχεῖν uoce erudire, quæ scripto nolis cōmittere. Vnde qui docebant̃ ad eum modum, catechumeni, siue κατηχηθέντες uocabant̃, qui docebāt catechistæ, quos Dionysiacus interpres suscepto res, ut arbitror, nominat, uulgo cōpatres dicūt̃. Vsurpauit hoc uerbi Lucianus in Asino, ἐμὲ δὲ ἀπέδωκεν ἀπελευθέρῳ τινὶ τῶν ἑαυτοῦ νεανίσκων, καὶ εἶπε κατηχεῖν, ὅσα ποιῶν, μάλιστα ψυχαγωγεῖν αὐτὸν δυναίμην, id est Me uero tradidit libertino cuipiam ex suis adolescētulis, iussitq; ut doceret quæ facienda essent, quibus maxime sibi uoluptati esse possem. Ridicule Lucianus facit puerū asini catechistam. Etiamsi in Actis apostolicis Lucas κατηχήθη usurpauit pro Resciuit, siue edoctus est, non de fidei mysterijs agens, sed de præfecto prę monito. Verum ecclesia sic uerbū hoc suum fecit, ut non aliter q̃ catechumenos uocent, etiam ij quid sit Catechumenus non intelligunt. Sensus igitur hic est, meo quidem iudicio, ut ea quæ olim catechumenus uiua uoce didicisti, nunc plenius, ac certius scripto cognoscas. Opponit enim hæc inter se ceu pugnantia γράψαι, & κατηχήθης. Quanquam, ut dixi, in Actis semel atq; iterum usus est hoc uerbo, κατηχήθη, pro Auditum est, simpliciter.

Eruditus es ueritatē.) Græcis est nō ἀλήθειαν, sed ἀσφάλειαν, id est, Certitudinē. Nam ueritas & fides cōstabat etiā ijs quæ in catechismo didicerat. Cæterū ἀσφαλὲς dicit̃, quod certū est ac tutū, & in quo nullum sit lapsus aut erroris periculū. Hinc enim Græca uox dicta est à σφάλλομαι, labor, & α particula priuatiua. Certius enim scimus, quæ scripto & ordine cognoscimus, maxime si prius eadem ab alijs audierimus, aut etiam ab ijsdem eadem. Quandoquidē ipsa narrationis constantia, cum primis fidem arrogat rebus.

EX CAPITE PRIMO

FVit in diebus.) ἐγένετο, erat potius.

De uice Abia.) ἐξ ἐφημερίας. Græca uox euidentior est, indicans certos dies esse præscriptos, in quibus certi sacerdotū ordines administrarent. Nec est, Vxor ei, dandi casu, sed αὐτοῦ, id est, illius, atq; ita legitur & in Latinis codicibus emendatis. Licet ad sensum nihil referat.

ἄμεμπτοι

Sine querela.) Græcis unica dictio est, ἄμεμπτοι, quod sonat, quasi dicas eiusmodi, ut de his nemo queri possit: dicere poterat Inculpati siue irreprehēsibiles. Nam quod mutat Valla innoxij siue insontes, mihi non perinde probat̃. Maior enim quædam laus uidetur esse, ἄμεμπτον esse q̃ innoxiū. Maximum enim est sic temperare mores ac uitā omnem, ut hominū etiā iudicio satisfacias, ut improbis quoq; quod in te est placeas. Porrò quod uertit Processissent &c. προβεβηκότας, usitatius prouectæ ætatis dicimus.

Factum est autē.) Hæc orationis forma frequens est apud Lucam, quasi dicas factum est, ut Petrus me inuiseret, pro eo quod erat, accidit ut me inuiseret.

Cum sacerdotio fungeret̃ Zacharias.) Græcis pro Zacharias est αὐτὸν, quod tamen nihil refert ad sensum. Nec addit̃ in aureo codice, nec in Donatianicis, nec in Cōstantiensi. Pronomen αὐτὸς ita reddi poterat, cū is sacerdotio fungeret̃. Et, In ordine uicis, rursum est ἐφημερίας. Cæterū quod sequit̃ Secundum cōsuetudinem sacerdotij, non est Græcis ἱερωσύνης, sed ἱερατείας nomen ab eo uerbo, quod modo melius uerterat, Sacerdotio fungeretur. Potuit igitur & hic transferre iuxta consuetudinē functionis sacerdotalis.

Sorte exijt pro sortitus est

Sorte exijt.) Græcis est ἔλαχεν, id est, Sortitus est, quod interpres, ni fallor, uolens dilucidius reddere periphrasi uerterat, Sors exijt, quod sortibus missis in urnam, sors illius, aut illius exisse diceretur. Id aliquis deprauauit, in Sorte exijt, proinde nos uertimus, Sorte illi

illi obuenit. Alioqui Zacharias ingressus est, non exijt. Quod subindicat Ambrosius: Sorte ergo eligebatur, inquit, ut introiret templum sacerdos. Sermo perinde sonat, quasi inter sacerdotes sortitio facta sit, quis ingrederetur, immolaturus incensum: & tamen quidam quorum est Beda, putant illi suum sacerdotiũ prius obtigisse sorte: quod an uerum sit alijs iudicandum relinquo. Nam fieri potest, ut inter plures sacerdotes primarios in ipsa functione sors deligeret ingressurum.

Vt incensum poneret.) τοῦ θυμιᾶσαι, id est, Vt adoleret thymiamata, siue odores incenderet. Nam incensum non probatur Laurentio, quod ea uox non per omnia respondeat huic rei, Latini suffitum uocant. Quanquam mox quoq; Hora incensi, uertit, θυμιάματος & paulo post denuo, A dextris altaris incensi.

Apparuit autem.) Non est ἐφάνη sed ὤφθη, id est, Visus est siue conspectus est. Nam apparent & quæ non sunt: quanquam non reprehendo quod transtulit interpres. Hoc indicare uisum, quod Augustinus epistola centesimaduodecima sequutus Ambrosium philosophatur, de uerbo apparuit, quæ non admodum ad rem pertinent.

Multi in natiuitate eius gaudebunt.) ἐπὶ τῇ γεννήσει αὐτοῦ, id est, De natiuitate eius, siue super natiuitate eius.

Vinum & siceram.) Sicera scribendum est per s, non per c. Nec enim à cicere dicitur *Sicera quid*
leguminis genere, uerũ uox est Hebraica, quæ per Syn apud illos scribitur, à uerbo שָׁכַר *Hebræis*
quod sonat inebriari. Vnde apud illos omnis potus factitius, qui possit inebriare, sicera dicitur. Porrò uini factitij usum fuisse apud Aegyptios, testis est Diodorus Siculus historię suæ libro primo, quod sua lingua uocarent Zuthum, siue ut in quibusdam habetur, corru- *Zuthum*
pte opinor Citon, id quod olim Galli ceruisiam uocabant, Hispani cœliam, teste Plinio. *Ceruisia*
Cuius meminit & Dioscorides libro secundo docens ex hordeo potissimum fieri, confici *Cœlia*
tamen & ex triticea fruge, qua soleant uti gentes occidentales, Hiberniæ ac Britanniæ. Cæterum potionis genus uehementer improbat, ut multis modis noxium.

Adhuc ex utero.) ἔτι ἐκ κοιλίας. Verba quidem annumerauit bona fide. Cæterum potius ac Latinius extulisset, iam inde ab utero matris: sic enim significamus longe repetitum initium.

Et uirtute Heliæ.) δυνάμει. Vt intelligas uim miraculorũ, non solum probitatem, ut credis iam admonuimus, licet non extet in literis Ioannẽ edidisse miracula, aderat tamen fidei robur usq; ad uitæ contemptũ. Hoc aũt conuenit cum uaticinio Malachiæ, qui prædi- *Euãgelista nõ*
xit Heliam uenturũ, priusq; ueniret dies domini magnus, ut indicauimus in Matthęo. At *citat ad uerbũ*
hic Lucas quidẽ, aut angelus, cuius uerba refert, citat ad uerbum Malachiæ testimonium, *prophetiam*
sic enim legimus iuxta ueritatem Hebraicã, interprete Hieronymo: Et conuertet cor patrum ad filios, & cor filiorum ad patres eorum. Pro quo legunt Septuaginta, ὃς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱόν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, id est, Qui conuertet cor patris ad filium, & cor hominis ad proximum suum.

Et incredulos.) Incredulos Grece est ἀπειθεῖς, Quod aliquoties uertit inobedientes, & hic fortasse magis quadrabat, cum mẽtio facta sit patrũ & filiorum. Nam incredibiles pro incredulos, quod legisse uidetur Valla, quãdoquidem notat, ego nusquã adhuc scriptum offendi, præterq; in duobus uetustis exemplaribus: deniq; & in Constantiensi.

Ad prudẽtiam iustorum.) Nescio an Lucas abusus sit præpositione ἐν pro εἰς, quemadmodum fecit cap. xxiij. ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. Certe est, In prudentia iustorum. Et tamen altera lectio mollior est. Alioqui sensus esse poterat, adducet eos, nõ ui, sed prudentia iustorum, Iusti enim non ulciscuntur, sed sobrietate persuadent.

Parare domino.) [redacted], in modum finitum: alterũ ut erat reliquerit, Vt conuertat corda patrum & parare domino: cum eadem opera dicere potuerit, Vt conuertat & paret. Quod tamen ita crebro facit, ut studio fecisse uideatur. [redacted]. Itidem in psalmis: Insidiatur ut rapiat pauperem, rapere pauperem dum attrahit eum. Cum utrobiq; sit ἁρπάσαι. Et aliquanto post, Ad faciendam misericordiam cum patribus nostris, & memorari testamenti sui, cum Græce sit ποιῆσαι & μνησθῆναι. Ac rursum, Illuminari his, qui in tenebris & umbra mortis sedẽt, ad di-

ad dirigendos pedes,cum ſit ἐπιφᾶναι & κατευθῦναι, utrunq; uerbum infinitiuum.

Plebem perfectam.) κατεσκευασμένον. Quod magis ſonat inſtructam & adornatam ſiue apparatam.In hoc enim præcurſor erat Ioannes,ut ſuo baptiſmo,prædicatione,ac teſtimonio de Chriſto, Iudæorum animos dociles redderet euangelicæ philoſophiæ, quod diligenter explicat Theophylactus.Interpres noſter legiſſe uidetur, κατηρτισμένον.

Quod tardaret ipſe in templo.) ἐν τῷ χρονίζειν αὐτόν. Ipſe nō erat hoc loco reddendum, ſi uoluiſſet Latine loqui, quod tamen alias in conſimili ſermonis genere non ſemel auſus eſt omittere.

κωφὸς Græcis & ſurdus & mutus

Et permanſit mutus.) Mirum cur Laurentium offendat mutus, quaſi κωφὸς tantum ſignificet ſurdum. unde igitur prouerbium illud κωφὸν πρόσωπον, id eſt, Muta perſona? Is qui collegit Græcarum uocum etymologias,citatis autoribus docet κωφὸν dici Græcis, non ſolum qui ſurdus ſit,uerumetiam qui mutus,quem ἄλαλον uocant, neque quicquam intereſſe,niſi quod ἄλαλος dicatur,qui fari per ætatem non poſſit, uelut infantes, κωφὸς, cui nulla ſit omnino uox.

Dies officij.) λειτουργίας, id eſt,Miniſterij,qđ tamē plerūq; de ſacris miniſterijs accipit.

Quia ſic fecit.) ὅτι cōiunctio erat omittēda Latine uertēti,quod alicubi tamē auſus eſt.

Et reſpexit auferre.) ἐπεῖδεν ἀφελεῖν, id eſt,reſpexit,ſubaudi me,ut auferret &c.id eſt, miſertus mei abſtulit opprobrium.

Deſponſatam uiro.) Deſponſam & deſponſatam utrunq; reperio apud probos autores, Græce eſt μεμνηστευμένην, Quod eſt proprie proco tradere ſponſam. Iam enim ut apparet,puella cum ſponſo habitabat,etiam ſi coitus non interceſſerat.

Domus & familia quid differant πατριὰ

Viro cui nomen erat Ioſeph, de domo Dauid.) Chryſoſtomus homilia in Matthæum ſecunda,indicat hoc loco legi,De domo ac familia, ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς, Sic accipiens quaſi domus appellatio latius pateat, familia pertineat ad pauciores. Quanquam nec apud Ambroſium ita legimus,nec in antiquiſſimis exemplaribus. Verum familiæ nomen additur proximo capite: Aſcendit autem & Ioſeph à Galilæa de ciuitate Nazareth in Iudæam ciuitatem Dauid, quæ uocatur Bethlehem, eo quod eſſet de domo & familia Dauid, Conſentientibus noſtris exemplaribus cum Græcis. Proinde fieri poteſt,ut Chryſoſtomus memoria lapſus ſit,præſertim cum locum hunc ſecus adducat,quàm habeat apud Lucam: Adducit enim hunc in modum, Audi ad Gabriel loquentem dominum: Vade ad uirginem deſponſatam uiro,cui nomen Ioſeph,ex familia & domo Dauid. Licet Chryſoſtomus ex altero loco idem poterat conficere, quod conficere uolebat ex hoc. Neque enim hic contendit ad uirginem eſſe referendum quod dicitur, de domo & familia Dauid,ſed ad Ioſeph, Verumtamen hinc colligi Mariam eiuſdem fuiſſe tribus. Quod ſi utroque loco agebatur: De domo & familia,mirum cur Chryſoſtomus non utrunq; adduxerit.Certe Theophylactus hoc loco familiæ non meminit.

Maria & mariam

Et nomen uirginis Maria.) μαριὰμ uoce & accentu Hebræo. Quanquam oſtendimus hoc non obſeruari perpetuo:ſiue id accidit incuria librariorū,ſiue quod nihil interſit.

Aue gratia plena.) χαῖρε κεχαριτωμένη. Idem uerbum χαίρειν apud Græcos tria ſignificat, gaudere,ſaluere,& ualere. Vnde nihil referebat,ſalue uertiſſet an aue. Nec eſt,

Gratia plena

Gratia plena.) ſed ut ad uerbū reddam Gratificata. Verbo,unde hoc participiū deductum eſt, utitꝰ Paulus in epiſtola ad Epheſios cap.primo: Gratificauit nos in dilecto filio ſuo, ἐχαρίτωσεν, hoc eſt,gratos & charos reddidit. Quanq; participio,quod idem pollet, Homerus uſus eſt,ꝑ unice dilecto, ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ, id eſt,Meo dilecte animo. Nam

Gratioſi

[illegible] κεχαριτωμένος, nō dicetur,ni charus eſſe poteſt, qui ſe nobis ſuis officijs cōmendauit. At κεχαριτωμένος Latinis dicunt,quibus ſi quem gratuito quodā animi fauore cōplectimur. Porrò gratioſi Latinis dicunt̃,quibus erga [illegible] fauetur,propenſo quodam animi ſtudio.Eſt autem uox uelut amorem alicuius cogitabat,qualem nunciantis,eo quod ſonat blandum quiddam. Vnde & turbata uirgo cogitabat,qualis eſſet ea ſalutatio. Annotauit & Origenes hanc ſalutandi formam nuſq; extare in libris

Noua ſalutatio

ſacris,nec ad uirum ullum,nec ad mulierem.Itaq; nouitas quoq; ipſa ſtuporem auxit uirginis.Ad id facit,quod Græce non eſt ποῖος, ſed ποταπὸς, ut inſignem ac miram accipias ſalutationem. Nam ſolennis Iudæorū ſalutatio pacem optabat. Cæterū aptiſſimum erat, ut gaudij uocabulo ſalutaretur quæ ueræ uoluptatis autorem erat conceptura: & gratiæ uocabulo

uocabulo compellaretur, quæ Iesum erat paritura, finem ceremoniarum frigidarum,& salutaris gratiæ principem autoremq́; . Video theologos quosdam uiros alioqui doctos ac pios, quorum est Bernardus, mire philosophatos in his uerbis, Gratia plena, uelut hoc peculiariter competat in Mariam, gratia plenam appellari, Cum nec hoc loco dixerit Lucas gratia plenã,& is sermo multis promiscue tributus in arcanis literis reperiatur. Siquidem de Ioanne Baptista legimus: Et spiritu sancto replebitur adhuc ex utero matris suæ. Rursum de Elisabet: Repleta est spiritu sancto. Ac mox Zacharias spiritu sancto repletus legitur. Et in actibus apostolicis, spiritu sancto repleti leguntur qui cõuenerant. Et Stephanus plenus spiritu sancto dicitur, ac plenus gratia & uirtute. Nec ista cuiquam uideri oportet negligenda. Siquidem, ut est elegans in huiusmodi minutijs apte philosophari in arcanis literis, ita fœdũ extra rem nugari. Proinde ne quis ad eundem impingat lapidem nos uertimus Gratiosa.

Bernardus
Gratia plena
Pleni spiritu dicuntur & alij sancti

Benedicta tu.) εὐλογημένη, Quod sonat laudatam siue præclara fama, de qua omnes bene loquantur. Licet autem benedictus ac maledictus pro laudato & illaudato non reperitur apud Latinos autores, tamen uelimus nolimus ad quædam eiusmodi cõniuendum est, receptiora quàm ut citra tumultum mutari possint. Et,

Benedicta laudata

In mulieribus.) ἐν γυναιξίν, id est, Inter mulieres: quod ipse paulo post ad eum transtulit modum,& ita legit diuus Ambrosius. Quanquam haud sum nescius In pro inter usurpari, nonnunquam apud Latinos quoq;.

Quæ cum audisset.) Græci secus habent, ἡ δὲ ἰδοῦσα, id est, At illa cum uidisset. Ita scriptum fuisse in nõnullis uetustis codicibus attestatur Valla. In codice Constantiensi rasor nescio quis, ex uidisset fecerat audisset. Et ne quis pergat causari, sic legit diuus Ambrosius. Quanq́; apud hunc non est Turbata in sermone, sed in introitu. Legit enim ad hunc modum: Ipsa autem ut uidit eum, mota est in introitu eius. Et ne quis causetur casu mutatam scripturam subijcit, interpretans quid legerit: Trepidare uirginum est,& ad omnes uiri ingressus pauere, omnes uiri affatus uereri. Nisi forte hic Ambrosius, nonnihil immutauit de suo. Quanquam his consentanea dicit libro off. 1. cap. decimooctauo. Quod salutata ab angelo tacet et mota est in introitu eius, quod ad uirilis sexus speciem peregrinam turbatur aspectus uirginis. Iam & in catena aurea referuntur uerba Græci nescio cuius, ex quibus satis liquet & ipsum legisse cum uidisset, non quum audisset. Sic habent. Quum assueta foret his uisionibus, Euangelista non uisioni, sed relationibus turbationẽ attribuit dicens, Turbata est in sermone eius &c. Et paulo post,& cogitabat qualis esset ista salutatio, non conceptio, nam adhuc ignorabat immensitatem mysterij, sed salutatio, nunquid libidinosa, ut à uiro ad uirginem, an diuina, dum dei faceret mẽtionem dicens, dominus tecum. Hæc Græcus ille. Quum ego tribus uerbis annotassem, angeli salutationem amatorium quiddam, ac procorum præ se tulisse,& ob id Mariam principio fuisse turbatã, deum immortalem, quas hic tragœdias excitauit quidam, & alius ab integro renouauit, quum hæc retulerit diuus Thomas in catena sua, nequaquã relaturus si blasphema essent & impia. Ego dixeram amatorium quiddam, ac nescio quid procorum, extenuans utrunq;, hic plus ausus meminit libidinis. Cum his uero sic concordat Theophylactus, ut ipsius uerba non à uideri queant in catena, cuius uerba subscribam, διελογίζετο δὲ περὶ τοῦ ἀσπασμοῦ ποταπὸς εἴη ὁ ἀσπασμός, μὴ ἄρα ἄσεμνός τις ἢ πορνικός, ὡς δὴ ἀνδρὸς πρὸς κόρην, ἢ θεῖος, ἐπειδὴ ἡ θεοῦ μνήμη ἀναμέμικται τῷ ἀσπασμῷ, τὸ ὁ κύριος μετὰ σοῦ, id est, Cogitabat autem de salutatione qualis esset illa, utrum absurda quæpiam ac scortatoria, ueluti à uiro proficiscens ad puellam, an diuina, quandoquidem dei mentio salutationi miscetur, in hoc quod ait, dominus tecum. Hæc Theophylactus. Ego procorum memineram tantum,& proci uocabulum non minus honestum est, quàm sponsi,& amatoriũ dixi, quæ uox non est obscœna, sponsus enim sponsæ scribit amatorias literas,& uociferantur rem esse plenam blasphemiæ: hic meminit libidinis & scortationis. Quid cæcius istorum iudicio? Iam non expendo quale sit hoc quod prior ille Græcus ait, Virginem non turbatam aspectu, sed oratione, eo quod assueuisset angelorum uisioni. primum enim nõ constat an uirgo sic assueuerit, ut nõ turbaretur primo aspectu:& si agnouit angelũ, quid est quod metuit à sermone, aut cur dubitat utrum salutatio libidinosa sit an ex deo: illud mihi satis est quod legerit, quum uidisset. Alioqui

Varia lectio
Quæ cum uidisset Maria
Calumnia depulsa

Maria turba/ friuolum erat annotare uirginem sermone fuisse turbatam, nō aspectu, nisi aspectus simul
ta aspectu & & uisionis facta fuisset mentio. Proinde pium arbitror credere uirginem pudicam, initio
uerbis angeli tum aspectu iuuenis, tum blanda nouaq; salutandi forma fuisse turbatam. Ceterum quod
Laurentius subindicat hoc loco nescio quid argutulū: Nolo, inquiens, disputare nunc qua
re sit melius, Quæ cum uidisset, quàm quæ cum audisset, ne de fide scripturæ dubitare ui/
dear, quid sibi uelit, ut ingenue dicam, non satis intelligo. Nam ipse puto Euangelistam sic
esse locutum, ut ostenderet uirginem duplici nomine turbatam fuisse: primum, quod uide
ret iuuenem ad se ingredientem, deinde quod audiret salutationem nouam ac præter soli/
tum blandam. Et quo castior erat uirgo, hoc magis suæ pudicitiæ metuebat, ne quis clami
tet indignum hunc metum tribuere me uirgini, quem in illa laudauit Ambrosius.

Inuenisti Qualis esset.) Rursus hic est, ut dixi, ποταπός, quod in Marco Laurentius transferre
gratiam uolebat per quātus. Et aptius erat Reperisti, siue nacta es gratiam q̃ Inuenisti, hoc est, ob/
tigit tibi esse gratiosam apud deum. Nam apud Græcos εὑρεῖν polysemon est. Vnde qui
hic philosophantur, non inueniri, nisi quod perijt, argute magis q̃ apposite differunt.

Et filius altissimi.) ὑψίστου. Quod quidam legit summi. Idem uerbum, quod alias uer/
tit In excelsis, ἐν ὑψίστοις.

Dauid patris eius.) Latinius erat patris sui, atq; ita legitur in nonnullis exemplaribus.
Et pro, In æternum, est εἰς τοὺς αἰῶνας, id est, In secula. Nam quod πῶς ἔσται, id est, Quomo/
do erit, uertit, Quomodo fiet, nihil peccauit interpres.

Nō cognosco Virum non cognosco.) Cum hic consentiant Latina cum Græcis exemplaribus, mi/
rum est, unde Ambrosius unus legat cognoui nō cognosco, nisi forte hoc librar. orū erro/
re inductum est, qui noui, uerterint in cognoui. Siquidem præsens uerbi tempus melius
explicat uirginis propositum.

Quod nascetur ex te.) τὸ γεννώμενον, id est, Quod natum fuerit. Cæterum illa duo uer
ba, ex te, nec in ullis Græcorum exemplaribus addita reperi, ne apud Theophylactū qui/
dem, nec in antiquis codicibus Latinis, preterquam in uno, in quo, nescio quis, in margine
adiecerat. Proinde miror, unde in primam huius operis æditionem inuaserint. Est autem
absolutior sermo, si non addantur. Non enim hic agitur de persona concipientis, sed de no
uo modo concipiendi, deq; fœtus excellentia. Apparet adiecta ab explanatore quopiam;
tametsi in Aldina æditione comperi addita.

ἀδυνατεῖν Quoniam non erit impossibile.) ἀδυνατήσει, uerbo composito. Sensus est, nihil à deo
Verbum promitti tam nouum aut magnū, quod ipse non queat præstare. Atq; hic plane Verbum
ῥῆμα non posuit pro oratione ῥῆμα. Ac paulo post, Fiat mihi secundum uerbum tuum, ῥῆμά σου. Ni
λόγον si forte licet ῥῆμα natiuo significatu usurpare, quo ῥῆσιν uocamus orationem.

In montana.) εἰς ὀρεινὴν, id est, In montanam, ut subaudias regionē. Eadem uox est ali/
quanto inferius, Et factus est timor super omnia montana Iudeæ, ἐν ὅλῃ τῇ ὀρεινῇ. Quan/
quam interpres probe reddidit sententiam, ne quis putet illum à me reprehendi.

Salutationem Mariæ.) Hic certe Mariam pronunciauit inflexione Greca, non He/
braico more.

Exultauit.) ἐσκίρτησεν, id est, Salijt, siue subsultauit, idem est paulo post, exultauit in
gaudio, Nec est, ἐν χαρᾷ, sed ἀγαλλιάσει, quod gesticulationem magis sonat lætantis q̃
ipsum gaudium. Vnde in psalmis ἀγαλλιασώμεθα uertit exultemus.

Exultauit spiritus meus.) ἠγαλλίασεν. Quoniam in positum erat pro per, uertimus
præ gaudio.

Et beata quæ credidisti.) Quoniam Græce participium est ἡ πιστεύσασα, poterat & ad
secundam personam sermo referri, quemadmodū fecit interpres. Id erit cōmodius etiam,
αὐτῇ si αὐτῇ, quod sequitur habeat aspirationem αὑτῇ, ut sit pro ἑαυτῇ. Neq; uero nescio, ne/
αὑτῇ que non testor alicubi, hanc differentiam nō obseruari in sacris libris, incertum qua de cau/
sa. Nos itaq; uertimus per tertiam personam, non quod damnemus, id quod uertit inter/
pres, sed quod hic sermo uideatur habere quiddam propheticū. Certe utraq; persona eun/
dem reddit sensum. Et in uetustis aliquot exemplaribus ita scriptū uisitur, Beata quæ cre/
didit, uelut in meo ueteris typographiæ, similiter in Constantiensi.

Quæ dicta sunt tibi à domino.) παρὰ κυρίου. Quod ita sonat, nō quasi dominus dixerit, sed

sed quod nomine domini, & illius, ut nos loquimur, uerbis, hæc illi dicta fuerint, quemadmodum dicimus, Dic illi ex me salutem. Potest & sic ordinari, Perficient à domino. *A domino, id est nomine domini*

Et ait Maria.) In homilijs scriptis in Lucam, quas Origenis titulo legimus, indicatum est in nonnullis codicibus fuisse scriptum prophetauit, pro, ait. Et stilus cantici propheticum quiddam sapit. Nam Origenes uaticinium appellat.

Magnificat anima mea.) μεγαλύνει. Aptius erat magnifacit quàm magnificat. Quanquam magnificat positum est pro extollit & effert laudibus, quemadmodum & beatificare dicimus pro beatum prædicare.

Salutari meo.) pro σωτῆρί μου, id est, Saluatore meo, siue ut Latini loqui malunt, Seruatore meo. Interpres legisse uidetur σωτηρίῳ.

Humilitatē ancillæ.) ταπείνωσιν. Vt intelligas paruitatē, non animi uirtutem, quā suo uocabulo Græci uocant ταπεινοφροσύνην. Nec est, Respexit humilitatē, sed Aspexit ad humilitatē, ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν, ut sit contrariū ei, quod est auersari. Sitq; sensus, & si sim infima ancilla, tamen nō est auersatus me. Rideat qui uolet has grāmatistarū annotationes, modo fateat̃ terq; quaterq; theologos in his labi. Tolerabile si tātum laberentur, nisi lapsui iungerent impudentiā calumniandi. Etenim quum hæc editio quam quartā damus adornaret, Theologus quidam Parisiensis qui sibi uidet̃ præcipuus Atlas nutātis ecclesiæ, ex hoc loco probat Mariā uirtute humilitatis promeruisse, ut fieret dei mater, Luteranismū impingens, quod exponens angeli sermonē, inuenisti gratiam, & κεχαριτωμένη, scripserim, nō est meriti tui, sed fauoris diuini. Certe quatenus erat gratiæ, nō erat meriti. Aliquousq; fuisse meriti nō sum inficiatus. Verū quod in Euāgelio scriptū repperi, ut paraphrastes sum interpretatus, quod nō repperi nō habebā necesse attingere. Verū ut demus ταπείνωσιν accipi pro uirtute, quæ Græcis ταπεινοφροσύνη, Latinis modestia dicitur, ut demus esse uerum, Mariā animi modestia promeruisse tantam felicitatē, qui conuenit ut Maria, quæ se ancillam professa, cœperit magnificare dominū, mox extollat seipsam, dicens quod uirtute sua promeruerit tantam dignitatem, ut deum uirgo pareret. Igitur ex hoc loco probari nō poterat uirginem modestia uirtute promeruisse quod accepit. Si promeruit, ubi est gratia quam prædicat angelus? Si uirtute sua promeruit, quomodo cohæret, Ecce enim ex hoc beatam me dicent omnes generationes. Nullus enim felix dicit̃, ob hæc quæ sua uirtute sibi parauit. Deinde qui cōgruit, Quia fecit mihi magna, Non dixit, remunerauit me magnifice, Nec addit, quia iustus est, sed quia potēs est & misericors. Sequitur enim & misericordia eius à progenie in progeniem. Non hæc eò spectant ut uirgini sanctissimæ detrahamus meritū, sed ut arguamus hæc quæ Theologus Atlanticus adduxit aduersus meam interpretationē, magis aduersari sententiæ quam conatur defendere. Iam uero non me fallit esse qui occasione huius uocis, humilitatē, multa prædicent de modestia, præsertim is qui mihi suspecto Origenis titulo scripsit homilias in Lucam. Verum huius autoritate quem nemo nouit, non patiar me premi, nisi si quis omnia probarit quæ in illis habentur. Habentur autem permulta, quæ damnantur à Theologis. Quod si permittunt sibi, ut ab hoc opere in multis dissentiant, æquum est ut mihi dent ueniam si uno in loco sequi malo sententiam aliorum, quæ mihi uidetur probabilior. Ne persequar autem omnes omnium opiniones, unum duntaxat adducam Theophylactum, cuius uerba referuntur in catena Thomæ, sed truncatim. Sic autem ille scripsit Græce, διδαχθεῖσα τὸ πλεότερον πληροφορηθεῖσα, δοξολογεῖ τὸν θεόν, ἐκείνῳ ἐπιγράφουσα τὸ θαῦμα, οὐχ ἑαυτῇ. ἐκεῖνος γάρ φησιν, ἐπέβλεψεν ἐπὶ ἐμὲ τὴν ταπεινήν, οὐκ ἐγὼ πρὸς ἐκεῖνον ἀνέβλεψα, ἐκεῖνός με ἠλέησεν, οὐκ ἐγὼ αὐτὸν ἐζήτησα. καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσί με πᾶσαι αἱ γενεαί, οὐ μόνη δὲ Ἐλισάβετ, ἀλλ καὶ αἱ τῶν πιστευσάντων γενεαί. διὰ τί δὲ μακαριοῦσιν; ἆρα διὰ τὴν ἐμὴν ἀρετήν; οὐχί. ἀλλ' ὅτι ἐποίησέ μοι μεγαλεῖα ὁ δυνατός. δυνατὸν δὲ ὠνόμασεν αὐτόν, ἵνα μηδεὶς ἀπιστήσῃ τοῖς λεγομένοις, λογιζόμενος ὅτι δυνατός ἐστι ταῦτα ποιεῖν ὁ κύριος. ἅγιον δὲ εἶπε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, δηλοῦσα ὅτι οὐδὲ μολυσμὸς γυναικὸς μήτρᾳ συλλαμβανόμενος ὁ καθαρώτατος, ἀλλ' ἅγιος μένει. οὐκ εἰς ἐμὲ δὲ μόνην τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς φοβουμένους αὐτόν. Quæ nec interpretari grauabimur ob Græci sermonis ignaros. Virgo, inquit, plenius edocta glorificat deum, illi miraculum ascribens, non sibi ipsi. Ille enim, inquit, respexit ad me humilem, non ego ad illum suspexi, Ille mei misertus est, nō ego illum quæsiui. Et ex hoc tempore beatā me dicent omnes genera

Humilitas ταπείνωσις non ταπεινοφροσύνη

Calumnia depulsa

Meritum & gratia pugnant inter se.

tiones,non sola uero Elisabet, sed & omnes credentium generationes. Sed quam ob cau/
sam beatam me dicent? Num propter meam uirtutem? Nequaquam, sed quia fecit me/
cum magnifica is qui potens est. Nam potentē eum appellauit,ne quis non habeat fidem
ijs quæ narrantur,nimirum reputans quod dominus potest hæc facere. Porrò sanctum di
xit nomen eius, declarans quod nec utero muliebri cōceptus polluitur ille purissimus, sed
sanctus manet. Cæterū non in me solā illius misericordia,s[e]d in omnes qui timent ipsum.
Hæc tam multa inter se congruentia satis declarant Mariam non prædicare suam mode/
stiam,qua promeruerit fieri mater dei,sed dei gratiam ac misericordiam erga ipsam, & er
ga omnes extollere. Quanto melius ageretur cum re Theologica, si qui Theologiam ab/
solutam profitenť à linguacibus & grāmatistis comiter acciperent, quod illi pro sua qua/
licunque portione conferunt in medium: & illis uicissim, illa sublimiora mysteria fraterne
communicarent, hoc maiore modestia, quo penitius ingressi sunt in eius philosophiæ pe
netralia, quæ dedocet fastum omnem ac supercilium, docetqꝫ summam tolerantiam erga
imbecilles.

Ex hoc pro post hac Ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, Post hac, siue ad uerbum, Ex hoc nunc, quod tamen aliquo/
ties non dubitat ita uertere. Neqꝫ tamen parum Latine uertit interpres, si modo latine scri
psit Suetonius in Claudio Cæsare. Atqꝫ ex eo nunquam non in senatu nouissimus consu
larium sententiam dixit.

Beatam me dicent.) μακαριοῦσι, id est, Beatificabunt, quod tamen apud Græcos signifi
cat felicem iudicare, sicut & magnificare laudibus tollere. Quemadmodum & εὐδαιμονί
ζειν, pro fortunatum dicere, siue felicem iudicare.

Magna qui potens est.) μεγαλεῖα, quod aliâs uertit magnalia. Et,

Qui potens est.) ὁ δυνατὸς, id est, Ille potens, siue qui potest.

Bedæ distinctio Et sanctum nomen eius.) Beda hanc particulam refert ad proxima, qui potens est, ex/
ponens quid Græce sonet ἅγιος, quasi ἄγεως, id est, procul à terra, ut intelligas diuinam
uirtutē, quum Græci putent ἅγιον dici, ab ἅζομαι τὸ σέβομαι, id est, ueneror religiose, qua/
si dicas ἄζιος. Mihi magis referendū uidetur ad superiora. Et misericordia eius. Sanctum
enim dixit gloriosum [redacted]

A progenie in progeniem.) εἰς γενεὰν καὶ γενεὰν, id est, In generationem & generatio/
nem. Laurentius legit in suis exemplaribus, εἰς γενεὰς γενεῶν, id est, In generationes gene
rationum. Vt intelligas ætates innumerabiles. Atqꝫ ita sanè legit quisquis fuit autor ho/
miliarum in Lucam, quas Origenis titulo legimus, homilia octaua. Et ipse in uno dunta/
xat ita scriptum reperi. Ostendit idem in nostris quoqꝫ exemplaribus, uariam fuisse scri/
pturam. In duobus omnium uetustissimis scriptum erat, In progenies & progenies, quod
perinde ualet ac si dicas, in progenies innumeras, Hebræorum more.

Fecit potentiam.) κράτος, robur siue imperiū. Nam utrūqꝫ significat κράτος. Et in bra
chio, pro eo, quod est per brachium Hebræorū more dixit.

Cordis sui Cordis sui.) καρδίας αὐτῶν. Græca uox indicat sui non esse referendum ad deum, sed
ad superbos. Nec est Mente proprie, sed διανοίᾳ cogitatione, ut intelligas superbos suis
ipsorum consilijs dispergi.

Deposuit potentes.) καθεῖλε δυνάστας, id est, Detraxit primores, siue magistratus.
Nam δυνάστης proprie, qui potestate fungitur publica in ciuitate, uelut hi, qui sunt in im/
perio. Neqꝫ est De sede, sed ἀπὸ θρόνων, id est, A sedibus.

Dimisit.) Non est hic, permisit, sed emisit à se ἐξαπέστειλε, ueluti frustratos. Cæterū par
ticipia Græca cōmodius uertisset per uerba, Eos qui esuriebant impleuit bonis, & eos qui
diuites erant dimisit inanes siue uacuos.

Suscepit Israel.) ἀντελάβετο, Quod proprie est succurrentis, ac manum porrigentis.

Memorari pro meminisse Memorari.) μνησθῆναι, id est, Vt memor esset. Primū abusus est modo uerbi interpres.
Deinde haud scio an usquā legatur memorari pro recordari. At chorus Ecclesiasticus ho/
die canit: Recordatus misericordiæ suæ. Nec Suæ addit apud Græcos, sed tantum est mi
sericordię, licet reclamātibus cunctis Latinis, quæ sanè uiderim, exemplaribus.

Sicut loquutus est.) ἐλάλησεν. Quoniam uerbum est præteriti temporis, sed indefini/
ti, re/

ti, rectius hic uertiſſet, Sicut locutus fuerat. Eſt enim gemini preteriti tẽporis ſignificatio.

Abraham & ſemini.) Abraham tametſi eſt indeclinabile, tamen articulus appoſitus indicat eſſe datiui caſus, τῷ ἀβραὰμ, hoc eſt, Ipſi Abraham, ut dilucide loquar potius q̃ Latine. Nimirum Abrahamo & latinum erat & ambiguo uacat. Cæterũ quod Laurentius diſputat, dicendũ potius, Apud patres noſtros, q̃ ad patres noſtros, ſomniũ eſt. An ſic deus locutus eſt apud patres Iudæorũ, ut nos loquimur apud iudicẽ aut principẽ? Quod ſi alicubi πρὸς ſonat apud, ut illic, Verbum erat apud deum, nõ ſtatim oportet ubiq; idem exigere. Imò quemadmodũ Latine dicimus: Scribo tibi & ſcribo ad te: Mitto tibi, & mitto ad te: Loquor tibi, & loquor ad te, itidem & Græci. Proinde quoniam utroq; modo licuit dicere, Lucas uariauit ſermonis figuram. Sentit autem Maria hoc deum præſtitiſſe iam humano generi quod olim maioribus fuerat pollicitus. Quibus autem maioribus? Nempe Abraham ad quem loquit̃ deus, Et in ſemine tuo benedicent̃ omnes gentes. Deinde ſemini, id eſt, poſteris huius, nempe Dauid, cui promiſſum eſt, De fructu tuo ponam ſuper ſedem tuam. Et hunc locum [redacted] quidam impudentiſſime calumniati fuerant apud Cardinalem Sedunenſem, cui perſuaſerant, me pro ſemini, mutaſſe ſeminibus, idq; uolebãt hæreſim ſapere, quod pugnaret cum uerbis Pauli, qui ſcripſit, Non in ſeminibus, quaſi multis, ſed in uno ſemine, quod eſt Ieſus Chriſtus. Ac ſuper hac re me ſerio uir ille admonuit, cum à prãdio literatis fabulis tẽpus falleremus, ſollicitus de meo periculo, pro ſuo erga me ſtudio. Qua calumnia nihil unquã audiui impudentius. Nec eram cuiquam crediturus, niſi poſt, ſexcentas comperiſſem his non diſſimiles. Quibus rebus adeo proficiunt, ut non pro theologis, ſed pro ſcurris habeantur apud cordatos, ac ne tum quidem illis habeatur fides cum uera prædicant. Primum impudens mendacium erat me mutaſſe, quod non mutaram. Deinde ſi Græci legerent ſeminibus, nihil facerent aduerſus modo citata uerba Pauli. Cum Paulus illic agat de Chriſto, per quem unum nobis erat promiſſa ſalus Euangelica, hic Maria non loquatur de Chriſto, ſed de Abrahã, & poſteris Abrahæ, quibus promiſſus erat ſeruator Ieſus. Hoc tametſi non erat huius inſtituti, tamen obiter indicare uolui, [redacted]

Valla taxatus

Calumnia depulſa

In ſecula.) εἰς τὸν αἰῶνα, id eſt, In æuum. Quanquam apud quoſdam lego ἕως αἰῶνος, id eſt, Vſque in æuum.

Quaſi menſibus.) ὡσεὶ, id eſt, Ferè, ſiue circiter, aut plus minus.

Et congratulabantur.) συνέχαιρον, id eſt, ut ad uerbum reddam, Congaudebant quod Latini ferè dicunt gratulari. Quanquam congaudere poteſt qui non gratuletur, cum illud ſit animi, hoc uoce teſtantis gaudium.

Venerunt circumcidere.) Sunt qui hoc putent & ad Mariam pertinere, quæ interfuerit circumciſioni Ioannis, & per tropum excuſant quod ante dicta ſit reuerſa in domum ſuam. Verum hæc quid ad rem pertineãt non uideo, non hercle magis quàm quod Ioannes Gerſon torquet ſeſe quot annos natus Ioſeph duxerit Mariam, & quo tempore facta ſit celebritas nuptiarum, quam Gerſon factam exiſtimat poſteaquam deprehenderat uxorem grauidam: huc enim torquet illud, priuſquam conuenirent, quaſi conuenirent hic aliud ſonet quàm coirent: item illud, noli timere accipere Mariam coniugem tuam, præter omnium ueterum interpretationem; & an idem fuerit angelus qui apparuit Mariæ, & qui Ioſeph.

Gerſon alicubi minutula proſequens

Quia nemo eſt.) ὅτι prorſus hic erat omittendum, cum ſermo Latinus huiuſmodi genus orationis reſpuat.

Quẽ uellet uocari.) τί ἂν θέλοι καλεῖσθαι, id eſt, Quid uellet uocari, hoc eſt, quo nomine.

Et poſtulans pugillarem.) Quomodo ſcripſit in pugillaribus, poſtulans ut adferrent̃? Proinde Græcum participiũ præteriti temporis, ita uertendum erat, Et poſtulata tabella. Sentit enim tabellam ceratam, quam πινακίδιον uocat, in his enim olim ſcribebatur.

Scripſit dicens.) Si dixit quid opus erat ſcribere? Vnde dicens, hoc loco referendum

 eſt, non

est, non ad Zachariam loquentem, sed scripturam loquentem. Aut, ut dicam apertius, ad Zachariam non lingua, sed scripto loquentē. Nam mox subditur apertam fuisse linguam illius & cœpisse loqui.

ἄρα putas

Quis putas.) τίς ἄρα, id est, Quis nam. Nam ἄρα coniunctio est expletiua. Plerique codices habebāt, τί ἄρα, id est, quid nam. Nam puer Græcis neutri generis est παιδίον. Certe quid, legit Augustinus lib. de consen. Euang. secundo.

plebs populus

Plebis suæ.) τῷ λαῷ αὐτοῦ, id est, Populo suo, cōsentiētibus & uetustis Latinorū exemplaribus, in quibus est plebi suæ. Laurentius Latinitatis obseruantissimus mauult Populo quam plebi, quod populus uniuersos ciuitatis ordines cōplectat̄, plebs infima pars sit.

Prophetarū eius.) Suorū erat dicendū Latine, &, qui à seculo fuerunt potius quam sunt.

Σωτὴρ σωτηρία

Salutem ex inimicis.) σωτηρίαν. Quod magis sonat seruationem siue incolumitatem. Σωτὴρ enim seruator siue sospitator, inde σωτηρία. Quanquam superius idem uerbum fuit: Erexit cornu salutis. & paulo post, Ad dandam scientiam salutis plebi eius. Porro uersus aliquot sequentes pendent ab eo, quod præcessit, Sicut locutus est. Quid locutus est? Salutem ab inimicis locutus est, quod faceret misericordiam, ac memor esset testamenti: loquutus est, quod præstaret iusiurandum: & loquutus est, fore ut daret nobis ut sine timore &c. Proinde nos hæc liberius explanauimus interpretatione, ne quis calumnietur, si quid prima fronte dissonat.

Ad faciendam &c. memorari.) Vtrunque Græcis est uerbum infinitum, ποιῆσαι μνησθῆναι, id est, Vt faceret & memor esset.

Daturum se.) δοῦναι ἡμῖν, id est, Dare nobis. Quanquam Græca uerba nonnihil aliud significant, quàm nos accipimus, τοῦ δοῦναι ἡμῖν ἀφόβως ἐκ χειρῶν τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυσθέντας λατρεύειν αὐτῷ, id est, Vt daret nobis absque metu de manibus inimicorum nostrorum liberatos seruire sibi.

Parare uias eius.) ἑτοιμάσαι, id est, Ad parandum.

In remissione pro per remissionem

Ad dandam scientiam salutis.) Cum mox reliquerit infinitum ἑτοιμάσαι, nunc uertit in gerundium τοῦ δοῦναι, ad dandum. Atque hæc ad puerum quoque, quem alloquitur, probe referri possunt: Præibis enim ante faciem domini, ut pares uias illius, & des cognitionem salutis populo illius, in remissionem peccatorum. Ioannis enim prædicatio fecit, ut intelligerent instare salutem, quæ contingeret in remissione, hoc est, per remissionem peccatorum. Neque enim est in remissionem Græcis, sed ἐν ἀφέσει. Non quod ipse Ioannes remiserit peccata, sed quod suo baptismo præparauerit illos ad pœnitentiam. Alioqui remissionem peccatorū non fuisse ex Ioanne, palàm arguit quod mox sequitur, Per uiscera misericordiæ. Certe de Ioanne interpretatur Theophylactus & Ambrosius cæterique, quod ad priorem partem attinet.

In remissionem peccatorum.) Ita & Græce legitur, & in uetustis Latinorū exemplaribus. Cæterū quando ad sensum nihil intererat, ad effugiendum τὸ δύσφθεγκτον maluimus Eius aut ipsius. In quibus dictum est, pro per quæ uiscera misericordiæ.

Oriens ἀνατολή

Oriens.) Non est hic participium, sed nomen substantiuum ἀνατολή. Quæ uox significat exortum solis aut regionem, unde oritur. Christum igitur ipsum, solem uocat orientem. Quod diligenter annotauit Theophylactus. Addit ἐξ ὕψους, id est, ex altitudine siue sublimitate, ad differentiam corporei solis qui nobis oritur ab inferis surgens in altum, hic sol contra è sublimi exortus descendit ad nos, ut nobis illucesceret.

Illuminare.) ἐπιφᾶναι, id est, Illuce, siue illucesce, siue exorere. Quanquam magis placet, ut sit infinitū uerbum, quod tamen in alium modum erat uertendū: Visitauit nos oriens ex alto, ut illucesceret his qui in tenebris et umbra mortis sedebāt, siue nobis qui sedebamus, & dirigeret pedes nostros. Alioqui mutanda erat persona, quum hactenus sermo ad Ioannem habitus sit. Theophylactus nobiscū facit, & coniunctim legit.

Et confortabat̄.) ἐκραταιοῦτο, hoc est, Fiebat robustus ac ualidus, non corpore tātum, sicut uulgus, sed spiritu. Nam ætas corpori robur ac uires paulatim addit, quod hic transtulit ad animum. Nec est simpliciter Crescebat, sed ηὔξανεν, id quod peculiare est plantis & animantibus. Cæterū hic accommodatius dixisset, adolescebat.

Ostensionis suæ ad Israel.) ἕως ἡμέρας ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὸν ἰσραήλ. Quorū uerborum hic

rum hic sensus est, Donec denuo proferretur & ostenderetur apud populum Israel, qualis esset. Nam interea ueluti latebat, suo tempore proditurus.

EX CAPITE SECVNDO

Edictum.) δόγμα, id est, Decretū, quod tamen recte mutauit interpres. Nos decretum uertimus, non corrigentes quod ille uertit sed explanantes.

δόγμα, pro edicto

Cyrino.) κυρηνίου, id est, Cyrenio. Tametsi sunt qui putent hanc uocem corrupte prolatam ab Euangelista, quomodo sæpe Græci pronunciant Latinas, & pro Quirino dictum κυρήνιου: præsertim cum Iosephus antiquitatum Iudaicarum lib. xvij. Cyrinum appellet hunc censui faciendo præfectum, non Cyrenium. Cui sententiæ ut non est consilium admodum repugnare, ita libentius accederem, nisi Euangelista pro ι posuisset η, & rursum ος uertisset in ιος. Præterea si Ruffinus uertisset Quirinus non Cyrinus. Nec est A præside, sed ἡγεμονεύοντος, id est, Præsidem agente siue præside. Porrò prima referri potest ad præsidem Cyrenium, ut non accipias simpliciter primam, sed primam sub illo indictam.

Cyrenius

Prima sub hoc

Vt profiterent.) ἀπογράφεσθαι. Idem uerbum quod hactenus uertit describeret. Cæterum eadem res, cum agitur in re militari, uocatur dare nomē, cum in æstimandis facultatibus & expendendo numero capitum, appellat census. Sic enim Vlpianus, uitia priorum censuum, æditis nouis professionibus euanescunt. Proinde magistratus censet, populus profitetur. Et superius Latinius uertisset censeretur quàm describeretur. Et professio rectius quàm descriptio. Declarat et Ambrosius hoc loco nihil aliud esse professionem quàm censum. Professio, inquiens, ista fidei, census animorum est. Porrò quod dixit, Vniuersus orbis, Ambrosius ad allegoriam trahere mauult, cum Augustus id temporis, nec Armenijs nec Gottis imperarit. Verum ut historiæ quoque sua cōstet fides, totus orbis aut accipiendus est per synecdochen, ut intelligas maximam orbis partem, aut ut intelligas totum orbem Rhomanum. Ex hoc enim loco colligunt nonnulli ad imperatorem totius orbis imperium pertinere, cum nec hoc agat Lucas, nec Augustus ipse totius orbis imperium tenuerit. Quanquam ut non improbarim, si quis unus totius orbis imperio potiatur, modo is quantum præemineret autoritate, tantum & præstaret prudentia simul & integritate: ita stultissimum arbitror id somniare, quod nec fuerit unquam, & hoc ipsum quod fuit, iam olim è uita hominū sublatum sit: crudelissimum autem huiusmodi factitios titulos, tanto rerum omnium tumultu, tantaque sanguinis iactura persequi. Postremo neutiquam tutum rebus humanis, tantam potestatem unius hominis libidini cōmittere, qui uir pessimus, atque etiam stultissimus possit obtingere. Neque uideo quorsum hoc sit euasurum, nisi ut crescat tyrannis miseræ plebi.

Nullus imperator tenuit totū orbem

An expediat uni committi omnia q possit esse malus

In suam ciuitatem.) Hic licebat uertere, In sua ciuitate, hoc est in sua quisque ciuitate, nisi ueleras ad ibant.

In Iudæam ciuitatem.) εἰς τὴν ἰουδαίαν, εἰς πόλιν δαβίδ, In Iudæam in ciuitatem Dauid. Deest in præpositio in ciuitatem. Prius enim posuit nomen regionis, deinde ciuitatis.

Et familia.) καὶ πατριᾶς. Idem uerbum, quod in Paulinis epistolis uertit paternitas, Ex quo omnis paternitas in cœlo & in terra nominatur, sed hac de re proximo capite nonnihil annotabimus.

Vxore prægnante.) Ita uertit interpres, ut Ioseph uideatur duxisse Mariam uxorem iam tunc prægnantem ante coniugium initum, cum Græce sit οὔσῃ ἐγκύῳ, id est, Quæ erat grauida, siue quæ ferebat uterum. Ordo sermonis nonnihil habet amphibologię, quod ordinari possit hunc in modū. Ascendit Ioseph, cum uxore prægnante, Aut ascendit ut profiteretur cum uxore prægnante. Id tamen ante nos annotauit Petrus Comestor, ne quem omnino sua laude fraudemus.

Petrus Comestor

Primogenitum.) πρωτότοκον, etiam ethnicis primogenitus dicitur, ante quem nemo natus est, etiam si nemo sequatur: addidit autem primogeniti nomen quod is partus sacer esset iuxta legem, & primi partus in alijs sunt difficiliores.

Et pannis.) ἐσπαργάνωσεν. Ad uerbum sonat infasciauit, id est, fascijs inuoluit, ne quis imaginetur laceros pannos. Opinor enim Mariæ paupertatem fuisse mūdam. Porrò quod Suidas ait, σπάργανα proprie dici τὰ ῥάκη, non est necesse, ut de uetustate laceris pannis

Mariæ paupertas munda

intelligamus, cum apud Matthæum ῥάκος ἄγναφον dicatur rudis ac recens pannus.

Non erat ei locus.) Eis est Græce αὐτοῖς. Vt accipias de ambobus. Cæterum qui con uenit non fuisse locum in diuersorio, cum presepe pars, opinor, fuerit diuersorij: nisi quod alibi κατάλυμα uertit refectionem, & cœnaculum. Non erat locus aptus parturienti, quæ solitudinem requirit.

Vigilantes ἀγραυλοῦντες

Vigilantes.) ἀγραυλοῦντες, id est, In agris agentes, siue stabulantes. Nam hinc Græcis est composita dictio, ἀγρὸς ager, αὐλὴ stabulum. In septis enim noctu seruantur greges, ob incursum luporum, uerum ea septa in agris sunt.

Et custodientes uigilias.) φυλάσσοντες φυλακὰς, id est, Custodientes custodias, siue ex cubantes excubias.

Et claritas.) καὶ δόξα, id est, Gloria, quod aliquoties uertit maiestatem.

Stetit iuxta illos.) ἐπέστη αὐτοῖς. Magis significat angelum imminuisse ex alto supra il los, quam astitisse. Hoc admonuisse cōtenti reliquimus quod uertit interpres, propterea quod Græca præpositio sit anceps. Et fieri potuit, ut astiterit qui nunciauit primus.

Christus pauper, at nō mēdicus, ut uulgo sunt

[redacted]

Inuolutum pannis.) ἐσπαργανωμένον. Participium est eius uerbi, de quo paulo ante di ximus, id est, fascijs puerilibus inuolutum, ne rursum mendicorum pannos imaginemur. Nam ut parentibus Iesu tenuitatem ac paupertatem libenter tribuimus, ita sordes ac men dicitatem procul amouemus. Habet & paupertas suam mundiciem. Nam quo minus in conclaui pepererit Maria, non paupertas obstitit, sed diuersantium turba. [redacted]

In hominibus bonæ uoluntatis, exactius declaratum quam hactenus

Hominibus bonæ uoluntatis.) καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, id est, Et in terra pax, in hominibus bona uoluntas. Vt intelligas tria distributa, ac singula singulis reddi ta, gloriam uni deo tribuit, idque in altissimis: terræ pacem: hominibus bonam uolunta tem εὐδοκίαν, quod aliâs uertit beneplacitum. Siquidem homines ueluti tertios ac me dios inter cœlum & terram ponit. Neque uero sic accipiendum, opinor, ut ipsis homi nibus sit bona uoluntas, sed ut intelligant hanc gloriam, hanc pacem, non ex hominum meritis exhibitam mundo, sed duntaxat ex beneplacito dei, cui sic uisum fuit homini bus gratificari. Atque ita sanè interpretatur Chrysostomus in commentarijs, quos scri psit in epistolam ad Colossenses. Porrò cum ita constanter habeatur in omnibus Græcis exemplaribus, & ad eum modum Chrysostomus exponat & Theophylactus, mirum est nusquam hanc lectionem, nec apud Hieronymum deprehendi, nec apud Ambrosium, nec apud Augustinum. Theophylactum inspicere cuiuis promptum est, qui planè legit ἐν ἀνθρώποις, distinguens hanc particulam à superiore, εὐδοκίαν in hominibus interpre tans, requiem ac refocillationem dei in hominibus, quam in illis prius non inuenerat: ut ex eo palàm sit bonam uoluntatem non pertinere ad homines, quasi qui bonam habeant uoluntatem, sed ad deum, qui propicius factus sit hominibus per filium suum. Cuius uerba subscribam, eo quod is qui nuper uertit subobscure uidetur reddidisse sententiam.

Diuersa à ueteribus recentium Græcorum lectio

δόξα γὰρ τῷ θεῷ φασίν. ἐπὶ γῆς γὰρ εἰρήνη νῦν γέγονε. πρώην μὲν γὰρ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἔχθραν εἶχε πρὸς θεόν, νυνὶ δὲ τοσοῦτον κατηλλάγη, ὥς τε καὶ προσεπλάκη τῷ θεῷ καὶ ἡνώθη αὐτῷ σαρκωθέντι. ὁρᾷς οὖν εἰρήνην τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. καὶ ἄλλως δὲ νοηθήσεται. εἰρήνη ἐστὶν αὐτὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. ἐγὼ γάρ φησιν ἡ εἰρήνη. αὕτη οὖν ἡ εἰρήνη ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐπὶ γῆς γέγονε. καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις εὐδοκία, τουτέστιν ἐπανάπαυσις τοῦ θεοῦ. ἐπανεπαύθη γὰρ ὁ θεὸς νῦν, καὶ εὐηρεστήθη ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὡς πρώην γε οὐκ ηὐδόκει, οὐδὲ ἠρέσκετο ἐν τοῖς ἀνθρώποις. id est, Gloria enim deo, inquiunt, Nam in terra pax nūc facta est. Prius siquidē humana natura inimicitiā habebat aduersus deum, nūc uero adeo recōciliata est, ut & cōglutinata sit deo, et unita illi incarnato. Vides igitur pacē dei cū hoīe. Potest & aliter intelligi. Pax est ipse filius dei. Ego em̄, inquit, sum pax. Hęc igit̄ pax, nempe filius dei, in terra facta est. Et in hoībus bona uolūtas, seu beneplaci tum, hoc est, refocillatio dei. Refocillatus est em̄ deus nunc & bene habitus est in hoībus, quemadmodū prius quidem non sibi cōplacuit, nec bonum affectū habuit in hominibus. Hic certe

Hicerte pro nobis in hoc facit, quod bonam uoluntatem refert non ad homines, sed ad de um, quod'que pacem refert ad dei erga nos bonam uoluntatem, hoc est, animum tranquillum, ut ita loquar, ac posita ira, amanter affectum erga nos, undecunque irrepsit huc coniunctio, quae sensui obstat, nec est in Latinis codicibus, nec in Graecis emendatioribus. Caeterum Chrysostomus in epistolam ad Colossenses, his uerbis utitur: διὰ τοῦτο εὐχαριστοῦντες λέγομεν, δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. ἰδοὺ φησὶ καὶ ἄνθρωποι ἐφάνησαν εὐαρεστοῦντες. λοιπόν, τί ἐστιν εὐδοκία; καταλλαγή. οὐκ ἔτι μετοιχόν ἐστιν, ὁ οὐρανός, id est, Propterea gratias agentes dicimus: Gloria in altissimis deo, & in terra pax, in hominibus bona uoluntas. Ecce, inquit, & homines declarati sunt gratiosi. Superest quid sit bona uoluntas, reconciliatio. Iam non amplius interstitium est coelum. Ex his palàm est illum & distinguere, quemadmodum distinguunt Graeci codices, & interpretari quemadmodum nos admonuimus. Quod enim deo reconciliati sumus, id non contigit ex nostris meritis, sed illius gratuita in nos beneuolentia. Quin & in his libris quos habemus ex Chrysostomo uersos, reperitur haec lectio, nominatim in homilijs De uita monachorum. In nonnullis Graecorum codicibus reperio praepositionem ἐν non addi, Hominibus bona uoluntas, manente tamen recto casu. Iam, ex Origenis uerbis quae referuntur in catena aurea, colligi potest illum sentire nobiscum, sunt autem haec. Sed diligens lector inquirat [redacted] saluator dicat, Non ueni pacem mittere super terram, & nunc Angeli de eius natiuitate cantant: In terra pax hominibus, sed [redacted] pax esse dicitur in hominibus [redacted] uoluntatis soluit quaestionem. Pax enim qu[redacted] bonae uoluntatis. Hic perspicuum est bo[redacted] ad pacem: praeterea non additur coniunctio [redacted], quae in uulgatis Latinorum codicibus non additur. Nam codex quem nobis postremum exhibuit collegium Constantiense, habebat praepositionem uetusta manu ascriptam. Ad hanc sententiam penè compellit nos ipsa dictio Graeca εὐδοκία. Nam si dixisset ἀγαθὸν θέλημα, quadrare poterat in hominem, nunc non item, neque enim apte dixeris εὐδοκίαν hominis erga deum. Quare puto ueteres qui Graece sciebant idem sensisse quod interpretati sunt. Nos minus attentos quid fefellerit uideor mihi deprehendisse. Pacem hic uocat reconciliationem. Ita Christus apud Paulum dicitur pax nostra, hoc est reconciliatio, & idem deprecatur pacem, hoc est peccatorum remissionem. Caeterum nominatiuus hic εὐδοκία per appositionem refertur ad pax, perinde quasi percontanti, unde ista pax quam nunciatis, respondeant angeli, non est ex meritis uestris, sed haec pax est pius affectus dei erga homines. Sic enim ordinandus est sermo: in terris pax, quae est bona uoluntas dei in hominibus, id est, erga homines. Nam haec sermonis forma congruit cum illa, in quo mihi complacuit, ἐν ᾧ εὐδόκησα. Quemadmodum enim illic dictum est, in quo mihi complacuit, pro eo quod erat, erga quem habeo bonum affectum, ita hic dicitur beneplacitum in hominibus, pro bono affectu erga homines. Similiter loquutus est Paulus 1. Corinth. 10. ἀλλ᾽ οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν εὐδόκησεν ὁ θεός, id est, Sed nō in pluribus eorum beneplacitum est deo. Multisque alijs scripturae locis ponitur εὐδοκία, ad exprimendum liberam & gratuitam dei beneuolentiam, uelut huius Euangelistae Cap. 10. ναὶ ὁ πατήρ, ὅτι οὕτως ἐγένετο εὐδοκία ἔμπροσθέν σου. Porrò Latinus interpres nominatiuum appositiuum uertit in genitiuum, quemadmodum dicimus urbem Romae pro urbe Roma. Quoniam autem genitiuus referri uidetur ad id, quod est proximum, uidelicet hominibus, data est Latinis lapsus occasio, quum referatur ad pacem. Itaque tres particulae seu duae potius ad idem pertinent. Angeli nunciant adesse tempus, quo deus constituerat ex sua misericordia gratuita seruare genus hominum, pro qua bonitate admirabili stupescunt angeli, & canunt gloriam deo in altissimis, ubi nullum erat peccatum, & ob id nulla reconciliatio: sed pacem annunciant in terris, hoc est abolitionem peccatorum, quae gratis datur [redacted]: & ob id hāc pacem uocant εὐδοκίαν, hoc est, amicum ac beneuolum affectum dei erga homines. Itaque nullus erit scrupulus si legamus ac distinguamus hunc in modum. Gloria in excelsis deo, & hic interposito puncto, sequatur, & in terra pax. Rursus interiecta hypostigme, addatur, in hominibus bona uoluntas. Ad sensum tamen haud ita magni refert, si genitiuus bonae uoluntatis referatur ad homines, modo intelligamus homines sic dici bonę uolūtatis, quemadmo-

Pax, est bona uoluntas dei erga homines

εὐδοκία quid

dum dicũtur filij gratiæ, filij charitatis, filij electionis, & filij iræ, quos deus sua gratia, suaq;
charitate dignatur, aut quos elegit, aut in quos exercet iram suam. Ita dicantur homines
bonæ uoluntatis, erga quos deus gerit bonam uoluntatem, qui non secundum iusticias no
stras, sed secundũ suam misericordiam saluos nos fecit. Quæ sententia congruit cum uer-
bis beati Pauli compluribus locis, nominatim 2. Tim. 1. Non secundum opera nostra, sed
secundum propositum suum & gratiam. Quod hic uocat εὐδοκίαν, illic appellat πρόθεσιν
καὶ χάριν. Ad hanc rationem hæc particula in hominibus bonæ uoluntatis astringit eam
quæ proxime præcessit, Super terrã pax. Ne quis eam pacem putaret ad omne genus ani-
mantium in terra degentium pertinere, adiecit in hominibus. Rursus ne putaremus eam
pacem cunctis hominibus promiscue dandam, addidit bonæ uoluntatis, ut intelligamus
electos tantum designari, quos deus libera uoluntate sua dignatus est Euangelica gratia.
Alioqui hominis bona uoluntas gratiæ donum est. Hæc opinor candido lectori fore satis.

Missa quomodo creuerit

Nam arbitror me quod uerum est deprehendisse. Canticum angelorum quod hodie cani-
tur in templis, auctum est per Telesphorum. hoc eò partim admonui, quod Petrus Come-
stor indicarit esse in uitis pontificum [redacted]

Pastores loquebantur.) In plerisque Græcis codicibus sic erat scriptum, καὶ ἄνθρωποι οἱ
ποιμένες εἶπον, id est, Et homines illi pastores dicebãt, ut homines opponãtur angelis. Con-
sentiebat hic editio Hispaniensis. Iam uero illud, Ad inuicem, pro inter sese, crebrius occu-
rit quàm ut libeat admonere.

Transeamus usq;.) Græci addunt coniunctionem expletiuam διέλθωμεν δὴ, quę non
nunq; urgens quiddã habet, ut hic emphasim habeat accelerantium ac gestientium abire.

Verbum pro re gesta

Verbum hoc quod factum est.) Nihil obsto quo minus hic philosophetur, qui uolet,
de uerbo facto, modo sciat iuxta proprietatem Hebræi sermonis uerbum dici rem nouam
quæ rumore diuulgetur: & ita esse deprehendet, quisquis obseruare uoluerit. Annotauit
hoc & ante nos Augustinus libro de idiomate ueteris instrumenti, locum adducens ex lo-
sue cap. 8. Quid uerbũ hoc fecisti nobis, ut non uocares nos? Non est autem hic λόγον, qua
uoce designatur aliquoties filius dei, sed ῥῆμα. Nec est,

Ostendit nobis.) sed ἐγνώρισεν, id est, Notificauit, siue mauis notũ fecit, aut indicauit
& aperuit. Quis enim alioqui dicitur ostendisse uerbum?

Et inuenerũt Mariam.) Deest una cõiunctio, καὶ εὗρον τήν τε μαριὰμ, id est, Mariamq;
& Ioseph. Quanquam hoc loco penè fuit ociosa prima coniunctio Latinis: & Græcis ali-
quoties sic apponitur, ut uideatur magis ad uenustatẽ facere sermonis, q; emphasim, quo
sermonis genere uidemus delectatum Ennium.

διαγνωρίζειν nosse & notũ facere

Et cognouerunt de uerbo.) ἰδόντες δὲ διεγνώρισαν, id est, Vbi uidissent notum fecerunt,
siue diuulgarunt: ut intelligas illos quod uiderant, alijs, qui non uiderant prædicasse. Est
enim uerbum cõpositum à γνωρίζειν, quod modo uertit ostendit nobis. Astipulatur huic
interpretationi Theophylactus, in hanc enarrans sententiam. Officium itaq; spiritualium
pastorum fuerit quærere panem cœlestem, quem quũ uiderint, debent illum & alijs præ-
dicare, sicut & pastores qui uiderunt infantem loquuti sunt de eo & alijs. Ne quid tamen
dissimulem, Græca uox διαγνωρίζειν anceps est, ad cognoscere, seu potius pernosse, & in
aliorũ noticiam adducere. Itaq; magis quadrabat pernouerunt, quod perfecta cognitio fit
ab oculis magis quàm ab auribus. Pastores autem uulgasse quod uiderãt, colligi potest ex
eo quod sequitur. Et omnes qui audierunt, mirati sunt.

Maria

Maria uero.) ἡ δὲ μαριάμ. Expressius erat, si uertisset, Ipsa uero Maria, propter additum articulum, quo magis distinguatur ab alijs, qui hisce de rebus loquebantur ipsa tacente.

In omnibus.) ἐπὶ πᾶσι, id est, Super omnibus, siue de omnibus.

Sicut dictum est ad illos.) Hęc clausula referenda est duntaxat ad proximum uerbum, & uiderant. Audierant enim, & audita uiderant.

Dies purificationis eius.) Vnus codex habebat αὐτοῦ, ut purificationē referas ad Christum. Hispaniensis editio, αὐτῆς ut referatur ad Mariā, Tertius αὐτῶν, ut ad utrūq;. Atq; ita sanè legit & enarrat Origenes, aut quisquis fuit homilia decimaquarta scribēs hunc in modum: Si scriptum esset propter purgationē eius, id est, Marię quae pepererat, nihil quęstionis orietur, & audacter diceremus, Mariā, quae homo erat, purgatione indiguisse post partum. Nunc uero in eo, quod ait, Dies purgationis eorum, non uidetur unum significare, sed alterum, siue plures. Rursum homilia decimaoctaua, refert oblationē oblatam pro mundatione Christi, non id sentiens, quod Christus esset immundus, sed quod eodem ritu purgatus sit, quo caeteri solent sordibus obnoxij. Ne quid hic frustra philosophetur aliquis de purificatione Mariae. nam purificationē uocat eas ceremonias, quibus olim & puerpera & foetus lustrabatur. Vox autem purificationis in eodem sensu usurpatur à Suetonio in Octauio Augusto, Quasi à cōcubitu mariti purificasse se. Id admonere uisum, ob quosdam plus satis morosos, in excutiendis uocabulis. *Purificatus dicitur & Christus*

Vt sisterent.) παραστῆσαι τῷ κυρίῳ, id est, Vt exhiberēt siue cōmendarent. Nam utrunq; significat Graeca uox.

Adaperiens uuluam.) διανοῖγον μήτραν, Aperiens uterū, sic enim mauult Laurentius, homo superstitiose uerecūdus, quasi uero uulua sit obscoenū uocabulū, aut quasi legis huius uerba de Maria proprie dicta sint, ac non potius de omnibus foeminis quaecunq; pariunt. Siquidē, adaperiens uuluā iuxta sermonis Hebraici proprietatē dictū est, pro nascens. *Vulua non est obscoenū uocabulum nō magis q̄ matrix*

[illegible]

Et ecce homo erat.) Ex his uerbis colligit Theophylactus Simeonem non fuisse sacerdotem, sed tantum uirum iustum, ut ex omni hominum genere Christus haberet testimonium. Lyranus affirmat fuisse sacerdotem, sed argumento planè friuolo. Iusticiae nomine pietatisq; commendatur non sacerdotij. [illegible]

Et timoratus.) εὐλαβὴς, id est, Pius siue religiosus. Inde dicta uox quod reuerenter ac circumspecte tractetur aliquid. *Simeon non fuit sacerdos*

Et responsum acceperat.) Hic respōsum accipe oraculum, καὶ ἦν αὐτῷ κεχρηματισμένον, id est, Erat illi promissum oraculo.

Parentes eius.) Eius non additur apud Graecos, ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν τοὺς γονεῖς τὸ παιδίον, id est, Cum inducerent parentes puerum Iesum.

Nunc dimittis.) ἀπολύεις. Annotauit hunc locū Augustinus libro de ueteris instrumenti tropis quarto, quod raro reperiatur de morte dictum. Nam ἀπολύεται uxor, quae repudiatur. Adducit locum qui est in numeris, Et uidit omnis synagoga, quia dimissus est Aaron, pro quo nostra habet editio, Omnis autem multitudo uidēs occubuisse Aaron fleuit &c. *Dimitti dicitur, qui moritur*

Ante faciem omnium.) κατὰ πρόσωπον. Quod magis sonat in conspectu.

Et erat pater & mater.) In Graecis aliquot codicibus lego pro pater Ioseph; quod arbi-

tror

Ioseph dictus pater Iesu

tror immutatũ à quopiã, qui uereret Ioseph uocare patrẽ Iesu, cũ postea ipsa Maria uocet illũ patrẽ Iesu. Certe August. lib. de cõsensu Euã. 2. c. 1. citat hũc locũ iuxta nostrã lectionẽ.

Benedicere, hoc est bene precari Christo nõ absurde dicimus

Et benedixit illis.) Quoniam proxime præcessit mentio patris, matris & filij, potest illis ad omnes referri. Nec est absurdum, si quis dicatur benedicere Christo, siue optemus illi gloriam, siue prædicemus illius laudes. Optando dicimus patri, Sanctificetur nomen tuum. Et in Psalmis, Omnia opera domini benedicant domino. Qui offenduntur benedicendi uerbo, imaginantur talem fuisse Simeonis benedictionem, qualis est hodie episcoporum. Maior enim benedicit minori. Olim parentes benedicebant filijs. Quid absurdi, si Simeon senex ut pater benedicit puero, optans illi successum negocij ad quod erat missus. Votum est hæc benedictio. Cæterum differentia quam quidam adferunt inter, benedico te, & benedico tibi, planè ridicula est, quum hoc ipso loco sit idem uerbum Grecum εὐλογῆσαι, & utrobiq; sit additus accusandi casus τὸν θεόν, ac mox αὐτοὺς, deinde quum ecclesia cantet, benedicite cœli domino. Et tamen hanc retrusam distinctionem multis cõuicijs docuit quidam τρὶς μέγιστος Rabbinus parisiensis, quod tamen citra ordinis contumeliam dictum uideri uelim, nequaq; dicturus nisi ipse libro prodito gloriaretur hoc se docuisse.

Benedico te & benedico tibi differentia ridicula

Cui cõtradicetur.) ἀντιλεγόμενον, id est, Cui cõtradicitur, ut absolute accipiamus. Atq; ita citat Augustinus cum alias, tum uero psalmum enarrans 88. Atq; ita subinde adducit Origenes in homilijs, quibus hunc explicat Euangelistam, si uerax est titulus operis. Item Tertullianus libro de carne Christi, Et in signũ, inquit, quod cõtradicitur. Ac mox, Agnoscimus, inquit, ergo signum contradicibile, conceptum & partum uirginis.

Et tuam ipsius animam.) καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν, id est, Et tuam autẽ ipsius animam pertransibit. Nec est ociosa coniunctio δὲ, significans mutari personam, & ueluti noui doloris initium. Neq; uero lubet hic referre uarias interpretationes, quas Lyranus & Carrensis in hunc congerunt locum, quorum posterior etiam citat autorem [redacted]

Tuam ipsius animã ridicule expositum à quibusdam

Augustini lapsus notatus

[redacted]

omnium

[redacted]

Origenes

Non temere definienda quæ probari non possunt

Addicti autoribus

Et hæc uidua usq;.) καὶ αὕτη χήρα ὡς ἐτῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων Et hęc uidua circiter annorum octoginta quatuor. Interpres legisse uidetur ἕως pro ὡς. Quod tamen ita est accipiendum, ut annorum numerus non ad ætatem mulieris pertineat, sed ad spacium uiduitatis, in qua tot annos perseuerarat. Id palàm ostendit Ambrosius: Non ociose tamen, inquit, annos octoginta quatuor uiduitatis expressit. Ita quidem Ambrosius, etiamsi subdubium est creditu, tantum annorum exactum fuisse à coniugio, nisi uehementer anus fuit, aut admodum mature nupsit.

Vidua octoginta annorum

Obsecrationibus.) δεήσεσι. Miror quare displicuerit interpreti precibus aut deprecationibus, cum obsecratio aliud quiddam significet, nempe quoties per rem sacram obtestamur, quod Græci uocant πολνιᾶν.

Ieiunijs & obsecrationibus seruiens.) Incertum an hi datiui Græcis sint ad aliquid, an instrumentales, ueluti dicas, Seruio lucro, & seruio corpore, hoc est, an intelligendū, illam seruisse deo, an eam illum coluisse talibus uictimis ieiuniorum & deprecationum.

Hæc ipsa hora.) αὐτῇ ὥρᾳ. Clarius erat eadem hora.

Superueniens.) ἐπιστᾶσα. id est, Assistens. Quod autem Valla monet, friuolum est, potest enim superuenire, dum hæc fiunt, quæ tamen in aliqua templi parte sit.

Taxatus Valla

Confitebatur domino.) ἀνθωμολογεῖτο. Nō est simpliciter cōfitebatur, sed cōfessione respondebat, ut referat ad cōfessionē Simeonis & aliorū, quorū hęc cōfessioni respondebat.

ἀνθωμολογεῖσθαι

Redem-

Redemptionem Israel.) Non est Israel in Græcis, sed in Hierusalem, ἐν ἱερουσαλήμ. Ve[redacted] præpositione. Et ita legit [redacted]
Augustinus [redacted] lib. 2. cap. 5. nec aliter legit Beda.
[redacted] Græci codices addūt spiritu, τῷ πνεύματι. Porro quod [redacted] quod indicat illum iam [redacted]

An in Christo uere creuerit gratia

non quod proficeret hominū uulgariū more cum ętate, sed quod paulatim [redacted] tempus prodigiosa uideretur. Ita quidē [redacted] emphasim participij. Cæterū uix hominū [redacted] in Christo. modo & quatenus diuina natura sese [redacted]
Per omnes annos,) κατ᾽ ἔτος, id est, Annue, [redacted]

Periphrasis affectata

[redacted] τοῦ πάσχα, id est, [redacted] pascha. Quorum [redacted] periphrasis. Ac paulo post, [redacted]
Cum redirent.) [redacted] dedisset illi. Eo quod mox consequitur, [redacted] ὑποστρέφειν [redacted]. Hoc pronomen ut alias citra incommo[redacted] nunquam omittitur, ita hoc loco commodius erat addere.
[redacted] quod & ipsum imitatum arbitror, [redacted] exemplaribus [redacted] habeatur, nempe οἱ γονεῖς αὐτοῦ, id est, Parentes eius, quemadmodum paulo superius.
[redacted] Quod proprie sonat [redacted] quod [redacted] quis non [redacted] imitatum est illud quod mox uidetur ἐξεπλάγησαν, [redacted] attoniti facti sunt.
[redacted] loco ῥῆμα positum est pro sermo[redacted] loco quidam [redacted]

Maria quædā nesciuit

[redacted] felicitatis, iam inde ab initio, quantum nunc [redacted] te non [redacted] Christus, et tamen [redacted] Euangelista, ab illis non [redacted]

Christus nusq̄ legitur blandus fuisse matri

tellectum, quod [redacted] Iesus. Quin [redacted], quam non blande [redacted] puer obiurgatus, imò penè obiurgat obiurgantes. Neque [redacted] hic enim ille scribit hunc in locum. Duæ sunt in Christo generationes, una est paterna, materna altera. Paterna [redacted]ior, materna quæ in nostrum [redacted] descendit. Et ideo quæ supra naturam, supra ætatem, supra consuetudinem [redacted] humanis [redacted] uirtutibus, sed diuinis referenda sunt potestatibus. [redacted]

Ambrosij locus emēdatus

[redacted] mysterium mater impellit, hic mater arguitur, quia adhuc quæ humana sunt [redacted] hic duode-
Cæterum in his quæ sequuntur suspicor subesse mendum. Sed quum, inquit, [redacted]
cim describatur annorum, illic discipulos habere dicatur, [redacted] matrem didicisse à filio,
ut exigeret à ualidiore mysterium, quæ stupebat in iuniore miraculum. In libris enim e-
mendatioribus ita legitur. Vides matrem didicisse à filio, ut exigeret à ualidiore miracu-
lum, quæ stupebat in iuniore mysterium. Prius enim obstupuerat, quum repperisset in
medio doctorum. Ita Lucas ἰδόντες αὐτὸν ἐξεπλάγησαν. Hinc fiduciam concepit, ut in nu-
ptijs flagitaret miraculum. Sed in priore loco, ad mysterium mater impellit, haud dubi-
um est, quin legendum sit, ad ministerium, hoc est ad obsequium, legitur enim, Et subdi-
tus fuit illis. in iuniore stupebant mysterium, quia legitur, Et ipsi non intellexerūt uerbū.
Mysterium occultū est. Obsequium igitur filij pueri docuit matrem, ut in nuptijs à grandi-
ore exigeret ministeriū. Adeo Christus suum negociū, quod totū è cœlo pēdebat, purum

Euāgelico negocio non admiscendos affectus hūanos

esse uoluit ab humanis affectibus, nec hic ullam hominis autoritatem passus est admisceri,
sic & Petrum admonentem ne iret Hierosolymā statim reiecit, Abi retro satana. Nunc hu-
manis cupiditatibus geruntur omnia, quæ tamen cum primis cœlestia uideri uolumus.
Tum inter docendum à matre & fratribus interpellatus parum blande respōdet, Quæ est
mater mea. Similiter & in nuptijs compellatus de uino deficiente. Hoc quod arguit inter-
pellantis est, quod non intellectus obtemperat, obsequij est, quæ res & illi cōueniebat æta-
ti, & parentum infirmitati obsecundabat. Quidam metum parentum ad unū Ioseph refe-
runt, similiter & obiurgationē filij, Quid est &c. Postremo & illud, Et ipsi nō intellexerunt

uerbum

uerbum, quasi nihil horum conuenerit in uirginem, quæ non tam sollicita fuerit de filio ne quid illi accidisset, quàm ne quid ipsi per negligentiam omisissent. Equidem ut fateor esse pium affectum istorum, qui uirgini sanctissimæ dotes quamperfectissimas tribuere gaudent, ita non nimium abest à periculo temeritatis præter autoritatem scripturarum definire quibus gradibus Christus matrem suam ad perfectam sui cognitionem euexerit.

Mariæ quidā plus satis tribuere uidētur

Et erat subditus illis.) ὑποτασσόμενος, subijciebatur, id est, obsecundabat. Nec enim statim minor est qui obsecundat. Sæpenumero pater obsecundat filio, dominus seruo, non ex necessitate, sed ex humanitate. Durum est quod asseuerant quidam Christum etiam in euangelico negocio debuisse matri obedientiam, quum qui rempub. administrat non teneatur autoritate patris. Neque enim patris est episcopo præscribere, quomodo debeat administrare doctrinam euangelicam. Sed multo durius est, quod ijdem docent, beatam uirginem etiam nunc ut homini posse imperare Christo, & hoc esse quod canit ecclesia. Monstra te esse matrem, sumat per te precem &c. id est, præcipe filio tuo ut nos exaudiat. Hoc si uerum est, mater imploranda est potius quàm filius, nec omnis potestas tradita est Christo etiam iuxta naturam humanam, si tenetur matris imperio. Nec illa filio remisit adhuc ius maternum, quum pater filio tradiderit omnem potestatem in cœlo & in terra. Ius ciuile per emancipationem consuluit libertati filiorum, & Christus adhuc in potestate matris est. Iam illud qui conuenit, quod negant in contrahendo matrimonio liberos teneri potestate parentum, similiter nec in professione uitæ monasticæ, & uirgini matri fuisse ius præscribendi filio in negocio Euangelico? Filijs ideo præcipitur obedire parentibus, quod ætas imprudens eget alienis cōsilijs. Nec tamen parentibus arbitror perpetuum esse ius præscribendi filijs quæ uelint. Dominus non egebat maternis monitis, ad exemplum tamen præstitit summam obedientiam non tantum matri, sed etiam Ioseph, qui pater non erat. Durum mihi uerbum uidetur in Christo, debuit obedientiam. Qui debet, peccat nisi præstet. Clamare solent, hæc offendunt pias aures. At ista certe offendunt aures meas. Verum hæc πάρεργα missa faciamus.

Christus quomodo subditus matri

Christū etiam nunc esse sub imperio materno docent quidam

Et Iesus proficiebat &c.) Non me fugit, quibus rationibus explicent hunc locum interpretes, Christū profecisse, non quod illi quicquam accesserit à tempore quo cōceptus est in utero matris, sed quod dotes suas, quibus [redacted]ulatissimus magis ac magis expromeret, ex eaque re, idque tum apud homines, quorū saluti consulebat, tum apud deum, cuius gloriam illustrabat. Rursum sunt qui sic expediant, ut dicant Christo dotes easdem aliter cōtigisse, & quod prius afflatu tenebat, mox usu, studioque humano comparasse. [redacted]. Iam illud etiam excutiendum, cur ætatem mediam fecerit, inter sapientiam & gratiam, cum ætati ceu partileuissimæ primus locus magis competere uideatur: nisi forte ætatis uocabulum hic omneis dotes complectitur, quas anni subolescentes solent aduehere. Rursum Gratia, anceps est, an sentiat eum profecisse dotibus diuinitus infusis, an gratiosiorem fuisse factum commendatione uirtutum in eo sese proferentiū. Cæterum quod hic uertit ætatem, eadem uox est Græce, quam Matthæi capite sexto transtulerat staturam, nimirum ἡλικίαν. Item huius ipsius Euangelistæ cap. xix. Quia statura pusillus erat.

Iesus quomodo dictus profecisse

Sapiētia, ætate et gratia anceps sermo

EX CAPITE TERTIO

Herodes maior

PRocurante Pontio.) Interpres delectatus eſt uarietate, qui nunc uertat Pro/curante, quod modo uerterat præſide ἡγεμονεύοντος, id eſt, Præſidem agente.

Tetrarcha autem.) Et hæc apud Græcos participia ſunt abſolute poſita τε-τραρχοῦντος, id eſt, Tetrarcham agente. Erat Herodes maior, Antipatri Aſcalo/nitæ, & matris Cypridis Arabicæ filius, Is alienigena fauore Octauij Augu/ſti Cæſaris & Senatus accepit regnum Iudææ, per quem & ſacerdotium prophanatum & in alienos translatum eſt iuxta prophetiam. Sub hoc natus eſt mundi redemptor, ſub eo/dem fugit in Aegyptum. Is Herodes quum diu regnaſſet, perijt morbo pediculari, relictis quatuor filijs, Archelao, Herode iuniore, Philippo, & Lyſania, quanquam de Lyſania an fuerit filius Herodis quidam addubitant. Beda hunc e[redacted]ns locum, ait Lyſaniam Hero/dem Iuniorem & Philippũ fuiſſe filios Herodis ſub quo natus eſt dominus, Id ſequuta eſt Gloſſa ordinaria ſimiliter & cathena aurea. Tametſi Lyranus adijcit id nullo graui autore proditum fuiſſe. Quod Beda ſcribit ſenſiſſe uidetur Theophylactus ita ſcribens in hunc lo/cum. Tetrarchiam aũt Herodis Aſcalonitæ filijs tenentibus &c. nulla nota diſtinguens Ly/ſaniam ab Herode & Philippo. Ioſephus libro Iudaicarũ antiquitatũ 14. ca. 21. meminit Ly/ſaniæ qui Ptolemæo Minęę patri in regnum ſucceſſerit, matre Alexandra Ariſtobuli filia. Hũc Petrus Comeſtor Ioſephũ opinor ſequutus, ait ſub Libano habitaſſe. Archelaus autẽ ob immanitatem decimo principatus ſui anno relegatur Viennam Galliarum urbem. Ro/mani uero quo frangerent potentiã regni, Tetrarchias inter fratres Herodis filios diſtribue/runt, ſic ut Herodes quẽ arbitror Antipatrũ cognominatũ, adminiſtraret Galilæã, Nam Iu/dæam Pontius Pilatus præſes adminiſtrabat, Philippus aũt Ituream & Trachonitidẽ, quas Hieronymus ſic recenſet, quaſi ſit eadem regio duplici nomine, dicens Trachonitis regio ſiue Iturea, cuius tetrarches fuit Philippus, in qua eſt Cæſarea Philippi, eadẽ dicta Paneas: Lyſanias obtineret Abilenem, quæ eſt inter Libanum & Antilibanũ quam Ptolemæus Ly/ſanion appellat. Hoc ex hiſtoricis attigiſſe ſatis ad hunc locum & hoc inſtitutum arbitror.

In omnem regionem.) ἐπὶ πᾶσαν τὴν περίχωρον τοῦ ἰορδάνου, In omnem regionem circa Ior/danem, ſiue finitimam, aut circumiacentem Iordani.

Euangeliſta prophetiam non citat ad uerbum

Rectas facite ſemitas eius.) Et hic pro [redacted], quod eſt apud Hebræos, ac Septua/ginta, mutauit eius, de quo admonuimus ſuperius. Niſi quod Lucas longius pro[redacted]tus, Nam [redacted]

Praua pro diſtorta

[redacted]

Quis oſtendit.) τίς ὑπέδειξεν, Quod magis ſonat ſubindicauit, hoc eſt [redacted] ſtrauit, quemad[redacted] inſtante periculo.

Dignos pœnitentia

Dignos pœnitentiæ.) ἀξίους τῆς μετανοίας. Poteſt accipi & ita, dignos pœnitentia. Nã di/gnus apud Græcos gignendi caſum habet. Verum hoc admonuimus in Matthæo.

Ne cœperitis dicere.) Quod in Matthæo dictum eſt, μὴ δόξητε, hic dixit, μὴ ἄρξητε. Græ/ci hic addunt, ἐν ἑαυτοῖς. id eſt, In uobis ipſis, ſiue Intra uos, hoc eſt in animo ueſtro.

Et filios Abrahæ.) Abrahæ Græcus datiuus caſus eſt, τῷ ἀβραάμ, hoc eſt, ipſi Abrahæ.

Iam enim ſecuris.) Græci addunt copulam, Et ſecuris καὶ ἀξίνη, quæ ſanè non eſt ocioſa: ſignificat enim præſens periculum, ni reſipiſcant.

Ad radicem

Ad radicem arboris.) Arborum est & apud Græcos, & in uetustissimis nostris codici/bus, τῶν δένδρων. Sentit enim de cunctis hominibus, atque ita legit Ambrosius.

Excidetur.) Exciditur & mittitur est Græcis, ἐκκόπτεται καὶ βάλλεται, quemadmodum & in Mattheo. [redacted]

Det non habenti.) μεταδότω, id est, Communicet, siue impartiat. Neque enim iubet dari duas tunicas, sed è duabus unam. Nam id est, μεταδοῦναι.

Quàm quod constitutum est uobis faciatis.) Miror non esse animaduersum, nec à Lau/rentio, nec à quopiam alio, ne à Beda quidem, πράσσετε, hic uertendum fuisse non Facia/tis, sed Exigatis, cum loquatur de publicanis, hoc est, publicorum uectigalium redempto/ribus: quibus hic & hodie mos, extorquere à plebecula, non quantum princeps iusserit, quod ipsum per se iniquum est, sed quantum omnino possint. utrunque enim significat πράσσω. Vnde πράκτορες, exactores. Et aliquanto post semel atque iterum πράκτορας, uer/tit, Exactores, & capite decimonono, ἔπραξα, uertit Exegissem. Atque ita sanè legisse ui/detur Ambrosius, huius loci sententiam reddens his uerbis: Singulis quoque generibus ho/minum, conueniens tribuit sanctus Ioannes Baptista responsum, unum omnibus, ita publi/canis, ne ultra præscriptum exigant, militibus ne calumniam faciant, ne prædam requirãt. Consimiliter Augustinus sermone de uerbis domini ex Matthæo decimonono, legit & in/terpretatur: Nihil amplius exigatis, quàm quod constitutum est uobis. Theophylactus e/tiam exponit Græcam uocem alia Græca εἰσπράσσειν τοῦτ' ἐστιν ἀπαιτεῖν, id est, exigere, hoc est poscere. nam utroque modo dicitur, πράττειν & εἰσπράττειν.

πράττειν exigere

Calumniam faciatis.) συκοφαντήσητε. συκοφαντεῖν, apud Græcos non uno sumitur mo/do, uerum plerunque συκοφαντεῖν est falso deferre, & crimen data opera impingere, quo non nihil emolumenti extorqueatur à reo. Duo igitur uult abesse à militibus, uim qua prouin/ciales opprimebant, & calumniam, qua deferebant illos apud suos præsides, quo sine ui, sed non minus perniciose spoliarent. Interdum spoliant homines, naues aut uicos, ac post confingũt illos fauisse hosti, aliud ue quippiam peccasse. Audiui ducem quendam ita suos admonentem, prędarentur quicquid possent, siue essent inimicorum bona siue amicorum: ut enim res pessime caderet, cogerentur ad restituendum, sed interim aliquam prædæ por/tionem residere penes raptorem. [redacted]

[redacted]

Bellum Iu/dæorum

[redacted]

 [redacted]

[redacted]

ὀψώνιον pro stipendio

Stipendijs uestris.) ὀψωνίοις ὑμῶν, quo uerbo Terentius usus est pro cibis lautioribus. Quanquam Paulus quoq; semel atq; iterum usus est hoc uerbo pro stipendio, siue autoramento militari. Apte uero præmium sordidorum hominum, sordido uocabulo expressit. Siquidem opsonium, uentris præmium est, dignum ijs, qui uentri militant.

Estimāte, pro expectante

Existimante.) προσδοκῶντος δὲ, id est, Expectante, siue sperante, uelut ex euentu iudicaturus esset. Ambrosius legit Aestimante, nec addit, Cogitantibus omnibus, sed tantum, Aestimante populo & cogitante. Nisi quod ex interpretatione propemodum licet subodorari, Ambrosium legisse Expectante. Sic enim ait inter cætera: Erat enim qui expectabatur, & ipse utiq; qui expectabatur, non is qui non expectabatur aduenit. Cum autem uetustissimi codices consentiant cum æditione uulgata, non satis queo coniectare quid legerit interpres, nisi forte pro προσδοκῶντος legit δοκοῦντος.

Ne forte.) μή ποτε. Num, ipse mallē, q̃ Ne. Nam ποτε hic plane coniunctio est expletiua.

Cuius non sum dignus.) Ambrosius uidetur hoc loco legere, Cuius nō sum dignus calciamenta portare, quemadmodum legimus in Matthæo.

Cuius uentilabrum. τὸ πτύον: quod inde dictum, quod paleas secernat à granis. Nam πτύω est, expuo, uelut abijcio ac repurgo.

In horreum suum.) εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτοῦ. Incertum, an pronomen suum referatur ad triticum, an ad Christum, sed magis opinor ad triticum, ut indicatum est in superioribus.

Deprauatio ordinis

Adiecit & super hoc omnia.) Librarij uitio deprauatus ordo, legendum aūt, Adiecit & hoc super omnia, quemadmodū reperio scriptū & in emendatioribus Latinorū codicibus.

Factum est aūt.) Poterant cōmodius reddi Græca, Accidit aūt cum baptizaretur totus populus, ut Iesu quoq; baptizato & orante aperiretur cœlum, & descenderet spiritus sanctus corporali specie ueluti columba super illū, & uox è cœlo proficisceretur quæ diceret,

Sicut columba.) ὡσεὶ περιστερά. Laurentius mauult, Velut columba, quod alioqui uideatur sensus, & columbam descendisse in Iesum. Nunc uero [redacted] disse, sed specie columbæ. [redacted] σὺ εἶ ὁ υἱός μου, id est, Tu es ille filius meus, [redacted] lum, cuius uis non [redacted]

Quasi annorum.) ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα, id est, Annorum circiter triginta. [redacted] nulli codices sic habebant, καὶ αὐτὸς ἦν ὁ ἰησοῦς ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενος ὤν, ὡς ἐνομίζετο υἱὸς ἰωσήφ. Quorum uerborum hic est sensus: Et ipse Iesus ingressus erat annum trigesimum, ut putabatur filius Ioseph: aut certe ad hunc modum, Et ipse Iesus accedebat ad annum trigesimum: ut intelligamus illum, aut agere cœpisse trigesimum annum, aut accessisse iam ad illud ætatis. Cæterum participium uerbi substantiui ὤν, ita [redacted] inferiora referri. Origenes, si modo non fallit inscriptio, homilia xxviij. palam admonet; in Luca tantum esse uerbum [redacted], trahens ad [redacted] quod in baptismo, cum renati esse incipimus. Verum qui potuit esse filius Ioseph [redacted] tur tantum & non erat? Vnde res ipsa cogit, ut ad superiora referatur, & accipiamus participium usurpatum uice uerbi infiniti, nempe ὤν pro εἶναι, Qui incipiebat esse, [redacted] nē non infrequens est apud Græcos.

Incipiens esse annorum triginta

Articulus additus in indeclinabilibus nominibus

Qui fuit Heli.) τοῦ ἡλί, id est, [redacted] fuit filius Heli. Græce hæc nomina connectuntur per articulos. Proinde nostrum qui, non est referendum ad Ioseph, nec ad Christum, sed ad proximum nomen, excepto primo, quod ad proximum Ioseph pertinet. Vt intelligamus Ioseph fuisse filium Heli, Heli rursum fuisse filium Mathat, [redacted] Augustinus quæst. ueteris & noui testamenti questione 56. negat Heli fuisse patrem Ioseph. Vult enim sic Christum dici filium Heli, quemadmodum [redacted] & Heli erant fratrum filij. In recensendis nominibus mira in Græcorū codicibus confusio, ne Latinis quidē inter se cōsentientibus, alibi deerat, alibi supererat, inuersa ac deprauata pleraq;

racq;, quæ nos diligentiſsima collatione, quâ licuit, reſtituimus. Cæterum quod Matthæus
diſcrepat à Luca in recenſenda genealogia Chriſti, quod hic per Nathan ſtirpis ſeriem de-
ducat ad Dauid, ille per Solomonem, longum ſit altius repetere theologorum quorundam
ſuper hac re digladiationem, quorum nonnulli uolunt hunc Nathan non fuiſſe filium Da- *Nathan non*
uid, ſed prophetam, quem Dauid adoptarit in filij uicem, ſuum uidelicet obiurgatorem: & *eſſe prophetã*
ne ipſa temporis ratione refellantur, uolunt Nathan μακροβιώτατον fuiſſe, cæteros qui ante
hunc regnauerunt à Solomone μινυνθαδίους ut Homerico utar uerbo. Et in hac quidem ſen
tentia uideo propemodum fuiſſe diuum Hieronymum, Ambroſium, & ante hos Orige-
nem. Nam Auguſtinus opinionis ſuæ canit palinodiam, quum aliâs tum lib. retractatio-
num.ij.cap.xvi. his quidem uerbis, Item ubi dixi, Lucas uero per ipſum Dauid, ad Nathan
aſcendit, per quem prophetam deus peccatum ipſius expiauit: Per cuius nominis prophe-
tam dicere debui, ne putaretur idem fuiſſe homo, quum alter fuerit, quãuis & ipſe hoc uo-
caretur. Quanquam nihil erat opus ad hæc ſuffugia diuertere, ſi perpendiſſent apud He-
bræos duplici ratione dici filios, iuxta legem, & iuxta naturam. Lex erat, Siquis ſine liberis
deceſsiſſet, ut huius frater inſtauraret poſteritatem defuncti. Itaq; qui ſic natus erat, duos
habebat patres, alterum naturalem, ex quo natus erat, alterum legalem, in cuius nomen &
progeniem ſuccedebat, nempe defuncti. Ad hunc modum cum poſteritas Solomonis defe
ciſſet in Ochozia, ex Simeon cognominato Ioas, qui prognatus erat è ſtirpe Nathan filij
Dauid, inſtaurata eſt poſteritas Solomonica, ut mox latius docebimus. Quod quidem pa- *Præfatio in*
lam arguit illa præfatio, haud ſcio cuius, quæ Lucæ euangelio præfertur. Nam ab Hiero- *Lucam falſò*
nymiano ſtilo tantum abeſt, ut nullius omnino Latini uideri poſſit, ſed Græci cuiuſpiam, *inſcripta Hie*
eruditi tamen, & eloquentis. Quidam Iſidoro tribuunt, ſed nihil minus cõgruit. In ea ſic le- *ronymo*
gimus, Cui ideo poſt baptiſmum filij dei, à perfectione generationis in Chriſto completæ,
repetendæ à principio natiuitatis humanæ poteſtas permiſſa eſt, ut requirentibus demon-
ſtraret, in quo apprehendens erat per Nathan filium Dauid, introitu generationis recurren
tis in deum admiſſo, indiſſeparabilis dei, ut prædicans hominibus Chriſtum ſuum, perfecti
opus hominis redire in ſe per filium faceret, qui per Dauid patrem uenientibus iter præbe
bat in Chriſto. Obſecro quis hunc ſermonẽ aſſcribat Hieronymo? Sed ut ad rem, hic quiſ-
quis eſt, palã aſſeuerat ſtirpem Dauidicam intercidiſſe, & per Nathan filium Dauid reſtitu
tam ſeriem generis. Suffragatur huic ſententię & Gregorius Nazianzenus in carmine ge *Nazianzenus*
nealogico, duos recenſens δαυίδα, id eſt filios Dauid, Solomonem & Nathan, nec ullam
adoptionis faciẽs mentionẽ. In opere quod fertur Auguſtini titulo de quæſtionibus ueter.
& noui teſtamẽti quæſt.56. habentur hæc. Heli autem filius Mathat, à Dauid per Nathan
filiũ eiuſdem Dauid ordinẽ tenet. Idem repetit & inculcat toto capite. Nec refert hoc opus
non eſſe Auguſtini, quũ res indicet eſſe alicuius in ſacris litteris exercitatioris q̃ fuit Au-
guſtinus. Quin libro Paralipomenon primo cap. tertio, palã inter filios, quos Dauid ſuſce-
pit ex Bethſabeæ Hieroſolymis, nominatim recenſetur Nathan, ordine prior Solomone.
Porrò omnem adoptionis cauſationem palã excludit, quod additur, Filijs Dauid ex Bethſa
beæ. Diſſeruit accuratius hac de re, magnus ille bonarum literarum antiſtes Iacobus Faber *Iacobus*
Stapulenſis in commentarijs quos ædidit in epiſtolam ad Hebręos. Neq; pauca refert Ioan *Faber*
nes Annius ex Philone. Ea quanquam admodum probabilia ſunt, tamen quoniam is non
tam certo citat quàm uellem, præſertim in re controuerſa, neq; nobis erat Græci Philonis
copia, paucis attingenda iudicauimus, & in hoc duntaxat, quo lectori diligenti cætera per-
ueſtigandi præberemus anſam, præſertim cum hæc penè πάρεργα ſint huic inſtituto. Iam
quoniam hinc pleriq; falluntur, quod nonnulli ſint ὁμώνυμοι, nonnulli binomines, aut etiam
trinomines, interdũ cognomina addita, ipſis miſceantur nominibus, pauca recenſebimus,
quibus cognitis, minor ſit errandi occaſio.

Primum Elih Idem eſt cum Iehoiackim, quem corrupte uocant Ioachim, pater naturalis
Marię uirginis, & auus Ieſu Chriſti ſecundũ carnem. Quod teſtatur & Hieronymus. Atq; *Binomines*
hinc colligere licet, Lucam naturalem Chriſtianæ genealogiæ ſeriem ſecutum eſſe, non le-
galem, ſiquidem ad Chriſtum reſpicias, ſin ad Ioſeph referas, contra erit. Nam Matthæus
per naturæ lineam deuenit ad Ioſeph, quæ ad Chriſtum tendenti legalis eſt.

Deinde Iane Et hunc & Ianum, qui præceſsit, unà cum his qui inter hos duos interce-

dunt, Philo testatur Israhelitico functos imperio. Recensentur autem his insigniti cogno/
mentis,Ianeus secundus, Hircanus,Ioseph iunior, Arses,Matthatia,Siloa,Amos,Shyrach
Nahum, Maslot, Hesli, Aglai, Nagid, Artaxat, Maath, Aser, Elih, Matthathias, Semei,
Abner,Ioseph primus,Iudas primus,Hircanus,Iana,Ianeus primus.

Præterea Zorobabel Idem dictus Barrachias, duos habuit filios, unum Resa nomine,
cognomine Misciollam,quemadmodũ legis in Neemia.Huius propaginem Lucas narrat,
alterum Abiud, cognomento Anania. Cuius stirpem Matthæus prosequitur. Ex horum
stirpe descendunt,& qui apud Lucam,& qui apud Matthæũ deinceps referuntur.Adhæc
Salathiel,rectius,ni fallor,dicendus שְׁאַלְתִּיאֵל Shealthiel, si modo uocem Hebraicam red/
Multorum nominum reges
dere uolumus,idem alio nomine dictus Mezebeel,& Zorobabel,tam apud Lucam,quàm
apud Matthæum recensentur:ut coniectare liceat hos ex Nathan ortos. Iam & Neri idem
est,qui apud Matthæum dicitur Iechonias.Id cognominis illi tributũ est à populo,postea/
quam ereptus è carcere, in precio habitus est apud Euilmerodach, quod lucerna Dauidici
generis, quæ uidebatur extinguenda, redaccensa sit in hoc. Is igitur tum genuit Salathiel.
Proinde frustra Iulianus calumniam struit Euangelistis, quasi duos patres uni tribuant fi/
lio,cum idem sit Neri & Iechonias, quemadmodum cæteri quoq; reges, qui hunc præces/
πολυώνυμοι
serunt πολυώνυμοι fuerunt,usque ad Ioas,qui est Simeon apud Lucam,haud ille quidem è
stirpe Solomonis,quæ iam interciderat in Ochozia,sed ex Nathan,cuius posteritas ius ha
bebat hactenus in regnum succedendi. Cæterũ quod parum respondeat numerus eorum,
qui apud Lucam referũtur,& qui apud Matthæum,haud ita mirum uidebitur,si quis per/
penderit,primum quod & Hieronymus indicauit, & ante hunc Origenes, nõnullos in ge/
nealogiæ serie fuisse prętermissos,idq; data opera,quemadmodum annotauimus in Mat/
thæum. Quandoquidẽ nec Ioas usquam recensetur. Quos si cæteris adieceris,comperies
& numerum consentire. Præterea Iechonias idem est cum eo, qui dictus est Neri. Huius
pater Ioachim prætermissus apud Matthæum, idem est cum Melchi, ante quem regnauit
mensibus tribus Ioachaz, quem ne ipsum quidem cõmemorauit Matthæus. Et haud scio
an huic respondeat Addi. Rursus Iosias, Amon, Manasses, Ezechias, & Achas, cogno/
mentis designantur hisce,Cosam,Elmodam, Er, Ieso, Eliezer,quorum sanè cognominum
& Philo meminit. Deinde Ioathan,Asarias,Amasias,Ioas adnominati sunt his nominibus
quæ sunt apud Lucam,Ioram,Matha,Leui,Simeon,quorum Matthæus omnino non me/
minit. Quin & Simeon,qui est apud Lucam,trinominis fuit, idem dictus Simeon,Heli,&
Ioas.Hic primus ortus est ex posteritatis Dauidicę instauratoribus,quos Hebręi אֲחִישָׁרִים
Achesarim uocant, ceu regni adiutores, cum iam in Ochozia posteritas Solomonis defe/
cisset: nec hæc modo, uerumetiam ipsa familia Achesarim, nimirum omnibus ab Athalia
interemptis, hoc solo superstite, quod hunc Iosaba Ochoziæ soror seruasset, etiamnum in
Ioas non erat filius Ochoziæ natura iuxta Philonem
cunis agentem. Neque enim erat is Ioas filius Ochoziæ natura,sed successione duntaxat,
iuxta ius Achesarim. Licet libro Regũ quarto,capite undecimo, uocetur Ochoziæ filius.
Philo tamen aperte pronunciat,hunc natura filium non fuisse,sed ut modo dictum est,iure
successionis. Proinde ab hoc reliqua posteritas omnis ad Nathan pertinet,ut unde duxerit
genus,licet in sorte collocetur Solomonis. Quod si stirps regia defecit in Sedechia,sicut
apparet ex quarto Regum, capite ultimo, & Hieremiæ cap.xxij. non protinus consequi/
tur antea non defecisse. Porrò Nathan hic de quo cœperamus in initio dicere, filius fuit
Dauid, frater Solomonis ex Bethsabeæ, quemadmodũ legis Paralipomenon libro primo,
capite tertio. Is ut dixi, nec erat propheta, nec adoptatus à Dauid in ius filiorum, uerum
huius posteritatem ius regni manebat, idq; ex edicto Dauid, si quando Solomonis stirps
intercidisset. id quod Annio citante docet Philo.Idem propemodum colligere licet ex libro
Regum tertio, capite quarto: Nempe quod Nathan Achisar institutus fuerit, hoc est, re/
giæ stirpis instaurator. Sic enim & illic appellatur filius Nathan, quem אֲחִשַׁר Lucas uo/
cat Nathan. Huius partes erant, uniuersam familiam regiam moderari: & ob id ius dice/
bantur Hebræis מַתְּתִים id est, Donati ad succedendũ,& אֲחִישָׁרִים hoc est, fratres princi/
pum quia in pari honore cum regum filijs habebãtur. Ad hos pertinebat tribus Beniamin,
cum ad posteritatem Solomonis,sola domus Iuda pertineret. Hæc pauca è multis carptim
delibauimus,ne nihil lucis præberemus auidis eadem exactius inquirendi, præsertim cum
ad busto

ad historiæ fidem faciant. Neque rursum probarim in huiusmodi quæstionibus uel anxie distorqueri, uel contentiose digladiari: in quibus haud multo plus fructus esse uideo, quàm illa nobili pugna Theologorum de conceptione deiparæ uirginis. Et Paulus non uno in loco monet, pijs hominibus huiusmodi Genealogias, & nunquam finiendas quęstiones esse uitandas, quod non solum nihil conducant ad pietatem, uerumetiam pariant lites & contentiones, pestem Christianæ concordiæ.

In genealogijs nō anxie digladiandū

EX CAPITE QVARTO

EGressus est à Iordane.) Regressus legendum est, ὑπέστρεψεν, reuertit, siue reuersus est. Certe regressus constanter habent uetusti codices.

Egressus pro regressus

Et agebatur.) καὶ ἤγετο, id est, Ductus est, siue actus, cum alibi dicatur expulsus à spiritu.

In deserto.) εἰς τὴν ἔρημον, id est, In desertum accusandi casu.

Diebus quadraginta.) ἡμέρας τεσσαράκοντα πειραζόμενος, id est, Et quadraginta dies tentatus est. Nam quadraginta dies ita positum est, ut possit uel ad superiora, uel ad sequentia accõmodari, uerum mollius est, ut ad inferiora pertineat: non quod toto hoc tempore tentatus sit à diabolo, sed quod aliqua parte huius temporis. Certe Origenes, aut quisquis fuit alius, homilia uigesimanona, ita legit ut sentiat eum quadraginta diebus tentatũ. Nec abhorret ab hac sententia quod scribit Marcus capite primo, Et statim spiritus expulit eum in desertum, & erat in deserto quadraginta diebus, & quadraginta noctibus, & tentabatur à satana. Sed magis etiam facit ad hunc sensum sermo græcus, qui habet πειραζόμενος. Matthæus capite quarto sic narrat, quasi post quadragesimum, aut quadragesimo demum die tentatus sit, quanquam fieri potest, ut & alijs diebus fuerit tentatus, alijs rationibus.

Tentatus quadraginta dies

Viuit homo.) Græcis est ζήσεται, id est, Victurus est, siue uiuet, uerbum futuri temporis. Consentientibus uetustis Latinorũ exemplaribus, nominatim codice Corsendoncensi. In Constantiensi rasor mutarat e in i.

In momento temporis.) ἐν στιγμῇ χρόνου, id est, In puncto temporis, qua Græci prouerbiali figura breuissimum tempus indicant. Sumptum est à puncto mathematico.

Et cui uolo.) καὶ ᾧ ἐὰν θέλω, id est, Cuicunque uolo, siue uelim.

Si procidens adoraueris.) σὺ οὖν ἐὰν προσκυνήσῃς ἐνώπιόν μου, id est, Tu igitur si adoraueris coram me. Atque ita sanè legitur in uetustis Latinæ linguæ codicibus, nominatim in Corsendoncẽsi, & item aureo, Constantiẽsi, ac meo uetustæ typographiæ, sed refragante Paulino. Proinde quisquis addidit Procidens, rem fecit explanatiorẽ. Est enim προσκυνεῖν adorare, sed gestu corporis, uerbum uel à moto galero dictum Græcis, uel ab osculando.

προσκυνεῖν unde dictum

Scriptum est.) Hic Græci codices addunt, ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, id est, Vade post me Satana. Sic enim erat in Matthæo, sed in Petrum dictum, diabolus tantum audiuit ὕπαγε. Verum apparet huc asscriptum ex eo loco: quo studio mira deprauatio irrepsit in sacros libros. quando nec apud Ambrosium quicquam huiusmodi legitur, nec apud Origenem, cuius titulo habemus homilias in hunc euangelistam. Imò cum is annotarit ὀπίσω μου non addi, quum iubetur abire diabolus. Apud Theophylactum tamen additur ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, contra Origenis annotationem: & Theophylacto consentiebat æditio Hispanica. In Latinis codicibus nihil horum uerborum est.

Post me additur apud Lucam

Seruies.) λατρεύσεις, Quod plerunque ad diuinũ cultum pertinet, unde & latria dicta est.

Mandauit de te.) ἐντελεῖ, id est, Mandabit futuri tẽporis, ut indicatũ est à nobis & alibi.

Ne forte.) μήποτε, id est, Nequando, siue ne. Quorsum autem erat opus forte?

Per uniuersam regionem.) καθ' ὅλης τῆς περιχώρου, id est, Per totam finitimam regionem, siue, Per omnem undique regionem.

Et magnificabatur.) δοξαζόμενος, id est, Glorificabatur. Non satis uideo, cur hic Laurentium offendere debuerit coniunctio. Mauult enim ille, Docebat in synagogis eorum omnibus eum glorificantibus.

In die sabbati.) σαββάτων, id est Sabbatorum.

Et reuoluit librum.) καὶ ἀναπτύξας τὸ βιβλίον. Quod ego maluissem uertere, Et explicito libro, nam ipse mox uertit, Et cum plicuisset librum, καὶ πτύξας τὸ βιβλίον.

Spiritus domini super me.) Locus est apud Esaiam capite sexagesimoprimo. Quan-

quam hoc sanè loco citatio Lucæ magis consentit cum æditione Septuaginta, quàm cum
Lucas sequitur Septuaginta Hebraicis uoluminibus, etiamsi dissonat ab utrisq;. Siquidem Hebræa uertit ad hunc modum Hieronymus, Spiritus domini dei super me, eo quod unxit me dominus. Ad annunciandum mansuetis misit me, ut mederer contritis corde, & prædicarem captiuis indulgentiam, & clausis apertionem, & annunciarem annum placabilem domino. Porrò iuxta Septuaginta legimus ad hunc modum, πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμέ. οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίζεσθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν, καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, καλέσαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτὸν, id est, Spiritus domini super me, propter quod unxit me. Euangelizare pauperibus misit me, sanare contritos corde, prædicare captiuis remissionem, & cæcis ut uideant, uocare annum acceptabilem domino.

Eo quod unxit me.) οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, id est, Propter quod unxit me. Atq; ita legitur in antiquissimis Latinis exemplaribus, sed Græcis ad uerbum redditis, magis quàm eleganter.

Et cæcis uisum.) καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν. Quod magis sonat redditum uisum, quàm uisum quasi dicas, reuidentiam.

Additum aliquid apud nos Et diem retributionis.) Hæc uerba nõ adduntur in Græcis uoluminibus, nec adduntur ab Hieronymo, qui citat hunc locum è Luca, edisserens Esaiam prophetam. Quemadmodum nec illud congruit, Dimittere confractos in remissionem.

Deest in nostris Impleta est scriptura.) Hæc, addendum est, & ita legitur in emendatioribus libris, Impleta est hæc scriptura.

Vtiq; dicetis.) πάντως ἐρεῖτε, id est, Omnino dicetis, Est enim aduerbium confirmandi.

Quanta pro quæcunq; Quanta audiuimus.) ὅσα, id est, Quæ, siue quæcunq;. Atq; ita legit autor homiliarum in Lucam, quas Origenis titulo legit uulgus.

In ueritate dico uobis.) Græci addunt coniunctionem non ociosam, ἐπ' ἀληθείας δὲ λέγω ὑμῖν, Sed in ueritate dico uobis. Aduersatur enim hæc pars superiori quæ de cõtemptu meminit. Atq; ita concinnandus ordo, Contemnitis me, quod præsto sim, uerum non omnibus datum est habere talem, qualis ego sum.

Potestas pro autoritate Quia in potestate erat sermo ipsius.) Nemo nescit quid sit esse in potestate. Atqui hic iuxta proprietatem Hebræi sermonis, sentit sermonem Iesu cum autoritate & potestate fuisse coniunctum. Ita aliâs, In uirtute ueniet, dictum est, pro, cum uirtute ueniet.

Sine.) ἔα. Quod tamen aliquoties est aduerbiũ exclamãtis: De figura sermonis, Quid tibi & mihi, iam dictum est, non semel.

Scio te quis sis.) οἶδά σε τίς εἶ, ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, id est, Noui te quis es, nempe sanctus ille dei.

Et factus est pauor.) θάμβος, Quod sæpe uertit stupor. Est autem plus quiddam quàm timor aut admiratio. Nam hoc loco magis uidetur admirantium esse, quàm timentium.

ἦχος pro rumore Diuulgabatur fama.) ἐξεπορεύετο ἦχος αὐτοῦ. Nomen est à uerbo ἠχεῖν, quod est, resonare, unde & echo dicta est, quæ uocem acceptam reddit, quod fama tinniat, & pro una uoce plurimas reddat. Ab eodem composita est uox catechumenus.

Febris pro febri Magnis febribus.) πυρετῷ μεγάλῳ, id est, Febre magna. Dices lector quid refert, magnis febribus legas, an magna febri. Ne quis hic sine causa philosophetur tractans sensum allegoricum, quomodo multæ febres teneant eandem mulierem. Nec est, Tenebatur, sed συνεχομένη, quod aliâs uertit coartari. Attamen interpres Latine reddidit sensum.

Et stans super illam.) καὶ ἐπιστὰς ἐπάνω αὐτῆς, Interpretis sermo perinde sonat quasi Iesus pede calcauerit mulierem. hoc an uerum sit nescio: probabilius uidetur astitisse & inflexo corpore incubuisse in illam, uelut appellantem dormientem.

Imperauit de prauattũ pro increpauit Imperauit febri.) ἐπετίμησε, id est, Increpauit. forte scriptum erat Increpauit febri, more Græcorum. Et offensus quispiam nouitate constructionis, mutauit Increpauit in Imperauit: id quod & aliâs factum deprehendimus, & suo commonstrabimus loco. Porrò quod sequitur, Et dimisit illã, maluissem raddi, Eaq; reliquit illam, ne Christus uideatur reliquisse mulierem. Vt ne addam,

Et surgens ministrabat illis.) Parum commode redditum, cum dicendum fuerit, Erecta ministrauit illis, siue surrexit ac ministrauit illis.

Cum autem sol occidisset.) δύνοντος δὲ, id est, cum occideret, siue, occidente uero sole. Consentaneum est autem eos magis accelerasse quod nox immineret.

Quia

Quia ſciebant.) ὅτι ᾔδεισαν τὸν χριστὸν αὐτὸν εἶναι. Et hic ſenſus eſſe poteſt, quod ſcirent ſe, ſue ipſum Chriſtum eſſe. Vt intelligamus eos uetitos dicere, quod noſſent eũ. Sunt enim qui putent hoc myſterium non liquido fuiſſe cognitum dæmonibus ante mortem Chriſti.

Quia & alijs ciuitatibus.) Hic coniunctionem redundare notauit & Hugo Cardinalis ſentiens eſſe pleonaſmum ex idiomate ſermonis Hebraici.

EX CAPITE QVINTO

IRRVERENT in eum.) ἐν τῷ τὸν ὄχλον ἐπικεῖσθαι αὐτῷ, id eſt, Cum turba irrueret illi, ſiue Vrgeret eum.

Præceptor.) ἐπιστάτα. Non eſt, διδάσκαλε, neq́ καθηγητά, ſed tertium quoddam, quod ſonat, quaſi præfectum.

Venirent & adiuuarent eos.) Se, dicendum erat, nõ eos, & in altera naui potius q̃ alia.

Ita ut penè mergerentur.) Penè non additur, nec in Græcis, nec in uetuſtis exemplari‑ta, nominatim in aureo. Verum lector aliquis, nolens illic perire apoſtolos, addidit penè. *Diſtinctio*

In captura piſcium.) Hæc pars non eſt referenda ad uerbum, erant, ſed ad uerbum, Pa‑habebat, ut intelligas eos ſtupefactos ob tantum piſcium captum.

Ex hoc iam.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id eſt, Poſthac.

Eris capiens.) ζωγρῶν. Eſt autem ζωγρεῖν, proprie capere uiuum, quemadmodum fit in bello, dictione compoſita ex ζῶ, uiuo, & ἀγρεύω, uenor, ſiue uenatu capio. Nunc qui Tur‑cas inuadunt, ut illos iugulent, ac ſpolient, mortuos capere malunt, q̃ uiuos. Imò pecunias Turcarum uenamur potius q̃ Turcas ipſos. *Capere ζωγρεῖν*

Volo mundare.) Mundare paſsiuum eſt, & imperatiui modi, καθαρίσθητι.

Sed uade, oſtende.) Hic nonnihil addendum erat, nempe, inquit, Sed uade, inquit, oſtende te ſacerdoti. Quod ne quis putet illum religione non feciſſe, fecit idem in Actis apoſtoli‑ut. Quam auditis, inquit, per os meum. *Addit aliquid de ſuo interpres*

Et ipſe ſedebat docens.) Ad eum quidem modum habent Græca. Verum Lucas aliquo‑ties adhibet eam coniunctionem καὶ, ut planè uideatur ſupereſſe. *καὶ apud Lucã ſic aliquoties additur, ut uideatur ſupereſſe*

Quid cogitatis mala.) Mala ſupereſt, nec additur apud Græcos, nec in emendatioribus Latinis. Ieſus enim ciuiliter ſic taxat illorũ impias cogitationes, ut non prodat tamen apud populum, quod eſſent impiæ.

Magnificans deum.) δοξάζων τὸν θεόν, id eſt, Glorificans. Ac mox,

Et magnificabant deum.) καὶ ἐδόξαζον.

Quia uidimus mirabilia.) παράδοξα. Quod aliquando uertunt, noua, aut incredibilia.

Nomine Leui.) Lucas inflexit λευΐν uelut à nominatiuo Leuis.

Conuiuium magnum.) δοχὴν μεγάλην, id eſt, ut ad uerbum reddam, Acceptionem ma‑gnam, inde dictum, quod accipiantur inuitati. Vnde & ſplendide acceptos dicimus, qui ſplendido conuiuio paſti ſint. Athenæus libro Dipnoſophiſtarum quinto, ſplendida conuiuia δοχὰς uocat. Ac rurſum libro octauo ſplendidum epulum δοχὴν appellat. Hoc admo‑nendum duximus, ne quis de nomine cauilletur, ut ſunt nonnulli in his anxij. *Conuiuium δοχή*

Non poteſtis filios ſponſi.) νυμφῶνος, id eſt, Filios thalami, ſed proprie in quo ſpõſus & ſponſa uerſantur, ut & ante commonſtrauimus.

Commiſſurã à ueſtimento.) Rurſus eſt ἐπίβλημα ἐπιβάλλει, id eſt, Immiſſuram immittit.

Vetus melius eſt.) Græce eſt χρηστότερον, Quod magis ſonat ſuauius, aut blandius. Sic & interpres uertit Iugum meum ſuaue eſt, χρηστόν. Siquidem ut poma ita & uina per ſe auſtera mi‑teſcunt uetuſtate, ita leuiora nobis uidentur, quibus aſſueuimus. *Melius pro ſuauius*

EX CAPITE SEXTO

IN ſabbato ſecundoprimo.) δευτεροπρώτῳ. Annotauit Ambroſius noue poſi‑tum à Luca, ſecundoprimum ſabbatum potius q̃ primoſecundum, cum ma‑gis debuerit præferri quod natura prius eſt. Verum nihil explicat præter alle‑goriam, dicens hac dictione ſignificari ſabbatum Euangelicum quod eſt ſpiri‑tuale. Id & ſecundum dicitur & primum, ſecundum quia ſucceſsit legis carna‑li ſabbato, primum quia prælatum ei ſabbato cui ſucceſsit, quemadmodũ ſecundus Adam prælatus eſt priori Adam. Hunc ſequutus Beda ſimilia fermè congerit. Diuus Hierony‑mus in epiſtola ad Ruſticum monachum, narrat ſe, cum uerſaretur apud Nazianzenum, *δευτερό‑πρωτον*

hanc

hanc illi proposuisse quæstionem, quid sibi uellet apud Lucam sabbatum δευτερόπρωτον.
Secundopri mū sabbatum At illum, cum, opinor, non haberet in promptu quod responderet, elusisse ioco, Docebo
te, inquit, apud populum, ubi acclamantibus, & applaudentibus cunctis uelis nolis coge-
ris nobis assentiri. Lyranus salebram hanc fortiter transilit. Hugo Carrensis addit secundo
primum sabbatum dici, quod à præcedenti proximum sit. Atqui iuxta hanc rationem om
nia sabbata δευτερόπρωτα erunt, excepto eo quod fuit omnium primum. Admonet idem
nimirum homo diligens, secundo primo duas esse dictiones, ne quis uel imprudens bene
posset errare: ut quemadmodum apud Græcos è duabus unica composita est dictio, iti-
dem apud Latinos unam faceret, & ita diceret secundoprimo, quemadmodum Plautus
dixit Tragicocomœdiam, & nos dicimus Gallogræciam. Equidem super hac re nihil ad
huc apud autores comperi, quod satis faciat. Cæterum quod Theophylactus Græcus in
terpres, etiamsi recentior, in hunc prodidit locum hic asscribam, & quidem ipsius uerbis,
οἱ ἰουδαῖοι πᾶσαν ἑορτὴν σάββατον ὠνόμαζον, ἀνάπαυσις γὰρ τὸ σάββατον. πολλάκις οὖν ἀπήν-
τα ἡ ἑορτὴ ἐν τῇ παρασκευῇ. καὶ ἐκάλουν τὴν παρασκευὴν σάββατον, διὰ τὴν ἑορτήν. εἶτα τὸ κυρί-
ως σάββατον ὠνόμαζον δευτερόπρωτον, ὡς δεύτερον ὂν προηγησαμένης ἄλλης ἑορτῆς, καὶ σαββάτου.
Quæ quidem ut non grauatus sum asscribere in eorum gratiam qui diffidunt, ita non pi-
gebit interpretari Latine, propter eos, qui Græce nesciunt: Iudæi, inquit, omne festum sab-
batum uocabant. Nam sabbatum requiem sonat. Sæpenumero igitur incidebat festum in
parasceuen, & uocabant parasceuen sabbatum propter festum. Itaque quod proprie sabba-
tum erat, nominabāt secundoprimū, quod secundum esset ab altero festo & sabbato quod
præcesserat. Hactenus Theophylactus. Chrysostomus homilia in Matthæum quadrage-
sima, indicat hoc esse sabbatum, cuius meminit ille capite duodecimo: addens secundopri-
mum uocari, quando quies atque ocium duplex erat, tam sabbati domini, quam solennitatis al-
Petrus Co- mestor terius succedentis. Miserabile uero dictu, quam hoc loco sese torqueat Petrus Comestor, ex-
plicare conans quid sit primosecundum, uertens sese in omnia, ac ne sic quidem elabens.
Nec multo minus Carrensis. Simplicius erat dicere nescio. Nec libet excutere quid hic di-
uinet Isidorus aut alius huic similis. Hęc rectius explicaret Iudęus, si quid tamē illi possunt
adferre quod ad rem pertineat. Nuper quidā monachus & idem Theologiæ professor, in
conuiuio rogatus ab erudito quopiam, sed tamen aliud studiorum genus professo, quid si-
bi uellet apud Lucam sabbatum secundoprimum, negauit quicquam tale reperiri usquam
in euangeliis, quæ alioqui probe teneret. Cumque alter asseueraret apud Lucam esse, ibi pro
uocat uir fortissimus ad certaminis periculum: Hanc, inquit, cappam meam depono, si
quid tale scripsit usquam Lucas.

Interrogo uos.) ἐπερωτήσω, id est, Interrogabo.

Si licet sabbatis.) τί ἔξεστι, id est, Quid liceat, siue utrum liceat, quandoquidem de duo-
bus interrogat. Interpres pro τί legisse uidetur εἰ.

Restituta est manus eius.) Exemplar Græcum addit ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη, id est, Sana quem-
admodum altera. Verum haud scio an aliunde huc asscriptum.

Repleti sunt insipientia.) ἀνοίας, id est, Dementia.

Simonem quem cognominauit. ὃν καὶ ὠνόμασε πέτρον, id est, Quem & nominauit Pe-
trum, siue Quem eundem, ut binominem intelligas, quanquam aliâs cognomen appellat.

Iacobum Alphæi.) Subaudi filium, quanquam interpres addere debuit, quod in arti-
culo Græco subauditur.

Regaliter insanire Et maritima & Tyro.) καὶ τῆς παραλίου τύρου, id est, Et maritima Tyro, citra coniun-
ctionem. Siquidem olim Tyrus insula fuit, post facta peninsula, per Alexandrū magnum
regaliter insanientem. Potest tamen accipi maritima substantiue, ut subaudias regione,
quemadmodum ante dixit montanam Iudææ. In Constantiensi codice, rasura mutarat lo-
cum, uidebatur fuisse scriptum maritimis & Tyri & Sidonis, Nam utraque ciuitas empo-
rium est ad littus maris.

Et Sidonis.) Mirum cur hic reliquerit Græcum genitiuum, nisi, ut dixi, putauit utrunque
relinquendum fuisse, ut subaudias regione, ad hunc modum, A maritima parte Tyri &
Sidonis, hoc est, ab extrema parte, qua spectat ad mare. Aut à maritima parte Iudææ, nem-
pe Tyro & Sidone.

Beati pauperes.) Hic aperit cœlestis ille doctor arcanā illam suam philosophiam, quam ut traderet suis, è cœlo descenderat in terras: & hanc Christianorum uulgus libenter antiquissimus, ac uelut obsolescere, & alias nugas agimus, cum hæc in primis sint inculcanda animis omnium. Quod si fieret, non ita passim omnes pro rebus friuolis, pro pecuniola, pro uanissimis imperij titulis, pro quauis iniuriola digladiaremur. Hæc demum sunt, quæ uere reddunt Christianos [redacted]

Philosophia Christi

Exprobrauerint.) ὀνειδίσωσι, id est, Probris affecerint.

Væ cum benedixerint uobis omnes homines, aut ut in uetustis legitur, quum bene uobis dixerint. Secundum hæc enim faciebant prophetis patres eorum.) Græci legunt non prophetis, sed ψευδοπροφήταις, id est, Falso prophetis, consentientibus & Latinorum codicibus emendatioribus nonnullis, sed reclamante Paulino. In Corsendoncensi, pseudo ascriptum erat, manu recentiore, quemadmodum & in Constantiensi. Vnde mihi suboritur suspicio utriusque linguæ exemplaria uariasse. Et haud scio an germana lectio sit prophetis. Cæterum quoniam sententia prima specie uidetur durior, opinor offensum eruditulum quempiam, mutasse scripturā. Meo iudicio probe quadrat, ut hic quoque legamus prophetis. Illic eijciebant prophetas, quod uera loquerentur, hic ita faciebant prophetis, quod ab his assentationem exigebant potius quam ueritatem. Quod si cui magis placet diuersa lectio quemadmodum repugnarim. Superius enim totidem uerbis de prophetis locutus est. At hic de adulatoribus prophetis. Illic faciebant, significabat affligebant: hic faciebant, significat præbebant sese, & demulcebantur illorum assentatione. Ex Ambrosio colligi non potest quid legerit. Certe Beda legit & interpretatur prophetis, Ireneus pseudoprophetis. Theophylactus prophetis legit, sed in enarrando non attingit hanc dictionem.

Varia lectio

Et qui te percusserit.) Subito mutatus numerus, facit ad inculcādum præceptum, quod unusquisque sic audire debeat, quasi sibi uni dicatur. Ac paulo post redit ad numerum multitudinis, & pro ut uultis ut faciant.

Aufert tibi uestimentum.) ἱμάτιον, id est, Pallium, hoc est, summam uestem. Nam tunica infra pallium est. Vnde Plautinum illud, Tunica pallio propior est.

Et si benefeceritis ijs, qui uos diligunt.) καὶ ἐὰν ἀγαθοποιῆτε τοὺς ἀγαθοποιοῦντας, id est, Et si benefeceritis benefacientibus, consentiunt & Latinorum uetusti codices. Interpres legisse uidetur τοὺς ἀγαπῶντας.

Siquidem & peccatores hoc faciunt.) τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν, id est, Idem faciunt.

Peccatores peccatoribus fœnerantur.) δανείζουσιν, id est, Mutuum dant. Nam est idem uerbum quod superius ita transtulit. Cæterum interpres intelligens fœnerari uitio datum, non ausus est uti eo uerbo, de probis uerba faciens. illic igitur dixit mutuum dare, hic fœnerari. [redacted] Nam & qui ci[redacted]ram dat δανείζει. [redacted] Da mutuum. Agit enim non [redacted] sed de mutuis officijs amicorum inter ipsos. At inter impios [redacted] nihil magni faciunt. Extenuat enim [redacted] officia, utpote cōmunia cum Ethnicis ac malis, ut ad illa prouocet, quæ peculiaria [redacted] Christianorum, ut sit in quo cæteros antecellant. Verum eò redierunt mores, ut si titulum, ceremonias subduxeris, hac nota uix possis Christianum ab Ethnico dignoscere. De uulgo Christianorum loquor, non de omnibus.

Fœnerare δανείζειν

Verumtamen.) πλὴν, id est, Imò.

Nihil inde sperantes.) μηδὲν ἀπελπίζοντες. Græcis composita dictio est, ἀπελπίζειν, ex aliquo quapiam sperare. Sentit enim opinor de fœnore, quod ex mutuo redit. Nam in hunc sensum interpretantur ueteres.

Inde sperātes ἀπελπίζοντες

Quia ipse benignus est.) χρηστός, quod sæpenumero uertit bonus. Sonat autem commodum & humanum, ac facilem ad gratificandum, id quod propemodum declarat & benignus, quā de re compluscculis locis, & dictum est, & dicetur.

Dimittite & dimittetur uobis.) Latinius erat, remittite & remittetur. Credi uix possit, quantas tragœdias excitarint apud indoctam plebeculam, sycophantæ quidam, cuculla

Dimittite pro remittite

personati

personati, quod in oratione dominica, maluerim, Remitte nobis debita nostra, sicut & nos remittimus, quasi sit atrox contumelia facta Christo, si quis malit dicere remitte quod dimitte. Atqui diuus Augustinus libro quinquaginta homiliarum, homilia uigesimanona, adducens hunc locum, legit, Remittite, & remittetur: quur non æque clamant in illum?

πεπιεσμένον de mensura

σεσαλευμένον

Confertam & coagitatam.) πεπιεσμένον. Quod sonat pressam. Id enim fit in aridis, quo plus capiat mensura. Et coagitatam, est σεσαλευμένον, id est, Concussam. Nam & hoc pacto fit, ut plus capiat uas quo metimur. Gaudet enim Christus harum [redacted] collationibus uti, quæ sensibus omnium notissimæ sunt.

Et superefluentem.) ὑπερεκχυνόμενον. Satis expresit interpres Græcam uocem inde dictam, quod superne effundatur, id quod mensura non capit.

Sicut magister eius quomodo accipiendum

Si sit sicut magister eius.) Græca secus habent, nempe ad hunc modum κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, id est, perfectus autem omnis erit sicut magister ipsius. non enim uetat Christus ne sit perfectus discipulus, at non uult, ut discipulus usurpet sibi, quæ præceptor non usurpauerit, ac præire conetur: sed ita perfectus erit, si per omnia imitetur suum præceptorem. Et in hanc sententiam legit, & interpretatur Theophylactus. Itaque citat Irenæus circa finem operis sui. Christus non usurpauit opes & honores huius mundi, hæc si affectet Christi uicarius, uidetur plus quiddam usurpare sibi, quam usurparit Christus.

Trabem autem quæ in oculo tuo.) ἐν τῷ ἰδίῳ ὀφθαλμῷ, id est, In tuo ipsius oculo, siue in proprio oculo. Qui fodit in altum.) Sensum recte uertit, cæterum Græce est ὃς ἔσκαψε καὶ ἐβάθυνε, hoc est, ut ad uerbum reddam, Fodit & profundauit.

Aedificanti domum suam.) οἰκοδομήσαντι, id est, Qui ædificauit domum suam, præteriti temporis, Nec est supra petram, quod Græci dicunt ἄνω πέτρας, sed ἐπὶ πέτραν, id est, Supra petram, siue in petra.

EX CAPITE SEPTIMO

παῖς pro famulo

CENTVRIONIS autem.) Ex hoc loco constat, quem Matthæus παῖδα uocat non filium fuisse, sed famulum. δοῦλος enim nihil aliud quam seruum, aut famulum significat. Et quod hic uertit,

Erat moriturus.) ἤμελλε τελευτᾶν uertere poterat, Agebat animam, aut erat in periculo mortis, aut certe Incipiebat mori. Sic enim uertit aliquoties. Deinde

Preciosus noue pro charus

Qui erat illi preciosus.) Noue dixit. Charus enim tum ad rem, tum ad hominem pertinet. Preciosus non nisi ad rem, nisi per metaphoram. Proinde ἔντιμος uertendum erat Charus, aut in precio habitus.

Pharisæi captatores

Solicite.) σπουδαίως, Diligenter, siue ut magis ad uerbum, studiose, ac sedulo. Et quia coniunctio erat omittenda. Annotandum autem quod Iudaica commendatio, quam non sine causa recensuit Lucas: Amat, inquiunt, gentem nostram, & synagogam nostram ipse ædificauit nobis [redacted].

Nec in Israel tantam fidem inueni.) Ambrosius ostendit olim in Latinis codicibus hanc fuisse lectionem, In nullo tantam fidem inueni in Israel, quum iuxta Græcos legendum sit, Nec in Israel tantam fidem inueni.

Discipuli eius.) Græci addunt, ἱκανοί, id est, Multi.

In ipsa autem hora.) ἐν αὐτῇ. In eadem autem hora: quanquam hoc loco tempus significat potius quàm horam.

Laurentij ualæ sententia pensitata

Pauperes euangelizantur.) Demiror quid Laurentio acciderit, cum hoc loco maluit euangelizant, quàm euangelizantur. Quasi uero sensus sit, pauperes prædicasse Euangelium, ac non potius accepisse euangelium. Etenim ut Græci dicunt, euangelizo te, pro eo quod est, adfero tibi bonum nunciũ, ita dicunt, ille euangelizatur, pro eo quod est, accipit lætum nuncium, ut & aliâs indicauimus. Id quanquam ad apostolos pertinere potest, tamen hoc non erat argumentum uenisse Messiam, quod apostoli prædicarent Euangelium, sed quod

quodhumiles & idiotæ reciperentur ad Euangelij gratiam, Dominus autem alludit ad prophetiam, Euangelizare pauperibus misit me. Hoc indicio significat se esse Christum. [Por]ro pauperes uocat mites, siue mansuetos Hebræorum more, quibus עֲבִים ab Hiero- nymo uertitur, pauper, à Septuaginta mansuetus, quod ferè diuitias comitetur ferocia, & [ins]citia indocilis sit.

Pauperes Hebræis dicũtur mansueti

Quid existis.) In nõnullis uetustis codicibus hic locus alio pacto distinguit̃. Quid existis in desertũ? Videre arundinem uento moueri? Sed quid existis? uidere prophetam? Ea [dist]inctio posset esse in Græcis, etiam si id nihil refert ad sententiam.

[Arundinem] agitatam.) σαλευόμενον, id est, Quæ agitatur, siue uacillantem. Est enim passi[uum] præsentis temporis. Proinde Ambrosius legit Arundinem uento moueri, participio [uer]so in uerbum, ut temporis ratio conueniret. Atq; ita sanè legit̃ in codice aureo, in Con[stan]tiensi, alijsq; multis.

In ueste preciosa.) ἐν δόξῳ, id est, Gloriosa, siue splendida. Nec enim est ἐν τίμῳ, siue [πολυτ]ελεῖ. Quod si Latine loqui uoluisset, mutãda erat forma Grecanici sermonis. Nam [τὸν] ἐν πορφύρᾳ dicunt, hoc est, Illũ qui est in purpura, pro purpurato, siue purpurã indu[tum]. Vertendum igitur erat ad hunc modum: Qui splendido uestitu utuntur, & in delicijs [uers]antur, in regijs sunt, siue in regum palatijs sunt. Est enim Græcis ἐν τοῖς βασιλείοις.

Vtiq; dico.) ναὶ, quod est affirmantis.

Spreuerunt in semetipsos.) ἠθέτησαν εἰς ἑαυτοὺς, id est, Aspernati sunt aduersus seipsos. [Reie]cit enim illos recepisse in suum bonum, hos in suum malum reiecisse. Ambrosius legit [...]e. Potest & εἰς accipi positũ uice ἐν, atq; ita fuerit sensus: Intra sese, hoc est, in animo [...], cum non auderent palàm damnare, quod impensè placeret populo.

Sensus uarius

Et loquentibus ad inuicem.) καὶ προσφωνοῦσιν ἀλλήλοις, id est, Acclamantibus inter sese. De cæteris item quæ sequuntur, diximus in Matthæo.

προσφωνεῖν

Venit autem.) ἐλήλυθεν γὰρ, id est, Venit enim, suffragantibus & antiquis exemplari[bus]. Nec est, Deuorator, sed edax φάγος.

Et bibens uinum.) οἰνοπότης, id est, Vinipotor, seu uinibibus, cõtumeliæ uox.

Sapientia ab omnibus filijs suis.) Apud Lucam additur omnibus, πάντων, ut intelli[ga]mus Christi doctrinam placuisse omnibus, qui essent filij sapientiæ. Atq; ita legit Am[bro]sius, nec legit modo, uerumetiam interpretatur: atq; itidem scriptum est in libris emen[da]tioribus tum Græcis, tum etiam Latinis.

Omissa uox

Ecce mulier quæ erat in ciuitate peccatrix.) καὶ ἰδοὺ γυνὴ ἐν τῇ πόλει, ἥτις ἦν ἁμαρτωλὸς, [id] est, Et ecce mulier in ciuitate, quæ erat peccatrix, siue quæ fuerat peccatrix.

Lachrymis cœpit rigare.) Interpres omisit dictionem, κλαίουσα, quæ tamen haud scio [an] addita sit à studioso quopiam. Siquidem per se flere intelligitur & affatim flere, quæ la[ch]rymis rigarit pedes, καὶ στᾶσα παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ὀπίσω κλαίουσα, ἤρξατο βρέχειν, id est, Et [st]ans iuxta pedes illius à tergo flens, cœpit rigare lachrymis &c. Cæterum conijcere licet [tr]iclinium more ueterum in ædito fuisse, ut stans attigerit pedes, à tergo lectis patẽtibus, [in] quibus discumbebatur.

Variat lectio Græcorum

Quæ & qualis.) Rursum est ποταπὴ, quod alibi Laurentius uerti uoluit in Quãta, q[uo]d [n]ec certe nõ poterat, nisi dixisset, quanta peccatrix, Certe uox admirationem habet.

Cuidam fœneratori.) δανειστῇ, Quod nõ solum fœneratorem sonat, uerumetiam cre[di]torem, nomen uerbale, à uerbo δανείζω, de quo supra diximus. Hoc sanè loco, magis [qua]drabat, creditori, quãdoquidem de officio loquitur. Alioqui quis unquam audiuit fœ[ne]ratorem condonasse cuiquam æs alienum?

Fœnerator creditor

Vnus debebat denarios.) Vnus & alter dicendum erat, non Alius, aut alter & alter, si Latine loqui studuisset.

Donauit utrisq;.) ἐχαρίσατο, melius hic erat, Condonauit.

Quis ergo plus diligit.) Græci habẽt τίς οὖν αὐτῶν εἰπὲ, πλεῖον αὐτὸν ἀγαπήσει; Horum igitur, dic, uter eum plus diliget.

Æstimo.) ὑπολαμβάνω, id est, Opinor, siue existimo.

Pedes meos.) ἐπὶ τοὺς πόδας μου, id est, In pedes meos.

Non cessauit osculari.) οὐ διέλειπε καταφιλοῦσα. Belle participium mutauit in uer-

 bum

bum infinitum. Est enim Græce, non defecit deosculans.

Cui autem minus dimittitur.) ὀλίγον est Græce, id est, Parum, siue paulũ, non minus.

Intra se.) Græcus sermo anceps est. Accipi potest, Intra sese, ut cogitarint duntaxat, aut Inter sese, ut collocuti sint.

EX CAPITE OCTAVO

Interpres ausus mutare Græca
Per ciuitates

Per ciuitates & castella.) Vetusti codices habent, Per ciuitatem & castellum, numero singulari, nimirum Græcis ad uerbum redditis, κατὰ πόλιν καὶ κώμην. Verum id perinde ualet Græce, ac si dicas oppidatim & castellatim, id est, Per singulas ciuitates & castella. Vnde interpres non perperam mutauit numerum.

De ciuitatibus.) καὶ τῶν κατὰ πόλιν ἐπιπορευομένων, id est, Eorum qui oppidatim accedebant, hoc est, è singulis ciuitatibus.

Inter spinas.) ἐν μέσῳ ἀκανθῶν, id est; In medio spinarum. Quanquam & hoc recte mutauit interpres.

Et exortæ spinæ.) καὶ συμφυεῖσαι αἱ ἄκανθαι, id est, Simul enatæ spinæ, hoc est, una cum herba segetis.

Nam qui supra petram.) οἱ δὲ ἐπὶ τῆς πέτρας, οἳ ὅταν ἀκούσωσι, id est, Qui uero in petra, qui cum audierint, ut subaudias, seminati sunt, aut semen acceperunt.

Quia ad tempus credunt.) οἵ, Qui, est, non quia, ὅτι: suffragantibus etiam uetustis exemplaribus.

Suffocãtur πορευόμενοι

Euntes suffocantur.) Pro Euntes Græce est πορευόμενοι. Apparet hoc participiũ non usurpatum, ut sit deponens, sed ut sit passiuum à πορεύω: quod, ut cõstat, significare ago, siue duco, ita haud scio an idem significet copiam adfero. Id enim est πορεῖν, & πορίζειν, ut ordinemus ad hunc modum, συμπνίγονται πορευόμενοι, ὑπὸ μεριμνῶν, καὶ πλούτου, καὶ ἡδονῶν, id est, Suffocantur dum obruuntur à curis, ac diuitijs & uoluptatibus. Verum hoc lectoris eruditi iudicio relinquo. Nam intelligi potest, progressu temporis accrescente diuitiarum copia. Quid si πορευόμενοι dictũ est pro ἐμπορευόμενοι, ut ad negociatores ptineat.

Non referunt fructum.) τελεσφοροῦσιν. Vnicam dictionem Græcam duabus reddidit. Sonat autem Græca uox non solum fructum, sed fructum perfectum & absolutum suo tempore. Herbescunt enim & illa semina, cæterũ non edunt fructum quem expectat agricola. Telos Græcis ut significat finem, ita etiã significat uectigal, siue emolumentũ quod ex re quacunq; capitur. Hoc sensit Euripides quum dixit τῶν ἀχαλίνων στομάτων τὸ τέλος ἐστὶν δυστυχία. Ex arbore mala, malus fructus prouenit. Idem Græcis sonat φόρος, ab adferendo, sicut τέλος à fine, quod fructus suo tandem tempore proueniunt. Hinc composita uox τελεσφορέω.

Bono & optimo
Hebraica conduplicatio

Bono & optimo.) ἐν καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ, id est, In corde honesto & bono, utrunque positiuum est. Sed conduplicatio facit ad epitasin, quasi dicas, egregie bono. Hoc loco in quibusdam libris comperi asscriptum, ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω.

Et subtus lectum.) Valla recte mutat Subtus aduerbiũ in Subter præpositionem.

Quod non manifestetur.) Græcis utrunq; uerbum futuri temporis est, φανερὸν γενήσεται, καὶ γνωσθήσεται. Proinde mutato duntaxat uerbi modo, sic commode reddidisset, Nihil occultum, quod non futurum sit manifestum, & nihil abscõditum, quod non sit cognoscendum, & in propatulum uenturum.

In palàm.) εἰς φανερὸν, id est, In apertum, aut in propatulum. Nec Latine locutus est interpres, nec Græca reddidit uerba.

Videte igitur quid audiatis.) πῶς ἀκούετε, id est, Quomodo audiatis.

Qui enim habet.) ὃς γὰρ ἐὰν ἔχῃ, id est, Quicunq; enim habet, siue habuerit.

Quod putat se habere.) ὃ δοκεῖ ἔχειν, id est, Quod uidetur habere. Licet Græcus sermo ancipitem habeat sensum, uidet̃ habere sibi, & uidetur alijs.

Audire p adire mendose

Et non poterant audire.) Adire legendum est, suffragãtibus uetustis codicibus. Nam Græce est, οὐκ ἠδύναντο συντυχεῖν αὐτῷ, id est, Et non poterant conuenire eum. Verum id non accidit interpretis culpa, sed librariorum.

In nauiculam.) εἰς πλοῖον, id est, In nauim, ut hunc præter diminuta nihil delectat. Transfret.

Transfretemus trans stagnum.) διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν τῆς λίμνης, id est, Transeamus in ulteriora stagni. Deinde, Et ascenderunt, ἀνήχθησαν, potius est soluerunt, hoc est, discesserunt à litore subducti. Non iam excutio, an apte dicatur trāsfretari stagnum, cum fretum sit rapidum, stagnum à stando nomen habeat, quemadmodū & λίμνην Græci dictam putant ἀπὸ τοῦ λίαν μένειν: Quanquam Homero & Oceanus dicitur λίμνη, ut in Iliade, ἠέλιος δ' ἀνόρουσε λιπὼν περικαλλέα λίμνην. Et hic lacus Tyberiadis, alicubi mare dicitur Euangelistis. Siquidem hunc esse lacum, indicat Hieronymus in locis Hebraicis: Gergessa, inquit, ubi qui a dæmonibus uexabantur saluator restituit sanitati: & hodieq; super montem uiculus demonstrat iuxta stagnum Tyberiadis, in quod porci præcipitati sunt.

Stagnū à freto diuersum

Compellebantur.) Hoc scio deprauatum à librarijs, tamen quia tam propè accedit ad ueram lectionem, ne inualescat error, admonendum duxi, Complebantur, esse legendum, concordantibus & uetustissimis exemplaribus Latinis, nominatim aureo, συνεπληροῦντο. Latinus quidam codex addit fluctibus.

Cōpellebātur pro complebantur

Præceptor.) Græce est, ἐπιστάτα ἐπιστάτα, id est, præceptor præceptor, ut intelligas & illum altum dormisse somnum, & discipulos instanter inclamasse.

At ille surgens.) ὁ δὲ ἐγερθεὶς, id est, At ille experrectus.

Gerasenorū.) τῶν γαδαρηνῶν, id est, Gadarenorū, de quo iam ante nō semel disseruimus.

Gadareni

Vir quidam.) Græci addunt, ἐκ τῆς πόλεως, id est, E ciuitate, quod tamen nusquam additum reperio apud Latinos: nec ex Ambrosianis cōmentarijs conijcere licuit illum ita legisse. Apud Theophylactum Græcum reperio. Quanquā magis uertendum erat, Ex ciuitate, ut accipias dæmoniacū prodisse è ciuitate Gadara.

Arripiebat illum.) συνηρπάκει αὐτόν, id est, Corripuerat illum. Nec est,

Et compedibus custoditus.) καὶ πέδαις φυλασσόμενος, καὶ διαρρήσσων τὰ δεσμὰ ἠλαύνετο, id est, Et compedibus seruabatur, ac disrumpens uincula, agebat &c. Quod tamen mollius uerti potuit ad hunc modum: Cumq; compedibus seruaretur, tamen disrumpens uincula ferebatur à spiritu in loca deserta.

In deserto.) εἰς τὰς ἐρήμους, id est, In deserta, ut subaudiam ... loca. Atq; ita legitur in codicibus Latinorum emendatioribus.

In abyssum.) Græca uox est, Latine uorago dicitur.

Præceps.) κατὰ τοῦ κρημνοῦ, id est, Per præceps, siue per præcipitium. Et sic habent uetustissimi Latini codices.

A legione.) ὁ δαιμονισθεὶς, id est, A dæmonio uexatus, siue A dæmonibus agitatus.

Multitudo regionis Gerasenorum.) ἅπαν τὸ πλῆθος τῆς περιχώρου τῶν γαδαρηνῶν, id est, Vniuersa multitudo regionis undiq; finitimæ Gadarenis. Ambrosius aut legit Gerasenos, aut eosdem putauit Gerasenos & Gadarenos, cum paulo post ait, Reliquerat in Gerasenis synagogam Christus &c.

Geraseni

Dimisit autem eum Iesus dicens.) Quoniam interpres alicubi usurpat Dimisit, pro Sinit, siue Permisit, sciat lector hic esse ἀπέλυσε, hoc est, Non passus est esse secum, sed ablegauit à se.

Et hæc moriebatur.) ἀπέθνησκεν. Poterat esse, Et mortua erat, ut intelligamus iam tum puellam expirasse, licet id nondum sciret pater, qui reliquerat agētem animam. Imò haud scio an hoc uerbo secus liceat uti.

Et cōtigit dum iret.) Etiamsi ad sensum nihil omnino habet momenti, tamen in Græcis quos ego uiderim, non additur καὶ ἐγένετο.

A turbis comprimebatur.) οἱ ὄχλοι συνέπνιγον αὐτόν, id est, Turbæ suffocabant eum, hoc est, cōstringebant & arctabant, diuersum uerbum ab eo quod mox uertit, Comprimunt.

συμπνίγω undiq; premo

Quæ in medicos erogauerat.) ἥτις εἰς ἰατροὺς προσαναλώσασα ὅλον τὸν βίον, οὐκ ἴσχυσεν ὑπ' οὐδενὸς θεραπευθῆναι, id est, Quæ cum insumpsisset in medicos totam substantiam, nō potuit a quoquam sanari. Et aliquanto post,

Turbæ te comprimunt & affligunt.) συνέχουσί σε καὶ ἀποθλίβουσι. Malim, Coarctant te, siue distringunt te atque affligant.

Nam & ego noui.) In Græcis tantū est, Nam ego noui, cōsentiente te exemplari Paulino, sed dissentiente Corsendoncensi. Ambrosius consentit cum Paulino.

Virtutem exiiſſe Virtutem de me exiſſe.) ἐξελθοῦσαν ἀπ' ἐμοῦ. Recte ſanè hoc loco interpres mutauit participium in uerbum infinitum, quod tamen in Matthæo & Marco non fecit.

Vade in pace.) εἰς εἰρήνην, id eſt, In pacem: quæ Græca præpoſitio anceps eſt.

Venit quidam ad principem ſynagogæ.) Ita quidem conſtanter habebant Latini codices, etiam uetuſti. Ex Ambroſio non liquet quid legerit. Cæterum Græce eſt, παρὰ τοῦ ἀρχισυναγώγου λέγων αὐτῷ, id eſt, A principe ſynagogæ dicens ei. Verũ offenſus aliquis abſurditate, quam prima fronte præ ſe fert ſermo, mutauit A principe, in Ad principem. Atqui erat ſubaudiendũ Domo, ut fieri ſolet in huiuſmodi orationibus. Verum de hoc quoque ſuperius dictum eſt copioſius in Marci caput quintum.

Ab Archiſynagogo

Ad principẽ, pro à principe

Ipſe autem.) Hic addunt Græci, ἐκβαλὼν ἔξω πάντας, id eſt, Foras eiectis omnibus: id quod additur in cæteris Euangeliſtis. Quanquam apud Ambroſium non reperio additum, & haud ſcio an aliunde huc tranſcriptum ſit. Argutatur Valla non cõuenire parentes ſolos obſtupuiſſe, ſi turba aderat illa tota, cuius ante facta eſt mentio. Præterea quorſum attinebat, inquit, interdicere, ne cui dicerent, ſi res tot teſtibus acta eſt? Ob hæc neceſſe putat adijci hæc uerba, quæ ſanè in Græcis codicibus conſtanter adſcripta uiſuntur, eiectis omnibus. Mihi, ut dixi, uidentur ex Marco ac Matthæo addita, quorum uterq; teſtatur turbam fuiſſe eiectam. Matthæus capite nono narrat, turbam eiectam, idem dicens quod Marcus capite quinto, qui prodidit omnes fuiſſe eiectos, præter parentem utrunq; puellæ, ac diſcipulos quos ſecum habebat, nimirum tres, Iacobum, Petrum, & Ioannem, quos paulo ante ſolos iuſſerat ſequi. Neque erat cauſa, cur hic adderetur, Eiectis foras omnibus, cum Lucas paulo ante teſtatus ſit, Ieſum non paſſum eſſe quenquam ingredi eò, ubi funus erat puellæ, præter patrem & matrem, ac treis modo dictos diſcipulos. Quos ſi eiectos intelligamus, quomodo dicuntur obſtupuiſſe? Neque periculum erat, ne res celari non poſſet, tam paucis teſtibus geſta. Nihil eſt igitur quod hoc loco cauillatur Laurentius. Vnus modo ſcrupulus reſtat. Si iuxta Lucam Ieſus non eſt paſſus turbam ingredi, quomodo dicitur eiecta? ſed fieri potuit, ut in ueſtibulo, aut in atrio conſtiterit turba, funus autem in interioribus ædibus poſitum fuerit.

Vallæ ſententia expenſa

Et reuerſus eſt ſpiritus eius.) ἐπέστρεψε. Conuerſus potius quàm reuerſus: niſi forte interpres legit ἀνέστρεψε.

EX CAPITE NONO

Duas pro binas IN uia.) εἰς τὴν ὁδόν, id eſt, In uiam. Et Tuleritis, non eſt à uerbo fero, ſed à tollo. Ne quid tollatis in uiam, ſiue ad iter, hoc eſt, Ne quid deportetis.

Neq; duas tunicas.) μήτε ἀνὰ δύο χιτῶνας, id eſt, Neq; binas tunicas, id eſt, ſinguli duas. Cæterũ ἔχειν, infinitum uerbum poſitum eſt uice imperatiui, more Græcanico. Tunicam aũt dixit non pro quauis ueſte, ſed pro ſpecie ueſtis, ut intelligas, alteram indui, alteram deportari in ſarcina pro mutatoria.

Deprauatio In noſtris manifeſta Et inde ne exeatis.) Græce ſecus eſt, καὶ ἐκεῖθεν ἐξέρχεσθε, id eſt, Et inde exite. Sentit enim ut unis duntaxat ædibus uterentur: ne aliunde exirent relicturi ciuitatem, quàm quò ingreſſi fuiſſent aduenientes, ne cui parum ſtabiles uiderentur. Ad eum modum non legit modo Theophylactus, uerum etiam interpretatur. Verum hoc non interpretis culpa, ſed librariorum uitio mutatum eſſe conſtat.

In teſtimonium ſupra illos.) ἐπ' αὐτούς. Quæſo cur non potius Aduerſus illos quàm Supra illos? adeóne ſtudio fuit corrupte dicere?

Et hæſitabat.) διηπόρει. Quod ut ſignificat hæſitare, ita ſignificat, & perplexũ eſſe, atque ancipitis conſilij, & animi dubiũ. Metuebat enim, ſi is reſurrexiſſet quem occiderat.

Qui eſt Bethſaidæ.) εἰς τόπον ἔρημον, πόλεως καλουμένης Βηθσαϊδά, id eſt, In locum ſolitarium ciuitatis, quæ dicitur Bethſaida. In uetuſtis lego, qui eſt Bethſaidæ, ut intelligas deſertum Bethſaidæ uicinum.

Qui cura indigebant.) θεραπείας. Cur non potius curatione, cum de morbis loquatur, cum & Latinius ſit, & ad Græcam uocem exprimendam accõmodatius?

Quæ circa ſunt Villasq; quæ circa ſunt.) εἰς τὰς κύκλῳ κώμας, id eſt, In circumiacentes uicos, ſiue oppidula. Et rurſus Agros, uertit in uillas, nec id ſanè male, modo bene intelligat.

Inueniant eſcas.) ἐπισιτισμόν, id eſt, Commeatũ. ἐπισιτίζειν enim eſt cibarijs inſtruere.

Per conuiuia.) κλισίας ἀνὰ πεντήκοντα, id est, In singulo quoq; accubitu quinquagin/
ta. Nam id intelligit interpres per conuiuia. Neq; enim est hic συμπόσια, ut in Matthæo,
sed κλισίαι, quod sonat accubitus, siue discubitus.

ἀνὰ distributiue positum

Et discubuerunt omnes.) καὶ κατέκλιναν ἅπαντας, id est, Discumbere fecerunt omnes,
quomodo legitur & in aureo codice. Interpres legisse uidet̃ ἅπαντες ut subaudias ἑαυτούς,
ut uerbum trãsitiuum usurpes pro neutro. Alioqui uidetur bis idem dixisse: Et fecerunt
sic, & discumbere fecerunt omnes.

At ille increpans illos.) Antehac interpres penè perpetuo transtulit ἐπιτιμᾶν, commi
nari: quod si usquam aliâs, hic certe faciendũ erat. Cur enim increparet Christus discipu/
los ob hoc responsum, ob quod tantopere collaudatus est Petrus iuxta alios euãgelistas?
Proinde uertendũ erat, Interdixit eis, siue interminatus eis, præcepit ne cui dicerent.

ἐπιτιμᾶν p interdicere

Dicens, quia oportet filium hominis.) Aut omittenda erat interpreti cõiunctio ὅτι, aut
uertendum erat, Quod oporteret &c.

Tollat crucem suam cotidie.) Cotidie nonnullis Grecis codicibus non addebatur, sed
refragantibus uetustissimis Latinis.

Nam qui perdiderit.(ὃς δ' ἂν ἀπολέσῃ. Quicunque uero perdiderit, nisi nam, positum
est loco, autem.

Nam qui me erubuerit.) An hic sermo sit Latinus nescio, certe apud Q. Curtium legi
mus, Erubuit fateri, & Erubescunt fortunę. Nam apud exactius loquentes, erubescere fer
me uerbum est absolutum. Certe optarim esse Latinum quod posuit interpres, nec ipse ta
libus offenderer, nisi essent aures meis delicatiores. Tolerabilius tamen hoc illo quod ali/
bi notauimus, qui me confusus fuerit.

Erubescere

Species uultus eius altera.) τὸ εἶδος τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἕτερον. Maluissem ita reddere,
Species aspectus eius alia, siue diuersa. Aut si licet à uerbis discedere, Mutata est species
uultus eius. Et uestitus eius albus & refulgẽs.) ἐξαστράπτων. Quasi dicas, ex se mit
tens fulgur, & effulgurans. Conuenit cum eo quod annotauimus in Matthæo, sicut lux
pro sicut nix. Deinde illud quod mox præcessit,

Altera pro diuersa

In maiestate.) ἐν δόξῃ, id est, In gloria, quemadmodum uertit & paulo superius.

Excessum eius.) Excessum, mortem intelligit. Nam Græce est ἔξοδον, id est, Exitum,
non ἔκστασιν. Quandoquidem & excessum & exitum usurpari pro morte, compluribus
exemplis docet Laurentius, à quo petat, si quis forte diffidet. Nos compendio studemus.

Excessus pro obitu

Elisit eum dæmoniũ, & dissipauit.) ἔῤῥηξεν αὐτὸν τὸ δαιμόνιον καὶ συνεσπάραξεν, id est,
Laniauit illum dæmoniũ, & concerpsit. Interpres pro ἔῤῥηξεν, legisse uidetur ἔῤῥιψεν, pro
quo reddidit, Elisit. Nec mihi displicet hæc lectio

Dilanians eum.) καὶ μόγις ἀποχωρεῖ ἀπ' αὐτοῦ συντρίβον αὐτόν, id est, Et uix discedit ab il/
lo lacerante se, ut intelligas puerum uix effugere à spiritu. Quanquam hoc loco uariant
exemplaria Græcorum. Quædam habebant συντρίβον, id est, Cõminuens aut discerpens
quæ lectio mihi magis probatur, ut accipiamus spiritum dilaniare puerum.

In magnitudine dei.) ἐν μεγαλειότητι, id est, In magnificentia, siue maiestate. Dictũ est
enim ab eo nomine quod solet uertere magnalia, μεγαλεῖα.

Ponite uos in cordibus uestris.) Grece est, εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν, id est, In aures uestras, hoc
est, diligenter auscultate quę dicturus sum. Refert̃ enim ad sequentia. Porrò, In auribus di
xit potius q̃ in cordibus, propterea quod non essent intellecturi. Sequitur enim mox, At
illi ignorabant uerbum istud.

Velatum ante eos.) παρακεκαλυμμένον ἀπ' αὐτῶν, id est, Absconditum ab illis.

Intrauit autem.) εἰσῆλθε, id est, Subijt.

Cogitatio.) διαλογισμός, id est, Disputatio. Quanquam Græca uox anceps est. Cæte/
rum ex alijs euangelistis liquet inter illos hac de re disceptatum fuisse, neq; rem intra taci/
tam animi cogitationem constitisse. Atqui in eo quod mox sequitur,

At Iesus uidens cogitationes cordis.) significat se de cogitatione loqui. Est eñ & hic ea
dem uox, διαλογισμόν, Est aũt in hoc loco magna inter euangelistas diuersitas, quę tamen
haud magno negocio redigi potest in concordiã. Iam articulus Græcus, quẽ addit Lucas,
τὸ, τίς ἂν εἴη μείζων, ita reddi potuit, De hoc quis nam esset futurus maior, siue maximus.

τὸ articulus

In eos.) ἐν αὐτοῖς, id est, Inter eos.
Hic maior est.) Græce sic habet, ὁ γὰρ μικρότερος ἐν πᾶσιν ὑμῖν ὑπάρχων, οὗτος ἔσται μέγας,
id est, Qui enim minor fuerit inter uos omnes, hic magnus erit. Iam an e demonstratum
est, magnum dici magnatem, & minorem infimatem.
In ciuitatem.) εἰς κώμην, id est, In castellum. Nam ita plerunque uertit: tametsi quidam
codices habent πόλιν, id est, Ciuitatem. Atque ita legisse uidetur interpres. Nam aliquanto
post, εἰς ἑτέραν κώμην, uertit In aliud castellum.

Facies dicitur ire

Facies eius erat euntis.) τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον, id est, Facies eius erat uadẽs.
Quanquam nihil refert ad sententiam. Et utinam frequentius id ausus esset, Euangelistæ
sensum magis quam uerba reddere. Sicut enim oculi loqui dicunt, qui innuunt quod dictum
uelis, ita facies ire dicitur, quæ præ se ferat iter aliquò destinatum esse.
Vis dicimus.) θέλεις εἴπωμεν, id est, Vis dicamus.

Additum aliquid apud Græcos

Et consumat illos.) ὡς καὶ ἠλίας ἐποίησε, id est, Quemadmodũ & Helias fecit. Hoc ad-
ditum reperio in Græcorũ codicibus, quos quidem uiderim omnibus. Verum haud scio,
an uelut ab explicante locum aliquo sit huc asscriptum. Neque enim in ullo ueterũ exem-
plariorum nostrorum comperi, etiamsi sic legit & Theophylactus.
Non uenit animas perdere, sed seruare.) In Græcis, quos uidere memini, codicibus ad-
ditur hominũ, sed reclamantibus uetustis exemplaribus pluribus, atque etiam uulgatis, nec
refert ad sensum. Quin totum hoc: Filius hominis non uenit animas perdere, sed saluare,
non attigit Theophylactus, nec legens, nec interpretans, quod an casu acciderit incertum,
uidetur incuria prætermissum, Alioqui uideri poterat huc adiectũ ex Matthæi cap. 18.
Quocunque ieris.) ἀπέρχῃ, id est, Abieris.
Vbi caput suum reclinet.) Suum apud Latinos additum admonuimus alias.
Renunciare ijs quæ domi sunt.) Ex Græcis non liquet an legendum sit, Iis quæ domi
sunt, an ijs qui domi sunt. Nisi quod uetustissimus codex habebat Iis qui domi sunt, gene-
re masculino, consentiente & Corsendoncensi exemplari, nimirum ut ad personam re-
feratur. Quanquam idem Lucas eodem uerbo sic usus est huius euangelij capite decimo

ἀποτάττεσθαι

quarto ut ad rem pertineat, Nisi quis renunciauerit, & cætera. Quemadmodum & homi-
nem iubemus ualere, & uoluptates ualere iubemus. Poterat igitur & hic accipi, renuncia-

Renunciare quid sit

re negocijs domesticis. Quod interpres hic uertit Renunciare, alibi uertit ualefacere: ue-
lut in epistola ad Corinthios posteriore, capite secundo, ἀλλ' ἀποταξάμενος αὐτοῖς, Sed uale
faciens eis. Rursus in actis apostolorum capite uicesimo: Et exhortatus eum, ualedixit.
Nam illic interpres legisse uidetur ἀποταξάμενος, licet nostri codices habent ἀσπασάμενος.
Rursum eiusdem operis capite decimooctauo, Fratribus ualefaciẽs nauigauit in Syriam,
τοῖς ἀδελφοῖς ἀποταξάμενος. Est autem proprie ἀποτάσσεσθαι, mandatis ijs, quæ uelis, ali-
quem dimittere. An idem polleat renunciandi uerbum, mihi non admodum liquet. Ali-
quoties renunciare, comperio positum pro nunciare quod gestum est, aliquoties pro nun-
cio misso interdicere, ut Renũciauit illi hospitium, apud Ciceronem, & apud Suetonium
in Caligula, renunciauit amicitiam qui denunciat inimicitiam, & apud eundem in Gal-
ba, renunciat uitæ, qui decreuerat mori. Nos quo dilucidior esset sermo, uertimus uale di-
cere, pro renunciare.
Nemo mittens manum.) ἐπιβαλὼν, καὶ βλέπων. Alterum participiũ est præteriti tem-
poris, alterum præsentis. Ea sic cõmode reddi poterant, Nemo si postquam admouit ma-
num aratro, in tergum respexerit, accommodus est regno dei.

EX CAPITE DECIMO

Discipuli septuaginta pro septuagintaduo

ET alios septuaginta duos.) Quod Laurentius arguit interpretes ueteris te-
stamenti, cum numero fuerint septuaginta duo, quippe è singulis tribubus
delecti sex, tamen incertum errore, an studio septuaginta uocari, non aliter
quàm apud Romanos Centumuiri dicti sunt iudices è singulis tribubus,
quæ triginta quinque erant, delecti terni, utique numero centum & quinque, ue-
rum sit nec ne, non admodum arbitror ad hunc locum pertinere, Certe probabile est. Illud
mirum quod è septuaginta discipulis fecerint septuaginta duos: uelut idem oportuerit fa-
ctum in discipulis, quod factum est in Septuaginta interpretibus, cum apostolos duodi-
cum

ginta legerit, uerum non hos quidem è singulis tribubus singulos, Ceterum Græci codices consentiunt in Septuaginta. Atque ita legisse uidetur & diuus Ambrosius, cum exponens hunc locum: Ecce ego mitto uos, sicut oues inter lupos, Ad Septuaginta, inquit, discipulos dicit hoc, Pro nobis facit & typus ueteris testamenti, ubi duodecim fontes, & septuaginta palmæ in deserto repertæ, præfigurant duodecim Apostolos & septuaginta discipulos. Quod diligenter annotauit Theophylactus, & Cyrillus, qui citatur in Catena consentit, præter duodecim fontes & septuaginta palmas, commemorat etiam illos septuaginta iudices, quos Moses delegit iussu domini, & impleti sunt spiritu sancto. Ac ne quis causetur solos Græcos ita legisse, diuus Hieronymus ad Fabiolam Mansione sexta scribit hunc in modum, Nunquam prius occurrerunt fontes purissimi, nisi ubi magistrorū doctrina prorupit, nec dubium quin de duodecim Apostolis sermo sit, de quorum fontibus deriuatæ aquæ totius mundi siccitatem rigant. Iuxta has aquas Septuaginta creuerūt palmæ, quos & ipsos secundi ordinis intelligimus præceptores, Luca Euangelista testante duodecim fuisse Apostolos & Septuaginta discipulos minoris gradus, quos & binos dominus ante se præmittebat. Ex his perspicuum est Augustino fuisse mendosum codicem, quemadmodum & alijs locis fuisse demonstrabimus. Obijcitur nobis unus codex è bibliotheca pontificia, quasi nesciamus, post Græcos in concordiam Romanæ sedis receptos, & codices illorum ad Latinorum exemplaria fuisse emendatos. Quorum de numero multis argumentis colligo fuisse codicem illum maiusculis descriptum. Nam si nos mouet pontificiæ bibliothecæ autoritas, etiam is codex, quē Romanus pontifex misit Francisco Card. Toletano, erat eiusdem bibliothecę. Ratio quā adducit Beda de duodecim tribubus Israel, & septuaginta duabus orbis reliqui gētibus frigida est. Nec multo solidior quam adducit Augustinus de ter uiginti quatuor horis, qui numerus cōficit septuaginta duos. Quin & Dorotheus martyr in compendio rerum Apostolicarum & propheticarum nominatim recensens discipulos, septuaginta duntaxat facit, non septuaginta duos. Et his antiquior Irenæus quū alias, tum lib. 3. cap. 13. L X X legit non L X X I I. Postremo Eusebius Ecclesiasticæ historiæ libro primo capite duodecimo, Septuaginta tantum refert fuisse delectos. Et tamen paulo inferius in uulgatis codicibus repetuntur septuaginta duo. Reuersi sunt autem septuaginta duo cum gaudio, ut appareat non casu, sed studio factum. Atque in hoc mire consentiunt exemplaria Latinorum.

Dorotheus martyr

Rogate autem.) Rogate igitur legendum est, δεήθητε οὖν.

Vt mittat operarios.) ὅπως ἐκβάλλῃ, id est, Vt extrudat, siue eijciat: ut intelligamus, aut inuitos emittendos aut celeriter extrudendos, ut annotatum est in superioribus.

Inter lupos.) ἐν μέσῳ λύκων, id est, In medio luporum. Et Valla mauult, Velut oues, quàm sicut oues.

Sin autem.) εἰ δὲ μήγε, id est, Sin minus, hoc est, Si non fuerit illic filius pacis. Nec est, Quæ apud illos sunt.) Sed τὰ παρ᾽ αὐτῶν, hoc est, Quæ ab illis offeruntur, alioqui dixisset, τὰ παρ᾽ αὐτοῖς.

Pœniterent.) μετενόησαν. Cur non potius pœnituissent, cum sit præteriti temporis? quandoquidem hoc uerbum personaliter usurpatum ex Pacuuio, citat Nonius Marcellus. Alijs magis arridet periphrasis Scelerum pœnitentiam egissent: quæ hoc sanè loco, non pessime quadrat, quod mentio fiat de sacco & cinere. [redacted]

Pœnitētia nec Græcis, nec Latinis dicta à pœna

Qui uos spernit, me spernit.) Hieronymus alicubi uertit, Qui uos reprobat, me reprobat. Est enim Græcum uerbum ἀθετεῖ, quod est reijcit & auersatur, & ita legit Cyprianus in epistola ad Cornelium fratrem. [redacted]

Qui uos sperñit, meū agentes negocium

[redacted] n Christi, nescio [redacted] tempora citetur. [redacted]. Scio tamen etiam malis obtemperandum interdum ne dissidium exci/tetur, modo ne cogant ad impietatem.

Reuersi sunt aũt septuaginta duo.) Rursum addidit duo cũ Græcis nõ sint nisi septua/(ginta.

Septuaginta duo

Ecce dedi.) ἰδοὺ δίδωμι, id est, Ecce do.

Videbam satanam.) ἐθεώρουν in quodam Latino codice repperi uidebant, nam Græca uox ambiguitatẽ habet. Quanquam de prima persona interpretãtur omnes. Theophylactus hic inducit nouum sensum, uidelicet hunc, Non mirum est dæmones uobis subijci, quum ipsorum princeps iam deciderit ac deiectus sit.

Varia lectio

Exultauit in spiritu sancto.) ἐν αὐτῇ ὥρᾳ ἠγαλλιάσατο τῷ πνεύματι ὁ ἰησοῦς, id est, In ea/dem hora exultauit spiritu Iesus. Nec additur sancto, nec præpositio in, sed refragantibus uetustis Latinorũ exemplaribus. In quibus ut apponitur epitheton sancto, ita Iesu nomen non apponitur. Certe articulus facit, ut de spiritu sancto intelligamus.

Articuli uis

Paruulis.) νηπίοις. Quod hoc sanè loco magis uertendum erat, Stultis, aut insipienti/bus, ut opponatur ei, quod præcessit Sapientibus, nisi sermo duriusculus uideretur. Quan/quam & de hoc dictum est aliâs.

Etiam pater.) ναί. Quod superius uertit, utique. Est autem aduerbium confirmantis.

εὐδοκία

Qm̃ sic placuit ante te.) ὅτι οὕτως ἐγένετο εὐδοκία ἔμπροσθέν σου. i. Quia sic fuit bona uolũtas corã te. Sic em̃ uertit Hieronymus. Eadẽ uox q̃ usi sunt angeli nunciantes pacẽ in terris in hoĩbus bonę uolũtatis, qua significat̃ gratuita bñuolentia fauorque numinis erga mortales.

Omnia mihi tradita.) Ante hæc uerba Græci codices aliquot addunt, καὶ στραφεὶς πρὸς μαθητὰς εἶπε, id est, Et conuersus ad discipulos dixit. Deinde sequitur, Omnia mihi tradita sunt. Et error hinc ortus, quod mox sequitur eadem oratio,

Et conuersus ad discipulos suos.) Verum hic addit Græcus codex, κατ' ἰδίαν, id est, Sorsim: atque ita separatur à superiore, licet reclament Latinorum exemplaria.

Pro suscipiẽs suspiciens de/prauate

Suspiciens autem Iesus.) ὑπολαβὼν δὲ ὁ ἰησοῦς, id est, Suscipiens autem Iesus. Atque ita le/gitur in antiquissimis Latinorum exemplaribus. Positum est autem suscipiens, pro excipi/ens & succedens in uicem respondendi. Ad eundem modum Vergilius:

Excipit Ascanius. Et Xenophon, καὶ ὁ κῦρος ὑπολαβὼν εἶπε, id est, Et Cyrus suscipiens dixit. Ne id quidem cõmissum est interpretis uitio, sed scioli cuiuspiam, cui uisum est susci/piens hoc loco nihil significare, & uertit in suspiciens: quasi Iesus responsurus homini su/spexerit in cœlũ. Nos uertimus respondens, ne rursus ad eundẽ lapidẽ lector impingeret.

Semiuiuo.) ἀφέντες ἡμιθανῆ, id est, Relicto semimortuo. Hieronymus in epitaphio Paulæ uertit seminece. Quanquam id quidem ad sententiam nihil habet momenti.

Stabulum pro diuersorio

In stabulum.) εἰς πανδοχεῖον, id est, In diuersoriũ. Nam Gręca uox hinc dicta est, quod accipiat quoslibet, quod Latini uocant diuersoriũ meritoriũ. Nec interpres sensit de stabu/lo iumentorũ, sed de loco in quo statur. Vnde & stabulari dicunt̃, qui locum habẽt alicubi

Et altera die.) καὶ ἐπὶ τὴν αὔριον, id est, Postero die.

Stabulario.) πανδοχεῖ, id est, Hospiti, sed meritorio.

In quoddam castellum.) εἰς κώμην τινά, id est, Oppidulum, siue uicum quendã, ne quis imaginetur arcem potentem similem ijs, quæ nunc castella uulgo uocantur.

Satagebat

[redacted] Satagebat.) περιεσπᾶτο, id est, Distrahebatur, siue distendebatur. quanque interpres ele/[redacted] quam [redacted] lector animaduertat. Siquidem [redacted] quod sequitur. Por/[redacted] queri difficultate rei cõficiendæ. At Græca uox aptius [redacted] in uno. [redacted] to unum est necessarium: Pugnant enim distrahi & intentum esse in uno.

Circa frequens ministeriũ.) περὶ πολλὴν διακονίαν, id est, Circa mul[redacted] ministrationem.

Erga plurima pro erga plu/ra

Erga plurima.) περὶ πολλά, id est, Circa multa, siue plura: suffragãtibus & antiquissimis libris nonnullis. Et haud scio an interpres scripserit plura, pro multa. Quod ita quispiã uer/t[redacted] plurima, ut in preculis solennibus, legimus plurimorũ martyrum, pro plurium.

Porro unum est necessarium.) ἑνὸς δέ ἐστι χρεία, id est, uno opus est, ut opponatur [redacted] quæ uox præcessit. Quod ad historicum sensum attinet, dominus uidetur in M[redacted] re/prehendere, non quod appararet conuiuium, sed quod nimis uarium & accurat[redacted] quum ante dixit Lucas πολλὴν διακονίαν, quasi dicas uariam administrationem, [redacted] apparatus

Conuiuium simplex

apparatus sufficiat naturæ. Hoc est quod Iesus negans opus esse multis, dicit unum esse necessarium. Attingit hunc sensum & Theophylactus.

Optimam pro bonam

Optimam partem.) τὴν ἀγαθὴν μερίδα, id est, Bonam partem: nisi quod articulus additus declarat plusculum, nempe partem illam certam, quæ uere bona sit. Augustinus sermone in Lucam 26, non optimam legit, sed meliorem: Meliorem inquiens, partem elegit, non tu malam, sed illa meliorem. Neq; secus legisse uidetur Ambrosius, in commentarijs hæc subijciens, Nec Martha tamen in bono ministerio reprehenditur, sed Maria quod meliorem partem sibi elegerit, antefertur. Sunt quibus placeat iuxta proprietatem Hebræi sermonis positiuum positum uice comparatiui aut superlatiui, quod ea lingua careat huiusmodi uocibus. Quod quidem commentum ut mihi non usquequaq; displicet, ita non uideo cur hic magis ualere debeat, quàm alijs locis ter centum.

EX CAPITE VNDECIMO

DA nobis hodie.) Hic uariant Græci codices. In nõnullis scriptũ erat δὸς ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν, id est, Da nobis cotidie. Atque ita scriptum erat in codice aureo, atq; item Constantiensi. Offendit lectorem uox eadem repetita, quotidianum quotidie. Atqui non est Græce quotidianũ, sed ἐπιούσιον, quod magis sonat crastinum. Non enim petunt commeatum in multos annos, sed tantum in proximum diem. Et qui uesperi orat pro uictu postridiano, quid aliud petit quàm uictum quotidianum? Hoc admoneo ne quis arbitretur multum esse discriminis in sensu. Quanquam de hoc aliâs dictum aliquanto copiosius.

Dimitte nobis peccata.) τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Sunt qui putent esse discrimen inter debita, id est ὀφειλήματα & peccata, quod debiti nomen complectatur non modo culpam, uerum etiam obligationem ad satisfactionem. At Lucas non existimauit quicquã interesse. Nec Augustinus de uerbis domini. Debitum autem, inquit, quid est nisi peccatum?

Precatio dominica iuxta Lucam

Sed libera nos à malo.) Hoc in quibusdã Latinis exemplaribus apud Lucam non additur, sicut & alia nonnulla, quæ uidentur ex alijs Euangelistis adiecta, ne uiderentur dissentire. Id quod conijcio factum & alijs item compluribus locis. Siquidẽ apud Lucam hæc oratio multo pauciora complectitur quàm apud cæteros, ad hunc modum, Pater, sanctificetur nomen tuum, adueniat regnum tuum. Panem nostrum cotidianum da nobis hodie. Et dimitte nobis peccata nostra, siquidem & ipsi dimittimus omni debenti nobis. Et ne nos inducas in tentationem. Sic enim habebatur scriptum in uetustissimis codicibus, quos id temporis nobis exhibebant Amorbachij, Paulino, & Corsendoncensi, deniq; & Constantiensi. Cæteri nec admodum hinc discrepant, nec omnino consentiunt, ne inter se quidem. In Græcis codicibus precatio dominica ferebatur absoluta, excepta coronide, quam additam aliâs indicauimus. Vel hinc palàm est, quàm Euangelistæ non fuerint superstitiosi de uerbis. Præscripserat hanc precandi formã, non episcopus quispiam, non pontifex Romanus, sed ipse Christus, & tamen in tantula precatiuncula, quantã partem omisit Lucas. Et certe consentaneũ uero est, eum sic orasse, ut nobis orandi formã tradit autore Christo. Et ubi sunt interim qui misere trepidant, quoties ex humanis preculis uocula fuerit omissa? At ijdem fortes sunt & intrepidi, quoties uirulenta lingua fratris lacerant famam. Nec hoc dixerim, quo minus attenti simus in precibus, sed ne præpostere simus superstitiosi.

Contra superstitiosos in dicendis preculis

Commodare mutuũ dare

Commoda.) χρῆσον, id est, Mutua, siue mutuum da. Quanq; Græca uox anceps est ad rem quæ usu absumitur, & ad eam quæ non absumitur. Etenim qui petit panem dicit χρῆσόν μοι ἄρτον, & qui petit canistrum, dicit χρῆσόν μοι μάκτραν. Latinis uero diuersa sunt uerba, sed apud eosdem pecunia peculiare uerbum habet δανείζειν. Apud Latinos commodatur, cuius usus modo præstatur, ut equus, uestis, patella. Mutuũ datur, quod usu absumitur, quem iurisconsulti uocant abusum, ut oleum, triticum, aut quod non idem redditur.

Additum aliunde

Si perseuerauerit pulsans.) Hæc in plerisq; Græcorum codicibus non repperi, consentiente uetustissimo codice Latino, quem exhibuit bibliotheca ecclesiæ Paulinæ apud Londinum, sed dissentiente Corsendoncensi.

Propter improbitatem.) διά γε τὴν ἀναίδειαν, id est, Propter impudentiam. Eleganter quidem uertit interpres, si modo recte intelligatur. Nam ut probus dicitur bonus, ita improbus

probus malus, sed tamen qui urget nec cessat interdum improbus uocatur, nonnunquam & in bonam partem, ut Virgilius, Labor omnia uincit Improbus.

Quis ex uobis patrem.) Greca nonnihil discrepant, τίνα δὲ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον, id est, Quem autem ex uobis patrē, poscet filius panem. Ea nos reddidimus in hunc modum, Quis autem ex uobis pater à quo si filius petierit panem, num lapidem dabit illi? Quanquam & hic sermo duriusculus est, opinor ex idiomate linguæ Hebrǽ. Videtur autem allusum ad iocum uulgarem, quo panem expectanti lapidem porrigunt, iuxta Plautinum illud, Altera manu fert lapidem, panem ostentat altera. Item scorpium porrigunt uacuo oui putamini inclusum. Sic & ipsæ dipsades fallunt, struthiocamelorum inanibus putaminibus occultantes sese.

Sermo perturbatior

Bona data.) ἀγαθὰ δόματα, id est, Bonas dationes, si sic liceat loqui.

Diuersa lectio Dabit spiritū bonū.) Greci codices qui tum aderāt, habebāt πνεῦμα ἅγιον, id est, Spiritum sanctū, sed magno consensu reclamantibus exemplaribus Latinis, etiā uetustis, quibus ego sanè magis assentior. Ex Ambrosio, quoniā carptim ista tractat, nihil potest elici.

Valla taxatus Et illud erat mutum.) Hallucinatur & hoc loco Valla, in mutum & mutus, κωφὸν, & κωφὸς, putans utrobique surdum uertendum fuisse non mutum, aut non intelligens, aut certe non animaduertens utrunque Grecis sonare κωφὸν, quemadmodum & mox. Omne regnum in seipsum diuisum, mauult In seipso, siue super seipsum, cū sit Aduersus seipsum, quod Græcis hæc propositio sit anceps, ut ferè sunt omnes.

Desolabitur.) ἐρημοῦται, id est, Desolatur. Et paulo post, πίπτει, id est, Cadit, non cadet, suffragantibus & antiquissimis exemplaribus Latinis.

In pace sunt omnia quæ possidet.) τὰ ὑπάρχοντα, id est, Ea quę possidet, consentiente codice aureo.

Vniuersa arma.) τὴν πανοπλίαν. Qua uoce Græci declarant, quicquid ad iustum apparatum armati uiri pertinet.

Auferet.) αἴρει, id est, Tollit. & Distribuit, non distribuet διαδίδωσιν, ut prǽsentis sint temporis, non futuri. Nec enim uaticinatur, quid futurum sit, sed quod fieri solet proponit, similitudinem conferens.

Inuenit eā scopis mundatā.) εὑρίσκει, id est, Inuenit prǽsentis tēporis, prima syll. acuta.

Scopis mundatam.) Græci codices addunt, καὶ κεκοσμημένον, id est, Et ornatam, quod haud scio an ex alijs Euangelistis sit huc asscriptum. Cæterū illud scopis mundatam, Græcis unica dictio est σεσαρωμένον, id est, Versam à uerbo uerro, non uerto.

Quinimo.) μενοῦνγε. Ea coniunctio neque negat quod dictū, neque reijcit, sed infert quod est certius. August. lib. de sancta uirginitate cap. 3. pro quinimo, legit imò, ut sit corrigentis.

Christus parū tribuit affectui cognationis Vides autem ut hic quoque Christus sui similis, haud multum tribuit cognationis affectui.

Turbis autem concurrentibus.) ἐπαθροιζομένων, id est, Coaceruantibus, conglobantibus, siue condensantibus se, aut Cum turbæ densius affluerent. Græcis enim συναθροισμὸς dicitur cum omnia confertim in unum conferuntur locum.

Plusquam Solomon hic.) ὧδε, Hic, aduerbium est, hoc loco, non pronomen. Similiter & paulo inferius, Plusquam Iona hic, ut Christus intelligatur maior templo, Solomone, & Iona.

Tui additum Lucerna corporis tui.) Tui non additur à Græcis, & sensus magis quadrat eo amoto. Fit enim catholica sententia, ut & superius indicauimus.

Ne lumē quod in te est.) μὴ τὸ φῶς, Potest accipi, & Num lumē quod in te est? &c. quod aduerbium μὴ ad utrunque sensum sit accommodum, interrogantis & prohibentis.

Et sicut lucerna.) ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ φωτίζῃ σε, Vt cū lucerna fulgore illuminat te. Vt sit sensus, non aliter tuum corpus erit lucidum oculo puro, quàm domus tua lucida est tibi, accēsa lucerna. Nec est illuminabit, sed illuminat. Alioqui sermo uideri possit subabsurdus, si totum lucidum fuerit, totum lucidū erit. Proinde nos de nostro adiecimus, Sic, quo magis sentiretur collatio.

Baptizatus pro lotus Baptizatus esset.) ἐβαπτίσθη. Cur non potius lotus esset, cum de simplici manuum lotione loquatur?

Catini.) τοῦ πίνακος. Quod non solum catinū, sed etiā quadram aut tabellam significat.

Intus est uestrum.) Vestri mauult Laurentius, ut sit genitiuus pronominis primitiui. Vt non

Vt non ad supellectilẽ, sed ad ipsos pharisæos referat. Quod apud Matthæũ 23. ambigue dictum fuit, Lucas explanat addito pronomine ὑμῶν. Quidam enim illic interpretantur immũdum esse quod in catinis & poculis cõtinebatur, eo quod fraude ac ui partum esset. Lucas autem uidetur totum hominem ligneis ac fictilibus uasculis cõparare, quæ quum sint extra hominem, tamen in his mundandis nonnullã religionem sitam arbitrabantur. Similiter in lotionibus corporum, quæ pars hominis est externa, uidelicet animi domicilium, quum ipsam mentem sinerent uitiorum sordibus inquinatissimam esse. Commemorat autem duo uicia, quæ penitius latent in animo, auariciã ac maliciam, quam Theophylactus interpretatur inuidiã. neq; enim Græcis est κακία, aut ἀνομία quam ferè uertit iniquitatem, sed πονηρία, quæ peruersam mentem significat: coq; dominus ostendit remedium maxime aduersans [redacted] alienorum rapina; [redacted] quæ gaudet aliorum incommodis, a[redacted] recensui loco, non repugnat huic cõparationi. potest enim sic accipi. Vos pharisæi præ postero iudicio pluris facitis externa quàm interna, in discis & poculis quod externum est mundatis, nec datis operam ut cibus potusq; uester sit mundus. Apud deum enim immundum est [redacted] mundiorem, quum mentem habeatis illotam. Huic inte pretationi [redacted] sius ac Theophylactus.

Quod superest.) τὰ ἐνόντα. Diuersa uox est ab ea quæ frequentior est ac tritior, τὸ λοιπόν. Ceterum quod noster interpres uertit, Quod superest, longe secus interpretatur Theophylactus. Eius uerba subscribam, τὰ ἐνόντα οὖν, τοῦτ᾽ ἔστι, τὰ ὑπάρχοντα ὑμῖν. καλῶς δὲ εἶπεν ἐνόντα, καὶ οὐκ εἶπεν ὄντα, διότι τὰ χρήματα ἔνδον τῇ καρδίᾳ τοῦ φιλοχρημάτου, καὶ ἐγκάθηνται αὐτῇ. καὶ ὁ Δαβὶδ φησι. μὴ προσίθεσθαι τὴν καρδίαν τῷ πλούτῳ, id est, Quæ insunt igitur, hoc est, quæ suppetunt uobis. Recte autẽ dixit quæ insunt, & non dixit quæ sunt, propterea quod pecuniæ insint cordi auari, atq; insideant ei. Quapropter & Dauid monet non apponendum esse cor diuitijs. Theophylactus accipere uidetur, ut τὰ ἐνόντα, & ἐλεημοσύνην appositiue iungantur, Date res uestras eleemosynam. Potest autem & sic accipi ut subaudiatur κατὰ, Iuxta ea quæ suppetunt uobis, date eleemosynam. Interpres intellexisse uidetur, iuxta ea quæ sunt in uobis. At quod præterijt non est in nobis, atq; ob id uertit, Quod superest. quanquam ἔνεστι sonat licet, unde & ἐνόντα dici possunt, quæ sunt in nostra potestate. Quidam interpretantur quod superest, id est quod redundat, sed male. Expendat lector eruditus, num τὰ ἐνόντα positum sit absolute, pro τὸ ἐνόν, ut intelligas quæ facta sunt nõ posse fieri infecta, illud restare quod est in potestate nostra, ut rapinas pensemus eleemosynis. Et hunc sensum attingit Beda. Illud adnotandum, cum modo fecerit mentionem rapinæ, in remedio non fieri mentionem restitutionis, tantum pollicetur eleemosyna data, omnia fore munda. Sed qui iubetur dare ijs quibus nihil debet, multo magis iubetur reddere, si quid cui debet. Præterea rapinam dominus appellat auariciam: ut quod pharisæi collige bant ex decimationibus licet iure, tamen quoniam cupiditati suæ seruiebant sub obtentu legis obseruandæ, rapina fuerit. Postremo rapina est, quod diues licet recte partum possidet, si non impartiat egenti proximo. In his non exigitur restitutio, sed sufficit animi uitium eleemosyna redimere.

Date eleemosynam.) δότε ἐλεημοσύνην. Anceps est, utrum sit date ân datis, indicandi modo an imperãdi. Iuxta posteriorem lectionem sensus erit. Existimatis uos data eleemosyna liberari ab omni rapina, si paululum ex ea contuleritis in pauperes? Siquidem obijcit alibi pharisæis, quod eleemosynam suam facerent coram hominibus. Iuxta priorem lectionem sensus manifestus est. Sed tamen hæc adhortatio duriuscule cohæret cum ijs quæ præcedunt ac sequuntur, quæ magis exprobrationem habent quàm admonitionem. Alioqui qui cõuenit, ut quos modo fecerit tam scelerosos, subito data eleemosyna uelit undiquaq; mundos uideri?

Qui decimatis.) Græcis est ὅτι quia, quẽadmodũ & in cęteris cõsentit exẽplar aureũ.

Mentam.) ἡδύοσμον. Vox dicta ab odoris gratia. Nominat autem duas herbas uiles nec admodũ necessarias ad usum humanæ uitæ. Et omne holus, dixit pro quoduis holus: hoc est

[redacted]

Quod supest τὰ ἐνόντα

Date eleemosynã, quomodo accipiẽdũ

hoc eſt quantumlibet contemptum, inſignem illorum notans auariciã. Etiamſi diuus Am
Decimare — brosius decimatis accipere uidetur, pro decimas datis. Sic enim ſcribit, Breuiter autem ui/
pro decimas — cia eorum multa perſtringit, qui uiliorum fructuum decimis conferendis omne ſtudium
dare — intendunt ſuum. Neq; ſecus interpretantur Theophylactus & Cyrillus. Cumq; hac ſen/
tentia magis congruit quod ſequitur: Et præteritis iudiciũ & charitatem dei. Iudicium ho/
minum eſt, cum quis ex huiuſmodi obſeruatiunculis iudicatur pius, ſi quis crebrò ieiunet,
ſi quis multum precularum dicat, ſi quis ſordide ueſtiatur. Iudicium dei eſt, cum ex animi
affectu pietas hominis æſtimatur. Charitas hominum eſt, cum leuiculo beneficio iuuatur
Egenorum in — quiſpiam, quod aliquoties præſtabat, collatum non eſſe. Charitas dei eſt, cum in his ſuccur
primis haben — ritur homini, quæ ad illius æternam ſalutem pertinẽt, cum hic affectus præſtatur & inimi/
da cura — cis. [redacted]

Quæ portare non poſſunt.) δυσβάστακτα, id eſt, Difficilia portatu.

Non tangitis ſarcinas.) τοῖς φορτίοις. Idem uerbum quod modo uertit onera. Et ſignifi/
[redacted] — cantius erat Attingitis, quàm tangitis, & appoſitius ad Græcam uocem [redacted]
a[redacted].

Quod conſentitis.) συνευδοκεῖτε, id eſt, Comprobatis.

A generatione.) γενεᾷ, quo ſæpe utuntur ſacræ literæ, Græcis ſonat ætatẽ. Neq; enim
eſt hic eadem uox, qua Matthæus utitur in generatione Chriſti.

Inter altare & ædem.) καὶ τοῦ οἴκου, id eſt, Domum, ſed partem templi intelligit.

Ita pro etiam — Ita dico uobis.) Ita non eſt hic οὕτως, ſed ναὶ, quod aliquoties transfert Etiam, aliquo/
ties utiq;, aduerbium uehementer affirmantis. Verti poterat profecto ſiue certe.

Tuliſtis clauem.) ἤρατε. A tollo, hoc eſt, Recepiſtis in uos. Tollimus enim gladium ad
iter, & tollimus, quod ab alijs auferimus.

Inſiſtere.) συνέχειν, id eſt, Cohibere. Verum emendatiores codices habebant ἐνέχειν, id
eſt, Imminere, ſiue urgere, atq; ita conſentaneum eſt interpretem legiſſe.

ἀποσομίζειν — Et os eius opprimere.) ἀποσομίζειν. Interpres legiſſe uidetur ἐπισομίζειν, quod ſignificat
obturare os, nec ſinere loqui. At Græci codices habent, ἀποσομίζειν, quod magis ſignificat
pendere ab ore, & obſeruare quid dicatur. Atq; id longe rectius quadrat cum his quæ præ/
ceſſerunt & ſequuntur: Inſiſtebant ei, & inſidiabantur, & quærentes capere aliquid ex ore
eius. Neque enim hæc competunt in eum qui occludat os loquentis. Deniq; ad hunc mo/
dum interpretantur Græci interpretes. Quod ſi quis mihi parum habet fidei, ipſius Theo/
phylacti uerba ſubſcribam, quod ad hunc attinet locum, καὶ δὲ ἀποσομίζειν αὐτὸν ἤρξαντο, τουτ/
έστι πυκνῶς ἐρωτᾶν αὐτὸν καὶ ἀπαιτεῖν. γίνεται γὰρ τὸ ἀποσομίζειν, ὅταν πλείονες ἐρωτῶσιν ἕνα, περὶ ἄλ/
λων καὶ ἄλλων ὑποθέσεων. τότε γὰρ μὴ δυνάμενος ἀποκρίνεσθαι, ἔμφασιν δίδωσι τοῦ ἀνοήτου ...
θῆναι. τοῦτο τοίνυν ἐσοφίζοντο καὶ οἱ κατάρατοι ἐκεῖνοι κατὰ χριστοῦ. πολλοὶ γὰρ ἐρωτῶντες τὸν ἕνα, ἐδόκουν ...
ἀποσοματίζειν αὐτὸν, καὶ εἰς ἀπορίαν ἄγειν, ὡς μὴ δυνάμενον ἀποκρίνεσθαι. ὅπερ εἰκότως ... οὕτως ...
ὁ εἷς δύναιτο πολλοῖς ἀποκρίνεσθαι, ἄλλα καὶ ἄλλα ἐρωτῶσιν; Δύναται δὲ τὸ ἀποσομίζειν καὶ οὕτως ... ἀφ' ὧν λέγει, ἀποσομί/
ζειν ἀντὶ τοῦ παγιδεύειν αὐτὸν, καὶ ἀπὸ τοῦ σόματος κρατεῖν. ὅταν γάρ τις κρατηθῇ ἀφ' ὧν λέγει, ... τὰ ἐφεξῆς. ζητοῦντες ...
ζεσθαι δοκεῖ. τοῦτ' ἐστιν ἀπὸ τοῦ σόματος ἕλκεσθαι καὶ κατακρίνεσθαι. δηλοῖ δὲ τοῦτο καὶ τὰ ἐφεξῆς. ... τοῦτο νῦν λέγει ...
γάρ, φησι, θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ σόματος αὐτοῦ. ὅπερ γὰρ πρὸ ὀλίγου εἶπεν ἀποσοματίζειν, τοῦτο ...
θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ σόματος αὐτοῦ. Quæ nec transferre grauabor in gratiam eorum, qui Græ/
ce neſciunt. Verum ἀποσομίζειν etiam illum cœperũt, hoc eſt, frequenter interrogare eum,
& perplexum reddere. Fit enim τὸ ἀποσομίζειν, cum plures interrogant unum de alijs atq;
alijs argumentis. tum enim qui non poteſt reſpondere, ſpeciem præbet ſtulti, quod hæreat.
Hoc ſanè tunc moliebantur etiam ſceleſti illi aduerſus Chriſtum. Nam cum multi interro/
garent unum, uidebantur ἀποσομίζειν illum, & ad hæſitantiam deducere, ut qui non poſſit
reſpondere, id quod probabiliter accidiſſet. Quo pacto enim unus poſſet multis reſponde/
re, alia atq; alia interrogantibus. Quanquam poteſt ἀποσομίζειν & ſic accipi, pro eo, quod
eſt illaqueare eum, & ab ore capere. Cum enim quis capitur ex his, quæ dicit, ἀποσομίζεσθαι
uidetur, hoc eſt, ab ore trahi ac condemnari. Declarant autem hoc & ea quæ ſequuntur;
Quærentes

Quærentes enim; inquit, uenari quippiam ex ore illius. Quod enim paulo ante dixerat ἀποσομίζειν, hoc nunc dicit uenari quippiam ex ore eius. Hactenus Theophylactus. Cæterum ne Laurentius quidem satis attentus fuit hoc loco, qui ἀποσομίζειν, siue ἀποσοματίζειν, nam utrunque reperio, putat unico uerbo reddi potuisse, interpellare, siue obstrepere, siue obloqui. Et tamen is ἀποσοματίζειν, legit, non ἐπισομίζειν. Equidem non memini legere uerbum hoc apud alios autores preter quàm apud paucos, nempe Athenæum lib. dipnosophistarum octauo, pro eo quod est memoriter recitare, nullo codicis auxilio, quod uulgo dicunt oretenus dicere. Eius uerba subscribam, καὶ ὁ πλούταρχος ἔφη ῥοδιακὴν εἶναι λεγομένην ἱστορίαν, ἣν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποσοματίζειν οὐ δύνασθαι, διὰ πάνυ πρὸ πολλοῦ ἐντετυχηκέναι τῷ ταῦτα περιέχοντι βιβλίῳ, id est. Et Plutarchus aiebat esse fabulam, quę Rhodiaca diceretur, sed quam in præsentia non posset memoriter referre: quod ante plurimum temporis incidisset in eum librũ, in quo illa cõtinerentur. Astipulatur & Hesychius, ἀποσομίζειν, inquiens, ἀπὸ μνήμης ἀξιοῦν λέγειν, id est, Memoriter uelle dicere. Quanquam idem mox interpretatur ἀποσομίζων φιμοιῶν, id est, Obturans siue occludens os. Quod quidẽ posterius, propius accedit ad sensum Euangelistæ. Verũ haud scio an ἐπισομίζειν legendũ sit pro ἀποσομίζειν. Quo uerbo usus est Athenæus eodẽ in libro paulo inferius, πάντας γὰρ ἐπισομίζειν πειρώμενος, οὐδένος μὲν ἀμαθίαν κατέγνως, σαυτὸν δὲ ἀποφαίνεις κενώτερον λεβηρίδος, id est, Etenim dum omnibus studes occludere os, non alios inscitiæ cõdemnas, sed teipsum ostendis inaniorem leberide. Consimilem in modũ usus est Paulus in epistola ad Titum cap. 1. οὓς δεῖ ἐπισομίζειν, ubi Hieronymus uertit silentiũ indici, Theophylacti interpres, redargui. Cuius uerbi meminit Iulius Pollux lib. 2. exponens ἐπισομίσαι, τὸ ἐπισχεῖν τὸν λέγοντα, id est, Cohibere loquentem. Idem indicat ἀποσοματίζεσθαι, & apud Platonem inueniri, qui scripserit alicubi, τοὺς παῖδας ἀποσοματίζεσθαι, quoties exigentibus præceptoribus pueri reddunt memoriter quæ præcepta sunt. Quin & ipsum quod redditur, ἀποσοματίζεσθαι dici, ut uel ad rem, uel ad personam referatur. Nos certe comperimus apud Aristotelem in Elenchis consimili sensu. Quod ipsum non male congruit huic loco. Etenim præceptores solent quum examinant discipulos, frequenter interpellare rogatiunculis, tentantes an intelligant quæ pronunciant, ut si quid errarint, corrigant. Sic isti quemadmodum interpretatur Cyrillus, multis quæstiunculis interpellabant dominum, ut si non responderet, uideretur indoctus, Sin male responderet, coargueretur: aut si bene quoque responderet, tamen ex multis præberetur ansa reprehendendi. Quæ nobis apud idoneos autores super hoc uerbo comperta sunt, in medium attuli, prudenti lectori iudicium relinquens ac delectum.

Laurẽtius nõ satis facit ἀποσοματίζειν, ore reddere

ἐπισομίζειν Occludere os

EX CAPITE DVODECIMO

Multis turbis.) τῶν μυριάδων τοῦ ὄχλου, id est, Myriadibus turbę. Myrias autem Gręce significat decem milia. Quanquam ea uoce abutuntur pro innumerabili multitudine. Vnde uerti poterat, Innumera turbę multitudo. Nec est,

Concurrentibus.) ἐπισυναχθεισῶν, id est, Simul aggregatis. Vetusti codices habebant, circunstantibus.

Ad discipulos.) Hic Græci addunt πρῶτον, id est, Prius, siue Primum. Quanquam aduerbium ita positum est, ut posit utrouis referri, primum dixit ad discipulos, siue primum attendite. Deinde est,

Attendite.) προσέχετε ἑαυτοῖς.

Reuelabitur.) Reuelabitur est Græce, & Scietur, non sciatur, ἀποκαλυφθήσεται, γνωσθήσεται.

In cubiculis.) ἐν τοῖς ταμείοις, id est, In penetralibus, siue intimis ædium.

Cubicula ταμεῖα

Ita dico uobis.) Rursum est ναί, de quo modo admonui. Affirmantis aduerbium.

Dipondio.) Exposuit interpres quod uertit. Nam Græce est, ἀσσαρίων δύο, id est, Assibus duobus. Quanquam Græca uox diminutiua est, sicut & passerculi.

In obliuione.) ἐπιλελησμένον. Quasi passiue dicas oblitum.

Confessus fuerit me.) Græce est ἐν ἐμοί, id est, In me. Sic nõ est, Confitebitur eum, sed in eo, id tamen ad sensum nihil refert, tantum est idiomatis Hebraici.

Qualiter aut quid respondeatis.) τί ἀπολογήσησθε, id est, Quid responsuri sitis, sed proprie accusanti. Hoc est, quibus modis uerba facturi sitis, & qua ratione instituturi defensionem, quidue adducturi pro defensione causæ, quemadmodum uulgus reorum facit, qui

Respondere ἀπολογεῖσθαι

solent utroque modo periclitari, si uel formam agendi nesciant, uel parũ instructi sint, ad re-fellendum quod obijcitur.

πλεονεκτεῖν Ab omni auaricia.) Omni non additur in Græcis codicibus. Nec est simpliciter Aua-ricia, quæ magis dicitur φιλαργυρία, sed est, πλεονεξία, nomen à plus habendo dictũ, quo sæpenumero usus est diuus Paulus. Vbi quis fraudatis alijs plus usurpat sibi quàm par est.

Epulari Epulare.) εὐφραίνου, id est, Lætare. Neque enim opus erat repetere epulare, cum ante di-ctum sit, comede, bibe. Cæterum uerbum εὐφραίνομαι inde dictum, quod animo bene sit, omnes uitæ uoluptates complectitur, quibus animus oblectat se. Proinde in psalmis: Et ui-num lætificat cor hominis, Græcis est, εὐφραίνει. At hic perpetuo uertit epulari. Nam & aliquanto post, uidelicet cap. 15. Adducite uitulum saginatũ & occidite & manducemus, & epulemur, εὐφρανθῶμεν. Ac rursum,

εὐφραίνεσθαι Et cœperunt epulari.) εὐφραίνεσθαι. Id secutus opinor, quod epulari non sit simpliciter agere conuiuium, sed genialiter & opipare comessari.

Repetent pro repetunt Repetent.) ἀπαιτοῦσι, id est, Repetunt, siue reposcunt. Sic & Hieronymus subinde ci-tat, ut sit præsentis temporis: & aptior est hypallage ad mox imminens periculum signifi-candum. Cyprianus in precationem dominicam adducit his uerbis. Stulte hac nocte expo-stulatur anima tua. Et repetunt habebat exemplar Constantiense.

Cuius erunt?) τίνι ἔσαι; id est, Cui erunt? hoc est, cui cedent, & quem dominum sortien-tur. Et apud Paulum hic color, Si fuerit alteri uiro, id est, cum altero uiro.

Sic est qui sibi.) Est non additur in Græcis exemplaribus, ut liberũ sit subaudire, quod commodissimum sit.

Valla taxatus Quibus non est cellarium.) Pro cellario Grecis idem uerbum est, quod iam aliquoties uertit, cubiculum, ταμεῖον Qui proprie locus est in ædibus, in quo esculenta poculentaque reponuntur, à ταμιεύειν, quod est dispensare uictum, & ταμίας promus condus. Porrò quod Laurentius cauillatur, cellam accipi pro uinaria duntaxat, & coruos esse hydropo-tas, bis errauit. Nam primum, cella à celando dicta, nõ uini tantum reconditorium est. De-inde, si corui non bibunt uinum, hoc magis facit ad sensum Euangelicũ, ut qui quouis po-tu contenti, quem passim obuium præbet omnibus natura, non egeant cellis uinarijs.

διαφέρειν antecellere Pluris estis illis.) διαφέρετε τῶν πετεινῶν, id est, Præcellitis uolucribus. Nã διαφέρειν tam & si significat differre, usurpatur tamen sæpenumero pro præstare & antecellere. In quem sensum usus est & Paulus ad Philippen. cap. primo. Item ad Romanos cap. secundo.

Cogitando.) μεριμνῶν, id est, Sollicitudine. Quanquam Græce participium est, quasi dicas curans, siue sollicite cogitans.

Fœnum Si autem fœnum.) τὸν χόρτον. Cur non potius gramen aut herba, quemadmodum & alias transtulit? Nisi forte nihil interest inter fœnum & gramen. Ad hoc enim adhibetur si-militudo, ut intelligamus deum non neglecturum nos, cum curet & gramen, quod eodem die uiret, & desectum eodem die exarescit, maxime in æstuosis regionibus.

Quanto magis uos pusillæ fidei?) Vos, accusandi casu profertur, ὑμᾶς, ut subaudias uestiet. Et modicæ fidei, Græcis composita dictio est,

ὀλιγόπιστοι ὀλιγόπιστοι, quod sonat parum fiden-tes. Nam fides est prestantis, & fides est fidentis. Sic enim nos abutimur Christiani.

μετεωρίζεσθε ad Astrologos pertinere In sublime tolli.) μὴ μετεωρίζεσθε. Quod non proprie pertinet ad tumorem, quod Græ-ci uocant μεγάλα φρονεῖν, sed magis ne curemus ea quæ supra nos sunt. μετέωρα enim uo-cantur, quæ sunt in nubibus, & in sublimi aëris regione. de quibus Meteorologica scripsit Aristoteles. Consentit cum doctrina Christi dictum illud Socraticum, Quæ supra nos, ni-hil ad nos. Nec uideo quomodo hæc particula quadret cum precedentibus ac sequẽtibus, nisi sentiatur de his, qui ex astrorum cursu procul in futurum consulunt, qui ferè mos est diuitum ac principum. Theophylactus aliique Græci, interpretantur μετεωρίζεσθαι, qui præ-sentibus non est contentus, sed semper inhiat maioribus, quæ profecto cupiditatum huma-narum est natura. Et quodammodo supra conditionem hominis attollit sese, qui congerit opes in longinquum, ignarus an postridie sit uicturus.

Additum aliunde Et iustitiam eius. Hæc uerba non adduntur apud hunc Euangelistam, nec in Græcis nec in uetustis Latinorum exemplaribus, uerum ex alio loco huc translata sunt. Atque adeo nec primum, aduerbium additur. Cõsentit cum Græca lectione codex aureus. atque etiam Donatianicus

Donatianici, postremo & Constantiensis. In quibus scriptũ repperi, Quærite regnum dei, & hęc omnia adijcientur &c. Verum quod deesse uidebatur in Luca, studiosus aliquis adiecit ex sexto capite Matthæi.

Si sciret paterfamiliâs.) Lucas usus est uerbis præteriti temporis, Si sciisset, uigilasset, & non siuisset, ἤδει, ἐγρηγόρησεν, ἀφῆκε. Ponit enim ueluti parabolam alicuius, cuius domus perfossa sit.

Super familiam.) ἐπὶ τῆς θεραπείας, id est, Super famulicium, ut intelligas tantum præfectum famulis, non etiam liberis. Quod genus seruorũ columen familiæ uocant. Iam illud, τίς ἄρα, Quisputas uertit suo more pro quis, siue quisnam. Nec est, Constituit, præsentis temporis, sed καταστήσει constituet, futuri temporis, suffragante exemplari Paulino, licet in Matthæo habeatur Cõstituit. *θεράπεια*

Tritici mensuram.) σιτομέτριον. Referri potest ad omnem cibũ. Id quod Latine uocant demensum, siue quod ad certum modum tribuatur, siue quod in singulos menses redderetur, ut Donato placet, Ita Terent. in Phormione: Quod ille unciatim uix de demenso suo, suum defraudans genium comparsit miser. Et Plautus in Sticho: Vos meministis quot calendis petere demensum cibum. Cæterum Græcis dictio composita est σιτομέτριον, ex frumento & mensura, non ex tritico. Quanquam σῖτος Græcis aliquando frumentũ, aliquando mutato genere, quemlibet cibum significat. Neq; enim serui solo tritico alebãtur. Atq; illud Diuidet, est διχοτομήσει, id est, In duas diuidet partes, siue dissecabit. *σιτομέτριον*

Cum infidelibus.) μετὰ τῶν ἀπίστων, id est, Cum infidis, pro quo Matthæus dixit, Cum hypocritis. Nam qui fidus est, non simulat, neq; dissimulat.

Vapulabit multis.) Ac paulo post, plagis uapulabit. Cur non utrobiq; addidit plagis, aut utrobiq; omisit? Quandoquidem apud Græcos utrobiq; subauditur plagis. Verum hoc nos distinctione corrupimus: etenim ablatiuus plagis, quē nos referimus ad paucis, ad digna fuerat referendum, ἄξια πληγῶν, atq; ita utroq; loco in πολλὰς & ὀλίγας subaudiendum πληγάς. Sic enim distinguũt Græci, ὁ δὲ μὴ γνοὺς, ποιήσας δὲ ἄξια πληγῶν δαρήσεται ὀλίγας. Ea uero forma dixit uapulare multas plagas, qua dicimus Attico more gaudere gaudium, & dolere dolorem. Augustinus ad Valentinum de gratia & libero arbitrio capite 3. nescio quid sequutus legit, Vapulabit pauca, & uapulabit multa.

Et quid uolo nisi ut ardeat? καὶ τί θέλω, εἰ ἤδη ἀνήφθη, id est, Et quid uolo, si iam accensus est? Sic adducit Hilarius commentario in canticum graduum. Etiamsi secus legit Ambrosius ac Hieronymus, quorũ hic in Ionam ita citat, Ignem ueni mittere in terrã, & quem uolo ut ardeat. Verum opinor pro quam, deprauatũ fuisse quem. Nam alijs in locis quam inuenio. Apparet interpretem legisse, καὶ τί θέλω εἰ μὴ ἀνήφθαι, id est, Et quid uolo nisi accendi. Aut certe, quod uero propius est, τί θέλω, ἢ ἤδη ἀνήφθαι, id est, Quid uelim, nisi mox accensum esse. Quandoquidē Græcis ἢ adiungitur etiam positiuis, subaudito ἄλλο, quemadmodum Latini ꝙ addunt positiuis, subaudito post aut simili uoce. Vt tertio die ꝙ à me discessisti. Theophylactus non legit tantum, uerũ etiam interpretatur iuxta nostram æditionem. Nam Quid uolo positũ est, pro eo, quod erat, nihil aliud uolo. & Si iam accensus est, celeritatis habet emphasim: & in Si, subest tacita significatio uoti. *Varia lectio* *ἢ pro nisi*

Erunt enim ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, Post hac, siue amodo, ut loquũtur nõnulli Græcam formam reddentes.

Et duo in tres diuidentur.) Et hunc locum corrupta distinctione deprauarunt librarij, uerbum diuidentur referentes ad superiora, cum quibus ut cohæreret mutato numero ex diuidetur, διαμερισθήσεται, fecerunt diuidentur. At quid opus erat repetere in hac parte diuidentur, cum iam dictum sit, Erunt quinq; in domo una diuisi. Sic itaq; distinguendum erat: Diuidetur pater aduersus filium &c. Siquidem diuidi uocat, habere dissidium. Proinde melius uertisset: Aduersus filium, quàm in filium, cum anceps sit Græca præpositio. Huius casum, si quem id forte moueat, mutauit eodē in loco Lucas: qui cum ante cœperit adiungere datiuum, ἐπὶ υἱῷ, mox addit accusatiuum, ἐπὶ τὴν νύμφην. *Distinctio apud nos corrupta*

Et ita fiet.) Fit legendum est. Et Laurentius mauult imbrem quàm nimbum, cum Græce sit ὄμβρος. *Imber. nimbus*

Quid autē & à uobis ipsis.) τί δὲ καὶ ἀφ᾽ ἑαυτῶν. Dilucidius erat, Cæterũ cur non etiam

ex uobis ipsis iudicatis quid sit iustum: ut sit sensus, Aliunde captatis argumenta, ex quibus coniectetis ea quæ sunt extra uos: & earum rerum, quæ intra uos sunt, & quarum ex uobis ipsis colligi possunt argumenta, nullam facitis coniecturam.

Cum autem uadis.) Græcis enim, est pro autem. Cohæret enim cum ijs, quæ præcedunt, ut intelligant adesse tempus resipiscendi, quod ni fecerint fore, ut durius cum illis in posterum agatur, si tam obuiam clementiam dei neglexerint.

Ad principem in uia.) ἐπ᾽ ἄρχοντα. Quod Ambrosius haud male uertit, Ad magistratum, & In uia rectius refertur ad sequentia, In uia da operam.

Trahat *Condemnet* Trahat te ad iudicē.) Demiror qd legerit Ambrosius, qui pro trahat, habet cōdemnet: nisi forte pro κατασύρῃ legit κατακρίνῃ. Ac sensus sanè magis quadrat. Nec enim uidetur alius esse iudex, quàm is, quem paulo ante dixit principē. Nam id uult agi cū aduersario inter eundum, ne sit opus ad iudicē peruenire. Origenes seu quisquis fuit, homilia in Lucā 35 annotat amphibologiā esse in trahat, quod subaudiri possit uel princeps uel aduersarius.

Tradat te exactori.) πράκτορι à uerbo πράττω exigo, quod ante uertit facio, non recte, sicut admonuimus in Matthæo.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Siloe IN Siloë, ἐν τῷ σιλωάμ, Hebræi sonant Siloah. Arbitror hanc esse ciuitatem in qua primum fuit tabernaculum, cuius meminit Psalmus 77. Et repulit tabernaculum Silo, ubi Græcus σιλώμ legit. Item Hieremias cap. 7. Quoniam hîc additur articulus τῷ uidetur significare fluuium Siloë, qui ciuitati suppeditat aquam, quum nec perpetuus sit nec copiosus. In uetustissimis Latinis alibi scriptum erat Siloa, alibi Siloam.

In ficulnea.) ἐν τῇ συκῇ, id est, In ficu. Eadem uox est quam modo uertit, Arborem fici, immodicus copiæ affectator, ne dicam intempestiuus.

Occupat *καταργεῖ* Terram occupat.) καταργεῖ, id est, Onerat, sed inutili onere, hoc est enim propriè καταργεῖν. Et illud, Etiā terrā, ego sanè maluissem uertere, Cur uel terrā occupat, ut intelligamus infrugiferam, non solū indignā stercoratione & cultu, uerū etiam loco, quem occupabat.

κοπρία *Letamen* Et mittam stercora.) κοπρίαν, id est, Stercus, aut potius fimum: mox uertit sterquilinium. Nam Græca uox stercorationem sonat magis quàm stercus. Et stercoratio non solum fit ex animantium excrementis, uerumetiam è stipulis, culmis, aut terræ medulla, quam margam uocant Britanni, teste Plinio. Ambrosius legit cophinum stercoris.

Sin autem.) εἰ δὲ μήγε, id est, Sin uero minus, aut Sin secus, siquidem fructum fecerit, sermo imperfectus est. ut subaudias, sinemus illam, aut aliud commodius. Est enim eclipsis aut aposiopesis, siue ut Budæo nostro placet ἀναπόδοτον, qui huius formæ exemplum *Gulielmus* *Budæus* unum & alterum ex Aristophane Ciceroneque adducit in annotationibus, quas scripsit in Pandectas Iuris. Nec enim est quisquam sua fraudandus laude. Porrò quod hîc interpres uertit, Sin autem parum Latine, tolerabilius aliquando uertit, alioqui.

Nec omnino.) εἰς τὸ παντελὲς, Quod aliâs uertit in æternum.

Nec est, inclinata.) sed συγκύπτουσα, id est, Toto corpore deflexa in terram, & contracta, cui contrarium est, quod sequitur, ἀνακύψαι quod uertit, sursum aspicere, hoc est, Erigere caput. Nec enim est mentio de aspiciēdo, sed de gestu corporis, quo utūtur qui cupiunt sursum aspicere. Proinde & παράκυψις prospectus dicitur, ubi quis obliquato capite è fenestra prospicit.

Vocauit ad se.) προσεφώνησεν. Potest accipi quod appellauerit eam, hoc est, allocutus sit. Nam Ad se, non additur apud Græcos.

Requieuerunt.) κατεσκήνωσεν. Quod aliquoties uertit, nidificare, aliâs habitare.

Sata tria Sata tria.) σάτα τρία. Superius admonuimus, satum non esse uocem Latinam, sed Syram, quæ apud illos mensuræ genus declaret capiētis sesquimodiū. Apud Ambrosiū non additur sata tria. Tantū est, Abscondit in farina, donec fermētatū est totū. Atque adeo interpretans indicat hoc ex Matth. huc transscriptū, cum ait ad hūc modū. Et quia in Matt. tribus mensuris absconditū esse fermentū &c. Quorsum enim attinebat ex Matth. citare, si

Additum *aliquid* idem legisset in Luca: Sed hoc iam in Euāgelicis uoluminibus nouū uideri nō debet, neque quenquam magnopere cōmouere, cum nec moribus pijs, nec fidei synceritati quicquam officiat. Si pauci

Si pauci sunt qui saluantur.) Si non est anceps apud Latinos, ut εἰ apud Græcos, unde uertendum erat in an, quandoquidem interrogant.

Contendite intrare.) ἀγωνίζεσθε, id est, Certate, siue laborate. Quanquam apte uertit interpres, si modo intelligamus. Nam contendit & qui acriter adnititur.

Si pro an

Qui erant nouissimi.) Erunt utrobiq; legendũ, ἔσονται. Sunt postremi, qui futuri sunt primi, & sunt primi, qui futuri sunt postremi. Agit enim de inuertendo ordine inter eos, qui tum erant, & qui successuri essent in Euangelio.

Ite & dicite.) Ite dicite, legitur in antiquis, πορευθέντες εἴπατε.

Tertio die consumor.) Consummor legendum est, duplicato m. Est enim τελειοῦμαι. Quod quoniam medium est uerbum, satius erat uertere actiue, ut intelligamus illum tertio die absoluturum opus suum. Quanquam ea consummatio mors erat & resurrectio.

Quia non capit.) ἐνδέχεται. Quod Matthæus dixit χωρεῖ. Est autem uelut impersonale, quasi dicas, ipsa natura rerum non fert. Idem autem aliquanto post dixit ἀνένδεκτόν ἐστιν pro eo, quod est ἀδύνατόν ἐστι. Loquitur ad hunc modum subinde Tertullianus, capit pro conuenit, aut decet, & non capit, pro non conuenit.

Capit, pro possibile est

Qui mittuntur ad te.) πρὸς αὐτήν, id est, Ad se, tertiæ personæ, nisi cõponatur cum alio pronomine. Ad hunc fermè modum sonat Græcis. Hierusalem Hierusalem, illa quæ occidit prophetas, & lapidat missos ad se. Deinde subito mutat personam. Sic & nos miscemus tertiam personam primæ. Tu illa lapidatrix prophetarum. Et tamen si cui magis placet secunda persona, cum hoc non est animus digladiari, propter pronomen anc ps αὐτήν, siue αὑτήν, quod quidam arbitrantur omni personæ cõgruere, certe de sensu nulla est ambiguitas. Ne illud quidem ad sensum refert, quod cum in plerisq; libris haberetur ἀπεσταλμένους, in uno quopiam habebatur ἀποσταλμένους.

Quemadmodum auis.) ὄρνις, quod est anceps ad auem & gallinam. Est enim mirus amor auibus ad confouendos pullos, sed præcipue gallinis. Augustinus de consensu Euangelistarum lib. 2. cap. 75. legit auis.

ὄρνις auis & gallina

Ecce relinquetur.) ἀφίεται, id est, Relinquitur, ut admonuimus & antea.

EX CAPITE DECIMOQVARTO

ET factum est. De hac loquutionis forma peculiari Lucæ iam admonuimus.

Dicebat autem & ad inuitatos.) Et coniunctio non additur apud Græcos, nec in uetustis exemplaribus.

Neq; uicinos, neq; diuites.) μηδὲ γείτονας πλουσίους, id est, Neq; uicinos diuites. Attestãtibus & uetustissimis exemplaribus nostris, & in h s aureo codice, similiter & Constantiensi. Siquidem huc pertinet parabola Christi, ut beneficiũ conferatur gratuito, citra spem redituri fœnoris. Id fiet, si præstetur egenis, quibus non est facultas referendæ gratiæ.

Ne forte.) μή ποτε, id est, Ne, siue ne quando. Et quod sequitur,

Et ipsi te reinuitent.) Cõmodius uerti poterat, uicissim te inuitent. Nam ut reinuitent sit Latinũ, reinuitat q semel uocatũ iterũ uocat. Græce est ἀντικαλέσωσι. Et quod hic uertit,

Honoratior.) est ἐντιμότερος. Quod & chariorẽ significat, & magis in precio habitum.

Non habent retribuere.) οὐκ ἔχουσιν ἀνταποδοῦναι, id est, Non possunt retribuere. Nam ita frequenter accipitur ἔχω, cum adhæret uerbis infinitis. In aureo codice scriptum erat, Non habent, unde retribuant. Ac mox pro In resurrectione scriptũ erat In retributione. Itidem comperi in duobus uetustis exemplaribus S. Donatiani. Sed reclamantibus Græcis.

Non habent, pro non possunt

Qui manducabit panem.) Nonnulli codices pro ἄρτον habebant ἄριστον, id est, Prandium, sed reclamantibus uetustis exemplaribus Latinis.

Qui manducabit.) ὃς φάγεται, Potest accipi, Qui manducat seu potius edit, præsentis temporis. Nam in his tribus uerbis φάγω, ἔδω, πίω, futurum medium nihil differt à præsenti, ut φάγομαι, φάγῃ, siue φάγεσαι, φάγεται non φαγοῦμαι, φαγῇ, φαγεῖται. Verum hoc ad sensum perpusillum refert.

Vt uenirent.) ἔρχεσθε, id est, Venite. Interpres forte legit ἔρχεσθαι.

Simul oẽs excusare.) παραιτεῖσθαι, id est, Recusare. Quanq; interpres eleganter usus est excusandi uerbo, Si modo lector animaduertat eũ excusare, qui adducta causa recusat q̃d rogatur.

Additum aliquid

Gustabit cœnam meam.) Hoc loco addunt libri Græci, πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, id est, Multi enim uocati, pauci uero electi. Quanquam id non reperiatur in omnibus exemplaribus. Suspicor aliunde huc asscriptum.

Nonne prius.) οὐχί, id est, Non. Quanquam & hoc aliquando pro nonne ponitur.

Sedens cõputat.) καθίσας ψηφίζει, id est, Calculis subducit rationẽ, ut intelligas diligentem atque exactam supputationẽ. Ac paulo post, μήποτε. Tandem desijt uertere, ne forte pro nequando.

Iturus committere bellum.) ἀπέρχεται συμβαλεῖν εἰς πόλεμον, id est, Abit ut confligat, siue congrediatur bello. Etiamsi Latinius erat prælio.

Non sedens.) Hic est eadem uox, quam modo uerterat nonne οὐχί.

Ad se.) ἐπ' αὐτόν. Cur non potius contra se, siue aduersus se?

In decẽ milib. iuxta Hebræam dialecton.

Cum decem milibus.) ἐν δέκα χιλιάσι. Interpres haud male mutauit in, Græcã præpositionem ex idiomate sermonis Hebraici positã, in decẽ milibus. Quanquam castius erat prorsus omittere, quod apud nos nec ullũ habeat usum, & orationẽ reddat ineleganteẽ. Quod genus sunt illa in Deuteronomio: Et incendens ciuitatẽ in igni. Item, Et lapidabis eos in lapidibus. Cuiusmodi cõplura recensuit Augustinus in annot. Hebræi sermonis.

Alioqui illo adhuc longe agente.) εἰ δὲ μήγε. Quod ante uerterat, Sin autem, nõ recte, hic recte uertit alioqui,

Lõge agente

Longe agente.) πόῤῥω αὐτοῦ ὄντος, id est, Cum procul est, siue procul abest.

Qui non renunciat.) οὐκ ἀποτάσσεται. Quod alias est dicto uale, dimittere.

Euanuerit.) μωρανθῇ, id est, Fatuum redditum fuerit. Siquidẽ non homines solum, sed & alia fatua dicuntur, quæ nihil sapiant. Quemadmodũ Martialis betas fatuas appellat.

Vtile est.) εὔθετον, id est, Accommodum, ante uertit aptum. Neque de genere uocis huius, sal, ero anxius, cum sat sciam & in neutro reperiri, licet & frequentius, & apud probatiores autores in masculino.

EX CAPITE XV

Congratulamini.) συγχάρητε, id est, Congaudete. Aut si cui id parum Latinum uidetur, Gaudete mecum.

Nonne accendit.) οὐχί; At non, magis hic quadrabat, siue, An non: etiam si hic sermo eodem laborat incommodo, quo is quẽ ante notauimus; Quis ex uobis pater si filius petat panem &c.

Euertit pro euerrit deprauatum

Carrensis ridicula interpretatio

Euertit.) σαροῖ, id est, Verrit. hoc est, scopis purgat. Fortassis interpres scripserat, euerrit, id imperitus aliquis ac sciolus non intelligens, inuersa scriptura fecit, euertit. Quod sane minus mirum est fuisse deprauatum, quàm non fuisse animaduersum. Adeo mendum hoc, in omnibus exemplaribus Latinis inoleuit, etiã uetustissimis. Sensit hic nonnihil incommodi & Carrensis, interpretans, Euertit totam domum, id est, Ea quæ in domo sunt. Et moraliter euertere domum, est perturbare conscientias peccatorũ. Theophylactus uerrit, uertit repurgauit, & in eundem sensum Gregorius Nisenus, qui citatur in Cathena: licet Gregorius pontifex Ro. deceptus uitio codicis, euertit interpretatũ cõcussit cõscientiã.

Quæ me contingit.) τὸ ἐπιβάλλον, id est, Quæ redit ad me.

Substantiam.) Duæ sunt uoces apud Græcos, substantiæ & substantiã. οὐσίας καὶ βίον, id est, Substantiæ & uictum. Quanquam βίος & uitam ipsam significat apud Græcos & facultates quibus uiuitur.

Viuendo luxuriose.) ζῶν ἀσώτως, id est, Viuens luxuriose. Hinc & Paulus luxũ uocat ἀσωτίαν: Vinum in quo est luxuria. Id autem non ad libidinem tantum pertinet.

Consummare pro cõsumere

Et postquam omnia consummasset.) δαπανήσαντος δὲ αὐτοῦ πάντα, id est, Cum is consumpsisset, siue absumpsisset omnia. Quod quidem arbitror librariorũ uitio fuisse deprauatum, licet mirus sit nostratium exemplarium consensus. Ambrosius indicat sese legisse more Græcorum, cum ita scribit in commentarijs: Ille igitur uiuendo luxuriose consumpsit omnia ornamenta naturæ. Vnde tu qui accepisti imaginẽ dei, qui habes similitudinem eius, noli eam irrationabili fœditate consumere.

Quãti pro quàm multi

Quanti mercennarij.) Cur non potius, quot, πόσοι, siue quàm multi? Nec additur, In domo, nec apud Græcos, nec in uetustis exemplaribus Donatiani, tantũ est, Quanti mercenarij

cenarii patris mei abundant,&c. Consentiebat Constantiense. Nam mercenarium oppo/ filio. Et studiosus aliquis adiecit In domo, ut esset quod responderet aduerbio, hic. Cum adhuc longe esset.) μακρὰν ἀπέχοντος, id est, Cum procul abesset. Cito proferte.) Cito non additur in Græcis exemplaribus. Budæus existimat hic quoque exprimendam fuisse uim articuli, τὴν στολὴν τὴν πρώτην, id est, Stolam illam primam. Erat autem uestis genus in talos demissæ, ut intelligamus nō de qualibet ueste dictum, sed de certa quapiam & eximia. Nam anulo & calciamentis non præponitur Græcus articulus. At rursum uitulo geminum addidit articulum ut stolæ, τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν, id est, Vitulum illum saginatū, ut certum & insignem uitulum accipiamus designari. Iam & in sequentibus, cum sæpe repetatur hic uitulus, semper adduntur articuli, quum hœdo non additur ullus articulus, quod non unusquispiam insignis designetur, sed quilibet e grege. Vitulum autem interpretantur ipsum Christi corpus pro nobis immolatum.

Et epulemur.) εὐφρανθῶμεν, id est, Lætemur, ut placet Vallæ.

Et cœperūt epulari.) Rursum est εὐφραίνεσθαι, de quibus superius iam admonuimus.

Symphoniā & chorum.) συμφωνίας καὶ χορῶν, id est, Concentū & choros, hoc est, saltationes. Id enim hoc loco significat choros.

Cœpit rogare illum.) Græcis est παρεκάλει αὐτὸν, Quod non solum significat rogare, sed & inuitare & adhortari.

Cum amicis meis epularer.) Rursus est εὐφρανθῶ. Item paulo post,

Epulari autem.) εὐφρανθῆναι.

Deuorauit substantiam suam.) Græci magno consensu legunt tuam, ut sit odiosius; καταφαγών σου τὸν βίον. Atque ita egisse Ambrosium, ex his illius uerbis licet colligere: Impius, inquit, qui accusabat fratrem, quod cum meretricibus paternam substantiam prodegisset. Non enim dixit suam substantiam, sed paternam.

Articuli

Substantiam tuā non suam

EX CAPITE DECIMOSEXTO

QVi habebat uillicum.) οἰκονόμον, id est, Dispensatorem, hoc est, œconomū: ab οἶκος domus, & νέμειν distribuere, quod ea dispenset, quæ ad rem domesticā pertinent. Villicus, ut inquit Varro, in libris de re rust. agri colendi causa constituitur, appellatus à uilla, quod ab eo in eam conuehuntur fructus, et euehunt cum uenerint. Atq; ipse diuus Hieronymus distinguit uillicum ab œconomo. Villicus, inquit, proprie uillæ gubernator, à uilla nomē uillici accepit: œconomus nō tantū frugum, sed & omniū quæ dominus possidet, gubernator est. Vnde Oeconomicus Xenophontis pulcherrimus liber, qui non uillæ gubernationem, sed uniuersæ domus dispensationem, Tullio interpretante significat. Proinde magis quadrabat hoc loco œconomus siue dispensator q̃ uillicus. Quin & in his quæ mox sequuntur.

Redde rationem uillicationis tuæ &, Non poteris amplius uillicare.) Græce est, οἰκονομίας, & οἰκονομεῖν, id est, Dispensationis & dispensare. Atque ita citat diuus Hieronymus, explicans hunc locum in epistola ad Algasiam: Redde rationem dispensationis tuę, non enim poteris ultra dispensare. Cæterum quod hic uertit,

Diffamatus est.) Græcis est, διεβλήθη, quod magis sonat, Delatus est, à διαβάλλομαι, unde diabolus calumniator, διαβολὴ calumnia. Quanquam hoc interest, calumniator falso defert. At defertur etiam qui merito accusat. Nec est, Quasi, sed ὡς διασκορπίζων, uelut dissipans, siue Velut qui dissiparet, nimirū delatus est hoc noīe qđ dissiparet bona illius.

Mendicare erubesco.) ἐπαιτεῖν, pro quo aliâs usus est προσαιτεῖν.

Conuocatis itaq; singulis.) προσκαλεσάμενος, id est, Ad se uocatis, siue accersitis.

Centum cados.) ἑκατὸν βάτους, id est, Centum batos, non cados. Nam Batus Hebraica uox est, illis mensuram significans liquidorū, ut docet Iosephus libro antiquitatum Iudaicæ gentis octauo. ea capiebat sextarios septuaginta duos: quemadmodū & illud quod mox sequitur, Coros. Ea mensura aridorum capiebat medimnos Atticos quadraginta unum, ut idem testatur libro tertio.

Accipe cautionem.) τὸ γράμμα. Idem uerbum quod mox uertit Literas, idq; non Latine. Nam literæ numero multitudinis significāt epistolam. Aut igitur utrobiq; uertere debuerat

Villicus οἰκονόμος

Diffamatus est

Cadus, Batus mensuræ

buerat cautionem, cum utrobiq; sit γράμμα, quod literam sonat, aut scriptum, aut syngra
pham, aut codicillos, aut libellos, aut huiusmodi quippiam.

Villicus iniquitatis, pro iniquo

Villicum iniquitatis.) Ex idiomate sermonis Hebræi dixit Villicum iniquitatis, pro
dispensatore iniquo siue iniusto, cui non dissimile est quod mox sequitur.
De mammona iniquitatis.

Et in maiori.) ἐν πολλῷ, id est, In multo.

In minori.) ἐλαχίστῳ, id est, In minimo. Sed amat uariare interpres. Nec hic est,
In maiori, sed in multo, ut superius.

Vestrum, pro uerum

Quod uestrum est quis credet uobis.) τὸ ἀληθινόν, id est, Quod uerum est. Id quod in
nonnullis codicibus, haud dubie librariorum uitio, fuerat deprauatum. Quandoquidem
& in emendatioribus Latinorum exemplaribus uerum legimus, non uestrum. Opponit
autem uerum iniquo. Nam ueræ diuitiæ sunt, quæ sine fraude parantur. Et hoc loco Cre-
det, positum est pro committet. Porrò qui committit tibi, nimirum alienum committit, nō
tuum. At in proxima clausula uestrum opponit alieno. Et quod uerum est non creditur,
quod nostrum non datur.

Aut unū odio habebit, excussum

Aut enim unum odiet.) Id quoniam totidem uerbis dicitur apud Matthæum inde pe
tat qui uolet, quod in hunc annotauimus locum.

Audiebāt autem hæc omnia Pharisæi, qui erant auari, & deridebant illum.) Græci se
cus distinguunt, ἤκουον δὲ ταῦτα πάντα, καὶ οἱ φαρισαῖοι φιλάργυροι ὑπάρχοντες ἐξεμυκτήριζον
αὐτὸν, id est, Audiebant autem hæc omnia, & Pharisæi qui erant auari deridebāt eum. Vt
intelligas hæc omnia cæteris quoq; fuisse audita, uerum solos pharisæos offensos fuisse,
quorum hulcus tetigerat, etiamsi nonnulla exemplaria, rursus addita coniunctione ha-
bebant, Et deridebant eum.

Subsannare μυκτηρίζειν

Deridebant.) ἐξεμυκτήριζον. Est autem μυκτηρίζειν, quod Latini uocant naso suspen
dere. Erat enim olim nasus irrisioni dicatus. μυκτὴρ Græce nasus, inde μυκτηρίζειν subsan
nare. Et quo usus est Cicero, ἀντιμυκτηρίζειν, uicissim irridere.

Ex eo.) ἀπὸ τότε, id est, Ex tunc, ut aliâs uertit, ut in Psalmo: Parata sedes tua ex tunc,
ἀπὸ τότε. Latinius erat ex eo tempore, siue ab eo tempore.

Et omnis in illud uim facit.) Græca quidem reddidit: uerum Latinius erat, incolumi ta
men sensu, Et omnes in illud, quemadmodum legit Ambrosius, siue Quiuis in illud. Iam
enim promiscue conabantur irrumpere, etiam ethnici.

Purpura & bysso.) Mirum unde Augustinus in Psalmum quadragesimumoctauum
pro purpura legat holosericis.

Epulabat.) εὐφραινόμενος, quod Irenæus alicubi uertit Iocundabat. Vox enim Græca
utrunq; significat, lætitiam mentis, & hilare conuiuium.

Lazarus

Nomine Lazarus.) Hebræis sonat, adiutus à domino, ut ipsum etiam uocabulum fa-
ciat ad parabolam: Destitutus erat ab hominibus, sed adiutorē habebat deum. Siquidem
עֵזֶר auxilium sonat, אֵל deus. Hoc sensisse uidetur, qui collegit syluam nominum Hebrai
corum ex omnibus libris sacris. Cæterum is cuius extat in singulos euangelistas collectio
nominum, Lazarum interpretatur adiutum.

Qui iacebat.) ἐβέβλητο, id est, Porrectus erat. Quo uerbo solet uti de uehementer ægro
tante & affixo lecto. Nec est simpliciter Ianua, sed πυλῶνος, quod uestibulum sonat, siue
ostium diuitum. Nomen deductum à porta. Nec est,

Hulceribus plenus.) sed ἡλκωμένος, id est, Hulceratus, siue hulcerosus, simile illi κεχαρι-
τωμένη, id est, gratiosa, siue gratia plena.

Et nemo illi dabat.) Hanc particulam non reperio additam in Græcis codicibus, ne in
his quidem quos nobis præbuit bibliotheca diui Donatiani, & Constantiensis. Quin
ipse Beda nec legit nec interpretatur. Ex Ambrosianis commentarijs citius colligas micas
fuisse datas quàm non datas. Neque enim hoc nomine reprehenditur diues, quod nihil
impertierit pauperibus: sed quod in delicijs sustineret uiuere, quum uideret fratrem su-
um tot malis discruciari, nec collegerit iacentem, nec sua mensa dignatus sit, nec curarit
hulcera illius, quum canes essent ipso humaniores: nec quicquam impertierit præter ea
quæ decidebant de sumptuosa mensa, à canibus sublegenda.

Et sepultus

Et sepultus est in inferno.) Græce secus est, ἐτάφη, καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς, Id est, Et sepultus est, & in inferno sublatis oculis. Vt sit sensus, diuitem quoq; qui felicitatem posuerat in opibus ac delitijs suis similiter mortuum fuisse ac sepultum, quemadmodum & pauperculũ illum. Cæterum animam, quæ deuecta fuerat ad inferos, sublatis oculis uidisse Abraham. Alioqui qui poterat tollere oculos sepultus? Ad hunc sanè modũ planè distinguit & Theophylactus, qui ab eo loco, Et in inferno eleuans oculos suos, noui capitis facit initiũ, cõmentario in medio interposito. Similiter distinguit Augustinus in sermone quo enarrat hunc uersiculum, Tibi derelictus est pauper: & uide, inquit, exitus amborum. Contigit enim mori inopem illum & auferri ab angelis in sinum Abrahæ. Mortuus est & diues, & sepultus est, nam pauper forte non sepultus est &c. Rursus homilia quæ est ex quinquaginta septima, distinctionem Græcorum sequitur. unde mirum est Bedam Augustini cõpilatorem sequi diuersum. Quæ referunt in Aurea catena ex Chrysost. duobus uerbis deprauata sunt, quæ si abessent, prorsus nobiscum faceret. Nam in hoc philosophatur, quod diues tantum sepultus legitur, nec ulla fit mentio famulorũ aut amicorũ qui morienti adfuerint, eo quod diuitem ubi uentũ est ad uitæ finem omnes destituere solent. Tantum sepultus dicitur, iam bis sepultus, cuius anima prius erat sepulta in corpore. In hanc ferè sententiam Chrysostomus.

Distinctio apud nos uiciata. Id manifestum ex Chrysostomi homilijs quas scripsit de Lazaro

Recepisti bona.) Græci addũt tua, τὰ ἀγαθά σου, ut distingueret illius falsa bona ab huius ueris. Et mox, Similiter mala.) subaudias sua, nõ quod simpliciter essent mala, sed illius mala.

Nunc autem hic consolatur.) παρακαλεῖται, passiue, hoc est, Solatio fruitur, siue solatium habet, aut Solatio afficitur, atq; ita uitasset amphibologiam.

Et in his omnibus.) καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις. Potest accipi & hic sensus. Et super hæc omnia siue Præter hæc omnia: ut intelligamus hoc accedere ad infelicitatem diuitis, quod ob uoraginem interiacentem non possit illi succurri.

In his omnibus pro super hæc omnia

Chaos magnum firmatũ est.) Mirum quid uenerit in mentem interpreti, ut Græcam uocem alia Græca redderet, nec ea sanè idem significante. Siquidem Græce χάσμα est, quod hiatum terræ significat, qui solet existere nõnunquam in terræmotu, quem Aristoteles in libro de mũdo chasmatian appellat, unde & chasmaticus terræmotus dictus. Non nulli uoraginem uocant, quod fissura terræ in immensam deuergat profunditatem. Chaos autem confusionẽ significat, hoc dictum à χέω, fundo, illud à χαίνω hio. Annotauit hunc locum Gulielmus Budæus noster, nonnihil adijciens annotationi Laurentianæ. Hoc admonendum duxi, partim, ne quem suo fraudarem honore, partim, ut qui diligentius hæc & exactius uelit cognoscere, ex illius petat annotamentis, quæ scripsit in Pandectas iuris. Nam nos ubiq; seruimus compendio, ne lectori fastidio simus.

Budæus

Neq; inde.) μηδὲ οἱ ἐκεῖθεν, id est, Neq; qui istinc. Nã Græci carent hac proprietate aduerbiorum, cum apud Latinos hinc referat ad primam personam, hoc est, loquẽtis, istinc ad secundam, illinc & inde ad tertiam. Nec est,

Transmeare.) sed διαπερῶσιν, hoc est, Ne transcendant, subiunctiui modi. Nec est,

Tormentorum.) sed τοῦ βασάνου, tormenti, siue cruciatus.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO

Lapis molaris.) μύλος ὀνικὸς, id est, Mola asinaria. Nam Græci ὄνον, id est, asinum uocant, & saxum substratum in mola, quod accipit frumentum, de quo dictum est in Matthæo.

Lapis molaris

Si pœnitentiam egerit.) ἐὰν μετανοήσῃ, id est, Si pœnituerit, siue si resipuerit. Ne accipiamus de satisfactiõe & pœna ceu proprie dictum. Vt dissimulem, quod Dimittes toties, dixit pro remittes.

Et conuersus fuerit.) In nonnullis Græcorum codicibus additum erat Ad te, ἐπὶ σε, in alijs non erat. Apud Ambrosium additur.

Si habueritis.) εἰ ἔχετε, id est, Si habetis, quod recte uertisset, Si haberetis.

Sicut granũ sinapis.) Nescio an interpres usurpauit κόκκον neutro genere, Nec enim esset sensus, mea sententia, absurdus, coccum uelut habere fidem, quod in speciem humile & abiectum, non ante prodit uigorem suum, q̃ attritu prouocatum. Sic alibi uocat nos ad exemplum passerculorum & liliorum. Quod si magis placet κόκκον hic positũ masculino

Amphibologia

lino genere, ὡς κόκκον, perinde ualebit ac dicas, fidem similem cocco.

Dicetis huic.) ἐλέγετε ἂν, id est, Dixissetis. Antiqui codices habent Diceretis, non dicetis, quod propius accedit ad Græcam ueritatem.

Morus arbor Arbori moro.) συκαμίνῳ. Est arbor sui generis, peculiaris Syriæ, quemadmodum indicat Hieronymus. Hesychius addit à nonnullis dici μορέαν, uulgato, ut coniicio, uocabulo. De hoc xix. capite plura dicentur. Deinde quod addit Transplantare, sensum magis expressit quam uerbum. Nec enim est μεταφυτεύθητι, sed φυτεύθητι, hoc est, plantare.

Et obediet.) καὶ ὑπήκουσεν ἂν, id est, Obedisset. Antiquus codex habebat, obediret, ut respondeat diceretis. Quanquam ἂν modum reddit potentialẽ, & ob id fortassis tolerabilius erat futurum tempus.

Pascentem boues superest Aut pascentem boues.) Græce non est boues, sed tantũ pascentem. Consentiunt & antiquissima exemplaria Latinorũ, ποιμαίνοντα. Magis autem accipiendũ de pastore ouiũ, quam boum. Proinde in Corsendoncensi codice ascriptũ erat in interstitio uersuũ, oues: atque *Addidit interpres* ita suspicor legisse Ambrosiũ, quanquam & illic uerterunt oues in boues.

Magnificans deum.) δοξάζων, id est, Glorificans: quod tamen subinde ita transfert, quo magis sit uarius.

Articuli uis Nouem ubi sunt?) Venustius est apud Græcos omisso uerbo; οἱ δὲ ἐννέα ποῦ, id est, Nouem autem illi ubi? Nam illi addo, loco articuli Græci.

Inuẽtus pro compertus Non est inuentus.) οὐχ εὑρέθησαν ὑποστρέψαντες δοῦναι δόξαν τῷ θεῷ, id est, Non sunt reperti, reuersi dare gloriam deo, ut ad uerbum reddam. Porrò reperiri Græci dicunt, quod accidit, quodque compertum sit.

Quando desideretis.) ὅτε ἐπιθυμήσετε, id est, Cum desiderabitis. Quanquam legi potest & ἐπιθυμήσητε: ita reor legisse interpretem.

De sub cœlo, in ea quæ sub cœlo sunt.) ἐκ τῆς ὑπ' οὐρανὸν εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν λάμπει, id est, E regiõe quæ sub cœlo est, in eam quæ sub cœlo est, hoc est ex una cœli plaga in alteram. Ita enim uidet oculis hominũ. Similis loquutio est Deuter. cap. 4. A summo cœli, usque ad summum eius. Cæterũ collatio hæc significat subitum & inexpectatũ esse aduentũ regni dei, non solũ quantũ ad tempus attinet, uerumetiã quãtum ad locũ, nõ aliter quam fulgur subito erumpit, nunc hinc, nunc illinc, quod prius uideas, quam expectes uenturum.

Primum autem oportet.) πρῶτον, pro prius positum est. Veniet quidem ut fulgur, sed nondum ueniet, imò prius oportet illum multa pati &c.

Nubunt, nubuntur Vxores ducebant.) ἐγάμουν, ἐγαμίζοντο. Quod ante in Matthæo uertit nubunt, hic uertit, Ducunt uxores, quod illic nubuntur, hic Dabantur ad nuptias.

Duo in agro.) Hæc pars apud Græcos non additur in Luca, etiamsi meminit agri diuus Ambrosius. Imò in exemplari Paulino non erat mentio nisi de lecto. Theophylactus duo tantum legit, de lecto & mola: tertium de agro, uidetur huc adiectũ ex Matthæi cap. 24. Cæterum Ambrosius pro eo quod est in Græcis ἐπὶ τὸ αὐτό, legit in pistrino, fortassis alterius Euangelistæ sententiam referens.

Corpus cadauer Vbicunque fuerit corpus.) Græce est ὅπου τὸ σῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται καὶ οἱ ἀετοί, id est, Vbi corpus, illic congregabuntur & aquilæ. Quanquam nonnulli codices habent πτῶμα, id est, Cadauer, à cadendo dictum Græcis. Atque hanc lectionem uidetur magis approbare Hieronymus.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO

QVomodo oportet.) πρὸς τὸ δεῖν, id est, In hoc quod semper oportet orare. Porrò ἐκκακεῖν sonat segnescere, hoc est defatigari, quod hic uocat deficere. Δειλακοὺς enim Græce nonnunquam uocant inertes & ignauos.

Per multum tempus.) ἐπὶ χρόνον, id est, Ad tempus, siue aliquandiu. Deinde εἰς τέλος, quod uertit, In nouissimo, rectius uertisset, denique.

Sugillare Sugillet me.) ὑπωπιάζῃ, id est, Vituperet, ac deroget. Nam id significat sugillare, uerbum à pugilibus ductum, qui superne sugillant, genis liuore notatis, inferne supplantant, impulso ad ruinam antagonista.

Et patientiã habebit in illis.) Græca nonnihil discrepant, βοώντων πρὸς αὐτὸν ἡμέρας καὶ νυκτὸς, καὶ μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς, id est, Clamantium ad se nocte & die, & leni animo ferens illos

illos. Sed alius codex habebat, καὶ λέγω μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν, id est, Etiam dico, longanimis super illis faciet uindictam: ut intelligamus omnino ulturum, li- cet serius. Quanquam secus legit Theophylactus, & rectius, ni fallor, propterea quod se- quitur ἐν τάχει, id est, Celeriter, id quod pugnat cum illo μακροθυμῶν. Chrysostomus item in oratione de orando deum, legit, μακροθυμεῖ, quod legisse uidetur interpres. *Varia lectio*

Putas inueniet.) Non est Græcis οὐκ, sed ἄρα, an, siue, num.

Tanquam iusti.) ὅτι εἰσὶ δίκαιοι, id est, Quod essent iusti: tametsi uerti poterat ad sen- tentiam, tanquam essent iusti. Sentit enim illos sibi tribuisse iustitiam, & hac opinione fre- tos cæteros despexisse.

Cæteri hominum.) Græce dixit, nam homines dicendum erat Latine: cum Græci in- his abutantur genitiuo pro quouis alio casu. *Cæteri hominum.*

Velut etiam.) ἢ καὶ ὡς οὗτος, id est, Aut etiam ut hic. Laurentius uidetur suspicari scri- ptum fuisse, Vel & ut. Cæterũ quod de mutata coniunctione cauillat, leuiculum est, & ad elegantiam sermonis attinens magis, quàm ad rem theologicam.

Nolebat nec oculos.) Fortasse torquebunt dialecticos hæ duæ negationes, uni additæ uerbo. Proinde uertere poterat, Nec oculos uolebat sustollere ad cœlum. Atque ita citat Cyprianus in expositione precationis dominicæ.

Iustificatus in domum suam ab illo.) Nonnulli Græci codices habebant κατέβη οὗτος δε- δικαιωμένος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἢ γὰρ ἐκεῖνος, id est, Descendit hic iustificatus in domum suam, nam siue certe ille, hoc est magis certe quàm ille. Sed in plerisque non inuenio γὰρ. Proinde uertendum erat, Potius quàm ille, siue præ illo. Non quod nesciam sic alicubi loqui Gellium, friget ab illo, pro eo quod est, friget comparatus ad illum, sed quod præferam id quod est usitatius apud probos autores. Et ne quis existimet interpretationẽ nostram reijciendam, diuus Hieronymus aduersus Pelagianos citat, iustificatus plus quàm ille. Et Augustinus epi- stola 85. ab Cassulanum, ita scribit, Non dixit damnatum Pharisæum, sed magis iustifica- tum dixit publicanum. *Ab illo, præ illo*

Conuocans illos.) προσκαλεσάμενος, id est, Aduocãs, seu potius, Ad se uocatis illis. Et ad pueros referendũ est αὐτά, quod est neutri generis, quemadmodũ pueri παιδία, Accitis puellis, dixit, haud dubium quin prohibentibus.

Sicut puer) Offendit Vallam, qui mauult, Velut puer, uel tanquam puer, ut intelliga- mus imitationem personæ, non acceptionis. Qui non acceperit regnum dei, factus pue- ro similis, non intrabit. Hic est personæ imitatio. Qui non acceperit ut puer accipit, hic est actus imitatio.

Quid me dicis bonum?) Hoc nonnihil discrepat à Matthæo. Nam illic offensus est quod interrogasset de bono quod esset facturus. Audit enim iuuenis, Quid me interro- gas de bono. Marcus consentit cum Luca. Quanquam utraque lectio tendit eodem, ui- delicet non conuenire, ut homo sibi quicquam arroget boni. Christo quidem loquit, sed ut homini tantum. Atque ut homo nihil habuit boni, quod sibi posset arrogare, uelut ex ipso profectum.

Per foramen acus transire.) Vtrobique Græcis est εἰσελθεῖν intrare per foramen acus, & ingredi in regnum. Et tamen interpres bene reddidit sententiam.

De filio hominis.) Græcis nõ additur de, τῷ υἱῷ τοῦ ἀνθρώπου, hoc est, Filio hominis.

Vt uideam, & respice.) Idem uerbum est Græcis, ἵνα ἀναβλέψω, ἀνάβλεψον, quod si- gnificat recipere uisum. Id mirum cur mox mutarit interpres.

EX CAPITE DECIMONONO

Statura pusillus erat.) Quod hic staturam uertit, alibi uertit ætatem. Græ- ce est ἡλικία.

In arborem sycomorũ.) Lucas sycomoream posuit, quam eandem esse uolunt, cum ea quam sycomorum appellant, quamque decimoseptimo capi- te uocauit sycaminum. Celsus Morosycon appellat, id est, fatuam ficum, & in 5. indicat Sycomorum & Sycaminum eandem esse arborẽ. Hæc Plinio ac Theophra- sto ficus Aegyptia dicitur, quod existiment ibi tantum prouenire: cum Hieronymus enar- rans Amos prophetæ caput septimum, testetur fuisse qui putarint hoc esse genus arboris, *Sycomorus*

Palestinæ

Palestinæ peculiare, gaudens locis campestribus, ac ficus afferens agrestes, quod nisi uel/licetur, amarissimas cariculas facit, & fructus à culicibus corrumpitur. Quanquã Hiero/nymus horum sententię non accedit, negans in ea solitudine in qua morabatur Amos ul/lam huius generis arborem gigni, ac mauult prophetæ sermonem accipi de moris agresti/bus, quæ rubi porrigunt, ut his pastores famem ac penuriam suam consolentur. Dioscori/des libro περὶ τῆς ὕλης ἰατρικῆς, primo cap. clxiij. docet hanc arborem ut dictum est, tribus appellari nominibus, Sycomorum, Sycaminũ, & ficum Aegyptiã, addẽs hinc cognomen additum fœtui, quod ignaui sit saporis. Quod idem scriptum est à Theophrasto, qui indi/cat & in Cypro nasci Sycomorum, sed ab Aegyptia, specie diuersam. Siquidẽ Aegyptia folijs nostram morum refert, fœtu ficum nostratem, nisi quod eum non profert ramis, sed ex ipso caudice, non maturescẽtem, nisi ferreis unguibus scalpatur. Cypria uero folijs nõ absimilis est ulmo, fructum ædit pruno magnitudine æqualem, sed suauiorẽ. Porrò quod Lucas pro sycomoro sycomoream nominat, neminem oportet moueri, cum Gręci μορέαν appellent, quam Romani morũ, si Dioscoridi credimus. Multis argumẽtis uideri poterat caprifici genus, uel quod succo ac sapore caprifici fœtus referat, ut docet Theophrastus, interprete Gaza: adeo, ut quemadmodũ refert Plutarchus, Atheniensis quidã dicaculus

συκάμινον per cõtumeliam Syllam uocarit συκάμινον ἀλφίτῳ πεπασμένον, id est, Sycomorũ polenta maceratũ, quod in facie rubor candori inspersus uiseretur. Alioqui uideri poterat expro/brata stultitia, si συκόμωρος scribatur per ω mega. Ita fermè Plutarchus in huius uita, quod ad conuicij rationem attinet. Nec inficior constanter apud autores per ο μικρὸν scribi, atq; haud scio an deprauate: pręsertim cum morus arbor cui cognata est sycomorus, ob folio/rum similitudinem, apud Nasonem ac Palladium mediam habeat productam. Athenæus libro 2. prodit συκάμινον nomen esse commune, solos Alexandrinos appellare μόρον siue μορέαν. Sed de sycomoro iam satis arbitror dictum, quod ad hoc institutũ pertinet. Quod si quis existimabit ad mysterij rationem pertinere exactius nosse huius arboris uim ac for/mam, autores indicauimus, unde possit petere.

Quia inde.) ἐκείνης, id est, Illac, nec enim est ἐκεῖθεν. Ambrosius legit illa parte pro illac.

Ad hominem peccatorem diuertisset.) εἰσῆλθεν καταλῦσαι, id est, Ingressus esset ad di/uersandum apud illum.

Et si quid aliquem defraudaui.) ἐσυκοφάντησα, quod est proprie delationibus extor/quere aliquid, hic pro quacunq; fraude posuit.

Eo quod & ipse filius sit Abrahæ.) Paulo durius est, quod hæc sub tertia persona pro/nunciantur à Christo, præsertim cum nõ scribatur ad alios uersus. Proinde suspicor, quod Græce dicitur filius Abrahæ, non pertinere ad Zachæum, sed ad domum, quæ Græcis est masculini generis. Nam quemadmodum nos domum Christianam diceremus, ita ille domum dixit filiam Abrahæ, quod Abraham patrem fide imitaretũ. Sub hac lectione ma/net tamen idem sensus, quem adferunt uetusti interpretes: per domum enim intelligi pa/

Domus filia Abrahæ terfamilias. Plenius tamen est domum appelari filiam Abrahæ, quod talis esse solet fami/lia, qualis est paterfamilias. Theophylactus legit et interpretatur, ipsam domum dictam fi/lium, sed per domum intelligi Zachęum inhabitatorem. Porrò generis incongruentia lo/cum fecit errori, quæ apud Latinos est, apud Græcos non est. Si per domum designatur Zachęus, dure domus dicitur filius, durius filia Zachęus.

Homo quidam nobilis.) εὐγενὴς, id est, Clarus, & claro genere prognatus. Nam nobi/lis est qui quocunq; modo notus est uulgo.

Decem mnas.) Latini interponunt, i, dicentes minas. In plerisq; Græcis codicibus re/perio μνᾶς, nominandi casu, ἡ μνᾶς σου, quod errore ne an studio factum sit, incertus sum.

Quantum quisq;.) τίς, τί, id est, Quis quid, Ad eam formam: Quem cui commendes etiam atq; etiam aspice: Et quid cui des, Quid cui credas. Et,

Euge serue bone.) Id est recte bone serue. Collaudat enim seruũ, functũ officio suo.

[redacted] Exegissem illud.) Illam erat dicendũ, quemadmodũ scriptũ comperi in duobus codici/bus diui Donatiani. Sed ἀργύριον apud Græcos est neutri generis. Et interpres [redacted] Ad hæc quod hic uertit Exegissem Græcis est ἔπραξα, idem uerbum quod ad eundem modum uerti oportuit superius, cum de publi/canis

canis loqueretur, Nihil amplius ꝙ quod uobis constitutum est faciatis.

Omni habenti dabitur & abundabit.) Et abundabit nec est in Græcis codicibus, nec in aureo, nec in Constantiensi. Suspicor ex alio Euangelista huc asscriptum.

Et quod habet auferetur ab eo.) Ab eo additum est ex idiomate sermonis Hebræi, ne quis uelut à nobis obliuione prætermissum reponat.

Præcedebat ascendens.) ἐπορεύετο ἔμπροσθεν ἀναβαίνων, id est, Procedebat, hoc est, pergebat ire, siue ascendere.

In castellum quod contra uos est.) εἰς τὴν κατέναντι κώμην, id est, In castellū quod ex aduerso est. Tam enim erat contra Christū, ꝙ contra apostolos. In aureo codice tantum habebatur, Quod contra est. Itidem Constantiensi, & in meo ueteris typographiæ. *Cōtra uos est, Vos additum est.*

Pullum asinæ.) In Græcis codicibus non additur asinæ, tantum est πῶλον, & tamē nescio quorum errore repperi id additum in æditione secunda. Ex Ambrosij commētarijs satis colligi potest, illum legisse, quemadmodum legunt Greci. Ait enim: Et ideo secundum Matthæum, & asinam & pullum legimus &c. *Pullum asinæ Asinæ additū*

Cui nemo unquam.) In quo nunꝙ legendum est, ἐφ᾽ ὃν. Suffragantibus & antiquissimis exemplaribus & Origene, licet interpres recte uerterit.

Quia dominus.) ὅτι anceps est. & hoc loco, aut erat interpreti omittenda coniunctio, aut uertenda Quod. Itidem in proximo loco.

Operam eius desiderat.) αὐτοῦ χρείαν ἔχει, id est, Eo opus habet.

Sicut dixerat eis stantem pullum.) Stantem pullum non addunt Græci codices. Apparet additum à latino quopiam, quo sermo foret dilucidior. Sed absolutior est sermo si non addatur, stantem pullum: ut intelligas illos cōperisse, quicquid prædixerat dominus. *Additum apud nos*

Quia dominus eum necessariū habet.) Hæc Græca nihil dissident à proximis, ubi uertit dominus eius operā desiderat, cum utrobiꝙ sit αὐτοῦ χρείαν ἔχει, id est, Illo opus habet.

Et iactantes.) καὶ ἐπιρρίψαντες, id est, Et iniectis uestibus, siue pallijs suis. *Deprauatio*

Omnes turbæ descendentium.) ἅπαν τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, id est, Vniuersa turba discipulorum. Nam mox iubetur increpare discipulos. Probabile est interpretē uertisse discentium, atꝙ ita scriptum adhuc uisitur in nonnullis peruetustis codicibus, In Constantiensi apparebat rasuræ uestigium. *Descendentiū pro discentiū*

Gloria in excelsis.) ἐν ὑψίστοις, id est, In altissimis.

Lapides clamabunt.) κεκράξονται, quod Græci uocant μετ᾽ ὀλίγον μέλλον, hoc est, paulo post futurum, & habet urgens quiddam ac uehemens. Itaque nos uertimus, mox lapides clamabunt. *κεκράξονται*

Quia si cognouisses & tu.) Omittenda erat coniunctio quia, ὅτι, quæ ex idiomate Græcanici sermonis apponitur aliquoties affirmandi gratia. Diuus Hieronymus in commentarijs Esaiæ, non semel hunc citat locum, sed sensu nonnihil immutato, uidelicet ijs uerbis, Si scires etiam tu quæ ad pacem sunt tibi. Deinde subijcit de suo: Quam quia non suscepit, intulit, Nunc autem uenient dies super te &c. Consimiliter adducit & enarrat hunc locum, exponens Micheæ caput secundū. Quæ quidem interpretatio, ut longe lateꝙ dissonat à recentium Theologorum interpretatione, ita uehementer consentit cum Græca ueritate & interpretamento Theophylacti. Nam Græci sic habent, ὅτι εἰ ἔγνως καὶ σύ γε, ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ, τὰ πρὸς εἰρήνην σου, id est, Si nosses & tu sanè in die tuo hoc, quæ ad pacem tuam: ut subaudias quæreres, sitꝙ sensus, Hic dies est tuus, quo te inuisit redemptor: quod si intelligeres quantum boni tibi offeratur, saltem tu curares quæ ad pacem tuam pertinent, hoc est, crederes & obtemperares mihi. Ad hunc modum legisse uidetur diuus Hieronymus. Cæterum in plerisque codicibus ita scriptum est, εἰ ἔγνως καὶ σύ, καί γε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σου, id est, Si nouisses & tu, saltem in die tuo hoc, quæ ad pacem tuam pertinent, curares. Nec est ociosa coniunctionis iteratio καὶ & καί γε, quod prior ad personam urbis pertinet, altera ad diem. Vt intelligamus aduentum peculiariter pertinere ad ciuitatem Hierusalem, presertim eo die, quo adueniebat iam moriturus, licet altera coniunctio non addatur apud Origenem, aut quisquis est autor, homilia xxxviij. Porrò quod recentiores interpretantur, Si nouisses imminentia tibi mala, fleres & tu &c, non cohæret cum eo quod sequitur, Nunc autem abscondita sunt ab oculis *Si cognouisses et tu, locus hactenus paucis intellectus*

tuis. Repetit enim Christus quod dixerat, Si cognouisses, nimirum indicans eos nō agnoscere diem salutis suæ. Et hæc dixerim nullius sententiæ præiudicans, Certe Cyrillus qui citatur in catena, si cognouisses refert, nō ad mala imminentia, sed ad intelligentiam prophetiarum de Christi aduentu. Et Eusebius ibidem citatus, pacem nō refert ad delicias huius mundi, quemadmodum Gregorius, sed ad reconciliationem humani generis, ne quis credat omnino somnium esse quod adduximus.

Ad terram prosternent.) καὶ ἐδαφιοῦσι. ἔδαφος solum siue pauimentū, Inde ἐδαφίζειν *Solo æquare* solo æquare. Plus enim dixit Lucas, quam uerterit interpres.

Tēpus uisitationis.) ἐπισκοπῆς, id est, inspectiōis. Interpres legisse uidet ἐπισκέψεως Go.

Suspensus erat audiens illum.) ἐξεκρέματο, id est, Pendebat, hoc est, inhiabat. Ita Vergilius: Pendetque iterum narrantis ab ore.

EX CAPITE VIGESIMO

Vnus pro quidam IN uno dierum.) Græci addunt ἐκείνων, id est, Illorum. Illud semel admonuisse sat est, Hebræos unum dicere, quod Latini quidam. ut, Vno die, pro quodam die, & unus scriba, pro quidam.

Conuenerunt.) ἐπέστησαν, id est, Ingruerunt, siue aderant, siue quod malim Adorti sunt. Sic enim utitur in Actis apostolorum.

Vnum uerbum.) ἕνα λόγον. id est, Vnum sermonem. In aureo codice non addebatur unum, nec in Donatianicis. Nos sensum reddidimus non uerba. Interrogabo uos, & ego unum quiddam.

Certus sum. Persuasus sum Certi sunt enim,) πεπεισμένος γάρ ἐστιν, id est, Persuasa est enim, siue persuasum habet, ut subaudias plebs, quæ modo præcessit. Certus est enim aliquis de re uera. At persuasus esse potest, qui falsum credat.

Multis temporibus.) χρόνους ἱκανούς, id est, Multum tempus, siue temporis, si sensum maluisset reddere quàm uerba.

Conquassabitur.) συνθλασθήσεται, id est, Confringetur.

Absurdum ad uerbum reddere græca Qui negant esse resurrectionem.) Qui putant nihil immutandum in sacris literis, uertant hæc Lucæ ad uerbum si lubet, οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι, id est, Qui contradicunt non esse resurrectionem. Sed quorsum attinet ex innumeris unum aut alterum proferre? Illud annotandū, quoniam ἀνάστασιν dixit absque articulo, uertendum potius fuisse, Qui negant ullam esse resurrectionem. *Resurrectio duplex* Est resurrectio corporum, & est animarū. Tum sunt qui fatent dominum resurrexisse cum paucis, negantes uniuersalem resurrectionem.

Filij liberi Et mortuus est sine filijs.) ἄτεκνος, id est, Orbus, siue absque liberis. Nam liberorum nomine & filiæ continentur.

Neque nubunt, neque ducūt uxores.) οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐκγαμίζονται, id est, Neque ducunt uxores, neque nuptum dantur. Quod Cyprianus libro ad Quirinum tertio, uertit nubuntur, quanquam γαμοῦσιν ambiguum est. Aliâs certe uertit, Ducunt uxores, atque adeo paulo superius in hoc ipso Luca. Prius uerbū γαμοῦσιν pertinere potest & ad uiros ducentes & ad fœminas nubentes, ἐκγαμίζονται ad parentes elocantes.

Aequales enim angelis.) ἰσάγγελοι, dictione composita, hoc est, similes siue pares angelis. Quemadmodum Homerus ἰσοθέους & θεῷ ἰκέλους, appellat eximios uiros, & dijs æquiparandos.

Quia uero resurgent mortui.) ὅτι δὲ ἐγείρονται. Tametsi anceps est Græca coniunctio, tamen hoc loco dicendum erat, Quod autem resurgant mortui, siue Resurgere autem mortuos.

Prolixæ preces Simulantes longam orationem.) καὶ προφάσει μακρὰ προσεύχονται, id est, Et prætextu longo precātur. In nonnullis codicibus habebatur, προφάσει μακρᾷ ultima acuta, non circunflexa, Sub prætextu multa precantes. Nam quid sibi uult longus prætextus? Nos magis sensum, quam uerba reddidimus Simulantes longas preces. Neque enim precatur, qui ad laudem humanam, aut quæstum precatur.

κρίσιν uarie uertit Damnationem maiorem.) περισσότερον κρίμα, id est, Maius iudiciū. Interpres sententiam explicat, non uerbum. Nam hic aliquoties κρίμα usurpatur pro condemnatione.

Ex capite

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO

Respiciens autem.) Respicere est flexis in tergum oculis aspicere. At hic est ἀναβλέψας, quod aliquoties est recipere uisum, aliquoties attollere oculos uidendi gratia, siue quod gazophylaciũ in ædito loco esset, siue quod antea suos intuitus, post tollit oculos, in eos qui longius aberant.

Ex abũdanti sibi.) ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς, id est, Ex eo quod sibi supest.

Ex eo quod deest.) ἐκ τοῦ ὑστερήματος, id est, Ex defectu, hoc est, Ex penuria.

Omnem uictum.) βίον, quod alibi substantiam uertit.

Et donis.) ἀναθήμασι. Ea dicuntur dona, quæ dicata dijs suspenduntur in parietibus & columnis templi: cuiusmodi nunc uisuntur potissimum iuxta monumenta diuorum statuæ argenteæ, equi aurei, pocula gemmata, dicta ab ἀναθεῖναι, hoc est, à seponendo, siue suspendendo. Vnde & ἀνάθεμα dicitur. *Anathemata, dona consecrata*

Cum fieri incipient.) μέλλῃ ταῦτα γίνεσθαι, futura sunt hæc. Verum μέλλω sic & aliâs expressit per incipiendi uerbum.

Dicentes quia ego sum.) ὅτι ἐγώ εἰμι. id est, Quod ego sim, hoc est, dicent se esse Christum qui sum ipse. Atque ita nos uertimus aperte magis, quàm ad uerbum. Ne quis id existimet errore factum.

Nondum statim.) οὐκ εὐθέως, id est, Non statim.

Pestilentiæ & fames.) Adnominationẽ in λιμοὶ & λοιμοὶ iam aliâs annotauimus. Et mox: *προσδοκία*

Terroresque de cœlo.) φόβητρά τε, id est, Terriculamentaque. Aliud enim terror, aliud, monstrum, quod terrorem incutit.

Et eritis odio omnibus hominibus.) Nec in Græcis nec in aureo codice additur hominibus, nec in Constantiensi, nec in meo excuso.

Non præmeditari quemadmodũ respondeatis.) μὴ προμελετᾶν ἀπολογηθῆναι, id est, nõ ante meditandam esse defensionem. Id quod cæteri rei faciunt, qui ad lucernam elaborant arte orationem, qua flectant iudicẽ. Cyprianus ultima tertij libri epistola, sic adducit hunc locum: Ponite in cordibus uestris, non præmeditari excusare. Porrò meditari dicimur ad quod nos cura præparamus.

Omnes aduersarij uestri.) ἀντικείμενοι ὑμῖν, id est, Aduersantes uobis. Et aliquanto post,

Capillus de capite uestro non peribit.) ἀπόληται, id est, Perit. Habet nescio quid certius & asseuerantius temporis ἑτέρωσις.

Possidebitis.) κτήσασθε, id est, Possidete, siue obtinete. Apparet interpretem legisse κτήσεσθε, etiam si Græci codices quos ego uiderim, constanter habent κτήσασθε.

Et nutrientibus.) θηλαζούσαις, id est, lactantibus & mamma nutrientibus, ut superius indicatum est. Et Ambrosius pro nutrientibus legit, Quæ ubera dant. Augustinus alicubi mammantibus legit. *Mamma nutrire*

Pressura.) στενοχή, id est, Coartatio, siue anxietas. Nonnulli codices habebant ἀνάγκη, quod necessitatem sonat & uim illatam. Nec est,

In ore gladij.) Sed ore gladij, στόματι μαχαίρας, quod tamen rectius uertisset, Acie gladij. Quandoquidem aciem gladij Græci στόμα uocant, quod ea parte mordeat, & δίστομον utrinque incidens dicitur.

Tempora nationũ.) ἐθνῶν, gentium. Idem nomen quod proxime præcessit. Interpres mire fugit eiusdem uocis iterationem, quum Euangelista non fugiat.

Præ confusione.) ἐν ἀπορίᾳ, id est, In perplexitate siue desperatione. Quanquam utrumque genitiuus absolute potest legi, ut sit sensus, præ desperatione resonãte mari & fluctu, & arescentibus hominibus. *Confusione, id est desperatione*

Sonitus maris.) ἠχούσης θαλάσσης, id est, resonantis maris.

Arescẽtibus hominibus.) ἀποψυχόντων, quod sonat exanimari dolore, siue extabescere.

Videte.) ἴδετε. Græcum uerbum anceps est, an sit uidetis an uidete.

Cum producunt iam ex se fructũ.) Græce tantũ est προβάλωσιν ἤδη, quod ego uertissem proruperint. Neque enim de fructu sentit, sed de gemmis ac frondibus erumpentibus, id quod ex alijs Euangelistis liquet. Certe ex Marci cap. 13. qui de ramo tenero & frondibus erumpentibus meminit. Primum enim tenerescit ramus, ut gemmæ protrudi queant. *Produxerint, proruperint*

Est autem hoc peculiare ficui, ut statim nullis floribus pręcedentibus, protrudat grossos. Etiamsi gemmas protrudunt & aliæ arbores. Nam Lucas præter ficum & alias arbores addit. Quanquam & aliâs dissident Græca à nostris, βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν γινώσκετε, id est, Cernentes ex uobisipsis cognoscitis, hoc est, Cum uidetis protrudi gemmas & frondes in arboribus, etiamsi nemo admoneat, tamen ex ipsa re intelligitis adesse æstatem. Et paulo post, rursum μήποτε uertit Ne forte, quasi sit hoc in illorum fortuna situm, ac non potius in illorum cura.

Curis huius uitæ.) μερίμναις βιωτικαῖς, quod in Paulo uertit secularia βιωτικά. Significat autem eas curas quæ ad uictum parandum, uitæque usum faciunt.

Vt digni habeamini.) καταξιωθῆτε, id est, Digni reddamini, qui possitis effugere hæc omnia. Sensus autem est, ut semper hoc ipsum orent quo possint effugere.

Morabatur in monte.) ηὐλίζετο, quod ante uerterat stabulare.

Manicare, pro mane uenire

Et omnis populus manicabat.) Græcam uocem imitatus est interpres ὤρθριζε. Idem uerbum quod in Psalmis uertit De luce uigilo, ὀρθρίζω. Vetustissimus codex Latinus habebat diluculo ueniebat. Vnde mirum est unde hæc uox omnino Latinis inaudita, irrepserit, quam nec Augustini aures ferre queant. Notat enim hanc in librum Iudicum, quęstione quadragesimasexta, indicans quosdam interpretatos maturabis, ceu uox ea dicta sit à matutino. Sunt qui diuinent pro mane ibat corruptum fuisse manicabat. Verum nihil aliud quàm diuinant. Augustinus indicauit uariam scripturam sui temporis in libro Iudicum, & est idem uerbum illic ex interpretatione septuaginta quod est hic, ὀρθριεῖς καὶ ἐκτενεῖς, quod Hieronymus reddidit: Et primo mane oriente sole irrues super ciuitatem, ἅμα τῷ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον, ὀρθριεῖς καὶ ἐκτενεῖς ἐπὶ τὴν πόλιν. Cæterum nec manicandi uerbum, nec maturādi placet Augustino, quod alterū neget inueniri apud probatos autores, alterius etymologiam non satis probat, & aliud est maturare, aliud mane uenire: frequenter enim sero uenit, qui mane uenit. Ad hæc commentarij Bedæ in contextu habent mendose nimirum, manebat ad eum, in expositione legit manicamus.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO

Præfecti templo tuendo

De duodecim.) ὄντα ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δώδεκα, id est, Qui erat de numero duodecim.

Et magistratibus.) Et ductoribus, siue ducibus exercitus. Est enim στρατηγοῖς, quos aliâs ni fallor, sentit præfectos tuēdo templo, nec alios hic arbitror intelligēdos. Theophylactus præter hāc opinionē & alias cōmemorat.

Sine turbis.) ἄτερ ὄχλου, id est, Sine turba, hoc est, sine tumultu. Nam utrunque significat ὄχλος, ut Latinis turba, & multitudinem, & tumultum.

Occidi pascha.) θύεσθαι, id est, Immolari.

Homo quidam.) Quidam non addditur apud Græcos, sed Latinus interpres de suo addidit, quo sermo esset mollior.

Aenigma apud Ecclesiasten

Amphoram.) κεράμιον, quod significat uas fictile. Hoc idcirco admonui, quod mihi uideatur ad mysteriū facere, si quis excutiat, quid sibi uelit hydria fictilis, quæ rumpitur apud Ecclesiasten, recurrente uitta aurea. Eadem uox est, quam alibi uertit lagenam.

Ex hoc.) ἐξ αὐτοῦ, id est, Ex eo, nempe pascha, ne quis ad tempus referat.

Calicis mētio bis fit apud Lucam

Accipite & diuidite.) λάβετε τοῦτο, id est, Accipite hunc. Annotatum est hoc à ueteribus, apud Lucam bis fieri calicis mentionē. Prius enim accepit calicem, & gratijs actis ac benedictione facta dixit, Accipite & diuidite inter uos. Mox consecrato pane sequitur, Similiter & calicem postquam cœnauit dicens.

In meam commemorationem.) εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, quod expressius extulisset, Ad renouandam mei memoriam.

In sanguine meo.) In positum apparet pro per. Vt uetus testamentum confirmatū ac dedicatum est, populo asperso sanguine pecudis, ita Christus per suum sanguinem dicauit nouum testamentum, quod eleganter explicat is, qui scripsit epistolam ad Hebræos. Nec uideo cur hic obstet religio, quo minus sensum reddamus magis perspicuum, quum his uerbis non consecrent hodie sacerdotes.

Qui pro uobis fundetur.) τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, id est, Qui pro uobis effunditur.

Cum paulo superius dixerit Datur, tempore præsenti, cur hic uereamur dicere effunditur? Certe datur reperitur in exemplaribus nostris.

Per quem tradetur.) παραδίδοται, id est, Traditur, ut sit præsentis temporis.

Dominantur eorum.) Earum uertendum erat, siue eis. Gens enim Græcis neutri generis est. Proinde in αὐτῶν, [redacted] interpres, Græco usus est genere. [redacted]

Sicut minor.) ὡς ὁ νεώτερος, id est, Sicut iunior, siue minor natu. Antiquissimi codices habent iunior, nō minor. Quanquam hoc loco magis contemptum significat, quàm ætatem. *Iunior pro contempto* Vt enim honoris causa presbyteros uocabant, hoc est seniores, ita contemptos iuniores: quod genus est illud in Psalmis: Adolescentulus sum ego & contemptus. Nam Hebræis צעיר sonat iuuenem & nullius autoritatis.

Et qui præcessor est.) ὁ ἡγούμενος, id est, Dux siue rector. Nam hoc quoque significat Græca uox, ac magis conuenit cum eo quod sequitur. Pugnant enim præsidem esse, & ministrum esse.

Ait autē dominus Simoni.) Exemplaria Græcanica sic habent, εἶπε δὲ ὁ κύριος, σίμων, σίμων ἰδοὺ, id est, Dixit autem dominus, Simon Simon, ecce &c. Porrò conduplicatio seruit affectui. Atque ita citat diuus Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium. Nec aliter refert Beda in cōmentarijs suis, ne quis casu factum esse putet.

Expetiuit uos.) ἐξητήσατο, quod magis sonat depoposcit. Deposcuntur enim, qui ad pœnam petuntur: uelut hoc efflagitarit Satanas ut illos comminueret, quemadmodum Iob poposcit Satan, & impetrauit, uerum præscriptis legibus. Ambrosius libro de uocatione omnium gentium primo capite ulti. sic adducit hunc locum: Simon Simon ecce Satanas postulauit, ut uos cerneret sicut triticum. Siquidem à cernendo cribrum uidetur esse dictum. Græce est σινιάσαι.

Non cantabit.) οὐ φωνήσει, id est, Non sonabit, siue non ædet uocem.

Sed nunc qui habet sacculum.) Quæso te lector Christiane, quis tam est ἀγέλαστος qui possit à risu temperare, perpendens quàm ridicula recentiores quidā in hunc scripsere locum. Rursum quis est tam φιλόγελως qui non indigneē cœlestem illam doctrinam huiusmodi uitiari interpretamentis. Lyranus enim ille, ut multis uidetur probatus doctor, huc detorquet uerba Christi, quasi moneat apostolos, ut ingruente procella persecutionū muniant se duabus rebus, nempe cōmeatu, & armorum præsidio, ne uel desit quod edant, uel à persecutoribus opprimanē. Atque eadem multo impudentius inculcat Hugo Carrensis, siue quis alius fuit, autorem citans Chrysostomū. sed huius uerba truncatim ac deprauate referunt recētiores quidam. Nam Chrysostomus de gladio cōmentū planè reijcit, utcunque de sacculo moderatē interpretationē. Huius uerba sunt in caput Matth. 26. ut facilius crederent, quia traderetur, propterea dixit eis, emite gladios. Non ut percutiant animas, sed ut prædictionē hac re ante oculos poneret. Hæc ille. Quid autē sibi uelit, quod ait prædictionem, explicant illius uerba quæ referunē in cathena aurea diui Thomę. Quid est hoc, qui dixerat, si quis percusserit te in dextra gena, uertas ei & aliā: nūc armat discipulos, sed solo gladio. Nam si penitus armare decebat, non solū oportebat gladiū possidere, sed & scuta & galeas. Sed etsi mille huiusmodi possiderent arma pro tot insultibus & insidijs populorum, tyrannorū, urbium, nationum, qualiter undecim comparerēt, & ex solo agminum aspectu non cōtremiscerent, nutriti in stagnis & fluuijs? Non ergo putemus eum iussisse ut gladios possiderent, sed per gladios innuit imminentes insidias Iudæorū. Vnde sequitur, Dico enim uobis, quoniam adhuc hoc quod scriptū est oportet impleri in me, & cum iniquis deputatus est. Rursus aliquanto inferius, Et quidem si humano eos uolebat uti auxilio, nec cētum sufficerent gladij: quod si nolebat eos uti humano subsidio, etiam duo superuacanei sunt. Referunē illic uerba Basilij, ac Theophili quē pro Theophylacto positum arbitror, in eandem sententiā, demum & Bedæ. Quod si cōstat, qui cōuenit ut simplicem sensum accipiamus in pera, in gladio quæramus figuratam interpretationē, quæ sensum aperiat cum uerbis pugnantē. Etenim si dominus iussit parari quæ pertinebant ad uictum ac defensionē, an uestis nō pertinet ad uitæ necessaria? Et hanc uendi iubet. Proinde quemadmodū his uerbis pręparauit animos Apostolorū ad fortiter perpetiendā sęuitiam persequutorū: ita sacculi tollendi mentione præparauit illos ad tolerantiā famis & omniū

Gladiū emi iubet Christus, quomodo intelligendum uaria sententia, & irrisa cuiusdam impudens calumnia

incommodorum quæ solent in bellis accidere. Malorum enim prædictio non hortatur ad prouisionem commeatus ac munimentorũ, sed ad tolerantiam malorum, quæ citius prosternunt hominem si ueniunt improuisa. Quoniam autem dominus donec adesset mortalis, illis curæ uacuis abunde suppeditarat, & ab incursione malorũ tutos reddiderat: imbecilles erant, sub ipsum dominicæ mortis tempus etiamnum contendentes de primatu, nec satis instructi aduersus malorum procellas, quæ imminebant. Præmonet igitur malorum, nõ ut suis fidant uiribus, sed ut uigilent aduersus ingruentem afflictionum tempestatem. Quomodo uigilẽt? Nimirũ quemadmodũ ipse docuit exemplo pariter ac monitis, uigilate & orate ne intretis in tentationem. Nec aliud q̃ à domino didicerãt eos fecisse legimus post acceptum spiritum sanctum. Volebat illos ex ipso pendere, non ut infantes quemadmodum ante fecerãt, sed ut uiros qui suam industriam iungunt cum auxilio cœlesti. Hoc sensit Chrysostomus, hoc Theophylactus, hoc Basilius, qui hoc quoq; admonuit, in multis codicibus non haberi scriptum, accipiat, tollat, uel emat, sed tollet & emet, ut sermo sit prædicentis imminentem afflictionem, non exhortantis ad parandum commeatum aut armaturam. Quidam sic interpretantur, hunc sermonem non ad Apostolos tantum, sed ad omnes Iudæos pertinere, quibus immineret tanta procella belli, ut nec de cibo nec de uestitu sint futuri sollíciti, sed tantum de tuenda uita, id significari tropo quo iubet diuendita tunica & pera emi gladium. Quorsum igitur pertinent uerba Chrysostomi, Pullos è nido educens, iubet proprijs uti pennis? An ad parandas lanceas, galeas, clypeos, & bombardas? Quid igitur interest inter Carem militem conductitium, & uirum Apostolicum? At mutatis, inquiunt, temporibus licet mutare uitæ rationem. Tempore pacis hæc interdicuntur, tempore belli permittuntur. Quasi uero unquam bonis defuerit persecutio. Itane Christus omnium illorum dogmatum suorum, de nõ resistendo malo, de diligendis ac iuuandis inimicis, de bene precando ijs qui male precantur nobis, de beatis mitibus & persecutionem perpetiẽtibus propter iustitiam, de præbenda maxilla altera, si quis alterã percussisset, atq; alijs id genus plurimis, iam moriturus palinodiam canit, & ad comparãdum commeatum & πανοπλίαν adornandam excitat suos? Oblitus etiam eorum quæ paulo ante dixerat: In patientia uestra possidebitis animas uestras? Aqui illic sanè de persecutione loquiẽ, nec meminit pręsidiorũ. Imò cum apud Matthęum uniuersam persecutionum tragœdiam ponit ob oculos, rogo num usquã ulla mentio defensionis? Vbi est illud quod unum Apostolos à se iubet discere, quod mitis esset et humilis corde? Vbi uox illa seuera, Nescitis cuius spiritus sitis, qua discipulos à uindictæ reuocat affectu? Vbi uox illa, qua negat se agnoscere discipulum, qui sublata cruce sua non sequatẽ se? Num hic crucem mutat in gladiũ? Deinde quid magni docet Christus suos, si hoc præcepit quod sua sponte faciunt & piratæ & latrones? Hęccine est illa doctrina cœlestis, quam ut nobis impartiret, relicto cœlo descendit in terras? Præterea autem, si id docuit quod isti uolunt, cur ipse nõ præstat quod docet? quando ipse parauit sibi commeatum? quando ensibus aut machinis sese aduersus persecutorum uim communiuit? Nec uident quàm ista pugnent cum uaticinio quod ędidit in illum Esaias: Velut ouis coram tondente obmutuit. Vt interim sileam, ne consistere quidem istorum commentum. Etenim fingamus hanc esse Christi mentem, ut uelit apostolos suos parare gladium ferreum, quo grassantur & latrones, & cõmeatum quem parant duces exercituum, qua ratione illud explicabunt, quod tunica diuendita iubet emi gladium? quandoquidem placet urgere literas ac syllabas sermonis. Num illos nudos ensibus accinctos mittit in bellum? Nouum uero copiarum genus. Ad hæc cum dixerit, Sed nunc qui habet sacculum tollat, similiter & peram, qui cohæret quod mox sequitur, Et qui non habet, uendat tunicam suam, & emat gladium? An non hinc satis euidens est, non præcipi ut ferrent secũ sacculũ & peram, sed tollerent uendenda, precioq; redimerent gladium? Quod si nihil horũ esset, tunicam uenundarent potius, q̃ gladius nõ esset. Vt maxime torqueant, non iubet parare sacculum aut peram, sed permittit ut tolerãdum, si quis forte possideat. At ensem etiã uendita tunica iubet emi. Proinde prospicere de uictu permittitur duntaxat, at gladio nos defendere tantopere iubemur, ut nudis etiam sit cum hoste confligendum, uelut in hoc summa pietatis sita sit. At saltem nõ resipiscunt ex his quæ mox sequuntur apud alios Euangelistas. Obiurgat minaciter ac seuere Petrum quod

Inconsistens

Gladius

Humanius est curare uictũ, q̃ uindictam

[redacted] gladio, & iubet recondi, addens perire gladio, qui gladio pugnet, sibi non de- futuras qualibet multas legiones, à patre suppetias, si se ui defendere uoluisset. Praeterea [redacted] unquã legimus Apostolos fecisse quod [redacted] dum? Fugisse legimus, respondisse legimus, loricam aut gladium gestasse nusquam legimus, ac [redacted] quibus quidem [redacted] repugnant, ne dicam gladijs? Denique cur in omnibus suis epistolis audent à praeceptoris sui doctrina dissonare? Tolerantiam uno ore docent omnes, iubent obrui beneficijs inimicum, & igneos carbones cõgeri in caput illorum. Paulus [redacted] malum uinci bono, iactat toleratas calamitates suas, prostratos ac fusos hostes nõ iactat. Toties armat ille tironem Christianũ, Euangelica panoplia, galea salutis, scuto fidei, gladio spiritus. Vbi inter haec huius gladij mentio, quem nos comminiscimur? [redacted]

[redacted]

[redacted] Caeterum ut id solum agam, quod ago, sic est ordinanda actio. Sed nunc qui habet sacculum tollat, utique uendendum, consimiliter & peram tollat, nimirum uendendam: quod si desint, uel tunica diuendita emat gladium, non istum quo grassantur latrones: sed uerbi diuini, qui penetrãtior est quouis gladio ancipiti, pertingens usque ad dissectionẽ animae ac spiritus. Quod si quis omnino contendat, Tollat hic positum pro, Secum deportet, certe cum in gladio cogamur allegoriã adhibere, hic quoque adhibeamus oportet. Accipis gladium Euangelicũ, accipe & peram & tunicam Euangelicam. *Pera & tunica Euãgelica*

Orate ne intretis.) Latinis anceps est sermo. Nam potest & hic esse sensus, Orate, ne si non oraueritis, fiat ut intretis in tentationem. At Graecis nõ potest nisi unus accipi sensus, nempe hic, Hoc rogate patrem, ne ueniatis in tentationem, προσεύχεσθε μὴ εἰσελθεῖν. Quanquam paulo post, commutatis nonnihil uerbis, eandem extulit sententiam, ἵνα μὴ εἰσέλθητε, id est, Ne intretis.

Et factus in agonia.) Quis tantũ Latine sciens cognoscet ex hisce uerbis quid senserit interpres? Agon Graecis certamen, siue periculum, aut labor. Agoniam igitur appellat hor-

rorem

rorem illum & affectionem qua corripi solent homines iam instante atq; urgente graui di- scrimine. Nos ut potuimus uertimus, Et correptus angore.

Guttæ sanguinis decurrentis in terram.) Hic uariant Græci codices, sed sic, ut ad sen- sum nihil referat, & facilis sit scribarum lapsus, in tam angusto confinio καταβαίνοντος, & καταβαίνοντες. Hieronymus contra Pelagianos lib. 2. & ante hunc Hilarius libro de tri- nitate decimo, indicat in plerisq; Græcorum ac Latinorũ codicibus non fieri mentionem neq; de sudore sanguineo, neq; de angelo confortante. Verũ id erasum uidetur ab his qui uerebantur Christo tribuere tam insignia humanæ infirmitatis argumenta, quum Hilari- us etiam doloris sensum illi conetur adimere.

Si percutiamus.) εἰ πατάξομεν, id est, Num percutiemus? Si, pro an dixit interpres.

Sinite usq; huc.) ἐᾶτε ἕως τούτου, id est, Sinite hactenus, id quod perinde sonat Græcis quasi dicas, Hactenus ne resistite, cum alius sit sensus Euangelistæ.

Sinite usque huc

Et magistratus templi.) στρατηγοὺς, duces. Erant enim & milites præfecti custodiendo templo, quorum præfectos hic uocat στρατηγούς.

Et cum fuisset intuita.) καὶ ἀτενίσασα, id est, Et fixis in eum oculis. Plus enim est ἀτενίζειν, quàm intueri, nempe immotis oculis obtueri.

Quasi horæ.) ὡσεὶ, id est, Ferè. Quanquã & Suetonius usus est, quasi in hunc modũ.

Sicut dixerat.) ὡς εἶπεν αὐτῷ, Quomodo, siue Vt dixisset sibi. Nam hoc illi in me- niebat in mentem, Christum sibi dixisse futurum ut se negaret.

Conuenerunt seniores.) συνήχθη τὸ πρεσβυτέριον, id est, Coijt ordo presbyterorum.

Neq; dimittetis.) ἢ ἀπολύσετε, id est, Aut dimittetis. quanq; recte mutauit interpres.

Vos dicitis, quia ego sum.) ὅτι εἰμι, id est, Vos dicitis me esse. Alioqui non ideo dice- bant quod ille esset.

Quid adhuc desideramus.) τί ἔτι χρείαν ἔχομεν μαρτυρίας, id est, Quid insuper opus ha- bemus testimonio? Interpres eleganter reddidit magis quam ad uerbum, aut lu...

EX CAPITE VIGESIMOTERTIO.

Duxerunt.) ἤγαγεν, id est, Duxit: tametsi hic uariãt exemplaria, cum in non nullis sit ἤγαγον. Et mox, Peruertentẽ potius q̃ subuertentem διαστρέφοντα.

Tu es rex Iudæorum.) σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν ἰουδαίων, id est, Tu es ille rex Iudæorum, ut unicũ illum, Iudæis promissum & expectatum.

Articuli uis

Nihil inuenio causæ.) οὐδὲν αἴτιον, id est, Nihil noxiæ, aut ... quod imputari debeat. Siquidem noxia culpa dicitur, cum noxa sit pœna potius ...

Causa, pro crimine

Commouit populum.) ἀνασείει, id est, Commouet, præsentis temporis, ut ... non de una re quapiam accusari Christum, sed totam illius ac perpetuam ... doctrinam uelut seditiosam.

Et audiens Galilæam.) ἀκούσας γαλιλαίας, id est, Cum audisset de Galilæa, siue Audito nomine Galilææ.

An homo Galilæus esset.) Galilæus non est coniungendum cum homine, ... dum propter articulum Græcum, ὁ ἄνθρωπος. Nam cum Christum signet, tamen ... ignoto sibi nomine, hominem uocat, ut Petrus puellam, mulierem γύναι.

Constanter accusantes.) εὐτόνως, id est, Acriter, & intento clamore.

Constanter pro acriter

Nullam causam.) αἰτίαν. Cur non potius crimen? quandoquidem & hoc significat αἰτία. Porrò quod addit post, Causam mortis, sic dixit causam mortis, ut si dixisset crimen mortis, quod nos dicimus capitale.

Emendatum ergo,) παιδεύσας, id est, Castigatum, siue correptum. Nam quod mox uertit, Corripiam, eadem est uox Græca παιδεύσας. Cæterum corripimus uerbis magis, quàm uerberibus, castigamus utroq; modo.

Per diem festum.) κατὰ ἑορτὴν, id est, Singulis festis. Nam pascha recurrebat quotan- nis. Et hac figura subinde utuntur Apostoli & Euangelistæ, κατὰ τόπους, κατὰ πόλεις.

Per festũ, pro diebus festis

Simul uniuersa turba.) παμπληθεί. Græcis aduerbium est, quod additum uerbo signi- ficat id agi per uniuersam multitudinem. Nam uerbum ipsum est numeri pluratiui ἀνέ- κραξαν, id est, Exclamabant, seu potius succlamabant.

Voces eorum.) Hic addunt Græci καὶ τῶν ἀρχιερέων, id est, Summorum sacerdotum, siue

ſiue pontificum,quanquam reclamantibus Latinis exemplaribus.

Petitionem eorum.) αἴτημα, id eſt,Poſtulationem.Efflagitant enim ac poſtulant.

Beatæ ſteriles,& uentres quæ.) Dicendum erat,Ventres qui non genuerunt.Apparet hallucinatum interpretem,quod κοιλίαι,id eſt,Ventres, apud Græcos ſit fœminini generis.At mox certe Græcus ſermo refert ubera,quæ ſunt maſculina apud illos, καὶ μασοὶ οἳ οὐκ ἐθήλασαν. Nam Quæ non lactauerunt, ad ubera refertur, non ad mulieres.Alioqui fuerat quo poſſet aliquis utcunque tergiuerſari. *Ventres qui*

In uiridi.) ἐν ὑγρῷ, id eſt, In humido, quemadmodum iuxta Græcam lectionem citat Hilarius,enarrans pſalmum primum,atque ita magis reſpondet,quod ſequitur arido.Cohę rent autem humere,& uirere,quanquam ſenſum expreſſit interpres.

Duo nequam.) δύο κακοῦργοι, id eſt,Duo malefici, ſiue facinoroſi. *Nequam, pro facinoroſis*

Et latrones.) καὶ κακούργους. Latrones nunc uertit,quod modo uerterat Nequam, homo nimirum copioſus.

Neſciunt quid faciunt.) An ſic Latini loquantur neſcio,fortaſſe rectius erat, Neſciunt quid faciunt. Quod ſi dicas,Neſciunt quid faciant,incidis in aliud incommodum,uidelicet amphibologiæ.

Stabat populus expectans.) θεωρῶν, id eſt,Spectans:ſuffragantibus & antiquis exemplaribus noſtris.Verum id haud dubium quin librariorum acciderit errore. *Expectãs,pro ſpectans*

Et deridebant eum.) ἐξεμυκτήριζον, id eſt, Subſannabãt.Idem uerbum cum eo quod,ut ſuperius indicatum eſt,ſignificat naſo ſuſpendere,ſiue dicterijs inceſſere.

Si tu es rex.) ὁ βασιλεὺς, id eſt,Ille rex.Et paulo ante ὁ χριστὸς,id eſt,Ille Chriſtus.Ac rurſum ὁ τοῦ θεοῦ ἐκλεκτὸς, id eſt,Ille dei electus.Nec enim in his ocioſus eſt articulus Græcus. *Articuli uis*

Erat autem & ſuperſcriptio.) ἐπιγραφή, Cur non potius inſcriptio,quam ſuperſcriptio?

Græcis,& Hebraicis,& Latinis.) Alius eſt Gręcis ordo, ἑλληνικοῖς καὶ ῥωμαϊκοῖς καὶ ἑβραϊκοῖς,id eſt,Gręcanicis,Romanis,& Hebraicis.Quæ ſanè tres linguę,uel hoc nomine Chriſtianis omnibus deberent eſſe commendatæ,quod in cruce domini noſtri Ieſu Chriſti, ſint ſolæ omnium dedicatæ. Saltem hunc titulum conueniebat paſſim ſuis depingi formulis, quem Ioannes ad hanc formam ponit.

יהושע הנזרי מלך היהודים. *Tres linguæ præcipuæ*

ΙΗΣΟΥΣ Ο ΝΑΖΩΡΑΙΟΣ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΙΟΥΔΑΙΩΝ.

IESVS NAZARENVS REX IVDAEORVM.

Qui pendebant latronibus.) κακούργων, quod modo uerterat Nequam.

Neque tu times deum.) Tacita uis coniunctionis neque, poteſt ad tria referri, niſi obſtet compoſitio,ad Times,ad tu,& ad deum.Si ad deum,hic erit ſenſus. Non ſolum nõ times homines,ſed ne deum quidem metuis. Si ad Tu,hic, Parum eſt, ſi iſti deum contemnant, niſi tu quoque contemnas.Si ad times,ſenſus hic erit,Non ſolum non amas deum,ſed ne times quidem,cum ſis in ſupplicio cõſtitutus.At ea eſt apud Græcos ſermonis compoſitio, ut non poſſit accipi niſi hic ſenſus,quẽ poſtremo loco recenſui, οὐδὲ φοβῇ σὺ τὸν θεόν, id eſt, Ne times tu quidem deum,id eſt,Non ſaltem times deum. *Trifariã accipitur eadem negatio*

Qui in eadem damnatione es.) Græcis non eſt ὃς, ſed ὅτι, conſentientibus & Latinorum uetuſtis exemplaribus. Siquidẽ in Paulino erat, Quod,non qui,cõcordans cum Conſtantienſi,In Corſendoncenſi Quia,niſi quod a,uidebatur craſum, ſed euidẽti ueſtigio teſtante corruptelam.Et item in aureo codice ſcriptum erat quia.Porrò de ſenſus ambiguitate diximus aliâs. *Qui, pro quod*

Nihil mali.) οὐδὲν ἄτοπον, id eſt, Nihil abſurdi.

Amen dico tibi hodie mecum eris in paradiſo.) Theophylactus oſtendit hic quoſdam aliter diſtinguere ſermonem. Volunt enim aduerbium hodie referri ad præcedẽtia.Amen dico tibi hodie,deinde interpoſita hypoſtigme adijciunt,mecum eris in paradiſo.Hoc commentum eſſe frigidum res ipſa loquitur, ad quod confugerunt,ut elaberẽtur è quæſtione, quomodo potuerit eſſe uerũ quod promiſit dominus,hodie mecũ eris in paradiſo, quum eo die atque etiam ſequente corpus ipſius fuerit in ſepulchro,anima deſcenderit ad inferos.

Sed

Sed dominus ut alibi gehennam appellat extremam infelicitatem, ita hic summã quietem ac uoluptatem appellat paradisum. Quanquam Theophylactus prolixius disputans in hunc locum quædam admiscet, quæ non satis conueniunt cum decretis scholasticorum huius temporis Theologorum.

Cõmendabo

In manus tuas commendo.) Græcis est παραθήσομαι, id est, Commendabo, siue Deponam, futuri temporis. Idque iuxta ueritatem Hebraicam, quæ habet ad hunc modum: בְּיָדְךָ אַפְקִיד רוּחִי. Siquidem א additum huic uerbo פקד, indicat futurum tempus. Atque ita sanè uertit diuus Hieronymus & Septuaginta. Etiamsi fieri potuit, ut Christus tempus mutauerit, tametsi consentiunt Græcorum codices, quos ego sanè uiderim. Locus autem sumptus est ex psalmo trigesimo, quem probabile est dominum recitasse in cruce, usque ad eum locum, atque illic intendisse uocem. In psalterio gallico quod ædidit Iacobus Faber, habetur commendabo, quem ad modum transtulerunt Septuaginta. Hic rursus obijcitur ille beatus codex pontificiæ bibliothecæ. Dominus de suo addidit pater, quum nec apud Hebræos nec apud Septuaginta sit patris aut domini nomen hoc loco. Nec male cõuenit uerbum futuri temporis, primum quia psalmum recitat, deinde quod prædicit se moriturum antequam moriatur. Cæterum παραθεῖναι est commendare, ueluti cõmendatur depositum seruandum, ac suo reddendum tempore. Nam huc allusit Ambrosius cum ait, Bonũ ergo pignus est spiritus, bonum depositum.

Commendarẽ ut depositum

Qui erat decurio.) βουλευτής. Hic nomen est dignitatis, nõ officij militaris: ac sonat ferè senatorem siue consultorem, de quo nonnihil dictum est aliâs.

Consilio & actibus.) τῇ βουλῇ καὶ τῇ πράξει. id est, Consilio & facto. Interpres legisse uidetur πράξεσι.

Et posuit eum in monumento.) Et posuit illud legendum est. Refertur enim ad corpus αὐτό. Atque ideo in Latinis quoque codicibus emendatioribus scriptum est Illud, non illum, ut palàm sit librariorum esse peccatum, non interpretis: quemadmodũ & participium depositum, καθελὼν αὐτό, quod quidem magis sonat detractum, quàm depositum. Quemadmodum & illud in Cantico Mariæ: Deposuit potentes, καθεῖλεν, detraxit. Nam κα-λειον dicitur quod in alto suspensum pendet, ueluti clypeus aut lagena.

In monumento exciso.) λαξευτῷ. Vt intelligamus solidum fuisse saxum, non compactile, aut structile, sed exculptum suo loco natiuo.

Siluerunt prò quieuerunt

Sabbato quidẽ siluerũt.) ἡσύχασαν, id est, Quieuerunt, utrũque enim significat ἡσυχ...

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO

VNa autem sabbati.) Vno sabbatorum est Græcis, ut subaudias die, τῇ δὲ μιᾷ σαββάτων.

Valde diluculo.) ὄρθρου βαθέος, id est, Diluculo profundo, hoc est, quod multum adhuc haberet noctis. Nam ab inclinatione noctis, est gallicinium, mox conticinium, deinde diluculum, quum incipit rarescere nox, postea mane, deinde dies exorto sole.

Ad monumentum.) Hic Græci codices addunt, Et quædam cum illis, καί τινες σὺν αὐταῖς. quod tamen anceps est, de uiris dicat, an mulieribus, quod τινὲς cõmunis sit generis.

Mente consternatæ essent.) ἐν τῷ διαπορεῖσθαι, id est, Dum hęrerent, ac perplexæ essent & animi incerti.

In uestibus fulgentibus.) ἀστραπτούσαις. Quod magis sonat Fulgurantibus, & fulguris instar relucentibus.

ἔκφοβος ἔμφοβος

Cum timerent autem.) Plus dixit Euangelista, quàm interpres, ἐκφόβων δὲ γενομένων, id est, Expauefactis autem illis, ac uultum deflectentibus in terram. Apparet interpretem legisse ἐμφόβων, quod ipsum in nonnullis Gręcorum codicibus inuenitur.

Recordamini qualiter dixerit.) μνήσθητε Græcis anceps est, quẽadmodũ nobis recordamini, imperatiui ne sit modi, an indicatiui, nisi quod ea quæ sequunt arguũt imperatiuũ modũ.

Et recordati sunt uerborum &c.) Latinius erat, Vt dixerit, quàm, Qualiter locutus est. Laurentius mauult, Quod dixerit.

Quia oportet.) Aut omittendum erat ὅτι, aut uertendum in quod, mutato uerbi modo, Quod oporteret &c.

Et procumbens

Et procumbens uidit.) παρακύψας, quod est, obliquato capite prospicere: ueluti si quis inclinato per fenestram capite prospiciat. Unde prouerbium πρὸς ὄνου παρακύψεως. Nec est Vidit, sed uidet, βλέπει. — *Procumbens παρακύψας*

Et linteamina sola posita.) κείμενα. Maluissem Iacentia, quàm posita.

Et abijt, secum mirans.) Apud se, referendum ad participium admirans. Et abijt, admirans apud sese, καὶ ἀπῆλθεν πρὸς ἑαυτὸν θαυμάζων, nisi mauis hunc sensum, abijt in domum suam admirans.

Nomine Emaus.) Græci scribunt ἐμμαοῦς per duplex m, ut sit dictio trisyllaba, & inflectitur Emmauntos, ti, tem, sicut Pythmus Pythmuntos. Emmaunti mutatum est postea nomen, & Nicopolis dicta est.

Loquebantur ad inuicem.) ὡμίλουν πρὸς ἀλλήλους, id est, Colloquebantur, siue confabulabantur inter se. Nam idem uerbum mox uertit Fabulabantur.

Et secum quærerent.) Quid interpres legerit, non satis conijcio. Nam Græce tantū est συζητεῖν. hoc est, Simul quærerent, siue disputarent, siue cōmentarentur.

Et estis tristes.) σκυθρωποί, id est, Parum alacri uultu, ut ad habitum oris pertineat non ad animum.

Peregrinus es.) παροικεῖς, id est, Aduena es. Id habet duplicem sensum, Tu solus hospes es Hierosolymitanus, ignorans ea quæ nemo nescit quantumuis aduena. Aut, tu adeo peregrinus es, ut hæc ignores.

In damnationem.) Aliâs admonui κρίσιν & κρίμα sæpe poni pro κατάκρισιν, simplex pro composito.

Quia ipse esset redempturus Israel.) ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν ἰσραήλ, id est, Sperabamus, quod is esset ille qui redempturus esset Israel.

Et nunc super hæc omnia.) ἀλλάγε σὺν πᾶσι τούτοις τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει σήμερον, id est, Veruntamen cum omnibus his tertium hunc diem agit, ut subaudias, ille, aut tempus. Noue dixit Lucas, nisi forte scripsit ille, ἐπὶ πᾶσι τούτοις. Nec est, — *σὺν, pro ἐπὶ*

Et nunc super,) sed ἀλλάγε, id est, Atqui, siue Veruntamen. Nec est,

Mulieres quædam ex nostris,) sed ex nobis, ἐξ ἡμῶν, id est, Nostri gregis. Deinde plus est quàm Terruerunt ἐξέστησαν, id est, Attonitos reddiderunt. Nam magis pertinet ad epitasin admirationis, quàm timoris.

Quidam ex nostris.) τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν, id est, Quidam eorū qui erant nobiscū. Ac mox,

Et ita intrare.) Ita, redundat, sed additum est explanandi sermonis gratia.

Euanuit ex oculis eorum.) ἄφαντος ἐγένετο ἀπ᾽ αὐτῶν, Euanuit ab illis. Nisi quod interpres expressit uim nominis ἄφαντος. Cæterū magis hic congruebat dicere, desijt illis esse conspicuus. De fumo & spectris apte utimur euanescendi uerbo, hic non de spectro sed de uero corpore fit mentio. Nec defuerūt hæretici qui tribuerint Christo corpus phantasticū. His non erat danda erroris ansa.

Ego sum, nolite timere.) In Græcis exemplaribus tantum est, Pax uobis. cætera uidentur adiecta. Nec admodum cohærent cum sequentibus, in quibus eximit eis terrorem: licet apud Ambrosium addantur, sed ex alio Euangelista, sicut opinor, admixta. Ad salutantis uocem exterriti sunt. Eum terrorem dominus post eximit dicens, Quid turbati estis. Apparet huc transscriptum ex Euangelio Ioannis. — *Addita aliunde*

Aliquid quod manducetur.) βρώσιμον, id est, Esculentum, siue edulij. Ac mox,

Fauum mellis.) ἀπὸ μελισσίου κηρίου, id est, De apiario fauo. Nam & alia quædam insecta, mel & fauum habent.

Et cum manducasset coram eis.) Græca dissident, καὶ λαβὼν, ἐνώπιον αὐτῶν ἔφαγεν, εἶπε δὲ αὐτοῖς, id est, Accipiens coràm illis comedit, dixit autem illis. Nam quod apud nos legitur, reliquias dedit illis, apud Græcos non reperitur.

Incipientibus.) ἀρξάμενον. Apparet interpretem legisse ἀρξαμένων, ut referatur ad discipulos. Atque hanc germanam esse lectionem arbitror, licet reclamantibus Græcorum exemplaribus, atque insuper æditione, quæ nuper prodijt ex officina Asulani. Quod si legamus ἀρξάμενον, ut pertineat ad Christum, non Eius erat dicendum, sed suo, ad hunc modum. Sic oportebat Christum pati & resurgere à mortuis tertio die, & prædicare in nomine suo pœ- — *Incipientibus uaria lectio*

nitentiam & remissionem peccatorum, exorsum, siue initio facto ab Hierusalem. At huic
lectioni reclamat, quod Christus nō cœperit ab Hierusalem, sed Apostoli. Et rursum quod
sequitur, magis cohęret cūm hac lectione, Vos autem estis testes horum, licet ambiguū sit,
utrum Estis legendum sit, an Sitis, ἐστὲ, an ἔστε, & utrunq; satis quadrat.

Ab Hierosolyma.) Laurentius admonet Hierosolymā fœminino genere non inueniri,
sed fallitur quū Suetonius in Cæsare Augusto scribat. Et Caium nepotem quod Iudæam
præteruehens apud Hierosolymam non supplicasset, collaudauit.

Promissum patris mei.) ἐπαγγελίαν. Ne nescias promissum esse nomen substantiuum,
non participium.

Duo libri Lucæ, unū opus est

Et ipsi adorantes.) προσκυνήσαντες, id est, Adorato eo reuersi sunt. Adorabāt enim abe/
untem in cœlum, ac deinde recipiebant se Hierosolymam. Hoc loco subijcienda erant acta
apostolorū. Nam Lucas historiam suam duobus libris complexus est, quos ambos ad eun
dem scripsit Theophilum. Atq; ipse secūdum exordiens connectit cum superiore. Deinde
acta illa, planè pars est Euangelicæ historiæ. Verum ne uideremur Ioannem dirimere ab
Euangelistis, distraximus duos Lucæ libros, & acta proximo subiecimus loco.

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTA
tionum in Euangelium Lucæ finis.

IN EVANGELIVM IOANNIS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI

Orbis conditi & redempti simile initium

IN PRINCIPIO erat uerbum.) Illud in primis annotandū,
quod indicauit & Chrysostomus, Ioannem neq; Matthæi, aut
Marci more sumere exordiū, neq; ad exemplū Lucę, sed ijsdem
uerbis ingressus est historiā Euangelicā, quibus Moses ingres
sus Genesin mundi. Cæterū quod illic quidam interpretantur,
In principio, id est, In filio, hic certe locum non habet.

λόγος multa declarat Græcis

Erat uerbum.) λόγος Græcis uaria significat, uerbum, ora/
tionem, sermonem, rationem, modum, supputationem, nōnun/
quam & pro libro usurpatur, à uerbo λέγω, quod est dico, siue
colligo. Horum pleraq; diuus Hieronymus aliqua ratione pu/
tat competere in filium dei. Miror autē cur uerbum Latinis placuerit magis quàm sermo.
Nos tametsi uidebamus sermonis uocabulo rectius exprimi Græcam uocem, qua usus est
Euangelista, λόγον, tamen in æditione prima superstitioso quodam metu non mutaueram/
mus uerbum, quod posuerat interpres: ne quam ansam daremus ijs, qui quiduis ad quam/
uis occasionem calumniantur. Tantum testati sumus alicubi sermonis nomine non infre/
quenter signari filium dei in sacris uoluminibus. Mox ubi cōperimus hoc tam passim fieri,
& hoc ipso in loco quondam ecclesiam legisse, In principio erat sermo: Atq; ita citari in li/
bris Cypriani & Augustini, non existimabā quenquam fore, qui offenderetur: præsertim
cum hæc demus non in templis, sed in Museis legenda. Quid enim erat piaculi, si in libro
qui priuatim legitur, pro uerbo dicam sermonem, aut eloquium, aut orationē, aut uocem,
aut aliud quod idem polleat? Non magis opinor, quàm si patrem dicam genitorem, sato/

Sermo rectius quàm uerbū

rem, parentem, & si qua uox alia Latinis auribus repræsentat autorem generis. Cum igi/
tur nihil futurum fuerit causæ, cur reprehenderer, etiamsi nusquam in sacris libris sermonis
uocabulum tributum esset filio dei, nunc multo minus merebar reprehendi, quum sermo
multis nominibus rectius & aptius exprimat Græcam uocem quàm uerbum, quū ea uox
toties reperiatur usurpata in recentioribus ac uetustis orthodoxis, quum eam & hodie pu/
blicitus usurpet usus ecclesiasticus, & olim publice sic legerit ecclesia, quemadmodum nos

Apologia de In principio erat sermo

uertimus. Qua de re, si quis uolet exactius cognoscere, legat apologiam nostram, qua sto/
lidissimos quorundam latratus retudimus. Ex hac in præsentia sat erit pauca quædam ex/
cerpere, quæ pro tempore lectoris animum placent, si quis forte commouebitur. Primum
sermo commodius explicat quod Euangelista posuit λόγον, quod apud Latine loquentes,
uerbum

uerbum non ſonet totam orationem, ſed unam aliquam dictionem: raro tamen dictum ali-
quid breue, ueluti ſententiam aut prouerbiũ, uetus uerbum eſt. At Chriſtus ideo dicitur
λόγος, quod quicquid loquitur pater, per filium loquatur. Deinde generis congruentia fa-
ciat, ut mollior ſit oratio, quoties dicimus, Sermo dei factus eſt caro, quàm uerbũ dei factum
eſt caro. Alioqui nihil aptius reddebat emphaſin Grecæ uocis λόγου, quàm oratio. Iam Cy-
prianus tot nominibus inclytus, primum eloquentia uere Theologica, deinde ſanctimonia
quadam apoſtolica, poſtremo martyrio, in opere quod ſcripſit aduerſus Iudeos libri ſecũdi
capite quinto, non aliter refert hunc Euangeliſtæ locum, quàm nos uertimus: In principio,
inquit, fuit ſermo, & ſermo erat apud deum, & deus erat ſermo. Atque idem eiuſdem libri
capite tertio, cuius titulus eſt, Quod Chriſtus idem ſit ſermo dei, inter complures ſacræ ſcri-
pturæ locos, quibus docet filium dei dici ſermonem, & hunc adducit, Quanquam in hoc ſcriba
ſciolus in pleriſque codicibus ſermonem uerterat in uerbum: non animaduertens quid pro-
mittat titulus, qui haud dubie Cypriani eſt, non ſcribæ. Ad hæc Auguſtinus enarrans ex
Ioannis cap. xvij. locum hunc: Sermo tuus ueritas eſt, palàm docet nihil referre, utrum ſer-
monem dicas, an uerbum. Docet & hoc loco pleroſque codices habere: In principio erat ſer-
mo, & ſermo erat apud deum, & deus erat ſermo. Quin idem compluribus locis ſermonis
uocabulũ in ſacris libris interpretatur de filio dei, quæ neceſſe non eſt hic repetere. Quod
ſi iſta non legunt, qui tamen uideri uolunt eccleſiæ doctores, certe non potuit illos fallere,
quod ex libro Sapientiæ quotannis canit eccleſia: Omnipotens ſermo tuus domine exiliẽs
de cœlo à regalibus ſedibus. Hæc atque id genus alia loca, non ueteres tantum, ſed & Tho-
mas, Hugo Cardinalis, Gloſſa ordinaria, Beda, Remigius, Anſelmus, interpretantur de fi-
lio dei, nihil deſiderantes uerbi uocabulum, neque quicquam offenſi dictione ſermonis. Sanctus
Hilarius libro de Trinitate ſecundo, dei filium nunc uerbum appellat, nũc ſermonem. Ete-
nim quum ait, Sermo cogitationis æternus eſt, cum qui cogitat eſt æternus, nonne palàm
uocat Chriſtum ſermonem æternũ ex æterna mente patris, ſine tempore proficiſcentem?
Ac mox cum ait, Nunquid audieras in deo, ut ſermonẽ reconditæ cogitationis acciperes,
an non tribuit Chriſto ſermonis cognomen? Idem aliquanto poſt ſic multis uerbis diſpu-
tat de differentia ſermonis humani ac diuini, ut nuſquam horreat Chriſto tribuere ſermo-
nis uocabulum. Ad hæc Ambroſius libro de fide aduerſus Arianos capite ſecundo, Chri-
ſtum nunc uerbum appellat, nunc ſermonem. Quod tamen idem & alijs aliquot locis facit
Hieronymus: in epiſtolæ ad Epheſios caput primum: Non, inquit, quod alius aſſumptus
homo, & alius ſit ſermo qui aſſumpſit, &c. ſermonem dixit, filium dei. Rurſum eodem ca-
pite: Vt quomodo dominus noſter Ieſus Chriſtus eſt ſermo, ſapientia, ueritas. Et Lactan-
tius libro quarto capite octauo, dei filium ſermonem appellat. Atque item capite proximo
non ſemel. Claudianus uocem auſus eſt dicere: Vox ſummi ſenſusque dei: pro ſermone uo-
cem dixit, pro ſapientia ſenſum. Prudentianis hymnis tantũ tribuit eccleſia, ut eos in ſacris
liturgijs ſolenniter decantet. Atque in his audit citra offenſam eccleſia: Ades pater ſupreme,
Quem nemo uidit unquam, Patriſque ſermo Chriſte, Et ſpiritus benigne. Sed uideri pote-
rat ineptum me hæc perſequi, quæ ſi quis excutiat ſacros ſcriptores finem non habent, niſi
quidam tam impudenter obſtreperent. Sic olim legit eccleſia, ſic hodie canit, ſic non raro
loquuntur ueteres orthodoxi, ſic recentiores: & tamen quidam ſic offenſi ſunt ſermonis uo-
cabulo, quaſi nuſquam lectum aut auditũ eſſet apud Chriſtianos. Sed offendit, inquiunt,
nouitas. Quos tandem? Ipſos qui calumniãtur? At iſtis qui rei Theologicæ uideri uolunt
doctiſſimi, non oportebat eſſe nouum quod toties eſt obuium in ſacris autoribus. Idiotas?
At iſtos res ignota nihil mouiſſet, niſi quidam ſeditioſe clamaſſent apud populum, uanita-
tem addentes maledicentiæ. Actum, inquiunt, de re Chriſtiana, poſteaque nouum habemus
Euangelium. Quid hac uoce ſtolidius? An ideo nouatum eſt Euangelium, ſi pro uerbo di-
catur ſermo? Nõ hercle magis, quàm nouatus eſt Nicolaus, qui poſita ueſte candida, ſum-
pſit fuſcam. Scio plurimũ eſſe tribuendum tam inueteratæ conſuetudini. Sed quoties apud
populum agitur fabula. Receptum eſt, ut tingentes ſemigræce loquamur, baptizo te. No-
lim apud idiotas dicere, tingo te, quum tamen apud deum nihil referat. Nolim, ut nunc res
habent, in templis recitare: In principio erat ſermo, ſi probabiliter ſuſpicarer fore, qui ue-
hementer offendantur, præſertim quũ hæc lectio ſit proba, altera tolerabilis. Quod ſi lectio

Cyprianus

Huius loci exempla

Ex neotericis theologis

Ex antiquis

Prudentiani hymni

Nouitatis calumnia

recepta sit passim mendosa, & sunt inter auditores, qui ueterem saliuam malint absque iudicio, sunt contra, qui iudicio malint quod rectum est: neque uitari potest, quin altera pars offendatur, utri iubebor obsequundare? Malim equidem omnibus ἀπρόσκοπος esse. Fortasse primum obsequar imperitis, quod hi magis soleant ferocire, ac mox placabo doctos. Sed tamen interim admonendi sunt imperiti, ne per suam imperitiam moueant tumultum in eos, quibus magis oportuit ipsos parere. Quemadmodum Paulus ex charitate uult abstineri ab idolothytis, ne frater infirmus offendatur: sed interim admonet & obiurgat infirmos, qui sine causa iudicant fratrem gratias agentē. Fateor quæ publice recepta sunt peram, paulatim sunt abroganda, quemadmodum Paulus aboleuit legem Mosaicam, sed

Africanorū superstitio tamen antiquanda sunt. Scio fabulam Augustini, quæ narrat in Africa nescio quem episcopum pene destitutū à populo, propter unam uoculam, ex Hieronymi translatione secus apud populum recitatam, quàm solet. At Hieronymus uir sanctus ac doctus, cucurbitarios illos Africanos fortiter irridet. Quod si placuisset omnibus omnia tribuere indoctis, iam nō haberemus tam multa per ueteres orthodoxos restituta. Nec enim quicquam adferunt, qui censent parcius fuisse uariandum, quod erat receptum. Primum cum sint hominum uaria iudicia, quis præbebit regulam ad quam moderer uarietatem, quum mihi sciam euenisse, quod apud poëtas Ioui, qui neq; pluuius, neq; serenus potuerit omnibus placere? Deinde quod dicunt isti, fortasse nōnihil habeat momenti, si mea translatio publice receptam protruderet. At in hoc meo proposito, quo maior est uarietas, hoc plus est fructus. Siquidem quum hæc adhibeatur noua, non ut uetus antiquetur, sed ut sit & dilucidior & castigatior, expediebat singulas etiam uariari uoces, si cui libuisset. Quandoquidem Augustinus non uno loco fatetur se ex uarietate codicum plurimum accepisse lucis in sacris uoluminibus. Quis enim non probat operam literatorū, qui in ludis literarijs, Maronis aut Horatij uerba singula, singulis diuersis interpretantur, non hoc agentes, ut illi uideantur parum recte

Articulus Græcus quantam uim habeat loquuti, sed ut intelligatur quod loquuti sunt. Cæterum illud propius ad hoc institutū pertinet, non simpliciter positum λόγος, sed additum articulū, ὁ λόγος, ut non possit de quouis accipi uerbo, sed de certo quopiam & insigni. Habet enim hanc uim articulus, quam Latine utcunq; reddimus adiecto pronomine ille. Veluti cum Aristoteles, in genere de quolibet agit bono, ἀγαθὸν uocat. Cæterum cum unicum illud ac summū bonum intelligi uult, addit articulum τ' ἀγαθόν. Item καλὸν appellant philosophi, quod quouis modo pulchrum sit, τὸ καλὸν eximium illud ac uere pulchrum siue honestum, quod à uirtute proficiscitur.

Exēpla è philosophis Item πᾶν appellant, quod quocunq; modo totum est, Verum absolutum illud uniuersum, quod uere complectitur omnia, non simpliciter πᾶν, sed τὸ πᾶν appellant. Itidem in diuinis literis, cum deos uocant amicos dei, non apponitur articulus, sed tantum θεοί ἐστε, id est, Dij

E literis sacris estis, Aut cum intelliguntur dij gentium, quale est apud Paulum in epistola ad Corinthios prima, capite octauo: Etsi sunt qui dicuntur dij, siue in cœlo, siue in terra, quemadmodum sunt dij multi, & domini multi. Nullus enim hic appositus est Græcus articulus: εἴ γὰρ εἴπερ εἰσὶ λεγόμενοι θεοί, εἴτε ἐν οὐρανῷ, εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς, ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοί, καὶ κύριοι πολλοί. Augu-

Augustini exemplum stinus in quæstionibus quas scripsit in Genesim libro primo, adducit & alterum exemplum ex Geneseos cap. xxxiij. in quo Iacob ait se uidisse faciem Esau ac si quis uideret faciem dei, negans in Græcis exemplaribus esse scriptum, πρόσωπον τοῦ θεοῦ apposito articulo, id πρόσωπον θεοῦ, citra articulum. At quoties significatur uerus ille & solus deus, semper additur articulus, ὁ θεός. Nisi si qua ratio peculiaris obstet. Et quoties se uult intelligi Christus non quouis modo dei filium, sed natura ac uere filium, ὁ ὑιὸς τοῦ θεοῦ dicitur. Rursus ubi diuinitatem dissimulat, se filium hominis appellat, sed utriq; nomini, suo præposito articulo,

Filius hominis, id est Adæ ὁ ὑιὸς τοῦ ἀνθρώπου, ceu non quilibet Adæ filius, sed eximius ille filius hominis, humani generis restitutor. Rursum, ὁ ἀμνός, cum multi sint agni, unicus ille agnus intelligitur, cuius

Agnus dei immolatione tolluntur peccata mundi. Et ὁ προφήτης, unicus ille propheta per Mosen pro-

Lux mundi missus. Et cum lux illa designatᷓ unde lux omnis nobis fluit, τὸ φῶς dicitur, addito articulo.

Bonus pastor Et cum pastor bonus dicitur, unicus ille pastor Christus, ἐγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός, congemi-

Ostium nato articulo. Et, ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, ego sum ostium, cum non quoduis ostium, sed unicum il-

Messias lud denotatur. Et paulo inferius, Inuenimus Messiam, τὸν μεσσίαν, unicum illum Messiam.

Rex Et tu es rex Israel, ὁ βασιλεύς. Didymus libro de spiritu, quem Latinum fecit Hieronymus, diligenter

diligenter & hoc adnotauit, quoties in diuinis literis mentio fit spiritus diuini, articulum apponi, τὸ πνεῦμα, idq; confirmat compluribus arcanæ scripturæ locis in hoc adductis. Atque hoc potissimum argumento docet eundem fuisse spiritum, qui afflauit prophetas, & quem hauserunt apostoli. Annotauit idem Athanasius libro de spiritu sancto ad Serapionem, & hic suam sententiam compluribus scripturarũ testimonijs comprobans. Ac planè tantum habet momenti, hoc loco prætermissus aut additus articulus, ut Chrysostomus & Cyrillus hoc potissimũ argumento reijciant hæresim quorundam, qui negabant Christum illud esse uerbum, quod ab initio fuerat in patre, sed illud aliud quoddam fuisse uerbum internus patri, unde natum sit alterum uerbum quod esset Christus.

Spiritus

Duo uerba faciũt hæretici

Et uerbum erat apud deum.) Rursum addidit articulum, non solum uerbo, sed etiam deo, ut illud unicum ac uere uerbum intelligamus, de quo prius dixerat: Et patrem uere deum, non quemuis alium deum.

Cur uero deo non addatur articulus

Et deus erat uerbum.) Hoc loco deo non additur articulus, cum tamen uere ac natura deum significet, uerum id facit coactus. Alioqui non poterat simul explicare diuinam essentiam, tribus cõmunem personis. Nam si utrique addidisset articulum, καὶ ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, iam confudisset personarum proprietates. Atque hic fuisset sensus, & ille deus, nempe pater, erat illud uerbum, nempe filius. Rursum si deo addidisset articulum non uerbo, καὶ ὁ θεὸς ἦν λόγος, iam duo significasset uerba, ac sensus fuisset, & ille deus, nempe pater, erat & ipse uerbum quoddam, & si non idem uerbum quod filius, tamen aliquod uerbum. In qua sententia fuere ueterum nonnulli, duo facientes uerba, gignens & genitum, ut dictum est paulo superius. Atq; adeo Prudentius ipse uideri posset huiusmodi quippiam sentire, cum in hymno Iambico de natali Christi scribit: Ex ore quamlibet patris, Sis ortus & uerbo æditus, nisi malumus uerbo interpretari, uerbi prolatione. Nunc quoniam uerbo addidit articulum, & deo non addidit, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος, Christianam expressit sententiam, sic ut aliò detorqueri non possit, nimirum hanc, Et illud idem uerbum, quod modo dixi in principio fuisse apud deum, erat deus, hoc est, particeps essentiæ diuinæ, siue ut melius dicam Græce, ὁμοούσιον τῷ πατρί. Neq; enim sic liceret loqui Græcis, ἡ ἐλάτη τὸ δένδρον ἐστίν, id est, Palma arbor est, aut, ἡ κιθάρα τὸ ξύλον ἐστίν, id est, Cithara lignum est, apposito articulo. Hæc ita esse ut diximus, facile comprobabit, qui uel mediocriter Græce nouerit. Nos quanquam in hoc exordio parcius immutauimus, reueriti sacramentum ineffabile, tamen admonendum putaui, quo magis intelligant nostri Theologi nõnihil interesse, è suis haurias fontibus mysticas literas, an è lacunis.

Prudentij dictũ quomodo accipiendum

Homusion eiusdẽ essentiæ

Omnia per ipsum facta sunt.) Cum de uerbo fiat hic quoq; mentio, de quo modo locutus est, rectius uertisset, Omnia per illud facta sunt, ut repetat uerbũ, siue Omnia per idem facta sunt, sicut paulo superius, Hoc erat in principio. Nisi mauis pronomen ipsum referri ad deum patrem, qui proxime præcessit. Verum huic sensui nõnihil refragatur præpositio διὰ per, quæ non perinde congruit cum ratione paterni principij, siue mauis Hilarij uerbo uti, autoritatis, & magis concinit cum Paulinis uerbis, qui ait, Per quem fecit & secula, ut per filium intelligamus omnia condita à patre. At nunc Latinus ancipitem reddidit sententiam, quod Ipsum, pronomen utrolibet possit accõmodari. Quanquã & Græcis ambiguus est sermo, sed quem Græci omnes interpretentur, ut Per ipsum ad uerbum referatur, non ad patrem. Siquidem hinc Orthodoxi probant filium fuisse ab æterno. In principio creauit deus. Hæc creatio si per filium facta est, consequitur illum fuisse ante res conditas, nec inter res creatas numerari. Ex ijsdem uerbis arripuerunt occasionem Ariani, somniantes patrem in condendis rebus, filio ceu instrumento usum, cum ita per filium condiderit omnia pater, ut is nihilo secius cum patre condiderit omnia. Ambrosius hæc uerba Fiat lux, uult esse patris ad filium, Et facta est lux, nimirũ ex autoritate patris per filium. Cæterũ eos qui ex argumento præpositionis ratiocinantũ filium esse patre minorẽ, refellit Chrysostomus, ostendens hanc præpositionẽ in sacris literis interdum & patri tribui. Igitur & orthodoxorũ sententia & hæreticorũ calumnia declarant per ipsum ad filium referri non ad patrem.

Per ipsum, id est, uerbum

Arianorũ error

Et sine ipso factum est nihil.) Hunc locum bifariam distinguũt. Chrysostomus homilia quarta, & hunc secutus Theophylactus, ita legunt coniunctim: Omnia per illud, subaudi uerbum, facta sunt, & absq; illo factum est nihil quod factum est, ut intelligas nihil omnino

creatum,quod non sit creatum à patre per filium . Scribit autem Chrysostomus hæreticos quosdam distinguere ad hunc modum:Omnia per ipsum facta sunt,& sine ipso factum est nihil. Atq; hic interposita diastole,subijciunt,Quod factũ est in ipso,uita erat,interpretan/tes spiritum sanctum,quem creaturã faciunt,intelligi in eo quod dicitur,Quod factum est. Et tamen hunc in modũ distinguunt Cyrillus Græcus,& Augustinus Latinus,quanquam diuerso sensu. Nam Augustinus intelligit omnem creaturam in deo uitam esse,suo more non illibenter πλατωνίζων. Cyrillus autem sic interpretatur, ut intelligamus omnia per filiũ fuisse condita,tam uisibilia quam inuisibilia, & quicquid conditum fuit,in eo uerbum illud est uita:ut nõ solum sit omnibus autor originis cum patre, uerumetiam idem admixtum om/nibus,ueluti uita tueatur & conseruet uniuersa quæ cõdita sunt. Atq; hanc distinctionem sequitur Hilarius non admodum dissentiens & à Cyrilli sententia. Sequitur & Gregorius Nazianzenus in opere de spiritu sancto,sic reijciens hæreticos,ut dicat hunc locum accipiendum de ijs quæ facta sunt, ut ad filium aut spiritum sanctum accommodari non queat.

Distinctio quantũ ualet

Cæterum quod quidam interpretantur nihil,peccatum aut maliciã: quod ea sola sint,quæ natura sunt,& ob id bona sunt,peccatum esse quiddam priuatiuũ, Sophisticum est magis quam theologicum. Diuus Hieronymus enarrans Micheæ cap. ij. refert quosdam hoc loco,nihil,interpretari maliciam,& ex consequenti diabolum,quam opinionem non probat. Beatus Augustinus edisserens hunc locũ,nihil,interpretari uidetur,quod nõ est natura,sed malicia uiciatum. Ita peccatum nihil esse,& hominem peccatorem fieri nihil,& diabolum esse nihil. Angelum condidit deus non diabolum,& hominem condidit,non peccatorem,& arborem condidit deus,non idolum. Sed hic rursus nascitur quæstio,utrum peccatũ siue malicia,sit priuatio tantum an aliquid positiuum ut ipsi uocant, & an uipera dici possit,natura mala. Cæterum quod ait Augustinus peccatorẽ fieri nihil, & idolum iuxta Paulum esse nihil, non simpliciter est accipiendum. Alioqui quid attinebat negare à deo factum esse, quod nihil sit,& ob id à nullo fieri possit. Verum nihil interdũ sonat id quod omnino non est in rerum natura,hoc est quod neq; substantia sit neq; accidens. Interdũ quod pro nihilo ducitur,nonnunquam quod ex comparatione nihil est, uelut homo comparatus ad deum, nihil est,& hominis sapientia ad diuinam collata sapientiam,stultitia est. Hic igitur simpliciter negat. Nihil factũ est sine illo,id est, Quicquid subsistit in rebus conditis à deo factum est. Sic interpretatur, libro de natura boni aduersus Manichæos cap.xxv. Sine eo factum est nihil,nihil aliud ualere,quam si dicas,quicquid factum est, non absq; eo factum est,irridens superstitiosam Manichæorum distinctionem, qui negabant hunc sensum reddi, nisi cum hoc ordine pronũciaretur:nihil sine eo factum est. Cæterum si pronuncies, Sine eo factum est nihil, Nihil iam accipi pro eo quod sit aliquid, & factum sit. Id cũ multis uerbis derideat Augustinus, tamen Sophistæ putant non minimum interesse, quoties uox quæpiam in alium transfertur locum. Hoc ut aliâs uerum sit, hic certe non habebat locum. Nam & alibi sic loquitur dominus,Palàm loquutus sum uobis, & in occulto loquutus sum nihil. Cæterum quid interest,utrum dicas,Stultiorem hoc homine uidi neminem,an neminẽ uidi stultiorem hoc homine. Cauillatur hoc loco nescio quid,is cuius nomine extant aliquot homiliæ in Ioannem Origenis titulo,sed falsissimo. Id quod uel me tacẽte,res ipsa clamitat,cum nihil illic sit,quod ullam Origenis uenam,ulla ex parte sapiat. Atqui eò res redijt,ut huiusmodi nugas etiam prudentes,dataq; opera adijciãt typographi, quo uolumine aucto quæstus fiat uberior. Quod si illis licet quicquid uolũt quocunq; prodere nomine, & nobis fas non erit,titulo semel illito chartis refragari, bella nimirum erit studiosorum conditio,si nebulonis aut impostoris nugas pro oraculis cogentur amplecti. Verum hęc πάρεργα. Vt ad rem redeam. Is quisquis est,aut quicũq; sunt,siue homines, siue dij,argutatur, nescio quid Græce significãtius dici,pro eo quod nos dicimus,Et sine ipso factum est nihil. Apud illos enim esse extra non absq;. Quod sanè quid sibi uelit,non satis intelligo,nisi quod in omnibus quæ quidẽ uiderim,Græcis exemplaribus scriptum comperio χωρὶς αὐτοῦ, id est, Absq; illo. Atq; eadem est præpositio Græca Ioannis cap. xv. Sine me nihil potestis facere, χωρὶς ἐμοῦ. At is utrobique uult legi Extra, non Sine. Nisi forte ille quisquis fuit, pro χωρὶς, legit ἐκτός. Aut nisi χωρὶς, uertendum putat Extra, ἄνευ, sine . Ad Cyrilli sententiam nonnihil facit,quod cum bis dixerit Vitam,priori uitæ non addidit articulum, posteriori addidit. In

Nihil,id est, peccatum

Homiliæ in Ioannem fal/so Origeni inscriptæ,quamuis testetur Origenes se in Ioannem scripsisse.

eo quod

eo quod conditum est, uerbum illud erat quædam uita, dum impertit incolumitatem natu- ralitæ. Ac mox cum ipsum uerbum peculiari modo uitam appellat, Et uita erat lux ho minum, apposuit articulum, ueram illam ac ineffabilem uitam significans, ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς. Augustinus indicat & hic distinctionem, sic enim docet legendũ, Quod factum est, ut hic interposito silentio, subijciatur, In ipso uita erat, ut accipias non in quouis creato esse uitam, iuxta Manichæos, cum lapides uita careant, sed creaturam fuisse in crea tore qui uita est, uidelicet de ideis sentiens. Nam Manichæi sic distinguunt, Sine ipso fa- ctum est nihil, Quod factum est in ipso, uita erat, ad hunc modum ratiocinantes uel potius irrationabiliter delirantes: Nihil nõ factum est in illo, hoc est per illum, igitur quicquid con ditum est, uita est, hoc est uiuit. Atqui Augustinus hanc particulã, in ipso, coniungens cum his quæ sequuntur, uita erat, sentit quicquid conditum est uiuere, nõ in seipso, quum mul- ta sint quæ suapte natura nec sentiãt, nec uiuant, sed in eo qui cõdidit, in cuius æterna men te uiuunt omnia, etiam antequam condita fuerant. Mihi uidetur esse uera lectio quam ho- die uulgo sequitur latinorũ usus, Quod factum est, in ipso uita erat. Congruit enim huius Euangelistæ peculiari sermoni, ferè membrũ sequens ex præcedentis membri fine inchoa- ri. Factum est nihil, finis est superioris coli. Quod factum est, initiũ est alterius. Cuius for- mæ sunt & illa. In principio erat uerbum, & uerbum erat apud deum, & deus erat uerbum. Dictio finiens priorem particulam, inchoat sequentẽ. In quarta repetit initium primæ, Hoc erat in principio, & ita absoluit periodum. Rursus in hoc quod sequitur, Quod factum est, in ipso uita erat, & uita erat lux hominum, & lux in tenebris lucet, & tenebræ eam nõ com prehenderunt. Semper ex proximo membro sumitur gradus sequentis. Hilarius secus di- stinguit, Quod factum est in eo: ut hic distinguatur, deinde succedat, Vita erat. Quod ne cui dubium esse possit, faciunt ea quæ sequuntur: Hoc igitur nõ sine eo, quod in eo factum est. Nam quod in eo factum est, etiam per eum factum est. Quanquam autem similiter di- stinguit cum Manichæis, non tamen idem sentit cum illis.

Quõ uerbum uita, in rebus creatis

Manichæi & saxis uitam tribuunt

Hilarij distinctio

Fuit homo missus.) ἐγένετο. Idem uerbum quod modo transtulit, Facta sunt. Proinde Valla maluit hoc loco, Extitit, quàm fuit. At ego malim, Erat homo missus, cum paulo infe- rius sequatur, Non erat ille lux. Illud annotandum, hic homini non præponi suum articu- lum, quo tantum hominis indicet naturam, & Ioannem hac nota separet à Christo, qui si- mul & deus erat, cui ut respondeat deus, & hoc citra articulum extulit παρὰ θεοῦ. Homo erat qui mittebatur, ut hominibus annunciaret Christum. Sed ne cui leue sit huius testimo nium hominis, à deo missus erat non ab homine. Et haud scio, an alioqui id perpetuum sit in arcanis literis, cum deo apponitur articulus, aut certam personam denotari in diuinis hy postasibus, aut uerum illum & unicum deum à reliquis gentium dijs distingui, licet non te mere liceret addere aut demere articulum.

Articulus cur non additus deo

Cui nomen erat Ioannes.) ὄνομα αὐτῷ ἰωάννης, id est, Nomen ei Ioãnes. Et mutauit non- nihil Latinus interpres, & addidit de suo, idq́ue nulla compulsus necessitate. Ne quis nobis succenseat, si quid forte mutamus alicubi, uel adacti necessitate, uel inuitati commoditate. Nec est simpliciter missus, sed ἀπεσταλμένος, participium eius uerbi, unde dicti sunt aposto li mandatus. Nam Græcis βάλλει, qui mittit telum aut lapidem, πέμπει, qui quocunque modo mittit, munus, aut aliquid simile, ἐπιστέλλει, qui mittit epistolam, ἀποστέλλει, qui emit- tit cum mandatis aliquem.

βάλλειν πέμπειν ἀποστέλλειν

Vt omnes crederent per illum.) Græcis incertum est, an Per illum, referatur ad Ioan- nem: ut intelligamus illo testificante omnes debuisse credere in Christum, an omnes de- buisse credere patri per illud lumen, cui testimonium perhibebat Ioannes: quod αὐτοῦ pos- sit accipi masculino aut neutro genere. Verum δι' αὐτοῦ doctores referunt ad Ioannem, un de magis quadrabat hic ipsum quàm illum.

Non erat ille lux.) Primum illud admonendus est lector, quod Latinus hic interpres mo do lumen uertit modo lucem, Græcis eandem esse dictionem φῶς. Ne quis Græcanici ser monis ignarus in commutata uoce Latina somniet subesse mysterium. In emendatioribus Augustini exemplaribus legitur, Non erat ille lumen, sed ut testimonium perhiberet de lu mine. Cæterum illud non abs re quæritur à doctis, cum Christus apud Matthæum cap. v. suos apostolos uocet lucem mundi, & cum Ioannes Baptista nominatim dictus sit lucerna

Apostoli lux

ardens & lucens, cur hic eum lumen esse neget? Verum hunc tantum alioqui nodum additus aut omissus articulus dissecat: quandocunq; ueram illam & suapte natura lucidam lucem significat, articulum addit τὸ φῶς, & τοῦ φωτός. Hic item cum negat Ioannem esse lucem, non dixit οὐκ ἦν ἐκεῖνος φῶς, hoc est, Non erat ille lux, sed οὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς, id est, Non erat ille lux illa. Non erat illa uera lux. Annotauit hæc Cyrillus, si cui nostra leuis est autoritas, ac Theophylactus. Vt solus deus dicitur sapiens & immortalis, ita solus Christus dicitur lux. Ioannes φῶς erat, τὸ φῶς nō erat. Aut sic accipe. Non erat ille lumen de quo modo locutus sum, cum dicerem, Vt testaretur de lumine. Habet enim & hoc articulus, ut referat rem de qua prius fuerit sermo. Quod ideo adiecimus, quia apud Matthæū ubi Christus uocat suos lucem mundi & sal, utrobiq; additur Græcus articulus. Ad hæc cur magis placuit periphrasis, ut testimonium perhiberet de lumine quàm testificaretur, cum Græce sit μαρτυρήσῃ. Quanq; hic sermo nonnullam ellipsim habere uidetur, quæ sic poterat suppleri, Non erat ille lumen, sed missus erat, ut testaretur de lumine.

Erat lux uera

Erat lux uera.) Iam admonui lucem & lumen Græcis idem esse nomen: ne quis erret in luce & in lumine, putans esse aliquid discriminis. Cæterum illud magis ad rem pertinet, Erat, quò referre oporteat, num ad uerbum. Nam quo minus ad Ioannem referatur, obstat ipse sensus. Equidem arbitror, nec ad uerbum referendum, sed ad ipsum Lumen, quod mox sequitur, propterea quod utriq; nomini lux & uera suus præponitur articulus, ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ut ad hunc legamus modum: Non erat Ioannes lumen illud de quo loquor, sed in hunc mundum duntaxat missus, ut testificaretur de lumine. Nam lumen hoc de quo loquor, erat lumen uerum quod illuminat omnem hominē, hoc est, erat fons luminis, unde ipsi quoq; Ioanni suum fluxit lumen.

In hūc mundū

Venientem in hunc mundum.) εἰς τὸν κόσμον, id est, In mundū. Nam hunc non addunt Græci: nisi quod ita frequenter uertit interpres, exprimere cupiens, opinor, uim articuli. Sed cur hic magis addidit Hunc, quàm in iis quæ sequūtur? In mundo erat, & mundus per ipsum factus est, & mundus eum non cognouit, quæ singula cum suis articulis efferuntur. Et ἐρχόμενον sic positum est, ut possit & ad lumen in mundum ueniens pertinere, & hanc lectionem quosdam sequutos indicat Augustinus libro de pecc. mor. & re. primo cap. 25. Ambiguitatem sustulisset additus articulus, τὸν ἐρχόμενον.

[illegible]

Et mundus eum non cognouit.) αὐτὸν uidetur ad uerbum referri, quod Græcis quidem est masculini generis. Cæterum interpreti Latino uertendum erat in neutrum, Et mundus illud non cognouit. Idem sentiendū de iis quæ mox sequuntur, Et sui eum non receperunt: quotquot autem receperunt eum. Hoc certe incōmodi uitari poterat, si pro Verbo, Sermo placuisset interpretibus. Cæterum illud, In propria uenit, & sui eum non receperūt, Græcis est eadem dictio ἴδια, & ἴδιοι, In sua uenit, & sui eum non receperūt. Et apparet sic legisse diuum Augustinum. Quandoquidem apud hunc scriptum uidemus, In sua propria uenit. Quod si Græci codices pro αὐτὸν habuissent αὐτό, pulchre quadrasset sententia: lumen uenit in mundum, non creatum ut sol & luna, sed à quo conditus est mundus, & tamen mundus excæcatus uitiis non agnouit illud lumen. Ita ferè Cyrillus.

Ex sanguinibus, cur pluratiue dictum

Qui non ex sanguinibus.) Diuus Augustinus fatetur Sanguinibus non dici Latine numero multitudinis, sed interpretem abusum numero, ut declararet ad cōmunem hominis generationem non uiri solum, sed & mulieris semen concurrere. Idem admonet hoc loco carnem appellari fœminam.

Ex uoluntate carnis.) Annotandum neq; carni, neq; uiro, neq; deo, suum apponi articulum, ut speciem carnis aut uiri designari intelligas, non hanc, aut illam carnem aut uirum. Atque his tribus, Sanguinibus, carni & uiro, opponitur deus, item absque articulo. At Laurentius mauult hoc loco Geniti sunt, quàm nati, ἐγεννήθησαν. Præterea non est, In nomine eius, sed in nomen, εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Quanq; his promiscue utuntur Euangelistæ, Credere illi, & credere in illum, & in illo, Confiteri illum, & confiteri in illo, Baptizari in nomen Christi, & baptizari in nomine Christi. Qua de re cōpluribus uerbis disputat Valla, si quis forte requiret.

Articulus cur non additus

Et uerbum caro factum est.) καὶ ὁ λόγος, id est, Et uerbum illud, nempe de quo tam sublimia diximus, Ac recte sanè locis compluribus admonuit Augustinus, Caro hic positum pro homine

Caro, pro toto homine

pro homine: partim ut excluderetur error Apollinaristarũ, qui negabant Christo animam fuisse humanam: partim ut euidentius esset miraculum, coniuncto uerbo cum carne, quæ pars est hominis crassissima. Idq; dictum est iuxta idioma sermonis Hebraici, qui totum hominem, nunc animæ, nunc carnis appellatione notat. Cæterum quando sermo Græcus anceps est, Habitauit inter nos, aptius erat, quàm in nobis, ἐν ἡμῖν. Etiam si Chrysostomus diuersam sequitur interpretationẽ, & huic accinens Theophylactus. Sentiunt enim diuinam naturã in hypostasi Christi iunctam fuisse corpori humano, quod tabernaculũ est animæ. Quanquam diuina natura in anima pariter & corpore Christi habitabat nõ inclusa, sed unita. Verum altera lectio, prætereaq; quod simplicior est, aptius congruit cum his quæ sequũtur, Et uidimus gloriam eius. Quidam exponunt, uidimus in monte Thabor. At mea sententia simplicius est, uidimus ex dictis ac factis illius quum inter nos uersaretur.

Inter nos
In nobis

Et uerbũ habitauit.) ἐσκήνωσεν, à tabernaculis dictum est, quod aliàs uertit Nidificare: ut intelligas temporariam apud nos habitationẽ. Admonendum & illud Habitauit, Latinis sonare quasi iam habitare desierit, cum Græcis ἐσκήνωσεν sonet, Habitaculum siue domicilium fecit in nobis: ut intelligamus eum cœpisse habitare in nobis nec desijsse.

Et uidimus.) ἐθεασάμεθα, id est, Spectauimus, siue Conspeximus, ceu nouum & admirandum spectaculum.

Quasi, pro tanquã, ὡς

Gloriam quasi unigeniti.) Laurentius mauult, Tanquã unigeniti, quod uere esset unigenitus. Et in hoc uerbo philosophatur nonnihil Chrysostomus ac Theophylactus, interpretans ancipitem apud Græcos uocem ὡς, quæ tamen hic non sonet assimilationem, sed speciem ueri exhibitam. Veluti si descripto regio apparatu subijcias, Incessit tanquam rex, id est, apparatu regio. Et Vnigeniti non est hic participiũ, sed nomen, μονογενοῦς unici. Vnde quod sequitur, A patre, magis pertinet ad gloriam, quàm ad unigenitum. Spectauimus gloriam eius, gloriam, inquam, non quamlibet, sed gloriam à patre exhibitam, quæ declararet eum esse unicum filium. Sentit enim, opinor, de baptismo Iesu & transfiguratione, cum audita est uox patris, Hic est filius meus dilectus, in quo mihi complacitum est, ipsum audite. Verum non ex his tantũ eluxit unigeniti gloria. Moses habebat gloriam, ut seruus à domino, Christus ut filius unicus à patre deo.

A patre

Plenũ gratiæ utrũ ad Christum, An ad Ioannem referendum

Plenum gratiæ & ueritatis.) Plenum hic nominandi casus est, non accusandi, πλήρης, & refertur ad ὁ λόγος, quod & ipsum Græcis est generis masculini, ut sit sensus, Verbum illud caro factum est, plenum gratiæ & ueritatis. Alioqui uerba hæc magis uidebantur cohærere cum Ioanne qui sequitur: ut legamus, Plenus gratia & ueritate Ioannes testificatur de illo, ut accipiamus Ioannem hac præfatiuncula commendatum, quo plus ponderis habeat illius testimoniũ. Etiamsi non sum nescius interpretes omnes hoc ad Christum referre, non ad Ioannem. Verum quoniam duriuscule cohæret cum superioribus, lectorem admonendum putaui, quo rem expendat. Atque hæc quidem ita uelim accipiat lector, uelut ab admonente dicta, non tanquam à dogmatis autore. Nam quod sequitur, De plenitudine eius accepimus omnes, magis pro hac facit sententia. Siquidem illic Plenus gratiæ & ueritatis, de Baptista dicebat euãgelista, hic Ioãnes ipse fatetur suã quoq; gratiã qua plenus dicitur, ab illo fonte fluxisse. Nec est nouũ in literis diuinis, & alios sanctos plenos gratiæ ac perfectos dici, ne quis putet hoc uni Christo tributũ. Quandoquidem Stephanum plenum spiritu sancto legimus in Actis. & Zacharias legitur repletus spiritu sancto, & Baptista replendus spiritu dicitur ex utero matris suæ. Rursum in Actis apostolorum, Omnes qui conuenerant, dicuntur repleti spiritu sancto. In eodem opere: Saulus plenus spiritu sancto legitur, & ipse iubet, ut impleamur spiritu sancto. Verum, ut dixi, super hac re nihil definio, sequatur quisque quod magis probarit. Certe Theophylactus hæc uerba de plenitudine eius accepimus omnes, refert non ad Euangelistam, sed ad Ioannem, ita loquentem de Christo. Deinde noue mutauit subito tempus uerbi, μαρτυρεῖ, & κέκραγεν, id est, Testificatur & clamauit: nisi forte præteritum usurpatum est uice præsentis. Sic enim legit interpres Cyrilli: Testificatur & clamat. At is qui Chrysostomum transtulit, legit Testimonium perhibet, & clamabat.

Pleni gratia dicti sunt & alij

Qui post me uenturus est, ante me factus est.) ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ἔμπροσθέν μου γέγονεν. Participium ἐρχόμενος, à uerbo ἔρχεται est, quod ad utrunq; tempus solet accõmodari,

præsens

præsens ac futurũ. Quanquam hoc loco, si cui placet tempus præsens, uertendum erat per præteritum, propterea quod adhæret uerbo præteriti temporis, γέγονεν, ad hunc modum, *Ante me factus est, quõ accipiendũ* Qui cum post me uenerit, ante me factus est: ut intelligamus Christũ & serius natum fuisse, & serius prædicare cœpisse, quàm Ioannem, sed tamen autoritate anteuertisse. Id quod solet accidere gnauis cursoribus, ut serius digressi à linea, assequantur ac præcurrant eum qui multo ante discesserat. Et in hanc fermè sententiã edisserit Cyrillus, ac Theophylactus: Christus enim sex mensibus natus est post Ioannem, & Ioannes summam apud Iudæos autoritatem obtinebat quum Iesus adhuc ignotus esset, hoc est, post me uenit. Quid est ante me factus est? Qui posterior est tempore, factus est prior gloria. Quamobrem? Quia maiora de illo miracula præcesserãt, in natiuitate canentibus angelis, deinde adorantibus magis, descendente in eum spiritu sancto, testificante è nubibus patre. Itaq; cœpit apud homines esse prior. Quare prior habitus? Quia re uera prior erat dignitate: æquum autem erat, ut maior haberetur apud omnes, qui modis omnibus maior erat. Chrysostomus hanc particulam, post me uenit, non uult referri ad natiuitatem Christi, sed ad initium prædicationis. Etenim si loquutus fuisset, inquit, de natiuitate, non dixisset ἐρχόμενος uoce futuri aut præsentis temporis, sed ἐλθὼν præteriti temporis. Verum hic nihil est scrupuli, si ἐρχόμενος referas ad totum Christi aduentum qui & natiuitatem, & circũcisionem, & adolescentiam, & omnes nostræ redemptionis gradus complectitur usq; ad crucem. Hic unus erat cursus, cui præcursor erat Ioannes, qui ut prior ingressus est stadium, ita prior cursum suũ absoluit. Cæterum ex eo quod sequitur, ante me factus est, Ariani colligebant dei uerbum esse creaturam, non animaduertentes quàm totus hic sensus sit absurdus: Christus ante me, hoc est, priusquã ego conditus est, eo quod prior me fuerit. Quid enim stultius quàm ita loqui, deus creauit illum priusquã me, eo quod prior me erat, quum quod creatur non sit antequã creetur. Sed magis erat inuertendus ordo, Quia hic prior me est, hoc est, prior me cõditus, siue ideo ante me fuit. Similia quædam disserit Chrysostomus, sed locus adeo est obscurus, siue id interpretis accidit uitio siue librariorum, ut nisi Theophylactus eadem dixisset crassius, uix fuerim intellecturus. Verum quod hic est, factus est, Græcis ἐγένετο, uox anceps ad fieri *ἐγένετο fuit, uel factus est* & esse, Nam quod antea legimus, fuit homo missus à deo, erat ἐγένετο. Proinde factus est, non idem ualet quod πεποίηται aut κέκτισαι, sed factus est, positum est, pro eo quod est, Cœpit esse. Qui post me ueniebat, cœpit esse ante me, hoc est, Qui sequebatur, iam præcessit. Neq; enim Christus usquam simpliciter dicitur factus in literis diuinis, licet dicatur factus homo, factus hominibus notior. Quemadmodum dicimus, indies fit stultior, quum idem homo maneat, Ita Ioannes factus est posterior, qui fuerat prior, & contra Christus factus est prior qui fuerat posterior. Quod si alteram uocem, scilicet posterior, accipias de aduentu siue prædicatione, alteram nempe prior, de àutoritate & gloria, nihil est scrupuli: siue mauis utranq; accipere de gloria & autoritate nihil fuerit absurdi, modo prius & posterius æstimes non ex natura, sed ex hominũ notitia. Iam tametsi non est absurdum quod adfert Chrysostomus, factus est, positum esse pro, futurus est, idq; more prophetarũ, tamen non est omnino necesse huc confugere, quum de Christo iam multa miracula testimoniaq; præcessissent, ut dixi, quæ superarẽt Ioannis uirtutem, etiamsi Christus nondum esset perinde notus multitudini. Ad hæc, ante, Græcis est ἔμπροσθεν, non πρό, ut intelligas præcedentem. Id quod subnotauit & diuus Augustinus.

Prior Quia prior me erat.) Prior, positum est pro Potior ac potentior, siue celebrior: quanquam *Potior* Græce est πρῶτος, primus, superlatiuũ uice positiui. Verum si prior erat, quomodo factus est prior? Sed quod erat, cœpit & agnosci. Rursum cum id temporis notior Christo esset Ioannes, quomodo iam prior factus dicitur? Chrysostomus putat more prophetarum præteritũ uice futuri positum, hoc est, Factus est, pro futurus est. Iam illud Quia prior me erat, Diuus Augustinus uidetur ad tempus referre, cum ait, Prior me erat, quia in principio erat uerbum. Mihi uidetur ad dignitatẽ pertinere, qua Christus etiam ut homo, maior erat Ioanne. Cuius autoritatem sua maiestate obscurauit. Rursum, Post me uenit, ad natiuitatem refert, cum iuxta Chrysostomum magis ad prædicandi tempus attineat. Neque enim magnopere referebat ad autoritatem, si Ioannes tribus aut quatuor mensibus Christo grandior erat.

De plenitu

Et gratiam pro gratia.

De plenitudine eius accepimus omnes & gratiam pro gratia.) Admonet Augustinus e Graecorum codicum autoritate coniunctionem hoc loco addendam. Accepimus omnes, & gratiam pro gratia. Atque ita scriptum comperi in peruetustis exemplaribus, quorum alterum exhibuit bibliotheca diui Pauli apud Londinum, alterum collegij canonicorum Corsendoncensium, iuxta inclytam Brabantiae Antuerpiam. Consentiebat codex Constantiensis. Quanque Chrysostomus sic interpretatur, quasi coniunctio, &, non copulet hoc loco, sed interpretetur & explicet. Lex Mosaica nonnullam habebat gratiam, plenitudinem non habebat. At ex Christi plenitudine accepimus, omnes, nimirum gratiam Euangelicam, pro gratia naturae & legis Mosaicae. Nec illud opinor omittendum, quod Chrysostomus homilia xiij. admonet haec uerba: De plenitudine eius accepimus omnes, & gratiam pro gratia, non ad Baptistae solum, sed Euangelistae personam esse referenda. Sic enim scribit: Et testimonium suum Baptistae testimonio coniungit. Haec enim particula, De plenitudine eius nos omnes accepimus, non praecursoris uerbum est, sed discipuli. Id clarius efficit & pronomen nos, additum apud Graecos. Nam ij, quibus loquebatur Ioannes Baptista, nondum de plenitudine illius acceperant. Consentit Cyrillus. Theophylactus tamen ad Baptistae personam refert, ut sit sensus, Nos prophetae quicquid habemus, ab hoc hausimus, ut nos non referatur ad auditores, sed ad ordinem propheticum. Sed huic opinioni nonnihil reclamat quod sequitur, Deum nemo uidit unquam, quae uerba plane uidentur Euangelistae.

Mutata persona

Per Iesum Christum facta est.) ne quis frustra hic somniet mysterium in Facta est, idem est uerbum quod primum uertit, facta sunt, & factum est, deinde, Fuit homo, Rursum, Ante me factus est. Ergo facta est hoc loco, magis est, Coepit esse, siue, orta est, aut, quod uerbum arridet Vallae, extitit. Recte tamen hoc annotatum à ueteribus, quod lex per Mosen dicitur data, qui legis autor non fuit, sed gratia per Iesum facta est ueluti per autorem ac fontem gratiae. Nam & sub lege Mosaica pijs hominibus gratia non aliunde fluxit quàm ab hoc fonte. Augustinus cum alijs locis aliquot, tum libro aduersus Faustum xxij. cap. x. miror quid secutus, legit hunc in modum: Lex per Mosen data, gratia autem & ueritas per Iesum Christum facta est: quasi senserit Euangelista, legem quam tulit Moses, eandem factam esse gratiam per Christum. Argute quidem Augustinus, etiam si Graeca non exprimunt hanc sententiam.

Articulus omissus cum de patre loqui uideatur

Deum nemo uidit unquam.) Fortasse mirabitur quispiam, hic non apponi Graecum articulum θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε. Verum opinor ob id omissum, quod hoc loco deus, neque hac ponitur ratione ut distinguatur à caeteris dijs, neque pro certa persona, sed potius pro ipsa deitate, quando hoc uerbo usus est & diuus Augustinus, siue pro natura diuina. Ad eundem modum paulo superius, Sed ex deo nati sunt, ἐκ θεοῦ ἐγεννήθησαν. Sentit enim diuinam quandam generationem diuersam ab humana.

Enarrauit ἐξηγήσατο

Ipse enarrauit.) Annotauit & hanc uocem Chrysostomus, qua uult expressiorem ac certiorem declarari doctrinam. Siquidem Graecis est ἐξηγήσατο. & ἐξηγήματα dicuntur commentarij, quibus explicatius explanatiusque edisseruntur obscurius dicta. Quod enim tectius dixerat pater, prophetarum oraculis, id filius explicuit: atque id quoque ad plenitudinem, cuius modo meminit, pertinet. Quod autem uertit ipse, non est Graecis αὐτὸς, sed ἐκεῖνος, ille, ut appareat aliquid subaudiendum. Deum nemo uidit unquam, sed unigenitus qui est in sinu patris uidit. Ille igitur qui uidit, enarrauit. Id propemodum indicat enarratio Theophylacti. Caeterum ἐξηγήσατο, non solum hanc habet emphasim, quod Christus ea quae uidit clarius enarrauit quàm Moses aut prophetae: dilucidius enim enarramus ea quae uidimus: uerumetiam, quod lex non loquebatur nisi Iudaeis, Christus per Euangelium omnibus mundi nationibus exposuit dei gratiam.

Quia non sum ego Christus.) Aut uertendum erat omissa coniunctione, Non sum ego Christus, aut, Confessus est se non esse Christum, mutata persona pronominis. Aut quemadmodum nos uertimus, Confessus est, inquiens, non sum ego Christus. quod ipsa Baptistae uerba, sic uelut ab ipso loquente recitata, nonnihil ad emphasim fidei facere uiderentur. Alioqui quid aliud exprimebatur hisce uerbis, & confessus est quia non sum ego Christus, nisi Baptistam confessum esse, quod Ioannes Euangelista non esset Christus. Et tamen illud interim donamus, Quia coniunctionem accipi posse ἁπλῶς, sicuti quod. Quod si non donetur, sensus erat, ideo Baptistam fuisse confessum, quod Euangelista Christus non esset. Nec

est

Facilius ſemel diſcitur latina lingua, q̃ multæ balbutiendi ſpecies

eſt quod hic reclament patres. Intelligebamus ſenſum qualibuſcunq; uerbis deſignatum, ſed quod huiuſmodi ſolœciſmis eſſemus aſſueti. At quanto ſimplicius ita reddere ſententiam Euangeliſtæ, ut non ſit opus hac gratia nouam diſcere balbutiem, ſed quiſquis Latine norit, protinus intelligat. Verùm ad huiuſmodi minutula ſæpenumero ſciens ac prudens conniueo, nè lectori moueam nauſeam. quorſum opus id admonuiſſe? Intelligebamus, non quod Latine ſciremus,

Dirigite uiam domini.) εὐθύνατε, id aliâs redditū eſt, Rectas facite, quod alij Euāgeliſtæ dixerunt ἑτοιμάσατε, id eſt, Parate. Flexus enim uiæ facit, quo minus proſpicias aduentantem. & Hebræis eſt פַּנּוּ, quod non abhorret à uerbo Ioannis. Iubet enim amoliri obſtacula malarum cupiditatum, quæ faciunt ne Chriſtum aduentantem poſſint cernere.

Si tu non es Chriſtus, neq; Helias, neq; propheta.) Chriſto appoſitus eſt articulus ὁ χριστός, quo unicum illum exprimeret. Heliæ, nec hic, nec ſuperius apponitur, quod unus tantum eſſet Helias, quem quidam putabant reuicturū, & Chriſti aduentum prænunciaturū eſſe: iuxta quod legitur apud Malachiam capite quarto: Ecce ego mittam uobis Heliam prophetā anteq; ueniet dies domini. Proinde fuiſſet ocioſus articulus, cum nihil eſſet quod diſcerneret. Sed quæri poterat, cur hic prophetæ non prætulerit articulum οὔτε προφήτης, cum paulo ante addiderit, Propheta es tu? ὁ προφήτης εἶ σύ; Verum ſolutio in promptu eſt.

ὁ προφήτης propheta ille

Nam cum interrogant ὁ προφήτης εἶ σύ, non interrogāt illic ſimpliciter an propheta ſit quiſpiam, ſed an ille propheta, quē uelut eximium pollicitus eſt Moſes Deuteronomij decimo octauo, Prophetam de gente tua, & de fratribus tuis, ſicut me, ſuſcitabit tibi dominus deus tuus. Quod ante me Cyrillus annotauit. Hic οὔτε προφήτης ſentire uidentur Ioannē nullo modo eſſe prophetā. Antea ſciſcitabātur inuidentes gloriæ Chriſti, nunc uerſi in iram territant, dicentes, Qua tandem autoritate facis iſta, ſi neq; Chriſtus es, neq; illius præcurſor Helias, neq; omnino propheta. At Ioannes non ſe negarat eſſe prophetā, ſed illum prophetam quem promiſerat Moſes eſſe ſe negat: non negarat autem ſe eſſe prophetā quem promiſerat Eſaias. Etiamſi in nonnullis Græcorum exemplaribus additur articulus utrobiq;. Atq; ita Chryſoſtomū apparet legiſſe, uel hoc argumēto, quod cum annotarit alibi ὁ προφήτης, dictum cum articulo, nullū mouerit ſcrupulū de articulo mox omiſſo. Theophylactus aperte declarat ſe hic addidiſſe articulū, arguens Phariſæorū inſcitiā, qui putarint prophetā illum quem promiſerat Moſes alium quempiā eſſe à Chriſto, quū idem ſit Meſſias à prophetis promiſſus, & propheta promiſſus à Moſe. Iidem in hoc errarunt, quod exiſtimarent Heliam præcurſorē fore prioris aduentus, quū prophetia loquatur de aduentu ſecundo.

Stetit pro ſtat

Medius autē ueſtrum ſtetit.) Melius legitur, ut in Aggæum citat diuus Hieronymus, Medius autem ueſtrum ſtat. Quod frequenter in his uerbis quæ ſignificant actionem manentem ut γέγονθα ἵστηκα præteritum tempus pro præſenti uſurpetur, quemadmodū iam locis aliquot admonuimus. Apertius etiam quod legit Cyprianus libro aduerſus Iudæos ſecundo cap. xviij. In medio ueſtri ſtat.

Ipſe eſt qui poſt me uēturus.) Totidem uerbis repetit ea quæ ſuperius poſuerat, de quo iam admonuimus.

Cuius non ſum dignus.) Eius ex ſuperfluo repetitum eſt iuxta proprietatem ſermonis Hebraici.

Bethania pro Bethabara

Hæc in Bethania facta ſunt.) Admonet etiam Chryſoſtomus, & huius æmulus Theophylactus in uetuſtioribus & emendatioribus exemplaribus non legi Bethaniam, ſed Bethabaran, quod Bethania non ſit trans Iordanem, nec in deſerto, ſed citra Iordanem proxima Hieruſalem. Ita legit & Origenes citatus in Catena. Suidas aut quiſquis is fuit alius homo minumúe, deumúe, corrigit hunc locum, & pro Bethania ſupponit Thabara θαβαρά. Ex locis Hebraicis diui Hieronymi nihil admodum comperti licuit excerpere, quod iſtorum uitio deprauata ſint apud omnes autores bonos omnia. Quanquā is eodem in ordine meminit Bethaniæ uillæ, quæ abſit ab Aelia, hoc eſt, Hieroſolymis bis mille paſſus, in latere montis Oliueti, ubi Chriſtus Lazarum amicum reuocarit in uitam, ac mox ſubijcit Bethaibam, quæ fuerit trans Iordanem, ubi Ioannes baptizauit in pœnitentiam. Vnde Hieronymi quoq; tempore durabat conſuetudo, ut qui cuperent in Chriſto renaſci, eo in loco uitali gurgite abluerentur. Neque dubium eſſe puto, quin hic ſit locus, quem deſignat Ioannes, utcunq;

Thabara

Bethaiba

utrunq; uariatum est loci uocabulū, maxime cum protinus coargui possit, Bethaniam ul/
tra Iordanem non esse, nec in deserto. Glossa quædam admonet, forte fuisse duas Bethani/
as, ac ego negarim potuisse fieri. Iosephus libro antiquitatum decimo septimo cap. deci/
mo meminit Bathaniæ, utrobiq; per a, de testamento Herodis maioris loquens, qui Philip
po filio Gaulonitidem & Trachonitidem, Bathaniā & Pancada destinauit, Cuius nomi/
nis ac rei meminit eiusdem operis ac libri cap. 16. secundum quosdam codices 17. Hanc au
tem Bathaniam opinor trans Iordanem esse. Quod si quis obijciat ad rem nihil attinere,
quo sint hæc gesta loco, sciat secus sensisse Euangelistam, qui ad rei narratæ comprobatio/
nem putauit attinere loci quoq; testimonium. *Locus ad testimonij pondus facit*

Altera autem die.) τῇ ἐπαύριον, id est, Postero die siue postridie. ut intelligas diem pro/
xime secutum. Nec est Vidit, sed uidet βλέπει præsentis temporis. Habet autem hæc tem/
poris ἐναλλαγὴ miram gratiam in narrando, cum imaginamur iam geri quod gestum nar/
ramus. Hæc leuicula non tam subinde admonerem, ni perspicerem hanc diligentiam, uel
ad præstaturā, ne posthac codices sacri facile queant deprauari, aut si deprauati fuerint,
his adminiculis possint restitui. *Temporis enallage*

Agnus dei.) ὁ ἀμνὸς, id est, Ille agnus: ut unum & insignem agnum accipiamus, de quo
dixerit Esaias, Velut agnus coràm tondente obmutuit. Indicauit & hoc Chrysostomus ac
Theophylactus. Habet articulus nō solum emphasim dignitatis, ut diximus, uerum etiam
relationis, Hic est agnus ille de quo prædixit Esaias. Sic & paulo post, Hic est filius dei, ap/
positus est Græcus articulus, ὁ υἱὸς, designans eum non generali piorum appellatione dici
filium dei, sed peculiari quadam & insigni ratione. *ὁ ἀμνὸς Ille agnus*

Peccata mundi.) τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, id est, Peccatum mundi, numero singulari, Ac
plus quiddam expressit, quàm si dixisset, peccata. Hic agnus, ipsa est innocentia. Et solus à
se tollit peccatū, hoc est, ipsam tyrannidem, & uim omnium peccatorum, ut iam nullū sit
in eis peccatum. Nam quemadmodū idem Ioannes in epistola sua, summam omnis impie/
tatis, & ceu mundū uitiorum omniū malignitatem uocat, cum scribit mundū in maligno
positum, ita hic peccatū mundi uocat omniū uitiorum colluuiem. Consentiunt cum Græ
cis exemplaribus duo uetustissimi codices, quorum testimonium non semel adduximus:
consentiente Constantiensi. Deniq; sic hunc adducit locum Origenes homilia in Nume/
ros decima. Rursum eiusdem operis homilia uicesima quarta. Item Augustinus libro ad/
uersus Faustum 12. cap. 30. ex fide ueterum codicum. Rursus ad Bonifacium libro 3. etiam
in excusis uoluminibus manet integra lectio. Quin & diuus Thomas quo probet, esse in
homine unum peccatum originis, non multa, profert hunc Ioannis locum. Annotatum est
& illud à doctis, quod dixerit αἴρει, id est, Tollit, non remittit: uel quia penitus tollit, quod
non poterat Ioannes, uel quia in se recepit. Tollimus enim onera, quæ nobis ipsis imponi/
mus. Annotauit & temporis rationem Chrysostomus, nō esse dictū tulit aut tollet, sed tol/
lit, uerbo præsentis temporis: quod ab illo semper proficiscat omnis purgatio criminum,
ueluti dicas, Elleborū purgat cerebrū, significans illi perpetuā & natiuā inesse uim purgan
di capitis. Id eo libētius admonuimus, φ tollit facile uerti poterat in tollet, scribarū uitio. *peccatū non peccata* *Tollit præsentis temporis*

Venit uir.) Venit, præsentis est temporis, aut certe futuri ἔρχεται. Quod ante dixerat
per participium ὀπίσω μου ἐρχόμενος, hic per uerbum extulit. Quanquam in utroq; anceps
est temporis significatio. & tamen interpres illic per uerbum futuri temporis reddidit, hic
per uerbum præsentis temporis, etiamsi sensus fermè idem existit. Iam enim succedere
cœperat Iesus in prædicationem Baptistæ, & illo extincto, prorsum erat successurus. Iam
tum igitur qui prius sequebatur, dicitur anteuertisse, cum tam insigni patris testimonio
commendatus esset.

Ego nesciebam eum.) Malim interpretari, Et ego non noueram eum: præsertim cum
ita sonent Græca. κἀγὼ οὐκ ᾔδειν αὐτόν. Et ad huius loci quæstionem explicandā lectio hæc
est accommodatior. Nam dictu mirum φ sese torqueat hic diuus Augustinus, dum cona/
tur expedire, qui consistat, ut cum Ioannes paulo ante baptismum dixerit, Ego abs te de/
beo baptizari, & tu uenis ad me: nūc dicat se ignorasse quis esset, antequā spiritus colum/
bina specie descendens Christū designasset, Nimirum intelligebat esse Messiam, à quo fa/
teretur sibi baptismi munus fuisse postulandū. Ex hac difficultate sic conatur elabi, ut dicat *Ego nesciebā eum, excussus sensus* *Quomodo Ioannes non nouit Christum*

u & ante

& ante Ioannem nouisse Christum, sed quiddam tamen ex indicio spiritus didicisse quod prius ignorarat, nempe hoc, quod sibi Christus reseruasset baptizandi autoritatem. id colligi ex his quæ sequuntur, Hic est qui baptizat in spiritu sancto. Atq equidem hanc interpretationem id temporis oportunam uisam arbitror refellendis præsertim apud rudem populum hæreticis, qui contendebant denuo baptizandos esse, qui à malis episcopis essent baptizati, Etenim si Christus est autor baptismatis, sacerdos nihil aliud q minister, nõ par est, ob ministri uitium irritari boni autoris beneficium: cęterum ut ingenue, sed tamẽ cum pace tanti uiri dicam, coactiorem uiolentioremq, & quam communis hominũ sensus non

Pensitata Augustini interpretatio

facile amplectatur, nisi forte mihi meus imponit sensus. Primum enim si ideo baptismus non datur homini puro, quod uis baptismi fluat ab ipso Christo, hac ratione nullum sacramentum est homini datum: quandoquidem in omnibus Christus est, qui largitur uim & efficaciam, sacerdos nihil est aliud, q alienæ liberalitatis administrator. Neq quisquã unquam hæreticorum tam crasse delirauit, ut sibi sumeret autoritatem suo nomine baptizandi, sed iuxta præscriptum Euangelicum tingebãt & illi: In nomine patris & filij & spiritus sancti. Mirum igitur est hoc unum latuisse Ioannem, quod & malis hominibus est notum, & cum cætera sciret omnia, quæ cõmemorat Augustinus, quod esset dominus, quod esset Christus, quod esset Iesus, quod esset natus ex uirgine, quod esset ipso posterior & prior: ob hoc unum spiritum sanctũ descendisse de cœlo, ne diutius hoc nesciret. Iam quod nusquam in scriptura sacra legitur, quisquam hominum dixisse baptisma suum, cum Paulus suum dicat Euangelium (Nam & hoc argumentum adducit Augustinus) responderi potest, publica ecclesiæ consuetudine comprobatum receptumq, ut his uerbis peragatur ba-

Baptizat & homo

ptismus, Ego baptizo te in nomine patris, & filij, & spiritus sancti. Si baptismus Græcis idem est quod Latinis baptizatio siue tinctio, & utiq baptizatio est eius qui baptizat, sicut scriptio eius qui scribit, quid uetat aliquo modo baptismum hominis uocari, non uelut autoris, sed uelut ministri? Alioqui quo ore dicit sacerdos baptizo, si nõ baptizat? At Pau-

Euangelium Pauli

Euãgeliũ dei

lus suum alicubi dicit Euangelium, sed idem aliâs appellat Euangeliũ dei, & Euangelium Iesu Christi. Dei, uelut autoris. Christi, quod is primus prædicauerit, autor & ipse Paulo, qui muneris huius functionem à Christo delegatam susceperit. Quemadmodum idem & cæteris Apostolis prædicandi baptizandiq uices mandauit, ut irent in orbem uniuersum, prædicarent Euangelium omni creaturæ, baptizantes eos in nomine patris, & filij, & spiritus sancti. Ita baptismus dici potest hominis administrantis, & idem negari potest esse hominis [redacted] Alioqui nec Ioannis baptisma debuit dici Ioannis, cuius autorem habuerit deum. Illud uerum, quod in literis sacris post Ioannẽ, nullius baptismus dicitur, nisi Christi: & hoc fortasse sensit Augustinus, qui licet obscurius, tamen hoc agit in præsenti loco: non ut ostendat simpliciter baptismi autorem unicum esse Christum, potius quàm hominẽ: sed ut euincat baptismum à quocunq datum, in nomine patris, filij, & spiritus sancti ratum esse, nec iterandum, licet ab improbo impioue datum. Sic enim ratiocinatur, Si Christus est autor baptismi, nec hanc autoritatem ulli mortalium tradidit, non potest illius donum ministri quamlibet impuri uicio corrumpi. Hoc spiritus sanctus passus est Ioannem aliquandiu nescire, ut postea monitus redderet alijs indubitatum, quod seorsum didicerat. Etiamsi in hac tota disputatione mihi uidetur nonnihil coactius, & aliquid datũ illi tempori, ac plebeis auribus.

Solutio Chrysostomi

Infantia Iesu fabulosa

Chrysostomus ingenue fatetur, Christum diu fuisse ignotum Ioanni, quod probabile sit eum qui nullis adhuc penè miraculis uulgo innotuisset, Ioanni, qui plerãq ętatem in deserto exegerat, notum non fuisse. Nam miracula quæ de Christi infantia circunferebantur fabulas esse. Explicat autem nodum hac ratione, ut dicat id quod dictum est, Et ego nesciebam eum, non esse referendum ad proximum tempus, quo Iesus uenit ad baptismum, sed ad longinquius, quo nondum Iesus miraculis inclaruerat. Atqui ea temporis longinquitas rectius, opinor, explicatur per præteritum plusquamperfectum, Et ego nõ noueram eum. Theophylactus propius accedit ad commẽtum Augustini, Nouerat illum esse Messiam, non nouerat eum esse, qui baptizaturus esset spiritu sancto. Quanquam mihi ne hæc quidem interpretatio per omnia satisfacit, quod ipsa sermonis series planè declarat Christum ignotũ fuisse Ioanni, donec columbæ indicio certior esset factus. sic enim legimus, Et ego

nesciebam

nesciebam eum, sed qui misit me baptizare in aqua, ille mihi dixit, Super quem uideris spi/ritum descendentem. Nec huius est instituti, nec meæ tenuitatis est huiusmodi nodos ex/plicare. Veruntamen admonere lectorem fas est, ut expendat num simplicius sit, dicere di/uino consilio factū, ut Ioanni gradibus quibusdam Christus innotesceret, quo certius esset & exploratius illius de Christo testimonium. Quemadmodū passus est & Apostolos con/tantius credere, quo nobis certius fidem facerēt, eorum, quæ ipsi non temere credidissent. Cum diceret Ioannes, Ego abs te debeo baptizari, & tu uenis ad me, magnum quendam & eximium uirum agnoscebat, qui suo baptismo non egeret, forte nondum certus hunc esse filium dei. Proinde nesciebat eum, quatenus nondum compertum habebat, signo non dum ædito, quo pater id certum esse uoluit: eo prodito, libere ac palàm confessus est filium dei. Sciebat aut uenisse, aut iam uenturum Messiam: an is esset, nondum explorato noue/rat. Ac subinde repetit, Et ego nesciebam eum. Partim ut ipse tandem certissimo argumen/to intelligatur agnouisse, quem prius non nouerat, partim, ne minus ponderis haberet Io/annis testimonium, si cognato & familiari redditū uideretur. Nunc datur ne de facie qui/dem noto, nec aliter cognito, quàm indicio symboli cœlestis. Cyrillus aliter extricat se ab hac quæstione, Nesciebam ex me, sed ex afflatu spiritus indicioq; patris cognoui. Hec opi/nio mollior fuerit, si quis ἤδειν uertat noueram, pro nouissem, nisi pater admonuisset. Ex/pende lector num ita possit accipi, non noueram eum, id est, nō acceperam ius illum in om/nium notitiam perferendi. Mihi noueram non aliis, quemadmodum & filius dei nescisse dicitur extremum diem. Augustinus sic explicat, nouerat eum Ioannes, quia multa de illo tenebat, non nouerat, quia quædam illius ignorabat. Quidam, ut indicatum est, sic expli/cant, Nesciebam eum, nimirū de facie, Messiam uenisse sciebam spiritu, quis esset ille cer/tum non sciebam, nec audebam palàm pronunciare, donec diuinitus esset demonstratus. Porrò quod Ioannes exultans in utero Christum agnouit, magis ad matres & ad nos per/tinet, q̄ ad Ioannem, Nisi forte quum saxa scinderētur moriente domino, saxis sensum da/tum fuisse contendemus. Neq; uero me fallit ilico reclamaturos hic, quibus illud unice stu/dio est, diuorum doteis in immensum attollere, quasi indignum sit, si Ioannes, qui nondum natus, spiritu prophetico Christum nondum natum senserit, eum iam grandis ignorarit. Verum etiam atq; etiam uidendum istis, ne dum nimium laudes sanctorum exaggerant, non satis habeant rationem sapientiæ consiliiq; diuini, qui sic totū incarnationis & redem/ptionis negocium temperauit, ut alia uia non potuerit efficacius fieri [redacted]. Si nihil uolumus latuisse Ioannem, autore Augustino, quomodo ignora/rit, quod in Christo præcipuum erat? Cum enim Christus esset fons & autor salutis, & ba/ptismus ad salutem est ianua, qui potest nescire baptismi ueri autorem esse Christum, qui Christū esse nouerit? Perinde quasi deū norit aliquis, qui nesciret an summe sapiens esset. Atq; idem Hieronymi Gregoriiq; consensu dubitauit, num descensurus esset ad inferos, cum mittit discipulos percontatum: Tu es qui uenturus es, an alium expectamus? Verum hac quidem in re nihil pronuncio. Tantum erudito lectori cogitandi materiā subministro, libenter amplexurus, si quid illi rectius suggesserit Christi spiritus.

Opinio Erasi.

Christus de facie ignotus cognato

Chrysostomus gradus fi dei ponit etiā in Maria

Ioannes quædā ignorauit

Sed ut manifestet in Israel.) Græcis abest præpositio τῷ ἰσραὴλ. Atq; ita legisse Chry/sostomum apparet ex homilia uigesima.

Altera die,) Rursus ἐπαύριον, id est, Postero die, quod modo admonuimus.

Et respiciens Iesum.) ἐμβλέψας, id est, Intuitus, ut ipse cum alias sæpe, tum mox uertit, Intuitus autem eum Iesus dixit. Nam proprie respicit, qui flexo in tergum uultu aspicit.

Vbi habitas.) ποῦ μένεις, id est, Vbi manes. Idem est uerbum quod eodem in loco nunc

Idem uerbū uarie uertit interpres

uertit manere, nūc habitare. Et uiderūt ubi maneret.) ποῦ μένει. Et rursum, Apud eū manserūt.) παρ᾽ αὐτῷ ἔμεινα, Id admonere uisum, ne qs in uerbis philosophari cupiēs, labi possit.

Quasi pro fermè

Hora autem erat quasi decima.) Nonnullis non probatur quasi, pro fermè, & fateor in usitatius esse apud autores emendate loquentes. Etiamsi sic alicubi loquitur Suetonius. Quanquam apud hunc & alia quædam reperiūtur noue dicta. Porrò hora nominata non solum ad fidem narrationis facit, uerum etiam ad explicandam auiditatem Apostolorum, qui cum esset tempus uespertinum, tamen ambiunt, ut cum Christo priuatim colloquantur: simulqꝫ miram Christi humanitatem, qui non iusserit eos postridie ad se redire, excusans noctem imminentem. Iudæis enim ab exortu solis horas numerantibus, sexta meridies est, decima uergens ad uesperam.

Bariona

Tu es Simon filius Ioanna.) ὁ υἱὸς ἰωνᾶ, id est, Filius Iona, quod Hebraice בַּר יוֹנָה bar iona, quod alibi uertit, Filius Ioannis. In uno uetustissimo codice scriptum repperi, Filius Iona non Ioanna, iuxta Græcam lectionem. Concordabat exemplar Constantiense. Nec hic ociose additus est articulus, Nec enim simpliciter significat eum filiū Iona, sed ex mystica paterni nominis significatione declarat illius eximiam felicitatem.

Cephas Syrū uerbum

Vocaberis Cephas quod &.) Cephas Hieronymus in Hebraicis nominibus negat Hebræum esse uerbum, sed Syrum, & apud illos sonare, solidum. Vnde qui tradunt Græcorum nominum ἐτυμολογίας, & πέτραν hinc dictam uolunt, quod non facile moueatur.

In crastinum.) ἐπαύριον. Quod superius bis uertit Altera die, tandē mutauit in crastinum. at ne id quidē satis Latine aut cōmode, cum dicendū esset, Postero die, aut postridie.

A Bethsaida ciuitate.) Grece est, ἀπὸ βηθσαϊδὰ ἐκ τῆς πόλεως, id est, A Bethsaida de ciuitate. quasi Bethsaida sit regio, in qua sit ciuitas. Quanq̄ D. Hieronymus in locis Hebraicis ostendit Bethsaidā esse ciuitatē Galileę, uicinā stagno Genezareth, patriā triū Apostolorū, Andreę, Petri, Philippi. Vnde uidetˀ ἐκ prepositio superesse. presertim cū nec apud Chrysostomū uersum addat, nec apud Cyrillū, nec in uetustis Latinorū exēplaribus. Nisi forte

Peculiaris sermo Ioannis

Articuli uis

hoc suo more dixit Ioānes, ut in suo quisqꝫ stilo habet aliquid peculiare. Nā proximo capite simili forma est usus ὡς δὲ ἦν ἐν ἱεροσολύμοις, ἐν τῷ πάσχα, ἐν τῇ ἑορτῇ, id est, Cum autē esset Hierosolymis in pascha, in festo. Cū appositiue cohereāt pascha & festū, ceu genus & species, tamē iterauit prepositionē, perinde quasi dicerē, Accepi literas à preceptore à Philippo, pro, à preceptore Philippo. Et apud Theophyl. Grecū, cōperio prepositionē additam.

Inuenit Philippus Nathanaël.) Inuenit prima syllaba acuta pronūciandū est, est enim presentis tēporis. Quanq̄ Latinius erat reperit, εὕρισκε, uelut obuiū. Ac paulo [illegible] uenimus Messiā. Etiā Chrysostomus diuersum approbat sensum, cū ait, Inuenimus [illegible] querēs est. Verū huius rei arbitriū penes lectorē esto. Admonet hic idem Chrysostomus additū articulū, cum unicū illū Christū Iudeis promissum & expectatū uellet intelligi. [illegible] Aliòqui reges omes & sacerdotes imò omes deo sacri, Messię dicunt & Christi.

Iesus filius Ioseph

Filiū Ioseph à Nazareth.) Vtrum ne Ioseph fuit Nazareus, an Christus? Nā [illegible] sermo prorsus anceps, cū Grece sit expeditus ac certus, τὸν ἀπὸ ναζαρέθ, hoc est, Nazarenum [illegible] Nazareth oriundū. Id ne cui dubiū esse possit, facit articulus, p̄positioni prępositus.

A Nazareth pro Nazareus

Varia lectio

A Nazareth potest aliquid.) In nonnullis Græcis scriptū erat pronunciatiue, cum per interrogationē quoqꝫ possit accipi. quemadmodū annotauit & diuus Augustinus, qui putat id quod sequitur ex æquo cōgruere utriqꝫ pronunciationi. Tametsi quod consequitur magis suadet, ut per interrogationē legatur, quod uideatur uelut interroganti responsum, ueni & uide. Atqꝫ hūc in modū legit Chrysostomus, indicans hanc interrogationē esse hæsitantis de nomine loci, cum prophetia promisisset Christum proditurum ex Bethlehem.

EX CAPITE SECVNDO

Canæ duæ

IN Cana Galileæ.) Hieronymus indicat duas esse Canas, maiorem iuxta Sidonem, & minorem in tribu Aser. Ad distinctionem igitur alterius additum est Galileę τῆς γαλιλαίας. Est enim in Galilea gentium, oppidum quod Hieronymus in Hebraicis locis testatur ætate sua adhuc extitisse.

Metretas

Quid mihi & tibi.) Grece reddidit. Nam Latine dicendū erat, Quid mihi tecum? τί ἐμοὶ καὶ σοί; Hydria Græca uox est, nam Plautus uocat aqualem, Quandoquidem & ὑδρία ab aqua nomen habet Græcis.

Metretas binas.) id est, Cados. Quanquã utraq; uox Græca est, sed Latinis usurpatur cadus apud Horatium: Nardi paruus onyx eliciet cadum, atq; apud Plinium. Metreta est apud Catonem & Columellam. Est autem cadus siue metreta mensura congiorũ decem. Metreta Cadus Indocet copiosius noster Budæus, libro de Asse quinto, si quis forte plura desiderabit.

Architriclino.) Græca uox est, significat eum qui præfectus est apparando conuiuio. Architriclinus à tribus lectis accubitorijs Triclinium locus tribus constratum lectis ad discumbendum.

Vsq; adhuc.) ἕως ἄρτι, id est, Vsq; nunc, siue Vsq; ad hoc tempus.

Numularios sedentes.) κερματιστὰς dixit, non τραπεζίτας, id est, Mensarios. Sunt autem κέρματα minutiæ æris, unde cermatistę, qui maiores nummos minutulis commutant, non sine quæstu, qui mos & hodie durat apud Italos.

Et cum fecisset quasi flagellum.) Quasi, non additur in Græcis codicibus, καὶ ποιήσας φραγέλλιον, id est, Facto flagello. Latinã uocẽ corrupte pronũciauit ex uulgi cõsuetudine. Latina uoce usus Euangelista

Oues quoq; & boues.) Non est quoq; Græcis, sed que, τά τε πρόβατα, ouesq;.

Zelus domus tuæ comedit me.) Extat id testimonium Psalmo sexagesimo octauo.

Soluite templum hoc &c.) ἐγερῶ. Græca uox anceps est ad id quod est excitare iacentem, dormientem, aut mortuum, & excitare ædificium, hoc est, extruere. Nam & in hunc sensum usurpatum comperimus excitare, apud Suetonium in Caligula: Et in indicium uictoriæ, altissimam turrim excitarunt.

Quadraginta sex annis.) Quanquam alienius est à nostro instituto, tamen admonere Annotatio frigida de nomine Adam operæ est, quod serio nec semel indicat Augustinus, hunc numerum repperiri in nomine Adam si Græcis scribatur literis ἀδὰμ, quod geminũ alpha notet duo, delta quatuor, my quadraginta. Id commenti, quanquam ab alijs repertum ac proditum est, ut ipse testatur, demiror tamen tam graui uiro tantopere arrisisse, cum ne quid aliud dicam, Hieronymus uideat Græcam allegoriam in uocabulis Hebraicis. Fortasse nonnihil fuisset, si hisce literis apud Hebræos hic numerus signaretur. Huic simillimum est, quod annotauit quatuor literis, quibus scribitur Adam designari quatuor plagas, ἀνατολὴν, δύσιν, ἄρκτον, μεσημβρίαν. Quod quidem & ante hunc annotauit diuus Cyprianus, sed homo fuit uterq;.

Quod ipse nosset omnes.) Omnia est Græce τὰ πάντα, in nonnullis, in alijs secus. Augustinus legit, nosset omnes.

EX CAPITE TERTIO

Quod à deo uenisti magister.) Magister nominandi casus est, non uocandi, Deus te doctorem misit, non homo. Nam διδάσκαλος est, licet magister usurpatum reperias pro doctore.

Nisi quis renatus.) γεννηθῇ, id est, Genitus siue natus fuerit. Et in antiquissimis codicibus Latinis, natus fuerit, est, non renatus. Itaq; citat Augustinus Renatus prò natus libro aduersus Faustũ 24. cap. 1. Itaq; scriptum est in codice aureo. Valla genitus mauult, quod e uiro quoq; gignatur aliquis, cum è muliere nascamur.

Quomodo potest homo renasci.) γεννηθῆναι, id est, Nasci siue gigni, concordantibus & antiquis nostris. Item in sequentibus nasci est non renasci.

Et nasci denuo.) ἄνωθεν. Quo aduerbio usus est & Lucas in præfatione Euangelij sui, Nasci denuò ἄνωθεν quod nos uertimus Ab integro. Chrysostomus annotauit Grecam uocem ancipitem esse. Nam idem pollere quod πάλιν, id est, iterum, ut referatur ad tempus retroactum, aut ἄνωθεν, id est, superne siue de supernis. In quem sensum usurpatur Ioannis cap. 19. Non haberes potestatem in me ullam, nisi tibi datum esset desuper. Posteriorem sensum sequitur Cyrillus, interpretans uelut è cœlo nasci, qui per spiritum sanctum renascitur. Annotauit hoc prior Origenes, edisserens epistolæ Pauli ad Romanos caput sextum, quo tamen in loco rursus Origenis interpres de suo nonnihil addidit.

Ex aqua ac spiritu sancto.) In Græcis non additur sancto, nec apud Augustinum, qui adducit hunc locum lib. aduersus Faustum 24. cap. 1. Nam ut distingueret cœlestem generationem à terrestri crassaq;, proposuit duo elementa liquidiora, aquam & aërem. Quin nec in aureo codice additur sancto.

Spiritus ubi uult spirat.) Vbi, loci aduerbium est, non temporis. Valla mauult spirat Spiritus prò uento quo uult, nam mox uertit ita ποῦ ὑπάγει, id est, quò abeat. Est enim simile de flatu, re quidem

 dem

dem inuisibili, sed tamen efficaci. Atque hic spiritũ accipere uidetur pro flatu huius aëris, ut intelligas similitudinem duci ab hoc spiritu, re, cum non uideatur efficacissima, ad impetum illius diuini spiritus. Atque ita prorsus interpretatur Chrysostomus homilia 25. cumque hoc Cyrillus ac Theophylactus & Augustinus lib. de quæstionibus ueteris & noui testamenti, quæst. 59. apertissime testans, docendi gratia adhibitum exemplum de aëris impetu, ne quis hoc meum somnium esse clamitet.

Tu es magister in Israel.) τοῦ ἰσραήλ, Israel genitiui casus, ut intelligas magistrum eius gentis. Nec hic abest articulus, σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος, hoc est, Ille doctor, cuius tam celebris est opinio. Quod quo magis exprimeremus, uertimus, Tu es ille magister Israelis.

Si terrena dixi uobis & non creditis.) Variant hic Græcorum codices: quidam habent, οὐκ ἐπιστεύσατε, id est, Non credidistis. Alij rursus, οὐ πιστεύετε, id est, Non creditis. Nihil igitur causæ fuerit cur protinus radas scripturã: præsertim cum in huiusmodi uerbis præteritum tempus pro præsenti soleat usurpari. Cæterum quod sequitur Credetis, in emendatis exemplaribus Græcis est πιστεύσητε. id est Credituri sitis, ob uim modi potentialis.

Ascēdit præteriti tēporis

Et nemo ascendit in cœlũ.) Ascendit, Græcis præteriti temporis est, οὐδεὶς ἀναβέβηκεν. ne quis putet de futura ascensione intelligi. Siquidem illud agit, se ideo solum loqui de superna renascentia, quod unus omnium è cœlis descendisset.

Christus fuit in cœlo

Qui est in cœlo.) ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ. Participium uerti poterat per præteritum imperfectum, Qui erat in cœlo, uidelicet antequam descenderet. Sic enim filius hominis dicitur fuisse in cœlo, aut uersari in cœlis, sicut dominus gloriæ dicitur crucifixus, ob proprietatum in hypostasi duas complectentem naturas communionem.

Exaltare pro in altũ tollere probum uocabulum

Et sicut Moses exaltauit serpentem.) Sunt quibus exaltandi uerbũ non satis Latinum habeatur. Mihi non placuit mutare, quod uox ipsa nõ uideatur absona: præsertim cũ apud Senecam, certe non pessimum opinor autorem reperiatur: atque etiam apud Columellam.

Sic enim deus dilexit mundum.) Ab hoc loco uideri poterant uerba Euangelistæ, prosequentis & explanantis sermonem quem cœperat Iesus cum Nicodemo. Non enim prosequitur, quomodo discesserit Nicodemus, aut quid ad hæc tam miranda responderit. Simile quiddã indicauimus & in primo capite, De plenitudine eius accepimus omnes. Nec dissimilis casus, accidisse uidetur Paulo in epistolę ad Galatas cap. 2. ubi sermonẽ cum Petro cœptum non absoluit, sed ueluti Galatis interpretans prosequitur.

Iudico pro condemno

Non enim misit deus filium suum in mundum, ut iudicet mundum.) Iudicet positum est pro condemnet, quomodo subinde reperitur apud Paulum, ac cæteros, ut opponatur illi quod sequitur, Vt seruetur mundus per eum. Idem sentiendum in his quæ sequuntur,

Qui credit in eum non iudicatur. Et, Iam iudicatus est. Et mox,

Hoc est autem iudicium.) Iudicium pro condemnatione positum est.

Omnis enim qui male agit.) ὁ φαῦλα πράσσων, id est, Qui mala agit, tametsi sensus idem est, nisi quod male agere dicitur, & qui male habet, ac malis affligitur.

Locus apud nos mutilus

Qui de terra est, de terra loquitur.) In Græcis exemplaribus adduntur aliquot uerba, ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς ἐκ τῆς γῆς ἐστιν, καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ, id est, Qui est de terra, de terra est, & de terra loquitur. Perinde quasi dicas, Qui è terra profectus est, is terrenus est, & terrena loquitur.

De terra loqui quid

Neque enim loquitur de terra, quod erat, περὶ τῆς γῆς, sed ἐκ τῆς γῆς, hoc est, è terra uelut humilia. Atque ita legit Chrysostomus ac Theophylactus, cumque his Cyrillus & Hilarius in præfatione cõmentariorũ quos scripsit in psalmos mysticos. Ad eundem modũ scriptum reperio in uetustissimis Latinorũ exemplaribus, Qui de terra est, de terra est, & de terra loquitur. Consentiebat codex Cõstantiensis, & meus ueteris typographiæ: quanquam in codice Corsendoncensi, manifestissima uestigia testabãtur erasam hanc particulã alterã, De terra est. Augustinus legit, Qui de terra est, terra est, & de terra loquitur, id cõfirmant ea quæ sequuntur. Nam si nõ esset, inquit, illuminatus, terra terrã loqueretur. Cæterũ parum attentus lector scripturã mutauit, quod ociosa uideretur iteratio, De terra est, de terra est. Non animaduertit aũt singulis opponi singula: Qui de cœlo uenit cœlestis est, hoc est, supra omnes est, & cœlestia loquitur, & cœlestia facit baptizans spiritu. Qui è terra profectus est, humilis est ac terrenus, & hinc loquitur unde est, hoc est, humilis humilia, & uterque suã refert originem. Dilucidius aũt erat, si extremæ particulæ addidisset articulũ, τὰ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ. Et qui

Et qui de cœlo uenit.) Venit, est præsentis temporis, ὁ ἐρχόμενος, nisi quod hæc participia duobus temporibus [redacted], præsenti & præterito imperfecto [redacted] erat & ἂν, Qui è terra erat terrenus est; at qui de [redacted]lis erat, is supra omnes est.

Signauit.) ἐσφράγισεν, id est, Obsignauit, hoc est, [redacted] dictum rem certam efficit.

Signat pro obsignat

Nō enim ad mensuram dat deus spiritum.) Euangelista pronomen omisit τοῦτῳ, siue αὐτῷ, quod ex his quæ præcedunt & cōsequuntur satis liqueret de quo loqueretur. Id autem fit crebrius apud Græcos q̃ apud Latinos. Nos igitur ne quid offenderet lectorē, pronomen de nostro apposuimus in uersione duntaxat. Dictum est autē figura prouerbiali, Dat ad mensuram, pro eo quod est, dat parce, aut mediocriter. Qui largiter & effuse dat, nō metitur quod dat aut numerat, sed cumulatim profundit. Alioqui gratia in Christo quatenus homo fuit, finita dici possit. & hic uidetur Euangelista suum sermonem attexuisse sermoni Ioannis. Neq; enim absoluit quid acciderit discipulis.

Ad mensurā dare

Et omnia dedit in manu eius.) Incertū est an abusus præpositione, senserit omnia filio tradita in manū, an omnia nobis dari per manū illius, quod iuxta proprietatem Hebraici sermonis in præpositio significationē habeat instrumenti: sed priorem sensum Græci sequuntur interpretes, & mihi magis arridet.

Sed ira domini manet.) μένει, id est, Manebit. Quanq̃ accētu mutato erit manet μένει. atq; ita legitur in nōnullis exemplaribus, ac mea quidē sententia, rectius. Fides aufert peccatum, infidelitas relinquit peccatum, manet autem quod nō tollitur. Quanq̃ Cyprianus aduersus Iudæos lib. 2. cap. 26. legit manebit. Et quod interpres uertit, Qui non credit, eleganter reddidit ille, Qui dicto nō est audiens. Græcis diuersæ uoces sunt πιστεύων, & ἀπειθῶν, quarum posterior magis sonat inobedientem.

EX CAPITE QVARTO

PEr mediam Samariā,) Mediam non additur, nec in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinorū exemplaribus magnopere cōsentientibus, ac ne in aureo quidem, διὰ τῆς Σαμαρείας. Atq; ita legit Chrysostomus. Vnde mirum uideri potest, unde hoc inoleuerit in uulgatis exemplaribus, nisi forte quispiā sic interpretatus est, per Samariam, per mediū Samariæ, atq; id alius in contextum transtulit, qua quidem occasione deprehendimus cōplureis irrepsisse mendas.

Sedebat sic supra fontem.) οὕτως, addit, μιμητικῶς, ut gestus exprimat hominis lassi, uel, sic, nempe quia fatigatus. Atq; hæc dictio consimilem ad modum usurpata reperitur apud Terentiū, aliosq; probos autores. Chrysostomus subindicat habere significationem neglectus sic, id est non in sella, aut cōmodo loco, sed neglectim humi, ut se locus fesso dederat. Idem admonet Theophylactus. Et melius erat ad fontē, q̃ supra fontē, sic enim habebatur in uulgatis exemplaribus, tametsi in antiquis legitur super, nō supra. Sextam horam expressit, ut intelligeremus dominum nō solum itineris labore, uerum etiam æstu meridiano fuisse fatigatum.

Sic, pro simpliciter

Super non supra

Non enim coutuntur.) συγχρῶνται. Vocem Græcam factícia Latina reddidit. Quis enim unq̃ dixit couti, aut quis intellecturus sit, couti esse, habere cōmercium & mutuam uitæ cōsuetudinem? Nam & Latinis usus, familiaritatē significat. Et utimur his cum quibus agimus cōsuetudinem. Cæterū couti & cousus inauditæ uoces sunt.

Couti mutuū habere commercium

Tu forsitan petisses.) σὺ ἂν ᾔτησας, Tu poposcisses. Interpres pro ἂν cōiunctione expletiua, posuit aduerbiū dubitantis, cum ἂν magis affirmet. Cæterum cum apud Euangelistam utriq; uerbo sit addita cōiunctio ἂν petisses & dedisset, in priore uertit forte, & in posteriore nō uertit. Atqui aut erat omittendū utrobiq;, aut utrobiq; addendum.

Forsitan pro utique

Neq; in quo haurias.) ἄντλημα, id est, Haustrū. Nā eo uerbo usus est Lucretius, quandoquidem hauritoriū Vallæ parum nitidū uidetur. Et Latinius erat, Quo haurias, quam in quo haurias.

Altus.) βαθὺ, id est, Profundus. Nam altus ambigua uox est.

Et pecora eius.) θρέμματα. Quæ uox omne animantis genus complectitur, ab alendo dicta, ut βοσκήματα.

In æternum.) εἰς τὸν αἰῶνα, id est, In æuum.

[redacted] Quia non habeo uirum.) [redacted],Bene dixisti te uirum non habere,siue Bene dixisti, nō habeo uirum. Quod si nunquam interpres omisisset Græcam coniunctionem, poterat uideri superstitione factum. Cæterum cum alicubi deprehendatur omisisse,mirum cur hic putarit addendam.

Qui adorent eum.) τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν, id est, Adorantes se, siue qui adorent se. Apparet interpretem fugisse amphibologiam pronominis reciproci,quod accipi poterat, illos adorare seipsos.Ea uitari poterat,si dixisset,Qui adorent ipsum.

Quia messias uenit.) ἔρχεται. Quod Græci nonnunquam usurpant pro futuro, tametsi præsentis temporis uox est. Hoc loco magis quadrabat ueniet, propter id quod sequitur: Cum ergo uenerit ille.Et ueniet legitur in antiquis & emendatis codicibus Latinis.

Et continuo.) καὶ ἐπὶ τούτῳ, id est,In hoc,siue interim,nimirum cum hæc dicerentur.

Quid pro cur

Quid cum muliere loqueretur.) ὅτι μετὰ γυναικὸς ἐλάλει, id est,Quod cum muliere loqueretur,siue loquutus esset. Interpres pro ὅτι legisse uidetur τί. Non enim mirabantur quid esset quod cum illa fuisset colloquutus,sed illud admirabātur, Christum cum Samaritana paupercula tam familiariter colloquutum esse. Porrò muliere positum est pro ea, ut hominem,aliquoties pronominis uice usurpamus. Nec enim apostolis noua aut suspecta res erat Christum cum muliere colloqui.Quod diximus,propemodum ex Chrysostomi interpretatione licet coniicere. Astipulatur nobis & ueterum exemplariorum fides,in quibus scriptum est:Et mirabantur,quia cum muliere loquebatur,hoc est,mirabantur eum cum muliere colloqui.Nam quod sequitur,Quid loqueris cum illa,magis uertendū erat, Cur loqueris cum illa,nimirum Samaritana.Abhorrebant enim Iudæi à cōmercio Samaritanorum. Vidētur siquidem discipuli uoluisse dirimere colloquium Christi cum muliere,uerum nō ausi sunt hoc facere.

Samaritani abominabiles Iudæis

Et dicit illis hominibus.) Illis, interpres addidit de suo, nec omnino intempestiuiter. Græce tantum est, τοῖς ἀνθρώποις. Ac rursum Hominibus dictū est pro eis.

Nunquid aliquis.) μή τις, id est,Num quis.

Vt perficiam opus eius.) Græci legunt, καὶ τελειώσω, Et perficiam,atque ita Chrysostomus. Licet hoc ad sensum parui referat. Et potest hac in parte repeti ἵνα, quasi dicas, ut perficiam opus eius.Et

Quod adhuc.) Cōiunctio ὅτι nō erat uertenda,cum ipsorum uerba referat.

Quatuor menses.) Græcis unica dictio est, τετράμηνον, id est,Quadrimestre.

Et messis uenit.) ἔρχεται. Poteras esse,Et uentura est.

In hoc enim est uerbū uerum.) ὁ λόγος cum articulo,ut intelligas de eo sermone quem modo dixerat.Porrò præfatus est uerum esse, cum rem nouam & incredibilem subijciat.

Propter sermonem eius.) Eius,ad Christum referendum est,nō ad mulierem, αὐτοῦ, unde melius erat ipsius.

Saluator mundi.) Græci addunt Christus, ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου ὁ χριστός.

Regulus βασιλίσκος

Quidam regulus.) τις βασιλικός, id est,Quidā regalis. Tametsi legendum opinor βασιλίσκος, etiamsi cōstanter reclamant Græcorū exemplaria. Quin & interpretes,qui scribunt in hoc euangeliū,hunc basilicon dictum aiunt,uel quod esset generis regij,uel quod magistratu,munereque regio fungeret.In hanc fermè sententiam Chrysostomus,nisi quod illic regulum lego,nō regalem,haud scio interpretis'ne an librarij uitio. Certe Theophylactus citra cōtrouersiam legit βασιλικός, id est,regius.Et Hieronymus in cap.Esa.65.admonet de aula regia fuisse,quem rectius diceremus Palatinū.Et paulo post,

Incipiebat em̄ mori.) ἤμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν, id est,Erat enim moriturus,siue,Nam agebat animā,hoc est,tendebat ad mortē,quod tamen hic data opera sic aliquoties uertit.

Melius habuerit.) κομψότερον ἔσχεν, id est,Melius,siue cōmodius habuisset.

Hoc iterum secundum.) Videri poterat dixisse,Iesum duo secunda signa fecisse,& altera uox superesse,etiāsi Græca sic habent.Sensit hoc incōmodi Chrysostomus, quid autem ille nō sentit? putatque secundum,data opera additum, quo magis inculcaret Galilæorum in-

rum incredulitatem, qui cum prius uidissent miraculum in nuptijs, ac rursum hoc de sanato puero, tamen persistebant diffidere Christo.

EX CAPITE QVINTO.

Est autem Hierosolymis probatica.) ἔστι δὲ ἐν τοῖς ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμβήθρα, id est, Est autem Hierosolymis super probaticā, siue ad probaticam piscina. Nam Græcis probatica datiuus est, piscina nominatiuus. Atq; ita sane uidere est in codice aureo, super probatica: cōsentientibus exemplaribus S. Donatiani. In constantiensi codice sciolus quispiam eraserat præpositionem, super. Sonat autem probatica, quasi dicas ouilia siue pecualis, ut uertit Hieronymus. Quanquam ex Chrysostomo aut Cyrillo certum deprehendi non potest de loci huius lectione. Et piscina hoc loco significat nō uiuariū piscium, sed in qua natatur, uel Græca uoce id attestante, quæ dicta est παρὰ τὸ κολυμβᾶν, id est, à natando.

Probatica quid

Piscina natatoria

Quæ cognominatur Hebraice Bethsaida.) Græce est, βηθεσδά, id est, Bethesda. Quanquam eadem uox et apud diuum Hieronymū erat deprauata. Quod uel hinc colligi licet, quod cum antea Betsaida nominasset ciuitatē Galileæ patriā trium apostolorū, Andreæ, Petri, Philippi, iuxta stagnum Genezareth, aliquanto post subijcit rursum Bethsaida piscinam, quę fuerit Hierosolymis cognomento probatica, quam nos, inquit, pecualē possumus interpretari. Hæc quinq; quondam porticus habuit. Ostenduntur gemini lacus, quorū unus hybernis pluuijs adimpleri solet, alter mirum in modum rubens, quasi cruētis aquis, antiqui in se operis signa testatur. Nam hostias in ea lauari à sacerdotibus solitas ferunt, unde & nomen acceperit. Ita fermè Hieronymus. Porrò quod ait, hinc nomen inditū, non solum pertinet ad uocem Græcam πρόβατον, quæ pecudem aut ouem sonat, uerum etiā ad Hebraicam בֵּי־עֵדֶר. Siquidem Hebræis בית domus dicta est, עֵדֶר grex, siue pecus. Apparet igitur totum eum locum dictam probaticā, in quo fuerit aliqua pars seruata in usus litare uolentium. Hugo Carrensis admonet piscinam dictum per antiphrasin, quod minime haberet pisces. Quemadmodum sorores diaboli dictæ sunt Parcæ, quod nemini parcant. Nimirum hæc etymologia simillima est illi, quam attulit de sycomoro: Sycomorus, inquit, dicitur quasi sicu morus, quod sit similis moro. Ad hunc sanè modum, nō est magnum ingentia condere uolumina, si libeat huiusmodi nænijs miseras contaminare chartas. Ne uero quisq; existimet hæc à me calumniandi morbo dici. Imò consulendum arbitrabar studijs quorundā, qui scriptorē hunc & alios huic similes, uelut addicti, nulloq; delectu legunt, alij quod cardinalis fuerit, alij quod ordinis dominicalis. Verum ut audio, Carrensem in numerum cardinaliū ascitum fuisse, ita in diuorum numerum asscriptum nō lego. Quod si maxime fuisset factum, tamen eatenus debetur sanctis uiris reuerentia, ut si qua errarint, nam errāt & sancti, citra personæ contumeliā, ueritati patrocinemur. Quanquam et in alios parcius dicendū est quàm res ipsa meretur, ut quod coarguimus eos, publicę utilitati, quod moderatius id facimus, Christianæ modestiæ datum uideatur.

Bethesda pro Bethsaida legendum

Probatica locus, cuius pars est piscina

Carrensis etymologia

Quare conducat indicare quorundam errata

Et mouebatur aqua.) Antiqui codices habent, Et mouebat aquam, καὶ ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id est, Et turbabat aquam. Quanq; alij rursus habebant, ἐταράσσετο τὸ ὕδωρ. τὸ articulus occasio fuit erroris, cum eadē syllaba possit esse & finis uerbi. Chrysostomus sic interpretatur hunc locum, ut sentire possis ab angelo solitam turbari aquā. Certe Theophylactus legit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id est, Turbabat illam aquam.

Et qui prior.) Vetusti codices, consentientibus Græcis exemplaribus habent, Qui ergo primus ὁ οὖν πρῶτος ἐμβάς, id est, Qui igitur primus ingressus fuisset.

Descendisset in piscinam.) In piscinam hoc loco, nec est in antiquis, nec in Græcis. uerum hoc aliquis explicandi gratia de suo adiecit, repetens è proximo loco, quod Euangelista maluit subaudiri.

Additum aliquid

Post motionem aquæ.) μετὰ τὴν ταραχὴν, id est, Post turbationem. quod ante dixit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ.

Cognouisset quia iam multū tempus haberet.) Quando literatoris officio fungimur, nō grauabimur & hoc admonere, hic subaudiendū quod mox præcessit, In infirmitate.

Dum uenio enim ego.) ἐν ᾧ δὲ ἔρχομαι ἐγὼ, In quo autē uenio, ut ad uerbum reddam. Vertendum aūt erat, Cæterum, interea dum ego uenio alius ante me descendit.

Tolle

Grabbatum quid Tolle grabbatum tuum.) Mirum est unde Græci scribant, κράββατον, per duplex ββ, cum Martialis primam huius dictionis syllabam corripuerit in epigrãmate: Sed ii nec focus est, nudi nec sponda grabati. Præsertim cum Perottus etymologiã uocis petat à Græcis, dictum enim putat κράβατον, quasi καράβατον, à κάρα caput, & βατὸν peruium. Quod uerum sit nec ne, in præsentia nõ disputo. Certe lectuli genus est, seu lecticæ potius. In magno Græcorum etymologico reperio κρεββάτιον dictum παρὰ τὸ κρεμᾶν τὰς βάσεις. id est, à suspendendo pedes, quod sic in lecticis portarentur, ut pedibus non contingerent terram.

Homo ille.) Non est ille apud Græcos, sed interpres expressit uim articuli ὁ ἄνθρωπος.

Declinare ἐκνεύειν Iesus em̃ declinauit à turba.) ἐξένευσεν. Incertũ à νεύειν an à ἐκνεύειν. Hesychius indicat ἐκνεύειν idem esse qđ enatare, à uerbo νεῖν, cũ ita scribit, ἐκνεύσας, ἐκκολυμβήσας. Necest,

A turba constituta in loco.) alioqui addidisset articulum ὄχλου τοῦ ὄντος ἐν τόπῳ, sed Iesus subduxit sese cum turba esset in loco. quod inter plurimos facile est unum aliquem latere, quem deinde non agnoscas. Vnde magis dictũ uidetur à ἐκνεύειν, uelut peregrinum, & ignotum fieri. Vt ne dicam, quod ὑγιὴς Sanus, magis pertinet ad integritatem membrorum, quàm morbum ueluti febrim. Nam morbo opponitur bona ualetudo: uitio corporis, opponitur debilitas.

Iam pro posthac Iam noli.) μηκέτι, id est, Ne post hac. Quanquam recte uertit interpres, callentibus linguam Latinam, apud quos idem ualet iam, quod posthac.

Propterea persequebantur Iudęi Iesum, quia hæc faciebat in sabbato.) In Græcorũ codicibus additum reperio, καὶ ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, fortassis ob hoc, quia sequitur. Propterea magis quærebant eum interficere, &c. sed reclamantibus magno consensu Latinorum codicibus.

Pater meus usq; modo.) ὁ πατήρ μου. Annotat Cyrillus addito patri articulo, non declarari, quemuis patrem, sed deum, hoc est illum uere patrem.

Nisi quod uiderit patrem.) ἐὰν μή τι βλέπῃ, id est, Nisi quid uiderit, aut certe Nisi uiderit. Nam τι frequenter additur ex proprietate Græci sermonis.

Et maiora his.) καὶ μείζονα τούτων. Quod hic ausus est interpres quur non idem ausus est apud hunc Euangelistam capite decimoquarto, & maiora horum faciet. Vbi totidem uerbis scriptum est, μείζονα τούτων.

Sed transiet.) ἀλλὰ μεταβέβηκεν, id est, Transijt, præteriti temporis, non futuri. Nam transijt facile deprauatum est in transiet. Transijt legit Theophylactus citans in Lucæ caput 23. Lectioni astipulatur illius commentum. In supplicium inquit non uenit, sed uiuit æternam uitam. Porrò qui uiuit, iam ad uitam transit. In aureo codice scriptum erat transit, in Constantiensi transijt.

Neque enim pater iudicat quenquam.(Cyprianus pro οὐδένα legisse uidetur οὐδέν. Sic enim refert: Nihil pater iudicat. Ad eundem modum citat libro ad Quirinum tertio, capite trigesimotertio.

Et pater dedit ei potestatem iudicium facere.) καὶ, coniunctio sublata est in uulgatis exemplaribus, licet in uetustis reperiatur addita. Proinde nos reposuimus quoque, ut intelligamus & hoc autoritatis accessisse, ut liceret & iudicis personam gerere, ueluti paterni regni consortem.

Articulus cur omissus Quia filius hominis est.) Mirum est hic neutrę dictioni Græcum articulum præponi, ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν. Cur autem hic omissus sit, equidem meam coniecturam in medium afferam. Opinor enim hic particulã hanc, Quia filius hominis est, nihil aliud ualere quàm quia homo est, & ad eam sententiam exprimendam erat superuacuus articulus. Atq; hic mecum facit diuus Augustinus, qui subindicat iudicandi potestatem, quæ semper fuerit Christo, rursus eidem traditã à patre uelut homini. *Chrysostomus ab Augustino dissentiens* Etiamsi lectionis distinctionem, quam sequitur Augustinus, non probat Chrysostomus: ostendens hanc, quam uulgus sequitur, esse cuiusdam Pauli Samosatensis hæretici, nec putat omnino consistere sensum, cũ Christus non ideo acceperit iudicandi potestatem, quod esset homo. Nam si ob id accepisset, danda erat eadem omnibus hominibus. Proinde distingui iubet ad hunc modum: Et dedit ei potestatem iudicium quoq; faciendi, atq; hic colon intercedat. Deinde subijciatur: Quia filius hominis est, nolite mirari hoc: ut sensus sit, Quod dixi de potestate dandi ui-

tam

...ternam,quod de poteſtate iudicãdi, ne uobis uideatur incredibile,eo quod me con...us hominẽ eſſe. Quin ex ipſa Cyrilli interpretatione colligere licet eum cum Chry/...mo ſentire, Quanquam interpres confudit diſtinctionem. Verum de ratione diſtin/...di ſermonis,ſuum cuiq; permitto iudicium. Omnes hac in parte pro me faciũt,quod ...hominis ſimpliciter pro homine poſitũ eſt. Nam Chryſoſtomus ita ſcribit:Nõ enim ...pterea accepit iudicium,quia homo eſt. Nam nihil prohibuiſſet omnes homines iudi/...eſſe. Item Cyrillus, Nolite,inquit,mirari,ſi cum me hominem eſſe uideatis,ſuſcitaturũ ...en mortuos me pollicear. Theophylactus ſimiliter diſtinguit,ut hæc particula nõ pen...a ſuperioribus,ſed referatur ad ſequentia: Quia filius hominis eſt,nolite mirari. Ne/...eſſe mirandum,quod ei qui filius eſſet hominis data eſſet tanta autoritas,quum idem ...et dei filius, Diuinam enim naturam declarat ex generali mortuorũ reſurrectione,quæ ...filio dei ſeruata eſt.

Et audient uocem filij dei.) In Græco codice ſcriptum erat,Et audient uocẽ eius,quod ...paulo ante ſe uocauerit filium dei. Et ideo dure uidetur hic repeti Filij dei. Exemplaria di/...Donatiani cumq; his Conſtantienſe ſuffragabant Græcæ lectioni.

Et procedent,qui bona fecerunt.) Eſt nõnihil momenti in diſtinctione,ut poſt uerbum ...procedent,addas hypodiaſtolen, ut intelligamus nõ bonos ſolum proceſſuros, ſed omnes ...quicunq; uocem audierint. Deinde ſubnectãtur duæ partes,altera bonorum,altera malo/...rum. Si quis attentius legat Auguſtinum hæc ediſſerentem,ſentiet illum hoc ſubnotaſſe. ...ſcio craſſulum eſſe quod dicturus ſum, ſed tamen quoniam hoc opus paratur imperitio/...ribus,non piguerit admonere, procedent Græcis eſſe, ἐκπορεύσονται, id eſt, exibunt,ſiue ...prodibunt. Loquitur enim de ijs, qui prodituri ſunt è monumentis ad uocem angeli tuba ...canentis. Alioqui procedit,quod bene ſuccedit,aut prouehitur. Distinctio

Verum eſt teſtimonium eius quod perhibet de me.) Eius pronomen nec apud Græ/...cos additur,nec in uetuſtis codicibus.

Ego autem habeo teſtimonium maius Ioanne.) Interpres reddidit Græca bona fide. Nam ſi explanatius uoluiſſet exprimere, Habeo teſtimonium maius teſtimonio Ioannis, ...addidiſſet alterum articulum fœmininum, τὴν μαρτυρίαν μείζω τῆς τοῦ ἰωάννου. Et tamen du/...bium non eſt,quin hic ſit ſenſus Euangeliſtæ. Neq; enim confertur teſtimonium cum Io/...anne,ſed teſtimonium patris cum teſtimonio Baptiſtæ. Maius Ioanne

Ea ipſa.) Ea referendum ad ſuperiora, ipſa ad ſequentia. Opera enim quæ dedit mihi ...pater,ut perficiam ea,ipſa opera &c. Hæc diſtinctio manet etiamnum in peruetuſtis Lati...norum exemplaribus. Ea, additum eſt ex proprietate ſermonis Hebraici. Ipſa,poſitũ pro ...ſolo,ſiue per ſeſe. Opera quæ facio ultro teſtantur qui ſim,etiamſi nullus teſtetur homi/...num. Cæterum iteratio operum,ad aſſeuerationem facit. Ipſa pro per ſe

Scrutamini ſcripturas.) ἐρευνᾶτε. Non minus Græcis quàm nobis incertũ eſt, utrum ...ſcrutamini imperandi modo dictum ſit an indicandi. Et uterque ſenſus tolerabilis eſt,niſi ...quod Cyrillus putat indicandi modo dictum Vos ſcrutamini ſcripturas, & ijdem in eo ...quod eſt præcipuum,non creditis ſcripturis. Chryſoſtomus præfans arripere uidetur im/...perandi modum,annotans quod non dixerit legite,ſed ſcrutamini:enarrans,indicãdi mo/...dum,quum ait, nunquid admiramini ſcripturas. Non enim ſcrutarentur niſi mirarentur.

Vos putatis.) ὑμεῖς δοκεῖτε. Græcus ſermo anceps. & ſic accipi poteſt, Vos uidemini ...uidemini uobis.

Claritatem.) δόξαν. Miror quare non maluerit gloriam hoc loco. Tametſi δόξα, non ...eſt anceps ad claritatem,ſed ad gloriam & opinionem. Claritas pro gloria

Non accepiſtis.) οὐ λαμβάνετε, id eſt, Non accipitis,uerbo præſentis temporis.

In quo uos ſperatis.) ἠλπίκατε, id eſt, Speraſtis, tametſi bene uertit interpres, id eſt ...ſpem collocaſtis.

Si enim crederetis, &c.) εἰ γὰρ ἐπιστεύετε μωσῇ, ἐπιστεύετε ἂν ἐμοί, id eſt, Si enim crediſſetis Moſi, crediſſetis utique mihi. Rurſum pro ἂν poſuit forſan, haud ſanè in loco, cum id in dubium uocet interpres, quod Chriſtus affirmat.

Ex capite

EX CAPITE SEXTO

MVltitudo magna.) πολὺς ὄχλος, id eſt, multa turba.

Ad eum.) πρὸς αὐτόν, id eſt, Ad ſe, prima pronominis uocali aſpirata. Quod tamen haud ſcio quo caſu in Eccleſiaſticis libris apud Græcos non obſeruatur.

Piſces ὀψάρια

Et duos piſces.) καὶ δύο ὀψάρια. Et apud Terentium in Adelphis piſces obſonium uocantur. Siquidem opſon Græci uocant edulium quod additur pani, præſertim coctum: unde obſonare lautius ueſci. & ὀψοφάγοι obſonatores, olim male audiebant. ὀψάριον autem diminutiuum eſt ab ὄψον.

Quid ſunt inter tantos.) εἰς τοσούτους, id eſt, Inter tam multos, ſiue inter tot. De numero loquitur, non de magnitudine hominum.

Erat autem fœnum.) χόρτος, Herba, ſiue gramen.

Diſtribuit diſcumbentibus.) Græca nonnihil diſſonant, καὶ εὐχαριστήσας διέδωκε τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ τοῖς ἀνακειμένοις, id eſt, Et cum gratias egiſſet, diſtribuit diſcipulis, diſcipuli uero diſcumbentibus. Nam ad eum fermè modum referunt & cæteri euangeliſtæ, ipſum non dediſſe turbæ, ſed diſcipulis, deinde diſcipulos diſtribuiſſe multitudini: ſed magno conſenſu reclamantibus Latinis codicibus: Vnde ſubolet hic aliquid ex alijs Euangeliſtis adiectũ. ex Chryſoſtomo ac Theophylacto non potuit diuinari quid legerint, in contextu Theophylactus habet qđ eſt in Græcis codicibus, in Chryſoſtomo uerſo erat, quod habetur in Latinis codicibus.

Quantum uolebat

De piſcibus quantum uolebant.) ὅσον ἤθελεν, id eſt, Quantum uolebat, nempe Ieſus, non quantum illa multitudo. Siquidem is erat qui ſuo arbitratu augebat commeatum illum alioqui exiguum. Atque ita legit Cyrillus. Licet ex Chryſoſtomo non poſſit certum colligi quid legerit. Cæterum una mutata literula erat, uolebant ἤθελον, quemadmodum lego apud Theophylactum, & in nonnullis alijs exemplaribus. Auguſtinus legit, quantum ſufficiebat. Niſi forte illic Auguſtinus ſuis uerbis, euãgeliſtę ſenſum explicuit, quemadmodum fecit pauloante: Accepit autem dominus Ieſus panes, gratias egit, iuſſit frangi panes, poni ante diſcumbentes. Aeditio Aldina non conſentit cum noſtra lectione, habet enim ἤθελεν, non ἤθελον.

Ne pereant.) μή τι ἀπόληται, id eſt, Ne quid pereat: niſi ꝛ malis ſupereſſe.

Duodecim cophinos fragmentorum.) Legi poterat, & Fragmentis, ut referat̃ ad uerbum Impleuerunt.

Ex quinque panibus hordeaceis & duobus piſcibus.) Hæc particula, Et duobus piſcibus, non adijcit̃ in Gręcanicis codicibus. atq; his ſuffragabat̃ utrunq; exemplar Latinum uetuſtiſſimum, Suffragabatur & æditio fratrum Amorbachiorum, ex peruetuſtis ac fideliſſimis exemplaribus. Deniq; ſuffragat̃ codex aureus cum Conſtantienſi.

Propheta ille

Quia hic eſt uere propheta.) Quia, prætermittendũ erat. Nec ſimpliciter uertendum erat, propheta, ſed Ille propheta ὁ προφήτης, Siquidem ex uaticinio Malachiæ expectabatur Helias, aut illi ſimilis. Item ex promiſſo Moyſi.

Vt raperent eum, & facerent eum.) Vtroq; loco ſe, aut ipſum dicendũ erat, non eum.

Fugit iterũ.) ἀνεχώρησε, id eſt, Seceſſit, ſiue ſubduxit ſe. Mirum quur hic interpreti libuerit à Græco ſermone diſcedere.

Vt aũt ſero factũ eſt.) ὀψία. Sero pro ueſpere ſemper utitur. Legimus apud Liuiũ ſerum diei, pro ſera parte diei. Sero non reperimus, niſi aduerbialiter uſurpatum.

Cum aſcendiſſent nauim.) εἰς τὸ πλοῖον. Cur hic oblitus eſt ſuæ nauiculæ? Nec eſt, Aſcendiſſent.) ſed ἐμβάντες, id eſt, Ingreſſi nauim, aut certe Conſcenſa naui.

Et proximũ naui fieri.) Nimium Græce uertit, καὶ ἐγγὺς τοῦ πλοίου γινόμενον, id eſt, Naui appropinquare, ſiue Accedere ad nauim.

Fuit ad terrã

Fuit ad terram.) ἐγένετο ἐπὶ τῆς γῆς, Facta eſt in terra, ſiue Appulit terræ.

Quam ibat.) εἰς ἣν ὑπῆγον, id eſt, Ad quam ibant, nempe apoſtoli.

Altera die.) τῇ ἐπαύριον. id eſt, Poſtero die. Quod tamen recte uertit interpres.

Nauicula

Quia nauicula alia.) πλοιάριον. Hic uere diminutiuũ eſt nomen.

Gratias agentes deo.) Hæc uerba, in altero exemplari non habebantur, in altero diuerſa, ἔφαγον τὸν ἄρτον, εὐχαριστήσαντος τοῦ κυρίου, id eſt, Vbi comederant panem, cum gratias egiſſet

egisset dominus. Quanquam uetusti codices cum nostra æditione consentiunt, astipulante & Augustino. Nam quid legerit Chrysostomus & Cyrillus, parum liquebat ex illorum interpretatione.

Quando huc uenisti.) πότε ὧδε γέγονας. Hic γέγονας, uertit, uenisti. Cur non & paulo ante: ἐγένετο ἐπὶ γῆς, id est, Venit in terram.

Pater signauit.) ἐσφράγισεν. Vt intelligas autoritate patris, ac testimonio comprobatum, sicut aliâs admonuimus. *Signauit pro confirmauit*

Non dedit uobis panem.) τὸν ἄρτον, id est, Illum panem. Neque enim negat ullum panem fuisse datum per Mosen, sed non illum eximium, de quo sensit scriptura diuina. Item paulo post, Panis enim dei est. Nam ille panis dei est.

Ac mox, pater meus dat uobis.) multi Latinorum codices pro dat, habebant dabit, sed mendose. nec enim hic dat habet rationem temporis, sed potestatis. Dat enim qui solus potest dare. Græcis est, δίδωσι, non δώσει.

Panis enim uerus est.) Græci legunt, Panis enim dei est, consentientibus & uetustissimis exemplaribus, atque in his codice aureo cum Constantiensi.

Qui credit in me non sitiet in æternum.) Græcis est πώποτε, id est, Vnquam, Atque itidem habet codex aureus.

Quia dixisset ego sum panis uiuus.) Hic nõ additur uiuus, sed tantum, ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, id est, Ego sum panis ille qui descendit de cœlo. Consentiente cũ Græcis, utroque uetustissimo codice, atque etiam Donatianicis. Et paulo superius panis uitæ legitur, & non panis uiuus.

Nónne hic est filius Ioseph.) οὐχ οὗτός ἐστιν ἰησοῦς ὁ υἱὸς ἰωσήφ, id est, Nónne hic est Iesus filius Ioseph: consentiunt & antiquissima exemplaria Latinorũ, adstipulante & Augustino. Quo magis miror, quo cõsilio Iesus, è uulgatis exẽplaribus fuerit sublatus. Nam hoc loco Iesu nomen uelut hominis plebei per contemptum additur. quemadmodũ & hodie uulgus hominem nulla præditum dignitate, proprio compellat nomine.

Inuicem.) μετ᾽ ἀλλήλων, id est, Inuicem: siue inter uos.

Docibiles.) διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, id est, Dociles dei, ut accipiamus passiue. Testimonium est apud Esaiã capite quinquagesimo quarto, Vniuersos filios tuos doctos à domino. Nam hinc diuus Hieronymus indicat sumpsisse Ioannem. At cur igitur nõ dixit in Esaia, sed in prophetis: Proinde diuus Hieronymus citat consimilem huic sententiam ex Hieremię capite trigesimo primo. Porrò quod Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam trãstulit, Doctos à deo, Septuaginta uerterũt διδακτοὺς θεοῦ, id est, Discipulos dei, ut intelligas passiue accipiendũ esse nõ actiue. Laurẽtius indicat in quibusdam exemplaribus scriptum fuisse διδακτικός, in alijs διδακτούς, ac posteriorem lectionem magis approbat. Cuius sententię & ipse subscribo. διδακτικὸς enim dicitur, qui est appositus ad docendum, interprete Hieronymo. Vnde Paulus inter cæteras dotes, uult episcopum esse διδακτικόν, hoc est, idoneum ad docendum, ut suo commõstrabimus loco. Docilis autem est is, qui facile discit. Docibilis, uox est Latinis auribus inaudita. Paulus in epistola ad Thessalonicenses, composita extulit dictione, quod diuisit Ioannes, αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδίδακτοί ἐστε, id est, Nam uos ipsi à deo docti estis. Quanquam hoc docti, non est participium Græcis, sed nomen, Vnde interpres studuit nomen nomine reddere, consimiliter composito. Homerus citharœdum αὐτοδίδακτον appellat, qui non ex arte, sed afflatu numinis caneret, ex seipso doctus, Αὐτοδίδακτος δ᾽ εἰμί, θεὸς δέ μοι ἐν φρεσὶν οἴμας παντοίας ἐνέφυσεν. Proinde hoc loco [redacted], Docibiles dei, [redacted] docti à deo. Vt consentiat cum eo quod præcessit, Nisi pater qui misit me, traxerit eum. hoc nimirũ est esse θεοδίδακτον, trahi patris afflatu. *θεοδίδακτοι* *αὐτοδίδακτος* + idyz

Hic est panis de cœlo descendens.) ὁ καταβαίνων, Hic usus est participio præsentis temporis, nullum certum indicans tempus, Sentit enim nullum panem de cœlo descendere, aut descendisse præter ipsum. Nam idem & manna uerum erat. Quoniã aũt quod manna figurarat iam erat exhibitum, mutat tempus participij, ὁ καταβάς.

Carnẽ suã dare ad mãducãdũ.) Apud Grẹcos nõ additũ suã, sed interpres expressit uim articuli τὴν σάρκα, nimirũ intelligi uolens carnẽ illã de qua prius est locutus Iesus. Alioqui omisso articulo poterat esse sensus, Quomodo hic dabit nobis edendã carnẽ humanam.

Vt si quis ex ipso mãducauerit.) ἵνα τὶς ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, Vt quis ex eo edat & non moriatur. Quanquam hoc ad sensum haud ita multum habet momenti.

Si quis manducauerit ex hoc pane.) Mirũ quid secutus Hilarius libro de triade ineffabili decimo, locum hunc his refert uerbis, Si quis mãducauerit de pane meo uiuet in æternum, significans in hoc esse mysterium diuinæ naturæ assumentis humanam, quod cum affirmet se esse panem qui de cœlo descenderit, tamẽ eundem panem appellet suũ. Quanquam hunc locum ueteres interpretãtur de doctrina cœlesti, Sic enim dixit panem suum, ut frequenter dixit sermonem suum.

Litigare. Litigabant ergo.) ἐμάχοντο, id est, Pugnabant, siue decertabant.

μάχεσθαι Carnem suam.) τὴν σάρκα in Græcis non additur suam, sed articulus τὴν refert eam carnem de qua fecerat mentionem, De sua autem carne loquutus est.

Non habebitis.) οὐκ ἔχετε, id est, Non habetis, præsentis temporis. Quanquam uideri potest temporis catachresis.

Sicut misit me uiuens pater, & ego uiuo.) Addenda erat interpreti particula, quæ respondet Sicut, quo dilucidior redderetur oratio, Quemadmodũ misit me pater qui uiuit, ita & ego uiuo propter patrem. Præterea ὁ τρώγων, id est, Qui mãducat me, participium accommodãdum erat uerbo cui adhæret ζήσεται, uiuet, Qui ederit me, ipse quoque uiuet propter me. Potest & sic distingui sermo, ut contexatur è duabus partibus, quarum utraque duobus constet membris. Quemadmodũ misit me uiuens pater, & quemadmodum ego uiuo propter patrem, ita qui ederit me, uiuet ipse quoque propter me. Cum hac distinctione cõgruit interpretatio diui Augustini: laborat enim quomodo cõstet collatio. Non enim sic nos uiuimus propter filium dei, quemadmodum ille uiuit propter patrem. Videtur autem abusus præpositione διὰ, cui addidit accusandi casum pro paterno.

Qui de cœlo descendit.) καταβὰς. Præteriti temporis est descendit.

Sermo inabsolutus Si ergo uideritis filium hominis.) Aliquid subaudiendum, quo sermo fiat absolutus, Quid igitur si uideritis ἐὰν οὖν θεωρῆτε, significans id futurum, quod admirabilius sit, nempe ut redeat in cœlum, unde uenerat.

Ex hoc.) ἐκ τούτου, id est, Ex eo, ut subaudias tempore.

Diabolus est.) Miror hic placuisse uocem Grecam, dicere poterat, Delator est, siue calumniator est. Sic enim designat Iudam proditorem. Et tamen nos reliquimus diaboli uocem, quod uiderimus Chrysostomum, diabolum propemodũ interpretari pro Satana.

EX CAPITE SEPTIMO

IN Galilæam, non enim uolebat in Iudæam.) Euangelista scripsit in Galilæa & in Iudæa. ἐν γαλιλαίᾳ, & ἐν ἰουδαίᾳ. Nam ambulare positum est pro uersari. Quod genus est illud: Cum bonis ambula, pro eo quod erat, Cum bonis uiris habe cõsuetudinem. In eo quod sequitur Chrysostomus nobiscum facit. Non enim legit, Non uolebat in Iudæa ambulare, sed non poterat in Iudæa ambulare. Quod quo magis perspicuũ fiat, ipsius uerba subscribam: Post hæc ambulabat Iesus in Galilæa. Non enim habebat potestatem in Iudæa. Atque ut palam fit Chrysostomum Euangelistæ uerba recensere, præmiserat, quod his uerbis Euangelista significat, moxque subijcit, Quid dicis beate Ioannes, non enim habebat potestatem in Iudæa ambulare, qui potest omnia quæ uult? &c. Ac mox, Quum enim eum non habere potestatem dicit, tanquam de homine qui humana operaret̃ dicit. Ex his palàm fit Chrysostomũ non legisse ἤθελε, sed εἶχεν ἐξουσίαν. Et offensus quispiam sententia, quod absurdum uideretur non potuisse illic uersari Iesum, qui cum uisum esset, è medijs insidiantiũ manibus elabebatur, mutauit, εἶχεν ἐξουσίαν in ἤθελεν, id est, ualebat in uolebat. Siquidem in Latinis uocibus facilis lapsus fuerat. Et à nobis hic error uideri poterat ortus, nisi tantus esset secus legentium consensus. Quanquam cum Chrysostomo consentit Cyrillus, qui locum hunc enarrans, ita loquitur: Ambulabat, id est, cõuersabatur in Galilæa, quod non ultro nec libenter, sed necessario factum adiecta causa ostendit. Idcirco, inquit, in Galilæa cum alienigenis longo tempore fuit, quia Iudæi quærebãt ipsum interficere. Etenim quum ait eum nolentem uersatũ in Galilæa, significat illi non licuisse uersari in Iudæa. Proinde nos rem lectoris arbitrio relinquimus, licet grauis esse debeat Chrysostomi & Cyrilli autoritas. In

Non uolebat pro non ualebat

Habeo pro possum

Theophylacto legit ἤθελεν, etiamsi ex interpretatione nõ satis liquet quid legerit. Quin subodorari licet, & Augustinũ legisse ualebat, quum ait non ipse perdiderat potestatem, sed nostram consolabat fragilitatem. Habemus igitur tres autores haudquaꝙ leues, qui legunt non ualebat. Theophylactus fuit recentior, & haud scio an post Græcos Romanæ ecclesiæ fœderatos. Quod si ob huiusmodi scrupulos phas est mutare scripturam, mutandus erat locus Marci sexto. Et non poterat ibi uirtutem ullam facere, nisi quod paucos infirmos impositis manibus curauit, & mirabat propter incredulitatem eorum. Item illud apud eundem capite primo. Ita ut non posset manifeste intrare in ciuitatẽ. In his non uerba mutanda sunt, sed uerborum sensus inquirẽdus. In Iudæa nõ poterat uersari, quia nolebat præueniri tempus passionis. Apud Marcum nõ poterat multa miracula edere, quia obstabat incredulitas hominum. Iudæam autem hic appellat, non totam Iudeorum regionem, in qua erat & Galilæa, sed eam quæ duas tribus complectitur, Iuda & Beniamin.

Scenophegia.) σκηνοπηγία, scenopegia. Quæ uox composita Græcis, dicta est à figendis tabernaculis. Nostri perperam addunt aspirationem, quam Græca dictio respuit. *Scenopegia*

Et quærit ipse in palàm esse.) καὶ ζητεῖ αὐτὸς ἐν παρρησίᾳ εἶναι, id est, Et quærit ipse in libertate esse, hoc est, libere & audacter loqui. Quanꝙ iuxta Chrysostomi interpretationẽ ἐν παρρησίᾳ εἶναι, planè uidetur usurpatum pro celebrem esse, quod cognati illius iudicarẽt hoc ad gloriam eius facere, ut declararet se mundo. Porrò an reperiat apud probos autores In palàm, sicut in coram, alijs excutiendum relinquo. *In palam*

Ego enim non ascendam.) ἐγὼ οὔπω ἀναβαίνω, id est, Nondum ascendo, alioqui mentitus uideri poterat, qui se negarit ascensurum, cum tamen ascenderit, Idꝙ palàm indicauit Chrysostomus, ne cui nostra leuis sit autoritas. Cyrillus legit. Ego nõ ascendo. exponens hoc sermone significasse legis ceremonias abolendas, sed paulatim. Ascendit igitur & nõ ascendit, quasi mox subducturus sese. In exemplaribus Donatiani scriptũ erat: Ego enim nondum ascendam. Rursus in uetusto exemplari quod habebat Louanij in collegio Canonicorum Martinensium: consentiebat codex constantiensis. *Nondum ascendo*

Murmur multus.) γογγυσμὸς πολὺς, id est, Murmuratio multa, siue murmur multum, ut legit Augustinus.

Nemo tamen palàm loquebat.) παρρησίᾳ ἐλάλει, id est, Libere loquebatur.

Iam autem festo mediante.) Vtinam tam feliciter, ꝙ audacter interpres expressisset uocem Græcam μεσούσης, id est, Mediante. Cæterum Latine dicendũ erat, Cum dimidiũ festi peractum esset, aut Circa medium festi.

Propterea Moses dedit uobis circuncisionem. In superiore loco est legis, hic circuncisionis mentio. Hoc admoneo, quod in Latinis aliquot codicibus hic quoque habebatur legem.

Mihi cur indignamini.) ἐμοὶ χολᾶτε, id est, Mihi succensetis. & cur aduerbium, nõ additur, nec in Greco, nec in antiquis exemplaribus, ne in aureo quidem codice, tantum est, Mihi indignamini. *χολᾶτε*

Nolite iudicare secũdum faciem.) κατ᾽ ὄψιν, id est, Secundum aspectum, hoc est, uulgari more, nimirum ex his quæ corporalibus cernuntur oculis. Augustinus sermone de uerbis Apostoli decimonono citat hoc modo, Nolite iudicare personaliter, sed iustum iudicium iudicate. Quanquam Græcis non est κατὰ πρόσωπον, & tamen πρόσωπον, ab aspectu dicitur. πρόσωπον autem interdum uertunt personam, ut κωφὸν πρόσωπον, id est, muta persona.

Ecce palàm.) ἴδε παρρησίᾳ λαλεῖ, id est, Libere loquitur, siue audacter loquit. Omissa est nobis cõiunctio καὶ quæ tamen uim habeat aduersatiuam, quemadmodum paulo superius, Et in sabbato circumciditis hominem. Ne quis admiretur, tamẽ, à nobis additum, quo proprietatem sermonis magis explicaremus.

Nunquid uere cognouerunt quia hic est Christus.) In nonnullis Græcorum exemplaribus repetitur uere ἀληθῶς, Num uere cognouerunt hunc esse uere Christum? Ad eum quidem modum legit Theophylactus. Cæterũ apud Chrysostomum non additur.

Ego scio eum: & si dixero, &c.) Græca sic habent, ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτὸν ὅτι παρ᾽ αὐτοῦ εἰμι, κἀκεῖνός με ἀπέστειλεν. ἐζήτουν οὖν, id est, Ego uero noui eum, quia ab eo sum, & ille me misit.

Quærebant igitur,&c. Antiquissimi codices propemodum cōsentiunt cum Græcis. Nam

Additum aliquid

sic habent. Ego scio eum, quia ab ipso sum, & ipse misit me. Quærebant ergo eum appre-
hendere. Proinde consentaneum uero est, ea uerba, Et si dixero, quia non noui eum, ero si-
milis uobis mendax, è fine proximi capitis huc transcripta fuisse à studioso quopiam con-
ferente loca, moxq; à parum attento in contextum relata, quum nec Augustinus nec Chry-
sostomus in commentarijs suis attingant hanc particulam.

In dispersionem gentium iturus est.) ἑλλήνων, id est, Græcorum, quod tamen aliquo-
ties pro quibusuis gentibus usurpat. Vt paulo post, Docturus gentes, τοὺς ἕλληνας, id est,
Græcos.

Locus obscurus explicatus

Qui credit in me, sicut dicit scriptura.) Ita distinguit Ioannes Chrysostomus, ut Sicut
dicit scriptura, referatur ad uerbum credit in me. Et id quod sequitur: Flumina de uentre
eius fluent aquæ uiuæ, uerba sint Christi, & non scripturæ: ut hic sit sensus, Scriptura mo-
net ut mihi credatur. Nam de me testificatur. Ergo qui crediderit in me, iuxta quod scrip-
tura monet, futurum est, ut ille concepto spiritu meo effundat flumina efficacis doctrinæ.
Id apertius etiam tradit Theophylactus, admonens ut ita distinguamus, Qui credit in me,
sicut dicit scriptura: & interposito puncto, subijciantur, flumina de uentre eius &c. quasi
moneat ipsi credendum, ob scripturas potius hoc iubentes quàm propter miracula. Ad
hanc distinctionem confugit Chrysostomus, quod ea uerba quæ sequuntur, nusquam le-
gantur in diuinis literis. Etiamsi Lyranus ex Solomone citata putat, sequutus opinor auto-
ritatem Hieronymi, qui in prologo super pentateuchum, indicat hunc locum non esse in
libris à Septuaginta uersis, sed ex Hebræorū fontibus petendum. Idem apertius etiam affir-
mat in prologo Paralipomenon. Thomas cōiectat locum esse Prouerbiorum capite quin-
to: Deriuentur fontes tui foras, & in plateis aquas tuas diuide. Verum hanc coniecturam
ipsa refellit res. cum enim interpretatio Septuaginta, nihil hic dissentiat à nostra æditione
ecclesiastica, consequitur, ut aut hic non sit locus de quo sensit Hieronymus, aut translatio
qua utitur ecclesia, non respondeat Hebraicæ ueritati. Sic enim legunt Græci, ὑπερεχείσθω
σοι τὰ ὕδατα ἐκ τῆς σῆς πηγῆς, εἰς δὲ σὰς πλατείας διαπορευέσθω τὰ σὰ ὕδατα, id est, Effundan-
tur tibi aquæ, è tuo fonte, & in plateas tuas diriuentur tuæ aquæ. Proinde aut Chrysosto-
mo subscribendum est, aut alius quærendus locus. Quin & Augustinus sic enarrat hunc
locum, ut hæc uerba tribuat Christo, Qui crediderit in me. Scribit enim hunc in modum:
Vnde enim dixerit dominus, Si quis sitit, ueniat ad me, & bibat, & qui credit in me, flumi-
na de uentre eius fluent aquæ uiuæ, consequenter exposuit Euangelista dicens. Augusti-
nus dominum loquentem facit, de citata scriptura nulla mentio. Cæterum quod Carrensis
uelut ex Chrysostomo autore mutat aquam uiuam, in fontem uiuum, quid sibi uelit, ipse
uiderit. Nihil enim huiusmodi reperies apud Chrysostomum, uerum is ex alio loco citat,
Fiet in eo fons aquæ salientis in uitam æternam. Deniq; illud extra cōtrouersiam est, hanc
partem, flumina de uentre eius, non ad Christum pertinere, sed ad hominē credentē. Alio-
qui sermo esset inabsolutus.

Nondum erat spiritus, quomodo intelligendum

Nondum erat spiritus datus.) Pro datus, Græce est, sanctus, nec additur datus. Cæte-
rum offensus quispiam prima sermonis fronte, quasi spiritus sanctus aliquando non fue-
rit, pro sanctus fecit, datus. Atqui nihil erat periculi. Agit enim non de substantia spiritus
sancti, uerū de illo munere & afflatu, quo Apostoli subito mutati sunt in alios uiros. Atq;
id propemodum licet ex Chrysostomi uerbis colligere. Quanquam apud hunc semel atq;
iterum repetitur spiritus datus, quemadmodū & apud Theophylactū, consentientibus &
uetustissimis exemplaribus Latinis. Itaq; super hac re nihil pronuncio, nisi in Græcorū co-
dicibus constanter haberi scriptum, Nondum enim erat spiritus sanctus. Certe Theophy-
lactus, cuius exemplar est apud prædicatores Basilienses, planè legit spiritus sanctus, & in-
terpretatur, Non erat, id est, Non erat datus. Imò si quis attentius legat Augustini com-
mentarium, comperiet & ipsum legisse quemadmodum comperimus scriptum in Græco-
rum uoluminibus. Etiamsi scriba subinde admiscet datus. Sic enim mouet quæstionem:
Sed quid est quod ait, Non erat spiritus datus, quia Iesus nondum erat glorificatus: In eui-
denti est intellectus. Non enim non erat spiritus dei qui erat apud deum, sed nondum erat
in eis qui crediderant in Iesum. Ita enim disposuit dominus Iesus, nō eis dare spiritū istum,

de quo

de quo loquimur, nisi post resurrectionem suam, & hoc non sine causa. Ac mox mouet alteram quæstionem, quomodo negetur fuisse spiritus dei in sanctis, cum legamus prophetas, Simeonem, Annam uiduam, non caruisse spiritu sancto, Zachariam repletum spiritu sancto, in uirginem matrem descendisse spiritum sanctum. Ad quam ita respondet, ut fateatur eundem quidem fuisse spiritum, sed modum donationis fuisse diuersum. Quod si Augustinus legisset datus, nullus erat locus priori quæstioni. Neque secus legisse uidetur Origenes. Sic enim scribit. Neque enim uenerat super aliquem ipsorum credentiū in Iesum spiritus sanctus, sicut testatur Ioannes. Spiritum sanctum audis, dati nulla mentio. Quin & diuus Hieronymus ad Hedibiam quæstione 9. ita citat hunc locū, ut datus supersit, Ait enim subijciens, non quod non esset spiritus sanctus &c. Si additum fuisset datus, non erat occurrendum quæstioni. Ego arbitror primam scripturam, nec datus habuisse, nec sanctus, sed sanctus adiectum à Græcis, datus à nostris. In codice constantiensi latino, datus recentiore manu superscriptum erat in interuallo uersuum. Chrysostomus in Acta Apost. hom. 3 & 2. legit, Nondum enim erat spiritus. Annotandum & illud quod apud Græcos hic non additur articulus, sed est πνεῦμα ἅγιον, quod ut dixi non loquitur de natura spiritus, sed de spiritus ui, ac perinde sonat, non erat spiritus, id est, discipuli adhuc erant carnales.

Ex illa ergo turba.) πολλοὶ οὖν ἐκ τοῦ ὄχλου ἀκούσαντες, id est, Multi igitur de turba cum audissent.

Maledicti sunt.) ἐπικατάρατοι, id est, Deuoti siue execrabiles.

Scrutare scripturas.) Scripturas apud Græcos non additur, ne apud Chrysostomum quidem, quanquam non omnino perperam additum est. Tametsi potest idem & alijs coniecturis exquiri præter scripturas. Tantum est ἐρεύνησον. Græcæ lectioni suffragantur codices sancti Donatiani, & constantiensis.

Ex Galilæa propheta non surgit. οὐκ ἐγήγερται, id est, Non surrexit, siue exortus est, ut intelligas neminem exortum. Atque ita legit Chrysostomus. Colligunt enim ex præteritis quod futurum est. In Augustini commentarijs legitur surget, sed adijcit, Sed dominus prophetarū inde surrexit, quasi legerit & ibi surrexit. Arbitror tamen germanam esse lectionem quam sequitur interpres.

Et reuersi sunt unusquisque in domum suam.) Hæc clausula non additur apud Chrysostomum, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE OCTAVO

ADDVCVNT autem scribæ & pharisæi mulierē.) Historia de muliere adultera, non habetur in plerisque Græcis exemplaribus. In nonnullis adiecta erat in calce. Atque adeo Chrysostomus nullam facit huius mentionem, edisserens Euangelium Ioannis, legens hoc contextu, Scrutare & uide, quia à Galilæa propheta non surgit. Rursum igitur Iesus illis loquutus est, dicens, Ego sum lux mundi, &c. Et ad eundem modum legit Theophylactus, cum alioqui perpetuam in totum Ioannis Euangelium commentationem scripserit. Vnde mirum est Chrysostomum alibi, uidelicet homilia 60. huius historiæ meminisse, Sic enim scribit inter cætera: Vt quū rogarūt, an liceret censum dare Cæsari, & an lapidanda esset adultera. Nisi forte putādum est, alterum exemplum à studioso quopiam adiectū esse. Tametsi diuus Augustinus hunc locum & enarrat in commentarijs, & subinde citat in operibus suis. Quin & diuus Hieronymus in dialogo aduersus Pelagianos secundo, cum uehemēter egeret huius testimonio loci, quo quidem in casu solet & ex apocryphis adducere testimonia, tamen hanc allegans historiam, ingenue fatetur, non in omnibus haberi codicibus, In euangelio, inquit, secundum Ioannem, in multis & Grecis & Latinis codicibus inuenitur de adultera muliere, quę accusata est apud dominū. Eusebius Cæsariensis ecclesiasticæ historiæ libro tertio, indicat hanc historiam de muliere adulterij delata apud dominum, additam Euangelio Ioannis, ex Euangelio quod inscribitur secundum Hebræos. Arbitror autē Eusebium sentire de euangelio apocrypho Nazoræorum. Alioqui si hæc historia haberetur in Euangelio quod scripsisse creditur Matthæus, illuc potius restituenda erat, unde fuisset decerpta. Nec Hieronymus rem tantam dissimulasset. At fieri potuit, ut quod ab Euangelio Ioannis perierat, in apocrypho extaret, aut ut Ioannes post, hanc partem adiecerit euangelio suo. Itaque factum

Historia de muliere adultera in multis non est

ut in quibusdam codicibus haberetur, in quibusdam non haberetur. Postremo fieri potest, ut in apocryphis multa uera referantur. Ex ueris igitur hanc historiam adiectam, quæ iam autoritatem habet: nõ quod in apocryphis scripta fuerit, sed quod eam Papias è suo doctore audierit, quodꝗ hanc ecclesiæ consensus, ut euangelio dignam cõprobarit. Proinde nos, quoniam iam ubiꝗ recepta est, præsertim apud Latinos, noluimus suo mouere loco, maxime cum & nos in uno quodam exemplari Græco partem hanc asscriptam comperimus. Et satis liquet in ijs exemplaribus, quibus usus est Laurentius, non abfuisse, uel hoc argumento, quod unum atꝗ alterum huius historiæ locum excutit.

Deprehensa est in adulterio.) κατειλήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένη, hoc est, Deprehensa est in ipso facto cum adulteraretur. φωρᾶν enim est deprehēdere in facinore ipso. Et huiusmodi deprehensionem αὐτοφώρον appellat.

Sine peccato ἀναμάρτητος Sine peccato est.) ἀναμάρτητος. Quod non solum significat eum qui non peccauit, sed qui peccare non possit, ut indicauit Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium.

Audientes autem hoc unus post unum.) Græca dissonant, οἱ δὲ ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι, ἐξήρχοντο εἷς καθ' εἷς, id est, At illi cum audissent, & à conscientia redarguerentur, exierunt singillatim. Quanꝗ aliter legit Valla. Et secus habet æditio Aldina.

A senioribus.) Addunt hic Græci quidam codices ἕως τῶν ἐσχάτων, id est, Vsque ad postremos.

Et remansit solus.) κατελείφθη, id est, Relictus est: siue desertus est. Mirum qur putarit à Græca uoce recedendum.

Forsitan & patrem.) Rursum coniunctionem ἂν uertit in forsitan, cum id Christus asfirmet potius quàm uocet in dubium. Augustinus offensus aduerbio, monet forsitan hic non esse dubitantis sed increpantis.

Vos deorsum estis. ἐκ τῶν κάτω, id est, Ex inferis, siue, Ex ijs, quæ inferne sunt. Antiqui libri habent, Vos de deorsum estis. Ac mox, ἐκ τῶν ἄνω, id est, è supernis, quod articulus additus aduerbio uim habeat nominis adiectiui.

Principium τὴν ἀρχὴν Principium qui & loquor.) [redacted] Græci dicunt τὴν ἀρχὴν, pro primo, seu principio: quemadmodum τέλος pro postremo, aut deniꝗ aduerbialiter, ut subaudias præpositionem κατά. Nec est Græce qui ὅς, sed ὅτι, id est, quia, uel quod. *Varij sensus huius loci principiũ qa & loquor* Quanquam his quoꝗ cognitis, sensus apud Græcos nonnihil habet ambiguitatis. Potest enim hic esse sensus, ut rogatus Iesus quis esset, responderit, Hoc primo loco dicam, is sum qui loquor uobiscum. Nam cætera de me indigni estis qui audiatis. Aut si legimus ὅτι, non ὅς, ut constanter habent Græci codices, assentientibus & latinis aliquot exemplaribus, in quibus scriptum est, Principium quia & loquor uobis, potest hic esse sensus, Primum id sum, quod etiam dico uobis. Non explico quicquid sum indignis, hoc primum dico, me missum esse à patre, & præconem uitæ, id quod iam dudum dico uobis. Siquidem Græca uox ὅτι anceps est, ad quod nomen, si asscribas hypodiastolen, ὅ, τι, & quia coniunctionem si subnotaris ὑφέν. Vt referat quod præcessit, nisi credideritis, quod ego sum. Nam hæc uox deo peculiaris est, ego sum. Et alibi dixit, Antequam Abraham fieret, ego sum. Rogantibus igitur, tu quis es, tecte significãs se deum esse, respondit, principio hoc sum, quod iamdudum loquor uobis, quum toties dicam ego sum. Potest accipi tertius quoꝗ sensus, ut hæc cohæreant cum his quę proxime sequuntur, Multa habeo de uobis dicere. primum ob id ipsum quod loquor uobis, quo beneficio uos præbetis indignos. Multa habeo quæ de uobis dicam, hoc est, multa sunt de quibus uos accusem & cõdemnem, plura habituri, si dicam quis sim, nimirum deus & homo. Nam id accessisset illis ad cumulum impietatis, cum hæc ipsa quæ audierant, inflamment illos ad consilium occidendi. In hunc fermé sensum edisserit Chrysostomus, & hũc sequutus Theophylactus. Quorum uterꝗ sic accipit, *Chrysostomi sententia* ut Christus nihil respõdere dignatus sit ad id quod interrogarãt, Tu quis es: ut qui digniores essent, qui audirent quid ipsi essent, nimirum impij, rebelles, scelerati, ꝙ quis esset Christus, cui insidiabantur. Id quo lectori sit exploratius, Chrysostomi uerba subscribam. Principium quia & loquor uobis, hoc est, sanè indigni estis qui sermones meos audiatis, & qui sim

sim intelligatis. Vos ut me tentetis semper loquimini, mihi autem non attenditis, & in omnibus uos reprehendere nunc non possum. Hoc enim significat, Multa habeo de uobis loqui & iudicare. Expende lector num & hunc in modum accipi possit, ut hæc pars, Principio quod & loquor uobis, pertineat ad ea quæ præcesserunt, In peccatis uestris moriemini &c. Primum ob hoc quoque ipsum quod hæc loquor uobis. Quod si quid suffragarentur exemplaria, uideo commode posse legi hoc pacto, τὴν ἀρχὴν ὅ τι λαλῶ ὑμῖν, ut sit sensus, Principio sum ille qui etiam loquor uobis, siue, qui loquitur uobis. Non quod autor esse uelim nouæ lectionis, sed quo lectorem admoneam, si quid forte reperiat in exemplaribus bonæ fidei. Porrò quod additũ est, Principio, quasi plura sit additurus, pertinet ad id quod sequitur, Multa habeo de uobis dicere & iudicare. Cæterum diuus Augustinus huc detorquet hunc locum, ut hæc uerba, Tu quis es, perinde ualeant ac si dixissent, Quẽ te esse dicis, aut quem te esse credimus? Et quasi sic interrogassent, Christus respondit, Principium quia & loquor uobis. Quæritis quid debeatis credere? credite me esse principiũ. Quæ quidem interpretatio utinã tam esset apposita, quàm ille frequenter eam inculcat ac repetit, uelut asseueratione molliens quod re durius erat. Quanquam illud certe sensit, principium hoc in loco fœminini generis esse, casus accusatiui. Quod ni sensisset, nullo scrupulo offenso, statim pronunciasset, Tu quis es, responsum esse, sum principiũ. Etiãsi me non fugit, Ambrosium hunc locum adducere iuxta Augustini opinionem, libro Hexaemerôn primo, cap. secundo. Sicut, inquit, in euangelio dei filius, dicentibus sibi tu quis es? respondit, initium qui & loquor uobis. & rursus quarto. Et illud in euangelio præcipue, quod interrogatus dominus quis esset, respondit, Initiũ, quod & loquor uobis. Idem de fide lib. tertio cap. quarto. Nec de principio residet aliquid quæstionis, quum interrogatus in carne Tu qui es, responderit, principium qui & loquor uobis. Ambrosius non consuluit Græca, & ideo non sentit scrupum: Augustinus quia consuluit torquetur, sed quod adfert, de casu accusandi plane durũ est, & à nemine Græcorum annotatum. Coactius mihi uidetur & illud quod addit, Quia & loquor uobis. Nam ex sensu colligo eum quia, legisse non qui. Ait enim, Et addidit, Qui & loquor uobis, id est, quia humilis propter uos factus, ad ista uerba descendo. Nam si principium sicuti est, ita maneret apud patrem, & non acciperet formam serui, & homo loqueretur hominibus, quomodo c[illegible]derent, cum infirma corda intelligibile uerbum sine uoce sensibili audire non possint? Ergo, inquit, credite me esse principium, quia ut credatis non solum sum, sed & loquor uobis. Ex hisce uerbis satis liquet, Augustinum quia, legisse non qui: præsertim cum idem libro de Genesi ad literam referat hoc pacto, Principium, quod & loquor uobis, ut modo citauimus ex Ambrosio. Verũ si fas est à tantis uiris dissentire, neutra interpretationis pars mihi probatur. Ambrosius aliud agens adducit hunc locum. Augustinus sedulo protulit in mediũ, quod tum ueniebat in mentem, mutaturus ni fallor, sententiam, si propius rem fuisset intuitus, aut si Græcorum cõmentarios excussisset. Quamuis idem hunc Ioannis locũ in eam sententiã citat, cum aliâs frequenter, tum in libro aduersus ἀνώνυμον legis aduersariũ cap. tertio, hinc colligens ac demonstrans Christũ recte dici principiũ. Ac mihi uidetur Augustinus aliquoties in tuendis ijs quæ semel dixerit, paulo constantior quàm res postulat. Quod si huic puero Græcæ literæ tam dulces fuissent quàm erant Romanæ, nec ipse postea senex deplorasset adolescentiæ fastidiũ, & felicius diuinas literas tractasset, Græcorum libris adiutus. Magis autem admiror Ambrosiũ, qui pulchre Græce nosset, quique sacrorũ uoluminum interpretationem ex Græcorum cõmentarijs haurire solet, hic cum Augustino cõsentire, atque ex hoc loco docere Christum recte dici principium, cum aliâs, tum libro de fide tertio, cap. quarto. Quin & illud annotandum, neque Chrysostomum, neque Theophylactum quicquam hoc loco offendi, cũ offenderetur Augustinus, opinor quod Græci sermonis formam agnoscerent, scirentque τὴν ἀρχὴν aduerbij uice poni, quemadmodum οὐδ᾽ ἀρχὴν, pro nequaquam, & τέλος pro denique. Cæterum ut mihi grauis est Chrysostomi autoritas, ita interpretatio minus uidetur coacta. Vnus adhuc scrupus restare poterat, quod τέλος aut ἀρχὴν, quoties aduerbij uim habent, incertum sit an soleant apud autores articulo præposito usurpari. Sed ad hunc modũ usurpauit Gregorius Nazianzenus sermone de paschate, οὐκ ἐπιορκήσεις, ἐκεῖνος. σὺ δὲ οὐδ᾽ ὀμῇ τὴν ἀρχὴν, id est, Non peierabis, ille, tu uero, nec iuraueris omnino. Et Galenus in libello de optimo docendi genere, ἀλλ᾽ οὐδὲ διδασκαλίαν

Augustini sententia pensitata

Principium quia &c.

διασκαλίαν τὴν ἀρχὴν ἐναργῶς οἶμαι δεδιδάχθαι, id eſt, uerum in nulla prorſus eruditione arbi
tror fuiſſe inſtitutum. Iam & in hoc laborat Auguſtinus quomodo Chriſtus dicatur princi
Quomodo filius principium
pium, cum eſſe ab alio, pugnet cũ principij ratione. Pater enim ſimpliciter & abſolute prin
cipium uocatur. Abſolute dico, non perfecte, cum hæc appellatio perfecte cõpetat & in fi
lium, ſed ita ut nihil nominari poſsit, cuius non ſit principium. Siquidem pater principium
eſt omnium & creatorum & increatorum. Filius patris certe principium dici nõ poteſt, ut
necꝫ totius deitatis, quemadmodum ſentit Auguſtinus. Quanquam Paulus in epiſtola ad
Coloſſenſes, eum principium uocat abſolute, ſed addens primogenitus ex mortuis, & pau
lo ſuperius dixerat, Primogenitum omnis creaturæ. Quod aũt in Apocalypſi dicitur prin
cipium & finis, cõſtat intelligendum, Chriſtum eſſe initium & cõſummationem eccleſię,
quam priore aduentu conſtituit, poſteriore perficiet. Et hic locus fuit impetitus atrocibus
calumnijs. Ad quas quoniam abunde, ni fallor, reſponſum eſt nobis ſemel, atcꝫ iterum ædi
to libello, necꝫ res paucis uerbis repeti poteſt, nolim hoc uolumen amplius onerare. Petat
inde, ſi cui lubet exactius cognoſcere.

Patrem dicebat deum
Quia patrem eius dicebat deum.) Antiqui codices habent, Quia patrem eis dicebat.
Nam in cõſtantienſi recenti manu neſcio quis addiderat deum, quũ tamen locus nõ eſſet.
Græci ſic, ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν, Quod patrem eis dixiſſet, nec additur deum. Sen
ſus autem uidetur hic, non intellexiſſe Iudæos cum Ieſus de patre loqueretur, quid uocaret
patrem. Nam aliud quiddam uidebatur ſignificare ꝙ quod uulgo patrem uocant. Neque
enim ignorare poterant, quod de patre loqueretur, cum pauloante manifeſte de patre ſuo
loquatur. Quin hæc fortaſſe ſentẽtia, ut eſt ſimplicisſima, ita maxime probabitur eruditis,
ut accipiamus Chriſtum patrem eis dicere deum, pro eo quod erat, De deo patre loquere
tur. Quem in modum intellexiſſe uidetur Chryſoſtomus: Cum multa diceret de patre ſuo,
non intelligebant, illum de patre cœleſti loqui, cum eum pro homine ſimplici haberent. Re
ceptus eſt enim & hic ſermonis color, hunc dico, pro de hoc dico.

Vere diſcipuli mei eritis.) Græci legunt ἐστὲ, id eſt, Eſtis. Interpres legiſſe uidetur ἔσεσθε.
Quemadmodum & hodie legitur in nonnullis. Et item paulo poſt, Vere liberi eritis. ὄντως
ἐλεύθεροι ἐστε, id eſt, Vere ſiue reuera liberi eſtis.

Et ueritas liberabit uos.) ἐλευθερώσει, id eſt, liberos reddet. Annotauit hoc loco & diuus
Auguſtinus Græcæ uocis emphaſim. Nam Latinis liberari dicuntur qui ſubducũtur à pe
riculo aut morbo, at Græca uox ad libertatem pertinet quæ ſeruituti opponitur. Item Lati
nis liber dicitur, qui periculum effugit, ſed Græca uox ingenuum ſonat, & nulli ſeruituti
obnoxium. Id ita eſſe declarat Iudæorum ſtomachus, Nemini ſeruiuimus unquam.

Sermo meus non capit in uobis.) οὐ χωρεῖ, id eſt, non habet locum in uobis, quia uos non
eſtis capaces illius.

Et uos quæ uidiſtis apud patrem ueſtrum facitis.) Chryſoſtomus in Catena aurea cita
tus, legit facite pro facitis, quod ποιεῖτε Græca uox ſit ambigua. Atqui ita ſenſiſſe Chryſo
ſtomum nec ex ipſius interpretatione ſatis liquet, quæ non minus ambigua eſt ꝙ ipſe con
textus. Ex Auguſtino quid legerit non poteſt certo colligi.

Si filij Abrahæ eſtis.) εἰ τέκνα τοῦ ἀβραὰμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ ἀβραὰμ ἐποιεῖτε, id eſt, Si Abra
ham filij eſſetis, opera Abrahæ faceretis, ut cohæreat cum eo quod ſequitur, Nunc autem
quæritis me interficere. Antiquiſsimus codex habebat facitis, non facite. Interpres legiſſe
uidetur ποιεῖτε. Et hanc arbitror fuiſſe germanam lectionem. Ratiocinatur enim dominus
ex ſignis reciprocis, ſiue ut dialectici loquuntur, conuertibilibus. Si animal eſt ſentit, ſi ſen
tit animal eſt. Ponit enim hanc definitionem, Filius eſt qui patrem imitatur, ſi eſtis filij A
brahæ, uticꝫ facitis illius opera, ſi facitis, eſtis filij, ſed non facitis, non eſtis igitur.

Diligeretis uticꝫ me.) Cur hic non dixit, diligeretis forſitan? Nam eadem eſt coniunctio
ἂν eodem modo poſita, quam toties uertit forſitan & forte.

Mẽdax et pater mendacij
Quia mendax eſt & pater eius.) ὅτι ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Sermo quidem Græcis anceps eſt, ſed
interpretes referunt αὐτοῦ, non ad diabolũ, ſed ad ψεύδος, id eſt, mendaciũ. Ad eum modum
interpretatur Chryſoſtomus ac Theophylactus, diuus Hieronymus, in explanationibus
Eſaiæ, atque item diuus Auguſtinus, Vt ſit omnis homo mendax, cæterum diabolus men
dacij pater, qui primus omnium mendacium produxerit: Eritis ſicut dij. Ex hoc ſanè loco
Manichæi

Manichæi errorem suũ hauserũt, ut diabolo darent patrẽ, opinor, mali principiũ, ut autor est diuus Augustinus. Porrò ut horũ iure optimo detestor ineptiam, ita nõnihil obstat nostrorum interpretationi, quod apud Græcos additur articulus, ὁ πατὴρ, quo magis certus aliquis pater designatur. Verum hoc quicquid est, erudito lectori discutiendum relinquo.

Arguet me de peccato.) Antiquissimi codices habent, arguit. Itidem & Græci ἐλέγχει, ut arguit positum sit pro, Possit me arguere, & arguere dixit, pro conuincere, non pro accusare. Nam id est ἐλέγχειν.

Inhonorastis.) In nõnullis erat ἀτιμάζετε, non ἠτιμάσατε, id est, Contumelia afficitis. An qui habent, inhonoratis, consentientibus Græcis quibusdam.

Ero similis uobis mendax.) Hinc erat transcriptũ quod indicauimus additũ superius. Nam hoc loco legit & interpretatur etiam Chrysostomus.

Quinquaginta annos.) Chrysostomus legit quadraginta, adijciens commenti uice, ac iam propè accederet ad eam ætatem. Eaq; lectio magis mihi probaretur, si modo codex mendo uacaret, quem ego planè suspicor uitiatum à librarijs, præsertim quum Theophylactus planè legat quinquaginta, addẽs curiosum esse quærere quur maluerint dicere quinquaginta quàm quadraginta, Sic enim in mentem uenisse Iudęis. Non enim tam respiciebant ad ętatem Christi, quàm ad longitudinem temporis quod intercesserat ab Abraham usq; ad Christum. Nec est quod faciamus Christũ senili fuisse uultu ob labores. Cuius sententiæ Carrensis meminit. Sed ut dixi fieri potest, ut in Chrysostomo librarius ex quinquaginta fecerit quadraginta, præsertim cum tantus sit exemplariorum consensus. Diuus Irenæus lib. 2. cap. 39. & 40. legit quinquaginta, sed affirmat dominum maiorem annis quadraginta prædicasse Euangelium. Idq; confirmat partim autoritate huius loci, partim eorum qui prædicabant sese hoc ex ipso Ioanne Euangelista audisse. Verum Eusebius lib. 3. cap. 39. notat Papiam Ioannis Euangelistæ discipulum, quod ex Apostoli uerbis non satis intellectis tradiderit quædã unde data est alijs erroris ansa. Et inter hos numerat Irenęum. Addit ex Papiæ libris perspicuum esse eum uirum exigui fuisse ingenij.

Quinquaginta annos nondum habes

Antequam Abraham fieret.) πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι, id est, Priusquam Abraham esset, siue fuisset. Fortassis interpres uerterat, foret, quod librariorum errore mutatũ sit in fieret. Nos transtulimus Antequam Abraham nasceretur, ut distingueremus rationem qua est Abraham ab ea qua semper est Christus. Nam hoc loco philosophať Augustinus, quod Abraham factus dicitur, Christus esse. At in eo non philosophať Chrysostomus, sed in hoc duntaxat, quod in Abraham usus est uerbo præteriti temporis, in Christo præsentis. Quomodo de se prædicat deus, Ego sum qui sum.

Abscondit se.) ἐκρύβη, id est, Occultatus est. Quanquam rectè sensum expressit interpres, & uitauit amphibologiam.

Et exiuit de templo.) Post hæc uerba nõnulli Græcorum codices habebãt, διελθὼν διὰ μέσου αὐτῶν, καὶ παρῆγεν οὕτως, id est, Transiens per medium illorũ, & pręterijt sic. Quę quidem uerba quando nec apud Chrysostomum reperio, nec apud Augustinum, nec in uetustis Latinorũ exemplaribus, suspicor à studioso quopiam addita ex Lucę capite quarto: ubi Iesus simili modo elabitur è manibus Iudæorũ. Aliquis igitur loca continia conferens, quod alibi abundabat, alibi adiecit. Deinde ut quod sequiť cum superiore narratione cohæreret, interposuit. Et sic præterijt, nimirum dilapsus inter eos, qui uitæ illius insidiabantur, quod sequitur, Præteriens autem. Proinde non ueriti sumus hæc ceu superuacua prætermittere, etiamsi Theophylactus & legit & interpretatur exponens, sic, id est, facile.

Additum aliquid aliunde

EX CAPITE NONO

ET preteriens Iesus.) Iesus in uetustis Latinorum exemplaribus nõ additur.

Hic aut parentes.) An parentes dicendum erat, non aut. Nam aut disiungit, an interrogat, & ita legit diuus Augustinus. Porrò Græca uox ἢ anceps est ad aut & an.

Et liniuit.) καὶ ἐπέχρισε, Illeuit, siue inunxit.

In natatoria.) εἰς κολυμβήθραν, id est, in piscina. Nam sic ante uerterat. Sonat autem natatorium, ut antea admonuimus.

Quod interpretatur missus.) שלח Hebræis mittere, inde שִׁילֹחַ.

Vicini

Vicini qui uiderant.) Addenda est coniunctio, Et qui uiderant, consentientibus antiquis & Græcis exemplaribus. Viderant eum qui uicini non erant.

Quia mendicus erat.) ὅτι τυφλὸς ἦν, id est, Quod cęcus esset. Quanquam Augustinus *Cæcus pro mendicus* legit mendicus, non cęcus, consentientibus peruetustis Latinorũ codicibus, quos quidem uiderim omnibus. Proinde mihi πτωχὸς magis arridet quàm τυφλὸς, præsertim cum appositius sit ad sensum. Ob id enim notus erat cæcus ille, non quod cæcus esset, sed quod publice mendicus, & mendicus legit Theophylactus.

Et abij & laui.) ἀπελθὼν δὲ καὶ νιψάμενος ἀνέβλεψα, id est, Cum abijssem autem & lauissem, recepi uisum.

Video Et uideo.) καὶ ἀνέβλεψα, id est, Et uisum recepi. Ac mox,

ἀνέβλεψα Quomodo uidisset.) πῶς ἀνέβλεψεν, id est, Quomodo uisum recepisset.

Schisma erat.) σχίσμα Græca uox est, dissensionem poterat uertere. Nam hoc significat schisma, siue diuisionem siue dissidium. paulo post uertit dissensionem, alibi scissuram.

Qui pro quia De eo qui aperuit tibi oculos.) Græce est, ὅτι ἤνοιξεν, id est, quia aperuit, ut sit sensus, Quẽ tu putas esse illum, ex hoc quod, ut dicis, aperuerit tibi oculos?

De se loquatur.) λαλήσει, id est, Loquetur, futuri temporis.

Extra synagogam fieret.(ἀποσυνάγωγος, id est, Alienus à congregatione, quod nunc uulgo uocant excommunicatum.

Maledixerũt ergo ei.) Nõ est hic male precati sunt. sed ἐλοιδόρησαν, id est, cõuiciati sunt.

Audit, Exaudit Peccatores deus nõ audit.) Quod hic transtulit audit, idem mox uertit exaudit, Si quis dei cultor est, & uoluntatem eius facit, hunc exaudit. Hoc admonendũ duxi, ne quis Græci sermonis ignarus, putet hic latere mysterium, in quo explicando ridicule tumultuentur. uerum ita libuit interpreti ludere, tametsi in re plus quàm seria.

Non poterat quicq̃.) οὐκ ἠδύνατο, id est, Non potuisset, siue nõ posset. Pro οὐδὲν addidit quicq̃, necessario recedens à Græcis uerbis. Alioqui qui non potest nihil, aliquid potest.

Peccatum uestrum manet.) Igitur deest, ἡ οὖν ἁμαρτία, id est, Peccatum igitur, nimirum ob id quod cum sitis cęci, uobis tamen oculati uidemini.

EX CAPITE DECIMO

Ouile ouium perißologia IN ouile ouium.) εἰς τὴν αὐλὴν τῶν προβάτων, id est, In septum, siue stabulum ouium. Alioqui cum ouile non possit esse nisi ouium, superuacaneum erat addere ouium. Cæterum αὐλὴ & aliarum pecudũ potest esse. Nam αὐλὴ nonnunquam atrium, nonnunquam mansionem, aliquoties septum significat.

Hoc prouerbium.) παροιμίαν. Prouerbium parabolæ loco uidetur usurpasse, quod pleraq̃ prouerbia metaphoram habeant admixtam.

Diuersa lectio Quid loqueretur eis.) Trifariam hic locus habetur apud Græcos, οὐκ ἔγνωσαν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id est, Non intelligebant quæ loquebatur ipsis. Aut οὐκ ἔγνωσαν τινα, ἢ ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id est, Non sciebant ulla, nisi quæ loquebatur illis. In quibusdam ita scriptum erat, οὐκ ἔγνωσαν, τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id est. Non cognouerunt quæ essent quæ locutus esset ipsis.

Quotquot uenerunt.) Græci πρὸ ἐμοῦ, id est, ante me, Quod tamen additũ uideri potest ab exponere uolente locum hunc.

Articuli uis Ego sum pastor bonus,) ὁ ποιμὴν ὁ καλός. Vtriq̃ nomini suum addidit articulum, Ego sum pastor ille bonus, siue egregius.

Et non pertinet ad eum de ouibus.) καὶ οὐ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων, id est, Non curat oues, aut Non est illi cura ouium. Potest enim ad nos pertinere, quod tamen curæ non sit.

Cognoscũt me meæ.) γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν, id est. Cognoscor à meis, etiamsi laudo quod fecit interpres.

Oportet me adducere.) ἀγαγεῖν, id est, ducere, quod interpretatur Theophylactus congregare, Nam uterq̃ grex carebat pastore.

Fiet unum ouile & unus pastor.) Primum perijt nobis uenustas Grecanici schematis quod sitũ erat in ποιμνὴ & ποιμὴν, id est, Ouili & pastore, utcunq̃ reddi poterat, unũ ouile, & unus opilio. tametsi Græcis ποιμνὴ magis grex est q̃ ouile, autore Valla. Et in nõnullis exemplaribus Græcis non additur coniunctio, &, uerum est, Fiet unũ ouile, unus pastor. Quanq̃ & illud, Et unus pastor, uideri potest adiectitiũ, cum non attingat Chrysostomus hunc

hunc edisserens locum, ac ne Augustinus quidem, licet hic posterior attingat, sermone de uerbis domini secundum Ioannem 49. & sequenti 50. Etenim cum se designarit unum pastorem, nihil restabat nisi ut fieret unum ouile, Gentibus ac Iudæis in unã religionem conspirantibus. Theophylactus tamen legit ut nos legimus, Vnum ouile & unus pastor, atque etiam interpretatur.

Dissensio iterum facta est. Et hic σχίσμα est.

Facta sunt encænia.) id est, Initialia, ut uerbum uerbo reddam, à καινὸν nouum, ἐγκαινίζω, innouo, initio, dedico. Sacer apud Iudæos dies ob memoriã instaurati templi, post diutinam in Perside captiuitatẽ. Scribendũ est autem encænia per æ diphthongũ, quod κενὸν per epsilon Græcis sonat inane. Quanquam inuitus occupo lectorem, & chartas huiusmodi nænijs impleo, tamen haud mihi tempero, quin uel animi causa referam quàm bellam huius uocis etymologiam adferat Hugo Carrensis, cuius homo suauis antepenultimam syllabam per e uult scribi encenia, quæ composita sit ab en, quod est in, & neos nouũ: & ce adiectio est illi intensiua. Nihil mirum est quosdam hæc nescire. Illud mirum inueniri tam impudentes, qui quod prorsus non intelligunt, non uereantur tanta cum autoritate docere.

Encænia

Taxatus Carrensis

Animam nostram tollis.) Quum Græce sit αἴρεις, miror quur interpres Chrysostomi pro tollis uerterit, perdis, quũ hic sonet suspendis. Solus Alcuinus in Catena uidetur priorem sequi sensum, Ait enim, suspensos & incertos dimittendo tolleret, qui uenit, ut animas (saluaret.

Dic nobis palàm.) παῤῥησίᾳ, id est, Libere, siue ingenue. Quanquam id non male uertit hoc sanè loco.

Loquor uobis.) εἶπον ὑμῖν, id est, Dixi uobis.

Quia non estis ex ouibus meis.) Hic addunt Greci, quemadmodum dixi uobis, καθὼς εἶπον ὑμῖν, licet refragantibus magno cõsensu Latinorũ exemplaribus. Apparet adiectum à studioso quopiam, quod idem dixisset aliquanto superius.

Non peribunt.) καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται, id est, Et non pereant. nisi quod ἀπόλωνται διωνητικῶς positum uidetur, quemadmodũ & aliàs uidere est, οὐ μὴ, geminatum subiunctiuo iunctum potentialem modum efficere. Aut futuri temporis addere significationem.

Pater quod dedit mihi.) Secus habẽt Greca, ὁ πατήρ μου ὃς δέδωκέ μοι μείζων πάντων ἐστίν, id est, Pater qui dedit mihi maior omnibus est, siue maximus omniũ est. Siquidẽ hoc argumento probat neminẽ esse, qui poterit oues rapere de manibus patris, quod potẽtior sit ad seruandũ quàm aduersarius ad eripiendũ. Ita legit Chrysostomus, & huic cõcinens Theophylactus. Quanquam Augustinus diuersam sequit̃ lectionẽ. Et facilis est lapsus in Græcis dictionibus μείζων ac μεῖζον, & ὃ & ὅς. Iuxta lectionẽ Augustini, potest accipi de ecclesia, cuius aduersarij plurimi sunt, sed maior est uirtute pusillus ille grex, nõ ex sese, sed quia pater dedit (filio.

Duplex lectio

Sustulerunt ergo lapides.) Græci addunt πάλιν, id est, Iterum.

Et non potest solui scriptura.) Soluitur quod destruitur, & soluitur quod explicatur. Quanquam obscurior & confusior est aliquanto sermo totus. Proinde dilucidius ita reddi poterat: Si illos uocauit deos ad quos sermo dei factus est, & non potest solui scriptura, ut hic sit interrogatio. Deinde subijciamus, Me quẽ pater sanctificauit & misit in mundum, uos dicitis blasphemare quod dixerim, filius dei sum. Aut hoc modo, Et non potest solui scriptura, subaudi, de eo quem pater sanctificauit & misit in mundum. deinde altero initio sequatur, Vos me dicitis blasphemare, quod dixerim, filius dei sum. Potest & hunc in modum accipi, Nonne scriptum est in lege uestra, ego dixi dij estis, & non potest solui scriptura: ut sit sensus, si hoc scriptum est in lege, & quod scriptum est, uerum sit oportet &c. In eum certe sensum refert Hilarius in psalmum 154. Rursus lib. de trin. 7. Cum enim, inquit, lex huius nominis appellationem sanctis hominibus decerneret, & sermo dei indissolubilis cõfirmaret, hanc impartiri nominis professionem. Item in Psalmo. Sed dominus inquit in Euangelijs nos errore nuncupationis huius liberauit dicens, Ego dixi dij estis, & filij excelsi omnes, Et adiecit, Si ergo illos dixit deos ad quos uerba dei facta sunt, & nõ potest solui scriptura, indissolubilis deos sermo est, homines deos nuncupãtis. Sic igit̃ est ordinãdus sermo, Si illos dixit deos, ad quos sermo dei factus est, & quod scriptum est falsitatis argui non potest, quomodo uos me quẽ pater sanctificauit & misit in mundum, dicitis blasphemare, eo quod dixi me esse filium dei. Quidam codices addunt coniunctionem, &, Et uos dicitis

Ordo perturbatior

Et non potest solui scriptura quomodo intelligendũ

dicitis, ea perturbat ſenſum, nec eſt apud Græcos, nec in uetuſtis Latinorum codicibus. Cyprianus adducens hunc locum libro aduerſus Iudæos cap. quinto non addit ſcripturæ.

Quęrebāt eū apprehendere.) Et hic addūt πάλιν, id eſt, Rurſum, ꝙ ante tētarint idem.

EX CAPITE VNDECIMO

ET Lazarus à Bethania.) Latinius erat Bethanienſis, etiamſi apud Græcos non additur articulus ὁ ἀπὸ Βηθανίας.

Et Marthæ ſororis.) αὐτῆς, ut eius ad Mariā referatur, non ad Lazarum. Quanquam & harum frater erat Lazarus. Quidam codices habebant ſororum, ſed reclamantibus Græcis atq; etiam noſtris uetuſtioribus.

Vt glorificetur filius dei per eum.) δι' αὐτῆς, id eſt, Per eam, ut pertineat ad infirmitatem, non ad Lazarum. Atq; ita legitur & in Latinis codicibus emendatioribus, nominatim in exemplari Corſendoncenſi & Conſtantienſi. In codice aureo ſcriptū erat, filius hominis, pro filius dei, conſentiebat Conſtantienſis.

Duodecim horæ quid

Nonne duodecim horæ ſunt.) Quanquam hoc extra huius operis inſtitutum eſſe uideo, tamen quando incidit, libet admonere, mihi hoc loco ueterum interpretationem coactiorem uideri, cum germanus ſenſus in promptu ſit. Auguſtinus Chriſtum interpretatur diem, duodecim horas Apoſtolos. Chryſoſtomus bifariam exponit: Aut nihil eſſe timendum ijs, qui ſibi nullius flagitij conſcij ſunt: aut luce nihil eſſe timendum, multo magis his qui Chriſto, qui lux erat mundi adhærebant. Atq; in his quidem interpretationibus, ut nihil eſt abſurdum, ita ſimplicius mihi uidetur, ut accipiamus Chriſtum dixiſſe, nihil adhuc eſſe periculi, nondum enim adeſſe tempus mortis ſuæ. Quemadmodum Lucæ 13. reſpondit phariſæis denunciātibus quod Herodes uellet eum interficere, ſanitates perficio hodie & cras, & tertio die conſummor. Et paſſionis tempus, uocat poteſtatem tenebrarum, & horam impiorum. Dies habet ſuas horas, nec is noſtro arbitrio fit breuior aut longior, & ego tempus habeo præſcriptum, quo debeam redimendi orbis negocium peragere. Id Iudæorum malicia non poteſt anticipari, proinde nihil eſt, quod mihi timeatis. Porrò ſicut illud tempus & aliâs diem uocat: Optauit Abraham uidere diem meū, uidit & gauiſus eſt. Theophylactus ab hac ſententia minimum abeſt, qui diem uocat tempus quod præceſſit paſſionem, noctem tempus quo captus eſt. Et apud nos dies ęquinoctialis duntaxat habet duodecim horas, alijs temporibus uel plures uel pauciores, ſed ut ante dixi, puto horas apud Iudæos fuiſſe inæquales, ſemper tamen inter exortum & occaſum interceſsiſſe duodecim horas, & noctem ſiue longiſsimam ſiue breuiſsimā totidem horis fuiſſe diſtinctam, quum apud nos qui pares habemus horas, aliquando dies non habeat niſi octo horas, aliquando ſedecim. Nec in quibuslibet regionibus dies ac noctes eiuſdem ſunt longitudinis. Porrò qui inæqualibus horis utebantur à meridie, qui ſtatus eſt, ſumebant certitudinem, cui reſpondebat μεσονύκτιον. Inæquales autem horas dico, nō quod ſint inæquales horæ diei nocturnis, ſed quod ipſæ ſibi ſunt inæquales. Velut huius diei horę cras erunt longiores uſq; ad ſolſtitium æſtiuū, noctis breuiores. A meridie igitur qui ſtatus eſt, ſumitur non initium diei ſed dimenſio, ut pars antemeridiana diuidatur in ſex partes, pomeridiana in totidem. Itidem à medio noctis.

Hora diei apud Iudæos

Et moriamur.) Vt moriamur ἵνα ἀποθάνωμεν, cōſentiētibus & antiquis exemplaribus.

Proprietas Græci ſermonis

Taxatus Valla

Multi autem ex Iudæis uenerant ad Martham.) τὰς περὶ μάρθαν καὶ μαρίαν. Non agnouit hoc loco Valla formam Græcanici ſermonis, quo dicunt illi τοὺς ἀμφὶ πλάτωνα, pro Platone ipſo οἱ περὶ τὸν ἐπίκουρον pro ipſo Epicuro. Non enim inuiſebāt eas quæ circa illas erant, ſed ipſas in luctu cōſtitutas, id quod palàm arguunt quæ ſequuntur, Vt conſolarentur eas de fratre ſuo. Vſus eſt ſimili forma ſermonis in Actis Apoſtolorum Lucas cap. 13.

Vtiq; domine.) ναὶ κύριε, quod aliâs uertit, etiam.

Credidi pro credo

Ego credidi quia tu es.) Frequēter admonuimus in huiuſmodi uerbis ad affectū pertinentibus, pręteritū tēpus uſurpari loco pręſentis, γέγηθα, gauiſus ſum, pro gaudeo. δέδια, metui pro metuo. ἤλπικα, ſperaui pro ſpero. Itaq; nō ueriti ſumus ꝓ credidi uertere credo.

Qui in hunc mundum.) Hunc, non additur Græcis εἰς τὸν κόσμον, id eſt, In mundum. Nec eſt ueniſti, ſed ὁ ἐρχόμενος, id eſt, Veniens, ſiue qui uenis, aut, Chriſtus ille qui in mundum uenturus erat.

Silentio dicens.) Qui uocare potuit silens? Græce est λάθρα, hoc est, clanculum.

Illa ut audiuit, surrexit.) ἐγείρεται, surgit. atque ita scriptum uidemus in uetustis Latinorum codicibus. Et uenustius est uerbum præsentis temporis. *Surgit*

Et uenit.) Item præsentis temporis ἔρχεται. Et castellum hic oppidulum aut uicum significat, ne quis imaginetur palatium, aut arcem tyrannicam.

Iam fœtet.) ἤδη ὄζει, id est, Iam olet. quæ uox Græcis anceps est, & uerecundius est olet, quàm fœtet.

Ligatus manus & pedes institis.) Synecdochen Græce extulit. Et institis Græcis est κειρίαις, quæ uincula sunt sepulchralia. *Institæ*

Sudario.) Euangelista Græce scribens, Latino usus est uerbo, quod & aliâs facit.

Congregauerunt ergo pontifices & pharisæi consilium.) Hoc loco in nonnullis Græcorum codicibus additum uidemus κατὰ τοῦ ἰησοῦ, id est, Aduersus Iesum, sed id suspicor ex alio Euangelista ascriptum.

Cum esset pontifex.) ἀρχιερεὺς, id est, Summus sacerdos. Et rursum, Sed cum esset pontifex, ἀρχιερεὺς ὤν.

Cogitauerunt ut interficerent. συνεβουλεύσαντο, id est, Consultabant, siue Consilium inibant inter se.

Apud Iudæos.) ἐν τοῖς ἰουδαίοις, id est, Inter Iudæos.

Quæ dicitur Effrem.) Græci legunt ἐφραίμ. Atque ita refert Hieronymus in locis Hebraicis. In Chrysostomo uerso, nescio quo casu, pro Ephraim legit Ephrata, nisi forte eiusdem loci uocabulum uarie pronunciatur. Nam & Hieronymus in dictione Ephron, significare uidetur eandē esse Ephraim & Ephron. Quin & Ephrata est in tribu Iuda, quemadmodum & illa uocabula.

EX CAPITE DVODECIMO

LIBRAM unguenti.) λίτραν. Videri poterat Euangelista Latinam uocem inflexisse in Græcam, nisi λίτρα Iulius Pollux testaretur uocem esse à uetustis scriptoribus Græcis usurpatam, ut probabilius sit Latinos eam uocem à Grecis sumpsisse mutuo, mutata litterula.

Nardi pistici.) De hoc dictū est in Marco. Nam iisdē uerbis utitur uterque.

Non quod de egenis pertinebat ad eum.) ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελεν αὐτῷ, Quod de egenis curaret. Simile illi quod paulo superius indicauimus, Et nō pertinet ad eum de ouibus.

Et loculos habens.) τὸ γλωσσόκομον εἶχεν, id est, Marsupium, seu potius scrinium in quo pecuniæ reconduntur. Dictum à lingua, opinor, quod linguæ speciem haberent eiusmodi.

Sinite illam.) ἄφες αὐτήν, Sine eam, consentientibus & uetustissimis exemplaribus nostris. Ad unum enim Iudam id dictum est, non ad omnes: quod consentaneum sit illum prohibiturum fuisse. *Sinite, pro sine*

Vt in diem sepulturæ meæ seruet illud.) Græca dissident, εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τετήρηκεν αὐτό, id est, In diem sepulturæ meæ seruauit illud. Iam enim illa præueniebat sepulturam Christi. Quanquam pro seruauit, Chrysostomus legit fecit, si modo non fallit interpres, nam Græci codicis non erat copia. Alioqui pro τετήρηκεν legisse uidetur πεποίηκεν.

Me autem non semper habebitis.) Vtrunque uerbum est præsentis temporis: Pauperes semper habetis uobiscum, me uero non semper habetis, ἔχετε, ἔχετε.

In crastinum.) ἐπαύριον, quod aliquoties uertit Altera die. Vertendum erat postridie, siue postero die.

Ramos palmarum.) τὰ βαΐα τῶν φοινίκων. Est autem βαΐον proprie ramus palmæ, inde dictus, quod non facile reuellitur, eo, quod hæc arbor natura sursum nitatur aduersus deprimentis manum, παρὰ τὸ βίᾳ τίλλεσθαι. Quidam illiterati palmam eandem putant quæ buxus est, quam & uulgus palmam appellat. *Palma diuersa à buxo*

Inuenit Iesus asellum.) εὑρὼν δὲ ὁ ἰησοῦς ὀνάριον, Verti poterat, Nactus Iesus asellā. Etenim Græcis diminutiuum est neutri generis, quod ad utrunque sexum possit accommodari.

Ecce rex tuus.) Locus est apud Zachariam cap. nono. Quanquam Euangelista decerpsit è prophetia, quæ ad hanc rem pertinebant. Nam prophetia priore loco refert asinam. Ecce rex tuus ueniet tibi iustus & saluator, ipse pauper, & ascendens super asinā & pullum

 filium

filium aſinæ. Matthæus item narrat Chriſtum inſediſſe aſinæ. Ego puto uaticinium non la borasse de ſexu, ſed tantum uoluiſſe intelligi Meſsiæ aduentum fore manſuetum & humi lem iuxta mundum. Et fortaſſe ut nomine liberorum continentur & filiæ, ita nomine pul lorum continentur aſinæ. Hiſce de rebus nõnihil attigimus in Matthæum, de oſanna quo que aliâs dictum eſt.

Totus mũdus pro mundus

Ecce mundus totus abit poſt eum.) Totus, non additur apud Græcos. Cæterum apud Auguſtinum additum quidem eſt, uerum ex ipſius interpretatione conijcere licet illum ſe cus legiſſe, ſic enim ſcribit Auguſtinus: Quid autem inuides cæca turba, quia poſt eum ua dit mundus, per quem factus eſt mundus? Et Chryſoſtomus, Mundum, inquit, hoc loco tur bam appellat. Similia dicit Theophylactus, mundum legens non totum mundum.

Quidam gentiles.) ἕλληνες, id eſt, Græci. quod frequenter uertit, gentiles, cum gen tiles dicantur ἐθνικοί.

Clarifica.) δόξασόν, id eſt, Glorifica. Item in ſequentibus, Et glorificaui, & glorificabo, ſeu potius, Et illuſtraui, & rurſus illuſtrabo.

Omnia tra ham ad me

Omnia traham.) πάντας ἑλκύσω. id eſt, Omnes traham. Ad eum certe modum conſtan ter habent exemplaria Græca: atq; in eum ſenſum interpretatur Chryſoſtomus, ut de ho minibus duntaxat intelligatur, & ſenſus ſit, non modo Iudæos, uerumetiã Græcos ac Bar baros eſſe trahendos. Quanquam diuus Auguſtinus nominatim etiam admonet, omnia le gendũ, non omneis, Nam ita diſſerit: Non aũt dixit omnes, ſed omnia. Non enim omnium eſt fides. Non itaq; hoc ad uniuerſitatem hominum retulit, ſed ad creaturę integritatem, id eſt, ſpiritum & animã, & corpus, & illud quod intelligimus, & illud quod uiuimus, & illud quod uiſibiles & cõtrectabiles ſumus. Ac mox, Aut ſi omnia ipſi homines intelligẽdi ſunt, omnia prædeſtinata ad ſalutẽ poſſumus dicere, ex quibus omnibus ait nihil eſſe periturum cum de ſuis ouibus loqueretur. Aut certe omnia hominũ genera, ſiue in linguis omnibus, ſiue in ætatibus, ſiue in gradibus honorum omnibus, ſiue in artium licitarũ & utilium pro feſsionibus omnibus, & quicquid aliud dici poteſt ſecundum innumerabiles differentias &c. Theophylactus cõſentit cum Chryſoſtomo. Verum ut ad id quod agitur recurramus, admodum tenue diſcrimen eſt in Græcis uocibus πάντας & πάντα, nec ad ſenſum magni refert: præſertim cum Chriſtus omnem creaturam uocet omne genus hominum.

Modicum lu men in uobis non recte ac cipi uulgo

Adhuc modicum lumen.) ἔτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἐστι, id eſt, Adhuc puſillũ tẽpo ris lumen uobiſcum eſt, ſiue ad breue tempus. Vt non intelligas puſillum luminis in illis ſu pereſſe, ſed Chriſtum qui lux erat mundi, morte ſubducturum ſe breui. & in hunc ſenſum interpretatur Chryſoſtomus & hunc ſecutus Theophylactus. Diuerſam lectionem ſequi uidetur Auguſtinus, interpretans hoc eſſe modicum lumen, quod ſibi conſcij intelligerent, ali quid dixiſſet Exaltari à terra, cum iam tum in animo haberent eum tollere in crucem, id eſt, Vt quod intelligerent Chriſtum manere in æternum. Nec eſt in uobis, ſed μεθ' ὑμῶν, id eſt, Vo biſcum, ut intelligerent breui diſceſſurum. Quanquam, ut ingenue dicam, opinor χρόνον, & apud Græcos additum à quopiam, qui uoluerit locum explanatiorem reddere: præſertim cum idem Ioãnes capite proximo conſimili modo loquatur, τεκνία ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμι, & Atque hinc ſanè anſa erroris, quod non addiderit χρόνον. alioqui non fuiſſet locus lapſui. Si ſenſiſſet pau tamen ne μικρὸν poſſet referri ad lumen obſtabat articulus ἔτι μικρὸν τὸ φῶς. lulum luminis dixiſſet μικρὸν φῶς.

Tanta ſigna.) τοσαῦτα. Senſus eſſe poteſt, tot ſigna, ſiue tam multa.

Euangeliſta nec cum He bræo nec cum 70 per omnia conſonat

Domine quis credidit auditui noſtro.) Teſtimonium extat apud Eſaiam cap. liij. ſed iu xta ſeptuaginta magis quàm Hebræam ueritatẽ citat. Addĩdit enim ex illis domine, quem admodum Paulus in epiſtolis hunc eundem adducens locum. Nam Hebræis ſic habet in terprete Hieronymo: Quis credit auditui noſtro, & brachium domini cui reuelatum eſt? Cæterum teſtimonium proximum, quod ex eiuſdem prophetæ capite ſexto retulit, nec ad Hebræa, nec ad æditionem ſeptuaginta ſatis reſpondet, ſenſum modo delibauit Euangeli ſta. Verum de hoc aliâs nonnihil annotauimus.

Et indurauit cor eorum.) καὶ πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν, id eſt, Et excæcauit cor eo rum. Interpres legiſſe uidetur ἐσκλήρωκεν.

De ſynagoga nõ eijcerent.) ἀποσυνάγωγοι γένωνται. De quo paulo ſuperius admonuimus. Et non

Et non custodierit.) καὶ μὴ πιστεύσῃ, id est, Et non crediderit. Alij legisse uidentur, καὶ μὴ τηρήσῃ. ad sensum perpusillum refert.

Qui spernit me.) ὁ ἀθετῶν, Qui reijcit, ita legit Cyprianus.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Coena facta.) δείπνου γενομένου. Diuus Augustinus putat hic factam accipi pro cœpta, siue parata, quemadmodum in sacris literis dicitur dies factus, quum exortus est sol, non quum peractus dies. Nam post legitur accubuisse, & buccellam tradidisse Iudę. Et olim cœnaturi lauabant, nisi forte, quod post actum est, ad secundas mensas pertinere uidebitur. *Facta pro cœpta*

Omnia dedit ei pater.) Cur non sibi potius, quam ei, &, Dedisset potius, quam dedit?

Cum accepisset linteum.) καὶ λαβὼν λέντιον, id est Sumpto linteo. Mirum unde hæc uox Latinorum demanarit ad Iudæos aut Græcos. Quanquam id crebro faciunt Euangelistæ. *Linteum Græce usurpatum*

Et ponit uestimenta sua.) τὰ ἱμάτια. Summas uestes intelligit, ne quis Iesum plane nudum fuisse putet cum lauaret discipulis pedes. Idem uerbum capite decimo nono, uestit eodem modo, Portans spineam coronam & purpureum uestimentum, τὸ πορφυροῦν ἱμάτιον, cum hic haud dubie pallium regale significet.

Et cœpit lauare.) καὶ ἤρξατο νίπτειν. Quoniam prius dicitur cœpisse, ac mox sequitur, Quum ergo uenisset ad Petrum, Chrysostomus suspicatur eum exorsum ab ipso Iuda, quo magis eum hoc honore reuocaret, ab instituto scelere. Sed dissentit Augustinus, non ferens ut apostolorum principi, quisquam anteferatur. Mihi tamen magis arridet Chrysostomi suspitio, Non enim arbitror Christum hunc principatum in huiusmodi ceremonijs obseruasse, præsertim quum id temporis hoc ageret, ut omnem affectum ambitionis ex animis suorum reuelleret. Cum Chrysostomo consentit Theophylactus. Origenes qui citatur in Catena putat Christum omnibus lotis tum demum uenisse ad Petrum: Chrysostomus arbitratur Iudæ impudentia factum, quod prior sit lotus, post hunc tamen uentum ad Petrum: hoc argumento quod solus Petrus recusauit, recusaturis nimirum & cæteris, nisi Petri castigati exemplum illos terruisset. Verum Origenes hoc feruori Petri tribuit, quod solus horruerit lotionem. *Ordo apostolorum in lauando*

Non habebis partem.) οὐκ ἔχεις, id est, Non habes, præsentis temporis uerbo.

Magister ac domine.) Hæc apud Euangelistas nominandi casus sunt, ὁ διδάσκαλος καὶ κύριος. Nam & absentem sic appellabant, ut Ioannes, Dominus est: unde nihil erat incommodi, si uertisset, magistrum ac dominum, & sensus esset plenior.

Alter alterius lauare.) Græce est ἀλλήλων, hoc est, Inuicem, siue Alij aliorũ. Quanquam id quidem & apud Laurentium linguæ censorem defendi posset.

Nec apostolus maior est eo qui misit illum.) Non est allusio in uocibus apud Euangelistam, sed in rebus. Apostolus enim dicitur à uerbo ἀποστέλλειν, quod est proprie cum mandatis mittere. πέμπειν, quomodocunque mittere. Poterat ita reddere παρονομασίαν, Non est legatus maior eo qui se legauit.

Leuabit contra me.) Leuauit est & in Græcis, & in uetustissimis nostris exemplaribus ἐπῆρεν, ut sit præteriti temporis uerbum.

Leuabit contra me calcaneum suum.) Desumptum est ex psalmo quadragesimo, nec id ad uerbum curat adducere. Nam Hebræa sic habent interprete Hieronymo: Sed & homo pacificus meus, in quo habui fiduciam, qui manducabat panem meum, leuauit contra me plantam. Septuaginta uerterunt ad hunc modum, καὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῆς εἰρήνης μου ἐφ᾽ ὃν ἤλπισα, ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ᾽ ἐμὲ πτερνισμόν.

Amodo.) ἀπ᾽ ἄρτι, Posthac, seu potius Ex hoc tempore, nisi aduerbium ἀπ᾽ ἄρτι, libeat referre ad uerba sequentia, γένηται, & πιστεύσητε.

Protestatus.) ἐμαρτύρησε, id est, Testatus est.

Innuit ergo huic Simon Petrus.) Græca sic habent, νεύει οὖν τούτῳ σίμων πέτρος, πυθέσθαι τίς ἂν εἴη περὶ οὗ λέγει, id est, Innuit igitur huic Simon Petrus, ut interrogaret quis esset de quo diceret. Innuit autem præsentis temporis est.

Intinctum panem.) ψώμιον, id est, Buccellam siue offulam. *Buccella Offula*

Dedit Iudæ.) Dat, δίδωσι, & ἐμβάψας, ut intelligas ipsum Christum intinxisse.

Iudæ Simonis ſchariotis.) ἰούδᾳ σίμωνος ἰσκαριώτῃ, id eſt, Iudæ Simonis Iſcariotæ, ut Iſcariotæ ſit dandi caſus, & Iudas intelligatur Simonis filius.

Poſt buccellam.) Quod modo uertit bis Panem, nunc uertit buccellã, ne quis exiſtimet aliquid diuerſum eſſe apud Græcos. Eſt autem ψώμιον proprie offula panis intincta iuri.

Deus clarificabit eum in ſemetipſo.) ἐν αὐτῷ. Rectius habebat ſcriptura, ἐν αὑτῷ, ut referatur ad patrẽ, quanq̃ ſcio diſcrimen hoc in libris pręſertim ſacris non obſeruari perpetuo. Et opinor hic præpoſitionẽ in, iuxta ſermonis Hebraici proprietatem uſurpatam uice per.

Filioli.) Nonnulli codices habebant τέκνα, id eſt, Filij, nonnulli τεκνία diminutiue Filioli. Cyrillus legiſſe uidetur τεκνία diminutiue.

Modicum ſub audi tempus

Adhuc modicum.) ἔτι μικρόν, adhuc pauliſper, de quo ſupra monui.

In hoc cognoſcent omnes quod mei diſcipuli eſtis, ſi dilecti &c.) Mira nota qua ſit diſtinguendus Chriſtianus à cæteris [redacted] Hanc igitur notam cum præſcripſerit ipſe Chriſtus uelut unicam ac certam, nonne neceſſe eſt fieri, ut noſtro uitio nomen Chriſti male audiat inter ethnicos, qui cum hæc legerint, aut certe audierint, conſpiciunt apud Chriſtianos, tot iam ſeculis principem cum principe, regnum cum regno, ciuitatem cum ciuitate iugibus conflictari bellis, ut omittam inſaniſsimas apud iudices lites, & acres omnium inter ſe de quamlibet friuola cauſa digladiationes [redacted]

EX CAPITE DECIMOQVARTO

ET ait diſcipulis ſuis.) Hæc in uetuſtis codicibus non addebantur, ac ne in Græcis quidem omnibus. Adiecta uidentur ab erudito quopiam ad concinnandam ſermonis ſeriem.

Ex iiſdem uerbis quadruplex ſenſus

Creditis in deum.) Vtrobiq; anceps eſt uerbum πιστεύετε, πιστεύετε, an ſit Creditis, an Credite. Vnde quadrifariam legi poteſt, Creditis in deum, & in me creditis. Atq; ita legiſſe uidet̃ ex interpretatione ſua Chryſoſtomus, quaſi fides quam habebant in deum, & in dei filium Ieſum, illis abunde præſidio eſſet futura aduerſus perſecutionũ procellas. Aut ſic, Credite in deum, & in me credite, ut utrunq; iubeat fieri, ne turbentur. Ad hunc modũ citat Hilarius libro de trin. nono. Tertio modo ſic, Creditis in deũ, & in me credite, ut ſit ſenſus, Creditis in deum, ut Iudęi, credite & in me, ut ſitis Chriſtiani. Quarto ſic, Credite in deum, & in me creditis: ut ſit ſenſus, Credite in deum, quod ſi facitis, eadem opera in me quoq; creditis. Cyrillus interpretatur utrunq; uerbum imperandi modo: hoc tamen loco ſignificantius erat, confidite ſiue fiduciam habete in me.

Si quo minus.) εἰ δὲ μή, id eſt, Sin minus, uel alioqui.

Reiecta Vallæ annotatio

Quia uado parare.) Quia ὅτι non eſt in quibuſdam Græcis codicibus, quanquam ſuperflue additur, niſi ſit cauſalis coniunctio. Ergo hic etiamſi aderat, non erat uertenda, ſed tantum, In domo patris mei manſiones multæ ſunt, quod ſi ſecus eſſet, dixiſſem uobis, Vado parare uobis locum, ſiue, Quod eo paraturus uobis locum. Cæterũ haud aſſentior hac in parte Laurentio uolenti, Alioqui dixiſſem uobis, finem eſſe prioris ſententiæ, deinde alteram ſubijci, Vado parare uobis locum. Nam omnino cohærent hæc duo, cum hic ſenſus ſit, In domo patris mei iam paratæ ſunt multę manſiones, ut non mihi uni, ſed omnibus item meis ſit locus. Quod ſi ſecus eſſet, dixiſſem me iam abire ad parandas eas manſiones: ad nunc nihil opus, cum paratæ ſint, & uos breui ſequuturos expectent. Porrò quod abeo, ſed ut breue tempus abfuturus, non ob id abeo ut parem manſiones quæ iam paratæ ſunt, ſed ut uiam in cœlum mea morte uobis aperiam. Nam ante inuium erat iter. Quod autem dicit, iterum uenio pro ueniam, aut reditus celeritatem indicat, aut certam promiſsi fidem.

Vis articuli

Ego ſum uia ueritas & uita.) Annotandũ ſingulis horum nominum apponi articulum, ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωή, ut intelligamus non quamlibet uiam, aut ueritatem, aut uitam, ſed ueram illam & unicam.

Et patrem meum utiq; cognouiſſetis.) ἐγινώσκετε ἄν. Recte uertit ἂν in utiq;, quod alias uertit in Forſitan, cum hoc ſit confirmantis, illud addubitantis.

Etamodo cognoſcetis.) γινώσκετε, id eſt, Cognoſcitis, ſuffragantibus & antiquis exemplaribus, ut ſit uerbum indicatiui modi præſentis temporis. Conſentiente & interpretatione Cyrilli, & Auguſtini ſi quis expendat. Atq; amodo quod Græcis eſt ἀπ' ἄρτι, iam ſemel atq; iterum poſuit pro nunc. Euidentius itaq; uertiſſet, & iam nunc cognoſcitis eum. Ita Cyrillus.

Et non cognouiſtis.) ἔγνωκας, id eſt, Cognouiſti me Philippe. ſic enim legit Chryſoſtomus, ut Philippus ſit huius orationis occaſio, & huic uni dicat̃, Non cognouiſti me. Neq; ſecus legit Hilarius libro de trinitate ſeptimo. Nam ſequitur, Non credis, Mox ſubijcitur, non creditis mutato numero. Et diuus Auguſtinus annotauit hic commutatum eſſe numerum, quum prius ſolus Philippus eſſet obiurgatus. *Non cognouiſti*

Qui uidet me.) ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ, ἑώρακε τὸν πατέρα, id eſt, Qui uidit me, uidit patrem, nec additur apud Græcos coniunctio, & utrunq; uerbum præteriti temporis eſt. Aſtipulantur omnibus Grȩcorum codicibus quædam uetuſta Latinorum exemplaria, ac nominatim omnium uetuſtiſſimum ex bibliotheca diui Pauli apud Londinum. *Qui uidit*

Nõ creditis quia ego in patre, & pater in me eſt.) Ad hũc ſanè modũ legit Auguſtinus. Verum Cyrillus & Chryſoſtomus, nõ addunt οὐ, quod paulo ante Philippũ obiurgarit per huiuſmodi interrogationẽ. Cæterũ omnib. iubet, ut credãt, Credite quod ego in patre &c. *Non creditis pro credite*

Alioqui propter opera.) εἰδὲ μή. Quod modo trãſtulit, Si quo minus, hic tolerabiliter uertit Alioqui, hoc eſt, etiamſi aliâs non creditis, uel ipſis cõmoti factis credite, id quod propemodũ non eſt credere. Neq; enim proprie credimus quod uidemus, ſed experimur potius.

Et maiora horum.) καὶ μείζονα τούτων, id eſt, Maiora his. Sed interpres [redacted] reliquit Græcum genitiuum, cum nihil eſſet opus. [redacted]

Et quodcunq; petieritis patrem.) Patrem non additur nec in Græcis, nec in antiquis exemplaribus, nec apud Auguſtinum interpretem, qui cum inter diſſerendum toties repetat eadem uerba, nullam patris facit mentionem, niſi occaſione illorum uerborum, Vt glorificetur pater in filio. Nec uertendum erat Quodcũq;, ſed quicquid, ὅτι ἄν, ſiue ut alij legunt, ἐάν. Ac mox non eſt eadem dictio Græca, ſed ἐάν τι, id eſt, Si quid petieritis. In nonnullis etiam uetuſtis exemplaribus habebatur Quodcũq; petieritis me in nomine meo. Atq; id pronomẽ additum repperi in æditione Aldina, cum adornarem tertiam æditionem. Cyrillus ac Theophylactus non addunt, & commodius omittitur. Chriſtus enim ubiq; autoritatem defert patri, ipſe tectius indicat diuinam naturam ſuam, quum pollicetur ſe præſtaturum quicquid à patre peterẽt in nomine filij. Erat enim aduocatus, cui nihil negabat pater.

Et alium paraclitum.) Iam illud notius eſt, q̃ ut ſit admonendum, paracletum per e ſcribendum in penultima, eamq; producendam, cum Græce ſit παράκλητος per ita. At hoc loco commodius erat uetere Cõſolatorem aut aduocatum, ne quis duos paracletos imaginetur. Nam quod hactenus loquutus eſt, conſolandi gratia locutus eſt. Ita paracletus erat Chriſtus. Pollicetur autem ſeſe & alterum miſſurum conſolatorem, nempe ſpiritum ueritatis. Paulus Chriſtum appellat aduocatum noſtrum apud deum, & idem de ſpiritu ſcribit, quod interpellat pro nobis gemitibus inenarrabilibus. *Paracletus*

Quia non uidit eum.) οὐ θεωρεῖ, id eſt, Non uidet, præſentis temporis, quemadmodum eſt in emendatioribus etiam Latinis. Ac mox:

Apud uos manebit.) Manet eſt, μένει, niſi mutato accentu legimus μενεῖ.

Non relinquam uos orphanos.) Orphanos Græca uox eſt, ſed tamen Latinis uſurpata. Etymologiam quam adferunt Græci non libet aſſcribere, quod mihi uideatur ineptior. Sonat autem orphanus, orbum parentibus, ac deſtitutum præſidijs amicorum.

Vos aũt uidebitis.) θεωρεῖτε, id eſt, Videtis, conſentientibus & antiquis exemplaribus.

Et manifeſtabo ei meipſum.) ἐμφανίσω, qđ magis ſignificat tacite & clam indicare. Vnde & ἔμφασις dicta, quod tacitã habeat uim. Idq; magis cõgruit cũ afflatu, quo ſe deus inſinuat in animos ſuorũ.

Domine quid factũ eſt.) τί γέγονεν, id eſt, Quid accidit? Sermo prouerbialis eſt, de re noua ſubitaq;. Quanq;, Quid factũ eſt, in eundem ſenſum dixit Martialis,

Quid factum eſt rogo, quid repente factum?

Et ſermonem quem audiſtis non eſt meus.) Non ſine cauſa miratur Valla, quid interpreti uenerit in mentem, qui hoc ſermonis genus affectarit in oratione ſoluta, quod uix tole- *Sermonem quem audiſtis*

ratur apud Poetas in carmine, præsertim cum Græcis non sit Sermonem, sed sermo, ὁ λόγος. Certe diuus Augustinus legit, Sermo quem audistis, non Sermonem quem audistis. Vnde planè suspicor hunc locum scriptoris errore fuisse mutatum. Nec est Audistis, apud Græcos, sed ἀκούετε, Auditis, licet reclamantibus exemplaribus nostris. Nam ex Chrysostomi interpretatione, quid legerit non quibat colligi. Certe Theophylactus legit auditis. Idem legisse Cyrillum indicat quod enarrans ait. Qui enim per me priscis loquutus est, is etiam nunc ad uos hæc per me loquitur. Etiamsi facilis est lapsus in ἀκούετε & ἠκούετε. Proinde super hac re non censeo digladiandum, præsertim cum sensus fermè maneat idem.

Paracletus autem spiritus sanctus.) Duriuscule cohærent duo nomina substantiua, præsertim cum prius sit masculini generis, posterius neutri, ὁ παράκλητος, & τὸ πνεῦμα. Proinde commodius reddidisset ad hunc modum: Cæterum paracletus ille qui est spiritus sanctus, quem spiritum missurus est pater in nomine meo. Adduntur enim Græcis utrobique articuli ὁ & τό. Et articulus postpositiuus, quem, Græcis non potest referri, nisi ad spiritum, est enim ὃ non ὅν. Porrò quod accentus huius dictionis paracletus offendit Vallam, potest nonnullum inijcere scrupulum quibusdam superstitiosis uerius quàm religiosis, qui cardinem, imò puppim simul ac proram, quod aiunt, Christianæ pietatis in hoc consistere putant, si rite ac legitime persoluerint preces illas quas uocant horarias. Ad quod quidem præstandũ cum alia requirũtur innumera, tum illud in primis, ut uerba singula plene & articulate proferantur. At, qui paraclitus penultima correpta sonant, quoties quoties id faciunt, deum, si non una syllaba, certe uno fraudant tempore. Quandoquidem iuxta grammaticorum leges, syllabæ longæ bina sunt tempora, breui unicum. Neque uero sunt audiendi, qui dicere solent, minuta res est syllabæ tempusculum, cum magis spectandum sit, quem fraudes, quàm quantulo fraudes. Quanquã ut & horum causam nonnihil, quod licet, adiuuem, uideo ueteres Latinos in usurpandis Græcanicis uocibus, syllabæ quantitatem, iuxta rationem accentus Latini commutasse, id quod in idolo facit. Prudentius, uir quouis etiam seculo inter doctos numerandus. Cæterum illud non paulo durius, quod in κύριε ἐλέησον, quæ uerba toties quotidie repetunt, diuinas aures duabus fraudant syllabis, ex domino trisyllabo disyllabum, & ex miserere quadrupede tripedem reddentes. Iam uero cum id flagitij singulis diebus fortasse centies aliquando committatur, si quis rationem subducat, quadraginta, aut quinquaginta annorum, & in summam redigat, non uideo, satis fore, si quis solidum annum nihil aliud iteret quàm κύριε ἐλέησον, idq; septem distinctis syllabis. Nam par est, opinor, deo restitui, si quid illum fraudauimus. Quandoquidẽ sexcentis legibus cauetur, ut homini reponat homo, si uel numulus subtractus fuerit. Etenim si sacrilegium est, paulum auri tollere de sacro, quanto grauius sacrilegium est, ipsum omnis autorem sacri, re longe sacratissima fraudare? Iam uero non sacrilegum modo, uerum etiam contumeliosum ac blasphemum uidetur, quod assidue ex Christo, Cristum faciunt, nec alio uocabulo regem suum compellant, quàm quo galeæ aut galli cristas essent compellaturi. An hanc cõtumeliã laturus sit Christus maximus optimus, si tam morosus esset, quàm ipsi sunt in alios superstitiosi, aut tam iniquus erga homines deus, quàm ipsi iniqui sunt homines in hominem? Non auderes apud regem homuncionem uerba faciens, pro Ferdinando Perdinandum dicere, necq; pro Philippo Pilippum, & non uereris in arcanis illis sacris, ubi nephas est uel iota deprauare, dicere Cristæ pro Christe. Vt ne quid interim cauiller de accentu ab ultima perperam in primam trãslato syllabam. Cum tantum habeat ea res momenti, ut subita metamorphosi ex uia facias canciunculã, si pro οἶμος pronuncies οἰμός, aut ex portu monile, si pro ὅρμος, ὁρμός, aut ex opulenta ciuitate pigrum hominem, si pro ἄργος dicas, ἀργός. Necq; uero conuenit eos, hæc ut iocosa ridere, qui alijs in rebus his aliquanto leuioribus tam Iudaice sunt anxij. Verum ego quidẽ istos, ne cui uidear durior, lubens excusarim à culpa duntaxat capitali, quandiu per imprudentiã errarunt. Cæterum posteaquam moniti sunt amanter ab ijs, qui hisce in rebus sapiunt, cum eadem opera possint recte pronunciare, qua perperam pronunciarũt, si postea perstiterint in male solitis, & reiecta spretaq; doctiorum admonitione, scientes iam errare pergant, non uideo sanè quo pacto queant à graui crimine excusari. Neque enim istis suffragabitur similiter errantium turba. Siquidem deus iudex, ut non corrumpitur, ita nec opprimitur. Iam uero quid dicendum

Ver'u sacra cõuenit etiam emendate pronunciare

Kyrie eleeson

Cristæ, pro Christe

Quantum ualeat accentus

dum arbitramur de ijs, qui quum plus quinquaginta annis tam periculose errarint, & errarint non in his solum, admoniti non solũ non resipiscunt, ac monitori gratias agunt, uerum etiam Sardonio quodam risu exibilant atq; explodunt, pro hoste ducunt benemerentem, conuitijs insectantur, hæreticũ clamitant. Et tamen dictu mirum, qui hic tam fortes sunt, q̃ sint infirmi, aut certe uideri uelint, in ijs quæ ipsi sibi persuaserunt. Nos superbos uocant, si quid tale uel amice per occasionẽ admoneamus: ipsi sancti ac modesti sibi uidentur, qui malunt in confesso errore persistere, ne quid ignorasse uideantur, ac prius habent fratrem benemerentem uel hæreseos labe aspergere, quàm suum agnoscere lapsum. Atqui ab istis libenter exegerim, si quoties inciderit in canone missæ, pro pater pronunciaret aliquis phater, pro filium pilium, num laturi sint: Non opinor. Imò uerberibus citius exigerẽt patrem & filium. Atqui, tolle assuetudinem, per se grauius etiam est ex Christo cristam facere, ex kyrie eleeson, kyrghelayson, & in tam paucis dictionibus, tot modis peccare, ut plura sint errata, quàm syllabæ. Quoniam autem ludus literarius semper ad ecclesię curam pertinuit prouidendum erat & illud, ut pueri germanã ac ueram Latini sermonis pronunciationem imbiberent, quandoquidem ita uisum est patribus ut in templis non nisi Latine peragantur sacra. Nunc huius rei tanta est negligentia, ut Italus Germanum Latine pronunciantem non intelligat, nec Germanus Gallum, imò nec inferioris Germaniæ qui sit, intelligat superioris Germaniæ sermonem. Adeo tota pronunciatio petitur non ex grammaticæ regulis, sed ex uulgi consuetudine. Quod idem accidit apud Græcos, apud quos idem sonant, iota, η, υ, οι, ει, ῃ. Nec discrimen est inter ο, & ω, Et post accentum acutum sæpe breuis uidetur quæ longa est, ut πεπείνωσις, Rursus idem accẽtus sæpe facit uideri longam quæ breuis est, ut θεολόγος. Atqui olim etiam populus exibilabat histrionem, si syllabam longam saltasset breuem. Hæc omnia restituere difficillimum fuerit, quædam tamen ex uulgata pronunciatione restitui possunt. Apud Gallos adhuc audias diphthongum οι & ει, ου, & ευ, in fide, facto, fulgure seu puluere & duo. Itidem in lingua nostra, hollandicam dico, in fœno, tenaci, sene, mendacio. Quin & quantitatis manifestum habent discrimen, quoties uocalem sequitur consonans. Eam quum uolunt significare longam, nec accentus id potest indicare, aut duplicem scribunt uocalem, aut addita uocali scribunt diphthongum. Græci μῦς sonant acutam & breuem, at Hollandi pronunciant longam & circunflexam, quemadmodum arbitror ueteres pronunciasse, quasi diphthongo dicãt μῦς. Item quum album dicunt sonant i breue, quum latum, i longum, quum solutum dicunt sonant o breue & acutum, quum callidum, sonant o longum & circunflexum. Id imitari facillimum esset in dictionibus quæ desinunt in consonantem: ut in καλὸς & καλῶς, ut ω sonetur quasi geminũ οο. Hoc discrimen obscurius fiet in medijs syllabis, & tamen hic quoq; seruari poterit, ut malum pro improbo, primam habeat acutam & breuem, malum pro pomi genere, eandem habeat longam & circunflexam, quasi dicas maalum. Et quemadmodum nos distinguimus accentu & productione syllabæ, certum à sapiente, ita distingui potest latine, uis & lis, à bis. Similiter fex & lex, à nex. Galli quemadmodum acuunt omnes ultimas, ita & producunt. Iesus bene sonant, sed animus aut Christus non bene. Verum in his labentibus publica omnium consuetudo utcunq; patrocinatur. In hoc tamen admonui, ut litteratores paulatim emendent quod deprauauit usus. In paracletis, idolis, & similibus inique sibi ignoscunt, qui tam morosi sunt in alios, si quid forte secus pronunciarint quàm ipsi, etiam si id rectius fuerit. Atq; hæc obiter admonui non meo stomacho consulens, qui ne tantulum quidem alienis erroribus soleam commoueri, sed ipsorum consulens saluti. Etenim si superbum est, non ferre male errantem in rebus diuinis, multo superbissimum est, in ijsdem non ferre bene monentem. Nunc ad id quod instituimus sese referat animus, sed si prius unum illud admonuerimus, in uocibus Græcis à nobis receptis, ut simplicius ac facilius est, ita rectius quoq; esse, si latinum sequamur accentum, propterea quod Græcus accentus pro eius linguæ legibus subinde migret alio, uelut ἰάκωβος ἰακώβου. Latinus non item. Itaq; qui nominandi casu sonet paracletus secunda acuta, recte quidem pronunciet iuxta Græcos, uerum si idem faciat in paterno dandiq; casu, iam neq; Grece pronunciabit, neq; Latine.

Superba inscitia

Pronunciatio uitiata uulgò

Gallorum pronunciatio

Et suggeret uobis.) ὑπομνήσει, id est, Commonefaciet, siue submonebit, ut magis ad

uerbum exprimam. Duo posuit, διδάξει Docebit & commonefaciet. Docemur quæ nesciebamus, commonemur eorum quæ iam exciderant. Et mox,

Omnia quæcunque dixero uobis.) Græcis est εἶπον, dixi, aut certe dixerim. Nam dixero futuri temporis est.

Pacem relinquo.) Annotauit hoc Augustinus quod in priore particula non additur meam, in secunda additur. Id quoniam ad lectionis integritatem attinet uisum est admonere, ne quis scriba deprauet.

Neque formidet.) δειλιάτω.) Quod proprie est ob ignauiam refugere, & detrectare periculum, animoque pauido esse.

Abeo, & uenio Vado & uenio ad uos.) ὑπάγω καὶ ἔρχομαι, id est, Abeo & uenturus sum ad uos, hoc est, Discedo mox rediturus, etiamsi posterius uerbum ambiguum est.

Quia pater maior me est.) Secundum Hilarium pater maior est filio autoritate, hoc est, ratione principij, quia à patre filius, non contra, quam interpretationem probat & Cyrillus in Thesauro libro 2. Quod autem Hilarius dicit. Patrem esse maiorem filio, filium tamen non esse minorem, intelligendum est patrem esse principiū filij, qui natura tamen sit æqualis patri, eò quod eadem sit natura patris & filij. In diuinis personis ordo quidē est, inæqualitas non est: quemadmodum distinctio est, diuersitas nulla est.

Gauderetis utique.) Offenditur Laurentius, quod ἄν uerterit Vtique, quod ea coniunctio sit expletiua, quanquam ne hæ quidem omnino nullum habent usum.

Venit enim princeps.) ὁ τοῦ κόσμου τούτου ἄρχων, id est, Venit enim ille huius mundi princeps, ob articulū appositū, ut diabolum intelligamus. Additū est etiam pronomen τούτου, ne mundū uniuersum intelligamus. Quanquam Cyrillus enarrās nō addit huius. Deinde ἔρχεται potest esse ueniet futuri temporis, propter instantem passionem & accusationem. Hieronymus in commentarijs Osee citat Veniet. Certe præteriti temporis esse non potest.

EX CAPITE DECIMOQVINTO

Tempus præsēs aliquoties actionem significat sine tempore OMNEM palmitem in me non ferentem fructū tollet.) Græce est αἴρει, id est, Tollit, præsentis temporis: in exemplari Constantiensi, quidam ex i, fecerat e, inflexo fastigio: & eum, additum est, iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Ac mox:

Purgabit eum.) καθαίρει, Purgat, ut actionem & functionem patris declararet absque ratione temporis.

Fructum plus Fructum plus.) ἵνα πλείονα καρπὸν, id est, Vt plus fructus, aut copiosiorem fructum, id quod uideri potest deprauatum à librario, nisi altum dormiuit interpres.

Vos palmites.) κλήματα. Augustinus libro aduersus literas Petiliani primo capite quinto, legit Sarmenta, pro palmitibus.

Missus est Mittetur foras.) ἐβλήθη ἔξω, id est, Missus est foras, uel potius Eiectus est foras. Cum hoc congruit quod sequitur & arescit. Item,

Et arescit.) ἐξηράνθη, id est, Exaruit. In hoc certe suffragātibus antiquis codicibus, quanquam in Constantiensi uigilauerat rasor ille. Vnde probabile est, & mittetur, pro mittitur, *Mittitur, & ardet* quoniam id erat in procliui, à librarijs deprauatum, maxime cum sequatur Et ardet. Ostendit enim per similitudinē quid fieri soleat, ut per eam intelligamus quid in nobis futurum sit, ni manserimus in uite.

Solœcismus manifestus Et colligent ea.) καὶ συνάγουσιν αὐτά, id est, Colligunt eos, ut subaudias palmites. Vetustissimus codex Latinus habet Colligent eos, nēpe palmites, qui Græcis sunt neutri generis. & ardent non ardet. Duplex fuit hic erroris occasio: altera quod subito mutatᵉ numerus in palmes, & palmites: altera quod etiā apud Græcos est uerbū singularis numeri καίεται. *Numerus pro numero in collectiuis aut speciem significantibus* Verū in priore meminisse debebat, quod in his quæ genus rei significant subinde mutatur numerus. Etenim nihil refert, utrum dicas Elephantus post decem annos parit, an elephanti pariunt. Hic speciē palmitis distinxit à stirpe. In altero non animaduertit, nominibus neutri generis numeri pluralis addi uerbum singularis numeri. Et ne soli Græci sic uideantur legere, in codice Cōstantiensi in ea, & in ardet erat rasura, ut agnoscas fuisse scriptum, eos, & ardent. Ex Chrysostomo non liquet quid legerit, Theophylactus nobiscum facit, Nec è Cyrillo, nisi quod exempli meminit, ex quo subindicat hæc de uite & palmitibus dici.

Mittent

Mittent.) βάλλουσι, id est, Mittunt, & in hoc suffragantibus antiquissimis exemplaribus: quanquam aptius erat, Conijciunt.

Fructum plurimũ.) καρπὸν πολὺν, id est, Fructum multũ, siue ut alibi uertit, Copiosum.

Quàm ut animam.) ἵνα τὶς τὴν ψυχὴν id est, Vt quis animam. Quàm nec additur [redacted] Certe codex aureus non addit, nec Constantiensis.

Iam non dicam.) οὐκ ἔτι λέγω, id est, Iam non dico, siue, posthac non dico. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus.

Scitote quia me.) γινώσκετε. Græca uox anceps est ad Scitote & scitis.

Me priorem uobis. ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν, id est, Me qui sum primus uestrum, siue me prius quàm uos. Nam sermo Græcus anceps est ad utrunque sensum, quanquam posterior magis probatur, ut πρῶτον aduerbium sit, & superlatiuum usurpatum uice comparatiui.

Mementote sermonis mei.) Mei non est in Græcis codicibus, sed interpres expressit emphasim articuli Græci τοῦ λόγου.

Nunc autem excusationem non habent.) πρόφασιν, Prætextum. Plus enim quiddam dixit, quàm si dixisset Excusationem. Nam & qui iustam excusationem non habent, tamen prætexunt aliquid. Istis erat adempta omnis tergiuersatio.

Excusatio πρόφασις

Odio habuerunt me gratis.) Vaticinium est psalmo sexagesimooctauo, iuxta nostram supputationem.

Cum autem uenerit paracletus, quem ego mittã uobis à patre spiritũ ueritatis.) τὸ πνεῦμα. Quoniam neutri generis est, incertum est utrius sit casus, nominandi, an accusandi. Cęterum magis conueniebat spiritus. Interpretatur enim quis sit ille consolator, nempe spiritus ueritatis. Non enim mittendo fit spiritus, sed qui spiritus est mittitur.

Qui à patre procedit.) ἐκπορεύεται. Quod elegãter uerti poterat, & proficiscitur, nisi processionis uocabulum aures iam omnium occupasset. Atqui proprie procedit, qui pompa quadam prodit in publicum, uelut sponsus procedit, aut sponsa. Quod Vergilius dixit: Tandem progreditur.

Spiritus à patre prodiens

Et uos testimoniũ perhibebitis.) Græce est μαρτυρεῖτε, id est, Testimonium perhibete, ut sit imperandi modus, aut testimoniũ perhibetis. Atque ita scriptum fuisse suspicor ab interprete. Sanè Cyrilli interpres uertit perhibete, nimirum suum sequutus exemplar, nõ nostram æditionem. Quanquam mihi uidetur accõmodatius Perhibetis μαρτυρεῖτε, hoc est, ipsi eritis testes, & mox adijcit causam, Quia ab initio mecũ estis. In Cõstantiẽsi erat perhibetis

EX CAPITE DECIMOSEXTO

ABSQVE synagogis.) Græcis composita dictio est ἀποσυνάγωγος, quasi dicas, Alienus à synagoga, & Interdicent uobis synagogam.

Sed uenit hora.) ἔρχεται. Venit, aut præsentis est temporis, aut futuri. Hic magis uertendum erat, Veniet, siue instat. Et Tempus potius quàm hora.

Hora, pro tempore

Arbitretur obsequium se præstare.) δόξῃ λατρείαν προσφέρειν τῷ θεῷ, id est, Videatur cultum exhibere deo & sacrificium offerre. Obsequium apud Latinos longe aliud sonat.

Reminiscamini.) μνημονεύετε, id est, Memores sitis, siue Memineritis. Reminiscimur enim proprie quæ nobis exciderant.

Etiam non uidebitis.) καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτε, id est, Non amplius uidetis. Quanquã apparet eum abusum tempore. Item est οὐκ ἔτι, id est, Postea, siue deinde.

Ille spiritus.) Ille non refertur ad spiritum quantum ad uocem, sed ad paracletum, id est, consolatorem, ἐκεῖνος τὸ πνεῦμα, id est, Ille qui est spiritus. Nam spiritus, ut diximus, apud Græcos neutri generis est.

Docebit uos omnem.) Græce nõ est docebit, sed ducet, ὁδηγήσει, & in omnẽ ueritatem.

Modicum & non uidebitis.) θεωρεῖτε, id est, Videtis suffragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus. Quanquam ut dixi, uidetur abuti tempore, cum sequatur mutato uerbo ὄψεσθε, Videbitis. Cæterum quod modicum pro pusillo posuit, suo more facit, cum Latinis modicum dicatur moderatum, à modo. Hic ad tempus refertur μικρόν.

Modicũ, pro pusillum

Plorabitis

Plorabitis & flebitis.) κλαύσετε καὶ θρηνήσετε, id est, Plorabitis & lamentabimini, siue lugebitis. Nemo tollet à uobis.) οὐδεὶς αἴρει, id est, Nemo tollit, uerbo præsentis temporis. Hoc est, nemo potest tollere.

In nomine meo. Hebræis in nomine alicuius fieri dicitur, quod autoritate ac uirtute cuiuspiam fit. Id non uideo quomodo Latine possit exprimi. Siquidem In nomine meo, non est elegantiæ Romanæ. Sub nomine meo, non prorsus idem exprimit. Nomine meo, certe ambiguum est. Proinde fortassis præstiterit hunc sermonē inter eos numerare, quos oporteat peculiari sacrarum scripturarum linguæ condonare.

Ipse, pro ultro

Ipse enim pater.) αὐτὸς, apud Græcos quiddam habet, quod haud scio, an sit apud Latinos, ut ultroneum significet. sensus enim est, Non dico me rogaturum pro uobis, ut uobis faueat, iam enim ultro uos diligit, etiam nemine rogāte. Vnde & αὐτόματα uocant illi.

Ecce uenit hora & iam uenit.) Prius Venit, præsentis est temporis, ἔρχεται, quo tamen Græci aliquoties in significationem futuri utuntur. Gręcis diuersa sunt uerba, Venit & uenit: cum posterius sit ἐλήλυθεν, Vnde rectius erat, Instat hora & iam adest.

In mundo pressuram habebitis.) ἔχετε, præsentis temporis, Habetis.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO

POTESTATEM omnis carnis.) Carnem, hominem uocat.

Et omne quod dedisti ei, det eis uitam æternam.) Suspicor hanc loquendi formam ab Hebræis sumptā, quare sensus erat reddendus potius q̄ uerba.

Te solum uerum deum.) σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν, id est, Te qui solus uerus es deus. Hic locus præter cæteros Arianis præbuit occasionem erroris, ut dicerent solum patrem esse uere ac proprie deum: quum quod solum dixit, non excludat filium, sed separet uerum deum à dijs gentium. Cyprianus libro aduersus Iudæos secundo capite primo, pro Deum legit dominum, nisi malumus hoc librarijs imputare. Diuus Augustinus locis aliquot distinctione propellit Arianos, sic ordinans: ut cognoscant te, & quē misisti Iesum Christum solum uerum deum, quæ distinctio quum dura sit apud latinos, apud Gręcos durior est, ob articulum additum τὸν, etiam si sententia quam adfert Augustinus uerissima est. [redacted]

Clarifica me.) Verbum clarificandi toties hic repetitum Græce est Glorificare, δόξασον. Et claritate δόξῃ, id est, Gloria.

Priusquam mundus fieret.) Græce est, πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί. id est, priusquam mundus esset: Interpres legisse uidetur γίνεσθαι, pro εἶναι. Hieronymus hunc citās locum ad Fretelam, legit esset, & Græce legit εἶναι.

Filius perditionis, & similia

Nisi filius perditionis.) Et hic color sermonis peculiaris est Hebræorum, qui pro epitheto addunt genitiuū substantiuū, deus pacis, deus pacificus, lex mortis, lex mortifera, filij inobedientiæ, filij inobedientes. Alioqui quid est filius perditionis, nisi quē peperit perditio?

Sicut tu me misisti in mundum, ita & ego misi eos in mundum.) Potest & hic esse sensus, si legamus coniunctim, Sicut tu me misisti in mundum, & sicut ego eos misi in mundum, ita pro eis quoq; sanctifico meipsum, ut quemadmodum ego sancte prædico ueritatem tuam, ita prædicent & illi quod'a me didicerunt. Si placet hæc lectio, omittendum est aduerbium ita. In aureo codice non additur ita.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO

Torrens cedron

TRANS torrentem Cedron.) τῶν κέδρων. Articulus additus indicat Cedron non esse nomen Hebraicum, sed Cedrorum. Opinor torrentem ita dictum, quod hinc & hinc cedros haberet, quemadmodū dictus est mons oliuarum. Diuus Hieronymus meminit huius nominis in locis Hebraicis, indicans torrentem

rentem ac uallem esse eius nominis ad orientalem plagam urbis Hierosolymitanæ. Atque haud scio, an à situ loci uocabulum loco sit inditũ, quum idem inibi testetur Cedem quod est apud Ezechielem, ab Aquila & Symmacho uersum fuisse orientem. Etiamsi Capnion noster putat ab obscuritate dictum Hebræis, & uocem Cedron Hebraicam esse, non Græcam, cum Hebræi Cedros arazim appellent. Fit autem huius torrentis mentio, libro Regum secundo capite decimoquinto, quẽ transisse legitur Dauid, fugiens Absalonem. Rursum libro Regum tertio, capite decimoquinto, Asa simulacrum Priapi exussit in torrente Cedron. Item libro Regum quarto, capite uigesimotertio, Iosias rex prophanum lucũ qui erat in domo domini, exussit in conualle Cedron. Atq; ex primo loco non satis liquet, quid senserint interpretes de Cedron. Sic enim legimus, καὶ ὁ βασιλεὺς διέβη τὸν χειμάῤῥουν κέδρων. In secundo loco uidemus additum articulum, καὶ ἐνέπρησε πυρὶ ἐν τῷ χειμάῤῥῳ τῶν κέδρων. Rursus tertio loco bis ponitur κέδρων absq; articulo, εἰς τὸν χειμάῤῥουν κέδρων, καὶ κατέκαυσεν αὐτὸν ἐν τῷ χειμάῤῥῳ κέδρων. Nec secus legitur libri Regum tertij capite secundo, quanquam ordo narrationis hic in Græcis codicibus dissidet à nostris exemplaribus Latinis, καὶ διαβήσῃ τὸν χειμάῤῥουν κέδρων. Neq; tamen negarim hæc omnia committi potuisse culpa librariorum Græce scientium, Hebraice nescientium. Proinde nõ inuitus subscribo sententiæ Capnionis. Tradit enim se dominus potestati tenebrarum.

Sinite hos abire.) Fateor alienius esse ab instituto meo, tamen quoniam incidit commode, libet admonere. Noui quendam magni nominis theologum, qui hæc uerba Christi torsit ad defendendam clericorum immunitatem, quasi Christus præceperit principibus, ne sacerdotes grauarent exactionibus, ac tyrannide. Sententiam uehementer probo. Melius enim cum principibus ageretur, si suis stipendijs essent contenti. Verum id ex hoc loco ridicule colligitur mea quidem sententia, quum Christus hic agat personam ueri pastoris, discipuli populum repræsentent Christianum. Docet igitur ut quoties ingruit procella persecutionis, episcopus pro suorum incolumitate, suum caput periculis obijciat, & illis quoad possit, consulat, secus q̃ aliquando facit principum ac pontificũ uulgus, par existimãtium ut unius capitis tuendi gratia, totus populus, imò tot populi, se, suos, ac sua perdant. *Sinite hos abire*

Cohors autem & tribunus.) Cohors Græce est, σπεῖρα, id est, Funis, siue caterua, & tribunus est χιλίαρχος, id est, Præfectus mille uiris. Diuus Augustinus cumq; hoc alij complures in hoc laborant, ut de negatione Petri narrationem Euangelicam redigãt in concordiam. Propterea quod Ioannes cap. 18. uideatur à cæteris omnibus dissentire, nec ea dissonantia tantum obstrepit in libris Latinis, uerumetiam in Græcis. Quo magis mirandũ est, nec Chrysostomum hac discrepantia fuisse offensum. Sic enim refert Ioannes: Iesum fuisse comprehensum, & ligatum primum ad Annam abductum: eò secutũ Petrum, atq; ibi primum negasse Iesum. deinde post multa, subiungit Iesum ab Anna ad Caiapham missum, ubi eum bis negauit Petrus: ex qua narratione declaratur primam negationem apud Annam esse factam, reliquas duas apud Caiapham, cæteris Euangelistis magno consensu narrantibus, omnes Petri negationes, in ædibus Caiaphæ factas esse. Sensit hic non nihil scrupuli & Ioannes Gerson, qui testatus uarios uarie hac de re sensisse, addit sibi uideri Augustinum in hac fuisse sentẽtia ut omnes negationes crederet esse factas in domo Annæ. Verum ex Cyrilli cõmentarijs uidetur hæc tota quæstionis difficultas explicari, qui & legens & interpretans satis declarat, & in Græcis & in nostris codicibus quædam uerba fortassis scribarum incuria prætermissa. Nam Græca sic habent ἡ οὖν σπεῖρα, καὶ ὁ χιλίαρχος, καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν ἰουδαίων συνέλαβον τὸν ἰησοῦν, καὶ ἔδησαν αὐτὸν, καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν, πρὸς ἄνναν πρῶτον, ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ καϊάφα, ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου, ἦν δὲ καϊάφας ὁ συμβουλεύσας τοῖς ἰουδαίοις, καὶ τὰ λοιπά: quæ nostra translatio consentiens habet hunc in modum. Cohors autem & tribunus & ministri Iudæorum comprehenderunt Iesum, ligauerunt eum & adduxerunt eum ad Annam primum. Erat autem socer Caiaphæ qui erat pontifex anni illius: Erat autem Caiaphas qui consilium dederat Iudæis &c. Cyrillus autem ut habetur latinus legit hunc in modum. Cohors ergo & tribunus & ministri Iudæorum comprehenderunt Iesum, & ligauerunt eum & adduxerunt eum ad Annam primũ, Erat enim socer Caiaphę, qui erat pontifex anni illius. Et interiecto commentario subijcit, miserunt autem eum ad Caiapham pontificem, erat autẽ Caiaphas qui consilium dedit Iudæis, quia expedit unum

hominem

hominem mori pro populo. Sequebatur autem Iesum Petrus. Vnde liquet inter hęc uerba
qui erat pontifex anni illius, & inter hæc. Erat autem Caiaphas, qui consilium dederat, præ
termissa fuisse hæc, & miserūt eum ligatum ad Caiapham pontificem, ut deinde sequatur,
Erat autem Caiaphas qui cōsilium dederat Iudæis: & hoc ordine lectionis omnes negatio/
nes intelligentur esse factæ in domo Caiaphæ, nulla Annæ. Quid aūt senserit Gerson non
satis intelligo, quum ex Augustini uerbis tale nihil posit colligi, nec in alijs Euāgelistis ul/
lus est scrupulus, nisi quod omnes prætermittūt historiæ partem de Iesu ducto ad Annam,
Siquidem Matthæus refert eum simul ut captus est fuisse ductum ad ædes Caiaphæ, idem
narrant Marcus & Lucas, nisi quod nomen tacent, tantum uocant principem sacerdo/
tum, cætera conueniunt: solus igitur scrupulus remanet in Ioanne, qui solus narrat eum pri
mum ductum ad Annam, quod is ut interpretatur Cyrillus, cum Iuda pactus fuerat: huic
ubi satis factum est, sine mora ductus est uinctus ad Caiapham, uelut autoritate præminen
tem: Quid sit apud Annam actum non legitur, quicquid autem actum narratur, actum est
in ædibus Caiaphæ. Restat adhuc unus scrupulus, qui cōueniat ut aliquanto post Ioannes
prosequens historiæ narrationem, scribat, & misit eum Annas ligatum ad Caiapham pon/
tificem. Non enim prosequitur ordinem rerum gestarum, sed ad gradum reuocat narratio
nē, ut id quod cœperat de negatione Petri perficiat, id quod & Cyrillus subindicat his uer/
bis: quasi currentem equum, narrandi progressum, Euangelista utiliter reuocat, & ad prio
ra rursum orationem reducit. Quare sic? Quia negationem Petri tertio factam exponere
uoluit, repetit ergo breuiter & missum ab Anna Iesum ad Caiapham iterū dicit, Petrumq;
interrogatum exponit: Hactenus Cyrillus. astipulatur huic sentētiæ & Cyrilli lectio. Non
enim legit, Et misit eum Annas, sed misit igitur eum Annas. Solet autem hæc dictio esse re
uocantis orationem à digresione. Hoc quicquid est uolui communicatum esse studiosis,
citra cuiusquam præiudicium.

Ad prunas.) ἀνθρακιὰν πεποιηκότες, id est, Congestis prunis, ita ut fit in atrijs magnatū,
quod fumi minus habeant.

Ad Caipham p à Caiapha — Adducunt ergo Iesum ad Caiapham in prætorium.) ἀπὸ τοῦ καϊάφα, id est, A Caiapha,
nimirum à domo Caiaphæ. Atq; ita legitur & in nostris exemplaribus, uel mediocriter e/
mendatis. Ad eundem modum legit Chrysostomus & Cyrillus, ut ne memorem de Theo/
phylacto. Nec est Græcis, Adducunt, sed ducunt, ἄγουσι. Diuus Augustinus deceptus ex/
emplari deprauato uehementer laborat hoc loco, conans expedire, qui conueniat in præto
rium fuisse ductum Iesum, quum legatur adductus ad Caiapham. Quandoquidem præto/
Pensitata Augustini sententia — rium nihil aliud erat, q; domus præsidis. Aut igitur, inquit, aliqua urgente causa de do/
mo Annæ, quò ad audiendum Iesum ambo conuenerant, Caiphas perrexit ad prætorium
præsidis, & socero suo Iesum reliquerat audiendum: aut in domo Caiphæ Pilatus præto/
rium acceperat, & tanta domus erat, ut seorsum habitantem dominum suum, seorsum iudi
cem ferret. Ac mox, Non introierunt, inquit, in prætorium, hoc est, in eam partem do/
mus quam Pilatus tenebat, si ipsa erat domus Caiphæ. Porrò quum in uulgatis typogra/
phorum exemplaribus habeatur à Caipha non ad Caipham, tamen Augustinum ita legis/
se ex ipsa liquet interpretatione, quum quærit, sed si ad Caipham, cur in prætorium: Cæ/
terum nihil erat causæ, cur in has angustias conijceret Augustinus, tum se, tum pontifi/
cem ac præsidem, ut duo summo magistratu prędíti, duo diuersissimæ religionis ac gentis,
sub ijsdem tectis habitare cogerentur. Res ipsa in expedito est, totus error è menda scripto/
ris ortus, torsit Augustinum. Atqui cum tantopere hæreret, ut nec sibi satisfaceret, mirum
est, non consuluisse Græcos codices, aut certe Latinos emendatiores. Primum Iesus addu/
ctus est ad Annam, is uinctum misit ad Caipham generum, illinc cum tota nocte nihil re/
Tropus ignotus — spondisset, mane deductus est ad ædes præsidis. Deprauandi occasio hinc nata est, quod le/
ctor non agnouit tropum sermonis, quo dicimus ad nos pro eo quod est ad ædes nostras, &
à uobis est, id est ab ædibus uestris. Similem errorem indicauimus Marci quinto. Ab archi
synagogo. Est autem hic tropus synecdoches species, qua possessorem indicamus nomine
rei possessæ. Quale est Vergilianum illud. Iam proximus ardet Vcalegon. Item illud ex
Eunucho. Eamus ad me, id est, ad ædes meas.

Ministri mei utiq; decertarent.) Cum Græcis constanter sit ἠγωνίζοντο, mirum, quid sequutus

sequutus Cyprianus libro aduersus Iudæos secundo, capite uigesimooctauo, legerit, Ministri mei turbarentur.

EX CAPITE DECIMONONO

ET dicebant, aue. In Latinis codicibus adduntur hæc: Et ueniebant ad eum, & dicebant aue. Id in Græcis non est, nec uideo qui congruat, ni forte alij percutiebant, alij salutabant.

Et exinde.) ἐκ τούτου, id est, Ex eo, ut subaudias tempore.

Lithostrotus

Lithostratus.) λιθόστρωτος. Græce sonat, quasi dicas lapide stratus. Atque ita legitur in uetustis exemplaribus Latinis lithostrotos. Quanquam admodum inuitus in huiuscemodi nugis facio iacturã temporis, tamen operæpretium est audire, quàm belle Græcam uocem λιθόστρωτος interpretentur duo magni nominis scriptores, Nicolaus Lyranus, & Hugo Carrensis. Nam prior ille lichostratus, inquit, Græcum est uerbum, & dicitur à lichos lapis, & stratus quod est pauimentum, siue stratura. Posterior autem, lichostratus, inquit, Græce est iudiciũ, siue iudiciale. Obsecro te candide lector, quid efficiant ij, qui quicquid habent eruditionis ex huiusmodi scriptoribus hauriunt, ex dictionarijs, ex summulis, undecunque iam plus decies congestis ac refusis, idque ab ijs, qui si quid forte nacti fuerint eruditum in bonis autoribus, aut prætermittunt quia nõ intelligunt, aut si attigerint, contrectatione conspurcant & contaminant. Nihil autem tam fortunatum, quod isti non reddant aliquo pacto deterius, & horum nænias uelut oracula legimus, in his consenescimus. Proinde tales euadimus ipsi, quales sunt ij, in quorum scriptis assidue uersamur. Ceterum ut ad rem redeã, λίθος, lithos, non lichos Græcis lapis est & στρωννύω, sterno, inde στρωτὸν dicitur quod quocunque modo stratum est, & στρῶμα, quod insternitur. In codice aureo lithostrotus recte scriptum erat, quemadmodum & in Constantiensi. Cæterum Gabbata locum æditum sonat Hebræis. Vnde apparet locum fuisse æditiorem accommodum iudicio.

Ridicula interpretatio duorum

Imperator

Non habemus regem nisi Cæsarem.) Cæsar hoc loco significat imperatorem Romanum. Nam id cognominis etiamsi non fuit ortum à Iulio, tamen ab hoc imperij usurpatore, in successores tyrannidis eius deriuatũ est. Porrò quod regem uocat, non imperatorem, hoc est, βασιλέα, non αὐτοκράτορα, sciendum est, Græcis & imperatorem Romanum dici βασιλέα.

Et baiulans sibi crucem.) Græci legunt, Crucem suam, τὸν σταυρὸν αὐτοῦ. Hoc tametsi ad sensum nihil interest, tamen admonitum uolui lectorem, ne continuo radat.

Titulus τίτλος

Et titulum Pilatus.) Euangelista Latina uoce usus est, τίτλον, ut supra in linteo & prætorio. Matthæus uocauit αἰτίαν. Dicere poterat ἐπιγραφὴν, id est, Inscriptionem, quemadmodum dixit Lucas.

In suam.) εἰς τὰ ἴδια, id est, In sua, concordantibus & antiquissimis uoluminibus, hoc est, In suum ius. Sic etiam interpretatur Ambrosius in libello ad uirginem.

Vas aceto plenum.) Quum Græce sit σκεῦος, tamen Hilarius locum hunc adducens commentario in psalmum lxviij. legit, pro uas, concha, ueluti uasis genus exprimens.

Tradidit spiritum.) Cyrillus hic subijcit & interpretatur de uelo templi scisso, quod nec in Latinis codicibus, nec in Græcis additum comperitur: & tamen ille huic particulæ, proprium caput tribuit, ne quis casu factum existimet.

Lancea latus eius aperuit.) ἔνυξε, id est, Fodit siue pupugit. Interpres legisse uidetur ἤνοιξε, quod significat, Aperuit. Mirum unde nata sit fabula, quæ iactat de perfosso Christi latere Mattheum diuersa scripsisse, uidelicet domini latus lancea fuisse perfossum antequam emitteret spiritum, quum Ioannes id factum narret, posteaquã expirasset. Atqui quum ea lectio nusquam reperiatur apud Matthæum nec in libris Græcorum nec in libris Latinorum, nec huiusce rei quisquam ullam omnino faciat mentionem, ex tam multis qui loca apud Euangelistas dissonantiæ speciem habentia conati sunt in concordiam redigere, uerisimile est, hoc esse commentum glossographorum, quos ipsa res docet nõ minus impudentes fuisse quàm indoctos: quemadmodũ in pandectas, quum nihil haberet quod adferrent de Diomedis & Glauci permutatione, ridiculam ex se fabulam confinxere. Ita qui glossemata scripsit in primam Clementinarum, non intelligens causam quur Clemens quintus, aut Ioannes 23. qui Clementinas edidit, pronunciarit Ioannem Euangelistam dum narrat

Christo exanimi latus fuisse perfossum, rectum tenuisse narrationis ordinem, affinxit apud Matthæum in quibusdam exemplaribus contrarium legi, & addit eum locum à Ioãne pontifice sublatum fuisse ex Euangelio Matthæi. Atqui complura sunt loca in quibus uidetur Euangelistarum sermo inter se pugnare, nec huiusmodi scrupulis medemur rasuris aut assumentis sed expositione. Ex eius Clementinę fragmentis probabilius colligi potest, fuisse doctores scholasticos, qui senserint Ioannem posterius narrasse quod prius erat factum. Si quidem ante narrauit quod Iesus post gustatum acetũ inclinato capite tradiderit spiritum, dein prosequitur, quomodo ad maturãdam mortem damnatorum fregerint crura duobus latronibus. Mox accesserũt ad Iesum idem facturi, ni comperissent eum iam esse mortuũ. Nõ fregerũt, inquit, eius crura, sed unus militũ lancea percussit latus eius. Hoc [illegible] sic uidentur accepisse, quasi miles ille uiuo domino latus aperuerit, antequã latronibus [illegible] crura, quasiq; dominus ex eo uulnere fuerit mortuus, ut nõ fuerit opus frãgere crura. [illegible] cum uerbum est ἔνυξε indefiniti temporis, quod si quis uertat pupugerat, haberetur [illegible] quem illi uolebant. Verum eam opinionem damnat hæc clementina scribẽs schola[illegible] niensi, declarans que accipiendum rem eo gestam ordine, quo narrat Euangelista. [illegible] autem miles lancea pupugit latus Iesu, non erat crudelitatis, sed explorantis an cert[illegible] esset. Quemadmodum in hostium strage, si dubitatur an qui iacet exanimi similis, [illegible] spiret, pugione percutiunt pedem aut tibiam. Ad eum ictum commouet sese, qui non[illegible] est plane mortuus. Horum nihil casu gestum est, sed omnia numinis prouidẽtia, ne quis ia[illegible]ctaret Christum non fuisse uere mortuũ. Illud leuiculum, quod sermo Græcus anceps est, eo quod αὐτοῦ ad lanceam referri potest, lancea sua percussit latus. Interpres uertit αὐτοῦ τὴν πλευρὰν, id est, latus eius ut αὐτοῦ Christum notet. Nulla esset ambiguitas si seruaretur differentia quam grammatici tradunt inter αὑτοῦ prima aspirata, & αὐτοῦ prima tenui.

Et ille scit quia uera dicit.) Sensus anceps est etiam Græcis, utrum Christus sciat quod Euangelista uera narret, an ipse Ioannes sibi conscius sit, quod uera loquatur, loquitur enim de se, ueluti de tertia persona.

Cõpunxerunt insultarunt Videbunt in quem transfixerunt.) Est apud Zachariam capite duodecimo. Iuxta æditionem Septuaginta legitur ad hunc modũ: Et aspicient ad me, pro eo quod insultauerunt, καὶ ἐπιβλέψονται πρός με, ἀνθ᾽ ὧν ὠρχήσαντο. Hebraica ueritas sic habet, interprete Hieronymo: Et aspiciunt ad me quem confixerunt. Diuus Hieronymus indicat Septuaginta lapsos similitudine elementi. Nam si legatur, דָּקָרוּ sonat ἐξεκέντησαν, id est, Compunxerunt. Sin autem contrario ordine literis commutatis רָקְדוּ sonat ὠρχήσαντο, id est, Saltauerunt. Itaq; Ioannes neq; magnopere respexit quid uertissent Septuaginta, & ex Hebræo sensum magis curauit appendere, quàm annumerare uerba. Citat hunc locum idem Hieronymus in libello ad Pammachium de optimo genere interpretandi.

Et ligauerunt eum.) αὐτὸ, id est, Illud, nempe corpus. Atq; ita legit Augustinus.

EX CAPITE VIGESIMO

CVCVRRIT ergo.) τρέχει, id est, Currit, uerbo præsentis temporis.

Inuolutũ in unũ locũ.) In uno loco, quanq; Græca præpositio anceps est.

Sudarium Et sudarium.) Latina usus est uoce Græce scribens. Nam illi κεφαλόδεσμον appellant, autore Polluce.

Abierunt ergo iterum discipuli ad semetipsos.) Quid est, Iterum abire, qui iam semel abierant? Proinde Rursus erat dicendũ, non Iterũ. Et Ad se dixit, pro Domũ suã.

Et uidit duos angelos.) καὶ θεωρεῖ, id est, Cernit, siue uidet, præsentis temporis.

Duos angelos in albis.) Interpres reddidit Græcam figuram, iuxta quam illi in purpura uocant hominem purpuratum: unde nos uertimus Albis amictos.

Conuersa est retrorsum & uidit.) Rursus est θεωρεῖ, id est, Videt, præsentis temporis.

Ascendo ad patrem meum.) In hoc sermone semel duntaxat additur articulus, πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, καὶ θεόν μου, καὶ θεὸν ὑμῶν. Siue quod articulus præcedens seruit & reliquis partibus, siue quod hoc pacto magis exprimitur quod sensit Christus, se accedere ad eum qui esset pater sibi communis cum discipulis, atq; idem deus, sibi cum illis communis. Sic & Paulus alicubi, Deus & pater domini nostri Iesu Christi. Etenim si dixisset τὸν θεόν μου, uisus fuisset, alium dicere patrem suum, alium deum suum.

Quia

Quia uidi dominum, & hæc dixit.) ὅτι ἑώρακε τὸν κύριον, καὶ ταῦτα εἶπεν αὐτῇ. id est, Quod uidisset dominum, atque is hæc dixisset sibi. Interpres legisse uidetur ἑώρακα, nec refert ad sensum.

Dixit ergo eis iterum, pax uobis.) Vides ut nihil magis inculcauit Christus suis, quàm pacem. In extrema illa oratione, quàm sollicite mandauit suis, ut inter sese amarent, quoties iterat hoc suum præceptum: Deinde quàm enixe obsecrat patrem, ut illi unum essent. Non ait, Concordes, sed unum, & addidit insigne exemplum summi consensus: Sicut tu & ego unum sumus. Hic rursus non contentus semel dixisse: Pax uobis, repetit Pax uobis, [redacted]

Christus nihil diligentius docuit, quàm concordiam

Autoritas remittendi peccata datur, sed prius dato spiritu sancto

Fixuram clauorum.) τύπον, id est, Figuram. atque ita legitur in quibusdam codicibus Latinorum. Certe in exemplari Corsendoncensi manifestum rasuræ uestigium, declarabat prius scriptum fuisse figuram, non Fixuram, Constantiense sine rasura habebat, figuram, etiamsi mihi neutrum uerbum satis arridet. Sentit enim uestigium uulneris ex clauis impressum. Augustinus enarrans epistolam Ioannis, uertit Cicatrices. Verum ut Latinis exiguum est discrimen inter fixuram & figuram, ita Græcis inter τόπον & τύπον. Apud Irenæum lego figuras.

Fixuram pro figura

Incredulus, sed fidelis.) ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός, id est, Infidelis, sed fidelis, siue Incredulus, sed credulus, aut credens, ne pereat προσονομασία. Etenim quod scribit Valla, fidelem Latinis sonare bonæ fidei hominem magis quàm credentem, hoc est, non qui habeat alteri fidem, sed qui præstet fidem, uere quidem dicit, uerum ea uox iam ab omnibus Christianis scriptoribus in hunc sensum est usurpata.

Dominus meus & deus meus.) Hic est unus locus in quo palàm Euangelista Christo dei uocabulũ tribuit. Alioqui cum innumera sint argumenta in libris noui testamenti, quibus euidenter liquet pijs mentibus, Christum deum pariter atque hominem fuisse, tamen infrequẽs est aperte dici deum, quod tam cœleste mysterium aures adhuc plurimorum illius ætatis uix laturæ uidebãtur. Qua de re paulo copiosius dicemus in Annotationibus, quas scribemus in prioris ad Timotheum epistolæ caput primum. Nec est quod cauilletur hæreticus, hoc à discipulo dictũ: agnouit Christus, utique repulsurus si falso dictus fuisset deus, præsertim cæteris audientibus discipulis.

Christus aperte dictus deus

Qui non uiderunt & crediderunt.) οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες. Augustinus in eo quem paulo ante citauimus loco, uertit, Et credunt, quod apud Græcos rarum non est in uerbis affectuum, præsertim quæ notãt actum manentem. Neque enim qui credidit, credere desijt, sicut qui cœnauit cœnare desijt.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO

ET illa nocte nihil prendiderunt.) Et iterum: Afferte de piscibus quos prendidistis. In nonnullis habebatur, Ceperunt & cepistis. Græce est, ἐπίασαν & ἐπιάσατε, nisi quod magis proprie πιάζομεν id est, prendimus, fugientia. Nam capimus quomodocunque.

Nunquid pulmentariũ habetis.) προσφάγιον, quod mox appellat ὀψάριον, inde dictum quod addatur pani, & Num quod dicendum erat, aut certe nunquid pulmentarij.

Pulmentariũ προσφάγιον

Tunica succinxit se.) τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο, id est, Pallio, siue penula aut toga.

Nam tunica uestis est interior. Ependytes dicta, quod superne induatur. Sed ut Romæ populus infimus tunicatus appellatur apud Flaccum, quod pro toga tunicis uteretur, ita uerisimile est piscatoribus, tunicam fuisse summam uestem.

Prunas positas.) ἀνθρακιὰν, ignis est ex congestis carbonibus.

Piscem & piscibus.) ὀψάριον, ὀψαρίων. Hic palàm apparet ὀψὸν & ὀψάριον eius nominis diminutiuum pro pisci accipi, cum dicatur ab ὀπτῶ, quod est, asso.

Tanti pro tot Et cũ tanti.) τοσούτων ὄντων, id est, Cũ tot essent. De numero loquit̃, nõ de magnitudine.

Et accepit panem & dabat eis.) Venit, accipit, & dat, omnia Græcis præsentis sunt temporis, ἔρχεται, λαμβάνει, δίδωσι. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus.

[illegible] tertio.) τοῦτο ἤδη τρίτον. id est, Hac iam tertia uice. Tertium erat latin[illegible]

Simon Ioannis.) σίμων ἰωνᾶ. id est, Simon Iona? Quanquam in nonnullis erat [illegible] quemadmodum & in Luca.

Diligis me plus his.) [illegible] interpres non uitauit amphibologiam, dicẽs, Diligis me plus q̃ hi. [illegible] Diligis me plus his, poterat intelligi, Diligis me plus q̃ hos.

Amo Tu scis quia amo te.) Quod modo Diligis erat, nũc mutat Amo. Verum [illegible]

ἀγαπῶ Euangelista Græcam uocem, prius illud est, ἀγαπᾷς, posterius, φιλῶ, quibus tamen

Amo discrimen est nullum. id quod indicauit & Augustinus libro de ciuitate dei decimoquarto, [illegible]

φιλῶ quis arbitratus subesse mysterium in hac uarietate frustra philosophetur. Apud Latinos amo uehementius est, quàm diligo.

Oues, agni Pasce agnos meos.) Bis dixerat, βόσκε, id est, Pasce, siue ale, semel ποίμαινε, id est, Rege, ut pastor regit gregem. Nec est ubiq; Agnos, sed bis πρόβατα, id est, Oues, semel agnos. Nec in his opinor ullum esse discrimen. Illud obiter est admonendum, qui ex hoc loco gloriantur sibi commissum gregem domini, eos primum oportere meminisse à Petro ter exactum amorem erga Christum, neq; quemlibet amorem, sed ardentiorem cæteris: deinde ter item commissam illi curam gregis. Illud nimirum significatum est, non esse idoneum sacerdotio, nisi qui neglectis omnibus, nihil amet, nisi Christum, hoc est ueritatem, innocentiam, pietatem. Ad hæc nihil huic antiquius esse debere, q̃ incolumitatem gregis sibi crediti. Proinde quæso quid frontis est istis quibusdam, qui prophanis, imò sceleratis principum obsequijs, qui pecunijs huc penetrant, qui sacerdotium nihil aliud, q̃ quæstum ac tyrannidem esse putãt? Nec meminerunt q̃ attente quibusq; legibus Christus suas oues Petro commiserit? Nec commiserit deuorandas, sed pascendas. Pascendas exemplo piæ uitæ, pascendas Euangelicæ doctrinæ pabulo, siue lac desiderabunt, siue solidum cibum: pascendas etiam opum subsidio, si res ita poposcerit.

Episcoporum summa in gregem charitas

Quò tu non uis.) ὅπου οὐ θέλεις. At cur non & superius itidem uertit, Ibas ubi uolebas, cum sit idem aduerbium Græcum? quanquam ego malim utrobique, Quò ibas, quò uolebas, & Ducet quò non uis.

Qui tradet.) ὁ παραδιδοὺς, id est, Qui tradit.

Sic eum uolo manere Sic eum uolo manere.) Quum omnia Græcorum exemplaria constanter habeant scriptum, ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν, nemini dubium esse potest, quin coniunctio si, mutata sit in aduerbium sic, idq; non interpretis uitio, sed errore librarij. Siquidem apud Latinos facilis & procliuis prolapsus est, à si, in sic, ob uocum affinitatem. Cæterũ apud Græcos nihil simile est inter, ἐὰν & οὕτως, ut hac occasione lapsus uideri possit interpres. Nec uero solum consentiunt exemplaria Græcorum, uerũetiam interpretes Cyrillus, Chrysostomus, Theophylactus. Quanquam in his uoluminibus Chrysostomi nuper excusis, ab indocto quopiam si, mutatum erat in sic. Verum ipsa interpretatio palam arguit Chrysostomum legisse, dum in hanc differit sententiam, Christum noluisse respõdere Petro, quid esset facturus de Ioanne, sed uoluisse temerariam & curiosam illius interrogationem retundere: atqui id non fecit, si respondit illum mansurum. Quin & diuus Hieronymus primo aduersus Iouinianum libro, citat hunc locum iuxta Græcam ueritatem. Et tametsi solent huiusmodi omnia ad semel publicitus receptum errorem deprauari, tamẽ haud scio quo casu factum est, ut hic locus etiamnũ in uulgatis exemplaribus apud Hieronymum manserit incorruptus. Qui si maxime fuisset corruptus, tamen ipse disputationis tenor arguit Hieronymum legisse non sic. Et quanquam ad rei comprobationem satis erat tantus Græcorum codicum omnium

omnium consensus, tamen in exemplari, cuius copiã nobis fecit bibliotheca canonicorum Coriendoncensiũ, palàm scriptũ est, Si eum, non Sic eũ. Nec dubito quin itidem scriptum fuerit in Paulino codice, nisi quod extrema pagella nos destituerat. In uetusto codice, quẽ uidimus in bibliotheca collegij, quod est Brugis diuo Donatiano sacrum, asscriptum erat utrunq;, si sic, nec locus carebat rasura. Astipulãtur nobis uetustissimi codices, quorum autoritatem sequuti sunt Basileæ fratres Amorbachij. Item codex Euãgelicus qui ob uetustatis miraculum seruatur in bibliotheca collegij Constantiensis, cuius inspiciendi copiam nobis fecit uir candidissimi pectoris Ioannes Botzemus eius sodalitij canonicus, bis citra ullũ rasuræ uestigium habebat, si cum. Inter uetustiores solus Augustinus quibusdã legisse uidetur, Sic cum uolo manere: uir ille quidem, quod negari non potest, sanctus, integer, acuto præditus ingenio, [redacted]. Imò siquis attentius excutiat expositionem Augustini, comperiet & illum legisse, Si eum, non sic eum, atque illud sic ab indocto quopiam corruptum. Etenim quum fatetur obijci posse, dominum non dixisse quidem quod Ioannes non esset moriturus, sed tamen innuisse, nõne satis aperit quid legerit? Nam rogatus quomodo uelit sterni lectum, si respondeat, sic uolo manere, nõ significat uelle instratum manere, sed clare explicat. At si respondeat, quid si ita uelim manere, subsignificat nolle sterni, sed sic, ut in dubio relinquat quid uelit: uelut in comœdia qui sic loquitur, Quid si tibi eam nolo uendere, coges tu me, non negat se uelle uendere, sed indicat sibi liberum esse uendere aut non uendere. Atq; hæc dixerim, non quod impium existimem alicubi dissentire ab Augustino, sed quod nolim eum sine causa reprehendi. Porrò quanquam hæc non faciunt hæreticum, si sic, legas pro si, tamen error tam manifestarius nõ est dissimulandus in literis euangelicis. Et ut fateor, non insectandum conuitijs qui sic labatur, ita commiserandum aio, ac subleuandum. Excusatur is qui per imperitiam literarum his uerbis baptizauit, In nomine patri, & filia, & spirita sancta. Nemo tamen sciens laturus sit huiusmodi baptizatorem. Quin ipse Augustinus nõ probabat, quod populus in templis caneret: Super ipsam autem floriet: pro florebit, etiam si sciret deum non offendi solœcismis. Quanto minus dissimulandum, si tanto fœdior menda in Euangelicas irrepserit literas? Quod si Latinus interpres indicandi modum uertisset in modum subiunctiuum, non perinde lubricus fuisset lapsus: Si eum uelim manere donec ueniam. Vt ne repetam interim, quod ipse sermonis contextus refellit istorum lectionem. Sequitur enim, Et non dixit Iesus, quod discipulus ille non moritur. Quod si superius legamus, Sic eum uolo manere, planè dixit eum non moriturum, donec ueniret, quod [redacted] negat. Nec ambigit Ioannes, quin Christus manere dixerit, non [redacted] sed in ambiguo reliquisse, ut ea res nihil attineret ad Petrum. Iam quum in omnibus Græcis codicibus summus sit consensus, quũ in tot uetustis Latinorũ libris reperiatur scriptura cum Græcis consentiens, quum Cyrillus à Trapezontio uersus obtineat germanam scripturam, quæ quidem non semel repetitur, & liber est excusus Lutetiæ ex autoritate theologorũ, sic [redacted] dicat præfatio, quum eadem lectionis integritas maneat apud Hieronymum, Deinde quum Hieronymi, Chrysostomi, Cyrilli, nec dubito quin Theophylacti interpretatio (Nam hic extrema pagina deciderat) non patiatur aliud legi, q̃; si eum uolo, tamen theologus quidam Cartusianus ædito libro fortiter asseuerat, sic esse legendum ex autoritate Grecorum & Latinorum omnium, duobus fretus argumentis: primum quod sic habet codex Chrysostomi latine uersi, & indiligenter excusi, deinde quod sic hodie recitatur in ecclesia. Hanc enim legem nobis præscribit, ut eam scripturã habeamus pro germana, quam obtinuit usus uulgaris. Atqui codices

Augustinus defensus aduersus Vallã

Error manifestus etiam in uocibus non est ferendus

[redacted]

declarant, ante annos trecentos aut quadringentos, publicum usum habuisse, si. Hæc igitur tum erat germana lectio iuxta huius præscriptum. Sed quoniam nunc deprauato loco, publicus usus habet sic, quæ prius erat germana lectio, nunc est notha. Tantum ualet usus, ut eadem res sit uitrum & gemma. Sed asscribam Cyrilli uerba, quibus declarat quid legerit. Hunc igitur, inquit, ita domino dilectũ quum respexisset Petrus, statim interrogauit quis uitæ illi terminus immineret. Sed quoniam curiosa magis quam utilis rerum alienarum inquisitio est: respondet quidem, sed ita ut rogantis animum abducat ad alia: nec mortis experitem futurum Ioãnem ait, sed si eum uolo manere donec uenio, quid ad te? id est audisti Petre quæ ad te pertinent, cur aliena quæris? cur diuinæ iustitiæ secreta rimaris? Nam si etiam uellem minime istum mori, quid tu unquam emolumenti, aut quid cõsolationis cõsequereris? [redacted] fit, utrũ etiam alij eadem subibunt an non [redacted] sua non mitigentur. Quamuis communiter in [redacted] etiam hominibus uideatur, ut optent, si quid periculi subituri sint, nõ esse solos, sed cæteros etiam aut uidere similia pati, aut saltem audire perpessos fuisse, uel omnino idem passuros. [redacted] citentur, tamen bonus aliquis casus uno loco [redacted] Theophylacto, Opus tibi com[redacted] hunc uero si uoluero manere hic, quid [redacted] inter ueteres legisse potest uideri, Sic eum uolo manere, deceptus mendo codicis [redacted] offensus absurditate sermonis torquet sensum uarijs interpretationibus. Vt autẽ intelligas [redacted] hoc librariorum temeritate factum esse, Priore loco lector offensus hoc sermone [redacted] Iesus: Si eum uolo manere, donec ueniam, non animaduertens si positum pro an, aut quid si, & hanc partem referri ad id quod sequitur, quid ad te, uertit si in sic, & particulam quid ad te separauit à superioribus, Mox ubi uidit repetitum, si eum uolo manere, nec perinde iam congruere, si, quid ad te, separes à superioribus, reliquit si, piguit tamen restituere, quod ante mutarat. Ita factum est ut in nonnullis codicibus prior locus habeat, sic, posterior si. Deinde uariante scriptura, quum in alijs sic, in alijs si reperiretur, aliquis asscripsit alterum in margine, tandem utrunque relatum est in contextum. Hoc deprauandi genus frequenter offendimus in Hieronymo & Cypriano. Si quando citabatur ab illis aliter scriptura, quam uulgo legitur, offensus scriba doctulus mutauit quod citabat ex sua memoria iuxta uulgatam æditionem. Post ubi uideret eadem sæpius repeti, sensit non esse lapsum scribarum, desijtque mutare. Itaque uariabat lectio in principijs & in medijs aut fine. Posteaquam uero res tot argumentis perspicua est, si quis in codicibus uulgatis erasisset superfluam c, aut in templo pronuntiasset, si eum uolo manere, non erat carpendus sed imitandus, si modo mutatæ lectionis rationẽ redderet, Nunc ego nec radendi, nec in templis aliter pronunciandi sum autor, tantum indico germanam lectionem ex fide utriusque linguæ codicum, & ex interpretatione probatissimorum ecclesiæ doctorum. Ita qui ueritati commonstratæ non credat, fortasse pertinax dici possit, qui reclamet, impudens, qui monstratorem negligat, ingratus, qui nõ assequatur tam euidentia, tardus. Cæterum qui pro errore inueterato docet quod rectum est, nec ingerit noua, sed uetera restituit, hunc si quis falsarium seditiose clamitet, & mundum in illum scriptis furiosis concitet, quæso quo nomine donandus uidetur? Vt ego taceam, res ipsa loquitur [redacted]

[redacted]

Donec ueniam.) [redacted] hic ut ita loquar, Christus suos discipulos in Donec ueniam. Expectabant enim mox uenturum regnum Israel. Sequi erat mori morte uiolenta. & Manere non significat, simpliciter non mori, sed non mori ad exemplum Christi.

Exire, pro diuulgari

Exiuit sermo inter fratres.) Quomodo exijt, si erat inter fratres? quanquam sic usus est hoc uerbo Suetonius in Nerone. Exijt, inquit, post scenicas coronas opinio. Proinde dilucidius ac Latinius erat, Permanauit rumor inter fratres, hoc est, ad Christianos cæteros. & quod illic erat dictum paucis audientibus, id serpsit ad plures uulgante fama.

Quia non moritur.) Rectius erat, Quod non moreretur. Quanquam cõmodius erat omittere

tere coniunctionem, propter id quod sequitur, Sed si eum uolo manere. Neq; enim Dixit ei, refertur ad Ioannem, sed ad Petrum. Hoc obiter adijcere uisum est, quod quidam eruditus hoc loco putauit non posse coniunctionem omitti citra incommodum.

Hyperbole

Nec ipsum arbitror mundum capere posse.) Hic Augustinus offensus hyperbola, capere non ad spatium loci refert, sed ad animum. Verum ad eundem modum, nec unam paginam diuinæ sapiẽtiæ capere possit mundus. Nihil tale Chrysostomus, & Cyrillus, ingenue fatentur hyperbolen esse. Sentit autem incredibilem uim, ac multitudinem librorum. Est enim Græcis χωρῆσαι, quod de spatio loci proprie dicitur, ut annotauimus in eum locum, Non omnes capiunt hoc uerbum. Nec est, posse capere apud Græcos, sed tantum χωρῆσαι, id est, capere, siue capturum. Certe in aureo codice posse non additur. Ne in Constantiensi quidem. Deinde qui scribendi sunt, melius erat, Qui scribendi forent.

FINIS ANNOTATIONVM IN IOANNEM

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTATIONES IN ACTA APOSTOLORVM EX CAP. I

Actus
Acta
Gesta

ACTA Apostolorum.) πράξεις. Quod Cyprianus uertit, acta, Hieronymus interim actiones, interim acta uocat. Cæterum actus masculino genere reperitur quidem, sed in carmine, ut apud Lucanum: Licet ingentes abruperit actus. Verum acta magis uocantur, quæ iudicijs aut testamentis, aut consimilibus modis transiguntur. Proinde ego gesta malim quàm acta, si utrunq; sit ex æquo liberum.

Hæc historia pars est euangelij

Primum quidem sermonem.) Equidem cupiebam hunc librum Lucæ, cum priore coniungere. Quandoquidem ille historiam Euãgelicam duobus est complexus uoluminibus, quorum utrunq; ad eundem scripsit Theophilum, & posterius auspicans, prioris facit mentionem. Cæterum uerebar, ne non ferendũ uideretur, euangelia distrahere. Quanquam hæc historia quid aliud est, q̃ euangelij pars, eaq; meo iudicio non minima. Siquidem illic describitur granum frumenti solo cõditum, hic describitur enatum, suasq; paulatim aperiens ac proferens opes. Quod ni per Lucam cognouissemus, quibus modis Christus reliquerit terras, ubi, quo loco, quibus modis aduenerit promissus ille spiritus, quibus initijs cœperit ecclesia, quibus rebus polluerit, quibus creuerit rationibus, nonne bonam euangelij partem ignorassemus? Atq; utinam sanctus Lucas, quemadmodum exorsus erat hanc narrationem, ita longius fuisset prosecutus, ac de cæterorũ item apostolorum gestis nonnihil attigisset. Quo magis admiror, apud Græcos hunc librũ tam uarium haberi, neq; quenq; extitisse apud Latinos ex antiquis scriptoribus, qui tam præclarum opus, ac prorsus euangelicę tum maiestatis, tum fidei, suis commentarijs illustrarit.

Acta apud Græcos deprauata

Nihil enim extat, quod sciam, in hoc, præter aliquot locorum uocabula, quæ Hieronymus annotauit, uerum ea non solum pauca, sed etiam paucis, si tamen hoc ipsum opusculum Hieronymi cẽsendum est: certe docti hominis est, nec indignum Hieronymo, nisi quod ibi citatur Hieronymus. Sero recepta est epistola ad Hebræos. De epistola Iacobi nonnihil est addubitatum. Apocalypsim sero recepit Italia, Græcia ne nunc quidem satis approbat. Cæterum de actis nulla unq; dubitatio. Nam quod hic liber non receptus fuerit à Manichæis, quemadmodum indicauit Augustinus libro quo refellit Adamantium Manichæum, hoc plus etiam ponderis apud orthodoxos habere conuenit, si displicuit hæreticis non minus ridiculis q̃ impijs. Atq; hoc sanè maiore studio conuenit, ut Christiani suæ gentis incunabula studeant cognoscere: quo posteaquam cognitum habuerint quibus rebus adoleuerit, ijsdem intelligant collapsam religionem instaurandam esse.

Chrysostomi commentarij in Acta amphiboli

Quum quartam adornarem æditionem, forte nactus sum Græcos commentarios Ioannis Chrysostomi titulo, uero ne an falso nondum pronuncio. Ex his tertia æditione quædam retuleram schedis per amicos suppeditata. Is exordiens testatur hoc opus adeo non fuisse celebre apud Græcos, ut non

autor modo plerisq; fuerit ignotus, uerum ne id quidem sciretur, an extaret liber hic de gestis apostolorum. Hoc opinor illum de uulgo fuisse loquutum, non de doctis. Cæterum exemplaria declarant hunc librum non perinde fuisse tritum apud Græcos, ut Euangelia aut epistolas Pauli. Nec enim in ullo uolumine (de sacris loquor) maior erat lectionis uarietas. Ex fragmentis quæ truncatim adferuntur in glossa quam uocant ordinariam, apparet extitisse tum in hoc opus commentarios neutiquam indoctos, quos ego ab istis rhapsodis studio suppressos fuisse suspicor, quo pluris fierent quæ collegerant. Idem suspicor de ueteribus, quos citari uidemus in Catena aurea. Quæ enim occasio tot uolumina sic extinxisset, ut nullum usquam superesset, uel casus incolume beneficio? Apud me certe nulla est dubitatio, quin spiritus sanctus ad fidei nostrę certitudinem hoc opus superesse uoluerit, nec ultra tamen proferri rerum gestarum historiam, partim ne nobis incerta essent ecclesiæ crependia, partim ne uarietate narrationum à Christo paulatim delaberemur ad humana. Et erat semel finienda scripturarum inuiolabilis autoritas, ne turba uoluminum eleuaretur.

Actorū liber necessarius

Etenim si legas ea quæ cæteri qui feruntur fuisse uicini temporibus apostolorū literis prodiderunt, uel ut ab ipsis audita conspectaq;, uel ab ijs qui uiderant accepta, uideberis tibi fabulas, ut ita dixerim legere, si conferas cum grauitate fideq; huius historiæ. Et in his esse constat, qui quod in dialogis fieri solet, ex his quæ sacris libris continentur narrationes fictas cōtexuerint, aut certe ueris falsa miscuerint: rursum, qui uel ob ingenij tarditatem, uel ob memoriæ debilitatem, ea tradiderint, quæ uel non audierant, uel non intellexerant. Huius generis esse puto scripta Clementis & Papiæ, fortassis & Dionysij. Certe Papiam notat Eusebius in historia ecclesiastica, quasi qui quæ à Ioanne audierat, ingenio non sit assequutus, unde & scriptis suis præbuerit multis ansam erroris. Homines erant, & humanis affectibus obnoxij. Quod si statim in his qui uixerant cum apostolis reperta est suspicio uel erroris, uel uanitatis, quid futurum arbitraris fuisse, si talium narrationum aut scriptorum autoritas longo successionis ordine, trāsisset ad posteros? Summa cura pariq; fide contexuit ecclesiasticam historiam Eusebius Cæsariensis, At quàm multa illic referuntur, quæ nihil habent grauitatis Ecclesiasticæ?

Humanæ historiæ quales

Primum pro priorem

Primum quidem.) Sæpius admonuimus apud Græcos πρῶτον usurpari uice comparatiui. Primum, pro priorem, siue superiorem. Nam sermonem, haud dubie librum euangelicum uocat: neq; enim ea dixerat, sed scripserat. Et Isocrates suos libellos λόγους appellat. Deinde haud scio satis ne Latine dicatur, Facere sermonem, pro eo quod est, uerba facere. Vnde nos, quo dilucidior esset sensus, non ueriti sumus ad hunc transferre modum, Superiore quidem uolumine diximus Theophile, de omnibus quę cœpit Iesus, tum facere, tum docere: Poterat & sic, Et facere & docere, siue uel facere uel docere. Nam facereq; & docere, poeticum est apud Latinos, apud Græcos secus, ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν. Partitus enim est omnem Christi uitam in duo, in facta & doctrinam. Fecit is admiranda, sed non minus stupenda docuit. Facta constant miraculis, doctrina decretis. Porrò quod huc adducunt quidam, prius esse facere, deinde docere, id argutius est quàm accommodatius. Et tamen ad exhortandum, non inutilis est argutatio.

Reiecta quorundam interpretatio

De omnib. & omnia quid differunt

De omnibus.) Annotauit & hoc Chrysostomus, quod non dixit, omnia, sed de omnibus, nimirum ordinem ac seriem rerum indicans potius quàm nihil esse prætermissum. Alioqui dissentiret à Ioanne, qui negat mundum fore capacem uoluminum si singula quæ dominus dixit fecit'ue scriberentur. Quod autem de ordine loquitur arguit quod sequitur, usq; ad diem illum. Exorsus est à natiuitate pręcursoris, prosequutus est narrationem usq; ad ascensionem domini. Quoniam autem Ambrosius tribuit Lucæ stilum historicū, multum lucis adferunt rerum narrationi trāsitiones eiusmodi, ceu commissuræ partium, quæ paucis repetendo quod dictum est, refricant lectoris memoriam, & proponendo quæ dicenda sunt, reddunt auditorem ad ea quæ restant magis docilem. Euangelicam, inquit, historiam ab initio prosequutus sum usque ad tempus ascensionis: quod superest, absoluam hoc libro. Annotauit & hoc Chrysostomus, quod modestiæ causa suum opus sermonem uocat non Euangelium.

Per spūm sanctū præcipiēs

Præcipiens apostolis per spiritum sanctum.) ἐντειλάμενος. Præteriti temporis est, hoc est, cum præcepisset. Et hunc locum quoniam alioqui uidebatur obscurior, paulo fusius explicuimus

explicuimus ad hunc modum. Ad eum usq; diem, quo postquam impartitus in hoc ipsum spiritum sanctum mandata dedisset, quos delegerat, apostolis, sursum assumptus est. Sensit hic nōnihil incommodi etiam Beda, nam meminit hyperbati. Cæterum illud Per spiritum sanctum, ita positum est, ut ambigi possit utro sit referendum, ad superiora, an ad sequētia. Verum sensus magis exigit, ut ad superiora referatur. Siquidem impartijt illis spiritum sanctum à resurrectione: & ita mandauit prædicandi munus. Nisi malumus sic accipere, quod ipse Christus in baptismo, spiritum sanctum in se descendentē acceperit, quo facto postea delegerit apostolos. Cæterum prior lectio mihi magis probatur. Præsertim cum huic assentiatur Chrysostomus διὰ πνεύματος, inquiens, ἐντειλάμενος, τοῦτ' ἔστι, πνευματικὰ πρὸς αὐτοὺς ῥήματα, οὐδὲν ἀνθρώπινον. Neq; enim perinde arridet quod additur Per spiritū sanctum, quasi illius essent, quæ mandasset. Nam & hunc sensum proponit Chrysostomus. Et quod ait præcepisse, idem Chrysostomus non refert ad id quod sequitur, Ab Hierosolymis ne discederent, sed ad illud potius, Ite & docete omnes gentes &c. ut intelligamus eam doctrinam non esse Mosaicam, neq; mundanam, sed spiritualem ac cœlestem. Hoc admonere uisum est, quod uideam interpretes Latinos, hoc in loco & torqueri nonnihil & uariare.

Sensus anceps

Quos elegit.) οὓς ἐξελέξατο. Hoc interiecit, ut appareat Christum non omnibus mandata dedisse, sed ijs duntaxat, quos ad hoc muneris delegerat, nempe duodecim apostolis, & septuaginta discipulis.

Assumptus est.) ἀνελήφθη, quod magis sonat receptus est, uidelicet in cœlum unde uenerat. Nam assumi dicitur qui in consortium adiungitur, quod Græci dicunt παραλαβεῖν, Matthæi primo. Et προσλαμβάνεσθαι, Rom. xiiij. Et hanc ipsam uocem ἀνελήφθη uertit receptum est, Actuum decimo.

In multis argumentis.) τεκμηρίοις. Argumentum hic uocat signum aliquod, per quod fides fit rei alioqui dubiæ. Et in multis, Hebraico more dixit, pro per multa argumenta. Cæterum quod sequitur, ὀπτανόμενος, participium est passiuum præsentis temporis. Proinde interpres dum, quod non solet, conatur exprimere rationem temporis, nimis diluto usus est uerbo. Siquidem apparet id quoq; quod non est. Nos itaque maluimus circumloqui, Dum conspicitur.

Argumentum signum

Et conuescens præcepit.) Laurentius Valla, putat perperam in Latinis codicibus legi conuescens, sed scriptum fuisse conuersans, non dissimulans interim in aliquot Græcis codicibus haberi συναυλιζόμενος, in alijs συναλιζόμενος. Prius illud interpretatur conuersans, posterius hoc, conueniens, siue coniungens se cum illis: sic tamen ut uelit utriusque dictionis eandem esse uim. Ac satis apparet συναυλίζομαι dictum ab αὐλή, quod stabulum sonat aut diuersorium. Græcum unde dicatur συναλίζεσθαι, non perinde liquet, nisi quod Hesychius συναλιζόμενος, interpretatur συναχθείς, καὶ συναθροισθείς, id est, Congregatus & conglomeratus, nec aliò uergunt, quæ scribit Suidas. Licet apud hunc addatur, υ, συναυλίσας, inquit, συνάξας, συναθροίσας, ac paulo post συναυλίαν interpretatur συμφωνίαν. Quanquam autem ferè consequens est, ut qui sub eodem tecto uersantur, unà nonnunquam cibum capiant, tamen id nec ex ipsa uocis ratione, nec ex Græcis, quos citaui, autoribus liquere potest. Iam in aceruo uocabulorum ad conuiuium pertinentium, quæ congerit Iulius Pollux, nulla huius uocis mentio. Tametsi non inficior Hieronymum in quæstione ad Hedibiam septima, uideri legisse conuescens, quum scribit hunc in modum: In altero autem tanta familiaritas erat, & perseuerantia, ut cum eis pariter uesceretur. Vnde & Paulus apostolus refert, eum quingentis simul apparuisse discipulis. Et in Ioanne legimus, quod piscantibus apostolis in litore steterit, & partem assi piscis fauumq; comederit, quę ueræ resurrectionis indicia sunt. Et Chrysostomus in commentarijs qui feruntur in hunc librum eo nomine, palàm interpretatur de cibo sumpto. Eius uerba subscribam διά τοι τοῦτο καὶ τότε τεσσαράκοντα ἡμέρας ἔμεινεν ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τὴν ἀνάστασιν, ἔλεγχον διδοὺς ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τῆς ὄψεως τῆς οἰκείας, ἵνα μὴ φάντασμα εἶναι νομίζωσι τὸ ὁρώμενον. καὶ οὐδὲ τούτῳ ἠρκέσθη, ἀλλὰ καὶ τράπεζαν προστίθει, ὅπερ οὖν καὶ προϊὼν λέγει, καὶ συναλιζόμενος αὐτοῖς. τοῦτο δὲ ἀεὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι τεκμήριον ἐποιοῦντο τῆς ἀναστάσεως λέγοντες, οἵτινες συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ. id est, Atq; hac sanè de causa & ipse diebus quadraginta cōmoratus est post resurrectionē in terris, nimirum longo temporis spatio per argumenta certa declarans & comprobans conspectum

Conuescens Iesus

Lectio duplex

conſpectum ſuijpſius, ne ſpectrum & inane phantaſma crederent quod uidebatur. Ac n
his quidem contentus fuit, ſed menſam etiam addidit, Nimirum hoc eſt quod deinceps di
cit, Et conueſcens ſimul cum illis. Nam hoc argumento ipſi quoq; apoſtoli ſemper aſtruxe
runt reſurrectionis fidem, ut quum aiunt, qui quidem cibum una ſumpſimus & bibimus
cum illo. Hæc ſi cui probantur, ut mihi ſanè non improbãtur, expendat, num συναλίζεσθαι
dicatur, à ſalis communione, Iuxta prouerbium Salem & mẽſam ne prætereas. Alioqui ex
hoc loco non liquet fuiſſe conuiuium Chriſto cum apoſtolis. Certe Cyrillus in opere quo
συναυλίζεσθαι exponit dictiones ſacrarum ſcripturarum συναλιζόμενος interpretatur, συναθροιζόμενος à
uocc ἁλίη ſiue ἁλία, quæ concilium ſiue congregationem ſonat. Ita Herodotus in primo li
συναλίζεσθαι bro, κῦρος γράψας εἰς βιβλίον, τὰ ἐβούλετο, ἁλίην τῶν περσέων ἐποιήσατο: apud eundem frequen
ter obuium eſt συναλίζεσθαι pro cõgregare. Nec dubito quin ἁλία dicta ſit à ſale, iuxta illud,
Salem & menſam ne prætereas. etymologicon indicat ἁλίαν dici uas in quo tunditur ſal,
aut ubi reponitur. Rurſum uariat & ipſa ſermonis diſtinctio. Nam quidã hoc participium
referunt ad ſuperiora, ut & hoc cenſeatur inter argumenta reſurrectionis, quod dome
ſticam cum illis ac diutinam egerit conſuetudinem. Nam id eſt, ni fallor, συναυλίζεσθαι. A
lij rurſus ad ſequentia, ut ſub eodem tecto commorans apud illos, intelligatur mandaſſe ne
diſcederẽt Hieroſolymis. Id quod mihi magis probatur, quod quidem ad diſtinctionem at
tinet. Alioqui duriuſcule cohæreant cum ſuperioribus, quæ ſequuntur. Cæterum ſi lega
mus, συναλιζόμενος, iuxta Vallam, id eſt, congregans ſe cum illis, ſiue congregans illos in
idem loci, id magis congruit cum eo quod aliquanto poſt ſequitur: Illi igitur cum conue
niſſent, interrogabant eum dicentes, Domine &c. Apparuit enim illis nunc paucioribus,
nunc pluribus. Cæterum conſcenſurus in cœlum omnes uoluit adeſſe, ut ultima ederet
mandata. Auguſtinus aliquot locis legit conuerſans.

Inquit, additũ Quam audiſtis, inquit, per os meum.) ἣν ἠκούσατέ μου, id eſt, Quam audiſtis ex me. Hila
rius allegans hunc locum lib. de trin. octauo, non addit, inquit. Cæterum haud male inter
pres addidit, Inquit, de ſuo, ne durior eſſet ſermo, ob repente mutatam perſonam loquẽtis.
Et ubi ſunt interim, qui clamitant eſſe ſacrilegium uel iota addere ſacris uoluminibus.

Baptizabimini ſpiritu ſancto.) ἐν πνεύματι ἁγίῳ, id eſt, In ſpiritu ſancto, hoc eſt, per ſpi
ritum ſanctum. Recte igitur prępoſitionẽ omiſit interpres. Auguſtinus epiſtola centeſima
octaua admonet in nonnullis Latinis codicibus ſcriptũ fuiſſe pro baptizabimini incipietis
baptizari. Verum hanc lectionem ut mẽdoſam reijcit, ex autoritate Græcorum codicum,
cum hic interpres ſubinde uerterit ad conſimilem modum.

Si in hoc tempore.) εἰ apud Græcos frequenter eſt interrogantis. Rectius itaq; uertiſ
ſet, Num in tempore hoc, ſiue An in tempore hoc.

Reſtitues regnum Iſrael.) τῷ ἰσραήλ, id eſt, Iſraeli. Sic enim uocant gentem Iudaicam.
Somniabant enim adhuc, neſcio quod, regnum Hebræorum.

καιρὸς Tempora uel momenta.) χρόνους ἢ καιρούς, id eſt, Tempora & articulos, ſiue opportunita
χρόνος tes. Quanq; apud Græcos καιρὸς nonnunq; pro χρόνος uſurpetur, at non contra. Eſt autem
proprie χρόνος, quoties de genere ſeu modo ſpatioue temporis agitur, ueluti ſeculũ, annus,
menſis, dies, hora. καιρὸς autem cum ſentimus oportunitatem rei gerendæ. Nam utrunq;
refertur à Rhetoribus inter argumenta coniecturalia. Annotat hanc uocum differentiam
& diuus Auguſtinus in epiſtola lxxviij. ad Heſychium. Quin apud Græcos καιρὸς deus
eſt, quem Auſonius uertit occaſionem. Neq; uero καιρὸς ſpecies eſt huius ceu generis χρό
νου, quemadmodum indicat Valla. diuerſum magis eſt quàm pars. Et omnino plus quid
dam καιρὸς quàm tempus, nempe articulus, ipſumq; momentum ac punctum, ut aiunt, in
quo res ſit agenda. Vnde nonnunquam articulum uertit. Neq; dubito quin illud Teren
tianum, Vt in ipſo articulo oppreſſit, Græcis ſit καιρῷ. Duabus dictionibus Græcis reſpon
det unica Latina, tempus. Auguſtinus locum hunc adduxerat hoc pacto, Nemo poteſt co
gnoſcere tempora, quæ pater poſuit in ſua poteſtate. At Heſychius ex autoritate ueterum
exemplarium nobiſcum legit, Non eſt ueſtrum.

Quæ pater poſuit in ſua poteſtate.) ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ. i. In ꝓpria ſiue ſua ipſius poteſtate.
δύναμις Accipietis uirtutem.) δύναμιν, id eſt, Robur ac fortitudinẽ. ne quis accipiat ἀρετὴν, quæ
ἀρετὴ probitas eſt uitio oppoſita. Et, Superuenientis ſpiritus, ἐπελθόντος, præteriti temporis
participium

participium est, sed quod uerbo futuri temporis adhæreat. Vertere poterat, Illapsi in uos, siue ut nos uertimus, Postquam spiritus sanctus aduenerit super uos. Nam & illud ambiguum est apud Græcos, an genitiui casus ponantur absolute, Sic enim refert Hilarius in libris de trinitate. Superueniente spiritu sancto in uos.

Iudæa pro tota gente Iudaica

Testes in Hierusalem.) Gemina est coniunctio Græcis, ἔν τε Ἱερουσαλὴμ, καὶ ἐν πάσῃ Ἰουδαίᾳ. Cæterum quod subiunxit, Iudæam Hierusalem, totum parti, non potuit reddi, neque per geminum &, neque per tum. Proinde nos reddidimus, Non solum Hierosolymis, uerum etiam in uniuersa Iudæa. Nam hic Iudæam arbitror positam non pro tota regione Iudaicæ gentis quæ duodecim tribus complectitur, sed pro ea prouincia cuius metropolis est Hierosolyma, quanquam ipsa quidem est in tribu Beniamin. His enim gradibus propagatum est Euangelium. Ab Hierosolyma uelut à fonte dimanauit, ad omnes Iudeæ partes, deinde ad Samaritanos semipaganos & semiiudæos, Mox in Syriam, hinc in totam Asiam minorem, hinc in Græciam, postremo in Italiam, denique in uniuersum terrarum orbem.

Anceps sermo

Cumque intuerentur in cœlum.) καὶ ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν, id est, Cum essent intentis siue defixis in cœlū oculis. Id enim Græcis est ἀτενίζειν fixis & immotis obtueri oculis, amantium more. In cœlum autem ita positum est, ut utròuis possit referri, uel ad intuentes, uel ad euntem. Nisi quod mox uelut explicat, Quid statis aspicientes in cœlum? Annotarat hoc nescio quis in glossa quam uocant ordinariam. Nam quod Veste alba, uertit uestibus albis, nihil refert ad sensum.

Ecce duo uiri.) καὶ ἰδοὺ, Admonuimus esse peculiare Lucæ καὶ coniunctionem ex superfluo addere. Proinde interpres recte omisit.

Quemadmodum.) ὃν τρόπον, ut quem ad modum, tres sint dictiones.

Sabbati iter

Sabbati habens iter.) σαββάτου ἔχον ὁδόν. Sentit spacium bis mille passuum. Longius iter facere Iudæis fas non erat sabbatis. Hoc enim indicat Hieronymus scribens ad Algasiam quæstione decima, nimirum Iudæis religiose obseruatum, ne sabbatis ambularent, supra bis mille passus, ex institutione, Barachibæ Simeonis, & Helles Rabinorum, quos illi magistros nostros uocare soliti sunt, ut inibi docet Hieronymus. Præterea apud Ioannem cap. undecimo, Bethaniam abfuisse ab Hierosolymis stadiis fermè quindecim. Ea conficiunt paulo minus quàm passuum duo milia. Erat autem Bethania in latere montis Oliueti. Testatur hoc idem Chrysostomus enarrans conuiuium Simonis leprosi. Proinde miror unde apud Lyranum cæterosque recentiores interpretes legamus, Iter sabbati non habere plus quàm mille passus: nisi forte hoc accidit uitio librariorū. Proinde nos uertimus, Abest ab Hierosolymis iter sabbati.

Cœnaculum ὑπερῷον

In cœnaculum.) εἰς τὸ ὑπερῷον. Hic cœnaculum non significat eum locum in quo cœnatur, sed superiorem domus partem. Id quod Græca uox indicat.

In cœnaculum ascenderunt.) ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῷον, id est, Ascenderunt in cœnaculum, hoc est, Ingressi ciuitatem, conscenderunt cœnaculum. Nostra lectio perinde sonat, quasi ingressi cœnaculum conscenderint eò ubi manebat Petrus. Lyranus putat esse πρωθύστερον. In glossa ordinaria nescio quis admonet Grecæ lectionis. Quanquam nec in Latina lectione opus erat ulla figura. Siquidem hypostigme addita dictioni introissent, excludit amphibologiam. In aliquot uetustis nostræ linguæ codicibus, habebatur, ascenderunt in superiora, ubi manebat Petrus, Et fieri potest, ut supra cœnaculum fuerit locus altior, quod capite huius operis decimo uocat δῶμα, quò Petrus ascendit oraturus.

Ordo diuersus

Petrus & Ioannes.) Suspicor incuria librariorum accidisse, quod hic perpetuo non distinguantur apostolorum iuga. Nos tamen nihil ausi sumus immutare, cum neque suffragarentur exemplaria, nec interpretes idonei. Ne ordo quidem satis congruit. Apud nos enim Petrus copulatur cum Ioanne, apud Græcos cum Iacobo. Apud nos Iacobus & Andreas, apud Græcos Ioannes & Andreas.

Perseuerantes. προσκαρτεροῦντες, id est, Perdurantes, quod Augustinus alicubi uertit, asseruientes. In oratione.) Deest in Latinis codicibus, καὶ τῇ δεήσει, id est, Et obsecratione. Congeminat hæc ad eum modum sæpenumero & Paulus.

Cum mulieribus.) σὺν γυναιξί. Accipi potest, & cum uxoribus, propterea quod separauit Mariam à mulieribus. Ac rursum:

Cum

Cum fratribus eius.) Eius ad Iesum refertur, non ad Mariam αὐτοῦ. Annotauit & hoc glossa ordinaria, Citatur autem nomine Bedæ, quum in illius commentarijs nihil tale repe riatur. Id quum mihi compertum sit & alijs aliquot locis, suspicor hos, quos Badius nobis

Bedæ cōmentarios uideri decurtatos

dedit, esse decurtatos. In diebus illis.) ταύταις, id est, His, nec enim est ἐκείναις. Est autem historicum, referre rem quasi iam geratur.

In medio fratrum.) μαθητῶν, id est, Discipulorum. Et simul, est ἐπὶ τὸ αὐτό, id est, collecta siue congregata in eodem loco.

Hominū pro nominum

Erat autem hominum.) ἦν τε ὄχλος ὀνομάτων, id est, Eratque turba nominum. Quod quidem palàm est nō accidisse culpa interpretis, sed ab audaculo quopiam fuisse deprauatum qui putarit nominum hoc loco nihil significare, cæterum hominum probe quadrare. Adeo præceps est iudex inscitia. Porrò nominū dixit, quod nominatim homines censeri soleant, quoties exquiritur numerus. Hæc orationis pars, quoniam per parenthesim est interiecta, suis notulis est utrinque semouenda, quæ tamen aptior erit, si legamus ἦν δέ.

Oportet impleri.) ἔδει, id est, Oportebat, siue oportuit, de re peracta loquitur.

Quam prædixit.) ταύτην ἥν, id est, Hanc quam prædixit.

Qui fuit dux.) ὁδηγοῦ. Is proprie dicitur, qui commonstrat uiam: ne ductorem exercitus intelligat aliquis, cui apud Græcos aliud est nomen στρατηγός.

In nobis.) σὺν ἡμῖν, id est, Nobiscum. Et, Qui connumeratus est, ὅτι, quia, non qui.

Possedit pro parauit

Et possedit agrum.) ἐκτήσατο, quod uerti poterat etiam, parauit. Neque enim Iudas possedit hunc agrum, uerum ea pecunia paratus est is ager. Porrò de mercede iniquitatis, allusit, ni fallor, ad cognomen Iscariotæ, quod שָׂכָר Hebræis mercedem sonet.

Et suspensus crepuit.) καὶ πρηνὴς γενόμενος, id est, Pronus factus, siue decliuis. πρηνὴς enim Græcis dicitur, qui uultu est in terram deiecto. Expressit autem gestum & habitum laqueo præfocati. Alioquin ex hoc sanè loco nō poterat intelligi, quod Iudas suspenderit se. Augustinus libro primo contra Felicem Manichæum, capite quarto & quinto, hunc adducens locū legit, Et deiectus in faciē, diruptus est medius. Acheldemach.) Græci scribunt ἀκελδαμά, propius accedentes ad uocem Hebraicam quàm nos. Hebræis אֲחַלֵּ fundus est siue facultas דָּם sanguis, etiamsi diuus Hieronymus indicat nomen esse Syrum.

Et manifestū factū est. Scrupulus excussus

Et notum factum est.) Quum Petrus hæc loquatur & Hierosolymis & Hebraice, tamen ita sonāt Lucæ uerba, quasi Petrus alibi diuersa lingua loquatur. Etenim qui dicit, eorum, uidetur de absentibus loqui, & qui dicit lingua eorū, uidelicet Hebraica, uidetur alia lingua loqui quàm Hebraica. Proinde quidam uoluerunt totam hanc sermonis partem, Et notum factum est, usque ad, scriptum est enim, Lucam Græce scribentem intertexuisse de suo. Sunt qui lingua eorum, referant ad discrimen linguæ Galilææ, & Hierosolymitanæ, quæ tam uariabant, ut hinc Petrus fuerit deprehensus. Sed mea sententia simplicius est, ut intelligamus Lucā Græce scribentē, ad maiorē rei fidem addidisse uocem Hebraicā, & hanc particulam, lingua eorum, ad Theophyli Lucæque personam esse referendam, quorum alter Græce scriberet, alter legeret. Probabile est enim hoc ipsum agri uocabulum Hebræum diuersæ linguæ hominibus innotuisse, quemadmodū aliquot exoticarum rerum uocabula, nonnulla etiam prouerbia sua lingua demigrant ad alienigenas.

Fiat commoratio.) ἔπαυλις. Compositum ab eadem dictione unde συναυλιζόμενος, de quo dictū est paulo ante. Augustinus eo quem modo citauimus loco, legit, Fiat uilla eius

ἐπισκοπή

deserta. Cæterum episcopatum est ἐπισκοπὴν, quod Hebræis est בִּקֹּרֶת. Id inter alia præfecturam quoque significat. Græca uox ab inspiciendo dicta. Audiui quendam Hebræum, qui quod interpres Græcus ac Latinus uertit episcopatum, affirmaret Hebræis sonare uxorem egregie charam, quæ non prolis gignendæ gratia, sed animi causa haberetur in delitijs semota ac seclusa. Hoc an uerum sit nescio. Hoc testimonium è duobus psalmis sumptum est, Fiat commoratio eorum deserta, & in tabernaculis eorum non sit qui inhabitet, sumptum est è psalmo sexagesimo octauo. Et episcopatum eius accipiat alter, sumptum est è psalmo cviij. Prius testimoniū quod pertinebat ad omnes Iudæos qui Christum persequuti sunt accommodauit ad Iudam. Porrò quum uterque psalmus inscriptus sit ipsi Dauid, aut non est uerum quod quidam annotant de titulis, aut hi psalmi non sunt scripti per Dauid. Et tamen Petrus ait spiritum sanctum loquutū per os Dauid. Cæterū quod Beda queritur per

per imperitum lectorem contextum psalmorũ esse corruptum, hodie nihil tale reperimus in codicibus nostris. Queritur enim priorẽ testimonij partẽ, quæ extat psalmo LXVIII fuisse additam psalmo CVIII. Qua de re nec Augustinus, nec Hieronymus queritur in commẽtarijs. Et tamen probabile est Bedam hoc alicunde hausisse. Nam adduntur hi uer fus in psalterio quod dicitur Romanum. Verum interim dum hæc sector in aliud incidi. Aliâs admonui commẽtarios quos habemus in psalmos Hieronymi titulo, mihi uideri de curtatos alicubi, Contra locis aliquot ceu pannis assutis dilatatos. Quod enim in hunc uer ficulum, Et episcopatum eius accipiat alter, additum est commenti, potest credi Hierony mi, est autem tale. Hoc & in actibus Apostolorum manifestius interpretatum est. Quod sequitur ambiguum est, Non solum autem in illo tempore de Iuda dictum est, sed usque hodie dicitur & usque in diem iudicij. Si ipse Iudas apostolatum perdidit, custodiant se sa cerdotes & episcopi, ut nõ & ipsi suum sacerdotium perdant. Si apostolus cecidit, facilius monachus potest cadere. Hæc ille. Ne quid hic exagitem sermonis ineptiam, minime con gruentem Hieronymo, usq; hodie dicitur, & usque in diem iudicij, subaudi dicetur, Quid refert dici? quid fiat refert. Præterea si ipse Iudas, quasi is fuerit apostolorũ princeps, Non satis erat dicere Iudas. Et custodiant se, pro caueant sibi, & ut non, pro ne, ut hæc inquam non excutiam, quid sibi uolunt quæ sequuntur, Si apostolus cecidit, facilius monachus po test cadere. An idem est apostolus & monachus? Amphora cœpit institui, currente rota quur urceus exit? Ad hæc qui cohærent quæ adijcit. Virtus non perit, licet homo cadat & pereat, tamen dominus denarios suos dat sub fœnore. Si ille non duplicauerit, accipitur pe cunia eius & dabitur habenti. Pecunia domini ociosa esse non potest. Quis non uidet hæc esse non Hieronymi, sed hominis inepte loquacis, qui similibus emblematis totum hunc psalmum contaminauit, & utinam hunc solum. Qui uideri uolunt custodes scripturæ di uinæ, hæc æquis animis ferunt, & indignantur admonẽtibus, haud quaquam eadem usuri lenitate, si quis ad eundem modum istis imponat in uino aut panno, & si quis monitor ibi depulerit imposturam, magnas habituri gratias.

Psalteriũ Romanum à nostro diuersum

Hieronymi cõmentarij in psalmos contaminati

Libros deprauari patimur æquo animo

Alter.) ἕτερος, rectius erat alius. Nam Græci frequenter usurpant ἕτερος pro ἄλλος. Cæterum quod quidam alter refert ad duos designatos electioni, quorum alter succedat in locum Iudæ, coactius est.

Intrauit & exiuit.) Pro eo quod est perpetuam uitæ consuetudinem habuit. Dictũ est autem figura prouerbiali. Cæterum hic sermo totus nonnihil habebat obscuritatis, non so lum in lingua Latina, uerum etiam Græca. Proinde nos quantũ potuimus, conati sumus dilucidius uertere.

Intrauit & exiuit

Qui cognominatus est Iustus.) ἰοῦστος nomen Romanum. Quod cognomen olim in ditum fuit Aristidi apud Atheniẽses. Glossa ordinaria dubitat Latinũ ne sit an Hebræum, & interpretatur tanquam Hebręum, quasi nouum sit Iudæos Græcorum ac Romanorum designari cognominibus. Andreas Græcum est quemadmodum Barptolemeus. Marcus & Lucas latina uocabula sunt, Nicodemus Græcũ est. Et hoc citatur nomine Bedæ, quum in Bedæ commentarijs nõ habeatur. Paulo ante refertur opinio cuiusdam qui putarit hos duos de quibus fit sortitio fuisse è numero discipulorũ septuaginta, quum Beda numeret septuaginta duos. Et tamen hic erat adscriptum B. quid indicans nescio.

Bedæ locus citatur q apud illum non est

Qui corda nosti.) Græcis est dictio unica composita, καρδιογνῶστα, cognitor cordi um. Et mox:

Ostende.) Est ἀνάδειξον, id est, Designa. Sic enim uertit, Designauit Iesus & alios septuaginta.

Accipere locum.) λαβεῖν τὸν κλῆρον, id est, Vt accipiat sortem, siue hæreditatem aut successionem.

Vt iret in locum suum.) ἴδιον, id est proprium. Velut ante occupasset alienum.

Et dederunt sortes eis.) καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, id est, Et dederunt sortes eorum, nimi rum duorũ, de quibus sortiebantur. Sors enim illius dicitur cuius nomine mittitur.

Et annumeratus est.) καὶ συγκατεψηφίσθη, id est, Suffragijs siue calculis additus est. Vallæ placet cooptatus est, neque mihi sanè displicet. Superius erat diuersum huic uerbũ κατηριθμημένος σὺν ἡμῖν, id est, Numeratus nobiscum. Totum hoc caput, ac sequentis bo nam

Augustini lectio quantum à nostra uariet

nam partem recitat Augustinus libro, cuius paulo ante meminimus, uidelicet contra Manichæum Felicem 1. cap. 4. & 5. sed nonnulla secus quàm nos legimus, quæ qui putabit operæprecium cognoscere, quo commodius liceat conferre nos hic asscripsimus: Et recitauit in actibus apostolorum, Primum quidem sermonem feci de omnibus ô Theophile, quæ cœpit Iesus facere & docere, in die quo apostolos elegit per spiritum sanctum: & præcepit prædicare Euangelium, quibus præbuit se uiuum post passionẽ in multis argumentis dierum, uisus eis dies quadraginta, & docens de regno Dei, & quomodo conuersatus sit cum illis. Et præcepit eis ne discederent ab Hierosolymis, sed sustinerẽt pollicitationem patris, quam audistis, inquit, ex ore meo. Quoniam Ioannes quidem baptizauit aqua, uos autem spiritu sancto incipietis baptizari, quem accepturi estis non post multos hos dies, usque ad Pentecosten. Illi ergo conuenientes, interrogabant eum dicentes, Domine si hoc tempore præsentabis regnum Israël? Ille autem dixit, Nemo potest cognoscere tempus, quod pater posuit in sua potestate, sed accipietis uirtutem spiritus sancti superuenientem in uos, & eritis mihi testes apud Hierosolymam, & in tota Iudæa & Samaria, & usque in totam terrã. Cum hæc diceret, nubes suscepit eum, & sublatus est ab eis. Et quomodo contemplantes erant, cum iret in cœlum, ecce duo uiri astabant illis in ueste alba, qui dixerunt ad eos: Viri Galilæi quid statis respicientes in cœlum? Iste Iesus qui assumptus est in cœlum à uobis, sic ueniet quemadmodum uidistis eum euntem in cœlum. Tunc reuersi sunt Hierosolymam à monte qui uocatur Eleon, qui est iuxta Hierosolymam, sabbati habens iter. Et cum introissent ascenderunt in superiora, ubi habitabãt Petrus & Ioannes, Iacobus & Andreas, Philippus & Thomas, Bartholomæus & Matthæus, Iacobus Alphæi & Simon zelotes, & Iudas Iacobi. Et erant perseuerãtes omnes unanimes in orationibus, cum mulieribus & Maria, quæ fuerat mater Iesu, & fratribus eius. Et in diebus illis surrexit Petrus in medio fratrum & dixit, Fuit autem turba in uno, hominum quasi centum uiginti, Viri fratres, oportet adimpleri scripturam istam, quam prædixit spiritus sanctus, ore sancti Dauid de Iuda, qui fuit deductor illorum, qui comprehenderunt Iesum, qui annumeratus erat inter nos, qui habuit sortem huius ministerij. Hic igitur possedit agrum ex mercede iniustitiæ suæ, & collum sibi alligauit, & deiectus in faciem diruptus est medius: & effusa sunt omnia uiscera eius. Quod & cognitum factum est omnibus qui habitabant Hierosolymam, ita ut uocaretur ager ille ipsorũ lingua Acheldemach, id est, ager sanguinis. Scriptum est enim in libro psalmorũ, Fiat uilla eius deserta, & non sit qui inhabitet in ea, & episcopatum eius accipiet alter. Oportet itaq; ex his uiris qui cõuenerunt nobiscum, in omni tempore quo introiuit inter nos & excessit dominus Iesus Christus, incipiens à baptismo Ioannis, usque in illũ diem quo assumptus est à nobis, testem resurrectionis eius nobiscum esse. Et statuit duos, Ioseph qui uocatur Barsabas, qui & Iustus, & Matthiam, & precatus dixit: Tu domine cordium omnium intellector, ostende ex his duobus, quem elegisti ad suscipiendum locum huius ministerij & annunciationis à quo excessit Iudas, ambulare in locum suum. Et dederunt sortem, & cecidit sors super Matthiam, & similis deputatus est cum undecim apostolis duodecimus. Tempore quo suppletus est dies Pentecostes, fuerunt omnes simul in uno. Et factus est subito de cœlo sonus, quasi ferretur flatus uehemẽs, & impleuit totam illam domum in qua erant sedẽtes. Et uisæ sunt illis linguæ diuisæ quasi ignis, qui & insedit super unumquenq; illorum. Et impleti sunt omnes spiritu sancto, & cœperunt loqui uarijs linguis, quomodo spiritus dabat illis pronunciare. Hierosolymis autem fuerunt habitatores Iudæi, homines ex omni natione quæ est sub cœlo. Et cum facta esset uox, collecta est turba & confusa est, quoniam audiebat unusquisq; suo sermone & suis linguis loquentes eos. Stupebant autem & admirabantur adinuicem, dicẽtes: Nonne omnes qui loquuntur, natione sunt Galilæi? Et quomodo agnoscimus in illis sermonem, in quo nati sumus? Parthi & Medi, Elamitæ, & qui habitant Mesopotamiam, Armeniam & Cappadociam, Pontum, Asiam, Phrygiamq; & Pamphyliam, Aegyptum & partes Libyæ, quæ est circa Cyrenen, & qui aduenerant Rhomani, Iudæiq; & Proselyti, Cretenses & Arabes, audiebãt loquentes illos suis linguis magnalia dei. Citatur hic locus ab eodem libro contra epist. Manichæi cap. 9.

Ex

EX CAPITE SECVNDO.

Dies Pentecostes.) Dies singularis est numeri. Itaque compleretur legendũ est. Atque ita sanè recitat Augustinus libro aduersus Felicem primo, cap. 5. ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν, Quod ultimus ille dies quinquagesimus sit dictus. Quanquam uulgo tempus hoc uniuersum, quadragesima & quinquagesima dicitur.

Erant omnes pariter.) ὁμοθυμαδὸν, id est, Vnanimiter, quod ita paulo ante uertit, Perseuerantes unanimiter in oratione. Interpres legisse uidetur ὁμαδὸν, quam lectionem suspicor esse ueram. Aliquis interpretatus est, ὁμοθυμαδὸν, ea uox quoniam magis arrisit, obtinuit. Augustinus contra epistolam Manichæi legit, eadem animatione.

ὁμοθυμαδὸν uertit pariter

Aduenientis spiritus.) φερομένης πνοῆς, id est, Flatus qui fertur, quod proprium est uenti impetu citato euntis. Id quod propemodũ expressit Augustinus libro de origine animæ ad Renatum primo: Factus est subito de cœlo sonus, quasi ferretur flatus uehemens. Item in epistola cẽtesima secũda ad Euodiũ. Rursum sermone de uerbis Apostoli sexto. Iterum aduersus Felicem libro primo, cap. 5. Item contra epistolam Manichæi cap. 9. φορὰν Græci uocant impetum.

Vehementis.) Magis est uiolenti, βιαίας.

Et apparuerunt illis. καὶ ὤφθησαν αὐτοῖς, id est, Visæ sunt illis, seu potius conspectæ.

Dispartitæ linguæ.) διαμεριζόμεναι præsentis temporis, id est, quæ dispartiebantur. Potest autẽ geminus intelligi sensus, ut uel accipiamus ipsas linguas fuisse sectiles, uel ut intelligamus eas è cœlo delapsas sese in singulos discipulos fuisse dispartitas.

Tanquam ignis.) Ignis hoc loco genitiui casus est, non nominatiui, ὡσεὶ πυρός, id est, Velut ex igni. Nos uertimus igneæ, quo uitaremus amphibologiam.

Et repleuit totam domũ.) Dubium est an uerbum referatur ad flatum siue ad sonitum, an ad ignem, quæ uox proxime præcessit. Is cuius Græca cõmentaria titulo Chrysostomi feruntur in acta apostolorũ, putat totã domũ sic fuisse impletã igni, licet inuisibili, quemadmodum piscina impletur aqua. Simplicius est, ut domus impleta dicatur, quod in eadem essent permulti, & linguæ singulorum uerticibus insidebant.

Varijs linguis.) ἑτέραις, id est, Alijs linguis. Ita citat & Hieronymus in quæstionibus ad Hebibiam, iuxta uetustos codices, ut conueniat cum illo euangelico, Linguis loquẽtur nouis. Nam quod aliud est, idem est nouum.

Ex omni natione quæ sub.) τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν, id est, Earũ quæ sub cœlo sunt. Siue eorum qui sub cœlo sunt, ut referatur ad homines. Lubens rogarim istos, qui nõ recipiũt hyperbolen in sacris uoluminibus, an in hoc conuentu fuerint etiam Angli, aut Scoti.

Facta autẽ hac uoce. γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης. Quidam interpretantur de sonitu flatus, quidã de uoce qua cœperunt apostoli loqui, quod mihi nõ displicet. Mihi uidetur uox, dictus rumor rem peractam diuulgans, quemadmodum aliâs indicauimus sermonem aut uerbum pro re gesta poni, quæ rumore dissipatur. Augustinus non addit pronomen hac sed interpres uidetur expressisse articulum.

Amphibolum

Et mente confusa est.) Mente non lego in Græcis codicibus. Tantũ est συνεχύθη, confusa est, ita legit Augustinus, quod tamen ad perturbationẽ uel admirationem pertineat, non pudorem, quomodo solet hic uertere.

Et mirabantur dicentes.) Addunt Græci, πρὸς ἀλλήλους, id est, Alius alij, siue inter sese: ad inuicem legit Augustinus.

Et quomodo nos audiuimus.) ἀκούομεν, Audimus præsentis tẽporis, id quod à librarijs est deprauatum. pro audimus, Augustinus legit Agnoscimus.

Linguam nostram.) ἰδίᾳ διαλέκτῳ, id est, Propria lingua, siue sermone, ut subaudiamus, loquẽtes eos. Græcis dialectus est, linguæ proprietas aut species. uelut apud Græcos cum una sit lingua, quinque tamẽ sunt dialecti, ut qui Græce calleat mox possit agnoscere, Atticus sit qui loquitur an Doricus, Ionicus an Lacedæmonius. Probabilius est autẽ apostolos sua lingua fuisse locutos, & miraculo factum, ut nemo non intelligeret, perinde ac si suam quisque linguam audisset. Nec unquam legimus hoc miraculi accidisse aliâs nisi forte semel atque iterũ. Veluti Actorum 10. de familia Cornelij, Audiebant illos loquentes lin-

Apostoli qua lingua sint usi

guis. Et Paulus scribens Corinthijs, gloriatur quod omnium illorũ linguis loqueretur. Dubitandum nõ est quin apostoli fuerint diuersis loquuti linguis quoties id postulabat euangelij negotium. Verum eundem hominem eodem tempore diuersis loqui linguis implicat contradictionẽ. Restat ille scrupulus an Cretenses & Medi cæteriq; procul à Iudæis dissiti nouerint Syriace, an suam tantũ linguam. Nunc enim Iudæi incolentes Germaniã præter uulgi linguam & suam habent. Itidem qui incolunt Hispaniam & Italiam. Cæterum illud ἡμῶν Latine commode reddi non poterat.

Et qui habitãt.) καὶ κατοικοῦντες, id est, Habitãtes. Alioqui si per uerbũ libuit transferre, dicendum erat, Qui habitamus, propter uerbum quod præcessit, audimus.

Aduenæ Rhomani.) Non est προσήλυτοι, quo mox utitur, sed ἐπιδημοῦντες, hoc est, illic uersantes. Cæterum Hebræi Proselytos Hebraice גֵּרִים uocabant, qui diuersæ factionis nati in ius Mosaicæ legis reciperentur. Hic sentit Iudæos quidem religione, uerum Rhomæ domicilium habentes.

Iudæi quoq;.) ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, id est, Iudæiq; & Proselyti, ut sit gemina coniunctio. Videntur hæ duæ particulæ referri ad id quod præcesserat Romani, Romani siue Iudæi genere, siue Proselyti, hoc est, non gente sed adoptione Iudæi. Rursus quod sequitur Cretes & Arabes incertum est, utrum referendum sit ad generalem partitionem gentium, an ad Proselytos tantum, quorum alij sint Cretenses alij Arabes. Beda putat hoc loco Iudæam accipi non pro tota regione Iudæorũ, sed pro ea duntaxat quæ complectitur tribum Iudæ & Beniamin. Verum id uerisimile non est. Nam addidisset & Galilæos & Samaritanos & Decapolitas, nunc harum nullam commemorat, sed alias regiones in quas Iudæi suis finibus pulsi confugerant. Porrò quod in fine repetit, Iudæiq; & Proselyti, Iudæi, non ex gente dicuntur sed ex religione & origine, à quibus distinguit Proselytos natione paganos religione factos Iudæos. Verum Cretes & Arabes sic adiecti sunt, ut ad priorem recensionem referri possint, ut accipiamus ex cæteris quoq; nationibus uenisse Proselytos admixtos Iudæis. Ex Creta uero & Arabia nullos uenisse Iudæos, quod eò nõ profugissent, sed tantũ Proselytos. Cretes interpres Græce dicere maluit quàm Cretenses.

Iudæa pro tota Iudæorum regione

Iudæi religionis uocabulũ

Et partes Libyæ.) pro Libyæ Augustinus legit Africæ. Nec temere additum est circa Cyrenen. Hieronymus in locis huius operis indicat duas esse Libyas prouincias, alteram Cyrenaicam de qua hic sentit Lucas iuxta Cyrenen. Hæc, inquit, porta Aegypti in parte Aphricæ prima est: & mari Libyco cognomen dedit, Alteram post hanc ponit Libyam Aethiopum, quæ usque meridianum pertingat Oceanum.

Audiuimus eos.) Rursus ἀκούομεν, id est, Audimus, ut superius admonuimus.

Stupebant διηπόρουν

Stupebant autẽ omnes & mirabantur.) καὶ διηπόρουν. Id uerbum significat eos animo hæsitasse ac perplexos fuisse. Quo uerbo usus est de Herode, cum crederet Ioannem reuixisse διηπόρει, quod illic uertit, hæsitabat. Et Augustinus hic pro mirabantur legit, hæsitabant. Cæterum aliquis mutauit hunc locum ex superiori, quem tamen puto corruptum, ἐξίσταντο δὲ καὶ ἐθαύμαζον, quod plus sit prius illud, quàm hoc posterius

Ad inuicem dicentes.) ἄλλος πρὸς ἄλλον λέγοντες, id est, Alius ad alium dicentes, siue inter se dicentes.

Musto pleni. μεμεστωμένοι, id est, Impleti sunt. Augustinus legit, musto onerati sunt.

Pleni sunt isti.) Isti, redundat. Nec habetur in emendatioribus Latinis.

Quum sit hora diei tertia.) Tempus erat Pentecostes, quo sol exoritur ante quintam, ni fallor. Quam igitur tertiam uocat Petrus, nobis esset octaua. Atqui prodigium non sit apud nationes quasdam hominem esse temulentum hora octaua. Verum in illis regionibus, iuxta Pauli dictum, qui erant ebrij, nocte erant ebrij.

Per prophetam Iohel.) Testimonium quod citat est apud eum prophetam cap. 2. Ac mire declarat largitatem diuini muneris, quod solis Iudæis antea uidebatur deberi, iam in omnes orbis nationes redundantis. Cæterum Lucas nonnihil discrepat & ab Hebræis, & à Septuaginta, quibus hoc loco cum illis est ferè concordia. Nec est apud Hebræos, in diebus nouissimis, sed post hæc.

Lucas addit aliqd de suo

Et dicit dominus.) Lucas aut certe Petrus addit de suo, quod ea clausula prophetijs omnibus soleat apponi. Deinde, De spiritu, iuxta Septuagintá dixit, cum Hebræis sit, spiritum

ritum meum. Porro quod priori loco posuit iuuenes, deinde senes, cum & apud Hebræos & Septuaginta diuersus sit ordo, librariorum errore factum suspicor. Præterea quod Latinus interpres uertit, Et quidem super seruos meos, legisse uidetur καί γε. Hieronymus uertit, Sed & super seruos meos. Rursus post hæc uerba, In diebus illis effundã spiritũ meum, Lucas addidit de suo, Et prophetabunt. Quod nec apud Hebræos est, nec apud Septuaginta, si bona fide recẽsentur apud Hieronymum ab his uersa. Verum ut hoc huc translatum est ex initio huius uaticinij, ita ex hoc loco translata sunt in initiũ illa uerba, In diebus: nisi forte lectori malumus hoc imputare. Ac mox, Dabunt prodigia in cœlo sursum, & signa in terra deorsum. Sursum ac deorsum & signa, tria uerba de suo adiecit Lucas, quæ nec apud Hebræos sunt, nec apud Septuaginta. Denique,

Dies domini magnus & horribilis.) Pro horribilis Lucas posuit ἐπιφανής, id est, manifestus, siue illustris, cum Hebræis sit horribilis. Vt intelligere liceat, id quod frequenter admonuimus, apostolos & euangelistas nõ fuisse anxios in reddendis uerbis prophetarum, sed ipsam sententiam bona fide reddidisse. Quanquam potest aliquoties fieri, ut lector eruditus nõnihil corrumpat, dum corrigere nititur ad æditionem Septuaginta. Cæterum quo lector ipse facilius hæc conferat, Hebræa sic uertit Hieronymus: Et erit post hæc effundam spiritum meum super omnem carnem, & prophetabunt filij uestri, & filiæ uestræ, senes uestri somnia somniabunt, & iuuenes uestri uisiones uidebunt. Sed & super seruos meos & ancillas meas, in diebus illis effundam spiritum meum, & dabo prodigia in cœlo, & in terra, sanguinem & ignem, & uapores fumi. Sol cõuertetur in tenebras & luna in sanguinem antequam ueniat dies domini magnus & horribilis. Et erit omnis qui inuocauerit nomen domini saluus erit. Iuxta Septuaginta legimus ad hunc modum, καὶ ἔσαι μετὰ ταῦτα, καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν, καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν· καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται. Καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου, καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου. Καὶ προφητεύσουσι, καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ. ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκότος καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, πρὶν ἐλθεῖν τὴν ἡμέραν κυρίου τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ. καὶ ἔσαι πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα κυρίου σωθήσεται, id est, Et erit post hæc, effundam de spiritu meo super omnẽ carnem, & prophetabunt filij uestri & filiæ uestræ, & senes uestri somnia somniabũt, & iuuenes uestri uisiones uidebunt. Et super seruos meos, & super ancillas meas in diebus illis effundam de spiritu meo & prophetabũt. Et dabunt prodigia in cœlo, & super terrã sanguinem, ignem & uaporem fumi. Sol cõuertetur in tenebras, & luna in sanguinem, antequam ueniat dies domini magnus & illustris. Et erit, omnis qui inuocauerit nomen domini, saluus erit. Illud obiter admonendum, quod apud Hieronymũ non refert, Et prophetabũt, haberi tñ in hac æditione, quam nobis nuper dedit officina Asulani. Et quod illic redditũ est Dabo Græci legũt, dabunt, cum Lucas habeat δώσω. Annotauit Hieronymus hoc uerbũ אשפך quod Septuaginta uerterũt ἐκχεῶ, id est, effundã. Effundimus enim, nõ quod dispensamus ac parce damus, sed quod ampliter & effuse largiterque.

Euãgelistæ nõ fuerunt anxij in reddendis scripturæ uerbis

Iuxta Hebraicam ueritatẽ

Iuxta Septuaginta

Effundendi emphasis

Virum approbatum.) Interpres legisse uidetur, ἀποδεδεγμένον, ab ἀποδέχομαι, quod nonnunquam sonat approbo. Nostri codices habebant ἀποδεδειγμένον, id est, demonstratum, declaratumque exhibitum. Vtraque lectio tolerabilis est. Laudatur hic Petri prudẽtia qui apud rudem multitudinem Christum magnifice laudat, sed uirum tantũ nominat, ut ex factis paulatim agnoscant diuinitatem.

Varia lectio

Præscientia dei traditum.) Variant hic Græci codices à nostris, ἔκδοτον λαβόντες, id est, traditum accipiẽtes. Id annotauit & Rabanus. Cæterum sermo non caret amphibologia. Potest enim intelligi deum tradidisse filium, & potest accipi iniquos tradidisse. Prior sensus mihi magis arridet. Consentit enim cum uerbis Pauli, qui proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum. Cæterũ aduerbium οὕτως in codicibus Græcis quos hodie uidemus nõ additur, quum tamen non careat emphasi. Sic traditum quemadmodũ à deo fuerat præscitũ ac decretum. Quibus uerbis Petrus ostendit in Christo nihil temere gestum, sed immutabili dei consilio facta omnia, simulque mitigat Iudæorum facinus, qui licet imprudentes subseruierunt diuino consilio. Simili orationis forma Lucas dixit huius operis capite 27. & summisso uase sic ferebantur.

Rabanus

Affligentes pro affigētes Affligētes interemiſtis.) Quũ græce ſit προσπήξαντες dubitari nõ põt, qn interpres uerterit affigētes. Sic & Iren. citat, ac germana ſcriptura adhuc extat in uetuſtis exẽplaribus.

Solutis dolorib.) λύσας. Vnde neceſſe eſt intelligere deũ ſoluiſſe dolores. Porrò q̊d admonet Beda in Græcis codicib. haberi ſoluẽs p ipm, in noſtris codicibus nõ addit δι' αὐτ.

Doloribus inferni.) Interpres legiſſe uidetur ᾅδου, quum noſtri codices habeãt θανάτου, Vnde ab ea non ab eo uertendum erat.

Teneri ab illo.) Teneri eſt Græcis κρατεῖσθαι, quod ſonat uinci ſiue captum eſſe.

Iuxta quod.) καθ' ὅτι, id eſt, Quatenus, ſiue propterea quod. & Ab ea, nõ ab eo, ut mortem referat.

Ne commouear.) ἵνα μὴ σαλευθῶ. Quod eſt proprie loco moueri.

ἐξὸν abſolute poſitũ Liceat audēter dicere.) ἐξὸν εἰπεῖν μετὰ παῤῥησίας, Cum liceat libere loqui. Eſt enim participium imperſonale poſitum abſolute, caſu nominãdi, quod alioqui fit in genitiuis apud Græcos. Sed interpres arbitratus eſt ſermonem parum fore concinnum, niſi participiũ mutaſſet in uerbum. Præmollit enim hoc procemio Petrus ſermonem, qui durior erat futurus auribus Iudæorum, ſi nude dixiſſet, hoc nõ fuiſſe prædictum de Dauid, ſed de Chriſto. Sic nimirum interpretatus eſt Chryſoſtomus, prædicans Petri modeſtiam, qui non aperte negarit hoc eſſe dictum de Dauid, ſed de Chriſto, uerum præfatus multum honorem prophetæ Dauid, præmollierit ſermonem, ne quid offenderẽtur orationis libertate.

Quoniam defunctus eſt.) Quod & defunctus eſt Græce, ὅτι καὶ ἐτελεύτησε.

Iureiurando &c.) Græca plus habent quàm Latina, ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν αὐτῷ ὁ θεὸς, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν χριστὸν, καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου, id eſt, Quod iureiurando iurasset ſibi deus, ex fructu lumbi ſui, quantum ad carnem, ſurrecturum Chriſtum, ut ſederet in throno. tametſi uariant hoc loco Græci codices. Et ſuſpicor adiectum ab eruditulo quopiam, cui alioqui ſermo uidebatur parum abſolutus. Cæterum in his uerbis iureiurando iurauit, non eſt apud Græcos ea uocum affinitas, ὅρκῳ ὤμοσεν. Ad hæc, De fructu lumbi eius ſedere, ſupplendum erat, aliquem.

Deeſt in noſtris De fructu lumbi eius.) Græci plus habent quàm noſtri, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστῆσαι τὸν χριστὸν. Rurſum in Græcis uerbis ambiguus eſt ſenſus. Nam καθίσαι ſonat & ſedere & collocare, & ἀναστῆσαι ſonat excitare & reſurgere. Senſus actiuus magis conuenit prophetiæ, quæ promittit, futurum ut deus excitaret illum & collocaret in throno Dauid. Is eſt thronus regni euangelici.

Prouidẽs.) προϊδὼν, id eſt, Præuidẽs. Quanquam in nõnullis erat προειδὼς, id eſt, præſcius.

Neque derelictus eſt in infer.) ὅτι οὐκ ἐγκατελείφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, id eſt, Quoniam non eſt derelicta anima eius.

Effudit hunc.) ἐξέχεε τοῦτο. Græcus ſermo eſt anceps, Poteſt enim intelligi effudit hunc ſpiritum, quod πνεῦμα apud Græcos ſit neutri generis. Nam quod gloſſa ordinaria admonet in Græco eſſe, hoc donum, δῶρον in Græcis codicibus non reperio.

Certiſsime ſciat. ἀσφαλῶς οὖν, id eſt, Certo igitur.

His autem auditis.) ἀκούσαντες δὲ, id eſt, Cum audiſſent autem. Laudo tamen interpretem qui feliciter receſsit à uerbis, cum nulla neceſsitas compelleret.

Pœnitentiam agite.) μετανοήσατε, id eſt, Pœniteat uos, [redacted].

Vobis enim eſt promiſsio.) Addendum erat facta, ſiue ad uos.

Alijs etiam.) ἑτέροις τε, id eſt, Alijsque.

Qui ergo receperunt.) οἱ μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι, id eſt, Qui libenter receperunt.

Præpoſitio ſubaudita In die illo.) τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, id eſt, Diei illi, niſi ſubaudias præpoſitionem ἐν.

Tria in cõgregatione Chriſtianis, doctrina, fractio panis et precatio Fractione panis.) καὶ τῇ κλάσει, id eſt, Et in fractione panis, ut ſint quatuor, doctrina, communio, fractio panis, & precationes. Ita quidem conſtanter habẽt Græci codices & ita interpretatur Chryſoſtomus. Fortaſſe cõmunicationem uocat, communionem facultatum. Illud animaduertendũ, quod primo loco poſuit doctrinam, ſed euangelicam, proximo mutuam charitatem, quæ faciebat inter eos omnia communia, tertio ſymbolum illud ſacrum Chriſtianæ conſpirationis, quarto precationes. Noſtra lectio tria duntaxat ponit, doctrinam, fractionem panis, quam uocant communionem & preces. Qui mos diu perdurauit apud ueteres, ut epiſcopi aut hoſpites alioqui graues cum epiſcopo, primũ orarent, deinde ſumerent

sumerent fracti panis partem, postremo colloquerentur. Ita dicebantur eiusdem communionis, quod ad eam communionem non admitterētur hæretici. Incertum an hic loquatur de pane consecrato quum nulla fiat mentio calicis.

In Hierusalē.) Hæc duo uerba nō reperio in Græco codice. Nec addunt apud Chrysost.

Et metus erat magnus in uniuersis.) At ne hæc quidem asscripta reperi.

Omnes etiam.) πάντες δὲ, id est, Omnes autē. Opinor interpretem legisse πάντες τε.

Erant pariter.) εἰς τὸ αὐτὸ, Quod antea uertit in eodem loco.

Possessiones &.) Græce est, Et possessiones & facultates, geminata coniunctione, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις.

Circa domos.) κατ᾽ οἶκον, id est, Per singulas domos, siue domesticatim. Quemadmodum κατὰ πόλιν, & καθ᾽ ἡμέραν, id est, Oppidatim & cotidie.

Sumebant cibum.) μετελάμβανον, Quod est ab alio sumere, & participem esse. Nos uertimus, Inuicem sumebant. Ac rursum.

Ad omnem plebem.) Omnem, pro totam dixit, & plebem pro populum, ὅλον τὸν λαόν.

Dominus autem augebat.) Græca sic habent, ὁ δὲ κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ᾽ ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ, id est, Dominus apponebat eos, qui salui fiebant cotidie ecclesiæ. Suspicor interpretem scripsisse, addebat, idq; scribam deprauasse, in augebat. Annotauit & hoc nescio quis in glossa ordinaria Græcos codices à nostris discrepare, quanquam ridiculo lapsu scribarum pro ecclesiæ positum est, ecce.

Addebat in augebat

In idipsum.) Id Latini referre uidētur ad superiora, contrà Græci referūt ad ea quæ sequuntur, ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ πέτρος, id est, Simul autē Petrus, ut ἐπὶ τὸ αὐτὸ, non solū pertineat ad locum, uerum etiā ad tempus. Certe Chrysostomus ab his ἐπὶ τὸ αὐτὸ, orditur nouū caput commentariorum, Distinctionem uiciatam annotauit nescio quis in glossa ordinaria.

Distinctio

EX CAPITE TERTIO.

AD portam.) πρὸς τὴν θύραν, id est, Ad ianuam.

Incipientes introire.) μέλλοντας εἰσιέναι, id est, Ingressuros.

Rogabat ut eleemosynam acciperet.) Græce tantum est, Rogabat eleemosynam, ἠρώτα ἐλεημοσύνην. In nonnullis tamen additur λαβεῖν, ut cum nostris consentiant.

Intuens.) ἀτενίσας, id est, Defixis in eum oculis.

Respice in nos.) βλέψον εἰς ἡμᾶς, id est, Aspice in nos, siue Aspice nos.

Et apprehensa manu.) καὶ πιάσας αὐτὸν τῆς δεξιᾶς χειρὸς. Pro πιάσας, in nonnullis erat κρατήσας, hoc est, Apprehensa manu illius dextra.

Consolidatæ sunt bases.) βάσεις Græcam uocem reliquit interpres. Vertere poterat, gressus, siue pedes. Aut quoniam sequitur σφυρὰ uox pene idem pollens, plantæ ac tali, ut basis sit infima pedis pars. Ireneus pro bases legit gressus. [redacted]

Bases pro pedibus

Ambulans & exiliens.) καὶ ἁλλόμενος, id est, Saliens, ut significaret nō solum incessum more uulgari, uerum etiā alacrem & gestientem. Ita refert Ireneus. Ac paulo ante uerbum erat compositum, καὶ ἐξαλλόμενος ἔστη, id est, Et exiliens stetit.

Ad eleemosynam sedebat.) ὁ πρὸς τὴν ἐλεημοσύνην καθήμενος, id est, Ille ad eleemosynam sedens, siue qui sederat.

Et ecstasi.) καὶ ἐκστάσεως. Quod aliâs uertit stuporem. Verum quia sic reddidit θάμβους, decerat quo redderet ecstasin. Poterat θάμβους uertere admiratione. Sic enim usurpatur apud Homerū θάμβος δ᾽ ἔχεν εἰσορόωντας. Deduci putāt, à uerbo θήπω, quod est admiror.

Cum uiderent autem &c.) Græca diuersa sunt, κρατοῦντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ τὸν πέτρον καὶ ἰωάννην, συνέδραμε πρὸς αὐτοὺς πᾶς ὁ λαὸς, id est, Cum teneret autem is qui sanatus fuerat claudus Petrum & Ioannem, concurrit ad eos totus populus. Quin & in nostris codicibus aliquot scriptum uisitur pro uiderent, tenerent, unde satis constat scriptum fuisse teneret. Chrysostomus hoc interpretatur argumentum amoris erga apostolos, à quibus non poterat auelli qui claudus fuerat.

Ad porticum.) ἐπὶ τῇ στοᾷ, id est, In porticu.

Videns autem.) ἰδὼν participium præteriti temporis, uerti poterat, Id cum uidisset Petrus, siue eo uiso Petrus.

Nostra uirtute aut potestate.) ἰδίᾳ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ, id est, Proprijs uiribus, aut religione, siue pietate. Apparet interpretem legisse ἐξουσίᾳ, pro εὐσεβείᾳ. Atque ea sanè lectio mihi magis probatur. Ireneus non meminit potestatis. In peruetusto codice Constantiensi erat pietate.

Deus Abraham, & deus Isaac, & deus Iacob.) Græci tantum semel ponunt deus, Deus Abraham, & Isaac & Iacob. Apud Chrysostomum quater repetitur ὁ θεός, atque ita sanè frequenter nominatur in sacris literis. Sciolus aliquis offensus, quod ex uno deo uiderētur fieri plures, sustulit bis ὁ θεός.

Iudicante illo.) κρίναντος, præteriti temporis, Cum iudicasset, siue cum statuisset illū absoluere.

Facūdia Petri

Virum homicidam.) Graphice sanè maiestatem illam Apostolicam expresit, quam illi fuisse in dicendo, uel una eius testatur epistola. Retulit inter se contraria non minus grauiter, quàm festiuiter. Homicida eripit uitam, huic Iudæi donarunt uitam & autorem uitæ traxerunt in mortem.

Sermo ambiguus

Et in fide nominis eius.) καὶ ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, τοῦτον ὃν θεωρεῖτε καὶ οἴδατε ἐστερέωσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Sermo Græcus multum habet ἀμφιβολογίας, quod incertum sit quid referat αὐτοῦ, & quis sit nominatiuus uerbi ἐστερέωσε, & ὄνομα rectus sit casus an accusatiuus. Mihi uidetur hoc sensisse Petrus, Deus patrum nostrorum confirmauit suum nomen, per fiduciam de nomine Iesu, quam hic habuit, quem uidetis ac nostis. Quod si hæc duo uerba amputarentur ὄνομα αὐτοῦ, tum sensus esset, Deus consolidauit hunc quem conspicitis ac nostis fuisse claudum, ob fiduciam quam habuit uel ipse, uel Petrus in nomine Iesu. Quod si ὄνομα sit rectus casus, hic sensus erit, nomen Christi confirmauit hunc quem uidetis ac nostis per fiduciam nominis ipsius.

Hunc quē uos uidistis.) τοῦτον ὃν θεωρεῖτε, id est, Quem uidetis uerbū præsentis tēporis.

Nomen eius & fides.) Apud Græcos alia est distinctio, nomen eius referunt ad superiora, fides ad ea quæ sequuntur.

Et fides quæ per eum est.) Rursus incertum, an αὐτοῦ referat Christum, an nomen, per illum an per illud.

Dedit integram.) ἔδωκεν αὐτῷ, id est, Dedit illi.

Integram sanitatē istam.) ὁλοκληρίαν ταύτην, id est, Integritatē hanc cui opponitur debilitas, quæ proprie significat uitiū membrorū. Ireneus pro ὁλοκληρίαν legit incolumitatem.

Deus autem qui.) Non est qui Græce, sed quæ, ἃ. Deus ea quæ prius nunciarat fore, idque per omnium prophetarum ora sic impleuit ut prædixerat.

[redacted]

Pœnitemini igitur.) μετανοήσατε. Demiror cur hic suo more nō dixerit, Pœnitentiam [redacted] agite [redacted], siue pœni[redacted]teat uos, uitæ prioris, aut aliud simile.

Vt cum uenerint tempora.) Apparet hoc anapodoton esse, nec enim explet quod cœpit. Aut igitur aliquid subaudiatū oportet, ut salui sitis, cum uenerint tēpora refrigerij &c. Aut ὅπως ἂν positum est pro utcunque. & ἂν accipiendum est ut sit coniunctio expletiua, utcunque ueniāt tempora refrigerij. Nam interpres legisse uidetur, ὅπως ὅτε. Alioqui uertendum erat, Vt si uenerint tēpora refrigerij. Tertullianus libro de resurrectione carnis, tollit hoc incommodū sublato uocabulo ὅτε, ut tempora uobis superueniant refrigerij ex persona dei. Nec aliter legit Ireneus, ut deleantur peccata uestra, & ueniāt uobis tempora refrigerij domini. Cæterū illud à facie domini, referendum est ad dictionem refrigerij, ut intelligas aspectum eum fore formidabilem malis, pijs tamen fore refrigerium. Hoc admonendū duxi, quod uideam recentiores interpretes secus interpretari.

ἀνανταπόδοτον

Qui prædicatus est uobis.) Opinor errore scribarum accidisse, quod pro prædicatus in quibusdā Latinis habebatur prædicaturus. In nonnullis Græcorū exemplaribus pro προκεκηρυγμένον scriptū erat προκεχειρισμένον, id est, præparatū. Nam hoc uerbo semel atque iterū usus est circa cap. 22. Nec tamen est simpliciter prædicatus, sed ante prædicatus.

Tempora restitutionis.) ἀποκαταστάσεως, pro quo miror quid sequutus Ireneus legit dispositionis.

Per

Per os sanctorum) Græci codices hic repetunt omnium, πάντων: quemadmodum & apud nos additur in ijs, quæ præcedunt ac sequuntur.

Moyses quidē dixit) μωϋσῆς μὲν γὰρ πρὸς τοὺς πατέρας εἶπεν, id est, Nam Moyses quidem ad patres dixit. Exponit enim quare dixerit προκεκηρυγμένον.

Prophetam suscitabit uobis dominus deus.) Testimoniū quod adducit extat Deuteronomij capite decimooctauo. Petrus sententiam reddidit, non uerba.

Distinctio apud nos uitiosa

Tanquam meipsum.) Diuidenda est hæc dictio, ut me referatur ad suscitabit, ipsum ad audietis. Id enim indicat sermo Græcus προφήτην ἀναστήσει ὡς ἐμέ, αὐτοῦ ἀκούσεσθε, id est, Prophetam excitabit deus mei similem, uos illum audietis. Porrò tanquam meipsum, paulo post dicit Similem tui, ὥσπερ σε.

Exterminabitur) ἐξολοθρευθήσεται, Græca uox non sonat eiectionē, sed exitiū ab ὄλεθρος. Verum ut salus est ex adiunctione ad ecclesiam, ita exitium est in discessu ab ecclesia.

Moses propheta

Et omnes prophetæ à Samuel & deinceps.) Græci addūt cōiunctionē καὶ, quæ sermonē reddit inabsolutū, ea apud Latinos omittitur. Verū quoniā uidemus in oratione Petri, seu potius in sermone Lucæ frequēter huiusmodi incidere, haud scio an aliquis offensus eam sustulerit. Proinde cui uidebit addēda, is subaudiat oportet aliquid, ut sit sensus, nō solum Moyses, sed & oēs prophetæ hmōi quiddā polliciti sunt quotquot &c. Nec est simpliciter & oēs prophetæ, sed καὶ πάντες δὲ, id est, Sed & oēs, ut pertineat ad Moysen qui præcessit.

Familia

Omnes familiæ terræ.) Pro familijs Græce est πατριαί. quod aliâs uertit, paternitates. Ex quo omnis paternitas in cœlo & in terra nominatur. Aliâs familiæ, De domo & familia Dauid. In nonnullis exemplaribus habebatur φυλαί, id est, tribus.

Vobis primum deus suscitans. ἀναστήσας, præteriti temporis, excitatū siue productum. Nam suscitari dicit exoriri, non resurgere à mortuis. Respexit Petrus ad uerba Moysi, Suscitauit uobis deus prophetam.

Anceps sermo

A nequitia sua.) ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, id est, A malicijs uestris, tametsi rectè mutauit interpres sermonis formam, ut peregrinam Latinis auribus. Etiamsi Græca non carent amphibologia. Potest enim & hic sensus accipi, In hoc quod unūquemq; uestrū auertat à uitijs suis. Benedictionē enim uocat fauorem ac beneficiū dei. Id situ erat in hoc, quod auocaret nos à peccatis ad innocentiam. Qui superstitiosius obseruant elegantiam linguæ Latinæ, docent nequiciæ uocem proprie cōgruere flagitijs, quæ luxu libidineq; cōmittuntur, quanquam hanc præceptiunculam negligit aliquoties Seneca.

Benedictio dei fauor

EX CAPITE QVARTO.

ET magistratus templi.) καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, id est, princeps siue dux templi. Nam magistratus hic singularis est numeri, & hominem quempiam significat, cui commissa fuerit tutela templi.

Virorum quinque milia.) Fermè quinq; milia, ὡσεὶ χιλιάδες πέντε, quod ante uertit circiter.

Et Caiphas.) καὶ καϊάφαν, idest, Et Caiaphan, quatuor syllabis, & Hebræa desinentia, sicut & Annan.

Additum in nostris

Et seniores Israel audite.) Audite, non additur apud Græcos, uerum id aliquis adiecit de suo. In codice Constantiensi nec erat audite, nec Israel.

Obscurus sermo

In benefacto hominis infirmi, in quo iste saluus factus est.) Primum quis unquam dixit benefactum illius, qui beneficio sit adiutus? Deinde quid est hoc, In quo iste sanus factus est? Nisi forte Petrus hoc interrogat, & ipse sibi mox respondet. Sanè Græca sic habent, εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, ἐν τίνι οὗτος σέσωσται, γνωστὸν ἔστω πᾶσιν ὑμῖν, καὶ παντὶ τῷ λαῷ ἰσραήλ, ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι ἰησοῦ τοῦ ναζωραίου. Quæ quidē sic fuerāt reddenda: Si nos examinamur hodie, de hoc quod benefecerimus homini infirmo, siue quòd benefactū sit homini infirmo, in quo, siue per quē, aut qd hic saluus factus sit, notū sit omnib. uobis, & toti populo Israel, quòd in noīe Iesu Nazareni &c. hoc est, Si hac de re quæstio est, & si hoc à nobis cupitis cognoscere, cuius uirtute, & cuius noīe hic claudus restitutus sit sanitati, scitote id esse factū nec arte magica, neq; nostris uiribus, sed in nomine dñi Iesu.

Qui reprobatus est.) ἐξουθενηθεὶς, id est, Qui contemptus fuit, siue pro nihilo habitus.

Datum hominibus.) τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, id est, Quod datum sit inter homines

nes, hoc est, quod contigerit audiri inter homines. Iesus enim hominis est nomen. Inter homines addit, ob Moysen, cui fidebant Iudaei.

Petri constantiam.) τοῦ πέτρου παῤῥησίαν, id est, Petri in dicēdo audaciam siue libertatem.

Et cognoscebant eos.) Et Latinius & aptius ad Graeca exprimenda uertisset, Et agnouerunt, καὶ ἐπεγίνωσκον.

Hominem quoque.) Graece est τὸν δὲ ἄνθρωπον, id est, Hominem autem. Interpres legisse uidetur, τόν τε ἄνθρωπον.

Quoniā quidem notū signū factū est.) Dilucidius fuerat, si uertisset ad hunc modū, Euidenter manifestariū signū factū esse p illos, palàm est omnib. habitātibus Hierosolymis, nec possumus negare. γνωστὸν enim refert ad signū, & φανερὸν ad ὅτι, & ea quae huic adhaerēt.

Ne amplius diuulgetur in populum.) διανεμηθῇ. Maluissem serpat, & sic uertit alicubi, Vt cancer serpat νομὴν ἕξει, 2. Timoth. 2.

Hebraeum idioma Comminemur eis.) ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα, id est, Minando minemur illis. Idq; Hebraeorum more, quo uehementem & acrem significant interminationem.

Et uocantes eos denunciauerunt.) Quomodo denūciamus praesenti? Proinde παρήγγειλαν, maluissem praeceperunt. Siquidem παραγγέλματα praecepta dici constat. Atq; ita uertit ipse proximo capite sequenti, praecipiendo praecipimus.

In nomine In nomine hoc.) Hic sermo nobis frequenter obuius est in sacris libris. & aliquoties in praepositio non inepte uertitur in per, aliquoties melius omittitur. Hic quoniā neutrum satis quadrare uisum est, reliquimus id quod erat, petentes à lectore, ut hic nobis dēt eam ueniam, quam in aliis pauculis excepimus. Sub nomine non placet quibusdam, quod fictionem sonare uideatur, quod tamen non est illi perpetuum.

Ne omnino loquerentur.) μὴ φθέγγεσθαι, quod plus est, quàm ne loquerētur. quasi dicas, ne hiscerent, aut ullam uocem aederent de Iesu.

Si iustum est.) εἰ δίκαιον, id est, An iustum sit, siue, iustum ne sit. Ac mox:

At illi comminantes.) προσαπειλησάμενοι, id est, Additis minis. Prius enim tantū praeceperant. Qua uia cum parum profecissent, addidere minas supplicij capitalis, ni parerent.

Clarificabāt id q̄d factū fuerat.) ἐδόξαζον τὸν θεὸν ἐπὶ τῷ γεγονότι, id est, Glorificabāt deū sup eo quod factū fuerat. Alioqui uidet̄ idē bis dictū, id q̄d fuerat factū in eo q̄d acciderat.

Quanta.) ὅσα, id est, Quaecunq;, alioqui dixisset πόσα.

Domine tu qui fecisti.) Apud Graecos plusculū est, δέσποτα σὺ ὁ θεὸς, id est, Dn̄e tu q̄ es deus, siue, tu es ille deus. Nisi enim subaudieris uerbū substātiuū, sermo nō erit absolutus.

Tu qui fecisti.) σὺ ὁ θεὸς, ὁ ποιήσας, id est, Tu es deus, qui fecisti.

Qui spiritu.) Hoc quoq; loco Graeca nonnihil discrepant. Sic enim habēt, ὁ διὰ στόματος δαβὶδ παιδός σου, id est, Qui per os Dauid pueri tui.

Lucas sequitur LXX Quare fremuerūt gentes.) Hos duos uersus ad uerbū reddidit iuxta aeditionē Septuaginta. Caeterū illud συνήχθησαν, nō est simpliciter cōuenire, sed in concionē aut concilium cōgregari, ac ueluti cōspirare, quod Hebraica quoq; uox indicat. נוֹסְדוּ Item illud fremuerunt, ἐφρύαξαν Hebraeis est רָגְשׁוּ quod significat cum tumultu fremituq; cōglobati sunt.

Vere in ciuitate ista.) In ciuitate ista, non reperio in Graeco codice, & additum uidetur ab interprete quopiam.

Christus an recte dicatur seruus Ad uersus sanctū puerum tuū Iesum.) Stomachatur hoc loco Valla, quod Iesu filio dei, serui cognomen tribuerit interpres. Quanquam & puer apud Latinos filiū significat, sed infrequenter. Seruū frequentius, frequentissime aetatis primae hominem. At Christus cum salutem adferret, puer nō erat. Siquidem morte sua nos seruauit, de qua loquitur hic. Et fortasse serui appellatio, in hunc non conuenit, etiamsi obediuit & subditus fuit patri iuxta assumptum hominem, sed ut filius, nō ut seruus. Proinde uertendū erat hic παῖδα filium,

Forma serui non puerum. Licet non sim nescius id quod est apud Paulum, Formam serui accipiens, à quibusdā referri ad naturam humanā assumptam, ut uere fuerit seruus. At mihi magis probatur ut dicatur inanitus, nō quod esset homo, sed quod ut seruus, & seruus flagitiosus flagris afficeretur & cruce. Nam quod paulo ante Dauid puerum, hoc est, famulū dei uocat, recte facit. Si nusquam interpres παῖδα uertisset filium, uideri poterat in hac opinione fuisse, non licere secus uertere. Nunc cum aliâs saepenumero sic transtulerit, atque adeo paulo

paulo post, mirum cur hoc loco uariarit. Certe Ambrosius locum hunc adducens libro de uocatione gentium secundo, capite quinto, Filium legit nō puerum, ne quis mihi moueat atrocem tragœdiam. Præterea sanctus Hilarius in commentarijs quibus hunc enarrat psalmum, filium legit non puerum aut seruum. Ac rursus libro de Trin. undecimo, atque his omnibus recentior Cassiodorus. Et Chrysostomus enarrans hunc locum ex epistola ad Hebræos: Sedes tua domine, negat filium appellari seruū, cum angelos dixerit ministros. Neque tamen me fugit Hieronymū multis locis contendere, in Christum competere serui uocabulum. At interim nō uideo, cur aut ille laboret in hoc, ut Christus alicubi dicatur seruus, aut alij tātopere abhorreant à serui uocabulo, Iesu ut homini tribuendo. Etenim si seruus est, qui bona fide obedit iussis domini, Christus ut homo, cur non dicatur seruus? Sin seruus est, qui malo coactus, suum officium facit, nō competit in Christū serui cognomen. Hic cum recēsuerim in prima æditione sententiā Vallæ, tamen locus hic fuit acriter à duobus impetitus, quorū alteri respondi ædito in hoc ipsum libello. Alter non contentus impegisse imperitiam sacrarum scripturarum, sugillat me, quasi cum Apollinari sentiam, qui detraham aliquid humanæ naturæ. Nam id auguror illum sentire. Iam atrociorem etiam suspicionem colligit ex his uerbis meis: Etiamsi obediuit & subditus fuit patri, sed ut filius non ut seruus, quasi cum Ario sentiā filiū non esse æqualem patri. Quid impudentius hac calumnia? Qui fatetur Christū subditū patri, nonne fatetur hominem? Porrò filius dei dicitur, iuxta naturā utranque. Nec alio sensu negant filium dei seruum, nisi quo Christus negat suos discipulos uocandos seruos, sed potius amicos. Si serui appellatio recte adimitur apostolis, hæresis est eam in Christo nō admittere? Et non pudet homines, qui sibi uidētur absolute docti huiusmodi nænias literis prodere, atque ex uanissimis somnijs impingere geminam hæresim? Atque huiusmodi periculosos errores pollicetur se quamplurimos indicaturum. Si hæc lues habet literas theologicas, multo præstat aut in poeticis philosophicisque literis cōsenescere, aut fiscellā hibisco texere. Postremo non agitur hic an serui cognomen tribui possit Christo, sed an tribui soleat in sacris literis.

Herodes & Pontius Pilatus) ἡρώδης τε καὶ πόντιος. Græcis gemina est coniunctio, & Herodes & Pontius, aut, Herodes simul & Pōtius. Delectatus uidetur hac cōgeminatione Paulus quoque. Et omnino ambobus nonnihil est affinitatis in ratione sermonis.

Et populis Israel.) Nōnulli codices habebant, καὶ λαὸς & populus, magis probatur καὶ λαοῖς. Interpretans enim psalmum, gentes refert ad cohortes Herodis, ac Pilati, populos ad Iudæos.

Facere quæ manus tua.) Vertit Græcam figuram interpres, quam uitasset si dixisset, ut facerent.

Decreuerat fieri.) προώρισε γενέσθαι, id est, Præstituerat ut fierēt, siue præfinierat futura. *προορίζειν*

In eo quod manum tuam extendas.) ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν σε, id est, In extendēdo manum tuam. Sentit enim ita futurum, ut libere & intrepide loquantur uerbum dei apud populum, si ille porrigat manum, & adiuuet loquentes, addita uirtute signorum.

Ad sanitates.) εἰς ἴασιν, id est, Ad sanationem.

Filij tui Iesu.) παιδός. Eadem uox est Græca, quam modo uertit, pueri, haud scio quo consilio uarietatem hanc affectans.

Cum fiducia.) μετὰ παρρησίας, id est, Audacter ac libere.

Multitudinis autem credentium.) τῶν πιστευσάντων, id est, Eorum qui crediderant. Augustinus adducēs hunc locum in epistola octaua ad Lætum, addit duo uerba: Dictum est, inquit, Erat illis in deum cor unum & anima una, licet stilus huius epistolæ, magis sapiat Paulinum, quàm Augustinum. *Epistola Augustini suspecto titulo*

Ante pedes.) παρὰ τοὺς πόδας, id est, Iuxta pedes.

Ioseph.) ἰωσῆς, id est Ioses. *Ioses*

Quod est filius consolationis.) Barnabas. Est enim uox Hebraica. בַּר filius est בנפש præter alia recreari significat & refrigerari ac consolari. Etiamsi Hieronymus uarie interpretatur, Filius prophetæ, filius uenientis, siue filius cōsolationis. Quod extremū significat plurimis placuisse. Est qui putet hanc uocem in Paulo deprauatam, ac pro Barnaba legendum Barnahum, ac uocem esse Syram non Hebraicam. Quod ut ego in tanto codicum consensu *Barnahū pro Barnaba*

Hieronymi expensa sententia *Calūnia depulsa*

consensu diuinare non audeo, ita non est animus acriter refellere. Hoc autem honoris habere uoluit illius pietati, qui syncere obtulerit sua, quo detestabilius redderet exemplum diuersum, quod sequitur. In nonnullis Græcorum codicibus additũ erat μεθερμηνευόμενον, id est, Quod est interpretatum, siue, si quis interpretetur.

EX CAPITE QVINTO.

Vendidit agrum.) ἐπώλησε κτῆμα, id est, Vendidit possessionem, hoc est, domum aut prædium.

Et fraudauit de precio.) ἐνοσφίσατο, hoc est, Sepofuit & auulsit, quod tamen recte uertit interpres.

Adferens partem quandã.) ἐνέγκας μέρος τι, id est, Allatã partẽ aliquam.

Ad Ananiam.) Hæc duo uerba nec apud Græcos habentur, nec in uetustis codicibus Latinis.

Cur tentauit.) διὰ τί ἐπλήρωσεν, id est Impleuit. Ita legit Augustinus in libello de tempore Barbarico, cap. tertio. Annotauit hic diuersam apud Græcos lectionẽ, nescio quis in Glossa ordinaria. Chrysostomus legit ἐπλήρωσεν. Opinor interpretẽ legisse, ἐπείρασεν.

Mentiri te.) Rursum uertit Græcam figuram, Vt mentireris.

Mentiri spiritum

Spiritui sancto.) Græce est, spiritũ sanctum, ψεύσασθαί σε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Siue quod ita loquãtur Græci, mentior te, sicut euãgelizo te, & benefacio te, siue quod sensus sit, eum mentiri spiritum sanctum, qui ficte simulet & imitetur, quod cæteri instinctu spiritus sancti faciebant. Nam mẽtitur nõ solum qui falsum dicit, uerumetiã qui simulat, ut, Faciem mentita Creusæ. Et, æs mẽtitur aurum. Augustinus in libello quem modo citaui, legit mentiri apud spiritum sanctum, quasi Græce fuerit, πρὸς τὸ πνεῦμα. Chrysostomus legit quidem nobiscum, cæterum ex interpretatione non soluitur ambiguitas lectionis.

Manens tibi manebat.) Rursum Hebræorum more congeminatione uocis, expressit epitasin μένον ἔμενεν, hoc est, Vere ac prorsus manebat, nemine ullo pacto cogente. Accusat autem eum Petrus duobus gradibus. Primum manebat, cum nemo cogeret uendere. Deinde si uendere libuit, nemo cogebat adducere precium.

[redacted]

Et uenundatũ erat in tua potesta.) καὶ πραθέν. Interpres diuersas apud Græcos dictiones per eandem Latinam reddidit. Illis est κτῆμα possessionẽ, & χωρίον prædium aut uillam, hic utrunque uertit agrum : & tamen [redacted] subiecit, uenundatum, respondens ad Græcam uocem, [redacted].

Horarum trium spacium.) διάστημα, id est, Interuallum.

Dixit autem ei Petrus.) ἀπεκρίθη, id est, Respondit, cum nihil sit interrogatum. Atque ita scriptum comperi in exemplaribus uetustioribus Latinis aliquot.

Conuenit uobis.) τί ὅτι συνεφωνήθη, id est, Quid conspiratum est à uobis, & in hoc consentitis, ut tentetis spiritum domini, aut quæ est inter uos conspiratio.

Ad uirum suum.) πρὸς τὸν ἄνδρα. Cur non potius, Iuxta uirum.

Magis autem augebatur credentium in domino.) Græce paulo diuersius est, μᾶλλον δὲ προσετίθεντο πιστεύοντες τῷ κυρίῳ, πλήθη ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, hoc est, ut uerbum uerbo reddam : Magis autem apponebantur credentes domino, multitudines uirorumque & mulierum. Cæterum illud, Ita ut in plateas eijcerẽt, aliquanto durius cohæret cum his quæ præcedunt, nisi subaudias unà cum turba famam item apostolorũ creuisse. Vtinã hæc attente legant isti, qui toti addicti commodis huius mundi, Christi paupertatem & humilitatem uel contemnunt, uel irrident etiam. Quod regnum, quas opes, quam potestatem cum hac apostolorum gloria conferant? Omnia sunt in Christo multo splendidiora, quàm hic mundus præbere possit. Cæterum alio modo. Nec ea communicat, nisi qui contemptis cæteris, huic regno toto pectore sese addixerit. Ipse spectaui primum Bononiæ, deinde Romæ, Iulium pontificem Romanũ, eius nominis secundũ, splendidissimos agentem triumphos, ac prorsus tales, ut cum Pompeianis, aut Cæsarianis triumphis conferri possent. Verum quid illi ad hanc Petri maiestatem, non armis, non copijs, non machinis, non auro, sed sola fide totum orbem in sui miraculum conuertentis? Atque eadem magnificentia & hodie sequeretur apostolorum successores, si pares essent spiritu.

Apostolica maiestas uera

Eijcerẽt infirmos.) ἐκφέρειν, id est, Educerẽt, siue exportarẽt. In humanũ enim eijcere, Nec

Nec est Græce ἐκβάλλειν, ut coactus fuerit ita uertere.

Et grabatis.) καὶ κραββάτων. Græca uox est, recepta tamen apud Latinos, mutatis duabus literulis.

Quenquam illorum.) Latinius, aliquem.

Et liberarentur ab infirmitatibus suis.) Non est in Græcis exemplaribus, sed adiectum apparet à quopiam, qui uoluerit interpretari. Græcæ lectioni suffragantur uetustissimi codices sancti Donatiani. *Redundat in nostris*

Et omnes seniores, τὴν γερουσίαν, id est, Ordinem seniorum.

Ambigebant de illis.) διηπόρουν. Plus quiddam dixit, perplexum esse, & ancipitis animi, consiliique inopem.

Præcipiendo præcepimus.) οὐ παραγγελίᾳ παρηγγείλαμεν, id est, An non præcepto præcepimus, hoc est, acriter præcepimus, ut ante dixit, Minis comminemur.

Obedire oportet deo.) πειθαρχεῖν. Quod est proprie parere principi aut magistratui, dictione composita, à πείθειν obedire, & ἄρχων princeps. Ac paulo post, τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, id est, obedientibus sibi. *πειθαρχεῖν*

Quem uos interemistis.) διεχειρίσασθε. Quod est manibus uiolẽtis occidere. Hinc enim dicta uox Græca. Nam interimitur, & qui iure meritoque plectitur.

Principem & saluatorem.) ἀρχηγὸν, Ducem & autorem. Quanquam non reprehendo quod uertit interpres.

Et nos sumus testes.) Græci addunt genitiuum αὐτοῦ, id est, Eius, quem Latinus poterat uertere in datiuum, ei. Nec est simpliciter, Et spiritussanctus, sed, καὶ τὸ πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, id est, Quin & spiritussanctus, ut sit ueluti correctio superioris dicti. Quasi diceret, nõ tam nos testes sumus illi, quàm ipse spiritussanctus, cuius uirtute hæc fiunt.

Et cogitabant interficere illos.) ἐβουλεύοντο, id est, Consultabãt ut interficerent. Interpres ἐβούλοντο legit, aut certe somniauit.

Homines fieri.) Græce est apostolos, non homines. Nec est fieri, sed facere, ποιῆσαι, hoc est, emittere foras.

Extitit Theodas.) Eleganter uertit, extitit, ἀνέστη, id est surrexit, siue exortus est. Græci codices habent θευδᾶς, id est Theudas, non Theodas. Hos Chrysostomus putat ob id sublatos è medio, quod uetuerint censum dari cæsari, fuisseque pharisæos. Vide Eusebium in historia Eccles. lib. 2. capite undecimo. *Theodas*

Cui cõsensit.) προσεκολλήθη. Quod aliâs uertit, adhæsit, rectius & hic ita uersurus. Non solum enim consenserunt, sed & conspirarunt cum illo, & eadem docebant.

In diebus professionis.) ἀπογραφῆς. Quam in euangelio uertit descriptionem. *Professio descriptio cẽsus*

Auertit populum.) Græci addunt ἱκανὸν, id est, Multum.

Consilium hoc opus.) ἡ βουλὴ, ἢ τὸ ἔργον τοῦτο, id est, Consilium aut opus hoc.

Ne forte.) μήποτε, id est, ne quando.

Ne deo repugnare uidea[redacted]pugnantes reperiamini. Græcis est dictio composita, [redacted] à uerbo θεομαχεῖν. [redacted] nisi quod Græca plus habent emphasis, habitum significãtia, non tantũ actionem, quasi dicas hostes dei, aut rebelles deo. *θεομαχεῖν*

Consenserunt autẽ illi.) ἐπείσθησαν, id est, Paruerunt siue obtemperarunt.

Ne omnino loquerent.) Omnino, nõ inuenio in Græcis codicibus, tantũ est, μὴ λαλεῖν, id est, ne loquerentur. Suffragabantur uetusti codices.

Et circa domos.) κατ᾽ οἶκον, id est, Per singulas domos, siue domesticatim.

Docentes.) ἐπαύοντο διδάσκοντες. Vertendum erat, Cessabãt docere & euangelizare, participio commutato in infinitum. *Participium pro infinito*

EX CAPITE SEXTO.

Crescente numero discipulorum.) πληθυνόντων τῶν μαθητῶν, id est, Cum plures fierent discipuli. Quanquam periphrasin interpretis probo. *ἑλληνισταί*

Murmur Græcorũ.) Non est ἑλλήνων, sed ἑλληνιστῶν Hellenistarũ. Nam Iudæi Græcos appellabãt omnes paganos & alienos à lege Mosaica. Et probabile est in hoc numero nondum fuisse quenquam gentium, proinde non ἕλληνας dixit sed ἑλληνιστὰς, Iudæos qui nati fuerãt aut uixerant inter gentes, eiusque gentis

B ubi

ubi uixerant, lingua loquebantur. Itaque qui nati erant in regionibus Iudæorũ, Iudæos alibi natos aliaque loquẽtes lingua, pro semipaganis ducebãt, quos hic nõ appellat Iudæos, quod religionis erat nomen, sed Hebræos, quod magis indicat gentem & nationem.

Sensus anceps

Eo quod despicerentur.) Et hic sensus anceps est, utrum ideo uiderentur despici, quod non admitterentur ad ministerium, ceu non uere Iudææ, an quod grauarentur onere sordidioris ministerij. Et ideo uidentur electi septem diaconi, non ut ipsi ministrarent omnibus, sed ut dispensarent ministrandi uices & ordines, ne similibus querelis interpellarentur apostoli.

Conuocãtes autẽ duodecim.) Obscure explicuit. Potest enim accipi ut fuerint ab alijs aduocati duodecim discipuli, unde nos dilucide uertimus. Iam in, Instantes erimus, quid opus erat paraphrasi? Rursum in, Multa etiam turba, τε est, id est, Que: nec aliud est ad quod respondeat etiam.

Non est æquum.) οὐκ ἀρεστόν, id est, Non est placitum, siue Non est gratum, aut Non est eiusmodi ut nobis placere debeat.

Boni testimonij.) μαρτυρουμένους, Quasi dicas, testimoniatos. Hoc est spectatæ probatæque integritatis, de quibus alij bene testentur. Alioqui boni testimonij dici uidetur, qui bona fide fert testimonium.

Super hoc opus.) ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης, id est, In hoc usu, siue, Super hanc necessitatem, id quod magis blanditur Vallæ, mihi non item, quanquam functio magis quadrat.

Nicolaus proselytus

Et Nicolaum aduenam.) Rectius dixisset proselytum, annotãte Valla, ut intelligamus ad legem Mosaicam receptũ, utpote patria Antiochenum, religione Iudæum. Hic post habitus est Hæresiarches, quanquam Clemens apud Eusebium ipsum diligenter excusat.

Et imposuerunt illis manus.) Rabanus opinor admonet hunc esse modum in conferendis sacris ordinibus, ut populus [redacted], episcopus ordinet. Ea certe consuetudo diutissime perseuerauit in ecclesia, uerum ob tumultus populares recte mutata est.

Duplex sensus

Spiritui qui loquebatur.) ᾧ ἐλάλει. Quod sic accipi potest, ut sit sensus, Non poterant resistere spiritui qui loquebatur. Quanquam & altera lectio probe habet, ut ᾧ positum sit pro ὃ, propter datiuũ præcedentem πνεύματι. Hic in uetusto codice asscriptum comperi, Propter quod redarguerẽtur ab eo cum omni fiducia. Idem habebat æditio Hispaniensis, uerum in Græcis non additur, nec in Latinis nisi paucis.

Non cessat loqui uerba.) ῥήματα βλάσφημα, id est, Verba blasphema siue maledica. Quanquam opinor blasphema additum. Quorsum enim opus cum sequatur aduersus locum sanctum? Certe Chrysostomus hunc enarrans locum, nullã facit mentionem blasphemorum. Nec additur usquam in Latinis codicibus uetustioribus.

Et mutabit traditiones.) τὰ ἔθη, id est, Consuetudines aut instituta.

Si hæc ita se habent.) εἰ ἄρα ταῦτα οὕτως ἔχει, id est, Num hæc ita se habent?

[redacted]

Qui ait.) [redacted]. Atqui Græce est ὁ δὲ ἔφη, id est, At ille ait.

EX CAPITE SEPTIMO.

Narratio uidetur dissonare

PRiusquam habitaret in Charran.) Videbatur nonnihil discrepare Stephani narratio, cum historia Geneseos capite 12. quod illic facta mentione Tharæ patris Abraham, post refertur cum illo colloquutus deus. Neque satis conuenit de numero annorum. Verum hac de re nodum explicuerunt Hieronymus in quæstionib. Hebraicis, & Augustinus lib. de ciuitate dei 16. capite 15. Rursum in quæstionibus super Genesim libro primo.

Nec passum pedis

Nec passum pedis.) οὐδὲ βῆμα ποδός, id est, Ne uestigium quidem pedis. Nam passus aliquot pedes complectitur, nec potest unius pedis esse passus. Tolerabilius igitur est quod legit Augustinus in quæstionibus super Genesim libro primo, Nec spacium pedis. Quo quidem loco simul illud excutit, qui fieri potuerit, ut qui prius legatur emisse agrum circa puteum iurisiurandi, nunc ne pedis quidem uestigium illic possideret. Non possedit, nec tantillum ex munere diuino, de cuius pollicitatione illic agit Stephanus. Nam pecunia licebat ubiuis parare agros.

Loquutus

Loquutus est autem ei.) οὕτως, Loquutus est autem sic, est Græce, & non additur ei.

Quia erit semen eius accola.) ὅτι ἔσαι τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον. Vt conniueamus quod quia, abusus sit pro quod, quod accola posuit genere neutro, Certe aliud est incola quàm accola. Siquidem accolæ dicuntur finitimi, ut accola Rheni. Incola qui non sit αὐτόχθων. Quanquam Græcis est πάροικος, qui aliunde profectus alibi domũ habet. Nos uertimus inquilinum, ad hunc modum, Loquutus est autem deus sic, quod futurũ esset semen eius inquilinum in terra aliena, quodq́ʒ seruituti illud subiecturi essent &c. Mollius erat posteri eius incolæ. Semen enim posteros appellat. Nec in clausula est, Dicit dominus, sed εἶπεν ὁ θεός, id est, Dixit deus.

πάροικος

αὐτόχθων

Male tractabunt.) Est κακώσουσι, id est, affligent siue cruciabunt.

Annis quadringentis.) In æditione peruetusta, legebatur quadringentis triginta, atque ita legit Rabanus ex supputatione temporum. Beda indicat hyperbaton, erit incola annis quadringentis, ut quod in medio intercesſit, & seruituti eos subijcient & male tractabunt eos, non impediat contextum præcedentiũ & sequentium. Quanquam mea sentẽtia non est opus, ad hoc hyperbaton confugere.

Hyperbaton

Et sic genuit Isaac.) Interpres, nisi mendum est, legisse uidetur οὕτως, cum in Græcis codicibus sit οὗτος hic, siue iste. Si legas, οὕτως, sensus est, illum non genuisse Isaac nisi circumcisum, cum Ismaelem suscepisset incircuncisus. Suspicor factum, ut Græci odio circuncisionis mutarint οὕτως in οὗτος. Tametsi uariabant Græci codices, Chrysostomus & Hispaniensis æditio habebant οὕτως, mei codices & Aldina æditio οὗτος.

Et Isaac Iacob.) τὸν ἰακώβ, Vt subaudias, genuit.

Non inueniebant cibos.) χορτάσματα. Vox est à saturando dicta.

Et in secundo.) καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ, Et in secundo, ut uerbum uerbo reddatur, Altera uice, siue Cum iterum misisset eos.

Ordo

Quod emit Abraham precio argenti à filijs Emor filij Sichem.) Et hunc locum annotauit Hieronymus in libro ad Pammachium de optimo genere interpretandi, qui secus habeatur in Genesi, ubi legitur, quod Abraham emerit ab Ephron Etheo filio Saor, iuxta Hebron quadringentis drachmis speluncam duplicem, & agrum circa eam, sepelieritq́ʒ in ea Saram uxorem suam. Atque in eodem legimus libro, postea reuertentem è Mesopotamia Iacob cum uxoribus & filijs suis, posuisse tabernaculum ante Salem urbem Sichimorum, quæ est in terra Chanaan, & habitasse ibi, & emisse partem agri, in quo habebat tentoria, ab Emor patre Sichem, centum agnis, & statuisse ibi altare, & inuocasse deum Israel. Proinde Abraham nõ emit specum ab Emor patre Sichem, sed ab Ephron filio Saor, nec sepultus est in Sichem, sed in Hebron, quæ corrupte dicitur Arboch. Porrò duodecim patriarchæ non sunt sepulti in Arboch, sed in Sichem, qui ager non est emptus ab Abraham, sed a Iacob. Hunc nodum illic nectit Hieronymus, nec eum dissoluit hoc sane loco, sed eum eleganter explicat in quæstionibus Hebraicis.

Locus discrepans prima fronte

In septuaginta quinq; animabus descendit Iacob.) Geneseos cap. 46. diuus Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam uertit Septuaginta tantũ. Et tamen Lucas sequutus uidetur autoritatem Septuaginta, tum ubiq; receptam siue quod apud Hebræos additi sunt a librarijs anni quinq;, siue quod non existimarit numeri rationem ad id quod tum agebatur pertinere.

Quam cõfessus erat.) ἧς ὤμοσεν, id est, Quã iurauerat. Interp̃s legisse uidet̃ ὡμολόγησεν.

Qui non sciebat. ὃς οὐκ ᾔδει, id est, Qui non nouerat.

Ne uiuificaretur.) εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι, id est, Ad hoc, ut partus non essent uitales.

Gratus deo.) ἀστεῖος τῷ θεῷ. ἀστεῖος aliâs sonat festiuus, siue urbanus. Abusus uidetur hac uoce pro χαρίεις, quod gratum significat, & item urbanum.

Existimabat autẽ intelligere fratres.) Hic fratres uocat suæ gentis homines, quod post translatum est ad Christianos. Augustinus in quæstionibus in Exodum, dubitat utrum homicidium Moysi duntaxat indolis specimen sit, an laudi dandum, quod ex hac oratione Stephani uideatur id fecisse numinis admonitu.

Fratres qui eiusdem gentis

Litigantibus.) Græce est μαχομένοις, id est, pugnãtibus. Recte tamen uertit interpres.

In igne flammæ rubi.) Græce est contrarius ordo ἐν φλογὶ πυρός, id est, In flãma ignis. Tametsi & alioqui sermo duriusculus est nobis ob proprietatem sermonis Hebraici.

Videns uidi.) Hebræum est schema, pro eo quod est, Attente uidi.

Et nunc ueni & mittam.) καὶ νῦν δεῦρο, id est, Et nunc uenito, siue nunc adsis, ut secundæ personæ sit uerbum, non primæ. Iubet enim Moysen adesse.

Tanquam me audietis audietis redundat

Tanquam meipsum audietis.) Audietis hoc loco in nõnullis exẽplaribus Græcis non scribitur. Donatiani codices suffragabãtur Græcæ lectioni, in quibus erat, De fratribus uestris tanquam me. Apud Chrysostomum nec in contextu nec in enarratione fit huius clausulæ mentio. Quod autem dictum est tanquam me, Chrysostomus exponit, contemptum & insidijs appetitum, quod ut Christo puero insidiatus est Herodes, ita Pharao Mosi in Aegypto, & uterque saluus euasit. Superius demonstratum est, ipsum, pertinere ad uerbum audietis, non ad me, quod pertinet ad uerbum suscitabit: Suscitabit uobis prophetã ut me, id est, similem mei, & uelut alterum me, ipsum audietis. Quanquam apparet interpretem legisse ὡς ἐμαυτοῦ, nisi, quod probabilius est, hoc aliquis assuit de suo.

In ecclesia & in solitudine.) Et, apud Græcos nõ est, sed ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ἐρήμῳ, id est, In cõgregatione, in deserto, citra coniunctionẽ, consentiẽtibus Latinis emendatioribus.

Verba uitæ dare uobis.) Nõnulli codices habebãt, λόγον ζῶντα, id est, sermonẽ uiuum, Nonnulli λόγια ζῶντα, id est, Eloquia uiua. Sic enim solitus est uertere λόγια.

Patres uestri.) Vtroque loco Græcis est ἡμῶν, id est, Nostri, primæ personæ.

Interpres recte discedit à uerbis

Mosi enim huic.) ὁ γὰρ μωϋσῆς, id est, Nam Moyses iste: & sic habet exemplar Constantiense. Quanquam id recte mutauit interpres.

Quas fecistis adorare.) Interpres nõ notauit Græcam figuram loquendi, οὓς ἐποιήσατε προσκυνεῖν αὐτοῖς, id est, Quas fecistis ut adoretis eas. Sed mirum non addi articulum uerbo infinito.

Trans Babylonem Trans Damascum

Et transferam uos trans Babylonem.) In nonnullis exemplaribus repperi mutatum, trans in, In. Locus sumptus est ex Amos prophetæ capite quinto. Quanquã illic pro trans Babylonem legitur trans Damascum, ex autoritate ueritatis Hebraicæ simul & Septuaginta. Hieronymus sic excusat Stephanum, ut dicat eum magis sensum reddidisse quàm uerba, quod Iudæi trans Damascum ducti sunt in Babylonem, siue trans Babylonem. Sunt qui malint fateri scripturam esse deprauatam, & pro Trans Damascum scriptum fuisse Trans Babylonem.

Cum patribus.) Cum, redundat.

Deus loquens.) ὁ λαλῶν, id est, Ille qui loquebatur.

Patres uestri.) ἡμῶν Græce est, id est, nostri, quemadmodum admonuimus modo.

Sed non excelsus in manu factis.) Græcus addit templis, ἐν χειροποιήτοις ναοῖς. Et Manufactis unica illis dictio est.

Stephani oratio cũ lõga sit, est inabsoluta

Dura ceruice.) Græcis epitheton est compositum, σκληροτράχηλοι, Quasi dicas, duriceruicos, ut Pacuuius apud Quintilianum, & hunc imitatus Politianus dixit, incuruiceruicum pecus. Cæterum apparet orationem Stephani clamoribus obstrepentium Iudæorum interruptam fuisse. Neque enim satis alioqui respondet hic finis, tam alte repetito principio, præsertim cum in ea multa sint, quæ non ita multum pertinere uideantur ad id quod instituit.

Restitistis.) ἀντιπίπτετε, id est, Resistitis.

Et homicidæ.) φονεῖς, id est, Occisores.

In dispositione.) εἰς διαταγάς, id est, In dispositiones, siue ad dispositiones, à διατάσσω quod est ordino. Augustinus libro de ciuitate dei x. citat aliquoties, In edictis angelorum, pro eo quod nos legimus, In dispositione angelorum.

Virtutis dei.) Virtutis, in Græco codice non reperio. Tantum est à dextris dei, suffragantibus & Latinis uetustioribus.

Additum in nostris

Obdormiuit in domino.) In domino non additum est in Græco exemplari, tantum est ἐκοιμήθη, id est, Dormiuit. Suffragantibus uetustis exemplaribus Latinis.

EX CAPITE OCTAVO.

In ecclesia.) ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν, id est, In ecclesiam, siue Aduersus ecclesiam.

Curauerunt autẽ Stephanũ.) συνεκόμισαν δὲ, id est, Simul aũt curauerũt.

Viri timorati.) εὐλαβεῖς, id est, Religiosi siue pij.

Per domos intrans.) κατ᾽ οἴκους, id est, Domesticatim, ut ita loquar, siue per singulas domos, ut ostendat ingens studium perdendi.

Igitur qui dispersi erant.) οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες, id est, Igitur illi quidem dispersi. Iam enim dispergebantur.

In ciuitatem Samariæ.) Videtur appositiue dictum ciuitatem Samariæ, ut Samaria sit nomen non regionis, sed ciuitatis, unde tota regio nomen est sortita. Eadem autem dicta est Sebaste.

Multi eorum qui habebant spiritus immundos clamãtes uoce magna exibant.) [redacted] Græca sic habent, πολλῶν γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα, βοῶντα μεγάλῃ φωνῇ ἐξήρχετο. Ea quoniam ad uerbum reddi non poterant, nos sensum expressimus in hunc modum, Spiritus enim immundi, à multis qui ab illis tenebantur, clamantes uoce magna exibant. In duobus codicibus Donatiani non addebatur hæc particula, opinor, quod eã scriba prætermiserit offensus absurditate sermonis. Nam Græci codices consentiunt.

[redacted]

In ciuitate magus.) ἐν τῇ πόλει μαγεύων, id est, artem exercens magicam.

Cui auscultabant.) Hoc auscultabant, & quod mox sequitur, attendebãt, Græcis idem est uerbum προσεῖχον.

Quæ uocatur magna.) Quæ uocatur, non additur in Græco codice, ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ μεγάλη, id est, Dei uirtus magna. Interpres studuit explicare uim articuli Græci ἡ μεγάλη.

Propter quod.) διὰ τὸ, id est, Propterea quod: & tamen hanc sermonis formam uideo fuisse familiarem priscis Christianis, quum longe aliud significet.

Magicis suis.) ταῖς μαγείαις, id est, Magijs siue magicis artibus.

Dementasset.) ἐξεστακέναι αὐτοὺς, id est, Stupefacti essent, & uelut à mente alienati.

De regno dei in nomine Iesu.) Græce est, Et nomine.

Stupens admirabatur.) ἐξίστατο. Interpres unam Græcam uocem, duabus Latinis reddidit [redacted] ut eandem dictionem Græcam eodem in loco trifariam reddiderit. Siquidem quod paulo ante uertit, seducens, Græcis est ἐξιστῶν: Quod dementasset, est ἐξεστακέναι: Quod stupens admirabatur, est ἐξίστατο.

Interpretis copia

Et rogabant pro eis.) Dubiũ est an ipsi apostoli rogarint deum pro eis, an Philippus & qui cum illo erant rogarint apostolos. Posteriorem sensum sequi uidẽtur interpretes, quod Græce sit προσηύξαντο, qua uoce scriptura solet uti pro deprecatione ad deum.

In quenquam illorum uenerat.) ἦν ἐπιπεπτωκὸς, id est, Erat elapsus siue delapsus.

Manus apostolorum.) χειρῶν, id est, Manuum. Sed interpres offensus concentu genitiuorum uariauit.

Si forte.) εἰ ἄρα. Coniunctionem expletiuam suo more uertit in forte.

In felle amaritudinis.) εἰς χολὴν πικρίας, id est, In bili amaritudinis, id est, Amara bili. Non irascebatur Magus, sed uitiatum animum expressit per bilis amaritudinem.

Et in obligatione.) καὶ σύνδεσμον, id est, In colligatione, hoc est, In uinculis.

Quæ dixistis.) ὧν εἰρήκατε. Articulus postpositiuus congruit cum casu antecedentis, dissidens à suo uerbo. Annotandũ quod uni Petro respondens, multitudinis utitur uerbo, dixistis. Vnde probabile est, quod Petrus admonuit, cæteros item admonuisse.

Articulus præcedenti uerbo cõgruẽs à suo dißidens.

Et multis regionibus.) πολλάς τε κώμας, uicis siue pagis. Apparet interpretem legisse χώρας.

Contra meridianum.) κατὰ μεσημβρίαν, id est, Meridiem uersus, siue Ad meridiem.

Quæ descendit ab Hierusalem.) καταβαίνουσαν. Quod Hierosolymorum urbs in monte Sion sita sit ex parte. Nonnulli codices habebant φέρουσαν, id est, Quæ ducit.

Gaza Gazam.) Ciuitas est insignis Palæstinæ, destinata in sortem tribus Iuda, licet obtineri non potuerit. Desertã addit quod uetus illa Gaza, de qua Sophonias, Gaza destructa erit, sic fuerit diruta, ut uix urbis extet uestigiũ, pro qua extructa est alia, sed non eodem loco.

Et ecce uir eunuchus.) Annotauit Hieronymus uirum dici qui sit eunuchus, cum pugnent inter sese, uirum esse & eunuchum esse, unde & euirati dicuntur. Verum in Christo neque sexus est, neque conditio, sed noua creatura.

Dynastæ præfecti Eunuchus potens.) δυνάστης, id est, Magistratus siue præfectus. Græca uoce usus est & Cicero, Tetrarchæ & Dynastæ. Non enim dicitur reginæ eunuchus, sed reginæ præfectus, nimirum gazophylax.

[redacted] nominatiuo Candace. Quod nomen ita uidetur [redacted], ob quandã reginam Aethiopiæ nomine [redacted] ut apud Aegyptios Pharao & Ptolemæus, regibus [redacted] adorare.) προσκυνήσων, id est, Adoraturus. [redacted]

Putas'ne intelligis.) ἆρά γε: Num, siue an, siue Nunquid intelligis quæ legis?

Et quomodo.) Et, non est apud Græcos, sed tantũ πῶς γὰρ ἂν δυναίμην [redacted] possim, aut Qui nam possim. Subauditur enim negatio non intelligo.

Ostenderet mihi.) ὁδηγήσῃ με, id est, Duxerit me.

Locus, pro argumẽto Locus autem scripturæ.) ἡ δὲ περιοχή. Quod continentiam possis dicere: Nos uertimus argumentum, poterat dici & sententia.

Eunuchus è Græco legit Tanquam ouis ad occisionem.) Locus est apud Esaiam capite LIII. Verum apparet eunuchum hunc non ex Hebræo libro, sed ex Græco hæc legisse, quod omnia adamussim consentiant cum æditione Septuaginta. Et Aegyptus id temporis græcissabat ob commercium cum Romanis & ante hoc cum Alexandro. Nam Hebræa Hieronymus ita uertit, Sicut ouis ad occisionem ducetur, & quasi agnus coram tondente obmutescet, & non aperiet os suum. De angustia & de iudicio sublatus est, generationem eius quis enarrabit, quia abscisus est de terra uiuentium. Iuxta Septuaginta legimus hunc in modum, ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα

Cõsentit cum Septuaginta αὐτοῦ. ἐν τῇ ταπεινώσει, ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη. τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται, ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ, id est, Sicut ouis ad uictimam ductus est, & sicut agnus coram tondente mutus, sic non aperit os suum. In humilitate iudicium eius sublatum est, generationem illius quis enarrabit, quia tollitur de terra uita eius. Porrò pro tollitur αἴρεται perperam habe[redacted] nostris codicibus tollatur, uerbum futuri temporis, quemadmo[redacted] & pro aperit le[redacted] gimus aperuit.

Dicit hoc.) λέγει τοῦτο, id est, Dicit hoc, quasi iam loquatur tibi, cuius scripta legis.

Quis prohibet.) τί κωλύει, id est, Quid prohibet, seu potius, Quid uetat, aut quid obstat quo minus baptizer.

Dixit autem Philippus. Si credis &c. usque ad eum locum, Et iussit stare currum, non reperi in Græco codice. Quanquam arbitror omissum librariorum incuria. Nam & hæc in quodam codice Græco ascripta reperi, sed in margine. Cæterum apud interpretem Chrysostomum hæc non adduntur. Nec in æditione Hispaniensi. In Aldina fuit additum.

Vterque.) ἀμφότεροι, id est, Ambo.

Philippus & eunuchus.) ὅ τε Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος, id est, Et Philippus & eunuchus, conduplicata coniunctione.

Spiritus domini rapuit Philippum.) Rabanus in glossa ordinaria uidetur annotasse diuersam lectionem, quasi spiritus dictus sit irruisse in eunuchum, & rapuerit Philippum, uerum huiusmodi nihil reperio uel in Græcis uel in Latinis codicibus.

Azotus Inuentus est in Azoto.) Quis quærebat illũ, ut illic fuerit inuentus? Repertus est, erat tolerabilius. Est enim sensus, Philippum subito fuisse Azoti. Ea ciuitas est Palestinæ una è quinque ciuitatibus Allophylorum, Hebræis dicta אַשְׁדּוֹד Aschdod.

E x

EX CAPITE NONO.

Adhuc spirans.) ἐμπνέων, Forte pro ἔτι mutatū est ἐμ. In alijs habetur utrunq; ἔτι ἐμπνέων, id est, Etiamnum spirans. Sed unde minarum? Neq; enim ut dicimus, Cupit te, & cupiens est tui, ita dicere licet, Vox non sonat hominem, & uox non est sonans hominis, & Sapit uinum, & est sapiens uini. Proinde meo iudicio uertendum erat, Spirans minas ac cædem, Et,

In discipulos domini.) Apertius erat Aduersus discipulos domini.

Huius uiæ uiros.) τῆς ὁδοῦ ὄντας, id est, Qui eius essent sectæ. Articulus enim pronominis uice fungitur hoc loco. Et pro uiæ, multi codices habebant uitæ. *Articulus uice ꝑnominis*

Viros ac mulieres.) ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, id est, Et uiros ac mulieres, aut seu uiros seu mulieres.

Circumfulsit.) περιήστραψεν, id est, Circumfulgurauit, si sic liceret loqui. Subitam enim lucem fulgur appellat.

Saule Saule.) Σαοὺλ Σαούλ, id est, Saul Saul. Cum Lucas alibi Saulum uocet ac Paulum, hic Hebræam uocem integram reliquit, quod Christus illum Hebraice compellarit, ut & ipse postea testatur. Atque item Ananias, Σαοὺλ ἀδελφέ, id est, Saul frater, de quo nonnihil attingemus in Paulinis epistolis. *Saul*

Durum est tibi.) In plerisq; Græcis codicibus id nō additur hoc loco, cum mox sequatur, surge, sed aliquanto inferius, cum narratur hæc res. Neque raro cōtingit, ut scriba doctulus aliunde addat aliquid in spacijs, quod post alius indoctior referat in cōtextum. Certe Chrysostomus hoc loco nullam mentionem facit huius particulæ. Est autem ethnicis etiam in prouerbio πρὸς τὸ κέντρον λακτίζειν, id est, Aduersus stimulum calcitrare. Translatum à bubus aut alijs iumentis quæ stimulo incitantur, ut equi calcaribus. In uetustioribus codicibus ne hæc quidem habebātur, & tremēs ac stupens dixit, Domine quid me uis facere? & dominus ad eum, Tantum est, durum est tibi contra stimulum calcitrare. Ego sum Iesus, quem tu persequeris, surge & ingredere &c. *Parœmia*

Qui concomitabantur cum illo.) οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ, id est, Qui iter faciebāt cum illo, siue comites itineris. Interpres nec Latine loquutus est, nec Græco uerbo respondit.

Stabant stupefacti.) ἐνεοί, Græca uox inde facta est, quod rei nouitas hominem reddat attonitum.

Nihil uidebat.) οὐδένα ἔβλεπεν, id est, Neminem uidebat. Apparet interpretem legisse οὐδὲν ἔβλεπεν.

Ad manus autem illum trahentes.) χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν, id est, Manuducētes illum. Quorsum enim opus erat trahentibus, cum sponte iret? Atque ita uertit ipse paulo post, Ad manum autem deductus à comitibus.

In uicum qui uocatur rectus.) ἐπὶ τὴν ῥύμην. Vicus hoc loco non est pagus aut oppidulum, ne quis in hoc erret, nam id est Græcis κώμη, sed pars urbis. Ciuitas enim distinguitur in uicos, uici in uias, uiæ in domos. *Vicus pars urbis*

Quanta mala fecerit sanctis.) ὅσα, id est, Quot, siue quæcunq;. Item paulo post, Quanta oporteat illum pro nomine meo pati.

Et hic habet.) Hic hoc loco aduerbium est, non pronomen ὧδε, id est, In hac ciuitate.

Vas electionis.) σκεῦος. Ego maluissem organum electum. Quanquam uasa ueteribus omnis dicebatur supellex.

Saule frater.) Σαοὺλ ἀδελφέ, id est, Saul frater, quod consentaneum sit Hebraice fuisse loquutum Ananiam. *Saul*

Vt uideas.) ὅπως ἀναβλέψῃς, id est, Vt uisum recipias. Sic enim idē uerbū paulo ante traduxerat.

Ceciderunt ab oculis eius.) ἀπέπεσον, Deciderunt.

Qui expugnabat.) Græce militari est usus uerbo. πορθεῖν enim Græcis est urbem excindere ac depopulari.

Vt uinctos illos duceret.) ὡς ἀγάγῃ, id est, Ducat siue ptrahat, id quod mauult Valla.

Et confundebat.) Nō est hic pudefaciebat, ut aliâs solet uti, sed συνέχυνε, hoc est, Commouebat ac perturbabat, confirmans Iesum esse Christum. *Cōfundo pro pudefacio*

Consilium fecerunt in unum.) In unum, non reperio in libris Græcorū, quos ego sanè

uiderim tantũ eſt συνεβουλεύσαντο. Niſi forte uoluit exprimere uim præpoſitionis σύν.

χαλάσαι Submittentes in ſporta.) χαλάσαντες. Quod eſt funibus ex alto penſilem demittere, ut aliâs indicauimus.

Intrans & exiens.) In Græcis exemplaribus tantũ reperio εἰσπορευόμενος intrans, ἐκπορευόμενος non inuenio. Quanquam ingrediens & egrediens Hebraica figura dictũ eſt pro uerſans, quomodo Latini dicunt, domi ac foris. Itaque ex commentarijs qui Chryſoſtomi titulo leguntur adieci, καὶ ἐκπορευόμενος, quanquam hoc ad ſenſum minimum habet momenti. arbitror autem alteram lectionem eſſe germanam.

Fiducialiter agens.) παῤῥησιαζόμενος, id eſt, Libere ſiue cum fiducia loquens aut agens, ſed magis ad ſermonem pertinet, unde & Græca dictio compoſita eſt.

ἑλληνισαὶ Et diſputabat cum Græcis.) συνεζήτει πρὸς τοὺς ἑλληνιστάς, Diſputabat aduerſus Græcos. Rurſus uſus eſt uerbo Helleniſtæ, ſignificat enim Iudæos ibi natos. Nondum autem erat tempus diſputandi cum gentibus. Cæterum illud quod præceſsit, Cum gentibus, in Græcis codicibus non inuenio, ne in Latinis quidem uetuſtioribus. Et mox,

Quærebant eũ occidere.) Græcis eſt ἐπεχείρουν, id eſt, Conabãtur ſiue aggrediebãtur.

Eccleſia quidem.) αἱ μὲν οὖν ἐκκλησίαι, id eſt, Igitur eccleſiæ quidem, numero pluratiuo, quod tum omnes congregationes Chriſtianorum diſperſæ dicerẽtur eccleſiæ, quæ tamen omnes in unam recidunt eccleſiam.

Dum tranſiret uniuerſos.) Quidam addunt hoc loco fines, ſed perperam, quandoquidem de hominibus ſentit Lucas, non de locis.

Sanet te dominus.) ἰᾶταί. Poterat accipi & ſanat, indicandi modo non imperandi.

Aſſaron Lyddæ & Aſſaronæ.) λύδδαν καὶ τὸν ἀσσάρωνα. Haud ſcio an hæc ſit quam in Hebraicis nominibus corrupte legimus Accaron, quam eandem quidam putarunt eſſe turrim Stratonis, poſtea Cæſaream nominatam. Vero proximum eſt, hanc eſſe regionem, quam

Saronas Hieronymus in nominibus locorum appellat Saronas, id Hebræis ſonat campeſtrem regionem. Eſt autem à Cæſarea Palæſtinæ pertingens uſque ad oppidũ Ioppe. Teſtatur ſua etiamnum ætate illic agrum fuiſſe paſcendis gregibus aptum. Porrò Ioppe non longe aberat à Lydde. Quanquam eſt & altera eiuſdem nominis regio inter montem Thabor & ſtagnum Tyberiadis, cuius meminit Eſaias, In paludes uerſus eſt Saron. Verum priorem fuiſſe eam de qua hic ſentit Lucas, indicat Hieronymus.

Capnion Nòmine Tabitha.) Hoc certe loco Tabitha non poteſt eſſe uerbum. Ioannes Capnion

Thabia Thabiam legendũ eſſe putat, uocẽ enim Aſſyriã eſſe, quæ illis Capreã ſignificat. Certe qui

Chaldæis literas callent Hebraicas, fatentur hoc puellæ uocabulũ nonnihil habere cognationis cum

capra uerbo uidendi, quod illis dicitur צָבָא. Et Græcis item δορκὰς caprea, à δέρκομαι uideo deducta eſt, quod id animal acri oculorum acie putetur eſſe. Vnde & qui ſunt perſpicacibus oculis ὀξυδερκεῖς uocantur. Cæterũ Laurentius maluit ab interprete Latinam uocem fuiſſe redditam, nempe capream. Nam Lucas Dorcadem interpretatur, ſed Græce ſcribens.

Quam cum lauiſſent.) Gloſſa ordinaria ſubmonet in quibuſdam codicibus ſcriptum fuiſſe Lauiſſent unguentis. Sed more ueterũ primum lauabant corpus, deinde ungebant. Quanquam probabile non eſt, hic tantũ ſumptus fuiſſe factum in Dorcade.

Miſerunt duos uiros.) In pleriſq; Græcis codicibus, tantũ eſt ἀπέστειλαν, id eſt, Emiſerunt. In uno reperi δύο ἄνδρας aſſcriptum, ſed in ſpacio marginali.

Ne pigriteris.) Sine cauſa mutauit perſonam μὴ ὀκνῆσαι διελθεῖν ἕως αὐτῶν, id eſt, Ne pigritaretur ſiue ne grauaretur pertranſire uſq; ad ſeſe, ſiue ad ipſum.

Quas faciebat illis Dorcas.) ὅσα ἐποίει μετ' αὐτῶν οὖσα ἡ δορκάς, id eſt, Quas faciebat ſecum uiuens Dorcas, ſiue quas faciebat dum cum ipſis eſſet Dorcas.

Et multi crediderunt domino.) ἐπὶ τὸν κύριον, id eſt, In dominũ. Vnde apparet interpreti nihil retuliſſe, utrum dicas Credere domino, an credere in dominum.

Petrus hoſpes coriarij Apud Simonem Coriarium.) βυρσεῖ. Quod opificium non ſolũ plebeium, uerũ & ſordidum habetur. O quantus hoſpes, & apoſtolici culminis princeps apud cuiuſmodi diuerſatur hoſpitem? Nunc in immenſum creuerunt opes eccleſiæ. Gratulandum eſt felicitati, ſi modo uere ſita eſt in hoc eccleſiæ felicitas, & ſi felicitati reſpondet pietas.

EX CAPITE DECIMO.

Centurio cohortis.) Minus ambiguum erat. Ex cohorte. Neque enim is erat princeps totius cohortis, quæ circiter mille milites cõtinet, sed unus ex ea cohorte. Atque ita est Græce ἐκ σπείρης. Spiram autẽ Chrysostomus aut quisquis is fuit interpretatur νούμερον, & hic Latine loquens.

Quis es domine.) τί ἐστι κύριε, id est, Quid est domine, hoc est, Quid rei est. Atque ita legendum arguit ipsa etiam angeli responsio, Orationes tuæ &c.

Hic tibi dicet quid te oporteat facere.) Hoc non habebatur in æditione Hispaniensi, & uidetur asscriptũ ex capite quod proxime præcessit, & in hoc ipso mox repetitur inferius.

Duos domesticos.) δύο τῶν οἰκετῶν, id est, Duos famulorum.

Et militem timentem dominum.) στρατιώτην εὐσεβῆ, id est, militem pium. Quid hic opus erat periphrasi? Cæterũ ne lector offenderetur, quod Cornelius ad pietatis negocium uteretur milite, addidit pium. *Periphrasis sine causa captata*

Qui illi parebãt.) τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ, id est, Qui illi assistebant, siue ut alibi uertit, inseruiebãt. Parebãt & cæteri milites, uerũ hi semper aderant ministerij gratia.

In superiora.) ἐπὶ τὸ δῶμα. Quod in euangelijs uertit, tectum. Apparet enim Petrum conscendisse tectum, in quo soliti sunt inambulare quidam, ut oraret sub dio, ceu uicinior deo, tum etiam semotior ab hominum strepitu. *δῶμα*

Et uidit.) καὶ θεωρεῖ, id est, Videt, præsentis temporis.

Vas quoddam uelut linteum.) Hieronymus in Esaiam citat, Vas quoddã linteum, nec illo uno sanè loco. Vt accipiamus ipsum linteũ fuisse uas, atq; ita mox appellat absq; ὡς. *Vas linteum*

Quatuor initijs summitti.) Græci legunt, Quatuor initijs alligatum ac demissum è cœlo, τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον καὶ καθιέμενον.

Quadrupedia &c.) Græce sic habet τετράποδα τῆς γῆς, καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἑρπετά, id est, Quadrupedia terræ, & bestiæ, & reptilia. Porrò θηρίον Græcis proprie noxiam bestiam significat, ueluti uiperam aut lupum. *θηρίον*

Occide & manduca.) θῦσον καὶ φάγε, id est, Sacrifica, siue macta, & ede.

Absit domine.) μηδαμῶς, id est, Nequaquam.

Iterum secundo.) πάλιν ἐκ δευτέρου, Rursus iterum.

Tu commune ne dixeris.) Communia, uertendum erat. Quanquam Græce uerbũ est κοίνου, id est, Ne communica, hoc est, ne feceris communia. Sic enim Hebræi uocant impura & nefasta.

Per ter.) ἐπὶ τρίς, id est, Ad ter quanquam satis erat dicere ter. [redacted] *Per ter*

Et statim receptum est.) καὶ πάλιν ἀνελήφθη, id est, Et rursus receptũ est, nimirum quod huc uenisset.

Descendens autem Petrus ad uiros.) Post hæc uerba in nonnullis Græcorum exemplaribus additum erat, τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ κορνηλίου πρὸς αὐτόν, id est, Qui missi fuerant à Cornelio ad se.

Accersire te.) Rursum uertit figuram Græcam. Latine dixisset, Vt accerseret te.

Introducens ergo.) εἰσκαλεσάμενος, id est, Introuocatos siue inuitatos.

Quomodo abominatum sit.) ὡς ἀθέμιτόν ἐστι, id est, Vt nefas est. Nam parũ erat ciuile, ut Iudæus apud ethnicum dicat, abominandũ esse cum eo colloqui. Verum ait ex cõsuetudine suæ gentis sibi non esse fas cum illo congredi. Et mox. *ἀθέμιτον uertit abominandum nõ recte*

Con-

Coniungi.) Græcis est κολλᾶσθαι adhærere siue adglutinare.

Sine dubitatione.) ἀναντιῤῥήτως, id est, Citra contradictionem, siue incunctanter.

Nudius quarto die &c.) ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νηστεύων, καὶ τὴν ἐννάτην *Obscure red dita græca* τὴν ὥραν προσευχόμενος, id est, Quarto ab hinc die, usque ad hanc horam, sedebã ieiunans, & hora nona orans. Ex uerbis interpretis apparet Corneliũ ieiunasse & orasse totum quatriduum. Sentit autem se ieiunasse & orasse die quodam, qui quartus esset ab eo quo colloquebatur cum Petro. Siquidẽ usque ad hanc horam dixit, pro usque ad hoc tempus, & pro ἤμην sedebam, nonnulli legunt ἦμεν eram, prima uocali attenuata.

In ueste candida.) λαμπρᾷ, id est, Splendida.

E eleemosynæ tuæ commemoratæ sunt.) ἐμνήσθησαν, id est, In memoria habitæ. Nam memoratur quod narratur.

Simonis coriarij iuxta mare.) Sub hæc addunt Græci codices, quod in nostris omnino non habetur ὃς παραγενόμενος λαλήσει σοι, id est, Qui adueniens loquetur tibi.

In cõspectu tuo.) Græci legũt in cõspectu dei ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Est aũt sermo cõfirmantis animi simplicitatẽ, cuius deum facit testem. Annotat hic nõnihil & glossa ordinaria.

Adsumus audire.) Græcanici sermonis formã reddidit, πάρεσμεν ἀκοῦσαι pro eo quod est, Adsumus ut audiamus, siue ad audiendum.

Sed in omni gente.) ἐν παντὶ ἔθνει, id est, In quauis gente.

Ordo perturbatior Verbum misit filijs.) τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλεν, id est, Verbum quod misit. Offensus lector oratione non absoluta sustulit, quod. Aut enim anapodotos est oratio, aut accusatiuo abusus est loco nominatiui, hoc est, uerbũ quod misit filijs Israel. Aut, quod mihi maxime probatur, accusatiuus hic λόγον referendus est ad uerbum quod sequitur οἴδατε, id est, scitis. Deinde quia intercessit hyperbaton, & item parenthesis, quod ante dixerat λόγον, alia uoce repetijt ῥῆμα, ut legamus ad hunc modum, Verbum quod misit filijs Israel, annuncians pacem per Iesum Christum: deinde per parenthesim interijciatur (hic est omniũ dominus) moxque sequatur, Ipsi nostis, uerbum inquam, quod factum est per omnem Iudæam.

Incipiens enim.) Enim adiecit aliquis de suo, cum non sit in Græcis exemplaribus. Et incipiens ἀρξάμενον hoc loco neutri generis est, ut referatur ad uerbum. Porrò uerbum hoc *Verbum res acta* in loco nihil aliud dicit, quàm rem populari sermone iactatam. Eum rumorem ait ortum ex Galilæa post baptisma Ioannis. Deinde ponit argumentum rumoris uidelicet de Iesu Nazareno.

Quomodo unxit eum.) Quidam codices habebant, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν, id est, Quomodo unxerit eum. Quidam ὃν ἔχρισεν αὐτὸν, id est, Quem unxit eum. Cæterum illud pronomen eum, omittendum erat interpreti, quod ex idiomate sit sermonis Hebræi. Incertum Petrus hæc Hebraice dixerit an Græce. Tamen etiã cum Græce scribũt [redacted] referũt ex proprietate suæ linguæ. [redacted] & hodie qui latine loquuntur, [redacted] alioqui literati, [redacted] admiscent ex sermone uernaculo, uel imprudentes, puta Gallus [redacted] *De sermone apostolorũ an è spiritu sancto* gallico, Britannus è britannico, Ger[redacted] è germanico. [redacted] apostoli Græcitatem suam non è Demosthenis orationibus, sed è uulgi [redacted]. Sic [redacted] est sapientiæ diuinæ, nullis eloquentiæ [redacted] adminiculis orbem in suam sententiam [redacted]. Neque enim donũ illud linguarũ oportebat esse per[redacted]. Satis erat adesse quoties usus po*Miraculũ linguarum raro legitur*stulabat. Vt non semper excitabãt mortuos, nõ semper sanabãt ægrotos, sed tum demum cum ad religionis & euãgelij negocium pertinebat. Semel duntaxat leg[redacted]us apostolos nouis linguis loquentes miraculo fuisse. Et huius uoluminis cap. 19. narrantur, qui baptizati spiritum sanctum acceperãt, linguis loquuti & prophetasse. Quanquam uero propius est apostolos id temporis unica lingua fuisse loquutos, ac uirtute diuina factum, ut æque ab *Homines erãt apostoli* omnibus intelligerentur. Neque uero necesse est, opinor, quicquid fuit in apostolis, protinus tribuere miraculo. Homines erant, quædam ignorabant, in nonnullis errabant. Etiam post acceptum spiritum sanctum obiurgatur, ac docetur Petrus à Paulo. Paulus à Barnaba dissentit, usque ad diuortium. Et haud scio an hoc magis congruerit euangelio Christi, ut simplici inconditoque sermone proderetur in uulgus, ac talis esset apostolorum oratio, qualis cultus, qualis uictus, qualis omnis uita, exceptis ijs quæ sunt pietatis & animi, ne quid in hoc negocio sibi uindicare posset humanæ facundiæ superciliũ. Sæpe relinquebat discipulos

pulos suos Christus humanis uiribus, esuriebāt, sitiebant, fatigabātur corporis laboribus, animi curis, sentiebant ingrauescentem ætatem, aliaq; fragilitatis humanæ incommoda. Sed idem aderat, quoties maiestatem suā mundo uoluit innotescere. Atq; ita temperabat organa suorum, quibus ad euangelij propagationem utebatur, quatenus intelligebat ad diuini sui consilij rationem, adq; mortaliū salutem maxime cōducere. Neq; uero mirum, si cum Aegyptus ac Syria, Cilicia, totaq; penè minor Asia, primum ob imperium Alexandri, mox Romanorum, uulgo Græce loqueretur, apostoli citra miraculū Græce nouissent, præsertim cum postea tot annos inter Græce loquentes uersarentur. Neque enim statim ab ijs conscriptum est euangelium.

Poterāt apostoli & citra miraculū Græce scire

Qui inter Gallos uiuit, uno protinus anno Gallice loquitur, etiamsi prius nihil eius sermonis tenuerit. Et miramur apostolos tot annis mediocrem sermonis facultatem fuisse consequutos? Iam uero non sum nescius à Paulo commemorari genera linguarum & interpretationem sermonum inter dona spiritus. Et ipse gloriatur quod plus cæteris omnibus loquatur linguis. Verum id cuiusmodi fuerit, nō est fortassis huius loci persequi. Sed ut donemus interim simile fuisse ei, quod accidit à spiritu sancto in apostolos effuso, addamus & illud, nō contigisse illis hoc dono politā & exactam linguarum peritiam, sed eatenus duntaxat, quatenus maxime conducebat ad negocium euangelicum: sicut cui contigerat prophetiæ donum, ut hunc aut illum locum explanaret, non continuo quouis tempore, quemuis scripturæ locum poterat explicare, quod eas dotes deus singulis impartiret ad mensuram fidei, teste Paulo: ita si cui contigerat pro re nata linguarum peritia, non statim apud quosuis, in quouis argumento idem potuisse uidetur.

Dona linguarum nō erant perpetua

Siquidem existimamus & Augustino prophetiæ donum adfuisse in explicandis sacris literis, & tamen alicubi nō assequitur sensum scripturæ germanum. Neq; Hieronymo defuit, opinor, donum linguarū, & tamen in nonnullis dissentiunt ab eo, qui literas Hebræas profitentur. Quod si quis omnino contendat, apostolis infusam cœlitus omnium linguarum peritiam, atque hoc donum illis fuisse perpetuum, cum ea quæ fiunt uirtute diuina perfectiora sint ijs, quæ fiunt iuxta naturæ ordinem, aut per humanā industriam, autore Chrysostomo, qui fit ut apostolorum sermo non solum impolitus sit & incōditus, uerum etiam imperfectus, perturbatus, aliquoties planè solœcissans. Neq; enim id negari potest, quod res ipsa clamitat. Placebat spiritui sancto sermonis simplicitas, sed pura tamen & integra, atq; ijs uacans incommodis, quæ solent auditorum intelligentiam impedire. Atque in his passim desudāt interpretes Græci, quibus Demosthenes & Plato facilis erat ac pspicuus.

Apostolorum sermo obscurus sæpe & perturbatior

Quoties Origenes in Paulo desiderat Græcanici sermonis integritatem? Quoties hyperbatis, anantapodotis, & amphibologijs offenditur? Neq; id negat Chrysostomus, & fatetur cōpluribus in locis Hieronymus, aperte Paulo tribuens Græcanici sermonis imperitiā. Idem Lucæ plus tribuit in literis Græcis quàm Hebræis, non ob aliud, nisi quod in his magis esset institutus, quippe Antiochenus. Idem fatetur Paulū disertiorē in lingua Hebræa quàm Græca, quod in illa natus esset, in hac institutus. Rursus alicubi, quod posterior epistola Petri dissideat à phrasi prioris, hāc adducit causam, quod in ea sit alio usus interprete. At quorsum opus interprete, si perfectā omniū linguarū peritiam dabat spiritus sanctus? præsertim cum extra controuersiā sit apostolos omnes Græce duntaxat scripsisse excepto Matthæo iuxta quorundā opinionem? Cur ausi sunt interpretari ueteres, quod Paulus ob id Titum desideraret, quod is in Græci sermonis facultate esset promptior? Hæc non multum absint à blasphemia, si quis hanc sententiam de dono linguarum mordicus teneat. Et tamen ea nō ueriti sunt ecclesiæ probatissimi Doctores libris suis prodere.

Apostolici sermonis simplicitas nō est dedecori illis

Atque hæc pluribus à me differta sunt, quàm fortassis annotationum argumentum postulabat, ne quis impie aut temere à me dictum existimet, apostolos sermonem Græcum non ex orationibus Demosthenicis, sed ex populari colloquio didicisse. Neque enim ex orationis, sed ex mentis habitu metienda est apostolorum autoritas. Neq; magis pium hominem debet offendere in apostolis sermo incultus, quàm corpus illotum, aut uestis plebeia. Quin ipse Christus, ut multis colligi potest coniecturis, uulgatissimo maximeq; populari sermone est usus, Syriace loquens, & fortassis aliquādo Chaldaice, & haud scio an Græce nonnunquam, ut erat id temporis populi sermo uarijs linguis corruptus, quandoquidem & apostoli Græce scribentes, Romanorum multis uocibus utuntur. Atq; hanc de apostolorū sermone

mone opinionem ipſa res nobis perſuadet, etiamſi nõ ſuffragaretur ſummorũ uirorum au
toritas: Mihi tamen nõ eſt animus, neq; pro hac, neque pro ulla alia digladiari, ſi diuerſum
ſentit eccleſia. Lectorem admonemus, non proponimus oracula, nuſquam non parati ce
dere melioribus. Addam ridiculũ quiddam. Quum alicubi ſcripſiſſem ſermonem quo do

Calumnia ſutoria

minus eſt uſus, fuiſſe nõ pure Hebraicum, ſed Syra Chaldæaq; lingua corruptum, quidam
triſmegiſtus theologus è Sorbona libro uulgato uociferatus eſt μάλα τραγικῶς, quod do
mini & apoſtolorum ſermonem dixerim corruptum. Idem clamaret opinor, ſi ſcripſiſſem
dominum non bibiſſe ſyncerum uinum, ſed aqua dilutum. Huc reciderunt Rabinorum
quorundam iudicia.

Omnes oppreſſos.) καταδυναστευομένους. Recte uertit interpres, modo intelligamus hic
oppreſſos dici, qui tyrannide & potẽtia cuiuſpiã opprimũtur, id enim ſonat Græca uox.

In regione Iudæorum.) ἔν τε τῇ χώρᾳ, id eſt, Et in regione Iudæorum, conduplicata con
iunctione.

Præordinatis à deo.) προκεχειροτονημένοις, Quod magis ſonat delectis, ut fit per ſuffragia.
Græca uox dicta eſt, à porrigendis digitis, quo geſtu ſuffragabatur olim populus.

Qui manducauimus & bibimus.) Gloſſa ordinaria monet in Græcis ſcriptum fuiſſe,
Qui quadraginta dies &c. Quanquam id in noſtris codicibus nõ reperitur.

Remiſsionem peccatorũ accipere.) ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβεῖν, id eſt, cõſequi remiſsionem
peccatorum, ſiue Remiſsionem peccatorum accepturum eſſe.

Omnes qui credũt.) πάντα τὸν πιστεύοντα, id eſt, Omnẽ qui credit, aut quiſq; credidiſſet.

Ex circunciſione.) οἱ ἐκ περιτομῆς, id eſt, Qui erant ex circunciſione.

Et in nationes.) καὶ ἐπὶ τὰ ἔθνη, id eſt, Et in gentes. Nec eſt gratia χάρις, ſed δωρεὰ donũ.
Et quia effuſa eſt, dictum eſt, pro, Quod effuſum eſſet.

Noua interpretatio

Nunquid aqua.) Græci legunt in hunc modum, μή τι τὸ ὕδωρ κωλῦσαι δύναταί τις, τοῦ μὴ
βαπτισθῆναι τούτους. Et apparet hunc eſſe ſenſum: Num quis uetare poteſt, quo minus aqua
baptizentur ij, qui ſpiritum ſanctum acceperũt ſicut & nos? Veluti plus ſit ſpiritus quàm
aqua, cumq; ille cõtigerit, nihil eſſe magni ſi hoc acceſſerit. Cæterum τὸ ὕδωρ accuſatiuus
aut pendet à præpoſitione ſubaudita ὑπὸ, aut adhæret uerbo βαπτισθῆναι, ea forma qua di
cimus, βαπτίζομαι βάπτισμα.

EX CAPITE VNDECIMO.

Quare introiſti.) ὅτι πρὸς ἄνδρας, Ad uiros præputiũ habentes introiſti. Nam
ὅτι hoc loco confirmantis eſt. Nec interrogant, ſed accuſant, aut certe expo
ſtulant. Interpres legiſſe uidetur τί pro ὅτι.

Nequaquam dñe.) μηδαμῶς, Idem uerbum quod ſuperius uerterat abſit.

Pœnitentiam dedit.) Græci codices addunt, εἰς ζωήν, id eſt, ad uitam.

Sub Stephano.) ἐπὶ στεφάνῳ. Id eſt, In Stephano ſiue Aduerſus Stephanũ. Nam ſub eo
res geri dicitur, qui imperio potitur. Sed tum Græci addunt paternum caſum.

ἑλληνισαὶ

Loquebantur & ad Græcos.) Rurſus non eſt ἕλληνας ſed ἑλληνιστὰς, ſignificat enim re
ligione & origine Iudæos, ſed alibi natos, qui nondum crediderant euangelio. Alioqui ui
deri poterat exemplum baptizati Cornelij tantũ animi addidiſſe Chriſtianis, ut iam etiam
gentibus auderent prædicare Chriſtum.

Permanere in domino.) Pluſculum hic habent Græci ſic, τῇ προθέσει τῆς καρδίας προσμένειν
τῷ κυρίῳ, id eſt, propoſito cordis adhærere domino, ſiue perſeueranter adhærere domino.
Latini addidere bis præpoſitionem, in. Quod autem dixit propoſito cordis, perinde ualet
quaſi diceret ex animo & libera uoluntate, non metu neq; pudore humano.

Ita ut cognominarentur.) ἐγένετο δὲ αὐτοὺς ἐνιαυτὸν ὅλον συναχθῆναι τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ διδά
ξαι τὸν ὄχλον ἱκανόν, χρηματίσαι τε πρῶτον ἐν ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς χριστιανούς, id eſt, Accidit au
tem ut annum totum conſuetudinem agerent cum cõgregatione, docerentq; turbam mul

Chriſtianorũ cognomẽ, ubi primũ natum

tam, & primum Antiochiæ diſcipulos uocarent Chriſtianos. Nam illi uocabant eos Chri
ſtianos, ſed Lucas appellat eos diſcipulos. Sẽſum explicat hiſtoria eccleſiaſtica. Ibi, inquit,
primum diſcipuli, ueluti perhenni fonte ſumpto uocabulo, appellati ſunt Chriſtiani. Vſus
eſt autem nouo uerbo χρηματίζαι, pro ὀνομάζεσθαι, quod idem uſurpauit Paulus in epiſtolæ
ad Ro. capite ſeptimo. Videtur autẽ inde dicta uox, quod cognomen ex officio quo quis
fungitur

fungitur addi solet, uelut publicani dicuntur, quod publica uectigalia colligunt, ita Christiani, quod Christum profiteretur. Porrò quod actiuo uerbo uidetur abusus pro passiuo, simile est ei quod Latini dicunt, audit doctor, pro eo quod erat appellatur doctor.

In ministerium mittere.) εἰς διακονίαν. Ministeriũ uocat subsidium, siue suppeditationem. Subministrat enim qui necessaria suppeditat. Sic appellat & Paulus.

EX CAPITE DVODECIMO.

Misit Herodes rex.) ἐπέβαλεν, id est, Iniecit, siue inijciebat. Quem hic Lucas uocat Herodem Iosephus Agrippam appellat, qui & Maior dictus est ad discretionem filij Agrippæ. Videtur autẽ nomen Herodis multis fuisse commune, quemadmodũ Herodes Antipater filius Herodis maioris, & Philippus Herodes huius frater. Hic autem Herodes Agrippa frater fuit Herodiadis quæ fuit uxor Herodis Tetrarchæ, filius Aristobuli, qui fuit filius Herodis maioris, frater Alexandri, quos ambos pater interfecit. Hunc Agrippam Tiberius Cæsar coniecerat in uincula, quod in splendido conuiuio quo Caium Germanici filium excipiebat, palam comprecatus est, ut Tiberio mature defuncto Caium uideret imperatorem. Fuit autẽ sex menses in carcere, usque ad mortem Tiberij, quem Caius, cui Caligulæ cognomen additum fuit, non solum liberauit, uerum etiam tres illi tetrarchias contulit, Philippi, Lysaniæ, & Herodis iunioris Lugdunum relegati, insuper & regij nominis honorem concessit. Ita ferme sane Iosephus libro de bello Iudaico secundo cap. 8. & libro Antiquitatum Iudaicarum capite 9.

Quia placeret.) ὅτι ἀρεσόμενόν ἐστι, id est, Placitum, siue gratum esse. Idem nomen quod ante uertit æquum est: Non est æquum relinquere uerbum dei, & ministrare mensis. *ἀρεσόμενα rie uertit*

Apprehendere.) συλλαβεῖν, id est, Comprehendere.

Erat autem dies.) ἦσαν, erant, numero multitudinis.

Sine intermissione.) ἐκτενής, id est, Prolixa, ut uertit in euangelio, siue intenta.

Et calcia te caligas tuas.) καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου, id est, Subliga sandalia tua. *Caliga pro sandalijs*

Considerans\'que.) συνιδών τε, id est, Reque perpensa, nisi mauis ad cognitã domũ referre.

Ad ostium.) Ad, redundat.

Ianuæ.) πυλῶνος, non θύρας. Cum enim dicat ostium ianuæ τὴν θύραν τοῦ πυλῶνος, aut uestibulum ædium habebat ostium, quemadmodum & hodie uidemus in plerisque ædificijs: aut ianuam uestibuli, dixit primum ostium quod expositum erat uestibulo.

Ad uidendũ.) ὑπακοῦσαι, id est, Vt subauscultaret. Sequitur enim. Et agnita uoce Petri.

Annuens autem.) κατασείσας δὲ, Mota manu innuens.

Quid nam factum esset de Petro.) τί ἄρα ὁ πέτρος ἐγένετο, id est, Quid Petrus esset factus, siue quia sic permisit sibi loqui Lucas, ut quemadmodum Græci dicunt, fecit illum, pro, fecit illi, ita per uerbum passiuum dixerit, quid factus esset: siue quod suspicaretur Metamorphosi mutatum in aliud quiddam, iuxta uulgi stultitiam, qua creditum est magicis artibus homines uerti in aues, aut in genios. *Quid factus esset*

Iussit eos duci.) ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. Parum liquet an Lucas Romano more dixerit duci eos, qui ducuntur ad supplicium, an abduci à sese in carcerem.

Erat autem iratus Tyrijs.) θυμομαχῶν. Quod Laurentius uertendum putat, Irate siue acerbe pugnans. Quanquam hic homini non assentior. nam dictio Græca composita est ex θυμὸς animus, & μάχεσθαι pugnare. Quod nondum indixisset bellum, sed iam animo bellum agitaret, ni placassent iratum. *θυμομαχεῖν*

Eo quod alerentur regiones eorũ ab illo.) διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, id est, Eo quod ipsorum regio aleretur à regia, ut subaudias annona pecunia aut alimonia, siue hoc intelligendum est de commercio Iudaicæ gentis siue de salario.

Dei uoces.) φωνὴ θεοῦ, id est, Vox dei. Interpres legisse uidetur φωναί. Cum in Græcis codicibus constanter habeatur φωνὴ ultima graui, tamen quidam contendit legendũ φωνῇ ultima circumflexa, & interpretatur dei uocẽ, qua deo acclamamus nõ homini. Imò quum Lucas memoret eum fuisse concionatũ, rectius est, ut per adulationẽ acclamarint uocem non hominẽ sonare, sed deum. Quemadmodũ apud Vergilium Aeneas ex uoce agnoscit Venerem. In hanc certe sententiã narrat Iosephus, & interpretatur Chrysostomus. *Calumnia cuiusdam improbi depulsa*

Honorem deo.) δόξαν, id eſt, Gloriam.

Et conſumptus à uermibus.) καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος, id eſt, Obnoxius factus morbo, quo qui laborant, exeduntur à uermibus. Opinor eundem eſſe quem medici pedicularem uocant, quo periit & Lucius Sylla, certe ibi non felix.

Reuerſi ſunt ab Hieroſolymis.) εἰς ἱερουσαλὴμ, id eſt, In Hieruſalem. Ita legũt Græci. Verum haud ſcio an perperam. Tametſi conſentit æditio Aldina.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Niger græce

SImon qui uocabatur Niger.) Mirum eſt Latinam uocẽ ab Euangeliſta eſſe poſitam, etiã forma Latina. Nam eiuſmodi nomina apud nos in er deſinentia deflectere ſolent in ρος. Ad hæc pro Simon in nõnullis exẽplaribus Græcorum ſcriptum erat Simeon, uoce triſyllaba.

σύντροφος collactaneus

Collactaneus.) σύντροφος, id eſt, Simul cum eo educatus, quanquam ſciremus collactaneum legi apud iureconſultos dig. nouo Titul. de manumiſsis uindicta ex Vlpia. leg. 9. Collactaneus.

Miniſtrantibus autem illis.) λειτουργούντων. Quod proprium eſt operantium ſacris. Nullum autem ſacrificium deo gratius, quàm impartiri doctrinam euangelicam.

Segregate mihi Saulũ.) Interpres omiſit δὴ, ἀφορίσατε δή μοι, id eſt, Separate iã mihi.

Aſſumpſi.) προσκέκλημαι, id eſt, Aduocaui, ſiue accerſiui.

Abierunt Seleuciam.) Si regionẽ accipias, rectius erat, In Seleuciam. Sin ciuitatẽ eius nominis ſic à Seleuco dictam, recte loquutus eſt. Eſt autem duplex Seleucia, una in promontorio cœles Syriæ quæ Syria dicitur Antiochia, altera in Piſidia: de priore hic loquit.

Salamis in Cypro

Et cum ueniſſent Salaminam.) Græce, γενόμενοι ἐν σαλαμῖνι, Cum eſſent Salamine. Ea eſt ciuitas Cypri poſt dicta Conſtãtia, autore Hieronymo, quam Iudæi funditus demoliti ſunt Traiani principis temporibus, extinctis omnibus accolis.

Paphus in Cypro

Vſque ad Paphum.) Ea eſt ciuitas Cypri quondã ſacra Veneri. Vt autẽ Salamis extrema eſt Cypri ad Orientem, ita Paphus extrema eſt ad Occidentem, ut intelligas totã inſulam peragratã. Hieronymus refert eam olim nobilem, ſuis temporibus frequẽti terræmotu ſic collapſam fuiſſe, ut ueſtigiis duntaxat quid aliquando fuiſſet oſtenderet.

Barieu

Barieu.) Græci legũt βαριησοῦ, quod ſonat filium Ieſu, dictione tamen compoſita. Vt appareat quod ſuperius adiectum eſt, ᾧ ὄνομα non fuiſſe ſcriptum à Luca, quæ uox explicuerit nõ ipſius hominis nomen, ſed patris duntaxat, ipſius nomen paulo poſt adiecit. Verum cur addidit μεθερμηνεύεται, ueluti translatum indicãs? Aut quò refertur hæc interpretatio? Ad Barieſum? non poteſt, cum illud ſonet filium Ieſu, aut certe filium Ieu, Elymas idem ſit quod faciens præuaricari, ſiue ut Lyranus interpretatur menſura dei mei, ſiue dei mei cenſus. Nam אֵלִי deus meus, מַס cenſus, unde ſunt qui miſſam pro ſacrificio Chriſtianorum deductã putant, mihi non ſit ueriſimile. An ad linguam diuerſam? Iudæus erat, & Elymas neque Græcum eſt, neque Latinum. Quur igitur dicit interpretari Elymas? niſi forte Barieſu dictus ſit à parentibus, deinde ob uitæ merita commutatũ ſit illi nomen Elymas. Beda indicat hanc uocem Bariehu ſeu Bariem corrupte ſcribi pro Barieu. Suſpicatur autem ſcripturam corruptam hac occaſione, quod βαριησοῦ ſi ſuperponas uirgulam abbreuiationis notam, ſignificat idem quod βαριησοῦ, plene ſcriptum. Nõ patitur autem hoc ſanctum nomen imponi mago. Quaſi magus ille prior non habuerit nomen cum Petro apoſtolo commune, dictus Simon.

Reſiſtebat autem illi.) Græci legunt illis, ut referatur ad Barnabam & Paulum. Nam illi refertur ad uerbum dei.

Saulus autẽ qui & Paulus.) Laurentius hoc loco litigat de nomine Pauli, de quo nos nihil attingemus cum ad Paulinas epiſtolas uentum erit. Qui Laurentiana uolet cognoſcere, ex ipſius petat libris. Certe ante hac perpetuo dictus eſt Saulus. Hic primum admonuit de Pauli uocabulo.

Fallacia ῥᾳδιουργία

Et omni fallacia.) ῥᾳδιουργίας. Dolum ante dixit, hic magis addendum erat diuerſum quiddam. Et Græca uox ſignificat propenſionem ad quoduis facinus patrandum, à ῥᾴδιον facile, & ἐργάζομαι operor. Licet Heſychius uocem exiſtimet eſſe polyſemon, ſignificare eandem ψευδογράφον, ταχυγράφον, πονηρὸν, μηχανουργὸν, πολυμήχανον, id eſt, Falſo aut etiam celeriter

celeriter scribentem, uersutum, artificem, uersipellem. Nec est proprie Subuertere, sed διαστρέφειν, id est inuertere, deprauare, ex rectis facere flexuosa.

Qui ei manum darent.) χειραγωγοὺς, id est, Manuductores, ut uerbum uerbo reddam, siue qui se manu ducerent.

Paulus & qui cum eo erant.) οἱ περὶ τὸν παῦλον. Ad uerbũ sonat, qui circa Paulũ erant, sed iuxta sermonis Gręci proprietatẽ, sonat Paulus. Verũ ne abiret incomitatus, interpres utrunque sensum reddit, Paulus & qui cum eo erãt. Arbitror enim hic eadem figura dictum οἱ περὶ τὸν παῦλον, qua Græci dicunt, οἱ ἀμφὶ τὸν πλάτωνα, Platonem ipsum sentientes.

Venerunt Pergen Pamphyliæ.) Prouinciæ nomen adiecit non ob discretionem, cum non sit nisi una Perge, sed quod oppidi uocabulum non perinde notum esset omnibus ut prouinciæ. At paulo inferius discernendi causa apposuit prouinciæ nomen, Antiochiam Pisidiæ, quod duæ sint Antiochiæ. Altera Syriæ Cœles, autore Hieronymo, in qua Barnabas & Paulus apostoli sunt ordinati. altera Pisidiæ, in qua prædicarunt.

Perge

Pertranseuntes Pergen uenerunt Antiochiam.) Græca nonnihil dissident, αὐτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς πέργης παρεγένοντο εἰς ἀντιόχειαν, At ipsi cum peragrassent relicta Perga, uenerunt Antiochiam. Siquidem ipsi, discernit illos ab Ioanne, qui recta reuersus est Hierosolymam, cum ipsi peragratis, quæ in medio erant, oppidis peruenerint Antiochiam.

Et manu silentium indicens.) καὶ κατασείσας τῇ χειρί. Idem hoc loco participium est, quod superius uerterat, Annuens manu. Sonat autem mota manu. Nam hoc gestu olim uerba facturi pro concione, silentiũ exigebant. Persius. Fecisse silẽtia turbæ Maiestate manus.

Interpres audet de suo addere

Plebis Israel.) τοῦ λαοῦ τούτου, id est, Populi huius.

Mores eorũ sustinuit.) ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς. Græcis unica dictio est conflata è duabus τρόπους φορεῖν, quod est ferre ac tolerare mores alicuius.

Quasi post &c.) Græca nõnihil dissident à nostris, καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα, ἔδωκε κριτὰς, id est, Et post hæc annis circiter quadringentis & quinquaginta.

Eduxit Israel saluatorem.) ἤγαγε τῷ ἰσραὴλ σωτηρίαν, id est, Adduxit Israeli salutem. Est autẽ Israel hoc loco dandi casus. Interpres legisse uidetur σωτῆρα siue σωτήριον.

Iesum.) Iesum non additur apud Græcos in nonnullis exemplaribus, sed tantũ seruatorem. Et fortasse nondum erat tempus explicãdi nominis apud eius sermonis admodum rudes. Etiamsi mihi probabile uidetur apud Græcos ortũ hunc scripturæ errorem, ex illorũ notulis. Fortassis enim ex σρα ιυ parum attentus scriba aut lusciosus etiam, fecit σωτηρίαν. Hoc, utcunque habet, certe Chrysostomus interpres nõ addit, legens in hunc modum, τούτου ὁ θεὸς ἀπὸ τοῦ σπέρματος κατ᾽ ἐπαγγελίαν ἤγειρε τῷ ἰσραὴλ σωτῆρα, προκηρύξαντος ἰωάννου.

Iesum pro seruatorem

Prædicante Ioanne.) προκηρύξαντος ἰωάννου, id est, Vt ante prædicarat Ioannes.

Quem me arbitramini esse, non sum.) Aut Lucas abusus est τίνα pro ὅν, aut secus est distinguendũ, Quem me arbitramini esse? ut hic sit interrogatio. Deinde respõdeat, Non sum ego ille. Nam Græcis est τίνα με ὑπονοεῖτε; Admonet & glossa quam uocãt ordinariã Quem me esse dicitis, per interrogationem legi posse.

Et q in uobis timẽt.) Mire miscuit duas psonas, ita ut separari nõ queãt, uobis & timẽt.

Vt interficerẽt eũ.) Potest accipi ut Pilatus occideret eũ, Nã Græcus sermo anceps est.

Adimpleuit filijs uestris.) τοῖς τέκνοις αὐτῶν, id est, Filijs illorum, nempe patrum.

Sicut in psalmo secũdo scriptũ est.) Quidã codices habebãt in psalmo secũdo, quidam in psalmo, omisso numero. At Hieronymus hunc edisserẽs psalmũ, palàm testatur in actis hunc psalmum, qui apud nos secũdus est, primi titulo citari. Et hinc sumit argumentũ: aut primum illũ: Beatus uir, præfationis additũ uice, aut illum & proximũ, Quare fremuerũt, eundem esse psalmũ. Idem prodit fermè Hilarius, illud ingenue testatus, hunc primũ citari à Paulo. Quin & diuus Augustinus in commẽtarijs indicat hunc potius esse unum quàm primum. Proinde nos his autoribus germanam restituimus scripturam.

Secundus psalmus pro primo

Voluntati dei.) τῇ βουλῇ, id est, Cõsilio dei. Sẽsus apud Græcos nõnihil habet ambigui, δαβὶδ μὲν γὰρ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετήσας, τῇ τοῦ θεοῦ βουλῇ ἐκοιμήθη, id est, Nam Dauid quidem, cum suæ generationi ministrasset, dei consilio dormiuit, Vt accipiamus Dauid non uixisse, nisi suam ætatem, & rebus bene gestis obdormisse cum cæteris, cæterum Christum esse immortalem, Interpres legit ἰδίᾳ γενεᾷ, subaudiens præpositionem ἐν, & ὑπηρετήσας, refert

Sensus anceps

C 2 ad

ad consilium, siue ut ille uertit Voluntatem dei. Mihi prior lectio uidetur syncerior.

Quod dictũ est in prophetis.) Abusus est numero pro numero, cum sit apud Abakuk

Numeri capite primo. Hoc quoque Paulus adduxit iuxta æditionem Septuaginta. Siquidem Hie-

ἑτόρωσις ronymus iuxta ueritatem Hebraicã ita uertit, Aspicite in gẽtibus & uidete & admiramini & obstupescite, quia opus factũ est in diebus uestris, quod nemo credet cum narrabitur.

Et disperdimini.) καὶ ἀφανίσθητε, id est, Euanescite. Est enim ita tolli è medio ut nusquam appareat, Pro quo Hieronymus uertit obstupescite.

Exeuntibus autẽ illis.) Et hoc loco nonnihil dissident Græca, ἐξιόντων δὲ ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν ἰουδαίων, παρεκάλουν τὰ ἔθνη εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον λαληθῆναι, id est, Egressis è synagoga Iudæis, rogabant gentes, ut sequẽti sabbato loquerẽtur. Quidam addunt αὐτοῖς τὰ ῥήματα, id est, Sibi uerba. Quanquam sermo Græcus habet ambiguitatem, potest enim utrunlibet accipi, Iudæos egressos è cœtu, & apostolos egressos è cœtu Iudæorum.

Et colentium deum.) σεβομένων, id est, Religiosorum.

προσηλύτοι Aduenarum.) προσηλύτων, id est, Proselytorum. Sic enim aliquoties uertit.

Contradicebãt ijs quæ dicebãtur à Paulo blasphemãtes.) Græci adijciũt uerbũ unum, haud scio an recte, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, id est, Contradicẽtes & blasphemantes.

Constanter.) παῤῥησιασάμενοι, id est, Sumpta fiducia siue audacia.

Præordinati.) τεταγμένοι, id est, Ordinati ad uitam.

Disseminabatur autem uerbum.) διεφέρετο, id est, Differebatur, dispergebatur. Appa- ret interpretem legisse διεσπείρετο.

Mulieres religiosas.) σεβομένας. Idem participiũ quod modo uerterat, Colentes deum, uarietatis affectator.

Et honestas.) καὶ εὐσχήμονας. Quod ad cultum habitumq; corporis decorum ac probis dignum pertinet.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

FActum est autem in Iconio.) Cum Iconium ciuitatis sit nomen non regio- nis, Iconij dicendum erat, non in Iconio. Iconij habebat exemplar Constan- tiense. Sunt autẽ duæ huius nominis, altera Lycaoniæ ad montem Taurum, altera Ciliciæ. De priore, ni fallor, hic loquitur.

Suscitauerunt & ad iracundiam concitauerunt.) ἐπήγειραν καὶ ἐκάκωσαν, id est, Concitauerunt & corruperunt, Nam afflixerunt hic non congruebat.

ὑβρίσαι uim facere Contumelijs afficerent.) ὑβρίσαι. Potius est hoc loco, ut uim facerent. Neque enim us- que adeo timebant contumelias. Deinde quod sequitur de lapidando, uelut interpretatur superius uerbum, ὑβρίσαι.

Intelligentes fugerunt ad ciuitates Lycaoniæ.) συνιδόντες. Aptius erat, Re intellecta, siue Quod cum animaduertissent.

Latini codi- ces plus ha- bent Et uniuersam in circuitu regionem.) καὶ τὴν περίχωρον, id est, Et in circumiacentem re- gionem. Quorsum autem hic attinebat addere uniuersam? Hoc loco Latini codices plus habent, quàm Græci. Nimirum hæc, Et commota est omnis multitudo in doctrina eorum, Paulus autem & Barnabas morabãtur Lystris. Quæ uerba Beda, ni fallor, in glossa quam uocant ordinariam, fatetur in nonnullis Latinorũ codicibus non haberi, & certe in eo con- textu, non habentur. Nec hæc attingit Lyranus, cum scribat commentarium perpetuum. Cæterum in æditione cui sunt adiecti commẽtarij Carrensis, adiectum uidemus in spacio marginali: Aliâs non habet, sed est in Græco. Ne Chrysostomus quidem diligenter enar- rans hunc locum, quicquam horum uerborum attingit. Quin etiam paulo superius, post hæc uerba, Et uniuersam in circuitu regionem, Beda notat in Græcis codicibus plus esse, Deus autem pacem fecit, quod in nostris aliquot non habeatur. Cum hodie nec in Græcis, nec in Latinis haberi uideamus. Ac ne Chrysostomus quidem attingit quod indicauimus deesse, Surge super pedes tuos rectus. Et hic Beda in glossa quam uocant ordinariam, indi- cat in Græcis libris secus haberi. Nimirum hunc in modum, Dixit magna uoce, tibi dico in nomine domini nostri Iesu Christi, surge super pedes tuos rectus. Ac fieri potest, ut tale quippiam repertũ sit in aliquo Græco codice, cum mire uarient in actis. Certe in his quos ego uiderim nihil hic discrepat à nostra lectione. Post additum comperi in æditione Hispa- niensi

audienti, σοὶ λέγω ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ. In Aldina non addebatur.
Lystra.) Ciuitas Lycaoniæ, quemadmodum & Derbe, ut tradit Hieronymus.
Dij similes facti hoīb.) ὁμοιωθέντες, Adsimilati, ut ita loquar, hoc est, dij specie humana.
Ante ianuas. ἐπὶ τοὺς πυλῶνας, id est, Ad fores siue ad uestibula.
Cum populis.) σὺν τοῖς ὄχλοις, id est, Cum turbis.
Volebat sacrificare.) Nonnulli codices habebant ἤθελον, uolebant, quod dictum sit Cum turbis, nonnulli ἤθελε uolebat. Id tamen nihil refert ad sententiam.
Exilierunt in turbas.) εἰσεπήδησαν, id est, Insilierunt in turbam. est enim ὄχλον.
Mortales sumus similes uobis.) καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμὲν, id est, Et nos ijsdem obnoxij sumus passionibus, siue malis, homines. Neque enim hoc ad mortem tantum pertinet sed ad omnia quæ possunt homini accidere.
Omnes gentes ingredi uias suas. ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, id est, Vijs suis. Nam ingredi posuit pro uiuere, & uiam pro ratione uitæ.
Non sine testimonio.) Græce est, ἀμάρτυρον, dictione composita, id est, Non expertem testium, siue testimonij. Et pro εἴασε Laurētius mauult permisit. Ego malim. Nō passus est esse se expertē testimonij, hoc est, aliquo modo testatam esse uoluit & illis suā diuinitatem.
Ne sibi immolarent.) Sub hæc uerba nonnulli Græcorum codices hic addebant, ἀλλὰ πορεύεσθαι ἕκαστον εἰς τὰ ἴδια. διατριβόντων δὲ αὐτῶν καὶ διδασκόντων, id est, Sed iret quisqꝫ ad sua. Cæterum cum illic uersarentur, ac docerent, superuenerunt &c.
Et persuasis turbis.) καὶ πείσαντες τοὺς ὄχλους, καὶ λιθάσαντες τὸν παῦλον, id est, Et persuasis turbis, ac lapidato Paulo. Verum pro his longe secus habebatur in nonnullis Græcorum exemplaribus, καὶ διαλεγομένων αὐτῶν παῤῥησίᾳ, ἀνέπεισαν τοὺς ὄχλους ἀποστῆναι αὐτῶν, λέγοντες ὅτι οὐδὲν ἀληθὲς λέγουσιν, ἀλλὰ πάντα ψεύδονται, id est, Et cum illi fortiter disputarent, persuaserunt turbis, ut desciscerent ab eis, dicentes, quod nihil ueri dicerent, sed omnia mentirentur.
Et cum constituissent illis.) χειροτονήσαντες, Creatis siue delectis illis presbyteris, ut intelligamus suffragijs delectos. Quanquam superius nonnihil abusus est eo uerbo.
Loquentes uerbum domini in Pergen.) λαλήσαντες ἐν πέργῃ τὸν λόγον, id est, Locuti Pergæ sermonem, nec additum est domini, Articulus indicat, quem sermonem dicerent. Ac mox,
Descenderunt in Italiam.) Græci legunt, εἰς ἀττάλειαν, id est, Attaliam. Quidā uetustus codex habebat Mattaliam pro Attalia. Ea ciuitas est Pamphiliæ maritima, autore Hieronymo. Nam Stephanus eam ponit in Lydia. Siquidem procul aberant ab Italia.
Morati sunt autem tempus.) Græcis additur ἐκεῖ, Commorati sunt illic tempus.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Acta autem seditione non minima.) Græcis pro una duæ sunt dictiones, στάσεως καὶ συζητήσεως, id est, Seditione & disceptatione. Alioqui non quadrat quod sequitur, Cum Paulo & Barnaba. Nec est Non minima, sed οὐκ ὀλίγης, id est, Non exigua.
Et quidā alij ex alijs.) Pro ex alijs, Græci legunt ἐξ αὐτῶν, id est, Ex eis.
Pertransibant Phœnicem.) Phœnicen legendum est per n, à φοινίκη, hoc est, Phœnice Phœnices, non à phœnix.
Ab apostolis & senioribus. Pluribus uerbis agit hoc loco Laurentius, quoties dignitas significatur, Græca uoce fuisse utendum presbyteri. Sic enim olim uocabantur episcopi, teste non uno in loco diuo Hieronymo. Quoties ætas indicatur, Latine dicendum erat seniores. Nunc interpres suo arbitratu, ne dicam absque delectu, modo presbyteros uocat modo seniores.
Et qui nouit corda.) Rursus est dictio composita καρδιογνώστης, id est, Cordis cognitor.
Fide purificās.) καθαρίσας. Præteriti temporis, id est, Cum fide purificauerit corda eorum. Agit enim de ijs qui iam crediderant.
Simon narrauit quemadmodū.) συμεὼν, Symeon. Haud scio utrū errore perperam scriptum, an quod nihil intersit inter Simonē & Symeonem: nisi quod forte Symeon Hebraice dicitur, Græce inflexa uoce Simon, ut à Saul Saulus. Sic enim diuinat Valla.

In græcis plus est quàm in nostris

Mire Græci dissentiunt à nostris

Deprauatio manifesta in nostris

Seniores honoris uocabulū

Simon Symeon idem

Dirupta, pro diruta Et dirupta eius.) κατεσκαμμένα, id est diruta. atque ita legitur & in Latinis emendatioribus. Cæterum testimonium quod adducit est Amos capite nono. quanquam Iacobus ita

Iacobus prophetiã non adducit ad uerbum adducit sensum uaticinij, ut nec Septuaginta sit usus uerbis, nec ad Hebræorum lectionem per omnia responderit. Siquidem Hebræa sic habent, interprete Hieronymo: In die illa suscitabo tabernaculum Dauid quod cecidit, & reædificabo aperturas murorum eius, & ea quæ corruerant instaurabo, & reædificabo illud sicut in diebus antiquis, ut possideant reliquias Idumeæ, & omnes nationes, eo quod inuocatum sit nomen meum super eos, dicit dominus faciens hæc. Porrò iuxta æditionem Septuaginta legimus ad hunc modum. ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ, τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφ᾽ οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου, λέγει κύριος ὁ ποιῶν πάντα ταῦτα. id est, In die illo suscitabo tabernaculum Dauid quod ceciderat, & reædificabo ea quæ corruerant, & quæ suffossa sunt suscitabo, & instaurabo ea sicut dies antiquos, ut quærãt me reliqui hominum, & omnes gentes super quas inuocatum

Deprauatio manifesta in nostris est nomen meum, dicit dominus faciens hæc omnia. Primum, pro In die illo, posuit Et post hæc. ac reuertar addidit de suo. Cæterum in hoc, Ut quærant me reliqui hominum: Septuaginta sequutus est, non Hebræorum libros. Denique quòd nos suffossa citauimus, in uulgatis exemplaribus est Suffusa, sed mendose. Respondet enim illi Græco, κατεσκαμμένα, à κατασκάπτειν, quod est suffossione demoliri.

Super quas inuocatum est nomen meum.) Interpres recte omisit, ἐπ᾽ αὐτοὺς: quod additum est ex idiomate sermonis Hebraici, quum tamen non addatur apud Septuaginta.

Notum à seculo.) Græce est γνωστὰ, numero multitudinis, id est Nota sunt deo opera sua. & additur, πάντα, id est omnia.

Ego iudico.) ἐγὼ κρίνω. accommodatius erat, Ego censeo: deinde, Non inquietari: quod Græcis est μὴ παρενοχλεῖν, rectius uertisset, non obturbandum esse: siue, non addendũ molestiam. Id enim sonat παρὰ præpositio.

A temporibus antiquis.) ἐκ γενεῶν, id est à generationibus antiquis, si uoluisset ad uerbum reddere. Iam admonuimus aliquoties, γενεὰν, pro ætate poni.

Viros primos in fratribus.) ἄνδρας ἡγουμένους, id est præcedentes siue præminentes: hoc est primarios, magis quàm primos.

Antiochiæ & Syriæ & Ciliciæ.) κατὰ τὴν ἀντιόχειαν καὶ συρίαν καὶ κιλικίαν. Opinor hic Antiochiam regionem esse non ciuitatem, quod iungatur Syriæ & Ciliciæ, quæ sunt utique regiones. Vnde addenda erat præpositio, Qui sunt in Antiochia & Syria & Cilicia. Interpres neque Græca reddidit, neque Latinitatis habuit rationem. Nam ut reperiatur alicubi Vixit Galliæ, pro in Gallia, certe inusitatus ac durus sermo est.

Quibus non mandauimus,) Ante hæc uerba Græci codices addunt, λέγοντες περιτέμνεσθαι καὶ τηρεῖν τὸν νόμον. id est, iubentes uos circumcidi & seruare legem. Indicauit hoc Beda.

Collectis in unum.) γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, id est consentientibus siue communi consensu animorum.

Immolaticia Ab immolatis simulacrorum.) τῶν εἰδωλοθύτων, id est ab ijs quæ immolantur simulacris. Suspicor interpretem scripsisse Ab immolatitijs simulacrorum. Nam hoc uerbo frequenter utitur Ambrosius. Hunc locum quum aliquoties referat Irenæus, tamen non meminit suffocatorum, sed tantum idolothytorum sanguinis & fornicationis.

Verbo plurimo.) διὰ λόγου πολλοῦ, id est sermone multo aut multis uerbis. Quid autem est Verbo plurimo: aut quid attinebat positiuum nomen uertere in superlatiuum?

Consolati sunt fratres & confirmauerunt.) καὶ ἐπεστήριξαν, hoc est addiderunt confirmationem, iam confirmatis ipsa epistola: ea uis est præpositionis ἐπί.

Ad eos qui miserant illos.) πρὸς τοὺς ἀποστόλους, id est ad apostolos. Apparet interpretem legisse, πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας.

Manere ibi.) ἐπιμεῖναι αὐτοῦ, id est permanere ibidem. Cæterum post hæc uerba, quod sequitur in nostris exemplaribus, Iudas autem solus abijt Hierusalem: apud Græcos non reperio. imò ne hæc ipsa quidem, Visum est autem Silæ manere ibi: reperi, nisi in uno dũtaxat codice, eaque adiecta in margine. Verum id librariorum errore factum uideri potest.

Barnabas

Barnabas autem uolebat.) ἐβουλεύσατο, id est consulebat siue cogitabat. Interpres legisse uidetur ἐβούλετο.

Paulus autem rogabat.) Videtur interpres mitigare uoluisse dissidij suspicionem. nam Græce est ἠξίου, id est censebat aut æquum iudicabat. Nec est simpliciter Discessisset, sed ἀποστάντα, id est qui desciuisset siue defecisset, participium eius uerbi, unde dictus ἀποστάτης, desertor siue defector. — *Interpres mitigat Græca*

Facta est autem dissensio.) Rursum studuit mitigare Græcam uocem, quæ est παροξυσμός, quæ plus significat quàm dissensionem, à παροξύνω, irito, prouoco, exacerbo. Significat igitur illos usque ad cōmotionem hac in re dissensisse, & adeo ut diuellerentur. Apostoli erant, sed tamē homines erant. Origenes ingenue fatetur inter optimos quoque uiros, huiusmodi incidere dissidia, dum in suo quisque sensu abūdat: quæ tamē non procedāt eò, ut Christiana scindatur charitas, aut Christi religio labefactetur. Porrò stultum est, consentiētibus exemplaribus Græcis, ad eum modum mederi uelle incōmodo. Nos uertimus, Tam acris autem fuit inter eos disceptatio. — *παροξυσμός*

Præcipiens custodire præcepta apostolorum & seniorum.) Hæc uerba in Græcorum codicibus non inuenio. Videntur huc translata ex capite quod proxime sequitur, Tradebant eis custodire dogmata.

EX CAPITE XVI

Filius mulieris uiduæ fidelis.) Apud Græcos ita legimus, υἱὸς γυναικός τινος ἰουδαίας πιστῆς, id est filius mulieris cuiusdam Iudææ fidelis. Et ad hanc lectionem respondet, id quod sequitur, patre uero gentili. Nam gentilem patrem opponit Iudææ matri. At scriptor parum attētus ex Iudæa, uiduā fecit transpositis literis aliquot. Atque adeo in nonnullis libris scriptū fuisse Iudææ, submonuit & Rabanus in glossa, quam uocant ordinariam. Nec rursum est gentilis hic ἐθνικός sed ἕλλην, id est Græcus, quam uocem uarie uertit interpres, nunc Græcum nunc gentilem. — *Deprauatio manifesta in nostris*

Dogmata, quæ erant decreta.) κεκριμένα, id est iudicata, recte uertit in decreta. Cæterum dogmata Græca uox est, significans & ipsa decreta siue placita, non doctrinam ut uulgus existimat. Interpres aliâs decretum uertit δόγμα, aliâs edictum.

Loqui uerbum in Asia.) Asiam eam sentit non quæ generali uerbo dicitur minor, undique mari cincta, præter eam partem qua spectat orientem, quæque complectitur Phrygiam, Pamphyliam, Lycaoniam, Ciliciam, Galatiam, aliasque nōnullas. Sed qua finitima est Epheso: nam hæc proprie minor Asia dicitur, de qua hic uidetur sentire. — *Asia minor*

Descenderunt Troadem.) Nam ea ciuitas est Asiæ maritima, dicta eadem Antigonia. — *Troas*

Recto cursu uenimus.) Vnum uerbum Græcum tribus Latinis est circumloquutus, εὐθυδρομήσαμεν, id est recto cursu contendimus. Cursus enim & nauigātium proprie dicitur. — *εὐθυδρομεῖν*

Venimus Samothracen.) Ea est insula in sinu Pacusiaco, è regione Thraciæ, nomine composito ex Samijs & Thracibus. — *Samothrace*

Neapolin.) Non est ea quam nunc in Italia tenent Hispani, sed altera Cariæ in Asia. De hac sensisse uidetur Hieronymus colligens nomina locorum in Actis apostolicis, sed falsus opinor. Sunt qui malint Neapolin esse Thraciæ siue Macedoniæ iuxta Ptolemæum, non procul à Philippis. Et hæc opinio probabilior est. nam sunt huius nominis complures, Philippi ciuitas est in prima parte Macedoniæ. — *Neapolis* — *Philippi*

Ciuitas colonia.) κολώνια. Vsurpauit Lucas uocem Latinam, tum ut apparet & Græcis usurpatam. Addidit enim coloniam, quod ea ciuitas ab aliunde deductis habitaretur. — *Colonia*

Diebus aliquot consistentes.) Indicat glossa ordinaria in nonnullis libris fuisse conferentes, pro Consistentes. Nam διατρίβεται, qui commoratur, & διατρίβονται, qui conferunt ac disputant: unde scholasticas disputationes Græci diatribas appellant.

Consistentes.) διατρίβοντες, quod magis sonat commorantes.

Foras portam.) ἔξω τῆς πόλεως, id est è ciuitate: siue omissa præpositione, egresi sumus ciuitatem. Quod quæso sermonis schema est, foras portam? — *Solœcismus affectatus*

Vbi uidebatur oratio esse.) οὗ ἐνομίζετο, id est ubi putabatur futura precatio, aut certe quod ego malim, ubi solebat esse precatio: quandoquidem νόμος nonnunquam & consuetudinem sonat, & νομίζεσθαι solitum esse.

Lydia purpuraria.) πορφυρόπωλις, id est, Purpurarũ uenditrix, à nomine πορφύρα purpura, & πωλεῖν uendere. Nam purpurarij magis uidentur dici qui colligunt purpuras, hoc est, urinatores, aut qui tingunt. Purpuræ uenditricem interpretatur Hieronymus in dictio-
Thyatira ne Thyatira, quæ dictio multitudinis numero effertur genere neutro, ciuitas est Lydiæ in Asia. Vnde quod dictum est Lydia non uidebatur esse nomen puellæ, sed regionis, nisi additum fuisset nomine Lydia.

Et coegit nos.) καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς. Magis est Adegit nos quàm coegit.

Puella pro ancilla Puellam quandam.) παιδίσκην, id est, Ancillam quandam, quod mox fiat mentio dominorum, ut intelligamus conditionem explicatam, non ætatem mulieris.

Habentem spiritum Pythonem.) πύθωνος legunt Græci, hoc est pythonis. Id erat no-
Pytho men draconis, quem iaculis suis confecit Apollo, unde & ipse Pythius dictus. Deinde spiritus ille quo afflati prædicebant futura, pytho uocari cœptus est.

Dolens autem Paulus.) διαπονηθεὶς, quod aliâs uertit moleste ferre διαπονούμενοι.

Magistratibus.) τοῖς στρατηγοῖς, Quod magis sonat primores exercitus, quum tamen pro magistratu accipiatur, qui olim militum satellitio ministerioq; utebatur.

Morem quem non licet.) ἔθη, id est, Mores, sed recte mutauit numerum, quod mores aliud quiddam sonet quàm morem. Dicere poterat, Alias cõsuetudines, siue alia instituta, ut interim ne dicam, quod suo more ἱμάτια uertit tunicas.

Scissis tunicis eorum.) Græcus anceps est sermo, utrum magistratus lacerarint apostolorum tunicas an suas ipsorum.

Strinxit ligno) ἠσφαλίσατο. Verbum est cognatum aduerbio ἀσφαλῶς, quod modo uertit diligenter, aliâs caute. Significat autem tuto & sine periculo.

Adorantes, laudabant deum.) προσευχόμενοι ὕμνουν. Cur nõ potius orantes quàm adorantes? quandoquidẽ προσεύχομαι, utrunq; significat, imò precari potius quàm adorare, teste & Augustino, Et laudabāt est ὕμνουν, id est, canebāt & hymnis laudabāt.

Introgressus est.) εἰσεπήδησε, id est, Insilijt siue introsilijt, aut irruit, siue irrupit, ut impetum ac celeritatem ingredientis exprimas, quemadmodum Græca uox facit.

Procidit Paulo & Silæ ad pedes) Ad pedes interpres addidit de suo. Græce tantum est, προσέπεσε τῷ παύλῳ. Verum recte addidit interpres uitans amphibologiam.

Et omnis domus eius.) καὶ οἱ αὐτοῦ, id est, Illius familiares siue domestici.

Cum omni domo sua.) πανοικί. Græcum aduerbiũ, tribus circũlocutus est dictionibus. Est autẽ commodius, ut πανοικὶ referatur ad participium proxime sequens πεπιστευκώς. Nec est simpliciter Lætatus est, sed ἠγαλλιάσατο, id est, exultauit. Sic enim ferè solitus est uertere.

Lictores Miserunt magistratus lictores.) ῥαβδούχους, A uirgis gestandis. Nos uiatores uertimus, quod his quoque mos sit gestare uirgas. Nam ij proprie dicuntur per quos magistratus denunciant quid uelint.

Ipsi nos eijciant.) Paulo ante Occulte nos eijciunt, erat ἐκβάλλουσιν, hic diuersum est uerbum ἐξαγαγέτωσαν, id est, educant. Nam illud conueniebat clàm extrudendis, hoc conuenit palàm educendis, non sine satisfactione.

Introierunt ad Lydiam.) Incertum an ad Lydiam mulierem paulo ante conuersam, an in regionem. Verum prior sensus mihi probatur. Nam Lydia in minore est Asia, moxq; peruenitur ad Amphipolim & Apolloniam, quæ minimũ absunt à Philippis. Nec arbitror hic quicquam esse scrupuli, nisi quod præpositio Græca εἰς, nõ perinde uidetur cõgruere personæ, ut πρὸς, nisi Lydiam accipiamus pro domo Lydiæ.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Caeterum Amphipolis, de qua hic sentit locus, & Apollonia ciuitates sunt Macedoniæ, quemadmodum & Thessalonica. Quanquam est altera Amphipolis in Syria. Apollonia item altera in prouincia Aphricæ, quæ & Pentapolis dicta est.

Secundum consuetudinem autem.) Græcus sermo expressius dicit, κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ παύλῳ, id est, Paulus ut erat illi mos, siue ut solitus erat, siue pro sua consuetudine ingressus est.

Et

Et inſinuans.) καὶ παρατιθέμενος, hoc eſt, citans ſiue allegans. Nec eſt De ſcripturis, ſed ἀπὸ τῶν γραφῶν, id eſt, e ſcripturis. Hinc enim adducebat teſtimonia. Demiror autem quid ſecutus interpres hoc loco poſuerit inſinuans, quum præcedat adaperiẽs. Nam inſinuare eſt latenter inducere, pugnans cum aperiendi uerbo, niſi forte pro παρατιθέμενος, legit παρενθέμενος, ut Iudæis expoſuerit ſcripturas, ſed obiter ubi locus ferret, faceret mentionem Chriſti, quam illi laturi non fuerant, niſi deliniti ſcripturarum expoſitione. *Inſinuans pro allegās*

Quem ego annuncio uobis.) Cum ſubito mutata ſit perſona, cur non & hic addidit, inquit: ut in initio huius operis fecit, Quem audiſtis, inquit, per os meum.

Et de colẽtibus gentilibusq́;.) τῶν τε σεβομένων ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, id eſt, Religioſorumq́; Græcorũ multitudo magna. Quis intellexiſſet, colẽtes ſignificare pios ac religioſos? Iam nõ ſemel admonui, Græcũ, in literis apoſtolorũ aliq̊ties pro gente, aliq̊ties, p ethnico poni. *Colẽtes pro religioſis*

Zelantes autem Iudæi.) Græci nonnihil hic addunt uerborum ζηλώσαντες οἱ ἀπειθοῦντες ἰουδαῖοι, καὶ προσλαβόμενοι. id eſt, Zelo autem commoti, ij qui non credebant Iudæi, & aſſumptis nonnullis circũforaneis. Nam Græce eſt ἀγοραίων, quod interpres uertit de uulgo, Quanquam hoc in loco nonnihil uariabant Græcorum exemplaria.

Et aſsiſtentes domui.) Quid audio? Num defenſabãt domum Iaſonis? Eſt autem ἐπιστάντες, id eſt, Adorti, ſiue urgentes & imminentes. *Aßiſtentes pro adorti*

Et quoſdã fratres.) Quoties fratres abſolute ponit, Chriſtianos intelligit, quos eoſdem aliquando diſcipulos uocat. Hic Beda, qui citatur in gloſſa ordinaria, notat in Græcis haberi, Et quoſdam alios fratres, ex hoc colligens & Iaſonem fuiſſe Chriſtianum. Verum ἄλλους apud Græcos non repperi.

Hi qui urbem concitant.) Orbem haud dubie legendum, τὴν οἰκουμένην, quod frequenter uertit orbem terrarum. Nec eſt concitant, ſed ἀναστατώσαντες, id eſt, commouerunt, hoc eſt, qui rerum ſtatum conturbarunt. Id quod fieri conſueuit rebus nouatis. Senſus eſt, quod ubique fecerunt, hic quoque facturi adſunt.

Quos ſuſcepit Iaſon.) ὑποδέδεκται. i. Clanculũ ſiue furtim excepit, ob præpoſitionẽ ὑπό.

Contra decreta Cæſaris.) τῶν δογμάτων. Quod paulo ante ut erat Græce extulit dogmata. *Decreta δόγματα*

Dimiſerũt Paulum & Silam.) ἐξέπεμψαν, τόν τε παῦλον τόν τε σίλαν. id eſt, Emiſerũt, tum Paulum, tum Silam. Ac mox, Berrhœam ſcribunt quidam, tametſi Stephanus Βέῤῥοιαν & Βερόην appellat, id eſt, Beroam, Eſt autem ciuitas Macedoniæ, non procul à Pella patria Alexandri Magni.

Qui cum ueniſſent in ſynagogam Iudæorum introierunt.) Alius eſt ordo ſermonis apud Græcos, οἵ τινες παραγενόμενοι εἰς τὴν συναγωγὴν ἀπῄεσαν τῶν ἰουδαίων, id eſt, Qui poſtea quàm aduenerant, in Synagogam abierunt Iudæorum. Vt prius referatur ad ciuitatem, proximum ad conciliabulum. Deinde nobiliores, rectius uertiſſet in nobiliſsimos, tametſi uideo Catullum, & Plinium, cumq́; his Q. Curtium, alicubi more Græcorum abuſos comparatiuo uice ſuperlatiui, εὐγενέστεροι, id eſt, ſummo loco natos inter eos qui erant Theſſalonicæ. Quanquam Græci ſermonis ſenſus prorſus anceps eſt, ac magis uidetur hic eſſe. Hi autẽ erant generoſiores Theſſalonicẽſibus, ut generoſitas ad animum referatur, promptiorem magisq́; docilem.

Cum omni auiditate). προθυμίας, id eſt, Animi promptitudine, ſiue libẽter, aut propenſis animis. Ac mox: Si hæc ita ſe haberent, εἰ, uertendum erat in an.

Mulierum gentilium.) ἑλληνίδων, id eſt, Græcarum. Et mox, Honeſtarũ, eſt εὐσχημόνων, quod ut diximus, ad habitus, cultus, & inceſſus honeſtatem pertinet.

In Theſſalonica Iudæi.) ἀπὸ τῆς θεσσαλονίκης ἰουδαῖοι, id eſt, Theſſalonicenſes Iudæi.

Commouentes & turbantes.) σαλεύοντες τοὺς ὄχλους, id eſt, Commouentes turbas. Turbantes non offendi in Græcis exemplaribus, præterquam in uno codice Græco, idq́; aſſcriptum in margine, σαλεύοντες καὶ ταράσσοντες τοὺς ὄχλους. Opinor adiectum ab eo qui uoluit uocem uoce ſimili explicare.

Vt iret uſque ad mare.) ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, id eſt, Velut ad mare. Interpres legiſſe uidetur ἕως ἐπὶ τὴν θάλασσαν. Incertum eſt autem an Paulus Athenas peruenerit nauigio an itinere pedeſtri. Niſi quod probabilius eſt eum nauigauiſſe, uel quia refertur deductus ad mare, uel quia nulla mentio fit eorum quæ Paulus in itinere geſſerit, cui fuerant tot ciuita

tes

tes peragrandæ, quum ille non soleat ullam ciuitatem transire tacitus, nisi forte solus & collegis destitutus tacuit.

Accepto mandato ab eo.) Ab eo, addidit interpres, quo sensus esset explanatior, καὶ λαβόντες ἐντολὴν πρὸς τὸν σίλαν, id est, Cum accepissent mandatum ad Silam.

Vt quàm celeriter.) Latinius & Græco sermoni congruentius erat, quàm celerrime: Siquidem Græce est ὡς τάχιστα, id est, quàm celerrime.

Paroxysmus

Incitabatur spiritus eius.) παρωξύνετο, id est, Irritabatur, quemadmodum legit Augustinus libro aduersus Cresco. primo cap. 12. Irritabatur spiritu sancto intra se. Idem est uerbum, unde deductum est nomen παροξυσμός, quod paulo ante transtulit dissensionem. Hoc sanè loco melius reddidit.

In ipso uidens.) Græcis est θεωροῦντι, id est, Videnti siue cum uideret. Paulus enim uidebat, deinde uidenti commotus est animus. Interpres aut legit, aut certe somniauit, θεωρῶν pro θεωροῦντι.

Idololatriæ deditam.) Non male circumlocutus est κατείδωλον, quasi dicas obnoxiam simulacris, quod præpositio κατὰ subiectionem sonet.

Colentes

Et colentibus.) τοῖς σεβομένοις, id est, Religiosis, & diuino cultui deditis.

Deprauatio manifesta

Ad eos qui audierant.) πρὸς τοὺς παρατυγχάνοντας, id est, Ad eos qui forte accedebant. Palam autem hoc non interpretis esse uitium, sed librarij, qui ex aderant fecerit audierant.

Rabani ridiculus lapsus

Epicurei & Stoici.) Epicurei ab Epicuro, Stoici dicti à Stoa porticu. Rabanus hic annotat, Stoici, inquit, Græce, Latine elementa. Hoc quid sibi uelit plane non intelligo, nisi quod diuino causam erroris. Quisquis is fuit, habebat Lexicum Græcarum dictionum, male Græcis scriptum literis. στοιχεῖ ascriptum erat elementa, Is ex χ fecit κ, ita in elementa uersi sunt στωϊκοί, iam facti στοιχοί.

Differebant cum eo.) συνέβαλλον αὐτῷ, id est, Congrediebantur siue committebant cum eo. Idem uerbum quo significant conserere manus in bello.

Spermologus pro nugatore uulgatum apud Athenienses conuitium

Atheneus

Demosthenes

Seminiuerbius.) Pro quo Augustinus citat, seminator uerborum, atque adeo sic scriptum uisitur in nonnullis nostræ æditionis exemplaribus, ὁ σπερμολόγος. Interpres effinxit Græcanicam compositionem. Mirum autem cur id magis libuerit in hac una dictione, quàm in alijs multis. Sed quid tandem significat Latinis seminiuerbius? Fortasse felicius effinxisset, si dixisset uerbisator, pro eo qui nouos rumores spargit in uulgus, siue seminilegus, pro loquuleio, & ad quæstum quiduis garriente. Hesychius interpretatur σπερμολόγος, ὁ φλύαρος, hoc est, nugator, aut ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων, id est, qui semina colligit. Atque hinc auem de genere graculorum dictam fuisse σπερμολόγον. Meminit & Athenæus Dipnosophistarum libro secundo, sed σπερματολόγος illic scriptum reperio, τέτρακές τε σπερματολόγοι, id est, Tetraces seminum sublectrices. Nam suspicor tetracem, siue tetricem, quando utrunque scriptum reperio, dici auem, quam sentit Athenæus. Meminit idem auis σπερμολόγου libro nono. Vsus est hoc uerbo & Demosthenes in oratione pro Ctesiphonte: καὶ εἰ μὴ ἡ βουλὴ ἡ ἐξ ἀρείου πάγου τὸ πρᾶγμα αἰσθομένη, καὶ τὴν ὑμετέραν ἄγνοιαν ἐν οὐ δέοντι συμβεβηκυῖαν ἰδοῦσα, ἐπεζήτησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ συλλαβοῦσα ἐπανήγαγεν ὡς ὑμᾶς, ἐξήρπασ' ἂν ὁ τοιοῦτος, καὶ τὸ δίκην δοῦναι διαδὺς ἐξεπέμφθη ἂν ὑπὸ τοῦ σπερμολόγου τουτουΐ. Qui uoculas aliquot ex hoc sublectas interpretatur, ait, hoc conuicium dici solere in hominem nequam, minimique precij & pro nihilo habitum, addubitans etiam, num conueniat in eum qui non ex suis alatur, sed alieno pascatur cibo. Metaphora sumpta ab auicula cuius modo meminimus. Cæterum Demosthenes Aeschinem σπερμολόγον appellat, contumelioso uocabulo, quod ad quæstum quiduis diceret, quo conuicio nos rabulas dicimus. Huiusmodi quispiam & Paulus adhuc incognitus, uisus est quibusdam Atheniensibus. Vnde & σπερμολογεῖν pro nugari Leonardus Aretinus. pro spermologon uertit rabulam, hoc est intemperantis ac molestæ loquacitatis hominem. Porrò non potest accipi pro seminatore uerborum, quod arbitratur Augustinus, cum uox composita sit à σπέρμα, & λέγω τὸ συλλέγω, hoc est à colligendis seminibus. σπειρολόγος magis exprimeret quod sentit Augustinus.

Dæmonia pro dijs

Nouorum dæmoniorum.) ξένων δαιμονίων, id est, Peregrinorum deorum: maxime cum hæc dicant ethnici, qui dæmonia deos uocant. Porrò ξένον, ut sonat peregrinum, ita declarat & nouum & inauditum, nonnunquam absurdum.

Areopagi

Ad Areopagum.) ἐπὶ τὸν ἄρειον πάγον, id est, Ad Martium pagum. Sunt enim Græcis duæ

duæ uoces. Est autem locus æditus, ut uertex collis seu scopuli. Miror autem, cur Hieronymus hoc loco pagum interpretetur uillam, Si tamen hoc opus est Hieronymi. Ego uicum maluissem, quandoquidem constat Martium uicum fuisse Athenis. Nec omnes erant iu/d[illegible] qui illic habitabant.

Noua enim quædam.) ξενίζοντα γάρ τινα. Participium uerbi deductum ab eo nomine quod modo uertit nouorum ξένων.

Et aduenæ hospites.) καὶ ἐπιδημοῦντες ξένοι, id est, Et q illic uersabãt hospites siue pegrini.

Ad nihil aliud uacabãt.) ηὐκαίρουν. Hoc bene reddidit, uelut ad cætera occupati. Verum illud, aut dicere, aut audire, Laurentianis auribus nimis Græce transtulit, rectius dicturus, nisi ad dicendũ aut audiendũ aliquid noui: quod tamen ipsum est καινότερον, ut extenuet etiam, quasi ad quæcunq; noua audienda fuisset illis ocium.

Superstitiosos uos uideo.) Sermo Græcus paulo ciuilior est, ὡς δεισιδαιμονεστέρους, id est, Fere superstitiosiores. Certe superstitiosiores non superstitiosos habebant codices Donatiani. Mitigauit enim odium dicti, primũ aduerbio ὡς, deinde comparatiuo. Hoc enim erat fieri omnia omnibus, ut omnes lucrifaceret. *Pauli ciuilitas*

Et uidens simulacra uestra.) ἀναθεωρῶν, id est, Considerans & inspectans, uelut ij, qui rem diu non uisam inspiciũt. Nec simulacra hoc loco est εἴδωλα quod uerbum erat odiosius, sed σεβάσματα, quod uerbum complectitur omnia quæ ueneramur, nempe aras, delubra, statuas, monumenta, à uerbo σέβομαι, quod proprie ad religionem pertinet. Hieronymus citans hunc locum in commentarijs in epistolam ad Titum, ἀναθεωρῶν uertit contemplans, & σεβάσματα, culturas. *σεβάσματα*

Ignoto deo.) Et hic Hieronymus indicat Paulũ pia quadã usum uafricie, quod nõnihil mutauit in titulo, non pauca omisit, quo cõmodius detorqueret ad exordium prædicandi Christum. Titulus enim sic habebat autore, quem modo citaui Hieronymo, Dijs Asiæ, & Europæ, & Africæ, dijs ignotis & peregrinis. Ex dijs ignotis, deum fecit ignotum, & mentionem cæterorũ omisit. Quam equidẽ ciuilitatem imitandã arbitror ijs, quibus studium est ethnicos, aut principes mala educatione deprauatos, ad pietatẽ adducere, ne protinus conuicijs rem agant & exacerbent, quibus mederi uolunt, sed multa dissimulantes, paulatim illos adducant ad mentem meliorem. Et fortassis reprehendi non oporteat, si boni uiri hoc animo in regum aulis agant, quo paulatim irrepant in principũ affectus, modo ne sint autores eorum quæ palàm [illegible] iniqua, licet ad quædam conniueant inuiti. *Pauli uafricies pia.* *Titulus ignoti dei* *Boni uiri in aulis principum*

Quod ergo ignorantes.) ὃν οὖν ἀγνοοῦντες [illegible], id est, Quem igitur ignorantes colitis, hunc ego annuncio. Loquitur enim [illegible].

A manibus hominum colitur.) θεραπεύεται, pro quo [illegible] tractatur. Nam & [illegible] medici Græcis dicuntur [illegible].

Vitam & inspirationem.) [illegible] m & halitum, uelut exponãs quid sit uita animantis: in Græcis [illegible]bus est iucundus concentus [illegible].

Fecitque ex uno omne hominũ genus. Græci legunt, ἐξ ἑνὸς αἵματος, id est, Ex uno san[illegible] quod indicauit etiã Beda. Verũ haud scio an perperam à librarijs mutata scriptura. Deinde quod subijcitur, Inhabitare super faciem, infinitũ mutandum erat in gerundiũ, Ad inhabitandum super faciẽ terræ. Alioqui sensus erit, deum effecisse, ut omne genus homi[illegible] habitaret in terra. Imò cõdidit [illegible] in hoc condidit, ut agerent in terris. [illegible] *Græci addunt*

Definiens statuta tempora.) [illegible] προστεταγμένους καιρούς, id est, Cum definisset [illegible] tempora. Tempora n[illegible]ους, sed καιρούς, ut accipiamus [illegible] præfinitum, quid quaque ætate fieret. Distinxit enim [illegible] us duratura, [illegible] legem naturæ, Mosi & Euãgelij. Neque enim [illegible] quisquam [illegible] tuo quicquam temporis [illegible].

Et terminos habitationis.) καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν, id est, Præfixis terminis habitationis eorum. Nam ὁροθεσία [illegible] designatio terminorum. [illegible]

Si forte attractẽt eũ.) ψηλαφήσειαν, id est, Palpent. quod est cæcorũ manu [illegible].

Quidam uestrorum [illegible].) τῶν καθ᾽ ὑμᾶς [illegible], Vestratium poetarũ. Augustinus expli[illegible] quæstiones aliq̃t in epistolã ad Roman[illegible] legit, Sicut & quidã secundũ uos [illegible] legit & Irenæus omissa mentione poetæ. [illegible] *τῶν καθ᾽ ὑμᾶς Vestratium*

Ipsius

Aratus à Paulo citatus

Ipſius enim & genus ſumus.) Hemiſtichium eſt heroicum, ex Phænomenis Arati. Ac mire quod dixit de Ioue, hic torquet ad uerum deum. Horum aliquot locorum patrocinio ſolet uti diuus Hieronymus, aduerſus eos qui calumniabãtur quod ſacras literas ethnicorum ſordibus contaminaret. Verum Paulus id uno aut altero fecit loco, idq́ue pene coactus occaſione prædicandi euangelij. Quid hæc ad iſtos, qui coacte & affectate non ſolum poetarum & oratorum, ſed omnium ſophiſtarum, philoſophorum, mathematicorum, denique & magorum literas inuehunt in doctrinam Chriſti, quam ſimplicißimam ac puriſsimam oportebat eſſe. In nonnullis Græcorum exemplaribus habebatur τούτου γὰρ καὶ γένος ἐσμέν. Interpres Arati admonet dictum eſſe iuxta illud quod apud Heſiodum & Homerum frequens eſt, πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Nos hemiſtichium hemiſtichio reddidimus: Nam huius progenies etiam ſumus.

Doctrina Chriſti pura

ſed mendoſe, ni fallor, cum apud Aratum poetico more τοῦ poſitum ſit uice τούτου.

Non debemus æſtimare.) νομίζειν, id eſt, Exiſtimare, ſiue putare.

Deinde aut lapidi ſculpturæ artis.) Sculpturæ datiuus eſt, & appoſitiue refertur ad quodlibet illorum trium, lapidi, argento, auro. Nos igitur quo planior eſſet ſenſus, ita uertimus, Non debemus exiſtimare auro aut argento, aut lapidi arte ſculpto, & inuento hominis numen eſſe ſimile.

Deſpiciens deus.) ὑπεριδών. Interpres intellexiſſe uidetur ex alto uidens, id enim dixit deſpiciens. At ὑπεριδεῖν, eſt ueluti diſsimulare, & cum uideas perinde te gerere, quaſi non uideas. Et temporis ratio erat interpreti ſeruãda in ὑπεριδών, hoc eſt, diſsimulatis temporibus ignorantiæ. Tum enim ſilebat, nunc omnibus denunciat, non diſsimulaturus amplius. Lyranus interpretans deſpiciens, nempe deos, quod nollet eos amplius durare, quid ſenſerit ipſe uiderit.

In uiro in quo ſtatuit.) ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὥρισε, id eſt, in uiro quem definierat, ſiue ſtatuerat. Græcis enim poſtpoſitiuus articulus ſæpenumero cõgruit cum eo nomine quod anteceſſit non reſpondens ſequenti uerbo.

Fidem præbens omnibus.) Duo ſunt participia præteriti temporis, quorum neutrum ut par erat uertit. Senſus autem eſt, deum iam fidem exhibuiſſe cunctis, Chriſtum eſſe per quem ſtatuerat innouare mundum, quod illum excitaſſet à mortuis: hoc unum nulli contigit mortalium, nec Moſi, nec prophetæ.

In quibus & Dionyſius.) ἐν οἷς [redacted]

Dionyſius qs

dicenum

[redacted] Demiror autem quur Beda putet hunc Dionysium factum episcopum Corinthiorum, quum Ecclesiastica historia palàm ostendat alium fuisse Dionysium episcopum Corinthiorum, qui multa conscripserit. Atque huius autoritas ibi citatur, qui in epistola quadam quam scripsit ad Athenienses, ostenderit Dionysium Areopagitam à Paulo cōuersum, primum fuisse Athenis episcopum, ab eodem apostolo institutum. Nec aliud quicquā apud priscos scriptores comperitur de Dionysio Areopagita. Verum hæc, ceu πάρεργα paucis indicasse sat erit.

Gulielmus Grocinus

EX CAPITE XVIII

Egressus ab Athenis.) χωρισθεὶς, id est, digressus Athenis.

Ponticum genere.) Pontus enim Asiæ minoris pars est. non enim à mari hic dictus est ponticus. Hunc salutat Paulus in epistola ad Romanos, nisi quod illic uxor pro Priscilla, Prisca nominatur, adnotante Origene. Hæc scribenti risus obortus est, quòd in uoluminibus Origenicis primum à Badio nostro excusis, ita nescio quis scripturam deprauarat: Post hæc autem discedens Paulus ab Athenis, uenit Corinthum, & inuento ibi quodam Iudæo nomine Aquila, de pontificio genere. pro eo quod erat, de Pontico genere. Offensus opinor, quod absurdum putaret, Pontici generis dici, qui Iudæus esset. Quasi id temporis non habitarint per omnes fermè regiones sparsi Iudæi. Certe Petrus nominatim scribit ad eos qui in Galatia, qui in Bithynia, qui in Ponto habitabant, Iudæos. Verum hac de re nonnihil attingemus in epistola ad Romanos.

Pontus

Deprauatio ridicula Badius

Eiusdem erat artis.) ὁμότεχνοι dicuntur Græcis, eiusdem artificij, siue opificij: uelut pictori pictor, faber fabro, sutor sutori, nauta nautæ, ὁμότεχνος est.

Scenofactoriæ artis.) ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τὴν τέχνην, id est, erant enim aulæorum, siue tabernaculorum texendorum artifices. Interpres Origenis enarrantis epistolam Pauli ad Romanos, interpretatur σκηνοποιούς artifices tabernaculorum, hoc est sutores: ob id opinor, quòd tabernacula apud priscos pellibus conficiebantur. Et nunc apud Hispanos fiunt aulæa. Idem testatur Homilia in Numeros decimaseptima: O uere pontificem, uere suisq; doctibus maximum. Nos satellitio, copijs, censu, minis, magni uideri uolumus. Et disputabat in synagoga per omne sabbatum, interponens nomen domini Iesu: suadebatq; Iudæis & Græcis. Totum hoc non habetur in quibusdam codicibus etiam excusis. Vnus codex Donatiani consentiebat cum Græcis: qui quum cætera habeant, non addunt tamen, Interponens nomen domini Iesu.

σκηνοποιός Paulus

Instabat uerbo Paulus, testificans.) Græci longe secus legunt quàm nos: συνείχετο τῷ πνεύματι ὁ Παῦλος διαμαρτυρόμενος. id est, coartabatur spiritu Paulus, testificans Iudęis. ut intelligas illum inuitum & animo reluctante id fecisse, ceu pręsentiret se lusurum operam.

Titi Iusti.) Titi, non reperio in Græcis codicibus: sed tantum, Iusti. Verum opinor incuria librariorum prætermissum. Quandoquidem Hieronymus, aut quisquis fuit is autor, huius meminit Titi, in nominibus scripturæ sacræ. Quanquam nec illic de Iusti cognomine ulla mentio.

Propter quod ego tecum.) διότι. propterea quod ego tecum sum.

Et nemo apponetur tibi.) ἐπιθήσεταί σοι, id est, nullus adorietur, siue inuadet te. Quando quidem id quoq; significat, ἐπιτίθεσθαι. Nec est,

Apponetur, pro Inuadet

Vt noceat te. sed, τοῦ κακῶσαί σε: id est, ut affligat te, siue ad affligendum te.

Quoniam populus est mihi multus.) διότι. Quur non & hic transtulit, Propter quod: ut modo fecit: aut quur non ante uertit, Quoniam?

Proconsule Achaiæ.) ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀχαΐας, id est, quum ageret proconsulē Achaiæ.

Persuadet hominibus.) [redacted],suadet potius quàm persuadet:atq; ade[redacted] [redacted]sicliceat loqui,quòd Pa[redacted]s à [redacted] cult[redacted] [redacted]caret.

Incipiente autem Paul[redacted] μέλλοντ[redacted] δὲ τ[redacted]ου ἀνοίγειν τὸ στόμα, quum autem [redacted] [redacted]. Quod tamen aliquoties da[redacted] opera [redacted] interpres,[redacted] id [redacted]

Iniquum aliquid aut facinus.) [redacted]μα,quod magis sonat iniuriam illatam,[redacted] cium.Deinde qui hic uertit Facinus ῥαδιούργημα,[redacted] huic cognatam uocem ῥαδιουργίαν,[redacted] [redacted]c est,Pessimum,sed Malum [redacted] stinerem:sed [redacted] λόγου, ho[redacted]

Deest in nostris De uerbo & nominibus legis uestræ.) Deest apud nos una coniunctio Et. περὶ λόγου καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ' ὑμᾶς.id est,de uerbis & nominibus & lege uestra te. Verba op posuit factis. Deinde,quæstiones de communi & non communi,deq; genealogijs,uocat nomina.Ceremonias Mosaicas uocat legem.

Et uideritis.) Futuri temporis est, ὄψεσθε:quemadmodum in euangelio.

Et minauit eos.) ἀπήλασεν. Cur non potius Abegit,siue Depulit? Nam Minare,sanè quàm insolens uerbum est Latinis auribus.

Fratribus ualefaciens.) ἀποταξάμενος, id est dimissis fratribus,siue uale dicto fratribus. Nec est,Nauigauit:sed ἐξέπλει, id est abnauigauit.

Ambiguus sermo Qui sibi totonderat caput.) Ex ipso sermone Græco,non liquet uter sibi raserit caput, Paulus an Aquila.Ad hæc,participium est præteriti temporis,κειράμενος τὴν κεφαλὴν,id est tonso capite.Prius enim tonsus est in portu,deinde nauigauit. Et Cenchreis,legendum est nomine trisyllabo Cenchreæ,sicut Athenæ.Portus est Corinthiorum.

Iterum reuertar ad uos,) In Græcis exemplaribus plus est quàm in nostris: δεῖ με πάντως τὴν ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην ποιῆσαι εἰς ἱεροσόλυμα,πάλιν δὲ ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς. id est,Oportet me omnino festum quod instat,agere Hierosolymis,sed denuo conferam me ad uos.

Profectus est ab Epheso.) καὶ ἀνήχθη.Quod ego maluissem,Soluit Epheso.

Apollos Apollo nomine.) ἀπολλώς,id est Apollos:cuius genitiuus Apollo,non Apollinis.Meminit huius Paulus in epistolis.

Vir eloquens.) λόγιος, quod & eruditum sonat & prudentem.

κατηχημένος Hic erat edoctus.) κατηχημένος,participium ab eo uerbo unde dicti sunt catechumeni. Non igitur erat edoctus uiam domini,quam mox discit à Priscilla & Aquila,uerum erat utcunque initiatus baptismo Ioannis.

Quum autem uellet ire Achaiam.) Quum Græce sit, εἰς τὴν ἀχαΐαν, mirum cur interpres omiserit præpositionem,reclamantibus grammaticis, eo quod Achaia regionis nomen est,non ciuitatis.

Contulit multum his qui crediderunt.) Hic Græci codices addunt,διὰ τῆς χάριτος,id est per gratiam.Hoc adiectũ est,ut intelligeremus muneris esse diuini,quod conduceret Christianis.Beda admonet in nonnullis codicibus pro Contulit,scriptum fuisse Profuit.Et Vehementer est:εὐτόνως,acriter.Et Publice,incertum utrò sit referendum,opinor,ad superiora,nam id erat gratiæ,quòd publicitus etiam ausus sit refellere Iudæos.

Articuli uis Esse Christum Iesum.) εἶναι τὸν χριστὸν ἰησοῦν. Non negabant Iudæi Iesum esse,uerum negabant illum esse Mesiam quem expectabant:unde Christo præposuit articulum,τὸν χριστόν, id est illum Christum,siue ostendens quod Iesus esset Christus,siue Iesum esse Christum.

EX CAPITE XIX

Si pro An, siue Num SI spiritum sanctum.) εἰ, suo more uertit per Si,quum uertendum fuerit per num,aut an,aut ne.Num spiritum sanctum accepistis? aut,Accepistis'ne spiritum sanctum? Et mox,

Si spiritus sanctus est.) Pro eo quod erat,Sit'ne spiritus sanctus.

Tyranni schola In schola tyranni cuiusdam.) Ambigunt hic interpretes,tyrannus hoc loco primatem ac potentem significet,an proprium sit hominis uocabulum.Sed quid scholæ cum tyranno? Deinde si nomen est proprium,cur addidit τινός. Proinde suspicor fuisse secessum magnatis alicuius,in quo solitus sit ociari,quandoquidem Schola Græcis sonat Ocium. Hieronymus alludens ad uoces magis quàm ad sensum,huc torquet alicubi,ut scholam tyranni uocet,ubi res non agitur argumentis,sed autoritate ac ui,[redacted] cuit

[redacted]

Docendi sunt homines, non cogẽdi tãtum

Iudæi atque gentiles.) ἰουδαίους τε καὶ ἕλληνας. id est, Tum Iudæi, tum Græci, quos hic gentiles uertit.

Quaslibet

Virtutesq́ non modicas quaslibet.) Ita scriptum reperi in nonnullis exemplaribus Latinorum. Verum ipsa res satis indicat id accidisse culpa librariorũ, qui dictionem Modicas, quam quispiam interpretamenti uice adiecerat, retulerunt in contextum uelut à scriptore prætermissam, δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας, id est, uirtutesq́ non quaslibet, siue non uulgares: ad uerbum, non contingentes. In alijs scriptũ habebatur, Virtutes quaslibet, omissa negatione. Carrensis putat utrunq; posse legi, sed reclamat sermo Græcus.

τυχούσας

Sudaria & semicinctia.) Vtramq; uocem Latinam usurpauit, σουδάρια καὶ σιμικίνθια.

Dæmonium pessimum.) τὸ πνεῦμα τὸ πονηρόν, id est, spiritus malus. Cæterum in eo quod proxime sequitur, Et dominatus: quidam Græci codices habebant, κατακυριεύσαν, ut referendum sit ad Dæmonium dominatum. Quidam κατακυριεύσας, id est, dominatus, ut pertineat ad hominem in quo erat dæmonium. Porrò quoniam nostri codices habent amborum interpres, pro αὐτῶν legisse uidetur ἀμφοῖν.

Confitentes & annunciantes actus suos.) Vel hinc colligi potest fuisse & antiquitus [redacted] confessionem male actæ uitæ, [redacted].Et, Actus, τὰς πράξεις, facta, siue quæ fecissent.

[redacted]

Qui fuerant curiosa sectati.) τὰ περίεργα πραξάντων, id est, Qui curiosas artes exercuissent. Sic enim uocat artes magicas.

Pecuniam denariorum quinque milium.) ἀργυρίου μυριάδας πέντε. id est, Quinquagies mille numûm.

Turbatio non minima.) τάραχος οὐκ ὀλίγος. id est, turbatio non exigua. Ac paulopost, Non modicum quæstum.) ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην. id est, quæstum non exiguum.

De uia domini.) περὶ τῆς ὁδοῦ. id est, de uia, siue de hac uia. Nam articulus additus facit ut certam accipiamus uiam. Porrò Domini, addiderunt, quo res esset explicatior, aut certe mollior.

Argentarius Aurifex

Demetrius quidam nomine argentarius.) Argentarius aliâs Latinis & mensarium significat, & numularium: uerum hoc loco sonat opificem & sculptorem argenti, quem nos aurificem seu aurifabrum uocamus, quãdoquidem quicũq; cudunt aurum, ijdem cudunt & argentum. Est enim ἀργυροκόπος, ab elaborando argento dictus: nisi mauis à κόπτω deducere, unde & monetam Græci κόμμα dicunt, πονηροῦ κόμματος.

Aedes argenteas.) ναούς, id est, templa. Sentit enim ædiculas, seu thecas, effigie templi in quibus reponebantur statuæ. Nos uertimus, delubra.

De hoc artificio est nobis acquisitio.) ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐστιν. Quod modo uertit Quæstum, nunc uertit Artificium, & εὐπορίαν, acquisitionem. Ex hoc quæstu nobis suppeditat rerum copia.

Non solum Ephesi.) Non est ἐν ἐφέσῳ, sed ἐφέσου, ut referatur ad multam turbam. Vnde quoniam nõnullos offendebat amphibologia, pro Ephesi, uertimus Ephesinæ ciuitatis.

Non solum autem hæc periclitabitur.) κινδυνεύει, id est, periclitatur. Quanquam totus hic sermo parum commode redditus est ab interprete Latino: οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέρος εἰς ἀπελεγμὸν ἐλθεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς ἀρτέμιδος ἱερόν, εἰς οὐδὲν λογισθῆναι, μέλλειν δὲ καὶ καθαιρεῖσθαι τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς. id est, Non solum autem hæc pars, siue hac parte nobis periclitatur, ne reprobetur, siue ne reprobemur: uerum etiam ne magnæ Dianæ templum, pro nihilo habeatur. Porrò autem ne fiat, ut maiestas quoque destruatur eius, quam tota Asia & orbis colit.

Varia lectio apud Græcos

Et destrui incipiet maiestas eius.) Interpres legisse uidetur μέλλειν τε, atq; ita scriptum erat in plerisque Græcorum libris. In alijs rursus erat μᾶλλον δέ, magis autem, ut sit corrigentis, quasi grauissimum sit omnium futurum, si maiestas ac numẽ ipsius depereat apud

uulgus. Hieronymus in prima præfatione Commentariorum, quos ædidit in epistolam ad Ephesios, indicat hanc Ephesiorum Dianam non fuisse iaculatricem illam, sed cognomēto πολύμαστον, id est multimāmiam: quod eam omnium uiuentium nutricem haberi uolebant.

Comitibus Pauli.) συνεκδήμους, id est socios peregrinationis, qui & comites dicuntur.

Erat enim ecclesia confusa.) Quum de promiscua multitudine loquatur, magis conueniebat contionem dicere, quàm ecclesiam.

Detraxerunt Alexandrum.) προεβίβασαν, id est prius instruxerunt. Nam id est προβιβάζειν, Et instruimus patronum, causam nostram acturum. Interpres, ni fallor, legit προβίβασαν: etiam si προβιβάζεσθαι dicitur, qui cogitur prodire, ac protruditur.

Manu silentio postulato.) Mira uarietate ludit in hoc sermone reddendo interpres, κατασείσας τὴν χεῖρα, id est mota manu. Ita Persius: Et calidæ fecisse silentia turbæ Maiestate manus.

Et quum sedasset scriba turbas.) καταστείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον, id est, ubi uero scriba compescuisset turbam. Verum ex uerbis Græcis parum liquet, uter sedata turba sit loquutus, Alexander, an scriba.

Cultrix νεωκόρος

Cultricem esse magnæ Dianæ.) Vsus est peculiari uerbo, νεωκόρον: que uox composita est ex νεώς, quod Atticè sonat templum, & κορῶ purgo siue uerro, autoribus Hesychio etymologico & Suida, unde acuitur penultima νεωκόρος. Solent autem qui impensius dediti sunt alicui diuæ, aram illius uarijs ornamentorum generibus cohonestare, quemadmodum facit apud Apuleium Psyche.

Iouisq; prolis.) Græca longe secus habent, τῆς μεγάλης ἀρτέμιδος καὶ τοῦ διοπετοῦς, id est Magnæ illius Dianæ, & è cœlo delapsi. ut subaudias signi aut simulacri. Siquidem articulus τοῦ, facit ne possit διοπετοῦς ad Dianam referri, sed ad ἄγαλμα, hoc est statuam Dianæ. nam Diopetes Græcis dicitur, quod ab Ioue delapsum sit, ac è cœlo uenerit. Porrò opifices simulacrorum, quo maior esset superstitio uulgi, fingebant ea cœlitus delapsa: hoc est esse διοπετῆ. Idem uulgo creditum fuit de simulacro Dianæ Ephesiæ, ut testis est & Suidas in dictione διοπετής. Pro nobis facit & coniunctio καὶ, quæ fuerat superuacanea, si διοπετοῦς pertineret ad Dianam. Sensus igitur est: Apud Ephesios templum fuisse Dianæ, & huius simulacri, quod cœlo delapsum putabatur. Quod ipsum Numa persuasit Romanis de ancylibus. Homerus hoc cognomenti tribuit regibus, uelut à Ioue profectis. Id sequutus uidetur interpres, cuius liber fortasse non habebat additum articulum τοῦ.

Contradici non possit.) ἀναντιῤῥήτων ὄντων. Poterat accipi, Quum his nemo cōtradicat.

Conuentus forenses.) Conuentus addidit explicandæ rei causa, quum Græce tantū sit, ἀγοραῖοι ἄγονται, id est forenses aguntur: ut subaudiendum sit, cognitiones aut lites.

Ecclesia, pro contione

In legitima ecclesia poterit absolui.) Quum de prophano promiscuoq; hominum cœtu loquatur, contio dicenda erat potius quàm ecclesia. Atque ita mox, Dimisit ecclesiam: pro contionem. Deinde legitima est ἐννόμῳ, hoc est quæ non tumultu, sed legitimo more fit indicta. Nec est,

Poterat absolui.) sed Absoluetur. ἐπιλυθήσεται.

Quum nullus obnoxius.) μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος, id est quum nemo sit in culpa, siue quum nemo fuerit autor huius concursus. Nam illud de quo poterimus reddere rationem, per parenthesim interiectum est. Quanquam in nonnullis exemplaribus reperio scriptum, περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα δοῦναι λόγον. id est, de quo non poterimus reddere rationem: hoc est, quod non sumus defensuri. Deniq; illud μηδενὸς αἰτίου, incertum est ad hominem referatur, ut sit masculini generis: an ad rem, ut sit neutri. Itaq; hic fuerit sensus: Quum nihil subsit causæ per quam poterimus defendere hunc populi concursum.

EX CAPITE XX

Variant à nobis Græci

ET exhortatus eos ualedixit.) Græca dissonant à Latinis. προσκαλεσάμενος ὁ παῦλος τοὺς μαθητὰς καὶ ἀσπασάμενος ἐξῆλθε. id est, Paulus ad se uocatis discipulis, & cōplexus eos exiuit. Interpres legisse uidetur παρακαλεσάμενος, pro προσκαλεσάμενος. Atque id sanè mihi magis probatur.

Comitatus est autem eum Sosipater Pyrrhi Berœensis.) Pyrrhi Græcis non additur. Sed ut hoc deest, ita supersunt hæc: Vsque ad Asiam, quæ apud Latinos non inuenio

Inuenio. συνείπετο δὲ αὐτῷ ἄχρι τῆς ἀσίας σώπατρος βερροιαῖος. consequutus est autem illum usque ad Asiam Sopater Berrhœensis. Nam & Sopater, habent Græci, non Sosipater. Beda subindicat in uetustis exemplaribus Latinis scriptum fuisse, Sosipater Pyrrhi: quasi filius fuerit notior patre.

Sustinuerunt nos.) ἔμενον ἡμᾶς, id est, Expectarunt nos, siue, ut ad uerbum, Manebant nos.

Vna sabbati.) σαββάτων, id est uno die sabbatorum. Vna, dictum apparet pro prima.

Paulus disputabat cum ijs.) διελέγετο αὐτοῖς, id est disserebat illis, siue colloquutus est cum illis. Nec enim disceptabat cum eis qui uenerant ad frangendum panem. Verum illic apud eos orationem habuit Paulus. Nam quod συνηγμένων τῶν μαθητῶν, id est, congregatis discipulis uertit, quum conuenissent, tolerabile est.

Profecturus in crastinum.) μέλλων ἐξιέναι τῇ ἐπαύριον. id est, Profecturus siue discessurus postridie. Nam crastinum diem dicimus qui proxime sequitur hunc in quo iam loquimur. Porrò quoties ad præteritum aut futurum aliquem diem respicitur, non dicendum est heri, aut cras, sed pridie, aut postridie.

Quum mergeretur somno.) καταφερόμενος, id est, quum deorsum traheretur, id quod accidit ei qui sedens grauius obdormiscat. Neque tamen hic est somno graui, sed βαθεῖ, id est alto siue profundo. Interpres legisse uidetur βαρεῖ.

Disputante Paulo.) Et hic malim disserente. Ne quis imaginetur inter illos pure Christianos disputationem fuisse sophisticam.

Ductus somno cecidit.) κατενεχθείς, id est, deorsum tractus, siue depressus, aut deuectus. Et fortasse deuectus scripserat interpres. Cæterum illud ἐπὶ πλεῖον, quod interpres retulit ad superiora, Græcis sic est in meditullio positum, ut utrouis possit accommodari, ad diutius disserentem Paulum, & ad magis etiam depressum somnio. Ac mea sententia, ad sequentem particulam referre satius est. Primum enim nutabat deorsum uergente corpore, deinde magis depressus cecidit.

De tertio cœnaculo.) ἀπὸ τοῦ τριστέγου, uerti poterat &, à tertia contignatione. Id enim adiecit Lucas, ut intelligeremus lapsum fuisse letalem, nimirum ex loco tam alto. Vox dicta est à τρίς, ter, & τέγος, tectum. Deum immortalem quas nænias adducit autor Catholicon de hac uoce Tristegum. O miserum illud seculum, quum ex huiusmodi libris, uelut ex adytis petebantur oracula literarum. Cæterum solum primæ contignationis, tectum est infimæ partis ædium. Rursum secundæ solum, tectum est primæ. Item tertiæ solum, tectum est secundæ.

Tristegum

Et consolati sunt non minime.) οὐ μετρίως, id est non mediocriter. Quod equidem demiror cur interpres putarit immutandum.

Nauigauimus in Asson.) Nonnulli codices Thasson habebant pro Asson. Est enim & Thassus insula Thraciæ opposita, de qua natum est prouerbium, θάσος ἀγαθῶν, id est, Thassus bonorum. Cæterum complures sunt urbes huius nominis Assos: una Lyciæ, in prærupto sita: altera in Aeolide: tertia in Mysia: quarta in Lydia: quinta in Epiro minore, Cleanthis patria. Diuus Hieronymus hanc ponit in Asia, quæ eadem dicta sit Apollonia, suffragante & Plinio libro quinto capite trigesimo. Carrensis facit nobis liberum, utrum malimus Asson insulam esse an ciuitatem.

Asson

Ipse per terram iter facturus.) οὕτως γὰρ ἦν διατεταγμένος, μέλλων αὐτὸς πεζεύειν. sic enim ordinauerat ipse pedestri itinere uenturus, siue pedibus iter facturus. Interpres uitasse uidetur, ne quis Paulum existimaret, non equis aut uehiculis, sed pedibus eò uenisse. Atqui hoc ipsum accedebat ad Pauli gloriam, quod mallet iter laboriosius, modo maiore cum fructu.

Paulus pedes

Mytilene.) Ciuitas est littoralis Lesbi obuia ad dextram nauigantibus in Chium insulam. Samos insula è regione Cariæ. Miletum oppidum est littoralis Cariæ.

Et sequenti die uenimus contra Chium.) Hoc loco Græca dissident ab ijs quæ nos legimus, τῇ ἐπιούσῃ κατηντήσαμεν ἀντικρὺ χίου. τῇ δὲ ἑτέρᾳ παρεβάλομεν εἰς σάμον, καὶ μείναντες ἐν τρωγυλλίῳ, τῇ ἐχομένῃ ἤλθομεν εἰς μίλητον. id est, Postridie deuenimus contra Chium: altero uero die appulimus Samum, & commorati Trogyllij, proximo die uenimus in Miletum.

Græca dissonant

Cæterum Trogyllium promontorium est è regione Sami, autore Ptolemæo & Strabone,

Trogyllium

 tametsi

tametsi sunt eiusdem nominis alia.

Transnauigare Ephesum.(παραπλεῦσαι τὴν ἔφεσον,id est præternauigare siue præterue hi.Quid enim est omnino transnauigare ciuitatem,nisi nauis feratur in nubibus?Ephesus autem ciuitas littoralis prior occurrebat,quàm Trogyllium.

χρονοτριβεῖν

Ne qua mora illi fieret.) μὴ γένοιτο αὐτῷ χρονοτριβῆσαι, id est, ne contingeret sibi terere tempus in Asia.Interpres elegantius reddidit [redacted],sed longiorem metuebat,nimirum properans Hierosolymam.

Maiores natu.)πρεσβυτέρους:quos nunc seniores uocat,nunc presbyteros Græca uoce, nunc maiores natu:quum hoc loco magis quadraret Grȩca uox,honorem indicans potius quàm ætatem.Quandoquidem hic episcopos intelligit & primores ecclesiarum,qui nonnunquam iuuenes erant,quemadmodum Timotheus.

Cum omni humilitate.)ταπεινοφροσύνης.Quæ est animi modestia,nihil altum de se sentientis.O uocem dignam uere magno pontifice.

Interpres obscure reddidit

Vt nihil subtraxerim uobis.) Nunc uidetur id dicere,se nihil subtraxisse ab illis bonarum rerum,hoc est,in nullo fraudasse illos:quum contrà sentiat Paulus,se nihil detrectasse neq; periculi neq; laboris,qui modo ad illorũ pertineret utilitatem.Ac paulo post idem uerbum transtulit Subterfugi,Non enim subterfugi:& cætera.

Publice & per domos.) κατ᾽ οἴκους, id est publicitus ac domestice,siue per singulas domos:quod respondere uidetur ei quod Latini dicunt,priuatim.Hieronymus in præfatione Commentariorum in epistolam ad Ephesios uertit,Publice ac domestice.

Vincula & tribulationes me manent.) μένουσιν, idem est uerbum quod aliquanto superius uertit,sustinent.

Nihil horum uereor.) ἀλλ᾽ οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι,id est Nihil curo,siue Nihil me mouet, Quomodo non uerebatur,quum sciret uentura?sed contemnebat.

[redacted]

Nec facio animam preciosiorem quàm me.) [redacted]: οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχήν μου τιμίαν ἐμαυτῷ.id est, neq; habeo siue duco uitam preciosam mihi ipsi.Augustinus in Psalmo trigesimosexto legit:Non facio animam meam preciosam mihi. Lyranus interpretatur animam intellectiuam.At Paulus sentit se contemnere uitam amore euangelij.

Lyranus delirans

Dummodo consummem cursum meum.)Græcus addit μετὰ χαρᾶς,id est cum gaudio.

Omne consilium dei.)Mirum quid sequutus Irenæus,pro consilio dei,legit sententiam: nam Græce est βουλὴν, non γνώμην.

Regere ecclesiam dei.) ποιμαίνειν, quod est pastorũ more gubernare & curare gregem: nam mox mentionem facit luporum.

Deprauatio manifesta

Lupi rapaces.) βαρεῖς,id est graues,non rapaces.Suffragabatur unus codex Donatiani. Nec aliter refert hunc locum Irenæus libro tertio capite decimoquarto.

Viri loquentes peruersa.) διεστραμμένα,id est distorta & obliqua,hoc est minime simplicia,minimeq; syncera.Nam ueritatis,ut ait Tragicus,simplex est oratio.

Non cessaui monens.) Et hic participium uertendum erat in uerbum infinitum,Non cessauerim monere.

Interpres dormitans

Qui potens est.)Quod,erat potius quàm qui,quum referat uerbum.Cæterũ quia uerbum Græcis est masculini generis,id nimirum fefellit interpretem.Nec est simpliciter ædificare,sed ἐποικοδομῆσαι,id est superstruere,uidelicet his fundamentis quæ iecerat Paulus.

Oportet suscipere infirmos.) ἀντιλαμβάνεσθαι. quod est proprie porrecta manu retinere lapsurum alioqui aut abiturum.Paulus,ne ullius omnino iacturã faceret,cauebat,ne quam ansam præberet infirmis & alienandis à Christo,quod nollẽt grauari sumptu. Vtinam hoc exemplo delectentur,qui dum decimas tam non sacerdotaliter exigunt à populo,sui officij prorsus obliuiscũtur:non quòd negem illas deberi,sed quòd cæteri apostoli oblata duntaxat acceperint,Paulus ne oblata quidem,quum unus plus omnibus laborarit.

Decimæ exactæ

Solœcismus sine causa affectatus

Beatius est dare magis quàm accipere.)Neque Latinitatis ratio patiebatur comparatiuum,neq; sermo Græcus habebat.Mirum itaq; quid interpreti uenerit in mentem, μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον,ἢ λαμβάνειν. id est,Beatum est dare magis quàm accipere.Cæterum hoc testimonium negant usquam inueniri dictum à domino.Vtinam autẽ hunc animum

Pauli

Pauli tam excelsum & ab omni specie quæstus abhorrentem, imitarentur nostri temporis contionatores. [redacted]

EX CAPITE XXI

Venimus Coum.) Nonnulli codices habent κῶ, nonnulli κῶν: utroq; modo pronunciari fatetur Stephanus, quin & κέων dictam fuisse quondam: unde & Plinius admonet Ceam dictam & κόον. insula notior est quàm ut sit explananda. *κῶς insula uarie pronunciata*

Et inde Pataram.) πάταρα Græci pronunciant neutro genere numero pluratiuo. quanquam utroque modo reperio usurpari huiusmodi nomina, Lystra & Lystram, Psyra & Psyram.

Quum apparuissemus autem Cypro.) Suspicor interpretem ita uertisse, Quum aperuissemus autem Cyprum. nam Græce est, ἀναφάναντες δὲ τὴν κύπρον. Porro qui nauigant nunc hanc nunc illam terram dicũtur aperire aut celare, quum incipit in prospectu esse, aut secus. Proinde uertimus, Quum autem cœpisset nobis apparere Cyprus. Consimili figura dixit Vergilius, Terræq; urbesq; recedunt. In codice diui Donatiani, Apparuissemus, erat deprauatum: sed Cyprum relictum, indicabat germanam lectionem fuisse, Quum aperuissemus Cyprum. *Locus deprauatus*

Venimus Tyrum.) Ciuitas est maritima, metropolis Phœnices, quondam insula septingentis passibus diuisa à continente, mari præalto, sed uix credibili opere comportatis aggeribus per Alexandrum magnum adiuncta continenti. Est in tribu Neptalim, uicesimo fermè miliario à Cæsarea Philippi.

Valefecissemus inuicem.) ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, id est complexi alius alium, siue consalutatione mutua facta. Apparet interpretem legisse ἀποταξάμενοι.

Venimus Cæsaream.) Hæc est Cæsarea Palæstinæ ciuitas litoralis, primum dicta turris Stratonis: deinde ab Herode instaurata in honorem Cæsaris Augusti, Cæsarea dicta est. Est altera Cæsarea Philippi, ad radices montis Libani, in honorem Tyberij Cæsaris Cæsarea dicta. Est tertia Cappadociæ, quò Paulus Epheso delatus salutauit ecclesiam. autor Hieronymus. *Cæsarea*

Per dies aliquot.) ἡμέρας πλείους, id est dies complures.

Nos & qui loci illius erant.) ἡμεῖς τε καὶ οἱ ἐντόπιοι, id est, tum nos tũ ij qui erant illius loci.

Et quum suadere ei non possemus.) Quid est hoc? An non dixerat modo illos suasisse? Verum interpres abusus est Suadere, pro persuadere. Suadet enim qui consulit, persuadet qui quò uult inducit hominem. Græca uox anceps est ad utrunq;: πείθειν, insuper conuenit non solum suadenti aut persuadenti, uerumetiam obtemperanti. μὴ πειθομένου δὲ αὐτοῦ. Cæterum quum illi non persuaderetur, siue quum ille non obtemperaret, quieuimus. *Suadere, pro persuadere*

Preparati ascendebamus.) ἀποσκευασάμενοι. quod ego puto uertendum, sublatis sarcinis.

Iasonem quendam.) Græci legunt, μνάσωνί τινι, id est Mnasonem quendam. Licet apud Chrysostomum in epistolam ad Romanos capite ultimo, legitur ἰάσωνα: tametsi scribæ solent eiusmodi multa deprauare, ut dissimulem quod ἐδόξαζον uerterit Magnificabant, pro glorificabant.

Audierunt aũt de te) κατηχήθησαν. idem uerbũ unde diximus dici catechumenos. Eodem utitur paulopost, ὅτι ὧν κατήχηνται. Nec est Discessionem, sed ἀποστασίαν, id est defectionem. *κατηχήθησαν audierunt*

Eorum qui per gentes sunt Iudæorum.) τοὺς κατὰ τὰ ἔθνη πάντας ἰουδαίους, id est Eos qui in gentibus sunt omnes Iudæos. Offendit interpretem geminus accusatiuus additus uerbo docendi.

Neq; secundum consuetudinem ingredi.) μηδὲ τοῖς ἔθεσι περιπατεῖν, Neq; iuxta consuetudines ambulare. Nam ambulare, uocat uiuere, & cõsuetudines, instituta & morem eius gentis. Nec est, Falsa sunt: sed οὐδέν ἐστιν, id est Nihil sunt. Atque ex hoc sanè loco Iacobus uidetur, tum adhuc in ea fuisse sententia, ut existimaret Iudæis aliqua ex parte seruandam esse legem Mosaicam, quum Petrus & Paulus gentilium more uixisse legãtur. Non quod illam existimaret necessariam ad salutem, sed utilem ad uitandum offendiculum infirmorum, quum Paulus putaret iam esse tempus negligendi eam superstitionẽ, utpote uergen- *ἔθη* *Iacobus aliqd tribuens legi*

tem in magnum discrimen euangelicæ doctrinæ. Nec est,

Sanctifica te.) sed ἁγνίσθητι, id est purifica te. Et paulopost, Purificatus, ἁγνισθείς. Et,

Concitauerunt omnem.) συνέχυον, id est confundebant siue conturbabant. Et,

Totum, potius quàm Omnem. Nec est, Populum: sed ὄχλον, turbam siue multitudinem. Et,

Succurrite, potius quàm Adiuuate, βοηθεῖτε. nam adiuuat, qui est particeps operis. Et,

Hic est homo, ὁ ἄνθρωπος, id est ille homo.

Ab idolis immolato: & cætera.) Nos quatuor habemus, quemadmodum & Græci. Augustinus in Speculo, non commemorat nisi tria, idolothyta, sanguinem, & fornicationem. Et ne quis hunc casum interpretetur, addit quosdam ex his Lucæ uerbis occasionem erroris arripuisse, ut dicerent non esse nisi tria crimina letalia.

Omnes ubique docet.) Perijt apud nos gratia schematis, πάντας πανταχοῦ, id est omnes omni in loco. [illegible], Violauit sanctum locum istum: sed κεκοίνωκε, id est prophanauit, siue ut Hebræi loquuntur, communem reddidit.

Certum cognoscere.) τὸ ἀσφαλές. Recte sanè hoc. At cur non itidem transtulit in præfatione Euangelij, τὴν ἀσφάλειαν, certitudinem.

Iussit eum duci in castra.) εἰς τὴν παρεμβολήν. Ita uocat locum communitũ. Cæterum quidam ex Castris, fecerãt carcerem: & ob id admonẽdum duximus, ne serpat id mendi latius.

Nonne tu es Aegyptius.) Aegyptij male audiebant olim, tanquam malarum autores artium. Id quod non paucis locis indicat Iuuenalis ac Lucianus. Quin & prouerbijs aliquot huius gentis mores notati sunt, quæ recensuimus in Chiliadibus nostris.

Latinã uocẽ usurpauit

Et sicariorum.) Græce scribens, usus est uoce Latina, id quod iam nouum uideri non potest, quum toties sit obuium.

Tarsus Ciliciæ

A Tarso Ciliciæ.) ταρσεὺς τῆς κιλικίας. id est, Tarsensis, quæ est ciuitas Ciliciæ. Est autem metropolis eius regionis. Nec est, Ignotæ: sed ἀσήμου, id est, obscuræ: nisi quòd ignotos homines, Horatius dixit obscuros & ignobiles. Testatur idem Stephanus De nominibus urbium, hanc ἐπισημοτάτην appellans, hoc est primariam ac præter cæteras insignem, olim dictam Terson, per e psilon, siue quòd illic à diluuio primum apparuerit terra sicca, siue quòd illic delapsus Pegasus talo fracto, quem illi ταρσόν appellant, claudicationem contraxerit. Porrò quantumuis fuit celebris alijs nominibus, nullo tamen insignior, quàm quòd illi Paulum debemus, usqueadeo præcipuum Christianæ philosophiæ præconem ac propugnatorem, ut ni ille nobis diuino munere contigisset, periculum fuerit futurum, ne Christiani omnes in seruilem illam & humilem Moysi legem relaberentur. Quanquam nunc quoq; ratione magis quàm numero ceremoniarum ab illis differimus: eo Christus progressu temporum recidit. Est & alia eiusdem nominis in Bithynia. Rursus alia quapiam in India, ut indicat Hieronymus in Commentarijs quos conscripsit in Ionam. Iosephus putat Tarsum Ciliciæ esse in quam fugerit Ionas. Porrò quòd quidam legunt Municeps,

Municeps πολίτης

quidam Ciuis, Græcis est πολίτης, id est ciuis. Verum opinor interpretem offensum affinitate uocum, ciuitatis & ciuis, quæ tamen eadem est in sermone Græco, πόλεως, πολίτης. Subest & amphibologiæ nonnihil: uidetur enim πόλεως appositiue iungi Ciliciæ, quum pertineat ad Tarsum.

EX CAPITE XXII

Reddo rationem.) ἀπολογίας, Quod & defensionem & excusationem significat.

Patrius & paternus

Iuxta ueritatem paternæ legis.) κατ' ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου. id est, Iuxta exactam rationem patriæ legis, siue Iuxta rigorem patriæ legis. Et, Patriæ, potius quàm Paternæ: quum non de patre suo, sed de omnibus maioribus sentiat.

Aemulator legis.) ζηλωτὴς τοῦ θεοῦ, id est æmulator dei, legimus apud Græcos.

Sicut princeps sacerdotum.) ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι. id est, Quemadmodum & pontifex mihi testis est. Et rursum, αὖθις αὖ,

Omnes maiores natu, quum Græce sit, πᾶν τὸ πρεσβυτέριον, id est omnis presbyterorum ordo. Opinor enim hic de dignitate sentiendum, non de ætate.

Ad fratres.) πρὸς τοὺς ἀδελφούς. Aut fratres hic dicit Iudæos, aut πρὸς rectius uertisset aduersus

ad Iesus, si fratres dixit Christianos.

Vt adducerem inde uinctos.) ἄξων καὶ τοὺς ἐκεῖσε ὄντας δεδεμένους. id est, adducturus & eos qui illic essent, uinctos Hierusalem.

Circumfulsit me lux copiosa.) περιαστράψαι est circumfulgurare, potius quàm circumfulgere: quemadmodum indicatum est & ante.

Et decidens in terram.) ἔπεσά τε εἰς τὸ ἔδαφος. id est, Cecidicę in solum. Id enim sonat ἔδαφος, etiam si saxeum sit aut ligneum.

Saule Saule.) Græci legunt, Saul Saul, Hebræorum more. Quum illi Christus Hebraice loqueretur, ut posterius testatur ipse Paulus.

Et qui mecum erant, lumen quidem uiderunt.) His addunt Græci, καὶ ἔμφοβοι ἐγένοντο. id est, Et territi sunt. Deinde adijcitur, Vocem autem non audierunt, quæ loquebatur mecum. Equidem non possum non uehementer probare diligentiam Laurentij Vallæ, qui quum homo rhetoricus esset, ut uulgus existimat, certe theologiam non profiteretur, tamen uigilantia tanta uestigarit, quid in sacris literis aut dissideret aut conueniret aut deprauatum esset: [redacted]. Rogat autem qui consistere possit, ut quum Lucas superius capite nono, scripserit eos qui Paulo comites erant, uocem quidem audisse, cæterum neminem uidisse, hic neget eos audisse uocem loquentis cum illo, sed tantum uidisse lumen. Deinde qui conueniat, ut quum illic dicantur stetisse stupefacti, paulo post nimirum capite uigesimosexto, hanc eandem rem exponens Agrippæ Paulus, dicat omnes fuisse collapsos in terram: quod hic de se tantum narrat. At illic: Die, inquit, media in uia uidi rex, de cœlo supra splendorem solis circumfulsisse me lumen, & eos qui simul mecum erant: omnesćę quum decidissemus in terram, audiui uocem mihi Hebraica lingua dicentem, Saul Saul. Quomodo factum est, ut pugnantia scripserit Lucas, & illic sub persona sua referat comites audisse uocem loquentis, quum Paulus hic rursus ipse narret uocem uni sibi fuisse auditam? Nam quod differit de stando & cadendo, non ita magni negocij est dissoluere. Siquidem fieri potest, ut ad primum pauorem collapsi, mox erexerint sese, Paulo adhuc iacente. De uoce audita & non audita, durior est nodus. Recentiores utcunque tergiuersantur, quum aiunt uocem quidem, hoc est sonitum uerborum auditum, cæterum uerba uni Paulo percepta: ita factum, ut audita fuerit uox, & eadem non audita. Valla magis existimat superiorem locum, in quo Lucas hāc historiam sub sua ipsius persona recenset, fuisse deprauatum, transpositis duabus uoculis, ijsćę inter sese non admodum dissimilibus, apud Græcos duntaxat, φῶς & φωνή: cæterum à Luca sic fuisse scriptum, Videntes quidem lumen, neminem autem audientes. Huic sententiæ quantum tribuendum sit, alij uiderint. Petrus Comestor per aliam rimam elabitur. In capite nono dicuntur audisse uocem loquentis, non Christi compellantis, sed Pauli respondentis. Hic quum Paulus negat illos audisse uocem, de Christi uoce sentit.

Quæ te oporteat facere.) In nonnullis sic habebatur, περὶ πάντων ὧν τέτακταί σοι ποιῆσαι. id est, de omnibus quæ ordinata sunt tibi ut facias. In alijs rursus tantum erat, τί σε δεῖ ποιῆσαι, aut ποιῆσαι, id est, quid te oporteat facere.

Quum non uiderem præ claritate luminis.) ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς ἐκείνου. id est, præ gloria luminis illius.

Ananias quidam uir secundum legem testimonium habens.) Græci codices nonnihil addunt: ἀνανίας δέ τις, ἀνὴρ εὐλαβὴς, κατὰ τὸν νόμον μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων. id est, Ananias autem quidam, uir pius, siue religiosus, in lege testimonio probatus omnium habitantium in Iudæa. Laurentius indicat se in uno Latino codice reperisse additum quod Græcæ uoci responderet: Ananias quidam uir timoratus. Timoratum enim pro religioso dixit. Cæterum pro εὐλαβὴς, in nonnullis exemplaribus erat, εὐσεβὴς, hoc est, pius.

Et quod hic uertit,

Vallæ diligentia

Narratio quæ sibi non cōstare uidetur

Secundum legem.) Verti poterat & In lege. Poteſtq́; ea particula utroq; uerſum referri: ad ſuperiora, ut ſit ſenſus, Religioſus ſiue pius in lege, ſiue iuxta legem, non iuxta euangelium: aut ad ſequentia, Probatus omnium teſtimonio in lege, ſiue iuxta legem.

Ab omnibus cohabitantibus Iudæis.) Habitantibus, eſt, ſiue Inhabitantibus κατοικούντων. Et quidam Græcus codex habebat adſcriptum, ſed in ſpacio dirimente uerſus, ἐν δαμάσκῳ, ab omnibus habitantibus Damaſci Iudæis. Vt mox,

Reſpice ἀνάβλεψον Reſpice.) ἀνάβλεψον, hoc eſt, Recipe uiſum, ſiue Attolle oculos.

Et reſpexi.) ἀνέβλεψα.

Præordinauit te.) προεχειρίσατο, id eſt, præparauit te, ſiue prius apparauit te: niſi quis malit, προεκυρώσατο, id eſt prius ſtatuit. Cæterum id non erat in ullis Grecorum exemplaribus. Nec Ananias hic agit de prædeſtinatione diuina, ſed de ruina ac cæcitate Pauli, quibus rebus Chriſtus iam agebat & aggrediebatur, ut hac occaſione cognoſceret euangelij fidem. Nec annotatio mea excludit prædeſtinationem, ſed explicat proprietatem Græcæ uocis. Chryſoſtomus hunc enarrans locum nullam facit mentionem prædeſtinationis.

Articuli uis, ut uideres iuſtum Vt uideres iuſtum.) τὸ δίκαιον, id eſt, iuſticiam, ſiue id quod iuſtum eſt: hoc eſt, cernas id quod antehac zelo legis excæcatus non uidebas. Rurſum in alijs habebatur, τὸν δίκαιον, hoc eſt, iuſtum illum, uidelicet Chriſtum: idq́; congruit cum eo quod ſequitur, Et audires uocem ex ore eius. [redacted] luce quam uiderat, & uoce Ieſu quam audierat: quanquam & mox narret quomodo uiderit [redacted]dierit dominum in templo.

Articulus congruens antecedenti Quæ uidiſti & audiſti.) ὧν ἑώρακας. Articulus poſtpoſitiuus, iuxta Græcorum idioma, congruit antecedenti pronomini, quod ſubauditur Eorum, diſsidens à ſuo ipſius uerbo. Interpres bene adiecit de ſuo Eorum.

Ego ſtabam & conſentiebam.) Hic Græci addunt duo uerba, τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, id eſt, morti eius. καὶ αὐτὸς ἤμην ἐφεστὼς καὶ συνευδοκῶν, id eſt, & ipſe eram aſsiſtens & comprobans interfectionem eius.

Tolle de terra huiuſmodi.) τοιοῦτον, id eſt, talem: ut ad Paulum referatur. Vnde non male addidiſſet Huiuſmodi hominem. Et mox,

Non eſt fas.) ſed καθῆκον, id eſt, non conuenit, ſiue non decet.

Torqueri addidit interpres Et flagellis cædi & torqueri.) ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ χιλίαρχος ἄγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολὴν, εἰπὼν μάστιξιν ἀνετάζεσθαι αὐτόν. id eſt, Iuſsit eum tribunus duci in caſtra, dato mandato, ut flagris examinarent eum. Nec aliud fuiſſe iuſſum, indicant ea quæ ſequuntur, ut illud interim diſsimulem, quòd Si hominem Romanum dixit, pro An hominem: quādoquidem adeo conſtanter id facit, ut ſuo iure uideatur facere.

Multa ſumma.) πολλοῦ κεφαλαίου. Ita Græci uocant ſupputationem in ſummam ſubductam. In nonnullis legimus, Hanc ciuitatem, in alijs Ciuilitatem, Græce πολιτείαν. Laurentius magis probat Ciuilitatem, ego contrà Ciuitatem. Quandoquidem ciuitate donati dicuntur Latinis, quibus ius ciuitatis conceſſum: & ut Græcis à πολίτης, πολιτεία, ſic nobis à ciue, ciuitas dicitur. Beda ſubindicat in nonnullis codicibus ſermonem fuiſſe magis dilucidum, in quibus ſic erat ſcriptum: Dixit tribunus, Tam facile dicis ciuem Romanum eſſe te. Ego enim ſcio, quanto precio ciuilitatem poſſedi iſtam. Nec eſt, Conſequutus ſum: ſed ἐκτησάμην, id eſt, paraui. quod ante uertit, Poſſedit agrum de mercede iniquitatis.

Volens ſcire diligentius.) τὸ ἀσφαλές, id eſt, certum: ut & ſuperius uerterat Certius, quod nunc uertit diligentius.

EX CAPITE XXIII

Percutiet te deus PErcutiat te deus, paries.) In pleriſque Latinis exemplaribus, Percutiet, mutatum erat in Percutiat: quaſi Paulus imprecaretur pontifici malum. At Græci legunt, τύπτειν σε μέλλει, id eſt, Futurum eſt ut te percutiat deus. Atque ita citat Auguſtinus libro ſecundo Commentariorum, quos ſcripſit De ſermone domini in monte habito. Rurſum in epiſtola quinta ad Marcellinum, ubi declarat & interpretatio quam ſubijcit, quòd Percutiet, legerit uerbo futuri temporis. Succedit enim, ut qui ſaperent, intelligerent deſtruendum eſſe aduentu Chriſti parietem dealbatum, hoc eſt, hypocriſim ſacerdotij Iudæorum. Ad eundem modum legit & interpretatur Chryſoſtomus. Nec in his apud Græcos eſt facilis ſcripturæ deprauatio, niſi quis locum

locum hunc studio mutauit, ne Paulus uideretur oblitus exempli Christi, qui similiter accepta plaga, mansuete tranquilleque respondit, quique iussit ut bene precaremur male precantibus, bene mereremur de male merētibus. At si Paulus tantum prædixit futurum ut deus illum feriret, cur mox uocant maledictum? Et ipse ueluti redarguens seipsum: Scriptum est, inquit, Principi populi tui non maledices, nisi fortè qui commoto animo prædicit euenturum, is maledicit. Quanquam de conuicio facile sit explicare, quandoquidem in pariete dealbato manifestum conuicium est. Sed qui potuit fieri, ut Paulus non agnosceret primarium sacerdotem, uel ex ipso ornatu, præsertim homo Iudæus nusquam loci non uersatus? Deinde cur recantat, non quòd homini maledixerit, sed quòd principi populi? At sanè iudicem esse sciebat, etiam quum conuicium diceret: Tu, inquit, sedens iudicas me secundum legem. An cæteris licet maledicere, soli principi non licet? At Christus noluit cuiquam omnino maledici. Diuus Hieronymus adducens hunc locum in dialogis aduersus Pelagium, excusat quidem Paulum, attamen fatetur eum non præstitisse māsuetudinem eam, quam præstitit Christus. Verum hoc scripsit Hieronymus undecunque suam muniens causam, *Hieronymi* & in ipso quoque Christo aliquod imperfectæ pietatis uestigium inquirens. Nec ipse dissimulat, aliud esse colligare nodis aduersarium, aliud docere discipulum. Aliud agit qui pugnat, aliud qui exhortatur, aliud qui deterret. Deinde ut sunt diuersa hominum ingenia & *sententia excußa* instituta, ita sunt & diuersæ sententiæ. At nos nulla harum rerum habita ratione, ex quouis cuiusuis operis angulo, tria uerba decerpimus, & inde contexto syllogismo, nouum ędimus oraculum. Equidem non nego Paulum non caruisse prorsus humanis affectibus, *Vafricies* quum ipse meminerit de stimulo carnis, & constet inter Barnabam & ipsum, nempe duos *Pauli pia* optimos uiros, dissidium aliquod extitisse. Cæterum hoc loco consentaneum est Paulum non ignorasse summum sacerdotem, nec tamen illi male precatum hoc animo quo uulgus iritatum solet, sed apostolico spiritu incanduisse aduersus eum, qui quum optimi uiri teneret locum, ne speciem quidem æquitatis præberet, quam præstabant etiam ethnici. Sic Petrus incanduit aduersus Ananiam & Sapphiram. Sic hic ipse Paulus aduersus Elymam magum. Quid igitur est quod excusat se, Nesciebam quòd esset pontifex? Nimirum cessit tumultui, & se ignorasse pontificem dicit, qui se non pontificem, sed tyrannum re declarabat. Itaque gemino nomine concedit turbæ. Primum agnoscens esse pontificem, qui re ipsa non erat nisi paries dealbatus: deinde conuiciū esse non negat, quòd illis uidebatur conuicium, quum non esset conuicium, sed libera obiurgatio. Chrysostomus indicat quibusdam hoc per ironiam uideri dictum, Nesciebam quòd pontifex esset. Verum ipse prorsus asseuerat illum uere ignorasse, uel quòd diutius abfuisset à consuetudine Iudæorum, uel quòd Ananiam in turba multorum non agnosceret. Beda non dissentiens à Chrysostomo, addit argutam magis quàm ueram interpretationem, Nesciebam eum esse pontificem, quod per euangelium iam cessasset sacerdotium Mosaicum: & tamen ita corrigit se quasi peccasset, ut alios doceret deberi reuerentiam ijs, in quorum potestate sumus. Porrò testimonium quod adduxit, extat Exodi capite uigesimosecūdo: Dijs non detrahes, & principi populi tui non maledices. Siquidem illi iudices ac magistratus, deos uocant.

Nesciebam fratres quia princeps est.) Quia, redundat Latinis: apud Græcos nonnunquam additur affirmandi causa. Annotauit & Augustinus libro de Geneseos loquutionibus primo, Quia sæpe redundare in sacris libris: uelut illo loco, Et dixit, quia dominus est in loco hoc, ego autem ignorabam. *Quia, superfluum*

Et soluta est multitudo.) καὶ ἐσχίσθη, id est, secta est. interpres legisse uidetur ἐλύθη.

Quid si spiritus loquutus est ei aut angelus.) Græci secus legunt: εἰ δὲ πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ, ἢ ἄγγελος, μὴ θεομαχῶμεν. id est, Quod si spiritus loquutus est illi aut angelus, ne pugnemus cum deo. quo uerbo usus est antè Gamaliel. Hæc clausula, Ne repugnemus deo: non habebatur in nostris exemplaribus Latinis: & adscriptam apparet ex superioribus. *θεομαχεῖν*

Deuouerunt.) ἀνεθεμάτισαν. quod tamen eleganter uertit interpres. Demiror equidem quis hoc indicarit Carrensi, Græcis hoc loco scriptum anathematizauerunt. Et paulopost,

Deuotione deuouimus.) ἀναθέματι ἀναθεματίσαμεν, id est, execrari seipsum, ac dijs manibus, ut ethnici loquuntur, deuouere. *Deuouere*

Notum

Notum facite tribuno.) Græca nonnihil dissonant à nostris: νῦν οὖν ὑμεῖς ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ, καὶ τῷ συνεδρίῳ, ὅπως αὔριον αὐτὸν καταγάγῃ πρὸς ἡμᾶς, ὡς μέλλοντας διαγινώσκειν ἀκριβέστερον, τὰ περὶ αὐτοῦ. id est, Nunc igitur indicate tribuno & concilio, ut cras eum producat ad nos, uelut disquisituros exactius de causa illius. Cum hac lectione concordat Chrysostomus & Aldina æditio, tametsi nonnulli Græci codices propemodum consentiũt cum nostris exemplaribus, in quibus est, ὑμᾶς uos, pro ἡμᾶς, & μέλλοντος pro μέλλοντας. Atque ita sensus erit: Nos planè decreuimus quocunque periculo Paulum occidere, uos adiuuate, ut tantum producatis eum ad populum, abutentes hoc prætextu, quasi uelitis exactius de causa disputare. Alioqui sciebant tribunum non producturum Paulum cognitis insidijs. Atqui sic exponit Carrensis, uelut hoc ipsum uoluerint nunciari tribuno & concilio, quod destinassent per tumultum occidere Paulum. Iam uero Lyranum apparet ita legisse, Nunc autem uos notum facite tribuno cum concilio, quomodo legitur in nonnullis Græcis exemplaribus. Id quum idem ualeat, sic interpretatur & ordinat: Vos, inquit, cum concilio, id est uos simul conciliati Pharisæi & Sadducæi, ne per uestram dissensionem impediatis mortem Pauli. Eamus nunc & negemus quicquam referre utrum Greca quis conferat, an non. Iam non satis intelligo quur quibusdam hic magis arrideat, ut μέλλοντας uertatur per Debet, uerbum. Fingit enim hoc futurum, & ideo apponitur ὡς. Nec usquam comperi μέλλω sic usurpatum, nisi quod indocti dicunt, Vult uenire, & Debet uenire, pro Venturus est.

Carrensis & Lyranus

Lapsus ex Græcis non inspectis

Tanquam aliquid certius cogniturі de eo.) Si πυνθάνεσθαι referatur ad tribunum & consilium, fortasse congruentius erat Audituri. Nam Græca uox anceps est, præsertim quum præcesserit διαγινώσκειν: quod magis uidetur ad iudicem pertinere, quàm actorem. Atque ita in priore parte legendum μέλλοντος, non μέλλοντας: & nominandi casus accipiendus esset pro gignendi casu, absolute posito. tametsi Græci nonnunquam & accusandi casum usurpant absolute. Iam πρὸς ἡμᾶς, an πρὸς ὑμᾶς legendum sit, expendendum est.

Quoniam hæc nota fecisset sibi.) Interpres bene mutauit personam secundam in tertiam. nam Græce est, παραγγείλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρός με. id est, Iussitque ne cui efferret quòd hæc indicaueris mihi. Nisi mauis infinitum modum positum uice imperatiui, quemadmodum nos uertimus, μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ne cui patefacias.

Et lancearios ducentos.) δεξιοβόλους, quod dextra mitterent hastilia. Siue, ut in alijs legitur, δεξιολάβους. nam olim ferè missilibus utebantur. Ac mox,

Et iumenta præparate.) κτήνη τε παραστῆσαι, id est, iumentaque exhibere. & hic usus est infinito pro imperatiuo.

Desunt in Græcis

Timuit enim, ne forte raperent eum Iudæi & occiderent, & ipse postea calumniam sustineret, tanquam accepturus pecuniam.) Quæ hactenus recensui, omnia desunt in Græcis exemplaribus, quæ quidem mihi uidere contigit. Nec offendit hic locus Laurentium Vallam: unde apparet aut exemplar illius hæc habuisse, aut ipsum non animaduertisse. Certe Lyranus negat hæc haberi in libris emendatioribus: uerum hoc glossema adiectum fuisse in margine, quod inscius quispiam retulerit in cõtextum. Certum est autem hoc non somniasse Lyranum. Iam nec Chrysostomus enarrans hunc locum, legit aut exponit, quæ nos ostendimus in Græcis non haberi.

Optimus κράτιστος

Optimo præsidi.) τῷ κρατίστῳ, Græca uox magis competit in potentẽ, quàm in bonum uirum: ut dictum est in Præfatione Lucæ, in suum euangelium.

Per noctem in Antipatridem.) Nihil opus erat præpositionem apponere, quum Antipatris uocabulum sit ciuitatis Palæstinæ, ab Antipatro patre Herodis sortita nomen.

De qua prouincia esset.) ἐκ ποίας ἐπαρχίας. quod sanè non inelegãter reddidit interpres.

EX CAPITE XXIIII

QVi adierunt præsidem.) ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι κατὰ τοῦ παύλου. Sensum quidem probe reddidit interpres: Adeunt enim iudicem, qui deferunt reum. Cæterum ἐνεφάνισαν sonat Significarunt, nisi subaudias ἑαυτούς. Quidam deprauate legebant Audierunt, pro Adierunt.

Oratio rhetorica, non apostolica

Et multa corrigantur per tuam prouidentiam.) Græcis est non ἀνορθωμάτων, sed κατορθωμάτων, quod rem cum uirtute & laude factam significat, interprete Cicerone

tione, quod Latini uocant officium, à uerbo κατορθόω. Sensus enim est, Quum per tuam prouidentiam multa fruamur pace, multaque officia præstes huic populo.

Suscipimus optime Felix.) ἀποδεχόμεθα. Quo uerbo nonnunquam & Paulus usus est pro approbare & amplecti.

Suscipere, pro approbare

Optime Felix.) Græce non est βέλτιστε, sed κράτιστε: quod ut modo dixi, magis sonat potentissime. Nos uertimus, præstantissime.

Ne diutius te protraham.) ἐγκόπτω, id est impediam, siue morer, aut detineam. Et pro Tua clementia, est ἐπιεικείᾳ, quod aliâs humanitatem, aliâs æquitatem uertunt.

Hominem hunc pestiferum.) Græcis non est pestiferũ, sed λοιμὸν, hoc est pestem, quemadmodum exitialem uocant ὄλεθρον, id est exitium. Nec est, Hominem, sed Virum.

Et autorem seditionis sectæ.) Seditionis, abest in Græcis codicibus. πρωτοστάτην τε τῆς τῶν ναζωραίων αἱρέσεως. id est, autorem seu præfectum sectæ seu factionis quæ dicitur Nazarenorum.

αἵρεσιν uertit seditionem

Etiam templum conatus est uiolare.) βεβηλῶσαι, id est, prophanare, nimirum quod induxerit Græcos. Ne quis imaginetur accusari Paulum, quod uim admouerit templo.

Quem & apprehensum uoluimus secũdum legem nostram iudicare. Superueniens autem tribunus Lysias, cum ui magna eripuit eum de manibus nostris, iubens accusatores eius ad te uenire.) Hæc omnia deerant in multis exemplaribus Græcis. In uno duntaxat reperi adscripta, sed minutissimis formulis, idque in spacio marginali. Vnde & adiecimus. Quin & Beda, ni fallor, in glossa quam ordinariam uocãt, indicat in Latinorum codicibus aliquot uersus defuisse, qui Græcis legantur ad hanc sententiam, Quem apprehendimus: & cætera: quemadmodum modo retulimus. Porrò non dissimile ueri est, Bedæ fuisse commentariolos aliquos eruditorum, qui nobis non extent. In præfatione fatetur se in hoc opere quorundam scriptorum commentarijs fuisse adiutum, quorum tamen neminem nominat, præter Aratorem, qui carmine contexuit huius operis historiam: quum in alijs soleat autorum nomenclaturam in marginibus annotare. Illud mirum, hæc quæ notat olim desiderata in Latinorum codicibus, nunc constanter in his haberi, & in plerisque Græcorum codicibus desiderari. In peruetusto codice quem nobis exhibuit Constantia, eadem desiderabantur. Fieri potest, ut aliquis adiecerit è narratione capitis prioris, ubi legitur. Et quũ magna dissensio facta esset, timens tribunus ne discerperetur Paulus, iussit milites descendere, & rapere eum de medio eorum. Aut potius ex epistola Lysiæ, Virum hunc comprehensum à Iudæis, & incipientem interfici ab eis, superueniẽs cum exercitu eripui. Porrò quod his è medio sublatis, non uidetur cohærere sermonis ordo, secus habet. Potest enim sic legi, Quem & apprehensum uoluimus secundum legem nostram iudicare, à quo poteris iudicans ipse de omnibus istis cognoscere. De Paulo comprehenso fuerat mentio, & illum hic repetit à quo poteris. Nec erit opus narrare illum deductum ad Felicem, quum id ipsa res loqueretur. Pro superueniens, quidam Latini codices habebant Intercedens.

A quo poteris ipse iudicans.) Quum Græce sit ἀνακρίνας, magis hîc quadrabat Interrogans, siue facta interrogatione, aut ut nos uertimus, inquisitione facta.

Annuente sibi præside.) νεύσαντος αὐτῷ τοῦ ἡγεμόνος, id est, quum annuisset ipse præses. Interpres legisse uidetur αὐτῷ: nec admodum refert.

Bono animo pro me satisfaciam.) εὐθυμότερον τὰ περὶ ἐμαυτοῦ. seu περὶ ἐμαυτοῦ ἀπολογοῦμαι. id est, æquiore animo pro mea causa respondeo. Est enim præsentis temporis ἀπολογοῦμαι, quod interpres uarie uertit. Est autem proprie apologia, oratio qua se defendit apud iudicem reus.

Neque probare possunt tibi de quibus nunc me accusant.) οὔτε παραστῆσαί με δύνανται, περὶ ὧν κατηγοροῦσί μου. id est, nec exhibere me possunt in his de quibus accusant me. Exhibere dixit, pro conuincere.

Secundum sectam quam dicunt hæresim.) Q[redacted]propter sciat lector hoc loco Græcis non esse sectam, alioqui bis erat dicendum, secta & secta: sed ὁδὸν, id est uiam, κατὰ τὴν

[redacted]

E ὁδὸν ἣν

ὁδὸν ἣν λέγουσιν αἵρεσιν. id est, iuxta uiam quam dicunt hæresim, siue sectam. Exponit enim Paulus quid dixerit uiam, hoc est uitæ institutum, quod notiore uerbo sectam uocant. Sentit enim, opinor, de secta Pharisæorum, quæ cæteris antecellebat eruditione. Id ex eo colligitur, quod addit, Credens omnibus quæ in lege & prophetis scripta sunt. spem habens in deum, quam & hi ipsi expectant resurrectionem futuram iustorum & iniquorum. Dissimulat Apostolus odiosum nomen Nazarenorum, quod impegerat accusans Tertullus. Simili prudentia usus est & superiore capite, clamans, Viri fratres, Pharisæus ego sum, filius Pharisæorum, de spe & resurrectione ego iudicor. Cæterum hæresis, apud ueteres non erat tam odiosum uocabulũ, quàm est hodie apud Christianos. Quibus cum summa competat cõcordia, utpote eiusdem corporis membris, iure uidelicet optimo inuisum est sectæ uocabulum, diuisionem sonans. Quod annotauimus de uia & hæresi, pòst comperimus à Beda notatum in Scholijs in hoc opus. Refertur in glossa ordinaria. Quanq̃ illi non omnino assentior quod addit, ab incredulis hæresim appellari, quum eo seculo nondum esset infame uocabulum hæreseos, imò potius exponit nota uulgo uoce, quod Hebraice magis quàm Græce dixerat uiam. In his enim Pauli uerbis, Quam hæresim dicunt: subauditur, Nazarenorum. quæ reuera erat hæresis, legem cum euangelio commiscentium. Huius sectæ Paulus non erat, qui docebat circuncisionem cum cæteris legis ceremonijs per euangelium antiquatam esse. Pharisæum autem se profitetur, quod inter accusatores multi essent Pharisæi, nec is titulus laboraret simili inuidia atque Nazarenorum. Quod autem hæreseos uocabulum olim non fuerit tam inuidiosum quàm nunc est, multis argumẽtis potest colligi. Primum quod Iosephus Iudæorum sectas commemorans, Esseis & Sadducæis annumerat Pharisæos, quibus quartam adiungit Herodianorum. At Pharisæis nullus error obiectus est. Quin ipse Paulus huius operis capite uigesimosexto, hunc in modum loquitur. Secundum certissimam nostræ religionis sectam, uixi Hierosolymis Pharisæus. Quod hic interpres uertit sectam, Græcis est hæresis, citra cõtrouersiam in bonam partem. Apud Iudæos igitur nihilo inuidiosius erat sectæ uocabulum, quàm apud Græcos, Platonicum aut Stoicum aut Peripateticum appellari. Et si uoces ipsas excutiamus, odiosius est sectæ uocabulum, quod à secando dicitur, quàm hæreseos, quod Græcis dicitur ab eligendo. Secta autem proprie dicitur Via è multis una. Sic usus est Columella libro secundo: Quam uelut sectam legemq́ in proscindendis agris sequuntur agricolæ.

Deseruio patri & deo meo.) Primum deseruio est λατρεύω, quod est cultum exhibere, à quo uerbo dicta est theologorum latria. Quo quidem in loco nescio quid sibi uelit Hugo Carrensis, excusans Paulum quod sese hic æquarit prophetis, quum nihil huiusmodi percipi posit ex uerbis Pauli. Deinde non est,

Patri & deo, pro patrio deo

Patri & deo.) sed, patrio deo. τῷ πατρῴῳ τῷ θεῷ. Quod tamen haud accidit interpretis uitio, sed librariorum errore. Neque uero hoc loco dormiuit Carrensis, addens quod deum patrem suum dixerit Paulus, cuius filius demonstraretur, non seruus. Quasi uero Paulus ullo titulo magis soleat gloriari, quàm quod seruus esset dei ac Iesu Christi. Se nunquam uocat filium, nisi quum de omnibus in genere facit uerba, ut illic, Quod sumus filij dei. Porrò patrium deum uocat, quod idem esset cuius cultum à maioribus suis accepisset, ne uideretur abrogare religionem Iudæorum. quasi dixisset, Deo Abraham, Isaac & Iacob.

Sine offendiculo conscientiam.) ἀπρόσκοπον συνείδησιν, ueluti dicas, inoffensam conscientiam, siue expertem offensæ: hoc est, quæ nusquam offendat.

Et apprehenderunt me, clamantes & dicentes, Tolle inimicum nostrum.) Hæc uerba in duobus peruetustis exemplaribus S. Donatiani non addebantur, ne in Constantiensi quidem, quibus uerbis submotis unà cum coniunctione, Quidam ex Asia, refertur ad Inuenerunt me.

Sermo inabsolutus

Quidam autem ex Asia Iudæi.) Non est absolutus sermo, nisi subaudias aliquid. Et, quod demiror, sensit hoc Carrensis, ac supplendum autumat, Viderũt me in templo. Quasi uero id quicquam ad huius causæ defensionem pertineat, si uisus est ab Asianis Iudæis in templo. Ego puto e proximo repetendum quod deest. Nam quum modo dixerit se esse purificatum in templo, sed citra tumultum, subiicit, Cæterum quidam Asiani Iudæi, subaudias, concitarunt eum tumultum, non ego. Ad hanc coniecturam facit id quod legimus capite

pite nono: Quum autem septem dies consummarentur, ij qui de Asia erant Iudæi, qum ui/
dissent eum in templo, concitauerunt omnem populum, & iniecerunt ei manus. Chryso/
stomus in Commentarijs Græcis, non addit coniunctionem δὲ, nec erat in æditione Hi/
spaniensi. Potest & sic accipi, quasi Paulus interrogatus qui nam essent illi à quibus fuisset
inuentus in templo: quia tantum dixerat Inuenerunt, non designata persona, responderit,
Quidam autem ex Asia Iudæi: atque eos oportebat adesse. Potest & sic intelligi, non om/
nes fuisse Iudæos Asianos, sed aliquot ex illis: qui hoc commodius poterant adesse, quod
essent Asiatici, quemadmodum erat Paulus.

Nisi de una hac solummodo uoce.) Interpres pro ἤ, legisse uidetur εἰ μὴ. Quid au/
tem? Agnoscit Paulus hoc unum crimen, quod ea uoce concitarit seditionem? Non opi/
nor, nisi forte data opera hoc admiscuit, quo rursus Iudæos inter se commissos à sese auerte/
ret. Rabanus in glossa quam uocant ordinariam, indicat hoc dictum κατ' ἀντίφρασιν, quasi
Paulus sensisset hanc uocem non posse uideri causam seditionis, nec in crimen uocandam
ab Asianis, qua testatus est se idem prædicare, quod ipsi crederent. Certe sic legunt Græci:
ἢ περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς ἧς ἐκέκραξα ἑστὼς ἐν αὐτοῖς. id est, Aut de una hac uoce qua clamaui
stans inter eos, ut sit sensus: Si nihil aliud habent, uel hoc obijciant crimen. Potest ἢ accipi
pro quàm, cum quo uim eandem habet aliquoties Nisi: ut, Nihil aliud habent nisi uerba:
[redacted] aliud quàm uerba. Ac tum quidem oportet supplere, quod ultro uidetur cōsequi quæ
dicta sunt: aut hi ipsi dicant, si quid [redacted] bent quod obij
ciant, nisi de [redacted]
Certissime [redacted] acie nosset eam
uiam. Abusus est comparatiuo uice positiui, ni referas ad Lysiam tribunum, ut intelliga/
mus Felici notiorem fuisse eam sectæ rationem quàm Lysiæ, quod diutius fuisset apud Iu/
dæos magistratu functus.

Græci dißidēt à nobis

[redacted]

Et habere requiem.) ἄνεσιν, id est, relaxationem: hoc est, ne durius aut arctius habe/
retur. Ac mox,

Nec quenquam de suis.) καὶ μηδένα κωλύειν τῶν ἰδίων αὐτοῦ, ὑπηρετεῖν ἢ προσέρχεσθαι αὐτῷ.
id est, Et ne quem familiarium illius uetaret inseruire aut adire eum. ἰδίους enim uocat
Pauli uel amicos familiares uel ministros uel discipulos. In nonnullis Græcis codicibus pro
ἰδίων scriptum erat ἰουδαίων, id est, Iudæorum. At altera lectio uel hoc nomine mihi ma/
gis probatur, quod cum nostra consentiat æditione.

EX CAPITE XXV

ADieruntq; eum principes sacerdotum.) ἐνεφάνισαν δὲ αὐτῷ, id est, significa/
runt ei: idq; priuatim. Superius uertit, notum facere: ac mox, adire. Interpres
legisse uidetur ἐνετύχησαν. Nec mihi displicet. Præsertim quum aliquanto
post ubi res narratur Agrippæ, rursus æditio uetus habeat Adierunt.

Postulantes gratiam aduersus.) αἰτούμενοι χάριν. Gratiam hoc loco uocat
fauorem iudicis. Et mox,

Potentes.) δυνατοί, hoc est, qui possunt, & quibus commodum est, eò nos consequantur.

Dies non amplius quàm octo aut decem.) Græci legunt, πλείονας ἢ δέκα, id est, plu/
res quàm decem.

Si enim nocui aut dignum.) εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ, id est, si lædo, aut si iniuriam facio. Re/
pente mutauit tempus. Sequitur enim πέπραχα. unde ἀδικῶ, hic sonare uidetur actum
ἀδικοῦντα, si sum iniurius, aut sum in noxa.

Postulantes aduersus illum damnationem.) δίκην. quod causam ac litem siue ius si/
gnificat, nonnunquam & pœnam. Nos uertimus Sententiam, uerti poterat cognitionem.
[redacted] e [redacted]? Sed postulabant, ut ficta specie
cognitionis Paulus uideretur iure damnatus. Id enim indicant uerba Festi, Non est consue/
tudo Romanis donare aliquē hominem: & cætera. Et tamen qui malunt δίκην uerti pœ/
nam aut damnationem, uerbo magis à nobis dissident quàm sententia. Neque enim in aliud
postulabant cognitionem, nisi ut damnaretur ficto iuris prætextu. Proinde in horum gra/
tiam posuimus Sententiam, pro Cognitione.

δίκην uerti damnationem

Aliquem donare prius quàm.) In nonnullis scriptum erat Damnare, pro Donare: quod

Donare, in damnare

præcesserit de postulata damnatione. Cæterum Græce est, χαρίζεσθαι εἰς ἀπώλειαν. id est, donare in perniciem siue in interitum. Est autem χαρίζεσθαι, in gratiam alicuius donare.

Nullam causam deferebant, de quibus ego suspicabar malum.) Locus hic apud Latinos nonnihil est corruptus, quum apud Græcos syncerus habeatur. οὐδὲ μίαν αἰτίαν ἐπέφερον ὧν ὑπενόουν ἐγώ. id est, nullum crimen intentabant super hisce rebus de quibus suspicabar ego. Suspicabatur enim eos accusaturos Paulum de alijs rebus, quàm de quæstionibus legis, quas ut superstitiosas negligebant Romani.

Cum multa ambitione.) μετὰ πολλῆς φαντασίας. id est, cum multa ostentatione. Nos strepitum siue apparatum dicere possumus. Annotauit hoc ante nos Beda.

Interpellauit me.) ἐνέτυχόν μοι. id est, adijt siue conuenit me. Quanquam hoc sanè rectè uertit interpres.

Adduxi eum ad uos.) ἐφ᾽ ὑμῶν καὶ μάλιστα ἐπὶ σοῦ. quod magis sonat Græcis, ad cognitionem siue iudicium tuum, quàm ad te aut ad uos.

Sine ratione mihi uidetur.) ἄλογον, id est iniquum, quod uulgo uocant irrationabile.

EX CAPITE XXVI

[redacted]

Æstimo me beatum.) Vt ne quid causemur quod pro existimo, dixit æstimo, quum Græce sit ἥγημαι. quod Quum sim defensurus, pro Quod sim defensurus. Cæterum ἐπὶ σοῦ, apud te, belle uertit: quum antea uerterit Ad te. [redacted] At [redacted] qui Hieronymus in libro quē scripsit ad Pammachiū de optimo genere dicēdi, citans hunc locum, uertit ad hunc modum: De omnibus quibus accusor à Iudæis ô rex Agrippa, existimo me beatum, quum apud te sim hodie defendendus, qui præcipue nosti cunctas quæ in Iudæis sunt consuetudines & quæstiones. Atque huius loci per Hieronymum restituti meminit Beda. Nos uertimus hunc in modum: Super omnibus de quibus accusor à Iudæis rex Agrippa, existimo me beatum, qui causam dicturus sim hodie apud te, quod tu maxime sis gnarus earum quæ apud Iudæos sunt & quæstionum & consuetudinum. Græca sic habent: περὶ πάντων ὧν ἐγκαλοῦμαι ὑπὸ τῶν ἰουδαίων βασιλεῦ ἀγρίππα, ἥγημαι ἐμαυτὸν μακάριον, μέλλων ἀπολογεῖσθαι ἐπὶ σοῦ σήμερον, μάλιστα γνώστην ὄντα σε πάντων τῶν κατ᾽ ἰουδαίους ἐθῶν τε καὶ ζητημάτων. Quanquam dure congruit, ὄντα σε, nisi forte scribendum erat, ὄντος σοῦ. aut nisi placet accusandi casum pro genitiuo poni absolute. Hic Beda refert aliam æditionem quæ sic habuerit, Aestimo meipsum beatum apud te, incipiens reddere rationem hodie. Libens rogarim istos, qui contendunt hanc translationem esse Hieronymi, & afflatu spiritus sancti proditam, & hæreticum esse quicquid ab ea diuersum est, cur Hieronymus ausus est eam immutare? Aut si post hæc emendauit, cur delectatus est inutili solœcismo, præsertim quum Græcus sermo tale nihil habeat. In ὄντα consentiunt Græci codices, nec uideo solutionem, nisi subaudiamus εἰδώς, id est, sciens.

ἄνωθεν Quæ ab initio fuit in gente mea.) Bis est hoc loco ἄνωθεν, quod interpres uertit Ab initio. Significat autem uitæ seriem ab initio usque ad finem.

Hæresis in bonam partem Secundum certissimam sectam.) κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν. Pharisæorum sectam hæresim uocauit, haud dubie quin in bonam partem. Deinde quod hic uertit Certissimam, Græcis est ἀκριβεστάτην, hoc est, exactissimam ac diligentissimam: quod esset eruditior ac rigidior quàm Sadducæorum, proximeque ad uerum accedens.

Et nunc in spe quæ ad patres.) ἐπ᾽ ἐλπίδι. Melius erat De spe, siue ob spem. Et mox,

δωδεκάφυλον Duodecim tribus.) τὸ δωδεκάφυλον. Græcis una dictio est, quæ significat non unam aut [redacted] alteram sectam, sed uniuersam ge[redacted]det participium λατρεῦον: quod, ut sæpe iam diximus, cultum numinis significat: unde nos uertimus, colentes deum. Cæterum apud nos desunt duo uerba, ἐν ἐκτενείᾳ. id est, acriter siue assidue. ut legas, Duodecim tribus instanter nocte ac die seruiuimus.

Detuli sententiam.) κατήνεγκα ψῆφον. Incertum an sentiat illum adduxisse decretum à synagoga factum, an ipsum quoque suo suffragio damnasse Christianos. Nam fert sententiam iudex, fert suffragium qui dicit in concilio sententiam, & defert minister, aut exequutor

tur. In posteriore sententia est Lyranus, in priore Rabanus.

In quibus dum irem.) ἐν οἷς, hoc est, in his uersans, & hæc agens: qua figura sermonis & antea semel est usus.

Vt constituam te ministrum.) προχειρίσασθαι, id est, Vt præparem: quod ante uertit, præordinare.

Eripiens te de populis & gentibus in quas.) Græcis est, ἐκ τοῦ λαοῦ. id est, de populo: sentiens nimirum de Iudæis. Et nonnulli Græci codices, pro populo, habebant Iudæis. Repetit ad eundem modum paulopost: τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι. id est, populo & gentibus. Verum apud illos non est, In quas: ut respondeat gentibus: sed οὓς, id est Ad quos: rei magis habita ratione, quàm uocis.

Digna pœnitentiæ opera.) Si Digna, sumis absolute, bene habet oratio: sin minus, opera digna pœnitentia siue pœnitentiæ sunt, quorum iure pœniteat, de quo nonnihil dictum est nobis, Matthæi capite tertio.

Volentes me interficere,) διαχειρίσασθαι. quod magis significat iniecta manu uiolare, quàm interficere. *Interficere διαχειρίσασθαι*

Si passibilis Christus.) εἰ παθητὸς ὁ χριστός. an pati debuerit Christus. Sic enim disputabat ex prophetis, ut ostenderet illorum uaticinia competere in Christum. Siquidem hæc referenda sunt ad prædictionem prophetarum, non ad Christum passum: alioqui parum apte cohærebit, Lumen annunciaturus sit populo. *Si paßibilis Christus, parum commode redditum*

Neque enim in angulo quicquam horum gestum est. Non displicet quod legit interpres, Græci tamen aliquãto secus habent. οὐ γάρ ἐστιν ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τοῦτο. id est, neque enim hoc in angulo factum est.

In modico suades.) ἐν ὀλίγῳ με πείθεις. Primum, modicum, pro paulo, suo more usurpat. Deinde inter suadere & persuadere non sentit esse discrimen apud Latinos, etiam si apud Græcos unicum uerbum nostris duobus respondet. Cæterum haud erat in procliui commode locum hũc uertere. Valla putat ita reddi potuisse: Parum abest quin persuadeas me fieri Christianum. Cui Paulus dixit: Optarim apud deum, siue parum siue multum abest. Arbitror & ita reddi potuisse: Aliquantulum mihi persuades ut fiam Christianus. Et Paulus ait, Optarim à deo, ut non solum aliquantulum, uerum etiam multum, neque te tantum, sed & omneis qui audiunt me hodie. & cætera. Neque enim opinor id sensisse Agrippam, parum abesse quin cuperet fieri Christianus, sed aliquantulum huc propensum esse redditum oratione Pauli. *Suadere, pro persuadere*

EX CAPITE XXVII

ET autem iudicatum est eum.) ἐκρίθη, id est, Decretum est, siue constitutum. Nec ad Paulum refertur, sed ad regem & præsidem, qui sic statuerant audito Paulo.

Et tradiderunt Paulum cum reliquis custodijs.) παρεδίδουν τόν τε παῦλον καί τινας ἑτέρους δεσμώτας. id est, Tradiderunt tum Paulum, tum alios quosdam uinctos.

Nauim Adrumetinam.) Carrensis interpretatur Adrumetinam nauem quæ Romam petat. Cæterum Adrumetum siue Adrumetium ciuitas est Mysiæ, autore Stephano. Est & Adramyttis insula Lyciæ, & Adrumes Adrumetis ciuitas Aphricæ: unde dicẽdum erat Adrumetinam: licet in his uarient codices. Nam Hieronymus aut si quis alius fuit autor, in Catalogo locorum huius operis, indicat Adrumetum esse ciuitatem in Byzacio regione Africæ. Plinius Adrumetum uocat neutro genere. In Græcis codicibus Adramyttinam legimus. Et Stephanus ab Adramyttio oppido deformat Adramyttenum. *Adrumetina*

Venimus Lystram quæ est Lyciæ.) κατήλθομεν εἰς μύρα τῆς λυκίας. id est, deuenimus Myram quæ est Lyciæ, siue ciuitatem Lyciæ. Pronunciatur autem bifariam genere neutro & fœminino, meminit huius Strabo libro decimoquarto. Cæterum Lystra Lycaoniæ est, nõn Lyciæ. Carrensis homo uigilans admonet hoc loco apud Græcos haberi Smyrnam, sed ab Hieronymo poni Myrrham. Et omnino in recẽsione locorum huius operis meminit, Smyrnæ Lyciæ: admonens in nõnullis exemplaribus fuisse scriptum, Venimus in Lystram quæ est in Cilicia, atque eo loco pannum suum assuit nescio quis. Porrò Hieronymus in libris *Lystra, pro Myra*

 Hebræorum

Hebræorum nominum ponit Smyrnam,& interpretatur amaram. Verum de locis accuratius differemus in peregrinatione diui Pauli.

βραδυπλοῶ

Tarde nauigaremus.) Græcis composita est dictio βραδυπλοοῦντων.

Gnidum.) Gnidus insula est opposita Asiæ,spectans prouinciam Cariam,atque est eiusdem nominis oppidum in insula Calymna,autore Hieronymo in libello qui fertur ipsius titulo,quem sequutus est Beda. At Pomponius Mela ostendit Gnidum esse oppidum in cornu peninsulæ Cariæ:& huic sententiæ suffragatur Ptolemæus in prima Asiæ tabula. Constat autem illos tunc legisse oras Asiæ minoris,in qua est Caria. Recenset & hanc Strabo libro decimoquarto,qui eam appellat insulam,quum fateatur aggeribus continēti iunctam. Ambitu uero esse septem stadiorum,duos habētem portus,ut ipse loci situs in edito, uelut ad spectaculum expositus efficiat,ut insula uideatur habere duas ciuitates, hoc est, δίπολις esse. Horatius in Odis indicat hoc loco solere coli Venerem:

O Venus regina Gnidi Paphi'que.

Beda indicat,in quibusdam codicibus pro Gnidum,scriptum Chium. sed reijcit.

Iuxta Salmonem.) Salmon,ciuitas est maritima insulæ Cretæ,autore Hieronymo.

Boni portus

Qui uocatur Boni portus.) Boni portus,pluratiui sunt numeri, καλοὺς λιμένας, quanquam magis dixit,Pulchros portus quàm bonos. Sentit autem,ni fallor,de ciuitate Cretensium,cui nomen καλὴ ἀκτή,id est pulchrum littus,cuius meminit Stephanus.

Deprauatio manifesta

Cui iuxta erat ciuitas Thalassa.) Indicat & diuus Hieronymus hunc locum corruptele gi Thalassa. Quanquam id ipsum quod uice corrupti uocabuli subiecit,in uulgatis codicibus corruptum erat:siquidem scriptum erat,Laphet. Græci legunt Lassæa,quæ & ipsa ciuitas est littoralis Cretæ,haud procul à Bonis portibus. Quidam excusi codices pro Thalassa,habebant Thessala.

Eo quod ieiunium iam præterisset.) διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι. Non me fugit quibusdam hic ieiunium esse tempus aliquod,quo ex more soliti sint ieiunare Iudæi. Sed primum quid centurioni & nautis cum huiusmodi ieiunijs? Deinde,si iam præterierat ieiunium,eo commodior debebat esse nauigatio. Burgensis indicat præcipuum apud Iudæos ieiunium incidere solere circiter æquinoctium autumnale,quo tempore iam incommodior est nauigatio. Atqui Iudæis non unum erat ieiunij tempus,& circiter æquinoctium autumnale sat commoda nauigatio est. Burgensis contendit ieiuniū Iudæorum fuisse omnium præcipuum quod celebrabatur festo expiationis. Id autem festum incidebat in diem mensis septimi decimum,qui mensis ferè conuenit cum Septembri. Restabat autem longa nauigatio,quum immineret October ac Nouember menses parum accommodi ad nauigandum olim quidem,quum hodie nostri nautæ uel media bruma uolitent per omnia maria. Is cuius extant in hoc opus Græci commentarij titulo Chrysostomi,per ieiunium uult intelligi non inediam nautarum,sed anni tempus,astipulans Burgensi. Accedit huc & illud argumentum,quod hoc ieiunium appellat νηστείαν, quæ uox ferè pro religioso ieiunio usurpatur,nautarum inediam ἀσιτίαν, uocat. Quanquam utraque uox eandem habet etymologiam à priuatione cibi. νηστεύειν, νὴ ἐσθίειν. Adiuuat hanc opinionem,quod additur articulus τὴν νηστείαν, qui non quoduis ieiunium,sed notum ac celebre nobis designat. Sed quærendum quid agat illic coniunctio καὶ. διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι. eo quod iam etiam ieiunij tempus præterisset. Indicat coniunctio nauigationem duplici nomine fore periculosam:& quod tēpestas urgeret:& quod instaret tempus quod per se reddit incommodam nauigationem. Prius sequuti fueramus Lyrani sententiam,qui putat illis quum suppeteret commeatus,tamen ob curam ac mœrorem non uacasse cibum sumere. Atque ideo Paulus suadet manendum,quo liceat reficere corpora. Quin & illud mirum uideri potest, quomodo nautæ edax hominum genus,quatuordecim dies durauerint ἄσιτοι, id est, impasti:nisi fortè non sumpsisse cibum dicuntur,qui per ocium non egerint conuiuium,quemadmodum solent nautæ tranquillo mari.

Consolabatur p admonebat

Consolabatur eos Paulus.) [redacted]: Nam Græcis est παρῄνει, id est,hortabatur siue admonebat,ne longius irent:quanquam ipsa Pauli oratio quæ mox subijcitur,satis arguit illum [redacted].

Incipit esse nauigatio.) μέλλειν ἔσεσθαι, id est,futuram esse nauigationem:quod tamen frequenter

frequenter ad hunc uertit modum.

Deuenientes Phœnicē hyemare.) Phœnicem hic est accusatiuus à Phœnix, quæ Græcis palmam significat: unde & Phœnicen Syriæ partem apparet dictam. Ipse Lucas indicat esse portum Cretæ huius nominis. *Phœnix portus*

Ad Africum & ad Corum.) Ventorum nomina sunt. Duos nominat, quod ad utrunque uergeret is portus. Dixerit quispiam: Quorsum opus erat hoc admonere, quod nemo nesciebat? Imò quorsum attinebat, ut Hugo Carrensis tantus theologus adscriberet Commentarijs: Chorum esse insulam aut ciuitatem in Creta? Vsqueadeo nihil referebat, utrum nouam extrueret insulam, an nouam conderet ciuitatem in uetustissima insula. *Chorus, Hugo Card. ex Choro facit insulã*

Quum sustulissent de Asson.) ἄραντες ἆσσον. id est, Quum sustulissent Asson. Incertum autem an illuc appulerint, & rursum inde soluentes præteruecti sint Cretam, an Asso præterita, putarint se iam esse in tuto. Est enim Assos maritima Lyciæ ciuitas, in ædito sita promontorio, adeo ut parum tutum sit accedere. Vnde iocus Nicostrati Citharœdi: ἆσσον ἴθ' ὥς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ' ἵκηαι. id est, Asson eas ut citius ad exitij terminos perueníás. Ac Hieronymus quidem Asson ponit in Asia, maritimam urbem, quæ eadem dicta sit Apollonia: teste Plinio quoque libro quinto, capite trigesimo. Cæterum opinor Lucam sentire de Asso, oppidulo Cretæ: unde dictus est & Iupiter Asius. Nam adhuc lambebant littora Cretæ. *Aßos Cretæ*

Ventus Typhonicus.) Vnus est è uentis subitis ac repentinis nomine Typhon. Quibus omnibus illud est commune, quod exhalante terra coorti, nubibus obductis inclusi non uno erumpant modo. Nam uagantes, ac torrentium more ruentes, tonitrua & fulgura ædunt. Cæterum maiore illati pondere incursuq́;, si flatu siccam ruperint nubem, procellam gignunt, quæ Græcis dicitur ἐκνεφίας. Sin uero depresso sinu arctius rotati effregerint sine igni, hoc est, sine fulmine, uorticem faciunt, qui typhon uocatur, id est, uibratus Ecnephias. Defert hic aliquid secum è nube gelida abreptum, conuoluens uersansque, & ruinam suam illo pondere aggrauans, locum ex loco mutans rapida uertigine. Quod si maiore depressæ nubis eruperit specu, sed minus alto quàm procella, nec sine fragore, turbo dicitur, proxima quæque prosternens. Idem si fuerit ardentior accensusque, prester dicitur, amburens contacta pariter ac proterens. Porrò Typhonem Plinius appellat, præcipuam nauigantium pestem, ut qui non antemnas modo, uerum etiam ipsa nauigia contorta frangat. Cæterum tanto malo scribit tenui remedio occurri, si acetum in aduenientem effundas, cuius uis frigidissima est. Idem illisu ipso repercussus, correpta secum in cœlum refert, sorbet'que in excelsum. Dictus est autem Typhon, à Græco uerbo τύφω, quod est inflammo. Rabanus in Glossa ordinaria, super uerbo Typhonicus, adscribit: Alia translatio, Ventus tempestiuus. Suspicor aliquem commenti uice adscripsisse, Ventus tempestuosus. *Typhonicus uentus*

Qui uocatur Euroaquilo.) Græci, pro Euroaquilo legunt, εὐροκλύδων: uox hinc dicta, quod ingentes excitat fluctus. Verum haud scio, an Lucas, tametsi Græce scribens, effinxerit uocem nostram, dicens, εὐροακύλων: quemadmodum aquilam Paulus quoque facit ἀκύλαν. Addidit autem non solum cognomen Typhonis, ut periculum exprimeret, uerum etiam unde erumperet: ut intelligeremus hoc quoque nomine incommodum, quod non faceret ad institutum cursum, quum Notus sit accommodus è Syria nauigantibus in Italiam. *Euroaquilo*

Non posset conari in uentum.) ἀντοφθαλμεῖν. quod Græcis sonat Obtueri, hoc est, ex aduerso aspicere. Porrò qui renititur, obuertit oculos.

Data naue flatibus.) Græcis unica dictio est, ἐπιδόντες. & referri potest ad τῷ ἀνέμῳ, ut ea uox in confinio sita, utrôque respondeat, ad Obniti, & Data.

Quæ uocatur Clauda.) Ptolemæo Claudos dicitur, spectans Cretam inter meridiem & occidentem, quo magis consentaneum est huc depulsos fuisse flatu Euroaquilonis. Tametsi quidam admonent in codice Græco pontificiæ bibliothecæ scriptum haberi, καῦδα, id est, Cauda. Et Suidas indicat insulam uicinam Cretæ, quæ dicta sit καυδώ, hoc nomine memorabilem, quod illic nascantur ingentes onagri. *Claude*

Suis manibus armamenta nauis proiecerunt.) αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐῤῥίψαμεν, id eſt,noſtris ipſorum manibus armamenta nauis proiecimus. Apparet interpretem legiſſe ἐῤῥίψαν. & ad ſenſum perpuſillum intereſt.

Multa ieiunatio.) ἀσιτία, id eſt inedia.

Audito me.) πειθαρχήσαντας. id eſt,obtemperaſſe mihi. tametſi non uideo cur hoc loco Valla notet interpretem. Nam audit qui obtemperat. Iuſtius annotaſſet quod πειθαρχεῖν, proprie dicuntur Græcis,qui obtemperant principibus aut magiſtratibus.

Non tollere à Creta.) Græce eſt, μὴ ἀνάγεσθαι. hoc eſt,non ſoluere à Creta.

Lucrifacere, pro accerſere Lucriq; facere iniuriam.) κερδῆσαι, hoc eſt,Accerſere ſine cauſa. Id enim lucri facere ſonat hoc loco. Et ὕβριν, id eſt,iniuriam,uocat incommoditatem cœli,ac uiolentiam maris. Nec eſt,

Suadeo.) ſed παραινῶ, id eſt Hortor.

Angelus dei cuius ſum.) Incertum erat utrum Cuius,referat deum an angelum:niſi addidiſſet, ᾧ καὶ λατρεύω,id eſt quem colo,ſiue cui ſeruio.

Apparere ſibi.) προσάγειν. quod magis ſonat Accedere:niſi forte interpres legit προσαυγεῖν, id eſt affulgere.

Bolis Submittentes bolidem.) βολὶς dicitur à βάλλειν,quod eſt mittere:id eſt pondus funiculo affixum,quo deiecto nautæ explorant altitudinem maris. Idem aliquoties efficiunt haſtili aut conto prælongo demiſſo in mare. Et miſsiles haſtæ,Græcis bolides dicũtur:autore Heſychio. Cæterum Lucas unico uerbo dixit,quod interpres duobus reddidit, βολίσαντες.

Commiſiſſent ſcapham.) Scapha Græcis duo ſignificat,ligonem,& nauigij leuioris genus,à uerbo σκάπτω,fodio. nam ligo foſſorium eſt inſtrumentum,& ſcaphæ fiunt è trunco excauato,quod genus adhuc uidemus in Reno. Beda putat è uiminibus corio cõtectis fieri ſcaphas. Addit ſcapham Græcis etiam dici cataſcopum,à contemplãdo. Hinc error eorum qui concinnarunt Gloſſam ordinariam,putantium ſcapham dici à contemplando. Cataſcopus Græce dicitur explorator:id nominis inditum eſt ſcaphæ,quod hac emiſſa nautæ explorent profunditatem per littus,aut alia pericula maris.

Inciperent ancoras extendere.) μελλόντων ἐκτείνειν,id eſt extenſuri:quod ſæpenumero facit interpres. Verum hic duriuſculum erat. Ac paulo poſt: ἄχρι δὲ οὗ ἔμελλεν ἡμέρα γίνεσθαι, id eſt,quum futurus eſſet dies:hoc eſt,quum inſtaret dies,& non longe abeſſet.

Animæquiores autem facti.) εὔθυμοι,id eſt bono animo,ſiue recreatis iam animis. poſitiuum eſt,non comparatiuum.

Littus in quē cogitabant.) ἔχοντα αἰγιαλὸν εἰς ὃν. cur non potius in quod,quàm in quem? quandoquidem αἰγιαλός, Græcis eſt maſculini generis:quemadmodum & κόλπος. nam terram,opinor,expetebant. Et multa ſunt littora apud coſmographos,quæ proprio uocabulo

Aegiali Aegiali uocantur,uelut inter Sicyonem & Bupraſium. Eſt & alius finitimus Ponto, poſt promontoriũ Carambin,cuius meminit Homerus. Rurſus eſt Thraciæ apud fluuium Strymonem. Poſtremo eſt Aegialus,cognomento magnus,inter Aegyptum & Aethiopiam. Et Hieronymus hunc locum citans,Aegiali meminit.

Artemon Leuantes artemonem.) ἐπάραντες τὸν ἀρτέμονα. id eſt,ſublata artemone. & τῇ πνεούσῃ, quod interpres uertit, Secundum auræ flatum, puto ad ἐπάραντες eſſe referendum: ut accipiamus carbaſa oppanſa flatibus, antemna in altum ſubrecta:quo magis uenti arbitrio ferrentur in littus. Cæterum artemon uidetur hic pro ueli genere poſitum:quod indicauit & Beda in Gloſſa ordinaria:à ſuſpendendo nomen habet,ſiue ab aſſuendo. Solet enim imis uelis affigi pars aliqua,quo plus uenti concipiant. Sunt qui pro artemone,antemonem malint ſcribi.

Dithalaſſus In locum bithalaſſum.) Nec expoſuit Græcam uocem interpres,nec nos eam incorruptam ſeruauimus,pro dithalaſſo legentes bithalaſſum. Nam Lucas ſcripſit, εἰς τόπον διθάλασσον. id eſt,In locum bimarem. Sic enim Horatius in Odis:

Bimaris ue Corinthi Mœnia.

Quod ea ſit Iſthmos,& utrinque mari alluatur. Contendebant,ut ſi poſſent,in ſinum impellerent nauim. Verum id non contigit,uentis impellentibus in Iſthmum aliquam in mare prominentem.

EX CAPITE XXVIII

Deprauatio manifeſta

QVia Mitilene inſula uocabatur.) Hugo Carrenſis liberum nobis facit, utrum malimus Militen legere, an Miletum: etiam ſi ſunt qui corruptius legunt Mytilene. Græci legunt Melite. Ea eſt inſula inter Aphricam & Siciliam: unde Melitæi dicti, canes in delicijs habiti. Cuius meminit Strabo libro ſexto. Ptolemæus Geographiæ libro quarto, Melitam recenſet inter inſulas Aphricæ. Plinius libro tertio capite octauo, inter inſulas Siculi maris. Quanquam eſt Militene Cappadociæ ciuitas, uerum hic inſulam uocat.

Reficiebant nos omnes.) προσελάβοντο, id eſt recipiebant.

In tumorem conuertendum.) μέλλειν πίμπρασθαι, id eſt inflammari ſiue incendi, quam inflammationem comitatur tumor.

Benigne triduo habuit.) φιλοφρόνως ἐξένισεν, id eſt amice tractauit, aut ſi dicere liceret, hoſpitatus eſt. Cæterum demiror qui uerbum tam elegans in mentem uenerit interpreti, tantum abeſt ut reprehendam quod ille uertit, Habuit, pro Tractauit,

Inſigne caſtrorum, pudenda deprauatione

Cui erat inſigne caſtrorum.) Caſtorum eſſe legendum, indicant etiam recentiores, Lyranus & Carrenſis. Nam Græcis eſt, διοσκούρων. Id enim nominis eſt Caſtori & Polluci, filijs Iouis & Ledæ. Nam & Beda in gloſſa quam uocant ordinariam, indicat in nonnullis codicibus ſcriptum fuiſſe, pro Caſtorum, Iouis filij. Credidit antiquitas eos eſſe deos ſalutares nauigantibus, ſi ſimul apparerent: apparent autem ignis ſpecie, malo aut antemnæ inſidentes: contrà diros ſi ſinguli aut ſolitarij. Horum igitur inſigne habebat ea nauis. Quæſo te lector, ſi libet ridere, legito quæ prodiderit hoc loco Carrenſis de inſigni caſtrorum, quanquam adiecit denique neſcio quis, ueram ac ſeriam interpretationem. Mihi uidetur totum hoc opus, quod Hugoni tribuitur, à multis fuiſſe conflatum. Neque uero minus ſeſtiua ſunt, quæ prodidit de tribus tabernis. Cæterum ambo Caſtores nonnunquam uocantur, quum alteri duntaxat id nominis fuerit. Nos quo minus poſthac erraret lector, uertimus, Caſtor & Pollux.

Tres tabernæ

Rhegium

Deuenimus Rhegium.) Nam ea ciuitas eſt Italiæ maritima, à promontorio Peloro diſſita uiginti milia paſſuum, nomen Græcum à ruptura ſortita, quod ea Siciliæ pars olim cohærens cum Brutio agro Italiæ, poſtea mari interfuſo ſit reuulſa: fretum quindecim millibus paſſuum longum, mille quingentis latum intercurrit. In eo Scylla eſt ſcopulus, & Charybdis mare uort.coſum. Hæc fermè Hieronymus. de quo mirum quid ſequutus Rhegium appellet ciuitatem Siciliæ, quum geographi doceant eam eſſe in agro Brutiorum, qui populus eſt Italiæ. Niſi fortè pro Italiæ, ſcriba corrupit Siciliæ. De modo interualli Strabo libro ſexto tradit Rhegium ab Meſſana, quæ ciuitas eſt in Peloro, diſtare ſtadijs ſexaginta, hoc eſt fermè millibus ſeptem & quinquaginta paſsibus. De menſura freti interiacentis ſuſpicor locum apud Hieronymum eſſe corruptum. Si tamen hoc opus eſt Hieronymi, quum in eo citetur Hieronymus.

Appij forum

Error quorundam

Vſque ad Appij forum.) Quoniam præceſsit, Et ſic Romam uenimus: ac poſtea mentio ſit de Appij foro, quidam putant Appij forum in urbe Roma eſſe: idq; legitur & in catalogo locorum, quos indicauit diuus Hieronymus in Actis apoſtolorum. Verum ut illinc complura detracta ſuſpicor à compendiarijs, quibus impendio placet adagium illud inter pocula natum: Gaudent breuitate moderni. ita uideo nonnulla ab alijs adiecta, quorum hoc unum eſſe crediderim. Alioqui conſtat oppidum, quod Appij forum dicitur, longius abeſſe à Roma, quàm ſit Aricia: id quod declarat Horatius Sermonum libro primo, ſatyra quinta:

Egreſſum magna me accepit Aricia Roma,
Hoſpitio modico, rhetor comes Heliodorus
Græcorum longe doctiſsimus, inde forum Appi.

Proinde quum Lucas in ſumma dixiſſet Romã eſſe itum, retrocedit nonnihil, ut occurſum fratrum deſcribat apud Appij forum ac Tres tabernas. Sic enim legimus in emendatis exemplaribus Latinis, quum in nonnullis ſcriptum ſit, Et tribus tabernis. Alioqui ſi Appij forum & Tres tabernæ Romæ ſunt, quid ſibi uult quod mox ſubijcit,

Vt uenimus autem Romam permiſſum eſt Paulo manere?) Hic Græci plus habent

bent: ὅτε δὲ ἤλθομεν εἰς ῥώμην ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ, τῷ δὲ παύλῳ. id eſt, Quum autem ueniſſemus Romam, centurio tradidit uinctos principi exercitus, ſiue tribuno: permiſſum eſt autem Paulo.

Permanere ſibimet.) μένειν καθ᾽ ἑαυτόν. id eſt, manere apud ſemetipſum, hoc eſt ſolum & ſine reliquis captiuis.

ἀναδί-πλωσις Aure audietis.) ἀκοῇ ἀκούσετε. id eſt, ut ad uerbum reddamus, Auditione audietis, atq; ita uertit Hieronymus interpres Didymi, de ſpiritu ſancto. Eſt autem cōduplicatio Hebraica, perinde quaſi dicas, audientes audietis: hoc eſt, prorſus audietis. Nec improbo quod hic uertit Aure, niſi quod ego malim Auribus. Sic enim loquuntur Latini, Hiſce oculis uidi, hiſce auribus audiui.

Et quum hæc dixiſſent, exierunt ab eo Iudæi, multam habentes inter ſe quæſtionem.) Hæc uerba in aliquot uetuſtis codicibus non repperi.

Sine prohibitione.) ἀκωλύτως. Quod bifariam accipi poteſt, à nemine prohibitus ſiue uetitus, aut hoc animo ut à nemine poſsit impediri.

ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI IN EPISTOLAS PAVLI APOSTOLI

diligenter recognitas ab eodem, primum ad Græcam ueritatem, deinde ad uetuſtiſsimorum exemplarium Latinorum fidem, poſtremo ad probatiſsimorum autorum citationes ſimul & interpretationes.

Pauli nomen unde PAVLVS.) Sunt qui putent Saulo commutatum fuiſſe uocabulum à conuerſione, atq; inter hos eſt Ambroſius: licet diuus Hieronymus enarrans epiſtolam ad Philemonem arbitretur pro Saulo, Paulum uocari cœptum ob Sergium Paulum proconſulem, quem hic Apoſtolus primum omnium ex gentibus Chriſto lucrifecit: ſicut legimus Actorum apoſtolicorū capite decimotertio. Chryſoſtomus putat illi diuinitus fuiſſe mutatum nomen, quemadmodum apoſtolorum principi, qui pro Simone dictus eſt Cephas, ſeu Petrus. Sunt rurſum qui putant illum fuiſſe binominē: id quod mea ſententia uero propius eſt. Quanquam arbitror Paulo primum Hebręo, nomen Hebraicum inditum Saul. Nam hoc nomine compellat illum Chriſtus in uia: σαοὺλ σαοὺλ τί με διώκεις; id eſt, Saul Saul quid me perſequeris? Deinde quoniam Aegyptus, Cilicia, & huic finitima Syriæ pars, propter Alexandri Magni imperium, & poſtea Romanam adminiſtrationem, iam ferè Gręco ſermone utebatur, Hebraicā uocem in Græcam formā fuiſſe deflexam, quod Græci nullum habeant uocabulum in λ deſinens, atq; ita ex Saul factum eſſe Saulum, quemadmodum & hodie Latini ex Adam faciunt Adamū, ex Abrahā Abrahamum, ex Ioſeph Ioſephum. Deniq; quoniā Pauli nomen iuxta Græcis ac Romanis erat familiare, è Saulo rurſum factum eſſe Paulum, ut uocabulum etiam lubentius agnoſcerēt, quorum ſe doctorem profitebatur, & hic quoq; omnia fieret omnibus. Ipſe certe hoc nomine perpetuo eſt uſus in ſcriptis ſuis. *Saul quid ſonet Hebræis* Saul שָׁאוּל Hebræis ſonat petitum, paſſiuum à שָׁאַל: quod aſcitus fuerit ad munus apoſtolicum. Ambroſius indicat Saulum dici tentationem ſeu inquietudinem. Addunt alias item interpretationes neſcio quas in nominibus Hebraicis, quæ uocum alluſionem modo tenuem habent, quas, quoniam non eſt huius inſtituti, non anxie diſcutiam. Cæterum Græcis σαῦλος, ν duntaxat abiecta, commotionem ac tumultum ſonat proprie maris ac fluctuum, σάλος. Paulus autem Græcis ſonat quietum, à uerbo παύομαι, inde & παῦλαν quietem appellāt, Romanis puſillū ſonat. Nam quod Hieronymus admonet Paulum Hebræis ſonare mirabilem, demiror ipſum committere quod aliàs reprehendit in alijs, qui uocum etymologias è diuerſa lingua petebant. Etenim quum

quum constet Paulum aut Romanā esse uocem, aut certe Græcam, non conueniebat eius etymologiam ab Hebræis mutuari. Hæc obiter admonui, quo facilius intelligantur ea quæ sancti interpretes de nominum ratione uel attingunt uel alludunt in suis commentarijs.

Vocatus apostolus.) κλητὸς ἀπόστολος. Vocatus, hoc loco non est participium Dictus aut Nominatus: quemadmodum nunc uulgo quidā modestiæ causa scribunt, Vocatus episcopus: significantes non tā modeste quàm uere, se magis nomine quàm re episcopos esse. etiam si in hoc κακόζηλον incidit diuus Bernardus, uir alioqui & Christiane doctus & sanctus facundus & pie festiuus, sic sui nominis titulum moderans, uocatus Abbas: uerum nomen est substantiuum uelut apostolus κλητός, non κληθεὶς aut κεκλημένος: quemadmodum & paulo inferius, Vocati Iesu Christi: κλητοί. & subinde κλητοῖς ἁγίοις, id est, Vocatis sanctis. Est autem Vocati, nomen absolutum: quemadmodum olim apud Romanos, euocati dicebantur, qui uelut amici ad bellum accersebātur: & hodie quoque Gallis nonnulli uocantur electi, qui proximi sunt senatoriæ dignitati. Valet autem fermè perinde quasi dicas Vocaticius apostolus, siue uocatione apostolus, & uocatione sanctis. Statim enim in ipso exordio suum agit negocium, conciliatque sibi fidem & autoritatem. Primum cum ipso nomine præ se fert nouatum uitæ genus. Deinde quum seruum se uocat, indicat se non suum negociū agere, sed eius à quo missus fuerat. Ad hæc quum addit, Iesu Christi, excludit Mosen, qui sic insederat animis Iudæorum, ut periculum esset, ne gentes etiam in seruitutē Mosaicæ legis abducerentur. Et planè futurum erat, nisi Paulus acerrime manibus pedibusque restitisset, ut per hunc athletam, euangelium Christi uelut renatum uideri possit. Post hæc adijcit, Apostolus: quod significat legatum, siue ab alio missum. Et quoniā id temporis erāt multi pseudapostoli, qui sese famæ, quæstus'ue gratia in hoc munus ingerebant, adiecit κλητός, uocatus, quod geminam habet sententiam: siue quod ad hoc munus fuerit ab ipso Christo uocatus, hoc est accersitus, nec sibi uindicarit apostolicam functionem, imò nec ab homine susceperit hoc muneris, sed ab ipso Christo: siue quod hoc uerbo meritum operaque legis excludat & euangelij gratiam asserat, quæ datur omnibus, non è Mosaicæ legis ceremonijs quibus fidebant Iudæi, non ex humana sapientia, cui nitebantur Græci, sed ex uocatione numinis. Nam id potissimum agit in hac epistola diuus Paulus, ut utrisque detrahat supercilium, & Iudæis adimat Mosaicæ legis fiduciam, & Græcis philosophiæ præsidium, atque ita utrosque ex æquo coniungat in Christo. Habent apostoli sua quædam peculiaria uerba, gratiam, uocationem, electionem, præscientiam, destinationem, ac prædestinationē, quæ fermè semper legis fiduciæ opponuntur, quod inde tum præcipuum periculum imminere uideretur. Non me clam est, quædam ab Origene disseri ex huius uocis occasione de uocatis quidem, sed desciscentibus à muneris fructu, sanè argute & erudite, quæ mihi non est animus reijcere, sed magis arrident in literis diuinis quæ simplicissima sunt minimeque coacta. Quanquam haud inficias iuerim hanc uocem κλητός, aliquoties sic usurpari, ut non multum absit à natura participij, uelut apud Matthæum: Multi sunt uocati, pauci uero electi. ἐκλεκτοὶ legitur, & κλητοί. Hæc uox peculiaris est Paulo, cui studium est omnibus adimere fiduciam operum humanorū, totamque gloriam transferre ad uocātem deum, cui uocanti qui auscultat saluus est. Ita Paulus è cœlo uocatus mox obedit.

Vocatus apostolus non dictum est ut uocatus abbas

Consiliū Pauli in dicendo

Origenes uiolentior interpres alicubi

Segregatus in euangelium dei.) ἀφωρισμένος. Mira epitasi commendat suum officium qui non solum uocatus fuerit ad apostolici muneris functionem, uerūetiam ut uas electum sepositus sit & separatus in munus euangelij prædicādi. Est enim ἀφορίζειν, non solum separare, uerumetiam iudicio seponere ac secernere: unde medici ἀφορισμοὺς uocant leges absolute breuiterque pronunciatas, quemadmodum uocantur sapientum ἀποφθέγματα. Neque simplicem ἔμφασιν habet hæc dictio. Primum enim deprecatur inconstantiæ crimen, quod à Mosaica lege desciscere uideretur: Vocatus, inquit, & segregatus: uelut eximium quoddam & electum organum, ipso testāte Christo: Vas electionis est mihi, ut portet nomen meum coram gētibus. Deinde allusit ad factionē suam quam sequebatur in Iudaismo. Quum enim Iudæorū populus, quanquam eandem legem amplecteretur, in uarias sectas esset diuisus: quarum præcipuas Iosephus libro Antiquitatum decimooctauo, capite secundo, refert Esseos, Sadducæos & Pharisæos: Paulus Pharisaicæ hæreseos erat, quæ sic appellatur ab Hebræa uoce, pharas פָּרַשׁ: quod ob insignem uitæ sanctimoniā & excellētem doctrinā, semoti separatique

Segregatus

Sectæ Iudæorum uariæ

ratiq; à uulgo uideri uellent. Cœpit igitur Paulus esse in euangelio, quod fuerat in Iudais/
Paulus pharisæus
mo, sed alio pacto. Illic supercilij titulus erat, hic mire separatus erat à Mose ad Christum, à
litera ad spiritum, à fiducia operum ad gratiam.

Qui factus est ei.) τοῦ γενομένου. Laurentius Valla mauult genitus aut natus, quàm fa/
ctus: cuius equidem sententiam in præsentia nec probo nec improbo. Certe genitus esset,
si scriptum fuisset γεννηθείς, aut γενόμενος. Augustinus libro aduersus Faustum unde
cimo, capite quarto, testatur in nonnullis Latinis codicibus pro Factus, scriptum fuisse Na/
tus. Et tamen idem alibi reddit causam cur apostolus maluerit dicere Factus est, quàm Na/
tus est: nimirum quod non ex semine uirili, sed ex opificio spiritus sancti conceptus ac na/
Ei, additum temere
tus sit. Et tamen hæc causa non obstat quo minus alibi dicatur Natus. Ceterum pronomen
Ei, quod additur in Latinorum codicibus, in nullis Græcorũ inuenitur. Sed quoniam sub/
absurdus sermo uidebatur si dixisset, Qui factus est ex semine Dauid: explicandi causa ad/
iecit Ei. Quanquam huius pronominis additamentum adeo nihil facit ad sensum, ut offi/
ciat quoq;. Neq; enim hoc agit Paulus, ut appareat cui natus sit Christus, uerum ut liqueat
eum à quo segregatus fuerat in preconium euangelij, fuisse deum uerum, & eundem item
uerum hominem. Hominem, ex eo quod natus esset ex semine Dauid secundum carnem:
Deum, ex hoc quod uirtus eius diuina declarata sit per spiritum sanctificationis & resurre
ctionem à mortuis. Quod si quid ad rem pertinuisset definire, cui natus aut factus esset, no
bis natus erat potius quàm patri, quorum negocium agebatur. Quod si cui non satis arri/
Factus est, pro cœpit esse
det uerbum illud Natus, & mauult illud quod habet uulgata æditio, factus, equidẽ non ad/
modum refragabor, modo intelligat hoc loco Factum dici, pro eo quod est, esse cœpisse.
Quod genus est & illud: Qui post me uenit, ante me factus est: hoc est, qui me sequebatur,
cœpit esse prior, & præcessit me: quemadmodum in euangelicis annotationibus indicaui/
mus. Is enim qui nunquam cœpit esse deus, homo tamen esse cœpit.

Qui prædestinatus est.) Magno consensu Græci codices habent ὁρισθέντος, id est, qui
Theophylactus
finitus seu definitus erat, hoc est, iuxta Græcorum scholiorum interpretationem, certo pro
nunciatus, demonstratus, ac declaratus. Atque ita legit Chrysostomus & Theophylactus,
Origenes adducẽs testimonia Latinorũ uoluminum
ac legendum esse nominatim etiam admonet Origenes, enarrans hunc locum. In quo ta/
men illud obiter succurrit admirari, quomodo Origenes eo in loco citet exemplaria La/
tinorum, in quorum plerisque fatetur, pro Destinatus, haberi prædestinatus, nisi forte
interpres aliquid addidit de suo, aut Origenes quo studio peruestigarat Hebræorum fon/
Thomas Aquinas laudatus
tes, non contentus tot æditionibus, eodem Latinos quoq; codices lustrauit. Dictu mirum
est, quàm se torqueat hoc loco Thomas Aquinas, uir alioqui non suo tantum seculo ma/
gnus. Nam meo quidem animo nullus est recentium theologorum, cui par sit diligentia,
cui sanius ingenium, cui solidior eruditio: planeq; dignus erat, cui linguarum quoque pe/
ritia, reliquaq; bonarum literarum supellex contingeret, qui ijs quæ per eam tempestatem
dabantur tam dextre sit usus. Quare si magni scriptores nonnunquam hæsitant in Pauli/
nis epistolis, id partim imputandum est sermonis ac sensuum obscuritati, partim infelicita/
ti temporum, quibus bonæ literæ penè funditus interierant. Vir igitur uigilans & ingenio
sus, omnem hoc loco mouet lapidem, ac ceu Proteus quispiam semet in omnia uertit, si
quà possit elabi, nunc lectionem Origenicã sequens, nunc ad nostram se recipiens, & nunc
interpretatur Destinare, pro mittere, nunc ordinare, rursum prædestinare, nunc præscire,
nunc aliud quiddam esse uult, ac uarias inducit destinationis, ac prædestinationis relatio/
nes. Atqui Origenes quidem expedite definit prædestinationem ac destinationem, ita pro
Destinari, prædestinari, quid intersit
nuncians. Destinari eum qui iam est, prædestinari qui nondum sit. Vnde notat diuus Hie/
ronymus, enarrãs primum caput epistolæ ad Ephesios, ex huius opinor sententia, Paulum
his uerbis προορίζειν, non uti, nisi quum de nobis loquitur, ac palàm admonet hoc loco de
Expensa Origenis sentẽtia
filio dictum esse ὁρισθέντος, non προορισθέντος, id est destinati, non prædestinati. Cæterum
si hoc nos offendit, quod prædestinari ob additam antecessionis præpositionem referatur
ad aliquid quod nondum sit, idem scrupulus manet in uerbo simplici. Quum enim destina
re sit non mittere, quemadmodum uulgus illiteratum putat, sed certum aliquid in animo
præfigere, nimirum ipsa uerbi natura rei futuræ significationem habet, quemadmodum
sperare, timere, decernere, deliberare, statuere. Nihil enim horũ fit, nisi ad aliquid futurum

referatur

referatur. Rursum, si malumus hunc futuri respectum aliò deriuare, quàm ad ipsam filij dei rationem, ut is qui ab æterno genitus fuit dei filius, idem destinatus fuerit & ordinatus ad hoc aut illud faciendum, iam nihil etiam obstat præpositio Præ. Quandoquidem ad hunc modum nihil prohibet dei filium, prędestinatū uocare, ad id quod postea accidit. Nisi fortè placet quod Origenes sensisse uidetur: in prædestinare, duplicem esse respectum futuri: in destinare, duntaxat unicum. Etenim si filio iam mihi nato, destinem sponsam, persona cui destino, ad præsens tempus pertinet, id quod destino ad futurum. Cæterum si in animo statuo filium qui primus mihi nascetur, theologicis literis dedicare, persona simul & res ad futurum tempus pertinēt. & ad huiusmodi uoluit Origenes pertinere prædestinandi uerbū. Verum siue destinatus legas, siue prædestinatus, & quocūq; referas eam futuri rationem, constanter obstrepit id quod sequitur, Filius dei secundum spiritum sanctificationis, & ex resurrectione mortuorum. Fac enim destinationem æternam, ut semper destinatus fuerit ad hoc ut esset filius dei, quomodo iam cohæret per spiritum sanctificationis, & Ex resurrectione mortuorum? Quid enim hæc ad illam destinationem? Vnde Ambrosius laborans *Ambrosij* & ipse in his angustijs, addit haud scio unde, duo uerba: Vt manifestaretur filius dei. Et *sententia* Thomas admonet nonnunquam in diuinis literis dici fieri, quum aliqua intelliguntur fieri & innotescunt. Atq; hæc quum dicunt, ueluti diuinant, id quod nos sentimus. Quanquam nihil erat necesse aliunde petere quod in ipsis Pauli uerbis inest. Nā ipsa Græca uox ὁρίζειν, *ὁρίζειν* non solum significat definire ac decernere, uerum certo pronunciare ac prouulgare quod *declarare* decreueris: unde certam de rei natura sententiam, ὅρον appellant. Et indicatiuum modum quod certum aliquid indicet ac declaret, ὁριστικὸν appellant grammatici. Proinde si pro prædestinatus, legas declaratus, tota undiq; sententia uel ad amussim quadrabit, neq; quicquā usquam occurret salebræ. Hominem fuisse Christum, euidens est argumentum quod natus sit ex semine Dauid, id ipsis comprobatum est sensibus. At declarandum erat, eundem esse filium dei, id quod semper fuerat, sed ignotum erat mundo. Quem igitur cōstabat esse hominem, is declaratus est esse filius dei. Caro declarauit hominem, uirtus & spiritus sanctificationis declarat filium dei ac deum. Idq; declaratum est cum alijs quidem modis, nempe uaticinijs prophetarum, signis innumeris, tum uero præcipue ex resurrectione mortuorum. Ad hunc modum interpretantur, ut dictum est, & Græcorum scholia, è quibus ipsa subscribam uerba, ne quis nobis diffidat. ὁρισθέντος τοῦτ' ἔστιν ἀποδειχθέντος, ἀποφανθέντος, διά τε τῶν προφητῶν, διά τε τῶν τοσούτων θεοσημειῶν. διά τε τῆς ἀναστάσεως. id est, Definiti, hoc est demonstrati, declarati, tum per prophetas, tum per tot diuinitatis signa, tum per ipsam resurrectionem. Hactenus Græcorum scholia. A quibus adeo non dissentit Theophylactus, ut non aliam quàm hanc adducat interpretationem, exponens ὁρισθέντος υἱοῦ τοῦ θεοῦ. cogniti pro filio dei, tum ostensi, confirmati, indicati. nam ijs uerbis utitur interpres operis, falsò inscripti Athanasio: quum id quod ante suspicabamur, mox collato Græco Latinoq; comperimus esse Theophylacti: cuius uerba sunt hæc, ἀποδειχθέντος, βεβαιωθέντος, κριθέντος. id est, demonstrati siue declarati, confirmati, iudicati, siue decreti. Chrysostomus hisce uer- *Qui prædesti* bis exponit, δειχθέντος, ἀποφανθέντος, κριθέντος, ὁμολογηθέντος. id est, demonstrati, declara- *natus est, se* ti, iudicati, confessi. Semper quidem fuerat filius dei, sed paucis cognitus, uidelicet Iudæis, *cus à ueteri* & horum etiam paucis. Verum post declaratus est talis uniuerso mundo. Quo magis au- *bus expositū* tem liqueat hic non fieri mentionem æternæ prædestinationis, Chrysostomus addit: Iu- *quàm expo* dicati omnium suffragio, ex prophetis, ex mirabili natiuitate secundum carnem, ex uirtute signorum, ex spiritu per quem dedit sanctificationem, ex resurrectione, per quam mortis soluit tyrannidem. Hæc satis arguunt ὁρισθέντος aliud sonare Græcis, quàm interpretantur Latini. *nūt recētiores*

In uirtute.) ἐν δυνάμει. Recte quidem uertit, si modo recte accipiamus. Nam Latina uox anceps est: & aliquoties sic accipitur, ut opponatur uitio, & respondeat Græce ἀρετῇ: non- *Virtus* nunquam ut pugnet cum imbecillitate. Proinde nos maluimus alicubi uertere Potentiam, *δύναμις* siue potestatem: quandoquidem à δύναμαι dicta est δύναμις. Miro autem consilio Paulus *Pauli cōsiliū* contraria contrarijs opposuit. Primum enim Paulum opposuit Saulo, seruum Iesu Christi, Mosaicæ legis seruituti, uocatum Apostolum, ijs qui se ingerebant, segregatum in euangelium, pharisaismo quem ante profitebatur. Atq; hactenus se suumq; cōmēdauit officium.

Quæ sequuntur pertinent ad commendationem Christi, qui promissus fuit, non à quouis, sed ab ipso deo, nec per quosuis, sed per prophetas suos, hoc est ueros ac diuinos, nec id quibuslibet instrumētis, sed in scripturis sanctis. Deinde Christi geminam in eadem hypostasi naturam, mira uerborū emphasi describit, de homine dicit, Factus est: ut intelligas aliquid accessisse quod non erat, de diuinitate dicit, Declaratus est. Illic addit, Secundum carnem: cuius comites sunt infirmitas & impuritas, unde, Spiritus quidem promptus, caro uero infirma. Et concupiscentias carnis uocant affectus ad uitia sollicitantes. Proinde carni opposuit uirtutem dei, & spiritum sanctificationis, hoc est, potentiam imbecillitati, & sanctificationem immundiciæ. Assumpsit igitur nostram carnem, & ostendit suam potentiam: idq́ue potissimum ex eo, quod suapte uirtute resurrexit à mortuis, & animam quam uolens deposuerat moriens, quum uisum est, recepit. Ac rursum, quoniam carnis est mortalitas, & huic opposuit resurrectionem mortuorum, quæ est immortalitas. Illud uero uisum est admonere, ἐν δυνάμει, id est In uirtute, præpositionem hanc in euangelicis & apostolicis literis nonnunquam sic usurpari, ut idem sit fermè quod Per: ut sit sensus, In uirtute dei, id est per uirtutem diuinam, siue ex uirtute, quemadmodum interpretatur Chrysostomus: A Dauid accepit ut mori posset, à patre ut nos redderet immortales.

Ordo uarius

Per spiritum sanctificationis.) Thomas indicat fuisse qui hæc uerba torquerent ad particulam incarnationis: Qui factus est ex semine Dauid: idq́ue nō uulgari coitu corporum, sed per spiritum sanctificationis, ex quo cōceptus fuit mirabilis ille fœtus. Verum hæc opinio absurdior est, quàm ut uel refelli mereatur: unde non laborabimus in explodenda ea, quam & ipse Thomas reiecit. Illud est admonēdus lector, huiusmodi sermonis typos peculiareis esse uiris apostolicis, ut pro Filijs inobedientibus, dicant Filios inobediētiæ: pro saxo offensorio, petram scandali. ita hic quoq́ue pro spiritu sanctificante, spiritum sanctificationis dixit Paulus. Cæterum quod hic meminit Origenes suæ diuisionis de carne, anima, & spiritu, quanquam id suo loco belle dicebatur, tamen hoc loco alienius est & coactius.

Spiritus sanctificationis

Iesu Christi domini nostri.) Id quoq́ue lector in Paulo comperies, quemadmodum annotauit & Ambrosius, atq́ue item in cæteris apostolis. Patri ferè tribuunt cognomen dei, Christo domini, quum utrunque uocabulum utrique pariter competat, eo quod idem est dominium patris & filij.

Gratiam & apostolatum.) χάριν καὶ ἀποστολήν. Gratia quoque Paulinum est uerbum, quod libenter inculcat, excludere cupiens carnalem fiduciam legis Mosaicæ. χάρις autem apud Græcos nonnunquam beneficium significat, quod confertur gratuito: unde & χαρίζομαι uerbum, largior, siue gratuito dono. nonnunquam fauorem: ut, Inuenisti gratiam apud deum. nonnunquam obligationem beneficij: ut ἔχω χάριν, οἶδα χάριν, καὶ μέμνημαι χάριν. Iam uideo fuisse quosdam, quos offendat uox Apostolatus, parum probata Latinis auribus, & Græcam uocem malint ἀποστολήν. Quorum ego sententiæ facile subscriberem, si perinde multi intelligerent apostolen ut apostolatum. Ad hæc uideo Christianos scriptores, coactos opinor, formam hāc in plerisq́ue recepisse, clericatus, diaconatus, episcopatus. Nos uertimus, apostolici muneris functionem, ne quis dignitatem à Paulo putet significari: ut enim ἐπισκοπή, est ipsa functio episcopatus, sic & ἀποστολή, apostolatus. Gratiam hic uocat, quod ab errore sit reuocatus, nec reuocatus modo, uerum etiam ad hoc delegatus, ut alios cum autoritate uocaret ad euangelij gratiam.

Ex resurrectione mort. uarie posse legi

Ex resurrectione mortuorum Iesu Christi.) Locus hic multifariam legi potest. Nos rationes omnes simpliciter, id quod huius est instituti, proponemus. penes lectorem erit, & iudicandi ius, & eligendi potestas. Primam lectionem ueteres fermè sequuti uidētur, uidelicet ut sensus sit, uirtutem diuinam, & spiritum sanctificationis fuisse declaratum, ex hoc quod multa corpora sanctorum resurrexerunt cum Christo, quemadmodū recensuit Matthæus euangelista. Cui sententiæ non admodum refragor, præsertim quum uideam non displicuisse Origeni, Hieronymo uero etiam placuisse, maxime quum Paulus Colossensibus scribens, Christum appellet primogenitum ex mortuis, & in priore ad Corinthios epistola uocet primitias dormientium. Super omnia, quod capitis & membrorum eadem sit resurrectio, ut quemadmodum Origenes scribit, Christi gloriam quodammodo nondum esse perfectam, nisi collectis totius corporis membris, ita resurrectio illius non sit perfecta, nisi

Capitis & mēbrorum uidetur eadem resurrectio

nisi reliqua etiam membra suo capiti socientur. In Christo igitur cœpta est resurrectio, & spes præbita membris, unde sic accipi potest, ut mortuorum Iesu Christi, & ipsius eadem sit resurrectio. Alioqui quod Paulus scribit Corinthijs, Nunc autem Christus surrexit primitiæ dormientium, non pertinet tantum ad pauculos illos, qui tum apertis monumentis surrexerant, sed ad omnia Christi membra, quibus Paulus resurgendi spem conatur infundere ex eo quod ipse Christus resurrexerit. Nec enim consentaneum est, caput & tale caput, quum uiuat & regnet deserturum sua membra. Primum autem illud constat, opinor, Paulum hoc agere ut persuadeat Christum hominem fuisse, qui pro nobis immolarit seipsum, & eundem deum, cuius uirtute simus sanctificandi, & immortalitatẽ assequuturi. Atq; in transcursu attingit ex argumentis præcipua, nempe genus Dauid, tum mortem, quæ præcesserit oportet resurrectionem: deinde resurrectionem à mortuis, unde totus fidei nostræ cardo pendet. Porrò de his mortuis qui cum Christo resurrexerũt, Paulus nusquam alibi fecit mentionem in suis epistolis, quum sæpius conetur astruere resurrectionẽ mortuorum, imò ne euangelistarum quidem quispiam, excepto Mattheo, qui tamen ipse paucis hoc, ac uelut obiter attingit, non explicatis uel, qui fuerint qui resurrexerant, uel quibus apparuerint. Quod sane non ideo dixerim, quasi minus certa sit Matthæi narrãtis fides, q̃ si idem literis prodidissent omnes: nec enim ad eandem coticulã, euangelistarũ ac cæterorum historicorum fidem exploramus: sed quod probabile sit, si ea res proprie pertinuisset ad Christi diuinitatem comprobandã, cæteros euangelistas rem tanti momenti non fuisse omissuros, præsertim quum nusquam fuerint diligentiores, quàm in resurrectionis argumẽtis approbandis. Vt ne dicam interim, quod ex Matthæi uerbis, horum resurrectio uideatur Christi resurrectionem præcessisse. Sic enim legimus apud hunc: Iesus autem iterum clamans emisit spiritum: & ecce uelum templi scissum est in duas partes, à summo usq; ad imum, & terra mota est, & petræ scissæ sunt, & monumenta aperta sunt, & multa corpora sanctorũ qui dormierant, surrexerunt, & exeuntes de monumentis, post resurrectionem uenerunt in sanctam ciuitatem, & apparuerunt multis. Atq; id magis apparet ex ipsis Græcis, ut suo indicauimus loco, hæc uerba, Post resurrectionem, referenda esse ad proxima, nempe ad hæc. Apparuerunt multis, aut certe ad id quod proxime præcessit. Egressi de monumentis, ut accipias statim in ipsa morte reuixisse corpora mortuorum, at non apparuisse nisi post resurrectionem Christi, ut quemadmodum Ioannes prædicationis & passionis Christi, ita hi resurrectionis πρόδρομοι fuerint. Neque uero me clàm est Hieronymum, quumq; hoc complures interpretes in hac esse sententia, ut dicant monumenta duntaxat aperta fuisse moriente Christo, uerum non resurrexisse quenq̃ nisi post peractam illius resurrectionem. Et facile cedimus autoritati. Quanquam si quis expenderit ipsa Matthæi uerba, deprehendet hanc interpretationem nonnihil esse detortam. Porrò si quem hoc torquet, ne Christus non sit primitiæ dormientium, quemadmodum scripsit Paulus, quid is dicet quod Lazarus & præter hunc multi reuixerunt ante Christum? At illi resurrexerunt denuo morituri, hi semper uicturi, fateor, interest omnino nonnihil. Verum ut demus hos priores reuixisse, nihilo secius primitiæ dormientium erit Christus, qui princeps & autor fuerit omnis resurrectionis, per quem & illi reuixerunt qui priores illo reuixerunt: uerũ hac de re nihil digladior. Illud propius ad rem nostram pertinet, Paulus cum obiter & in transcursu uoluerit asserere diuinitatem & uirtutem Christi, magis debebat, ut uidetur, ipsius adducere resurrectionem quàm aliorum, de quibus haud scio, an Romani quicquam audierant: & sicut proposuit ipsius natiuitatem per quam declararet hominem, ita & eiusdem proponeret resurrectionem, per quam declaratus fuerit filius dei. Aut igitur de tota resurrectione accipiendum est quæ cœpit in Christo, aut de ipsius Christi resurrectione. Ad quem sensum proxime accedit secunda lectio, quam uideo Laurentio Vallæ placuisse, acerrimi sanè iudicij uiro, ut genitiuus Latinus, Iesu Christi, uertatur in ablatiuum: nam apud Græcos genitiuus ἰησοῦ χριστοῦ, potest utrolibet referri, uel ad mortuos, uel ad id quod præcessit, περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἰησοῦ χριστοῦ, id est, de filio suo Iesu Christo: deinde post hyperbaton, quo sæpe Paulus utitur, reddatur Iesu Christo. Hanc equidem Laurentij sententiam adeo non improbo, ut admirer nec Origeni, nec Chrysostomo, nec Theopylacto, nec Augustino, nec Ambrosio tale quicquam in mentem incidisse, præsertim quum locus nonnihil torqueret. Sensit enim

Euangelistarum fides

Reuixerũt' ne aliqui ante resurrectionem Christi

Christus primitiæ dormientium

Secũda lectio

Augustinus incommodum,quod sic adijci uideretur Iesu Christi,quasi alius esset filius dei
alius Iesus Christus:qua de re disseruit enarrans psalmum sexagesimum septimum.Atqui
hoc incommoditatis effugerimus,si Laurentianā amplectemur lectionem.Alij sic meden/
tur,ut dicant hanc eiusdem dictionis iterationem esse ex idiomate sermonis Hebraici,qui
uice pronominis proprium nomen repetunt.quod genus est illud, Fecit Moses sicut præ/
Tertia lectio cepit dominus Mosi,pro eo quod erat sicut præcepit dominus ei. Tertia lectio sic habet,ut
Iesu Christi,sit casus paternus,sed ad resurrectionem tantum referatur, non ad alios mor/
tuos,non quod eos excludamus à resurrectione,sed illud perpendimus quid hic agat Pau/
lus.Nam quod additum est mortuorum,non efficit ut de alijs mortuis intelligamus,quàm
de Christo.Sed quoniam anceps erat apud Latinos resurrectionis,apud Græcos ἀνασά-
σεως uocabulum,resurgit enim & is qui sedebat aut iacebat,& dicturi sententiam in sena/
tu ἀνίσανται, addidit Mortuorum,ne quis esset amphibologiæ locus.Duo igitur hæc uer
ba,Resurrectio mortuorum:uelut periphrasi rem eandem explicantia,complexim referun
tur ad Iesu Christi.ut hic sit sensus,qui sicuti factus fuit homo,iuxta carnem natus ex Da/
Præpositio uid,ita declaratus est filius dei,in uirtute dei per spiritum sanctificationis. Declaratus,in/
omissa quam,ex eo quod resurrexit à mortuis,quod quidem solius est dei.Porrò si quem etiam il/
le scrupulus habet,quod iuxta nostram sententiam Græca præpositio ἐξ, fuerit addēda,
ἐξ ἀναστάσεως,ἐκ τῶν νεκρῶν ἰησοῦ χριστοῦ, huic responderi potest,præpositionem quæ præces/
sit facile repeti posse,præsertim quum eadem fuerit repetenda,& uel ob hoc omissam ui/
deri posse:deinde passim apud Græcos omitti præpositiones,præsertim ἐν,σὺν,περὶ,ἐξ,ἀπὸ.
Id quod hic quoque fit mollius,propterea quod ἀνάστασις in se uim obtineat præpositionis,
& motum à loco quopiam significet.In quod genus uerbis,Latini quoque non infrequenter
omittunt præpositionem si libeat,ut surrexit terra,& surrexit à terra,deiecit cœlo,deiecit è
cœlo.Denique si quis Resurrectionis mortuorum,complexim accipiat,ita ut ostēdimus an/
tea,ne opus quidem fuerit ulla præpositione,quum duæ dictiones pro unica ponantur.Cæ
terum quod nos uertimus,Iesus Christus,nominandi casu,primum nihil uariat Pauli sen/
tentiam,& tamen effugimus duo pariter incommoda,nempe sermonis ambiguitatem,&
hyperbati molestiam.Alioqui ad uerbum reddi poterant ad hunc modum, De filio suo ge
nito ex semine Dauid secundum carnem , declarato filio dei,in potentia, secundum spiri/
tum sanctificationis ex resurrectione mortuorum Iesu Christo domino nostro . Quin &
illud diligens lector expendat uelim,num hic ἀνάστασις accipi possit transitiue,ut perinde
ualeat ac si dicas,resuscitatione mortuorum. Quod quidem propemodum subindicauit
Resurrectio Chrysostomus & huius imitator Theophylactus, quum ait:Christum primum omnium
actiue qua eri ac solum fuisse,qui seipsum suscitarit,atque hoc potissimum argumento liquere,quod fue
git aliquis rit filius dei.Illud certe recte monstrauit Augustinus, Ex resurrectione mortuorum,refe/
rendum esse non ad proxime præcedentia,sed ad id quod præcessit, Qui prædestinatus
est.Atqui illud prædestinatus est,dure cohæret, quum Ex resurrectione, nisi interprete/
mur Declaratus est.Idem Augustinus,Prædestinatus ex mortuis:interpretatur, Prædesti/
natus in hoc,ut primus resurgeret,ut præpositio Præ, pertineat ad ordinem resurgendi.
Cæterum hunc sensum ipsa Pauli uerba non satis exprimunt. Vt igitur sermonem proli/
xum conferam in epilogum,si legimus Iesu Christi,triplex est uarietas,prima ut anastasis
accipiatur actiue siue neutraliter,idque gemino sensu,siue ut pater intelligatur suscitasse fi/
lium à mortuis,siue ut filius suscitarit seipsum.Nam uterque sensus pius est.Deinde ut re/
surrectio dicatur passiue,sentiamusque mortuos suscitandos ad uocem filij dei,quemadmo/
dum & Lazarum præter alios suscitauit.Quanquam nihil uetat hic resurrectionem accipi
pro resurrectione uniuersali,quæ est & capitis & totius corporis mystici.Postremo geniti/
uus hic Mortuorum,refertur ad Iesum Christum,cuius mortui dicuntur qui moriuntur in
fide,ut intelligas hic tantum fieri mentionem de resurrectione iustorum.Potest & comple
xim legi Resurrectio mortuorum,pro resurrectione à mortuis,ut Iesu Christi pertineat ad
ἀνάστασιν, non ad mortuos.Cæterum si legimus,Iesu Christo:pertinebit ad superiora,de fi
lio suo Iesu Christo,qui prædestinatus est. & cætera. Hæc paulo uerbosius disserui,quàm
huius instituti fortasse patiebatur ratio:sed id cōsulto fecimus,ne quis clamitet me temere,
præter omnium superiorum sententiam huius loci mutasse lectionem. Quod superest,ego
sum

sum iudicis officio functus, lectori iudicium deferens.

Ad obediendum fidei.) Nomen est apud Græcos non infinitum, εἰς ὑπακοὴν πίστεως. id est, ad obedientiam fidei. Verum quoniam is sermo Latinis anceps erat, interpres explicuit per gerundium, nos per uerbum, Vt obediatur fidei. Vocat autem obedientiam fidei, quemadmodum exponit Chrysostomus, quod non accipiatur curiosis ratiocinationibus, sed simplici obedientia, & tacita auscultatione: idque ad utrunque populum pertinet: & Iudæorum, qui signa requirebant: & gentium, quæ philosophicas rationes flagitabant, & hodie fortassis, ad quæstionum scholasticarum labyrinthos inexplicabiles, de his rebus quæ pie nesciuntur.

Obedientia fidei

Pro nomine eius.) ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. id est, De nomine, siue super nomine eius. Nam Græca præpositio ancipiti est significatu: sicut sunt apud illos pleræque. ut sit sensus, Accepimus apostolicum munus in hoc, ut in omnibus gentibus, non solum apud Iudæos obediatur fidei, quæ est de nomine Iesu Christi. Idem indicant Græcorum scholia, ut hæc uerba De nomine ipsius, referantur ad obedientiam fidei. Theophylactus ὑπὲρ exponit per τοῦ. Tametsi dissentit eximius ille uir & amicus noster incomparabilis, Iacobus Faber Stapulensis, quem ego quoties nomino, honoris causa nomino, nempe cuius ardentissimum in restituendis bonis literis studium magnopere comprobo, eruditionem tam uariam minimeque uulgarem admiror, raram quandam morum comitatem ac facilitatem adamo. Porrò singularem uitæ sanctimoniã ueneror etiã & exosculor. Verum quis unquam fuit uel adeo doctus uel attentus, qui non hallucinatus sit ac dormitarit alicubi, præsertim in tot uoluminibus, totque rerum difficultatibus uersans? Neque quicquam addubitarim, quin ipse sua relegens, alicubi facturus sit quod in suis libris fecit Augustinus. Proinde nemo ueluti contumeliosum interpretetur, si locis aliquot ab eo dissentiens, pro mea uirili patrocinor ueritati. Quod ego uicissim in me fieri non solum æquo feram animo, uerum etiam summi beneficij loco ducturus sum, modo absit procacitas. Quanquam hoc in loco nec mihi sanè Fabri displicet sententia, ut Super nomine eius, referatur ad illa superiora, Accepimus apostolatum, hoc est functionem apostolicã & legationem hanc qua fungimur. sed qua de re? nempe de nomine Iesu prædicando. Proinde utraque lectio probe quadrat, adeo ut difficile sit pronunciare utram alteri præferri oporteat. Chrysostomus interpres sequi uidetur posteriorem sententiam. Sic enim exponit: Non missus sum ut ratiocinarer, sed ut quod mihi commissum est, redderem. Græca sic habent: εἰς ὑπακοὴν, οὐκ εἶπε ζήτησιν καὶ κατασκευὴν, ἀλλ' ὑπακοήν. οὐδὲ γὰρ ἐπέμφθημέν φησι συλλογίζεσθαι, ἀλλ' ὅπερ ἐνεχειρίσθημεν ἀποδοῦναι.

Duplex sensus

Fabri Stapulensis laus

In quibus estis.) ἐν οἷς. id est, Inter quas, uel quarum de numero, hoc est gentium uocatarum. Quod genus est illud, In omnibus gentibus, ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν. id est, Inter omnes gentes. Quanquam haud me fugit ad Græcanicum modum & Latinos autores aliquoties fuisse loquutos. At nos quod dilucidius erat sequuti sumus. Annotauit hoc Chrysostomus, quod Paulus Romanis rerum dominis nihil eximium attribuerit, sed in euangelij ratione unam è numero cæterarum gentium fecerit.

In quibus pro inter quos

Omnibus qui sunt Romæ.) πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ῥώμῃ. Quoniam Græce per participium extulit, potest accipi uel tertia uel secunda persona, Omnibus qui sunt, aut Omnibus qui estis. Ad uerbum sonat, Omnibus entibus Romæ: quanquam ea res nihil ad sententiam pertinet. Et iam solenne est nomen eius quem salutamus epistola, in tertia persona adscribere: Plinius Tacito suo S. D. Atque hactenus quidem totus sermo suspensus fuit: nunc demum absoluto commate principali, redditur altera pars. Hoc loco coarguendus uel ridendus magis error eorum, qui putant Paulum Romanis lingua Romana scripsisse, sicut Hebræis scripsit Hebraice, & Græcis Græce. Neque enim scribit Romanis tantum, sed omnibus qui Romæ agerent. At eò iam confluxerat tota ferè Græcia: adeo ut Iuuenalis Græcam urbem appellet. Certe Græcorum linguam iam non Italia solum, uerum etiam Syria, Aegyptus, Cilicia, ac bona orbis pars receperat. Quòd si Romane scripsit, immerito queritur Origenes hanc interpretans epistolam, Græcam dictionem esse perplexam, & hyperbatis obscuratam, & è Cilicum idiomate quædam parum Græca peregrinitatem resipere.

Longum hyperbaton

Error existimantium Paulum Romanis scripsisse Romane

Dilectis dei.) ἀγαπητοῖς θεοῦ. Hæc est ea uox, quam subinde uertunt in charissimos.
Est autem Græcis non participium, sed nomen: quasi dicas, amicus: & idcirco apud illos
mollius adhæret nomini dei.

Vocati sancti, non nati

Vocatis sanctis.) κλητοῖς ἁγίοις. Superius admonui, uocatis, hoc loco non esse partici/
pium, sed nomen, & perinde ualere quasi dicas, uocatis ad sanctimoniã. Gentium enim no
men Iudæis inuisum erat, quod hos haberent tanquã prophanos, & à deo Moseq; alienos.
Amolitur igitur hanc opinionem Paulus, quum ait Romanos, quod ad ius attinet, esse de
numero gentium, cæterum hoc pares esse Iudæis, quod diligantur ab eodem deo, uocatiq;
sint ab eodem ad eandem sanctimoniam. Iudæi sua opinione nascebantur sancti, è sanctis
oriundi, & in sancta lege nati: at quod his præstare uidebatur genus, hoc gentibus præsta/
bat fauor & uocatio dei. Gratiam aũt uocat gratuitam munificentiam. Prius dixerat ἀγα
πητοῖς, mox κλητοῖς. quoniam autem potest aliquis suo merito uocari ac diligi, addit gra
tiam. Gratia data parit remissionem peccatorum, quam suo more pacem uocat. Peccatum
enim inimicitiam ponit inter deum & homines. Ille nos uocauit, non nos illũ quæsiuimus:
ille nos dilexit prior, quum essemus inimici: ille pœnam commeritis impartijt spiritus do/
num. Per spiritum autem, peccatorum ueniam & abundantiam charismatum.

Christus quã do dicitur deus ex con/ suetudine sa/ cræ scripturæ.

A deo patre & domino nostro Iesu Christo.) Sermo quidem Græcus anceps est. Siqui
dem accipi potest, A patre nostro & domini Iesu Christi, ut intelligas patrem nobis cum il/
lo communem: aut à patre nostro & domino Iesu Christo, ut intelligas gratiam quam illis
precatur, proficisci simul & à patre: quem, ut modo dictũ est, suo more ueluti peculiari uer
bo deum uocat: & à filio, quem plerunq; dominum appellare gaudet, deum perquàm raro:
quum in hac ipsa epistola palàm hominem dicat, capite quinto: Multo magis gratia dei &
domini, in gratia unius hominis Iesu Christi in plures abundauit. & Petrus in Actis aposto
lorum, uirum appellat, Virum approbatum à deo. Item Paulus apud Athenienses, In uiro
quo statuit. Atq; hanc posteriorem lectionem magis approbo, præsertim quum id annota/
tum sit, & ab Ambrosio, & Didymo in libro De spiritu sancto, secundo. sed ita ut ea sermo
nis forma, nec patri auferat dominationem, neque filio deitatem. Siquidem eadem ratione
qua pater dominus est, & filius deus est, sic & spiritus sanctus dominus nuncupatur. nam
his uerbis usus est Didymus. Siquidem hæc annotatio non aliò spectat, quàm ad indican/
dum morem apostolici sermonis. Annotauit idem Tertullianus libro quem scripsit aduer/
sus Praxeam. Huius uerba præstiterit subscribere. Itaq; deos omnino non dicam, nec domi
nos, sed apostolum sequor, ut si pariter nominandi fuerint pater & filius, deum, patrem ap/
pellem, & Iesum Christum, dominum nominem. Solum autem Christum potero deum di/
cere, sicut idem Apostolus, Ex quibus Christus qui est, inquit, deus super omnia benedi/

Christus solis radius

ctus in æuum omne. Nam & radium solis seorsum solem uocabo, solem autem nominans,
cuius est radius, non statim & radium solem appellabo. Nam etsi soles duos faciam, tamen
& solem & radium eius tam duas res & duas species unius & indiuisæ substantiæ nume/
rabo, quàm deum & sermonem eius, quàm patrem & filium.

Origenis in scripturis excutiendis diligentia

Primum quidem gratias ago.) Quis satis admiretur Origenis in excutiendis sacris li/
teris diligentiam? Hoc quoque torsit hominem, quum Paulus hic dicat primum, quæ pars
huc respondeat quæ sit secunda, & dubitat an illic reddatur, Nolo autem uos ignorare fra/
tres. Verum in exordio cuiussuis argumenti, fortassis non sit absurdum dici primum, etiam
si nihil proprie reddas.

Hyperbole autore Origene

In uniuerso mundo.) Quum Græce dictum sit, ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ. in toto mundo. Idq;
iuxta Græcos interpretes dictum sit ὑπερβολικῶς, pro eo quod est, In multis partibus
mundi: quorsum attinebat ut Latinus interpres exaggeraret etiã, dicens, In uniuerso mun/
do. Nam quod Origenes post indicatam hyperbolen, philosophari pergit de mundo an/
gelico, & hoc nostro non inelegantem habet anagogen. Cæterum nos simplicia & γνή/
σια magis delectant, quæ sensum Apostoli potius ostendunt, quàm interpretis inge/
nium ostentant.

Testis enim mihi est deus.) μάρτυς γάρ μου ἐστὶν. id est, testis enim meus est deus. quan/
quam interpres belle uertit, & magis seruiuit Latinis auribus, quàm exprimendo Græco
sermoni, nisi forte legit μοι, pro μου.

Cui

Seruire pro colere

Qui seruio.) ᾧ λατρεύω. id est, quem colo. Diuersum enim ab eo quod est Græcis δουλεύω. unde λατρείαν uocant cultum, qui præstatur diuis aut deo. Græci uocem deductā putant ex λα, quæ particula uehementiam significat apud illos, & τρεῖν, quod est tremere siue metuere. Quanquam interpres & aliàs nunc obsequium nunc seruitutem uertit λατρείαν, rectius uersurus, cultum. Subindicat enim Paulus religionis & cultus rationem esse nouandam, urgentibus Iudæis, ut ad Mosaicæ legis ceremonias pertraherentur ethnici. Proinde quanquam ipse Paulus à Mose prouectus ad Christum, iam non immolaret pecudes, tamen eundem deum alio ritu colebat, nempe prædicando filij euangelio, qui cultus spiritualis esset, & ob id deo longe gratissimus. Quum enim dicit, In spiritu meo: excludit corporeas uictimas. Porrò, In spiritu: præpositionem ἐν, additam esse datiuo instrumenti aut modi, iuxta proprietatem sermonis Hebræi, frequenter iam ostendimus.

Spiritus opponitur ceremonijs

Memoria pro mentione

Memoriam uestri.) μνείαν ὑμῶν. Quum Græcis ad utrunque sit anceps uox, & Facio memoriam, non dicamus Latine: commodius uertisset, mentionem. quandoquidem orare nihil aliud est quam colloqui cum deo, ne quis putet durius dictum Mentionem uestri facio.

Epitasis

Si quomodo.) εἴπως ἤδη ποτέ. id est, Si quo pacto iam aliquando, siue tandem aliquando. Nam ἤδη apud Græcos nonnunquam urgentis uim habet. Cæterum hæc aduerbiorum & coniunctionum congeries, πῶς, ἤδη, ποτέ, mirum quoddam & impatiens exprimunt desiderium ac studium festinandi, quemadmodum admonent & Grecanica scholia.

Prosperum iter habeam.) Græcis est, εὐοδωθήσομαι, uerbum duabus è partibus compositum, εὖ bene, & ὁδὸς uia, εὐοδόω. quo uerbo utuntur quoties res succedit ex animi sententia. Idem est in psalmo primo: Et omnia quæcunque faciet, prosperabuntur. εὐοδωθήσονται. Significat enim Paulus hactenus non successisse.

In uoluntate.) ἐν τῷ θελήματι. Admonuimus quum aliàs tum paulo superius, hanc præpositionem ἐν nonnunquam usurpari pro Per, figura loquendi, sicut opinor, ab Hebræis sumpta. Proinde nos exprimentes sensum magis quàm uerba, uertimus, Volente deo.

Veniendi ad uos.) ἐλθεῖν. Rectius erat, Venire, siue ut ueniam: ut infinitum uerbum referatur ad participium quod paulo ante præcessit, δεόμενος. Orans ut ueniam ad uos, si quando mihi contingat, uolente deo, prosperum iter. Nam hæc est uerborum Græcorum sententia.

Gratia, pro dono

Aliquid impartiar gratiæ. ἵνα τι μεταδῶ χάρισμα. id est, Donum, non gratiam, χάριν. Quanquam interpres in hac uoce lusit copia suo more. Nam alicubi uertit Donum: ut illic: Sed non sicut delictum, ita & donum. ἀλλ' οὐχ ὡς τὸ παράπτωμα, οὕτως καὶ τὸ χάρισμα. Alibi Græcam uocem reliquit, quasi deesset quo redderet eam Latine: ut illic, Sectamini charismata meliora. ζηλοῦτε δὲ τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα. Porrò quid intersit inter χάριν & χάρισμα, alijs expendendum relinquo. Illud constat & χάριν pro beneficio poni, & χαρίζομαι beneficium largior, siue ad gratiam facio. unde uerbale nomen deductum χάρισμα, à χάρις, χαρίζομαι, à κεχάρισμαι, χάρισμα profectum est. Vtrumque competit ubi quid gratis donatur, aut benefit alicui.

χάρισμα
χάρις

Simul consolari, sensus uarius

Simul consolari.) Laurentius hic interpretem μαστιγοῖ, nec prorsus abs re. Quid enim erat causæ quum Grecis utrobique uerbum sit infinitum, στηριχθῆναι & συμπαρακληθῆναι, ut alterum relinqueret, alterum redderet per gerundium? Apparet utrunque pertinere ad accusatiuum ὑμᾶς, quia præcedit in ordine: ut sit sensus, Vt uos confirmemini, simulque consolationem accipiatis mutuam inter uos. Siquidem illud Simul consolari, subiecisse uidetur non ad diuersa digrediens, sed uelut expositione molliens quod dixerat, Ad confirmandos uos: ne quid offenderetur Romanorum arrogātius ingenium, si uiderentur egere confirmatione ceu uacillantes ac nutantes. Sed eam confirmationem, mutuam consolationem interpretatur, suo more modestissime loquens. tametsi Græcanica scholia posterius uerbum συμπαρακληθῆναι referunt & ad Paulum, ut intelligas illos confirmandos & fulciendos aduentu Pauli, Paulum autem solatium mutuum accepturum ex illorum confirmata fide. Quod si placet, subaudiendum est pronomen primæ personæ, ἐμὲ siue ἡμᾶς, id est me uel nos. Et ad hanc quidem sententiam interpretatur Origenes ac Theophylactus, mihique hoc magis ea probatur quod addidit coniunctionem δέ. τοῦτο δέ ἐστι, quæ palam indicat mitigari & corrigi quod præcessit. Quod genus est & illud, Sacramentum

hoc magnum est, ego autem dico in Christo & ecclesia. Deinde si sensisset, Inter uos, ἐν ὑμῖν: magis dixisset ἐν ἑαυτοῖς. Denique magis quadrat quod sequitur. διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ. id est, per mutuam fidem uestram simul & meam. Illorum fides prædicabatur in toto mundo, & Paulus habebat fidem. Itaque collatione facta futurum erat ut utrinque in sua, hoc est communi fide, alteri ab alteris fulcirentur. Quemadmodum fit quoties duo rem à diuersis acceptam autoribus inter se conferunt, uterque certius credit quod audierat ob narrationis mutuæ consensum. Illud adijciam, ne quid fugiat lectorem, συμπαρακληθῆναι referri posse uel ad mutuam cōsolationem uel ad mutuam exhortationem. Et quum mox loquutus sit de confirmandis illis, ad id magis quadrat exhortatio mutua quàm consolatio. Theophylactus admonet hoc loco consolationem pro gaudio non inepte posse accipi. Chrysostomus refert ad lenimentum afflictionum, quas ob Christi nomen perpetiebantur qui credebant euangelio, simul indicans gradus quibus Apostolus lenijt ac temperauit sermonē. Quum enim dixisset, confirmari, metuens ne Romani arrogantes dicerent, Quid? an uacillamus, ut tua lingua simus fulciendi: mitigauit hoc, & uerbum confirmādi, uertit in consolandi. nec hoc contentus, non dixit παρακληθῆναι, sed συμπαρακληθῆναι, quasi non minus ipse egeret illorum consolatione. Denique iunxit fidei communionem, deponens doctoris personam & induens condiscipuli. Sic Paulus fit omnia omnibus, ut omnes lucrifaciat. Hæc est pia uafricies, & sancta, ut ita dixerim, adulatio. Interpretatio Theophylacti non dissentit à Chrysostomo.

Hyperbaton

Nolo autem uos.) Origenes hoc loco commonstrat hyperbaton, hoc est confusum orationis ordinem, putans nonnihil etiam deesse. Sed existimat orationis seriem ad hunc modum posse restitui: Sicut fructum habui in cæteris gentibus (Græcis ac Barbaris, sapientibus & insipientibus debitor sum) ita quod in me est, promptus sum, si liceat, etiam uobis qui Romæ estis euangelizare. Hoc obiter annotaui, quod ad scripturæ distinctionem pertineat.

Et prohibitus sum.) ἐκωλύθην. quod magis sonat Præpeditus sum, quàm prohibitus, nimirum obstantibus negocijs, quod Græci dicunt ἐμποδίζειν. Prohibet enim proprie, qui interdicit ne facias. nisi sentiamus Paulum prohibitum à spiritu sancto: quemadmodum Actorum decimosexto, uolentem proficisci in Bithyniam, non permisit spiritus sanctus. Nam tale quiddam subindicat Chrysostomus, quum ait: τῷ μὲν θελήματι τοῦ θεοῦ οὐκ ἀντιπίπτων, τὴν δὲ ἀγάπην διατηρῶν. Etiamsi Paulus non datam proficiscendi Romam opportunitatem, religiose interpretatur dei uoluntatem.

Et in uobis, in uobis quoque

Habeam in uobis.) σχῶ καὶ ἐν ὑμῖν. id est, habeam & in uobis. Nec enim emphasi caret Et, coniunctio. Apud Græcos omneis, aliquid fructus collegerat, idem optat & apud Romanos. Rursum, In uobis: positum est pro eo quod est, Inter uos.

Græci & Barbari

Græcis ac Barbaris.) Apud Græcos gemina est copula: ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις. id est, Græcisque ac Barbaris. Ac rursum: σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις. id est, Sapientibusque & insipientibus. Nec est ociosa coniunctionis iteratio, significans Paulum esse debitorem ex æquo omnibus citra ullum gentis delectum. Idque inculcat ob Iudæos, qui prædicationem euangelij ad se solos attinere uolebant. Cæterum hic σοφοῖς non tam sapientes significat quàm eruditos, & ἀνοήτοις, crassos potius & indoctos, quàm stultos. Sapientiam enim, hoc est eruditionem, sibi uendicabant Græci. Porrò Græcos quos aliquoties pro quibusuis gentibus positos reperies, hic Barbaris opposuit, quos ἀνοήτους uocat, ceu rudes philosophiæ & indoctos.

Sophi docti

Stulti rudes

Promptū pro prōptitudine

Ita quod in me promptum est.) Laurentius admonet hoc loco, promptum accipiendum substantiue, nempe pro ipsa promptitudine: quemadmodum illi χρηστόν uocant χρηστότητα, ταχὺ, ταχύτητα, appositiuis abutentes pro substantiuis nominibus, ut sit sensus: Ita pro mea uirili promptus sum, & promptitudo animi mihi adest, etiam uobis qui Romæ estis euangelizare. Atque ita sanè legit Ambrosius: Itaque quod in me est promptus sum: & cætera. At sunt qui malint infinitum εὐαγγελίσασθαι referre ad nomen uerbale ὀφειλέτης, & οὕτως aduerbium sic accipere, non ut connectat hanc orationis partem cum superioribus, sed referatur ad reliquos, quibus iam prædicauerat euangelium Paulus. ut sit sensus, Sicut alijs gentibus iam prædicaui, quum omnibus debeam, sic quantum ad animi mei promptitudinem

titudinem attinet, debeo & uobis qui Romæ agitis, tametsi sapientes, potentes, & docti sitis, prædicare euangelium Christi. Atque id sanè belle quadrat cum ijs quæ mox sequuntur.

Non enim erubesco euangelium.) ὀυ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ ἐυαγγέλιον. Interpres aliquando uertit confundor, aliquando erubesco, adiungens accusandi casum. Latinius erat, Non enim me pudet euangelij. Quãquam apud Q. Curtium scio legi, Erubescit fortunæ. quod si crebro occurreret in bonis autoribus non pigeret imitari. Græci codices aliquot addunt, Christi. τὸ ἐυαγγέλιον τοῦ χριστοῦ. quod Christi nomen adhuc apud multos præsertim sapientiæ persuasione turgidos, contemptum haberetur, apud quos Platones, Pythagoræ, Zenones, Aristoteles erant in precio. Quanquam Chrysostomus non addit, τοῦ χριστοῦ. sed articulus indicat de euangelio sentiendum de quo prius dixerat, Euangelium dei.

Erubesco hoc aut illud an Latine.

Erubescit fortunæ apud Qu. Curtium

Virtus enim dei est.) δύναμις γὰρ θεοῦ. id est, potentia enim dei est. ut ostendat ne Romanis quidem rem esse aspernãdam, ceu humilem & inefficacem. Hoc admonui quod uirtus apud Latinos sit anceps, quæ nonnunquam sic usurpatur, ut respondeat ei uoci quæ apud Græcos est ἀρετὴ, & opponatur κακίᾳ, hoc est uitio: aliquoties ut respõdeat Græcæ, quæ est δύναμις, & opponatur imbecillitati siue impotentiæ. Addidit autem Dei, ne Christus ut homo contemneretur ab infirmis & incredulis. Non additur articulus, τοῦ θεοῦ. quod deus hic ponitur non tanquam certa persona, sed pro ipsa natura diuina, ut distinguatur aduersus homines.

Virtus δύναμις

Omni credenti.) παντὶ τῷ πιστεύοντι. Dilucidius erat, Cuiuis credenti. Non enim uult haberi delectum gentis aut fortunæ, modo fides sit communis.

πᾶς pro quiuis

Iudæo primum & Græco.) Et hic gemina Græcis est coniunctio: ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ ἕλληνι. id est, Et Iudæo primum & Græco. Primum autem hoc loco perinde ualet, quasi dicas potissimum: quod Iudæis promissus esset Christus, à quibus & exortus est, & Græci sapientia præstarent. Cæterum hoc loco Græcum accipit pro ethnico, atque ita uertit alibi non uno in loco. Tametsi superius, Græcis ac Barbaris, pro peculiari gente posuerit.

Græcus pro ethnico

Ex fide in fidem.) Sermo Latinus nullam habet uocem satis respondentem πίστει. Latinis enim, habere fidem alicui dicitur, qui credit dictis illius: & dare fidem dicitur, qui sancte promittit: & astringit fidem suam, qui se obligat alicui. Liberat autem fidem suam, qui præstat quod promisit. Fide caret, cui non creditur, Fronti nulla fides. Fidem uiolat, qui non præstat conuenta: unde & perfidus dicitur & perfidia. Fidem derogat alicui, qui facit ne illi credatur. Fidem conciliat, qui contrà. Desideramus fidem in eo, qui non præstat ea quæ recepit. Probamus fidem illius, qui quod potuit fecit sedulo. Et in fidem alicui tradimus, quod illius fidei committimus. Et bonæ fidei possessor dicitur, qui sine dolo cœpit possidere. Qui contrà, malæ fidei. De fide seruorum in dominos, multa legimus. Et fidem facit qui persuadet, & fidus dicitur qui bona fide rem gerit, item fidelis. Fides igitur apud Latinos interdum est promittentis, interdum præstantis promissum, interdum credentis, interdum eius cui creditur, interdum generale nomen, ut quum dicimus fidem sublatam è moribus hominum, sentientes neminem præstare quod promittit, neque quenquam alteri fidere. Et Græce πίστις, nonnunquam sonat fidem præstantis aut promittentis, nonnunquam probationem per quam persuademus. Et πιστός dicitur qui non fallit, ἄπιστος infidus siue diffidens. πιστεύει qui credit siue confidit aut committit, & ἀπιστεῖ qui non fidit. Apud Latinos, incredulus est qui diffidit. Credulus enim, & credulitas, in uitium ferè sonant, & credere, uarium est. Credit, qui assentitur dictis: & credit, qui fidit: & credit uxorem alteri, qui committit. Iam & fidentem & fiduciam dicimus in bonam partem, quæ tantum est in credente. Confidere item & fidere, in bonam partem. Confidentem & confidentiam, in malã partem. Verum his uocibus frequenter abutuntur sacræ literę. nam fidem frequenter usurpãt pro fiducia erga deum, ut non multũ differat à spe. Interdũ pro credulitate siue persuasione, qua assentimur his quæ de illo nobis tradita sunt, qua credũt & demones. Nonnunq̃ hæc omnia complectitur fidei uocabulũ, assensum illum & in narratis & in promissis, & fiduciam ex illius omnipotẽte bonitate conceptam, non sine spe, hoc est expectatione promissorũ. Et hactenus quidẽ dicitur fides hominis. Cæterũ & dei fides dicitur, quã ille præstat in promissis: unde deus fidus siue fidelis, hoc est πιστός dicitur, eo quod nõ fallat:

Fides uerbum secus ab ecclesiasticis usurpatũ quàm à priscis

Credulus

Confidens

Fidens

sed

ſed homo fidelis dicitur,qui credit promittenti,præter uſum Latini ſermonis, & tamen ſic
Fidelis frequenter loquuntur ſacræ literæ.Nam diſpenſator fidelis Latine dicitur:infidelis autem
Fidus non Latine,ſed in ſcripturis,dicitur qui diffidit:Græce melius, ἄπιστος, ſiue ἀπειθής. Non/
nũquam fides dei dicitur,qua nos illi fidimus potius quàm homini:cuius dicitur,& ob hoc
quod ab illo donatur,non ſolum quod in illum tendat.Interdum utriuſq;,ut Iuſtus ex fide
uiuet:dei,qui non fallit in promiſsis:& hominis,qui deo fidit.Ad utrumque pertinet quod
Ex fide in hic dicit,Ex fide in fidem.Quemadmodũ enim deus ſtatis temporibus aperire cœpit qua/
fidem lis eſſet,& præſtare quæ promiſerat:ita creuit per gradus hominibus erga deum cognitio
& fiducia.Prophetis pauci credebant prius quàm dominus exhibuiſſet oculis quæ illi pro
miſerant.Rurſus ex his quæ uidimus & uidemus confirmatur fides de ijs quæ prædicta
ſunt de poſtremo aduentu.

Ex fide uiuit.) Viuet,legendum eſt uerbo futuri temporis. ἐκ πίστεως ζήσεται. Atque
ita citatur & apud hunc in epiſtola ad Galatas, & in epiſtola diui Iacobi.Sic interpretatur
Chryſoſtomus,exponens de futura uita,quum hic interim affligatur & occidatur:ideo di/
ctum eſſe,uiuet,non uiuit.Locus autem quem adducit Paulus,eſt apud prophetam Aba/
Iuſtus ex fide cuc capite ſecundo,quem Septuaginta ſic interpretati ſunt, Iuſtus autem ex fide mea ui/
uicturus eſt uet.Vnus Symmachus ſignificantius expreſsit. ὁ δὲ δίκαιος τῇ ἑαυτοῦ πίστει ζήσεται. id eſt,
Iuſtus autem per propriam ſuam fidem uiuet,ſiue uicturus eſt.Hieronymus putat Septua
ginta lapſos Hebraicorum elementorũ ſimilitudine,quæ menſura tantum inter ſe diſtant.
Paulus ex Nam באמונתו ſonat Hebræis,In fide ſua:quod ו uau litera quum eſt appendix dictio/
pphetia pro/ nis, uim habet huius pronominis Sui,aut Eius. Iod י item adiecta,uim habet huius pro/
nomen omiſit nominis Mei: באמונתי id eſt,In fide mea.Porrò uiuet futuri temporis eſſe uerbum,non
ſolũ indicat æditio Græca,quam citat Hieronymus,quæq; extat in uulgatis Græcorum co
dicibus,uerum etiam in Hebræo uerbo יחיה additum enim י à principio tertiam perſo
nam futuri maſculini efficit.Opinor autem Paulum utrũq; pronomen omiſiſſe,ſiue quod
Romanis nota eſſet æditio Septuaginta,& ob id ab ea diſſentire nollet,neque rurſum He/
braicam ingerere,quam neſciebant.Siue quod huiuſmodi pronomina paſsim ſoleant ſub/
audiri,ſiue quo ſententiam redderet abſolutiorem,magisq; catholicam.

Ex,præpo/ ἐκ πίστεως.) Præpoſitio ſignificat originem.Vita enim ex hoc habet initiũ,quod ſubmit
ſitio tentes humanum ſenſum credimus uerbis diuinis. Hoc aduerſus philoſophos dictum eſt.

Reuelatur Reuelatur.) ἀποκαλύπτεται,id eſt retegitur & aperitur,quum palàm fit quod ante tectum
quod apitur fuerat.Nam ante proditum euangelium Chriſti,in ſolos Iudæos uidebatur aperta,reſera/
taq; ira dei,ſi peccaſſent.Atq; ob id addit,Super omnem impietatem,quod ad omneis ex
æquo pertineret euangelij gratia.Iam illud uel citra monitorẽ opinor intelligi,iram ex con
ſuetudine ſermonis Hebræi frequenter uſurpari pro ultione ſupplicioq;.

Veritatem dei.) Dei,apud Græcos non additur,nec in uetuſtis Latinorum exemplari/
Dei,additum bus,nec attingit Chryſoſtomus.Sentit enim ueritatem cognitã philoſophis,quæ ipſorum
potius eſt quàm dei.Nam dei ueritas confert uitam,philoſophorum ueritas inflat.Sed ueri
tatem unde debebant ad altiora proficere detinebant in iniuſtitia.

Quod notum eſt dei.) τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ, id eſt,quod cognobile eſt dei, hoc eſt, quod de
deo ſciri cognoſciq; poteſt,aſtipulantibus & interpretibus.Eſt enim in deo,ad quod nulla
humanæ mentis imaginatio poſsit ullo modo pertingere.

Manifeſtũ eſt in illis.) In illis,noue dictum eſt pro Apud illos,ſiue Inter illos.Nec enim
in illis referri poteſt ad res conditas,de quibus nõdum facta eſt mentio,ſed ad philoſophos.
Cæterum adiecit In illis,ut eos diſtingueret à Barbaris & uulgo indocto.

Creatura A creatura mundi.) κτίσις. Ambigua uox eſt apud Græcos,ut quæ uel creationẽ ipſam
Græcis am ſignificare poſsit,hoc eſt,actum creandi ſiue condendi:uel creaturam ipſam,hoc eſt,rem
bigua uox creatam.Interpres,κτίσιν ad hominem referre uidetur:τὰ ποιήματα,ad res creatas,ut intelli/
gas à creatura,hoc eſt ab homine creato cõſpici animo,quæ corporeis oculis cerni nõ poſ/
ſunt,idq; per res creatas,in quibus extant diuinitatis ueſtigia.Alij cõtrà:hoc,ad hominem
referre malunt:illud,ad mundi creationem.Quanquã utrobiq; idem redditur ſenſus.Mihi
Noua in/ uidetur utrũq; ad mundum conditum non abſurde referri poſſe,ut intelligas inuiſibilia dei
terpretatio cerni ex ipſa mundi creatione,dum intelliguntur per opera,quæ dei conditoris potentiam,
ſapientiam

sapientiam ac bonitatem præ se ferunt. Vt datiuus Græcus ποιήμασιν, pertineat non ad uerbum καθορᾶται, sed ad participium νοούμενα, id est quæ intelliguntur. per quæ nimirum τοῖς ποιήμασιν, hoc est per opera, ueluti per instrumentum. Quandoquidem Græcis dandi casu exprimitur instrumentum, ut nobis auferendi casu. Iam illud admonere non ita magni refert, νοούμενα, quod uertit intellecta, participium esse præsentis temporis, non præteriti. Non enim ita conspiciuntur, ut prius sint intellecta, sed tum conspiciuntur, quum ex rebus conditis intelliguntur, uelut exponat quid senserit quum ait Conspiciũtur. Sic enim intelliguntur ex rebus conditis, tanquam in speculo cernas imaginem, unde & κάτοπτρον habet nomen. Quin & pronomen αὐτοῦ utrolibet potest referri, ad τὰ ἀόρατα, ut accipias, dei naturam, ac uirtutes quæ cerni non possunt: uel ad id quod proxime sequitur τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ, id est, à creaturis illius.

Intellecta conspiciuntur

Sempiterna quoque.) ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις. Græce non est quoque, qua coniunctione illi prorsus carent, sed q;. Quanquam interpres probe reddidit, si modo uera est Origenis interpretatio, ut inuisibilia referatur ad creaturas inuisibiles, uidelicet substantias separatas, non ad ipsum deum, quem postea subijcit separatim. Mihi sane non displicet Origenica diligentia, quæ nusquam non philosophatur, uerum ea sententia quam sequitur Ambrosius & Chrysostomus mihi uidetur simplicior.

Sempiterna quoque

Ita ut sint.) Ita, non solum redundat, uerum etiam subuertit sensum si addatur. Græci sic habent, εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους. id est, Vt sint inexcusabiles: siue, In hoc, ut sint inexcusabiles. Siue quod per dei cognitionem eò deducti sint, ut ignorantiam non queant prætexere quum peccant: siue quod deus in hoc ipsum indulserit eis sui cognitionem, ut postea nihil haberent, quod prætexerẽt suæ incredulitati si Christum reijcerent. Etiamsi Theophylactus indicat, Paulum abusum hoc typo sermonis, quum non sentiat de fine, sed de consequentia, quod genus est & illud è Psalmo, Quoniam malum coram te feci, ut iustificeris in sermonibus. Neque enim hoc sentit, ideo se peccasse, ut deus appareret iustus, sed hoc consequutum, ut dum ille peccare non desinit, elucescat dei iustitia, qui peccanti quoque promissa præstet.

Additũ in nostris quod subuertit sensum

Vt, aliquando finem indicat aliquando sequelam

Sed euanuerunt.) ἐματαιώθησαν, id est, uani siue superuacanei facti sunt, aut frustrati sunt. μάτην enim frustra: inde μάταιος superuacaneus & nullius usus: hinc ματαιόομαι, frustror. Vulgo uanum uocant gloriosum ac superbum, & ad eum sensum exponit Lyranus. Qui Latine callent, uanum dicunt, aut quod uerum non est, aut quod friuolum est & inane, nihil habens solidi. Cæterum euanescere dicitur, quod cum prius falsa imagine offerretur oculis, deinde desinit apparere ueluti fumus. At Paulus sentit illos frustratos fuisse suis cogitationibus, hoc est longe secus euenisse quàm putabant. id quod declarant quæ mox sequuntur, Dicentes se esse sapientes, stulti facti sunt. Id enim est frustrari, quum summam sapientiam tibi speraris, in summam incidere stultitiam. Et quum clarissimam lucem somniaris, in altissimas demergi tenebras: & quum raram quandam gloriam apud mortales tibi proposueris, in adeo probrosas prolabi cupiditates, ut ab ijs & brutorum animantiũ natura abhorreat. Est autem διαλογισμός, non simplex cogitatio, sed cogitatio ratiocinantis & expendentis ac dijudicantis, quod alienissimum est à fide Christi, ad quam illos uocat Paulus. Taxat enim obiter dialecticas philosophorum argutias, quibus frustra freti, sapiẽtiam absolutam & sibi uindicabant, & alijs pollicitabantur.

Euanuerunt, pro Frustrati sunt

In cogitationibus

Dicentes se esse sapientes.) φάσκοντες εἶναι σοφοί. Si nihil licet immutare in arcanis literis, cur hic interpres ausus est Græcam sermonis figuram Latinam reddere? Quãquam ne sic quidem ad plenum expressit sententiam. Nam φάσκοντες εἶναι magis sonat, qui cum putarent aut profiterentur se sapientes. Siquidem ob rerum affinitatem abutuntur sæpe φημὶ pro οἶμαι. Iam coniunctio enim, quæ additur in nostris plerisque, nec habetur in Græcis uoluminibus, nec in uetustis Latinorum, nominatim ijs quæ nobis præbuit bibliotheca collegij quod est Brugis S.Donatiano sacrum.

Dicentes, pro putantes

Stulti facti sunt.) Græcis unica dictio est, ἐμωράνθησαν, id est, infatuati sunt.

Incorruptibilis dei.) ἀφθάρτου. quod aliàs uertit, immortalis. ut primæ Timothei primo, immortali deo, ἀφθάρτῳ θεῷ. & hoc sane loco magis quadrabat. Opponit enim deum immortalem simulacro hominis mortalis, φθαρτοῦ, nisi quod ἄφθαρτον plus quiddam

significat

significat,quàm ἀθάνατον.Nam hominum animi ἀθάνατοι sunt,ἄφθαρτοι nequaquam.

In similitudine, pro Per assimilationē

In similitudinem imaginis.) ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος. in similitudine imaginis,uel potius
in effictione siue assimulatione imaginis.Necq; enim sentit illos uertisse dei gloriam in ima
ginem hominis,sed aliter sensisse de deo quàm oportebat,quum illi cui simile nihil est in re
bus corporeis affingerent imaginem hominis.Atque ita dictum est in similitudine,quasi
dicas,per assimulationem imaginis.Ad eundem modum paulo post μετήλλαξαν τὴν ἀλή-

In mendacio, pro Per mendacium

θειαν αὐτοῦ ἐν τῷ ψεύδει. id est,Transmutauerunt ueritatem eius in mendacio,ut utrobi/
que sit auferendi casus,non accusandi.Nec enim uerterunt ueritatem dei in mendacium,
sed quum ipsi uersarentur in mendacio,sibi mutauerunt dei ueritatem,aliter de illo prædi/
cantes quàm est.Certe,In mendacio,habebat uetustissimus codex è bibliotheca S.Dona/
tiani.Si hominem pro deo coluissent,magna erat in conditorem contumelia,leuior tamen
fuisset insania:nunc simulachrum mendacium uocat,quod specie mentitur hominem aut
aliud animal, quum nec uiuat nec sentiat. Præstabilior enim uiua simia, quàm simula/
chrum hominis.

In desideria cordis.) ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν καρδιῶν αὐτῶν.id est,in concupiscentijs cordium
suorum:non cordis,nec in desideria.Quo sane loco uideri poterat abusus præpositione,id
quod & aliâs facit,nisi magis quadraret,ut intelligamus Tradidit,positum pro Destituit.
Non enim illos deus adegit in concupiscētias fœdas,sed destituit suopte uitio illuc euntes.

In cōcupiscentijs, pro Per cōcupiscētias

Potest & sic accipi,ut in concupiscentijs dictum sit,per concupiscentias.In tantas turpitu/
dines prolapsi sunt,illecti & abstracti suis ipsorum cupiditatibus,permittente deo.Nec em
phasi caret quod cordium,dictum est multitudinis numero.ut intelligas diuersos esse stul/
torum affectus,nec in his unum cor,aut ullum consensum.

Corpora sua in semetipsis.) ἐν ἑαυτοῖς,id est inter sese.Significat enim,ni fallor,masculo/
rum mutuum inter ipsos stuprum,& mutuum item coitum fœminarum inter ipsas.

Dei,pro Eius

Veritatem dei.) τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ. id est,Veritatem eius:nempe dei.Alioqui quum
mox præcesserit,Deus,duriusculum est subito repetere:quanquam hic uariabant Græco/
rum codices.

σεβάζομαι

Et coluerunt.) ἐσεβάσθησαν, id est,Venerati sunt.quod proprie dicimus de ijs quibus
diuinum quiddam ac maiestatem tribuimus, quæ & σεβαστά, id est,augusta dicuntur.
Quod sequitur, ἐλάτρευσαν, seruierunt:nos uertere maluimus,coluerunt.

Potius quàm creatori.) παρὰ τὸν κτίσαντα, id est,Vltra eum,siue supra eum qui crea/
uit.hoc est,plus honoris exhibuerunt rebus creatis,quàm illi qui creauerat. Hilarius libro
De triade,duodecimo: Seruierunt, inquit, creaturæ, præterito creatore. pulchre sensum
exprimens.

Benedictus, laudandus

Qui est benedictus.) εὐλογητός. quod nos ob rudiores uertimus,laudandus. εὐλογεῖν
enim Græcis est honorifice loqui de quopiam. unde & episcoporum benedictiones opi/
nor dictas,quod populo bene precentur,beneq; ominentur.Etiamsi hoc uerbum adeo pas/
sim receptum est in sacris literis,ut uix liceat mutare.

Paßiones πάθη

In passiones ignominiæ.) εἰς πάθη ἀτιμίας. πάθη apud Græcos nōnunquam perturba
tiones animi sonat aut motus aut morbos,aut quod maxime placet Fabio,affectus.In tan/
ta copia probatorum nominum,quorsum opus erat nouo & factitio passionis uocabulo?
Hoc loco maxime quadrabat morbos.quandoquidem effeminatam libidinem & Hora/
tius morbum appellat. Cum grege turpium morbo uirorum. Porrò quod addidit,Igno/

Paßiōes ignominiæ, pro Ignominiosis

miniæ:ex Hebraica sermonis proprietate sumptū apparet,pro eo quod est,In affectus de/
decorosos,siue contumeliosos,& ignominiosos.Siquidem libidinē contumeliam corporis
appellat,ut paulo superius, τοῦ ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα αὐτῶν. Et Petrus interprete Hierony/
mo honorem uocat uxoris,si coitu non contaminetur.Honori uero opponitur ἀτιμία.

Nam & fœminæ illorum commutauerunt naturalem usum fœminæ.) Postrema uox
fœminæ θηλείας additur in nonnullis Græcorum codicibus,sed mendose,ni fallor,uideli
cet ex proxima parte huc adiecta.

In desiderijs suis.) ἐν τῇ ὀρέξει αὐτῶν. id est,In appetentia sua,siue quod malim fui:ut in/
telligas masculorum mutuam inter ipsos appetentiam.

Merces ἀντιμισθία

Et mercedem quam.) Græce significantius est ἀντιμισθίαν: quasi pensationem dicas,
aut

aut compensationem, ac præmij retributionem, seu mercedem meritis respondentem. Sunt enim quædam flagitia eiusmodi, ut non solum ipsa sint scelera, uerum etiam scelerum pœna. Augustinus aduersus Iulianum lib.5.cap.3. aliquoties citat, mercedem mutuam, uelut exprimens uim præpositionis ἀντὶ: Nam ἀντικατηγορία dicitur accusatio mutua. Verum non est hoc perpetuū ei uoci, nonnunquam enim redditionē indicat tantū, quemadmodū Latinis re, in respondere & rependere: & tamen non absurde diceretur mutua, si merces mercedi rependeretur, sicut mutuum amat, qui respondet in amore: uerum hic peccatori rependitur pœna, nō peccatum peccato. Multo uero absurdius, si mutuam referas ad personas miscentes obscœnam uoluptatem.

Duplex sensus

Et sicut non probauerunt.) Sensus est geminus, sed uterque redditur Græcis uerbis, καθὼς οὐκ ἐδοκίμασαν τὸν θεὸν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει. Siue enim accipis hūc sensum, Et quemadmodū non probauerūt, hoc est, noluerunt deū habere in agnitione. nam hic agnitio magis sit quàm cognitio, & cognitū utcunque, noluerūt agnoscere: uidetur deesse articulus τὸ τὸν θεὸν ἔχειν. Siue hunc, quemadmodū nō probauerūt quod deus agnosceret & sciret omnia, sed ueluti nihil intelligente licenter peccabant. uidetur accusatiuus deesse quem exigebat uerbum ἔχειν, qui exprimeret quid deus haberet in notitia. Et quanquam alicubi uidentur usurpare ἐπίγνωσιν pro γνῶσιν, id est, Agnitionem pro cognitione, tamen horū nominum differentia notatur & ab Hieronymo nostro, & à Græcis interpretibus. Hoc sanè loco pulchre cōueniebat agnitum. Siquidem ante dixit deum ab illis cognitum, at hic negat agnitum. Cognoscere est intelligētis: agnoscere grati ac memoris. Ingratus nouit beneficium, uerum dum dissimulat se debere, non agnoscit. Theophylactus admonet hic ἐδοκίμασαν positum pro ἔδοξαν, id est, non uisum est eis, ut intelligas incusari nō inscitiam sed peruersam uoluntatem. Nam probandi uerbum Latinis anceps est, Probat qui approbat, probat, qui tentat, probat, qui docet argumentis. Sensus igitur iuxta Græcos interpretes sic fermè habet. Non uisum est illis deum quem cognoscebant, agnoscere ac uenerari.

Cognoscere
Agnoscere

In reprobum sensum.) εἰς ἀδόκιμον νοῦν. Non est hic sensus αἴσθησις, quod genus sunt, uisus, auditus, sed νοῦς, hoc est mens. unde dilucidius erat, in reprobam mentem. Est autem sectanda uocum affinitas in ἐδοκίμασαν, & ἀδόκιμον, id est, Probauerunt & reprobū. Nam hic probari dicitur quod placet, & ἀδόκιμον, quod omnibus displicet. Huiusmodi sunt hæc quæ commemorat flagitiorum portenta, quæ execrantur & ipsi ethnici.

Quæ non conueniebant.) τὰ μὴ καθήκοντα. Sensus est, indigna se, hoc est, quæ tales uiros dedecebat facere.

Repletos.) Interpres hos accusatiuos retulit ad uerbū quod præcessit, tradidit. At commodius referuntur ad infinitum uerbum ποιεῖν. quod posteaquam mutauerit in alium modum, mutandi simul erant accusatiui in nominatiuos, ut facerent quæ non conueniebant, repleti omni iniquitate.

Auaricia
πλεονεξία

Auaricia.) πλεονεξία. Quod aliquoties uertit rapinam, aliquoties fraudē, nonnunquam auariciam. Est autem πλεονεκτεῖν uerbum compositum à πλέον ἔχειν, hoc est, à plus habendo, quo Græci utuntur cum quis sibi plus usurpat quàm ius est, aut potiores partes, fraudatis etiam cæteris occupat. inde πλεονέκτης & πλεονεξία. Nō solum autem nullus auarus est qui non sit idem fraudator, sed ne diues quidem ullus, qui nō aut iniquus sit, aut iniqui hæres, si prouerbio credimus. Cæterum quoties incidit huiusmodi nominum catalogus, nonnihil dissonant exemplaria siue Græca consulas, siue Latina. id quod obliuione notariorum accidit, quod difficile sit huiusmodi meminisse. Nec usquequaque probo quorundā nimis anxiam in hisce rebus diligentiam, qui numerum quoque putant obseruandum in congesta nominū sylua. uelut cum alijs aliquot locis, tum in epistola ad Galatas, quorsum attinet numerare fructus spiritus, cum opera carnis, neque numero, neque generibus respondeant? denique catalogo adijcitur, & his similia.

Anxia diligētia in nominibus congestis

Nequitia, pro malicia

Nequitia.) κακία. Quæ dictio Græcis nunc uitium sonat, & opponitur ἀρετῇ. Aliquando ignauiam, unde ἐκκακεῖν deficere ac delassari. nonnunquam afflictionem, quod rectius tamen κάκωσιν dicimus. Hoc loco maluissem uertere, maliciam, quæ apud Senecam simpliciter usurpatur pro uitio. alioqui peruersitatem sonat, cum quis data opera male agit. At πονηρίαν uertit, maliciam. quæ uox aliquando non solum maliciam significat, sed uer/

πονηρία

sutiam & astutiã, unde ꝓximè præcedit auaritiã uelut illius germana. Neqtia uero ꝓprie ad libidinẽ & luxũ pertinet, q̃d hæc uitia hominẽ perditũ & nihili declarẽt, & ab omnibus cōtẽni soleãt his obnoxij. Est aũt Græca legẽtibus nõ ingrata affinitas in πορνείᾳ & πονηρίᾳ.

Adnominatio

Inuidia, homicidijs.) Apud Græcos iucunda uocum affinitas est in φθόνου, φόνου. Quanquam cæde, potius est, singulari numero quàm homicidijs.

Malignitas pro asperitate morũ

Malignitate.) κακοηθείας. Quod magis sonat morũ asperitatem ac difficultatem. Nam apud nos malignitas opponitur benignitati seu candori, & maligne laudat, qui parce ac propemodum inuide laudat. & maligne dat, qui contracte dat.

Detractores.) Significantius apud Græcos καταλάλους, id est, Obtrectatores, nam detrahit qui minuit laudem alicuius. Obtrectat qui male prædicat de alio.

θεοστυγὴς

Deo odibiles.) Vnica uox est apud Græcos θεοστυγεῖς, & magis sonat, quibus deus est inuisus, quàm, quos deus habet inuisos. Atque ita interpretantur Græcanica scholia, licet Theophylactus utroq; modo interpretetur, Chrysostomus nõ attingit. Cyprianus item in epistola quarta libri primi legit, deo abhorrentes. nimirũ ex eorum genere qui dicunt deo, recede à nobis, scientiam uiarũ tuarum nolumus. Iulius Pollux inter uocabula quibus impietatem exprimimus cõmemorat & θεοστυγὴς, admonẽs eam uocẽ esse tragicam

Contumeliosos.) ὑβριστὰς, id est, Feroces & per uim alios opprimentes. quasi dicas, iniuriatores. unde mox subijcit huic cognatum uitium, ὑπερηφάνους, superbos.

Elatos.) ἀλαζόνας. Plautus ἀλαζόνα uertit gloriosum, quem & fastosum recte dixeris. Vox dicta Græcis παρὰ τὸ ἐν ἄλῃ ζῆν, quod impostores eiusmodi subinde mutare solent locum, quo facilius fallant quibus sunt ignoti. ἀλαζὼν diuersus est ab eo quem εἴρωνα uocant Græci. Siquidem ille præ se fert & ostentat quod nõ est, hic dissimulat quod est.

Inuẽtores malorũ.) ἐφευρετὰς, id est, Adinuẽtores. Siue quod in rebus per se bonis aliqd admisceãt mali, siue quod semper addant mala malis. Semper enim malum è malo gignit.

Non obedientes.) ἀπειθεῖς, id est, Immorigeros seu inobedientes, siue intractabiles, nec hic opus erat periphrasi.

Adnominatio

Insipientes, incompositos.) Rursus est iucundissima uocũ affinitas in Græco sermone, quam interpres nec affectauit, nec potuit reddere, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους. Theophylactus incompositos, interpretatur, infidos, minimeq; tenaces pactorũ, ac lubricæ fidei in conuentis. quod pacisci Græcis dicatur & συντίθεσθαι, & conuenta, συνθῆκαι. Porro ἀσυνέτους uocat, quos nec ratio cohibet homini peculiaris, & sine qua homo desinit esse homo.

ἄστοργος

Sine affectione.) ἀστόργους. Vt ne excutiã interim quod interpres abusus est, affectione pro affectu, cum multum intersit. Affectibus carere iuxta Stoicos summa laus est, sic apud nos quoq; malis uacare affectibus, laudi ducitur. At στοργὴ nõ simpliciter affectũ significat, sed potius affectum illum pietatis aut charitatis, quo parentes tangũtur erga liberos, ac uicissim illi erga eos, quo frater erga fratrem. Vnde qui eò processerunt in uitijs, ut ad hos quoque communes affectus, & ad ipsum naturæ sensum obsurduerint, ἄστοργοι uocantur. Qualis erat ille de quo Satyricus, Nec amat, nec amatur ab ullo. Chrysostomus ita connectit hac uoces enarrãs, ἀσυνθέτους, ἀσπόνδους, ἀστόργους, ἀνελεήμονας: quasi prima pertineat ad naturalem omniũ animantiũ affectũ, quo cõmuni specie conciliantur, ut homo homini, lupus lupo: Secunda ad fœdera ciuilia, quæ fiunt ex pactis: tertia ad affectus propinquitatis aut affinitatis, quarta ad affectum misericordiæ, quo & hostiũ malis indolescimus interdũ. Exaggerat autẽ, quod ad omnes hos naturæ affectus obsurduerit illorũ impietas. Eundem uocũ ordinẽ sequitur Theophylactus, ἀσυνθέτους interpretãs τοὺς συμπεφωνημένοις οὐκ ἐμμένοντας, id est, non persistentes in conuentis.

Sine fœdere

ἄσπονδοι

Absq; fœdere.) Quæso quid hoc est, sine fœdere? Num damnat eos qui nõ pangunt fœdera, an eos potius, qui nullis fœderibus coercẽtur, quo minus quod libet faciãt? Vnde fœdifragos dicere potius debuit. Quanquam aliàs Græci ἄσπονδον uocãt irreconciliabile, ut ἄσπονδος πόλεμος. & σπονδαὶ sodalitatẽ quoq; significat. ut intelligas, intractabiles, sibi uiuentes, erga neminẽ iure necessitudinis utentes. Hic συναθροισμὸς, id est, Congeries uocum, & ἀσυνδέτων mire facit ad orationis impetũ ac uehementiã. Et παρονομασία non solũ ad iucunditatem facit, uerum etiã ad odium & inculcationem rei molestæ, ueluti si dicas, de manifesto mendacio, hoc neq; scriptũ, neq; pictum est usquam.

Sine

Sine misericordia.) ἀνελεήμονας, id est Immisericordes. Mirũ cur hic interpretẽ delectarit periphrasis.

Qui cum iustitiã dei.) Hoc loco Græcorũ codices longe à nostris dissidẽt. Sic enim est apud illos, οἵτινες τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ ἐπιγνόντες, ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες, ἄξιοι θανάτου εἰσίν, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσιν, id est, Qui cum iustitiam dei cognorint, nimirũ hanc, quod qui talia agũt, digni morte sint, nõ solum eadem faciunt, sed etiã consentiũt facientibus: ut intelligas grauius esse approbare aliorũ malefacta quàm teipsum malefacere tacitũ. Sed deprauationis occasio fuerũt hæ duæ uoces ποιοῦσιν & συνευδοκοῦσιν, quæ uoces apud Græcos conueniũt cum datiuis participiorũ pluratiuis, & cum tertijs personis uerborũ. Primũ enim ponit iustitiã dei, deinde uelut exponit quæ sit ea iustitia. nempe quod qui talia agũt, digni sint morte. Cæterum unde hæc duo uerba, Non intellexerũt, accesserint in nostris exẽplaribus, equidẽ nõ satis intelligo. Quanquã etiã illis additis idem erit sensus, si legas per interrogationem negatiue, ut intelligas fieri nõ potuisse quin hoc quoque intellexerint. Ex Origene nihil certi potest colligi quod ad hanc sanè rem pertineat, nisi quod suspicor in eo locũ hũc esse deprauatũ. At Græcorũ scholia tantũ indicãt nonnullis hunc locũ aliter legi solere, ut facere grauius esset, cõsentire leuius. Verũ nostri quoniã, opinor, ad explendum hunc sensum sentiebãt aliquid deesse, addiderũt hæc duo uerba de suo. Non intellexerũt. Cæterũ magno consensu Græcorum qui nunc extant codices, indicãt diuersum esse Pauli sensum, nempe grauius esse cõprobare aliorũ malefacta, quàm si ipse labaris in peccatũ, propterea quod hoc sæpenumero uel casus est, uel infirmitatis, illud uel pestilẽtissimæ adulationis, uel deploratissimæ maliciæ. Sapientũ erat plebem indoctã ab his uitijs cohibere. At isti nõ solũ eadem fecerũt, uerumetiã autoritate sua confirmarũt populi uesaniam. Ad eum modũ interpretatur Chrysostomus & Theophylactus, sed dissentiẽte Cypriano, libri primi epistola quarta, cumque hoc Ambrosio. Cæterũ ob quosdã præstiterit ipsius Chrysostomi uerba subscribere. δύο τιθεὶς ἐνταῦθα ἀντιθέσεις ἀναιρεῖ αὐτὰς προηγουμένως. τί γὰρ ἂν εἴποις φησὶν ὅτι οὐκ οἶδα τὰ πρακτέα; μάλιστα μὲν ᾔδεις. σὺ ἀπεστέρησας τὸν γνωρίζοντά σοι θεόν, νῦν δὲ διὰ πολλῶν δείκνυμί σε εἰδότα, καὶ ἑκόντα πλημμελοῦντα. ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πάθους ἕλκῃ; τί οὖν καὶ συμπράττεις καὶ ἐπαινεῖς; οὐ γὰρ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράττουσιν. τὴν γοῦν χαλεπωτέραν πρότερον θεὶς καὶ ἀσύγγνωστον, ἵνα ἕλῃ, καὶ γὰρ ὁ τοῦ πλημμελοῦντος τὴν ἁμαρτίαν ἐπαινῶν πολλῷ χαλεπώτερος. τοῦτ' οὖν πρῶτον εἰπών, διὰ τούτου σφοδρότερον πάλιν ἐν τοῖς ἑξῆς χειροῦται αὐτὸν οὕτως λέγων, διὸ ἀναπολόγητος εἶ ὦ ἄνθρωπε, id est, Duas hic propositas obiectiones dissoluit in primis. Etenim quid inquit habes quod dicas? non noui quæ essent agenda? Maximè sanè noueras. Tu in culpa, qui deum per quem hæc noueras reliqueris. Nunc uero multis argumẽtis conuinco te, scientem ac uolentem peccare. Sed cupiditas te pertrahit ad peccandũ. Quur igitur & eadẽ facis & laudas? Non enim solum eadẽ faciunt sed & comprobãt faciẽtes. Grauiorẽ igitur culpã & nequaquam ignoscendã prius posuit, ut capiat. Etenim qui delinquẽtis peccatum exaggerat, multo uehementior est. Hoc igitur prius loquutus, per id uehementius etiã in his quæ sequũtur stringit illos, sic dicens, Quapropter inexcusabilis es ô homo. Theophylactus hunc in modũ. ἔδειξεν ὅτι ἀπὸ τοῦ μὴ θέλειν γνῶναι θεὸν ἐπληρώθησαν πάσης κακίας, δείκνυσι νῦν ὅτι οὐδὲ συγγνώμης εἰσὶν ἄξιοι. οὐ γὰρ ἔχουσιν εἰπεῖν ἠγνοοῦμεν τὸ καλόν. οἴδασι γὰρ τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ, ἑκόντες ἄρα ποιοῦσι, καὶ ὃ χεῖρον τούτου, ἐπευδοκοῦσι τοῖς πράττουσι, τοῦτ' ἔστι συνηγοροῦσι τῇ κακίᾳ, ὅπερ ἀνίατα νοσεῖν ἐστίν. id est, Demõstrauit quod ex eo quod nollẽt agnoscere deũ, repleti essent omni malicia, Demõstrat nunc, quod ne uenia quidem digni sunt. Non enim possunt dicere, non nouimus quid esset honestũ. Nouerunt enim iustitiam dei. Volentes igitur faciũt, &, quod hoc peius est, insuper & approbãt eos qui faciunt, hoc est patrocinãtur maliciæ, qui morbus est immedicabilis. Facit ad hanc sententiam ipse sermonis tenor, propterea inexcusabilis es ô homo &c.

Diuersa apud Græcos lectio

Non intellexerunt, additum apud nos

Locus longe aliter à Græcis & lectus & expositus quàm à nostris

EX CAPITE SECVNDO.

Propter quod.) Origenes indicat rectũ ordinem totius huius disputationis Paulinæ, quod sit alioqui perplexior, propterea quod ter iteretur tradẽdi uerbum, & aliquot tradẽdi causæ referãtur, sed quæ non satis apte uideantur ad singula respondere. Proinde rectius existimat omnes tradẽdi causas, quæ separatim hic singulis traditionibus præferũtur, in unũ coaceruare, ac rursum traditionis species coniungere; ut ordinemus hoc pacto, Quoniã quidem homines mutauerunt

Ordo perturbatior

uerunt immortalis dei gloriã imagine efficta ad similitudinem mortalis hominis, & uolucrum & quadrupedũ ac serpentium, Et quoniã adulterauerũt ueritatem dei mendacio, & coluerũt ac uenerati sunt creaturam potius quàm creatorem, nec placuit illis deum agnoscere. ut hactenus sit congeries causarũ, mox cõiungãtur malorũ species in quæ tradiderit illos, Propter hæc omnia tradidit illos deus in desideria cordis sui, & in immundiciã, ut contumelijs afficiãt corpora sua: & tradidit eos deus in affectus probrosos, ut fœminæ eorum inuerterent naturalẽ usum in eum qui est cõtra naturã, similiter & masculi. Sed & tradidit illos deus in reprobam mentẽ, ut faciãt ea quæ non conueniũt, qui erant repleti omni iniquitate, libidine, fraude, auaricia, malicia, plenique erant liuore, homicidijs, cõtentione, dolo, ac cæteris malis quæ cõmemorat. Quique cum cognouissent iustitiam dei hanc esse, ut qui talia agũt, digni sint morte, non solũ qui faciũt illa, sed & qui cõsentiunt faciẽtibus. Et ideo pro omnibus his malis inexcusabiles erũt, dum alios iudicãt ac damnãt super his quæ committunt ipsi. Nam de se pronũciat, qui alterũ punit ob ea quæ ipse committit. Hunc lectionis ordinem indicauit Origenes. Sed interim ex hoc loco conijcere licet illum secus legisse quàm hodie legunt Græci, non finiens orationẽ ubi nos finem facimus capitis, sed connectens cum initio proximi capitis, propter quod inexcusabilis es ô homo. Atque hic sensus probe constaret, si ex Græcis uerbis elici quiret. Posset autẽ, unico addito articulo οἱ ut legamus hoc pacto, οὐ μόνον οἱ αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσι. Neque enim conuenit, opinor, tam crassum solœcismum tribuere Paulo, ut datiuum usurparit uice recti, hoc est, ποιοῦσιν, & συνευδοκοῦσι pro ποιοῦντες & συνευδοκοῦντες. Et haud scio an interpres mutarit Græcam lectionem, Certe locis aliquot utitur paraphrastæ libertate.

Origenes secus distinguit quàm Græcorum libri.

Omnis qui iudicas.) πᾶς ὁ κρίνων, id est, Quisquis iudicas, uel quisquis es qui iudicas.

In quo enim alterum.) ἐν ᾧ γάρ. Sensus est, aliũ iudicãdo teipsum cõdemnas. hoc est, eo ipso quod iudicas, te cõdemnas. id habet proprietas Græcanici sermonis. Ita Petri 1. cap. 2. ἐν ᾧ καταλαλοῦσι. Hæc enim proprie dicũtur in magistratus & cẽsores morũ, dum in alium fers sententiã, in teipsum fers: quemadmodũ legimus Dauid in seipsum mortis sententiam pronunciasse, Est quiddã alioqui duriusculũ, in numero repente mutato, in quo, & eadem enim agis. Præterea quum subijcit, Eadem enim agis &c. propemodũ eandem repetit sententiam, ni legas iuxta nostram annotationem.

Eadem enim quæ iudicas.) τὰ γὰρ αὐτὰ πράσσεις ὁ κρίνων, id est, Eadẽ facis tu qui iudicas, uel tu ille iudicans. Quanquam hic error uetustos etiã codices occupauit, siue quod facillimus sit lapsus in qui & quæ, siue quod nõnulli legerint pro ὁ κρίνων ἃ κρίνεις. Cæterum nec ex Origenis, nec ex Chrysostomi, nec Theophylacti interpretatione, nec Ambrosij, liquet quid legerint hac quidem in parte, nisi quod in Græcis constanter habetur ὁ κρίνων.

προσονομασία non reddita

Iudicas, condemnas.) κρίνεις, κατακρίνεις. Iucunditas Græcanicæ figuræ non potuit ab interprete reddi, quod prosonomasia nõ respondeat in Latinis uocibus.

Bonitas pro benignitate

Diuitias bonitatis eius.) ἢ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος. Diuitiarũ uocabulo delectatus est Paulus, uel hoc argumẽto, quod eo frequentius utitur, quoties ingentẽ rei cuiuspiã uim & copiam uult intelligi. Porrò bonitatis nõ est ἀγαθοσύνης, quod eam significat bonitatem quæ opponitur πονηρίᾳ, id est maliciæ, sed χρηστότης, quæ benignitas Latine dicitur: eam ita finiunt philosophi, Benignitas est uirtus sua sponte ad benefaciendum exposita. unde Græca uox ab utilitate dicta est. Quanquam eadem accipitur pro cõmoditate suauitateque morum, qua nos faciles ad uitæ consuetudinem præstamus. Siquidem usum pro familiaritate siue consuetudine dicunt & Latini. Et Græci uehementer comes ad congressum ac blandiores χρηστολόγους appellãt. Nec multum abest bonitas à benignitate. Etenim cum deos bonos uocant, beneficos intelligi uolunt. Verum nos id quod præterquam quod certum, etiã dilucidius erat, & ad hunc locum accommodatius, sequi maluimus. Lenitatem autem & mansuetudinem dei, quodque minime sit austerus, χρηστότητα uocat.

Ignoras.) ἀγνοῶν, id est, Ignorãs, astipulãte uetustissimo codice Donatiani. Participiũ est apud Græcos, & à superioribus pendet. Et ita refert Hieronymus in Ezechielem.

Quod bonitas dei.) ὅτι τὸ χρηστόν. Adiectiuũ nomen posuit loco substantiui, estque eadem dictio quam mox exposuimus.

Ad pœnitentiam te adducit.) ἄγει, id est Ducit, hoc est allicit & inuitat. Hieronymus in

in Ezechielem uertit, prouocat. Alioqui idem est adducere, quod perducere.

Cor impœnitens.) Significātius Græce ἀμετανόητον, quasi dicas, impœnitibile, quodq́ue nulla dei beneficentia posit ad pœnitentiam adduci. Porrò μετάνοιαν recte uerteris, & resipiscentiam, & μετανοεῖν resipiscere. Nam hinc uox est dicta, quod post admissum scelus homo sentiat se peccasse, à μετὰ post, & νοεῖν intelligere. *Impœnitens*

Thesaurizas tibi.) θησαυρίζεις σεαυτῷ, id est, Thesaurizas tibi ipsi. Nec enim hic ociosum est pronomen compositum, significans ipsum sibi causam esse tanti mali, cum bonitas dei illum aliò prouocet. Miror autem cur interpretem Græca uox tantopere delectet, cum dicere potuerit, colligis, recondis, reponis. Significat paulatim aceruari diuinam iram, ut tandem uniuersa depromatur more thesauri. *Thesauro recondito*

Reuelationis iusti iudicij.) Græci diuidunt hæc interposita coniunctione, ἀποκαλύψεως καὶ δικαιοκρισίας, id est, Reuelationis & iusti iudicij. Quanquam Græcis iusti iudicij unica dictio est, & ob id uenustior, ut distingueret nouato uerbo, diuinum iudicium à nostris iudicijs, in quibus non raro nocens elabitur, & innocēs damnatur. Tribus notis signauit eundem diem. Iræ quod tum misericordiæ locus nō erit. Reuelationis, quod omnia nuda erūt quæ nunc latent. Et iusti iudicij, quod recte pro cuiusq; meritis pronunciandum est. Atq; ita deprehendet legisse Theophylactum, quisquis huius interpretationem attētius legerit. Certe contextus sic habet, & apud hunc & apud Chrysostomum. Attamen in nonnullis Græcorum exemplaribus non additur tertia coniunctio. ut sit sensus, In eo die quo impij non bonitatem dei quam contempserūt, sed iram, hoc est, iustitiam & ultionem experturi sunt, quoq; aperietur diuinum iudicium, quod interim latet apud mortales. *Variāt Græci*

Secundum opera eius.) κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, id est, Iuxta facta. & Sua, non eius, Nisi mauis ipsius, quod pronomen ad reciproci naturam proxime accedit.

Secundum patientiam.) καθ᾽ ὑπομονὴν, id est, Perseuerantiam aut sustinentiam boni operis, hoc est, quod perseuerauerit in bono opere.

Quærentibus uitam.) [redacted], cum Græca lectio, siquis attēdat, pulchre habeat, ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, τοῖς μὲν καθ᾽ ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ, δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσι, ζωὴν αἰώνιον, hoc est, Qui reddet unicuique iuxta opera sua: his quidem qui per perseuerantiam operis boni, gloriam, & honorem, & immortalitatem quærunt siue quæsierūt, uitam æternam. ut ζωὴν αἰώνιον referatur ad uerbū, ἀποδώσει, id est, reddet, τοῖς articulus ad participium ζητοῦσι. ut sit sensus, his qui hic quærūt gloriam illam, & honorem, & immortalitatem, perseuerantes in bonis operibus, per quæ ista parantur, reddet uitam æternam, nimirum id quod quæsierūt. Ediuerso qui maluerunt esse contentiosi, nec obedierunt ueritati, ijs uentura est ira &c. Ad hunc modum uidetur legisse & Origenes, cum ait, Quærentibus, inquit, gloriam & honorem & incorruptionem, pro boni operis patientia uita dabitur æterna: ac mox, Nunc quidem gloriam & honorem requiramus. Ad eundem modum legit & exponit Theophylactus Archiepiscopus Bulgariensis & Chrysostomus, ac cætera Græcorū scholia. ut intelligamus hoc egregium præmium dari, sed ijs modo qui ambierint, ambiri autem recte factis: & ingens est exemplariorum consensus. Distinctio quidem sermonis eadem est apud utrunque. Theophylactus tamen apertius hos accusatiuos, gloriam & honorem & incorruptionem refert ad participium ζητοῦσι, quàm Chrysostomus. Nescio quid sequutus Ruffinus libro περὶ ἀρχῶν tertio, locum hunc ita refert, Iis quidem qui secundum patientiam boni operis, gloria & incorruptio, qui quærunt uitam æternam: His autem qui ex contentione, & qui non credunt quidem ueritati, credunt autem iniquitati, ira & indignatio, &c. Vt in utraque parte subaudiatur uerbum erit. Tametsi cōstat Ruffinum esse parum bonæ fidei interpretem. Atque hæc uersio præbet occasionem alterius lectionis, quæ constabit translata in proximum locum hypostigme, ut priores accusatiui gloriā, honorē & incorruptionem pertineant ad uerbū præcedens, reddet, uitam æternā, ad participiū quærentibus, ut hic sit ordo, His qui sunt iuxta patientiam boni operis, quærētibus uitam æternam, dabit gloriam, honorem &c. Vt post boni operis, ponatur hypostigme, & subaudiatur uerbum sunt, quod interpres in altera parte expressit, τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας, his qui sunt ex contentione. Hanc lectionem sequutus uidetur Ambrosius, & hoc sane loco Ruffinus. Quæ mihi quidem nō displicet, sed neutram *Locus lōge aliter expositus* [redacted] [redacted]

 dilucide

dilucide expresſit interpres, eo quod participium nō uerterit in uerbum, quum articulum uerterit in pronomen, his qui quærunt, ut reſpōdeat diuerſæ parti, his uero qui ſunt ex contentione. Nam contentionem oppoſuit patiētiæ. Nec multum eſt diſcriminis inter ſententias duas, quas facit aliter poſita hypoſtigme. Nihil enim refert utrum bonis operibus ambiatur uita æterna, an gloria, honor & immortalitas, quū hæc omnia nobis ſit deus. Porrò ne quem offendat quod nos pro incorruptione uertimus immortalitatē, uertit ad eundem modum Ambroſius in epiſtola priore ad Timotheum capite primo, ἀφθάρτῳ, immortali deo, & eodem pacto legit Eccleſia. Imò ea uis eſt Græcanicæ dictionis. Nam incorruptio an Latina uox ſit neſcio.

ἀφθαρσία immortalitas

Ex contentione contentioſi

Ex contentione.) τοῖς δ' ἐξ ἐριθείας, id eſt, Contentioſis, ut annotauit & Theophylactus, ſiue Qui ſunt ex contentione. Nam Græci τοὺς ἐκ στοᾶς Stoicos uocant, & Paulus τοὺς ἐκ περιτομῆς circuncisos appellat.

ἀντίθεσις non reddita

Non acquieſcunt.) Græcis unica uox eſt, & participium ἀπειθοῦσι, id eſt, Nō parētibus ſiue obtemperantibus, neque redditur apud nos iucunditas Græci ſermonis quam habet ἀντίθεσις ἀπειθοῦσι & πειθομένοις, id eſt, Non obtemperātibus & obtemperantibus.

Iudæi primum & Græci.) In his quoque eſt geminatio coniunctionis quam ſuperius oſtendimus, τε καὶ, Iudæiq́ primum & Græci. Opinor autē aduerbium primum, ad utranque gentem pertinere, Iudæorum & Græcorū, ut accipiamus, ſicut Chriſti gratia primum prodita eſt Iudæis & Græcis, ita pœnam his potiſſimum infligendam, ſi donum oblatum aſpernentur.

Acceptio perſonarū

Acceptio perſonarum.) προσωποληψία. Vnica uox eſt, quæ ſignificat reſpectum perſonæ, cum huic magis fauemus quàm illi, non ob ipſius rei, ſed perſonæ diſcrimen. Huic opponitur quod paulo ſuperius dixit, δικαιοκρισίαν, id eſt, Rectum iudiciū. Acceptio perſonæ Latinis auribus nihil ſignificat, tametſi frequens eſt in ſacris literis: προσωπολῆπται uero magis uidentur appellari, quos cepit perſonæ fauor, quàm qui accipiunt, quemadmodum & ἀνθρωπόληπτοι & νυμφόληπτοι dicuntur. Nec magis ad perſonam pertinet hæc uox quàm ad faciem. Certe ſic alicubi, negat deum iudicare ſecundū faciem.

[redacted]

Sine lege peccauerunt.) Græcus ſermo feſtiuior eſt per aduerbium ἀνόμως, quaſi dicas, illegaliter ſiue exlegaliter, quod utrobique dictum eſt. Nam exlegem legimus pro ἄνομος. Quanquam totus hic ſermo, repetitione dictionum, & cōtrarijs inter ſe relatis, picturatus, ac membrorum numeris modulatus eſt, ἀνόμως ἀνόμως, ἐν νόμῳ, διὰ νόμου, ἥμαρτον ἥμαρτον, ἀπολοῦνται, κριθήσονται.

Sine lege

Sine lege peribunt.) Græcis eſt καὶ ἀπολοῦνται, id eſt, Et peribunt, ut intelligas reddi ſimilitudinem, & talem fore exitum, qualis fuerat uita.

Factor legis

Sed factores legis.) ποιηταί, id eſt, Qui operantur & faciunt legis præcepta. Alioqui faciunt legem qui condunt legem.

Eiuſmodi legem.) Græcis eſt οὗτοι, id eſt, Hi, non eiuſmodi. Interpres legiſſe uidetur τοιοῦτοι, nec ad ſenſum refert.

Scriptum in cordibus.) Scriptum, nomen eſt Græcis, non participiū. γραπτόν, quaſi dicas, ſcripticium, ut opponatur illi quod ἄγραφον uocant iureconſulti, ius nō ſcriptum.

Teſtimonium illis reddente &c.) συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, id eſt, Simul teſtificante ipſorum conſcientia. Nam illis, apud Græcos non eſt: ut intelligas conſcientiam illorum conſentire cum iudicio dei.

[redacted]

Cogitationū accuſantium.) [redacted] Cogitationibus inuicem accuſantibus, aut etiā defendentibus. Atque ita recenſet Hieronymus, ediſſerens Ezechielis caput decimumſextū. Ad eundē modū legit Ambroſius interpres. Itidem Auguſtinus cum aliâs frequenter, tum libro de Ciuitate dei uigeſimo, cap. 26. Quanquam aliter citat exponens ſermonem domini in monte habitum, ſi tamen codex mendo uacat. Solent enim ſcribæ citationes ueterum ad hanc uulgatam æditionem emendare. Nec ſecus legit interpres Origenis in hanc epiſtolam, quiſquis is fuit. [redacted] poteſt

[redacted]

Si autem.) Verior & antiquior apud Græcos scriptura est, ἰδὲ, id est, Ecce, non εἰ δὲ, id est, si uero. Alioqui non satis cohæret ordo cum eo quod sequitur, Qui ergo aliū doces. Quanquam Ambrosius legit εἰ δὲ, si modo libri non fallunt, tum Origenes & Theophylactus. Neque quod ad sensum attinet quicquam est incommodi, nisi quod, ut modo dixi, duriuscule cohærent quæ sequuntur, Qui igitur doces alium &c. Quanquam hoc quoqꝫ neque nouum est, in Paulo, & alioqui tolerabile.

ἰδὲ εἰ δὲ

Probas utiliora.) τὰ διαφέροντα, id est, eximia siue egregia. Interpres legisse uidetur συμφέροντα, id est, utilia siue conducibilia. Demiror autem cur Theophylactus διαφέροντα uoluerit interpretari pro συμφέροντα, nisi forte loquuntur Græci more Latinorum, ut dicant interesse cuiuspiam, quod ad rem illius pertineat. Cæterum probas hoc loco est δοκιμάζεις, hoc est, Comprobas, quod est iudicio ac uelut exploratum approbare.

διαφέρειν differre
διαφέρειν excellere

Instructus per legē.) Græce est κατηχούμενος, id est, Eruditus siue initiatus, & institutus. Et autē uerbum Paulo peculiare, quod uidetur esse dictum à uoce qua olim mysteria tradebantur, quæ nefas erat libris cōmittere. Eodem usus est huius discipulus Lucas in præfatione Euangeliorum, ut illic indicatum est.

Magistrum infantium.) διδάσκαλον νηπίων. νήπιος, ut iam aliquot admonuimus locis, cum ad ætatē refertur, significat infantem, cum ad animū, significat parum eruditū, parum ingenio & usu rerū callentem. Hic tempestiuius erat, stultorū, insipientiū aut puerorum. Quis enim docet infantes? Paruulorū erat tolerabilius, ut sæpe uertit aliâs. Nam hoc loco non est magister qui regat, sed διδάσκαλος, hoc est, qui doceat. Porrò quod mox præcessit παιδευτὴν anceps est nomen, commune tum ei qui instituit pueros, tum ei qui castigat & corrigit errātes. Apparet hic Paulum tacite alludere ad locum qui est apud Esaiam cap. 33. Vbi est scriba? ubi legis uerba ponderans? Vbi doctor paruulorum?

Infantes νήπιοι, quod solet uertere, paruulos

Habentem formam.) μόρφωσιν, id est, Formationem, quasi dicas, instituēdi, formandiqꝫ rationem quam alijs præscribat, ut sunt & hodie qui profiteantur se posse formare cōscientias singulorum. Itidem Iudæi sibi placebant, quod proselytis ueluti stupidis, formam uitæ præscriberent. In hanc sententiam enarrat & Theophylactus, sed illud adijciens, fuisse qui μόρφωσιν hoc loco interpretarentur nō formam, sed mentitam & adumbratam imaginem iustitiæ, cum ita præciperent, Ne tetigeris, ne gustaueris, ne contrectaueris.

Forma μόρφωσις

Inhonoras.) ἀτιμάζεις, id est, Dehonestas, siue ignominia afficis.

Blasphematur.) Græcis uox est βλασφημεῖται, quod Latine uertas licet, Male audit, siue maledictis afficitur. Testimonium quod adducit Paulus, Origenes refert ad Esaiam, apud quē legis cap. 52. Quoniā ablatus est populus meus gratis, dominatores eius inique agunt, dicit dominus, & iugiter tota die nomen meū blasphematur. Porrò hæc duo uerba, In gentibus, addita sunt ex æditione Septuaginta, qua Paulus hoc loco uidetur abusus. Alioqui ueritas Hebraica habet, Et iugiter tota die nomen meū blasphematur. Diuus Hieronymus locum hunc apud Esaiam edisserens, indicat & ad Ezechiel referri posse, apud quem legis cap. 36. Et ingressi sunt ad gentes, ad quas introierunt & polluerunt nomen sanctū meum, cum diceretur de eis, Populus domini iste est, & polluerunt nomen sanctum meum. Cæterum quid sibi uoluerit hoc loco Lyranus, uiderit ipse. Cōsentit enim nostra æditio cum Septuaginta & Hebraica ueritate. Nec hoc sanè loco ullū discrimen est, si qua fides habenda est uulgatis exemplaribus. Iam uero de Lyrano minus admiror. At Aquinas lōge diligentior, hoc loco nescio qua de causa, duplicem inducit lectionem, cuius equidē uerba nō grauabor ascribere, quo facilius sit lectori super hac re, uel iudicare, uel inquirere. Cum enim citasset locū qui est apud Esaiā, Dominatores eius inique agunt, & iugiter tota die nomen meum blasphematur, subijcit ex Hieronymo nimirum alterū testimoniū his quidem uerbis: Et Ezechielis 36. secundū aliam literā, ubi nostra sic habet, Nō propter uos ego faciam

Expensa Lyrani ac Thomæ opinio

domus Iſrael, ſed propter nomen ſanctũ meũ, quod polluiſtis in gent[redacted] nas [redacted] eſt alia lectio, ſiue ut ipſi uocãt, litera, qu[redacted] Excute, d[redacted] reperies. Proinde conijcio Thomam aliò [redacted] hauſiſſe [redacted] fontibus, ſed ex aliorũ coll[redacted] m in eodẽ [redacted] in cõſimilem ſententiã. Prior [redacted] pugna eſt inter Hebræam ueritatẽ & æditionẽ Septuaginta. Alter qui[redacted] interuallo, repetẽs quod iam dictũ erat, quem citat Aquinas, Non propter uos ego faciam domus Iſrael, ſed propter nomen ſanctũ meũ quod polluiſtis in gentibus ad quas intraſtis. Ac ne hic quidẽ ulla diſcordia eſt inter translationẽ Hieronymi & Septuaginta. Quod ſi quis nobis diffidit, cõferat utranq; æditionem coniunctã in operibus Hieronymi proxime æditis Baſileæ. Iam uero quod Paulus admonuit Iudæos, id multo magis cauendũ eſt nobis Chriſtianis, quorũ uita ſi nihil differat ab Ethnicorum uita, niſi titulo Chriſtiani nominis, ac ceremonijs, cæteris in rebus par, aut etiã contaminatior, periculũ eſt, ne ſanctiſsimũ illud Chriſti nomen polluatur, & cõtumelijs afficiatur inter inimicos fidei, Iudæos & Turcas, ſi conſpiciant nos non minus abiecte ſeruire libidini, nihilo moderatius inhiare lucris, non minus cupidos uindictæ, nõ minus timidos mortis, & auidos uitæ, non minus furioſe belligerantes, tumultuantes, digladiantes, quamlibet leuibus de cauſis.

Impia uita Chriſtianorũ facit, ut Turcæ de Chriſto male ſentiant

Per uos blaſphematur.) Græce eſt δι' ὑμᾶς, id eſt, propter uos, ut intelligas non inſtrumentum, ſed cauſam.

Non enim qui in manifeſto Iudæus.) Hoc loco breuitatẽ quam Græcis adferũt articuli præpoſitiui, nos quo dilucidior eſſet ſenſus, cõpluſculis uerbis explanauimus, ſed ita, ut ne tantulũ quidẽ de ſenſibus immutaremus, in hunc modũ, Non is qui manifeſto Iudæus ſit, Iudæus eſt, nec ea quæ in manifeſto ſit carnis circũciſio, circũciſio eſt, ſed qui in occulto Iudæus fuerit, is Iudæus eſt, & circũciſio cordis circũciſio eſt, quæ ſpiritu cõſtat nõ litera.

EX CAPITE TERTIO.

Quid ergo amplius.) περισσὸν Græce aliquando ſuperuacaneum ſignificat, aliquando eximium, hoc eſt, ἐξαίρετον. Hic eximiũ pro excellentia accipitur. Sequitur enim τὸ ἰουδαίου, id eſt, In quo excellit Iudæus.

Multum.) πολύ. Sic & apud Græcos habetur per hypſilon. Quanquam legendũ uidetur πολλή, & per duplex λ, & η, ut ſit epitheton huius nominis utilitas, ὠφέλεια. πρῶτον, primũ, hic ordinem ſignificat ſermonis, potius quàm præcipue.

Illis eloquia.) Illis, apud Græcos non eſt, ſed interpres addidit neceſſario, ἐπιστεύθησαν, id eſt, Crediti ſunt eloquia, pro eo quod eſt, Concredita ſiue cõmiſſa ſunt illis eloquia dei. Sic enim Græci loquuntur ἐγχειρίζομαι πάντων τὴν ἐπιμέλειαν, ἐπιτέτραμμαι τὴν δίαιταν, id eſt, Cõmiſſa mihi eſt hæc prouincia, delegata eſt mihi hæc cognitio, quaſi Græce dicas, Creditus eſt hanc rem, & commiſſus ſum hoc negocium: quemadmodum Latini dicunt, doctus ſum grammaticã. Porrò quod nos legimus eloquia, Paulo eſt λόγια, philoſophatur nonnihil in hoc uerbo Origenes. Cæterum λόγια dixit oracula, quod is populus ſeruabat oracula, alijs magis profutura quàm ipſi, & tenebat nõ intellecta. Sic enim Heſychius interpretatur, λόγια, θέσφατα μαντεύματα, φῆμαι, χρησμοί, id eſt, Numinum reſponſa, uaticinia, rumores, oracula. Et in hunc ſenſum frequẽter repetitur apud Ariſtophanem in equitibus. Apud Latinos eloquium, pro eloquẽtia uſurpauit Iuuenalis: Eloquium & famam Demoſthenis.

Credita commiſſa

Euacuauit.) Græcis futuri tẽporis eſt καταργήσει, id eſt, Abolebit, obliterabit, irrita reddet, ſiue antiquabit, quo uerbo frequẽter utitur diuus Paulus. Interpres ſæpenumero uertit deſtruere. ἀργὸν ocioſum, inde καταργεῖν, ocioſum & ſuperuacaneum reddere.

Euacuare pro abrogare

Eſt autem.) γινέσθω Græcis eſt, ſit, ſiue fiat autẽ deus uerax. Fortaſsis interpres uerterat eſto, quemadmodum uertit interpres Theophylacti, falſo Athanaſij inſcripti hactenus. Poſitum eſt autẽ γινέσθω pro φανερούσθω, ἀποδεικνύσθω, id eſt, declaretur, oſtẽdatur. Neq; enim fieri poteſt, ut deus uerax nõ ſit, ſed noſtra refert, ut talem eſſe intelligant homines. Quanquam poteſt eſſe δοξολογοῦντος, quemadmodũ dicimus, Gloria tibi domine.

Eſt pro eſto deprauate legimus

Abſit.) Frequenter obuiũ apud Paulum, Græce eſt μὴ γένοιτο, id eſt, Ne ſit, aut Ne contingat, ſiue Deus auertat, aut prohibeat. Eſt autẽ abominantis ſermo.

Vt

Vt iustificeris in sermonibus.) Testimoniũ est ex psalmo quinquagesimo, Vt iustifice ris. Et cum iudicaris, apud Græcos uerbũ est passiuum ἐν τῷ κριθῆναι uel κρίνεσθαι, ut alij le gunt. Cæterum Hebræis בְּשָׁפְטֶךָ anceps est, utrũ de iudicato deo, an de iudicãte loquat. Hieronymus uidetur ita locũ hunc interpretari, ut intelligat deum iudicatũ, sed dum iudi catur ab incredulis, & ipsius declarari fidẽ in promissis & illorum uanitatẽ in iudicãdo. Sic & Omnis homo mendax, uel, quia præstare nõ potest, quod pollicetur quantũ in ipso est, uel quod mendax sit quisquis diffidit dei promissis, cum ille nihil non præstet. *Mendax nõ q mẽtitur, sed q mentiri poßit & soleat*

Si autem iniquitas nostra iustitiam dei commẽdat.) συνίστησι, id est Constituit, hoc est, stabilit ac confirmat, fulcitq;. Quanquam & commendat recte uertit. Nam si Hesychio cre dimus, συνιστάνειν Græcis multa declarat, ἐπαινεῖν, φανεροῦν, βεβαιοῦν, παρατιθέναι, id est, Lau dare, illustrare, cõfirmare, adiungere siue cõmendare. Origenes ipse paulo post edisserens eum Pauli locum, Commendat autem charitatem suam deus in nobis, indicat, commen dat idem pollere, quod confirmat aut amabilem facit.

Nunquid iniquus deus qui iram infert.) Origenes hunc edisserens locum, siue mauis Hieronymus aut Ruffinus, ostendit in nonnullis Græcorũ codicibus legi, Qui infert iram aduersus hominem: nimirum ut pro κατ᾽ ἄνθρωπον λέγω, id est, iuxta hominẽ dico, scriba tur κατ᾽ ἀνθρώπου, id est aduersus hominem, omisso uerbo λέγω. Alteram lectionẽ interpres opinor Origenis adiecit inueniri in latinorum exemplaribus, nonnullis etiam Græcorum. Cum autẽ neutram reijciat lectionem, liberum erit cuiq; utram malit sequi. Certe Chryso stomus ac Theophylactus legunt simul & interpretãtur κατ᾽ ἄνθρωπον λέγω, id est, Iuxta sen sum humanũ loquor respondens pro deo, quũ illius iudicia sint inscrutabilia. Hactenus im posuit mihi titulus & peroratio commentariorũ Origenis in epistolã ad Romanos ut cre derem eos ab Hieronymo uersos, tametsi de phrasi dubitabã nonnihil, quæ tamen hic mihi uisa est purior quàm in cæteris uersionibus est Ruffini. Magis autẽ offendebant admixta multa, quæ partim à Græco scriptore Romani sermonis ignaro dici non poterant, partim ex diametro pugnãt cum Origenis dogmatibus. Hieronymus autẽ in uertẽdo religiosior est quàm Ruffinus, qui non solũ permittit sibi de suo sentẽtias aliquot intertexere, uerum etiam totos libros prætermittit, & pro his suos supponit. Vnde propemodum pedibus eo in sententiam eorum qui putant hanc uersionem esse Ruffini. Nam titulum probabile est à scriba immutatum quo librum redderet uendibiliorem, gratiosi nominis lenocinio. Eius dem artificio in peroratione bis Ruffini nomen mutatum est in nomen Hieronymi. Cæte rum relictum est quod prodat fucum. Ait enim sese à Gaudentio urgeri, ut Clementem quem uertere instituerat, absoluat. Constat autẽ Clementem à Ruffino uersus, & Gauden tio inscriptum. Ruffinus apud multos audiebat Origenista, eoq; monet in peroratione ut omisso nomine interpretis, scriba ponat nomen autoris. *Distinctio uaria*

Iudicabit deus hunc mundum.) τὸν κόσμον, id est Mundum, non hunc mundum, quasi sit alius mũdus, nisi quod articulus additus aliquoties facit, ut res certa designetur.

Sicut blasphemamur.) Vsus est Græca uoce βλασφημούμεθα, id est, Male audimus, si ue Male de nobis loquuntur homines.

Faciamus mala.) Non inepte omisit ὅτι, quod aliâs solet libenter addere, cum alioqui nihil sit opus.

Præcellimus eos.) προεχόμεθα. Eos apud Græcos non additur, sed tantum est præsta mus, siue præcellimus. Siquidem Græci distinctionem subijciunt his uerbis, Quid igitur? Alioqui legi coniunctim poterat, In quo igitur præcellimus.

Causati sumus.) προῃτιασάμεθα, id est, Ante causam reddidimus.

Et omnes sub peccato.) Et, coniunctio redundat.

Quia non est iustus.) ὅτι, Quia, redundat, quod erat omittendũ hoc sane loco, quem admodum paulo ante fecit.

Iustus quisquam.) οὐδὲ εἷς, id est, Ne unus quidem.

Requirens.) ὁ ἐκζητῶν, id est, Qui exquirat. Nam requirimus non quod uestigamus, sed quod abesse dolemus, requirimus in amico fidem.

Maledictione.) ἀρᾶς, id est, Deuotione, execratione, siue imprecatione. Cæterum illud obiter admonitum lectorem uolo, testimonium hoc quod Paulus de ueteri sumpsit instru mento

mento, uarijs ex locis esse contextum, atque, ut ita dicam, consarcinatum. Nam prima pars sumpta est de psalmo 13. sed ita ut sententiã magis quàm uerba reddiderit Apostolus. Proximi duo uersus, Sepulchrũ patens est guttur eorum. Linguis suis dolose agebant, quinti psalmi sunt. Illud autẽ quod sequitur Venenum aspidũ sub labijs eorum, centesimi xxxix. psalmi est. Rursum quod annectitur, Quorũ os maledictione & amaritudine plenum est, è nono psalmo desumptũ est. Porrò tres qui sequuntur uersiculi, Veloces pedes eorum ad effundendũ sanguinẽ. Cõtritio & infelicitas in uijs eorũ. Et uiã pacis nõ cognouerũt &c. ex Esaia decerpti sunt. Vltimus autẽ uersiculus, Non est timor dei ante oculos eorũ, in trigesimiquinti psalmi principio est. Hos octo uersiculos intertexuit nescio quis psalmo 13. quod idoneũ locũ non inueniret ad quem hoc Pauli referret testimoniũ, cum in Hebraicis codicibus non habeantur. Id indicauit Hieronymus, modo citatũ Esaiæ locum edisserens, & iterum copiosius, præloquens in commentariũ decimum sextum. Cæterũ quæ ex Esaia mutuatus est, habentur apud eum prophetã capite 59. iuxta Hebraicam ueritatẽ ad hunc modum, Cogitationes eorũ cogitationes inutiles, uastitas & cõtritio in uijs eorum. Viam pacis nescierunt, & non est iudicium in gressibus eorum.

Subditus obnoxius Subditus.) ὑπόδικος. Quasi dicas obnoxius & reus. Nam δίκη Græcis, & crimen significat & causam, & uindictam, siue pœnam, uelut obligatus ad pœnam.

Cognitio peccati.) ἐπίγνωσις. Elegantius ac significantius erat agnitio.

Et egent.) Græce est ὑστεροῦνται, id est, Carent siue destituuntur, ad uerbũ sonat posteriorantur, quasi nõ assequentes quod optabant. Et gloria, Græcis est, non gratia, sicut legimus & in Latinis codicibus emendatioribus, δόξης τοῦ θεοῦ, Glorificatur enim deus in hoc, quod ex sua bonitate seruat humanum genus.

Iustificati gratis.) δικαιούμενοι. Participiũ est passiuũ, sed præsentis tẽporis, unde nos uertimus, Iustificãtur aũt, addita de meo coniunctiuncula, quo sensum redderẽ dilucidiorem.

Nunc autẽ sine lege iustitiæ de m.c.) Augustinus contra Pelagium & Celest. de gratia Christi lib. 1. cap. 8. indicat distinctionem huius sententiæ: pronunciandũ enim, Iustitia dei sine lege, nunc manifestata est. Aliquid esset quod dicit, si aduerbio præpositus fuisset articulus, νυνὶ δὲ ἡ χωρὶς νόμου δικαιοσύνη. Id quoniam factum non est, intelligendum est iustitiam dei promulgatam esse omnibus, absq; præsidio legis profuturam. Quanquam ad sensum minimum refert quomodo distinguas. Augustini uerba subscribam. Quomodo ergo inquit, sine lege manifestata, si per legem testificata? Nõ ita sine lege manifestata, sed sine lege iustitia: quæ iustitia dei est. Hæc Augustinus. Scrupulus autẽ qui mouit Augustinũ nullius est momenti. Iustitia dei per fidem & gratiam manifestata est per aduentũ Christi, sed hoc futurum prædixerat lex.

Redemptio Per redemptionem.) διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως. Quæ proprie est redemptio captiui, persoluto pro capite illius precio, quod Gallorũ uulgus appellat ranson. τῆς ἐν χριστῷ ἰησοῦ, & hic positu uidetur pro διὰ, quæ redemptio contingit per Christum Iesum, hoc enim repetit, ut rursus excludat gloriam operum humanorum.

Propiciatorem.) ἱλαστήριον, id est, Propiciationem seu magis propiciatorium, ut quod Origeni placet, respiciat ad propiciatorium Iudæorum, Christi nostri typum, quemadmodum & sanguinis meminit. Ad eundẽ modũ exponit Theophylactus & ante hunc Chrysostomus: postremo & Augustinus libro de spiritu & litera cap. 13. Forte interpres masculino genere accipit τὸν ἱλαστήριον, sicuti τὸν σωτήριον.

Ambrosius diuersa legens Propter remissionem.) Mirum quod exemplar secutus Ambrosius legat, Propter propositum præcedentium delictorum. Nam Græci πάρεσιν habent, non πρόθεσιν, nisi forte mendosus est codex Ambrosianus. Quanquã quod interpretans subijcit, Sciens deus propositum benignitatis suæ, subindicat illum propositũ legisse non remissionem. Eodem modo legit Augustinus loco quem modo indicauimus.

In sustentatione.) ἐν τῇ ἀνοχῇ, id est, In patientia & tolerantia.

Vbi est ergo.) Est & tua, addidit interpres. Nam Græce est ποῦ οὖν ἡ καύχησις, id est, Vbi igitur gloriatio? atq; ita sanè absolutius est. Plurimum acrimoniæ addunt orationi percontationes eiusmodi, præsertim re iam argumentis euicta.

Arbitramur enim.) λογιζόμεθα οὖν, Reputamus siue colligimus igitur. Nam Theophylactus

ci.iis interpretatur συλλογιζόμεθα, uelut hoc iam argumentando collegerit.
Imo & gentium.) Pro imò, Græcis est ναὶ, quod est affirmantis aduerbium, quasi di/ *ναὶ uertit imò*
cas, nimirum & gentium.

Qui iustificat.) δικαιώσει, Iustificabit futuri temporis. Respexit enim ad eos qui adhuc
essent in Iudaismo seu paganismo. In codice diui Donatiani scriptū erat iustificauit, b mu/
tato in u, consonans, qua quidem in re subinde peccant scribæ.

Legem ergo destruimus.) καταργοῦμεν, id est, Irritam facimus, siue abolemus, ut paulo
superius ostendimus. Porrò quod sequitur, Legem statuimus, ἱστῶμεν dictum est pro fulci/
mus seu stabilimus, & facere ut stet aliquid, alioqui uacillans. Alioqui latinis aliud sonat
statuere, nimirum decernere.

EX CAPITE QVARTO.

Vid ergo dicemus inuenisse Abraham patrem nostrum secundū carnem.) *Distinctio*
Incertum est utrò referatur hæc particula, secundū carnem, ad Abraham pa/ *uaria*
trem, an ad inuenisse. Scio in plerisque Græcorum codicibus hunc esse ordi
nem, Quid ergo dicemus Abraham patrem nostrum inuenisse secundū car
nem? Verum secus legit Origenes, secus Ambrosius, secus habetur in uetu
stis Latinorum codicibus, nimirum hac distinctione, ut patrem nostrum, proxime adhæ/
reat ad hanc particulam, Secundum carnem. Sentit enim Paulus, Abraham iuxta uocatio/
nem ad fidem, & gentium esse patrem, cæterum Iudæorū esse patrem duntaxat iuxta car/
nem. Sic etiam interpretatur Theophylactus, πατέρα δὲ, inquit, κατὰ σάρκα καλεῖ αὐτὸν, ἐκβάλ-
λων αὐτοὺς ἀπὸ τῆς πνευματικῆς συγγενείας, μᾶλλον δὲ καὶ ἀνάγκην αὐτοῖς περιτιθεὶς τοῦ μιμήσασθαι αὐτὸν
ἐν πάντι, id est, Patrem autem iuxta carnem uocat illum excludens eos à cognatione spi/
rituali, seu potius compellens eos, ut illum imitentur in omnibus. Similia Chrysostomus
πατέρα δὲ αὐτὸν, κατὰ σάρκα ἐκάλεσεν ἐκβάλλων αὐτοὺς ἀπὸ τῆς πρὸς αὐτὸν γνησίας συγγενείας, καὶ προο-
δοποιῶν τοῖς ἔθνεσι τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγχιστείαν, id est, Patrem autem illum dixit, excludens eos
à uera Abrahæ cognatione, simulq; uiam aperiens gentibus ad affinitatem Abrahæ conse
quendam. Et tamen alium sensum indicat ordo Græci sermonis, unde hyperbaton accipia
mus oportet, Alioqui legendum erat, τί οὖν ἐροῦμεν ἀβραὰμ τὸν κατὰ σάρκα πατέρα εὑρηκέναι.
Proinde non ueriti sumus pristino ordini reddere hunc sermonem. Quanquam haud me
fugit Ambrosium sic locum hunc interpretari, ut Secundum carnem, referatur ad inuenis/
se: ut intelligamus adeo Mosaicam legem non posse præstare salutem, ut nec Abraham
ipse quicquam consecuturus fuerit secundum carnem, hoc est per circuncisionem, nisi fi/
dei merito placuisset deo.

Habet gloriam.) καύχημα. Gloriationem magis significat quàm gloriam, quemadmo/
dum & καύχησις, hoc est, Habet quod glorietur & iactet se.

Credidit Abraham) Argutatur nonnihil Origenes, subhæsitans an hic uicio librario/
rum legatur Abraham pro Abram, hoc est trisyllabum nomen pro dissyllabo, quod id tem *Abram*
poris quo promittenti credidit deo, nondum esset Abraham, sed Abram. Vnde consenta/ *Abraham*
neum est illic apud Hebræos non haberi, Credidit Abraham deo, sed credidit Abram. At/
que ita uerterunt Septuaginta ἀβράμ. Equidem laudo hominis diligentiam, & pudet no/
stræ oscitantiæ. Tamen hoc sanè loco, si sermo referatur ad eum qui scripsit, siue Moses is
fuit, siue Esdras, siue alius quispiam, illi certe fuit Abraham. Cæterū ubi deus narratur il/
lum nominatim compellare, Abram dicitur non Abraham, donec illi nomen auctum esset
accessione syllabæ. Sūt qui dicāt & in peruetustis codicibus Latinis hoc loco legi Abram,
non Abraham.

Et reputatum est.) ἐλογίσθη, id est, Imputatum est, hoc sanè loco. Nam Græca uox an/
ceps est. Cæterum longe aliud est reputare quàm imputare. Reputare est animo conside/
rare, imputare est acceptū ferre, aut in rationē addere, plerunq; citra reprehensionē. Depu
tare idem est, quod supputare aut existimare seu æstimare, quū Græca uox sit polysemos
ad reputare, imputare, æstimare. ἐλλογεῖσθαι, ꝓprie sonat imputare, quo uerbo & alias usus *Valla taxat*
est Apostolus. Nec iniuria Valla taxat hoc loco pucrilem affectationē copiæ in interprete, *interpretem*
dum idem uerbum Græcum, eodem in loco, nunc uertit reputatur, nunc accepto fert, nunc
imputatur, quasi nefas esset eandem uocem sæpius repeti.

Ei uero qui non operatur,credenti autẽ.) Vtrunꝗ Græcis participiũ eſt, μὴ ἐργαζομένῳ, πιστεύοντι δὲ, id eſt,Non operanti,tamen credẽti. Et rurſum Reputatur,pro imputatur.

Secundũ propoſitum gratiæ dei Secundũ propoſitum gratiæ dei.) Hæc clauſula non eſt in Græcis codicibus. Etiamſi Ambroſius ita legit & exponit nominatim hæc uerba. Vnde apparet illum diuerſo uſum exemplari. In codice peruetuſto,cuius copiam fecit Ioãnes Coletus è Paulina bibliotheca, non erant in contextu,ſed diuerſa ac recentiore manu in ima margine adiecta.

Accepto fert.) λογίζεται, id eſt Imputat,ſiue acceptũ fert. Eſt autẽ acceptum ferre pro accepto habere quod nõ acceperis,quæ apud iurecõſultos,ni fallor,uocatur acceptilatio.

Non imputauit.) λογίσηται. Futuri temporis eſt,tametſi eſſe poteſt aoriſtus ſubiũctiui ſi ſcribatur per η, λογίσηται, ut ſit imputauerit,licet hæc quoꝗ pro futuris uſurpentur.

Additũ aliqd Tantum manet.) Manet,apud Græcos non inuenio. Sic habent Græci codices ὁ μακαρισμὸς οὖν οὗτος ἐπὶ τὴν περιτομὴν, ἢ ἐπὶ τὴν ἀκροβυστίαν; Beatitudo igitur iſta, ſiue beatificatio, aut beatio,utrum in circunciſionem an in præputium? ut ſubaudias,uenit,competit,aut ſimile uerbum:atque ita Græcorum ſcholia legũt & interpretantur. Theophylactus enarrans,pro uerbo ſubaudito quod interpres reddidit,manet,ſupponit πίπτει, id eſt cadit,ſiue competit:quemadmodum dicimus,Non cadit in ſapientẽ iracundia. Atque adeo haud *Manat deprauatũ in manet* ſcio, an interpres cupiens explicare Pauli mentem ſcripſerit, Manat in circunciſionem, quod poſtea mutatum ſit in manet. Alioqui præpoſitio ἐπὶ dure iungeretur accuſandi caſui. Poteſt & è ſuperioribus repeti uerbum,Dauid dixit beatitudinem &c. Hæc igitur beatitudo num dicta eſt in circunciſionẽ tantũ an etiã in præputium. Annotandũ & illud: apud Origenem & Ambroſium addi tantum,quod in uulgatis Græcorum codicibus non reperio, ne in uetuſtis quidem Latinorum exemplaribus. Certe in Paulino illo codice ſic reperio ſcriptum: Beatitudo ergo hæc in circunciſione,an etiã in præputio? Quanquam non negarim uim eius aduerbij latere in coniunctione καὶ, an etiam in præputio,quod ut fieret explanatius,adiecerunt tantum. Ne illud quidem arbitror negligendum μακαρισμὸν hic accipi non pro ipſa qualitate beati,ſed pro præconio beatitudinis, quod Dauid tribuit homini non ex operibus ſed ex gratia dei per fidem non imputantis peccata. Græcis enim μακαρίζεσθαι dicuntur qui prædicantur beati,etiam falſo. Iuſticiam autem hic appellat non uniuerſam uirtutem,ſed innocentiam,quæ contingit gratis ita cõdonatione peccatorum. Porrò beatitudo & iuſticia natura inter ſe cohærent:unde conſequitur,ut in quemcunꝗ cadit iuſticiæ elogium,in eundẽ cadat & beatitudinis elogium. Sed Abrahæ nondum circunciſo tributum eſt iuſticiæ elogium:in eundẽ igitur & per hunc in gentes incircuncifas competit beatitudinis elogium , quod prædicat Dauid circunciſus. Ita nõ tantũ paria facit præputium cum circunciſione, uerum etiam in hoc antecellit, quod ante natam circunciſionem id laudis promeruit.

ἐμπερίτομος In circunciſione.) ἐν περιτομῇ ὄντι, id eſt,Cum eſſet in circunciſione, quod perinde ualet ac ſi dixiſſet ἐμπεριτόμῳ, id eſt circunciſo, ſicut ἐν ἀκροβυστίᾳ, pro eo quod erat ἀκροβύστῳ. Præter interrogationis gratiam multum lucis addit δίλημμα,cuius altera parte reiecta,alteram euincit. Nullum enim argumentandi genus,uel apertius uel uiolentius.

σημεῖον σφραγίς Signaculum.) Duo uerba ponit Paulus σημεῖον & σφραγῖδα, poſterius eſt σφραγῖδα, id eſt,Signum ac notam impreſſam. Nam fidei cauſa ſolemus obſignare,quod certũ eſſe uolumus. Atque ad hunc modum obſignamus, quod ad tempus ſepoſitum ac recõditum eſſe cupimus,ſuo loco depromendũ. Alioqui uideri poterat Paulus bis idem dixiſſe, cum paulo ante dixiſſet ſignum,mox repetens ſignaculũ. Alterum eſt Græcis σημεῖον, ſignum, quo aliud ſignificatur. Siquidem iam tum carnalis illa circunciſio,typum gerebat Chriſtianæ circunciſionis,quæ non aufert pelliculam à glande, ſed amputat omnes noxias cupiditates à corde. Erat & ſignaculum quod ad tempus tegeret myſterium poſt aperiendum, uidelicet iuſtitiæ quæ confertur per fidem. Poteſt autem aliquid eſſe ſignum quod non ſit ſignaculum,ut ſtatua ſignum eſt, at anuli ſymbolum affixum ſyngraphæ σφραγίς eſt. Eſt autem in his duabus dictionibus appoſitio. Eadem enim res dicitur σημεῖον, quatenus declarat iuſtitiam ex fide quæ erat in Abraham ante circunciſionem,& σφραγίς, quatenus exemplo Abrahæ,omnibus credentibus promittebatur iuſtitia ex fide ſine circunciſione. Annotatum eſt hoc diligenter ab Origene.

Non

Non his tantũ qui sunt ex circũcisione.) Græca multo secus habẽt τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι, id est, Qui nõ tantũ sunt ex circũcisione, sed etiã incedunt per uestigia &c. ut intelligas nõ esse satis Iudæũ fuisse natũ, ad hoc ut sis filius Abrahæ, nisi eiusdẽ ingrediaris uestigijs, id quod est filiorũ. Mecũ facit Ambrosius legens ad hunc modũ, Vt sit pater circuncisionis eorũ, qui nõ solũ ex circuncisione sunt, sed & eorũ qui insequũtur uestigia fidei. Nec abhorret ab hac lectione Origenis interpretatio, significans ita demũ Iudæos patrẽ habituros Abraham, si ad fidẽ pertinerent quæ illi nondũ circunciso iusti cognomen conciliasset. Certe mecũ facit Chrysostomus, etiamsi Theophylactus aliquãto secus exponit. In codice quo sum usus, scriba per negligentiã omiserat οὐ. Eam uoculã aliquis asscripserat nõ suo loco, οὐ τοῖς μόνον, quum Chrysostomus legat τοῖς οὐ μόνον, & distinctioni respondet enarratio. Non enim hoc sentit his uerbis, Abraham esse patrem & Iudæorũ & gentiũ, sed nõ esse patrem Iudæorũ nisi sequantur illis uestigia. Nam ante dixit, illũ esse patrem omniũ gentiũ, nõ simpliciter omnium, sed credentiũ: Eundẽ hic dicit patrẽ Iudæorũ, qui ne putarẽt esse satis prognatos esse ex stirpe Abraham, ostẽdit inutilẽ esse sanguinis propinquitatẽ, nisi fidẽ illius imitãtes declarẽt se germanos illus filios. Offendit nõnihil articulus mox præter usum repetitus, ἀλλὰ καὶ τοῖς. Verum fieri potuit, ut eam syllabã scriba quispiã adiecerit. Denuo, nactus græcũ Theophylacti codicem, inspexi locũ attẽtius. Eandẽ sane lectionẽ, quam indicaui haberi, per οὐ adiectũ supra uerbum, repetit in enarrãdo, admonẽs etiã quomodo sit legendũ, quanquam in sententia nõ dissentit à Chrysostomo. Qui uertit Theophylactum sic reddidit Græca, ut nesciã an satis intellexerit: proinde nõ grauabor hunc locum bona fide reddere: Existentẽ obiectionẽ dissoluit, Nam fortassis dicturus erat aliquis, si quũ præputiatus esset iustificatus est Abrahã, qua gratia circuncisus est? Ad hoc respõdet, quod circũcisionis signũ acceperit loco signaculi, quod obsignaret prædicaretq; ipsum ex fide fuisse iustificatũ, quam fidẽ exhibuerat prius quũ esset præputiatus. Itaq; quoniã duo hæc considerantur in Abraham, præputiũ & circũcisio, per præputium quidẽ declaratur pater præputiatorum. Sed quorũ? Eorũ qui similiter atq; ipse crediderat, crederent, ut & illis fides imputaret ad iustitiã, id est, in hoc ut iusti fierẽt: Per circuncisionẽ uero rursus declaratur pater circũcisionis, hoc est circuncisorũ. Est aũt pater nõ his solũ qui circuncisionẽ habẽt, sed & his qui ingrediuntur illius fidei uestigijs, quam fidẽ habuit in præputio. Ad hunc igitur modũ legendũ est, Et pater esset circũcisionis, nõ his qui circũcisione tantũ illũ referunt, uerũ etiã ijs qui incedũt uestigijs fidei, hoc est qui credũt similiter atq; ille, mortuorũ corporũ resurrectionẽ &c. Interpres omisit quædã uerba & addidit unũ. Suspicor aũt locum apud Theophylactũ non carere mendo. Quũ enim admonet quo pacto sit legendũ, probabile est illũ eam posuisse lectionẽ quam sequutus est Chrysostomus, quandoquidẽ & reliqua commentarij pars declarat illũ eandẽ sequi sententiã. Sed uidere mihi uideor exitũ huius difficultatis, ut nihil offendat articulus repetitus aut transposita negatio. Nimirũ ut μόνον nõ pertineat ad negationẽ quemadmodũ interpretatur Chrysostomus, sed ad ἐκ περιτομῆς, ut intelligamus inter Iudæos duos ordines, alterũ qui nihil habẽt Abrahæ, nisi quod circũcisi sunt, & horũ negatur esse pater, alterũ eorũ qui præter circuncisionẽ etiã fidẽ illius imitãtur, horũ demum patrem uult esse Abraham. Hunc sensum & hãc lectionẽ sequutus est Theophylactus, nec diuersus est à sentẽtia Chrysostomi. Verũ hic obstrepit coniũctio καὶ, nõ suo loco posita, ἀλλὰ καὶ τοῖς: Quod si legamus ἀλλὰ τοῖς καὶ, ne tantulum quidẽ residet scrupuli. Id autẽ probabile est incuria scribarũ cõmissum. Vtraq; lectio sensum habet catholicũ ac ferme eundẽ. In utraq; tamen est scrupulus, in priore de τοῖς repetito, in altero de καὶ trãsposito. Prior sic habebit sublato articulo τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον, ἀλλὰ καὶ στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι πίστεως, τῆς ἐν τῇ ἀκροβυστίᾳ, id est, his qui non solũ sunt circũcisi, sed qui ingrediũtur etiã per uestigia fidei, quæ fuit in præputio. Posterior sic habet, οὐ τοῖς ἐκ περιτομῆς μόνον, ἀλλὰ τοῖς καὶ στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι πίστεως, id est, Nõ his qui nihil aliud sunt quam circũcisi, sed his q etiã incedũt per uestigia fidei, ut cõiunctio etiã repetat circuncisionẽ. Posterior mihi magis probatur. Interpres neutrã lectionẽ reddidit, nisi quod suspicor locũ à librarijs deprauatũ.

Non enim per legẽ promissio Abrahæ.) τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου, Melius hic addidisset, Contigit quod hæres esset mundi, uel hæredem mundi futurum.

Abolita est.) κατήργηται. Quàm uarie transtulit eandem uocem, tamen hoc loco recte, Irrita facta est, abrogata est, antiquata est.

Non ei qui ex lege est solũ.) Apud Græcos Abrahæ uidetur datiui casus, ut pertineat ad pronomen ei, alioqui addidisset τοῦ ἀβραάμ. οὐ τῷ ἐκ τοῦ νόμου μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐκ πίστεως ἀβραάμ, id est

Tantũ non suo loco

Abrahæ dao Adæ duo

id est,Non solū ei Abrahæ,qui est ex lege peculiaris Iudęis,sed etiā ei qui est ex fide cōmunis omnibus gētibus,ut duos Abrahā imagineris in uno. Tametsi sensus alter mihi nō displicet, sed hic posterior argutior. Etenim ut duos facit Adam, terrenū & cœlestē:ita quasi duos facit Abraham, iustificatū in præputio per fidē,qui pater est gentiū spiritualis, & iustificatum per fidē in circūcisione,qui duplici nomine pater est Iudæorū credentiū. Quanquam uideo plerosque diuersam sequi sentētiā. Verū quod legimus,Nō ei qui ex lege solū,magis cōueniebat quod, quum præcesserit semen,Semen autē hic posteros dixit,ex Hebræi sermonis proprietate.

Aquinatis annotatio

Quia patrē multarū gentiū posui te.) Si fas nō est omittere quicquam,cur alibi omisit supfluā coniunctionē ὅτι,sin licet alicubi,hic certe fuerat omittēda. Thomas Aquinas indicat quosdā codices,pro posui habere cōstitui,uidelicet annotaturus & alia quæ maioris sunt momenti,si id illi per linguarū peritiā licuisset. Nam unicā dūtaxat linguā nouerat,nec eā sanè ad plenū. Quanquam apud Græcos ponere,frequēter usurpat̄ pro facere. Porrò locus est Genesis 13. Quo loco & illud obiter annotādū,prophetico more tempus præteritū positū esse pro futuro, constitui pro constituā.

Duplex sensus

Cui credidisti.) Græce est κατέναντι οὗ ἐπίστευσε θεοῦ, id est, Corā deo cui credidit:sic Augustinus. siue Ad exemplū dei,cui credidit. Nam hoc Paulus ad suā retulit personā. Sentit enim,quemadmodū deus nō est deus huius aut huius nationis tantū,sed communis omniū,sic & Abraham fore patrē omniū credentiū. Nam ad hunc modū interpretātur Chrysostomus,Theophylactus & Græcorū scholia κατέναντι τοῦ θεοῦ. ne quis ut nostrū somniū aspernetur. Exemplar enim ex aduerso positū reddimus. Tametsi Ambrosius legit ἐπίστευσας, id est,Cui credidisti, ut referatur ad ethnicum quem alloquitur. Sic enim ait, Vt unum deum omniū doceat,alloquitur gētiles. Nec est quod offendat numerus singularis, cum huiusmodi ἐπιστρώσεις crebræ sint apud Paulum. Origenes item indicat hanc clausulā,Coram deo cui credidit,ex Pauli persona fuisse additam,sed Cui credidit legit,nō cui credidisti.

Nō entia dicū tur cōtempta

Tanquam ea quæ sunt.) ὡς ὄντα, id est,Tanquam sint, neque enim est τὰ ὄντα. Plus autem dixit nō esse quàm mortuū esse. Ac iuxta Græcam ueritatē adducit hunc locum Augustinus explicans psalmū 104. Nam ille uocauit famem, qui uocat ea quæ nō sunt tanquam sint. Nec ibi Apostolus dixit,Qui uocat ea quæ nō sunt ut sint,sed tanquam sint. Nam prisci quoque scriptores, non esse dicebant quæ nullius erant ponderis. M. Tul. Minutij cuiusdā testamentū appellare uidetur nullum,quod irritum esset & lege reiectum. & Græci νόμους οὐκ ὄντας uocant,irritas & abrogatas. Diuus Hieronymus in primū Hieremiæ caput,ita refert hunc locum,Qui uocauit ea quæ nō erant,quasi ea quæ essent:uerbis à nobis dissentiens,re consentiens.

Contra spem in spem, quō intelligendū

Contra spem.) παρ᾽ ἐλπίδα, id est,Præter spem siue ultra spem,hoc est,cum non appareret quod sperari posset,tamen summam habuit fidem pollicenti deo.

In spem.) ἐλπίδι ἐπίστευσεν, id est,Spei fisus est,siue spei credidit. Quanquam nonnulli codices habebant ἐπ᾽ ἐλπίδι, in spe,siue sub spe. Est autē iucunda uocis eiusdem traductio,tum contrariorū inter se relatio:quasi dicas, Sperabat in rebus desperatis, & cum spes non esset,tamen sperabat, sibi diffidēs,deo fidens. Atque ea demum est deo gratissima fides,quoties destituti nostris opibus toti pendemus à deo. Sic enim expedite distinguit Chrysostomus παρ᾽ ἐλπίδα τὴν ἀνθρωπίνην, ἐπ᾽ ἐλπίδι τῇ τοῦ θεοῦ, id est,præter spem humanā,in spe dei. Spem autē dei uocat,quam habebat Abraham in promissis dei.

Vt fieret.) εἰς τὸ γενέσθαι, Melius erat,Fore se patrem. Nam id erat quod præter spem sperauit. Et apertius erat,Iuxta id quod dictum fuerat,quàm dictum est. Cæterum ei,pronomen interpres addidit explicandi gratia.

Addita in nostris, sicut stellæ cœli

Sicut stellæ cœli,& harena maris.) Nihil horū uerborū habetur in Græcis codicibus,tantū est,Sic erit semen tuū. Cætera nec apud Chrysostomū, nec apud Theophylactum,nec apud Ambrosium addūtur. Quanquam qui uertit Theophylactū adiecit ex æditione uulgata. Verum apparet addita à quopiam,cupiente sensum reddere dilucidiorem. Retulit enim Paulus uerba dei,stellas cœli ostendentis Abrahæ. Quemadmodū legis Genesis cap. decimoquinto, Numera stellas si potes, sic erit semen tuum. Hic uero parum apte cohæret sermo, Sic erit semen tuū sicut arena maris &c. Satis erat dicere, Erit semen tuum ut stellæ cœli.

Non est infirmatus in fide.) μὴ ἀσθενήσας τῇ πίστει, id est, Non infirmatus fide,hoc est,haud debilitatus parumque firmus ac robustus fide. Nam in,præpositio superest apud nos.

Composito pro simplici

Corpus suum.) ἑαυτοῦ σῶμα, id est,Suum ipsius corpus. Quanquam Paulus suo more libenter utitur hoc pronomine simplici pro cōposito,hic tamen nonnullam habet emphasim.

Ferè

Ferè centum esset.) ἑκατονταέτης πυ. πυ coniunctio expletiua addita, fecit annos incertos. Nam id temporis Abraham nonaginta nouem habebat annos, ut indicãt Græca scholia, & ita scriptum est in Genesi.

Emortuum. Abrahã post genuit ex Cethura

Emortuam uuluam.) νέκρωσιν τῆς μήτρας, id est, Quasi dicas, mortificationẽ uuluæ. Cæterum emortuum hic uocat effœtum νενεκρωμένον, ne quis eum iam cadauer fuisse putet, sed inualidum senio, non simpliciter, nam postea sustulit liberos ex Cethura, nullo insigni miraculo, sed hactenus emortuum, ut citra opem diuinam nõ posset gignere ex anu. Nam Cethuram integra etiamnum ætate mulierem duxisse legitur. Huiusmodi fermè Augustinus in quæstionibus super Genesim libro primo. Vuluam autẽ uocat, non membrum muliebre pudendum, ut indoctũ uulgus accipit, sed matricem qua cõcipitur fœtus, quæ cum destituitur ui attrahendi ac retinendi semen, sterilescit mulier.

In repromissione etiam dei.) εἰς δὲ τὴν ἐπαγγελίαν, id est, In promissione uero dei. Et sic legit Ambrosius, ut hæc pars aduersetur superioribus, Non est infirmatus, non considerauit &c. sed nihil diffisus est, nihil hæsitauit in promissis dei, siue potius ad promissa dei. Est enim Græce εἰς ἐπαγγελίαν.

Non hæsitauit.) οὐ διεκρίθη, id est, Non dijudicauit aut disquisiuit, quod est diffidentis. Dispicit enim ac dijudicat qui non plene confidit.

Confortatus est.) ἐνεδυναμώθη, id est, Inualuit & potens factus est, ut respondeat illi superiori μὴ ἀσθενήσας τῇ πίστει, id est, Non debilitatus fide. Nec hic additur in, præpositio, ne in uetustis quidem Latinorum codicibus. Quanquam ea est in uerbo composito.

Plenissime sciẽs.) πληροφορηθεὶς, id est, Certus factus & certa accepta persuasione, quasi dicas certificatus, ut copiosius explicuimus in præfatione Lucæ in euangelium.

Quod εἰδικῶς

Quæcunque promisit deus.) ὅτι ὃ ἐπήγγελται, δυνατός ἐστι καὶ ποιῆσαι. Quia quod promissum est, potest etiam facere. Et cõiunctio, quia, hoc loco posita est pro ὅτι quod εἰδικῶς accepto non αἰτιολογικῶς, id est, non ita ut causam declaret, sed exponat quid habuerit persuasum.

Plus est in nostris

Quia reputatum est ei.) Hic ubi tertio iam repetitur Genesis testimonium, Latini codices addunt, ad iustitiam. Nam Græci tantum legunt ὅτι ἐλογίσθη αὐτῷ, id est, Imputatum est ei. Atque id satis erat. Notat enim quod superius dictum est ueluti iam cognitum. Et exemplar omnium quæ uiderim antiquissimum ex bibliotheca diui Pauli consentit cum Græcis exemplaribus.

Faber

Quibus reputabitur.) οἷς μέλλει λογίζεσθαι, id est, Quibus imputabitur. Miror Iacobum Fabrum in examinationibus suis uertisse, debet imputari. Quasi debet significationem habeat futuri temporis, ut apud Græcos μέλλει. Et quasi idem sit debet imputari, & imputabitur, quemadmodum uulgus ineruditum putat. Nisi forte uisum est illi docendi gratia ad hunc loqui modum.

Qui suscitauit Iesum Christum.) χριστὸν apud Græcos non additur.

EX CAPITE QVINTO.

Pacem habeamus ad deum.) In plerisque Græcorum codicibus scriptum habetur ἔχομεν, in alijs uariat scriptura, Velut apud Theophylactũ contextus habet ἔχομεν, habemus, enarratio ἔχωμεν habeamus. Apud Chrysostomum contextus habet, ἔχωμεν habeamus, atque item commentarium, sed hoc incuria librariorum fuisse commissum subindicat illud quod sequitur τοῦτ' ἔστιν, οὐκέτι ἁμάρτωμεν, id est, non amplius peccamus, ubi reliquit ο micron. Iam haud scio an primæ personæ τῶν αὐτοπαθητικῶν congruant cum indicatiuis, quemadmodũ secundæ ἔχομεν ἔχετε. Quod ut donemus, sensus hic non patitur imperãdi modum. Siquidem Apostolus loquitur hic de iustificatis per fidem, qui iam pacem habent cum deo: quos si uoluisset deterrere à peccando ne pacem acceptam amitterent, dixisset aptius τηρῶμεν quàm ἔχωμεν. Non enim hic monet iustificatos, sed gratulatur illorum felicitati, quod non ex suis meritis, sed ex gratuita dei benignitate liberati sint à peccatis, eiq; reconciliati, quem prius habebant infensum. Huic sensui respondent ea quæ sequuntur, de fiducia accessus ad deum, de spe gloriæ filiorum dei, quæ perseuerat & in afflictionibus huius mundi, de charitate dei, qui morte unigeniti sibi recõciliauit mundum. Constat Ambrosium legisse habemus non

habeamus, arguunt hæc uerba. Pacē, inquit, habere cum deo fides facit, non lex. Hæc enim nos deo recōciliat sublatis peccatis, quæ nos deo fecerant inimicos: & quia dominus Iesus huius gratiæ minister est, per ipsum pacificati sumus deo &c. Apud Origenē in contextu legimus habemus: itidem repetit in commentarijs, Si diaboli arma proiecimus & signum Christi & crucis eius uexilla suscepimus, pacem utiq; habemus ad deum: & huic lectioni respondet enarratio. Apertissime enim, inquit, per hæc quæ intellexit, quid sit ex fide, & non ex operibus iustificari, ad pacem dei, quæ exuperat omnem sensum, in qua & summa perfectionis cōsistit, inuitat. Hactenus Origenes. Sic qui uitæ monasticæ tranquillitatem, qui uirginitatis laudes prædicat, inuitat ad hoc uitæ genus eos qui nondum amplexi sunt. Sequitur apud eundem Origenem, Cum essemus, inquit, inimici dei, reconciliati sumus deo &c. Ostendit autem Origenes consequens esse, ut qui gratis deo recōciliatus est, non amplius cogitet ea quæ sunt inimica deo. Nec mirum si post sub sua persona loquens uertit indicatiuum modum in imperatiuum, Habeamus pacem, nō sit in nobis est & non. Ad hanc igitur exhortationem non est opus uerbo imperandi, sed ipsa res hortatur, ne semel liberati à peccatis deoq; reconciliati relabamur in ea, quæ dirimunt amicitiam inter deum & homines. Hac ratione constant & ea quę scribit Chrysostomus, & ab hoc sua mutuatus Theophylactus. Hoc autem admonendi genus magis congruit Paulinæ modestiæ ac ciuilitati. Nec ille tropus est infrequens, ut hoc fieri dicamus, quod debere fieri uolumus intelligi, ut illud, Qui ex deo natus est nō peccat, & mater non potest odisse filium, princeps omnia metitur Reip. commodis. Hæc ita disserui, ut alteram tamen lectionem nō omnino damnem. Potest enim hic sermo pertinere ad baptizatos adhuc imbecilles spiritu, & subinde recidentes in peccatum, ut Apostolus quo mitigaret admonitionem, suam admiscuerit personam.

γέγηθα præsens significat

Accessum.) προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν, id est, Aditum habuimus, siue nacti sumus. Tametsi non me clam est Græcos in nonnullis uerbis præterito pro præsenti abuti, præsertim affectuum, ut γέγηθα, δέδια, & in hoc quod paulo post sequitur, ἑστήκαμεν stetimus, pro stamus. Vbi illud annotandum, ἐν ᾗ, in qua stamus, incertum an articulus postpositiuus referat gratiam an fidem. Ambrosius uidetur ad fidem referre, cum ait, Ideo stantes quia prius iacuimus, credentes autem erecti sumus &c.

Additum apud nos

In spe filiorum dei.) Græci legunt In spe gloriæ dei, ἐπ' ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ θεοῦ. Nec addūt filiorum. Palàm est Origenem legisse in spe gloriæ dei, ex ipsius enarratione. Nec ullum uestigium deprehendi potest ex interpretatione Ambrosiana, quo sentiri queat illum addidisse filiorum. Sic enim scribit, Credentes autem erecti sumus, gloriantes in spe claritatis quam promisit deus nobis: non abhorrens ab Origene qui interpretatur, Gloriantes in spe uidendæ gloriæ dei. Theophylactus interpretatur, in spe bonorum quæ nobis contingent non ex merito nostro, sed ut glorificetur deus. Nec secus legit Chrysostomus.

οὐ μόνον δὲ Græcis peculiare

Non solum autem.) οὐ μόνον δέ. Sermo Latinus hanc loquendi formam non agnoscit: mollius erat si addidisset pronomen, Neque id solū, aut neque hæc solum. Siquidē Origenes existimat hanc particulam nō solum esse referendam ad id quod proxime dictum est, Gloriamur in spe gloriæ dei, sed ad cætera quoq;, quæ docuerat nos esse cōsecutos per Iesum Christum: uidelicet iustificatos esse ex fide per illum, per eundem aditum esse datum in gratiam istam, per eundem contigisse, quod licet gloriari & sperare gloriam dei. Mihi uidetur ad horum postremum non inconcinne referri.

Cōfundit pro pudefacit

Non confundit.) οὐ καταισχύνει, id est, Non pudefacit aut pudore afficit. Quis Latinus intelligeret confundit pro pudefacit. Suffundi dicūtur qui rubescunt, confundi qui perturbantur animo, id sane gignit nonnunquam in homine uehemens pudor, sed nō ideo idem sonant confundere & pudefacere, quemadmodū aliud est bibere uinum, aliud inebriari. Nam quod est in Actis, Et confundebat Iudæos, nō est κατῄσχυνεν, sed κατέχυνεν, hoc est, perturbabat ac reddebat inopes cōsilij. Verisimile est autē tum uulgum ita fuisse loquutū, & uulgata lingua traditum est olim nouum testamentum. Augustinus libro de doctrina Christiana quarto capite septimo, indicat huius loci schemata, quorum unum appellatur

Gradatio

Græce κλίμαξ, Latine gradatio, multum faciens ad iucunditatem orationis. Ea fit, quoties membrum sequens uocem postremam excipit præcedētis, ut ita per gradus quosdā deueniatur

riatur, ad ultimum: uelut hic, ex tribulatione patientia, ex patiẽtia probatio, ex probatione spes connectitur. Indicat & compositionis decus, quod orationem colis & commatis modulatam absoluit periodus. Primum membrum est, Quoniã tribulatio patientiam operatur. Secundum, patientia autem probationem. Tertium, probatio uero spem. Deinde additur periodus, & ipsa constans tribus membris: quorum primum est, Spes autem non confundit: secundum, Quia charitas diffusa est in cordibus nostris: tertium, Per spiritũ sanctum qui datus est nobis. Huiusmodi fermè Augustinus. Quanquam mea sententia nihil uetat, quo minus priorem compositionem quatuor membris absoluamus, ut quartum sit, Spes autem non confundit: hic enim est finis gradationis. Deinde accinitur periodus uel unico uel duobus membris constans, Quia charitas dei diffusa est in cordibus nostris, per spiritum sanctum qui datus est nobis. Quin & superiora cola possunt in bina commata diuidi: ut comma sit, quoniam tribulatio, & post minimum respirationis, succedat, patientiam operatur, atque item de cæteris. Hæc diuus Augustinus fatetur nequaquam fuisse ab Apostolo affectata, sed eloquentiam ultro comitem fuisse sapientiæ, nec sapientiam talem aspernari comitem.

Augustinus in Paulo notat schemata rhetorum

Diffusa est.) ἐκκέχυται, id est, Effusa est, uel effusa fuit, ut intelligas largiter effusam.

Vt quid enim.) Græce secus est, ἔτι γὰρ χριστὸς ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν, id est, Nam Christus cum adhuc infirmi essemus. Apparet codicem quem secutus est interpres habuisse εἰς τί, id est, ad quid? Vterq; sensus est tolerabilis. Ad quid enim subaudi, ne spes confundat. Et ut quid legit Ambrosius quoq;. Theophylactus legit & interpretatur ἔτι.

Secundũ tempus.) κατὰ καιρόν. Si referatur ad infirmos, mitigat quod dictum est, quasi infirmitas illorum tempori sit imputanda, quo nondum apparuerat gratia euangelij. Sin referatur ad mortuus est, intelliges illum idoneo tempore & à patre præscripto, mortem oppetisse. Atque ita Græca interpretantur scholia. Eamq; sententiã sequitur Ambrosius, ita scribẽs, Si pro incredulis ac dei inimicis Christus ad tempus morti se dedit. Ad tempus enim mortuus est, quia tertia die resurrexit. Ac mox, Apud homines igitur, id est, secundũ tempus mori uisus est. Consentit & Origenes, & huic penè succinens Theophylactus, interpretans secundũ tempus, opportuno destinatoq; tempore. Quanquam Ambrosius refert ad temporis breuitatem magis quàm opportunitatẽ. Chrysostomus hanc particulam κατὰ καιρὸν non attingit enarrans. Origenes uidetur utranq; lectionem attingere. Siquidem in contextu ita distinguitur sermo, Quum adhuc essemus infirmi secundũ tempus, & pro impijs mortuus est. Rursus enarrans quum ait, Qui secundũ illud tempus quo passus est, pro impijs & iniustis mortem perpeti non refugit: uidetur idem sentire quod expressit Ambrosius. Aliquanto post quum addit, præcipue si intellexit, quia quum adhuc secundum tempus impij essemus & infirmi, ipse prior pro nobis mortuus est, attingit alteram distinctionem. Vtraq; lectio sensum habet pium. Is cuius scholia feruntur in epistolas Pauli Hieronymi titulo, triplicem sensum complectitur, Infirmi secundũ tempus, quum adhuc peccatorum & scelerum languoribus premeremur, Et secundũ tempus infirmi, quo iam pene defecerat iustitia. Addit alterũ, Siue quia ultimo tempore passus est Christus. Addit tertium qui peculiaris est Ambrosio, Siue ad tridui tempus, ut prædicebatur est mortuus. Attingit & Thomas uariam distinctionem.

Duplex lectio

Pro iusto moritur.) ἀποθανεῖται, id est, Morietur. Porrò iustum & bonum hoc loco non personam aliquam significat, sed rem, hoc est ipsam iustitiam & bonitatem, ut sit neutri generis nõ masculini, quemadmodũ putat diuus Hieronymus in epistola ad Algasiam, quæstione septima. Origenes utroq; modo edisserit pro iusto uiro & iusta causa. Ambrosius priorem sensum sequitur, ad personam referens iusti uocabulum.

Locus anceps

Audeat mori.) Et audet, uel etiã ausit mori, καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν. Quanquam hic rectius uertisset sustinet, quo uerbo in consimili sensu usus est Suetonius.

τολμᾷ sustinet

Quoniam si.) Secus est apud Græcos, ὅτι ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν, id est, Quod cum adhuc peccatores essemus, ut hæc particula pendeat à superioribus. Fortasis erit qui pro bono moriatur. Attamen dei erga nos charitas in hoc insignis est, & humanã uincit quantumuis magnam, quod pro impijs & indignis, filium unicum mori uoluerit. deinde colo interposito sequatur, Multo magis ergo nunc iustificati &c. Ea distinctio si quis mihi diffidit

dít,extat in exemplari Paulino,cuius ſæpe meminimus.Commendat autem ſuam charitatem deus in nobis,hic interpoſito commate ſequitur,Quoniam cum adhuc peccatores eſſemus,Chriſtus pro nobis mortuus eſt.hic periodi nota interiecta,quod ſequitur à maiuſcula incipit. Multo igitur magis &c. Quanquam poſterior quiſpiam,uolẽs opinor emendare quod erat ſcriptum, in ſpacio quod dirimit uerſus aſſcripſerat,ſi. Quoniam ſi cum adhuc peccatores &c. Eandem diſtinctionem habebat meus codex ueteris typographiæ, nec additur,ſi.

Diſtinctio deprauata in noſtris

Sed & gloriamur.) ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι, id eſt,Sed & gloriantes. Quanquam ad ſententiam haud ita magni refert.Et in nonnullis Græcorũ exemplaribus καυχώμεθα, reperi ſcriptum,uelut in eo quod nobis exhibuit monaſteriũ Prædicatorum apud Baſileam.

Propterea ſ.p.u.h.

Propterea ſicut per unum hominem.) Sic quidẽ eſt apud Græcos, διὰ τοῦτο ὥσπερ δι᾽ ἑνὸς ἀνθρώπου, ſed non reſpõdet quod ſequitur ad ὥσπερ, niſi ὡς legatur pro quia, aut ὥσπερ pro ὡς, aut niſi accipias ὥσπερ pro tanquam,niſi quis malit hoc quoque ἀναπόδοτον eſſe,qualia multa uidetur Paulus habere.Origenes duas refert opiniones.Iuxta priorem uult Paulum non ob inſcitiam Græcanici ſermonis hanc partem imperfectam reliquiſſe,ſed data opera ſuppreſſiſſe,quod alioqui ſubijciendum erat, quia commodius iudicaret utrunque ſubaudiri quàm palam explicari.Nam ſi adiecíſſet eam partem quæ reſpondet ſicut &c, Sic per unum hominem uenit iuſtitia in mundũ, & per iuſtitiam uita in omnes homines pertranſiuit:periculum erat ne qui hoc audito ſecuriores ac negligentiores redderentur,aut iam nunc inciperent expectare quod poſtea continget, aut ne putarent hic oſcitantibus obtingere quod non ſine cura ſtudioq́; cõſequimur.Proinde in cæteris, alteram partem commutato tempore reddit per uerbum futuri temporis, Sicut in Adam omnes moriuntur,ita & in Chriſto omnes uiuificabuntur.Iuxta poſteriorem,uult alteram partem,in poſterioribus eſſe redditam, licet interuallo longiore, nempe illic, Sed non ſicut delictum,ita & donum. Si enim unius delicto mortui ſunt, multo magis gratia dei, & donum per gratiam unius hominis Ieſu Chriſti in plures abundauit. Mihi uero uidetur & alia ſupereſſe ratio, qua huic ſermonis incommodo medeamur, ſi quod apud Græcos frequẽs eſt in coniunctione καὶ ſubaudiatur οὕτως.cuius exemplum habes in euangelio,ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, id eſt, Sicut in cœlo,ita & in terra. οὕτως ſubauditum eſt.Hic igitur erit ſenſus,Quapropter ſicut per unum hominem peccatum in mundum intrauit, ita & per unum hominem intrauit mors,ut intelligas utrunq; nobis ab Adam eſſe profectum.Ille peccauit & ob peccatũ incidit in mortem.nos item [illegible], in mortem incurrimus.Atque ita factum eſt,ut & mors & peccatum in omnes dimanarit.

Sermo Pauli uidetur inabſolutus

Tertia ratio explicandæ quæſtionis

In quo omnes peccauerunt.) ἐφ᾽ ᾧ πάντες ἥμαρτον.In quo quidam referunt ad Adam,in quo uelut in maſſa latebat poſteritas,& in eo peccarunt omnes. Auguſtinus putat referri poſſe ad peccatum, ut intelligamus uno Adæ peccato quodãmodo peccaſſe omnes:quæ lectio non cõſiſtit,quum peccatum apud Græcos ſit generis fœmini ἁμαρτία. Alioqui mi nimum referebat ad ſententiã. Alij interpretãtur in quo,eo quod,ſiue quatenus. Qui priorem ſenſum urgent,hinc potiſsimum aſtruunt peccatum originis,cuius acerrimus defenſor eſt diuus Auguſtinus, maxime poſteaquam incaluit pugna cum Pelagio & Iuliano. Nec ab huius ſententia abhorruit diuus Ambroſius, qui ſequutus ut ſolet Origenem, in hoc quoque philoſophatur,quod Apoſtolus non dixerit ἐφ᾽ ᾗ, id eſt,in qua,ſed ἐφ᾽ ᾧ, id eſt, in quo,hoc eſt uiro non muliere:quod uir ſit præcipuus autor poſteritatis,tametſi mulier prior eſt lapſa. Quibus poſterior ſenſus arridet, ἐφ᾽ ᾧ, nec ad Euam referunt nec ad Adam,ſed ad rem ipſam abſolute,hoc eſt in eo quod omnes peccauerunt.Nec hæc tamen lectio ſimpliciter excludit peccatum originis. [illegible]

[redacted]

Vsque ad legem enim peccatum.) [redacted]

tum legis Mosaicæ, hoc est, usque ad Christum. Sic & [redacted] in epistolam ad Romanos, [redacted] cõtra eos enim dictum est, qui arbitrantur p[redacted] putemus usque ad legem ita dictum esse, quasi [redacted] peccatum, sed sic [redacted] quod Chrysostom[redacted] ἐλλογεῖται, id est, Imputatur [redacted] ad utrunque tempus quadrat, quasi dicas in ge[redacted] imputatur peccatum, id est, ubicun[redacted]t lex, [redacted] Origenes. Itaque scriptum [redacted] Paulinæ. Hic quidã interpretantur ἐλλογεῖται non pro imput[redacted] hoc est, [redacted] ut intelligas nulla lege [redacted], peccantes nõ habere pro peccato quod [redacted] nulla lege facere prohibeantur. Quidam non ineruditus [redacted] Græcam lectionem e[redacted]am, & pro [redacted] dissentire, tanto consensu Græc[redacted] perfectum postulet, ἐλλογεῖται dicendum [redacted] ac non potius ἐνελογεῖτο. [redacted] sibi miram eruditionem uindicãs, me sine [redacted] scriptum erat, [redacted]. Vnde [redacted] illud imputatur, deprauat[redacted] imputatur. ἐλλογεῖται tolerari [redacted] scriptum erat in commentarijs Chry[redacted], sed [redacted] Illud obiter annotandũ, Paulum hoc loco promiscue uti his duobus u[redacted] ἁμαρτία & παράπτωμα, cum H[redacted]mus alicubi putet [redacted]

Vsq; ad l.e.p. diuersum legit Origenes

Taxatus qdã qui in uerbis Pauli deprauauit ἐλλογεῖ, qđ uerbũ Græca lingua non recipit, p ἐλλογεῖται

ἁμαρτία παράπτωμα

In similitudinem.) [redacted], non in similitudinem præuaricationis Adæ. Potest autẽ hæc particula In similitudinem referri uel ad illud superius, Regnauit mors in similitudine, uel ad propius hoc, Qui nõ peccauerunt in similitudine. Origenes & Ambrosius, atque etiam Augustinus libri de peccatorum meritis & remissione, primi capite undecimo, rursum epistola 89. indicant duplicem huius loci fuisse lectionem. Vnam, regnauit mors etiam in eos qui peccauerunt in similitudine Adæ. Atque hanc uidetur habere potiorem Origenes, ut quam priore loco ponat, quemadmodum & Ambrosius. Alteram, quam indicat haberi in nonnullis exemplaribus, Regnauit mors ab Adam etiam in eos qui non peccauerunt. Prioris lectionis in qua non additur negatio hæc est sententia, Mortem regnasse non solum in Adam, sed in omneis etiam, qui ad illius exemplum peccauerant. Posterioris lectionis duplex est sensus. Prior est, mortem regnasse non solum in Adam & in eos qui ad illius exemplum peccauerunt, uerum in eos quoque qui aut non peccauerant, aut certe non perinde grauiter peccauerant atque ille. Posterior sensus est, mortem regnasse & in eos qui non peccassent, regnasse autem non ob ipsorum commissa, sed in similitudine præuaricationis Adæ, hoc est, perinde quasi & ipsi præuaricati fuissent quemadmodũ Adam. Iam cum alibi dixerit, Conclusit deus omnia sub peccato, & omnes peccauerunt & egent gloria dei, quomodo nunc dicit quosdam nõ peccasse? Verum non peccauerant ad illius similitudinem, hoc est, nõ tam capitaliter, nec accepto mandato, quæ proprie præuaricatio dicitur. Nam Adæ merito est imputatum peccatum, ut cui præscriptum esset, quid sequi, quid fugere deberet. Sed ante Mosi legem non imputabatur peccatum, hoc est, non uidebatur imputandum, quod non esset lex quæ prohiberet peccatum. [redacted]

In similit. p. a. locus uarie expositus

Varia lectio

Originale peccatum

[redacted]

Peccatũ originale negabãt Pelagiani

Calumnia depulſa

Forma futuri.) τύπος τοῦ μέλλοντος, id eſt, Figura ſeu typus futuri, hoc eſt, uenturi Chriſti, ut futuri nomen non pertineat ad tempus quo hæc ſcribebat Paulus, ſed ad Adam qui præceſsit Chriſtum cuius typum gerebat. Quo elocutionis genere ſcripſit Coloſſenſibus Paulus de Sabbatis & Neomenijs agens: Quæ ſunt umbra, inquit, futurorum. Iam enim illa Paulo futura non erant ſed præſentia. Coactius enim mihi uidetur, quantumuis argutum dixeris, quod Origenes indicat hæc & ad uẽturi ſeculi conditionem poſſe referri. Forma igitur & typus erat Chriſti Adam. Quanquam ea figura in diuerſum recidit & analogia potius eſt quàm ſimilitudo. Nam ut ille princeps peccandi & moriendi, ita hic dux & autor innocentiæ & immortalitatis. Proinde elegãter ſcripſit Origenes & hunc ſecutus Ambroſius, iuxta genus conſtare ſimilitudinẽ, iuxta ſpeciem repugnantiã eſſe. Vt ab Adam quiddam dimanauit in omnes, ita & à Chriſto, hic genus eſt. Cæterum ab illo mors & peccatum, ab hoc innocentia & uita, hic ſpecies eſt. Porrò forma Græcis eſt typos, quod uelut exemplar ſonat, unde aliud exprimitur ſimile. Poteſt autem & illud τοῦ μέλλοντος abſolute ſumi neutro genere, ut referatur nõ ad poſteriorem Adam ſed ad ipſum peccatum quorumlibet Adam parentem imitantium. Is enim fuit exemplum peccandi poſteris. Oſtendi quis ſenſus è uerbis Græcis excerpi poſsit, ſequetur prudens & cordatus lector quod optimum iudicabit. Illud adijciendum, quod interpres hoc loco nunc uertit plures, nunc multi, Græcis eadem eſt dictio πολλοί, quam Origenes poſitã putat pro omnibus, quo magis reſpondeat unius. Etenim ubi ſunt omnes, ibi ſunt & multi.

Forma futuri quò referẽdũ

Similitudo nõ per omnia cõgruens

πολλοὶ pro omnibus

Et non ſicut per unum peccatum.) Apud Græcos obſcurius eſt, καὶ οὐχ ὡς δι' ἑνὸς ἁμαρ[redacted] τήσαντος, τὸ δώρημα, id eſt, Et non ſicut per unum qui peccauit donum. [redacted] Græcorum uertere licet, & neceſſe eſt nõnulla uerba ſubaudire, id quod [redacted] [redacted]lia. Et non ſicut per unum qui peccauit, ſubaudi ingreſſa eſt mors, ita [redacted]um uenit donum, hoc eſt, non eodem modo. Nam ex uno peccato [redacted] omnes, [redacted] per unum pec[redacted]tificantur omnes. Quodq; uulgati codices habent per unum peccatum

Obſcurus ſermõ Pauli, ut & illẽ, qui pro multis effundetur

catum, Ambrosius legit peccantem non peccatum, δι' ἑνὸς ἁμαρτήσαντος, id est, Per unum qui peccauit. Atque ita legisse Theophylactum ex ipsius interpretatione licet colligere. Certe sic legit Chrysostomus, quanquam mox ἑνὸς refertur ad peccatum, τὸ μὲν κρίμα ἐξ ἑνὸς εἰς κατάκριμα, quia sequitur, τὸ δὲ χάρισμα ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων. Quum unum peccatum dicit Adæ peccatum significat: quum multa, cætera peccata intelligit, quæ sibi quisque addit.

Nam iudicium ex uno.) Ex uno, non refertur ad personam Adæ, sed ad peccatum, ut subaudias παραπτώματος, cui paulo post respondet, ex multis, ut sit sensus, Nam iudicium quidem ex uno peccato in condemnationem, donum autem ex multis peccatis in iustificationem. Quanquam consentiunt hic interpretes omnes. Augustinus de nuptijs & concupiscentia ad Valerium libro secũdo, cap. uigesimoseptimo. Item epistola 89. palam asseuerat, Ex uno peccato sentiendum non ex uno homine, ut respondeat ad id quod sequitur, gratia autem ex multis delictis: ut intelligamus unum peccatum suffecisse ad condemnationem uniuersi generis humani, gratiam autem unam ad uniuersa peccata delenda. Idem affirmat aduersus Iulianum Pelagianum libro primo. Rursum libro de peccatorũ meritis & remissione lib. I. cap. II. Sequitur enim gratia autem ex multis delictis. *Ex uno peccato*

Gratia ex multis delictis.) χάρισμα. Quod modo donũ uerterat, & recte, nunc gratiam uertit haud recte, nisi prorsus idem esse putamus gratiam & donum.

Abundantiam gratiæ & donationis & iustitiæ accipiẽtes.) Legendũ est doni iustitiæ, ut intelligas ipsam iustitiam esse donum, καὶ τῆς δωρεᾶς δικαιοσύνης, Sublata coniunctione: iamque non erit opus illa distinctione Thomæ, explicãtis quid intersit inter gratiam, donationem, & iustitiam. Quanquam Ambrosius addit, nostro more coniunctionẽ, legẽs, & iustitiæ, sed arbitror mendum esse codicis, quandoquidem tale nihil indicat illius enarratio. Certe Chrysostomus ac Theophylactus nobiscum faciunt. *Thomæ distinctio reiecta*

Igitur sicut per unius delictum in omnes homines.) Hic sermo mutilus est, & opus habet quæ subaudiatur, uidelicet quid per utrunque sit inductũ. Itaque sicut per unius delictum irrepsit peccatum ad condemnationem, ita per unius iustitiam ingressa est salus ad iustificationem omnium. Ita propemodum Theophylactus, in enarrando supplens, quæ desunt orationi. Vide Augustinum epist. 89. *Sermo mutilus*

Sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt.) Illud ad sensum nihil attinet, quod in nostris habetur tertia persona, Cõstituti sunt, quod habebatur in nonnullis Græcorũ codicibus, κατεστάθησαν, cum in plerisque Græcis habeatur κατεστάθημεν, quemadmodum & in æditione Aldina.

Lex autem subintrauit.) παρεισῆλθεν. Quasi dicas obiter irrepsit, ob præpositionẽ Græcam quæ fermè in malam partem additur. *παρεισῆλθεν*

Superabundauit gratia.) Hic χάρις est, non χάρισμα, id est, Gratia, non donum. Quanquam χάριν, id est, gratiam Græci aliquoties accipiunt pro beneficio. Cæterum quod Latinus interpres dixit superabundauit, Græce est ὑπερεπερίσσευσεν, quod non perinde ualet quasi dicas, sic abundare liquorem, ut effundatur quod superfluum est, sed quasi dicas uehementer ac supra modũ abundare. Auget enim ὑπὲρ apud Græcos nõ aliter atque quàm aut per, apud nos. Vnde nonnulli Græcorũ more loquentes, sed parum Latine, dicunt superbenedictus, pro eximiè benedicto, superexcelsus pro uehementer excelso. *ὑπὲρ auget Græcis*

Vt sicut regnauit peccatum in morte.) Origenes putat sub mortis nomine diabolum posse intelligi, in hoc uelut & in superioribus locis, quod Græcis mollius est, quibus θάνατος mors, masculini generis est. Ambrosius putauit ad animi mortem referendũ sensum. Origenes & de corporali morte interpretatur, dispută de Enoch à morte subducto. Porro quum ait, Regnauit peccatũ in morte, ἐν τῷ θανάτῳ, apparet Paulum abusum esse præpositione ἐν pro εἰς: debebat enim hæc particula cõgruere illi quæ sequitur, ut gratia regnaret per iustitiam in uitam æternã, ubi non dixit ἐν ζωῇ αἰωνίῳ, sed εἰς ζωὴν αἰώνιον.

In mortem.) ἐν τῷ θανάτῳ, id est, In morte, hoc est, per mortem, quemadmodum superius admonuimus

Per Iesum Christum dominum nostrum.) Dominum nostrum, hoc loco non adijcitur apud Græcos, nec in uetustis Latinorum exemplaribus, etiamsi apud Ambrosiũ additur, *Additum in nostris*

I 2 sed

ſed ita ut ex interpretatione non poſsit eſſe compertum ita legiſſe. Quanquam in nõnullis Græcis exemplaribus dominum noſtrum additum repperi, eodem, opinor, caſu quo apud nos, duabus uocibus aliunde huc tranſcriptis.

EX CAPITE SEXTO.

Qui enim mortui ſumus peccato.) Enim, redundat οἵτινες ἀπεθάνομεν, id eſt, Quicunque mortui ſumus, aut qui mortui ſumus peccato. & peccato dandi caſus eſt non auferendi, quaſi quis alloquens peccatum dicat, tibi mortuus ſum ſed Chriſto uiuo.

Viuemus in illo.) ἐν αὐτῷ. In ipſo, aut in eodem fuerat ſignificantius.

Fratres additum An ignoratis fratres.) Fratres, additum eſt ab interprete aut ſcriba, ἢ ἀγνοεῖτε, id eſt, An ignoratis. Atque ita ſanè legit Origenes & Ambroſius, neque ſecus habent uetuſtiſsimi codices Latini manu deſcripti.

Baptizati in Chriſtū Baptizati ſumus in Chriſto Ieſu.) Græcis eſt in Chriſtum Ieſum, & in mortem, εἰς χριστὸν ἰησοῦν, & εἰς τὸν θάνατον. Quanquam ea præpoſitio ancipitis eſt naturæ apud Græcos. Hic tamen magis congruebat in Chriſtum, quod per baptiſmum inſerimur in corpus Chriſti myſticum.

Si enim complantati facti ſumus.) σύμφυτοι. Hoc eſt, inſititij & participes. Alluſit enim ad inſitionem plantæ quæ reſpõdet cõmunioni corporis Chriſti. Quemadmodũ ſurculus decerptus è ſua arbore, particeps fit humoris eius arboris cui inſeritur, ita qui per baptiſmum, Chriſti corpori inſerũtur, conſortes fiunt bonorum illius. Vide uero an præpoſitio σὺν pertineat ad Iudæos & gentes ſimul in unum Chriſtum collectos.

Duplex ſenſus Simul & reſurrectionis.) Græcis eſt, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως, id eſt, Igitur & reſurrectionis. Interpres legiſſe uidetũ pro ἀλλὰ, ἅμα. Cæterũ ἀλλὰ cõiunctio eſt ratiocinãdi, quam uertimus nimirũ. & Reſurrectionis erimus, bifariã accipi poteſt: erimus reſurrectionis, id eſt, Pertinebimus ad reſurrectionẽ, aut erimus cõplantati ſimilitudini reſurrectionis eius. Nos priorem ſententiã ſecuti, uertimus addito uerbo, Et reſurrectionis erimus participes.

Quia ſimul etiã uiuemus cum illo.) Græcis eſt συζήσομεν αὐτῷ, conuiuemus illi. Quanquam interpres bene reddidit ſententiam.

Reſurgẽs à mortuis.) ἐγερθεὶς, id eſt, Excitatus ſiue qui reſurrexit à mortuis. Nam præteriti temporis participium eſt. Quanquam aliâs huiuſmodi participijs abutitur.

Vltra non dominabitur.) οὐκ ἔτι κυριεύει, id eſt, Non amplius dominatur, præſenti tempore non futuro, quemadmodum illud non moritur. Reddit enim cauſam, quare non moritur, Quia per illum ſublatum eſt mortis dominium, Nam hæc uerba nõ ſolum pertinent ad Chriſtum, uerum etiam ad myſticum corpus Chriſti, cui ſenſui magis congruebãt uerba præſentis temporis. Atq; ita legit Theophylactus, nec diſſonat enarratio Chryſoſtomi. Non moritur enim poſitum indicat pro eo quod erat, eſt immortalis: & mors iam illi non dominatur poſitum eſt, pro eo quod erat, mors in illum non habet ius, qui moriendo peperit ſibi ſuisq; immortalitatem.

Q.d' eni mor. eſt, quomodo intelligendũ Quod enim mortuus eſt.) ὃ γὰρ ἀπέθανε. Laurentius caſtigat, quod enim mortuum eſt, neutro genere. Nam apud Græcos ὃ articulus eſt poſtpoſitiuus non coniunctio. Ac ſanè iuxta Laurentij ſententiam legit Hilarius libro de Trinitate 9. iuxta fidem uetuſtorum codicum, mortuum referẽs ad corpus humanum, uiuit, ad naturam diuinam: ſed mea ſententia, melius ad Chriſtum ſimpliciter refertur ἀπέθανεν, ut ſit ſenſus: hoc ipſum quod mortuus eſt Chriſtus, ſemel duntaxat mortuus eſt, idq; peccato, quod autem uiuit &c. Quaſi dicas mortem eam quam mortuus eſt, mortuus eſt peccato, uitam quam uiuit, uiuit deo. Eſt autem iuxta Græcorum diſtinctionem ſignandum comma poſt ὃ γὰρ ἀπέθανε, ut quod ſequitur, Mortuus eſt ſemel, ad peccatum referatur, quæ uox hic datiui caſus eſt, quemadmodum deo, nõ ablatiui. Conſimili modo dixit in epiſtola ad Galatas, ὃ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκὶ, ἐν πίστει ζῶ, id eſt, Quod autẽ nunc uiuo in carne, in fide uiuo. Cæterũ quis tandẽ ſenſus eſt, ſi legas, Id quod mortuũ eſt &c. Quin potius illud agit Paulus, ut quemadmodũ Chriſtus ſemel mortuus peccato, ſemper immortalis manet, ita nos ſemel mortui peccato, per baptiſmum & in illo renati, deinde non recidamus in peccatũ. Hac ratione interpres à gemino ſolœciſmo abſoluetur, quem illi noſter impegit Stapulenſis.

Exultis

Existimate uos mortuos.) ἑαυτοὺς, id est, Vos ipsos. quod sæpius ohuium interpres ui/ detur neglexisse. Et existimate Græcis est λογίζεσθε, uerbũ cogitãtis, ut a[illegible] Ori/ genes, quod ea res à cogitatione potissimum pendeat. Quoties enim cogitamus nos esse mortuos cum Christo, premuntur & euanescunt carnis cupiditates. Vnde magis quadra/ bat, reputate, hoc est considerate, & præ oculis habete.

In Christo Iesu.) Græci addunt; domino nostro.

Vt obediatis concupiscẽtijs eius.) εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, id est, Ad obediendũ ei, in cõcupiscentijs ipsius: ut pronomen ei referat peccatum, ipsius referat cor/ pus: ut intelligas obediri peccato per affectus corporis ad peccatũ sollicitantes.

Sed neq; exhibeatis.) μηδὲ παριστάνετε, id est, Nec exhibete siue accõmodate. sed redũdat.

Gratias autẽ deo.) χάρις δὲ τῷ θεῷ, id est, Gratia autem deo, ut subaudiatur sit. Hic qui/ dam stomachatur, clamitans ethnicorũ esse dicere dijs gratia, Christianorum deo gratias. Verum ita loquebantur olim Christiani, sed imperiti literarum, subaudientes agimus siue agamus. Atqui Paulus aliter loquutus est, à cuius sermone quid attinebat recedere uelut affectato solœcismo? Est gratissima deo cantio deo gratias, non ob solœcismum, sed ob ca nentis pietatem: nec minus grata esset, deo gratia, si simili affectu pronuncietur.

Serui facti estis iustitiæ.) Iustitiæ, datiuus est casus, ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, hoc est, Cœpistis esse serui iustitiæ & addicti.

Humanum dico.) ἀνθρώπινον λέγω. Hac loquendi figura mitigare solet Paulus, si quid durius dicere uidetur, aut inconsideratius. Secundũ hominem loquor.

Seruire immundiciæ.) Græce nomen est, & iucundius δοῦλα, id est Serua, uel seruien/ tia membra, ac uelut obnoxia.

Liberi fuistis iustitiæ.) Peccati, hoc loco genitiuus est apud Græcos, iustitiæ datiuus, hoc est liberi à iustitia. Et eratis, potius quàm fuistis, eo quod præcedit, quum essetis.

Finem uero uitam æternam.) Faber Stapulensis legit In uitã æternam. Verũ in emen/ datis codicibus reperio uitam æternam absq; præpositione, consentientibus & Græcis & Latinis exemplaribus, ut sit appositio. Illud uisum est submonere lectorem, hoc loco, atque etiam in eo quod præcessit, finis illorũ mors, τέλος accipi posse pro tributo siue uectigali, quod colligitur è seruitute peccati. Nam mox sequitur, ὀψώνια. Tametsi secus interpreta/ tur Ambrosius & Chrysostomus. Videtur ὀψώνιον esse quod datur alendo militi, τέλος extremum præmium quo iam sibi uiuat missione donatus. Obstat huic sensui quod ad/ fert Chrysostomus, in mentione peccati nominari obsonia, hoc est stipendia: in mentione uitæ æternæ, non nominari mercedem.

Stipendia enim peccati mors.) τὰ γὰρ ὀψώνια, id est, Obsonia. Milites enim cibis allicie/ bantur ac donarijs, siue autoramẽtis, ut hominũ genus omnium longe uilissimum, quippe quod cibi uentrisq; causa uitam habet uenalem, sed in quod olim ab imperatoribus Ro/ manis omnia fermè dignitatũ insignia collata sunt. Ambrosius legit merces & quæstus. Seneca quod prius appellarat autoramentum uiciorum, mox appellat mercedem. Obsonia

Gratia autem dei.) τὸ δὲ χάρισμα, id est Donum, ut opponatur τοῖς ὀψωνίοις, quod est uile uerbum, cum illud sit ingenuum.

EX CAPITE SEPTIMO.

Lex in homine dominatur quàm diu uiuit.) Nobis ambiguum est, accipien dum ne sit quàm diu uiuat homo, an quàm diu uiuat lex. Atque eadem am/ biguitas est in uerbis Græcis. Mihi uidetur uiuit, uerbum referendũ ad lex potius quàm ad homo: idq; ut malim, faciunt ea quæ mox sequuntur. Porrò licebat amphibologiam ad hunc modum effugere, Lex dominatur homini Amphi/ quo ad ea uixerit: aut quod fuerit elegãtius, tantisper dum ea uixerit. Hæc ubi scripseram, bologia consulo Origenem, & comperio id ab eo diligenter annotatum fuisse, quod in conferenda similitudine Paulus, legem uiri loco posuit, & hominem uxoris uice. Vt morte uiri libera/ tur uxor, ita antiquata lege, liberatur obnoxius prius legi. Legem autẽ uiuere dicit, quàm diu ualet, mortuam esse posteaquam desijt habere uigorem. Iam κυριεύει non tantũ Græ cis est dominatur, sed etiã ius habet & autoritatẽ. Illud obiter annotãdum, exemplum ad/ duci de muliere non de uiro, quod apud Iudæos ius esset uiris diuertere ab uxoribus, cum Diuortij ius

illas sola mors à maritali iure liberaret. [redacted]

Parabola non semp quadrat per omnia

Quæ sub uiro est.) ἡ γὰρ ὕπανδρος γυνὴ, id est, Obnoxia uiro, quasi dicas subuiralis, & γυνὴ significat & uxorem & mulierem.

Viuente uiro alligata est lege.) τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ, id est, Viuēti uiro alligata est lege, hoc est per legem. Legem autem matrimonium siue ius matrimonij uocant etiam Græci, ut mox A lege uiri.

χρηματίσει

Adultera uocabitur.) χρηματίσει. quod Græcis est χρηματίσει, non χρηματίσεται proprietas est Græci sermonis. Quemadmodū enim dicimus, Audit pater, audit princeps, qui pater & princeps appellatur, Ita Græcis χρηματίζει ῥήτωρ, qui profitetur rhetorem, aut qui habetur pro rhetore. Vsus est hoc uerbo Lucas in Actis cap. 11.

Tropus Hebraicus

Si fuerit cum alio uiro.) ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ, id est, Si cōtingat alteri uiro, aut Si cœperit esse alterius uiri, nisi malumus subaudire præpositionem σύν. Augustinus indicans tropos ueteris instrumenti, & hunc ostendit ex Leuitici cap. 22. Et filia sacerdotis si fuerit uiro alienigenæ, pro eo quod erat, si nupserit uiro alienigenæ. Et tamen hūc locum calumniatus est quidam ædito libello, cum sic interpretetur Augustinus: nisi forte aliud est iungi uiro, aliud nubere uiro. Atqui hanc sermonis formam legimus in Hecyra Terentiana, Vt alij si huic non sit, fiet. Vbi de matrimonio nō de coitu filiæ sentit pater.

Si autem mortuus fuerit uir eius.) Eius apud Græcos non additur. Item postea, Soluta est à lege uiri, uiri nō est apud Græcos, nec ad rem pertinet. Nam articulus additus indicat eum loqui de lege de qua prius dixit, Mulierem uiro alligatam per legem. Quanquam τοῦ ἀνδρός in quibusdam inuenio codicibus. Nec est Græce Liberata est, sed libera est, ἐλευθέρα ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νόμου. Id quum ad sensum minime referat, nō uideo tamen quur uisum sit ab apostolico uerbo discedere. Quanquam suspicor à librarijs ex libera factam liberatam.

Liberata est à lege uiri.) κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου. Verbum κατήργηται significat ius abolitum & antiquatum, ut & aliquanto post, νυνὶ δὲ κατηργήθημεν.

Vt sitis uos alterius.) Superflue addit uos in uertendo, etiamsi apud Græcos additur. Satis erat, ut sitis alterius: quanquā Græce est alteri, non alterius, id est, ut alius uos habeat, & non sitis uestri iuris. Græcus sermo nihil offendit, ob uerbū impersonale, sed in Latino uerbo subauditur prima & secunda persona, nisi uel emphaseos, uel discretionis causa exprimatur. In emendatioribus Latinis nō additur uos, ut hoc scribis sit imputandum potius quàm interpreti.

Vt fructificetis deo.) ἵνα καρποφορήσωμεν, id est, Vt fructificemus. Sequitur autem ὅτε γὰρ ἦμεν, in eadem persona, id est, cum essemus. Allusit autem ad uxorem, cuius modo meminit, quæ parit suo uiro.

Paßiones

Pasſiones peccatorum.) παθήματα, id est, Morbos, cupiditates, siue affectus, siue perturbationes.

Quæ per legem erant.) τὰ διὰ τοῦ νόμου. Hoc loco, quæ, non refert peccata, sed passiones παθήματα, ut intelligas legem excitasse peccandi libidinem.

Operari ἐνεργεῖν

Operabantur in membris.) ἐνηργεῖτο. Quod magis significat uim habebāt, siue secreto agebant. Nam occulta uis dicitur ἐνέργεια, uelut in semine, & uis mentis in homine.

In qua detinebamur.) ἐν ᾧ ad legem refertur, non ad mortem. Nec enim in plerisq; Græcis est mortis, sed mortui ἀποθανόντες. Origenes testatur utranq; lectionē sibi notam fuisse. Verum hanc quam nos sequimur magis approbat. Ambrosius diuersam sequitur, utraq; satis congruit his quæ sequūtur. Dicta est aūt lex mortis, pro lex mortifera. Proinde illud, In qua detinebamur, referri potest uel ad legem, ut sit sensus, Nos iam mortui in Christo, liberati sumus à iure legis in qua detinebamur: uel ad mortui, ut subaudias pronomen, mortui

tus ei legi in qua detinebamur. Diuus Chrysostomus tertiam habet lectionem, ἀπὸ τοῦ νόμου ἀποθανόντος, id est, à lege emortua. Id ne quis tribuat scribis, interpretatur, ὡσανεὶ ἔλεγεν, ὁ δεσμὸς δι' οὗ κατειχόμεθα συνεκρώθη καὶ διεῤῥύη, id est, quasi dixisset, Vinculum quo detinebamur, emortuum est ac diffluxit.

Occasione autem accepta.) ἀφορμὴν δὲ λαβοῦσα ἡ ἁμαρτία. Interpres nō ineleganter mutauit genus participij, & actiuum uertit in passiuum, ut conueniret tempus. Nam λαβοῦσα præteriti temporis est. Nec uideo quur hic Stapulensis debuerit offendi.

Ego autem mortuus sum.) ἀπέθανον, id est, Mortuus eram, siue mortuus fui, ut sit præteriti temporis, & respōdeat illi reuixit. Trāsfert enim Paulus docendi gratia rem in suam personam, & retulit inter se pugnantia. Nam uita peccati, mors est hominis. Proinde si reuixit peccatum, ilico consecuta est mors hominis.

Seduxit me.) ἐξηπάτησέ με, id est, Decepit me, & ab uia abduxit. Hoc enim proprie sonat ἐξαπατᾶν.

Sed peccatū ut appareat &c.) Variat huius loci distinctio. Sic autem distinguunt Græci, Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? absit, sed peccatum, ut subaudias mihi factum est mors. Græca sic habēt, τὸ οὖν ἀγαθὸν, ἐμοὶ γέγονε θάνατος; μὴ γένοιτο. ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία.

Operatum est mihi.) κατεργαζομένη, id est, Operans participium, infiniti uerbi uice positum, id est, ut uideatur peccatum per id quod bonum est mihi operari mortem, non operando, quemadmodum placet Laurentio. Consistet autem & Laurētiana annotatio, si ἵνα φανῇ ἁμαρτία, uelut parēthesi interiectum accipiatur, in hunc modum, Quod ergo bonum est mihi factum est mors? Absit, sed peccatum ut redderetur euidentius quantum sit malum, mihi factum est mors, dum per salutiferam legem mihi peperit exitium, & admotum remedium uertit in augmentū morbi. Ingens enim malum sit oportet, quod rem optimam uertitur in perniciem. Hanc lectionē sequitur Origenes, Chrysostomus ac Theophylactus, nisi quod Origenis interpres participium uertit in uerbum. Nam Chrysostomus ac Theophylactus legūt κατεργαζομένη, interpres legisse uidetur κατηργάζετο, nec magni refert ad sensum. Porrò quod addit, ut fiat supra modum peccans peccatum, inculcatio & exaggeratio est eius quod præcessit, ut appareat peccatū. Nec est opus, ut ἵνα γένηται accipiamus pro ut appareat, quum re uera peccatū auctum sit per legem, & oppositis præceptis ueluti repagulis incruduerit concupiscentia.

Supra modum peccans peccatum.) καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία. Quod ita sonat quasi dicas, scelestum scelus, aut si quis dilucide potius quàm Latine uertat, peccaminosum peccatum. Nam quod uertit peccans, Græcis non participium est, sed nomen adiectiuum. Annotauit hoc diligenter siue Origenes, siue huius interpres, à Paulo ceu personam quandam fingi peccati, quod Græcis est generis fœmini, ut liceat apud illos dici, peccatrix peccantia. Quod si apud nos peccatum esset generis masculini, ut uelut de homine liceret dicere, peccatum uehemēter peccator, minus esset elocutio dura. Neque uideo tamen cur Hieronymus dicat se malle uicium sermonis admittere, quàm non satis integre exprimere sensum Pauli. Siquidem Græcis non est solœcismus ἁμαρτωλὸς ἁμαρτία, certe iuxta dialecton Atticam. Porrò quis Latinus intellecturus sit, quid sit peccatum peccator, pro peccato insigni & euidenti: aut cur potius peccator peccatum, quàm peccatrix peccatum? Et tamen ita legit Augustinus, libro primo ad Simplicianum, quæstione prima, nisi quod in æditis exemplaribus mendose legitur, Super modum peccator aut peccatum, pro eo quod erat, Supra modū peccator peccatū: nisi quod idem eodē modo legit sermone 4. de uerbis Apostoli, quæ res probabilem coniecturam præbet, autorem uersionis quem ibi sequutus est Augustinus legisse καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία.

Venundatus sub peccato.) πεπραμένος ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν, id est, Venditus siue addictus sub peccatum, id est, In seruitutem & iugum peccati. Neque uideo quæ obscuritas hic offenderit Fabrum.

Non enim quod uolo bonum.) Bonum & malum apud Græcos non est, οὐ γὰρ ὃ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὃ μισῶ, id est, Non enim quod uolo hoc ago, sed quod odi. At paulo inferius, hæ duæ uoces, bonum & malum addduntur. Non enim quod uolo facio, nempe bonum.

Iam non ego.) οὐκ ἔτι ἐγώ. Quod elegāter & Latine uersum ab interprete, miror quamobrem cuiquam mutandum uideatur.

Sermo Pauli parū integer Inuenio igitur legem uolenti mihi facere bonum.) Origenes ut & aliâs in Paulo desiderat elocutionis integritatem, ita putat hunc sermonem parum cōstare, uel quod coniunctiones sint superfluæ, uel quod nō adhibitæ ut oportet. Putat autem incommodum hoc, tali ordine posse tolli, si legamus hoc pacto, Igitur quia malū adiacet, uolēs facere bonum, inuenio legem dei, & condelector ei secundū interiorem hominem, &c. Mea sententia potest & sic accipi, ut coniunctio ὅτι, non sit hic causalis, quemadmodum accipit Origenes, sed accipiatur ἠθικῶς, sitq́ue sensus, Dum conor parêre legi bonæ, & uincēte cupiditate pertrahor ad malum, sentio malum illud in me esse, non in lege. Atque hic quidē sensus probe habet. Verū si hunc probamus, necesse est, ut Paulum fateamur hoc sermone balbutisse, *Paulus Græce balbutiēs* nec absoluisse quod instituerat. Apparet enim tale quiddā dicturum fuisse, Comperio igitur legem, si quando coner benefacere, hoc efficere in me, ut intelligam peccandi maliq́ue fontem in meipso esse, non in lege. Theophylactus restituit hunc in modum, Inuenio ergo legem fauentem, uolenti mihi quod bonum est facere, sed non facienti, eo quod adiacet mihi malum. Fatetur autem obscurum esse sermonem, quod uideatur deesse nōnihil. Idem indicat alios ad hunc ordinare modum, Inuenio igitur legem nemini alteri esse, nisi mihi facere bonum uolēti. Nam qui recte cupit agere, ei demum lex est lex, ut quæ id faciendum præscribat, quod ille cupit facere. Atque hæc est sententia Chrysostomi, ad quam congruit quod sequitur. Condelector enim legi. Quemadmodum lex mihi fauet uolenti quod bonum, ita & ego quod honestum est cupiens, probo legem.

Repugnantem legi.) ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ. Quasi dicas contra militantem & rebellantem. Gaudet enim Paulus metaphoris quæ militiam sapiunt. Velut ante meminit de stipendijs.

Captiuantem me in lege peccati.) αἰχμαλωτίζοντί με τῷ νόμῳ, id est, Qui reddit me captiuum legi peccati.

Corpus mortis quid De corpore mortis huius.) ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου. Græca magis ita sonant, ut huius ad nomen corpus referatur, quàm ad mortem, ex hoc corpore mortis. Nam mortis corpus, uocat corpus obnoxium affectibus peccandi. Et addit, ex hoc corpore, quod in se sumpserit personam hominis sentientis huiusmodi affectus. Quandoquidem hæc est uelut una clauis ad intelligentiam Pauli, si quis animaduertat mutationem personarum, de quibus & ad quas loquitur. Certe palàm est Theophylactum idem sentire, quod nos indicauimus, si quis obseruet, non quid uerterit interpres, sed quid interpretetur ipse: subijcit enim, id est, morti subiecto. Neque secus interpretatur Origenes mortem interpretans peccatum, & ob id uocari corpus mortis in quo habitet peccatum. Et hijs ferè subscribunt recentiores. Nam quod quidam exponit corpus mortis, de turba malorum ingruentium, durius est.

Gratia dei, pro gratias ago Gratia dei.) εὐχαριστῶ τῷ θεῷ, id est, Gratias ago deo. Atque ita legitur in emendatis Latinorum codicibus, ut sermo sit ostendentis per quem sit liberatus, nempe per eum cui gratias agit. Tametsi Laurētius indicat in quibusdā exemplaribus scriptū fuisse χάρις τῷ θεῷ, id est, Gratia deo, quod uerbis diuersum, re idem est. Ex Origenis interpretatione non liquet quid legerit, sed tamen conijcere licet illum legisse quod nos ostendimus esse apud Græcos, uel ex hisce uerbis, Respondetur uero ad hoc quod dixerat, Quis me liberabit de corpore mortis huius? Iam non ex illius, sed ex apostolica autoritate, gratia dei per Iesum Christum dominum nostrum. Vnde apparet quod propterea hæc omnia describit Apostolus, & mala quæ intra nos gerebantur, exposuit, ut ad ultimum ostenderet & doceret, de quantis nos malis, & de quātis nos mortibus, Christus eripuit. Hactenus Origenes, indicans quæ hactenus dicta sunt à Paulo sub eius persona dicta, qui nondum gratiæ diuinæ particeps, luctetur adhuc cum carnis affectibus, impar illis. Verum quod exclamationi respondetur non sub eadem dici persona, sed sub eius qui non per legem, sed per gratiā Christi liberatus sit ab illa miserrima seruitute. Ad aliam itaque personā refert exclamationem, Infelix ego homo quis me &c, ad aliam sermonem agentis gratias deo: quemadmodum idem Origenes ea quæ superius multa cōmemorat Paulus de lege mortis ac membrorū, de

de necessitate peccãdi, uult sub alterius persona dici. Ambrosius item interpretatur ex his uerbis accipiendum, hominem gratia dei liberatum esse de corpore mortis huius, non liberandum. Astipulantur his quæ mox sequuntur. Lex enim spiritus uitæ, in Christo Iesu, liberauit me à lege peccati & mortis. Atqui si legisset gratia dei, non congruebat hæc particula in Paulum, qui non liberandus erat, sed liberatus: nec consistunt ea quę scribit Ambrosius. Igitur aut Gratia deo, legendum, aut Gratias ago. quibus uerbis iam liberatus gratias agit deo, per cuius gratiam assequutus sit, quod nec naturæ, nec Mosi lex, nec conscientia, nec opera præstare poterant. Chrysostomus sine controuersia legit & interpretatur, εὐχαριστῶ. Sic enim loquitur: εἰ γὰρ καὶ τῷ πατρὶ εὐχαριστεῖ, ἀλλὰ καὶ εὐχαριστίας ταύτης καὶ ὁ υἱὸς αἴτιος. id est, Quanquam enim & patri gratias agit, attamen huius gratiarum actionis autor est & filius. Et in enarratione reliqua, toties repetuntur εὐχαριστῶ, ut non possit librariorum incuria uideri factum. Theophylactus per omnia sequitur Chrysostomum. Quin & diuus Hieronymus ad Algasiam quæstione octaua, legit Gratia deo: ipsaq; enarratio declarat illum ita legisse, quum ait, Conuersus in se apostolus, imò homo sub cuius persona apostolus loquitur, agit gratias saluatori, quòd redemptus sit sanguine eius, & sordes in baptismo deposuerit. Ac mox: Gratias ago deo per Iesum Christum dominum nostrum, qui me de corpore mortis huius liberauit. Nec ad rem facit quòd quidam interpretes hunc locum adducentes meminerunt gratiæ dei, & admonent hic ostensum eum qui liberat à corpore mortis, quãdo quisquis agit deo gratias liberatus, hoc ipso indicat per quã & alij possint liberari. Cæterum quod agit gratias ueluti liberatus, omnes ad Pauli personam accommodant, de exclamatione uariant: uetustiores nolunt ad apostoli personam pertinere, Hieronymus arbitratur sub cuiusuis hominis persona dici. Et tamẽ si corpus mortis accipimus procliuitatem ad peccandum, quasi dicas moribundum, nihil uetat, quo minus hæc omnia quadrent & in Paulum, iuxta Latinorum lectionem. Certe hoc agit Augustinus aduersus duas epistolas Pelagianorum libro primo, capite octauo, & aliquot sequentibus: ut totus hic locus competat Paulo, uel puero, uel sub lege peccati, uel sub gratia sentienti motus affectuum, licet non assentienti: sed adeo dure multa torquens, ut magis conueniat Paulum humani generis personam in se recipere, in qua est ethnicus exlex, Iudæus carnalis sub lege, & spiritualis per gratiam liberatus.

EX CAPITE OCTAVO

Lex enim spiritus uitæ.) Spiritus, hoc loco genitiuus est casus, ut intelligas legem, non carnis, quæ mortem adfert, sed spiritus qui uitam largitur. ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος. Quanquam Græca sunt huiusmodi, ut hic sensus esse possit, Lex spiritus qui est uita. τοῦ πνεύματος τοῦ ζωῆς. quoniam uitæ, præponitur articulus masculinus. Lex autem spiritus perinde sonat, quasi dicas, legem spiritualem, iuxta proprietatẽ sermonis Hebraici. Etiamsi me non fugit Theophylactum duos genitiuos ad eandẽ uocem referre, legem spiritus, legem uitæ. Redarguit enim eos qui legem uitæ, Mosi legem interpretantur. His penè eadem disserit Chrysostomus.

Lege peccati & mortis.) ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Et hic elegantius uertisset, A iure peccati. Cæterum sermo Græcus anceps est. Potest enim sic accipi, A lege peccati & mortis, ut lex ad utrumque ex æquo referatur: siue à lege peccati & à morte, quæ comes est peccati. Porrò quod apud Chrysostomum, pro Liberauit me, legitur Liberauit te: nihil refert ad sensum.

Nam quod impossibile erat legi.) τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. Græce est, legis, paterno casu: non Legi, dandi. Atq; ita sanè legit Ambrosius. Verum habet hic sermo nonnihil difficultatis, siquidem intelligi poterat, τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. impotentia enim legis, siue imbecillitas legis, per quam erat infirma & inefficax. Verum iam non congruunt ea quæ sequuntur, nisi fateri uelimus Paulum uel obliuione uel imperitia uel neglectu Græci sermonis, non reddidisse reliquam partem. Nam mihi quidem locum hunc pro mea uirili perpendenti, uidetur aliquid uerborum deesse ad explendam sententiã, ueluti si sic legamus: Nam quod lex Mosaica non potuit iuxta partem carnalem, secundum quam erat imbecillis & inefficax, hoc deus præstitit misso filio suo, qui spiritualem legis partem absoluit. Atque id ut magis probem, facit coniunctio quæ sequitur, Et de peccato damnauit peccatum. Nisi enim

Sermo imperfectus Pauli

enim subaudias uerbum præstitit, aut effecit, aut aliud his simile, coniunctio uidetur ociosa. Nisi placet ut ἀδυνάτου nominatiuus, positus sit absolute loco genitiui: ut sensus sit, quum enim esset impossibile: &c. Alioqui hæc pars, Nam quod impossibile erat legis: in quo infirmabatur, referenda esset ad id quod sequitur, De peccato damnauit peccatum, id quod lex facere non poterat.

In quo infirmabatur.) ἐν ᾧ ἠσθένει. Potest & sic accipi, In eo quod infirmabatur: hoc est quatenus infirmabatur, ut ἐν positum sit pro διά. Porrò Infirmabatur dixit, pro eo quod est Inualida parumque efficax erat. Et ne legem uideretur incusare, addidit Per carnem: hoc est per carnalem legis intelligētiam, siue carnis infirmitatem, cui deerat euangelica gratia.

Similitudo falsa species

In similitudinem carnis peccati.) ἐν ὁμοιώματι, id est, In similitudine. quod ut superius indicatum est, magis sonat assimilationem & imaginem. Nam quod Christus nocentis personam assumpsit, hypocrisis quædam erat, absit inuidia dicto. Id quo fieret euidentius, uertimus, Sub specie carnis peccato obnoxiæ: quod ad exprimēdam falsam similitudinem, accommodatior uidetur uox species. Porrò iuxta proprietatē Hebræi sermonis, carnem peccati dixit, carnem peccato obnoxiam. Et ideo complexim esse legendum admonet Augustinus, sermone de uerbis apostoli trigesimoprimo: Vere carnem habebat Christus, peccati carnem uidebatur habere, quum non haberet.

Sensus uarius

De peccato damnauit peccatum.) Indicauit Origenis interpres, nam id de suo addidit, Græcis non esse De peccato, sed Pro peccato: ut intelligamus peccatum fuisse damnatum de peccato. Neque enim accipi potest, peccatum ex peccato damnatum, quum sit περὶ ἁμαρτίας. & tamen ita uidentur interpretari. Mihi uidetur non absurde hic sensus accipi posse. Christus missus damnauit etiam peccatum de peccato: hoc est, conuicit & coarguit peccatores, ut qui antehac falsa iustitiæ imagine deceperant, nunc palàm esset eos impios fuisse: quum Christum legis finem sub prætextu legis seruandæ occiderent. Alij, de peccato, exponunt accipi pro uictima quæ solet iuxta ritum Mosaicæ legis immolari pro delicto. Atque id sanè pulchre quadrat in Christum, tantum obstrepit præpositio περί. Mollius erat si fuisset παρά. Græcæ lectioni magis congruit quod adfert Theophylactus, Peccatum suo quodam iure sæuisse in peccatores. Cæterum ubi impegit in innocentem dominum, iam quodammodo deprehensum est in peccato. Verum hæc curiosus lector, exactius perpendet. Nos in hoc argumento potissimum ea persequimur, quæ faciunt ad lectionis synceritatem.

Quæ spiritus sunt, sapiunt.) φρονοῦσι, non repetitur apud Græcos. Et magis est Sentiunt, siue Curant, quàm Sapiunt. Mirum autem cur hic interpres inutilem affectarit copiam, quæ officiat etiam intelligentiæ. Etenim idem uerbum quod modo uertit Sapiunt, nunc uertit Sentiunt. Dices, Quid refert? Plurimū, ei qui uelit in his tractādis philosophari.

Prudētia, pro affectu

Quoniam sapientia carnis.) φρόνημα. Idem uerbum quod modo sæpius uerterat Prudentiam. Est autem uerbale nomen à uerbo quod modo uertit, Sapiunt & Sentiunt, quum potius significet affectum animi: ut μέγα φρονεῖν, elato esse animo, & θνητὰ φρονεῖν, humana curare. Ita hoc loco φρόνημα, non tam significat sapientiam aut prudentiam quàm affectum & curam, seu cogitationem. Indicant hoc ab eodem fonte manantia φροντὶς & φροντίζειν. Sapere carnem, Latine dicitur, qui carnalibus ducitur affectibus: sapientiam pro affectu nusquam repperi. Quod Origenes philosophatur suo more de intelligentia legis carnali, nihil mirum, quum ex crassis affectibus nascatur intelligentia crassa, & contrà. Origenis commentum attingit & diuus Chrysostomus. Nec est apud Græcos,

Inimica est deo.) sed, Inimicitia est aduersus deum. ἔχθρα εἰς θεόν. Et ad hunc modum citauit diuus Hieronymus non semel aduersus Iouinianum. Nec aliter Augustinus, quum aliàs aliquoties, tum explicans aliquot huius epistolæ locos, ni fallor. Superest enim in uulgatis codicibus hæc scriptura: Quia carnis prudentia, inimica est in deum. probabile est, inimica, mutatum pro Inimicitia. Ad hæc, sermo concinnior est, si abstractū abstractio respondeat. præcessit enim, Prudentia carnis, mors: prudentia autem spiritus, uita & pax. Quod enim ante dixerat Mors est, exaggerat repetens Inimicitia est aduersus deum: quasi diceret, aliquid morte peius. Ita Chrysostomus. At Græcis sanè si accentus transferatur in extremam syllabam, ἐχθρά, sonabit Inimicam. Verum id φρόνημα, præcedens neutrigeneris

ἐχθρά, pro ἔχθρα

neris nomen, non finit: quum magis dicendum foret, ἐχθρόν. Vnde miror quoſdam contendere rectè legi, inimica: niſi fortè putant mutandam ſcripturam, in omnibus exemplaribus conſentientem. Iam non mirum, ſi qui Latini inter enarrandum dicant, ſapientiam eſſe inimicam deo: quum utraqꝫ lectio eundem prope declaret ſenſum, niſi quod efficacius eſt inimicitia, magiſqꝫ congruens Paulinæ phraſi.

Si tamen ſpiritus dei.) εἴπερ eſt Græce, quod ualet ſermè, ſanè, aut ſiquidē. Quanquam hoc loco non uidetur eſſe dubitantis, ſed ratiocinantis. quaſi dicas, quandoquidem ſpiritus dei habitat in uobis. Etiamſi Origenes & Ambroſius ambigue legit & exponit. Probabilius tamen eſt Paulum illis tribuere ſpiritum quos alloquitur, mox enim durius loquens auertit ab illis ſermonem, dicens, Si quis aūt ſpiritum Chriſti non habet: quod annotauit & Theophylactus, & ante hunc Chryſoſtomus: qui admonet εἴπερ apud Paulum frequenter eſſe confirmantis non dubitantis, quaſi dicas ἐπείπερ. quod genus eſt primæ Theſſalonicenſis ſecundo: εἴπερ δίκαιον παρὰ θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλῖψιν. Theophylactus annotauit hic, εἴπερ non ſonare dubitationem, ſed fiduciam. Interdū eſt & obteſtantis: Si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam dulce meum. Hanc ambiguitatē quum interpres ſuſtulerit, cur hic tacent qui uociferantur à me contrahi ſenſus latitudinem? quaſi ſermonis ambiguitas ſit ſcripturæ fœcunditas, aut quaſi hanc fœcunditatem non magis etiam pariat imperitia. Nec enim laudanda eſt illa fœcunditas, quum Iureconſulti dicunt, Vel dic, uel dic, uel dic.

Corpus quidem mortuum eſt propter peccatum, ſpiritus autem uiuit.) Pro uiuit, Græcis eſt, uita eſt. atque ita citat Auguſtinus in explanandis quæſtionibus huius epiſtolæ. Ac rurſum ediſſerens Pſalmum ſeptuageſimūquintum. Item libro de ciuitate dei tredecimo. Et contra Fauſtum libro uigeſimoquarto, capite ſecundo. Item Hilarius libro de trinitate octauo. Conſimiliter Athanaſius in libello de ſpiritu ſancto ad Serapionem. Atque item Ambroſius hunc explanans locum, ſuffragantibus & uetuſtis Latinorum exemplaribus manu ſcriptis. Fortaſſis efficacius eſt, Vita eſt, quàm Viuit. Siquidem uita eſt quod uitam præbet. Agit enim, ni fallor, de ſpiritu Chriſti, non noſtro. quod propemodum indicāt quæ mox conſequuntur, Quod ſi ſpiritus eius qui ſuſcitauit Ieſum à mortuis, habitat in uobis. Fuit autem facilis lapſus in ζωὴ & ζῇ, uita, & uiuit: ac minimū intereſt, quantum ad ſententiam attinet, iuxta proprietatem ſermonis Hebraici. Nec mirum ſi qui autores hic meminerunt de ſpiritu noſtro, quandoquidem ſicut corpus Chriſti reſuſcitatum reſurrectionem promittit noſtris corporibus, ita Chriſti ſpiritus immortalis, noſtro ſpiritui confert uitam. Theophylactus uero non ſolum legit ζωή, uerum etiam interpretatur in hanc ſententiam, uita: Non ſolum, inquit, ipſe uiuit, ſed & alijs hoc poteſt donare. Idem admonet fuiſſe qui ſpiritum hic intelligerent ipſum Chriſtum.

Vita eſt, pro uiuit

Propter iuſtificationem.) διὰ τὴν δικαιοσύνην. id eſt, propter iuſtitiam: ut & aliâs ſæpe uertit. Nam δικαίωσις magis ſonat iuſtificationem.

Propter inhabitantem ſpiritum eius in uobis.) Hilarius libro de trinitate ſecundo legit, Propter ſpiritum ſuum qui habitat in uobis. & Latinius. Quāquam id minutius eſt, quam ut de eo ſit contendendum. Variabant hic quædam exemplaria Græcorum, quum in pleriſque eſſet: διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ πνεῦμα ἐν ὑμῖν. id eſt, propter ſpiritum ſuum qui habitat in uobis. In nonnullis: διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος ἐν ὑμῖν. id eſt, per ſpiritū ſuum qui habitat in uobis. Ad ſenſum haud magni refert. Licet enim διὰ præpoſitio genitiuo addita ſignificet inſtrumentum, accuſatiuo adiuncta cauſam, tamen nihil uetat quo minus alicubi res eadem tum cauſa ſit tum inſtrumentum.

Varia lectio

Iterum in timore.) εἰς φόβον. id eſt, ad timorem ſiue terrorem.

Spiritū adoptiōis filiorū dei.) Pro tribus uocibus una eſt apud Gręcos, υἱοθεσίας, quę uox filiorū adoptionē ſignificat. Imò adoptionē eorū qui natura filij nō ſunt, in locum filiorū. Nam adoptātur & nepotes, licet hæc ſit adoptio chariſsima. Sermo Græcus nihil habet incōmodi, Latinus nō uideo quî poſsit cōſiſtere. Nā ſi adoptio ſumatur actiue, quaſi filij adoptent, abſurdus eſt ſermo: ſin paſſiue, nō dicūtur adoptari filij, quū per adoptionē ueniūt in alienā familiā, quemadmodū dicitur creari magiſtratus aut eligi epiſcopus, quū ſuffragijs fit magiſtratus aut epiſcopus, nec ita dicit adoptio filiorū, quēadmodū dicitur creatio ma-

giſtratuum

gistratuum: sed alieni filij, alteri adoptantur in locum filiorum, & dicũtur per adoptionem fieri filij adoptantis, & adoptator siue arrogator filios alienos aut nepotes facit suos. Pater aut patruus dicitur dare in adoptionem. Si accipimus adoptionẽ filiorum, qui prius erant filij satanæ: hoc non sentit scriptura. Si accipimus adoptari filios dei, non cõsistit sermo Latinus: dicẽdum potius erat, Spiritum adoptionis in filios dei. Quemadmodum autem licet Paulo Scipionis filium adoptare in locum sui nepotis, ita licet illius nepotem adoptare sibi in filij locum. Hoc incommodum ut uitarẽt quidam, uerterunt, Spiritum adoptionis: quod adoptare in filij locum sit præcipuum adoptionis genus: unde per se positum intelligitur de eo quod est eximium. Ipse uero sermonis apostolici tenor, declarat hic agi de adoptatis in filiorum ius. Porrò genitiuus Dei, additus est, quum in Græcis codicibus non habeatur. Non enim hic discernit filios dei à filijs hominum, sed distinguit filios gratiæ à seruis legis.

Abba pater, quomodo intelligendũ

Abba, pater.) אב siue אבי Hebræis, imò Syris, quemadmodũ indicat Hieronymus, sonat patrem, dictio è duabus primis literis composita, aleph & beth. Sed uocẽ Hebræam reliquit, quo significaret peculiare quiddam esse in ipso uocabulo, quod & patres libenter audiunt, & pueri primum sonare discunt. Nam hoc statim implorant patris opem, cuiusmodi est apud Latinos pappus, uox infantibus peculiaris. Cæterum quod addidit, ὁ πατήρ, Græcis incertum est, utrum conduplicatio sit ad emphasim affectus faciens, an interpretatio peregrini Romanis uocabuli, maxime quum additum sit nominandi casu. Quanquam mihi uero propius uidetur κατ᾽ ἀναδίπλωσιν dictum, quum is loquendi colos Hebræis sit penè peculiaris, ἐμφάσεως gratia, nunc eandẽ uocem iterantibus, nunc eandem alia idem pollente reddentibus. ut: Non omnis qui dicit mihi, Domine, domine. &: Deus meus, deus meus. &: Ficus bonas, bonas. &: Domine dominus noster. Nam in hoc postremo exemplo, Hebræis diuersæ sunt dictiones. prior est uocabulum dei tetragrammaton, constans hisce literis, יהוה Iod, he, uau, he: quod illi uocant, ἄῤῥητον. id est, ineffabile. Posterior est, אדני Adonai: quod commune est, ac sæpenumero tribuitur & hominibus. Sunt autem hic eadem uerba, quibus Christus utitur, orans patrem apud Marcum capite decimoquarto, Abba pater. Cẹterum librariorum uitio factum arbitror, quod Augustinus epistola centesima septuagesimaoctaua, scribit, abba Græcum esse uocabulum, pater Latinum: quum neq; Paulus Latine scripserit Romanis, & extra controuersiam sit, abba Syriacum aut Hebræum esse uocabulum. Sed Augustini uerba subscribã: Non accipiatur Paulus, qui dicit Romanis scribens, In quo clamamus Abba pater. In uno nomine duabus utitur linguis, dicit enim abba Græco uocabulo patrem, & Latine nominat identidem patrem. Equidem arbitror hæc uerba assuta scriptis Augustini. Melius Thomas qui dicit abba uocem esse Hebraicam, pater Græcam siue Latinam: similiter Græci compellant patrem & Latini.

Expensa Augustini sententia

Testimonium reddit.) συμμαρτυρεῖ. Redditur, uel quod refertur uel quod debetur. Ita redditur lotium, & redditur ratio. At Græcis est, Attestatur: siue, ut magis ad uerbum reddam, Contestatur. ut intelligas geminum esse testimoniũ duorum spirituum, nostri, & dei. Porrò testimonium spiritus nostri, cõfirmatur testimonio spiritus diuini: quemadmodum symmachi dicuntur, qui in pugna ferunt suppetias. Atq; usitate dicimus, Teste cõscientia. Humani spiritus testimonium imbecille est, præsertim in imperfectis, nisi accedat spiritus diuini testimonium. Neque quicquam uetat, ut dicamus mutuam charitatem inter deum & hominem, quum charitas sit dei donum: ita mutuum esse testimoniũ inter spiritum dei & nostrum, non quod noster spiritus cõfirmet deum, sed quod sibi testis est. Chrysostomus subindicat σὺν Græcam præpositionem referri ad uocale testimonium, eo quod præcessit, In quo clamamus, abba pater: uocis autem testimonium, cõfirmatur arcano testimonio spiritus diuini, qui suo dono confirmat eam uocem. Non dissentit Theophylactus.

συμπάσχειν

Si tamen compati m.) εἴπερ. id est, siquidem. quod hic quoq; posset accipi ratiocinatiue, non dubitatiue. Item hoc loco cõpati, est non quod uulgo accipiunt indocti, moueri malis alterius, sed socium esse & imitatorem atq; æmulum afflictionum Christi.

Vt & glorificemur.) Vnà glorificemur, συνδοξασθῶμεν. ut intelligas communem nobis cum Christo gloriam.

Existimo enim.) λογίζομαι, id est, perpendo, siue reputo. Nec enim id opinatur Paulus ceu

ceu dubitans,sed certus ita esse,perpendit in animo suo.Non enim loquitur de fide,ad quam commendam nimis diluta uox est existimo,quę frequenter coniuncta est dubitationi,sed de consideratione eorum quæ credidit,per quam ueluti rationem subducit,cõferens huius uitæ molestias propter euangeliũ tolerãdas,cum æternæ uitæ præmio,quod pijs omnibus promisit Christus.Collatio uero facit,ut hæc quæ hic patimur,leuia uideãtur,dum animo reputamus æternã illam felicitatem.Equidem λογίζεσθαι pro Existimare,nondũ legi,quod Græci dicunt οἴεσθαι,ἡγεῖσθαι,δοκεῖν,νομίζειν. Tolerabilius esset æstimare,quod uerbum rationi congruit.existimamus illud charum,quod putamus esse magni pretij:sed ęstimamus pro charo,quod animi inductione pro charo habemus.Quod si λογίζεσθαι nihil aliud sonat Græcis q̃ nobis Existimare,perperã loquutus est Paulus ad Philippenses quarto: ταῦτα λογίζεσθε. aut certe peccauit interpres, qui uertit,Hæc cogitate: quum uertere debuerit,Hæc existimate.Et secundæ Corinthiorum capite decimo. τοῦτο λογιζέσθω πάλιν. uertit Hoc cogitet iterum.Paulus usus est hoc uerbo,pro Aestimare, μή τις εἰς ἐμὲ λογίσηται. hoc est,Ne quis me pluris æstimet,quàm re uera sum.In epistolæ ad Romanos secundo Paulus usurpauit,pro Cogitas, λογίζῃ δὲ τοῦτο ὦ ἄνθρωπε. Eiusdem epistolæ capite sexto, οὕτως καὶ ὑμεῖς λογίζεσθε ἑαυτούς. non docet quid debeant credere,qui hoc iam pridem didicerant,sed quid meminisse & in animo uoluere,ubi magis conueniebat æstimate,quàm existimate. Rursum primæ Corinthiorum quarto, οὕτως ἡμᾶς λογιζέσθω ἄνθρωπος. æstimet, quadrabat magis quàm Existimet.Mirum enim si nondum Corinthij suspicabantur Paulum dispensatorem mysteriorum dei.Rursus secundæ Corinthiorum capite decimo.Ea confidentia qua existimor audere in quosdam,interpres λογίζομαι uertit Existimor:quum Chrysostomus exponat Cogito.Hoc enim sermone minatur quibusdam,qui Paulũ ut hominem quemlibet contemnebant.Nondum ait se decreuisse,sed tantum de illis puniendis cogitare,nisi resipuerint.Theophylactus λογίζομαι interpretatur ὑπολαμβάνω,στοχάζομαι, id est suspicor & destino.Qui suspicatur se facturum,nondum concepit certum animi propositum:& qui destinat,adhuc habet telum in manu,cogitans in quos & quomodo sit mittendum.Cæterum qui docuit existimare esse certæ opinionis,rem plane falsam docuit.Nihilo minus enim est existimatio dubia,quàm opinio,imò existimatio sæpe fallax est:ut est illud Qui se existimat aliquid esse.&,Existimabant se spiritum uidere.

Quæ reuelabitur in nobis.) Dubium est apud Græcos,an uerbum ἀποκαλυφθῆναι, debeat referri ad præpositionem πρὸς, an ad participiũ μέλλουσαν. Nam si referatur ad præpositionem,erit sensus,Ad hoc ut futura gloria reueletur in nobis.ac tum uidetur deesse articulus τὸ, solitus præponi uerbis infinitis.Interpres sic ordinasse uidetur: πρὸς τὴν δόξαν τὴν μέλλουσαν ἀποκαλυφθῆναι. id est,ad gloriam quæ reuelabitur.Nec est,In nobis:sed,In nos: seu potius,Erga nos.iuxta illud, Videmus nunc per speculum & in ænigmate,tunc autem facie ad faciem.quanquam præpositio εἰς, uti sæpius admonui,Græcis anceps est:& sensum pium habet hæc quoq; lectio.

Nam expectatio creaturæ.) ἡ γὰρ ἀποκαραδοκία. quod non significat simpliciter expectationem,sed uehementem & anxiam expectationem:ut testantur & Græca scholia,quæ Græcanicæ uocis emphasim indicant,quum ex corde quippiam expectatur.unde nos uertimus,Sollicita expectat.Græca uox è tribus composita est,ex ἀπὸ præpositione,& κάρα caput,& δοκεῖν uideri:quod qui uehementer desiderant aliquid uidere, porrecto capite subinde prospiciunt:unde Ambrosius exponit,Frequentem expectationem:Hilarius,longinquam:quod prolato capite longius prospicimus.Vsus est Paulus eadem uoce in epistola ad Philippenses capite primo.Aristophanes in Equitibus,omissa præpositione dixit, καραδοκεῖν.ἐκαραδόκησεν εἰς ἐμὲ ἡ βουλὴ πάλιν. id est,Ad me uertebant oculos,erecti ad promissionem,ut sensum reddam magis quàm uerba exprimam.

ἀποκαραδοκία

Vanitati enim creatura subiecta est.) Vanitas non hic sonat mendacitatem,sed potius frustrationem, ματαιότητι. quod creatura interim non assequatur,quod utcunq; contendit efficere.Verbi causa,dum aliud ex alio propagans,indiuiduis uicissim cadentibus ac renascẽtibus speciem tuetur ne intercidat,meditatur immortalitatẽ quandam,sed frustra.

Vanitas ματαιότης

Qui subiecit eam.) Eam,additum est explicandi causa. διὰ τὸν ὑποτάξαντα. Et in spe. ἐπ' ἐλπίδι. magis est, sub conditione spei. Cæterum quod sequitur,Quia & ipsa creatura

liberabitur,& cætera,connecti poterat ſuperioribus:Subiecit ſub ſpe:nimirum hac, quod & ipſa liberanda ſit à ſeruitute.ſed creatura repetita,duriuſculam reddit orationem.

Liberabitur à ſeruitute corruptionis.) ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς. id eſt,li bera reddetur,ſiue In libertatem uindicabitur.Et φθορὰ corruptio,Græcis quoq; uox eſt anceps:nam & de uitiato dicitur,& de pereunte:hic,interitum ſonat.Atq; ita legit Augu ſtinus explanans epiſtolam ad Galatas.Senſus autem eſt,Creaturam quæ nunc obnoxia eſt exitio,aſſerendam in libertatem,hoc eſt,in gloriam filiorum dei.

Omnis creatura ingemiſcit & parturit.) Aptius Græce συστενάζει καὶ συνωδίνει, id eſt Congemiſcit & comparturit ſiue condolet,ut ita loquamur.Certe congemiſcit citat Hie ronymus in Commentariorum Eſaiæ libro octauo.& Auguſtinus octogintatrium quæ ſtionum ſexageſimaſeptima,legit Congemiſcit & dolet. Pro dolet, parturit legit Ambro ſius:ut præpoſitio σὺν, uel ad nos referatur,indicans etiam elementa muta quodammo do nobiſcum gemere:uel ad uniuerſam inter ſe creaturam,ut accipiamus uniuerſum mun dum in melius commutandum.Paulus enim ut tropologicos magnitudinem malorum ex primat,fingit uniuerſum hunc mundum uelut unam perſonam:cui quum non inſit ſenſus, tamen ita ſenſum tribuit,quemadmodum in Pſalmis montes dicuntur exultare, flumina plaudere.Origenes item nominatim annotat dictum eſſe Congemit,pro eo quod eſt,cum

Non ſolũ,pe culiare Paulo alio gemit:haud tamen diſsimulans uariare libros:in nonnullis enim fuiſſe, στενάζει.

Non ſolum autem illa.) Illa, non additur apud Græcos, οὐ μόνον δέ. Sed tamen ex ijs quæ mox ſequuntur apparet ſubaudiendum.Quid hic faciant,qui nec apicem mutari uo lunt in literis ſacris? frequenter indicat hanc eloquutionis formam in Paulo Origenes.

Receptaculũ, pro primitijs Primitias ſpiritus habentes.) τὴν ἀπαρχὴν. Mirum quid ſequutus Ambroſius legerit, Sed & nos qui receptaculum ſpiritus habemus.quanquam ex enarratione non ſatis perſpi cuũ eſt quid legerit:niſi forte quod ille ſcripſerat Inceptaculũ,ſcriba uertit In receptaculũ.

Intra nos gemimus.) ἐν ἑαυτοῖς στενάζομεν. id eſt,in nobis ipſis ingemiſcimus,ſiue intra nos ipſos,hoc eſt,taciti.

Adoptionem filiorum dei.) υἱοθεσίαν, id eſt,adoptionem.Sed interpres explicandæ rei gratia adiecit quædam uerbula:idq; perpetuo facit in hac dictione.Auguſtinus libro aduer ſus Fauſtum tertio,capite tertio,non addit Filiorum,tantum citat adoptionem.Quis enim adoptat ſuos filios? Alieni qui adoptantur,non adoptantur filij,ſed in locum filiorum,ut an te dictum eſt.

Redemptionem corporis.) ἀπολύτρωσιν. quæ proprie dicitur,quum dato pretio redi muntur captiui,uelut à piratis aut in bello capti.Corporis,dictum eſt pro A corpore:ut li beremur à corpore illo,quod ante mortis corpus uocauit.Videtur autem hoc ita adiectum quaſi uoluerit interpretari υἱοθεσίαν adoptionem,quæ adoptio nihil aliud eſt quàm ut ab hoc corpore liberemur,& immortale corpus recipiamus.

Quid ſperat?) τί καὶ ἐλπίζει; Quid etiam,aut quid inſuper ſperat? Non ocioſa erat con iunctio,ſignificans fruſtra iam ſperari quod uideas.

Adiuuat Similiter autem & ſpiritus adiuuat infirmitatem.) Græcis eſt numero pluratiuo, Infir

συναντιλαμ βάνεται mitates,ſiue imbecillitates noſtras. συναντιλαμβάνεται ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν. Eſt autem συ ναντιλαμβάνεσθαι, in re quapiam ſuſcepta, auxilio adeſſe laboranti.& idcirco addidit ὡσαύ τως, id eſt,conſimiliter.Sicut nos per patientiam expectantes nitimur,ita etiam ſpiritus ad mouet auxilium ſuum deficientibus,ceu manum porrigens laborantibus.

Articuli uis Nam quid oremus.) τὸ γὰρ τί προσευξόμεθα. interpres non expreſſit uim articuli τὸ, qui refertur ad totum hoc quod mox ſequitur.unde nos uertimus,Siquidẽ hoc ipſum quid oraturi ſimus ut oportet,non nouimus.hoc eſt,tantũ abeſt,ut ipſi nobis poſſimus eſſe præ ſidio,ut neſciamus quibus præſidijs ſit opus.

ἐντυγχάνει ὑπερεντυγ- χάνει Spiritus poſtulat.) ὑπερεντυγχάνει. quod aliquando uertit poſtulat, aliquando inter pellat,aut intercedit.Eſt autem quoties quis conuenit aliquem ſuper negocio alterius:ue lut ſi quis adeat principem,commendaturus cauſam amici.Illud annotandũ quod non ſim pliciter dixit ἐντυγχάνει, ſed ὑπερεντυγχάνει. Nam hæc præpoſitio ſolet excellentiam ſi gnificare Græcis.Senſus enim hic eſt,ni fallor,etiamſi ſpiritus hominis aliquando petit no citura,tamen ſpiritus ſanctus afflans animos aliquorum corrigit quod male petebatur,ue luti

[..]uti præfectus omnibus interpellationibus.

Quid desideret spiritus.) τὸ φρόνημα, id est, sensum, siue quid sentiat spiritus: hoc est, affectum spiritus. quod Terentius uertit sensum, Illius sensum pulchre calleo. Eadem est uox Græca, quam toties iam uertit, prudentia. Nescio quid sibi uelit quidam, qui putat sensum & affectum esse uoces carnales, nec conuenire spiritui diuino. An putamus illũ quum hæc scriberet esse sobrium? An non de deo dictum est, Quis cognouit sensum domini? & misericordia non est affectus quæ deo pręcipue tribuitur? Et si spiritus dei recte dicitur desiderare, concupiscere, gemere & interpellare, an illi absurde tribuitur affectus? Sed in deo non sunt affectus quemadmodum in nobis: uerum nec sapere, nec uiuere, nec misereri, nec diligere est in illo, quemadmodum in nobis, & tamen huiusmodi uerbis humanis scriptura passim abutitur de illo loquens.

Desiderium φρόνημα

Cooperantur in bonum.) συνεργεῖ referri potest apud Græcos uel ad spiritum uel ad omnia: ut iuxta priorem sensum intelligas, spiritum sanctum omnia uertere in bonum suo auxilio: iuxta posteriorem accipias, omnia etiam mala adiumento esse sanctis ad felicitatem, & hic sensus magis mihi arridet, atque hunc sequitur Chrysostomus ac Theophylactus. Nec est quod moueat quenquam, uerbum singularis numeri συνεργεῖ, quum πάντα nominatiuus sit neutri generis.

Duplex sensus

Secundum propositum.) κατὰ πρόθεσιν. id est, iuxta animi destinationẽ. ut Propositum referatur non ad Sancti, aut ad Hominem recti propositi, sed ad Prædestinationem dei. Ita Origenes ac Thomas, etiamsi Ambrosius utrunque sensum uidetur attingere. quãquam & Origenes aliquanto inferius explicans qui dicantur uocati & non electi, qui uocati & electi, nonnihil à seipso dissidet, interpretans secundum propositum uocatos dici, qui prius quam uocarentur, propenso iam tum erãt animo ad cultum diuinum, quorumque promptæ iam uoluntati tantum deerat uocatio, uidelicet ut Propositum, non ad deum destinantem, sed ad hominem in animo statuentem pertineat: nisi forte interpres hæc adiecit de suo. Ambrosium sequitur Augustinus in libello De correptione & gratia, capite septimo: Electi, inquit, sunt, quia secundum propositum uocati sunt, propositum autem non suum sed dei. Nam Paulus proximo huius Epistolæ capite, simili sensu dixit propositum dei. rursus ad Ephesios capite primo. Neque uero apud Græcos adiungitur Sancti, tantũ est Vocati. Atque ita legisse Origenem ex ipsius liquet interpretatione, quum ait, Videndum est ne forte ex hoc quod dicit, iis qui secundum propositum uocati sunt & quos præsciuit & quos prædestinauit, & cætera. Neque secus legit Ambrosius, sic enim edisserit, Hi autem secundum propositum uocantur, quos credentes præsciuit deus futuros sibi idoneos, ut antequam crederent, scirentur. Legit idem Augustinus libro de correptione & gratia. Sequitur hanc tum lectionem tum sententiam Chrysostomus & Theophylactus, quanquam refragatur Thomas & uetusti Latinorum codices plerique. Apparet autem Sancti, additum ex aliis locis, in quibus hæ duæ uoces, Vocati sancti, sæpenumero copulantur.

πρόθεσις

Iuxta propositum

Vocati sunt sancti.) κλητοῖς οὖσιν. qui sunt uocati. Primum Sancti, ut dictum est, redundat: deinde Vocati, hic non participium est, sed nomen: quemadmodum in initio indicauimus, ut rursus excludat opera legis, quibus male fidebant Iudæi, & ostendat ueram sanctimoniam contingere ex uocante deo.

Quos præsciuit.) οὓς προέγνωκεν. siue ut quibusdam legitur προέγνω. Iam superius admonuimus apud Græcos hoc uerbum aliquoties accipi pro statuit, siue decreuit, quod cognitio coniuncta sit deliberationi: & uidentur hæc non tam genere aut ratione inter se dissidere, quàm gradibus quibusdam & interuallis inter se distincta connecti, quo magis rem Paulus exponat oculis, ut προγνῶναι sit deliberantis ac statuentis, quod tamen aliquo modo possit immutari, ut hominum more loquamur. Deinde προορίζειν siue ὁρίζειν, quod decretum fuerit iam palam pronunciantis. quod fieri non solet, nisi quum ita decretum est aliquid, ut mutari non possit. Porro ubi pronunciaris quod decreuisti, superest ut exhibeas ac præstes quod es pollicitus. Incipit autem exhibere, qui uocat & inuitat. Deinde ne uideatur frustra uocasse, uocatos iustificat etiam, sine quo non sumus capaces promissi. Denique iustificatis datur præmium. Igitur προέγνωκεν deus ab æterno, quos decreuit ac statuit ad immortalitatem uocandos esse: προώρισεν, de quibus iam per prophetas suos,

Quos præsciuit

Prædestinare
Vocare

 ac multo

Iustificare
Glorificare

ac multo magis per filium pronunciauit promulgato decreto suo. Vocauit autem per prædicationem Iesu, iustificauit per mortem illius, glorificauit per resurrectionē ac præmium immortalitatis. Siue uocauit per doctrinam euangelicam, iustificauit per baptismum, glorificauit per dona spiritus. Ad hunc modum Paulus gradibus quibusdam, ab eo quod est omnium primum, peruenit ad id quod est omnium summum, quo res esset firmior & absolutior. Quod si quis durius existimet, me tollere præscientiam hoc loco, sciat ad eum modum interpretatum esse Theophylactum Græcum interpretem, & quo quidam credent libentius, recentem, qui hoc putat interesse inter πρόγνωσιν & προορισμὸν siue ὁρισμὸν, quod illud sit minus firmum, hoc firmius. quin etiam ubi Petrus scribit προεγνωσμένου γὰρ πρὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου. quo loco Præscitos, erat uertendum iuxta horum sententiam, nec Lyranus ueretur exponere præordinatos. Et Thomas indicat fuisse, qui hoc loco præsciētiam aliud quiddam fuerint interpretati, nempe præparationem ad gratiam, quam pro tempore deus ostendit in sanctis, ne uidelicet nihil interesset inter præscire & prædestinare, quorum commentum idem merito reijcit. Quanquam nec Origenes hoc loco probat, ut πρόγνωσιν, id est, præscientiam, iuxta communem sensum accipiamus, iuxta quem deus & perituros præsciuit, ut iam falsum sit, quoscunque præscierit, eosdem & prædestinasse. Verum si cuti diuina scriptura iuxta consuetudinem sermonis sui, cognosci dicit eos, quos deus affectu complectitur, Non noui uos. &, Nouit dominus uiam iustorum. ita hic præcogniti dicuntur. Neque uero me clam est quosdam ex hoc loco quæsisse campum exercendi ingenij, in quo de præscientia, deque prædestinatione dei philosopharentur, uidelicet Origenem, diuum Augustinum, Thomam Aquinatem, & post hos omnes theologorum scholas, quorum ego industriam non improbo. Verum hic sensus quem ostendimus, mihi uidetur simplicior magisque germanus. Quod si cui diuersa placent, per me suo quisque iudicio fruatur. Nos admonemus, non præimus, & ita nostra conferimus in medium, ut nullius omnino sententiæ præiudicemus.

πρόγνωσις
ὁρισμός
προορισμός

Non quisquis præscitus, idē & prædestinatus

Prædestinatio campus ingeniorum

Illos & magnificauit.) Græce est, ἐδόξασε, id est, glorificauit, nimirum per dona spiritus & adoptionem cœlestem. & rectius erat Eosdem, quàm Illos. Ambrosius legit, Magnificauit. Origenes edisserens hunc locum legit, glorificauit: licet adscripserint contextum ex nostra æditione uulgata.

Qui etiam proprio filio suo.) Suo, redundat apud nos: nam satis erat ἰδίου, id est, suo uel proprio. Certe Suo, non additur in uetustis exemplaribus: nec apud Augustinum, qui hunc locum adducit libro De doctrina Christiana, quarto, capite uigesimo. Quin & Ambrosius aliquot locis hoc testimonium adducit iuxta Græcorum lectionem. Hilarius libro de triade sexto, hoc etiam annotandum putauit, quod dixit Proprio filio, potius quàm suo.

Omnia nobis donauit.) χαρίσεται, id est, donabit, futuri temporis. atque ita exponit Ambrosius ac Chrysostomus, & huic consentiens Theophylactus, etiamsi reclamant antiqui codices & ueterum citationes. Proinde suspicor uariatum in Græcis exemplaribus, in quorum nonnullis scriptum fuerit ἐχαρίσατο, pro χαρίσεται. Vterque sensus bene habet. Suspicor offensum quempiam, quod nondum omnia nobis uideantur donata à deo, mutasse uerbi tempus. Sed nihil uetat donationē iam peractam esse, quæ decreto constat, licet nondum sit plena donati possessio.

Quis accusabit aduersus electos dei.) τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν τοῦ θεοῦ; id est, quis accusabit, aut quis crimen intendet aduersus electos dei? Faber ita legit, ut κατὰ accipiatur pro ὑπὲρ. id est, Quis accusationem instituet pro electis dei, in defensionem electorum aduersus inimicos. Verum hoc quidem loco sensus Pauli manifestus est, si interrogationem intelligamus efficere negationem: ut sit sensus, Neminem ausurum criminari eos, quos deus non solum uocauit, sed etiam elegit. Proinde quæ sequuntur, usque ad illum locum, Quis nos separabit à charitate? sub eadem interrogatione sunt legenda, ut intelligas ἀδύνατον. Quanquam audimus hæc etiam in templis publicitus pronunciatiue legi, non interrogatiue. Sic enim habent plerique codices uulgati. Quis est qui condemnet? Huic percontationi uelut respondentia subijciuntur: Christus Iesus qui mortuus est, imò & resurrexit, qui est ad dexteram dei, qui etiam interpellat pro nobis. Annotauit hunc locum Augustinus libro de doctrina Christiana tertio, capite tertio. Quanquam ille quidem aliquanto secus distinguit.

Fabri sentētia perpensa

Sensus & pronūciatione uariatur, adeo ut sermo perperam pronūciatus, sensum faciat hæreticum interdū.

stinguit hunc sermonem, quàm nos uulgo facimus. Quum enim indicasset differentiolam inter percontationem & interrogationem, quod ad percontationem multa respōderi possent, ad interrogationem uero, non aut etiam, subijcit. pronunciabitur ergo ita, ut post percontationem qua dicimus, Quis accusabit aduersus electos dei? illud quod sequitur sono interrogantis enuncietur, Deus qui iustificat? ut tacite respōdeatur, non. Et iterum percontemur, Quis est qui condemnet? Rursusq; interrogemus, Christus Iesus qui mortuus est? *Augustini distinctio* magis autem qui resurrexit, qui est in dextera dei? qui & interpellat pro nobis? ut ubique tacite respondeatur, non. Ad eundem modum distinxisse Ambrosium, colligere licet ex his uerbis, quibus hunc enarrat locum: Deum qui nos iustificat, accusare nos negat. Simul & Christum damnare nos non posse, quia eo affectu dilexit nos ut moreretur pro nobis, & resurgens semper causas nostras agit apud patrem. Origenes uidetur more nostro duas particulas hasce coniungere: Deus qui iustificat, quis est qui condemnet? pugnant enim iustificare & condemnare. Deinde, Christus Iesus qui mortuus est, & cætera, non uidetur lege *Origenis distinctio* re uelut à percontante dicta, sed ab enunciante, non ut respondeatur superiori interrogationi quæ iam absoluta est, subaudito Nullus: sed ut sit noua coaceruatio argumētorum: sitq; hic sensus, Deus est is qui iustificat, quis erit ille qui condemnet? Christus est is qui mortuus est pro nobis, imò qui & resurrexit, & sedens ad dexteram dei patris interpellat pro nobis, quis accusabit electos, aut quis condemnabit? ut ex tot argumentis simul congestis *Origenis distinctionem præfert cæteris* pariter consequatur, neminem fore qui nos uel criminetur uel cōdemnet. Ac mihi quidem hæc lectio germanior esse uidetur, uel ob hoc quod alioqui nihil magnum colligi uidebatur, si conficiatur, patrem non accusaturum electos, quum iustificet, aut Christum non condemnaturum, quum interpellet pro nobis, Illud efficacius, quum habeamus iudicem deum nos iustificantem, filium dei pro nobis mortuum & adhuc pro nobis interpellantem, nihil esse quod ullius metuamus criminationem. Nec Chrysostomus, nec Theophylactus hic meminerunt percontationis, sed hæc, Christus Iesus qui mortuus est, & cætera, pronunciatiue legunt, non dissentientes ab Origene. Poterat hæc pars connecti cum sequenti, Quis ergo nos separabit, & cætera. Consequens enim est, ut eum qui sic nos amauit, ut pro nobis mortuus sit, pro nobis resurrexerit, iamq; patri dexter assidens non desinat agere causam nostram, constanter redamemus, etiam si qua dura fuerint illius causa ferēda: sed hanc distinctionem non uideo quenquam interpretem esse sequutum. Multum autem lucis accessisset orationi, si interpres addidisset unam syllabam, Deus est qui iustificat: &, Christus est qui mortuus est. Nam apud Græcos articuli reddunt orationem satis perspicuam: θεὸς ὁ δικαιῶν, τίς ὁ κατακρίνων. deus est ille qui iustificat, quis est ille qui condemnet. χριστὸς ὁ ἀποθανών, Christus est ille qui mortuus est, & cætera. ut hic repetatur quod præcessit, τίς ὁ κατακρίνων. quis est ille qui condemnet?

Quis ergo nos separabit?) Ergo, additum est à Latinis, & melius omittitur. Nam si separes hunc sermonem à superioribus uidetur Paulus ueluti subito raptus affectu in hanc seu exclamationem prorupisse ob tanta fiduciæ argumenta quæ præcesserunt. Ita uidetur Theophylacto iuxta Chrysostomi sententiam, qui separat. Sin coniunctim legas, melius cohærent, sublata coniunctione, Quum deus & Christus sit talis erga nos, quis nos separabit à charitate? Charitas autem hic actiue uidetur accipi, ἀγάπη, nempe qua nos dilexit deus, & ad redamandum prouocauit. Minoris est momenti quod Ambrosius legit, A charitate Christi: Origenes, A charitate dei. Totum autem hunc locum Augustinus libro de doctrina Christiana quarto, capite uigesimo, profert uelut exemplar orationis, quæ uehe- *δείνωσις* mentiam, hoc est δείνωσιν, cum ornatu coniunxerit. Iucunditas enim orationis partim est *Rhetoricæ uirtutes per Augustinū indicatæ in Pauli scriptis* in gradationibus Præsciuit, prædestinauit, uocauit, iustificauit, magnificauit: partim in similiter desinentibus & cadentibus, προώρισεν, ἐκάλεσεν, & cætera: rursus ὑπὲρ ἡμῶν, καθ' ἡμῶν. partim in eiusdem uocis iteratione, quam traductionem uocant, ut in proximo exemplo, ἡμῶν, ἡμῶν. tum in contrarijs, iustificat, & condemnat: mors, uita: instantia, futura: altitudo, profunditas. Nam comparia & asyndeta faciunt etiam ad δείνωσιν, quemadmodum & interrogatio. Totus autem hic sermo percontationibus & interrogationibus scatet. Quod si quis distinguat acrimoniam seu contentionem orationis, à granditate, qui tertius est apud rhetores dictionis character, ad acrimoniam facit interrogatio, uehemen-

tior etiam aſſeueratione. Nam uehemẽtius eſt, quomodo etiam non cum illo nobis omnia donabit? q̃ ſi dixiſſet, Haud dubie & omnia nobis cum illo donabit. Hac enim fiducia mani feſtæ ueritatis ſic urgetur auditor, quaſi non habeat quod reſpondeat. Itẽ acrius eſt an tribu latio, an anguſtia, an perſequutio, an fames, q̃ ſi negaſſet. Ad idem faciunt inciſa, ab eadem dictione incipientia, ſicut modo retuli, uelut & in illo, Neq; mors, neq; uita, neq; angeli, & cætera. Grandem aũt orationem illa proprie reddunt, quod uelut afflatus numine nihil hu mile loquitur. Proponit enim magnifice, Scimus quod diligẽtibus deum omnia, & cætera. Deinde totus ſermo cõſtat magnificis tum rebus, tum perſonis: mors, uita, fortitudo, altitu do: deus, Chriſtus, ad dexterã dei, angeli, principatus, uirtutes. Quin & illud magnificũ, In his omnibus ὑπερνικῶμεν. &, Certus ſum enim. Quid unquã Cicero dixit grandiloquẽtius? Porrò

Sicut oues occiſionis.) Teſtimoniũ ſumptum eſt ex Pſalmo quadrageſimotertio. Porrò quod interpres uertit, occiſionis, Hebraice eſt טִבְחָה, quod magis apud illos ſonat mactatio nem: ea eſt quum lanius cõtrectat & explorat pecudem, num idonea ſit ut iuguletur. Siqui dem ſimile quiddam eſt apud Latinos mactatio. unde Horatius: Mactata ueniet lenior ho

Oues occiſionis ſtia. Proinde Oues occiſionis, dixit, pro eo quod eſt oues occiſioni deſtinatæ. Cæterum hoc loco fuerat interpreti prætermittenda coniũctio ὅτι. quid enim hic ſermo ſignificat Latinis, Scriptũ eſt quia propter te mortificamur. niſi ob id ſripturã eſſe proditam, Quia nos pro pter deum mortificamur tota die. Apud Græcos uaria eſt huius coniũctionis uis, apud nos non item: quoties aũt habet uim confirmandi, præſtabat omittere, ſi uelimus loqui Latine. Fateor eccleſiaſticos frequenter Quoniam, & quia, ſic uſurpare, ut uel confirment, uel acci piantur ἰδικῶς, præſertim utentes ſcripturarum teſtimonijs, ſed non ideo Latine dicitur.

Superamus propter eum.) ὑπερνικῶμεν διὰ τοῦ. id eſt, ſuperuincimus. ut plus aliquid in telligas, quàm Vincimus: ſed res tantas etiam facile uincimus, omnibus illis malis ſuperio res. Ita Theophylactus. Deinde, Per eum qui, & cætera. non, Propter eum. διὰ τοῦ. Augu ſtinus libro de ciuitate dei uigeſimoſecũdo, capite uigeſimotertio, refert hunc ad modum: In his omnibus ſuperuincimus per eum qui dilexit nos. Ad eundem modum citat libro de doctrina Chriſtiana quarto, capite uigeſimo. Itidem legit & Origenes ſic ediſſerẽs: Et ideo, inquit, in his omnibus ſuperamus, non noſtra uirtute, ſed per eum qui dilexit nos. Diuus au tem Baſilius ad Amphilochium De ſpiritu ſancto, capite octauo, ita refert, Per eum: ut ſi le gas Propter eum, corruat illius argumentatio. Ambroſius tamen legit, Propter: intelligens nos in tantis afflictionibus infracto animo perdurare amore Chriſti, qui nobis tantum im penderit, quodammodo rependentes illi moriendi uices. Ipſius Ambroſij uerba ſunt hæc, ſi quis forte requiret: Et quid mirum, ſi ſerui moriantur pro bono domino, quãdo dominus mortuus eſt pro ſeruis & malis? Vincunt ergo beneficia & exhortantur animum ad perſe uerandum propter eum qui dilexit nos. Nobiſcum faciunt Chryſoſtomus & Theophyla ctus, & legentes & interpretãtes, non mirum eſſe ſi tãtis malis ſuperiores euadimus, quum deum habeamus propugnatorem. Atq; hanc arbitror germanã lectionem. Nam quoniam magnifica quædam dixerat Apoſtolus, ſuo more gloriam omnem transfert in Chriſtum.

Certus ſum enim.) πέπεισμαι γάρ. id eſt, Perſuaſus ſum, ſiue confido, ut uertit diuus Hieronymus ad Algaſiam quæſtione nona. Atq; ita legit Ambroſius.

Additum aliquid Neq; futura, neq; fortitudo. Fortitudo apud Græcos non legitur, nec habet ad quod re ſpondeat, quum Inſtantia, id eſt præſentia, reſpondeãt futuris, altitudo profunditati. Quan quam in eo quem modo citaui loco, diuus Hieronymus addit fortitudo, ſed omiſſis uirtuti bus, quas Græcus δυνάμεις legit: quas Hieronymus, ut uidetur, dixit Poteſtates. Apud Am broſium nonnihil ab hac diuerſa reperitur lectio, nouem duntaxat partes recenſentẽ: Neq; mors, neq; uita, neq; angelus, neq; uirtus, neq; altitudo, neq; profundũ, neq; præſentia, ne q; futura, neq; alia creatura. Atq; ita legiſſe Ambroſiũ palã arguit & ipſius interpretatio. Ex quo liquet, quod loco Fortitudinis, apud nos non ſuo loco poſitæ, ille poſuerit proximi angelis uirtutem, quam refert ad miraculum. Cæterum principatuum nõ meminit, etiamſi Origenes inter enarrãdum nonnihil attingit de principatibus, nec alioqui anxius hoc loco in recenſendis huius ſynathrœſmi partibus. Auguſtinus in explicãdis huius epiſtolæ quæ ſtionibus aliquot, recenſet Mortem, uitam, angelũ, principatũ, præſentia, futura, uirtutem, altitudinẽ, profundũ, & aliam creaturam. Verum ferè fit, ut in huiuſmodi ſingulorũ catalo go nominũ uarient alicubi codices, labentibus memoria ſcribis.

EX CAPITE NONO [redacted]

Testimoni[redacted] mihi perhibente conscientia [redacted].) [redacted] συμμαρτυρούσης, aut conscientiæ testimonium intelligitur alijs testimonijs accedere: aut iuxta uulgatam loquendi formam, conscientiæ persona affingitur, ueluti quum alloquimur animum nostrum, siue quum dicimur cum animo nostro rixari, quum animus sit qui sibi loquitur: aut ociosa est præpositio σύν. Certe nemo deterum, quod sciam, annotauit [redacted] hoc quidem loco. [redacted]

Optabam enim ego ipse.) Anathema [redacted] dijs dicatæ, & in hoc sepositæ. Vide lector, num accipi possit ηὐχόμην ἄν, δυνητικῶς pro optare, [redacted] optarim, etiam si non [redacted] ut accipias Optarem si fieri posset. Porro illud A Christo, [redacted] ad anathema: quasi dicas, quiddam sepositū & alie[redacted] à Christo. Siqui[redacted] dicuntur dona in templis dicata numinibus: unde & ueter[redacted] sacrum, in malum sensum usurpabant: ut Hora[tius] Sacer intestabilis esto. Et [redacted] sacra fames. Hieronymus ad [redacted] quæstione nona, putat hic anathema accipi posse pro occisione [redacted] non pro exitio mentis: uerum reclamat quod sequitur, A Christo. [redacted] Chrysostomus quorundã nugale commentū, qui uoluerint ἀνάθεμα positū pro [redacted], hoc est pro re chara seposita, quam uulgo uocamus cleinodium. Notat & illud quod dixerit, αὐτὸς ἐγώ, quum alterū pronomen uideatur superesse: [redacted] emphasim habet, [redacted] ne seiungar à Christo. mihi uidetur & singularitatis habere significationē, unus pro [redacted] si liceat.

Anathema

Quorū adoptio) ὧν ἡ υἱοθεσία, id est, quorū adoptio: sicut admonuimus & antea. Interpres uoluit explanare uim Græcæ uocis, quod ad[redacted] aut nepotes. Augustinus nō addit Filiorū, libro aduersus Faustū tertio, ca[redacted]. qua de re supra dictū est copiosius.

Et testamentum.) καὶ αἱ διαθῆκαι, id est, [redacted]. Atq; ita refert Augustinus libro aduersus Faustum duodecimo, in libris manu descriptis, [redacted] hunc locum repe[rit] testamenta: Ad filios enim tabulæ testamenti pertinent. Ita legit Hieronymus ad Alga[siam] quæstione nona, interpretans alterum in litera, alterum in spiritu. Atque ita scriptum in uetustissimis exemplaribus Latinis: quãquam Hieronymus putat hoc uerbum apud Hebræos, unde ductum est à nostris, magis sonare Pacta, quàm Testamenta.

Legislatio.) ἡ νομοθεσία. Græcis unicum est uerbum, [redacted] condendas pertinet, non solum ad unam: Augustinus in libello quem scripsit aduersus aduersarium le[gis] legit Legis cōstitutio. Sentit enim Paulus [redacted]

Et obsequium.) ἡ λατρεία. id est, Cultus, siue religio: quod alibi uertit, seruitutem. [redacted] autem officia sacerdotalia, & ritus ac ceremo[redacted] Quis [redacted] per Obsequium, quicquã tale Latinus intelligeret? [redacted] gerentis alienæ uoluntati, quod frequenter sonat in malam partem. Certe nemo Latine lo[quentium], pro numinis cultu usurpauit: sed interpres uulga[redacted] sermone loquutus est.

Obsequium pro cultu

Et promissio.) ἐπαγγελίαι [redacted] promissiones, [redacted] ut legit Ambrosius.

Qui est super omnia deus.)

[redacted]

[redacted]

Non autem quod exciderit uerbum dei.) οὐχ οἷον δὲ, ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ. Quod uertas licebit, Non autem uelut exciderit uerbum dei: id est, quod sic opto, ceu desperãs on est tale ut putem promissa diuina irrita fuisse, quum deus promiserit salutem Is tropus habet eclipsim, Non autem hæc dico quod, & cætera. Sic & Latini, non sed addita coniunctio facit orationem aliquanto duriorem.

Excidit quod irritum est factum

Non enim omnes.) Ex circuncisione, non est apud Græcos, sed ad hunc modum, οὐ γὰρ οἱ ἐξ ἰσραὴλ, οὗτοι ἰσραήλ. Non enim omnes qui sunt ex Israel, hi Israel, ut subaudias nam secundo loco gentem ipsam uocat Israel. Non omnes orti ex stirpe Israelis, sunt elitæ. Nec id rarum est in sacris libris, Iudam non pro homine poni, sed pro gente: & la pro Hebræis ipsis usurpari. Cæterum uideo ueteres fere consentire in interpretatione nominis, quorum de numero est & Origenes & Hieronymus, ut Israel interpreten uidentem deum, quum hæc uocis interpretatio non quadret loco Genesis trige cundo, ubi nomen commutatur Iacob, Nequaquã Iacob appellabitur nomen tuum, Israel, quoniam si contra deum fortis fuisti, quanto magis contra homines præualebis? Hic

Israel, uir uidens deum, hactenus perperã intellectũ

Hic enim indicat ideo [redacted] nomen,quod aduersus [redacted] ac præ[redacted]
[redacted] uis,qua deus gaudet [redacted] regnum cœlorum, [redacted]
bus [redacted] amur,quaq; marty/
res dum tentantur uarijs aff[redacted]
si[redacted] Te[redacted] mihi [redacted] ecum interpretationem attingere,
bro aduersus Marcionē quarto. Et alius,inquit,inscribitur in nomine [redacted]
[redacted] & incōtradicibilius confessione simplici [redacted]
inualescentis,quod est interpretatio Israelis. In hac sententia fuit [redacted]
ciat Hieronymus non uideo,quum ipse interpretetur, [redacted]
e[redacted] re. Siquidem cum deo hic idem ualet,quod adue[redacted]
su[redacted] mur cum eo,aduersus quem pugnamus. [redacted]
Theodotion [redacted], Fortis fuisti cum deo. Diuus Hieronymus [redacted]
fa[redacted] autoritate celebrium autorum,qui [redacted] alicubi sequitur, [redacted]
m[redacted] de[redacted]
fortior reijcit. [redacted]

Qui, pro quia [redacted] quia. Atque ita legit [redacted]
situs. Consentit cum [redacted] Paulinæ bibliothecæ, [redacted]
rij est deprauat[redacted] ὅτι, legisse uidetur [redacted]
sunt filij Abrahæ,quod ex illo ducant genus.

[redacted] sermo, [redacted]

Secundum hoc tempus) [redacted] id est,in tempore [redacted]
[redacted] Illas pro [redacted] mitigaret Græcam
figuram: [redacted] m;quod tamen alias non est ausus.

Duplex lectio Ex uno concubitu.) ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα [redacted]
Ex uno con/ fa[redacted] Isaac;atq; ita genitiuus Græcus uertendus erat in ablatiuum [redacted]
cubitu [redacted] est,patre nostro. aut,Ex uno,subaudi Filio:deinde, Concubitum habens,
Locus palàm id[redacted] patris nostri Isaac. ut intelligas ex una prole constitisse pro[redacted]
deprauatus u[redacted] Esau re[redacted] Postremo,nisi intelligas [redacted] ens,ora/
tio [redacted] perfecta nisi repetas superiora [redacted]
qu[redacted],quum eos pariter ex eodem pat[redacted] esset:sed qui reprob[redacted]
es[redacted] eodem patre progenitum fuisse. Porro
bile habens,uerecunde dixit pro [redacted] entius Valla opti[redacted]
[redacted] hoc loco putauit Rebeccam ex eodem concubitu concepisse ge[redacted] Paulus [redacted]
illud ad hanc rem pertineat,quo [redacted] coitu conceptus sint [redacted] & Esau. Imò Paulus [redacted] atre,simulq; eodem
parentum [redacted] patre, [redacted]
d[redacted] quorum alter tamen reiectus sit? Quid,quod ne potest quidem [redacted]
bitu cohærere,quum κοίτη apud Græcos fœminini generis sit, [redacted]
[redacted] legitur,sed [redacted] id est Cubile. Quidam impudentissime meam [redacted]
pudentiam,quod hunc locum recensuerim inter manifeste deprauata. Audi [redacted]
minis sermonem:Profecto si sic sunt cætera,quæ in illo catalogo locorum deprauatorū te/
censet Desiderius,neq; sint alia loca magis in Latina æditione deprauata,uereor ne minus
pudenter dictum sit,ut ne dicam impudēter,hunc locum ex infinitis manifeste deprauatis
unum esse.Hæc ille. Atqui susceperat interpretem defendendum,uiamq; monstrarat,ut si
quid incideret quod excusari non posset,id librarijs imputaretur.Hoc quum hic faciam,ta
men atrociter destomachatur:idq; facit eo impudentius,quod hunc locū quem dixi depra
uatum,ipse non posit expedire.Quis,inquit,unquam dixit Habere cubile,pro concipere?
Imò quis unquam dixit Habere,pro Grauidā esse? Atqui sic accipiatur hic necesse est,si le
gamus ex uno cōcubitu.Quid aūt prodigij fuisset,si quū uerecūdiæ causa dicamus esse co
gnitā à uiro,quæ rem habuit cū uiro:& Paulus ad Hebræos 13.thorū immaculatū appellat
castū usum cōiugij:hic dixisset habere cubile,p cōcipere,seu grauidā esse.Nō sic loquunt
Latini,fateor:sed probabile est sic fuisse loquutos Hebræos,quorū idiomata frequenter ex
primit apostolus.Bene habet,ingt,ex uno cōcubitu,si pro κοίτην legamus κοίτῃ.Nōne bel
le explicuit nodū:ego notaui uocē à librarijs deprauatā,cōcubitu pro cōcubitū:ille maluit

Apostoli

Apostoli sermonem deprauatum haberi, quum nullus Græcus codex hoc habeat, neque quisquam Græcus ad eundem modum interpretetur. Nam Chrysostomus & Theophylactus, de parentibus iisdem meminerunt, deq; eodem partu geminorum: de eodem concubitu nequaquam. Quis autem hoc nouit, an gemini eodē coitu seminentur? Quod ait Theophylactū uideri sentire de eodem coitu, fucum esse testantur ipsa uerba quæ refert ex Theophylacto, qui sequutus suo more Chrysostomū indicat hoc interesse, inter exemplum Isaac & Ismahelis, & inter exemplum Esau & Iacob, quod illi patrem tantum habuerint communem, hi utrumq; parentem, præterea gemini unicoq; partu æditi. In Origenis libere uersi contextu, habetur quidem ex uno concubitu: sed in enarratione, nulla syllaba est quæ declaret illum ita legisse. Tantundem ex Irenęi uerbis. Nec Ambrosius quicquam attingit de eodem coitu. Supersunt duo Latini qui legisse uidentur, Ex uno concubitu: sed, ut coniectandum est, decepti mendo codicum. Ad scholiasten, qui falso dicitur Hieronymus, nihil respondeo. Augustinus non raro fallitur deprauata scriptura, præsertim quum non consulit Græca exemplaria. Vbi nunc est igitur ille chorus Græcorum & Latinorum, qui legūt, ex uno concubitu? Ambrosianus contextus habet, Ex uno concubitu habens Isaac patrem nostrum. sed mēdose, ni fallor. Nec enim Rebecca genuit Isaac, sed ex eo suscepit geminos Iacob & Esau. Nec multo commodior est nostra lectio. Proinde quidam offensi uerbis nihil significantibus, adiectis uerbis aliquot ita legebant. Sed & Rebecca ex uno concubitu, habens geminos filios, quemadmodum indicat ac reprobat Lyranus. Et tamen ita uertit interpres Theophylacti, quum apud autorem Græcum nihil sit huiusmodi. At mihi uidetur hoc ipsum quod superest incommodi posse tolli, si nominatiuum participij pro genitiuo absolute posito accipias, ἔχουσα pro ἐχούσης, id quod Græci nonnunquam faciunt. At tum hic erit ordo: Non solum autem Sara, quin etiam cum Rebecca grauida esset ex uno, Isaac patre nostro. Deinde ueluti per parenthesim interijciantur illa, Nondum enim natis pueris, quum neq; boni quippiam fecissent neque mali, ut secundum electionem propositum dei maneret, non ex operibus, sed ex uocante, succedat, ad quod respondet, Dictum est illi: ac deinde, Maior seruiet minori. Sanctus Augustinus in explicandis aliquot huius epistolæ quæstionibus, refert hunc in modum: Nondum enim nascentium nec agentium aliquid boni aut mali. Sic tum opinor uulgo loquebantur.

Ordo

Maior seruiet minori.) Maior & minor, hic non ad ætatem proprie referuntur, sed ad uires & præcellentiam, μείζων, ἐλάσσων. Quanquam Hebræis altera uox est, רַב quæ dignitate præeminentem indicat, unde & Rabbi dictum, צָעִיר altera quæ nonnunquam adolescentulum significat.

Maior
Minor

Miserebor cui misertus sum.) Apud Græcos secus est, ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτείρω, id est, Miserebor cuiuscunq; misereor, & commiserabor quemcunq; commiseror, id est, quemcunq; decretum fuerit commiserari. Certe in priore sermonis huius parte nobiscum faciebat codex Donatiani, in quo sic habebatur scriptum, Miserebor, cui misereor. Hic quoque interpres minus feliciter copiam, ut solet, affectat, οἰκτειρήσω uertens in Misericordiam præstabo, οἰκτείρω in Misereor. Imò potius destituit illum necessaria copia. Siquidem Hebræis diuersa sunt uerba, quemadmodum & Græcis, quasi dicas, Miserebor & condonabo, siue gratiam faciam. Porrò noue dictum est quod sequitur, Scriptura dicit Pharaoni, pro eo quod erat, Scriptura refert dictum Pharaoni.

Deprauatio in nostris

Igitur non est uolentis neq; currentis.) Hanc particulam Chrysostomus antithesin uocat, quasi obijciatur ab aduersario, qualis est & illa, Ergo cui uult, miseretur. Sed ubi solutio: O homo tu quis es, & cætera.

Quid adhuc queritur.) τί ἔτι μέμφεται, id est, Quid adhuc conqueritur, aut incusat? subaudi Deus. Etiamsi Laurentius ac Stapulensis dissentiūt: quorum hic Queritur, impersonaliter accipi uult, ille passiue: quanquam Laurentius nostram adiungit sententiam, ad quam interpretantur omnes Græci interpretes. Primum μέμφεται, non inuenio ad istum modum positum, ut persona non addatur. deinde mea sententia probe quadrat ijs quæ sequuntur: O homo tu quis es, qui respondes deo. Ruffinus libro περὶ ἀρχῶν tertio, sententiam reddit mutatis uerbis. Quid ergo adhuc culpamur? Illud tantum admonendus est crassus lector, Queritur, hoc loco, à queror, deponenti uerbo, non à quæro, actiuo dictum esse

Queri
Conqueri

esse. Hic derideat qui uolet grammaticulam annotatiunculam, modo sciat sanctum Thomam in hunc impegisse lapillum, nisi quod adijcit alterum sensum, sed priorem non reijcit.

O homo tu quis es qui, & cætera.) μενοῦνγε ὦ ἄνθρωπε. Atqui ô homo quis es. Cæterum interpres inferius uertit, Et quidem μενοῦν, hic dissimulauit. Est autem ἐναντίωσις ita in uocibus, homo, & deus: præterea emphasis, haudquaquam ociosa, nihil enim homo, collatus deo.

Qui respondeas deo.) ὁ ἀνταποκρινόμενος. id est, Contra respondens: ut sane adducitur ab Origene Homilia in Exodum quarta. uel, Qui respondes aduersus deum, quia dixerat, quid igitur habet quod queratur, si quæ uult, facit? Ac mea quidem sententia rectius erat Qui respondes, quàm Qui respondeas. Iam enim fecerat Respondentē. Nec enim indignatur quod respondeat, sed quod impie respondeat. nec deterret illum ne respōdeat, sed obiurgat quod sic ausus sit respōdere. Origenes uersus habet quidem Qui respondeas, sed interpretatio declarat illum legisse Qui respondes: indicans ideo huic imponi silētiū, quod proterue deo obmurmurasset: quemadmodum dominus in Euangelio procaciter percontantes qua autoritate faceret quæ faciebat, aut eam potestatem unde accepisset, ne responso quidem ullo dignatus est, sed obiecta quæstione quam dissoluere non audebant, occlusit illis os. At reuerenter sciscitantibus idem ubiq; placide respondet. In sententia non multum est discriminis, sed Græca uix recipiunt illud Respondeas, Velut ante πᾶς ὁ κρίνων. non est uersum, Omnis qui iudices: quemadmodum huius Epistolæ capite decimoquarto, σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ἀλλότριον οἰκέτην, interpres uertit, Tu quis es qui iudicas alienum seruum. Nec Chrysostomi, nec Theophylacti, nec Ambrosij, nec Augustini interpretatio declarat potius esse legendum Qui respondeas, quàm Qui respondes. Paranti respondere petulantius, apte diceretur, Tu quis es qui respondeas. at obiurganti eum qui iam respondit proterue, magis congruit, Tu quis es qui respondes. A malis seruis sumpta est metaphora, qui quum dominorum iussis obmurmurant, responsatores dicuntur. Itaq; sic hoc loco dictum est, Quid facis homo responsans deo? Tractat hunc locum Augustinus in octoginta trium quæstionum sexagesimaoctaua, refellens hæreticorum calumnias, colligentium ob id Paulum ad conuitia subito deflexisse, quod nodum quæstionis propositæ explicare nō posset.

Ei qui se finxit.) Qui finxit, est Græce. & satis erat, τῷ πλάσαντι. Se, pronomen superuacaneum est.

Ex eadem massa.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος. quod Augustinus adducit ex eadem conspersione. Sentit enim argillam humore maceratam temperatamq;.

Contraria Aliud in honorem.) τιμὴν καὶ ἀτιμίαν. Laurentius rectius uerti posse putat, Decus ac dedecus: maxime quod in uasa non cadat contumelia. Atqui quum à contemnendo dicatur contumelia, quid obstat quo minus in rem inanimam competat contumelia, quum ea & expetatur & contemnatur? Quod si minus quadraret, tamen metaphora gratiam etiam adiungeret: ueluti si quis Bassum aureis uasis excipientem onus uentris, apud Martialem, dicat aurum afficere contumelia. Illud uerum est, in decus ac dedecus, schematis iucunditatem reddi, quæ perit in honore & contumelia.

Ordo uarius Quod si deus uolens.) Ad hanc orationis partem nihil sequitur quod respondeat, quapropter ad superiora referamus oportet, uel ad illud, Quis es tu homo qui respondes deo? uel ad illud, An non habet potestatem? Origenes existimat orationem alioqui incompositiorem componi posse ad hunc modum, Volens deus ostendere iram & notam facere potentiam suam, sustinet in multa patientia uasa iræ, apta in perditionem, ut notas faceret diuitias gloriæ suæ in uasa misericordiæ. Quod si supplere placet aliquid, quandoquidem deesse constat, subaudiri potest, non habent quod incusent aut disceptent cum deo. Quidam Latini codices habebant, Quid si deus. uerum Græcis est εἰ δὲ.

Tulit, attulit aut pertulit Sustinuit in multa patientia.) ἤνεγκεν, Græcis uerbum anceps, quod Augustinus in quæstionibus in Exodū ita legit, Attulit in multa patientia uasa iræ. Rursus aduersus Faustum libro uigesimoprimo capite secundo. Neque enim Græce est ἔφερεν, quod significat ferre, sed ἤνεγκεν, quod magis sonat in medium adducere aut offerre. Et ne quid hoc loco causemur scripturam casu uitiatam, citat idem ad eundem modum, quum aliâs, tum libro secundo, contra duas epistolas Pelagianorum, ad Bonifacium. Quod si uera lectio est, sensus

sensus erit;Ea uasa parata in interitum,diu expectata,tandem adducta in suam pœnam: quanquam Origenes plane interpretatus est,Sustinuit ac tolerauit:atque hunc non illibenter sequi solitus Ambrosius.Consentiunt cum his Chrysostomus,& huic accinens Theophylactus.

Apta in interitum.) κατηρτισμένα. id est,Aptata,siue parata.

Vasa misericordiæ.) σκεύη ἐλέους. Recte illud annotauit Augustinus, σκεῦος Græcis dici,non proprie uas excipiendo liquori paratum,sed quodcunque pertinens ad usum domesticum.Proinde apud Liuium in conceptis legatorum orationibus,puerorum & uasorum nomine,tota supellex significatur.Cæterum liquoris capax uas, ἀγγεῖον appellant Græci.

Vasa, σκεῦος, quid proprie

Præparauit in gloriam.) Græci in nonnullis codicibus addunt αὐτοῦ, id est,suam.Mihi magis probatur altera lectio,ne bis idem dicere uideatur.Quod enim antea uocauit τιμὴν, hic uocat Gloriam.

Quos & uocauit.) οὓς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς. id est,Quos & uocauit nos.quanquam illud ἡμᾶς, in quibusdam Græcis codicibus non adscribitur:additum est autem explicandi causa,Quos & uocauit, nempe nos.Ac rursum,ne Nos,uideretur ad solos Iudæos pertinere, subijcit,Non solum ex Iudæis,uerum etiam ex gentibus.

Et non misericordiam consequutam,misericordiam consequu am.) Id in Græcis codicibus non habetur adscriptum:nec additur ab Augustino,qui testimonium hoc refert libro aduersus Faustum uigesimosecundo,capite octuagesimonono.Porrò Ambrosius nec legit hanc partem,nec interpretatur.Origenes in commentarijs locum hunc apud Paulum recenset his uerbis:Qui ante non eramus plebs eius,nunc plebem suam uocauit,& non dilectam,dilectam:& cætera.unde apparet hunc unicam tantum particulam legisse, ἠγαπημένῳ. Quin & Chrysostomi pariter ac Theophylacti interpretatio,palam declarat illos non aliter legisse quàm legit Origenes & Ambrosius.Cæterum apud Osee capite secūdo, quo ex loco testimonium hoc assumpsit Paulus,nec habetur Misericordiam consequuta, nec Dilecta:sed duntaxat,Et erit in loco ubi dicetur eis, non populus uos,dicetur eis,filij dei uiuentis,nisi quod ibi præcessit,Et miserebor eius,quæ fuit absque misericordia. Siquidem Apostolus magis sententiam reddidit,quàm uerba prophetæ.Quanquam diuus Hieronymus edisserens huius prophetæ caput primum,unde locus hic pendet,indicat geminam fuisse lectionem:in alijs scriptum fuisse,quemadmodum nos habemus, οὐκ ἠγαπημένῳ, ἠγαπημένῳ. in alijs, οὐκ ἠλεημένῳ. Ac posteriorem ceu ueriorem magis approbat, tum quod ita legatur in emendatioribus exemplaribus,tum quod aptius respondeat ad Israel non consequutum misericordiam,quum è diuerso sequatur,Et domui Iuda miserebor. Rectius autem congruit & cum eo quod in fine capitis secundi legimus.Et miserebor eius quæ fuit absque misericordia.Quum autem hic locus è superiore pendeat,ubi dicitur,Voca nomen eius absque misericordia,probabile est & hic fuisse scripturam uariam. Proinde lector aliquis offendens diuersam lectionem, arbitratus est in utraque scriptura particulam orationis esse omissam,& addidit quod putabat deesse.Augustinus existimat ex eodem prophetæ loco sumptum,quod scribit Petrus apostolus in epistolæ prioris capite secundo, Qui aliquando non populus,nunc autem populus dei,quorum aliquando non misertus est,nunc autem miseretur. Videtur Petrus in hoc dissidere à Paulo, quod Misertus,legit pro Dilectus:sed in ordine æque dissidet cum propheta,apud quem prior est filia,cui nomen absque misericordia,cui succedit filius,cui nomen non populus meus.Idem est ordo in commutatione priorum nominum in fine capitis secundi,Et miserebor eius quæ fuit absque misericordia,& dicam non populo meo,populus meus es tu. Porrò quod sequitur apud Paulum,Et erit in loco ubi dictum est eis,non plebs mea uos,ibi uocabuntur filij dei uiui:è primo capite sumptum est.Quod autem apud prophetam dictum est de populo Israelitico,Paulus per similitudinem [illegible] ad gentes. In codice peruetusto Donatiani,alteram particulam omissam repperi.Sic enim habebat:Vocabo non plebem meam,plebē meam, non misericordiam consequutam,misericordiam consequutam.

Additum aliquid, fatente & Hieronymo. Et non misericordiam consequutum

Ibi uocabuntur.) ἐκεῖ additum est ab Apostolo,quum in propheta non sit, uidelicet quo magis dilucide diceret.

Dei uiui.) Viuentis est Græce, ζῶντος.

Pro Israel.) Super Israel, siue de Israel. ὑπὲρ. quanquam præpositio hæc anceps est.

Si fuerit numerus.) Testimonium est apud Esaiam capite decimo, in quo quum consentiant Septuaginta cum Hebraica ueritate, Paulus tamen nonnihil dissidet, licet in uerbis magis quàm in sententia. Siquidem Septuaginta uerterunt, τὸ ὑπόλειμμα ὑποστρέψει, id est, Residuum conuertetur. At Hieronymus uertit in hunc modum, Si enim fuerit populus tuus Israel quasi harena maris, reliquiæ conuertentur ex eo.

Verbũ cõsummans, quomodo accipiẽdũ

Verbum enim consummans.) Verbum, accusatiui casus est, consummans & abbreuians, masculini generis, ut subaudias Est, nempe deus, λόγον γὰρ συντελῶν. id est, Sermonem enim consummans. Id palam aperiunt Chrysostomus ac Theophylactus hunc enarrantes locum. Nec obstrepit huic annotationi, quod Origenes & Ambrosius de uerbo abbreuiato interpretantur, quum hic utrumque positum sit, Qui consummat & abbreuiat pater est, qui consummatur & abbreuiatur uel Christus est uel huius doctrina. Quanquam hæc quoque nonnihil dissentiunt ab Hebraica ueritate, iuxta quam ita legimus autore Hieronymo: Consummationem enim & abbreuiationem dominus deus exercituum faciet, in medio omnis terræ. Locus est huic affinis sententiæ apud eundem prophetam capite octauo. Consummationem enim & abbreuiationem audiui à domino deo exercituum super uniuersam terram. Porrò quod adiecit, Prædixit Esaias, non est uaticinantis de futuro, sed quod hoc testimonium præcesserit illud quod prius adduxit, unde commodius erat, Sicut superius dixit Esaias. Porro צבאות sabaoth, Hebræam uocem reliquit Apostolus, quam Septuaginta bifariam solent uertere, aliquando παντοκράτωρ, id est, Omnipotens: aliâs τῶν δυνάμεων, id est, Virtutum. Solus Aquila uertit, τῶν στρατευμάτων, id est, Exercituum. Indicauit hoc Hieronymus enarrans Esaiæ caput primum. Paulus, ut dixi, uocem Hebraicam non putauit esse mutandam, opinor, ob id quod in ea lateat nonnihil mysterij, quod aliena lingua reddi non potuerit.

Reliquisset nobis.) ἐγκατέλιπεν. id est, Reliquisset in nobis. Testimonium sumptum est ex Esaiæ capite primo.

Pronunciatio

Quid ergo dicemus?) Quod sequitur, pronunciatiue legendum est, non interrogatiue, Quid ergo dicemus? Nempe hoc dicemus, gentes ex fide iustitiam consequutas: & cætera. Annotauit hunc quoque locum Augustinus libro de doctrina Christiana tertio. Et ad hũc modum edisserit Theophylactus.

Peruenit, pro assequutus est

Non peruenit.) οὐκ ἔφθασε. quod uerbum uarie uertitur. Est autem proprium festinantis ad occupandum aliquid: ut intelligas & Israelitas eò contendisse per opera legis, uerum gentes exclusis illis occupasse.

Quasi ex operibus.) ὡς ἐξ ἔργων. id est, Tanquam ex operibus. & addunt Græci νόμου, id est, legis, ut intelligas de operibus fide charitateque uacuis, apud Latinos non additur. Annotauit Chrysostomus & hunc sequutus Theophylactus, uoculam ὡς, quasi significet Iudæorum opera, non fuisse uere opera legis. Mihi uidetur & ad imputationem referri posse, Nam Iudæi salutem acceptam ferebant suis operibus exclusa gratia dei.

Petram σκανδάλου.) Græcam uocem hanc libenter usurpant interpretes, quum possent dicere, offensæ siue offendiculi aut obstaculi, licet haud nesciam interim manere dialecton Hebraicam, lapis offendiculi, pro lapide offensorio, aut lapis in quem offendunt. Nec uideo quid offendat quosdam in προσκόπτω, quod haud dubie significat impingo, uel offendo. Cæterum testimonium hoc contextum est è duobus Esaiæ locis. Initium enim, nempe, Pono in Sion lapidem: & finis, nempe, Et omnis qui credit in eo non confundetur: sumpta sunt ex Esaiæ capite uigesimooctauo. Cæterum quod in medio intertexuit, Et lapidem offensionis & petram scandali, sumptum est ex eiusdem capite octauo. Quanquam hoc

Paulus Septuaginta sequutus

quoque loco Paulus magis studuit sensum reddere quàm uerba. Quum enim Hebraica ueritas habeat, Qui crediderit non festinet: iuxta Septuaginta æditionem dixit, Non confundetur.

Non confundetur.) οὐ καταισχυνθήσεται. id est, Non pudefiet.

EX CA

EX CAPITE DECIMO

Voluntas quidem cordis.) ἡ μὲν εὐδοκία. quod significat aliquid animo gratum & acceptum. Aurelius Augustinus explicans carptim aliquot huius epistolæ quæstiones, legit pro εὐδοκία, bona uoluntas: quemadmodũ hic interpres uerterat in Luca. Græcæ uoci ad Hebræam efficťæ, nihil habet sermo Romanus quod proprie respondeat. Nam nemo laturus sit, opinor, si quis dicat, Delicium cordis mei. Sonat autem propensam beneuolentiam, ac fauorem gratuitum quem quis gerit erga alterum, qualis est dei erga nos. Item quæ sequuntur non per omnia quadrant: sic enim Græci, καὶ ἡ δέησις ἡ πρὸς τὸν θεὸν, ὑπὲρ τοῦ ἰσραὴλ ἐστιν, εἰς σωτηρίαν. id est, Et deprecatio quæ fit ad deum, pro Israel est ad salutem. Sentit enim se præstare Iudæis quod potest, propensam animi uoluntatem & precationes apud deum. εὐδοκία

Quod æmulationem quidem.) ὅτι ζῆλον θεοῦ. id est, Aemulationem dei: sine Quidem. Qui nihil sciat nisi Latine, quem sensum percepturus est ex his uerbis, Aemulationem dei habent: Aemulatio in bonam partem, sonat imitationem: in malam, inuidẽtiam. Neutrum hic quadrat. Itaque nos Studium, uertimus, qua uoce Latini significant uehementem animi fauorem. Et Scientia, magis cognitionem sonat, κατ' ἐπίγνωσιν. Aderat studium, sed sine iudicio: ut sedulitas, quem stulte diligit, urget. *Aemulatio. Studium*

Et suam quærentes statuere.) Hic Græci repetunt, iustitiam. Est enim sermo ex traductione uocis eiusdem festiuior. Subest & ἐναντίωσις, in Suam, & Dei: item in Statuere, & Non sunt subiecti. Hæc enim inter se pugnant sensu magis quàm uerbis. Est autem ἰδίαν, id est Propriam, significantius quàm Suam.

Finis enim legis Christus.) τέλος hoc loco consummationem ac perfectionem sonat, non interitum: quod indicauit & Augustinus explanans Psalmum quintum. Rursus aduersus Priscillianistas & Origenistas, capite septimo. Nam Græci quod absolutum & omnibus quæ solent requiri, perfectum est, τέλειον appellant. Summa igitur legis est Christus. Et in Psalmis, quorum titulus habet In finem, existimant aliquid reconditius & secretius esse uestigandum. Quod hic dixit τέλος, aliàs uocat πλήρωμα. *Finis, pro Perfectio*

Moses enim scripsit.) Scribit, est Græcis. [redacted], apud Græcos recte sic habetur, μωσῆς γὰρ γράφει, τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ τοῦ νόμου, ὅτι ὁ ποιήσας αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος, ζήσεται ἐν αὐτοῖς. id est, Moses enim scribit iustitiam quæ est ex lege, quod qui fecerit hæc homo, uiuet in eis. Laurentius argutatur hoc loco, sed obscurius: id sentiens, non totam orationem ad Mosen esse referendam, nempe hanc, Quoniam iustitiam quæ ex lege est, homo uiuet in ea, quasi totum hoc scripserit Moses, uerum posterius hoc duntaxat, Qui fecerit hæc homo, uiuet in eis. Retulit enim uerba quæ sunt Leuitici capite decimo octauo: Custodite leges meas atq; iudicia, quæ faciens homo, uiuet in eis. Itidem legis Ezechielis uigesimo: Iudicia mea proiecerunt, quæ faciens homo uiuet in eis. Siquidem Paulus docendi gratia geminam facit iustitiam: alteram Mosi, quæ requirit opera legis: alteram euangelij, quæ fidem requirit in Christum. De altera dicit Moses, aut si mauis, ipsa iustitia loquitur, Qui fecerit hæc, uiuet in ipsis. Altera quæ est ex fide, sic loquitur, Ne dixeris in corde tuo. Ad hunc modum interpretatur Chrysostomus: Moses, inquit, ostendit nobis iustitiam quæ est ex lege, qualis sit & quanti momenti. Qualis igitur est, & unde commendatur: Ab eo quod implet præcepta, Qui fecerit ea, inquit, uiuet in illis. ac paulo post, Sed dic nobis ô Paule, & alteram illam iustitiam quæ est ex gratia, & cætera. Lectio Theophylacti consentit cum lectione Chrysostomi, nec dissentit enarratio. Ambrosius legit & interpretatur iuxta Græcos codices. Moses enim scripsit iustitiam quæ ex lege est, quia qui fecerit homo ea, uiuet in eis. Interpres Origenis legit & interpretatur, quod nostra uulgata habet æditio. Sed huius libertas facit, ut hinc non possimus certo iudicare quid legerit. Lector offensus absurda sermonis specie, transtulit coniunctionem ὅτι, & sublato pronomine Ea, in fine pro Eis, posuit Ea. Moses enim scripsit, quoniam iustitiam quæ ex lege est qui fecerit homo, uiuet in ea. Principio durum uidebatur, Scribit iustitiam: pro eo quod erat, Describit iustitiam, siue Scribit de iustitia. deinde durius etiam uidebatur, Qui fecerit ea uiuet in eis: non animaduertenti referri uerba scripturæ sub persona Mosi, siue iustitiæ, ut ὅτι accipiatur εἰδικῶς. Moses descripsit iustitiam quæ est ex lege. Mox quasi roganti *[redacted]*

qualis esset illa, respondit illi uerbis Leuitici, Qui fecerit ea, uiuet in eis. quod bifariam accipi potest: habebit eam uitam, quam ad tempus præstāt opera legis: aut, non habebit uitam, quia nemo sine dono fidei præstat opera legis. In nostra uero lectione ipse sermo perturbatior arguit locum à scriba corruptum. Moses enim scripsit, Quoniam iustitiam quæ ex lege est qui fecerit, uiuet in ea. Ne quid memorem de ὅτι, uerso in Quoniam.

Omnis qui credit in illum non confundetur.) οὐ καταισχυνθήσεται. Frequenter ita uertit, & uulgo tum, ut apparet, ita loquebantur, quum Confundi, proprie sit commisceri aut perturbari. Suffundi dicuntur, qui pudescunt. Quanquam interdum uehemens pudor sic perturbat, ut homo reddatur deliranti similis. Cæterum quod legitur in Actis, Et confundebat Iudæos: aliud est uerbum, κατέχυνεν. hoc est, reddebat perturbatos ac perplexos animo, ut nescirent quò se uerterent. Origenis interpres hic καταισχυνθήσεται uertit Erubescet, adducens exemplum Adæ, qui post peccatum erubuit & abscondit se. Verum erubescunt & hi, quos sua spes destituit: pudor enim iusti, probri metus est. Sic Iudæi Christo uelut omni spe frustrato insultarunt, Si filius dei est, descendat nunc de cruce.

Sensus apud nos obscurus

Deducere.) καταγαγεῖν. uelut ex alto deorsum ducere: cui respondet, ἀναγαγεῖν. quod interpres uertit Reuocare, quum significantius sit ab imis in altum reducere. Nam mihi uidentur hoc loco præsertim Latini interpretes uehemēter laborare, quum sensus perspicuus sit. Dixerat enim ab euangelio, tantum requiri fidem. Porro fides non flagitat experimentum: animo cernit, & suis quibusdam oculis uidet, qui credit: at qui diffidit, etiam sensuum exigit testimonium, dicens apud se id quod legitur Deuteronomij capite trigesimo, Quis ascendit in cœlum? idq; de lege dictum, Paulus interpretatur accommodans Christo. Nam id, inquit, est Christum è cœlo detrahere, ut aut non credatur illic esse, aut cogatur huc reuersus, denuo se nostris exhibere sensibus. Aut quis descendit in abyssum? hoc est, quis credat quæ de inferis dicuntur, nisi uiderit? Hoc est, inquit, Christum à mortuis reducere, uel quasi non descenderit ad inferos, uel quasi flagitent, ut iterum uidentibus illis descendat ad inferos, quum haud ita procul petenda sint argumenta rerum, si fides adsit in corde. Iam illud, Sed quid dicit: ambiguū uideri potest, utrò referatur Dicit, ad Mosen, an ad iustitiam fidei, quæ [redacted] fecit, ut putat Origenes, atque etiam Chrysostomus: quanquā & alias Paulus posuit Dicit, ad hunc eundem modum, ut subaudias Scriptura. Proinde interpres haud inepte adiecit de suo, sermonis explicandi gratia.

Prope est uerbum.) ἐγγύς σου τὸ ῥῆμα. Prope te est uerbum. hoc est, non opus est tam procul è cœlo aut abysso petere, quum sit intra te. Cæterum testimoniū, ut modo dixi, sumptum est ex Deuteronomij capite trigesimo. Quod indicauit primum Origenes, deinde Augustinus: nisi quod hic addit, Valde: Prope est uerbum hoc ualde in ore tuo, quemadmodum legitur & in nostra uulgata æditione. Quanquam alia quoq; nonnihil discrepant in uerbis Paulinis ab Hebræis, imò à nostra æditione, quæ habet ad hunc modum, Mandatum hoc quod ego præcipio tibi hodie, non supra te est, neq; procul positum, nec in cœlo situm, ut possis dicere, Quis nostrum ualet ad cœlum conscendere, ut deferat illud ad nos, ut audiamus atq; opere compleamus: neq; trans mare positum, ut causeris & dicas, Quis è nobis poterit transfretare mare, & illud ad nos usque deferre, ut possimus audire & facere id quod præceptum est? sed intra te est sermo ualde in ore tuo & in corde tuo, ut facias illum. Primum quod illic positum est, Quis è nobis poterit transfretare mare? Paulus uertit, Quis descendet in abyssum? Cæterum quod legit Augustinus in quæstionibus in Deuteronomion, Prope est uerbum hoc ualde in ore tuo & in corde tuo & in manibus tuis facere illud. extremam particulam, Et in manibus tuis, quam existimat à Paulo prætermissam, nostra certe uulgata æditio non habet. an apud Hebræos sit, uiderint earum literarum peritiores. Fieri potest, ut hunc locum è Paulo correxerit aliquis. Certe apud Septuaginta habetur: καὶ ἐν χερσί σου ποιεῖν αὐτό.

Collata Pauli citatio cū nostra æditione

Iudæi & Græci.) ἰουδαίου τε καὶ ἕλληνος. Rursus congeminata coniunctio uehementiorem facit orationem, quam nos uertimus in Vel, coniunctionem, eandem exprimentem sententiæ uim.

Diues in omneis.) Græce participium est, πλουτῶν. id est, Diuitijs abundans, siue affluens.

Quem

Quem non audierunt.) Poterat uerti, De quo non audierunt. Sic enim est Græce: οὐκ ἤκουσαν.

Quam speciosi pedes.) Paulus hoc testimonium retulit iuxta ueritatem Hebraicam, iuxta quam ita legis Esaiæ capite quinquagesimo secundo, interprete Hieronymo: Quàm pulchri super montes pedes annunciantis & prædicantis pacem, & annunciantis bonum, prædicantis salutem. Nam Septuaginta uerterunt, ὡς ὥρα. quæ dictio si cum aspiratione scribatur, aut tempus significat, ut duodecim sunt horæ diei: aut anni partem, uarijsque mundum temperat horis, unde & ἔξωροι dicuntur, quorum flos ætatis præterijt: aut pulchritudinem, unde ὡραῖον pulchrum dicunt. sin absque aspiratione, ὤρα, curam ac solicitudinem declarat. Vnde iuxta Septuaginta sic legimus: Sicut hora super mõtes, sic pedes euangelizantis. At diuus Hieronymus magis probat, Quàm pulchri. quanquam hæc lectio non multum abest à Græca lectione Septuaginta, modo ὥραν accipias pro pulchritudine. Sic enim legitur: Sicut amœnitas super montes, ita pedes: & cætera.

Quàm pulchri pedes

Obediunt euangelio.) Obedierunt, est Græce, ὑπήκουσαν, uerbum præteriti temporis: nisi forte hoc uerbum de numero eorum est, quæ significant actum manentem, cuiusmodi γέγηθα δέδια. in quibus præteritum usurpatur loco præsentis. Qui librum descripsit, iam non scribit: sed qui dicũtur sperasse in domino, iuxta Græci sermonis idioma, non desierunt sperare. Et alioqui præsens tempus frequenter conuenit omni tempori.

Domine quis credidit auditui nostro?) Id testimonium sumpsit ex Esaiæ capite quinquagesimo tertio, Septuaginta sequutus æditionem: qui dictionem hanc Domine, addiderunt explicandæ personæ gratia, quum in Hebræo non habeatur, sed tantum, Quis credidit auditui nostro? Quod idem obseruatum est & ab Origene. Illud admonendus lector, hoc loco Auditum, poni pro ipso sermone qui auditur. proinde dilucidius erat, Quis credidit uerbis nostris? aut, quis credidit auditis nostris? Auditus enim nomẽ, Latinis nihil aliud sonat quàm uim ac sensum audiendi. Quod si nihil aliud nobis sonat ἀκοή, quàm Auditus, cur hic idem interpres aliter uertit Matthæi tertio, καὶ ἀκοὰς πολέμων. id est, Opiniones bellorum: potius quàm Auditus bellorum? Et Actorum ultimo: ἀκοῇ ἀκούσετε, cur ausus est uertere, Aure audietis? Hunc locum recensueram inter manifestos solœcismos, addens hæc: Quis unquam Latine loquens, auditum dixit sermonem loquentis? Hinc destomachatur rixator quidam iactans se declaraturum, quod à me dictum est, esse meram falsitatem, nec ullum hic esse sermonis uitium. Hieronymus, inquit, Augustinus & Ambrosius nouerunt Latine, & tamen ita loquuntur. Primum non numeramus hos autores in eorum numero, quorum autoritate possit excusari solœcismus. Nam partim demiserunt elegantiam sermonis ad aures imperitæ multitudinis, cui tum & scribebant & loquebantur: partim ipse sermo Romanus id temporis degenerarat ab illa germana puritate. Deinde quid mirum, si utentes scripturæ testimonijs, eiusdem uerbis utuntur? At quis illorum suo nomine loquens scripsit, Olim pœnitebit te non auscultasse auditui meo: pro eo quod erat, Non auscultasse uerbis meis? Nec tamen ego negaui Latinum esse quisquis ita loqueretur, sed negaui quenquam Latine loquentem, ad eum loqui modum. Id si erat mera falsitas, uel unus locus erat producendus ex probatis autoribus. Nonne pulchre defensus est interpres à solœcismo, & magnifice declaratum me meram dixisse falsitatem? Et qui tam indoctas nænias euulgant libris, miro supercilio obiurgant, miro fastu insultant ac tantum non triũphant, rectius facturi, si discerent interim Græcæ Latinæque grãmatices rudimenta.

Paulus sequens Septuaginta

Auditus, pro Sermone

Per uerbum Christi.) θεοῦ. Dei: non Christi. Certum est Chrysostomum legere θεοῦ, sic enarrantem hunc locum, ut pertineat etiam ad sermonem prophetarum. Consentit huic Theophylactus, licet interpres aliud uerterit quàm legit: uterque indicat uerbum Dei, dictum ad differentiam humani sermonis, qui contemni poterat. Ambrosius quid legerit, parum liquet ex commẽtario. Origenis interpres legisse uidetur Christi, pro Dei. Ad sensum non ita magni refert, nisi quod Dei uox magis exaggerat sermonis apostolici dignitatem, & latius patet sensus. Nam propheta uidetur suo nomine querelam hanc ponere, quam Paulus ceu uaticinium accommodat ad euangelij præcones.

Primus Moses.) πρῶτος μωσῆς. Quo Græci sæpius abutũtur pro comparatiuo, Prior Moses. Refertur enim ad Esaiam, quem mox citat, licet aliud commentum attulerit Thomas

Primus, pro Prior

mas Aquinas,quasi primus dictus sit,quia præcipuus:uel primus,quia primus inter cæteros hoc dixerit:quanquam posterior illius sententia non multum abhorret à nostra.

Ad æmulationem uos adducam.) παραζηλώσω. id est,Ad æmulandum prouocabo,& quasi stimulabo inuidia ac dolore.Ita Ambrosius.

In non gentem.) ἐπ' οὐκ ἔθνει. id est, In non gente. nam Græce datiuus est.Item mox: In gente insipiente.Gentem enim non gentem dixit, contemptissimam nec ullo dignam honore:quod exponens addit,In gentem insipientem. Sic alibi uocat quæ non sunt,quæ nullo erant in precio.

Esaias autem audet.) Coniunctio δὲ connectit hanc partem cum Mose qui præcessit, ut ostendimus.Nec est simpliciter τολμᾷ, sed ἀποτολμᾷ, quasi sumpta ab illo fiducia,qui prior illud dixerit.

Paulus sententiam reddens non uerba

Inuentus sum à non quærentibus.) Locus est apud Esaiam capite sexagesimoquinto, sensus fere idem apud Hebræos & Septuaginta. Hebraica ueritas sic habet,Quæsierunt me,qui ante me non interrogabant.Inuenerunt qui non quæsierunt me.Iuxta Septuaginta sic legimus,Apparui non quęrentibus me,inuentus sum ab his qui me non interrogabant. Paulus nec Hebræam ueritatem,nec Septuaginta æditionem anxie uidetur sequutus,sententiam contentus reddere.

Ad Israel autem.) πρὸς δὲ τὸν ἰσραήλ. Potest accipi & aduersus Israel:non enim alloquitur Israel,sed contra Iudæos facit quod dictum est. Siquidem præpositio πρὸς anceps est Græcis.Annotauit hoc & Thomas Aquinas.Testimoniũ quod adducit Paulus est apud Esaiam capite sexagesimoquinto.Origenes indicat in exemplaribus Hebræorum non adijci particulam,& contradicentem mihi,uerum eam additam fuisse à Septuaginta senioribus.Idq́ uerum esse declarat interpretatio Hieronymi ex Hebraica ueritate,quæ sic habet, Extendi manus meas tota die ad populum incredulum.Aeditio Septuaginta sic habet,Expandi manus meas tota die ad populum incredulum & contradicentem.

Paulus sequutus Septuaginta

Et contradicentem mihi.) ἀντιλέγοντα. Mihi,à nobis additum est.Satis erat contradicentem,hoc est,rebellem & immorigerum,quemadmodum legunt Græci.Et comperi non additum in codice Donatiani.

EX CAPITE VNDECIMO

DIco ergo,nunquid deus.) Græcis tantum est, μὴ, num:seipsum interrogat ac sibi respondet,quo schematis genere scatet omnis Pauli sermo.Plurimum autem lucis & acrimoniæ adducit,præsertim in argumentando.Quidam appellant ratiocinationem.

Scire & scita pro probare leges

Quam præsciuit.) προέγνω. Illud admonendum hoc loco,uerbum γνῶναι, apud Græcos non semper significare scire,siue cognoscere,sed aliquoties decernere, siue iudicare:unde & γνῶμαι dictæ sunt.Et apud Latinos legimus,Populus sciuit,& scita populi.Quanquam plus aliquid indicare uidetur προορίζειν, quàm προγνῶναι. quod posterius pertineat ad animi decretum,quod integrum est cuique mutare,prius illud ad certam sententiæ pronunciationem,quam rescindere non sit integrum. Vnde nec Lyranus ueretur exponere hoc loco præsciuit,prædestinauit:atque ita sanè interpretatur Augustinus libro De bono perseuerantiæ secundo,capite decimooctauo.Nos maluimus uertere, Quos ante cognouit.iuxta proprietatem scripturæ diuinæ,qua deus cognoscere dicitur, quibus fauet,quosq́ amplectitur,ut & superius admonuimus ex Origenis sententia. Nec enim consentaneum est quod deus populum reiecit,quem ante sic adamauit,& ueluti peculiarem complexus est.Chrysostomus putat additum, ὃν προέγνω, propter electos ex Iudæis.Inter quos commemorat seipsum,& ne solus uideatur,subijcit & de septem milibus uirorum. Non enim simpliciter dixit Populum suum,sed Populum suum quem ante cognouit.Cæterum præpositio πρὸ, referri potest ad æternam illam prædestinationem,quæ fuit antequàm Iudæorum populus nasceretur,aut ad gentes posterius uocatas ad Euangelij gratiam,iuxta illud Euangelicum,Erunt nouissimi primi,& primi nouissimi.

Quemadmodum interpellat.) Ambrosius legit,Postulat.Græce est, ὡς ἐντυγχάνει.

Suffoderunt.) κατέσκαψαν. quod significat aliquãdo Subruerunt,siue subuerterunt.

Diuinum responsum.) χρηματισμός. id est, Oraculum. Quod explicuit interpres πρὸς.

παρέφερδσε.

Baal idolum

Curuauerunt genua.) Genu, est Græcis. Et Baal, datiuus est sine præpositione Ante, quam addunt Latini: & τῇ Βάαλ, ut intelligas imaginem, non ipsum hominem. Nam præfectum & idolum Hebræis sonat בַּעַל: unde Beelphegor, idolum cadaueris: Beelzebub, muscarum idolum.

Additum in nostris

Saluæ factæ sunt.) γέγονεν. id est, Factæ sunt. Saluæ, redundat: sicut & Dei, superest. tantum est, ὅπως οὖν καὶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ, λεῖμμα κατ' ἐκλογὴν χάριτος γέγονεν. id est, Sic & hoc in tempore, reliquiæ iuxta electionem gratiæ sunt. Non enim illud agit hoc loco Paulus, cuius sit gratia, sed gratiam opponit operibus legalibus, & electionem opponit generis affinitati. Et tamen haud scio quî factum sit, ut in expositione Origenica legatur, Saluæ factæ sint: etiamsi Dei, non additur. Quanquam admonui iam interpretem in illis commentarijs sibi multum iuris sumpsisse. Certe nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum adduntur. Nec mirum si qui inter enarrandum meminerunt de his qui seruati sunt, quum hic reliquias iuxta electionem gratiæ Paulus appellet illos, qui ex Iudæorum populo prædestinati fuerant ad salutem. Vnde probabile est, ea quæ nos dicimus superesse, a studioso quopiam adiecta, quo sermonem redderet explanatiorem. Denique dum excutio commentarium Origenis, deprehendo illum legisse, quemadmodum legit Chrysostomus. Sic enim loquitur, Pauli sermonem referens, Sed quod dicit secundum gratiam factas esse reliquias, hic mihi uidetur superflua esse electionis adiectio. Hic resedit germana lectio, utcunque cætera mutarit lector. Nam in primo contextu addidit etiam Dei, quum in exponendo non addatur. Multa deprauauit in uetustis autoribus illorum sedulitas, qui iuxta uulgatam æditionem emendarunt citata scripturæ testimonia.

Si autem gratia.) εἰ δὲ χάριτι. Gratia, ablatiuus est, non nominatiuus.

Alioqui gratia.) ἐπεὶ. id est, Quoniam, siue quandoquidem. Tametsi recte ac dilucide uertit interpres, subauditur enim apud Græcos, εἰ δὲ μή. ut mox indicabimus.

Græci plus habent quàm nos

Alioqui gratia iam non est gratia.) Græci codices aliquanto plus habent hoc loco quàm nostri. Repetunt enim, In operibus quæ non sint opera. quod nostri de gratia tantum pronunciant ad hunc modum, εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις. εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις, ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐστὶν ἔργον. id est, Quod si per gratiam, non iam ex operibus, quandoquidem gratia iam non est gratia: sin uero ex operibus, iam non est gratia, quandoquidem opus iam non est opus. Atque ita sane legit atque etiam interpretatur Theophylactus. Verum quoniam hanc additionem non reperio apud Origenem, nonnihil addubito num ea sit germana lectio, præsertim quum Chrysostomus hunc enarrans locum tantum legat, εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις. Nec addit his quicquam. Præterea partes sermonis uidentur inuersæ, hoc ordine potius digerendæ: Quod si per gratiam, iam non ex operibus, quandoquidem opus iam non est opus: sin ex operibus, iam non ex gratia, quandoquidem gratia iam non est gratia. Nisi in ἐπεὶ, subest tacita exceptio, ut & aliàs hac uoce usus est Paulus. Ita sensus erat: Si gratia, non igitur ex operibus: quod ni esset, gratia non esset gratia: hoc est, falso diceretur gratia. Atque ut Latinæ lectioni magis faueam, facit quod Paulus non hic agit, ut opus sit opus, sed gratiam astruit, quam Iudæi conabantur expellere. Et tamen Aldina æditio, quin & Hispaniensis consentit cum eo quod nos repperimus in Græcorum exemplaribus.

Distinctio incerta

Sicut scriptum est.) Incertum an hæc particula referatur ad superiora, an ad ea quæ sequuntur. Origenes fatetur sibi nusquam lectum in libris diuinis: Dedit eis spiritum compunctionis. Sic autem excusat, ut Paulum accipiamus Esaiæ sententiam suis uerbis explicantem, & nonnihil de suo addentem. Id probabilius facit quod in fine adiecit, usque in hodiernum diem. Nam summa sententiæ est apud Esaiam capite sexto: Auditu audite, & nolite intelligere: & uidete uisu, & nolite cognoscere. excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne forte uideat oculis suis, & auribus audiat, & corde intelligat, & conuertatur & sanetur. Citatur hic locus & in Actis apostolorum capite uigesimo octauo: sed iuxta translationem Septuaginta, qui sic interpretati sunt, ut dominus prædicat illorum cæcitatem, non ut imperet: Aure audietis, & non intelligetis,

 & uiden-

& uidentes uidebitis,& non perspicietis:incrassatum est enim cor populi huius,& auribus grauiter audierunt,& oculos suos compresserunt,ne forte uideant oculis suis,& auribus audiant,& corde intelligant,& conuertant se,& sanem illos. Quo quidem in loco, Hieronymus edisserens Esaiam, sic excusat Lucam, qui referat Paulũ cum Hebræis disserentem, non iuxta Hebraicum, quod rectum esse cognouerat, sed iuxta Septuaginta producere testimonia, quod magis Græcas literas sciuerit quàm Hebræas, unde & sermonẽ huius esse comptiorem ac secularem redolere eloquentiam.

Paulus apud Lucam & Hebræis loquens sequitur Septuaginta

Spiritum compunctionis.) κατανύξεως. quod significat quum aliquis mordetur & pungitur dolore. unde superius dixit, παραζηλώσω.

Fiat mensa eorum in laqueum.) Locus quem adducit, extat Psalmo sexagesimo octauo. Ne hic quidem Paulus curauit prophetæ testimonium ad uerbũm adducere. Primum enim omisit, Coram ipsis: deinde addidit, Et in captionem. quod nec apud Hebræos habetur, nec apud Septuaginta. quod ante nos indicauit Origenes.

Captio, pro Venatu

In captionem.) Captio, non est hic decipula proprie, unde captiosos dicimus: sed pro uenatu positum est, quo capimus feras: quasi dicas, capiantur sua mensa qua laxare animum debebant: non enim timemus hostem inter epulas. Est autem Græce, θήραν.

πταίειν πεσεῖν

Nunquid sic offenderunt ut caderent.) μὴ ἔπταισαν ἵνα πέσωσι. id est, Num lapsi sunt ut conciderent, siue ut caderent, nimirum in terram. Nam πταίειν, proprie est impingere ad quippiam: ac labi, leuius est quàm cadere: quemadmodum & impingere potest, qui non plane concidat. Interpres de suo addidit, Sic: Nunquid sic offenderunt ut caderent. Et probarem additum, si hoc loco Sic aduerbium positum est ut respondeat adeo: ueluti quum dicimus, Sic me odit, ut nec salutet: adeo metuit, ut loqui non posit. Atqui Græca uox, ἵνα, finem magis significat, diuersæ naturæ ab ea quæ est ὡς aut ὥστε, cuius uaria uis est, quemadmodum apud nos, ut. At Theodorus Gaza, refert ἵνα inter coniunctiones causales, nec indicat aliter accipi, quum tamen diligenter indicet usum illius. Nec enim huc pertinet, quod ἵνα nonnunquam est aduerbium loci. Non potest igitur hic accipi sensus, Num adeo impegerunt, siue offenderunt, ut ceciderint? Igitur ἵνα referendum uidetur ad deum, Num ideo deus passus est Iudæos labi, ut in totum conciderent? Non, sed ut ad tempus locum faciant gentibus, & ijdem rursus gentium pietate prouocati, resipiscant & seruentur. Et huic sensui pulchre congruit quod sequitur: Absit, sed illorum delicto salus est gentibus. totusq́ue sermo sequens non loquitur de magnitudine lapsus, sed de euentu. Nec aliter exponit Chrysostomus, qui Iudæorum maliciam euangelio repugnantium annotat Paulum exaggerasse testimonijs prophetarum, consolationem suo nomine proposuisse. Ergo dubitandum non est quin grauissime impegerint, sed euentu consolatur illos: Quæ est igitur, inquit, consolatio? Quum plenitudo, inquit, gentium intrauerit, tunc omnis Israel saluus erit. Hactenus ille. Itaque Iudæorum lapsum deus uertit in bonum gentium, quarum æmulatione sint ad salutem aliquando prouocandi Iudæi. Nec aliud adfert Theophylactus, nec Origenes, nisi quod Sic, additum est à scribis erudítulis, nec aliud Ambrosius: de euentu loquuntur omnes, non de magnitudine lapsus, nisi quod Origenis interpres admiscet quædam de leuioribus peccatis, quum hic Paulus tota epistola exaggeret incredulitatis crimen. Vnde πέσωσιν interpretantur, Insanabiliter peccauerint, aut sine spe reparationis conciderint, quemadmodum concidit Lucifer. Quoniam autem prophetarum uerba uidebantur immedicabile malum indicare, Paulus mitigat eam acerbitatem, ostendens peccatum quidem esse grauissimum, sed tamen non ideo totius populi spem esse sublatam, λέγω οὖν. Origenes in ordine sermonis non obscure declarat germanam lectionem. Ipsum, inquiens, Israelis lapsum dicit talem fuisse, non ut illi caderent, sed ut delicto suo salutem gentibus darent. Similiter Augustinus in sententijs quas annotauit in hanc epistolam, fatetur peccati magnitudinem, sed indicat pessimæ rei bonum euentum. Eius uerba sic habent: Ergo nunquid deliquerunt ut caderent? Absit, sed illorum delicto salus est gentibus. non ideo dicit, quia non ceciderunt, sed quia casus ipsorum non fuit inanis, quoniam ad salutem gentium profecit. Non ergo ita deliquerunt, ut caderent: id est, ut tantummodo caderent, quasi ad pœnam suam solum, sed ut hoc ipsum quod ceciderunt prodesset gentibus ad salutem. Hæc ille: in quibus perspicuum est, quod non addidit, Sic. quod

quod tamen erat tolerabile, si non de atrocitate lapsus, sed de modo & euentu accipiatur. Iam sæpius admonuimus ex ueterum autoritate huiusmodi coniunctiones finales interdum ad euentum pertinere, potius quàm ad finem siue destinationem. Verbum Offenderunt, eleganter quidem usurpatum est ab interprete. cæterum offendere dicitur, & qui lædit. Augustinus explicans quæstiones aliquot huius epistolæ, pro Offenderunt, legit Deliquerunt. Ac prorsus recte dixeris, πταῖσμα, lapsum, siue delictum: at non item delinquere, pro impingere.

Illorum delicto.) τῷ αὐτῶν παραπτώματι. id est, Per illorum lapsum, potius quàm delictum. Respexit enim ad id quod modo dixit, Iudæos impegisse. παράπτωμα enim proprie est, quum quis per negligentiam labitur. à πίπτω, quod est cado.

Vt illos æmulentur.) εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτούς. Quod rectius uerti poterat, Ad prouocandum eos: ut ad deum referatur actus uerbi, qui isto modo uoluerit extimulare Iudæos inuidentia quadam ac zelotypia, quum uiderent quod ipsis erat promissum, in gentes esse translatum. Vnde nos quo sermonis ambiguitatem excluderemus, uertimus, Vt eos ad æmulandum prouocaret. εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτούς. Neque quicquam erat opus quadrigæ interpretationum, quam in hunc locum inuexit Thomas Aquinas, ne sic quidem germanam attingens sententiam: quod haudquaquam illi, sed interpreti imputandū est. Quis enim Græce ignarus ex his uerbis percipiat quid senserit Paulus? Sic & paulo post Paulus usus est hoc uerbo: ὅπως παραζηλώσω μου τὴν σάρκα. Et proximo capite: ἐγὼ παραζηλώσω ὑμᾶς ἐπ' οὐκ ἔθνει. Quo tamen uerbo aliàs usi sunt interpretes in malam partem, quemadmodum Psalmo septuagesimoseptimo: καὶ ἐν τοῖς γλυπτοῖς αὐτῶν παρεζήλωσαν αὐτόν. Porro quidam accommodat uerbum παραζηλῶσαι ad Iudæos, ut αὐτούς referatur ad gentes. Neque quisquam interpres hoc sensit, neque ratio Græci sermonis patitur, sed hunc sensum maluit extorquere, quàm non carpere nostram annotationem. Etiamsi non desunt qui uerba interpretum huc detorquent, sed falso: faciunt illi quidem mentionem de Iudæis æmulaturis fidem gentium. At quid mirum, quum παραζηλόω significet ad inuidiam & æmulandi studium iritare? Ostendi loca aliquot in quibus παραζηλόω significat prouocare uel ad iram uel ad æmulandi studium. proferant illi nobis unum, ubi positum sit pro æmulari.

Quamdiu quidem ego sum gentium apostolus.) ἐφ' ὅσον μὲν εἰμι. Origenes uidetur ἐφ' ὅσον, accipere pro Quamdiu: ut subaudias, χρόνον. dubitatque utrum accipiendum sit, Quamdiu sum in hac uita: & ad affectus emphasim pertineat. quemadmodum uulgo dicimus, Non deseram uos quoad uiuam. An Paulum post obitum etiam inuisibilibus apostolum futurum. Verum quoniam id duriusculum est, malim ἐφ' ὅσον accipere pro Quatenus, siue inquantum. Atque ita uidetur Theophylactus sensisse, quantum conijcere licet ex illius interpretatione. Græcus dicit eadem quæ Chrysostomus, qui plane interpretatur Paulum ex delegato munere cogi, ut aliquot Iudæos prouocet atque ita seruet. Sic enim prouocatos seruabit, si quàm plurimos è gentibus pertrahat ad euangelium. Neque enim de temporis modo loquitur, quasi mox abdicaturus apostolicum munus, sed quandoquidem uocatus erat apostolus gentibus, adnititur ut gnauiter obiens sibi commissam prouinciam exornet & illustret eam. Nec Ambrosius quicquam meminit de tempore, tantum de officio loquitur. Similiter quod est Matthæi uigesimoquinto, Quamdiu uni ex istis minimis fecistis, ἐφ' ὅσον, mea sententia rectius uertisset Quatenus, aut In quantum.

Honorificabo. δοξάζω. id est, Glorifico. ita citante locum hunc Augustino locis complusculis, nominatim libro aduersus Faustum nono, capite secundo. Faber Stapulensis mauult, Existimo. Quanquam haud scio an δοξάζω, reperiatur apud Græcos pro Existimo. Et probe quadrat sensus, ut accipias Paulum celebrius reddere suum ministerium in euangelio gentium, ut æmulatione saltem prouocaret Iudæos ad Christum. Interpres Origenis uertit δοξάζω, illustro & exorno, multis uerbis in hanc differens sententiam.

Amissio eorum.) ἀποβολή. id est, Abiectio, siue reiectio. nam hanc opponit assumptioni, Reiectio, pro Amissio, citat Augustinus libro aduersus Faustum nono, capite secundo, iuxta fidem uoluminis antiqui manu descripti.

Quæ assumptio.) τίς ἡ πρόσληψις. id est, Adiunctio, qua quempiam nobis comitem asciscimus, id est, adiungimus. Nam assumptionem, ut dixi, opposuit reiectioni.

Quod

Obscure uertit interpres

Quadruplex interpretatio Thomæ

Quamdiu ἐφ' ὅσον

Quod si delibatio.) Delibatio, ἀπαρχή. id est, Primitiæ. Theophylactus interpretatur ἀπαρχὴν, τὴν ζύμην. id est, Fermentum: ut massa respondeat arbori, fermentum radici. Mihi magis probatur, ut ipsum frumentum intelligamus, unde conspersio sumitur. Cæterum ex uitioso tritico non possis facere bonam conspersionem. Primitias autem dixit, quod laudatissima soleant dicari numini, unde & ἀκροθίνια uocantur, quasi præcipua. Porrò conspersionem non ad farinam humore temperatam referri puto, sed magis ad molas, siue collyridas: ea erat farina oleo conspersa, quæ olim iuxta ritum Mosaicæ legis immolabantur, unde & sanctum uocat. Chrysostomus ἀπαρχὰς & ῥίζαν, interpretatur Abraham reliquosque patriarchas, conspersionem & ramos illorum posteros. Et oleaster, Græcis est ἀγριέλαιος. quod sonat agrestem siue syluestrem oleam: cui respondet καλλιέλαιος, quæ est olea frugifera.

Insertus es.) ἐνεκεντρίσθης. id est, Insitus es: quoties fisso arboris ramo inseritur surculus. Est enim hoc unum insitionis genus. Quanquam hic magis significare uidetur inoculationem, quum perterebrato qua se protulit gemma cortice, inseritur stolo.

Insitio Insertus es in illis.) ἐν αὐτοῖς. Apertius erat, Inter illos: hoc est, Insitio tibi dedit quod illis natura. Ridiculum est autem quod quidam interpretatur, In illis, pro eo quod erat In locum illorum. Quum enim per oleam intelligat populum Iudæorum, nihil offendit numerus aut genus mutatum. Iuxta sermonis Hebræi proprietatem, præpositio frequenter additur ociose, uelut, Confitetur in me, Confitebor in illo, & Percussit in gladio.

Socius radicis.) συγκοινωνός. id est, Particeps, aut potius Simul particeps, siue consors: hoc est, unà cum cæteris ramis quibus insitus es.

Bene.) Separandum est, ut sit respondentis ad superiora, καλῶς, & approbantis, quod sub persona ethnici dixerat: eaque pronunciantur sunt legenda. Atque ita sane distinguit Augustinus in Epistolis, hunc adducens locum.

ὑψηλοφρονεῖν Noli altum sapere.) μὴ ὑψηλοφρόνει. id est, Ne superbias, ne tibi placeas, ne efferaris animo. Siquidem hic sapere uocat, affici animo, φρονεῖν. quod aliàs dicitur, μέγα πνέειν.

μέγα πνέειν Nec enim hic agitur de sapientia siue stultitia, sed de arrogantia & modestia.

Ne forte nec tibi.) μήπως. Aut omittenda erat expletiua coniunctio, aut uertēda erat, Ne quà, aut Ne quo modo. Nam forte nihil facit ad hanc sententiam.

Vide ergo bon.) In plerisque Græcis codicibus habebatur, ἴδε. id est, Vide. Quanquam hoc ad sensum nihil attinet.

Bonitas Bonitatem & seueritatem.) τὴν χρηστότητα, καὶ τὴν ἀποτομίαν. Bonitas est hæc, quam ante *Seueritas* uertimus benignitatem, diui Hieronymi sequuti sententiam, quæ est quædam animi propensio ad bene merendum de quopiam, quam non inepte uertisset Indulgentiam, cui opponit ἀποτομίαν, quæ ad uerbum sonat resectionem: ea est, quoties res ad uiuum exigitur, quem & rigorem dicas licebit.

Alioqui.) Rursum ἐπεί, id est, Quandoquidem. Quod tamen recte uertit interpres.

Olea, oleaster In bonam oliuam.) καλλιέλαιον. quæ contraria est, ἀγριελαίῳ. id est, oleastro: ut modo dictum est.

Fratres, mysterium hoc.) μυστήριον. Hoc loco Mysterium, nihil aliud sonat quàm rem arcanam & paucis cognitam, neque communicandam nisi initiatis.

Vobisipsis sapientes.) παρ' ἑαυτοῖς. id est, Apud uosipsos prudentes. & φρόνιμοι, magis ad affectum refertur quàm ad prudentiam. Ne sitis insolentes, animique elatioris: alioqui sibi sapit, qui suis prospicit commodis.

Impietatem.) ἀσεβείας. id est, Impietates. Et eripiat. ὁ ῥυόμενος. id est, qui liberat: quasi dicas, ille liberator. Et auertet, non Auertat. ἀποστρέψει. futuri temporis uerbum. Testimonium adductū est ex Esaiæ capite quinquagesimonono, apud quem ita legimus iuxta ueritatem Hebraicam: Et timebūt qui ab occidente nomen domini, & qui ab ortu solis gloriam eius, quum uenerit quasi fluuius uiolentus, quem spiritus domini cogit, & uenerit Sion redemptor, & qui redeūt ab iniquitate in Iacob, dicit dominus: hoc fœdus meum cum eis, dicit dominus. Iuxta Septuaginta ad hunc modum: καὶ φοβηθήσονται οἱ ἀπὸ δυσμῶν τὸ ὄνομα κυρίου, καὶ οἱ ἀπ' ἀνατολῶν τὸ ὄνομα τὸ ἔνδοξον. ἥξει γὰρ ὡς ποταμὸς βίαιος ἡ ὀργὴ παρὰ κυρίου. ἥξει μετὰ θυμοῦ, καὶ ἥξει ἕνεκα σιὼν ὁ ῥυόμενος, καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ ἰακώβ, καὶ αὕτη αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, εἶπε

κύριον. id est, Et timebunt qui ab Occidente nomen domini,& qui ab ortu solis nomen inclytum. Veniet enim quasi fluuius uiolentus ira domini,ueniet cum furore,& ueniet de Sion qui liberet,& auertet impietates à Iacob,& hoc erit eis à me testamentum, dicit dominus. Ex quibus liquet Paulum hunc locum adduxisse iuxta æditionem Septuaginta,nisi quod de suo addidit,Quum abstulero peccata eorum:quod nec apud Hebræos habetur,nec apud Septuaginta,sed addidit uelut explicans prophetæ sensum. Nam διαθήκη, testamentum,Hebræis est fœdus:& quod Septuaginta uerterunt,ex Sion,Hebræis est Propinquus Sion. Origenes indicat Hebræis esse, propter Sion. Atq; ita sane scriptum est in æditione Septuaginta. suspicor id librarij culpa deprauatum,quum scriptum fuerit, Prope Sion. Hieronymus Græce etiã interpretatur ἀγχιστεύς. id est,propinquus:nisi quis probat,Propter,dictum esse pro Prope. Præterea quod apud Hieronymum refertur,Ira domini illis est, ὀργὴ παρὰ κυρίου.

Paulus sequutus Septuaginta

Et hoc illis à me testamentum.) Est quidem Græce, διαθήκη. Cæterum indicauit hoc & Augustinus libro De loquutionibus,Geneseos primo,frequenter in arcanis literis pro Pacto,poni Testamentum. Quanquam Græcis, διαθήκη, non dicta est à testando,sed ab ordinando disponendoq;.

Secundum electionem autem charissimi.) ἀγαπητοί. id est, Dilecti:quam uocem tamen ita sæpe uertit. Porrò duo nominatiui casus,inimici & charissimi,iuxta ordinẽ grammaticum non habent unde pendeant,nisi subaudias Sunt:sed uerisimilius est casus rationem a Paulo fuisse neglectam. Alioqui dicendum erat,Charissimorum & inimicorum.

Ratio casus à Paulo neglecta

Sine pœnitentia.) ἀμεταμέλητα. id est, Quorum non possit pœnitere eum qui dedit, aut qui promisit,quasi dicas,impœnitibilia. Augustinus alicubi legit Impœnitenda. Ambrosius huc detorquet,ut dicat in baptismo gratis remitti peccatum,nec requiri luctum aut planctum,aut aliud opus bonum,sed tantum ex corde professionem. Quæ quidem interpretatio mihi uidetur coactior,nec attingitur ab Origene. Thomas eam sententiam extremo tandem attigit loco,ueluti non admodum probans.

Propter incredulitatem illorum.) τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. id est,Per horum incredulitatem, non Propter. Nam propter,causam significat:per,instrumentum aut modum. quod ad sensum attinet,haud magni refert.

Propter,pro Per

In uestram misericordiam.) τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει. per uestri misericordiam. Est enim similis datiuus ei qui præcessit, τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. Sensus enim est,Sicut illorum defectio uobis fecit aditum ad fidem,ita uestra fides quam miserante deo estis consequuti,prouocabit illos ut resipiscant,seq; dignos præbeant qui à deo recipiantur. Ambrosius legit,In uestra miseratione:quasi Græce legisset, ἐν τῷ ὑμῶν ἐλέει. quæ lectio si probaretur,nihil esset difficultatis. Sensus enim esset, Gentibus per dei misericordiam ad uitam uocatis, Iudæos perstitisse in incredulitate. Et fortassis interpres legit quemadmodum Ambrosius. Scio quosdam interpretari,In uestram misericordiam:id est,Christum. Thomas Aquinas trifariam exponit,In uestram misericordiam:id est,in gratiam Christi. uel non crediderunt,ut per hoc uenirent in uestram misericordiam. uel non crediderũt,quod in uestram misericordiam occasionaliter cessit. Verum inconsultis Græcis huiusmodi commenta proferre,quid aliud est quàm diuinare? Chrysostomus hãc particulam,In uestra misericordia,dissimulat. Theophylactus nouum adfert commentum,quasi sic ordinet: οὕτως καὶ οὗτοι ἠπείθησαν τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι. id est,Sic & illi non crediderunt,ut uestra misericordia & ipsi misericordiam consequantur. Sic enim habet commentum,Sed uestra misericordia & horum erit,æmulabuntur enim uos. Nec abhorret ab hoc Chrysostomi commentum docens utrumque populum uicissim fuisse incredulum,ac uicissim ad gratiam uocatum. Gentibus enim persistentibus in incredulitate, Iudæi uocati sunt ad legem:mox gentibus ad euangelium uocatis,Iudæi recesserunt perseuerantes in incredulitate,sed denuo gentium exemplo reuocãdi ad fidem. Ita uicibus quibusdam alteri per alteros seruati sunt. Interpretes uidentur illinc abhorruisse, ne dicerent Iudæos occasione gentium perstitisse in incredulitate: quum contrà, potius Iudæorum incredulitas præbuerit occasionem, ut Euangelium transierit ad gentes. Cæterum si meminerimus, ἵνα hic non sonare finem aut intentionem,sed consequentiam siue euentum,& in cæteris occasionem intelligi

uerius quàm causam,non uideo cur hic sensus nos terreat,quem sermo Græcus simplicissime acceptus exprimit,qui contrarijs inter se relatis constat:gẽtium autem fidem uocat misericordiam,ne sibi placerent Iudæis prælati. Nam euangelij gratia Iudæis quodammodo deberi uidebatur,uel quia ipsis peculiariter promissa,uel propter obseruationem legis & unius dei cultum. Sic itaq; loquitur, ὥσπερ γὰρ ὑμεῖς ποτε ἠπειθήσατε τῷ θεῷ, νῦν δὲ ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, οὕτως καὶ οὗτοι ἠπείθησαν, τῷ ὑμῶν ἐλέει, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι. id est, Quemadmodum enim uos olim increduli fuistis deo, nunc uero credidistis, propter horum incredulitatem: ita & hi non credunt propter uestram credulitatem, ut & ipsi reuocentur ad credulitatem. Ordo quem uidetur sequi Theophylactus coactior est, nec minus durum, quod in priore parte datiuus Græcus sonat occasionem: ἐλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. in altera sonat acquisitionem: ἠπείθησαν τῷ ὑμῶν ἐλέει. quemadmodum dicimus, Tibi ditatus est: hoc est, tuo bono ditatus est, quod opes suas tibi communicat. Nam hoc spectasse uidentur qui legunt, In uestram misericordiam: quod Vestræ misericordiæ, uideretur obscurius dictum. Ea subita mutatio in schemate contentionis, duriuscula est. Huic accedit & aliud incommodum, quod iuxta istorum interpretationem bis idem dicitur, quod non admittunt hæ uoces, quemadmodum & ita: quod enim dixerat, ὑμεῖς δὲ ἠλεήθητε τῇ τούτων ἀπειθείᾳ: hoc in diuersa parte repetit, οὕτως καὶ οὗτοι ἠπείθησαν τῷ ὑμῶν ἐλέει. quasi dicat aliquis, quemadmodum principes, populi paupertate ditescunt: ita populi paupertas diuitias addit principibus. Porrò quum hic fiat sermo de malis Iudæis qui clamauerunt Crucifige, qui persequuti sunt apostolos, qui gloriabantur in operibus legis, tumebantq; patriarcharum cognatione, eoq; cæteras gentes pro canibus execrabantur, nihil absurdi sit, si dicamus gentium credulitatem offendiculo fuisse Iudæis, ut alienarentur ab euangelio. Petrus apostolorum princeps coactus est sese fratribus excusare, quod Cornelium cum sua familia baptizasset: in conuiuio præsente Paulo, subduxit se à mensa, ne Iudæis esset scãdalo uescens cibis communibus. Et in Actibus, Iudæi murmurant aduersus gentes, quod illorum fœminæ reciperentur in ministerium apostolicum. Paulus quàm ægre obtinuit, ut gentes liberarentur ab onere legis. Hæc si acciderunt inter eos qui fidem euangelicã fuerant amplexi, an non probabile est plurimos Iudæos uel abstinuisse uel resilisse ab euangelio? Ad hunc sensum facit quod paulo ante dixit, Secundum euangelium inimici propter uos. Id dum Origenes interpretatur, Dicit, inquit, propter uos, quorum saluti inuidentes apostolos gentibus loqui, & persequentes eos qui annunciant Christum, Nonne dicit inuidiam fuisse occasionem ut non crederent euangelio? Confirmat hunc locum euangelica parabola, qua filius maior noluit ingredi domum, quum accepisset prodigum tanta lætitia domus excipi. Hunc itaque sensum ego sequutus sum, quod mihi uideretur simplicior: tametsi nullus cæterorum est, qui aberret à pietate.

Conclusit enim deus omnia.) τοὺς πάντας. id est, Omnes: non Omnia. Sensus idem est, nisi quod Omnia, uehementius est. Porrò quod sequitur, Incredulitate, potest accipi & Inobedientia. Est enim ἀπειθείᾳ. Et in incredulitatem, est Græcis, ut dicimus, Concludam me in angulum.

O altitudo.) ὦ βάθος. id est, O profunditatem. Miror cur interpreti placuerit uox ambigua.

Diuitiarum sapientiæ.) Hæc duo nomina Græci diuidunt interiecta coniunctione, πλούτου καὶ σοφίας, consentientibus quotquot uiderim exemplaribus, etiam apud Chrysostomum: ut intelligas Paulum tria demirari in deo: diuitias, qui tam beneficus fuit erga gentes: sapientiam, qui tantam eis sapientiam impartierit: cognitionem, qui prudẽter dispiciat quid cui expediat. Ad hunc modum exponit Theophylactus. Etiamsi Chrysostomus aliquanto diuersius uidetur legere, coniungens hæc duo, βάθος πλούτου. ut reliqui genitiui non pendeant à βάθος, sed à duarum uocum complexu, quasi dicas, O profundas diuitias sapientiæ & scientiæ dei. Id illum sentire hinc colligitur, quod annotauit Paulum ad exaggerandam sapientiam dei, duabus uocibus ad epitasim facientibus fuisse usum, βάθος & πλούτου. Nam profundum per se habet auxesin, & diuitiæ copiam sonat. Gemina fit amplificatio si dicas, profundas diuitias sapientiæ. Mihi magis probatur, ut ad totam huius consilij dispensationem pertineat, qua factum est ut gentes antè dæmonijs seruientes, nunc subito

subito ad euangelij gratiam uocentur: & Iudæi, quibus ea peculiariter promissa uidebatur, ab eadem exciderint.

Incomprehensibilia.) ἀνεξερεύνητα. id est, Inscrutabilia. atque ita subinde citat Hieronymus.

Inuestigabiles.) ἀνεξιχνίαστοι. id est, Ininuestigabiles. quemadmodum legit diuus Hilarius libro de trinitate octauo, iuxta fidem uetustissimorum exemplariorum, id est, non uestigabiles, siue imperuestigabiles. Notauit enim huius uocis emphasim Chrysostomus, & post hunc Theophylactus. Non dixit δυσνόητα aut ἀκατάληπτα, sed Inscrutabilia & imperuestigabilia. Tanta est profunditas, ut nec scrutari fas sit. Iam an apud Græcos eadem sit differentia inter ἐρευνᾶν & ἐξερευνᾶν, quod Latinis est inter uestigare & inuestigare & peruestigare, considerandum est. Cæterum diuus Hieronymus existimat Paulum retulisse locum qui est apud Esaiam capite undecimo: Et non est inuestigatio uiæ eius. *Inuestigabiles*

Sensum domini.) νοῦν. id est, Mentem, seu cogitationem.

Quoniam ex ipso & per ipsum.) In his tribus præpositionibus philosophantur theologi ueteres. Thomas interpretatur, ex ipso uelut ex prima omnium causa. Per ipsum, tanquam operantem & administrantem. In ipso, tanquam in fine. licet haud me præterit hæc uarie ab illo differi. Non abhorret aũt multum à sententia Origenis, qui sic explicat: Quod dicit, Ex ipso, hoc ipsum quod sumus indicat. Per ipsum autẽ, quod per eius prouidentiam dispensamur in uita. In ipso uero, quod perfectio omnium & finis in ipso erit, tunc quum erit deus omnia in omnibus. Cæterum quod Thomas indicat præpositionẽ De, idem pollere ferè quod Ex, nisi quod addit consortium substantiæ: Augustinum, ut coniectare licet, sequutus, qui libro quem de natura boni scripsit aduersus Manichæos, ferme in eam sententiam differit, capite uigesimosexto: an apud Latinos uerum sit, alij uiderint: certe apud Græcos eadem est præpositio. Et quum dicimus De illo loquitur, nulla est communis essentiæ significatio. Ambrosius legisse uidetur In ipsum, quum dicit omnia spectare finem. *Ex ipso, per ipsum, in ipso*

Honor & gloria.) Græcis Gloria, tantum scribitur. ἡ δόξα. Honor, non additur.

In secula seculorum.) Seculorum, additum est à nobis. nam Græcis tantum est, εἰς τοὺς αἰῶνας. nec additur apud Origenem, nec apud Theophylactũ, nec apud Chrysostomum.

EX CAPITE DVODECIMO

Obsecro uos.) παρακαλῶ. Idem Hortor, poterat accipi, siue Adhortor. nam Græca uox anceps est, nisi quod id quod mox sequitur Per misericordiam, magis uidetur obtestantis & obsecrantis quàm adhortantis.

Vt exhibeatis corpora uestra.) παραστήσατε τὰ σώματα ὑμῶν. Exhibetur quod ante promissum re præstatur, aut quod prius occultum profertur, uelut exhibentur syngraphæ: frequenter in malam partem, ut dicitur exhibere negocium, qui facessit negociũ: præbetur, quod ad usum subministratur: ita præbemus aureis dicenti, præbemus sumptum ad nuptias. Chrysostomus & Theophylactus indicant eos proprie παραστῆναι, qui imperatori præbent equos bellicos. Vnde nos uertimus, præbere. Si respicias quod in baptismo abiurauimus desideria carnis, nosq́ Christo dedicauimus, quadrat exhibendi uerbum, quo monemur hoc pręstare, quod sumus professi. Rursum si consideremus allusum esse ad ueterem morem holocautomatum, quo sacerdos hostiam imponebat altari, deus autem igni cœlitus demisso eam absumebat, non male congruit exhibẽdi uerbum. Quod enim semel deo dicatum est, non oportet in alios usus accommodare: quemadmodum qui præbuit equos imperatori ad bellum, postea nihil habet cum illis commercij: nec ad priuatos usus reuocat, quos semel tradidit. Annotauit & illud Chrysostomus, quod nõ dixit, ποιήσατε, id est, facite corpora uestra hostiam: sed παραστήσατε, hoc est, tradite, ut iam desinant esse uestri iuris, sed incipiant esse diuini: nefasq́ sit quæ semel præbuistis imperatori deo ad bellandum aduersus diabolum, ea denuo diaboli obsequijs accommodare: simulq́ monemur, ut curemus sic tractare corpora nostra, ut idonea sint instrumenta diuinæ uoluntati, dignaq́ quæ illius oculis exhibeantur.

Per misericordiam.) διὰ τῶν οἰκτιρμῶν. id est, Per miserationes. Consentientibus in lectione Chrysostomo ac Theophylacto. Annotauit numeri rationem & Origenes, putans in eo esse emphasim immensæ dei misericordiæ. *Miserationes*

Locus hacte/nus uulgo pa/rum apte reci/tatus

Rationabile obſequium

Rationabile obſequium.) τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν. id eſt, Rationalem cultum, ut ap/
poſitiue cohæreat cum ſuperioribus: idq; indicat Græcus articulus τὴν, qui eſt cultus ue/
ſter rationalis & ſpiritualis: perinde quaſi dicat, Si mactaueritis & immolaueritis deo cor/
pora ueſtra: hoc eſt, corporeos affectus, non iugulantes brutas ac mortuas pecudes, quod
antehac factitatum eſt à Iudæis, ita demum exhibebitis illi uictimam acceptam. Et rationa/
lem uocat, non ut intelligas cultum moderatum, hoc eſt, moderatam corporis maceratio/
nem, quemadmodum hodie paſsim citare ſolet concionatorum uulgus, ut ipſis quidem ui/
detur erudite, cæterum ijs qui Græce norunt admodum ridicule, ſed uictimam uiuam ac
rationis compotem. Exiſtimant enim rationabile dici, quod eſt rationi conſentaneum & ra/
tione temperatum. At non aliter hic Paulus appellat cultum rationalem, quàm prima Pe/
tri, lac ſpirituale dicitur, λογικὸν γάλα, id eſt, rationale lac & ſpirituale. Verum quid fa/
ciant, ubi ſententiæ uis à Græco pendet idiomate, & interpres eius linguæ prorſus ignarus
eſt? Obſequium hic poſuit pro ſacrificio ſiue cultu, idq; ſuo more. Cæterum ut oſtenderet
Chriſtianorum cultum diſsimilem eſſe Iudaicis ceremonijs, quibus immolabant brutas pe/
cudes, adiecit rationale, nimirum ipſum hominem ſentiens, qui uictima eſt rationalis, & ob
id deo acceptior, quum Iudæorum pecudes apud Eſaiam abominetur dominus. Et in hunc
ſenſum palàm citat diuus Hieronymus, quum alijs aliquot locis, tum uero in epiſtol. ad
Pammachium, cuius initium, Sanato uulneri. Neque ſecus interpretatur Origenes, ſic in/
quiens, Qui cultus quoniam dudum in pecudum mutorum corporibus conſiſtebat, nunc
in corpore rationalis hominis offeratur, & corpora magis ueſtra quàm pecudes fiant ſacri/
ficium deo: & cætera. Nec aliter exponit Chryſoſtomus, indicans λογικὴν dici, quod res
ſit animi ac ſpiritualis: pro templo, eſt pectus hominis: pro pecude, corpus hominis, hoc eſt
affectus carnis: pro igni, eſt charitas dei. Et hactenus Chriſtianæ pietatis eſt imitari Chri/
ſtum, qui ſemet immolauit pro nobis. Origenes ut ſolet, attingit & aliud commentum, ra/
tionalem cultum de quo reddi poſsit ratio, quaſi de Iudæorum uictimis non potuerit reddi
ratio. Simile quiddam attingit & Theophylactus, omnia noſtra debere ratione geri, quod
ut uere dictum eſſe fateor, ita recedere uidetur à ſimplicitate ſermonis apoſtolici.

Sed reformamini.) μεταμορφοῦσθε. id eſt, Transformamini, ſiue transformemini. Po/
teſt enim utrouis accipi modo, uel ut ſit indicandi modo, uel ut ſit imperãdi modo dictum.

In nouitate ſenſus.) τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοός. id eſt, Renouatione mentis: hoc eſt, Per in/
nouationem mentis, nimirum alludens ad reprobam illam mentem in quam traditi fuerant
ante, ſimulacris pro deo deferentes honorem.

Quæ ſit uoluntas dei bona & beneplacens & perfecta.) Mirum quod exemplar ſequu/
tus Auguſtinus legit ad hunc modum libro de ciuitate dei decimo: atque item in epiſtola
octogeſimaſexta, Ad probandum quæ ſit uoluntas dei, quod bonum & beneplacitum &
perfectum. quaſi hæc tria epitheta non pertineant ad uoluntatem dei, ſed ad complexum
illum uerborum præcedentium, Exhibeamus corpora noſtra, & cætera: & non conforme/
mur huic ſeculo, ſed reformemur, & cætera: ut pareamus nõ noſtris cupiditatibus, id quod
faciunt ethnici, ſed uoluntati diuinæ. Id ſi fecerimus, inquam, ſacrificium fuerit bonum, pla/
citum & legitimum deo. Atque ut in hunc ſenſum accipi poſsit, facit articulus additus, τὸ
ἀγαθὸν, καὶ εὐάρεστον, καὶ τέλειον. Nam τέλεια proprie dicuntur in quibus nihil poſsis deſi/
derare eorum quæ ad ſacri rationem ac ritum religionis pertinent. & paulo ante à ſacro/
rum metaphora cœperat. Interpres Origenis indicat hic Latinos nonnihil diſcrepare à
Græcis, ſed quid ſibi uelit, non ſatis intelligo, quum Græcus ſermo ad utrunque ſenſum ſit
anceps. Certe Ambroſius conſentit cum Auguſtino. Et quod legit, interpretatur hiſce uer/
bis, claudens commentarium: Hoc erit conformem fieri ſpiritualium, renouatum in ſpiritu
ac fide, hoc ſcire quid placet deo, nec aliud bonum & perfectum eſſe. Ambiguitatem ſer/
monis facit additus articulus, eo omiſſo ſi dixiſſet, τί τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ ἀγαθὸν καὶ εὐάρε/
στον, & cætera, nihil erat ambiguitatis. Nunc quoniam dictum eſt, τὸ ἀγαθόν, articulus
bifariam poteſt accipi, uel ut diſcernat uoluntatem à uoluntate, uel ut referat quod præceſ/
ſit, Scire quæ ſit uoluntas dei. Vtrumque ſenſum attingunt interpretes. Iuxta priorem ſen/
ſum non ſolum uoluntas dei diſtinguitur à uoluntate noſtra, uerum etiam eadem uolun/
tas dei diſcernitur. Nam uetus ille Iudæorum cultus & obſeruationes, erat quidem uolun/
tas

tas dei, sed non illa bona neque bene placens neque perfecta. Indulsit enim illis dei uoluntas propter imbecillitatem eorum, quemadmodum concessit populo flagitanti regem. Sed nouum testamentum erat hæc perfecta dei uoluntas. Ita Chrysostomus & Origenes. Ambrosius ita disserit hunc locum, ut articulus τὸ referat non solum illud proximum, ut possimus scire quæ sit uoluntas dei, sed totum sermonem quem ueluti sibi cohærentem complectitur, Vt exhibeatis corpora uestra hostiam uiuam, sanctam, deo placentem, rationale obsequium uestrum: & nolite conformari huic seculo, sed reformamini in nouitate sensus uestri, ut probetis quæ sit uoluntas dei, quod facere est bonum, deo gratum & perfectum. Vt intelligamus idem esse, offerre hostiam uiuentem, sanctam, deo placentem, & non conformari huic seculo, ignoranti quæ sit uoluntas dei, sed adhuc hærenti ritibus idololatrarum aut ceremonijs Mosaicis, & affectuum arbitrio uitam agenti, sed reformari in nouitate sensus, ut abdicata uoluntate carnis, scire possimus quæ sit uoluntas dei. Totum hoc, cultus est bonus, beneplacens & perfectus apud deum. Iam μεταμορφοῦσθε, sicut paulo ante dixi, potest esse uel imperantis uel indicantis. Imperantis, ut respondeat ei quod præcessit, μὴ συσχηματίζεσθε. Indicantis, ut intelligas per ea quæ dicta sunt de cultu rationali, nos transformari: ut transformati, scire possimus quæ sit uoluntas dei. Nisi enim mactauerimus cupiditates carnis nostræ, non possumus esse idonei: ut in actionibus nostris intelligamus quæ sit uoluntas dei, sed quod nostro sensui uehementer arridet, id interpretamur esse uoluntatem dei. Simile quiddam docet ad Ephesios quinto, δοκιμάζοντες τί ἐστιν εὐάρεστον τῷ κυρίῳ. id est, Probantes quid sit beneplacitum domino. Item huius epistolæ capite secundo, καὶ γινώσκεις τὸ θέλημα, καὶ δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα. & nosse uoluntatem, & probare quæ sint potiora.

Dico enim per gratiam.) λέγω. Dico dixit, pro Iubeo, siue moneo, quemadmodum & Latini, Iubet saluere, & Dicit salutem. consimilem in modum Græci, οἰμώζειν λέγω. Atque ob id additur, Per gratiam quæ data est mihi: ne uel arroganter uideretur eis præcipere, uel citra autoritatem admonere. Præcipit ut Apostolus, ut intelligens quid sit deo placitum, sed hoc ipsum beneficentiæ diuinæ fert acceptum. Nisi malis dicta sic interpretari, ut Paulus explicet & explanet quæ superius dixerat de immolando corpore, de fugiendis huius seculi cupiditatibus: nam additis exemplis rem facit euidentiorem. Arrogantia in primis est mactanda deo.

Dico, pro Iubeo

Omnibus qui sunt inter uos.) παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν. Origenis interpres annotandum putauit quod apud Græcos non habeatur, Omnibus qui sunt inter uos, sed Omni qui inter uos est. Id quum ad sententiam nihil interesse constet, miror cur admonendum duxerit. Nos maluimus uertere, Cuilibet, siue Cuicunque. Videbatur enim aliquis fastus tribuendus ijs, qui fortuna aut dotibus præcellerent. Eum personarum delectum prorsus tollens Paulus, denunciat quisquis sit ille, modo uersetur apud Christianos, ne se cuiquam anteponat, sed suam quisque dotem à deo acceptam, conferat ad commoditatem proximi.

Interpres ausus est mutare numerum

Sapere ad sobrietatem.) εἰς τὸ σωφρονεῖν. Diuus Hieronymus libro primo contra Iouinianum dimicans, studio tuendæ uirginitatis legendum putat, Ad pudicitiam: damnatque quod nunc legit ecclesia, Sapere ad sobrietatem. Sed σωφρονεῖν, est temperatum, modestum, ac sobrium esse: nonnunquam & ad pudicitiam pertinet, at non hoc quidem loco. At interpres Origenis in epistolam ad Romanos, mauult Temperantiam, quàm Sobrietatem, quod ea uirtus quam Græci σωφροσύνην appellant, Latinis doctis uocetur temperantia, quæ sit moderatio cupiditatum & actionum. Atque ita uidelicet adducit hunc locum Augustinus epistola quadragesimaseptima. Hilarius libro de trinitate decimo, Græcam uocem ὑπερφρονεῖν, reddidit Supersapere. Quanquam uerum est quod alibi scribit Paulus: Scientia inflat, ni comes sit charitas. sed hic non proprie de scientia fit sermo. Est autem iucunda uocum allusio in sermone Græco, quam Latinus interpres reddere non potuit: ὑπερφρονεῖν, φρονεῖν, εἰς τὸ σωφρονεῖν. Nec hoc loco φρονεῖν, id est, sapere, pertinet ad eruditionem, sed ad cogitationem & opinionem, ueluti quum quis effertur animo, & magnifice de se sentit, quemadmodum & superius admonuimus. Id ita esse satis declarat Origenes, statim indicans hunc sermonem pertinere ad eos qui ex oleastro insiti oleæ, ferocirent & superbirent aduersus ramos ex olea defractos: & quod hic dixit, perinde ualere

σωφρονεῖν

Adnominatio

atque id quod alibi, Noli superbe sapere. Porrò quod adducit ex philosophorum fontibus, de uirtutis habitu, è duobus extremis redacto, subindicat se magis iuxta alienam quàm suam sententiam interpretatum. Chrysostomus item admonet hic indicari matrem bonorum omnium modestiam, hoc est, ταπεινοφροσύνην. Huic concordat Theophylactus. Ambrosius nobiscum legit, Ad sobrietatem: nec ullam pudicitiæ mentionem facit illius enarratio. Verum in pugna tantum sibi permisit beatus Hieronymus, ut quod alibi probat, hic reijciat. Sic enim adducit hunc locum: Non plus sapere quàm oportet sapere, sed sapere ad pudicitiam, non ad sobrietatem: quemadmodum male in Latinis legitur codicibus: Sapere, inquit, ad pudicitiam.

Paulus negligens sermonis integritatem. *Deest aliquid*

Et unicuique sicut deus diuisit.) Sic quidem habent & Græca: Verum unicuique non habet quò referatur. Vnde necesse est fateri & hic Paulum spectasse sensum, magis quàm sermonis integritatem, nisi malumus sic ordinare, Quisque sapiat ut cuiq; deus distribuit mensuram fidei. Origenes subindicat aliquid subaudiendum, quum ait, Vt custodiat unicuique sicut diuisit deus mensuram fidei.

Singuli autem alter alterius membra.) ὁ δὲ καθεὶς ἀλλήλων μέλη. id est, Singuli autem alius alius membra: siue, ut nos uertimus, Singuli autem alij aliorum membra. significat communionem membrorum inter ipsa mutuam.

Omißa coniunctio non recte

Habentes donationes.) Interpres, siue quod magis arbitror, scriba, prætermisit coniunctionem, quæ partem hanc cum superiore commodissime connectebat, ἔχοντες δὲ χαρίσματα. Quum enim dixisset, Singuli sumus alius alius membra, ne confusionem imaginaremur, adiecit: sumus quidem membra eiusdem corporis, sed habentes donationes: alioqui inabsolutus fuerat sermo. Quare offensus aliquis, & putans hanc partem non pendere à superioribus, coniunctionem expunxit. Certe Autem, additur apud Ambrosium & in exemplari Paulino, licet apertius & aptius erat Sed, quàm Autem: quemadmodum & paulo ante, Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra e. a. h. sed non omnia membra.

Donationes.) χαρίσματα. Vt affectat copiam quum nihil sit opus, præsertim quum donationes, hoc loco uox sit parum Latina.

Differentes.) διάφορα. id est, Diuersas, seu potius Dona diuersa.

ἀναλογία proportio siue modus

Secundum rationem fidei.) κατὰ τὴν ἀναλογίαν. id est, Iuxta proportionem. ut intelligas hoc esse maiora dona, quo fides tua fuerit integrior. Interpres Origenis indicat ἀναλογίαν non satis commode uersam esse rationem, quum potius sit mensura competens, quàm ratio. Certe quod hic dixit Paulus ἀναλογίαν, paulo ante dixit μέτρον. hic dilucidius erat, Pro portione, siue Iuxta portionem fidei. Est enim analogia, congruentia rei ad aliquid relatæ: uelut quum dicimus, Cicada magnas habet alas, pro portione corporis: nam paruæ sunt alæ, si ad alas conferantur papilionum.

In ministrando & in exhortando.) Nomina sunt, ἐν τῇ διακονίᾳ, ἐν τῇ παρακλήσει. id est, In ministratione & exhortatione. Quanquam ea res nihil uariat sensum Apostoli. Origenes putat singulas partes referri posse ad id quod præcessit, Siue habentes prophetiam iuxta mensuram fidei, ne quis plus sapiat quàm oportet, sed in ea sobrius, & item ed cæteris.

Odientes malum.) ἀποστυγοῦντες. id est, Odio habentes. Quanquam hic eleganter erat Abhorrentes à malo: ut respondeat ei quod sequitur, Adhærentes. Cæterum bono & malo, hic ad personam referri non potest: quum sit, τὸ ἀγαθόν, ad rem referatur oportet. Bonum dixit honestatem, malum turpitudinem.

φιλαδελφία

Charitatem fraternitatis inuicem diligentes.) Alius sensus est apud Græcos, τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι. id est, Fraterna charitate ad mutuo uos amandum propensi. Plutarchus libellum scripsit, περὶ τῆς ἀδελφίας. id est, De charitate fratrum inter se. quo uerbo Apostoli frequenter utuntur pro studio & amore Christianorum inter ipsos mutuo, unde & uox Græca composita est. Ambrosius legit, Fraternitatis amore inuicem benigni. Nam φιλόστοργος Græcis dicitur, qui est propenso affectu erga cognatos aut affines: ediuerso qui non tanguntur pietatis affectu, ἄστοργοι uocantur. Vult enim Paulus hoc uno nomine, Christianum esse charum Christiano, quod Christianus est. Chrysostomus

φιλόστοργοι

mus plus esse putat στέργειν, quàm φιλεῖν. Cognatos enim nostra sponte amamus,
etiamsi nos nullo officio prouocarunt,ac parum commodos ferimus tamen ac fouemus,
ob hoc ipsum quod cognati sunt. Mihi plane subolet librariorum uitio,Charitate,uersum
in Charitatem.Charitate fraternitatis,id est,fraterne diligentes inuicem.& ablatiuus Cha/
ritate,respondet ei quod sequitur,honore inuicem præuenientes. Ex altero enim alterum
scitur,ex amore beneficentia.

Honore inuicem præuenientes.) Sensus omnino Græcis anceps est, τῇ τιμῇ ἀλλήλους *Sensus ambiguus*
προηγούμενοι. Nam προηγεῖται τῇ τιμῇ, qui præcellit honore.Et tamen Græci, προηγεῖσθαι
hic interpretantur προλαμβάνειν, id est,Præuenire,siue occupare. Si scriptura mendo ua/
cat,noue addidit participio casum accusandi,cui magis congruebat paternus,ob præposi/
tionem πρὸ. Cæterum honorem uocat subsidium. Hoc enim conuenit fraternæ charita/
ti,certatim se mutuo in præstandis officijs præcurrere. Tametsi nec ille sensus absurdus
est,ut intelligamus honorem delatum. Vbi enim est fraterna charitas,ibi nemo sibi præri/
pit honorem,sed alteri potius cedit,ex modestia quemque iudicans magis idoneum quàm
seipse:nec refragatur huic sensui, προηγεῖσθαι. Nam ἡγεῖσθαι, interdum sonat existima/
re,quod imitati Latini dicunt ducere,ut Dignum ducere. Vnde προηγεῖται, qui meliorem
de alio quàm de se habet opinionem. ἡγεῖσθαι, nonnunquam est ducem esse: unde &
ἡγεμὼν, princeps,siue præses. hoc sequutus interpres uertit, Præuenientes:neque secus
Theophylactus,qui προηγεῖσθαι, exponit προφθάνειν,προλαμβάνειν, id est,anticipare.

Sollicitudine non pigri.) σπουδῇ μὴ ὀκνηροί. σπουδὴν uocat,sedulitatem & studium
exhibendi officij:& ὀκνηρὸς dicitur,qui grauatim aliquid facit.unde iubet ut non solum
mus & honorem deferamus alius alij,uerum etiam alacres ac prompti succurramus
inuicem.

Domino seruientes.) Origenes aut certe huius interpres,indicat in nonnullis exempla *Græcorum diuersa lectio*
ribus scriptum fuisse,Tempori seruientes:& accipi posse,diligenter utendum temporis oc
casione,quandoquidem breue est. Mihi uidetur recte intelligi, boni consulendum,si quid
pro tempore inciderit incommodi:nam id,opinor,est seruire tempori. cum hoc cohæret
quod sequitur,Spe gaudentes.Si quis exigit tributum,pende:si quis uectigal,solue:si quis
exigit honorem,redde:si quis affligit,patere:nec ea res tristem reddat,sed spes erigat in ma
s animum.Item quod præcedit,Spiritu feruentes:feruor enim spiritus contemnit obstacu
la,& rapit omnem occasionem benefaciendi proximo. Testatur & Ambrosius sibi narra/
tum fuisse,in Græcorum codicibus haberi, τῷ καιρῷ δουλεύοντες. tempori seruientes.At/ *καιρῷ δουλεύειν*
que obiter admiror quum Græce sciret,cur non ipse potius consuluerit Græcorum exem/
plaria.Quin & Glossa quam uocant ordinariam,admonet duplicis lectionis ex Bedæ,opi
nor,autoritate.Diuus Hieronymus in epistola quadam ad Marcellam,præfert hanc lectio/
nem qua uulgo utimur,nec tamen ullam reddit causam cur præferat.Sit cuique liberum
quod uolet sequi.Mihi magis arridet,Tempori seruientes. Sed ea sententia,quoniam eth/
nici philosophi nomine uulgo circumferebatur,& uafriciem quandam præcipere uideba/
tur,offensus aliquis mutauit,in Domino seruientes:non satis animaduertens,Domino ser/
uientes,cum toto sermonis huius contextu non perinde congruere. Quanquam autem in
uocibus Latinis,Tempori & Domino,nulla est affinitas:tamen in Græcis est nonnulla,
καιρῷ & κυρίῳ, maxime quum scribæ soleant in pingendo,decurtare syllabas.Chrysosto
mus & Theophylactus legunt & interpretantur Domino seruientes,atque ita connectunt,
amantes, honorantes, & adamantes inuicem, domino cultum gratissimum exhibebitis:
quod quicquid officij proximo impenditur,ad ipsum dominum peruenit.Chrysostomus
notat emphasim,seu potius epitasim,in singulis uerbis quibus hic usus est Paulus.Non
enim dixit tantum μεταδίδοτε, id est Impartiamini,sed μετὰ ἁπλότητος, hoc est Largi/
ter & alacriter.neque dixit προΐστασθε, id est Prouidete,sed addidit μετὰ σπουδῆς. id est Stu
diose.nec dixit ἐλεεῖτε, id est Misereamini,sed ἀγαπᾶτε. id est Diligite,idque sine simula
tione.neque dixit ἀπέχεσθε τῶν κακῶν, id est Abstinete à malis,sed μισεῖτε. id est Odio
habete.neque dictum est ἔχεσθε τῶν ἀγαθῶν, id est Adhærete bonis,sed κολλᾶσθε. id est
Agglutinemini.neque tantum ait φιλεῖτε, sed addidit φιλόστοργοι. id est Amico affectu.
neque dixit simpliciter σπουδάζετε, id est Curate,sed addidit μὴ ὀκνηροί. id est Non pi/

gre. neque dixit πνεῦμα ἔχοντες, id est Spiritum habentes, sed πνεύματι ζέοντες; id est Spiritu feruentes.

Orationi instantes.) τῇ προσευχῇ προσκαρτεροῦντες. quod assiduam sonat instantiam.

Necessitatibus, pro Memorijs Necessitatibus sanctorum communicantes.) Ambrosius legit, Memorijs sanctorum communicantes. & Origenis interpres fatetur sic haberi in Latinis exemplaribus. Neque admodum dissimile ueri est, ex μνείαις, factum esse χρείαις, à scriba quopiam eruditulo, præsertim quum in Memorijs, uideretur subabsurdus sensus. Videtur autē hoc agere Paulus, ut non solum præsentes presentibus impartirent charitate mutua, sed absentium quoque memores essent: iuxta id quod Paulus à Petro monitus facit in epistola ad Galatas, ut pauperum memor colligeret donatitiam pecuniam. Chrysostomus ac Theophylactus legunt pariter atque exponunt χρείαις, id est, necessitatibus. Necessitates enim dixit, non Delicias: & Communicantes dixit, non Subuenientes: quod commercium sit inter dantem & accipientem, & plus lucri facit qui dat beneficium, quàm qui accipit. Nec tamen est ἀνάγκαις, sed χρείαις, quod magis sonat Vsum, siue opus habere. Hoc ideo submonui, quod quidam non nisi in extrema necessitate putant nos debere subuenire proximo.

Benedicere, pro Precari Benedicite persequentibus uos.) Græce quidem est εὐλογεῖτε, benedicite, hoc est, bene loquamini. quod Origenis interpres exponit Bene precemini, opinor, quod sequatur, μὴ καταρᾶσθε. id est, ne deuoueatis. Solent enim uulgo qui non possunt ulcisci iniuriam, deuouere diris eos, à quibus læsi sunt. εὐλογεῖν, aliquoties est laudare, quo pacto hic sane non potest accipi. Neque enim iubet ut laudetur insectator, sed ut ei bene precemur, aut uerbis benignis admoneatur erroris. Chrysostomus interpretari uidetur de conuicijs, μὴ λοιδορεῖτε, inquiens. Nos uertimus, Bene loquamini de persequentibus uos: ut indicaremus & hunc sensum. Male audiebant discipuli apud incredulos, male audit & qui uituperatur, & cui male precantur homines: ita bene loquitur de alio qui non uituperat, & bene precatur orans pro suis inimicis, bene loquitur qui docet sine conuitijs, sed ex charitatis affectu.

Nolite maledicere.) μὴ καταρᾶσθε. id est, Ne male precemini, ne quem deuoueatis. Si Paulus sic inculcat, ne cui male precemur; ubi sunt qui sanctum putant, iugulare hostem, aut ne hostem quidem?

Gaudere.) χαίρειν. Græcis est mos, infinitiuum pro imperatiuo ponere, Gaudere, pro gaudete, & flere, pro flete: opinor, quod subaudiant, oportet. Reperitur similis tropus apud Latinos historicos potissimum, uenari, pro uenabatur, in quo subauditur Solet, aut cœpit. Verum hunc tropum nemo Latinus est imitatus. Chrysostomus annotauit ordinem uerborū, existimans plus esse Gaudere cum gaudentibus, quàm Flere cum flentibus: eo quod calamitas uel inuitis excutit miserationem, felicitas autem mouet inuidiam. Hic perinde loquitur Chrysostomus, quasi quod præcipuum est, soleat priori loco poni.

Idipsum inui. Idipsum inuicem.) τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες. id est, Idem alij in alios, siue de alijs sentientes. Refertur & hoc ad affectum animi modesti, quo nemo putat alium se minorem, sed omnibus sese accommodat, de omnibus ex æquo bene sentiens. Vult enim Paulus in Christianis affectum esse communem, ut omnes non opibus, non genere, non eruditione, non honoribus, sed Christo metiantur qui est omnibus ex æquo communis. Nunc generosus fastidit obscurum, diues pauperem uix hominis habet loco, eruditus contemnit idiotam, sacerdos execratur laicum, monachus laicos uix pro Christianis ducit, Italus cæteros omnes ut barbaros ac penè pecudes aspernatur & horret, Germanus odit Gallum, Anglus Scotum: atque ex his & id genus alijs stultissimis affectibus, bella, lites, atque hi rerum tumultus, quos iam annis aliquot uidemus, exoriuntur. At Paulus sic uoluit unumquemque Christianum affectum esse erga cæteros, quomodo singula membra corporis affecta sunt erga cætera membra, quemadmodum alibi dilucidius explicat, idque uocat τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Atque in hanc sententiam edisserit Chrysostomus ac Theophylactus, si quem magis autoritas quàm ratio commouet.

Alta sapientes.) Idem participium est quod modo φρονοῦντες, id est, Sentientes, seu cogitantes: ut ad affectum animi referatur. Et connectenda est hæc particula cum sermone superiori, quam interpres male separauit. Adiecit enim hoc Paulus, uelut explicans quid dixisset

dixisset, Idem inuicem sentientes. Nam ubi quisque magnifice de se sentit ac suis, alios despiciat oportet.

Sed humilibus consentientes.) τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι. Humiles hic uocat non modestos, sed humilis sortis homines, ueluti pauperes, ignobiles, indoctos, plebeios. Et non est Consentientes, sed potius Obsequundantes & accommodantes uos, ut suæ quisque oblitus magnitudinis, descendat ad affectus inferiorum. Id quod mira diligentia, multis locis inculcat Paulus, haud ignarus ex hoc fonte maximas uitæ pestes scatere. Paulinus in epistola ad Augustinum legit, Humilibus congruere.

Prudentes, pro Elati

Nolite esse prudentes.) φρόνιμοι. φρόνιμον uocat, non qui sapiat, sed qui parum modeste de seipso sentiat, ut mox admonuimus. & ad eum modum interpretantur Græcorum commentaria. Alioqui quid affinitatis est prudentiæ cum uindicta? At arrogantia uindex est, dum quisque se meliorem putat, quàm ut alteri cedere debeat.

Additum aliquid

Prouidentes bona.) Hæc uerba, Non solum coram deo sed etiam: non sunt apud Græcos, sed tantum ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων. id est, Coram omnibus hominibus. Proinde nec adduntur apud Origenem, nec apud Chrysostomum aut Theophylactum. apparet addita ab explicante Pauli sententiam. Non enim hic opponit Paulus homines deo, sed perfectos & imperfectos, bonos & malos componit, quibus tamen omnibus uult nos probari si liceat. Atque hoc quod sequitur, εἰ δυνατόν, mea sententia rectius ad superiora referretur, quum sequens particula habeat suum τὸ ἐξ ὑμῶν, quod idem pollet: tametsi diuersam distinctionem sequuntur alij. Qui addidit, Non solum coram deo: uoluit explere sententiam, ne Paulus uideretur esse contentus hominum laude. Quod ego quidem non reprehendo, tametsi satius erat scripturam in sua integritate relinquere, nisi si qua urgeat necessitas, quam hic nullam uideo. non enim dicit Coram hominibus, sed Coram omnibus hominibus: hoc est, Iudæis, gentibus, robustis, & infirmis. Huic sensui non admodum concinne assuitur, Non solum coram deo.

Defendentes, pro Vlciscentes

Defendentes.) ἐκδικοῦντες. id est, Vindicantes. Est enim participium eiusdem uerbi, cuius est nomen ἐκδίκησις, quam uertit Vindictam. Et tamen defendere, frequenter apud ecclesiasticos usurpatur pro ulcisci. Alioqui defensio Christianis permissa est, si defendere sit depellere iniuriam, cum exceptione inculpatæ tutelæ.

Charissimi.) ἀγαπητοί. id est, Dilecti. Hoc adiecit uelut eblandiri cupiens: quod alioqui durum erat, lacessitum iniuria, remittere uindictam.

Mea uindicta

Mihi uindictam.) ἐμοὶ ἐκδίκησις. id est, Mihi uindicta, siue ultio: nominandi casu. Atque ita citat Hieronymus aduersus Ruffinum in epistola cuius initium, Lectis literis prudentiæ tuæ. Proinde dilucidius explicatur Deuteronomij trigesimosecundo, unde locus hic desumptus est, Mea est ultio: hoc est, meum est ulcisci, qui sum iudex. Nec additū est in Græcis codicibus, Et ego retribuam; sed, Ego retribuam: citra coniunctionem, quemadmodum exstabat scriptum in uetustissimo codice Constantiensi.

ψωμίζειν

Ciba illum.) ψώμιζε. Quod quidem haud caret emphasi. Nec enim ψωμίζειν, est simpliciter pascere, sed indulgenter pascere, ueluti minutim insipato pane, aut frustulatim concisso cibo: id quod apud nonnullos fit, erga eos quibus fauetur in conuiuijs, quum alijs interim liceat esurire. Si sitit, potum da illi.) Hoc in nonnullis Græcorum exemplaribus non erat additum. Ex Origene non satis liquet quid legerit. apud Ambrosium additur, atque item in uetustis exemplaribus: præterea apud Theophylactum & Chrysostomum. Quanquam cibi nomine continetur & potus.

Carbones ignis

Congeres super caput.) σωρεύσεις. id est, Accumulabis, siue coaceruabis. Et, Carbones ignis, Hebraica figura dixit, pro carbonibus ardentibus, quod ita interpretatur Theophylactus: Vis magnifice ulcisci inimicum tuum? accumula in illum beneficia. Sic enim futurum est, ut atrocius à deo puniatur. Mihi uidetur accommodatius doctrinæ Christianæ, si intelligamus benefactis obruendum inimicum, quo tandem resipiscat, & meritis lenitateque nostra uictus, ex hoste fiat amicus.

Vinci à malo quid

Noli uinci à malo.) Bonum & malum hic non refertur ad hominem improbum, aut probum, sed significat ipsum beneficium aut iniuriam. Vincitur igitur à malo, qui prouocatus iniuria non temperat animo, sed adducitur ad retaliandam iniuriam. Vincit malum

bono, qui maleſacta beneſactis repenſans, efficit ut inimicus reſipiſcens fiat amicus. Hoc præceptum quoniam durum erat humanis affectibus, adiecit autoritatē domini, Dicit dominus. Atqꝫ idem Chriſtus præcepit in euāgelio: & tamen haud ſcio quo pacto fit, ut hanc doctrinam non negligāt ſolum, uerum etiam palàm irrideant, qui ſibi uidentur admodum eſſe Chriſtiani: & quorum piæ uidelicet aures, ne ſuperſtitioſum quidē Chriſtophori, Barbaræ, aut Eraſmi cultum uerbo notari ferunt, ad hæc Chriſti ſanctiſsima præcepta non uerentur cachinnos tollere: & quod ante Chriſtum ethnicos docuit Socrates, hoc ab ipſo traditum Chriſto, ab apoſtolis toties inculcatum irrident Chriſtiani, quum hoc inſigni præcipue Chriſtus ſuos à mundo diſcreuerit. Verum hæc comploratio non huius eſt loci. Et ex hoc capite diuus Auguſtinus profert exemplum moderatæ ſimul ac modulatæ dictionis. Certe uix alius eſt apud Paulum locus compoſitior, atque ut ita dicam, picturatior. Vt autem inſigniora tantum indicemus, quantum dignitatis habet illa diſtributio: ſic enim uocant rhetores, qua unumquodqꝫ redditur ei cui congruit: Habentes donationes ſecundum gratiam quæ data eſt nobis differentes, ſiue prophetiam ſecundum rationem fidei, ſiue miniſterium in miniſtrando, ſiue qui docet in doctrina: qui exhortatur in exhortando, qui tribuit in ſimplicitate, qui præeſt in ſollicitudine, qui miſeretur in hilaritate. cæteraqꝫ quæ ſimili modulatione ac iucunditate decurrunt uſque ad bimembrem periodum, Non alta ſapientes, ſed humilibus conſentientes. Interim non parum eſt gratiæ in ijſdem uocibus per traductionem, aut ſimilibus per adnominationem repetitis, item ex contrarijs inter ſe redditis: quod genus ſunt illa, Gaudere cum gaudentibus: item, Malum pro malo. ἐναντίωσις in illis eſt, Flere cum flentibus, gaudere cum gaudentibus: item in illis, Benedicite & nolite maledicere: item, Noli uinci à malo, ſed uince in bono malum: item, in alta ſapientes & humilibus conſentientes. Cæterum comparibus membris & inciſis, ſimiliter cadentibus ac deſinentibus ſic totus ſermo modulatus eſt, ut nulla cantio poſsit eſſe iucundior. Verum his perſequendis non eſt animus immorari, ne ſimul & lectorem defatigem, & ipſe uidear ab argumento ſuſcepto digredi.

Superſtitio præpoſtera

Auguſtinus indicat numeros in Paulo

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Origenis ſententia expēſa

Omnis anima dixit, pro omni homine. Nam quod Origenes hic philoſophatur, animam dici hominem, iuxta partem ſpiritu inferiorem, ſicut caro dicitur, iuxta partem deteriorem, & ob id animam intelligi hominem, qui non ſit omnino purus à rebus mundi, atque ideo merito debere parêre ijs, qui mundi res adminiſtrant, mihi uidetur argutius quàm uerius. Haud ſcio an librariorum errore factum ſit, quod in Ambroſio ſecus quàm nos habemus legitur, Omnibus poteſtatibus ſublimioribus ſubditi eſtote.

Sublimioribus.) ὑπερεχούσαις. id eſt, Præcellentibus: poſitiuum eſt, non comparatiuum. Intelligit enim homines autoritate publica præditos, qualis eſt regum, præſidum & magiſtratuum. Comparatiuum quod Latinus interpres poſuit, facit ut aliquis & hunc ſenſum poſsit accipere, Parendum regibus ac præſidibus, non inferioribus magiſtratibus. Quod hic uertit Sublimioribus, primæ Petri ſecundo, uertit Præcellenti. εἴτε βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι. Siue regi, tanquam præcellenti.

Diſtinctio uaria

Quæ autem ſunt à deo.) Secus diſtinguunt Græci, αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι, ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. id eſt, Quæ uero ſunt poteſtates, à deo ſunt ordinatæ. ut comma ponas poſt Poteſtates, repetit enim quod ſupra dixerat, Non eſt poteſtas niſi à deo. Atque ita legit & interpretatur Ambroſius: Quæ autem ſunt, à deo ordinatæ ſunt. Rurſus in Lucæ caput tertium: Quæ autem ſunt, à deo, inquit, ordinatæ ſunt. non datæ, ſed ordinatæ. Atqꝫ ita diſtinguunt uetuſtiſsima exemplaria, nominatim quod exhibuit collegium eccleſiæ Conſtantienſis. Rurſus in meo codice uetuſtæ typographiæ. Et in Conſtantienſi habebatur Ordinatæ, non Ordinata: ut appareat hoc à librarijs uitiatum. Neqꝫ ſecus diſtinguit Auguſtinus, hoc adducens teſtimonium epiſtola ad Macedonium quinquageſimaquarta: niſi quod Poteſtates, non repetit: ita legens, Non eſt enim poteſtas, niſi à deo: quæ autem ſunt, à deo ordinata ſunt. ut à uerbo Sunt, ſuccedat hypoſtigme. Theophylactus non repetit Poteſtates: Quæ autem ſunt à deo, ordinatæ ſunt. ſed ita ut ſubaudiri uelit. Apud Chryſoſtomū repetitur. Quāquam totam hanc clauſulam apud Origenem non reperio, ne in interpretatiōne quidem

quàm ulla huius rei fit mentio. Videri poterat adiecta ab interprete quopiam, qui uolens confirmare, quod omnis potestas sit à deo, asseueratione graduum sententiam eandem repetiuerit: itaque qui resistunt, dei ordinationi resistunt, faciens ad ea quæ mox sequentur: quamsi Chrysostomus ac Theophylactus, ut modo dixi, more nostro distinguit. Quoniam Paulus intelligebat nonnullos Christianos prætextu religionis detrectare principum iussa, atque ita futurum, ut ordine perturbato, sursum ac deorsum omnia miscerentur, præcipit, ut quibuslibet potestate publica præditis obtemperent, excepta fidei & pietatis causa. Ipsi quidem ethnici sunt, ac mali, sed ordo tamen bonus, & ob hunc mali quoque principes nonnunquam ferendi sunt pijs hominibus. Notauit Chrysostomus ὑποτασσέσθω. non enim dixit πειθέσθω, quod est simpliciter parere, sed Subditi estote. Nam πείθεσθαι dicuntur qui persuasi parent, hoc est, dicto audientes sunt: quod unico uerbo Græci dicunt, πειθαρχεῖν, sed ὑποτάσσονται & serui. Exigit igitur Apostolus à Christianis, ut tyrannis quoque obsequundent & ferant: ueluti quum tyrannus dicit, I in carcerem, eant: pone ceruicem, ponant. Et significantius est animæ, quàm hominis uocabulum, ne quis omnino putet se exemptum ab obedientia principum, siue apostolus esset, siue propheta. Annotat & illud quod non dixit, omnes principes ordinatos à deo, sed potestatem: quemadmodum matrimonium est à deo, sed non omnes coniuges iungit deus.

Damnationem acquirunt.) λήψονται. id est, Accipient: ut futuri sit temporis. Cæterum κρίμα, id est Iudicium, haud male uertit in Damnationem.

Non sunt timori boni operis.) οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων. id est, Non sunt terror, siue timor bonorum operum. hoc est, Non sunt formidandi be[ne] agentibus. Non enim deterrent benefacta, sed maleficia.

Dei enim minister est.) διάκονος. id est, ministrator. Nam de potestate loquitur. Quanquam ut magistratus nonnunquam homo dicitur magistratu fungens, ita & potestas homo potestate præditus. Et Græci addunt pronomen σοι. Dei minister est, sed in tuum bonum, quo minus est causæ cur metuas aut oderis.

Ideoque necessitati subditi estote.) Græcis alius est sensus: διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι. Quare necesse est subijci. Interpres legisse uidetur, ὑποτάσσεσθε, per epsylon, non per diphthongum. Quanquam si ὑποτάσσεσθε sit ὁριστικόν, idem erit sensus qui per infinitum, quum infinitum uerbum indicatiui uice usurpetur. Etiamsi necessitatis uerbum apud Ambrosium omnino non legitur. Origenes suo more detorquet eam necessitatem ad eos duntaxat, qui nondum pure spirituales sunt. Quanquam mea sententia cæteris quoque ferendi sunt principes, ne magna grauique rei publicæ ruina, prouocentur, & hanc, ni fallor, appellat necessitatem. Cæterum iram Hebræorum more, uocat ultionem ac supplicium, quo castigantur admissa. Conscientia potest accipi bifariam, uel illius qui non obtemperat ei, cui deus uult obtemperari, uel illius qui tuo exemplo putat sibi contemnendum esse magistratum, quem uidet abs te negligi, & recte negligentem, non recte imitatur. Augustinus interpretatur necessitatem autoritatẽ principum in tollendis rebus subditorum. Non dissimulabitur & illud, apud Theophylactum & Chrysostomum hæc uerba, διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, sic esse interiecta, ut contextum superiorem cum posteriore connectant. Dei minister est: oportet igitur obedire, quemadmodum initio dicere cœperam. Quoniam autem ob longius hyperbaton, hæc uerba, Non solum propter iram, & cætera, rectius cohærebant cum eo quod præcesserat, Omnis anima subdita sit: aliquis repetijt quod præcesserat, quo mollior esset orationis ordo. Id esse uerum perspiciet, qui inspexerit codicem peruetustum ac diligentissime scriptum, quem nobis exhibuit collegium Domini diui Basileæ, & codicem Chrysostomi, qui mihi hæc scribenti subseruiebat. Non reprehendo tamen, sed laudo quod factum est.

In hoc ipsum seruientes.) προσκαρτεροῦντες. Quod paulo superius transtulit Instantes, nunc uertit Seruientes: nos uertimus Incumbentes, hoc est, operam dantes & adnitentes. Pro me facit Augustinus hunc adducens locum libro de doctrina Christiana quarto, capite uigesimo, legens, In hoc ipso perseuerantes.

Nemini quicquam debeatis.) ὀφείλετε. Incertum an sit Debetis, indicandi modo, an Debete. Sensus autem Græci sermonis anceps est, potest enim sic accipi, Soluite unicuique

Obedire malo principi ferre est

Charitas semper debetur

cuique quod debetis,quo soluto,desijstis debere.At sola charitas non desinat deberi,sed semper persoluatur,& nihilominus semper debeatur,ut non sit finis benemerendi. Ad eum modum enarrant Origenes,Chrysostomus,ac Theophylactus. Potest & ita intelligi, ut superiora referantur ad magistratus ethnicos,uti tum erant omnes,quod sequitur,Nemini quicquam,& cætera: ad Christianos, Soluite illis quod debetis. Cæterum Christianus Christiano nihil debet,nisi mutuam charitatem. Atque hunc sensum amplexus est

Pax, Dilectio

Ambrosius,sic edisserens: Pacem uult nos habere,si fieri potest,cum omnibus:dilectio-

Distributio schema

nem uero,cum fratribus. Annotauit distributionis gratiam Augustinus,quo dictum est loco,qua singula singulis apte redduntur, modulato sermonis cursu,cui tributum,tributum: cui uectigal,uectigal:cui timorem,timorem:cui honorem,honorem. Atque hæc membra-

Periodus

tim,inquit,fusa,clauduntur etiam ipso circuitu,quem duo membra connectunt: Nemini quicquam debeatis,nisi ut inuicem diligatis. Quanquam est in hoc multum iucunditatis, ex comparibus,asyndetis,& eiusdem uocis traductionibus,denique & in repetitionibus uocis initio iteratæ,cui,cui,cui.

Qui enim diligit proximum.) ὁ γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον. id est, Qui enim diligit alterum. Interpres legisse uidetur, τοῦ πλησίον. Etiamsi id ad sensum minimum habet momenti.

Nam non adulterabis.) Vt modo,ita nec hic reddidit uim articuli Græci, εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν. quod nos expressimus,Nisi hoc,ut inuicem diligatis. Et, τὸ γὰρ οὐ μοιχεύσεις. Nam illa,non adulterabis.& cætera.

Instauratur, pro Recapitulatur

In hoc uerbo instauratur.) ἀνακεφαλαιοῦται. id est, Recapitulatur. hoc est,summatim in hoc uerbo continetur. Augustinus in epistola quadam uertit,recapitulatur. Sumptum est ab epilogis rhetorum,in quibus tota causa summatim repetitur,quam ἀνακεφαλαίωσιν uocant illi. Nam instauratur,quod instar priorum restituitur.ita dicimus collapsum ædificium instaurari. Nam Ambrosius legit,Consummatur. Nos uertimus,Summatim comprehenditur.dubij num recapitulari reperiatur apud Latinos:optarim certe inueniri. Chrysostomus annotauit huius uerbi proprietatem, non dixit πληροῦται, id est, Impletur:sed ἀνακεφαλαιοῦται. quo compendium ac breuitatem exprimeret.

Lectio duplex

Dilectio proximi.) τῷ πλησίον. id est, Proximo, dandi casu,ut referatur ad uerbum Operatur. Confirmat enim ratione quod dixerat,epilogum,hoc est,totius legis esse compendium in charitate. Lex diuersis mandatis deterret à lædendo proximo, Non peierabis, Non furaberis, Non adulterabis, Non dices falsum testimonium, Non occides. & quid non? At qui charitate Christiana præditus est,is nullum omnino lædit mortalem, prodest omnibus quibus potest,& bonis & malis. Etiamsi altera lectio, τοῦ πλησίον, probe habet. τὸν πλησίον legit Chrysostomus, atque item Theophylactus, utcunque tractauit illum interpres.

Tempus, καιρός

Et hoc scientes tempus.) Hoc,pronomen apud Græcos,non refertur ad Tempus,quum tempus illis sit masculini generis. Verum ita loquitur,Et hoc,siue idq; quum sciamus,nempe tempus. καὶ τοῦτο εἰδότες τὸν καιρόν. Vt & hoc,uim habeat exaggerandi,ueluti quum dicimus,Scortaris,& hoc in quadragesima:ut intelligamus quæ præcepit,nunc præcipue præstanda esse in lege euangelica,quæ plus aliquid exigit supra Mosi,naturæq; legem. Tempus autem hoc loco significat opportunitatem & occasionem καιρόν, pro quo usurpant ὧραι. Hora,pars est diei.unde illud, Et mutatur in horas. Hora,est pars anni, uelut hyems,uer,æstas,autumnus:quarum quæque suas habet actiones:ut apud eundem poetam, Varijsq; mundum temperat horis. Vnde ὡραῖον, tempestiuum,siue pulchrum.& ἔξωρον, quod iam defloruit. Ita tempus uniuersum suis quibusdam horis distinguitur:erat hora ante legem,sub lege,sub euangelio:gentes uersabantur in tenebris, Iudæi in umbris,dissimulatus est somnus. At simul atque effulsit clarissima lux euangelij,turpe est quenquam adhuc dormire.

De somno surgere.) ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι. ἐγείρεται, qui iacebat aut sedebat. ἐγείρεται, structura quæ surgit in altum. ἐγείρεται, qui expergiscitur. Geneseos XLI. ἠγέρθη δὲ φαραώ. experrectus est autem Pharao. De templo corporis sui dixit apud Ioannem dominus ἐγερῶ, excitabo,& apud Esaiam uigesimosexto, Expergiscimini & laudate; Septuaginta uerterunt

uerterunt, ἐγερθήσονται, mutatis tempore & persona. Ad Ephesios quinto, Exurge qui dormis, ἔγειραι ὁ καθεύδων. Et exurge à mortuis, ἀνάστα, quod est uerbum anceps, quemadmodum ἐγείρεσθαι. Cæterum ad significandam somni solutionem, propria sunt ...ειν, & ἐξυπνίζεσθαι. Apostolus autem uitam in uitijs actam somnum appellat, prior ad Thessalonicenses quinto, similem huic loco sentētiam proferens, Omnes enim uos ...lucis estis & filij diei, non sumus noctis neq; tenebrarum. Itaque non dormiamus sicut cæteri, sed uigilemus & sobrij simus. Qui enim dormiunt, nocte dormiunt. Huc respiciens ...Expergisci, pro Surgere: & si qua emphasis est in Surgere, eadē manet in Expergisci. ...enim dici uidetur experrectus, quasi ex somno perrectus. Quod si quis hunc locum existimat pertinere ad resurrectionem mortuorum, qui dormire dicuntur Apostolo, pulchre congruit expergisci uerbum. Friuolum est enim quod quidam causantur, de surgendo ad bona opera, & quod experrecti redormiscunt. Sic & qui surrexerunt, redeunt ad stratum, & quidam surgunt dormientes. Ideo excitamur à somno, ut surgamus.

Nunc enim propior est.) ἐγγύτερον ἡμῶν. id est, Propius nos est, siue propius abest à nobis: ut Propius, sit aduerbium, habeatq; casum præpositionis unde fluxit. Nam Græci dicunt, ἐγγύς σου. id est, Prope te. Proinde ἐγγύτερον comparatiuo conuenit duplex casus paternus, alter thematis, alter comparationis. Hoc igitur ἡμῶν, non est comparationis, sed thematis. Velut apud nos si dicas, Sum abundantior pecunijs te. pecunijs ablatiuus est thematis, te comparationis. Nunc interpres genitiuum ἡμῶν retulit ad σωτηρίαν, quum pertineat ad ἐγγύτερον. Sentit enim salutem nunc per euangelij fidem uiciniorem esse, quàm tum erat, quum sibi fiderent in philosophia & operibus legis. Alioqui si sensisset nostra salus, dixisset, ἡ σωτηρία ἡμῶν, aut ἡ ἡμῶν σωτηρία. Nunc est ἡμῶν ἡ σωτηρία. Loquitur absolute de salute omnibus aduentante.

Quàm quum credidimus.) ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν. Certe dilucidius erat non modo Latinius, Quàm tum quū credebamus. Siquidem in lege Mosi opinio magis fuit salutis quàm salus, & umbra potius quàm res. Vnde noctem uocat procul adhuc agente sole, quæ paulatim rarescit accessu luminis.

Nox præcessit.) προέκοψεν. id est, Processit, siue progressa est, & tendit ad interitum, hoc est, nox maxima ex parte peracta est, & instat dies, paulatim illucescente euangelio. Cyprianus in sermone de zelo & liuore, legit, Nox transiuit. Origenis interpres homilia uigesimaquinta, legit, Nox promouit: ut dubitandum non sit, quin errore librariorum ex Processit, factum sit Præcessit. Chrysostomus aperte interpretatur de nocte aduentante, Dies, inquit, appropinquat. Proinde, inquit, si nox desinit, hæc autem accedit, quæ huius sunt deinceps agamus, non quæ illius, quandoquidem hoc & in rebus mundanis agitur. Quum enim uiderimus, noctem ad auroram properantem, hirundinemq; canentem audiemus, suum quisque proximum excitamus, etiamsi adhuc nox sit. Porrò ubi iam abijt nox, festinamus nos inuicem adloquentes dicere, Dies est, omniaq; quæ diei sunt agimus, uestientes nos, & abijcientes somnia, discusso sopore, ut nos dies inueniat apparatos. Apertius etiam Theophylactus, fingens exempli causa noctem esse duodecim horarum, peractis decem dicimus, ἡ νὺξ προέκοψεν. hoc est, πρὸς τέλος ἐστί. Nec absurde loquuntur, qui tunc dicunt noctem præterisse, sed hoc non sonat προέκοψεν, quæ uox constanter est in Græcorum codicibus. Postremo præcedendi uerbum non congruit ei quod sequitur, Dies appropinquat, siue instat. Nam peracta nocte iam non imminet dies, sed dies est, iamq; serum est homines excitare somno. Nec me clam est, quod omnes interpretantur hunc locum de resurrectione, quam interpretationem si probamus, non omnino præterijt nox: nec adest dies, sed adhuc in spei diluculo sumus, resurrectionis diem uelut instantem expectantes. Vnde nihil est dubitandum, quin Præcessit, à librarijs deprauatum sit ex Processit, qui non animaduerterint, procedere non semper esse Prodire in publicum, sed interdum progressum aut prouectum esse. Id ex Lucæ primo discere poterant, qui scribit Zachariam & Elisabet processisse in diebus suis, sentiens illos esse prouectæ iam ætatis, quum uita nondum præterisset, sed esset uicina termino.

Appropinquauit.) ἤγγικεν. Est quidem præteriti temporis, sed quod Latinius reddatur Latine per uerbum præsentis temporis, incolumi sensu, Appropinquat, siue In propinquo

Propior nobis

Præcessit, pro Processit

quo eſt. In pleriſque codicibus uideo deprauatum Appropinquabit. Sentit enim diem aduentus Chriſti iam inſtare, noctem ſuperioris ignorantiæ iam ad finem tendere.

Honeſte ambulemus.) εὐσχημόνως. id eſt, compoſite, ſiue modeſte. Cyprianus eo quem mox citauimus loco, uertit Decenter. Nam orta luce ob pudorem homines ſe gerunt uerecundius, componuntque mores ad hominum iudicia. Nox enim uacat pudore.

Comos, unde comeſsari

Non in comeſſationibus.) Græce abeſt præpoſitio In. μὴ κώμοις. id eſt, Non comeſſationibus. etiamſi non omnino diſplicet addita. Comos autem Græcis deus eſt temulentiæ, & eodem nomine uocatur conuiuium procacius ac iuuenile. Quin & cantiones ac ſaltationes laſciuæ, Græcis κῶμοι dicuntur: unde & comœdia dicta eſt. Et κωμάζειν dicuntur, qui coronati ac bene poti in alienum conuiuium irruebant, non ſine tibicine: quemadmodum apud Platonem Alcibiades irrumpit in conuiuium Agathonis. Morem hunc fuiſſe apud Græcos locis aliquot declarat Athenæus.

Auguſtinus cõpoſitionem indicat in Paulo

In deſiderijs.) εἰς ἐπιθυμίας. id eſt, Ad concupiſcentias: hoc eſt, ad neceſsitatem, non ad uoluptatem. Curam autem uertit πρόνοιαν, id eſt, Prouidentiam. ſic enim legit Origenes homilia in Exodum nona. Item Auguſtinus adducens hunc locum libro de doctrina Chriſtiana quarto, capite uigeſimo: quum fateatur reliquam orationem, modulatam ac numeroſam eſſe: tamen offenditur neſcio quid extrema clauſula, Et carnis curam ne feceritis in deſiderijs. mallet enim hanc compoſitionem, Et carnis prouidentiam in deſiderijs ne feceritis. Eant nunc ac meam μικρολογίαν damnent in ſacris literis, quum tam minutulæ curæ ſint tanto epiſcopo. Et tamen quid hoc ſit quod offenderit Auguſtinum nequeo diuinare. Porrò In concupiſcentijs, non ob id tantum in fine ponitur, ut conſentiat cum ordine Græci ſermonis, uerumetiam quod illic magis ferit aures. Nam carnis curam haberi non uetat, ideo uelut ἐπιφωνεῖ, in concupiſcentijs. Apud Græcos prior pars, καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν, iuxta rationem accentuum quam in compoſitione magis ſpectamus, eſt trochaicus dimeter catalecticus, poſterior eſt trochaicus trimeter brachycatalecticus. Hunc ſanè locum adducit Auguſtinus, ut exemplum mediocris characteris, quem arbitratur exhortationi competere. Quanquam inſunt & alia multa decora, uelut ἐναντίωσις & ὁμοιοτέλευτον in illis, Nox præceſsit, dies appropinquauit. Item ἐναντίωσις in abijciendo & induendo, in luce ac tenebris. Ad hæc metaphora in unica uoce Arma lucis. Rurſus collatio, Sicut in die: ſed iucundior eſt Græcorũ uerborum ſonus, ἀποθώμεθα, ἐνδυσώμεθα, σκότους, φωτός. in uerbis plenum eſt ὁμοιοτέλευτον, in nominibus ex parte ὁμοιόπτωτον, quum apud nos omnino non ſit. Subeſt & catachreſeos gratia in εὐσχημόνως, & περιπατήσωμεν. Neutrum enim proprie dictum eſt. Ne quid interim dicam de concinnitate membrorum, articulorum & comparium, quæ tamen euidentior eſt in his quæ ſequuntur. Quanquam totus hic ſermo uideri poteſt allegoria, Nox præceſsit, dies appropinquauit, abijciamus opera tenebrarum, ſicut in die honeſte ambulemus. Nullum enim hic uerbũ eſt proprium. Modulatior ac numeroſior curſus eſt in illis, Non in comeſſationibus & ebrietatibus, non in cubilibus & impudicitijs, non in contentione & æmulatione. Vnumquodque membrum conſtat iugo uitiorum inter ſe cognatorum, ut interpretatio ſchema uideri poſsit: nec caret gratia uox eadem in initijs membrorum repetita. Adde his parem ferè numerum colorum & commatum, deinde ὁμοιόπτωτον. Tametſi hæc non ſemper reſpondent in Græcis. nam in κώμοις & μέθαις, numerus par eſt. ὁμοιόπτωτον, non perinde plenum eſt ut in Latinis. Rurſus in contentione & æmulatione, apud nos ὁμοιόπτωτον eſt: apud Græcos nequaquam, ἔριδι καὶ ζήλῳ. In ſumma, ſchemata quæ ſita ſunt in dictionibus, non perpetuo conueniunt nobis cum Græca lectione. Verum quæ ſita ſunt in rebus, communia ſunt omnium linguarum.

EX CAPITE DECIMOQVARTO

INfirmum autem.) τὸν δὲ ἀσθενοῦντα. id eſt, Eum qui infirmus eſt. Nec eſt, In fide: ſed, Fide, ut referatur ad participium ἀσθενοῦντα, non ad ſequens uerbum Suſcipite. uos qui firmiores eſtis, ſuſcipite eum qui nondum firmus eſt fide. Infirmos autem uocat Iudæos, qui nondum poterant contemnere ciborum delectum, & tamen ad firmos uertit ſermonem, quo facilius medeatur imbecillibus. Ita Chryſoſtomus.

Aſſumite

Assumite.) προσλαμβάνεσθε. id est, Vobis adiungite, & recipite in uestrum contubernium. Qui nondum perfecte credit, non est reijciendus, ne linum fumigans extinguatur, sed tolerandus & alendus, donec proficiat ad meliora. Illud obiter annotandum, quod Paulus abstinentiam ciborum, infirmitati fidei tribuit, non de his loquens qui quo corpus habeant obtemperantius, à lautioribus edulijs abstinent, sed de his qui Iudaico more, certos fugiunt cibos. Et tamen hos uult tolerari, sed hac spe, ut proficiant in fide, & eiusmodi ceremonias negligant. [redacted] in disceptationibus cog.) μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. id est, Non ad dijudicationes disceptationum: hoc est, non in anxijs disceptationibus, per quas futurum est ut ille alienetur, qui potius fouendus sit lenitate, donec proficiat ad perfectiora. Hoc plerique referunt ad negantes: mihi uidetur ad utrosque pertinere, ut intelligamus disceptationes mutuas quæ nascebantur ex discriminibus ciborum. Siquidem ut alibi declarat, utrique iu[redacted] qui uescebantur, abstinentiam aliorum uocabāt superstitionem: qui non uescebantur, uescentes iudicabant, quasi utentes prohibitis. Ex huiusmodi friuolis non uult inter Christianos esse disceptationem, sed utrosque alteris uult concedere tuendæ concordiæ gratia. Mirum est autem cur interpres maluerit Cogitationum, quàm Disceptationum: nisi forte non legit, διαλογισμῶν, sed λογισμῶν. διαλογισμός apud Græcos interdum declarat inanem concertationem uerborum de rebus nihili. Cogitatio, unius esse potest. Disceptatio, complurium est. Alteri enim alteros iudicabant: nec refert utrum tacita cogitatione id fecerint, an sermone. Illud adijciam, Dijudicationes cogitationum, non ita dictum, ut intelligas cogitationes dijudicatas: sed appositiue, ut intelligas dijudicationes esse cogitationes, quasi dixisset, tacitas dijudicationes.

Aßumere, adiungere

Infirmitas ferēda nō alēda

[redacted]ducare omnia.) φαγεῖν καὶ ἐσθίειν, quæ significant Edere seu uesci, hic perpetuo uertit Manducare: quum mandere, uel manducare, sit proprie cibum dentibus commi[redacted]re. Porro πάντα, significātius uertisset Quæuis, id est, sine delectu quemuis cibum. Nam hoc quoque significat πᾶν. Quis autem possit unus edere omnia? Illud indicandum paucis, Credit manducare, nouam esse sermonis figuram & Græcis & Latinis. Nam Græcis sonat, Putat se manducare omnia: quum sit sensus, Putat sibi licere uesci quibuslibet cibis citra delectum. Vnde rectius uertisset infinitum per gerundium, Credit sibi uescendum esse quibuslibet.

Credit manducare

Qui autem infirmus est.) ὁ δὲ ἀσθενῶν λάχανα ἐσθίει. id est, Qui autem infirmus est, oleribus uescitur, ut sit indicatiui modi, non imperatiui. Totidem sanè uerbis adducit Hieronymus in Ecclesiastæ caput secundum: Non enim iubet ut uescatur oleribus, quem mallet firmiorem redditum uesci quibuslibet: sed ostendit quid faciat infirmus, suæ obtemperans superstitioni. Nam quod dixit [redacted] ad animi superstitionem: unde [redacted] Horatius in Satyris [redacted]

At sum mi paulò infirmior, [redacted]

id est, Vescitur. itaque interpretatur, dicens [redacted] à carnibus abstinerent, quo νηστεία, id est, ieiunium uideretur, non Mosaicæ legis obseruatio. Nec ulla est uox in illius commentarijs, quæ significet hoc à Paulo præcipi. Theophylactus per omnia consentit cum Chrysostomo, ijsdem pene uerbis eandem sententiam referens. Nec aliud indicat Origenes: nec aliud legisse uidetur Ambrosius, nisi quod corruptū apparet commentum. Is uero, inquit, qui infirmus est, olera manducet: igitur quia hoc putat, ut ille olera edat, ideo suadendum non est, ut carnes edat. legendum arbitror, Igitur quia hoc putat ille, ut olera edat, ideo suadendum non est ut carnem edat. Et uerum est, edat accipi posse, ut sit permittentis, non præcipientis: sed obstat Græcorum codicum consentiens tum lectio tum interpretatio: unde probabile est sicubi legitur Manducet, aut deprauatam esse lectionem, aut si quis interpretatur, non consuluisse Græca: Quale commentum adijcitur in scholijs Latinis, sed prius indicarat legendum indicandi modo. In nonnullis Græco-

Manducet olus

rum exemplaribus habeatur, ὃς δὲ ἀσθενῶν. Solet autem Paulus in huiusmodi abuti arti/culo postpositiuo loco præpositiui. Vertendum igitur erat, Alius credit uescendum esse omnibus, aut quibuslibet: alius rursus qui infirmus est, oleribus uescitur. Alioqui Alius, quod præcedit in priore diuisionis parte, non habet quod ipsi respondeat.

Non spernat.) ἐξουθενείτω. quasi dicas, Nihili faciat, & pro nihilo ducat: ut Græca uox indicat ex nihilo composita.

[redacted] Quod adducens Cyprianus [redacted] σῆσαι, [redacted] ὃς μὲν κρίνει ἡμέραν, [redacted] dicat omnem diem. [redacted]

Sermo Pauli peregrinus

cætera. Quod si liceat, ut par est, neglecta uerborum superstitione sententiam bona fide reddere, uerti poterat in hunc modum: Hic quidem existimat aliquid interesse inter diem & diem, ille uero perinde sentit de quouis die. Augustinus in Quæstionibus huius episto/læ legit, Alius quidem iudicat alternos dies, alius autem iudicat omnem diem. [redacted] quod idem eodem adscribit loco, haud quaquam adscripturus, si aut Græca consuluisset, aut interpretatio melior contigisset. Ipsius uerba subscribam, ne quis mihi dif/fidat: Sequestrata iam, inquit, meliore consideratione, non de duobus hominibus mihi ui/detur dictum, sed de homine & deo. Qui enim alternos dies iudicat, homo est. Potest enim hodie aliud, cras aliud iudicare: id est, ut quemcunque hodie malum, conuictum, confes/sumque damnauerit, cras bonum inueniat deprauatum. Qui autem iudicat omnem diem, deus est: quia nouit qualis quisque sit. Vnusquisque in suo intellectu abundat, inquit: id est, quantum humano intellectui, uel unicuique homini concessum est, tantum audeat iudica/re. Qui sapit, inquit, diem, domino sapit: id est, quia hoc ipsum ad præsentem diem bene iu/dicat, domino sapit. Hoc est autem bene iudicare ad diem, ut noueris non esse de correctio/ne eius desperandum in futurum, de cuius culpa manifesta in præsentia iudicaueris. Ha/ctenus Augustinus. [redacted] Quod nolim ita rapiat aliquis, uelut in Augustini dictum contumeliam, cuius & eruditionem suspicimus & sanctimoniam ueneramur, sed ut tanti uiri lapsus, nobis persua/deat non esse negligendam Græcorum uoluminum collationem. Diuus Hieronymus se/cundo aduersus Iouinianum libro, uertit ad hunc modum: Alius iudicat diem plus quàm diem. ut παρὰ accipiatur pro Supra, siue ultra: quem in modum aliquoties inuenitur apud Græcos. Quanquam Græcis παρὰ, nonnunquam relationem habet, uelut illorum prouerbio dictum est, τὴν πορφύραν, παρὰ πορφύραν. id est, Purpuram iuxta purpuram. Etenim qui confert, is putat alterum altero melius esse. Iudæis, alius dies prophanus erat, alius sanctus. At Christianis quilibet dies æque sanctus est. non quod obseruandi non sint festi dies, quos deinde sancti patres instituerunt, quo commodius plebs Christiana conue/niret ad concionem ecclesiasticam & cultum diuinum, [redacted]

Expensa Augustini interpretatio

[redacted]

In suo sensu.) ἰδίῳ νοῒ πληροφορείσθω. id est, Propria mente, siue animo certus sit, siue certam habeat persuasionem, hoc est, acquiescat in sua opinione. Ambrosius interpretatur, Vnusquisque suo consilio remittatur. Quid Augustinus interpretetur, modo ostendimus. Alioqui abundare in suo sensu, est hominis præfracti & obstinatæ mentis.

Varia lectio

Et qui non manducat, domino non manducat.) Græci addunt, καὶ ὁ μὴ φρονῶν τὴν ἡμέραν, κυρίῳ οὐ φρονεῖ. id est, Et qui non sapit diem, domino non sapit. Deinde sequitur, Et qui edit, domino edit: gratias enim, & cætera. Alioqui non reddetur quod priori parti repugnet. Qui sapit diem, domino sapit. Certe apud Theophylactum additur hæc parti/cula. Verum quoniam nostrorum codicum magnus consensus est, nec apud Ambrosium reperitur, nec apud Origenem, fieri potest, ut quod in Paulo defuit, de suo suppleuerit ali/quis. Atque haud scio an Gratias agit, referri possit ad illum qui distinguit diem. Nam qui

uescitur

uescitur,& qui non uescitur,uterque tamen edit,& pro esu licet diuerso,pariter gratias agunt. Annotandum & illud,quod Paulus hasce partes firmi & infirmi,uario ordine proponit:quum primum ait,Alius credit edere omnia,is uero qui infirmus est,oleribus uescitur quod firmi est,præposuit:quod infirmi,posterius fecit. Ac mox eodem ordine repetit: Is itaque qui edit,non edentem non spernat. Qui non edit,edentem non iudicet. Ac paulo post inuertit ordinem. Nam alius quidem iudicat diem inter diem,alius uero iudicat omnem diem. hic quod infirmi est, priore loco posuit. Cæterum in his quæ sequuntur rursus inuertit ordinem:quum enim ait,Qui sapit diem,domino sapit:quod infirmi est,præposuit. Nam sapere,hoc loco curare est,& sentire,discrimen inter diem & diem,quod est Iudaicæ superstitionis. Et non sapere,est non curare discrimen diei. Ac mox:Qui edit,domino edit:& qui non edit,domino non edit.quod firmioris erat,præposuit:quod infirmioris posterius fecit. Nisi quis malit, Sapere diem, in diuersum sensum interpretari. Certe Thomas Aquinas sic exponit,ut sapere diem dicatur,qui discernit inter diem & diem, etiamsi hoc detorqueat ad dies festos nostros,& dies ieiuniorum,quod ille laudi tribuit. Quæ si uera est interpretatio,non erit infirmitatis iudicare inter diem & diem,sed perfectæ pietatis:& iudicare omnem diem,non erit firmæ fidei,sed impietatis. Ambrosius & ipse,nescio quò detorquet hunc locum,hoc commenti uice subijciens. Verum est,quia qui semper abstinet se,deo placere se putat. semper abstinere perfectius est,quàm interim abstinere,interim non abstinere. Quod si semper abstinet,qui iudicat omnem diem,quum ante non manducantem fecerit infirmiorem,quomodo hic uersa uice firmior est,qui prius habitus est infirmior? Sed quod Paulus dixit de delectu ciborum iuxta morem Iudaicum, item de delectu dierum iuxta ritus eorundem,hoc Ambrosius & Thomas deflexerunt ad posteriora tempora,quibus per episcopos & festi dies sunt indicti,sed pauciores quàm nos habemus,& certa ieiunia:quorum nihil adhuc opinor ætate Pauli fuisse.de indictis loquor. Origenes interpretatur Sapere diem,qui non discernit diem à die,copulans manducantem omnia,& sapientem omnem diem. Ex quo mihi uenit in mentem,hanc particulam ad utrunque referri posse,distinguentem & non distinguentem. Etenim quum sapiat diem,qui de quouis die idem sentit:& sapiat diem,qui de alio atque alio aliter atque aliter sentit:generali sermone duas partes complexus est. Qui sapit diem,siue sic sapiat,siue secus,domino suo sapit,non tibi,ad quem nihil attinet. Atque hanc apparet fuisse causam, quare huic parti nulla sit reddita contraria, quum edenti sit oppositus, non edens: sane Chrysostomus,nec enarrans attingit hanc particulam. Quo quidem loco nos maluimus uertere,Vescitur & non uescitur.quod non simpliciter agat de edendo,aut non edendo, sed de genere cibi:hoc est,de suilla,aut idolothyto. Porrò quoties de cibi genere loquimur,elegantius est uesci,quàm edere. Porrò pro Sapit, maluimus Curat:quod uerbum φρονεῖν, apud Græcos sit πολύσημον, & nunc pro sentire ponatur,nunc pro sapere,nunc pro cogitare, aliquoties pro affectum esse, nonnunquam uix habet sermo Latinus, quo reddat quod sentit.

Vescens & non uescens uterque edit

Ordo partiũ expensus

Sapere diem quid sit

Aquinatis expensa sentẽtia

Ambrosij sententia

Mortuus est & resurrexit.) Hic addunt Græci codices, καὶ ἀνέζησεν. id est,Et reuixit. Etiamsi Theophylactus ἔζησεν legit,id est,Vixit: non, ἀνέζησεν. quod si sequimur, accipiendum est tempus præteritum pro præsenti,quod in huiusmodi uerbis solet fieri,in hoc mortuus est,in hoc resurrexit,& in hoc nunc uiuit ut,& cætera. Ambrosius ita legit & interpretatur:In hoc enim Christus & uixit & mortuus est & resurrexit. In Paulino codice,qui mihi multorum instar erat,quum hæc primum æderem,ad hunc modum scriptum erat:In hoc enim Christus & mortuus est & reuixit ut,& cætera. in hoc certe consentiente cum Græcis exemplaribus,quod conduplicat coniunctionem. Atque ita legisse Origenem,declarat ipsius interpretatio,cuius hoc est initium, Mortuum dicit esse Christum,dispensatione sine dubio passionis,uixisse autem per sacramentum resurrectionis. Atque hæc lectio respondet ei quod sequitur, Vt & mortuorum & uiuorum dominetur. Nam hoc ordine legitur & apud Græcos & apud Origenem edisserentem his uerbis: Sed mouerit aliquem fortassis quod dixit Apostolus,idcirco mortuum esse & uixisse,ut mortuorum & uiuorum dominetur. quasi hoc dederit intelligendum,quod nisi mortuus fuisset,& nisi post mortem rursus uixisset,non tenuisset dominationem uiuorum. Idem

Resurrexit,pro Reuixit

est ordo apud Ambrosium, idem in uetustissimo exemplari, quod modo citaui: ut mortui
præcedant, uiui sequantur. prius enim est mori, posterius uiuere, præsertim in Christo,
quantum ad humanam naturam assumptam, quæ mortalis erat. Et tamen in superioribus
præcesserant, uiui: Siue uiuimus, domino uiuimus: siue morimur, domino morimur.
Apud Chrysostomum tantum est, ἀπέθανεν, ἔζησεν. Quanquam æditio Veronensis ha-
bet tria: ἀπέθανεν, ἀνέστη, ἔζησεν. Medium illud, ἀνέστη, uidetur adiectum: quod sub fi-
nem huius commenti sic loquitur: νεκρὸς ὢν ἔζησεν. Cum Veronensi consentit æditio
Aldina. Verum his nimium immoror, quum ad sensum aut nihil aut minimum referat.

Aut tu quare spernis?) ἢ καὶ σὺ, τί ἐξουθενεῖς; id est, Aut etiam tu, cur aspernaris. ut
illud prius Tu, referatur ad non edentem: posterius, ad edentem. ut non sit ociosa coniun-
ctio καὶ. Nam non edens, ob superstitionem iudicat edentem. Rursus edens, ob scien-
tiam contemnit non edentis infirmitatem. Ambrosius additis uerbis aliquot ita legit: Tu
autem quid iudicas fratrem tuum in non edendo? Aut tu quare spernis fratrem tuum in
edendo? Quanquam arbitror in edendo & non edendo, de suo addidisse, explicandæ
rei gratia.

Omnes enim stabimus.) πάντες γὰρ παραστησόμεθα. id est, Omnes sistemur, siue si-
stendi sumus ad tribunal Christi. Nam rei siue iudicandi, sisti iudicio dicuntur, dum co-
guntur adesse.

Mihi flectetur.) ἐμοὶ κάμψει. id est, Mihi flectet: ut subaudias Se. Certe in uetustis-
simo codice uno atque altero, Flectet, scriptum comperi, non Flectetur. Testimonium ex-
tat apud Esaiam capite quadragesimoquinto, quod Paulus sic adduxit, ut nec ad uerbum
respondeat Hebraicæ ueritati, nec æditioni Septuaginta. Siquidem iuxta hos ita legimus:
Per memetipsum iuro, nisi egrediatur de ore meo iustitia, sermones mei non auertentur,
quia mihi incuruabit omne genu, & iurabit & confitebitur omnis lingua, dicens. Iuxta
Hebræos ita uertit Hieronymus: In memetipso iuraui, egrediatur de ore meo iustitiæ uer-
bum, & non reuertetur, quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit & confitebitur omnis
lingua deo.

Locus obscurus Sed hoc iudicate magis.) Ambrosius legit, Et in hoc uel in eo iudicate magis. haud
scio quod exemplar sequutus. Nam & Græci codices, & nostri uetusti refragantur. Hie-
ronymus aut quisquis fuit Origenis interpres, in enarratione indicat hic Iudicate, dictum
Iudicate, id est Statuite non pro Condemnate, sicut antea, sed pro Statuite. Iudicium enim, pro Condemnatione
ponere, peculiare est Hebræis. Græcis uox anceps est, κρίνειν. quæ nunc Iudicare sonat,
nunc Statuere, siue Decernere. Quod si cui non placet aliter accipi iudicandi uerbum,
quàm in cæteris acceptum fuerit, poterit & hic esse sensus: Non conuenit ut quisquam ue-
strum alterum iudicet, qui seu recte agit, seu secus, domino suo iudicandus seruatur: quod
si quid de quoquam fas sit iudicare, is potius iudicandus, qui ob cibum corporalem nolue-
rit uitare fratris offensam, quàm qui uel suspicatur illum non syncera conscientia uesci, uel
exemplo eius prouocatur ad id faciendum, quod arbitratur non recte fieri.

Scio & confido.) οἶδα καὶ πέπεισμαι. id est, Scio & certus sum, siue Persuasum
habeo.

δι᾽ αὐτοῦ, per se Nihil commune per ipsum.) Interpres legisse uidetur, δι᾽ αὐτοῦ, alpha tenui. Atque
ita legit Ambrosius, interpretans beneficio Christi nihil esse commune. Sed rectius est
quod habetur, δι᾽ αὑτοῦ, alpha aspirato, siue δι᾽ ἑαυτοῦ. id est, Per seipsum, siue Per se:
quia sequitur, Sed ei qui immundum existimat, immundum est. Atque ita legit Origenes,
& huic consentiens Chrysostomus ac Theophylactus, qui interpretantur, δι᾽ αὑτοῦ, id est
τῇ φύσει. id est, Natura.

Contristatur.) λυπεῖται. id est, Dolet, siue molestia afficitur.

Non ergo blasphemetur bonum nostrum.) Vestrum, est Græcis secundæ personæ,
ὑμῶν τὸ ἀγαθόν. id est, Vestrum bonum. Id quod recte facitis curandum est, ne cui præ-
beat obtrectandi materiam. Aut, Vestrum bonum: recta opinio uestra, qua sentitis fas esse
quibuslibet uesci. Ad eum modum declarat Theophylactus. Chrysostomus item legit ὑ-
μῶν, Vestrum: interpretans concordiam Christianorum. Hic sermo similis uidetur illi,
ἡμῶν ἡ σωτηρία. quum usitatius dicatur, τὸ ὑμῶν ἀγαθόν. Verum hic bonum appellat
non

non quod simpliciter bonum sit, sed quod illi bonum, qui bono animo facit: & idcirco distinxit articulo. Quanquam qui contendat omnino similem esse sermonis formam, quum hoc non est cur debeam digladiari.

Iustitia, pax & gaudium in spiritu sancto.) Et hic præpositio ἐν, Hebræorum more usurpata uidetur pro διὰ, hoc est, Per. id quod satis indicat Origenes edisserens hunc locum. Spiritum sanctum opponit disceptationi de cibis. illa iram parit, tristitiam & iniustitiam. hic pro ira, pacem: pro tristitia, gaudium: pro offensa & iniuria, iustitiam.

Qui enim in hoc seruit Christo.) Græci legunt, In his: quod idem pollet, quasi dixisset, Per hæc. ὁ γὰρ ἐν τούτοις δουλεύων. Fœminina nomina retulit per pronomen neutri generis, ut simul intelligas & alia eiusdem generis, cuiusmodi sunt Iustitia, pax & gaudium. Ita quidem legit atque enarrat Theophylactus, nec aliter legit Chrysostomus, nisi quod in commentario non aperit quid legerit. Sed tamen refragante Ambrosio, refragante Origene, qui in hoc refert ad spiritum sanctum: cuius paulo ante facta est mentio: quasi dicas, eos in carne seruire Christo, qui de cibis contendant: in spiritu seruire, qui contemptis ijs, ea modo sectentur, quæ pacis sint & concordiæ: refragantibus & uetustis Latinorum exemplaribus. *Duplex lectio*

Et quæ ædificationis sunt, inuicem custodiamus.) καὶ τὰ τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους. id est, Quæ ad mutuam pertinent ædificationem. & subauditur διώκωμεν. id est, Sectemur. Porro Paulus suo more, ædificare uocat Prodesse. Etiamsi τῆς εἰς ἀλλήλους, nihil uetat quo minus & ad pacem referatur, ut intelligas pacem mutuam & mutuum auxilium. Cæterum uerbum Custodiamus, quod nescio quis adiecit, in Græcis codicibus non inuenitur, nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum. Nec opus est, quum præcesserit Sectemur. Nec additum erat in peruetusto codice Constantiensi, nisi quod quidam inter uersus adscripserat manu barbarica. *Aedificare prodeße Paulo*

In quo frater tuus offenditur.) Græce est, προσκόπτει. id est, Impingit. Et in codice Donatiani scriptum erat Offendit, non Offenditur. Consentiebat uetustissimum exemplar Constantiense. Ad sensum haud magni refert, nisi quod Latinis offenditur, qui prouocatur ad iram: ueluti rex offenditur, sed non impingit: at qui conspecta puella concupiscit, offendit, non offenditur. Chrysostomus & Theophylactus Græce loquentes, recte exponunt προσκόπτει, per σκανδαλίζεται.

Tu fidem quam habes.) Quam relatiuum, apud Græcos abest. σὺ πίστιν ἔχεις, κατὰ σαυτὸν ἔχε. id est, Tu fidem habes, in teipso habe, siue apud te solum. Atque ita scriptum comperi in exemplari Paulino, si quis parum tribuit Græcis, etiamsi cum Græcis consentit Ambrosius, Chrysostomus, ac Theophylactus. Et est omnino sermo uiuidior, omisso Quam. Coram deo, addidit, comprimens inanem gloriam, quæ solet esse comes scientiæ. Fidem autem hic indicat Chrysostomus non accipi pro fide dogmatum, sed pro fiducia conscientiæ, quæ opponitur infirmitati ac trepidationi. Quidam ita distinguunt: Fidem habes apud temetipsum: habe coram deo. Id durius est. *Nostra lectio deprauata*

Qui autem discernit.) ὁ δὲ διακρινόμενος. id est, Qui uero hæsitat. Quanquam participium est medium, ut possit accipi qui dijudicatur.

Ei autem qui potens est.) Hanc partem usque ad, Debemus autem: quidam codices omnino non habent, quidam in fine adijciunt epistolæ. Chrysostomus interpretatur in fine. Theophylactus hoc loco, quum is qui hunc uertit Latine, nec hic, nec in fine transtulerit: quod arbitror accidisse casu. Hic prætermisit, ut consentiret cum nostris codicibus: ad finem ubi uentum est, oblitus non adiecit. Nos quoniam id non uidebatur ad hunc locum pertinere, semouimus in finem huius epistolæ. Marcion hic finiebat epistolam ad Romanos, affirmans reliquam appendicem esse notham. *Coronis epistolæ Paulinæ*

EX CAPITE DECIMOQVINTO

Nos firmiores.) ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν. id est, Nos qui potentes sumus, impotentium infirmitates portare. Laurentius mauult, Validi inualidorum. Sic enim redditur schema ἐναντιώσεως & παρονομασίας, quod est in Græcis uocibus. Quod idem licuisset, si uertisset,

Firmi infirmorum, aut Validi inualidorum. Nam hic pro Infirmorum, Ambrosius legit Inualidorum.

Vnusquisque uestrum.) Variant hic Græci Latiniq́. Quidam habent, ἕκαστος γὰρ ἡμῶν. id est, Vnusquisque enim nostrum. Quidam coniunctionem γὰρ, non addunt. Tolerabilius quod quidam loco γὰρ, habent δὲ. Ex nostris quidam habent Vestrum, pro Nostrum: quum Græcis sit ἡμῶν, primæ personæ. Nec additur apud illos, Suo: tantum est, τῷ πλησίον ἀρεσκέτω. proximo placeat. Ambrosius sine pronomine legit: Et unusquisque proximo placeat. Placeat autem, hic positum est pro Obsequundet, ac morem gerat. Neque enim Paulus placuit omnibus, & tamen dicit, Sicut ego per omnia omnibus placeo. sed in omnibus se Paulus accommodabat omnibus, ut omnes lucrifaceret, quemadmodum mox:

Sibi placere, noue positum

Christus non placuit sibi.) Quid erat in Christo, cur ipse sibi displiceret? Sed hoc loco Placet sibi, qui suo seruit commodo, & quod agit, ad suum trahit compendium: quod genus homines Græcis φίλαυτοι dicuntur, non tantum ob arrogantiam, uerum etiam ob priuati commodi studium. A quo uitio Christus longissime abfuit, qui totum sese nobis impendit. Subnotauit & Origenes hic damnari uitium φιλαυτίας.

Sermo Pauli diminutus

Sed sicut scriptum est, Improperia, & cætera.) Et hic sermo parum est absolutus, sed contraria pars subaudienda est: Christus non sibi placuit, sed sibi displicuit. hoc est, non inseruiuit suis commodis, sed suo incommodo, nostris consuluit commodis, quemadmodum scriptum est, & cætera.

προεγράφη

Quæcunque enim scripta sunt.) Græcis non est simpliciter scripta, sed utrobique προεγράφη, id est, Præscripta, siue antescripta. Atque ad eum sanè modum adducit Augustinus hunc locum, epistola centesima trigesimaseptima: Quæcunq́ enim ante scripta sunt, ut nos doceremur, scripta sunt. Item aduersus Faustum libro decimotertio, capite ultimo. Sentit enim hæc prius scripta quàm fierent, aut patefierent. & promissio præcedit, res sequitur, scripturæ promittunt quod post exhibebitur. In lectione consentiunt & Chrysostomus & Theophylactus. Eodem uerbo usus est in epistola ad Galatas capite tertio, Ante quorum oculos Christus præscriptus est. Non igitur fuerit absurdum, si præscripta accipiamus, quæ proposita sunt imitanda. unde & præscriptum dicimus, exemplar ad imitandum propositum. Nec dubito quin idem legerint Origenes & Ambrosius, quorum prior bifariam interpretatur præpositionem πρό. primum de figuris ueteris testamenti, quæ tametsi iam cessarunt, uelut umbræ exorta luce, tamen propter nos olim scriptis prodita sunt, quibus patefacta mysteria ministrant salutarem doctrinam, etiam ex illis quæ uidebantur superuacanea: quod genus sunt illa, Non obligabis os boui trituranti. & quod Abraham duos habuit filios, priorem ex ancilla, posteriorem ex libera. quod populus in deserto comedit manna: quod bibit aquam de petra. Huius generis sunt & illa quæ Paulus commemorat primæ Corinth. decimo. Quin & ipsa mundi conditi historia, multa nos docet, si allegoriam intelligamus. Hæc omnia prius scripta sunt, quàm patesceret mysterium. Deinde exponit de scripturis propheticis: prædictum erat Iudæis, Aure audietis, & non audietis, uidentes uidebitis & non intelligetis. De nobis prædictum erat, Quibus non est nunciatum de eo, uidebunt. Hæc omnia quum euangelium exhibuerit, fiduciam concipimus, & ea quæ promissa sunt nobis de seculo uenturo, sine dubio euentura. De promissis item meminit Ambrosius. Atque hunc locum de propheticis scripturis interpretatur Augustinus, quale est quod modo citauit Paulus: Probra exprobrantium tibi, ceciderunt super me, quæ uerba secundum Chrysostomum, sunt patris ad filium. Quum enim Iudæi clamarent, Si filius dei est, descendat nunc de cruce: per filium etiam patrem afficiebant contumelia. Quemadmodum autem Christus per cruciatus & ignominiam peruenit ad æternam gloriam, ita nos debemus æquo animo tolerare malorum iniurias & conuitia, ut simul cum Christo glorificemur. Itaque præpositio πρό, non est ociosa, declarans ea quæ scripta sunt in ueteri testamento, per euangelium uel exhiberi uel aperiri, ne gentes crederent illa ad se non pertinere. Scripta sunt autem, non solum ut illa crederemus, uerum etiam ut imitaremur: itaq́ nihil uetat, præscripta accipi, quæ sunt oculis proposita: quemadmodum

admodum Galat.tertio,Paulus dicit Christum illis ante oculos præscriptum. Restant duo
cauilla nugacissima: Multa scelera scripta sunt in ueteri testamento,quæ non sunt propo/
sita ad imitandum,ueluti paricidium Cain:multa item miracula,ueluti de transmisso mari
rubro. Iam diximus & in his esse quæ iuxta sensum mysticum nobis sunt imitanda,& com
memorata scelera nos admonent ut bonos imitemur. Et in his igitur est exemplum imi/
tationis. Alterum est, Multa scripta sunt,postea quàm sunt facta. Verum hic agebatur de
scripturis propheticis è quibus proximum attulerat testimonium. Quod si quis omnino
uelit esse sententiam generalem,quoniam in omnibus latet mysticus sensus,recte dicuntur
prius scripta sub inuolucro,quæ post per euangelium sunt reserata. Ac plane uerum est,
Nihil esse in diuinis libris,quod non pertineat ad doctrinam nostram. Cæterum hic Paulus
proprie loqui uidetur de propheticis, quæ præcesserunt ac designarunt euangelium &
Christum. Dixerit aliquis hæc esse minuta,nec referre si interpres omisit syllabam. Atqui
si quid simile committatur à nobis,tum in singulis apicibus latet ingens mysterium,& sa/
crilegium admissum est.

Per patientiam & cõsolationem.) Ambrosius pro Consolatione,legit Exhortationem.
Est enim παράκλησις, uocabulum ad utrumque commune. Quanquam ad sensum hu/
ius loci non ita magni refert utrum legatur.

Idipsum.) τὸ αὐτό. id est,Idem.quod composite dicitur ταὐτό. Siquidem τὸ, ni/
hil aliud est quàm articulus præpositiuus: nec Latine redditur gemino pronomine. Et,
ἐν ἀλλήλοις. id est, Inter uos mutuo,uel Inuicem. de quo superius admonuimus. Lau/
rentius hic interpreti impingit geminum solœcismum, quem quidam sic excusat: Ad
eum modum loquuti sunt Ambrosius & Augustinus, homines pulchre Latini: nec hic
excuti Tullianas orationes, sed agi de simplicis scripturæ ueritate. Primum, ut sint illi
Latinissimi, quid refert si sic loquantur, utentes scripturæ uerbis, quod facturus erat &
Cicero? Iam hic allegare scripturæ simplicitatem, quid aliud est quàm agnoscere so/
lœcismum?

Vt unanimes.) ἵνα ὁμοθυμαδὸν. id est,Vt unanimiter. Interpres legisse uidetur, ὁμό/
θυμοι. Neque magnopere refert ad sensum.

Suscipite inuicem.) προσλαμβάνεσθε ἀλλήλους. id est, Assumite inuicem. hoc
est, Alius alium sibi adiungat & opituletur. ut respondeat illi, Infirmum in fide, su/
scipite.

Suscipite, quæ aliâs assumite

In honorem.) εἰς δόξαν. id est,In gloriam. Interpres lasciuit affectatione copiæ. Sen/
tit enim Paulus ferendum fratrem,ut hoc redundet in gloriam dei,qui laudatur per bene/
facta profitentium illum. Ita prorsus explicat Chrysostomus ac Theophylactus. Cæte/
rum hæc particula, In honorem dei:adnecti potest particulæ proxime præcedenti: Sicut
Christus suscepit uos,adoptans in locum filiorum dei,qui uestra concordia glorificatur
apud incredulos. aut cum superiore: Suscipite inuicem ad honorem dei. aut ad utramque:
Sicut cessit in dei gloriam,quod Christus uos clementer suscepit,ita cedet in eiusdem glo/
riam,si uos alius alium susceperitis. Porrò quemadmodum uerum est,interdum non re/
ferre utrum Honorem dicas an Gloriam: ita frequentius accidit,ut alterum modo con/
gruat. Habendus est honor parenti, Latine dicitur. Habenda est gloria,non item. Hono/
rem præfamur auribus,non gloriam. Et in honore sunt,non in gloria,qui præcellunt di/
gnitate & autoritate. Et populus mandat candidatis honores,non glorias. Et liberi pa/
rentibus deferunt honorem, non gloriam. At profertur nobis Hieronymus enarrans
Malachiæ caput primum, cuius uerba subscribam: Quod autem gloriam diximus uel
honorem,& apud Græcos δόξα, & apud Hebræos כבוד, unum uerbum est: sed nos
pro Latinæ linguæ proprietate, Honorem posuimus. Quid est, Pro linguæ Latinæ pro/
prietate? Si idem sonat Honor, & Gloria, quænam est illa proprietas, quæ persuasit
ut δόξαν, maluerit Honorem uertere, quàm Gloriam? Ea res arguit apud Hebræos uo/
cem esse pariter accommodam ad δόξαν, & τιμὴν, apud Latinos aliquid interesse in/
ter Honorem & Gloriam: quemadmodum apud Græcos nonnihil interest inter δόξαν,
& τιμὴν. Exodi uigesimo,quod est, Honora patrem & matrem: non est δόξασον, sed

 τίμα. &

τίμα. & Leuitici decimonono, Honora personam senis: τιμήσεις est. & Psalmo octauo, coniunguntur hæc duo, δόξα καὶ τιμῇ. id est, Gloria & honore. & Hieronymus has uoces distinctim interpretatur: gloria, quum eius descensu inferi claruerunt: honore, quum uicit mortem: corona, quum circundatus sanctorum choro triumphans redijt ex inferno. Nec prorsus idem ualent honorare & honorificare, nec clarificare & honorare. Apud Græcos, δόξα, sonat magnificam existimationem: unde & δοκοῦντες dicuntur, qui ualent autoritate. τιμὴ, sonat officij debiti persolutionem, à τίω. unde dictum est, Honos alit artes. non solum ob gloriam, sed ob præmium. & honorare parentes, non est illorum laudes celebrare, sed omne pietatis officium exhibere, præcipue subsidium egestatis. Quod genus est & illud primæ Timoth. quinto: Qui bene præsunt presbyteri, duplici honore digni sunt. ubi inepte poneretur δόξης, pro τιμῆς. Denique quanquam hoc loco non omnino male quadrat honoris uocabulum, tamen gloria, mihi uidetur significare quiddam magnificentius. Respondet hoc dictum illi euangelico Matthæi quinto: Vt uideant opera uestra bona, & glorificent patrem uestrum. atque illic interpres uertit Glorificent, non Honorent, quum sit δοξάσωσι.

Locus obscurus Ad confirmandas promissiones patrum.) Interpres dum alterum uerbum infinitum uertit in gerundium, alterum relinquit, obscurauit sententiam, quæ quidem est huiusmodi: Paulus ueluti nonnihil digressus, redit ad id quod instituerat. Dico, inquit, hoc est, quæ diximus hactenus, huc tendunt, ut intelligas Christum autorem esse noui testamenti, quod primum administrauit Iudæis, ut patrem ostenderet esse ueracem, qui illis promiserat per prophetas. Cæterum id uoluit esse commune gentibus, non ex promisso, quanquam & de illis erat prædictum, sed ex misericordia, & hoc gratius esse donum, quod non expectantibus obtigisset. Opposuit igitur misericordiam promissis, nam in illis ius quoddam esse uidetur, hic fauor merus est. Habet enim quod expostulet, cui pollicitus sis, nisi præstiteris, & tamen plus adfert uoluptatis ac laudis, quod præter omnem spem obuenerit boni. Proinde clare uerti poterat hunc in modum. *Explanatio* Cæterum illud est quod dico, Iesum Christum in hoc suo functum officio erga Iudæos, pro ueritate dei, ut ea confirmaret, quæ fuerant promissa patribus: cæterũ ut gentes pro misericordia glorificarent deum, quibus nihil erat promissum, & tamen idem contigit quod illis. Chrysostomus nihil offenditur sermone. Sunt qui putent utrumque uerbum infinitum pertinere ad λέγω. & tolerabile est, si in priore parte Dico accipitur, ut sit interpretantis: in altera, ut sit iubentis. Potest autem δοξάσαι, infinitum accipi pro imperatiuo. Cæterum non refert quod Theophylactus & Origenes in commentario separant hanc partem, Gentes autem: quum δὲ coniunctio conglutinet. *Artificium Pauli* Mirum est autem quanto artificio Paulus sermonem suum moderetur, quo gentes agnoscant dei in se clementiam, uocat misericordiam: rursus ne Iudæi non ferrent illos ad communem gratiam admissos, subijcit Iudæorum testimonia, quibus declarat & illis esse promissum, licet non tam euidenter.

Propterea confitebor tibi in gentibus domine.) Extat hoc uaticinium Psalmo decimo octauo.

Lætamini gentes cum plebe eius.) Eius, αὐτοῦ, ad deum refertur, ueluti communem futurum utrique populo. Nam populum dei dixit Iudæos. Totidem uerbis hæc habentur in cantico Deuteronomij. Mirum autem cur Thomas citarit ex Esaiæ capite trigesimo quinto, siue lapsu memoriæ, siue quod illic simile tractatur argumentum. Rursus mirum est nostram æditionem cum Paulo dissentire, quæ sic habet: Laudate gentes populum eius. Hebræi habent, Cantate gentes populum eius. Sed Apostolus hoc loco sequutus est æditionem Septuaginta, qui uerterunt, εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

Et magnificate eum.) καὶ ἐπαινέσατε. Et adlaudate, quasi laudibus respondete: quale est ἐπαινεῖν. Ambrosius item legit, Magnificate. Quanquam magnificare, dictum est pro extollere & laudibus efferre. Origenes admonet in Psalmo, pro magnificate, scriptum fuisse collaudate. Vnde liquet in illius codice fuisse μεγαλύνατε, pro ἐπαινέσατε. nisi fortè Latinus interpres adiecit hoc de suo. Videtur autem Ruffinus hoc opus transtulisse, qui nihil non

nihil non contaminat.

Erit illa radix Iesse.) Hoc testimonium extat apud Esaiam capite undecimo: quod tamen Paulus adduxit iuxta translationem Septuaginta, sicuti pleraque solet. Iuxta Septuaginta sic legimus: Et erit in die illa radix Iesse, & qui consurget ut princeps sit gentium, in ipso gentes sperabunt, & erit requies eius honor. Iuxta ueritatem Hebraicam hoc modo: In die illa erit radix Iesse, qui stet in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur, & erit sepulchrum eius gloriosum. Hieronymus admonet pro Requies eius, apud Hebræos haberi מְנֻחָתוֹ in qua dictione consenserunt omnes interpretes: quod tamen Hieronymus uertit, Sepulchrum eius: uolens explicare sensum alioquin obscuriorem. Nam menucha, requiem sonat, sed proprie eam quam precari solemus defunctis. Ita licet uerbis dissonent Septuaginta & Hieronymus, tamen in sententia consentiunt. Cæterum quod uertit, Stat in signum: Hebræis est, עֹמֵד לְנֵס. Porrò נֵס uexillum sonat, siue trophæum, item miraculum re testatum. sensus ferè idem est, quod sub uexillo principis agat populus. Porrò Deprecabuntur, Hebræis est יִדְרֹשׁוּ quod est, Requirent. petit autem qui requirit, & sperant qui concurrunt ad aliquem. Illud adijciam, particulam Et erit requies eius honor, licet sit apud Esaiam & apud Origenem in contextu, tamen non apparet additam à Paulo, quum nec apud Græcos reperiatur, nec ab Origene explicetur, nec apud nostros usquam adscribatur.

Dißonātia in uerbis, in sensu concordia

Et qui exurget.) ὁ ἀνιστάμενος. Exurgens, quod tametsi præsentis temporis est, tamen interpres non absurde uertit in futurum, quod adhæreat uerbo futuri temporis, ἔσται. id est, Erit. Alioqui poterat & ita uerti, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν. id est, Et qui exurgat ad imperandum.

Certus sum autem.) πέπεισμαι. id est, Persuasum habeo.

Pleni estis dilectione.) ἀγαθωσύνης. id est, Bonitate. Interpres legisse uidetur ἀγάπης. ἀγαθωσύνης legit & interpretatur Chrysostomus, & huic succinens Theophylactus. Indicant enim hoc uerbo declarari uirtutem uniuersam. Origenes autem quum in commento legat Bonitatem, tamen in contextu deprauauit aliquis Dilectionis: quod idem suo more fecit interpres Theophylacti. Est autem hic bonitas, quæ opponitur maliciæ, non quæ respondet χρηστότητι, ut sit benignitas.

Nostram ædi tionem hic præfert

Ita ut possitis alterutrum.) δυνάμενοι καὶ ἄλλους νουθετεῖν. id est, Potentes & alios admonere. Atque ita quidem interpretatur Theophylactus. Ex enarratione Chrysostomi non liquet quid legerit, nisi quod semel habetur ἄλλους, bis ἀλλήλους. Apparet interpretem legisse ἀλλήλους, pro ἄλλους. & sanè ἀλλήλους magis probo. Sensus est enim, Tantum ualetis scientia & charitate, ut citra admonitionem meam, possitis ipsi uos inuicem admonere, si sit opus. Adq; eum modum Ambrosium legisse, declarat ipsius interpretatio: Non dixit, inquit, ut inuicem se doceant, sed admoneant. Nec enim ociosum est αὐτοί, quod apud Græcos sæpenumero sonat Sponte, aut ultro: uelut apud Homerum:

τί με σπεύδοντα καὶ αὐτὸν ὀτρύνεις; id est,

Cur me festinantem & ultro, incitas?

Nec est ociosa coniunctio apud Paulum, ut nec apud Homerum: refertur enim ad Paulum admonentem: ut intelligas, Etiam si ego non admonerem uos, ipsi uos inuicem admonere possitis.

Audacius autem.) Audacius dixit, pro Familiarius, siue Liberius: & referendum est ad partem superiorem: Non est opus uobis mea admonitione, quum ipsi possitis inuicem id facere: tamen fretus bonitate uestra, non ueritus sum ad uos scribere, commonefaciendi gratia magis quàm docendi. Quod quo dilucidius esset lectori, nos uertimus, Sed tamen audacius. Hoc schemate frequenter utitur Paulus, quo lenimus quod poterat offendere.

Ex parte.) ἀπὸ μέρους. Hoc adiecit, mitigans quod dixerat Audacius: perinde ualet quasi dicas Aliquantulum: admiscuit enim nonnulla liberius dicta, de stulta sapientia, de idolis, de libidine præpostera. Proinde dicit se quædam liberius loquutum, non quod illos contemneret, sed quod illis fideret, ueluti peculiaris illorum Apostolus. Plus enim audemus apud illos, quos familiarius amamus.

Sanctificans

Sanctificare, pro ἱερουργεῖν

Sanctificans euangelium dei.) ἱερουργοῦντα. Quasi rem sacram operans, ut respondeat ad λειτουργόν, qui proprie sacrorum aut rei publicæ minister est: & ἱερουργεῖν, fungi administratione sacrorum. Augustinus in libello quo quæstiones aliquot explicat in epistolam ad Romanos, pro Sanctificans, legit Consecrans, propius exprimens Græcam uocem. Voluit enim Paulus prædicationem euangelij rem uideri cum primis sacram, ac ueluti uictimam deo gratissimam, quod gentes redderet Christo dignas. Atque huius sacri se ueluti sacrificum facit. Id autem solet requiri in hostijs, ut pura sit ac sancta, & ad rem diuinam legitima: quod alibi Paulus, τέλειον uocat. Annotauit hac de re nonnihil Origenis interpres. Chrysostomus autem diligenter Græcæ uocis emphasim explicat. Vox Græca composita est ab ἱερόν, sacrum, & ἔργον, opus: inde ἱερουργεῖν, operari sacris. inde sequitur προσφορά, id est, oblatio.

τέλειον

Accepta & sanctificata.) Et, copula redundat: nec addebatur in codice Constantiensi. Nam Sanctificata, refertur ad id quod proxime sequitur, In spiritu sancto: hoc est, per spiritum sanctum. ut ostendat nihil deesse suo sacrificio, quod ipse spiritus sanctus consecrarit.

Habeo igitur gloriam.) καύχησιν. id est, Gloriationem: hoc est, habeo de quo glorier.

Ad deum.) τὰ πρὸς τὸν θεόν. id est, In his quæ ad deum pertinent. Interpres omisit articulum τά. Non immutat quidem sensum, additus aut omissus articulus: habet tamen uim discernendi, uel excipiendi. quod genus est illud huius epistolæ capite primo, τὸ κατ' ἐμέ. Id indicat tacite Chrysostomi, Theophylacti & Origenis interpretatio, dum admonent non esse gloriandum in quibuslibet, non in operibus, non in sapientia, sed tantum in his quæ sunt gratiæ diuinæ.

Non enim audeo.) τολμήσω. id est, Audebo, uel ausim. Nam hoc ceu procemiolo, pariter & arrogantiæ crimen excludit, & sibi fidem apud lectorem conciliat.

Locus uarie expositus. Ambrosij interpretatio

Eorum quæ per me non effecit.) Ambrosius sic interpretatur, quasi Paulus non possit quicquam commemorare eorum quæ ad laudem prædicationis pertinent, quæ per ipsum præstita non sint auxilio dei. Ipsius uerba subscribam: Gloriam habere se dicit apud deum per Christum Iesum. Credens enim & seruiens Christo Iesu in conscientia pura, meritum sibi fecit apud deum patrem, intantum ut nihil deesse dicat quod non per illum operatus sit Christus, ad exhortationem gentium. Ac mox: Seruiens enim Christo, gloriam habet ad deum, intantum ut indigere non habeat aliquid diuinæ uirtutis, quod sibi præstitum non sit à deo: sed omnia se, quia idoneus inuentus est dispensator, consequutum quæ ad conuersionem gentium per signorum uirtutem proficerent. Origenes diuersam sequitur sententiam, nimirum hanc: Nolim alienorum factorum laudem mihi arrogare, tantum ea dicam quæ per meipsum effecit Christus. Et huius uerba subscribam: Quæ loquor, inquit, non sunt alieni operis uerba, nec alienorum gestorum laudator efficiar: sed quæ scio Christum per me effecisse, hæc uobis scribo, quæ per obedientiam gentium uerbo in me & opere expleuit. Origenis interpretatio mihi magis probatur, non modo quia modestior est, magisque cohærens cum his quæ sequuntur, Sed sic prædicaui euangelium (Nam hanc partem opponit superiori, quod pugnent inter se, narrare ab alijs facta, & ita prædicare, ut nusquam prædices ubi prædicarint alij.) uerumetiam quod non uideam, quomodo sensus qui placet Ambrosio ex Græco sermone posit elici. Is ad hunc habet modum: οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν τι ὧν οὐ κατειργάσατο χριστὸς δι' ἐμοῦ. Illud certum, eorum non posse referri ad cæteros apostolos, sed ad ipsa facta. Poterit & hic sensus esse tertius: Non ausim quicquam loqui de factis meis, sed tantum de ijs quæ Christus per me gessit. Verum Origenicæ interpretationi palmam tribuo. Emphasis enim totius sermonis est in pronomine Me, per quod excluduntur aliena facta. Vtramque sententiam interpretatione miscet ac complectitur Chrysostomus ac Theophylactus: Non iacto quod ipse non fecerim, imò quod feci, non ego feci, sed Christus per me. Et Effecit, præteriti temporis est, non præsentis. commemorat enim quæ iam gesserat.

Origenis interpretatio

Tertia expositio. Emphasis unius pronominis

Prodigiorum in uirtute spiritus sancti.) Græce est, Spiritus dei. ἐν δυνάμει πνεύματος θεοῦ. Atque ita sanè legit Origenes ac Chrysostomus, & huic consentiens Theophylactus. Quanquam secus habet Ambrosius, ac uetusta Latinorum exemplaria. Nec mirum

cum si Origenes enarrans meminit Spiritus sancti, quum dei spiritus, sit spiritus sanctus. Sed uox Dei, magis exprimit autoritatem miraculorum. Nec in Ambrosiano commentario quicquam est quod declaret illum legisse secus, quàm Spiritus dei. Hoc loco Chrysostomus recte notare uidetur quosdam episcopos, qui mitris, pedis, ac stolis sibi uindicant autoritatem; quum Paulus longe præstantioribus argumentis se probet apostolum, magnitudine miraculorum & prouentu doctrinæ euangelicæ: quorum tamen nihil arrogat sibi, sed uniuersam gloriã deo transscribit, uir & modestissime magniloquus, & magnifice modestus, in Christo superbus, in se humilis.

Per circuitum.) καὶ κύκλῳ. id est, Et in circuitu, siue undique.

Sic autem prædicaui.) Græca nonnihil dissonant à Latinis, οὕτως δὲ φιλοτιμούμενον εὐαγγελίζεσθαι. Sic autem adnitens prædicare euangelium. Est autem φιλοτιμεῖσθαι, uelut ambitiose conari quippiam. Ita Paulus sancta quadam ambitione abstinuit ab his locis in quibus reliqui apostoli p[redacted] gentis. Emphasim [redacted]; uerbo tantum [redacted], dicens Apostolum id [redacted] causa fecisse, quod studio abstinuerit [redacted]lium. Ambrosius exposuit per nitendi uerbum. [redacted], etiamsi [redacted] [redacted] Græcis haud [redacted]osa: significat enim ad[redacted] magni mo[redacted] augeat, id quod nos [redacted]adeo; [redacted] [redacted] si dicas, Alui cunctos; atque [redacted], porrò solus alui [redacted]

Repleuerim euangelium Christi.) [redacted] hic [redacted] addidit ὑμᾶς, satis dure. D[redacted]ppellat euangelij prædicationem, qua in tot regionibus perfunctus erat. Quanquam aptius erat Impleuerim, aut Compleuerim, quam Repleuerim. Non dissimili figura dictum opinor in euangelio, Prius quàm consummabitis omnes ciuitates. pro eo quod erat, Prius quàm peragraueritis omnes ciuitates. Annotauit Chrysostomus, quod non dixit se prædicasse, sed implesse: hoc est, nihil omisisse quod ad fidum ac strennuum euangelistam pertineret.

Et qui non audierunt de eo intelligent.) De eo, redundat. Quanquam intelligitur è superiore parte repetitum. Additum

Propter quod impediebar plurimum.) διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν. id est, Quapropter etiam impediebar sæpenumero. Nam id quoque significat, τὰ πολλά aduerbiumque positum: & ita exponunt Græcanica scholia, nominatim & euidenter, Chrysostomus ac Theophylactus: sæpius enim conabatur, & semper obsistebant negocia, quibus detinebatur. Porrò illud Impeditus sum, est ἐνεκοπτόμην, quod significat rem cœptam interrumpi: ut aptius futurum fuerit, Inhibitus sum, siue præpeditus sum. quemadmodum in Actis, Destinans proficisci in Bithyniam, prohibitus est à spiritu sancto.

Locum non habens.) μηκέτι τόπον ἔχων. id est, Quum non amplius habeam locum. Cæterum locum intelligit uacuum, quem ob id quærebat, quo plus esset fructus, sicut ante dixerat.

Ex multis iam præcedentibus annis.) ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν. id est, A multis annis, siue multis iam annis. Nec uideo cur interpres putarit addendum aliquid, quum sermo de sequutis annis non possit intelligi.

Quum in Hispaniam proficisci cœpero.) ὡς ἐὰν πορεύωμαι εἰς τὴν σπανίαν, ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς. Vt si proficiscar in Hispaniam, ueniam ad uos. Quanquam quidam Græci codices habebant, ἕως, non ὡς. Si disiunctim legatur, sonat Vt si: si coniunctim, uerti poterat Simulatque, ut indicet id breui futurum. Cæterum Græci scriptores, Paulum sequuti, fraudant Hispaniam prima regionis syllaba: quam illi solent huiusmodi dictionibus addere, dicentes Espero, pro spero, Expecto, pro Specto: idem facientes in hac dictione quod Latini facimus in Iscariote. Spania, pro Hi[redacted] [redacted]

Spero enim quod præteriens uideam uos.) ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος, θεάσασθαι ὑμᾶς, καὶ ὑφ᾽ ὑμῶν προπεμφθῆναι ἐκεῖ. Quando uideo Fabrum offendi sermone, sic Latine uerti poterat: Nam spero futurum, ut isthac iter faciens uideam uos, & à uobis producar, siue deducar illuc.

Quod præteriens.) διαπορευόμενος. id est, Pertransiens, siue isthac iter faciens. Cæterum [redacted]

rum illa uerba ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς, uidentur adiectitia, uel hoc argumento quod Chry/sostomus non attingit, licet addantur apud Theophylactum. Ambrosius legit, Quum in Hispaniam proficisci cœpero, uidebo uos, & à uobis præmitti illuc. Si locus uaca: men/do, Ambrosius sic ordinat: Cupiditatem habens uenire ad uos, multis iam annis, quum in Hispaniam proficisci cœpero, & à uobis deduci illuc, ut utraque pars, uenire, & deduci, perti/neat ad nomen, desiderium. Sed coniecto scripturam esse mutilam. Si tollatur Græca con/iunctio γὰρ, quæ non est apud Latinos, nihil habet incommodi sermo, ut ὡσὰν coniun/ctim referatur ad superiora, hunc in modum, Quum non habeam locum uacuum in hisce regionibus, & alioqui cupidus sim multis iam annis ueniendi ad uos, simulatque proficiscar in Hispaniam, spero fore ut in transitu uos uideam, & à uobis eò proficiscens deducar. In/terpres futuri temporis uerba uertere solet per incipiendi uerbum. At hic Græci legunt, ὡς ἂν πορεύωμαι. Cæterum προπεμφθῆναι, inepte uertit quisquis fuit, Præmitti. Sic enim legit Ambrosius, [redacted].

Fruitus fuero.) ἐμπλησθῶ. id est, Expletus fuero. quod quidem multo significantius est ad explicandum ingens Pauli desiderium. Atque ut magis intendat epitasin, addit Ex par/te, significans inexplebilem cupiditatem.

Nunc igitur proficiscar.) πορεύομαι. id est, Proficiscor: præsentis est temporis, uelut & participium quod sequitur, διακονῶν, id est, ministrans: iam enim hoc agebat. Hoc si qui/dem facere dicimur, quod adornamus facere. Apostolus enim hoc dicto excusat dilatio/nem profectionis in Hispaniam. Poterãt enim dicere, Si nihil est isthic quod te remoretur, cur differs nos inuisere? Nunc, inquit, proficiscor Hierosolymam. Si dixisset Proficiscar, au/xisset suspicionem moræ longioris. Itaque uerbum præsentis temporis magis congruit apo/stolico sensui. Demiror autem cur interpres participium mutarit in uerbum infinitum, nisi forte legit διακονεῖν.

εὐδοκεῖν Probauerunt enim Macedones.) εὐδόκησαν. id est, Approbarunt. &, Ita uisum est illis. At idem uerbum mox uertit, Placuit illis. adeo interpres nefas iudicauit idem uerbum ite/rare, quod tamen ipse Paulus non est ueritus facere. Porrò εὐδοκεῖν, non solum sonat Pro/bare, uerum ex animo probare: quoties res non solum utcunque placet, sed bene & ex ani/mo placet. ut intelligamus huiusmodi munera, si ultro offerantur, accipienda eis quibus fuerit opus, non exigenda: quandoquidem ipse Paulus maluit manibus laborare, quàm alieno cibo uiuere.

Collationem.) κοινωνίαν. id est, Communionem, siue communicationem. sic enim uo/cat eleemosynam missam, ciuili nimirum uocabulo: quasi non sit beneficium iuuare pecu/nia, sed censum quem habemus cum aliis communem, quum opus est illis impartiri. Cæte/rum quod uertit, In pauperes sanctorum: nimium fidus fuit interpres, ut qui schema quoque [redacted] & idioma Græci sermonis expresserit. Alioqui dicendum erat, Pauperibus sanctis: ne quis suspicetur sanctos habuisse pauperes, qui sancti non essent. Quum enim omnes Christia/ni tum dicerentur sancti, ad distinguendum pauperes ethnicos à fidelibus non erat opus ge/nitiuo. Illud annotandum, quod Paulus uidetur iungere duo inter se pugnantia, εὐδόκησαν & ὀφείλεται. Etenim qui sponte & bona animi uoluntate offert, non uidetur debere. Un/de diuinam erga homines beneficentiam, εὐδοκίαν appellat. Atqui quum hoc uideatur adiecisse ciuiliter magis quàm ex animo, tamen addit hanc unam causam, quod illi spiri/tualia impartissent, uelut alioqui nihil deberetur. [redacted] Sic enim Paulus appellat doctrinam euan/gelicam.

Si spiri/

Si spiritualium illorum participes facti sunt gentiles.) Græca sic habent: εἰ γὰρ τοῖς πνευματικοῖς αὐτῶν ἐκοινώνησαν τὰ ἔθνη. Paulus hoc uerbo κοινωνεῖν utitur ambigue, ut interdum pertineat ad dantem, interdum ad accipientem. Ad Galatas sexto: κοινωνείτω δὲ ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον, τῷ κατηχοῦντι, dixit pro Impertiat. hic ἐκοινώνησαν accipere uidetur pro Participes fuerunt, ut pertineat ad accipiendum: nisi legas αὐτῶν alpha aspirato, & τὰ ἔθνη accusandi casu. Nec ad sententiam refert utro modo legas. Vt enim accipiamus id dictum, quod lex & euangelium & Christus primum ortum sit à Iudæis, ut posteris debemus pro beneficio à maioribus accepto, ita posteri nobis communicasse dicuntur, quod ab ipsorum progenitoribus uenit. Ac mox diuersum in modum usurpat Chrysostomus κοινωνῆσαι & μεταδοῦναι, interpretans quod Paulus dixit λειτουργῆσαι. Annotauit & illud Chrysostomus, quod spiritualibus addidit αὐτῶν, quod ea propria sint cuiusque bona. Carnalibus non addidit, quod hæ facultates nō sint tantum possessoris, sed egentiū quoq;.

Quum consummauero.) ἐπιτελέσας. id est, Vbi perfecero.

Et assignauero.) σφραγισάμενος. id est, Obsignauero, uel obsignatum reddidero. sic enim reddi solet pecunia. Sentit enim Paulus se diligenter ac certa fide uelle reddere hoc munus. Quod omnis pecuniæ tractatio suspecta soleat esse, præsertim Iudæis auarissimis: subindicat tale quiddam & Theophylactus.

Fructum hunc.) Fructum, Chrysostomus & Theophylactus refert non ad accepturos, sed ad eos qui contulerant: quasi in beneficijs Christianorum lucrum penes dantem sit, non penes accipiētem. Quod si Paulus integre ac tuto reddidisset eam pecuniam, futurum erat ut Macedonibus cæterisq; qui contulerant, ceu thesaurus quidam in tuto reconditus uideretur. Hoc admonui ut lector intelligat Eis pronomen non referre Sanctos, sed Græcos. Ordo annotatus

In plenitudine benedictionis, & cætera.) ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ χριστοῦ. id est, In plenitudine benedictionis euangelij. Benedictionem Paulus aliquoties uocat eleemosynam. Atque hic uidetur uerecunde significare, ut Romani quoq; conferant. Quanquam Chrysostomus mauult hic generaliter accipi, pro omni uirtutum & officiorum genere, propterea quod additur euangelij. Atqui quod euangelij nomine datur εὐλογία est euangelij. Simili tropo εὐλογίαν dixerunt eleemosynam, quæ uerbis amicis dabatur, quo conuiuium pauperibus dari solitum ἀγάπην. Quidam legunt, Euangelij Christi. quod apud Chrysostomum legitur in contextu, sed in enarrando declarat tantum legisse Euangelij. Additur & apud Theophylactum, sed in contextu duntaxat. Noster interpres cum Ambrosio tantum habet, In benedictione Christi. ita etiam enarrat Ambrosius. Similiter legit Origenes.

Obsecro ergo uos.) παρακαλῶ δέ. id est, Hortor autem uos. Tametsi hoc sane loco non admodum male quadrabat Obsecro, propter ea quæ sequuntur, Per dominū nostrum Iesum Christum.

Per charitatem sancti spiritus.) Sancti superest. διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος. id est, Per dilectionem spiritus.

Vt adiuuetis me.) συναγωνίσασθαι. quod est opitulari, sed certanti & laboranti. Quod ante nos annotauit & Origenes, sed tamen eò detorquens, quod inter orandum certamen sit cum impijs dæmonibus, preces piorum interpellare solitis. Quanquam Ambrosius legit, Vt solicitudinem impartiamini. Interpres rectius expresit quàm Ambrosius, mea quidem sententia. Et In orationibus, dixit pro Per precationes. quam sermonis formam oportet iam nobis esse familiarem. συναγωνίσασθαι

Obsequij mei oblatio. καὶ ἵνα ἡ διακονία μου. id est, Ministerium meum. Ambrosius uelut exponens legit, Vt munerum meorum oblatio. Quanquam mihi uidetur aliud quidam legisse, forte προσφορά, quo uerbo usus est ante: quandoquidem & paulo superius usus est uerbo apto sacrificijs, λειτουργῆσαι. quod interpres uertit Ministrate. Nos addidimus pronomen: Vt ministerium hoc meum. propter articulum Græcum, ἵνα ἡ διακονία μου. Aliud legit interpres

Accepta fiat in Hierusalem.) Græci nonnihil diuerse legunt. Nonnulli sic habent: καὶ ἵνα ἡ διακονία μου, ἡ εἰς ἱερουσαλὴμ εὐπρόσδεκτος γένηται τοῖς ἁγίοις. id est, Vt ministeriū meum quod est in, uel erga Hierusalem, acceptum sit sanctis. Quidam codex sic habebat, ἡ διακονία μου

νία μου ἡ ἰερουσαλήμ. id est, Ministerium meum quæ est Hierusalem. At Theophylactus nec legens, nec interpretans addit hanc particulam, quemadmodum nec Chrysostomus. Porrò modeste uocat ministerium, quum sit alienæ liberalitatis minister duntaxat.

EX CAPITE DECIMOSEXTO

Quæ est in ministerio.) οὖσαν διάκονον. id est, quæ est ministra. Per hanc Phœben putant redditam epistolam Romanis.

Quæ est Cenchris.) Cenchreis Græce est κεγχρεαῖς, aut ut in nonnullis habetur scriptum, κεχρεαῖς, dictione trisyllaba: quod nos uertimus Cenchreensis. Cæterum quum plura sint huius nominis loca, nempe in Troade oppidum, atque aliud item in Italia, tamen magis cōsentaneum est, Paulum sentire de Cenchreis statione nauali Corinthiorum, quādoquidem constat hanc epistolam è Corintho missam. Hoc etiam Origenes indicauit. Sic enim loquitur præfatus in expositionem huius epistolæ: Cenchris enim dicitur locus Corintho uicinus, imò portus ipsius Corinthi.

Digne sanctis.) ἀξίως τῶν ἁγίων. uerti poterat, Ut decet sanctos, ut dignum est sanctis. Aduerbio addidit casum nominis.

Priscam & Aquilam.) Origenes putat Priscam eandem esse quam Lucas in Actis capite decimooctauo, Priscillā appellat, cuius maritus erat Aquila Ponticus genere, Iudæus religione & origine stirpis, Paulo ὁμότεχνος, nimirum artifex tabernaculorum, & ut Origenes interpretatur, sutor. Mouet Origenē qui fieri potuit ut Aquila Romæ fuerit, quum Claudius imperator eos omnes abegerit, ut refertur capite modo citato. Sed fieri potuit, ut cessante sæuitia edicti, Corintho relicta, Romam redierit Aquila: quandoquidem illic multos Iudæos ipse Paulus post offendit: quod palam est ex historia capitis quod est eiusdem uoluminis ultimum.

Claudius Iudæos abegit Roma

Suas ceruices.) τὸν ἑαυτῶν τράχηλον. id est, Suam ipsorum ceruicem.

Et domesticam ecclesiam.) καὶ τὴν κατ᾽ οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν. Familiam Christianam, & si qui accesserant, ecclesiam uocat: unde nos maluimus congregationem appellare, propter crassos qui putant ecclesiam esse templum. Nec uideri debet indignum, si quis conuentum Christianorum dicat congregationem, quum interpres secundæ Thessalonicen. secundo, totam aggregationem fidelium in Christum, appellet congregationem.

Salutate Ephenetum.) Epænetus dicitur, non Ephenetus, ἐπαινετός. quod Latine sonat Laudatus, siue laudabilis.

Qui est primitiuus ecclesiæ Asiæ.) ἀπαρχή. id est, Primitiæ, siue quod hunc primum Achiuorum conuerterit ad Christum, siue quod hic esset præcipuus. Nam Ambrosius hoc referre uidetur ad dignitatem hominis, ita loquens: Huius Epæneti etiam præsentem dignitatem non tacuit, ut ostendat & dignitosos credere, & inuitet primos Romanorum ad fidem. Hæc ille. Solent autem optima quæque in primitias separari. Ac mox:

Asiæ, pro Achaiæ

Ecclesiæ Asiæ.) τῆς ἀχαΐας. id est, Achaiæ est Græce, non Asiæ: licet refragante uetustissimo codice Paulino. Chrysostomus ac Theophylactus legit Achaiæ. Origenes legit Asiæ. Itaque citat Hieronymus locis aliquot. Qui Asiam mutarunt in Achaiam, hoc uidentur offensi, quod non esset uerisimile Epænetum esse primum uel dignitate uel conuersione totius Asiæ minoris, quæ in multas regiones dissecta est. Cæterum constat quoties Asia dicitur absolute, partem Asiæ minoris significari, in qua est Ephesus. Nec additur Ecclesiæ apud Græcos, uel in uetustis Latinorum exemplaribus, ne apud Ambrosium quidem. Addit autem, In Christo: uidelicet interpretans cur uocarit primitias.

Quæ multum laborauit in uobis.) εἰς ὑμᾶς. id est, Erga uos. Idem enim satis colligitur ex interpretatione Origenis, apertius etiam ex Ambrosiana, apertissime ex Theophylacti. Quanquam non sum nescius in nonnullis Græcorum codicibus haberi scriptum, εἰς ἡμᾶς. Siquidem in his facillimus est scribarum lapsus. Apud Chrysostomum scriba posuerat utrumque: ex enarratione non liquebat quid legisset, nisi quod magis conuenit ἡμᾶς, primæ personæ.

Andronicum & Iuliam.) ἰουνίαν. id est, Iuniam. Nam Iuliam posterius suo loco refert. Consentiebat cum Græcis uetustissimus codex è Constantia præbitus.

Qui sunt nobiles.) ἐπίσημοι. id est, Insignes. Ne quis eum de genere loqui putet.

Ampliatum

Ampliatum.) ἀμπλίαν. id est, Ampliam. nisi forte Romanam uocem deprauauit ad pronunciationem Hebraicam. Nec est, Dilectissimum: sed Dilectum, ἀγαπητόν.

Salutate Apellem.) Origenes addubitat num hic sit Apollo Alexandrinus, uir in scripturis eruditus, cuius mentio fit in Actis apostolorum capite decimooctauo.

Ex Aristoboli domo.) τοὺς ἐκ τῶν ἀριστοβούλου. id est, Eos qui pertinent ad Aristobulum, ut penultima sonetur accentu acuto, est enim Græcis diphthongus: nomen ab optimo consilio dictum. Domo, non addebatur in exemplari quod præbuit Constantia. Sic Horatius: Venimus ad Vestæ. ut subaudiatur Templum. Græci, ἐν ᾅδου. subaudientes οἴκῳ. Nec absurde dixerimus, Veniam ad paschæ. ut subaudiamus, festum.

Asyncretum, Plegontam.) Legendum est: Asyncritum, Phlegontem. ἀσύγκριτον, φλέγοντα. Asyncritus sonat incomparabilem, Phlegon incendens.

Herman, Patrobam, Hermen.) Diuersa nomina sunt. prius est, ἑρμᾶν, Herman: alterum, ἑρμῆν, quod Latine sonat Mercurium: atque ita nos uertimus, ne quis in illis forte ... Origenes in libris περὶ ἀρχῶν, arbitratur hunc Hermen esse autorem libri apocryphi, cui titulus Pastor: unde frequenter adducit testimonia, & putat scriptum afflatu diuino, quanquam non negat à multis contemni. Mira fuit in his ueterum uel credulitas uel simplicitas, qui tantum tribuerint libris quos titulo Clementis habemus, quum in his tam manifestus appareat fucus hominis qui talia scripsit.

Olympiadem.) Græce ὀλυμπᾶν, Olympam. Apparet enim uiros esse, non mulieres, duobus articulis Græcis αὐτοῦ & σὺν αὐτοῖς. At ex Olympiade non potes uirū facere.

Salutāt uos omnes ecclesiæ Christi.) Disputat Origenes quî potuerit Paulus omnium ecclesiarum nomine salutem adscribere, quum uerisimile non sit, omnes adfuisse Corinthi quum hæc scriberetur epistola. Sed quoniam cognouit omnium erga Romanos studium, omnium nomine salutat illos.

Per dulces sermones & benedictiones.) διὰ τῆς χρηστολογίας καὶ εὐλογίας. Ne quis imaginetur benedictiones uulgo dictas episcoporum, Græcis sunt duæ dictiones, χρηστολογία. quam blandiloquentiam, seu blandiloquium recte dixeris. Vnde Cæsares quosdam oratione quàm re benigniores, uulgo chrestologos dictos accepimus. Et εὐλογία, ad uerbum quidem sonat benedicentiam: cæterum hic pro laudatione siue adulatione positum est. Indicauit enim idem dictum odio uitij, nempe assentationis.

Benedictio
χρηστολογία

Corda innocentium.) Græce est ἀκάκων. quod magis significat simplices, minimeq́ dolosos, quàm innocentes. Siquidem innocens Latinis dicitur, qui uacat omni crimine uitæ, ἄκακος, qui expers est fraudis ac suspicionis. Siquidem innocentiæ uerbum unum est ex eorum numero quæ Cicero dicit Græcis deesse.

Innocens
ἄκακος

Vestra enim obedientia.) Appositius erat hoc loco, Nam uestra obedientia. Occurrit enim tacitæ quæstioni, cur dixerit corda simplicium: Nam uestra qui prudentes estis, &c.

Timotheus adiutor meus.) ὁ συνεργός μου. quod socium & consortem operis significat Græcis, quasi collegam dicas aut cooperarium. Ambrosius non ineleganter uertit, Consors laborum meorum.

Ego Terentius.) Tertius, legendum est: non Terentius. τέρτιος. Quanquam in nonnullis habetur Terentius. Ambrosius legit Tertius: addit enim, Nomine non numero. Atque ita legit Chrysostomus, ac Theophylactus Græcus interpres. Sic enim hic dictus est Tertius, ut apud Romanos dicebantur Sexti, Quinti, ac Decimi.

Et uniuersæ ecclesiæ.) Latinus sermo habet amphibologiā, quod incertum sit an Gaius hospes Pauli Romanos salutet unà cum tota congregatione, an intelligendus sit hospes non Pauli solum, sed totius etiam ecclesiæ. Apud Græcos tantum posterior sensus accipi potest, atque ideo nos uertimus, Hospes meus & totius ecclesiæ.

Arcarius ciuitatis.) ὁ οἰκονόμος. id est, Dispensator. unde nos, Quæstorem ærarij, uertimus. Theophylactus putat præfectum fuisse. Et prorsus hactenus erat præfectus. Arbitror significari præfectum ærario.

Gratia domini nostri, & cætera.) Quoniam eadem fere uerba paulo superius posita sunt, apud Ambrosium & Origenem hic non repetuntur, nec in uetustissimo codice quem exhibuit bibliotheca Constantiensis. Apud Chrysostomum priore loco non additur nec

in contextu, nec in enarratione, sed in fine duntaxat post doxologiam, & admonet conuenire ut sermo noster à gratia dei sumat exordium, & in gratiæ commemorationem desinat. Chrysostomo consentit Theophylactus.

Coronis epistolæ Paulinæ

Ei autem qui potens.) Hæc est pars quæ in plerisque Græcorum codicibus non additur. In nonnullis alio additur loco, nempe in fine capitis decimiquarti, sicut indicauimus eo loco. In quibusdam adijcitur in fine epistolæ. Id quod & nos fecimus, præsertim assentientibus Latinis exemplaribus, etiam uetustis, & Ambrosio, cumque his Origene, qui docet non solum hanc partem resectam fuisse à Marcione, qui quasdam Paulo inscriptas epistolas reiecit totas, quasdam truncauit mutilauitque: uerum etiam totum hoc quod sequitur ab eo loco quo dixit Paulus: Omne autem quod non est ex fide, peccatum est. hoc est à calce capitis decimiquarti, quod cætera adhortationibus tantum & salutationibus occupata, parum uiderentur respondere Paulinæ grauitati. Sed huius sententiam iam olim ab omnibus explosam, quid attinet refellere? Mirum est autem qui acciderit, ut hæc pars suo loco fuerit mota. Etenim si ob id loco mota est, quod cum his quæ præcederent ac sequerentur parum concinne cohæreret, ne hic quidem cohæret. Nam quod sermonis ordo nec apud Græcos, nec apud nos consequitur, minus admiror in Paulo, apud quem frequenter eiusmodi occurrunt incommoda. Etenim ut negligamus hyperbaton, quod adijcitur in fine, Honor & gloria: quo minus ad initium orationis referatur, Ei autem qui, & cætera: obstat dictio Cui.

Dubitatũ est de posterioribus capitulis huius epistolæ, num essent Pauli

Thomæ sententia

quemadmodum annotauit & Thomas, sequutus Augustinum, qui utcunque explicat alteram constructionis incommoditatem, ut Per Iesum Christum, non referatur ad Sapienti: ne deus pater per filium sapiens esse uideretur: sed ad id quod sequitur, Sit honor & gloria. quod is patrem sua morte illustrarit apud homines. Verum quid faciemus ly Cui: sic enim Aquinas ille loquitur: quod ita constanter obsedit omnes Græcorum ac Latinorum codices, ut nisi summa impudentia non posit expungi? Quod si locum tuetur, nec superiora cohærent, nec inferiora, nec ipse sanè reperio quid hic comminiscar, nisi libeat ingenue fateri, Paulum suo more hanc orationem imperfectam extulisse, ut subaudiamus, gratias agamus, aut simile quippiam. Ambrosius connectit superiora cum extremis, Sit honor & gloria, dissimulato incommodo constructionis, quo tamen offensus est Thomas. Sed multo ante hunc Augustinus libro aduersus Maximinum Arrianorum episcopum tertio, capite decimotertio, putat autẽ sic ordinari posse: Ei gloria, cui per Iesum Christum gloria. Licet fateatur omissa uoce, cui, sermonem esse magis usitatum. Porrò quod nos legimus per scripturas prophetarum, Græcis est διὰ τῶν γραφῶν προφητικῶν. id est, Perque scripturas propheticas: quum neque præcedat aliquid ad quod referatur coniunctio τέ, neque sequatur καὶ, quæ consueuit huic subnecti, ni uis alterius coniunctionis subaudiatur in Nunc: atque hunc accipiamus sensum, quod mysterium patefactum nunc per euãgelium, & olim per scripta prophetica.

Epistola ad Romanos unde missa

Missa fuit è Corintho.) Hoc è Græcis uoluminibus adiecimus, nisi quod ἐγράφη uerimus in missa est: Missa est per Phœben: cæterum scripta manu Tertij, dictante Paulo. Atque illud interim subit admirari, cuiusmodi legatis tunc usi fuerint illi uere maximi pontifices, quum Paulus ad Romanos adhuc florenteis, de tam arduis rebus scripserit per muliérculam. Deinde ridere libet nouam Nicolai Lyrani diligentiam, qui quum Origenes & diuus Hieronymus, cumque his omnes antiqui confirment hanc epistolam è Corintho fuisse missam, ipse tamen ambigit: nimirum quod Haimo scripsit ex Athenis missam. Verum hunc plus quàm Gordianum nodum, uide quanta dexteritate mirus explicat artifex: Partem, inquit, scripsit Athenis: deinde quod supererat, addidit Corinthi: atque ita Romam misit. O hominem suauem, mallet, opinor, Paulum quamlibet magnum itineris facere dispendium, ne quid patiatur autoritas Haimonis, perinde quasi ille uno aut altero in loco labatur.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD ROMANOS FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI

AD CORINTHIOS PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

Vocati sancti, non Nati

VOCATVS & uocatis sanctis.) κλητός & κλητοῖς nomina sunt, non participia, ut superius admonuimus, non perinde quod iam sancti sint, sed quod uocati sint ad sanctimoniam. Quemadmodum indicauit & Ambrosius. Quanquam olim omnes Christiani dicebantur sancti, ad discrimen prophanorum, nec erat titulus uirtutis sed professionis.

Prima lectio Chrysostomi & Theophylacti.

Secūda lectio

Ipsorum.) Latinius erat, suo. Est autem Græcis duplex coniunctio, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν. id est, Suoque & nostro. Porro sensus nonnihil est anceps. Theophylactus existimat Suoque & nostro, referri posse ad dominum, quia præcessit Domino nostro. deinde repetens addat, Non solum nostro, sed & illorum quicunque inuocant. Ad eundem modum ordinat Chrysostomus in commentarijs Græcis nondum uersis, quos in hanc scripsit epistolam, si modo non fallit titulus. Eius codicis copia nobis facta est ex bibliotheca Prædicatorum apud Basileam. Verum hæc interpretatio mihi uidetur affectata. In hac æditione quam nunc quintam damus, consuluimus alios Chrysostomi codices, & comperimus eum ita temperare enarrationem, ut αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν, possit uel ad dominum uel ad locum referri, quia sicut unus est dominus, ita una est ecclesia. Quidam simpliciter interpretantur, siue in suis locis in quibus agunt, siue in his in quibus nos agimus. Tertius autem sensus mihi uidetur argutior, & ad Paulinos affectus accommodatior. Quem hac lege referam, ut liberum sit lectori nihilo secius quod malit sequi. In quouis loco, siue ipsorum, siue meo, aut & ipsorum & meo. ut intelligas Paulum omnem locum suum ducere, in quo sint qui inuocant nomen domini, quod inter Christianos charitas communia faciat omnia. Nec abhorret ab hac sententia Theophylactus, indicans Paulum obiurgaturum Corinthios ob coortum inter illos dissidium, hac usum parasceue: quasi diceret, Si omnium qui quouis loco credunt Christo, una eademque est ecclesia, cur uos eiusdem rei publicæ ciues inter uos dissidetis? Ambrosius uidetur Ipsorum, referre ad loca gentium: Nostro, ad Iudæorum. sic enim adscribit, Cum Iudæis ueris iungit & gentes. Nisi mauis inuertere, ut prius ad Iudæos pertineat, Nostro, ad gētes: quod in Iudæa tantum soleat inuocari nomen domini, & Paulus ut gentium apostolus nostro dixerit. Coactius est quod addit Thomas, & hunc sequutus Lyranus: Ipsorum, referri ad episcopos eius loci, quibus licet essent subiecti, non tamen per hoc eximebantur à ditione apostoli. Certe nomen ditionis inauditum fuit inter apostolos.

Tertia Erasmi

Ambrosij sententia

Thomæ opinio

Amphibologia

A deo patre nostro & domino Iesu.) Anceps est sensus apud Græcos, propterea quod hic genitiuus referri potest & ad præpositionem ἀπὸ. ut sit sensus, A patre pariter atque à filio pacem proficisci. Et ad nomen Patre, ut accipiamus patrem esse communem Christo & nobis. Priorem tamen sensum sequuntur omnes.

In omnibus.) ἐν παντί. id est, In omni: hoc est, in quauis re. Quanquam id quidem ad sensus integritatem nihil refert. & recte numerum mutauit interpres.

Obscurior sermo

Sicut testimonium.) καθώς. id est, Quemadmodum. quod ad superiora referendū est. id est, Per quæ, siue quibus rebus, nēpe sermone & cognitione. Etenim quo magis illi abundabant dotibus sacris, hoc testatior reddebatur euangelij ueritas. In eum sensum prorsus interpretatur Theophylactus. Nec ab hac sententia multum abest Ambrosius. Thomas pro una uarias inducit sententias.

Vt nihil uobis desit.) ὥστε ὑμᾶς μὴ ὑστερεῖσθαι ἐν μηδενὶ χαρίσματι. id est, Vt non destituamini in ullo dono. Et, Vt, hoc loco non notat finem, sed consequentiam, uelut adeo ut. Item

hoc loco gratia est, non χάρις, sicut paulo superius, sed χάρισμα, quod sæpenumero Donum uertit.

Sine crimine, ἀνέγκλητοι

Sine crimine.) ἀνεγκλήτους. quasi dicas, incriminabiles, inculpatos: ab ἐγκαλεῖν, quod est, in ius uocare: & ἔγκλημα, crimen est Græcis, indidem dicta uox. Est autem perfectius atque etiam difficilius ἀνέγκλητον esse, quàm innocentem. Siquidem ipsa etiam innocentia non uacat aliquoties crimine.

πιστός uarie usurpatur

Fidelis deus.) πιστός. Paulus hanc dictionem uarie usurpat. Nonnunquam πιστοί di/cuntur qui credunt, ut ἄπιστοι increduli: aliâs πιστοί, qui sunt bonæ fidei, præstantes quod receperint, ut hoc in loco, teste & Theophylacto, qui fidelem deum, ueridicum interpreta/tur, ac mentiri nescium. Interim ad rem refertur, ut πιστὸς ὁ λόγος, pro sermone certo & indubitato. Porro fidelis uocabulum etiam superiori competere testatur Horatius:

Vnde mihi tam fortem, tamque fidelem.

Loquitur enim de eo, quem certe uolebat superiorem uideri.

In societatem.) εἰς κοινωνίαν. In communionem, siue consortium: licet recte uerterit interpres.

Obsecro uos.) παρακαλῶ. Hortor esse poterat. Quanquam & obsecro satis quadrat, siue obtestor: præsertim quia sequitur, Per nomen domini nostri Iesu. Sic enim interpreta/tur & Theophylactus, Paulum obtestari Corinthios per nomen illud quod omnibus Chri/sto initiatis sacrosanctum esse debet.

Idem dicere, consentire dictis

Vt idipsum dicatis.) τὸ αὐτό. id est, Idem loquamini. hoc est, Consentiatis. Quod ad Romanos scribẽs dixit: τὸ αὐτὸ φρονεῖν. id est, Idem sentire, siue ut ille uertit, Sapere: quod & hæc inter se cognata sint, dissentire animo & dissidere uerbis. Ad hunc modum exponit Theophylactus. At huius præcepti non meminerunt quidam, quorum alius mordicus te/net Scotisticam sectam, alius Thomisticam, alius Occanisticam, alius Albertisticam. Aliud loquuntur Nominales, aliud Reales, aliud Iurisperiti, aliud Theologi, rursus aliud Trans/alpini, aliud Cisalpini.

Schismata.) Græcam uocem reliquit: dicere poterat Sectiones, aut dissensiones, aut dissidia.

Perfecti, inte/gri corporis

Sitis autem perfecti.) κατηρτισμένοι. siue ut quidam habebant ἀπηρτισμένοι, quod si/gnificat perfectum, ut corpus est, in quo nullum sit membrum mutilum aut mancum aut inæquale, ab ἄρτιος & ἀρτίζω. Vnde nos explicandi causa uertimus, Sitis integrum cor/pus. Etenim quum dicitur perfectum, uulgus intelligit absolutã uirtutem: de qua nondum agit Paulus apud seditiosos. Si uertissem integri, uisus essem dicere incorruptos ac pro/bos. Monet enim Paulus, ut non solum concordes sint lingua idem loquentes, uerumetiam ut sicut integri corporis membra eodem aguntur spiritu, ita & illis mens sit eadem. Porro quod dissidet, diuulsum est ac dissipatum, non integrum ac solidum.

Sensus, pro mente

In eodem sensu.) αὐτῷ νοΐ. id est, Eadem mente. In, præpositio posita est pro Per: ideoque ea omissa, sensum eundem reddidimus.

Scientia, pro Sententia deprauatum

In eadem scientia.) αὐτῇ γνώμῃ. id est, Eadem sententia. quod aut mutatum est à libra/rijs, aut interpres legit γνώσει, sicut habetur in æditione Aldina, pro γνώμῃ. Sed hoc mi/hi uerisimilius est, quum & Græcorum codices consentiant, & in uetustissimis Latinorum exemplaribus habeatur Sententia pro Scientia, nominatim in exemplari Paulino probatis/simæ fidei, quodque multorum instar esse possit: rursum in eo quod nobis prębuit collegium canonicorum Constantiensium. Ad hæc Ambrosius deprehenditur Sententia legisse, non Scientia, si quis attentius obseruet ea quæ commenti uice subijcit: Perfectos uult eos esse in eodem sensu, quem illis tradiderat, ut non discreparent. Ad illorum enim exemplum quos supra laudat, hos prouocat, ut hoc sentiant ac defendant. Hactenus Ambrosius. Sen/sum refert ad id quod illis fuerat à Paulo traditum, sententiam ad defensionem, Nam sen/tentia uocatur ferè quæ profertur ac recitatur. sensus apud nos est. Certe palàm pro Scien/tia, sententiam legit Hilarius in Psalmum centesimum trigesimum secundum. Rursus Au/gustinus libro primo contra Donatistas De baptismo, capite decimo, sententia legit, non

Thomas

scientia. Itidem legisse Chrysostomum ac Theophylactum deprehendet qui perpenderit attentius illorum interpretationem. Thomas detorquet sensum ad eam uim animi, qua iu/dicamus

dicamus de agendis: scientiam qua iudicamus de cognoscendis. Id commentum mihi sane non admodum arridet, quum mente potius iudicemus cognoscenda. Neque enim sensus hic accipi potest pro sensu corporalis organi, qualis est uisus aut auditus. Erroris ansa hinc præbita est, quod paulo superius habebatur γνώσει. ἐν παντὶ λόγῳ καὶ πάσῃ γνώσει. Verum illic loquebatur Apostolus de abundantia scientiæ & eruditionis, hic agit de consensu. At fieri potest, ut non sit eadem scientia, quum mens sit eadem.

Ab his qui sunt Chloes.) Theophylactus Græcus interpres, Chloen familiæ Corinthiensis nomen esse putat: ut intelligas eius gentis aliquos fuisse qui Paulo significarint de Corinthiorum dissidio. Quemadmodum ad Romanos scribens dixerat, ἐκ τῶν ἀριστοβούλου, gentiles illius ac familiares intelligens. Thomas ambigit utrum Chloen uicum facere malit, quæ pertinuerit ad ditionem Corinthiorum: an matronam. Ambigit & Ambrosius, homines sint, locus, an fœmina. Etiamsi apud Græcos locorum nominibus addi solet præpositio. Neque enim apud illos receptum est, τοῖς ὅσι ῥώμης. quemadmodum apud nos, ijs qui Romæ sunt, sed addita præpositione efferunt: ἐν τῇ ῥώμῃ. Certe apud Horatium in Odis, Chloe fœminæ uocabulum est:

Thomæ lapsus

Me nunc Cressa Chloe regit,
Dulces docta modos, & citharæ sciens.

Miro uero consilio Paulus fidei causa familiæ nomen expressit, at rursus hominum nomina suppressit, ne quid illis conflaret inuidiæ.

Consilium Pauli

Deo meo.) Meo, apud Græcos non est, nec apud Ambrosium, nec in antiquis exemplaribus, nominatim in Paulino & Constantiensi. Et absolutius est, ut sit deus omnium. Nam quod paulo superius dixit, Gratias ago deo meo: annotatum est à Theophylacto, quod deum omnium communem, affectu quodam summo, suum deum appellarit, & hic annotaturo, si suum dixisset deum.

In nomine meo baptizati estis.) ἐβάπτισα. id est, Baptizaui, primæ personæ, licet constanter refragantibus Latinis exemplaribus: & ad sensum nihil interest. Ex Theophylacti commentarijs non admodum liquet quid legerit, nisi quod coniectura magis eò uergit, legisse ἐβάπτισα, quàm ἐβαπτίσθητε. Subijcit enim Paulum complures baptizasse, sed in Christi nomine, non suo. Hac æditione quinta, quoniam ad manum erat Græcus codex, comperi scriptum ἐβάπτισα, tum apud Chrysostomum, tum apud Theophylactum. Lectionem confirmat Chrysostomi commentarium: Quid, inquit, gloriamini, quod baptizarim: quum ego gratias agam deo, quod id non fecerim. Certe Augustinus quum alias, tum libro aduersus Cresconium, tertio, capite undecimo, legit iuxta Græcos. Verum ne quid erres lector, in hac uoce sæpe repetita: in primo loco, Aut in Pauli nomine baptizati estis, consentiunt Latini codices cum Græcis: in altero loco, Ne quis dicat quod in nomine meo baptizaui, Græci consentiunt, Latini dissentiunt, eo quod quidam legunt Baptizati sitis, alij Baptizaui.

Si quem alium uestrum.) εἴ τινα ἄλλον. id est, Nunquem alium. Nam Vestrum, redundat: nec additur apud Ambrosium, nec apud Chrysostomum ac Theophylactum.

Non in sapientia uerbi.) ἐν σοφίᾳ λόγου. id est, In eruditione sermonis. Siquidem σοφίαν appellant non solum quod sapit, uerumetiam quicquid elegans est & eruditum. Græcis autem placebat Eruditio, sicuti Iudæis miracula ac prodigia. Et In præpositio, loco Per, posita est. & Hebraica figura dictum est, In sapientia sermonis: pro eo quod erat, Erudito sermone, siue per eruditum sermonem. Porrò quum λόγος sermonem significet potius quàm uerbum, cur hoc in loco libuit abuti uerbo? Et mox ad eundem modum, uerbum enim crucis, neque enim hic significatur dei filius. Vbi & illud obiter annotandum, hic geminum addi articulum, ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ. quo sit euidentior discretio huius sermonis de cruce simplicis & incompositi, suoq; congruentis argumento, à sermone philosophorum & rhetorum fucato compositoq;.

Sapientia, pro Eruditione

Articuli uis

Vt non euacuetur.) ἵνα μὴ κενωθῇ. id est, Vt non fiat inanis. Nam inane dicitur quod non est solidum, sed specie blanditur. Illud obiter annotabis optime lector, quàm solicite curarit diuus Paulus ut euangelium Christi purissimum esset ab omnibus humanis adminiculis, ne quid inde sibi uendicare posset hic mundus, adeo ut nec eloquentiam uoluerit adiungere

Doctrina Christi pura

iungere,aut eruditionem humanam. At his temporibus quum oneremus Christum opi/bus,negocijs prophanis,honoribus,imperijs,exercitibus,uoluptatibus,& quibus tandem non? solam eloquentiam execramur. Et hac una in parte uel anteimus apostolos.nam illi simpliciter dixerunt,sed cordate,sine lenocinijs,at rursum sine spurcitia sine portentis:in/affectate loquuti sunt,sed prudenter:& ut paucis dicam,quemadmodum alio modo po/tentes erant ac diuites,alio modo nobiles & inclyti, ita diuerso modo tum eruditi,tum eloquentes.

Sermo apostolicus incompositus

Id est nobis.) Id est,addidit nescio quis,nam Græce est, τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν. id est, Nobis autem qui salutem consequimur.Apud Ambrosium ita legitur, His autem qui sal/ui fiunt,dei uirtus est.omisso ut apparet, ἡμῖν.

Dei uirtus est.) δύναμις. Vt opponatur infirmitati & impotentiæ: quod Corin/thij diuitijs essent insolentes, quemadmodum Romani tumebant imperij gloria & lau/de bellica.

Paulus sequtur Septuaginta

Perdam sapientiam sapientium.) Testimonium est apud Esaiam capite uigesimono/no,quod suo more adduxit,non iuxta ueritatem Hebraicam,sed iuxta Septuaginta:licet in sensu nulla sit discrepantia. Sic enim habet Hebraica ueritas:Peribit enim sapientia à sa/pientibus eius,& intellectus prudentium illius abscondetur. Septuaginta sic,Et perdam sa/pientiam sapientium,& intellectum prudentium abscondam.

Et prudentiam.) τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν. id est, Intelligentiam intelligentium:si quis ad uerbum reddat.

Vbi scriba?) γραμματεύς. Id Theophylactus ad Iudæos referri putat,apud quos sa/pientiæ professio penes scribas erat,alioqui γραμματεύς ad uerbum Literatorem sonat: unde & literatus dicitur.Neque enim Scriba simpliciter is dicitur Hebræis,qui scribit,sed qui consultus de rebus perplexis,ex oraculis scripturarum sacrarum respondet,quemad/modum annotauimus in Euangelijs. Sumptum apparet ex Esaiæ capite trigesimotertio, ubi iuxta Hebraicã ueritatem ita legit Hieronymus: Vbi scriba? ubi legis uerba põderans? ubi doctor paruulorum? Iuxta Septuaginta ad hunc modum legimus: ποῦ εἰσιν οἱ γραμμα/τικοί; ποῦ εἰσιν οἱ συμβουλεύοντες; ποῦ ἐστιν ὁ ἀριθμῶν τοὺς συστρεφομένους μικρὸν καὶ μέγαν λαόν; id est, Vbi sunt grammatici? ubi consultores? ubi est qui numerat eos qui nutriunt paruum & magnum populum?

Disputator

Vbi inquisitor?) συζητητής. id est,Disputator.ad uerbum sonat Conquisitor:nam συ/ζητεῖν, est disputare. Atque ita legit Ambrosius. Itaq; scriptum comperi in exemplari Pau/lino & Constantiensi. De hoc uerbo nonnihil admonuimus in Euangelijs: Vbi est scriba? ubi est legis uerba ponderans? ubi doctor paruulorum?

Nonne stultam fecit.) οὐχὶ ἐμώρανεν. id est,Nonne stultificauit,siue infatuauit:ut ita lo/quamur.Fatuum enim & sapidum pugnant inter se.

Gentibus autem stultitiam.) ἕλλησι δὲ. id est,Græcis autem,quo nomine solet omneis complecti,qui Iudæi non essent.

Ipsis,pro Iisdem

Ipsis autem uocatis.) αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς. Dilucidius erat,Sed ijsdem uocatis:ut intel/ligas utriusq; gentis Christianos,quibus ex æquo Christus probatur. Quum unus utrun/que sit,quod utraque gens requirebat. Quid quæris Iudæe? Signa. hic est dei uirtus. Quid tu Græce? Sapientiam. hic est sapientia patris æterni. Nam id sensisse Paulum testantur & Græci interpretes.

Stultitia dei

Quod stultum est dei.) ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ θεοῦ καὶ τὸ ἀσθενές. id est,Stultitia dei & infirmi/tas dei:ut adiectiuum in genere neutro positum intelligatur uice substantiui nominis. An/notauit hunc locum Augustinus in opere de doctrina Christiana,libro secundo,capite de/cimo tertio,ostendens in hac interpretatione,licet absit solœcismus,non abesse tamen am/phibologiam, quod incertum sit an Hominibus,sit dandi casus,an auferendi:quasi dicas, stultum est tibi,sed stultius huic. Id incommodi uitari posse putat, si uertas, Fortius est quàm homines,& sapientius est quàm homines. Atque ita sane refert libro aduersus Fau/stum duodecimo, capite uigesimotertio. Cæterum si interpres uertisset ad uerbum: Sa/pientius & fortius est hominum, duplex fuisset incommodum; non solum enim admi/sisset solœcismum, uerum etiam amphibologiam; quod peruerse poterat accipi, quod stultum

Amphibologia

Stultum est hominum, sapientius esse quàm dei, & infirmum hominum, fortius quàm dei. Porrò stultitiam & imbecillitatem dei, uocat prædicationem crucis, siue quod ea res stulta & imbecillis uideretur impijs, siue quod ad ineffabilem illam dei sapientiam ac potentiam, hæc quodammodo stulta esset & imbecillis. Vt enim omnes iustitiæ hominum iuxta deum sunt ueluti pannus mulieris menstruo fluxu pollutæ, ita uniuersa mortalium sapientia, si componatur ad incogitabilem illam ac cœlestem sapientiam, stultitia quædam dici possit. Nec est quod abominemur hunc sermonem, stultitia dei: quam non horruit Augustinus epistola centesima secunda, scribens ad hunc modum: Hæc stultitia dei, & stultitia prædicationis multos contrahit ad salutem. Si deus demisit se ad nostram imbecillitatem, ut fortes redderet, quid nouum si se demisit ad nostram stultitiam, ut ex stultis redderet sapientes?

Videte enim.) βλέπετε γάρ. Tametsi Græca uox anceps, tamen sensui magis congruit Videtis, quàm modus imperatiuus Videte. Nec enim admonet ut uideant quod sciebant, sed quod perspicuum erat, trahit in argumentum. Ambrosius Græcam uocem ancipitem ancipiti Latina explicat, legens, Intuemini enim fratres. Theophylactus interpretatur per imperandi modum. Atque item Chrysostomus, quum tamen huius enarrationi magis congruat indicandi modus. Apostolus enim citat ipsos Corinthios testes eorum quæ dicit, Ipsi uidetis inter uos esse electos, qui iuxta mundum stulti sunt & contempti. Sensus tamen eodem recidit.

Vt confundat.) καταισχύνῃ. id est, Pudefaciat, aut suffundat, potius quàm confundat. Nam confundi dicitur, qui perturbatur.

Confundat, pro Pudefaciat

Vt confundat sapientes.) Mirum est cur Paulus non seruauerit utrobique generis similitudinem. Nam ad stulta opponit sapientes, non σοφά, id est, sapientia siue docta: & tamen in cæteris reddit neutrum genus, fortia, & non fortes.

Et ea quæ non erant.) καὶ τὰ μὴ ὄντα. Quum antedixisset, ἐξουθενημένα. hoc est, Pro nihilo habita, siue ad nihilum redacta, Hebraica figura rem auxit, quemadmodum & in superiori epistola, uocat ea quæ non sunt tanquam sint: non esse intelligens quæ sint contemptissima, siue perditissima. Vnde nihili hominem dicimus, nullius precij hominem.

Non sunt quæ contẽptißima sunt

Vt ea quæ sunt destrueret.) καταργήσῃ. quod aliquoties uertit, Euacuaret. Est autem antiquare & uelut obliterare: ut frequenter iam admonuimus.

Omnis caro.) πᾶσα σάρξ. Mollius erat, Vlla caro. Quod & ipsum Hebraica figura dictum est. Siquidem hic carnem pro homine posuit, ut superius animam: Omnis anima potestatibus sublimioribus: & cætera.

In conspectu eius.) Græcis est Dei, pro Eius. Atque ita sanè scriptum comperimus apud Chrysostomum ac Theophylactum. Quanquam exemplaria Græca uariant. Sunt enim quæ habeant αὐτοῦ, pro θεοῦ. licet hoc ad sententiam perpusillum referat.

Ex ipso autem.) ἐξ αὐτοῦ γάρ. potest accipi, Ex eodem enim: hoc est, nec ex diuitibus, nec ex sapientibus, sed sine discrimine ex eodem. Id mollius esset, si adderetur articulus τοῦ. Etiamsi Ambrosius refert ad patrem, atque item Theophylactus: ut sit sensus, Non est quod alius alium oderit aut fastidiat, omnes ex eodem patre nati estis, nempe filij dei: per Christum. Quo loco palam indicat Theophylactus, præpositionem ἐν poni loco διά. quod nos & alias indicauimus.

Ipso, pro Eodem

Qui factus est nobis.) Hoc perinde sonat Græce, quasi dicas, Cœpit nobis esse sapientia, uel fuit nobis sapientia. ὡς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία. Velut illud, Ante me factus est. id est, Cœpit esse prior me.

Qui factus est nobis sapientia.) Post Sapientia, Græci habent ἀπὸ θεοῦ. id est, à deo. Quod in nostris aliquot exemplaribus non legitur, quum habeatur apud Ambrosium, & in exemplari Paulino. Ambrosius etiam interpretatur, atque item Theophylactus indicat non sine causa adiectum, à deo. Ne quis addubitet in nostris ubi deest, incuria scribarum omissum esse.

Deest in nostris

Vt quemadmodum scriptum est.) Non dubium est quin Hieremiæ capite nono: Hæc dicit dominus, Non glorietur sapiens in sapientia sua, & non glorietur fortis in fortitudine sua, & non glorietur diues in diuitijs suis: sed in hoc glorietur, qui gloriatur, scire

& nosse

& nosse me, quia ego sum dominus qui facio misericordiam & iudicium, & iustitiam in terra: hæc enim placent mihi, dicit dominus.

EX CAPITE SECVNDO

In sublimitate.) καθ' ὑπεροχήν. id est, Iuxta eminentiam. nam hoc uerbo usus est Ambrosius. Nec est In, apud Græcos, sed κατὰ, Iuxta, aut simile quippiam. Ambrosius legit, Cum eminentia. Paulinus codex habebat, Per sublimitatem sermonis.

Varia lectio Testimonium Christi.) Dei, est apud Græcos, non Christi: idque perspicuum est ex interpretatione Theophylacti: Dei, inquit, testimonium uobis pronunciaturus, id est, Christi mortem. Ambrosius legit, Prædicans uobis mysterium dei. nec ita legit solum, uerum etiam interpretatur. Vnde diuerso uidetur usus exemplari Græco. Siquidem apud illos inter μαρτύριον & μυστήριον nonnulla uocum affinitas est.

Non enim iudicaui me scire.) οὐ γὰρ ἔκρινα τοῦ εἰδέναι τι. id est, Non enim iudicaui ut scirem aliquid. Fortasse Iudicaui, refertur ad consilium ueniendi. Siquidem Græci interpretes dissimulant huius articuli uim τοῦ, qui præponitur uerbo infinito. Aut, quod magis arridet, Iudicaui, posuit pro Aestimaui: uelut in epistola superiori, Alius iudicat diem ad diem. Sensus igitur erit, Non æstimaui me alicuius pretij, ob id quod scirem aliquid inter uos: & cætera. Nam ubi causa significatur, solet in his subaudiri ἕνεκα, ut sit sensus: ἕνεκα τοῦ εἰδέναι. Certe Hilarius libro de trinitate decimo, citans hunc locum non addit pronomen Me.

Non in persuasibilibus.) πειθοῖς. id est, Suasorijs, & ad persuadendum appositis. & σοφία, sæpe doctrinam significat, ut iam admonuimus.

In, pro Per In ostensione spiritus.) ἐν ἀποδείξει. quod propemodum sonat Ostentationem. Nam rhetores ἐπιδείξεις uocant orationes, quas ostentandi ingenij gratia recitant auditoribus: quod genus extant aliquot Luciani & Apuleij. Mathematici quoque uocant ἀπόδειξιν, ubi rem picturis ostendunt: & dialectici syllogismum è principijs rem certam colligentem, ἀπόδειξιν appellant. Paulus ἀπόδειξιν appellat, quum ipsa re præstatur ac declaratur spiritus apostolicus.

Stultitia Christi Sapientiam autem.) Ex hoc loco apparet quid Paulus senserit, quum tribueret deo stultitiam, nimirum ad collationem huius sapientiæ quam loquebatur inter perfectos: ne quis alteram illam sententiam arbitretur omnino reijciendam, quam proximo capite recensuimus.

Principes huius seculi Neque principum huius seculi.) ἀρχόντων. Quod quidam interpretati sunt dæmones, reclamante Chrysostomo simul & Theophylacto, qui principes exponunt, philosophos, oratores, & alioqui doctos, qui olim in republica regnabant. Nam quod Origenes homilia in Matthæum quarta, principes huius seculi uult esse dæmones, quibus pater ob salutem humani generis tradiderit filium, per quos deinde traditus sit in manus impiorum hominum, mihi sane uidetur paulo coactius, licet ea sententia placuerit Ambrosio. Porro quod apud ethnicos erant oratores & philosophi, hoc apud Iudæos scribæ & pharisæi. Qui destruuntur, καταργουμένων, uidetur referri posse ad utrumque, huius seculi, & huius principum, quæ abolentur: ut intelligamus utrumque abolendum, & seculum hoc, & huius seculi principes.

Ordo lectionis uariat sensum In mysterio quæ abscondita.) Græcis Absconditam, non pendet ab ijs uerbis quæ proxime præcedunt, In mysterio. quasi dixerit, reconditam in mysterio. Sed loquimur, inquit, non propalam aut passim, ne simus offendiculo, sed secreto: nec inter quoslibet, ne rosas obijciamus porcis, sed inter perfectos: neque quamlibet sapientiam, quam alij philosophi publice profitentur, sed arcanam illam & reconditam, atque ut ita loquar, retrusam. Id ita esse arguit articulus Græcus additus participio, τὴν ἀποκεκρυμμένην. Atque ita legisse uidetur, quisquis fuit qui libros Origenis transtulit aduersus Celsum. Sic enim adducit hoc testimonium: Sapientiam autem loquimur in perfectis, sapientiam uero non huius seculi, nec principum huius mundi qui destruuntur, sed loquimur dei sapientiam in mysterio quod absconditum est, quod prædestinauit: & cætera. Neque secus legit Augustinus in collectaneis Bedæ: nisi quod Græcis est, Quæ abscondita est: non, Quod absconditum.

Ad eundem

ndem modum adducit Hieronymus præloquens in tertium commentarium, in epi/stolam ad Galatas: Sed loquimur dei sapientiam in mysterio, quæ abscondita est. Atque iptum comperi in uetustissimo codice Paulino. Consentiebat uterque codex è Con/a nobis suppeditatus. Neque secus adducit hunc locum Ambrosius libro De fide, ter capite tertio. Conuenit enim ut quæ sunt arcana, non palam effutiantur, sed secreto ijs digni sunt, communicentur.

Nunquam dominum gloriæ.) οὐκ ἂν, est Græcis. hoc est, Nequaquam. Id quod incuria riorum uideri poterat immutatum, ni tantus esset nostrorum codicum consensus.

Nunquã, pro Nequaquam

Sicut scriptum est.) ἀλλὰ καθὼς γέγραπται. id est, Sed sicut scriptum est. ut coniunctio nectat sermonem cum superioribus: Non loquimur sapientiam huius mundi, sed ea lo/mur quæ nec oculus uidit, nec auris, & cætera. Porro quod mox præcessit: Quam præ/nauit deus. ὣ προώρισεν. rectius est Præfiniuit, siue præordinauit: uidelicet suo tem/reuelandam, ne rem putarent nuper inuentam.

Quod oculus non uidit.) Recte quidem admonet Laurentius, uerbum singulare De/dit, uertendum fuisse in plurale, propter nomen neutri generis. Atque ita citat diuus Hie/mus, quum alijs aliquot locis, tum aduersus Ruffinū, ascenderunt, non ascendit, ἀνέ/ & Quæ, non quod. Eandem scripturam comperi in altero exemplari Constantiensi mi tustatis. Verum magis mouet articulus postpositiuus ἃ in initio sermonis: nam is it orationem inabsolutā, tam apud Latinos quàm apud Græcos, nisi subaudias Sunt. modi sunt, quæ præparasti. Quanquam huiusmodi quædam & aliàs apud Paulum li/reperire: nisi interpres pro ἃ legit ὅτι, aut nisi quis coniunctionem, quod, de suo adie aut nisi placet quod proximo indicauimus loco. Faber legisse uidetur δὴ pro δέ. Ve uideo δὲ referri ad id quod præcessit: [illegible]emo principum seculi huius nouit, sed nobis lauit. Porrò testimonium hoc Paulus sumpsit ex sexagesimo quarto capite Esaiæ, sen/magis exprimens ueritatem, quàm uerba annumerans. Nam illic iuxta ueritatem cam ita legitur, A seculo non audierunt, nec auribus perceperunt. Oculus non uidit sque te, quæ præparasti expectantibus te. Apostolus legisse uidetur, לְמְחַבֵּה לוֹ. est Diligentibus se, per ב beth, à uerbo חָבַב quod est Vehementer dilexit. Septua uero per כ caph, à uerbo חָכָה quod est, Expectauit. Præterea apud Hebræos est nomen tertiæ personæ לוֹ sicut apud Apostolum αὐτόν.

Ascendit, pro Ascenderunt

Paulus ex Hebraica ueritate citat

s qui diligunt illum.) τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν. id est, Diligentibus se. Apud Septuaginta erba solum diuersa sunt, sed sensus ipse plurimum ab hoc discrepat. Sic enim legitur, ῶνος οὐκ ἠκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργα σου ἃ ποιήσεις τοῖς ἔλεον. id est, A seculo non audiuimus, neque auribus percepimus, neque oculi no derunt deum absque te, & opera tua quæ facies expectantibus misericordiam. Atque ad dem modum adducit Hilarius libro de trinitate quinto. Vnde fuerunt qui locum hunc ex phis Iudæorum peterent, sed uehementer refragante Hieronymo. Sanè hic unus est paucos, quos Paulus adduxerit ex Hebraica ueritate, licet sensum magis expresserit, uerba annumerarit.

Paulus Hebraicam ueritatem sequens

am profunda dei.) καὶ τὰ βάθη. id est, Etiam profunditates. Quanquam id quidem ensum perparui refert.

Quis enim scit hominum, quæ sunt hominis.) τὰ τοῦ ἀνθρώπου. Quod Augustinus li/e ciuitate dei, primo, non ineleganter explicuit. Quid agatur in homine. uertere pote statum hominis, aut res hominis.

d in doctrina spiritus.) Græce sic habet, οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν τοῖς πνεύματος ἁγίου. id est, Non in doctis humanæ sapientiæ uerbis, sed in doctis s sancti, ut subaudias, uerbis. Doctis autem hoc loco nomen adiectiuum, non parti/: & genitiuus Sapientiæ, ad Doctis refertur magis quàm ad Verbis. Quasi dicas, n uerbis callentibus humanam sapientiam, sed in uerbis peritis spiritus: hoc est, quæ bent doctrinam spiritus, quæ numinis afflatu contigerit. In paucis Græcorum exem/ibus scriptum erat, διδακτικοῖς. quod uerbum aliàs Paulus usurpauit actiue, ue/pistolæ ad Timotheum secundæ, capite secundo. πρὸς πάντας διδακτικόν. id est, mnes paratum ac propensum ad docendum. Ad eundem modum hic legas licebit,

Doctis spiritus pro doctis à spiritu

non

non in uerbis quæ doceant humanam ſapientiam,ſed quæ doceant ſpiritum dei. At mihi magis probatur,ut hic intelligamus ſermonem apoſtolorum non conſtare doctrina huma/na, ſed afflatu diuino. Nam huiuſmodi θεοδίδακτοι dicuntur, id eſt Diuinitus docti. Id quanquam eſt aliquanto durius citra compoſitionem,tamen ita Ioannes extulit in euan/gelij ſui capite ſexto: καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ θεοῦ. Quo loco certum eſt diuinitus afflatos intelligi. Ambroſius ſenſum magis exprimit, quàm reddit uerba, legens ad hunc modum:Non in doctrina uerborum humanæ ſapientiæ,ſed in doctrina ſpiritus. Theophy lactus,Chryſoſtomum ſequutus,ſentit ea quæ didicerit Paulus à ſpiritu. Id Auguſtinus exprimens,legit in epiſtola centeſima quinquageſima:Non in doctis humanæ ſapientiæ uerbis,ſed docti ſpiritu. Quid hic dicent theologi quidam,ut ſibi uidentur,qui tradendo ſa cras literas,nihil crepant,niſi philoſophiam Ariſtotelicam?

Sermo rei aptus & perſonis

Spiritalia comparantes.) συγκρίνοντες. id eſt,Conferentes,componentes:ne quis acci piat Comparare,pro Parare. Nec enim ad homines refertur ſpiritualibus,ſed ad res:qui/bus accommodandam putauit Paulus eloquentiam item ſpiritualem,ne uideretur abſur/dum,cœleſtem illam philoſophiam, humanis uerborum ornamentis commendari. Nam quod admonet Theophylactus de ſacramentis euangelij,cum ueteris inſtrumēti ſacramen tis conferendis,ut uerum eſſe fateor,ita parum exiſtimo quadrare ad huius loci ſentētiam. Appoſitiora ſunt quæ ſcribit Chryſoſtomus,ad confirmandum euangelium non eſſe opus humana philoſophia,ſed ſufficere ſibi ſcripturam:uelut ad probandum,quod Chriſtus na/tus ſit de uirgine,aut mortuus reuixerit,non adhibendæ ſunt philoſophorum rationes,ſed uel oracula typicꝫ ueteris inſtrumenti,uel miracula. Qui in paradiſo creauit arbores abſqꝫ ſemine,qui Adam creauit ex argilla,Euam è coſta uiri,terram è nihilo,ei facile fuit è uirgi/nis ſubſtantia creare corpus humanum,aut mortuum reddere uitæ. Quicquid enim in ſcri/pturis eſt,ſpirituale eſt,quia ab eodem ſpiritu proditum.

Tres hominis partes iuxta Paulum

Animalis autem homo.) ψυχικός. Velut animum,hoc eſt,affectus ſequens humanos. Etenim quum Paulus hominem diuidat in treis partis, carnem,animam,& ſpiritum:hic a/nimæ uocabulo,pro carne uidetur abuſus.

Stultitia enim eſt illi.) Eſt,pluratiue erat uertendum,Sunt:ut intelligas ea quæ ſunt ſpi ritus,illi eſſe ſtultitiam. Fefellit interpretem uerbum ſingularis numeri,ſed quod uice plu/ratiui poſitum eſt.

Duplex ſenſus

Spiritualiter examinatur.) ἀνακρίνεται. id eſt,Dijudicatur. quod uerbum mox ſæpius uertit,Iudicatur. Rurſum hic Examinantur,erat dicendum multitudinis numero:ut ſubau dias quæ præcedunt,nempe, Ea quæ ſunt ſpiritus. niſi ὅ,τι ſit articulus, non coniunctio Quòd,ut hic ſit ſenſus,Non poteſt intelligere ea ſpiritualiter dijudicari,quum ſit ipſe car/nalis. Et tamen Ambroſius accipit ſingulari numero.

Excuſſum uaticinium

Sicut ſcriptum eſt,Quis enim cognouit.) Sicut ſcriptum eſt,in Græcis codicibus non inuenio,nec in uetuſtiſſimo codice Donatiani. Conſentiebat uterque codex è Conſtantia miſſus. Cæterum teſtimonium quod ſine nomenclatura retulit,eſt apud Eſaiam capite qua drageſimo. Quanquam Paulus expreſſit potius quàm appendit uerba. Siquidem Septua/ginta uerterunt ad hunc modum,indicante Hieronymo: τίς ἔγνω νοῦν κυρίου, καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο; id eſt,Quis nouit mentem domini? & quis conſiliarius eius fuit? Iuxta ueritatem Hebraicam ita tranſtulit Hieronymus, Quis adiuuit ſpiritum domini? aut quis conſiliarius eius fuit,& oſtendit illi? cum quo inijt conſilium,& inſtruxit eum? Porrò quod Paulus ait συμβιβάσει, Theophylactus Chryſoſtomum ſequutus interpretatur διορθώσει, id eſt,Corriget,ſiue corripiet. quod equidem non admodum probo. Cæterum quod Hiero nymus uertit Adiuuit, Paulus Cognouit, Hebraice eſt תִּכֵּן. Quod Hieronymus uertit Spiritum, Paulus Mentem,apud Hebræos eſt רוּחַ.

Aut quis inſtruxit eum?) ὃς συμβιβάσει αὐτόν. id eſt,Qui inſtruet,aut docebit eum? Donatiani codex habebat,Qui inſtruat eum? non multum diſsidens à Græcis. Suffragaba tur exemplar utrumqꝫ Conſtantienſe. Quanquam Græcis ambiguum eſt,Qui,pronomen utrum ad mentem referatur,an ad dominum. Tametſi ipſe malim in eam legi ſententiam, in quam legunt omnes:Quis cognouit mentem domini? qui inſtructurus ſit illum? Quod ut fieret euidentius,explicuerunt per coniunctionem diſiunctiuam. Videri poterat referre

eam

sententiam, quæ est capite Sapientiæ nono: Quis [redacted] um poterit scire consi/
lium dei: aut quis poterit cogitare quid uelit deus? [redacted]
fieri nisi apud Hebræos liber Sapientiæ extra canonem esset. Vnde satius est, ut quemad
modum ostendimus, ad Esaiam referamus testimonium.

Nos autem sensum.) νοῦν. id est, Mentem. & tenemus magis quadrabat quàm habe/
mus, ut accipiamus domini mentem perfectis esse cognitam.

EX CAPITE TERTIO

Vasi spiritualibus.) ὡς, Vbique est: quod iste nunc quasi uertit, nunc tan/ *Distinctio*
quam, per tanquam, recte uertisset ubique. Quanquam hic quoque sermo iu/
xta rationem grammatices habet nonnihil imperfectum, plenus erat futurus,
si dixisset, Non potui uobis loqui tanquam spiritualibus, sed loquendum fuit
tanquam carnalibus.

Tanquam paruulis in Christo.) ὡς νηπίοις. νήπιος, significat infantem adhuc pusil/
lum & stultum, parumque prudentem, potissimum ætate. Poterat igitur dicere, Infantibus in
Christo. Porro datiuus hic paruulis, ad superiora pertinet, hoc est, ad loqui, non ad id quod
sequitur, Lac potum dedi: id quod ex Græco liquet sermone. Atque ista distinctio seruatur
in uetustissimis Latinorum exemplaribus. Non potui uobis loqui quasi spiritualibus, sed
quasi carnalibus, tanquam paruulis in Christo. Quæ distinctio si placet, subaudiendum est
Loquendum erat.

[redacted] aut aliquid subaudiendum est, γάλα ὑμᾶς *Absurditas sermonis*
[redacted] uos potaui & non cibo. [redacted]
[redacted] potat hominem cibo: Vnde Theo[redacted] enarrans addidit [redacted] id est, ob/
[redacted] hoc ad cibum [redacted]. Nos quo [redacted] surditatem effugeremus, ita uertimus
[redacted] uos alui, non cibo. In uetustiore codice Constantiensi tantum erat, Lac uobis
[redacted] non cibum. [redacted]

Sed ne nunc quidem potestis.) [redacted] nec adhuc nunc pote/
stis. Quanquam [redacted] ad sententiam. [redacted]
[redacted] contentio.) Græci ita ponunt: [redacted] id est, [redacted]

Nonne homines estis?) [redacted] *Varia lectio*
[redacted] plaribus nostris scriptū reperio carnales, uelut in Paulino, con/
[redacted] m aliâs
[redacted] tum libro de Continentia capite [redacted]
[redacted] Græcis Ambrosio. Nam mox sequitur [redacted]
[redacted] quæ pars parum apte cohærebit cum superiore, Homines estis, cum idem bis [redacted]
[redacted] Ego quidem sum Pauli,
ego uero Apollo, nonne homines [redacted]

Quid igitur est Apollo?) Quis, est Græce, non Quid τίς. sed refragantibus nostris
codicibus: & haud scio an Græci legant [redacted] neque *Apollos*
qui plantat est aliquid. Quid enim posuit, pro [redacted]
sunt, pro iis quæ nullius sunt precij. Ita legisse [redacted] subindicat illius interpreta/
tio. Et Apollos est nominandi casus, non Apollo ἀπολλώς, cuius genitiuum facit Apollo.

Eius cui credidistis.) ἀλλ᾽ ἢ διάκονοι δι᾽ ὧν ἐπιστεύσατε [redacted] Nisi ministri per quos credi/
distis, hoc est, non autores fidei uestræ, sed ministri duntaxat [redacted]
perimus apud Chrysostomum ac Theophylactum. Ad [redacted] magni refert.

[redacted] unicuique sicut dominus dedit.) [redacted] sermo parum est absolutus, nisi legas, prout uni/ *Sermo imperfectus*
cuique dominus dedit. Consimilem huic ostendimus [redacted]
[redacted] sicut diuisit deus [redacted] ram fidei. [redacted]
[redacted] hoc est, Idem sunt & [redacted] Quantum ad hoc
quod uterque alienum agit negocium, neuter suum, ut ab iis uelut autoribus debeant sibi
cognomentum asciscere, & [redacted] inter se dissiderent. At [redacted] ita stomacha/
tur aduersus Corinthios, quod ab his mutuarentur cognomina, à quibus baptismum acce/
perant, & Christi mysterijs primum erant initiati, [redacted]

P [redacted]

[redacted]

Dei enim adiutores sumus.) συνεργοί. Cooperarij legit Augustinus. Ambrosius legit operis participes, uelut explicans Græcam uocem.

Dei agricultura.) θεοῦ γεώργιον. id est, Dei agricolatio. Estis, uerbum tantum apud Græcos apponitur in proxima orationis parte, Dei ædificatio estis. Atque ita legit Ambrosius.

Vt sapiens architectus.) ἀρχιτέκτων. Qui princeps & autor est fabricæ. Nam in iaciendo fundamento summum est negocium. Hic σοφόν, plane posuit pro docto & scito.

Locus uarie expositus

Fœnum, stipulam.) καλάμην. id est, Culmum. Illud obiter admonendum, quod dixit, aurum, argentum, & lapides pertinere ad pios: lignum, fœnum, stipulam, ad improba facta: ut palam est ex primo libro Hieronymi aduersus Iouinianum. Tribus enim duraturis in igni, tria opposuit peritura, si ignis inciderit. Neque secus adducit Origenes, homilia in Exodum sexta: Triplex namque est, inquit, etiam bene agendi uia. Nihilominus enim uel opere, uel cogitatione, uel uerbo boni aliquid agitur. Hoc enim significat & Apostolus quum dicit, Qui autem ædificat super fundamentum hoc, aurum, argentum, lapides preciosos, triplicem bonorum indicans uiam, subiungit nihilominus triplicem etiam malorum quum dicit, ligna, fœnum, stipulam. Hæc ideo dixi, quod sint qui hæc non ad mala & bona opera, sed bonorum operum gradus referant. [redacted]

Vera germanaq; interpretatio

[redacted]

[redacted] Theophylactus de gradibus bonorum ac malorum operũ interpretatur, subindicans alijs uideri, ligno significari leuioris culpæ commissa, grauiora per fœnum, grauissima per stipulam, alijs contra. In bonorum ordine primum locum dedit auro, proximum argento, tertium lapidibus preciosis, de marmoribus enim ac similibus sentit opinor, non de gemmis, quibus nemo struit ædificium. Consentaneum est eundem ordinem seruatum in his quæ non ferunt ignem. Vt doctrina leuius recedens à uero sit lignum, quæ longius abest, fœnum, quæ longissime, stipula. Ioannes Chrysostomus ex hoc apostoli loco arripit occasionem probandi gehennã esse sempiternam, quod id temporis apparet multos fuisse, qui crederent gehennæ supplicia aliquem habitura finem, quem errorem hauserunt ex Origenistis, atq; hac fiducia peccabant licentius. Quibus ut terrorem incutiat, hunc Apostoli sermonem detorquet huc, ut per fundamentum intelligamus fidem, per superstructiones operationes bonas aut malas. Verum hoc agit argumentis parum solidis, ut hoc commentum uix probabile sit esse Chrysostomi. Vult autem Apostolum his uerbis sternere uiam ad insectandas Corinthiorum libidines, atque ex ijsdem uerbis colligit suppliciorum æternitatem, quibus recẽtiores colligunt sensum contrarium. Saluus erit ipse, sed sic quasi per ignem. Quomodo pronunciantur fuisse salui, qui traduntur æternæ morti quæ est gehenna? Hic uir ingeniosus excusat, scripturam interdum uerbis malum declarantibus abuti in bonam partem, quemadmodum legimus captiuitatem optabilem, & mortificationem bonam. Itidem hic intelligi uult, saluus per ignem, cruciabitur in igni, sed non absumetur ab igni. Hoc commentum quis non statim uidet esse durum? Quis autem sic loquitur, Saluus erit, sed sic quasi per ignem, pro eo quod erat, Aeterno igni cruciabitur, sed ipse non absumetur. Quid igitur agit illa exceptio, sed sic, quæ sonat eum fore saluum aliquo modo, sed non absque cruciatu. Quid porro sibi uult, quasi, quæ uox similitudinem declarat, non ueritatem. Mihi uerisimile fit, aut hæc esse adiecta ab alio, aut Chrysostomum ad territandum duræ ceruicis populum hac interpretatione fuisse abusum. Nec tamen interim usquam fit ulla purgatorij mentio. Cæterum ut & hoc obiter annotem, Apostolus uidetur alludere ad locum qui est apud Esaiam capite primo: Et erit fortitudo uestra ut fauilla stupæ, & opus uestrum quasi scintilla & accendetur. uterque significat inanem fiduciam perituram, sublato opere cui fidebat.

Dies enim domini.) Domini, additum est à scriptore, siue ab interprete uolente sermonem facere explanatiorẽ, quum apud Græcos non sit, atq; adeo in Paulino exemplari non erat adscriptum, sed posterior quispiã diuersa manu adiecerat in margine. Theophylactus nec legit, nec interpretatur, etiamsi interpres Latinus hoc addidit de suo. Nox ignorantiæ multa celat, dies retegit, uidelicet cum erumpens & emicãs ueritas factis ac rebus ipsis sese declarat. Sed tamen articulus facit propemodum, ut de certo die debeat accipi, ἡ γὰρ ἡμέρα, quasi dicas, Nam ille dies. *Additum*

In igni reuelabitur.) Reuelatur est præsentis temporis, ἀποκαλύπτεται, ut sensus sit absolutus, omne opus igni perspicuum fieri. Nam duo uerba futuri temporis inter se respondent, declarabit & probabit, cæterum reuelatur, annectitur superiori uerbo. Nam dies ille declarabit, opus huius aut illius per ignem aperiri ac patefieri quale sit. Siquidem interpres, quia, posuit pro quod: etiamsi apud Græcos non liquet, ὅτι coniunctio sit, an articulus postpositiuus pro ὅ,τι. *Reuelatur*

Vniuscuiusque opus.) Hic Ambrosius legit, Qui facit hoc opus, manifestus erit: si modo codex mendo uacat.

Detrimentum patietur.) ζημιωθήσεται, id est, Damno afficietur. Veniam consequen-

tur utcunque,si resipiscat [illegible]rum nihil auferent præmij qui luserunt operam.

Violauerit,disperdet.) φθείρει,φθ[illegible], id est,Destruit,destruet. iucunda uocum allusio, Et idem uerbum uariauit interpres,sed recte,quod apud Latinos non responderet [illegible] Est enim Græcis φθείρω corrumpo,ut corrumpitur uirgo,aut res sacra:est [illegible]perdo. [illegible]lim enim perire allusionem,quàm quod uertit Hilarius in commentario Psalmi sexagesimi quarti: Si quis templum dei corruperit,corrumpet & hunc deus. Et hanc fuisse priorem lectionem testatur Augustinus contra epistolam Manichæi capite trigesimonono:sed [illegible] [illegible]torem offensum uerbo. Corrumpet, mutasse in Disperdet, quum fateatur Græcis esse Corrumpet.

Quod estis uos.) οἵτινές ἐστε ὑμεῖς. id est,Qui estis uos.sicuti paulo superius, Quod est Christus Iesus,siue qui est Christus Iesus:uti comperio in uetustissimis exemplaribus. Tametsi hoc nihil ad sensum. Testimonium adductum est ex Iob capite quinto.

Stultus fiat ut sit sapiens.) Cum Græcis sit γενέσθω & γένηται, fortassis utrunque uertendum erat eodem uerbo,Stultus fiat,ut fiat sapiens:siue stultus sit,ut sit sapiens.

Comprehēdo

Comprehendam.) ὁ δρασσόμενος. id est,Qui comprehendit. Est enim δράσσεσθαι, fugientem è cursu reprehendere,manuque iniecta capere. Ambrosius legit,reprehendam,uerbo sanè eleganti,sed ambiguo. Reprehendit enim & qui carpit.

In astutia eorum.) Eorum,referendum est ad sapientes:unde Latinius erat Ipsorum,ut accipiamus stulte sapientes,sua ipsorum astutia fuisse captos ac reiectos,dum ipsa recomperiunt,sapientiam suam nihil profuisse ad ueram felicitatem.

Omnia enim uestra sunt.) Non repetitur secundo loco Enim,& officit sententiæ. Iteratur enim hæc particula confirmandi gratia,quasi diceret, Omnia,inquam,uestra sunt. Hoc loco consentit Ambrosius cum Græcis.

EX CAPITE QVARTO

Episcopi,dispēsatores doctrinæ mysticæ

DIspensatores ministeriorum.) μυστηρίων. id est, Mysteriorum,siue arcanorum:consentientibus omnibus,etiam Thoma,præter paucos codices deprauatos,sed tamen euulgatissimos. Et melius erat Aestimet,quàm Existimet: non enim ad hunc modum quisquam loquitur Latine, Existimas me ut regem,sed existimas me regem. Nec agitur de existimatione,sed æstimatione. Non enim uult Paulus apostolos pluris fieri,quàm fieri debeant ij,qui rem administrant alienam. Et dispensatores hic œconomi uocantur, qui administrant quidem,sed rem alienam & rationem reddituri.

Duplex lectio

Hic iam quæritur.) ὁ δὲ λοιπὸν ζητεῖται. id est,Quod autem superest quæritur,siue deinceps, siue posthac quæritur. Interpres legisse uidetur ὧδε, non ὁ δὲ, id est Hic,non Quod autem:sed magno consensu refragantibus Græcis omnibus. Proinde lectoris est deligere,utram lectionem sequi malit. Nos quod in Græcis codicibus reperimus,uertimus,ne Latina discreparent à Græcis. Quæritur,autem hoc loco significat Spectatur,siue requiritur:nam fides in œconomo potissimum spectari solet:autoritas penes dominum est. Porrò In dispensatoribus,rectius erat quàm Inter dispensatores. Neque enim hoc inter œconomos disputatur,sed ab illis requiritur.

Paulus impolitus in lingua Græca

Aut ab humano die.) Hunc locum alicubi citat Hieronymus,ut ostendat Paulum non admodum elegantem fuisse in lingua Græca,sed quædam Cilicum more dixisse:nam Cilix erat Tarsi natus. Hic quum nihil esset contumeliose dictum in Paulum,tamen magnis tragœdijs exagitauit quidam hunc locum, ex hoc declarans me nihil prorsus intelligere omnium quæ lego uel apud Hieronymum,uel apud alios ecclesiæ doctores. Ob huiusmodi calumnias Hieronymi uerba subscribam ex epistolæ ad Algasiam,quæstione decima: Illud,inquit,quod crebro diximus,etsi imperitus sermone,non tamen scientia:nequaquam Paulum de humilitate,sed de conscientiæ ueritate dixisse,etiam nunc approbamus. Profundos enim & reconditos sensus,lingua non explicat. Et quum ipse sentiat quid loquatur, in alienas aures puro non potest transferre sermone:quem quum in uernacula lingua habeat disertissimum,quippe Hebræus ex Hebræis, & eruditus ad pedes Gamalielis uiri in lege doctissimi,seipsum interpretari cupiens inuoluitur. Nonne palam hic fatetur Hieronymus Paulum minus calluisse Græcam linguam quàm Hebraicam,quod alteram didicisset

cilicu a maioribus & à doctissimo præceptore, alteram è commercio Cilicum. Nonne com probat hic quod aliâs ostendit Paulum imperite loqui, ob inscitiam sermonis Græci: Por qui puro sermone non potest eloqui quod sentit, nónne utcunque eloquitur sermone parum eleganti, parumque puro? Ac mox Hieronymus ostendit illum ex idiomate Cilicum multa dixisse: quod genus sunt, ἀπὸ ἀνθρωπίνης ἡμέρας, pro humano iudicio, & ἀνθρώπινον λέγω, quum quid dicit humilius parumque perfectum, & οὐ κατεναρκήσα ὑμᾶς, quum quis alteri grauis imminet, & καταβραβεύειν ubi quis in certamine præripuit alteri præmium iniuste. Hæc Hieronymus ita uult esse dicta Paulo, ut Vergilio dictũ est sceleratum frigus. Neque uero me fugit hæc uarie uafreque scribi ab Hieronymo, nec excutio quantum apud me ualeant hæc quæ scribit. Tantum indico me non temere indicasse locum. Si Paulus non potest explicare pure quod sentit, aut ipsius imperitia fuit in causa, aut ipse sermo parum expolitus, aut res ipsa. Sed rem explicat in Hebræa lingua in qua fuit disertissimus, superest ut aut Cilicum lingua minus fuerit elegans, aut eam minus calluerit Paulus. Et utrumque fuisse uerum subindicat Hieronymus, quum & fateatur Paulum imperitum fuisse sermonis Græci, non quod more uulgari non potuerit loqui, sed quod animo declarando defuerit sermo purus & elegans, & ostendat quædam esse peculiaria eius gentis in qua natus est, quibus abusus sit ad explicandum utcunque quod senserat. Neque uero contra me facit, si Tarsus prodidit aliquot eruditos uiros, Aratum & Oppianum, quasi uero non & Scythia nobis dederit Anacharsidem. Non refert ubi natus sis, sed unde didiceris. Neque qui scribunt, utuntur omnibus quæ uulgaris habet sermo. Nam & ætate Ciceronis uulgo quædam ferebantur, à quibus ipse abstinet. At Pauli sermonem fuisse uulgarem, nemo puto negauerit. Disertius autem dicturus erat, opinor, si Athenis cum Demosthene, Platone & Isocrate uersatus fuisset, & purius quæ senserat, eloqui potuisset. Vtinam deus det mentem meliorem ijs qui huiusmodi sycophantijs & suum perdunt ocium & alienum. Cæterum ut paulo superius diem dixit, pro iudicio, quo modo alibi sæpe diem domini uocat, ita hic humanum diem dixit, pro iudicio humano, reis enim dies dicitur.

Calumnia depulsa

Aratus Oppianus

Nihil enim mihi conscius sum.) An Latine dicatur, nihil sum conscius, quemadmodũ dicitur, non sum id nescius, non satis apud me liquet, Græce uerbum est, nihil mihi conscio. Sic & Horatius:

Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

οὐδὲν γὰρ ἐμαυτῷ σύνοιδα.

Itaque nolite.) ὥστε μὴ πρὸ καιροῦ τι κρίνετε. id est, Ne ante tempus aliquid iudicetis. Augustinus legit, Nolite ante tempus quicquam iudicare: quum alijs aliquot locis, tum ex planans Psalmum octogesimumoctauum: item ad Probam uiduam de orando deo.

Transfiguraui in me & Apollo.) μετεσχημάτισα. id est, Transfiguraui. hoc est, alioꝝ personam in nos duos transtuli, & sub persona nostra de malis dispensatoribus loquuti sumus, ne quos offenderemus. Item Apollo hoc loco accusandi casu debet accipi, In me & in Apollo. Atque hic nonnulli Latini codices habent mendose, Vt in uobis discatis, secundæ personæ, pro nobis, primæ.

Persona aliena in Paulo

Ne supra quàm scriptum est.) Græce paulo diuersius est, μὴ ὑπὲρ ὃ γέγραπται φρονεῖν, ἵνα μὴ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς μὴ φυσιοῦσθε κατὰ τοῦ ἑτέρου. id est, Non supra id quod scriptum est, sentire: id est, de uobis ipsis sentire: quemadmodum crebro iam indicauimus, Ne unus pro uno infletur aduersus alterum. Est autem sermo perturbatior, uerum dilucidior erit, si unus pro uno pertineat ad singulos discipulos ac præceptores, ut hic infletur nomine Apollo, ille nomine Pauli, hic nomine Cephæ: & quod sequitur, Aduersus alterum, pertineat ad Christianos inter se discordantes, ob studia præceptorum, qui mos esse solet contentiosis. Quandoquidem unus pro uno, positum est pro, alius pro alio, siue ut melius dicam, alius de alio, siue super alio. Illud nouum quod ἵνα μὴ indicandi modo adiungitur, nisi forte pro φυσιῶσθε deprauatum est φυσιοῦσθε, aut nisi uariat hic quoque synæreseos ratio, sicut in alijs nonnullis. Et in nonnullis Græcorum exemplaribus congeminatur μὴ, in nonnullis semel duntaxat ponitur.

Obscurior locus

Quis enim te discernit?) διακρίνει. id est, Dijudicat. Diuus Augustinus in epistola ad Valentinum, ac rursus in libro ad eundem De gratia & correptione: item libro ad Bonifacium

cium contra duas Pelagi. epiſtolas cap. VII. interpretatur, diſcernit, pro ſeparat à maſſa Adæ: qui ſenſus pius quidem eſt ac uerus, quanquam hic Paulus non agebat de peccato primorum parentum, ſed aduerſus illos diſputabat, qui ſe cæteris præferebant, quod eſſent à præcipuis apoſtolis baptizati, quum baptiſmus ſit æqualis omnium. Ita ſanctus Ambroſius. Et Theophylactus, diſcernit, interpretatur Iudicat, ψηφίζει. addens hominum iudicia falli. Chryſoſtomus hanc particulam diſsimulat. Cæterum διακρίνειν, in ſacris literis aliquoties uſurpatur pro dubitare, ſiue hæſitare, nonnunquam pro anteponere: quemadmodum διαφέρειν. interdum ſonat differre, interdum excellere, uelut huius epiſtolæ capite undecimo, non dijudicans corpus domini, μὴ διακρίνων. quod enim alijs præferimus, ſeparamus à turba. Hoc ideo admoneo, quod hic Paulus loqui uideatur de primoribus, quos non patitur ſe cuiquam præferre, eo quod ſi quid habent ſupra cæteros, ex ſeſe non habent. Si ς quod eſt in τίς, transferretur in finem uerbi, διακρίνει, ſenſus eſſet commodior, τί σε διακρίνεις. id eſt, cur teipſum tanquam præſtantiorem à uulgo ſegregas?

Sine nobis regnatis.) Regnaſtis, eſt Græce ἐβασιλεύσατε. & utinam regnetis, ἐβασιλεύσατε. id eſt, regnaſſetis. Quanquam in huiuſcemodi Græci nonnunquam præteritis pro præſentibus abutuntur. Verti poterat, Regnum conſequuti, ſiue adepti eſtis, & conſequuti ſitis.

Interpres laudatus Tanquam morti deſtinatos.) ὡς ἐπιθανατίους. id eſt, Obnoxios morti. Quanquam interpres belle uertit. Sentit enim de ijs qui iuxta morem Romanum incluſi caueis, ſpectante populo beſtijs obijciebantur.

Spectaculum ſumus.) θέατρον. id eſt, Theatrum: quod tamen & apud Græcos à ſpectando dictum eſt. Atque apud ueteres nocentum ſupplicium ſpectaculi uice exhibebatur populo, uelut homo commiſſus cum leone aut urſo. Vocem Græcam uſurpauit Hieronymus enarrans caput epiſtolæ ad Galatas quartum, ſimul admiſcens ſimilitudinem de fabularum actoribus, quibus hoc unicum eſt ſtudium, ut populo placeat fabula. Mutabat, inquit, Paulus uocem ſuam, & in hiſtrionum ſimilitudinem, factus eſt ſiquidem theatrum mundo & angelis & hominibus, habitum in diuerſas figuras uertebat, & uoces: non quod id eſſet, quod ſe eſſe ſimulabat, ſed quod id tantum uideretur eſſe, quod cæteris proderat. Nemo dubitat quin hæc pie Hieronymus, ſed quas calumnias excitarent quidam, ſi hæc dixiſſet Eraſmus. Paulus hiſtrioni comparatur, & ſimulare dicitur: ſed quid ſit hiſtrio, non intelligitur, & ex ſimulando, calumniam ſtruit ſimulator.

Nobiles, ignobiles.) ἔνδοξοι, ἄτιμοι. id eſt, Glorioſi & infames, ſiue clari & obſcuri, aut in precio habiti & contempti. Nec enim hic nobilis eſt eadem uox, quæ ſuperius fuit εὐγενής & ἀγενής. Nam illa ad genus referuntur, hæc ad famam & opinionem. Nec eſt in uerbis Græcis illa παρονομασία, nobilis & ignobilis.

Inſtabiles ſumus.) ἀστατοῦμεν. Non habemus certam ſedem. Vnde nos uertimus, Incertis uagamur ſedibus. Eſt autem una tragicarum mprecationum, τὸ ἐῶν ἀνέστιον.

Maledicimur, & benedicimus.) Participia paſsiua præſentis temporis, interpres reddidit per uerba, adiecta coniunctione. λοιδορούμενοι, διωκόμενοι, βλασφημούμενοι. id eſt, Dum maledicimur, ſiue conuitijs afficimur, dum perſequutionem patimur, dum blaſphemamur.

Purgamenta huius mundi.) Huius, pronomen non additur apud Græcos.

Peripſema qd ſit Græcis Omnium peripſema.) πάντων περίψημα. Interpres Græcam uocem reliquit, quam Laurentius putat uerti potuiſſe, puluis ueſtigiorum. Græca ſcholia dicunt περίψημα eſſe reticulum, quo ſudantes ſe abſtergunt, alij ſoleæ ſuppactum corium, alij puluerem quem calcamus, alij quod abijcitur in mare, quo nauis ſit incolumis. Videtur omnino peripſema apud Græcos quiddam eſſe tale, quale apud nos eſt nauci, quiſquiliæ & ſterquilinium. Addit Suidas ita uocari ſolere hominem iugibus obnoxium malis. Theophylactus putat idem eſſe, περικάθαρμα & περίψημα, nempe ἀποσπόγγισμα, id eſt, id quod abſtergitur. περιψᾶν enim eſſe abſtergere. Nec Chryſoſtomus ullum facit diſcrimen. Heſychius adijcit: Græcis & precium quo redimitur captiuus aut uita cuiuſpiam, περιψήματα dici: denique quod omnium pedibus conculcatur, dicuntur & ἀντίλυτρα & ἀντίψυχα, id eſt, redemptiones

demptiones, quum uita, uita redimitur, ueluti legimus de Admeto & Alceſtide. Ambro/
ſius explanans Pſalmum, Beati immaculati, ſermone octauo, refert his uerbis: Tanquam
luſtramenta huius mundi facti ſumus. Omnium luſtramenta uſque adhuc, quod Latinis
quæ purgantur, luſtrari dicantur. Ac mox idem Ambroſius, luſtramenta, purgamenta in/
terpretatur. Luſtramenta autem non ſimpliciter dicuntur purgamenta, ſed ea per quæ fit
aliorum expiatio. Enarrator Pluti Ariſtophanici refert, olim homines qui in peſtilentia,
fame, aut alio quopiam malo quod denunciabat iram numinis, ad expiandam ciuitatem
immolabantur dijs, καθάρματα ſolere uocari: quem morem ait & apud Romanos ob/
tinuiſſe, ſentiens, opinor, Decios, & Quintum Curtium. Seruius exponens Maronis car/
men ex Aeneidos tertio:

Quid non mortalia pectora cogis Auri ſacra fames?

admonet, auri famem, ſacram dictam ex more Gallorum. Quum enim Maſsilienſes pe/
ſte laborarent, unus ſe ex pauperioribus offerebat alendum anno integro publicis & pu/
rioribus cibis, poſtea uerbenis ueſtibusque ſacris ornatus circunducebatur per urbem cum
execrationibus, ut in eum inciderent omnia mala ciuitatis, & ſic proijciebatur. Huius au/
torem hiſtoriæ citat Petronium. Quin & Suidas indicat ueterem fuiſſe morem, ut ſi quid
mali premeret, quotannis unum aliquem in mare proijcerent, ueluti Neptuno ſacrifican/
tes, addebant hæc uerba: περίψημα ἡμῶν γενοῦ. Eſto noſtrum peripſema, id eſt, ſalus, ſi/
ue redemptio. Verum an tale quippiam Paulus ſenſerit, neſcio. Certe nullus ueterum in/
terpretum attigit hunc ſenſum. Nec inficior Paulum interdum exempla collationesque du/
cere à rebus ethnicorum, uelut à pugilibus, à ſtadijs, à militia, ſed publicis, & quæ ſine gra/
ui crimine peragi poſſunt. A latronibus, ueneficis, & impijs ritibus, nunquam traxit exem
plum ad bonos mores. Iam an hoc exemplum immolandi hominem fuerit perpetuum
apud eos quibus ſcripſit Paulus, neſcio, mihi non fit uериſimile. Ad hæc, ſi Paulus diceret
ſe uictimam in hoc datam, ut repurget mundum omnibus malis, uideretur ſibi arrogare
quod Chriſti proprium eſt: etiam ſi pio ſenſu dici poſſet, martyrum mortes fuiſſe quodam/
modo ſupplementum eorum quæ pro nobis paſſus eſt Chriſtus, quod in illis Chriſtus pa/
titur: & Paulus optat anathema fieri pro fratribus: & in ſecunda Epiſtola, non recuſat ſu/
perimpendi pro Corinthijs. Eſt & alius ſcrupulus, quod Paulus non uocat ſe catharma, nu/
mero ſingulari, ſed περικαθάρματα, ut per ſimilitudinem ad res proiectas pertineat potius
quàm ad hominem. Quod autem ſe uocat περικαθάρματα mundi, & omnium περίψη/
μα, eò pertinet, ne quid offendat eos ad quos ſcribit, quibus erat chariſsimus: ſed quæ
paſſus eſt apud illos, maluit ciuitati publicoque nomini imputare. Id annotauit Chryſoſto/
mus. Scholiaſtæ ſum functus officio, iudicium penes lectorem eſto. Mihi Paulus his uer/
bis extremum ſui contemptum apud homines pietati nondum initiatos ſignificare uide/
tur. Siquidem Plinius libro trigeſimoſecundo, capite ultimo, purgamenta uocat quæ mare
rejicit in littus. Quum enim de piſcibus dixiſſet, Præter hæc, inquit, purgamenta aliqua re/
latu indigna, & algis potius annumeranda quàm animalibus. Nec ideo uoces hæ perdunt
natiuam ſignificationem, ſi aliquando ad homines transferuntur, ueluti cothurnus non de/
ſinit ſignificare cothurnum, ſi quis lubricæ fidei cothurnus dicitur. Quanquam & Paulus
ſe non ſine tropo purgamenta dixit & peripſema, quemadmodum hominem ſordidum,
Terentius dixit ſterquilinium.

Non ut confundam.) οὐκ ἐντρέπων. id eſt, Non confundens. Quanquam melius erat
ſuffundens, aut rubore ſuffundens: ſiquidem ἐντρέπεσθαι dicitur Græce, cui ſuum pro/
brum ingeritur, ut ipſe ſemet agnoſcat: hinc enim dicta uox eſt.

Chariſsimos.) ἀγαπητά. Quod ita perpetuo ferè transfert, quum ſit Dilectos: niſi
quod ſuſpicor id data opera factum, quod ea uox Græcis plus quiddam ſignificat, quàm
nobis Dilectus.

Si decem milia.) μυρίους. Quod aliquoties decem milia ſignificat, aliâs ingentem nu/ Decem milia
merum: pro quo Latini abutuntur mille aut ſexcentis. μυρίους igitur dixit pro quamlibet
multis. Et pædagogi ſerui erant, quibus patres liberorum moderandorum curam manda/
bant: unde Græca uox dicta eſt. Multum autem intereſt inter pædagogum & patrem. Pæ/
dagogus ſæuit pro imperio: pater, etiam uitam ſi neceſſe ſit, impendit.

P 4 Rogo

Rogo ergo.) παρακαλῶ. Quod plerunque uertit Obſecro, atque ita legit Ambroſius, nonnunquam adhortor.

Imitatores mei eſtote.) γίνεσθε. Quod uerti poterat &, fiatis. Quum enim dixiſſet genui uos, adiecit. Igitur imitemini me, quo perſpicuum ſit uos eſſe uere filios meos, id fiet ſi me parentem expreſſeritis. Nam ut eleganter inquit Flaccus,

Laudantur, ſimili prole puerperæ,
At multo magis laudantur ſimili prole patres.

Additum

Sicut & ego Chriſti.) Hæc particula nec apud Græcos additur, nec apud Ambroſium, in exemplari Paulino, diuerſa manu ſubnotatum erat in margine uelut adiectum ab alio quopiam: licet ita legat Thomas Aquinas, & interpretetur. In codice Donatiani, non additur, nec in duobus quos exhibuit Conſtantia. Adſcriptum uidetur ex capite undecimo huius epiſtolæ, Imitatores mei eſtote: & illic additur, Sicut ego Chriſti. Quanquam illic aptius congruit, præceſſerat enim, Sine offenſione eſtote Iudæis & gentibus & eccleſiæ dei, ſicut & ego per omnia omnibus placeo, non quærens quod mihi utile eſt, ſed quod multis, ut ſalui fiant: atque huic reſpondet quod mox ſequitur, Imitatores mei eſtote ſicut & ego Chriſti. Sentit idem quod ſcripſit ad Romanos capite decimoquinto, Debemus autem nos firmiores imbecillitates infirmorum ſuſtinere, & non nobis placere: unuſquiſque ueſtrum proximo ſuo placeat in bonum ad ædificationem. Etenim Chriſtus non ſibi placuit, ſed ſicut ſcriptum eſt, Improperia improperantium tibi, ceciderunt ſuper me. Cæterum haud ſcio, an quemadmodum dicimur renaſci in Chriſto, ſiue per Chriſtum, ita legatur Chriſtus genuiſſe nos deo. Sic enim interpretatur Aquinas.

Filius meus chariſsimus.) ἀγαπητός. Dilectus, de quo modo meminimus.

Tanquam non uenturus ſim.) ὡς μὴ ἐρχομένου. id eſt, Tanquam me non ueniente ad uos, ſeu tanquam non ueniam. Quanquam hoc uerbum inuenitur aliquoties in ſignificatione futuri. Et Hebraico tropo dixit, In uirga: pro eo quod Latinius diceret, Cum uirga, aut per uirgam.

EX CAPITE QVINTO

Fornicatio pro ſcortatione ſiue ſtupro, an Latinum uerbum

INter uos fornicatio.) Fornicari, pro illicita uti libidine, & fornicationem pro ſtupro, nondum apud idoneos autores reperi: licet fornicem pro luſtro ſciam inueniri. Nos aliquando ſtuprum, aliquādo ſcortationem uertimus. Siquidem à ſcorto dicta Græcis πορνεία.

Qualis nec inter gentes.) Deeſt in Latinis codicibus, ὀνομάζεται, id eſt, Nominatur. Nec erat ocioſa huius uerbi emphaſis, quod hoc libidinis genus non ſolum non committeretur inter ethnicos, uerum ne nominaretur quidem: quod annotauit & Theophylactus, etiamſi parum pudens uidetur hyperbole, niſi mauis Nominatur, ſimpliciter poſitum pro Auditur. Quanquam & ſic hyperbolæ locus eſt, quum inter ethnicos audiantur turpiora: niſi Paulus negat audiri, quod rarum eſt. Certum eſt nec apud Ambroſium, nec apud Thomam, nec apud Auguſtinum, nec in peruetuſtis exemplaribus addi: unde puto noſtram lectionem eſſe ſynceram, etiamſi Græca ſenſu nihil diſcrepant.

Paulus imperitus Græce

Abſens corpore, præſens autem.) Hoc eſt quod quodam in loco annotauit Hieronymus, Paulum ob imperitiam Græcanici ſermonis aliquoties non reddere has inter ſe coniunctiones μὲν & δὲ, per quas Græci plerunque connectunt orationis partes. Mollius erat, Corpore quidem abſens, ſpiritu uero præſens: & tamen in Græcis autoribus probatæ elegantiæ, licet reperire ſimilem orationis formam.

Additum in Græcis

Eum qui ſic operatus eſt.) τὸν οὕτως τοῦτο κατεργασάμενον. id eſt, Eum qui ſic hoc fecit, ſiue magis perpetrauit. Id quod mox ad eundem repetit modum. In nonnullis uero Græcorum exemplaribus prior pars non addit οὕτως, ſed poſterior. Ambroſius in poſteriore legit, Iam iudicaui ut præſens, eum qui ſic operatus eſt, quum in priore legat, qui hoc opus fecit: unde coniectare licet, apud Græcos ex utraque utrique nonnihil additum fuiſſe τοῦτο, ex priore, & οὕτως ex poſteriore.

Congregatis uobis & meo ſpiritu.) συναχθέντων ὑμῶν καὶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος. id eſt, Conuocatis, ſiue congregatis uobis & meo ſpiritu. Faber Stapulenſis amicus noſter hunc

hunc locum mutauit, uolens συναχθέντων deduci à συνάχθομαι, cuius in hac quidem parte non subscribo iudicio, etiamsi alias eruditissimo pariter ac diligentissimo uiro lubens assentior, & reclamant quum alia, tum Græca scholia. Ad hæc interpretes, quos ego uide/rim, omnes: qui testantur Paulum hoc ideo dixisse, ut ostenderet hanc tam seueram senten/tiam non profectam ab ipso proprie, sed à communi ecclesiæ consensu: nam & synagoga hinc dicitur παρὰ τὸ συνάγω, quod est congrego, siue conuoco. Porrò addidit, Et spiritu meo: quod ipse corpore tum non esset præsens, sed spiritu duntaxat adesset in ea sententia pronuncianda.

Fabri excussa sententia

Cum uirtute domini nostri Iesu Christi.) σὺν τῇ δυνάμει τοῦ κυρίου. Incertum utrò refe/ratur ad participium ne congregatis, an ad Tradi hominem satanæ. Ambrosius uidetur ad participium referre: ut intelligamus concilium illud ex tribus constare, ex Pauli decreto, ex consensu multitudinis, ex autoritate Christi. Alioqui σύν præpositio Græcis nonnun/quam non comitem, sed fautorem & adiutorem sonat, ut σὺν ταῖς μούσαις, Musis adiu/uantibus, σὺν τῷ θεῷ, id est, Deo fauente. De uirtute quæ hic potestatem aut uim signifi/cat, non probitatem, crebro iam admonuimus.

In diem domini nostri Iesu Christi.) ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου ἰησοῦ. id est, In die domini Ie/su, nec additur Christi. Rursus diem appellat iudicium, ut indicatum est antea.

Modicum fermentum totam massam corrumpit.) Hieronymus in epistolam ad Gala/tas libro tertio [redacted] ad hunc modum, Modicum fermentum, totam conspersionem fermentat. Ego uero ma/luissem dicere, & paululum fermenti, quàm modicum fermentum, quod quælibet fermen/ti pars fermentum sit, ut quæuis aquæ pars, aqua. [redacted]

H[redacted] legit

Non est bona gloriatio uestra.) Augustinus contra epistolam Parmeniani libro tertio, capite secundo, indicat in quibusdam codicibus maxime Latinis scriptum fuisse, bona est gloria uestra, quod εἰρωνικῶς accipi uult.

Totam massam corrumpit.) Quod hic massam uertit, mox conspersionem transtulit, Græce φύραμα. ea est farina aqua conspersa siue temperata, à uerbo φυρᾶν, quod si/gnificat miscere, ueluti cum argilla humore maceratur, farina liquore aquæ olei'ue, aut aliud simile. In hunc sensum conspersio inuenitur apud probatos autores. Quanquam & massulas salis legimus apud Columellam. Interpres mutauit, quum nihil esset cur foret af/fectanda uarietas.

φύραμα conspersio

Pascha nostrum.) Deest pro nobis, ὑπὲρ ἡμῶν. id est, Pro nobis immolatus est, & cæ/tera: sed reclamantibus omnibus libris nostris quibus hac in parte, ut dicam ingenue, ma/gis accedo.

Superest in Græcis

Itaque epulemur.) ἑορτάζωμεν. id est, Festum agamus diem: ita sanè uertit interpres Origenis homilia in Leuiticum quinta: Solent autem ij dies solennibus epulis celebrari.

Et nequitiæ.) καὶ πονηρίας. Quod significat & malitiam & uersutiam. Duo proposuit κακίας καὶ πονηρίας. quibus respondent, quæ postea sequuntur εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας, nam malicia opponitur synceritati, uersutia ueritati, hoc est, simplicitati: sic & Ambrosius. Vt synceritas mundam uitam faciat, ueritas omnem fraudem excludat.

Sed in azymis.) Azymi uocem, quam ubiq; relinquit, infermentatum uertere poterat, aut expers fermenti: subaudiendum autem, opinor, panibus, ἐν ἀζύμοις. Deinde expli/cans quid dixerit infermentatum, adijcit synceritatis ac ueritatis, perinde quasi dixisset, hoc est, infermentatis celebrare pascha nostrum, syncero ueroq; esse animo erga omnes.

Commisceamini fornicarijs.) πόρνοις. id est, Scortis: est enim uox quæ communis sit cuiuis corpori meritorio. Prostabant enim Corinthi non solum puellæ, sed & catamyti: etiamsi sunt, qui uelint πόρνον, & scortatorem dici, [redacted]m. Putant autem di/ctum à πέρνω, quod est uendo, id quod magis competit in scorta: & πορνοβοσκούς Græ/ci dicunt lenones, quos Itali uulgo uocant ruffianos. Cæterum quod dixit commisceri, Græce est συναναμίγνυσθαι, quod accipi potest denuo commisceri: ut significet eos id face/re solitos antequã initiati essent Christo. Et commisceri, nõ solum est habere rem cum illis, uerũetiam habere consuetudinẽ & commerciũ, idq; inculcat quũ adijcit οὐ πάντως τοῖς πόρ-

Fornicarij, ne scio an Latina uox

νοις

νοις τοῦ κόσμου τούτου. quod intelligeret difficillimum esse uersari inter tot illecebras eius re/
gionis,nec pellici in peccatum. Quanquam non me fugit alium sensum adduci à plerisque
ueterum,nimirum hunc,Paulum non uetare quo minus habeant consuetudinem cum eth/
nicis inquinatis,alioqui totam Græciam esse relinquendam,sed ut uitarent si quis Christia
Mundus,de Græcia dictū nam religionem professus,esset huiusmodi. Nam quod dixit mundi huius,nō est accipien
dum quasi sit alius mundus. Mundum hunc,Græciam intelligit,ac præcipue Corinthum
huiusmodi uoluptatibus corruptissimam. Ad eum modum interpretatur Chrysostomus,
si modo illius sunt Græci commentarij qui illi inscribuntur,& huic consentiens Theophy/
lactus:is sermonem ordinat in hunc modum,Scripsi uobis paulo ante in hac ipsa epistola,
ne commisceamini scortatoribus aut scortis,quum dicerem expurgandum uetus fermen/
tum. Quod tamen nolim ita accipi,quasi iubeam uitari consuetudinem omnium scortato/
rum huius mundi. Sed si quis dictus frater sit eiusmodi,hic adeo uitandus est,ut nec cibum
Lyranus cum eo capi uelim. Lyrensis docte exponit fornicarios huius mundi,qui communiter,in/
quit,uocantur ribaldi. O grauem diuinæ scripturæ interpretem. Si tamen hoc ab illo scri/
ptum est,ac non potius ab alio quopiam maleferiato adiectum.

Non utique.) καὶ οὐ πάντως. Et non omnino,siue in totum:ut intelligas ab omnibus
abstinendum:siue quod placet Ambrosio,ut sit exponentis,non abstinendum à fornicarijs
huius mundi,sed à fratribus,hoc est à Christianis fornicarijs,inter quos erat is quem iubet
[redacted] tradi satanæ,hoc est,eijci è contubernio cæterorum Christianorum,quo magis pudore cor
rigeretur. Nam erant fortassis,qui crederent uitandos duntaxat ethnicos scelerosos,Chri/
stianos autem non uitandos. Paulus contrà,iubet uitari fratres,cum ethnicis non prohibet
cibum capere. Ad hunc sensum faciunt quæ sequuntur: Quid enim mihi de ijs qui foris
sunt [redacted]dicare: [redacted]quam ut ingenue fatear,totus hic sermo mihi uidetur perturba[redacted]
Delius natator Delium aliquem natatorem desiderans. Præsertim quum mentionem faciat idololatriæ,
quam uerisimile non est tum inter Christianos fuisse. Illud opinor non opus esse ut admo/
neam,commisceri hic non pertinere ad coitum,sed ad uitæ consuetudinem.

Alioqui debet.) ἐπεί. id est,Quoniam siue quandoquidem:quod hic subinde transfert
alioqui,& aliquoties apte,nimirum quoties subest tacita exceptio,quemadmodum & hic
accipi licet. Nam si id fieri non possit, abstinendum omnino à scortis omnibus Græcani/
cis:id si non potestis, fugiendum potius è tota Græcia. Aut,non in totum ueto consuetu/
dinem cum improbis,alioqui si id conemini, fugiendum sit ex hoc mundo, quum tales
nusquam non sint.

Debueratis ex.) ὀφείλετε. id est,Debetis.legitur apud Græcos per o paruum,magno
sanè Græcorum codicum consensu. Quandoquidem debetis exisse,siue exire ex hoc mun
do,quando non conuenit commisceri scortatoribus. Duriusculum est quod interpretatur
Ambrosius,satius esse mori & decedere ex hoc mundo,quàm habere rem cum sceleratis:
etiamsi Græci interpretantur de relinquenda Græcia,ut sæpe iam dictum est. Si non licet
alia ratione effugere commercium scortorum & scortatorum,satius est infectam ac pesti/
lentem relinquere regionem. Verum id non audet ab illis exigere,quod tamen malit. Illud
certe exigit,ne commisceantur,hoc est,ne familiarem cum illis agant consuetudinem,ceu
uitijs illorum fauentes. & ideo sequitur,Nunc autem scripsi uobis,hoc est mitius. Apparet
interpretem & Ambrosium legisse ὠφείλετε per ω mega. Cæterum ut & de meo,supe/
riorum studijs nonnihil adijciam,mihi uidetur ὀφείλετε, hoc loco esse signum optantis;
positumq; pro εἴθε, id est,utinam,siue ó si. Additur interdum altera dictiuncula, εἴθ' ὤφε
λον & ὡς ὤφελον. Quum per o micron scribitur ὄφελον optantis est, sine discretione
personæ aut numeri. Alioqui si non sitis temperaturi à commercio talium,utinam potius
Aquinatis sententiæ exissetis ex hoc mundo,& quouis exulatum abissetis. Thomas Aquinas pro uno sensu
multos producit,[redacted]quorum primus est, Alioqui debueratis ex
hoc mundo exisse,hoc est,si uelitis omnium malorum uitare consuetudinem,profugien/
dum erat ex hoc mundo,quum mundus undique malis sit refertus. Alter hic est, Nihil erat
opus super hac re commoneri,quandoquidem à baptismo iam ultro à mundo semoti estis.
Carrensis interpretatio Tertius sic habet iuxta Ambrosium. Præstabat mori quàm cum scelerosis habere consue/
tudinem. Hugo Carrensis addit quartum,Debebatis ex hoc mundo exisse,id est,cōfugisse ad re/

ad religionem, sic enim appellat uitam monasticam. Sed omnium maxime placet Chrysostomi interpretatio, ut intelligamus Paulum explicare quid sensisset, quum literis suis iuberet illos fugere commercium & consuetudinem scortatorum, rapacium, & eorum qui simulacris immolarent. Id quum perperam intellectum durius uideretur Corinthijs, ait sese non hoc iussisse ut ab ethnicis scelerosis abstinerent: quod licet optandum esset, tamen fieri non posset, quum ubique sceleratorum hominum plena essent omnia, sed quoad liceret ab istiusmodi Christianis abstinerent: ideoq; uelut obiter interijcit, Alioqui debueratis ex hoc mundo exisse, hoc est, utinam id esset quod opto, ut in totum huiusmodi consortia possitis uitare. Nunc quoniam frustra opto, quod fieri non potest, illud scribo quod ante scripsi, ut Christianos tam fœdis uitijs infames arceatis à uestro contubernio, partim ne ipsi uideamini factis illorum assentiri, partim ut illi pudore correpti resipiscant.

Si is qui frater nominatur.) Hic Latini addunt de suo, Inter uos: quæ duo uerba non sunt in Græcis codicibus, nec apud diuum Ambrosium, nec in codice Donatiani, nec utroque Constantiensi. Iam quanquam ad sensum non magni refert, Græce est: Si quis frater nominatus, aut quum frater nominetur, ut subaudias uerbum substantiuum Est, aut fuerit. Nisi malumus uideri participium, uerbi uice positum, ὀνομαζόμενος pro ὀνομάζεται. Sic enim habebat uetustissimus codex Paulinus: Si quis frater nominatur inter uos fornicator, aut auarus, aut idolis seruiens, & cætera, ut nominatur, adiungatur ijs quæ sequuntur, scortator, idololatra, auarus. Nam Græci referũt ad superiora: ut intelligamus eum qui sit eiusmodi probris obnoxius, titulo duntaxat esse Christianum, quum Christianismus uerus sit innocentia uitæ. Quin & illud expende lector, utrò referenda sit hæc orationis pars, Si is qui frater nominatur, & cætera, ad superiora, an ab illis absoluta, pertineat ad ea quæ sequũtur. Si ad superiora referas, superest in ordine quod sequitur, Cum eiusmodi nec cibum sumere. Sin ad inferiora, quomodo corrigit quod scripserat, ne se commiscerent, si nihil additur quod sententiam generalem explanet? An hic quoq; fatebimur Paulum siue imperitia, siue neglectu Græci sermonis perturbatius explicare quod sentit, &, si is qui frater nominatur, referendum ad id quod præcessit, Scripsi uobis non commisceri, si quis frater nominetur scortator, aut, & cætera. ac deinde neglecto sermonis ordine per epitasin additum, cum huiusmodi ne cibum quidem capere, perinde quasi dixerit, Hoc senseram si quis Christianus huiusmodi flagitijs sit infamis, adeo non oportere cum eo commercium habere, ut ne mensam quidem communem esse uelim: quod uestra refert illum corrigi, & periculum ut ne cæteros exemplo suo corrumpat, quum in ethnico non sit eadem ratio.

Sermo Pauli perturbatus

Quid enim mihi?) τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν. id est, Quid enim mea, etiam eos qui foris sunt iudicare? hoc est, quid ad me attinet, ut quum satis molestum sit iudicare de his quę ad nostrum gregem pertinent, de ijs etiam feram sententiam qui sunt à contubernio nostro alieni? Iudicare dixit, pro condemnato habere. Habet autem qui uitat hominis consuetudinem. Quod si uitemus ethnicos, quomodo conuertentur ad Christum? ferendi sunt in hoc ut sanentur. Et si salem non admisceas, quomodo salietur quod est insulsum?

Dißimulanda ethnicorum uitia

Auferte malum.) καὶ ἐξαρεῖτε τὸν πονηρόν. id est, Tollite scelerosum illum. ut ad hominem referatur non ad rem, propter additum articulum. Quod annotatum est & Augustino in quæstionibus super Deuteronomium, admonenti hoc sermonis colore solitam uti scripturam sacram, quoties iubet de nocente capitis supplicium sumere. Non quod Paulus idem senserit, sed quod excommunicatio apud Christianos instar capitalis supplicij sit. Etiamsi uidetur hic locus nonnihil torsisse diuum Augustinum, qui uisus est adeo abhorruisse ab occidendis improbis, ut crebris epistolis obsecret & obtestetur præfectos Cæsaris ne capitis supplicio afficerent Donatistas, qui non solum pertinacissime segregabant sese à consortio Christianorum, uerum etiam crudelissimis supplicijs in orthodoxos sæuiebãt. Proinde confugit ad hanc interpretationem, ut intelligamus iubere Paulum, ut quisq; malum hominem exuat: iuxta illud quod dictum est Ephesijs, Exuite ueterem hominem cum actibus suis. Idem contra epistolam Parmeniani libro tertio, capite primo, malum interpretatur malitiam. quasi scriptum esset, τὸ πονηρόν. Sed utrumque coacte, præterq; ueterum lectionem simul & enarrationem.

Excommunicatio

EX CAPITE SEXTO

Audet, pro sustinet

AVdet aliquis.) τολμᾷ. Nonnunquam significat sustinet, aut potest, quum significamus rem nō periculosam, in qua proprie dicimur audere, sed duram affectibus nostris & intolerandam atque indignam. Ita Suetonius ad Græcorum imitationem in Cæsare Octauio: Postquam uero pontificatum maximum, quem nunquam uiuo Lepido auferre sustinuerat, mortuo demum suscepit. Idem in eodem aliquanto inferius: Nam quamuis minime appeteret hæreditates, ut qui nunquam ex ignoti testamento capere quicquā sustinuerit, amicorum tamen suprema iudicia morosissime pensitauit. Ac rursus in Cæsare dictatore: Cornelio Phagitæ, cuius quondam nocturnas insidias æger ac latens, ne perduceretur ad Syllam uix præmio dato euaserat, nunquam nocere sustinuit. Item alijs compluribus locis comperire licet hoc uerbi positum pro uoluit, aut potuit, siue animum induxit. Nobis ut in hoc argumento unū atque alterum indicasse locum satis est, ob diffidentem ac morosum lectorem. Nam in eodem sensu reperias hoc uerbum, & apud Senecam & Quintilianum & Lucanum. Paulus igitur iudicans hoc uehementer pudendum, miratur esse quenquam Christianum, qui possit animum inducere, ut apud ethnicos iudices pro re pecuniaria contendat.

Iudicare, pro condemnare

Apud iniquos.) ὑπὸ τῶν ἀδίκων. Magis sonat, Sub iniustis, & sub sanctis: ut dicimus sub tali principe, & sub iudice, ut Horatius: Et adhuc sub iudice lis est. At in iudice potissimum requiritur iustitia, idcirco accommodam addidit ἐπὶ τῶν sub iniquis. Nisi quod Hebræorum more quæuis improbitas ἀδικία dicitur.

De hoc mundo iudicabunt.) τὸν κόσμον κρινοῦσιν. id est, Mundum ipsum iudicabunt. pronomen Hoc, non additur nec in codice Donatiani, nec in Constantiensi. Iudicari mundum dixit, quod è uita sanctorum apparet mundanos errare ac desipere, idque uelut explicans subiecit, Si in uobis iudicatur mundus. Nam iudicatur, est præsentis temporis, κρίνεται, non κρινεῖται, consentientibus tum exemplaribus tum interpretibus Græcis: ut palàm intelligas eum loqui de uita Christianorum, quæ utinam hodie talis esset, ut per eam mundus iudicaretur. Nunc ab ethnicis plerique titulo magis ac ceremonijs, quàm affectibus ac uita differimus. Quin & Ambrosium legisse, iudicatur, subindicat eius interpretatio: Tunc, inquiens, iudicatur hic mundus in uobis, si opus perfidorum hominum non inueniatur in uobis. Theophylactus ut Chrysostomus & legit & interpretatur, iudicatur, & tamen interpres constanter uertit iudicabitur. Augustinus tamen legit iudicabitur, referens ad extremum iudicium, quo sancti sedebunt in duodecim thronis, iudicaturi duodecim tribus Israel. Nihil autem uetat quo minus hic locus ad utrunque tempus pertineat. Siquidem & olim & nunc iudicatur, hoc est, cōdemnatur mundus impius ex innocenti uita piorum: & olim condemnabitur, quum piorum & impiorum opera omnia proferentur in apertum. Illud obiter indicandum, In uobis, hic dictum Hebræo more, pro Per uos.

Anceps interpretatio

Indigni estis qui de minimis iudicetis.) ἀνάξιοί ἐστε κριτηρίων ἐλαχίστων. id est, Indigni estis minimis iudicijs: nam κριτήριον locus est ubi causæ cognoscuntur. Siquidem alicubi audiebantur causæ capitales, alicubi leuiores ac ciuiles, de mutuo, de commodato, de empto: hæc quæ ad uitæ usum pertinent, uocat minima. Græci sic accipiūt hūc locum, Quum sitis iudicaturi de mundo, indignum est uos iudicari in gentilium iudicijs, quæ hic minima uocat præ iudicio illo magnifico, quo sancti mundum & angelos iudicabunt. Quanquam sermo Græcus anceps est, potest enim accipi, Indigni estis qui de minimis litigetis aut iudicetis, iudicaturi & angelos. Ita Theophylactus & Chrysostomus ut non sit percontatio negandi uim obtinens, sed asseueratio.

Quanto magis secularia?) Græce est, μήτιγε βιωτικά. id est, Non solum uictualia, aut quæ ad uictum aut facultates siue ad uitæ usum pertinent. Nam βίος Græcis tria significat, uitam, uictum, & facultates ac substantiam qua uiuimus: sentit enim lites pecuniarias. Quoniam autem uulgus hominum his rebus deditum est quæ ad uictum pertinent, uictus autem uocabulum complectitur & uestes & domum & cætera uitæ necessaria, ueteres βιωτικούς appellarunt mundi rebus deditos. Sic apud Suidam in dictione βίος, ex Philone, βιωτικῶν ἀνθρώπων. & Chrysostomus libro tertio De sacerdotio, capite decimoquinto, ἀνθρώπους βιωτικούς appellat gloriæ studiosos. Rursus libro quarto, capite primo, militiam

negociationem,& agricolationem uocat βιωτικά. Et μήτιγε, Græcis ualere idem quod πόσῳ μᾶλλον, annotauit Heſychius.

Secularia igitur.) Et hic eſt βιωτικά, quaſi quæ ad uictum & rem domeſticam pertinent. Mira eſt autem in hoc interprete copiæ affectatio. Quid autem ſimile, ſecularibus & βιωτικοῖς?

Secularia βιωτικά

Contemptibiles.) ἐξουθενημένους. id eſt, Contemptos, & nihili habitos.

Illos conſtituite ad iudicandum.) καθίζετε, anceps eſt, quippe quod uerti poterat Conſtituite, uel Conſtituitis. Mihi non diſplicet modus imperandi: ut Apoſtolus iubeat uel extremis Chriſtianorum id muneris delegari potius, quàm ut ad ethnicos iudices eant. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum quinto, capite nono, legit Collocate, pro καθίζετε. etiam diſſentit Ambroſius aliter explicans hunc locum, quaſi uidelicet Paulus obiurget Corinthios, quod quoslibet huiuſmodi negocijs iudicandis præficerent. Græcorũ ſcholia, ac nominatim Chryſoſtomus & Theophylactus mecũ faciunt, & magis quadrat ad ſenſum Pauli. Nec enim illud hic agit qui conſtituantur iudices in eccleſia, ſed ne Chriſtiani litigent apud impios, & quemuis potius uel contemptiſsimum, modo Chriſtianum, arbitrum ſuæ cauſæ faciant, quàm adeant tribunalia impiorum. Non quod ita ſentiat faciendum, ut infimis committãtur iudicia, ſed ut declaret quàm alterum ſit indecorum, dicit hoc citius committendum. Et ideo mox ſequitur, Ad uerecundiam ueſtram dico, non quod exiſtimem nullos eſſe inter uos qui ſapiant, ſed ut iſtam falſam licet excuſationem uobis adimam. Diuus Auguſtinus in libro de opere monachorum, ait ſeſe ex hoc Pauli loco cogi ad ſuſcipienda iudicia cauſarum, quum eſſet epiſcopus. Quod recte an ſecus ſenſerit, non eſt huius loci excutere. Nec hoc loco Paulus eccleſiæ nomine proprie deſignat ſacerdotes, ſed cœtum Chriſtianorum hominum, in quo fieri non poterat, quin aliqui forent idonei, qui de leuibus negocijs arbitrarentur. In hoc pro me facit Auguſtinus, quod Paulus ſenſerit tolerabilius eſſe, cauſas tam humiles uel infimis ac contemptiſsimis Chriſtianis delegari, quàm agi apud iudices prophanos & impios. Poſtremo de deligendis arbitris potiſsimum loqui uidetur Paulus. Si quid parum conuenit, per arbitros tranſigatur, & eos arbitros qui inter uos habentur contemptiores. Quod ſi hodie placeret Chriſtianis, frigeret rapaciſsima plerunque aduocatorum, procuratorum, ac iureconſultorum turba.

Varia interpretatio

Excuſſa Auguſtini ſententia

Conſtituite.) καθίζετε. id eſt, Collocate. nam καθίζειν, eſt proprie collocare in ſede, et iudicis eſt ſedere. Mire autem addidit τούτους, ad odium rei.

Ad uerecundiam ueſtram.) πρὸς ἐντροπὴν. id eſt, Ad ſuffuſionem ſiue pudorem, aptius quàm Ad uerecundiam: & paulo ſuperius uertit Ad confuſionem. Hoc adiecit, ſignificans ſe non eſſe loquutum ex animo quod uellet contemptiſsimos ad iudicandum deligi, ſed quod hoc quoque iudicaret tolerabilius, quàm id quod illi faciebant, litigantes Chriſtiani apud ethnicos.

Sic non eſt.) οὕτως, in nonnullis exemplaribus Græcis coniungitur cum proxime præcedenti uerbo Dico, non cum ſequentibus: ut ſit ſenſus, Sic loquor, non quod id uelim fieri, ſed ut intelligatis quàm ſit indignum quod facitis. Nos tamen diuerſam lectionem ſequi maluimus, ut οὕτως poſitum ſit pro adeo, per indignationem. Mirum autem unde interpres Theophylacti legat Si, pro ſic, ſi tamen locus mendo uacat.

Sapiens quiſquam,) οὐδὲ εἷς. id eſt, Ne unus quidem, quod eſt uehementius, quum ſitis tam multi.

Qui poſsit iudicare inter fratrem ſuum?) ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ. Quaſi dicas, In medio fratris. Et quomodo iudicet aliquis inter unum? Proinde clarius erat ac Latinius, Inter fratrem & fratrem: hoc eſt, inter Chriſtianum & Chriſtianum. illud obiter ſubindicatur non opus eſſe magna iuris ſubtilitate inter Chriſtianos, inter quos ipſe fraternus affectus facile uel remittit noxam, uel componit negocium.

Frater cum fratre iudicio contendit.) κρίνεται. id eſt, Iudicatur. Quod tamen non ineleganter uertas Litigat, ſiue ut hic, Iudicio contendit.

Et hoc apud iniuſtos.) ἐπὶ τῶν ἀδίκων. id eſt, Sub iniuſtis: ut modo indicauimus, aut ut in pleriſque legimus, ἐπὶ τῶν ἀπίστων. id eſt, Sub incredulis. atque ita legit & interpretatur Chryſoſtomus & Ambroſius. Neque enim Apoſtolus ideo deterret à iudicijs ethnicorum,

quod sint iniusti, sed quod indecorum sit ad illorum tribunalia ob leuissimas causas ul/
tro currere.

Iam quidem omnino delictum est.) Non est Græce παράπτωμα, sed ἥττημα, quod
significat aliquem esse uictum & superatum. Victus uidetur ab iracundia aut auaricia,
qui ob pecuniolam litem mouet fratri. Ad hunc modum exponunt Græca scholia. Por/
rò Inter uos, melius reddidit interpres, quàm refert Augustinus libro aduersus Mani/
chæum quinto, capite nono: Quod iudicia habetis uobiscum. quum Græce sit, μεθ' ἑαυ/
τῶν. Latine dicimus, Litigat cum illo: at non item Litigant secum, pro eo quod est, Liti/
gant inter sese.

Fraudem patimini.) ἀποστερεῖσθε. id est, Damno afficimini, aut fraudamini. Nam fraus,
aliquando non pro dolo, sed pro damno ponitur.

Et hoc

Et hoc fratribus.) Poterat interpres incolumi grammatica uertere sic, Iniuria afficitis
& fraudatis, atque id fratres. Nec est quod mutes & hoc, καὶ ταῦτα, in Et hæc: quasi hac

Fabri Stapulensis opinio

uia subuentum sit Latinitati, quemadmodum uult Stapulensis: quandoquidem Latinus
sermo qui recipit loquendi formam, numerum pluratiuum non recipit, nisi sit nomen eius/
dem numeri: ut, Multa abegerunt pecora, eaque insignia. Etiamsi Græcam eloquutionis for/
mam uidetur expressisse semel Suetonius in Tiberio Cæsare capite uigesimo secundo:
Quos codicillos dubium fuit, Augustus ne moriens reliquisset, quo materiam tumultus
post se subduceret, an nomine Augusti Liuia, & ea conscio Tiberio an ignaro dictasset: &
cætera. Nisi mauis & ea referre ad Liuiam, pro eaque, quemadmodum dicimus, isque.

Non possidebunt.) οὐ κληρονομήσουσιν. id est, Non sortientur sortem, siue hæreditatem
regni dei: hoc est, non continget illis regnum dei.

Neque fornicarij.) οὔτε πόρνοι. id est, Scorta, siue scortatores. Opinor interpretem con
suluisse uerecũdis auribus, quod scortum apud Latinos uocabulum sit obscœnius, dictum
à pellibus. Ac mox, ἀρσενοκοῖται, rem per se fœdissimam quàm potuit minime fœde si/
gnificauit. Siquidem concumbunt & qui in eodem dormiunt lecto, etiamsi nihil peccent.

Fabri excussa annotatio

Illud admiror cur Faber Stapulensis hoc loco maluerit cinædi uocabulum, non solum ob/
scœnum, uerum etiam aliud exprimens, quàm Paulus senserit. Siquidem cinædi, ni fallor,
dicuntur, qui turpiter obsequundant, olim ita uocati, qui fœdo parumque uirili corporis mo
tu gesticularentur, saltitarentque, siue quod ad cantum mouerent effœminate corpus, siue
quod iritarent mouerentque pudendas corporis parteis, παρὰ τὸ κινεῖν τὰ αἰδοῖα, siue quod
uacarent pudore, quasi κενοὶ αἰδοῦς. Certe uitari non potest, quin si cinædus non est pro/
prium catamytorum uocabulum, saltem commune sit ad utcunque effœminatum.

Vallæ excussa annotatio

Et hæc aliquando quidem.) καὶ ταῦτά τινες ἦτε. id est, Et hæc quidam eratis. ut intelli/
gas quosdam ex illis tales fuisse, non omnes, quemadmodum annotauit Valla. Neque enim
consentaneum est omnes fuisse fures, aut adulteros, aut masculorum concubitores, etiamsi
idololatriæ uitium omnibus fuit commune. Nam furtum & adulteriũ apud Græcos etiam
legibus puniebatur. Nisi malumus ταῦτα, positum pro τοιοῦτοι. & τινὲς, additum iu/
xta proprietatem Græci sermonis, ut & aliàs sæpenumero apponitur, ut sit sensus, Huius
generis homines fuistis. Quanquam magno consensu Latini codices quos ego sane uide/
rim, scriptum habent Quidem, ut sit coniunctio. Atque ita legit Augustinus. Quin & Theo
phylactus sic interpretatur, quasi pro τινὲς legisset μὲν, quasi ad omnes hic sermo perti/
neat, quum in contextu sit τινὲς, non μὲν. nisi malumus hoc interpreti imputare. Chry/
sostomus legit, τινὲς. sed hanc particulam in enarrando dissimulat. Ambrosius tamen le/
gisse uidetur Quidam, quum commentarij uice adscribit, ne omnibus hoc adscribere uide/
retur. At certe omneis ab his criminibus immunes faceret, si taceret. Prohibuisse enim uide
batur non reuelasse crimina illorum: idcirco sic ait, Et hæc quidem fuistis. Hactenus ille.
Quomodo autem ex Pauli uerbis apparet eum non omnibus hæc tribuere, nisi legamus
Quidam? Proinde uerisimile est, librariorum errore, quidam mutatum in quidem. Diuus
Irenæus libro quinto, semel atque iterum adducens hunc locum legit Quidam: quæ di/
ctio fuerat in prioribus libris per librarios deprauata, quum uiderent eandem sæpius re/
peti, reliquerunt.

Omnia mihi licent, sed ego sub nullius.) Græcorum uerborum iucundam allusionem
interpres

[Inter]pres seruare non potuit. ἔξεστιν & ἐξουσιασθήσομαι. id est, Licet & in potestatem redi/ ...cam nos utcunque retulimus ad hunc modum: Omnium mihi potestas est, at ego non [redi]gar sub ullius potestatem.

[E]sca uentri.) Escæ, dicendum in plurali numero: sicut paulo post, Venter escis. Tum & [hu]nc & has dicendum erat. Ita fermè citat Hieronymus in epistola ad Amandum, & Græ/ [ci s]ic habent, ut ille citat. Codex Donatiani habebat, Et hunc & has destruet. Nec hoc ita [ma]gni refert, nisi quod multitudinis numerus hoc loco magis congruit, quum de generi/ [bu]s ciborum agat, non simpliciter de cibo. Exemplar Constantiense scriptum habebat, Et [hu]nc & hæc: quasi legisset, βρώματα. Videtur autem uerbum aliquod subaudiendum, [E]sca uentri, & uenter escis. Ac paulo post: Corpus autem non fornicationi, sed domino, [&] dominus corpori: nimirum destinata est, aut dicata est. Consimili forma sermonis in epi [sto]la ad Romanos capite septimo, significauit mulierem uiro dicatam ac propriam. Adul/ [te]ra, inquiens, uocabitur, si fuerit alteri uiro. Sic enim habet Græcus sermo, quo scripsit [Pa]ulus. Et haud scio an iuxta proprietatem sermonis Hebræi, dicatur alicui esse, quod ad [eu]m pertinet, & illius bono destinatum est.

Qui adhæret mer.) ὁ κολλώμενος. Quasi dicas, Qui adglutinatur. Idque concinne qua/ [dr]at cum eo quod sequitur, Vnum corpus efficitur.

Vnũ corpus efficitur.) Est ἐσὶ apud Græcos est, pro efficitur. quod est uehementius.

Erunt enim duo in carne una.) εἰς σάρκα μίαν. id est, In carnem unam. Atque ita legit di/ [uu]s Hieronymus in libello ad Gerontiam de monogamia: id quod palàm est ex eo quod [q]uod eum sequitur, Non in duas, nec in tres. Porrò iuxta proprietatem Hebraici sermonis, [ni]l aliud est Erunt duo in carnem unam, quàm è duobus fiet uelut unus homo. Citatur [a]d eundem modum in libris aduersus Iouinianum: nec semel apud Tertullianum.

[A]n nescitis quoniam membra uestra templum sunt.) Græce non est μέλη, sed σώματα/ [ ] id est, Corpora. Atque ita legit simul & interpretatur Chrysostomus ac Theophyla/ [ct]us, itaque citat Hieronymus aduersus Iouinianum libro secundo, nec aliter legit Ambro/ [si]us. Nostri codices magno consensu priore loco habent, Nescitis quoniam corpora uestra [m]embra sunt Christi: posteriore, An nescitis quoniam membra uestra templum est spiritus [s]ancti. Porrò quod templum dicit, non templa, aut numerus positus est pro numero, aut [qu]oniam de pariter collecto ecclesiæ corpore loquitur, magis conueniebat templum quàm [te]mpla, ut indicat & ille.

Empti enim estis precio magno.) Magno, à nostris additum est, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς. [i]d est, Empti enim estis precio. Nam hoc tantum hic agit, eos non esse sui iuris, quum sint [e]mpti & empti precio, nimirum iam illius facti à quo empti sunt. Atque eum in modum [a]dducit hunc locum Chrysostomus, homilia in Matthæum quinquagesima quinta. Nec [a]liter legit in commentarijs. Quum hanc lectionem Theophylactus proponat & enarrans [it]erum atque iterum repetat, tamen interpres ubique uulgatam nostram inculcat æditio/ [n]em, ne dicam scribarum deprauationem. Neque tamen consequens est, ut si interpres di/ [x]isset precium fuisse magnum, idcirco magnum scripserit Apostolus: Nunc precium repe [t]it nec addit magnum. Ambrosius adducens sententiam hanc ex capite proxime sequen/ [ti], libro de Cain & Abel secundo, capite tertio, non addit, magno. Rursus in epistolarum li/ [b]ro secundo, capite secundo. ac mox proximo capite Paulus eandem sententiam totidem [u]erbis inculcat licet ordine uerso, τιμῆς ἠγοράσθητε. precio empti estis. Neque secus addu/ [ci]t Origenes Homilia in Exodum sexta. Cæterum de magnitudine precij, adiectum appa/ [re]t ex epistola diui Petri priore, capite primo: Non corruptibilibus auro uel argento, & cæ/ [te]ra. Qui mutauit scripturam uidetur offensus absurditate sermonis, quasi quicquam ema [tu]r absque precio, eoque precio, superesse nisi addas magno. Atqui precio additum, facit [a]d emphasim iuris dominici, in cuius ius toti transiuimus redempti à iure diaboli, idque præ [se]nti pretio. Cæterum quum in proximo reperisset eandem sermonis formam, non ausus [e]st mutare scripturam.

Glorificate, & portate deum.) Græcis nõ additur Portate, sed additur quod Latini non habent, καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν. id est, Et in spiritu uestro. Theophylactus exponẽs hunc locum, de portando nullum facit uerbum, de spiritu seorsim ac nominatim interpretatur.

Esca, pro esca

Esca uentri, pertinet, esca ad uentrẽ ptinet & uen ter ad escam

Duo caro una

Varia lectio

Additum

Idem facit Chrysostomus. Quanquam in æditione Veronensi aliquis addidit, ἄρατε, sed sermone non cohærente. Sic enim legitur, δοξάσατε δὴ, ἄρατε τὸν θεόν. Itē illud: ἅτινά ἐστι τοῦ θεοῦ. id est, Quæ sunt dei: ut referatur simul ad corpus & spiritum, quorum utrunque deo dicatum sit. Cæterum utraque uox, σῶμα & πνεῦμα Græcis neutri generis est. Nam & hanc particulam separatim exponit Theophylactus: atque ad eundem modum & legit & interpretatur Chrysostomus. Quanquam magno consensu discrepant Latinorum & codices & interpretes.

EX CAPITE SEPTIMO

Pauli sermo imperfectus

De quibus autem scripsistis mihi.) Sermo quidem est inabsolutus, uerum hic loquendi color haud est insolens etiam apud Latinos. Nam sensus est, Vt de his quæ scripsistis mihi, respondeam.

μὲν coniunctio omissa.

Bonum est mulierem.) Hic est unus locus, opinor, in quo conueniebat addere coniunctionem μὲν, quæ respondeat δέ. Verum id Paulo frequentissimum, quum hoc argumento colligat Hieronymus Paulum parum bene calluisse Græcum sermonem.

Mulier, pro Vxore

Mulierem non tangere.) Rectius hic erat Vxorem. Quandoquidem Græca uox γυναικὸς ambigua est. Deinde tangere, ἅπτεσθαι, iuxta proprietatem Græcanici sermonis sæpenumero significat non manu contingere, sed habere cum aliquo negocium siue commercium. Proinde μὴ ἅπτεσθαι γυναικὸς, nihil aliud sonat, quàm si dicas, Bonum est abstinere ab uxore: hoc est, non ducere uxorem. Etiamsi diuus Hieronymus aduersus Iouinianum, studio torquet hoc uerbum ad simplicem contactum, uelut in ipso contactu quoque periculum sit, non solum in coitu. Id quod fortasse concedendum est in diuinis literis, quoties aut hortamur, aut consolamur, aut deterremus, aut ludimus. In disputatione seria nolim id fieri, etiamsi hoc uel inprimis sibi permittit Hieronymus, idque factum defendit exemplo Pauli, apud quem ait pugnare testimonia, quæ suis locis non pugnant. Verum ab ijs interim periculum est, quibus mos ex quocunque libro quatuor aut quinque uerba decerpere, ac uelut ex oraculo proferre, haud perpendentibus quid præcesserit, quid consequatur, cum quo agatur, quid agatur, quorsum & quo animo dictum sit. Quid quod ea quæ sequuntur palàm indicant hunc esse sensum, Propter fornicationem autem, & cætera, optimum erat non ducere uxorem: cæterum qui metuit ne labatur in stuprum, ducat potius, & suam habeat citius quàm alienam. Iam illud, quamuis non est proprium huius instituti, tamen obiter admonuisse profuerit, bonum hic accipi pro commodo, non autem ut opponatur uitio, quemadmodum passim dicitur, bono fuisse quod profuit, & malus bello dictus est Horatio, qui bello sit inutilis. Neque enim hoc quærebatur à Corinthijs opinor, an fas esset uxorem ducere, sed an expediret eo rerum statu matrimonij uinculis illigari. Hieronymus autem pugnans aduersus eos, qui matrimonio plus satis tribuebant, ita ratiocinatur: Si bonum est non tangere uxorem, malum igitur est tangere, quum bono malum sit contrarium. Hanc ratiocinationem ita refellit Augustinus, qui legerat Aristotelis categorias, ut dicat quædam esse indifferentia, quæ nec bona sint nec mala, ueluti nasum emungere aut saliuam iacere. Quum enim is in matrimonio tria constituerit bona, non passus est ullam mali mentionem, eoque bonum ait hic accipi pro melius, ne quis turpe putet uxorem ducere, quasi bonum pugnet cum turpi. Quod si in uerbis Hieronymi, malum & bonū, utrobique consimiliter sumantur, recte procedit illius argumentatio, iuxta propositam à Corinthijs quæstionem. Si commodum est non ducere uxorem ob sarcinas curarum, ob uincula affinitatum, incommodum est igitur ducere. Perinde ut si quis rogatus, num bonum esset sibi longum iter ingressuro, latrocinijs obnoxium, tollere pecuniam, responderet, bonum est pecuniam non tollere, recte consequeretur, malum esse tollere. Nam quod hic opponitur bono, Paulus paulo post uocat tribulationem, siue afflictionem carnis. Nec dicit simpliciter, bonum est sic manere ut ego sum, sed bonum est ob urgentem necessitatem. Proinde non quod pro tempore procq; re præsenti bonum est, id protinus simpliciter [redacted]

Bonū pro cōmodo, nō pro honesto

Hieronymus detorquēs nō nihil uerba scripturarum

Augustinus in epistolis ad uersus Hieronymum de medio inter bonum & malū

[redacted]

[redacted]

Propter fornicationem.) διὰ δὲ τὰς πορνείας. id est, Propter fornicationes autem, siue scortationes. Quanquam hoc nihil ad sensum, nisi forte numero multitudinis innuit diuersas libidinis species.

Suam uxorem habeat.) ἐχέτω. quod uerbum apud Græcos planè imperatiui est modi. Verum non est quod id nos cõmoueat, nec est cur interpretemur Habeat, habere liceat: quum id dicatur ijs qui se non possunt à consuetudine mulierum cohibere, non omnibus. Atque his sanè qui sibi permissuri essent scortationem, aut fœdius aliquod libidinis genus, imperat ut potius ducant uxorem. Quod si hoc loco perpetuo ἄνδρα uertisset maritum, & γυναῖκα uxorem, plusculum lucis accessisset sermoni. Nam uoces apud Græcos ambiguæ sunt. Argutatur hoc loco Valla de pronomine suum & suam, quæ non arbitratus sum operæprecium adscribere.

Vallam excute

Vxori uir debitum reddat.) Græce sic est, τὴν ὀφειλομένην εὔνοιαν ἀποδιδότω. id est, Debitam beneuolentiam reddat: ut rem parum uerecundam uerecunde notaret. Quanquam secus legunt Ambrosius & Hieronymus. Omnino coitum significat, & ideo texit uerbis, quod oportebat intelligi. In uno duntaxat codice pro εὔνοιαν, id est, beneuolẽtiam, scriptum reperi τιμὴν, id est, honorem: exponentibus ad eum modum & commentarijs qui Chrysostomo inscribuntur, sed titulo mihi suspecto [redacted]inde quoniam uariat Græcorum scriptura, in coniecturã adducor à P[redacted]scriptum fuisse τὴν ὀφειλὴν, id est, debitum: quod deinde siue casu, siue quo uerecundior esset oratio, quispiam mutarit in ὀφειλομένην εὔνοιαν. Quanquam ad eum modum legit & interpretatur Theophylactus, nullam coitus faciens mentionem. Prius quàm adornarem hanc quintam æditionem, nactus sum codices Græcos fidei melioris. In his contextus habet, τὴν ὀφειλομένην τιμὴν. id est, debitum honorem: atque item cõmenti limen, sed in medio ὀφειλήν, quum ait, διὰ τοῦτο καὶ ὀφειλὴν τὸ πρᾶγμα ἐκάλεσεν. id est, Eoque negocium hoc appellauit debitum. Cæterum de honore nullam facit mentionem. Et Chrysostomus huc deflectit enarrationẽ, quasi Paulus his uerbis commendarit fidem & castitatem coniugalem, ne uel hic uel illa cuiquam sui corporis copiam faciat, nisi uni cui debetur ex fide matrimonij. Et quum in cæteris utriusque testamenti literæ multum autoritatis tribuant uiro, in hoc pares ostendit, quod maritus æque atque uxor, non possit alij cuiquam facere corporis sui copiam: quod quidem attinet ad usum connubialem. Hæc quidem uere dicuntur, sed uel ea quæ sequuntur declarant Apostolum de coitu coniugali sentire: Nolite fraudare inuicem, nisi ex consensu. Nam ut interpreteris, Nolite fraudare, nolite alij corporis uestri copiam facere: qui quadrat quod sequitur, Nisi ex consensu. An ex consensu licebit adulteriũ committere? Hoc igitur in loco, castigatior est Latina æditio.

Debitum reddere

Nolite fraudare.) μὴ ἀποστερεῖτε. id est, Ne fraudetis. Fraudamus autem proprie, quum subtrahimus rem debitam, sicut frustramur re sperata.

Ni fortè ex consensu.) Non est Græce, forte: sed εἰ μή τι ἄν. Verum interpres exprimere uoluit coniunctionem expletiuam ἄν, idque non inepte: sed τι quoque diminuit, nisi si quid fiat, ex consensu. Sensit Apostolus Corinthijs in libidinem pronioribus, non esse tutum sæpius aut diutius secubare, eoque multis modis astringit hanc cõcessionem, nisi si quid & ex consensu & orandi causa & ad breue tempus.

Vt uacetis orationi.) Græcus addit, τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ. id est, Ieiunio & orationi. quæ duo coniungit & diuus Hieronymus: licet Chrysostomus & hunc sequutus Theophylactus enarrans hunc locum, ieiunij nullam faciant mentionem, quanquam in textu additur νηστείᾳ, non taciturus si legisset. Idem annotauit emphasim huius uerbi σχολάζητε. Non enim dixit, oretis, sed uacetis precationi, quod ea res desideret animum ab omnibus mundanis curis uacantem. Atqui uacandi uerbum non perinde congruit ieiunio.

In idipsum Reuertimini in idipsum.) ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχησθε. id est, Ad idem, siue in unum congre/
diamini, siue conueniatis, ut intelligas eos ante fuisse separatos thalamis. Græcis enim in
idem uenire dicuntur, qui conueniunt in eundem locum, siue qui consentiunt, hoc est, in
eandem eunt sententiam, uelut in huius Epistolæ capite undecimo, Conuenientibus uo/
bis in unum. συνερχομένων ὑμῶν εἰς τὸ αὐτό. Quod hic uertit In idipsum, illic transtulit In
Augustinus noue legens unum. Mirum autem quod sequutus exemplar Augustinus epistola centesima nonagesi/
ma nona, legit, Et iterum ad idipsum estote. Extat eadem lectio homilia quinquagesima,
de mixtis argumentis, ac rursus libro contra Faustum quinto, capite nono. Quin & apud
Origenem sic adducitur homilia in Numeros uigesimatertia. Fortasse legerunt γίνεσθε.

Propter incontinentiam.) διὰ τὴν ἀκρασίαν. id est, Propter intemperantiam, tametsi mi/
nimum interest.

γνώμη συγγνώμη Secundum indulgentiam.) Quidam Græci codices habent, κατὰ συγγνώμην. id est,
Secundum ignoscentiam seu ueniam. Quidam habent, κατὰ γνώμην. id est, Iuxta consi/
lium, siue sententiam. quasi dicat, dico meam sententiam, & quod mihi uidetur optimum
factu, non autem præcipio. Quanquam συγγνώμη, appositius ad ἐπίτασιν est: uenia, ad
Coitus quando peccatum imperium. Imperium exigit, uenia concedit nonnihil præter ius. Indulget enim hoc Paulus
illorum fragilitati. Augustinus non dubitat ex hoc loco asseuerare, coitum cum uxore re/
stinguendæ libidinis causa initum, non uacare culpa, licet uenialis sit, excusante uidelicet
matrimonio.

[redacted] Volo autem omnes uos esse sicut meipsum.) Græci γὰρ habent, non δέ. Exponit
enim quid dixerit secundum indulgentiam. alioqui Vellem, inquit, omnes qui habent uxo/
res in totum abstinere ab illis. [redacted]

Dico autem non nuptis.) ἀγάμοις. Innuptis, erat apertius, uel potius Cœlebibus, aut
Incôiugatis. [Nam articulus indicat hoc uiris dici, τοῖς ἀγάμοις. id est, ijs qui cœlibes sunt.
Quanquam nihil uetat quo minus ad utrunque sexum referatur. Et Theophylactus articu/
lum addidit fœmineum, ταῖς ἀγάμοις, ut alterum ad uirgines pertineat, alterũ ad uiduas.
Quæ cœlibes sunt, dici possunt ἄγαμοι. at non possunt, semel expertæ nuptias. Apparet
autem id à studioso quopiam factum esse, quo Paulo uindicaret laudem uirginitatis. Nam
τοῖς habet Chrysostomus: neutrius autem interpretatio facit ullam uirginum aut uirgini/
tatis mentionem. Ipse uero sermonis tenor suadet, ut intelligamus Apostolum hic de uiris
uiduis ac mulieribus uiduis agere, aut certe de uiris qui quocunque modo cœlibes erant, si/
ue morte coniugis, siue quod nunquam tentassent matrimonium. Nam mulierem probam
si cœlebs sit, oportet aut uiduam esse aut uirginem. Primum Apostolus hortatur coniuga/
tos, ut qui in totum abstinere non possunt, precandi gratia interdum à congressu tempe/
rent, sed ex consensu. A coniugatis transit ad cœlibes coniugium expertos. Quos hortatur
ne repetant matrimonium. Hinc redit ad coniugatos, multa præcipiens de diuortio & ma/
trimonio impari. Post hæc uenit ad uirgines fœminas. Tandem mixtim differit, de uiduis,
de coniugatis & uirginibus. Reliquum est, ut qui habent uxores, & cætera, ad coniugatos
pertinet. Qui sine uxore est, & cætera, ad cœlibes pertinet. Et mulier innupta & uirgo, ad
uiduas & uirgines pertinet. Quam ante uocauit χήραν, hic appellat ἄγαμον. quemad/
modum prius uiros uiduos dixit ἀγάμους. Atque ita miscet disputationem huius capitis.
Porrò sui mentionem facit duobus locis. Hortatus enim coniugatos ad spontaneam conti/
nentiam, quam tamen non audet exigere, subijcit. Volo autem omnes uos esse sicut me/
ipsum. Mox de uiduis uiris ac uiduis fœminis loquutus, addit, Bonum est illis si sic per/
manserint sicut ego. Nec absurdum est, utrobique fieri mẽtionem apostoli. Hortatur enim
omnes ad exemplum suum, qui siue habebat uxorem, eam uerterat in sororem, & habebat
tanquam non habens, siue iam erat defuncta, utroque modo liber erat à solicitudine coniu/
gij. Nam quod hic dicit Volo uos omnes esse sicut meipsum, post uelut explanans dicit
Volo uos sine sollicitudine esse. Itaque quod coniugatis & uiduis dicit Volo uos esse si/
cut ego sum, non est necesse ut accipiamus Apostolum optare, ut qui duxerant uxores,
fierent cœlibes: sed ut quod ipse fortasse fecerat, uxores uerterent in sorores: atque hac ra/
tione sibi pararent ocium ad seruiendum domino. Nec consequitur ideo Paulum fuisse
uiduum

uiduum, quod cupit eos esse sicut erat ipse. Nam etiamsi Paulus non fuisset uiduus, tamen erat in ea libertate quam habent uidui. Ad hanc tuendam illos adhortans, admonet ut in libertate sua perseuerent. Exemplum igitur ad quod inuitat Paulus non est situm in conditione seu uitæ statu, sed in tranquillitate quam præstat continentia. Cæterum ubi sine controuersia de uirginibus loquitur, nullam facit sui mentionem. Nam quod præfatus se de uirginibus præceptum domini non habere, subiungit, Bonum est homini sic esse, sic, non refertur ad Paulum, sed ad statum præsentem. Et si referretur ad Paulum, non statim sequeretur eum fuisse uirginem, nihilo magis quàm sequitur illum coniugatum ac uiduum, quod hos inuitat ad imitationem sui. Quod enim erat in Paulo, & maritis & uiduis & uirginibus poterat esse commune. Ex hoc itaque loco quanquam non potest euinci Paulum fuisse maritum aut uiduum aut uirginem, tamen probabilius alterum è duobus illis prioribus colligitur, quàm tertium. Res autem indigna est contentione.

Nubere Melius est nubere quàm uri.) κρεῖττον γάρ ἐστι γαμῆσαι ἢ πυροῦσθαι. Nubere, Græcis ambiguum est uerbum, γαμῆσαι, quod significat & nubere uiro, & ducere uxorem. Nam hæc sententia ad utrosque pertinet, uiros ac mulieres. Ideo quod ante dixit, Innuptis & uiduis: pro Innuptis, in quibusdam Græcis codicibus est τοῖς ἀγάμοις, addito articulo masculino. Ita tamen ut sub uno genere sexum utrunque intelligas. Quanquam, ut modo dictum est, nonnulli codices habent ταῖς. ita tamen ut mox redeat ad masculinum genus, καλὸν αὐτοῖς ἐστιν. id est, Bonum est eis. Et κρεῖττον, non proprie Melius est, sed potius ac *Vri* magis eligendum. Porrò πυροῦσθαι, id est Vri, demiror cur quidam contra omnium ueterum opinionem exponant de igni gehennæ, quum hic palàm de libidinis loquatur incendio, molestiaque corporis non se continentis.

His autem quæ matrimonio iunctæ sunt.) γεγαμηκόσι Græcis quidem est masculini generis, sed ita ut fœmininum quoque complectatur: id quod sequentia declarant. Proinde nos uertimus, Coniugatis autem: ut ad uirum simul ac mulierem pertineat. Atque adeo in peruetustis exemplaribus, nominatim in eo quod exhibuit bibliotheca collegij diui Pauli apud Londinũ, scriptum reperi genere masculino: His autem qui matrimonio iuncti sunt. Tum Augustinus explanans sermonem Christi in monte habitum, citat genere masculino: His qui sunt in coniugio, præcipio, non ego sed dominus.

Matrimonium impar Nam cæteris dico.) Augustinus indicat hoc pertinere ad impari matrimonio iunctos.

Per mulierem fidelem, per uirum fidelem.) ἐν τῇ γυναικί, καὶ ἐν τῷ ἀνδρί. id est, In muliere, in uiro. Quanquam γυνή Græcis & mulierem significat & uxorem. Atque hoc sanè loco recte mutauit interpres præpositionem, quod tamen aliàs aut ueretur aut negligit facere. Adiectiuum fidelis, utrobique additum est à nobis, quum apud Græcos non addatur, sed subaudiatur. Augustinus libro primo quo exponit sermonem in monte habitum, legit ad hunc modum: Sanctificatus est enim uir infidelis in uxore fideli, & sanctificata est mulier infidelis in fratre fideli. Et ne quis existimet hoc casu factum, aut locum deprauatum, ipse aliquanto post eodem libro adducit huius loci testimonium, docens in sacris literis, fratris uocabulo significari Christianum, uerum hic non addit fideli. Et sanctificatum, hic uocat purificatum. Sequitur enim, Alioqui filij uestri immundi erunt.

Vocauit uos.) ἡμᾶς. id est, Nos: primæ personæ, non secundæ, suffragante & uetustissimo codice Paulinæ bibliothecæ, atque item Donatianicæ.

Duplex lectio Nisi unicuique sicut diuisit dominus.) Quidam Græci codices habent εἰ μή, id est, nisi: quidam ἢ μή, id est, an non: ut referatur ad superiora. At Græcorum quidem scholia distinctionem apponi uolunt post εἰ μή. an seruaturus sis, an non. quod alioqui uideatur imperfecta sermonis constructio: & huius distinctionis Seuerianum quendam citant autorem. Theophylactus & ipse commonstrat duplicem huius loci ordinem. Prior hic est, Quî scis, an seruatura sis uxor uirum, nec ne. Ac mox uelut ex abrupto interijciatur, Vnicuique sicut diuisit dominus. Deinde succedat quod priori particulæ respondeat: Quî scis uir, an seruaturus sis uxorem nec ne. ut illud, Vnicuique sicut diuisit dominus: quum sit constructionis lege ab utroque separatum, ad utrunque respondeat. Variæ sunt dotes dei, fortasse continget, ut seruetur ille aut illa: quare siue continget, siue non continget, non est dirimendum coniu

gium. Alter ordo coniungit duas partes: Qui ſcis an tu ſeruatura ſis uirum, an tu ſeruaturus uxorem, deinde ſuccedat ceu nouum caput: Niſi unicuique ut diuiſit dominus ſic maneat: quaſi dicas, nihil aliud tentetur aut nouetur, ob alterum infidelem, tantum ut cuique ſua ſors obtigit, ita maneat. Atque hanc lectionem ille præfert ſuperiori. Quod ſi de diſtinctione laboratur, nihil uetat quo minus referatur ad Permaneat, uerbum. Qui ſcire poſsis
Tertia an ſeruaturus an ſeruatura ſis, niſi unuſquiſq; ſic permanſerit, ut uocatus eſt: Verum mihi magis placet, ut ſeorſim legatur εἰ μή, ac perinde ualeat, quaſi dicas, utcunque eſt, aut in ſumma. Hac loquendi forma ſolemus uti, quoties omiſsis quæ incerta ſunt, ad id redimus quod certum eſt. Hanc Græcanici ſermonis figuram expreſsiſſe uidetur Terẽtius in Adelphis, Gaudebam. Ecce autem de integro, niſi quicquid eſt uolo ſcire, atq; hominem conuenire. Idem aliꝭs aliquot locis ad eundem uſurpauit modum. Sic Paulus, quoniam id quod erat dubium propoſuerat, de ſeruando uiro aut uxore infideli: Vtcunq; hoc eſt, inquit, maneat unuſquiſq; ut illi tribuit deus, & ut uocatus eſt, quicunq; ſequatur exitus de ſeruando coniuge. Meminit & Thomas nonnihil de duplici huius loci lectione, ex quo apparet illum adiutum commentariꝭs è Græco uerſis, quæ nunc non extent.

Doceo, ordino In omnibus eccleſiꝭs doceo. διατάσσομαι. id eſt, Ordino, ſiue inſtituo.

Non adducat præputium.) μὴ ἐπισπάσθω. id eſt, Ne aſciſcat: ut ſubaudias, præputium.
Adducere præputium Subindicat Theophylactus præputium reſectum pharmaco ſolere reduci. Rei huius artificium aliquod indicat Cornelius Celſus libro ſeptimo, capite uigeſimoquinto: Quomodo tegenda ſit glans uel natura uel amputatione nuda. Verum an hoc Paulus ſenſerit, neſcio. Certe Origenes libro περὶ ἀρχῶν quarto, putat nullo modo reuocari poſſe ſemel amputatum præputium. Vtcunque habet, nos maluimus accerſere, quàm adducere, uel ob uerecundiam.

Vnuſquiſq; in quo uocatus eſt frater.) ἀδελφοί. id eſt, Fratres: multitudinis numero, idq; dũtaxat in hac poſteriore parte. Præterea in hoc, repetitum eſt ex ſuperfluo iuxta proprietatem ſermonis Hebraici, quemadmodum & paulo ſuperius, Vnuſquiſq; in qua uocatione uocatus eſt, in ea permaneat.

Conſilium autem do.) γνώμην δὲ δίδωμι. id eſt, Sentẽtiam autem do, ſiue dico id quod mihi uidetur optimum: hoc eſt, profero meam ſuper hac re ſententiam. Qui conſilium dat ſuum aperit iudicium. Et ne contemnatur, addit hoc ſe miſericordia diuina conſequutum, ut ſuper ea re dicat bona fide quod optimum putet uelut apoſtolus.

Inſtans & præſens Propter inſtantem neceſsitatem.) ἐνεστῶσαν. Græci ἐνεστῶτα uocant præſens tempus, & hos imitatus Fabius inſtans appellat. Ambroſius legit, Propter præſentem neceſsitatem, nimirum intelligens præſentem illorum temporum ſtatum. Oportet enim huiuſmodi conſilia pro temporum ratione moderari. Id'que confirmat ea quæ ſuperius à nobis dicta ſunt.

Noli quærere ſolutionem.) λύσιν. Aliꝭs magis placet diuortium quàm ſolutio, uel uti Latinius, ſed tamen interim perit aliqua gratia contrariorum. Alligatus, ſolutus, & ſolutio.

Tribulationẽ habere carne Tribulationem carnis.) Græce eſt τῇ σαρκί, id eſt, Carni, ſiue in carne. Nec eſt cur Valla reꝭciat hac gratia expoſitionem Ambroſianam, ac cæterorum omnium qui tribulationem carnis, interpretantur incommoda huius mundi, ueluti lites cum affinibus, curam liberorum, ſollicitudinem rei domeſticæ, & id genus alia ſexcenta, quæ matrimonium comitantur. Paulus enim ſuo more carnem uocat, quod pinguius eſt & craſsius, & ab illa diuini ſpiritus puritate ſimplicitateq; recedens. Sic autem dictum eſt, habere tribulationem carne, quemadmodum dicimus, affligimur animo, aut cruciatur corpore.

Tempus.) ὁ καιρὸς συνεσταλμένος. id eſt, Tempus contractum, quod Hieronymus aduerſus Iouinianum uertit, Tempus in collecto eſt. Et quod ſequitur, τὸ λοιπόν, poteſt ad ſuperiora referri, ut legas, Tempus quod ſupereſt contractum eſt. Atque ita Græci uidentur legere, nominatim Theophylactus. Et eundem ad modum Ambroſius, ut ex illius interpretatione colligitur. Quod ſi placet ſequi, coniunctio Vt, quæ ſequitur, non accipietur εἰδικῶς, ſed ut conſequentiam declaret, uelut in hac oratione: Omnis hæc uita breuis eſt, ut ſi quid etiam uoluptatis habeat matrimonium, negligendum ſit, ob hoc ipſum quod breui

uari dilapsurum.

Abuti, pro uti

Tanquam non utantur.) ὡς μὴ καταχρώμενοι. id est, Tanquam non abutentes. Quanquam hoc Abutentes, nihil aliud est mea sententia, quàm uehementer utentes. Vtimur in bonum, abutimur in malum. & secundum Iureconsultos, abusus est uini, frumenti, & similium, quæ usu abutuntur: usus equi, aut uestis, ac similium. & utimur homine, qui cum est nobis familiaritas. Hic abuti dictum uidetur pro ualde uti, quemadmodum Latini dicunt, fatigari & defatigari, amare & deamare, perditus & deperditus. Neque enim abuti semper sonat in malam partem, quemadmodum nec καταχρῆσθαι apud Græcos. Interdum enim quod alieniore loco ac tempore adhibemus, abuti dicimur: unde & rhetores catachresim habent inter schemata, hoc est ornamenta dictionis. κατὰ præpositio apud Græcos & in laudem sonat, παραχρῆσθαι magis sonat in uitium. Hoc itaque dicit Apostolus, Tempus hoc esse breue, nec uacare uxorium esse.

παράγω, uerbum neutrum

Præterit enim figura.) παράγει. Faber Stapulensis emendat Decipit: quod ipsa uox uideatur ita sonare παράγειν, quasi seducere, siue à uia abducere. Verum huius uerbi composita sæpenumero & neutralia usurpantur, ut ὑπάγω, pro abeo: quod non semel positum in euangelicis literis. ὕπαγε ὀπίσω μου. Et apud Ioannem capite nono, καὶ παράγων ὁ ἰησοῦς. & præteriens Iesus. Et apud eundem capite decimoquarto, ἄγωμεν ἐντεῦθεν. eamus hinc. Item Matthæi quarto, περιῆγεν ὅλην τὴν γαλιλαίαν. id est, circūibat. Apud eundem capite uigesimo, ὅτι ἰησοῦς παράγει. id est, quod Iesus præteriret. Rursus capite uigesimoprimo, προάγουσι, præcedunt. Item capite uigesimotertio, περιάγετε, circumitis. Atque ita sanè magis quadrat ad Pauli sententiam, & ita exponunt Græca scholia, παράγει, παρέρχεται. Quod autem dixit σχῆμα, hoc est, figura, perinde est quasi dicas Habitus, siue status. Annotauit emphasim nominis & Theophylactus, quod mundus hic nihil habeat solidi, sed speciem modo quandam bonorum ac malorum præ se ferat. Chrysostomus hoc loco uidetur esse mutilus.

Qui sine uxore est.) ὁ ἄγαμος. id est, Qui cœlebs est, siue inconiugatus. Mirum cur interpreti placuerit periphrasis, quum suppetat Latinis uerbum proprium, quo certe usus est Cyprianus in secundo tractatu de habitu uirginum: Cœlebs cogitat ea quæ sunt dei, quomodo placeat deo: qui autem matrimonium contraxit, & cætera.

Quomodo placeat deo.) Græcis Domino est, non Deo: τῷ κυρίῳ. Maritum non habet, cui placeat, sed habet dominum, cuius animo debet obsequi. Deinde sequitur, Vt sit sancta & corpore & spiritu: gemina coniunctione.

Et diuisus est, bifariam legitur & exponitur

Et diuisus est.) Longe alius sensus est apud Græcos. Siquidē uerbum μεμέρισται, non ad ea quæ præcedunt, sed ad sequentia refertur. μεμέρισται καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. id est, Diuisa est, siue diuisa sunt & uxor & uirgo: hoc est, diuerso uitæ studio sunt. Deinde explicat discrimen uitæ. In eam sentētiam interpretatur Theophylactus. Citatur hic locus emendatè aduersus Heluidiū, etiamsi nonnihil mendi aspergerant hic quoque librarij. Quanquam ex ipsa sermonis continentia palàm est Hieronymū sic accipere ut nos interpretamur, nempe quum ait, Vide quātæ felicitatis sit quæ & nomen sexus amiserit. Item in epistola ad Eustochium de uirginitate seruanda. At rursus idem in priore aduersus Iouinianum libro, reijcit hanc lectionem, quam fatetur quidem esse in Latinis codicibus, & à se pro loci qualitate sic fuisse edissertam, uerum non esse ueritatis apostolicæ, à quo sic fuerit scriptum, Sollicitus est quæ sunt mundi, quomodo placeat uxori, & diuisus est. Deinde hac absoluta sententia, transiens ad uirgines & continentes subiecit, mulier innupta & uirgo cogitat quæ sunt domini: uultque per interpretationem additum esse uirginem, ne putemus innuptas meretrices hoc sermone comprehendi posse, aut certe elegantiæ causa bis idem esse dictum: unde conijcere licet exemplaria Græcorum, illa quoque tempestate uariasse. Siquidem in codicibus Græcorum hodie legimus ad hunc modum: ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσῃ τῇ γυναικί. μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. hoc est, Qui uero duxit uxorem, sollicitus est de his quæ sunt mundi, quomodo placeat uxori. deinde interposito puncto sequitur, Diuisa est mulier & uirgo. Proinde quod Hieronymus scribit esse in Latinis codicibus, hodie in Græcis habetur: & quod ait esse apostolicæ ueritatis, hoc legitur in uulgatis Latinorum exemplaribus. Verum utrocunque modo legas, eadē fermè constat sententia. Diuus

Hieronymus à seipso dissentiens

Ambrosius

Ambrosius ita legit: Qui autem cum uxore est, sollicitus est quæ sunt huius mundi, quomodo placeat uxori, & diuisus est: diuisa est mulier & uirgo. idq; exponens subijcit, Diuisa non utiq; natura, sed actu: quia legimus in Numeris, mulieres uirgines appellatas. Quibus ex uerbis palàm est, Ambrosio Paulum sentire, diuersum esse studium mulieris & uirginis.

Ambrosius à seipso dissentiens

At idem in libello de uiduis aliter citat hunc locum: Iuxta quod scriptum est, inquiens, & mulier innupta & uirgo cogitat quæ domini sunt, ut sit sancta corpore & spiritu. Quæ quidem palàm arguunt Ambrosij quoq; codices hoc loco uariasse. Similiter citat Augustinus libello de bono uiduitatis, capite secundo: addens illic, innuptam mulierem dici uiduam. Illud addam, hoc certe loco rectius γυνὴ, uertisset Uxorem, quàm Mulierem: tametsi uox ea utrunque significat. Ad eundem modum citat Hieronymus, tum alijs aliquot locis, tum in epistola ad Eustochium de uirginitate.

Virgo cogitat.) μεριμνᾷ. id est, Curat, siue sollicita est: quemadmodū superius uerteram.

Hæc olim in Latinis exemplaribus non habebantur

Quod honestum est, & quod facul. præb.) Græce sic habet, ἀλλὰ πρὸς τὸ εὔσχημον καὶ εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ ἀπερισπάστως. Quæ quidem ad uerbum transferre difficillimum fuerit. Est autem huiusmodi fermè sententia: Sed ad id quod honestum est ac decorum, & ut indiuulsi semper assideatis & adhæreatis domino. Diuus Hieronymus aduersus Iouinianum, testatus Græcam proprietatem reddi non posse, explicuit sententiam huius loci ad hunc modum. Hoc autem ad utilitatem uestram dico, non ut laqueum uobis iniiciam, sed ut ad id quod honestum est, & intente facit seruire domino, absq; ulla distractione, uos adhorter. Addit hanc sententiam in Latinis codicibus omnino non inueniri propter interpretationis difficultatem. Certe apud Ambrosium abest huius sermonis clausula. sic enim legit, Hoc autem ad uestram ipsorum utilitatem dico, ut non laqueum uobis iniiciam, sed ad id quod honestum est. Hic finit sermonem, neque in interpretatione significat amplius legisse se. Hieronymus εὔσχημον uertit honestum, & τὸ πρόσεδρον τῷ κυρίῳ reddidit, Quod intente facit seruire domino, & pro ἀπερισπάστως posuit, absque ulla distractione. Usus est hac uoce Plutarchus in libello de curiositate, ἀπερίσπαστον appellans assiduum studium sapientiæ, nullis negocijs alio mentem auocantibus. In uetustis codicibus etiam excusis adhuc habetur, Domino obsecrādi: quomodo non puto quenquam Latine fuisse loquutum. Donatiani codex habebat obseruandi. In utroque item Constantiensi erat, obseruandi: ex his diuinare licet primam scripturam fuisse, Domino obseruiendi: quod alius uertit in obsecrandi, relicto datiuo: alius in obseruandi, mutato etiam casu. Certe apud Græcos nulla obsecrandi mentio.

Virgo, pro Virginitate

Turpem se uideri existimat.) εἰ δέ τις ἀσχημονεῖν. id est, Si quis turpe aut indecorum existimat in uirgine. Augustinus in quæstionibus super Numeros pentateuchi, indicat quosdam uirginem hoc loco interpretari uirginitatem. At horum sententiā non approbat, quod nihil alias comperiatur adsimile in diuinis libris. Sentit enim Paulus de parentibus elocantibus nuptum filias, citra quorum autoritatem non erat ratus matrimonij cōtractus. Quod utinam & his temporibus seruaretur, præsertim in ea ætate, cui nondum satis constat uel consilium uel iudicium, maxime quum usqueadeo placeat, semel initum quocūq; pacto connubium, non alia re quàm morte dirimi. Cæterum ut hæc ad parentem potius quàm ad uirginitatem referantur, suadent quæ sequuntur: Igitur & qui matrimonio iungit uirginem suam: & cætera, Atque ita sanè edisserit hunc locum Theophylactus.

Superadulta ὑπέρακμος

Si fuerit superadulta.) ὑπέρακμος. Nam id uertit superadultam, cuius flos iam præterierit. Quod Ambrosius ita reddidit, Si sit ultra pubertatem: id quod uulgo rideri solet, quum anum uocant uirginem. Solent & infamiæ esse obnoxiæ uirgines admodum adultæ, quasi fastiditæ à procis.

Non peccat si nubat.) γαμείτωσαν. id est, Nubant. Quanquam uerbum γαμεῖν commune est uiro ducenti uxorem, & puellæ nubenti uiro. Unde subito Paulus mutato numero uerbi, sponsum & sponsam respexit, aut certe ad eum qui locat filiam & sponsum. Theophylactus legit, γαμησάτωσαν. nec additur Si, sed est, οὐχ ἁμαρτάνει, γαμείτωσαν. ut non peccat, pertineat ad patrem: γαμείτωσαν, ad eos inter quos coit matrimonium.

Nam qui statuit.) ὃς δὲ ἕστηκεν. id est, Qui uero stat firmus. nisi quod uerbum ἵστημι & statuo, sonat Græcis, & sto. Certe uocem eandem in Euangelio Ioannis uertit Stat. Hic sane

ne magis

gis congruebat, Stat firmus: nam mox sequitur decernendi [redacted] quod
cit de firmiter stando, respond[redacted] ei quod præcessit, [redacted]
ui non metuit pu[redacted] filiæ, [redacted] uulgati, quod uirginem [redacted]
et domi, faciat quod iudicarit esse optimum. [redacted]
resta[redacted] Habet, non Habens. Quanquam hic uariant
plaria. [redacted]
hoc iudicau[redacted]
ta uertit. [redacted]
erat[redacted] cui autem [redacted] nubat.) Græca [redacted] Diuortium an licitum
[redacted] id est, Libera est ut nubat cui uelit, [redacted]
ex sic habebat: Libera est, [redacted] nubat. Suspicor ab interprete scriptum, [redacted]

Origenes

[redacted]

[redacted]

Beatior autem erit.) Græce habet Est, præsentis temporis, non Erit. Vel ex hoc appa/ret quum superius diceret, Mulierem non tangere, bonum esse: non de uitio, sed de uitæ commoditate sensisse.

Secundum meum consilium.) κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην. id est, Mea sententia, siue meo iudicio, liberum interim faciens hac in re suum cuique iudicium.

EX CAPITE OCTAVO

Scientia inflat, charitas ædificat.) Hunc locum eò torquent quidam, ut di/cant esse periculosum bonas literas attingere, quum ipse Paulus paulo ante de se dixerit, Scimus quod omnes scientiam habemus, uidelicet de se suiꝗ si/milibus loquens. Proinde non uetat Paulus, ne non amplectamur scientiam, sed ne desit scientiæ charitas, alioqui nihil æque inflat atque inscitia. Tractat hunc locum eleganter Augustinus, libro aduersus Faustum decimoquinto, capite octauo.

Si quis autem existimat se scire.) εἰ δέ τις δοκεῖ εἰδέναι τι. Si quis quid uidetur scire: adeo, Si quis sibi uidetur aliquid scire, ut intelligas omnem scientiæ persuasionem oporte/re abesse.

Nondum cognouit.) οὐδέ πω οὐδὲν ἔγνωκεν. id est, Nondum quicquam nouit: ut intelli/gamus hanc esse præcipuam scientiæ partem, nosse rationem sciendi. Iam tametsi Græcæ negationis congeminatio est ex idiomate sermonis, tamen nonnihil facit ad uehemen/tiam, alioqui uertendum erat ad uerbum, Nondum nihil nouit. Hic rursus libet istos quos/dam anxie religiosos appellare, qui nihil omnino mutandum putant in diuinis literis, ne iota quidem aut apicem, cur hic ausus est interpres totam negationem omittere? Aut quî/nam explicabunt hunc locum, qui dialecticorum regulas per omnia sanctas & ἀκινήτους esse contendunt. Negationes duæ pro unica

De escis.) περὶ δὲ τῆς βρώσεως τῶν εἰδωλοθύτων. id est, De esu uero eorum quæ idolis im/molantur. quidam uertunt Immolatitia. Dure uertit Græca. Quis enim dicitur, immolare escas? Nec abest amphibologia. Potest enim accipi, quod ea quæ immolantur idolis come/dant. Et miror hic escarum uocabulum placuisse interpreti, quum Græca commode reddi potuerint, de esu eorum quæ simulacris immolantur.

Quia nihil est idolum.) ὅτι οὐδέν. Potest legi, Quod nullum est, siue nihil esse idolum. nam addidit, In mundo. Melius autem uertisset, ὅτι Quod. Ambrosius pro idolo, semper legit simulacrum. nam idolum Græca uox, sed à Latinis iam usurpata, & θύω, sacrifico: inde εἰδωλόθυτα, simulacris immolata, pro quo uulgus legit Idolotica, mendose, quum in Paulino codice scriptum habeatur Idolothyta. Thomas Aquinas adducit nouam differen/tiam inter idolum & simulacrum, quod simulacrum sit effictum ad similitudinem alicuius rei naturalis: idolum contrà, ut, inquit, si corpori humano addatur caput equinum. Quæ di/stinctio uera sit, nec ne, iudicent alij: mihi lexico quod Catholicon inscribunt, non indigna uidetur. Certe Ambrosius nullum nouit discrimen inter idolum & simulacrum: nec ego ullum uideo, nisi quod simulacrum est uox Latina à simulando dicta, idolon Græca, ab εἶδος, species, quod speciem & imaginem inanem præ se ferat, quum absit ueritas. unde quæ nos spectra uocamus, Græci uocant εἴδωλα. Thomæ distinctio

Nullus est deus nisi unus.) ἕτερος, id est Alius, deest in nostris. Et sicut non est ullus

deus præter unum,ita non est idolum,quod deum aliquem repræsentet, [illegible]

Siquidem sunt dii.) ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοί. id est, Quemadmodum sunt dij multi. [illegible] fasse interpres legit εἴπερ.

Apud Ambrosium desunt quædam

Siquidem sunt dij multi & domini multi.) Totum hoc abest apud Ambrosium [illegible] ut nec edisserens indicet se legisse. Non erat autem hinc periculum,ne plures deos crede[re] mus,quum satis manifeste testetur illos non esse simpliciter deos aut dominos,sed illis esse deos ac dominos,à quibus colebantur. Quemadmodum & Paulus Romanis scribens [illegible] cit deum pseudapostolorum esse uentrem. Huic respondet quod sequitur,Nobis autem [illegible] cætera. Itidem & de se paulo post,Et si alijs non sum apostolus,sed tamen uobis [illegible] fus non appellat eos simpliciter deos ac dominos,sed ait uocari deos ac dominos,uidelicet nomine,non re,& opinione,non uirtute.

In illo,pro In illum

Ex quo omnia,& nos in illo.) Græce est,Et nos in illum,atque ita primum scrip[tum] in exemplari,quæ uiderim omnium emendatissimo,bibliothecæ Paulinæ:quod tamen ita fuit erasum,ut euidentissimum rasuræ uestigium testetur adhuc germanam scripturam. Neque uero nescio Græcam præpositionem esse ancipitem,neque me fugit quid interpre tentur Ambrosius ac Thomas:mihi tamen uidetur germanius, In illum:ut respondeat ei quod præcessit,Ex quo omnia:tãquam ab autore summo,& nos in illum ad quem ceu fon tem omnia referenda sunt. Aut omnia quidem sunt ex illo,qui cõdidit uniuersa,nos tamen qui credidimus per fidem in illum conuersi sumus & uelut in unum commisi,quemadmo dum interpretatur Theophylactus.

Et unus dominus.) Hic locus facit ad id quod aliàs admonuimus, Paulum ferè dei uo cabulum tribuere patri,domini filio,quum aliàs, & pater uocetur dominus, & filius di catur deus.

[illegible] autem nos non commendat deo.) οὐ παρίστησι τῷ θεῷ. id est,Commendatos,si tic gratos reddit deo. Quod [illegible] Christianos [illegible] [illegible] is superstitio, et penè [illegible] gis [illegible]:

Deficiemus.) ὑστερούμεθα. id est,Minus habemus. Ambrosius legit,Non deerit nobis. Sensus est,Nihil habere momenti ad pietatem,quibus uescamur cibis. Porrò Græcis utrũ que uerbum est præsentis temporis, περισσεύομεν & ὑστερούμεθα, Plus habemus,& mi nus habemus. Neque enim temporis rationem declarare uoluit Paulus,sed rei naturam:ue luti si quis dicat, Pauperes ubique negliguntur.

Ne forte hæc licentia.) ἡ ἐξουσία. id est,Potestas,siue ius. Nec est Eum,sed Te. ἐὰν γάρ τις ἴδῃ σὲ τὸν ἔχοντα γνῶσιν. id est,Nam si quis uiderit te,qui habes scientiam. Porrò secun dam personam ex consuetudine sermonis,pro quauis persona posuit.

In idolio.) ἐν εἰδωλείῳ. id est,In idoleo,penultima producta. Est autem idoleum locus simulacrorum,aut mensa in qua carnes sacræ proponebantur. Et cur non accumbentẽ po tius quàm recumbentem? κατακείμενον. nam recumbunt resupinati.

Diuersa lectio

Nónne conscientia eius quum sit infirma.) ἡ συνείδησις αὐτοῦ ἀσθενοῦς ὄντος. id est, Conscientia eius qui infirmus est, ædificabitur, & cætera. Interpres legisse uidetur ἀ σθενοῦς οὔσης.

Idolotica.) Reliquit aliquoties hanc uocem non uersam. Idolothyta uero scribendũ est, id est,Idolis immolata, παρὰ τὸ εἴδωλον καὶ θύω. ut modo admonuimus.

Negare in Christum & in Christo

In Christum peccetis.) Hoc loco nescio an subscribendum sit sententiæ Ambrosianæ, qui legit In Christo,non In Christum. Id enim declarat illius interpretatio. Quando enim charitatis,non æmuli sunt,qua Christus nos liberauit,peccant in Christo non in Christum: quia in Christum peccare,negare est Christum:in Christo autem,in hæc quæ sunt Christi. Sicut & hic qui sub lege est,in lege dicitur peccare,ita & hi qui sub Christo sunt,in Christo peccare dicuntur. Certe Græci legunt,In Christum:qui sermo ut sit anceps,tamen Chryso stomus ac Theophylactus interpretatur hanc iniuriam admitti in Christum,quandoqui dem committitur in membrum Christi.

Duæ negatio/ nes pro una

Non manducabo carnem.) οὐ μὴ φάγω. id est,Non manduco,siue non edo,aut uescor carnibus. Et est ἐμφατικώτερον per tempus præsens:tametsi non negem in his uerbis Græ cos

aliquoties abuti uerbo præsentis tẽporis uice futuri,& geminatã negationẽ nihilo plus efficere quàm unam,nisi quod aliquid addit uehementiæ. Illud obiter annotandum,quum cibum in idolothytis nihil offendat,præter offensionem infirmi,quem ferri uult,duntaxat in hoc ut proficiat,mirum est cur Augustinus in epistola ad Publicolã centesima quinquagesimaquarta,pronunciauerit melius respui Christiana uirtute cibum in idolio repertum,ei qui ob famem de uita periclitetur,etiamsi nullus adsit hominum,modo sciat eum cibum simulachris immolatum fuisse. Opinor & hunc [redacted] si monitus propius expendisset. Iam uero quod hic Paulus de [redacted] opinantur quoduis scandalum uitandum,esse pertrahendum. Nam ingens est scandalum idolatriæ,& illis temporibus suspicio penè inuincibilis. Et tamen Paulus infirmum docet offendi non debere,& firmi scientiam magis approbat,tantum concedi uult infirmitati,quæ adhuc non posit. At nos dum quasuis ineptias uulgo receptas ultro sequimur,quid aliud quam alimus infirmitatem populi? Nec enim damus operam,ut illi desinant esse infirmi, sed ut ipsi cum illis infirmemur. Quod si is qui firmior est,semper obsequundabit infirmitati alienæ,& huiusmodi obsequijs semper in maius gliscent & augescent offendicula,quis eorundem offendiculorum erit finis? aut quando habituri sumus Christianos in Christo fortes & adultos? Distinguamus igitur offendiculi causas,& stultam huiusmodi quorundam infirmitatem non alamus,sed corrigamus.

Augustini opinio excussa

Scandala quatenus uitanda

EX CAPITE NONO

Non sum apostolus.) Apertius erat, An non sum apostolus? nam planè Græci legunt per interrogationem,quæ tamen uehementius affirmet,ut sit impudens contradicere. Nec est quod metuamus,ne hæc uideantur arrogantius dicta à Paulo. Nihil enim magis in illum conuenit,quàm huiusmodi sancta quædam ostentatio,& pia insolentia,qua alijs quoque locis utitur.

Signaculum apostolatus mei uos estis.) ἡ γὰρ σφραγίς. id est,Sigillum: quo certa fides autoritatis apostolicæ: quemadmodũ uulgatis etiam prouerbijs,quod uehementer certum & indubitatum intelligi uolumus,id dicimus obsignatis literis testatum.

Signaculũ, ꝓ cõfirmatione

Qui me interrogant.) τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσι. id est,his qui me dijudicant. Quanquam & is sensus esse potest,hoc illis respondeo qui me interrogant: hoc est,qui rogant,quo argumento doceam me esse apostolum. Est enim uerbum ambiguum,quod significat tum interrogo,tum excutio & examino: & tamen annotauit hoc quisquis fuit,cuius extant collectanea in hanc epistolam nomine Hieronymi. Chrysostomus uarie interpretatur,qui scire cupiunt,unde constet quod sim apostolus: aut qui mihi crimini uertunt,quod accipiam pecunias,aut qui percontantur,quamobrem non accipiam: aut qui conantur persuadere me non esse apostolum,his omnibus respondeo me in uobis declarasse quod sim apostolus,& aduersus eosdem me defendo ijs rationibus quas mox dicam, An non habemus potestatem edendi ac bibendi: & cætera.

Interrogant, dijudicant

Nunquid non habeo.) μὴ οὐκ. id est,An non habeamus?

Sororem mulierculam.) ἀδελφὴν γυναῖκα. id est,Sororem mulierem. atque ita scriptum in uetustissimis exemplaribus. [redacted]. Ambrosius legit Mulieres,pro sororem mulierem. Atque ita citat diuus Hieronymus aduersus Iouinianum libro secundo,siue quod hæc lectio magis faciebat ad causam quam illic agit, siue quod alteram lectionem nescierit: [redacted]

[redacted]

An ego solus & Barnabas.) An, castigat ac mutat [redacted] habebat Aut, cum præcesserit μὴ, id est,An: quod hic tacite repetendum est. Etenim si fuisset nouum interrogationis caput,dixisset rursus, μὴ οὐκ, ut cœperat.

Faber

Hoc operandi.) Hoc,additum est. οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι; id est,An non

habemus potestatem non operandi: ut uerbum operandi, sit absolutum: & uidetur esse sensus, An nobis solis non licet in ocio uiuere suppeditantibus alijs? Sic & Chrysostomus ac

Duplex sensus Theophylactus μὴ ἐργάζεσθαι interpretatur, in ocio uitam agere, nimirum huc respiciens, quod Paulus & Barnabas opera manuaria sibi uictum pararent, quum non reliqui tantum apostoli, sed ipse etiam Cephas aleretur aliena benignitate. Annotauit & hoc Theophylactus, subindicans quo præcellentior est episcopus, hoc minus debere grauare gregē suum. [redacted]. Sed fortasse rectius est, ut accipiamus in eum sensum in quem omnes interpretantur. An non habemus potestatem, ut

Duæ negationes pro una hoc nobis liceat agere quod agunt omnes? nam duabus negationibus οὐ μή, unius uice est abusus. Ciuilius enim erat dicere, faciendi quod alij faciunt, quàm circunducere mulierem, præsertim quum nominasset Petrum & fratres domini. Id subindicat Ambrosius. Verum id exactius expendat diligens lector.

Stipendijs.) ὀψωνίοις. De quo superius meminimus.

An non & lex hæc dicit.) ταῦτα legit Ambrosius, non ταῦτα. & ob id uertit Eadem, non Hæc.

Propter nos utique.) πάντως. Rursum ut paulo superius uertit, Vtique. Est autem aduerbium adfirmantis.

Et qui triturat.) Græce paulo secus est: καὶ ὁ ἀλοῶν τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν ἐπ᾿ ἐλπίδι. id est, Et qui triturat, spem suam participare in spe. Quanquam nos hyperbaton Græci sermonis mutauimus, Ambrosium & alios sequuti. Porro quod in nostris exem-

Deest in nostris plaribus additum est Fructus percipiendi, uidetur explanandæ rei gratia factum. Illud certum non adijci apud Græcos. Cæterum Sub spe, quod apud nos non additur, interpretatur etiam nominatim Theophylactus, annotans, in aratione semel duntaxat poni spem, nec fieri mentionem participationis, propterea quod totus prouentus aranti tantum in uotis sit. At qui triturat, iam incipit esse particeps spei, fruiturque optatis, laborans interim in aliam spem anni sequuturi: quamuis haud nesciam, Theophylactum hanc clausulam ad apostolos proprie referre, qui non cibi tantum causa docerent, sed uberius præmium in posterum expectarent. Hæc Theophylactus hausit è Chrysostomo.

Si carnalia uestra metamus.) θερίσομεν. id est, Metemus: etiamsi id ad sensum nihil refert.

Potestatis uestræ.) ἐξουσίας. ut intelligas non quamlibet potestatem, sed facultatem metendi, & circumducendi uxores siue mulieres, quam illi cæteris apostolis permittebant.

Quare non potius.) Quare, addidit de suo interpres: sat erat, Nonne magis nos? οὐ μᾶλλον ἡμεῖς;

στέγω Sed omnia sustinemus.) στέγομεν. quod proprie uasis est omnia capientis.

Ne quod offendiculum demus euangelio.) Non est Græce σκάνδαλον, quod hic uertit Offendiculum: sed ἐγκοπήν, quod Intercisionem, siue interruptionem sonat: ne quid existat, quod euangelicæ prædicationi moram ullam adferat. Annotauit hoc ante nos [redacted]

Qui in sacrario operantur.) Paulo diuersius est apud Græcos, ὅτι οἱ τὰ ἱερὰ [redacted] & ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐσθίουσιν. id est, Qui sacra operantur, è sacro siue templo [redacted]scuntur. n[redacted] uictimam significat & templum.

προσεδρεύειν Qui altario deseruiunt.) τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντες. id est, Sacrario assistentes, siue assidentes. Cuius uocis emphasim & ante nos annotauit Theophylactus, & ante hunc Chrysostomus. Non enim ait Sacerdotes, sed Qui assident altario: ut intelligamus assiduū cultum sacrorum. [redacted]. Et συμμερίζονται, partem accipiunt cum sacrario. Diuidebatur enim hostia inter sacerdotes & leui

tas

ra. Stomachatur hoc loco Valla, fortasse liberius aliquanto, quàm ut quorundam aures
ferre posśint, uerum non omnino ab re, aduersus Remigium, qui duas has uoces sacrarium
& altarium ita distinxerit, ut sacrarium ad idola pertineat, altare ad deum, quum earum uo
cum proprietas magis à Græcis fuerit petenda. Deinde longius euectus animi calore Val
la, demiratur impudentiam quorundam theologorum, qui Paulinas epistolas quum Græ
ce scriptæ sint, ausi sint interpretari, Græcarum literarum prorsus ignari. Nec hic à diui
Thomæ nomine temperat, quod de hoc narrant quidam, confectis in Paulum commenta
riis, uisum illi Paulum, & ingenue confessum, suas epistolas ante id temporis à nemine fuis
se intellectas, præterquàm à Thoma, ceu fabulam commentitiam & impudenter confi
ctam deridet, quum ne fieri quidem posśit, ut exacte quisquam interpretetur ignarus eius
linguæ in qua scriptum fuit quod interpretatur. Ego sanè ut non possum omnino refellere
quod scribit Valla, ita talibus uiris, præsertim sanctimonia quoque commendatis, nonnihil
deferendum arbitror. Habenda ratio temporum in quibus illi uixerunt. Postremo memi
nisse oportet homines fuisse. Proinde ut & ingenuum est, & ad eruditionem conducibile,
non dissimulare, sicubi lapsi sunt ueteres, ita probi hominis officium existimo à conuitiis
temperare, & ita mederi malo, ut quod licet, non lædas hominem. Thomas hoc loco sacra
rium interpretatur templum Iudæorum uel gentilium: Altarium, altare templi Hierosoly
mitani, siue ipsum templum, sensum, opinor, exponens eius sermonis magis quàm uocum
proprietatem. Alioqui ut domus non magis dicitur Gallorum quàm Britannorum, ita sa
crarium & altarium quorumlibet est. Nisi quod θυσιαστήριον ab immolando dictum, locus
est ubi uictimæ mactantur.

Remigius à Laurentio taxatus

Fabula de Thoma

Thomæ sententia discusśa

Quàm ut gloriam meam.) τὸ καύχημα. id est, Gloriationem. Sic enim paulo ante, qua
si glorians iactauit sese. Et euacuet, est κενώσῃ. id est, Irritam, siue inanem reddat.

Et si euangelizauero.) εὐαγγελίζομαι, præsentis temporis est, Si euangelizo, siue euan
gelizem, ut legit Ambrosius.

Merces mea.) Pro mea, mihi est apud Græcos: τίς οὖν μοί ἐστιν ὁ μισθός; Quid igitur mi
hi est mercedis? Apparet interpretem legisse μου, pro μοι.

Sine sumptu ponam.) ἀδάπανον θήσω. id est, Gratuitum faciam. Et iucunde uocat
ἀδάπανον, quod nemini sit sumptui. Alioqui sine sumptu facit, & is qui nihil impendit.
Porro Ponere, apud Græcos pasśim pro Facere, obuium est. Et post Euangelium, Græci
addunt Christi. O gloriam uere apostolicam, sed quam nemo nunc studet æmulari. Nihil
nunc gratuitum, ne sepultura quidem, quum Augustinus epistola sexagesimaquarta, no
lit uendi mortualia.

Sine sumptu ἀδάπανον

Tanquam sine lege essem.) Aduerbium Græcum ὡς, anceps est; tamen hic ma
gis quadrabat Quasi: atque ita legit diuus Hieronymus in Esaiam, ita que Ambrosius
in plerisque locis. Non enim ponitur exemplum, sed falsa rei species proponitur. Theo
phylactus legit, ἄνομος θεοῦ & ἔννομος Χριστοῦ, quod dure sonat Exlex dei, & sub
lex Christi.

Sine lege dei.) Deo, est Græce: μὴ ὢν ἄνομος θεῷ. Cum deo non sim sine lege. Quan
quam in hoc uariant Græcorum exemplaria. Chrysostomus legit, ἄνομος θεοῦ.

Infirmis infirmus.) ὡς ἀσθενής. id est, Tanquam uel quasi infirmus.

Vt omnes facerem saluos.) Græce secus est, ἵνα πάντως τινὰς σώσω. id est, Vt omnino
aliquos saluos facerem. Quanquã hic apparet Græcorum exemplaria uariasse. Sanè Theo
phylactus iuxta id quod nos adduximus & legit & interpretatur, existimans hoc facere ad
exaggerandam Pauli charitatem, quod nihil non faciat, ut aliquot saltem adducat ad salu
tem. Laurentium Vallam nonnihil offendit tempus uerbi perperam immutatum, ut om
nes saluos facerem, σώσω, uelut ad præteritum referatur, quum uerbum sit futuri tempo
ris. Neque sensus est eum id olim egisse, nunc desinere, sed nunc item agere, & ita facturum.
Porro quod hic dictum est σώσω, idem accipiendum est de eo quod præcesśit κερδήσω,
lucrifaciam, potius quàm lucrifacerem.

Tempus mutatum

Omnia autem facio.) τοῦτο δὲ ποιῶ. id est, Hoc autem facio. Atque ita legit Theo
phylactus. Chrysostomus habet πάντα, quanquam ex enarratione parum liquet quid
legerit.

Brabion unde

Vnus accipit brauium.) Ambrosius legit, palmam pro brauio: itidem & Cyprianus. nam βραβεῖον est Græce. Atque est quidem omnino brabion, præmium: sed proprie quod datur certantibus ac uincentibus. Existimant enim dictum βραβεῖον, quasi ῥαβδεῖον, commutatis ac translatis duabus literulis: propterea quod certaminum iudices data uirga palmea, designarent uictorem: unde & βραβευταί dicuntur Græcis, quasi ῥαβδευταί, qui uictorem pronunciant.

Vt comprehendatis.) ἵνα καταλάβητε. Aut abusus est ἵνα, pro ὥστε. aut sensus est, Hoc animo currite, non tantum ut uideamini certasse, sed appetisse uictoriam, quemadmodum palam interpretatur Theophylactus. Quæ sententia si probatur, Sic, aduerbium non est referendum ad Vt, quod sequitur: quasi dicas, Sic sequere ut sequaris: sed ad similitudinem quæ præcessit, Sic, id est, ad illorum exemplum & uos in uestro stadio currite. Idem subindicat Chrysostomus his uerbis: καὶ εἰπὼν οὕτως, καὶ τὸν τύπον δίδωσι. id est, Et quum ait, sic, etiam formam siue exemplum commonstrat. Mirum unde Cyprianus hic legat, Sic currite ut omneis occupetis. Quanquam recte occupat qui assequitur & anteuertit.

Qui in agone contendit.) πᾶς γὰρ ὁ ἀγωνιζόμενος. id est, Omnis enim qui certat: sed proprie in publicis certaminibus, ueluti palæstra, aut Olympiacis, aut Circensibus. Nam de cursu ac pugilibus ipse mox meminit.

Ab omnibus se abstinet.) πάντα ἐγκρατεύεται. id est, Omnia sustinet, aut tolerat: siue, quod magis probo, In omnibus temperans est: ut subaudias κατά. Cyprianus legit, In omnibus continens est. Siquidem athletæ uictus etiam ratione præparantur ad certamina.

Nos autem incorruptam.) φθαρτὸν ἄφθαρτον. id est, Corruptibilem & incorruptibilem. miror cur uariauerit.

Pugno, pro pugillor

Sic pugno.) Non est pugno, quod Græce μάχομαι, sed πυκτεύω, quod est pugilum certamen exerceo, & pugnis certo. Ad pugnos allusit interpres, non ad pugnas. Ambrosius legit, Percutio pugnis, pro pugno. Atque ita locum adducit libro De paradiso, capite duodecimo. Augustinus enarrans Psalmum quinquagesimum septimum, legit, Non sic pugillor quasi aerem cædens: adscribitque, pugillari est pancratium facere. Rursum tractatu de utilitate ieiunij. Thomas tamen uidetur pugnare, interpretari bellare, primum quum ait, Secundo pugnam suam in uictoria mali. Ac mox, Sic pugno, inquit, contra hostes decertando contra malum. Condonandus lapsus nisi quidam nimium urgerent nos, fabula de Paulo commentariorum illius approbatore.

Thomas lapsus

Prouerbium

Aerem uerberans.) Prouerbiali schemate dictum est, pro frustra & inaniter laborare, ueluti pugil nihil agit, nisi corpus attingat. Cæterum hæc eò tendit parabola, ut intelligamus non esse satis quomodocunque nostro fungi officio, nisi demus operam, ut insigniter ac præter cæteros gessisse nos uideamur.

Castigo, pro Sugillo

Castigo.) ὑπωπιάζω. id est, Coerceo, siue cohibeo, subigoque. nam interpres sensum expressit potius, quàm uocem Græcam reddidit. Eam Paulinus propius expressit epistola quinquagesima octaua, ad Augustinum, Liuidum, inquit, facio corpus meum, & in seruitutem redigo. Siquidem Græcis ὑπωπιάζειν, est liuore seu sanguinis nota sugillare proprie oculos, quos illi ὦπας uocant, & ὑπώπια notas eiusmodi, autoribus Hesychio & Suida: licet hanc uocem diligenter explicarit etiam Theophylactus. Apparet sumptam metaphoram à certamine pugilum, unde Paulus non illibenter solet similitudines ducere. Siquidem in his supplantabat, qui deijceret in humum antagonistam suum, sugillabat qui notam insignem inflixisset faciei.

Supplantare quid proprie

EX CAPITE DECIMO

Nolo enim.) οὐ θέλω δέ. Nolo autem. Ambrosius legit Enim, consentientibus & antiquis exemplaribus, ut hæc cohæreant cum superioribus: si quod modo præcepit Corinthijs, idem Iudæorum exemplis corroborat. quod si mauis autem, erit ad alia digredientis.

In Mosen

Et omnes in Moyse baptizati sunt.) εἰς τὸν μωσῆν, est Græce, id est, In Mosen. Augustinus enarrans Psalmum septuagesimum septimum, legit, Per Mosen. Rectius

dis arbitror accipi, in Mosen, pro in legem Mosaicam, nondum enim in Christum, cuius aduentus procul aberat. Interim Moses Christi typum gerebat, & figuris res adumbrabat euangelica.

Bibebant autem.) Græcis est Enim. Atque ita refert Augustinus libro aduersus Faustum duodecimo, capite uigesimo nono, ex uetusti codicis fide, ubi & Graece dixit consequente eis. Et aliâs aliquoties sic loquitur Consequens est huic.

Consequente eos.) ἀκολουθούσης. id est, Sequente, siue prosequente. Sequente autem sunt, tanquam itineris perpetua comite: id enim sonat ἀκολουθεῖν magis quàm ἕπεσθαι. Origenes homilia in Exodum quinta, sequentem petram refert, ad nubem quæ præcessisset Hebræos, offensus ut apparet, absurditate sensus, si petra dicatur sequi proficientes. Verum accipi potest riuum qui è petra prosilijt, illos fuisse comitatum. Et Augustinus quum alijs aliquot locis, tum contra aduersarium legis & prophetarum libro secundo capite sexto, interpretatur, Christus erat petra, id est petra significabat Christum: nec obstat quod hanc petram dixerit spiritualem. Quicquid enim mysticum habet sensum, spirituale dicimus. Bibebant aquam de petra, non qualibet, sed de spirituali, [redacted]

In figura facta sunt nostri.) Figuræ siue formæ, est Græcis pluralis [redacted] τύποι, ii & paulo post, Hæc autem omnia in figura cõtingebant: ταῦτα δὲ πάντα τύποι. id est, Hæc omnia figuræ contingebant. In collectaneis Bedæ priore loco, figuræ legitur, licet nostri, deprauatum erat in Nostræ: quod tamen ad eundem modum frequenter est obuium in libris Augustini: ac priore loco Græcis additur ἡμῶν, ut legant: Hæc autem figuræ nostri fuerunt. Et ad eum modum citat hunc locum Augustinus, enarrans Psalmum centesimum decimumtertium. Rursus aduersus Faustum in fragmento quarti libri, alijsq; locis compluribus.

Neque idololatræ efficiamini.) Opinor pro γίνεσθαι, mutatum esse γίνεσθε. id est, ne efficeremur simulacrorum cultores: quandoquidem in hoc quoq; additur, sicut quidam eorum, ut γίνεσθαι respondeat ad εἶναι. Alioqui in duobus mutauit personam, in idololatris & murmuratoribus.

Sicut quidam eorum.) καθὼς καί τινες αὐτῶν. id est, Quemadmodum & quidam illum tentauerunt. Interpres legit αὐτῶν. atque ita scriptum est in nonnullis exemplaribus. Nec ex Ambrosio, nec ex Chrysostomo, nec ex Theophylacto satis liquet quid legerint, nisi quod apud utrunque contextus habet αὐτῶν. Si legimus αὐτόν, id est Eum, ex hoc loco declaratur Christi diuinitas, quem à Iudæis tentatum dicit prius quàm hominem assumeret. Nam de eo quod præcessit, Petra autem erat Christus: posset aliquis interpretari, petra designabat Christum post nasciturum. Spiritalem autem uocari, quod typum haberet mysticæ petræ. Si legimus αὐτῶν, sensus erit, ne nos tentemus Christum, sicut olim Iudæi tentauerunt deum.

Ad correptionem nostram.) πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν. id est, Ad admonitionem nostram, siue nostri, quod tamen nonnunquam pro correptione usurpatur.

Tẽtatio uos non apprehẽdat) εἴληφεν. i. apprehẽdit, præteriti tẽporis, siue cepit. Subindicat enim Corinthios iam incidisse in tentationẽ, sed humanã, hoc est, tolerabilẽ ac sanabilẽ. Et in hãc sane lectionẽ consentiũt exẽplaria Græcorũ quæ uiderim omnia: tametsi apparet Ambrosiũ legisse apprehendat, ex his uerbis quæ subijcit, Vt aũt humana tentatio illos apprehendat, hortatur. Quanq̃ quid simile inter καταλαμβανέτω & εἴληφεν. Nisi forte Ambrosius legit εἰληφέτω. At mihi sensus Græcæ lectionis uidet̃ magis germanus esse Paulo, atq; id palã est Chrysostomo & Theophylacto placuisse. Ante terruerat eos horrendis exemplis, mox ne desperẽt, reficit eos, extenuãs quod hactenus peccassent, dicensq;, leue quiddã

Consequente cos petra

In figura, pro Figuræ

Duplex lectio

Apprehendit alij Apprehendat

quum ipse grauioribus malis fuisset tentatus.

Prouentus, pro Euentu

Prouentum.) τὴν ἔκβασιν. id est, Exitum, siue euentum. id est, is qui sinit uos incidere in tentationem, idem faciet ut tentatio bene eueniat. Hieronymus in commentarijs Ionæ legit ad hunc modum, Sed faciet cum tentatione & exitum. Atque item Augustinus explicans Psalmum sexagesimum primum. Nam prouentus propric dicuntur sementis, & è terrà nascentium. Rursus epistola octogesima nona. At ne quis putaret sic esse dictum, sed faciet cum tentatione prouentum, quasi deus pacisceretur cum tentatione de euentu, nos uertimus, Sed faciet unà cum tentatione euentum: ut sit sensus, Qui passus est incidere tentationem, idem dabit & exitum bonum.

Vt posſitis sustinere.) Græce magnificentius quiddam dicitur ὑπερενεγκεῖν, quod est ita ferre, ut oneri supersis ac superes: quemadmodum ad Romanos dixit ὑπερνικῶμεν.

Cui benedicimus.) ὃ εὐλογοῦμεν. id est, Quem cum gratiarum actione sumimus. Sic enim interpretãtur Chrysostomus ac Theophylactus. Nonnulli recentiores interpretantur de benedictione consecrantis.

Panis quem frangimus

Synaxis olim fiebat interdū absq; cōsecratiōe corporis & sanguinis

Et panis quem frangimus.) τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν. id est, Panem quem frangimus. [redacted]. Annotatum est hic quod [redacted] bis sit calicis mentio, prioris illis edentibus, alterius post [redacted]

Nonne participatio corporis.) κοινωνία. Modo communionem uerterat, nunc uertit participationem: ad quid cõducat ista copia non uideo. Interim lector Græce ignarus, comminiscitur aliquod discrimen, inter communicationem & participationem frustra.

Vnus panis & unum corpus.) Abest Græcis copula Et, εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα. id est, Vnus panis, unum corpus: ita legit Chrysostomus ac Theophylactus: atque ita scriptum comperi in exemplari Paulino. Consentiebat utrunq; Constantiense. Dixerit aliquis, quid refert, si addatur coniunctio Et? Non ad modum: tamen τὸ ἀσύνδετον melius congruit sensui quem adferunt Græci. Putant enim nos intelligi panem illum, qui est corpus domini: quandoquidem omnes Christiani membra Christi sunt, quasi correxerit quod prius dixerat participamus: plus est enim unum & idem esse, quàm participem esse.

Omnes enim, pro Oēs qui

Omnes qui.) οἱ γὰρ πάντες. id est, Omnes enim: absque Qui. Omnes enim de uno pane participamus. ita legit & Ambrosius. In uetustissimo codice scriptum reperi, Omnesq; ut uerisimile sit, Que, mutatum in Qui. tametsi hæc lectionis uarietas sensum non admodum uariat. Cæterum non est mentio de calice nec apud Græcos, nec in codice Donatiani. In uetustiore codice Constantiensi non erat mentio calicis, sed recentiore manu aliquis adiecerat in spacio uersuum. In nonnullis excusis repperi, Omnes quidem de uno pane, & sic habebat uterque Constantiensis, ut probabile sit interpretem γὰρ uertisse per coniunctionem expletiuam.

Sermo imperfectus

Videte Israel secundum carnem.) Ad differentiam adiecit Secundum carnem, ut ostenderet esse alium secundum spiritum: licet Græcis non repetatur articulus, τὸν κατὰ σάρκα.

Quid ergo? dico.) Ex Græcis exemplaribus locus ita debet distingui: Quid igitur dico? idolum esse aliquid, aut idolis immolatum esse aliquid? quasi diceret, Nequaquam hoc loquor. Et ueluti iam negasset se id sentire, quod per se dictu sit absurdum, subijcit quid sentiat, Sed quæ immolant, & cætera: alioqui dure cohæreret quod sequitur: Sed quæ gentes immolant, & cætera. Proinde nos non ueriti sumus additis aliquot uerbis orationem reddere lucidiorem. Ad hunc modum distinguunt & Latinorum uetusta exemplaria.

Sed

id quæ immolant gentes.) ἀλλ᾽ ὅτι ἃ θύει. id eſt, Sed quod ea quæ immolant: ut intelli ſed hoc dico, quæ gentes immolant, ea immolari dæmonibus, non deo.

Nolo autem uos ſocios fieri.) κοινωνούς. id eſt, Participes, ſiue communicatores, aut ſortes.

An æmulamur dominum?) παραζηλοῦμεν. id eſt, Prouocamus & iritamus: quod ...rius uertit, Ad æmulandum prouoco. Et ad eum modum interpretantur Græco... ſcholia, nominatim Theophylactus: παροξύνομεν ἢ παρακνίζομεν. id eſt, Tenta... & iritamus, nam ζηλοῦμεν, & in bonam partem dicitur: παραζηλοῦμεν ferè non in malam.

Aemulari, pro prouocare

Sed quod alterius.) ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος. id eſt, Sed quiſque quod alterius.

Omne quod in macello uenit.) Venit, hoc loco ſignificat uenundatur, πωλούμενον, in macello legendum, non in macellum. Indicat hoc & diuus Auguſtinus aduerſus Ada...tium, Interrogare, inquit, uetat, quum quid de macello emitur. Atque huiuſmodi am...ologiam tollere poterat accentus circunflexus notatus ſupra uerbum Vênit.

Venit, pro uenditur

Nihil interrogantes.) μηδὲν ἀνακρίνοντες. id eſt, Nihil dijudicantes: quod idem uer... eſt paulo [illegible] Ambroſius legit, Nihil diſquirentes. Eſt a[illegible] ...uertit Interrogant[illegible]

Plenitudo eius ſcilicet terra

Et plenit[illegible]) [illegible] non ad d[illegible], hoc eſt, quicquid [illegible] domini eſt [illegible]

Hoc immolatum eſt idolis.) Vetuſti codices habent, Hoc immolatitium [illegible] apud Ambroſium. Eſt autem Gr[illegible] ...quit, εἰδωλόθυτον. [illegible]

Qui indicauit.) τὸν μηνύσαντα. id eſt, Indicauit, per n, non per u. Id tametſi minutu... eſt, tamen quoniam facillimus in huiuſmodi lapſus eſt, admonendum duxi. Nam ... Græcis eſt prodere rem prius occultam: licet apud Ambroſium hæc particula non ...atur, propter eum qui indicauit, haud ſcio an librariorum incuria.

Conſcientiam dico non, & cætera.) Ante hunc locum repetitur in Græcis codicibus, Domini enim eſt terra & plenitudo eius: quod paulo ſuperius poſitū eſt: ſed utrobiq; pro...quadrat. Illic nō refert quibus ueſcamur, omnia enim ſunt domini. Et hic non eſt cur fra... offendas, ueſcens idolis immolato, quum tantam ciborum copiam diues mundus ſup...ditet. Cæterum hoc poſteriore loco uidetur inferri ſub alterius perſona, uelut obijcientis ..., quod ipſe mox dixerat: Quam mihi narras conſcientiam, quum ut ipſe fateris, Do...mini ſit terra & plenitudo eius? Idcirco ſubijcit ac diſtinguit conſcientiam: Conſcientia, in...qua dicit, domini eſt terra & plenitudo eius: at non idem dicit alterius conſcientia, quæ ...at aliquid ſimulacris eſſe proprium, neque commune deo. Neque magnopere facit ad ... quod hic argutatur de ἑαυτοῦ, deq; illum & conſcientiam Laurentius. Quum enim ... propter conſcientiam, exponit quid ante dixerat illum: alioqui qui audierat ſibi di... ne ederet propter illum qui indicauit, rogare poterat, quid hoc ad illum? Reſpondet ...ius, ob illius conſcientiam quam tuo facto uulneras, etiamſi tua firma ſanaq; eſt. Dein... quod dicit tuam, ſuo more perſonam fingit: quandoquidem nonnunquam in ſe recipit ...ſonam alterius, quo rem magis exponat oculis.

Plus eſt in Græcis

Perſona alia in ſermone Pauli

Ab aliena conſcientia.) ὑπὸ ἄλλης συνειδήσεως. id eſt, Ab alia conſcientia. Atque ita le... Ambroſius, itaq; ſcriptum uiſitur in uetuſtiſsimis exemplaribus, nominatim utroque ...nſtantienſi. Quanquam id quidem ad ſenſum haud magni refert.

Aliena, pro alia

Cum gratia participo.) Ambroſius legit, Gratiæ particeps ſum: uerum non reperio ...e datiuo iunctum, niſi referatur ad ſocium communionis, non ad rem cuius parti...es. Vnde magis probo Cum gratia, id eſt, cum gratiarum actione. Poteſt & hunc in ...dum accipi, ut χάριτι ſonet hic beneficentiam, ſitq; datiuus inſtrumenti, ſiue modi. Si ... particeps ſum eſcarum, idq; non per idolum, ſed beneficio munificentiaq; dei, quid eſt ... male audiam? In hunc ſenſum interpretatur Chryſoſtomus ac Theophylactus, gra... dei uocans animi fortitudinem contemnentis idolum, ac dei bonitatem, qua fit, ut ... dona per impiorum maliciam non inquinentur puris.

Duplex ſenſus

Pro eo quod gratias ago.) ὑπὲρ οὗ ἐγὼ εὐχαριστῶ. id eſt, Pro eo pro quo ego gratias ago.

ago. Opponit autem hæc inter ſe ueluti contraria, βλασφημεῖν & εὐχαριστεῖν.

Vel aliud quid.) εἴτε τι. id eſt, Siue quid. Aliud, additum eſt explicandæ rei gratia. Atque ita legit Ambroſius, Siue aliquid facitis, quemadmodum habetur apud Græcos.

Sine offenſione eſtote.) Græce iucundius eſt, ἀπρόσκοποι. id eſt, Tales, ut nemo per uos offendatur.

Iudæis & gentibus.) Pro Gentibus, eſt ἕλλησι. id eſt, Græcis. Iteratur autem ad ſingula coniunctio καὶ, proinde nos uertimus per Neque.

Non quærens quod mihi utile eſt.) Simplicius & uerius erat, Non quærens meam ipſius utilitatem, ſed multorum. μὴ ζητῶν τὸ ἐμαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν.

EX CAPITE VNDECIMO

Christus exemplar archetypum

IMitatores mei eſtote, ſicut, & cætera.) De hoc loco ſuperius admonuimus huius epiſtolæ capite quarto: Vox eſt autem digna iis, qui locum apoſtolorum ſibi uindicant. Se Paulus proponit exemplar, ſibi conſcius ſe nihil habere quod non ſit imitandum: & tamen hoc exemplar non uult imitabile uideri cuiquam, niſi reſpondeat ad archetypum Chriſti. [redacted]

Omnia mea

Per omnia mei memores eſtis.) ὅτι πάντα μου μέμνησθε. id eſt, Quod omnia mea meminiſtis. Et in hunc ſenſum accipit Ambroſius: legit enim, Quod omnia mea memoria retinetis. Et conſentiunt Græcanica ſcholia, nominatim Theophylactus. Præparat enim illos laude ad ſequentem admonitionem: quaſi diceret, Sicut in cæteris tenetis mea præcepta, ita in hoc quoque ſequamini. Hæc interpretatio mihi ſanè magis arridet quàm Ambroſii. Scribit enim hunc in modum: Poſtquàm mores & conuerſationē illorum arguit, nunc traditiones uult corrigere. Ideo non hoc confirmat, ſed ſuccenſet eis, quia quum eſſet apoſtolus eorum, immemores erant traditionum eius: neque quod adhuc non didicerant, ex aliarum eccleſiarum traditione ſequebantur, ac per hoc quaſi nouiter tradit illis dicens. Fortaſſis interpres legit πάντη, hoc eſt, in omnibus, aut πάντα accepit per ſynecdochen, ὑπὲρ πάντα. Codex uetuſtior Conſtantienſis habebat, Omnia mei memores eſtis; omiſſa præpoſitione, quæ nec apud Græcos eſt.

Varia apud Græcos lectio

Et ſicut tradidi uobis præcepta mea.) Hic apparet uariam fuiſſe in Græcis codicibus lectionem. Nam Ambroſius legit ad hunc modum, Et quomodo ubique trado, traditiones meas tenetis. id quod ex interpretatione quoque licet colligere. Interpretatur enim Vbique, id eſt In omnibus eccleſiis. Atqui πανταχοῦ, quod apparet legiſſe Ambroſium, non repperimus in Græcorum codicibus: nec uſquam illius meminerūt interpretes, quos ego ſanè uiderim. Mollior erat futurus ſermo, ſi priore loco poſuiſſet μὲν, poſteriore δέ. Laudo quidem uos, quod in cæteris omnia mea tenetis: cæterum illud eſtis admonendi, quod parum uidemini meminiſſe. Seu prius illud δέ, tantum notat digreſſionem à cœpto ſermone de idolothytis, poſterius uim habet aduerſatiuam, quaſi præceſſiſſet μὲν. In uetuſtiſſimo codice pro Tenetis, erat Tenete. Nam Græca uox anceps eſt, κατέχετε. nec eſt Præcepta, Græce, ſed modeſtius uerbum & Paulo dignius παραδόσεις. id eſt, traditiones: quæ nos Inſtituta poſſumus dicere. Leuius eſt enim traditio, quàm præceptum.

In capite habens

Velato capite.) Græce eſt, κατὰ κεφαλῆς ἔχων. id eſt, In capite habens: ut intelligas non ſolum de pileo, uerum etiam de coma, quæ & ipſa caput tegit. atque id annotant Græcanica ſcholia, nominatim Theophylactus. Et mox meminit de tondendo, ſic argumentans, Si mulier in hoc imitatur uirum, quod aperit caput: ſimul & in hoc imitetur, quod ille tonſus eſt.

Deturpat caput ſuum.) καταισχύνει. id eſt, Dedecorat, ſiue pudefacit, aut dehoneſtat.

Vnum eſt enim.) ἓν γάρ ἐστι καὶ τὸ αὐτό. id eſt, Vnum eſt & idem: hoc eſt, nihil omnino refert. Aliquanto diuerſius legit Ambroſius, uerum hoc nihil habet momenti ad ſenſum. Ac ſi

ac si decaluetur.) τῇ ἐξυρημένῃ. id est, Cum derasa siue rasa: hoc est, perinde est ac si ra/sa. Ambrosius legit: Vnum est enim atque idipsum ut decaluata. Fortasis interpres af/fectauit hoc uerbum decaluare, uelut odiosius, & scommatis obnoxium est caluicium.

Tondeatur.) καὶ κειράσθω. id est, Etiam tondeatur. In exemplari Paulino ac Donatiani scriptum erat, Si non uelatur mulier & tondeatur. Consentiebat utrunque Constantiense. Nec enim est ociosa coniunctio, quæ perinde ualet, ac si dicas, Eadem opera tondeatur, quandoquidem retegit caput.

Aut decaluari.) ἢ ξυρᾶσθαι. id est, Radi: de quo modo meminimus.

Velet caput suum.) κατακαλυπτέσθω. id est, Veletur. nec aliud quicquã additur apud Græcos. Ambrosius legit, Velet caput.

Velamen habere.) ἐξουσίαν ἔχειν. id est, Potestatem habere. Porro Ambrosius & Græca scholia indicant potestatem, hoc loco accipi pro uelamine: quod uelamen impositum cogat illam demittere oculos, significetque illam esse sub alterius imperio. Laurentius indicat in nonnullis etiam Latinis codicibus scriptum fuisse Potestatem, pro uelamine. Id quod adnotauit & Thomas Aquinas: & nos in Paulino exemplari ita scriptum comperimus, suffragante utroque Constantiensi. *Potestas, pro uelamine*

Vos ipsi iudicate.) ἐν ὑμῖν αὐτοῖς κρίνατε. id est, Inter uos ipsos, uel in uobis ipsis iudicate, hoc est, in suo quisque animo.

Nec ipsa natura docet.) ἢ οὐδὲ αὐτὴ ἡ φύσις διδάσκει ὑμᾶς; id est, An ne ipsa quidem natura docet uos? Quanquam Latinis Nec, aliquoties pro Ne quidem, usurpatur. Interpres non uidetur legisse ἢ, quod hodie uidemus additum in Græcis codicibus.

Comam nutriat.) κομᾷ. id est, Comatus est. Coma, capillitium, sed promissius & curatum. *κομᾷν*

Capilli.) ἡ κόμη. id est, Coma. Cur quod modo uertit Comam, nunc mutauit in capillos?

Nec ecclesia dei.) Ecclesiæ, multitudinis numero, αἱ ἐκκλησίαι. suffragante codice Latino quem modo citauimus. Sunt & mundi conuenticula, plena litium ac iurgiorum. Porro cœtus Christianorum ab huiusmodi uitijs debent abesse.

Hoc autem præcipio non laudans.) τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαινῶ. id est, Hoc autem præcipiens siue denuncians non laudo. Laudarat ante, quod omnia tenerent: nunc non laudat in hoc, quod cogitur præcipere de concordia: quasi dicat, Hoc non laudo, quod præcipio. Oportebat enim uos uestra sponte, quod rectum est tenere ac facere. In hanc sententiam Theophylactus, & ante hunc Chrysostomus in Homilia quam nobis uertit Hiero/[redacted] Abutuntur enim Græci [redacted] Interpres & Ambrosius legisse uidentur, [redacted] παραγγέλλω οὐκ ἐπαινῶν. [redacted] Ante collaudati [redacted] ordinarat: hic reprehenduntur, quod non seruarent omnia, [redacted]

[redacted] Quod alibi relinquere sol[redacted] quadrabat, Sectiones, [redacted] Inter uos: non additur in uetustis co[redacted] *Scissura, schisma*

Ex parte.) μέρος τι. id est, Ex parte aliqua, siue partem aliquam. [redacted] Sectas, commode potuerit dicere. Diuus Chrysostomus in homilia quam unam uertit Hieronymus Donatus, magna contentione, multisque uerbis asseuerat, hic hæreses non esse opinionum, sed animorum dissidia: id que probat duobus potissimum argumentis: Alterum est, quod nisi accipias hæreses, pro dissidijs, non congruent quæ mox seq[redacted], Conuenientibus ergo uobis in unum, non est dominicam cœnam manducare, & cætera. Cœnam autem dominicam uocat, in qua sunt, uelut inter eiusdem domini conseruos omnia communia: quod apud Corinthios fieri desierat: & hinc sermonem orsus fuerat, Primum quidem conuenientibus uobis in ecclesiam, Vbi schismatum meminit, quæ nunc mutato uocabulo uocat hæreses. Alterum est, quod dicit Paulum acrius quàm hic facit inuehi solere in opinionum hæreticarum autores, quos & canes appellat & operarios malos, negans uel angelum de cœlo loquentem audiendum, si diuersa doceat ab ijs quæ *Hæresis, pro dißidio*

Paulus

Paulus docuerat. Eadem habentur in Græcis commẽtarijs. Iam quamuis uerum est & per opinionum hæreses illustrari qui sunt probati, tamen hoc loco Paulus non agit proprie de talibus, quales docuisset in ecclesiam non esse recipiendos.

Vt qui probati sunt.) ἵνα οἱ δόκιμοι. id est, Probi: ut opponatur reprobis. Et coniunctio ἵνα, non causam significat, sed euentum; quod diligenter annotauit Chrysostomus.

Ad manducandum.) ἐν τῷ φαγεῖν. id est, In edendo. atque ita legit diuus Ambrosius. Nec est ociosa uerbi coniunctio πρὸ in προλαμβάνει. quod nos uertimus Occupat. Præsumit enim aliud sonat Latinis auribus. Præueniebant enim alios, & illis non expectatis, suam quisque cœnam edebat. & ob id mox subijcit, Inuicem expectate.

Nunquid domos non habetis?) Num domos non habetis? uel, an non habetis domos?

Confundi pudefieri Et confunditis.) καταισχύνετε. id est, Pudefacitis. Quanquam Hieronymus in epistolam ad Galatas, capite quarto, putat nihil interesse inter αἰσχύνην & σύγχυσιν, licet apud idoneos autores secus esse comperiatur. Turbatur quidem & qui uehemẽter pudescit, hoc est, animo confunditur: at non quisquis confunditur, pudesit. Et ἀπορεῖν, unde ἀπορεῖσθαι, non semper significat egere, sed interdum inopem esse consilij animiq; perplexi, ut non satis conueniat cum καταισχύνεσθαι, sed magis cum συγχεῖσθαι.

Distinctio Laudo uos; & cætera.) ἐπαινέσω ὑμᾶς ἐν τούτῳ; οὐκ ἐπαινῶ. id est, Laudabo uos in hoc? non laudo. Ad hunc modum distinguunt Græcanici codices, Poterat enim simpliciter dicere, In isto uos non laudo: sed interrogatio præmissa facit ardentiorem orationem. Quanquam uideo Theophylactum sic interpretari, ut hæc particula Laudo uos, non percontatiue, sed pronũciatiue sonetur. Ne nimium iritaret diuites, in cæteris quidem collaudaturum se dicit illorum officium, in hoc negat se posse laudare. Sed & altera distinctio belle habet, Laudabo uos? in hoc non laudo: ut ad interrogationem subaudiatur, Laudo in cæteris.

Quoniam dominus noster Iesus Christus.) Noster, apud Græcos non additur. Latini codices uariant. Sermo absolutior est, non addito pronomine.

Et gratias agens.) καὶ εὐχαριστήσας. id est, Actis gratijs, uel Quum egisset gratias.

Verba consecratiõis apud Paulum Accipite & manducate.) λάβετε, φάγετε. id est, Sumite, edite: citra coniunctionem interpositam. Cæterum quod hæc duo uerba, Sumite, edite: non adduntur apud Ambrosium in æditione posteriore, suspicor librariorum errore commissum. Quanquam in uetustiore Constantiensi addebantur hæc uerba, sed in margine manu recentiore fuerant adiecta.

Quibus uerbis consecrarit Christus Hoc est corpus meum.) τοῦτό μου σῶμα. id est, Hoc meum corpus: absque uerbo substantiuo Est. Quanquam in quibusdam additum reperio. [redacted]: Verum hic captiuandus est, ut inquit Paulus, intellectus humanus in obsequium fidei, ut hoc maius sit fidei meritum, quo minus assequitur humana ratio.

Frãgitur, pro tradetur Quod pro uobis tradetur.) τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον. id est, Quod pro uobis frangitur. [illegible] hoc tantus est Græcorum codicum consensus, ut appareat apud nos uarietatem ortam, aut certe data opera mutatam scripturam, quod absurdum uideretur frangi corpus, non quod uere frangatur, sed quod, ut ait diuus Augustinus, per partes sumatur, quod olim eodem pane sacro in multas parteis dissecto distribueretur omnibus Christi corpus. Quemadmodum autem Christus comesus à singulis uiuit, nec dentibus discerpitur, ita *Corpus Christi quomodo frangitur* hoc quo dixi modo fractus, non laceratur in partes. Certe diuus Ambrosius legit, frangitur, Græcis consentiens, nihil offensus ea lectione. Nec aliter citat Beda enarrans Euangelium Lucæ. Porrò si quid offendit, quod prius dictus sit fregisse panem, & mox adiecisse, quod

quod frangitur, opinor, aut primum cœpisse frangere panem fortassis in duas aut tres par/tes, deinde ut cuique impartiebat, à maioribus fragmentis minora defregisse: aut frangitur ine certa ratione temporis esse positum, ueluti fieri dicitur, quod quoties solet, aut opus est fieri, fit, etiamsi iam non fiat: & solui quod solui debet, etiamsi sæpe non soluatur. Cæte/rum hic frangi nihil aliud esse, quàm dispartiri, subindicat & interpres Theophylactus: Corpus, inquiens, suum, quod omnibus æque dispartiens morti destinasset. Ipse uero in ci/bo sumendo tempore anticipato, neque communem hunc & cibarium panem in medium exponis, neque eundem frangis, ut multis detur, sed tibi ipsi reseruas. Atque ex Græcis exemplaribus palam est, quod idem legerit Chrysostomus quod Theopylactus id quod ex ipsa perspicuum est enarratione, quocunque consilio Hieronymus Donatus Latine reddi/dit, quod nostra uulgaris habet lectio. [redacted]. Cæte/rum frangendi uerbum haud male congruit corpori dominico, frangitur panis triticeus, ut multis uitam conferat: frangi dicitur & corpus domini, quod uitam ex æquo conferat om/nibus digne sumentibus. Idem panis inter multos distributus concordiæ symbolum est: idem corpus pro omnibus immolatum, amicitiæ signum est.

Hieronymus Donatus Venetus patritius

Cœna dominica dicta ob esculentorum ac poculentorum æqualitatem & communionem

An in conuiuijs Corinthiorum quæ reprehēdit Paulus fuerit uera corporis dominici consecratio

In meam commemorationem.) εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. id est, In mei memoriam, aut in mei commemorationem, ut legit Ambrosius. Quanquam Græca uox parum commode

reddi potest, nisi circumloquaris, Ad renouandam mei memoriam.

Calix poculũ

Similiter & calicem.) Ambrosius poculum legit, propius Græcam exprimens uocem, ποτήριον, à potãdo dictam, quemadmodũ poculum apud nos. Nam calix poculi genus est. Poculum est unde bibitur, siue cyathus sit, siue calix, siue urceus.

Annunciabitis.) καταγγέλλετε, id est, Annunciate, siue annũciatis. Tametsi in hisce uerbis uideo apostolos abuti tẽpore, ut in his quæ mox præcesserunt, Quoties bibetis, πίνητε. Ambrosius legit annunciantes, aliquot uerbis in medio relictis, incuria sicut arbitror librariorum. Sic enim apud illum legimus, Hoc facite quotienscunq; bibetis in mei commemorationem, mortem domini annunciantes donec ueniat. Non contendam cum eo qui mallet annunciatis indicandi modo, tamen arbitror utranq; lectionem consistere: & qui legit annunciabitis, [redacted] qui.

Panis dicitur & post consecrationem

[redacted] nc. Hic palàm corpus consecratũ panem uocat, non quod adhuc sit panis eo modo quo fuit, [redacted] rens ueram. [redacted]

[redacted] loco non additur apud Græcos, [redacted] articuli, quod & aliàs sæpe [redacted] facit. Ambrosius legit, De pane [redacted] [redacted], id est, Indigne [redacted] modum legit & Chrysostomus, utroq; loco ad[redacted] hunc aut biberit calicem domini indigne domino, [redacted] loco non app[redacted] Qui [redacted] bibit indigne, [redacted] Quanquam in nõnullis Græcorũ codicibus legitur, τοῦ κυρίου ἀναξίως, ut [redacted] ni, aut panem indigne domino.

Quod si.) εἰ γὰρ, [redacted]

[redacted]) Cum [redacted]. Nec hic potuit seruari [redacted]

[redacted] Clarius erat Ad condemnationem. [redacted] at eos iudices adire.

[redacted] EX [redacted] DVODECIMO.

Spũalia quæ uoce sonãtur

DE spiritualib[redacted] [redacted] Theophylactus & Am[redacted] sit, an de psallend[redacted] [redacted] bent, ὅτι ἔθνη ἦτε [redacted] ἄφωνα, ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, Quod gentes fuistis, ad simulacra [redacted] cebamini, abeuntes siue abducti, aut, quo[redacted]

Obscurior sermo

[redacted] placet participium uerbi loco positum [redacted] simpliciter adhæret nomini ἔθνη. [redacted] interpretis non [redacted] brosius legit, Cum gentes eratis, simulacrorum [redacted] hic puto superesse coniunctio[redacted] modum liquet ex illius interpretatione, cuius [redacted] traditurus, exempla [redacted] fuerunt forma [redacted] Hactenus ille. Reuocat enim [redacted] desierint, admonet [redacted] esse uiuendum. Augustinus libro aduersus [redacted] xxi. cap. viij. [redacted] is induci. Satis [redacted], ad [redacted] pretem legisse pro [redacted] tendebatis scriptum [redacted] incedebatis. Porrò quoniã uertit induci, legisse uidetur [redacted]

Dicere Iesum anathema aut dominum

Dicit anathema Iesu.) λέγει ἀνάθεμα ἰησοῦν, id est, Dicit anathema Iesum, accusandi casu, id est, Dicit Iesum esse anathema, hoc est, maledicit & execratur Iesum. Probabile est autem ita legisse & Ambrosium, uel hoc argumento, quod proxima pars adhuc casu mansit incorrupta. Nemo potest dicere dominum Iesum. Certe ita refert Hilarius lib. de Trin. viij. iuxta fidem uetustissimi codicis.

Et nemo potest dicere dominus.) Hieronymus in Iohelem legit dominum Iesum, atq; item

in Hilarius libro de trinitate secundo. Rursum Ambrosius libro de uocatione gentium secundo, capite secundo. Rursum in commentarijs hunc ipsum enarrans locum sic addu/cit. Item libro de spiritu sancto, primo, capite decimo. Itidem Origenes in Genesim homilia decimaseptima, quemadmodum hodie legitur in omnibus Græcorum codicibus, δύναται εἰπεῖν κύριον ἰησοῦν. ut opponatur ei quod supra dixit, Dicit anathema Iesum, hoc est, uo/cat illum anathema. Neq; rursus quisquam eum dominum uocat, nisi, & cætera. Sic enim ueteres loquebantur, Anathema sit, quoties uitandum hominem significarent. [redacted] apostolicæ.

Dotes ueteris ecclesiæ

Diuisiones gratiarum.) χαρισμάτων. id est, Donorum: sic uertit Hieronymus in episto/la, & alijs item locis. Augustinus in libello de præscientia dei ad Dardanum, legit Diuisio/nes donationum. Sed χάρισμα est donum gratuitum, nam à gratia nomen habet.

Gratiæ, pro donis

Diuisiones operationum.) ἐνεργημάτων. Quod non significat simpliciter operationē, sed uim quandam & efficaciam, qua deus agit in nobis. Sequitur enim mox ἐνεργῶν τὰ πάντα, & paulopost ἐνεργεῖ, quod uertit, operatur. Quanquam, ut dixi, aliud quiddam sonat Græcis. Et agit, magis quàm operatur.

Operatio ἐνέργεια

Ad utilitatem.) πρὸς τὸ συμφέρον. id est, Ad id quod expedit: ita uertit Hieronymus in quæstionibus ad Hedibiam, ac rursum in secundo libro aduersus Iouinianum. Magis au/tem sonat ad uerbum, Ad id quod confert: etiamsi recte uertit interpres.

Gratia sanitatum.) χαρίσματα ἰαμάτων. id est, Dona sanationum.

In uno spiritu.) ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι. id est, In eodem spiritu, seu potius per eundem spiritum.

Operatio uirtutum.) ἐνεργήματα. id est, Operationes, & magis, ut dictum est, efficaciæ.

Discretio spirituum.) διακρίσεις. Discretiones. Interpres legit διάκρισις, tametsi ad sensum nihil refert.

Alij interpretatio sermonum.) γλωσσῶν. Quam uocem modo uerterat linguas, nunc uertit sermones. Nam Græci repetunt utrobique uocem eam γλωσσῶν. Alij genera lin/guarum, alij interpretatio linguarum. Ita citat hunc locum Augustinus aduersus Fau/stum libro duodecimo, capite octauo, ex uetusti codicis fide manu descripti. Sic certe le/gisse Theophylactum ex ipsius liquet interpretatione, quum ait, Nam doctrinæ gratia lon/ge est excellentior, & simplex uarijs linguis loquendi donum, plurimum antecedit lingua/rum interpretatio. Quanquam aliquanto post, repetens ordine dotes spiritus, extremo lo/co recenset genera linguarum & interpretationes sermonum. Licet hæc posterior particu/la tantum apud Latinos illic addatur.

Hæc autem omnia operatur.) ἐνεργεῖ. Magis efficit quàm operatur. Et efficit per oc/cultam uim in nobis. Diuus Hilarius uelut conans exprimere Græcam uocem, aliquoties uertit Inoperatur, nominatim libro de trinitate octauo.

Vnus & idem.) τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτό. Articulus additus facit, ut de certo spiritu intelliga/tur. Proinde nos uertimus, Vnus ille atque idem spiritus.

Diuidens singulis.) διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ. id est, Diuidens priuatim siue peculiariter unicuique: quod Hieronymus in dialogo primo aduersus Pelagium uertit Proprie, si/ue propria.

Diuidens singulis prout uult.) Sermo Græcus habet amphibologiam διαιροῦν ἑκάστῳ, καθὼς βούλεται. diuidens cuique ut uult. Nam uerbum uult, referri potest ad spiritum diui/dentem, & ad hominem cui diuiditur, ut si Latine dicas, Impartiens cuique prout uult. An sæpeenim est, utrum sit, ut uult ipse, an ut uult quisq;. Atque in hunc posteriorem sensum alicubi torquet locum hunc Origenes enarrans epistolam ad Romanos, innuens in nobis situm, ut quàm plurimum gratiæ nobis impertiat deus. Quin & apud Græcos additur uox ἰδίᾳ, quam interpres non reddidit. Eam si uis aduerbij uim habere, uertendum erat Diui/dens peculiariter, siue priuatim. Sin malis nomen esse, transferendum erat, Diuidens pro/pria cuique, siue sua cuique. Atque ita quidem adducit Augustinus libro de trinitate &

Amphibo/logia

unitate dei, capite octauo. Diuidens propria unicuique prout uult. Totus autem hic sermo Pauli, distributionibus, dictionum earundem iterationibus, idque nunc in principio, nunc in medio, nunc in fine, membris, incisis, comparibus, similiter cadentibus ac desinentibus periodisque floridus est.

Siue gentiles.) εἴτε ἕλληνες. id est, Græci: ut legit Ambrosius, de quo iam frequenter admonuimus.

In unum spiritum potati

In uno spiritu potati sumus.) Græce est, In unum spiritum potati sumus: sicut superius uertit in unum corpus, [redacted]. Ad eundem modum legit Ambrosius, Græca [redacted] tus exemplaria. Cæterum aliquanto superius miscuit diuersas præpositiones, [redacted]st, Etenim in uno spiritu, siue per unum spiritum, nos omnes in unum corpus baptizati sumus. Quod si compl[redacted] legas, sensus erit: Nos omnes baptismo facti sumus unum corpus, idque per spiritum omnibus communiter impertientem se. Sin diuisim, subaudiendum erit uerbum substantiuum, sumus, Etenim in uno spiritu sumus nos omnes. At prior lectio mihi magis arridet.

Potati spiritu pro Hausimus spiritum

Potati sumus, & cætera.) Est quidem Græce ἐποτίσθημεν, hoc est, Poti, siue potati sumus, sed ut potatus intelligatur is cui potus est datus. Sensum eleganter expressit Ambrosius, legens, & omnes unum spiritum potauimus. Itidem legit Augustinus. Siquidem ποτίζεσθαι Græcis dicitur, quod irrigatur: combibitur autem quicquid est liquidum. Proinde nos quo dilucidiores essemus, uertimus, Eundem spiritum hausimus. In nonnullis exemplaribus, pro Potati sumus, deprauatum comperi, Vocati sumus. Tanta est librariorum audacia.

Non estis mihi necessarij.) χρείαν ὑμῶν οὐκ ἔχω. Quod modo uerterat, Opera uestra non indigeo.

Necessariora sunt.) ἀναγκαῖα. id est, Necessaria, per positiuum, non comparatiuum, nam comparatio redditur per magis. Certe iuxta Græcorum codices citat Augustinus sermone quinquagesimotertio: Et quæ inhonesta sunt nostra, magis necessaria sunt. Rursus aduersus Faustum libro uigesimoprimo, capite octauo. Itidem Ambrosius libri quem inscripsit de Noe & arca capite octauo. Quanquam μᾶλλον, pro potius accipi potest, ut corrigat uerius quàm comparet: sitque sensus, Ea membra quæ putantur inhonesta necessitate commendari & usu. Nec enim apparet hoc sentire Paulum, membra pudenda quæ uocantur, esse magis necessaria cæteris, sed satis esse quod necessaria sint corpori, ad hoc ne putentur negligenda.

Et quæ putamus ignobiliora.) Non reddidit interpres festiuam uocum allusionem ἀτιμότερα & τιμὴν, id est, Inhonoratiora, & honorem. Pro ἀτιμότερα, Augustinus legit Viliora.

Ei quæ inhonesta sunt nostri.) ἀσχήμονα & εὐσχημοσύνην, id est, Immodesta, siue indecora, & modestiam siue decus. Ambrosius legit, Et quæ inferiora sunt nobis, reuerentiam abundantiorem habent. Verum haud scio an locus mendo uacet.

Nullius egent.) οὐ χρείαν ἔχει. id est, Non habent opus: ut subaudias, eo honore addito.

Temperauit.) συνεκέρασε. id est, Contemperauit: hoc est, simul moderatus est, & miscuit membra temperatura quadam, ut sibi mutuo sint auxilio.

Et cui deerat.) ὑστεροῦντι. quod uertere solet, deficit: sed hic sanè bene reddidit.

Vt non sit schisma in corpore.) Græcam uocem reliquit Schisma, uertere poterat Dissidium.

Sed in idipsum.) ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι τὰ μέλη. Sed idem mutuo curent membra: ut τὸ αὐτό, parem indicet omnium membrorum sollicitudinem.

Gloriatur pro glorificatur, deprauatum

Siue gloriatur.) δοξάζεται. id est, Glorificatur: hoc est, honore afficitur. Interpres uidetur, gloriatur dixisse, pro gloria afficitur. Thomas Aquinas interpretatur gloriatur, uigoratur: ut sentire possis eum nonnihil offensum fuisse hoc loco. Certe glorificatur, legit Ambrosius cum Græcis consentiens. Et in eum sensum interpretatur Theophylactus. Ad eundem modum legit Augustinus tractatu in epistolam Ioannis tertio, nec legit solum, uerum etiam de glorificatione interpretatur. Rursus aduersus Faustum libro uigesimoprimo, capite octauo. Iterum epistola centesima quadragesimaquarta. Rursus Posidonius siue Posidius

…sius in eius uita capite septimo.

Membra de membro.) μέλη ἐκ μέρους. id est, Membra ex parte. Hoc dicit, quod Corinthij non essent omnia membra corporis, sed aliqua pars membrorum. Quanquam Ambrosius legisse uidetur, ἐκ μέλους. Est autem facilis in hisce literis lapsus ob affinitatem uocum μέλους & μέρους, præsertim si accesserit aliquis labdacismus. Ad eundem modum legit diuus Thomas, trifariam hunc enarrans locum. Cæterum ille sensus minus est coactus, ut intelligamus membra de membro: hoc est, aliud membrum ab alio pendere, mutua connexione. At superiorem lectionem sequitur Theophylactus, quem uersum Latine, falsissimo Athanasij titulo quidam ædiderant. Id quę negant esse factum temeritate librariorum, sed astutia studioq; ipsius Christophori Personæ, qui uertit hoc opus. Testatur id etiam codex ille, quem Christophorus Sixto pontifici huius nominis quarto pulcre depictum obtulit. Titulum maiusculis miniatis præfixerat Athanasij, quum in præfatione nec Athanasij nec Theophylacti faciat mentionem. Videtur itaque fucum fecisse pontifici. Hæc scribunt, qui codicem in bibliotheca pontificia asseruatum uiderunt. Origenes homilia in Leuiticum septima, adducit hunc locum iuxta id quod in Græcorum legitur codicibus.

Et quosdam quidem.) καὶ οὓς μέν. Articulum postpositiuum Paulus aliquoties usurpat pro præpositiuo in distribuendo. Verum hic non habet quod respondeat, cuiusmodi multa sunt apud hunc apostolum. Nam quod Faber Stapulensis mutat Quosdam, in Suos, ut οὓς positum sit pro ἑούς, non est probabile, præsertim in oratione soluta, maxime quũ nullum nomen adhæreat pronomini, alioqui dixisset τοὺς αὐτοῦ. Vitari poterat incommodum anapodoti, si primam particulam huius diuisionis coniũctim legas, ad hunc modum, καὶ οὓς μὲν ἔθετο ὁ θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, πρῶτον ἀποστόλους. ut totum hoc unum efficiat ordinem: deinde succedat, δεύτερον προφήτας, ut quod cœperat dicere per οὓς, postea mutata uoce dicat per δεύτερον & ἔπειτα. Quod ita explanatius efferri poterat: Et alios quidem constituit primo loco, nempe apostolos: alios secundo, nempe prophetas: alios tertio, nempe uirtutes: atque item de cæteris.

Faber

οὓς pro τοὺς

Opitulationes.) ἀντιλήψεις. id est, Subuentiones, siue subsidia: quod alibi uertit, Suscipere: est autem ἀντιλαμβάνεσθαι conantem porrecta manu adiutare.

Interpretationes sermonum.) Non legitur apud Græcos hoc loco totum hoc, ac ne in uetustis quidem Latinorum codicibus, nominatim ijs quos nobis exhibuit collegium sancti Donatiani Brugis, nec in duobus quos exhibuit hac æditione collegium ecclesiæ Constantiensis. Idem enim uidetur cum illo, γένη γλωσσῶν. id est, genera linguarum: quod modo recensuit. Opinor interpretationes sermonum adiectum ab interprete quopiam, aut ut illi loquuntur, postillatore, quod postea traductum sit in contextum sermonis: præsertim quum ne mentio quidem huius particulæ apud ullum Græcum interpretem reperiatur. Quanquam ne quid dissimulem, Ambrosius legit quemadmodum nos uulgo legimus, nec legit solum, uerumetiam interpretatur. Deinde paulo post repetens hos gradus, hoc loco duos reddit, non unum. Nunquid omnes linguis loquuntur, nunquid omnes interpretantur, nisi forte hæc duo uelut inter se cognata unius loco posuit: ut interim dissimulem, quod toties iam ἰάματα, uertit Sanitates, pro Sanationes: nam ἴαμα apud Græcos non est nisi sanatio.

Additum

Ambrosij lectio

Sanitas, pro Sanatione

Aemulamini autem charismata.) ζηλοῦτε τὰ κρείττονα χαρίσματα. id est, Aemulamini potiora dona, id est, ad ea nitamini dona spiritus quæ sunt eximia. Non dixit μείζονα, id est, maiora: sed κρείττονα, id est, potiora, quæq; magis conducunt ad publicam utilitatem. Hic charismata reliquit uocem Græcam. Diuus Hieronymus aduersus Iouinianum libro secundo, uertit Dona: malens Latine loqui, quàm Græce. Nec est ociosa coniunctio δὲ, separat enim charitatem à turba cæterorum donorum. Alia contingant alijs, cæterum uos ea sectemini quæ sunt potiora.

[redacted]

Excellentiorem uiam.) καθ' ὑπερβολὴν ὁδόν. id est, Excellentem uiam, siue eximiam & egregiam uiam. Ambrosius legisse uidetur ἔτι μᾶλλον, uertit enim Magis excellẽtiorem. Porro ut noster interpres uerterit per cõparatiuum ἔτι, id est, Insuper: fuit in causa, quod aliquoties uim habeat comparatiui.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Sonitus uocis inanis FActus ſum uelut æs ſonans.) Velut, redundat. γέγονα χαλκὸς ἠχῶν. id eſt, Factus ſum æs reſonans, ſiue tinniens, aut crepitans. Nec Velut, aduerbium, additur apud Græcos, uerum alius quiſpiam adiecit de ſuo.

Aut cymbalum tinniens.) ἀλαλάζον. Quod aliàs uertunt Iubilare. Eſt autem ἀλαλάζειν proprie, perpetuo ſonitu ſtrepere ac tinnire, ut exponunt etymologici Græci, ſono ſonum excipiente, quemadmodum fit in lebetibus Dodonæis. Qua de re copioſius dictum eſt in Chiliadibus noſtris. Non opinor hic refellendos mihi qui putant prædicatorem euangelicum conferri cum ære ſonante, quod is ſuo tinnitu proſit quidem alijs, cæterum ſeipſum conſumat. Siquidem hic prophetas appellat prædicatores: cæterum qui lingua duntaxat loquuntur, uelut inutiles per ſe, cymbalis tinnientibus comparat. Id magis ad eos pertinet, qui uerba ſacra non intellecta canunt aut recitant in templis.

Et ſi nouerim myſteria omnia.) μυστήρια. Auguſtinus quum aliàs frequenter, tum in libello De actis cum Emerito, legit Sacramenta, pro Myſteria: ut ſcias illic ſacramentum interdum dici, quod reconditum eſt.

Charitatem non habeam.) Auguſtinus ad Simplicianum libro ſecundo, fatetur ex hoc loco non exacte doceri prophetiam aut fidem eſſe ſine charitate, quod hæc ſermonis forma non affirmet, ſed fingat interdum: quod genus ſi dicas, Si corpus habeat figuram, colorem autem non habeat, cerni non poſsit, non ſequitur corpus carere colore, ſed fingitur carere: quod ſi fiat, cerni non poſsit. Similiter Baſilius Magnus in epiſtola ad Neocæſarienſes, referens hunc Apoſtoli locum, hæc ſubijcit: Non quod horum quæ commemorauimus ſingula ſine charitate poſsint inueniri, ſed quod ſanctus Paulus uoluerit teſtimonijs confirmare, quod dixerat præceptum charitatis infinitis partibus reliquis omnibus excellentius eſſe. Quod ſi quem offendit fictionis uocabulum, Sunt enim qui putant Fingere, nihil aliud eſſe quàm mentiri: ſciant quoties audiunt in Theologorum diatribis, poſito caſu uel dato, idem illos dicere, quod alij dicunt, Finge, pone, aut fac ita eſſe. Rhetores autem docent & argumentandi & amplificandi rationem à fictione. Quanquam fingendi uerbum, in hoc ſanè ſenſu, non eſt in ſacris literis, tamen ipſa res frequens eſt. Atque hoc ſermonis tropo nihil uulgatius. Quoties audimus illa, Si filius meus eſſes, non potuiſſem tecum amantius agere. Si tibi corpus eſſet ferreum, non ſufficeret iſtis laboribus. Si apud Scythas natus eſſes, non poſſes eſſe moribus aſperioribus. Si mihi ſint linguæ centum, non poſsim omnia commemorare. Sic argumentatur dominus, Si ego in Beelzebul eijcio dæmonia, filij ueſtri in quo eijciunt? Et, Si crederetis Moſi, crederetis utique & mihi. Sic per fictionem argumentatur Apoſtolus primæ ad Corinthios decimoquinto, Si Chriſtus non reſurrexit, inanis eſt prædicatio noſtra, inanis eſt & fides ueſtra. Ac mox, Si mortui non reſurgunt, nec Chriſtus reſurrexit. Rurſus, Si in hac uita tantum in Chriſto ſperantes ſumus: & cætera. Tali fictione uſus eſt propheta Dauid Pſalmo centeſimo trigeſimo octauo, Si aſcendero in cœlum, tu illic es: ſi deſcendero in infernum, ades. Si ſumpſero pennas meas diluculo, & habitauero in extremis maris, etenim illuc manus tua deducet me: & cætera. Nullus homo uiuens poteſt aſcendere in cœlum, aut deſcendere ad inferos, aut ſumptis alis procul auolare. Sed hæc per fictionem commemorat Propheta, quo magis aſſeueret, neminem effugere poſſe manus dei. Simili figura loquitur beatus Paulus: Etſi imperitus ſermone, non tamen ſcientia. Paulus non erat imperitus ſermone, qui apud Corinthios gloriatur ſe plus cæteris loqui linguis. Simile & illud, Nam ſi decem milia pædagogorum habeatis in Chriſto, ſed non multos patres. Tum temporis pauci crediderant apud Corinthios, unde fieri non potuit, ut haberent decem milia præceptorum in doctrina fidei. Nam hos appellat pædagogos. Eiuſdem formæ eſt quod hic dicit, Et ſi linguis hominum loquar & angelorum. Angeli non habent linguam, ſed hoc per fictionem exaggerandi gratia eſt additum. Adde quod inter dona ſpiritus, hic commemoratur opitulatio. & ad Romanos duodecimo

duodecimo, legimus, Qui tribuit in simplicitate, qui miseretur in hilaritate. Et tamen per distinctionem Paulus hoc loco disiungit, quæ separari non possunt. Si distribuero omnes facultates meas in cibos pauperum. Et, Si tradidero corpus meum, ita ut ardeat: & cætera. Neque enim Paulus sentit de ijs, qui ob inanem gloriam dilargiuntur sua pauperibus, aut corpus suum tradunt incendio, quod fecisse legitur Peregrinus: (Alioqui frigide uitiosam actionem conferret cum donis spiritus) sed de his qui ad hæc parati sunt ob abundantiam Euangelicæ charitatis. Quid igitur agit hæc fictio? Non ut intelligamus hoc fieri posse sine charitate, sed ut perspicuum sit, non ex modo liberalitatis, nec ex difficultate actionis, sed ex magnitudine charitatis deum æstimare nostras actiones. Vnde fit, ut qui largitur assem interdum magis placeat deo, quàm qui largitur decem milia ducatorum. Idem sentiendum est de omnibus functionibus spiritualibus, quas deo commendat charitas in proximum. Ne quis autem hoc uelut è meo natum capite contemnat, sciat Diuum Chrysostomum & hunc imitatum Theophylactum ita disserere, qui admonent, Apostolum respicere ad illa duo, quæ Dominus proposuit, ut argumenta summæ charitatis in proximum: quorum alterum est quum dicit adolescenti, Si uis perfectus esse, uade, uende omnia quæ habes & da pauperibus: Alterum quum ait discipulis, Maiorem charitatem nemo habet, quàm ut animam suam ponat quis pro amicis suis. Quî conuenit autem, ut quæ perfectam declarant charitatem, fiant absque charitate? Addunt & illud, Paulum compluribus locis uel exaggerandi, uel confirmandi gratia fingere hoc esse, quod non est, nec esse posit. Veluti quum scribit Galatis, Et si nos aut angelus de cœlo aliud uobis euangelizauerit præter hoc quod accepistis, anathema sit. Si de malis angelis loquitur, sermo non languet modo, uerum etiam absurdus est. Si de bonis, in eos non cadit, nec prædicatio falsa, nec anathematis execratio. Adferunt & eum locum, qui est ad Romanos octauo, quum ait, se neque per angelos, neque per principatus, neque per uirtutes posse seiungi à charitate, quæ est in Christo Iesu. Atqui angelorum est adlicere ad amorem dei, non diuellere. Addit, Neque alia creatura: Quum nulla sit alia creatura. Vniuersam enim creaturam, uisibilem & inuisibilem, summam, mediam, & imam complexus est. Verum ad asseuerationis certitudinem, fingit hoc esse, quod esse non possit. Videtur & hoc ἀδύνατον, quod ait: Etsi habuero prophetiam, & nouerim mysteria omnia. Nulli enim hominum, excepto Christo, datum est nosse mysteria omnia, fortasse nec angelorum cuiquam. Postremo illud constat, Si, esse conditionale: cuius tamen usus est in ratiocinando, & in amplificando: nec minus conditionale est, Siue, qua uoce hic utitur Paulus: Siue prophetiæ euacuabuntur, siue linguæ cessabunt, siue scientia destruetur. Quanquam autem nec Diuus Basilius, nec Augustinus asseuerant, cætera spiritus dona non posse inueniri sine charitate, tamen illud recte sentiunt, ex hoc loco non euidenter conuinci prophetiam, aut fidem inueniri sine charitate. Opinor autem Apostolum hic loqui non de quacunque fide, aut prophetia, sed de donis spiritus, post ascensionem Domini. Alioqui linguæ donum habuit asina Balaam, & ipse Balaam erat propheta, & Caiaphas prophetiam ædidit, sed ab ipso non intellectam: & in extremo iudicio quidam dicturi sunt, Domine, in nomine tuo prophetauimus, sed audient, Nescio uos. Verum huiusmodi prophetiæ genus, non inuenimus pro dono spiritus commemoratum in sacris literis, post Christum sublatum in cœlum. Porrò Apostolum hic loqui non de qualibet fide, aut prophetia, declarant illa, Et si habuerim prophetiam, ut nouerim mysteria omnia. Rursus, Et si habuero omnem fidem, ita ut montes transferam. Quomodo talis prophetia contingeret absque charitate, quum scriptum sit, In maleuolam animam non introibit sapientia. Quum [redacted] Illud opinor nullus inficiabitur Paulum, hic loqui de chari

tate,non quacunque,sed de uera & euangelica. Quam si conferat cum alijs donis mortuis, friget amplificatio. Quid enim magni sit, si uera charitas præferatur tali prophetiæ qualem habuit Balaam, aut tali fidei qualem habēt & dæmones. Hoc nimirum perinde sit, quasi si quis uolens exaggerare robur tauri, componat illum cum leone uel mortuo, uel unguibus ac dentibus exarmato. Probabile est igitur Paulum ueram & euangelicam charitatem amplificandi gratia conferre cum ueris ac perfectis donis spiritus, per fictionem separando ea quæ cohærent. Illud extra controuersiam est, Quoties dominus aut apostoli loquuntur de fide, sentiunt de uiua fide. Quod genus sunt, Fides tua te saluam fecit. Et, Si habueritis fidem sicut granum sinapis. Et quum beatus Paulus docet Abraham ob fidem promeruisse iustitiæ elogium, alijsque locis innumeris: per omnes enim Epistolas, nihil magis inculcat, quàm gratiam & fidem, & homines per fidem iustificari, ac per fidem stare, & qui ex fide sunt, benedictionem consequuturos, & habitare Christum in nobis per fidem. Denique cum Hebræis copiose decantat encomium fidei. Similiter Petrus in Actis, Fide purificans corda eorum. Rursus quum in Epistola iubet nos resistere diabolo fortes fide. Item quum Ioannes scribit, nos uincere mundum per fidem. Huic fidei toties prædicatæ in Noui Testamenti uoluminibus, qui iungit indiuiduam comitem charitatem, obsecro quid peccat? Iam quum fides gignat opera charitatis, quemadmodum Romanis scribit Apostolus: Quicquid ex fide non est, peccatum est: & ad Galatas describit fidem quæ per charitatem operatur: [redacted] os naturæ. Cæterum ut hæc parum habeant ponderis, ex ipso sermonis tenore perpendendum est, quid excludatur per huiusmodi uoces. Dauid quum ait, Vnam rem petij à domino, & cætera: non sentit se nihil aliud petere à domino, quum toties in Psalmis petat remissionem peccatorum, auxilium aduersus inimicos, intellectum legis, stabilitatem regni sui, prosperitatem urbis Hierosolymorum: sed sentit illud præcipue ab ipso desiderari. Item quum lex dicit, Dominum deum tuum adorabis, & illi soli seruies: non excludit uenerationem & honorem debitum regibus ac parentibus, aut diuis, opinor: nec obsequium, quod serui debent dominis, sed ostendit summum honorem, summumque cultum deberi deo. Præterea quum Christus patri loquens, dicit, Vt cognoscant te solum uerum deum, & cætera: non excludit seipsum ac spiritum sanctum à consortio diuinitatis, sed excludit deos gentium. Rursus quum ait, Solus deus bonus est, non submouet omnes angelos atque homines à cognomine boni, quum idem in Parabolis, Seruos appellet bonos, & pisces bonos, hac metaphora designans homines bonos, sed summam ac natiuam bonitatem tribuit deo. Idem quum ait Archisynagogo, Tantummodo crede, omnia possibilia credenti. Vox Tantummodo non excludit alias uirtutes, sed solicitudinem de morbo insanabili, aut de morte filiæ. Eodem schemate Paulus appellat solum deum sapientem & immortalem, non excludens angelos ac prophetas, quum in Euangelio uirgines, quinque dicantur prudentes, ac præter Salomonem complures sapientiæ nomine prædicentur in canonicis literis: sed ostendit in deum hæc cognomina singulariter competere. Quemadmodum le-

sus dicitur

[Ita] dicitur unigenitus & unicus filius dei, non quod solus sit, sed quod eximie filius. Simili[t]er apud Lucam capite nono, quum legimus, Inuentus est Iesus solus, non excludūtur tres discipuli, sed Moses & Helias qui prius cum eo colloquebantur. Mox in eodem capite, Quum solus esset orans. Erant autem cum illo & discipuli. Vox solus excludit turbam, quæ solet adesse. Denique quum beatus Thomas Aquinas in Prosa dicit, Ad firmandum cor syncerum sola fides sufficit, per dictionem Sola, non excluditur charitas aliæque uirtu[t]es, sed tantum humana ratio sensuumque experientia. Huiusmodi loquutionibus quum & sacra uolumina, & orthodoxorum libri, & quotidianus hominum sermo plenus sit, ueluti quum dicimus, Nihil hic esurit, nihil sitit, nisi aurum, non excluditur panis & uinum, sed exaggeratur insignis auaritia. Itidem dicimus, Regem ambulare solum, etiam si uno at[que] altero comitatus incedat, sed solum dicimus non stipatum solito comitatu. Anachori[t]as dicimus solos habitare in nemoribus, quum illic adsint diuersa animantium genera, in[ter]dum & famulus. Itaque qui dicit homines sola fide iustificari, non protinus excludit charitatem, neque charitatis opera, sed philosophiam humanam, aut ceremonias operaque legalia, aut uitam actam ante baptismum, aut aliud simile, quod ex sermonis tenore colli[g]itur. Apud Paulum quidem non additur dictio Sola. Quid refert? quum tot locis inculcet Abraham pronunciatum iustum sine operibus. Nos omnes iustificari per fidem, & non ex operibus. Nam si ex operibus iam abrogari gratiam. Hoc genere sermonum omnes Paulinæ scatent epistolæ. Qui tamen nusquam separat charitatem à fide purificante, ac to[t]ies [hor]tatur ad opera charitatis. Sed ad hanc salebram diutius restitimus, quàm patitur ar[gu]menti ratio.

Distribuero in cibos pauperum.) Græcis una uox est, ψωμίσω. Et omneis facultates meas est τὰ πάντα μου. id est, Omnia mea. In nonnullis tamen legimus, τὰ πάντα ὑπάρ-χοντά μου.

Ita ut ardeam.) Ita, redundat. Nec addebatur in duobus Constantianis, ἵνα καυθήσω[μ]αι, id est, Vt comburar, siue ad comburendum. Diuus Hieronymus, scribens in episto[la]m ad Galatas capite quinto, dicit in Latinis codicibus haberi ita ut glorier, eamque lectio[nem] [re]uocat errorem, sed addit Græcorum etiam exemplaria esse diuersa. Nec dubium est quin error natus sit ex mutatione literæ, καυχήσωμαι, pro καυθήσωμαι. Theophylactus & ante hunc Chrysostomus, nobiscum & legit & interpretatur καυθήσωμαι. eaque lectio mihi uidetur esse germana. Quanquam Hispaniensis æditio habebat καυχήσωμαι. Rem magnam facit, qui facultates omnes impendit alendis pauperibus: at maiorem facit, qui corpus suum tradit ignibus, quod fecisse legitur Peregrinus. De gloria meminit nonnihil is cuius extant scholia in omnes epistolas Pauli, Hieronymi titulo: quasi legerit, Vt glorier. Basilius in epistola quadam ad Neocæsarienses legit, ἵνα καυθῇ. id est, Vt ardeat: ut sub[]audiatur Corpus.

Charitas patiens est.) μακροθυμεῖ. id est, Longanimis est, siue leni animo est. Et ita le[g]it Ambrosius. Quanquam in uulgatis codicibus pro longanima mutauerunt magnani[m]a. Etiamsi apud Cyprianum aliquoties magnanima uocetur charitas ex hoc Pauli loco, quod μακρόν, ut longum ita & magnum sit. Mihi nec longanimis nec magnanimus satis exprimere uidetur Græcæ dictionis uim. Neque enim Latini sic dicimus longum animum, ut dicimus magnum animum: quin pro longo lenem uocamus, hoc est, non præcipitem ad iram aut uindictam.

Benigna est.) χρηστεύεται. pro quo Ambrosius legit, Iucunda est. Significat autem co[]mitatem ac suauitatem morum, quæ opponitur asperitati ac difficultati seu morositati. Vera pietas nescit supercilium, simulata sanctitas asperitate morum grauis est. Benigni[]tas Latinis plerunque ad beneficentiam pertinet. Sic enim à bono dicitur benignus, ut à malo malignus. Thomas Aquinas nouam adducit etymologiam: Benignitas, inquiens, di[]citur quasi bona igneitas, quod quemadmodum ignis facit effluere, ita & charitas. Atque id docet testimonio Solomonis Prouerbiorum capite quinto, Deriuentur fontes tui fo[]ras. Vir indignus qui ex tam indoctis autoribus huiusmodi nænias sacris Commenta[]rijs admisceret. Nam satis apparet huic si quid ad uocum enarrationem aut sacrorum uoluminum testimonia pertinet, ferè non ex ipsis fontibus, sed ex alienis collectaneis *Thomæ opinio excussa*

& indi/

& indicibus petitum esse.

Agere perperam περπερεύεσθαι

Non agit perperã.) περπερεύεται. Repetitur hoc loco apud Græcos charitas. Ac Græca quidem scholia hanc uocem uarijs modis interpretantur. Quidam περπερεύεσθαι putant idem quod est adulari, alij quod extolli, & ostentare sese, à nomine πέρπερος, quod dictum uolunt quasi περίπατρος. Id sensisse uidetur & Hesychius. Alij interpretantur garrire, à πέρπερος, quod dictum uolunt quasi περίφερος, ὥσπερ τοῖς λόγοις περιφερόμενος, quod loquutulei sermonum ambagibus molesti sint. Sunt qui interpretentur πέρπερον præcipitem ac temerarium, & περπερεύεσθαι præcipitem esse. Theophylactus interpretatur inconstantem ac leuem. Mihi uidetur uox à Perperis fratribus esse conficta, qui & Cercopes dicti sunt, quorum procacitas & improbitas etiam fabulis est nobilitata. De quibus plura retulimus in prouerbio, Ne in Melampygum incidas, si cui libebit cognoscere. Nos uertimus, Non est procax: quam interpretationem & Theophylactus recenset. Alioqui Latine perperam agit, qui data opera secus agit, quàm oportet. Atque ita quidem interpretatur Aquinas, Perperam, id est, peruerse.

Ne in Melampygum

Dure redditũ

Non est ambitiosa.) οὐκ ἀσχημονεῖ. id est, Non agit inhoneste, siue indecore. Miror unde uox ambitiosa huc irrepserit, quum nihil habeant affinitatis ἀσχημονεῖν & φιλοτιμεῖσθαι, nisi forte quia præcessit non inflatur, quod uidetur ambitionis esse. Quanquam Græca scholia sic interpretantur, ἀσχημονεῖ, id est, Nihil sibi indecorum putat, quamlibet humile officium, modo prosit. Et Theophylactus ad eundem exponit modum, non dissimulata tamen altera quoque interpretatione. Ex Ambrosio nihil quitum est colligi, quod is contentus explicuisse summam hoc loco, singula negligat persequi. Augustinus de gratia & libero arbitrio ad Valentinum capite decimoseptimo legit, non dehonestatur.

Non cogitat malum.) οὐ λογίζεται. hoc est, non imputat cuiquam malum, nec male cogitat de quoquam, annotante Valla, siue quia omneis ex suo metitur animo, siue quia non molitur uindictam.

Omnia suffert.) στέγει. hoc est, nihil grauatur. Translatum à tignis sustinentibus onus impositum, aut à uasis recipientibus quod infunditur. Cyprianus de simplicitate prælatorum tractatu tertio, pro omnia suffert, legit, omnia diligit. Vnde conijcere licet illius codicem habuisse, πάντα στέργει, addita literula uerbo στέγει. Et uterque sensus est tolerabilis, tametsi is, quem nostra habet æditio, mihi magis probatur, quod hæc omnia simul congesta, uidentur eodem pertinere: Omnia suffert, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Siquidem in se recipit quod traditur is qui credit, & qui credit sperat, & qui sperat sustinet, hoc est, durat in tempus ut promissa appareant. Id enim proprie sonat ὑπομένειν, diuersum ab eo quod præcessit στέγειν.

Cypriani lectio diuersa

Charitas nunquam excidit.) ἐκπίπτει. hoc est, nunquam cessat, ubique prodest, ubique est usui, imò crescit indies. Etiamsi ἐκπίπτειν Græce est exulatum abire & eijci. Ita sensus erit, Nunquam non esse locum charitati.

Siue prophetiæ euacuabuntur.) Græci addunt, δὲ. Atque ita legit diuus Ambrosius, Siue autem prophetiæ euacuabuntur. Deinde quod sequitur:

Ex parte enim cognoscimus.) ἐκ μέρους δὲ. Nonnulli Græci codices habebant autem, pro enim, δὲ pro γάρ.

Quum essem paruulus.) Νήπιος, Quod & puerum, aut infantem significat, & parum prudentem, quod ea ætas ob inscitiam rerum parum sapiat, ut crebro iam admonuimus.

Euacuaui ea quæ sunt paruuli.) Quod Ambrosius legit, Ea quæ paruuli erant destruxi. Atque hoc loco mihi uidentur Græci codices deprauati, in quibus ita scriptum comperio, consentiente & Aldina æditione, κατήργηκα κατὰ τοῦ νηπίου. Suspicor autem à Paulo scriptum fuisse, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου, aut κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. κατήργηκα legit Theophylactus, itidem & Chrysostomus.

Maior autem horum.) μείζων δὲ τούτων. id est, Maxima ex his charitas. Quanquam & Latini ad exemplum Græcorum aliquoties comparatiuum usurpant pro superlatiuo. Vt illud Catulli:

Hespere qui cœlo luces iucundior ignis.

Et Quintus

Et Quintus Curtius, duo maiora omnium nauigia dixit. Et Græci nonnunquam comparatiuis superlatiuorum uice abutuntur. Atque ita sanè enarrat Theophylactus: Charitatem inter ea quæ manent, summum tenere locum. Nos maluimus auferendi casu uti, ut effugeremus incommodum generis horum aut harum. In codice Donatiani scriptum erat: Maior autem his est charitas: qui sermo absurdus est. Neque enim charitas seipsa maior est. Hoc incommodum exclusisset addita præpositio, Maior inter hæc, aut maxima in his: ut intelligatur distributio. Exoritur hic alius scrupulus, quid nobis declaret aduerbium nunc, an uitam præsentem in qua per fidem ambulamus, an ecclesiæ primordia. Posterius recipi non potest, alioqui sequeretur ecclesiam militantem sine fide spe & charitate posse consistere. Si accipimus hæc tria manere in hac uita, quasi cessatura sint in futura, de fide & spe rationi locus esset, uerum de charitate prius pronunciauit Apostolus, quod etiamsi tollerentur cætera dona spiritus, charitas tamen nunquam excideret. Petrus apostolus fatetur à Paulo quædam esse scripta difficilia intellectu, & priscorum quidam in diuinis libris exercitatissimi fatentur Paulum in disserẽdo esse uarium ac lubricum, quod obiter quædam attingat, uelut oblitus illius quod instituerat, eandemque uocem interdum usurpet non eodem sensu, nonnunquam subito dilabatur in aliud argumentum. Legis uocabulum frequenter apud hunc repetitur, at non semper eodem sensu. Fortassis & hic tale quiddam remoratur intelligentiam nostram. Quædam enim dona quæ rudimentis ecclesiæ erant necessaria, nunc cessant, ueluti donum linguarum, sanationes, præscientia futurorum, reliquaque miracula, quæ confirmatis in fide superuacanea sunt: siquidem signa data sunt infidelibus, non fidelibus. Tale quiddam uidetur innuere, quum ait, Quum essem paruulus, & cætera: quasi quædam dona essent ad tempus data ecclesiæ subolescenti, cessatura postea quàm illa profecisset ad mensuram plenitudinis Christi. Ab hac autem perfectione [illegible]gredi uidetur ad maiorem perfectionem, quæ continget in futura uita. Neque enim illa, Tunc uidebimus facie ad faciem, & Tunc cognoscã sicut & cognitus sum, quadrant in ecclesiam militantem. Quod si recipimus Apostolum hic per occasionem nonnihil digressum, quod & aliàs interdum facit, fortasse non absurde accipiemus hunc sensum: Etiamsi cætera dona cessent in ecclesia, fidem tamen spem & charitatem nunquam cessaturam: absque his enim non esset ecclesia Christi, sed synagoga satanæ. In uita autem cœlesti nec fidem, nec spem, nec charitatem mansuram. Fides enim substantia est rerum sperandarum, argumentum non apparentium, Et, quod quis uidet, quid sperat? Sed absonum uidetur apud superos cessare charitatem, ubi erit perfecta omnium charitas. At saluo aliorum iudicio: mihi uidetur Apostolus hic agere, non de tota charitate qua diligimus deum super omnia, & proximum propter deum, sed de una tantum functione charitatis qua studemus pro desse proximo. Arguit hoc totius huius disputationis tenor, in qua nulla mentio de dilectione dei, sed huc tantum spectat, ut quodcunque donum aliquis accepit à deo, conferat ad utilitatem proximi, licet uera charitas proximi non separetur à charitate dei ex qua nascitur, fortassis & eadem est. Eoque uult eum qui loquitur linguis tacere in ecclesia, nisi sit qui interpretetur, nec interpretem probat, nisi adsit propheta qui sensum mysticum enarret: nec prophetam probat, nisi quod suggessit spiritus proferat ad ædificationem ecclesiæ, citra contentionem ac dissidium. Hæc autem functio charitatis cessabit apud superos, ubi nullus erit, qui alterius officio desideret adiuuari, quum in hac uita nullus sit qui non egeat auxilio proximi. Iam forsitan & illud mouebit aliquem, quum dominus in Euangelio & Paulus in Epistolis tam insigniter fidem prædicent, quomodo Paulus hic dicat charitatem esse maiorem. Siquidem ut nullum donum deo gratum est absque charitate, ita nullum donum acceptum est absque fide, imò ne datur quidem absque fide. Nam fides quasi manus animi sunt, quibus excipimus & amplectimur spiritus munificentiam, sine qua nec charitatis opera grata sunt deo. præterea fides natura prior est charitate, per fidem enim cognoscimus deum, nihil autem amatur nisi cognitum. Præstantius autem uidetur quod gignit quàm quod gignitur. Adde, quod si uerum est extincta charitate, tamen in homine posse manere semen fidei, magna fidei commendatio est, quod fides extinctam se redaccendit, quũ idem non faciat charitas. Denique Paulus ubique salutem hominis fidei refert acceptam, potius quàm charitati. Tum si donorum maxima est charitas,

in supe-

in ſuperiore capite quo recenſentur dona ſpiritus,oportuit charitati principem tribuere lo
cum. Nunc illic fides aliquem habet locum,charitas ne nominatur quidem. Ad hoc reſpon
deri poteſt,quamuis illic non exprimatur nomen,tamen charitatis functiones multæ com/
memorantur,ueluti ſermo ſapientiæ,ſermo ſcientiæ,gratia ſanitatum,operatio uirtutum,
prophetia,diſcretio ſpirituum, opitulationes, gubernationes, interpretatio ſermonum,&
cætera. Per hæc enim opera ſeſe profert charitas. Qui ramos & fructus oſtendit,ſatis com/
mendat ſtirpem. Et quoniam totus hic locus hortatur ad utilitatem proximi,ſecũdum hanc
rationem,chariſmata quæ magis conducunt pluribus,dicuntur meliora,& charitas dicitur
maxima, quod omnia accommodat ad utilitatem eccleſiæ. Nihil autem uetat quo minus
eadem res iuxta diuerſos reſpectus ſit altera ſuperior & inferior. Erit fortaſsis,quem præ/
ter hæc,illud mouebit, quum nullum ſpiritus donum ne ipſa quidem charitas contingat
aut grata ſit abſque fide,quomodo Paulus ita recenſet fidem,quaſi inter membra corporis
myſtici alijs adſit,alijs non adſit. Sic enim loquitur: Diuiſiones gratiarum ſunt,idem au/
tem ſpiritus:& diuiſiones miniſtrationum ſunt,idem autem dominus:& diuiſiones opera
tionum ſunt,idem uero deus,qui operatur omnia in omnibus. Vnicuiq; autem datur ma/
nifeſtatio ſpiritus ad utilitatem. Alij quidem per ſpiritum datur ſermo ſapientiæ,alij autem
ſermo ſcientiæ ſecundum eundem ſpiritum, Alteri fides in eodem ſpiritu,alij gratia ſanita/
tum in uno ſpiritu, Alij operatio uirtutum,alij prophetia,alij diſcretio ſpirituum, & cæte/
ra. Sed hunc ſcrupulum amouit Theophylactus, indicans hic fidei nomen non declarare
credulitatem ac fiduciã illam erga deum, per quam dantur omnes gratiæ,ſed eam tantum
quæ ædit miracula,quæ nec omnibus datur,nec ad ſalutem eſt neceſſaria:planeq; uidetur
de hac ipſa ſentire Apoſtolus,quum ait,Etſi fidem omnem habuero,ita ut montes transfe/
ra. Quemadmodum enim dominum imitatus ſummæ charitatis exemplum poſuit, Si
quis tradiderit corpus ſuum ad incendium:hoc eſt,ad mortem horribilem, Sic dominum
imitatus,ſummæ fidei exemplum poſuit,Ita ut montes transferam. Atque hæc quoq; fides
perfecta dici poteſt in ſuo genere,quamuis non ſit ſimpliciter perfecta,iuxta uires uniuer/
ſas. Nam hæc eſt radix ac fons omnium donorum ſpiritualium,ipſius etiam charitatis. Sed
charitatis partes ſunt quicquid homini contingit boni,ſiue ſpiritualis,ſiue moralis,ſiue na/
turalis,ſiue fortuiti,ad utilitatem proximi conferre. Hæc ita diſſerui,ut nihil aſſeuerem,ſed
occaſionem ſuggerere uolui ſapientibus meliora diſpiciendi.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Charitas,ſtu/ dium beneme rendi

SEctamini charitatem,æmulamini ſpiritualia.) Plerique Græcorum & hic
addunt δὲ coniunctionem in ſecunda particula, διώκετε τὴν ἀγάπην, ζηλοῦ
τε δὲ τὰ πνευματικά. Alioqui uideretur adhortari ad utrunque ex æquo.
Nunc omni conatu uult nos eniti ad benemerendum,id enim uocat charita/
tem. Deinde ne quis offendatur,ſubijcit,reliqua tamen haud aſpernãda,quæ
ſpiritualia uocat,quod afflatu ſpiritus dentur aliquoties & malis,inter quæ tamen primum
Prophetia qd apud Paulum
locum tribuit prophetiæ. Hoc loco Paulus prophetiam uocat non prædictionem futuro/
rum,ſed interpretationem diuinæ ſcripturæ. Quemadmodum & Plato diſcernit uates à
prophetis. Vates arrepti numine,nec ipſi quid loquantur intelligunt, ea prudentes inter/
pretantur cæteris. Porrò uehementius eſt uerbum διώκετε quàm ζηλοῦτε. ζηλοῦμεν enim
ea quoq; quæ probamus ac miramur tantum. διώκειν eſt magno ſtudio adniti ut aſſequa
ris. Optandum eſt,ut & illa nobis contingãt, Verum hæc quæ ſunt charitatis,toto conatu
ſunt affectanda,non optanda tantum.

Varia lectio
Spiritus autem loquitur.) πνεύματι δὲ λαλεῖ. id eſt, Spiritu autem loquitur,ſiue ſpiri/
tui loquitur,ut reſpondeat illi quod præceſsit,non hominibus loquitur,ſed deo,& quod ſe/
quitur,Hominibus loquitur:hoc eſt,ſuo loquitur animo. Ambroſius legit Spiritu,auferen/
di caſu,quum adſcribit, Spiritu autem loquitur non ſenſu,quia ignorat quod dicit. Atque
ita ſcriptum etiamnum uiſitur in uetuſtiſsimo,iuxta atq; emendatiſsimo codice Paulino,
conſentiente paris uetuſtatis codice Donatiani. Conſentiente utroq; Conſtantienſi. Atq;
adeo ſi quis attentius obſeruet,comperiet ita legiſſe & diuum Auguſtinum libro de Ge/
neſi ad literam,etiamſi in pleriſque codicibus mutatum eſt ſpiritu,in ſpiritus. Siquidem
quum adduxiſſet hunc locum, ſubijcit alterum huic ſimilem. Si benedixeris ſpiritu,quis
ſupplet

pplet locum idiotæ,quasi sic dictum sit hic benedicere spiritu,sicut illic loqui spiritu. Thomas planè testatur se legisse Spiritus,enarrans deum esse qui loquatur per eos. Atqui uidendum est,quomodo id congruat ad extenuandam hanc dotem. Nam id agit Paulus,ut qui linguis sit multo inferius prophetia. Græcis,ut dixi,sermo est anceps,quod datiuus πνεύματι possit esse instrumentalis,cuius uice Latini ponunt ablatiuum casum, & idem possit esse acquisitiuus,siue relatiuus,perinde ut si dicas, Loquitur lingua,& loquitur tibi. Chrysostomus ac Theophylactus sic edisserunt hunc locum,ut constet eos legisse Spiritu, non Spiritus:quum hic ait,Hoc est,nequaquam cognitu facilia narrant hominibus & aperte,sed in spiritu sancto loquuntur mysteria:ille,quum ait Paulum utrunque donum tribuere spiritui. Mihi magis arridet Ambrosij sententia,ut spiritum accipiamus pro uoce. Quanquam hic in alijs aliquot opusculis,Psallam spiritu,psallam & mente:sic adducit,quasi spiritus accipiatur pro spiritu sancto. Sed huiusmodi lapsus nō paucos reperias in Ambrosio.

Thomæ opinio excussa

Nam qui prophetat.) ὁ δὲ προφητεύων. id est,Qui prophetat autem.

Hominibus loquitur ad ædificationem.) Ad,præpositio apud Græcos abest, λαλεῖ οἰκοδομήν. id est,Loquitur ædificationem. Quemadmodum & Latine loqui solemus,uoluptatem mihi narras,pro eo quod est,narras quæ mihi sunt uoluptati. Suspicor ex interpre[redacted]

Quæ sine anima sunt, noue expositum

Chrysostomus ac Theophylactus. Præterea pro Quæ sine anima sunt,dicere poterat Inanima,siue inanimata. Olim ex harmonijs tibiarum uulgus agnoscebat sententiæ genus,& hodie è uario tubæ cantu miles intelligit,quid uelit imperator:itidem in uenatu,& qui procul absunt à fera,è cornu sonitu intelligunt,quo in statu sit uenatio.

Sonituum.) τοῖς φθόγγοις. id est, Sonis. Et ita probabile est legisse Ambrosium,apud quem adhuc legitur Sonus,non Sonituum. Et διδῷ potest esse dederint,ut referatur ad inanima, μὴ διδῷ, quod nomen sit neutri generis.

Quod canitur.) τὸ αὐλούμενον ἢ τὸ κιθαριζόμενον. id est,Tibia,cithara'ue canitur. Proinde Ambrosius legit,Quod per tibiam canitur.

Quod canitur

Quis parabit se.) τίς παρασκευάσεται. id est,Quis præparabitur? Quod data opera & alius facit interpres,nec id sanè non rectè.

Manifestum sermonem.) εὔσημον. id est,Significantem. Et sic legit diuus Ambrosius in commentarijs. Quanquam utraque lectio bene habet.

Vt puta.) εἰ τύχοι. id est,Verbi gratia,nimirum quum exemplum fingimus aut ponimus.

Genera linguarum.) φωνῶν. id est,Vocum. Ita legit & interpretatur Chrysostomus ac Theophylactus. Loquitur enim de omnibus uocum generibus,non tantum de linguis. Quanquam Ambrosius legit Linguarum,pro uocum:hoc est, γλωσσῶν. Et fieri potest, ut linguæ uocabulo sit abusus Apostolus,ut abusus est uocabulo uocis. Sunt autem nationes quæ pro sermone habent sibilum aut stridorem.

In hoc mundo.) Rursus, ἐν κόσμῳ. id est,In mundo:citra pronomen.

Et nihil sine uoce.) καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον. id est, Et nullum horum, subaudi genus, est aphonum: id est, uoce carens, siue mutum. Et tamen Græcus non intelligit Scytham. Non igitur sufficit uox.

Ero ei cui loquar.) ἔσομαι τῷ λαλοῦντι. id est, Ero loquenti barbarus, nec intelligam, nec intelligar. Nam prisci, peregrinum hoc nomine uocabant.

Barbari qui

Et qui loquitur mihi.) ἐν ἐμοί. id est, In me. Græce est, pro mihi, ueluti Meo iudicio, meoq́; animo. tametsi in se facundus est qui loquitur, tamen in meo animo barbarus est. Porrò ueteres, ut modo dixi, barbarum uocabant, quicquid erat peregrinum: deinde uox deflexa est, ad uocis ac sermonis absurditatem. Offendit enim sermo peregrinus imperitos, etiamsi concinnior sit nostrate lingua. Postremo cœpit accommodari & ad mores feros atque asperos. Olim Græci illi primi Hellenes dicti, cæteros omnes barbaros appellabant. Homerus Caras ob peregrinum & absurdum linguæ sonum βαρβαροφώνους appellat. Et Ouidius apud Getas agens, Barbarus, inquit, hic ego sum, quia non intelligor ulli. Et Plautus ait se uertisse barbare Græcam fabulam, quam in Latinum sermonem transtulerat. Celebratur & Anacharsidis Scythæ philosophi dictum: Scythas barbaros esse apud Athenienses, sed Athenienses uicissim apud Scythas. [redacted]

Aquinatis additio ridicula

Distinctio

Sic & uos quoniam æmulatores estis spirituum.) Theophylactus indicat hunc locum sic à nonnullis distingui, ut hæc particula, Sic & uos referatur ad ea quæ præcedunt: Sic & uos loquentes linguis non intellecta, barbari uidebimini audientibus. Deinde subijciunt, uelut initium alterius sententiæ: Aemulatores estote, & cætera. Verum hanc distinctionem reijcit ex autoritate Basilij, qui sic distinxerit, quemadmodum nos uulgo distinguimus. Sed prior illa distinctio non uideo quî constat, nisi tollatur ἐστέ, aut nisi pro eo quod Theophylacti interpres uertit Estote, uertamus Estis. Chrysostomus distinguit, quemadmodum nos.

Spiritus pro uoce

Spiritus meus orat, mens autem.) Spiritum, uocem linguæ uocat: mentem, affectum animi, siue sensum animi: πνεῦμα & νοῦς. Nec aliud est Spiritus meus orat, quàm lingua mea sonat pia uerba: ut intelligas id nec alijs prodesse, nec ei magnopere qui sonat. Citat Theophylactus huius autorem sententiæ Basilium.

Si benedixeris.) εὐλογήσῃς. Vnica dictio est, hoc est, Si laudes & celebres deum, & uerba bene ominata dixeris.

Benedixeris spiritu.) Spiritu, aberat in plerisque Græcorum exemplaribus: adiecimus tamen ex alijs, siue quod ad sensum faceret, siue quod Ambrosius & Augustinus, cumq́; his Chrysostomus ac Theophylactus ita legerint.

Quis pro qui mendose

Quis supplet locum idiotæ.) ὁ ἀναπληρῶν. id est, Qui supplet locum idiotæ, & fungitur uice idiotæ. Atque ita & hodie scriptum uidere est in uetustissimo codice Paulinæ bibliothecæ, suffragante Constantiensi. Idiota uero Græca uox est, quæ significat & priuatum, id est, non fungentem aliquo magistratu, & illiteratum. Hoc loco uertere poterat Ple-

bei

[redacted] Mos hic,ut promiscua plebes responderet in ecclesia,durabat adhuc Hie-
ronymi temporibus. Romæ, ut testatur præloquens in secundum librum commentario-
rum in epistolam ad Galatas, Vbi,inquiens,sic ad similitudinem cœlestis tonitrui Amen
reboat. [redacted]

Super tuam benedictionem.) ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ. id est,Super tuam gratiarum a[redacted]
nem,siue ad tuam. Quanquam ex hoc loco colligimus minimum interesse inter [redacted]
& εὐχαριστεῖν, utrunque enim ad laudem dei pertinet. [redacted]

Omnium uestrum lingua loquor.) Græca diuersum habent sensum: εὐχαριστῶ [redacted] *Variat Græcorum lectio*
μου,πάντων ὑμῶν [redacted] Gratias ago deo meo omnibus uobis magis lin-
guis loquens,id est,quod magis loquor linguis quàm uos omnes. In hunc sensum interpre-
tatur Chrysostomus. Hieronymus comparatiuum Magis, refert ad cæteros apostolos,
ut intelligas Paulum omnium linguis fuisse loquutum, magis quàm reliquos apostolos.
uide nonæ quæstionis expositionem ad Hedibiam,ubi non semel citat hunc locum secus
quàm habeat nostra æditio:licet uideam Ambrosio placere lectionem,quam uulgata ha-
[redacted]

Quinque uerba.) πέντε λόγους. id est,Quinque [redacted] enim uerba
numerat. Et Quinq; positum est pro paucissimis,sicut decem milia pro plurimis. Nam
quis non protinus uideat frigidū esse quod hic [redacted] *Thomas reiectus*
loco dictum esse quinque,quod oratio perfecta debeat habere quinq;,subiectum,prædica-
tum,copulam uerbalem,determinationem subiecti,& determinationem prædicati. Quod
si que parum arriserit opinio,alteram addit huic similem: Doctor,inquit,debet docere quin
que,credenda,agenda,uitanda,speranda,timenda. Minus frigidum erat futurum,si dixis-
set quinque libros Pentateuchi. Qui scripsit scholia in omnes epistolas,quisquis fuit, [redacted] *Curiositas in sacris literis*
placete ridet huius [redacted] curiositatem in numeris. Quidam,inquit,sane quærunt quæ sint
quinque uerba,è quibus è contrario,quæ sint decem milia est quærendum. Chrysost[redacted]
putat in numeris esse magnum mysterium. [redacted]

[redacted] νοός μου. id est Per mentem meam [redacted]

Vt & al[redacted] id est, Erudiam: quo uerbo libenter utitur Paulus,& *κατηχεῖν*
sanctus Lucas. Id proprie est, uiua uoce instituere ac docere: unde dicti & catechumeni,qui-
bus fidei nostræ mysteria non scripto,sed uocis ministerio credebantur. [redacted]

Quàm decem milia.) Addendum erat Potius,ut locus fieret huic coniunctioni Quàm.
Apud Græcos sæpenumero subauditur,id apud Latinos est inusitatius. [redacted]

Cultus superstitiosus

[...]ctus priscus

Musica quæ hodie in templis

[redacted] Psallamus spiritu: sed psallamus Christiane, psallamus parce, magis autem psallamus mente. Loquamur linguis, sed parcius: prophetemus studiosius. Audia[redacted] primis prophetæ uox, quæ redarguat impij conscientiam, quæ consoletur deiectos, [redacted] quæ [redacted] itantes, quæ mysteria diuini spiritus proferat. [redacted] instituatur ætas tenera. [redacted] opinor, [redacted] institutum est persequi, quàm hæc deplora[redacted] re, haud scio an frustra. [redacted]

Puerile est tantum sonare lingua

Nolite pueri effici sensibus.) μὴ γίνεσθε. quod [redacted]s. At mox, [redacted] quod Augustinus legit Mentibus, ac meo [redacted] rectius. [redacted] malitia paruuli estote.) νηπιάζετε. unica [redacted] dicas Pueremini, & pueros [redacted] agatis. Quanquam ut sæpe [redacted] dicuntur pueri, id ætatis quod [redacted] pere possunt. Vnde pro Paruuli, Augustinus edisserens Psalmum centesimum [redacted] legit Infantes. [redacted]

In alijs linguis.) ἐν ἑτερογλώσσοις. id est, in [redacted] diuersarum linguarum: ac [redacted] intelligamus linguarum [redacted] tatem, qua sunt usi apostoli, aut nouam linguam [redacted] superiore illa diuersam, hoc [redacted] inter se diuersam, aut ab alijs [redacted] Locus [redacted] apud Esaiam [redacted] dixit. [redacted] oquetur ad populum istum [redacted] Hieronymus reddidit Hebraica. [redacted] iuxta Septuaginta [redacted] legimus [redacted] id est, [redacted] γλώσσης ἑτέρας, ὅτι λαλήσουσι τῷ λαῷ τούτῳ λέγοντες [redacted] Propter irrisionem labiorum, propter linguam [redacted] populo huic, [redacted] eis. Paulus iuxta Hebraicam ueritatem [redacted] testimonium, quum Septuaginta [redacted] interpretes longe diuersa legerint hoc loco, sed ita rursus, ut sensum magis expresserit [redacted] Hieronymus hunc enarrans locum: Iam illa, Et nec sic exaudient me, dicit dominus; nec habentur apud Hebræos, nec apud Græcos interpretes

Paulus à Septuaginta dissentiens

...sed tamen aliquanto post sequitur in uaticinio, & noluerunt audire, quod Paulus uide- ...r attexuisse. Nam hæc clausula, Dicit dominus: solenniter addi solet in prophetijs, uelut ...piphonema. Nisi forte aliunde sumptum est hoc testimonium. Siquidem Hieronymus ...on audet affirmare, sed ait ita sibi uideri, ex eo sumptum loco.

Fidelibus.) πιστεύουσιν. id est, Credentibus.

Idiotæ aut infideles.) Infideles, priore loco non additur apud Ambrosium, haud scio an ...ulpa scribarum. Nam ex commentario nihil liquet. Certe apud Græcos additur.

Quid insanitis.) ὅτι μαίνεσθε. id est, Quod insanitis. Non enim rogaret cur insaniant, ...sed affirmaret eos insanire. Quod insanitis, scriptum extat in exemplari Paulino, & item in Constantiensi. Neque secus legit Ambrosius, apud quem est, Quia insanitis. quo magis sit ...dens, Quod, mutatum fuisse in Quid. Idem libro de spiritu sancto tertio, capite decimo ...ono, legit, Nonne dicent quod insanitis? Atque itidem scriptum comperi in codice Dona...ani. Proinde ne quid superesset scrupuli, nos uertimus, Nōne dicent uos insanire? Quem...admodum planissime interpretatur Theophylactus & Chrysostomus. *Mendum manifestum*

Occulta enim.) καὶ οὕτως τὰ κρυπτά. id est, Et sic occulta cordis. ut paulo post, Et ita ca...dens. καὶ οὕτως πεσών. Ambrosius non addit Enim, ut nec Græci. Nec tamen addit Ita, ...nisi quod in secunda particula, pro Ita, ponit Tunc: Et tunc cadens in faciem, & cætera.

Apocalypsim habet.) Quum ante uerterit Reuelationem, nunc uocem Græcam reli...quit. ἀποκάλυψιν. Nec uideo cur id maluerit. Ambrosius hic quoque legit Reuelationem. Et paulo ante, Psalmum, Latine dicere poterat Canticum.

Secundum duos, aut ut multum tres.) κατὰ δύο, ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς. Subaudiendum est ...flat, præcessit enim, Omnia fiant ad ædificationem, siue quis loquitur lingua, fiat ad ædifi...cationem, sed ita ut in singulis conuentibus bini duntaxat loquantur, aut ad summum ter...ni, sed ita ut non simul loquantur omnes, sed uicissim sileant ac loquantur. Porro qui tan...dem sermonis color est, quo usus est interpres, Secundum duos, aut secundum tres? Aut ...quorsum attinet quod hic adducit Aquinas, In ore duorum aut trium testium? Nam ideo ...Paulus non sinit plures in eodem cœtu prophetare, ne fiat confusio. *Secundū duos pro bini* *Aquinatis citatio inepta*

Vt multum.) τὸ πλεῖστον. id est, Vt plurimum, siue ad summum.

Per partes.) καὶ ἀνὰ μέρος. id est, Vicissim. Quid autem est, Per partes? Ambrosius le...git Particulatim.

Per singulos.) καθ' ἕνα. id est, Singulatim.

Spiritus prophetarum.) πνεύματα. Græcis pluratiui numeri est: quemadmodum citat Hieronymus prologo in Esaiam, Spiritus prophetarum, prophetis subiecti sunt. Et subij...ciuntur, ὑποτάσσεται, uerbum præsentis temporis: ne sentiamus hoc dictum de ipso spiri...tu sancto, sed dono spiritus: quod ita datum esset singulis quibus contigit, ut in ipsorum es...set arbitrio uti, aut non uti: quod afflatis & lymphatis non item licet.

Non enim est dissensionis deus.) ἀκαταστασίας. id quod magis sonat Confusionem, se...ditionem, & turbatum rerum ordinem. Ambrosius legit, Dissensionis res: non Dissensio...nis deus. Atque ita edisserit: Quia ergo pacis res est, dicente saluatore, Pacem meam do uobis, pacem relinquo uobis: nemo alterum non sinat dicere. Nisi forte pro Rex, muta...tum est Res. *Dissensio, pro Seditio*

Sicut in omnibus eccles. sanct.) Hoc loco uerbum Doceo, à nostris additum uidetur. Nam apud Græcos non est. Apud Chrysostomum æditionis Veronensis, additur: sed in enarrando non attingit: unde adiectitium esse uidetur. In æditione Aldina, non additur. Ne...que uero Paulus docebat in omnibus ecclesijs, sed in omnibus ecclesijs sanctorum ordine & absque tumultu res agebatur. Subaudiendum autem nonnihil, Sicut in omnibus eccle...sijs pax est & concordia. Nam omnium exemplo adhortatur Corinthios, ut similiter fa...ciant: licet Ambrosius uideatur addidisse, quū adscripserit, Hoc dicto hortatur illos, ut quæ præcipit, faciant, quia similiter se ecclesijs sanctorum prædicare testatur. Atque Theophy...lactus hoc Pauli dictum detorquet ad omnes ecclesias, etiam Iudæorum & gētium: Quum in nullis ecclesijs decora sit dissensio, in uestra pudeat istorum tumultuum. Porro ecclesias appellat cœtus, & conuentus hominum. Siquidem & apud ethnicos indecorum habeba...tur in conuiuio, aut in concilio tumultuari. Scholiastes ille Latinus, cum Græcis legere ui... *Varia lectio*

detur, eo quod hoc commentum adiecerit. Sic est ubique, ne noui aliquid me uobis impe/rare putetis.

Permittitur.) ἐπιτέτραπται. id est, Permissum est. Interpres & Ambrosius legisse ui/dentur, ἐπιτρέπεται. Quanquam Græca uox anceps est, ut quæ declaret interim per/mittere, interim mandare ac committere. Cum hoc aptius quadraret quod sequitur, Sed ut subditæ sint uiris suis. Cæterum, In ecclesia: Latine dixisset clarius, In congregatione, siue In cœtu.

Varia lectio Ignorat, ignorabitur.) ἀγνοεῖ, ἀγνοείτω. id est, Ignorat, ignoret. id est, si quis nolit hæc sci/re, nesciat suo periculo. Quanquam Ambrosius exponit Ignorabitur, adducens illud ex euangelio, Amen dico uobis, nescio uos. Opinor enim legisse, ἀγνοηθήσεται. Verum secus accipiunt Græcanica scholia, nominatim Chrysostomus ac Theophylactus, Ignorat, igno/ret, qua figura dictum est illud, Qui in sordibus est, sordescat adhuc.

Fiant in uobis.) In uobis, apud Græcos non est.

EX CAPITE DECIMOQVINTO

QVa ratione prædicauerim.) τίνι λόγῳ. Apparet hic esse ordo, Si tenetis qua ratione prædicauerim uobis. Quod ita fermè exponit Theophylactus, quasi Paulus prædicauerit quidem Corinthijs futuram resurrectionem, cæterum de modo rationeque resurgendi, nihil tradiderit. Apud Ambrosium legimus, Quod sermone annunciaui uobis, debetis tenere. Fortasis Ambrosius scri/pserat, Quo sermone.

Si tenetis.) Hic locus uidetur fuisse uarius in Græcis exemplaribus. Ambrosius legit, Tenere debetis. Nisi fortè est, pro εἰ, legendum ἤ. id est, Certe tenetis. aut ἤ κατέχετε, Sicut tenetis: pro καθὼς κατέχετε. Nam id quoque Græcis sonare ἤ, docent grammatici. Quod si non placet, erit nonnihil subaudiendum: Si tenetis, & utique tenetis, nisi frustra cre/didistis. Huiusmodi quædam in Paulinis scriptis & aliàs demonstrauimus.

Duodecim, pro Vndecim Et post hæc undecim.) Græci codices habent, ἔπειτα τοῖς δώδεκα. id est, Et deinde duodecim illis. Sed Græca scholia hic laborant, dubitantque num lapsu scriptoris habeatur Duodecim, pro Vndecim: an ut intelligamus Mathiæ quoque Christum apparuisse, non/dum quidem cooptato in ordinem apostolicum, sed tamen à deo iam destinato. Ita fermè & Theophylactus. Quo sanè loco miror oscitantiam interpretis, cuius opera Theophyla/ctus Latinus est, qui quum uideat quæstionem moueri de duodecim, in contextu tamen uerterit Vndecim, iuxta uulgatam æditionem. Cuiusmodi incogitantiam frequenter in hoc licet deprehendere, nisi fortè malumus id scribis imputare. Ambrosius legit Vnde/cim, sed articulum quoque reddidit, τοῖς ἕνδεκα, id est, Illis, inquit, undecim. De articulo apposito diligenter annotat & Augustinus quæstionum in uetus instrumentum libro pri/mo: τοῖς δώδεκα. id est, Illis duodecim: ut non posit accipi de quibuslibet numero duo/decim, sed de illis duntaxat, quos dominus Iesus designarat. Cæterum nodum ita explicat, ut dicat in maiore numero reddendo, non haberi rationem alicuius minutæ particulæ. Et ad hanc formam trahit locos aliquot consimiles, quos κατὰ συνεκδοχὴν dictos esse con/tendit. Differit hac de re idem Augustinus libro de consensu Euangelistarum tertio, su/spicans Vndecim, mendose legi à nonnullis, & addens numerum illum duodenarium à Christo consecratum, etiam in undecim manere: præsertim mox in Iudæ locum, sufficien/do Mathia.

Augustinus per synecdochem explicat nodum

Plus quàm quingentis fratribus.) ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς. ἐπάνω, non potest re/ferri ad datiuum casum Quingentis fratribus: quum apud Græcos habeat gignendi ca/sum, si usurpetur uice præpositionis, ni fallor. Et tamen Theophylactus fatetur quosdam in hanc sententiam interpretari, iuxta quam noster uertit interpres: alios rursum accipere ἐπάνω, pro Superne, siue cœlitus, qua non in solo, sed è sublimi se Christus omnibus osten/derit. Ita Chrysostomus, ἐπάνω interpretans ἄνωθεν, negans aliter accipi posse. Quod factum uidetur quum ascenderet in cœlum. Alter sensus tolerabilis est, si ἐπάνω sit aduer/bium, & subaudiatur ἤ, id est, quàm: quemadmodum nos dicimus, Plus mille.

Simul, pro Semel Quingentis fratribus simul.) ἐφάπαξ. id est, Semel. Quanquam sensus fermè idem est.

Ex quibus multi.) πλείους. id eſt, Plures, ſiue Complures. Tametſi id quidem le/ culum eſt.

Dormierunt.) Si quis uelit cauillari de ratione ſermonis,dormierunt qui experrecti ſunt. Proinde aut uertendum erat Dormiunt,aut obdormierunt:ut ab obdormiſcendo ſit, quandoquidem Obdormio,neſcio an reperiatur. *Dormierunt pro Obdormierunt*

Non ſum dignus.) ἱκανός. id eſt,Idoneus qui uocer.

Et gratia eius in me.) καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ ἡ εἰς ἐμέ. id eſt,Gratia illius erga me,ſiue fauor quem in me præſtitit.Et cur non potius Inanis,quàm Vacua? Demiror autem quid legerit Ambroſius, ut pro Vacua,uerterit Pauper:quum Græce ſit, κενή. Niſi fortè iuxta proprietatem Hebræi ſermonis,pauperes dicuntur inanes:ut illic,Et diuites dimiſit inanes.Inanes enim oppoſuit diuitibus.Hic inanem uocat ſterilem & infrugiferam. *Vacuus Pauper*

Non ego autem,ſed gratia dei mecum.) ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ θεοῦ, ἡ σὺν ἐμοί, Sed gratia dei,quæ mecum eſt.Corrigit enim Paulus quod modo dixerat,ſe plus omnibus laboraſſe. Imo,inquit,non ego ſum is qui hoc feci,ſed gratia potius dei,quæ mihi adfuit:ut intelligamus totum hoc deo ferri acceptum. Laurentius hoc loco reijcit eos,qui ex hiſce uerbis gratiam aſtruunt,quam uocant cooperantem,quorum eſt Aquinas,ſed ante hunc Auguſtinus.Nec uideo quid hic locus faciat aduerſus illos. nam σύν, coniunctio Græca,fauorem & auxilium ſignificat:auxilium autem non excludit operam eius,qui iuuatur. ἡ σὺν ἐμοί. id eſt, Quæ eſt mecum, ſeu potius Quæ mihi auxilio eſt. Nos uertimus,Quæ mihi adeſt.quod,ut dixi,præpoſitio σύν nonnunquam ſignificet opitulationem, ut σὺν ταῖς ... Hieronymus aduerſus Pelagianos, legit,Gratia dei quæ mecum eſt:explicans ... articuli. *Duplex lectio*

Sic prædicauimus.) οὕτως κηρύσσομεν. id eſt Ita prædicamus,præſenti tempore.ita legit & Ambroſius,ſuffragante uetuſtiſsimo codice Paulino.Atque ita refert hunc locum Auguſtinus libro contra Fauſtum Manichæum ſecundo,capite ſecundo, iuxta fidem ueterum exemplarium manu deſcriptorum.

Adhuc enim eſtis.) Enim,redundat. Referuntur enim hæc ad ſuperiorem argumentationem, Si Chriſtus non reſurrexit,ergo adhuc eſtis in peccatis ueſtris.Illud annotandum apud Ambroſium poſteriore loco non repeti, Vana eſt fides ueſtra.ſic enim legit,Quod ſi Chriſtus non reſurrexit,adhuc eſtis in peccatis ueſtris,& qui dormierunt in Chriſto,perierunt.Sed cum noſtra conſentit Theophylacti tum lectio tum enarratio.

Si in hac uita tantum in Chriſto ſperantes ſumus.) εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἠλπικότες ἐσμὲν ἐν χριστῷ μόνον. Significationem præteriti temporis participij ſic poterat reddere,Si ij ſumus qui ſpem coniecerimus in Chriſtum in hac duntaxat uita:hoc eſt,Si noſtra ſpes quam habemus in Chriſto,non porrigitur ultra terminum huius uitæ.Nam in hunc ſenſum interpretatur Theophylactus,ut Tantum,referatur ad hanc uitam,non ad Chriſtum:nec abhorret Ambroſius. *Ordo*

Miſerabiliores ſumus omnibus.) ἐλεεινότεροι πάντων. Apparet Græcis comparatiuum poſitum loco ſuperlatiui, Omnium maxime miſerabiles. Quanquam ad hunc modum loquutus eſt & Gellius. Alioqui uitari poterat ſcrupulus,ſi quis uertiſſet, Miſerabiliores ſumus quibuſuis hominibus:quando in hoc certe ſermone,omnis & quiuis,in eundem ſenſum recidunt.

Primitiæ dormientium.) In Græcis exemplaribus conſtanter additur uerbum ἐγένετο, id eſt, Factus eſt, ſiue Fuit:quanquam duriuſcule cohærens cum ſuperioribus. Vnde uidetur à librarijs additum apud Græcos. Ambroſius, ἀπαρχήν, uertit Initium:quod fuerit omnium primus.

Quandoquidem per hominem mors.) In Græcis codicibus quos ego ſanè uiderim, ita habetur, ἐπειδὴ γὰρ διὰ ἀνθρώπου ὁ θάνατος, καὶ διὰ ἀνθρώπου ἡ ἀνάστασις νεκρῶν. id eſt, Nam poſtquam per hominem mors,& per hominem reſurrectio mortuorum. Siquidem coniunctio καί, tacitam uim habet inferendi.Mortem ortam per unum hominem conſtabat,conſequens erat,ut per hominem oriretur reſurrectio mortuorum.In hanc ſententiam enarrat Theophylactus. *Et uim habet ratiocinandi*

Sicut in Adam omnes.) ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ ἀδάμ. id eſt, Sicut enim in Adam, ſiue per

Adam:ut mox, Per Christum. Enim,aberat in nostris codicibus. Ac more Græcorum le/
git Ambrosius,connectit enim Paulus probationem cum eo quod assumpserat:Quoniam
per unum hominem mors irrepserat,conuenit ut per unum hominem uita detur omnibus;
nam sicut per Adam,& cætera.

In Christo omnes uiuificabuntur.) Cyprianus,siue Ruffinus,exponens symbolum fi/
dei,legit Viuificantur:ut respondeat superiori uerbo,Moriuntur. Atque hæc lectio mihi
quidem longe magis probaretur,nisi refragarentur exemplaria. Alioqui si nos offendit Vi
uificantur,quod olim futura sit resurrectio,debuit eadem opera offendere uerbum moriun
tur,quod olim multi sint in Adam mortui. Paulus non hic habuit rationem temporis,sed
perinde sensit ac si dixisset, Sicut per Adam est mors,ita per Christum est resurrectio. Ha/
ctenus in lucubrationibus meis symboli expositionem citaui Cypriani titulo:quanquam
offendebat nonnihil orationis character,& alicubi sermo loquacior,quàm est Cypriani:ta/
men non audebam pronunciare,nec hic animum intenderam. Et Ruffini symbolum degu/
staram,non perlegeram. Verum eruditi multis argumentis docent hoc opus esse Ruffini,
non Cypriani. Primum quod scribitur ad Gaudentium cui Ruffinus & alias quasdam lu/
cubrationes suas dicauit,ueluti Petri itinerarium. Præterea quod illic commemorantur hæ/
retici,quos constat ætate Cypriani nondum fuisse natos,uelut Arius, Manichæus, Euno/
mius,Donatianus,Photinus,& alij nonnulli,quorum aliquot totis seculis fuere Cypriano
posteriores. Addunt & illud argumentum haud leuis momenti,quod Ruffinus libro prio/
re inuectiuarum in Hieronymum, scribit hunc in modum. Verum ad maiorem rei fidem
addo aliquid amplius,& calumniosorum necessitate compulsus,singulare & præcipuum
ecclesiæ nostræ mysterium pando. Etenim quum omnes ecclesiæ ita sacramentum symbo/
li tradant,ut postquam dixerint Peccatorum remissionem,addant Carnis resurrectionem:
nos dicimus, Huius carnis resurrectionem. Ita Ruffinus. Huic respondet,quod admonet
in symbolo,id'que duobus locis:in principio,ubi docet,symbolum non per omnia idem ha
beri in omnibus ecclesijs:rursus in fine,tractans hanc symboli partem. In priore loco expri/
mit nomen ecclesiæ Aquileiensis. Nos tamen,inquit,illum ordinem sequimur, quem in
Aquileiensi ecclesia lauacri gratia suscepimus. Constat autem Ruffinum Aquileiæ tin/
ctum esse,& presbyteri locum tenuisse:quum Cyprianus fuerit Afer,primum presbyter,
pòst episcopus Carthaginensis. Porrò Gennadius inter ea quæ Ruffinus non uertit è Græ
cis,sed suo Marte conscripsit,magna cum laude commemorat symboli apostolorum expo/
sitionem. Esse autem utrunque opus,& quod Ruffini titulo Hieronymianis operibus ad/
iunctum fertur,& quod Cypriani titulo legitur,& idem & eiusdem autoris,irrefutabilibus
constat argumentis:quo magis mirandum,quid sibi uoluerit qui locis innumeris scriptu/
ram uariarit,præsertim in uerbis. Etenim si hoc egit,ut(furum artificio,qui poculis addunt
inauraturam,aut nouas affigunt ansas,ne uideantur aliena) falleret lectorem,oportuit in/
nouare præfationem,& eos sermones eaq; nomina eradere,quæ non sinunt uideri à Cy/
priano conscriptum:præterea bonam orationis partem retexere. Nunc ut omittam signa
necessaria,quæ commemoraui,tanta est congruentia,ut duo duorum opera uideri non
queant:rursus tanta uerborum discrepantia,ut casui non possit adscribi. Hoc lectorem la/
tere nolui,propterea quod quum alijs compluribus locis,tum præcipue in expositione sym
boli,librum hunc Cypriani titulo cito.

Qui in aduentum eius crediderunt.) οἱ τοῦ χριστοῦ, ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, id est, Qui sunt
Christi,in aduentu ipsius. Et sic legit diuus Ambrosius,ut intelligamus eos quos Christus
suos deprehendet adueniens. Agit enim hic de resurrectione piorum.

Quum euacuauerit omnem principatum.) Hunc locum ita legit Ambrosius, Quum
tradiderit regnum deo & patri,quum destituerit omnem principatum & omnem potesta/
tem & omnem uirtutem & omnem dominationem. Siquidem Græcam uocem καταργή/
σῃ, uertit Destituerit:quum & Aboleuerit,uerti posset,aut Antiquauerit.

Nouißimus hostis mors

Nouissime aũt inimica.) Nouissima,nomen est,non aduerbium Nouissime:ac si dicas
Mors omniũ nouissima destruetur.& est καταργεῖται, id est,destruitur,siue aboletur,præ
sentis temporis. Diuus Hieronymus in cõmentarijs Esaiæ,non semel citat hoc modo:No/
uissimus inimicus destruetur,mors,quasi dicas,hostis omnium postremus destruetur,nem
pe mors

mors. Nam ut eleganter hoc loco docuit Valla, potest inimicus esse qui non sit hostis. Porrò Græcis, mors, masculini generis est. Augustinus item enarrans Psalmum quinquagesimum primum, legit Nouissima, nomen, non aduerbium. Idem quum alias tum sermone De uerbis apostoli, tertio. Rursum sępicule in libris quos scripsit aduersus Faustum Manichæum. Atque ita scriptum uisitur etiamnum in exemplari Paulino. Consentiebant codices Constantienses. Hilarius nescio quid sequutus aliquoties adducens hunc locum in libris de trinitate, legit, Nouissima deuicta est inimica mors.

Sine dubio præter eum.) δηλονότι. Id erat plenius reddendum: nam nunc oratio est absoluta. Atqui quum dicat Omnia subiecta, palàm est, quod excipitur is qui subiecit illi omnia.

Propter uestram gloriam.) Non est hic δόξα, gloria, siue honor: sed καύχησις, gloriatio, νὴ τὴν ἡμετέραν καύχησιν. id est, Per nostram gloriationem. Est autem hoc loco Per, præpositio iurantis. Et quoniam multa iam gloriatus est sancta quadam iactantia, de profectu euangelij sui, per eam gloriam qua gloriatur in Christo, nunc iurat tanquam per rem sacram, sibiq́ charissimam. Citat hunc locum & Augustinus epistola octogesimanona. Rursum copiosius sermone de uerbis apostoli uigesimooctauo, ostendens hoc loco iurasse Paulum, idq́ liquere ex Græcis exemplaribus. Nec est quod tergiuersemur, & negemus Apostolum iurasse, quum alibi non paucis locis palàm iuret. Verum in negocijs huius mundi, pro prædijs, pro nummis iurare, fortasse non sit ingenue Christiani. Cæterum quum agitur negocium Christi, tum non sit nefas interponere iusiurandum. Neque enim Christus simpliciter uetuit iurare, sed uoluit nos esse tales, ut non sit opus iureiurando, nolens ita iurare ut uulgus tum iurabat. Noluit nos esse diuites, ut diuitum uulgus tum erat, & nunc fere est: noluit nos uocari rabbi, ut tum uocabantur: noluit nos appellari patres, ut uulgus hominum, omnem gloriam, omne subsidium collocans in parentibus, prorsus ab illis pendet. Quanquam Græca scholia nonnihil hic laborant, dubitantq́ num ita legendum sit, διὰ τὴν ὑμετέραν καύχησιν. id est, Propter uestram gloriationem: id est, ut gloriemini uos esse Iesu Christi. Atq́ ita legit Ambrosius & Augustinus, quod ad pronomen attinet, nisi quod Ambrosius accipit Vestram gloriam quam Paulus habebat de illis. Diuus Hieronymus in epistola cuius initium Sæpe & multum, legit, Propter uestram salutem: haud scio memoriæ ne lapsu, an quod potius à librarijs corruptus sit is locus. Theophylactus legisse uidetur, Propter uestram gloriam: ut gloria Corinthiorum redundet in gloriam Pauli. καύχησιν enim appellat illorum profectum de quo gloriatur Apostolus, sed in Christo, cui debetur omnis gloria. Chrysostomus annotauit Corinthiorum in euangelio profectum ideo dici gloriam, ne uideretur exprobrare, quod tam aspera passus esset ob Euangelium, quum ob hæc non solum non doleret, sed duplici nomine gauderet, & quod ea passus esset ob euangelium Christi, & quod ea quæ passus erat, cesserant in profectum Corinthiorum.

Ad bestias pugnaui.) ἐθηριομάχησα. dictio composita Græcis. Solebant enim olim damnati bestijs obijci. Mirum est hac de re nullam in Actis fieri mentionem. Nam mihi quidem non admodum satisfacit quod Græci interpretes, quorum est Theophylactus, detorquent hoc ad tumultum ab aurifice Demetrio concitatum, ob Ephesiam Dianam.

Manducemus & bibamus, cras enim moriemur.) Vox est diffidentium ac desperantium de promissis dei.

Cras enim moriemur.) ἀποθνήσκομεν. id est, Morimur. Laurentius admonet prouerbium fuisse Laconicum. Extat autem apud Esaiam capite uigesimosecundo, totidem uerbis quot citauit Paulus. Quanquam Hebræis uerbum est futuri temporis נָמוּת Verum hoc ad sensum haud multum refert: & haud scio an Paulus scripserit, ἀποθανούμεθα. præsertim quum hic in cæteris, Septuaginta non dissonent ab Hebræis. Certe apud Septuaginta sic legimus: φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν.

Corrumpunt mores.) φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαί. Senarius est Menandri, quem admodum indicat diuus Hieronymus, & constat suis pedibus, si seruetur apostrophus: φθείρουσιν ἤθη χρήσθ' ὁμιλίαι κακαί.

Nos carmen carmine reddidimus:

Mores bonos colloquia corrumpunt mala.

Euigilate

Per uestram gloriam, iurantis sermo

Iurandum quatenus

θηριομαχεῖν

Menandri senarius

Iusti, pro Iuste, mendose

Euigilate iusti.) ἐκνήψατε δικαίως. id est, Sobrij estote iuste, siue Expergiscimini iuste: ut Iuste, sit aduerbium: id est, sicut oportet & recte. Nam uigilant quidam etiam ad iniustitiam id quod annotauit & Theophylactus. Alioqui quorsum attinebat iustis præcipere, ut uigilarent, & non peccarent, quod si faciant iusti non sint? Deinde quî conuenit, ut eos iustos uocet, quos arguit, & de quibus mox subijcit, Ignorãtiam dei habent quidam? Quin & Ambrosius, ut ex interpretatione conijcere licet, ita legit, quemadmodum habetur apud Græcos, Iustos, inquit, esse præcepit: quasi euigilate iuste, perinde ualeat, ac si dixisset, Expergiscimini ad iustitiam. Atqui qui iustos appellat, non præcipit ut sint iusti, etiamsi in uulgatis exemplaribus scriptum habetur: Euigilate, iusti estote. In uetustiore codice Constantiensi resedit germana lectio, Euigilate iuste; ne quis Græcorum consensum contemnat.

Ad reuerentiam uobis.) πρὸς ἐντροπὴν. id est, Ad erubescentiam, & ad pudorem.

Quomodo resurgent.) ἐγείρονται. id est, Resurgunt. Et uenient, ἔρχονται, congruentius uerteretur Veniunt, ut conueniat uerbo præcedenti. Non enim hic loquitur de tempore, sed de re: quod solet uerbis præsentis temporis fieri, quasi dicas, Qualis est resurrectio, aut qualis aduentus. Tum enim actio rei declaratur absque significatione temporis. Augustinus aduersus Faustum libro undecimo, capite tertio, legit Veniunt, ἔρχονται. quanquam Græca uox anceps est.

Insipiens.) ἄφρον. id est, Stulte, amens, siue insipiens: uox à mente dicta, addita particula priuatiua.

Insipiens tu.) Post Insipiens, ponenda erat distinctio: ἄφρον, σὺ ὃ σπείρεις. id est, Stulte, tu quod seminas. Distinguit enim pronomine personam hominis à persona dei: Si quod tu seminas, prouenit longe præclarius, multo id uberius efficiet deus in resurrectione, cuius ille proprie est autor.

Nisi prius moriatur.) Quorsum attinebat addere Prius, quum Græce sit, ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ. id est, Nisi fuerit emortuum. Augustinus hunc adducens locum libro ad catechumenos tertio, capite decimo, non addit aduerbium Prius.

Vtputa.) εἰ τύχοι. Ita uertit & paulo superius, ut sit exemplum ponentis. Augustinus in epistola centesima quadragesimasexta, pro εἰ τύχοι, uertit Ferè. Itidem super Genesim ad literam libro quinto, capite uigesimo.

Sicut uult.) καθὼς ἠθέλησεν. id est, Sicut uoluerit: ut subiunctiui sit modi. Atque ita sanè adducit Augustinus, in eo quem modo adduximus loco.

Non omnis caro.) οὐ πᾶσα σάρξ. id est, Non quæuis caro.

Corpora cœlestia & terrestria.) ἐπουράνια & ἐπίγεια, quod ita sonat quasi dicas, quæ in cœlo uersantur, & quæ in terra uersantur: ne de ipsis cœlis, aut de materia cœli terræue intelligamus.

Claritas δόξα

Alia claritas.) δόξα. Eandem uocem quam modo Gloriam uerterat, nunc uertit Claritatem. Fortasse quod absurdum putaret dicere Gloriam solis, aut lunæ, aut stellarum. Imò maius quiddam significare uidetur gloria, dignitas, maiestas, quàm claritas. Et aliàs interpres δόξαν, maiestatem uertit. Denique quum Paulus eadem usus sit uoce, quorsum attinebat interpretem Latinis diuersas uoces obijcere, quum ad id non cogat sensus?

διαφέρειν excellere

Stella enim differt à stella.) ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει. id est, Stella enim stellam antecellit. Nam id quoque Græcis significat διαφέρειν.

Seminatur in ignobilitate.) Ambrosius legit Ignominia, & rectius, ἐν ἀτιμίᾳ.

Si est corpus animale.) Si, redundat: ἔστι σῶμα. id est, Est corpus. Quanquam hanc particulam non attingit Ambrosius uel legens uel enarrans: ne scholiastes quidem. Theophylactus tamen interpretatur. Videri poterat huc repetitum ex superiore: & quod enarrator adiecit, relatum à scriba parum attento in contextum.

Stapulensis

Factus est primus homo Adam.) Faber Stapulensis admonet Homo, supeресse. Quanquam in plerisque Græcis etiam codicibus, quos mihi uidere contigit adscriptum reperi, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἀδάμ. id est, Primus homo Adam. tametsi ex interpretatione Ambrosiana subodorari licet illũ Adam legisse, omisso hominis uocabulo, quum ait ab Apostolo duos constitui Adam, Deinde in secunda particula, Adam solus repetitur absque hominis mentione

[...]tione, nouissimus Adam in animam uiuificantem. Consentaneum autem est ab interprete quopiam additum, qui uoluerit explicare quid sonaret Adam, apud Hebræos, nimirum hominem. Proinde in Genesi, quoties hominis uocabulū repetitur, אָדָם Adam ponitur. Et aliquanto post, omisso Adam, hominem duntaxat repetit, Primus homo de terra, & cætera. Cyprianus in sermone de zelo & liuore, haud male addidit pronomen Ille: Qualis ille de limo, tales & qui de limo: uelut exprimens articuli uim, quod & aliàs ab interprete factum optarim: Primus ille homo de terra, terrenus. ὁ πρῶτος.

Adam, homo

In animam uiuentem.) Iam puto lector agnoscis eloquutionis idioma toties admonitus, sic dictum, Factus est in animam uiuentem: pro eo quod erat, Factus est anima uiuens. Quemadmodum illud dicitur, Esto mihi in deum protectorem.

Secundus homo de cœlo, cœlestis.) Græci lectionem habent à nostra diuersam. Idque constanter, ad eundem modum interpretantibus Chrysostomo & Theophylacto, ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ. id est, Secundus autem homo ipse dominus è cœlo. Quanquam ut ingenue dicam, mihi magis probatur, quod in nostris codicibus scriptum est, præsertim quum ita legant Hieronymus & Ambrosius, & magis respondet ad id quod præcessit, De terra, terrenus. Proinde arbitror ὁ κύριος adscriptum à studioso quopiam, qui uoluerit orationem reddere explanatiorem: tametsi nos reddidimus, ne non responderent Latina Græcis.

Præfertur nostra lectio

Additū aliqd apud Græcos

Portemus & imaginem cœlestis.) Portabimus, futuri temporis est Græcis, φορέσομεν. Quanquam nonnulli codices habent φορέσωμεν, id est, Portemus: nec magni refert ad sententiam, nisi quod futurū tempus aptius erat huic loco, in quo Paulus agit de resurrectione futura. Gestauimus imaginem terreni Adæ, peccando & moriēdo: gestabimus imaginem posterioris, innocenter uiuendo, & immortalitatem eius quodam modo imitabimur, quoniam hic initium ac meditatio quædam illius est. Tolerari poterat & uerbum hortandi portemus. Vtranque lectionem indicat Theophylactus, portabimus, ut sit prædicentis futuram immortalitatem: & portemus, ut sit adhortantis ad uitæ puritatem: cui satis congruit quod sequitur, Caro & sanguis, regnum dei non possidebunt. Ambrosius legit Portemus, non portabimus. Neque uero periculum est si legamus Portabimus, ne uideamur cum Arianis sentire, qui negabant nos à resurrectione carnem habituros: habebimus carnem & eādem, sed non per omnia talem. Attingit & hunc sensum diuus Ambrosius.

Possidere non possunt.) κληρονομῆσαι. id est, Hæreditate accipere. Et paulo post, Possidebit, κληρονομεῖ. id est, Hæreditate accipit: uerbo præsentis temporis, licet reclamantibus Latinorum exemplaribus. Theophylactus admonet Basilium hæc ita fuisse interpretatum ut diceret Paulum hisce uerbis Corinthios ad innocentiam uitæ uoluisse cohortari. Quæ sententia si placet, mollius erat uerbum præsentis temporis, sed quo rem notet, non temporis discrimen. Atque ita legisse Chrysostomum ipsa docet enarratio. Quæso te lector, ut hoc loco conferas commentarios Ambrosianos, cum his qui feruntur falso Hieronymi titulo, reperies eadem uerba: idque multis alijs locis comperies. Hoc autem loco plurimi uersus ad uerbum conueniūt. Subdubito tamen utrum hæc sint ex Ambrosij cōmentarijs huc transcripta, an ex alijs commentarijs Ambrosij commentarijs supposita. Quid enim tum sibi non permisit scribarum audacia?

Omnes quidem resurgemus.) Græca sic habent, πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα. id est, Omnes quidem non dormiemus, sed omnes immutabimur. At diuus Hieronymus ad Minerium & Alexandrum ostendit hunc locum bifariam legi apud Græcos, & hoc modo quem hic indicaui, & eo modo quo uulgata habet æditio. Atque hoc sanè loco mirum quàm sudant Græcanica scholia. Theophylactus & Chrysostomus sic legunt, interpretanturque quemadmodum nos in Græcorum exemplaribus legimus ac uertimus. Chrysostomus itidem citat enarrans epistolæ ad Romanos caput undecimum: ut sit sensus, Non omnes morituros, omnes tamen immutandos esse. Porrò si quis diffidet citationi nostræ, sciat Chrysostomum ac Theophylactum haberi Basileæ in bibliotheca Dominicalium, unde multis uoluminum eorum facta est copia. Qui Græce nouit, is poterit excusso loco, me uel comprobare uel refellere. Nec aliter legit Tertullianus libro De carnis resurrectione. Quod palàm ex illius interpretatione deprehenditur,

Varia lectio

quanquam

quanquam apostoli uerba recitata deprauauit scriba. Subijcit enim, Quis enim non desi/
derabit dum in carne est, superinduere immortalitatem, & continuare uitam lucrifactam
morte per uicariam demutationem, & cætera quæ sequuntur, quem locum citat & diuus
Hieronymus in epistola ad Marcellam quæstione tertia, atque locum qui est primæ ad
Origenes Thessalonicenses quarto, exponit in hanc sententiam, nec ullius alterius meminit. In hanc
sententiam citat locum hunc & Origenes aduersus Celsum libro secundo. Sed præstiterit
opinor, ob eos qui diffidunt, ipsius uerba adscribere: Tuba, inquit, signum dabit, & mortui
resurgent incorrupti. De uiuis autem immutandis, & à mortuis surgentibus segregatis sic
scribit, Et nos immutabimur: quod utique dixit, ubi prius dixisset Mortui resurgent. Quin
etiam & in prima ad Thessalonicenses epistola, alijs uerbis eandem differentiã præferens,
quum alios quidem dormientes, alios uiuentes affirmet, sic inquit: Si enim credimus quod
Iesus mortuus est, & resurrexit, & cætera. Ex his satis perspicuum est quid senserit Orige/
nes, nimirum immutandos omnes pios, & qui resurgent, & qui uiui deprehendentur, non
Non omnes morientur morituri quidem illi, sed tamen cum ijs qui mortui fuerant immutandi. Et ob id initio dixe/
rat omnes immutãdos, licet non omnes resurrecturos. Se uero ponit Paulus inter eos quos
aduentus domini uiuos deprehenderet, propterea quod Christus cum diem omnibus oc/
cultum esse uoluit. Et ex alijs locis apparet, Paulum semper eum diem expectari uoluisse,
licet non nesciam ita posse intelligi, ut Paulus sub prima persona, quosuis designarit, quos
aduentus domini sit reperturus, Nos qui uiuimus, & cætera. Si nunc incidat aduentus do/
mini, quod in nobis accideret, idem accidet in illis quicunque erunt. Diuus Ambrosius se/
qui uidetur eam lectionem quam uulgo audimus, ut sentiamus non omnes immutandos
ad gloriam, quanquam resurrecturi sint omnes ad uitam. Quanquam & is alteram subdit
interpretationem, in qua significat fore qui non moriantur, atque ob id non resurgant, qui
tamen immutantur. Neque enim resurgit, nisi mortuus. Idem aliquanto inferius, explicans
eum locum, In nouissima tuba: canit enim tuba, & cætera: partim meminit huius senten/
tiæ: Mortui autem, inquit, uel peccatores intelligendi sunt, qui etiam uiuentes, mortui esse
dicuntur, uel certe simpliciter omnes mortuos resurgere dicit, & solos sanctos, qui uiui iu/
sti inuenti fuerint, in gloriam immutari. Sanè cum eo quod Græci legunt, magis consen/
tiunt ea quæ Paulus scribit Thessalonicẽsibus: Si enim credimus, ꝙ Iesus mortuus est & re
surrexit, ita & deus eos qui dormierũt per Iesum adducet cum eo. Hoc enim uobis dicimus
in uerbo domini, quod nos qui uiuimus, qui residui sumus in aduentu domini, non præue/
niemus eos qui dormierunt, quoniam ipse dominus in iussu, & in uoce archangeli, & in tu/
ba dei, descendet de cœlo: & qui in Christo sunt, resurgent primi: deinde nos qui uiuimus,
qui relinquimur, simul rapiemur cum illis in nubibus obuiam Christo in aera, & sic sem/
per cum domino erimus. In eundem sensum refertur & illud secundæ Corinth. quinto, eo
quod nolumus expoliari sed superuestiri, ut absorbeatur quod mortale est à uita: hoc est, ut
sine morte tribuatur immortalitas. Ex his liquet, non omnes dormituros, sed aliquos fore
residuos in aduentu Christi. Sunt qui dicant in momento & illos subito morituros ac reui/
Augustini opinio cturos, qui residui fuerint: quam opinionem refert Augustinus libro de ciuitate dei uige/
simo, capite uigesimo: sed ut coniecturam duntaxat, quæ non sit omnino reijcienda, non ut
sententiam aut decretum. Idem inibi declarat & Latina uariasse exemplaria. In nonnullis
scriptum fuisse, Omnes quidem resurgemus: in alijs, Omnes quidem dormiemus. Idem in/
dicat in libello De octo quæstionibus Dulcitij, quæstione tertia. Cæterum ex utraꝗ lectio/
ne consequi, ut moriantur omnes, propterea quod nemo resurgat nisi mortuus. Cæterum
hanc lectionem, Omnes quidem resurgemus, quam sequitur Ambrosius, Hieronymus in
Commentarij in epistolas Pauli falso inscripti Hieronymo epistola ad Minerium, negat inueniri in codicibus Græcorum. Quin & is qui commenta/
riolos collegit in omneis Paulinas epistolas, quos quidam Hieronymi putant, sed falso,
quod uel ipsa satis testatur præfatio, quanquam hanc puto alterius esse, quàm sit ipsa colle/
ctio commentariorum quos apparet esse studiosi cuiuspiam nec indocti, è diuersis uete/
rum commentarijs compendium contrahentis. Quisquis enim is fuit qui præfatiunculam
adiecit, quum sit infans ac balbus, tamen impudenter affectauit haberi Hieronymus. Ve/
Lectio triplex rum ut dicere cœperam, quisquis fuit eius operis rhapsodus, indicat triplicem huius loci le/
ctionem: Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur: ut immutari sit pro/

primi

pſum tranſeuntis ad uitam beatam: cuius lectionis & hunc ſenſum facit, Omnes reſurgemus, qui mortui reperiemur: non omnes immutabimur, qui in corpore uiui reperiemur. quod ſoli pij ſint immutandi, multi autem impij deprehendendi ſunt uiui. Alteram, Omnes quidem dormiemus, ſed non omnes immutabimur. ut accipiamus neminem non moriturum, non omnes item immutādos ad gloriam. Tertiam, Omnes quidem non dormiemus, ſed omnes immutabimur. ut intelligas non omnes morituros, omnes tamen transformandos ad eandem gloriam. Siquidem totus hic ſermo non ad omneis homines communiter, ſed ad iuſtos proprie pertinet. Atque hanc poſtremam lectionem maxime probat, ut apoſtolico ſenſui maxime congruētem. Nec Aquinas tacuit hanc triplicem lectionem, nullam improbans, licet Hieronymum ſequutus præferat uulgatam hanc, ſed ita ut diuerſam neget pugnare cum fide, aut habere ſenſum hæreticum. Porrò quod quoſdam offendit, parum uideri uerum quod ſcriptum eſt, Statutum eſt omnibus ſemel mori: ſi dicamus quoſdam non morituros, facile ſoluitur, quando paucorum prærogatiua non officit legi communi, quemadmodum aliquoties admonet Origenes. Neque enim ideo uerum non eſt, quod ſcripſit Paulus, Omnes in Adam moriuntur, & omnes in Adam peccauerunt, ſi Maria fuit ab omni peccato immunis. Neque continuo falſum eſt quod ſcripſit Propheta, non eſſe qui uacet peccato, ne infantem quidem unius diei, ſi dicamus Hieremiam, ac Ioannem Baptiſtam abſque ullo peccato & natos fuiſſe & uixiſſe. Sed quid his argumentis utimur: Quum ipſe Hieronymus quem ante citauimus, ſcribens ad Marcellam quæſtione tertia, palàm affirmet fore qui uiui transformentur ad gloriam immortalitatis. Eius uerba ſubſcriberem, niſi hoc loco recenſuiſſet Gloſſa quam uocant ordinariam. Atq; hic unus eſt ſcrupulus qui commouit Auguſtinum & alios nonnullos, ut à Græcorum lectione abhorrerent. Siquidem Auguſtinum etiam illud offendit, In Chriſto omnes uiuificabuntur, præſertim quum addat, Tu quod ſeminas non uiuificatur, niſi prius moriatur. Atque his Pauli uerbis exiſtimat nos urgeri, ut credamus uiuos ſubito in ipſo raptu morituros ac reuicturos: quum mea ſententia, nihil ſit neceſſe, ſi præſentem Pauli ſermonem ad eos accommodemus, qui obdormierint ante aduentum Chriſti. Neque enim hic in hoc laborat Paulus, ut perſuadeat neminem non moriturum, quod nequaquam eſt creditu difficile, ſed ut perſuadeat eos qui ſepulti ſunt, ſeminis in terram conditi modo reuicturos. Et tamen idem Au[redacted] ecclesi[redacted]etſi liber is non uidetur eiuſdem autoris, planè pronunciat æque catholicos eſſe, qui Græcorū le[redacted]ent, ſequerentur. Quum enim commemoraſſet eorum ſententiam, qui nolebant quenquam exemptum eſſe à communi lege moriendi ſubijcit: Verum quia ſunt & alij æque catholici & eruditi uiri, qui credunt anima in corpore manente, immutandos ad incorruptionem & immortalitatem eos qui in aduentu domini uiui inueniendi ſunt, & hoc eis imputari pro reſurrectione ex mortuis, quod mortalitatem immutatione deponant, non morte, quo libet quis acquieſcat modo, non eſt hæreticus, niſi ex contentione hæreticus fiat. Sufficit enim in eccleſiæ lege carnis reſurrectionē credere futuram de morte. Auguſtinus, ſiue quiſquis fuit eius operis autor, æquat utranque lectionem, ac mihi uidetur is ſenſus quem Græci codices quos hodie uidemus, ſequūtur efficacius aſtruere reſurrectionem quàm alter: quum enim in nonnullis eadem corpora dicuntur immutanda ad gloriam immortalitatis, magis profligatur illorum error, qui negabant eadem corpora reſurrectura. Quod ſi uerum eſſet, iam eſſet inæqualitas inter beatos, alijs ſuum corpus poſſidentibus, alijs alia quædam quæ prius non habuerant. Porrò quod Auguſtinus libro de ciuitate dei uigeſimo, capite uigeſimo, torquet illud Pauli ad Corinthios, Tu quod ſeminas non uiuificatur, niſi moriatur: non hoc agit illic Paulus, ut doceret neminem non eſſe moriturum, ſed ne quis deſperaret ſe à morte reſurrecturum, quum ſemen etiam putrefactum in ſcrobe, ſurgat in herbam. Proinde quæ lectio maxime ſit amplectenda, uiderit eruditus lector. Non ſuſcepi de huiuſmodi pronunciandi negocium: niſi quod, ut dixi, Græcorum lectio magis congruit cum altero loco qui eſt ad Theſſalonicenſes. Et quoties ueteres fatentur lectionem eſſe diuerſam, ſemper mihi ſuſpectior eſſe ſolet ea quæ prima ſpecie uidetur abſurdior, ut conſentaneum ſit, lectorem uel parum eruditum, uel parum attētum, offenſum abſurditatis imagine, mutaſſe ſcripturam. Licet ſciam, ut dixi, in libello Hieronymi ad Alexandrum & Minerium, com-

Aquinas

Liber de dogmatibus eccleſiaſticis, nō uidetur Auguſtini, quæ idē eadem tradit ad quæſtionē Dulcitij tertiam

Quod prima fronte abſurdius, id maxime deprauatur

X memorata

memorata & exposita utraque lectione, præferri hanc, qua nunc uulgo utimur. Porrò uariandæ scripturæ suspicor hanc occasionem fuisse. Qui legebat, Non omnes dormiemus, sed omnes immutabimur: non animaduertens Paulum hic loqui proprie de resurrectione piorum, existimauit nō competere in omnes uerbum Immutabimur, quum impij non sint immutandi. Siquidem immutationem hic appellat transitum ad felicem immortalitatem. Ac mox quum subijcit, Et mortui resurgent incorrupti, & nos immutabimur, offendit lectoris animum parum attenti, quo consilio quum ante de pijs dixisset, Omnes immutabimur: nunc ueluti superuacue quod dixerat, repetens dicat, Et mortui resurgent incorrupti, & nos immutabimur. Nec animaduertit Paulum hic separasse pios mortuos à pijs uiuis: quum enim ait, Et mortui resurgent incorrupti, sentit de pijs qui iam ante Christi aduentum obdormierant in Christo: quum addit, Et nos immutabimur, explicat id quod paulo ante cœperat dicere, Non omnes quidem dormiemus, sed omnes immutabimur. Et tamen solus hic scrupulus mouit Hieronymum, ut præferret lectionem apud nos uulgatam. Porrò se Paulus, ut dixi, numerat inter eos quos ille dies esset in uita reperturus, siue hoc uere putauit, siue docendi gratia transfert in primam personam, quod sub quauis persona dici poterat. Iam quod de pijs hic loquitur, declarant tum ea quæ præcedunt, tum ea quæ sequuntur hunc locum. Nam ante docens hic meditandam esse nobis illius uitæ immortalitatem: Hoc autem, inquit, dico fratres, quoniam caro & sanguis regnum dei non possidebunt, neque corruptio incorruptelam possidebit. Ac mox ad idem redit, Oportet enim corruptibile hoc, & cætera. Ac rursum, Vbi est mors stimulus tuus, & cætera. Hæc nimirum omnia congruunt in pios, non item in impios. Quum igitur plerosque hæc haberet opinio, Christum quemadmodum in Euangelio promiserat subito aduenturum, iamque didicissent à Paulo resurrecturos esse mortuos, ac diuino sistendos esse iudicio, rogabant quid futurum esset de ijs quos ille dies offendisset uiuentes: respondet & hos etiamsi non resurgant eo quod mortui non sint, ad idem immortalitatis præmiū transferendos, ac per omnia æquandos & iungendos ijs qui reuixissent.

Calumnia depulsa

Vides optime lector quàm hic nihil sit quod in me debeat reprehendi. Nam quod sequor eam lectionem, quæ sola nunc habetur in libris Græcorum, quum Græca uertam, non licuit secus facere. Et tamen ex hoc loco duo quidam, tanti theologi, ut sibi persuaserint semel ruituram uniuersam ecclesiam, nisi eam suis humeris fulcirent: alter episcopi quoque dignitate præfulgens, [redacted], atrocem calumniam mihi struxerunt. Alter in corona frequenti nobilium & eruditorum hominum apud summos principes, impegit, quod tollerem resurrectionem, propterea quod concederem non asseuerarem, aliquos in aduentu domini non morituros. Alter in publica & ordinaria professione impegit hæresim, quod inducerem lectionem contradictoriam ei quam sequitur ecclesia. Primum ut demus hic esse ueram ἀντιλογίαν, ut demus ecclesiam hanc lectionem sic approbare, ut damnet diuersam, ut demus inesse sensum hæreticum, tamē mihi non poterat impingi crimen, qui nihil aliud profiteor, quàm interpretem. Nisi forte semet hæreseos obligauit Hieronymus, quum bona fide uerteret libros Origenis περὶ ἀρχῶν. qui potius reprehendendus erat, nisi quod ille scripserat, reddidisset. Nunc docuimus tot orthodoxos uiros utranque lectionem agnoscere, & adeo non damnare alteram hæreseos, ut Thomas nominatim etiam admoneat, in ea quam Hieronymus non reprobat, sed ei quam hodie tenent Latini, postponit, non inesse sensum hæreticum. Porrò causam cur Hieronymus hanc prætulerit, ostēdimus nullius esse momenti, item alias causas quę mouebant Augustinum, indicauimus posse dilui. Quin & Petrus Lombardus libro quarto, distinctione quadragesimatertia, referens Augustini uerba ex libro de ciuitate dei uigesimo, hæc attexuit quasi de suo, decerpta ni fallor ex octo ad Dulcitium quæstionum, tertia. Sed uellem de his potius audire doctiores. An ille tam hebes erat, ut non uideret hæresim & ἀντιλογίαν, quam uiderunt isti? Certe pueri sciunt quot res requirantur ad hoc, ut uera sit ἀντιλογία. Nam Ambrosius eundem facit sensum huius proloquij, Non omnes resurgemus, & huius omnes resurgemus. Etenim si loquaris de his qui ante Christi aduentum decesserāt, uerum erit proloquium, Omnes resurgemus: si promiscue de ijs qui prius decesserant, & ijs quos dies ille uiuos offenderit, æque uerum erit, non omnes resurgemus. Nec hoc magis mirū, quàm si duo simul uerum dicant, quum alter

...pronunciet omnes theologos esse synceros, de Louaniensibus sentiens: alter, non om/ ...theologos esse synceros, de cunctis in genere sentiens. Nec mirum si Paulus in utroque ...mero ponit seipsum, quum docendi gratia prima persona pro quauis abutatur. Hæc ...um partim à nobis fuerint annotata, partim apud celebres autores habeantur, partim ita ...perspicua, ut uel cæco, quod aiunt, appareant: quæ tandem ista rabies est in talibus ui/ ...qui se lumina mundi uideri uolunt? Sed istis opto mentem saniorem, ecclesiæ, patronos ...meliores. [redacted]

In momento.) ἐν ἀτόμῳ. id est, Puncto temporis indiuisibili, à τέμνω seco, & α par/ ticula priuatiua. ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ. id est, In ictu oculi. Hieronymus ad Minerium, indi/ cat utrunque inueniri, & ῥιπὴ, id est, ictus, & ῥοπὴ, id est, motus. Prius translatum est ῥιπὴ, ῥοπὴ ...ictu teli, seu fulminis: secundum à motu lancis, seu libræ. & alterum à ῥίπτω dictum, ...erum à ῥέπω. Laurentius suspicatur interpretem scripsisse non Ictu, sed Nictu, hoc est, motu oculi.

Canet enim tuba.) σαλπίσει γάρ. id est, Canet enim: & subauditur Tuba, quæ præces/ ...nisi mauis dicere, Buccinabitur enim: aut sicuti uertit quidam in homilia Origenis in Matthæum trigesima, Tubabit, explanate potius quàm Latine: nisi placet angelum subau ...de quo tamen hoc loco nulla mentio. In Ambrosianis commentarijs hæc non addun/ ...Canet enim tuba: quod satis apparet librariorum uitio prætermissum, etiamsi nec in interpretatione significat se legisse. In codice Donatiani scriptum erat, Canet enim, & mor ...resurgent.

Quum autem mortale hoc induerit.) Repetitur Græcis utraque pars, Quum autem ...ruptibile hoc induerit incorruptionem, & mortale hoc induerit immortalitatem. ὅταν ...φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσηται ἀφθαρσίαν, καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσηται ἀθανασίαν. licet refragan/ tibus exemplaribus Latinis. Augustinus tamen iuxta Græcos citat hunc locum sermo/ ne quadragesimotertio in Ioannem. Rursum sermone de uerbis apostoli secundo, atque item tertio.

In uictoria.) Ambrosius legit Contentione. νεῖκος enim si cum diphthongo scriba/ νεῖκος, νίκη tur, contentionem sonat: sin secus, uictoriam significat. Atque ita Hieronymus legit alicu/ bi in epistola aduersus Ioannem episcopum Hierosolymitanum. Rursus in commentario Osee legit contentione: & pro stimulo, legit aculeum. Nam illud est minutius, quòd Græci sermonis ordinem immutauit uel interpres uel librarius: ποῦ σου θάνατε τὸ κέντρον; ποῦ σου ᾅδη τὸ νῖκος; id est, Vbi tuus mors aculeus? ubi tua inferne uictoria? Cæterum testimo/ nium quod adducit, sumptum est ex Osee capite decimotertio: idque magis iuxta Septua/ ginta, quàm iuxta Hebraicam ueritatem, quæ sic habet, interprete Hieronymo: Ero mors tua ô mors, ero morsus tuus inferne. Iuxta Septuaginta ad hunc legimus modum: ποῦ ἡ δίκη, νίκη δίκη σου θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου ᾅδη; id est, Vbi est causa, siue uindicta tua, mors? ubi est aculeus tuus, inferne? Porrò quod Septuaginta transtulerunt, ποῦ ἡ δίκη σου; hoc est, Vbi causa tua? Hieronymus uertit, Ero mors tua. Symmachus interpretatus est, Ero plaga tua. Quinta æditio & Aquila, Vbi sunt sermones tui? Hebræis est uerbum דבר. quod si scri/ batur per duo cametz, דָבָר sonat Verbum: sin per sex puncta, דֶבֶר sonat Mortem, siue Pestem: iuxta illud quod in Esaia legimus, Mortem misit dominus in Iacob, & uenit in Is/ rael. Hieronymus uertit, Verbũ misit in Iacob, & uenit in Israel. Præterea pro aculeo, quem Hieronymus maluit uertere morsum: Symmachus, ἀπάντημα transtulit, hoc est, Occur/ sum: Theodotion & Quinta æditio, plagam interpretati sunt.

Deo autem gratias.) τῷ δὲ θεῷ χάρις. id est, Deo autem gratia: ut subaudias Est, aut

Sit: quomodo loquuntur & Latini.

Stabiles sitis & immutabiles.) ἑδραῖοι γίνεσθε, ἀμετακίνητοι. Et, copula redundat. Dicuntur autem ἑδραῖοι, qui firmam ac certam tenent fidem: ἀμετακίνητοι, qui aliunde alio moueri & abduci non possunt.

EX CAPITE DECIMOSEXTO

λογίας DE collectis.) περὶ δὲ τῆς λογίας. id est, De collecta, siue collectione: nouum [redacted] dictum. Apparet meta/ [redacted]

Vna, pro prima

[redacted] tehac Græcam uocem relinquere.

εὐοδῶται dure uertit Placuerit Quod ei bene placuerit.) ὅτι ἂν εὐοδῶται. Laurentius ita uertendum existimat, Quod facile aut leue sit, siue quod bene cedat. Mihi rectius uertendum uidetur, Quicquid commodum fuerit, & quicquid deo prospero contigerit. Hoc autem addidit, ne forte puderet muneris parũ magnifici. Interpres legisse uidetur, εὐδόκητοι pro εὐοδῶται. Certe Theophylactus nobiscum facit, sic enarrans, ὅτι ἂν ὁ θεὸς εὐοδώσῃ καὶ πέμψῃ, καὶ ὁ εὐχερὲς ἔχῃ. id est, Quicquid deus bene fortunauerit ac miserit, & quod in promptu fuerit. Annotauit Chrysostomus non esse dictum Quicquid lucratus fueris, sed Quicquid prospere obtigerit: ut intelligerent facultates etiam à deo suppeditari, & in hoc ipsum, ut inde subleuentur egentes. Ex Ambrosio non liquet quid legerit.

Perferre gratiam uestram.) τὴν χάριν ὑμῶν. Hic planè gratiam pro beneficio posuit, sed gratis collato.

χάρις beneficium Quod si dignum fuerit.) ἐὰν δὲ ᾖ ἄξιον. Græcis hæc uox aliquanto secus usurpatur non nunquam atque apud nos, pro tanti est: unde nos uertimus, Quod si fuerit operæprecium: hoc est, Si res fuerit tanti.

Nam Macedoniam pertransibo.) Nihil refert ad sententiam, tametsi διέρχομαι ambiguum est ad utrunque tempus: unde non perperam uertit Pertransibo.

Hyemare pro Hybernare Vel etiam hyemabo.) Quanquam hyemandi uerbum apud Suetonium in Cæsare Augusto, sic uidetur usurpari, quasi sonet affligi incommodo hyemis, & apud Salustium notante Seneca, noue dictum est hyemare mare, quum tempestate molestum est, tamen subinde reperitur idem uerbum in Commentarijs Cæsaris, pro hybernare, hoc est, hyemem transigere. Apud Suetonium autem ipse sensus admonet, ut Augustus accipiatur Romæ solere frigore hyberno offendi. Verba Suetonij sic habent: Ac per annos amplius quadraginta eodem cubiculo hyeme & æstate mansit, quamuis parum salubrem ualetudini suæ urbem experiretur, assidueq; in urbe hyemaret. Hæc ille. Quum Suetonius adferat hoc argumentum quo doceat Augustum exiguam habuisse curam ualetudinis, & utraque sermonis particula pendeat à dictione Quamuis, quid ad rem facit, quod assidue hyemem agebat Romæ, ut omittam dubium esse an recte dicatur, assidue hyemare pro semper. Sed illud sentit, Augustum assidue Romæ ob rigorem peius habere: & hæc posterior particula probat superiorem, quæ dicit Romam fuisse incommodam ualitudini eius, quod illic in hyeme semper periclitaretur. Hæc non addidissem, nisi fuisset, qui hinc struxisset calumniam.

In transitu uidere.) ἐν παρόδῳ. id est, Obiter, ac uelut aliò properans.

Pentecoste quinquagesimus dies Vsque ad pentecosten.) ἕως τῆς πεντηκοστῆς, Et usque ad quinquagesimum, ut subaudias Diem: neq; enim de festo loquitur, opinor: & haud scio, an pentecostes festum id temporis notum fuerit gentium auribus, præsertim quum Paulus in epistola ad Romanos, quam constat post hanc esse scriptam, tollat omne discrimen dierum, & infirmos uocet, *Thomæ sententia* qui diem cum die conferunt. Certe nullus ueterum interpretum, quantum equidem memini, facit ullam festi mentionem. Thomas satis frigide se hinc explicat, adscribens: Fortè hæc epistola

epiſtola miſſa fuit in hyeme, ſeu in uere, & tunc poſt pentecoſten debebat ire in Macedoniam, & morari ibi uſque ad hyemem, & tunc ire Corinthum & hyemare. Theophylactus citra controuerſiam interpretatur, uſque ad quinquageſimum diem, adſcribens hoc eſſe argumentum inſigniter amantis, quod temporis etiam modum præſcripſiſſet. Haud diſſentanea his ſcribit Chryſoſtomus, tametſi non perinde liquet an de Iudæorum feſto die ſenſerit, an de ſpatio moræ. Item Ambroſius interpretatur, ideo diutius manendum Epheſi, quod illic multos haberet aduerſarios, & fructus eſſet ingens. Neuter de feſto uerbum facit. Quanquam in Actis capite uigeſimo, quum ait, τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς, uidetur quod feſtum Iudæis ſignificare. Etiamſi Beda in Gloſſa ordinaria putat paſchæ & pentecoſtes feſtum, etiam apoſtolorum temporibus fuiſſe celebratum ritu Chriſtiano. Hoc commentum opinor ab illis repertum, ne Paulus crederetur obſeruare dies feſtos Iudæorum, quos docuerat eſſe negligendos. Apud priſcos illos magna contẽtio fuit de tempore ritúq; celebrandi paſchæ feſtum, quod ſi ab hoc die numerentur quinquaginta, erit eadem controuerſia de pentecoſtes die, de quo tamen nulla fuit controuerſia. Verum hac in re, ſuo quiſque iudicio fruatur incolumi charitate.

Magnum & euidens.) μεγάλη καὶ ἐνεργής. id eſt, Magnum & efficax. Scribitur enim per ε, non per α. Interpres legiſſe uidetur, ἐναργής, per α. id que Græcis ſonat Euidens, atque ita legit Ambroſius, ſecus Chryſoſtomus & Theophylactus.

Et aduerſarij multi.) Conſentiunt quidam Græci codices cum noſtra uulgata æditione. Quanquam aptius alioqui uidebatur quod adducit Hieronymus in commentarijs quibus explicat Iohelem, Oſtium mihi apertum eſt magnum & euidens, ſed aduerſarij multi, ut intelligas ſpem fructus eſſe uberem, ſed non ſine negocio, ob eos qui conarentur impedire.

De Apollo autem fratre.) Fratre, & Notum uobis facio, hæc uerba in Græcis codicibus non inuenio: Fratre, inuenio in quibuſdam. Verum hæc eclipſis familiaris eſt epiſtolis, ut ſubaudiatur Reſpondeo, aut ſcito, aut aliud huic ſimile: ueluti, De libris quos putas periiſſe, ſunt in tuto apud generum. Itaque ob ſimplicem lectorem, interpres adieciſſe uidetur, Notum uobis facio. *Supereſt in noſtris*

Et utique.) πάντως. more ſuo uertit Vtique, pro Omnino.

Non fuit ei uoluntas.) οὐκ ἦν θέλημα. id eſt, Non erat uoluntas. Ei, addidit interpres explicandi cauſa. Theophylactus ad dei uoluntatem refert, cui non fuerit ita uiſum. Chryſoſtomus legit ut Theophylactus: de uoluntate dei, diſsimulat.

Quum ei uacuum fuerit.) ὅταν εὐκαιρήσῃ. id eſt, Quum erit opportunum. quanquam Vacat, idem efficit: & ita uertit in Actis apoſtolorum, Athenienſes ad nihil aliud uacabant, ηὐκαίρουν. Hæc particula facit pro commento Theophylacti. Nam ſi uenturus erat, ſimul atque uacaret, non deerat ipſius uoluntas, ſed deerat opportunitas.

Omnia enim ueſtra.) Enim, hoc loco prorſus ocioſum eſt. Nec eſt uſquam apud Græcos, ſed πάντα ὑμῶν. nec additur apud Ambroſium, ac ne in Paulino quidem exemplari, aut Conſtantienſi. Exponit enim quid dixerit Confortari. Superſtitio reddit infirmos, charitas fortes. *Enim redundat*

Noſtis domum Stephanæ & Fortunati & Achaici.) Fortunatum & Achaicum hoc loco Græci codices non habent, ſed tantum Stephanam, licet hi tres paulo poſt coniunguntur. In Conſtantienſi, Fortunatus addebatur, Achaicus nequaquam. Et hoc loco, domus, familiam ſignificat, quam primitias Achaiæ uocat, quod prima ſuſceperit Chriſtum. Porrò quod οἴδατε, uertit Noſtis, poteſt intelligi & Noueritis: ut iubeat agnoſci benemeritos, maxime quia paulo poſt de ijſdem loquens: Cognoſcite ergo, inquit, huiuſmodi. Ambroſius interpretatur Cognoſcere, honorem habere, aſſentiente & Theophylacto. Ex hoc loco uidentur arripuiſſe occaſionem, qui in epiſtola ad Romanos capite ultimo, pro primitiæ Aſiæ, mutauerunt primitias Achaiæ. *Cognoſcere pro Honorem habere*

Quod uobis deerat.) τὸ ὑμῶν ὑστέρημα. id eſt, Veſtrum defectum. nempe quoniam pro omnibus uenerant ad Paulum. Ita quod deerat, id eſt, quod Paulus deſiderabat in Corinthijs, nimirum præſentiam illorum, id iſti ſuo aduentu ſupplerunt. Faber legit, ὅτι ὑστέρημά μου. id eſt, Quoniam defectum meum: uerum id ad ſenſum perparui refert. Et

paulo ſuperius, ἐν παρουσίᾳ, uertere poterat, In aduentu. Ambroſius anceps hoc loco, utrunque ſenſum attingit, ita ediſſerens: Quia præſentes ſunt apud uos, & in illis magnum poteſtis habere profectum, ſiue quia mihi uenerunt pro uobis miniſtrare officium charitatis.

Ipſi suppleuerunt.) οὗτοι. id eſt, Hi. Interpres legiſſe uidetur αὐτοί.

Priſca.) Græce, Priſcilla: quemadmodum & ſuperius.

Cum domeſtica ſua eccleſia.) Recte quidem uertit, ſed non ad uerbum, ut Ambroſius, Cum ea quæ in domo eorum eſt eccleſia, σὺν τῇ κατ᾽ οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ. uerum hic maluiſſem Congregationem, quàm Eccleſiam, quum ſignificet familiam Chriſtianam.

Apud quos & hoſpitor.) Hoc non reperio additum in Græcis codicibus, quanquam ita legit Ambroſius.

Mea manu Pauli.) Mea, caſus eſt ablatiui. Mea, nempe Pauli.

Anathema, maran atha

Anathema ſit.) Hac uoce Paulus ſolet extremum exitium ſignificare, quod Hebræi uocant חֵרֶם. Cæterum, Maran atha, Ambroſius putat uocem Syram eſſe, potius quàm Hebraicam, licet inter has linguas nonnulla fuerit affinitas: ſonare autem apud illos, Dominus noſter uenit. Quanquam inter Hebraica uocabula, quæ nullo certo autore feruntur, reperio Maran atha, expoſitum, In aduentu domini noſtri: ut cohæreat cum ſuperiori, Sit anathema in aduentu domini noſtri: ueluti referat finem Malachiæ, Ne fortè ueniam & percutiam terram anathemate. Theophylactus ad Ambroſij ſententiam interpretatur, Dominus uenit: uultque uideri ceu iuſiurandum, quo confirmet dominum aduenturum. Eadem fermè diuus Hieronymus in epiſtola quadam ad Marcellam, cuius ſuper hac re uerba non grauabor adſcribere: Maran atha, magis Syrum eſt quàm Hebræum: tametſi ex confinio utrarunque linguarum aliquid & Hebræum ſonat: & interpretatur מָרַאן אֲתָא Dominus noſter uenit. ut ſit ſenſus, Si quis non amat dominum Ieſum, anathema ſit: & illo completo deinceps inferatur, Dominus noſter uenit. Quod ſuperfluum ſit odijs pertinacibus aduerſus eum uelle contendere, quem ueniſſe iam conſtet. Hactenus Hieronymus. Nec his diſsimilia ſcripſit Auguſtinus. Illud admonendum erat, in Dominus noſter uenit: Venit, eſſe præteriti temporis. eſt enim, ἦλθε. id declarantibus Græcis interpretibus, ſi parum ex interpretatione Hieronymi liqueret. Rurſus hic mihi monendus eſt lector: hæc uerba quæ modo retuli ex Hieronymo, Maran atha, magis Syrum eſt quàm Hebræum, tametſi ex confinio utrarunque linguarum aliquid & Hebræum ſonat, & interpretatur Dominus noſter uenit: habentur eadem in commentarijs Ambroſianis, & in his ſcholijs quæ feruntur Hieronymi titulo.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD CORINTHIOS PRIOREM FINIS, PER DES. ERASMVM ROTERODAMVM

IN EPISTOLAM PAVLI AD CORINTHIOS SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI

IN uniuersa Achaia.) ἐν ὅλῃ. id est, In tota: nimirum reliqua. nam ipsa Corinthus est in Achaia, cuius & metropolis est.

A deo patre nostro & domino.) Leuiculum est quod admonet Laurentius de amphibologia, quasi legi posſit, A deo patre nostro & domini Iesu Christi. Siquidem id Paulo est peculiare, patrem uocare deum, Christum dominum. Admonuimus & aliàs sermonem Græcis esse ancipitem: nam potest accipi ut gratia proficiscatur à patre & à filio, aut ut proficiscatur à patre, communi Christo & nobis. Cæterum quod Ambrosius tantum legit, A deo: nec addit, Patre & domino nostro Iesu Christo: id fortaſsis scribarum accidit uitio.

Benedictus deus & pater.) ὁ θεὸς καὶ πατήρ. Vnicus apud Græcos articulus facit, ut Deus & Pater, ad eundem pertineant, quum apud Latinos posſint intelligi duo, Deus & pater. Idem fuisset apud Græcos, si dixisset, ὁ θεὸς καὶ ὁ πατήρ. Expresſius reddi poterat, ille qui est deus & pater d.n.Ie.Chr.

Totius consolationis.) Magis hic quadrabat, Omnis consolationis. Atque ad eum mo... refert Hieronymus in commentarijs Esaiæ. Quidam exponunt perfectam consolatio... nem. Et in hac epistola lector si non pigebit conferre commentarios Ambrosij cum scholijs quæ feruntur nomine Hieronymi, uidebis miram confusionem. Hoc studium non erat om... ...o damnandum, si quod factum est in Aurea catena, idem hic fuisset factum. Nunc muti... ...am habemus Ambrosium, imò confusum, nec hos habemus integros. *Totius consolationis, pro Omnis*

Sicut abundant pasſiones Christi.) περισσεύει. quod absolute dictū accipi potest. Chry... sostomus indicat & ad Christum posse referri, quasi plura pertulerint quàm Christus.

Per exhortationem.) διὰ τῆς παρακλήσεως. id est, Per consolationem. Est eadem uox quam modo Consolationem, uerterat.

Qua exhortamur.) παρακαλούμεθα. id est, Consolamur. q̃ intempestiua copiæ affectatio.

Consolamur & ipsi.) Interpres legit, καὶ αὐτοί. id est, Et ipsi. quum apud Græcos non addatur coniunctio καί, nec mihi displicet addi: Sicut nos consolante deo fortes sumus in rebus asperis, ita conuenit nostra fortitudine uicisſim confirmari animos aliorum uel exemplo uel exhortatione. Et Consolamur, hoc loco pasſiuum est: unde Ambrosius legit, Exhortationem consequimur. Quum sint autem duæ partes orationis, Siue, & Siue, quarum utraque respondet uni clausulæ, nempe huic, Et spes nostra firma est pro uobis: quæ apud nos adijcitur posteriori, Græcis in medio ponitur: à quibus tamen hic dissentimus. Cæterum miror quod sequutus exemplar Aquinas: ex duabus partibus tres facit, Siue tribulamur pro uestra exhortatione, siue consolamur pro uestra consolatione, siue exhortamur pro uestra exhortatione. sed reclamantibus Græcorum pariter ac Latinorum exemplaribus, etiam uetustis, nominatim Paulino & Donatianico: ad hæc utroq; Constātiensi. Neq; uideo quis locus hic esse posſit tertiæ parti, quum consolari & exhortari Græcis idem sit uerbum: & tamen ad eum modum ille interpretatur etiam, nō solum legit. Nam apud Ambrosium opinor eandem sententiam alijs uerbis repetitam, quum ita legit, Siue autem angustiam patimur, pro uestra exhortatione & salute: ac mox interiecto commētariolo, Siue autem pressuram patimur pro uestra exhortatione & salute, siue exhortationem consequimur pro uestra exhortatione quæ operatur, & cætera. Item in Theophylacto uerso, de suo addidit interpres, bis explicans Grçca: tametsi nec Chrysostomus diligenter enarrans hunc locum, nec Theophylactus attingant plures partes quàm duas: quanquam alioqui potest & hic accipi sensus, ut singulis particulis proxima respondeat: Siue tribulamur, id fit ad exhortandos uos & ad salutem uestram, ut nostro exemplo roboremini, si quid afflictionis inciderit: siue refocillamur consolatione, id fit ad consolationem uestri, ut eadem pasſi, sperretis

Locus uarie lectus & explicatus

Thomæ lectio excusſa

Theophylacti interpres addit de suo

retis eadem. Atque ita particula quæ sequitur, Et spes nostra, peculiariter pertinebit ad partem posteriorem. Hoc adieci quod uideam Paulum & alias huiusmodi sermonis forma usum, uelut illic: Neq; enim qui in manifesto Iudæus est, aut in carne circuncisio. Nam coniunctio δὲ, non patitur has particulas adhærere superioribus.

Pro uestra exhortatione.) Rursum est, παρακλήσεως. id est, Consolatione, quanquam & apud Ambrosium hæc uideo confundi, quasi nihil admodum intersit inter exhortationem & consolationem, quod quisquis consolatur, hortatur ut forti sis animo.

Quæ operatur tolerantiam.) τῆς ἐνεργούσης. siue, ut quidam habent, ἐνεργουμένης, ἐν ὑπομονῇ πολλῇ. id est, Quæ operatur in tolerantia multa. Operatur autem, est agit, ac uim suam explicat & aperit. Etiamsi Chrysostomus legendum putat ἐνεργουμένης passiue, non ἐνεργούσης, ut locus sit gratiæ dei, cui præcipua laus nostræ salutis debetur, & ἐνεργεῖται interpretatur δείκνυται, αὔξεται, ἐπιτείνεται. id est, Ostenditur, crescit & intenditur, fitq; maior.

Earundem passionum.) τῶν αὐτῶν παθημάτων. id est, Eorundem malorum, siue dolorum, aut earundem afflictionum. Et paulo post: κοινωνοί ἐστε τῶν παθημάτων. id est, Participes estis malorum aut afflictionum: nam passio uox est dura Latinis auribus.

Sic eritis & consolationis.) Eritis, additum est. Videtur autem subaudiendum Estis, potius quàm Eritis: nam apud Græcos non additur. Sentit enim hic quoq; utrunq; esse commune, afflictionem malorum, & cōsolationem dei. & in hanc sententiā interpretatur Theophylactus suo more sequutus Chrysostomum. Siquidem Ambrosius legit, Ita ut desperaremus nos etiam uiuere: & interpretatur afflictiones processisse usque ad mortem illatam.

Quæ facta est in Asia.) Græci addunt, Nobis. τῆς γενομένης ἡμῖν ἐν τῇ ἀσίᾳ. id est, Quæ contigit nobis in Asia.

Tæderet, pro desperaremus

Ita ut tæderet nos etiam uiuere.) ὥστε ἐξαπορηθῆναι ἡμᾶς καὶ τοῦ ζῆν. potest accipi, Vt desperaremus etiam de uita. Atque in hunc sensum accipit diuus Ambrosius, & huic consentiens Theophylactus: nec dissonat Chrysostomus.

Respōsum mortis) ἀπόκριμα. uelut ipsis periculis nihil aliud denūciantibus q̃ mortem.

Pericula, pro mortibus

De tantis periculis) ἐκ τηλικούτου θανάτου. id est, tāta morte. Est enim τηλικούτου, quod quantitatem significat, potius q̃ qualitatem. Ambrosius propius accedens ad Græcā ueritatem legit, De tantis mortibus. quemadmodum legit Chrysostomus, ostendens ὑπερβολικῶς ingentia discrimina, dictas esse mortes. Noster interpres sat habuit reddidisse sententiā: sentit enim mortes, afflictiones morti proximas. Si nihil licet mutare, cur hoc ausus est interpres?

Eripuit & eruet.) ἐρρύσατο καὶ ῥύεται. id est, Eripuit, & eripit. idem uerbum apud Græcos, nisi quod posterius est præsentis temporis. Alioqui si legamus hic Eruet, qui congruit quod mox sequitur, In quem speramus, quod & adhuc eripiet: In Ambrosio uerbū præsentis temporis quod est in medio non additur. sed omissum est, ut arbitror, scriptoris incuria.

In quem speramus.) εἰς ὃν ἠλπίκαμεν. id est, In quem sperauimus. tametsi in huiusmodi uerbis sæpius utuntur præterito pro præsenti, ut δέδια, γέγηθα. nam illud Sperauimus, sonat, quasi dicas, Spem fiximus.

Ex multarum personis facierum, locus obscure redditus

Vt ex multarum personis facierum.) Græce sic habet, ἵνα ἐκ πολλῶν προσώπων, τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα, διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. id est, Vt ex multis personis, de dono in me collato, multis modis gratiæ agantur pro nobis. Pro ἐκ πολλῶν προσώπων, Ambrosius uertit, In multorum facie: ut intelligamus gratias publicitus agendas. nam πρόσωπον apud Græcos non solum personam, sed & aspectum ac faciem sonat. & sic διὰ πολλῶν erit Per multos: ut subaudias ἀνθρώπων. Potest & sic accipi, ἐκ πολλῶν προσώπων. id est, Multis modis. quandoquidem speciem rei, faciem uocamus. Nec satis queo diuinare, quid noster legerit interpres, quum eadem uox Græcis & faciem significet, & personam: nisi fortasse quispiam Græce peritulus adiecit Facierum, uolens interpretari quid Græcis esset προσώπων. Nam uetustior codex Constantiensis habebat rasuram, prima scriptura fuisse uidetur, Ex multorum facie. Personis, adscriptum erat in spatio. Laurentius diuersam sententiam commentus est, uidelicet hanc, ut de gratia in me ex multis personis, siue respectu multorum collata, per multos gratiæ agantur propter uos. Neque mihi displicet hoc inuentum, nisi quod nonnihil reclamat articulus parum commode positus ad hanc sententiam. Commodius enim fuerat, ἵνα τὸ ἐκ πολλῶν προσώπων εἰς ἡμᾶς χάρισμα, Quod in nobis

nobis est: siue, ut uertit Ambrosius, Donum in nos collatum. Et ὑπὲρ ἡμῶν, ut habet Theophylactus & Ambrosius, Pro nobis, primæ personæ. Quibusdam Græcis est, ὑπὲρ ὑμῶν, Pro uobis, atque ita legisse uidetur Valla. Vtrunque tolerabile: agantur gratiæ pro uobis, quorum precibus & quorum bono seruatus sum, & pro nobis qui sumus seruati. Chrysostomus dissentiens à Theophylacto legit, ἵνα ἐν πολλῷ προσώπῳ τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. Quanquam & hic, ἐν πολλῷ προσώπῳ, accipi potest pro multis modis. Nec absurdum si intelligamus, In magna hominum frequentia, siue multis testibus. Aut si hoc mauis referre ad frequentiam agentium gratias, διὰ πολλῶν referri poterit ad multiformes afflictiones unde liberatus fuerat. Cæterum εὐχαριστηθῇ passiue posuit, sicut & Latini dicunt Gratulari reditum incolumem, pro gratulari de reditu incolumi. Ambrosius circunloquutus est, In gratiarum actione celebretur. Interpres noster obscurius, Gratiæ eius donationis: pro eo quod erat, Pro ea donatione, siue dono, potius. Sunt qui stomachentur à me nonnunquam notari, ab hoc interprete præter causam affectari copiam. Sed obsecro te lector, quid hic usus habet uerbum mutatum. Salutem autem hic appellat incolumitatem, quod è tantis malis saluus ac uiuus emerserit.

Nam gloria nostra.) καύχησις. id est, Gloriatio: tametsi glorias pro gloriatione legimus, sed in malam partem: unde & gloriosi dicuntur iactabundi.

In simplicitate cordis.) Cordis abest in Græcis codicibus, nec additur apud Ambrosiũ, nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum Græcum, etiamsi de suo addidit interpres, nec additum erat in utroque Constantiensi.

Abundantius autem ad uos.) πρὸς ὑμᾶς. id est, Apud uos, siue Erga uos, secundæ personæ.

Legistis & cognouistis.) Vtrunque uerbum Græcis præsentis temporis est, ἀναγινώσκετε, ἐπιγινώσκετε. Atque ita legisse Ambrosium, uel ex ipsius enarratione licet colligere. Ea, inquit, se dicit scribere, quæ non solum literis cernerent, sed & operibus eius manifesta haberent. Sed offensus lector quispiam eruditulus, quod prima specie sermo uideretur absurdus, Non alia scribimus uobis quàm quæ legitis, mutauit scripturam: quod nihil uideatur legi, nisi quod scriptum est. Atqui Paulus suo more expressit hanc sententiam. Non alia scribimus uobis, quàm ea quæ non solum legitis à nobis scripta, uerumetiam agnoscitis à nobis expressa re factisque. Græci addunt coniunctionem, ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε. Aut etiam agnoscitis: agnoscimus enim quæ uidimus. Sed suspicor articulum ἃ mutatum in ἤ. Codex Donatianicus habebat, Et cognoscitis, in altero certe uerbo seruans integritatem ueteris scripturæ. | Legitis cognoscitis

In die domini nostri Iesu Christi.) Græcus habet, In die domini Iesu, ἐν ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου ἰησοῦ, nec addit Christi. Porrò diem suo more uocat iudicium. Quamuis uulgi iudicio non est mihi causa gloriandi de uobis, aut uobis de me, tamen apud Christum est quod glorietur utrique de alteris. | Dies, pro Iudicio

Vt secundam gratiam.) δευτέραν χάριν. quod uerti poterat, Iteratum beneficium, siue geminum beneficium, nempe prius per epistolam, postea per præsentiam ipsius. Græca scholia & Chrysostomus admonent χάριν positum pro χαρὰν. id est, Gratiam, pro gaudio. Nam apud Latinos quoque gratiam habere dicuntur quæ delectant.

Quum autem hoc uoluissem.) βουλευόμενος. id est, Quum hoc deliberarem, siue statuerem. Idem uerbum mox sequitur, ἃ βουλεύομαι. quod interpres uertit, Quæ cogito: [redacted]t. Ambrosius legit, Cogitans. Theophylactus interpres satis indicat de consilio siue decreto sentiendum esse. Similiter Chrysostomus, quanquam in prioribus legit ἐβουλόμην. Ad sententiam refert minimum. Nec est hoc loco Autem, sed οὖν, id est Igitur: & Ergo, legit Ambrosius, etiamsi mihi non displicet δὲ, quod sit aduersatiua. Videtur enim diluere quod illi tacite forent obiecturi, si statueras uenire, cur mutasti consilium? | [redacted]

Leuitate usus sum.) ἐλαφρίᾳ. à ceruo dicta uox, ob celeritatem mutandi consilij. Et hic leuitate sum usus, Græce dixit magis quàm Latine, pro eo quod est leuiter, siue inconstanter me gessi. | ἐλαφρία

Secundum carnem cogito?) Hic subaudienda est responsio, Non cogito, siue ne-

quaquam

quaquam:ut apte cohæreat quod sequitur, Vt sit apud me,& cætera. Atque hic sensus magis congruit,si legamus ut legunt Latini, Vt sit apud me,est & non. Nam protinus diuersa lectio diuersum reddit sensum. Quanquam ut constet lectio,tamen sermo nonnihil habet obscuritatis. Nam prima fronte offert sese hic sensus, Nec inconstans sum,nec dolosus sum hominum more,qui uel mutant propositum, uel dolo pollicentur,quod non est animus præstare. Nunc ex interpretatione Chrysostomi uidetur aliud sentire Paulus: nimirum hoc,Quod distuli promissum reditum,non est mutatæ sententiæ:uolebam enim tum,& adhuc uolo:sed quod in animo uoluo,non sic uoluo iuxta carnem,hoc est,iuxta uoluntatem hominum,qui in rebus gerendis animo suo obsequuntur,ut sit apud me Est,est,& non non:hoc est,ut quicquid uelim,faciam,& quicquid nolim,uitem. Imò subditus sum spiritui dei,per quem aliquando uetor facere quod uolo,& iubeor facere quod nolebam. Per hunc igitur stetit quo minus uenerim. Apud illum enim est, Næ,næ,& οὐ,οὐ. & hinc est quod non præstiti quæ promisi:sed tamen quãquam in hac parte frustratus est uos sermo meus, tamen in prædicatione euangelij uos non fefelli,sed auxiliante deo,firmum est & indubitatum quicquid docui.

Locus obscurus

Vt sit apud me,est.) Hic locus apud nos confusus,apud Græcos sic habet, ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ,ναὶ,καὶ τὸ οὒ,οὔ. id est, Vt sit apud nos,quod est etiam,etiam,& quod non,non. Certe Ambrosius legit,Est,est,non,non. Et exemplar Paulinum uetustissimum manifesta rasuræ uestigia præ se ferebat. Porrò illud Etiam,apud Græcos uox est affirmãtis, ναί, & οὒ negantis. Ergo qui non faciunt quod negant se facturos,ijs non est non, & qui faciunt quod affirmant se facturos,ijs etiam est etiam. Cæterum quod Laurentius non uult In illo & in ipso,referri ad Christum,non uideo quid hominem mouerit. Nam uehementer ridiculum est,quod Valla uult in ipso subaudiri Etiam,non Christum:imò Paulus felicem exitum promissorum deo fert acceptum, & Christo per quem hoc sit impetratum,ne uideretur suis uiribus arrogare quicquam:id quod testatur & huius sermonis clausula, Deo ad gloriam,per nos. Deus autor est,Christus impetrator,nos duntaxat horum ministri. Dilucidius autẽ ac Latinius erat penes me quàm apud me παρ' ἐμοί. hoc est,in potestate mea. Non,inquit,hoc cogito secundum carnem:hoc est,non mihi uindico,ut penes me sit præstare quod uolo. Agnoscit autem Paulus aliquo modo culpam non præstitæ fidei,sed in humano promisso,modo constet fides ipsius in prædicatione euangelij.

πιστὸς qui seruat promissa

Fidelis autem deus.) Rectè usus est Fidelis, pro Fido:quum aliàs usurpemus hoc nominis pro fidenti. Ne uideretur enim hoc arrogare sibi quod dixit,adiecit, Fidelis autem deus,quo autore & adiutore præsto quod præsto. Potest & ita distingui hic sermo:Aut enim quæ cogito,secundum carnem cogito,ut sit apud me,quod est etiam,etiam,& quod est non,non:ut hæc sit interrogatio. Deinde quasi responderit,nequaquam hæc secundum carnalem affectũ loquor,ut mihi arrogem si quid præstiti,subijcit. Imò deus fidelis,qui per me præstat quicquid uoluit. Et ad hunc modũ distinguit Ambrosius. Atq; ita δὲ coniunctio aduersatiua uim habet corrigendi,cuius uice poni poterat,Quin potius,aut imò.

δὲ corrigit

Qui fuit ναὶ, καὶ οὔ, apud uos.) ὁ πρὸς ὑμᾶς. id est,Quem dixi uobis. Sentit enim ni fallor,de ijs quæ promisit epistola priore.

Non fuit in illo est.) οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ. id est,Non fuit etiam & non. Porrò hæc uerba,Sed est in illo,in Græcis codicibus non legũtur hoc loco,licet mox in proximo sermone adijciantur,suffragãte uetustissimo exemplari Paulino,in quo scriptum uisitur,Fidelis autem deus,quia sermo n[redacted]

[redacted]

Per me & Syluanum.) Hieronymus admonet,Sylam esse legendum,non Syluanum, cuius crebra mentio fit in Actis apostolorum: sed reclamant quæ uiderim Græcorum exemplaria.

Est & non, pro Instabilis & uanus

Non fuit in illo.) οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ,ἀλλὰ ναὶ ἐν αὐτῷ γέγονεν. id est,Non fuit etiam & non,sed etiam in ipso fuit. Quum dicit,Est,est,& non,non:sentit agendi quod uelis libertatem. Quum dicit,Est,& non:significat lubricam fidem,hoc est,falsitatem. Quũ dicit Non, significat frustratam spem ac uanam pollicitationem. Quum dicit Etiam,siue est,significat inuiolabilem ueritatem. Quod autem addit, In illo: In,præpositio posita est loco Per. Per illum;ne quid arrogaret sibi.

Quotquot

Quotquot enim.) ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι θεοῦ ἐν αὐτῷ τὸ ναί, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμήν. id est, Quotquot enim promissiones dei in ipso, siue per ipsum etiã, & in ipso amen. Nam apud Hebræos, amen confirmantis est, ut apud Græcos ναί.

Ideo per ipsum.) Ideo, abijciendum. καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμήν. id est, Et in eodem amen deo. Rursum, hic Amen habet suum articulum τό, sicut ναί & οὐ superius: ut intelligas certitudinem quam significare uoluit per Amen. Et in illo, Amen deo, significat omnia certa & rata quæ deus pollicitus est. Interpres ἐν αὐτῷ uertit per ipsum, quod mirum est eum in cæteris non item uoluisse facere.

Articulus pro ly

Et qui signauit nos.) καὶ σφραγισάμενος. quo uerbo significare solet rei certitudinem, ut quum obsignamus instrumentum aut tabulas: atque id mox explicat, indicans datam arrham, quo certius esset promissum. Hoc admonendum ratus sum, quod uideam recentiores interpretes hic multa philosophari de gratia cooperante, quæ ad rẽ non admodũ pertinent.

Signare, confirmare fidem

Gratia cooperans

Pignus spiritus.) τὸν ἀρραβῶνα. id est, Arrabonem siue arram quæ fidem faciat totius promissi præstandi.

Non ueni ultra Corinthum.) Magis quadrabat Nondum, quàm Vltra: est enim οὐκ ἔτι ἦλθον. id est, Non adhuc. Sentit enim se distulisse reditum, nisi mauis ἔτι pro denuo accipere. Cæterum Ambrosius de dilato reditu interpretatur, atque item Chrysostomus & Theophylactus.

Non ultra, pro Nondum

Dominamur fidei uestræ.) Vide, num hic sensus accipi possit, Dominamur uobis propter fidem, uel fidei gratia, ut more Græcorum subaudias, ἕνεκα. Græca sic habent, οὐχ ὅτι κυριεύομεν ὑμῶν τῆς πίστεως. Atque ut ita sentiam, facit articulus post ὑμῶν positus, alioqui magis conueniebat, τῆς ὑμῶν πίστεως. Licet Chrysostomus nihil offendatur articulo. Hæc autem dicit, quod ante dixerat parcens, uelut alioqui sæuiturus. Non est autem dominium, nisi quum peccatum est alicubi, sed in fide nondũ peccarant, qua firmi stabant: sed libidine, contentione, dissidijsq; peccarant. Id igitur uerbi mitigat hac ratione. In hanc sententiam Chrysostomus. Theophylactus in cæteris mecum faciens, de transposito articulo, nullum mouet scrupulum, quanquã & alter sensus probe habet: Fides libera est, dominium necessitatis est, ut interpretatur Ambrosius. Hæc animaduertenda nobis, qui fidei ac religionis titulo ad tyrannidem abutimur. Nec alio fortassis studio quidam cupimus orbem redigi ad professionem Christi, quàm ut ipsi latius regnemus.

Dominamur fidei

Qui subigũt Turcas, ne spectent dominium aut prædam

Fide statis.) ἑστήκαμεν. id est, Stamus, siue constituimus. Tametsi uariant hic Græca exemplaria. Et magis quadrat Statis, ne uideantur usquequaque obiurgandi. Ita que legit Chrysostomus.

EX CAPITE SECVNDO

Nisi qui contristatur ex me.) ὁ λυπούμενος ἐξ ἐμοῦ. Contristari, suo more ponit pro dolore affici, quum aliud quiddam sonet Latinis. Sentit autem hoc ipsum sibi uoluptati esse, quod admoniti indolescant, quod id argumentum sit animi resipiscentis: ita uicissim gaudium è dolore nascitur.

Tristitiam super tristitiam.) Super tristitiam, superest. μὴ ἐλθὼν λύπην ἔχω. Verum id aliunde huc translatum est, uidelicet ex epistolæ ad Philippenses, capite secundo. Certe apud Ambrosium non additur, & congruit cum huius lectione ipsius interpretatio. Consentit cum Ambrosio & Theophylactus, licet interpres in contextu addiderit de suo, uulgatam sequutus æditionem. Quidam indicat in uno quodam codice deprehensam scripturam Græcam, cum nostra translatione congruentem, ἵνα μὴ ἐλθὼν λύπην ἐπὶ λύπῃ σχῶ. Hunc ait è Rhodo missum R. P. Francisco Cisuerio, cardinali quondam Toletano, cuius equidem uiri memoriæ, cum primis faueo, quod ipse fauerit pietati bonisque studijs omnibus. Sed quum Ambrosius nobiscum faciat, quum tot exemplaria suffragentur huic lectioni quam indicamus, fieri potuit, ut Rhodiẽsis ille liber fuerit deprauatus, præsertim quum causam indicauerimus deprauandi, fieri potuit ut ad Latinorum codices fuerit emendatus, præsertim quum sit Rhodiensis. Nam id fuisse factum constat in nonnullis, ut post concordiam initam cum ecclesia Romana, hac quoq; in parte concordarent. Porro codices eius generis nihil aliud sunt, quàm amussis alba in albo lapide. Neq; enim uelim corrigere nostram translationem ex fide codicis, qui per omnia congrueret cum nostris.

Additum apud nos

Græci codices quidam ad Latinos emendati

Nec

Nec tamen res est ulla digna contentione, sensus est pius ac sanus.
Angustia cordis.) στενοχῆς, Coartatione, siue anxietate. Nam angustia cordis est pu-
sillanimitas, & in uitium sonat.
Vt sciatis quam charitatem.) Græce est, Vt charitatem sciatis quam habeo abundan-
tius in uobis: ut legit & Ambrosius. Et, In uos, rectius est quàm In uobis. est enim εἰς ὑμᾶς,
siue Erga uos.
Si quis autem contristauit me.) Me, non est apud Græcos, nec apud Chrysostomum
aut Theophylactum, εἰ δέ τις λελύπηκεν. id est, Si quis dolore affecit: ut subaudias id
quod commodum fuerit, aliquem, aut uos, aut me. Diuus item Ambrosius non addit pro-
nomen, uerum iuxta Græcos legit, Si quis autem contristauit, non me contristauit. Grauat
enim peccantẽ, qui contristauerit omnes, neq; Paulum tantum, uerum omnes bonos apud
Corinthum. Nam quod post ait, Non me contristauit: perinde ualet ac si dicat, Non me
proprie ac solum contristauit, uerum ex parte duntaxat, ut cui dolor hic sit cum omnibus
uobis communis. Chrysostomus, si modo non fallit titulus, uidetur aliter distinguere, ut
πάντας referatur non ad uerbum Grauem, sed ad superius Contristauit: Non me contri-
stauit, sed ex parte (ne grauem) omnes. Durum enim erat dicere, Non solum me contrista-
uit, sed uos omnes mecum. ideo subleuat eum qui peccauerat, addens Ex parte, uelut miti-
gans quod dicit. Ex parte: hoc est, aliquo modo. Theophylactus apertius sic interpretatur,
ἀπὸ μέρους, ὀλίγον τι. id est, Paululum quiddam. quanquam hunc Theophylacti locum, inter-
pres non intellexit. Nec tamen absurdum est quod interpretatur Ambrosius: diuersum sen-
sum sequutus. Denique non est simpliciter Onerem, sed ἐπιβαρῶ, aggrauem: hoc est, ad-
dam onus grauato.
Obiurgatio hæc quæ fit.) ἐπιτιμία. quam uertere solet Increpationem. Et, Quæ fit à
pluribus: ἡ ὑπὸ πλειόνων. uerti poterat, Quæ facta est à pluribus.
Ita ut è contrario magis donetis.) ὥστε τοὐναντίον μᾶλλον ὑμᾶς χαρίσασθαι, καὶ παρακαλέ-
σαι, Adeo ut è diuerso potius condonare & consolari debeatis. Videtur enim in his ora-
Synecdoche tionibus subesse synecdoche, aut si mauis, eclipsis, ut subaudiatur δεῖ, aut aliud simile.
Vt confirmetis in illum.) κυρῶσαι. Quod propemodum ualet, ac si dicas, Facite ut pon-
κυρία, concio dus & autoritatem habeat charitas erga illum. Loquitur enim uelut ad iudices & concio-
nem, quorum suffragijs uelit absolui eum, qui traditus fuerat satanæ. Nam κυρία concio-
nem significat, in qua creantur magistratus, quæ Latini uocant comitia, & diem alicuius
rei causa præstitutum, & ius aliquod agendi. Quin & κύριον Græci dicunt scriptum au-
thenticum, autoribus Hesychio & Suida. Mihi uidetur & ea sententia quæ uicisset in suf-
fragijs, dicta fuisse κυρία. unde prouerbium, αὕτη κυρία. κῦρος item significat efficacem
probationem seu pondus & autoritatem sententiæ, quæ κύρωσις dicitur. Aristoteles libro
rhetoricorum primo, pacta priora uocat ἄκυρα, posteriora κύρια, quod prius pactum
posteriore reddatur irritum & inefficax: unde ductum κυρόω, ueluti suffragijs compro-
bo, & ratum facio. Quidam hic deprauate legunt In illo, pro In illum.
Proprietas Quod donaui.) καὶ γὰρ ἐγὼ εἴ τι κεχάρισμαι ᾧ κεχάρισμαι. id est, Etenim ego si quid do-
Hebraismi naui, cui donaui: siue, Si cuius rei gratiam feci. Nam donare, uocat condonare culpam.
Deinde Cui donaui, subaudiendum est denuo uerbum Donaui: ut ter repetatur Donaui:
Lenitas Pauli alioqui erit imperfectus sermo. Nam & ego si quid condonaui, cui condonaui, propter uos
condonaui. Subindicat hoc Chrysostomus de suo supplens ἐποίησα, id est, feci. Animad-
uertendum autem quàm paucos Paulus tradiderit satanæ, & quãto affectu hunc suis com-
mendet, quum nos ob treis drachmas effulminemus passim. Nec tamen hunc tradidit sata-
næ priuata sua autoritate, sed publico omnium iudicio, qui apud nos rectà in ignem conij-
ceretur. Et in ipsa condemnatione miscet indicium charitatis, in interitum carnis, ut sp. &c.
Tanta est eius in malos clementia, qui ipse nullis peccatis erat obnoxius, nos nobis tam ma-
le conscij, quàm non Christiane sæuimus in alios delinquentes.
In persona.) ἐν προσώπῳ. quod est uel In persona, uel In facie, siue conspectu. Nam
Græce uox ambigua est, & scholia uarie exponunt. Chrysostomus interpretatur, ἢ κατὰ
θεόν, ἢ εἰς δόξαν τοῦ χριστοῦ, ἢ ὡς τοῦ χριστοῦ καὶ τοῦτο κελεύοντος. id est, Vel secundum deum, uel
in gloriam Christi, aut uelut & hoc iubente Christo. Theophylactus, In persona Christi,
id est

...ſt, In conſpectu dei, ac uelut illo hoc iubente, & uelut illius uicem gerens, καὶ ὡς ἀντὶ ...ώπου ὢν ἐκείνου. Quanquam interpres Theophylacti, tantum hic uertit, Hoc eſt, ...nd ſecus ac ſi Chriſtus ipſi donaſſet. Id quo caſu, quo ue ſtudio factum ſit, neſcio. Am... ...ſius interpretatur, In perſona Chriſti, pro uice Chriſti.

Vt non circunueniamur à ſatana.) ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν. id eſt, Ne occupemur & ...ſurpemur, uelut ab iniuſto poſſeſſore ſatana. Ambroſius legit, Vt non poſsideamur: & ...opius expreſsit uocem Græcam. Nam πλεονεκτεῖν, eſt occupare quod tuum non eſt, ...t faciunt auidi, & alienorum uſurpatores. Græcæ uocis emphaſim diligenter exponit Chryſoſtomus & Theophylactus.

Non habeo requiem ſpiritui meo.) Nimium bona fide reddidit datiuum Græcum, ...i uertendus erat, in auferendi caſum. Siquidem illi inſtrumentum & modum actionis, ...ndi caſu efferunt, nos auferendi. Ambroſius propius accedit ad Græca: legit enim, Non ...abui requiem in ſpiritu meo. οὐκ ἔσχηκα ἄνεσιν τῷ πνεύματί μου. hoc eſt, Non conquie... ...animo. Hic eſt ille Titus quem Paulus à nonnullis ideo putatur deſideraſſe, quod is eſ... ...et eius linguæ peritior. Horum de numero eſt Theophylactus. Quin & diuus Hierony... ...mus ad Hedibiam quæſtione undecima, non ueritus eſt ſcribere Paulum quum haberet ...ſcientiam ſcripturarum, uarijsqꝫ linguis loqueretur, non potuiſſe tamen diuinorum ſen... ...ſum maieſtatem digno Græci ſermonis explicare eloquio, & ob id huius interpretem ...fuiſſe Titum, quemadmodum Petri interpres fuit Marcus. Meminit & Thomas huius ...interpretationis, ſed reijcit, ne ſpoliaret apoſtolos dono linguarum. At uel hinc colligi... ...ur illum adiutum fuiſſe commentarijs è Græco uerſis, quum nihil huiuſmodi attin... ...gat Ambroſius.

Modus & inſtrumentum Græcis datiuo exprimitur

Thomas Græcis commentarijs adiutus

Sed ualefaciens.) ἀποταξάμενος. id eſt, Dimiſsis fratribus, aut renunciato uale. Am... ...broſius legit, Sed uale illis dixi, & profectus ſum, & cætera.

Deo autem gratias.) Gratia eſt Græce χάρις. Atque ita, ni fallor, uertit interpres.

Qui ſemper triumphat nos.) τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς. Diuus Hieronymus ad Hedibiam quæſtione undecima, exponit, Triumphat nos, id eſt, de nobis, uel triumphum ...ſum agit per nos. Ambroſius item, Triumphat nos, facit nos uictores uincēte perfidiam ...fide. Latinis triumphari dicuntur, qui uicti ducuntur in triumpho. Sic miles quoqꝫ qui na... ...uauit bonam operam in bello ducitur in triumpho honoris cauſa, ut particeps ſit ſuo duci. In Chriſto, poteſt accipi Per Chriſtum, ſiue in Chriſto, in quo noſtra eſt gloria. Subnota... ...uit hoc Theophylactus.

Bonus odor ſumus deo.) εὐωδία. id eſt, Fragrantia, ſiue beneolentia: ut ad uerbum efferam: nam Græcis dictio eſt compoſita. Et deum rurſum appellat patrem, ſuo more. Quoties enim abſolute hoc utitur uerbo, ferè deum patrem intelligit, præſertim ſi iunga... ...tur filij mentio.

Alijs quidem.) Elegantius uertiſſet, His & illis.

Tam idoneus.) Tam, Græcis non legitur, nec apud Ambroſium, nec apud Auguſti... ...num, qui citat hunc locum, edifferens Pſalmum ſeptimum, legitqꝫ, Et ad hæc quis ido... ...neus? Itidem adducit Origenes homilia in Geneſim decimatertia. Fortaſsis interpres de ...ſuo addiderat, Quis nam. Id uerſum eſt in Quis tam. Subauditur autem reſponſio Per... ...pauci, aut ſimile quippiam. Intelligit enim rem eſſe uehemēter arduam, & quæ non queat ...à quibuſuis præſtari, niſi mauis per hyperbatum referre ad id quod aliquanto poſt ſequi... ...tur, Ad hæc quis idoneus? Et poſtea quàm dilata reſponſione, auxit facti magnitudinem, deinde reſpondeat, Fiduciam autem talem habemus, & cætera.

Tam ſupereſt

Ordo

Sicut plurimi.) ὡς οἱ λοιποί. id eſt, Sicut cæteri. Alij habent, ὡς οἱ πολλοί. id eſt, Sicut multi, aut plerique.

Adulterantes.) καπηλεύοντες. id eſt, Cauponantes. Hieronymus ad Hedibiam quæ... ...ſtione undecima, uertit, Venundantes & uenditantes. Eſt enim καπηλεύειν, ad quæſtum abuti re quapiam, quod Petrus accōmodauit ad ipſos etiam homines, Cauponantes uos. Quo quidem uerbo uſus eſt Ennius in Officijs Ciceronis, Non cauponantes bellum, ſed belligerantes. Interpres Adulterantes, uertit pro Corrumpentes: idqꝫ ſequutus eſt Ambro... ...ſius, nec inerudite. Siquidem ueteres, quicquid eſſet inſyncerum, ac dolo fraudeqꝫ uitia...

Cauponari
Adulterare

tum, id κάπηλον appellabant, uelut Aeschylus, citante, quisquis is fuit, etymologiarum Græcanicarum coaceruatore, κάπηλα προφέρων τεχνήματα. id est, Cauponias proferens artes. propterea quod hoc hominum genus plerunque insyncerum est, utpote quæstu metiens omnia. Græca uox proprie quadrat in eos qui uenditant esculenta aut poculenta: quorum præcipuum est studium, uitiata pro synceris uendere.

Sed ex synceritate.) ἀλλ' ὡς, Sed tanquam ex synceritate, sed tanquam ex deo: additis aduerbijs. Et tamen nisi subaudias aliquid, erit imperfectus sermo: Non adulterantes, sed uelut ex synceritate prædicantes.

EX CAPITE TERTIO

Incipimus iterum nosmetipsos commendare.) συνιστάνειν. quod non simpliciter sonat laudare, id quod uulgus existimat, sed insinuare in alterius beneuolentiam.

Ad uos aut ex uobis.) Græci repetunt commendatitijs, licet reclamantibus exemplaribus Latinis quæ uiderim omnibus, neque temere tamen. Commendatitijs ad uos, hoc est, quæ ab alijs profectæ commendent nos uobis, aut à uobis profectæ commendent nos alijs. Nam ad eundem modum & legit & interpretatur Theophylactus.

Epistola nostra.) Suam uocat, non quam scripserit, sed qua commendetur. Studium curandæ salutis illorum, argumentum erat & epistolæ uice. Nostris autem dixit, uel modestiæ causa, pro Meis, uel quod pari studio essent & alij quidam Pauli collegæ.

Adnominatio Quæ scitur & legitur.) Interpres non reddidit uenustatem Græcanici schematis, γινωσκομένη καὶ ἀναγινωσκομένη. id est, Que intelligitur & legitur.

Manifestati quoniam epistola estis.) φανερούμενοι. Verbum est medium, unde commode uerti poterat, Dum manifestatis uos esse epistolam, & cætera. Aut, dum manifestamini quod estis epistola, & cætera.

Et scripta non atramento.) Græcis non additur Et: nec apud Ambrosium. Nec est, Scripta, sed Inscripta. ἐγγεγραμμένη.

σάρκινον In tabulis cordis carnalibus.) σαρκίναις. id est, Carneis: ut materiam intelligas, non
σαρκικόν qualitatem, quam notant quum dicunt σαρκικός. Nam quod alibi Carnalibus legimus, σαρκινόν est Græce. καρδίαις habent quidam codices, hoc est, cordibus: sed mendose, opinor. Qui sic legunt uolebant esse appositionem, In tabulis carneis: quibus? nimirum ipsis cordibus.

Sed sufficientia nostra.) ἡ ἱκανότης, Idoneitas: ut ita loquar.

Qui & idoneos nos fecit ministros.) ὃς καὶ ἱκάνωσεν ἡμᾶς διακόνους. id est, Qui idoneos nos fecit, ut essemus ministri noui testamenti: quasi dicas, Idoneauit. Est autem uerbum ab eo nomine, quod mox uertit, Sufficientes & sufficientia.

Litera, pro Literæ Non litera sed spiritu.) Græcis genitiuus est, Literæ sed spiritus: ut referas ad ministros, & intelligas Nouum testamentum, spiritum, Vetus, literam. At apostoli delecti sunt ut spiritum administrarent, non ceremonias legis tantum ac præcepta legis, quas suo more literam uocat. Per Mosen enim non dabatur spiritus quemadmodum per apostolos. Ex Ambrosiana interpretatione non potest certum deprehendi quid legerit, & ad sensum haud magni sanè refert. Nam quod offendit Vallam, ita uitari poterat: Qui fecit ut essemus idonei noui testamenti ministri, quod spirituale est, non literale sicut uetus, ut literæ & spiritus referatur ad testamentum, aut ministros noui testamenti, hoc est, non literæ sed spiritus. Ac ne quis existimet nos rem adferre nouam, uterque codex Constantiensis consentiebat cum Græcis, nec locus ullam habebat rasuram. Neque secus citat Augustinus libro de spiritu & litera, capite centesimo septuagesimonono: quanquam eiusdem operis capite decimoquarto, scriba locum deprauarat, qui quum uideret scripturam sibi constare, non ausus est omnia corrumpere.

Hugo Carrensis Literis deformata.) Quidam Deformata, interpretatur Turpiter formata. Id quo magis credamus, Carrensis adijcit, Sicut mulier dicitur deformis. O columẽ theologiæ, quasi uero sola mulier dicatur deformis. Deinde post aliquot id genus nugas, addit aliud commentum, si cui hoc parum probatur; Deformata, id est, ualde bene formata. quasi uero hoc

agat

Paulus, ut intelligant eam legem ualde bene formatam, quam præ euangelio contem
ault. Verùm quorsum attinet hæc insectari, quum in summa totum hoc sit impudentis-
sum, Nouum testamentum Græce scriptum ab apostolis, interpretari uelle, si Græce
prorsus nescias. Paulus scripsit, ἐντετυπωμένη. id est, Informata: ut ad uerbum reddam,
id est, insculpta. Quanquam eleganter interpres dixit Deformata, pro Formata. Nec
enim hic auget De, non magis quàm in Deambulare, ac deosculari. Et Quintilianus, Mar
mora prima deformata manu. Ambrosius formata legit, non deformata.

Damnationis in gloria est.) In, superest. δόξα, id est, Gloria. Atque ita legit Ambro-
sius. Gloriam, more Hebræorum dixit, pro gloriosam. quanquam hoc non admodum ua-
riat sensum. Variantq; Græcorum codices. Et mox, Per gloriam est, δόξα δόξης, dixit pro
in gloria. *In, superest*

Nam nec glorificatum est quod claruit.) καὶ γὰρ οὐδὲ δεδόξασται τὸ δεδοξασμένον. id est,
Etenim ne glorificatum quidem est, quod glorificatum est: id est, quod tum glorificabatur
accedente gloria euangelij perdidit gloriam. Et ideo addidit, In hac parte: id est, in compa-
ratione. Sic enim exponunt Græca scholia.

Multa fiducia.) πολλῇ παρρησίᾳ. quæ uox apud Græcos significat loquendi liberta-
tem, quum palàm quis eloquitur quod sentit. Hoc ad Mosen refert, qui palàm & aperte
non est ausus loqui, sed uelata facie. Et χρώμεθα utimur, idem potest esse utamur. Atque
ita planè legit Ambrosius, ut sit adhortantis ad libertatem mere Christianam.

In faciem.) εἰς τὸ τέλος. id est, In finem. Id quod haud dubie librariorum accidit erro-
re. Certe Ambrosius legit, Vsq; ad finem eius quod euacuatur, & ad eum modum inter-
pretatur. Volebat Mosi faciem esse obtectam, nec aspici, donec id quod erat abolendum,
coruscante euãgelio euanesceret, & sic licebat intueri faciem Mosi. Et τέλος legit simul
& interpretatur Chrysostomus ac Theophylactus. Non poterat crassus populus perspice
re quod lex illa finem esset habitura. Porrò ut hic sermo sit absolutus, subaudiendum est
aliquid, Et non facimus sicut Moses qui ponebat, & cætera. Et tamen in nonnullis Græco
rum codicibus comperimus scriptum, εἰς τὸ πρόσωπον. quemadmodum nos legimus.
Sed hos suspicor ad Latinorum lectionem fuisse correctos. Quod hic uertit, Intenderent,
Græce est ἀτενίσαι. id est, defigere oculos, & immotis oculis intueri. quemadmodum so
lent amantes, & qui attente audiunt loquentem. Aspicere poterant, sed fixis oculis, & diu
intuentibus non poterant. Vnde re cognita, Moses quoties loqueretur populo, faciem
uelo obtexit. *Varia lectio*

In finem, uidelicet ne illic conquiescerent. Et quod euacuatur, sonat quasi dicas, Eius
quod euacuatur uel aboletur, ut referas ad Mosen moriturum. Moses mortalis erat, Chri-
stus immortalis. Mosi lex ad tempus erat instituta, Christi lex finem nescit. Aut absolute
in finem, eius rei quæ euacuatur. Et euacuatur, hic est, καταργούμενον, id est, Quod abo-
letur & irritum redditur. Id annotauit & Theophylactus. Tametsi lex non aboletur pro-
pe, sed figuræ cedunt ueritati.

Obtusi sunt.) ἐπωρώθη. id est, Excæcati sunt. Et cogitationes, potius quàm sensus,
νοήματα, quod paulo ante uertit Cogitationes. Quum autem conuersus fuerit, ἡνίκα δὲ
ἐπιστρέψῃ, opinor subaudiendum Israel, pro Israelita. Augustinus libro aduersus Fau-
stum duodecimo, capite quarto, legit, Quum autem transieris. ut ἐπιστρέψῃ sit à uerbo
medio, & secunda persona, pro Quauis persona: nisi fortè malumus uitio librarij, Trans-
ieris scriptum pro Transierit. Quanquam & aliàs totidem uerbis adducit hunc locum,
uelut eiusdem libri capite trigesimonono. *Obtusi, pro Excæcati*

Manet non reuelatum.) Maluissem, Nec tollitur: quo sensus sit apertior.

Quum autem conuersi fuerint ad dominum.) Quum Græce sit ἐπιστρέψῃ, si placet
uerbum medium, erit Conuersus fueris, secunda persona: quemadmodum subinde locum
hunc adducit Augustinus, nominatim in libris quos scripsit aduersus Faustum, Quum
transieris ad dominum, auferetur uelamen. Sin uerbum actiuum, erit Conuersus fuerit,
tertia persona: ut subaudias, Israel. Atq; ita legit diuus Ambrosius, Quum autem conuer-
sus fuerit ad dominum, auferetur uelamen. Vsus est eodem uerbo capite quod proxime
sequitur. Neq; quicquam tamen officit sententiæ, quod noster interpres mutauit nume-

rum. Necꝫ enim refert utrum dicas, Equa geſtat fœtum decem menſibus, an equę geſtante decem menſibus. Origenes hunc adducens locum in Exodum homilia duodecima, legit Vbi conuerſus quis fuerit, auferetur uelamen. Rurſus in Leuiticum homilia ſecunda.

Dominus autem ſpiritus eſt.) Non ſimpliciter ait dominum eſſe ſpiritum, & corpus eſſe negat, ſed addidit articulum τὸ πνεῦμα, hoc eſt ille ſpiritus, nempe legis, quaſi Moſes fuerit caro, utpote mortalis & imbecillis & craſſus, iuxta typum quem gerit, Chriſtus ſpiritus, ut efficax & immortalis.

Speculantes, à ſpeculo, non à ſpecula. Speculantes.) κατοπτριζόμενοι. id eſt, Speculantes. hoc loco à ſpeculo ductum eſt, non à ſpecula: ut intelligas dei gloriam à purgatis animis ceu ſpeculo excipi, ac reddi. Ad hunc enim ſenſum exponunt Græca ſcholia, ut κατοπτριζόμενοι ſit ueluti ſpeculo exprimentes ac referentes. Græcæ uocis emphaſim annotauit & Auguſtinus libro de trinitate decimo quinto, capite octauo. Et quod additur, In eandem imaginem: præpoſitio Græcis abeſt, τὴν αὐτὴν εἰκόνα. id eſt, iuxta eandem imaginem: ut ſubaudias κατὰ. Ac paulo poſt:

A claritate in claritatem.) A gloria in gloriam. ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν. ſic enim aliquoties uertit hanc uocem. Verum hæc uarietas interpretandi, nonnunquam anſam errandi Latinis expoſitoribus præbet, dum aliud quiddam à Paulo dici putant, claritatem & gloriam, quum apud illum eadem ſit uox.

Triplex lectio. A domini ſpiritu.) Trifariam hic locus accipi poteſt apud Græcos, A domini ſpiritu, ſiue à domino ſpiritus, ſiue à domino ſpiritu, ut accipiamus ipſum dominũ eſſe ſpiritum. Cæterum media lectio mihi magis probatur. ἀπὸ κυρίου πνεύματος. Primam ſequutus uidetur Theophylactus, atꝗ item Ambroſius. Vltimam ſequitur commentarius in hanc epiſtolam Chryſoſtomi titulo, torquens in Arianos. Item diuus Baſilius in opere de ſpiritu ſancto ad Amphilochium capite uigeſimo primo. Mirum quid ſequutus Auguſtinus libro de ciuitate dei uigeſimoſecundo, capite uigeſimonono, legit, Tanquam ad domini ſpiritum. ſi modo ſcriptura mendo uacat. Cæterum ὡς hic non ſonat ſimilitudinem ſed congruentiam, Tanquam à ſpiritu domini: ut intelligas eximiam dignamꝗ quam conſerat domini ſpiritus. Similis locus eſt apud Ioannem, Quaſi unigeniti à patre.

EX CAPITE QVARTO

IVxta quod miſericordiam conſequuti ſumus.) καθὼς ἠλεήθημεν. Ambroſius uertit, Prout miſericordiam conſequuti ſumus. Interpres pro καθὼς legiſſe uidetur καθ' ὅ. Cæterum, Miſericordiam conſequuti ſumus, ſuo more modeſtiæ cauſa dixit, pro eo quod eſt, Delecti ſumus ad officiũ apoſtolicum.

Non deficiemus.) οὐκ ἐκκακοῦμεν. id eſt, Non deficimus, ſiue ſegneſcimus, aut degeneramus. Nam Græcis κακὸς aliquando inertem ſignificat ac inſtrẽnuum, ut & aliàs indicatum eſt. Ambroſius legit, Non deficiamus & renunciemus: ut utrunque ſit hortantis, quaſi legerit, μὴ ἐκκακῶμεν & ἀπείπωμεν. Mihi magis probatur, ut indicandi modo legantur, & ad Pauli perſonam pertineant, qui contemptis Moſi ceremonijs, Chriſti philoſophiam libere prædicabat.

Sed abdicamus.) ἀπειπάμεθα. id eſt, Abdicauimus, ſiue abnegauimus, reiecimus. Ambroſius legit, Renunciemus: ut uerba ſint inuitantis. Verum hæc omnia Chryſoſtomus ac Theophylactus legunt & interpretantur indicandi modo. Non enim illis præcepit Apoſtolus quid debeant facere, ſed oſtendit qualis ſit ipſius functio, obiter taxans pſeudapoſtolos, qui fumos obijciebant diſcipulis, quemadmodum & hodie Iudæi iactant myſteria Talmudica & Cabaliſtica.

Occulta dedecoris.) τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης. Aptius eſt probri, ſiue dedecoris, quàm pudoris. Non enim dixit αἰδοῦς, ſed αἰσχύνης. Atꝗ ita legit Ambroſius. Probrum enim opponit gloriæ quam tribuit euangelio. Porrò Occulta dixit, pro occultamentis. nam turpitudo amat latebras. — *Occulta, pro occultamẽtis*

Nec adulterantes.) δολοῦντες. id eſt, Dolo utentes, ſiue tractantes. Neꝗ eſt hic καπηλεύοντες, quod antea uertit, adulterantes: ſed δολοῦντες, quaſi dicas, falſificãtes. Nec eſt In manifeſtatione, ſed Manifeſtatione: ut referatur ad commẽdantes: hoc eſt, non dolo captantes hominum fauores, ſed ſynceritate prædicationis. — *δολοῦ*

Opertum eſt.) κεκαλυμμένον. Quod hactenus Velatum, uertit, nunc mutat Opertum

...n, quum Græcis eadem sit uox.
Deus huius seculi.) ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου. id est, Deus æui huius. Theophylactus ac *Hyperbaton*
...holia Græca putant legi posse per hyperbaton ad hunc modum: In quibus excæcauit co
...ationes incredulorum huius seculi: ut intelligamus deum uerum ultorem scelerum, ex/
...cæcare mentes infidelium huius seculi. Atq; hic quidem sensus accipi poterit, si deus sub/
...cta hypostigme separetur ab his quæ sequuntur, hoc pacto: In quibus deus, seculi huius
...excæcauit mentes infidelium: hoc est, in quibus deus excæcauit mentes infidelium huius
...culi. eamq; lectionem plerisque placuisse nostrorum, testis est Augustinus libro aduer/
...us Faustum uigesimoprimo, capite secundo, quod Manichæi duos deos facerent, alterum
...orum, alterum unde scaterent mala, quem Hylen uocabant. At idem aliquanto post, ne/
...gat absurdum uideri debere, si diabolus dicatur deus huius seculi, quemadmodum & illud *Diabolus dictus deus*
...ictum est Paulo, Quorum deus uenter est, Item illud in Psalmo, Dij gentium dæmonia.
...dem repetit contra aduersarium legis & prophetarum libro secundo, capite septimo. In
...anc sententiam enarrat Ambrosius. Proinde quod priore loco diximus ex Græcis scho/
...ijs, id uidetur affectatum ac uiolentum. Simplicius est ac uerius, ut intelligamus deum hu
...us seculi satanam, quemadmodū sentit Cyrillus, citantibus scholijs Græcanicis. Nec mo/
...ueat quod illi tribuatur uocabulum dei. Non est enim simpliciter deus diabolus, sed illis
...est deus, qui illum anteponunt Christo. Velut auaris pecunia siue mammona deus est, ne
...potibus gula deus est, & homo homini deus est, iuxta prouerbium. Certe Ambrosius non
...ueretur interpretari diabolum huius seculi deum malorum. Nam in diuinis literis triplici
...differentia reperitur nomen dei ac domini: iuxta naturam ac ueritatem, Ita solus deus dici
...tur deus ac dominus: iuxta adoptionem, Ego dixi dij estis: & iuxta opinionem primæ Co/
...rinth. octauo: Nam etsi sunt qui dicantur dij in cœlo siue in terra. Chrysostomus studiose
...repugnat, ne diabolus dicatur deus, odio Marcionis & Manichæi, uultq; hunc locum acci
...pi de deo uero: & indicat ordinem orationis quem antea commōstraui. Mox remisso hoc
...suffugio tamen urget eundem sensum, ac submouet duplicem scrupum. Quomodo deus
...cœli ac terræ dicatur deus huius seculi: deinde quomodo is dicatur excæcare. Primum ex/
...plicat cōsuetudine scripturæ mysticæ, quæ deum appellat deum Abraham, Isaac & Iacob.
...item deum Israel: rursum deum cœli, quum sit deus uniuersorum. Alterum sic expedit, ex
...more sermonis mystici, deum frequenter dici facere, quod permittit fieri, quemadmodum
...in epistola ad Romanos, dicitur philosophos tradidisse in reprobum sensum, & in Exodo
...dicitur indurasse cor Pharaonis. Pie quidem Chrysostomus, quanquā alteram sententiam
...arbitror esse germanam. At non uideo quorsum pertineant hæc suffugia, quum Paulus
...alibi manifeste dei nomen tribuat ijs qui uere dij non sunt, sed pro dijs habentur, ueluti se/
...cundæ Corinth. octauo, Sicut sunt dij multi & domini multi: & Ephes. sexto, impios spiri/
...tus appellat κοσμοκράτορας, id est, mundi potentes: mundum utique pro malis accipiens:
...quemadmodum hic usurpat uocem seculi. Ita'ne protinus triumphaturi sunt Manichæi, si
...hic Satanas dicatur deus huius seculi? Et ad coactas defensiunculas confugiemus potius
...quàm ad germanam interpretationem? Illud addam commentarios qui Chrysostomi titu
...lo feruntur in hanc epistolam non esse illius, sed simij cuiuspiam.
Illuminatio euangelij gloriæ Christi.) Congeries genitiuorum reddit orationem anci/ *Locus obscurus & uarie lectus*
...pitem. Potest enim sic accipi, ne illucesceret illis illustratio euangelij, hoc est, prædicationis
...gloriæ Christi: aut ne illucesceret illis lumen gloriæ euangelij Christi, aut ne illucesceret il/
...lis lux euangelij quæ est gloria Christi. Demiror autem quid legerit Ambrosius Græce,
...quum ita uertat hunc locum: In quibus deus seculi huius, obcæcauit sensus infidelium, ut
...non peruideant lumen euangelij gloriæ Christi, ni fortè pro αὐτοῖς legit αὐτοὺς ad hunc
...modum, εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι αὐτοὺς τὸν φωτισμόν. Nam autore Hesychio, αὐγάζω & αὐγά/
...ζομαι Græcis est ὁρῶ καὶ βλέπω, uideo, siue intueor. Deinde φωτισμὸν proprie sonat il/
...luminationem, siue illustrationem: quod Ambrosius uertit lumen. Sed lumen quum pro/
...fertur, φωτισμός est. Chrysostomus & huic succinens Theophylactus, αὐγὴν interpre/
...tantur sublustre quiddam & quasi gustum futuræ gloriæ, quem ante dixit, arrabonem spi/
...ritus: φωτισμὸν, lucem illam ineffabilem, quæ pòst aperitur.
Qui est imago dei.) In Aldina æditione additur ἀοράτου, quum non sit in nostris La

 tinis

tinis, sed uidetur à studioso quopiam adiectum ex epistolæ ad Colossenses capite primo, præsertim quum in alijs Græcis nō reperiatur, quumq́; Chrysostomus ac Theophylactus nec legat, nec interpretetur. Imò neuter codex Constantiensis habebat Inuisibilis.

Sed Iesum Christum dominum nostrum.) Nostrum, redundat. Nec habebatur apud Theophylactum & Chrysostomū, nec in uetustiore codice Constantiensi, sed adscriptum erat recentiore manu in margine: & plenius est, ut intelligamus omnium esse dominum. Præterea discernit suam personam à persona Christi, quum ipse sit minister, alienū agens negocium. Ille dominus, ad cuius gloriam omnia referenda sunt quæ facit seruus.

Nos autem seruos uestros per Iesum.) Propter Iesum, legendum est. διὰ τὸν ἰησοῦν. Atque ita legit diuus Ambrosius.

Dixit, pro Iussit, dure

Qui dixit.) ὁ εἰπών. Commodius erat, Qui iussit. & addendum erat uerbum substantiuum: Deus est qui iussit lumen illucescere, & cætera. Deinde:

Ipse illuxit.) Pro ipse, Græce est ὃς, id est, qui. Nam ipse qui iussit, illuxit. Cæterum Græca uerba sunt λάμψαι & ἔλαμψε, pro quibus Augustinus in opere aduersus calumniatorem legis Mosaicæ, legit clarescere & claruit. Rursus contra Faustum disputans libro uigesimosecundo, capite octauo.

Scientiæ claritatis.) τῆς γνώσεως, τῆς δόξης. id est, cognitionis gloriæ. Interpretatur enim quid dixerit φωτισμόν, nempe cognitionem gloriæ Iesu. Item pro dei, Ambrosius legit Suæ. Ad illuminationem gloriæ suæ, propterea quod præcessit Deus.

In facie Christi Iesu.) ἐν προσώπῳ ἰησοῦ χριστοῦ. id est, In facie Iesu Christi. Faber hoc loco mauult legere persona, pro facie, Laurentium, opinor, sequutus. At mihi multo magis quadrare uidetur ad Pauli sententiam, si legamus In uultu, siue in facie. Adludit enim ad Mosi faciem uelamine opertam, quum in Christi facie clare refulserit gloria dei patris, uelut in imagine absolutissima. In hunc fermè sensum Chrysostomus ac Theophylactus.

In uasis fictilibus.) ὀστρακίνοις. id est, testaceis: licet idem sit sensus.

Ordo apud nos diuersus à Græcis

Vt sublimitas.) ἵνα ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ᾖ τοῦ θεοῦ. id est, Vt sublimitas uirtutis, sit dei, & non ex nobis. Hic constanter Græci dissentiunt à Latinis. Nam Ambrosius non solum legit quod nostra habet translatio, uerum etiam interpretatur. Sic enim loquitur, ut eminentia uirtutis eius appareat per homines prædicatores, & cætera. Quanquam hic quoq; uirtutis sic accipitur, non ut opponatur uitio, sed infirmitati. Proinde Hieronymus in dialogis aduersus Pelagium, citat hunc locum his uerbis, Vt abūdantia fortitudinis nostræ sit ex deo. Cæterum ea uox uirtutis, ad nos refertur, non ad deum: ut sit sensus, Vt nostra uirtus tam eximia nō tribuatur nobis, sed deo. Neq; rursum est sublimitas, sed ἡ ὑπερβολὴ, id est, excessus, siue excellentia, siue ut Ambrosius, eminentia. Augustinus aliquoties legit eminentia, aptissimo uocabulo, & eminentia coniungit cum uirtute, ut eminentia uirtutis sit dei, quum aliàs frequenter, tum enarrans Psalmos. Item epistola centesima quinquagesimatertia, rursus sermone de uerbis apostoli decimoquinto.

In omnibus tribulationem patimur.) Interpres neque sensum Pauli dilucide reddidit, neq; schematis iucūditatem, ἐν παντὶ θλιβόμενοι, ἀλλ᾽ οὐ στενοχωρούμενοι. id est, ubiq; pressi siue afflicti, sed non coartati, siue non anxij redditi. Alioqui consequitur, ut qui prematur, is adigatur in angustum. Ambrosius propius reddidit Græca ad hunc modum, In omnibus pressuram passi, sed non coangustati.

Aporiari ἀπορεῖσθαι

Aporiamur, sed non destituimur.) Est apud Græcos iucunda uocum allusio, ἀπορούμενοι, ἀλλ᾽ οὐκ ἐξαπορούμενοι. quorum alterum significat hærentem & consilij inopem ac perplexum, alterum significat planè desperantem ac tædio uictum. Quāquam ἀπορεῖσθαι significat & egere, sed anxie, quod sequutus est interpres. Ambrosius uertit, inopiam passi, pro egentes. Et quod hic uertit destituti, participium est eius uerbi quod paulo ante uertit tædere, ἐξαπορεῖσθαι. ita ut nos tæderet uiuere. Græci sic interpretantur, ut ἀπορεῖσθαι sit redigi ad summam angustiam & inopiam, sed ἐξαπορεῖσθαι uinci & opprimi malis.

Sed non derelinquimur.) διωκόμενοι ἀλλ᾽ οὐκ ἐγκαταλειπόμενοι. quorum posterius sonat, in periculo deseri ac destitui, ob præpositionem additam ἐν.

Superest in nostris

Humiliamur sed non confundimur.) Hæc nec habentur in Græcis codicibus, nec in lectione Ambrosiana, nec in uetustissimo codice sancti Donatiani, nec in utroque Constantiensi

fsi,unde miror unde irrepserint.Chrysostomus ac Theophylactus nec legit nec inter/pretatur:ac ne is quidem cuius commentariolus fertur falso Hieronymi titulo.Et tamen ad Pauli sensum non inepte accederent,quod humiliationi proxima sit confusio. Quod autem hic interpres uertit per uerba,Græci dicunt per participia. Atque ita legit Ambrosius,In omnibus pressuram passi, sed non coangustati, inopiam passi, sed non destituti.Verum quoniam tempus participij non conueniebat, interpres maluit per uerba reddere.

Semper mortificationem Iesu Christi.) Græce est,Domini Iesu: νέκρωσιν τοῦ κυρίου Ἰησοῦ. Sed obstrepet aliquis,quid ista faciunt ad sensum,an sit domini Iesu,an Iesu Christi: Primum arbitror esse nefas in diuinis literis,si uel unum apicem sciens ac uolens mutes.Quod si quis propius introspexerit,uidebit nec hanc in Paulo uarietatem ociosam esse,in quo nihil omnino est ociosum. Addidit domini cognomen,ne seruos pigeret similia pati:item ne mortis nomen adderet contemptum Christo,addidit domini cognomen.Ambrosius pro νέκρωσιν legit non Mortificationem, sed Mortem:nec id absurde mea sententia. *Minutissima in scripturis nō negligēda*

Vita Iesu manifestetur in corporibus nostris.) ἐν τῷ σώματι ἡμῶν. id est,In corpore nostro.Atque ita legit Ambrosius cum Græcis cōsentiens,ut non respicias tuum aut meum corpus,uerum id quod opponitur spiritui.

Ergo mors in nobis operatur.) ὥστε ὁ μὲν θάνατος ἐν ἡμῖν ἐνεργεῖται. id est,Itaque mors quidem in nobis operatur.Quanquam est Agit,potius quàm Operatur.de quo toties iam dictum est.

Sicut scriptum est.) κατὰ τὸ γεγραμμένον. Faber putat posse legi,A quo scriptum est.Verum id Græci sermonis ratio nullo pacto patitur,unde miror si diuersum habuit exemplar,aut certe tam erudito uiro quid in mentem uenerit.

Credidi propter quod loquutus.) Locus est in Psalmo centesimo decimoquinto. Sermo Græcus est anceps,si coniunctim legas,sensus est, Credidi eo quod loquutus sum:si disiunctim,sensus erit,Credidi,& ideo loquutus sum:ut iuxta priorem distinctionem accipias,eum non fuisse crediturum,nisi loquutus fuisset,Iuxta posteriorem,non fuisse loquuturum,nisi credidisset. διό, quapropter,siue Propterea quod.

Scientes quoniam qui suscitauit Iesum.) Græci legunt, Dominum Iesum. ὁ ἐγείρας τὸν κύριον Ἰησοῦν. Porrò quod uertit ὅτι, nunc quia,nunc quoniam, frequentius occurrit quàm ut uacet castigare. Nam poterat Latine dicere,Scientes qui Iesum suscitauit,eum nos quoque per Iesum suscitaturum esse.Aut,scientes quod qui Iesum suscitauit,is & nos per Iesum suscitaturus est.

Et constituet uobiscum.) καὶ παραστήσει σὺν ὑμῖν, Et exhibebit siue adiunget sibi unà nobiscum:hoc est,Non solum nos Iudæos,uerum etiam uos gentes.Rursum illud:

Cum Iesu.) Græce est, Per Iesum. διὰ Ἰησοῦ. Neque enim cum Iesu,qui iam olim resurrexit:sed per illum,cuius membra facti sumus,& per quem donauit nobis omnia. Etiamsi Ambrosius legit,Cum Iesu:non ad tempus respiciens,sed ad communem resurrectionem capitis & membrorum.

Vt gratia abundans per multos in gratiarum actione abundet in gloriam dei.) ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα,διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ εἰς τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ. id est,Vt gratia exuberans siue redundans,siue quæ redundauit,propter multorum gratiarū actionem abundet in gloriam dei. Est enim propter,non per, nisi διὰ referas ad πλειόνων, at tum non habes quò referas εὐχαριστίαν. Videtur autem Paulus aliquoties abusus hac præpositione.Et Ambrosius ita propemodum legit, Per multorum gratiarum actionem:hoc est,Si plures agant gratias,id cedet in gloriā dei.Potest & uerbum περισσεύσῃ accipi transitiue,adhærente huic accusatiuo εὐχαριστίαν, ut ita distinguamus, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα διὰ τῶν πλειόνων. hic post hypostigmen subijciantur reliqua, τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ. id est,ut gratia quę per plures sparsa exuberauit,faciat ut exuberet etiam gratiarum actio in gloriam dei.Hoc ne prorsus uideatur esse somniū,in exemplari uetustiori Constantiēsi sic habebatur, Vt gratia abundans per multos,gratiarum actio abūdet in gloriam dei.Alterum in hoc consentiebat,quod gratiarū actiones,& colo & maiuscula separabatur à superioribus *Græca luci/diora nostris*

 perioribus

perioribus: quasi dicas, redundante gratia per multos similiter & gratiarum actio redundet per multos in gloriam dei: ut prior nominatiuus ponatur absolute pro genitiuo, & διὰ πλειόνων referatur ad utranque partem, πλεονάσασα & περισσεύσῃ.

Non deficimus.) οὐκ ἐκκακοῦμεν. Quemadmodum uertit & supra, pro eo quod est, non segnescimus, non defatigamur.

Quod in præsenti est momentaneum & leue.) τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρόν. id est, Quod enim in momento est leue. nam in præsenti non est in Græcis, nisi quod interpres uoluit reddere aduerbium τὸ παραυτίκα. Poterat autem uertere ad hunc modum, τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως ἡμῶν καθ' ὑπερβολὴν, εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον βάρος δόξης κατεργάζεται ἡμῖν. id est, Momentanea leuitas afflictionis nostræ, insignite, supra modum æternum pondus gloriæ operatur, siue efficit nobis: ut τὸ ἐλαφρόν, id est, leue, ponatur pro nomine substantiuo: & τὸ παραυτίκα, fungatur uice adiectiui, quod Græcis est familiarissimum. Opposuit autem Paulus, τὸ ἐλαφρὸν τῷ βάρος. quod utique substantiuum est. Nec hic ἐλαφρόν dicitur, quod sit leue toleratu, sed quod cito transeat: quemadmodum nec βάρος dicitur, quod grauet, sed quod solidum sit ac permaneat: unde & ἐν βάρει dicuntur esse, qui grauitatem præ se ferunt. Iam illud, καθ' ὑπερβολὴν, εἰς ὑπερβολὴν, quod constanter habetur in omnibus Græcis exẽplaribus, & repetitur in scholijs, nihil aliud sibi uult quàm insignem & ineffabilem pręcellentiam, quasi dicas Egregie egregius est, ita bis dixit supra modum. Nihil enim aliud significat καθ' ὑπερβολὴν, quàm εἰς ὑπερβολήν. Et aliàs admonuimus, Hebræos huiusmodi conduplicatione epitasin exprimere. Nec est In nobis, apud Græcos, sed Nobis, absque præpositione. Huius particulæ ἀναδίπλωσιν annotauit Chrysostomus ac Theophylactus: noster interpres pro altera uertit Supra modum, pro altera In sublimitate. Hæc quoniam ignorant recentiores quidam, ut Thomas & Lyranus, non admodum apte hic philosophantur, de modo & proportione præmiorum ad merita, deq; sublimitate uitæ cœlestis. Hoc tamen admonebo, epitheton αἰώνιον posse utroq; referri, ad hyperbolen quæ præcessit, & ad βάρος quod sequitur. Totus autem hic sermo picturatus est ex contrarijs inter se relatis, quod indicauit etiam Chrysostomus. Nam θλίψει opponit δόξαν, ἐλαφρὸν opponit βάρος, τὸ παραυτίκα opponit αἰώνιον. Rursum committit τὰ βλεπόμενα, καὶ τὰ μὴ βλεπόμενα. Item πρόσκαιρα & αἰώνια. Iam quod paulo superius dixit, De die in diem: Græce non est, καθ' ἡμέραν, sed noue, ἡμέρᾳ καὶ ἡμέρᾳ, ut incrementum etiam intelligas renouationis, quemadmodũ corpus indies magis ac magis deficit, præsertim in prouectioribus. Sapit autem hic sermo Pauli dialecton Hebraicam, quod genus, In progeniem & progenies: pro eo quod erat, In omneis progenies.

Cõduplicatio Hebraica

πρόσκαιρα

Temporalia.) πρόσκαιρα. id est, Temporaria & ad tempus durantia: quo uocabulo usus est Euangelista, de semine mox exarescente.

EX CAPITE QVINTO

SCimus enim quoniam si.) Græci legunt ad hunc modum, οἴδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ. id est, Nouimus enim quod si terrena nostra domus tabernaculi dissoluta fuerit. Nec additur huius, nisi quod τοῦ certum indicat tabernaculũ. Addidit autem tabernaculi, ut ostenderet domicilium hoc non esse perpetuum, sed ad paucos paratum dies, cuiusmodi sunt tabernacula.

Non manufactam.) Iucundius est Græce dictione composita, ἀχειροποίητον. hoc est, dissimile his, quæ opera manuaria construuntur ac destruuntur.

Nam & in hoc ingemiscimus.) καὶ γὰρ ἐν τούτῳ στενάζομεν, Etenim in hoc gemimus. Incertum autem an pronomen hoc demonstret tabernaculum corporis, an absolute ponatur pro Ob id gemimus. Quod cupiamus superuestiri: aut quod mauult Valla, superindui, ἐπενδύσασθαι. Vnde ependytes dicta uestis exterior, ueluti toga aut pallium. Ad id facit quod sequitur, Si tamen induti & non nudi reperiamur. Neque enim superuestiri potest, qui prius non sit uestitus.

Superindui

Habitationem nostram.) τὸ οἰκητήριον ἡμῶν. id est, Domicilium nostrum. Refertur autem ad uerbum superindui. Corpus enim domicilium est animi. & Ambrosius legit Domicilio. Porrò quod addit, Quod è cœlo est: sentit, ut opinor, Christi corpus, cui nostra

confor

conformantur societate immortalitatis.

In hoc tabernaculo.) ἐν τῷ σκήνει. id est, In tabernaculo. Annotauit uocum emphasim Chrysostomus, Mortale corpus uocat σκῆνος, immortale iam factum οἰκίαν καὶ οἰκητήριον, quod tabernaculum uiatoris est ac militis, eoque temporarium, domus inhabitantis ac permanentis.

Si tamen uestiti, & non nudi inueniamur.) Ambrosius indicat in nonnullis codicibus diuersam esse lectionem. Siquidē expoliati, non nudi inueniamur: hoc est, si expoliati hoc corpore non deprehendamur nudi, sed induti Christo. Idem annotant Græcanica scholia, in nonnullis esse, ἐκδυσάμενοι. in alijs rursus ἐνδυσάμενοι. Est aūt participium actiuum Quum exuerimus nos, aut quū induerimus. Sic enim de corpore loquitur, quasi de ueste. *Duplex lectio*

Vt absorbeatur quod mortale est à uita.) τὸ θνητόν. Cur non potius mortalitas quàm mortale, quo magis respondeat uitæ? Et ad eum modum Græci abutuntur adiectiuis neutri generis. *Mortale, pro mortalitate*

Qui autem effecit nos in hoc ipsum.) ὁ δὲ κατεργασάμενος ἡμᾶς, εἰς αὐτὸ τοῦτο θεός. id est Porro qui nos fecit, siue parauit in hoc ipsum, deus: ut subaudias Est: quod in participijs passim fit apud Græcos. Deus renouabit nos in resurrectione, qui in hoc ipsum nos condidit. Ambrosius legit perfecit, pro effecit. Nam affecit, quod addidit Faber, non uideo quo modo respondeat Græcæ uoci.

Pignus.) ἀῤῥαβῶνα. Nec est Qui dedit, sed Qui etiam dedit. ὁ καὶ δούς. ut referatur ad eum qui parauit nos in hoc, & postea pignus quoque dederit sui spiritus, quo certius speremus. *ἀῤῥαβῶνα*

Audentes igitur.) θαῤῥοῦντες. id est, Confidentes, siue fidētes. Hoc loco uidetur Paulus participio pro uerbo abusus: quod frequentius fit apud Græcos, quàm apud Latinos. Nisi malis ad hunc modum ordinare sermonem, ut illa Per fidem enim ambulamus, per parenthesim sint interiecta. Deinde ueluti recepto gradu, redeat ad interruptam orationem, θαῤῥοῦμεν δὲ καὶ εὐδοκοῦμεν. Cœperat enim ab huius uerbi participio θαῤῥοῦντες. ut hic sit sensus, Fidentes igitur semper, & scientes quod quum uersamur in corpore, absumus à domino. Nam per fidem ambulamus, non per speciem, & tamen fidentes, inquam, sumus, & non solum fidentes, uerum etiam sic animati, ut malimus abesse à corpore, quo liceat adesse deo. *Ordo sermonis*

Audemus autem.) Rursus, θαῤῥοῦμεν. id est, Confidimus.

Et bonam uoluntatem habemus.) εὐδοκοῦμεν. Quod Ambrosius, consentimus: nos maluimus, probamus. Probatur enim quod placet.

Dum sumus in hoc corp.) ἐνδημοῦντες, ἐκδημοῦμεν. Opposuit uerba contraria, quæ Latinus interpres non potuit commode reddere, nisi dicas, Dum adsumus, absumus. Siquidem in Græcis uerbis conduplicata ἐναντίωσις, geminam habet gratiam, quod & in uocibus sita sit, & in rebus. ἐκδημῆσαι, est foris agere: hoc est, domi non esse. ἐνδημεῖν, est domi agere. Interpres uarie reddidit, idque suo more. Tertullianus libro de carnis resurrectione octauo, uertit, Siue peregrinantes, siue immorantes. *ἐκδημεῖν ἐνδημεῖν*

Et ideo contendimus.) φιλοτιμούμεθα. id est, Certamus & ambimus. Ambrosius legit Conamur, quanquam Contēdimus, bene quadrat: modo bene intelligatur à nobis. Est enim φιλοτιμεῖσθαι, ambitiose quippiam contendere, sic ut te non patiaris ab alio uinci.

Siue absentes siue præsentes.) Participia sunt eorum uerborum, quæ ante uertit Peregrinari. Verti poterat, Siue foris agentes, siue domi. Sentit enim de domicilio corporis, in quo quum domi sumus, tum foris sumus seiuncti à domino. Ambrosius, Siue præsentes, siue peregrinantes. Interpres propemodum reddidit gratiam schematis, quam Græcis uerbis addit ἐναντίωσις & παρονομασία.

Propria corporis.) Græce est, τὰ διὰ τοῦ σώματος. id est, Quæ per corpus fiunt. Interpres legisse uidetur, τὰ ἴδια σώματος. Atque ita legit Ambrosius. Theophylactus legit & interpretatur, τὰ διὰ τοῦ σώματος. Tertullianus legit διὰ, subindicans amphibologiam orationis. Sensus enim esse potest, ut unusquisque reportet per corpus, uel quæ gessit per corpus. *Lectio uaria*

Prout gessit.) πρὸς ἃ ἔπραξε. id est, Ad ea quæ gessit. hoc est, pro ratione & portione eorum

ne eorum quæ fecit in corpore. Quidam codex habebat, πρὸς ὃ ἔπραξε. id est, Ad id quod gessit.

Deo autem manifesti sumus.) Græcis non est Manifesti, nomen: sed Manifestati sumus, uerbum. πεφανερώμεθα. Et item mox, In conscientijs uestris manifestos nos esse. πεφανερῶσθαι. Id siue à librarijs fuit immutatum, siue ab interprete positum, non magni refert ad sensum Pauli.

Occasionem damus.) Græce διδόντες est, id est, Dantes. Sed recte interpres participium commutauit in uerbum.

Vt habeatis ad eos.) πρὸς τούς. id est, Aduersus eos. Et Habeatis, posuit pro Possitis gloriari.

Excedimus, pro Excidimus

Excedimus.) ἐξέστημεν. quasi dicas, Rapti sumus extra nos: quem uocant mentis excessum, siue raptum. Fortasse scriptum erat, Excidimus mente, non Excedimus: hoc est, siue insanimus, siue sani sumus, siue sapimus, siue desipimus. Id magis explicat id quod mox consequitur.

σωφρονεῖν uarie redditū

Siue sobrij sumus.) εἴτε σωφρονοῦμεν. id est, Siue sobrij sumus. Ambrosius legit, Siue sanum sapimus: ut referatur ad illud, Excidimus mente. Nam id quoque significat aliquoties σωφρονεῖν. Et Græcanica scholia admonent, insanorum esse ingentia loqui, uelut oblitos sui. Quod idem indicat Ambrosius. Augustinus quum alijs compluribus locis, tum enarrans Psalmum trigesimum, ad ecstasim refert excessum. & Excessimus, compluribus locis legit, non Excedimus, obseruato tempore uerbi Græci. Quanquam in huiusmodi quæ ad animi pertinent affectiones, solet præteritum tempus pro præsenti usurpari. Et libro aduersus Faustum duodecimo, capite uigesimosexto, pro Sobrij sumus, legit, Temperantes sumus. Theophylactus triplex commentum adscripsit: de magnis rebus loquuturus ecstasim, inquit, uocat: rursum, siue uidemur insanire, siue sobrij esse: postremo, tribuit Paulo insaniam, sed ἐρωτικὴν, hoc est, amatoriam. Nam Plato triplicem furorem docet, uatum, poetarum & amantium, quorum postremum putat esse felicissimum. Talem furorem Theophylactus tribuit Paulo, qui non in se, sed in Christo uixerit, quemadmodum amantis anima, non est ubi animat, sed ubi amat, quique pro fratribus optarit anathema fieri à Christo.

Sermo imperfectus

Illud annotandum, nisi repetas utrunque uerbum, sermonem inabsolutum uideri. Siue enim mente excidimus, deo excidimus: siue sanæ mentis sumus, uobis sani sumus. Nam si quid gloriatur Paulus, id non ad ipsius, sed ad dei gloriam pertinet. Si mediocria loquitur, id tribuit infirmioribus, quorum affectibus & capacitati semet accommodat. Adsimili figura dictum est illud ad Romanos, Non enim qui in manifesto Iudæus est, nec quæ in manifesto in carne est circuncisio, & cætera: ut illic indicauimus.

Vrget nos.) συνέχει. id est, Constringit, siue compellit. quanquam Vrget, belle habet. Ac mox, non est Aestimantes, sed κρίναντας, id est Iudicantes, siue qui iudicauimus ac statuimus illud. Iudicantes legit Augustinus libro aduersus Faustum undecimo, capite octauo: quemadmodum Ambrosius.

Quoniam si unus pro omnibus.) Si, non est apud Græcos in quibusdam codicibus. Certe apud Theophylactum non additur, nec apud Ambrosium, quãtum ex illius liquet interpretatione. Separat enim hoc ab ijs quæ sequuntur interiecto commentario: Ergo omnes mortui sunt, & cætera. Assumit Paulus id quod indubitatum est: Christum pro omnibus mortuum. ac mox infert quod hinc consequitur. Verum id ad sensum perpusillum refert, nisi quod asseuerantius est quod legunt Græci: Christus mortuus est, de hoc non est disputandum: eoque dicit κρίναντες. Consequitur igitur omnes fuisse mortuos.

De cætero

Ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν. id est, Post hac. quod hic uertere solet Amodo. Ambrosius legit, Ex hoc tempore. Apud Quintum Curtium legimus, De cætero.

Si qua ergo in Christo noua creatura.) Ambrosius interpretatur, Si quis est in Christo, noua creatura est: ut bis subaudiatur uerbum substantiuum, etiamsi in Ambrosianis codicibus uerba contextus deprauata sunt. At idem adducens hunc Pauli locum libro epistolarũ secundo, epistola octaua, palàm indicat quid legerit, ita scribens: Et ideo addidit, Si quis in Christo, noua creatura: id est, qui perfectus in Christo, noua creatura est. Consentit per omnia cum Ambrosio Theophylactus interpres, etiãsi apud huius quoque interpretem

uerba

ria contextus deprauata habebantur in æditione Romana, quæ falso titulo, quod erat Theophylacti Bulgariensis archiepiscopi, Athanasio inscripsit. Quid quod in eũdem sen/ sum adducit hũc locum Origenes homilia in Leuiticum duodecima: Omnis ergo, inquit, secundum Apostolum, qui in Christo est, noua creatura est. Origenes enim Si quis, expo/ nit Quisquis. Denique Chrysostomus sic explicat, εἴ τις ἐπίστευσεν αὐτῷ, φησὶν, εἰς ἑτέραν μετῆλθε δημιουργίαν, ὁ γὰρ ἄνωθεν ἐγεννήθη διὰ πνεύματος. id est, Si quis credidit illi, in aliam transijt creationem. Etenim cœlitus natus est per spiritum. Notat idem epitasin, quod ue/ hementem mutationem appellarit καινὴν κτίσιν.

Quandoquidem deus erat in Christo.) ὡς ὅτι. Propemodum sonat, Sic, quia, ut mo/ dum ostendat quomodo deus reconciliauerit sibi nos. Ita uidentur significare Græca scho lia. Et clarius etiam Theophylactus: Reconciliauit: quomodo? non imputans peccata.

Non reputans.) μὴ λογιζόμενος. Melius, Non imputans.

Legatione fungimur.) πρεσβεύομεν. quod & Oramus, significat. Quanquam & ora/ tores dicti, qui alterius nomine postulant aliquid.

Tanquam deo exhortante per nos.) παρακαλοῦντος. Scio uocem Græcam esse anci/ pitem. Neque pugnarim, si cui magis placet exhortante. Me tamen nihil mouet scrupulus eorum, qui putant indecorum deo obsecrare. Certe mox per Paulum orat δεόμεθα. Chry sostomus ita scribit in hunc locum, εἶδες πῶς ἦρε τὸ πρᾶγμα, τὸν χριστὸν εἰσαγαγὼν πεθέντα τὴν ἱκετηρίαν ταύτην, μᾶλλον δὲ οὐ τὸν χριστὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν πατέρα. id est, Vides quomo do rem exaggerarit, Christum inducens hanc supplicationem peragentem: imò non Chri/ stum tantum, sed & ipsum patrem.

Eum qui non nouit peccatum, fecit peccatum.) Prius peccatum est admissum, poste/ rius est hostia destinata expiando peccato. Mirum cur Faber tam sollicitus sit, ne quis in/ telligat Christum peccasse, quum ex his uerbis is sensus nullo pacto possit accipi, Eum qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit. Non enim dixit Peccatorem fecit, sed Peccatum: hoc est, uoluit pati supplicium, perinde quasi peccasset omnia, quum solus nihil peccasset: ut peccatum accipias, hostiam quæ pro expiando peccato solet immolari: sicuti legimus, Peccata populi comedent. Ita fermè scholia Græcanica. Denique sic hoc lo co Christum uocauit peccatum, ut nos paulo superius, iustitiam dei dixit: & alibi Chri/ stum appellauit maledictum. Nec abhorret Augustinus ab hoc sermone, libro aduersus Faustum decimoquarto, à capite tertio aliquot deinceps capitulis. Etiamsi locis aliquot hanc sententiam hanc edisserit, quasi uerbum Fecit, pertineat ad Christum, non ad patrem. *Peccatum pro hostia*

Iustitia dei.) Hebraico idiomate Iustitiam dixit, pro Iustus: & addidit Dei, ut exclude/ ret fiduciam ac supercilium nostrorum operum. Ita Chrysostomus. Annotandum est sche ma in traductione, peccati & peccati: item in ἀντιθέσει, peccatum & iustitia. *Iustitia, pro iustus*

EX CAPITE SEXTO

Adiuuantes autem exhortamur.) Thomas hoc loco torquet sese, primum bi fariam interpretans Adiuuantes uos, ut referatur ad Corinthios: deinde Ad iuuantes deum. Cæterum quoniam hoc iam absurdum uidetur, deum adiu uari ab homine, distinctiunculam adhibet, qua tamen nihil erat opus, si Græ ca consuluisset, in quibus est συνεργοῦντες, id est, Cooperantes. Cur enim abhorreamus hunc sermonem, quum in superioris epistolæ capite tertio legamus, Dei enim adiutores sumus. συνεργοί. Chrysostomus tamen & priorem sententiam retulit, quem/ admodum & Theophylactus. Verum altera magis congruit his quæ præcedunt & se/ quuntur: Pater est autor negocij, Christus princeps legationis, apostoli ministri. In Chri/ sto operatur pater, Christus in apostolis. Nec coniunctio caret emphasi, καὶ παρακαλοῦ/ μεν. Magnum erat illis prædicasse euangelium, tantaq; perpessum fuisse, & tamen his addit etiam obsecrationem. Deinde quod sequitur, Exhortamur, Græce est παρακαλοῦ/ μεν. quod, ut crebro dictum est, sonat & obsecramus & consolamur: ut paulo superius, Tanquam deo exhortante per nos. Vtroque loco non male quadrabat obsecrandi uer/ bum, præsertim quum sequatur δέομαι, rogo, quod interpres uertit obsecro. Illud anno/ tandum, quò se demittat tantus apostolus, etiam apud illos qui peccauerant, [redacted] *[redacted]*

[redacted]. Bis autem rogat, primum nomine Christi, cuius uice fungitur: deinde suò, tanquam illius cooperarius, quasi hoc nonnihil etiam ad se pertineret. Deinde gratiam dei, uocat beneficium dei.

Tempore accepto exaudiui te.) Quum dicit Ait, subaudiendum est Dominus, siue scriptura. Quae sermonis forma non est infrequens apud Paulum. Locus quem adducit est apud Esaiam capite quadragesimonono. Hebraica diuus Hieronymus ita reddidit: In tempore placito exaudiui te, & in die salutis auxiliatus sum tui. Neque dissident ab his Septuaginta, Tempore opportuno exaudiui te, & in die salutis auxiliatus sum tui. Illud interim miror, quî factum sit, ut pro Tibi, legamus Tui: quum Graece sit datiuus, ἐβοήθησά σοι. Quod tamen magis est Succurri tibi, quàm quod hic uertit Adiuui.

Nemini dantes ullam offensionem.) Interpres legisse uidetur, μηδὲ μίαν μηδενὶ διδόντες. quum in his quos mihi uidere contigit Graecis codicibus scriptum haberetur μηδεμίαν ἐν μηδενί. id est, Ne quam usquã, siue ulla in re. Ita legit & Theophylactus & Chrysostomus. Itidem citat Augustinus de triade libro octauo, capite nono, Nullã in quoquam dantes offensionem: ut μηδενὶ referatur ad rem, non ad personam.

Ministerium nostrum.) Nostrum, apud Graecos non est additum: & praestat non addi, quo plenior sit sensus: Salus est munus dei, ea per nos administratur. Sic igitur se gerat qui administrat, ne munus ipsum contemnatur uitio ministrantis. Interpres exprimere uoluit uim articuli, ἡ διακονία.

Ordo sermonis

Exhibeamus.) συνιστῶντες ἑαυτούς. id est, Commendantes nosipsos. atque ita legit diuus Ambrosius, cumq; hoc consentiens Augustinus libro de doctrina Christiana quarto, capite uigesimo. Incertum autem an sit Exhibeamus, an Exhibemus. Nam mox ingreditur laudes suas. Hanc enim uocat commendationem, quae factis ipsis conciliat fauorem & autoritatem. Nec est, Sicut dei ministros, sed Sicut dei ministri: ut subaudias Sumus, quemadmodum & illic, Nemini dantes, & caetera: nisi magis placeat referre ad illud superius, παρακαλοῦμεν. id est, Exhortamur. Deinde post multa interiecta respondeat, Nemini dantes. Ita omnia haec pertinebunt ad personam Pauli, atque ita consentaneum est. Denique Ambrosius legit, Vt dei ministri: non Ministros.

In suauitate.) ἐν χρηστότητι. id est, In benignitate, seu bonitate, & comitate, quae opponitur supercilio & asperitati morum.

Catalogus uariat

In patientia multa.) In harum enumeratione rerum, nonnihil uariant exemplaria, id quod ferè solet usu uenire, quoties recensentur huiusmodi complusculа, fallente scriptorem, opinor, sua memoria. Tum praepositio In, toties repetita propemodum per abusum usurpari uidetur pro Per.

In charitate non ficta.) Iucundior est apud Graecos uox composita, ἀνυποκρίτῳ, id est, Quae expers sit simulationis. Ambrosius legit, Non simulata.

[redacted].

In uirtute dei.) ἐν δυνάμει θεοῦ. Vt de signis ac miraculis intelligas, quemadmodum interpretatur & Ambrosius.

A dextris ex sinistris quõ intelligendũ

A dextris & à sinistris.) Faber Stapulensis hoc loco mutat pro Dextris ac sinistris, Sequundorum & aduersorum. Quod, quid sibi uelit, prorsus non intelligo. Nam primũ longe aliud est sinistrum ac dextrum, quàm aduersum & sequundum. Quanquam nec illud uideo, quomodo arma quae à tergo gerimus sequũda, quae à pectore, aduersa dici possint. Verum ut demus haec ita habere, non erat tamen dicendum, sequundorum & aduersorum, sed sequunda & aduersa: referuntur enim haec epitheta ad arma, ni fallor. Sed Faber, opinor, uoluit interpretari Dextra & sinistra, quasi per dextra significentur res sequundae, per sinistra, res aduersae. Atqui istud est officium commentarium scribentis, non interpretis. Nec est absurdum quod uocat arma dextra, quae ad dextram nos muniunt aduersus indulgentiam fortunae: & sinistra, quibus à sinistra tegimur aduersus incursum malorum & afflictionum. Quãquam mihi simplicius uidetur, ut accipiamus à dextris & à sinistris, quasi dicas, undique armati aduersus omnia: id enim figura prouerbialis efficit. Certe diuus Aurelius Augustinus quum alibi, tum in commentarijs Psalmi nonagesimisecundi, legit, Per arma iustitiae dextra & sinistra. Eodem modo citat libro de triade octauo, capite nono.

Per gloriam

Per gloriam & ignobilitatem.) διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, id eſt, Per gloriam & ignominiam,ſiue contemptum.

Per infamiam & bonam famam.) διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας. Quaſi dicas maledicentiam,& benedicentiam.

Vt ſeductores.) ὡς πλάνοι, id eſt, Vt impoſtores,uel potius quaſi,ſicut mox uertit. Quanquam oportuit ita perpetuo uertere,cum ſit ubiq; ὡς. Sed interpres mire ſibi placuit ſua copia,nunc uertens ut,nunc quaſi,nunc ſicut,nunc tanquam, perinde quaſi nihil interſit apud Latinos inter has omnes uoces. Iam ut demus nihil intereſſe, certe uocis eiuſdem iteratio,non ſolum ad decus orationis facit,uerumetiam ad uehementiam. Sic enim totus hic ſermo per contraria,per membra,per comparia,per ſimiliter deſinentia,per ἀναδιπλώσεις, aliaq; id genus ſchemata uariatur, uoluitur, ac rotatur, ut nihil eſſe poſsit, nec uenuſtius, nec ardentius. Vnde diuus Auguſtinus hunc locum producit in libris de doctrina Chriſtiana,tanquam exemplum grandiloquæ dictionis,Nam uelut in ecſtaſin raptus tandem addit,os noſtrum patet ad uos ò Corinthij. *Sermo Pauli figuratus*

Sicut qui ignoti & cogniti.) ὡς ἀγνοούμενοι καὶ ἐπιγινωσκόμενοι. Auguſtinus libro de doctrina Chriſtiana quarto,capite uigeſimo,ſeruata temporis ratione legit, Vt qui ignoramur,& cognoſcimur. Quo quidem in loco, totius huius orationis ardorem & harmoniam annotauit,ſi quis cupiet cognoſcere.

Tanquam caſtigati non mortificati.) ὡς παιδευόμενοι. Quod Auguſtinus cũ aliâs tum libro de ciuitate dei undecimo,legit Vt coerciti,& non mortificati. Græcum participium præſentis eſt temporis,quod ſic efferri poſsit,ut qui corripiamur non occidamur. Significat enim pios corripi à deo, ſed ueluti filios à patre, qui caſtigat & emendat flagello, non interimit.

Quaſi triſtes.) ὡς λυπούμενοι, id eſt, Dolentes,potius.

Vt nihil habentes & omnia poſsidentes.) Fortaſsis hoc loco uenia danda interpreti, quod Græci ſchematis gratiam non reddidit, ὡς μηδὲν ἔχοντες,καὶ πάντα κατέχοντες. Quaſi dicas,ut nihil tenentes,& omnia continentes. Dilucidius autem erat,Quaſi nihil habentes,cum omnia poſsideamus.

Non anguſtiamini in nobis.) οὐ στενοχωρεῖσθε. Primum admonendus eſt lector,hic anguſtiamini non eſſe dictum imperandi modo,ſed indicandi:neq; enim Græce dixit μὴ,ſed οὐ. Et interpres hoc orationis genus reddere ſolitus eſt,ad hanc formam, Nolite anguſtiari,ut paulo poſt,Nolite iugum ducere cum infidelibus. Deinde στενοχωρεῖσθαι, dicuntur,qui loci anguſtia premuntur. Sentit igitur ſibi eſſe ampliſsimum animũ in Chriſto, Cæterum illos anguſtos eſſe,non in Paulo, ſed ſuis ipſorum affectibus,quos uiſcera uocat. Ac mox hortatur ut & ipſi deſinant eſſe anguſti. Siquidem anguſtiam uocat hoc loco, nõ afflictionem aut moleſtiam animi, ſed trepidam obſeruationem ceremoniarũ legis Moſaicæ, aut humanarum traditionum. Superius enim diſputauit de idolothytis. Niſi mauis ad mœrorem referre,quem conceperant ex eo quem Paulus iuſſerat tradi ſatanæ. *Non anguſtiamini*

Eandem autem habentes retributionem.) Habentes non habetur in Græcis exemplaribus,unde uidetur ſubaudienda præpoſitio κατὰ, id eſt,iuxta eandem retributionem dilatamini & uos. Theophylactus de ſuo ſupplet uerbũ εἰσενέγκατε, id eſt,adferte. Quanquam Ambroſius legit,mercedis retributionem:ut exprimeret Græcam uocem ἀντιμισθίαν. Idem ita diſtinguit,ui participium habentes, pertineat ad anguſtiamini, Anguſtiam patimini nõ per me,qui ſum ampliſsimo,& animo,& ore erga uos,ſed in ueſtris ipſorum animis,cum habeatis eandem penſationem mercedis,quam cæteri atq; ego. Deinde ſubijcit, Vt filijs loquor,dilatemini uos quoq;,uidelicet ut parenti reſpondeatis. Verum ex Chryſoſtomo deprehendimus huius loci lectionem,ut nec præpoſitione ſit opus,nec uerbo aliunde aſcito. Quod Paulus appellat amplitudinem,eſt eximiæ charitatis,quod anguſtiam, eſt charitatis nõ ex æquo reſpondentis. Expoſtulat igitur cum Corinthijs, quod minus ab illis diligatur quàm ipſe diligat. Quum igitur dixiſſet, anguſtiamini in uiſceribus ueſtris: Perinde quaſi rogaſſent Corinthij, quorſum iſta Paule? Reſpondet, Non exigo à uobis quicquam arduum, neq; repoſco meritum cum uſura,tantum hoc poſtulo pater à filijs,ut in charitate reſpondeatis, omnia putabo penſata ſi pariter ametis. Hæc erit merces officio

Habentes eandem retributionem ſupereſt,in noſtris

Habentes eandem retributionem,locus noue expoſitus

rum meorũ erga uos. Itaq;, dico, est uelut exponentis quod rectius dixerat, Non angustiamini in me sed in uisceribus uestris, quemadmodũ solemus dicere, nouercam loquor, hoc est de nouerca loquor. Hæc loquor tanq̃ cũ filijs, exigens ab eis mutuam Charitatẽ. Chrysostomi uerba subscribam, καὶ οὐκ εἶπεν οὐ δέχεσθε ἡμᾶς, ἀλλ᾽ ὅτι στενοχωρεῖσθε, τὸ αὐτὸ μὲν αἰνιττόμενος, μετὰ φειδοῦς δὲ καὶ τοῦ μὴ σφόδρα καθάψασθαι. τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν, ὡς τέκνοις λέγω. καίτοι οὐκ ἔστιν ἴσον, πρότερον ἀγαπηθῆναι. κἂν γὰρ τὸ ἴσον τις εἰσενέγκῃ μέτρον, ἠλάττωται τῷ δεύτερος ἐπανελθεῖν. ἀλλ᾽ ὅμως οὐδὲν ἀκριβολογοῦμαι φησιν, κἂν παρ᾽ ἐμοῦ λαβόντες τὰς ἀρχὰς τὸ αὐτὸ μέτρον ἐπιδείξησθε. ἀγαπῶ καὶ στέργω. εἶτα ἵνα δείξῃ ὅτι καὶ ὀφειλὴ τὸ πρᾶγμα ἦν, καὶ κολακείας ἐκτὸς τὰ εἰρημένα, ὡς τέκνοις λέγω φησίν. τί ἐστιν ὡς τέκνοις. οὐδὲν μέγα αἰτῶ, εἰ πατὴρ ὢν βούλομαι φιλεῖσθαι παρ᾽ ὑμῶν, id est, Non dixit nõ capitis nos, sed angustiamini, idẽ tacite significans, sed parcens illis, nec acriter mordens. Eandẽ autẽ retributionẽ ut filijs dico. Atqui nõ est æqualitas, quũ prius sint dilecti. Nam etsi quis eandẽ reponat mensurã, tamẽ hoc inferior est, qđ posterior accessit. Attamẽ nihil, inquit, ad uiuũ reseco. Quanq̃ à me profectũ est amoris in uos exordiũ, tamen eandem mensuram reponite. Diligo & amo. Deinde quo uideatur res esse debiti, nihilq; dictũ per assẽtationẽ, ut filijs, inquit, loquor. Quid est, ut filijs? Nihil magni postulo, si quũ sim pater, postulem à uobis diligi. Ex his Chrysostomi uerbis apparet, illud λέγω, nõ referri ad sequentẽ orationem, dilatamini & uos, sed ad retributionem.

ἑτεροζυγοῦν

Nolite iugum ducere.) Sensum probe reddidit interpres. Quanq̃ Græcus sermo significantior est, μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες, hoc est, Ne iungamini eodem iugo cum infidelibus. Nam si Christianus ducat uxorem ethnicam, aut Christianus in gerendo magistratu, collega sit ethnico, dicetur ἑτεροζυγεῖν. Huiusmodi matrimonia Hieronymus imparia uocat. ἕτερον apud Græcos interdum significat alterum è duobus, interdum diuersum siue è duobus siue è pluribus. ἑτερόφθαλμος qui altero caret oculo, ἑτερόδοξος qui diuersæ est opinionis. Vnde incertum est an Paulus dicat ἑτεροζυγοῦντας, qui alteram iugi partem sustinent, an qui cum diuersæ conditionis homine iugum ducunt, ueluti si equũ ac bouem iugo copules. Posterius est probabilius ex his quæ sequuntur: quę enim participatio iusticiæ cum iniquitate &c.

Conuentio.(συμφώνησις, id est, Consensus, aut concordia.

Belial

Christi ad Belial.) Græci legunt Beliar, βελίαρ, ob id, ni fallor, quod Græcis nullũ nomẽ desinit in l. Græca scholia indicant Belial Hebræis significare desertorem, hoc est, luciferũ. At eximius ille Ioannes Reuchlinus, uir undequaq; doctissimus, & alterũ post Rodolphũ Agricolam, decus & ornamentũ nostræ Germaniæ, in suo Lexico docet, Belial apud Hebræos significare malũ & iniquũ, aut etiam noxium dæmonem, quod satis quadrat. Nam Christus omnia fecit, ut prosit: contra Belial, etiam cum iuuat, in hoc iuuat ut noceat.

Carrensis

Sicut dixit deus.) Hoc testimonium diuus Thomas Aquinas, sumptũ putat ex Leuitici capite uicesimo sexto, ubi legimus ad hunc modum: Ponam tabernaculũ meum in medio uestri, & nõ abijciet uos anima mea. Ambulabo inter uos, & ero uester deus, uosq; eritis mihi populus meus. At Carrensis autore Didymo refert ad Ezechielis caput tricesimumseptimum, ubi legimus ad hunc modum: Et erit tabernaculũ meum in eis, & ero eis deus, & ipsi erunt mihi populus. Et scient gentes, quia ego sanctificator Israel, cum fuerit sanctificatio mea in medio eorum in perpetuũ. Atqui cum neutro horum locorũ per omnia respondet citatio Paulina. Proinde sciat lector hoc testimonium non ex uno prolatum loco, sed è pluribus conflatum, id quod & aliâs factum ostendimus. Siquidem prima pars è Leuitico deprompta uidetur. Deinde quæ sequuntur, Quapropter exite de medio illorum &c. ex Esaia decerpta sunt, apud quẽ legis capite xxij. Recedite recedite, exite inde, pollutum nolite tangere, exite de medio eius: mundamini qui fertis uasa domini. Demum quod adiecit, Et ero uobis in patrem &c. sumptum uideri potest ex Hieremię capite xxxi. Quia factus sum Israel pater, & Ephraim primogenitus meus.

Testimonium idem ex pluribus locis conflatum

Et inambulabo inter eos.) Inter eos, nõ est Græcis, sed tamen interpres conatus est exprimere uerbum ἐμπεριπατήσω, quod significat in aliquo ambulare. Nam inambulare Latinis nihil aliud est aliquoties, quàm ambulare: tametsi melius erat in eis, quàm inter eos: nisi putamus utrobiq; præpositionem in, positam pro inter. Ambrosius utranq; sumpsit ita legens, Inhabitabo in illis, & inter eos ambulabo.

EX CAPITE SEPTIMO.

Capite nos.) χωρήσατε ἡμᾶς. Quia dixit ante angustiamini. Nec hic est capite pro intelligite, sed sicuti uas aut locus aliquid capit. Ambrosius propemodum explicuit, qui legit, Capaces estote nostri, quem nos secuti sumus. Refricat enim quod ante dixit, dilatamini & uos. *Capite, capaces estote*

Circumuenimus.) ἐπλεονεκτήσαμεν. Quod & alibi uertit ad eundem modum. Ne circumueniamur à satana. Est autē proprie per fraudem abstulimus quod iure nō debebatur. Ambrosius ita legit hoc loco, Nemini nocuimus, neminem grauauimus, neminem circumuenimus: atq; ita exponit. Nocent pseudapostoli, cum sensus suorū corrumpunt, [redacted] sacculos circumuentione serpentinæ astutiæ. Græca sic habent, οὐδένα ἠδικήσαμεν, οὐδένα ἐφθείραμεν, οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν, id est, Neminē iniuria affecimus, neminem corrupimus, nemine[redacted]imus, hoc est, nullius rem præter ius occupauimus, & in nostrum uertimus commod[redacted] ἀδικεῖ qui tyrannidem exercet, φθείρει qui falsa docet, πλεονεκτεῖ, qui dolo usurpat aliena. Sic enim oblique taxat pseudapostolos. Alioqui nequaquam magna laus erat, hæc non fecisse Paulū. O gloriam uere sacerdotalem, & utinam omnibus episcopis [redacted]ndem modum uere liceret gloriari. *πλεονεκτεῖν circumuenire*

Prædiximus enim.) [redacted] id est, Prædixi enim: atq; ita legit Ambrosius.

Ad commoriendum & ad conuiuendum.) εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν. Id erat apud ueteres amicitię genus, ut amico forte extincto, amicus ultro sibi mortem consciisceret: quod amicitiæ genus significat Horatius sibi fuisse cum Mecœnate. Vnde dicti συναποθνήσκοντες. Non quod Paulus huiusmodi quippiam sentiat, quale legimus olim fuisse apud Ethnicos, uerum hoc modo arctissimam amicitiam uoluit indicare. *Cōmorientes συναποθνήσκοντες*

Gloriatio pro uobis.) ὑπὲρ ὑμῶν, Melius hic, de uobis, hoc est, nomine uestro.

Superabundo gaudio.) ὑπερπερισσεύομαι. Quod est supra modū, aut uehementer abundo, seu potius, superfluo. Nec idem apud Latinos facit super, additū, quod apud Græcos ὑπὲρ siue περὶ in cōpositiōe. Proinde diuersa ratione cōueniebat epitasin explicare Latinis. *Superabundo ὑπερπερισσεύομαι ὑπὲρ addit epitasim*

Sed omnem tribulationem passi sumus.) ἀλλὰ ἐν παντὶ θλιβόμενοι, id est, Sed in omnibus afflicti, ut subaudias, eramus. Nam Hebræis & Græcis frequenter familiare est subaudire uerbum substantiuum.

Qua consolatus est in uobis.) Consolatus est hic passiue accipiendum est, ᾗ παρεκλήθη.

Et si pœniteret.) εἰ καὶ μετεμελόμην, id est, Etiam si pœnituisset, ut accipias Paulum, non quidem fateri pœnitentiam, quod eos ante mœrore affecisset, nunc tamen adeo gaudere, quod ex Tito cognouisset rem bene cessisse, ut etiam si qua pœnitudo tenuisset ipsum prioris facti, nunc eam abiecturus fuerit. Annotat hoc diligenter Chrysostomus. Nō enim dixit, prius pœnitebat, nunc non pœnitet, sed, non pœnitet etiam si pœnituisset. Sic loquimur, quum & errata feliciter cadunt: & refertur ad superiora, nō ad sequentia. Nam sequitur apud Græcos βλέπω γάρ, id est, Video enim. Quamuis me non fugiat secus distingui ab Ambrosio, qui sic ordinat, Etsi pœniteret, uideo &c. nec addit enim. In hoc certe consentit cum Græcis, quod legit βλέπω non βλέπων. Verum siue legamus uideo, siue uidēs, fateri cogimur unam sermonis particulam inabsolutā esse, nisi accipiamus iuxta primam lectionem quam indicauimus, Id incommodum hac ratione tolli poterat: Quamuis ea epistola uos ad tempus contristauit, nunc tamen gaudeo, non quod contristauerim uos, sed quod uideam contristatos ad pœnitentiam. *Locus uarie lectus & expositus. Et si pœniteret*

Vt in nullo detrimentum patiamini.) ἵνα ἐν μηδενὶ, id est, ne qua in re detrimentum pateremini, nisi forte Paulus abusus est hac uoce ἵνα pro ὥστε, quod aliquoties uidetur facere.

Stabilem.) ἀμεταμέλητον, id est, Non pœnitendam. Impœnitendam legit Augustinus libro de ciuitate dei decimoquarto capite octauo iuxta fidem uetustissimi codicis Longobardici. Refertur autē ut arbitror ad pœnitentiam nō ad salutem, μετάνοιαν ἀμεταμέλητον, elegantissime coniunctis cōtrarijs, quasi dicas, impœnitendā pœnitentiā. Quanq̄ Ambrosius uidetur adiectiuum ad salutem referre, non ad pœnitentiam. Est autem sententiæ genus simul & schema, ex contrarijs contextum, mundo & deo, morte & salute, pœnitentia non pœnitenda. Huius generis esse putat Fabius illam sententiam, Obsequiū amicos, ueritas odium parit. Ex Chrysostomo & Theophylacto non satis liquet, utrò retulerint ἀμεταμέλητον *ἀμεταμέλητον stabilem*

μέλητον. Vtercp sensus probe consistit, efficit pœnitentiam nō pœnitendam, Nam & pœnitentiæ frequenter pœnitentiam agimus: aut efficit pœnitentiam, quæ adducit ad salutē, quæ nescit pœnitentiam, sed habet gratulationē perpetuam. Annotauit Laurētius, eidem uoci Latinæ pœnitentia, duas respondere Græcas μετάνοια & μεταμέλεια, quarū prior dicta est à sensu retractando, posterior à cura in melius mutanda. Et quemadmodū Cicero cōuiuium aptius uocabulum iudicat Latinum, quàm sit Græcorū συμπόσιον, ita Laurentius putat hic Græcas uoces elegantiores, quàm Latina sit, quod pœnitentia significet tristiciam cōmisi, illæ mentis emendationem. Siquidem pœnitere, pigere est tæderecp. [redacted]

Pœnitentia quid Græcis μετάνοια μεταμέλεια

Triplex pœnitentia Valla

Seculi autem tristicia mortem operatur.) Alibi αἰῶνα uertit seculum, hic κόσμον, id est, mundum. Ambrosius legit huius mundi.

Secundum deum contristari.) τὸ κατὰ θεὸν λυπηθῆναι ὑμᾶς, id est, Quod secundum deum contristati fuistis.

Sed pro imo

Sed defensionem, sed indignationem.) Ambrosius ita legit, Sed excusationem, sed timorem, sed desiderium, sed æmulationē, sed uindictam. Græca sic habent, ἀλλὰ ἀπολογίαν, ἀλλὰ ἀγανάκτησιν, ἀλλὰ φόβον, ἀλλὰ ἐπιπόθησιν, ἀλλὰ ζῆλον, ἀλλὰ ἐκδίκησιν, id est, Sed excusationem siue purgationem, sed indignationem, sed timorem, sed desideriū, sed æmulationē, sed uindictam. Græca scholia monent ἀλλὰ, id est, sed, hoc loco poni pro &, id est, &, cū potius usurpetur pro imò, siue insuper mea quidē sententia. Auget enim ac ueluti corrigit, quod dixerat σπουδὴν sollicitudinem, imò plus aliquid, uscp ad uindictam turpis admissi. In hoc catalogo, pars una deest apud Ambrosium, cuius nec in commentario meminit. Non enim meminit indignationis, quocuncp casu id esse factum libet conicctare.

In omnibus exhibuistis uos.) συνεστήσατε, id est, Commendastis. Quanquam hic non male quadrabat præstitistis. Et ἐν παντὶ, quod etiam superius uertit, in omnibus, melius reddetur per ubicp. Rursum illud, In negocio. Articulus Græcus additus, τῷ πράγματι, significat eum loqui non de quauis re, sed de certo quodam negocio, nimirū eo de quo scripserat in priori epistola, quendam habuisse rem cum uxore patris. In eo negocio ostenderunt se puros esse eiecto & punito huiusmodi homine, cum ibi Paulus etiam nonnihil illis imputaret: Et uos, inquiens, inflati estis.

Hebraicū idioma

Igitur etsi scripsi.) Scripsi, bis intelligendum est, Etsi scripsi, scripsi. Quanquàm apud Græcos non nisi semel ponitur. Etsi scripsi uobis, nō propter eum scripsi &c. Velut ibi, Et si quid donaui, propter uos. Admonent Græcorum commentarij, hic negationem habere uim comparatiuam. Nam omnino scripserat etiam illorum causa qui peccarant. Nam hos sentit, qui iniuriam fecit & qui passus est, sed non hæc erat præcipua causa. Quod genus est & illud, Misericordiam uolo & non sacrificium. Et, non est cura deo de bubus.

Ambrosiana lectio

Non propter eum qui fecit iniuriam.) Ambrosius ita legit, Nō propter eum qui inique uersatus est, sed necp propter eum qui inique tractatus est.

Locus obscurior

Ad manifestandam sollicitudinem nostram quam habemus pro uobis.) In eundem sensum legit Ambrosius, Sed ut manifestaretur sollicitudo nostra quam pro uobis habemus coram deo, uidelicet inuersis his pronominibus ὑμῶν & ἡμῶν, id quod facile cōmittitur uel scriptoris obliuione. At Græci sic legunt εἵνεκεν τοῦ φανερωθῆναι τὴν σπουδὴν ὑμῶν, τὴν ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Quibus ex uerbis apparet hoc sensisse Paulum, se gaudere, quod ex ea tristitia consecutum sit, ut palàm fieret, quo studio essent Corinthij erga se. Et particula πρὸς ὑμᾶς potest accipi apud uos, ut referatur ad uerbum manifestetur quod

præcessit

[pr]æcessit: ut sit sensus, Paulum hoc egisse, ut qui apud Corinthios fauerent pseudaposto[lis] intelligerent quo affectu tota Corinthiorum ecclesia esset erga se. Porrò quod adijcit, apud uos coram deo, ueluti iurantis esse potest, & illos & deum conscium testantis. Nam & paulo superius meminit de studio Corinthiorum, quod ex Tito cognouerat. Theophy[l]actus tamen legit & interpretatur quemadmodum Ambrosius.

Coram deo iurantis

Abundantius magis.) Aut duo cõparatiua coniunxit, ad exprimendam maiorem em[p]hasim, aut pro magis uertendum erat potius. μᾶλλον enim apud Græcos, ut & apud nos potius, corrigit nonnunquam, ut intelligas illum multum accepisse solatij ex correctis Corinthijs, sed uerius ex gaudio Titi. Ambrosius pro abundantius ac magis, legit magis magisque. Verũ illud haud dissimulandũ, hunc locũ longe secus apud Græcos distingui, quàm apud Latinos. Nam uulgata æditio & Ambrosius sic habent: Ideoque consolati sumus. In consolatione autem nostra, abundantius magis gauisi sumus. Græca sic habent, διὰ τοῦτο παρακεκλήμεθα ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, περισσοτέρως δὲ μᾶλλον, id est, Propterea cõsolationẽ accepimus in consolatione uestra, abundantius autẽ magis &c. Sed Ambrosius nostram sequitur distinctionem, intersecans cõmentariolo interiecto, quæ Græci coniungunt.

Comparatiua duo iuncta

Distinctio diuersa

Refectus est spiritus eius.) ἀναπέπαυται, id est, Refocillatus fuit, quod est propriũ eius qui laborauit ac fatigatus est, & postea requie refocillatur. Ambrosius hũc locum diuerse legit, diuersum, opinor, exemplar nactus: Quia, inqt, requieuit spũs eius in omnib. uobis.

Non sum confusus.) οὐ κατῃσχύνθην, id est, Non sum pudefactus.

Abundatius in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos, siue erga uos.

Reminiscentis.) ἀναμιμνησκομένου, id est, Recordantis siue commemorantis, seu in memoriam reuocantis.

Quod in omnibus confido in uobis.) In, non est Græcis exemplaribus. θαῤῥῶ ὑμῖν id est, Confidimus uobis. Nõnulli tamen habebãt θαῤῥῶ ἐν ὑμῖν, itaque legit Theophylactus. Et in his syllabis lapsus facillimus est librariorum, interposito μ.

EX CAPITE OCTAVO

ET quod in multo.) Et, redundat, nec est in Græcis codicibus, nec additur ab Ambrosio, ne in nostris quidem emendatioribus.

In multo experimento.) ἐν πολλῇ δοκιμῇ, id est, In multa probatione. Atque ita legit diuus Ambrosius.

Abundantia gaudij.) ἡ περισσεία. Sed Ambrosius recte mutauit nomen in uerbum, legens, abundat gaudium.

Altissima paupertas.) ἡ κατὰ βάθους πτωχεία. Ambrosius legit, profunda paupertas. Sumptum apparet à uase seu scrinio iam ad imum exhausto. Ad quod pertinet illud quod Hesiodus scripsit, seram in fundo esse parsimoniam. Proinde nõ omnino pessime uertit interpres. Opposuit autem Paulus inter se contraria, profunda paupertas, hoc est exhaustissima, & exuberauit. Non exuberat, quod est inane, & paupertas cum diuitijs pugnat.

Alta paupertas

In diuitias simplicitatis.) εἰς τὸν πλοῦτον ἁπλότητος, id est, In opulentiam simplicitatis. Simplicior est qui libenter erogat, & hoc magis ditescit candoris ac benignitatis bono, quo pauperior redditur pecunia.

Quia secundum uirtutem.) ὅτι κατὰ δύναμιν, id est, Quia pro uirili, siue pro uiribus. Et sic legit diuus Ambrosius, ne quis hic uirtutem accipiat oppositam uitio.

Secundum uirtutem, pro uiribus

Supra uirtutẽ.) καὶ ὑπὲρ δύναμιν, id est, Vltra uires. Et sic legit Ambrosius, quemadmodum & supra, pro uiribus. Quanquam dilucidius erat, etiam supra uires. Ex Ambrosio prope modum subolet uerbum μαρτυρῶ, quod ille uertit, testimonio illis sum, per parenthesim interseri. Siquidem pro uiribus, me teste, imò supra uires ultro dare uolebant.

Voluntarij.) αὐθαίρετοι, id est Spontanei, ut subaudias fuerũt, hoc est, non rogati, non prouocati.

Cum multa exhortatione obsecrãtes nos.) Græci secus legunt, μετὰ πολλῆς παρακλήσεως, δεόμενοι ἡμῶν, τὴν χάριν, καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας, τῆς εἰς τοὺς ἁγίους δέξασθαι ἡμᾶς, id est, Multa cum obtestatione rogantes nos, ut gratiam & communionem ministerij, quod est in sanctos susciperemus.

Et non sicut sperauimus.) καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν, id est, Multo amplius quàm sperare

audebamus, ne putemus id accidisse Paulo præter spem. Proinde nos uertimus, quatenus. Hoc loco ridiculum quiddam incidit in exemplari Corsendoncensi, codice alioqui

Ridiculum de loco deprauato

per quàm eleganti, sed pulchro uerius quàm emendato, Lector, ut facile licet conijcere, cum reperisset à studioso quopiam annotatũ quiddam in spacio marginali, credens à scriba prætermissum, transtulit in medium uersum ad hunc modum, δέξασθαι ἡμᾶς, ἐν πολλοῖς τῶν ἀντιγράφων οὕτως εὕρηται, καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν. Siquidem is indicans ἡμᾶς in plerisque non addi, in alijs rursus addi, asscripserat hæc: In plerisque exemplaribus sic inuenitur. Ea uerba scriptor indoctus medio Pauli sermoni admiscuit. Simile quiddam accidit in epistola Paulini ad Augustinum, quæ numero fertur lviij. in medio epistolæ contextu, quoniam præcesserat mentio apostolorum & prophetarum, longum somnium intermiscet indoctus scriba, de etymologia uocum apostoli & prophetæ, quod male feriatus quispiam, ex Catholico fortasis asscripserat in margine: Vt enim, inquit, ad uim termini proficiscar, apostolus Græcum, dicitur ab apos, quod notat augmentum uel præeminentiam, & stolon quod est misio, quasi præeminenter missus, ad augmentationem scilicet fidei catholicæ. Ac mox, propheta autem, inquit, à pro, id est, procul, & for faris, quasi quæ sunt, erunt uel fuerunt locuturus. Aliaque id genus multa deblaterat in media uiri eloquentis iuxta ac docti epistola, suppositicius ille Paulinus. Atque hæc cũ ab eruditis multa deprehendantur in libris, qui cum autoritate leguntur, quid futurum arbitramur, si quicquid quocunque modo libris illitum fuerit, citra iudicium, citraque censuram uelimus recipere? Et hac occasione comperimus innumeros locos esse deprauatos.

Ita ut rogaremus Titum.) εἰς τὸ παρακαλέσαι ἡμᾶς τίτον, i. In hoc ut adhortaremur Titũ.

Ita & perficiat in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos, uel erga uos.

Et cõsummaret in uobis etiam gratiã istam.) Rursum χάριν gratiã uertit, rectius uersurus, beneficiũ, aut munificentiã, siue ut nos uertimus, beneficentiã: quo nomine frequẽter usus est Cicero, cũ aliâs, tũ primo libro officiorũ, ne quis calumniet. Deinde cur nõ potius erga uos, quàm in uobis, cũ Græce sit εἰς ὑμᾶς, præsertim cũ ita legat Ambrosius: Vt quemadmodum cœpit, ita cõsummet, etiam in uos gratiam istam. Interpretatur aũt, ut quemadmodum hortatu Titi cœpistis imitari munificentiã aliorũ, ita eodẽ hortatore perficiatis. Est autẽ Græcis gemina coniunctio καὶ, quarũ prior refertur ad priorem partẽ incipiendi, posterior, ad ceteras dotes, quibus ualebant Corinthij. Qui cœpit, idem perficiat, ut quemadmodum probamini cæteris uirtutibus, ita in hac quoque laudem promereamini. Vt autẽ

Laus in exhortando

egregius artifex laudem admiscuit exhortationi, iuxta rhetorum præcepta.

Insuper & charitate.) καὶ τῇ ἐξ ὑμῶν ἐν ἡμῖν ἀγάπῃ, id est, Et charitate quæ in nobis est ex uobis. Pro τῇ ἐξ ὑμῶν, interpres uertit uestra, nec male: Nec est insuper, apud Græcos, ne in Paulino quidem uetustissimo exemplari, ne in Constatiensi quidẽ, licet sit apud Ambrosium. Videtur autem dictum in nobis, pro in nos. Theophylactus & Græca scholia interpretantur, charitatem Corinthiorum erga Paulũ. Ambrosius uidetur inuertere pronomina, Illa quæ ex nobis in uobis est charitate, hoc est, abundatis ea charitate, quam ex nobis didicistis. Etiam si in libris uulgatis habebatur, Et uobis, pro in uobis: opinor emendandum, ex uobis in nobis.

Et in hac gratia abundetis.) Gratia hoc loco pro beneficio seu eleemosyna accipitur, ut & paulo superius. Loquitur enim de adiuuandis liberalitate sanctis: subaudiendum est autem uerbum hortor, aut date operam, alioqui sermo non erit absolutus.

Non quasi imper.) οὐ κατ᾽ ἐπιταγήν, id est, Non iuxta imperium, hoc est, nõ tanquàm imperans. Ambrosius legit, Non secundum imperium.

Sensus duplex

Sed per aliorum sollicitu.) Græce διὰ est, hoc est, Per, non propter. Est enim sensus ut uestra charitas probatior fiat, ex aliorum erga nos officio, non quod aliquid exigam à uobis: tametsi sermo Græcus ancipitem habet sensum. Potest enim sic accipi, ut uestra quoque charitas sicut cæterorũ Achaicorum reddatur probatior ac spectatior, si uestra sollicitudine subleuetur paupertas sanctorum. Potest & hic accipi, ut & uestra charitas magis à me probari posit ac prædicari, si uos aliorum exemplo prouocati, non cesseritis cæteris in hoc beneficentiæ genere, cum in cæteris non sitis inferiores.

Vestræ charitatis ingenium bonum.) Græce secus habet, καὶ τὸ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης γνήσιον

γνησίου, id est, Et, charitatis uestræ ingenuitatem, siue syncceritatem. Ingenuum autē pro ingenuitate dictum est. γνήσιον autem uocant, quod est uerum, germanum, ingenuum, minimeq́ fucatum & adulterinum. Ambrosius legit bonum, omisso ingenio. Et sanè suspicor in nostris codicibus olim scriptum fuisse ingenuum, non ingenium, idq́ parum intellectum à sciolo quopiam deprauatum. Iam uero quorsum attinet cōmemorare quid hic somnient recentes quidam theologi: nimirum hoc impudentiores, quo indoctiores, cum Thomas pluribus uerbis philosophetur in hoc uerbo ingeniū. Sic enim legit & ille, suum secutus exemplar. Quid enim aliud faceret, ignarus Græcanicæ literaturæ? Atq; hic quo studiosius laborat, hoc magis erret necesse est, nō secus quàm si quis semel aberrarit à uia, is quo uehementius currat, hoc magis erret oportet. Cæterū illi sanè ueniam tribuendam arbitror, cui nihil omnino defuisse uideo præter cognitionem linguarum. Verum præstabat aliquanto minus Aristotelicum esse, q̃ hoc carere adminiculo. Is cuius scholia feruntur falso Hieronymi titulo, uidetur legisse ingenitum, quasi genuinum. Nam ascribit. Est enim uobis sic ingenita pietas, ut eam ab alijs discere minime egeatis.

Ingeniū pro ingenuo

Thomas errans occasione uocis deprauatæ

Quoniā propter uos egenus factus est.) Quoniā, uel quia rectius uertisset per quod. Hoc loco Faber mutat uos secundam personam in nos primam, idq́; ita inueniri prædicat in archetypis. At reclamant constanter exemplaria Græca, quæ quidem ego uiderim, & insuper Latina, & magis quadrat uos, quia præcessit, scitis, & sequit̄, Diuites essetis. Atq; hoc sermone Corinthiorum liberalitatem studet elicere, tametsi non multū habet momenti ad sensum, utrum legas ἡμᾶς an ὑμᾶς. Verum illud, Egenus factus est, est Græce ἐπτώχευσε, id est, pauper fuit, siue potius mendicauit; ut hinc possint argumentum sumere, qui gaudent mendicitatem suam ad Christum autorem referre. Nec retulit interpres uocum allusionem, ἐπτώχευσε, πτωχεία, id est, Pauper fuit, & paupertate. Quam mirum cur ceu data opera confuderit, cum nullo incommodo licuerit reddere.

Stapulensis

Et consiliū in hoc do.) καὶ γνώμην ἐν τούτῳ δίδωμι. Hic uidet̄ planè γνώμην accipere pro consilio. Porrò In hoc, id est, in hac re: ne quis hic erret, putans hoc esse accusatiuū casum.

Sed etiam uelle.) Sensus ambiguus est, an cœperint simul & uelle, & facere ante annum, ut hoc beneficium non nuper cœptum intelligas: an cœperint non solum facere, sed etiam ultro facere, & suapte sponte, nam id plus est quàm facere. Est autem gemina laus Corinthiorum, qui non solum cœperint largiri pauperibus, suapte uoluntate, non prouocati alienis exemplis, sed hoc ipsum etiam animi propositum ultro, nec prouocati sumpserint. Atq; hunc quidem posteriorem sensum sequuntur interpretes.

Sensus duplex

Ab anno priore.) ἀπὸ πέρυσι, id est, Ab anno superiori.

Animus uoluntatis.) καθάπερ ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, id est. Quemadmodum promptus est animus ut uelit, siue ad uolendum.

Ita sit & perficiendi ex eo quod habetis.) οὕτως καὶ τὸ ἐπιτελέσαι, ἐκ τοῦ ἔχειν, id est, Sic & perficere sit, siue perficite ex habendo, id est, ex hoc quia habetis, hoc est, quia potestis. Siquidem habere uidetur abusus pro posse. Velle est animi prompti: præstare quod uelis, est facultatis.

Si enim uoluntas prompta est.) εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται, id est, Si enim prius adsit animi promptitudo, aut si pręcesserit animi promptitudo, quasi fundamentum beneficentię.

Secundum id quod habet.) καθὸ ἐὰν ἔχῃ τις. Hic habet, accipio more Græcorum pro potest. Id innuit diuus Ambrosius qui legit, secundum facultatem. Et potius est, iuxta id quicquid illud est quod possit, ut subaudias dare. Quanquam hoc ad sententiam Pauli nō admodum refert.

Habere pro posse

Vt alijs sit remissio, ἄνεσις, id est, Remissio & relaxatio laborum. Proinde Ambrosius uertit refrigerium.

Vobis autē tribulatio.) θλίψις. Hoc loco melius redditur ab Ambrosio angustia. nam angustiā rei familiaris dicimus. Relaxat̄ ijs quib. minus angusta sit res familiaris: atq; hic subaudiendū est aliquid, quo sermo reddat̄ absolutus. Nō enim sic dandū est ut alijs &c.

Vestra abundantia.) Hic suppleat, additum est, cum Græce sic habeatur, τὸ ὑμῶν περίσσευμα, εἰς τὸ ἐκείνων ὑστέρημα, ἵνα καὶ τὸ ἐκείνων περίσσευμα γένηται εἰς τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, ut γένηται referat̄ ad utranq; partē. Poterat aūt reddi ad hunc modū, Vt uestra abundantia illorū in-

Additum aliquid

opiæ,& illorum abundantia, ueſtræ ſuccurrat inopiæ. Nam ſermo Græcus contrarijs in/
ter ſe redditis & repetitione uocis ἐκείνων figuratus eſt. Quin & in ueſtra & illorum taci
ta ἐναντίωσις eſt.

Qui multum.) ὁ πολύ. Etiam Græcis ſubauditur participiũ ἔχων, id eſt, qui habebat.

ἐλαττονῶ *πλεονάζω*

Non minorauit.) οὐκ ἠλαττόνησεν, id eſt, Non fuit inferior, aut non minus habuit. Cæ/
terum teſtimonium quod adducit, eſt Exodi capite decimoſexto. Iuxta Hebraicam uerita
tem, Diuus Hieronymus uertit ad hunc modum: Nec qui plus collegerat, habuit amplius,
nec qui minus parauerat reperit minus. Dictum eſt autẽ de colligendo manna, quod Pau/
lus deflexit ad ſuum negocium. Apud Theophylactum talem repperi lectionem, ὅτι πολὺ
οὐκ ἐπλεόνασε, καὶ τὸ ὀλίγον οὐκ ἠλαττόνησε, quaſi dicas, copiæ nihil ſuperfuit & inopiæ nihil
defuit. In enarrando addit uerbum ἔχων.

Gratias aũt ago deo.) χάρις δὲ τῷ θεῷ, id eſt, Gratia aũt deo, ut ſubaudias eſt, aut ſit.

Eandem ſollicitudinem.) Quod iam ſæpius uertit ſollicitudinẽ, Græcis eſt σπουδὴ, id
eſt, Studium ſiue cura. Et interpres atq; Ambroſius legerunt, τὴν αὐτὴν candem, ſiue ut
uertit Ambroſius, hanc ipſam. Item Auguſtinus qui legit, idem ſtudium. Atq; ita legitur
in nonnullis Græcorum exemplaribus, cum in aliquot pro τὴν αὐτὴν ſit τοιαύτην, id eſt,
Talem. Chryſoſtomus legit τὴν αὐτὴν.

παράκλησις Quoniam exhortationem quidem.) Ambroſius legit conſolationem, ſed melius no/
ſter interpres adhortationem. Significat enim ſuo rogatu ueniſſe, ſed tamen ſuapte ſpõte
ad id propenſum & alacrem. In hanc ſententiam Theophylactus.

Sed cũ ſollicitior eſſet.) σπουδαιότερος, id eſt. Studioſior ac diligentior & alacrior. Atq;
hoc ſanè loco coniunctio δὲ uim habet corrigendi, ut non abſurde uerti potuerit per imò.
Siquidem quod modo dixerat Titum adductũ ſuis precibus ſuſcepiſſe negocium, id mu/
tat, imò inquiens, nõ meo impulſu hoc fecit, uerum cum ſua ſponte ad id eſſet promptus,
me rogante factus eſt alacrior ac diligentior, ueluti cum ultro currentem incitamus.

Sua uolũtate.) αὐθαίρετος, id eſt, Spõtaneus ſiue ultroneus. Ambroſius legit uolũtarius.

Frater abſolu te pro Chri/ ſtiano

Cum illo fratrem noſtrum.) Noſtrum, non eſt Græce, ſed tantũ τὸν ἀδελφόν. Nec ad/
debatur in codice Donatianico. Sic enim uocat Chriſtianũ. Cæterũ articulus additus, fa/
cit ut certũ aliquem deſignatũ intelligamus, cuius nomen data opera ſuppreſſerit, malens
eum elogio q̃ uocabulo deſcribere. Proinde uertendũ erat. Miſimus autem unà cum illo
fratrem eum, cuius laus eſt in euangelio per omnes eccleſias. At paulo inferius additur no
ſtrum. Miſimus autem unà cum illis & fratrem noſtrum, quem probauimus in multis

Cuius laus eſt in euangelio.) Sermo uidet̃ anceps. Nam apparet accipi poſſe, laudem
illius eſſe ſcriptam in euangelio. Verum illud dicit, illum quiſquis eſt de quo dicit, nam id
incertum eſt, ita uerſatum eſſe in prædicatione Chriſti, quam hic Euangeliũ uocat, ut om
nium teſtimonio eccleſiarum laudetur. Nec ea res tamen uetat, quo minus accipiatur de
Lucas Luca, quod ſenſiſſe uidetur Hieronymus. cum alij Barnabam opinentur deſignari, rurſus
alij Apollo. Verum illud admonere uolui, hic magis de prædicatione fieri uerba, quàm de
ſcripto euangelio, propter id quod ſequitur, Per omnes eccleſias. Porrò incertũ, an id tem/
poris quo hæc ſcribebat Paulus, Lucas ſcripſerit Euangelium. Iam illud, Non ſolũ autem,
uertendum erat, nec id ſolum, ut intelligamus eum non ſolum ſpectatum prædicatione
Euangelij, uerumetiam Paulo comitem fuiſſe delectum.

Sed & ordinatus eſt.) χειροτονηθεὶς, id eſt, Electus, ſiue ſuffragijs creatus, id quod pro/
prie ſignificat Græca uox. Et συνέκδημος, comes peregrinationis meæ, recte, niſi quod
συνέκδημος comes minus eſt quàm συνέκδημος, id eſt, Collega ſiue ſocius, ut æqualem intelligas,
non ſequentem.

In hanc gratiam.) Græci habent σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ, id eſt, Cum gratia hac. Quanq̃
gratia hoc loco beneficium ſonat.

Ad domini gloriam.) πρὸς τὴν αὐτοῦ τοῦ κυρίου δόξαν, id eſt, Ad eiuſdẽ domini gloriam.

Deſtinatam uoluntatem.) καὶ προθυμίαν, id eſt, Animi promptitudinem. Ambroſius
legit ſollicitudinem, opinor uitium eſſe librariorum, qui pro promptitudine mutarint ſolli
citudinem. Thomas Aquinas, deſtinatam uolũtatem interpretatur à deo prædeſtinatam,
qui prædeſtinarit ab æterno, uos talem uoluntatem habere. Non libet inſectari conuicijs
uirum

uirum tam eruditum, tamq; celebrem. Malim quicquid est imputare seculo, modo lector intelligat, ne doctissimos quidem absq; periculo lapsus interpretari posse diuinas literas citra linguarum peritiam, sentiatq; id quod Thomas huc adduxit, διὰ πασῶν abesse à sensu Paulino. Sentit enim hoc beneficium à se administrari, ad domini gloriã, simulq; ad prouehendam ac declarandam animi promptitudinem eorum qui largiebantur ultro. Ambrosius, ut pro προθυμίαν legit sollicitudinem, ita pro ὑμῶν secundæ personæ legit ἡμῶν primæ, sed secus interpretantibus Græcorum scholijs ac Theophylacto.

Thomas lapsus occasione uocis male redditæ

Diuersa lectio

Deuitantes hoc.) ςελλόμενοι τοῦτο, id est, Cauentes illud. Sumptum est à nautis, qui flexo cursu declinant scopulum aut periculum.

In hac plenitudine.) ἐν τῇ ἁδρότητι, id est, Abundantia siue exuberantia. Solet enim magna pecuniarum uis obnoxia esse suspicioni fraudis.

Quæ ministratur à nobis ad domini gloriam.) Non repetitur hoc loco apud Græcos ad domini gloriam.

Prouidemus enim.) προνοούμενοι, id est, Prouidentes, absq; enim: pendet enim à superioribus, misimus. Quanquam id quidem ad sensum nihil refert. Et καλὰ magis sonat honesta quàm bona.

In multis sępenumero.) Interpres ne potuit quidem reddere iucunditatem Græcanici schematis ἐν πολλοῖς πολλάκις, quasi dicas, In multis multifariam, aut in multis multoties, si sic liceat loqui.

Schema non redditum

Sollicitum esse.) σπουδαῖον ὄντα, id est, Diligẽtem aut promptum, aut etiam probum. Nam hoc quoq; significat σπουδαῖος.

Confidentia multa in uos.) πεποιθήσει πολλῇ τῇ εἰς ὑμᾶς, id est, Ob fiduciam multam quam habent erga uos. Græca sunt ambigua. Nam fiducia referri potest ad Paulum, qui confidat illum nũc fore diligentiorem, quod speret illos bene tractaturos hominem. Non solum autem confidit de hoc, uerumetiam de Tito. Quamobrem? quod socius ipsius sit, & in iuuandis Corinthijs adiutor. Item de cæteris, quod Pauli sint fratres, & missi ab ecclesijs, sicut ante dixit. Et idcirco maluimus hic apostolos uertere legatos.

Confidentia pro fiducia & sensus anceps

Et in uobis adiutor.) καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός, id est, Et erga uos cooperator siue collega. Præterea hi nominatiui dure subijciuntur. Simplicius erat, Pro Tito socio meo, & in uos cooperatore siue adiutore.

Gloriæ Christi.) δόξα χριστοῦ, ut intelligas ipsos apostolos esse gloriam Christi. Quanquam totus hic locus uarie legitur. Ambrosius ita legit, Siue per Titum qui est socius meus & adiutor in uobis, siue per fratres nostros apostolos ecclesiarum gloriæ Christi. Græca sic habent, εἴτε ὑπὲρ τίτου, κοινωνὸς ἐμὸς, καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός, εἴτε ἀδελφοὶ ἡμῶν, ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν, δόξα χριστοῦ. Scholia explicant ad hunc modum: Siue de Tito, ut subaudias aliquid dicendum est, hoc possum dicere, quod est socius meus &c. Siue de cæteris dicendum est aliquid, hoc dico, quod sunt apostoli ecclesiarum, & gloria Christi, quorum prædicatione & uita illustrius fit Euangelium Christi. Hæc autem omnia eò pertinent ut commendet Corinthijs eos quos illò mittit. Nec me fugit, quid Faber Stapulensis hoc loco scripserit, uerum illius sententiæ hac quidem in parte non subscribo, præsertim refragantibus Græcis scholijs, & nominatim Chrysostomo ac Theophylacto, atq; ipso deniq; Ambrosio. Cęterum quæ Thomas & hoc recentiores, in hunc adducunt locum, non libet referre. Quanquam sensit non nihil Aquinas, cum gloriæ legens, tamen interpretatur ad gloriam, quasi gloriæ, sit datiuus casus, cum apud Græcos sit rectus. Chrysostomus ac Theophylactus attingunt & alteram sententiam nimirum hanc, quocunq; nomine eos receperitis, quicquid officiorum in eos contuleritis, gloria erit Christi. Nam in hunc redundat quicquid impenditur Euangelij ministris. Potest & sic accipi, Quicquid sunt illi quos laudo, pertinet ad gloriam Christi.

Locus apud nos deprauatus

Errans ex deprauato loco

Ostensionem ergo quæ est charitatis uestræ.) Græce est simpliciter, Ostensionem charitatis uestræ. Neq; secus legit Ambrosius. Et nostræ gloriæ rursus est καυχήσεως, quod Ambrosius hoc loco uertit exultationem.

In facie ecclesiarum dei.) εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν. Dei, non additur in Græcis, nec in Ambrosio. Porrò illud, in faciem, magis quadrabat in personã ecclesiarum. Redundat enim

Duplex sensus

enim in personā ecclesiarū honor habitus ijs, quos miserant ecclesiæ. Ita quidē Theophy/
lactus. Quanq̃ & alterū probo sensum, nimirum hunc, ut cæteræ quoq; ecclesiæ uideant
charitatem uestram de qua soleo apud illas gloriari, ut in facie sonet, in conspectu.

EX CAPITE NONO

EX abundanti est.) περισσόν μοι, id est, Superuacaneum est. Et ita legit Am/
brosius, superuacuum est. Quæso quorsum opus erat huc accersere periphra
sin? nisi quod sic libuit interpreti ludere.

Promptum animum uestrum.) τὴν προθυμίαν ὑμῶν, id est, Animi uestri
promptitudinem, siue, ut Ambrosius legit, promptam uoluntatem uestram.
Eadem uox Græcis, quam modo uertit destinatam uoluntatem, in qua sic philosophaba/
tur Thomas.

Pro quo de uobis.) ἣν ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι μακεδόσιν, id est, Quam de uobis iacto Ma
cedonibus, siue apud Macedones, Sic enim dixit, Quam glorior, quemadmodum nos di/
cimus gratulor tibi reditum in patriam.

Quoniam & Achaia.) Et, coniunctio redundat, nec additur apud Ambrosium. Cęte/
rum ὅτι fortassis aptius uertisset, quod. Siquidem hoc erat quod iactabat Paulus.

Ab anno preterito.) ἀπὸ πέρυσι, id est, Ab anno supiori. Ambros. legit, ab anno priore.

Et uestra æmulatio.) καὶ ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος, id est, Ex uobis orta æmulatio, hoc est, uestrū
exemplum. Quanq̃ ζῆλος sonat etiam studium & feruorem.

Plurimos pro complures

Prouocauit plurimos.) Sic interpres dixit plurimos, pro multis, ut uulgo sacerdotes in
preculis horarijs, pro, De pluribus martyribus legunt, de plurimis. Græce est πλέονας, id
est, Plures siue complures. Abutuntur enim & Græci comparatiuo hoc, uice positiui no/
minis. Ambrosius legit plures, non plurimos. Quanquam id uideri potest scriptoris acci/
disse culpa.

Misimus autem.) ἔπεμψα δὲ, id est, Misi uero. Sed hoc loco fratres accusandi casu le/
gendum est, non nominandi, aut uocandi, τοὺς ἀδελφούς. Excusat autē Paulus, quod tam
multa uerba fecerit de administranda eleemosyna in sanctos, sed tamen mittendos fratres
omnino putauit, ne offenderentur imparati: hoc est, non dubitat, quin libenter sint subuen
turi pauperibus, sed præmonendos duxit, ut in tempore conferant, quod uelint conferre,
ne uideantur minus libenter dare, quàm cæteræ ecclesiæ.

Vt non dicamus uos in hac substantia.) ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμᾶς ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ τῆς καυ
χήσεως, id est, Vt non dicamus uos in hac substantia gloriationis. Ambrosius legit, ut non
dicam omnes in hac parte. Verum exemplaria consentiunt: & pulchre habet, ut intelliga/
mus ad hunc modum: Ne erubescamus tunc nos, qui uidebimur uani, si non præstetis,
quod præstaturos diximus: deinde per occupationē additur, ut ne dicam uos, significans
fore, ut is pudor ad illos maxime pertineat si desciuerint à pio decreto animi. Verum id
maluit intelligi quàm explicare, ne quid offenderet animos Corinthiorum. Postca quod
sequitur, In hac substantia gloriationis, referēdum est ad illud superius, erubescamus nos
nimirum pudefacti in hoc argumēto gloriationis meæ, qua gloriatus sum de uobis. Aut,
nō in omībus, in quibus merito gloriatus sum, sed in hac quoq; parte, quo nihil sit in quo
non iure uidear de uobis gloriatus. ὑπόστασιν autem dixit argumentum, & cui innititur
sermonis fides.

ὑπόστασις argumentum

Rogare fratres.) Rursum fratres accusandi casu legendum est, non uocandi.

Vt preueniāt.) ἵνα προέλθωσιν. id est, Vt prius ueniāt, siue pręcedāt, ut legit Ambros.

Benedictio εὐλογία pro collecti/one

Repromissam benedictionem.) προκατηγγελμένην, id est, Ante promissam. Porrò be/
nedictionem hoc loco uult intelligi beneficentiam, non manum moram. Nam ante λογί/
ας, id est, collectiones, eleemosynas uocauit, hic easdem εὐλογίας uocat, non à λόγος, ra/
tio, sed à λέγω colligo. Ad hanc sententiam facit. quod mox adducit: Qui parce seminat,
parce & metet, & qui seminat in benedictionibus, in benedictionibus & metet. Nam be/
nedictionem opposuit parsimoniæ, uelut à bona benignaq; collectione dictam. Proinde
non absurde uidetur εὐλογία uerti potuisse munificētia siue largitas, Qui parce seminat,
parce & metet, qui largiter seminarit, largiter item metet. Nisi mauis huc torquere, quod
beneficium alacriter & benignis uerbis dandū est, & ob id benedictionē uocarit. Etenim
inter

auaros hoc agitur,ut quamminimum detur,& ſi quid forte coguntur dare,dant uer/male ominatis,At beneficium hoc animo & uultu dandum eſt,quaſi dando lucrum fa/ In hunc ſenſum explanant Græcanica ſcholia. Et addendum eſt ueſtram, quod abeſt ſtris codicibus,cum addatur apud Ambroſium.

Deeſt in noſtris

Paratam eſſe.) Maluiſſem uertere per nominandi caſum, τὴν προκατηγγελμένην εὐλογίαν ταύτην, ἑτοίμην εἶναι, id eſt, Vt ante promiſſa ueſtra iſta benedictio prompta ſit, eſt,ut alacriter detis quod daturos uos ante polliciti eſtis.

Quaſi benedictionem.) οὕτως ὡς εὐλογίαν, καὶ μὴ ὥσπερ πλεονεξίαν, Sic ueluti ſit bene/dictio,& non uelut ſit auaricia. Nam beneficentia debet alacris eſſe, cum auarus det tri/ſtis. Nihil uetat quo minus πλεονεξίαν interpretemur uſurpationem,occupationem, frau dationem, ſiue extorſionem. Nam hæc dantur ab inuitis, & tali ominatione quali utitur paſtor ille Vergilianus,

πλεονεξία

illi,quod nec bene uertat,mittimus hœdos.

Ambroſius pro πλεονεξία legit circũuentionẽ.Nam tales ferè ſunt eulogiæ populi quum Epiſcopus exigit à ſacris ac prophanis preces, ut uocant, primarias. Cæterum hic πλεονεξία referri uidetur ad accipientes,unde non male uertiſſet ſpoliationem.

Hoc autem dico.) Dico non exprimitur in Græcis codicibus, ſed tantum eſt, hoc au/tem τοῦτο δέ, & cætera ſubaudiuntur:& à Latinis additum eſt uerbum explicandæ rei gra tia. Poterat & aliud uerbũ ſubaudiri,memineritis,aut ſi quod aliud magis placet.Non co/git Paulus quenquam dare,nec præſcribit,quantum cuiq; dandum ſit. Tantum admonet, pro modo largitionis fore modum præmij.

Addit interpres

De benedictionibus.) In benedictionibus. Nam utrobiq; eſt ἐπ᾽ εὐλογίαις. Interpres auit ſuo arbitratu,cum apud Ambroſium utrobiq; ſit,in,Quę prępoſitio Latinis non perinde eſt familiaris in hoc ſenſu. Rurſum agnoſcis hic genus ſententiæ ex cõtrarijs con ſtans, parce & largiter,ſeminat & metet:addunt decus,repetitio eiuſdem uocis,quã dixi/mus appellari,traductionem,tum duo membra in bina commata diuiſa,rurſus alterum co ſimiliter ſectum, quibus ſuperadditur unum membrum ſimplex, uelut epiphonema, Hilarem datorem diligit deus.Hæc paſsim annotare ſuperſtitioſum eſſet,uerum aliquoti/es indicaſſe in hoc profuerit,ut iucundior ac dilucidior ſit oratio Pauli.

εὐλογία

Vt deſtinauit.) προαιρεῖται, id eſt,Proponit,Præſentis temporis. Et Ambroſius legit,ſe cundum propoſitũ cordis:nec additur ſuo, aut ſui, ut ſit ſenſus abſolutior. Nec enim agit de huius aut illius animo. Tantum indicat,libenter & ex animo dandum eſſe quod datur. Ne præpoſitio quidem additur,ſed eſt προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ, id eſt,deſtinat corde.

Ex neceſsitate.) ἐξ ἀνάγκης. Laurentius putat hoc loco neceſsitatem accipiendã pro indigentia,non pro coactione, cui non aſſentior hoc ſanè loco. Nam hanc particulam,Ex neceſsitate,oppoſuit illi, quæ præceſsit ὡς προαιρεῖται, hoc eſt, ut ſponte ſua ſtatuit:& qui coactus dat,triſtis dat,ob quod citauit illud, Hilarem datorem diligit deus. Mecum faciũt interpretes omnes,Græci pariter ac Latini.

Valla taxatus

Abũdare facere in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt,In uos,& περισσεῦσαι accepit tranſitiue,quod alibi ſolet neutraliter:uelut apud nos ſuppeditare, nonnunquam eſt ſuppetere, nonnunq; ſubminiſtrare. Atq; hic quoq; gratiam appellat beneficentiam. Sentit enim libenter dan/tium,quod deus potens ſit efficere,ut quicquid in ſanctos illius contulerint, id multo cum fœnore ad ipſos redeat,ne uel ea res illos à largiendo deterreat,quod benignitas exhaurire uidatur rem familiarem.

Vt in omnibus ſemper.) ἵνα ἐν παντὶ πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες, id eſt, Vt in omnibus omnem ſufficientiã habentes. Eſt autem αὐτάρκεια, ubi quis ſuis eſt contentus,ſuaq; ſor/te nec aliunde deſiderat quicquam. Interpres & Ambroſius, ſi modo codices mendo ua/cant,legiſſe uidentur ad hunc modum, ἵνα ἐν παντὶ πάντοτε πᾶσαν. Vt in omnibus ſem/per omnem. Eſt autem iucunda uocis eiuſdem iteratio in παντὶ πάσῃ & πᾶν.

αὐτάρκεια

In ſeculum ſeculi.) Græce tantum eſt, εἰς τὸν αἰῶνα, id eſt, In æuum.

Qui autem ſubminiſtrat.) ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν. Hic locus apud Græcos paulo diuerſius ha betur, ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν σπέρμα τῷ σπείροντι, καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν χορηγήσαι, καὶ πληθύναι τὸν σπόρον ὑμῶν, καὶ αὐξήσαι τὰ γεννήματα τῆς δικαιοσύνης ὑμῶν, id eſt, Qui autem ſuppeditat ſemen

Locus diuerſus apud Græcos. Qui autẽ ſubminiſtrat

semen seminanti, & panem in cibum ministret, & multiplicet semen uestrum, & augeat prouentus iustitiæ uestræ, ut χορηγῆσαι, πληθῦναι, αὐξῆσαι infinita, uideantur uertenda potius per imperatiuum modũ, suppeditet, impleat, augeat. Nisi forte subaudiatur uerbum μέλλει, quod additum infinitiuis, futurum tempus efficit. Nam in tam multis uerbis, non est consentaneum, tempus casu fuisse commutatũ, ut legas χορηγήσει πληθυνεῖ αὐξήσει, tametsi in hunc sensum legit Ambrosius. Certe Græcorum scholia χορηγῆσαι interpretantur χορηγήσειεν, id est, Suppeditet, nominatim Theophylactus indicat esse sermonem optantis pro corporalibus spiritualia.

Varia lectio Augebit incrementa frugum.) γεννήματα τῆς δικαιοσύνης, id est, Prouentum, siue annonam iustitiæ, Nec sine gratia translatitio uerbo addidit proprium. Quod hic uertit incrementa frugum, Ambrosius uertit fructum.

In omnibus locupletati.) Paulus aliquoties suo more participijs abutitur: unde recte uertit πλουτιζόμενοι in uerbum. Laurentius referendum putat ad particulam quæ præcessit, abundetis in omne opus bonum.

εἴ τις, pro ἥτις Quæ operatur per uos.) Ambrosius pro ἥ, τις legisse uidetur εἴ τις. uertit enim, Si quis, & consentiunt cum hac lectione scholia illius. Græci legunt ἥτις.

Ministeriũ huius officij.) διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης, id est, Administratio huius ministerij. Sic enim uocat officium subministrandæ pecuniæ. Sed λειτουργία nonnunquam Græcis significat sacrificium, suo ritu peractum, ut accipias pecuniam quasi uictimam offerri deo, cuius minister sit Paulus, ut sacerdos sacrum peragens.

Per m. g. act. locus uarie expositus Per multas gratiarum actiones in domino.) διὰ πολλῶν εὐχαριστεῖν τῷ θεῷ, id est, Per hoc quod multi gratias agunt deo. Etiamsi in nonnullis exemplaribus scriptum comperi, διὰ πολλῶν εὐχαριστιῶν. Quomodo legisse uidetur interpres. Atqui si sequamur id quod prius apud Græcos comperi, participium περισσεύουσα transitiue capiatur oportet, ut hinc pendeat infinitum, εὐχαριστεῖν, sitque hic sensus. Verum etiam efficit, ut copiose agantur gratiæ deo per multos. In eum sensum interpretantur Græcorum scholia. Theophylactus legit hunc in modum, ἥτις κατεργάζεται δι᾽ ὑμῶν εὐχαριστίαν τῷ θεῷ. Similiter legit Chrysostomus, nisi quod δι᾽ ἡμῶν habet, id est, per nos prima persona, & quod legit interpretatur.

Stapulensis Et in obedientia confessionis.) Faber uult esse hypallagen, ut intelligamus in confessione obedientiæ uestræ. Verum nihil uideo causæ cur reclamantibus exemplaribus, & interpretationibus ad hypallagen huiusmodi confugiamus. Nam obedientia confessionis potest accipi, quod obedientes Euangelio in eleemosynis largiendis declararent se uere & ex animo confiteri Euangelium. *ὁμολογία consensus* Quod si mauis ὁμολογία pro assensu, laudat illorum obedientiam, quod ipsi id suadenti ac monenti non sint refragati. Ambrosius pro obedientia, legit, subiectione, magis exprimens Græcam uocem ὑποταγῇ. Quanquam ὁμολογία non solum confessionem significat, uerumetiam consensum, ut accipias futurum, ut multi gratias agant deo, cum uiderint Corinthios tanto consensu obedire Paulo. Atque ita tacite monet, ut omnes cõferant pro sua quisque uoluntate & facultate. Porrò quod addit in Euangelium Christi, sensit hoc pertinere ad negociũ Euangelij, si Christiani omnes inter se consentiant in benefactis. Et Euangeliũ admonet dandã eleemosynã, pollicẽs omnia fore munda.

Desiderantium uos.) ἐπιποθούντων ὑμᾶς. Ambrosius addidit, desiderantium uidere uos, siue quod aliud habuerit exemplar, siue quod uoluerit explicare sensum, in quem & Grecanica scholia interpretantur. Quanquam hoc loco gratiam uerti poterat beneficium, ut intelligas illos esse cupidos uidendi Corinthios, in quibus deus tantam beneficentiam ipsis contulisset.

Gratias ago deo.) Rursum est χάρις δὲ τῷ θεῷ, id est, Gratia autẽ deo: ut subaudias sit.

EX CAPITE DECIMO

IPSE autem ego Paulus.) αὐτὸς δὲ ἐγὼ παῦλος. Mire Paulus tribus uocibus παῦλος, αὐτὸς δὲ & ἐγὼ separauit suam personam à cæteris apostolis, quod antehac egerit negocium aliorum, nunc è suo loquatur affectu.

Et modestiam.) καὶ τὴν ἐπιείκειαν, quod comitatẽ magis & facilitatem aut humanitatem sonat, quàm modestiam, quæ opponitur arrogantiæ.

In facie.) κατὰ πρόσωπον, id est, Iuxta faciem, pro eo quod est in specie, Græci tamen interpretantur

pretantur de præsentia Pauli, Vbi coram adsum, humilis uideor. Quidam putant esse niam. Rogo autem uos.) Cum ante dixerit se obsecrare, non adiecit quid obsecra a. Vnde capitis huius initium utroq; referri potest, ad superiora, ut sit sensus, Rogo ut *Ordo* o quoq; nomine libenter conferatis hanc pecuniam. Aut ad sequētia, quemadmodum odo diximus. Atq; ita δέομαι repetit quod dictum erat παρακαλῶ, ut sit redeuntis ad quod cœperat, quasi dixisset, Rogo inquã. Id subindicat Ambrosius cum ait, Idem sen- sit, quem ut dilucidet, repetit.

Absens autem confido in uobis.) θαῤῥῶ εἰς ὑμᾶς. Græca quidē sunt ambigua, uerum *Græca ambigua* agis congruit, ut intelligamus, audax siue confidens sum erga uos, sicut alibi dicit, Epi- stolæ fortes, præsentia infirma. Quanquam scholia Græcorum non eodem exponunt mo o. Theophylactus Chrysostomū sequutus, cui non displicet ironia, sic accipit, quasi Pau referat hæc sub aliorum persona. Præsens abiecte se gerit, absens scribit minaces ac se- ras epistolas. Quanquam indicant & citra ironiam consistere sensum. Nec ego sanè ui o causam quare ad ironiam confugiamus. Iam quod interpres, λογίζομαι uertit existi- mor, non conuenit expositioni ueterū. Chrysostomus enim ostendit hunc sermonem esse ominantis apostoli, qui quoniam existimabant ipsum iuxta carnem ambulare, hoc est on habere Christi spiritum, contemnebant illum, uelut impune peccantes. Hos terri- are uolens Paulus rogat Corinthios, ne cogatur ea audacia (Sic enim appellat potesta- em suam, quam dicebant epistolis inesse) presens uti. Porrò mitigans minas, non ait qua decreui aut uolo uti, sed quam cogito, etiamnum inuitans illos ad resipiscentiam. Idq; pu tesse summæ bonitatis in Paulo, qui in commeritos non statuerit decreueritq; pœnam, quam & pro sua autoritate poterat infligere, & pro illorum duricia debebat, sed tantū di- [redacted] sententiam, si uellent illi sua sponte redire mentem meliorem: Theophylactus λογίζομαι [redacted] ζομαι, id est, suspicor & [redacted] telum manibus, sed ueluti minatur rum, circumspiciens in quos mittat & qu[redacted] habent nos, quasi secundum carnem a[redacted]

Non carnalia.) οὐ σαρκ[redacted] addidit, ut superius admonuimus.

Sed potentia deo.) Gręcis est δυνατὰ τῷ θεῷ. Ambrosius legit, fortia deo. Laurentius *δυνατὰ potentia* mauult, ualida deo. Cæterum illud deo, Græcis datiuus est instrumenti, polletq; perinde ac si dicas, fortia per deum, & opera diuina. [redacted] *Arma sacerdotum*

Consilia destruentes.) λογισμοὺς, id est, Cogitationes. Et rursum participium addidit, quod nusquam referatur καθαιροῦντες destruentes, hoc est, quibus armis destruimus. Por ro cum de armis meminerit, mire subiecit metaphoras munimentorum, quorum alia arti- ficio, alia sublimitate sunt inexpugnabilia. Nos quo magis perspicuus esset sensus, uerti- mus hoc pacto: Sed potentia per deum ad demolitionem munitionum, quibus cogitatio nes demolimur, & omnem celsitudinem, quæ extollitur aduersus scientiam.

Extollentem se.) ἐπαιρόμενον, id est, Insurgentem, siue qui attollitur. Erat enim huius- modi machinarum genus, quod repente sublatum in altum, muris inueheret hostem.

Omnem intellectum. πᾶν νόημα, Omnem cogitationem.

In obsequiū Christi. εἰς ὑπακοὴν, id est, In obedientiam, ut semper antehac uertit, sed apertius erat, Ad obediendum Christo. Captiui sub iugunm eunt. At felices qui sic capti ducuntur ut submittant se Christo. Vtinam huiusmodi triumphos ambiant episcopi.

Varius sensus Quæ secundum faciem sunt uidete.) Græci codices ex sententia Theodoreti legunt hoc per interrogationem, ut sit, uidetis, non uidete, quasi fingat id fieri, quod uelit obiurgare. Num ea cernitis, quæ sunt iuxta faciem? hoc est, quæ foris uidentur, & ostentationē habent potius ꝙ efficaciam. Meminit enim quod dixerit se humilem fuisse apud illos iuxta faciem, hoc est, contempto similem, cum alij quidam magno fastu agerent apostolos. Ambrosius legit, Secundum faciem, pro eo quod est, quæ in conspicuo sunt & aperta, ut pertineat ad sequentia, Si quis confidit se esse seruum Christi. Quasi uelit ea clarissima uideri facillimaꝗ; iudicatu quæ dicturus sit. Alij secundum faciem interpretantur de signis euidentibus quibus deprehendi posint pseudapostoli, ueluti si quis diues sit, si quis elatus, si quis iactabundus, si quis falsa uirtutis imagine personatus. Theophylactus uult esse obiurgantis, quod ex opibus, è cultu fastiuue æstimarent hominem, ac non potius ex animi bonis, cui magis assentior. Theophylacto suffragatur Gennadius, citantibus Græcorum scholijs. Acrior est autem obiurgatio per interrogationem. Chrysostomus item uult hunc esse sermonem obiurgantis eos, quod ex rebus extrarijs æstimarent hominem.

Cogitet iterū apud se.) ἀφ' ἑαυτοῦ, id est, Ex seipso, nimirū nō expectans nostrā increpationem. Ita & nos.) Græcus addidit Christi, ὅτι καθὼς αὐτὸς χριστοῦ, οὕτως καὶ ἡμεῖς χριστοῦ, id est, Quod quemadmodum ille Christi, sic & nos Christi. Quod tamen apud Græcos additum uideri potest explicandę rei gratia. Porrò Christi genitiuus est, non rectus casus. Nam in hanc sententiam interpretatur & Ambrosius, uelut hactenus se parem faciat illis, quod & ipse non sit à Christo alienus, si illi se putant seruos Christi, quo maiore fide post declaret quanto illos antecellat cæteris.

Paulus nihil potest, nisi ut prosit Non in destructionem.) οὐκ εἰς καθαίρεσιν ὑμῶν, Ad perdēdos uos. Porrò ædificare mo[redacted] re suo uocat prodesse, Destruere, lædere. [redacted]. Grçci interpretantur destructionem hanc de uindicandis pseudapostolis.

Inquit, pro inquiunt Inquiunt,) φησί, id est, Inquit, ut subaudias, aliquis, aut certum hominē qui hoc dixerit. Nam & præcesit, & mox sequitur, τοῦτο λογιζέσθω ὁ τοιοῦτος, id est, Hoc perpendat isti[redacted]s, cui respondeat.

[redacted] κρῖναι.) Interpres non potuit [redacted] dicas, inferre & conferre, aut inserere & cōferre. [redacted] audemus., idem significat & sustinemus. [redacted]

Audemus pro sustinemus quoties res est eiusmodi, ut non posimus imp[redacted] stolis, qui se non dubitat & anteferre probis apostolis? Quin potius non libet cōferri cum talibus. Nisi legamus dictum per ironiam, ut uideo Græcis quibusdam placere.

Sed ipsi in nobis.) Græce secus est, ἀλλ' αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς ἑαυτοὺς μετροῦντες, καὶ συγκρίνοντες ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν, id est, Sed ipsi in seipsis seipsos metientes, & comparantes seipsos sibijpsis, non intelligunt &c. Atq; ita Græca exponunt scholia, ut intelligamus arrogantes illos, ex suo ipsius animo metiri sese, & sibi magnos esse, & alios ab alijs laudari mutua quadam talione. Atq; hūc sensum secutus est diuus Augustinus in opere de doctrina Christiana cum ait, Et fit illis quod ait apostolus, Comparantes enim semetipsos sibimetipsis, non intelligunt. Rursum explanans Psalmum trigesimumquartum: Et comparantes, ait Apostolus, semetipsos in semetipsis, non intelligunt, neq; quæ loquuntur, neq; de quibus affirmant. Iterum in Psalmum C X V I I I. Rursus in Psalmū C X L I. Impij metientes semetipsos ex semetipsis. Item aduersus Faustum libro uigesimosecūdo cap. uigesimo septimo, interpretans etiam iuxta Græcorum sententiam. Ad eum modum interpretatur

tur & Theophylactus, Paulinarum epistolarum non indiligens interpres. Quanquam Ambrosius diuersum exemplar secutus uidetur, & sermonem facit perpetuum eiectis his uerbis, Non intelligunt, hoc pacto: Sed ipsi in nobis nosmetipsos mensurantes, & comparantes nosmetipsos nobis, nõ in immensum gloriabimur &c. Porrò quod addidit, Non intelligunt, Græci interpretes putant imperfectum esse sermonem, ut subaudias, quàm sint alijs deridiculi. At mihi uidetur hoc loco participium esse positum loco uerbi infinitiui, id quod apud Græcos non raro fieri solet. Ac tum quidem hic erit sensus: At ipsi non intelligunt, quod seipsos inter sese metiuntur & conferunt, & non potius cum ijs, qui meliores sunt illis, neq; iuxta regulam Christi. Atq; hic sensus magis quadrat cum his quæ sequuntur. Nam quod Theophylactus uult subaudiri, non intelligunt, quàm sint alijs ridiculi, mihi uidetur coactius. Etiamsi scholia quædam Græcanica uidentur hunc sermonem sic diuidere, ut prior pars pertineat ad Paulũ: Sed ipsi in nobismetipsis nosmetipsos mensurantes & comparantes: ut intelligamus Paulum nõ metiri se ex opinione aut laude aliorum, sed suis ipsius uirtutibus, ac potestate à Christo tradita. Mox quod sequitur, ad pseudapostolos ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς οὐ συνιοῦσιν, id est, Seipsos sibijpsis, subaudi, comparantes non intelligunt, hoc est, dum pseudapostolus pseudapostolo comparatur, & mali mutuo se laudant, non intelligunt sese ridiculos uideri. Cæterum regulam hic uocat, mensuram, sumpta metaphora à regulis fabrorum. Ne quis tale quippiam somniet, quale est cum dicimus regulam Francisci, aut Benedicti. *Lectio diuersa*

Qua mensus est.) οὗ ἐμέρισεν, id est, Qua partitus est nobis deus mensura, quasi dicas et quoq; mensura, quatenus ad uos usq; gloriemur. Nec est simpliciter ad uos, sed etiã ad uos ἄχρι καὶ ὑμῶν: ut intelligamus non esse mediocre pertingere ad modum Corinthiorum. Respondet autẽ ei quod mox sequitur, ἄχρι γὰρ καὶ ὑμᾶς ἐφθάσαμεν, id est, Nam usq; ad uos quoq; peruenimus. Quemadmodum autem gloriari solent ambitiosi principes, si longissime prorogarint imperiũ: ita Paulus Christi ductor gloriatur quod eò usq; propagauerit ditionem principis sui, sperans fore, ut lõgius etiam proferat imperium. Interpres legisse uidetur ἐμέτρησεν pro ἐμέρισεν. *ἐμέτρησεν pro ἐμέρισεν*

Crescentis fidei.) αὐξανομένης πίστεως, id est, Augescente fide uestra, siue subolescente, ut Græcis sit genitiuus absolutus.

Magnificari secundum regulam.) Rectius hæc infinita uertisset in aliũ modũ: Spem habentes, fore ut augescente fide uestra in uobis amplier, iuxta regulam nostram in abundantiam ad euangelizandum ea quæ ultra uos sunt, non ut in aliena regula in his quæ parata sunt gloriemur. Significat se sperare futurum, ut indies crescente fide Corinthiorum, crescat & ipse, ac maior maiorq; fiat, adeo ut iam prædicatio sua lõgius porrigatur, etiam ad eos qui ultra Corinthios sunt, idq; iuxta suam regulam, non alienam, hoc est, suo Marte, ne uideatur gloriari de ijs, quæ iam parata sunt, & ab alijs laborata, quemadmodum faciebant pseudapostoli.

Etiam in illa quæ ultra uos sunt euangelizare.) εἰς τὰ ὑπερέκεινα ὑμῶν. Faber hoc loco legit, εἰς τὰ ὑπὲρ ἐκεῖνα ὑμῶν, id est, In illa quę supra illa uestra. Sed fallitur, meo quidem iudicio: nam ὑπερέκεινα aduerbium est, cui additur articulus, ut fiat epitheton, id est, ulteriora uobis, id est, quæ ultra uos, hoc est, longius, & in alios etiam populos. Et in hãc sententiam, interpretantur non solũ Chrysostomus, Theophylactus cæteriq; Græci, uerum etiam diuus Ambrosius. Proinde nonnihil demiror Stapulensem, mutata etiam scriptura à tot autoribus uoluisse dissentire, præsertim cum hic nihil sit quod offendat, aut alio suadeat confugere. Verum quandoq; bonus dormitat Homerus. Neq; uero nos grauatim alijs ignoscimus, eandem uicissim ab alijs ueniam flagitantes.

EX CAPITE VNDECIMO

VTINAM sustineretis modicum.) ὄφελον ἀνείχεσθέ μου μικρὸν τῇ ἀφροσύνῃ, id est, Vtinam sufferatis me paulisper in insipientia. Et est sustinuissetis magis quàm sustineretis. Cæterum quid Laurentio Vallæ uenerit in mentem, ut pro sustineretis, mutandum putarit susciperetis, ut ingenue dicam, prorsus non intelligo. Nisi forte somniauit ἀναδέχεσθε, pro ἀνέχεσθε. Nam ἀνέχεσθε maius ad uerbũ reddi ne possit quidem, quàm si dicas sustinete. Alioqui, ut donemus ἀνέχεσθε interdum *Valla lapsus*

terdum idem ualere quod ἀναδέχεσθε, quid est suscipite me: nisi forte, recipite curam mei. Hesychius admonet interdum ἀναδέχεσθαι idem ualere quod ἀνέχεσθαι, quod ut demus alicubi uerum esse, hic certe non cõgruit. Illud recte admonet in modicum quid, quid, abesse in sermone Greco. Et modicum interpres suo more posuit pro pusillo. Nos uertimus paulisper, ut ad tempus pertineat, quod aliâs factum admonuimus. Adhuc modicum lumen in uobis est. Et, modicum & iam non uidebitis me.

Supportare me.) ἀνέχεσθε. Græca uox anceps est. At magis quadrat, ut sit indicatiui modi sustinetis. Corrigit enim quod dixerat, utinam sustinuissetis, imò, inquit, sustinetis, & quod opto factum, facitis. In hunc sensum exponunt Græcanica scholia.

ζηλῶ zelotypum esse

Aemulor enim uos.) ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς. Ambrosius usus est Græca uoce, opinor non inueniens quo uim uerbi explicaret. Nam hic zelum appellat ingentem, & ut ita dixerim immodicum quendam amorem, uelut ambiat, ut apud illos primus esset, nec ferat alios apostolos in partem amoris admitti. Siquidem agit hic de quibusdam apostolis, qui pluris haberi uolebant apud Corinthios, quàm Paulus esset. Addit autem zelo dei ne quis arbitraretur illum sua gloria, suóue compendio commoueri. Nos uertimus zelotypi sumus erga uos. Quid autem uereamur sic intelligere de Paulo, cum ad eundem modum interpretetur Origenes, Theologorũ sui temporis sine cõtrouersia princeps, de deo, quod zelotes dictus sit, quasi zelotypus nostri amator, qui nullum in amore ferat riualem?

ἡρμοσάμην despondi

Despondi enim.) ἡρμοσάμην, id est, Adaptaui siue adiunxi. Ambrosius legit paraui, quem pro ἡρμοσάμην legisse suspicor ἠρτυσάμην. Hieronymus in Amos legit statui, sed lapsus opinor memoria. Augustinus aduersus Manichæos pro Genesi, libro secundo, legit, Aptaui uos uni uiro. Nam ἁρμόζω Grecis proprie est, apte & concinne applico, uelut ea quæ glutino aut ferrumine committuntur.

Astutia sua.) Grecus addit in, In astutia sua, idq; iuxta proprietatem sermonis Hebraici, pro eo quod est, per astutiam suam. Atq; quod hic recte omisit interpres, haud scio quo consilio libenter addat alibi.

Corrumpantur sensus.) φθαρῇ, Accommodato usus est uerbo, cum de uirgine meminisset. Et sensus Græcis non est αἰσθήσεις, ut de uisu, auditu, aut alijs similibus queat accipi, sed νοήματα, quod proprie ad mentem animumq; pertinet. Certe mentes, pro sensus legit Augustinus, loco quem mox adducemus. Accõmodat enim allegoriam: Euæ decepti sunt oculi, Corinthijs timendum erat menti. Cæterum illud uerbum excidãt, nec est apud

Additum

Græcos, nec apud Ambrosium. Proinde uidetur adiectum ab interprete, quod alioqui durius uideretur dicere, Corrumpantur à simplicitate. Neq; enim simplicitas corrumpit animum, sed animus corruptus degenerat à simplicitate. Perinde ut Vergilius dixit, Quantum mutatus ab illo, non quod ille mutasset, sed quod illi dissimilis esset factus. Et apposite uirgini tribuit simplicitatem memor allegoriæ suæ: tametsi Ambrosius legisse uidetur ἁγνότητι, cùm pro simplicitate, legat castitate. Neq; secus adducit Augustinus cum alijs aliquot locis, tum libro aduersus Faustum XV capite tertio. Rursus eiusdem operis libro XXII cap. XLIX. Nisi quod hic utrunq; coniungit. Ne corrumpantur mentes uestræ à simplicitate & castitate, quæ est in Christo Iesu. Deniq; non est simpliciter ne, sed μήπως id est, Ne quo pacto: nos uertimus, Ne quâ. Vehementius enim est addita coniunctione

Pauli ciuilitas

expletiua. Quin & illud annotandum, ut obiurgaturus Corinthios arte subleuat illos, omnem inuidiam deriuans in corruptorem.

Quæ est in Christo Iesu.) τῇ εἰς τὸν χριστὸν, id est, Quæ est erga Christum, siue in Christum, quia pure ac simpliciter illi obtemperamus.

Alius Iesus

Alium Christum.) ἄλλον ἰησοῦν, id est, Alium siue alterum Iesum. Ita consentiunt Græci codices, quos ego quidem uiderim. Atq; ita legit & interpretatur Theophylactus, consentientibus scholijs. Ambrosius nobiscum legit Christum. [redacted]

Recte pateremini.) Cur non & hic sustinuissetis ἠνείχεσθε, uidelicet illos pseudapostolos

ta, si quid docerent, quod nos non docuimus. Nunc cum nihil adferant de Christo quod nos non docuerimus, cur illos ostentantes sese tolerastis?

Nihil me minus fecisse.) μηδὲν ὑστερηκέναι τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων, id est, Nihilo inferiorem fuisse excellentibus apostolis. Et in hunc sensum legit Ambrosius, Aestimo enim me nullo inferiorem fuisse, ab ijs qui ualde sunt apostoli. Sentit enim de Petro, Iacobo, & Ioanne, qui summates habebantur, ut indicant Græcanica scholia, cumq; his consentiens Chrysostomus ac Theophylactus. Sed mirum quomodo quæ præcedunt & sequuntur, illos competant. Recentiores excusant non de his dictum, sed de his qui se fingebant à Petro ac cæteris missos. Porrò τῶν ὑπὲρ λίαν, plus quiddam sonat quàm excellentes, ob additam præpositionem ὑπὲρ, quasi dicas, supra modum excellentes apostoli, quod non absq; stomacho dictum uidetur.

Paulus nulla re inferior Petro

Nam & si.) εἰ δὲ καὶ. Hic interpres frequenter pro δὲ uertit, nam. Porrò quamuis imperitus, aduersatur enim superiori parti, qua iactat se nihilo inferiorem summis apostolis.

Sed non scientia.) Cur non potius & Latinius & simplicius, Non autem scientia, siue cognitione? Laurentius merito ridet nonnullos, qui ex hoc loco Paulum colligunt balbum quempiam & impeditæ fuisse linguæ, quasi nihil intersit inter impeditum & imperitum, homines, inquit, uere impedito sermone, atq; adeo scientia, cum Græce sit ἰδιώτης, id est, Idiota, quæ uox illis tum priuatum, tum indoctum significat. Hieronymus hac re uarius est, compluribus locis clamans Paulum Græci sermonis elegantioris ignarum fuisse, quod aliquoties suis quibusdam utatur uocibus, Ciliciæ uernaculis, nonnunquam coniunctioni μὲν, non reddat eam quæ respondet δὲ. Ad hæc quod hyperbatorum anfractibus molestus sit alicubi, quod interdum anapodoton relinquat orationem. Rursus alias in diuersum declamat, procul submouens eos, qui putent Paulum hoc ex animo dixisse, cum omneis sermonis proprietates pulchre tenuerit, omneis argumentationū strophas ad unguem calluerit. Quin & diuus Augustinus in opere de doctrina Christiana, pleraq; rhetorum schemata ex Paulinis adducit epistolis. Idem alicubi monet, & si, hoc loco non esse fatentis, sed concedentis ac donantis: ueluti si dicas, fac me esse imperitum sermone, certe nō sum imperitus scientia. Porrò quod ad sensus attinet, nihil potest esse Paulo diuinius: sermo uero, licet his uacet solœcismis, quos plerosq; illi addidit interpres, tamen politus dici non potest, iuxta morem humanum, cum Græci interpretes passim torqueantur incommoditatibus orationis, quod non accidisset si nobis Isocratis aut Luciani lingua fuisset loquutus.

Paulus Græce parum peritus

Hieronymus sibi nō cōstās

In omnibus autem manifestus sum uobis, siue ut habent uetusti codices manifestatus sum.) Græca secus habent ἀλλ᾽ ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς. Quæ quidem ad uerbum ita sonant: Sed in omni manifestati in omnibus in uos. Sensus autem hic est, Non sicut pseudapostoli sumus, qui fucati & personati, simulatione sanctimoniæ uobis imponunt, sed in omni re, & inter omnes declarati sumus, & apparet quales simus erga uos. Et illud παντὶ referri potest ad rem, & ἐν πᾶσιν, ad personam, nisi mauis cōduplicationem facere ad uehementiam.

Aut nunquid peccatum feci.) Græca sic habent ἢ ἁμαρτίαν ἐποίησα, An peccatū feci, uel, an peccaui. Græci non distinguunt inter an & aut. Apud Latinos plurimum interest, & quorsum attinebat addere quid, cum id Græcus sermo non habeat?

Alias ecclesias expoliaui.) ἐσύλησα, id est, Deprædatus sum. Nam bellicis metaphoris libenter abutitur Paulus, ut mox, Accepto stipendio.

In ministeriū uestrū.) εἰς, siue ut est in quibusdā πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, In hoc ut uobis ministrarē, hoc est, uobis inseruiui sine uestro sumptu, stipendio interim ab alijs accepto.

Et egerem.) καὶ ὑστερηθεὶς, id est. Destitutus, uel cum deesset. Neq; uero simplex, ut opinor, est emphasis coniūctionis καὶ, sed epitasin habet hoc loco, ut sit sensus, adeo nō grauaui uos, ut nec egens id uoluerim facere.

Onerosus fui.) κατενάρκησα. quod uerbū dictū est ab ocio & torpore. Nam hi premūt & imminent alijs, unde petunt assidue, dictione composita à ναρκεῖν, quod est torpere: unde & νάρκη torpedo piscis, & præpositione κατὰ, quæ frequenter in malā significat partem, ueluti in κατασφηνιάω & καταφρονῶ, præsertim cum hic quoq; paterno iungatur ca/

καταναρκεῖν

sui καταναρκήσω ὑμῶν. Hieronymus in libello ad Algasiam admonet uocem esse Ciliciis peculiarem. At si Paulus noluit cuiquam esse onerosus, qui tantū laborauit, qua fronte quidam expilant plebem, cum nulli sint usui?

In omnibus sine onere.) ἀβαρῆ, id est, Minime grauem, dictione composita.

Iurat Paulus Est ueritas Christi in me.) Hoc ueluti iusiurandum adiecit, quo confirmat quod dixit. Id subindicat Ambrosius cum ait, sub testimonio Christi.

Non infringetur.) οὐ φραγήσεται. Id scholia Græca exponunt, nō interrumpetur, neque deficiet, hoc aiunt, significans, se nec in posterum aliquid ab illis accepturum, ut non præcludatur sibi hæc occasio gloriandi, quod gratis docuerit euāgelium. Interrumpitur enim quod non est perpetuum. At ille iurat eam gloriam sibi fore perpetuā, ne cui grauis esset. Verbum dictum est ab intersepiendo, nam sepe obiecta excludimur. Nec enim est In me, auferendi casu, sed accusandi εἰς ἐμὲ, quasi dicas, aduersum me.

Quia non diligo uos.) Apertius erat, An quod non diligam uos, mutato uerbi modo. Nam Græci negligunt differentiam huiusmodi.

Quod autem facio & faciam.) Non sensisse uidetur interpres elegantiam huius con-

Vis καὶ iunctionis καὶ, quam hoc loco & similibus habet apud Grecos, ὃ δὲ ποιῶ, καὶ ποιήσω, id est, Quod facio, hoc etiam sum facturus in posterum, siue quod facio, idem & in posterū sum facturus. Deinde licet Græcis unica sit coniunctio δὲ, quæ pluribus Latinis respondeat, autem, sed, uero, uerum, porrò, cæterum, rursum, contra, & his similibus, nonnihil tamen apud nos interest, quam quo loco colloces. Hic magis cōgruebat, sed, quàm, autem. An quod non diligam uos? deus nouit. Sed quod facio &c.

Vt in quo gloriantur.) ἵνα ἐν ᾧ καυχῶνται. Ambrosius propius accessit ad Græca, Vt in eo quod gloriantur, reperiantur ut & nos, hoc est, si & illi gloriantur se gratis euangelizare, nec in hoc erunt nobis præstantiores: cum ipse gratis doceam & egens.

Eiusmodi pseudo apostoli.) Pseudapostoli dicendū composita dictione, quemadmodum est apud Græcos, nec potest in duas diuidi: Latine sonat, falso titulo apostolos. Apostolus enim eius agit negocium à quo missus est, isti suis commodis seruiunt.

Si ministri eius.) εἰ καὶ οἱ διάκονοι, id est, Si & ministri: & ita legit Ambrosius. Et transfigurat se, Græce est transfigurat: & transfigurantur, μετασχηματιζόμενοι, μετασχηματίζεται.

Alioqui uelut insipientem.) εἰ δὲ μήγε, id est, Sin aliter, id est, Si minus persuadeo me non esse insipientem, qui non ob inanem gloriam, sed necessitate compulsus hæc de me prædicem, tolerate me tamen gloriantem tanquam insipientem.

Vel ut, pro Velut insipientem accipite me.) κἂν ὡς ἄφρονα, id est, Etiam ut insipientem. Fortassis

uelut interpres καὶ uertit in uel, Vel ut insipientem: eas coniunctiones nos male coniunximus.

Modicum quid.) μικρόν τι, id est, Paululum siue paulisper, aut aliquantisper.

Secundum deum.) κατὰ κύριον, id est, Secundum dominū, quemadmodū & in superiori epistola scripsit, Ego non dominus, & dominus non ego. Humanum quiddam, parumque seuerum significat, quod negat esse secundum dominum.

In hac substantia gloriæ.) ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως, id est, In hac parte siue materia gloriationis. Et sic legit diuus Ambrosius, substantia gloriationis.

Si quis accipit.) εἴ τις λαμβάνει. Quod præcessit κατεσθίει uidetur ad cibum pertinere, quem illi sumebant apud discipulos, hoc ad munera. Theophylactus putat idem bis dictū, Deuorat & accipit, ut intelligamus insatiabilem auferendi auiditatem in pseudapostolis, cum summa coniunctam arrogantia.

Secundum ignobilitatem dico.) κατὰ ἀτιμίαν. Magis quadrabat, Iuxta contumeliam. Exponit enim illa atrocia, si quis uos deuorat, si quis in faciē cędit &c. Non, inquit, quod ista uos patiamini à pseudapostolis, sed quod quantū ad cōtumeliæ rationem attinet, non leuiora patiamini ab istis, quàm si ista pateremini.

Superest in nostris Quasi nos infirmi fuerimus in hac parte.) In hac parte, non reperio in Græcis codicibus, quos ego sanè uiderim.

In quo quis audet.) ἐν ᾧ δ᾽ ἄν τις, id est, In quocūque uero aliquis audet. Corrigit enim quod modo dixerat, quasi nos minus ualuerimus in hac parte, hoc est, in argumento gloriandi. Tantum autem hoc abest, ut illis hic quoque par sim in omnibus, in nonnullis etiam superior

perior. Proinde nos uertimus per imò, quo foret euidentior correctio.
In insipientia dico.) Hoc per parenthesin interiecit, memor eius quod ante dixerat, Nō loquor secundum dominum, sed uelut in insipientia.
Ministri Christi sunt.) Post hanc partem Græcis non repetitur, & ego. Imò id additum subuertit totam sententiam: sic enim legendum: Ministri Christi sunt, plus ego: deinde illud παραφρονῶν λαλῶ, id est, desipiens dico, per parenthesin interiectum est, ut modo submonui. Consentit cum Græcorum exemplaribus Ambrosius, ad hunc legens modum: Ministri Christi sunt, uelut insipiens dico, magis ego. Nam in cæteris quidem æquabat se cæteris apostolis, at in eo quod apostolorum est proprium, semet illis anteponit, non solum æquat. Verū quoniam id arrogantius dictum uideri poterat, præmunit stultitiæ prætextu, quemadmodum & initio fecit. Quod si maxime sic legeretur, ministri Christi sunt & ego, ut minus sapiens dico plus ego, nihil erat necesse sensum eum inducere, quem ex Aquinatis sententia induxit Nicolaus cognomento de Lyra, qui ab hoc loco, Vt minus sapiens dico, plus ego, nouum facit orationis caput, & ad hunc edisserit modum: Si uideor, inquit, uobis insipiens me pseudapostolis adæquando, adhuc uidebor uobis minus sapiēs me eis præferendo. Poterat enim illud, plus ego, per correctionem subijci, præmissa mitigatione insolentiæ, nempe hoc modo: Ministri Christi sunt, sum & ego. Quid autem dixi sum & ego: Imò, ut stultorum more loquar gloriosius, plus ego. Quanquam non est huius instituti discutere, quid huiusmodi scriptores senserint, quos constat, ueterum ignaros literarum, tumultuario studio hinc atq; hinc consarcinatis glossematis, sacras tractasse literas. Cum antiquis potius nobis res est. Cæterum de orationis ornamentis & schematibus qui bus totus hic sermo picturatus ac modulatus est, qui plenius uelit cognoscere, legat quartum de doctrina Christiana libri caput quartum. *Ordo* *Thomas & Lyranus*

In laboribus plurimis.) περισσοτέρως, id est, In laboribus abundantius. Fortassis interpres uertit pluribus, id quod erat tolerabile. Quanquam apud Græcos alius est ordo, ἐν κόποις περισσοτέρως, ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως, ἐν φυλακαῖς περισσοτέρως, id est, in laboribus abundantius, in plagis supra modum, in carceribus abundantius. Nam quod interpres bifariam reddidit, Græcis unicum est aduerbium περισσοτέρως. Etiamsi comparatiuum positum est uice superlatiui.
Supra modū.) ὑπερβαλλόντως, id est, Eximie, & ut ita dicam, excessiue, & supra quàm credi possit: ut non admodum ad rem faciant qui interpretantur supra modum humanæ uirtutis.

Quadragenas.) τεσσαράκοντα, id est, Quadraginta, quanquam recte uertit, significans illum quinquies uapulasse, & unoquoq; tempore quadraginta plagis cæsum fuisse, si modo id uerum est, quod certe uerisimillimum est, præsertim cum apud Iudæos uapularit. Sic enim sentit diuus Ambrosius, addens id præceptum in libro Deuteronomij, ut plagis triginta nouem emendarentur, qui cōmeruissent. Legimus autem ad hunc modum Deuteronomij capite uigesimoquinto: Pro mensura peccati erit & plagarum modus: ita dumtaxat, ut quadragenarium numerū non excedant, ne fœde laceratus ante oculos tuos obeat frater tuus. Proinde probabile est ob humanitatem, unam plagam remitti solitam, ut citra numerum præscriptum consisterent. Quod quidem haud scio unde haustum indicat Lyranus, & glossa quam uocant ordinariam. Valla mauult quinquies undequadraginta accepi, subaudiendum autem haud dubie plagas. *Quadragenas*

Ter naufragium feci.) τρὶς ἐναυάγησα, quasi dicas, naufragatus sum. Latine sanè uertit, naufragium feci, pro naufragium passus sum. Quemadmodum Terentius dixit: Is nauem fregit apud Andrum, de eo cui nauis esset fracta tempestate.
Nocte & die.) νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκα, id est, Noctem & diem in profundo egi. Nec additur maris, etiamsi de mari interpretatur Ambrosius, atq; etiam Theophylactus. Potest tamen βυθὸς & alterius rei profundum dici, ueluti carceris.
Periculis ex genere.) Non sentit proprie de cognatis, sed iudæorum gentem, genus suum uocat, cui mox opponit gentes.
In falsis fratribus.) Græcis unica dictio est ψευδαδέλφοις, hoc est, falsò Christianis, qui fingerent esse discipulos Christi, cum non essent. Nam ut sæpius iam admonui, fratres *Falsi fratres*

 absolute

absolute dicebantur omnes Christiani, Quod quidem cognominis, nunc à paucis occupatum est, uelut ad illos solos reciderit Christianismus, ac uulgo penè inuisum habetur, cum non sit aliud charitatis nomen plausibilius.

In labore & erumna.) κόπῳ καὶ μόχθῳ. Propemodum bis idem dixit. Nam μόχθος quoque labor est, sed qui difficultatem habeat adiunctam. Hinc Græcis μοχθηροὶ dicuntur calamitosi. Vnde Ambrosius, molestiam legit pro erumna.

Vigilijs multis.) Pro multis, Græce est πολλάκις, id est, Sæpe. Itidem est, in ieiunijs sæpe. πολλάκις, non πολλαῖς.

Præter illa quæ extrinsecus sunt.) χωρὶς τῶν παρεκτὸς, id est, Præter ea quæ foris & extrinsecus accidunt. Ad eum quidem modum plerique edisserunt. Cæterum Chrysostomus & hunc sequutus Theophylactus παρεκτὸς accipit pro præter, quasi dicas, præter ea quæ

Sensus duplex

prætermitto: ut sit sensus Paulum, nec in hoc suorum malorum catalogo recensuisse omnia, consentiunt & Græcanica scholia. Verum utra sententia magis approbanda, prudenti lectori perpendendum relinquo.

ἐπισύστασις duo significat
Sensus duplex

Instantia mea quotidiana.) Hoc separatum est à superioribus ἡ ἐπισύστασίς μου ἡ καθ' ἡμέραν. Quanquam hæc particula καθ' ἡμέραν potest utroque referri, ad instantiam & ad sollicitudinem quotidianam. Chrysostomus ac Theophylactus referunt ad id quod præcessit ἐπισύστασιν. Nam commentario interiecto, subijciunt sollicitudo omnium ecclesiarum. Græcanica scholia interpretantur ἐπισύστασιν non curam ac diligentiam, sed conspirationem in Paulum: ut intelligas præter eas persecutiones quæ foris erant, hoc est, ab ethnicis, quotidie ferendas insidias & insultus populorum ac ciuitatum seditionem mouentium in Euangelium. Cæterum Ambrosius interpretatur, urgentes curas omniũ ecclesiarum, quę Paulo imminebant. Atque in hanc sanè sententiam adducit locum hunc Augustinus edisserens Psalmum nonagesimum octauum: Incursus in me quotidianus, sollicitudo omnium ecclesiarum, ut per appositionem copules ἐπισύστασις & μέριμνα. Et in hunc sensum commode uerti poterat, Incumbens mihi quotidiana sollicitudo pro ecclesijs.

Et pater domini nostri Iesu Christi.) Nostri, in nonnullis Græcorum exemplaribus nõ apponitur. Et est absolutius simpliciter uocari dominum, qui dominus sit omniũ, nisi quid aliud suaserit addi.

Damasci aduerbialiter

Damasci præpositus.) Genitiuus Damasci, hic est aduerbialis, nam præpositus ad sequentia refertur ἐθνάρχης ἀρέτα, id est, Gentis præfectus Aretæ regis. Aretas rex, is erat socer Herodis Tetrarchæ, siquidem is rex fuit Arabiæ Petreæ & Damascenæ ciuitatis quæ Arabiæ uicina est, dominus, ut docet Iosephus libro Iudaicarum antiquitatum xviij. Eum igitur significat quem Aretas rex Damasco præfecerat.

Et me comprehenderet.) πιάσαι με θέλων, id est, Comprehendere me uolens.

Et sic effugi manus eius.) Sic, non est apud Græcos, sed tantum est καὶ ἐξέφυγον, id est, Et effugi. Nec addebatur in codice Donatiani, ne in Constantiensi quidem.

EX CAPITE DVODECIMO

Si gloriari oportet
Lectio diuersa

SI gloriari oportet.) Græce sic habet καυχᾶσθαι δεῖ, οὐ συμφέρει μοι. Quanquam Laurentius in plerisque codicibus δὴ legit, non δεῖ, ut sit sensus, gloriari certe nõ expedit mihi. Ita sanè Chrysostomus etiam interpretatur & huius imitator Theophylactus, admonentes hunc esse transitum ad cõmemorationem eorum quæ plus etiam habent gloriæ. Quod si cui placet δεῖ, id est, oportet, ita legendum est, ut gloriari oportet, legatur per interrogationem: deinde ipse sibi respondeat, non expedit. In hunc sensum legit Ambrosius. Verũ superior lectio mihi sanè multo magis probatur, quod appareat hunc locum ex superiore mutatum, ubi dixerat: Si gloriari oportet, in his quæ infirmitatis meæ sunt gloriabor, minus enim illic periculi. Cæterum ubi uentum est ad reuelationes, contrahit sese, negans esse gloriandum, etiamsi uera sint quæ dicturus est, quod hæc magis obnoxia sint suspicioni iactantiæ, quàm illa. Iam quemadmodum erratum est à librarijs in δεῖ & δὴ, siue δὲ, ob affinitatem & elementorum & uocum, ita consentaneum est erratum fuisse in μὲν, & μοι. Neque enim Græci legunt, Non expedit quidem, sed nõ expedit mihi οὐ συμφέρει μοι. Idque accõmodatius est ad Pauli sententiam, ut sit sensus: Vobis quidem expedit, ut cognoscatis, qualem habeatis apostolum,

rge alium,quàm sint isti superciliosi, Verum mihi non expedit narrare, ut cui tutum nō
iue propter discrimen inanis gloriæ,siue propter suspicionem hominum,quibus uide/
hæc iactantiæ gratia comminisci,quemadmodum plerique solent. Et mihi,legit Ambro
s,non quidem,nec addidit,Si gloriari oportet,sed nō expedit mihi. Iam quod sequitur,
ulto cohæret aptius cū superioribus: Veniam enim ad uisiones,ueluti causam reddens,
dixisset non expedire sibi super hisce rebus gloriari. Neque enim apud Græcos est hoc
o autem δὲ, sed γὰρ enim,mire consentientibus exemplaribus.

Scio hominem.) annotandum hoc loco non apponi Græcum articulum,ne certum ali
um hominem designare uideretur,sed in genere dixit hominem,οἶδα ἄνθρωπον. **Articulus omissus**

Siue in corpore.) Post hanc particulam additur οὐκ οἶδα,id est,Non noui,quæ post al
iam item repetitur,siue in corpore nō noui,siue extra corpus nō noui.Cōsentiebat Græ
s codex Donatiani,qui sic habebat scriptū, siue in corpore nescio, siue extra corpus nes/
. Eandem scripturam habebat codex Constantiensis.Et pro siue,Latinius uertisset,an.

Arcana uerba.) ἄῤῥητα ῥήματα, id est, Non dicenda siue ineffabilia uerba. Subest taci/
gratia in Græcis uocibus cognatis & contrarijs, quasi latine dicas, indicenda dicta,pro
in dicenda dicta.

Pro huiusmodi gloriabor.) ὑπὲρ τοῦ τοιούτου. Et uidetur magis pertinere ad hominem
um ad rem. Narrat enim Paulus hanc rem, ueluti de alio quopiam, quem tamen noue/
ergo de me,inquit,nō gloriabor. Verum de huiusmodi homine quem noui gloriabor,
uti dissimulans se esse illum de quo loquitur. Sic fermè Theophylactus.

Pro me aūt nihil.) ὑπὲρ δὲ ἐμαυτοῦ οὐ καυχήσομαι, id est, De meipso autē nō gloriabor.

Ne quis me existimet.) μήτις εἰς ἐμὲ λογίσηται,ὑπὲρ ὃ βλέπει με,ἢ ἀκούει τι ἐξ ἐμοῦ, id est,Ne
s existimet in me, supra id quod uidet me, aut audit aliquid ex me. Illud autem In me,
inde est,ac si dicas,cogitet de me aut tribuat mihi. Videt me legit Ambrosius,reddens
uerbum sermonem: atque idem habebat uterque codex Constantiensis.

Et ne magnitudo.) Græce sic habet, καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῶν ἀποκαλύψεων,ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι,
ἐδόθη μοι σκόλοψ τῇ σαρκὶ,ἄγγελος σατᾶν, id est, Et ne cexcellentia reuelationum extol/
datus est mihi stimulus carni,siue in carne,angelus satan. Atque ita fermè legit Ambro/
Augustinus in quæstionibus super librum Iudicum, legit, Et in magnitudine reuela/
um ne extollar,quasi legisset, ἐν τῇ ὑπερβολῇ. Cæterum nō est hic κέντρον, ut in actis,
σκόλοψ,quod palum præacutum sonat.Nōnulli stimulum hunc interpretantur,motus
affectus libidinis,quod demiror ulli docto Theologo placere. Quid enim absurdius quam **Stimulus carnis quid**
are tantū apostolum iam senem adhuc solicitari urtica libidinis, & ita solicitari ut hac
coactus sit ter interpellare dominum. Mouet istos mentio carnis, ac statim putant
Venere uerba fieri,quemadmodū Augustinus concupiscentiæ uocem ferme interpre/
ur affectum coitus, quum Paulus omnem affectum humanum qui non proficiscitur à
itu dei carnem appellare soleat. Sed idem externas molestias quas humana uita secum
dem carnem appellat, ueluti quū de coniugatis loquens dicit, ueruntamen tribulationē
nis habebunt huiusmodi. Quod autem hoc loco infirmitatem sentiat non morbū cor/
is, sed afflictionem ab inimicis illatam, testantur ea quæ sequuntur, libenter gloriabor
infirmitatibus meis &c. Ac mox explicat quas dicat infirmitates, propter quod inquit,
ceo mihi in infirmitatibus meis,in contumelijs,in necessitatibus,in persequutionibus,
angustijs pro Christo. Et superiori capite præfatus est. Si gloriari oportet,quæ infirmita
meæ sunt gloriabor. Diuus Hieronymus in commentarijs,quos ædidit in epistolam ad
latas,refert quosdam sensisse stimulum hunc, fuisse corporis aduersam ualetudinem,
od Paulus crebro capitis dolore solitus sit afflictari. Refert hoc Theophylactus. Tho/
s Aquinas,haud scio quem secutus,ait eum iliaco morbo fuisse obnoxium. Chrysosto
s homilia de laudibus Pauli sexta,interpretatur de contempto corporis dolore. At mi/
uero proximum uidetur,quod ait Ambrosius,insectationem malorum hominum,quæ
negocium facessebat assidue,uocari stimulum. Sic enim inquit,Hoc ergo remediū da/
est Apostolo, ut iniurijs aduersariorum pressus, animo non posset extolli. Siquidem
parte prosunt nōnunquam & inimici docentes nos sobrietatem ac modestiam. Theo/
lactus indicat quosdā ὑπεραίρωμαι interpretari, extollar, hoc est supra modū glorificer
ab

ab hominibus, Verum hoc commentum reijcit. Mouet autem quæstionem, quur quum multos pateretur aduersarios, Hermogenem, Phygelum, Alexandrum, pseudapostolos dixerit satan, & quur hunc uocet angelum.

Qui me colaphizet.) ἵνα με, id est, Vt me. Et sic legit Ambrosius. Quanquam qui pro ut poni solet interdum.

Qui me colaphizet.) Post hæc uerba rursum inuenio repetitum, ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, id est, Vt ne extollar. Atque ita legit Ambrosius. Quanquam plus sonat Græca uox, quàm extollar, imò supra modum efferar, quasi dicas superefferar plus satis.

Propter quod.) ὑπὲρ τούτου, i. De hoc, uel pro hoc, & refert ad superiora, nō ad sequentia.

Virtus per infirmitatem

Nam uirtus.) Græce est uirtus mea ἡ δύναμίς μου. Sunt enim uerba domini Paulo respondentis. Nec est uirtus ἀρετή, ut opponatur uitio, sed δύναμις ut opponatur infirmitati. Sentit enim uirtutem ac potentiam diuinam longe diuersa ratione declarari, quàm potentiam mundi. Siquidem hæc uiribus & ui innotescit, illa contra tolerando. Potest & hic accipi sensus, Virtus diuina maxime illustratur, cum is per quem fit, infirmitatis suæ conscius, nihil inde sibi uindicat, sed uniuersam laudem uni deo tribuit. Ambrosius uidetur diuersam sententiam sequi, quę mihi tamen non admodum probatur. Tametsi Theophylactus attingit eandem. Et Augustinus libro ad Bonifacium Episcopum tertio capite septimo refert ad uirtutem hominis, quæ in futuro seculo perficietur, quum hic nō sit ἀρετή, sed δύναμις. Ascribit enim Ambrosius, ut deuotio dum infirmitate pressuræ accedentis nō frangitur, probata uideatur, ut respondeat illi quod mox sequitur, Cū enim infirmor, tunc potens sum, Porrò festiuiter retulit inter se duo pugnantia, δύναμιν & ἀσθένειαν.

Libenter.) ἥδιστα, id est, libentissime. Et nō simpliciter est gloriabor, sed μᾶλλον καυχήσομαι, id est, magis siue potius gloriabor. Neque pugnat hic cōparatiuū cū superlatiuo, cū potius, nō pertineat ad modum gloriandi, sed ad argumentū & materiam gloriandi. Vtrunque autē coniunxit Ambrosius. Sed ego potius hoc loco malim quàm magis.

Propter quod placebo.) διὸ εὐδοκῶ, id est, Propter quod placeo, siue placitum est mihi concordantibus & Latinis emendatioribus. Nec additur meis, tantū est, In infirmitatibus. Consentiebat exemplar Constantiense, mox enim exponit quid appellet infirmitates.

Factus sum insipiens.) γέγονα ἄφρων καυχώμενος. Potest accipi & hoc sensu, Fui insipiens glorians siue gloriando.

Nihil minus feci.) Id quo pacto uertendū fuerit, superius ostendimus, Nihilo inferior fui. Ambrosius legit, Nihil enim minus feci.

ὑπὲρ λίαν

Supra modum apostoli. τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων, id est, Excellentissimis apostolis. Ambrosius legit, quàm illi ualde apostoli. Conduplicauit enim aduerbium epitaseos, quo uehementior esset oratio. Quandoquidem hoc loco ὑπὲρ aduerbium est, non præpositio, declarans excellentiam. idque non citra stomachum dixit, non quod tales essent, sed quod tales haberi uellent, ne uideatur de Petro & Iacobo sensisse.

Tametsi nihil sum.) εἰ καὶ οὐδέν εἰμι. Hæc particula referenda est ad superiora, ut mitiget quod dictū uideri poterat arrogantius, Nihilo inferior summis apostolis: nam proximus sermo habet μὲν quę prohibet sic legi, ut legit Ambrosius, q addidit, tamē, loco quidē. Legit enim ad hunc modū, Nihil enim minus feci quàm illi ualde apostoli. Et interiecto commentario subijcit, uelut alterius sermonis initium, Et si nihil sum tamē signa apostoli &c.

Signa apostolatus.) Græce est apostoli, ἀποστόλου, nō ἀποστολῆς, Signa apostoli, nō apostolatus. Nec uero prorsus ociosa est Græca coniunctio μὲν, extenuat enim quasi dicas certe.

Facta sunt super uos.) ἐν ὑμῖν, id est, In uobis, ut legit Ambrosius, uel potius Inter uos, hoc est, uobis uidentibus. Interpres legisse uidetur ἐφ᾽ ὑμῖν.

Et uirtutibus.) δυνάμεσι. Vt intelligas potentiam miraculorum.

Ironia in literis sacris

Minus habuistis præ cæteris ecclesijs.) ὃ ἡττήθητε, id est, In quo inferiores fuistis, cæteris ecclesijs. Donate mihi hanc iniuriam.) χαρίσασθε. Quod ego maluissem condonate, siue, ut magis exprimam uocem Græcam, Huius iniuriæ mihi gratiam facite. Siquidem hic sermonis color frequens est apud Suetonium, & apud Salustium. Admonet diuus Augustinus libro primo contra aduersarium legis & prophetarū, non hoc simpliciter dictum à Paulo, sed ironia potius exprobrantis, quale putat illud in Genesi: Ecce Adam factus est

tanquam

quam unus ex nobis. Cur enim rogaret sibi ignosci, qui profuerit officio?

Ecce tertio hoc.) Hoc, non est apud Græcos, ἰδοὺ τρίτον ἑτοίμως ἔχω ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, id est, Ecce tertio paratus sum uenire ad uos. Interpres & Ambrosius legisse uidentur τρίτον, id est, Hac tertia uice, ut paulo post.

Superimpendar ego ipse.) Ego ipse, non est apud Græcos. Nec est superimpendar, sed impendar, ἐκδαπανηθήσομαι. Etiamsi ad hunc modum legit Ambrosius. Vnde conijci po[test] exemplaria uariasse.

Sed ego uos grauaui.) Græce est, Sed esto, ego uos non grauaui, suffragantibus nostris codicibus emendatioribus, atque item Ambrosio qui legit, Sed esto, ego uos non grauaui. Dilucidius erat si ego uertisset in ipse quo Pauli persona discernatur à pseudapostolis. *Mendum manifestarium in nostris*

Nunquid per aliquem eorum.) Græce est μή τινα ὧν ἀπέσταλκα πρὸς ὑμᾶς, δι' αὐτοῦ ἐπλεονέκτησα ὑμᾶς, id est, Num aliquem eorum quos misi ad uos, per hunc uos circumueni, siue fraudaui uos? Sed hoc loco parum respondet ordo grammaticus. Cum enim diceret μή, uidetur aliud quippiam adiecturus fuisse, quod obliuione mutarit, præsertim cum nō respondeat casus. Alioqui uideri poterat ex idiomate Hebraico repetisse per hunc, cum praecesserit per aliquem. Admonendus & hoc lector rudis ὧν articulum nō congruere suo uerbo ἀπέσταλκα, sed nomini præcedenti τινά. *Articulus nō congruens suo uerbo*

Nunquid Titus uos circumuenit.) ἐπλεονέκτησε. Quod Paulus aliquoties usurpat tran[slatum], pro eo quod est, per auiditatem extorquere, siue occupare plus quàm oportet. Nec [ali]ter hoc loco legit Ambrosius: Nunquid auarus in uos fuit Titus? Nos uertimus, Nun[quid] à uobis extorsit?

Olim putatis.) Non est olim, sed πάλιν, id est, Rursum siue iterum. Interpres fortassis [legit] aut certe somniauit πάλαι, quod significat olim. Ambrosius legit, iterum, hoc est, πά[λιν], quod ante uisus sit sese prædicasse.

Omnia enim.) Omnia autem: & ἀγαπητοὶ, id est, Dilecti.

Et ego inueniar à uobis.) A, superest iuxta Græcos codices. Sat em̄ erat inueniar uobis.

Animositates.) θυμοὶ, id est, Iræ, etiamsi θυμὸς sonat impetum animi efferuescentis. Est [e]nim Græcis θυμὸς ea pars animi, quam Plato ponit in præcordijs, & obstrepit rationi, cui [ra]tionem tribuit in cerebro. Alibi uertit furorem, Domine ne in furore tuo ἐν θυμῷ σου. *θυμός*

Sint inter uos.) Hæc tria uerba, quoniam in Græcis quæ quidem legerim exemplari[bus] non habentur, addita conijcio, quo sermo fieret dilucidior. Cæterū Græce non est sim[pli]citer ne μὴ, sed μήπως, quod reddi poterat, Ne quo pacto, aut, ne quo modo. Nam exple[tiua] coniunctio ita uerbū diminuit, ut sententiā augeat. Vult em̄ Paulus nullo pacto, inter [uos] esse quicq̄ omnino dissidij. Dissensiones, ἐριθεῖαι, id est, Cōtentiones siue certamina. *Superest in nostris*

Et non egerunt pœnitentiam.) μὴ μετανοησάντων, id est, Non pœnituerunt, siue quos [non] pœnituit. Quanquam alias admonuimus agere pœnitentiam idem esse Latinis quod [pœni]tere, quemadmodum agere uitam, idem quod uiuere, uerum durius est nisi addas ge[niti]uum significantem id cuius nos pœnitet. *Agere pœnitentiam*

EX CAPITE DECIMOTERTIO

Ecce tertio.) τρίτον τοῦτο ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, id est, Hac tertia uice uenio ad uos. Nam τρίτον, id est, Tertiū, hic aduerbium est, nō nomen. Nec additur, ecce hoc loco, uel apud Græcos, uel apud Ambrosium. Verum ex superiori loco huc deportatū fuit, quemadmodū illuc, pronomen hoc, ex hoc loco.

Vt in ore duorum.) Vt, redundat, tantum est, In ore duorum testium uel [trium] stabit omne uerbum. Ita legitur & apud Ambrosium. *Vt redundat*

Prædixi enim & prædico.) Enim, redundat, licet addatur apud Ambrosium, in conte[xtu]. Quanquam in commentarijs non liquet quid legerit.

Vt præsens uobis.) Græce sic habet, ὡς παρὼν τὸ δεύτερον, καὶ ἀπὼν νῦν γράφω, id est, Vt [præ]sens iterum siue secundo, & absens nūc scribo, ut intelligas eum cum adesset secundo [præ]dixisse, quod nunc absens tertio prædicit scribens. Ambrosius τὸ δεύτερον uertit secun[do ad]uentu, ut referatur ad participium παρὼν, & non ad sequentia καὶ ἀπὼν νῦν γράφω, ut [intel]ligamus eum bis fuisse Corinthi. Et in hunc sensum exponit & Theophylactus. *Græca à nostris dißident*

An experimentum quæritis.) Non est an, sed quandoquidem, ἐπεὶ. Et rectius uertis[set]

set, loquentis in me Christi, id est, an Christus in me loquatur. In Ambrosio legitur quomodo, unde legisse uidetur πῶς. Quomodo probationem quæritis &c. sed opinor scriptum fuisse, quoniam, aut certe quando: pendet enim à superioribus, non parcam, quandoquidem quæritis experimentum, an & in me Christus loquatur, quemadmodum & in cæteris apostolis, hoc est, an mea præcepta, sint ab humano profecta spiritu, an dei. Iam uero quorsum opus erat, interpreti addere eius, Eius qui in me loquitur Christus? Quod primum non est apud Græcos, deinde non citra solœcismum accessit orationi. Laurentius mauult documentum aut specimen pro δοκιμὴν. Quod hic uertit experimentum, Ambrosius legit probationem.

Qui in uobis non infirmatur.) In uos est, εἰς ὑμᾶς, hoc est, Erga uos. Et item paulo post.

In uirtute dei in uobis.) εἰς ὑμᾶς, hoc est, Erga uos. Et ita legit Ambrosius.

Nisi forte reprobi estis.) εἰ μήτι, id est, Nisi in aliquo. Ambrosius omittit forte, nam τὶ solet nonnunquam addi festiuitatis causa magis quàm usus.

Quod cognoscitis. ὅτι γνώσεσθε, id est, Cognoscetis. Ambrosius legit, Spero autem cognituros uos.

Oramus autem deum.) εὔχομαι δὲ πρὸς τὸν θεόν, id est, Opto autem apud deum, numero singulari. Ac mox, Hoc & oramus, τοῦτο δὲ καὶ εὐχόμεθα, id est, Hoc autē etiam optamus, tantum abest ut doleamus. Ambrosius legit in uestram consummationē, haud scio an deprauata scriptura. Nam apud Græcos in, non additur. Consentiebat cū Græcis uterq; codex Constantiensis. Hoc ipsum enim est quod optat nimirū illorū consummationem.

Deprauatum quando in quoniam

Gaudemus enim quoniam nos infirmi sumus, uos autē potentes.) Palàm est hic quando mutatum esse in quoniam, quandoquidem Ambrosius legit. Cum nos infirmamur, uos autem fortes estis. Exemplar Constantiense utrunq; habebat quando non quoniam. Et Græca sic habent, ὅταν ὑμεῖς ἀσθενῶμεν, ὑμεῖς δὲ δυνατοὶ ἦτε, Cum nos infirmi fuerimus, uos autem fortes fueritis. Neq; enim id affirmat esse, sed gaudere se dicit, si ita sit. Et hic Apostolus omisit alteram coniunctionem, μὲν, quod Hieronymus alicubi tribuit imperitiæ Græci sermonis. Rursus εὐχόμεθα uerti poterat, gloriamur, uos esse tales. Se uocat infirmum quod nihil ualeat aduersus innocentes, & potentes sunt, qui nō peccant. Non enim est quod metuant apostolum.

Durius agam.) ἀποτόμως χρήσωμαι, id est, Præcise siue exacte, quod Latini uocant ad uiuum, ut superius admonuimus. Græcus sermo ad uerbum ita sonat, Ne rigide utar, hoc est, ne seuere me geram.

De cætero.) λοιπόν, id est, Quod superest. Et χαίρετε, quod & ualete significat, hic potius erat uertendum ad eum modum.

Perfecti estote.) καταρτίζεσθε. Ea uox conuenit quoties rem laceram sarcimus ac reconcinnamus. Notat autem hoc uerbo dissidia Corinthiorum.

Exhortamini.) παρακαλεῖσθε. Rectius hoc loco Consolamini, ut passiue tamen accipias.

Idipsum sapite.) τὸ αὐτὸ φρονεῖτε, id est, Idem sentite. Ambrosius legit, idem sapite. Apertius erat, concordes siue unanimes sitis. Siquidem hoc sentit Paulus. Nec enim agit de opinionibus, sed de affectu animorum.

Pacem habete.) εἰρηνεύετε, id est, In pace uiuite. Ambrosius recte legit, In pace agite. Vt autem à pace exorsus in pacem desinit, uir uere apostolicus. Exponit enim quod dixerat, Idipsum sapite, estote concordes, & pace conglutinemini, hoc ob contentiosos.

In osculo.) In additur ex proprietate sermonis Hebraici.

Patri charitas, filio dominium, spiritui sancto cōmunio tribuitur

Gratia domini.) Suo more patrem appellat deum, filium dominum. Et spiritui tribuit communionem, quum filio tribuerit gratiam, patri charitatem. A patre cœpit exordium humani generis redempti, qui sic dilexit mundum ut filium unigenitum traderet in mortem: Per filium uenit gratia, qui nos nihil promeritos sua morte redemit: donorum distributio per spiritum sanctum facta. Ex hoc loco Chrysostomus refellit eos qui negabant spiritum sanctum eiusdem esse naturæ cum patre & filio, quod Paulus in frontispicijs epistolarum, semper coniungit patrem & filium, omissa mentione spiritus.

ANNOTA

IN EPISTOLAM PAVLI AD GALATAS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

EX CAPITE PRIMO

PAVLVS apoſtolus.) Hieronymus indicat apoſtolum eſſe uocem Hebræis peculiarem, illis dictam ſilas, id Latine ſonat miſſus, aut legatus. Et perinde quaſi dixiſſet miſſus, adiungit, non ab hominibus: nō ab hominibus uelut ab autoribus, non per homines ueluti commendantes aut approbantes. *Silas, mißus*

A deo patre noſtro.) Noſtro, referendū eſt ad dominum, non ad patrem. ἀπὸ θεοῦ πατρὸς καὶ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ. Concordabant cum Græcis duo codices Conſtantienſes.

De præſenti ſeculo.) ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος. id eſt, Ex inſtanti. Quanquam id Græci nonnunquā præſens appellant. Quod hic uertit nequam, Ambroſius & Auguſtinus legit maligno, & Hieronymus malo, Græce eſt πονηροῦ, quod & uerſutum ſignificat & miſerum ac laborioſum. Malum autem uocat hoc ſeculum ad comparationē ſeculi futuri. Auguſtinus pro eriperet, legit eximeret in commentarijs huius epiſtolæ.

Cui eſt gloria.) Eſt, non eſt in Græcis, ſed tantum, cui gloria: ut ſit optantis.

Quod ſic tam cito.) οὕτως ταχέως. Non eſt ſic tam, ſed tam cito, aut ſic cito. nam οὕτως utrunque ſignificat. Quam ſanè lectionem alioqui abſurdam, & à Græcis exemplaribus diſſonantem, mirum eſt adeo inoleuiſſe, ut & apud Ambroſium & apud Auguſtinū & apud Tertullianum reperiatur. Quanquam ex commentarijs diui Hieronymi, ſubodorari licet, aduerbium ſic, ab eo non fuiſſe additum. Verum cum in nonnullis codicibus haberetur tam, in nonnullis ſic, quod ſtudioſus aliquis annotarat in margine, id ſcriba parum attētus retulit in contextum. *Supereſt in noſtris*

Transferemini ab eo.) μετατίθεσθε. Quod ſi ad uerbum reddas, ſonat tranſponimini: recte mutauit interpres. Veriſimile eſt quod ſubmonuit Hieronymus, Paulū alluſiſſe ad Hebræam uocem Galatæ, quæ illis translatos ſiue deductos ſonat, ſimilitudine ſumpta à rotis aut rotundis, quæ facile aliunde aliò deuoluuntur. *Galatæ translati*

In gratiam Chriſti.) ἐν χάριτι. id eſt, In gratia. Auguſtinus enarrans hunc locum, pro in gratiam, legit, In gloriam, atteſtante id ipſius expoſitione. Certe palàm eſt, in gratia, Hieronymum per auferēdi caſum legiſſe, quod ex ipſius uerbis facile docebitur. Sic enim ſcribit in commentarijs: Habet autem & locus ipſe hyperbaton, quod ita ſuo ordine legi poteſt: Miror quod tam cito transferimini à Chriſto Ieſu, qui uos uocauit in gratia, dicens, Non ueni uocare iuſtos, & cætera. Quanquam hic rurſus aliud exiſtit incommodum amphibologiæ, Qui uocauit uos per gratiam in aliud euangelium. Poteſt enim accipi quod Chriſtus uocauerit illos in aliud euangelium, ut ordinat Ambroſius. Proinde nos ordine commutato ſic uertimus, Miror quod à Chriſto, qui uos uocauit in gratia ſiue per gratiā, ideo cito transferamini in aliud euangelium. Cęterum in eo quod mox ſequitur. Sed licet nos aut angelus de cœlo euangelizet uobis, præterquàm quod euangelizauimus uobis, Idem Hieronymus indicat hunc ſermonem per hyperbolen accipi poſſe, non quod angelus aut Paulus aliud euangelium eſſet prædicaturus, ſed ſentit ab euangelio ſemel recepto nullo pacto recedendum. Quod ſi quis tropos & ſchemata reijciat in ſacris literis, ſæpenumero aut hærebit perplexus, aut frigidiſsimis rationibus ſe cogetur explicare. Porrò quod addit, hoc agi, ut non eſſet magna Petri ac Ioannis autoritas, cū nec ſibi liceret aliud euangelium prædicare, ſic arbitror accipiendum, ſi Petrus aut Ioannes Iudaiſmum admiſceret Chriſto, quod uelut illis autoribus pſeudapoſtoli conabantur, alioqui uideretur Paulus ſuam autoritatem Petro anteferre. Et Chriſti, poteſt uel ad gratiam referri, uel ad præpoſitionem ab, ut ſit apud nos auferendi caſus à Chriſto ſeu potius à deo. Ego malim auferēdi caſum. Et quidam codices pro Chriſto, deum habent. Semper enim Paulus deum uocan- *Hyperbaton*

tem facit, sed per Christum. Et in euangelio pater est, qui suos trahit ad Christum. Cæterum, in gratia dixit, pro eo quod est, per gratiam.

Lectio triplex
Prima Hieronymi

In aliud euangelium quod non est aliud.) Video ueteres diuersam, alios aliam secutos lectionem. Hieronymus, ut ex ipsius liquet enarratione, ita legit: Quod sic cito transferimini in aliud euangelium quod non est, ut subaudias aliud. Aut si malis ab ipso additũ nomen aliud: hic subijcit stigmen, ut sit sensus, cum demirari illorum inconstãtiam qui transferantur: deinde qui transferantur tam cito: postremo qui in aliud euangelium, adeo non melius eo quod acceperant, ut nullum sit. Huius rei causam admiratur apostolus. At ne uideatur ingenium gallicum damnare, ceu per cõiecturam facti, culpam reijcit in apostolos plus satis Iudaizantes, dicens, nisi si sunt, & cætera. Sic enim legit Hieronymus. Chrysostomus & Theophylactus in sensu cõcordat cum Hieronymo, nisi quod addit aliud, & quod sequitur, nisi quod, separat à superioribus.

Secunda Ambrosij

Ambrosius legit ad hũc modum, Ab eo qui uocauit uos in gratiam Christi, in aliud euangelium: nec addidit, quod non est aliud. Nec potest ex illius enarratione colligi, illum secus legisse. Is, hãc particulam In aliud euangelium, referens non ad uerbum transferimini, sed ad uocauit, sermonem ordinat hũc in modum, Demiror quod adeo cito transferimini ab eo qui uos uocauit, in aliud euangelium, id est, in aliud & diuersum ab eo, quod pseudapostoli uobis prædicarunt, ad Iudaismũ reuocantes.

Tertia nostra

Quod dicimus perspicuum erit, si quis euoluat Ambrosianos commentarios. Porro ut suspicer Hieronymum legisse, Quod non est, nec addidisse aliud, in causa est quod subijcit: Quia omne quod falsum est, non subsistit, & quod ueritati contrarium est, non est. Ut illud, Ne tradas domine sceptrũ tuum ijs qui non sunt. Et, ea quæ non erant uocauit deus. Ac mox ibidem: Si autem hoc de ijs qui in eundem credebant deum, & easdem scripturas habebant, dicitur quod translati sint in aliud euangelium, quod non est euangelium, quid de Marcione & cæteris hæreticis, & cætera. At Ambrosius, nisi sunt aliqui, & cætera interiecto commentario separat à superioribus, ut nisi sunt, non referatur ad Quod non est aliud, sed ad miramur. Tertullianus libro aduersus Marcionem quarto, si codices mendo uacant, addere uidetur aliud, sed ita ut idem sit sensus, quem diximus.

Subuertunt euangeliũ qui superstitiosas inducunt ceremonias

Et uolunt conuertere euangelium.) Equidem malim inuertere, tametsi constanter sic legunt Ambrosius, Augustinus: atque item Hieronymus. Est autem Græca uox μεταστρέψαι, quod sonat ad aliud detorquere, siue in diuersum detorquere. Nobis autem quo magis arrideat, inuertendi dictio, Hieronymiana facit interpretatio, cuius ipsa uerba subscribam: Omnis qui euangelium alio interpretatus spiritu & mente quàm scriptum est, credentes turbat, & conuertit euangelium Christi, ut quod in facie est, post tergum faciat, & ea quæ post tergum sunt, uertat in faciem. Si quis tantum literam sequitur, posteriora ponit in faciem. Si quis Iudæorum interpretationibus acquiescit, post tergum mittit ea, quæ ex natura sua in facie constituta sunt. Hactenus Hieronymus. Atqui inuertere propriè declarat, in diuersum ac præpostere uertere. Christus eiusmodi doctrinam tradidit, ut quàm plurimum esset pietatis, quàm minimum ceremoniarum. Isti contra uolebant plurimum esse ceremoniarum, pietatis minimum.

Præter quàm quod.) παρ' ὅ. id est, Præter id quod: atque ita erit aptius.

Anathema

Anathema sit.) Diuus Hieronymus admonet anathema uerbũ esse proprium Iudæis, quo extremam detestationem significare soleant.

Modo enim hominibus suad.) ἄρτι γὰρ ἀνθρώπους πείθω, ἢ τὸν θεόν; id est, Nunc enim homines suadeo, an deum? hoc est, an humana suadeo, an diuina? Et in hanc quidẽ sententiam interpretatur Theophylactus. Quanquam & hominibus suadeo potest tolerari, cum πείθω apud Græcos in hoc sensu habeat aliquoties accusandi casum, non item cum significat confidere, aut credere, aut morem gerere, quemadmodum uidetur arbitrari Faber Stapulensis noster. Quanquam scio Hieronymum, Augustinum & Ambrosiũ, diuersam sequi sententiam. Cæterum modo, positum est pro nunc. significat enim, posteaquàm factus sit apostolus, nihil aliud spectare se, quàm quod ad dei pertineat honorem, cum olim in Iudaismo diuersa senserit.

Si adhuc.) εἰ γὰρ ἔτι. id est, Si enim adhuc.

Accepi illud neq; didici.) παρέλαβον αὐτὸ, οὔτε ἐδιδάχθην. Hieronymus distinguit inter

...re accipere ac discere. Accipimus quod nostrum non est, sed ab alio traditum. Discimus, ...ius mysterium nobis aperitur: tametsi Græce non est didici, sed doctus sum: id quod uel ...absolute potest accipi, non doctus sum, sed afflatus, uel non doctus sum ab homine. Dein/ ...de uocabulum reuelationis, Hieronymus negat usquam apud ethnicos scriptores inueni/ ...ri ἀποκάλυψις, uerum id cum alijs multis nouum fuisse confictum à Septuaginta, quo ...commodius explicarent noua dei mysteria. — ἀποκάλυψις noua uox

Et expugnabam.) καὶ ἐπόρθουν. Quod uerbum proprium est populantium & excin/ ...dentium captas armis urbes. Neq; uideo cur hic stomachetur Laurentius, uelut id contu/ ...meliose dictum sit aduersus ecclesiam dei, quod expugnata fuerit à Paulo, malitq; oppu/ ...gnabam quàm expugnabam. Nec inficior aliud esse Latinis expugnare aliud oppugna/ ...re, quemadmodum aliud est suadere, aliud persuadere, aliud orare, aliud exorare. Verum ...quid facias, ubi Græca uox πορθεῖν nihil aliud significet quàm expugnare aut capere? ...Cæterum ecclesiam uocat congregatiunculam illam Christianorum, quam prorsus expu/ ...gnabat, quantũ erat in illo. Iam enim hoc agebat Paulus. Proinde quod ait, expugnabam, ...non ad euentum rei, sed ad illius animum & conatus est referendum. Accommodatius au ...tem erat quod legunt in commentarijs Hieronymus & Augustinus in sermone habito in ...monte, deuastabam aut uastabam, more hostis ac feræ populantis omnia. Ac paulo infe/ ...rius, Qui aliquando nos persequebatur, nunc euangelizat fidem quam aliquando uasta/ ...bat. Grammatici uocem dictam putant à πρήθω, quod est incendo, transpositis duabus li ...teris, πόρθω, hinc πέρθω, quod incendijs populatur hostis uictor. Alij malunt πέρθω ...dictum quasi πορθέω, id est, circumcurro, quod id quoq; fiat in urbe capta. — Expugnare πορθεῖν

Coætaneos.) Optarim hoc uerbum esse receptum apud Latinos: Græce dixit συνηλι ...κιώτας, id est, æquales, hoc est, eiusdem ætatis: quanquam utraq; uox est ambigua. Nam ...eiusdem ætatis dicuntur, qui uixerunt eodem seculo, quos Græci uocant συγχρόνους, & ...æquales dicuntur diuitijs aut eruditione pares.

In genere meo.) Genus, gentem appellat Iudaicam: sicut in proxima epistola, In peri/ ...culis ex genere.

Aemulator.) ζηλωτής. Ab immodico & superstitioso studio & amore, zeloten ap/ ...pellauit seipsum.

Paternarum mearum traditionum.) πατρικῶν, à patribus ac maioribus traditarum. ...Mearum addit, non quod eas suas esse duceret, quemadmodum interpretatur Aquinas, ...sed ut excusatius uideatur errasse, qui natus pharisæus maiorum suorũ instituta sequere/ ...batur, quæ tamen non dubitauit relinquere, edoctus meliora. — Aquinas

Cum autem placuit ei.) ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ θεός. id est, cum autem uisum est deo.

Non acquieui.) οὐ προσανεθέμην. id est, Non contuli cum carne & sanguine. Sic enim ...Græca uertit Hieronymus in suis commentarijs, consentientibus & Græcorum scholijs. ...Atq; ad hunc modum paulopost ipse uertit interpres. Id est, non cõmunicaui euangelium ...meum cum homine, sed cum deo commercium habui. Quidam habent προσανεθέμην, hoc ...est, prius contuli. Proinde palàm est Thomam & Carrensem nihil agere, qui carnẽ & san/ ...guinem interpretantur pro uitijs carnalibus, quibus nũquam legimus Paulum obnoxium ...fuisse: etiamsi Thomas addit alteram expositionẽ, carnem & sanguinem, interpretans af/ ...fectum erga cognatos. At ne id quidem sentit Paulus. Verũ huius erroris ansam præbuit ...interpres, qui προσανεθέμην uerterit acquieui, cum uertendum fuerit cõtuli siue commu/ ...nicaui cum carne & sanguine. Quanquam hoc in loco maiorem in modum laborauit di/ ...uus Hieronymus, cupiens hunc explicare nodum, quod Paulus contumeliosius Petrum, ...Ioannem & Iacobum, carnem & sanguinem appellarit, præsertim cum Porphyrius hinc ...calumnietur arrogantiam Pauli, quod non dignatus sit suum euãgelium conferre cum cæ ...teris apostolis. In summa ne consistere quidem, ut qui prius non contulerit cum carne & ...sanguine, postea contulerit, ueluti sibi diffidens rei periculo facto. His angustijs cõstrictus ...Hieronymus eò confugit, ut aduerbium εὐθέως, id est, continuo, non referat ad ea quæ ...sequuntur, Non acquieui carni & sanguini, ne fretus reuelatione, protinus uideatur homi ...num commercium despexisse, sed ad illa superiora, Cum autem placuit ei qui me segrega ...uit de utero matris meæ: ac deinde sequatur, ut reuelaret filium suum in me: & ad extre/ — Acquieui, dure pro προσανεθέμην — Thomas, Carrensis excußi — Porphyrij calumnia — Distinctio Hieronymi

mum, Vt euangelizarem illum in gentibus continuo:& post hæc uelut à nouo exordio se quatur illud, Non acquieui carni & sanguini. Vt sit sensus, Paulum iussum, ut continuo ci traq; moram accingeretur ad prædicationem euangelij, proinde non cunctatum, neq; mo ras triuisse, adeundis ac consulendis apostolis, sed protinus ut erat iussus aggressum euan gelizandi munus. Variant hic & Græcorum commentarij. Verum hæc longius discute re, non est huius instituti. Nos quod ad lectionis ratione͂ pertinere uisum est, annotamus. Proinde nec illud huius operis est, quod hæc Pauli narratio multis modis dissentire uide tur cum ea quæ est apud Lucam in Actis apostolicis, capite nono: quemadmodum Hiero nymus in commentarijs suis satis diligenter explicat.

Veni Hierosolymam.) ἀνῆλθον. id est, Redij, siue ascendi.

Ad antecessores meos apostolos.) πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους. id est, Ad eos qui ante me fuerant apostoli, & quibusdam ob hoc maiores uidebantur, quod prius essent uocati.

ἱστορῆσαι uidere Videre Petrum.) ἱστορῆσαι. quod uerbum apud Græcos plus aliquid significat quàm uidere, nempe percontandi discendiq; causa uidere: quanquam id negat Hieronymus.

Iacobum fratrem.) In epistolam ad Galatas notat Hieronymus eorum errorem, qui pu tant hunc Iacobum fuisse de numero duodecim apostolorum, fratrem Ioannis, cuius men tio fit in euangelio, cum is in Actis apostolorum legatur mox à Stephani nece sanguinem *Iacobus iustus* fudisse pro domino. Sed affirmat hunc esse Iacobum cognomento Iustum, filium Mariæ quæ fuerit soror Mariæ matris Iesu. Nam & hi fratres uocantur more Iudæorū. Theophy lactus indicat honoris gratia fuisse uocatum fratre͂ domini. Hic primus Hierosolymorum episcopus fuit ordinatus, atq; huius pleriq; iudicarunt esse epistolam, quam hodie quoq; nomine Iacobi legimus. Apostolus autem dicitur, eo modo quo cæteri omnes apostoli di cuntur, qui Christum in carne conspectum, postea prædicabant.

Iurat Paulus Quia non mentior.) Hic ὅτι poterat omitti, quod uim habet asseuerandi, sed apud Græcos duntaxat, nisi malis addere, Ecce coram deo testificor quod non mentior. Nam id additum est uelut à iurante: quod sanè non negat Hieronymus. Sed quod addit ἀναγωγί ζων, coram deo sunt, id est, digna conspectu dei: mihi uidetur aliquanto coactius. Verum in his nonnihil indulgent sibi ueteres, uelut in hoc quoque de nominum interpretationi bus, Arabiæ, Ciliciæ, Damasci, & cætera. Ambrosius fatetur esse iurantis, Theophylactus asseuerantis.

Ciliciæ.) κιλικίας. Partes, est κλίματα, id est, Plagas.

Quæ erant in Christo.) Cur non potius, quæ sunt in Christo, ταῖς ἐν χριστῷ.

Auditum habebant.) ἀκούοντες ἦσαν. id est, Audierant. Ad uerbum, audientes erant, hoc est, rumor apud illos erat. Latinissimum erat, Auditum erat illis, siue, hic rumor apud illos erat, eo quod participium ἀκούοντες sit præsentis temporis. Ne hic quidem necesse erat uertere ὅτι, uetante id pronomine nos.

Quam aliquando expugnabat.) ἐπόρθει. Rursus eo uerbo est usus, quo supra, sicut annotauimus.

Clarificabant deum.) ἐδόξαζον. id est, Glorificabant. Atque ita legit diuus Hierony mus, Ambrosius, magnificabant.

EX CAPITE SECVNDO

POst annos.) διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν. id est, Per quatuordecim annos. Quan quam sensum probe reddidit interpres.

Et contuli cum illis.) ἀνεθέμην. Quod uerbum diuus Hieronymus ne gat Græcis significare proprie conferre, sed quæ nouimus, ea in sinum ami ci exponere, & in medium adferre, communi consilio uel probanda uel im probanda. Vnde quod superius habuimus προσανεθέμην, significat, præterea cum quo quam contuli, scilicet post uocationem Christi. Aut si legas προανεθέμην, id est, prius con tuli, nempe quàm iret in Arabiam. In illo uidetur Paulus nō diffisus suæ uocationi, in hoc uidetur non eguisse aliorū consilio, ut in Arabia doceret Christū. Ceterum quod Hierony mus admonet de proprietate uerbi ἀνεθέμην, huc opinor spectauit, quod ἀνατίθεσθαι Græcis dicitur tam is qui suscipit onus, quàm qui alteri imponit: qui uero cum alijs cōfert, in medium deponit sarcinam suam, uelut onerans eos quos suorum factorum iudices fa cit

it, suscepturus, si quid illi detrahant, addant'ue sarcinæ. Vnde & quæ seposita sunt & in alto suspensa, ἀναθήματα uocamus. Euripides in Iphigenia Aulidensi pro eodē dixit συνέγκειν, quasi dicas, simul importare. Ita Clytemnestra Agamemnoni, συνένεγκαι δ' ὅμως.

Qui uidebantur aliquid.) τοῖς δοκοῦσιν. id est, Qui uidebantur: ut legit Augustinus: siue probatis. Porrò Aliquid, additum est abs quopiam, cui sermo uidebatur parum absolutus. Perperam igitur qui legunt, Qui uidebantur aliquid. sed peius qui legunt, Qui sibi uidebantur aliquid. quorum est Ambrosius, si modo codices mendo uacant. Contumeliosum enim erat, qui sibi uidebantur aliquid, quasi nullius alioqui precij, sed sua dūtaxat opinione forent aliquid, cum id magis ad aliorum referatur æstimationem. δοκοῦντες enim absolute dicuntur Græcis, qui magnæ sunt autoritatis, uelut ἀδοξοῦντες, quorum leuis est autoritas. Ita Euripides in Hecuba, λόγος γὰρ ἔκ τ' ἀδοξούντων ἰὼν, κἀκ τῶν δοκούντων, αὐτὸς οὐκ αὐτὸ σθένει. id est, Nam oratio profecta ab ijs qui magnæ sunt existimationis, & qui non sunt alicuius existimationis, eadem non idem ualet. Apud Græcos primo & tertio loco non additur τὶ, id est, aliquid: medio tantum loco additur, Ab ijs autem qui uidebātur esse aliquid. Quod haud scio an adiectum fuerit ab quopiam, qui putarit esse subaudiendum: tametsi mire consentiunt exemplaria. Quandoquidem & Ambrosius legit, Qui existimabantur esse aliquid. Mihi probabile uidetur quod Valla coniectat, uidelicet adiectitium esse. Atq; ex interpretatione Hieronymi propemodum liquet illum non legisse, Qui uidebantur esse aliquid: sed tantum, Qui uidebantur: cum ita scribit, Sollicitus itaq; requirebam, quid'nam esset quod diceret, Qui uidebātur: sed nunc me omni scrupulo liberauit, adijciens, Qui uidebantur columnæ esse. Atq; in exemplari Paulino primo loco tantū est, Qui uidebātur. Deinde cum Paulus sentiat eos in magno precio habitos, quod mox apertius explicat, Qui uidebantur columnæ esse: quomodo congruet huic loco, Qui uidebantur esse aliquid: Sic enim loquimur de his rebus, quibus nolimus nihil omnino tribui. Cæterum quamuis Hieronymus hactenus à me stat, quod non addit Aliquid: non tamē uidetur satis perpēdisse uim participij Græci, δοκοῦντες. Proinde nos uertimus, Cum ijs qui erant in precio. Ne quid tamen celem lectorem, quoniam apud Græcos semel hic additur τὶ, fieri potest ut eodem sensu posuerit hic Aliquid, quo Lucas in Actis quinto, dixit Aliquem, pro magno: Ante hos enim dies extitit Theudas dicens se esse aliquem. Ambrosius obiter indicat hoc loco, quod in Actis magis erat annotandum. Nam ubi nos legimus eius uoluminis capite decimoquinto, præscriptum gentibus ut abstinerent à quatuor, ab idolothytis, à scortatione, à sanguine, à suffocato: ille monet ab apostolis non fuisse præscripta, nisi tria, quartum à Græcis additum. Siquidem disputationem ita claudit: Quæ sophistæ Græcorum non intelligentes, scientes tamen à sanguine abstinendum, adulterarūt scripturam, quartum mandatum addentes, & à suffocato obseruādum: quod puto nunc dei nutu intellecturi sunt, quia iam supra dictum erat, quod addiderunt, Et sanguinis abstinentiam: interpretatur non ab homicidio temperandum, id quod ethnicorū quoq; legibus uetitum erat, sed ab esu carnium cum sanguine, more Noe, iuxta Pythagoræ dogma. Cæterum illi secus interpretantes, interdictum sanguinem, addidere confine quiddam ex Iudæorum cerimonijs, de suffocato. Porrò frustra uetari, ne uescamur pecude suffocata, cum iubeamur ab esu carnium omnium abstinere, iuxta Ambrosij sententiam. Cui quantum tribuēdum sit, alij uiderint: certe Irenæus aliquoties refert locum ex Actis, nec addit mentionem suffocatorum, nominatim libro aduersus hæreticos tertio, capite duodecimo.

Qui uidebantur aliquid.

Ambrosij noua opinio

Cum esset gentilis.) ἕλλην ὤν. id est, Græcus cū esset. quo tamē abutitur pro ethnico.

ἕλλην gētilis

Sed propter introductos falsos fratres.) παρεισάκτους. quasi dicas, Obiter ingressos. Nam παρὰ apud Græcos plerunq; in malam significat partem, & nomen est, non participium: ueluti dicas, subinductitios fratres. sic & mox, οἳ τινὲς παρεισῆλθον. id est, obiter ingressi sunt, nobis aliud agentibus: id quod solent exploratores ac molientes insidias. Iam falsos fratres, est ψευδαδέλφους. id est, falso nomine Christianos, de quo superius admonuimus. Diuus Hieronymus coniunctionem Autem, siue Sed, putat hoc loco superuaca neam & abijciendam: partim quod si ponatur, non habeat partem quæ illi respondeat: solet enim apud Græcos δὲ, semper respondere μὲν. partim quod sensui huius epistolæ uehementer repugnet. Intelligit enim diuus Hieronymus Paulum nulla ui potuisse com

pelli, ut Titum quum esset gentilis, circuncideret, idque ad ueritatem euangelij pertinuisse. Atque ita quod sequitur, Propter superintroductos falsos fratres: cohæret cum superioribus, Non fuit compulsus circuncidi, propter falsos fratres, & cætera. In hanc sententiam interpretatur Augustinus, tametsi secus legit Ambrosius.

Locus uarie lectus & expositus

Cessimus subiectioni.) Est quidem datiuus apud Græcos ὑποταγῇ, sed per ablatiuum uertendus, Subiectione: id est, ut illis subijceremur. Atque in exemplari Paulino prima manu scriptum fuerat Subiectione, casu auferendi. Hieronymus indicat in Latinis codicibus quibusdam non haberi οὐδέ, ut intelligas Titum cessisse ad horam: in Græcis addi, ut sensus sit, illum nullo modo cessisse. Quod si legatur cessisse ad horam, hoc tamen Hieronymus non putat pertinere ad circuncisionem Titi, sed ad id duntaxat quod Hierosolymam redierit quo illis satisfaceret. Et tamen quod Hieronymus negat esse in Latinis codicibus, nunc in omnibus Latinis exemplaribus uisitur scriptum, præter quàm apud Ambrosium, qui secus etiam atque nos ordinat orationem, nimirum hoc pacto: Propter autem subintroductos fratres falsos, qui subintrauerunt explorare libertatem nostram quam habemus in Christo Iesu, ut nos in seruitutem subijcerent, ad horam cessimus subiectioni. Atque ita legisse declarat eiusdem interpretatio. Omittit ille pronomen Quibus, quod additum, uidetur orationem inabsolutam reddere, nisi sic ordinemus: Titus non compulsus est circuncidi, propter apostolos quibus aliquousque cessimus, sed propter subintroductos fratres, quibus ne tantulum quidem cessimus. At quomodo non cessit, qui Timotheum coactus est circuncidere? Argutatur pluribus uerbis super hoc loco Ambrosius. Nec uideo quomodo hoc locus possit explicari, nisi fateamur Pauli sermonem esse imperfectũ, ut intelligamus hoc pacto, Apostoli non compellebant, sed propter fratres falsos uidebamur cõpellendi, quod ij odiosius instarent, quibus tamen pro eo tempore non cessimus eousque, ut quenquam è gentibus circunciderēmus.

Apud uos.) πρὸς ὑμᾶς. id est, Erga uos.

Sermo turbatus

Ab ijs autem qui uidebantur.) Rursum Paulus orationem inceptã non absoluit, quod interloquatur quædam: deinde mutata sermonis forma, redit ad id quod instituerat. Videbatur enim adiecturus, Ab his qui habebantur in precio, nihil adiutus sum. Deinde quum ceu per parenthesin interiecisset, Quales olim fuerint, mea non refert: deus personã hominis non accipit: nam id illi obiter apparet uenisse in mentem, ex eo quod dixerat, qui nunc uidentũ esse magni: mox redit ad id quod cœperat, sed diuersa sermonis forma: Mihi enim qui uidebantur esse aliquid, nihil contulerunt.

Mihi autem qui uidebantur esse aliquid.) Rursum hoc tertio loco nõ est, Esse aliquid: sed tantum, οἱ δοκοῦντες, id est, Qui uidebantur: hoc est, in precio habiti, quos uulgo uocant reputatos.

Contulerunt

Nihil contulerunt.) οὐδὲν προσανέθεντο. id est, Nihil communicarunt. idem uerbũ quod sæpius uertit Acquieui: id quod admonet & diuus Hieronymus. Cõtulerat cum illis Paulus suum euangelium, illi non contulerunt uicissim suum, sed duntaxat probarunt euangelium Pauli. Itaque hoc loco Contulerunt, non significat idem quod Addiderunt, ut quidam arbitrantur, sed illud hinc consequitur. Nam quid potuerunt addere Paulo, qui ne communicarint quidem de suo euangelio? Poterant aliquid à Paulo accipere, nihil poterant adiungere. Diuus Hieronymus putat hic hyperbaton esse, ut multis quæ in medio sunt interiecta sublatis, legamus ad hunc modum: Mihi enim qui uidebantur esse, nihil contulerunt, sed econtra dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis. Quanquam possumus iuxta superiorem sensum ita legere, ut citra iactantiam occulte significarit Paulus, ab illis nihil collatum sibi, sed à se potius illis. Quod tamen ex re consequitur uerius, ut modo diximus, quàm uerbis significatur. Est enim hic idem uerbum προσανέθεντο, quod significat communicare de re quapiam consultandi gratia. Quo quidem in loco, parum attentus fuit Valla, qui putat hic Contulerunt, idem esse quod Addiderunt.

Conferre communicare

Cum uidissent quia creditum est.) ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον. id est, Esse mihi creditum siue commissum euangelium. Sic enim Græci loquuntur, Creditus sum hanc rem, & commissus sum hanc rem. ὅτι, aut omittendum erat, aut uertendum in Quod.

Qui enim operatus est Petro.) Propius erat Græcæ lectioni, In Petro & in me. ἐνεργήσας

ἐνήργησε περιτομῆς, ἐνήργησε καὶ ἐμοί. Siquidem præpositio est in uoce composita. Nec est simplici operatus, sed efficax fuit, & uim suam ostendit. Nam Origenes in epistolam ad Roma nos, existimat idem pollere ἐντελέχειαν & ἐνέργειαν, hoc est, actum & uim ex se mouen tem organum. Sentit enim quicquid per Petrum effectum est, non ipsius uiribus, sed deo autore perfectum. Cuius ope præsidioque & ipse adiutus, non minora patrauerit inter incircuncisos, quàm ille inter circuncisos. Atque hic rursum opus est parenthesi, ut legamus ad hunc modum: imò contrà, quum uidissent mihi concreditum fuisse euangelium præputij, quemadmodum Petro circuncisionis: deinde quæ sequuntur, parenthesi separentur: Nam qui operatus est in Petro ad apostolatum circuncisionis, operatus fuit & in me erga gentes. Mox quod sequitur, connectatur cum superioribus: Quumque cognouissent gratiam mihi datam: & cætera.

ἐντελέχεια, ἐνέργεια idem pollent

Dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis.) Aut subaudiendum ἕνεκα, aut iuxta Hebræum idioma dixit dextras societatis, ut osculum pacis, pro dextris socialibus, ut ita loquamur.

Inter gentes.) εἰς τὰ ἔθνη. id est, In gentes: ut legit Ambrosius. Alicubi citat, ad gentes, siue erga gentes: ut respondeat ei quod præcessit, εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς.

Vt nos in gentes, ipsi autem.) Hic sermo non est absolutus, sed subaudiendum est, apostolico munere fungeremur. Nam In, positum est pro Erga. Et circũcisionem uocat ipsam gentem Iudaicam, quam opponit gentibus, quas aliquando uocat præputium.

Tantum ut pauperum.) Tantum, aduerbium referendũ est ad sequentia, non ad præcedentia. Hoc admonui, quia nonnulli secus distinguunt. Subaudiendum aũt est aliquid, tantum admonuerunt aut mandarunt.

In faciem ei restiti.) κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην. id est, Iuxta faciem illi restiti, aut certe in facie, non in faciem: id est, propalàm & in conspectu omnium: nam in faciem erat contumeliosius. Nec est Græce κατὰ προσώπου, sed κατὰ πρόσωπον. Consentiunt cum his & Græcorum scholia & Ambrosius, qui In facie, interpretatur palàm & coràm. Diuus aũt Hieronymus accipit secundum faciem, pro eo quod est, non ex animo, sed ut ijs qui aderant, speciem reprehensionis exhiberet, quo Petri simulatio quam uidebat noxiam fore gentibus, simulata reprehensione corrigeretur. Et hanc utriusque hypocrisin, dispẽsationem appellat. Cæterum iuxta hunc sensum dilutius erit, quod Paulus hoc lemmate Galatas à Iudaismo deterreat, quia Cephæ ficte restiterit in faciem, & cum ille nihil peccarit, hanc ansam obiurgandi quæsierit. Quanquam hæc Græcorum quorundam interpretatio, alia quoque de causa non probatur Augustino: & hinc nata est illa magnifica de mendacio inter illos disputatio, cum simulatio ac dissimulatio sit, potius q̃ mendacium. A quo uerbo adeo non abhorret Hieronymus, ut hypocrisin huiusmodi nõ uereatur & prophetis, atque adeo ipsi Christo tribuere. Petrus enim cum aduenissent Iudæi, surgens à conuiuio dissimulabat se uesci cibis communibus, ne offenderentur, quibus persuaderi non poterat id licere, cum ille sciret licere. Ac rursum ubi Paulus sensit ex ea dissimulatione qua Petrus studuerat mederi Iudæis, nasci graue offendiculum, adeo ut Barnabæ quoque timeret, opposuit acrem obiurgationem, sed secũdum faciem, hoc est in speciem, & per simulationẽ: non quod crederet Petrum peccasse sua dissimulatione, sed quod uideret id quod in suæ gentis remediũ fecerat Petrus, in gentium perniciem uergere, quarũ curã agebat Paulus. Augustinus explanans hanc epistolã sanè q̃ dure, mea quidem sententia, tractat Petrum, his uerbis de illo loquẽs: Petrus aũt cum uenisset Antiochiã, obiurgatus est à Paulo, non quia seruabat consuetudinem Iudæorum, in qua natus atque educatus erat, quanquã apud gentes eam non seruaret: sed obiurgatus est, quia gentibus eam uolebat imponere. Hactenus Augustinus. Videtur enim peruersitatẽ quandam sapere, si quis onus studeat alijs imponere, quod non iudicet esse suscipiendũ. Atqui huius uox est in Actis apostolicis capite decimoquinto: Nũc ergo quid tentatis deũ, imponere iugum super ceruices discipulorũ, quod neque nos, neque patres nostri portare potuimus? Qui conuenit, ut cui tentare deum dicatur, qui iugũ legis uellet imponere gentibus, ipse tanto studio conatus sit imponere, ut ad id simulatione sit usus? Rursus Augustinus libro de agone Christiano cap. xxx. factũ hoc Petri, superstitiosam simulationem appellat, & cæteris illius peccatis, diffidentiæ, pugnę, abnegationis admiscet:

Locus uarie expositus

Concertatio inter Augustinum & Hieronymũ de mendacio

Augustinus durius tractat Petrum

atq; adeo paulo post in eodem capite, prauam simulationem appellat: Hos, inquiens, eccle/
sia catholica materno recipit sinu, tanquam Petrum post fletum negationis, per galli can/
tum admonitum, aut tanquã eundem post prauam simulationem, Pauli uoce correctum.

Hieronymus lõge dissentit

At operæprecium uidere est quantum absit Hieronymus ab Augustini sententia. Hic non
ueretur Petro apostolorum principi, etiam post acceptum cœlestem spiritum impingere
peruersam simulationem. Ille non fert uel errorem tribui Petro. Sic enim loquitur in præfa
tione commentariorum, quos in hanc ædidit epistolam: Quamobrẽ ita caute inter utrũq;
& medius incedit, ut nec euangelij prodat gratiam, pressus pondere & autoritate maiorũ,
nec præcessoribus faciat iniuriam, dum assertor est gratiæ. Oblique uero & quasi per cu/
niculos latenter incedens, ut Petrum doceat pro commissa sibi circuncisionis plebe facere,
ne ab antiquo repente uiuendi more desciscens, in crucẽ scandalizata non crederet, & sibi
prædicatione gentium credita, æquum esse id pro ueritate defendere, quod alius pro dis/
pensatione simularet. Quod nequaquam intelligens Bataneotes & sceleratus ille Porphy

Porphyrius

rius, in primo operis sui aduersum nos libro, Petrum à Paulo obiecit esse reprehensum,
quod non recto pede incederet ad euangelizandum, uolens & illi maculam erroris inure/
re, & huic procacitatis, & in commune ficti dogmatis accusare mendacium, dum inter se

Cephas alius à Petro falso creditus

ecclesiarum principes discrepant. Hactenus Hieronymi uerba retulimus. Nonnulli uero
dum non possunt ex his difficultatibus explicare sese, commẽti sunt Cepham hunc, cui in
os restitit Paulus, non fuisse Petrum apostolum, sed alium quempiam. Huius opinionis au
torem, Græcorum scholia citant Eusebium in historia ecclesiastica, qui rem fecerit hoc ar/
gumento probabiliorem: Quorsum, inquit, opus erat, ut Petrus sese à cõuiuio subduceret
ob interuentum Iudæorũ, cum multo ante satisfecerit omnibus expostulãtibus quod cum
Cornelio incircunciso commercium habuisset, & adeo satisfecerit, ut illi cognito negocio,
concorditer gratias egerint deo, præsertim cum huiusce rei nulla mentio fiat in Actis apo/
stolorum. Sed hanc opinionem ceu commentitiã ac frigidam, fortiter reijcit Hieronymus,
cum ipsa res doceat totum hunc sermonem ad Petrum & illius collegas pertinere. Negat
aũt ullum Cephan notum nobis præter apostolum, qui Syrorum lingua Cephas dicitur,
quod illis Cephas idem sonet, quod Græcis ac nobis Petrus. Deinde non mirũ si hoc omi/
sit Lucas, à quo tam multa præterea sint prętermissa, uelut illud quod Petrus primum sede
rit Antiochiæ, deinde Romam sedem suam transtulerit. Postremo non oportere nobis tãti
esse Porphyrium sycophantam, ut in illius gratiam nouum Cephan fingamus. Alioqui si
conemur è scripturis eradere, quicquid hæreticorum calumnijs obnoxium sit, plura alia fo

Thomas censor inter Augustinum & Hieronymum

rent eradenda. Thomas Aquinas uerbosissimam disputationẽ quæ super hac re uersatur
inter Hieronymum & Augustinum, non inscite contraxit in compendiũ, indicans contro
uersiæ summam, quatuor in rebus potissimũ esse sitam. Primum in tempore, quod Hiero/
nymus in duas, Augustinus in tres partes distinxerit, sic ut legalia ante euãgelium fuerint
uiua, mox à morte Christi, mortua, sed non mortifera, Iudæis duntaxat, modo ne spem ali/
quam salutis in eis collocarent: demũ euangelio late diuulgato, eadẽ omnibus fuisse mor/

Augustini rationes excussæ

tifera. Vt hæc uere distinxerit Augustinus, Hieronymus putat iam satis diuulgatũ fuisse
euangelium, cum Petro uisione monstratum est, nihil esse commune, cum hac de re satis/
fecit Iudæis expostulãtibus, cum ipse publica concione testatus est, onus legis nemini im/
ponendum, quod nec ipsi ferre potuissent, nec maiores ipsorum. Et negabimus euangelij
gratiam diuulgatã, cum ubiq; gentium tot hominum milia tenerent euangeliũ: præsertim
cum multo ante palàm dixisset ipse Christus, Lex & prophetæ usq; ad Ioannem, cum ue/
lum tẽpli scissum esset à summo usq; ad imum. Nec in hoc legi fiebat iniuria, si quatenus
erat umbra, cederet ueritati. Neq; tantum, opinor, honoris debebatur synagogæ, quã Chri
stus repudiauit ut uiricidam, præsertim cum ex eo honore tantũ immineret periculi, ut pa
rum abfuerit, quin gentes quoq; pertraherentur in Iudaismum. Neq; nihil erat futurum di
scriminis inter sacrificia gentium & Iudæorum, quod cum illa semper fuerint execranda,
hæc pro tempore suum habuerunt honorem. Iam confinium illud quod Augustinus indu
cit inter duo tempora, qua nota disterminabimus: an donec erunt qui non poterunt negli/
gere? Atqui sunt huius generis multi, nostris quoq; temporibus inter Christianos. Quan/
quam totum hoc quod adducit Augustinus de mortuis, at non mortiferis, de tempore
medio

[...]edio,de ſynagoga cum honore deferenda ad tumulum,magis humana ratione quàm di[...]inæ ſcripturæ teſtimonijs ſubnixum eſt. Quis autem ſanus uelit ea ſeruare,è quibus nul[...]m ſperaret fructum? Quod ſi Iudæi hoc animo ſeruabant legalia,ut nec utilia,nec inuti[...]a,cur ea exigunt à Paulo? imò cur à gentibus? Certe qui hæc faciebant,putabant ad rem [...]rtinere. Cur hos non redarguunt apoſtoli? Quod ſi nihil erat ab illis fructus,certe uel ob [...]oc erant fugienda,quod qui ſeruarent ea,ſpeciem præbebant infirmis,quaſi ſine his non [...]ſſiceret euangelium. Atq; hinc ſanè nata hæreſis Ebionitarum,præter alias aliquot,quæ *Ebionitæ* [...]hriſtum cum Moſe miſcebat,cum ille puriſſimus eſſe uellet.

Iam in ſecundo diſcrimine,ait,iuxta Hieronymi ſententiam,apoſtolos nõ ſeruaſſe lega[...]ia,ſed aliquoties pro tẽpore ſimulaſſe,ſed tamen propter aliquas cauſas:puta quieſcebant [...]abbato,non ſuperſtitione,ſed ob quietem:abſtinebant à quibuſdam cibis,non ut uetitis, [...]ed propter abominationem. Nam hęc,ni fallor,Thomas addidit de ſuo. Quaſi uero nunc *Thomæ ratio* [...]on eadem liceant,aut quaſi peccaturus ſit,ſi quis itinere feſſus,ſabbato interquieſcat,aut *nes excuſſæ* [...]opo appoſito,faſtidiat laridum rancidum. Aut quaſi conueniat abominationem iſtiuſmo[...]di ſuperſtitioſam tribuere apoſtolis,qualem uidemus in ſtultis mulierculis. Iuxta Auguſti[...]num uero,inquit,apoſtoli ſeruabant legalia,& hoc intendentes,ſed tamen non ponẽtes in [...]is ſpem:& hoc licebat eis,utpote Iudæis. Si hoc tantum conceſſum eſt infirmitati quorun[...]dam:quid hoc ad apoſtolos,per quos ſolos aliorum infirmitas erat erigenda? Deinde quid [...]intereſt inter eum qui coactus obſeruat ne quos offendat,& eum qui quauis de cauſa rem [...]ut inutilem ſeruat? Quid autem intendit qui hoc facit? Aut nihil'ne intendit,qui ſimulate [...]ſeruat,ne quos alienet ab euangelio?

Tertio loco in hoc diſcrepant,inquit,quod Hieronymus utrunq; liberat omni peccato, [...]cum uterq; ſuum,hoc eſt,euangelij egerit negocium. Auguſtinus Petrum onerat pecca[...]to,ſed ueniali duntaxat. Atqui ex his Auguſtini uerbis quæ modo citauimus,non appa[...]ret illi uiſum hoc peccatum ueniale. Deinde primum fauorabilior eſt ſententia,quæ utrun[...]que apoſtolum peccato liberat,quàm quæ alterum onerat:ſed de hoc mox dicetur. Iam [...]quod Thomas adducit de pondere autorum,mihi ſuffrigidum uidetur. E ſeptem doctori[...]bus,quorum teſtimonio nititur Hieronymus,Thomas quatuor reijcit,Laodicenſem,Ale[...]xandrum,Origenem & Didymum,uelut infames de hæreſi. At ego in ſcripturarum enar[...]ratione,unum Origenem decem orthodoxis antepoſuerim,exceptis aliquot dogmatibus [...]fidei. At ſi reijciendi ſunt,in quorum libris inueniũtur hæretica,fortaſſis reijcientur & Cy[...]prianus & Ambroſius. Iam quale eſt Paulum,de cuius ſcriptis eſt controuerſia,in teſtium [...]numero producere? ne non tres tribus opponerentur:at nihil interim de mendacio. Neq; *Mendaciũ ubi* [...]enim ſimulatio aut diſſimulatio,ſi facto conſtet,ſic mendacium appellari poteſt,ut ſemper *ſitum de quo* [...]ſit cum uitio coniunctum. Porrò quod à Paulo dictum eſt,non recte incedunt ad euange[...]*Auguſtinus* [...]lium,id de cæteris dictum uidetur,non de Petro. Supereſt igitur unus ſcrupulus,quod Ce[...]phas à Paulo dicitur reprehenſibilis. Aut enim id uere dictum eſt,& conſequitur peccaſſe [...]Petrũ:aut falſo,& mendacio obnoxius tenetur Paulus. Sed mox oſtendemus ex ueterum [...]interpretatione,quo pacto poſſit & hic diſſolui nodus.

Quarto loco,ne ſingula perſequar,illud inter cætera commemorat Thomas,Petrũ pec[...]caſſe,quod ex eius diſſimulatione natum ſit ſcandalum:Paulum non item,quod ex huius [...]reprehenſione nullum ortum ſit offendiculũ. Verum qui potuit ſcire Petrus fore ut offen[...]*An Petrus* [...]derentur qui accumbebant,cum ſcirent Petrum hoc dare Iudæis fortaſſe infirmis aut ſedi[...]*peccarit* [...]tioſis? Si ſciebant licere Iudæo ueſci & non ueſci,cur offenduntur,ſi ille pro tempore facit [...]quod optimum putat? Probabilius erat,futurum ut Iudæi offenderentur,quàm ethnici. Quod ſi nõ diſſimulaſſet,rurſum peccaſſet grauius,quia grauius offendiſſet ſuos,quibus [...]magis conſultum oportuit. Quanquam non omne ſcandalum cum uitio coniunctum eſt. Quin ex tam acerba Pauli reprehenſione,graue poterat naſci offendiculũ. Primum ſuſpi[...]cari poterant inter principes apoſtolos nonnihil rancoris intercedere,cum Paulus ob rem [...]leuiculã,ſic in os inceſſerit Petrum. Deinde periculum erat,ne minueretur autoritas Petri apud fideles,quam oportebat eſſe ſacroſanctã. Hæc uiſum eſt adijcere,quod uulgus theo[...]logorum putat pulchre depugnatum ab Auguſtino,& à Thoma rem belle explanatam. [...]Certe locus eſt obſcurus,& qui doctiſſimos Gręcię magnopere torſerit. Ego nõ uideo cur

odio

odio mendacij,Petrum tam dure tractemus,quàm illum tractauit Augustinus.Durius au
tem articuli Parisienses,qui dicunt Petrum errasse in fide. Legimus inter Paulum & Bar/
Articuli Parisienses nabam incidisse dissensionem,sed apostolos post acceptum spiritum cœlestem,qui dedu/
ceret eos in omnem ueritatem errasse in dogmatibus fidei,mihi uidetur dictu impium.Ar
bitror autem Paulum incanduisse,quod nondum illa uacillatio Iudaismi sublata foret in/
ter Christianos:atque id esse quod ait Paulus οὐκ ὀρθοποδοῦσιν, quod claudicantium est.
Iam enim par erat,explosa omni superstitione,ingenue apud omnes Christum profite/
ri.Quod si nonnihil roboris hac in parte Paulus desiderauit in Petro,non protinus sequi/
tur Petrum peccasse,quandoquidem illa claudicatio non aliunde quàm à studio pietatis
proficiscebatur. Proinde Pauli obiurgatio,nihil aliud fuit quàm confirmatio parum ad/
huc sibi constantium. Hæc pro mea uirili in medium adduxi, libenter accepturus si quis
meliora proferet.

Reprehēsibilis,pro Reprehensus Quia reprehensibilis erat.) ὅτι κατεγνωσμένος ἦν. id est,Quoniam reprehensus erat,
& damnatus ab ijs qui male de illo iudicabant,etiamsi reprehensibilis non erat.Et hic con/
sentiunt Græcorum scholia.Ambrosius item reprehensus legit,non reprehensibilis.Et ad/
dit,reprehensus. Vnde & utique ab euangelica ueritate,cui hoc factum aduersabatur:hic à
Græcis dissentiens,& cum Augustino sentiens.Græcorum scholia indicant & alium sen/
sum. Erat,inquit Paulus,mihi data occasio palàm obsistendi Petro;quod ante fuisset ab
apostolis reprehensus Hierosolymis,quod cum Cornelio sumpsisset cibum Antiochiæ.
Quod ni fuisset obiurgatus antea,nunc non subduxisset,sed ueritus ne rursus aliquid tu/
multus nasceretur,subducere se parabat è conuiuio.Porrò Paulus occasionem nactus,pa/
làm obiurgat illum,non quod illi indignaretur, sed ut confirmaret alios uacillantes.Nam
si quid uere peccasset Petrus,atque ex animo Paulus huic fuisset indignatus,priuatim ex/
postulasset,non coram omnibus.Neq; uero hęc Paulus narrat gloriose,sed ut Galatarum
saluti consulat.Postremo mihi planè uidentur Iacobus cum suis in hac fuisse opinione,ut
crederent legem Mosaicam etiam post proditum euangelium obseruandam Iudæis,quo
ad ceremonias quoq;.Sicut admonuimus in Actis capite uigesimoprimo,non quod absq;
his crederent euangelij gratiam non sufficere ad salutem,sed quod ob inuincibilē quorun/
dam superstitionem putarent expedire,non omnino negligi.

Et simulationi eius consenserunt.) συνυπεκρίθησαν. id est,Vnà cũ illo simulauerunt,
& ita legit diuus Ambrosius.

Cæteri Iudæi.) Et addendum, καὶ οἱ λοιποί, Et cæteri,aut cæteri quoq;.

Ab eis in illam simulationem.) Græce sic est, συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει. id est,
Pariter abduceretur in illorum simulationem,siue illorum simulatione. Faber legit, ὥστε
καὶ Βαρνάβας συναπεχθῆναι. id est, Vt Barnabas simul abstineret. Verum hoc nec in
Græcis habetur codicibus,nec à quoquam legitur, nec opinor usquam inueniri ἀπεχθῆ/
ναι ab ἀπέχεσθαι.

ὀρθοποδοῦσι Recte ambularent.) Græcis unica est dictio ὀρθοποδοῦσι. Vnde diuus Hieronymus
aduersus Pelagium,itemq; in commentarijs uertit,Quod non recto pede incedunt.id aũt
refertur ad cæteros,non ad Petrum.Aliter enim hi simulabāt,aliter Petrus. Petrus dissimu
labat potius quàm simulabat,ne quid offenderet suos.Cæteri dissimulabant,suspicātes ali
quid admissum aduersus bonos mores.Certe Augustinus in epistolis quibus super hoc lo
co cōflictatur cum Hieronymo,multitudinis numero legit,ac similiter citat capite ultimo
ad Consentium de mendacio.Item Ambrosius:Recta uia incedunt.Neq; rursus est, Non
Claudicare recte ambulare,hoc est,errare à uia,sed claudicare & uacillare,quod parum essent firmi in
eo quod erat ingenue tuendum,nunc huc propensi,nunc illuc.Et quoniam Mosaica lex
erat in confinio,fieri potest ut Petrus quoq; nonnihil addubitarit,an palàm lex esset negli/
οὐκ ὀρθοποδεῖν genda. Verum hoc ipsum erat uacillare,non autem flagitium admittere,cum neque Pau/
lus neque Petrus iudicarit legis obseruationem ad salutem requiri,licet Paulus quoq; co/
actus sit Timotheum circuncidere,& tondere caput,non superstitione,sed obsequio. Ha/
ctenus certe nulla mentio de mendacio.Neq; quisquam negat pium hominem alicubi re/
cte simulare ac dissimulare.Et ostendimus ex hoc loco nihil esse necesse producere men/
dacium.Neq; Petrus cogebat gentes Iudaizare,quasi id ageret ut illos in Iudaismũ pertra
heret

ueret,sed quod hanc ansam quidam arriperent ex illius dissimulatione.

Dixi Cephæ.) Græci legunt πέτρῳ. id est,Petro.Neq; refert ad sensum.Quod enim Græcis sonat πέτρος, id Hebræis ac Syris sonat cephas,autore Hieronymo. *Cephas Petra*

Coram omnibus.) Hic exponit quid ante dixerit, ἐμπρόσθεν πάντων. id est,In conspectu omnium,quorum gratia hæc dicuntur.

Scientes autem.) Autem,coniunctionem non reperio in Græcis exemplaribus,nec opus est,nisi subaudias in superiore parte uerbum Sumus:ut ita legamus,Nos sumus natura Iudæi,ex sanctis patribus orti,sub lege sancta nati,non autem ethnici,qui sine lege ex impijs ac profanis maioribus producti sunt.Et tamen ipsi sic nati cogimur diffisi legi nostræ,ad Christi fidem confugere,si uelimus esse salui,quo minus persuadendum est ethnicis,ut à lege Moysi sperent salutem. Porrò natura Iudæos dixit, ad discretionem proselytorum. *Natura Iudæi*

Nisi per fidem Iesu.) ἐὰν μή. id est, Si non. Est autem sermonis noua forma,uulgari more dicendum erat,non iustificatur ex operibus legis,sed tantum per fidem.

In Iesu Christo credimus.) ἐπιστεύσαμεν. id est,Credidimus,præteriti temporis. Et ita legit Hieronymus.

Propter quod ex.) Propterea quod,si uoluisset Latine dicere, διότι.

Reædifico.) οἰκοδομῶ. id est,Aedifico.nam præcedit πάλιν, id est,iterum.

Mortuus sum.) ἀπέθανον. id est,Mortuus fui:ut sit præteriti temporis,hoc est,per legem fidei,desij esse obnoxius legi Mosaicæ.

Confixus sum cruci.) Χριστῷ συνεσταύρωμαι. id est,Christo concrucifixus sum,siue cum Christo crucifixus sum.

Quod autem nunc uiuo.) Rursum ὃ pro ὅτι posuit,quemadmodum indicauimus in epistola ad Romanos:Quod enim uiuit,uiuit deo. *Articuli uis*

In fide uiuo filij dei.) ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ. Articulus additus,discernit fidem Christi à reliqua fide,quod ita poterat exprimi,In fide uiuo,fide inquam filij dei. Mirum autem ut relicta narratione,uelut oblitus sui,sic rem prosequatur,ut parum liqueat ubi desierit obiurgare Petrum:etiamsi Hieronymus existimat usque ad huius capitis finem esse Pauli reprehensionem.Consentiente Theophylacto,qui sic finit huius capitis commentarium:Quod si ipse asseueraueris,uides quo impietatis progressura esset blasphemia.Sunt tamen in eo sermone,quæ magis conuenirent præceptori in discipulum,quàm Paulo in Petrum. Vnde probabilius est Paulum reliqua ad eos qui aderant dixisse:aut eo quod instituerat omisso,clam ad Galatas deflexisse sermonem. Alioqui nimis abruptum erat,O insensati Galatæ.Ex Ambrosio nihil satis liquebat.

Non abijcio.) οὐκ ἀθετῶ. id est,Non reijcio,non repello,non sperno. Ambrosius legit,Non sum ingratus gratiæ dei. Augustinus,Non irritam facio gratiam dei. Videbatur aspernaturus Christi gratiam,si Moysi legem recepisset,ut necessariam ad salutem.

Gratis Christus mortuus est.) δωρεάν. quod idem & gratis sonat. Est autem ratiocinatio ab impossibili,quod si nemo tam demēs est,ut dicat Christum gratis esse mortuum, non contingit salus ex obseruatione legis Mosaicæ. *Argumētatio ab impoßibili*

EX CAPITE TERTIO

Insensati.) ἀνόητοι. id est,Stulti. Atque ita legit Augustinus in commentario quem ædidit in hanc epistolam,alioqui durius uerbum est insensati,& contumeliosius.Græca uox magis sonat rudes parumq; cordatos, præsertim quod Galatæ è ferocioribus Galliarum partibus sint profecti. Hilarius ipse Gallus,in carmine hymnorum,Gallos indociles appellat.Addit Hieronymus sibi uisam Ancyram Galatiæ metropolim,in qua magna uetustæ ruditatis uestigia resederint,& ex horum finitimis prodigiosas hæreses exortas τῆς κατὰ φρύγας, Ophitarum,Borboritarum,& Manichæorum:cæterum linguam excepta Græca,qua tunc totus ferè Oriens utebatur,fermè eandem fuisse,quæ tum esset Treuirorum. Nam apud hos uersatus est Hieronymus. Atque haud scio,an quæ nunc est Germanorum lingua, fuerit olim Gallorum. Interpres quod hic insensatos uertit,mox uertit stultos,suo more lasciuiens copia. *ἀνόητοι dure uertit pro rudes* *Galatæ qui*

Quis

Fascinare Quis uos fascinauit.) Fascinare dicũtur Latinis, qui aspectu malefico lædũt, sed apud
Græcos βασκαίνειν, quo uerbo hic usus est Paulus, significat & inuidere, ut intelligas in/
uidia motos quosdam, uoluisse Galatas ad seruitutem legis reuocare. At Paulus uidetur
hoc uerbum usurpasse, pro eo quod est, incantauit, & oculis ueluti præstigio imposuit.
βασκαίνειν enim Græcis dictum est παρὰ τὸ φάεσι καίνειν, quod per oculos noceat fasci/
nator. Porrò Paulum de oculis delusis sentire, testantur propemodum quæ mox sequun/
tur, Ante quorum oculos Christus Iesus præscriptus est, & in uobis crucifixus. Est autem
planè præstigij genus, ut id quod coràm cernas, non uideas, tum quod non est, id uidere te
putes: etiam si Demosthenes eo uerbo usus est pro calũniari siue accusare in oratione pro
Ctesiphonte. Hesychius addit proprie de ingrato dici. Fascinum autẽ pueris potissimum
creditum est nocere, & ob id illos stultos appellat, nihil ueritus sententiam euangelicam:
Qui dixerit fratri suo fatue, reus erit gehennæ ignis. Siquidem hoc non indignationis, sed
charitatis conuicium est. Et tamen mitigat illorum admissum, cum tantam cæcitatem fa/
scino tribuat, magnam culpæ partem in alios reijciens.

Additum apud nos Non credere ueritati.) Non obedire. μὴ πείθεσθαι. id est, Ne obtemperaretis ueritati.
Quanquam hæc particula ab Hieronymo prorsus omittitur, quod neget inueniri in exem
plaribus Adamantij. In uetustissimo atque emendatissimo exemplari bibliothecæ Pauli/
næ non addebatur in contextu, sed nescio quis recentiore manu subnotarat procul in ima
margine. In codice Constantiensi recentiore prorsus non habebatur, in uetustiore legeba/
tur, Quis uos fascinauit non obedire: nec additum erat, ueritati. Eandem particulam adie/
cerunt & alio loco inferius, ubi pro ἐβάσκαινον mutatum est ἐφθόνησεν. Hic est unus lo/
cus è multis quo coarguitur hæc æditio non esse tota Hieronymi. Etenim quum ille teste/
tur se hanc particulam omisisse, quod in Adamantij codicibus non inueniretur, in nostris
exemplaribus constanter habetur: & quod in epistolæ capite quinto, dicit interpretem hoc
loco uertisse Non credere ueritati, nostri codices habent Non obedire ueritati. Chrysosto/
mus nihil aliud legit, quàm Quis uos fascinauit: Nec aliud Theophylactus, tametsi inter/
pres suo more nostram sequitur lectionem, quum in enarratione nulla syllaba sit, quæ ex/
planet hanc particulam.

Præscriptus προγέγραφη Ante quorum oculos.) οἷς κατ᾽ ὀφθαλμοὺς ὁ ἰησοῦς χριστὸς προεγράφη. id est, Quibus sub
oculis Christus Iesus præscriptus est. Quod miror quare uerterit proscriptus, cum ea uox
Latinis multo aliud significet, nisi quod Græci quoq; proscriptionem, id erat apud Roma

Locus uarie expositus nos damnationis genus, προγραφὴν appellant. Potest autem sensus esse duplex. Galatas
adeo dementatos fuisse, ut id quod manifestissimum esset, & oculis expositum, tamẽ non
cernerent obcæcati: aut adeo nihil uidere, ut crederent Christum proscriptione perisse, &
uulgari more crucifixum esse. Posteriorem sensum sequũtur Augustinus & Ambrosius.
Mihi prior magis arridet ut simplicior, minusq; coactus. Quanquam Augustinus legisse
uidetur præscriptus, non proscriptus, utpote loquens de præscriptione possessionum, quæ
per occupationem transferuntur ad ius alterius. Ipsius uerba si quis forte requiret adscri/
bam: Ante quorum oculos, inquit, Christus Iesus proscriptus, est crucifixus: hoc est, qui/
bus uidentibus, Christus Iesus hæreditatem suam, possessionemq; suam amisit, his utique
auferentibus eam, dominumq; inde expellentibus, qui ex gratia fidei per quam Christus
possidet gentes, ad legis opera eos qui crediderant reuocabant Christum, auferendo illi
possessionem suam. Ac paulo inferius: Vt hinc eos maxime moueret, cum considerarent
quo precio emerit possessionem, quam in eis amittebat, ut parum esset gratis eum mor/
tuum, quod superius dixerat: Illud enim ita sonat, tanquam non peruenerit ad possessio/
nem pro qua sanguinem dedit, proscriptione autem etiam quæ tenebat aufertur. Sed hæc
proscriptio non obest Christo, qui etiam sic per diuinitatem dominus est omnium, sed ipsi
possessioni, quæ huius gratiæ cultura caret. Hactenus Augustinus. Quibus ex uerbis sa/
tis opinor liquere, illum agere de præscriptione iuris, & toto hoc sermone pro, positũ loco
præ, in dictione proscriptionis. At Ambrosius legit proscriptus, mentionem faciens dam/
nationis. Ne huius quidẽ uerba grauabor adducere lectori pigro ac diffidenti: Quia stul/
torum, inquit, oculis Christus proscriptus uidetur, id est, spoliatus uel condemnatus: pru/
dentium uero oculis & sensibus, non solum non condemnatus, sed ipse mortem cruce sua
damnasse

mnasse uidetur. Ac mox, Sed quia hi indigne cœperant sentire, translati ad legem, idcir
mentibus eorũ Christum condemnatũ uideri conqueritur: huc usque Ambrosiana recen
mus. Theophylactus legit præscriptus, hoc est, ante oculos ueluti depictus. Nam Græ-
γράφειν & pingere est. Hac hyperbola notat certissimam illorũ fidem, qui certius credi-
sint Christũ morte sua liberasse genus hominũ, quàm qui coràm conspexerant illum su
tum in crucẽ. Et ob hoc ipsum magis indignat illos relabi in Iudaismũ ueluti desciscen-
a Christo. Hieronymus legisse uidetur præscriptus, hoc est, ante scriptus, in uobis cruci
sus, quàm illud in euangelio legeretis, uidelicet legentibus & credentibus uaticinijs pro-
etarum, qui multo ante id fore prædixerant. Illud admonendũ, Græcam uocem προεγρά
cõmunem esse scripturæ & picturæ. Quod si placet prior illa sententia, quæ mihi certe
agis probatur, & consentiunt Græcorũ scholia, magis quadrabit, depictus ante oculos,
am præscriptus. Sic enim crediderant Christum crucifixum, quasi cõspexissent oculis.
odex Donatiani habebat præscriptus, & Constantiensis uterque nullo rasuræ uestigio.
autem hic sermo coniunctim legendus, Ante quorũ oculos Christus in uobis est præ-
iptus crucifixus, quasi dicat, ueluti depictus in cruce pendens, uestris oculis exhibitus
. Neque enim erat apud Galatas crucifixus, sed illis per fidem repræsentatus est crucifi-
. Id tacite monet Chrysostomus, qui nihil attingit de præpositione in προεγράφη, quam
aulus usurpasse uidetur pro præscriptus est. Apud latinos præpositio pro, interdum sig-
ficat aliquid palam fieri ut prodere, promulgare, proferre, proloqui, prostare. Et olim no-
ina damnatorum publicitus in foro proponebantur, unde hoc damnationis genus pro-
riptio dicta est.

Et in uobis crucifixus.) Et redundat. Et in uobis accipi potest, pro inter uos, si primus *Et, superest*
ensus placet, quem recensuimus. Non quod inter eos Christus fuerit crucifixus, sed
uod hoc ita notum ac prædicatum, ut non minus nossent credidissentque, quàm si inter ip-
os fuisset gesta.

Ex operibus legis.) An, hic redundat, nec additur à diuo Hieronymo, nec ab Augusti-
o, nec habetur in uetustis exemplaribus. Nec enim simpliciter rogat utrum sit è duobus,
ed prius proponit uelut absurdum dictu, deinde per correctionem infert quod uerum est,
deinde quasi dicat, Ex operibus legis spiritum accepistis, an potius ex auditu? Iam illud
ex auditu fidei, tametsi à nobis intelligitur, tamen Latinis auribus insolens est. Neque enim *Auditus pro fama*
ut Græci famam siue rumorem ἀκοὴν uocant, itidem & Romani. Proinde dilucidius erat,
ex prædicatione fidei, hoc est, ex fide quam ex nobis audistis, non ex lege didicistis. Quis
enim ferat sic loquentem, auditus occisi regis consternauit populum, pro eo quod erat, ru-
mor de rege occiso? Nos itaque pro auditu, uertimus prædicationem.

Vt cum spiritu.) Vt, apud Græcos non est, sed spiritu cum cœperitis, nunc carne con-
summamini, ἐναρξάμενοι πνεύματι, νῦν σαρκὶ ἐπιτελεῖσθε, nisi quod præpositio est in uerbo
composito, uelut Horatius: Cõgestis undique saccis Indormis inhians. Item Vergilius, Vi-
sus indubitare meis. Atque hoc ipsum in, positum est pro per. Vnde magis quadrat spiri-
tu & carne. Annotauit Chrysostomus, quod apostolus non dixit τελεῖσθε, sed ἐπιτελεῖσθε,
quasi dicas post consummamini, dissidentes ab institutis.

Sine causa.) εἰκῆ, id est, Frustra siue temere.

Tribuit uobis.) ὁ ἐπιχορηγῶν, id est, Suppeditans siue subministrans. ὁ ἐπιχορηγῶν & ὁ
ἐνεργῶν poterant esse præteriti temporis, id est, qui suppeditabat, & qui operabatur, ut sub
audias deinde uerbum item præteriti temporis, tribuerat aut simile quippiam. Verũ Hie-
ronymus admonet rectius legi uerbum præsentis temporis, quod spiritus non desierit sub
ministrare dotes suas: atque ita sanè legit Ambrosius. Petrus Lombardus theologicarũ sen
tentiarũ libro primo distinctione xiiij. c. sed hinc, ex Augustini sententia putat hoc, Qui *Augustinus à Græcis dissentiens*
præbuit uobis, ad Pauli personam referendum, cum Hieronymus & Theophylactus ad
spiritum referant, quod palàm est ex illorum interpretatione.

Et operatur uirtutes.) Operatur, non ad spiritum, sed ad eum refertur qui suppeditat.
Et ipsum habet hic sermo, Subaudiendum enim, id facit. Est hoc idiomatis Hebraici, sicut
crebro iam indicauimus.

Sicut scriptum est.) Scriptum est, redundat. Et Hieronymus legit, Sicut Abraham cre-

didit deo. Nec apparet aliter legisse Ambrosium, qui subijcit, Ostendit exemplo Abrahæ, qui pater fidei est &c. Exemplum igitur adduxit, non scripturæ testimonium. Suffragabatur germanæ lectioni uterque codex Constantiensis.

Cognoscite ergo.) γινώσκετε ἄρα, id est, Scitis igitur. Atque ita legit diuus Hieronymus, Cognoscitis ergo, & huic consentiens Ambrosius, etiamsi Græca uox anceps est.

Prænunciauit Abrahæ.) προευηγγελίσατο, id est, Anteeuangelizauit, ut exponendi gratia sic loquamur. Nam Euangelium Græcis sonat bonum ac lætum nunciū. Etiamsi apud Homerum Vlysses poscit Euangelium, hoc est, præmium, quod dari solet ijs qui rem lætam primi nunciarint. Proinde quod in Euangelio Christi fuit exhibitum, id multo ante Euangelium promissum est Abrahæ, quod hic appellat præeuangelizauit.

Benedictio & maledictio theologorum uocabula

Igitur qui ex fide sunt, benedicentur.) εὐλογοῦνται, id est, Benedicuntur præsentis temporis. In promisso uerbum erat futuri temporis εὐλογηθήσονται, hic præsentis. Scio parum esse Latinum benedicentur & benedicuntur, sed huiusmodi quædam uitari prorsus non possunt. Dici poterat, benedictionem consequentur. At ne sic quidem uitatum fuisset orationis uicium. Conijcere licet & Ambrosium ita legisse, licet deprauatus sit locus. Certe Græcorum scholia cum sua scriptura consentiunt. Congruit huic uerbum præsentis temporis quod sequitur.

Sub maledicto sunt.) ὑπὸ κατάραν, id est, Sub maledictione siue execratione. Quod commode reddi poterat, Maledictioni obnoxij sunt.

Mal. om. ho. locus ex hebræo uarie uersus

Maledictus omnis.) Locus est Deuteronomij cap. xxvij. Iuxta Septuaginta ita legitur, maledictus omnis homo qui non permanserit in omnibus sermonibus legis huius, ut faciat illos, & dicet omnis populus, fiat. Apud Aquilam uero sic, Maledictus qui non statuerit uerba legis huius ut faciat ea, & dicet omnis populus, uere. Symmachus ad hūc uertit modum: Maledictus qui non firmauerit sermones legis istius, ut faciat eos, & dicet omnis populus amen. Theodotio sic transtulit: Maledictus qui nō suscitauerit sermones legis huius facere eos, & dicet omnis populus amen. Addit Hieronymus in hoc testimonio, quemadmodum & in cęteris, magis curæ fuisse apostolo, ut sensum redderet quàm uerba. Deinde hæc uerba, omnis homo, & in omnibus, quoniam apud solos habentur Septuaginta, aut addita fuisse à septuaginta, aut à Iudæis fuisse erasa, præsertim cum ea compererit Hieronymus in Hebræis uoluminibus Samaritanorum. At ego non uideo causam admodū grauem, cur quisquam Iudæus uoluerit ea radere, quæ pro Iudæis faciant, non contra Iudęos. Nam ijs optandum etiam erat, uniuersum hominum genus legi suæ reddi obnoxium. Et adeo uolebant omnia quæ legis sunt obseruari debere, ut multa etiam adiecerint.

Libri Samaritanorum

Qui nō permanserit.) ὃς οὐκ ἐμμένει, id est, Qui nō permanet, etiamsi id nihil ad sensum.

Quoniam autem.) ὅτι δὲ, id est, Quod autem. Et sic legit Ambrosius, nam quoniam, hoc loco non quadrat.

Distinctio noua

Ex fide uiuit.) Viuet, ζήσεται, ut antea admonuimus in epistola ad Romanos. Indicat Hieronymus & ita posse distingui: Iustus ex fide, deinde subdatur, uiuet, ut sit sensus qui uere iustus est, non ex operibus legis, sed ex fide, is uicturus est. Ex eiusdem interpretatione palàm est, illum legisse, uiuet, non uiuit. Porrò quomodo uarie habeatur hic locus apud interpretes Græcos, dictum est in epistola ad Romanos.

De maledicto legis.) ἐκ τῆς κατάρας, id est ex maledictione, ut legit Hieronymus in secundo dialogo aduersus Pelagianos, siue detestatione. Et rursum, Factus pro nobis maledictum κατάρα, id est, Execratio. Miror cur hic placuerit maledictum, cum ea uox Latinis longe aliud significet, nempe conuicium.

Factus pro nobis maledictus.) κατάρα, id est, Maledictum, ut habetur in uetustis exemplaribus, siue maledictio, aut execratio. sicuti pestilentem, pestem uocamus.

Christus maledictus

Paulus ex testimonio sciēs omisit uerbū

Maledictus omnis qui pendet in ligno.) Locus est Deuteronomij xxi. capite. Paulus prudens ac sciens, opinor, in hoc testimonio prætermisit mentionem dei. Nam Aquila & Theodotion uerterunt, maledictio dei est: Septuaginta, maledictus à deo: Symmachus, in blasphemiam dei suspensus est. Hebion hæresiarches, semijudæus, ac semichristianus ad hunc interpretatur modum, ὅτι ὕβρις θεοῦ ὁ κρεμάμενος, id est, Iniuria siue contumelia dei est qui pendet. Addit Hieronymus in altercatione Iasonis & Papisci, quæ Græco sermone cō-

scripta fuerit reperisse, λοιδορία θεοῦ ὁ κρεμάμενος, id est, Conuiciū dei qui pendet. Ad hæc Iudæus Barhanina, quo nocturno præceptore fuit usus Hieronymus, adiecit & ita legi posse: Quia cōtumeliose deus suspensus est. Demiror autem cur hic tantopere laboret, ne Christus dicatur maledictus, cū Paulus eundē dicat esse factū peccatū. Nimirū ut peccatū erat Christus, ita erat & maledictio. Tropo dictus est peccatū, tropo dictus maledictio.

Tamen noue positum pro licet

Tamen hominis confirmatum testamentum.) ὅμως ἀνθρώπου. Quod reddi poterat, hominis licet testamentum, ut statim subaudias, multo magis id oportere fieri in deo. Etiamsi uideo posse connecti cum eo quod præcessit, Secundum hominem loquor, hoc est, adferam exemplum rerum humanarum, quæ nullo pacto conferendæ sunt cum rebus diuinis. Et tamen in humano testamento nemo quicquam rescindit aut immutat, tantum ualet hominis decretum ac placitum.

Confirmatum testamentum nemo spernit. κεκυρωμένην διαθήκην, οὐδεὶς ἀθετεῖ, id est, Confirmatum siue comprobatum testamentum, nemo reijcit aut rescindit. Nam uerbum hoc ἀθετεῖ paulo superius uertit, abijcit. Ambrosius legit, confirmatum autoritate. Contrarium est illi ἀκυροῦν, quod est irritum facere & rescindere. Participium est à uerbo de quo meminimus in proxima epistola. Confirmate in illo charitatem.

Aut superordinat.) ἐπιδιατάσσεται, id est, Adiungit & præter illud aliquid ordinat, hoc est, nec demit, nec addit, nec derogat, nec arrogat.

Paulus torquens scripturam in argumentum

Quasi in multis.) ὡς. Melius hic quadrabat tanquam. Subnotat diuus Hieronymus Paulum hoc argumento abusum apud crassos Galatas, quod sciret alioqui non probatum iri prudentibus aut eruditis, Atq; ob id præmonuisse prudentem lectorem, Fratres, secundum hominem dico. Negat enim usquam seminis uocem, poni in literis sacris, nisi numero singulari. Et tamen hoc torquet apostolus uelut in argumentū, quo doceat promissum hoc in solum Christum competere. Mihi magis uidetur ideo testatus, quod humano more loqueretur, quod à rebus humanis similitudinem ducturus esset, ad res diuinas docendi gratia. Sic & Vergilius, Si parua licet componere magnis. Iam illud uel citra monitorem oportet esse notum, præpositionem in, usurpari loco per, In semine tuo, per semen tuum. Semen autem uocat posteritatem.

κυρόω

Testamentum confirmatum à deo.) διαθήκην προκεκυρωμένην ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς χριστὸν, id est, Testamentum ante confirmatum à deo in Christum. In Christum additur apud Græcos, & item apud Ambrosiū. Admonet hoc loco diuus Hieronymus, si quis diligenter expendat Hebræa uolumina, quoties Septuaginta uerterunt διαθήκην, id est, Testamentum, Hebræis esse, ברית quod pactū sonat potius, quàm testamentum. Nam in pactis requiritur fides. Cæterum apud crassos Galatas, Paulus non putauit agendum exactius. Ita Hieronymus. Quasi uero Paulus nō & alijs compluribus locis sequutus sit æditionem Septuaginta. Iam uero de numero annorum, an satis consentiant cum narratione Geneseos, disserit acute diuus Augustinus libro de ciuitate dei XVI. capite XXIIII. ne nos huiusmodi appendicibus plus satis oneremus hoc institutum.

ἀκυρόω

Non irritū facit.) οὐκ ἀκυροῖ, qd' contrariū est illi κυρόω, qd' nō tam est cōprobare, quàm cū autoritate decernere, & legitime transigere rem, ut deinde ratū sit, quod actum fuerit.

Per repromissionem donauit deus.) κεχάρισται, uerbum à χάρις dictum à gratia, quam Paulus ubiq; opponit operibus legis Mosaicæ.

Augustini distinctio

Quid igitur lex, propter transgressiones.) Augustinus in commentarijs ita iubet distingui. Quid ergo? deinde subnectatur responsio, lex propter transgressores addita fuit. Atq; hæc distinctio habebatur in utroq; codice Constantiensi. Verū id retractat, putatq; satius esse distinguere, quemadmodum nos distinximus. Quid ergo lex? ac deinde sibi respondeat Paulus, propter transgressiones addita fuit. Hanc distinctionem didicit, ut arbitror, ex Græcis: Sic enim Theophylactus, τί οὖν ὁ νόμος.

Posita est.) προσετέθη, id est, Addita est, siue apposita est, nisi legas προετέθη, sed προσετέθη legit Theophylactus, nec indiligenter explicat. Nō enim dixit positam, sed additā, ne quis existimaret hanc esse precipuā, sed obiter adiunctā inter primā promissionē & euangeliū.

Cui promiserat.) In quodam codice legi ὃ ἐπήγγελται, id est, Quod promissum fuit. In alijs erat ᾧ. Neq; enim opinor apud Græcos idem fieri in recto, quod in huiusmodi fit in

obliquis, ut articulus postpositiuus congruat antecedenti, non suo uerbo, nisi quod Græcis dicuntur Euangelizari, quibus adfertur nuncius. Hoc sane tropo idem erit sensus, siue legas ὃ siue ᾧ. Theophylactus legit ᾧ.

Mediator uerbũ peculiare sacris literis

In manu mediatoris.) μεσίτου. Fortassis & hæc una est ex his dictionibus, quas ceu peculiares diuinæ scripturæ mutare nõ possumus, nisi placet conciliator, aut intercessor. Hic Hieronymus meminit hyperbati, & ordinem sermonis confusum ad hunc restituit modum, Lex posita est per angelos in manu mediatoris, propter transgressiones ordinata per angelos, donec ueniret semen, cui repromissum erat.

Pædagogus noster fuit in Christo.) Melius hoc loco, In Christum, siue ad Christum, εἰς χριστόν. Atque ita legit Hieronymus, in secundo dialogo aduersus Pelagium. Pædagogus enim Græcis uile nomen est serui, cui committitur ad tempus cura pueri, ne quid per ætatem peccet, dictus à ducendo puero, quo magis quadrat quod sequitur, ad Christum.

Vt ex fide iustificemur.) Ambrosius legit Iustificaremur, ἵνα δικαιωθῶμεν.

Non est masculus neque fœmina.) In cæteris usus est coniunctione neque, in hoc ultimo iugo usus est καὶ &. quæ tamen coniunctio idem pollet, ἄρσεν καὶ θῆλυ. Admonet Hieronymus hic ἕλληνα, id est, Græcum pro ethnico poni.

Vnus, pro unum

Omnes enim uos unum estis.) Vnum legere uidetur Hieronymus, Ambrosius & Augustinus, nisi quod subolet Ambrosium unus legisse nõ unum ex his quæ asscribit, Apud deum enim nulla discretio personarum est, nisi morum & uitæ, ut homines unius fidei, meritis distinguantur nón personis. Cæterum Græci, unus legunt genere masculino εἷς ἐστὲ, & interpretatur Theophylactus: siue quod iam Christi formam simus induti, siue quod unũ corpus sumus, sub uno capite Christo. Chrysostomus legit quidẽ, unus, sed interpretatio talis est, ut quadret etiam si legas unũ. Ac mihi sanè nostra lectio magis probatur, nisi quod magno cõsensu dissentiũt ab hac Græcorũ exemplaria. Nec uideo tamẽ cur abhorreamus ab hoc tropo quo multi dicuntur unus, quũ nec unũ dicantur absque tropo, nec unanimes.

Triplex lectio. Sin autem uos Christi

Si autẽ uos Christi.) Hoc loco uideo ueteres trifariam legisse. Diuus Hieronymus ad eum legit modum ad quem scriptum comperimus in Græcorum exemplaribus, εἰ δὲ ὑμεῖς χριστοῦ, id est, Quod si uos estis Christi. Diuus Augustinus hoc pacto legit, Omñes uos unũ estis in Christo Iesu. deinde subijcit, quod si. ut hic interposita subdistinctione subaudiat, uos estis unum in Christo, ac deinde inferatur, ergo semen Abrahæ estis. Porrò iam quod Augustinus putat subaudiendũ, id Ambrosius explicat ad hunc legens modum: Si ergo uos unum estis in Christo Iesu, ergo semen Abrahæ estis. Annotauit hoc Hieronymus, quoties de Christo fit mentio, promissiones multitudinis numero poni. uelut illic, Abrahę autem dictæ sunt promissiones & semini eius, hoc est, Christo. Rursus ubi de his qui per Christum sunt Abrahæ, numero singulari, uelut hoc loco, κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι.

EX CAPITE QVARTO

Dico aũt.) Hoc more Paulus loqui solet, quoties ingredit̃ interpretari quæ dixerit. Proinde dilucidius erat, Quod dico tale est, aut, Illud aũt est, qđ dico.

Hæres paruulus est.) νήπιος, id est, Puer siue infans, & ea ætate quæ nondum sapit. Latine tamen uertit interpres.

Nihil differt à seruo.) διαφέρει ambiguum est. Nam significat & antecellit. Verum hoc loco nihil refert. Imò seruo subiectus est.

ἐπίτροποι οἰκονόμοι

Tutoribus & actoribus.) ἐπιτρόπους καὶ οἰκονόμους, id est, Curatoribus & dispensatoribus, hoc est, rei familiaris procuratoribus. Quanquam Hieronymus & Ambrosius, atque item Augustinus legunt, sub actoribus, pro οἰκονόμοις, qui administrant res minorũ. Porrò pueris pupillis dabantur tutores, furiosis & adolescentibus, curatores, qui pro illis rem administrarent, licet existimem hos & actores dici. Actor ambigua uox est, prior uox Græca dicta est à permisso arbitrio seu iure, posterior à dispensatione rerum domesticarum.

Præfinitum tempus.) προθεσμίας. Quæ uox significat diem præscriptum ad quem ius alicuius duraret, ultra quem non liceret agere. Tale est ius tutorum.

Paruuli.) νήπιοι. De quo sæpius iam admonuimus.

Distinctio

Sub elementis mundi eramus seruientes.) δεδουλωμένοι, id est, In seruitutem redacti. quod

quod Ambrosius legit, subiecti, & referendum uidetur ad, Sub elementa, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα. Quasi dicas, sub elementa in seruitutem redacti. Latina uox elementi anceps est, quemadmodum & στοιχεῖον apud Graecos, quae declarat interim initium ac primordium rei nascentis, interim ipsas literas. Nam & Aristoteles in physicis, inter ea unde cognitio rerum nascitur recenset στοιχεῖα, id est, elementa, subijciēs haec principijs & causis. Et Iustinianus libros institutionum, elementa iuris appellat, ueluti rudimenta. Paulus eodem uerbo usus est in epistola ad Colossenses: Videte ne quis uos depraedetur per philosophiā, & inanem deceptionem, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ac rursus in eadem: Si mortui estis cum Christo ab elementis, ἀπὸ τῶν στοιχείων. Nec uideo cur diuus Hieronymus aliud quiddam uelit esse elementum hoc loco ad Galatas, aliud in epistola ad Colossenses. Certe utrobiq; de ceremonijs Iudaeorum agit, & hominū institutionibus, quae uelut exordia data sunt hominibus rudibus adhuc, & nondū capacibus Euangelicae doctrinae. Nec ab his diuersum est, quod scribit ad Hebraeos, Et cum deberetis esse magistri, propter tempus, rursum necesse habetis ut doceamini, quae sint elementa principij sermonū dei, τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς. Hic sensus mihi uidetur esse germanus, reliqui, meo iudicio, magis ostentant eruditionem aut ingenium interpretis, quàm ostendūt mentem Pauli. Neq; est cur nos moueat quod Paulus adiecit, elementa mundi. Mundum enim uocat, quicquid est uisibile & caducum. [redacted]

στοιχεῖα — *Elementa mundi quae* — *Mundus est quicquid est temporarium*

Misit deus filium.) ἐξαπέστειλεν, id est, Emisit, uel potius legauit, nempe cum mandatis. Nam id proprie sonat Graeca uox, aliud enim est πέμπειν.

Factum ex muliere.) Prius factū est Graece γεννώμενον posterius γενόμενον, ut illud uertas natū, hoc factū est. Quanq; Graeci codices nō omnes distinguunt. Certe Theophylactus utrobiq; legit γενόμενον. Atqui Augustinus libro de trinitate & unitate dei, cap. III. refert ad hunc modū: Misit deus filium suū, natum ex muliere, factū sub lege. Ac mox eiusdem operis, cap. sexto. Factū aūt hic nihil aliud sonat, quàm subditum legi, quemadmodū dicitur factus pallidus qui expalluit, ne quis hic frustra philosophetur de creatura.

γεννώμενον γενόμενον

Redimeret.) ἐξαγοράσῃ. Quod ad uerbum sonat emercaretur, hoc est, dato precio assereret in libertatem, quod dicas licet eximeret.

Vt adoptionem.) Graecis unica dictio est υἱοθεσίαν. Quam interpres, quo plenius exprimeret, periphrasi reddidit, quod adoptio uideatur latius patere.

Reciperemus.) ἀπολάβωμεν. Augustinus annotat reciperemus dictū nō acciperemus, ut intelligam⁹ restitui qđ fuerat amissū. Id magis haberet locū, si Graece dixisset ἀναλάβωμεν.

Quoniam autem estis filij dei.) Redundat dei, iuxta constantem Graecorū lectionem, nec admodum ad sensum facit, tantum agit de conditione liberorum, licet refragentur omnes Latini quos ego uiderim, excepto uetustissimo codice Donatiani.

In corda uestra.) ἡμῶν, id est, nostra, consentiente cū Graecis utroq; codice Constantiensi, Ambrosio & Hieronymo. Quoniam autē praecessit, estis, lector parum attentus deprauauit scripturam. Et sicuti superius ostensum est ἀββᾶ ὁ πατήρ, Abba pater, non est ἀναδίπλωσις iuxta Hieronymum, consentiente & Augustino, & ni fallor, Ambrosio, sed abba peregrinum est uerbum, Hebraeis Syrisq; commune, id interpretatur adiecto uerbo Graeco, qui mos pecularis est scripturae diuinae, ut Bartimaeus, filius Timei, in Euangelio: Aser, diuitiae, Thabita, dorcas, in Actis: & in Genesi Mesech, uernaculus, aliaq; his consimilia.

Iam non est seruus.) Es, secundae personae, non tertiae, εἶ. In nonnullis exemplaribus omnino nō additur. Tantum est οὐκέτι δοῦλος, ut subaudias est, aut es, si mauis. Et interpres, iam, suum, nimis amat, aliās gaudens uel intempestiua uarietate. οὐκέτι εἶ, id est, Non deinde es, non amplius es.

Et haeres per deum.) Et haeres dei per Christū καὶ κληρονόμος θεοῦ διὰ χριστοῦ. Hieronymus legit, Et haeres per Christū, omissa mentione dei. Ambrosius & Augustinus legunt ut nostra habet aeditio. Mihi magis probatur quod legit Hieronymus. Porrò dei uidetur additum ab interprete quopiam. Absolutius enim erat haeres, si nihil addas ut opponatur seruo. Deniq; quod adiecit, per Christum, suo more fecit Paulus, qui sic omnia dei beneficia uult ad nos à patre proficisci, ut per Christum filium ad nos ueniant, uelut insitos Christo.

Et haeres per deum, uaria lectio

Per quẽ adoptione & filij ſumus & hæredes. Hoc loco plus habet Theophylactus ſic legẽs εἰ δὲ υἱὸς καὶ κληρονόμος, κληρονόμος μὲν θεοῦ, συγκληρονόμος δὲ χριστοῦ. i. Quod ſi filius & hæres, hæres quidem dei, cohæres uero Chriſti. Quemadmodum aũt legit ita & interpretatur. Verum quod hic supereſt tranſſcriptum apparet ex cap. epiſtolæ ad Romanos VIII.

Cum cognoueritis.) νῦν δὲ γνόντες, id eſt, Nunc autem poſteaq̃ cognouiſtis deum.

Imò cogniti ſitis.) μᾶλλον δὲ, id eſt, Magis autem. Et ita legit Hieronymus. Quanquam magis, hoc loco correctionem habet uerius quàm comparationem.

πάλιν ἄνωθεν

Quibus denuo.) Pro denuo, Græcis eſt πάλιν ἄνωθεν, id eſt, Rurſum ab initio. Et ἀναδίπλωσις ad uehemetiam facit. Nos uertimus iterum ab integro.

Et tempora.) καιροὺς, id eſt, Opportunitates, Neq; enim eſt χρόνους, Hæc autem ad feſtos Iudæorum dies pertinent, quibus hoc aut illud fas erat aut nefas.

Timeo ne.) φοβοῦμαι ὑμᾶς, id eſt, Timeo uos. Atq; ita legit Ambroſius, & item Auguſtinus, nec ſecus habetur in peruetuſtis exemplaribus. Verti poterat, Timeo de uobis.

Fratres obſecro uos.) δέομαι ὑμῶν, id eſt, Rogo uos. Hæc uult diuus Hieronymus ad ſuperiora referri ad hunc modum: Fratres obſecro uos, ſitis ut ego, quoniam ego ut uos, hoc eſt, abijcite ſuperſtitionem Iudaicam, quam uidetis abiecisse me. Aut proficite ad meam perfectionem, quandoquidem ego memetipſum ad ueſtram infirmitatem inclinaui. Nam ut, ~~mauult Valla quàm ſicut~~, non ſolum hic, uerum etiam in proximo loco.

Tentatio ueſtra & ueſtri Tentationem ueſtram ſermo anceps

Iam pridem.) Græcis eſt, prius πρότερον.

Tentationem ueſtram.) πειρασμόν μου, id eſt, Tentationem meam ſiue mei, imò meam, ut intelligas Paulũ tentaſſe Galatas ſuo ſermone humili & incondito. Quanquam ſermo Græcus anceps, & Hieronymus uarie exponit. Nimirum tentatio Galatarũ erat, quod homo humilis & malis humanis obnoxius, cum Chriſtum crucifixum prædicaret, neq; quicquam præterea magnificum, tamen immortalitatem polliceretur. Aut certe, laborauit illic aduerſa ualetudine, & cum cernerent corpuſculum morbis afflictum, tamen immortalitatem prædicanti crediderunt. Sunt enim qui putant Paulum crebro capitis dolore fuiſſe uexatum, atq; hunc ab eo uocatum ſtimulum ſatanæ. Siue, quod uero propius eſt, quod cernerent ſuum apoſtolum contumelijs oneratum, inſectationibus agitatum, flagris cæſum, lapidibus obrutum. Poterant hæc illos ab admiratione illius alienare. Cæterum non legimus uel ipſum dominum uel apoſtolos ullo laboraſſe morbo.

μακαρισμός μακαριότης

Vbi eſt ergo.) τίς οὖν ἦν, id eſt, Quæ ergo erat, Et ita legit ambroſius. Cæterũ beatitudo non eſt μακαριότης, ſed μακαρισμὸς, quod magis ſonat beatificationẽ, à uerbo μακαρίζειν, quod eſt beatum dicere, ſiue iudicare, id quod non obſcure ſignificat Diuus Hieronymus his quidem uerbis, Quamuis, inquit, eo tempore, quo Euangelium iuxta carnem ſuſceperatis, beatos dicerem, quod in initijs feruebat: tamen nunc quia non uideo ędificio culmen impoſitum, & penè nequicquam iacta fundamenta, cogor dicere, ubi eſt beatitudo ueſtra, qua uos beatos arbitrans ante laudabam? Itidem exponit & Theophylactus, nimirum de laude qua prædicabantur ab omnibus, quod eſſent φιλοδιδάσκαλοι.

Aemulantur uos.) ζηλοῦσιν ὑμᾶς. Ea uox cum Græcis diuerſos habeat uſus, tamen hoc loco recte uerteretur, diligunt ſiue affectant, ſiue ambiũt, & zelotypia laborant erga uos, quod in fine ſubnotat & Hieronymus. Agit enim de quibuſdam, qui ſub prætextu amoris & ſtudij erga Galatas, hoc agebant, ut illos pertraherent in ſeruitutem legis Moſaicæ.

Excludere Includere

Sed excludere uos.) Græce eſt ἐγκλεῖσαι, id eſt, Includere. Quanquam Græci codices hic uariant, cum in nonnullis ſit ἐκκλεῖσαι Includere, legi inuoluere, excludere à libertate Chriſti. Theophylactus legit & interpretatur excludere ἐκβαλεῖν, Nam excluditur qui non admittitur & excluditur qui eijcitur. Vtinam hodie nulli ſint apud Chriſtianos in quos cõpetat hæc Pauli querimonia.

Vt illos æmulemini.) αὐτοὺς, ut ſe ſiue ut ipſos æmulemini.

Bonũ autẽ æmulamini in bono.) καλὸν δὲ τὸ ζηλοῦσθαι ἐν καλῷ, id eſt, Bonũ autẽ ſcilicet eſt, æmulari in bono ſemper. Bonũ eſt alios imitari uelle, ſed nõ in quauis re, uerũ in re bona. Et ad hunc modũ legit Auguſtinus: Bonũ autẽ eſt, ait, æmulari in bono ſemper. Interpres legiſſe uidetur καλὸν δὲ ζηλοῦσθε, ut extrema ſyllaba uerbi deſinat in epſilon. Nec ſono uocis diſtingui poſſunt Græcis æmulari & æmulamini. Quin & infinitum accipi poterat

pro

pro imperatiuo, ni additus eſſet articulus. Aliud autē declarat æmulari primo loco, quàm duobus ſequentibus, in quibus tamen nō eſt ſimpliciter imitari, ſed imitari cū admiratione ſtudioq́ inſequēdi. Nā id eſt quod paulo poſt dicit apertius, Sed ut in carne ueſtra glorietur.

Cum præſens ſum apud uos.) Tametſi conſentiunt omnes, tamen ſermo Grecus anceps eſt, qui & hunc ſenſum habere poteſt, μὴ μόνον ἐν τῷ παρεῖναί με πρὸς ὑμᾶς, non ſolum in hoc quod adſum apud uos, quia dixit ante ἐν τῷ καλῷ. Honeſtū enim ſemper ſequendū eſt, etiamſi abſit is qui tradidit. Innuit enim ſuā abſentiā fuiſſe in cauſa, ut aliò delaberentur.

Vellem autem eſſe apud uos modo.) Modo, hoc loco pro nunc poſitū eſt ἄρτι. Nec eſt eſſe, ſed παρεῖναι, id eſt, Adeſſe.

Quoniam confundor in uobis.) ἀποροῦμαι, id eſt, Perplexus ſum ſiue indigus ſum, ſic enim explicat diuus Hieronymus. Quanquam apud Græcos ἀπορεῖσθαι, eſt aliquoties hærere, & inopem eſſe conſilij. Sic erat affectus Paulus, ut neſciret, quid ageret cum Galatis, quos uidebat omnino tendere ad ſeruitutem legis, & hoc magnis apoſtolis, ut putabatur, eò uocantibus. Cæterum uulgus nullum facit diſcrimen inter confuſionem, quæ Grecis σύγχυσις dicitur, & pudorem ſiue erubeſcentiam quæ αἰσχύνη dicitur, ſiue ἐντροπή. Sed aliud eſt pudere & erubeſcere, aliud animo turbatū eſſe, ut neſcias quid ſit agendū. Etiamſi non nunquam detorqueatur ad uehementem pudorem, qui turbare ſolet animum, & tenebras offundere, uelut apud Euripidem ὡς δ' ἀνολβον εἶχες ὄνομα σύγχυσίν τε. Quanquam hic quoque perplexus poteſt intelligi, magis quàm pudefactus. Nec erat quod hoc loco uerbum confundor mutaretur, niſi interpres aliâs libenter & frequenter uſus eſſet eo pro erubeſcere, alioqui belle explicabat Græcam uocem ἀποροῦμαι.

ἀπορεῖσθαι

Legem non legiſtis.) Auditis, eſt Græce ἀκούετε. Hieronymus legit audiſtis, niſi mendum ſubeſt. Nam arbitror fuiſſe ſcriptum auditis. Habet autem tropus ſuam gratiam, quaſi lex ipſa loquatur, uetans ne poſthac ſeruetur. Itaq; hoc ipſo repugnabant legi, quod affectarent obſeruare legem.

Lex auditur quaſi loquens

Per allegoriam dicta.) ἀλληγορούμενα, id eſt, Quæ per allegoriam dicuntur. Eſt autē allegoria, cum aliud dicitur, aliud ſignificat. Auguſtinus libro de trinitate XV cap. IX teſtatur ſe legiſſe, quę ſunt in allegoria. Et quoniā allegoria gręca uox ſit, quoſdā Latinos interpretes, Ita reddidiſſe, Quæ ſunt aliud ex alio ſignificantia. Chryſoſtomus admonet Paulum abuſum hac uoce allegoria, pro typo & figura. Nam allegoria proprie eſt perpetua metaphora. Verum apoſtolus hic ueram hiſtoriā refert, quæ typus ſit alterius.

Hæc enim ſunt duo teſtamenta.) Chryſoſtomus quęrit quid referat αὗται. Refert duas matres, ancillā Agar & liberam Saram, quarū præceſſerat mentio. Id mollius eſt in ſermone Gręco, in quo teſtamentum eſt fœminini generis διαθήκη. Et rurſus ſunt poſitum eſt pro ſignificant.

Vnum quidē in monte.) A monte eſt Græce ἀπὸ ὄρους. Et ita legunt & Hieronymus & Ambroſius. Neq; ſecus habebat codex Donatiani. In altero Conſtantienſi nempe uetuſtiore manebat germana ſcriptura, in altero raſura teſtabatur operā deprauatoris. Quanquam locus hic multis modis deprauatus eſt. Porrò Gręce ſic habet, ἀπὸ ὄρους σινᾶ, εἰς δουλείαν γεννῶσα, ἥτις ἐστὶν ἄγαρ. τὸ γὰρ ἄγαρ σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν ἱερουσαλὴμ, δουλεύει δὲ μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς. ἡ δὲ ἄνω ἱερουσαλὴμ, ἐλευθέρα ἐστὶν, ἥτις ἐστὶ μήτηρ πάντων ἡμῶν, id eſt, A monte Sina in ſeruitutem generans, quæ eſt Agar. Nam Agar, Sina mons eſt in Arabia, confinis eſt autē ei quæ nunc eſt Hieruſalem, ſeruit autē cum filijs ſuis. Porrò quæ ſurſum eſt Hieruſalem libera eſt, quę eſt mater omniū noſtrū. Admonent Gręcorū ſcholia, cumq́ his Theophylactus, montē Sina, Arabum lingua Agar appellari. Eundē autem eſſe montem, diuerſis nominibus. Tametſi nihil huiuſmodi meminit Hieronymus in huius epiſtolæ commentarijs. Auguſtinus & Ambroſius legūt, quod eſt Agar, non, quæ eſt. Tametſi utraque lectio ſenſum eundem exprimit, quod relatiuum nomen inter duo intercedens ſubſtantiua, cū utrouis ſolet congruere, præceſsit enim teſtamēta, & ſequitur nomen mulieris Agar. Niſi quod cum legimus quæ eſt Agar, amphibolon eſt, an quæ pertineat ad ſeruitutem. Etiamſi in hac lectione ſenſus ferè eodem recidit. Siquidem eſt, hoc loco poſitum eſt pro ſignificat, quod genus illud, Petra autem erat Chriſtus, annotante Auguſtino locis aliquot. Perpuſillum enim refert, utrum Agar typum habeat teſtamenti generantis in ſeruitu

Locus obſcurus

in seruitutem legis, an ipsius seruitutis, quam habebat testamētum. Porrò illud generans,
necesse ut ad testamentum referatur, quod significatum fuisse uult in typo Agar. Deinde
quod sequitur, τὸ γὰρ ἄγαρ, non ad ancillam, sed ad montem pertinet, quod uel ex ipso ge
nere deprehenditur, quod mons apud Græcos neutri generis sit. Ambrosius uidetur Græ
cum genus reliquisse, cum ait, In seruitutem generans, quod est Agar: nisi quis uocem re/
latiuam malit ad sermonis cōtextum pertinere, quod est uidelicet generare in seruitutem.
Huius enim rei typum gerebat Agar, siue ancilla, siue mons ab ancilla sortitus nomen. Cę
terum quod addit, Quæ nunc est Hierusalem, huc pertinet, quod olim ea ciuitas alijs no/
minibus fuerit appellata, primū Iebus, deinde Salem, deinde Hierusalem, uelut ex utrisq;
composito uocabulo, postremo Aelia. Nec mirum uideri debet, si uulgaris usus pro Iebu/
salem dixit Hierusalem, quū Salem uerterit in Solymā, & Hierusalem in Hierosolymam.

Hierusalem multis dicta nominibus

Qui cōiunctus est ei quæ nunc est Hierus.) συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν ἱερουσαλήμ, pro cōiunctus
est, nos uertimus confinis est. Nam hoc uerbo usus est diuus Hieronymus hunc enarrans
locum. Nec obstat, quod Sina mons itinere multorum dierum dissitus est à monte Sion.
Paulus enim hic non metitur spatium interualli, sed cōfert similitudinem allegoriæ. Nam
quæ inter se similitudine quapiam respondent, uicina & confinia dicuntur, quod Paulus
Græce dixit συστοιχεῖν, quasi dicas in eadē esse serie. Vnde & grammatici στοιχεῖα uocant
literas, quod serie quadam sibi iungantur, philosophi rerum elementa στοιχεῖα uocant, pu/
ta terram, aquam, aerem & ignem, quod horum unum quodq; suo consistat ordine. Item
uersus στίχοι dicuntur, & acies ordine compositæ στίχαι uocantur, quæ uoces aliæq; similes
deriuantur à uerbo στείχειν, quod est ordine progredi, siue in serie stare. Mons autem Sina
tametsi longo interuallo disiunctus est ab Hierosolymis, tamen hac similitudine illi conti/
guus est, quod quemadmodum in Sina primum lex est prodita, magnis terroribus, ita in
monte Sion eadem lex est promulgata, & ad alienigenas etiam propagata, iuxta uaticini/
um, De Sion exibit lex, & uerbum domini de Hierusalem. Illud autem hoc loco agit apo/
stolus, ut ostendat legem absq; gratia terrorem incutere minis & præceptis. Cogi uero me
tu seruile est. Iudæi itaq; qui uacui charitate, legem iuxta literam ac ritus externos obser-
uabant, quanquam à monte Sina migrauerant Hierosolymam, tamen à seruili conditione
non degenerabant, tanquam filij Agar, non Saræ. Verbum autem συστοιχεῖν in hunc sen/
sum, reperitur apud probatos Græcorum autores, nominatim apud Theophrastum de
causis, & Aristotelem ἐν τοῖς μετὰ τὰ φυσικά. Nec Suidas de hoc uerbo siluit in dictione
σύστοιχα, Sic enim appellantur quæ sunt eiusdem ordinis ac sortis, Et συστοιχία dicitur re/
rum inter se similiū series, ueluti si ponas. π. κ. τ. una συστοιχία fuerit, conueniunt enim
in hoc quod sunt exiles. Altera huic opponetur, continens φ. χ. θ. Et hęc elementa inter se
collata σύστοιχα sunt, ad superiorem uero seriem comparata, ἀντίστοιχα. Diuus Chrysosto/
mus συστοιχεῖ interpretatur γειτνιάζει καὶ ἅπτεται, id est, uicinus est & contiguus: idem dilu
cidius interpretatur Theophylactus, addens uiciniam hanc non esse loci sed similitudinis.
Et glossa quæ dicitur ordinaria, coniunctus, uerbo exponit similis. Verum hanc interpre/
tationem Aquinas reijcit, quod existimet hanc non fuisse mentem Pauli, mauultq; mon/
tem Sina ideo dictum coniunctum Hierosolymæ, quod illinc huc profecti sint Israelitæ: ut
intelligamus montē Arabiæ confinem esse Hierosolymæ non propinquitate situs, sed con
tinuatione itineris. Huic commento obstat nonnihil συστοιχεῖ uerbum præsentis temporis,
quod Ambrosius uertit qui coniungitur. Iter autem multis seculis præcesserat. Qui colle/
git scholia in omnes Pauli epistolas, ita scribit in hunc locum, Ex qualitatibus locorū uult
intelligi diuersitatem testamentorum. Is quisquis fuit sensisse uidetur Sina typum esse ue
teris testamenti, Hierusalem noui. Hoc si recipimus quomodo dicūtur συστοιχεῖν. Mihi Pau
lus æquare uidetur Iudæos Arabes & Hierosolymitanos, quod utriq; pariter seruirent le/
gi, & ad synagogam pertinerent, non ad ecclesiam. Hierosolymæ uero terrenæ, quam non
discernit à monte Sina, opponit cœlestem Hierosolymam, quæ est ecclesia. Mirum est au
tem nec Hieronymum nec Ambrosium hunc de uicinia scrupulū attingere.

Lætare sterilis quæ non paris.) Testimonium adductum est, ex Esaiæ cap. LIIII. He
bræa sic extulit Hieronymus: Lauda sterilis, quæ non paris, decanta laudem & hinni quæ
non parturiebas, quoniā plures filij desertæ, magis quàm eius quę habet uirum. Verum iuxta
Septua/

Septuaginta legimus hunc in modum, εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, ῥῆξον καὶ βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα, ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου, μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα, id est, Lętare sterilis quę nō paris: erumpe & clama, quæ non parturis, quia plures filij desertæ, magis quàm eius quæ habet uirum. Symmachus ita uertit: Lætare sterilis, quæ non peperisti, gaude in exultatione & hinni, quæ non parturisti, plures enim filij dissipatæ, magis quàm eius quæ erat sub uiro. Ab hoc non discrepant, Theodotion & Aquila, pręterquam in pauculis uerbis. Vnde palàm est in hoc loco Paulum usum uerbis Septuaginta, quod per omnia sensus cōcordet cum Hebraica ueritate.

Paulus sequitur LXX

Cum filio liberæ.) Hieronymus legit, Cum filio meo Isaac. Atq; ita sanè legitur Genesis capite uigesimo primo. Ad eundem modum legit Ambrosius. Quo magis admiror unde hæc scriptura in Grecorum ac nostros codices inuaserit. Ex interpretatione Theophylacti non satis liquet quid legerit, nisi quod contextus cum nostra uulgata lectione consentit. Chrysostomus legit queadmodū Latini: nec refert ad sensum. Apostolus pro persona Sarae, supposuit personā scripturæ, quo plus esset ponderis, sensumq; reddidit ad causam quā tractat cōmodū. In hoc testimonio Paulus nec Hebraicā autoritatē nec Septuaginta sequutus est, contentus suis uerbis scripturæ sensum reddere.

Qua libertate nos Christus.) Græca sic habent, τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν ᾗ χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσε, στήκετε, καὶ μὴ, id est, Libertate igitur, qua Christus nos liberauit state, &c. ut libertate ad sequentia pertineat, non ad superiora. Tametsi Hieronymus secus uertit, ac secus legunt Ambrosius & Augustinus, hinc nouū sermonis caput ordientes. State igitur &c. Mecum haud obscure facit Chrysostomus ac Theophylactus, στήκετε uerbū etiā interiectio cōmentario separans ab ijs quæ sequūtur, Nec interpres hoc mutare potuit. Ad sensum haud magnopere refert.

Distinctio

EX CAPITE QVINTO

Contineri.) μὴ ἐνέχεσθε .i. Obnoxij sitis, aut implicemini seu illaqueemini.

Circuncidenti se.) περιτεμνομένῳ, id est, Qui circumciditur.

Euacuati estis à Christo.) κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ. Hanc uocem interpres constanter ita uertit, cum significet aliquid aboleri & irritū ociosumq; fieri, ac uelut antiquari. Idem est cum eo quod paulo superius dixit, nihil Christus uobis proderit. Si addicitis uos legi Mosi, Christus uobis est antiquatus & ociosus. Hieronymus indicat hanc uocem καταργεῖσθαι, non recte uerti ab interprete, cum sit potius in opere cessare. ἀργὸς enim ociosus est, uelut ἄεργος. unde dictum est καταργεῖσθαι.

καταργεῖσθαι quid

Per charitatem operatur.) Rursum hic operans, non significat quod uulgus somniat, sed quæ uim suam occultam exerceat in nobis, quod proprium est spiritus. Sentitur enim uis, cum ipse nusquam appareat. Nam legem uult parum efficacem uideri, contra fidem efficacem. ἐνεργουμένη, quod agens rectius uerti poterat.

Quis uos fascinauit.) ἀνέκοψεν. Quod Hieronymus & Ambrosius uertunt, impediuit. Et glossa ordinaria indicat in Latinis codicibus fuisse duplicem lectionem, cum apud Græcos non sit nisi una. Certe in codice Donatiani scriptum comperi fascinauit. Ex hoc loco uidetur additum, Non credere ueritati, de quo superius cap. 3. admonuimus. & quod illic uertit non credere, hic uertit non obedire. Imò Hieronymus hic admonet, totum hoc, non obedire ueritati, non inueniri in uetustis codicibus. etiamsi Græci codices hoc errore sunt cōfusi. Quanq̃ autē hoc loco nihil interest inter Gręcos codices & Latinos, nisi quod illi legūt impediuit, nō fascinauit, tamen ne hic quidē multū ad sensum facit addita particula. Sēsus enim plenus erat, Bene currebatis, quis interrupit cursum uestrū. Rursus aliud argumentū hanc ęditionē nō esse pure Hieronymi. nam ille cum Gręcis legit impediuit.

Nemini cōsenseritis.) Et hanc particulam uelut adiectitiā, præterit Hieronymus, cum nec in Græcis reperiatur codicibus, nec apud ullum illorum qui cōmentaria scripserint in Paulū. Etiamsi Theophylacti interpres in cōtextu de suo addidit, cum nec sit apud Græcos, nec in interpretatione fiat ulla mentio. Certe in codice Donatiani non addebatur, nec in utroq; Constantiensi. Et tamen propemodū addiuinare licet Ambrosium hanc particulam addidisse, non addidisse autem superiorem, Non credere ueritati, sic enim explanat: Exercitium illorum in opere fidei bonum fuisse testatur, sed nequitia malorum hominum detentos, ne cursum suū officio perseuerante consummarent: unde ut resipiscāt hortatur,

Superest apud nos

de cætero

de cætero nulli eorum credentes, qui ut opera legis seruanda suaderent, Euangelicæ ueri/
tati non eos obedire sinebant. Certe in contextu non additur apud Ambrosium hæc parti
cula: Nemini consenseritis, ne apud Augustinum quidem.

Persuasio, cætera supersunt Persuasio hæc nō est &c.) Græcis nec est hæc, nec uestra, ut legit Augustinus, sed dun
taxat ἡ πεισμονὴ, id est, Persuasio. Quanquam sensus non admodum pugnat, nisi quod
hic significat persuasionem non obtemperantium, sed persuadentium, ut referatur ad su/
periorem interrogationem. Quis uos impediuit bene currentes? Nempe quorundam per
suasio auocantium uos ad Mosaicas ceremonias, quæ persuasio non est profecta à Chri/
sto, qui aliò uos uocauit, nimirum ad spiritualia.

φύραμα massa Totam massam corrumpit.) ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ, id est, Totam conspersionē fermen
tat, sic enim uertit diuus Hieronymus in commentarijs, palàm damnans ac reijciens uer/
bum massæ. Nec tamen reddit causam, cur reijciat, nec abstinet ab usu uocis damnatæ, in
interpretatione. Neque tamen negari potest, massam esse uocem Latinā, etiamsi cōspersio
in hoc sensu reperitur apud Columellā, & magis exprimit uocem Græcam φύραμα. Vel
hic locus arguit hanc translationem non esse Hieronymi, quæ dictionem habet, quam ille
testatur à se correctam fuisse. Pro corrumpit Hieronymus legit fermentat. Est enim Græ/
ce ζυμοῖ. Siquidem non protinus corrumpitur, quod afficitur fermento. Nam Christus
suam doctrinam comparat fermento in farinam abdito.

φρονεῖν Nihil aliud sapietis.) φρονήσετε. Melius Ambrosius, qui legit sentietis, hoc est, nō eri/
tis in alia sententia, & non cogitabitis de nouando uitæ instituto. Nam id est, nihil aliud, ni
hil diuersum, nihil nouum. Quemadmodum dicimus aliud ab illo.

Quicūque est ille.) ὅστις ἂν ᾖ, id est, Quicūque fuerit, siue sit. Atque ita legit D. Ambrosius.

Ergo euacuatum est scandalum.) ἄρα κατήργηται, id est, Ergo cessauit, ut non inele/
ganter exponit diuus Hieronymus, quod uulgo uocant cassatum. Admonet autem & hic
Græcam uocem rectius exprimere Pauli mentem quàm Latinam. Cassatur enim quod
desijt habere uigorem.

Sensus triplex Vtinam abscindantur.) Vtinam & abscindantur, addita copula καὶ ἀποκόψονται, id
est, Amputentur etiam siue resecentur. Est nonnihil emphaseos in coniunctione, non so/
lum iudicentur, sed etiam anathema fiant, penitus resecti à uestro consortio. Aut qui uos
uolunt circuncidi, ipsi prorsus execentur, ut Paulus imprecetur exectionem totius mem/
bri, qui docerent circuncisionem. Attingit hunc sensum Ambrosius & item Theophyla/
Sequutus Chrysostomum ctus, sequutus Chrysostomum, sed alter mihi uidetur apostolica grauitate dignior. Augu/
stinus ex maledictione facit benedictionem, sic interpretans: Quasi Paulus precetur pseu/
dapostolis, non ut circūcidantur, sed abscindantur, hoc est, spadones fiant propter regnum
cœlorum: sic enim futurum, ut desinant prædicare Iudaicam circuncisionē. Hoc commen
tum maluit amplecti, quam tribuere Paulo imprecationem.

Qui uos conturbat.) οἱ ἀναστατοῦντες, id est, Qui uos à statu demouēt. Vnde Ambro/
sius legit, Hi qui uos subuertunt. Nos uertimus, qui uos labefactant. Respexit enim ad id
quod dixerat state. Labefactatur autē quod à statu suo dimouetur. Annotat uocis huius
emphasim diligenter Theophylactus, Sed ante hunc Chrysostomus.

Additum aliquid In occasionem detis carnis.) Detis, uerbum apud Græcos non habetur. Et carni, dandi
casu profertur, non carnis, paterno. Et subaudiendum est detis, ut admonet diuus Hierony
mus, aut aliud accommodatius. Apparet Vallam accusatiuum libertatem referre, ad uer/
bum quod sequitur seruiatis, quasi dicas, ne seruiatis libertatem uestram carni. Verum id
præterquam quod ab omnium sententia dissidet, duriusculum est & coactius. Theophy/
lactus subaudiendum putat ἔχωμεν, id est, habeamus. Certe ut modo dixi, testatur Hiero
nymus, uerbum detis additum ab interprete, non positum à Paulo. Et nescio quid gratiæ
peculiaris habet hæc aposiopesis, in deterrendis ijs quos nolis offendere.

Sed per charitatem spiritus.) Spiritus in Græcis codicibus non habetur, nec in Hiero/
nymo, nec in Augustino, tantum apud Ambrosium legere memini, qui sic etiam interpre-
tatur, ut sit quod opponat carni.

Dilectio proximi Diliges proximū tuū.) Græci habent ἐν τῷ ἀγαπήσεις. id est, Nēpe in hoc, Diliges pro
ximū &c. unde & nos ita uertimus. Admonet Augustinus multis uerbis hic de dei dile/
ctione

...one sileri, quod ea fingi possit, dilectio proximi facilius queat conuinci. Et consequitur, ...qui proximum dure tractat, is nec deum amet. Subindicat idem, licet obscurius Ambro...us. Hoc admonendum putaui, ne quis de suo adijciat uelut omissum, quod à Paulo non ...additum.

Mordetis & comeditis.) Pro comeditis, Ambrosius legit criminatis, si modo codex ...endo uacat. Haud scio an exemplar illius habuerit διαβάλλετε. id est, Calumniamini.

Dico autem in Christo.) In Christo, non additum est apud Gręcos, nec apud Hierony...um, nec apud Ambrosium, ne in uetustissimo quidem exemplari Paulino, suffragaba...uterque codex ecclesiæ Constãtiensis, tantum est, Dico autẽ, spiritu ambulate. Sic enim ...dicat quorsum tendat totus hic sermo.

Et desideria.) Desiderium est Græce ἐπιθυμίαν. Ambrosius legit concupiscentiã car...non perficietis, tametsi id nihil ad sententiam.

Hæc enim sibi inuicem.) Apud Græcos pro enim est δὲ, autem, ταῦτα δὲ, hæc autem, Quanquam id quidem ad sensum haud magni refert.

Quæ sunt.) In plerisque huiusmodi recensendis, Latina nõnihil à Græcis discrepant, li...briorum opinor obliuione. Hæc Græce sic habent, μοιχεία, πορνεία, ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, εἰδωλολατρεία, φαρμακεία, ἔχθραι, ἔρις, ζῆλοι, θυμοὶ, ἐριθεῖαι, διχοστασίαι, αἱρέσεις, φθόνοι, φόνοι, μέθαι, ...μοι, id est, Adulteriũ, scortatio, immũdicia, lasciuia, idolorũ cultus, ueneficiũ, simultates, ...æmulationes, iræ, cõtentiones, factiones, sectæ, inuidiæ, cædes, ebrietates, comessatiões. ...legit & Chrysostomus, nisi quod primo loco refert πορνείαν. D. Hieronymus sic legit: Quæ sunt fornicatio, immũdicia, impudicitia, idolorũ seruitus, ueneficia, inimicitiæ, con...tentiones, æmulationes, iræ, rixæ, dissensiones, hæreses, inuidię, ebrietates, comessationes. Ambrosius legit ad hunc modum: Adulterium, fornicatio, impuritas, obscœnitas, idolola...tria, ueneficium, inimicitiæ, contentiones, simulationes, iræ, simultates, dissensiones, hære...ses, inuidiæ, ebrietates, comessationes. De quorum singulis, si quis uolet plenius edoceri, legat diui Hieronymi in hunc locum commentaria. Illud iam admonuimus in epistolam ad Romanos, in φθόνοι & φόνοι, iucundam esse uocum allusionem, quam interpres ne po...tuit quidem reddere. Nec sua gratia caret asyndeton, & homœoptota.

In catalogis crebro erratur

Non cõsequentur.) οὐ κληρονομήσουσιν. pro quo Hieronymus, possidebunt. Et expressi...us Ambrosius: Regni dei hæreditatem non consequentur.

Patientia.) μακροθυμία, id est, Longanimitas, seu lenitas animi, quod iste suo more se...uertit patientiam, quæ frequentius corporis quàm animi dicitur. Etiamsi diuus Hierony...mus putat nihil interesse. Ambrosius uertit lenitatem. Et hic catalogus fructuum spiritus apud Græcos sic habet, ἀγάπη, χαρὰ, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθωσύνη, πίστις, πραότης, ἐγκράτεια, id est, Charitas, gaudium, pax, lenitas animi, benignitas, bonitas, fides, mansue...tudo, temperantia. Diuus Hieronymus aduersus Iouinianũ sic legit, Charitas, gaudium, pax, longanimitas, benignitas, bonitas, fides, mansuetudo, cõtinentia. Ambrosius ad hunc legit modum, Charitas, gaudiũ, pax, longanimitas, benignitas, spes, lenitas, cõtinentia, ca...stitas, bonitas &c. Proinde non admodũ probandam reor quorundã anxiam diligentiam, qui in huiusmodi catalogis solent de numero laborare, & in distinguendis singulis super...stitiose torqueri, cum probabile sit Paulum congeriem quandam malorum & bonorum produxisse, quæ ferè consequi solent, non quod hæc sola sint, sed quod in his sit summa.

Nõ anxie numeranda quæ recensentur

Qui autẽ sunt Christi carnẽ suam.) Hoc loco Origenes omissa una coniunctione δὲ, ...iorã uariat sententiã, legens ad hunc modũ, κατὰ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος, οἱ τοῦ χριστοῦ τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθήμασι, καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, id est, Aduersus huiusmodi non est lex, qui Christi carnẽ crucifixerũt cum uitijs & cõcupiscentijs. ut intelligas, nõ eos esse Chri...sti, qui carnẽ suam crucifixerũt, sed aduersus eos non esse legẽ, qui Christi carnẽ in se cru...cifixerunt cum uitijs &c. Nam Christi carnẽ cum laude crucifigi in pijs hominibus, in qui...bus domiti sunt carnis affectus, sed male recrucifigi, quod Græci dicunt ἀνασταυροῦσι ab ijs qui redeunt ad pristinã uitam, post Christũ semel acceptũ. Verũ exemplaria Græca refra...gantur huic lectioni, etiamsi Hieronymo probatur Origenis sententia. Ambrosius legisse uidetur ad hunc modũ, οἱ δὲ χριστοὶ &c. ut Christi nominãdi casu sit, numero multitudinis, non paterni. Addit enim eos uocari christos, id est, unctos, qui Christo deuoti sint.

Origenis diuersa lectio

Cum

παθήματα Cum uitijs & concupiscentijs.) παθήματα, id est, Passiones, siue ut legit Augustinus, affectus. Aduersus Manichæos de Genesi, pro affectus ponit perturbationes. In epistola XXXIX legit, Cum passionibus & desiderijs, tametsi ea uidetur Paulini. Quanquam omnis cruciatus aut morbus, etiam corporis potest uocari πάθημα, & idcirco addidit, ἐπιθυμίαις, quod proprium est animi cupiditatibus, quemadmodum indicauit & Hieronymus.

EX CAPITE SEXTO

στοιχῶμεν uarie enarratur SPiritu & ambulemus.) καὶ στοιχῶμεν, quod Valla corrigit, contenti simus: uerum hoc magis ad sententiam Pauli facit, quam ad uocem Græcam, στοιχῶμεν quæ significat ordine suo incedere: ut intelligas, contineamus nos intra spiritum, nec respiciamus legem. Actio motus quidam est uelut animantis. At motus ab eodem proficiscitur unde uita, quod si uita nobis cõtigit è spiritu euangelico, non ex lege, secundum eundem agamus. Neque uideo quid Vallam mouerit, nisi forte legit στέγωμεν pro στοιχῶμεν. Etiamsi non me clam est ad Vallæ sententiã interpretari Theophylactum, στοιχῶμεν ἀντὶ τοῦ ἀρκεσθῶμεν. Diuus Augustinus legit, Spiritu uiuimus, spiritu & sectemur, neque secus interpretatur quam legit. Ad quem modũ qui uertit, aut legit, aut certe somniauit στοχῶμεν. unde στοχάζω. quod significat ad scopũ oculũ intendere. Cæterum hoc uerbũ στοιχῶ apud Græcos πολύσημον est, sed tamen ab ordine directoque cursu ductum, unde & στίχοι uersus, & στοιχεῖα elementa siue literæ: ab eodem uenit στοχάζω.

Inanis gloriæ cupidi.) Græcis una dictio est κενόδοξοι, id est, Inaniter gloriosi &c, aut ut legit Ambrosius, Inanem gloriam sectantes.

Si præoccupatus.) προληφθῇ, id est, Occupatus, hoc est, præuentus antequã potuerit cauere. Quibus uerbis excludit omnino destinatam maliciam, & peccandi uoluntatem.

Instruite, pro instaurate mendose Huiusmodi instruite.) καταρτίζετε, id est, Instaurate, reficite, siue sarcite. Suspicor interpretẽ uertisse instaurate, id scribã uertisse in instruite. Hieronymus enarrans cap. Ezechielis XVI refert, pficite huiuscemodi. Ambrosius legit humiliate, si tamẽ scriptura mendo uacat, quæ mihi prorsus suspecta est. Nam ex illius interpretatione non potest percipi quid legerit, aut si quid potest, legit emendate, cum ait, Cum mansuetudine prouocandi sunt ad reformandos se. Quod admonet hic Paulus ac sacri doctores, nos parum meminimus. Si quid emendandum extiterit, tanto supercilio, tanta sæuitia protinus intonamus. Ea res multos egregios uiros, à communione ecclesię abalienauit, quod aperte de Tertulliano prodidit Hieronymus.

Mutatus numerus. Paulus Græce imperitus Considerans teipsum.) Mire mutauit repente numerũ, σκοπῶν σεαυτόν, magis ad sensum respiciens, quam ad uerborũ ordinem. Et ex hoc loco diuus Hieronymus colligit uere dictum à Paulo, non tantũ modestiæ causa, quod imperitus esset sermone. At mihi uidetur non abs re mutasse subito numerũ, quod singularis numerus magis esset idoneus ad compellandam uniuscuiusque cõscientiam. Porrò durius erat dicere omnibus considerate uosipsos, ne & uos tentemini. Et mira cautione semper hoc agit Paulus, ne quid offendat eos, quos studet corrigere. Admonet autem Theophylactus additum σύ, ut eos commonefaceret humanæ fragilitatis. Siquidem hoc dictum non solum pertinet ad Galatas, sed peculiariter unumquemque mortalem appellat. Et hanc ob causam mutatus est numerus, quod & aliâs à Paulo factum indicauimus.

Alter alterius onera.) ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε. Latinius reddidit Ambrosius, atque item Augustinus, sermone de uerbis domini uigesimoprimo, Inuicem onera uestra portate, citante ad eundem modum & aliâs utroque. Verti poterat & ad hunc modum: Alij uicissim aliorum onera baiulate. Nam alter alterius, de duobus dicitur Latinius.

Et sic adimplebitis.) καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε, id est, Et sic adimplete. Interpres legit ἀναπληρώσετε, nec magnopere refert ad sensum. Rursum redijt ad numerũ multitudinis. Quanquam Græca uox magis sonat readimplete, hoc est denuo adimplete, quasi dicat, quod alterius delicto diminutum fuit in legis obseruatione, id aliorũ sarciat charitas. Annotauit diligenter huius uocis emphasim Chrysostomus.

φρεναπατᾶν Si quis existimet se.) Græce paulo secus habet, εἰ γὰρ δοκεῖ τις εἶναί τι, id est, Si enim uidetur aliquis esse aliquid, ut subaudias sibi. Et uerbũ seducit, apud Græcos cõposita uox est φρεναπατᾷ, id est, Mentem seducit, & mentem suam decipit, ut exponit diuus Hieronymus

us. Est autem perniciosissimum fallendi genus, ubi quis imponit sibi. Augustinus libro de singularitate clericorum, cap. secundo, legit, Seipsum implanat, ac ueluti Græcam interpretans uocem subijcit, Sed implanator certe proprius, suam animā decipit. Planus apud Latinos inuenitur pro impostore, an reperiatur implanare, nescio.

Et sic in semetipso.) καὶ τότε, id est, Et tunc, ut legit Ambrosius. Nec additur Tantum apud Græcos plerosq;, licet in nōnullis addat̄ μόνον. Preterea quod Græcis est, εἰς ἑαυτὸν, id est, In seipsum, mox item, καὶ οὐκ εἰς τὸν ἕτερον, id est, Et nō in aliū, fortasis rectius transtulisset, apud seipsum, & nō apud aliū. Quanq̃ haud me fugit huius præpositionis ancipitem esse naturā. Chrysostomus interpretatur, εἰς ἕτερον καθ᾽ ἑτέρου, hoc est, aduersus aliū.

Vnusquisq; onus suum portabit.) φορτίον. Quod Ambrosius legit sarcinam. Et portabit est βαστάσει, quod est baiulorum proprie.

Com. autem locus perplexus

Communicet autem qui.) Grece non est uerbo, sed uerbum accusandi casu, τὸν λόγον, Quanquam accipi potest per synecdochen, ut subaudias κατὰ præpositionem. Aut ita dixit catechizatur uerbum, sicut nos dicimus, docetur grammaticam. Ambrosius Græcā uocem expressit ad hunc modum, ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον, hoc est, Qui uerbū dei audiens est. Nam catechizare est tradere mysteria religionis Christianæ. Illud autem, In omnibus bonis, ad communicet referendum est, non ad catechizat. Marcion, ut indicat Hieronymus, accusatiuū λόγον, refert ad uerbū communicet, intelligens fideles & catechumenos simul orare debere, & magistrū in oratione cōmunicare cum discipulis, illo uel maxime elatus, quod sequatur In omnibus bonis. Atqui si de oratione fuit sermo, non debebat præcipi ei qui catechizatur, sed qui catechizat, hoc est, nō discipulo, sed magistro. Quanquā ea quæ consequuntur, hanc refellunt interpretationē, Quæ seminauerit homo, hæc & metet. Hic certo Laurentius Valla nonnihil stomachatur, quod interpres Græcam uocem reliquerit, cum alibi uertat, atq; ita uertendum putat, Communicet autem qui docetur uerbū, cum eo qui ipsum docet in omnibus bonis. Illud addā de meo, posse λόγον hoc loco accipi pro ratione: ut intelligamus Paulum admonere, ut ratio dati & accepti constet inter eum qui religionem tradidit, & eum qui accepit, sed ita demū, si qui tradidit, syncere tradidit: alioqui iniquam fore permutationem, si pro perperam tradita religionis doctrina, reponatur beneficiū. Atq; adeo addidit In omnibus bonis, repetens quod superius dixit, Bonū est æmulari in bono semper. Aduersus illos autē qui ad gloriam & quæstū insyncere tradebāt Christū, obijcit quod sequitur, Deus nō irridetur. Id sensisse uidet̄ Ambrosius, asscribens, in malis dissentiendū ab illis, ut magis lex nobis dux sit q̃ homo. Theophylactus interpretatur de munificentia catechumenorū in catechistas, & huic consentiens Hieronymus.

Communicare uerbo

Non irridetur.) οὐ μυκτηρίζεται. Quod proprie est scommate ridere & subsannare, nasis suspendere. Siquidem Græci μυκτῆρα nasum uocant.

Quæ enim seminauerit.) Græcis est singulari numero. Quod enim seminauerit homo, hoc & metet. Itaq; legit Ambrosius, & item diuus Augustinus.

In carne.) Grece est, εἰς σάρκα, id est, In carnē. quemadmodū mox, εἰς τὸ πνεῦμα, id est, In spiritum. tametsi præpositio εἰς uarie usurpatur.

Metet corruptionem.) θερίσει φθοράν, id est, Metet corruptelam, hoc est, periturū fructum, nam huic opponit uitam æternam. Caro mortalis, fructus habet item mortales. Spiritus æternus fructus habet immortales. Siquidem aliâs quoq; ἄφθαρτον transfert immortalem, & ἀφθαρσίαν immortalitatem.

Deficiamus, & deficientes.) Apud Græcos diuersa sunt uerba. Nam deficiamus est, ἐκκακῶμεν, deficientes, ἐκλυόμενοι, id est, Defatigati. Ambrosius legit, infatigabiles, ut tempus quoq; participij redderet. Tertullianus pro ne deficiamus legit, ne tedeat.

Ad omnes.) Cur non potius, Erga omnes?

Excussa Hieronymi opinio, qualibus literis

Qualibus literis.) πηλίκοις, id est, Qualibus. sed ita ut magnitudinē & admirationem significet. Hic magis ad affectum Pauli refertur, cui hæc res adeo fuerit cordi, ut non grauatus sit suapte manu super ea scribere. Diuus Hieronymus putat reliquam epistolā aliena manu scriptam fuisse, Paulum autem, ut omnem excluderet suspicionem suppositiciarum literarum, reliquū epistolæ suapte manu scripsisse. At cur non potius, ut cum Hieronymi pace dixerim, uel ex hoc loco cōijcimus totam hanc epistolā Pauli digitis exaratam

fuisse? Fatetur Hieronymus uocem Græcam πηλίκοις, magnitudinem significare potius ꝙ qualitatē. Quod idem in Psalmos notauit Hilarius, Origenem opinor sequutus, Nam Græca uox magnitudinem sonat, Latina non item. Tametsi diuus Hilarius magnitudinem refert non ad formam elementorum, sed sublimitatem sensuum, quod mihi sanè uidetur coactius. Porrò diuus Hieronymus laborat ut explicet, quomodo grandes sint hæ literæ, quasi illud senserit Paulus, hanc epistolam grandibus literarum figuris scriptam fuisse. Imò Græci literas numero multitudinis & unam uocant epistolam, quemadmodum & nos. Igitur Apostolus ut ostenderet, quantopere sibi hæc res esset cordi, Videtis, inquit, quàm grandem epistolam, mea ipsius manu scripsi, iam enim finierat epistolam. Nam in cæteris solet duntaxat subscribere, Mea manu Pauli. Nec est quod quenquam offendat datiuus γράμμασι, non γράμματα. Vt enim loquimur multis & multa, ita scribimus paucis & pauca. Mecum facit Ambrosius, qui ex hoc loco colligit hanc epistolam esse holographam. Et tamen miror quare idem pro Videte siue uidetis, legat Scitote, nisi forte scriptum habebat εἴδετε. Augustinus legit, Vidistis, qualibus literis uobis scripsi, quasi Paulus manus agnitæ admoneat, ne per alios fictis epistolis decipiantur. Theophylactus Chrysostomum sequutus, fatetur ex hoc loco colligi hanc epistolā, Pauli manu scriptam fuisse. Cæterum quod dixit Qualibus, non pertinere ad magnitudinem literarum, sed ad deformitatem, quod Paulum uideri uelit imperitum scribendi, & tamen non grauatū uicunꝙ totam epistolam sua manu describere.

Volunt placere in carne.) εὐπροσωπῆσαι, hoc est, Iuxta faciem placere. Nam hinc Gręca uox composita est, & hoc in carne.

Tantum ut crucis Christi persequutionem non.) Gręce sic habet, μόνον ἵνα μὴ τῷ σταυρῷ τοῦ χριστοῦ διώκωνται, id est, Ne cruce Christi persequantur, ut persequantur, passiue accipias, hoc est, Ne crux Christi adducat illis persequutionem. Apud Ambrosium non additur Tantum, etiamsi additur apud Augustinum. Supplendum est aliquid, quo sermo reddatur absolutus. Tantum hoc agunt, ut fugiant inuidiam crucis Christi.

Legem custodiunt.) Ipsi, deest, αὐτοί, quod addit & Ambrosius. Hieronymus legit, Hi, quasi Græce legerit οὗτοι.

Absit gloriari.) Absit ut glorier, siue ne contingat gloriari.

Et quicunꝙ hāc regulam sequuti fuerint.) καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ στοιχήσουσι. Idem uerbum quod superius uertit Ambulemus, στοιχῶμεν, hoc est, Quicunque ad hanc incedent regulam.

Et super Israel dei.) τὸν ἰσραήλ, ut intelligas uirum aut populum. Et addit dei, propter synagogam satanæ.

De cætero.) τοῦ λοιποῦ. Non est τὸ λοιπόν, quod aliâs uertit superest, aut quod reliquum est, Siquidem hic magis loqui uidetur de quęstionibus ꝙ de tempore, ut subaudias περὶ, περὶ λοιποῦ. Tradidi quicquid erat tradendum, hoc firmum esse uolo, nec patiar rursus in dubium uocari.

Nemo mihi molestus sit.) κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω, id est, Labores mihi nullus exhibeat. Et ad hunc modum uertit & exponit diuus Hieronymus. Augustinus legit, Nemo laborem mihi prestet, haud tamen dissimulans in plerisꝙ codicibus haberi scriptum, Nemo mihi molestus sit, libro de prædestinatione sanctorum, in ipso statim initio.

στίγματα Pauli

Stigmata.) Græca uox est, significat autem notam impressam. Solent autem serui notari à dominis, ne quis alienus illos pro suis posset asserere. Sentit igitur se certas habere notas, quod sit seruus Iesu Christi, pro quo tam multa passus fuerat. Toties cæsus uirgis, toties lapidatus, toties obiectus bestijs, toties coniectus in uincula: ex his omnibus sibi parat autoritatem aduersus pseudapostolos. Illi gloriabantur in cicatricibus circuncisorum, Paulus in suo corpore circunferebat notas crucis Christi.

Tali igitur doctori potius credendum, quàm delicatis magistris, qui in alieno uulnere gloriantur.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD GALATAS FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI

AD EPHESIOS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

EX CAPITE PRIMO

IDEM in hac epistola Pauli feruor, eadem profunditas, idem omnino spiritus ac pectus. uerũ non alibi sermo hyperbatis, anapodotis, alijsq; incõmoditatibus molestior, siue id interpretis fuit, quo fuit usus in hac, siue sensuũ sublimitatẽ, sermonis facultas non est assequuta. Certe stilus tantum dissonat à cæteris Pauli epistolis, ut alterius uideri possit, nisi pectus atq; indoles Paulinæ mẽtis hanc prorsus illi uindicaret.

Qui sunt Ephesi.) τοῖς οὖσιν ἐν ἐφέσῳ. Quod potest & in secunda legi persona, Qui estis Ephesi. Est autẽ Ephesus metropolis Asiæ, quæ proprie minor dicitur.

Gratia uobis & pax.) Hieronymus admonet gratiã & pacem pariter referri ad utrunq;, patrem uidelicet & filium, posse tamen sic accipi, ut gratia referatur ad patrem, pax ad filium, ut gratia patris intelligatur in eo, quod filium pro salute nostra dignatus est mittere. Pax autem filij in eo, quod per ipsum patri reconciliati sumus. Huius cogitationis occasionẽ præbuit Hieronymo, quod inibi mox sequitur, In laudem gloriæ gratiæ suæ, in qua gratificauit nos in dilecto. Certũ est enim hunc sermonem ad patrem pertinere.

Benedictus deus.) Bifariam potest distingui, Benedictus deus, ut hactenus sit diastole, deinde separatim adijciatur, Et pater domini nostri Iesu Christi. Aut coniunctim, Deus & pater domini nostri Iesu Christi. Pater, quia genuit. Deus Iesu, secundum assumptum hominem. Id annotauit Hieronymus.

In cœlestibus in Christo.) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις χριστῷ, id est, In cœlestibus siue supercœlestibus Christo: ut sit Christo datiui casus. Ambrosius omittit hanc particulam, In Christo. Hieronymus legit in Christo. Si legis, Benedixit nos Christo, sensus erit, Benedixit nos in gloriam Christi. Si in Christo, sensus erit, Per fidem Christi conferri nobis hanc benedictionem. Atq; in hũc sensum interpretatur Theophylactus, quem nuper Athanasium falso fecerunt. Nam is legit ἐν χριστῷ ἰησοῦ.

Ante mundi constitutionẽ.) πρὸ καταβολῆς. Quæ uox ita sonat, quasi dicas, Ante iacta fundamenta mundi. Sic admonet & diuus Hieronymus, idq; uerbis compluribus. καταβολῆ

Et immaculati.) ἀμώμους. Quod magis inculpatos, siue irreprehensibiles, quàm immaculatos significat. Momos enim Græcis reprehensio est, siue deus reprehensionis.

In charitate.) Hæc uerba referri possunt ad superiora, ut intelligas nos inculpatos esse, & electos in charitate: uel ad ea quæ sequũtur, ut accipias nos prædestinatos in charitate. Quanq; Græci codices annectunt hæc superioribus. Et hoc annotauit Hieronymus.

Qui prædestinauit nos.) προορίσας. Hieronymus & Ambrosius legũt, In charitate prædestinãs nos. Verũ illud Prędestinãs apud Gręcos pręteriti tẽporis est, quasi si genus uerbi mutari poterat, dixisset Prędestinatos siue pręfinitos. Atq; hoc sanè loco uere uerbũ est prædestinãdi, de quo in epistola ad Romanos nõnihil attigimus. D. Hieronymus hoc putat interesse inter ὁρίζειν, & προορίζειν, quod prius illud tribuat ijs quæ nunq; nõ fuerint, hoc posterius ijs, quæ cum aliquãdo nõ fuerint, deinde cœperint esse: de quibus si quid decretum aut cogitatũ fuerit priusquã essent, prędestinatio est. Rursum si quid de domino Iesu Christo, qui nunq̃ nõ fuit cũ patre, neq; unq; eũ ut esset uolũtas paterna pręcessit, destinatio est. Vnde in epistola ad Romanos de filio dei loquẽs, ὁρισθέντος dixit, non προορισθέντος. ὁρίζειν προορίζειν

In adoptionẽ filiorũ.) Græcis una uox, υἱοθεσίαν. qua significant eam adoptionem, qua quis in filij locũ adoptat: ut superius admonuimus. Nã & nepotes ac neptes adoptantur.

In ipsum.) εἰς αὐτόν, id est, In sese, ut ad patrẽ fiat reciprocatio: q̃q; potest & ad Christũ referri, sed coactius. Nã per adoptionẽ efficimur fratres Iesu Christi, nõ filij, iuxta mystici sermonis proprietatẽ, sed filij dei patris, uelut insiti corpori Christi, et unũ cum illo effecti.

Secundum propositum.) κατὰ τὴν εὐδοκίαν.) id est, Secundum placitum, aut potius secundum beneplacitum. Hieronymus putat uocem esse nouã, & à Septuaginta fictam, quo possent explicare quod est apud Hebręos רָצוֹן Rason. Porrò εὐδοκίαν proprie dici, ubi quid non solum placuit, sed etiam recte placuit. Nam placent, & quæ non recte placent. Ambrosius legit, Secundum placitum uoluntatis.

εὐδοκία

In laudem gloriæ gratiæ suæ.) Quidam codices perperam addunt coniunctionẽ, Gloriæ & gratiæ suæ, quum sit δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ, id est, Gloriæ gratiæ suæ, ut intelligas laudari gloriã gratiæ diuinæ. Atque ita sanè legit Hieronymus. Ambrosius legit, In laudem claritatis suæ: omissa mentione gratiæ. Nam pro δόξα reddidit claritatis, & tamen in enarrando meminit gratiæ. δόξαν uertere solet maiestatem, ac potentiæ magis conuenit maiestas, hic eam tribuit gratiæ. Mirabilior enim deus apparuit in redimendo homine quàm in creando. Nusquam apostolus hic nõ extollit gratiam, extenuans operum humanorum fiduciam, Nunc sunt qui peccent in utranque partem. Medio tutissima uia est. Quod si deflectendum est, tutius est deflectere in partem gratiæ, qua glorificatur Christus, quàm operum nostrorum, qua glorificantur homines.

In qua gratificauit.) ἐν ᾗ ἐχαρίτωσεν. Et gratificauit hic sonat, gratos siue charos reddidit, ἐχαρίτωσεν: unde participium est, κεχαριτωμένη μαρία. Quod si illic uertendum erat gratia plena, hic uertere debuerat, gratia impleuit. Nam gratificare uox est Latinis auribus insolens, gratificari est in gratiam alterius aliquid facere.

In dilecto filio suo.) Filio suo apud Græcos & apud Hieronymum non adduntur, ἐν τῷ ἠγαπημένῳ, id est, In eo qui dilectus est: neque enim hic est ἀγαπητός. Ambrosius legit, ut uulgata habet editio, & omnino sentit de filio. Verum cum maluit signare nomine dilecti, ut intelligeres nos amari à deo, non ex nostris meritis, sed ob amorem, quo filium prosequitur pater, cui nos fratres esse uoluit. Annotauit hoc diligenter Hieronymus non esse dictum, dilecto filio, Quid enim magni, si pater diligit filiũ: neque dilecto pro omnibus, sed absolute dilecto in omnibus, ac præ omnibus, & sine quo nemo diligitur cæterorum.

In, superest

In remissionem peccatorum.) In, præpositio, nec est apud Græcos, nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymum, sed oportet annectere casum accusatiuũ per appositionem exponentem. Exponens enim quæ sit illa redemptio, subiecit Remissionem peccatorum. Nam hæc seruitus, unde redemit nos Christus. Suffragabatur hic uterque codex Constantiensis. In nobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In nos.

Ordo uariat sensum

In omni sapientia & prudentia.) Hæc uel ad superiora possunt referri, uel ad sequentia: ut sit sensus, Quam affatim effudit in nos in omni sapientia & prudentia, siue notũ faciens nobis mysterium in omni sapientia & prudentia. Hieronymus posteriorem hanc distinctionem sequitur.

Vt notum faceret.) γνωρίσας ἡμῖν, id est, Patefacto siue notificato nobis mysterio. Interpres & Ambrosius, opinor, legit, γνωρίσαι. Hieronymus legit, Notum faciens, ut intelligas participium esse. Quanquam est præteriti temporis. Quod dicam, etiamsi non admodum pertinet ad sensum, tamen haud est meo iudicio negligendum. Videntur mihi cęteri parum animaduertisse, quod legitur in Græcorũ codicibus: habent enim ad hunc modum, ἧς ἐπερίσσευσεν εἰς ἡμᾶς ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ φρονήσει, γνωρίσας ἡμῖν. Verbum ἐπερίσσευσεν hoc loco positum est transitiue, hoc est, Exuberare fecit: alioqui participium γνωρίσας non habet unde pendeat. Verti poterat in hũc modũ, De qua ubertim impartiuit nobis patefacto nobis mysterio &c. Certe palàm est Chrysostomũ ac Theophylactum ita sensisse, qui ἐπερίσσευσεν interpretãs, subijcit, τουτέστιν ἀφθόνως ἐξέχεεν .i. Ampliter effudit. Gemino augmento auxit gratię magnitudinẽ, quũ πλοῦτον nominat, et addit nõ ἔδωκε, sed ἐπερίσσευσε.

ἐπερίσσευσεν transitiue

Sacramentũ.) Hoc loco mysteriũ significat, μυστήριον, & Gręca uoce utitur Ambrosius. Mysteriũ autẽ Gręcis dicitur res arcana, neque uulgo efferenda. Quod quidẽ deinde translatum est ad res sacras, quas potissimũ silentio ueneramur. Hic sentit diuinã uoluntatem de gentibus ad fidem uocandis superioribus seculis incognitã fuisse mundo, Iudęis existimantibus hoc promissum ad se proprie pertinere, at nunc quod latebat, innotuisse.

Secundum beneplacitum eius.) Hieronymus legit, Secundum beneplacitum, siue iuxta placitum suum, κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ.

Quod

Quod proposuit in eo.) Si legas ἐν ἁυτῷ, alpha aspirato, significat in seipso. Si mauis αὐτῷ prima uocali tenui, refertur ad filiū, in quo pater proposuit nos sibi gratificare. Atq; hanc sententiam sequuntur interpretes magno consensu. Hieronymus indicat differentiam inter προορισμὸν & πρόθεσιν, hoc est, inter prædestinationē & propositionem siue propositum, quod illud pertineat ad ea quæ multo ante definimus in animo, q̄ fiant: hoc quū uicina est machinatio, ut penè cogitationem sequatur effectus. ἁυτός αὐτός

In dispensatione.) εἰς οἰκονομίαν, id est, In dispensationem.

Instaurare.) ἀνακεφαλαιώσασθαι, id est, Recapitulari, hoc est, Vt in summam conferrentur. Nam oratores uocāt ἀνακεφαλαίωσιν, id est, Recapitulationem, cum ea quę sparsim, ac fusius dicta sunt, summatim repetuntur, & simul iudici renouātur. Diuus Hieronymus legit, Recapitulare, putatq; recte uerbum hoc à Latinis usurpari posse, & miratur quamobrem in Latinis codicibus magis habeatur Instaurare, q̄ recapitulare. Sunt, quorum est Theophylactus & Chrysostomus, qui interpretantur ἀνακεφαλαίωσιν, ut Christus fieret & angelorū & hominū & Iudæorū & gentiū caput. Id quod cōuenit ijs quę paulo post se quūtur: Et ipsum dedit caput. Atq; adeo gręca uox ita sonat, q̄si dicas ad caput reuocare. Recapitulari

Quæ in terra sunt.) τά τε ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, id est, Et quæ in cœlis sunt, & quæ in terra. Quod additur in Græcis codicibus, ἐν αὐτῷ, id est, In ipso, nec apud Ambrosium reperio, nec apud Hieronymū: Ne apud Theophylactū quidem aut Chrysostomū, certe quod attinet ad enarrationem illorū. Nam in cōtextu addit Theophylactus. Et magis quadrabat in eodem, q̄ in ipso: nam Græca uox anceps est, ut intelligas in uno & eodem cōprehendi uniuersa, & uniuersam omnium rerum summam ad unum Christum reuocari, & in uno semel esse quod per partes à multis ante petebatur. Nisi mauis per eundem, ut respondeat ad id quod sequitur, In quo &c. siue per quē, ut sit sensus. Per eundem instaurata omnia, per quem nos quoq; sumus adsciti in sortem & cōmunionē. Iam quod nos legimus omnia in Christo, apud Theophylactum legebatur πάντα τὰ ἐν χριστῷ, id est, Omnia quæ sunt in Christo. Quanquam arbitror errore scribæ factum.

Sorte uocati sumus.) ἐκληρώθημεν, id est, Sorte electi sumus. Significat Hieronymus, uerbum hoc partim à sorte, partim ab hereditate dici, quod κλῆρος ambiguum sit, Ambrosius legit, Sortiti sumus, hoc est, In sortem & partem hæreditatis sumus adsciti. In libello ad uirgines legit, Sorte constituti sumus.

Secundum propositum.) Non est Græcis εὐδοκίαν, sed πρόθεσιν.

Qui operatur omnia.) τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος. Ambrosius legit, Eius qui cuncta creauit, si modo scriptura uacat mendo. At Græca uox magis sonat, Eius cuius ui & uirtute fiunt omnia, hoc est, omnia agentis ac moderantis, sicut iam sæpius admonuimus: atq; hoc pacto nos uertimus.

Qui ante speramus.) προηλπικότας, id est, Qui ante sperastis. Hoc diuus Hieronymus refert ad præscientiam diuinam, in qua sperauimus & antequam mundus conderetur, uidelicet motus hac præpositione πρό. Theophylactus aliò refert. Sperāmus iam nunc quæ nobis contingent in futuro seculo: aut sperare cœpimus, pridem cum in Christū crederemus. Ambrosius huc deflectit, ut pertineat ad apostolos, qui in Iudaismo quoq; uersantes, tamen spem habebant in Christo, quem ex prophetarum oraculis expectabant. Id sequitur Tertullianus libro aduersus Marcionem quinto legens interim præsperauimus pro antesperauimus. Prædestinatio

In quo & uos cum audissetis.) ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς ἀκούσαντες τὸν λόγον, id est, In quo & uos qui audistis uerbum. Diuus Hieronymus non ineleganter legit in quo & uos audito uerbo ueritatis. Illud admonendum apud Gręcos in nonnullis codicibus, primam esse personam nos, non secundā, uos. Etiamsi secus legisse uidentur Ambrosius & Hieronymus, ut ex illorū interpretatione licet cōijcere. Theophylactus enarrans non declarat quid legerit, licet contextus habeat, ὑμᾶς & ὑμῶν. Aldina habebat ἡμᾶς & ὑμῶν mixtis personis, Hispaniensis utrobiq; secundā personā. Cæteri ab hoc loco faciunt distinctionem, Qui ante sperauimus in Christo: deinde separatim adijciunt, In quo & uos: ut prius illud, referatur ad apostolos siue Iudæos, secundum ad Ephesios aut gentes. At mihi uidetur Paulus hoc loco subito mutasse personam, sensum magis attendens, quàm sermonis leges. Cum enim

 dixisset

dixiſſet, Vt nos eſſemus in laudem gloriæ illius, uelut exponens, quos dixiſſet nos, ne quis putaret eum loqui tantũ de Iudæis, cõtinenter adiecit τοὺς προηλπικότας, quaſi dicas, Cum nos dico, ſentio omnes qui ſperauerũt in Chriſto, inter quos ſumus & nos: atq; illud, Nos ita dicit, ut ſuam perſonã coniungat cum perſona gentiũ, cum ſit doctor gentiũ. Verũ in hoc ſenſu nõnihil obſtrepit Græca præpoſitio πρὸ, id eſt, ante. Nam ſi de uniuerſis accipiatur qui crediderant in Chriſtũ, qui erunt illi qui ante crediderũt? Niſi placet ſequi ſenſum Hieronymi, quem calumniatur Ruffinus, ut Origenicum quiddam reſipientem. Porrò ſi placet mutare perſonam, & legimus, In quo ſperaſtis & uos, quemadmodũ legit Hieronymus, id quod ex illius interpretatione palàm eſt, nihil eſt quod nos offendat præpoſitio. Si quidem Ante, referetur ad Iudæos, qui priores uocati ſunt ad fidem, & priores crediderũt in Chriſtum: deinde ſequutæ gentes. Quod ſi omnino placet prima perſona, quemadmodum legunt Græci quidam, tum ante, præpoſitio referri poteſt ad alios poſtea credituros: nam illi inter gentes primi crediderant. Niſi mauis accipere confuſam ſpem, quam ethnici ſanabiles habebant, & ante prædicatum Euangelium, & ſi nondum nouerãt Chriſtum, ſperabant tamen aliquo modo ſalutem ueluti per ſomnium.

Ruffinus calumniator

Euangelij ſalutis.) Græcis per appoſitionem adiungitur Euangeliũ, ἀκούσαντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας τὸ εὐαγγέλιον, id eſt, Qui audiſtis ſermonem ueritatis, quod eſt euangelium ſalutis. [redacted]

In quo & credentes.) Credentes, apud Græcos præteriti temporis eſt, πιστεύσαντες, id eſt, Poſtquam credidiſtis, uel quia credidiſtis, ſiue accepta fide, aut fideles facti.

Signati, pro obſignati

Signati eſtis.) ἐσφραγίσθητε. Quod ſignificat, Obſignati eſtis, quemadmodum tabulas obſignamus in pactis: quia poſtea ſequitur de arrabone, ut oſtendat ſpem eſſe certam. Hunc locum adducit Didymus in libello De ſpiritu ſancto, ratiocinans hinc ſpiritum ſanctum, non participatione alterius, ſed ſuapte natura ſanctum ac bonum eſſe, quod in ſigillo quo character imprimitur archetypus ſit boni: Si enim, inquit, ſignãtur quidam ſpiritu ſancto, formam & ſpeciem eius aſſumentes, ex his eſt ſpiritus ſanctus, quæ habentur & non habent, habentibus illum ſignaculo eius impreſsis. Ad Corinthios quoq; idem ſcribens: Nolite, inquit, contriſtare ſpiritum ſanctum, in quo ſignati eſtis, ſignatos eſſe conteſtans eos, qui communionem ſuſceperunt ſpiritus ſancti. Hęc adduximus, ut intelligat lector, me non abs re Græcum obſignandi uerbum annotaſſe, neu qui philoſophari uolet in diuinis literis, Græcæ literaturæ expers, ἔξω τῶν ἐλαιῶν, quod dici ſolet, currat.

Qui eſt pignus.) ἀρραβὼν, id eſt, Arrabo. Atq; ita mauult legi diuus Hieronymus, exiſtimans non idem ſonare Latinis arrabonem, & pignus: quod pignus dari ſoleat creditori, donec ſoluatur debita pecunia, arrabo ceu ſignum ſit & obligamentum futuræ poſſeſsionis. Pignus datur in mutuo, Arrabo in contractu uendentis & ementis, quo firma ſit obligatio. Quod ſi tanta eſt arra quam deus dat ſuis, quanta erit res ipſa quam præſtabit ſuo tempore? & ἀρραβῶνα appellant & Græci, pignus ἐνέχυρον, ſiue hypothecam. Et qui, non Chriſtum refert, ſed ſpiritum, hoc eſt, qui ſpiritus eſt arrabo.

Hieronymus emendat uulgatam lectionem

In redemptionem acquiſitionis.) εἰς ἀπολύτρωσιν τῆς περιποιήσεως, id eſt, In redemptionem acquiſitionis ſiue poſſeſsionis, ut legit Hieronymus, emendans uulgatam editionem quæ habebat, In redemptionem adoptionis. Vnde conijcere licet, nec hanc qua uulgo utimur, eandem fuiſſe cum ea, quam tunc habebat Hieronymus. Verum ille, quiſquis fuit, mihi uidetur interpretari uoluiſſe, uerbũ alioquin anceps, acquiſitionis. Nam ſenſus eſt, Spiritum ſanctum à deo datum fidelibus, uelut arrabonem, quo certum ſcirent fore, ut aliquando uindicaret ſibi poſſeſsionem ſuam, quam redemptione acquiſierat. Proinde nos uertimus, In redemptionem acquiſitæ poſſeſsionis. Rem enim quę acquirebatur ac parabatur, acquiſitionem uocat, ut nos poſſeſsionem, rem poſſeſſam.

Audiens fidem.) ἀκούσας, id eſt, Audita fide ueſtra.

Ceſſo gratias agens.) Græcam figuram uertit: dicendum erat Latine, Non ceſſo gratias agere: atq; ita legit Hieronymus. Ambroſius legit, Gratias agendo.

Memoriã ueſtri.) Cur nõ mentionẽ ueſtri, μνείαν ὑμῶν, quãdoquidẽ orãtes, cũ deo colloquimur.

Deus domini noſtri.) ὁ θεὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν. Hic palàm eſt patrem uocari deum Ieſu Chriſti, quod in alijs erat ambiguum.

In agnitionem

In agnitione.) ἐν ἐπιγνώσει, id est, In agnitione: quemadmodum legit Ambrosius: atque item Hieronymus, annotans emphasin uocis agnitionis, qua agnoscimus olim cognita, sed quae nosse desierimus aliquandiu, cum γνῶσις sit eorum quae prius incognita nosse cœperimus. Et uindicat hic nescio quid Platonicum, ex Origenis ni fallor sententia, de patre prius cognito, cuius per reuelationem spiritus denuo cœperimus recordari. Verum nihil erat hic opus fabula Platonica. Philosophi cognoscebant deum, sed non agnoscebant, hoc est non amplectebantur, quemadmodum multi filij cognoscunt quidem patrem, sed non agnoscunt: & his congruunt quae sequuntur illuminatos oculos cordis. Nam ante uidentes non uidebant.

Cognoscere
Agnoscere

Illuminatos oculos.) Totus hic sermonis contextus parum cohæret, in quo tamen admiror laborare Hieronymum, ut Paulum defendat aduersus eos, qui illum calumniabantur, quod imperitus esset Græcanici sermonis, ut qui solœcismis scateret, cum aliâs sæpenumero ipse fateatur illum Græce nescisse, idque defendat aduersus eos, qui quod Paulus scripserat, Etsi imperitus sermone, nolunt modestiæ tribui, sed ueræ confessioni. Putat autem lectionis ordinem, ad hunc modum reddi posse: Audiens fidem uestram in domino Iesu, & in omnes sanctos eius, uidensque excellentiam fidei uestræ in dominum, & in omnes sanctos eius, non cesso gratias agere, & memoriam uestri facere in orationibus meis, ut domini nostri Iesu Christi deus pater, pater autem gloriæ, det uobis spiritum sapientiæ & reuelationis. Porrò quod sequitur, illuminatos oculos cordis uestri, ita per hyperbaton reddi posse putat, Quapropter & ego audiens fidem uestram in domino Iesu, in agnitionem eius, illuminatos oculos cordis uestri, non cesso gratias agere pro uobis, memoriam uestri facere in orationibus meis, ut deus domini nostri Iesu Christi, pater gloriæ, det uobis spiritum sapientiæ & reuelationis &c. At Ambrosius, Illuminatos oculos, refert ad uerbum det. Addit enim de suo, illuminatos habere oculos. Mirum autem quur Chrysostomus ac Theophylactus hic nullum senserint scrupulum, aut si senserunt, dissimularint.

Hieronymus sibi parum constans

Ordo hyperbati

Cordis uestri.) διανοίας ὑμῶν, id est, Mentis uestræ.

Supereminens magnitudo.) τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος, id est, Sublimis magnitudo, ut Hieronymus: Excelsa magnitudo, ut legit Ambrosius.

Operationem potentiæ uirtutis eius.) κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, id est, secundum efficaciam, seu uim potentiæ fortitudinis, siue roboris eius: nam est energia. Ac mox repetit ἐνήργησεν: quod nos uertimus, Exercuit, non ut uoluimus, quod aiunt, sed ut potuimus.

Suscitans eum.) ἐγείρας αὐτὸν, id est, Suscitato eo.

Et constituens.) καὶ ἐκάθισεν, i. Sedere fecit. Hieronymus legit, Sedere eum faciens, Ambrosius, Collocauit. Nam Græca uox aliâs neutralem aliàs transitiuam habet significationem.

Et uirtutem & dominationem.) Virtus hic est δύναμις, non ἀρετή: & dominatio est κυριότης, quod autoritatem sonat ac ius possidentis. Atque id magis exprimit Latinis dominium, quàm dominatio. Neque enim de angelis loquitur tantum, sed in genere de uniuersis.

Sub pedibus.) ὑπὸ τοὺς πόδας, id est, Sub pedes.

Super omnem ecclesiam.) ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ, id est, Super omnia ecclesiæ: ut ecclesiæ sit datiui casus, non genitiui, hoc est, Dedit illum ut sit caput ecclesiæ, præpositus uniuersis. Atque ita legit Hieronymus in commentarijs, consentiens cum Græcis: & si secus Ambrosius uideatur legisse. Theophylactus enarrans, aperte declarat se legisse, quemadmodum nos ædidimus, addens sic Christum esse caput ecclesiæ, ut non solum excellat membra sua, uerumetiam uniuersa condita in cœlo & in terra. In eundem sensum Chrysostomus, sed bifariam: super omnia simpliciter, ut accipiamus Christum omnibus uisibilibus & intelligibilibus creaturis esse superiorem: aut hoc esse supra omnia quæ nobis fecit pater quod tale caput dedit ecclesiæ. Nobiscum faciebat uetustior codex Constantiensis, in quo nullo rasuræ uestigio scriptum erat, super omnia ecclesiæ.

Sensus alius, quàm uulgus accipit

Et plenitudo.) Et, coniunctio non est in Græcis codicibus. Nec addebatur in uetustissimo codice S. Donatiani. suffragabatur uterque codex Constantiensis. Et τὸ πλήρωμα uidetur accusandi casu legendum, ut referatur ad Christum. Ad quod faciunt ea quæ sequuntur.

Qui omnia in omnibus adimpletur.) τὸ πλήρωμα τοῦ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου, id est, Plenitudo, siue impletio eius qui omnia in omnibus implet, siue impletur: nam participium est uerbi medij. Et utroque modo uidetur interpretari diuus Hieronymus, ut intelligas

Sensus uarius

corpus,hoc est, fideles esse consummationem ipsius Christi, qui est caput, qui ita adimpletur, ut sit omnia in omnibus: aut ita implet, ut omnia sit omnibus, quæ nunc in singulos, alia in alios sparsa sunt. Verum si accipias passiue πληρουμένου accipi potest τὰ πάντα, id est, In omnibus: ut subaudias præpositionẽ κατὰ, ut sit sensus, Christum per omnia adimpleri in omnibus corporis sui membris simul collectis. Et in hunc sensum interpretantur Chrysostomus ac Theophylactus, ut πλήρωμα sit ecclesia, & πληρουμένου passiue ponatur.

EX CAPITE SECVNDO

Superest in nostris

ET uos conuiuificauit.) Verbum conuiuificauit, hoc loco non inuenio in Græco codice, nec apud Hieronymum, nec Ambrosiũ, nec in uetusto codice S. Donatiani, nec in utroq; Constantiensi, unde miror, quomodo in uulgatos libros irrepserit: nisi forte sumptum est ex cõmentatione Thomæ Aquinatis, aut Hieronymi qui sermonẽ huius loci ordinans, putat conuiuificauit esse subaudiendũ quasi bis positũ sit, propter hyperbaton prolixius. Sic enim loquitur, Et uos quũ mortui essetis delictis & peccatis uestris, conuiuificauit Christo deus qui diues est in misericordia, propter multam charitatem suam qua dilexit nos, & quum essetis mortui delictis in quibus aliquando ambulauimus, secundum seculum mundi huius, secundum principem potestatis aeris, spiritus qui nunc operatur in filijs diffidentiæ, in quibus & nos omnes conuersati sumus aliquando in desiderijs carnis nostræ, facientes uoluntates carnis & mentium, & eramus natura filij iræ, cõuiuificauit nos Christo: ut ἀπὸ κοινοῦ subaudiatur, quasi bis dictum & nos. Conuiuificauit nos Christo. Ita Hieronymus. Quod igitur erat subaudiendum, aliquis adiecit in contextum. Hyperbati longioris ambitũ ipse correxit apostolus dicens. Deus autem qui diues est &c. Cæterum accusatiuus uos, referri poterat ad uerbum superius dedit, Dedit illum caput, uos membra: sed uero propius est huc repetendum ex hyperbato, de quo Paulo inferius dicemus.

Quum essetis mortui delictis & peccatis.) Dubitari posset, datiui sint, an ablatiui, quasi dicas, Tibi mortuus sum: tametsi diuus Hieronymus ita uidetur accipere, quasi Græcis sit datiuus instrumenti, hoc est, Mortui per peccatũ. Quod hic uertit Delictum, Græce est παράπτωμα: quod Hieronymus existimat esse primũ illũ lapsum ad peccandũ. Nam peccatum, est Græce ἁμαρτία, quod grauius esse putat, cum ad ipsum facinus peruentum est.

Peccatis uestris.) Vestris, redundat, iuxta Græcorũ exemplaria. Loquitur enim in genere de peccatis, quæ mortem adferunt omnibus. Noue dixit mortui peccatis, quum alias uocet mortuos peccato, in quibus extinctum est peccatum. Hic mortui dicuntur peccatis, quos occidit peccatum. Porrò hoc magis redundat pronomen uestris, quod sequitur, in quibus aliquando ambulastis.

Ordo difficilis

Potestatis aeris huius spiritus.) κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος τοῦ πνεύματος. Bifariam accipi potest, ut per appositionẽ cohæreat aer cũ spiritu. Potestatis aeris, qui quidẽ est spiritus. Atq; ut sic accipiamus, inuitat articulus τοῦ, τοῦ πνεύματος. Sic enim per articulũ solent interpretari Græci. Verũ obstrepit nõnihil quod sequitur τοῦ ἐνεργοῦντος. Nec enim hic aer agit quicq; in filijs inobedientiæ, sed instigatio diaboli. Proinde præstiterit ita legere, Iuxta principem, cui ius & potestas est aeris, & spiritus, illius qui agit in filijs diffidentiæ: ut aerem intelligas hanc infimam orbis partem, in qua sola regnat ille, nõ ueluti dominus, cũ Christus dominus sit omnium, sed ut tyrannus, & nõ nisi nostro uicio potens: Deinde spiritũ accipias affectũ mundanũ, diuersum ab illo cœlesti spiritu Christi, nihil amantis nisi cœlestia: & utrunq; genitiuũ aeris & spiritus, referas ad tertium qui præcessit, potestatis, quæ quidem hic nõ est, δύναμις, sed ἐξουσία, ut ius & autoritatem intelligamus. Cæterum huius, pronomen interpres addidit de suo, cum nõ sit apud Græcos, ne apud Hieronymum quidem, quanquam ante præcessit mundi huius, κόσμου τούτου.

Filij diffidentiæ idioma hebræorum

In filios diffidentiæ.) ἐν υἱοῖς ἀπειθείας, id est, In filijs inobedientiæ, siue immorigeris, aut ut uertit Cyprianus, contumacibus. Est enim filiorum proprium, esse dicto audientes, ac morigeros parentibus. De tropo iam sæpius admonuimus, Filij inobedientię, pro Filijs inobedientibus, ut paulo ante Pater gloriæ, pro Pater gloriosus. In nõnullis codicibus deprauatum erat in filios diffidentiæ.

Facientes uoluntatem.) θελήματα, id est, Voluntates: nam affectus uarij sunt. Cæterum

m in multis codicibus deprauauerant, Voluptates, pro uoluntates.
Et cogitationum.) καὶ τῶν διανοιῶν. Hieronymus magis uidetur probare, Et mentium,
inguens peccata carnis & mentium, quod illa sint crassiora, ueluti libido, gula, ebrietas:
c animi magis, uelut hæresis. Ambrosius legit Consiliorum.
Natura filij iræ.) φύσει. Pro quo quidam uerterant Omnino, ut indicat Hieronymus, *Natura, pro omnino*
od Græca uox sit ambigua. Et Theophylactus admonet, Natura positum, pro uere ac
oprie. Quemadmodũ dicimus hominem natura miserum, qui sic est addictus miseriæ,
nolit effugere, si posit. Chrysostomus addit sicut ex homine natus nihil aliud est quàm
mo, ita nos nihil aliud quàm filij iræ. Mihi uidetur naturam opposuisse gratię, quia pau
post sequitur, Gratia salui facti estis. Ira erat nostræ naturæ siue natiuitatis. Salus erat
atiæ, & ob id Christo imputanda, non nobisipsis.
Propter nimiam.) διὰ πολλὴν, id est, Propter multam: & ita legit Hieronymus ac Am/
osius. Alioqui nimium dicitur, quod sit immodicum.
Et quum essemus.) καὶ ὄντας, id est, Etiam quum essemus, ut coniunctio quæ apud La *Vis, καὶ*
os & Græcos geminam uim habet, non copulet, sed exaggeret.
Mortui peccatis.) Vitasset ambiguitatem, si dixisset, Mortui per peccata: nam alioqui
alus uocat mortuos peccato, qui iam non peccant, quemadmodum paulo ante admo/ *Superest in nostris*
imus. Ambrosius hoc loco non addidit peccatis, tantum legit quum mortui essemus.
Deus autem qui diues est.) Hieronymus admonet, in deus autem, coniunctionem
t ab indoctis additam esse, aut ab ipso Paulo per imperitiam Græci sermonis, superflue
ectam. Interrumpit enim orationis seriem, sed demiror quare Hieronymus autem ap/
let coniunctionem causalem. Fortasse pro autem legit enim. Aduersatiua coniunctio
erat hic ociosa, opponitur enim calamitati quam apostolus multis uerbis exaggera/
magnis enim malis opus erat opulenta misericordia. Quod si pro autem legas tamen,
l impeditur sermonis fluxus.
Conuiuificauit nos in Christo.) Neq; Nos, pronomẽ, neq; In, præpositio, est in Gręcis
dicibus, tantũ est συνεζωοποίησε τῷ χριστῷ, id est, Conuiuificauit Christo, ut intelligas nos
a cum Christo reuixisse. Ita refert Augustinus libro aduersus Faustum undecimo, cap.
auo, in libris manu descriptis. Retinebat germanam lectionem exemplar uetustius Cõ
ntiense, deletis manu non recenti, duabus uocibus, nos & cuius. Nam In, præpositio in
utro addebatur.
Cuius gratia.) Neq; Cuius, additum est, sed tantum, χάριτί ἐστε σεσωσμένοι, id est, Gra/ *Gratia salui facti estis*
a salui facti estis. Et ita legit diuus Hieronymus, ut hæc particula, ceu per parenthesim in *Ordo perturbati sermonis*
eratur, quod palàm admonuit Theophylactus. Latini quidam adiecerunt enim, sed
perperam. Cæterum ordinem sermonis hoc in loco, quoniam uidetur perturbatus, Hie/
ymus restituit ad hunc modum: Et uos cum mortui essetis delictis, & peccatis uestris,
nuiuificauit Christo deus, qui diues est in misericordia, propter multam charitatem qua
exit nos, misertus est nostri. Et cum essemus mortui delictis, in quibus aliquando am/
auimus secundum seculum mundi huius, secundũ principem potestatis aeris spiritus,
i nunc operatur in filijs diffidentiæ, in quibus & nos omnes conuersati sumus aliquan/
o in desiderijs carnis nostræ, facientes uoluntates carnis & mentium, & eramus natura
ij iræ, conuiuificauit nos Christo: ut bis repetas, Conuiuificauit nos, & tollas coniunctio
em causalem. Deus enim. Nam ita legisse uidetur Hieronymus ὁ γὰρ θεὸς, quod hanc pu/
t uel ab imperitis librarijs adiectam, uel ab ipso Paulo propter imperitiam Græcanici ser
onis additam, cũ in plerisq; sit δὲ, id est, autem. Quanq; utraq; coniunctio facit, quo mi/
s absoluatur superior orationis pars, Cum essetis &c. Verum opinor Paulum addidisse
oniunctionem δὲ, aduersatiuam, ut redderet contrariam partem superioribus, hoc est, cõ
iuificatos esse, ei quod est, Mortuos esse peccatis: & quoniam intermiscuerat multa, ue/
ut ad nouum orationis caput addidit præpositionem. Melius autem erat, si dixisset inter/
res, nihilominus deus conuiuificauit. Annotandum & hoc, quod in hoc sermone Paulus
ibinde uariat personam, nunc illos compellans secunda persona, nunc seipsum illis admi
ens. Addendum & illud, apud Ambrosiũ aliam esse lectionem quàm nos habemus, sed
haud scio, an à scribis inductam. Scriptum est autem hunc in modum: Deus autem, qui
diues

diues eſt in miſericordia,propter multam charitatem miſertus eſt noſtri.

Et conreſuſcitauit & conſedere fecit.) συνήγειρε καὶ συνεκάθισεν, id eſt, Pariter cum illo ſuſcitauit,ſimulq́ cum illo ſedere fecit.

In bonitate.) ἐν χρηστότητι. Quod Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum undecimo uertit,In benignitate. Significat enim dei erga nos clementiam lenitatemq́.

Gratia enim.) Enim, non additur in nonnullis Græcorum codicibus, ſicut nec paulo inferius,Dei enim donum.Enim non additur,quanq́ ita legit Ambroſius.

Ipſius enim ſumus factura.) ποίημα. Ambroſius legit,Figmentum,uelut aliquid è materia factum. Atq́ ita nos uerteramus, quod factura uox uideretur parum Latina, ſed ab amicis eruditis admoniti, mutauimus Figmentũ in opus. Verebantur enim illi,ne quem imperitiorem offenderet figmenti uocabulum. Atqui ſi uiſum eſt iſtorũ offenſas omnes ſimili ſtudio uitare, nihil erat omnino mutandum. Nos tamen hac in parte obſequuti ſumus amicorum uoluntati,potius quàm noſtro iudicio.

In operibus bonis.(ἐπ' ἔργοις ἀγαθοῖς, id eſt, Ad opera bona.

οἷς pro ἃ

Quæ præparauit deus.) οἷς, id eſt, Quibus,ad homines arbitror referendum. Tametſi ſit iuxta Græcanici ſermonis proprietatem, & ad opera referri poteſt, ut datiuus Græcus in accuſatiuum uertatur,quemadmodum legit Ambroſius,Quæ pręparauit deus,& item Hieronymus.

Ab ea quæ dicitur circunciſio.) ὑπὸ τῆς λεγομένης περιτομῆς, id eſt, Ab ipſis Iudæis, nam Græca lucidiora ſunt. Populus Hebræorum ob membrum genitale præſectum circunciſio uocabatur, cæteri præputium dicebantur, ſed duntaxat Iudæis, quibus ut illud cognomen erat honorificum ,ita hoc ignominioſum,Et manufacta,referendum eſt ad circunciſionem,non ad carnem.

Qui eratis.) Legendum,Quia eratis,aut quoniam,ut legunt Ambroſius Græcis conſentiens & Hieronymus, ſuffragante utroq́ Conſtantienſi. ὅτι ἦτε, ut ſit iterata coniunctio,quaſi poſuiſſet, Quod,inquam,eratis.

Alienati à cõuerſatione.) τῆς πολιτείας.i.A ciuilitate,ſiue à re publica Iſrael,ſiue Iſraeliſmi.

ξένοι dure uerſum

Et hoſpites teſtamentorum.) καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν, id eſt, Peregrini,ſiue extrarij,à pactis ſiue teſtamentis. Alluſit enim ad rempublicam, cuius modo meminerat. Vnde hoſpites uocat, alienos à iure ciuium, Et teſtamentorum promiſsionis dixit, iuxta idioma Hebræorum.Cæterum Ambroſius addit pronomen,legens,Promiſsionis eorum.

Sine deo ἄθεοι

Et ſine deo.) ἄθεοι. Qui nullum credunt eſſe deum, & ἀθεότης,quam Plutarchus oſtendit minus malũ eſſe,quàm ſuperſtitionẽ, δεισιδαιμονίαν, quod hæc deos imaginetur moroſos ac uindices,quum deus natura beneficus ſit.

In hoc mundo.) Hoc, redundat: niſi quod opinor interpretem uoluiſſe reddere uim articuli τῷ.

Diſtinctio græca & medium parietẽ

Et medium parietem maceriæ ſoluens inimicitias.) Græci ita diſtinguunt,ut accuſatiuus inimicitias,referatur ad inferius participiũ καταργήσας.Quanq́ utroq́ poteſt referri, ad λύσας quod præceſsit,& ad καταργήσας quod ſequit̃,ut inimicitiã,appoſitiue cohęreat cũ mediũ parietẽ,aut cũ,Legem mandatorũ.Et mirũ cur cũ ὁ ποιήσας uerterit in uerbũ,nõ mutarit & alterũ λύσας, id eſt, Qui ſoluit,aut Soluto pariete. Rurſum Græce eſt, τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ, quaſi dicas,Interſtitium ſepti ſiue ſepis. Et apud comicum, Mitio iubet maceriam dirui,ut fiat una domus.Id ergo quod dirimit ædes ab ædibus μεσότοιχον uocat. Nec tamen male uertit interpres,niſi quod ſermo non caret amphibologia. Siquidem medium parietem ferit, qui mediam partem percutit.

Decretis euacuans [redacted]

Decretis euacuans.) [redacted] imò aboleuit legem ſitam in præceptis ac decretis. Quædam æditio quam citat Hieronymus,habebat,In dogmatitibus,uſurpata Gręca uoce.Ambroſius legit,In decretis:alicubi citat,Edictis,ut libro de Abraham patriarcha ſecundo,capite ſexto. Si Græcis eſſet additus articulus τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ἐν δόγμασι, nullus ſupererat ſcrupulus: nunc ſermo habet amphibologiam, Nam ἐν δόγμασιν referri poteſt ad præcedentia, ſimul & ad ſequentia:Si ad præcedentia,ſenſus erit,abrogauit legem pręceptorum ſitam in decretis, Si ad ſequentia, ſenſus erit, antiquauit legem præceptorum ceremonialium, per

dogmata

dogmata Euangelica, ut ἐν præpositio posita sit uice per. Hoc sequutus uidetur interpres, qui præpositionem, ut nobis superuacuam omisit. Hanc interpretationem apud unum Theophylactum inuenio qui uidetur Chrysostomũ sequutus. is putat dogmata esse fidē qua seruamur, aut præcepta Euangelica, quale est. Ego autem dico uobis omnino non ira. Diuersam sequitur Ambrosius, cuius uerba subscribam, Quia legem quæ data erat Iudæis in circũcisiõe & in neomenijs & in escis, & in sacrificijs, & in sabbatis, euacuauit, hoc est, cessare iam iussit, quæ oneri erant, & sic fecit pacem. Vnde Petrus apostolus dicit in actis apostolorum, Quid imponitis iugum super ceruicem fratrum, quod neq; patres nostri, neq; nos potuimus portare. In his Ambrosij uerbis, nulla fit mentio decretorum, per quæ lex fuerit antiquata. Subindicat autem Ambrosius circuncisionē & similes legis obseruationes obstitisse, quo minus conueniret inter gentes & Iudęos. His ergo per Christum antiquatis, fide conciliati sumus, quæ tam Iudæis quàm gentibus absque legis obseruatione conferret salutem. Hieronymus hunc in modum, Lex quoq; mandatorum subuersa est in dogmatibus; posteaq; circuncisio & sabbatismus qui relictus est populo dei, & pascha & pentecoste, & non apparere in conspectu dei uacuũ, sunt altius intellecta quàm resonant, & ab occidente literá recedentes, cœpimus uiuificantem spiritũ sequi. Ex his Hieronymi uerbis perspicuum est, eum sentire legem abrogatam, nõ per decreta, sed per eorũ quæ decernebat, intelligentiam spiritualem. Nec abhorret ab his cõmentum scholiastę, cui nomē fecerunt Hieronymo. Per solam, inquit, fidem iustificans, moralia sola decernens. Iam & alias Paulus legis præscriptiones appellat dogmata, uelut ad Coloss. 2. De his quod aduersum uos erat chirographũ decreti. quo loco Græci legunt τοῖς δόγμασιν, pro eo quod est ἐν δόγμασιν. Nam præpositio addita est ex idiomate sermonis Hebraici. Rursus alibi τί ἔτι δογματίζεσθε. Porrò nusquam legimus apud Paulum Euangelij præcepta dicta dogmata. Submouendus est igitur & ille scrupulus de articulo, Mihi uidetur omissus ob congeriem articulorum si dixisset, τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν siue τῶν ἐν δόγμασι. Nam mihi uidetur in decretis magis adhærere proximæ dictioni, alioqui bis idem dici uidebatur, νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ἐν δόγμασι. Nunc ostendens legem imperiosam appellat illam τῶν ἐντολῶν, quasi dicas ἐντελλουσαν, id est, præcipientem, quomodo? nõ persuasione & lenitate aut promissis, sed præscriptis, quæ uocat dogmata, latini placita dicũt. Etenim si quæras, quare deus iussit nos à talibus ac talibus abstinere cibis, Responderet Iudæus, Quia sic deo uisum est. Et euacuans, præteriti temporis est, quasi dicas, Antiquata lege. *δογματίζεσθε quid*

Et duos condat.) Hic est, Crearet, siue pararet κτίσῃ, uelut explicans sententiam.

In uno nouo homine.) In unum nouum hominem, est Græce, εἰς ἕνα καινὸν ἄνθρωπον. Atq; ita refert Augustinus libro aduersus Faustum XXII. cap. LXXXIX. suffragatur exemplar utrunq; Constantiense. Cæterum quod est Græce ἀποκαταλλάξῃ, Latine uersum reconciliet, Augustinus uertit, Commutaret. Qui sic uertit, legisse uidetur ἀλλάξῃ.

Inimicitias in semetipso.) ἐν αὐτῷ. Hieronymus legit, In ea, ut referatur ad crucem, non ad Christum. Siquidem & crux apud Græcos masculini generis est. Verũ si reciprocum esset, id est, In se ipso, haberet & aspiratum, ἐν αὑτῷ. Quanquam ne id quidem à Græcis scriptoribus obseruatur: Postremo secus legit Ambrosius.

Et pacem ijs qui prope.) Et pacem, non repetitur Græcis.

Habemus accessum.) προσαγωγὴν, id est, Aditum siue introductionem: ueluti cum quis introducitur ad conspectum principis.

Hospites & aduenæ.) ξένοι καὶ πάροικοι, id est, Peregrini & incolæ, siue accolæ, hoc est, qui aliunde cõmigrarũt in alienã ciuitatē. Augustinus aliquoties legit pro Aduenæ, Inquilini.

Sed estis ciues.) ἀλλὰ συμπολῖται, id est, Conciues, ut uerbum uerbo reddatur.

Superædificati super fundamentum apostolorum & prophetarum.) Hanc particulam & prophetarum eraserant Marcionitæ, nimirum odio ueteris testamenti.

Angulari lapide.) Græcis unica uox est, ἀκρογωνιαίου, qua significatur summus lapis in angulo ædificij, qui solet esse ualidissimus. Est autem ablatiuus absolute positus, ueluti si dicas, In qua structura Christus summus est in angulo lapis. Et ob id Augustinus adducens hunc locum in enarratione psalmi LXXXI. addit Existente, dilucide magis quàm Latine. Rursus aduersus Faustum libro duodecimo, capite uigesimoquarto.

Ipso

In ipſo ſummo angulari lapide Chriſto Ieſu.) Et hic ablatiuus ponitur abſolute, ac ſi di
cas, Chriſto duce, ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ ἰησοῦ χριστοῦ, id eſt, Ipſo Ieſu Chriſto ente ſummo la
pide angulari.

Conſtructa pro coag/mentata Conſtructa.) Græce ſignificantius, συναρμολογουμένη, id eſt, Coagmentata, ſiue com/
miſſa, ſiue coaptata. Hieronymus legit Compaginata, Ambroſius, Compacta. Nec ſignifi
cat omnem ſtructuram hoc angulari lapide compactam eſſe, ſed quæcunqꝫ illo lapide con
nectatur, eam ſurgere in templum domini. Eſt enim participiū præſentis temporis, συναρ-
μολογουμένη. Quanquam πᾶσα uerti poterat, Tota ſtructura, ut non quamuis intelligas, ſed
integram. Atqꝫ ita interpretatur Theophylactus.

In ſpiritu ſancto. Sancto, redundat iuxta Græca & Ambroſium, atqꝫ item Hierony/
mum: quorum & interpretatio declarat quid legerint. Spiritum enim opponit aduerſus
carnalem Iudaiſmum, quem nuſquam non inſectatur Paulus.

EX CAPITE TERTIO

VInctus Chriſti Ieſu.) Vinctus nomen eſt Græcis δέσμιος: & ob id mollius
cohæret cum genitiuo Ieſu Chriſti.

Pro uobis gentibus.) Arbitror mendum eſſe, quod in Ambroſianis codi
cibus legitur pro uobis fratribus.

Diſpenſationem gratiæ.) οἰκονομίαν, id eſt, Diſpenſationem, ſiue admi/
niſtrationem.

ἀναντα-πόδοτον Data eſt mihi in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos. Hunc quoqꝫ locum ἀνακόλουθον, Hiero/
nymus reddit ad hunc modum, Huius rei gratia ego Paulus uinctus Ieſu Chriſti, & uinc/
tus pro uobis qui eſtis ex gentibus, cognoui myſterium, ut uobis quoqꝫ illud traderem, ſi/
cut in hac eadē epiſtola paulo ante ſum loquutus. Debetis autē audire diſpenſationē gra/
tiæ dei, quæ data eſt mihi in uobis, qui eſtis ex gentibus, pro quibus & uinctus ſum Ieſu
Paulus bal/butiens in ali ena lingua Chriſti. Quanqꝫ exiſtimat eſſe ſimplicius, fateri Paulum in aliena lingua balbutiſſe, & ſen
ſu magis quàm uerbis æſtimandum. Poterat & hoc pacto tolli ſermonis imperfecti incom
modum, ſi ſubaudias uerbum ſubſtantiuum, ſum, Ego Paulus uinctus ſum Ieſu Chriſti.

Notum factum mihi eſt.) ἐγνώρισέ μοι, id eſt, Notum mihi fecit myſterium, quod rur/
ſum interpres uertit Sacramentum.

Sicut ſupra ſcripſi.) καθὼς προέγραψα, id eſt, Sicut ante ſcripſi, ut Ambroſius. Præſcri
pſi legit diuus Hieronymus.

ἐν ὀλίγῳ uer tit in breui In breui.) ἐν ὀλίγῳ, id eſt, In modico, legit Hieronymus & Ambroſius. Significat enim
ſe paucis de his ſcripſiſſe, ut Græca exponunt ſcholia. Poteſt eſſe ſenſus & hic: Quemad/
modum ſcripſi paulo ante. Meminit enim de his qui procul eſſent, gentes ſignificans. In
eum ſenſum fermè Theophylactus.

In miniſterio Chriſti.) ἐν τῷ μυστηρίῳ, id eſt, In myſterio, quod ſolet uertere Sacramentū.

Aliȷs generationibus.) Apertius eſt, quod legit Ambroſius, Aliȷs ſeculis. Nam de æta/
tibus loquitur, non de nationibus.

Non eſt agnitum.) οὐκ ἐγνωρίσθη, id eſt, Non notificatum, ſiue reſeratum.

Lectio & diſtinctio diuerſa In ſpiritu.) Græcis additum eſt ſancto. Neqꝫ lectio ſolum diuerſa eſt, uerumetiam di/
ſtinctio. Theophylactus ſic ordinat ſermonem, Sicut nunc reuelatum eſt ſanctis apoſtolis
eius, in ſpiritu ſancto: ut intelligamus hoc illis per ſpiritum ſanctum fuiſſe reuelatum. Am/
broſius contra, ſpiritu connectit cum his quæ ſequuntur, Sicut nunc reuelatum eſt ſanctis
eius & prophetis, ſpiritu eſſe gentes cohæredes: id palàm arguit eiuſdem interpretatio, do
cens gentes eſſe cohæredes, non ceremoniȷs Moſaicæ legis, ſed ſpiritu, hoc eſt doctrina E/
uangelica. Diuus Hieronymus Græcorum ſequitur diſtinctionem. Mihi magis probatur
quod ſequitur Ambroſius.

Eſſe gentes.) εἶναι τὰ ἔθνη, id eſt, Vt ſint gentes.

σύσσωμον Concorporales.) σύσσωμα, quaſi dicas, Vnius corporis. Hoc loco offendit aures Hie/
ronymi coniunctionū congeries, ut ipſi uidetur, inconcinna, cohæredes & concorporales,
& comparticipes. Mirum eſt autem illum tantilla re offendi, qui toties Paulum facit impe
ritum Græci ſermonis, licet fateatur non imperitum ſcientia. Deinde quum hic fateatur le
gendum eſſe comparticipes, nec dubium quin in bonam partem, tamen in huius epiſtolæ

capite

ipſe quſito,negat hanc uocem legi in literis ſacris niſi in malam partem:uerum hac de illic plura dicentur.

Promiſſionis in Chriſto Ieſu.) Deeſt apud nos αὐτοῦ, id eſt,Suæ,ſiue eius:ut refera tur ad ſpiritum:ut ſenſiſſe uidetur Ambroſius,quum ſubſcribit, Hoc eſt quod dicit,ſpiritu ntes eſſe cohæredes & concorporatos & participes promiſſionis eius in Chriſto.Qui im ſpiritu deum colit,opere legis opus non habet.

Omnium ſanctorum.) In nonnullis Græcis addebatur Hominum,ſed mendoſe,ni fal lor.Et ἐλαχιστοτέρῳ, id eſt,Infimo:ut uertit Hieronymus. Sed Paulus ut magis ſe diminu at,è ſuperlatiuo finxit comparatiuum,ac ſi dicas,infimiori pro infimo, aut poſtremiori.

Inueſtigabiles.) ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον. id eſt,Imperueſtigabiles diuitias.Nam quod a pud Ambroſium legitur Inæſtimabiles, haud ſcio an errore ſit factum librarij,certe inter pretatur Incomprehenſibiles.

Et illuminare.) καὶ φωτίσαι πάντας. Ambroſius non addit Omnes, & ſermo commo dior eſt.Nec apud Hieronymum ulla mentio huius nominis additi, ſed tantum eſt Illumi nare.Neq; Paulus illuminat homines,ſed in lucem profert , & quod ante fuerat recondi tum,facit omnibus perſpicuum. φωτίσαι,pro In lucem proferre

Quæ ſit diſpenſatio.) Legitur & ὁ πλοῦτος, id eſt,Quæ diuitiæ. Rurſum, μυστήριον uertit Sacramentum.

Qui omnia creauit.) διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. id eſt,Per Ieſum Chriſtum:additum eſt hoc lo co apud Græcos:quanquam Hieronymus non habet,nec Ambroſius,nec uetuſti codi ces Latini.

Vt innoteſcat.) ἵνα γνωρισθῇ νῦν. id eſt, Vt innoteſcat nunc.Et Nunc,Hieronymus le git addita coniunctione,ſi modo codex mendo uacat.

Poteſtatibus in cœleſtibus.) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. id eſt,In cœleſtibus.

Per eccleſiam.) διὰ τῆς ἐκκλησίας. Præpoſitio Per,hoc loco ſignificat inſtrumentum, quaſi dicas Opera eccleſiæ.Quanquam,ut ingenue fatear,ſermo Græcus plane anceps eſſet,niſi additus fuiſſet articulus τῆς. atque ita ſenſus fuiſſet, Propter congregationes, ſiue eccleſias.

Multiformis ſapientia.) πολυποίκιλος. ſiue alias, παμποίκιλος. id eſt,Maxime ua ria,& modis omnibus uaria.Nam παν in compoſitione additum,adiungit epitaſin.

Secundum præfinitionem.) κατὰ πρόθεσιν. id eſt, Secundum propoſitum:ut legit Hieronymus.

Quam fecit.) ἣν ἐποίησεν. Sermo Græcus anceps eſt.Nam Græcus articulus referre poteſt uel ſapientiam,uel eccleſiam,uel præfinitionem,quam Ambroſius & Hieronymus propoſitum uocant.Si ad propoſitum referatur,ſenſus eſt, Iuxta tempus quod propoſue rat,ſiue præfinierat in Chriſto. Si ad eccleſiam,ſenſus fuerit, Eccleſiam factam in Chriſto Ieſu.Si ad ſapientiam,intelligis in Chriſto factam,hoc eſt,creatam fuiſſe ſapientiam.Atq; hic ſenſus poſtremus maxime probatur Hieronymo.Et fiduciam eſt παῤῥησίαν, quã Am broſius uertit Libertatem.Eſt autem audacia libere loquendi. Porrò nihil timidius animo ſibi male conſcio,ut contrà,innocentia nihil fidentius. Senſus triplex

In tribulationibus meis pro uobis.) αἰτοῦμαι μὴ ἐκκακεῖν. Diuus Hieronymus admo net Græcum ſermonem eſſe ambiguum, quod uerbum ἐκκακεῖν ad quamuis perſonam accommodari poſſit, Ne deficiam ego,ne deficiatis,ne deficiant illi.Certe iuxta primum ſecundum ſenſum interpretatur Hieronymus:Peto ne deficiam,ne me ſuperent aereæ poteſtates,oppugnantes undique. ἐκκακεῖν anceps

Quæ eſt gloria.) In quibuſdã Græcis codicibus habebatur,Quæ erit. ἥτις ἔσται. Hoc loco nonnihil ſe torquet Hieronymus,nec ſatis intelligo cur ſe torqueat,exiſtimans huius ſermonis rationem non poſſe conſiſtere,niſi fateamur Paulum imperite loquutũ,qui Tri bulationibus numero multitudinis ſubiecerit relatiuum ſingulare,Quæ eſt gloria. Quaſi uero non hoc doceat grammatica,rectius etiam ad hunc modum nos loqui,quàm ſi dica mus,In tribulationibus quæ ſunt gloria ueſtra. Atq; ille hoc tantum ducit incommodum, ut per hyperbaton tentet hanc particulam Quæ eſt gloria ueſtra , ad ea quæ preceſſerunt detorquere,In quo habemus fiduciam & acceſſum & fidem,& cætera:quæ fiducia,acceſ Expẽſa Hieronymi ãnotatio

sus & fides, uestra est gloria. Verum quoniam hoc uidit esse durius, mauult Paulum loquendi imperitum facere. Sed quid hic interim facient Hieronymo, qui uolunt apostolis omnibus scientiam linguarum dono spiritus sancti contigisse, idque donum eis fuisse perpetuum: quorum de numero uidetur & Aquinas in epistolam ad Galatas. At Hieronymus toties non ueretur Paulum imperitum Græci sermonis facere. Quanquam hoc sanè loco non uideo quid imperite dictum uideri possit, nisi quod Hebraice magis quàm Græce dixit In tribulationibus, pro Ob tribulationes.

Paulus Græce imperitus

Quatuor uerba redundant

Ad patrem domini nostri Iesu Christi.) Diuus Hieronymus indicat in Latinis codicibus addita quatuor uerba, Domini nostri Iesu Christi, quum in Græcis scriptura germana maneat. Non enim loquitur hic proprie de patre domini Iesu Christi, sed in genere ad illum patrem flectit genua, quem omnes creaturę rationabiles agnoscunt conditorem & autorem. Et tamen mirum est, quod Hieronymus scribit additum in Latinis codicibus, nunc in Græcis reperiri. Quanquam Chrysostomus ac Theophylactus enarrantes locum non attingunt hanc particulam: unde coniectandum est, aut è nostris codicibus additam Græcis, aut Græcorum codices & olim uariasse.

Paternitas πατριὰ

Omnis paternitas.) πᾶσα πατριὰ. id est, Omnis familia. ut indicat & diuus Hieronymus in commentarijs. Idem aduersus Heluidium scribens, fatetur Latinos parentelas uocare, quas Græci uocant πατριὰς, quum ex una radice, multa generis turba diffunditur. Sed apud Græcos manet allusio uocum, quam Latinus conatus est obseruare. Iam quæstiones illæ, quas mouet hoc loco Thomas Aquinas, num qua paternitas sit in cœlo, & num omnis paternitas quæ est in cœlo & in terris, deriuata sit ab ea paternitate, quæ est in diuinis, quam apte pertineant ad hunc locum, uiderint theologi: quandoquidem uocem, unde quæstionem omnem elicit, non intellexit. Certe alibi interpres uertit Familiam, uelut in Psalmo, Omnes familiæ gentium. πατριαί. Item in Luca: De domo & familia Dauid. Subnotauit hoc interpres Origenis, homilia in Numeros secunda. Chrysostomus exponit φυλὰς, id est, tribus. Verum interpres ut dicere cœperã affectauit reddere uocum affinitatem, pater & paternitas. Atqui ea non erat tanti, ut huius gratia fuerit perdẽda sententia. Parentela satis explicabat rem, si modo uerbum esset probum. Et tamen hoc ætate sua uulgo fuisse usurpatum testatur Hieronymus, uel ob hoc tolerabilius quàm paternitas: præsertim quum hic suffragetur analogia. Quemadmodum enim à cliens clientela, ita à parens parentela. Nos circumitione ut potuimus, reddidimus.

Aquinas

Virtute corroborari.) δυνάμει. id est, Virtute. Manifestior erat sensus, si Græca infinita uertisset per uerbum subiunctiuum, Vt corroboremini.

Sublimitas & profundum.) καὶ βάθος καὶ ὕψος. id est, Et profunditas & sublimitas. Hieronymus, Et profundum & altitudo.

Scire etiam.) Non est initiũ noui capitis, ut sit opus Etiam. γνῶναί τε. id est, Scireque, uel Vtque sciretis.

Sensus duplex

Supereminentem scientiæ charitatem.) Apud nos incertum est datiuí ne casus sit Scientiæ, an genitiui: ut aut intelligas charitatem Christi sciri, quæ sit maior quàm ut cognosci possit: seu iuxta Ambrosium, quæ præmineat sciẽtiæ nostræ: aut ut intelligas eximiam dilectionem cognitionis. Sed posterior sensus magis quadrat ad Græcum sermonem. Et hunc sequitur Hieronymus. Porrò quod Ambrosius senserit id quod dixi, declarant hæc illius uerba, Post dei patris infinitam & incomprehensibilem cognitionem, & inenarrabilem clementiam, Christi quoque agnoscere nos uult charitatem, quæ supereminentis est scientiæ, & subintelligitur humanæ, ut super scientiam hominum habeatur dilectio Christi. Quis enim potest colligere mysterij huius charitatis rationem, ut & deus hominis causa homo nasceretur, &c. Quanquam in hac scriptura suspicor non abesse mendum. Siquidem in contextu habetur, Cognoscereque supereminentem scientiam charitatis Christi, quomodo citat & Augustinus epistola centesima uigesima: quæ lectio multum dissonat à Græca. Præterea quod habetur in commentario, Supereminentis est scientiæ: suspicor ipsum scripsisse, Supereminens est scientiæ. Porrò quæ Hieronymus hoc loco differit, mihi uidentur aliquanto duriora. Nec refert hanc uocem Scientiæ, ad supereminentem, sed ad charitatem. Certe Theophylactus in eandem sententiam interpretatur, in quam Ambrosius

ius.Et cum Ambrosio consentit Augustinus,citans hunc locum libro de gratia & libero arbitrio,capite decimonono:Item,inquit,quum dicat Apostolus supereminentem scientiæ charitatem Christi,quid insanius quàm putare ex deo esse scientiam quę subdenda est charitati,& ex hominibus esse charitatem quæ supereminet scientiæ. Nihil autem esset scrupuli,si ὑπερβάλλω patiatur sibi iungi casum paternum,quemadmodũ habet ὑπεραίρω & ὑπεραπολογοῦμαι & ὑπερέχω, idem significans quod ὑπερβάλλω. Neq; enim huc libet confugere,ut dicam Paulum abusum casu ob Græci sermonis uel neglectum uel inscitiam. Theophylactus in hanc sententiam edisserit: Vt possitis,inquit,cognoscere charitatem Christi,antecellentem omni scientiæ. Quomodo cognoscemus nos? Primum quidem dicit hanc antecellere scientiæ,nimirum humanæ,uos autem non per humanam scientiam,sed per spiritum cognoscetis hanc. Deinde nec hoc dixit,Cognoscetis eam quanta sit,sed hoc ipsum,quod magna est,quod excellit omnem scientiam. Hoc precor ut à spiritu discatis. Et quis hoc,inquit,nescit? Omnes,& hi qui moleste ferunt,quæ quotidie accidunt,& hi qui Mammonam præferunt deo. Quod si hanc cognosceremus,haudquaquam uel obmurmuraremus diuinæ prouidentiæ,uel rebus præsentibus animum adderemus,à deo deficientes qui nos sic dilexit. Illud autem attende: Si dilectio præcellit omnem scientiam,quanto magis ipsa substantia. Hactenus Theophylactus, ex quibus apparet eum sensisse charitatem excellentiorem scientia. Chrysostomus hunc scrupulum non attingit.

Ei autem qui potens est omnia facere.) Græce est ὑπὲρ πάντα ποιῆσαι. id est,Super omnia facere. Atque ita legit Ambrosius & Hieronymus: sed ita ut ὑπὲρ aduerbium uideatur non præpositio, pollere autem tantundem,quasi dicas eximie. Certe proximo loco quum repetitur, ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, non potest aliud quàm aduerbium esse. Est autem epitasis gemina, quemadmodum annotauit Chrysostomus & Theophylactus. Deus potest omnia,quod nullus hominum,& potest cumulatissime præstare,quicquid uult,& ultra quàm nos petimus. Iam illud lector,uel non monitus, animaduertis hanc esse coronidem quandam,quales aliquoties Paulus ceu raptus & afflatus subnectit suæ disputationi. *Deest in nostris* *Coronides in Paulo*

Superabundanter quam petimus.) ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ὧν αἰτούμεθα. id est, Ex abundanti supra ea quæ petimus.

Quam petimus aut intelligimus.) ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν. id est, Supra omnia quæ petimus aut cogitamus. Sic enim emendat Laurentius:licet id quidem ad sensum non ita magni refert. Illud tantum submonendus est rudis lector, articulum ὧν congruere cum præcedenti dictione, quum à suo uerbo dissentiat, idque ex proprietate sermonis Græcanici.

In ecclesia & in Christo.) Copula Et,redũdat. Ambrosius ordine diuerso legit In Christo Iesu & in ecclesia. Ac iuxta hunc ordinem interpretatur. In altero loco præpositio simpliciter usurpata est,in ecclesia,quasi dicas in senatu,in altero iuxta proprietatem sermonis Hebraici. Optat enim ut glorificetur pater in congregatione sanctorum per filium Iesum Christum,& in hoc sensu nullus est usus præpositionis.

EX CAPITE QVARTO

Digne uocatione.) ἀξίως τῆς κλήσεως. Addidit nominis casum aduerbio,quasi dicas,canit similiter tibi. Et rursus articulus respondet nomini antecedenti, dissonans suo uerbo. Alioqui dicendum erat ᾗ ἐκλήθητε.

Cum omni humilitate.) ταπεινοφροσύνης. Quæ significat animi habitum contrarium arrogantiæ:nam humilitas quæ ταπείνωσις, aliud quiddam significat. Et ob id Ambrosius addit Humilitate animi, ne fortunæ humilitatem acciperemus.

Cum patientia.) μακροθυμίας. id est, Longanimitate. si quis ad uerbum reddat. Ambrosius sic legit,Cum omni humilitate animi & modestia,cum magnanimitate. μακροθυμίαν uertens Magnanimitatem,quum magis sonet animi lenitatem ac moderationẽ,qua *μακροθυμία*

 fit ut non

fit ut non facile commoueamur neq; rapiamur ad uindictæ cupiditatem. Longanimitas propius exprimit Græcam uocem quàm magnanimitas: & tamē aliud est longus animus quàm lenis & lentus ad iram. Patientia recte habebat, nisi quod anceps est, & sæpius ad tolerantiam corporis, quàm ad animi lenitatem pertinet.

Sollicite seruare.) σπουδάζοντες. id est, Studentes. Quod Augustinus libro secundo aduersus literas Petiliani, capite sexagesimonono, uertit, Sollicite agentes. Ac mox capite septuagesimo octauo, uertit, Studentes seruare: quemadmodum nos uertimus. Ambrosius, Sollicite seruantes.

In uinculo pacis.) ἐν τῷ συνδέσμῳ. Quasi dicas, In colligatione & concatenatione. Augustinus in eodem loco uertit, coniunctione. Nam uinculum unius dici potest. σύνδεσμος est, quo aliud alij connectitur.

Varia lectio Qui super omnes & per omnia.) Satius erat in eodem genere perseuerare, & non misceere res personis: Super omnia & per omnia: aut Super omnes & per omnes. nam apud Græcos incertum est genus. Hieronymus magis uidetur amplecti neutrum genus, adducens illud Vergilianum:

Deum nanque ire per omnes
Terras'que, tractus'que maris, cœlum'que profundum.

Vtcunque scribæ infulserunt Omnes, sed refragante sensu. Sic enim enarrat Hieronymus: Super omnes enim, est deus pater: quia autor est omnium: Per omnes, filius: quia cuncta transcurrit, uadit'que per omnia: In omnibus, spiritus sanctus: quia nihil absque eo est. Hæc ille. In prima particula, quoniam Omnium, est omnis generis, non liquet an ad omnes homines, an ad omnia quæ sunt, referatur. In secunda quum addit hanc causam, Quia transcurrit uadit'que per omnia: declarat se legisse non Per omnes, sed Per omnia. In omnibus, rursum ambiguum est: sed quod subnectitur Quia sine eo nihil est, declarat In omnibus, neutro genere dictum. Alioqui dixisset, Sine eo nullus est. Ad id facit quæstio quam mox subijcit Hieronymus: Nec uero putandum est, inquit, unum deum & patrem omnium esse communiter, ut scilicet ad irrationabilia iumenta nomen patris possit aptari, & cætera. Hic scrupulus frustra mouetur, si legit Patrem super omnes esse. Eodem pertinet quod subijcit: Tale quid de creaturis & deo etiam Zeno cum suis Stoicis suspicatur. Sentit enim de dogmate Zenonis, quod ita refert Laertius: θεὸν δὲ εἶναι ζῶον ἀθάνατον λογικὸν ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ κακοῦ τινος ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν κόσμῳ. μὴ εἶναι δὲ μέν τοι ἀνθρωπόμορφον, εἶναι δὲ τὸν δημιουργὸν τῶν ὅλων, ὥσπερ καὶ πατέρα πάντων, κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις. δία μὲν γάρ φασι δι' ὃν τὰ πάντα, ζῆνα δὲ καλοῦσι, παρ' ὅσον τοῦ ζῆν αἴτιός ἐστιν, & cætera. id est, Deum autem esse animal immortale, rationale, aut intellectuale, ita felix ut nullius mali sit capax, prouidentiam & curam habens tum mundi, tum eorum quæ sunt in mundo. Attamen non esse specie humana, sed opifex esse cunctorum, quemadmodum & pater est omnium communiter quidem, sed ita ut sit pars ipsius mundi, quæ, siue quod, penetrat per omnia. Quod uarijs cognomentis appellatur iuxta uires diuersas. δία, id est, Iouem enim appellant, quod per ipsum sint omnia. ζῆνα, id est, Iouem appellant, quod autor sit uitæ. Ita Laertius. In cuius uerbis suspicor esse mendum, quod interpres uidetur sequutus, pro eo quod scriptum est, δι' ὃν τὰ πάντα, scribendum arbitror διῆκον τὰ πάντα, ut subaudias ζῶον, aut διήκοντα πάντα, aut certe δι' οὗ τὰ πάντα. Nam δι' ὃν τὰ πάντα, non sonat Per quem omnia, sed Propter quem omnia. Ad hanc igitur Zenonis opinionem respiciens Hieronymus, subijcit: Quem sequutus Vergilius ait:

Deum nanque ire per omnes
Terrasq; tractusq; maris, cœlumq; profundum.

Et, Principio cœlum ac terras. & cætera.

Hæc testimonia non congruunt, nisi legamus Per omnia. His suffragatur & illud quod subijcit: Quidam hoc quod est, Super omnes, per omnes, & in omnibus: ad patrem & filium & spiritum sanctum sic existimant referendum, ut Super omnia, patris sit, quia maior est

tor est omnium: Per omnes, filius: quia per filium creata sunt omnia: In omnibus, spi- ritus: ipse enim credentibus datur, & templum sumus spiritus sancti, & pater & filius habitant in nobis. Hic rursus uides in interpretatione poni Omnia, non Omnes, exce- pta postrema particula. Quanquam ut & illic congruat omnia, facit Psalmi testimo- nium, Spiritus domini repleuit orbem terrarum, & hic qui continet omnia scientiam ha- bet uocis. Item in principio Geneseos, Spiritus domini expanditur super aquas. Quid autem magni diceret Apostolus, si doceret, deum patrem esse super omnes homines? quum angeli sint humano genere præstantiores. Scrupulus quem mouet Hieronymus, poterat aliter submoueri: quod quum à deo patre sint simpliciter omnia, non absurde di- citur Pater omnium, generali usu nominis paterni: quemadmodum diabolus dicitur mendacij pater, quod is primus docuit mentiri. Huiusmodi scholijs non onerarem le- ctorem, nisi quidam magno supercilio reprehendissent, quod dixerim Hieronymianam enarrationem uideri magis amplecti neutrum genus. Chrysostomus enarrans hunc lo- cum, admonet, ἐπὶ πάντων dictum pro ἐπάνω πάντων. Dignitas autem dei excellit non homines tantum, sed uniuersam creaturam. Deinde quum per omnia exponit de gu- bernatione dei, is profecto gubernat uniuersa. In enarratione Chrysostomi tertio loco additur pronomen, ἐν πᾶσιν ὑμῖν. id est, In omnibus uobis. Atqui in contextu non additur. Ambrosius mauult genus masculinum, Super omnes, per omnes, & in omnibus uobis. quorum postremum non potest non esse masculini generis. Theophylactus utrun que ad nos refert genere masculino.

Et in omnibus uobis.) Pro quo Ambrosius legit, In omnibus credentibus. Apud Hie- ronymum non additur Vobis, tantum est In omnibus. Nec potest aliud ex illius interpre- tatione deprehendi. Ex hoc loco Græci refellunt hæreticos, facientes filium patre, & spiri tum sanctum utroque minorem: quod propositionem διὰ, proprie dicerent competere in filium: ἐν, in spiritum sanctum: quum ἐξ tribuatur patri. Hic utraque præpositio tribui- tur patri, διὰ & ἐν. Nec tamen habent uim diminuendi.

Ascendens in altum.) ἀναβὰς εἰς ὕψος. id est, Postquam ascenderat in altum: præte- riti temporis. Iam testimonium quod adducit, est Psalmo sexagesimo septimo. Septua- ginta transtulerunt hoc pacto: ἀνέβης εἰς ὕψος ᾐχμαλώτευσας αἰχμαλωσίαν. ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώποις. Paulus sciens ac prudens, ab Hebræis unicam dictionem mutauit, ut indicat Hieronymus hunc edisserens locum. Quum enim apud illos legatur, Accepit dona in hominibus: hic mutauit, Dedit dona in hominibus. Nec ea uarietas quicquam officit sententiæ. quandoquidem in Psalmo promittitur futurum, quod nondum erat fa- ctum, & ob id dicitur accepisse dona, quæ post elargiretur. Hic quoniam Apostolus de- scribit quod iam erat factum, fundatis ubique per orbem ecclesijs, dedisse scribitur, non accepisse.

Paulus mutauit aliquid ab Hebræis

Quod autem ascendit.) τὸ δὲ ἀνέβη, τί ἐστιν; id est, Illud autem quod dictum est, ascen- dit, quid est? & cætera.

Alios autem pastores & doctores.) Annotauit Hieronymus, & hunc sequutus Au- gustinus, epistola quinquagesima nona, quod quum in cæteris discreuerit officiorum ge- nera, hic duo coniunxit. Neque enim dictum est, Quosdam pastores, quosdam doctores: sed Alios pastores & doctores: quod quicunque pastores sunt, ijdem debeant esse docto- res. Quum Ambrosius id non animaduertēs, opinor, distinctim accipiat, quasi diuersi sint pastores ac magistri. Rursum parum uidetur obseruasse, quod apud Græcos pro magistris est διδασκάλους, id est, doctores. Magistros enim interpretatur exorcistas, qui in ecclesia coerceant ac uerberent inquietos. Quanquā Theophylactus proposito sensu quem osten dimus & hunc attingat de diaconis.

Episcopus idem doctor

Ad consummationem sanctorum.) πρὸς τὸν καταρτισμόν. Hieronymus legit, Ad in- structionem. Significat autem & refectionem siue reparationem aut instaurationem rei collapsæ. Doctores enim succurrunt lapsis & deiectis. Maxime uero probatur quod no- biscum uertit Ambrosius, Ad consummationem sanctorum. nam & hoc sonat Græcis

καταρτίζεσθαι. Ita probe congruit quod ſequitur: In ædificationem corporis Chriſti: nimirum ut corpus undique ſit perfectum.

In agnitione filij dei.) Et agnitionis filij dei. καὶ τῆς ἐπιγνώσεως. pendet enim ab ἑνότητος, quemadmodum & fides. Et ita legit diuus Hieronymus, qui & alibi monet proprie agnoſci quod antea fuerat cognitum.

Et circunferamur.) Græcis eſt participium, περιφερόμενοι. id eſt, Circumacti. Auguſtinus legit, Circumlati. Cætera commode, ſi tempus reſponderet. Et Paruuli, eſt νήπιοι. quod ita ſignificat puerum, ut & parum prudentem ſignificet. Et Omni uento, rectius erat Quouis uento. Nam Græca uox παντί, anceps eſt.

Nequitia, pro Aſtutia *κυβεία*

In nequitia hominum.) ἐν κυβείᾳ. Quod uerbum ductum eſt à luſu teſſerarum, in quo qui poteſt, imponit & circumuenit alterum: etiamſi Faber in prima ſanè æditione mutat pro Nequitia, Confuſionem & Perturbationem: ſed deceptus, ut uidetur, ſimilitudine figuræ υ, quæ cappa uideri poſſit: itaque κυκεία legit, pro κυβεία, quum ſit β. Et mutauit ille quidem hunc locum in poſteriore æditione, ſed ita ut nec ibi ſuffrager homini. Qua de re nonnihil attigimus in noſtra ad illum apologia. Videtur autem uerbum eſſe fictum à κυβεύω, quod eſt teſſeris ludo, quod in huiuſmodi ludis arte opus eſt: & quiſque nititur circumuenire colluſorem ſi poſſit, ad ſuum duntaxat commodum ſpectans: ut κυβείαν, dicere poſſis Aleationem, hoc eſt, uerſutiam, & fallax artificium, uel potius artificem fallaciam. Teſtatur & Heſychius, κυβεῦσαι præter cætera ſignificare & χλευάσαι, quod eſt Irridere, aut ſubſannare. Id'que Hieronymus ad dialecticorum argutias & inſidioſas captiones refert. Hæc quum animi noſtri coniecturam, tametſi magnopere probabilem ſequuti, literis prodidiſſemus, nacti Theophylacti epiſcopi in Paulinas epiſtolas commentarios, haudquaquam aſpernandos, comperimus & illum nobiſcum ſentire: cuius equidem uerba, quod ad hanc rem pertinet, non grauabor adſcribere: κυβευταὶ λέγονται οἱ τοῖς πεττοῖς κεχρημένοι, τοιοῦτοί εἰσιν οἱ ψευδοδιδάσκαλοι μετατιθέντες τοὺς ἀφελεστέρους ὥσπερ πεττοὺς ὡς βούλονται. id eſt, Cybeutæ dicuntur, qui talis utuntur: eiuſmodi ſunt falſi doctores, tranſponentes ſimpliciores ceu talos, prout uolunt. Mihi quidem ſatisfaciebat mea coniectura, tam conſentanea uero. Cæterum, quoniam nonnullos magis commouet autoritas, quàm ipſa res, Græci interpretis ſuffragium addidimus. Theophylactus Chryſoſtomum, ut ferè ſolet, eſt ſequutus. Illud mirum, neutrum differentiam ponere inter κύβων, καὶ πεττούς, id eſt, inter teſſeras & talos: niſi quod in utriſque locus eſt fraudi. Illud admonet Hieronymus, Totum hunc locum, ſi quis Græca legat manifeſtiorem eſſe: ſed dum Latinis ad uerbum redditur, ſenſum fieri obſcuriorem.

Paraphraſis

Paraphraſi poterat explicari ad hunc modum: Donec eò perueniamus omnes, ut eadem ſit omnium fides, & æque cognitus, ſiue agnitus filius Dei: hoc eſt, ut pertingamus ad perfectam, ſolidam, ac uirilem ætatem, uidelicet ad eam menſuram ætatis, quæ nos plene adultos reddat in Chriſto, ne poſthac ſimus infantes, qui circumagantur ac circumferantur quouis uento doctrinæ, imponente nobis hominum aſtu, hoc agentium, non ut Chriſtum ſyncere nos doceant, ſed callidis artibus adorti nos illaqueent, capiant'que. Quin potius iſtis neglectis, quæ uera Chriſto'que digna ſunt, ſectantes: per omnia adoleſcamus in illum, qui eſt caput omnium. Is autem eſt Chriſtus, non Moſes: hic enim membrum duntaxat eſt, non caput. Hieronymus legit, In fallacia hominum, in aſtutia: & cætera.

μεθοδεύειν

Ad circumuentionem.) πρὸς τὴν μεθοδείαν. Dictum eſt autem à μεθοδεύειν, quod eſt hominem adoriri ex inſidijs. Et,

Erroris.) τῆς πλάνης. Melius uertiſſet, Impoſturæ. Nam πλάνη, & decipientis eſt, at error decepti. Mirum eſt autem quid ſequutus Ambroſius, legerit, Ad remedium erroris: niſi forte methodum ille ſcripſit, id'que aliquis transformauit in remedium. Auguſtinus uertit machinationem.

Veritatem autem.) Dilucidius erat Sed, quàm Autem, aut Sed potius. corrigit enim quod præceſsit.

Veritatem autem facientes.) ἀληθεύοντες. id est, Veritatem sectantes. Nam ἀληθεύειν, est uel præstare quod dixeris, uel uera loqui. Nam hoc opposuit, τῇ κυβείᾳ, καὶ τῇ πανουργίᾳ. hoc est, Versutiæ & imposturæ.

ἀληθεύειν non tantum in uerbis est.

αὐξάνω neutrum

Crescamus in illo.) αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα. id est, Augeamus in illum omnia. Sic quidem emendat Laurentius. Ego sane puto recte uerti posse, Augescamus in illum per omnia. ut ad τὰ πάντα, subaudias præpositionem κατά. Tametsi Hieronymus legit, Vt augeamus in ipso omnia. Et item Ambrosius, si tamen codices mendo uacant. Nec ab his dissentit Theophylactus, interpretans, omnia in nobis esse augenda & uitam & dogmata. Chrysostomus trifariam interpretatur: Primum, ut intelligamus corpus augmentum facere, dum in singulis membris operatur spiritus iuxta cuiusque modum: Altero modo, ut accipiamus singula membra capere augmentum ex subministratione spiritus: Tertio, ut intelligamus spiritum augeri, dum à capite fluens meat per omnia membra, contingens & connectens singula. Potest autem in uerbo transitiuo subaudiri Nos, pronomen: etiamsi αὐξάνω apud Græcos neutralem habet significationem, nec memini in alio significatu comperisse. Proinde sequatur Lector, quod maxime probauerit, etiamsi nostra lectio ab horum interpretatione minime dissidet, præsertim quum mox sequatur: τὴν αὔξησιν τοῦ σώματος.

Compactum.) συναρμολογούμενον. Quod ante uerterat, Constructum.

Connexum.) συμβιβαζόμενον. id est, Coagmentatum. Hieronymus legit, Conglutinatum.

Iunctura ἁφή

Per omnem iuncturam.) ἁφῆς. Quod non possis aptius uertere quàm Commissuram. Est enim ἁφή, Commissio: sic ut utrunque se mutuo contingat, ueluti membrum membro connexum. Proinde Augustinus in Psalmo decimo, legit, Per omnem tactum. Idem libro de ciuitate dei uigesimo secundo, capite decimo octauo, locum hunc adducit hisce uerbis: Qui descendit, ipse est, & qui ascendit super omnes cœlos, ut adimpleret omnia. Et ipse dedit, quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam uero euangelistas, quosdam autem pastores & doctores ad consummationem sanctorum, in opus ministerij, in ædificationem corporis Christi, donec occurramus omnes in unitatem fidei, & agnitionem filij dei, in uirum perfectum, in mensuram ætatis plenitudinis Christi, ut ultra non simus paruuli, iactati & circumlati omni uento doctrinæ, in illusione hominum, in astutia, ad machinationem erroris: ueritatem autem facientes in charitate, augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus, ex quo totum corpus connexum & compactum, per omnem tactum subministrationis, secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis, incrementum corporis facit, in ædificationem sui in charitate.

Secundum operationem.) κατ' ἐνέργειαν. Rursum est illud nomen toties obuium, quod actum ac uim occultam significat. Sentit de spiritu uitali, qui à capite proficiscens, impartit uim suam, non omnibus parem, sed quatenus conducit toti corpori. Ad eum modum interpretatur Chrysostomus & Theophylactus, ut ἐνέργεια, quam hic operationem uertit, pertineat ad actum spiritus Christi in membris suis, non ad opera nostra, quemadmodum exponit Lyranus. Thomas ita moderatur interpretationem, ut uideatur utrunque sensisse.

Lyranus

In mensuram.) ἐν μέτρῳ. id est, In mensura: etiamsi dissentiant Latina exemplaria: ut intelligas in corpore cuique membro iuxta suum modulum impartiri de uita corporis & alimento. Sic enim dixit, In mensura, quasi dixisset, Per mensuram, siue iuxta modum.

Vniuscuiusque membri.) μέρους. id est, Partis. Quanquam Græcis exiguum discrimen inter μέλους & μέρους. μέλους legit Chrysostomus.

In ædificationem sui.) ἑαυτοῦ. id est, Suijpsius.

In domino.) Quidam Græci codices habent, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. id eſt, In conſpectu Dei.

Sicut & gentes.) Nonnulli codices habent, Sicut & reliquæ gentes. τὰ λοιπὰ ἔθνη.

Senſus, pro mente In uanitate ſenſus.) νοός. id eſt Mentis, potius quàm Senſus. Atque ad eum modum mox uertit interpres: Renouamini ſpiritu mentis ueſtræ. Valla iure taxat eos, qui Senſum, interpretantur Senſualitatem: quum Græcis νοῦς, ſit ea pars animi, quæ maxime ſemota eſt à materia corporis, quæque ſola putatur aliquid agere ſine corporis organis.

Obſcuratum habentes intellectum.) ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ. id eſt, Obſcurati cogitatione, ſiue animo. Hieronymus legit, Obſcurati mente. Ambroſius, Obſcurati intellectu. At noſter interpres hoc ſanè loco clarius extulit ὄντες.

Alienati à uita.) Abalienati. ἀπηλλοτριωμένοι, id eſt, Abalienati. Et ita legit diuus Hieronymus.

Diſſonat à nobis Ambroſius A uita dei.) Quidam codices habent, A uia dei: ſed mendoſe. Eſt enim A uita, τῆς ζωῆς. Ambroſius legit, A fide dei. Poteſt & hic eſſe ſenſus, A uita, qui eſt deus. Id enim ſubindicant articuli utrobique appoſiti, τῆς ζωῆς τοῦ θεοῦ, A uera uita qui eſt deus.

Per ignorantiam.) διὰ τὴν ἄγνοιαν, Propter ignorantiam.

Propter cæcitatem.) πώρωσιν. Quod magis ſonat Excæcationem. Mirum unde Ambroſius legat pro Cæcitatem, Duritiam: niſi fortè codex illius pro πώρωσιν, habebat σκλήρωσιν.

Varia lectio Qui deſperantes ſemetipſos.) οἵτινες ἀπηλγηκότες, ἑαυτοὺς παρέδωκαν. id eſt, Qui ſocordia detenti tradiderunt ſemetipſos: emendatore Valla. At diuus Hieronymus exiſtimat recte uerti poſſe, Indolentes, pro Deſperantes. quod uox Græca hinc uidetur deducta, quum quis uacat dolore & ſenſu ſui mali, & ob id ſtupens fertur in omne uitium. Ad eundem modum interpretantur Græcanica ſcholia. Et abutitur quidem Marcus Tullius uerbo Indolentiæ, ſed cupiens utcunque explicare Græcam, ἀναλγησίαν. ἀλγεῖν enim Græcis Dolere, ἀπηλγηκώς dicitur qui, ut ita loquar, dedoluit: ſiue, ut Comicus loquitur, perdoluit. qui que eò duritiæ peruenit, ut ad omnem mali ſenſum obſurduerit. ſicut deferbuiſſe dicitur Latinis, qui deſierit feruere: & deſipere, qui ſapere deſierit. Haud ſcio an interpres legerit, ἀπηλπικότες. Et facillimus eſt lapſus in una litera. Quin & Ambroſius legit atque interpretatur, Deſperantes. Chryſoſtomus interpretatur ἀπεγνωκότες ἑαυτῶν. etiamſi contextus habet, ἀπηλγηκότες ἑαυτούς. & in commentario meminit ἀναλγησίας. quod iſta duo cohærent, Deſperatio, & Indolentia. Ac mea quidem ſententia magis quadrabat ad ſententiæ tenorem, Deſperantes. Siquidem qui deſperant eſſe uitam à morte corporis, auidiſsime rapiunt huius uitæ uoluptates, atque his ſeſe ingurgitant, uelut amiſsis illis nihil habituri ſuaue. Nec arbitror Græcos ſic loqui, ἀπήλγηκεν ἑαυτόν.

Noua Hieronymi interpretatio Immundiciæ omnis in auariciam.) Videtur auaricia nihil habere confine cum immundicia, aut libidine: atque ob id admonet Hieronymus, Græcis non eſſe φιλαργυρίαν, aut φιλοχρηματίαν, quæ uoces ab auiditate pecuniæ dictæ ſunt: ſed πλεονεξίαν, ab habendo plus quàm æquum eſt, uocatam. Porro qui uehementer eſt auidus uoluptatum, non eſt contentus uxore ſua, ſed alienam quoque conſtuprat, & ſubinde aliam inuadit, quo uoluptatis ſatietatem euitet. Hoc pacto putat accipiendum & eum Pauli locum, qui eſt in epiſtola ad Theſſalonicenſes priore, capite quarto: Hæc eſt enim uoluntas dei, ſanctificatio ueſtra, ut abſtineatis uos à fornicatione, ut ſciat unuſquiſque ueſtrum, ſuum uas poſsidere, in ſanctificatione & honore, non in libidine deſiderij, ſicut & gentes quæ non nouerunt deum, ut ne quis ſupergrediatur & circunſcribat in negotio fratrem ſuum, quoniam uindex eſt dominus de his omnibus. Nam & illic quod interpres uertit Circumueniat, eſt πλεονεκτεῖν. Mihi uidetur & ita poſſe accipi, ut ἐν πλεονεξίᾳ dictum ſit pro eo quod erat Auide. Theophylactus refert ad omnem concupiſcentiam immo-

tum immoderatam. Nam hæc pertrahit homines in cæcitatem mentis. Chrysostomus, id auariciam.

In auariciam.) In auaricia, ἐν πλεονεξίᾳ. Quasi dicas, Per auariciam, siue cupiditatem rei alienæ.

Si tamen illum.) εἴγε. id est, Siquidem, aut si sane. Admonet Theophylactus non esse dubitantis, sed confirmantis. Atqui Tamen additum, dubiam reddit orationem. *Tamen, non recte additū*

Deponite uos.) Græce sic est, ἀποθέσθαι ὑμᾶς, ἀνανεοῦσθαι, καὶ ἐνδύσασθαι. id est, Deposuisse uos ueterem hominem, & renouatos fuisse spiritu, & induisse nouum hominem. Aut ut legit diuus Hieronymus, Deponere uos: ut referatur ad didicistis: sed tum omittendum erat pronomen Vos. Nam is ordinat in hunc modum: Vos autem non ita didicistis Christum, si tamen illum audistis, & in illo docti estis, deponere uos secundū priorem conuersationem ueterem hominem, qui corrumpitur iuxta desideria erroris. Ambrosius ad hunc legit modum, Vt exponatis secundum priorem cōuersationem ueterem hominem: *Ordo* sed mox infinita uertit in imperatiua, renouamini, induimini. Theophylactus putat infinita posse referri: uel ad illud, Estis edocti: uel ad hoc, Sicut est ueritas. quasi interroges, quid estis edocti? nempe deponere ueterem hominem. Aut quæ est ueritas? nempe deponere, & cætera. Posteriorem sensum sequitur Chrysostomus: Vt, inquit, dogmatibus uita consentiat.

Secundum desideria erroris.) Hilarius libro de trinitate duodecimo, addit pronomen, Secundum concupiscentiam eius deceptionis: fortassis exprimere cupiens uim articuli, τῆς ἀπάτης.

Renouamini autem.) Et hic infinita sunt, sicut admonuimus, quæ possunt pariter ad idem referri, Si didicistis.

Et sanctitate ueritatis.) ἐν ὁσιότητι τῆς ἀληθείας. Ambrosius legit, In ueritate & iustitia. uerti poterat In religione ueritatis. Nam Græci literatores putant ὅσιον dictum quasi ἅζιον, à uerbo ἅζω, quod est ueneror ut numen.

Cum proximo.) μετὰ τοῦ πλησίον. id est, Ad proximum. Tametsi recte uertit interpres. Nam quum eo loqui dicimus, cui loquimur: ut pugnare cum eo, aduersus quem pugnamus.

Irascimini & nolite peccare.) Id quemadmodum è Psalmo sumptum est ita iuxta formam Hebræi sermonis extulit. Nam sensus est, Si continget irasci, tamen ne peccetis: hoc est, compescite iram. Neque enim Paulus iubet nos irasci, sed iram non uult esse diuturnam, nec ad iniuriam usque progredi. Nec est Iracundia Græce, quæ uox Latinis, non tam *Iracundia* iram quàm naturæ uitium, aut certe habitum significat animi facile irascentis, sed παροργισμῷ, *παροργισμός* id est, Iram, siue commotionem, aut iritationem: ut intelligamus ei qui lacessitus sit iniuria, etiam si quid doleat, tamen eum dolorem breuem esse oportere, & citra retaliationem iniuriæ debere consistere inter Christianos. Deinde diabolo, haud scio an hic pro calumniatore possit accipi. Sitis, inquit, concordes, ne si iuste etiam ulciscamini, præbeatis ansam calumniandi ethnicis, quibus uidebimini uindictæ cupidi. Siquidem calumniatur & diabolus per organa sua. Neque quicquam uetat, calumniatorem appellari Latine diabolum ipsum. Quandoquidem non defuit & huic loco sic à me reddito diabolus. Vtrunque sensum attingit Chrysostomus. Discordia locum dat hosti, satanæ & homini calumniatori.

Nolite dare.) μήτε δίδοτε. id est, Neque detis.

Manibus suis.) ταῖς ἰδίαις χερσίν. id est, Proprijs manibus. Quanquam hic ἴδιον & ἑαυτοῦ, per idem pronomen Suus, perpetuo consueuit uertere. Quidam codices non addunt Suis: ut nec Ambrosius.

Quod bonum est.) Potest legi per parenthesim, Quod bonum est, quæ res bona est, uel operetur rem bonam: hoc est, non è turpi opificio quærat uictum, sed honesto.

Necessitatem patienti.) τῷ χρείαν ἔχοντι. id est, Opus habenti. Hoc admonet propter quosdam qui docent nos non obligari ad subueniendum proximo, nisi in necessitate. Necessitatem autem interpretantur, quum certo constat periturum proximum, ni

demus

demus quod desiderat. Et tamen hoc ipsum quod sic donatum est, putant iure repeti, si qui accepit, possit reddere. Ad has angustias detrusimus illam amplissimam charitatem euangelicam. Hieronymus legit, Ei qui indiget. Et est ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι. id est, Vt possit impartire. Nam ἔχω adiunctum uerbis infinitiuis, aliquoties usurpatur pro possum.

Sermo malus.) λόγος σαπρὸς. id est, Sermo spurcus, aut uitiosus. Neque enim sentit opinor de sermone leui aut superuacaneo, sed obscœno aut pestilenti. Annotauit Græcæ uocis emphasin Theophylactus: etiamsi in Euangelijs de arbore mala loquens, eadem uoce est usus Euangelista.

Fidei, pro opportunitatis

Aedificationem fidei.) In Græcis codicibus, τῆς χρείας. id est Vtilitatis, lego, non Fidei. Hieronymus testatur emendasse se, Ad ædificationem opportunitatis. sed in Latinis codicibus pro Opportunitatis, legi Fidei, propter euphoniam. Atque ita legit diuus Ambrosius. Admonet & Theophylactus de dictione χρείας. Chrysostomus item χρείας legit. Nec uideo tamen quæ sit cacophonia in Opportunitatis, aut quod malim, Vtilitatis. Nam opportunitas, aliud sonat Latinis quàm χρεία. neque opportunitas, respondet uerbo Oportet. Ex hoc loco colligere licet Hieronymũ in hac epistola sequi quod ipse emendarat, & tamen non in alia epistola plura sunt quæ discrepant à uulgata lectione. Vbi sunt igitur qui cœlum terræ miscent, quod aliqui dubitant, an uulgaris æditio sit Hieronymi.

Hieronymus etiam post castigatũ Nouũ testamentũ reprehẽditquod legimus

Quod autem hos commentarios scripserit post castigatum Nouum testamentum, arguit liber ipsius De scriptoribus illustribus, in quo commemorat commentarios in epistolam ad Galatas, ad Titum, ad Philemonem. Præterea castigatum Nouum testamẽtum, quum huius operis nullam faciat mentionem, utique facturus, nisi hos commentarios scripsisset post æditum catalogum de uiris illustribus. Hic cerdo quispiam fortasse respondebit, obliuionem in causa fuisse, aut spiritum hoc noluisse.

In die.) εἰς ἡμέραν. id est, In diem.

Ira & indignatio.) θυμὸς καὶ ὀργή. id est, Ferocia & ira. θυμός proprie est impetus animi efferuescentis & concitati.

Inuicem benigni.) χρηστοί. Hieronymus putat rectius uerti suauitatem, quàm benignitatem, ut opponatur amarulentiæ & asperitati morum: nam & χρηστολόγοι dicti sunt, uehementer comes & blandi. Benignitas enim proprie ad dandum pertinet, hoc est, ad liberalitatem.

Misericordes.) εὔσπλαγχνοι. Quod non solum ad misericordiam, sed ad omnem pietatis affectum pertinet, quasi dicas, bonorum uiscerum. Nam uiscera, pro affectibus usurpant diuinæ literæ.

Hieronymi annotatio excussa

Donantes inuicem.) χαριζόμενοι ἑαυτοῖς. id est, Donantes uobisipsis, ut intelligas quod in alios benefeceris, id tuo bono, tuoque lucro fieri, magis quàm illius qui accipit. Ita Hieronymus. Neque enim hic est Donantes, pro Condonantes, seu ignoscentes, positum: sed χαριζόμενοι, id est, Largientes, seu libenter dantes. Ambrosius legit & interpretatur Donantes, Ignoscentes & remittentes peccatum. Atque ita sanè Paulus usus est in epistola secunda ad Corinthios, eodem uerbo χαρίζεσθαι. Et ego si quid donaui, & cætera. Quod quidem & hic sequutus est Chrysostomus ac Theophylactus. Proinde si placet hic sensus, qui mihi magis arridet, ἑαυτοῖς uertendum erat uobis inuicem, ut mutuo ignoscamus alij aliorum erratis: nam & hoc ad misericordiam pertinet.

Donauit uobis.) ἡμῖν. id est, Nobis, prima persona. Tametsi Græci codices uariant.

EX CAPITE QVINTO

In odorem suauitatis.) εἰς ὀσμὴν εὐωδίας. id est, In odorem redolentiæ, siue bonæ fragrantiæ. Hieronymus in præfatione Zachariæ: Reddidit odorem bonæ fragrantiæ.

Nec nominetur.) μηδὲ ὀνομαζέσθω. id est, Ne nominetur quidem.

Aut turpitudo, aut stultiloquiũ.) Græcis hoc loco non repetitur Aut, sed Et. & tamen

... tamen laudo quod mutauit interpres. Etenim quum sensus sit idem, tamen commo-
... ior est oratio. Quod si recte fit in aliquot locis, quoties libuit interpreti, quid uetat quo
... minus idem fiat quoties quoties ratio postulat?

Aut scurrilitas.) εὐτραπελία. id est, Facetia, siue lepos. Nam in bonam partem apud philosophos accipitur. Sentit autem urbanitatem scurrilem, & indignam graui uiro. Tacet Hieronymus eiusmodi quoque sales, qui tantum risus causa dicuntur, indignos esse putat uere Christianis, adducens illud ex Hebraico euāgelio, Nunquam læteris, nisi quum uideris fratrem tuum in charitate. Equidem ut iocos utcunque tolero, modo docti sint & sale conditi: ita non fero quosdam, qui quoties urbani uideri uolunt, è diuinis literis ad suas ineptias detorquent aliquid. Quod infestiuū festiuitatis genus, impense uideo placere monachis quibusdam, ac sacerdotibus etiam nōnullis, qui si cupiant uel insectari quempiam, canticum Mariæ, uulgo dictum Magnificat: aut canticum uulgo dictum Te deum: commutatis aliquot uerbis, detorquent ad uirulentiam. Huiusmodi sales illis merito placent, quibus placet Catholicon, Mammætractus, & id genus insulsissima glossemata, quibus arrident frigidissimæ quæstiunculæ, ut ubique sui sint similes, non minus ridiculi dum iocantur, hoc est, dum camelus saltat, quàm dum serias res agunt. Cæterum quod sequitur, Gratiarum actio: Græcis est, εὐχαριστία. Id uerbi diuus Hieronymus interpretatur gratiositatem, seu gratiam: quod apud Hebræos, gratiosus & gratias agens, eodem uerbo dicatur. Putat enim in Prouerbijs ita scriptum: γυνὴ εὐχάριστος ἐγείρει ἀνδρὶ δόξαν. id est, Mulier grata suscitat uiro gloriam. Nam cæteri quoque interpretes, Aquila, Theodotion, & Symmachus uerterunt χαροπός, id est, gratiosa, nō εὐχάριστος. Hæc huc tendūt, ut sermo Christianorum absit à scurrilibus iocis, sed sua quadam gratia cōditus sit. Verum id lectori expendendum relinquo. Mihi Hieronymianum commentum hoc loco non usquequaque probatur, præsertim Græcis non suffragantibus. Ambrosius interpretatur εὐχαριστίαν, sermonem ad dei laudem facientem.

εὐτραπελία

Ioci insulsi ex sacris literis

Camelus saltitans

Quæ ad rem non pertinent.) τὰ οὐκ ἀνήκοντα. id est, Non conuenientia, siue quæ non conueniunt: quemadmodum alibi uertit: ut ad personam referatur. Alius sermo scurram decet, alius seruum Christi. Et si iocandum est, debet adhiberi iocus decorus. Videmus & inter Paulum eremitam & Antonium iocos quosdam intercessisse, Hilarionem multa salse dixisse. Verum huiusmodi sales non stultum risum excitant, sed laudem dei sonant.

Scitote intelligentes.) ἐστὲ γινώσκοντες. id est, Sitis cognoscentes. Quanquam quidam codices habent ἴστε, id est, sciatis: ut congeminatio epitasin habeat. Priorem lectionem sequitur Ambrosius & Hieronymus. πλεονέκτης, quod Cyprianus uertit Fraudator: nos Auarus, legimus. De uoce πλεονεκτεῖν, admonet diuus Hieronymus, à πλέον ἔχειν dictam, ubi quis occupat alienum. Proinde superius aliquanto, Ne quis circumueniat in negocio fratrem, de adulterio interpretatus est: & hic πλεονεξίαν putat pro stupro accipi posse.

πλεονεξία torquetur ad stuprum

Quod est idolorum seruitus.) ὅς ἐστιν εἰδωλολάτρης. id est, Qui est idolorum cultor. Hieronymus legit, Qui est idolis seruiens. Hic interpres λατρείαν modo cultum uertit, modo obsequium, modo seruitutem. Augustinus libro de ciuitate dei decimo, admonet seruitutem qua quis non est sui iuris, appellari δουλείαν. Cæterum cultum eum quo colitur deum plerunque, λατρείαν dici in sacris literis.

δουλεία λατρεία

In regno Christi & dei.) Sic patrem uidetur appellare deum, quasi Christus non esset deus. Verum id aliàs admonuimus, patrem ex consuetudine sermonis apostolici significari, quoties deum absolute nominarit, quum ex plurimis locis palàm sit & Christum illis uocari deum.

Venit ira.) ἔρχεται. Venit, hoc loco præsentis temporis est, aut certe futuri, nam præteriti esse non potest. Rectius, opinor, accipi præsenti tempore, ut intelligamus ob huiusmodi, diuinam iram solere sæuire in filios male morigeros, minusque dicto audientes.

In filios diffidentiæ.) ἀπειθείας. id est, Inobedientiæ, siue incredulitatis: quemadmodum antea meminimus. Hieronymus putat rectius uerti Insuasibilitatis, quos nos intractabiles appellamus. Mirum autem Hieronymo placere uerbum Insuasibilitatis, Latinis auribus inauditum. Cyprianus in epistola ad Epictetum legit, In filios contumaciæ.

Porro

Porrò de colore sermonis Hebraici, quo filium contumacem, contumaciæ filium uocant, crebrò iam admonuimus.

Participes eorum.) συμμέτοχοι. id est, Comparticipes. id est, Ne sitis participes malorum cum illis. Agit enim de fructibus impietatis, quorum nō uult eos esse participes cum impijs, ut altera pars communionis pertineat ad rem, altera ad personam. Id quidē diligenter ac multis uerbis annotauit Hieronymus. Mihi quisquis particeps est, & alicuius rei particeps sit, oportet, & cum aliquo particeps. Addit ille, in diuinis literis participem dici in bonam partem, comparticipem in malam. An hoc perpetuū sit, nescio. Certe huius epistolæ capite tertio, usurpauit in bonam partem, loquens de gentibus ad Christum conuersis, συμμέτοχοι τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ. id est, comparticipes promissionis. Non est insectandus uir sanctus, sed tamen hic insignis lapsus est memoriæ, Primum iubet hoc discrimen diligenter obseruari, negatq; se meminisse sibi lectam comparticipis uocem in diuinis literis, nisi significatione mali, quum ipse huius epistolæ capite tertio, diligenter indicet additam his dictionibus præpositionem, concorporales & comparticipes dure quidem sonare Latinis auribus, sed tamen non omittendam, quod in diuinis literis nec apices nec puncta careant mysterio. Hæc admonere uisum est, ut in his qui prodesse student, moderatius feramus humanos lapsus, quum id usu uenerit uiro sic in diuinis uoluminibus exercitato.

Participeps comparticeps

Fructus enim lucis.) Græce est, Fructus enim spiritus. ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ πνεύματος. Quanquam Latini codices, & consensus interpretū & ipse sermonis ordo refragatur huic lectioni. Præcessit enim lucis mentio, Nunc autem lux in domino, ut filij lucis ambulate. Quanquam Theophylactus legit & interpretatur fructus lucis. Chrysostomus uidetur legisse Spiritus. Item sequitur, & nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum.

Beneplacitum deo.) Græce est Domino.

Magis autem redarg.) Omissa est coniunctio Et, καὶ. Et redarguite, pro Arguite. Ambrosius legit Obiurgate: sed accommodatius erat Arguite, ἐλέγχετε. Siquidem ipsa lux bonæ uitæ, arguit & prodit turpia facta tenebrarum, etiamsi nihil obiurges. Memor igitur metaphoræ subiecit, Magis autem arguite. Arguit enim qui reprehendit & uincit, & arguit qui prodit. Et sermo qui consequitur Omnia autem à luce manifestantur, magis exigit ut legamus Arguite, pro Prodite, quàm pro Obiurgate. Quanquam hic quoq; legit Ambrosius Obiurgantur, quemadmodum ante legit & exposuit Obiurgate. Mecum hactenus facit Theophylactus.

Omne enim quod.) τὸ φανερούμενον. Quoniam participium est medium, ambiguam reddit orationē. Nam potest esse sensus, Quicquid manifestatur, lux est: aut quicquid manifestat, lux est. Apparet autem potius actiue legendum, quàm passiue. Nisi me moueret articulus participio appositus non nomini, interpretarer ad hunc modum. Id quod omnia manifestat, lux est. τὸ πᾶν φανερούμενον φῶς ἐστι. Quicquid enim celat, nox & caligo: id lumen retegit aperitq;. Ex sancta piorum uita, & ex prædicata ueritate omnia palàm fiunt quæ ab hac dissident. Nunc autem habemus, πᾶν γὰρ τὸ φανερούμενον φῶς ἐστι. Et Theophylactus cum Chrysostomo passiue interpretatur φανερούμενον, exponens, delictum simulatq; proditum ac retectum fuerit, uerti è tenebris in lumen. Atq; hoc nos sequuti sumus. Hieronymus legit Arguta: sed interpres melius, qui temporis quoq; rationē expressit. Rursus ex hoc loco & proximo liquet, uulgatam translationem non esse Hieronymi.

Quod Paulus citat nusquam legitur

Surge qui dormis.) Id quod Paulus citat, Hieronymus negat usquam reperiri in diuinis literis, sed uel ex apocryphis depromptum existimat, uel ab ipso Paulo prophetico spiritu proferri. Mirum est autem hunc scrupulum à Græcis dissimulari.

Et illuminabit te.) καὶ ἐπιφαύσει σοι. id est, Et illucescet tibi Christus, siue orietur tibi Christus. ut uertit & emendat diuus Hieronymus. Cæterum quod idem admonet à quibusdam legi, non ἐπιφαύσει, sed ἐφάψεται, id est, cōtinget. qui uelint hoc uideri dictum à Christo pen[illegible] in cruce ad Adam illic sepultum, qui sanguine redemptoris contactus, uitam receperit, coactius est, & Iudaicas sapit fabulas. Et tamen Hieronymus testatur se interfuisse in concione in qua commentū hoc miro plebis applausu sit exceptum. Quemadmodum & ipse audiui de litera Syn, quæ lingua Britannica sonat peccatum, media in Hebraico nomine Iesus: item de tribus inflexionibus, Iesus, Iesu, Iesum, quas interpretabatur

tur ex postremis literis, summ[redacted] ultimus & [redacted]. Quanquam ita [redacted] *Lectio duplex*
[redacted]sium, nonnihil tamen & aliâs dis[redacted] lectione [redacted]
admodum [redacted]exurge de [redacted]tuis, & continges [redacted] Augustinus item enarra[redacted]
mum tertium, legit, Et continget te Christus. V[redacted] meminerunt [redacted]
mentarij qui Chrysostomi titulo feruntur, licet hanc quam[redacted]
[redacted] magis quadrat ijs quæ [redacted]
[redacted]mne quod [redacted]
monet beatus Thom[redacted] hunc locum [redacted]
[redacted]e, sed [redacted] exposuiss[redacted] de [redacted]
Esaiam 60: Surge illuminare Hierusalem, quia uenit lum[redacted] gloria domini[redacted]
te orta est. Surgere iubentur qui dormiunt, & [redacted]
men mundi. [redacted]

[redacted] itaq; fratres.) [redacted]

Caute ambuletis.) ἀκριβῶς, id est, Diligenter & accurate[redacted] Unde bene dixit, uidere, [redacted] non liceat [redacted]

[redacted] mercantes & ementes. Et tempus hic occasionem sonat, siue opportunitatem, quam uult emi [redacted]

Mali sunt.) [redacted] Quod ipsum uerbum [redacted] *Mali pro miseri*
tempore à labo[redacted] impostura. [redacted]

Voluntas dei.) Domini est Græcis pro dei, τοῦ κυρίου.

In quo est luxuria.) ἀσωτία, id est, Luxus. Hoc admonui, ne quis hic luxuriam accipiat pro libidine, ita ut uulgus facit. Nec uideo cur Faber malit pro luxuria insalubritatem, qua si hoc agat Paulus ceu medicus, ut simus salubri corpore, temperantes ab ebrietate. Nam ut donemus ἀσώτους dictos à uerbo σέσωσαι, id est, seruatus est, addita particula priuatiua & abiecto σ, non potest tamen significare insalubritatem, nec usquam apud scriptores Græcos hoc sensu reperitur usurpatum: imò populus Asotorũ sic dictus est Græcis, quod essent luxu perditi, sic assidue uersantes in comessationibus ut nunquam uiderent solem, nec orientem nec occidentem. Quorum meminit & Plato, præter alios innumeros: hinc & uerbum deductum ἀσωτεύομαι luxu diffluo, quo usus est Athenæus libro dipnosophistarum octauo. Iam dictio quo, mea sententia non simpliciter refert uinum, sed totam orationis particulam quæ precessit: nolite inebriari uino, in quo, hoc est in qua re, & in qua ui temulentia est luxus. Porrò quod hic uocat ἀσωτίαν, alibi dixit ἀσέλγειαν. Nec omnino sit absurdum siquis aliquando abutatur luxuria pro uitio libidinis, propter cognationem huiusmodi uitiorum, comessationis, temulentiæ, chorearũ, & libidinis. [redacted]

Faber *ἀσωτία*

Luxuria quid proprie

[redacted]

Implemini spiritu sancto.) Græce est, sed implemini spiritu, nec additur sancto nec apud Græcos, nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymũ, nec in uetustis exemplaribus, suffragante utroq; Constantiensi, tantum est spiritu, ἐν πνεύματι. Id opposuit temulentiæ uini, rem subtilem crassæ.

Superest in nostra æditione

In psalmis.) In redundat, ψαλμοῖς. Nec est in cordibus, sed in corde. Cæterum psalmus & hymnus utrunq; Græcum est. Illud significat cantionem, hoc laudem, sed proprie dei. Et hæc opposuit ebrijs cantionibus.

In timore Christi.) Iam frequenter admonui in timore perinde ualere, ac si dixisset per timorem. Hieronymus putat hanc particulam sic accipi posse, quasi sit genus propositum, quod mox diuidatur suis partibus, uidelicet Mulieres subditæ sint uiris, serui dominis, filij parentibus.

Subditæ sint.) Subditæ estote ὑποτάσσεσθε. Hieronymus negat hanc particulam addi in Græcis codicibus, Subditæ sint, sed hunc sermonem pendere ex capite superiori, Subiecti inuicem in timore. Nimirum, mulieres subditæ uiris &c. Et tamen id hodie reperitur in Græcorum codicibus, adiectum ut apparet, quo & sensus sit dilucidior, & capitulum hoc separatim legi queat, si res ita postulet.

Ipse saluator corporis.) [redacted] id est, Et ipse seruator corporis est. Et eius pronomen, apud Græcos non additur, nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymum.

Superest rursum

In uerbo uitæ.) Vitæ apud Græcos non additur, nec apud Ambrosium, nec apud Hieronymum.

Vt exhiberet.) ἵνα παραστήσῃ αὐτὴν ἑαυτῷ, id est, Vt adiungeret eam sibiipsi. Et continuo additur gloriosam, ἔνδοξον, deinde τὴν ἐκκλησίαν, id est, Nempe ecclesiam.

Sancta & immaculata.) [redacted] id est, Irreprehensibilis. Tametsi immaculata non damno.

Ita & uiri.) Et coniunctio redundat.

Vt corpora sua.) ὡς τὰ ἑαυτῶν σώματα, id est, Vt suaipsorum corpora.

Corporis eius.) Potest legi & eiusdem pro eius αὐτοῦ.

Hieronymi annotatio quàm minuta

Propter hoc relinquet.) ἀντὶ τούτου, id est, Pro hoc, uel loco illius. Quod quidem annotauit & diuus Hieronymus, pro ἕνεκεν τούτου dictum à Paulo ἀντὶ τούτου, quod fermè ualet, quasi [redacted] pro matre, Testimonium assumpsit ex Geneseos cap. secundo, sed suo more, decerpens quod ad præsentem locum cõmodum uidebatur. Nam omissis pronominibus, suum & suam, tantum posuit patrem & matrem. Deinde quod erat in medio, Et adhærebit uxori suæ, præter[redacted] annexuit quod sequitur, Et erunt duo in carnem unam, quod id efficacius sit quàm adhærere, nempe è duobus unum hominem fieri. Et ad

Et adhærebit.) ϗ προσκολληθήσεται, id est, Adglutinabitur, quæ uox non caret emphasi. Nec est uxori suæ, sed ad uxorem suam.

In carne una.) εἰς σάρκα μίαν, id est, In carnem unam, hoc est, è duobus fiet unus homo, iuxta proprietatem Hebraici sermonis, qui totum hominem, carnem appellat nonnunquam, nonnunquam animas, ipsos homines uocat. Itidem apud Græcos δέμας sæpe pro homine positum reperies. Verũ de hoc aliâs à nobis dictum est: & item de tropo, quo in unam carnem esse dicuntur qui sunt una caro.

Sacramentum hoc. μυστήριον, [redacted]

Matrimonium septimum sacramentum

Sacramentum quid Latinis

In Christo.) Et in Christum, & in ecclesiam. Tametsi non ignoro accusatiuum apud Græcos aliquoties idem pollere, quod alter casus. Potest autem accipi de Christo & de ecclesia. Nam & in hunc sensum usurpatur à Græcis, εἰς ἑρμῆν & εἰς ἀπόλλωνα, in titulis.

Et uos singuli, unusquisque suam uxorem, sicut seipsum diligat.) Hic sermo nec apud Græcos, nec apud nos iuxta rationem grammatices constat. Neque difficile tamen fuerit ei mederi incommodo, ad hunc modum: Quanquam uos quoque singulatim hoc præstate, ut suam quisque uxorem diligat, ut seipsum.

Sermo minime grammaticus

Vxor autem timeat.) Græce est, ut timeat, ἵνα φοβῆται, id est, Vt reuereatur. Nam in hunc sensum putat accipi posse diuus Hieronymus uerbum φοβεῖσθαι.

EX CAPITE SEXTO.

IN domino.) Hæc particula non additur apud Ambrosium, nec in commentarijs, haud scio an casu omissa. Hieronymus indicat geminam distinctionẽ, potest enim hæc clausula in domino, referri uel ad uerbũ obedite, uel ad nomen parentibus. parentes in domino sunt qui nos sacra doctrina genuerunt Christo. [redacted]

longeuus. Talibus enim officijs prouocatur deus ad dandam rerũ uitæq; prosperitatem, non obligatur. Chrysostomus & huic assentiens Theophylactus indicant ideo primum in repromissione dictum, quod exodi 20 cætera præcepta tantum uetant mala, non adorabis deos alienos, non assumes nomen dei tui in uanum, non facies opus sabbato, non occides, non mœchaberis, non furtũ facies, non loqueris aduersus proximũ falsum testimonium, non concupisces rem, nõ uxorem &c. at qui abstinet à uetitis pœnam quidem effugit, sed nihil

nihil præmij promeretur. cæterum quũ ait, honora patrem & matrem, non uetat male facere, sed iubet bene facere, cui debetur præmium. Iuxta hoc cõmentum præceptum de honorandis parentibus non modo primum est in repromissione, uerumetiam solum. Illud recte annotarunt, repromissionem conuenire filijs adolescentibus, quod illa ætas præ cæteris optat diu ac suauiter uiuere.

Et sis longæuus.) καὶ ἔσῃ, i. Et eris. Quanquam hoc loco ambiguũ est. Potest enim referri ad ἵνα, potest & absolute legi, ut & cõiunctio sonet consequentiã euentus, Si hoc feceris eris.

Et uos patres.) Vos, redundat, nam Græcis subauditur.

In disciplina & correptione.) ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ, i. In eruditione siue institutione & admonitione. Nã id uerbi magis arridet diuo Hieronymo, quippe mollius quàm correptio, quo usus est Ambrosius. Quanquam nõ satis intelligo unde irrepserit uerbũ cõuersationis in libris primũ à Frobenio nostro excusis, in quibus legitur, In disciplina & conuersatione domini. Cæterũ utraque uox Græcis anceps est. παιδεία, tum eruditionẽ significat, tũ castigationẽ, à puero dicta. νουθεσία admonitionẽ & obiurgationẽ siue correptionem, inde dicta, quod in animum alicuius ponas, & ingeras quid factum oporteat aut oportuerit. *παιδεία* *νουθεσία*

Dominis carnalibus.) τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα, id est, Dominis secundũ carnẽ. Verũ id recte mutauit ut effugeret amphibologiam, ne quis secundũ carnem referat ad seruire.

Non ad oculum seruientes.) Græcis uox est composita, μὴ κατ' ὀφθαλμοδουλείαν. Quasi dicas, non iuxta oculare seruitium, si quis studeat uerbum uerbo reddere. *ὀφθαλμοδουλεία*

Hominibus placentes.) Et hic cõposita uox est ἀνθρωπάρεσκοι, multo iucundior quàm Latina periphrasis, sed interpres non potuit reddere. Sonat quasi dicas, homoplacitos, eos qui student probari hominibus, potius quàm deo. *ἀνθρωπάρεσκοι*

Cum bona uoluntate.) μετ' εὐνοίας, id est, Cum beneuolentia. Mirum cur id interpres putarit immutandũ. Mihi sanè nõ admodum arridet, quod Augustinus ex hoc dicto, colligit seruos nõ debere flagitare libertatẽ à dominis Christianis, quod lex Mosaica septimo quoque anno uoluerit omnes seruos manumitti. Tametsi nõ negarim uerum esse quod dixit. Siquidẽ Paulus hic agit etiam de dominis ethnicis nõ modo Christianis. Vult enĩ seruum Christianũ amore Christi fideliter seruire domino suo, quemadmodũ uult Christianos ciues obtemperare principum idololatrarum imperatis. Et si fas nõ est seruis flagitare eam libertatem, tamen parum Christianum uidetur, Christianos dominos non id concedere seruis suis: quod lex illa multo Christiana inclementior indulsit suis. Imò turpe uidetur inter Christianos omnino nomen heri aut serui audiri: cum enim baptismus omnes fratres reddat, qui cõuenit fratrem fratri seruum appellari: Sit hoc sanè cui uidetur iuris Cæsarei, modo ne iuris Euangelici, iuxta quod seruus ex animo morem gerit domino, dominus cõtra, seruum tractat ut fratrem in Christo. *Seruitus inter Christianos fœda*

Seruientes sicut domino.) Sicut aduerbium redundat, nec additur ab Ambrosio. Sentit enim hoc obsequij quod impenditur impijs aut morosis dominis non impendi hominibus, sed Christo, cuius amore seruus fert hominis tyrannidem, ne quod offendiculũ ponat Euangelio. Apud Chrysostomũ additur ὡς, sed ex enarratione parum liquet quid legerit: Theophylacti cõmentum magis indicat ὡς nõ additum, alioquin dicendũ erat, seruientes sicut domino & nõ sicut hominibus. Ei dicimur seruire, unde præmium expectamus, eoque mox subijcit apostolus, unusquisque quod fecerit bonum à domino recipiet.

Remittentes minas.) ἀνιέντες τὴν ἀπειλήν, id est, Relaxantes minas, hoc est, minus feroces, minusque minabundi. Vult enim eos esse minus imperiosos, quàm sint ethnici in suos.

Quia & illorum & uester dominus.) εἰδότες, ὅτι καὶ ὑμῶν αὐτῶν, id est, Scientes quod & uester ipsorum dominus est in cœlis: ut sit sensus, cum sciatis & uobis esse dominũ in cœlis, quem uereri debeatis. Ambrosius & Hieronymus legisse uidentur, ὑμῶν τε καὶ αὐτῶν, id est, Vester simul & illorum, ut intelligas communem ambobus dominum. *Lectio uaria*

Fratres.) Mei pronomen additũ est apud Græcos, ἀδελφοί μου. Porro nec Hieronymus, nec Ambrosius addit fratres, τὸ λοιπὸν autem melius uertisset, Quod superest.

Induite uos armaturam dei.) πανοπλίαν. Ea uox semel significat quicquid ad armandum in pugnam militem pertinet. Quasi dicas, omnia simul arma quæ ad uirum pertinẽt. Vnde paulo inferius admonet diuus Hieronymus uertendũ fuisse, non arma, quod Græci *πανοπλία*

dicunt ὅπλα, sed uniuersa arma πανοπλίαν. Et Ambrosius, legit uniuersitatem armorum: Cyprianus alicubi uertit tota arma.

μεθοδεία insidiæ

Aduersus insidias.) μεθοδείας. idem qd' ante uerterat, circumuentionẽ. Ambrosius legit aduersus nationes, sed codice opinor, deprauato, forte scriptũ erat rationes. Nam μέθοδος ratio est, sed rei aggrediendæ, Est autẽ μεθοδεία si quis ex insidijs aggreditũ alium. Hieronymus legit & interpretatũ, cõtra uersutias diaboli. Quanq̃ hic potuisset uertere calumatoris

Collluctatio.) ἡ πάλη, id est, Lucta.

κοσμοκράτωρ, noua uox

Mundi rectores.) κοσμοκράτορας, id est, Mundi dominos: quam dictionem planè nouam, nec usquam alibi repertam, diuus Hieronymus, putat à Paulo primum fictam fuisse, quo nouis rebus explicandis noua accommodaret uocabula. Est autẽ Græcis dictio composita, atq; idcirco commodius cohæret genitiuus tenebrarum harum. Tertullianus libro aduersus Marcionẽ quinto κοσμοκράτορας uertit munditenentes, Hilarius in psalmos uertit mundipotentes, non ineleganter efficta composita dictione.

Tenebrarũ harũ.) Græce est, τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, id est, Tenebrarũ huius seculi.

Contra spiritualia nequitiæ in cœlestibus.) Quod Faber admonet posse accipi in cœlestibus, pro eo quod est, aduersus cœlestes, id sermonis Græcanici ratio nullomodo patitur, meo quidẽ iudicio. Iam quod inibi grauiter stomachatur aduersus superstitiosos astrologos, & prognostas, ut demus non sine causa factum, certe non suo factum est loco. Porrò spiritualia nequitiæ dixit, pro spirituales nequitias, seu potius uersutias, est enim Græce πονηρίας. Ambrosius in libro de paradiso, capite duodecimo, sic inuertit, ut sensum explicet, Aduersus nequitiam spiritualium, quæ sunt in cœlestibus.

Nostra lectio uitiata

Et in omnibus perfecti stare.) Græci sic legunt, καὶ ἅπαντα κατεργασάμενοι στῆναι, id est, Omnibus confectis siue perfectis stare, id est, postq; omnia perfeceritis stare. Hieronymus legit atq; exponit, omnia operati stare. Cyprianus item in epistola quarti libri sexta: Vt cum omnia, inquit, perfeceritis, stetis accincti lumbos uestros &c. Quemadmodum nihil non facit miles quo possit hosti resistere, ac suam tueri uitam, ita nobis omnia sunt facienda cum spiritibus assidue luctaturis. Iam ut hæc quidem indicasse non magni negocij iudico, ita nõ arbitror tutũ hæc minuta uel nescire, uel negligere. Quid enim si Theologus hic mihi prolixo & elaborato sermone multa philosophetũ de perfecte stantibus, aut imperfecte stantibus, nõne Græce peritis risum mouerit: nec id sanè iniuria. Chrysostomus admonet nõ simpliciter dictum ἐργασάμενοι, id est, postq; feceritis, sed κατεργασάμενοι, id est, posteaquam perfeceritis omnia. persistit aũt apostolus in metaphora belli. Multa sunt militũ munia, circundare fossam, attollere aggerem, castra munire uallis, expedire arma, depellere hostẽ. His omnibus gnauiter peractis, superest ut stent, semper accincti ad præliũ. Multis enim uictoria adfert securitatẽ, & ociũ, securitas mutatis uicibus ex uictoribus facit uictos. Quod apostolus senserit de uigilantia militari declarat quod mox sequitur, state igitur succincti &c. Thomas in omnibus interpretatur in prosperis & in aduersis, & occasione huius nominis perfecti, facit duplicem perfectionem, unam iuxta modum uiatoris, alteram iuxta plenitudinem patriæ, quæ recte dicta fateor, sed parum suo loco. Mihi subolet Latinos codices hic fuisse deprauatos, & interpretem uertisse, ut positis omnibus perfectis stare. Non enim arbitror eum legisse κατεργασμένοι.

State ergo succincti.) περιζωσάμενοι, id est, Accincti, siue circuncincti, hoc est, muniti. Nam ea pars corporis, baltheo laminis conserto tegi solet in bello, ad quem nunc alludit Apostolus. Ac diuus Hieronymus hũc enarrans locũ meminit zonæ pelliceæ, qua legitur accinctus fuisse Ioãnes baptista: ac mox meminit balthei spiritualis. Quin & adagiũ illud à militia sumptũ est, zonam perdidit. Muniuntur & pedes & tibiæ ad præliũ: utcunq; iureconsulti negant calceamenta armorũ nomine contineri. Ambrosius duplicem zonæ usum indicat, & qd' subducta ueste reddit hominẽ expeditam, & qd' munit medij corporis mollia. Hoc adijcere uisum est, q; intelligo doctis magis ꝓbari subligaculi uocẽ q̃ balthei.

Tela nequissimi.) βέλη τοῦ πονηροῦ, Tela mali, siue scelesti illius.

Galeam salutis.) τοῦ σωτηρίου, i. Salutaris. Atq; ita legit Hieronymus in cõmentarijs. Nec est assumite, sed capite, δέξασθε. Et in ipso uigilantes.) καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο, id est, Et in ipsum hoc uigilantes: quemadmodũ legit Ambrosius. Incertũ apud Græcos, an referatur ad spiritum, an ad rem: quod πνεῦμα apud illos sit neutri generis.

In omni instãtia.) ἐν πάσῃ προσκαρτερήσει. De quo superius. Ambrosius legit perseuerãtia. Cũ fiducia.) ἐν παῤῥησίᾳ. Quæ proprie libertas est & audacia loquendi: qđ Ambrosius uertit exerte. Notum facere.) Cur non potius, ut notum faciam.

In catena ista.) Ista, redundat. Nec est apud Ambrosium, nec apud Hieronymũ ac ne in uetustissimis quidem exemplaribus, nominatim Paulino ac Donatianico, suffragante utroq; Constantiensi. *Redundat apud nos*

In ipso audeã.) ἵνα παῤῥησιάσωμαι. Quod uerbũ explicans Ambrosius, dicit, ut in ipso certa libertate prout oportet me loqui. Nec est ita, sed ut, ἵνα παῤῥησιάσωμαι, i. ut audeam.

Charissimus frater noster.) ἀγαπητός, id est, Dilectus: atq; ita legit Hieronymus, quod hic ueluti data opera semper uertit charissimus.

Vt cognoscatis quæ circa nos sunt.) τὰ περὶ ἡμῶν, id est, Quæ de nobis sunt, hoc est, res nostras & statum nostrum.

A deo patre nostro.) Nostro, nõ addit nec apud Græcos, nec apud Hieronymũ, nec apud Ambrosiũ, ac ne in Paulino quidẽ exemplari. Suffragabatur uterq; Constantiensis.

In incorruptione.) ἐν ἀφθαρσίᾳ. Quod aliàs recte uerti solet immortalitas, hic sonat integritatem ac synceritatem animi, uacantis omni corruptela uitiorum. Hieronymus non probat eos, qui ἀφθαρσίαν proprie ad corporis castimoniam applicant. Astipulatur noster Chrysostomus & Theophylactus interpres, qui & illud admonent præpositionem ἐν hic idem pollere quod διὰ per. Sic enim diligitur Christus, si nos seruemus incontaminatos ab hoc seculo. Apud Ambrosium, non additur Amen in calce huius epistolæ, nec licet ex illius commentarijs conijcere quid legerit. *ἀφθαρσία integritas*

IN EPISTOLAM PAVLI
AD PHILIPPENSES ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.
EX CAPITE PRIMO

AT Timotheus.) Quanq; id quidem nihil attinet ad sententiam Pauli, tamen admonendum duxi, Timotheus pronunciandum antepenultima acuta, siue Græcam rationẽ sequaris, siue Latinam: quod contra nunc fit in templis omnibus. Et licet optandum foret, ut hoc esset grauissimum erratum in uita Christianorum, tamen fœdum est nos publicitus in re tam manifestaria perpetuo peccare. Quanq̃ extitit, qui religiosum existimet, lapsus etiam huiusmodi mutare, tanq; à patribus traditos. Quasi hoc lemmate non possit defendi, quicquid quocunq; modo receptum fuerit. Et tamen quod dicit aliquid est, si sermo fiat apud populum, lingua populo nota. Hanc epistolam Theophylactus postposuit ei quæ est ad Colossenses. *Timotheus uulgo perperam pronunciatur*

Cum episcopis.) Græcis aliquot codicibus unica dictio est coepiscopis συνεπισκόποις, quasi cõmunicet suum officium cum illorum presbyteris. Quanq; hic Græca uariãt exemplaria, & in nonnullis scriptũ erat, σὺν ἐπισκόποις, id est, Vnà cum episcopis. Posteriorem lectionẽ sequitur Ambrosius, à quo nos nolumus dissentire. Theophylactus coniunctim & legit & interpretatur. Honoris enim gratia presbyteros appellat episcopos. Etenim ut indicat Chrysostomus, non erant unius ciuitatis plures episcopi. Timotheum episcopum fuisse liquet ex ijs quæ illi scribit Paulus, nemini cito manus imposueris, & olim episcopi diaconi uocabantur, uelut alibi, Ministerium tuum imple. *Coepiscopi συνεπίσκοποι*

Et diaconibus.) διακόνοις, id est, Ministris, ut sæpius uertit. Quod si Græca uox placeret, diaconis dicendum erat, non diaconibus. Et tamen hanc uocem aliquoties reperire est in libris Augustini, iuxta tertiam inflexionẽ, opinor, quod sic esset uulgo usurpata, quemadmodum baptismum genere neutro. *Diacones mirum quis primus dixerit*

In omni memoria uestri.) ἐπὶ πάσῃ μνείᾳ ὑμῶν, μετὰ χαρᾶς τὴν δέησιν ποιούμενος. i. In omni memoria uestri, cũ gaudio obsecrationẽ faciẽs. Ambros. legit ad hũc modũ: Super omni memoria uestra, semper in oĩ oratiõe mea pro omnib. uobis, cũ gaudio orationẽ faciẽs,

super cōmunicatione uestra, ut gaudiū referas ad cōmunicationē ueluti gaudij causam.

In cunctis orationibus.) ἐν πάσῃ δεήσει, In omni obsecratione.

Confidens in hoc ipsum.) πεποιθὼς αὐτὸ τοῦτο, id est, Persuasum habens hoc ipsum.

Socios gaudij.) Gręcis est χάριτος, id est, Gratię, sed facilis lapsus in χάριτος & χαρᾶς. Et aliâs ostendimus alterū pro altero usurpari. Ambrosius legit gaudij. Chrysostomus ac Theophylactus gratiæ. quod aūt dixit socios, Græce est συγκοινωνοὺς, quasi dicas, ex æquo (participes.

Omnes uos esse.) ὄντας. Rectius uertisset, Cum sitis socij gratiæ, uel qui & estis socij gratiæ, συγκοινωνούς.

Vos esse in uisce.) Esse, redūdat. tantum est, In uisceribus Iesu Christi. Siquidem hoc adiecit, ne quis suspicaretur quicquam hic esse affectus humani, cur eos tantopere amaret. Viscera uocat affectum animi. Addidit Iesu Christi, ut declaret hūc affectū esse pietatis, non (humanum.

Magis ac magis.) ἔτι μᾶλλον, id est, Adhuc magis.

διαφέροντα Potiora.) τὰ διαφέροντα, id est, Præstantia. Ambrosius legit utilia. Suspicor illius codicem habuisse scriptum συμφέροντα pro διαφέροντα, nisi διαφέρειν, id est, differre dicamus, quę ad rem nostrā pertinent. Theophylactus sine cōtrouersia διαφέροντα interpretatur συμφέροντα. Chrysostomus hanc uocē non attingit. Ad Rom. 2. interpres διαφέροντα uertit utiliora. Quæ ἀδιάφορα sunt non refert utrū facias an non facias. Contra διαφέροντα faciunt ad rem.

Et sine offensa.) Ambrosius legit inoffensi, quasi dicas robustos, qui non possint offendi, aut qui nusquā offendant. Quanquam Græca uox ambigua est, ἀπρόσκοποι, quasi dicas, tales, ut nemini sitis offendiculo. Et in hunc sensum interpretantur Græcanica scholia.

Per Iesum Christum.) τοῦ διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, id est, Qui est, siue cōtingit per Iesum Christū, ut articulus Græcus distinguat hunc fructum à cæteris.

In omni prætorio, pro in toto prætorio In omni prætorio.) ἐν ὅλῳ τῷ πραιτωρίῳ, id est, In toto pretorio. Ne quis accipiat Paulū per omnia prætoria ductū fuisse, cum ipse dicat aliud, nimirum captiui prædicationē usque ad ipsam Neronis regiā peruenisse, & inde per uniuersam urbē fuisse uulgatā. Nam Theophylactus prętorium, ad Neronis familiam refert, cæteris omnibus, ad reliquos ciues, sequutus Chrysostomū, admonens imperatorum domos id temporis appellari solere prætoria uoce Latina à Gręcis usurpata. Ambrosius subdure prætoriū refert ad Iudaismū. In cæteris omnibus, ad ecclesias gentium. Interpres autem non raro abuti solet omni, pro toto.

Et in cæteris omnibus.) In, redundat: an subaudiēdum sit, alijs expendendū relinquo. Neque cæteris, refert prætoria, ut sit sensus, euangeliū notum fuisse cæteris item prætorijs, sed cæteris eius ciuitatis, qui in prætorio non uersabātur. Ita Theophylactus. Proinde coniunctio in, nullum habebat usum, nec additur ab Ambrosio.

Abundantius auderent.) Ambrosius Græcam figuram explanauit Latine, Amplius cœperunt audere. Nam in ὥς τε τολμᾶν uidetur subesse synecdoche, aut si mauis eclipsis, quam tamen ausus est imitari Flaccus in Odis, Vt melius quicquid erit pati. Vt subaudias possis aut incipias, aut simile uerbum accommodum sententiæ.

εὐδοκία Propter bonam uoluntatem.) δι' εὐδοκίαν. Quod uertere solet beneplacitum, Ordo huius loci diuersus est apud Latinos & Gręcos. Gręca sic habent, οἱ μὲν ἐξ ἐριθείας τὸν χριστὸν καταγγέλλουσιν οὐχ ἁγνῶς, οἰόμενοι θλίψιν ἐπιφέρειν τοῖς δεσμοῖς μου, οἱ δὲ ἐξ ἀγάπης εἰδότες, ὅτι εἰς ἀπολογίαν τοῦ εὐαγγελίου κεῖμαι, id est, Alij quidem ex contentione Christū annunciant non pure, arbitrantes pressurā addere sese uinculis meis. Alij uero ex charitate, sciētes quod in defensionē euāgelij positus sum. Nostra lectio sic, Quidā quidē, & propter inuidiā & contentionē, quidā aūt & propter bonā uoluntatē Christū prædicāt, quidā ex charitate, scientes &c. Apud Græcos bis est cōtentionis uocabulū, priore loco ἔρις, posteriore ἐριθεία.

Non syncere.) οὐχ ἁγνῶς, id est, Non pure. Ita Theophylactus. Ambrosius legit non simpliciter. Fortassis illius codex habebat οὐχ ἁπλῶς: & in tanta uocū affinitate facillimus est lapsus. Augustinus libro 11. contra Petilianum legit, Non caste.

Dum omni modo siue per occasionem.) Græci paulo diuersius legunt τί γάρ; πλὴν παντὶ τρόπῳ, εἴτε προφάσει, εἴτε ἀληθείᾳ χριστὸς καταγγέλλεται, id est, Quid enim? attamen quouis modo siue per occasionem, siue uere, Christus annūciatur. Neque enim iubet hoc esse faciendum, ut Christum aliquis insyncere prædicet, sed ex ijs quæ non recte fiebant id quod est bo/

est boni excerpit, & contemnit illorum in se odium, modo quocunque modo prosint Euangelio. Ita fermè Chrysostomus in libello de profectu euangelii, & in commentariis Theophylactus. Proinde omni modo, rectius uertisset, quouis modo. Neque Paulus de his loquitur qui docerent heretice, sed qui recte docerent Christum, licet animo parum syncero. Nec has probat tamen, sed negat sibi discutiendum quo animo id faciant, modo prosint. Porrò quod hic uertit occasionem πρόφασις est, quod & pretextum sonat, opponitur enim ueritati. Tertullianus libro aduersus Marcionem V. pro προφάσει legit causatione, sentiens opinor, quod prætexerent se Christi negocium agere, quũ suis commodis seruirent.

Secundum expectationem.) κατὰ τὴν ἀποκαραδοκίαν. Quod plus quiddã significat, quàm expectationem, nimirũ uehemens cordis desiderium: dictione hinc composita, quod toto animo quippiã expectetur. Non enim dixit προσδοκίαν, sed ἀποκαραδοκίαν, à gestu uehementer inhiantiũ totoque capite inflexo, hinc uoce composita Græcis. Mirum quid legerit apud Græcos Ambrosius, qui uerterit Secundum contemplationem meã, nisi forte commissum est hoc scribarum incuria. Attamen καραδοκέω Græcis etiam sonat contemplari scopum, inflexo capite. Id opinor exprimere uoluit Ambrosius.

ἀποκαραδοκία unde dicta

Quia in nullo.) Quod in nullo ὅτι. Et rursum, Fiducia, παῤῥησίᾳ.

Sicut semper nunc.) Et nunc, legendum.

Et quid eligam ignoro.) Coniunctio &, obscuriorem reddit sententiam. Quandoquidem hoc sensit Paulus, Si uiuo, Christi causa uiuo: si morior, meo cõmodo morior. quod si procedit mea predicatio, & prosum ecclesiis, adeo non prefero meũ commodum uestro bono, ut dubitem etiam utrum eligam. Habet enim hoc loco καὶ, peculiarem & occultam uim excludendi, quod diuersum erat. Poterat & ita legi εἰ δὲ τὸ ζῆν, ut hic subaudias contigerit, aut fuerit: deinde subiicias, hoc mihi fructus est operis. Atque ita coniunctio, more uulgari copulat quod sequitur. Verũ prior lectio magis probatur, & eam sequitur Theophylactus. Adducit hunc locum Augustinus, uelut exemplum ambiguæ distinctionis, libro de doctrina Christiana tertio, capite secũdo. Nam potest ad hunc modũ legi: Coartor è duobus, concupiscentiam habens, ut sit sensus, illum utriusque rei torqueri desiderio, & uitæ & mortis. Potest & hoc pacto: Coartor è duobus, & hic distinctione interposita sequatur, concupiscentiam habens dissolui. Verum ex eo quod sequitur: Multo autẽ magis melius dissolui &c. colligitur, Concupiscentiam habens ad sequẽtia referendum esse. Quanquam Augustinus pro melius, legit optimum.

Et.q.e.ig. obscurius dictũ

Distinctio uaria

Coartor enim è duobus. συνέχομαι. Quasi dicat, utrinque teneor. Ambrosius legit, ex his duobus, uelut exprimens uim articuli τῶν δύο. Siquidem de morte & uita loquitur: In quorum utroque est quod inuitet, est quod deterreat.

Multo magis melius.) Ambrosius legit, multo enim melius. Verũ Paulus alias quoque conduplicat comparatiuum, ad uehementiam, ut plurimũ excessum significet, idque iuxta idioma sermonis Hebraici. Proinde nos uertimus, Multo longeque melius est. Porrò quod hic uertit dissolui, Grecis est ἀναλῦσαι, diuus Hieronymus aduersus Ruffinum, non semel uertit reuerti. Tertullianus libro de patiẽtia uertit, recipi. Nec uideo quomodo legi possit dissolui, nisi Græce esset ἀναλύεσθαι, & si interpretemur eum dissolui, qui dimittitur ut redeat. Nunc est ἀναλῦσαι uerbum actiuum, quod an neutraliter inueniatur, quemadmodum apud Latinos soluere dicitur qui discedit, expendat lector eruditus. κατάλυμα pro diuersorio est apud Lucam cap. II. & XXII. Vnde quemadmodũ καταλύειν dicũtur, qui se comparant in diuersorium, ita ἀναλύειν dicuntur qui mouent sarcinas, mutantque diuersorium. quod tamen à nautis translatum est, qui soluunt rudentes, soluuntur & tabernaculorũ funes. Sensus quidem est idem, sed Greca uox est significantior. Chrysostomus ἀναλύειν uertit μεθίστασθαι, id est, emigrare aut commutare sedem.

Conduplicatio comparatiui

Necessarium propter uos.) ἀναγκαιότερον, id est, magis necessarium.

Et hoc confidens scio.) πεποιθὼς οἶδα, id est, Certum scio, siue persuasus scio.

Quia manebo & permanebo.) ὅτι μενῶ καὶ συμπαραμενῶ, id est, Quod manebo & permanebo simul cum omnibus uobis. Quanquam quidam codices habent μένω, id est, maneo siue maneam.

Vt gratulatio uestra.) τὸ καύχημα, id est, gloriatio. Quod semp cõsueuit uertere gloriã.

In me.) ἐν ἐμοί, ut me, sit ablatiui casus.

Audiam de uobis.) ἀκούσω τὰ περὶ ὑμῶν, ὅτι στήκετε, id est, Vt audiam de uobis, uel potius ea quæ sunt de uobis, quod statis &c.

Vnanimes.) μιᾷ ψυχῇ, id est, Vna anima, uidelicet in uno spiritu, in una anima.

Collaborare συναθλεῖν Collaborantes.) συναθλοῦντες, id est, Concertãtes, hoc est, in hoc certamine adiuuantes nos. Ambrosius sic explicat, Pariter cũ fide euangelij certãtes. Nam collaborat illi, fortasis in carmine probari poterit: & concertant qui inter se certant. At hic Paulus sensit, fidem periclitari, & uelut in certamine uersari, quæ uincet, si sint qui certamen idem cum illa capessant. Quanquam in Ambrosianis quoque uerbis est amphibologia, potest enim accipi, certantes cum fide Euangelij, certãtes aduersus fidem, aut certãtes per fidem euangelij. Proinde nos ita uertimus, Adiuuantes decertantem fidem euangelij.

Terreamini.) μὴ πτυρόμενοι, id est, Non turbati, siue tumultuantes. Ambrosius legit, non pauescentes, hoc ad sensum nihil refert.

Ostẽdere, pro facere Quæ est illis causa.) Græce est illis quidem ἔνδειξις, id est, Ostensio. Et ideo Ambrosius legit, ostentatio interitus. Neque tamen non recte mutauit interpres, quandoquidem Græcis ἐνδεῖξαι, siue ἀποδεῖξαι dicitur etiam qui facit. Sic & aliâs apud Paulum, Ostendit mihi multa mala, pro eo quod est, fecit mihi multa mala.

Et nunc audistis.) ἀκούετε, id est, Auditis.

De me.) Græcis est ἐν ἐμοί, id est, In me. Sed haud scio an nostra lectio sit uerior.

EX CAPITE SECVNDO

SI qua ergo consolatio.) παράκλησις. Ambrosius legit, Si qua exhortatio, ne bis diceret cõsolationẽ. Nihil tamẽ uetat quo minus cõduplicatio faciat ad epitasin. Sentit enim cõsolationẽ quã illi debebant Paulo tot malis afflicto. Totũ enim hoc officiũ eò uergit, ut pro his omnibus inter se sint cõcordes.

Si qua uiscera pro si quis uiscera deprauatum Si qua uiscera miserationis.) Græce est, Si qua uiscera & miserationes σπλάγχνα καὶ οἰκτιρμοί. Atque ita legit Ambrosius, suffragãtibus & peruetustis exemplaribus Latinis. Nã in eo codice quẽ exhibuit bibliotheca Pauli apud Londinũ, manifesta rasura, testabatur, &, cõiunctionẽ fuisse deletã, & miserationes adhuc erat scriptũ nominandi casu, e, litera calamo dispuncta. Manifestius etiã germanę lectionis uestigiũ extabat in utroque Constantiensi. Cæterũ in Græcis codicibus nõ reperio scriptũ εἴ τινα σπλάγχνα, sed εἴ τις σπλάγχνα, id est, Si quis uiscera. Idque cũ in emẽdatis scriptis exẽplaribus habeat, demiror neminẽ interpretũ offensum hac lectiõe. Nisi forte σπλάγχνα nominẽ ipsum dixit, affectu misericordiæ præditũ. Et Paulus magis rem ipsam respexit quam uocẽ. Certe Chrysostomus ac Theophylactus legit εἴ τις σπλάγχνα, nec ullũ tamen mouet scrupulũ, Nec potest subaudiri, uerbum habet, propter nominandi casum qui mox sequitur, οἰκτιρμοί.

Vt idem sapiatis. Sentiatis, φρονῆτε, hoc est, sitis concordes.

Idipsum sentientes.) τὸ ἓν φρονοῦντες, id est, Vnum siue idem sentientes. Est autem participium eius uerbi, quod modo uerterat sapiatis.

Nihil per contentionem.) κατὰ ἐριθείαν. Ambrosius legit iritationem, hoc est, ad prouocandum alios.

ταπεινοφροσύνη In humilitate.) Græce sic habet, Sed humilitate, alij alios existimantes superiores seipsis, ἀλλὰ τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγούμενοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν. Et rursus humilitatẽ uocat modestiam animi, qua quis sibi nihil arrogat.

Considerantes.) σκοπεῖτε, id est, Considerate seu spectate. Spectamus enim quod expetimus: unde & scopus dictus. Ambrosius legit, contemplantes.

Quæ aliorum.) Græci addunt ἕκαστος, id est, Quisque. Addunt & coniunctionem καί, hoc pacto, ἀλλὰ καὶ τὰ ἑτέρων ἕκαστος, sed & aliorum. Verum hanc non attingunt interpretes. Proinde uim habet, opinor, eandem, ac si dicas imò: Imò magis aliorum.

Sentite, pro affecti sitis Hoc enim sentite.) φρονείσθω, id est, Sentiat, ut subaudias unusquisque, quod modo præcessit, siue sentiatur. Quanquam interpres bene reddidit sensum, hoc est, is sensus, is affectus sit in uobis, qui fuit in Christo Iesu. Aut, ita sitis affecti uicissim alij in alios, ut Christus fuit erga uos affectus.

Esse se æqualem deo.) τὸ εἶναι ἴσα θεῷ, id est, Vt esset ęqualiter deo. Nam ἴσα nomẽ est, aduerbij

aduerbij loco positũ. [redacted].Neq; tamẽ inficias iuerim Grȩca sic accipi posse: Qui cũ in forma dei fuisset, hoc est, qui cum ab æterno fuisset deus, haud quaquã cogitasset rapinam, si se gessisset pro deo: tamen homo factus, nõ id prȩ se tulit, quod semper fuit, nõ ostentauit quantus esset, sed quàm humilis esset, quàm mitis, quàm obediens, hanc nobis ostendens uiam ad summa perueniendi. Iam quod hic uertit, similitudine, Græce est ὁμοιώματι, quod magis sonat assimilationem: & quod hic habitu, illis est σχήματι, quod magis sonat figuram. Hæc paucis

Forma dei, id est, specimen

Forma serui specie peccatoris

Excussa ueterum interpretatio

Respondet amico cuidam

Thomas de habitu [redacted] non admodum quadrare ad sensum Pauli, [redacted] habitu, iuxta consuetudinem dialecticorum, qui [redacted] dici-
ἕξις tur [redacted], quam & Latini uo[redacted] quæ dicitur [redacted]
διάθεσις lut in naturã uersa, Græcis dicitur ἕξις ab hærendo. Contra [redacted], quã Latine posses [redacted] primo genere qualitatis. [redacted] recenset quasi inter has duas uoces, aut nihil aut quàm [redacted] forma substantialis quam ἐντελέχειαν nonnunquam εἶδος, interdum μορφὴν, quanquã hæc duo posteriora frequenter de externa corporis specie usurpantur, appellat. Nec tamen male uertit interpres. Nam habitus Latinis nonnunquam & [redacted] non item. Cæterum inuentus dixit, pro comper[redacted] argumentis. Nam Latinis inuentum dicitur, quod quæ-
Varij sensus situm contigit. [redacted] est, Inuenta est in utero habens. Et ut homo, potest accipi, ut homo quiuis alius, qualis non erat, etiamsi [redacted] ad naturam ho[redacted] Aut specie hom[redacted] quod erat, [redacted] Theophyla[redacted]. Cyprianus hunc citans locum libro aduersus Iudæos secundo capite decimotertio legit, Qui cum in figura dei esset. Chrysostomus fusius hũc locum tractat; ex eo pugnans aduersus omnes hæreses, quæ de Christi di[redacted] perperam senserunt. Quanquam hi commentarij mihi uidentur νόθοι. Quisquis [redacted] πολυλαλίαν uincit, argutiam non est assequutus.

Exinaniuit semetipsum.) [redacted] ἑαυτὸν, [redacted] libro quartõ exinanire dixit, pro exhaurire: Ita ut nec circumueni[redacted] starent, nec tamen [redacted]. Hic ἐκένωσε dictum uidetur, pro fecit humillimum & nihili, ut [redacted] Christum pau[redacted] iuxta naturam hominis assumptã. Certe [redacted] inanitus. Porrò quo[redacted] inutus, aut inanitus, non est huius instituti persequi.

Humiliauit semetipsum.) Sunt qui [redacted] te optarim [redacted] etiamsi nondum contigit reperire apud idone[redacted] poterat, [redacted] aut deiecit.

ὑπερυψόω Deus exaltauit illum.) Plus explicat sermo Græcus ὑπερύψωσεν, hoc est, uehemẽter exaltauit, siue insigniter. Proinde Ambrosius legit superexaltauit, studẽs exprimere Græcam uocem.

Omne genu flectatur.) πᾶν γόνυ κάμψῃ, id est, Omne genu flectat, ut subaudias, se. Simili forma scripsit Matthæus aut huius interpres, μὴ ἀνακάμψαι, ne rediret ad Herodem. Et Latinis nox præcipitare dicitur, quæ imminet.

Et infernorum.) καταχθονίων, id est, Subterraneorum.

Locus apud nos bene lectus *In gloria dei patris* In gloria.) εἰς δόξαν, id est, In gloriam, ὅτι κύριος ἰησοῦς χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρός, id est, Quod dominus Iesus Christus in gloriam dei patris, ut intelligas hoc omnem confiteri linguam, quod Iesus Christus est dominus, idq; in gloriam dei patris. Quanquã illud In gloriam dei patris, referri potest ad uerbum confiteatur, quod præcessit, ut omnis lingua confiteatur ad gloriam dei.

Vestram salutem.) τὴν ἑαυτῶν, id est, Vestram ipsorum. Quanq; ut admonui, ista pronomina composita ferè uertit per simplicia.

Salutem uestram operamini.) Et mox, Deus enim est qui operatur in uobis. Prius uerbum est κατεργάζεσθε, alterum est ab ἐνεργεῖν quod nos uertimus, qui agit, ne quis in hoc erraret. Atq; illud, In uobis ἐν ὑμῖν est in quibusdam, in alijs, ἐν ἡμῖν in nobis. Quanq; hoc nihil interest ad sensum.

Et perficere.) καὶ ἐνεργεῖν, id est, Facere siue operari. Est autem infinitum participij, quod modo præcessit ὁ ἐνεργῶν, id est, Qui operatur, ne quis putet esse nouũ mysterium in uerbo perficere, quasi sit ad finem perducere. Ambrosius legit, operari.

Pro bona uoluntate.) ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας. Sermo est anceps, potest enim intelligi bona uoluntas, uel dei, uel Philippensiũ. Theophylactus refert ad deũ, Ambrosius ad homines.

Sine murmurationibus.) Quidam Græci codices habent χωρὶς ὀργῆς, id est, Sine ira. Alij γογγυσμῶν, id est, Murmurationibus.

Et hesi-

Et hæsitationibus.) καὶ διαλογισμῶν, id est, Disceptationibus. Id aliquoties uertit, cogitationibus. Diffidens enim disputat & argutatur.

Sine querela.) ἄμεμπτοι, id est, De quibus nemo queri siue conqueri posit: alioqui sine querela est, qui de nullo queritur. *ἄμεμπτοι*

Et simplices.) καὶ ἀκέραιοι, id est, Synceri, absque fuco.

Sine reprehensione.) ἀμώμητοι, id est, irreprehensibiles, siue inculpati, quod frequenter uertit immaculati.

Prauæ.) σκολιᾶς. Quod non significat simpliciter prauum, hoc est, malum, ut uulgo putant, sed tortuosum & asperum, ut respondeat illi, quod superius posuit ἀκέραιοι, id est, simplices: id quod uelut interpretans explicat, adiūgens καὶ διεστραμμένης, id est, Distortæ. Augustinus enarrans Psalmum CXLVI. pro praua legit, tortuosa. *Praua tortuosa*

Inter quos lucetis.) φαίνεσθε. Anceps est, utrū sit imperandi modus an indicandi, id est, utrum lucete, an lucetis. Certe lucete imperandi modo, legit Cyprianus in epistola ad Rogatianum presbyterum. Et Ambrosius sic exponit, ut declaret hæc nō pronunciari à Paulo quod fiant, sed præcipi ut fiant: Commonet, inquiens, ut memores suæ professioni respondeant, ut inter diffidentes tam clari appareant, uita, conuersatione, moribus, quemadmodum sol & luna inter stellas splendore sublimes sunt. Porrò φαίνεσθε non simpliciter significat lucere, sed in conspicuo esse ut omnibus appareat, ueluti lumen in edito positum. *Lucetis, pro lucete*

Luminaria. φωστῆρες. Cum erecta machina tollitur in altū lumen sustinens. Vnde addit, uerbum uitæ sustinentes, hoc est, in uertice tenentes.

Ad gloriam.) εἰς καύχημα. De quo iam sæpius admonuimus. Et est ad gloriam mihi, εἰς καύχημα ἐμοί. Atque ita legit diuus Ambrosius. Dilucidius erat, Vt gloriari posim in die Christi, quod non in uanum cucurrerim. Nam huc refertur illud καύχημα, ut coram Christo posit gloriari, illis adiuuantibus hanc gloriam. Ita sanè Theophylactus.

In die.) εἰς ἡμέραν, id est, In diem.

Supra sacrificium.) ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως ὑμῶν, id est, Super hostia & sacrificio fidei uestræ. Sentit suam mortem & uincula uictimā quandam esse, cuius ipse sit minister & sacrificus, semetipsum immolans pro fide illorū, & hoc nomine gaudet. Non quod inficier ἐπὶ Græcis nonnunquam sonare accesionem, sed quod hic nō faciat ad sensum Pauli, mea sententia. Facit enim ille ceu duas uictimas, alteram illorum fidem, quos Christo obtulit, cuius se ministrum & λειτουργὸν facit: alteram se, si dum studet illam uictimam rite deo exhibere, ipse mactetur, & fiat uictima: quod quidem non recusat, modo id efficiat, ut illos deo dignos exhibeat. In hanc sententiam interpretatur & Ambrosius, & Scholiastes pseudieronymus, atque huic cōsentiens Theophylactus. Recentiores quidam perperam exponunt supra, pro ultra, ac multo alium sensum inducūt, quàm Paulus Græcis uerbis expresserit. *Sensus excussus* *Vulgata interpretatio reiecta*

Congratulor.) συγχαίρω, id est, Congaudeo.

Congratulamini.) συγχαίρετε, id est, Congaudete, Legi potest per modum indicandi, gaudetis & congaudetis, id quod mihi sanè magis arridet.

Bono animo sim.) εὐψυχῶ, Græcis est cōposita dictio, & magis significat bene affici animo, quàm esse bono animo. Siquidē bono animo esse dicunt Latini, pro eo quod Græcis est θαῤῥεῖν.

Cognitis quę circa uos sunt.) γνοὺς τὰ περὶ ὑμῶν, id est, Vbi cognouero de reb. uestris, siue cognitis ijs quę circa uos sunt. Ambrosius legit, Certior de uobis factus. Iuxta formā illam, qua τοὺς ἀμφὶ πλάτωνα, ipsum Platonē dicimus. Ita mox interpres uertit τὰ περὶ ὑμῶν.

Tam unanimem.) Tam, redundat, tantum est ἰσόψυχον, id est, Aequalis animi. Nec addidit tam Augustinus adducens locū hūc libro aduersus Petil. secundo cap. LXXVI. Sed offensus interpres sensu, addidit tam, ne uideretur laudato Timotheo damnare cæteros. Est autem Græcis dictio noue composita, quæ parem & eundem per omnia animum significat, quo modo Pythagorici summam & perfectam amicitiam significabāt. Talem id temporis non habebat Paulus, qui pari synceritate tractaret Euangelium. Verum quos offendit hic locus, eos magis oportuit offendi uerbis quæ mox sequuntur, omnes quę sua sunt quærunt, non quæ Iesu Christi. *Redundat apud nos*

Qui syncera affectione.) ὅς τις γνησίως, id est, Qui uere & germane, ut legit Augustinus, epistola CXXXVII. siue ut aliâs uertit, ingenue.

Pro uobis sollicitus sit.) Græce sic est τὰ περὶ ὑμῶν μεριμνήσει, id est, Res uestras curabit, ut sententiam reddam, magis quam uerba.

Eius cognoscite.) γινώσκετε. Est quidem ambigua Græca uox. Tamen hoc loco rectius uertisset, Cognoscitis, quod declarant ea quę mox sequuntur, quoniam ut patri, cognoscitis, id est audistis, aut cognoscite ex me. Theophylactus legit cognoscitis, sic exponens, quasi Paulus citet Philippēses testes, quāta synceritate Timotheus se gesserit in euāgelio.

Quoniam sicut patri.) Vertendum erat, quoniam sicut cum patre filius mecum seruiuit, uel Sicut patri filius, mihi conseruiuit. Siquidem Græca sic habent ὅτι ὡς πατρὶ τέκνον σὺν ἐμοὶ ἐδούλευσεν. Paulus seruiuit euangelio, nihil quærens sui commodi, huic se socium dedit Timotheus pari synceritate affectus.

Et, spero mittere.) Cur non potius missurum? Nam infinita sic aliquoties usurpantur.

Quæ circa me sunt.) Gręci addūt ἐξαυτῆς, id est, Protinus, siue cōfestim, quod hic interpres uidetur uertisse mox. Verū illud mox, potius referendū uidetur ad uerbum mittere.

Veniam ad uos.) Ad uos, redundat. Imò Græce est, Quod & ipse cito uenturus sim. Et ita legit Ambrosius.

ἀδημονεῖν Et mœstus erat.) καὶ ἀδημονῶν. Id Ambrosius uertit, Et impatiēter sollicitus erat. Nam ἀδημονεῖν est pene exanimari ac deficere præ dolore.

Vsque ad mortem.) παραπλήσιον θανάτῳ, id est, Proxime mortem, siue Vt esset uicinus morti. Ambrosius legit, Prope mortem.

Festinantius.) σπουδαιοτέρως. Verti poterat & studiosius. Ambrosius legit, sollicitius, etiamsi deprauatum est sollicitus: mihi tamen non displicet quod uertit interpres.

Sine tristitia sim.) ἀλυπότερος ὦ. Ambrosius uertit, Meliore animo sim. Græca uox perinde sonat, quasi dicas, liberior sim ab omni dolore, siue minus doleam.

Cum honore habetote.) ἐντίμους ἔχετε, id est, In precio habete.

Tradens animam suam.) παραβουλευσάμενος. Ambrosius Græcā uocē propius expressit, In interitum tradens animam suam. Est autem παραβουλεύεσθαι male consulere, & non habere rationem alicuius, non, quod Faber putat, sponte cōsultoque tradere. Sentit enim Paulus illum ope diuina seruatum fuisse: alioqui ipse se præcipitauerat in exitium uitæ.

Quod ex uobis deerat.) τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, id est, Vestrum defectum.

Erga meū obsequium.) τῆς πρός με λειτουργίας. Ambrosius legit, circa meum officium. Quanquam nec is explicuit, quod Græca sonant uerba, quorū hæc est sententia: ut quod diminutū fuit in obsequio uestro erga me, id suppleatis in his quos ad uos mitto, & quod minus fecistis mihi, in talibus compensetis. At nonnulli codices habent πληρώσῃ, impleret, non πληρώσητε. ut uerbum ad Epaphroditum sit referendum, non ad Philippenses, ac tum erit sensus, ut ille suppleret, quod in uestro erga me officio fuit diminutum. Ita sine dubio legit Scholiastes Latinus in omnes Pauli epistolas. Ambrosius interpretatur, ut suppleret, si quid Paulus minus plene tradiderat. Licet Ambrosianus sermo sit obscurus. Sic enim loquitur: ut impleret quod deerat plebi in traditione iuxta traditionem apostoli. Theophylactus cum legat itidem ut Ambrosius, tamen secus interpretatur: Videlicet cum Philippenses Romæ non essent, tamen Epaphroditū illorum ad se munificentiam detulisse, atque hoc pacto sarsisse, quod illorum erga Paulum officio, locorum seiunctio uidebatur detraxisse. Ad eundē modū interpretatur Chrysostomus. Nec dubitandū est, quin idem legerit Theophylactus quod Chrysostomus, sed interpres suo more infulsit uulgatam Latinorū lectionem, circa meū officiū, quā tamen nō arbitror esse interpretis, sed deprauatoris. Nā ut Latine dicatur obsequiū aut officiū aut ministeriū illius, cui impenditur, Græca quæ nō uariant τῆς πρός με λειτουργίας, quid aliud declarant, quam officij circa me, uel erga me potius. Vnde palam est tum apud Ambrosiū deprauate legi, circa meū officiū, tum in uulgata ęditione, erga meū obsequiū, pro, circa me officiū, &, erga me obsequiū. Mirū tamen quomodo illud meū, omnes Latinos codices occuparit. Annotauit Chrysostomus quod Paulus Philippensium munificentiā appellarit λειτουργίαν ministeriū, ne sibi placerēt. Nec est πληρώσῃ, sed ἀναπληρώσῃ, quod est accessione implere, quod plenitudini perfectæ deerat.

Ex Capite

EX CAPITE TERTIO

DE cætero.) τὸ λοιπόν, id est, Quod superest. Et χαίρετε potest legi, ualete.

Mihi quidē non pigrum.) ἐμοὶ μὲν οὐκ ὀκνηρόν, ὑμῖν δὲ τὸ ἀσφαλές. Ad uerbum ita reddi poterat: Mihi quidem non pigrum, uobis autem tutum. At dilucidius simul & Latinius fuerit, Me quidem non piget, uobis autem tutum est. Sensus est, Non me piget huius laboris, ut sæpius eadem repetam, quo crebra admonitio, uos reddat tutiores, ne labamini. Nam hinc proprie dictū est ἀσφαλές. Hic apostoli sermo eò spectat, ne Philippenses offenderentur tot monitis subinde repetitis. Aliquis dicere poterat, tantū est ocij tibi Paule, ut uacet toties admonere? Charitas, inquit, qua uos complector, facit ut huius rei nullū sentiam tędiū. Rursus aliquis dicere poterat, an nos existimas tam obliuiosos, ut toties simus admonendi? Respondet, ut mea admonitio uobis nō sit necessaria, tamen nihil hinc uobis incommodi, imò potius cautiores reddet aduersus insidias malorum. Hæc mea sedulitas, uos facit tutiores. Hoc saltem fructus adferet uobis mea instantia, Eoq; addidit articulum, τὸ ἀσφαλές, id est, uestra est securitas. Tametsi sermo Romanus non habet uocem qua proprie exprimat ἀσφάλειαν. Mirum unde Ambrosius nobiscum legat, pro tuto, necessariū. Nam sic etiam interpretatur, nisi Græci ἀσφαλὲς uocant, quod uitari non potest.

Vide concisionem.) Distinxit concisionem à circuncisione κατατομὴν, περιτομήν. Conciditur enim quod discerpitur, & planè distrahitur. Circunciditur quod expolitur, resectis superuacaneis. Annotauit hoc diuus Hieronymus in commentarijs Micheæ. Cæterū articulus præfixus singulis horum nominum, indicat eum de certis quibusdam loqui, quos illi nouerint τοὺς κύνας, τοὺς κακοὺς, τὴν κατατομήν. Et uidete, posuit pro cauete, quemadmodum aliquoties in euangelio ὁρᾶτε, βλέπετε. Sic enim hunc locum adduxit Ambrosius in libello Ad uirginem deuotam, Vitate canes, uitate malos operarios.

κατατομὴ
περιτομὴ

Qui spiritu seruimus deo.) Grece est. Qui spiritu dei seruimus, οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύοντες. Porrò seruimus dixit, pro eo quod est, religione colimus. Et tamen in nōnullis habebatur θεῷ λατρεύομεν, id est. Deo seruimus. Indicat Ambrosius libro de spiritu sancto secūdo, cap. VI. hunc locū in Latinis codicibus falsariorū perfidia uariatū fuisse, atq; ob id Grecorum exemplariū autoritate standū, in quibus habebatur, οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύοντες, id est, Qui spiritui dei seruimus. Atq; hinc colligit & spiritū esse deū, cui cultus debeatur, quod tamen ex Græcis uerbis non cōsequitur necessario. Siquidē datiuus πνεύματι, modū indicare potest, ut uerbū λατρεύομεν ponatur absolute. Religiosi sumus. Quomodo? Non carne, sed spiritu. Aut deo subauditur, Seruimus deo, spiritu dei. Atq; in hunc sanè sensum enarrant Grecorū scholia, atq; ipse etiam Chrysostomus, ἐν πνεύματι interpretans πνευματικῶς. Theophylactus πνευματικῶς λατρεύοντες, καὶ διὰ νοός, id est, Spiritualiter & mente deum colentes, non corporeis ceremonijs, quemadmodū Iudæi qui mentulam amputabāt, mente impura. Porrò spiritū hic accipi nō pro spiritu sancto arguit & illud, quod πνεύματι non præponitur articulus. Triplicem huius loci lectionē indicat Augustinus libro ad Bonifacium 3. cap. 7. Rursus libro de trinitate primo cap. 6. Siue tamē legas θεοῦ siue θεῷ, uerba non urgent ut hinc fateamur spiritū sanctū esse deum. Vtraq; enim lectio sensum habet ancipitem, sed præter articulū omissum, de quo nō diximus, ipse sermonis tenor reclamat Ambrosio: neq; enim agit apostolus de personis diuinis, sed de circūcisione, hoc est, Iudaismo spirituali & carnali, de qua loquitur dominus: Qui adorant patrē, in spiritu adorant eum.

Qui spiritu seruimus

Locus falsatus apud Latinos

Habeā fiduciā in carne.) Grecus habet, & in carne καὶ ἐν σαρκί. Et ita legit Ambrosius. Atq; est quidē πεποιθέναι uerbū præteriti temporis, sed ijs abutimur pro uerbis præsentis tēporis. Vnde & Ambrosius & interpres recte legūt, Fiduciā habeam, & fiduciā habere.

Circuncisus octauo die.) Grecus sic habet περιτομὴ ὀκταήμερος, id est, Circuncisio octaui diei. Se uocat circuncisionen, ut sæpe aliâs gentes uocat præputium. In Ambrosianis codicibus locum hunc deprauarant parum attenti scriptores, legentes, Circuncisionem octaui diei.

Locus in Ambrosio deprauatus

Ex genere Israel.) ἐκ γένους ἰσραήλ. Israel hoc loco nominatiuus esse potest, non genitiuus. Vt enim se modo uocauit circūcisionē pro Iudeo, ita se hic nominat Israel pro Israelita. Quēadmodū & aliâs frequēter Israel pro Israelitis ponit. Addidit aūt ex genere, ad di-

ſtinctionem proſelytorum,qui erant quidem Iſraelitæ, ſed uelut adoptione,nõ ex genere.

Conuerſatus ſine querela.) γενόμενος ἄμεμπτος, id eſt, Factus ſum ; ſiue is fui de quo queri nemo poſſet.Quanquam hoc haud male reddidit interpres.

Detrimenta.) ζημίαν, id eſt, Detrimentum.

Propter eminentẽ ſcientiam.) διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως, id eſt, Propter eminentiam cognitionis,ut neutrum poſitum ſit loco nominis ſubſtantiui.

Locus uarie intellectus

Vt ſtercora.) καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εἶναι, id eſt,Arbitror ſtercora eſſe, ſiue duco pro ſter coribus. Græcis autẽ σκύβαλον dicitur, quod ex inteſtinis animantiũ canibus proijcitur παρὰ τὸ τοῖς κυσὶ βάλλεσθαι. Etiamſi diuus Ambroſius in Pſalmo C X V I I I . ſermone octauo, legit: Aeſtimor ſtercora,ut Chriſtum lucrifaciam,quaſi Paulus paſſus ſit ſe pro nihilo ha/ beri . Idem tamen ſecus interpretatur , ac mea ſententia rectius, in commentarijs,quos in hanc ſcripſit epiſtolam,præſertim ſuffragantibus Græcis , iuxta quos Paulus legem olim magnæ uenerationis prorſus negligit,ut inutilem præ Euangelio Chriſti , cum in illa na/ tus eſſet.In hanc enim ſententiam adducit hunc locum Chryſoſtomus homilia de aduen/ tu,numero X X X V .Item Auguſtinus libro aduerſus Bonifacium tertio cap. ſeptimo,li/ cet aliter exponat ſcribens ad Hieronymum de Petro à Paulo reprehenſo , nondũ opinor epiſcopus. Quanquam haud ſcio an & illud τὰ πάντα ἐζημιώθην,uertendum fuerit, In om nibus detrimento ſum affectus. Ambroſius uertit, Omnia damna duxi, & huic conſenti/ ens Auguſtinus.Et in hanc quidem ſententiam interpretatur Theophylactus, ut intelliga mus perinde dictum ζημιοῦσθαι,quemadmodum dicimus μακαρίζεσθαι & εὐδαιμονίζεσθαι. Nec abhorret ab hoc ſenſu Chryſoſtomi commentũ . At idem Ambroſius ediſſerẽs Pſalmum, Beati immaculati,ſermone octauo,ſecus uertit,Propter quem omnium detrimẽtum paſ/ ſus ſum, rurſus à ſeipſo nonnihil diſſentiens.

Ex fide eſt.) διὰ πίστεως, id eſt , Per fidem.

Quæ eſt ex deo.) Adde iuſtitiã τὴν ἐκ θεοῦ δικαιοσύνην. ut repetatur iuſtitiam.Sic enim legit Ambroſius:Iuſtitiam inquã quæ fide conſtat,non legis operibus.Item, in fide ad co/ gnoſcendum illum.Sic diſtinguunt Græci, ut intelligas eum cognoſci ex fide.

Societatem paſsionis.) παθημάτων, id eſt, Paſsionum ſiue malorũ ſiue afflictionum. Ambroſius pro ſocietate legit communicationem.

Si quo modo.) εἴπως, Si quâ.

Quæ eſt ex mortuis.) τῶν νεκρῶν, id eſt,Mortuorũ.Miror cur hic placuerit περίφρασις, niſi quod ſuſpicor hunc interpretem,& item Ambroſiũ ita legiſſe, ἀνάστασιν τὴν ἐκ νεκρῶν.

Sequor autem.) διώκω, id eſt,Sector, & aſſequi cupio . Interpres autem nimis Latine uſus eſt eo uerbo ſequor,idcirco admonui,ne quis erraret. Nam uulgatum eſt ſequi præ/ cedentem,ſequi quod imitamur,rarius eſt ſequi quod affectamus.

Si quo modo.) εἰ καὶ, id eſt,Si &,ſiue etiã cõprehendã, Interpres legiſſe uidetur εἴπως.

In quo & cõprehenſus ſum.) ἐφ᾽ ᾧ, id eſt,In eo quod. Eundem ſenſum efficit hoc loco, ἐφ᾽ ὃ & ἐφ᾽ ᾧ. Proinde mihi ſenſus uidetur,Si quo modo aſſequar id,ad quod me Chriſtus delegit,& in ſtadio hoc certare iuſsit.

Non arbitror.) Laurentianus codex habuit οὔπω, id eſt,Nondum, meus οὐ. ſed plures habent οὔπω. Et ita legit diuus Ambroſius.

Expenſa Auguſtini interpretatio

Quæ retro ſunt.) τὰ ὀπίσω,id eſt,Quæ à tergo ſunt,hoc eſt, quę pręterita ſunt ac reli/ cta.Sumit enim ſimilitudinẽ à curſoribus,qui nõ attendũt,nec reſpectãt quid ſpacij tranſ/ miſerint,ſed quid ſuperſit . Auguſtinus enarrans Pſalmũ trigeſimumnonũ, interpretatur quæ retro ſunt,uitam priſtinam uitijs inquinatam. Cum mea ſentẽtia Paulus loquatur de pietatis gradibus , prætermiſsis inferioribus , ad magis ardua perfectioraq; connitendum eſſe.Nam & Corinthijs oſtendit uiam excellentiorem,ad quam proficiant , neglectis mi/ noribus uirtutum donis.

Vnum autem.) ἓν δὲ, Subaudiendũ eſt ago,quaſi dicat,ſolũ hoc ago,& in hoc ſum to/ tus.Sic interpretatur Auguſtinus libro ad Bonifacium 3. cap.7. Simplicius autem eſt hic unum poſitum pro tantummodo.

Quæ priora.) τοῖς δὲ ἔμπροσθεν, id eſt,Quæ à fronte ſunt.

Ad deſtinatum.) κατὰ σκοπόν, id eſt,Secundum ſcopum aut præfixum. Neq; tam male uertit

uertit interpres quam obscure. Hieronymus admonet Græcam uocem esse significantiorem. Est enim σκοπὸς proprie signum præfixum sagittantibus. Vnde quod animo destinamus ac præfigimus, scopus est. Augustinus cum aliis plerisque locis, tum in Psalmū trigesimum octauum legit, Secundum intentionem, pro κατὰ σκοπόν. Cyprianus de clericorum uita, si modo hoc opus illius uideri debet, legit, Ad regulam sequor. Tertullianus libro de carnis resurrectione legit, Secundum scopum persequor ad palmam. *Scopus quid*

Hoc sentiamus.) Hieronymus in primo aduersus Pelagium dialogo, indicat hoc loco Græcorum exemplaria uariasse, in aliis scriptum fuisse φρονοῦμεν, id est, Sapimus, modo in dicandi, in aliis φρονῶμεν, id est, Sapiamus.

Aliter sapitis.) φρονεῖτε, id est, Sentitis. Ac reuelabit futuri temporis esse debet, ἀποκα/λύψει, sed reclamātibus uetustis exemplaribus Latinis, atque ipso Ambrosio, qui secus non legit solum, uerumetiam interpretatur. Item Augustino cum aliis locis aliquot, tum libro aduersus Cresconiū secundo, cap. XXXI. Rursus epistola XLVIII. nisi mendum est in scriptura. Nam sermone de uerbis apostoli XV. scriptū habet, reuelabit. Rursus libro de prædestinatione sanctorū primo, cap. primo. Opinor enim dictū aliter, pro eo quod est, secus aliquanto quam oportet. Proinde si recta lectio est reuelauit, suspicor à Paulo scriptū fuisse ἀπεκάλυψε. Sensus uterque tolerabilis est. Siquidē opinor Paulū loqui de Iudæis ad Christi religionem conuersis, qui nondū poterant cōtemnere patriæ legis obseruationem. Paulus autem modo docuit ex fide contingere iustitiā. Sed tamen si quis, inquit, inter uos diuersum sentit, & legi nonnihil tribuit, non est cur ob id scindatur concordia, quæ peculiaris est Christianorū, sic potius interpretetur quisque. Quid mea refert, si deus hoc illi reuelauit, ego nihilo secius sequar, quod mihi mea dictat cōscientia. Alter hic est, Si quis diuersum sentit, hoc est, legi tribuit aliquid, feratur donec proficiat. Futurum est enim fortassis ut hanc quoque perfectionem illi deus aspiret, ut aliquando contemnat, quæ nondū potest contemnere. Quanquā haud me clàm est Ambrosium aliter interpretari. Theophylactus hunc sensum adfert: Si quid secus sentitis de affectanda uictoria, non recte sentitis. Sed tamen deus istam quoque mentē uobis mutabit in melius. Chrysostomus interpretat deum aliquando inspiraturum, si quis quid nondū assequitur: nec hoc dictū uult de dogmatibus fidei, sed de perfectione uitæ. Hilarius libro de trinitate undecimo, legit, Reuelabit, uerbo futuri temporis, & interpretat, iis qui nondū absoluta ueritate assequuti sunt, expectandā reuelationē dei, qui plenā ueri cognitionē largiatur, & si quid prius erratum fuit, corrigat. *Reuelauit* *Reuelabit* *Aliter sapere pro diuerse, si ue secus quam oportet*

Veruntamen.) Græca paulo secus habent, nempe ad hunc modum, πλὴν εἰς ὃ ἐφθάσαμεν, τῷ αὐτῷ στοιχεῖν κανόνι, τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id est, Verū in eo ad quod peruenimus, eadem incedere regula, idem sapere. Quanquam hi infinitiui pro imperatiuis poni uidentur. Hilarius libro de trinit. XI. uertit hunc in modū, Verū in quo festinauimus, ipso ingrediamur, parum uidetur intellexisse sermonem Græcum.

Coimitatores mei.) συμμιμηταί μου, id est, Coimitatores mei, hoc est, imitemini me unà cum cæteris qui me imitantur. Aut hoc cōueniat inter uos, etiamsi quid in cæteris dissentitis, ut sitis imitatores mei. Proinde nos uertimus: Estote pariter imitatores mei. Ambrosius nullum indicium dat huius coniunctionis. *συμμιμηταί*

Et obseruate.) καὶ σκοπεῖτε, id est, Considerate. Atque ita legit Ambrosius.

Formam nostram.) τύπον ἡμᾶς, id est, Formam nos, ut sit appositiue dictum.

Quos sæpe dicebā uobis.) Apparet Paulū nō absoluisse quod cœperat. Multi enim ambulant, subaudias nō ut ego, sed in carne & fastu ac ceremoniis, & ob id inimici crucis.

Terrena sapiūt.) φρονοῦντες. Curant siue sentiunt, hoc est, qui terrestres habēt affectus. Abusus est participio loco uerbi. Nostra autem.) Nostra enim.

Vnde.) ἐξ οὗ, id est, Ex quo, scilicet cælo. Nec refert quod præcessit οὐρανοῖς, subauditur enim loco, quemadmodum subauditur tempore, quū non locus, sed tempus significatur. Quanquam hic tempus potest accipi, ut intelligamus ex eo tempore, quo cœpimus sperare uitam cœlestē cum Christo, nos ad cœlestē ciuitatem pertinere, non terrenam.

Corpus humilitatis.) ταπεινώσεως, id est, Corpus humile & abiectū. Locutus est enim iuxta proprietatem sermonis Hebræi. Configuratum corpori.) Græce sic habet, εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι, id est, Vt fiat conforme corpori &c. *Corpus humilitatis .i. humile, sicut corpus mortis*

Secundum operationē uirtutis.) Et hoc Græcis ad hunc legitur modum, κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι αὐτὸν καὶ ὑποτάξαι ἑαυτῷ τὰ πάντα, id est, Secundū operationem seu uim, aut efficaciā, ut posit etiā subijcere sibijpsi omnia. Ambrosius legit: Qua posit etiā subijcere sibi omnia. Codex Donatiani habebat Secundum operationem, qua etiam posit.

EX CAPITE QVARTO.

Charissimi & desideratissimi.) ἀγαπητοὶ καὶ ἐπιπόθητοι, id est, Dilecti ac desiderati, siue amabiles ac desiderabiles.

Et Syntychen obsecro.) Rogo & deprecor apud Græcos idem est uerbum. Proinde intempestiue interpres affectauit copiā hoc loco, cum anadiplosis eius uerbi faciat ad uehementiam affectus significandam.

Idipsum sapere.) τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id est, Idem sentire, hoc est, cōcordes esse. Etiamsi Ambrosius interpretatur de amplexanda prudentia.

Etiam.) Hic affirmantis est, ναί. Et ἐρωτῶ, quod significat interrogo, hic pro rogo posuit. Nisi forte ἐρωτῶ anceps est apud Græcos, sicut rogo apud Latinos.

Germane compar.) σύζυγε γνήσιε. Syzygi dicūtur, quasi pariter ducentes iugū. Germanum autē hic uertit, quod superius uerterat synceram affectionē γνησίως. [redacted]

Impar coniugium

Adiuua

Adiuua illas.) συλλαμβάνου αὐταῖς, Commoda illis, ac manum admoue.
Mecum laborauerunt.) συνήθλησάν μοι, id est, Simul mecum decertarunt.
Gaudete in domino.) χαίρετε. Potest esse & ualete.
Modestia.) ἐπιεικὲς, id est, Humanitas, siue æquitas. Ambrosius explanat, rationabilis conuersatio, cum non contenditur de summo iure, sed alius alij pro tempore cedit, & id sequitur quod postulat humanitas. *Modestia, pro humanitate*
Dominus enim.) Enim, redundat, nec additur apud Ambrosium.
Sed in omni.) Omni, non est epithetũ orationis, ἐν παντὶ, i. In omni re, siue in omnibus.
Omnem sensum.) πάντα νοῦν, id est, Mentem siue intellectum, ne quis ad corporis sensum detorqueat. Certe mentem legit Ambrosius hanc enarrans epistolam, itaq; citat libro de Iacob, & beata uita, capite sexto.
Custodiat.) φρουρήσει, id est, Custodiet, futuri temporis. Neq; enim optat hoc illis, sed animat eos hac fiducia. Ita legisse Ambrosium, colliges ex ipsius interpretatione, si perpendas attentius.
De cætero fratres.) τὸ λοιπὸν, id est, Quod reliquum est. Est autem continuantis post digressionem aliquam.
Quæcunq; pudica.) σεμνά. Quod Ambrosius legit, magnifica. Vertere poterat grauia, seuera, honesta, uerecunda. Nam hæc omnia significat Græcis σεμνά. *σεμνὰ seuera*
Quæcunq; sancta.) ἁγνά, id est, Pura siue casta.
Amabilia.) προσφιλῆ. Quod Hieronymus aduersus Iouinianum uertit Ad castitatem pertinentia, sed detorquens, opinor, ad suam argumentationem. Nisi forte pro ἁγνὰ reddidit ad castitatem pertinentia, sed probabilius est hunc errorem esse scribarum. Etenim quũ licuerit dicere quæcunq; casta, quid opus erat circuitione? quæ in προσφιλῆ erat necessaria. Tam nisi pudica accipimus uerecunda, bis inculcauit pudicitiam, in σεμνὰ & in ἁγνὰ unde suspicor locum hunc apud Hieronymum non carere mendo: fortasse scripserat, quæcunq; casta, quæcunq; ad amicitiam pertinentia.
Bonæ famæ.) εὔφημα, id est, Bene ominata, siue boni ominis. Ambrosius uertit, laudabilia. Totum hunc locum ita reddidit Hieronymus: Quæcunq; ergo sunt uera, quæcunq; pudica, quæcunq; iusta, quæcunq; ad castitatem pertinentia &c.
Si qua laus disciplinæ.) Disciplinæ, redundat iuxta Græcos codices. Nec apparet ex Ambrosianis commentarijs, quod secus legerit, quàm Græci. Et uirtus hic est ἀρετή, quæ opponitur uicio, non δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. *Virtus ἀρετὴ*
Hæc cogitate & agite.) Cogitate superest, Græcis tantum est ταῦτα πράττετε, id est, Hæc agite. Et ita legit Ambrosius. Hunc locum quidam magnis cachinnis magnisq; conuicijs insectatur, negans me apud me fuisse cum hęc scriberem. Ac mox deprehendi hominis errorem. Siquidem cum ego notassem lectionem posterioris partis, hæc agite & deus pacis &c. ille somniauit me de priore parte loqui, si qua laus disciplinæ, hæc cogitate quæ & didicistis. At dicet ille, quid annotabas, cum scriptura huius loci belle haberet in Græcis pariter ac Latinis codicibus? Non sum tam stupidus, ut præter occasionẽ id fuerim annotaturus. Etenim cum hæc scriberem, consului peruetustę imò primæ, ni fallor, æditionis codicem, qui glossam habet adiunctam ordinariam, & interlinearem ut uocant, præbitam è monasterio Cartusiensiũ, quod propinquũ est urbi Bruxellensi uicinum collegio Anderlacensi, in quo tum temporis ualetudinis causa rusticabamur. In eo sic habebatur scriptũ: Hæc cogitate quæ & didicistis, & accepistis, & audistis, & uidistis in me, hæc cogitate & agite, & deus pacis erit uobiscũ. Et glossa in interstitio uersuũ: Non solũ, inqt, cogitate, sed & actu implete. Hic clamabit meus castigator, scripturã esse deprauatã, & illud cogitate repetitũ è loco superiore. Fateor, & ideo admonui, ne latius serperet ea scriptura, quę iam codices innumeros occuparat. Det dominus talibus sycophantis, ut aliquando ad se redeant. *Hæc cogitate & agitate* *Calumniator depulsus*
Quoniam tandem aliquando.) ὅτι ἤδη ποτὲ, id est, Quod iam aliquando.
Refloruistis pro me sentire.) ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν, id est, Reuiguistis in sentiendo de me, ut subaudias κατὰ τὸ φρονεῖν, hoc est, reuiguit in uobis amor & sollicitudo, ac studiũ erga me, tametsi nõ misistis hactenus, qđ opportunitas mittendi uobis defuerit, nõ animus.
Sicut & sentiebatis.) ἐφ᾽ ᾧ, id est, In eo quod sentiebatis.

Occupati autem eratis.) ἠκαιρεῖσθε δέ, id est, Sed non habuistis opportunitatem. Id enim sonare uidetur ἀκαιρεῖσθαι.

Non quasi.) οὐχ ὅτι, id est, Non quod.

Propter penuriam.) καθ' ὑστέρησιν, id est, Iuxta defectum.

Sufficiens esse.) αὐτάρκης εἶναι, id est, Contentus esse. Apertius erat: Nam ego didici his in quibus sum cõtentus esse, ἐν οἷς εἰμὶ αὐτάρκης εἶναι, hoc est, noui qđ adest boni cõsulere.

Scio & abundare.) περισσεύειν. Quod hic uertit, abundare, nõ solum pertinet ad rerum copiam, sed ad omnem præcellentiam, ut opponatur ei quod præcessit, humiliari. Nam de copia & inopia mox meminit. Etiamsi Theophylactus aliter exponit.

Vbiq; & in omnibus.) ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι, id est, In omni & in omnibus. Et sic legit Ambrosius. Tametsi probe uertit hoc interpres, ut accipias, ubiq;, pro eo quod est in omni re. Theophylactus priorem particulam ἐν παντὶ bifariam exponit, aut in omni tempore, ut intelligas longam experientiam, aut in omni negocio, ut intelligas plurimarũ rerum experientiam, In omnibus uero quæ obiter incidunt.

Institutus sum.) μεμύημαι, quod Ambrosius uertit, imbutus sum. Est autem proprie initiari mysterijs. Porrò mysteria primum discuntur, mox exercentur.

Abundare & penuriam pati.) περισσεύειν καὶ ὑστερεῖσθαι, hoc est, quasi dicas, pati, ut supersit, pati, ut desit: siue pati, ut nimium sit, pati, ut minus sit.

Qui me confortat.) ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντι. Non est confortat, quasi consolatur & reficit, sed confortat, id est, Potentem ac fortem reddit: corroborat erat Latinius.

In Thessalonicam.) ἐν θεσσαλονίκῃ, id est, Thessalonica, Nec miserũt in Thessalonicam, sed Paulo miserunt, qui illic tum erat. Nisi forte apostolus neglexit grammaticæ leges.

& bis

Semel & bis.) ἅπαξ καὶ δίς. Quod si quis Latine uelit reddere, dicendum est, semel atq; iterum. Ambrosius legit: Semel & iterum. Alioqui semel & bis nihil aliud sonat quàm ter. Neq; enim statim Latine dicitur quod Græcis bene dicitur.

In usum.) εἰς τὴν χρείαν, id est, Ad egestatem, siue ad necessitatem. Quanquam in usum non est absurdum, modo intelligas, In usum, id est, Cũ esset opus. Ambrosius legit, In usus meos misistis.

Non quia quæro datum.) οὐχ ὅτι ἐπιζητῶ τὸ δόμα, id est, Non quod quæram ipsum donum. Ambrosius legit: Non quia munus quæram.

Sed requiro fructum.) Illud quæro, & hoc requiro, apud Græcos idem uerbum est ἐπιζητῶ, ne quis frustra miretur interpretis copiam.

Abundantem in rationem.) Hic melius uertisset Græcum participium in uerbum πλεονάζοντα, id est, Qui redundet in uestrum commodum, potius quàm meum.

ἀπέχω

Habeo autem omnia.) ἀπέχω. Ambrosius legit, Percepi autem omnia. Nam ἀπέχειν est recipere ex aliquo ueluti censum aut reditum ex aruis. Et ad eum modum uertit in Euangelijs, Receperunt mercedem suam ἀπέχουσιν. Id sentiens Theophylactus, submonet recipi, quod quasi debitum datur.

Repletus sum acceptis.) πεπλήρωμαι δεξάμενος, id est, Repletus sum accipiẽs, nisi quod participium est præteriti temporis. Commodius uertisset ad hunc modum, Expletus sum, posteaquam accepi ab Epaphrodito, à uobis missa, odorem &c.

Thymiamata in sacris

In odorem suauitatis.) ὀσμὴν εὐωδίας. Quod superius indicauimus, Nec est In odorem, sed odorem appositiue, suffragante Græcis codice Donatiani. Suffragabatur uterq; Constantiensis. Ambrosius legit, odorem bonæ suauitatis, sed mutato, sicuti conijcio, auferendi casu, in accusandi casum. Cyprianus exponens precationẽ dominicam, citat ad hũc modum: Saturatus sum, inquit, recipiens ab Epaphrodito quæ à uobis missa sunt, odore suauitatis, sacrificio accepto, & placente deo. Indicat autẽ quod uocauit odorem suauem, sumptum à sacris in quibus suffitus spargebantur grati naribus.

Omne desiderium.) πᾶσαν χρείαν, id est, Omnem nessitatem siue indigentiam. Valla emendat, implebit πληρώσει, sed codex unus habebat πληρῶσαι, id est, Impleat.

Cum spiritu uestro.) Sic & Ambrosius legit, sed Græci codices habent, μετὰ πάντων ὑμῶν, id est, Cum omnibus uobis.

FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI AD COLOSSENSES ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

In primis nō poſſum non mirari, quid in mentem uenerit ijs qui Coloſſenſes ad quos ſcribit hanc epiſtolam Paulus, aiunt eſſe Rhodienſes, ob nobilem illum coloſſum, qui memoratur inter ſeptem mundi miracula. Nam de ſtatua quidem nullus non meminit ſcriptorum. At de ciuitate huius nominis, ne ij quidem ullum fecere uerbum, qui totius inſulę ſitum diligentiſsime literis prodiderunt. Quin potius Coloſſæ ciuitas eſt Phrygiæ, quę eſt in Aſia minore, haud ita procul ab Hierapoli, & Laodicea, quarū & in hac epiſtola meminit Paulus. Laodiceæ cum ait, Volo autē uos ſcire, cuiuſmodi certamen habeam pro uobis, & pro his qui ſunt Laodiceæ. Ac rurſum in calce: Facite ut & in Laodicenſium eccleſia legatur, & eam quæ è Laodicea miſſa fuit, ut uos quoq; legatis. Ac paulo ſuperius: Quoniam habet zelum multū pro uobis, & his qui ſunt Laodiceæ, & his qui ſunt Hierapoli. Conſtat autē Hierapolim & Laodiceam in Phrygia eſſe aut certe in confinio, autore Ptolemæo. Porrò Herodotus libro ſeptimo Coloſſas appellat magnam Phrygiæ ciuitatem, quæ fluuium habet Lycum, qui ſe pręcipitans in terræ hiatum, occultatur, poſt erumpens ad ſtadia quinq;. Ad hæc Plinius libro quinto, capite trigeſimo ſecundo, Coloſſas nominatim recenſuit in deſcriptione Phrygiæ, quæ ſeptentrionali ſui parte Galatiæ ſit cōtermina, meridiana, Lycaoniæ, Piſidiæ, Mygdoniæ, ab oriente Cappadociam attingens. Oppida celeberrima ſunt, Ancyra, Andria, Celena, Coloſſæ, Carina, Cotiaion, Ceranæ, Iconiū, Midaium. Idem libro trigeſimoprimo, capite ſecundo, prodidit Coloſsis flumen eſſe, in quod lateres coniecti lapides extrahantur. Ad hæc Strabo geographiæ ſuæ libro decimo, inter loca Laodiceæ finitima, Coloſſarū quoq; mentionem facit. Iam uero Theophylactus quoq; Græcus interpres de Coloſſenſibus tradidit in hunc modū, πόλις φρυγίας αἱ κολοσσαὶ, αἱ νῦν λεγόμεναι χῶναι. καὶ δῆλον ἐκ τοῦ τὴν λαοδίκειαν εἶναι πλησίον, id eſt, Ciuitas Phrygiæ Coloſſæ, quæ nunc uocatur Chonæ. Atq; id liquet ex eo, quod uicina ſit Laodicea. Hæc abunde ſufficiunt, opinor, ad refellendos eos, qui Coloſſenſes in Rhodum transferunt. Nec ab hac noſtra ſententia diſſentit Faber Stapulenſis. Iam quod apud Suidam legimus Rhodienſes & Lindios dictos, & Coloſſenſes ob inſignem Coloſſum, quem ſoli erexerunt, ut uerum ſit, non efficit, ut hæc epiſtola ſcripta ſit Rhodijs, Cæterum quod in Græcis codicibus κολασσεῖς legimus, per alpha ſcriptum in ſecunda ſyllaba, haud ſcio an librariorum acciderit incuria, præſertim cum Theophylactus urbis ſitum exponens, Coloſſas ſcribat, non Colaſſas. Sic autem dicimus Coloſſæ Coloſſarum, quemadmodum Athenæ Athenarum.

Coloſſas ciuitatē eſſe Phrygiæ, nō Rhodi

A deo patre noſtro.) Admonet Theophylactus Chryſoſtomū ut ſolet ſequutus, hic nō addi mentionem Chriſti, quod tamen fieri ſolet in cæteris fermè epiſtolis. Et tamen hoc additum uidemus in Græcorum codicibus, non dubium quin errore librariorum, ex ſua memoria quæ uidetur addentium. Certe Theophylactus non addit. In codice Veronæ edito additur in contextu, reclamante commentario. Latini codices uariant.

Quod pertinet ad uos, ſicut & in uniuerſo mundo eſt, & fructificat, & creſcit.) καθὼς καὶ ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ, καὶ ἐστὶ καρποφορούμενον, Quemadmodum & in toto mundo eſt etiam fructificans, licet in nōnullis exemplaribus nō addebatur poſterius καὶ ante ἐστί. Quæ tamē coniunctio mihi non uidetur ocioſa. Prior enim pertinet ad aduerbium, quemadmodum, poſterior ad id quod ſubauditur, peruenit ad uos, quemadmodum & in toto mundo eſt, & ita eſt, ut non ſolum prædicatum ſit, uerumetiam fructificet.

Et creſcit.) Hæc apud Græcos non legi. Faber indicat, αὐξανόμενον addi in quibuſdam exemplaribus, atq; ita ſanè legit Ambroſius Theophylactus & Chryſoſtomus; ac paulo inferius rurſus hæc duo participia iunguntur, In omni opere bono &c.

Faber

Sicut

Sicut in uobis.) Sicut & in uobis, addita copula, καθὼς καὶ ἐν ὑμῖν. atque ita legit Ambros.

Conseruo nostro.) Græce uestro, ὑμῶν. Quanquam hic libri uariant, & magis quadrat nostro prima persona, ut intelligamus adiutorem Pauli & illorum ministrum.

Orantes & postulantes.) Et hæc participia debebat uertere in uerba infinitiua, orare & postulare, προσευχόμενοι καὶ αἰτούμενοι.

Vt impleamini agnitione.) ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν. Aut subaudienda est præpositio κατὰ, more Græcorum quasi per synecdochen, aut πληρωθῆτε sumendum est actiue, id est, ut impleatis. Tametsi priorem sensum magis probo. Et eum sequitur Theophylactus, cũ (Chrysostomo.

Digne deo.) Domino est græcis, ἀξίως τοῦ κυρίου.

Omnia placentes.) εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν. Quasi dicas, in omnem placentiam. Ambrosius legit, Ad omne placitum.

In omni uirtute confortati,) Græcus sermo iucundior est, δυνάμει δυναμούμενοι, i. In omni potentia facti potentes, siue ualentia ualescentes. Est enim participiũ præsentis temporis.

Claritatis.) δόξης, id est, Gloriæ.

Deo & patri.) Græce tantum est patri, quemadmodum legit Ambrosius. In editione Veronensi erat, θεῷ. Theophylacti interpres semper inculcat uulgatam Latinis lectionẽ.

Qui dignos nos.) τῷ ἱκανώσαντι, id est, Qui nos fecit idoneos.

Idioma Hebræum Filij dilectionis suæ.) Iam non semel admonuimus hanc sermonis formam peculiarem esse Hebræis, uas electionis, pro uase electo, & filius perditionis, pro filio perdito. Itidem hic filij dilectionis, pro filio dilecto, τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ.

Redemptionẽ & remissionem.) Græci codices sic habent, τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, id est, Redemptionem per sanguinem ipsius, remissionẽ peccatorum. Ambrosius uidetur itidẽ legisse, nisi quod non habet hic, per sanguinẽ ipsius. Cæterũ quod redemptionẽ & remissionẽ, nullo coniunctionis interuentu, sed appositiue coniunxerit, indicat quod edisserens subijcit: Remissio enim peccatorum liberos facit. Ex-

Appositiue legendum ponens enim Paulus quid dixerit redemptionem, subdidit remissionem peccatorum.

Imago dei inuisibilis.) Inuisibilis, non refertur ad imaginem, sed ad deũ, ἀοράτου, hoc est, dei. Quemadmodũ enim solus pater dicitur immortalis & sapiens, ita solus dicitur inuisibilis, nõ quod filius iuxta diuinam naturam uisibilis sit, sed quod à patre habet naturam inuisibilem. Pater igitur ut fons manet inuisibilis. Cæterũ per imaginem filium aliquo modo promit sese, dum per illum condidit hunc mundum, dum per eum hominem factum nobis innotescit.

Primogenitus omnis creaturæ.) Cum hic dixerit creaturæ, cur mox mutauit, condita sunt, cum Græcis eiusdem originis sint uoces κτίσις & ἐκτίσθη, Vel hinc colligi potest, nihil interesse inter creare & condere. Sensus autẽ hic esse potest, qui genitus fuit ante omnem creaturam. Ne quis cũ Ario dei filium faciat creaturam. In hanc sententiam edisserit Ambrosius. Quod si mutato accentu legas, πρωτοτόκος πάσης κτίσεως, sensus erit, illum primum produxisse omnia, & omnem creaturam ab illo natam esse. Nec male congruit ad hanc sententiã quod sequitur, quod in illo creata sint omnia &c. Vtruncũque sensum sequi malis, non uideo quid ad rem pertineat, ut ideas Platonicas huc in mediũ protrahamus, id

In ipso, pro per ipsum quod facit Aquinas. Quandoquidẽ iuxta sermonis Hebræi proprietatẽ, Paulus In ipso dixit, pro eo quod est, per ipsum, ut crebro iam obuium indicauimus. Declarat id, quod mox repetens hanc sententiam, quod hic dixerat, ἐν αὐτῷ, id est, in ipso, mutat in δι' αὐτοῦ, id est, per ipsum. Astipulatur nostræ sententiæ cũ Chrysostomo Theophylactus, hunc enarrans locũ. Proinde quod sequitur εἰς αὐτὸν, [redacted] in ipsum, ut accipias hæc nõ fuisse condita per Christum ueluti per ministrum, sed tanquam per consortem imperij. Idcirco addidit, & in ipsum, ex quo pendeant omnia gubernanda. Ad eum modum sonant Græca quæ scripsit Paulus, & ad eundem interpreta-

Excussa Aquinatis interpretatio tur præter cæteros Theophylactus. Iam per se liquet, opinor, quod Thomas Aquinas in ipso exponit, tanquam per causam exemplarem, nõ admodum ad rem pertinere, [redacted]

In cœlis & in terra.) τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. i. quæ in cœlis sunt, & quæ in terra.

Et ipse est ante omnes.) Magis quadrabat, Ante omnia. πρὸ πάντων. Nam de uniuersis loquutus

loquutus est, & sequitur continuo, καὶ τὰ πάντα, id est, Et omnia. Tertullianus tamen libro aduersus Marcionem quinto, legit Ante omnes, colligens non posse dici ante omnes, nisi qui sit ante omnia. Itidem legit Hilarius libro de trinitate IX.

Et omnia in ipso constant.) καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε, id est, Omnia in illo cōsistunt siue constiterunt. tametsi Græci uerbi tempus recte mutauit interpres. Cæterum constare dicit conseruari.

Qui est principium primogenitus.) ὅς ἐστιν ἀρχὴ πρωτότοκος. Quoniam neutri dictioni apponitur articulus, potest & hic sensus accipi, Qui Christus est principium primogenitum ex mortuis, quasi dicas, primum principium, quod ille sit fons omnis resurrectionis: ut primogenitus sit epitheton principij. Nam huc accommodant Chrysostomus Theophylactus & Ambrosius, quod Christus hic dicatur principium, quod dux sit & autor resurrectionis.

Primatum tenens.) πρωτεύων, id est, Primas tenens, quanquam Græcis unica dictio est.

In ipso complacuit.) εὐδόκησεν. Id si referatur ad patrem, cuius uoluntas ac decretum fuerit, commodior erit interpretatio, quàm si ad filium. Atque ita sentit Theophylactus. Cum enim disputasset, in filio natura esse plenitudinem deitatis, adiecit, huius rei nullam adferri causam, nisi quod ita uisum sit deo. Proinde nos patri, addidimus de nostro.

Omnem plenitudinem diuinitatis.) Diuinitatis apud Græcos hoc loco nō lego, tantū est τὸ πλήρωμα. nec additur apud Ambrosium in contextu, licet enarrans addat explicandæ rei gratia. Nec addidit Hilarius, citans hunc locum libro de trinitate octauo, non uno in loco. Simili modo res habet apud Chrysostomū ac Theophylactum. Quod si quis excutiat interpretationem diui Thomæ, deprehendet, ne ipsum quidem addidisse, Diuinitatis. Suffragabatur uterque codex Constantiensis. Et haud scio, an apud ullum omnino sit interpretem. Proinde demiror, unde uox ea in quædam exemplaria Latinorum irrepserit, nisi huc ex proximo capite huius epistolæ asscripta est à studioso quopiam. *Additum aliquid*

Per eum reconciliari omnia in ipsum.) Cur non & antea uertit, in ipsum, cum Græcis eadem sint uerba, εἰς αὐτόν. quanquam rectius erat Reconciliare, uerbum actiuū, ἀποκαταλλάξαι. Et, erga se, melius quàm In ipsum.

Pacificans,) εἰρηνοποιήσας, id est, Pacificatis & ijs quæ in terra sunt, & quæ in cœlis. Alioqui sermo non carebit solœcismo, Non enim quemadmodū Græcus dicit εὐδόκησεν εἰρηνοποιήσας, ita & Latinis placuit illi pacem faciens.

Per sanguinem crucis eius.) Græca secus habent, διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ δι' αὐτοῦ, id est, Per sanguinem crucis eius, per ipsum siue per eundem: ut placuerit, referatur ad patrem, & hæc pronomina pertineant ad Christum.

Inimici sensu.) ἐχθροὺς τῇ διανοίᾳ, id est, Inimici mente siue cogitatione. Porrò sermo Græcis anceps est. nam datiuus διανοίᾳ potest accipi uelut instrumētaliter, hoc est, Per sensum siue mentem. aut relatiue, Inimici, sed cui? nempe menti. Etenim qui carni seruit repugnat rationi. Ambrosius & Hieronymus διανοίᾳ referunt non ad hominem peccantem, sed ad deum, ut accipias dei mentem, non hominis. Nam prior sic legit, Et uos quondam alienatos & inimicos consiliorum eius, in operibus iniquis &c. Posterior ad hunc modum, in epistola ad Ioannem episcopum Hierosolymitanum, Cum essetis alienati, & inimici sensus eius: quanquam ego sanè hostes malim quàm Inimici. Theophylactus, Mente ad Colossenses refert, ne se putarent excusandos, si fato aut natura fuissent hostes dei. Idcirco addit Mente, ut intelligerēt se suapte uoluntate fuisse hostes. Eundem sensum adducit Chrysostomus, licet non liqueat quo referat διανοίᾳ. *Sensus pro mente*

Carnis eius.) Imò Suæ.

Et immaculatos.) ἀμώμους, id est, Irreprehensibiles. Quod Tertullianus alicubi non ineleganter uertit inuituperabiles, Nam hinc Momus deus, quod carperet aliena facta.

Et irreprehensibiles.) ἀνεγκλήτους, id est, incriminabiles, siue inculpatos.

Quod prædicatū est in uniuersa creatura.) ἐν πάσῃ κτίσει. Torquetur hic nonnihil Aquinas, putans prædicatū est, positum pro prædicabitur: imò hyperbole est, qua significat iam undiquaque uulgatū Euangelium Christi, ne quid cogitarent Colossenses de mutanda fide, quæ iam ab omnibus esset recepta. Magnificentius autē & ardentius est, In omni creatura *Hyperbole*

tura, quàm inter omnes homines. Quod si quis non recipiat hyperbolen in literis diuinis, is si uolet, cum Hieronymo, cum Origene, cum Chrysostomo, cum Augustino litiget, qui frequenter annotant hoc schema. Inepte horrent mendacium, quod hyperbole superet fidem ueri, At mendacium non est, ubi nec fallitur quisquam, nec adest fallendi uoluntas. Augmentum quærit hyberbole, nec aliud intelligit auditor.

Qui nunc gaudeo.) Qui, apud Græcos non lego, sed tantum, nunc gaudeo, νῦν χαίρω. Et apud Græcos est, ἐν παθήμασί μου, id est, in afflictionibus meis. Cui continenter adhæret pro uobis ὑπὲρ ὑμῶν, quanquam in his quoque uerbis est nonnihil ambigui sensus, Gaudeo pro uobis, id est, gratulor uestro profectui, & gaudeo quod affligar uestra causa.

ἀνταναπληρῶ Et adimpleo ea quæ desunt passionū.) καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων. Cōmodius uertere poterat, Et suppleo qđ deest afflictionibus Christi. Ambrosius ita, Et suppleo reliquias pressurarum. Porrò uerbum ἀνταναπληρῶ compositum ex tribus, ex ἀντί, quod significat uicem, quum quis alterius loco facit aliquid, & ἀνά, quod apud Latinos aliquoties ualet re, & πληρῶ, quasi redimpleo uice Christi, quod in illius afflictionibus est diminutum. *Paßio Christi quomodo impletur* Ambrosius uidetur uoluisse sensum explicare Pauli, quū ait, reliquias, ut accipiamus passionem Christi non fuisse diminutam ad salutem hominum, sed unam esse passionem Christi & martyrum, hoc est, capitis & membrorum. Nec dissentit ab hac sententia Theophylactus, interpretans Christum in apostolis adhuc pati pro corpore suo, nō quod desit aliquid, sed quod tam immensa sit illius in nos charitas. Similia Chrysostomus annotans quod apostolus modestiæ gratia suas afflictiones quas pro ecclesia perpetiatur Christi afflictiones appellat. Scholiastes ille Latinus addit & aliud cōmentum. Adeo non piget me afflictionum, ut gaudeam etiam, libenter perpessurus usque ad finem exemplo Christi, qui ad mortem usque perstitit in Euangelio.

Cuius factus sum ego minister.) Cuius, ecclesiam refert, non corpus. Ambrosius referre uidetur ad Euangelium, nec uideo, unde repetitum, quanquam id sanè minutulum est, uerum ad hæc minutissima nonnunquam impingunt magni theologi, si Græce nesciant. Bis autem dictum est, Cuius sum ego minister, in priore loco cuius sine cōtrouersia refert Euangelium, posteriore refert ecclesiam, nec aliud potest, quum Græce sit ἧς fœminini generis. Proinde nos uertimus, Cuius ecclesiæ.

Sacramentū μυστήριον Verbum dei mysterium.) [redacted]. quanquam mysterium hoc loco secretum & arcanum sonat, id declarant quæ sequuntur: Nunc autem manifestatum est.

Notas facere diuitias.) Græce sic est, γνωρίσαι τίς ὁ πλοῦτος, id est, Notum facere quæ sint diuitiæ. Et ita legit Ambrosius.

Sacramenti.) μυστηρίου, id est, Mysterij, id est, Arcani.

Quod est Christus.) ὅς ἐστι χριστός, id est, Qui est Christus. Tametsi Laurentius uertendum existimat, Quæ est Christus, ut quæ referatur ad diuitias πλοῦτον, quæ uox Græca est masculini generis, & numeri singularis. Atque ita quidem exponunt Græca scholia. Secus Ambrosius. Theophylactus uariat.

In uobis.) εἰς ὑμᾶς id est, In uos, Et ita legit Ambrosius, ut est in Græcis codicibus emendatioribus, quanquam in nonnullis Grecis codicibus scriptum habebatur ἐν ὑμῖν.

Corripientes.) νουθετοῦντες, id est, Monentes, & ita Ambrosius. Nam Græca uox anceps est, quam aliquoties uertunt increpare.

Et docentes.) Hic Græci repetunt πάντα ἄνθρωπον. Atque ita scriptum erat in codice Donatiani. Suffragabatur uterque Constantiensis.

In quo &c.) εἰς ὅ, In quod, in quam rem, ut non referas ad Christum, sed ad illorum perfectionem. Nec est simpliciter, Laboro certando, sed κοπιῶ ἀγωνιζόμενος, quod ad periculum pertinet. Siquidem agon interim certamen est, interim periculum.

Quam operatur.) τὴν ἐνεργουμένην, id est, Quæ operatur. Et ita Ambrosius. Et operationem, est ἐνέργειαν, ut intelligas uim agentem in Paulo. Et uirtute, est δυνάμει, quæ pugnat cum imbecillitate.

EX CAPITE SECVNDO

Qualem sollicitudinem.) ἡλίκον ἀγῶνα. id est, Quantum certamen siue periculũ. Nec est, Pro uobis, sed De uobis. περὶ ὑμῶν. quanquam agon & laborem sonat, sed cum difficultate periculoq; coniunctum.

Faciem meam.) τὸ πρόσωπόν μου. quod planè refertur ad faciem. Nam Vidit personam meam, nec Latinum esse puto: etiamsi cuidam hoc magis arridet.

Constructi.) συμβιβασθέντων. id est, Compactorum. Quidam habent, Instructi. Ambrosius legit, Quum fuerint instructi in charitate. Hilarius, Instituti. Porrò hic idem est uerbum quod superius uertit, Constructi. significat autem compactos & cõnexos, in morem membrorum unius corporis cohærentium apte inter se.

Diuitias plenitudinis.) πληροφορίας. Non est πληρώματος, quod ipsum item plenitudinem uertit. Nam πληροφορία magis sonat certam persuasionem, quoties alicui plene sit fides, ita ut nihil iam addubitet, quemadmodum admonuimus in initio euangelij secundum Lucam. Optat enim illis certam cognitionem mysterij, ne quid omnino hæsitent. Ad quem modum interpretatur & Theophylactus: τοῦτ᾽ ἐστιν inquiens, ὑπὲρ μηδ᾽ ἑνὸς ἀμφιβάλλωσιν. id est, Hoc est, ne ulla de re ambigant. Itaque quæ conferunt in hunc locum recentiores interpretes, non possunt admodum congruere sensui Paulino.

Dei patris & Christi.) Græci addunt coniunctionem καὶ. τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς, καὶ τοῦ χριστοῦ. quemadmodum & alijs aliquot locis loquitur, quasi dicas, Eius qui deus est & pater, & eius qui unctus est.

Absconditi.) ἀπόκρυφοι. id est, Absconditi. Hic nomen est, non participium, Occulti, siue arcani.

In sublimitate sermonum.) ἐν πιθανολογίᾳ. id est, In persuasibili oratione, siue persuasibilitate, siue probabilitate. Ambrosius legit, In sublimitate sermonis: locum hunc ad sophistas detorquens. Is fortasse legit, λεπτολογίᾳ. Augustinus epistola quinquagesima nona, legit, In uerisimili sermone.

Etsi corpore.) σαρκί. id est, Carne: quam opponit spiritui, qui mox sequitur.

Firmamentum.) τὸ στερέωμα τῆς εἰς χριστὸν πίστεως ὑμῶν. id est, Firmamentum uestræ in Christum fidei. Miror unde diuus Ambrosius addiderit hoc loco: legit enim ad hunc modum, Videns ordinationem uestram, & supplens id quod deest utilitati fidei uestræ. Apparet enim illum ita legisse in Græcis codicibus, καὶ ἀναπληρῶν τὸ ὑστέρημα χρείας τῆς πίστεως ὑμῶν. Cæterum interpres de suo addidit Eius, quo nihil erat opus, ob pronomen Vestræ, quod sequitur.

Dominum nostrum.) Nostrum, redundat apud nos. Græcis tantum est, χριστὸν ἰησοῦν κύριον. Consentiebant exemplaria Constantiensia. Absolutius est simpliciter dici Dominum: quemadmodum in Euangelio, Dominus his opus habet.

Et superædificati.) ἐποικοδομούμενοι, præsentis temporis est, Vt superstruamini manente radice Christo ac fundamento, siue ut crescatis in eo, siue ut collapsi nonnihil restituamini. Nam id postremum sequitur Theophylactus.

Ne quis uos decipiat.) μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν. id est, Ne sit qui uos deprædetur, aut in prædam abducat. Ambrosius uertit, Deprædetur. & item Hieronymus libro commentariorum in Oseam. Rursum in commentarijs quos ædidit in epistolam ad Galatas. Græca uox proprie sonat ceu prædam abducere. Vnde & ἱερόσυλοι dicti Græcis, qui deprædantur phana. Sacrilegium autem est abigere quod deo consecratum est. Consimilem ad modum legit Cyprianus in sermone de bono patientiæ. Hilarius libro de trinitate duodecimo, legit, Videte ne quis uos spoliet. & quod legit, iterat in progressu sermonis. Proinde miror unde hoc nostrum Decipiat, ad nos deuenerit. Sentit autem cauẽdum, ne quis occultis insidijs adortus, abducat eos à recta fidei uia, in errorem ac perniciem, ac seruitutem legis Mosaicæ.

Diuinitatis corporaliter.) θεότητος. id est, Deitatis. Et addidit σωματικῶς corporaliter, ut excludat umbras legis Mosaicæ. Corpus enim opponitur umbræ, ut hic nõ sit opus commento de deitate, quæ in triduo mortis coniuncta fuerit corpori, licet separata fuerit

Plenitudo πληροφορία

Ambrosij diuersa lectio

συλαγωγεῖν Decipiat, pro Deprædetur

Diuinitatis corporaliter, quomodo intelligendum

anima,tametsi Theophylactus geminam adfert expositionem à nostra diuersam:Corporaliter,id est,iuxta naturam & substantiam,non modo iuxta effectum,quemadmodum in prophetis:Aut quia deitas nunquam seiuncta fuit à corpore Christi.Hæc unde Theophylactus hauserit,nescio.Fruatur suo quisque iudicio.Mihi simplicior uidetur & ad id quod agitur congruentior expositio,quam habet Glossa ordinaria,de umbris legis,& de ueritate euangelica.Sequitur enim,Corpus autem Christi.Et in hunc sensum interpretatur Augustinus epistola quinquagesima nona.Chrysostomus etiam argutius,In Christo inhabitat tota plenitudo diuinitatis,idq; corporaliter,tanquam in capite,& per hunc in corpore illius quod est ecclesia:caput enim & corpus,unum sunt:eoq; sequitur,Et estis in eo completi. Semper enim hoc agit Paulus,ut nos faciat Christo proximos:uelut quum ait,Simul cū illo resuscitauit,& sedere nos fecit:Et,Si patimur cum illo,& corregnabimus:Item Omnia cum illo nobis donabit. Rursus dum nos Christi cohæredes appellat. Verissima sunt quæ Thomas scribit de diuina natura personaliter unita carni Christi:uerū eam rem hic non agit Paulus,sed illud potius persuadere nititur,quicunq; per fidem in Christi corpus insiti sunt,non egere legis Mosaicæ præsidio,circūcisione,& similibus,quum in Christo sint omnia uere & efficaciter.

Non manufacta.) ἀχειροποιήτῳ. dictio composita est.id est,Quæ fit sine manibus.

Corporis carnis.) Græce sic habet, τοῦ σώματος τῶν ἁμαρτιῶν τῆς σαρκός. id est,Corporis peccatorum carnis:hoc est,quod obnoxium est peccatis carnalibus.Augustinus in epistola ad Paulinum quinquagesima nona,testatur ita scriptum fuisse in nonnullis Latinorum exemplaribus,ne quis omnino contemnat,Græcis iniquior.

Sed in circuncisione.) Sed,redundat.

In quo & resurrexistis.) συνηγέρθητε. id est,Simul resurrexistis.Atque ita legit Ambrosius.

Et uos quum essetis.) Apud Chrysostomum ac Theophylactum ubiq; pronomen est primæ personæ, ἡμᾶς & ἡμῶν. Item in eo quod sequitur:

Donans uobis.) Nobis,est Græcis prima persona,& ita legit Ambrosius.Agit enim Paulus de Iudæorum præputio,quod habebant in animo.

Delens quod aduersus.) Melius dixisset, Deleto quod aduersum nos erat chirographo.Atque ita legit Ambrosius, ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον.

Locus uulgo nō intellectus

Chirographum decreti.) Græcæ Decretis est, τοῖς δόγμασιν. Græci codices ita distinguunt,ut accipias chirographum deletum,quod erat nobis contrarium per decreta legis Mosaicæ,siue per decreta legis diuinæ. Sanè diuus Augustinus epistola quinquagesima nona ad Paulinum,legit,Chirographum in decretis.Theophylactus Chrysostomum sequens,interpretatur,chirographum professionis Mosaicæ,aut obligationem dei,qui dixit Adæ & Euæ,In quacunque die comederitis,moriemini:sublatum & antiquatum decreto fidei euangelicæ.Metaphora ducta ab obligationibus legitimis. Vehementius obligat syngrapha αὐτόγραφος, hoc est,quam tuapte manu scripseris:hanc Græci chirographum uocant.Id irritum fit uel dispunctione siue cancellatione,quæ fiebat inductione linearum transuersarum:uel litura quæ fiebat spongia in corticibus,aut stilo in tabellis ceratis:uel laceratione.In dispunctione manent scripturę uestigia,in litura nequaquam.Paulus igitur ut exaggeret dei erga nos clemētiam,primum declarat nos sic obstrictos fuisse, ut nequaquam esset locus inficiādi.Legis enim professio ueluti chirographum,& ipsa res atque etiam conscientia coarguebat nos transgressores esse legis. Quid igitur supererat, nisi pœna quæ ex pacto debebatur,hoc est,è chirographo nostro:Hic exuberauit dei benignitas.Si damnasset,queri non poteramus.Si debiti partem relaxasset,partem reliquisset,multa debebatur gratia.Si dispunxisset chirographum,superessent ueteris obligationis uestigia,nunc semel deleuit & oblitterauit,tegens quicquid erat nobis contrarium,& unde renasci posset actio:nec hoc contentus,discidit ac lacerauit chirographum,tollens è medio & affigens illud cruci,in qua pro nobis dependerat,quod debebamus,& obligationem mortis uertit in pactum æternæ salutis.Huiusmodi quiddam annotauit diuus Chrysostomus in homilia quadam,atque etiam in commentarijs.Nec ociosum est in emphasi uocum philosophari,præsertim in scriptis beati Pauli,cuius oratio schematibus ac tropis undique

undique scatet. Scholiastes in omnes Pauli epistolas, indicat quosdam esse qui interpretentur chirographum, memoriam dei reseruantis peccata nostra: iuxta illud, Nonne hæc condita sunt apud me, & signata in thesauris meis: Et quod Hieremias ait, Peccatum Iudæ scriptum stilo ferreo in ungue adamantino. Hæc omnia recte. Mihi tamen coactius uidetur, quod dogmata interpretantur fidem, quũ in eo sensu nusquam legatur dogma ab apostolis usurpatum: quin in hoc ipso capite prosequutus quod agit de uitandis Iudæorum præscriptionibus, δογματίζεσθε dicit eos qui uel præscribunt externa uel huiusmodi præscriptis urgentur ad superstitionem, Ne tetigeritis, neque gustaueritis, neq; contrectaueritis. Vnde probabilius uidetur obseruanti sermonis huius tenorem, hic dogmata dici præscripta Iudaica, quorum caput erat circuncisio.

Expensa Augustini interpretatio

Traduxit.) ἐδειγμάτισεν. quod Ambrosius uertit, Ostentauit. Augustinus epistola quinquagesima nona ad Paulinum, legit Exemplauit, Græcam uocem fidelius quàm elegantius exprimens. Ad eundem modum adduxit libro de agone Christiano, capite secundo. Mirum autem quid sequutus, subinde locum hunc adducat hisce uerbis, Exuens se carnem, principatus & potestates exemplauit: quasi senserit Paulus, ita demum deuinci principatus, si uictor futurus carnem exuat. Sic enim & interpretatur libro aduersus Faustum decimosexto, capite uigesimo nono. Sic refert libro de pecca. m. & r. primo, capite uigesimo septimo. Quin & Hilarius libro de trinitate nono, locum hunc sic refert: Delens quod aduersum nos erat chirographum in sententijs, quod erat contrarium nobis, & ipsum tulit è medio affigens illud cruci, exutus carnem, & potestates ostentui esse fecit. Ac ne quis existimet hoc deprauatione scripturæ accidisse, repetit carnis mentionem in explicando. Tale quiddam innuit & Scholiastæ commẽtum. Videntur illi ἀπεκδυσάμενος accepisse reciproce, exuens seipsum, quemadmodum luctaturi quo sint expeditiores uestem abijciunt, ita Christus carnem. Vnde qui se parant pugnæ siue certamini, ἀπεκδύεσθαι dicuntur, ne possint apprehendi. Hoc commentum meo iudicio germanum, ostendit Theophylactus. Et Græci codices ἀπεκδυσάμενος distinguunt à sequentibus, ne acciperemus principatus esse spoliatos. Sed Christus in pugna, pro ueste carnem abiecit, & hostes in triumpho traduxit. Sed ad rem. Hic eodem uerbo Latino reddit παραδειγματίσαι, hoc est Traducere, in initio Matthæi: & hoc loco δειγματίζειν, quum illud significet In exemplum uertere, hoc Ostentare, & spectandum omnibus proponere. Alluditur enim ad morem triumphantium, qui trophæa sua circumferebant, & populo ostentabant monumenta uictoriæ, & cætera. Quod si Thomas potuisset Græcos interpretes consulere, non opus erat hic geminis interpretationibus pro unica: Traduxit, inquit, sanctos in cœlum. Aut traduxit, hoc est, expulit dæmones ab homine. Origenes in Exodum homilia quarta, aut certe huius interpres explicat uim huius uerbi: Quos, inquit, in aduentu suo Christus dicitur traduxisse, hoc est, captiuos duxisse, & triumphasse in ligno crucis.

Traduxit Thoma interprete

Confidenter palàm.) ἐν παρρησίᾳ. quod Ambrosius legit In autoritate. Origenes in Iesum Naue, homilia octaua, legit, Traduxit libere triumphans. Est autem παρρησία quum quis palàm audet, præsertim in loquendo: quanquam Paulus aliquoties usurpat ad alia.

Palàm triumphans.) Illud obiter admonendum, spolians & triumphans, & cætera participia hoc loco, præteriti temporis esse.

Lectio duplex

Triumphans illos in semetipso.) Origenis interpres homilia in Iesum Naue octaua, indicat in nonnullis codicibus legi, In semetipso. Cæterum in Græcis haberi scriptum, In ligno. At hodie consentiunt hoc sane loco Græcorum exemplaria cum nostris. Sunt quos urget hic scrupulus, satis'ne Latine dicatur, Triumphans illos. certe Triumphatas gentes, dixit Vergilius. Nec is loquutionis color rarus est apud historiographos. Triumphare fœminam rarius est, licet reperiatur apud Trebellium Pollionem.

In seipso.) ἐν αὐτῷ. accipi potest, Per seipsum: hoc est, Suis ipsius præsidijs.

Iudicet in cibo aut in potu.) Est iucunda uocum affinitas in Græcis, quam interpres non affectauit. ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει. dicere poteris, In esculentis aut poculẽtis. Habet enim hoc schema præter iucunditatem, & contemptus & fastidij significationem. Quod genus est illud, Quotidianarum harum formarum. [redacted]

Neomeniæ.) νουμηνίας. id est, nouilunij: à νέος, nouus, & μείς, μηνός, luna, siue mensis. Siquidem Græci non à calendis, sed ab initio nouæ lunæ mensem auspicantur.

Quæ sunt umbra fut.) Augustinus aduersus Faustum libro sexto, in libris manu descriptis, citat, Quod est umbra. Fortassis aliquis Græce semiperitus, ἅ mutauit in ὅ, putans articulum pluratiuum non conuenire uerbo singularis numeri ἐστί.

Ordo triplex

Corpus autem Christi.) Græca scholia, nominatim autem Theophylactus, indicant hunc locum bifariam legi. Primum ita, Illa sunt umbra, sed corpus ipsum, hoc est ueritas, est Christi. τὸ δὲ σῶμα τοῦ χριστοῦ. Rursum ita, Corpus Christi, nemo uos decipiat: ut referas corpus ad fideles, qui sunt membra Christi: ut sit sensus, Vos autem qui estis corpus Christi, nemo deuertat à præmio quod cœpistis promereri credendo in illum. Atque hic sensus probatur Augustino in epistola ad Paulinum. Sed prior lectio mihi uidetur accommodatior, utpote minus coacta. Ambrosius uidetur tertium quendam sensum arripere, quasi umbra & corpus utrunque referatur ad ea quæ præcesserunt, cibus, potus, festum, neomeniæ, sabbata: hæc omnia erant umbra futurorũ, sed eadem corpus Christi. Sic enim infert: Hæc autem omnia sunt corpus Christi, quia elementorum per effectus sunt uocabula. Sed Apostolus mea sententia, corpus Christi uocat illa, quod quicquid illis adumbrabatur, id in Christo sit exhibitum, ut iam illa sint negligenda. Quum abest ipsum corpus, umbris utcunque pascimur: quum adest, offendit etiam umbra. Atque hunc, ut dixi, sensum, sequitur Augustinus in epistola ad Paulinum quinquagesima nona.

καταβραβεύειν

Nemo uos seducat.) καταβραβευέτω. id est, In brabijs, aut præmijs fraudet. Sic enim interpretatur Hieronymus in quæstionibus ad Algasiam, quæstione decima: Nemo aduersum uos brabium accipiat. Quum enim in certamine positus, iniquitate agonothetæ, uel insidijs magistrorum, brabium & debitam sibi palmam perdit, καταβραβεύεσθαι dicitur. Id'que uerbi uideri uult peculiare Cilicum, in qua prouincia Paulus natus & educatus fuit. Græcanica scholia admonent, καταβραβεύειν dici, quoties penes alium est uictoria, penes alium præmium. Ambrosius legit, Nemo uos deuincat. Augustinus epistola quinquagesima nona, Conuincat. Ex his satis liquet, quantum absit à uero Iacobi Stapulensis, hominis alioquin eruditi, in hoc loco sententia, quam in prima recensuit æditione. Verum hunc in errorem induxit Valla, qui putat καταβραβεύειν esse, ad brabium euocare, siue brabium ostentare. Fortasse leuiculum, sed tamen obiter admonendum illud: Brabium dicendum esse Latinis, non brauium: hoc est, per b, secundam literam, non per u: deinde penultima acuta aut circunflexa, quemadmodum est apud Græcos, βραβεῖον, brabium, siue brabeum. Qui de Græcarum uocum etymologijs conscripserunt, existimant βραβεῖον dictum à ῥάβδος, mutatis ac transpositis literulis aliquot, quod est uirga, siue sceptrum: unde qui regalia sceptra gestant, brabeutæ dicti sunt: quod horum partes essent in certaminibus præmium addicere qui uicisset, ne quis inter certantes oriretur tumultus. Atque id propemodum indicat Martialis in præfatione quadam, quum ait, Contra retiarium ferula. Sunt qui putãt palmeam uirgulam tradi solitam uictori, uictoriæ symbolum, eamq́ue uirgam brabeum appellari. Vnde καταβραβεύειν, est intercipere præmium, non euocare ad præmium. Hesychius indicat idem pollere παραβραβεύειν. Nec hoc uerbum esse Cilicum ostendit Aritosteles, libro Rhetoricôn primo, quum ait, καὶ ὅτι δικαίου βραβευτὴς ὁ δικαστής. id est, Quod iusti brabeuta est causarum forensium iudex. Aristoteles enim nihil habet Barbaricum, sed purus & Atticus est. Porrò quod addit θέλων, non opponitur inuito aut nolenti, sed idem pollet ac si dicas, Studio siue data opera, ut intelligerent illos maliciose insidiari Colossensibus. Quanquam Augustinus in epistola ad Paulinum, participium Volens, non accommodat ad uerbum Seducat, sed ad id quod sequitur, In humilitate. Volens in humilitate: quasi dicas, Affectator humilitatis: quemadmodum dicimus ἐθελόδουλος. Ad eundem modum distinguunt Græci. Ex Ambrosio colligitur, eos studio per humilitatem deijcere uoluisse animos hominum, ne sese erigerent ad cœlestia. Nec abhorret hinc Theophylactus, separans participium uolens à superioribus, & interpretans pseudapostolos angelos quosdam colendos ingerere, quo per hos patefieret hominibus aditus ad patrem alioquin inaccessum. Paulus autem nescio quid supra angelos spirat Christo fretus.

Brabion unde dictum

Volens, pro affectator

In humi

In humilitate.) ἐν ταπεινοφροσύνῃ. quod refertur ad animi modestiam. unde Ambrosius ita reddidit, In humilitate animi: distinguens ab humilitate conditionis, quæ ταπείνωσις dicitur. & tamen interim abusus uidetur ταπεινοφροσύνῃ, in malam partem. Nam qui iactant uisiones angelorum, crassos & abiectos requirunt animos, quibus facilius imponant, alioquin nasutis protinus subolet impostura. Nisi iuxta sententiam Augustini ma uis accipere, simulatam modestiam pseudapostolorum.

Et religione angelorum.) θρησκείᾳ. quod religionem sonat, nonnunquam & in bonam partem, sæpe tamen peregrinam ac superstitiosam. Vox, ut autumant, à Thracibus deducta, quod apud hos Orpheus multa de diis confinxerit, traditis ceremoniis, quibus colerentur.

Ambu[redacted] est, Ingrediens ea quæ non uidit. Tametsi Hieronymus in eodem [redacted] interpretatur, Incedens [redacted]ose. Mirum unde diuus Augustinus epi[redacted]ma nona, legat, Quæ non uidit inculcans: quasi Græce legisset ἐμβαδεύων per θ. Ambrosius legit, Ea quæ uidet extollens. Hesychius indicat [redacted]ειν, nonnunquam idem ualere quod occupare, ueluti locum aut domum, aut totam hæreditatem. Sed Hieronymi magis arridet sententia. Metaphoram ductam opinor à tragicis cothurnis, quandoquidem genus hoc ἐμβάδες dicuntur, quod in his sublimes incedant, qui regem aut deum agunt. Augustinus ad Paulinum, indicat in nonnullis Latinorum codicibus scriptum fuisse, Quæ uidit: quemadmodum legit & Ambrosius in nonnullis, Quæ non uidit. Sed illud mirum, quum hic loqui uideatur de uisis angelorum, quomodo Augustinus interpretetur de sacrificiis: quæ quis ideo magni ducit, quod ea uiderit alicubi obseruari, uel quod non uiderit quidem ea facienda, sed quod opinione populari ducatur. Neque minus durum quod Ambrosius hæc ad astrologiæ philosophiæque studium detorquet.

Diuersa lectio & interpretatio

Sensu suæ carnis.) ὑπὸ τοῦ νοός. id est, A mente. ut legit diuus Ambrosius. Sic enim uocat affectum hominis impii.

Crescit in augmentum.) αὔξει τὴν αὔξησιν. Græca figura est, quasi dicas, uiuit uitam, gaudet gaudium: sic hoc loco, Augescit augmentum.

Ab elementis huius mundi.) Huius, redundat. tantum est, Ab elementis mundi. Mundum enim uocat quicquid uidetur.

Quid adhuc tanquam.) Adhuc, redundat. Nec additur apud Ambrosium. τί ὡς; id est, Cur tanquam? & cætera.

Viuentes mundo.) In mundo, est Græce: & ita legit Ambrosius.

Decernitis.) δογματίζεσθε. id est, Decernimini. Quanquam nec illud Decernimini, explicat id quod sensit Paulus. Intelligit enim eos decretis & constitutionibus hominum duci, [redacted], id est, dogmatizari. Dogma enim Græce decretum est, quod Paulu[redacted] accipit partem, pro legibus [redacted] dei, sed hominum arbitrio præscribuntur, quemadmodum paulo superius: unde & decreta pontificum uocamus, distinguentes à lege diuina. Iam enim illa præcepta de delectu ciborum, de obseruatione dierum, de sacrificiis, hominum esse cœperunt, postea quàm apud deum euanuerant. Græcanica scholia, admonent Paulum non dixisse δογματίζετε, hoc est, decreta facitis: sed δογματίζεσθε, id est, decretis oneramini. Annotauit idem Theophylactus, licet interpres Latinus longe diuersam sententiam extulerit. Græca sic habent, ὅρα δὲ καὶ πῶς ἠρέμα αὐτοὺς διακωμῳδεῖ, δογματίζεσθε εἰπών. ὡς γὰρ παιδία ἀρτιμαθῆ κάθησθε, φη[redacted]ύμενοι, τί δεῖ ποιεῖν. Ea sic reddidit interpres: Aduerte autem quàm eos stultitiæ arguat, uituperetque, Quum decernitis, inquit: perinde [redacted]s ac pueri per lusum solent, dicaciores uos agitis, qui pridie nati, & nuper instructi sint, in consessum enim uenistis, ut sententias de dogmate proferatis, sanciatisque quid factu sit necessarium: [redacted] Græc[redacted]is hæc sit sententia: Quin & illud uide, ut illos tacite taxat, dicendo δογματίζεσθε. Siquidem ut pueri, inquit, qui nuper discere [redacted], uobisque præitur ac præscribitur, quid facto sit opus. Hæc admonui lector, ut intelligas quid sit interpreti peregrini sermonis fidere. Proinde nec hoc loco probo Iacobi Fabri sententiam, qui uertit, Decreta quæritis. Interpres uulgatus, & Ambrosius legisse uidentur

Theophylacti interpres fœde lapsus

δογματίζετε. Idem legisse uidetur Tertullianus libro De carnis resurrectione. Quomodo, inquit, quidam quasi uiuentes in mundo sententiam fertis. Mirum autem quid sequutus Cyprianus libro ad Quirinum tertio, legat, Quid tanquam uiuentes in mundo, uana sectamini? Nisi fortè quod à uerbo δοκεῖν, dicatur δόγμα, humanas de rebus opiniones dicit uanas.

Ne gustaueritis, μιμητικῶς

Ne gustaueritis.) Hæc tria uerba apud Græcos, singularis numeri sunt, μὴ ἅψῃ, μηδὲ γεύσῃ, μηδὲ θίγῃς. id est, Ne attigeris, neque gustaueris, neque contigeris. Atque hæc uidentur dici à Paulo μιμητικῶς, id est, per imitationem: quam quidam inter schemata referunt. Sic enim loquebantur qui suis decretis onerabant Christianos, Ne gustes hoc, ne tangas illud, ne contrectes hoc: atque his ceremonijs subigebant uelut in tyrannidem, quos Christus liberos esse uoluit. [redacted] Non igitur sic accipiendum est, quasi Paulus prohibeat tangi, gustari ue quippiam, sed reprehendit eorum supercilium, qui hæc magno fastu prohibebant. Idem palàm indicat diuus Augustinus epistola quinquagesima nona ad Paulinum. Et tamen Ambrosius ita interpretatur, quasi Paulus his uerbis deterreat ab omni spe mundanorum, mea sententia, non satis attente, quod quidem cum tanti uiri pace dictum sit. Idem citat in eundem sensum, errans Psalmum centesimum decimum octauum, sermone decimo octauo. Rursus libro de patriarcha Abraham secundo, capite sexto, alijsque locis aliquot. Tertullianus rectè adducit hunc Pauli locum libro aduersus Marcionem quinto. Et Theophylactus cum Chrysostomo nobiscum facit, euidentius etiam Glossa ordinaria.

Expensa Ambrosij interpretatio

Ipso usu.) τῇ ἀποχρήσει. id est, Abusu. Et Ambrosius legit, Per abusionem. Agit enim de cibo & potu, quæ usu consumuntur, & in latrinam excernuntur. Nam ijs propriè dicimur abuti, quæ usu absumuntur: quemadmodum & Iureconsultorum literæ nos docent.

Thomas Aquinas

Rationem quidem habentia sapientiæ.) λόγον hic interpretantur Speciem: quod quoniam Aquinas sensit duriusculum, annectit id quod sequitur, In superstitione: ut intelligamus in eiusmodi rationem esse sapientiæ, non simpliciter, sed ad superstitionem. At mihi uidetur oratio inabsoluta. Cœpit enim per μὲν, & non reddidit quæ illi respondet, δέ. Proinde mihi uidetur λόγος, hoc loco sonare Sermonem aut uerba, ut opponatur rei. Quod si absoluisset orationem, dixisset ad hunc modum, Quæ omnia uerbotenus uidentur erudita ac magnifica, nimirum ab angelis profecta, ut illi narrant. Cæterum, re longe absunt à religione Christi, [redacted]. Nobiscum facit aperte Theophylactus, Honorem autem corporis hic subsidium appellat, iuxta proprietatem sermonis Hebraici: uelut alibi, Honora uiduas: Et, Qui bene præsunt presbyteri, duplici honore digni habeantur.

Honor, subsidium

In superstitione.) ἐν ἐθελοθρησκείᾳ. Quæ est falsa religio, interprete Hieronymo, in eo quem modo citaui loco. Nam superstitio, δεισιδαιμονία dicitur. Ambrosius legit, Superstitione. Porrò uox Græca ita sonat, quasi dicas, Spontanea religio: cum quis ultro sibi fingit religionem. Nam θρησκεία, religio dicitur, à Thracibus, apud quos Orpheus primus cœpit nugari de dijs: ut modo dictum est: & θέλω, uolo. [redacted]

θρησκεία

Et humilitate.) ταπεινοφροσύνῃ. Diuus Hieronymus hoc quoque uerbum notat, tanquam impropriè hoc loco usurpatum, quum aliàs uirtutem sonare soleat, hic uitium, quo quis humilia sentit atque terrena: [redacted]

ἀφειδία

Non ad parcendum corpori.) καὶ ἀφειδίᾳ σώματος. quod ad uerbum sonat Imparsimonia, hoc est, quum quis non parcit alicui rei. Nam φείδομαι, parco, & α particula est priuatiua. Ambrosius legit, Ad uexationem corporis. Atque eam lectionem indicat & Augustinus

gustinus in epistola ad Paulinum,cuius iam sæpe meminimus. Sentit enim de ijs qui superstitiose lacerabant aut mutilabant corpus suum,aut immoderatis ieiunijs cõficiebant. Manent huius rei nonnullæ reliquiæ hodie'que apud Italos in flagellatoribus,cuiusmodi multa commemorat Apuleius in asino suo.

EX CAPITE TERTIO

Quæ sursum sunt.) τὰ ἄνω. Cur non potius,Superna? Et φρονεῖτε, Curate,potius quàm Sapite?

Vita uestra.) Græci legunt, Nostra. ἡμῶν. id est, Nostra, prima persona.

Libidinem.) πάθος. Quod Morbum,uertas licebit,aut potius Molliciem:ut de effœminatis & pathicis intelligas. Nam alioqui quid attinebat addere libidinem,quum ante dixerit Fornicatio. Neque enim apte genus speciei subnectitur. Porrò molliciem & Flaccus morbum appellat in Odis:

Cum grege turpium Morbo uirorum.

Propter quæ uenit.) δι' ἃ ἔρχεται. id est,Propter quæ uenit:ut Venit,sit præsentis temporis,intelligasq́ solere ob ista uenire diuinam iram. Sic enim appellat uindictam.

Filios incredulitatis.) Quod superius uerterat Diffidentiæ, ἀπειθείας, idem & inobedientiam sonat. Quanquam hoc loco Ambrosius non addit, In filios diffidentiæ. Tantum legit, Propter quæ uenit ira dei. Iam de forma sermonis huius Hebraica,non semel à nobis dictum est.

In quibus & uos.) ἐν οἷς. Sermo Græcus anceps est, quod articulus referri posit uel ad filios inobedientes,inter quos & Colossenses quondam fuerant, uel ad uitia quæ paulo ante commemorauit. Certe quod mox sequitur, Quum uiueretis in illis, ad uitia pertinet.

Turpem sermonem.) αἰσχρολογίαν. id est,Turpiloquium.

Nolite mentiri inuicem.) μὴ ψεύδεσθε εἰς ἀλλήλους. id est,Ne mentiamini alius aduersus alium. Quid enim est Mentiri inuicem, quod uertit interpres,nisi mentiri uicissim? Verbo Græco addidit accusandi casum. *Mentiri inuicem*

Expoliantes.) ἀπεκδυσάμενοι. id est,Exuentes. id est,postquàm exuistis:nam præteriti temporis est. Vocem hanc interpres subinde uertit Expoliantes. Alludit ad id quod ante dixit:Christum exuta carne uicisse.

In agnitionem dei.) Dei,redundat, iuxta Græca exemplaria. Nec Ambrosius addit. Nec addebatur in exemplari Donatiani. Cum his concordabat exemplar utrunque Constantiense.

Masculus & fœmina.) Hæc non inuenio apud Græcos. Nec attingit Theophylactus. Chrysostomus ne legit quidem,sicuti nec Ambrosius. Sed huc uidetur adscriptum ex epistolæ ad Galatas capite tertio. Suffragabatur & hic uterque codex Constantiensis.

Gentilis & Iudæus.) ἕλλην. id est,Græcus.pro quo uertit,Gentilis.

Barbarus.) Post hanc uocem Græci omittunt coniunctionem,& oratio fit ardentior. *Scytha* Prius enim per iuga coniunxit,Iudæum cum Græco,circuncisionem cum præputio:deinde citra copulam,copulat Barbarum cum Scytha,seruum cum libero. Porrò Barbaro opposuit Scytham,non quod is Barbarus non sit,sed quod præ hoc reliqui Barbari non sint Barbari.

Dilecti uiscera misericordiæ.) Dilecti, hic participium est,non nomen: ἠγαπημένοι. Nec est Misericordiæ,sed οἰκτιρμῶν, id est Miserationum,numero multitudinis.

Humilitatem.) ταπεινοφροσύνην. quod Ambrosius uertit, Humilitatem sensus. Nos *ταπεινοφροσύνη* Modestiam,maluimus. Nam modestia potius est,quam Græci uocant ταπεινοφροσύνην. Humilitas sensus,magis in uitium sonat:quemadmodum abiectus animo. Etiamsi Græca uox plus quiddam significat,quàm modestia. Modestus enim est,qui non est arrogans: at ταπεινόφρων, qui minus sibi tribuit quàm promeretur.

Modestiam.) πραότητα. id est, Mansuetudinem,siue lenitatem.

Patientiam.) μακροθυμίαν, ad uerbum Longanimitatem, siue animi lenitatem, aut animi moderationem,qua quis non facile prouocatur.

Superest Charitatem habete.) Habete, non reperio apud Græcos, nec apud Ambrosium, sed referendus est accusatiuus Charitatem, ad uerbum superius, Sitis induti.

Quod est uinculum perfectionis.) σύνδεσμος τελειότητος. id est, Vinculum integritatis. Respexit enim ad corpus, in quo spiritus colligat & connectit omnia membra, alioqui dilapsura. Quanquam non me fugit plerosque secus interpretari. Præterea Pax dei, est & apud Græcos & Ambrosium, non Pax Christi.

Locus perperam expositus Exultat.) βραβευέτω. id est, Præmij loco detur, siue contingat, aut palmam ferat: hoc est, Ne iudicet ira in uobis, aut inuidia, aut superbia, sed pax deferat palmam, ut is putet se uicisse, qui cæterarũ rerum dispendio pacem conseruauerit. nam hæc demum est pax dei. Alioqui pax mundi ex uindicta nascitur. In hanc fermè sententiam interpretatur Theophylactus. Iam uero quorsum attinet recensere, quid in hunc locum commentati sint theologi recentiores, sequuti uerbum exultandi.

In qua.) In quam. εἰς ἣν, siue Ad quam.

Et grati estote.) καὶ εὐχάριστοι γίνεσθε. Superius admonuimus ex Hieronymiana sententia εὐχάριστον, in diuinis literis accipi pro gratioso & amabili, quemadmodum opinor accipiendum hoc loco. Siquidem id adiecit, uelut indicans, qua ratione pax inter eos possit consistere, si comes sint & benigni erga omnes, propensi ad bene merendum de omnibus. In hanc sententiam interpretatur Chrysostomus, ut εὐχάριστος sit qui talem se præbet, erga conseruos homines, qualem expertus est erga se deum. Theophylactus interpretatur Grati erga deum, hoc est, memores, qualis ille fuerit in nos, ut & ipsi uicissim clementes simus erga conseruos. Verum hæc expositio mihi uidetur esse coactior.

Abundanter.) πλουσίως. quasi dicas Opulente & diuitum more. Nam hoc uerbo delectatus est Paulus, quoties exuberantiam cuiuscunque rei significari uult.

Docentes & commonentes.) Aut abusus est participio loco uerbi, idque iuxta proprietatem Hebræi sermonis, aut hæc referenda sunt ad id quod præcessit, Grati sitis: deinde ueluti per parenthesim interiectis aliquot uerbis, subnectatur, Docentes & commonentes: ut hæc sit Christiana benignitas, docere & commonere. Cæterum uosmetipsos quod Græcis est ἑαυτοὺς, melius transtulisset, Vos inuicem. Quis enim docet seipsum?

In psalmis.) In, redundat apud nos: nec est apud Græcos, nec apud Ambrosium.

In cordibus.) In corde. Et est Domino, non Deo. Deinde Omne quodcunque, Et, coniunctionem addunt Græci.

Deo & patri.) τῷ θεῷ καὶ πατρί. Articulus semel duntaxat positus facit, ut Dei patrisque cognomen, ad unam personam pertineat: Ei qui est deus ac pater. Deus, ob autoritatem: pater, ob eximiam in nos charitatem.

Ad illas.) πρὸς αὐτάς. id est, Erga illas, siue aduersus illas.

Placitum est in domino.) In, redundat. εὐάρεστον τῷ κυρίῳ, Gratum, siue acceptum.

Ad indignationem.) μὴ ἐρεθίζετε. id est, Ne prouocetis. Ad indignationem, additum est ab interprete quopiam. Ambrosius tamen legit, Ad iram prouocare.

Pusillo animo.) μὴ ἀθυμῶσιν. id est, Ne despondeant animum, & animo deijciantur.

Ad oculum seruientes.) Rursum usus est illis duobus nominibus, ἐν ὀφθαλμοδουλίαις, & ἀνθρωπάρεσκοι. de quibus ante admonuimus.

Timentes dominum.) θεόν, id est Deum, pro Dominum, legunt Græci: ne quis accipiat, hominem esse timendum.

Sicut in domino.) ὡς τῷ κυρίῳ, Tanquam domino: hoc est, deo.

Diuersa lectio Christo seruite.) τῷ γὰρ κυρίῳ χριστῷ δουλεύετε. id est, Domino enim Christo seruitis. Tametsi Græca uox est anceps, δουλεύετε. Ambrosius legit ad hunc modum, Recipietis retributionem hæreditatis domini Christi, cui seruitis.

Qui enim iniuriam facit.) ὁ δὲ ἀδικῶν. id est, Qui uero iniuriam facit, aut qui non recte facit. Ambrosius legit, Qui enim inique gerit, feret id quod gessit inique. quo seruet Græcarum uocum affinitatem, ἀδικῶν & ἠδίκησε. quam nos ita reddidimus, Qui peccabit, reportabit peccatum suum. Augustinus libro De natura boni, aduersus Manichæos, nescio quid sequutus adducit hoc testimonium his uerbis; Quod enim nocet, recipiet illud quod nocuit.

Acceptio

Acceptio.) προσωποληψία. id est, Personæ respectus, siue discrimen.

Apud deum.) In Græcis codicibus non reperio. Nec hic agitur proprie de respectu personarum apud deum, sed de paribus peccatis.

EX CAPITE QVARTO

ET æquum.) τὴν ἰσότητα. id est, Aequalitatem, seu potius æquabilitatem. Et iustum uocat, id quod seruis debetur à dominis. Aequabilitatem, ne alium in delicijs habeant, alium inique tractent, quæ res intolerabilem facit seruitutem. Præterea Vos, pronomen, interpres addidit de suo, οἱ κύριοι. Ambrosius non addidit.

Sale sit conditus.) ἅλατι ἠρτυμένος. Ambrosius legit, Semper in sale gratia sit conditus: quasi dictum sit, Sermo uester sit salsus, conditus gratia. Tametsi Græca perinde ualent ac si dicas, Sermo uester semper habeat gratiam, sale conditus: ut intelligamus iucunditatem ac modestiam in colloquijs Christianorum cum ethnicis, sed eam cum sapientia coniunctam. Hoc detorqueri potest ad nos, si quando cum magnatibus agendum est, ne intempestiua maledicentia & acerbitate prouocemus eos, reddamusque deteriores quam sunt, sed prudenti moderatione sermonis paulatim adducamus ad meliora, si quid aberrant. *Quomodo monendi magnates*

Nota faciet.) Græci legunt numero multitudinis, πάντα ὑμῖν γνωρίσουσι τὰ ὧδε. id est Omnia uobis nota facient quæ hic sunt. Loquitur enim de duobus, Tychico & Onesimo. Nec additur Qui, pronomen, nec apud Græcos, nec apud Ambrosium.

De quo accepistis mandata.) Sermo Latinus uideri possit anceps, & intelligi per Barnabam aliquid fuisse præceptum Colossensibus. Quod ita demiror interpretari Theophylactum. Sed Græci carent hac ambiguitate, περὶ οὗ. Rursum dubium est, utrum Græcus articulus referat Barnabam, an Marcum. Hic rursus mihi monendus est lector, quàm non sit tutum credere libris in aliam uersis linguam. In prioribus æditionibus adscripsi duo uerba, fretus interprete, quia fortasse tum Græcus codex non erat ad manum. In hac quarta æditione consului Græcum codicem, & multo aliud reperio quàm interpres nobis tradidit: nam Græca sic habent, παρὰ Βαρνάβα ἴσως ἔλαβον τὰς ἐντολάς, ὥστε δέξασθαι αὐτὸν προθύμως. δύναται μὲν στίξαι, καὶ εἰς τὸ ἐλάβετε ἐντολάς, εἶτα ἀπ᾽ ἄλλης ἀρχῆς ἀναγνῶναι, τὸ ἐὰν ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς ὦ κολασσαεῖς δέξασθε αὐτὸν ἐντίμως. id est, De Barnaba forsitan acceperant mandatum, ut eum honorifice reciperent. Potest quidem poni punctum post hæc uerba Accepistis mandata, deinde ab alio initio legi, Si uenerit ad uos ò Colassenses, excipite illum honorifice. Quod apud Theophylactum legitur παρὰ Βαρνάβα, aut παρὰ usurpauit pro περὶ, aut quod est credibilius, scriptor ita deprauauit. Indicat autem Theophylactus, si coniunctim legas, dicendum δέξασθαι modo infinito, ut legit Ambrosius: si disiunctim, δέξασθε modo imperandi. *Sermo Græcus anceps*

Qui dicitur Iustus.) Iustus, hic Latina uox ἰοῦστος, quem Paulus testetur fuisse Iudæum.

Semper sollicitus.) ἀγωνιζόμενος. id est, Certans, siue laborans, uel potius enixe laborans.

Vt stetis perfecti.) Vt sitis. ἵνα ἦτε. Atque ita legit Ambrosius. Apparet interpretem pro ἦτε legisse στῆτε.

Multum laborem.) ζῆλον πολύν. id est, Multum zelum, siue multam æmulationem.

Lucas medicus.) λουκᾶς ὁ ἰατρός. Articulus discernendi causa additus, magis suadet, ut hoc de alio quopiam Luca dictum accipiamus. Ambigunt enim interpretes.

Et quæ in domo eius est ecclesiam.) καὶ τὴν κατ᾽ οἶκον αὐτοῦ ἐκκλησίαν. id est, Et domesticam eius ecclesiam. Ambrosius, si modo non fallunt codices, existimat Nympham fuisse mulierem deuotam, ut uocant. Sed αὐτοῦ pronomen apud Græcos additum, significat uirum fuisse, non mulierem Nympham. Porrò quod addit, Et quæ in domo illius est ecclesiam, opinor hic ecclesiam accipi non pro uniuerso cœtu, sed pro reliqua familia iam Christiana. Nam Græci interpretes putant, magnatem aliquem ob id fuisse, quod domi habuerit ecclesiam. *Ecclesia quæuis congregatio*

Et quum lecta fuerit.) Ex huius occasione loci, quidam epistolam subornarunt, uelut à Paulo scriptam Laodicensibus, sed quæ nihil habeat Pauli præter uoculas aliquot ex cæteris eius epistolis mendicatas. Etiamsi Faber homo doctus, sed aliquoties nimium candidus *Faber*

didus, diligenter reliquis admiſcuit epiſtolis. Græcanica ſcholia negant hanc epiſtolam, de qua hic agit, à Paulo ſcriptam fuiſſe Laodicenſibus. Neq; enim dixit, Quæ ſcripta fuit ad Laodicenſes, ſed quæ ſcripta fuit ex Laodicea. Proinde fuiſſe epiſtolam, quam Laodicenſis quiſpiam ſcripſerit ad Paulum, in qua tamen ineſſent quæ ad Coloſſenſium rem pertinerent. Theophylactus indicat fuiſſe, qui putarint hanc eſſe quæ prior eſt Pauli ad Timotheum, quod eam ſcripſerit Laodiceæ. Tertullianus libro aduerſus Marcionem quinto, indicat hæreticos quoſdam tradere, epiſtolam quæ iuxta nos ſcribitur Epheſijs, Laodiceis inſcriptam fuiſſe. Verũ ut hac de re non pronuncio, ita nihil uereor aſſeuerare, eam quam Stapulenſis addidit, Pauli non eſſe. Non eſt cuiuſuis hominis Paulinum pectus effingere. Tonat, fulgurat, meras flãmas loquitur Paulus. At hæc præter quàm quod breuiſſima eſt, quàm friget, quàm iacet. Iam illud ſtultum etiam eſt, non ſolum impudens, quod pleraque ex hac ipſa collegit epiſtola, quiſquis hanc effinxit. At ſi quicquid erat in epiſtola Laodicenſium, idem in hac habetur, & quidem tanto copioſius, quorſum attinebat mandare, ut illa hic quoque legeretur? Denique qui factum eſt, ut hæc epiſtola apud Latinos extet, quum nullus ſit apud Græcos, ne ueterum quidem, qui teſtetur eam à ſe lectam? Quanquam quid attinet argumentari. Legat qui uolet epiſtolam, extat enim in Iacobi Fabri Stapulenſis commentarijs. Nullum argumentum efficacius perſuaſerit eam non eſſe Pauli, quàm ipſa epiſtola. Et ſi quid mihi naris eſt, eiuſdem eſt opificis, qui nænijs ſuis omnium ueterum theologorum omnia ſcripta contaminauit, conſpurcauit, perdidit, ac præcipue eius, qui præ cæteris indignus erat ea contumelia, nempe diui Hieronymi. Nihil enim ferè habemus huius præter commentarios in prophetas & epiſtolas aliquot, quod non ſit ſtudioſe ab hoc furcifero uel mutilatum, uel adulteratum, uel confuſum, turpiſſimeq; contaminatum, ut ne quid dicam de tot uoluminibus inſulſiſſimis, quæ idem artifex Hieronymi titulo euulgauit. At Fabri mei candorem, & ipſe libens imitarer, niſi uiderem fieri, ut dum ad hunc modum obſequundamus indoctis aliquot, indignis afficiantur contumelijs, non ſolum heroes illi, qui nobis pulcherrima ſui monumenta reliquerunt, uerum etiam bonæ ſpei ingenia, quæ hac impoſtura, aut deterrentur à literis, ſi ſuboleat, aut inficiuntur ſi non ſuboleat. Idem conſimili candore, pſalterio ſuo, adiecit epiſtolam Hieronymi nomine ad Damaſum papam, in qua poſtulat, ut ad calcem in ſingulis Pſalmis adderetur, Gloria patri. Atqui hac ne fingi quidem poſſit quicquam infantius, indoctius, inſulſius. Tantum abeſt, ut Hieronymi, hoc eſt, hominis inimitabili doctrina ſimul & eloquentia præditi uideri poſſit.

Epiſtola ad Laodicenſes falſo inſcripta Paulo

Hieronymus cõtaminatus

Vobis legatur.) ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε. id eſt, Vt & uos legatis; nam præceſſit Eam.

Gratia.) Domini noſtri Ieſu Chriſti. Hæc omnia apud Græcos non inuenio. Et ita legit Ambroſius, quemadmodum habetur in Græcis exemplaribus: ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν. id eſt, Gratia uobiſcum. In codice Donatiani ſcriptum erat, Gratia domini Ieſu uobiſcum. Vterque codex è Conſtantia præbitus, conſentiebat cum Græcis: Gratia uobiſcum, Amen.

Supereſt apud nos

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES PER DES. ERASMVM ROTERODAMVM FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI AD THESSALONICENSES PRIOREM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

ET pax.) Hoc loco Græci addunt illa penè solennia, à deo patre nostro, & domino Iesu Christo: quum Ambrosius tãtum legat, Gratia uobis & pax: iuxta nostros codices. *Superest apud Græcos*

Memores operis.) Potest & sic accipi, Memores uestri, propter opus fidei. ut subaudias ἕνεκα.

Sustinentiæ.) ὑπομονῆς. id est, Tolerantiæ, siue patientiæ spei: hoc est, quod patienter perseuerastis in spe. Ambrosius legit Expectationis, pro Sustinentiæ.

Ante deum.) ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ. id est, Coram deo.

Scientes fratres.) Nec apud Græcos in hoc sermone, seruata est ratio grammatices, quod tamen incommodum, nos interpretatione uitauimus, etiamsi me non fugit Theophylactum ad Paulum & Pauli collegas referre Scientes. Verum haud scio an hic sua nobis tradiderit interpres, quanquam Chrysostomus eadem fermè, licet obscurius, & electionem interpretatur excellentiam: uerum ad hunc sensum parum apte cohærent quæ sequuntur, Quia euangelium nostrum. Mihi Scientes, positum uidetur pro Scitis. quod paulo post repetit, Sicut scitis. Siquidem hoc agit Paulus, ut Thessalonicenses credant, euangelium quod acceperant non esse humanum, sed ex uocante deo: id duplici probat argumento, & quod ipsos sic transformarit, & quod qui prædicarant, quum essent humiles & afflicti, tamen signis & uirtute spiritus omnia præstiterint.

Non in sermone tantum.) In proxima epistola admonuimus λόγου opponi ueritati & efficaciæ, pro quo illic interpres uerterat Speciem. Itidem hic sentit prædicationẽ suam, & miraculis fuisse comprobatam.

In plenitudine.) ἐν πληροφορίᾳ. De quo superius admonuimus, id est, In certitudine, & certa persuasione. Nec enim certam facit fidem, qui docet tantum, sed qui miraculis ac malorum tolerantia persuadet, is demum uere persuadet, id quod non faciebant ψευδαπόστολοι. Theophylactus tamen hoc postremum ad toleratas afflictiones refert, quod consentaneum non sit, quenquam pro uana doctrina tantum uelle perpeti malorum. Thomas duas adducit interpretationes, sed quarum neutra scopum attingat: In plenitudine, inquit, ne se putarent minus accepisse, quàm Iudæos. Aut In plenitudine, quia nihil illis non tradiderit Paulus eorum quæ ad fidem pertinent. Ambrosius Græcam uocem ita circumloquutus est, Non in phantasia, sed in ueritate plenitudinis. *πληροφορία* *Thomas*

Excipientes uerbum.) δεξάμενοι τὸν λόγον. Melius Recepto uerbo, siue sermone, siue Qui domini uerbum accepistis: quod ut Paulus tradidit, non sine persequutione, ita illi receperunt non citra afflictionem & insectationem malorum. Cæterum hoc loco, aut δεξάμενοι participium positum est loco uerbi, aut ita distinguendum est, quemadmodũ distinguit Theophylactus, Imitatores mei facti estis & domini, ut hactenus sit distinctio, deinde sequatur, Excipientes uerbum: ut sit sensus, Imitati estis me & ipsum Christum, eo quod euangelij causa libenter perpessi sitis afflictionem. Ambrosius legit, Imitatores nostri facti estis & ipsius domini, suscipientes uerbum. *Distinctio noua*

Forma.) τύποι. id est, Formæ: quod Ambrosius uertit in exemplum, & recte.

Diffamatus est.) ἐξήχηται. id est, Exsonuit, siue ebuccinatus est, ut admonet Laurentius: isq; optimo iure ridet Remigium, qui notarit Paulum ueluti solœcissantem, quod abusus sit hoc uerbo diffamare in bonam partem, quasi uero Paulus Latine scripserit, ac non magis Græce: aut quasi Paulo præstandum fuerit quicquid quilibet uerterit interpres: ut si Remigius pro νήφειν, uerteret Inebriari, Paulus in ius sit uocandus, uiolatæ Latinitatis *Remigius taxatus à Valla*

tinitatis reus. Iam uero palàm falsum est, omnia uerba apud Latinos ad eundem modum composita, significare in malam partem, nisi fortè dispergere, disiungere, dissoluere, idq; genus alia sexcenta, sunt in malam accipienda partem. Apud Græcos huiusmodi uox est, quæ addita nominibus ac uerbis id efficit, ut δυσυχεῖν, δυσφημεῖν, contraria τῷ εὖ, apud Latinos non item. Certe Augustinus diffamare utitur pro diuulgare, quum fama longe lateq; spargitur. Inscitiæ utcunque dari uenia potest, uerum quis ferat tantam arrogantiam cum inscitia coniunctam? imò quis non rideat tam insignem stultitiam, ut non consultis uoluminibus, hoc imputet Paulo Græce scribenti quod admissum sit ab interprete Latino? Nisi fortè Remigius credidit Paulum Græcis scripsisse Latine. Denique fieri potest, ut hoc commentum aliquis Remigij scriptis adsuerit.

Profecta est.) ἐξελήλυθεν. id est, Emanauit, siue peruenit, aut potius dimanauit. Neq; enim dixit, In omnem locum: sed In omni loco. ut intelligas id quod ante clanculum mussitabatur, iam cœptum publicitus prædicari.

Qui eripuit.) τὸν ῥυόμενον ἡμᾶς. id est, Qui eripit nos: participium præsentis temporis.

EX CAPITE SECVNDO

SEd ante passi multa.) Multa, addidit nescio quis de suo. Nam nec apud Græcos est, nec apud Ambrosium, nec in uetustis exemplaribus, nominatim Donatianico: concordabat uterq; Constantiensis. καὶ προπαθόντες καὶ ὑβρισθέντες. id est, Et ante passi, & contumelijs affecti. Porrò passum, usurpauit Græcorum more, pro afflicto: quibus & πάθος siue πάθημα, dicitur afflictio.

Fiduciam habuimus.) ἐπαῤῥησιασάμεθα. Quod ita circumloquitur Ambrosius, Exerta libertate ausi sumus. Est autem παῤῥησιάζεσθαι, palàm & intrepide, quod dicendum sit dicere, quemadmodum sæpe iam admonuimus.

In multa sollicitudine.) ἐν πολλῷ ἀγῶνι. id est, In multo certamine, siue labore, aut periculo: quod tamen sæpe uertit ad hunc modum. Ambrosius, certamen legit.

Non de errore.) οὐκ ἐκ πλάνης. Error apud nos tantum est decepti: at πλάνη Græcis est & decipientis: unde maluissem uertere Imposturā. In hunc sensum interpretantur Græcorum commētarij. Etenim qui fallere studet, non conijcit semetipsum in pericula, sed delicijs indulget potius, & suum ipsius negocium agit.

Neq; ex immundicia.) ἐξ ἀκαθαρσίας. id est, Ex immundicia. quod Græcanica scholia exponunt, Maleficas artes & abominandas, quas ideo uocat immundiciam, quod fiat impuris & sordidis rationibus ad imponendum simplicibus, quod magici solent & impostores, simulantes miracula.

Vt crederetur à nobis.) A redundat: hoc est, Vt nobis committeretur euangelium, πιστευθῆναι τὸ εὐαγγέλιον.

Sensus duplex — Quum possemus uobis oneri esse.) ἐν βάρει εἶναι. id est, In onere, siue in pondere esse. Quod quidem bifariam legunt Græcanica scholia. Aut ἐν βάρει, hoc est, In pondere & autoritate: quoniam præcessit, Non quærentes gloriam: & sequitur, Sed facti sumus paruuli. Ad hæc Ambrosius uidetur de honore, non de grauatione interpretari. Denique ad hunc sensum facit, quod continenter adiecit, Vt Christi apostoli. Neque enim est apostolorum grauare suo supercilio quenquam. Aut ἐν βάρει, quod nihil ab illis acceperit, nec usquam sumptui aut oneri fuerit. Prior interpretatio mihi magis arridet.

νήπιοι, pro ἤπιοι — Sed facti sumus paruuli.) Interpres & Ambrosius legisse uidentur νήπιοι, id est, Paruuli, siue pueri. Verum Græci codices habent ἤπιοι, id est, Mites, minimeq; austeri. Vtrunq; tolerabile est. Verum posterius propius facit ad Pauli sensum, ut opponatur ei ἐν βάρει. ut intelligas eum non fuisse usum fastu & supercilio inter illos, quemadmodum faciebant pseudapostoli, sed mansuetudine & lenitate. Vtranq; scripturam indicat Theophylactus interpres. Ambrosius Honori, legit, non Oneri: & ita edisserit: Ad comprimendos, inquit, eos, quibus nec facultas erat nec pudor, & tamen honorem sibi poscebant. Se enim potius quàm dei doctrinam commendari uolebant. Apostolus autem qui gloriam non ad præsens, sed in futuro requirebat, se humilem faciebat, ut dei prædicatio exaltaretur. Hactenus Ambrosius. Iam ut illud donemus in contextu pro oneri scriptum honori, certe palàm est, Ambrosium amplecti sententiam, quæ nobis uisa est potior. Cui ego sanè libentius

libentius ſubſcripſerim, non tantum ob id quod aptius quadret ad huius loci ſententiam,
cum cæteris item compluſculis ad hunc ipſum locis pulchre conſentiens, uerumetiam
quod inter tot egregias dotes quibus principem ac præcipue epiſcopũ præditũ eſſe opor-
tet, non alia ſit, qua uel ornetur decentius, uel cõmendetur efficacius, quàm morum & in-
genij lenitas ac manſuetudo, quæ ferè non niſi eximiam probitatem, & inſignem ſapien- *Dos prima*
tiam, tum comitari ſolent, tum arguere. Vulgaris, aut ficta probitas ſuum habet faſtum, *principum*
ſuum habet ſupercilium, & ſibi plus æquo indulgens, ut alienarum uirtutum eſt maligna
æſtimatrix, ita uitiorum alienorũ acerba inſectatrix eſt. Quanquam autẽ huius laudis prima
ſecundum Chriſtum gloria penes Paulum noſtrum eſt, qui quũ cæteros omnes omnibus
& dotibus & officijs apoſtolicis longe præcurreret, tamen unus apoſtolum eſſe ſeſe uelut
ignorabat, hoc ſeſe gerens ſubmiſsius, quo maior eſſet: tamen his quidem temporibus, ne-
minem noui qui propius ad hanc laudem accedat, quàm ille meus, imò non meus, ſed to-
tius inſulæ Britannicæ Mœcenas Guilielmus Vuaramus archiepiſcopus Cantuarienſis, *Guilhelmus*
in quo cum nihil ſit, quacunque contempleris hominem, quod non eximium ac maximum *Vuaramus*
eſſe iudices, tamen haud alia re maior uideri ſolet, quàm quod modis omnibus maximus, *Archiepiſco-*
ſolus ipſe magnitudinem ſuam non agnoſcat. Quo fit, ut cum cæteris uirtutibus ſuperet *pus Cantu-*
etiam maximos, hoc uno nomine ſuperet & ſeipſum, quod ſibi magnus nõ eſt. Si quis ex- *arienſis*
pendat dignitatis faſtigium, ſi negociorum molem & amplitudinem, ſi iudicium penè di-
uinum, ſi uim ingenij incomparabilem, ſi eruditionem undiquaque abſolutam, ſi uitæ puri-
tatem, ſi fortunæ ſplendorem, quem pro temporũ ac regionis conſuetudine, tolerat uerius
quàm habet, ne inter ſummos quidem ullum inuenies, quem cum hoc auſis conferre. Rur-
ſum ſic obuius & expoſitus eſt omnibus, ut uix reperias uel in media plebe, inter infimæ *Modeſtiæ*
ſortis homines, quem hic nõ anteeat comitate, facilitate, manſuetudine. O mentẽ uere he- *laus*
roicam & apoſtolico uiro dignam, cum humanũ prætergreſſus ſis modum, tum teipſum
in ordinem redigere, ac nec infimum quenquam hominem faſtidire. Alijs paululum eruditio-
nis criſtas erigit. Alijs imaginum ſplendor animos effert. Sunt quibus uita caſtior ſuperci-
lium adducat. Neque deſunt, quos mediocris etiam aura fortunæ ſuſtollat, neque ſui ſinat me-
miniſſe. Hic ſemper in omni doctrinæ genere ſummas tenuit, ut qui ingenio longe felicis-
ſimo, quod naturæ deique munere contigerat, ſtudiũ adiunxerit indefatigabile. Deinde in gra-
uiſsimis ſimul ac ſplendidiſsimis regni regiſque negocijs, toties ac tot annos uerſatus eſt,
idque non ſine ſumma laude, tum pietatis, tum prudentiæ. Nunc denique ceu mirificus qui-
dam Geryon, tergeminum heroa ſuæ præſtat uniuerſæ Britanniæ, archiepiſcopum ac pri-
matem, cancellarium, & Mœcenatem, archiepiſcopum religioni, cancellarium iuſticiæ &
reipublicæ, Mœcenatem ſtudijs. Quis eſt tanto animi robore præditus, qui nõ ſub horum
uno quolibet ſudet anheletque, quæ uir ille ſolus ſuſtinet? præſertim qui prorſus intelligat
quid quiſque titulus efflagitet. Siquidẽ archiepiſcopi primatiſque titulus, quem uir ille ſanc-
tiſsimus Thomas, ſuo martyrio reddidit auguſtiorem, illud exigit, ut quod Romanus pon- *Thomas Can-*
tifex uniuerſo debet orbi, hoc ille uniuerſæ præſtet Britanniæ. Iam cancellarij munus, ſum- *tuarienſis*
mum & incorruptum totius regni iudicem requirit, & ad quem omnibus ſit aditus, laicis
pariter & clericis, à quo tamen nulla iam ſit appellatio. Quas hic negociorum moles, quos
cauſarũ fluctus uno ab homine ſuſtineri putas? Vt ne uocem interim ad hanc rationem,
neque pauca, neque mediocria curarum pondera, quæ ex regijs accedunt negocijs, ut dome-
ſticas ſollicitudines diſsimulem, quas in tam numeroſa familia non mediocres eſſe conſen-
taneum eſt. Et tamen unum illud pectus, tot rebus obeundis, non ſolum ſufficit, uerumeti-
am ſupereſt. In tam immenſo circumſtrepentiũ negociorũ agmine ſuppetit, quod tribuat
religioni, quod priuatis amicorũ affectibus, quod euoluendis libris, quos adeo non faſti-
dit, ut cum nullis amicis confabuletur libentius, quoties à publicis functionibus ocij nõni-
hil ſuffurari licet. Nimirum hoc illi tribuit admiranda quædam naturæ felicitas, & incredi-
bilis ingenij dexteritas, hoc iudicium non minus acre quàm promptum & expeditũ, hoc
diutinus rerum uſus, ſuper omnia uero perpetua quædam uitæ ſobrietas ac uigilantia. Nè *Sobrieta-*
minima quidem ætatis portio datur aleæ, nulla uoluptatibus, nulla conuiuijs, nulla ſomno, *tis laus*
imò naturæ quoque nonnihil detrahit, quod adijciat iuuandæ patriæ. Hac ratione fit, ut &
tempus & ætas iam alioqui grandior, & ualetudo tot tantiſque negocijs obeundis, ſuſtinen-

dis,exantlandisq́ sufficiat,quibus ne decem quidem alij pares esse possint.Iam fieri nõ potest quin,in tam uaria negociorum turba,quædam existant non ingentia solum,sed etiam molesta, periculosaq́. Quandoquidem nõ temere dictum est illud, ne Iouem quidem placere omnibus.At hunc nemo uidit tristem,nemo commotum,nemo uultuosum: tanta est
Aequitas infatigati pectoris uis & constantia.Tum æquitas ac suauitas tanta, ut ab hoc uicti discedant æquioribus animis, quàm à nonnullis solent uictores. Sibi perpetuo tranquillus est, alijs comis & alacris.Iam uero Mœcenatis personam quam ultro suscepit,ita tuetur ac su-
Britanniæ laus stinet,ut insula semper uiris & opibus pollens,olim religione nobilis, nunc optimis item literis ac disciplinis, huius potissimum opera sic effloruerit, ut nulli regioni cedere debeat, seu Græcæ pariter ac Latinæ literaturæ peritiam requiras, seu spectes eloquentiæ uires, seu mathematicorum acumina,seu reliquam philosophiæ cognitionem, seu literarum arcanarũ mysteria. Vnus alit plurimos,euehit plerosq́, fauet, fouet,ornat,ac tuetur omnes, non solum eximios,sed & mediocres,nec suos tantũ,sed exteros etiam & quouis sub cœ-
Benignitas lo natos. Quorũ in numero me quoq́,quantuluscunq́ sum, esse uoluit illius benignitas. Cuius beneficentiæ, quanquam aliâs quoq́ profusæ & exundanti, illud etiam geminam addit gratiam,quod uix unquam admoneri sese patitur,rogari nunquam. Quin & gratias agentem mox interpellat, uelut hoc ipsum nimium sit eum,qui summo sit affectus beneficio,uerbis agnoscere quod accepit. Abunde sibi relatam gratiam putat,si studijs profuit,si bene cessit omnibus quod ille de suo priuato contulit munus.Et quemadmodũ non iactat,si feliciter prouenit benignitas,ita negligit ac ceu non meminit,si quando secus euenit.Quandoquidem fieri non potest,quin & id accidat nonnunquam ei,qui propensus sit ad bene merendum de omnibus.Iudicio asciscit,quos uelit fouere,sed eo sane candido, & amico magis quàm seuero. Cæterum quos semel complexus sit,constantissime fouet,nec ullis inuidorum obtrectationibus potest alienari.Quas si quando cogitur audire,mire dissimulat,id quoq́ studens,ne uel ad eum perueniant quem petunt, ne quid illius contristetur animus.Cuiusmodi Mœcenas,si mihi primis illis contigisset annis, fortassis aliquid in bonis literis esse potuissem.Nunc natus seculo parum felici,cum passim impune regnaret barbaries,præsertim apud nostrates, apud quos tum crimen etiam erat quicquam bonarũ literarum attigisse,tantum aberat ut honos aleret hominum studia,in ea regione,quæ Baccho Cererîq́ dicata tum esset uerius quàm Musis, quid quæso poteram ingenio uix me-
Henricus à Bergis episcopus Cameracensis diocri præditus? Nam clarissimum uirum Henricum Berganum episcopum Cameracensem,primum studij mei Mœcenatem, mors inuida præripuit. Huic proximũ Guilielmũ Monteiouium inclytum Angliæ primatem, aulæ negocia belliq́ tumultus interceperunt. Quanquam ut uere dicam,huic ipse defui potius,quàm ille mihi. Per hunc deniq́ cõtigit
Guilielmus Monteiouius summus ille Cantuariensis, sed prouectiori iam & ad quadragesimũ deuergenti annum. Et tamen huius excitatus benignitate,in literarũ studijs ueluti repubui reuiguiq́,Et quod nec natura dederat,nec patria, hoc huius dedit benignitas. Habent hoc mortaliũ ingenia, habent hoc studia literarũ,præsidem aliquem,ac ducem desiderant,qui suppeditet ocium, qui addat animum, qui tueatur aduersus excetram inuidiæ, quæ non aliter quàm umbra corpus sequitur eruditionis gloriam. Deniq́ ad cuius iudiciũ suas exigant uires,cui suas consecrent uigilias. Vidit hoc,opinor,prudens antiquitas, quæ Musis uirginibus suũ præfecit Apollinem. Proinde sicuti uere dictum est Græcorum prouerbio, annum fructificare,non aruum,quod cœli clementia plus adferat momenti ad segetis prouentum,quàm soli bonitas,ita principũ benignitas est,quæ facit ingeniosos. Nulla regio tam barbara,tam procul à solis equis,ut ait Maro,deuergens,quæ nõ habeat dexterrima ingenia,quę uel in media Græcia nata uideri possint,si non desint Mœcenates.Sed dum harum rerum cogitatione teneor, haud scio quo modo pene operis instituti immemor, diutius q̃ par est, immoror digressioni. Proinde ad id quod agitur recurrendum.

Desiderantes uos cupide.) οὕτως ἱμειρόμενοι ὑμῶν.Conatus est explicare ἔμφασιν uerbi, significat enim alicuius desiderio mutuoq́ teneri affectu, sicuti parentis,aut amici. Theophylactus indicat duplicem apud Grecos lectionem.Quosdam enim legere ὁμειρόμενοι,id est, adglutinati uobis & adhærentes,ab ὁμοῦ simul,& εἴρω, quod est connecto, Rursus alios legere ἱμειρόμενοι,quod sonat cũ affectu desiderantes.ἵμερος enim desideriũ sonat,ἱμείρομαι

desiderio

desiderio tangor, uox composita uidetur ab ἴω siue ἵμι, quod est mitto siue tendo, & ἔρος amor siue cupido, quasi dicas rapior cupidine.

Volebamus.) εὐδοκοῦμεν. Et hoc uerbum affectum habet, quasi dicas, gestijt animus, tametsi Græca uox potest esse præsentis temporis. εὐδοκοῦμεν dilute uertit uolebamus

Quoniam charissimi.) διότι ἀγαπητοὶ, id est, Propterea quod dilecti &c.

Memores enim facti estis.) μνημονεύετε γάρ. i. Meministis enim. Atque ita legit Ambrosius.

Laboris nostri.) κόπου καὶ μόχθου. Duobus uerbis idem significauit, nisi quod μόχθος labor est cum difficultate coniunctus, quasi dicas, conatum aut molitionem, & ideo uerterunt fatigationes. In Græcis uocibus iucundior est affinitas soni.

Nocte & die.) νυκτὸς γὰρ καὶ ἡμέρας, id est, Nocte enim & die.

Quàm sancte.) ὡς ὁσίως, id est, Vt siue quod. Quanquam & interpres recte uertit. Theophylactus annotat emphasim huius uocis ὁσίως, quod religionem ac reuerentiam numinis sonat Græcis. Hoc adest ei, qui meminit se dei negocium agere. Nam quod addit δικαίως, refertur ad homines, quorum nemini fecit iniuriam.

Et sine querela.) ἀμέμπτως, id est, Ita ut nemo de nobis queri potuerit, hoc est, inculpate.

Affuimus.) ἐγενήθημεν, id est, Fuimus.

Qualiter unumquenque uestrum.) Hic nisi subaudias uerbum, complexi fuerimus, aut aliud simile, sermo erit imperfectus. Verum id in Paulo iam nouum esse non oportet. Facile licebat mederi, nisi repetitum esset ὡς: & cum ante dixisset ἕνα ἕκαστον ὑμῶν, rursum addidisset, παρακαλοῦντες ὑμᾶς. Verum hæc est balbuties apostolicæ charitatis, quæ se uerbis humanis ceu temulenta non explicat. Paulus balbutiens

Et testificati sumus.) καὶ μαρτυρόμενοι, id est, Testificantes, aut potius obtestantes.

Verbum auditus dei.) ἀκοῆς τοῦ θεοῦ. i. Sermonem de deo, aut sermonem quo deum discebatis.

Accepistis illud non ut uerbum ho.) Vt, non inuenio in quibusdam exemplaribus Græcis, οὐ λόγον ἀνθρώπων, id est, Non sermonem hominum: etiamsi hic nonnihil uariant Græci codices, Et apparet ex Græcorum scolijs ὡς aduerbium non esse additum in priori parte, sed, Suscepistis uerbum dei: quod efficacius est, quàm ut uerbum dei. Certe apud Chrysostomum ac Theophylactum non asscribitur, quanquam sic exponit quasi legisset ὡς. in posteriore particula additur καθὼς, sed additur ἐστιν ἀληθῶς, Proinde quoniam ὡς aliquando dicitur, & de his quæ uere sunt, uitauit addere in priore particula, alioqui addendum erat, sicut re uera non est. Quanquam prior illa uox, dei, ad superiora pertinet, Cum accepissetis à nobis uerbum auditus dei, hoc est uerbum quod uobis per nos loquebatur deus. At ego malim, cum acciperetis, quàm cum accepissetis. Alioqui quomodo accipiebant, quod iam acceperant.

Qui operatur.) Qui, apud Græcos referri potest uel ad uerbum, uel ad deum, sed magis ad uerbum: & ita Ambrosius, Quod & operatur, addita etiam copula, & in hoc cum Græcis concordans. Nam Paulus sentit diuini uerbi ueluti semen agere in Thessalonicensibus, dum ipsis factis declarant uim sermonis Euangelici. Hoc pacto cum legit, tum interpretatur Theophylactus.

Vobis qui credidistis.) πιστεύουσιν, id est, Qui creditis: & ita legit Ambrosius, aut certe, Qui credebatis, propter uerbum præteriti temporis cui adhæret. Semen actus

Contribulibus uestris.) Græce est, proprijs contribulibus, ἰδίων συμφυλετῶν, id est, A proprijs contribulibus. Quanquam magis significat eiusdem gentis quàm tribus.

Sicut & ipsi.) Subaudi nos.

Et prophetas.) Græce est, Et proprios prophetas, ἰδίους προφήτας.

Peruenit autem in illos ira dei.) Dei, apud Græcos hoc loco non additur, ἔφθασε δὲ ἐπ' αὐτοὺς ἡ ὀργὴ, id est, Peruenit autem in illos ira, id est, ultio. Et uetusti codices nominatim duo Constantienses habebant, præuenit, quomodo legit & Ambrosius. Præuenit autem dictum est pro occupauit, dum illi contantur resipiscere. Annotauit Theophylactus additum articulum ἡ ὀργὴ quo significaretur uindicta illa ineuitabilis, quam illis imminere prædictum est à Christo & à prophetis. Porrò εἰς τέλος dixit, pro eo quod est extrema, siue ad extremum, hoc est implacabilis ira dei. Articuli uis

Desolati.) ἀπορφανισθέντες, id est, Velut orphani facti, & orbati uobis ceu filijs.

Ad tempus horæ.) πρὸς καιρὸν ὥρας. Cur non potius, Ad opportunitatem, siue occasionem, aut certe articulum temporis, hoc est, ad breue tempus? Quandoquidem hora tempus

est, Græcis: καιρός, breue tempus. Nos uertimus, ad spacium temporis. Theophylactus putat in utraq; uoce esse diminuendi emphasim, Nam καιρός articulus temporis, & hora minima diei pars. Certe sic extenuauit apostolus absentiam suam, quã neq; perpetuam uult intelligi, quum ait πρὸς καιρὸν, neq; diuturnam, quum ait ὥρας.

Aspectu, non corde.) προσώπῳ, οὐ καρδίᾳ, id est, Facie non corde. Atq; ita legit Ambrosius, sed magis placet quod uertit interpres.

Abundantius festinauimus.) ἐσπουδάσαμεν. Quod significat & studuimus, & curauimus. Et abundantius dictum est pro magis, siue uehementius.

Et semel & iterum.) καὶ δὶς, id est, Et bis: sed Latine uertit interpres.

Nõne uos ante dominum.) Græcis additur coniunctio καί. Nõne & uos. Huius emphasim annotauit Theophylactus. Sentit enim nõ hos solum, sed & cæteros quos conuertit ad Christum esse coronam suam & gloriam.

Ante dominũ.) ἔμπροσθεν τοῦ κυρίου, id est, Coram domino, siue in conspectu domini.

EX CAPITE TERTIO

SVstinentes.) στέγοντες. i. Nõ ferentes, hoc est, impares desiderio uidendi uos.

Placuit nobis.) εὐδοκήσαμεν. Quod ut explicaret Ambrosius uertit, optimum duximus. Diuus Hieronymus putat uocem esse nouam à Septuaginta confictam, ad explicandam proprietatem Hebræi sermonis.

Remanere.) ἀπολειφθῆναι, Siue ut aliâs habetur καταλειφθῆναι, id est, Relinqui. Ambrosius legit, Vt Athenis soli relinqueremur.

Ministrum dei.) Addunt Græci καὶ συνεργὸν ἡμῶν, id est, Cooperarium nostrum. Ita Ambrosius, Et participem operis dei: sic enim reddit συνεργόν.

Ne quis moueatur.) σαίνεσθαι. Quod Græca quidẽ scholia exponunt, turbari, aut terreri. Sumpta metaphora à canibus caudã mouentibus, quod idẽ admonuit Theophylactus.

Veniente, & annunciante.) Vtrunq; apud Græcos præteriti temporis est, ἐλθόντος καὶ εὐαγγελισαμένου, id est, Cum uenisset, & annunciasset quemadmodum legit Ambrosius.

Sicut & nos.) καθάπερ καὶ ἡμεῖς, ὑμᾶς, id est, Sicut & nos, uos. Aut quoq; coniunctio erat omittenda, aut &.

Abundantius orantes.) ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ. Et exprimens uerborũ ἐπίτασιν Ambrosius, legit, abundantissime orantes. Cõgeminauit enim Paulus uehementiã affectus, ὑπὲρ, id est, Eximie, ἐκ περισσοῦ, ex abundãti, siue ex supfluo, quasi dicat, supra modũ, & plusq; oportet.

Et abundare faciat.) Hic utrunq; uerbum posuit transitiue πλεονάσαι & περισσεῦσαι, de quorum altero supra meminimus, Nam id rarius est, ideoq; monendum duximus.

Et nos in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos.

Sine querela.) ἀμέμπτους, id est, Irreprehensa, ut legit Ambrosius. Refertur enim ad corda, quæ talia uult esse Paulus, ut nulla de his possit esse querimonia.

EX CAPITE QVARTO

VT quemadmodũ accepistis.) Vt, redundat. Sequitur enim hæc coniunctio.

Sic & ambuletis.) ἵνα περισσεύητε μᾶλλον, id est, Vt abundetis magis. Reliqua nempe hæc, Sicut & ambulatis, redundant. Adiecta uidentur explicandæ sententiæ gratia. Ambrosius tamẽ addit sicut & ambulatis. Atq; ita scriptum comperimus in antiquis exemplaribus Latinis. Ex Theophylacti cõmentarijs non apparet additum fuisse, certe in contextu abest, quemadmodum nec apud Chrysostomum.

In nostris plus est

Ne quis supergrediatur neq; circumueniat in negocio fratrem.) In epistolæ ad Ephesios capite quinto, indicauimus ex autoritate Hieronymi, uerbũ quod est hic πλεονεκτεῖν, non pertinere proprie ad auaritiam, sed ad fraudem, qua cũ iniuria nobis occupamus uxores alienas: alioqui putat ille inconcinne coniungi auariciam cum libidine præsertim quũ mox sequatur, Non enim uocauit nos deus in immundiciam. Atq; ita sanè interpretatur hoc loco Theophylactus Chrysostomũ sequutus. Cui non sufficit sua uxor, is πλεονεκτεῖ.

πλεονεκτεῖν supergredi uertit

Quoniam uindex.) Propterea quod uindex siue ultor &c. διότι.

Sicut prædiximus.) Sicut & prædiximus. Et ita legit Ambrosius, addita cõiunctione, ut uideatur hæc esse repetitio pristinæ admonitionis, quam debebant meminisse.

In

In immundiciam.) ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ. Quod perinde ualet ac si dicas, non uocauit nos hac lege, ut essemus immundi. Siquidem causa & conditio uocationis erat, ut desineremus esse quod eramus. Hanc enim uim habet nõnunquam præpositio ἐπὶ, apposita dandi casui. Quanquam in eo quod proxime sequitur, abusus est, ἐν pro ἐπὶ.

Qui hæc spernit.) Hæc, redundat, ὁ ἀθετῶν, id est, Qui reijcit. Addidit interpres pronomen, hæc, explicandæ rei gratia. Demiror autem cur ita Hieronymo uisum sit ἀθετεῖν uertere præuaricari: nam in libro Didymi de spiritu sancto tertio, nõnihil de suo adijciens, scribit in hunc modũ: Neque enim uocauit nos deus ad immundiciam, sed ad sanctificationẽ. Itaque qui spernit, siue, quod melius habetur in Græco, qui præuaricatur, nõ hominem præuaricatur, sed deum &c. Quis enim præuaricatur hominẽ? ut iam idem sit ἀθετεῖν & præuaricari. Illud uerum est, qui spernit ac reijcit dei præceptum, utique præuaricatur. *Expensa Hieronymi sententia*

Qui etiam.) Etiam, non est, τὸν δόντα, id est, Qui dedit. Et ita legit Ambrosius.

In nobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos.

De charitate fraternitatis.) φιλαδελφίας, id est, Fraterno amore. Ambrosius uertit, De affectione fraternitatis. Siquidem hac uoce, ex amore & fratre composita, apostoli significare solent, mutuum Christianorum inter ipsos amorem: idque ex Hebræorum more, qui omnes suæ gentis fratres uocant.

Necesse habuimus.) χρείαν ἔχετε, id est, Necesse habetis, hoc est, non est necesse uobis ut scribam. Interpres legisse uidetur ἔχομεν.

A deo didicistis.) θεοδίδακτοι. Quod hic extulit dictione cõposita, Ioannes extulit duabus incõpositis, διδακτοὶ θεοῦ, quod illic uertit docibiles dei, hic significat à deo doctos, & diuino instinctu per se afflatos.

Et operam detis.) καὶ φιλοτιμεῖσθαι. Quod significat ambitiose conari. Ambrosius uertit eniti, nos, In hoc incumbatis.

Vt uestrum negocium agatis.) καὶ πράσσειν τὰ ἴδια, id est, Vt agatis res proprias. Deterret enim ab alienis appetendis & ocio, quò iam tum sub religionis prætextu propendebant plerique. [redacted]. Porrò ridicule quidam locum hunc interpretantur de curando negocio propriæ salutis. *Ociosi & curiosi*

Et nullius aliquid desideretis.) καὶ μηδενὸς χρείαν ἔχητε, id est, Nullius indigentiam habeatis. Potest autem nullius, uel ad hominem referri, uel ad rem. Curate, ne quid uobis desit: aut curate, ne sit implorandum auxilium alienum.

De dormientibus.) τῶν κεκοιμημένων. Quasi dicas, somno sopitis, uel soporatis, à dormisco magis quàm à dormio.

Si enim credimus quod Iesus mortuus est.) Chrysostomus citans hunc locum homilia in posteriorem ad Corinthios prima, addit tertium uerbum, ἀπέθανε, καὶ ἀνέστη, καὶ ἔζησεν. Eadem est lectio in commentarijs, sed in exponendo non attingit tertiam uocem, quemadmodum nec Theophylactus, unde adiectam suspicor.

Adducet cum eo.) σὺν αὐτῷ, id est, Secum, aut cum eo, hoc est, cum filio. Id quod mihi magis probatur.

In aduentu.) In aduentum, εἰς τὴν παρουσίαν. Qui relinquimur & superesse permittimur in illum aduentum, Nec enim ociose additus est articulus.

Non præueniemus eos qui dormierunt.) τοὺς κοιμηθέντας. Certius erat, qui dormiunt, siue qui obdormierunt: nam dormisse dicuntur potius, qui iam uigilant, experrecti. Porrò Græca uox perinde sonat quasi dicas, somno sopitos. Augustinus cũ alias aliquoties tum libro de ciuitate dei XX. legit. Qui ante dormierunt. Vnde apparet in nonnullis Græcis codicibus scriptum fuisse προκοιμηθέντας.

In iussu.) ἐν κελεύσματι. Non est simplex iussio, sed uox illa, qua nautæ seu milites se mutuo adhortantur ad rem strenue gerendam.

In iussu & in.) Et, redundat, ἐν φωνῇ, id est, Cum uoce: quasi dixisset in iussu uocis, quod genus est illud, molem que & montes, pro molestis montibus.

Primi.) πρῶτον, id est, Primum siue prius.

Residuum in aduentu domini

Nos qui uiuimus.) Paulus ita loqui uidetur, quasi resurrectio ea ætate esset futura qua hæc scribebat. Tametsi quoniam participijs est usus, quæ sequuntur rationem eius uerbi cui adhærent, uerti poterant & per futurum, ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα, id est, Nos qui uiuemus & reliqui erimus, unà cum illis rapiemur. Mirum autem quantum hic sudetur & ab Augustino & à recentioribus, dum explicare cupiunt, quod Paulus hoc loco planè dicit quosdam rapiendos ad immortalitatem qui uiuant. Verum id quoniã nõ est huius instituti, nec persequar in præsentia, & aliâs à nobis super hac re dictum est, in prima Corint. capite decimoquinto. Certe diuus Ambrosius libro de fide resurrectionis capite nono sic adducit hunc locum, ut sentire uideatur, residuos in aduentu Christi rapiendos ad illum, non gustata morte, uel hisce uerbis: Illis, inquit, dulcior uita post requiem. Viuentibus & si grata compendia, tamen ignorata remedia. Nam mortem, ni fallor, illic remedium appellat. Sed hæc scribenti subit suspicio, ab Ambrosio scriptum fuisse ingrata remedia, pro ignorata remedia: etiamsi in utraque æditione constanter habebatur ignorata. Proinde tutius esse puto, quod rectius est sequi, præsertim cum aliâs idem uideatur sentire, nominatim hunc explanans locum. Putat & qui residui fuerint in ipso raptu transituque mortem gustaturos. Theophylactus tamẽ, quanquam fatetur in hoc sermone non comprehendi Paulum, tamen interpretatur pios quos dominus adueniens uiuos deprehenderit, simul cum excitatis rapiendos in aerem, nec ullam facit momentaneæ in ipso raptu mortis mentionem. Nec absurdum est quod in hunc locum dicit scholiastes Latinus apostolum semper facere eum diem suspectum quasi esset fortasis & illos ad quos scribebat reperturus. Vnde uero constat nobis quod Paulus certum habuerit se moriturum ante domini aduentum? In secunda ad Thessal. epistola capite secundo admonet ne conturbentur epistola quasi per ipsum scripta, persuasi iam adesse diem domini, Instat quod in propinquo [redacted]s est, quasi Paulus noluerit intelligi. Alibi palam dicit, dominus prope [redacted]

Correctus locus in Ambrosio

Obuiam Christo.) εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου, id est, In occursum domini. Atque ita legit is, quisquis fuit, qui scripsit epistolam secundam ad Demetriadẽ uirginem. [redacted] qui putant eam esse non [redacted]

In uerbis istis.) ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τοῦ πνεύματος, id est, In uerbis his spiritus. In nonnullis Græcorũ codicibus additũ reperi. Verũ haud scio an mendose, præsertim cum nec apud Hieronymũ, nec apud Ambrosium ita legam, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE QVINTO.

ET momentis.) καὶ καιρῶν. Melius fortasis uertisset, articulis, siue opportunitatibus. Nam χρόνος simpliciter tempus significat, ut annũ aut mensem. At καιρός articulum temporis cum res gerenda est. Tertullianus libro de carnis resurrectione uertit, de temporibus autem & spatijs temporum.

Diligenter scitis.) ἀκριβῶς οἴδατε, id est, Exacte nostis, siue ad plenũ scitis.

Et securitas.) ἀσφάλεια, id est, Cum tuta res, & nihil est periculi: & idcirco Ambrosius uertit, firmitas.

Superueniet interitus.) ἐφίσταται ὄλεθρος, id est, Instat uel imminet interitus siue exitium, uerbo præsentis temporis, ut efficacius exprimeret inexpectatũ mali incursum. Nec est effugient, sed effugiant, ἐκφύγωσιν, hoc est, non possent effugere.

In utero habentis.) τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, id est, In utero habenti, dandi casu. Est autem hic ὠδῖν, id est, dolor, sed proprie parturientium. Vnde Ambrosius sic extulit, Quemadmodum dolor partus prægnanti: ut sit sensus, Sic illis imminere subito diem iudicij, ut mulieri grauidæ nixus ingruit & dolor partus.

Non estis noctis, neque tenebrarum.) Valla legit ἐσμὲν, id est, Sumus, non estis. Quanquam quod ad sensum pertinet nihil interest. Sentit enim de omnibus Christianis. Ambrosius legit, Non estis noctis.

Loricam

Loricam fidei.) θώρακα. Ea pars corporis est apud medicos, quæ pectus & humeros ac scapulas complectitur usque ad stomachi sedem. Vnde & uestis aut armatura hanc muniens, thorax dicitur. Et galeā spem dixit appositiue. Nos quo dilucidior esset sermo, uertimus, Pro galea, spem salutis.

Galeā spem salutis, pro quæ est spes salutis

Et ædificate alterutrum.) εἷς τὸν ἕνα, id est, Vnus unum, hoc est, uicissim alius alium.

Vt habeatis illos abundantius in charitate.) Græca sic habent, καὶ ἡγεῖσθε αὐτοὺς ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ. Quorum sententia sic reddi poterat, Vt illos summopere habeatis in precio, per charitatem. Ambrosius ita legit. Vt illis summum honorem habeatis in charitate &c. Congeminauit autem ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, de quo superius admonuimus.

Propter opus illorum.) διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν. Quod perinde sonat, quasi dicas, Propter facta illorum. Hunc locum oportet annotare diligenter episcopos, qui exigunt à suis summum honorem, cum ipsi non curent præstare suum officium. Paulus iubet eos haberi in summo honore, sed propter opus, non propter inanem titulum, hoc est, laborantes, præsidentes in domino, non cum fastu dominantes: admonentes, docentes, consolantes, quod proprium est episcoporum munus.

Et pacem habete cum eis.) εἰρηνεύετε ἐν αὐτοῖς, id est, Pacifici sitis inter illos. Quanquam interpres uertit sententiam satis recte. Alij Græcorum codices habebant ἐν ἑαυτοῖς, hoc est, inter uos. Atque ita legit Ambrosius.

Varia lectio

Corripite inquietos.) νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους, id est, Admonete inordinatos, siue incompositos. Sentit autē intractabiles, qui parēre nolunt, & ob hoc turbant cōmunem pacem.

Suscipite infirmos.) ἀντέχεσθε τῶν ἀσθενῶν, id est, Subleuate & fulcite: quod Ambrosius legit, Opitulamini infirmis: nam ἀντέχεσθαι proprie est adiutare adnitentem.

Patientes estote.) μακροθυμεῖτε, hoc est, Lenti ad iracundiam.

In omnibus uobis.) εἰς ὑμᾶς, id est, In uos.

Omnia autem probate.) Autē, apud Græcos non additur, nec ad rem facit. Ceterum δοκιμάζειν Græcis quoque uerbum est anceps, quemadmodum Latinis probare, quod interdum est approbare, interdum explorare cuiusmodi sit. Theophylactus hoc loco interpretatur, probate, diiudicate. Quemadmodum alibi, Probate spiritus, si ex deo sint. Audiendi prophetæ, sed cum iudicio. Miror quod exemplar secutus Augustinus, legit hoc pacto, idque in libello aduersus Adamantium, capite decimoquinto, Spiritum nolite spernere. prophetiam nolite extinguere. Omnia legite, quæ bona sunt tenete: nisi quod arbitror scriptoris accidisse uitio, quod Augustinus sequutus est. Nam quæ sequuntur declarant illum ita legisse: Itidem citat libro de nat. & gratia capite nono. Aut certe sensum Pauli ad suum negocium accommodauit. Tertullianus in libro de præscriptionibus hæreticorum: Omnia examinate, quod bonum est tenete.

Abstinete uos.) ἀπέχεσθε, id est, Abstinete, Nec additur, uos

Sanctificet uos per omnia.) ἁγιάσαι ὑμᾶς ὁλοτελεῖς, καὶ ὁλόκληρον ὑμῶν τὸ πνεῦμα, καὶ ἡ ψυχὴ &c. id est, Sanctificet uos totos, & integer spiritus uester, & anima &c. quemadmodum refert Tertullianus in libro de resurrectione carnis. Hieronymus in quæstionibus ad Hedibiam, ita citat hunc locum: Deus igitur pacis sanctificet uos per omnia, uel in omnibus plenos, siue perfectos: hoc enim magis sonat ὁλοτελεῖς. Ergo sensus est, Sanctificet uos per omnia perfectos, hoc est, & in spiritu, & in anima, & in corpore. In has enim partes hominem diuidit Paulus. Porrò ὁλόκληρον sonat integrū, non quod nos uocamus integrum incorruptum, sed quod omnibus suis numeris ac partibus constat. Quod subindicauit Didymus in opere de spiritu sancto. Siquidem colligens hoc loco spiritū non posse spiritum diuinum intelligi, Incredibile, inquit, atque blasphemum, orare Apostolum, ut spiritus sanctus integer seruetur, qui nec immutationem potest recipere, nec profectum.

Tres hominis partes Spiritus Anima Corpus

Sine querela.) ἀμέμπτως, id est, Irreprehensibiliter.

Epistola hæc.) Hæc, redundat apud nos. Additum est autem ad explicandum articulum, τὴν.

FINIS

IN EPISTOLAM PAVLI

AD THESSALONICENSES SECVNDAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

VT dignum est.) Inuenitur quidem & hoc apud Latinos, cæterũ usitatius magisq; Latinũ est, ut par est καθὼς ἄξιόν ἐστι.

Supercrescit fides uestra.) ὑπεραυξάνει, præpositio Græca sonat epitasin. Alioqui Latinis supercrescit quod innascitur alicui rei, aut quod incremento suo opprimit alia.

Vnusquisq; uestrũ,) ἑνὸς ἑκάστου πάντων. Addunt, omniũ, ad uehementiã. Et Ambrosius, uniuscuiusq; omniũ uestrũ.

παράδειγμα ἔνδειγμα In exemplum.) Nõ est παράδειγμα sed ἔνδειγμα, id est, Exemplum siue ostensionẽ, aut specimen, aut declarationem. Nam exemplar imitandi gratia proponitur, ἔνδειγμα declarat quod latebat. Tum enim clarescet dei iustitia, quũ cruciatibus æternis dedentur, qui hic sine fine cruciant pios, & regno cœlesti potientur, qui hic spe promissæ felicitatis dira perpessi sunt. Præpositio in, redundat. Aut nominandi casu ostensio, ut referatur ad illos qui affliguntur, id est, uos estis documentum, & ostenditis rectum esse iudicium dei, cum tanta passos remuneratur regno suo.

Superest In regno dei.) In, præpositio redundat, nec addit Ambrosius.

Si tamen iustum est.) Ambrosius legit, siquidẽ, non si. Et Aquinas annotauit in nonnullis exemplaribus scriptum fuisse siquidem, pro si tamen. Græca scholia exponunt hoc loco εἴπερ positum pro ἐπειδήπερ, id est, Quandoquidem: affirmantis enim esse, nõ dubitantis. Quod si maxime siquidem ponatur pro si, tanto magis affirmabit, ueluti uerum inferens, de quo nefas sit dubitare. Mirum quur interpres putarit addendum tamen.

Mendũ apud nos Retribuere retributionem.) ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλῖψιν, id est, Retribuere affligentibus uos afflictionem. Et Ambrosius, Retribuere eis qui uos deprimunt pressuram. Proinde uidetur errore librariorum deprauatũ in uulgatis exemplaribus, præsertim cum in peruetusto exemplari bibliothecæ Paulinæ extet, Retribuere tribulationem: atq; ita scriptũ comperi & in alijs nonnullis per typographos excusis. Quin & ipsum schema ex contrarijs contextum indicat germanam lectionem. Opponit enim affligentes afflictis & afflictionẽ requiei, quę Græcis est ἄνεσις, id est, relaxatio, Nam θλίβω proprie est premo.

Virtutis eius.) δυνάμεως, id est, Potentiæ.

In flãma ignis.) ἐν πυρὶ φλογὸς .i. In incẽdio siue igni flãmæ. Atq; ita legit Ambrosius.

Dantis uindictam.) Dantis, ad dominum refertur, non ad flammam. Nam quamuis apud Latinos anceps est sermo, apud Græcos non est.

Pœnas dabunt.) δίκην τίσουσιν, id est, Pœnam luent, siue pendent.

In interitu.) In, redundat, ὄλεθρον αἰώνιον, ut addatur appositiue, & intelligamus non quamlibet pœnam, sed æternam.

Gloria uirtutis.) τῆς ἰσχύος, id est, Roboris siue potẽtiæ: ne quis accipiat ἀρετὴν, id est, uirtutem, quæ pugnat cum uitio, ut sæpius iam admonuimus.

Admirabilis fieri.) θαυμασθῆναι, Quod Ambrosius expressit, mirificari. Est enim Græcis uerbum passiuum, cum alijs quis redditur admirandus.

Quia creditum est testimonium nostrum.) ὅτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν. Ambrosius ut uitet amphibologiam, sic explicat, Quia fidem habuit testimonium nostrum. Sed Latinius poterat, quod fides habita sit testimonio nostro.

In die illo.) Ambrosius hic addit, aduentus domini.

In quo etiã oramus.) εἰς ὃ καὶ προσευχόμεθα .i. In quod & oramus, siue ad quod. Si referas ad superiora, hic erit sensus, ut cũ primis fiat deprecatio, hoc est, ante omnia. Et in hanc sententiã exponit Chrysostomus. Sin ad sequẽtia, sensus erit, ut precationes fiãt ab omnibus.

Sua uocatione.) τῆς κλήσεως, id est, Vocatione. Nec additur sua, apud Græcos, nisi quod

quod articulus additus fermè tantundem efficit: itaq; nos addidimus Ista uocatione.

Et di[redacted].) [redacted] Ambrosius uertit, Dignos habeat.

O[redacted]oluntatem.) εὐδοκίαν, id est, Beneplacitum siue bonum propositum. Miror quid sequutus Ambrosius legat, [redacted] placito bonitatis, nisi subaudiuit τῷ, Perficiat uos iuxta bonam uolūtatem suam. Rursus hic uox est, quā Paulus & Euangelistæ solent excludere merita hominum. εὐδοκία

Bonitatis suæ.) ἀγαθωσύνης. Nam suæ, rursus abundat.

Et opus fidei.) Et hic Ambrosius legit opere, ut respondeat placito.

In uirtute.) ἐν [redacted] & robore.

Clarificetur.) ἐνδοξασθῇ, id est, Celebre fiat, aut nobilitetur aut glorificetur.

EX CAPITE SECVNDO.

Per aduentum.) Græca sic habent, ὑπὲρ τῆς παρουσίας, τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ' αὐτόν. Quorum sententia ita reddi poterat, Nomine aduentus domini nostri Iesu Christi, & nomine aggregationis nostræ in illū. Atq; in hunc sensum interpretantur Græca scholia. Obtestatur enim eos non solum hoc nomine, quod Christus appariturus sit in sua potentia, sed quod ipsi quoq; fideles illic sint adfuturi, & adiungendi Christo. Ipsum autem siue illum non refert dominum, sed aduentum, παρουσίαν, & est ἐπ' αὐτήν. Ambrosius legisse uidetur ἐπ' αὐτὸ, si modo codex mendo uacat. Legit enim in idipsum.

Cito moueamini.) ταχέως σαλευθῆναι. Quod est proprie fluctuantis, & dimoti de loco.

A uestro sensu.) νοὸς, id est, Mente siue intellectu.

Tanquam per nos missam.) ὡς δι' ἡμῶν, id est, Tanq; per nos. Missam, additū est explicandi causa, etiamsi nōnihil mutat de sensu. Nam Paulus nō uult eos cōmoueri, neq; per spiritum, tanq; à Paulo profectum, neq; per sermonem, Pauli nomine allatū, neq; per epistolam, illius iussu aut nomine scriptam: atq; id sonant uerba Græca.

Dies domini.) Pro domini Græcus habet Christi.

Nisi uenerit discessio.) ἀποστασία. Quod Ambrosius uertit, defectionem: nempe cum aliquis desciscit à suo autore seu principe. Et ἡ articulus additus significat insignem illam & ante prædictam defectionem.

Homo peccati.) ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας. Diuus Ambrosius ut explicaret uim articuli, legit, homo ille, ut acciperemus de certo homine dictum.

Super omne quod dicitur.) Interpres legisse uidetur ἐπὶ πᾶν τὸ λεγόμενον. Verū Græci codices sic habēt, ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν, ἢ σέβασμα, id est, Supra uel aduersus omnē qui dicitur deus, aut cultus siue ueneratio. Atq; ita scriptū cōperimus apud Origenem. Augustinus libro cōtra aduersariū legis & prophetarū 2. cap. ultimo, legit supra omnem deū & quod colitur, sed mendoso usus codice, quod illi frequēter accidit. Hieronymus in quæstionibus citat ad hunc modū: Contra omne quod dicitur deus aut religio, propius accedens ad Græca uerba. Quanq; uideo quosdā pro πάντα legere πᾶν τὸ λεγόμενον, id est, aduersus omne quod dicitur deus aut religio. Nam σέβασμα proprie dicitur id quod adoramus, & summa reuerētia ueneramur, & quod maiestate præcellit: id q; uerti poterat, numen. Theophylactus legens πάντα, id est, omnem, sic enarrat locū, ut πάντα referre uideatur ad omnes dæmones aut homines qui pro dijs habiti sunt, σέβασμα ad simulacra, lucos aut phana. Si legamus πᾶν quod fuisse scriptū arbitror, participiū λεγόμενον utroq; referendum est, quod dicitur deus, aut quod dicitur sebasma. Quemadmodū enim illi nō erant ueri dij, ita nec uera sebasmata, quæ uenerabant. Nā deo uero quō se præferret ille, qui nō nouerat? *Super omne quod dicitur, à Græcis secus legitur*

Tanquam sit deus.) ὅτι ἐστὶ θεός. i. Quod sit deus, hoc est, ostentās se esse deū, cū nō sit. Paulus nō absoluit sermonis ordinē, sed uelut oblitus eorū quę cœperat, interijcit, quę ueniūt in mentē. Videbat em additurus, quoniā nisi uenerit defectio & cętera, non ueniet dies dñi. [redacted] *Sermo inabsolutus*

Non retinetis.) οὐ μνημονεύετε, [redacted]

hoc

Calumniator depulsus ~~hoc loco quidam γρυμμῶν in me destomachatur, qui prorsus sim ignarus linguæ Latinæ, nimirum non intelligens retinere pro meminisse Latine dici, cum sic loquutus sit Seneca in epistola quadam quam scripsit ad Paulum, atque ita uerterit hic idem interpres in Actis apostolorum cap. XX. Quasi quisquam eruditus credat illas epistolas eorum esse, quorum titulos habent, aut quasi consequens sit, ideo Latine dictum hoc loco retinetis, pro tenetis, quod idem alibi sit ad eundem modũ loquutus. Et qui tam argutis syllogismis rem agit, nullum interim locum producens è probatis Latini sermonis autoribus, me uocat prorsus ignarum linguæ Latinæ, me rudem appellat, hebeti crassoque ingenio. Sed male habet hominem, quod taxarim interpretem, cuius patrociniũ susceperat et reum interim suum in tot locis destituit, ubi ne uerbum quidem pro illo mutit, quod ipsum tamen est uerecundius quàm causam illius tam sinistre agere.~~

Hæc dicebam uobis.) Ambrosius, nisi codex mendosus est, legit ad hũc modum, Non meministis, quod me adhuc apud uos agente, hæc dicebantur uobis.

Vt reueletur in suo.) Deest, ille, εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν, id est, Vt ille reueletur. Ille, inquam, aduersarius, de quo modo dictum est.

Mysteriũ iam operatur iniquitatis.) Mysterium, eadem uox est quã aliâs uertit, sacramentum. Iacobus Faber putat operatur hic accipi passiue pro patratur. Tametsi nihil est necesse, cum sit uerbum medium. Et ἐνεργεῖν non est proprie patrare aut facere, sed agere, hoc est, uim suam exercere: sicuti spiritus dicitur operari in nobis, cum uim suam & efficaciam ostendit. Ita nunc Paulus dicit Antichristum nondum apparuisse, sed tamen occulte iam illius spiritum ualere, & agere in his qui persequuntur Christianos, Græci interpretes arbitrantur hoc dictum in Neronem.

Tantũ ut qui tenet nunc te.) μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως. Videtur in Græco codice deesse, ὁ κατέχων ἄρτι κατεχέτω, id est, Is qui nunc obtinet, obtineat donec &c. nisi malumus aposiopesin esse, quæ plus significarit silendo, quàm si uerbum explicuisset. Hunc locum exponunt de imperio Romano, quo soluto sit uenturus Antichristus. Nonnulli de Nerone, quem putant aut resurrecturum, ac futurum Antichristum, aut in hoc sublatum asseruari, ut suo tempore prodeat: quidam de fictis Christianis. Quibus de rebus accuratius disserit Augustinus libro de ciuitate dei XX. capite decimonono.

Interficiet.) ἀναλώσει, id est, Consumet.

Illustratione aduentus.) τῇ ἐπιφανείᾳ, id est, Apparitione, etiamsi Ambrosius legit illustratione præsentiæ suæ. Augustinus, illuminatione præsentiæ suæ, ut accipias claritate Christi aduenientis, obscuratum iri Antichristum.

Et prodigijs mendacibus.) ψεύδους, id est, Mendacij. sic legit & Ambrosius. Quãquã interpres si studio sic uertit, uertit eleganter, sin casu, feliciter.

His qui pereunt.) In his est Græce, licet reclament Latini codices.

Charitatem ueritatis.) τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἐδέξαντο, id est, Dilectionẽ ueritatis non acceperunt. Atque ita legit diuus Ambrosius. Durius enim cohæret charitas cum genitiuo casu ueritatis. Sentit enim amorem ueri aut charitatem ueram, aut si credimus Theophylacto, ipsum Christum, qui fuit utrunque, charitas & ueritas.

Ideo mittet.) καὶ διὰ τοῦτο, id est, Et ideo. Deest enim nobis copula.

Operationẽ erroris.) ἐνέργειαν πλάνης, id est, Efficaciã seductionis uel imposturæ, ut referatur ad prodigia, quæ facturus sit Antichristus. nimirum agẽte in illo spiritu immũdo. Quandoquidem diuus Hieronymus arbitratur Paulum hunc sumpsisse locum ex Esaia, qui scribit, Dominus miscuit ei spiritum erroris. Porrò spiritus est agere, uelut ignis.

Consentire Sed consenserunt.) ἀλλ' εὐδοκήσαντες ἐν τῇ ἀδικίᾳ. Quod ita uerti poterat: Sed quibus *Probare* placuit iniquitas. Aut, sed approbauerunt iniquitatem, ut aliâs συνευδοκοῦσιν.

Quod elegerit nos.) ὅτι εἵλετο ὑμᾶς, id est, Elegit uos.

Varia lectio Primitias in salutem.) ~~ἀπ' ἀρχῆς εἰς σωτηρίαν~~, id est, Ab initio ad salutem. Et Ambrosius legit, à principio. Apparet interpretem legisse ἀπαρχὰς, siue ~~ἀπαρχὴν~~, quod sonat primitias, ~~ut sit sensus, illos inter primos fuisse uocatos ex Thessalonicensibus. Sin legas ἀπ' ἀρχῆς,~~ pertinet ad diuinam prædestinationem. ~~Quanquam ex iisdem uerbis~~ & hic sensus accipi potest, eripuit nos deus ab imperio. Theophylactus in contextu legit ἀπ' ἀρχῆς, id est, ab initio

ab initio, & interpretatur de prędestinatione, Nec tamen certo liquet, an legerit ἀπαρχάς.

In qua & uocauit.) εἰς ὅ, id est, In quod, Idq; potest uel accipi absolute uel referri ad spiritum, ut dicas, in quem. Et ita indicant Græca scholia. Vetusti codices habent, in quam, ut legit Ambrosius, Ex ijs conijcere licet primam scripturam fuisse, in quem, scilicet spiritum. Id lectori uisum est durius, eoq; quem mutauit in quã, ut mollius referatur ad fidem proximam. Mihi tamen magis placet ut ὅ sumatur absolute.

Quas didicistis.) ἐδιδάχθητε, id est, Quas docti estis, ut obiter magis commen[redacted]um officium.

Deus & pater noster.) Sermo Græcus mollior est, ὁ θεὸς καὶ πατὴρ ἡμῶν, id est, Is qui deus & idem pater noster est. Nam si dixisset ὁ θεὸς καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν, uisus fuisset designare duas personas, quarum alter fuerit deus, alter fuerit pater. Ambrosius non addidit copulam, haud scio an uitio librariorum.

Exhortetur corda uestra.) παρακαλέσαι ὑμῶν τὰς καρδίας, id est, Consoletur corda uestra. Tametsi uerbum παρακαλέσαι ambiguum est. & apud Gręcos sermo pręcedit opus, apud nos diuersus est ordo. In tradendo pietatem prius est facere quam docere, in disciplinis prior est sermo quàm opus. Primum enim discendum quid expediat facere.

EX CAPITE TERTIO

AB importunis.) ἀπὸ τῶν ἀτόπων. Quod magis sonat absurdis & prodigiosis, Ambrosius legit, ab iniquis. ἄτοπος autem Græce dicitur qui nulli loco conuenit, quales sunt hæretici.

Fidelis autem deus.) Græce est dominus, πιστὸς δέ ἐστιν ὁ κύριος. — *πιςὸς qui præstat fidem*

Quoniam quæcunq;.) ὅτι, Quod. Mira confusio coniunctionum. Sermo Gręcus habet amphibologiam. Potest enim hic accipi sensus, Confidimus de uobis, id est freti præsidio domini, quod præcepta nostra, quemadmodũ seruatis nunc, ita & in posterum sitis seruaturi. potest & hic accipi, Confidimus de uobis, quod ea quæ pręcepimus & seruatis & seruaturi estis in posterum. In priore sensu coniunctio καὶ, cõnectit hæc duo uerba, præcepimus & facitis, In altero repetita cõiunctio, utranq; particulam, & facitis & facietis, ex æquo connectit cum uerbo confidimus. Priorem sensum uidetur sequi Theophylactus, posteriorem Ambrosius, In priore sensu, prius καὶ simpliciter copulat, posterius positum est pro etiam, quod est idiomatis Græcanici.

In charitate.) εἰς τὴν ἀγάπην, id est, In dilectionem dirigat.

Et patientiam Christi.) καὶ εἰς τὴν ὑπομονὴν τοῦ χριστοῦ, id est, in expectationẽ Christi. Ita legit Ambrosius, & recte. Cęterum ὑπομονὴ sonat perseuerantiam in re quapiam non sine molestia, sed rursum cum expectatione præmij, aut certe finiendi mali. — *Patiẽtia Christi pro ea qua Christus expectatur*

Denunciamus autem.) Idem uerbum est quod uerterat præcipimus, παραγγέλλομεν.

Quã acceperũt.) Interpres legisse uidetᷣ παρέλαβον, Gręci legũt παρέλαβεν. i. accepit.

Ambulantes inordinate.) ἀτάκτως, Aut incomposite siue turbulẽte. Iam nouum non est, quod ambulare dixit pro uersari.

Non inquieti fuimus.) οὐκ ἠτακτήσαμεν, id est, Non inordinati siue non incõpositi fuimus, Ambrosius uertit, Non intemperanter uiximus apud uos. & ἀτάκτως item uertit intemperanter. [redacted] uerbo huius interpretis deliciæ, qui modo ἀτάκτως, uertit, inordinate, nunc ἠτακτήσαμεν uertit, Fuimus inquieti, cum utriusq; dictionis eadem sit origo. Recte uertit Ambrosius, modo si sensit intemperãter, idem esse quod turbulẽte, & intractabiliter Siquidem Latinis in ordinem cogi dicuntur, qui communi lege astringũtur, nec ulla in re differunt à cæteris. Huic diuersum est, si quis contemptis legibus publicis, suo uiuat arbitratu. Id enim uocat Paulus ἀτακτεῖν, pręter ordinem uiuere. Metaphora sumpta est à militia, ubi non licet ordinem deserere, quod illi uocant λιποτακτεῖν.

Neq; gratis panem manducauimus.) Ambrosius legit, edimus, ut appareat illũ legisse ἐσθίομεν, pro ἐλάβομεν, Cæterum ἐλάβομεν quod nũc habetur in Græcis codicibus, magis quadrat cum eo quod sequitur, à quoquam. — *Paulus gratis docuit*

In labore & fatigatione.) κόπῳ καὶ μόχθῳ. De quo superius meminimus. uterq; uertit eodem modo. κόπος labor, μόχθος labor molestus.

Quasi non habuerimus.) ὅτι οὐκ ἔχωμεν, id est, Quod non habeamus. Et demus, non daremus

remus, δῶμεν, hoc est, quod id nobis nõ liceat facere. Quo dicto simul & excusat, alios qui sumebant, & suam temperantiã exaggerat, qui adeo nihil exegerit præter ius, ut ne quod iustum quidem fuerat acceperit.

Denunciabamus.) παρηγγέλλομεν, id est, Præcipiebamus. ~~Vulgatus interpres hic tam feliciter copiam affectasset, quàm id fecit~~ [redacted]. Plutarchus libro suo titulum indidit, γαμικὰ παραγγέλματα. quis auderet hoc uertere connubiales denunciationes. Apud iurecon [redacted]ego, operis noui denunciationem. Cæterum an semper denunciet, qui præcipit ac præscribit, nescio. Etenim si non licet quouis loco pro hominibus ponere mortales, multo minus arbitror quouis loco ius esse denunciare ponere pro præcipere.

Audiuimus enim.) ἀκούομεν γὰρ, id est, Audimus enim, ut sit tempus instans.

Ambulare inquiete.) ἀτάκτως. Quod paulo superius uertit, inordinate, nunc uertit, inquiete. Rursum Ambrosius intemperanter. Et hoc loco περιπατοῦντας aptius est, obambulantes, hoc est, circumuagantes, quæ est natiua huius uocis significatio.

Admonitio Nihil operantes, sed cur. &c.) Non seruauit interpres elegãtiam Græci schematis, μηδὲν ἐργαζομένους, ἀλλὰ περιεργαζομένους, id est, Nihil agentes, sed curiose agentes. Nam tale quiddam est in his Pauli uerbis, quale M. Tullius commonstrat in dicto Domitij Afri, qui dixit Suram Manlium quod in agendo tumultuaretur, non agere sed satagere. Est autem hic gemina gratia, prior est, in affinitate uocum, quod genus est, legationibus immorandum est, non immoriendum, altera est in deprauatione uerbi, qualis est in agere & satagere. Agit enim qui suo fungitur officio, Satagit qui uehementer sed frustra molitur. ἐργάζεσθαι laudis est, περιεργάζεσθαι uituperabile, & tamen plus esse uidetur περιεργάζεσθαι quàm ἐργάζεσθαι. Subest autem & ἐναντίωσις non ingrata, ἐργάζεται qui operatur frugifera, περιεργάζεται, qui infrugifera. Quanquam illud περιεργαζομένους significat & superuacua & inutilia agentes, quæ πάρεργα dicuntur, quasi nihil ad rem pertinentia. Hinc certe apparet aliud esse ἐργαζομένους & ἐνεργοῦντας, ἐργάζεσθαι & ἐνεργεῖν, cum utrunque soleat eodem uerbo reddere.

Agere Satagere

Denunciamus & obsecramus.) παρακαλοῦμεν, quod esse poterat, hortamur, sed melius est obtestamur, ut mitiget præcipientis autoritatem, Precibusque minas regaliter addit, inquit ille. Paulus cõtra, minis addit preces, ac ne uel autoritas uel preces cõtemni possint, adiecit, In domino Iesu.

In domino Iesu Christo.) διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν, id est, Per dominum nostrum.

Suum panem.) τὸν ἑαυτῶν ἄρτον, id est, Suum ipsorũ panem, idque ἐμφατικώτερον: quasi dicas, non alienum, sed suum.

Mendum Per epistolam hanc. Hunc, est Græce, non hanc. hoc est genere masculino, non fœminino, sicut & in emendatioribus Latinorum exemplaribus, nominatim in Constantiensi utroque. Theophylactus indicat apud Græcos fuisse duplicem lectionẽ, alteram, εἰ δέ τις οὐχ ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡμῶν διὰ τῆς ἐπιστολῆς, id est, Si quis uero non paruerit sermoni nostro per epistolã, ut intelligas Paulum per epistolã loqui Thessalonicensibus. Alterã lectionem testatur placuisse Ioanni Chrysostomo, ut pro ἡμῶν primæ personæ, ponatur ὑμῶν secundæ personæ, sitque sensus, Si quis non paruerit uobis proponentibus ex hac mea epistola, quod præcipio, hunc notetis. quod Græcis est, σημειοῦσθε, hoc est, Sit uobis notatus ut fugiatis, quemadmodum signamus boues cornupetas, quo uitentur. In Græcis uerbis dubium est, λόγῳ an notate referatur ad, per epistolam, sed cõsensus interpretum refert ad sermonem.

Confundi pro pudefieri Vt confundatur.) ἵνα ἐντραπῇ, id est, Vt pudefiat, & ut rubore suffundatur, cum uiderit se uitari ab omnibus. Confunditur & is qui alioqui perturbatur. Idcirco diuus Ambrosius, ut explicaret uim uerbi Græci, uertit, Vt reuerentia confundatur.

Quasi inimicum.) ὡς ἐχθρὸν, id est, Vt inimicum. Mira apostoli lenitas, qui ne intractabilem quidem uelit pro inimico haberi.

Corripite ut fratrem.) νουθετεῖτε. Ambrosius uertit, Monete consilijs, cui magis placuit uerbum lenius.

Sempiternam.) διὰ παντός, id est, Semper, aut perpetuam.

In omni loco.) ἐν παντὶ τρόπῳ, id est, In omni modo. Quanquam interpres uidetur legisse τόπῳ, pro τρόπῳ. & ad eundẽ modũ legit Ambrosius, etiamsi Græca scholia τρόπῳ legũt. Theophylactus

Theophylactus διὰ παντὸς refert ad tempus, ἐν παντὶ τρόπῳ ad negociũ, hoc est, in opinionibus, in dictis, in factis. In Chrysostomi cõtextu est ἐν παντὶ τρόπῳ, sed commentũ arguit illum legisse, ἐν παντὶ τόπῳ, exponit enim πανταχοῦ, hoc est, etiam apud alienos à religione Christiana. Ex Ambrosij commentarijs non liquet, quid legerit, Nec absurdus tamen sensus est, in omni tempore & in omni loco, & semper & ubiq;, sermone prouerbiali.

Deus sit cum om.) Dominus est, non deus. & ita legit Ambrosius.

Et salutatio mea.) Mea, ablatiui casus est, & refertur ad manu. Mea manu Pauli.

IN EPISTOLAM PAVLI AD TIMOTHEVM PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

SECVNDVM imperium.) κατ᾽ ἐπιταγὴν. Apertius hic erat iuxta iniunctionem, siue delegationem. Nam ἐπιτάττειν est iniungere & mandare quippiã. Sentit enim de munere apostolico, quod nõ ipse sibi uindicarit, sed ab ipso Christo fuerit delegatum. Annotauit hoc Chrysostomus, indicans plus esse ex delegatione ac iussu apostolum q̃ uocatũ dici. Nam ad Romanos scribens dicit κλητὸς, id est, uocatus.

Dei saluatoris nostri.) Hic certe nemo poterit tergiuersari, quin pater dictus sit saluator, ut nihil agãt, qui quod est in epistola ad Titũ, Apparuit benignitas & humanitas saluatoris nostri dei, uolunt non aliò quàm ad filium referri. *Pater seruator*

Et Christi Iesu spei nostræ.) τῆς ἐλπίδος ἡμῶν. Apertius erat, Iesu Christi, qui est spes nostra. Nam articulus τῆς habet uim exponentis. Et salutis autorẽ facit patrem, filiũ spem appellat. In hunc sensum interpretãtur Chrysostomus, Ambrosius & Theophylactus. Cæterum an quod hic Paulus tribuit Christo, nos recte tribuamus uirgini matri, aut alijs di[redacted]

Dilecto filio.) γνησίῳ τέκνῳ: i. Germano filio. Et ita legit Ambrosius, atq; adeo Chrysostomus, aut quisquis fuit eius operis autor. licet interpres ubiq; insulserit suum charissimus, quemadmodũ interpres Theophylacti legit, dilecto. Cum enim tot uerbis agit de similitudine filij patrẽ referẽtis, satis declarat se γνήσιον legisse non ἀγαπητόν. Germanũ uocat, uerũ & ingenuũ non adulterinũ, quod per omnia respõderet spirituali patri Paulo, id quod est filiorũ, referre parentẽ, & non degenerare. Sed de hac uoce aliâs dictũ est. Filius autẽ uel ætatis uel charitatis est nomen. Nam quũ Paulus omnes Christianos fratres appellet, qui cõuenit alioquin, ut episcopum appellet filium, nisi sentiret de ætate. *Dilecto, pro germano*

Gratia & misericordia.) Græci non addunt coniunctiones hoc loco. sed gratia, misericordia, pax, & ad eum sane modũ legit Ambrosius. Annotauit hoc Chrysostomus quod ad unum hunc scribens meminerit misericordiæ, quum in cęteris mentionem faciat pacis & gratiæ. Annotauit idem Origenes in epistolam ad Romanos.

Christo Iesu domino nostro.) Gręcanici codices iterant domini cognomen, καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, id est, A domino Iesu Christo, qui est dominus noster. Quasi aliter sit dominus omnium, aliter fidelium, [redacted] possidet. Quanq; disse[redacted] & uulgata aeditio. Theophy[redacted] nobiscum facit. Nos Gręcam lectionem [redacted] lectori, utram uolet sequi. Nam uidetur haud quaq; otiosa hæc iteratio, Magnũ enim solatiũ est Christianis habere peculiariter talem dominum, cui curæ sint. Annotauit hoc licet obscure Chrysostomus ac Theophylactus.

Sicut rogaui te.) παρεκάλεσά σε. Quanquam Græca uox anceps est, tamen hic magis quadrabat, hortatus sum, ut Vallæ placet, Tametsi Paulus eo uerbo nonnunquam usus est erga plebeios. Imò nominatim annotauit hoc Chrysostomus, & hunc sequi gaudens Theophylactus, quod tantus apostolus uerbo tam humili tamq; blando usus est erga discipulum. Porro quod Stapulensis admonet καθὼς potius uertendum fuisse sic, quàm sicut,

quid sibi uelit prorsus non intelligo. Neq; enim opinor, καθὼς accipi posse pro ὅτως.

Vt remaneres Ephesi.) Oratio plenior est Grece quam Latine, propterea quod προσμεῖναι potest esse uel infinitiui modi uel imperatiui, quantum ad sensum attinet. Sicut te rogaui manere maneto. Atq; ita legisse uidetur Ambrosius, qui legit, ut denunciares, quod non quadraret, nisi accederet, maneto, aut simile uerbum. Porrò quod nos adiecimus, Ita facito, non deprecabor admissum sacrilegium, nisi idem frequenter facit interpres, & nisi hoc frequenter fieri cogit necessitas. Neq; sensi προσμεῖναι sumendum imperandi modo priore sermone, sed in posteriore quæ subauditur. Neq; tamen necesse est, eandem omnino uocem subaudiri. Hæc non adderem grauaturus lectorem, nisi quidam libris æditis non minus indocte quam uirulente locum hunc exagitassent.

Ne aliter docerent.) μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν, id est, ne diuersa doceant, aut potius ne diuersis uterentur doctoribus, uerbo composito, ab ἕτερος alius, & διδάσκαλος doctor, ἑτεροδιδασκαλεῖν, quod est, nunc his, nunc illis uti doctoribus. Quanquam Chrysostomus & hunc sequutus Theophylactus, ἑτεροδιδασκαλεῖν interpretantur diuersam inducere doctrinam, ut ad pseudapostolos pertineat. Nos ambigue uertimus, Ne diuersam sequantur doctrinam, quod commune est, & docentibus & discentibus diuersa. Vsus est eodem uerbo huius epistolæ cap. sexto. Consentit cum interpretatione ueterum Ambrosius.

Quæstionum examina

Interminatis.) ἀπεράντοις, id est, Quæ finem non habent, cuiusmodi nonullæ sunt uulgarium Theologorum quæstiones, opiniones, ac difficultates. Nam quo plus est eiusmodi quæstiuncularum, hoc plus etiam subscatet è casibus nunquam finiendis, quorum etiam si milies mille milia produxeris, plura tamen supererunt. In quibus ut absit impietas, tamen ipsa difficultas quæstionum auocat ab ijs, quæ propius ad rem pertinent. Chrysostomus putat hunc locum non esse accipiendum de historia ueteris testamenti. Sed Ambrosius palàm de ea uidetur interpretari, cum ait: Ne oblectarentur fabulis quas narrare consueti sunt Iudæi de generatione suarum originum, de Abraham & Isaac, & cæteris patriarchis, & de circuncisione, & de ijs quæ postea tradita sunt à Mose, cæteraq; quæ sequuntur in hanc sententiam. Ac mihi sanè, ne hi quidem ad ueram Christianamq; pietatem magnopere uidentur facere, qui de Christi genealogia tam anxie tamq; penè dixerim Iudaice disputant.

Iudaicæ genealogiæ

[redacted] Porrò quod hic uertit, interminatis, Ambrosius uertit, infinitis.

Aberrantes.) ἀστοχήσαντες, id est, Cum aberrassent. Et est uox propria his qui aberrant à scopo. Id subindicat & Chrysostomus.

Conuersi sunt.) ἐξετράπησαν. Ego malim, deflexerunt. Et magis explicat Grecam uocem, ueluti cum aberrans à scopo, aliò se deflectit.

In uaniloquium.) εἰς ματαιολογίαν. Quantum ad pronunciationem attinet, matæologia, non multum abest à theologia, cum res inter se plurimum discrepent. Proinde nobis quoq; cauendum est, ne sic sectemur theologiam, ut in matæologiam incidamus, de friuolis nugis sine fine digladiantes. Ea potius tractemus, quæ nos transforment in Christum, & cœlo dignos reddant. [redacted]

Quæstiones quorundam theologorum curiosæ

[redacted]

 [redacted]

Non hæc eò spectant ut suadeam esse damnandā dialecticam ac philosophiā, quæ tradun-
tur in scholis, immodicū in friuolis studiū improbo. Neq; minus peccant qui nobis obiici-
unt fumos cabalisticos & talmudicos. Simile est illorū studiū, qui philosophiā omnem re-
[redacted]arunt ad numeros. Tempus in collecto est, inquit Paulus, & ingens agitur negocium,
[redacted] placent ista dispendia? Tradantur optima, idq; quantum licet cōpendio, resecentur
superuacanea. Quod utinam facerent & Iureconsulti. Quin illud potius agimus, quibus

Disciplinæ quomodo tradendæ

rebus

rebus transformemur in Christum. Id fiet, si meditemur pro uiribus illius innocentiam, abstinentes ab omni flagitio, si quantum in nobis est, æmulemur illius charitatem, de omnibus bene merentes, si imitemur patientiam, adeo non retaliantes iniuriam, ut etiam pro malefactis, rependamus benefacta.

Sciẽtes hoc.) εἰδὼς .i. Sciens. Mutat aũt & alijs aliquot locis Paulus subinde numerũ. Quanq̃ referri poterat sciens, ad uerbũ χρῆται, id est, utatur. Certe Ambrosius pro sciens, legit, Certũ habens, numero singulari. suffragabat̃ exemplar utrũq; Constãtiense. Si quis legitime utatur. Prosonomasia in Grecis uocibus euidentior, νόμος νομίμως, lex & legitime. *Numerus subito mutatus*

Et non subditis.) ἀνυποτάκτοις, id est, Qui subdi nolunt, nec ferũt imperium. Ambrosius uertit, Inobsequentibus.

Contaminatis.) βεβήλοις, id est, Prophanis & arcendis à sacris. Porrò contaminati piaculo aliquo, à sacris arceri solent. In eundem ferè sensum sonat Grecis, ἀνόσιον. nam ὅσιος dicitur ab ἅζομαι τὸ σέβομαι. Vnde ἀνόσιον uocant, qui non ueretur nec deos nec homines. Et ideo subiecit prophanis, qui alieni sunt à sacris.

Homicidis.) ἀνδροφόνοις, id est, Viricidis, si quis ad uerbum uertat.

Plagiarijs.) ἀνδραποδισαῖς, id est, Qui aliena mancipia subducũt furto, quod genus furti plagiũ uocatur apud Iureconsultos. Quemadmodũ qui sacra furantur, sacrilegi, qui de publico aut principis fisco, peculatores, qui iumenta aliena abducũt, abigei. Ita qui liberos aut seruos alienos, plagiarij. Id uero cum extet non solũ apud Iurecõsultos, uerũ in omnibus penè bonis autoribus, quis nõ admiretur Lyrani, aut si quis alius hoc asscripsit cõmenti, uel imperitiã, qui hoc ignorarit, uel socordiã, qui nõ uestigarit, uel impudentiã, qui tam expedite sit interpretatus: Plagiarij, inquit, sunt assueti plagas & uerbera alijs inferre. Et hunc sequutus Carrẽsis: Plagiarijs, inquit, qui plagas cuiuslibet generis inferũt proximis. Aquinas cũ cętera fermè exponat, plagiarios prudens dissimulat, satis ipso silentio confitens, uocẽ sibi parũ intellectã fuisse. Gręca uox à mãcipio dicta est. ἀνδράποδον enim mancipium, ἀνδραποδιστὴς, quasi dicas, fur manciparius. Illud annotandũ, quod apostolus exorsus Catalogũ uitiorũ per iuga, uelut ingruẽte agmine cõiunctionẽ omittit, iniustis & non subditis, impijs & peccatoribus, sceleratis & cõtaminatis, patricidis & matricidis. Hactenus per iuga, mox ἀσυνδέτως, homicidis, fornicarijs, masculorũ cõcubitoribus, plagiarijs. Quibus rursus addit iugũ, mẽdacibus & periuris, ut scires orationis cursum esse finitum. *Lyranus taxatus*

Quæ est secundũ euangelium.) Hæc duo uerba, quæ est, non inuenio in Græcis codicibus. Quanq̃ recte sunt addita explicandi causa. Ambrosius & interpres uulgatus legisse uidentur addito articulo, τῇ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον, id est, Quæ est secundũ euangelium. Nec ex Chrysostomi cõmentarijs, nec Ambrosij colligere licet, quid legerint. Theophylactus legit sine articulo, sed admonet articulum esse supplendum τῇ οὔσῃ κατὰ, quemadmodum Latini. Interpres legisse uidet̃ τῇ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον, uidelicet addito articulo. Sensus autem anceps est non minus apud Græcos quàm apud nos. Siquidem accipi potest Euangelium gloriæ beati dei, quod prædicet gloriam dei: aut Euangelium glorię, id est gloriosum, ut respondeat legi Mosaicæ, quę gloriam non habet, collata ad splendorem Euangelicum, siue quod promittat æternam gloriam in futuro seculo, siue quod hoc ipsum esset gloriosum pro Christo pati ob euangelium, quod gentibus uidebatur esse stultitia: & idcirco addidit μακαρίου, quod in his malis sit uera felicitas.

Quod creditũ est mihi.) Creditũ, hoc loco cõmissum significet oportet, ὃ ἐπιστεύθην ἐγώ. Concreditũ erat apertius. Inuitus, ita me deus amet, dissentio à uiris, quos animo ueneror, sed tamen prima debet esse publicæ utilitatis ratio, præsertim si citra cõtumeliam sanetur error. Faber pro eo quod interpres uertit, Quod creditũ est, trãstulit, cui creditus sum ego, non animaduertens Græci sermonis idioma, sicut annotauimus & in Apologia nostra, Porrò quod adijcit in examinatione, in idem recidere, cui creditus sum ego, & quod creditum est mihi, quis nõ uidet longe secus habere? Nisi forte nihil interest, utrũ dicas, cõmissus est mihi filius tuus, an cõmissus sum filio tuo.

Gratias ago.) καὶ χάριν ἔχω, id est, Gratiam habeo.

Qui me confortauit in Christo Iesu.) In, redundat, nec est apud Chrysostomum, nec apud Ambrosium, nec in uetustis exemplaribus, nominatim in Constantiensi uetustiore,

τῷ ἐνδυναμώσαντί με χριςῷ,id eſt,Qui me potentem reddidit Chriſto,ut Chriſto ſit datiuus, & intelligas Paulum in Chriſti gloriam fortem ac potentē fuiſſe,non ſuam. Poteſt & hic eſſe ſenſus,habeo gratiam Ieſu Chriſto,cuius præſidio potens ſum.

Qui prius fui.) τὸν πρότερον ὄντα. Licet & ſic,Cum prius eſſem, uel cum prius fuerim.

Et contumelioſum.) ὑβριςὴν,quod magis ſignificat eum qui uim facit,hoc eſt,oppreſſorem ſeu uiolentum.Nec enim hic ad libidinem referendum eſt. Siquidem apparet Paulum gradibus quibuſdam exaggerare ſuum peccatum. Si tamen hoc dicendum eſt peccatum,quod pio ſtudio facias per errorem.Primus gradus eſt maledicere.Secundus,inſectari.Tertius,admouere uim.Nam poteſt inſectatio citra uiolentiam conſiſtere.

Sed miſericordiam.) ἀλλὰ καὶ, id eſt,Sed &,quaſi dicat, non ſolum ueniam conſequutus ſum,cum talis fuerim,ſed & miſericordiam,ut fierem apoſtolus.Nam & aliâs ſeſe extenuans,autoritatem ſibi traditam,dei miſericordiam uocat, uelut in epiſtola ad Corinthios priore,capite ſeptimo.Conſilium autem do tanquam miſericordiā cōſequutus.Quanquam autem ab hac annotatione noſtra non abhorret interpretatio Ambroſiana, tamen non poteſt liquido colligi,uel apud hunc,uel apud Chryſoſtomum,additam fuiſſe coniunctionem καὶ.Certe apud Theophylactum καὶ non additur. ἐν ἀπιςίᾳ, id eſt,Nondum credens,ut uertit Ambroſius,ſiue per incredulitatem.

Fidelis,pro certus Fidelis ſermo.) Hac ceu prefatiuncula ſolet uti Paulus,rem certam & indubitatam dicturus,ut fidus ad rem quoq; referat pro indubitato.Hieronymus in epiſt. ad Marcellam teſtatur à quibuſdam legi,Humanus ſermo,ſequutus opinor,Grecos aliquos codices,qui pro πιςὸς habuerint χρηςός.Et acceptione, Græcis eſt, ἀποδοχῆς, quod & approbationem ſonat.Non reijcitur enim quod approbatur.

In hunc mundum.) Hunc,redundat.

In me primo.) ἐν ἐμοὶ πρώτῳ. Primo,hic nomen eſt,non aduerbium.

Omnem patientiā.) μακροθυμίαν,id eſt,Longanimitatē,ſi quis ad uerbū reddat. Ambroſius pro hoc uno uerbo,duo poſuit,magnanimitatē & patientiā. Eſt autē eiuſdem magni eſſe animi & lenis moderatiq;.Nam uindicta puſilli eſt animi.Addidit omnē, exaggerans ſuū peccatū,unde & ſe primum uocauit,non tempore, ſed magnitudine cōmiſſorū.

Ad informationē eorum.) πρὸς ὑποτύπωσιν. Quod Ambroſius uertit,ad exemplum. Eſt enim ὑποτύπωσις,cum res expreſſa ſubijcitur oculis. In Paulo igitur deus uelut exemplar propoſuit,quid ſibi debeant ſperare,quicunq; relictis moribus priſtinis crediderūt in Chriſtum.In uitam æternam, mirum nec ab Ambroſio attingi,nec à Chryſoſtomo, nec à Theophylacto,duntaxat in commentario.Quum tamen apud omnes referatur in contextu.uidetur autem additum,uelut ab apprecante,ut hoc cedat illis ad uitam æternam.

ἄφθαρτος immortalis Immortali,inuiſibili.) ἀφθάρτῳ, id eſt.Qui corrumpi non poteſt,quod recte uertit,immortali,præſertim cum de uiuo loquatur.Et nos in epiſtola ad Romanos,cap.ſecūdo, uertimus ἀφθαρσίαν immortalitatem,pro incorruptionem,ne quis acciperet de libidine.

Sapienti,uidetur additum Soli deo.) μόνῳ σοφῷ θεῷ,id eſt,Soli ſapienti deo.ut ſoli ſapienti cōiungas, & deo referatur ad omnia.atq; hæc uox ſapienti,interiecta inter,ſoli,& deo,dirimat ne cōiunctim accipiantur,atq; hinc anſam arripiant, qui cum Arianis ſentiunt. Et ad eum quidē modum legit Chryſoſtomus,& hunc ſequutus Theophylactus,ſi modo non fallunt codices.Cæterum nec apud Ambroſium,nec apud Hieronymum,nec apud ullum præterea ſcriptorem antiquum reperio. Siquidem Ambroſius enarrat hunc locum huiuſmodi uerbis: Hæc ad dei patris perſonam pertinēt,quem immortalem ideo ſolum & inuiſibilem appellat, quia omnis immortalitas ab ipſo eſt.Ac mox,Simili modo & in Euangelio legitur domino dicente: Quia nemo eſt,inquit,bonus,niſi unus deus. Et iterum ipſe dicit:Bonus homo de bono theſauro profert bona,nemo tamen niſi unus deus bonus eſt, quia ipſe fons bonitatis eſt,ex quo cæteri potantur ut boni ſint.Ipſe eſt & inuiſibilis ſolus deus,qui nulli unquā uiſus eſt. Omnia enim agit per filium, quem idcirco uiſum dicimus, ut licet aliter quàm eſt apparuiſſet, tamen illum ſignificemus. Honorificentiam ergo & gloriam deo patri in ueritate pronunciat,cuius pietate & prouidentia Chriſtus liberauit peccatores ex morte. Hactenus Ambroſiana recenſuimus. Ex quibus ſatis opinor liquere,ſapienti, in huius exemplaribus additum non fuiſſe. Adducit huius loci teſtimonium Auguſtinus aduerſus Adimantum

Adimantum, nec addit, sapienti. Rursus enarrans psalmum LXVII. Iterū psalmū CIX. Quanquam nec ex interpretatione Chrysostomi satis liquet ab ipso additū, sapienti. Cū enim sic argumentatur: Ecce soli deo dixit, Num igitur filius deus non est? & soli immortali, non igitur & filius immortalis est? probabilius sit illum non legisse, soli sapienti, sed soli deo. Quanquam in calce epistolæ ad Romanos, additur sapienti, nec id dissimulat Ambrosiana interpretatio. Et Theophylactus addit hoc loco, atq; etiam interpretatur, Solum patrem proprie dici sapientem, quod fons est sapientiæ. Sed nihil est quod in his anxie torqueamur, Arianorum hæresi sic radicitus emortua, ut ne uestigium quidem ullum supersit. Nam siue nomen soli referas, non ad deum, sed ad epitheta, immortali, inuisibili, nō deerit quod calumnietur impius lector. ut solus, inquiet, pater sit inuisibilis, certe nō solus immortalis. Siue coniunctim ad deum, aut etiam disiunctim, magis arripiet ansam calumniandi. Cæterum nobis quod solum addidit, non excludit filium aut spiritum sanctum à consortio patris, sed à consortio falsorum deorum, qui opinione falsissima hominum dij erant. Aut iuxta diuum Ambrosium, ideo patrem solū uocat immortalem, quod hic fons sit omnis immortalitatis. Ad hanc rationem & filius immortalitatem habet à patre, à quo habet ut sit deus. Nec impie sensurus sit, opinor, qui patrem ita dicat solum esse deum, ut intelligat solum esse principium totius deitatis, quemadmodū loquitur Augustinus libro de trinitate quarto. Quod si iuxta Ambrosium, pater recte dicitur immortalis solus, quod solus sit fons immortalitatis omnibus, solus sapiens, quod sit fons omnis sapientiæ diuinæ & humanæ, cur non aliqua ratione solus dici possit deus, unde filius habet ut deus sit, unde spiritus sanctus, unde ipse? Verum ita fit in rebus humanis, ubi semel studiorum pugna incaluit, nō hoc agit quisq;, quod ad concordiam faciat, sed quod ad uictoriam. Chrysostomus & Theophylactus in hoc laborant, ut hæc omnia sint filio communia cum patre. [redacted]

Pater quomodo dicatur solus deus

[redacted]

Secundum præcedentes in te prophetias.) κατὰ τὰς προαγούσας ἐπὶ σε προφητείας. i. Iuxta præcedentes super te, siue ad te prophetias. Atq; id quidem Græcanica scholia referunt ad id quod sequitur, Vt milites bonam militiam. Verum potest referri & ad id quod præcedit, hoc præceptum tibi commendo, hoc est, sicuti spiritu prophetiæ admonitus feci te episcopum, ita iuxta eandem prophetiam, nunc præcipio ut milites, secundum eandem prophetiam, & illi respondeas. In hanc ferme sententiam Chrysostomus, neq; dissentit Ambrosius.

In illis.) Subaudiendum prophetijs, nec aliud apud Græcos subaudiri potest, hoc est, milites secundum eas, & illis respondeas. Quod ridicule Hugo quidam à Charo exponit de prophetis exponendis. Sed quorsum attinet in his unum aut alterū notare locum, cum facilius sit in hoc autorum genere inuenire errata quàm effugere. [redacted]

Hugo à Charo

Quam quidam repellentes.) Præteriti temporis est, ἀπωσάμενοι, id est, Qua repulsa quidam, id est, contempta conscientia.

Circa fidem naufragauerunt.) ἐναυάγησαν, id est, Naufragiū fecerunt. Quis enim unquam dixit naufragare. Ex quibus est.) ὧν ἐστιν, id est, Quorum de numero est.

OBsecro igitur.) παρακαλῶ. Quod hoc sanè loco rectius uertisset, adhortor ut fiant. Ambrosius legit, exhortare, secunda persona, fortasse legit, παρακάλει.

Distinctio — Primum omnium.) Omniū, incertum est, an referatur ad primum an ad obsecrationes. Et uterq; sensus tolerabilis est. Si refers ad superiora, hic erit sensus, ut cum primis fiat deprecatio, hoc est, ante omnia. Et in hanc sententiam exponit Chrysostomus, & Ambrosius, nempe diluculo. Sin ad sequentia, sensus erit, ut precationes fiant ab omnibus.

Obsecrationes, orationes, postulationes.) δέησεις. Ambrosius uertit, Deprecationes, & rectius. Quod hic uertit postulationes, ἐντεύξεις, uulgo uocant intercessiones. Idq; sonat Græca uox. Quanquam hanc uocem interpres uarie reddit. Græcanicum scholium ita distinguit hæc tria, ut dicat, δέησιν uocari, qua rogamus ut liberemur à malis, quod si uerum est, elegantissime Ambrosius uertit, deprecationes. προσευχὴν esse, qua precamur, ut nobis contingant bona. ἔντευξιν autem, cum querimur de his, qui nos lædunt. quod si uerum est, apte uertisset, interpellationes. Sed hisce de rebus fusius disserit Augustinus in epistola LIX. ad Paulinum, si quis copiosius postulet edoceri.

δέησις — προσευχὴ — ἔντευξις

In sublimitate.) τῶν ἐν ὑπεροχῇ, id est, His qui sunt in dignitate. Ambrosius legit: Qui in sublimiori loco positi sunt.

Quietam & tranquillam.) ἤρεμον καὶ ἡσύχιον, id est, Placidam & quietam &c.

Et castitate.) καὶ σεμνότητι, Quod uerbum latius patet, nempe ad omnem morū grauitatem & honestatem.

Mediator dei & hominum.) Græce est μεσίτης, quod nos uertimus conciliatorem. Tertullianus libro de [redacted] carnis uertit, sequestrem. [redacted]

Semetipsum redemptionem.) ἀντίλυτρον. Id significat precium, quo redimuntur captiui ab hostibus in bello, aut à piratis. Siquidem quæ uulgo uocant ransonas, Græci λύτρα uocant. Deinde quo magis explicaret Christi commutationem, qui suo capite permutauit [redacted] omnes, addidit ἀντίλυτρον, cum caput capite, uita redimitur uita.

ἀντίλυτρον

Cuius testimonium.) Cuius, pronomen quod nō est in Græcis codicibus, & confirmatum est, quod nec ipsum est apud Græcos, [redacted] interprete quopiam explicandæ sententiæ causa. Nam Græca sic habent, τὸ μαρτύριον καιροῖς ἰδίοις, εἰς ὃ ἐτέθην ἐγώ, id est, Testimoniū temporibus suis, in quod positus sum ego. Quanquam [redacted]dem modum legit Ambrosius, consentiens cum uulgata æditione. Cum Græca lectione congruebat uterque codex Constantiensis sic: pro omnibus, testimonium temporibus suis in quo positus sum ego. Testimonium autem appositiue additum est, Quod seipsum dedit antilytron, testimonium erat promissionis propheticæ, & confirmatio diuinæ charitatis erga genus hominum. Ita fermè Theophylactus & Chrysostomus. Cęterum articulus additus nō est ociosus, τὸ μαρτύριον, id est, quod erat illud testimonium, de quo nemo debeat dubitare. Non enim fallit, qui morte sua fidem facit.

Prædicator.) κῆρυξ, id est, Præco, siue nuncius, potius quàm prædicator.

Veritatem dico.) Deest apud nos ἐν χριστῷ, id est, In Christo. Tametsi nec apud Ambrosium additur, nec apud Chrysostomum, nec apud Theophylactum.

Puras manus.) ὁσίους, quod Ambrosius uertit sanctas. Quanq; interpres hoc loco bene reddidit puras, quod in sacris oporteat omnia esse pura. Cæterum hic puras non sentit lotas, more Iudæorum, sed puras à rapinis, puras à libidine, puras à pugnis & sanguine.

Et disceptatione.) διαλογισμοῦ. Quod Laurentius maluit uerti, hæsitatione, cumq; hac sententia conueniunt Græcanica scholia. Quanquam Stapulensis haud absurde trahit ad animum parum pacatum erga proximum, & in hanc sententiam enarrat Chrysostomus: tametsi eandem uocem interpres crebro uertit, cogitationem.

In habitu ornato.) ἐν καταστολῇ κοσμίῳ. Nō satis tutū est hoc præcipere mulierculis, prę cipue Britannicis, aut etiam Italicis, quæ sua sponte satis comunt. Imò Paulus iubet fœminas uti amictu modesto, ut tegantur undiq;, & habitus uitæ testetur integritatē, ac muliebrem uerecundiam, id enim sonat κόσμιον. Quorsum enim atinet admonere mulierculas ne

ne cultu utantur sordido. Apparet Aquinatem hic nõnihil offensum, & ob id philosopha-tur de ornatu interiori mentis, qui requiratur à fœminis, quod alioqui corporis animiq; robore minus ualeant. Qui offenduntur quod quidã γυνήσι interpretantur de fœmina quur non offenduntur hoc sermone, ἐν καταστολῇ κοσμίῳ.

Ornantes se.) κοσμεῖν ἑαυτὰς, id est, Ornare seipsas.

In tortis crinibus.) ἐν πλέγμασιν. Sententiam periphrasi reddidit.

Vel ueste preciosa.) ἢ ἱματισμῷ πολυτελεῖ, id est, Vestitu sumptuoso.

Promittentes.) ἐπαγγελλομένας, id est, Profitentes, ut uertit Ambrosius. Et profitentes, hic accusatiui casus est, hoc est, eo cultu utantur qui deceat mulierem, quę ipsa re præferat pietatem. Nam non est mulierum docere, professores autem dicuntur doctores. Cæterum pietatem, quam hic θεοσέβειαν uocat, cultum dei sonat, ne quis de pietate in liberos accipi-at: eam factis ipsis præstari uult, non cultu promitti, quemadmodum hodie faciunt, quas nonnas uocant. θεοσέβεια

Dominari in uirum.) αὐθεντεῖν ἀνδρὸς, quasi dicas, autoritate uti in uiros, & illos ad suũ affectum cogere. Ab hac uoce dicuntur authentica.

[redacted]ier seducta in præuaricatione fuit.) Fuit non est referendum ad participium, decepta fuit, sed ad particulam quæ proxime præcessit, In præuaricatione fuit, hoc est, trans-[redacted]est, siue obnoxia facta est transgressioni. Hunc sensum facit hypostigme Græca, ἡ δὲ γυνὴ ἀπατηθεῖσα, ἐν παραβάσει γέγονε, id est, decepta cœpit transgredi preceptum.

Si permanserit.) ἐὰν μείνωσιν, id est, Si manserint, numero pluratiuo, ut referatur ad fi-lios, ut palam testatur Hieronymus, exponens hunc locum aduersus Iouinianum, rursus in epistola ad Ageruchiam. In eadem clarissime differit Chrysostomus, hac ratione seruari posse mulierem, si genuerit liberos, & eos curarit diligenter instituendos in fide Christi, castisq; moribus. Cum hoc consentit suo more Theophylactus. Nec ab hac lectione simul & inter [redacted] Ambrosius. [redacted] Theophylactus indicat quosdam inter-pretari locum illum, Saluabitur autem per filiorũ generationem, de uirgine matre, quasi per illam seruatæ sint omnes mulieres, eo quod genuit redemptorem. Nam Grẹca uox τεκνογονία, potest & de uno filio filia'ue dici. Verum hoc commentum reijcit, quod minime congruat ijs quæ præceduut & quæ sequuntur. Si permanserint [redacted]

Cum sobrietate.) μετὰ σωφροσύνης, quod Hieronymus aduersus Iouinianum uoluit uerti, pudicitiam magis quàm sobrietatem. Et hic interpres modo uertit pudicitiam, atq; ita legit & Ambrosius. Quanquam Græca uox anceps est, magis tamen sobrietatem sonans & sanitatem mentis, quàm pudicitiam. Sed ut dictum est, Hieronymus illic uirginitis agit patronum. σωφροσύνη

EX CAPITE

EX CAPITE TERTIO

Fidelis, pro quo Ambrosius humanus

FIdelis sermo.) πιςὸς ὁ λόγος. Et hoc loco diuus Ambrosius uertit, humanus sermo. unde conijcere licet illum pro πιςὸς legisse χρηςός. Chrysostomus & Theophylactus referunt ad superiora, quæ Paulus uoluerit indubitata esse, quod dixit mulierem seruari gignendis, & recte instituendis liberis.

Si quis episcopatum desiderat.) ὀρέγεται, id est, Appetit, siue expetit, Et præclarum opus est potius quàm bonũ, καλοῦ ἔργου. Id uerum erat eo seculo. At his temporibus, qui episcopatum expetit, præclarũ censum expetit, præclarũ imperiũ expetit, ut sunt hodie complures episcopæ. Opus autẽ dixit, quod episcopus Græcis dicatur ab inspiciendo & prouidendo. Cæterum quanquam interpres bis posuit desiderat, Græcis tamen duo sunt uerba, ὀρέγεται, & ἐπιθυμεῖ. Id in alijs pensat, eandem uocem aliter atque aliter reddens.

Oportet enim.) δεῖ οὖν, id est, Oportet igitur.

Vnius uxoris uirum.) μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα. Id nunc nimium dure, ne dicam ridicule, torquent ad unam ecclesiam. An episcopus nõ habet multas ecclesias? At Chrysostomus interpretatur de unica uxore, quã habeat episcopus, addens tamen esse nonnullos qui sic exponant, unius uxoris uirum qui fuerit semel duntaxat maritus. [redacted]

Sacerdotibus interdictum matrimoniũ

Diga[redacted] qui corruptam insciens duxerit

Ornatum.) κόσμιον, id est, Compositum, siue bene moratum, aut modestum. Idem uerbum quod uertit, in habitu ornato.

Prudentem.) σώφρονα, id hoc loco Ambrosius uertit Pudicum, id quod impendio placet Hieronymo, quod magis sonat sobrium & sanæ mentis. Nam νηφάλιον quod præcessit & uigilantem sonat & abstemiũ, unde & νηφάλια sacra in quibus pro uino libabatur aqua. Etymologia uocis uarie traditur apud Græcos. Sunt autẽ comites sibi, uigilantia & sobrietas. Nec decet speculatorem omnium saluti uigilantem esse dormitabundum, nec uigilare potest qui luxui indulget.

Hospitalem.) φιλόξενον benignum in peregrinos & aduenas. Annotauit Græcæ uocis emphasim Theophylactus. Nunc hospitalitatem appellant quũ satrapas ac reges magno luxu excipiunt donatosque dimittunt.

[redacted]

Doctorem.) διδακτικόν, id est, Docibilem, siue appositum ad docendum. Id enim sensit Paulus, atque id est præcipuũ episcopi munus. Nam cætera quæ recensuit requirũtur etiam à subditis. Cæterum docere populũ, hortari, cõsolari, monere, redarguere, proxima maximeque splendida est episcoporũ functio, quam nunc multi libenter cedunt alijs quamlibet sordidis

sordidis? Vbi receptū est ut episcopi ditionem prophanam gerant, saltem deberent in præcipuis festis concionantes apud populum ornare munus Euangelicæ prædicationis. Hieronymus aduersus Pelagianos libro primo, reprehendit [redacted] illorum temporum æditionem, quæ habebat docilem, appellans Latinam simplicitatem, & uertit, qui docere possit. Nam docilis est qui facile discit.

Nō uinolentum.) πάροινον. Quod Ambrosius uertit, uino obnoxium, uinosum dicere poterat. Chrysostomus cumq; hoc Theophylactus negat hoc accipiendum de uinoso, sed feroci & elato, & ad uim parato, quales sunt qui uino temulenti debacchantur. Mansuetudo præcipue decet patrem.

Non litigiosum.) ἄμαχον, id est, alienū à pugna, quod Hieronymus aduersus Pelagium uertit, absq; iurgio. Et illud, non percussorem, μὴ πλήκτην, non pertinet ad uiolentiam manuum, sed acerbitatem linguę, ne sæuus & improbus sit obiurgator. Id annotauit & diuus Hieronymus. Quid enim magni sit si episcopus temperet manibus? Hieronymi sententiæ subscribit Chrysostomus. Ambrosius uertit pro percussore, uerberatorem. Et apud Horatium legimus, Verbera linguæ. Item apud Ciceron[redacted] Verberatur Tyro, tacito duntaxat cognitionis conuicio. *Percussor, qui lingua sæuiat*

Non cupidum.) ἀφιλάργυρον, id est, Ab argenti cupiditate alienū. Hieronymus aduersus Pelagium uertit, nō auarū. Hoc subiecit, uel quod hospitalis esse non possit, qui sit auarus, uel quod ut ait Theophylactus, quidam ex hospitalitate co[redacted]

Domui suæ bene præpositum.) [redacted], id est, Qui bene præsit. ut mox uertit, Qui domui suæ bene præesse nescit, [redacted], Ac Rursus de diaconis τέκνοις καλῶς προϊστάμενοι, qui filiis suis bene præsint. [redacted].

Cum omni castitate.) Non est hoc loco σωφροσύνης, quod aliquoties sonat pudicitiam, nonnunquam sobrietatem ac modestiam, de quo paulo ante dictum est, sed σεμνότητος, quod multa significat apud Græcos, pudorem liberalem & ingenuū, grauitatem, reuerentiam. Hieronymus dum undiq; captat præsidia tuendæ & ornandæ uirginitatis, hic quoq; transtulit pudicitiā. Nos maluimus reuerentia, quod præcesserit subiectio, ut accipias liberos patri morigeros, & liberali præditos pudore. Idem apparet sensisse Chrysostomū. Alioqui quid est, cum omni castitate? Cæterum hæc uarie leguntur, primum sic habent Græca, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ᾽ ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, &c. Non uinosum, non percussorem, & turpi lucro deditū, sed humanū, abhorrentem à pugnis, alienum ab auaricia. Ambrosius ita legit: Non obnoxium uino, non uerberatorem, sed modestum, non litigiosum, non asperum. Iam frequenter admonui in huiusmodi catalogis uariare scripturam. Porro quod Græce dicitur αἰσχροκερδῆ, diuus Hieronymus in epistola ad Heliodorum uertit, turpilucrum, Græcam imitatus compositionem. Etiamsi non me clam est, hunc locum, ut innumeros alios apud Hieronymum in uulgatis codicibus deprauatum esse. *Pudicitia σεμνότης*

Diligentiam habebit.) ἐπιμελήσεται, id est, Curam aget, aut curabit, Quis enim sic loquitur, non habet diligentiam mei?

Ecclesiæ dei.) Non potest deprehendi ex Ambrosio, aut Chrysostomo, quod addiderint dei. Nam ecclesia opponitur domo. Et ecclesia magna domus est. Certe apud Ambrosium non additur in contextu, Nec Theophylactus enarrans attingit.

Non neophytum.) νεόφυτος, Nuper natus, aut nuper insitus. Sic enim Paulus uocat recens baptizatum, quod à baptismo censeantur Christiani. Cæterum hoc loco diaboli, fortassis non male uerti poterat calumniatoris. Requirit enim Paulus ab episcopo, nō solum ut ipse uacet omni culpa, uerumetiam ne sit obnoxius calumnijs, aut suspicioni. Proinde uult mores ac uitam illius in christianismo diu spectatam esse, ne quisquam uel calumniari possit. [redacted]. Ad hunc sensum facit quod præcessit, In opprobrium. Neq; uero me fugit Ambrosium hoc interpretari, nō de fama illibata, sed de superbia tumoreq; animi. Certe cū sermo Græcus sit anceps, nō arbitror absurdum, si quis hic in suo sensu abundet, ut ait Paulus. Sanè pro me facit, quod mox repetens eundem sermonem, scribit hunc in modum: Oportet autem illum *Neophytus*

& testi/

& testimoniũ habere bonum, ab ijs qui foris sunt, ut non in opprobriũ incidat & laqueum diaboli. Duplex enim indicat periculum, ne neophytus insolenter se gerat in nouo honore, atq; ita sit obnoxius calumniæ. Nam & episcopũ oportet ab omni fastu tumoreq; procul abesse, & famam oportet habere non obnoxiam probris aut calumnijs. Sensus autem hic constat, siue diabolum accipias satanam, qui per maledicas linguas contaminet bonorum famam, siue calumniatorem hominem. Nos pro neophyto, uertimus nouicium.

Bilingues.) διλόγους, id est, Duplices in sermone, & in dictis inconstantes.

Et sic ministrent.) εἶτα, id est, Deinde.

ἀνέγκλητοι Nullum crimen habentes.) ἀνέγκλητοι ὄντες, id est, Eiusmodi, ut nemo possit eos criminari. Id quod indicat Hieronymus aduersus Pelagium. Nam ἐγκαλεῖν, est in ius uocare, & crimen imponere. Et ἔγκλημα atrox est iniuria, ob quam aliquis in ius uocari possit. Porrò ἀνέγκλητος is dicitur, cui nullum crimen possit impingi, non solum qui nullum habeat crimen. Siquidem multarũ pudicitia fuit infamis. Et Catonis innocentia non fuit ἀνέγκλητος, cum legatur sæpenumero uocatus in ius, sed semper absolutus.

Mulieres similiter pudicas.) [redacted], quod Chrysostomus interpretatur hunc locum de mulieribus quarum ministerio utebatur ecclesia: [redacted]. Deinde σεμνούς, [redacted] episcopi requirebat reuerentem uerecundiam.

Non detrahentes.) μὴ διαβόλους, id est, Non calumniatrices, quod Ambrosius uertit, Non studentes discordiæ. Nam διάβολος dicitur à διαβάλλειν, quod est dispergere rumorem, sed aduersus hominem. Nam huic uitio ferè affinis est ille sexus.

Diacones.) διάκονοι, id est, Ministri, & diaconi, non diacones.

Mysterium fidei.) Quidam interpretantur de dogmatibus fidei, potest autem & de silentio intelligi, ne quid, quod solent ministri, efferant eorum quæ domi geruntur.

Acquirent.) περιποιοῦνται, id est, Acquirunt, tempore præsenti.

Hæc tibi scribo fili Timothee.) Duo hæc uerba, fili Timothee, non reperio in quibusdam Græcis codicibus, nec Ambrosius addit, ne Chrysostomus quidem in ipsis commentarijs. Tantũ est ταῦτά σοι γράφω. Nam cætera ex uulgata æditione ab alio quopiam sunt asscripta. Theophylactus ne in contextu quidem habet. Cum Græcis concordabat exemplar utrunq; bibliothecæ Constantiensis.

Ecclesia basis ueri Columna & firmamentũ ueritatis.) στῦλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας. Hæc ad ecclesiam referenda sunt, nõ ad Timotheum, sicut quidam opinantur. Nam illam uocat columnam & basim ac sedem ueri. Ac in eum sanè sensum citat locum hunc Augustinus, exponens Psalmum quadragesimumseptimum. Ecclesiam appellat domum dei, ut eam distinguat à synagoga Mosi, columnam & firmamentum ueritatis, ob certitudinem dogmatum inuiolabilem, quum Iudæi uersentur in umbris.

Et manifeste.) ὁμολογουμένως, id est, Confesse, siue citra controuersiam. Ambrosius sic explanauit περιφράσει, Et quidem omnium confessione magnum est mysterium &c. Item sacramentum, hic est mysterium, hoc est, arcanum.

Diuersa lectio Quod manifestum est in carne.) Græce secus est, θεὸς φανερώθη ἐν σαρκί, id est, Deus manifestatus est in carne: & quæ sequuntur, ad deum referenda sunt. Ambrosius & uulgatus interpres legerunt pro, θεὸς, ὃ, id est, quod. Secus legunt Chrysostomus & Theophylactus, quos si sequi uolumus, genera participiorum mutanda sunt, iustificatus, prædicatus, creditus, assumptus. Cæterum utra lectio sit uerior, ambigo nonnihil. Offendit Laurentium quomodo mysterium dicatur assumptum in gloriam. At cur non magis offendit, quod deus dicitur iustificatus? Id quod ne in Christum quidem prima fronte satis congruit. Siquidem de Christo interpretatur Ambrosius. Mihi subolet, deum additum fuisse aduersus

aduersus hæreticos Arianos. Cæterum mea quidem sententia simplicissima fuerit interpretatio, si quis mysterium intelligat prædicationem euāgelij, quod sæpe alias mysterium uocat, prius occultum & ignotum, nunc manifestatū uniuerso mundo. Iam enim agit aduersus eos, qui pro gratia Christi, ceremonias legis Mosaicæ conabantur inducere, nec alia conditione recipiebant ethnicos. Pietatem igitur uocat legem Christi, uacuam ceremonijs, cuius mysterium magnum est, sed quod iam sit manifestatum per Christi humanitatem, quod iustificatum in spiritu & uirtute dei, nimirum per miracula. Iustificatum autem dicit, ob uim iustificandi datam Christo, per fidem sine lege Mosaica: quod uisum est angelis, qui canebant, Gloria in excelsis deo: quod prædicatum est gentibus, quum soli Iudæi expectarent: quod creditum est non solum Iudæis, sed uniuerso mundo. Denique post resurrectionem receptum est in cœlum, unde fuerat profectum. Proinde hoc sanè loco mihi magis arridet nostra lectio, præsertim quum magnus sit uetustorum exemplarium consensus. Nam Chrysostomi interpretatio hoc loco coactior est ac durior, si quis expendat. *Expositio dilucida*

Apparuit angelis.) ὤφθη. Cur non potius Visus est, siue conspectus est? Et, creditum est in mundo. Sermo Græcus ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, non uacat amphibologia, potest enim utrumlibet intelligi. Commissum est hoc mysterium in mundo, data apostolis & episcopis autoritate prædicandi. Aut, habita est illi fides, & persuasum est in mundo hominibus, quod iuxta naturæ ordinem uidebatur incredibile. Posteriorem sensum sequitur Chrysostomus. *Duplex sensus*

EX CAPITE QVARTO

Spiritus autem manifeste dicit.) ῥητῶς. quasi dicas Præscripte, siue præcise, & certo, non obscure & inuolute, quemadmodum loqui solet in prophetis. Nam ῥητά dicuntur Græcis, certo præscripta & præfinita.

In nouissimis temporibus.) ὑστέροις. id est, Posterioribus, siue sequentibus. Neque enim est ἐσχάτοις.

Discedent.) ἀποστήσονται. id est, Deficient, siue desciscent.

Spiritibus erroris.) πνεύμασι πλάνοις. id est, Spiritibus seductoribus, siue deceptoribus, aut fallacibus: ut uertit Ambrosius. Itidem Hilarius libro de trinitate decimo. Quin & Augustinus aduersus Faustum libro decimoquinto, capite decimo, legit, Spiritibus seductoribus. Sed interpres legisse uidetur πλάνης, non πλάνοις. ης per η, non per οι diphthongum. Tametsi id ad sensum nihil habet momenti.

In hypocrisi.) ἐν ὑποκρίσει. id est, In simulatione: ut Ambrosius: siue in fictione. Et mirum est Christianos hac Græca uoce tantopere delectatos. Et ψευδολόγων, Ambrosius elegantius uertit Falsiloquorum, uoce item composita ut est apud Græcos. Augustinus, Mendaciloquorum. Itidem Hilarius de trinitate libro decimo, reddidit Græcam uocem, mendaciloquorum: nos Falsiloquorum, uertimus.

Doctrinis dæmoniorum.) δαιμονίων, potest hoc loco adiectiuum esse à δαιμόνιος, quod recte uerti poterat Diuinorum: propter ea quæ sequuntur, Cauteriatam, & cætera: quæ in demonia non quadrant, sed in diuinos, qui fingunt se cum spiritibus habere commercium: idcirco adiecit, In simulatione falsiloquorum. Quod si legimus Dæmoniorum, pro Diuinorum, genitiui perpetuo referentur eodem. Sin dæmoniorum, pro dæmonum: nam δαιμόνων legit Theophylactus & Chrysostomus: sensus erit, Fore qui auersi à doctrina euangelica, auscultent falsæ doctrinæ, quam dæmones fallaces inuehent per homines qui sub specie pietatis insinuant mendacia. *Dæmonij diuini*

Cauteriatā habentes.) κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν. id est, Quibus conscientia cauterio notata est. Nam ferro candenti notabantur malefici, stigmatis impressis cuti. At isti non corpus, sed animum habent stigmaticum ob uitæ dedecora, quorum ipsi sibi conscij sunt. Augustinus aduersus Faustum libro decimoquinto, pro Cauteriatam habentium, legit Cauteriantium. Sed haud scio an uitio scribarum. *Cauteriati*

Hæc proponens.) ὑποτιθέμενος. id est, Suggerens, siue admonens.

Enutritus uerbis.) Potest & actiue legi, Educans illos uerbo fidei. Nam participium est medium præsentis temporis, ἐντρεφόμενος. Atque ad id facit quod mox sequitur, Quam assequutus es: hoc est, trade alijs quod à nobis didicisti.

Quam assequutus es.) ἣ παρηκολούθηκας. id est, Quam usque sequutus es. Neque enim *Assequutus, pro Assectatus* hic Assequutus, accipiendum est eo significatu, quo rhetores accipiunt. Et astipulantur Græca scholia, quæ sic exponunt, Cuius es alumnus, hoc est, in qua es educatus & ab adolescentia uersatus. Latinis enim qui ob rei difficultatē non attingunt, id ad quod tendunt, negantur assequi. quod Græci dicunt ἐφικνεῖσθαι, siue ἐπιτυχεῖν, cui diuersum est ἀτυχεῖν, Latinis frustrari. Cæterum qui seriem omnem rei totius ordine sequuntur, nihil quæ prætereunt, παρακολουθεῖν dicuntur. Ad eum modum usus est & Lucas in præfatione historiæ euangelicæ, ἔδοξε κἀμοὶ παρηκολουθηκότι ἄνωθεν πᾶσι. sentiens nullam uitæ partem à se prætermissam quam non peruestigasset. Et Athenæus libro primo, τούς τε παρὰ μέρος λέοντας ποιεῖ καὶ λύκους, ταῖς ἡδοναῖς παρακολουθήσαντας. nimirū eos notans qui per omnem uitam uoluptatibus fuissent addicti. Porrò ridiculum fuerit, si quis hic interpretari uelit eos uoluptates assequutos. Pro nobis faciunt Chrysostomus ac Theophylactus, qui exponunt de assiduo diuinarum literarū studio, in quo Timotheus à puero fuerat uersatus.

Ineptas autem.) βεβήλους. id est, Prophanas.

Deuita.) παραιτοῦ. quod Ambrosius uertit, Abnue. Est autem παραιτεῖσθαι, deprecari & reijcere & non admittere.

Quæ nunc est & futuræ.) τῆς νῦν καὶ τῆς μελλούσης. quod Ambrosius apertius, Præsentis & futuræ. Vnde non male quadrat Promissiones: ut habent Græci, ἐπαγγελίας.

Fidelis sermo.) πιστός, pro ἀξιόπιστος. Nec sine tropo, quod hominis est tribuit sermoni. Porrò Græcis ἀποδέχεσθαι, frequenter est amplecti cum approbatione. Recipimus enim quod non reijcimus, & hæc particula confirmat id quod mox dixerat de promissis utriusque uitæ.

In hoc enim laboramus.) Græce est, Et laboramus. Nam laborare dixit, pro molestijs affici: quo quidem argumento confirmat promissionis fidem. Quis enim laboraret pro uanis promissis?

Et maledicimur.) ὀνειδιζόμεθα. id est, Probris afficimur. Ambrosius legit, Persequutiones patimur: miror quodnam sequutus exemplar.

Quia speramus.) ὅτι ἠλπίκαμεν. id est, Quod sperauimus. Nisi quod in huiusmodi uerbis affectus, Græci nonnunquam præteritum tempus usurpant pro præsenti. Verti poterat, In quo spem fiximus. Nec est, In deum: sed In deo.

Nemo adolescentiam.) Quum Græce sit, νεότητος, rectius uertisset iuuentutem. Nec enim Timotheus erat adolescēs, sed nondum habebat senectutem episcopo dignam. Monet igitur ut quod deest ætati, penset morum integritate.

Sed exemplum esto.) τύπος. quod aliquoties uertit Formam.

In charitate.) Græci sic habent, ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἁγνείᾳ. id est, In sermone, in conuersatione, in dilectione, in spiritu, in fide, in puritate. Nimirum In spiritu, redundat iuxta Latinos. Quod tamen in cōmentarijs non attingit Chrysostomus, quum legat & interpretetur Theophylactus. Nec opus est admonere, In sermone, dictum pro Per sermonem.

Negligere gratiam.) χαρίσματος. id est, Donum.

Manuum presbyteri.) Sic quidam habent codices. Verum antiqui consentiunt cum *Presbyteri, pro Presbyterij* Græcis, apud quos est πρεσβυτερίου, id est, Presbyterij, non presbyteri. Et ita legit Ambrosius. Illud autem dicit, Habes non solum prophetiæ donum, uerumetiam efficaciam imposita manu dandi spiritum & alijs, idq; ex officio presbyterij tui, nimirum episcopus. [redacted]. Porrò quo minus hic sensus accipi possit, & presbyterium, quod impositis tibi manibus accepisti, obstat Græca præpositio μετά, quæ comitem significat, non instrumentum. Alioqui probe quadraret cum eo quod dixit in proxima epistola, Resuscita donum dei, quod est in te per impositionem manuum mearum. Atque haud scio an hic quoque fatendum sit Paulum Græci sermonis elegantiam neglexisse, præsertim quum in hanc sententiam interpretetur Chrysostomus, ut prophetia sit donum & autoritas docendi, deinde per impositionem manuum factus sit episcopus.

Hæc meditare.) ταῦτα μελέτα. quod interpres eleganter uertit. Sed Hugo Cardinalis non intelligens hoc uocabulum, ad hunc exponit modum: Verſa in corde per iugem memoriam. Quanquam ab hac interpretatione non abhorret Thomas, quem miror non ſaltem Ambroſiũ conſuluiſſe. Eſt autem meditari, exerceri in re quapiam. Id ſatis aperit Ambroſius, interpretans de exercitatione ſacræ doctrinæ, ut uita quoque præſtet quod docet. Et in his libris qui Gloſſam habent ordinariã, in ſpacio quod dirimit uerſus, hoc commenti adiectũ eſt, Hæc exequere aſſiduo actu. Chryſoſtomus ac Theophylactus interpretatur de iugi uehemẽtiq; ſtudio, quod uel ad animum uel ad corpus poteſt referri. Nullus enim negat meditationem animi eſſe poſſe, uelut quum quis dicturus apud iudicem, ſecum meditatur, quæ quomodo dicturus ſit. Verum hoc admonui quod animaduertiſſem quibuſdam nihil aliud eſſe meditationem, quàm cogitationem.

Manifeſtus ſit omnibus.) ἐν πᾶσιν. id eſt, In omnibus.

EX CAPITE QVINTO

Seniorem ne increpaueris.) πρεσβυτέρῳ μὴ ἐπιπλήξῃς. Hic ſenior ad ætatem refertur, propterea quod ſequitur Iuniores: & comparatiua poſita puto loco poſitiuorum. Cæterum non eſt ſimpliciter Increpa, ſed ἐπιπλήξῃς, quod ſignificat plagam infligere, & transfertur ad id quod eſt aſpere, ſæueq; obiurgare. Ita Flaccus in Odis:

Metuentis patruæ uerbera linguæ.

Et ſuperius nolebat epiſcopum eſſe πλήκτην, hoc eſt, acrem obiurgatorem.

Sed obſecra ut patrem.) Valla mauult hoc loco Exhortare, quod παρακάλει ſit anceps ad tria, ad hortandum, ad obſecrandum, & conſolandum, quæ tamen omnia inter ſe finitima ſunt. Verum illi parum uidetur è dignitate epiſcopi, ſi obſecret, præſertim peccantem, maxime iuniorem aut adoleſcentulum. Certe Ambroſius legit, Exhortare. Et in eam ſententiam interpretantur Chryſoſtomus ac Theophylactus.

In omni caſtitate.) ἐν πάσῃ ἁγνείᾳ, Cum omni puritate. licet caſtitatis uerbum non diſpliceat. Sic enim uideo Chryſoſtomum interpretari, ut abſit ſuſpicio impudicitiæ, nimirum hanc clauſulam proprie referens ad id quod proxime præceſſit. Ambroſius ita ſilet de caſtitate, ut non uideatur legiſſe. Mea ſententia referri poterat ad omnes partes ſuperiores, ut ſiue cum ſenioribus agat, ſiue cum iunioribus, ſiue cum puellis, purus ſit ab omni ſpecie, uel ſæuitiæ, uel contumaciæ, uel auariciæ, uel odij.

Quæ ueræ uiduæ ſunt.) Hoc eſt, deſtitutæ ac deſolatæ. Nam χήρα Græcis dicitur à χηρῶ, quod eſt Deſolo, ac deſtituo, ſiue orbo. Vnde & Latinis uidua dicitur, à uiduando, hoc eſt, orbando: hinc uiduertas, pro deſolatione & ſolitudine. Palàm enim Paulus alluſit ad etymologiam Græcæ uocis, id quod paulo inferius explanatius dicit, ἡ δὲ ὄντως χήρα καὶ μεμονωμένη. id eſt, Quæ uere uidua eſt ac deſolata. Iam uero frequenter admonuimus, honorandi uerbum iuxta morem Hebræorum ſubſidij ſignificationem habere. *Vidua unde dicta*

Diſcat primum domum ſuam.) μανθανέτωσαν, Diſcant, numero multitudinis: ut hoc præceptum ad filios & nepotes pertineat, qui ſic inſtituendi ſunt à matre ſeu auia, ut pij ſint erga parentes. Hoc enim uocat εὐσεβεῖν, quod Theophylactus interpretatur γηροκομεῖν, quod & γηροβοσκεῖν appellant Græci. Ambroſius uidetur magis ad uiduam referre, qui fortaſſe legit μανθανέτω, id eſt, Diſcat. Chryſoſtomus quoq; prima fronte legiſſe uidetur μανθανέτω, quum addit, hoc eſſe reddendum in nepotibus, quod in defunctis parentibus uidua non poſſit. Sed propius intuenti, non hoc ſentit: loquitur enim de liberis uiduæ, iam matribus aut patribus, quos nepotes appellat, reſpectu parentum iam defunctorum. Theophylactus ſine controuerſia legit Diſcant, iuxta priorem interpretationem. *Varia lectio*

Domum ſuam regere.) εὐσεβεῖν. id eſt, Pie tractare: ut uertit diuus Ambroſius. Atq; item Auguſtinus quæſtionum in Deuteronomium quadrageſima tertia.

Mutuam uicem.) ἀμοιβάς. quaſi dicas, Taliones. Adludit ad ἀντιπελάργησιν.

Hoc acceptum.) Græce eſt, Bonum & acceptum. καλὸν καὶ ἀπόδεκτον. ſiue Honeſtum & acceptum.

Speret in deum.) ἤλπικεν. id eſt, Sperauit, ſiue ſperat: ut legit & Ambroſius, indicandi modo, non imperandi. Nam in huiuſmodi uerbis nonnunquam præteritum pro præ-

ſenti uſurpatur. Et Paulus hic non præcipit, quid uelit facere uiduas, ſed explicat deſcriptione, quas uere uiduas dixerit. Cæterum nihil erat, cur Vallam offenderet temporis ratio. Certe hactenus nobis ſuffragabatur codex ſancti Donatiani. Suffragabatur & uterque codex Conſtantienſis.

Et inſtet.) Et inſtat. Græce eſt, καὶ προσμένει. id eſt, Perſeuerat, ſiue aſſidua eſt. & Perſeuerat, legit Ambroſius, indicandi modo. Conſentiebant & hic duo Conſtantienſes.

Diſtinctio Quæ in delicijs eſt.) Ita diſtinguunt Græci, ut duo contraria coniungant, uiuens mortua eſt, ζῶσα τέθνηκεν. quaſi dicas, Viuens non uiuit. Quanquam participium utrouis referri poteſt. Verum ſenſus argutior eſt, iuxta Græcam diſtinctionem. Adde quod hæc lectio multo mollior eſt, ad quam legit & ediſſerit Chryſoſtomus. Apertius autem Hilarius commentario in Pſalmum ſexageſimum ſeptimum, ex Origenis, ut opinor, ſententia: Et Apoſtolus, inquit, ſcit quaſdam mortuas uiuere: id eſt, dum uiuunt eſſe iam mortuas. Auguſtinus item quæſtionum in Deuteronomium quadrageſima tertia, refert hunc ad modum: Quæ autem in delicijs agit, uiuens mortua eſt, ſuffragantibus & uetuſtiſsimis exemplaribus Latinis, in quibus addita hypodiaſtole ſubiecta uerbo Eſt, ſeparat eam orationis partem ab illa quæ ſequitur, Quæ uero in delicijs eſt, uiuens mortua eſt. Ad eundem modum diſtinguit Hieronymus in Epiſtola, cuius initium eſt, Obſecras literis.

Si quis autem ſuorum.) εἰ δέ τις. Rectius, Si qua. Nam hæc de uidua loquitur Paulus. Admonent & Græca ſcholia. Itaq; interpretatur Ambroſius, nempe de uidua. Certe Theophylactus nominatim interpretatur de uidua, quæ uiuens in delicijs nullius curam habet, niſi ſuijpſius. Nec obſtat quod ſequitur ἀπίστου χείρων, quum hæc uox utique Græcis ſit generis communis.

Curam non habet.) οὐ προνοεῖ. id eſt, Non proſpicit, ſiue prouidet ſuis.

Fidem abnegauit, & infideli deterior eſt.) Hoc uidetur eſſe durius dictum, & ob id Aquinas diſtinctione nodum explicat. Ad eum enim modum explicat quod dixit Paulus: Fidem abnegauit, factis, inquit. Recte quidẽ Aquinas. Etenim qui quod dictat fides Chriſtiana quæ naturæ doctrinam non abrogat, ſed perficit, non præſtat, is hac parte deſciuit à fide. Nec eſt ſimpliciter, Deterior infideli: ſed hac parte deterior eſt, qui hoc officij non præſtet ſuis, quibus naturæ uinculo iungitur, quod ethnici quoq; inſtinctu naturæ præſtant. At hodie iudicio quorundam ſumma habetur pietas, ſi quis domi relictis liberis & uxore, aut etiam grandæuis parentibus, uel Hieroſolymas abeat, uel in monaſterium abdat ſeſe, ſibi uicturus, aut fortaſsis etiam uentri.

Si filios educauit.) Græcæ iucundius eſt dictione compoſita, ἐτεκνοτρόφησεν. Si liberos educauit, ut filias quoq; complectaris. Item quod ſequitur, Hoſpitio ſuſcepit, compoſita uox eſt, ἐξενοδόχησεν. quod nos uertimus, Si fuit hoſpitalis.

Si omne opus bonum ſubſequuta eſt.) εἰ παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπηκολούθησεν. Significat eam quæ in nullo bono opere defuerit, & omnibus pietatis officijs ſemper adfuerit. Hieronymus in Zachariam, pro Subſequuta eſt, dixit Proſequuta eſt. Nos uertimus, Si in omni
Carrenſis opere bono fuit aſsidua. Quæ Carrenſis philoſophatur in Subſequuta eſt, quaſi ſubſequatur, quæ ſe putat apprehendiſſe: legat ſi quis eſt φιλόγελως.

Adoleſcentiores autem.) νεωτέρας δὲ. Malim, Iuniores. Neque enim eſt comparatiuum loco poſitiui poſitum, ſed refertur ad id quod modo dixerat, Non minor ſexaginta annis: uerum quæ infra hos annos ſunt reijce, hactenus duntaxat, ne cibo eccleſiæ paſcantur ocioſæ.

Deuita.) παραιτοῦ. De quo ſuperius dictum eſt, id eſt, Reijce, & refuta: hoc eſt, ne recipias alendas. Neque enim ſentit eas arcendas à colloquio.

Locus uarie expoſitus Quum enim luxuriatæ fuerint in Chriſto.) ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ χριστοῦ. Id interpretatur Hieronymus in epiſtola ad Geruntiam: Propter has, inquit, igitur quæ fornicatæ ſunt in iniuriam uiri ſui Chriſti. Hoc enim καταστρηνιάσωσι, Græcus ſermo ſignificat. Nam στρηνιᾶν laſciuire ſignificat, ſiue ferocire, quod deductũ putant à uerbo στρέφειν, ceu metaphora ſumpta à iumentis, quæ cum pabulo ferociunt, auellunt habenas, & ſuopte arbitrio feruntur. Alij rurſum dictum putant à στρηνόν, quod eſt durum. Vnde Heſychius στρηνὲς βοᾶν, interpretatur τὸ σκληρὸν βοᾶν, id eſt, Dure ſiueurociter clamare. στρηνὲς enim

enim Græcis sonare σαφὲς, ἰσχυρὸν, τραχὺ, συγνὸν, ἀνατεταγμένον, id est, Manifeste, ualide, aspere, odiose, pertinaciter. denique idem esse quod στρηνόν. Porrò στρηνιῶντες interpretatur hoc pacto, πεπλεγμένοι, contorti, addens nonnunquã idem ualere στρηνιᾶν, quod διὰ πλοῦτον ὑβρίζειν. id est, ob diuitias ferocire. & βαρέως φέρειν, id est, grauiter ferre. Sophilus apud Athenæum libro tertio, uidetur uti pro deliciari, siue lasciuire: γαστρισμὸς ἔσται δαψιλής, τὰ προοίμια ὁρῶ. χορτασθήσομαι πᾶσιν ἀγαθοῖς, νὴ τὸν Διόνυσον ἄνδρες, ἤδη στρηνιῶ. Ea si quis ad uerbum reddat, ad hunc habẽt modum: Ingluuies erit opipara, procemia uideo: saturabor omnibus bonis, per Bacchum uiri, iam lasciuio. Rursus in eodẽ libro, ἐστρηνίων πῶς καταβεβρωκὼς σιτία, ἴσως ἐλεφάντων τεττάρων. id est, Lasciuiebam deuoratis cibis, quatuor fortassis elephantorum. Proinde καταστρηνιᾶν dicuntur, qui iam minus audientes sunt dicto. Theophylactus καταστρηνιάσωσιν interpretatur ἀκκισθῶσι καὶ θρύψωνται. id est, Accissauerint, & deliciari cœperint: priore uerbo dicto à moribus petulantissimæ mulieris, cui nomen fuit Acco, quemadmodum in Chiliadibus nostris explicuimus. Idem uerbum habetur Apocalypsis capite decimo octauo, ὅσα ἐδόξασεν ἑαυτὴν καὶ ἐστρηνίασε. pro quo Latinus reddidit, Et in delicijs fuit. Atque inibi mox καὶ στρηνιασάντων. Porrò κατὰ præpositio significat Contra, & in malam partem, quum habet genitiuum casum. Ergo καταστρηνιᾶν τοῦ χριστοῦ, est in iniuriam Christi lasciuire. Sic enim mihi uisum est interpretari. Et in hanc sententiam enarrant Chrysostomus ac Theophylactus. Siquidem uidua quæ recipitur alenda, quodammodo se deuouet sponso Christo, in cuius cõtumeliam rursus de marito nouo cogitat. Non satis intelligo quid hoc loco sibi uelit Faber, qui primum quod Paulus adolescentiores uiduas dicit, iubet intelligi de morum inconstantia, quum paulo ante palàm expresserit sexaginta annos in grandioribus, atque hac ætate minores reijci iubet. Deinde quas ille prohibet recipi stipe ecclesiæ alendas, hic addit per pontificem uel inuitas in monasterium retrudendas, si id petierint parentes. Ad hæc miratur, si quid aliud significet luxuriari quàm fornicari. Et ob id insulse dici, Luxuriatæ Christo: dicendum autem, Deliciatæ Christo. Atqui si de uitiosis delicijs agit hic Paulus, ut agere certum est, qui minus insulse dicatur, deliciatæ Christo, quàm luxuriatæ Christo? Aut quid omnino significat deliciatę Christo? Quanquam in emendatis exemplaribus habetur, Luxuriatæ in Christo. Quod si qui codices reperiuntur, in quibus distinctio, uerba hæc, In Christo, semouet a superioribus, & connectit his quæ sequuntur, certe nullus interpretum alicuius momenti in eum interpretatur modum. Secus autem distinguit Hieronymus, secus Ambrosius, secus Thomas Aquinas. Equidem non possum non admirari, quid accidérit ei uiro, tum ut opinor, pio, tum ut habetur erudito, ut ad hunc modum lasciuire uoluerit in Paulinis literis, quasi in re ludicra uersaretur, præsertim post tot egregios ac probatos interpretes. Deniq; sic ista tractat, ut non addubitet, sed mera decreta nobis præscribat. Inuitus hæc admoneo, sed hoc exigit diuinarum literarum autoritas, exigit utilitas publica, ut tantisper leuis sit amici ratio, maxime quum is adiuuetur potius quàm lædatur. Neque recuso talionem, modo absit procacia. Admonitus ingenue fatebor errorem, ac mutabo si minus queam tueri, quin insuper gratiam habebo. Sed de his paulo accuratius diximus in scholijs, quæ conscripsimus in epistolas diui Hieronymi. Ambrosius legit, Quum enim in delicijs egerint. Et Thomas indicat hic luxuriam non esse proprium libidinis uitium, sed immodicum usum, & copiam rerum quarumlibet. Hoc recte, sed eadem de re in argumentis non recte.

Habentes damnationem.) κρῖμα. id est, Iudicium. Quanquam interpres recte expressit sensum.

Irritam fecerunt.) ἠθέτησαν. id est, Repulerunt, aut reiecerunt, aspernatæ sunt. Tametsi significat hoc quoque quod uertit interpres. Reijcimus enim quod desijt apud nos ualere.

Non solum ociosæ.) Deest Autem. Non solum autem. οὐ μόνον δέ. ac coniunctio ad epitasin facit: eam euidentius explicat, Imò.

Verbosæ.) φλύαροι. id est, Nugaces, siue inepte loquaces. Rursus fœminis tribuit epitheton masculinum.

Loquentes quæ.) λαλοῦσαι. quod aliquoties significat garrire. Vnde illud λαλεῖν

ἄεις. & λάλοι Græcis dicuntur garruli.

Volo autem.) Volo igitur. βούλομαι οὖν.

οἰκοδεσποτεῖν

Matresfamilias esse.) οἰκοδεσποτεῖν. id est, Familiam administrare, ne quis accipiat de liberis progignendis, de quo modo dixerat, sed de gubernatione familiæ: quod Græca uox euidentius declarat, dicta à domo & dominio. Et quod proxime præcessit, τεκνογονεῖν, Græce festiuius dictum est uoce composita, quàm Latine, filios seu liberos procreare.

τεκνογονεῖν

Retro post satanam.) ὀπίσω τοῦ σατανᾶ. id est, Post satanam. nec opus est Retro. Deinde quod hic uertit Conuersæ sunt, Ambrosius legit Deerrauerunt. ἐξετράπησαν. id est, Deflexerunt: de quo supra meminimus. Sensus est autem, illas desciuisse à Christo, & sequutas satanam: nam hoc uocat post satanam abire, illum ducem sequi deserto Christo.

Deest apud nos

Si quis fidelis.) Græce est, Si quis fidelis, aut si qua fidelis. εἴ τις πιστὸς ἢ πιστή. Atque ita legit Ambrosius. Puto germanam scripturam fuisse, Si qua fidelis: ut intelligamus curam mulierum commẽdari mulieribus, puta si qua mater habet filiam uiduam. Atq; hanc scripturam habebat uterq; codex Constantiensis. Verum quoniam uidebantur ab hac cura cognatorum excludi uiri, aliquis adiecit Si quis. Atque apud Theophylactum additur quidem in contextu, πιστὸς ἢ πιστή. uerum enarrans locum, tale nihil attingit. Idem comperies apud Chrysostomum, qui in enarratione repetens Apostoli uerba, nihil aliud dicit, nisi εἴ τις πιστή. Vnde satis apparet, πιστὸς adiectitium esse, quum uterq; notarit emphasim huius uerbi ἐπαρκείτω, quod declarat esse suppeditandum quod necessitati satis est, non quod alat lasciuiam. Idem autem uerbum est quod mox sequitur ἐπαρκέσῃ. Prius uertit Subministret, posterius Sufficiat: nam prius accipitur actiue, ut suppedito: posterius neutraliter, ut suppetit, apud Latinos. Nisi mauis subaudiri in posteriore, Ecclesia: Ne grauetur ecclesia, quo possit ea sufficere uere uiduis. Cæteris uiduis quæ desolatæ non sunt, hactenus prouidit, ne alerentur à cognatis infidelibus, sed Christianæ à Christianis. Solas desolatas uult ali sumptibus ecclesiæ.

Vt non grauetur.) Et non grauetur, καὶ μὴ βαρείσθω. id est, Sumptibus suis alant, & non onerent ecclesiam.

Honor, pro Subsidio

Qui bene præsunt presbyteri.) Presbyteri hic episcopi uocabulum est non ætatis. Et honorem, subsidium significat: non uulgarem istum honorem, decedere de uia, aperire caput, flectere genu: quemadmodum non uno in loco annotauit & diuus Hieronymus. Siquidem in alijs eleemosyna dicitur, cæterum in ijs quos ætas, aut dignitas, aut alioqui meritum uenerandos reddit, honos appellatur præstitum officium. Et Latini munus honorarium uocant.

Non alligabis os.) οὐ φιμώσεις. Quod Ambrosius uertit, Non infrenabis. Cæterum locus quem citat, extat Deuteronomij capite uicesimo quinto. Mos autem est apud nonnullos circumacto iumento trituram facere, quum apud nostrates flagellis excutiant. [redacted]

[redacted]

Aduersus presbyterum.) Incertum an de seniore loquatur, an de episcopo. Chrysostomus ad ætatem refert, Ambrosius ad dignitatem. Diuus Hieronymus in epistola quadam ad Marcellam indicat à quibusdam, aliud hoc loco solere legi, nimirum illud, Aduersus presbyterum accusationem ne recipias, uerum hanc lectionem qua nos utimur præfert. Et tamen quod damnat Hieronymus, sequitur Ambrosius, commode tamen interpretans, aduersus presbyterum ob ordinis dignitatem non facile recipiendam accusationem, nec ulla fit mentio duorum aut trium testium. Quid enim opus est hoc præcipere in presbytero, quod in omnibus seruandum est? Hoc sic excusat Chrysostomus, in senioribus potissimum esse seruandum. Et haud scio an lector quispiam eruditulus offensus prima specie

sermonis

ſermonis,mutauerit uelut enarrare cupiens quod ſenſit Apoſtolus. Rurſum quod ſequi/
tur,Peccãtes autem coram omnibus argue,ſi ſuperiora ad presbyteros referas,ad coſdem
hoc pertineat oportet:ut ſit ſenſus,crimen non facile recipiendum,niſi ſint idonei teſtes.
Quod ſi conſtiterit,palàm eſſe arguendos in exemplũ omnium.Chryſoſtomus ac Theo/
phylactus utrunque de grandæuis exponit.

Sine præiudicio.) χωρὶς προκρίματος, Sine præiudicio.Præiudicium hoc loco non ſi/ *Præiudicium aliud apud Paulum*
gnificat,quod apud Iurecõſultos,rem prius iudicatam,ſed præcipitatum iudicium,quum
ex concepta temere opinione quippiam agitur,& iudicamus ipſi apud nos antequã com/
pertum habeamus.Ad hunc modum interpretantur Græcanica ſcholia.

In alteram partem declinando.) κατὰ πρόσκλησιν. Interpres legiſſe uidetur πρόσκλισιν, *Varia lectio*
per iota,non per ita,id eſt,à uerbo προσκλίνω, non προσκαλῶ. atque ita legit diuus Am
broſius,apud quem eſt,In aliam partem declinans.Et diuus Baſilius in principio prouer/
biorum,citantibus Græcanicis ſcholijs.Neque ſecus legunt & interpretantur Chryſoſto/
mus ac Theophylactus. At Clemens legit,ut nunc habent Græcorum exemplaria, niſi
quod mihi legendum uidetur πρόκλησιν, non πρόσκλησιν, hoc eſt,prouocationem,non
aduocationem:ſi cui tamen placet per ita ſcribere.

Noli adhuc aquam.) μηκέτι. id eſt, Ne poſthac aquam biberis. Significat eum uſque
ad id tempus,aquam potitaſſe,ut ratiocinatur diuus Hieronymus:& Græcis unica dictio
eſt ὑδροπότει.

Frequentes tuas infirmitates.) ἀσθενείας. Infirmitates intellige non morbos aut gra/
ues ægrotationes,ſed corporis debilitatem.

Manifeſta ſunt.) πρόδηλοι. id eſt,Præmanifeſta:hoc eſt,per ſe manifeſta,etiam prius
quàm damnentur cuiuſquam iudicio.Nam illud præ,refertur ad externum iudicium.Lo/
quitur enim de palàm malis ac palàm bonis,rurſus de clàm malis aut bonis.

Præcedentia ad iudicium.) προάγουσαι εἰς κρίσιν. Iam enim illa cõdemnata ſunt prius
quàm is qui admiſit adductus ſit in iudicium.

Quorundam autem.) Quoſdam autem,eſt Græce:atque ita legit Ambroſius, τισὶ δὲ
καὶ ἐπακολουθοῦσιν. id eſt,Quoſdam autem etiam ſubſequuntur, ſuffragatur uterque
Conſtantienſis.

EX CAPITE SEXTO

NE nomen domini.) Græce eſt,Nomen dei. τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ. Atque ita le/
git & Chryſoſtomus, cumque hoc Ambroſius, ut colligere licet ex inter/
pretatione.

Quia beneficij participes ſunt.) οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι. id eſt, *Varia expoſitio*
ſi qui beneficentiæ participes ſunt,ſiue qui beneficẽtia iuuantur.& in uetu/
ſtis codicibus Qui,comperi,non Quia.Refertur autem ad ſeruos,nõ ad dominos.Quan/
quam Theophylactus bifariam exponit.Chryſoſtomus licet ambigue loquatur,tamen ui
detur hunc ſequi ſenſum,hoc diligentius ſeruiendum dominis Chriſtianis,quod in eos of/
ficium collocatur,qui ex ſupercilio dominorum tranſierunt in affectum parentum,& pro
formidatis dilecti eſſe cœperunt. Ait enim,Non contemnant,quia fratres ſint,ſed magis
ſeruiant quoniam fideles ſunt atq; dilecti,qui beneficium ſumunt. In eandem ſententiam
interpretatur Ambroſius.

Si quis aliter docet.) ἑτεροδιδασκαλεῖ. id eſt,Diuerſa docet,aut diuerſam doctrinam
ſequitur. Nam uidetur in eos competere,qui faſtidita doctrina euangelica uacabant in/
anibus quæſtiunculis. Eſt autem Græcis unica dictio compoſita,de quo ſuperius admo/
nuimus.

Et non acquieſcit.) προσέρχεται. id eſt, Accedit.ita ſonat Græce,& apte reſpondent
Latina.Fortaſſis interpres legit προσέχεται, id eſt,Adhæret.

Superbus eſt.) τετύφωται. id eſt, Inflatus eſt. Ambroſius legit, Superbit. Cypria/
nus in epiſtola quadam legit, Stupore elatus. Suſpicor ab ipſo ſcriptum fuiſſe, Tu/
more elatus.

Sed languens.) νοσῶν. id eſt, Aegrotans. quod apud Græcos ſæpius ad animum re/
 fertur

fertur,ut νοσεῖν dicantur,qui desipiunt ac delirant,hoc est,animi morbo laborant.Quod uerbi mire quadrat in istos sophisticos theologos,qui contemptis ijs,quæ necesse est discere,in stultissimis illis suis argutijs,& nihili labirynthis,ætatem uniuersam conterunt miseri.Quod tamen nolim ita dictum accipi,ut quod nonnulli solent,in ordinis contumeliam detorqueatur,quod in paucos dicitur,honestissimo indignos ordine,perpetua friuolarum quæstionum scabie prurientes,neque prorsus aliud agentes per omnem uitam.Atque utinam theologi sic temperent sua studia,ut nulli sint in quos hæc uere dici possint.Eleganter autem Paulus unico uerbo dixit Pugnas uerborum, λογομαχίας. quum isti iactent se totos in rebus esse.

λογομαχία

Ex quibus oriuntur.) Paulus inuidiam & contentionem singulari numero posuit,atque item Ambrosius.

παραδιατειβαί

Malæ conflictat.) παραδιατειβαί. Malæ,Græci referunt ad suspiciones.Et Theophylactus hanc particulam,etiam commentario interiecto separat ab ijs quæ sequuntur.Nam quod sequitur, παραδιατειβαί, per se sonat in malam partem, propter præpositionem παρὰ, quæ sæpius id efficit, ut in παραφρονεῖν & παραφθέγγεσθαι & παραβλέπειν. Dicuntur autem congressus & disputationes philosophorum diatribæ Græcis,quas hic addita præpositione inutiles facit,& nihil ad rem pertinentes.Scholia Græcanica admonent metaphoram sumptam à scabiosis,qui mutuo conflictu,contactuq; morbum communicant.Sic & Theophylactus ait: παραδιατειβαὶ τοῦτ' ἔστι,σχολαὶ μάταιαι. διατειβὰς γὰρ τὰς σχολὰς ἔθος καλεῖν.ἢ ὅτι καθάπερ τὰ ψωραλέα τῶν προβάτων παρατειβόμενα νόσου πληροῖ καὶ τὰ ὑγιαίνοντα,οὕτως καὶ οὗτοι παρατειβόμενοι ἑτέροις διαφθείρουσιν αὐτούς. id est, Paradiatribæ,id est,scholæ superuacaneæ. Nam mos est,scholas uocare diatribas. Siue quod sicut scabiosæ oues,dum affricant sese,morbo implēt & sanas:ita isti quoq; dum alijs affricant se,corrumpunt eos.Eadem penè uerba sunt apud Chrysostomum. In nonnullis exemplaribus habebatur διαπαρατειβαί. Suspiciones autem malas hic Græci interpretantur falsas opiniones & commentitias,ut congruat cum inutilibus conflictationibus.

Veritate priuati sunt.) ἀπεστερημένων τῆς ἀληθείας. Ambrosius uertit,Et qui ueritate caruerunt.Græce sonat efficacius,Quibus adempta est ueritas.iuxta illud Publij: Nimium altercando,ueritas amittitur. εὐσέβειαν, Ambrosius quum dixisset pietatem,uelut interpretans addit,& dei culturam.

Quæstum esse pietatem.) Post hæc uerba reperi apud Græcos, ἀφίστασο ἀπὸ τῶν τοιούτων. id est,Abstine à talibus.Item Ambrosius,Discede ab huiusmodi.Atqui id in uulgatis Latinorum codicibus non habetur.Etiamsi Theophylactus legit & interpretatur Chrysostomum sequutus.

Cum sufficientia.) μετ' αὐταρκείας. Ea uox significat cum quis sua sorte contentus est,nec aliud desiderat.

In hunc mundum.) Addidit suo more Hunc,quod non est apud Græcos.

Haud dubium quia.) δῆλον ὅτι. Quod est affirmantis. Et plenius reddidisset Græcarum uocum affinitatem, εἰσενεγκεῖν & ἐξενεγκεῖν, si uertisset Inferre & efferre.

Et alimenta.) διατροφάς. Cyprianus enarrans precationem dominicam uertit Et exhibitionem,hoc est quod uocant Præbendam, propius accedens ad sensum Pauli,quàm qui uertit Alimenta.

His contenti simus.) ἀρκεσθησόμεθα. id est,Contenti erimus.Interpres legit, ἀρκεσθῶμεθα, per ω mega.

Superest

Et in laqueum diaboli.) Diaboli,apud Græcum non est:nec additur apud Ambrosium. Vnde consentaneum est adiectum à quopiam ex superioribus,qui locum uoluerit hunc interpretari.

Et inutilia.) Copula redundat,nec est apud Græcos inutilia.Sed ἀνοήτους, id est Stulta.quanquam interpres legisse uidetur ἀνονήτους. atque item Ambrosius.

Quæ mergunt.) βυθίζουσι. id est,Demergunt in profundum.

Et cupiditas.) ἡ φιλαργυρία. id est,Pecuniæ studium.Ambrosius legit Auaricia.Alio qui cupiditas aliarum item rerum est,ut gloriæ,imperij,uoluptatum,uindictæ.

Quam quidam appetentes.) Hic argutatur Valla,quid referat hæc uox Quam.non cupidi-

cupiditatem. Quis enim dicitur appetere cupiditatem? sed pecuniam, inquit, inclusam in hoc uerbo φιλαργυρείαν. Quum apud Latinos nulla sit hic dictio, quæ pecuniam habeat inclusam, de Græcis accipiatur oportet quod indicat Laurẽtius. At in φιλαργυρεία, quid inclusum est, ἄργυρος aut ἀργύριον? quomodo igitur apud illos congruit articulus ἧς? Prorsus hic humanum quiddam accidit Laurentio. Dicuntur autem appetere studium pecuniæ, qui huc incumbunt.

Errauerunt à fide.) ἀπεπλανήθησαν. id est, Aberrarunt.

Patientiam, mansuetudinem.) πραότητα. Ambrosius uertit, Tranquillitatem animi.

Fidei.) Videbatur frigidum si Paulus ei præciperet fidem, quem fecerat episcopum, hoc est, fidei doctorem. Proinde Theophylactus fidei uocabulo excludit quæstiones rixosas, quas uult à Timotheo reijci. Fides enim non requirit subtilitatem humanam.

In qua uocatus es.) In quam. εἰς ἣν. Ad quam, Ambrosius. Græci addunt καὶ, In quam & uocatus es. tametsi non additur apud Theophylactum.

Sine macula.) ἄσπιλον. id est, Immaculatum. & refertur ad ipsum Timotheum, non ad mandatum: id est, ut serues mandatum immaculatus, irreprehensus. Etiamsi Ambrosius refert ad mandatum, si modo codex uacat mendo: consimiliter & Chrysostomus, à cuius commento dissentiebat contextus distinctio. Quanquam sermo Græcus non uetat, quo minus adiectiuũ referatur ad præceptum. Iam ut maxime ἄσπιλον & ἀνεπίληπτον referas ad mandatum, tamen subest aliquid amphibologiæ. Nam si referas ad serua, sensus est, ne macules mandatum tuo uitio: sin ad mandatum, serua mandatum, quod maculam aut reprehensionem nescit, quemadmodum pseudapostolorum præcepta. Et tamen huic sensui refragatur articulus non additus, potius erat dicendum, τὴν ἐντολὴν τὴν ἄσπιλον.

Vsque in aduentum.) μέχρι τῆς ἐπιφανείας. id est, Vsque ad apparitionem, siue illustrationem. quod ego sanè malim, quia sequitur, Quam ille ostensurus est. Quid ostendet? Nimirum gloriam filij sui, quem ante exhibuerat humilem.

Quem suis temporibus.) Quem, refert aduentum, non Christum: id quod liquet ex Græcis.

Solus potens.) μόνος δυνάστης. Id proprie dicitur de principe aut magistratu: unde & δυναστεία.

Rex regum.) Græce est, Regnantium. τῶν βασιλευόντων. Regnant enim quidam potius quàm sunt reges. Hæc omnia Theophylactus accommodat personæ filij: sed Ambrosius mea sententia, rectius accommodat patri: quod perspicuum est ex hisce uerbis: Non quia aliud lumen filij sit, quippe quum in Psalmo scriptum sit, Et in lumine tuo uidebimus lumen: hoc est, lumen patris est in filio: sed quia nemo uidet patrem, ac per hoc inaccessibile inhabitat lumen. Non enim est ordo alicui uidẽdi patrem, nisi Christo, qui de deo est, hic uidit deum. Filius autem quia omnia ipse agit, & apparere dicitur & uideri. Illud ergo peculiare patris est, quod supra dictum est. Quid scripserit Chrysostomus, incertum: certe uersus prima fronte sibi uidetur contradicere. Nam initio rogat, de quo ista dicta sunt? De patre, an de filio? De filio scilicet, Quem suis, inquit, temporibus: & cætera. Ac paulo post uelut oblitus sui mouet aliam quæstionem: Qui solus, inquit, habet immortalitatẽ. Quid ergo? filius non habet? Ex his uerbis palàm est, Chrysostomum quæ dicta sunt accommodasse patri. Aliàs erat absurda quæstio. Sed propius intuenti Chrysostomus in priore quæstione non percontatur quis sit ostensurus, sed quis ostendendus. Pater ostendit, filius ostenditur. Theophylactus fatetur Chrysostomum hæc principaliter adscribere patri, quanquam & filio & spiritui sancto communia. Thomas Augustinum sequutus exponit de trinitate. De ueritate sententiæ non disputo, sed de consuetudine sermonis euangelici & apostolici. Quum enim alijs in locis huiusmodi tribuantur patri ceu propria, sine contumelia filij aut spiritus sancti, cur hic torquemus ad trinitatem? Neque enim ideo non est æternus filius, quia patri tribuitur æternitas, ut notio peculiaris: nec ideo pater non est sapiens, quia filio adscribitur sapientia: nec ideo filius non est bonus, quia spiritui sancto tribuitur bonitas. Sed in his, sacræ literæ habent suum quendam loquendi modum. Ad patrem autorem referuntur omnia: ab illo est immortalitas, uita & lumen. Iam in huius sermonis initio facta est distinctio personarum: Præcipio tibi coram deo, qui uiuificat omnia, & Christo

Locus perplexus discußus

& Christo Iesu, qui testimonium reddidit: & cætera. Eam prosequitur, quod enim ait, Vsque ad aduentum domini nostri Iesu Christi, ad filium pertinet. quod mox sequitur, Quem aduentum ostendet, hoc est, illustrabit ille beatus, ad patrem pertinet: qui quum sit inuisibilis, in filio ostendit maiestatem suam. In priore aduentu filius patri obediuit usque ad mortem, ac sub Pontio professus est bonam professionem: in secundo, pater exhibebit eum gloriosum, sibiq; æqualem. Et in doxologia missæ, filius dicitur esse in gloria patris. Et in Euangelio, Deum nemo uidit aut nouit, nisi filius. Similiter & in appendice epistolæ ad Romanos, dicitur solus sapiens deus, quum inibi bis fiat filij mentio, Prædicationem Iesu Christi. ac mox, Per Iesum Christum. Denique quum toties Paulus nominatim patrem appellet deum, filium tantum dominum, neque quisquam offendatur, cur hic trepidamus in consuetudine mystici sermonis? Hic in nonnullis desiderare cogor candorem Christianæ charitatis, æquis auribus audimus solum deum patrem esse immortalem, & insectamur, si quis pio sensu dicat solum Christum fuisse prorsus alienum ab omni contagio peccati.

Beatus & solus potens.) ὁ μακάριος. Græcus articulus habet emphasim, quam nos reddidimus addito pronomine, Ille beatus. Græca uox dicta est, ab immunitate corruptionis, quam & Homerus tribuit dijs, μακάρεσσι θεοῖσι. Nec est δυνατός, quod sonat simpliciter potentem, sed δυνάστης substantiuum, hoc est, rei publicæ gubernator ac princeps, hanc uocem uelut exponens Apostolus subijcit, Rex regum & dominus dominantium. δυναστεύειν dicuntur, qui potentia rem publicam obtinent, quod deo proprium est, nullis subiecto legibus. βασιλεύς, à prouidentia dicitur, quasi πᾶσι λεύων, quod omnibus prospiciat. Et hoc unice conuenit deo. κύριος, autoritatis nomen est. Nullus enim potest rescindere, quod deo placuit.

In sempiternum.) In, superest. Et κράτος, potestatem quoq; significat ut imperium. Proinde Ambrosius pro Imperio, legit Potestas.

Diuitibus huius seculi.) τοῖς πλουσίοις ἐν τῷ νῦν αἰῶνι. id est, Iis qui sunt diuites in præsenti seculo.

Non sublime sapere.) ὑψηλοφρονεῖν. quod Ambrosius uertit Superbe sapere. Significat autem elato esse animo & arroganter de seipso sentire.

In incerto diuitiarum.) ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι. id est, In diuitiarum incertitudine.

Nobis omnia abunde.) πλουσίως. Rursum interpres non reddidit iucunditatem, quæ est in uocum affinitate, πλούτου & πλουσίως. quasi dicas, Diuitiarum & diuitialiter, siue opulentiæ & opulente.

Bene agere.) ἀγαθοεργεῖν. dictio composita est ex bono & opere, quasi dicas, Bene operari. Demiror quid legerit diuus Ambrosius, qui reddidit hunc locum hoc pacto, In uoluntate bonorum operum: nisi fortè legit, ἐθελοεργεῖν.

Facile tribuere.) εὐμεταδότους εἶναι. id est, Faciles esse ad impartiendum. Ita legit Ambrosius, nisi quod omittit Esse.

Thesaurizare.) ἀποθησαυρίζοντας. id est, Reponentes, siue recondentes sibi.

Diuersa lectio Et ueram uitam.) Græcis est, Aeternam uitam. Ambrosius tamen legit atque interpretatur Veram uitam. Contrà Chrysostomus legit Aeternam, nihil tamen adijciens in interpretatione, unde certo liqueat quid legerit. Theophylactus sine controuersia legit τῆς αἰωνίου ζωῆς. etiamsi nec is attigit enarrans, licet hoc non magni referat, quando non est alia uera uita, nisi uita immortalis. Nam uita impiorum mors est, & hæc uita breui finienda, cursus est ad mortem.

Depositum custodi.) παρακαταθήκην. id est, Quod tibi commissum est. Sentit autem hanc doctrinam quam illi & in initio commendarat. Et ita exponunt Græca scholia. Non enim uult aliquid addi traditis.

κενοφωνίας Vocum nouitates.) κενοφωνίας. id est, Vocum inanitates. Ambrosius & interpres legisse uidentur καινοφωνίας. Quanquam Græca scholia per ε legunt. Nec enim hic agit de nouandis uocibus, sed de disputationibus superuacaneis. Ex interpretatione Chrysostomi non liquet quid legerit. Theophylactus legit & interpretatur κενοφωνίας, id est, ματαιολογίας, non dissimulans tamen Chrysostomū uideri legisse καινοφωνίας per αι diphthongum

phthongum. Addit Videri: quod, quemadmodum diximus, ex illius enarratione non liquet quid legerit.

Falsi nominis.) ψευδωνύμου. quasi dicas, Falsò nominatæ scientiæ. Nec enim est scientia, ubi fides non est. Et hæc omnia mire quadrant in hos quosdam spinosos theologistas. Non enim de omnibus loquor, & fortasis nulli tales futuri sunt. Et apte dixit, ἀντιθέσεις, oppositiones: quod omnibus de rebus inter istos mira sit digladiatio. ψευδώνυμοι Falso dicti

Promittentes.) ἐπαγγελλόμενοι. Cur non potius Profitentes?

Circa fidem exciderunt.) ἠστόχησαν. id est, Aberrarunt: sicut antea uertit. Ductum autem ab ijs, qui aberrant à scopo. Hieronymus dialogo aduersus Pelagianos secundo, uertit Errauerunt.

Gratia tecum.) Hoc Paulus suapte manu subscripsit, ut putat Ambrosius.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD TIMOTHEVM SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

Timotheo chariss. fil.) Hic non est γνησίῳ, ut in superiore, sed ἀγαπητῷ, id est, dilecto.

Gratia & misericordia.) In Græcis codicibus absunt coniunctiones: tantum est, Gratia, misericordia, pax.

Gratias ago.) χάριν ἔχω. id est, Gratiam habeo. Nam ita mauult Valla. Et ad eum modum legit Ambrosius. Quanquam haud absurde Valla dubitat, an quis apte dicatur habere gratiam deo. Nam gratiã habere dicitur, qui animum habet referendi beneficij. Sed gratias agit etiam is qui non cogitat de referendo, tantum declarat animum gratum ac memorem.

A progenitoribus meis.) ἀπὸ προγόνων. id est, A progenitoribus, siue à maioribus. Ambrosius legit, à proauis. Significat enim Paulus se natum ex ijs, qui longa retro serie fuerint cultores dei. Nam Meis pronomen, redundat, additum apud nos explanandæ rei gratia. Progenitorum autem uocabulum non solum complectitur parentes, sed superiores etiam nominibus carentes. Et seruio, non est δουλεύω, sed λατρεύω, id est, Quem colo. Nam hoc quoq; significat λατρεύω. Colebat & in Iudaismo, sed impura conscientia.

Recordationem.) ὑπόμνησιν. id est, Commonitionem. quum aliquid suggeritur memoriæ, ne ueniat in obliuionem.

Fidei quæ in te est non ficta.) Melius Ambrosius, Eius quæ in te est syncerae fidei.

Matre tua Ethnice.) Eunice, ut habetur & in nostris exemplaribus uetustissimis, uel potius Eunica, à uictoria dictum uocabulum. Est autem nomen meretriculæ apud Theocritum. Carrensis homo diligens, interpretatur Etnicem Græcis sonare Fortunatam. Is qui sic primum interpretatus est, legit Eutyche, aut aliud somniauit. Carrensis

Certus sum autem quod & in te.) πέπεισμαι δέ, ὅτι καὶ ἐν σοί. id est, Persuasum autem habeo quod & in te, scilicet est ea fides.

Quod & in te.) Hic Græce colon est, ut subaudias Habitat.

Admoneo te.) ἀναμιμνήσκω. id est, Commonefacio, seu potius redigo in memoriam.

Resuscites.) ἀναζωπυρεῖν. quod est proprie ignem iam conditum ac sopitum suscitare. Ambrosius legit, Vt recrees donum dei.

Gratiam dei.) χάρισμα. id est, Donum. Et ita Ambrosius. Mirum quod Græcum exemplar sequutus Ambrosius, legat, Noli itaque erubescere in testimonium domini nostri, neque in me uinctum eius. Atque ita legisse propemodum declarat illius interpretatio, in qua

qua habetur, Non est enim unde erubescatis in ea. Etiamsi in Euangelio legimus, Qui confessus fuerit in me: & cætera. Sed mirum est hanc sermonis formam hic affectatam, quum apud Græcos non sit.

Sed uirtutis.) δυνάμεως. id est, Potentiæ & roboris ac fortitudinis. Et quod modo uertit Timoris, Græce est δειλίας, quod & ignauiam sonat, animiq; imbecillitatem. Cæterum σωφρονισμοῦ, quod noster uertit Sobrietatis, Augustinus ad Bonifacium libro quarto, capite quinto, legit Continentiæ, hic crebro uertit Pudicitiæ. Sobrietas autē plura complectitur. Nec enim sanus est, qui luxu, somno, amore, odio, simili ue affectu tenetur.

Collabora.) συγκακοπάθησον. id est, Simul affligere cum euangelio, & particeps esto afflictionum quæ prædicationem euangelij comitantur.

Qui nos liberauit.) τοῦ σώσαντος. id est, Qui nos saluos fecit, aut seruauit. Ita & Ambrosius.

Vocatione sua.) Sua, non est in Græcis codicibus, ne in uetustis quidem exemplaribus aliquot, nec apud Ambrosium, nec apud Chrysostomum in interpretatione: tantum est, Vocatione sancta. In utroque Constantiensi habebatur Sua, sine Sancta. Nec secundum opera. Ambrosius legit Merita, pro Opera.

Seculare, pro Aeterno. Ante tempora secularia.) αἰωνίων. id est, Aeterna. Sic enim notat uniuersum tempus, quod cœpit ab orbe condito. Mirum est quem autorem sequutus Aquinas, dicat seculum *Aquinas expensus* esse mille annorum, quum ludi seculares centesimo quoque anno soliti sint instaurari: & addit, mille annos esse hominis ætatem, quod tam diu uiuere dicatur homo, quamdiu durat illius memoria, sed illam non porrigi ultra mille annos. At quot milia sunt hominum, quorum nunc memoria celebrior est, quàm ante mille annos fuerit illorum uita? Et quotusquisque est cuius memoria duret usque ad annos ducentos. Quorsum autem attinebat hic facere mentionem annorum, quum loquatur de æterna prædestinatione quæ tempus nescit? Quoties Paulus excludit operum fiduciam, commendans dei gratiam: & sunt hodie, qui abhorrentes ab huiusmodi sermone iactant bona opera sua, nec gratiæ nec fidei laudem ferentes sat æquis auribus.

Per illuminationem.) διὰ τῆς ἐπιφανείας. id est, Per apparitionem. quod superius uertit, Aduentum. Quanquam epiphania, nonnunquam illustrationem sonat: ut & ἐπιφανής, illustris. Atqui interpres non reddidit Græcarum uocum affinitatem φανερωθεῖσα & ἐπιφανείας. quasi dicas, Illustrata est per illustrationem Iesu Christi.

Destruxit quidem mortem, illuminauit autem uitam.) καταργήσαντος. id est, Qui aboleuit, & obliterauit. & φωτίσαντος, id est, In lucem produxit. Nam hæc duo inter se composuit ueluti pugnantia. Mors regnabat, ei regnum abrogatum est. Latebat uita, ea per Christum emicuit.

In quo.) εἰς ὅ. id est, In quod: nempe euangelium.

Prædicator.) κῆρυξ. id est, Præco: potius quàm Prædicator.

Magister gentium.) διδάσκαλος. id est, Doctor. Tria sibi uindicat. Præco, palàm euulgat: Apostolus, nihil celans exequitur quod commissum est: Doctor, reddit rationem, ut persuadeat. Hanc autoritatem deo tribuit, In quod positus sum. & confirmat argumento, Ob quam causam etiam hæc patior. Nunc multi disputando doctores sunt, non patiendo.

Non confundor.) οὐκ ἐπαισχύνομαι. id est, Non erubesco, siue non pudet me.

Scio enim cui credidi.) Non est sensus Græci sermonis, Paulum non ignorare, cui con-*Verus sensus* fisus esset. Verum hæc est sententia: Scio quod is cui credidi, potens est seruare depositum meum. οἶδα γὰρ ᾧ πεπίστευκα, καὶ πέπεισμαι, ὅτι δυνατός ἐστιν. Nam si prior esset sensus, non diceret ᾧ, sed τίνι. Quanquam potest & hic esse sensus, Noui eum cui credidi, & *Calumnia depulsa* certus sum quod potens sit. Quum ego eandem sentētiam reddiderim explanatius, quàm reddidit interpres, miror cur quidam hunc locum magnis conuitijs putarit insectandum, quasi non intellexerim quid Paulus sentiret. Quanquam in prima æditione librariorum errore, Quòd, coniunctio fuerat per incuriam relicta, secundo loco, pro quo nos habemus Quia. Denique siue legas, Noui eum cui credidi, & certus sum quod is potens est, & cætera: Siue coniunctim, Scio certusq; sum, quod is cui credidi potens est, & cætera: eadem

idem ferme redditur sententia.

Formam habens.) ὑποτύπωσιν ἔχε, id est, Formam habe, siue exemplar habe, hoc est, alijs formam propone pie uiuendi. Ambrosiana lectio hoc loco nonnihil discrepat tum à nostris, tum à Græcis. Sic enim legit, Formam habens sanorum uerborum quæ à me audisti in fide & dilectione, quæ est in Christo Iesu. Bonũ cõmendatũ custodire per s.l.q.h.i.n. Et belle quadrat, si custodire dictum sit pro custodi.

Sanorum uerborum.) ὑγιαινόντων. Quicquid probant id Græci uocant ὑγιὲς, unde & prouerbium, ὑγιὲς οὐδὲ ἕν, cum omnia displicent. Contrà, cum res cum uitio coniuncta est, aiunt, τὰ πάντα νοσεῖν. & ὑγιαίνειν iubemus eos, in quibus desideramus sanam mentem.

Sanum, ægrotare, Græcis quid

Scis enim hoc.) Enim, redundat.

Auersi sunt à me.) ἀπεστράφησάν με, id est, Auersati sunt me, hoc est, aspernati sunt. Ambrosius legit auersati, non auersi. Et nemo dicit, auersatus est à me: unde suspicor præpositionem à librario adiectam.

Omnes qui in Asia sunt.) πάντες οἱ ἐν τῇ ἀσίᾳ. Potest legi & erant: nam tempus non exprimitur Græcis uerbis.

Philetus.) φύγελλος, id est, Phygellus, atque ita legitur in peruetustis exemplaribus Latinis, itaque citatur à diuo Hieronymo in epistola de uestibus Aaron. Et ita legit Ambrosius.

Philetus pro Phygellus

Cũ Romam uenisset.) γενόμενος ἐν ῥώμῃ. i. Cum esset Romæ. Atque ita legit Ambrosius.

Sollicite.) σπουδαιότερον, id est, Studiosius. Ambrosius submonet προσονομασίας in εὗρε & εὑρεῖν, repperit in afflictionibus quem quærebat, reperiat & in die iudicij misericordiam qui præstitit.

Et quanta Ephesi.) καὶ ὅσα, id est, Et quæ, siue quæcunque, aut potius in quibuscunque.

EX CAPITE SECVNDO.

COnfortare.) ἐνδυναμοῦ, id est, Fortis aut robustus esto, aut corroborare, Nam confortare quidam negant esse Latinum.

Labora sicut.) σὺ οὖν κακοπάθησον, id est, Tu igitur feras afflictiones: nam hoc significat κακοπαθεῖν, ut modo admonuimus.

Nemo militans deo.) Deo, redundat: etiamsi additur apud Ambrosium, non tamen in interpretatione. Apud Chrysostomum in primo contextu non additur deo, nec apparet ex interpretatione quod addiderit. Adhibet enim Paulus hoc simile à militibus sumptum, quorum nemo curat rem domesticam, posteaquam sacramento fuerit addictus militiæ, sed imperatoris sui negocium agit. Multo magis id conuenit facere eum, qui militat Euangelio. Porrò has ceu parabolas adhiberi, planissime testatur interpres Chrysostomus. Theophylactus nobiscum certe legit implicat, nõ implicet, nec addit deo, licet interpres de suo addiderit.

Superest apud nos nemo militãs deo

Implicat se.) ἐμπλέκεται, id est, Implicatur. Quanquam huiusmodi passiua subinde uertit per pronomina reciproca. Sed deprauatius qui legunt implicet imperandi modo. Non enim iubet ne se implicent, sed negat eos deo militare qui sese inuoluunt.

Negocijs secularibus.) ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις, id est, Vitæ negociationibus, aut occupationibus. Porrò βίου uictum magis sonat quàm uitam. Et apud iureconsultos uictus nomine continetur & uestis. Qui militat, non est sollicitus de uictu, rem uictoriæ agit, de uictu prospicit imperator.

Victus quòd ad uitæ pertinet necessitatem

Vt ei placeat, cui se probauit.) ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ, id est, Vt ei qui se militem delegit placeat, hoc est ei cuius spiritu delectus est & adscriptus ad hanc militiam. Fortassis interpres uertit, ei qui se probauit, tametsi Ambrosius legit atque etiã interpretat̃, cui se probauit, id sentiẽs ut apparet, cui se cõcredidit. Chrysostomi interpres legit, qui se elegit.

Nam & qui certat in agone.) ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῇ τις, id est, Si uero & certet aliquis. Verbum est unde dicuntur athletæ: nam ab ijs quoque ducit simile.

Diuersa lectio

Non coronabitur.) οὐ στεφανοῦται, id est, Nõ coronatur, suffragante Ambrosio, hoc est, non sat est quomodocunque certare, sed ita certandum ut uincas. Suffragabatur codex Constantiensis uetustior.

Laborantem agricolam.) Video Græcos etiam interpretes nonnihil hærere hoc in loco, sed mea sententia sermonis ordo paulo perturbatior, obscuritatem adduxit orationi: ea

tolletur, si κοπιῶντα sit pręteriti temporis, & ab eo pendeat aduerbium πρῶτον, id est, prius, & non ad infinitum uerbum quod sequitur λαμβάνειν. Vt sententiam ad hunc ordinemus modum: Oportet agricolam accipere fructus, sed si prius laborarit. Tres enim adhibuit parabolas, militis, athletæ, & agricolæ, quorum unusquisque cæteris curis omissis, suũ munus gnauiter obit. Neque deest præmiũ, si suo quisque prius functus fuerit officio. Equidem opinor hoc sensisse Paulũ, licet diuersam sententiam sequatur Ambrosius, interpretans, eum primũ debere sumere q̃ primus est, ac deinde distribuere reliquis. Chrysostomus bifariam interpretatur. Cæteri athletæ non capiunt præmiũ, nisi parta uictoria. Agricola & dum colit terram nonnihil interim fructus percipit, expectans in posterum copiosiorem prouentum. Aut agricolæ, quoniam cum diuite fideli que terra commercium habet, non interuertitur suum præmium, ipse primus capit, qui colit.

Dabit pro det Dabit enim tibi dominus.) Græce non est dabit, sed δῴη, id est, Det, quod est precantis, ad eum modum palàm enarrat hunc locum Chrysostomus, cum dicat Paulũ paterno affectu non desinere precari bona Timotheo, ceu timentẽ filio charissimo. Tametsi interpres Chrysostomi nostram secutus æditionem, uertat dabit, pro det.

In quo laboro.) κακοπαθῶ, id est, Affligor, quod suo more ferè transfert laboro. Quanquam non sum nescius, & apud Latinos laborare aliquoties sic accipi, ut sit idem quod in rerum difficultatibus uersari.

Latro κακοῦργος sic & in Euangelijs Quasi male operans,) ὡς κακοῦργος, id est, Vt maleficus, aut facinorosus. Miror quod exemplũ secutus Ambrosius uerterit, quasi latro. Nihil enim simile in κακοῦργος & λῃστής, quod magis sonat facinorosum. Quanquam in Euangelio constanter hic interpres κακούργους uertit latrones, ut illic indicauimus.

Non est alligatum.) οὐ δέδεται, id est, Non fuit alligatum. Est autem allusio festiua in Græcis uocibus δεσμῶν & δέδεται, id est, Vincula & uinctum fuit.

Cum gloria cœlesti.) αἰωνίου, id est, Aeterna. Interpres & Ambrosius legisse uidentur οὐρανίου.

Fidelis sermo.) Rursum est πιστὸς ὁ λόγος, Quæ uerba Paulus suo more præmittit, dicturus rem certam & indubitatam, aut subijcit, uelut asseueratione confirmans quod dixit. Quanquam Ambrosio non adduntur hoc loco.

Si negauerimus.) εἰ ἀρνούμεθα. i. Si negamus, in quo modo pronunciauit & superiora.

Si non credimus ille fidelis.) Nec hoc loco seruata est Græcarum uocum affinitas, ἀπιστοῦμεν, πιστός, id est, Diffidimus, fidelis siue fidus.

λογομαχεῖν Noli contendere uerbis.) λογομαχεῖν. Dictione composita, id est, pugnare uerbis: uerbum cognatum ei nomini quod ante uertit Pugnas uerborum.

Nihil enim utile est.) εἰς οὐδὲν χρήσιμον, id est, Ad nullam utilitatem. Iam enim nouum esse non debet, adiectiuum usurpari loco substantiui, nisi malis hanc particulam per parenthesin interseri.

Nisi ad subuersionem.) Et nisi, redundat: & ad subuersionem refertur ad illud superius, noli pugnare uerbis, siue ut Apuleius loquitur uerbigerari: ut illud, Ad nihil utile, per parenthesim interseratur, si subaudiatur uerbum substantiuum est. Quanquam interpres & Ambrosius quo sensus esset dilucidior, unum & alterum uerbum de suo addiderunt. *Ordo* Sic autem ordinandus est sermo: Hæc admone, contestans coram domino, ne uerborum pugnas sequantur, nulla utilitas, ad subuersionem audientium. Cæterum infinitum quod interpres retulit ad Timotheum, haud scio an rectius accommodetur ad cæteros omnes: ut hoc ipsum sit, quod illos admonet per Timotheum, ne inter se friuolis quæstiunculis depugnent, cum Christiana philosophia nõ sit sophistica disputatio, sed uita pura & Christo digna. Siquidem Timotheo non timebat ab hoc morbo, sed animat eum ad contemnendos eos qui tali morbo tenebantur.

Sollicite autem cura.) σπούδασον ἑαυτὸν. id est, Stude teipsum &c. Augustinus legit, Satisage pro stude. Nec est τὸ autem, uel apud Græcos, uel apud Ambrosium.

Probabilem exhibere.) δόκιμον, id est, Probatum: siue probum.

Operarium inconfusibilem.) ἀνεπαίσχυντον, id est, Qui non pudefiat, siue erubescat. Quanquam Ambrosius legit, non impudoratum. Porrò impudoratos uocari, qui contentionibus

tionibus nituntur: uelut hoc pertineat ad disputationes contentiosas, quas pugnas uerborum appellat, quod in his nemo uelit cedere, sed sua quisque pertinacissime tueatur, & alius alium conspuat. Augustinus libro primo contra Cresconium capite secundo: Non erubescentem legit pro inconfusibilem.

Recte tractantem.) ὀρθοτομοῦντα.) Sonat quasi dicas, recte secantem. Et scholia Græcorum admonent metaphoram sumptam à securi aut gladio, quo resecantur inutilia & superuacanea. Est prouerbiū de Tenedia bipenni, quod si quis legat, melius intelliget huius loci sensum. Incidit enim sermo ueritatis, cum in huiusmodi disputationibus ueritas amittatur, & spinis quibusdam inuoluatur. In hanc sententiam, cum interpretentur magno consensu ueteres orthodoxi, tamen uisum est cuidam incessere quod nos pro tractantem uertimus secantē, nequaquam reprehendentes quod uerterat interpres, sed dilucidius explicantes quod scripsit ac sensit Paulus. An recte tractare sonet Græcis ὀρθοτομεῖν in præsentia nō disputo, fortassis interpres nō habebat alias uoces, quibus redderet Græcam. Certe Ambrosianam interpretationem, nemo prorsus intelliget, nisi Græcæ uocis emphasim teneat. Huius cōmentum subscribam, quandoquidem mihi uidetur, non in hunc usum tantū conducibile. Quoniam sunt aliqui qui dicunt contentionem audientibus prodesse, apostolus autem sciens magis obesse, hoc mandat, ut unusquisque hoc curet, ut spreta altercatione semetipsum probabilem faciat, & impudoratos appellans eos, qui contentionibus nituntur. Necesse est enim, ut contentio extorqueat aliquid, imò multa quæ dicantur contra conscientiam, ut intus, in animo perdat, foris uictor abscedat. Nemo enim patitur se uinci, licet sciat uera quæ audit. Recte autem tractat & bona conscientia, qui uolentibus loquitur & pacificis. Collatio ergo inter dei seruos esse debet non altercatio. Hactenus Ambrosius. Qui quod hic monet, idem plurimis in locis admonet Chrysostomus. A qua quidem regula quantum absint qui hodie uirulentis libellis, ac linguis sese lacerant, tam impie crudeles in proximū, quàm turpiter adulantes erga principes, uiderint alij. Certe liquet Ambrosiū interpretari quid sit recte secare: qui amputat contentiosa, & relinquit placida atque utilia, recte secat, nimirū amputatis ijs, quæ noxia sunt. Chrysostomus scribit hunc in modum: Complures enim illud undique lacerant atque discerpunt, plurimaque illi immiscent noxia germina. Non ait dirigentem, sed recte tractantem, ac si dicat Amputa quæcunque adulterina oriuntur, & cætera huiusmodi, summa cum uehementia incumbe, ut resecentur. Atque uelut in loris atque corrigijs superflua quæque atque à prædicatione aliena, gladio spiritus abscinde. Hactenus Chrysostomus. Huic ita succinit Theophylactus: Recte tractantem uerbum ueritatis: Etsi, inquit, plerique id uerbum discerpunt, traducuntque aliò, tu tamen idipsum recte pertracta. Vel pertracta, inquit, hoc est, dirige & circuncidito inutilia quæque, & deme gladio sermonis & uerbi, quæ ab Euangelij sunt prædicatione aliena. Nec hinc abhorret glossema quod in rhapsodia, quam nescio qua de causa uocant ordinariam, interiectū est in spacio dirimente uersus, sic habet, haud scio an ex Bedæ commentarijs decerptum: Secundum competentiam singulorū ut altis spiritalia, Lac distribue paruulis. Videmus omnes exponere Græcæ uocis Emphasim, quæ à secando dicatur, cum nulli Latinorū tractare significet secare. Sed Tomi Græcis dicuntur uolumina, quæ Latini uocant tractatus. fateor, sed Tomi dicuntur à secando, quod olim in pellibus scribebant, in hoc resectis, ut con uolui possent in surculum. Sed tractantur etiam quæ uerbis disputantur.

Prophana autem.) βεβήλους. Quam uocem superius uertit inepta.

Et uaniloquia.) Copula &, redundat. κενοφωνίας, id est, Inanes uoces. eadem uox quam superius uertit uocum nouitates: & hoc quoque loco Ambrosius ita legit καινοφωνίας, id est, nouitates, consentiente & Chrysostomo. Cæterum κενοφωνίας uerti poterat, inaniloquia. Imò sic hoc sane loco uertit interpres. Germanam lectionem adhuc retinent duo Constantienses, & alij minus deprauati.

Deuita.) περίϊστασο. Quod tametsi significet abscide, tamē quoniam Græca præpositio ancipitis est naturæ, melius hoc loco uertas, supersedeto, siue prætermittas. Græca scholia bifariam exponunt, aut reijce, aut insta uehementer, ut coerceantur. Opponitur enim qd' modo dixerat ὀρθοτομοῦντα, recte secantem & dijudicantem, reiectis & recisis altercationibus superuacaneis, quibus lites nō finiūtur, sed alūtur ac augent. Et admonet Ambrosius

ὀρθοτομεῖν

κενοφωνίαι

De uita interpretatum pro tolle è uita

Anxiæ quæstiones Christianorum disputationes collationes esse debere, non altercationes. Et Chrysostomus ubiq; destomachatur in hoc hominum genus, & tamen ille nondum audierat nostras disputationes de filiationibus, de relationibus, de instãtibus: ne quid adijciam quod iustius, sed periculosius dici poterat.

Proficiunt ad impietatem.) προκόψουσι, id est, Proficient, futuri temporis, & ita legit Ambrosius suffragantibus uetustis exemplaribus, Nec tam est multum, quàm amplius. Porrò quod dicit, inaniloquia proficere ad impietatem, non omnino id sentit Paulus, quod fortasse uerba Latina sonant, huiusmodi disceptationes adducere nos ad impietatem. Verũ id sentit, disceptationes huiusmodi quo magis admittuntur, hoc magis serpere & crescere ad maiorem impietatem, gliscentibus indies contentionibus ambitiosis. ἐπὶ τὸ πλεῖον ἀσεβείας, id est, Ad maiorem impietatem. Atq; in hunc modum Græcanica scholia interpretantur, & optime congruunt ea quæ sequuntur.

Cancer morbus Vt cãcer serpit.) Cãcer hoc loco morbus est γάγγραινα. Ne qs animal hoc loco putet esse

Serpit.) νομὴν ἕξει, id est, Pastionẽ habebit, ut conueniat cũ uerbo proficiet, quod est futuri temporis. Porrò morbus is depascitur locum quem occupauit: unde statim arcendus.

Qui à ueritate exciderunt.) περὶ τὴν ἀλήθειαν ἠστόχησαν, id est, Circa ueritatem aberrarunt, de quo uerbo superius admonuimus. Nam ἀστοχεῖ, qui non attingit, quod destinabat attingere, ueluti scopum, aut aliud simile.

Et subuerterũt.) ἀνατρέπουσιν, id est, Subuertũt. Persistebãt em̃ adhuc in suo peruerso studio. Sic adducit Augustinus lib. cõtra Faustũ iiij. cap. ij. iuxta fidẽ uetusti uoluminis manu descripti, quod nobis exhibuit honorabile collegiũ canonicorũ Martinensiũ Louanij.

Cognouit dominus.) Hoc additum apparet, uelut exemplum signaculi, quod palàm declarat Chrysostomus & huic libenter accinens Theophylactus, hunc enarrans locum. *Enim, superest* Vnde minus quadrat, quod legitur in Ambrosianis codicibus, Cognouit enim dominus. Quanquam ad eundem modum refert Augustinus libro de Catechizandis, capite secundo. Et Chrysostomus putat testimonium hoc desumptum ex libro Deuterononij, quod tamen nihil officit annotationi nostræ.

Qui sunt eius.) τοὺς ὄντας αὐτοῦ, id est, Qui sunt sui. Atq; ita citat diuus Hieronymus in Zachariam. Tolerabile est quod legit Ambrosius epistola prima, Cognouit dominus, qui sunt ipsius: quod ipse, ad reciproci pronominis naturam proxime accedit.

Discedit pro discedat Et discedit.) Discedat ἀποστήτω. Atq; ita legit Ambrosius, atq; ipse etiam Aquinas, consentientibus uetustis exemplaribus.

Qui inuocat nomen.) ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα, id est, Qui nominat nomẽ, quemadmodum habent & antiqui codices. Siquidem in exemplari Paulino euidens rasura testatur, aliud fuisse scriptum. Et in codice Donatianico sine rasura scriptum erat, Qui nominat nomen domini. Suffragabatur utrunq; Constantiense. Theophylactus & legit & exponit nomen nominat, licet interpres Latinus constanter insulserit pro nominat inuocat. Augustinus, loco quem modo citauimus, refert, Qui inuocat nomen domini. Tametsi in quibusdam Græcorum exemplaribus additum erat χριστοῦ, atq; ita legit Chrysostomus, nisi mendũ est, Nam Theophylactus legit κυρίου, quod mihi magis probatur, Nam dominũ nullus agnoscit nisi seruus illius. Alijs enim uerbis apostolus retulit sententiam quæ est prima Corint. duodecimo. Nemo potest dicere dominum Iesum nisi in spiritu sancto.

Et quædam quidem in honorem.) Dilucidius erat, illa quidem in honorem, hæc uero in ignominiam: ut hæc referat proxima, nempe lignea ac testacea, illa aurea & argentea. Carent enim Græci huiusmodi pronominum proprietate. Quod si schematis decus uoluisset interpres reddere, dicendum erat, In decus ac dedecus τιμὴν, ἀτιμίαν.

Si quis ergo emundauerit se.) ἐκκαθάρῃ. Chrysostomus notat uerbi præpositionem quasi plus sit ἐκκαθάρῃ quàm καθάρῃ.

Et utile domino.) Et, redundat. εὔχρηστον, Quod sonat accommodum usibus domini.

Ad omne opus bonum paratum.) Paratum, hoc loco participium est ἡτοιμασμένον. Vt intelligas non promptum, sed à domino in hunc usum præparatum.

Superest in nostris Fidem spem.) Spem, nec est in Græcis, nec in antiquis Latinorum codicibus, nec est apud Ambrosium, nec apud Theophylactum, nec apud Chrysostomum, siue spectes contextum

textum, siue excutias interpretationem, ne in codice quidem Donatianico quem in tertia æditione habuimus in consilijs. Nec in duobus è Constantia missis. Ambrosius cum Græcis tantũ tria ponit, fidem, charitatem & pacem. Fides excludit ambitiosas disputationes, charitas non quærit quæ sua sunt, ex his pax alitur.

Et pacem.) Et copula redundat.

Sine disciplina quæstiones.) ἀπαιδεύτους ζητήσεις, id est, Ineruditas quæstiones. Atq; ita uertit Ambrosius. Et rursum deuita est παραιτοῦ, in quo mirum illum nõ meminisse suæ copiæ. Sonat autem reijce, & aspernare, nec admitte.

Generant lites.) μάχας, id est, Pugnas. Eleganter autem huiusmodi disputationes rixosas, pugnas uocat.

Non oportet litigare.) μάχεσθαι, id est, Pugnare. Et rursum paulo post, μάχεσθαι uertit, litigare. Tametsi non admodum mutatur sententia, tamen perit emphasis metaphoræ.

Docibilem.) διδακτικὸν, id est, Idoneum ac paratum ad docendum, magis quàm imperiosum. Nunc quidam cogere malumus quàm docere. Cyprianus in epistola ad Stephanũ urbis Romæ episcopũ, interpretatur docibilem, qui paratus sit discere: cui sententiæ reclamat Græca uox, quanq; non refellitur ab Augustino libro de baptis. contra Donat. V. cap. XXVI. Quod hic dicit διδακτικὸν Plato in Gorgia uocat διδασκαλικὸν

Patientem.) ἀνεξίκακον, id est, Tolerantem malos siue mala. Plus enim significat uox Græca quàm tolerantem.

Cum modestia.) ἐν πραότητι, id est, In mansuetudine seu lenitate. Potest enim utrouis referri, uel ad superiora, Tolerantem malorum in lenitate: uel ad inferiora, erudientem in lenitate. Quanquam non inficias eo παιδεύειν nonnunquam sonare corripere.

Qui resistunt ueritati.) Veritati, redundat, nec est apud Ambrosium. Nam is quidem ad hunc legit modum, Corrigentem eos qui diuersa sentiunt. *Superest in nostris*

Ne forte det.) μήποτε δῷ. Nequando det. Quanquam si Latine loqui uoluisset interpres dixisset, si quando. quod μὴ apud Græcos nõ semper est negantis aut prohibentis, sed nonnunquam dubitantis, ut apud nos, num aut si. Sensit orationis incommodum Augustinus. Proinde libro quem inscripsit de singularitate clericorũ primo, capite decimoquarto interpretatur, ne quando det, ut aliquando det. *Ne quando, pro si quando*

Et resipiscas.) ἀνανήψωσιν, id est, Redeant ad sobrietatem, uel expergiscantur: utrunq; enim significat νήφειν.

Diaboli laqueis.) Græcis est laqueo, numero singulari.

A quo captiui tenentur.) ἐζωγρημένοι ὑπ' αὐτοῦ. significat autem proprie uiuum capi in bello. Nam hic Græca uox composita est, sicut & aliàs admonuimus.

EX CAPITE TERTIO

Erunt.) Erunt enim, ἔσονται γάρ.

Seipsos amantes.) φίλαυτοι, id est, Sui amantes, & sibi placentes, hoc est, suis cõmodis studentes. Vnde dicta φιλαυτία, cæcus, ut inquit Flaccus, amor sui. Id Ambrosius ita reddidit, Erunt homines sui tantum amatores. Nos super hac dictione φίλαυτος copiosius disseruimus in Chiliadibus nostris. Hugo Carrensis planè theologice explicuit hanc uocem, cuius equidem uerba cum suo flore subscribam: Sicut, inquit, solet dici de ribaldo, qui quando magnũ frigus est, amplectitur se brachijs, ut sic calefaciat se quoquo modo, & dicitur derisorie, iste ribaldus multum diligit se, qui sic se amplectitur brachijs. An non flagitium fustuario dignũ, sic nugari in adorandis literis, idq; tam indocte, non solum impie? Et tamẽ hæc legunt attoniti qui Moriæ lusum ferre non possunt. Saltem qui tam impense fauent Carrensi negent hæc ab ipso scripta, sed ab illius sodalibus parum sobrijs addita. *Hugo Carrensis*

Cupidi.) φιλάργυροι, id est, Cupidi pecuniæ. auari legit Ambrosius.

Elati.) ἀλαζόνες, id est, Gloriosi, ut ipse interpretatus est Plautus. Ambrosius legit, insolentes. Hieronymus in Michæam legit, fastidiosi. At suspicor scriptum fuisse, fastuosi. Nõ damno quod uertit interpres, sed tamen elatus esse potest qui non sit ἀλαζὼν, qui fastu se iactat ac uenditat, cum sit inanis rerum bonarum.

Parentibus non obedientes.) ἀπειθεῖς, id est, Immorigeri, siue intractabiles.

Scelesti. ἀνόσιοι. Quod rectius Ambrosius uertit, impij. Dici possunt & impuri.

Sine affectione.) ἄστοργοι. Quod proprie significat eos qui nullo affectu sunt in suos, puta filios, aut famulos, aut uxorem. Deploratissimi sunt enim in quibus etiam naturæ affectus obsoleuerunt.

ἄσπονδοι fœdifragi

Sine pace.) ἄσπονδοι. Quod Ambrosius uertit, sine fide. σπονδὴ fœdus significat & amicitiam, quod refertur ad alienos, & nō domesticos, cū quibus boni, fœderibus & amicitiæ uinculis copulantur, quibus natura coniuncti nō sunt. Gradus enim aliquot attigit, Parentibus immorigeri, quæ est impietatis species, erga deum impij ἀνόσιοι, erga benemeritos ingrati, erga propinquos ἄστοργοι, erga amicitiæ fœdere iunctos ἄσπονδοι.

Criminatores.) διάβολοι, id est, Calumniatores, siue delatores.

Sine benignitate.) ἀφιλάγαθοι. Quod ita sonat, quasi dicas, nō amici bonis. Sic interpretant Græcanica scholia. Ambrosius uertit, bonorū inimici. Cyprianus, bonū nō diligentes

Proditores.) προδόται, id est, Desertores amicitiæ & sodalitatis.

Proterui.) προπετεῖς, id est, Præcipites, siue temerarij.

Tumidi.) τετυφωμένοι, id est, Inflati. Quanq̃ haud male interpres uertit: eosdem & turgidos uocamus. Ipsum esse suspicor, quod Cyprianus aliquoties reddit, stupore elati.

Superest in nostris cæci

Cæci.) Cæci, nec est in Græcis, nec in Latinis exemplaribus antiquis, nec apud Chrysostomum, nec apud Ambrosium. Opinor hanc uocem sic irrepsisse, quod sciolus aliquis in margine asscripserit, ueluti corrigens, pro τετυφωμένοι, τετυφλωμένοι. Quorum prius sonat elatos, posterius cæcatos.

Et uoluptatum amatores.) φιλήδονοι μᾶλλον ἢ φιλόθεοι. Longe uenustius dixit Græce, dictionibus compositis, id est, uoluptatum amantes, magis quàm amantes dei. Cyprianus legit, uoluptatem magis quàm deum diligentes. Tantum agmen uiciorum sequitur philautiam. Eam pestem reddit insanabiliorem addita pietatis simulatio.

Speciem pietatis.) μόρφωσιν. Quasi dicas, formationem. Notat enim eos, qui dictis norunt alijs præscribere, quomodo debeant pie uiuere, cum ipsi diuersa sequantur. Cyprianus legit, deformationem religionis.

Virtutem autem.) δύναμιν. Vim hoc loco melius uertisset, ut opponatur speciei.

Abnegantes.) ἠρνημένοι, id est, Infíciati. nā præteriti temporis est, id est, Qui abnegarūt.

Et hos deuita.) ἀποτρέπου, id est, Auersare, quod est plus quàm deuita: neq̃ enim est illud παραιτοῦ, quod solet uertere, deuita.

Qui penetrant.) ἐνδύνοντες, id est, Qui subeunt. Ambrosius legit, Qui irrepunt: uerum hoc non male uertit interpres.

Oneratas peccatis.) σεσωρευμένα, Quasi dicas accumulatas, & aceruo peccatorū obrutas

Ad scientiam ueritatis peruenientes.) ἐλθεῖν δυνάμενα, id est, Venire potentes.

Iambres Mambres

Iamnes & Mambres.) ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς, id est, Iannes & Iambres, quos Chrysostomus ait fuisse duos magos Aegyptiorum, qui portentis ædendis certarint cum Mose, quanq̃ in Exodo non addantur illorum nomina, sed quæ Paulus acceperit ex traditione Iudæorum, quam ἄγραφον uocant, aut certe à spiritu sancto. Quasi uero hoc tantopere retulerit scire magorum nomina. In Hebraicorū nominū interpretatione legimus utrunq̃ Mambres & Iambres similiter expositū, quasi nihil intersit Iambres sones aut Mambres. Hoc recte an secus scriptum sit, par est periculū esse penes autorem potius quàm penes indicem.

Sed ultra non proficient.) οὐ προκόψουσιν ἐπὶ πλεῖον. Ambrosius legit, Non proficient amplius. Quod noster uertit insipientia, Ambrosius ignorantia, ἄνοια magis est amentia, siue dementia, atq̃ ita uertit interpres Chrysostomi.

Assecutus es.) παρηκολούθησας. Quod non proprie significat assecutus es. hoc est, adeptus es. Alioqui qui quadrabit quod cōsequitur persecutiones & passiones. Nam hæc nemo dicitur assequi. Vnde magis intelligendum est à principio usq̃ ad finem adfuisti, & testis es omnium. Id enim significat παρακολουθεῖν, ut admonuimus & aliâs. In eum sensum interpretatur Theophylactus, unde nos uertimus assectatus es.

Qualia mihi facta sunt.) οἷα μοι. i. Quæ mihi: nam οἷα pro ἃ Græcis usurpare mos est.

Antiochiæ.) ἐν ἀντιοχείᾳ, id est, In Antiochia, nisi de ciuitate loquatur: ac de ciuitate, opinor, accipiendum.

Seductores

Seductores.) γόητες, id est, Impostores. Ambrosius legit, deceptores.

Errantes & in errorem.) πλανῶντες καὶ πλανώμενοι, id est, Seducentes & seducti. Quod ita reddidit uel explanauit uerius Ambrosius, Ipsi errãtes, atq; alios erroribus inuoluẽtes.

Quæ te possunt instruere.) σοφίσαι, id est, Erudire, siue sapientem reddere.

Per fidem quæ est in Christo Iesu. Deest in Ambrosio, uerũ id arbitror casu cõmissum.

Diuinitus inspirata.) θεόπνευστος, quod uerbo composito iucundius dixit Paulus.

Vtilis est.) Et utilis, addita cõiunctione καὶ ὠφέλιμος. Apparet subesse tacitam uim ar/ gumentandi in coniunctione. Scriptura ut est diuinitus inspirata, & efficax est ad multa *Vis tacita* cum humana doctrina sit inefficax. Aut scriptura est diuinitus inspirata, & eadem est uti/ *in καὶ* lis &c. ut omnis referatur duntaxat ad scripturam canonicam.

Ad corripiendum.) πρὸς ἐπανόρθωσιν, id est, Ad correctionem. Hoc loco diuus Am/ brosius, πρὸς ἐπανόρθωσιν, uertit ad redintegrationem, pro quo nostri codices habent, ad corripiendum. Sed haud scio an interpres scripserit ad corrigendum. Et quod diuinaram in quarta æditione comperi in exemplaribus Constantiensibus, Ad Corrigendum. Nam Græca uox sonat erigere quod erat incuruum. Nisi forte ἔλεγχος & ἐπανόρθωσις ad idem pertinet. Nam Ambrosius in exponẽdo utranq; sententiam uidetur simul complecti. Sic enim scribit: Manifestum est, quia omnis scriptura cuius deus autor ostenditur, utilis est. Ad hoc enim data est, ut proficiat imperitis, & instauret deformes, attrahens iniquos ad iu/ stitiam, ut homo dei in omni opere bono perfectus sit. Hactenus ille. Iam quod Paulus di/ xit, Ad doctrinam, hic exponit, ut proficiat imperitis: quod ait Ad redargutionem & cor/ rectionem, hic, ut instauret deformes. Deniq; quod ad eruditionem, quæ est in ipsa iusti/ tia, hic interpretatur, attrahens iniquos ad iustitiam.

Vt perfectus sit homo.) ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος, id est, Vt perfectus siue integer sit is, qui est homo dei.

Instructus.) ἐξηρτισμένος, id est, Cõsummatus & perfectus. Atq; ita legit Ambrosius, & consentit Græcorum interpretatio.

EX CAPITE QVARTO

Testificor corã.) διαμαρτύρομαι οὖν ἐγὼ, id est, Testificor igit̃ ego siue obtestor.

Deo & Iesu Christo.) Deo dixit pro patre, sed apud Gręcos quoniã nõ additur domino, sermo fit anceps. Etenim si complexim legas sensus est, Ie/ sum Christũ eundem & deum dici & iudicem, Sin disiunctim, dei nomen ad patrem pertinet, iudicis ad Christum. In superiore epistola cap. sexto dis/ iunxit. Pręcipio tibi coram deo qui iustificat omnia, & Christo Iesu &c. Nec hic additur domini cognomen, ac sic aptius cohæret cum relatiuo quod sequitur, qui.

Viuos & mortuos.) Aut prouerbiali figura dictũ est pro omnibus, aut pios & impios *Viui & mor/* sensit, aut defunctos ante iudicij diem, & quos ille dies in uita deprehenderit. Quanta sol/ *tui iudicandi* licitudine Paulus obtestatur suũ Timotheũ. In priore epistola dixerat, præcipio, hic obte/ stor, quod est uehementius, & addit quod est terribilius, qui iudicaturus est uiuos & mor/ tuos. Vtinã omnes episcopi sic cogitarent, hanc obtestationẽ cuiq; singulatim esse prodi/ tam, sicut est re uera. Quid autem exigit cum tam religiosa obtestatione? Serues manda/ tum sine macula & irreprehensibile, usq; in aduentũ domini. Prædica uerbum. Quid Pau lo respondebimus pastores ubi uentum erit ad iudicium, cuius nos commonefacit?

Et per aduentum.) κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν, id est, In aduentu, siue iuxta aduentũ. Refertur enim ad participiũ iudicaturus in aduẽtu. Interpres legisse uidet̃ καὶ pro κατὰ. Cęterũ non est hic παρουσίαν sed ἐπιφάνειαν, quod magis sonat illustrationẽ, Sequit̃ enim regni mentio.

Opportune importune.) εὐκαίρως, ἀκαίρως, id est, Tempestiue & intempestiue, & hoc prouerbiali figura dictũ est pro assidue & instanter.

In omni patientia.) μακροθυμίᾳ, id est, Longanimitate, aut si hoc uerbũ uidetur parum Latinum, lenitate. Est enim Græcis uirtus quæ opponitur ὀξυθυμίᾳ.

Magistros prurientes.) διδασκάλους, id est, Doctores: & prurientes hic nominandi ca/ *Pruriens au/* su est accipiendum, κνηθόμενοι, id est, Qui titillantur & pruriunt auditu, unde quærunt, qui *ribus* scalpant aures uoluptate orationis, non qui radant ueritate.

Tu uero uigila.) νῆφε, id est, Sobrius esto siue uigila.

Labora. κακοπάθησον). i. Feras afflictiones, siue ut nos uertimus, Obdura in afflictionib.

πληροφορεῖν Ministeriũ tuũ imple.) πληροφόρησον. De quo uerbo, frequẽter & aliâs admonuimus. Hoc est facito plenam fidem tuæ prædicationis. Id fiet, si uiderint & uitam respondere doctrinæ, & in tantum te non uenari tua compendia, ut afflictiones etiam atrocissimas alacriter feras amore Christi.

Sobrius esto.) Quo loco quod quidã antiqui codices habent, Vigilans esto, in Græcis codicibus non inuenio, nec apud Ambrosium, ne apud Chrysostomum quidem, imò nec in optimę fidei codice Paulinæ bibliothecæ. Suspicor autem hac occasione irrepsisse, quod νῆφε utrunque significat, sobrius esto, & uigilans esto. Proinde fieri potest, ut quod doctus aliquis annotarit Sobrius esto, id post in contextum traductum sit.

Iam delibor) σπένδομαι, id est, Immolor. Ambrosius legit quidem delibor, sed enarrans declarat nihil interesse, inter delibor & immolor. Chrysostomus ac Theophylactus hoc aiunt interesse: quod θυσία, id est, hostia non relinquatur tota deo, cum σπονδὴ libamentum reliquatur. Hoc quid sit alijs excutiendum relinquo.

Et tempus meæ resolutionis.) ἀναλύσεως. Cyprianus in epistola quadam legisse uidetur ἀναλήψεως, sic adducens huius loci testimonium: Ego iam delibor, & tempus instat assumptionis meæ. Origenis interpres cum aliâs tum in homilijs in Numeros, indicat duplicem huius loci fuisse scripturam, resolutionis & regressionis. Regressionis uerbum quid

ἀνάλυσις Resolutio & reditus sibi uelit, non satis intelligo, nisi quod Græcis ἀνάλυσις utrunque sonat resolutionem & reuersionem: ut enim qui discedit soluere dicitur, ita reditus resolutio, Græcis ἀνάλυσις.

Bonum certamen.) τὸν καλόν. Quod non sonat simpliciter bonum, sed præclarum & egregium. Et articulus indicat illud certamen Euangelicum.

In reliquo.) λοιπὸν, id est, Quod superest, atque ita uertit Ambrosius. Hic interpres uertere consueuit, de cætero.

Sed & his.) ἀλλὰ καὶ πᾶσι, id est, Sed & omnibus.

Qui diligunt.) τοῖς ἠγαπηκόσι, id est, Qui dilexerunt. licet in uerbis affectuum abutantur Græci præteritis.

Festina ad me.) σπούδασον, id est, Stude, siue da operam. Alioqui quæ sermonis figura est, Festina cito, hoc est, ἥκομαι καὶ κατέρχομαι, queadmodum iocatur Aristophanes.

Diligens hoc seculum.) ἀγαπήσας τὸν νῦν αἰῶνα, id est, Postquam dilexit præsens seculum, siue amplexus præsens seculum.

Crescens in Galatiam.) κρίσκης, id est, Crisces, sed Græcus sermo deflexit uocem Latinam, sicut πούδης pro Pudens.

In ministerio.) εἰς διακονίαν, id est, Ad ministerium.

Penula quid Penulam.) Gręce φελόνην. Quod est pallij genus, non consularis, ut quidã putant, sed quo tegimur ab imbribus, pelliceum, ut putat Hesychius. Quanquam idem addubitat num sit scriniolum: alij putant esse thecam librorum. Ita Græcanica scholia. Hieronymus in tertio aduersus Pelagium dialogo, uertit lacernam siue penulam. Tametsi in plerisque codicibus pro lacerna, deprauatum erat lucerna, à lucernario quopiam.

Supellex Pauli Et membranas.) Et, redundat. μεμβράνας. Hic Latinam uocem Paulus usurpauit. O supellectilem apostolicam, penulã quę defendat ab imbribus, & libros aliquot, haud dubie sacros. Nunc quantum est caballorum, quantum bombardarum, quantum aliarũ rerum, quas referre non libet.

Aerarius.) χαλκεὺς, id est, Faber ærarius, ne quis de quæstore ærarij, aut custode æris accipiat, ut interpretati sunt quidam.

Ostendere pro facere Multa mala mihi ostendit.) ἐνεδείξατο, id est, Multis malis me affecit. Annotauit & Augustinus libro de locutionibus Geneseos primo, in sacris literis ostendere frequenter usurpari pro facere.

Reddet illi dominus.) Gręce est, reddat ἀποδώη, ut sit imprecantis. Etiamsi Augustinus in explanatione sermonis in monte habiti legisse uideri poterat, reddet futuri temporis, ita dissoluens propositam ab ipso quæstionem: Paulum non imprecari malum ei qui læserat, sed prædicere quid euenturũ esset. Quod idem tractat libro aduersus Faustum 16. cap. 22. quo quidẽ & ipso loco in uulgatis exemplaribus, reddet scriptũ legitur. Quanquã eodem

mox

mox loco adducit illud Pauli, Vtinam & abscindantur, qui uos cōturbant, quod certe præ dicentis esse non potest. Præterea quid opus erat excusari, quod imprecationes in sacris literis inuenirentur, si hæc dicta sunt uerbis futuri temporis, consentientibus & exemplaribus Latinis? Chrysostomus legit ἀποδῴη, sed in enarrando non mouet hunc scrupulum. Theophylactus ingenue testatur se legisse ἀποδῴη, uerum id ait positū pro ἀποδώσει. Verum de his accuratius dictum est nobis in Actorū cap. 23. Vbi Paulus alapa percussus ita loquitur pontifici, Percutiat te deus, paries dealbate. *Paulus imprecatur uindictam*

Et tu deuita.) φυλάσσου, id est, Obserua, siue caue.

Resistit.) Restitit ἀνθέστηκε.

Prædicatio impleatur.) πληροφορηθῇ, id est, Ad plenū persuaderet, & certā haberet fidē.

Liberauit.) ῥύσεται, id est, Liberabit, futuri temporis, suffragante utroq; Constantiensi. Sequitur enim & saluum faciet.

Cui gloria.) Græcus codex addidit, Et imperium καὶ κράτος.

Eubolus.) εὔβουλος, Eubulus penultima producta, nomen à bono consilio dictum.

Et Prudens.) καὶ πούδης. Ambrosius & antiqui codices habent, Pudens, rursum uoce Latina nonnihil detorta à Græcis.

Et fratres eius.) Non eius, sed omnes, est apud Græcos, Et ita legit diuus Ambrosius, consentiente Chrysostomo, denicq; & exemplari Paulino, ad hæc utroq; Constātiensi. Recensitis enim nominatim aliquot ex suis, reliquos generali nomine complectitur.

Gratia uobiscum.) Pro hoc nescio quo casu in Ambrosianis codicibus legitur Vale. Et tamen ex commentarijs licet diuinare quod legerit quemadmodum nos.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD TITVM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

EX CAPITE PRIMO

A Postolus autem.) Nouauit hic nōnihil formā salutationis, Autem subiunxit, quū non præcesserit quidem, quod Hieronymus alicubi tribuit imperitiæ sermonis Græci, quasi hoc nusquā apud Græcos reperiatur. Imò notant hoc grammatici δὲ apud Græcos frequenter poni pro coniunctione copulatiua, τε, quod hoc loco factum apparet. *Pauli noua salutatio*

Secundum fidem electorum dei.) Diuus Hieronymus hic rursus impingit inscitiam sermonis Grecanici, Qui non iuxta humilitatem, inquit, ut pleriq; existimant, sed uere dixerat, & si imperitus sermone non tamen scientia &c. Nec uideo causam quur id faciat, nisi forte q͞a dixit electos dei, quemadmodū antea dixerat seruos dei, ac mox quam promisit deus. Erat seruus dei non iuxta Mosaicā legem, sed iuxta fidem electorū, & apostolus Iesu Christi, iuxta cognitionem ueritatis euangelicæ, quū Iudæi mordicus tenerent umbras. Et pietatē opposuit ceremonijs: & ἐπίγνωσις est non γνῶσις, agnitio uerius q̄ cognitio, de quo sæpe meminimus.

In spem.) ἐπ' ἐλπίδι, id est, In spe &c. siue sub spe.

Qui non mentitur.) ὁ ἀψευδὴς, quasi dicas, immentiens aut immendax, & à mendacio alienus. Verax legit Ambrosius: Non mendax, Hieronymus. *Secularia æterna*

Ante tēpora secularia.) πρὸ χρόνων αἰωνίων, id est, Ante tēpora ęterna. Ita legit Hieronymus. Augustinus aduersus Priscillianistas, cap. 6. & alijs aliquot locis, pręsertim aduersus Manichęos de Genesi cap. 2, legit hic quoq;, Ante tēpora ęterna. Cęterū ęterna uocari, nō quę nullū habuerint initiū, cū aliquod sit mundi cōditi initiū, sed ante q̄ nulla fuerint tempora. Aquinas hic nihil meminit de mille annis, & admonet alterā scripturā habuisse, pro secularia, æterna, id est, antiqua. Hoc quid sibi uelit nescio, nisi forte Gręcus aliquis codex habuit ἀρχαῖα, pro αἰώνια. Sic enim Act. 15. uidetur ab antiquis diebus dictū pro ęterno.

Manifestauit autem.) Nec hic pręcessit μὲν quæ respōdeat δέ. & suis Gręce est, ἰδίοις, ut ad rem referatur non ad deū. Vnaquæq; res suum tempus habet. Et nobis nō suo tem-

pore

pore, uel alieno tempore fieri dicitur, quod fit intempestiue. Et τὸν λόγον quidam interpretantur de promissionis uerbo, quidam ipsum filium interpretantur.

Quæ credita est mihi.) ὃ ἐπιστεύθην ἐγὼ, quod Faber Stapulensis ita uertit, Cui commissus sum, quasi nihil referat, utrum dicas, filius tuus commissus est mihi, an commissus sum filio tuo. Demiror autem, ei uiro tam profundum obrepsisse somnum, ut non agnosceret figuram Græci sermonis, qua ita loquuntur, hanc rem ego commissus sum, quoties sentiunt, hæc res commissa est mihi, præsertim cum hæc loquendi formula toties sit obuia in Paulo. At conijcere mihi uideor quid imposuerit Fabro nostro, nimirū ᾧ articulus postpositiuus, dandi casu positus, cum accusandi casus magis conueniret. Verum id factum est ob nomen quod antecessit eodem casu κηρύγματι, cum quo concordat ᾧ, iuxta Græci sermonis idioma, dissidens à suo uerbo. Sic enim legitur, fateor, in nonnullis exemplaribus, cum in emendatioribus habeatur ὃ ἐπιστεύθην, atque adeo sic ipse Faber scribit in examinatione sua.

Articulus à suo uerbo discrepans

Secundum præceptū.) Rursum Græce est κατ' ἐπιταγὴν, id est, Iuxta iniunctionem. Nos uertimus, delegationem. Sentit enim sibi munus hoc prædicandi delegatum à domino, sic ut recusare non liceat.

γνήσιος

Tito dilecto filio.) γνησίῳ τέκνῳ, id est, Vero, legitimo, proprio ac germano filio. Atque ita legit Ambrosius, quasi dicas, uere filio & non notho, neque degeneri à patre. Notat elegantiam huius uerbi & diuus Hieronymus hunc enarrans locum, addens Græcæ uocis proprietatem non exprimi posse Latinis, licet uero, germano, ingenuo propemodum explicare uideatur. Pugnant autem inter se γνήσιον & νόθον hoc est adulterinum. Et Plinius libro decimo capite tertio, quintum aquilarum genus, γνήσιον uocat, idque sic interpretatur uelut uerum solumque incorruptæ originis. Ambrosius hoc loco legit germano filio, quemadmodum & in priore ad Timotheum.

Gratia & pax.) χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, id est, Gratia, misericordia, pax: etiamsi misericordiam, nec Hieronymus, nec Ambrosius addit. Certe quemadmodum Græci codices habent: legit Chrysostomus ac Theophylactus, quorum posterior attingit etiam in enarrando. Sed apparet additum apud Græcos, non tantum ob id, quod reclamat consensus Latinorum codicum, uerum etiam quod Origenes in epistolam ad Romanos annotans ac distinguens formas salutationum quibus Paulus usus est in singulis epistolis, loquitur hunc in modum, Ad Timotheum prima & secunda, gratia, misericordia & pax &c. Ad Titum uero, gratia & pax à deo patre.

Reliqui te Cretæ.) ἐν κρήτῃ, id est, In Creta. Græci & urbium nominibus apponūt præpositionem, id quod apud Latinos rarissimum est. At interpres, ab insulæ uocabulo sustulit Græcā præpositionē, quod prorsus est intolerabile, præsertim cum ea sit apud Græcos.

Supercorrigere

Quæ desunt corrigas.) ἐπιδιορθώσῃ, id est, Supercorrigas, ut explicādi gratia sic loquamur. Sentit autem se prius correxisse quædam, eadem nondum ad plenum correcta, iubet à Tito corrigi. Emphasim Græcæ uocis notauit Hieronymus, præsentē explicans locum. Et in eandem sententiā liquido interpretatur Chrysostomus, cuius interpres uertit, supercorrigeres. Proinde nos uertimus, pergas corrigere.

Per ciuitates.) κατὰ πόλιν, id est, In ciuitate, siue per ciuitatē, id est, in singulis ciuitatibus, siue oppidatim. Hæc insula quondā dicta est ἑκατόμπολις quod centū habuerit oppida.

ἀνέγκλητος

Sine crimine.) ἀνέγκλητος. Quod non ita sonat, quasi dicas, uacātem omni culpa, sed quem nemo possit accusare, siue criminari, & uocare in ius ob crimen aliquod. Sic enim interpretatur & Chrysostomus. Plus enim est ἀνέγκλητον esse quàm uacare crimine, propterea quod integritas non raro sit obnoxia crimini, ob speciem probabilem culpæ. At ne hāc quidem Paulus patitur in sacerdote. ἐγκαλεῖν enim est intēto crimine uocare in ius. Et ἔγκλημα commissum, ob quod aliquis in ius trahi possit, ἀνέγκλητος, qui non possit ad hunc modū accusari. Atque idem repetit paulo post, Oportet episcopū sine crimine esse. Augustinus ad Bonifacium colligit, si idem esset sine crimine, quod sine peccato, neminem asciscendum esse ad ministerium ecclesiasticum.

In accusatione luxuriæ.) ἀσωτίας, id est, Luxus: ne luxuriā pro libidine accipias, quod facere uidetur Lyranus, qui meminit filiorum Heli. Quid autē sonat Latinis in accusatione luxuriæ? Sentit enim Paulus sobrios nec infames de luxu.

Sicut

Sicut dei dispen.) ὡς hic non similitudinem significat, sed congruentiam. Proinde magis conueniebat tanquam, uel ut, quàm sicut.

Non superbum.) μὴ αὐθάδη, id est, Non præfractum, quod Hieronymus & Ambrosius legunt, Non proteruum, & recte sanè. Nos uertimus, præfractum, id est, durum, & sui sensus plus satis tenacem. Quam uocem quidam suo iudicio uehementer eruditus negat se intelligere, quid sibi uelit, quum aliquoties obuia sit apud Ciceronem. Qui scribit libro officiorum tertio: Ego etiam cum Catone meo dissensi. Nimis mihi præfractũ uidebatur, ærarium uectigaliaqꝫ defendere, omnia publicanis negare. Exemplum consimile citat ex eiusdẽ Hortensio Nonius Marcellus. His cõtrarius Aristotimus, pręfractus, ferreus, nihil bonum nisi quod rectum atqꝫ honestum est. Vel ex hoc grammatico licebat discere quid esset præfractus, nimirum durus, inquit, & inflexibilis.

αὐθάδης uertit superbum

Dissentio cum illo latine dicitur

Non percussorem.) μὴ πλήκτην. Hoc Hieronymus putat nõ pertinere ad pugnos, sed ad linguam contumeliosam & iurgiosam. Vnde & Horatius in Odis, Patruę uerbera linguæ. Quemadmodum & in superioribus annotatum est.

Non turpis lucri cupidum.) μὴ αἰσχροκερδῆ. Gręcam uocem unicam tribus circunlocutus est interpres, quasi dicas, turpilucrum. Sentit autem Paulus, omne studiũ lucri fœdum esse sacerdoti; [redacted]

Carrensis

Captatores

Benignum.) φιλάγαθον, quasi dicas, studiosum bonarũ rerum, aut amantem bonos. Superius dixit ἀφιλάγαθον. Hieronymus hoc loco pro φιλάγαθον, legit bonorũ operum amatorem. Theophylactus exponit ἐπιεικῆ, μέτριον, μὴ φθονοῦντα, id est, humanum, modestum, minime inuidum.

Sobrium.) σώφρονα, quod Hieronymus uertit, castũ. Ambrosius, prudentem. Atqꝫ hęc omnia significat σώφρων, nisi quod sobrius, omnia fermè cõplectitur. Notat autem diuus Hieronymus ueterem interpretem, qui uerbi ambiguitate deceptus, pro pudico uerterit, prudentem. Atqui ut interpreti nonnihil patrociner, si Gręca uox ambigua est, nimirum utrunqꝫ significans, prudentem & pudicum, quomodo deceptus est uertens prudentem? An prudentia non congruit episcopo? Verum ut aliàs admonui, diuus Hieronymus studio tuendæ uirginitatis, undiqꝫ colligit & adsciscit pręsidia, & quicquid potest ad suas pertrahit copias. Quanqꝫ σώφρων Græcis nõ tam prudentem sonat, qꝫ sobriũ & sanę mentis, ut intelligamus animũ sibi pręsentem, & nullis temulentũ cupiditatibus. Siquidẽ hęc duo cõponit inter se Euripides, in Iphigenia Aulidensi, συσσωφρονεῖν σοὶ βούλομ' ἀλλ' οὐ συννοσεῖν. Theophylactus σώφρονα interpretatur καθαρὸν, δίκαιον τὰ πρὸς ἀνθρώπους, δηλονότι ἀπροσωπόληπτον, id est, purum, iustum in hominum cõmercio, citraqꝫ personarũ delectum.

Expensa Hieronymi annotatio

Iustum, sanctum.) ὅσιον. Quod ita interpretatur Hieronymus, ut dicat significare sanctitatem mixtam pietate, quæ ad deum refertur. Nam, ἅγιος, sanctus, hoc est, purus à uitijs. εὐσεβής, pius in deum.

Continentem.) ἐγκρατῆ, id est, Temperantẽ. Quod ut indicat diuus Hieronymus quidam haud recte, ad solam referunt libidinem, cum ad omnes pertineat affectus, iram, auariciam, ambitionem, inuidiã, timorem, ut omnibus his sit superior episcopus. Mire id perspexit Paulus, non posse prospicere alijs, qui ipse sit obnoxius affectibus. Ego nullã spem uideo rebus publicis, nisi princeps contingat, liber ab omnibus uulgi cupiditatibus. [redacted]

ἐγκρατής

Amplectentem.) ἀντεχόμενον, quod Ambrosius uertit, tenacem, diuus Hieronymus, obtinentem. Ambrosius elegantissime expressit Græcam uocem. Nam ἀντέχεσθαι dicitur proprie, qui adhæret alicui, uelut unguibus affixus, nec se sinit auelli.

Fidelẽ sermonẽ.) πιστοῦ λόγου, quod aliàs Ambrosius uertit, Humanus sermo: significat autem

aūt ſermonē certū & indubitatū, ut certa reſpōdeat, & quę ipſam ueri faciem præſe ferāt.

Vt potens ſit exhortari. Gręce eſt καὶ παρακαλεῖν, & exhortari. Hieronymus uertit, conſolari. Et in doctrina, dictum eſt pro per doctrinam. Doctrina non tantum ad hoc con/ducit epiſcopo, ut doceat indoctos, uerumetiam ut conſoletur afflictos, aut exhortetur ex/timuletꝗ; ceſſantes.

Inobedientes.) ἀνυπότακτοι, quod diuus Hieronymus legit, nō ſubditi. Sonat autem, quaſi dicas, qui in ordinem cogi non poſsint.

φρεναπάτ *(margin)*

Seductores.) φρεναπάται. Gręcis eſt dictio cōpoſita quæ perinde ſonat, ac ſi dicas, men tium deceptores: & ad hūc modū interpretatur diuus Hieronymus. Peſsimū autē & per/nicioſiſsimum genus decipiendi, ubi quis mentem omniū actionum fontem, prauis inficit opinionibus. Nam hac uia fit, ut non ſolum non pudeat malefactorū, uerum etiam ex his laudem petamus. Cæterum uaniloqui, Gręce eſt ματαιολόγοι, quod nō ſonat mendacem, ſed inania friuolaꝗ; loquentem. Nam uanus proprie Latinis dicitur mendax.

ἐπιστομίζειν *(margin)*

Quos oportet redargui.) ἐπιστομίζειν, id eſt, occludere, ſiue obturare os. Hieronymus legit, ſilentium indici. Hoc ex loco palàm eſt Laurentium in euangelio Lucæ legiſſe, aut certe ſomniaſſe ἐπιστομίζειν pro ἀποστομίζειν, de quo quod tum ſuccurrebat illic diximus. [redacted]

Proprius eorum propheta.) ἴδιος αὐτῶν προφήτης. Prophetam uocat poetam, qui quaſi [redacted] futura. Proprium autem uocat, quod Cretenſis fuerit ipſe qui hæc de Creten/ſibus ſcripſerit, ſiue quod per ironiam prophetam uocauit, [redacted] Chriſtianis, tales congruerent [redacted] quod is Epimenidis liber unde uerſiculus hic ſumptus credi/tur, titulum habeat, περὶ τῶν χρησμῶν, id eſt, de oraculis. Tametſi non deſunt qui teſtimo/nium hoc ad Callimachum Cyreneum referant, apud quem initium huius carminis inue/nitur κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, quod Iouis ſepulchrum apud ſe eſſe cōſinxerint, cum is iuxta uul/gi opinionem fuerit immortalis. Hieronymus indicat & prouerbio iactatum apud Græ/cos. Extat & prouerbium Gręcis, Cretenſium teſtans uanitatem, κρητίζειν πρὸς τὸν κρῆτα. Verum hac de re qui uelit plenius cognoſcere, legat Miſcellanea Angeli Politiani, aut no/ſtras Chiliades. Nam hic, quoniam annotationes ſcribimus, breuitati, quantum licet ſtu/dendum. De occaſione huius carminis teſtantur & Græcanica ſcholia. Eſt autem uerſus integer heroicus apud Epimenidem Cretenſem. In quo ſanè demiror Stapulenſem labo/raſſe, ut carmen carmine redderet, idꝗ; ad hūc modum, Gnoſius uſꝗ; loquax, mala beſtia, uiſcera pigra. Nec enim idem eſt loquacem eſſe & mendacem, nec ut hominem cibo dedi tum, uentrem dicimus, item uiſcera dicimus, ut interim donemus Gnoſiū recte poſitum pro Cretenſi, & uſꝗ; pro ſemper.

Epimenidis Cretenſis uerſiculus *(margin)*

Cretenſes *(margin)*

Malæ beſtiæ.) θηρία. Quod non ſimpliciter beſtias, ſed & feras ac ueneno noxias be/ſtias ſignificat. Indicat hoc titulus Nicandri, qui ſcripſit θηριακά, neꝗ; enim ouem recte di xeris θηρίον. Quin & hodie Germani ſonant θὴρ pro animali.

Ventris pigri.) Ventres legendum eſt, γαστέρες ἀργαί. Nam ipſos uentres appellat ho mines abdomini deditos. Quemadmodum & Lucilius uentri deditos, uentres appellat. Et Terentius in Phormione, pugnos, inquit, in uentrem ingere, paraſitum indicans. Ger/manam ſcripturam obtinebat Conſtantienſe exemplar recentius. In uetuſtiore deprehen-di quiddam ridiculū. Aliquis doctus annotarat in margine, Menetis poetæ abuſus eſt uer/ſiculo, quem poſtea Callimachus uſurpauit. Id ſcriba rudis infulſerat in cōtextum, Et Me/netis poſuit pro Epimenidis. Dixerit aliquis, quorſum opus eſt talibus nugis morari lecto rem: ut mihi credatur ſi quando commonſtro locum ſimili modo deprauatum, quod uti/nam rarius accideret in ſacris præſertim uoluminibus.

Increpa illos dure.) ἀποτόμως, id eſt, Ad uiuum & ſeuere. Nec eſt increpa; ſed argue, ἔλεγχε, hoc eſt, refelle.

Vt ſani ſint.) ἵνα [redacted] Illud admonendus eſt lector, Paulū frequentius tum hoc uerbo, quo Græci ſignificant, quicquid probandū eſt. Vnde illud, μηδὲν ὑγιές, id eſt, nihil ſanū, cum omnia diſplicent. Hic igitur ut ſani ſint, nihil aliud eſt, ꝗ; ut recte ſe gerant. Vt rurſum νοσεῖν, id eſt, ægrotare dicitur apud illos, qui non recte eſt affectus.

Auertentium ſe à ueritate.) ἀποστρεφομένων τὴν ἀλήθειαν, id eſt, Auerſantiū ueritatem, hoc

hoc eſt, abhorrentium à ueritate. Vehementius enim eſt quod habent Gręca.

Coinquinatis autẽ.) μεμιασμένοις. Quod magis ſonat, impiatis, & piaculo aliquo prophanatis, ut ſint arcendi à ſacris. Quin & illud omnia munda mundis, rectius erat, omnia pura puris. Quandoquidem his uerbis utuntur, cum de caſtitate ſacrorum agunt. Extat enim lex apud Senecam: Sacerdos ſit caſta caſtis, pura puris. Vides ut Paulus in nullos incandeſcat acrius, quàm in eos qui Moſaicis ceremonijs, Chriſtum tendebant abolere, & hoc prætextu tyrannidem in Chriſtianam plebem occupabant. *Ceremonia impia*

Abominati & incredibiles.) βδελυκτοὶ ὄντες, καὶ ἀπειθεῖς, id eſt, Abominabiles cũ ſint & increduli. Ambroſius & Hieronymus legunt, execrabiles & inobedientes, pro quo non male quadrabat, intractabiles aut imperſuaſibiles. Cæterum profitentur magis congruebat hic quàm confitentur, ὁμολογοῦσιν εἰδέναι, id eſt, Profitentur ſe ſcire. Nam hoc quoque ſignificat ὁμολογεῖν.

EX CAPITE SECVNDO

SObrios.) νηφαλέους, quam uocem Hieronymus admonet ambiguam eſſe ſignificantem utrunq;, & ſobrium, hoc eſt, non temulentum, & uigilantem. Quandoquidem & uerbum νήφειν anceps eſt.

Pudicos.) σεμνούς, quod aptius Ambroſius uertit, graues, hoc eſt, ſeueros, & honeſtatem præ ſe ferentes.

Prudentes.) σώφρονας, id eſt, Moderatos ſiue Modeſtos: quod rurſum diuus Hieronymus uertit, pudicos, ſuo more. Et ne uideat abſurde ſenibus pręcipi pudicitia, addit, ne in aliena ætate turpiter libidini uacare uideātur. Adeo etiã in ſanctiſſimis uiris deprehendere licet ueſtigiũ aliquod humani affectus. Chryſoſtomus σώφρονας interpretatur, ob animi moderationẽ, quod ea ætas ob mentis imbecillitatem ſoleat immoderatius excandeſcere. Queadmodũ iubet νήφειν, quod ſomniculoſi tardiq; ſint ſenes: tum σεμνούς eſſe uult, quod ferè dum repueraſcunt, ineptiant. Deniq; ſanos eſſe iubet, quod deſipiſcat ſenum uulgus. *σώφρων*

In habitu ſancto.) ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς. quod perinde ualet, ac ſi dicas, eo amictu, eoq; inceſſu & corporis motu, qui deceat ſacras matronas, ac deo dicatas. Ambroſius uertit, In ſtatu religione digno, uelut explicans compoſitam uocem ἱεροπρεπεῖς, & κατάστημα referens non ſolum ad ueſtitum, ſed ad omnem corporis habitum ac geſtum. Sic enarrat & diuus Hieronymus.

Non criminatrices.) μὴ διαβόλους, id eſt, Non calumniatrices, ſiue delatrices. In Hieronymo legimus, incentrices, haud ſcio an mendoſe: etiamſi idem exponit, accuſatrices.

Multo uino ſeruientes.) πολλῷ οἴνῳ δεδουλωμένας, id eſt, Multo uino deditas, ſiue addictas. Solent autem anus huic uitio affines eſſe.

Bene docentes.) καλοδιδασκάλους, id eſt, Honeſta docentes. Opinor quod quædam illis annis lenæ ſint, alienæ nequitiæ miniſtræ.

Vt prudentiã doceant.) ὡς σωφρονίζωσι, id eſt, Vt ſobrias ſiue pudicas reddãt, quod poſterius Hieronymus legit, ut ad caſtitatẽ erudiãt, [redacted]. Ambroſius legit, ut inſtituant. *σωφρονίζειν*

Adoleſcentulas.) Hunc accuſatiuũ Græci referunt ad σωφρονίζωσι. Vt intelligas mandari matronis natu grandioribus, ut doceant puellas amare maritos.

Prudentes,) σώφρονας, quod rurſus Hieronymus legit, caſtas. Sed quia ſequitur caſtas ſiue puras, ἁγνάς, fortaſſis quadrabat hic, ſobrias aut prudentes.

Domus curam habentes.) οἰκουρούς, quod ſonat, domus cuſtodes, ut aſſidue domi ſint, & rem domi curent, quæ pręcipue mulierum laus. Vnde ueteres, autore Plutarcho, pingebant Venerem teſtudini inſiſtentem, quod id animal nunquam à domo diſcedat, ſymbolum probæ matrisfamilias. *οἰκουργός*

Vt nõ blaſphemet.) Hoc adiectũ putãt ob eas quę maritũ haberẽt ethnicũ aut Iudęũ.

Vt ſobrij ſint.) σώφρονες. Et hic Hieronymus legit, pudici, ſui ſimilis.

Teipſum præbe.) Prębens, παρεχόμενος. Et ita legit Ambroſius, Gręcis conſentiens.

Exemplum.) τύπον, id eſt, Formam aut exemplar potius ꝗ exemplum.

In doctrina, in integritate.) Græci ſic habent, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, ἀδιαφθορίαν, σεμνότητα, ἀφθαρσίαν, λόγον ὑγιῆ, id eſt, In doctrina, integritatem, grauitatẽ, incorruptionem, ſermonem

nem ſanum. Ad eum modum legit fermè Chryſoſtomus, niſi quod parum liquet, unde illi ſit dictio, copiam, niſi forte ille pro ἀδιαφθορίαν ſcriptū repperit, εὐπορίαν aut ἀφθονίαν. Sic enim illius uertit interpres: In doctrina, inquit, copiam, honeſtatem, ſermonem ſanum, irreprehenſibilem, quum apud Chryſoſtomum Græcū tale nihil reperiam. Porrò in nonnullis codicibus additur ἀδιαφθαρσίαν, cum præceſſerit ἀδιαφθορίαν. Nihil eſt autem quod priori reſpondeat, nec apud Ambroſium, nec apud Hieronymum, nec apud Chryſoſtomum. Theophylactus non attingit ἀδιαφθαρσίαν. Atq; hoc quoq; nomen ἀδιαφθορίαν Hieronymus torquet ad uirginitatē, cum mea ſententia magis declaret integritatem animi, nullis cupiditatibus corrupti, non ira, non ambitione, non auaricia. Locum hunc ſecus refert diuus Hilarius lib. de trin. 8. In omnibus teipſum bonorum factorū præbens exemplum, docentem cum ueneratione uerbū ſanum &c. Quod Græce eſt σεμνότητα, Hilarius uertiſſe uidetur cum ueneratione. Verbum ſanum eſt λόγον ὑγιῆ: de quo diuus Hieronymus non nihil admonet, nempe quæ ſequuntur, ad integritatem doctrinæ poſſe referri, ſed obſtare quod ſequitur, ſermonem ſanū. At mihi nō uidetur eſſe cauſa, cur hic offendamur. Quanquam enim nemo docet, niſi loquatur, tamen refert non paulum, quomodo loquaris.

Irreprehenſibile.) ἀκατάγνωστον. Quod & ita ſonare poteſt, quod contemni nō poſſit, hoc eſt, ut cum autoritate doceat.

Vereatur.) ἐντραπῇ, id eſt, Pudefiat, quod ſæpius iam uertit, confundatur. Ambroſius & Hieronymus legunt, reuereatur.

Nihil habens dicere.) μηδὲν ἔχων λέγειν, id eſt, Nihil potens dicere, ſiue nihil habens quod dicat. Nam ἔχειν cum infinito uerbo, ſignificat poſſe apud Græcos.

Diſtinctio uaria Subditos eſſe.) Diuus Hieronymus admonet hūc locum bifariam legi. Altero modo, ut accipias, ſeruos ſubditos eſſe debere dominis in omnibus, ut hæc particula ἐν πᾶσι referatur ad uerbum præcedens. Altero, ut intelligas ſeruos complacentes eſſe debere in omnibus, ὑποτάσσεσθαι, ἐν πᾶσιν εὐαρέστους εἶναι. Atq; ita quidē habent Græci codices, huius tempeſtatis. Etiamſi Hieronymus indicat, Græcos ſecus diſtinguere, nempe iuxta priorē ſenſum, cum iuxta poſteriorem diſtinguant hodie, quos ego uiderim codices. Porrò εὐαρέστους interpretatur, non qui ſatisfaciant ac placeant dominis, ſed ſibi non diſpliceāt, & ſuam fortunam, qualiſcunq; eſt, boni conſulant. Quæ quidem interpretatio, haud ſcio an ſit coactior, certe diſcrepat ab interpretatione Grecorum, nec coheret cum eo quod ſequitur μὴ ἀντιλέγοντας. Nam & ſuperius εὐάρεστον dixit Paulus, quod gratū eſſet & placeret, licet Greci δυσάρεστον appellant, cui non facile fiat ſatis, cui diuerſus ſit εὐάρεστος. Mirum eſt autem,

Ambroſius diuerſe legit unde Ambroſius legerit, optimos, niſi mendum eſt, aut niſi codex illius habebat ἀρίστους. Certe εὐάρεστοι hic dicuntur qui modis omnibus ſtudent placere, quod magis cōgruit cum eo quod ſequitur μὴ ἀντιλέγοντας.

Nō cōtradicētes.) μὴ ἀντιλέγοντας. Quod elegāter reddidit Ambroſius, reſpōſatores.

Nō fraudantes.) μὴ νοσφιζομένους. Quod Hieronymus legit, furātes: eſt enim νοσφίζειν ~~aliquid decerpere ac furtim detrahere~~, cum totā rem non auſis tollere, quod ſerui ſolent.

Sed in omnibus.) Sed fidem omnem, ~~πίστιν ἀγαθήν. Et Hieronymus~~ legit, fidē omnem, Et huic conſentiens Ambroſius.

Apparuit enim.) ἐπεφάνη. Quod Hieronymus & Ambroſius uertunt, illuxit. Apparet enim quod uidetur, etiamſi non ſit. At ἐπιφαίνεται, quod fit conſpicuū & illuſtre. Nam ante uidebatur apud Iudæos in anguſto latêre, & hic etiam legalium operū fiducia obſcurata; nunc uſq; ad ſeruorum genus illuſtrata eſt. Neq; tamen id temporis euangelij gratia innotuerat omnibus hominibus, ſed nullum hominum genus excludebatur.

Dei & ſeruatoris Dei & ſaluatoris.) Græca ſecus habent, ἡ χάρις τοῦ θεοῦ ἡ σωτήριος, id eſt, Gratia dei ſalutaris uel ſalutifera. Etiamſi Hieronymus & Ambroſius aliter legunt. Quanquam in antiquiſſimo Greco codice Chryſoſtomi legamus σωτήριος, neq; ſecus exponit, ſi quis expendat attentius. Sine controuerſia Theophylactus legit σωτήριος. Certe coniunctio &, non additur in Latinis emendatioribus. Nec eſt ocioſus articulus ἡ σωτήριος, qui declarat non eſſe ſalutem, niſi per dei gratiam. Quod autem ait ſeruatoris, poteſt uel de patre uel de filio accipi. Sic enim Hieronymus, uel quod dei patris uiuens & ſubſiſtens gratia ipſe ſit Chriſtus, uel quod Chriſti dei ſaluatoris hæc ſit gratia, & nō merito noſtro ſaluati ſimus.

Idem fieri potest in proximo loco, ut doctrinam seruatoris nostri dei, ornent in omnibus. Minimum autem discrimen est inter σωτῆρος & σωτήριος.

Erudiens nos.) Non est διδάσκουσα, quod est docens, sed παιδεύουσα uox à pueris dicta, siue quod gratia nos ut rudes clementer doceat, siue quod per ignorantiam lapsos materne corripiat.

Abnegantes.) ἀρνησάμενοι, participium est præteriti temporis, poterat uerti, abnegatis secularibus desiderijs, ut legit Ambrosius: Abnegata impietate & secularibus desiderijs. Hic locus annotandus est ijs qui male freti gratia negligunt bona opera, quũ in hoc ipsum gratia liberet à peccatis, ut deinceps pijs operibus uacemus.

Secularia desideria.) κοσμικὰς ἐπιθυμίας, id est, Mundana desideria. Alioqui Latinis seculare dicitur, quod cẽtesimo quoque anno instauratur: ut ludi seculares. Neque enim est ab eo quod sequitur, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, in hoc seculo. *Seculare, pro mundano*

Sobrie.) σωφρόνως. Quod hic quoque Hieronymus uertit, pudice, suo more, ne parum uideatur constans.

Et aduentum.) ἐπιφάνειαν, id est, Apparitionem siue illustrationem, ut & aliâs uertit. Quanquam eadem uox & aduentum significat, sed cum splendore, ueluti cũ emergit sol.

Magni dei & saluatoris.) τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος. Id ita legi potest, ut utrũque pertineat ad Christum, dei & seruatoris: aut prius pertineat ad patrem, posterius ad Christum. Chrysostomus ac Theophylactus utrunque tribuunt Christo, & item Hieronymus, exultantes aduersus Arrianos, ceu uictores, cum sermo plane sit anceps. Imò magis pro illis facere uideatur, quàm pro nobis. Primum negari non potest, quin sermo Græcus sit ambiguus & ex æquo pertinens ad sensum utrumlibet. Quid autem agas aduersus hæreticum ex loco prorsus ancipiti? Quod si illos urgeas interpretum consensu, certe Ambrosius uir summus & episcopus orthodoxus, diuisim accipit, ut magni dei referatur ad patrem, seruatoris ad Christum. Ipsius uerba subscribam: Hanc esse dicit, beatam spem credentium, qui expectant aduentum gloriæ magni dei, quod reuelari habet iudice Christo, in quo dei patris uidebitur potestas & gloria, ut fidei suæ præmium consequantur. Ad hoc enim redemit nos Christus, ut puram uitam sectantes repleti bonis operibus regni dei hæredes esse possimus. An non hic palàm dicit patrem reuelaturum gloriam suam iudice Christo? At aduentus in sacris literis nõ tribuitur patri, sed filio. Nec hic simpliciter nominatur aduentus patris, sed aduentus gloriæ, quã interim expectamus in humilitate cõstituti. Tum apparebit maiestas nostra, cum aperietur gloria magni dei patris, & seruatoris nostri Iesu. Quid autem hic metuimus Arianos, quum tot locis Paulus dei uocabulum tribuat patri, filium appellans dominum? Si filius dei, tantum in principio euangelij Ioannis adeo clare pronunciatus esset deus, nónne sufficeret aduersus uniuersos Arianos? Postremo Ariani quidam hunc quoque locum accipiunt de filio, & tamen non credunt quod nos credimus. Magnum enim deum fatentur, uerum negant, & hæc est illorum impietas. Quanquam omissus articulus in libris Græcis facit nonnihil pro diuersa sententia μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος. Euidentius distinxisset personas si dixisset καὶ τοῦ σωτῆρος. [redacted] *Magni dei & seruatoris duplex lectio*

Populum acceptabilem.) περιούσιον, id est, Peculiarem. Diuus Hieronymus in commentarijs huius loci, negat se à quopiam secularium perito literarum potuisse discere, quid esset περιούσιον, uerum ex Deuteronomio collegisse, unde Paulus hunc locũ sumpsisse uidetur, Vt esses ei in populũ acceptabilem ex omnibus populis. Rursum in Psalmo uigesimo quarto: Elegit sibi dominus in possessionẽ sibi, quod dictũ est in possessionem, Septuaginta ac Theodotion transtulerũt περιουσιασμόν: Aquila & quinta editio περιούσιον, syllabe commutatione facta, non sensus. Symmachus pro eo quod est in Græco περιούσιον, in Hebræo סְגֻלָּה expressit ἐξαίρετον, hoc est, egregium uel præcipuum, pro eo quod idem in alio uolumine, Latino sermone utens, peculiarẽ interpretatus est. Putat enim Hieronymus minimum interesse inter περιούσιον & ἐπιούσιον. Porro uarietas hæc nascitur ex ambiguitate præ *περιούσιος nouũ uerbum* *ἐπιούσιος*

Nn 2 positionis

positionis περὶ & ἐπί. Etenim qui uertunt possessionem & peculiarem, huc spectarunt, quod οὐσία significat substantiam, hoc est, facultates & possessionē, & περὶ circum, ut quod in bonis nostris sit, & in nostro, ut aiunt, ære, id peculiare dicimus. Rursum qui uerterunt egregium, huc respexerunt, quod περὶ significat aliquoties eminentiam, & οὐσία essentiam, quasi dicas, reliquas substantias antecellentem. Existimat in eundem sensum accipi posse quod est in precatione dominica, Panem nostrum, ἐπιούσιον, id est, non uulgarem, sed eximium illum, qui de cœlo mittitur, qua de re & suo loco nonnihil attigimus. Porrò quod addit Faber, Hieronymo idē esse περιούσιον & γνήσιον, miror unde sumpserit, nisi forte idem esse putat peculiare & ingenuum aut uerum. Quemadmodum Symmachus, ut dixi, peculiarem uertit. Augustinus in epistola contra epistolam Pelagiani capite decimotertio legit, populum abundantem.

Sectatorem bon.) ζηλωτὴν, id est, Aemulatorem. Et ita Ambrosius.

Cum omni imperio.) μετὰ πάσης ἐπιταγῆς. Non quod iubeat illū esse imperiosum, sed quod uelit hæc diligenter mandari atque iniungi populo.

περιφρονῶ Nemo te cōtemnat.) μηδείς σου περιφρονείτω. Diuus Hieronymus admonet hic nō esse
καταφρονῶ idem uerbum, quo usus sit Paulus scribens ad Timotheum: Nullus adolescentiam tuam contemnat: illic esse καταφρονείτω. καταφρονεῖν enim dici, qui despicit ac nihili facit, quod & in bonam partem accipi possit, ueluti si quis pro Christo contemnat cruciatus aut mortem. At περιφρονεῖν, qui fastu quodam sibi uidetur alio melior ac sapientior: citatque citra nomenclaturam quod est apud Aristophanē in Nebulis, ubi Socrates sic inducitur loquens, ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον, interpretans ad hunc modum, Scando per aerem, & pluris me noui esse quàm solem. Vult igitur Paulus Titum ita uiuere, ut nemo sit qui sibi melior uideri possit, quanquam ipse sit episcopus.

EX CAPITE TERTIO

πειθαρχεῖν Dicto obedire.) πειθαρχεῖν. Quod est proprie magistratibus parere.

Non litigiosos.) ἀμάχους, id est, Non pugnaces, hoc est, non iurgiosos & contentiosos.

Increduli.) ἀπειθεῖς. Ambrosius, inobsequentes, Hieronymus legit, inobedientes.

φιλανθρωπία Et humanitas.) καὶ ἡ φιλανθρωπία, id est, Amor erga homines, non ἀνθρωπότης. Nam quidam hoc loco humanitatem, interpretantur incarnationem Christi. Quorum de nume-
ἀνθρωπότης ro est Thomas, qui tamen addit alterā interpretationem. Porrò quod Theophylactus exponit de assumpta natura humana, non est accipiendum quasi pater eam assumpserit, sed quod pater sic dilexerit humanum genus, ut eius seruandi studio, filium unicum demiserit in terras, ut homo factus nos ad se traheret. At Paulus hic loquitur de patre Iesu. Quod hic uertit humanitas, Hieronymus interpretatur, clemētiam in commentarijs. Et ἐπεφάνη, Hieronymus uertit, illuxit, hoc est, palàm facta est per filium incarnatū. Nec enim locum
Thomas lapsus habet distinctio Thomæ, quam hic inducit, quod Græca uox qua usus est Paulus, nihil aliud significare potest, quàm studium & amorem erga homines, cui diuersa est μισανθρωπία. Et quod deum saluatorem uocat, magis ad patrem referendum uidetur, quàm ad filium. Certe de patre interpretantur Ambrosius itidem & Hieronymus. De filio nullus adhuc interpretatus est. Porrò quo minus accipi possit de tota Trinitate, palàm obstat Hieronymus, qui demonstrat in hoc capitulo distinctim exprimi tres personas, simul operantes negocium salutis humanæ, cuius hæc uerba sunt in commentarijs: Diligentius, inquit, attendamus & inueniemus in præsenti capitulo manifestissimam trinitatem. Benignitas quippe & clementia saluatoris nostri dei, non alterius quàm dei patris, per lauacrum regenerationis, & renouationem spiritus sancti, quem effudit super nos abunde per Iesum Christum &c. Minus quidem euidenter Ambrosius, sed tamen eadem scribit: Deus enim inquit, misericordia sua saluos nos fecit per Christū, cuius gratia renati spiritum sanctum accepimus. Vides lector, ut & hic tres distinguat personas. His equidem non onerarem le-
Calumnia ctorem, nisi locus hic cum sit perspicuus, tamen magnis calumnijs fuisset impetitus. Videmus autem hic patrem uocari saluatorem, quemadmodum in superiore capite.

Non ex operibus iusticiæ.) οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, id est, Non ex operibus, quæ sunt

sunt in iustitia. Sentit autē de operibus legis Mosaicæ, de quibus multa scribit Romanis. Quanquam orthodoxi de omnibus operibus hominum interpretantur. Qui uociferantur uocem esse delicatorum militum, quoties extenuantes nostra merita extollimus gratiā dei, quur non obstrepunt Paulo, qui toties reijcit nostra opera, toties inculcat gratiam & misericordiam domini, quur non in ius uocant Chrysostomum, Theophylactum, Ambrosium, Augustinum, Hieronymum, breuiter ueteres omnes qui talibus uocibus explerunt suos libros.

Non in operibus &c. uox delicatorum militum, quibusdā uidetur quum sit uox Pauli.

Et renouationis spiritus sancti.) Sermo Græcis est anceps quod διὰ paternum casum postulet. Ac legi potest, & renouationem spiritus sancti, ut repetatur præpositio, & per renouationem spiritus sancti. Atque ita sane legit Hieronymus ordinans hunc locum in commentarijs. Neque secus interpretatur Chrysostomus, ita repetens, Hoc est enim quod ait, per renouationem spiritus sancti.

Abunde.) πλουσίως. Quod Hieronymus uertit, opulēter. Augustinus ad Valentinum legit ditissime. Similiter libro de peccatorum meritis ac remissione primo, cap. 27.

Volo te confirmare.) βεβαιοῦσθαι. Quod anceps est uerbū: potest enim esse confirmari.

Vt curent bonis operibus præesse.) ἵνα φροντίζωσι καλῶν ἔργων προΐστασθαι. Ambrosius ita reddidit, Vt solliciti sint ad effectum bonorum operum. Ea potissimum inculcāda, quæ faciunt ad uitæ pietatem.

Bonis operibus.) Hic, datiuus est non ablatiuus, & respōdet præpositioni præ. Sic em̄ præesse bonis operibus, quemadmodum dicitur aliquis præfectus annonæ aut militiæ.

Qui credunt.) οἱ πεπιστευκότες, id est, Qui crediderunt. Ita legit Ambrosius.

Et genealogias.) γενεαλογίας. Quod Ambrosius reddit, originum enumerationes. Et, admonitionem melius quàm correptionem, ut indicat idem. Cæterum hæreticum ni fallor appellat, non qui dissentiat à quibuslibet placitis doctorum, sed factiosum, licet & factiosus sit qui hæreseos autor est. Sic interpretatur Chrysostomus locum, prima Corinth. undecimo: Oportet autem hæreses esse. Chrysostomus ac Theophylactus interpretantur de peruersis dogmatibus.

Pugnas legis.) μάχας νομικὰς, id est, Pugnas legales, quod Hieronymus explicās, Quæ ueniunt, inquit, ex lege.

Deuita.) περιΐστασο, de quo superius diximus.

Post unam & secundam.) Latinius erat, post unā & alteram. Et ita legit Hieronymus. Ambrosius legit, post primā, interpretans illos semel duntaxat admonendos, ne si sæpius id fiat, confirmatiores reddantur in malo: sed deuitandos, ut sibi relicti aut frigeant nemine obsistente, aut soli pereant. Ambrosianam lectionem hodie sequimur, qui hæreseos semel conuictum, si relabatur, non deuitamus, sed incendimus. Tertullianus in libro de præscriptionibus hæreticorum refert, quemadmodum Ambrosius.

Varia lectio

Deuita.) παραιτοῦ, id est, Reijce: non est περιΐστασο, quod mox eodem uerbo expressit. [redacted]

Et in uerbis errare periculosum

Proprio iudicio condemnatus.) αὐτοκατάκριτος, uoce composita, per se cōdemnatus, qui pertinaciter dissideat ab omnibus. Cyprianus in epistola primi libri tertia, legit, à semetipso damnatus. Rectius erat per se damnatus, hoc est damnatus, etiamsi nemo iudex de illo pronunciet. quemadmodum dicimus αὐτοδίδακτος. Cæterum illud subuersus est, Græce est ἐξέστραπται, quod & ita potest accipi, excidit à uita, siue deflexit. Et ἁμαρτάνει potest uerti, errat, sed ita errat, ut sit per se condemnatus, etiamsi nemo illum condemnet, ut qui semel atque iterum admonitus noluerit resipiscere.

αὐτοκατάκριτος.

Festina.) σπούδασον, id est, Stude siue cura. Nicopolis Thraciæ ciuitas, ut autumat

Chrysostomus. Theophylactus scripsit eam imminere Histro flumini. Hieronymus putat
esse eam quæ ob uictoriam qua Cæsar Augustus deuicit Antonium & Cleopatram no/
men hoc sortita est. At eam peractam constat apud Actium Epiri promontorium. Vnde
& Suetonius Actiacam uictoriam appellat. Et Hieronymus præfans in hos commentari/
os planè declarat se putare Paulum de Nicopoli Epiri fuisse loquutum.

Legis peritum.) νομικόν. Hieronymus legit, Legis doctor.

Præmitte pro Sollicite præmitte.) πρόπεμψον. Imò deducito, siue prosequere, quod officiū solemus
deducito hospitibus exhibere. Atq; in hunc sensum interpretatur diuus Hieronymus.

Discant autem & uestri.) Nostri, prima persona legitur tum in Græcis codicibus, tum
in Latinis antiquis, & consentiunt interpretes.

Gratia uobiscum.) Græci legunt, Gratia cum omnibus uobis. Eam lectionem probat
Hieronymus, testans in nonnullis codicibus adiecta fuisse duo uerba domini nostri. Am/
brosius legit, Gratia dei, cum omnibus uobis. Exemplar Constantiense habebat, Gratia
dei cum omnibus uobis, Amen.

IN EPISTOLAM PAVLI
AD PHILEMONEM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

DILECTO adiutori.) ἀγαπητῷ καὶ συνεργῷ, id est, Dilecto
& adiutori, siue cooperario. Atq; ita legitur in uetustis co/
dicibus Latinorum, in Hieronymo, Ambrosio, & Chrysosto
mo: quorum Ambrosius ita circumloquitur, καὶ συνεργῷ, &
laborum nobis participi. Nam dilecto, hic nomen est, non
participium, cuius admonet & Hieronymus in commenta/
rijs, quibus hanc explicat epistolam, censens ἀγαπητὸν ma/
gis sonare diligibilem quàm dilectum, atq; in re ipsa hoc in/
ἠγαπημένος teresse, quod ἠγαπημένος, id est, dilectus esse possit qui non
ἀγαπητός sit ἀγαπητὸς, id est, dignus qui diligatur: uelut cum inimi/
cos ex præcepto Christi diligimus, sunt quidem nobis ἠγα-
πημένοι, id est, dilecti, at non ἀγαπητοί. Vide quantulam rem Hieronymus non iudicarit
indignam quam annotaret etiam in commentarijs iustis & accuratis, & ego quibusdam
uideor nihil indicasse.

Appia quæ Et Appiæ sorori charissimæ.) καὶ ἀπφίᾳ τῇ ἀγαπητῇ, id est. Et Apphiæ dilectæ. Hanc
Chrysostomus existimat fuisse uxorem Philemonis. Notat Pauli consilium Chrysosto/
mus, ascíscit multas personas quo facilius exoret, adiungit Timotheū quem fratrē uocat,
solitus uocare filium, sed fratris uocabulum conueniebat autoritati. Deinde Philemoni ad
buit geminos titulos, dilecto & cooperario; ut hic quoq; Paulo consentiat, & huic adiun/
git Appiam, quam dilectam nominat: rursus addit Archippum quem συστρατιώτην dicit.
Eodem pertinet quòd seipsum appellat uinctum Iesu Christi. Inhumanius [redacted] negare uin/
cto. Tanta erat sollicitudo apostolo, ut unum homuncionem fugitiuum reconciliaret.

Ecclesia fa/ Quæ in domo tua est ecclesiæ.) καὶ τῇ κατ' οἶκόν σου ἐκκλησίᾳ. De familia sensit opinor.
milia Proinde nos uertimus, congregationem. Indicat hoc haud obscure Chrysostomus, hunc
enarrans locum. Cæterum quando hæc epistola scribitur ad plures, incertum erat quò re/
ferretur pronomen tua, ad Philemonem, an ad Archippum, qui proxime præcessit in or/
dine recensionis, nisi mox totum sermonem uerteret ad unum Philemonem. Quod ante
nos indicauit Hieronymus.

Semper memoriam tui faciens.) Aduerbium ἀεὶ, potest utrolibet referri, uel ad supe/
Amphibo/ riorem partem, uel ad insequentē. Nec ad sensum magnopere refert, an intelligamus sem/
logia per agentem gratias, an semper memorem in deprecationibus ad deū. Admonuit & hoc
Hieronymus, ne quis causetur à me res friuolas afferri.

In domino Iesu, & in omnes sanctos.) Mirum cur casum mutarit, cum Græcis sit utro/
biq;

bicꝙ casus accusandi, In dominum Iesum, & in omnes sanctos. Quemadmodum legit Ambrosius, cumꝙ hoc Chrysostomus.

Euidens fiat.) Græci legunt ἐνεργὴς, id est, Efficax. Nam ἐναργὴς per alpha, significat euidens. Ita legisse uidetur interpres. Hieronymus admonet in Græco melius haberi ἐνεργὴς, quod exponit, efficax, siue operatrix, ut accipiamus fidem ipsis factis præstitam & cōprobatam. Et in hunc sensum enarrat Chrysostomus ac Theophylactus. Mirum autem quid secutus Ambrosius, pro euidens & efficax legerit accepta. *Ambrosius diuersa legit*

Omnis operis boni.) Operis, redundat, nec inuenitur uel in Græcis, uel in antiquis codicibus Latinorum. Ad hæc nec apud Hieronymum, nec apud Ambrosiū, nec apud Chrysostomum, aut Theophylactum, tantum est, omnis boni. *Superest manifeste in nostris*

In Christo Iesu.) Ante hæc uerba reperio in Græcis codicibus, τοῦ ἐν ὑμῖν, id est, Quod est in uobis. Idꝙ legitur apud Chrysostomum ac Theophylactum, & apud Hieronymū. Ambrosius legit, quæ est in nobis, ut agnitionem referat, non bonum. Et dilucidius est, ut hæc particula referatur ad efficax: ut communicatio fidei tuæ erga Christum Iesum, sit efficax, erga uel in Christum Iesum, ad cuius gloriam spectat fidei tuæ communicatio. Siquidem in plerisque Græcorum codicibus scriptum comperio, εἰς χριστὸν ἰησοῦν. Quod si legamus ἐν χριστῷ, uertendum erat, per Christum Iesum, ut intelligas agnitionem boni, siue bonum, esse in nobis beneficio Christi, non nostro merito. Cæterum cum Theophylactus interpretetur de fide uiua & operante in nobis, gradibus uirtutum, tamen interpres aut non sentiens hoc, aut dissimulans semper infulcit suum euidens, cum non congruat expositioni.

Gaudium enim magnum habui, & consolationem.) Græce est χάριν ἔχομεν πολλὴν, ἐπὶ τῇ ἀγάπῃ σου, id est, Gratiam habemus multam, in dilectione tua. Interpres legit χαρὰν, eamꝙ lectionē secuti uidentur Hieronymus & Ambrosius, cumꝙ his Chrysostomus: & germanam ac ueram arbitror, quod in huiusmodi uocum affinitatibus passim labi comperiamus notarios. Et tamen alias annotatum est à nobis, χάριν accipi pro χαρὰν apud Paulū. Theophylactus legit χάριν, sed interpretatur χαρὰν.

Requieuerunt.) ἀναπέπαυνται, id est, Refocillata sunt.

Multam fiduciam.) παῤῥησίαν. De quo sæpius admonui.

Quod ad rem pertinet.) τὸ ἀνῆκον, id est. Decens siue conueniens. Sentit enim illius esse officij, quod tamen sic ab eo petit, quasi sit gratuitum aut præter officium.

Cum sis talis ut Paulus.) Græce sic habet, μᾶλλον παρακαλῶ, τοιοῦτος ὢν, ὡς παῦλος πρεσβύτης, id est, Magis autem hortor, cum talis sim, ut Paulus senex. Sentit enim se cum id quod æquum erat, suo iure potuisset imperare Philemoni, nempe Paulus & senex, postremo uinctus Iesu Christi, maluisse tamen uti precibus, memorem charitatis potius, quàm autoritatis. Ambrosius interpretatur Philemonem Paulo fuisse coæuum, quod tamen nec Chrysostomus, nec Theophylactus, nec Hieronymus indicat. Ambrosius legit cum talis sis. Sed hic palàm reclamat ratio grammaticæ, nisi forte placet ut Paulus hic uideatur admisisse solœcismum, aut ὢν nominandi casus positus sit pro ὄντος & subaudiatur pronomen σου, quæ sermonis forma nonnunquam reperitur apud Græcos. Hieronymus interpretari uidetur iuxta Græcos, cum ait, Grandi petentis autoritate proposita, per quam & apostolus obsecrat & senex & uinctus Iesu Christi. Hos itaꝙ sequi maluimus, sic tamē ut liberum sit cuiꝙ suo frui iudicio.

Illum ut mea uiscera.) αὐτὸν τοῦτ᾽ ἔστι τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, id est, Ipsum, hoc est, mea uiscera. Porrò quod in plerisꝙ Latinis additur, Filium meum charissimum, apud Græcos non additur. Nec est quicꝙ in Hieronymi commentarijs, unde coniectes eum legisse filium charissimum. Fortassis adiectum est hoc ab eo, qui uoluerit interpretari, quid sit, hoc est uiscera mea.

Sine consilio.) χωρὶς δὲ τῆς σῆς γνώμης, id est, Sine tua sententia.

Ad horam.) πρὸς ὥραν. Recte monuit Hieronymus hic horam pro tempore positam, nisi quod hora breuiculum tempus magis indicat. Quanquam quod Græci usurpant horam pro tempore, id propemodum imitatus est Horatius: *Hora, pro tempore*

Qui purgor bilem sub uerni temporis horam.

Vt in æternum.) ἵνα αἰώνιον, id eſt, Aeternum, hoc eſt, ipſum iam non temporarium miniſtrum, ſed perpetuo tecum uicturum. Atq; ita legit Ambroſius, ſimulq; Hieronymus. Et conſentiebat cum Græca lectione uterq; codex Conſtantienſis.

Sed pro ſeruo.) Græce eſt ὑπὲρ δοῦλον, id eſt, Supra ſeruum. Quidam legiſſe uidentur ὑπὲρ δούλου. Quanquam hic magis quadrabat ἀντὶ δούλου. Certe Hieronymus legit, Iam nō ſicuti ſeruum, ſed plus ſeruo: quanquam Latinius erat, ſeruo potiorem. Et ſic habebat exemplar utrunq; Conſtantienſe.

Ego reddam.) ἀποτίσω, id eſt, Dependam ſiue reſoluam. Eſt enim ſermo fideiubentis pro Oneſimo, & ſeſe illius uice obſtringentis. Diuus Hieronymus ex hoc loco raciocinatur, Oneſimum non ſine furto profugiſſe à domino ſuo. Quod idem teſtatur Theodore-
Philemon Phryx tus in Græcorũ ſcholijs. In ijſdem reperio Philemonem Phrygem fuiſſe, apud hos autem ingens erat mancipiorum prouentus, unde & prouerbium, Phrygem plagis emendari. Et tamen produnt hunc Oneſimum poſtea Romæ martyrij lauream meruiſſe.

Ita frater.) Ita, hic affirmantis aduerbium eſt, ναί. Ambroſius addit ſic: Ita frater, ſic ego te fruar in domino. Eſt autē uox obteſtantis fratrem aut filiũ, quem optamus nobis eſſe uoluptati, quaſi nihil ſit nobis illius fruitione dulcius. Per eam igitur adiurat Philemonē. Hieronymus ναί uult eſſe blandientis, quemadmodũ apud Hebræos eſt, ana. Et autē alluſio ad
Oneſimus Græce utilis nomen ſerui, quem cōmendat. Nam Oneſimus Græce utilis eſt. Ad quod alluſit & ſuperius, cum diceret: Qui tibi aliquando inutilis fuit, nunc autem & mihi & tibi utilis: hoc eſt,
Humanitas Pauli nunc id eſt, quod dicitur ὀνήσιμος. Declarat autē hæc epiſtola, quamlibet breuis, Paulũ hominem fuiſſe ſingulari quadam præditum humanitate, qui tanto ſtudio ſeruũ fugitiuum cōmendauerit, & ei cōmendauerit, obſecrans & obteſtans, cui pro ſua autoritate procq; meritis in illum poterat imperare quod rogat. Deinde quid feſtiuius etiam dici poterat, uel ab ipſo Tullio in huiuſmodi argumento? niſi quod quidam nomine dũtaxat Chriſtiani, animo infenſiſsimi Chriſto, nihil eruditũ putant, nihil elegans, niſi quod idem ſit ethnicũ. Et uniuerſum ſermonis florem ſemel perijſſe exiſtimant, ſi quid de Chriſto fuerit admixtum, quod illius ſapiat doctrinam, cum ea uel prima ſit eloquentiæ pars, ſermonē rebus accommodare. Quo magis etiam admiror, ullos de hac epiſtola dubitaſſe, num Pauli eſſet, cum pro ratione modoq; argumenti, nihil eſſe magis Paulinum poſsit.

Donari me uobis.) χαρισθήσομαι ὑμῖν, id eſt, Donabor uobis. Et ita legis Ambroſius.

IN EPISTOLAM PAVLI

AD HEBRAEOS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I

MVLTIPHARIAM multiſq; modis.) πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως. uox prior à partibus dicta eſt, poſterior à modo. Si quid intereſt, illa referri poteſt ad uarias partes redemptionis humanæ, hæc ad uarietatem figurarum & oraculorum. partes ſunt natiuitas ſeruatoris, doctrina, miracula, crux, reſurrectio, aſcenſio &c. Singulæ uero partes ut diuerſis typis præfiguratæ ſunt, ita diuerſis prophetarum oraculis prædictæ.

Loquens.) λαλήσας, id eſt, Locutus, præteriti temporis, Olim locutus in prophetis, proximis temporibus locutus eſt nobis in filio. Interpres illud fugiſſe uidetur, ne bis diceret locutus, cũ Paulo utrobiq; ſit dictio conſimilis λαλήσας & ἐλάλησεν, & in his ſit etiam gratia ſchematis.

In prophetis, in filio.) Chryſoſtomus etiam annotat præpoſitionem in poſitam eſſe loco per.

Splendor gloriæ.) ἀπαύγασμα, id eſt, Refulgentia, ſiue relucentia, quod ex alio reſplendet. Nam filius lumen eſt de lumine.

Et figura.) χαρακτὴρ, quam dicere poſsis, formam expreſſam ex alio, ſiue notam rei cuipiam

cuipiam impressam, uelut in cera. Vox dicta à uerbo χαράττω, quod est insculpo siue notam imprimo. Augustinus libro de incarnatione uerbi, pro charactere subinde citat, figuram expressam. Hieronymus adducens hunc locum in cõmentarijs Esaiæ legit pro charactere, forma. Nihil autẽ propius exprimit archetypum quàm imago impressa sigillo. Et sub stantiæ, ὑποστάσεως, non est οὐσία, quam essentiam uertit Quintilianus: ὑπόστασις à subsistendo dicta est, quæ Græcis aliquando accipitur pro persona. Ex hoc uerbo nata est magna digladiatio, quod Ariani exigerent treis hypostases, & uerbum homousij non reciperent.

Ob duo uerba totus orbis sectus est

Portansq; omnia uerbo uirtutis suæ.) φέρων τε τὰ πάντα. Meo quidem iudicio, φέρων hoc loco non significat idem quod portans siue baiulans, sed agens potius, siue mouens ac moderans. Nam φερόμενα dicuntur Græcis, quæ impetu quodam aguntur: unde & φορὰν impetum uocant. Et ἄγειν καὶ φέρειν dicitur, qui suo arbitratu moderatur aliquem. Sentit enim Paulus, aut quisquis fuit autor epistolæ, non solum mundum hunc conditum per filium, quemadmodum modo dixerat, Per quem fecit & secula: uerum conditum regi & administrari: idq; non studio curaq; & industria, sicut administrant homines, sed uerbo, hoc est, nutu suæ potentiæ. Nam quod principi uerbum est, quo iubet aliquid fieri, hoc illi est uelle. In hanc sententiam interpretatur & Chrysostomus, annotans emphasim huius participij φέρων. Gubernat enim aliquis cum negocio. Fert, qui sine negocio mouet quolibet. Proinde nos uertimus, Agat modereturq;. Thomas licet nõ senserit emphasim huius uocis, tamen haud multum aberrat à scopo.

Portans, pro moderans

Purgationem peccatorum faciens.) Græci addunt δι' ἑαυτοῦ, id est, Per seipsum purgationem peccatorum faciens. Et faciens apud Græcos præteriti temporis est: unde transferre poterat, purgatione peccatorum facta, ne sedendo uideatur purgare. Prius enim purgauit morte sua, deinde consedit.

Sedet.) Sedit, præteriti temporis est apud Græcos, ἐκάθισεν, quasi dicas, consedit. Chrysostomi interpres uertit Sedere fecit. Et huic lectioni consentit enarratio cum Chrysostomi, tum Theophylacti, quos mirum nihil fuisse offensos participio γενόμενος, nisi forte legerunt γενόμενον. Et sanè Græca uox est ambigua. Sed obstat participium, quod sequitur γενόμενος. Cæterum Chrysostomus tale nihil habet. Illud uerum est καθίζειν Græcis & neutraliter & transitiue usurpari.

Ad dextram &c. Græca aliquanto secus habent, ἐν δεξιᾷ τοῦ θρόνου τῆς μεγαλωσύνης, id est, In dextra throni maiestatis. Quanquam hic exemplaria Græcorum uariant, nec throni mentio additur apud Chrysostomum nec apud Theophylactum. Atq; hic uere maiestas est, non δόξα.

Tanto melior angelis factus.) Non est Græce μείζων, sed κρείττων, quod sonat potiorem siue potentiorem. Vel hunc explicent locum, qui contendunt nullo modo Christum fuisse angelis minorem. Quomodo dicetur melior siue potior factus, qui nunquam fuerit minor? nisi forte sophistarũ more libebit argutari, ex æquali factum maiorem. Nec melior hic pertinet ad mores, sed ad præstantiam dignitatem ac potentiam.

Christus aliquo modo fuit minor angelis

Differentius.) διαφορώτερον, id est, excellentius: quod διαφέρειν duo Græcis significat, differre & præeminere.

Hæreditauit.) κεκληρονόμηκεν, id est, Hæreditate accepit, siue sortitus est.

Ego ero illi in patrem.) quanquam aliàs quadrabat, Loco patris & loco filij, tamen hic malui: Ego ero illi pater, ille mihi filius, ne quis imagnetur adoptionem.

Et cum iterum.) ὅταν δὲ πάλιν, id est, Cum autem iterum.

Et ad angelos quidem suos.) Suos, superest. Nec additur in emendatioribus Latinis.

Flammam ignis.) πυρὸς φλόγα, id est, Ignis flammam, hoc est igneam flammam.

Thronus tuus deus.) ὁ θρόνος σου ὁ θεός. Incertum est, an hic sit sensus, ô deus sedes tua est in seculum seculi: an hic, Ipse deus est tibi thronus in seculum seculi. Nam sermo Græcus anceps est. Sed priorem sequuntur interpretes. Chrysostomus annotauit & hic articulum esse additum, ὁ θεός: quæ quidem annotatio non uideo quem habeat locum, nisi accipiamus ὁ θεός dici filio. Innuit enim Chrysostomus articulo significari uerum deum. De patre uero nec Ariani dubitant quin sit ὁ θεός

Duplex lectio

Ipsi

Ipsi peribunt tu autem permanebis.) Græcis uerba sunt præsentis temporis, pereunt & permanes, ἀπολοῦνται, διαμένεις. Quanquam pereunt ambiguum est, & in διαμένεις solus accentus facit futurum tempus διαμενεῖς.

Mutabis eos.) ἑλίξεις αὐτούς, id est, Volues, siue uertes eos. Atq; id uerbi magis quadrat in cœlos, aut etiam in uestem. Interpres legisse uidetur, ἀλλάξεις. Et apud Hebræos est תַּחֲלִיפֵם transitiuum secundum, à uerbo, חָלַף quod est, mutauit, quemadmodū mutatur amictus. Vnde & mutatoria dicuntur, annotante Capnione nostro. Græci constanter legunt ἑλίξεις, non ἀλλάξεις, Atq; ita interpretatur Chrysostomus & Theophylactus. Proinde quid legendum sit, eruditis expendendum relinquo.

In ministerium missi.) Missi apud Græcos præsentis temporis, ἀποστελλόμενα, id est, Qui mittuntur. Mittuntur enim & hodie, Et capient, non capiunt, hoc est, futuro tempore non præsenti.

EX CAPITE SECVNDO.

PEreffluamus.) Valla mauult præterfluamus παραῤῥυῶμεν. Chrysostomus interpretatur pereamus, sumptumq; putat ex prouerbijs Salomonis: Fili mi ne effluas, υἱὲ μὴ παραῤῥυῇς. Prorsus enim & irreparabiliter perit, quod dilabit. Hac forma dixit mulier secundo Reg. cap. decimoquarto, omnes morimur, & quasi aqua dilabimur.

Quæ cum initium accepisset enarrandi.) Enarrari legitur in uetustis exemplaribus nominatim in Paulino. Græce est, λαλεῖσθαι, hoc est, quæ primum dicta fuit à domino.

De quo loquimur.) Quo, refert orbem terræ, nō deū. Id quod ex Græcis palam est.

Quis dicens.) τις, id est, Quidam.

Minuisti eum paulominus ab angelis.) Admonet hoc loco Iacobus Faber Stapulensis, apud Hebræos haberi, minuisti eum paulominus à deo. Atq; ita prorsus indicauit Hieronymus, aut si quis alius fuit psalmo VIII. pro angelis qui illis uocantur מַלְאָכִים Malachim haberi אלהים Eloim. *Thomas* Thomas refert hunc locū ad humanam naturam Christi, qui minor angelis factus sit non iuxta animam, sed iuxta corpus assumptum, per quod mortalis & doloribus obnoxius erat, cum angeli nullis malis attingi possint. Cuius equidem sententiam non reijcio, nisi quod prudenter accipiendum est, quod dixit Christum secundum animam humanam non fuisse inferiorem angelis. Nam si nullus doloris sensus ad ullam animæ partem pertinebat, non potuit esse acerbissimus in Christo dolor, quem ipse tamen Thomas uult proximum fuisse cruciatibus damnatorum apud inferos. Et si hoc nomine minor est alijs, quod corpus haberet obnoxiū doloribus, multo magis dicetur minor quod *A deo, non ab angelis* animam haberet obnoxiam tædio mœroriq;. At Faber hoc loco dissentiens à Thoma, multis argumentis contendit, A deo legendum esse, nō ab angelis, quæ recensere longius sit, nec admodum necessarium, cum liber extet formulis semel atq; iterum excusus. Verū siue legas A deo, siue ab angelis, uidetur idem manere scrupus. Etenim si de assumpto intelligas homine, quemadmodum necesse est, non paululum fuit imminutus à deo, imò infra abiectissimos etiam homines, quemadmodū ipse de se testatur in psalmis, Ego autem sum uermis, & non homo, opprobrium hominum & abiectio plebis. Nulla enim proportio naturæ humanæ ad diuinitatem. Ne ab angelis quidem paululum fuit diminutus, qui usq; ad famem ac sitim, usq; ad flagra, ad crucem, usq; ad mortem deniq; descenderit. Proinde mihi uidetur illud, paulominus, quod Græce est βραχύ τι, non ad dignitatis imminutæ modum esse referendū, sed ad temporis modū quo uersatus est Christus in terris, quasi dicas, Ad breue tempus diminutus est ab angelis: quemadmodum interpretatur Chrysostomus & Theophylactus. Neq; uero refellit huius partis sensum, id quod sequit, Gloria & honore coronasti eum, omnia subiecisti sub pedibus eius, oues & boues &c. Siquidem prius illud pertinet ad Iesu uitam actam in terris & passionem, hoc posterius ad glorificationem, ad quam ut homo subuectus est. Neq; uero prorsus hoc fefellit Aquinatem, qui indicat paulominus, bifariam accipi posse, uel ut pertineat ad quantitatem, sic enim loquitur, uel ut pertineat ad durationem. Stapulensis in ius trahit interpretem epistolæ, qui quidem quis nam fuerit, incertū est. Vt parum probabile sit ipsam epistolam à Paulo fuisse con/

se conscriptam, sanè sunt qui Lucam putent interpretem fuisse. Quam opinionem si recipimus, is interpres in ius uocari nõ potest, præsertim cum apud Hebræos hæc uox אֱלֹהִים eloim πολύσημος habeatur, quippe quæ utrouis numero, singulari aut plurali, deum, aut deos declaret, nonnunquam angelos, aut homines etiam admiratione dignos. Interdum principes aut iudices, ut illic: Principi populi tui non maledices. Et exodi capite uicesimo primo, Offerat eum dominus dijs, & applicabitur ad ostium. Quo loco Hebræi dijs interpretantur Iudicibus. Et Chaldaica interpretatio sic extulit, Adducat eum magister suus ad iudicem: quemadmodũ annotauit & Capnion noster in rudimentis Hebraicis. Verũ hæc ad præsens institutum proprie non attinent, nisi quatenus exigit lectionis ratio. Proinde paucis indicasse sat esse duximus. Alioqui erãt in hac epistola diligentius excutienda permulta, quæ non nisi uerbosa disputatione possint explicari. Vnum illud addam, Hieronymum uideri non admodum probasse, quod hæc proprie tribuantur Christo, quum hunc enarrans psalmum ait, Hunc locum Apostolus in epistola ad Hebræos super Christo interpretatur. Et de autore eius adeo fuit dubitatum, ut sero recepta sit à Romana ecclesia: quandoquidem in hanc unam omnium nihil cõmentatus est Ambrosius. Et Hieronymus ait à nonnullis nõ fuisse receptam, ob id quod in ea nonnulla citarentur, quæ apud Hebræos non inueniantur. Ex hoc loco Faber Stapulensis, uir cum primis probus ac doctus, ansam arripuit conflictandi mecũ, siue id fecit instinctu alieno, siue quo meum animum exploraret, siue affectu quodam humano, ut nullus adhuc hominum extitit, qui omnibus horis sapuerit. Sed quoniam illius insectatio commentarijs intermixta passim legitur, neque commodum est uisum nostram apologiam, qua illi copiosius respondeo, in hunc insulcire locum, capita rerum duntaxat annotabo lectori.

Capnion

Faber ab Erasmo dissentiens de ελοιμ

Primum, quod facit me reijcientem suam sententiam, ac Hieronymianam interpretationem, res ipsa declarat longe secus esse cum utranq; recenseam, nec hanc, nec illam reijciens, sed tantum indicans scrupulum, qui uideatur in utraq; lectione obstrepere, eumq; conor amoliri, per hoc & Fabri parteis adiuuans. Nam is scrupulus grauius obstabat, si legamus eum paulum diminutum à deo, quàm si ab angelis.

Deinde quod hanc disputationem mecum susceptam, uocat propheticæ intelligentiæ defensionem, ad me certe non pertinet, quũ ego propheticam intelligentiam pro uirili adiuuem, non impugnem. Nec hic sine contumelia me facit intelligentiæ propheticæ aduersarium, etiamsi constaret prophetam hoc sensisse quod ille uult, quũ nec Fabro aduerser, & Hieronymianam annotationem nominatim etiam adducam.

Deinde quod dixeram illum hac in parte à Thoma dissentire, id ita defendit, quasi criminis uice intentarim, cum nihil tale sit in scriptis meis. Solus Hieronymus admonuit de eloim, cæteri omnes tum Græci, tum Latini legunt Ab angelis, cum his cõsentit Thomas, nisi quod addit distinctionẽ de corpore & anima Christi. Id quoniam habebat peculiare, nominatim illius feci mentionem. Quid enim magni erat si dixissem Fabrum hic dissentire à Thoma, ubi dissentit ab omnibus orthodoxis, imò ab ipso Paulo, quẽ putat huius autorem epistolæ, & à publica ecclesiæ lectione, tot seculis recepta comprobataq;.

Quarto loco sic mecũ argumentatur, quasi iam constaret, ac definitum esset, legendum A deo, nõ ab angelis, cum id uersetur in quæstione, imò maxime uertatur in dubiũ, quod ille ueluti certum & confessum assumit, an legendũ sit A deo, quod semel duntaxat annotauit Hieronymus & unus & paucis uerbis, nec improbans tamen receptam lectionem, & alijs locis adducens hunc psalmum, iuxta id quod nos uulgo legimus.

Quinto loco, uelut impie dictum, reijcit ac refutat, quod obiter scripserim id quod in psalmo legitur, Minuisti eum paulominus ab angelis, de homine assumpto intelligendũ, perinde quasi his uerbis distraxerim Christi hypostasim, aut quasi Christi uocabulũ, pro una duntaxat natura usurparim, quũ nihil tale sermo meus habeat: qui neq; à Latinæ linguæ consuetudine, nec à ueterũ scriptis, nec à sacris literis abhorret, nisi palam calumniari uelis. Quod diminutus dicitur Christus, utiq; pertinet ad naturam humanã assumptam, iuxta quam diminutus est. Et tamẽ ostendo, ex superuacuo nõ absurde aliquid posse enunciari de altera naturarum quæ sunt in Christo, quod in alteram proprie competat. Sed hæc copiosius disseruntur in Apologia: nam paucis annotari non possunt.

Sexto

Sexto, quod ille uelut absurdum, execratur, Christi uocabulum pro una accipi natura, demonstro recte accipi iuxta uulgatam scholarũ opinionem, nempe pro diuina unita humanæ,etiamsi negem id à me factum,idq; doceo clarissimis argumentis.

Septimo,quod ille toties infulcit,homo assumptus fuit imminutus à deo, constat Fabri sermonem esse,non meum.

Octauo,quod diximus Christum,non solum infra angelos descendisse, sed infra abiectissimos etiam homines,Faber atrociter eum sermonem refutat, tanquam impiũ & Christo deoq; indignissimum,tanquam spiritui aduersantem,& literæ quæ occidit adhærentẽ, tanquam prophetæ repugnantem:quum ego multis modis demonstrem,hunc sermonem cum primis esse pium,concinentem oraculis prophetarum,congruentem cum interpretatione orthodoxorum, cum primis consentientem cum uerbis Pauli: præsertim si modum deiectionis,æstimemus nõ iuxta naturam hominis assumptam duntaxat,uerumetiam iuxta naturæ corruptæ iniurias plerasq;. Potissimum autem iuxta speciem hominis nocentis,quam nostra causa gessit ad tempus, iuxta quam crucifixus est inter duos facinorosos, uelut & ipse damnatus ob scelera sua. Nam iuxta hunc sensum potissimũ placet Ambrosio,intelligi quod ad Philippenses scribit Paulus,Exinaniuit semetipsum &c.

Nono,quod inibi ratiocinatur Faber, Si propter naturam humanam assumptam, paulum est imminutus à deo, cum deus esse perseuerarit, non consistit abiectum fuisse infra abiectissimos homines,palàm est omnibus non agere Fabrum dialectice,dum assumit aduersum me βραχύ τι hic referri ad modum dignitatis,ut opponatur multũ,cum ego doceam referri ad tempus,ut opponatur diu:neq; pugnant plurimum esse diminutum,& paulisper esse diminutum.

Decimo,quod in calce huius particulæ adijcit, me intendere hunc esse sensum prophetæ,Christum non paulum fuisse imminutũ ab angelis,ac tanto minus à deo,& ex his consequi,multo magis à deo diminutum,si multum fuit diminutus ab angelis: atq; ita deniq; prophetæ sensum utroq; modo subrui, siue legamus à deo, siue legamus ab angelis, satis opinor,ex superioribus liquet,hoc illi non modo sine causa,uerumetiam sine mente in me dictum esse.Eiusdem farinæ est illa clausula, Quare hic sermo seipsum elidit,& falsum esse,omni ex parte manifestat. Nulla enim pugna in meo sermone, sed in ijs quæ Faber ex sese comminiscitur,tota hæc pugna est.

Porrò quod undecimo loco subijcit, nõ consistere sermonem,quo scribo Christum ne ab angelis quidem paululũ fuisse diminutũ, qui ad mortem usq; crucis descenderit, nemo nõ uidet ita dictum,ut aut ipse nõ perpenderit quid diceret, aut amicum uoluerit irridere: Si nõ ab angelis,inquit,paulum quidem fuit diminutus,quomodo approbatur in Propheta legendum esse,Minuisti eum paulominus ab angelis? Pugnant ne paulominus,& non paulominus,paululum,& nõ paululum? Non animaduertit Faber hanc enunciationem, Ne ab angelis quidem paululum fuit diminutus, affirmatiuam esse, non negatiuam, quæ significat diminutum,sed nõ paulum,imò multum:secus esset si dixissem,Ne paululũ quidem fuit diminutus.Liquet igitur hic nihil esse quod secum pugnet.

Duodecimo loco, quæ nos adduximus è psalmis, Ego sum uermis & non homo,similiaq;,Christi testantia humilitatem,negat uere in Christũ cõpetere,sed tantum iuxta æstimationem impiorũ.Atqui cũ interprete Augustino,imò ueteribus omnibus,hæc Christo tribuantur,ob humanam naturam assumptam,& naturæ nostræ iniurias,postremo ob afflictiones quas ut homo nocens perpessus est, ne hæc quidẽ in illum uere competent. Imò quia Christi deiectio,nobis humilitatis exemplum præscribit,opinor magis conuenire, ut hoc exemplum,ut summum,ita uerissimum esse credamus.Quod si appellatio uermis,& in membra Christi competit,non statim consequitur in ipsum non competere.

Decimotertio, quod adducit Mariam matrem Iesu, dilectum discipulũ, Magdalenam, ac reliquos, multa compassione fleuisse Christũ,magis pro me facit.Etenim si nihil in illo erat non magnificum ac felix,quid super illo flebant?

Decimoquarto,quod rogat qui cõueniat,eum dici uermem, qui sit primogenitus omnis creaturæ,& superior est omnibus creaturis,uicissim eum rogabo,qui conuenerit olim Christum dici deum & hominem, mortalem & immortalem, filiũ hominis & filium dei, mortuum

mortuum & uiuum? Quis enim non uidet diuersissima in eundem competere, ob naturarum diuersitatem, quas eadem hypostasis complectitur.

Decimoquinto, quod dicit Iesum ita fuisse hominem, ut omnium maxime uere fuerit homo, nihil ad me pertinet. Mihi satis est, quod ipse sese uocat non hominem. Neq; enim quisquam ita insanit, ut accipiat illum non fuisse uere hominem. Sed quemadmodũ quæ contemptissima sunt, dicuntur non esse, ita deiectissimos homines, non homines dicimus. Porrò an Christus magis fuerit homo quàm cæteri, dialecticis disputandum relinquo, qui negant in substantiam cadere magis & minus. Ego ut Christum hominẽ fuisse profiteor, ita non ausim affirmare maxime omnium fuisse hominem.

Decimosexto, quod Christus, ut ait in Euangelio, non asscribit sibi nomen uermis, sed ea potius quæ sunt dignitatis, Primum mihi satis est, quod se in Propheta uermem dixerit. Neq; uero quæ in sacris literis testantur Christi dignitatem, derogant illius assumptæ humilitati: ut neq; retrorsum, quæ declarant humilitatem, derogant celsitudini.

Decimoseptimo, negat Christum uermem dici posse, quod terrenus non sit, sed iuxta Paulũ cœlestis, imò & cœlestis erat, & terrenus. Iuxta illud dicitur filius dei, iuxta hoc filius hominis, siue Adæ. Porrò quod addit de proportione identitatis, aut æqualitatis, an ulla talis sit, ipse uiderit. Sed si hanc solam ponit in Christo, non erit ullo pacto imminutus à deo, quod tamen fatetur Faber. Quod si iuxta assumptam naturam dicitur inferior deo patre, proferat ille si quam nouit proportionem inter creatorem & rem creatam.

Decimooctauo, quod ratiocinatur & seraphim ad deitatem collatos uermes dici posse, nihil ad me pertinet. Neq; uero sic argumentor, Inter hominem & deum nulla est proportio, igitur homo uermis est: uerum ita colligo, Christus se uermem dicit & non hominem, opprobrium & reiectamentum plebis, igitur non fuit paululum ab angelis diminutus, sed plurimum, etiam infra uulgus hominum.

Decimonono quæstionem mouet, an ob iniurias susceptas, Christus fuerit in se diminutus. Exponat quid dicat in se, & nihil fuerit negocij illi respondere. Neque ratio uetat Christũ quo plura passus est, hoc merito fuisse maiorem, & tamen interim uere deiectum. Vt dissimulem hic quod me facit aduersarium suum, qui pro ipso faciam: quod meum sermonem coniungit cum opinione Iudæorum, qua Christus multum fuit diminutus: quod periculum denunciat, si meis dictis pertinaciter hæream. Ego uero mea facile recantabo, si prior recantet Paulus quod scripsit; Exinaniuit semetipsum.

Vicesimo loco, negat mortem Christi dicendam humiliationem, sed magis exaltationem, quum ipse dicat, Cum exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me. Eadem ratione latrones poterant dici exaltati. Imò Paulus ipse, Christi passionem, diminutionẽ interpretatur in hac ipsa epistola, Exaltationẽ, resurrectionis & immortalitatis gloriam. Atq; hoc loco uidetur sibi parum constare Faber. Cum enim omnibus machinis hoc agat Faber, ne Christus dicatur uere humiliatus fuisse, sic concludit, passionem illius non uocandam humiliationem in malam notam. Fatetur igitur esse humiliationẽ in bonam notam. Atqui in optimã notam nos illi tribuimus. Quis enim aliter tribuat Christo, nisi prorsus impius?

Vigesimoprimo, ait Christum cum ista pateretur nihilo secius fuisse regem angelorũ, uelut absurdum sit dicere illum humiliatum infra angelos, qui rex sit angelorũ. Atqui ea ratione non fuit inferior deo, cum fuerit deus. Et tamen hoc certe dat Faber.

Vigesimosecundo, sic ait, Verũ hæc omnia pro nobis miseris iuxta oracula pati debebat, & uideri admirandus supra omnes, & uideri abiectus & humiliatus: nimirũ innuens non humiliari, qui immeritus affligitur: imò hoc magis se deiecit, quo magis innoxius pro indignis ea pati uoluit. Et, ni fallor, sicut uere uisus est admirandus, ita uere uisus est abiectus & humiliatus, non simpliciter, sed, quod mihi satis est, aliquo modo.

Vigesimotertio, quod proponit de martyribus, pro me facit. Humiliantur illi, cum ceruicem præbent lictori, exaltantur gloriosæ mortis, tum memoria, tum præmio.

Vigesimoquarto, negat βραχύ τι ad temporis modum posse referri, quo Christus uersatus est in terris, cum eum mox iubeantur adorare omnes angeli. Mirum uero si iubentur adorare qui deus est. Nec tamen ideo consequitur non aliqua parte fuisse inferiorem, qui fuerit mortalis, cum illi sint immortales.

Vigeſimo quinto, fortiter negat apud Hebræos, Meat, ſonare ſpatium temporis, ſed quantitatis,ſiue magnitudinis,& locis aliquot productis,putat ſe rem factã habere, quaſi uero conſequatur,ſi Meat alicubi ſit uſurpatum apud Hebræos, ut non declaret breuitatem temporis,non poſſe uſquam ad temporis ſignificationem accommodari. Certe Pſalmo triceſimo ſexto, Adhuc puſillum & non erit peccator,Hebræis eſt Meat. Item Pſalmo centeſimo octauo,Fiãt dies eius pauci,rurſus eſt Meatim.Rurſum Pſalmo ſecũdo, Cum exarſerit in breui ira eius,eſt Bimeat.Nec dubito quin centum loca produci queãt, ſi quis hoc agat. Vide quid eſt rem dubiam,ut exploratam aſſeuerare.

Vigeſimo ſexto, quis non uidet præceptionem nihil ad rem pertinere, qua docet hæc uocabula multum ac parum, ſimiliaq́, quoties iunguntur uocabulis auctionem diminutionémue deſignantibus,nequaquam ſolere ſignificare tempus, ſed paulo minus adiungi tur uerbo,minuiſti.Non enim hic agitur,recté ne uerterit Latinus interpres,ſed quid Grȩca uox βραχύτι declaret. Quis enim Latinus unquam dixit paulominus pro paululum: quod magis ſonat propemodum.Quod ſi βραχύτι Grȩcis ad tempus pertinet,non uertendum erat paulominus aut paululum,ſed pauliſper. Neq; quicquã uetat ita loqui, Pauliſper auxiſti rem meam,pauliſper deiectus fuiſti.

Vigeſimo ſeptimo,conatur & Græcorũ autoritate probare,βραχύτι, non poſſe ad tempus referri,quod Euſtathius Homeri interpres,de talẽtis loquens,βραχύτι dixerit,non tempus indicans, ſed magnitudinem aut æſtimationem. Primum plus tribuendum arbitror Athanaſio,Chryſoſtomo,Origeni, uiris uſq; ad eloquentiæ miraculum Grȩce peritis, quam Euſtathio alienorum commentariorum rhapſodo. Ad hæc qui conſequitur, Euſtathius βραχύτι accommodauit ad magnitudinem,igitur non poteſt ad temporis modum pertinere: ut quoniam breuem fuſtem dicimus,non liceat dicere breue tempus.

Vigeſimo octauo,quod docet ſi quis tempus uolet ſignificare, dicendũ eſſe ἐπ᾽ ὀλίγον aut μικρόν:quod poſterius eſt apud Ioannem:Hæc non ſignificant tempus,niſi quia ſubauditur χρόνου,aſinum ſignificatura,ſi ſubaudiatur ὄνου,quemadmodum uſu uenit & in βραχεῖ, cum dicimus ἐν βραχεῖ, id eſt,Breui,nimirum tempore.

Vigeſimo nono,docet ſi interpretes Septuaginta tempus intelligi uoluiſſent, dicturos fuiſſe, ἠλάττωσας αὐτὸν ταχὺ παρ᾽ ἀγγέλους, idq́; ita Latine uertendum fuiſſe, Minuiſti eum cito ab angelis. Verũ quis ita loquitur,Cito uixit,pro nõ diu uixit: licet cito mortuus eſt, apte dicatur, qui nõ diu uixerit. Chriſtus cito exaltatus fuit,quia non diu fuit humiliatus.

Triceſimo. Vulgarium & Athanaſium duos facit,cum commentarij in epiſtolas Pauli,qui circumferuntur uerſi à quodam Priore S. Balbinæ, Vulgarij ſint,ſeu potius Theophylacti Bulgarienſis epiſcopi, non Athanaſij. Quod protinus deprehendet qui Græca contulerit.

Triceſimoprimo, cum Faber aſſeueret hanc lectionem eſſe impiam atq; adeo hæreticam,ſi quis contendat tueri,pauliſper imminutus ab angelis,tamen Chryſoſtomum ac cæteros orthodoxos omnes,non aliter excuſat,quàm quod decepti per Septuaginta qui uerterint Ab angelis,putarint ſic eſſe apud Hebræos,ac difficultate loci conſtricti,huc confugerint,ut βραχύτι ad temporis modum detorquerent,ſed falſo. Mallem illum de tantis eccleſiæ columnis paulo ciuilius fuiſſe loquutum,prȩſertim cum nemo ſit omnium qui non cum illis hac in parte ſentiat.Ipſe deniq; Hieronymus illis aſſentitur,ſicut ante docuimus, idq́; in opere non ſuſpecto:cum commentarij quos habemus in pſalmos, aut non ſint Hieronymi,aut certe multis locis contaminati ſint alienis emblematis: ut omitttam, quod tot ſeculis magno conſenſu,ſic legit,ſic cantat,ſic docet eccleſia: quæ ut labi poſſit alicubi,certe ſenſum hæreticum non amplecteretur tot ætatibus.

Triceſimo ſecundo,quæ adducit ex euangelio de dignitate Chriſti, contra me non faciunt,qui ſic illi tribuo pro tempore aſſumptã humilitatem,ut dignitati non derogem. Vno inquit,patre minor dicitur.uerum,ſed eidem patri fuit æqualis:ita ſecundum aliquid inferior fuit angelis,non ſimpliciter inferior.

Triceſimo tertio,multis uerbis docere nititur hominem unitum diuinitati, hoc ipſo,ſic exaltatum fuiſſe ſuper omnia, ut paulum eſſet imminutus à deo. Atqui quod Faber hic uocat exaltationem,Paulus uocat exinanitionem.Et addit,formam ſerui accipiens, quod ipſe

ipse quoque Faber superius interpretatur, Humanam naturam. Certe Faber inequalitatem ponit in Christ[redacted]undum quiddam: quæ si sumitur iuxta comparationem diuinæ naturæ & humanæ, quomodo secundum hæc dici potest ~~paulum diminutus~~.

Tricesimo quarto, expatiatur in campum late patentem, multa colligens de excellentia Christi, quibus adeo nihil detraho, ut ad illius dignitatem mihi ieiune, parceque dicta uideantur. Sed ut ante demonstratũ est, hæc non officiunt ijs quæ de eiusdem humilitate sunt dicta, iuxta naturam assumptam.

Tricesimo quinto, quando Faber usque adeo mordicus tenet, Christũ nõ nisi paululũ fuisse imminutũ à deo, uel illud expediat, quo sensu Paulus dicat eundem exinanisse se? An exinanire significat paululũ quiddã diminui, quod nobis penè sonat, In nihilum redigere? Perinde quasi dicas, Exanimauit hominẽ, & interpreteris, id est, Leuiter commouit.

Tricesimo sexto, non satis amice patrocinatur Aquinati, qui Græce Hebraiceque ignarus, sequutus sit aliorum errorem. Atqui si Christus nullo modo fuit angelis inferior, manifesta blasphemia est, illum angelis facere inferiorem. Id certe uel citra linguarum peritiam sentire poterat Thomas, uir non omnino stupidus.

Tricesimo septimo, quoniam Faber omnem culpam reijcit in interpretem, sic argumentabar, Si Lucas est interpres huius epistolæ, hunc non oportet reum agere. Id, inquit, non recipimus, quum omnes sentiant incerto autore translatam. Imò quisquis est cuius extat argumentũ in hanc epistolam, testatur Lucam plusquã interpretem huius epistolæ fuisse, qui memor sensus & ordinis post obitũ Pauli, ex sua memoria Græce illam descripserit. Non asseuerat, inquis, sed testatur ita multos sensisse. Quod si prorsus incertus est interpres, ut fatetur, quomodo Faber certò negat esse Lucam?

Tricesimo octauo, iam adijcit in fine, Cæterum non oportet autoritatem scribentis quicunque is fuerit, sed ueritatem facere uictoriam. Id si uerũ est, quomodo Faber unam unius Hieronymi annotationem sequutus, de re tanta tam constanter pronunciat? Deinde quid si Lucas sit autor, nam id assumpsi, non erit huic aliquid deferendum?

Tricesimo nono, fatetur Eloim Hebræis polysemum esse, & respondere duabus uocibus Latinis, deus & dij. Verum est quod fatetur & negari non potest, cæterum hoc adijciendum erat, quod constat Eloim non solum sonare deos, uerum etiam primates, iudices, denique & angelos.

Quadragesimo hoc ait interesse, quod Eloim quoties absque pluralitatis nota ponitur, deum sonat, atque ita semper transtulerunt Septuaginta, Rursum quoties deos sonat, additur col, pluralitatis nota. Id nihil opus est aliunde petitis argumentis refellere, cum ipse sermo ψευδόμενος seipsum refellat. In hoc psalmo non additur col, & tamen non uerterunt deum. Rursum Exodi uigesimo secundo, Dijs non detrahes, non apponitur col, & tamen uerterunt Deos.

Quadragesimo primo, flagellat interpretem huius epistolæ, qui in psalmo non uerterit Eloim, A deo, cum idem fecerint Septuaginta, quibus magis cõueniebat hoc imputari.

Quadragesimo secundo, Quidam Hebræus Hispanus, homo mea sententia non uulgariter exercitatus in suis literis, ait hoc interesse inter Eloim & Malachim, quod angeli quoque quoties de dignitate agitur, quod assistũt deo, Eloim uocantur: ubi de functione, hoc est, cum aliquò mittuntur, Malachim uocantur. At hic dignitatis fit collatio.

Quadragesimo tertio, eleuat paraphrasin Chaldæorum, quæ iuxta Septuaginta translationem, pro Eloim, habet Malachim, id est, angelos. Cui ego in hac sanè parte puto non nihil tribuendum, præsertim cum consentiat cum autoritate Septuaginta, quam ferè sequuntur & apostoli.

Quadragesimo quarto, ut censor seuerus obiurgat me, & amentiæ accusat, qui scripserim quod Hieronymus nõ uideatur admodũ probasse, hũc psalmũ proprie tribui Christo, sic detorquens, quasi proprie dixerim uere, cum Latine, ut opinor, dixerim proprie tribui quod ita tribuitur, ut in aliũ neminem cõpetat. Permulta sunt in psalmis, quæ nobis cum Christo sunt cõmunia. Nihil igitur in his meis uerbis, quod tam acriter debuit incessi.

Quadragesimo quinto, procul reijcit meam coniecturam, quod collegerim ideo uideri nõ admodũ probari Hieronymo, hæc proprie tribui Christo, quod scripserit, hunc locum

 apostolus

Apostolus in epistola ad Hebræos, super Christo interpretatur. Fateor grauem autorem Paulum, [redacted]. Postremo non uideo quomodo possit totus hic psalmus Christo accõmodari. Solemus autem in autorem reijcere, siquando ipsi fidem dictorum præstare nolumus. Verum id quoniam paucis annotari non potest, ex Apologia qui uolet reliqua petat. Neq; hic quicquã affirmo, tantum aio uideri.

Quadragesimo sexto, quod Christus in euangelio citat uersiculum ex hoc psalmo, Ex ore infantium & lactentium perfecisti laudem, non arguit necessario psalmum hunc proprie in Christum competere, imò sententia potest esse generalis quam adducit.

Quadragesimo septimo, stultitiã impingit, qui scripserim usq; adeo dubitatũ de autore huius epistolæ, ut sero sit recepta à Romanis, cum hoc ad rem propositã nihil attineat. Certe hactenus pertinebat, ut si Pauli non est, minus nos eius urgeat autoritas.

Quadragesimo octauo, negat constare quod hanc Romani sero receperint. Neq; mihi constaret, nisi Hieronymus hoc literis prodidisset, testans sua ętate Apocalypsim nõ fuisse receptam à Græcis, Epistolam ad Hebræos à Latinis. Nam hanc Græci libentius receperunt in odium Arianorum. Comperiet hoc non esse meum somniũ, qui legerit epistolam ad Dardanum, de terra repromissionis, ubi fatetur à Latinis non fuisse receptam, cum maxime uellet esse receptam. Legat eiusdem commentarios in Esaiæ caput sextum. Rursum eiusdem in caput octauum clarius etiam, rursum in Matthæi caput uigesimumsextum.

Quadragesimonono, arguit eam fuisse receptã à Romanis iam olim, quod hæc translatio præcesserit tempora Hieronymi. Vt hoc donemus esse uerum, tamen hinc nihil aliud confici potest, q̃ hanc epistolam translatam fuisse ante tempora Hieronymi. Neq; enim statim quod translatum est, receptum est.

Quinquagesimo, existimat euidentissimum esse argumentum, epistolam hanc fuisse receptam à Romanis, quod Hieronymus utatur eius testimonio aduersus Iouinianum. Si ideo fuit recepta, quod huius utitur testimonio, receptus fuit & Pythagoras, cuius aduersus eundem utitur testimonio.

Quinquagesimo primo, suauiter irridet argumentationem meam, ut minime dialecticam, Sero fuit recepta, quia in hanc nihil commentatus est Ambrosius, quasi consequatur pari ratione, in quencunq; librum non scripsit commentarios Ambrosius, eum sero fuisse receptum à Romana ecclesia. Ac uere prædicat, hoc enthymema non unis dignum Anticyris, si quis ad eum colligat modum. At ego in re cõiecturali synathrœsmo sum usus. Primum quod sero recepta sit, teste Hieronymo: deinde quod quædam in ea citentur ex Hebræorum uoluminibus, quæ illic non reperiantur. Addo in cumulum cõiecturarum, quod Ambrosius, cum in cæteras omnes scripserit, in hanc unã non scripserit. Erant & aliæ coniecturæ, quas hic uelut aliud agens, non putaui recensendas. Nec est necesse, ut ex singulis coniecturis nascatur certa conclusio. Satis est si ex multis congestis argumentis, conflетur probabilis suspicio.

Quinquagesimo secũdo, existimat argumentũ irrefutabile hanc epistolã fuisse receptam, quod Ambrosius ac Hieronymus in libellis suis utãtur illius testimonio. Id argumento est, sic fuisse receptã, ut iam tum à multis legeretur, ueluti Pauli, nõ aũt fuisse receptam autoritate publica, uelut partem scripturæ canonicæ, de qua non liceret dubitare.

Quinquagesimo tertio, iam ad argumentũ quod adducit ex Dionysio, qui in libris de diuinis nominibus adducat huius epistolæ testimonium, Respondeo, quoniam incertus est ille Dionysius, fieri posse, ut aliquanto posterior fuerit Ambrosio.

Quinquagesimo quarto, fortiter asseuerat nullos unquã de hac epistola dubitasse, præter Ebionitas, Marcionitas, & horum similes hæreticos. Quod si doceo Hieronymum & Augustinum de hac epistola dubitasse, sicut mox & in calce huius epistolę docebimus, ex regula Fabri consequetur eos esse hæreticos, qui nobis certe sunt orthodoxi, nec dubito quin & ipsi Fabro.

Quinquagesimo quinto, ait Hieronymum cum ait illic quædam citari, quæ non compareant apud Hebræos, hæreticorum recitare calumnias, non suam sententiã. Quid senserit Hieronymus de hac epistola, mihi non satis liquet: nam is uafer est, & in hac fuit opinione

nione, ut non protinus euulgandũ sit, quod apud te senseris, quando Christus turbis per parabolas loquutus est, solis discipulis aperiens regni mysterium. Quod si apud Hebræos ea reperiuntur, cur Hieronymus non indicat?

Quinquagesimo sexto, in calce cõcludit de hac non esse dubitandum, quandoquidem sacrosanctę synodi, & canones eam approbarunt. De synodorum approbatione, mihi non constat. Nunc certe constat receptam. [redacted]. Porrò si sacrosancta synodus approbauit epistolam ad Hebræos, cur audet Faber in ea locum taxare uelut impium & Christo indignum? nisi forte synodo fuit exemplar emendatum, & mox ab approbatione, repente totius orbis, Græci pariter ac Latini codices, omnes deprauati sunt, adeo ut à nemine sciri potuerit, quid ea synodus legisset.

Quinquagesimo septimo, quicquid est incõmodi, aut offendiculi, id in interpretem reijcit, sed meo iudicio parum pudenter, in tanto Græcorum ac Latinorum codicum consensu, præsertim quum nemo ueterum hoc lemmate sit usus, tum incertum sit, an Lucas sit interpres. Verum hac de re nihil contendo: tantum tribus uerbis admoneo lectorem, quo illi cogitandi quærendiq; materiam suppeditem, quod quidem maxime conueniebat huic argumento, quo profitemur annotationes, non definitiones.

Summa rerum capita, paucis annotauimus fastidioso lectori. Qui uolet rem plenius cognoscere, legat apologiam nostram, qua Fabro respondemus. Imperitiæ crimen facile agnoscam, impietatis in Christum, nec debeo, nec possum agnoscere, cui soli fateor omnem deberi gloriam, longe maiorem, quàm omnis humana prædicatio queat illi tribuere. Nec est cõtumelia, quod illi tribuimus humilitatem, cuius crucem, cuius flagra reuerenter adoramus etiam, cuius ignominia, nostra est gloria. Atq; utinam Faber dum suam tuetur sententiam, non impetisset simplicem ac syncerum amicum tot dictis odiosissimis, quod illo uiro dignum erat, etiamsi quid illi fuissem aduersatus. Et tamen quod ad contumeliam attinet, facile uel negligo, uel amicitiæ condono, uel homini deniq; ignosco, præsertim cum quicquid hic criminis aut erroris impingit, sit mihi cum probatissimis ecclesię doctoribus, imò cum publico totius ecclesiæ iudicio commune. Cæterum non opinor tantum esse tribuendum amico, ut in illius gratiam haberi uelis blasphemus & impius in Christum, ubi non sis. Et hanc tamen calumniam sic à me depuli, ut quoad licuit, non læserim amici famam: ut nemini dubiũ esse possit, quin necessitatis fuerit, quod me defendi, Christiani pudoris, quod à talione abstinui.

Eum uero qui modico q̃ ab angelis.) τὸν δὲ βραχύ τι παρ᾽ ἀγγέλους ἠλαττωμένον, id est, Eum uero qui paulum quiddam præ angelis diminutus est. Si quis uerbũ uerbo reddat: si quis sensum malit, ~~Eum uero qui~~ paulisper præ angelis diminutus est.

Gratia dei.) Hic ablatiui casus est χάριτι θεοῦ, id est, Per gratiam dei, hoc est, beneficio diuino.

Pro omnibus.) ὑπὲρ παντὸς, id est, Pro uniuerso, siue pro omni aut quouis.

Decebat enim eum.) Hoc ad patrem est referendum, non ad filium. Laborat enim in hoc Theophylactus, ne præpositio per, diminuere uideatur autoritatem. Nam & per eum fieri dicuntur omnia, à quo fiunt omnia. Proinde non solũ de filio dicitur, quod per illum condita sunt omnia, uerum etiam de patre. Vnde consummare legendum est actiue, non passiue τελειῶσαι. Certe in exemplari quod nobis exhibuit bibliotheca Paulina apud Londinum, scriptum uisitur consummare, licet deprauator aliquis, e. transpunxerit calamo. Suffragabatur codex Constantiensis uetustior. Sensus enim hic est. Decebat enim eum, nempe patrem, qui non unum filium Iesum, sed cum illo multos adducere uellet in gloriam, ut eum qui esset princeps, ac dux salutis cęterorum, legitimum & perfectum redderet uarijs afflictionibus. Ad eum modum & legit & interpretatur Chrysostomus. Proinde librariorum errore in nõnullis codicibus, Consummari scriptum habetur uerbũ passiuum. Quam tamen lectionem reperio in commentarijs Fabri. *Consummari deprauate pro consummare*

Autorem salutis.) ἀρχηγὸν τῆς σωτηρίας, hoc est, Ducem ac principem. Nam autoritas

 magis

magis est penes patrem, iuxta diuum Hilarium, etiamsi Christus etiam autor est.

Laudabo te,) ὑμνήσω σε. Hymnis celebrabo.

Fidens in eum.) In eodem, πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ.

Et pueri mei.) Mei, superest, τὰ παιδία ἅ μοι, id est, pueri quos mihi.

Nunquã enim angelos apprehendit.) οὐ γὰρ δήπου, id est, Non enim uidelicet. Quanquam δὴ expletiua coniunctio, uehementiæ nonnihil addit. Et που nonnunquam uertitur Alicubi, [redacted] sum facit & uerbum præsentis temporis. Demiror autem qu[redacted] Chrysostomi, legat, Non enim quenquam angelorum apprehendit, nisi forte putauit in genitiuo ἀγγέλων subaudiri τινα, uerũ is genitiuus est uerbi. Certe Chrysostomus Græcus non discrepat à nostra lectione. Iam ipse Chrysostomus admonet metaphorã sumptam ab ijs, qui cursu insequentes, fugientem occupant ac retrahunt. Angelos lapsos Christus non redemit, nec assumpsit illorum naturam.

Angelos apprehendit.) Apprehendit, presentis temporis, ἐπιλαμβάνεται, id est, Assumit & induit, quemadmodum & mox semen Abrahæ apprehendit. Quanquam aliâs utatur hoc uerbo Paulus pro assequi.

Et fidelis pontifex.) ἀρχιερεύς, id est, Summus sacerdos: tametsi sæpius ita uertit.

Ad deũ.) τὰ πρὸς τὸν θεόν, id est, In his quæ ad deũ pertinent, aut quę apud deũ agunt.

In eo enim.) ἐν ᾧ γὰρ, id est, Nam in eo quod, hoc est, Ideo quod.

Et tentatus.) Et, copula redundat, nec legitur in uetustis Latinorũ exemplaribus. Sunt autem meo quidem iudicio coniungenda hæc duo, πέπονθεν, πειρασθείς, id est, Quod accidit illi tentari, ut participium positum sit loco uerbi infinitiui.

Et eis qui tentantur.) Redundat hic quoque copula, Et. In uetustiore codice Constantiensi quispiam adiecerat in spatio.

EX CAPITE TERTIO

PONTIFICEM confessionis uestræ.) Nostræ, legunt Greci, ἡμῶν: atque ita Chrysostomus, suffragãte uetustissimo simul & fidelissimo codice Paulino. Consentiebat uterque Constantiensis. Ac rursus est ἀρχιερέα. Cæterũ apostolum uertere poterat, Legatum. Mihi rectius uidetur quadrare Professio, quàm confessio, quando Græca uox est ambigua.

In omni domo.) ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ, id est, In tota domo.

Amplioris enim gloriæ.) Interpres sequutus Græcum sermonem, genitiuũ uertit pro ablatiuo. Dicendum erat, Ampliori gloria dignus.

[redacted]

Habet domus.) Rursum hic genitiuũ pro ablatiuo transtulit: nam dicendũ erat, Ampliorem domo, uel ampliorem quàm domus. Laurentius indicat hic lapsum Remigium interpretem, qui non inuenerit exitum sententiæ, [redacted] Thomas, & hoc recentiores, accipiunt honorem domus, gloriam in domo, aut de domo, secus interpretantibus Chrysostomo & Theophylacto, qui populum dei, domus appellatione designatum uolunt. Moyses administrauit populum, Christus condidit. Nos quo magis perspicuus foret sensus, expressimus ad hunc modũ. Tanto nanque maiore gloria quàm Moyses, hic dignus est habitus, quanto maiorem habet honorem, qui construxit domum, quàm ipsa domus.

Lapsus recentium theologorum

Quę domus.) οὗ οἶκος, id est, Cuius domus, ut cuius, referatur uel ad deũ, uel ad Christũ.

Fiduciam.) παῤῥησίαν, quasi dicas, Audaciam.

Et gloriam.) καύχημα, Plus aliquid adiecit, si non solum fidamus, uerumetiam gloriemur, ac ueluti iactemus sortem nostram.

Probauerunt.) Græci addunt me.

Distinctio perperam apud Græcos

Quadraginta annis.) Hoc Græci distinctione referunt ad superiora. Viderunt opera mea per quadraginta annos. At eam lectionem palàm refellit quod sequitur, Quibus autem infensus fuit quadraginta annis.

προσώχθισε

Offensus fui generationi.) προσώχθισα. Laurentius magis probat infensus quàm offensus, ob id, ni fallor, quod offensus dure cohæret cum datiuo, generationi isti. Etiamsi apud Suetonium

Suetonium legimus,offensior pontificibus pro subiratus.Porrò Græcis προσοχθεῖν,est tæ/
dium molestiamq; capere ex re quapiam . Deniq; Hebræis est אָקוּט quod tædij mole/
stiæq; significationem sonat. Vnde diuus Hieronymus transtulit,Quadraginta annis dis/
plicuit mihi generatio illa,hoc est,Pertuli eam semper rebellantē,idq; non sine tædio meo.
Nam deus in literis diuinis sæpenumero hominum more loquitur. Græca dictio composi
ta uidetur ab ὄχθη ripa,siue locus asper,in quem impingunt naues.
Generationi huic.) ἐκείνῃ est Græce,id est, Illi:& illa, uertit Hieronymus,ut modo in/
dicatum est.
Et dixi semper.) Græci distinguunt, ut semper, aduerbium,referatur ad uerbum,er/
rant,nec additur pronomen ij.
Quibus iuraui.) ὡς ὤμοσα,id est,Sicut iuraui.Interpres legisse uidetur, οἷς. Porrò illud, Si.abiurantis
Si introibunt,est abiurantis,ut perinde ualeat,quasi dicas,Iuraui eos non ingressuros in re
quiem meam.Aliquoties addimus,emoriar,si fecero:Dispeream,ni optimum erat.
Ne forte.) μήποτε,id est,Ne quando.
Discedendi à deo uiuo.) ἐν τῷ ἀποστῆναι, id est,In deficiendo,siue desciscendo.
Hodie cognominatur.) τὸ σήμερον καλεῖται, id est, Vocatur.Totum enim hoc tempus
usq; ad uitæ finem uocatur hodie.
Vt non obduretur.) ἵνα μὴ, id est, Vt ne.
Hodie si uocem eius.) In repetitione huius sermonis nonnulli Græcorum codices ha/ Hyperbaton
bebant,μου,id est, Vocem meam. Alij rursus αὐτοῦ,id est,Eius.Indicat Chrysostomus hic hy
perbaton esse, in hoc quod dicitur uocem eius &c. Totum enim sermonem qui in medio
est,pendere usq; ad initium proximi capitis, Timeamus ergo.Porrò ergo addidit,ad corri
gendum hyperbatum longiusculum. Item hyperbaton uideri potest in eo quod præcessit:
Sicut dicit spiritus sanctus, Hodie &c.usq; ad uerbum,uidete fratres. Siquidem in medio
nullum est uerbum,quod absoluat orationem.
In illa exacerbatione.) Illa,redundat,nisi quod additum est,explanandæ rei gratia.
Quidam enim audientes.) ἀκούσαντες, præteriti temporis est,id est,Cum audissent.
Quorum cadauera.) ὧν τὰ κῶλα, id est, Quorum membra . Interpres legisse uidetur
πτώματα, nisi maluit exprimere sensum , Nam membra dicuntur & uiuorum.
Non introire.) μὴ εἰσελεύσεσθαι,id est, Non introituros.
Quia potuerunt introire.) Hoc loco uerba quæ adduntur,In requiem ipsius,non inue
nio in Græcis exemplaribus,ne in antiquis quidem Latinis. Verum è superioribus appa/
ret adiecta.

EX CAPITE QVARTO

NE forte.) μήποτε, id est, Ne quando.
Aliquis ex nobis deesse.) ὑστερηκέναι, id est,Non assequutus fuisse.
Et nobis.) Et,redundat.
Nunciatum est.) ἐυηγγελισμένοι, id est,ut ad uerbum reddam,Euangeli/
zati sumus,hoc est,Nobis prædicatum est Euangelium. Sic alibi pauperes
Euangelizantur.
Non admixtus,μὴ συγκεκραμένος,id est,Non contemperatus,hoc est,Non apte coniun
ctus,uelut anima copulatur corpori temperatura, quod fides ueluti uita sit auditui.
Ex his quæ audierunt.) τοῖς ἀκούσασιν, id est, ijs qui audierunt.Porrò datiuus hic perti/ Hæc his q.a.lo
net ad participium,admixtus. Hunc locum perturbatiorem reperio in Græcorum cōmen cus uehemen/
tarijs . Apud Theophylactum Græcū mendosus habebatur, apud uersum etiam mutilus: menter obscu
proinde Theophylacti Græca subscribā ut habent, μὴ συγκεκραμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι. rus explicitus
ἀλλ' ἀπορραγέντας αὐτοῦ τ' ὅτι, μὴ ἑνωθέντας μὴ συμφρονήσαντας περὶ τῆς πίστεως τοῖς ἀκούσασιν, ἵνα τὴν ἄκραν ἕνωσιν δηλῶν. θαυμασίως δὲ οὐκ εἶπε, μὴ συμφωνήσαντας, ἀλλὰ μὴ συγκεκραμένους, ἵνα τὴν ἄκραν ἕνωσιν δη/
τῶν.θαυμασίως δὲ οὐκ εἶπε, μὴ συμφωνήσαντας, ἀλλὰ μὴ συγκεκραμένους, οὗτοι γὰρ τῷ ὄντι ἀκούσαντες ἂν λέγοιντο. ὁ δὲ
λῶσι.ἀκούσαντας δὲ ἐνταῦθα λέγει τοὺς πιστεύσαντας,οὗτοι γὰρ χάλεβ καὶ ἰησοῦν,οὗτοι γοῦν ἀστασίαστοι ἔμειναν,
ἐν ἁγίοις ἰωάννης,μὴ συγκεκραμένους ἐνόησε τοὺς περὶ χάλεβ καὶ ἰησοῦν,οὗτοι γοῦν ἀστασίαστοι ἔμειναν,
οὐδὲ συνανεκράθησαν φησιν, οὐδὲ συνέστησαν καὶ συνεφθάρησαν τοῖς ἄλλοις στασιάζουσι καὶ μίαν πᾶσι
γνώμην ἔχουσι.πίστει δὲ τούτοις, τοῖς ἀκούσασι καὶ μηδὲν ὠφεληθεῖσι. τοῦτο δὲ κατὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ καὶ
βαθεῖαν σοφίαν ὁ ἅγιος οὗτος εἰπὼν ἐμοὶ γοῦν ἀναξίῳ οὐκ ἔδωκε νοῆσαι πῶς αὐτὸ εἶπεν, id est,

Non admixtos fidei, ijs qui audierant, hoc est, non unitos, non concordes de fide cũ ijs qui audierant, sed ab illis diuulsos. Mire uero non dixit, non consentientes, sed non commixtos, quo summam unitatem declararet. Qui audierant hic dicit pro eo, quod est, qui crediderant, Nam hi cuipiam audisse dici possunt. Cæterum diuus Ioannes, non admixtos intelligit Chaleb & Iesum. Nam hi permanserunt alieni à seditione, neq; simul cum cæteris seditionem mouentibus, eundemq; cum omnibus animum habentibus, inquit, commixti sunt, neq; simul insurrexerunt, neq; simul consumpti sunt. Quibus autem illis? Nimirum ijs, qui audierunt nec ullam receperunt utilitatem. Hoc uero iuxta magnam suam ac profundam sapientiam locutus est sanctus ille: mihi uero indigno non dedit intellectum, quomodo hoc dixerit. Hæc Theophylactus, quũ in translatione Latina quædam diuersa sint, quædam absint. Nam illic Basilij non Ioannis fit mentio, & postremi uersus prætermissi sunt. Ex his colligo uel apud Græcos fuisse duplicem lectionem, uel apud nos lectionem esse deprauatam. Etenim si Græci recte legunt συγκεκραμένους, nobis admixtis legendum est non admixtus. Et sane in uetustiore codice Constantiensi habebatur admixtis, citra ullum rasuræ aut inductionis uestigium. Nec dubito quin eadem lectio in pluribus exemplaribus inueniri queat, si quis uetustas excutiat bibliothecas. Quinimo dum hæc scribo, consulo æditionem Hispanicam, & admixtis comperio, non admixtus, & Græce συγκεκραμένους non συγκεκραμένος. Unde apparet & apud Græcos fuisse duplicem lectionẽ. Nam & in Theophylacto scriptum erat συγκεκραμένως, pro ω, quod aliquis correxerat, annotata diphthongo ου: & æditio Aldina habebat συγκεκραμένος, consentiens cum exemplaribus quæ nos sequuti sumus. Sed in utraq; lectione scrupuli nonnihil est. Etenim si legas συγκεκραμένους, nõ consistit interpretatio Chrysostomi locum accommodantis ad Chaleb & Iesum Naue, Nam his plane sermo profuit, qui ideo se non admiscuerunt seditioni, quia credebant sermoni diuino. Si legas, συγκεκραμένος, dure cohærent duo datiui τῇ πίστει & τοῖς ἀκούσασι. Deinde quomodo dicitur sermo nõ auditus ijs qui audierũt? Uerũ hic postremus scrupulus facile discutitur ex Græcis uerbis, in quibus auditus nomen est ἀκοῆς non participium, perinde sonans quasi dicas sermo rumoris siue promissionis. Quidam enim hoc interpretantur de exploratoribus nunciantibus quæ uidissent. Iam si legas συγκεκραμένους, sensus erit non profuisse incredulis audisse eundem sermonem de terra repromissa, quem alij audierant, eo quod per fidem nõ essent admixti ijs qui audierant, hoc est auscultarant, ut ἀκοὴν accipias simplicem auditum, mox eandem uocem accipias pro credulitate, quasi dicas, audierant & non audierant. Et ad hanc sententiam non est legendum fidei sed fide: ut sit Græcus datiuus declarans modum, similis instrumentali. Quomodo dicis eos non fuisse admixtos cæteris? Quia non crediderunt quemadmodum & illi. Hoc pacto non offendunt duo datiui, quorum alter est modi, alter respondet præpositioni σὺν. Si legas συγκεκραμένος, intelliges sermonem non fuisse commixtum fidei, in his qui audierant. Quemadmodum enim uinum non prodest homini, nisi misceatur corpori, ita non prodest auditus sermo, nisi fides eum transferat in animi uiscera. Atq; ad hanc sententiam datiuus fidei respondet præpositioni σὺν, & ijs qui audierunt, datiuus est acquisitionis, ut subaudire possis in, in his qui audierunt, & audierunt nihil aliud ualebit quàm auribus hauserunt. Quanquam hic locus & apud Chrysostomum est perturbatior, si modo hi commentarij sunt illius. Nam titulus indicans eos post mortem illius æditos, nonnihil suspicionis præbet lectori. In his autem deprehendas duplicem lectionem. Etenim quum ait, ἀλλ' οὐκ ὠφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκείνους μὴ συγκεκραμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι, satis declarat se legisse, sermonem admixtum cum fide in his qui audierant. Rursus in progressu sermonis uidetur aliud legisse, ὃ δὲ λέγει, τοιοῦτόν ἐστιν. ἤκουσαν κἀκεῖνοι ὥσπερ ἡμεῖς ἀκούομεν, ἀλλ' οὐδὲν ὄφελος αὐτοῖς γέγονε. μὴ τοίνυν νομίσητε ὅτι ἀπὸ τοῦ ἀκούειν τοῦ κηρύγματος ὠφεληθήσεσθε, ἐπεὶ κἀκεῖνοι ἤκουσαν, ἀλλ' οὐδὲν ἀπώναντο, ἐπειδὴ μὴ ἐπίστευσαν. οἱ οὖν περὶ Χαλὲβ καὶ Ἰησοῦν, ἐπειδὴ μὴ συνεφώνησαν τοῖς ἀπιστήσασι, διέφυγον τὴν κατ' ἐκείνων ἐξενεχθεῖσαν τιμωρίαν. καὶ ὅρα τὸ θαυμαστόν, οὐκ εἶπεν οὐ συνεφώνησαν, ἀλλ' οὐ συνεκράθησαν, τουτέστιν ἀστασιάστως διέστησαν, ἐκείνων πάντων μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γνώμην ἐσχηκότων. ἐνταῦθα μοί δοκεῖ καὶ στάσιν αἰνίττεσθαι, id est, Quod autẽ dicit tale est, Audierant & illi quemadmodum nos audimus, sed nihil utilitatis hinc ad illos redijt. Proinde ne putetis, quod uobis profutura est audita prædicatio, quandoquidẽ & illi audierant, sed nihil

Chrysostomus à Theophylacto notatus

Theophylacti interpres de suo mutat quædam

Chrysostomus sibi non constans

nihil inde fructus perceperunt, eo quod non crediderunt. Igitur Chaleb & Iesus, quoniam
non consenserunt ijs, qui non crediderunt, effugerunt uindictam, illis illatam. Ac uide mi/
rum quiddam, Non dixit, nō consenserunt, sed non cōmixti sunt, hoc est ab seditione sub/
duxerunt sese, quum omnes illi unam & eandem mentem obtinerent. Hic mihi uidetur &
seditionem tacite significare. Ex his uidetur is quisquis hæc scripsit legisse συγκεκραμένους,
uidelicet quum ait, οὐ συνεφώνησαν, ἀλλ᾽ οὐ συνεκράθησαν, idq́ accommodat ad Chaleb & Ie/
sum qui abstinuerunt à coniuratione, parentes uoci dei. Verum hæc sententia ne consistit
quidem, quū negetur sermo profuisse ijs qui se non miscuerant. Proinde suspicor hoc com
mentarium esse rhapsodiam diuersarum opinionum. Mihi simplicior lectio uidetur συγ/
κεκραμένος, ex præpositio superest, & qui legendum non quæ.

Qui credimus.) οἱ πιστεύσαντες, id est, Qui credidimus.

Et quidem operibus.) καίτοι, id est, Quanquam: ut intelligas iurasse, illos non introitu/ καίτοι quanquam
ros in requiem, cum iam parata esset requies, nempe perfectis mundi operibus, quibus ab
solutis, requieuit deus die septimo: tametsi tolerari potest & altera lectio.

Quibus prioribus.) Prius est, Græce πρότερον.

Terminat diem.) ὁρίζει, id est, Designat, siue definit, aut præstituit. Nec additur quen/
dam apud Græcos: quanquam exemplaria uariant hoc loco.

De alia loquerentur post hac die.) περὶ ἄλλης ἐλάλει μετὰ ταῦτα ἡμέρας, id est, De alia lo
quutus fuisset, post hæc, die. Nisi accipias posthac, aduerbialiter. Sentit enim alium quen/
dam sabbati diem, qui illum primum sequeretur.

In ipsum quis.) Melius erat, in idem exemplum, αὐτῷ ὑποδείγματι. Ac mihi quidem
Græcorum uerborum sententia uidetur hæc esse, Ne quis cadat ut illi ceciderunt in deser/
to, eodem exemplo incredulitatis & inobedientiæ: & sicut illi ceciderunt ob incredulitatē,
ut dicit psalmographus, ita isti perirent similiter, similiter peccantes. In hunc sensum con/
sentiunt Græcanica scholia. Græca sic habent, ἵνα μὴ ἐν τῷ αὐτῷ τὶς ὑποδείγματι πέσῃ τῆς
ἀπειθείας.

Et efficax.) ἐνεργής. Hieronymus alicubi uertit, Euidens, nominatim cōmentans in E/ ἐνεργής
saiæ caput 66. quod, ut opinor, legerit ἐναργής. At hoc sanè loco magis quadrabat Efficax. ἐναργής

Et penetrabilior.) τομώτερος, id est, Acutior siue incidentior, si sic liceat Latine loqui,
à uerbo τέμνω, seco, siue incido.

Gladio ancipiti.) δίστομον, id est, Vtrinq́ incidentem, siue utrinq́ acutum: quod Hie/
ronymus compluribus locis uertit, Bicipiti. Græci aciem gladij uocant στόμα os, quod hac
parte mordeat. Os gladij

Ac medullarum.) καὶ μυελῶν. Quanq́ nonnulli Græci codices habent, μελῶν, id est,
Membrorum. Theophylactus legit, μυελῶν, una cum Chrysostomo.
Et discretor.) κριτικὸς, id est, Iudex, siue qui iudicare possit: unde & Latinis critici di/
cuntur. Græci κρίνειν hic exponunt ἐτάζειν, id est, examinare, etiam si belle uertit interpres

Vlla creatura inuisibilis.) οὐκ ἔστι κτίσις ἀφανὴς, id est, Non est creatura, non manifesta,
siue occulta.

Et aperta.) καὶ τετραχηλισμένα. Quod perinde sonat, quasi dicas, ceruicata. Græci pu/
tant metaphoram sumptam ab ouibus, quibus pellis à ceruice detrahitur cum excorian/
tur, siue ab ijs qui ceruicem inflectunt quum se submittunt, & agnoscunt se esse inferio/
res. Sic & Iuuenalis,

Aulam resupinat amici, de scrutante omnia.

Spei nostræ confessionē.) Spei nostræ, apud Græcos nō inuenio: nec asscribitur in ex/ Superest
emplari Paulino, nec in Donatianico, nec apud Chrysostomum. Mihi uidetur articulus ad
ditus explicare, quam professionē sentiat, uidelicet eam, cuius pauloante dixit Iesum apo/
stolum nostræ confessionis. In constantiensi uetustiore scriptum erat, teneamus confessio
nem eius. Consentiebat alter recentior.

Qui non possit compati.) συμπαθῆσαι. Compatiendi uerbū optarim equidem Latinis
tam esse receptū, quàm Græcis est συμπαθεῖν, idemq́ pollere. Proinde nos coacti, periphra
si rem sumus eloquuti. Est enim συμπαθεῖν, affici, moueriq́ sensu alieni mali.

Tentatum autem.) Melius erat, Sed tentatum. Eadem uis utriusq́ coniunctionis, sed
non

non ſemper ubiuis quadrant omnes apud nos.

Pro ſimilitudine.) καθ᾽ ὁμοιότητα, id eſt, Iuxta ſimilitudinem. Quod non ita accipiendum eſt, quaſi Chriſtus aut non fuerit uere homo, aut non fuerit uere paſſus, ſed quod ipſe immunis à peccato, carnis naturæ peccatricis mala aſſumpſiſſet, & perinde pœnas dederit, quaſi ipſe peccaſſet.

Ad thronum gratiæ eius.) Eius, redundat, nec eſt in uetuſtis exemplaribus, τῷ θρόνῳ τῆς χάριτος. Nam gratiam opponit ſeueritati legis Moſaicæ.

In auxilio opportuno.) εἰς εὔκαιρον βοήθειαν, id eſt, In opportunum auxilium.

EX CAPITE QVINTO.

EX hominibus aſſumptus, pro hominibus conſtituitur.) Aut addenda erat coniunctio &, aut nomen relatiuum qui: quod ego poſterius malim, etiamſi participio Græco non addidit articulum ὁ. Non enim hæc dicuntur de Chriſto pontifice noſtro, ſed adhibentur ſimilitudinis conferendæ gratia, tametſi in quibuſdã Latinis exemplaribus manet recta ſcriptura.

μετριοπαθεῖν

Qui condolere poſsit.) μετριοπαθεῖν: quod ſonat, quaſi dicas, Moderate ferre, hoc eſt, non grauiter ſuccenſere. Quanquam Græcanica ſcholia μετριοπαθεῖν exponũt pro συμπαθεῖν, id eſt, Compati, uoce ipſa nihil tale præ ſe ferente. Theophylactus pro unica uoce multas reddit συμμετρεῖν, συμπαθεῖν, συγκαταβαίνειν, συγγινώσκειν, id eſt, Cõgruere, cõdoleſcere, accommodare ſe, ignoſcere. Vox autem Græca dicta eſt, à moderandis affectibus. Non enim facile remittit, qui læſus impotẽter iraſcitur. Quod equidem admiror, ne Vallæ quidem animaduerſum fuiſſe, qui recte uerti potuiſſe putat, qui particeps paſsionum poſsit eſſe. Chryſoſtomus annotauit hoc ſermone denotari præcellentiam Chriſti à reliquis ſacerdotibus, ob id, ni fallor, quod hic ſolus liber ab omni peccato, tamen alienis peccatis indoluerit. At nunc quo faſtidio, quo ſupercilio deſpicimus alienum erratum, quàm atrociter ſæuimus in lapſos, ipſi grauioribus obnoxij uitijs.

Tanꝗ Aaron.) καθάπερ καὶ ἀαρών, id eſt, Quẽadmodũ & Aaron, addita coniunctione.

Semetipſum clarificauit.) ἐδόξασε, id eſt, Glorificauit.

Pro ſua reuerentia.) ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, id eſt, A reuerentia. Sua, additum eſt explicandi gratia, quanquam magis quadrabat Sui. Atq; ita ſcriptum fuiſſe in codice Paulino, teſtatur etiamnum raſuræ ueſtigium. Illud item admonendum, εὐλάβειαν, non modo ſignificare reuerentiam, uerumetiam pietatem. Quod ſanè uerbi non male quadrabat hoc loco, quum loquatur de patre & filio.

Explanatio

Et quidem cum eſſet filius.) καίπερ ὢν υἱός. Interpres ſeparauit hæc, quorum ordo inter ſe cohæret, propter Grȩca participia. Senſus autem ad hunc habet modum, Qui in diebus carnis ſuæ, cum precationes & ſupplicationes apud eum, qui ipſum poterat ſeruare à morte, cũ clamore ualido & lachrymis obtulerit, & exauditus ſit pro reuerentia, tametſi filius eſſet, didicit ex his quæ paſſus eſt obedientiam. Per participia reddi poterat ad hunc modum, Qui in diebus carnis ſuȩ, precationibus & ſupplicationibus ei, qui ſe ſeruare poterat à morte, cum clamore ualido & lachrymis oblatis, & exauditus pro reuerentia, quamuis eſſet filius, tamen ex his quæ paſſus eſt, didicit obedientiam.

Dei, ſupereſt in noſtris

Cum eſſet filius dei.) Dei, nõ eſt in Græcis, nec apud Chryſoſtomum interpretem, nec apud Theophylactum. Cum filius eſſet nõ ſeruus, tamen afflictus eſt, tanꝗ noxius ſeruus.

A deo pontifex.) ἀρχιερεύς, id eſt, Summus ſacerdos: quanquam hic ἀρχιερέα, ſic penè perpetuo uertit.

Grandis ſermo.) πολὺς ὁ λόγος, id eſt, Multus, ſiue copioſus.

δυσερμήνευτος

Thomæ taxata ſententia

Et interpretabilis ad dicendum.) Suſpicor interpretem uertiſſe, Ininterpretabilis, ſicut ſuperius, Ininueſtigabiles. Nam Græce eſt δυσερμήνευτος λέγειν, id eſt, Difficilis interpretatu & explicatu. Quo quidem loco nonnihil demiror Thomam, qui putarit hanc uocem, interpretabilis, bifariam exponi poſſe, ut in, habeat negationem, quem nemo poſsit interpretari: aut affirmatiue interpretabilis, qui indigeat interpretatione. Primum enim ſi in negat, uelut in illis, indoctus, impius, quid ſignificat quod ſuperat, terpretor? Quanquam quibus uerbis addi ſolet hæc præpoſitio, cum negationẽ habet? quaſi liceat dicere,

Inamare

Inamare,pro non amare,quemadmodum inamabilis, & impudere pro non pudere,quemadmodum impudens.Nec enim interpretor compoſitum eſt ab in,& terpretor, ſed ab inter & uerbo inuſitato ſeu nomine potius. Deinde ut accipiamus affirmatiue, quis hoc illi concedat interpretabilem idem ſignificare, quod indigentem intepretatione? Velut ſi ſanabilis dicatur qui egeat ſanatione. An non hoc inſignitæ cuiuſdam impudentiæ eſt, hæc cum autoritate docere,non conſultis Græcis,ſine quibus hæc definiri non poſſunt? ſiue id ſcriptum fuit ab illo uiro,ſiue alius quiſpiam admiſcuit.Siquidem Græca uox omnino reſpuit hanc Aquinatis diſtinctionem, quæ nihil aliud declarare poteſt, quàm difficilem ad interpretandum,hoc eſt,quem nõ facile quiſquam interpretetur,uel enarret potius. Nam ἑρμηνείαν etiam philoſophi uertunt enunciationem.

Imbecilles facti eſtis ad audiendum.) νωθροὶ ταῖς ἀκοαῖς, id eſt, Segnes auribus,ut ipſe paulo poſt uertit.

Expers eſt ſermonis.) ἄπειρος, id eſt, Inexpertus, ſiue rudis. Non enim omnino caret eloquijs,ſed in ijs nondum adoleuit.Expers autem reſpondebat ad particeps, & hoc fefellit interpretem,aut certe ſcribam.

Expers,pro rudis

Sermonum dei.) λογίων, id eſt,Eloquiorum,autore Valla.

Paruulus enim eſt.) νήπιος.Cur nõ magis infans, cũ loquatur de lacte? præſertim cum Græca uox nõ proprie ſignificet paruulũ,ſed puerũ,aut parũ ſapientẽ, præſertim ætate.

Pro conſuetudine.) διὰ τὴν ἕξιν, id eſt,Propter habitum:quanquam interpres non male rem explicuit, ſi dixiſſet Pro aſſuetudine, ſiue aſſuefactione.Nam habitus in hunc ſenſum uox eſt philoſophis peculiaris.At ſenſus eſt,αἰσθητήρια: quod magis ſonat organa ſentiendi,ne quis putet eſſe νοῦν,quod ita ſubinde uerterit.

Habitus ἕξις

EX CAPITE SEXTO

Quapropter intermittẽtes.) ἀφέντες.i.Omittẽtes,ſeù potius omiſſo ſermone.

Inchoationis.) Melius uertiſſet, Primordij, ſiue principij,quemadmodũ paulo ante uertit,Exordij,ἀρχῆς. Sentit autem ea uerba,quibus rudes adhuc in Chriſto initiantur,& inſtituuntur,nempe catechumeni.

Fidei ad deum.) ἐπὶ θεόν,id eſt,In deum.

Baptiſmatum doctrinæ.) Quidam hoc coniunctim legunt,ut ſit ſenſus,Doctrinæ,quæ eſt de baptizando.At Gręcanica ſcholia ſic interpretantur,ut ſeparatim ſit legendũ,Omittentes ſermonẽ illum, quibus primũ inſtituuntur rudes in Chriſto, nempe eum qui eſt de pœnitentia:hoc eſt,primũ admonentur,ut relinquant uitam priſtinam,renaſcituri in Chriſto:deinde de fide in Chriſtũ condiſcunt,quid ſit credendũ:deinde his traditis ſuccedit baptiſma,cuius myſteria tum demũ aperiuntur. Poſt hæc docentur de ſacramentis fidei noſtræ,& parantur ad accipiendũ ſpiritum ſanctũ.Quanq; ſi mauis coniunctim legere,nihil uetat,quo minus intelligas de inſtituto & doctrina prima, quæ baptizandis, hoc eſt, catechumenis ſolet tradi.Quod ſi placet,ſingula quoq; quæ ſequuntur,poſſunt ad doctrinam referri,quę eſt de impoſitione manuũ,de reſurrectione mortuorũ,de iudicio æterno.Atq; hunc ſenſum mihi ſequi uidetur Chryſoſtomus, ut totum hoc quod recenſuit de pœnitentia,de fide,de baptiſmatibus,de manuum impoſitione, de reſurrectione mortuorum,de iudicio æterno,fundamentum ſit doctrinæ Chriſtianæ,ſine qua nemo ſit Chriſtianus. Cæterum in his adoleſcere,& à uirtute in uirtutem progredi perfectionis eſt.

Baptiſmatum doctrinæ,locus perplexus explicatus

Guſtauerunt etiam.) Guſtaueruntq; eſt Græce, γευσαμένους τε. Ne putemus hic nouum eſſe caput.

Guſtauerũt nihilominus.) Rurſum uim coniunctionis circumloquutus eſt:nam Græce eſt.Et guſtauerunt.

Virtutesq; uenturi ſeculi.) δυνάμεις, ut intelligas hic eſſe infirmitatem, illic apparere potentiam,quæ iam nunc incipit,in pijs,ceu pignus immortalitatis futuræ. Hoc admonere uiſum,ne quis interpretetur de uirtutibus, quæ uitijs opponuntur.

Rurſum renouari.) ἀνακαινίζειν,id eſt,Renouare,uerbo actiuo,ut ſubaudias ſe.Hic quoque locus in cauſa fuit,quo minus hæc epiſtola Pauli putaretur nonnullis, quod id uideatur aſſerere, quod à nonnullis hæreticis defenſum eſt, ſi quis à baptiſmo relapſus eſſet in peccatum letale,hoc eſt,in homicidium,aut adulterium, aut ſimile, non poſſe pœnitentia reſtitui

Locus olim quibuſdam ſuſpectus

restitui. Verum hanc difficultatem, duobus explicant modis. Primum ut accipiamus impossibile, dictum, quod admodum difficile uoluit intelligi. Est autem tempestiua huiusmodi exaggeratio in deterrendo. Nam suffrigidum mihi uidetur sic elabi, ut dicamus impossibile esse, quoad nostras uires. Deinde ut pœnitentiam cum baptismo coniungamus. Siquidem, per baptismum peccatis pristinis morimur. Porrò baptismum non iterari, iam olim receptum est patrum autoritate. Ad hanc sententiã faciunt quæ sequuntur. Rursum sibi crucifigentes filium dei, quod aliàs Paulus baptismum appellet unà cum Christo crucifigi, cõmoriꝗ & consepeliri. Proinde ut ille non nisi semel mortuus est, ita non conuenit iterari baptismũ. Eodem pertinet renouandi uerbum. Nam pœnitentia, qua nos utimur, non tam renouamur, quàm sarcimur. Solus baptismus renouat. Ad hunc fermè modum Chrysostomus. Apparet autem tum fuisse, qui Iudaico animo satis esse putabant ceremonias sacramentorũ, atꝗ hac fiducia licentius peccabant, quod arbitrarentur subinde licere ad ea remedia recurrere. Hunc igitur errorem diligenter eximit hoc loco Paulus.

Ad pœnitentiam.) εἰς μετάνοιαν. Admonet Chrysostomus, præpositionem εἰς, usurpatam uice ἐν, & ἐν positum loco διὰ, more Hebræorum.

Rursum crucifigentes.) ἀνασταυροῦντας: quod Hieronymus quodam in loco uertit Recrucifigentes, Græcam exprimens uocem.

παραδειγματίζειν Et ostentui habentes.) παραδειγματίζοντας: quod uertit in Matthæo Traducere. Verti poterat Infamantes, siue ludibrio exponentes. Reddunt enim quodammodo Christũ infamem, & ludibrium faciunt, qui cum semel sit mortuus, semper uicturus, sua uita efficiunt, ut illi sit sæpius moriendum, uidelicet iterantes id, propter quod ille mortem suscepit.

A quibus colitur.) δι' οὓς καὶ γεωργεῖται, id est, Per quos & colitur: ut intelligamus fructum reddendum, non quibuslibet, sed ijs, quorum opera culta est terra. Id enim efficit addita coniunctio, quam interpres omisit.

Viciniora saluti.) ἐχόμενα σωτηρίας, id est, Propinqua saluti, siue adhærẽtia saluti. Certe Augustinus libro contra Cresconium tertio, cap. lxxiiij. citat meliora & hærentia saluti. Verum interpres, quoniam præcesserat comparatiuum, subiunxit item comparatiuum.

Et dilectionis.) Græce est, καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης, id est, Laboris dilectionis, nempe laboris, quem ob charitatem in iuuandis proximis adierunt.

Ostentare.) ἐνδείκνυσθαι, id est, Ostendere, siue monstrare, exhibere, pręstare. Nam ostentare semper in malum sonat.

Ad expletionem spei.) πρὸς τὴν πληροφορίαν. Quasi dicas certificationem. Certissimæ enim spei fiducia nascitur ex pijs operibus, potius quàm ex syllogismis, & qui frigide sperat, languet in pijs operibus. Nam πληροφορία dicitur, cum certissimis argumentis rei cuiuspiam fit fides.

πληροφορία

Vsque in finem.) ἄχρι τέλους. Id quod non solum accipi potest, de perseuerantia usꝗ ad finem uitæ, sed multo magis de perfectione spei, quæ crescit & adolescit in nobis, simul augescente pietate, donec occurramus in uirum perfectum. Nam hinc cœpit hęc disputatio Pauli, ut grandescerent in Christo.

Vt non segnes.) ἵνα μὴ νωθροί, id est, Ne languidi aut segnes. Id quod paulo superius uertit, debiles.

Et patientia.) μακροθυμίας, id est, Longanimitate, si quis ad uerbum exprimat. Expressius autem dixit Apostolus quàm interpres, qui per fidem & patientiam.

Hæreditabunt.) κληρονομούντων, id est, Hæreditate capiunt, & est præsentis temporis, non futuri.

Abrahæ nempe.) Nempe posuit pro quippe, τῷ γὰρ ἀβραάμ. Sed in quibusdam codicibus recte habetur nanꝗ, uelut in exemplari Paulino, & in alijs item emendatioribus.

Nisi, iurantis Nisi benedicẽs benedixero.) Non est Græce εἰ μὴ, nisi, sed ἦ μήν, quod ut indicat Theophylactus hoc loco aduerbium est confirmandi. Nihil autem aliud est iusiurandum, quàm uehemens confirmatio. Eadem uox habetur apud Septuaginta Geneseos 22. quam tamen Hieronymus non reddidit Latine, quia sæpe non potest cõmode reddi. Quoniam autem scriptura frequenter utitur Syllaba Si, quum iurando negat, nisi quum affirmat, interpres hic recte pro ἦ μήν posuit, nisi. Nec id præter latinorum consuetudinem.

Multiplicabo

Multiplicabo.) Cur non potius multiplicauero, πληθυνῶ.

Per maiorem sui.) Rursum [redacted],reliquit Græcũ casum.Latine dicendum erat,maiorem se. Quanquam apud Græcos pronomen nullum additur, sed tantum est,per maiorem. [redacted]

Et omnis controuersiæ finis.) Græci legunt illis αὐτοῖς,non αὐτῶν.ut accipias illis,nempe hominibus iusiurandum est finis omnis controuersiæ.

Ad confirmationem est iuramentum.) Apparet & hic εἰς, id est,In positum pro per.Finitur controuersia,confirmatione iurisiurandi.

Immobilitatem.) τὸ ἀμετάθετον, id est,Immutabilitatem,siue firmitatem.Solent enim hominum testamenta,& pacta rescindi,at dei non item.

Quibus impossibile est.) Græce est,in quibus,ἐν οἷς.Nec est fortissimum,sed ἰσχυρὰν, id est, Validum.

Quasi ancoram.) ὡς ἄγκυραν, id est, Tanquam ancoram. Vetusti Latinorum codices habent, sicut ancoram.

Ad interiora uelaminis.) καταπετάσματος. Quod proprie significat aliquid obtentũ atque obductum quod arceat conspectum.

EX CAPITE SEPTIMO

PRimum quidem interpretatus rex iustitiæ.) Nam Melchisedech apud Hebreos sonat regem iustitiæ.Quandoquidem illis מַלְכִּי Malci rex meus dicitur.In compositione autẽ iod litera euphoniæ gratia assumitur, צֶדֶק zedec iustitia.Solom שָׁלוֹם autem pacem sonat.Id uocabuli quidam putant inditum à Melchisedec urbi Hierosolymarum. Hoc ex loco deprehendi potest error interpretationis, in libello qui incerto titulo circumfertur adiectus utriusque testamenti uoluminibus de uocabulis Hebraicis,cũ appareat id operis nihil aliud esse,quàm tumultuariam non unius hominis coaceruationẽ.Etiamsi diuus Hieronymus testatur sese hisce de rebus librum ædidisse.Nam illic Melchisedec exponitur in hunc modum,Melchisedec rex iustus,siue rex iustitiæ aut rex pacis,siue pacificus. Atqui in hoc nomine Melchisedec nulla uox est,quæ pacem significet.Neque Paulus ait Melchisedec sonare regem pacis,sed Melchisalem מַלְכִּי־שָׁלוֹם exprimere regem pacis.Hieronymus in nominibus huius epistolæ exponit Melchisedec rex iustus.

Notatus quidam de etymologia Melchisedec. Liber de Hebraicis nominibus non est Hieronymi

Sine patre,sine matre.) ἀπάτωρ ἀμήτωρ. Compositis apud Græcos dictionibus.& sine genealogia,apud illos est, ἀγενεαλόγητος,quod ferè sonat,quasi dicas,cuius generis origo non possit reddi.

Intuemini autem.) θεωρεῖτε δὲ, id est,Consideratis,siue uidetis.Quanquam potest accipi, & considerate.

De præcipuis.) ἐκ τῶν ἀκροθινίων.Quod significat primitias frugũ.Interpres legisse uidetur,ἀκροθηνίων,quæ uox præcipua significat. Verum hoc loco ἀκροθίνια dixit pro spolijs, siue exuuijs ab hoste detractis, interpretantibus ad eum modũ & Græcanicis scholijs, ipsoque Chrysostomo.Et reperitur in hoc significatu apud Philostratum sophistam.Interpres illud sequutus uidetur, quod in fastigio acerui præcipua soleant poni.Illud ridiculũ quod interpres Chrysostomi,cum acrothinia uertisset præcipua,nostram sequutus æditionem, subiecit,præcipua dicuntur exuuiæ, uidelicet oblitus se Latine loqui non Græce. Quanquam & Latinis opima spolia dicebantur uelut egregia,quæ ducibus essent detracta.Græca uox dicta est uel à tangendis summis,unde & ἀκροθινιάζειν & ἀκροθιγῶς, uel ab ἄκρον, quod est summum,& θινὲς acerui frumentorum aut ordei.

Notatus interpres Chrysostomi.

Quanquam & ipsi exierint.) Sermo latinus anceps est,utrum hæc uerba pertineant ad leuitas accipientes decimas,an ad fratres dantes.Cæterum quoniam Græcis est ἐξεληλυθότας,non potest aliò referri quàm ad fratres.

Cuius autem generatio,&c.) ὁ δὲ μὴ γενεαλογούμενος ἐξ αὐτῶν,δεδεκάτωκε τὸν ἀβραὰμ,id est,Is qui non numeratur ex generatione eorum,decimas sumpsit ab Abraham.

Sine ulla autem contradictione.) χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας, id est, Sine omni uero contradictione,quod modo uertit controuersiam.

Ibi autem contestatur.) Contestans,μαρτυρούμενος,id est,De quo testatum est,quod uiueret.Nam de hoc pronunciatum est, quod pontifex esset in æternum. Siquidem partici-

pium μαρτυρούμενος, mediũ est. Et in hanc sententiam interpretantur Græcanica scholia.

ὡς ἔπος εἰπεῖν, nusquã alias est apud Paulum

Vt ita dictũ sit.) ὡς ἔπος εἰπεῖν, id est, Vt sic dicam. Ad uerbũ sonat, ut uerbũ dicam. Idẽ Græci dicunt ὡς τύπῳ εἰπεῖν. hoc genus sermonis nusquã reperies apud Paulum alibi.

Et leui qui.) Et, hoc loco non est accipiendum simpliciter pro coniunctione copulatiua, uerum pro etiam, siue quoque, ut sit sensus, non solum Abraham dedisse decimas Melchisedec, uerum etiam in Abraham autore gentis, ipsum etiam Leui, cuius est ius decimarum soluisse decimas. Porrò quod præmolliịt sermonem, dicens, ut ita loquar, explicat paulo post: Nam adhuc in lumbis patris erat, hoc est, nondum erat natus Leui, quem tamen dicò quodam modo fuisse decimatum in patre.

Decimas accepit.) ὁ δεκάτας λαμβάνων, id est, Qui decimas accipit, siue solitus est accipere, participio præsentis temporis. Loquitur enim non de Melchisedec, sed de sui temporis leuitis, decimas accipere solitis.

Sub ipso.) Subaudi, sacerdotio Leuitico, ne quis ad hominem referat.

In quo enim.) ἐφ᾽ ἣν γὰρ, id est, In quem enim, siue de quo.

De alia tribu est.) φυλῆς ἑτέρας μετέσχηκεν. i. Alterius gentis, siue tribus particeps fuit.

In qua tribu.) εἰς ἣν φυλὴν, id est, De qua tribu, siue ad quam tribum.

Nihil de sacerdotibus.) Sacerdotio legendũ, περὶ ἱερωσύνης. Sed ut πρεσβυτέριον, ordinẽ presbyterorũ declarat, ita Paulus sacerdotiũ pro collegio sacerdotũ usurpasse uidetur.

Secundũ ordinem Melchisedec.) τάξις. & ordinem significat & ordinationem. ac mea sententia hic magis quadrabat ordinatio. Nõ enim agitur, quotus fuerit Melchisedec, aut Christus, sed quomodo fuerit ordinatus.

Et quantum est non sine iureiurando.) καὶ καθόσον. Apertius uertisset, & quatenus non citra iusiurandum, ut sit sensus, hoc esse meliorem spem nostram, per quam Christo sacerdote accedimus ad deum, quod illi sacerdotium commissum fuerit in æternum, idque non sine iureiurando, quo certior esset spes promissorum.

Sempiternum ἀπαράβατον

Sempiternum habet sacerdotium.) ἀπαράβατον, id est, Quod ad aliũ transire non possit, quod successione non aliunde transmigret ad alium, quemadmodum fieri necesse erat in sacerdotio Mosaico.

Locus olim suspectus quibusdam

In perpetuum potest.) εἰς τὸ παντελὲς, Quod magis sonat ad plenum, siue perfecte, hoc est, ut Græcorum exponunt scholia, nõ solum hic, sed etiam illic. Verum hoc nonnihil prima fronte sapere uidetur Origenis dogma, quemadmodum & aliàs habet quædam, quæ illius decretis in speciem patrocinari uideantur, ut de seruandis dæmonibus.

Accedens.) Et Græci codices & Latini uetustiores habent, accedentes, προσερχομένους.

Ad interpellandum pro nobis.) ὑπὲρ αὐτῶν, id est, Pro ipsis.

Innocens.) ἄκακος, Expers doli. Sic & Chrysostomus interpretatur. Nam innocens Græcis non potest Latine reddi, si Ciceroni credimus.

Qui post legem est.) Græce est, τῆς μετὰ τὸν νόμον, id est, Quod post legem est. Tametsi Græca præpositio μετὰ anceps est. Nam legi potest, & supra legẽ. Quod si legis, qui post legẽ, intellige post legẽ cõditam, nempe in psalmis. Siue mauis supra legem, intelligit plus fuisse ponderis in uoce diuina, quàm in precepto Mosi. Abrogat enim id qđ posterius est prius condita: & abrogat quod à maiore profectũ sit autore id quod minor instituerat.

In æternum perfectum. τετελειωμένον. Quasi dicas, factum semper idoneum ac legitimum: Neque enim sacerdos semper aut ubique idoneus est ad peragendum sacrum.

EX CAPITE OCTAVO

Minister, pro administrator

CApitulum autẽ.) κεφάλαιον, id est, Summa siue caput. Sentit enim se compendio dicturum, quod fusius disseruit, & id quod est præcipuũ explicaturum.

Magnitudinis.) μεγαλωσύνης. Potius maiestatis, sicut paulo ante uertit.

Sanctorum minister.) λειτουργός. Quod non simpliciter sonat ministrũ, sed plerunque ministrũ sacrorũ, & qui fungatur officio sacerdotij, pro alijs. Vnde quod nos uulgo uocamus officium, Græci λειτουργίαν appellant. Vocem putant hinc dictam. λήϊτον olim dicebant prytaneum, hoc est, locum publicum in quo uersabantur magistratus, & ἔργον opus, unde commutatis aliquot literis λειτουργοὶ dicti qui in his locis magistratibus inseruiebant. Porrò genitiuus sanctorũ potest uel ad homines referri, uel ad ipsa sancta

sancta,ut dicatur administrare sancta pro nobis,ueluti sacerdos. Quanquam autē Græcanica scholia malunt de hominibus accipere, tamē id quod proxime consequitur magis suadet, ut de rebus sanctis accipiamus,minister sanctorum,& tabernaculi ueri. ut ueri quoque referatur ad sancta. Vt enim hoc tabernaculum,nempe cœlum,uerum est tabernaculū,ita sancta sanctorum quæ illic administrat uere sancta sunt. Theophylactus & Chrysostomus sequuntur posteriorem sententiam,etiamsi Theophylactus recenset utramque.

Si ergo esset.) εἰ μὲν γὰρ,id est,Si enim.

Nec esset sacerdos.) οὐδ' ἂν ἦν ἱερεύς,id est,Ne sacerdos quidem esset,ut qui nihil offerret,quale lex præscripserat.

Cum consummaret.) μέλλων ἐπιτελεῖν,id est, Cum consummaturus esset.

Nunc autē melius.) διαφορωτέρως.i. Excellentius.licet in nōnullis habeat διαφορωτέρας.

Quanto.)Latinus debebat addere, tanto,ut respondeat quāto.Nam Græcis licet omittere.

Illud prius.) ἡ πρώτη ἐκείνη,id est,Primum illud.Nisi quod Græci abutuntur aliquoties hoc superlatiuo uice comparatiui.

Culpa uacasset.) ἦν ἄμεμπτος,id est,Fuisset irreprehensibile,siue de quo queri non possis,aut in quo nihil posset desiderari. Quod tamen Chrysostomus ita torquet,ut ἄμεμπτος accipiatur pro eo,nō quod ipsum sit inculpabile,sed quod inculpabiles reddat, ut culpa sit hominū non testamenti. Quanquam Paulus ad Romanos fatetur legem fuisse infirmam, nec potuisse conferre perfectam salutem.& in actis idem affirmat Lucas.Et Petrus appellat onus omnibus importabile. Et deus apud prophetam appellat iustificationes non bonas.Quæ omnia iuxta Chrysostomi sententiam accipienda sunt. Nihil enim à deo proficiscitur,quod non sit bonum. Et Paulus aliâs legem sanctam & bonam appellat.

Locus inquireretur.) ἐζητεῖτο τόπος, id est,Quæsitus fuisset locus.

Vituperans enim.) μεμφόμενος γὰρ Verbum est,unde deductū erat nomen, ἄμεμπτος probat enim non caruisse reprehensione,cum ipse deus de eo queratur.

Ecce dies ueniunt.) Hoc testimoniū adduxit ex Hieremiæ capite trigesimo primo, & ita adduxit,ut appareat sequutum per omnia æditionem Septuaginta,sed ab Hebraica ueritate minimum abhorrentem.Primū uenient,pro quo Hieronymus uertit, ueniant,Græce est ἔρχονται,quod ad utrunque tempus pertinet. Nam de pacto, siue ut alibi uertitur, fœdus,mox dicemus. Quod aūt Hieronymus uertit,irritum fecerunt, Paulus,siue quis alius fuit,ad hunc enim modum citat Hieronymus,expressit οὐκ ἐνέμειναν, id est,Non perstiterunt in testamento siue pacto. Deinde quod ille uertit,dominatus sum eorū,hic explicuit, ἠμέλησα αὐτῶν,id est,Neglexi eos,iuxta septuaginta.Præterea quod Hieronymus uertit,in uisceribus,hic extulit,εἰς τὴν διάνοιαν,id est, in mentem.Ad hæc quod Paulus dixit,ἕκαστος, Hieronymus uertit,uir,sequutus ἰδίωμα sermonis Hebraici.

Paulus citat iuxta Septuaginta

Qua apprehendi manum.) Magis est, apprehendens manum.

Dando leges.) διδοὺς, id est,Dans.pendet enim à superioribus.

Superscribam.) ἐπιγράψω,id est,Inscribā,quod Græca præpositio sit ambiguæ naturæ.

Proximum suum.) τὸν πολίτην αὐτοῦ, id est, Ciuem suum.Quanquam alij codices habent, τὸν πλησίον, id est, proximum.

A minore usque ad maiorem.) ἀπὸ μικροῦ αὐτῶν ἕως μεγάλου αὐτῶν, id est,A paruo illorum usque ad magnum illorum, consentientibus & Hebræis.

Veterauit prius.) πεπαλαίωκε, id est,Antiquauit,siue fecit antiquum.

EX CAPITE NONO

Habuit quidem & prius.) εἶχε μὲν οὖν,id est,Habuit quidem igitur.Et prius nomen est,& ad testamentum refertur.Nec est Græce prius,sed primum.

Iustificationes culturæ.) Sermo anceps est:potest enim distincte legi, δικαιώματα λατρείας,sed rectius cōiunctim legitur.λατρείαν enim appellat ritus sacrificiorū.

Et sanctum seculare.) τό,τε ἅγιον κοσμικόν,id est,Sanctum mundanum, quod in eam partem admitterentur, etiam proselyti ac gentes,id quod indicant commentarij in hunc locum Chrysostomi ac Theophylacti.

Candelabra.) ἥ τε λυχνία. Et candelabrum numero singulari. Nos lucernas uertimus, quod idem candelabrum multas sustineat lucernas.

Quæ dicitur sancta.) Sancta hoc loco pluralis est numeri, neutri generis, ἥτις λέγεται ἅγια, quæ dicitur siue dicũtur sancta, ut respondeat ad hoc, quod mox sequitur, sancta san
Excussa ctorum. Torquetur admodum diuus Augustinus, in quæstionibus super Leuiticum, quæ
Augustini stione quinquagesima tertia, quem in sensum accipiendum sit, sanctum sancti, putatq; di-
sententia ctum τὸ ἅγιον τοῦ ἁγίου, perinde quasi plene dicas, τὸ πνεῦμα ἅγιον, τοῦ θεοῦ ἁγίου, id est, Spiritũ sanctum sancti dei, cum constet hanc conduplicationem iuxta idioma sermonis Hebraici, epitasin habere sanctimoniæ. Siquidem priorem partem duntaxat sanctum appellat, alteram ut eximie sanctam, sanctum sanctorum.

Post uelamentum autem secundum. Secundum, referendum est ad uelamentum, non ad tabernaculum. Apud nos enim anceps est sermo, apud Græcos nequaquam. Licet ipsa res, atq; etiam sermonis tenor reclamet Græcorum lectioni. Paulus enim distinguit duo tabernacula non duo uelamenta. Nec enim erant duo uelamenta. Hanc distinctionem prosequens apostolus, paulo inferius ita loquitur. His uero ita cõpositis, in prius quidem tabernaculum semper introibant sacerdotes sacrificiorum officia consummantes, in secundum autem semel in anno solus pontifex &c.

Thuribulum.) θυμιατήριον. Quod locum quoq; significat, aut aram, in qua fit suffitus.

Super quæ erant. ὑπεράνω δὲ αὐτῆς, id est, Supra illud autem, siue supra illam, ut referas ad arcam, attestantibus scholijs Græcanicis.

In priore quidem.) εἰς μὲν τὴν πρώτην. Cur non potius in primum quidem? cum præsertim Græcus interpres ita loquutus sit, & grammatices ratio postulet. Similiter in eo quod sequitur εἰς δὲ τὴν δευτέραν.

Sacrificiorum officia.) τὰς λατρείας. Explicuit interpres Græcam uocem, quam aliquoties uertit culturam, siue obsequium.

Quem offerret. ὃ προσφέρει. i. Quem offert. Nec est pro ignorantia, sed pro ignorantijs.

Parabola similitudo Quæ parabola.) Cur non potius similitudo? Aut quid hic opus uoce Græca?

Temporis instantis.) εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστηκότα, id est, In tempus quod instabat, hoc est, pro tempore tum præsente.

Iuxta quam.) καθ᾽ ὅν, id est, Iuxta quod, siue in quo, ut subaudias tempore.

In cibis & in potibus.) Interpres nõ potuit reddere Græci sermonis gratiã, ἐπὶ βρώμασι καὶ πόμασι, nisi dixisset in esculentis & poculentis.

Et iusticijs.) δικαιώμασι, id est, Iustificationibus.

Impositis.) ἐπικείμενα, id est, Imposita, refertur enim ad munera & hostias. Apud Græcos certa est lectio, Nec tam est imposita quàm sita. In his enim quæ cõmemorauit sita est Iudaica religio.

Asistens.) παραγενόμενος, id est, Accedens. Alioqui parum apte cohæret, quod mox sequitur, Introiuit in sancta. Etenim qui potest introire, qui iam assistit?

Per amplius.) Duæ sunt dictiones, διὰ τῆς μείζονος, Per id qđ amplius, siue maius erat.

Non manufactum.) οὐ χειροποιήτου, Dictione composita.

Qui per spiritum sanctum.) διὰ πνεύματος αἰωνίου, id est, Per spiritum æternum. Et in hunc modum legit & interpretatur Chrysostomus.

Morte intercedente.) θανάτου γενομένου, id est, Morte facta. Quanquam interpres bene reddidit sententiam.

Testamentũ Hebræis pactum est Vbi enim testamentum, mortem &c.) At diuus Hieronymus prodidit uocem, quam interpretes uerterunt testamentũ, Hebræis magis sonare pactũ aut fœdus ברית. Quod si uerum est, apparet & hanc epistolam scriptam ab eo, qui Hebraice nescierit, id quod haud ita dissimile ueri uidetur. Certe diuus Hieronymus constanter uertit pactum. Iam διαθήκη Græcis dispositionem sonat magis quàm testamentũ. Et hebræis בריב à testibus dictum est, quod pacta quæ rata uelimus esse, sub testibus sanciri soleant. Proinde Septuaginta uidentur hoc sequuti, qui testamentũ transtulerunt. Verum si quis uocem sequi malit, quam sermonis usum ac proprietatem, quicquid adhibitis agitur testibus, testamentum erit. Nec est confirmatum, sed βεβαία, hoc est, ratum, siue firmum, ut subaudias est.

Lecto enim.) λαληθείσης γὰρ, id est, Dicto enim.

Mandato legis.) Græca secus habent λαληθείσης γὰρ πάσης ἐντολῆς, κατὰ νόμον ὑπὸ μωϋσέως

λέως παντὶ τῷ λαῷ, i. Cū enim omne mandatū dictū ſiue recitatū eſſet iuxta legē à Moſe toti populo. Et lana coccinea.) καὶ ἐρίου κοκκίνου, id eſt, Lana coccina, à cocco, quæ adhibetur tingendæ purpuræ.

Hic ſanguis teſtamenti.) Ad hæc alluſiſſe uidetur Chriſtus in cœna, Hic ſanguis noui teſtamenti, ſimili modo ſuum repræſentans ſacrificium.

Sine ſanguinis effuſione.) Græce compoſita dictio eſt, αἱματεκχυσίας. Et hic locus non nihil ſapere uidetur Origenicū, ſi legas quę ſequūtur, & ſi quis craſsius interpretetur. Proinde Chryſoſtomus rem trahit ad allegoriam. Synagoga terra erat, eccleſia cœlū. Illorum ſanctum paulo ante uocauit mundanum, noſtra cœleſtia ſunt, cum ſimus ipſi cœleſtes. αἱματεκχυσία

Non enim in manufactis.) Græce eſt, In manufacta ſancta. &c. εἰς χειροποίητα ἅγια, & conſentiunt noſtri codices emendatiores.

Exemplaria uerorum.) Græce non eſt ὑποδείγματα, quemadmodum paulo ante, ſed ἀντίτυπα, ueluti reddentia ſimilitudinem uerorū. Neq; mihi uidentur abſurde dici exemplaria, uetera illa, quæ deliniabant ac uelut adumbrabant, Euangelicam hiſtoriam. Certe nobis erant exemplaria, etiamſi deo non fuerunt. Qui ſcripſit hanc epiſtolam nihil intereſſe putauit, inter ὑπόδειγμα & ἀντίτυπον. ἀντίτυπα

In conſummatione.) ἐπὶ συντελείᾳ, id eſt, Sub conſummationem, ſiue inſtante conſummatione. Nam eam uim habet aliquoties ea prępoſitio, ſi dandi caſui iungatur, ut captauit illum ἐπὶ θανάτῳ.

EX CAPITE DECIMO

Non ipſam imaginem.) οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Ipſam poſuit pro ueram & expreſſam, quæ rem totam ut eſt, repræſentet. Vnde & Chriſtum imaginem dei uocat. At umbra nihil repræſentat præter extrema quædam corporis lineamenta; unde rudis illa priſcorum pictura cœpit.

Alioqui ceſſaſſent offerri.) Græcanica ſcholia admonent per interrogationem eſſe legendum, an non deſijſſent offerri? Interpres legiſſe uidetur, ἐπεὶ ἐπαύσαντο ἂν προσφερόμεναι. Pro nobis facit Theophylactus. Certe aut omittēda erat negatio, aut legendum per interrogationem, quæ uim habet negandi. Cæterum hic eleganter interpres participium uertit in uerbum infinitiuū, ἐπαύσαντο προσφερόμενοι pro προσφέρεσθαι, quod aliâs quidem parum eleganter reliquit. Interpres collaudatus

Sed in ipſis commemoratio.) Subaudiendum eſt, ſacrificijs ſiue hoſtijs, ſiue in ijſdem. Loquitur enim de iteratis.

Hoſtiam & oblationem noluiſti.) Quiſquis hanc ſcripſit epiſtolam, minimū diſcrepat ab æditione ſeptuaginta, in citandis ueteris inſtrumenti teſtimonijs, iuxta quos ita legimus, θυσίαν καὶ προσφορὰν οὐκ ἠθέλησας, σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι, ὁλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ ἐζήτησας, τότε εἶπον, ἰδοὺ ἥκω. ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ, τοῦ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου. Vbi pro aures poſitum eſt corpus, atq; ita legit Auguſtinus, enarrans pſalmum trigeſimum nonū. At diuus Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam tranſtulit hoc modo, Victima & oblatione non indiges, aures autem fodiſti mihi. Holocauſtum & pro peccato nō petiſti, tunc dixi, ecce uenio. In uolumine libri ſcriptum eſt de me, ut facerem placitum tibi deus meus. Cæterum quod dicit, Aures autem perfodiſti mihi, indicat obedientiam fidei, quam deus iam requirebat à ſuis cultoribus, faſtiditis uictimis. Corpus pro aures

Vt faciam deus.) Hoc referendū eſt ad illud quod præceſsit, Ecce uenio, ut faciam &c. annotantibus Græcorum ſcholijs, & liquet ex his quæ ſequuntur.

Tunc dixi, ecce uenio.) Vbi hæc uerba repetunt, dixit eſt Græce τότε εἴρηκεν. Mirū eſt autē, cur interpres Latinus mutauerit perſonam, cū referantur uerba ſuperius poſita. Et tamen ita ſcriptū fuiſſe in uetuſtiſsimo codice Paulino raſuræ ueſtigiū indicat. Neq; ſecus legiſſe uidetur Chryſoſtomus, uel hoc argumento, quod quæſtionē mouet, de quo hoc dicatur. Nam ſi legiſſet, tunc dixi, hoc eſt, ſi ipſe diceret de ſe, nō conueniebat interrogare, de quo hoc diceretur. Poſt hæc conſului Græcū codicem, & repperi εἴρηκεν, id eſt, dixit, in poſteriore loco, quū apud Theophylactum eſſet εἶπον, id eſt dixi: Variant & Latini codices.

Vt ſequens ſtatuat.) τὸ δεύτερον, id eſt, Secundum, ſiue poſterius.

Sacerdos præſto eſt cotidie.) ἱερεὺς ἕστηκεν, id eſt, Sacerdos ſtat, ut uerbū uerbo reddam.

Nec est quod nos offendat temporis ratio, cum in huiusmodi uerbis præteritũ usurpetur pro præsenti. Hoc admonui, quod animaduerterim quosdam frustra offendi, in quibus est Stapulensis noster. Alioqui si legas stabat, parum congruet quod mox consequitur, Quæ nõ possunt auferre peccata. Quanquam Græce est, οὐδέποτε δύνανται, id est, Nunquam possunt. atque ita scriptum comperi in exemplari Paulino, atque item in Constantiensi.

Pro peccatis offerens hostiam.) προσενέγκας θυσίαν. Participiũ est præteriti temporis, quamobrem mutato genere, uertere poterat, oblata hostia.

Sanctificatos.) τοὺς ἁγιαζομένους, id est, Eos qui sanctificantur.

Dabo leges.) διδοὺς νόμους, id est, Dans leges. Codex Donatiani habebat dando pro dabo. consentiebat Constantiensis.

In introitu.) Valla castigat, in introitũ, quasi nos confidamus futurum, ut introeamus sancta. Et est quidem Græcus sermo anceps, εἰς τὴν εἴσοδον. Verum nõ uideo cur non recte posit accipi, nos habere fiduciam in introitu, quo Christus pontifex pro nobis ingressus est sancta. Etiamsi diuersa lectio mihi nõ improbatur, & magis quadrat ad ea quæ sequuntur, Accedamus cum uero &c.

Initiauit.) ἐνεκαίνισεν, id est, Innouauit, siue dedicauit, unde encænia.

Viam nouam.) ὁδὸν πρόσφατον, id est, Viam recentem.

Accedamus.) προσερχόμεθα, id est, Accedimus. Etiamsi hic Græcorum exemplaria uariant. Et in plenitudine est, ἐν πληροφορίᾳ, de quo sæpe iam admonuimus. Ac de certitudine fiduciæ, interpretantur Græcorum commentarij, qui Chrysostomo inscribuntur. *πληροφορία*

Confessionem indeclinabilem.) ἀκλινῆ, id est, Non uacillantẽ, neque huc & illuc nutantem, hoc est, firmam & immotam. Alioqui indeclinabile dicitur, quod uitari non possit.

In prouocationem charitatis.) εἰς παροξυσμόν. Quod Lucas in actis accipit pro excandescentia in malam partem, hic in bonam usurpauit pro extimulatione. *παροξυσμός*

Collectionem nostrã.) ἐπισυναγωγήν. i. Aggregationẽ, quasi postea accesserint, aut accessuri sint.

Quanto uideritis.) ὅσῳ βλέπετε, id est, Quanto uidetis.

Terribilis autem.) Melius erat, sed terribilis, Quanquam idem significant hæc coniunctiones, tamen nonnihil refert aliquando, quam quo loco ponas.

Et ignis æmulatio.) ζῆλος, igni ueluti sensum tribuit. Nã zelũ appellat impetũ ulciscẽdi

Quæ consumptura est.) ἐσθίειν μέλλοντος, id est, Qui comesurus est, siue deuoraturus. Et hic locus palàm adimit spem Christianis relapsis in peccatum, nisi commode interpretemur iuxta rationem, quam superius indicauimus ex Chrysostomi sententia, atque etiam Theophylacti, non posse repeti baptismum, qui Christi mortem repræsentat. Testatur nominatim Theophylactus, hunc Pauli sermonem à nonnullis eò fuisse deprauatum, ut interpretarentur, non dari locum ueniæ, à baptismo reuolutis in uitia. Quoniam autem ea quæ sequuntur, Sed terribilis expectatio iudicij, uidentur pugnare cum hac interpretatione (Nam alioqui dixisset, sed sequitur pœnitentia) posset & sic explicari, ut Paulus ὑπερβολῇ utatur, quo magis deterreat eos à peccando. Similia sunt in epistola Ioannis. Aut ut intelligamus de ijs qui deficiunt à lege Christi, quos aduersarios uocat. *Locus olim suspectus*

Irritam quis faciens.) ἀθετήσας τις νόμον, id est, Aliquis qui irritam fecit legem.

Mereri supplicia.) ἀξιωθήσεται, id est, Merebitur, seu dignus habebitur.

Pollutum duxerit.) κοινόν, id est, Cõmune. Sic enim uocant Iudæi, quod est prophanũ & abominandum. Porrò duxerit, positum est pro existimarit, aut habuerit.

Mihi uindictam.) Græce est, uindicta nominandi casu, ἐμοὶ ἐκδίκησις, ut & ante admonuimus. Perinde ualet ac si dicas, mea est uindicta, & meum est ulcisci, non uestrum. *Mihi uindicta*

Et ego retribuam.) Et, redundat, consentiente Constantiensi.

Quia iudicabit.) Quia, nõ est apud Græcos. Cæterũ illud, in altero quidẽ opprobrijs, dilucidius uerti poterat, per tum & tum, aut partim & partim, aut nõ modo & non solum. Partim quidẽ dum & probris & pressuris affecti, spectaculo fuistis omnibus, partim dum consortes ita conuersantium facti estis. Vt sit sensus, illos duplici nomine laudari, qui non solum ipsi persequutionem ob Christi fidem sustinuerint, uerũ & alijs hæc patientibus, adfuerint & cõmunicarint. Porrò quod Laurentius arbitratur, ex hoc potissimũ uerbulo doceri posse, hanc epistolam esse Pauli, quod de uinculis suis meminerit, friuolũ est, ne dicam ridiculum *Laurentij argumentum*

ridiculum, quasi nō omnes fermè apostolorū successores & adiutores in uinculis fuerint.

Spectaculū facti.) θεατριζόμενοι. Theatron Græcis spectaculū. Vnde qui in theatrum producuntur, ut omnibus sint spectaculo, θεατρίζεσθαι dicuntur.

Nam & uinctis.) Græce est, τοῖς δεσμοῖς μου, id est, Vinculis meis, interpres legisse uidetur δεσμίοις, Theophylactus legit δεσμοῖς μου. Vtraꝗ lectio sanam habet sententiam.

Cognoscentes uos.) Græci sic legunt, γινώσκοντες ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς κρείττονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς καὶ μένουσαν, id est, Cognoscentes uos habere in uobismetipsis meliorem substantiam in cœlis & manentem. Quidam codices pro ἐν ἑαυτοῖς habent, ἐν οὐρανοῖς, id est, In cœlis. Quidam habebant ad hunc modum, ἔχειν ἑαυτοῖς κρείττονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς, id est, habere uobisipsis meliorem substantiam in cœlis.

Nolite itaꝗ amittere.) μὴ ἀποβάλητε οὖν, id est, Ne abijciatis igitur.

Patientia enim uobis necessa.) ὑπομονῆς γὰρ ἔχετε χρείαν. Quod nō simpliciter sonat patientiam, qua toleramus mala, sed patientem expectationem, eum spe præmij duramus in malis, & nos rebus melioribus seruamus. ὑπομονὴ

Adhuc enim modicum aliquantulum.) ἔτι γὰρ μικρὸν, ὅσον, ὅσον. Quod ita uertere poterat: Adhuc enim perpusillum, aut perꝗ exiguum tempus, Nam Græci sermonis conduplicatio, epitasin habet breuitatis temporis, idꝗ iuxta proprietatem Hebræi sermonis, qui congeminatione uerbi eiusdem uehementiam explicāt. Quod genus est illud Hieremiæ, Ficus bonas bonas, & ficus malas malas. Rursum illud eiusdē, templū domini, templum domini. Itidem Esaias capite decimo, Adhuc enim paululū, modicumꝗ, & consummabitur indignatio mea. ὅσον, ὅσον

Ex fide uiuit.) ζήσεται, id est, Viuet, siue uicturus est.

Quia si.) Antiqui codices habent, quod si. Græci, καὶ ἐὰν, id est, Et si.

Non placebit animæ meæ.) οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ, id est, Non complacitum est animæ meæ in illo. Quanquam diuus Hieronymus existimat ea legendum, ut referatur ad uisionem, non ad hominem. præcedit enim in Habacuc, unde hic desumptus est locus, Scribe uisionem &c. Atꝗ illud si subtraxerit se, refert ad Christum tardantem, non ad hominem desperātem. De quo cui cordi fuerit copiosius edoceri, legat huius enarrationem in secundum caput Habacuc. Noua Hieronymi interpretatio

Subtractionis filij.) Filij non reperio in Græcis codicibus, ac ne in Paulino quidem exemplari, nisi quod aliquis recentiore manu in spacio uersus dirimēte asscripserat, filij. Suffragabatur nobis hic uetustissimus codex Constantiensis. Porrò ita dixit non sumus subtractionis, quasi diceret, non sumus subtractores, hoc est, qui refugiunt ac detrectant obedire: sed sumus fidei, hoc est, fideles, quasi dicas, sumus dei. Nec est simus, sed sumus, ἐσμὲν modo indicandi, non imperandi. Superest in nostris

EX CAPITE VNDECIMO

Sperandarū substantia.) ἐλπιζομένων ὑπόστασις, id est, Quę sperant̄: ut sperandarum nomen sit gerundiuū nō participiū. ὑπόστασιν dixit, certitudinē, & id cui aliquid innititur ac fulcitur. Augustinus enarrans caput euangelij secundum Ioannē 14. sic adducit, Est autē fides sperantiū substātia, ut ἐλπιζομένων accipiat̄ actiue, quū sit uerbū mediū, quasi fides sit quo nitantur credentes. Itidem citat libro de pecc. merit. & remis. 2. cap. 31. Ibidem ἔλεγχος uertit conuictionē, [redacted]

Fidei definitio

Glossema Decretalium notatum

 [redacted]

quod est simul & bolus morsus quod singuli apostolorum attulerint morsellum suũ. Illud adijciam, hoc loco fidem non accipi proprie pro ea, qua credimus credenda, sed qua speramus, hoc est, ipsa fiducia. Glossema quoddam uetustum indicat hoc dictum per synecdochen, quum fides sit & præteritorum & præsentium & futurorum.

Fides pro fiducia

Argumentum.) ἔλεγχος, id est, indicium. nam id hoc loco significat argumentum. Interpres Chrysostomi uertit conuictio. Etiamsi in libris uulgatis ubiq; deprauatum est coniunctio. Eam uocem quum toties repetat, nullus tamen animaduertit mendum ne in postrema quidem æditione. Certe sensus ipse monere poterat lectorem huius rei. Etenim quum ait, Coniunctio quippe est in rebus admodum manifestis, perspicuum est hic non congruere coniunctionem.

Non apparentium.) Græce est, οὐ βλεπομένων, id est, Quæ non uidentur. Nec est senes, sed seniores, πρεσβύτεροι. Et ἐμαρτυρήθησαν, quod hic uertit testimonium consequuti sunt, transferre poterat, Testimonio probati sunt, siue testimonium emeruerunt.

Ex inuisibilibus uisibilia.) εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, id est, Vt ex his, quæ non apparent, ea quæ uidentur fierent.

Plurimam hostiam.) πλείονα θυσίαν, id est, Copiosiorem hostiam, siue plus hostiarum. Interpres ne diceret plurem hostiam, comparatiuum mutauit in superlatiuum.

Esse iustus.) Græce dixit magis quam Latine, ἐμαρτυρήθη εἶναι δίκαιος, Testimonio dictus est esse iustus, siue testimonium meruit quod esset iustus.

Muneribus eius.) De muneribus est Græce, ἐπὶ τοῖς δώροις, id est, De donarijs.

Deo additur

Sine fide autem impossibile est placere deo.) Deo, hoc loco non repetitur apud Græcos, quos ego uiderim, sed subauditur ex superioribus. Certe nec apud Chrysostomum Græcum, nec apud Theophylactum additur.

Metuens.) εὐλαβηθείς, id est, Cauens, siue ueritus.

Duplex sensus

Fide qui uocatur Abraham.) πίστει καλούμενος ἀβραάμ. Interpres nõ respexit ad uerbum præteriti temporis, obediuit. Itaq; uertendum erat, Fide uocatus Abraham obediuit: aut, fide cum uocaretur Abraham obediuit, ut fide, pertineat ad uerbum obediuit. Sed rectius ad utrunq; accõmodatur, Vocatus Abraham per fidem, & obediuit per fidem. Siquidem fide promeruit, ut illi nomen augeretur. Non enim illi prius auctum est, quam de eo dictum est, Credidit Abraham deo, & reputatum est illi ad iustitiam. Theophylactus sic interpretatur, ut uocatus non faciat ad nominis appellationem, sed ad iussum dei. bis enim uocatus est à deo, cum iuberetur relinquere natalem terram, rursum cum uocaretur in montem, immolaturus filium. Ac iuxta hunc sensum ordinandus est sermo: Abraham cum uocaretur à deo, per fidem obediuit.

In locum exire.) Et hoc Grece, obediuit exire: poterat Latine, obediuit siue paruit exiens, siue ut exiret.

In casulis.) ἐν σκηναῖς, id est, In tentorijs.

Sara sterilis.) Epitheton sterilis, non inuenio in Græcis, licet ascriptum sit in uetustissimis nostris codicibus. Ex Chrysostomi & Theophylacti enarratione parum liquet, an interpres addiderit de suo, an hinc sumpserit.

In conceptione seminis.) εἰς καταβολὴν σπέρματος, Interpres probe & uerecunde reddit sententiam Greci sermonis. Imbecillitas enim corporis obstat, quo minus semen subsidat & adhærescat in matrice, propter imminutam attrahendi ac retinẽdi uim. Nam illud καταβολὴν aliquoties uertit fundationem. Proinde Chrysostomus uim uerbi explanans, exponit, Ad suscipiendum semen ac retinendum. Demiror autem cur Faber maluerit pro conceptione successionem, nisi quod uerecundius etiam quam interpres studuit efferre. aut, quod magis suspicor, librariorum incuria, pro susceptione mutatũ est successione. Theophylactus indicat quosdam esse in hac sententia, ut putent & fœminis inesse semen, & ad id hunc locum posse accommodari.

Etiam præter tempus ætatis.) Græce sic est, καὶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας ἔτεκεν, id est, Et præter tempestiuitatem ætatis peperit, hoc est, aliena ætate.

Orti sunt.) ἐγεννήθησαν, id est, Nati sunt, siue geniti.

Propter quod ab uno orti sunt.) Διὸ καὶ ἀφ' ἑνὸς ἐγεννήθησαν, καὶ ταῦτα νενεκρωμένου, id est, Propter

Propter

Propter quod ab uno nati sunt, siue ex uno, idq; emortuo, siue, eoq; emortuo.

Et hoc emortuo.) καὶ ταῦτα νενεκρωμένου. Ne quis putet Abraham iam uita defunctum genuisse filios. Sic enim uertit quidam, Ex uno nati sunt, & ipso cum mortuus esset. Imò Grecus sermo significat illũ iam effœto defectoq; fuisse corpore, sicut et in epistola ad Romanos dixit mortificationẽ uuluę & corporis. Deinde καὶ ταῦτα, ex cõsuetudine Greci sermonis facit ad epitasim, quod Latini reddere solent, idq;, atq; id, & quidẽ, alijsq; similibus modis. Vt ne Laurentium quidem oportuerit admodum offendi numero pronominis. *Valla*

Aspicientes.) Cum mutarit genus paulo ante, ut temporis seruaret rationem, cur non idem facit in hoc participio? Nam dicere poterat, nõ acceptis, sed eminus, siue procul conspectis & salutatis, & confessi.

Et salutãtes.) Ante hæc uerba inuenio in Gręcis codicib. καὶ πεισθέντες, id est, Persuasi.

Et siquidem illius meminissent.) καὶ εἰ μὲν ἐκείνης ἐμνημόνευον, ἀφ᾽ ἧς ἐξῆλθον, εἶχον ἂν καιρὸν ἀνακάμψαι, id est, Et siquidẽ illius meminissent, unde fuerãt profecti, habuissent tempus reuertendi. Nec enim assentior hac quidẽ in parte Laurentio Vallę, qui putauit in hunc uertendum fuisse modum. Et siquidem illius recordarentur, ex qua exierant, haberẽt tempus reuertẽdi, ueluti de præsenti loquatur, non de pręterito. Atqui id lõge secus est. Loquitur enim de Abrahã ac similibus, quibus liberũ erat in patriam redire, si patriæ desideriũ eos tenuisset. Cæterũ Laurentium offendit uerbum pręsentis temporis, quod mox sequitur. Nunc autẽ meliorem appetũt. Quasi uero noua sit huiusmodi temporis hypallage. Quid quod ut sequitur ita pręcessit etiam uerbũ pręsentis temporis, ἐμφανίζουσιν ὅτι. Certe quod paulo inferius subijcitur, Non confunditur deus, uocari deus illorũ, non potest nisi ad patriarchas accommodari. Dicitur enim deus Abraham, deus Isaac, deus Iacob. Iam num Latine dici possit, Erubescit uocari bonus, quemadmodum dicimus, cupit uideri bonus, uiderit Laurentius, qui hoc negat, cum nihil obsistat, quo minus ita loquamur. *Deest nobis* *Hypallage temporis*

In quo susceperat.) ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος, id est, Qui promissiones acceperat.

Arbitrans.) λογισάμενος, id est, Perpendens, etiamsi participiũ præteriti temporis est.

In parabolam accepit.) ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο, id est, In similitudine adduxit, hoc est, In typo Christi immolãdi. Siquidẽ illũ referendũ est ad Isaac, quem uiuum reduxit domum.

Et adorauit fastigium uirgæ illius.) Hieronymus in quæstionibus Hebraicis notat interpretes Septuaginta, qui perperam transtulerint, adorauit contra summitatẽ uirgę eius, cum apud Hebræos habeatur, & adorauit ad caput lectuli. Quod si uerum est, quid faciemus [redacted]? aut qui patrocinabimur Hieronymo? Porrò cum Hieronymus fateatur Hebraicã uocem esse ancipitem, sicuti reuera est, si scribatur absq; punctis, quur alterum sensum asseuerat esse falsum, alterum adeo mordicus tenet, ut interpretans adiecerit etiam aliquid de suo? adorauit, inquiens, dominum conuersus ad lectuli caput. [redacted] Cæterum quum locis aliquot in sacris uoluminibus legamus adoratos reges, quid erat periculi si pater adorasset filium principem? Vt Reg. secundo capite nono. Et Reg. tertio, capite primo. Adoratur Salomon, etiam à Dauid patre ut uidetur. Quidã sic elabuntur quasi adorauerit non uirgã Ioseph, sed regnũ Christi, quod intelligebat eo sceptro signari. Augustinus aperit aliã rimam, ut pro αὐτοῦ legamus αὑτοῦ, ijsdem quidẽ literis, sed mutato spiritu, siue addita litera ἑαυτοῦ, ut intelligamus senem innixũ baculo suo adorasse dominũ. Illud dissimulandũ non est in Gręcis, non esse adorauit summũ uirgę, sed ad summũ: cum noster interpres præpositionẽ, uelut ociosam reliquerit. Si quidem hoc adorare uidemur, ad quod prono corpore nos inclinamus. Et Græca uox qua usi sunt Septuaginta προσκύνησιν, proprie significat capitis inclinati gestum, quum moto à fronte galero caput submitimus. Porrò quum Symmachus uerterit quod probat Hieronymus, adorauit ad caput lecti, mirum quur illius nullam fecerit mentionem, magis suam confirmaturus sententiam, Certe aliâs frequenter adducit Symmachi testimonium. Porrò quũ lectum audimus, non oportet imaginari quod Iacob decubuerit in plumis germanicis, sed lectus sedilis erat ge- *Annotatio Hieronymi pugnat cum hac epistola*

nus

nus in quo poterant sedere plures, quod genus adhuc uidetur apud Italos. In his horis pomeridianis acquiescunt porrectis tibijs, reliquo corpore erecto. Ita probabile est Iacob ad ingressum filij demissis pedibus sedisse in lecto, quemadmodum proximo capite dicitur confortatus, hoc est, collegisse uires suas, ut extrema uerba proferret Ioseph ac reliquis filijs suis. Et sicut post extrema mandata scribitur, collegisse pedes suos in lectum & expirasse, ita hic post mandatam sepulturæ curam, non collegit quidem pedes, sed præ lassitudine inclinauit corpus ad caput lectuli. Quod si quis pro lecto baculum malit legere, alio modo significatur senilis ac iam deficientis corpusculi lassitudo. Quæstio autem de adorato domino cuius essentiam uiderit ad caput lectuli, uidetur ex Hebræorum commentis nata.

De profectione.) περὶ τῆς ἐξόδου, id est, De exitu.

Fide Moses grandis factus, negauit se esse filium &c.) Ante hunc locum additū erat in codice Donatiani, sed manu recentiore: Fide Moses grandis factus, occidit Aegyptium considerans dolorem fratrum suorum.

Temporalis peccati.) ἢ πρόσκαιρον ἔχειν ἁμαρτίας ἀπόλαυσιν, id est, Quàm temporariam habere peccati fruitionem.

Thesauro Aegyptiorū.) τῶν ἐν Αἰγύπτῳ θησαυρῶν, id est, Thesauris qui erāt in ægypto.

Aspiciebat.) ἀπέβλεπεν .i. Respiciebat, siue spectabat, aut rationē habebāt retributiōis

Animositatem regis.) τὸν θυμόν, id est, Iracundiam, siue ferociam.

Tanquam uidens.) ὡς ὁρῶν. Melius erat, perinde quasi uideret.

Primitiua.) πρωτότοκα, id est, Primogenita.

Quod experti.) ἧς πεῖραν λαβόντες, id est, Cuius nempe maris, experimentum cum cepissent Aegyptij.

Circuitu dierum septem.) κυκλωθέντα ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας, id est, Circundati. Nec alioqui mea sententia satis expressit sententiam. Non enim sentit obsidione septem dierum muros euictos, sed posteaquam singulis diebus Leuitæ portantes arcam circumissent ciuitatem, septimo die ad clangorem tubarum muri corruerunt.

Excipiens exploratores.) Et hoc participium præteriti temporis est, δεξαμένη, exceptis exploratoribus.

Quid adhuc dicam.) λέγω, id est, Dico.

Locus notatus olim de Iephthe Iephthe.) Quod Græci scribunt Hiephthae, tetrasyllabum ἰεφθάε. Notatus est à nonnullis & hic epistolæ locus, ut admonet Chrysostomus; quod Iepte meretricis filium, & filiæ immerentis interfectorē, in sanctorū Catalogo recenseat, item Barachi & Samsonem.

Impetum ignis.) δύναμιν, id est, Vim.

στόμα à τέμνω Aciem gladij.) στόμα, id est, Os gladij, siue στόματα numero multitudinis, quod tamen Græci pro acie ponunt, quod ea parte mordeat. Quanquam sunt apud Græcos, qui στόμα quoque dictum putant à τέμνω, id est, incido, quod ore incidamus, & cōminuamus cibum. Vnde & δίστομος dicitur gladius utrinque incidens.

Conualuerunt de infirmitate.) ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, id est, Potētes redditi sunt ex imbecillitate, ne quis somniet eos reualuisse à morbo. Chrysostomus interpretatur de reuersis ab exilio Babylonico, in quo cum fuissent deiecti ac mortuis assimiles, postea restituti sunt pristino uigori. Theophylactus attingens & hanc interpretationem, admiscet de Ezechia, qui à morbo reualuit. Posteriorem sequitur Thomas.

Castra uerterunt exterorum.) παρεμβολὰς ἔκλιναν, id est, Incursiones siue impressiones in fugam uerterunt, & inclinarūt. Dicitur enim inclinata acies, cum parat fugam, & cedit in bello. Nec male uertit interpres, si quis modo sentiat, quid hoc loco sit uertere, hoc est, ad fugam impellere. Demiror autem cur Stapulensis maluerit euertere quàm uertere. Nam uertere multo erat aptius. Certe euertere, non uideo, quo pacto tolerari possit hoc sanè loco. Iam aliquanto inferius mulieres, Græce est γυναῖκες, quæ uox & sexum significat & uxorem. At hoc loco mortuos, de liberis accipiendum est.

Distenti sunt.) ἐτυμπανίσθησαν. Quod à corio sumptum est, in tympano distento. Quanquam Græcanica scholia interpretantur de his qui fustibus contusi perierunt. Cæditur enim crebris ictibus tympanum.

Secti

Secti sunt.) Quod Hieronymus alicubi uertit, Serrati sunt, ut accommodet ad supplicium Esaiæ.

Tentati sunt.) Nescio quo casu acciderit, ut nec apud Chrysostomũ, nec apud Theophylactũ ulla fiat mentio huius particulę Tentati sunt, presertim cũ sit dilutior utrisq; quibus miscet. Pręcedit enim dissecti sunt, & sequit, occisione gladij occubuerũt. Mihi uidetur adiectitia. Suspicor enim eruditulũ aliquē pro ἐπρίσθησαν, mutare uoluisse ἐπειράσθησαν atq; ita uocem utranq; relatam in contextũ, cum altera esset ascripta in spatio marginis.

In melotis.) ἐν μηλωταῖς, id est, Pellibus ouillis. Sicut λεοντῆ dicitur exuuiũ leonis. [redacted]. Siquidē in pellibus caprinis Græce est ἐν αἰγείοις. At cur fugit ad eundem modũ circumloqui μηλωταῖς in pellibus ouillis? Nisi quod suo more horruit bis dicere pellibus. Quanquã μηλωτὴ non tam pellem ouis significat quàm exuuium, hoc est, pellem corpori detractam unà cum lana. Melote [redacted] Catholicon

Egentes.) ὑστερούμενοι, id est, Destituti rebus necessarijs. Quanq̃ interpres bene reddidit.

Testimonio fidei probati.) μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως, id est, Testimonio comprobati sunt per fidem.

Prouidente.) Et hoc participium est præteriti temporis apud Græcos, προβλεψαμένου, id est, Quod deus melius quiddam de nobis prospexerat. Augustinus aliter citat libro de pecc. meritis & remiss. secundo, cap. trigesimo primo. Pro nobis enim meliora prouiderunt. pro προβλεψαμένου codex illius habuit προβλεψάμενοι. tum aliter distinxit, ut τοῦ θεοῦ referatur ad promissiones, non ad participium sequens.

EX CAPITE DVODECIMO

Impositam nubem.) περικείμενον, id est, Circumpositam, siue circundatam, & undiq; cingentem nos. Nubem autem uocat ingentem multitudinem ac turbam testium. Nubes pro multitudine

Pondus.) ὄγκον, id est, Onus, siue sarcina.

Circunstans nos.) Nos, non est in Græcis codicibus, & est εὐπερίστατον, id est, quod facile circũsistat, & hæreat atq; amplectatur, quasi nolens abijci. Proinde nos uertimus, tenaciter inhærente peccato. Iam an satis quadret Aquinatis interpretatio, qui circunstans peccatum exponit occasionem peccandi, alijs discutiendum relinquo. Thomas

Autorem fidei & consummatorem.) ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν. Non explicuit interpres uim & festiuitatem Græci sermonis, qui constat ex contrarijs inter se uocibus, quarum prior composita est ex principio, posterior deducta à fine. Perinde quasi dicas inceptorem & finitorem, ut idem Christus sit autor initij simul ac finis.

Confusione contempta.) Confusionem suo more probrum atq; ignominiam uocat, cum Græce sit αἰσχύνης.

Atq; in dextera.) Græce est, Et in dextra throni dei. ἐν δεξιᾷ τε τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ.

Sedet.) ἐκάθισεν, id est, Sedit, siue consedit. Quanquam, ut dixi, in his præteritum pro præsenti usurpatur.

Consolationis.) παρακλήσεως. Hic sane magis quadrabat adhortationis. Imò utrunq; bene habet. Etiamsi Theophylactus interpretatur de exhortatione.

Tanq;

Tanquam filijs loquitur dicens.) Dicens apud Græcos non est.

Neq; fatigeris.) ἐκλύου, id est, Deficias, siue defatigeris.

Castigo μαστιγῶ — Flagellat aūt omnē filiū.) μαστιγοῖ. Quod Hieronymus in Osee uertit, castigat, quę uox mutata literula uidet à Gręca deducta fuisse. Nam flagris cędi apud Romanos seruilius est. Cæterū illud recipit positum est pro eo quod est approbat, & non abdicat ac reijcit.

παιδεύειν — In disciplina perseuerate.) Græcus codex secus habet. εἰ παιδείαν ὑπομένετε, id est, Si castigationem sustinetis, consentientibus & interpretibus Græcis. Nam paulo ante quod erat παιδεύει, uertit castigat, & ab eo deductum παιδείαν, uertit disciplinā, quē secuti quidam, disciplinam uocant castigationem, non satis approbante Valla. Quanq; disciplinam reperire licet apud probos autores, præcipueq; Suetonium, pro seueriore institutione gubernationeq;, cuiusmodi solet adhiberi primis annis. Augustinus enarrans psal[illegible] centesimum decimumoctauum, Disciplinam interpretatur, cum [illegible] Cæterum quod Græce est [illegible]ρεται, & interpres reddidit offert se: Augustin[illegible] de tempore barbarico, capite sexto, legit, Sicut filios uos aggreditur deus. Hoc enim agit Paulus n[illegible]escant manum ca[illegible]dei. non enim, inquit, admouet uobis manum, ut hostis hosti, sed ut pater filijs, emendaturus, non perditurus.

Ego adulteri.) Opinor interpretem uertisse, adulterini, pro spurijs & illegitimis. Quos Græci simulq; Latini uocant νόθους, quo uerbo usus est Paulus.

Eruditores habuimus.) παιδευτὰς, ab eodē uerbo παιδεύειν, quod significat ueluti puerum instituere, quod plagis & obiurgatione nonnunquam opus sit.

In tempore paucorum dierum.) πρὸς ὀλίγας ἡμέρας, id est, Ad paucos dies.

Secundū uoluntatem suam.) κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς, id est, Vt ipsis uidebatur, hoc est, suo arbitratu. Nonnunquam & præter meritum.

In recipiendo.) εἰς τὸ μεταλαβεῖν, id est, Vt participes fiamus.

Pacatissimum.) εἰρηνικὸν, id est, Pacificum, siue pacatum.

Et gressus rectos facite.) τροχιάς. Quod ut indicat Theophylactus aut uestigium est rotæ currus humi impressum, aut ipsa terra currentium pedibus conculcata.

Vt non claudicans quis erret.) ἵνα μὴ τὸ χωλὸν ἐκτραπῇ, id est, Ne id quod claudum aberret, hoc est, ne claudicatio abducat à uia, præsertim cum sit angusta. Certis igitur & non uacillantibus passibus opus est in hac.

Contemplantes.) ἐπισκοποῦντες, id est, Considerātes, & curam agentes. Translatum ab exercitu longum faciente iter. Nam hic aliquot uiris cura delegari solet prospiciendi ne desit commeatus.

Ne quis desit gratiæ dei.) μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος, id est, Ne quis sit deficiens, aut destitutus à gratia dei, hoc est, qui non possit assequi, uelut in uia sunt qui deficiant.

Impediat.) ἐνοχλῇ, id est, Obstet, siue obturbet. Augustinus sermone de uerbis apostoli decimosexto, pro impediat, legit molestat.

Vendidit.) ἀπέδοτο, id est, Reddidit, id est, in alterius rei uicē dedit. Etenim qui uendit aut permutat, pro eo quod accipit reddit aliquid. Nec est primitiua, sed πρωτοτόκια, id est Primogenitalia, ut ita docendi causa loquamur, hoc est, ius primogeniti.

Scitote.) ἴστε γὰρ, id est, Scitis enim.

Hæreditare.) κληρονομῆσαι, id est, Hæreditate accipere.

Ad tractabilem montem.) Montem in multis Latinis codicibus abest. Nec Theophylactus addit montem, nec Chrysostomus, ψηλαφωμένῳ ὄρει, id est, Ad montem contactum, siue qui tangebatur, at non sine pernicie tangentium. Allusit enim ad montem Sina, & illud psalmi, Tange montes & fumigabunt.

Origenis noua lectio — Et accessibilem ignem.) καὶ κεκαυμένῳ πυρί, id est, Accensum ignē. Origenes homilia in Numeros tertia, nec addit montē, & pro accessibilē legit, ardentē: Non enim accessistis ad ardentem & tractabilē ignem. Mirū autē quid idem sequutus legat: & multitudinē angelorum collaudantiū. Et Augustinus libro quæstionū in genesin primo, quæstione centesima sexagesima octaua, legit ad hūc modū. Sed accessistis ad montē Sion & ciuitatem dei Hierusalem, & ad milia angelorū exultantiū, quū tale nihil sit apud Græcos.

Se excusauerunt.) παρῃτήσαντο, id est, Deprecati sunt, siue recusarunt.

Ne eis

Ne eis fieret uerbum.) μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον, id est, Ne sibi cōmendaretur sermo, aut ne sibi adderetur sermo. Nimirum post talia prçludia, expectabant duram orationem. Quanquam Græcus sermo nonnihil habet ambiguitatis, quod αὐτοῖς ad homines referri potest, & ad prodigia quæ præcesserant, ut sit sensus, ne ad iungeretur sermo talibus mon stris iam uisis: aut ne ipsis sermo committeretur, quem acerbum expectabant.

Non enim portabant.) οὐκ ἔφερον γὰρ, id est, Non ferebant enim, non tolerabant.

Quod dicebatur.) τὸ διαστελλόμενον, id est, Quod distinguebatur, pro prçcipiebatur. Expressit enim Hebraici sermonis figurā, iuxta quā dictū est & illud, Distinxit in labijs suis.

Si bestia tetigerit montem, lapidabitur.) Hic quidam Græci codices addunt, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται, id est, Aut iaculo configetur. *Superest in Græcis*

Quod uidebatur.) τὸ φανταζόμενον. Non est simpliciter, quod uidebatur, sed quod uideri uidebatur, sicuti uidentur spectra, & uisa, aut somnia.

Moyses autem dixit.) Suspicor hunc esse locū, de quo senserit Hieronymus, cum ait, à quibusdā hanc epistolā non ascribi Paulo, quod nōnulla citentur in ea, ueluti de ueteri instrumento, quæ apud Hebræos non habeantur. Siquidē Exodi cap. 20. ubi narratur historia traditæ legis, nihil huiusmodi dicit Moses: ac ne tertio quidē eiusdē uoluminis capite, cum in rubo uidet dominū. Nam torquet huc eum locū Aquinas. Idq; quoniā sensit parū esse solidū adiecit, dixit saltem facto: ne huic quidē fisus cōmento addidit: Vel forte apostolus utitur alia litera, quam nos nō habemus. Sed utrum apocrypha utitur an approbata? Si apocrypha, negat alicubi Hieronymus morem esse apostolis apocryphorū uti testimonijs. Sin approbata, cōstat nostris exemplaribus aliquid approbatæ æditionis deesse. *Locus olim notatus in epist. apud Hebræos*

Et multorum milium angelorū frequentiam.) καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει. Mire con iunxit μυριάσιν & πανηγύρει, cum myriades aliquoties dicamus innumerabilem turbam. Alioqui myrias Græcis est numerus complectens decem milia: atq; ita sanè adducit Ambrosius libro de Cain & Abel, secundo, capite secundo. Et πανήγυρις dicitur, quoties diebus festis, aut comitijs, uniuersus populus congregatur.

Et iudicem omnium deum.) καὶ κριτῇ θεῷ ἁπάντων, id est, Ad iudicem deum omnium.

Et spirituum.) καὶ πνεύμασι, id est, Et ad spiritus. Dictu mirum, q; hic uigilarit Aquinas indicans huius loci triplicem esse lectionē. Primam esse Grçcorū, Et spiritū iustorum perfectorū, ut sit sensus, Accessistis ad spiritū sanctum, qui facit perfectos in iustitia. Alteram huiusmodi, Et spirituū iustorū perfectorum, ut sit sensus, Accessistis ad deū, qui est iudex omnium, sed est quasi hçreditas spirituū iustorum perfectorum. Tertiam, & spiritus iustorum perfectorum, ut accipiamus nobis fore societatem cum spiritibus sanctorū qui sunt perfecti. Sed primā approbat, quod sit ut ait ille planior, deinde quod Græcorū, cum ultima cum Græcis cōsentiat, iuxta quā Chrysostomus interpretatur animas piorum. [redacted] *Thomas indicat triplicem lectionem*

Et sanguinis aspersionem.) καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ, id est, Et sanguinē aspersionis, sanguinem qui aspergitur Hebræorum more.

Melius loquentem q; Abel.) κρείττονα λαλοῦντι παρὰ τὸ ἄβελ, id est, Meliora loquentem q; sanguis Abel. Nam id palàm postulat articulus τό. Sanguis enim Abel dicitur loqui de terra & efflagitare uindictam. At Christi sanguis loquitur expiationē. Ita non modo Græci, uerumetiam Thomas. Hoc incommodum uitare poterat, si uertisset, Abelis.

Loquebatur.) χρηματίζοντα, id est, Oracula reddebat. Nec enim est simpliciter loqui, sed ex oraculo respondere.

Adhuc semel & ego.) Et redundat. Porrò testimonium adductum est ex Aggei capite secundo. Hebræa sic reddidit Hieronymus, non dissentientibus Septuaginta: Adhuc unum modicum est, & ego commouebo cœlum & terram.

Mouebo.) σείω, id est, Concutio, præsentis temporis.

Mobilium.) τῶν σαλευομένων, id est, eorum quæ fluctuant, siue concutiuntur.

Habemus gratiam.) Theophylactus legit, ἔχωμεν, id est, Habeamus. Verum in huiusmodi facillimus est lapsus.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

CHaritas fraternitatis.) ἡ φιλαδελφία, id est, Fraterna charitas, hoc est, charitas Christianorum inter ipsos mutua.

Superest apud nos In uobis.) Apud Græcos non additur, nec in codice Donatiani. Item copula &, quæ sequitur, non est apud illos.

Placuerunt quidam &c.) ἔλαθόν τινες, ξενίσαντες ἀγγέλους, id est, Latuerunt quidā accipientes hospitio angelos. Sic enim ad uerbū uerti poterat. Porrò sensus hic est: Quidam imprudentes siue inscientes acceperunt angelos hospitio. Interpres [redacted] secutus est Græcam figurā, quā Latinitas non admittit. Cæterū quod in nostris codicibus placuerunt habetur scriptum, id uerisimillimum est librariorum errore inductū, qui cum non *Placuerunt pro latuerunt* intelligerent latuerunt, nam is sermo nihil significat Latinis, mutata scriptura fecerunt, placuerunt. Id probabilius facit, quod in priscis scriptoribus Christianis uidemus in sermone Græcam figuram frequenter usurpatam, uelut in Irenæo, siue huius interprete, & Tertulliano, ueluti pro eo quod Latine diceretur, insciens præterij domū, illi loquuntur, latui præ *ἔλαθον Valla* teriens domum. Mihi non usquequaque satisfacit, quod hoc loco uertit Laurentius, per hanc latuit quosdam, quod angelos in hospitium accepissent. Neque enim id sensit Paulus, hoc hospitalitati tribuendum, quod ignorarint quos exceperant, sed quod acceperint angelos, cum se putarent homines accipere. At multo minus, quod in hunc locum commentatur Iacobus Faber Stapulensis, qui putat idem esse latuisse, quod occultatum & non uisum fuisse, scribens in hunc modum, Dicendum latuerunt, non placuerunt. Etenim Lot & familia eius latuit, angelis hospitio susceptis, cum Sodomitæ uellent eum impetere & perfringere fores continuo percussi cæcitate ab angelis. Verum secus interpretantur Chrysostomus ac Theophylactus, Græcam etiam figuram interpretantes, quæ tamen uel mediocriter Græce peritis incognita non est. Et Theophylactus hanc laudem accommodat ad Abraham & Lot cōmuniter. Chrysostomus adeo tribuit Abrahæ, ut dubitet, num & Lot oporteat esse communem. In eundem sensum refert idem Chrysostomus sermone de Lazaro secundo. In hoc enim est eminentia laudis, quod ignarus angelos esse, tantam hospitibus præbuit humanitatem. Nihil enim magni erat hoc præstare angelis agnitis. Augustinus in quæstionibus super Genesim libro primo, citans hoc testimoniū: Per hanc enim, inquit, quidam nescientes, hospitio receperunt angelos. Et de Lot dubiū non est quin nesciens receperit angelos, existimans homines esse. Cæterū de Abraham nōnihil addubitari poterat, quod adorarit & dominū appellarit, cum tres cōspiceret. Rursum cum cibū offert, & pedū lotionē, uelut ex itinere fessis, uidetur homines credere. Thomas [redacted], ita nodū dissecat, ut dicat Abrahā primū eos habuisse pro uiris probis, & ob id exhibuisse humanitatis officia, licet adorarit adoratione δουλείας, mox agnouisse angelos, in quibus loqueretur deus. Idem admonet geminæ lectionis. Nam præter hanc, quā uulgo habemus legi, per hanc quidā nescientes receperūt angelos, & tamen nō dignatur huius lectionis ullū nobis autorē indicare. Iam quū tot argumēta pro nobis faciāt, quū tantus sit Græcorum omniū cōsensus, quū orthodoxi scriptores indicēt etiam Græcā loquutionē, quum apud Augustinū reperiatur uera lectio, quū ipsa res reijciat uerbū placuerunt, tamen quidam magnis clamoribus defendit placuerūt, non alia ratione, quam quod hoc à scribis inductum est in uulgatos codices. Quid istis facias qui nec discere uolunt, nec docere possunt?

Laborantium.) κακουχουμένων, id est, Afflictorum.

Tanquam & ipsi in corpore morantes.) ὡς καὶ αὐτοὶ ὄντες, id est, Tanquam & ipsi sitis in corpore. Laurentius putat subaudiendum ipsorum, tanquam ipsi sitis in corpore afflictorum, quod mihi nequaquam probatur. Sentit enim de corpore cuiusque similibus obnoxio malis. Ita & Theophylactus.

Theophylactus Honorabile connubium in omnibus.) ἐν πᾶσι, quod uarie exponit Theophylactus. In omnibus, ut subaudias modis, aut in omnibus ætatibus, aut in omni tempore, denique inter omnes. Quod quidem postremum mihi maxime probatur. Quādoquidem & apud ethnicos, honos habitus est matrimonijs, ob fauorem publici commodi. Etiamsi non hæc prædicantur in laudem matrimonij, sed præcipiuntur, ut subaudias esto. Videtur enim habere uile matrimonium, qui id adulterijs conspurcat. Cæterum quod hic uertit thorus, Græce

Græce est κοίτη. Eam uocem in epistola ad Romanos, uertit concubitum, agens de Isaac & Rebeccæ: tametsi κοίτη non significet proprie concubitum, sed cubile. [redacted]

Non te deserã nec relinquã.) ἀνῶ ἐγκαταλείπω, id est, Relinquo ac desero, præsentis temporis. Locus est Iosue cap. 1. Etiamsi Hieronymus uertit, Non dimittã nec derelinquam te.

Nolite abduci.) μὴ περιφέρεσθε, id est, Ne circumferamini. Interpres legisse uidetur παραφέρεσθε & utrunq; uerbum satis quadrabat. [redacted]

Optimum est enim.) καλὸν γὰρ, id est, Bonum enim.

Promeretur deus.) εὐαρεστεῖται, id est, Conciliatur deus, siue placetur deo. Quanquam interpres promeretur dixit pro demeretur & conciliatur. [redacted]

[redacted] ὑπείκετε. Et eis, redundat, id est, concedite ac deferte. [redacted]

Peruigilant.) ἀγρυπνοῦσι, id est, Vigilant.

Quasi rationem reddituri.) ὡς λόγον ἀποδώσοντες, id est, Tanquam rationẽ reddituri.

Hoc enim non expedit.) ἀλυσιτελὲς γὰρ, id est, Inutile enim.

Aptet uos.) καταρτίσαι, id est, Perficiat. Et in omni opere bono, legunt Græci. [redacted]

Verbum solatii.) παρακλήσεως. Cur non potius ex[redacted]tionis hoc loco? [redacted]

Perpaucis scripsi.) διὰ βραχέων, id est, Per pauca, siue paucis. Sũt em̃ Græce duæ dictiões

Cognoscite fratrem nostrum.) γινώσκετε anceps est. Potest enim accipi nostis, & ad sensum haud multum interest.

[redacted] De Italia fratres.) οἱ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, id est, Italiæ. Neque fratres est apud Græcos. [redacted]

[illegible] epistola [illegible] Latina lingua non [illegible]. Item in epi-
[illegible] ad [illegible], Octaua enim ad Hebraeos à plerisque extra numerum ponitur. Idem in
Catalogo refert Caium [illegible] sententia, ut tredecim duntaxat epistolas ascribat
Paulo, quae est ad Hebraeos negaret illius esse. Deinde subijcit suo nomine Hieronymus,
sed & apud Romanos usque hodie quasi Pauli non habetur. Consimilem ad modum Orige-
nes homilia in Matthaeum uigesima sexta, cum ad [illegible] huius epistolae testimonium, non
audet tamen ab aduersario flagitare, ut Pauli uideatur, ac remittit [illegible] sit eo loco, quo
liber qui inscribitur secreta Esaiae. Et Augustinus citaturus huius epistolae testimonium
de ciuitate dei, libro decimo sexto, capite uigesimo secundo praefatur hunc in modum: De
quo in epistola, quae inscribitur ad Hebraeos, quam plures apostoli Pauli esse dicunt, qui-
dam uero negant, multa & magna conscripta sunt. Quin idem aliâs frequenter adducens
huius epistolae testimonium, [illegible] est, inquit, in epistola ad Hebraeos, omisso Pauli no-
mine. Sic intellectum [illegible] in epistola ad Hebraeos. Et de illo etiam in epistola, quae
inscribitur ad Hebraeos. Hac atque huiusmodi [illegible] plus centies occurrunt, nusquam quod
sciam meminerit [illegible], cum in caeteris citationibus, Pauli titulum libenter
sit solitus addere. Ambrosius licet in hanc unam non ediderit commentarios, tamen eius
testimonijs [illegible] & uidetur eam Paulo tribuere. Quin Origenes apud
Eusebium testatur à plerisque dubitatum, an haec epistola esset germana Pauli, praesertim ob
[illegible]nantiam, quanquam ipse Paulo fortiter asserit. Locus est [illegible]

IN EPISTOLAM IACOBI ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO

IACOBVS apostolus.) Apostolus, non additur in his libris, quos ego uiderim, nec in Latinis emendatioribus. [redacted]. & hunc esse qui cum Hierosolymis communicarit Paulus, & cuius toties fiat in apostolorum Actis mentio. Ita Hieronymus in Catalogo. Rursus enarrans Esaiæ caput decimum octauum. Idem enarrans caput primum epistolæ ad Galatas, dicit illos uehementer errare, qui credunt Iacobum quem uidit Paulus, fuisse unum è numero duodecim apostolorum. Verum superuacuum arbitror anxie de autore digladiari, rem potius amplectamur, & spiritum sacrum autorem exosculemur.

Opus perfectum habet.) ἐχέτω, id est, Habeat. Atque ita legitur & in Latinis exemplaribus emendatis

Et integri.) καὶ ὁλόκληροι. Vt opponatur mutilis. Nam dissidia uetant quo minus corpus sit integrum.

Indiget sapientia.) λείπεται σοφίας, id est, Si cui deest sapientia.

Postulet à deo qui dat.) αἰτείτω παρὰ τοῦ διδόντος θεοῦ, id est, Postulet ab eo qui dat, nempe deo, ut intelligas non aliunde petendam sapientiam.

Affluenter.) ἁπλῶς, id est, Simpliciter & pure. Id enim interpretatur quod mox sequitur. Et non improperat.

Et non improperat.) Sunt qui negent in hoc sensu improperat esse Latinum & uerum est Plinio improperare dictum, pro intro properare. Attamen mihi persuaderi nõ potest, uocem esse confictam, cum toties sit obuia in sacris libris, improperare & improperium.

Nihil hæsitans.) μηδὲν διακρινόμενος, id est, Nihil dijudicans. Quanquam hæc affinia sunt, & ob id utroque modo solet uertere.

Et circumfertur.) καὶ ῥιπιζομένῳ, id est, Iactatur, siue rapitur.

Non ergo existimet.) μὴ γὰρ, id est, Non enim.

Quod accipiat.) ὅτι λήψεται, id est, Quod accipiet, aut accepturus sit.

Vir duplex animo.) δίψυχος. Quasi dicas, bianimis, ut dicimus bilinguis.

In exaltatione.) ἐν τῷ ὕψει, id est, In sublimitate. Opponit enim inter se pugnantia. Interpres legisse uidetur, ἐν τῇ ὑψώσει

In humilitate.) ἐν ταπεινώσει, id est, In humiliatione, siue deiectione.

Decor uultus eius.) Subdura est metaphora quæ uultum tribuit herbæ. Est enim hic χόρτος, quod interdum transfert fœnum, nonnunquam gramen, rarius herbam. Proinde sciat lector Græce esse εὐπρέπεια τοῦ προσώπου, id est, Decor aspectus eius, siue speciei.

Diues in itineribus suis.) πορείαις. Vide num legi possit, πορίαις, ut sit, in abundantia. Certe ad sensum uideretur accommodatius.

Repromisit deus.) Græci legũt dominus, pro deus. Ne quis autẽ suspicet aliquid subesse mysterij quod repromisit dixit pro promisit, Nã Grece est ἐπηγγείλατο. est eadẽ uox

apud Suetoniũ in Othone, Tiberio & Claudio Cæsarib. cõsimiliter usurpata. Neq; enim præpositio re, hic significat iteratione actus, sed relationem: ut recipit, nõ qui bis capit, sed qui quod ab alio debetur capit: & retinet, non qui bis tenet, sed qui tenet uolentem abire.

Quoniã à deo tentatur.) ὅτι ἀπὸ θεοῦ πειράζομαι, id est, Quod à deo tentor. Tametsi hãc figuram Latinus sermo non recipit, nisi omittas coniunctionem quod.

Intentator ἀπείραστος

Intentator est.) ἀπείραστός ἐστι κακῶν, id est, Inexpertus est malorum. siue non potest tentari malis. Significat autem deum neq; tentari ipsum malis, neq; tentare quenquam, quasi dicas, intentabilis. Demiror autem interpretes non circuitione potius uocem hanc explicuisse. Nam Latinis intentator est, qui mali quidpiam impingit. Quod si ἀπείραστος accipiatur actiue bis idem dixit. Et δὲ coniunctio reclamat huic sensui.

Abstractus & illectus.) ἐξελκόμενος καὶ δελεαζόμενος, id est, Illectus & inescatus. Tametsi participia hæc præsentis sunt temporis, id est, dum illicitur & inescatur.

Generat mortem.) ἀποκύει. Metaphora sumpta à grauidis. Quasi dicas enititur.

Dilectissimi.) ἀγαπητοί, id est, Dilecti.

Datum optimum.) δόσις ἀγαθή, id est, Donum bonum, siue donatio bona. Hieronymus legit, Omnis perfecta donatio, in loco quem mox cito.

Non est transmutatio.) παραλλαγή. Quod Hieronymus in priori aduersus Iouinianum commentario uertit, differentiam. Augustinus libro de ciuitate dei undecimo legit, Apud quem non est immutatio, nec momenti obumbratio. Rursus aduersus Manichæos de natura boni, cap. 24. Hilarius de Trinitate libro 4. legit, Apud quem non est demutatio.

Nec.) ἤ, id est, Aut, pro nec.

Vicissitudinis obumbratio.) τροπῆς ἀποσκίασμα, id est, Conuersionis obumbratio. Significat autem ab hac luce iaci umbram, & solstitijs crescere, ac decrescere nostrũ solem. Ita propemodum & diuus Hieronymus in loco quem modo citauimus.

Voluntarie enim &c.) βουληθεὶς ἀπεκύησεν ἡμᾶς λόγῳ ἀληθείας, εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς ἀπαρχήν τινα τῶν αὐτοῦ κτισμάτων, id est, Volens progenuit nos uerbo ueritatis, ut simus primitiæ quędam creaturarum eius, siue creaturarum suarum. Beda indicat hunc locum à quodam sic legi, ut simus primitiæ creaturarum eius, quasi intelligat nos esse cæteris rebus creatis præstantiores, quod olim singularum rerum primitiæ offerrentur, hoc est præcipua quæque. Porrò quod noster interpres τινα uertit aliquod, iuxta hanc sententiam rectius uertisset quoddam, siue primitiæ quædam, ut addito nomine intelligamus sermonem habere metaphoram.

Scitis fratres mei.) ὥστε ἀδελφοί, id est, Itaq; fratres mei. Interpres legisse uidetur ἴστε, pro ὥστε. Nam scitis enim, quod est in nostris codicibus, in Gręcis non reperio.

Sit autem.) Autem, redundat.

Omnem immunditiam.) ῥυπαρίαν, id est, Sordiciem.

Abundantiam.) περισσείαν, id est, Superfluitatem. Alludit enim ad sordes & superflua corporis. Etiamsi non desunt, qui negẽt superfluitatem esse uocem Latinam. Atq; non uideo qui minus à superfluo liceat dicere superfluitatem, quàm ab exiguo exiguitatem, ab assiduo assiduitatem, à perpetuo perpetuitatem.

Et non auditores tantum.) Tantum, non inuenio apud Græcos, ne in Aldina quidem æditione. Sed quidam indicat esse in Rhodiensi codice. Salua res est. At ego uereor, ne is codex sit ad nostros emendatus. Imò ne in Latinis quidẽ emendatioribus additur tantum, sed adiectum uidetur abs quopiam, cui cum absurdum uideretur præscribi nobis ne essemus auditores uerbi, uelut interpretans scriptoris mentem, addidit auditores tantum.

Perspexerit.) παρακύψας, id est, Qui perspexerit, à gestu caput obliquãtis intuẽdi studio.

In lege perfectæ.) εἰς νόμον τέλειον, id est, In legem perfectam. Codex Donatianicus habebat In lege perfecta.

Libertatis.) τὸν τῆς ἐλευθερίας, id est, Quæ est libertatis, siue nempe libertatis.

Permanserit in ea.) καὶ παραμείνας οὕτως, id est. Et permanserit sic.

Religiosum esse.) Gręci addũt ἐν ὑμῖν, id est, Inter uos, Sed seducit cor suũ.) Ex corde uago atq; instabili nascit̃ linguæ petulãtia, unde nos uertimus, sed aberrare sinit cor suum. Est enim Græcis ἀπατῶν. Ab hoc seculo.) ἀπὸ τοῦ κόσμου, id est, A mundo.

EX CAPITE SECVNDO

IEsu Christi gloriæ.) Quod iuxta proprietatem Hebræi sermonis perinde ualet ac si dicas, gloriosi, ἰησοῦ χριστοῦ τῆς δόξης. Vide lector, num δόξης hic decla ret nō gloriam, sed opinionem, ut referatur ad προσωποληψίαις. Sitq; sensus, ne habeamus fidem domini nostri Iesu Christi, in discretione personarū, ut ex sua quisq; opinione quemlibet æstimet, non hac quatenus est Christianus, sed quatenus nobis aut magnus, aut humilis est ob affinitatem aut diuitias. προσωπολη/ψία

In conuentum uestrum.) εἰς τὴν συναγωγὴν ὑμῶν, id est, In congregationem siue cœtū uestrum. Hic palam est, synagogam esse quemuis cœtum aut consessum hominum.

Aureum anulum habens.) χρυσοδακτύλιος. Dictione composita uocauit, gestantem anulos aureos, quasi dicas, auranuleus.

In ueste candida.) ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ, id est, In ueste splendida, tametsi olim magnificum erat ac regale candidis amiciri.

In sordido habitu.) ἐσθῆτι. Variauit interpres, cum Græce sit eadem dictio.

Qui indutus est ueste præclara.) ἐπὶ τὸν φοροῦντα τὴν ἐσθῆτα τὴν λαμπρὰν, id est, In eum, qui gestat uestem splendidam. Et est eadem uox, quam modo uertit candidam, immodicus affectator copiæ.

Aut sede sub.) ἢ κάθου ὧδε, id est, Sede hic.

Nō iudicatis. οὐ διεκρίθητε. i. Iudicati estis in uobisipsis. Nam & sic accipi potest, & magis quadrat ad ea quæ sequunt̄. Cæterū & coniunctio quæ apud Græcos addit̄, tantū ad uehementiam & affectum facit, καὶ οὐ διεκρίθητε. ut & nō, perinde polleat ac si dicas, an non.

Cogitationum iniquarum.) πονηρῶν, id est, Malarum.

In hoc mundo.) τοῦ κόσμου, id est, Mundi. Interpres, mirum quo consilio, semper addit mundo pronomen demonstratiuum, etiamsi hic in nonnullis additur τούτου.

Diuites autem.) Autē, redundat, & repugnat sensui. Interpres legisse uidetur πλουσίους δὲ, perinde quasi præcesserit μὲν. Pauperes quidem in hoc mundo, sed diuites in fide.

Exhonorastis pau.) ἠτιμάσατε, id est, Ignominia affecistis, siue contemptui habuistis.

Per potentiam opprimunt.) Quod Græci dicunt unico uerbo καταδυναστεύουσιν, quasi dicas, abutuntur suo magistratu & potestate, in uestrum malum.

Ad iudicia.) εἰς κριτήρια, id est, Ad tribunalia.

Redarguti à lege.) ἐλεγχόμενοι. Quod melius uertisset, Et redarguimini, ut tempus quoq; respondeat.

Quicunq; autem.) Enim est Græcis, non autem.

Quasi transgressores.) ὡς παραβάται, id est, Vt transgressores.

Incipientes iudicari.) μέλλοντες κρίνεσθαι, id est, Iudicandi. Et in hunc quidem modum frequenter transtulit interpres. At hic sanè fuit intolerabile. *Incipientes pro futuro*

Qui non facit.) μὴ ποιήσαντι, id est, Qui non fecerit.

Superexaltat autē misericordia iu.) κατακαυχᾶται ἔλεος κρίσεως. Opinor interpretem uertisse, superexultat, id est, supergloriatur. Sensus est, gloriatur misericordia aduersus iudicium, tanquam uictrix, ut nihil iam ad rem faciant, quinq; expositiones Hugonis Carrensis, quas in hunc inuehit locū, ὅλας ἁμάξας, pro unica interpretatione, examen interpretationum faciens. Ea est inscitiæ fœcunditas, cum ueritatis simplex sit oratio. Vtitur autē eodem uerbo ad eundem modum paulo inferius, μὴ κατακαυχᾶσθε καὶ ψεύδεσθε κατὰ τῆς ἀληθείας, id est, Ne gloriemini & mentiamini aduersus ueritatem. Apparet & Augustinū legisse superexultat. Id conijcere licet ex uerbis, quibus enarrat Psalmū clxiij. Idem libro de ciuitate dei xx. cap. xviij. interpretatur, superexaltat, superat, Sed cum ad iudicium, inquiens, uentum fuerit, misericordiam esse superaturam, nō longe quidem aberrans à scopo, quod ad sensum attinet. Apparet & hic Augustinum legisse superexultat, etiamsi in uulgatis codicibus deprauatum est, superexaltat. uictoris enim est exultare. Rursus in quæstionibus in Exodū legit, Superexaltat misericordia in iudicio. Vt hinc manifestior etiam suspicio detur illum legisse, superexultat, Rursum in epistola ad Hieronymum 29. sic tractat hunc locum, ut uerbum superexaltat non congruat. Nam uictus uictorem superexaltat potius quàm uictor uictum. Item epist. 89. scriptum erat, superexaltat iudicio, quo magis conie/ *Hugo Carrensis*

ctandum est scriptum fuisse, superexultat. Certe ex Bedæ commentarijs palàm est, illum legisse superexultat. Eius uerba subscribam, Superexultat autē misericordia iudicium, quia quemadmodum damnatus in iudicio dei dolebit, qui nō fecit misericordiam: ita qui fecit, remuneratus exultabit atq; gaudebit. Aliter superexaltat misericordia iudicium. Non dictum est, uincit misericordia iudicium. Non enim est aduersa iudicio, sed superexaltat qui plures per misericordiam colligunt, sed qui misericordiam præstiterunt. Ex his perspicuū est Bedam iuxta Græcorū exemplaria legisse superexultat, licet scriba penè ubiq; uocem eam deprauauerit. Restat scrupulus de præpositione. Nam qui uertit superexultat, legisse uidetur ὑπερκαυχᾶται. Siquidem κατακαυχᾶσθαι magis sonat aduersus aliquem gloriari.

Et soror. Aut, est Græce, non &.

Calefacimini Calefacimini.) θερμαίνεσθε, id est, Calefiatis siue calescite. Quis enim ferat calefacimini? Aut cur non potius mutato genere calefaciatis uos, quemadmodum non semel huius uerbi participium uertit in Euangelio, θερμαινόμενος, calefaciebat se. Sed ex obsoletis autoribus citant literatores facior, ut donemus, quorsum attinet obsoletis atq; etiam dubijs uti cum suppetant usitata certaq;.

In semetipsa.) καθ' ἑαυτήν, id est, Per se, hoc est, sola.

Sine operibus.) ἐκ τῶν ἔργων σου, id est, Ex operibus tuis. Interpres legisse uidetur ἐκτὸς τῶν ἔργων. nam minimum est discrimen in uocibus, cum sententia tota pugnet. Quod si legis sine operibus, quemadmodum legit interpres, nō uideo qui constet sensus. nam fides ostendi nō potest, nisi factis. Sentit autē quisquis hic fuit Iacobus, demonstra tuam fidem quā habes, adiunctis factis, ut utrunq; habeas: & ego solis factis declarabo, mihi neutrum deesse. Sermo uidetur apud Græcos aliquanto dilucidior. Siquidem ut Iacobus doceat nec fidem absq; operibus, nec opera sine fide ualere, proponit duos colloquentes, quorū alter fretus sua fide negligat opera. Huic dicitur: Tu fidem habes, sit hoc tibi satis. Rursus alter fidens operibus neglecta fide, respondet illi. Et ego facta habeo, mihi satis est. Iacobus utriusque sermonem refellit, Imò neutri, inquit, quod habet sufficit ad salutem. Sed tu qui fidem tuam iactas, doce factis ipsis tibi fidem esse, quæ certe res ociosa nō est, & ego factis ipsis declarabo mihi neutrum deesse. Neq; enim conuenit, ut hęc uerba Fidem habes, pertineant ad personam apostoli, qui reijcit fidem carentem factis.

Varia lectio

Credidit Abraham deo.) Idem testimoniū quod Paulus adduxit in epistola ad Romanos aduersus fiduciam operum, hic adducit ad cōmendationem operum. Verum Paulus illic opera uocat obseruationem legis Mosaicæ, hic sentit de officijs pietatis & charitatis.

Opera duplicia

Videtis quoniam.) ὁρᾶτε τοίνυν ὅτι, id est, Videtis igitur quod.

EX CAPITE TERTIO

PLures magistri.) πολλοί, id est, Multi.

Sumitis.) ληψόμεθα, id est, Sumemus, siue quod Valla mauult, accipiemus. Non enim sumimus nisi uolentes, accipimus & nolentes. Siquidē uulnus accepit recte dicimus, sumpsit uulnus non item. Et quod sequitur, Offendimus omnes, præsentis est temporis, non præteriti, πταίομεν, id est, labimur. ut intelligas omnes quotidie labi. Item quod sequitur, Si quis in uerbo non offendit, πταίει, præsentis temporis est.

Potest etiam freno.) δυνατὸς χαλιναγωγῆσαι καὶ ὅλον τὸ σῶμα, id est, Potens freno moderari & totum corpus.

Si autem frenos.) Græce non est, si autem, sed ecce ἰδέ. Interpres legit εἰ δέ. Beda indicat in quibusdam scriptum fuisse, Sicut autem equis &c.

Ad consentiendum.) πρὸς τὸ πείθεσθαι αὐτοὺς ἡμῖν, id est, Vt nobis obediant siue pareant.

Omne corpus.) Et omne corpus legit Græcus, sed necesse erat coniunctionem abijcere, cum dixerit, si autem. Quod si recipimus εἰδὲ hic erit sensus, qui os equi freno potest moderari, eadem opera circumaget quo uolet totum corpus equi.

Et ecce naues.) ἰδοὺ καὶ τὰ πλοῖα, id est, Ecce & naues, siue Naues quoq;.

Cum magnæ sint.) τηλικαῦτα ὄντα, id est, Cum tantæ sint.

A uentis ualidis,) σκληρῶν, id est, Duris. sed interpres aliud uidetur legisse.

Minentur.) ἐλαυνόμενα, id est, Aguntur siue uehuntur.

Circumferuntur

Circumferuntur autem.) Autem, redundat.

Modicum quidem.) Quidem, redundat & officit sensui.

Et magna exultat.) καὶ μεγαλαυχεῖ. Lyranus legit, exaltat, & magna exponit, mala: & exaltat, prouocat. Arbitror ab interprete fuisse scriptū, exultat. hoc est, iactat, id quod Græca uox sonat. Nec Beda dissimulat in quibusdam codicibus scriptum fuisse, magna exultat. Itaque scriptū comperimus in codice uetustissimo Donatiani. Græcis est sermo iucundior dictione cōposita à μεγάλα magna & αὐχεῖν gloriari siue iactare, id est, magnifice se iactat. *Lyranus*

Ecce quantus ignis.) Opinor interpretem uertisse quantulus ignis, id est, quàm pusillus. Nam Græce est ὀλίγον πῦρ, id est, exiguus ignis. Hieronymus in lxvi. Esaiæ cap. ita citat: paruus ignis quàm grandem succendit materiam. Testatur & Beda in nonnullis exemplaribus scriptum fuisse: Ecce modicus ignis &c. Hoc adieci, ne quis putet Græcos codices fuisse uitiatos. Et syluam, hoc loco rectius uertisset materiam. *Quantus, pro paruus*

Vniuersitas iniquitatis.) ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας, id est, Mundus iniquitatis. Est autem aliquando mundus, cumulus rerum simul repositarum. Vnde mundū muliebrem dicimus. *Mundus, summa*

Lingua constituitur.) Sic lingua, legunt Græci, οὕτως ἡ γλῶσσα.

Bestiarum.) θηρίων, id est, Ferarū, aut noxiarū beluarū. Nam id proprie significat θηρίον.

Et cæterorum.) καὶ ἐναλίων, id est, Marinorum. Interpres legisse uidetur ἄλλων, aut certe scripsit, cetorum, quod ipsum adhuc in nonnullis extat codicibus. Id scriptor oscitans mutauit in cæterorum. nam mansuescunt & marinæ beluæ, ut delphines. *Cæterorum, pro cetorum*

A natura humana.) τῇ φύσει τῇ ἀνθρωπίνῃ, id est, Ingenio humano, siue naturæ humanæ. Quanquam hoc parui refert ad sensum.

Inquietum malum.) ἀκατάσχετον, id est, Incoercibile siue incohibibile. Hieronymus secundo aduersus Pelagium dialogo, transtulit, Incontinens malum.

Benedicimus deum & patrem.) Latinis male dicit qui dicit conuicium, at non statim benedicit homini qui laudat.

Ex ipso ore. ἐκ τοῦ αὐτοῦ στόματος, id est, Ex eodem ore.

Emanat.) βρύει, id est, Scatebra emittit. Si tamen Latine dicitur, emanat aquam. scio Maroni dictum, Et duræ quercus sudabunt roscida mella. Manat aquam mollius erat. Manare dicitur liquore aut liquorem, id quod emittit, sed emanat ipse liquor. Et Plinio quædam arbores dicuntur manare picem ac resinam.

Dulcē & amarā aquā.) τὸ γλυκὺ, καὶ τὸ πικρὸν .i. Dulce & amarū, ut ὕδωρ subaudias.

Ficus uuas facere.) συκῆ ἐλαίας ποιῆσαι, id est, Ficus oleas facere. Siquidē ficū opposuit oleæ, quod hęc acerbi saporis sit & austeri dissimilis ficui. Quanquam mox meminit uitis.

Sic neque salsa dulcem potest facere aquam.) οὕτως οὐδεμία πηγὴ ἁλικὸν καὶ γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, id est, Sic nullus fons dulcem & amaram facere aquam.

Et disciplinatus.) ἐπιστήμων, id est, Sciens, siue scientia præditus, quod recentiores uocant, scientificus. *ἐπιστήμων sciens*

Operationem suam.) τὰ ἔργα αὐτοῦ, id est, Opera sua.

Et contentiones sint.) Græce tantum est, & contentionem, καὶ ἐρίθειαν. Ac mox sequitur, In corde uestro.

Desursum descendens.) Quod hic additur à patre luminum, non habetur in codicibus Græcis, sed huc apparet ascriptum ex primo capite, Nec attingitur à Beda.

Animalis diabolica.) Animalis hic deducit ab anima, ψυχική. Sic enim aliquādo uocat affectum humanū, ut opponatur spiritui. Carrensis putat ab animalibus dictū, quod bruto rum sit, duci uoluptatibus, Cū Beda nominatim hoc admoneat quod dicimus citans Græcam autoritatē, quę tamē istis nostris nimiū uilis est. Nec est diabolica, sed dęmoniaca, δαιμονιώδης, hoc est, nō à spiritu Christi, sed à spiritu huius mundi. Et dæmones Græcis dicuntur quasi δαήμονες, hoc est, scientes, & his antiqui tribuebant artiū humanarū inuentionē. *Carrensis* *Diabolica, pro dæmoniaca*

Ibi inconstantia.) ἀκαταστασία. Quod magis sonat tumultum & seditionem.

Pudica.) ἁγνή, id est, Pura siue casta. Et modesta, Græce est ἐπιεικής, id est, Humana siue æqua. Nam mundi sapientia reddit morosos.

Suadibilis.) εὐπειθής, id est, Tractabilis, siue morigera, & cui facile persuadeatur.

Bonis consentiens.) Hæc nō inueniuntur in Græcis codicibus, quos ego sanè uiderim, ac ne

ac ne in uetuſtiſsimo quidem codice Donatiani,etiamſi Beda legit & interpretatur.

Iudicans ſine ſimulatione.) Grece eſt,ἀδιάκριτος καὶ ἀνυπόκριτος,id eſt,nihil diſcernens, & nihil ſimulans.Aut ſine dijudicatione,ſine ſimulatione.Et tamē illud iudicans reperitur etiam in uetuſtis codicibus.Demiror autem quid ſequutus Auguſtinus,pro ἀδιάκριτος legit,inæſtimabilis.Sic enim habet lib.de gratia & libero arbitrio ad Valentinū cap.ultimo, Quæ autem deſurſum eſt ſapientia primum quidem pudica eſt,deinde pacifica,modeſta, ſuadibilis,plena miſericordia & fructibus bonis, inæſtimabilis, ſine ſimulatione. Qui ſic uertit,uidetur uocem,ἀδιάκριτος,nam eſt anceps,uſurpaſſe ſignificatione paſsiua.

EX CAPITE QVARTO

ET lites.) καὶ μάχαι,id eſt,Pugnæ,tametſi contentiones pugnas uocat.

Nonne in concupiſcentijs.) Deeſt nobis quod eſt apud Græcos, οὐκ ἐντεῦθεν,id eſt, Nonne hinc. Neq; eſt in concupiſcentijs,ſed ἐκ τῶν ἡδονῶν, id eſt,ex uoluptatibus ueſtris,ſiue libidinibus,cum id ſequimur,non quod per ſe rectum eſt,ſed quod animo collibuit.

φονεύετε pro φθονεῖτε

Occiditis & zelatis.) φονεύετε καὶ ζηλοῦτε. Non uideo quid illud uerbum occiditis ad ſenſum faciat.Forte ſcriptum fuit,φθονεῖτε & ζηλοῦτε, id eſt,Inuidetis & æmulamini,& non poteſtis conſequi:ut ſcriptor dormitans pro φθονεῖτε ſcripſerit φονεύετε,præſertim cum ſequatur Ad inuidiam,concupiſcit ſpiritus. Certe Beda hæc uerba,cōcupiſcitis & non habetis, occiditis,& zelatis,non attingit.

Litigatis & belligeratis.) μάχεσθε καὶ πολεμεῖτε,id eſt,Pugnatis & bellatis.

Propter quod non poſt.) διὰ τὸ μὴ αἰτεῖσθαι ὑμᾶς,id eſt,Propterea quod non poſtulatis.

Vt in concupiſcentijs.) Rurſum hoc loco eſt,In uoluptatibus,ἐν ταῖς ἡδοναῖς.

Adulteri neſcitis.) Grece eſt μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες,οὐκ οἴδατε.i. Adulteri & adulteræ an neſcitis?

Amicitia huius mundi.) τοῦ κόσμου,id eſt,Mundi:& huius adiecit ſuo more.

Inimica eſt deo.) ἔχθρα τοῦ θεοῦ ἐστὶν,id eſt,Inimicitia eſt dei,ſeu potius cum deo,ſicut annotauimus in Paulo. Atq; ita legitur & in Latinis exemplaribus emendatioribus, etiam ijs quæ formulis excuſa ſunt.Nec aliter recenſet Beda, niſi quod inimica legit pro inimicitia. Diſcrimen eſt in accentu ἔχθρα inimicitia,ἐχθρὰ inimica.

Amicus eſſe ſeculi.) κόσμου,id eſt,Mundi.

Hoc nuſquam reperitur

Ad inuidiam ſpiritus concupiſcit.) Et in hunc locum plauſtra onuſta interpretationibus inducunt Theologi recentiores,qui ſi quando deſtituuntur ueterū cōmentarijs, quos nobis rhetorici & grammatici ſcriptores,ut iſti uocant, reliquerunt,tum deniq; ſui ſimiles ſunt.Mihi ſenſus hic potiſsimum probatur,Spiritus hominis mundo deditus,ſibi inuidet, ſed deus copioſius impertit ſuam gratiam,quàm ipſi cupiamus.Neq; tamen liquet,ubi reperiatur hoc ſcriptum.Beda ſenſum triplicem adducit.

Quid habitat.) ὃ κατῴκησεν,id eſt,Qui habitauit ſiue ſedem poſuit.

Maiorem autem dat.) Ante hæc uerba in Græcorum nonnullis exemplaribus adiecta ſunt quædam,quæ ueluti compleant ſermonem, διὸ λέγει, κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν. Verum ea ſuſpicor à ſtudioſo quopiam huc addita in marginali ſpacio,ex epiſtola Petri priore,deinde à ſcriba parum erudito in contextū tranſlata. Nam in pleriſq; tantum eſt,μείζω δὲ δίδωσι χάριν.Hoc loco ſubijciuntur uerba quæ mihi uidebantur adiecta,quæ tamen comperi in æditione Aldina,διὸ λέγει,κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται,ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν.

Humilibus.) ταπεινοῖς.Quod ad conditionem pertinet magis,quàm animum.

Duplices animo.) δίψυχοι, id eſt,Duplicis animi.

Miſeri eſtote.) ταλαιπωρήσατε.Verbum à tolerantia dictum.

Alterutrum.) ἀλλήλων, id eſt,Inuicem,ſiue alij alijs.

Detrahit legi.) καταλαλεῖ,id eſt,Obloquitur,ut & ſuperius, ὁ καταλαλῶν,id eſt, Qui obloquitur ſiue obtrectat.

Vnus eſt enim.) Enim,redundat, & nihil facit ad ſententiam.

Et iudex.) Hæc duo uerba non reperio apud Græcos.

Perdere & liberare.) σῶσαι καὶ ἀπολέσαι,id eſt,Seruare & perdere.

Tu autem.) Autem,non addunt Græci.

Qui iudicas proximum.) τὸν ἕτερον, id eſt, Alium ſiue alterum.

Ecce nunc qui.) ἄγε νῦν, id eſt, Age nunc.

Hodie aut.) Græce eſt, hodie & cras, σήμερον καὶ αὔριον. Nec eſt In illum, ſed in hanc εἰς τήνδε.

Ibi quidem.) Quidem, redundat à Græcis exemplaribus.

Annum.) Græci habent, annum unum, ἐνιαυτὸν ἕνα.

Quid erit in craſtinum.) τὸ τῆς αὔριον, id eſt, Quæ ſit craſtinæ diei fortuna.

Ad modicū parens.) Mirum cur hic tam poetice loqui uoluerit, ut diceret parens pro apparens, cum Græce ſit φαινομένη.

Et deinceps exterminabitur.) ἀφανιζομένη, id eſt, Euaneſcens, ſiue, non amplius apparens, ſi uoluiſſet & uocum affinitatem reddere.

Pro eo ut dicatis.) ἀντὶ τοῦ λέγειν ὑμᾶς, Pro eo, ſiue loco eius quod dicere debuiſtis. Quod ita reddi poterat, Cum ita potius dicendum ſit uobis.

Si dominus uoluerit.) Græca ſic habent, ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ καὶ ζήσωμεν, καὶ ποιήσωμεν τοῦτο, ἢ ἐκεῖνο, id eſt, Si dominus uoluerit, & uixerimus, & fecerimus hoc aut illud. Sed haud ſcio an Græca hoc loco ſint deprauata, legendumq́ue καὶ ζήσομεν, καὶ ποιήσομεν, id eſt, Et uiuemus, & faciemus: ut intelligas, nec uicturos, nec facturos aliquid, niſi dominus uoluerit, Niſi malimus accipere imperatiue, ζήσωμεν, καὶ ποιήσωμεν, id eſt, uiuamus & faciamus.

EX CAPITE QVINTO

A Tineis comeſta ſunt.) σητόβρωτα γέγονεν, id eſt, Facta ſunt tineoſa, ſiue tineis obnoxia, ſiue talia, ut à tineis rodantur.

Et manducabit.) Poteſt eſſe præſentis temporis φάγεται excedit ſiue comedit, tametſi Græca uox anceps eſt ad utrumq́ue tempus.

Theſaurizatis uobis iram.) ἐθησαυρίσατε ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, id eſt, Theſaurizaſtis in extremis diebus. Nec additur, uobis iram. Conſentiebat cum Græcis uetuſtiſsimus codex Donatiani.

Quæ fraudata eſt à uobis.) ὁ ἀπεστερημένος, id eſt, Quæ fraude non reddita eſt, Refertur autem ad mercedem, meſſoribus debitam.

Et clamor eorum.) καὶ αἱ βοαὶ τῶν θερισάντων, id eſt, Clamores eorum qui meſſuerunt.

Epulati eſtis.) ἐτρυφήσατε, id eſt, Deliciaſti eſtis.

Et in luxurijs enutriſtis corda ueſtra.) Græca ſic habent, ἐτρυφήσατε ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐσπαταλήσατε, καὶ ἐθρέψατε τὰς καρδίας ὑμῶν, id eſt, Deliciati eſtis in terra, & laſciuiſtis, & enutriſtis corda ueſtra.

In die occiſionis.) ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς, id eſt, Vt in die mactationis, hoc eſt, In die feſto, quo ſolent mactari uictimæ in epulum.

Adduxiſtis.) κατεδικάσατε, id eſt, Condemnaſtis. Fortaſsis interpres uerterat addixiſtis, pro condemnaſtis. Id librarius aut parum attentus, aut parū eruditus uertit in adduxiſtis. Certe addixiſtis ſcriptum erat in peruetuſto codice Donatiani. *Adduxiſtis pro addixiſtis*

Non reſtitit.) ἀντιτάσσεται, id eſt, Reſiſtit, præſentis temporis. Atq́ue ita legit Beda.

Donec accipiat temporaneum & ſerotinum.) Græci legunt, ὑετὸν πρώιμον καὶ ὄψιμον, id eſt Pluuiam matutinam & ſerotinam ſeu ueſpertinam, aut ſi mauis pluuiam præpropram & ſeram. Nam Auguſtinus libro de idiomate ueteris inſtrumenti, putat ſerotinū uocem eſſe parum Latinam, adducens locum hunc ex Deuteronomio, Et dabit pluuiam terræ tuæ in tempore ſuo, matutinum & ſerotinū. Cæterum ſignificari his uocibus anni partes, quod agricolæ in ipſa ſatione pluuiam aliquā deſiderent. Ac rurſus in æſtate, quo grandeſcant uegetenturq́ue ſata. Atq́ue adeo ex hoc ipſo loco uidetur Iacobus hanc particulā mutuatus. *Auguſtinus*

Eſtote uos.) Et uos, legit Græcus.

Aduentus domini appropinquabit.) ἤγγικε, id eſt, Appropinquauit, præteriti temporis, aut certe præſentis, inſtat.

Exitus mali.) τῆς κακοπαθείας, id eſt, Afflictionis. Cæterum hæc uerba exitus mali & longanimitatis uidentur addita ex diuerſa interpretatione. Nec enim habebantur in duobus peruetuſtis exemplaribus Donatiani. Etenim quod aliquis uerterat κακοπαθείας & μακροθυμίας exitus mali & longanimitatis, hoc alius uertiſſe uidetur laboris & patientiæ, utrunq́ue ſcriba doctulus coniunxit.

Beatificamus

Beatificamus.) μακαρίζομεν, id est, Beatos iudicamus, siue beatos dicimus. Et non est sustinuerunt, sed sustinent, τοὺς ὑπομένοντας.

Sufferentiam.) τὴν ὑπομονήν, id est, Tolerantiam, siue patientiam. Finem domini uidistis. Finem appellat, quod per afflictiones euaserit ad summam gloriam.

Quoniam misericors est.) πολύσπλαγχνος, id est, Valde misericors.

Est est, non non

Est est, non non.) τὸ ναὶ ναί, καὶ τὸ οὒ οὔ, id est, Quod est etiam, etiam: & quod est nō non. Nec est sermo uester, sed uestrum est, sit est: & uestrum non, sit non: hoc est, quod affirmatis, uere affirmate, & qđ negatis, uere negate, quemadmodū admonuimus in Euangeliis.

Tristatur autem.) κακοπαθεῖ, id est, Affligitur.

Graeca à nostris multū dissonantia

Oret aequo animo & psallat.) Nescio an scriptor aliquis hunc locum deprauarit, nam Graeca longe secus habent, κακοπαθεῖ τις ἐν ὑμῖν, προσευχέσθω. εὐθυμεῖ τις, ψαλλέτω, id est, Affligitur aliquis inter uos? oret. ęquo animo est aliquis? canat. Nimirum ut in rebus afflictis opem petamus à deo, in rebus secundis gratias agamus deo. Nam id uocat psallere. Tametsi secus & legit & interpretatur Beda.

Vngentes illum oleo.) Hoc relictum erat ex praecepto Euangelico, quo Christus mandauit suis, ut in quas aedes essent ingressi, sanarent aegrotos, ungentes oleo. Nam consentaneum est quod legimus factum ab apostolis, iussu domini factum fuisse, licet non legamus fuisse iussos. Id nunc fit in extremo uitae discrimine.

Saluabit infirmum.) τὸν κάμνοντα, id est, Laborantem. Nam de aegroto sentit.

Hinc quidam colligunt confessionem sacramentalem

Peccata uestra.) Vestra, apud Graecos non est, tametsi subauditur. Et magis est errata, quàm peccata παραπτώματα, quasi dicas, lapsus. Sentit enim de quotidianis offensis Christianorum inter ipsos, quos continuo uult reconciliari. ~~Alioqui si de confessione sensisset~~ quam dicimus partem sacramenti poenitentię, nō addidisset ἀλλήλοις, id est, uobis inuicem, ~~sed sacerdotibus~~. Ab hac sententia non dissentit interpretatio Bedae. Et ita palàm citat in commentariis quos scripsit in quintum caput epistolae Ioannis.

Vt saluemini.) ὅπως ἰαθῆτε, id est, Vt sanemini.

Iusti assidua.) ἐνεργουμένη, id est, Operans, siue cum agit, ut intelligas efficacem, ex animo profusam. Fortassis interpres uertens assiduam, sensit intentam & instantem ut assequatur quod petit.

Similis nobis.) ὁμοιοπαθής, id est, Similiter affectus, aut similibus affectibus obnoxius.

Terra dedit fructum.) ἐβλάστησε, id est, Germinauit.

Si quis ex uobis.) ἐν ὑμῖν, id est, In uobis, siue inter uos.

Saluabit animam eius.) Eius, non addunt Graeci, tantum est σώσει.

Et operit.) καὶ καλύψει, id est, Operiet. Beda indicat in Latinis codicibus duplicem esse lectionem, saluabit animam eius, & saluabit animam suam, addens Graecum sermonem esse ancipitem. Id uerum esset si adderetur pronomen. Etenim si scriptum esset αὑτοῦ sonaret suam, sin αὐτοῦ sonaret eius. Nunc apud Graecos pronomen non additur in his sanè codicibus, quos mihi uidere contigit.

De autore huius epistolae Iacobi dubitatum

[redacted]

IN EPISTOLAM PETRI
APOSTOLI PRIOREM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI, EX CAP. I

ADVENIS dispersionis ponti. &c.) Nō est Græce προσηλύτοις, quo uerbo significare solent eos, qui ex paganismo sese contulissent ad legem Mosaicam, sed παρεπιδήμοις. ut nihil dicat Lyranus, qui putat hæc proselytis potissimum scribi. Etiamsi is Bedā uidetur sequutus, qui admonet in commentarijs, aduenas Latine dici qui Græcis dicuntur proselyti, subindicans hāc epistolam illis scribi. Iam dialecton Hebraicam, de qua toties admonui, oportet esse notam lectori, Aduenis dispersionis, pro aduenis dispersis, siue sparsim incolentibus. Videntur enim hæc ad Iudæos proprie scribi, quod Petrus esset apostolus circumcisionis. *προσήλυτοι* *παρεπίδημοι*

Cappadociæ, Asiæ.) Videndū cur Asiam ponat inter species, cum sit genus, nisi forte intelligit Ephesios, quæ proprie dicit Asia minor. Nam de Asia maiore non uidetur accipi posse, cum mox subijciat Bithyniam partem Asiæ minoris.

Secundum præscientiam.) κατὰ πρόγνωσιν, Iuxta præordinationē, siue præfinitionem. Nam & Lyranus fatetur hoc loco præscientiam accipi pro prædestinatione. Neq; Thomas inficiatur prædestinationem aliquoties accipi pro præscientia. Verū hac de re copiosius aliquanto dictum est in annotationibus nostris in Paulū. Quin & Latinis scita dicuntur decreta, & cognitores iudices. Cæterum hæc particula, iuxta præscientiam, referenda uidetur ad id quod præcessit electis, ut intelligamus electos non temere neq; fortuito, sed destinato decreto, consilioq; dei, alioqui non uideo quò pertineat. Mecum sentit Beda nō aspernandus autor. *Præscientia pro prædestinatione*

In sanctificationem.) ἐν ἁγιασμῷ, id est, in sanctificatione, hoc est, per sanctificationem spiritus, iuxta proprietatē Hebraici sermonis. Nam quod sequitur. In obedientiam, Græcis alia est præpositio εἰς ὑπακοὴν, quod utrum accipiendū sit eos esse electos ad obediendum, an electos per obedientiam, lectori discutiendū relinquo. Mihi prior sensus magis arridet. Sentit enim illos hoc ipsum debere deo, quod delecti sint ad fidei gratiam, quam hic obedientiam uocat, ut per hanc purgarentur à peccatis aspersione sanguinis Iesu. Porrò sanctificationem spiritus opposuit operibus legis Mosaicæ, à quorū fiducia uult eos abducere. *Fides obedientia ὑπακοὴ*

Deus & pater.) Potest cōiunctim legi, potest & diuisim quemadmodū & aliâs indicauimus.

Per resurrectionem.) διὰ ἀναστάσεως ἰησοῦ χριστοῦ ἐκ νεκρῶν. Hic propemodū uidetur ambigue accipere ἀναστάσεως, & neutraliter & actiue, quantū ad Christum neutraliter, quantum ad nos actiue. Nam id annotauit Thomas in epistolam ad Romanos.

In hæreditatē.) hoc referēdū est ad uerbū, regenuit. Regenuit uos cœlesti generatione in hæreditatē cœlestem. Nam Iudæi longe aliud regnū expectabant per suum Messiam.

In uobis.) εἰς ὑμᾶς. i. In uos, hoc est, erga uos: ut referatur ad hæreditatē conseruatam.

In uirtute.) Satis erat uirtute.

In quo exultatis.) Legi potest, & exultate, imperandi modo ἀγαλλιᾶσθε, quemadmodū inferius. Si placet indicandi modus, uidetur abuti præsenti pro futuro.

Modicum nunc si oportet.) ὀλίγον ἄρτι. Dilucidius erat, Nunc ad breue tempus afflicti si necesse sit.

Multo preciosior sit auro.) Sit, redundat. Porrò Græca lectio sic habet, πολὺ τιμιώτερον χρυσίου τοῦ ἀπολλυμένου, διὰ πυρὸς δὲ δοκιμαζομένου. i. Multo preciosior auro, quod perditur, siue perit, & tamē probatur per ignem, siue perdito, ac pernicioso auro: ut intelligas rem uilem ac pestilentē, igni probari. Quanto magis cōuenit explorari fidem nostrā, num syncera sit. *Multo p. s. a Græcis longe diuersa sententia.*

In reuelatione Iesu Christi.) Vitare poterat amphibologiam, si uertisset, Cum reuelabitur Iesus Christus. Quod enim aliâs ἐπιφάνειαν & παρουσίαν, hic ἀποκάλυψιν dixit. Beda aliquanto secus legit.

In quem nunc quoq; &c.) Græce paulo diuerſius eſt, εἰς ὃν ἄρτι μὴ ὁρῶντες, πιστεύοντες δὲ, id eſt, In quem nunc non uidentes, credentes tamen, ſiue, In quo nunc cum non uidetis, & tamen creditis.

Exultabitis.) ἀγαλλιᾶσθε, id eſt, Exultatis, uerbo præſentis temporis conſentiente codice Donatiani altero: etiamſi poteſt eſſe exultate imperandi modo, quod Græca uox ſit anceps. Certe ſic adducit Auguſtinus libro ſecundo ad Catechumenos, capite ſexto: Credentes in eum, quem non uidetis, gaudete inenarrabili gaudio.

Qui de futura in uobis gratia.) Futura addidit interpres de ſuo, nam Græca ſic habẽt, οἱ περὶ τῆς εἰς ὑμᾶς χάριτος προφητεύσαντες. Quod ego ſic maluiſſem exprimere, Qui de uentura in uos gratia uaticinati ſunt. Nec eſt tempus, quod Græci uocãt χρόνον, ſed καιρὸν, quod articulũ uertimus. Eſt enim certius quiddam quàm tempus, ut & aliàs indicatũ eſt.

Danielis hebdomadæ

Conſentaneum autẽ eſt Petrum ſignificare locum, qui eſt apud Danielem cap. nono, ubi per myſticas hebdomadas indicat tempus ad quod occidendus eſſet Chriſtus.

Significaret in eis ſpiritus.) τὸ ἐν αὐτοῖς πνεῦμα, id eſt, Spiritus qui erat in ipſis, ut intelligamus ſpiritum propheticum, quem eundem Chriſti uocat.

Prænuncians.) προμαρτυρόμενον, id eſt, Prætestificans. Cæterum quod hic παθήματα uertit paſsiones, ego malim afflictiones.

Et poſteriores glorias.) καὶ τὰς μετὰ ταῦτα δόξας, id eſt, Et quæ illas conſecutæ ſiue conſecuturæ ſunt glorias. Sentit enim gloriam, quam aſſecutus eſt poſt ignominiam crucis. Etiamſi Hieronymus uertit alicubi pro glorias, decreta, ut mox indicabo: niſi forte pro decreta, ſcriptum erat decora. Nam is liber excuſus eſt ex exemplari nõ ſatis emendato. Sane illud conſtat δόξαν Græcis & gloriam ſignificare & opinionem. Proinde ueriſimile eſt, Hieronymum illic opiniones uertiſſe in decreta.

Sermo mire ambiguus

Quibus reuelatum eſt.) οἷς ἀπεκαλύφθη. Sermo Græcus anceps eſt, poteſt enim hic accipi ſenſus, teſtificans Chriſti paſsiones & glorias ijs quibus reuelauit ſpiritus, nempe prophetis. Poteſt & hic, paſsiones & glorias, per quas Chriſtus fuit mundo reuelatus, qui ante fuerat ignotus. Neq; quenquam mouere debet articulus Græcus οἷς, cum præceſſerit παθήματα.

Senſus quadruplex

Quanquam prior ſenſus meo iudicio ſimplicior eſt, ut οἷς articulus referatur ad Chriſtianos, qui uiderũt id quod de Chriſto prædixerat ſpiritus in prophetis. Sentit enim per afflictiones innotuiſſe mundo Chriſti gloriam. Poteſt & hic tertius accipi ſenſus, Quibus prophetis reuelatum eſt & illud, quod hæc quæ prædicebant, uobis pararent non ſibi, cum ſcirent ea non euentura ſuis temporibus. Poteſt & quartus hic accipi, Prophetæ prædixerunt & Chriſti mortem & illuſtrationem morte partam, utrunq; uere, quod notũ eſt, ijs quibus ea ſunt exhibita.

Vobis autem.) Sed uobis, erát & Latinius, & apertius, ſiue, non ſibijpſis, imò uobis, οὐχ ἑαυτοῖς ὑμῖν δέ. Hinc certe liquet, non parum intereſſe, quo loco quam coniunctionem colloces. Hunc totum Petri locum Hieronymus interpretans Didymi librũ de ſpiritu ſancto ſecundum, reddidit hoc pacto, Scrutantes & inquirentes, in quod aut quale tempus ſignificabat, is qui in eis erat ſpiritus Chriſti, teſtificans in Chriſto paſsiones. Et ea quę poſt erant ſequutura decreta, ijs quibus reuelatum eſt, quia non ſibi, ſed nobis miniſtrabant, ea quæ nunc annunciata ſunt uobis, per ſpiritum ſanctum.

Qui Euangelizauerunt uobis.) Vos, eſt Græce, non uobis, tametſi id quidem ad ſenſum nihil attinet.

Spiritu ſancto.) Deeſt In, ἐν πνεύματι ἁγίῳ, id eſt, In ſpiritu ſancto, hoc eſt, Per ſpiritum ſanctum, Hebræorum more.

In quem, pro quæ

In quem deſiderant.) εἰς ἅ, id eſt, In quæ. Nempe ea quæ de Chriſto ſunt prænunciata per prophetas, ac deinde prædicata per apoſtolos. Facilis deprauatio ab εἰς ὃ in εἰς ἅ. Nec enim ſentit de ſpiritu prophetarum, in quem angelos uelle proſpicere, nihil mirum eſt: ſed effert maieſtatẽ Euangelij, quã angeli quoq; uenerentur. Beda interpretat̃ de Chriſto glorificato, paulo poſt indicans etiam de ſpiritu miſſo in terras accipi poſſe. At Irenæus libro contra hæreſes quarto, cap. lxvij, ſentit de promiſsis prophetarũ, quæ Chriſtus aduenlens repræſentauit. Certe εἰς ἅ ſcriptum comperimus apud Origenem in fragmento quod latinitate donauimus.

Perfecti

Perfecti sperate.) τελείως, id est, Perfecte, per aduerbium indicans spem ad finem usq; perseuerantem. Et sic habebat codex Donatiani uetustior. Nec est, In reuelationem, ut legunt quidam, sed ἐν ἀποκαλύψει, id est, In reuelatione, siue per reuelationē. Sentit enim de mysterio Euangelij iam diuulgato, per quod Christus innotuit, siue de aduentu Christi. *Deprauatio in nostris manifesta*

Quasi filij.) ὡς τέκνα, id est, Vt filij, siue tanquàm filij. Nam quasi tribuimus ijs quæ cum uideantur, non sunt. Ad hæc filij obedientiæ, dixit iuxta proprietatem sermonis Hebraici, pro filijs obedientibus.

Non configurati.) μὴ συσχηματιζόμενοι. i. Non accōmodantes uos pristinis cōcupiscentijs. Id enim est συσχηματίζεσθαι. Nec est, Ignorantiæ desiderijs, sed ταῖς πρότερον ἐν τῇ ἀγνοίᾳ ὑμῶν ἐπιθυμίαις: quod nos dilucide magis quàm ad uerbū expressimus, hoc modo: ut nō accōmodetis uos pristinis cōcupiscentijs, quibus dū adhuc ignoraretis Christū agebamini.

Sed secūdum eum qui uocauit uos sanctū.) κατὰ τὸν καλέσαντα ὑμᾶς ἅγιον, id est, Quem admodum is qui uocauit uos, sanctus est, ita & uos sancti reddamini.

Sancti sitis.) γενήθητε, id est, Efficiamini, siue reddamini. Neq; enim est, γίνεσθε, quod ambiguum esse poterat.

Et si patrem uocatis.) ἐπικαλεῖσθε, id est, Inuocatis & imploratis, aut cognominatis, nam Græca uox anceps est. Tū quod hic uertit, Sine acceptione personarū, multo festiuius scriptum est à Petro ἀπροσωπολήπτως cōposita dictione, id est, Citra delectū siue respectū personæ. Hic uidetur abesse in cōmentarijs Bedæ & Glossæ ordinariæ, nec Lyra attingit. *ἀπροσωπολήπτως*

Paternæ traditionis.) Vnica uox est apud Græcos πατροπαραδότου. Estq; epitheton cōuersationis, quasi dicas, A patribus traditæ. Atq; ita refert diuus Hieronymus in commentarijs Esaiæ, & Augustinus in psalmum centesimum quadragesimum sextum. *πατροπαράδοτα*

Quasi agni.) ὡς ἀμνοῦ, id est, Velut agni, siue tanquam agni.

Præcogniti quidem.) προεγνωσμένου, id est, Præfiniti siue prædecreti. Nam hoc loco plane uidetur usurpare, pro eo quod isti uocant prædestinationem, & Lyranus interpretatur, Præordinatione.

Fideles estis in deo.) τοὺς πιστεύοντας εἰς θεόν. i. Qui credidistis in deū. Verum interpres abhorruit ab hoc præterito, ne uiderentur iam desijsse credere, qui quondam credidissent.

In obedientia charitatis.) ἐν τῇ ὑπακοῇ τῆς ἀληθείας, id est, In obedientia ueritatis. Et additum est hoc loco in Græcis codicibus διὰ πνεύματος, id est, Per spiritum, quæ particula non est in Latinorum exemplaribus. *Deest in nostris*

In fraternitatis amore simplici ex corde.) εἰς φιλαδελφίαν ἀνυπόκριτον ἐκ καθαρᾶς καρδίας, id est, In fraternum amorem nō simulatum, ex puro corde. φιλαδελφίαν uocat Christianorum inter ipsos mutuum amorem ac beneuolentiam. Cæterum illud, Ex puro corde, ad ea quæ sequuntur referendum est, Vos inuicem diligite ex puro corde.

Attentius.) ἐκτενῶς, id est, Vehementer, siue impense, aut si magis ad uerbum cupias reddi, Intense.

Omnis gloria eius.) ἀνθρώπου. i. Hominis: exponit enim quid modo dixisset carnem.

Quod Euangelizatum est in uos.) τὸ εὐαγγελισθὲν εἰς ὑμᾶς, id est, Quod per Euangelium delatum est ad uos, siue quod prædicatum est apud uos.

EX CAPITE SECVNDO

Rationabiles sine dolo lac.) τὸ λογικὸν, ἄδολον γάλα, id est, Rationale, doli expers lac: uocat autē lac logicon, ut à corporeo lacte discernat. Hieronymus in quinquagesimo quinto Esaiæ capite citat hunc locum, ut lac referatur ad rationale, non ad infantes, etiamsi nō addat ἄδολον. Verū edisserens sexagesimum Esaiæ caput citat ad hunc modum, Quasi modo nati paruuli, rationabile & absq; dolo lac desiderate, ut palàm fit illud ἄδολον lacti adiungi oportere. Rursum enarrans Zacharię caput decimū. Item Augustinus in epistolam Petri, homilia uigesima, refert hunc in modum, Deposita ergo omni malicia, & omni dolo, & adulatione, & inuidia, & detractione, tanq; modo nati infantes, rationabile & innocens lac concupiscite, ut in illo crescatis in salutem. Quin & Beda legit & interpretatur quemadmodū legunt Græci. Testis erit codex, qui mihi tum inseruiebat hęc scribenti ex bibliotheca Minoritarū Antuuerpiensium. Suffragabatur nonnihil & alter codex Donatiani in quo scriptū erat, Ra- *Lac rationabile, manifesta deprauatio & locus à multis perperam citatus*

tionale sine dolo. Proinde quæ theologi recentiores in hunc adducũt locum de infantibus rationabilibus, nihil faciunt ad sensum apostoli. Nos & articulum Græcũ exprimere cupientes, uertimus ad hunc modum, Vt modo nati infantes, lac illud non corporis, sed animi, quod dolum nescit, appetite. Siquidem infantia Christi, est alienum esse ab omni uersutia studioq; nocendi. Gradus ætatum sunt profectus uirtutum.

Crescatis in salutem.) Hæc duo uerba, In salutem, non reperio in Græcis exemplaribus, nec ad modum quadrant ad propositã metaphoram. Siquidem salui sunt & infantes: uerum adolescunt hoc lacte in uirum perfectum in Christo.

Quoniam dulcis est dominus.) ὅτι χρηστὸς ὁ κύριος, id est, Quod benignus sit dominus. Aliâs uertit, Bonus. Sonat autem humanum, minimeq; austerum aut durum.

Et honorificatum.) Hæc duo uerba redundant. Deinde ἔντιμον est, nulla interueniente præpositione. id est, Preciosum, seu magis in precio habitum: quod interpres, opinor, uertit, Honorificatum.

Domos, pro domus

Domos spirituales.) οἶκος πνευματικός, id est, Domus spiritualis: ut sit nominandi casus per appositionẽ additus. Lyranus offensus solœcismo manifestario, interpretatur, Domos in domos. Atqui in domum legit Augustinus, cum aliàs, tum psalmũ enarrans octogesimum sextum. Idem in libello de præsentia dei ad Dardanum legit, Aedificamini domus spirituales. Atq; adeo haud scio, an primũ scriptum fuerit spiritualis, deinde à sciolis deprauata scriptura. hanc coniecturam probabiliorẽ reddit, quod alibi uelut enarrans pro domus legit in domum. Beda indicat huius loci triplicem lectionem, Domus spirituales, numero multitudinis, domus spiritualis numero singulari, & In domũ spiritualem, quemadmodum alicubi legit Augustinus.

In sacerdotium.) ἱεράτευμα ἅγιον, id est, Sacerdotium sanctum: nominatiuus est appositiuus, quemadmodum & domus: nam ipsos fideles sacerdotium uocat. Cæterum sacerdotium appellat functionem & administrationem sacrorũ in domo spirituali, hoc est, in templo spiritus sancti, quod sumus ipsi.

Offerentes.) ἀνενέγκαι, id est, Ad offerendum.

Per Iesum Christum.) Id potest referri ad id quod proximum est, Acceptabiles, aut ad superiora omnia.

Propter quod continet scriptura.) διὸ καὶ περιέχει ἐν τῇ γραφῇ, id est, Quapropter & continet in scriptura: ut sit sensus, hoc argumento lapidem illum esse præcipuum, quod iuxta testimoniũ Esaiæ collocatus sit in angulo, quo utrunq; parietem cõplectens & continens, totum ædificium fulciret. Nam id est περιέχειν, undiq; amplecti ac tenere, nisi forte neutraliter usurpauit περιέχειν. Potest accipi pro excellere: unde & excellit, siue eximius est ille lapis in scriptura: ad quod satis apte congruunt quæ sequuntur, ἀκρογωνιαῖον &c.

περιέχειν

Ecce ponam.) ἰδοὺ τίθημι, id est, Ecce pono. Locus est apud Esaiam capite uigesimo octauo. Petrus sententiam expressit bona fide, non annumerauit uerba. Cæterum in illo, Qui crediderit in eo, non confundetur, iuxta Septuaginta retulit. Alioqui Hebraica ueritas habet, Qui crediderit, non festinet: uerum de hoc aliâs diximus. Et rursus Non confundetur, Græcis est, αἰσχυνθῇ, id est, Pudefiet, siue pudefiat, δυνητικῶς.

Summũ angularẽ.) Græcis unica uox est ἀκρογωνιαῖον, quasi dicas, Summangularem.

Lyranus perperam interpretatur uobis igitur c. tr.

Vobis igitur credentibus honor.) Nimis quàm pueriliter interpretatur hunc locũ Lyranus & Carrensis, Vobis erit honor in cœlestibus, quum Petrus sentiat de lapide prius reiecto à Iudæis, & deinde honorato & in precio habito. Siquidem ante uocauit ἔντιμον, nũc memor illius ait, ὑμῖν οὖν ἡ τιμή, id est, Vobis est preciosus, qui in illum credidistis, Iudæis & nõ credentibus uilis est. Beda uerbis nonnihil dissentit à nobis, re consentit. Proinde ne lector simili modo laberetur, nos uertimus, Vobis igitur preciosus est qui creditis. Laurentius mauult honorificum quàm preciosum lapidem. Non enim hic agitur de precio lapidis, sed de æstimatione. Quanquam ut charum dicitur interdum quod magno constat, interdum quod magni sit: sic & preciosum dicitur, quod multi precij est, aut quod habetur in precio. Nam lapis preciosus opponitur hic lapidi reiecto, quemadmodum paulo superius, ab hominibus quidem reprobatum, à deo uero electum & honorificatum: reprobato opponit ἔντιμον uertitq; honorificatum.

Petra

Petra scandali.) Hebraice dixit potius quàm Græce, λίθος προσκόμματος, καὶ πέτρα σκανδάλου. Latine uerti poterat, Saxũ in quod impingitur, & lapis ad quem offendunt homines.

Qui offendunt uerbo.) οἱ προσκόπτουσι τῷ λόγῳ, id est, Qui impingunt in uerbum, hoc est, Quos offendit Euangelium, & impietatis ministrat occasionem.

In quo.) εἰς ὃ, id est, In quod. Nam in hoc erat paratus Iudaismus, ut in Christum crederetur, quem lex Mosaica præsignarat. In quod legit Beda, admonens tamen, in nonnullis codicibus scriptum fuisse, In quo.

Populus acquisitionis.) λαὸς εἰς περιποίησιν. Et hic loquendi tropus Hebraicus sit oportet. Sentit enim populum, qui lucro accessit, adoptatus & insitus in populum dei. Ambrosius enarrans psalmum, Beati immaculati, sermone sexto legit, Populus in adoptionem. *Tropus Hebraicus*

Qui aliquando non populus dei.) In hac priori parte genitiuus, dei, non est addendus, οἱ ποτὲ οὐ λαὸς, νῦν δὲ λαὸς τοῦ θεοῦ, id est, Qui quondam non populus, nunc uero populus dei. Et ad hanc lectionem sensus est non paulo argutior, qui quondam nõ populus, hoc est, populus abiectissimus, & pro nihilo habitus, is nunc non solum est populus, sed populus dei. Consentiunt cum Græcis exemplaribus, nostrates quoque libri castigatiores.

Conuersationẽ uestram habentes bonam.) καλὴν, id est, Honestam, ut pertineat etiam ad decus, quod uirtutem consequitur iuxta Stoicos. Et aliquanto post, detrectant, Græce est, καταλαλοῦσιν ὑμῶν, id est, Quod male loquuntur de uobis, siue detrahunt uobis.

In die uisitationis.) ἐπισκοπῆς, id est, Inspectionis. Tametsi Græca uox anceps est, ut quæ deduci possit ab ἐπισκέπτω. Quanquam ab hoc usitatius est ἐπίσκεψις. Hebræis est פקודה quod illis præfecturam & administrationem quandam sonat. Visit enim subinde & inspicit quid agatur, cui negocij commissa est cura. Sic appellat Petrus tempus illud, quo deus dignatur hominem trahere afflatu suo ad meliora.

Subiecti estote.) ὑποτάγητε οὖν, id est, subditi igitur sitis. Et creaturam κατ᾽ ἐπίτασιν uocauit hominem.

Siue ducibus, tanquàm ab eo missis.) ἡγεμόσι: quod sæpius iam uertit, Præsidibus. Nec enim hic Petrus agit de bello, sed de his qui agunt in prouincijs Romanorum, quæ à præsidibus Cæsarum nomine administrabantur. Cum hic agat de magistratibus Ethnicorum, subditum esse dixit, pro tolerare quædam quæ uidentur suo iure facere, cum exigunt uectigal, quum censent: uerum hoc ad illa tempora pertinebat. Nec tamẽ est Missis, sed πεμπομένοις, id est, Qui mittuntur: ut intelligas actionem sine tempore. *Duces, pro præsides*

Tanquàm ab eo.) ὡς δι᾽ αὐτοῦ, id est, Tanquàm per eum, nempe regem, siue per eũ, uidelicet deũ

Laudem uero bonorum.) ἀγαθοποιῶν, id est, Benefactorum, siue bene facientium. Porro apud ueteres, id quod Plato præcepit in sua republica, leges nõ solum minabantur pœnam male agentibus, uerum etiam præmijs inuitabant ad officia. Nunc malefacta quidem satis acriter puniuntur, cæterũ benemeritis nulla gratia. In priore particula, omissa est coniunctio μὲν, ad uindictam quidem, ut respondeat sequenti δὲ. Et malefacta Latinis dicuntur scelera commissa, malefactor an inueniatur nescio. Maleficus anceps est uocabulum. Nam ferè malefici dicuntur qui utuntur malis artibus, eoque nos uertimus nocentiũ. Nam Græce est κακοποιῶν, id est, qui malefaciunt. *ἀγαθοποιοὶ*

Obmutescere faciatis imprudentiũ hominũ ignorantiam.) Quod de bonis male loquebantur ethnici, partim tribuit amentiæ, partim ignorantiæ, cui uult occurri per obedientiã præstandã magistratibus, ne uideanẽ recte puniri, tanquàm publicæ disciplinæ transgressores.

Omnes honorate.) πάντας τιμήσατε, id est, Quibuslibet deferte honorem, etiam ethnicis dignitate præditis. Cæterum ἀδελφότητα ἀγαπᾶτε: quod ad Christianos pertinet. Honorem exigunt illi, soluite, charitas debetur Christianis.

In omni timore.) ἐν παντὶ φόβῳ, id est, Cum omni reuerentia. Sic enim alicubi uocem hanc interpretatur Hieronymus. Nec est, Modestis, nec enim sentit de non arrogantibus, sed ἐπιεικέσιν, id est, Aequis & humanis, neque rigidis admodum.

Sed etiam discolis.) ἀλλὰ καὶ τοῖς σκολιοῖς, id est, Sed etiam prauis, siue asperis. Mirum quid uenerit in mentem interpreti, ut Græcam uocem, altera Græca redderet: nam δύσκολος Græcis difficilem sonat. Charrensis interpretatur Discholis, indoctis, ineruditis, quod non sint uersati in scholis, At idem tamen admonet in nonnullis exemplaribus pro dyscholis scri- *Dyscolus quid*

Beda taxatus lis scriptum fuisse difficilioribus. At magis mirũ est hic pariter hallucinatum esse Bedam, si tamen hoc illius est commentum, qui putat à schola dictum esse dyscolum, adducens illud è psalmo, Vacate & uidete, ubi pro uacate Græcis sit σχολάσατε. Idem mox admonet, quod S. Fulgentius in opusculis suis sic hunc adducat locum, Seruientes cum timore, non tantum bonis & modestis, sed etiam difficilioribus.

Sustinet quis tristitias.) λύπας, id est, Molestias.

Quæ enim est gratia.) ποῖον γὰρ κλέος, id est, Quæ enim gloria, siue quæ laus? Suffragabatur uetustissimum exemplar Donatiani, sed alterum duntaxat. Suffragabatur & aliud è bibliotheca academiæ Basiliensis. Consentiebat uterqȝ Constantiensis.

Si benefacientes, patienter sustinetis.) εἰ ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομενεῖτε, id est, Si cum bene faciatis, & tamen affligamini, suffertis.

Pro nobis, uobis.) Vtrunqȝ Græcis est ἡμῖν, id est, Nobis, primæ personæ: etiamsi nonnulli uariant codices.

Qui cum male diceretur, non maledicebat.) ὃς λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει, id est, Qui cum maledictis incesseretur, non remaledixit, siue regessit maledicta.

Tradebat autem iudicanti se iniuste.) Græca secus habent, παρεδίδου δὲ τῷ κρίνοντι δικαίως, id est, Tradebat autem ei qui iuste iudicat. Significat Christum uindictam tradidisse deo, non sibi usurpasse. Græcorũ lectionem reddit Augustinus in Ioannem, tractatu 21. Cum iniuriam inquit acciperet, non minabatur, sed commendabat illi, qui iuste iudicat. Charrensis haud scio unde nactus, nonnihil somniauit de hac quoqȝ lectione.

Vt peccatis mortui.) ἀπογενόμενοι, id est, Extincti, quasi iam desierimus esse. Ambrosius uertit, Seperati, libro de sancto spiritu primo, capite octauo.

Cuius liuore.) τῷ μώλωπι, Vibice. Refert enim quod est apud Esaiam, capite quinquagesimo tertio, Et liuore eius sanati. Est enim liuor uestigium plagæ in cute. Id trifariam interpretatur Hugo Charrensis, homo copiosus, Liuore, id est, Dilectione immodica, quæ *Charrensis copiosus* illi pallorẽ contraxerat. iuxta illud Nasonis, Palleat omnis amans, hic est color aptus amanti: uel liuore, id est, Carne liuida facta ob colaphos: uel liuore, id est, Inuidia Iudæorum. At hoc sanè loco Græca uox non admittit nisi unicam interpretationem, etiamsi Latinis liuor πολύσημον est. Quin & apud Hebræos est חַבּוּרָה quæ uox illis tumorem ex plaga concretum significat. In psalmis uertit Cicatricem, Computruerunt cicatrices meæ. Ambrosius eo quem modo citauimus loco, legit, Cuius uulnere plagarum sanati sumus.

Locus obscure redditus ab interprete Et episcopum animarum.) ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον, Pastorem & curatorem. Nam episcopi dicuntur qui prospiciunt de necessarijs. Beda legit, Et uisitatorem animarũ uestrarum, adducens illud, Quia uisitauit nos oriens ex alto.

EX CAPITE TERTIO

Per mulierum conuersationem.) διὰ τῆς τῶν γυναικῶν ἀναστροφῆς. Cur non potius, Per uxorum conuersationem? Et hoc sanè loco ἐν φόβῳ rectius uertisset, cum reuerentia. Tum non est, Sanctam conuersationẽ, sed ἁγνὴν, id est, Puram, siue castam. Castam habebat codex ex Basiliensis academiæ bibliotheca, consentiebat & Constantiensis uterqȝ.

Quarum nõ sit extrinsecus capillatura aut circundatio auri, aut indumenti uestimentorum cultus.) Græcus sermo dilucidior est, ὧν ἔστω, οὐχ ὁ ἔξωθεν ἐμπλοκῆς τριχῶν, καὶ περιθέσεως χρυσίων, ἢ ἐνδύσεως ἱματίων κόσμος, id est, ut sententiam magis reddamus, quàm uerba, Quarum sit ornatus, non externus qui situs est in crispatura siue contextu capillorum, aut appositione auri, aut amictu uestium aut palliorum.

Cordis homo.) Ambrosius lib. epistolarũ III. epist. XI. admonet noue expressũ, Cordis homo, pro Interno & abstruso homine: proinde nos periphrasi rem explicuimus.

Quieti & modesti.) τοῦ πραέος καὶ ἡσυχίου, id est, Mansueti & quieti siue taciti. Non enim uult mulieres esse feroculas erga uiros.

Locuplex Locuplex.) πολυτελές. Fustuario dignum est, quod quidam pro locuples, scribunt locuplex per x, non per s. Quanquàm Græcis est πολυτελὲς, id est, Sumptuosum ac splendidũ. Referri uidetur ad spiritum quietum: est enim neutri generis, quemadmodum & spiritus apud Græcos. Aut certe ad totam orationis particulam quæ præcesit, quod nimirum habere

habere huiusmodi spiritū, magnificus ac splendidus ornatus est mulieris in oculis dei. Certe in codice Donatiani utroq; scriptum est, Quod est in conspectu dei locuples.

Cuius estis filiæ.) ἧς. Cuius apud Græcos necessario refert Saram, & non Abraham. Nam apud nos referri potest ad Abraham.

Pertimentes ullam perturbationem.) μὴ φοβούμεναι μηδεμίαν πτόησιν, id est, Non territæ ullo pauore. Scire debes lector, hunc accusatiuū perturbationem, quem uulgata habet æditio, non esse transitiuum, sed reciprocum, iuxta proprietatem Atticorū, qui sic loquuntur, gaudere gaudium, furere furorem, timere timorem. Nam hic πτόησιν significat fœmineum illum pauorem, quo solent de nihili rebus examinari, qui debet abesse à sanctis mulieribus. Quod si intellexissent quidam magni nominis interpretes, secus, opinor, hunc locum edisseruissent, quos ego tamen in præsentia honoris causa non nomino. *Locus hactenus perperā enarratus.*

Honorem impartientes.) Honorem interpretatur diuus Hieronymus, non ut flectantur illis genua, & gemmis auroq; onerent, ut primus cedatur locus, quod nunc in plerisq; regionibus stultissime uidemus fieri, sed abstinentiam à coitu: sic enim honorē haberi uasculo muliebri, si non inquinetur libidine. Idq; indicat quod sequitur, ut non interrumpantur orationes uestræ. Rursum non libet hoc loco referre, quid interpretetur Lyranus & huiusmodi complures interpretes, honorem exponentes, ut eis prospiciatur de uictu & uestitu, eoq; honesto, secundum statum & proprias facultates. Deinde de impediendis orationibus interpretatur, orationes non exaudibiles, nisi uir & mulier sint bene concordes. *Honor, pro abstinentia coitus* *Locus insulsissime à quibusdam enarratus* *Lyranus*

Tanquam cohæredibus.) ὡς καὶ συγκληρονόμοι, id est, Tanquam & cohæredes. Addit enim hoc uelut alterum & efficacius argumentum: unde ne coniunctio quidem est ociosa. Porrò uasculum infirmius appellat ipsam mulierem ob sexus imbecillitatē. Quorsum inquies, attinebat hoc admonere, quod nemo nesciebat? Imò hoc quidam suo iudicio ualde sapiens miris conuicijs agitauit, quod uiderer uasculum muliebre accipere pro membro pudendo, seu natura mulieris. Sed tamen ut ingenue dicam, Hieronymi interpretatio mihi uidetē esse uiolētior. Magis placet generalis sentētia, ut mariti deferāt aliqd honoris uxoribus, nec eas habeāt ut cōcubinas aut ancillas: geminas ēm causas adducit, quare uelit deferri uxoribus: uel ob imbecillitatē sexus, queadmodū corporis mēbra minus honesta, magis habemus in honore: uel ob dignationē dei, q mulierē equauit uiro, in euāgelij promissis. Gratiæ uitæ.) χάριτος ζωῆς, id est, Gratiæ uiuæ: Quanq; hoc loco Græca uariant exemplaria. Quod si legas Vitæ, gratiam pro beneficio accipias necesse est. *Mendum manifestum apud nos*

In fide autem.) τὸ δὲ τέλος, id est, In summa uero. Quantus hic disputādi campus aperitur neotericis quibusdā de fide, quot modis accipiatur, cum Petrus nihil huiusmodi neq; scripserit, neq; senserit. Iam quod hic uertit, Compatientes, Græce est συμπαθεῖς, id est, qui mutuo tangantur affectu. Sunt enim quos aliena ne tantulum quidem moueant. Quanq; Beda interpretatur, In fide, iuxta uulgatam Latinorum lectionem.

Fraternitatis amatores.) φιλάδελφοι, id est, Fratrū amatores, siue fraterne amantes.

Modesti.) φιλόφρονες: quod magis sonat affabilem & humanū, & ad uitæ consuetudinem facilem cōmodumq;. Porrò quod in nostris additur Humiles, opinor adiectum ab eo qui uolebat interpretari modestiam: nec enim addebatur in utroq; codice Donatiani.

Et labia eius.) καὶ χείλη αὐτοῦ, id est, Labia sua. Sic enim mauult Valla, nec uideo quā ob causam. Ipsius magis cōgruebat. Neq; ēm hic est uera reciprocatio ut in priore particula.

Vt non conturbemini.) μηδὲ ταραχθῆτε, id est, Neq; conturbemini.

Dominum autem Christum.) Deum est Græce, non Christū. Et sanctificate, positum apparet, pro Glorificate. Quod genus est illud, Sanctificetur nomen tuum.

Ad satisfactionem.) πρὸς ἀπολογίαν, id est, Ad excusationem siue defensionem.

Quæ in uobis est, & spe & fide.) Græce tantum est, περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος, id est, De ea quæ in uobis est spe.

Cum modestia & timore.) μετὰ πραΰτητος καὶ φόβου, id est, Cum mansuetudine & reuerentia. Loquitur enim de his qui placide respondent ac reuerenter, interrogati quibuslibet de fide Christi.

Quod detrahūt de uobis.) Grǽci legūt, ἵνα ἐν ᾧ καταλαλῶσιν ὑμῶν ὡς κακοποιῶν .i. Vt in eo quod obtrectant uobis tanq; malefactoribus, de uoce malefactorū ante notauimus.

Calumniantur.) οἱ ἐπηρεάζοντες, Qui conuiciantur, siue qui incessunt aut persequuntur.

Augustinus diuerse legit

Melius est enim ut benefacientes, si uoluntas dei uelit.) Consentiunt quidē Græci codices cum nostra æditione, cæterum mirandum est, quid sequutus Augustinus libro aduersus Faustum 22. cap. 20. referat hunc locum his uerbis, Melius est benefacientes, si uelit spiritus dei, pati, quàm malefacientes. Nisi forte pro θέλημα scriptum habebatur in quibusdam exemplaribus νεῦμα, atque id rursum scriba mutauerit in πνεῦμα.

Mortif. q. c. deprauatio in nostris euidēs

Mortificatos quidem carne.) θανατωθεὶς, id est, Mortificatus. Item uiuificatus, non uiuificatos ζωοποιηθεὶς. Atque ita citat diuus Hieronymus in Esaiam cap. 54. Atque item Augustinus epistola 99. ad Euodium. Rursus sermone de uerbis apostoli 14. de Christo dictum est, inquit, Mortificatus quidem carne, uiuificatus autem spiritu. Sic de homine dici potest, Tabefactus carne, uiuificatus spiritu: ut intelligas Christum mortuū, iuxta corporis imbecillitatem, cæterū resurrexisse uirtute spiritus. Iam uero quorsum attinet hoc loco recensere, quæ somnient in hanc sententiā, qui Grece nesciūt, & id tantū sequūtur, nō quod scripsit Petrus, sed quod deprauauit librarius? Possem ad singula conuicijs incessere, nimis arrogantem istorū imperitiam, qui de ijs quæ citra linguarū peritiā, ne legi quidem emendate possunt, uelut ex oraculo pronunciant, quicquid somniarint. Quod si legas mortificatos & uiuificatos, quomodo cohærebit quod sequitur, In quo? Beda legit & interpretatur Viuificatos, & mortificatos, & adducit Athanasiū aduersus Arianos. At paulo post indicat & hanc lectionem quam habent Greci. Cui cōsentiebat uterque codex Constantiensis, nisi quod in altero deprauator, us uerterat in os, superne clausa litera u. Suffragabatur & codex ex bibliotheca Academiæ Basiliensis. Atque hic locus caute legendus est, ne quid tale sentiamus, quale nonnulli de anima Christi apud inferos passa. Qua de re nonnihil attingit Beda, sed tacito autoris nomine, Origenem, ni fallor, significans.

Manifestū erratū interpretum recentiū

In carcere erant spiritu.) καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασιν, id est, Qui in carcere erant spiritibus. Ita legit Hieronymus, eo quem modo citauimus loco, Occisus est carne, uiuificatus spiritu, & prædicauit spiritibus in carcere constitutis. Carrensis admonet in nonnullis pro In carcere, scriptum fuisse, In carne. Verum hoc ante hunc indicauit Beda. In utroque Constantiensi scriptum erat, spiritualiter pro spiritu.

Carrensis

Qui increduli fuerant aliquando.) ἀπειθήσασί ποτε, id est, Aliquando incredulis.

Quando expectabant dei patientiam.) ὅτε ἀπεξεδέχετο ἡ τοῦ θεοῦ μακροθυμία, id est, Cum expectaretur dei lenitas: etiamsi nōnulli codices habebāt ὅτι. In altero Constantiensi erat, expectabatur dei patientia, quemadmodum legunt Græci. Rursum in plerisque erat, ἅπαξ ἐδέχετο, pro ἀπεξεδέχετο. Suspicor legendum fuisse, ἅπαξ ἐξεδέχετο. Augustinus epistola nonagesima nona legit, expectabat. Nam uerbum est medium.

Cum fabricaretur.) κατασκευαζομένης, id est, Cum appararetur.

Quod & uos nunc similis formæ saluos fecit baptisma.) Græca plus habent lucis ὃ ἀντίτυπον νῦν καὶ ἡμᾶς σώζει βάπτισμα, id est, Cui nunc simile, siue respondens baptisma, nos quoque saluos facit. Est enim σώζει præsentis temporis, seruat. Cæterum ὃ dure respondet, siue ad aquam referas, siue ad baptisma: fortasse scriptum fuit ᾧ cui.

Deest apud Græcos

Qui est in dextera dei.) Hoc loco desunt in Græcis codicibus, quæ subscribam, Deglutiens mortem, ut uitæ æternæ hæredes efficeremur. Sed his prætermissis sequitur πορευθεὶς εἰς τὸν οὐρανὸν, id est, Profectus in cœlum.

EX CAPITE QVARTO

PAsso in carne & uos.) παθόντος ὑπὲρ ἡμῶν σαρκὶ, id est, Passo pro nobis carne: uos quoque &c.

Eadem cogitatione armamini.) τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὁπλίσασθε, id est, Induite eandem cogitationē, uelut armantes uos, siue Armate uos iuxta eandem cogitationem. Augustinus epistola 99. pro cogitatione legit scientia.

Voluptas pro uoluntas

Sufficit enim præteritū tēpus ad uoluptatē gentiū cōsummandā.) Græca sunt magis perspicua quàm Latina, ἀρκετὸς γὰρ ἡμῖν ὁ παρεληλυθὼς χρόνος τοῦ βίου, τὸ θέλημα τῶν ἐθνῶν κατεργάσασθαι, id est, Sufficiens est enim præteritū uitæ tempus, ut uoluntatem gentiū perfecerimus, hoc est, Satis est hactenus impie uixisse. In hunc sensum adducit Augustinus, homilia in epistolā Petri uigesima, Sufficit enim præteritū tempus uoluntates gentiū cōsummasse,

In luxu

In luxurijs.) ἐν ἀσελγείαις, id eſt, In laſciuijs. Nam ebrietatibus nõ habetur apud Græcos, nec in utroq; codice Donatiani: cui conſentiebant omnes uetuſti codices. Quid enim opus erat dicere ebrietatibus, quum mox ſubijciat, comeſſationes & potationes.

In illicitis idolorũ cultibus.) ἀθεμίτοις, id eſt, Nepharijs, quod atrocius eſt ꝙ illicitis.

In quo admirantur.) ἐν ᾧ ξενίζονται, Ad uerbũ ſonat; In quo peregrinant̃. Porrò Gręcis ξενίζεσθαι dicũtur, quibus aliquid nouũ aut abſurdum uidetur. Pertinet autẽ ad id quod conſequitur. Auguſtinus epiſtola 99. locum hunc adducit hiſce uerbis, Sufficit enim præteritum tempus, ad uoluntatem hominũ conſummatam ambulantes in libidinibus, & concupiſcentijs, & ebrietate, comeſſationibus, potationibus, & illicitis idolorum ſeruitutibus. In quo ſtupeſcunt non concurrere uos in eam luxuriæ confuſionem blaſphemantes.

Luxuriæ confuſionem.) ἀσωτίας ἀνάχυσιν: quod magis ſonat, refuſionem, ueluti cum mare æſtuans refundit ſeſe.

Finis appropinquabit.) ἤγγικε, id eſt, Appropinquauit, præteriti temporis. Aut certe inſtat & imminet.

Eſtote itaq; prudentes.) σωφρονήσατε, id eſt, Eſtote temperati, ſiue ſobrij.

Et uigilate.) καὶ νήψατε, id eſt, Eſtote ſobrij, ſiue uigilate: nam νήφω Græcis utrunq; ſignificat. Peculiare eſt apoſtolis hæc tria cõiungere, ſobrietatem, uigiliam & orationem, ut ſobrietas opponatur luxui & crapulæ, uigilia ſomnolentiæ & inertiæ. Audiui qui in concionibus ſacris apud populũ, cum ex hoc loco thema propoſuiſſent, multa cõgerebant ex Ariſtotelis ethicis, ſiue magis ex elenchis literarijs de prudentia. Item de charitate quæ ex nobis oriatur, atq; ita demum dimanat ad alios, uidelicet extra oleas, ut aiunt, currentes. Non quod huiuſmodi lapſus conuicijs exagitandos exiſtimem, ſed quod non arbitrer diſſimulandos. Etiamſi, ne quid dicam dolo, fœdum per ſe uidetur, eum qui in frequenti plebis cœtu, eoq; eccleſiaſtico, ſuſceperit docendos omnes, hoc ipſum non intelligere, quod totius orationis ſuæ baſim ac fundamentum uult uideri. Et tamen ex his aliquot admonitionem noſtram contumelioſe lacerant, quid facturi, ſi laceſſantur iniuria, cum huiuſmodi gratiam referant benemerenti? Quos ſi quis diuitum aut conuiuio accipiat lautiore, aut paulo pecuniæ donet, tantum non adorant, homines grati, & eleemoſynam uocant: ſuaq; benefacta, quibus abundant ſcilicet, uiciſſim impertiunt. At talibus officijs tanto melioribus qui afficit, omni contumeliarum genere proſequuntur. Nam aliquanto poſt, quidam illius gregis κορυφαῖος, cui credo denarrarat quiſpiam, quod inter amiculos deploraſſem hoc illis defuiſſe, cum alioqui placuiſſent quæ dicebantur, in publica concione, cum ipſe adeſſem, duo peccata quæ cõmittuntur in ſpiritum ſanctum, oblique, imò ſatis aperte torſit in me: præſumptionem, ſic enim illi uocant, quod non ueritus eſſem corrigere Pater noſter, ac Magnificat: Item impugnationem cognitæ ueritatis, qui negaſſem ſacros concionatores intellexiſſe ſuum thema, quod à ſacris uiris, è ſacris literis depromptum eſſet. Ceu uero non hoc etiam fœdior eſſet illorum inſcitia, qui quod eſt in illis literis perperam interpretarentur. Qui uſq; adeo perfricuerunt faciem, nonne merebantur ut nominatim traducerentur. Ego tamen tum nominibus, tum ordini parco.

Locus uulgo parum intellectus

Notati duo concionatores

Impudentia ingrata

In uobiſmetipſis.) εἰς ἑαυτοὺς, id eſt, Erga uoſipſos, ſeu potius erga uos mutuo. Hoc alicui fortaſſis leuiculum admonitu uidebitur, & tamen auditus eſt mihi, qui in publica concione ſedulo philoſopharetur ex hoc loco, quo pacto charitas primum à nobis ipſis proficiſcatur, & quomodo cordibus infundatur, multaq; id genus, neq; cœlum, neq; terram attingentia. Et tamen iſti ſunt qui laborem hunc noſtrum ut inanem & infrugiferũ aſpernantur, quibus eo maxime foret opus, ſi ſaperent, imò quia non ſapiunt, homines uere inutiles, meritiſſimoq; in tertium illud Heſiodi genus reijciendi, qui neq; per ſe ſapiant, neq; credant recta monenti.

In uobiſmetipſis, pro inter uos

Cõtinuã.) ἐκτενῆ: quod ante uertit, Attẽte, hic propẽſum ſeu uehemẽtẽ poterat dicere.

Quia charitas operit.) καλύψει, id eſt, Operiet ſiue teget, uerbũ futuri temporis, ut ad iudicij diem pertineat.

Accepit gratiam.) χάρισμα, id eſt, Donum.

Illam adminiſtrantes.) αὐτῷ διακονοῦντες, id eſt, Illa, ſiue per illam, nempe gratiam miniſtrantes. Quanquam in nonnullis Græcorum exemplaribus ſcriptum erat αὐτὸ, ut referatur ad donum adminiſtrandum. Et in alterutrum, quo uerbo ſæpius impudentiſſime

abutitur

abutitur interpres. Græce eſt, εἰς ἑαυτοὺς, id eſt, In uos inuicem: quod idem ualet cum eo quod modo dixit, εἰς ἀλλήλους, id eſt, Alius in alium.

Multiformis gratiæ dei.) ποικίλης: quod interpres haud male expreſſit, quum Græca uox uarium ſignificet, ut intelligamus diuerſas donorum formas.

Quaſi ſermones.) ὡς λόγια, id eſt, Tanquam eloquia.

Ex uirtute.) ἐξ ἰσχύος .i. Ex ui ſiue robore, ut autoritas ſit penes deũ, nõ penes hominẽ.

Quam adminiſtrat.) ἧς χορηγεῖ, id eſt, Quam ſuppeditat ſiue ſubminiſtrat. Nam adminiſtrat, qui fungitur adminiſtratione rei commiſſæ. Subminiſtrat, qui præbet ac largitur, quibus opus eſt. Itaq; Petrus διακονεῖν tribuit homini, χορηγεῖν deo.

Honorificetur.) δοξάζηται, id eſt, Glorificetur.

Peregrinari pro admirari

Nolite peregrinari.) μὴ ξενίζεσθε. Illud peregrinari, Græcis eſt commoueri, perinde ut re noua & inſolita: nam & paulo poſt ξένου uertit, Nouum. Et Beda admonet in nonnullis codicibus ſcriptum fuiſſe, Nolite mirari. Et hoc loco prudens prætereo quorundã magnorum, ut uidẽtur, theologorum abſurdas interpretationes. Quorſum enim attinet aliorum erratis explere uolumina?

In feruore.) τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει, id eſt, Exuſtione, ſiue examinatione per ignem. Rurſus enim ad aurum reſpexit, quod exploratur igni. Proinde nos uertimus, Ne ceu re noua perturbemini, dum per ignem exploramini.

Vobis ſit.) Fit, eſt Græce γινομένῃ.

Cypriani lectio

Sed communicantes.) ἀλλὰ καθὸ κοινωνεῖτε, id eſt, In hoc quod communicatis, ſiue quatenus communicatis. Cyprianus in epiſtola quarti libri ſexta, locum hunc reddit ad hunc modum, Chariſſimi nolite mirari ardorem accidẽtem uobis, qui ad tentationem ueſtram ſit, ne excidatis, tanquam nouum uobis contingat, ſed quoties communicatis Chriſti paſſionibus, per omnia gaudete, ut & in reuelatione facta claritatis eius, gaudentes exultetis. Si improperatũ uobis in nomine Chriſti, beati eſtis, quia maieſtatis & uirtutis domini nomen in uobis requieſcit. Hactenus illius uerba recenſuimus. Primũ Peregrinari, recte uertit in Mirari. Cæterum ardorem aptius uerti poterat Incendium. Quanquam hic Græca perturbatius ille reddidit. Deinde Excidatis, poſuiſſe uidetur pro uehemẽter admiremini, ſiue obſtupeſcatis, ceu Græcam exprimens uocem ἐξίστατε, quemadmodũ alibi in Paulo, Siue excidimus deo. Porro maieſtatis & uirtutis domini nomen, quid ſibi uelit, neſcio, niſi forte pro πνεῦμα uertit, numen, aut νεῦμα legit ille, non πνεῦμα. Adducit idem hoc teſtimonium totidem uerbis in expoſitione ſymboli.

Beati eritis.) Eritis, apud Græcos non additur, tantum eſt μακάριοι. Rectius autẽ ſubaudias Eſtis quàm eritis.

Duplex lectio

Quod eſt honoris, gloriæ & uirtutis.) Græca ſic habent, τὸ τῆς δόξης, καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα, id eſt, Quod eſt gloriæ, & ſpiritus dei. Ita tamen ut ſpiritus accipias nominandi, non pariendi caſu. Poteſt autem hic locus bifariam accipi, Vno modo, ut τὸ τῆς δόξης, ſeparatim legatur pro gloria, quemadmodum fecit noſter interpres. Altero, ut nominatiuus τὸ πνεῦμα ſpiritus adhæreat ex æquo duobus genitiuis, τὸ πνεῦμα τῆς δόξης, καὶ τοῦ θεοῦ, id eſt, Spiritus gloriæ & dei, uelut interpretans, quid dixiſſet, ſpiritum gloriæ, adiecerit, Et dei. Virtutis, non eſt in Græcis.

Requieſcet.) ἀναπαύεται, id eſt, Requieſcit, præſentis temporis, ſiue refocillatur.

Deeſt apud nos

Nemo autem ueſtrum pati.) Ante hæc uerba habent Græci, quæ non reperio in Latinis codicibus. Habent autem hæc uerba, κατὰ μὲν αὐτοὺς βλασφημεῖται, κατὰ δὲ ὑμᾶς δοξάζεται, id eſt, Secundum illos quidem blaſphematur, ſecundum uos autem glorificatur. Quæ tamen non abſunt in eo loco quem modo oſtendimus apud Cyprianum, legit enim, Quod quidem ſecundum illos blaſphematur, ſecundum uos autẽ honoratur. Vt referantur duo uerba, ad ſpiritum, ſiue gloriam dei. quæ impiorum hominũ iudicio dehoneſtabatur, ſupplicio & afflictione profitentium. At ipſorum opinione, hoc pacto gloria dei reddebatur illuſtrior. Nec Beda attingit hanc partem in commentarijs. Pro eo quod nos legimus patiatur, πασχέτω, in utroq; codice Conſtantienſi habebatur, nemo ſeipſum circumueniat. Id arbitror librariorum culpa commiſſum.

Nemo autem ueſtrum.) μὴ γάρ τις ὑμῶν. Ne quis enim ueſtrum.

Aut

Aut fur.) Valla mauult, ut fur, ut homicida, ita mox uertit, Si aũt ut Chriſtianus. Atqui Chriſtianus uere erat, homicida nõ erat. Sed ſermo referendus eſt ad opinionẽ affligentis non afflicti. Aut maledicus.) ἢ κακοποιός, id eſt, Aut maleficus.

Alienorũ appetitor.) ἀλλοτριοεπίσκοπος, id eſt, Alienorũ inſpector, ſiue curator. Compoſita uox, ab alieno & epiſcopo, hoc eſt, inſpectore, quod qui quid appetit, inſpectat. Auguſtinus in expoſitione epiſtolę ad Romanos inchoata, legit, Aut curas alienas agens.

In iſto nomine.) ἐν τῷ μέρει τούτῳ, id eſt, In parte hac. Diuidit afflictionem in cruciatum corporis & cauſam. In cruciatibus non eſt gloriandum, ſed in altera parte gloriandũ, quod ob Chriſtum patimur.

Incipiat de domo dei.) ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ, id eſt, A domo dei.

Et ſi iuſtus quidem uix ſaluabitur.) Admonet Beda hoc ſumptum ex prouerbijs iuxta ueterem translationem. Alioqui iuxta noſtram haberi: Si iuſtus in terra recipit, quãto magis impius & peccator? Quod autem Beda dicit eſſe in ueteri translatione, legitur apud Græcos ex interpretatione Septuaginta. εἰ μὲν ὁ δίκαιος μόγις σώζεται, ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς ποῦ φανεῖται. nec eſt ſaluabitur, ſed σώζεται, ſaluus fit. *Iuſtus uix ſaluabitur aliter eſt apud Septuaginta*

Fideli creatori.) ὡς πιστῷ κτίστῃ, id eſt, Vt fideli ſiue fido conditori ſiue poſſeſſori.

In benefactis.) ἐν ἀγαθοποιΐᾳ, id eſt, In beneficentia, ſiue in benefaciendo.

EX CAPITE QVINTO

SEniores ergo.) Ergo, non eſt apud Græcos.

Conſenior.) Rectius dixiſſet presbyteros cõpresbyter. Et ita uertit Hieronymus, ut mox oſtendam. Quanquam hic quoq; nonnihil offendit nomen Græcum additum coniunctioni Latinæ. Et haud ſcio, an quiſquam laturus ſit ſympresbyter.

Paſcite.) Græce eſt ποιμάνατε: quod eſt, Paſcite, ſicuti paſcunt paſtores. Idem uerbum eſt in Pſalmo ſecũdo, Reges eos in uirga, ποιμανεῖς, hoc eſt, Paſtoraliter reges, ut Hilarij uerbis utar. Et Homerus regem ſubinde uocat ποιμένα λαῶν, id eſt, Paſtorem populorum. *Paſtor*

Quæ in futuro reuelanda eſt.) Nihil opus erat his uerbis, In futuro, τῆς μελλούσης δόξης ἀποκαλύπτεσθαι, Satis erat reuelabitur.

Quæ in uobis eſt.) τὸ ἐν ὑμῖν ποίμνιον. Græcus ſermo per ſe quidem eſt anceps. Mihi tamen uidetur eſſe ſenſus germanior. Paſcite, quantum in uobis eſt gregem Chriſti. Sic enim habent Græci codices, non Dei. Nam ipſe ſe paſtorem appellat in literis Euãgelicis. Quod ſi cui non placet hic ſenſus, ſciat in uobis dictum eſſe pro inter uos ſiue apud uos, ut intelligas unicuiq; ſuum gregem eſſe curandum.

Prouidentes.) ἐπισκοποῦντες, id eſt, Intendentes, aut epiſcopũ agentes. Notat hanc uocem diuus Hieronymus in epiſtola quadã ad Euagriũ, cuius initiũ, Legimus in Eſaia, uertitq; ἐπισκοπεῖν, Inſpicere, ſed addit Gręce ſignificãtius dici. Nam Latine inſpicit, qui cupit diſcere quid ſit, Gręcis ἐπισκοπεῖ, qui curã agit & proſpicit de rebus neceſſarijs. Porrò totũ hunc locũ in ea quã modo citaui epiſtola, uertit ad hũc modũ, Presbyteros in uobis precor compresbyter, & teſtis paſſionũ Chriſti, & futuræ gloriæ, quæ reuelanda eſt particeps, regere gregem Chriſti, & inſpicere, non ex neceſſitate, ſed uoluntarie iuxta deum.

Spontanee ſecundũ deum.) Secundũ deum, non additum eſt in codicibus Græcis. *Supereſt in noſtris*

Sed uoluntarie.) προθύμως, id eſt, Prompte, ſiue propenſis animis.

Non dominantes in cleris.) Gręce eſt, μηδ᾽ ὡς κατακυριεύοντες τῶν κλήρων. Neq; ueluti dominiũ exercẽtes aduerſus cleros. Cleros aũt uocat, nõ diaconos aut presbyteros, ſed gregem, qui cuiq; forte cõtigit gubernãdus, ne quis exiſtimet epiſcopis in clericos interdictũ dominiũ, in cæteros eſſe permiſſum.[redacted].Prçceptũ apoſto/ *Clerus pro populo*
[redacted]
lorum principis, in omnibus omniũ epiſcoporũ aulis, uel aureis literis oportebat inſcribi: Paſcite, inquit, gregẽ, non opprimite, non expilate: idq; non coacte, uelut ex officio, ſed ex ſyncero affectu, tanq; patres, neq; turpis lucri gratia: quaſi præſentiens eccleſię peſtẽ hinc orituram. Deniq; nõ dominantes more regũ, ſed exemplo paſcite, benefactis uincite. [redacted]

Sed

Sed forma facti.) τύποι γενόμενοι, id est, Formæ facti, hoc est, Exēpla: licet numerus mutatus nihil uariet de sensu. Quanquam dubiū non est, quin interpres uerterit formæ numero multitudinis, quū ea lectio cōstet in uetustiore codice Constantiensi. Nam in altero deprauator, ex e fecerat a, inducta lineola. Itē extabat in eo quē exhibuit bibliotheca scholæ Basiliensis. Gregis ex animo.) Ex animo, Græci non addunt.

Omnes enim inuicem humilitatem.) Grece est, ἀλλήλοις ὑποτασσόμενοι, id est, Inuicem subiecti, hoc est, Vicissim alius alij. Nec est enim, sed autem in quibusdam uetustis. Quanquam interpres uertit in inuicem pro ἀλλήλοις, quam scripturam cōperi in uetustis exemplaribus, nisi quod in altero Constantiensi deprauator eraserat in præpositionem.

Insinuate.) ἐγκομβώσασθε. Quod perinde sonat, quasi dicas, Innodate. Sentit autem humilitatem arcte retinendā in animo, ueluti nodis illigatam, ne per ullam occasionem queat extundi, quemadmodum solet frequenter usu uenire infirmioribus. Nec est hic ταπεινότης, sed ταπεινοφροσύνη, quod sonat humilitatem animi seu modestiam potius.

ταπεινὸς in bonā partem Humilibus.) ταπεινοῖς. Hic certe de animi sensit modestia.

In tempore uisitationis.) Visitationis, redundat, iuxta Græcos codices. Tantum est ἐν

Superest apud nos καιρῷ. Nam ἐν καιρῷ perinde sonat ac si dicas, suo tempore, siue quum est opportunum. Neque enim est χρόνῳ quod spatium siue speciem temporis significat, quum καιρὸς significet opportunitatem. Spatium est, quum dicimus triennium, species quū dicimus hyeme, aut æstate, καιρὸς est, quum dicimus, ante diem, sero. Et quoniam quidam ambigunt num humiliare sit Latina uox, uerti poterat, submittite uos sub potētem manum dei. Sic enim habent Græca, ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα.

Quærens quem deuoret.) ζητῶν τινὰ καταπιεῖν, id est, Quærens aliquem deuorare. In alijs rursum habebatur, ζητῶν τίνα καταπίῃ, quemadmodū legit interpres. Interpres quem sequitur Augustinus, legisse uidetur ζητῶν τι. Sic enim addducit hunc locum, homilia ex quinquaginta tricesima quinta, Aduersarius uester diabolus, tanquā leo rugiens, aliquid deuorare quærens, circuit. Verum haud scio, num id acciderit uitio librariorū: nam eiusdem operis homilia quadragesima sexta, legit, Aliquem deuorare quærens. Quanquā ad eundem modum adducit Cyprianus in libello de zelo & liuore. Et aliquid deuorare quærens, ut appareat uariasse codices & Græcos & Latinos.

Resistite fortes.) στερεοί, id est, Firmi & solidi.

Eandē passionē.) τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων, id est, Easdē passiōes, seu magis afflictiones.

Fraternitati fieri.) ἐπιτελεῖσθαι, id est, Perfici.

Perficiet, confirmabit, solidabit.) Græce est, αὐτὸς καταρτίσαι ὑμᾶς, στηρίξαι, σθενώσαι, θεμελιώσαι, id est, Ipse perficiat uos, fultura, cōfirmatione, fundatione. Quanquam equidē nō ignoro, hæc tria posse pro uerbis accipi, futuri temporis, fulciet, confirmabit, fundabit. In nonnullorum Græcorum exemplaribus hæc erant infinita, στηρίξαι, σθενῶσαι, θεμελιῶσαι, id est, Confirmet, corroboret, fundet.

Per Syluanum.) Anceps est sermo, utrum Syluanus iussu Petri scripserit, an Syluano tradiderit perferendam epistolam.

Breuiter scripsi.) δι' ὀλίγων ἔγραψα, id est, Paucis scripsi.

Perperam legimus, In Babylone collecta In Babylone collecta.) ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτή, id est, Quę in Babylone est simul electa, hoc est, Consors electionis uestræ. Atque ita fermè adducit Hieronymus in Catalogo scriptorum illustrium in Marco. Quanquam illic nec Latina Hieronymi, nec Græca Sophronij carebant omnino mendis. Beda hunc enarrans locum, legit Coelecta, quod scriba deprauauit in Collecta. In duobus uetustissimis exemplaribus Donatiani, scriptum erat ~~Conelecta. Sunt qui Babylonem~~ hic interpretētur Romā, quod mihi sanè non usquequaque probatur. Magis arbitror ~~Petrum id temporis uere Babylone uixisse. Sed Papias citante~~ Eusebio indicauit Petrum Babylonis nomine designasse Romam. ~~Verum idem Eusebius Papiæ autoritatem aliâs reijcit, quod quædam uelut ab apostolis audita commemoret, non audet dicere quæ non audierat, sed quæ non intellexerat, malens ingenium illi adimere quàm fidem. Id si quis non credit legat libri tertij caput ultimum, ubi pronunciat ingenue ex Papiæ opusculis quæ conscripsit liquere, ipsum fuisse exigui ingenij [illegible] [illegible], cuius imperitia dederit ansam errori Chiliastarum. Neque uero me fugit diuum Hieronymum~~

[redacted]

IN EPISTOLAM PETRI

APOSTOLI SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAPITE PRIMO

SIMON Petrus.) συμεὼν, id eſt, Symeon, quanquã ea uox Græcis uarie pronunciatur.

Coæqualem.) ἰσότιμον, id eſt, Parem, æqualẽ, ſiue eiuſdem precij nam hinc Greca uox compoſita eſt.

Dei noſtri & ſaluatoris Ieſu Chriſti.) Si coniunctim legas, intelligetur Chriſtus & deus & ſeruator dictus Petro, Sin diuiſim, dei pertinebit ad patrẽ, ſeruatoris ad Chriſtũ.

Et pax impleatur.) Notat hoc Beda, quod in priore epiſtola optarit multiplicari pacem, hic optat adimpleri. Græcis eſt idem uerbum.

Quomodo omnia &c.) Græca paulo ſecus habent, quàm Latina, ὡς πάντα ἡμῖν τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ, τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν δεδωρημένης, id eſt, Vt eius diuina uirtus omnia nobis largita eſt, quæ ad uitam ac pietatem pertinent. Et mox, Per agnitionem aptius erat quàm cognitionẽ ἐπιγνώσεως. Porrò δεδωρημένης poteſt eſſe genitiuus abſolute poſitus, & poteſt referri ad ἐπιγνώσει, ut hic ſit ſenſus, Per agnitionem dei, & Chriſti Ieſu domini noſtri, utpote diuina illius poteſtate omnia nobis largita quæ ad ſalutẽ pertinent. Perperam quidam initium nouæ ſententiæ faciunt à dictione quemadmodum, quum hæc pendeant ex ſuperioribus, Sic impleatur gratia dei, ut ab eo data ſunt omnia. Beda ſecus diſtinguit, ſed hoc modo, quemadmodum non habet ad quod reſpondeat. Idem admonet in Latinis codicibus duplicem fuiſſe lectionem, In quibuſdam ſcriptũ fuiſſe, Quæ ad uitam & pietatem donata eſt: in alijs, Quæ ad uitam & pietatem donata ſunt.

Propria gloria & uirtute.) διὰ δόξης καὶ ἀρετῆς, id eſt, Per gloriam & uirtutem. Hoc lo-

co lector admonendus est, uirtutem non esse δύναμιν, quam frequenter alias [redacted] τὴν, quæ opponitur uitio. Hoc admonere uisum est, quod Beda pro uirtute interpretatur [redacted] perspicuum est [redacted]os & inglorios cernens sua [redacted] uirtute recuperauit & gloria. Sentit aūt Petrus quū nos essemus obstricti uitiis, deum nobis impartisse suam iustitiam: quū essemus abiecti, contu[redacted]

[redacted] quem maxima & preciosa.) δι' ὧν [redacted] μέγιστα καὶ ἐπαγγέλματα, id est, Per quæ preciosa nobis & maxima promissa. Quanquam sermo Græcus nonnihil habet ambiguitatis, quod [redacted] rius præcessit, Omnia.

[redacted]Donauit.) δεδώρηται, id est, Donata sunt.

[redacted] τούτων, id est, Vt per hæc. Consentit uterque codex Donatiani.

Fugientes.) ἀποφυγόντες, id est, Aufugientes, uel potius, Si refugeritis. Est enim præteriti temporis.

[redacted]

Vos autem curam omnem.) καὶ αὐτὸ τοῦτο δὲ σπουδὴν πᾶσαν παρεισενέγκαντες ἐπιχορηγήσατε, id est, Et in hoc ipsum autem, curam omnem conferentes, ministrate. Cæterum præpositionem additam non expressit interpres, παρεισενέγκαντες, id est, Obiter, siue præterea inferentes, ut nostra cura accedat ad donum de quo dixit. Item ἐπιχορηγήσατε, id est, Insuper suppeditate: & hoc accessionem quandam sonat.

In fide uestra uirtutem.) Non est δύναμιν quod potentiam aut miraculum sonat, sed ἀρετὴν, quod bonitatem morum quæ fidem comitatur. Annotauit hoc & Beda.

In scientia abstinentiam.) ἐγκράτειαν, id est, Temperantiam.

φιλαδελφία Amorem fraternitatis.) φιλαδελφίαν, id est, Fraternum amorem, quod iam sæpius ad-
ἀγάπη monui. Porro quod fraternæ charitati subiicit ἀγάπην, hoc est, Dilectionem, aut bis idem dixit, aut ueluti generalius ac latius addidit [redacted] Christianorū inter se, quandoquidē hos fratres appellāt apostoli: dilectio ad uniuersos, eti-
φιλία am ethnicos. aut uehementius quiddā est ἀγάπη quam φιλία. aut φιλαδελφία ad affectū refertur, ἀγάπη ad executionē. Sed media sententia mihi magis arridet. Adsint & superēt, cum sit πλεονάζοντα non potest habere locū quod hic ascribit Beda, si aduersus bella uitiorum potiore uirtute preualuerint. Neque enim superare transitiuū est hoc loco, sed neutrū, idem
Additum pollens quod abundare. Laurentius offendi iinelegantia sermonis, si uobiscū adsit. Verū
à scriba si hoc nō interpretis sed scribę culpa cōmissum est. Hæc enim uobis quū adsint & superent: deinde lector parum attentus, reperiens cōiunctim scriptū uobiscum, putans aliquid deesse addidit, si. Quū hoc diuinassem, repperi germanā lectionem in utroque Constantiensi. Quod hic dicit adsint, Græce est ὑπάρχοντα, quod sonat suppetentia. Suppetit autē quod ad usum satis est. Id uerbū quoniā frugalius uidebatur, corrigens addit πλεονάζοντα, abundantiæ uocem. Nam mox est πάρεστι, quod eleganter sanè uertit, præsto sunt.

Et manu tentans.) μυωπάζων. Certum est dictionem esse compositam. Videtur autem deducta metaphora à muribus, qui parietē aut tabulā, aut si quid aliud obuiū fuerit, sequi solent, donec cauū nacti fuerint. Quanquam legitur μύωψ, & muscæ genus, oculos boum infestans, unde dictū uideri possit uerbū μυωπάζειν. Adiecit autē hoc apostolus, ut profundam cæcitatē exprimeret. Nam lusciosi magna corpora uident, ut ductu manuū non sit opus.

Magis satagite.) σπουδάσατε, id est, Date operam, siue studete. Nec est, Satagite magis,
Magis, corri- sed magis fratres satagite, ut magis sit corrigentis, non augentis: quasi dicas, Potius satagi-
gentis te, potiusquam hæc uobis desint date operam ut assequamini. Et hoc sanè loco malim date operam aut adnitamini quam satagite.

Vt per bona opera.) Per bona opera, apud Græcos non reperio additum.

Certā uestrā uocationē.) βεβαίαν, id est, Firmā, siue ratā. Melius aūt uestri, quam uestram.

Propter quod incipiam.) Longe aliud est Græce, οὐκ ἀμελήσω, id est, Non negligam, siue non omittam: etiamsi Beda legit & interpretatur, Incipiam. Quid quod ipse sermo præ se fert absurditatem. Quis enim dicitur semper incipere, quod assidue facit? Fortassis interpres, si tamen hoc uertit, respexit ad μελλήσω, duplicemque negationem uertit in affirmationem. Et haud scio an ille legerit οὐ μελλήσω, id est, non contabor.

Equidem

Equidē scientes.) καίπερ, id est, Licet, siue quanquam. Sic enim mitigat admonitionem.

In præsenti ueritate.) Lyranus indicat in nōnullis codicibus hic addi uolo, & omnino supplendum esse, non animaduertens accusatiuum casum pendere à uerbo quod præcessit commonefacere, quum dicimus admonebo te licet memorem.

Frequenter.) ἑκάστοτε, id est, Semper, hoc est, Non desinam quoad uiuam.

Post obitum.) ἔξοδον, id est, Exitum, meminerat enim tabernaculi.

Vt horum omnium.) Omniū, redundat. Nec addebatur in utroque codice Donatiani. Cui suffragabantur tres uetustissimi codices, qui mihi aderant in editione quarta. Est autem perturbatior aliquanto, & ob id obscurior huius sermonis contextus. Sic enim Græca componi poterant, σπουδάσω δὲ καὶ ἑκάστοτε, ἔχειν ὑμᾶς ποιεῖσθαι μνήμην τούτων μετὰ τὴν ἐμὴν ἔξοδον, id est, Quinetiam semper operam dabo, quo possitis horū mentionem facere post exitum meum. Nam ἔχειν hoc loco positum est pro posse, & refertur ad uerbum infinitum ποιεῖσθαι. Est autem idem uerbum quod paulo superius uertit satagite. *Ordo*

Non enim indoctas fabulas.) σεσοφισμένοις μύθοις, id est, Arte confictas fabulas. Atque haud scio, an interpres uerterit, Doctas fabulas, quas Petrus opponit simplici rusticanæque ueritati. Tales erant olim philosophorū argutę magis quam salubres disputationes, & hodie nonnullæ theologorū altercationes. Certe Beda Doctas legit, non indoctas. In codice Constantiensi uetustiore manebat incorrupta scriptura, in altero in erat rasum. *Sophismata*

Virtutē & prę scientiā.) δύναμιν καὶ παρουσίαν, id est, Virtutē, siue potentiā & aduentum. Nam ita frequēter uertit παρουσίαν. Apparet aūt scriptū fuisse prę sentiā: nam sic quoque nonnunquam uertit παρουσίαν, deinde uitio scribę mutatū fuisse, præscientiā. Et tamen ex illius dormitantia magni theologi, quorū de numero est Lyranus, mysteriū ingens parturiūt. Non quod illos insecter, qui quod potuerunt præstiterunt, sed quod miserandos existimem, qui coacti sint tractare sacras literas, non satis instructi literis, sine quibus, ut dignū est, illę tractari non queunt. In codice Donatiani uetustiore meliorisque fidei scriptū erat, Prę sentiam. Et huic suffragabantur exemplaria uetusta. Nam Petrus idem hoc dicit quod alicubi Paulus, se non prædicasse Christi aduentum sapientia uerbi, sed uirtute spiritus. *Præscīctia de prauatū, pro præsentia. Et hinc Lyranus lapsus*

Illius magnitudinis.) Illius, hic masculini generis est, & refertur ad deum, non ad magnitudinem.

In quo mihi complacui.) Quum hic profiteatur se fuisse unum qui in monte audiere transfigurato domino patris uocem, mirum est aliquos dubitasse an hæc epistola esset Petri. Necesse est enim si Petri non est, Ioannis aut Iacobi esse, aut eam uocem aliâs in monte proditam, aut aliquem sibi falso usurpasse titulum Petri, quorum illa non sunt uerisimilia, postremum autem etiam uehemēter absurdum. Et tamen ueteres, qui de huius epistolæ autore dubitabant, non ignorabant hoc in hac epistola scriptum esse. Illud constat euidens esse stili discrimen inter hanc & priorem.

Et habemus firmiorem.) καὶ ἔχομεν βεβαιότερον. Hoc loco uehementer sudant recentiores, quomodo explicare possint quod Petrus dixit, Prophetarum sermonem firmiorem, quam suum aut patris. Verum Græcis mos est, subinde comparatiuū pro positiuo usurpare. Id sensisse uidetur Augustinus, homilia ex quinquaginta trigesima secunda, locum hunc adducens, nihil offensus comparatiuo certiorem: sic enim ille legit, pro firmiorem. Deinde non simpliciter dixit prophetarum sermonem firmiorem, sed iam factum certiorem, attestante dictis illorum uoce patris. Postremo pater ipse quodammodo filij sui propheta fuit, ac præco, prædicens palàm omnia sibi placitura, quæ ille dicturus aut facturus esset. Atque hic sermo propheticus firmior erat, sermone prophetarū, quos illi uenerabantur: id quod Petrus non improbat, modo intelligant eas prophetias esse spiritualiter interpretandas, non more Iudaico. Atque hunc postremum sensum, ego puto germanum esse Petri, haud quaque tamen repugnaturus, si cui magis arridet Augustini cōmentum, de uerbis domini sermone 27. annotantis propheticum sermonem certiorem dictū, non ueriorem aut meliorem, quia poterant calumniatores uocem cœlo delatā, magicis tribuere præstigijs, quod de sermone prophetico non poterant, qui tamen ante præcesserat. *Lyranus tota aberrans uia* *Locus ante hac nō satis intellectus*

Propria interpretatione.) ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται, id est, Propriæ interpretationis nō fit. Græca uox dicta est à soluendo, quod conuenit rebus intricatis: uel ab adeundo, quod

magis congruit his quæ sequuntur. Non enim ipsi suapte uoluntate aggressi sunt ædere prophetias, sed impulsu spiritus sunt aggressi.

Spiritu sancto inspirati.) ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι, id est, A spiritu sancto rapti, siue agitati, siue impulsi.

EX CAPITE SECVNDO

ET eum qui emit eos, deum negant.) καὶ τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς δεσπότην ἀρνούμενοι, id est, Et qui se mercatus est dominum negantes.

Eorũ luxurias.) ἀπωλείαις, id est, Exitia siue perditiones. Interpres legisse uidetur ἀσωτίαις, siue ἀσελγείαις. Tametsi Græca exemplaria, quæ sane uiderim, consentiunt.

De uobis negociabuntur.) ὑμᾶς ἐμπορεύσονται. Vos cauponabuntur, & uobis ad quæstum abutentur, Vt autem depinxit Petrus, quod hodie uidemus, à plerisq; sacerdotibus nihil non ad quæstum trahi. Non cessat.) οὐκ ἀργεῖ, id est, Non tardat. Id nõ animaduertens Beda interpretatur, non cessat, id est, non desistit.

Si enim deus angelis peccantibus non pepercit.) Beda putat hic hyperbaton esse, ac tandem reddi illic: Nouit deus pios de tentatione eripere.

Angelis peccantibus.) ἁμαρτησάντων, id est, Qui peccauerant.

Sed rudentibus.) σειραῖς .i. Catenis. Rudẽtes interpres dixit ingentes funes ac nauticis similes. Augustinus alicubi pro rudẽtibus legit, carceribus. Rudẽtibus, Beda coacte interpretatur, cũ Græca uox sonet catenas. Addit in nõnullis codicibus haberi pro rudentibus rugientibus, quod utiq; reiecisset, si Græce nouisset & consuluisset Græcorũ exemplaria.

Inferni.) ζόφου, id est, Caliginis. Quanq; ζόφος Græce significat specum tartareum, & caliginem, atq; solis occasum.

In tartarũ tradidit.) ταρταρώσας παρέδωκεν, id est, In tartarũ detrusos tradidit uinculis.

Cruciandos in iudicium.) εἰς κρίσιν τηρουμένους, id est, In iudicium seruatos siue seruandos. Etiamsi nonnulli Græcorum codices habent τετηρημένους, id est, seruatos.

Originali mundo.) ἀρχαίου κόσμου, id est, Antiquo mundo. Sentit enim priscum mũdum ac recens conditum.

Iustitiæ præconem.) Aldina æditio non κήρυκα habet, sed κήρυγμα, ut referatur ad hoc quod sequitur, ὑπόδειγμα.

Custodiuit.) ἐφύλαξεν, id est, seruauit.

A nefandorum iniuria ac luxuriosa cõuersatione.) Græce est καταπονούμενον ὑπὸ τῆς τῶν ἀθέσμων ἐν ἀσελγείᾳ ἀναστροφῆς, id est, Ab ijs qui per lasciuam cõuersationẽ erant nepharij.

Damnauit exemplũ.) Non est hic παράδειγμα, sed ὑπόδειγμα, ut intelligas exemplum non quod imiteris, sed quod admoneat quid sit uitandum.

Locus hactenus parum intellectus Aspectu enim & auditu.) Græca nõnihil dissident à Latinis, βλέμματι γὰρ καὶ ἀκοῇ ὁ δίκαιος, ἐγκατοικῶν ἐν αὐτοῖς, ἡμέρας ἐξ ἡμέρας ψυχὴν δικαίαν ἀνόμοις ἔργοις ἐβασάνιζεν, id est, Aspectu enim & auditu iustus inhabitans inter illos, cotidie animã iustã, iniquis operibus excruciabat, siue explorabat. Significat enim illum cum oculos haberet sanctos, & aures sanctas abhorrentes ab omni turpitudine, grauiter discruciatum fuisse, quod uiuens inter illos, cogeretur cotidie uidere & audire quæ nollet. Hunc locum Beda non attingit. Facilis quidem est deprauatio inter ἐβασάνιζων & ἐβασάνιζον. Verum ingens est Græcorum codicum consensus, & si legas cruciabant, reclamat grammaticæ ratio, nisi nominatiuas uoces accipias pro genitiuis absolute, ὁ δίκαιος ἐγκατοικῶν, pro τοῦ δικαίου ἐγκατοικοῦντος.

Nouit deus.) κύριος .i. Dñs. Quanq̃ in his uerbis subinde aliud pro alio usurpãt librarij.

Seruare cruciandos.) κολαζομένους. Vt intelligas illos interim puniri dum seruantur. Interpres legisse uidetur κολασθησομένους. Atq; ita legisse uidetur Origenes, qui putauit impios dæmones non ante supremũ iudicij diem subijciendos incendio. Pro Origenis opinione facit, quod in Euangelio clamant dæmones, Venisti ante tempus cruciare nos. Verum hic non proprie de dæmonibus, sed de animabus impiorum agit.

Magis autem eos.) μάλιστα, id est, Maxime, nisi forte superlatiuum usurpatum est uice comparatiui, quod crebro fit in πρῶτος.

Dominationemq;.) καὶ κυριότητος .i. Autoritatẽ, hoc est, legitima preditos potestate. κύριος enim sæpe dicitur nõ simpliciter dñs, sed qui pollet autoritate, cuiq; ius est præscribendi. Sibi

Sibi placetes.) αὐθάδεις, id est, Præfracti, & quod uulgo dicunt, sui sensus, suiq; capitis.
Sectas non metuūt.) δόξας οὐ τρέμουσι, id est, Opiniones non tremunt. Quanq; hoc loco tremūt, pro metuunt positū est. Mihi sanè uidetur longe alius esse sensus, q; theologorum uulgus interpretatur, id quod cum omnium pace dixerim. Agit enim Petrus de præfractis & intractabilibus, qui nō obtemperant præfectis suis & episcopis: quos αὐθάδεις appellat, & τολμητὰς καὶ τῆς κυριότητος καταφρονοῦντας. Nec his cōtenti, non uerentur etiam maledictis incessere uiros gloria ac maiestate præditos. Nam hos, ni fallor, δόξας appellat, quemadmodum paulo superius κυριότητας. Porrò participiū βλασφημοῦντες, iuxta proprietatem Græcanici sermonis, infiniti uerbi loco positum est: Non metuunt maledicentes, pro eo quod erat, non metuunt maledicere. Videtur autem κυριότης minus quiddam esse, quàm δόξα. Nam herus quilibet in seruum habet κυριότητα, at non statim δόξαν. Princeps autem, aut magistratus δόξαν habet, unde læsæ maiestatis accersi solet, qui maiestatem uiolarit. Vtitur autem ijsdem uerbis, & in eundem sensum Iudas in epistola sua, κυριότητα δὲ ἀθετοῦσιν, δόξας δὲ βλασφημοῦσιν, id est, Dominationem uero spernunt, glorias autem blasphemant. Iam illud uerbum, introducere, scias esse subdititium, quum non sit nec in Græcis codicibus, nec in uetustis exemplaribus. Nam & in Constantiensi & Basiliensi scriptum erat, Sectas non metuunt blasphemantes, nec erat ullum inductionis aut rasuræ uestigium. Proinde lector offensus absurditate sermonis Latini, adiecit introducere. *Locus aliter explanatus, Sectas non metuunt*

Non portāt.) οὐ φέρουσι, id est, Non ferūt. Mirū quur hic placuerit portandi uerbum.

Aduersus se.) Post hæc uerba addunt Græci, παρὰ κυρίῳ, id est, Apud dominum. *Superest in Græcis*

Execrabile iudicium.) βλάσφημον κρίσιν, id est, Blasphemum iudiciū, quasi abominandum & mali ominis. Videtur enim βλάσφημον usurpasse pro δύσφημον.

Irrationabilia pecora.) ἄλογα ζῶα, id est, Muta animātia, neq; enim de ouibus tantum loquitur. Certe in epistola Iudæ uertit animalia. ἄλογον autem utrunq; sonat, & quod sermone caret, & quod rationis est expers.

Naturaliter.) γεγεννημένα, id est, Nata. Quanquā mihi uidetur illud γεγεννημένα apud Græcos additum loco scholij à quopiam qui uoluerit interpretari, quid esset φυσικά. Id alius in contextum transtulit. Sic enim dixit, naturalia ad captionem, quemadmodum dicimus, natus ad discendum, pro eo quod est, natura cōpositus. Deinde naturalia aliquis uertit in naturaliter. Alioqui quæ sunt animalia non naturalia? An homo non est animal naturale? Cęterum captio nō sonat hic fraudem, sed seruitutem. Nam est ἅλωσιν non θήραν, quod est psalmo centesimo uigesimo tertio. Et non dedit nos in captionem. Rursus trigesimo quarto. Et captio quā abscondit, ἡ θήρα. Porrò quod hic uertit perniciem Græcis est φθορά, quæ uox & exitiū declarat, & perniciem. Eandē uocem mox uertit corruptionem.

Diei delicias.) τὴν ἐν ἡμέρᾳ τρυφήν, id est, Diurnas delicias. Admonet Beda quosdā ita distinguere, Percipientes mercedem iniusticiæ uoluptatē, ut fœda uoluptas sit illis etiam supplicium, iuxta illud: Tradidit illos in reprobū sensum. At mauult sequi distinctionem quam ait se reperisse, in opusculis beati Gregorij papæ. Atqui si prior lectio recipitur, existimantes non habet suum casum. Quod autem dixit τὴν ἐν ἡμέρᾳ τρυφήν, aut significat illos in diem uiuere securos futuri, aut uult hoc turpiorem uideri luxum illorū, quod etiam interdiu comessentur, quum iuxta Paulum qui ebrij sunt, nocte ebrij sint. Ac de libidinoso noctu, mane sobrio, dicit Prudentius, Castumq; nugator sapit.

Coinquinationis & maculæ.) σπίλοι καὶ μῶμοι. Vtrunq; nominandi casu legendū est, nō paterno. Nā ipsos homines maculas uocat & inquinamēta, quo sit oratio uehemētior.

In cōuiuijs suis.) ἐν ταῖς ἀπάταις αὐτῶν, id est, In deceptionibus suis. Interpres pro ἀπάταις legisse uidetur ἀγάπαις. Porrò cum librarius non intelligeret agapen, quod Græce sonat charitatem, aliquoties usurpari pro conuiuio, suspicans locum esse mendosum, correxit ἀπάταις. Vsus est eadem uoce Iudas in epistola sua: qua de re nōnihil illic dicemus.

Luxuriantes uobiscum.) συνευωχούμενοι ὑμῖν, id est, Conuiuantes uobiscum. Quanq; potest ex his uerbis alius elici sensus, ut datiuus ὑμῖν referatur ad participium ἐντρυφῶντες, & συνευωχούμενοι ad illud ἐν ἀπάταις, ut hæc sit summa sententiæ, Insultantes uobis, ac male precantes in erroribus suis, dum inter se comessantur.

Plenos adulterij.) μεστοὺς μοιχαλίδος, id est, Plenos adulteræ mulieris, ut intelligas lasci-

uos & impudentes. Cyprianus exponens ſymbolum, legit plenos mœchationibus, ſi modo non fallit ſcriptura.

Inceſſabiles delicti.) ἀκαταπαύστους ἁμαρτίας, id eſt, Qui nõ poſſint cohiberi à peccãdo.

Pellicientes.) δελεάζοντες, id eſt, Ineſcantes: nam δέλεαρ eſca.

Ex Boſor.) τοῦ Βοσόρ, id eſt, Filium Boſor.

Suæ ueſaniæ.) ἰδίας παρανομίας, id eſt, Propriæ iniquitatis. Suſpicor interpretem legiſſe παραφρονίας, quæ uox ſonat intemperantiam ex immodico potu.

Turbinibus.) ὑπὸ λαίλαπος, id eſt, A turbine, ſiue à procella.

Exagitatæ.) ἐλαυνόμεναι, id eſt, Quæ feruntur, ſiue aguntur, ſiue impelluntur.

Tenebrarum reſeruatur.) εἰς αἰῶνα τετήρηται, id eſt, In æuum ſeruata eſt.

Superbia, pro ſuperba

Superbia enim uanitatis.) ὑπέρογκα γὰρ τῆς ματαιότητος φθεγγόμενοι. Arbitror interpretem ſcripſiſſe, ſuperba, ut reſpondeat ad ὑπέρογκα, idq́ librarij uitio mutatum in ſuperbia. Atq́ hanc cõiecturã non eſſe uanã indicat uetuſtior ille codex Donatiani. Cui ſuffragabatur exemplar Cõſtanſtienſe. Verti poterat ad hũc modũ: Nam uehemẽter faſtuoſa uanitatis uerba locuti, ineſcãt in cõcupiſcẽtijs carnis, laſciuijs. Nõ abludit ſenſus ab illo Iuuenal.
Sed peiores, qui talia uerbis
Herculis inuadunt, & de uirtute locuti. &c.

Pelliciunt in deſiderijs. δελεάζουσιν, id eſt, Ineſcant. Recte tamen uertit interpres.

Luxuriæ.) ἀσελγείαις, id eſt, Laſciuijs.

Locus perplexus, excuſſus, Qui paululũ fugiunt.

Qui paululũ effugiunt.) τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας, id eſt, Qui uere aufugerunt. Valla ſuſpicatur interpretem uertiſſe planè, idq́ deprauatum in paulum. Mihi probabilius fit, pro ὄντως interpretis exemplar habuiſſe ὀλίγως, aut certe οὕτως. Nam hoc aduerbiũ frequenter habet uim extenuandi, quod à ueteribus annotatũ eſt. Euãgelio Ioannis, Sedebat Ieſus ſic ſuper puteũ. Qui ſic aufugerũt, id eſt, qui utcunq́ aufugerũt. Cõſtat enim Hieronymum legiſſe paululũ in libris aduerſus Iouinianũ, quũ ait, ut qui paululũ refugerint à peccatis, ad ſuũ reuertantur errorem. Torquet autẽ locus hic & alijs ſcrupis. Etenim noſtri codices hinc incipiunt nouã ſententiã, Qui in errore conuerſant: ut accipiamus eos qui pelliciunt alios ad luxum, in hoc errare, quod alijs libertatem pollicentur, quũ ipſi ſint ſerui turpitudinis. Verum hunc ſenſum nullo modo patitur ſermo Græcus, qui ſic habet, δελεάζουσιν ἐν ἐπιθυμίαις σαρκὸς ἀσελγείαις τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας, τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους. Etenim ſi hic ſenſus quem nos ſequimur eſſet germanus, legendũ erat, ἐν πλάνῃ ἀναστρεφόμενοι. Nunc & caſus participij, & additus articulus repudiat hanc interpretationẽ. Verum hoc ſublato, manet alter ſcrupulus, utrũ hæc particula τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους, pertinet ad pellicientes an ad pellectos, Si ad pellectos, uidetur deeſſe coniunctio, καὶ τοὺς ἐν πλάνῃ. Verum hoc erat tolerabile. Ego malim referri ad pellicientes, ut particula τοὺς ἐν πλάνῃ, pendeat à participio ἀποφυγόντας, ſi modo patitur ſibi iungi caſum accuſandi. Itaq́ ſenſus erit, Pelliciunt eos ineſcatos uoluptate, qui uel paululũ cœperint refugere ab ipſis, in hoc errãtibus, quod ipſi ſerui turpitudinis pollicentur alijs libertatem. Porrò quod hic uertit corruptionis, Græcis eſt φθορᾶς, quod ante uerterat perniciem, hic Latinius erat corruptelæ.

Huius & ſeruus eſt.) τούτῳ καὶ δεδούλωται, id eſt, Huic etiam in ſeruitutem addictus eſt.

Facta ſunt eis &c.) τὰ ἔσχατα χείρονα τῶν πρώτων, id eſt, Poſtrema deteriora primis.

Non cognoſcere.) μὴ ἐπεγνωκέναι, id eſt, Non cognouiſſe.

In uolutabro luti.) εἰς κύλισμα βορβόρου, id eſt, Ad uolutationem cœni, ut ſubaudias, reuerſa. Hieronymus in epiſtola ad Furiam citat, Ad uolutabrũ. Et Ambroſius ad uirginem deuotam, Velut ſus lota iterũ in uolutationem. Exemplar Conſtantienſe uetuſtius tenebat ueſtigium germanæ lectionis, ſed eraſor ex uolutabrum fecerat uolutabro.

EX CAPITE TERTIO

HAnc ecce.) ταύτην ἤδη, id eſt, Hanc iam. Interpres legiſſe uidetur ἰδού.

In quibus.) ἐν αἷς. Mirum eſt Laurentiũ non fuiſſe offenſum hac ſermonis forma, epiſtolã in quibus. Beda ſenſit aliquid. Eoq́ ſcribit, in quibus epiſtolis, ſiue in eis ad quos ſcribit. Atqui hoc poſterius non conſiſtit, quum αἷς ſit generis fœminini. Ad epiſtolam igitur referẽdus articulus. Sed reclamat numerus. Is ſcrupulus facile diſcutitur. Etenim quum dicit alteram epiſtolam, duarum meminit

meminit. ἐν αἷς igitur ad utranque pertinet epistolam, priorem ac posteriorem.

In commonitione.) Nonnulli codices habebant, ἐν ἐπιγνώσει, id est, In cognitione.

Quæ prædixi uerborum.) τῶν προειρημένων ῥημάτων, id est, Prædictorum uerborum, siue uerborum quæ prædicta sunt à prophetis.

Vestrorum præceptorum.) ἐντολῆς, id est, Præcepti, numero singulari. Potest autē duplex esse sensus. Quanquam alter ab altero minimū deuariat, Præcepti nostri qui sumus apostoli domini ac seruatoris, Ac præcepti domini & seruatoris, quod per nos illius apostolos, accepistis: ut intelligas additū τοῦ κυρίου, propter autoritatem præcepti. Nam apostolus alterius nomine refert quod refert. [redacted] *Duplex sensus*

Ab initio creaturæ.) κτίσεως, id est, Conditionis siue creationis. [redacted]

Latet enim eos uolentes.) Id est, uolentes, & sponte hoc nesciunt, hoc est scire nolunt.

Cœli erant prius.) ἔκπαλαι, id est, Olim. Hic Beda indicat duplicem lectionem, alte[redacted]quam habemus, alteram huiusmodi. Cœli erant olim de aqua & per aquam constitu[redacted]congruit cum Græcis exemplaribus.

[redacted] tunc mundus.) ὁ τότε κόσμος, id est, Qui tunc erat mundus, a[redacted]

~~Patienter agit.)~~ μακροθυμεῖ, id est, Longanimis est, ut ad uerbum reddam.

Ad pœnite[redacted] siue capere, aut complecti. Quanquam χωρεῖν sonet etiam ire siue incedere.

Sicut fur.) Hic additum est in Græcis codicibus, ἐν νυκτὶ, id est, In nocte, ex Euangelio (opinor.

Dissoluenda sunt.) λυομένων, id est, Cum dissoluantur.

Festinantes in aduentum.) σπεύδοντας τὴν παρουσίαν, id est, Accelerantes aduentum.

Per quem cœli.) Quem, ad diem refertur, non ad dei aut domini, siue quod Lyranus indicat ad aduentum, Nam Græce est δι᾽ ἧς.

Ignis ardore.) καυσούμενα, id est, Aestuantia. Idem uerbum paulo superius uertit, calore, καυσούμενα λυθήσονται.

Tabescent.) τήκεται, id est, Liquescunt, præsentis temporis, quum tamen præcedat λυθήσονται, nisi præsentis temporis catachresis est uice futuri.

Et promissa.) κατὰ τὸ ἐπάγγελμα, id est, Iuxta promissum.

In quibus iusticia.) ἐν οἷς. In quibus, referri potest uel ad cœlos ac terram, uel ad expectantes. At mihi quidem aptius referri uidetur ad nos, qui expectamus nouos cœlos ac terram nouam, si iuste uiuamus, ut mereamur frui nouitate creaturæ.

Immaculati & inuiolati.) ἄσπιλοι καὶ ἀμώμητοι, id est, Immaculati & irreprehensibiles siue incontaminati. Miror unde hic inuiolati uocabulum uenerit in mentem interpreti. Nisi quod inuiolata dicitur uirgo incorrupta.

Deprauant.) στρεβλοῦσι, id est, Detorquent.

Custodite.) φυλάσσεσθε, id est, Obseruate siue cauete.

Ne insipientium &c.) τῇ τῶν ἀθέσμων πλάνῃ συναπαχθέντες, id est, Nefariorum errore abducti. Miror quid legerit interpres qui uertit insipientium. Nec est simpliciter abducti, sed συναπαχθέντες, hoc est simul abducti cum alijs. Augustinus libro de ciuitate dei xx. cap. XVIII. totum fermè hoc caput ad hunc adducit modum: Venient in nouissimo die rum illusione illudentes, secundum proprias concupiscentias suas euntes, & dicentes, Vbi est promissum præsentiæ ipsius? Ex quo enim patres dormierunt, sic omnia perseuerant ab initio creaturæ. Latet enim illos hoc uolentes, quia cœli erant olim, & terra de aqua, & per aquam constituta dei uerbo, per quem qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperijt. Qui autem nunc sunt cœli & terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in die iudicij, & perditionis hominum impiorum. Hoc unum uero non lateat uos fratres charissimi, quia unus dies apud dominum sicut mille anni, & mille anni sicut dies unus. Non tardat dominus promissum suum, sicut quidam tardantem existimant, sed patienter fert propter uos, nolens aliquem perire, sed omnes in pœnitentiam conuerti. Veniet autem dies *Petri secunda epistola autoris olim incerti*

domini ut fur, in quo cœli magno impetu transcurrent, elementa autem ardentia resoluentur, & terra & quæ in ipsa sunt opera resoluentur. His ergo omnibus pereuntibus, quales oportet esse uos in sanctis conuersationibus, expectantes & properantes ad præsentiam diei domini, per quam cœli ardentes soluentur, & elementa ignis ardore decoquentur. Nouos uero cœlos, & terram nouam, secundum promissa ipsius expectamus, in quibus iustitia inhabitat. Hactenus Petri apostoli uerba retulimus, partim ut ex collatione sensus esset dilucidior, partim, ut appareret quantopere Augustini lectio ab hac nostra dissideat æditione. [redacted]

IN EPISTOLAM IOANNIS APOSTOLI PRIMAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

Manus nostræ contrectauerunt, locus uarie distinctus

QVOD fuit.) ὃ ἦν, Id quod erat, quemadmodum uerterat in Euangelio, In principio erat uerbum.

Contrectauerunt.) ἐψηλάφησαν. Quod diuus Hieronymus fermè citat, palpauerūt. Idem uerbum uertit, palpate & uidete, Lucæ XXIIII. Potest autē hic sermo trifariam distingui. Vno modo, ut principale comma pręcedat hanc partem, Et manus nostræ contrectauerunt &c. Id quod erat ab initio, quodq́ audiuimus ac uidimus ac perspeximus de sermone uitę, idem etiam manibus contrectauimus. Altero sic, ut post hyperbaton redeat ad id qđ instituerat dicere. Quod uidimus, inquam, & audiuimus, annunciamus uobis. Tertio modo ut principale comma sit, post uidimus, ut hic sit sensus. Quod erat ab initio uerbum, sicut audiuimus auribus, uidimus oculis, nec simpliciter uidimus, sed multo tempore cum illo uersati, spectatores fuimus, quin & manibus contrectauimus uerbum uitæ, uita enim nostra quæ prius latebat, exposita fuit sensibus corporis, itaq́ licuit uidere. Quod igitur tot modis compertum habemus, id etiam testificamur & annunciamus uobis. Deinde more suo repetit quod dixerat, Quod uidimus & audiuimus annunciamus uobis. Contextus orationis fere conuenit cum Euangelico, Quod erat ab initio, repetit in fine periodi, quæ erat apud patrem. Illud admonendus lector Græci sermonis ignarus, in primo ac tertio loco, uidimus esse ἑωράκαμεν, in medio esse ἐθεασάμεθα, illud est simpliciter uidere, hoc spectare & contemplari, uelut in hoc expositum.

Et societas nostra sit.) ἡ κοινωνία δὲ ἡ ἡμετέρα, id est, Et societas uero nostra. Neq́ additur apud Græcos, sit: aptius autem subaudietur, est.

Vt gaudeatis.) Græce tantum, est ut gaudium uestrum sit plenū, siue impletum. Suffragabatur Græcis uetustius exemplar Constantiense. cui hoc magis habeo fidem, quod is qui scripsit indoctior fuit, quàm ut posset aliquid deprauare. Nec aliter adducit in commentarijs Augustinus ac Beda. Quanquam ille legit nostrum gaudium non uestrum, sed

refragantibus

refragantibus Græcis codicibus, quos quidem adhuc uiderim. Alioqui mihi non displiceret pronomen primæ personæ.

Et hæc est annūciatio quam audiuimus.) Græcis est ἐπαγγελία, quod magis sonat promissionem, quanq; ἐπαγγέλλω uox anceps est. Apud Græcos sunt quatuor uoces diuersæ, quas interpres eodem modo reddidit. Prima est καταγγέλλομεν, secunda ἐπαγγέλλομεν, tertia ἀναγγέλλομεν, quas uertit annunciamus, quarta ἐπαγγελία, quā uertit annunciationē. Mihi nō displicet promissionis uerbū, nisi quod parū apte cohærent quæ sequuntur, quod deus lux est, & tenebræ in eo non sunt ullæ. Hic non fit mentio promissionis, nisi torqueas, Sed quod filius annunciauit à patre, hoc apostolus acceptū à filio renunciat nobis. Nam id proprie sonat ἀναγγέλλω. Siquidē illud quoniā, nō est cōiunctio causæ, sed ἐιδική. Quid annuncias? deum esse lucem. Multis præterea locis hoc capite ὅτι reddit per quoniam & quia. | ἐπαγγέλλω καταγγέλλω ἀναγγέλλω

EX CAPITE SECVNDO

Aduocatum habemus.) παράκλητον ἔχομεν, id est, Patronum habeamus. Quanquam hic uariant exemplaria Græcorum. uetustius exemplar Constantiense consentiebat cum Græca lectione.

Qui dicit se nosse deū.) ὁ λέγων, ἔγνωκα αὐτόν, id est, Qui dicit, noui eū.

In Christo manere.) Græce est, in eo. Consentiebat exemplar Constantiense, & Augustinus. Et mox pro charissimi, Græcis est ἀδελφοί.

Quod audistis.) Addunt Græci, ἀπ' ἀρχῆς, id est, Ab initio, in posteriore parte.

Iterū mandatū nouum.) πάλιν aptius reddidisset rursus, aut cōtra. Nam Græca uox & cōtrarietatē declarat & iterationē. Hic aūt nō repetitionis, sed cōtrarietatis est declaratio.

Et in ipso & in uobis.) Prius & redundat.

Tenebræ transierunt.) παράγεται, id est, Transeunt. Quod uerum est, ὃ ἐστιν ἀληθὲς ἐν αὐτῷ καὶ ἐν ὑμῖν, id est, Id quod uerum est in illo, idem uerum est & in uobis. Nec enim apud Græcos, quod, referri potest ad mandatum.

Scribo uobis infantes.) παιδία, id est, Pueri siue filioli, sed melius pueri.

Scribo uobis patres.) Hic Græce est ἔγραψα, id est, Scripsi: ac mirum est eandem particulam quæ ad patres pertinet, iisdem uerbis repeti cum reliquarū nulla repetatur. Qua tamen in re Latini codices uariant. In uetustissimo Cōstantiensi sic habebatur, Scribo uobis filioli, quoniam remittuntur uobis peccata, propter nomen eius. Scribo uobis patres, quoniam cognouistis eum qui ab initio est. Scribo uobis adolescentes, quoniam uicistis malignum, Scribo uobis infantes, quoniā cognouistis patrē, Scribo uobis patres, quia cognouistis eum qui ab initio est, Scribo uobis adolescentes, quia fortes estis, & uerbū dei in uobis manet, & uicistis malignū. In hac lectione eadē particula bis ponitur, Scribo uobis patres, quia cognouistis eū qui ab initio est. Consentiebat exemplar Basiliense, nisi quod postremo loco nō erant adolescentes sed iuuenes. At in altero Constantiensi erant hic quoq; adolescentes, nisi quod rasor ille ex adolescentibus fecerat iuuenes. Aberat tamen particula de patribus iterata, quæ constanter habetur in Græcis codicibus, & recitatur ab Augustino, qui nō dissimulat iterationē. Ascribit enim, Cōmendat & repetit. Hoc admonuisse retulit, quod in plerisq; uulgatis æditionibus, temerarii sustulerūt hanc particulam. Illud annotandum, Augustinus pro adolescentes legit iuuenes. Et quanq̄ pleriq; Latinorum codices priore loco habent adolescentes, posteriore iuuenes, tamen apud Græcos eadem est dictio νεανίσκοι. Obganniet hic forte morosulus aliquis, ἄπαγε istas minutias. Imò ad has impingere posset etiam oculatus theologus, Græcarū literarū ignarus. Quū enim addit quoniā fortes estis, subindicare uidetur robustiorem ætatem quàm sit adolescentum. Ipse prorsus in hoc fuissem philosophatus, nisi Græca lectio doceret nihil esse nouæ sententiæ, sed prioris inculcationem. Quod autem diminutiuum est νεανίσκοι pro νέοι siue νεανίαι, abusus est uocis. Iam in prima parte filioli, non est παιδία, sed τεκνία. Rursus quod est infantes Græcus habet παιδία, quum infans Græcis dicatur βρέφος aut νήπιος. Tres igitur distinguit ætates, puerorum iuuenum & senum, & unamquanq; bis ponit, nisi quod in pueris mutat uocabulum, in patribus ac iuuenibus nequaquam. Tribuit autem cuiq; quod congruit, Pueri per inscitiam labuntur. His igitur condonantur peccata. Iidem aliquando per ætatem nec parentes agnoscunt suos, Ideo gratulatur iis, quod cognoscunt patrem cœlestem. | Scribo nobis patres. Locus mire confusus in nostris

Senes

Senes meminerunt antiqua priscaque, Nihil autem patre illo antiquius. Iuuenes solido uescentes cibo, ualent robore. Ideo dicuntur uincere diabolum, & habere uerbum dei in ipsis manens, ex hoc enim cibo robur est iuuentutis Euangelicæ. Iam quod apud Græcos in postrema particula habetur ἔγραψα, quum in cæteris habeatur γράφω, puto nihil ad sensum referre. Non prætcribitur & illud, in coniunctione ὅτι esse nonnihil amphibologiæ quod hic sensus accipi potest. Ideo scribo uobis quod uobis remittuntur peccata: aut hic, Hoc ipsum scribo uobis, quod uobis remittuntur peccata.

Vicistis malignum.) τὸν πονηρὸν, id est, illum malum, nimirum Satanam. Nam malignus latine loquentibus dicitur inuidus parumque candidus.

Distinctio Græcorum Omne quod in mundo

Omne quod in mundo est.) Secus Græci distingunt atque nos, quanquam sensus est idẽ, ὅτι πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ, ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκὸς, καὶ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἀλαζονία τοῦ βίου, οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ πατρὸς, id est, Quicquid est in mundo, uidelicet, concupiscentia carnis & concupiscentia oculorum, & superbia uitæ, non est ex patre. Interpres conatus est dilucidius reddere & reddidit obscurius, Quũ enim dicat, quæ non est ex patre, uidetur sola uitæ superbia non esse ex patre. At iuxta diuum Augustinum, tria dicit, quæ non sunt ex patre. Primum pertinere uidetur ad uoluptates, secundum ad ostentationem imaginum & nobilitatis, tertium ad dignitates mundanas.

Superbia uitæ.) ἡ ἀλαζονία τοῦ βίου, id est, Fastus siue strepitus uitæ, seu facultatum: nam βίος utrunque significat. Neque enim hic est ζωὴ quæ uox declarat uitam qua spiramus, βίος significat uictum & omnes facultates ad uitæ usum pertinentes, & uitæ genus, & ipsam uitam, unde μακρόβιοι. & βιωτικὰ Paulus appellat quæ ad corporis subsidium pertinent.

Antichristus uenit.) Venit, præsentis temporis est, ἔρχεται, aut certe futuri.

Nunc Antichristi.) καὶ νῦν, id est, Et nunc, id est, nunc quoque sunt pro uno multi. Nec est sunt sed γεγόνασι, id est, facti sunt, hoc est, cœperunt esse.

Nouissima hora.) Græci horam ponunt aliquando pro tempore.

Ex nobis prodierunt.) ἐξῆλθον, id est, Exierunt: quum enim significatur defectio à communione non origo, non apte quadrat prodierunt. Exierunt legit Augustinus.

Quasi ignorantibus.) ὅτι οὐκ οἴδατε, id est, Quod non cognouistis.

Et quoniam omne mendacium.) Hoc apud Græcos non est separatum, sed pendet ex superioribus, Scripsi uobis non quasi nescientibus ueritatem, sed scientibus eam, & quod omne mendacium ex ueritate non est: id est, hoc quoque scientibus, nullum mendacium esse ex ueritate.

Qui confitetur, filium & patrem habet.) Hæc non reperio in Græco codice, ne in Aldina quidem æditione.

Quam ipse pollicitus est nobis.) Rectius erat, Qua promisit nobis uitam æternam. Est enim idioma Atticum, promisit promissionem.

Sicut unctio eius.) ὡς τὸ αὐτὸ χρίσμα, id est, Sicut ipsa unctio. Augustinus certe legit manete in ipsa, quanquam hic legit unctio ipsius.

Manete in eo.) Augustinus legit in ipsa, ut referat ad unctionẽ. Græci codices habent μενεῖτε, id est, manebitis. Cũ meis exemplaribus cõsentiebat æditio Hispaniensis & aldina.

Non confundamur ab illo.) Sensus esse potest, ut illum non pudeat nostri.

EX CAPITE TERTIO

Videte qualem.) ἴδετε. Anceps est, an sit uidetis, an uidete, neque magni refert ad sententiam.

Nominemur & simus.) Et simus, apud Græcos non additur. Adiectum uidetur ne quis parum esse putaret nominari, quod indicat Augustinus ita scribens. Nam qui uocantur & non sunt quid prodest illis nomen? Verũ hic loquitur de nomine quod à deo tribuitur. Hic non est discrimen inter dici & esse.

Non nouit nos.) ὑμᾶς, id est, Vos, secundæ personæ.

Sanctificat se sicut.) ἁγνίζει, id est, Purificat.

Sicut & ille sanctus.) ἁγνός, id est, Purus & castus.

Et iniquitatem facit.) Et pro etiam dictum est, ut sit sensus, Quisquis committit peccatum, idem committit iniquitatem.

Non

Non uidit eum nec cognouit.) οὐδὲ ἔγνωκεν, neq; nouit, Græca uox ſignificat actum inhærentem, quaſi dicas, cognitũ habere. Nam ut cognoſcit qui diſcit, ita cognoſcere deſijt, qui didicit, cognitũ autem habere aut noſſe nõ deſijt, Sed deterius eſt quod quidam habet (ſciuit eum

In hoc ap.) εἰς τοῦτο, id eſt, Ad hoc, ſiue in hoc, ut ſit accuſatiui caſus.

Omnis qui nõ eſt iuſtus. πᾶς ὁ μὴ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην. i. Omnis qui nõ facit iuſticiam

Fratris autem eius.) Subaudiendum, opera, τὰ δὲ τοῦ ἀδελφοῦ.

In hoc cognouimus charitatem dei.) Dei, redundat iuxta Græcum codicem, licet adſdatur paulo inferius.

Suadebimus corda noſtra.) πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν, Auguſtinus legit perſuademus cordi noſtro, quaſi dicas ſatisfacimus cordi noſtro. Cor enim interpretatur conſcientiam. Græca uox πείθω quũ ſignificat ſuadendo flectere, nonnunquam habet accuſandi caſum, quum obtemperare, dandi tantum. Vſus eſt hac uoce Paulus ſimiliter ad Galatas primo. Modo enim homines perſuadeo an deum. Quidam uetuſtus codex pro perſuademus habebat cuſtodimus, Conſentiebat alter Conſtantienſis.

Si reprehenderit nos cor noſtrum.) ἐὰν καταγινώσκῃ ἡμῶν ἡ καρδία. Poteſt accipi, ſi condemnarit nos cor noſtrum.

Si cor noſtrum non reprehenderit nos.) μὴ καταγινώσκῃ. Mirum quid ſequutus Auguſtinus hic legat, Si cor male non ſenſerit, Nam hoc interpretatur etiam.

De ſpiritu.) ἐκ τοῦ πνεύματος, id eſt, Ex ſpiritu. Hoc autem ita dictum eſt, ut quum ita loquimur, bibo de uino tuo, pro eo quod erat, bibo uinum tuum.

EX CAPITE QVARTO

OMni ſpiritui.) Latinius erat, cuiuis ſpiritui, hoc eſt ſine delectu, & ſi poſitum eſt pro, an, ſiue, num, an ex deo ſint.

In hoc cognoſcitur.) γινώσκετε, id eſt, Cognoſcitis, ſiue cognoſcite. Interpres legiſſe uidetur γινώσκεται.

Et omnis ſpiritus qui ſoluit Ieſum ex deo non eſt.) Hanc particulam nõ reperio in Græcis codicibus quos ego ſanè uiderim, ſed pro eo ſic habetur, καὶ πᾶν πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογεῖ τὸν χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ἐκ θεοῦ οὐκ ἔστι, id eſt, Et omnis ſpiritus qui non confitetur Chriſtũ in carne ueniſſe, ex deo nõ eſt. Hiſtoria tripertita indicat hunc locum ab hæreticis deprauatũ. Ego magis ſuſpicor hanc particulam additam aduerſus hæreticos: quorum alij Chriſto ſic tribuebant humanam naturam, ut adimerent diuinam, alij ſic tribuebant diuinam, ut adimerẽt humanam. Alij ſemihominem eſſe uolebant, ſic tribuentes corpus humanum, ut negarent illi fuiſſe animam humanam. Certe quod Græci legunt, magis congruit cum phraſi Ioannis apoſtoli, cui peculiare eſt contrariam ſententiam ſuccinere priori, quo magis infigat animis quod dictum eſt. Quod genus ſunt illa: Qui credit in filium dei, habet teſtimonium dei in ſe. Qui uero non credit filio &c. Ac mox, Qui habet filium dei, habet uitam: qui non habet filium dei, uitam nõ habet. Qui confitetur ex deo eſt, qui non confitetur ex deo non eſt. Et huiuſmodi figuris totus huius ſermo ſcatet. Cyprianus libro aduerſus Iudæos ſecundo cap. VII. refert hunc locum iuxta Græcorum lectionem: Omnis ſpiritus qui confitetur Ieſum Chriſtum ueniſſe in carne, de deo eſt. Qui autem negat eum in carne ueniſſe de deo non eſt, ſed de Antichriſti ſpiritu. Apud Auguſtinum in homilijs, quibus enarrat hanc epiſtolam in contextu qui præfertur commentariolo, citatur hic locus quemadmodum legunt Græci & Cyprianus. Et tamen in fine interpretatur & hoc: omnis ſpiritus qui ſoluit Chriſtum non eſt ex deo, ut appareat hanc particulam fuiſſe in illius codice tertiam, quaſi legerit: Omnis qui confitetur, omnis qui non confitetur, omnis qui ſoluit: aut certe tum temporis uariaſſe lectionem eccleſiaſticam, & Auguſtinum neutram uoluiſſe præterire. In neutro codice Conſtantienſi addebatur. Sed hac de re ſit ſuum cuique liberum iudicium, ego quod in Græcis codicibus reperi trado, nec probans, nec improbans diuerſam lectionem.

Græca diſſonant à noſtris Et omnis ſpiritus q.ſ. locus uarie lectus

Et hic eſt antichriſtus. καὶ τοῦτό ἐστιν τὸ τοῦ ἀντιχρίστου, id eſt, Et hic eſt ille Antichriſti, ut ſubaudias ſpiritus. Mecum facit Cyprianus quem paulo ante citauimus.

De quo audiſtis q̃m uenit.) ὅτι ἔρχεται, id eſt, quod uenturus eſt. Ita legit Auguſtinus.

Et uiciſtis eum.) Eos eſt Græce, αὐτούς. Græcæ lectioni ſuffragabatur uterq; codex Cõſtantienſis

ſtantienſis,niſi quod in recentiore, ueſtigia deprauatoris teſtabantur ex eos, factum fuiſſe eum. Auguſtinus legit eum,& interpretatur. Cæterum αὐτοὺς refertur ad duos, Antichriſtum & mundum.

De mundo loquuntur.) ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι, id eſt,Ex mundo loquuntur. Non enim eſt ſenſus, eos loqui de mundo, ſed ex affectu mundi cuius ſunt. Sicut in Euangelijs annotatum eſt, Qui de terra eſt, de terra loquitur.

In hoc cognoſcimus.) ἐκ τούτου,id eſt, Ex hoc.

Quoniam ipſe prior.) Prior, non eſt in Græco codice. Cui conſentiebat uetuſtius exemplar Conſtantienſe,niſi quod recentior aliquis in ſpatio aſſcripſerat prior, ceu ſcholij uice. Nobiſcum facit & Auguſtinus. Propitiationem pro peccatis noſtris. Beda admonet, opinor & Auguſtinus in quibuſdam uice huius uocis propiciationem eſſe litatorem. Litat autem qui ſacrificio placat. Auguſtinus interpretatur ſacrificationem.

Si deus dilexit nos.) εἰ οὕτως, id eſt, Si ſic deus dilexit nos.

In hoc cognoſcimus quoniam in eo manemus & ipſe in nobis quoniam.) ὅτι utrobique eſt αἰτιολογικόν, Per hoc cognoſcimus nos in illo manere, & illum in nobis, quod de ſpiritu ſuo dedit nobis.

De ſpiritu ſancto ſuo.) Sancto redundat. Conſentiebat utrunque uolumen Conſtantienſe.

Et credidimus charitati.) Græce eſt, charitatem.

Timor pœnam habet.) κόλασιν, id eſt, pœnam ceu potius punitionem aut cruciatum. Auguſtinus legit tormentum: ubi enim timor, ibi non eſt tranquilla conſcientia.

Nos ergo diligamus deum.) αὐτόν, id eſt, Eum, non deum.

Quoniam deus prior.) ὅτι αὐτὸς πρῶτος, id eſt, Quoniam ipſe prior, ſiue primus.

Quem uidet, deum quem non uidet.) Vtrobique Græcis eſt ἑώρακε, id eſt, uidit. Nec enim neceſſe eſt uidere ut diligas, ſatis eſt uidiſſe, ut cognoſcas. Nihil autē amatur niſi cognitum. Niſi ſic accipias uerbum Græcum, ut ſignificet actum inhærentem.

Habemus à deo.) ἀπ' αὐτοῦ, id eſt, Ab eo.

EX CAPITE QVINTO

Spiritus, pro deus — CVm deum diligamus.) Cum deum dilexerimus, ſiue diligimus.

Et mandata eius faciamus.) τηρῶμεν, id eſt, Seruauerimus, ſiue ſeruemus.

Quoniam Chriſtus eſt ueritas.) ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια, id eſt, Quod ſpiritus eſt ipſa ueritas. Veritas eſt, Hebraice dixit, pro uerax eſt. Caro fallax, ſpiritus neſcit mētiri. In rebus uiſibilib. fucus eſt, in rebus æternis ueritas eſt.

Tres ſ.q.t.d. locus uarius ac difficilis — Tres ſunt qui teſtimonium dant in cœlo.) In Græco codice tantum hoc reperio de teſtimonio triplici, ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, id eſt, Quoniam tres ſunt qui teſtificantur, ſpiritus, & aqua, & ſanguis. Diuus Hieronymus præloquens in epiſtolas canonicas, ſuſpicatur hunc locum fuiſſe deprauatum à Latinis interpretibus, & à nonnullis omiſſum fuiſſe teſtimonium patris, filij, & ſpiritus ſancti. Et tamen iuxta noſtram æditionem adducit hunc locum Cyrillus in opere, cui titulum fecit de theſauro, libro xiiij. capite penultimo: Rurſum, inquit, Ioannes in eadē epiſtola ait: Quis eſt qui uincit mundū, niſi qui credit quia Ieſus eſt filius dei? Hic uenit per aquam & ſanguinem & ſpiritum Ieſus Chriſtus, non in aqua ſolum, ſed in aqua & ſanguine. Et ſpiritus eſt qui teſtimonium perhibet. Spiritus enim ueritas eſt. Quia tres ſunt qui teſtimoniū perhibent ſpiritus aqua & ſanguis, & hi tres unum ſunt. Si teſtimonium hominum accipimus, teſtimonium dei maius eſt &c. Hactenus Cyrillus, uir ni fallor orthodoxus. Atque hic cum dimicet aduerſus Arianos, plurimaque in illos congerat è diuinis libris teſtimonia, probabile nō eſt illum omiſſurum fuiſſe telum, quo maxime confici poterant illi, ſi aut ſciſſet aut crediſſet hoc fuiſſe ſcriptum ab apoſtolo. Colligit autem Cyrillus ſpiritum ſanctū eſſe deum: non ex eo quod additur & hi tres unum ſunt, ſed ex eo quod ſequitur, ſi teſtimoniū hominum accipimus, teſtimoniū dei maius eſt, quod ad ſpiritū refert cuius ante facta mentio. Iam Beda locum hunc diligenter enarrans cum accurate multiſque uerbis exponat teſtimonium triplex in terra, nullam mentionem fecit teſtimonij in cœlo patris uerbi & ſpiritus. Nec huic tamen uiro defuit omnino linguarum peritia, nec in obſeruandis antiquis exemplaribus diligentia. Imò ne hoc quidem addit in terra, duntaxat in codice manu deſcripto, tantum

tantum legit. Tres ſunt qui teſtimonium dant. In codice qui mihi ſuppeditatus eſt è biblio
theca minorum [redacted] Antuerpienſium, in margine ſcholium erat aſſcriptum [redacted] de teſtimonio
patris [redacted] ſpiritus, ſed manu recentiore, ut conſentaneum ſit hoc adiectum ab erudito
quopiam, qui nol[redacted] hanc particulam prætermitti, quandoquidem nec in æditione Ba-
diana ulla ſit mentio patris, filij & ſpiritus ſancti [redacted]

ratiocinatione. Postremo cum totus hic locus sit obscurus, nō potest admodum valere ad [illegible] hæreticos. Sed hoc [illegible] copiosius respondimus calumni[illegible] apologia. Illud addam, cum Stunica meus toties iaciet Rhodiensis codicem, [illegible] au toritatis, mirum non hic adduxisse illius oraculum, [illegible] confirmat cum [illegible] regula. Veruntamen ne quid dissimulem, reper [illegible]

[redacted]

Et hi tres unum sunt.) Hi, redundat, nisi quod interpres adiecit explicandæ sententiæ gratia. Necq; est, unum, sed in unum εἰς τὸ ἕν in quibusdam.

Hoc est testimoniũ dei quod maius est.) Quod maius est, hoc loco superest, iuxta Græcos codices.

Quia testificatus est.) ἣν μεμαρτύρηκε, id est, Quod testificatus est.

Habet testimonium dei in se.) Dei, redundat. Articulus tamen habet emphasim, ut de dei testimonio accipias.

Qui non credit filio.) Græce non est filio, sed deo.

Mendacem facit.) Græce est, fecit, πεποίηκεν.

Quia non credit.) ὅτι οὐ πεπίστευκεν, id est, Quia non credidit.

Hæc describo.) ταῦτα ἔγραψα, id est, Hæc scripsi. Hoc loco Græca dissident à Latinis, sed uereor ne sint deprauata, ἔγραψα ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, ἵνα εἰδῆτε, *Græca à nostris diuersa* ὅτι ζωὴν αἰώνιον ἔχετε, καὶ ἵνα πιστεύητε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, id est, Scripsi uobis, qui creditis in nomine filij dei, ut sciatis quod uitam æternam habetis, & ut credatis in nomine filij dei. Certe Græcorum exemplaria consentiunt.

Quas postulamus.) ἃ ᾐτήκαμεν, id est, Quæ postulauimus, præterito tempore.

Qui scit fratrem.) ἐάν τις ἴδῃ, id est, Si quis sciat.

Petat & dabitur ei uita peccanti non ad mortem.) αἰτήσει καὶ δώσει αὐτῷ ζωήν, τοῖς ἁμαρτάνουσι μὴ πρὸς θάνατον, id est, Petet & dabit ei uitam, his qui peccant non ad mortem. Merito torquet grammaticos, quomodo post ei, sequatur peccantibus. Tametsi Beda legit peccanti, consentiens cum nostra æditione. Verum hic numerus mutatus non mutat sensum, quoniam pronomen ei generaliter positum est: quemadmodum si dicas, difficilius est certare cum uiro, quàm cum fœmina, idem pollet, quasi dicas, certare cũ uiris quàm cum fœminis. Subest & alius scrupulus, quid referatur ad uerbum dabit, deus an qui petit. Nam & qui impetrat alteri, quodammodo dat.

Non pro illo.) οὐ περὶ ἐκείνης. Illo, referendum est ad peccatũ, non ad hominem. Locus hic in speciem, adimere uidetur spem ueniæ, relapsis in culpam grauem. Neque me clàm est, quibus rationibus sese hinc explicent theologi. Sed mihi uidetur & alius exitus aperiri posse. Venialia delicta, sine quibus non uiuitur, cotidiana precatione delentur, remitte nobis debita nostra, quemadmodum interpretatur & Augustinus. Cæterum atrocia flagitia, non sanantur eodem modo, sed olim eijciebantur è contubernio ecclesiæ, tradebanturq; satanæ, nec recipiebantur, nisi ieiunio, lachrymis, multisq; remedijs duris deleta culpa. Beda putat omnino peccatum aliquod esse, cui non sit petenda uenia, eo quod frustra peteretur, uidelicet sequutus Augustinũ qui hoc sensit in libris de sermone domini habito in monte,

Peccatum ad mortem quid

Locus difficilis, noua ratione explicatus

quæ fuit Origenis Theognosti & Athanasij opinio. Verum huius sententiæ canit palinodiam in libro retractat. priore, addens hoc esse uerum si in peruerso affectu perseuerauerit usq; ad mortem. Et hanc sententian attingit Beda, sed priorem iudicat potiorē, quod cum hac parum congruant quæ sequuntur, Omnis iniquitas peccatum est &c. Suspicor autē Augustini cōmentarium mutilum truncata parte quæ ostendebat lectorem, quam tamen Beda legisse uidetur. Id arguit imitatio, qualis est in cæteris.

Omnis iniquitas est peccatum, & est peccatum ad mortem.) Græci legunt nō ad mortem. Et in hanc sententiam exponit glossa ordinaria. Quanquam & aliâs sermo habet amphibologiam. potest enim hic accipi sensus, Omnis iniquitas est peccatum, & quidem ad mortem, ut peccati uocabulum sit generalius, iniquitatis specialius: Potest & alius, omnis iniquitas est peccatum, & est aliquod peccati genus quod superat omnem iniquitatem, eoq; nec remittitur.

Sed generatio dei.) ἀλλ' ὁ γεννηθεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ τηρεῖ ἑαυτὸν, id est; Sed genitus ex deo seruat seipsum. Consentiunt Græcorum exemplaria, nec minus constanter discrepant Latina. Si pro ἑαυτὸν scriptum esset αὐτὸν, ὁ γεννηθεὶς referri posset ad filiū dei, qui conseruat filios dei.

Non tanget.) οὐχ ἅπτεται, id est, Non tangit, tempore præsenti.

Dedit nobis sensum.) διάνοιαν, id est, Mentem, siue cogitationem.

Et sumus in uero, Locus uarius Deum uerum.) Deum, apud Græcos nō est, sed τὸν ἀληθινὸν, id est, Eum qui uerus est. Ac iuxta Græcorum lectionem citat hunc locum diuus Hilarius lib. de trinitate sexto, Vt intelligamus uerum, & simus in uero in filio eius Iesu Christo, Hic est uerus deus & uita æterna. Item Augustinus libro de trinitate primo capite sexto iuxta uetustissimum codicem. Rursus Hieronymus enarrans caput Esaiæ 65. Venit inquit filius dei, & dedit nobis mentem, ut agnoscamus uerū, & simus in uero filio eius Iesu Christo. Iste est uerus deus & uita æterna. Potest enim hic esse sensus, ut cognoscamus uerum deum & simus in uero. Plus est enim esse in deo quàm nosse deum. Et in filio, sonare potest per filium, ut cognoscamus patrem per filium. Deinde particula quæ sequitur, Hic est uerus deus, referri potest ad deum uerum patrem, qui præcessit, Hic quem nouimus in quo sumus per filium, uerus est deus. Tametsi non sum ignarus hoc ab interpretibus referri ad filium, qui & ipse uerus sit deus. Exemplaria quæ uidi consentiunt cum editione Aldina, quædam tamen consentiunt cum nostra lectione, Vt cognoscamus uerum deum. Quidam affirmat idem haberi in quodam Rhodiensi. Verum id ad sensum minimum habet momenti, quum constet de patre fieri mentionem in prima particula: de postrema dubium esse potest, utrum repetat suo more quod prius dixerat, an idem tribuat filio quod patri. Certe sumus est Græcis nō simus ἐσμὲν. Non enim monet ut sint, sed gratulatur quod sunt in uero.

In uero filio eius.) ἐν τῷ ἀληθινῷ, ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ, id est, In eo qui uerus est, nimirum in filio eius, aut per filium eius.

IN EPISTOLAM IOANNIS SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

ET natis.) καὶ τοῖς τέκνοις. Cur nō potius filijs: sequitur enim, οὓς, id est, Quos, masculino genere, cū τέκνα sit neutri generis. Poterat uertere, liberis, potius q̃ natis, quæ uox poetarū magis est.

In eo ambuletis.) ἵνα ἐν αὐτῇ περιπατῆτε, id est, Vt in eo ambuletis, sed ut eo, referat mandatum, nō deum. Nam Græcis est fœminini generis, ut ad deum referri non possit.

Exierunt.) εἰσῆλθον, id est, Introierunt.

Qui non confitetur Iesum Christum uenisse in carne, hic est seductor & antichristus.) Græci secus distingunt, sensu nō admodum diuerso, Multi seductores introierunt in mundum, qui non confitentur Iesum Christū uenturū in carne. Deinde subijciunt. Hic est seductor, ὅτι πολλοὶ πλάνοι εἰσῆλθον εἰς τὸν κόσμον, οἱ μὴ ὁμολογοῦντες ἰησοῦν χριστὸν ἐρχόμενον ἐν σαρκί, οὗτός ἐστιν

ἐστιν ὁ πλάνος. Verum huic lectioni nonnihil reclamat articulus οἱ μὴ ὁμολογοῦμενοι, qui si abesset, sine controuersia referendum esset ad superiora. Nec est quod nos offendat mutatus numerus, quum Antichristum dicit omnes intelligit qui Christo repugnant. Hac figura gallum dicimus pro gallis, militem pro militibus. Cæterum ἐρχόμενον potest accipi, ut sit præteriti imperfecti temporis, qui ueniebat: & potest accipi, ut sit futuri, ut intelligamus de iudicio supremo. Mercedem plenam accipiatis.) ἀπολάβωμεν, id est, Accipiamus.

Qui recedit.) ὁ παραβαίνων, id est, Qui præterit, siue transgreditur, & quod hic bis est permanet, Græcis est manet, μένων. Interpres affectauit ἀντίθεσιν exprimere, in recedit & manet, uetusti codices habebant præcedit, non recedit. Nostri & uerbum mutarunt & numerum, præcedit enim dixit pro præterit.

Nec aue ei dixeritis.) χαίρειν αὐτῷ μὴ λέγετε, id est, ne dixeritis illi salutem, aut ne iusseritis illum saluere. Ecce prædixi uobis, ut in die domini non confundamini.) Hæc uerba non inuenio in Græco codice. *Deest græce*

Spero me futurum ad uos.) Si Græcis esset γίνεσθαι uideri poterat eam formam sequutus: nunc quũ sit ἐλθεῖν, id est, Venire, demiror quur illi placuerit futurũ, præsertim quũ sequatur ad uos. Quod durius etiam sit, quoniam addit, & os ad os loqui, ore ad os erat Latinius, Nam in Græcis est synecdoche, & subauditur ἔχω, Nos expreßimus, præsentem præsentibus loquuturum. Simili sermonis genere claudit & sequentem epistolam.

IN EPISTOLAM IOANNIS TERTIAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

ORATIONEM facio.) εὔχομαι, id est, Opto.

Prospere te ingredi.) εὐοδοῦσθαι, id est, prosperari siue prospere agere, quod mox ita uertit, prospere agit anima tua εὐοδοῦται. Quorsum obsecro cõducit ista uarietatis affectatio?

Maiorem horum gratiam.) μειζοτέραν τούτων οὐκ ἔχω χαρὰν, id est, Maius horum non habeo gaudium: quidam pro τούτων habebat ταύτης.

Fideliter facis.) πιστὸν ποιεῖς ὃ ἐὰν ἐργάσῃ. Potest & hic sensus accipi, tutum reddis, siue in tuto collocas. Aut hic, rem Christianam facis.

Et hoc in peregrinos.) Hoc, redundat, iuxta Græcorũ co(dices.

Cooperatores simus ueritatis.) τῇ ἀληθείᾳ, id est, Veritati.

Scripsissem forsitan.) Græce ἔγραψα, id est, Scripsi. Nec additum est, forsitan. Suspicor aliquem castigatorem addidisse in margine, scripsissem, pro scripsi, & adiecisse, forsitan, ne uideretur arrogantior, deinde per imperitũ librarium, utrunque translatum fuisse in contextum. Non male uertit interpres, siquidem legit ἔγραψα ἄν. Quin alter sensus constat, Scripsi ecclesiæ, sed frustra, quando quidem obstat Diotrephes.

Et quasi nõ ei ista sufficiant.) καὶ μὴ ἀρκούμενος ἐπὶ τούτοις, id est, Et non contentus his.

Et eos qui suscipiunt.) καὶ τοὺς βουλομένους, id est, Eos qui uolunt, ut subaudias recipere.

Testimonium redditur.) μεμαρτύρηται, id est, Testimonium perhibitum est. [redacted] *De autore epistolarum*

IN EPISTOLAM IVDAE

ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI

IN deo patre dilectis.) ἡγιασμένοις, id eſt, Sanctificatis. Interpres legiſſe uidetur ἠγαπημένοις.

Et uocatis.) Et, copula redundat. Rurſum uocatis, hic nomen eſt, non participium.

Adimpleatur.) πληθυνθείη, id eſt, Multiplicetur. Interpres legiſſe uidetur πληρωθείη.

Senſus duplex Omnem ſollicitudinem.) πᾶσαν σπουδὴν ποιούμενος γράφειν ὑμῖν περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας, ἀνάγκην ἔσχον γράψαι ὑμῖν. Bitariam hic locus poteſt accipi. Prior ſenſus hic erat, Non ſolum mihi fuit ſummum ſtudium ſcribendi ad uos de communi ſalute, uerum etiam neceſsitas ſcribendi fuit, propter inimicos Chriſti. Alter hic, Cum eſſet mihi mirum ſtudium ſcribendi uobis de communi ſalute, non potui non ſcribere, hoc eſt, non potui non obſequi deſiderio animi mei.

Deprecans ſ. locus uariæ lectionis Deprecans ſupercertare ſemel traditæ fidei.) παρακαλῶν ἐπαγωνίζεσθαι τῇ ἅπαξ παραδοθείσῃ πίστει τοῖς ἁγίοις. Quæ, ſi quis ſententiam uelit, ita uerti poterant, Adhortans, ut in fide quæ ſemel tradita eſt, adlaboretis ſanctis. Quidam codices Latini, pro ſanctis habebāt ſanctæ ſed mendoſe: Alij rurſus habebant traditæ ſanctis fidei: nec hanc lectionem patiuntur uerba Græca, iuxta quorundam exemplaria, in quibus habebatur τῇ ἅπαξ παραδοθείσῃ πίστει τοῖς ἁγίοις. Certe in ordine conſentit prima æditio uoluminis quod habet gloſſam ordinariam. Sic enim legit, Semel traditæ fidei ſanctæ. Vt ſcriptura mutaretur fuit in cauſa, quod lector non ſenſit datiuũ τοῖς ἁγίοις referri ad uerbum ἐπαγωνίζεσθαι, quemadmodum dicimus, adlaborat illi, ſed adiunxit propiori dictioni δοθείσῃ. Non enim eſt traditæ ſed datæ. Itaq; ſenſus erit, ut per fidem ſemel datam auxilio ſitis ſanctis, quo magis proficiant in fide. Verum quoniam alteram lectionem cum noſtra congruentem reperimus in æditione Hiſpanienſi & Aldina, hanc ſequuti ſumus, ſicut & antea fueramus.

Dominatorem & dominum.) δεσπότην θεὸν καὶ κύριον ἡμῶν, id eſt, Herum deum, & dominum. Si quid intereſt, δεσπότης priuati iuris nomen eſt, κύριος honoris & autoritatis. Nam & matresfamilias οἰκοδεσποτεῖν iubentur, non κυριεύειν.

Scientes ſemel omnia.) Non eſt Græce omnia, ſed τοῦτο, id eſt, Hoc.

Quoniam Ieſus.) ὅτι ὁ κύριος, id eſt, Quod dominus.

Saluans, ſecundo eos &c. σώσας, τὸ δεύτερον, id eſt, Cum ſeruaſſet, poſtea perdidit.

Suum principatum.) τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν, id eſt, Suam originem. Significat autē primam illam in qua conditi fuerant naturam.

Dei pro diei deprauate In iudicium magni dei.) μεγάλης ἡμέρας, id eſt, Magni diei. Atq; ita citatur ab Hieronymo in epiſtolam aduerſus Ioannem epiſcopum Hieroſolymitanum, atteſtantibus peruetuſtis exemplaribus. Nec repugnat ullius interpretatio, tametſi deprauatio iam in multos codices irrepſerat.

Facti ſunt exemplum.) πρόκεινται δεῖγμα, id eſt, Propoſiti ſunt exemplum.

Et hi qui carnem.) καὶ οὗτοι ἐνυπνιαζόμενοι. Græci non ſimpliciter habent, hi, ſed addunt ſomniantes, ſiue in ſomnijs deluſi. Cōſentiunt Gręci codices, ſed cōſtanter diſſentiunt Latini. Quid autē ſibi uelit ἐνυπνιαζόμενοι nō ſatis conſecto, niſi forte ſentit de obſcœnis ſomnijs intemperanter uiuentiũ: aut quia omnis libido uelut in ſomnio peragitur ſopita ratione.

δόξαι homines autoritate pollentes Maieſtatem autem.) δόξας δὲ, id eſt, Glorias autem. Id quod idem uocat κυριότητα, Hieronymus aduerſus Iouinianũ uertit dominationes, quum κυριότης ſonet autoritatem. Porrò dominationē, uocat ipſos dominos quibus ius eſt in ſubiectos, & glorias, principes publica præditos poteſtate: ſicut admonuimus & ante in epiſtola Petri. Sic enim δόξας uocat homines publicitus in precio habitos, quemadmodũ Suetonius in Claudio Cæſare uocat eos poteſtates qui magiſtratu fungerentur, Per prouincias poteſtatibus demandauit.

Michael archangelus.) ὁ δὲ μιχαὴλ, id eſt, Michael autem, ſiue at Michael.

Imperet

Imperet tibi deus.) ἐπιτιμήσαι σοι κύριος, id est, Increpet te dominus. Hieronymus aduersus Ruffinum legit, increpet tibi dominus, Græcum imitatus sermonem. Similis locus est apud Zachariam prophetam, capite tertio, Increpet in te dominus satan, & increpet in te dominus, qui elegit Hierusalem. Porrò locus quem hic citat Iudas, sumptus est ex apocryphis Hebræorum: & ut diuus Hieronymus indicat in commentarijs in epistolam ad Titum, ex libro qui illis inscribitur Enoch: unde & ipsa epistola non caruit suspitione, quod quibusdam uideatur parum apostolicũ quicquam citare ex apocryphis. Quanquam Origenes περὶ ἀρχῶν tertio, citans locum ex eo libello, subindicat fuisse conscriptum de ascensione Mosi, titulo uero Enoch: ipse citat libro quarto. *Imperet, pro increpet* *Citatur locus ex apocryphis* *Michael archangelus*

Qui in uia.) ὅτι, id est, Quia, siue quoniam.

In uiam Cain abierunt.) τῇ ὁδῷ τοῦ κάϊν ἐπορεύθησαν, id est, Via Cain ingressi sunt. Itidẽ uertit in psalmo, qui non abijt in consilio. Sentit enim illos ingredi per uiam Cain.

Mercede effusi sunt.) μισθοῦ ἐξεχύθησαν. Sensus obscurior est, & τῇ πλάνῃ τοῦ βαλαὰμ μισθοῦ ἐξεχύθησαν. Cæterum ordo Græci sermonis sic habet, καὶ ἐξεχύθησαν τῇ πλάνῃ, τοῦ μισθοῦ βαλαὰμ, id est, Effusi sunt deceptione mercedis Balaam. Effusos uocat in omne facinus abductos ac prolapsos, cum iam non temperant sibi, nec abstinent ab ullo scelere. Deinde deceptionem mercedis, uocat corruptelam, qua data mercede, Balaam conductus fuit, ut male diceret populo Israelitico.

In epulis suis.) ἐν ἀγάπαις ὑμῶν, id est, In dilectionibus uestris. Siue inter charitates uestras, Quemadmodum enim εὐλογίαι Christianis dici cœperunt munuscula ex charitatis affectu missa, ita conuiuia quæ pauperibus refocillandis exhibebantur ἀγάπαι sunt dictæ. Talia suspicor fuisse Corinthiorũ, de quibus Paulus multa queritur ad illos scribens. Vtitur in hunc sensum hoc uerbo Faustus libro XX. cap. IIII. uir nequaquam orthodoxus, sed tamen nõ inelegans in dicendo. Reperitur & in decretis locis aliquot. Quod si hic sensit Iudas de huiusmodi conuiuijs, & recipimus quod legũt Græci, sensus erit, hoc insigniorem esse fœditatem luxus illorum, quod inter honesta charitatis ac frugalitatis exempla, crapulæ libidiniq́; turpiter indulgerent. Cæterum parum quadrat, quod nostri codices habent, In epulis suis, nisi forte Græcis omne conuiuiũ ad quod complures adhibentur amici, ἀγάπη dicitur. Siquidem is mos apud nonnullos & hodie durat, ut amici sese uicissim inuitent, ne desuetudine pereat amicitiæ uigor. Tertullianus in libro quem scripsit aduersus gentes, sentire uidetur hanc uocem fuisse peculiarem Christianorum conuiuijs: Cœna, inquit, nostra de nomine rationem suam ostendit, uocatur ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos est. *ἀγάπαι conuiuia*

Sine timore.) Sine timore aduerbium est Græcis, ἀφόβως, id est, Intrepide, siue secure, & refertur ad participium pascentes.

Pascentes.) ποιμαίνοντες, id est, Pascẽtes, hoc est, pastorũ in modũ seipsos agentes ac ducentes, & sibijpsis pastores. Sentit eñ illos nullius parêre imperio, sed suo arbitratu uiuere

Arbores autumnales.) δένδρα φθινοπωρινά. Quod ferme sonat, quasi dicas, arbores autumno marcescentes, siue fructibus marcidis, aut quod interpres secutus uidetur, arbores extremi autumni. Solent enim nonnullæ extremo autumno præter temporis rationem, florere, idq́; agricolis indicat eas mox emorituras.

Fluctus feri maris.) Feri epitheton est fluctus, nõ maris, κύματα ἄγρια θαλάσσης.

Quibus procella.) οἷς ὁ ζόφος τοῦ σκότους, Caligo tenebrarum, siue specus tenebrarum.

Enoch dicens.) Id ex apocryphis adductum est, ut & illud de Michaele. *Apocrypha rursum*

Ecce ueniet.) ἰδοὺ ἦλθε κύριος, id est, Venit, præteriti temporis.

Quibus impie.) ὧν ἠσέβησαν, Quæ impie patrarunt.

Contra deũ.) κατ' αὐτοῦ, id est, Contra eum. Suffragantibus & uetustis exemplaribus.

Et os.) τὰ στόματα, id est, Ora. Quanquam hic exempla uariant Græcorum.

Superbiam.) ὑπέρογκα, id est, Superba. Vnus uetustus codex habebat superbia, in altero similis erat scriptura, sed quidam puncto subscripto, notarat i literam. Tertius habebat, superbe. Varietas arguit deprauationem, quum apud Græcos nihil uariet.

Quæstus causa.) ὠφελείας χάριν, id est, Vtilitatis gratia.

Qui dicebat.) ὅτι ἔλεγον, id est, Quia dixit.

Et impietatibus.) τῶν ἀσεβειῶν, id eſt, Impietatum. Et copula & redundat.
Segregant ſemetipſos.) Græce tantum eſt, qui ſegregant, ἀποδιορίζοντες.
Noſtræ fidei.) ὑμῶν πίστει, id eſt, Veſtræ fidei.
Et hos quidem arguite.) ἐλεεῖτε, id eſt, Commiſeramini.
Iudicatos.) διακρινόμενοι, id eſt, Diiudicantes, ſiue cum diiudicamini: Græcis enim ambigua uox eſt.
Saluate de igne.) ἐν φόβῳ σώζετε, id eſt, In timore ſeruate, ſiue per timorem.

Locus uariæ lectionis De igne rapient

De igne rapiant.) ἐκ πυρὸς, id eſt, Ex incendio. Totus hic locus nonnihil diuerſus eſt à Græcis exemplaribus. Ea ſic habent, καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε, διακρινόμενοι, οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ πυρὸς ἁρπάζοντες, μισοῦντες καὶ &c. id eſt, Et hos quidem commiſeramini diiudicantes, ſiue cũ diiudicamini: illos uero in timore ſeruate, ex incendio rapientes, odio habentes etiã &c. Porro ſenſus alioqui ſubobſcurus hic eſt, Vt alios manſuetudine trahant ad Chriſtum, habita ratione perſonarum, alios metu deterreant à peccando, & oderint non ipſos homines, ſed turpeis affectus, quos hic ueſtem carnis maculatam uocat. Niſi mauis in hũc interpretari ſenſum, odio habentes, nõ ſolum ipſa turpia facta carnis, uerumetiam ueſtem à carne contaminatam, hoc eſt, quicquid ullo modo ad turpitudinem pertinet. Ad hanc interpretationem facit Græca coniunctio, καὶ, tamẽ prior magis quadrat cum his quæ mox ſequuntur, Ei uero qui poteſt. Habete odio uitia non homines, & gloriam ne uobis uſurpetis, ſed deo tribuatis, qui poteſt illos ex malis reddere bonos.
Quæ carnalis eſt.) τὸν ἀπὸ τῆς σαρκὸς ἐσπιλωμένον χιτῶνα, id eſt, A carne ſordidatã tunicam.
Immaculatos.) ἀμώμους, id eſt, Irreprehenſibiles.
In aduentu domini noſtri Ieſu Chriſti.) Hæc non leguntur in Græcis codicibus. Nec erat in uetuſtiore codice Conſtantienſi.

Rurſus additum ſapienti, & coronis eſt

Soli deo.) μόνῳ σοφῷ θεῷ, id eſt, Soli ſapienti deo.
Per Ieſum Chriſtum dominum noſtrum.) Nec iſta leguntur in Græcis codicibus.
Ante omnia ſecula.) Abſunt à Græcis libris hæc quoq;.

IN LIBRVM APOCALYPSEOS IOANNIS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI

Apocalypſis noua uox

APOCALYPSIS.) Demiratur Valla, cur hic interpres Græcam uocem reliquerit, cum antehac ſæpe uerterit. Nam Grȩca uox eſt Apocalypſis, quã Latine poſsis dicere reuelationẽ. Indicauimus aliàs ex autoritate diui Hieronymi, dictionẽ hanc nouam à Septuaginta fuiſſe repertam, quo ſermonis Hebraici proprietatem exprimerent. Siquidem illi גָּלָה uocant, quoties res abdita prius, aperitur. Hebrȩorum more librum auſpicatus eſt, quiſquis fuit huius operis autor, nempe à titulo.
Palàm facere.) δεῖξαι, id eſt, Vt oſtenderet, ſiue demonſtraret, & refertur ad ſequentia. ut oſtenderet per hanc reuelationem Ieſu, ſeruis illius, quid mox futurũ ſit.

Valæ opinio

Vala ſuſpicatur fuiſſe ſcriptum ab interprete, planum facere, pro explanare, quod conuenit rebus obſcuris. Nam ut palàm facere pro euulgare ſit Latinus ſermo, certe non caret amphibologia. Siquidem palàm facit, qui facit aliquid in publico.
Mittens per angelum.) ἀποστείλας διὰ τοῦ ἀγγέλου, id eſt, Miſſo mandato. Alioqui cum angelum miſerit, quid erat quod mittebat per angelum? Siue mandans per angelum.
Qui teſtimonium perhibuit uerbo dei, & teſtimonium Ieſu Chriſti.) ὃς ἐμαρτύρησε τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, καὶ τὴν μαρτυρίαν ἰησοῦ χριστοῦ, id eſt, Qui teſtificatus eſt uerbum dei, & teſtimonium Ieſu Chriſti. Nam Græcis uerbum & teſtimonium eiuſdem caſus ſunt. Teſtificari dixit pro publice prædicare.
Quæcunque uidit.) Interpres addere debuit, Et quæcunque uidit ὅσα τε εἶδε, ut hic ſit

In Græcis superest

tertius accusatiuus, pendens à uerbo testificatus est. Quin hoc loco quiddã additum comperio in Græcis codicibus, quod in Latinis penitus non inuenitur, καὶ ἅ τινά εἰσι, καὶ ἅ τινα χρὴ γενέσθαι μετὰ ταῦτα, hoc est, Et quæcunque sunt, & quæcunque oportet fieri post hæc.

Beatus qui legit & qui audit.) Græce diuersus est numerus, μακάριος ὁ ἀναγινώσκων καὶ οἱ ἀκούοντες, id est, Beatus qui legerit, & qui audierint uerba prophetiæ. Nam huius addidit nescio quis de suo, uolens opinor exprimere, uim articuli Græci.

Solœcismus manifestus

Ab eo qui est, qui erat, & qui uenturus est.) Ingenue fatendum est, Grecũ sermonem nihil omnino significare quomodocunque legas, ἀπὸ τοῦ ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, Nam finge poni uerba ipsa, uelut absoluta, tolerabile est ὁ ἐρχόμενος, sed quid tandẽ significat ὁ ἦν? Ad uerbũ ita sonat, si tamen exprimi potest, ab ens, ab id quod erat, & ab is qui uenturus est. Valla putat hac nouitate sermonis significatam immutabilem in deo proprietatem, præsertim cum in spiritibus inflexerit casum, καὶ ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων. Cæterum illud ἐρχόμενος, participium est uerbi, quod ad utrunque tempus anceps est. At hoc sanè loco magis conueniebat futurum, cum præcessissent duo tempora. In æditione Hispaniensi omissus erat articulus ἀπὸ τοῦ, casu ne an studio nescio.

Qui dilexit nos.) τῷ ἀγαπήσαντι ἡμᾶς, id est, Ei qui dilexit nos, ut referatur ad patrem, sitque sensus, Christum fuisse testem fidelem patri, qui dilexit nos, & lauit à peccatis per sanguinem eius. Nam suo, uertendũ erat, aut ipsius, non eius, si pertinebat ad Christũ. Quanquam mox necesse est mutare personam: Et fecit nos reges & sacerdotes. Sic enim est in Græcis exemplaribus, βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς, id est, Reges & sacerdotes. Etiamsi Hispaniense exemplar habebat βασιλείαν, id est, regnum, pro βασιλεῖς.

Et uidebit eum omnis oculus.) Glossa ordinaria indicat ab hac nonnihil diuersam lectionem, Et uidebit omnis terra talem.

Etiam amen.) ναί ἀμήν. Etiam, non est coniunctio, sed aduerbium confirmandi, ut sit gemina confirmatio, altera Græca, altera Hebraica.

Alpha & ω

Ego sum alpha & ω.) τὸ α καὶ τὸ ω. Qui primus est in re quapiam, etiam prouerbio Grẹcis dicitur Alpha, ut apud Martialem, alpha penulatorum, & ω μέγα extrema est in ordine literarum. Qua de re copiosius aliquanto diximus in Chiliadibus nostris. Cæterum principium & finis non erat in Hispaniensi. Et rursum, Qui est, qui erat, & qui uenturus est, totidem syllabis Græce scriptum est hic, ut paulo ante.

Lyranus

Vestitum podêre.) Podêre penultima producta pronunciandum est. Est enim Græca uox ποδήρης, quæ significat uestem ad pedes usque demissam, à pos, inquit Lyranus, quod est pes, & hæreo hæres, quod adhæreat talis. Imò potius ab ἀρῶ, quod est adapto, quod ad pedes usque congruat. Quorsum enim attinebat eandem uocem, ex Græco Latinoque conflare? Etiamsi non desunt, qui malint sic dici ποδήρης, quemadmodum τριήρης

χαλκολίβανον

Pedes eius similes aurichalco.) Græce est, χαλκολιβάνῳ. Dictio cõposita ex ære & thure. Suidas indicat esse genus electri preciosius auro: id conflari dicit, ex uitro & lapide, testans eius temperaturæ fuisse mensam sanctam magnæ, ut ipse uocat, ecclesiæ. Plinius in historia mundi libro XXXIIII cap. II testatur esse genus æris, quod è terræ uenis effoditur, olim habitum in precio.

Græci ægre receperunt Apocalypsim

Sicut in camino ardenti.) Non erat nobis par exemplarium copia in hoc opere: quod Apocalypsis uix reperiatur addita in ullis Græcorum uoluminibus. In his sanè quos uiderim codicibus scriptum erat, ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρωμένοι, id est, Velut in fornace ardentes, siue igniti, ut ad pedes pertineat participium. Et facies eius.) καὶ ὄψις, id est, Aspectus.

EX CAPITE SECVNDO

ET inuenisti eos mendaces.) Hoc loco additum repperi in uetustissimo codice καὶ ἐβάπτισας, id est, Et baptizasti, sed mendose, ni fallor, quandoquidem in commentariolis Græcanicis nihil erat quod ad baptismũ pertineret. Post ex aliis exemplaribus comperi legendum ἐβάστασας, id est, tulisti, siue tolerasti. Quanquam in Latinis codicibus ordo inuersus est, patientiã habes præcedit, tulisti sequitur.

Sin aũt.) εἰ δὲ μή, Sin minus. Id paulo post trãstulit, si quo minus: uertere poterat, alioqui.

Angelo Smyrnæ ecclesiæ.) Smyrnensium est Grẹce σμυρναίων. Et item paulo post, Et

angelo Pergami ecclesiæ, Græce est, Pergamensis ecclesiæ, τῆ ἐν περγάμῳ, ut paulo superius, τῆς ἐφεσίνης ἐκκλησίας

Doctrinam Balam qui docebat in Balac.) Recte admonet Valla, paulo ante illic dictũ pro istic. Nam Græci carent hac pronominum differentia. Cęterum historiam de Balac rege, & Balaam propheta, habes Numerorum capite 22. 23. & 24.

Calculum candidum.) ψῆφον λευκήν. Olim calculis ferebant suffragia. Vnde albo lapillo notari dicuntur quæ probantur, atro quę damnantur. Et in suffragijs comitiorum, nomen eius, cui fauebatur, calculo inscribebant.

Thyatiræ ecclesiæ.) θυατείρων, id est, Thyatirensium.

Pedes eius similes aurichalco.) Rursus est, χαλκολιβάνῳ, de quo modo diximus.

Et manducare de idoloticis.) De Idolothytis legendũ est, hoc est, simulacro immolatis.

Vt ageret pœnitentiam.) ἵνα μετανοήσῃ, id est, Vt resipisceret, quod tamen ad hũc modum ferè uertit. Verum de hoc iam crebro admonuimus.

Tanquam uas figuli.) ὡς τὰ σκεύη τὰ κεραμικά, id est, Tanquam uasa fictilia.

EX CAPITE TERTIO

ET angelo ecclesiæ Sardis.) τῆς ἐν σάρδεσιν, id est, Ecclesiæ Sardensis. Et item aliquanto inferius, Angelo Philadelphię, τῆς ἐν φιλαδελφείᾳ, id est, Philadelphiensis ecclesiæ.

Qui aperit & nemo claudit.) Laurentius legit, claudet & aperiet, futuro tempore. Et addit, κλείσει αὐτὴν εἰ μὴ ὁ ἀνοίγων, id est, Claudet eum, nisi qui aperit. Verum nostrum exemplar consentiebat cum æditione nostra. Cum Vallæ lectione consentiebat Hispaniense. Ne quis autem contemnat nostrum, tantæ uetustatis erat, ut apostolorum ætate scriptum uideri posset.

Angelo Laodiceæ ecclesiæ.) τῆς ἐκκλησίας λαοδικέων, id est, Ecclesiæ Laodicensium.

Necꝫ frigidus es, necꝫ calidus.) οὔτε ζεστός, id est, Necꝫ feruidus, à ζέω ferueo.

Incipiam te euomere.) μέλλω σε ἐμέσαι, id est, Euomam te. Quod tamen interpres ad hunc modum aliquoties gaudet uertere.

Coniunctio perperam addita Dicis quod diues sum.) Ex his uerbis nullus alius sensus percipi potest, nisi quod ille dicat, Christum esse diuitem. Proinde omittenda erat coniunctio quod, quæ hoc loco Latine loquentibus nullum habet usum.

Aurum ignitum probatum.) Græca secus habent, πεπυρωμένον ἐκ πυρός, id est, Ignitum ex igni. Ad eum fermè modum interpretantur & Græcanica scholia. Fortassis interpres legit, πεπυρωμένον, unde addiderit probatum.

Confusio nuditatis.) αἰσχύνη, id est, Turpitudo siue probrum aut pudor. Mirum unde confusionis uocabulum irrepserit in consuetudinem Christianorum.

Collurium Collyrio inunge oculos.) κολλούριον. Collurion, quam uocem dictam putant ab ijs, quæ truncatam habent caudam. est hoc loco pharmaci genus.

Ego quos amo.) ὅσους ἐὰν φιλῶ, id est, Quoscunꝗ amo.

EX CAPITE QVARTO

SImilis erat aspectui lapidis iaspidis.) ὅμοιος ὁράσει, λίθῳ ἰάσπιδι, id est, Similis aspectu, lapidi iaspidi: ut prior datiuus sit modi, alter relationis.

Similis uisioni smaragdinæ.) Id est, Similis aspectu smaragdino, ut subaudias lapidi. Nam ita modo dixit σαρδίνῳ, id est, Sardensi lapidi.

Viginti quatuor seniores.) Quũ apud Græcos seniores sedentes sint accusatiui casus, male cohæret amicti, sed in nonnullis codicibus non additur εἶδον uidi, sed subauditur erant. itaꝗ interpres legisse uidetur καθημένοι.

Et requiem non habebant.) οὐκ ἔχουσιν, id est, Non habent: ac mire subito mutauit genus, cum dixisset animantia, subiecit λέγοντες dicentes.

Sanctus sanctus sanctus.) In Laurentianis codicibus, ut ipse indicat, sanctus nouies repetitur. At in meis ter duntaxat positum erat. ac nusquam maior uarietas ꝙ in hoc uolumine, quod Græcis hic liber propemodum inter apocrypha habebatur. Cum Laurentiana lectione consentiebat exemplar Hispaniense.

Qui erat & qui est.) Eadem sunt uerba, de quibus ante iam dictum est.

Et quum

Et quum darent illa animalia.) In Græcis codicibus est, δώσουσιν, id est, dabunt, nisi forte scriptum erat δώσωσιν, & πεσοῦνται est, id est, procidunt.

Dignus es domine accipere.) Exemplar Hispaniense plusculum hic habet uerborum, ἄξιος εἶ ὁ κύριος καὶ θεὸς ἡμῶν ὁ ἅγιος, id est, dignus es dñe ac deus noster sancte accipere.

Propter uoluntatem tuam erant.) Græce est, εἰσὶ sunt, non erant.

EX CAPITE QVINTO

INtus & foris.) ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν, id est, Intus & in tergo, hoc est, utraque parte membranæ.

Leo de tribu Iuda.) ὁ λέων ὁ ὢν ἐκ τῆς φυλῆς ἰούδα, id est, Leo ille qui est è tribu Iuda.

Et cantabant canticum.) καὶ ᾄδουσιν, id est, Canunt.

Et fecistis nos.) ἡμᾶς. Laurentius legit αὐτοὺς, id est, Eos. Deinde non est, regnum, sed βασιλεῖς, reges, ut superius indicauimus.

Et erat numerus eorum milia milium.) Laurentius legit, μυριάδες μυριάδων, χιλιάδες χιλιάδων. Myrias significat decem milia, Chilias mille. Nostrum exemplar magis consentiebat cũ uulgata Latinorũ æditione, Hispaniensis æditio cum eo quod legit Laurentius.

EX CAPITE SEXTO

ET audiui unũ de quatuor animalibus tanq̃ uocem tonitrui.) Valla legit, ὡς φωνή. Nostri codices habebant φωνῆς. Alioqui dicens, erat dicendum non dicentem, quod Valla legisse uidetur. Quanquam huius adnotatio quid hoc loco sibi uelit nescio. Aut mendosa est, aut perplexa.

Bilibris tritici.) Græce est, Chœnix, id est, mẽsura tritici, aut leguminis, quæ satis sit in cibum diurnum. Budæus noster libro de asse quinto putat chœnicem pendere libras quatuor, Pollux tres duntaxat. Et denario tantum est, nec additur uno.

Equus pallidus.) Græce est, χλωρός. Id sonat etiã uiridis, atq; ita uertit ipse paulo post: Et omne fœnum uiride.

Animas interfectorum.) Hispaniensis æditio addit, τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐσφραγισμένων, id est, hominum signatorum.

Sicut ficus mittit grossos.) βάλλει, id est, Abijcit. Et grossos est ὀλύνθους. Id sonat ficus immaturas.

Sicut liber inuolutus.) ὡς βιβλίον ἑλισσόμενον, id est, Vt liber qui uoluitur, siue conuoluitur. Eadem uox est in psalmis de cœlis immutatis. *Liber inuolutus*

EX CAPITE SEPTIMO

DVodecim milia signati.) Græcis signati, non repetitur, nisi in initio & fine. Nec additur ad singulas tribus, ut admonet Valla, quanquam in nostris exemplaribus addebatur. Et signati, est participium à uerbo sigillo, ac si dicas sigillati, & sigillo obsignati.

Salus deo nostro qui sedet.) σωτηρία. Quod magis sonat saluationem. Alioqui quid opus erat precari salutem Christo?

Et lauerunt stolas suas.) καὶ ἐπλάτυναν τὰς στολὰς αὐτῶν, id est, Dilatauerunt stolas suas. Interpres legisse uidetur, ἔπλυναν. Nec me fefellit mea diuinatio. Sic enim comperi in æditione Hispaniensi.

Reget.) ποιμανεῖ, id est, Pascet, siue reget more pastorum.

Ad uitæ fontes.) ἐπὶ ζώσας πηγάς, id est, Ad uiuos fontes. Quanquã Hispaniensis æditio habebat ζωῆς, id est, uitæ.

EX CAPITE OCTAVO

HAbens thuribulum.) λιβανωτόν. Quod aliâs thus significat.

Et tertia pars terræ.) In nonnullis habebatur, tertia pars arborum, quum in Latinis habeatur utrunq;, tertia pars terræ, & tertia pars arborum.

Dicitur absinthium.) ἄψινθος, id est, Apsinthus. Allusit ad etymologiam Græcæ dictionis, quæ inde dicta est, quod bibi non possit, quasi dicas apinthon. Agit enim de aquis uersis in amaritudinem.

Væ uæ.) Laurentianus codex addidit, τρὶς, id est, Ter: meus habebat τοὶς, & bis tantum habebat uæ.

EX

EX CAPITE NONO

ET habebant loricas.) θώρακας, id est, Thoraces, an idem ualeat lorica nescio.

Cui nomen Hebraice Abaddon.) ἀββαδδών, Hebręis אָבַד perdere est, inde אֲבַדּוֹן quasi dicas proditor, aut perdens.

Latine nomen habet exterminans.) Hoc interpres adiecit de suo. Quādo quidem Ioannes, aut quisquis fuit alius, Græce scripsit, contentus ab ijs intelligi, qui Græce scirent. Nec tamen est, cur tantopere stomachetur Valla, si interpres uoluit & Latinos scire, quid sit apollyon.

Excusatus interpres

Vicies milies dena milia.) δύο μυριάδες μυριάδων, id est, Duæ myriades myriadum, hoc est, uicies mille myriades. Myrias, ut modo diximus, decem milia complectitur.

Loricas igneas.) θώρακας, id est, Thoraces. Pars est corporis infra collum usq; ad stomachi locum, scapulas ceteraq; à tergo & à fronte complectens: unde & uestis aut armatura eam tegens partem thorax dicitur.

EX CAPITE DECIMO

PEdes eius ut columna ignis.) ὡς στύλοι, id est, Vt columnæ.

Habebat in manu sua libellū.) Quidam habebāt βιβλαρίδιον, alij βιβλυδάριον, alij rursum βιβλιδάριον.

Quemadmodum leo cum rugit.) Græce est, μυκᾶται, id est, mugit, fortasse quod Græci non seruent eam differentiam inter ὠρύεσθαι & μυκᾶσθαι, quam Latini inter rugire & mugire.

Signa quæ locuta sunt septem ton.) σφράγισον, id est, obsigna uelut occultanda.

Per seruos suos prophetas.) Quidam Græci codices habebant ὡς εὐηγγελίσατο τοὺς δούλους αὐτοῦ τοὺς προφήτας. Aliquis offensus accusandi casu, addito uerbo Euangelizandi, asscripsit prępositionem, per.

EX CAPITE VNDECIMO

SImilis uirgæ, & dictum est mihi.) λέγων, dicens, quasi calamus loqueretur. Nisi nominatiuus positus est absolute loco genitiui. In Hispaniensi erat alia scriptura, καὶ εἱστήκει ὁ ἄγγελος λέγων, id est, stabat angelus dicens.

Atrium autem quod est foris templum ejce foras.) Meus codex habebat, ἔσωθεν, id est, Intus, Hispaniensis æditio ἔξωθεν, id est, foris, consentiens cum nostra lectione, quæ lectio mihi magis probatur, & tamen neutra est absurda.

Et accepisti uirtutem tuam magnam & regnasti.) ἐβασίλευσας. Aptius hic uertisset, & regnum adeptus es. Regnauit enim Latinis qui regnare desijt, sicut uixerunt, qui uiuere desierunt. Apud Græcos secus in his duntaxat uerbis.

EX CAPITE DVODECIMO

ET clamabat parturiens.) κράζει, id est, Clamat. Id arguit quod mox sequitur, & cruciatur ut pariat. [redacted]

[redacted]

Vt eam faceret trahi à flumine.) ἵνα ποταμοφόρητον ποιήσῃ, id est, Vt efficeret, ut illam auferret flumen, siue ut raperetur flumine. Græce iucundius dixit uoce composita.

EX CAPITE DECIMOTERTIO

ET admirata est uniuersa terra post bestiam.) καὶ ἐθαυμάσθη ἐν ὅλῃ τῇ γῇ ὀπίσω τοῦ θηρίου, id est, Admiratio fuit in tota terra post bestiam.

Qui in captiuitatem duxerat.) εἴτις αἰχμαλωσίαν συνάγει, εἰς αἰχμαλωσίαν ὑπάγει, id est, Qui captiuitatem contrahit, in captiuitatem abit. Laurentius secus legit.

Characterem in dextera.) χάραγμα, id est, Notam impressam, siue insculptam.

EX CAPITE DECIMOQVARTO

Quod mixtum est mero.) τοῦ κεκερασμένου ἀκράτου, ut mero sit ablatiui casus, & referatur ad uino. Nam Græcis κεράννυσθαι dicitur, quod infunditur in calicem bibituro, etiam si non diluatur aqua, aut alio potus genere.

Amodo iam dicit spiritus.) Græci sic distinguunt, ut amodo sit finis sententiæ, ut sit sensus, post hac fore beatos, qui in domino fuerint mortui. Deinde sequitur, ναὶ λέγει τὸ πνεῦμα, etiam dicit spiritus. Et hic etiam, confirmantis est.

In lacum iræ dei.) εἰς ληνόν. Qui est lacus, in quem exprimitur uuarum liquor. *Lacus uinarius*

EX CAPITE DECIMOQVINTO

Quia solus pius es.) ὅσιος. Laurentius & Hispaniensis æditio legit ἅγιος, id est, Sanctus.

Vestiti lapide mundo & candido.) Græce est, λίνον, id est, Lino mundo. Interpres legisse uidetur, λίθον. Prior dictio una duntaxat literula differt à lapide. Et splendido magis est quam candido, λαμπρόν

EX CAPITE DECIMOSEXTO [redacted]

Vlnus sæuum ac pessimum.) κακὸν καὶ πονηρόν, id est, Malum ac malum, Græce enim bis idem dixit. Nisi mauis miserum ac malum.

Qui es, & qui eras.) Quan[redacted] personam, tamen totidem syllabis dictũ est, quibus superi[redacted], qui uenturus est, [redacted]

Etiam domine.) ναὶ κύριε. Etiam confirmantis est.

Grando magna sicut talentum.) ὡς ταλαντιαία, id est, T[redacted]lenti. Talentum [redacted]tiquis dicebatur, unde quicquid ingens esset, id ταλαντιαῖον [redacted]ant, sicut [redacted] *ταλαντιαῖον*

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO

Super bestiã coccineam.) κόκκινον, id est, Coccinam, purpurã regum indicans.

Et hic est sensus.) ὧδε ὁ νοῦς, id [redacted] est mens, siue intellectus. Na[redacted] uerbum est, non pronomen.

[redacted]

[redacted]in delitijs fuit.) καὶ ἐστρηνίασε. Idem uerbum quo composito usus est Paulus in epistola ad Timotheum priore [redacted] fuerint in Christo, nolũt nubere. De quo [redacted] loco. [redacted] paulo post, καὶ στρηνιάσαντες, id est, & lasciuierunt. *στρηνιάω*

Lignum thinum.) θύινον, Thyinon ab arbore Thyo. Cuius sit mentio [redacted] capite decimo.

Et similæ.) καὶ σεμίδαλιν. Quidam interpretantur Siliginem.

Lapidem molarem magnum.) λίθον ὡς μύλον, id est, Lapidem tanquam molam.

[redacted] mittetur.) οὕτως ὁρμήματι, id est, sic impetu mittetur.

EX CAPITE DECIMONONO

[redacted] uocem magna[redacted] barum multarum.) [redacted] id est, Audiui uocem tu[redacted] ultæ. Proinde consentaneum est, interpretem scripsisse turbarum non [redacted] *Tubæ pro turbæ*

Alleluia.) Quod Hebræis sonat, laudate dominum. Siquidem הללו laudate est יה dominus. Ea uox crebra est in psalmis, Laudate dominum.

Vide ne feceris.) ὅρα μή, id est, Vide ne. Feceris addidit interpres, quo magis explanaret sententiam. Similiter [redacted]

[redacted] torcular uini.) ληνόν, Quod ante uertit lacu[redacted].

EX CAPITE VIGESIMO

Gog & Magog.) [redacted] casus est [redacted], & generis masculini, [redacted] Græcus declarat, τὸν γὼγ καὶ τὸν μαγώγ, siue pro hominibus accipiẽda sunt, siue pro gente. [redacted], Ad congregandũ, aut ut congreget eos. Porro eos, non refertur ad angulos, aut gentes, sed ad Gog, & Magog.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO

EGo sum alpha & ω.) γέγονα τὸ ἄλφα, καὶ τὸ ὦ. Noster codex consentiebat cum uulgata horum temporum æditione.

Iaspidi sicut crystallum.) κρυσταλλίζοντι, id est, Crystallizanti, ut referatur ad lapidem.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO

QVi nocet noceat.) ὁ ἀδικῶν, id est, Qui male agit, siue qui iniustus est. Et adhuc positum est pro amplius.

Beati qui lauant stolas suas.) Longe aliud Græci, μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, id est, Beati qui faciunt mandata eius. Interpres legisse uidetur, οἱ πλύνοντες τὰς στολάς. Sed unde quod sequitur, in sanguine agni? Nam id quidem apud Græcos prorsus nō legitur.

Etiam uenio cito.) ναὶ ἔρχομαι ταχύ. Næ, est confirmantis. At idem aduerbium mox repetitur Græcis, ναὶ ἔρχου κύριε ἰησοῦ, id est, Etiam ueni domine Iesu. [redacted]

De Apocalypsi ueterum iudicium

Dorotheus

SVperioribus aliquot æditionibus aduersus quorundã improbos clamores, adieceramus elenchos, quibus indicabamus uel ab interprete parum commode reddita, uel à librarijs deprauata, uel ab expositoribus perperam intellecta. Verum illa quidem excetra, quam exasperabat nouitatis inuidia, tandem cõticuit: aut si quid etiam obstrepit, certe mitius sibilat. Sunt alij quidã impendio misericordes supra modum ciuiles, quibus crudele & plusquam Scythicũ facinus uidetur, interpretem per quosdam in arte latina doctos (sic illi loquuntur) indicibus & annotationibus fuisse traductum, perinde quasi constet quis fuerit interpres, aut quasi hunc unum habuerit ecclesia, quum ipsa res doceat tot pene fuisse interpretes quot erant ciuitates, imò quot scriptores: aut quasi protinus infamis sit, qui in tractandis scripturis solœcismum admiserit, quum idem reperiatur in scriptis apostolorum. Vt his igitur posthàc pacatioribus utamur elenchos illos inciuiles prætermisimus. Vale.

INDEX RERVM AC VOCABVLORVM IN ANNOTATIONES NOVI testamenti, secundum Literarum ordinem compositus.

Ambrosius

Audietis

Confundi

D

Dignos

F

Faciatis

H

Herodes

Mendicitas

N

Negationes

Pontifex

Qui

Thabia

Vescens

Ξ

Z

FINIS

ERRATA IN ANNOTATIONIBVS

Pag.3.uerſ.14.admonet pro admouet.Pag.12.uerſu 25.perpetuo. Pag.17.uerſ. 45. נְצַר cum Nun.In margine eiuſdem folij גֹע. Pag.19.uerſ.16.panniculos.Pag.23.uerſ. penult. eſſet.Pag.24.leg. שָׂטָן. Pag.24.uerſ.40. nonnullis.Pag.25.uerſ.33.publicam.Pag. 30.uerſu antepenult.Marcellinum.Pag.31.uerſ.31.infirmo.Pag.31.uerſu 40.utrunq;.Pag.34.uerſu 15.proprio.Pag.44.uerſ.46.ſchiſma.Pag.46. יִשָּׂשכָר. Pag.47. לָךְ. Pag.69.uerſ.26. lege id eſt. Pag.78.uerſ. 43. אחר. Pag.89.uerſ.6.Irenæus. Pag.113.uerſ.47. Latinorum. Pag.120.uerſu.48.Qui ad illum.Pag.128.uerſ.21. perſecutionem. Pag.132. uerſ.16. חָפַתַח Pag.142. uerſ.4. habebatur. Pag.143. uerſu 16.addere.Pag.176.uerſ.48. reddi. Pag. 181. uerſ.3. עֲנִי. Pag.183.uerſ.8.lege ſanitati,hodieq;,& penult.uerſ.conſentiente. Pag.200.lege עָזַר. Pag.204. uerſ.38. appellari. Pag.205.uerſ. 24.habet. Pag.208. uerſ.36. additur. Pag.210.uerſ.28.Atqui.Pag.214.uerſ.20.πρεσβυτέριον.Pag.215.lege חנורי מלך היהודים Pag.235.uerſ.27.atq;. Pag.237.uerſ.25.dictam. Pag.239.uerſ.14. ante.Pag.287. uerſ. 49. נבש. Pag.292.uerſ.26.propheta.Pag.294.lege אַשְׁרוֹר.Pag.296. נְבַט. Pag.302. מַס אֵלִי. Pag.318. uerſ.24.neq; ſenſum.335.uerſ.ultimo פְּרַס. Pag.357.uerſ.33.uerſum. Pag.361. uerſu 12.illius,& 15.illius.Pag.319.uerſu 5.ab Enoch ad Mathuſalem.Pag.384. יהוה. Pag.395. צָעִיר. Pag.397. uerſ.49.particulam, 50.& non,& uerſ.52. quo magis. Pag.412. uerſ.41. de cæteris.Pag.427. בְּכוֹר. Pag. 443.uerſ.28. חִבֵּב. Pag.519.uerſ.48. דָּבָר. Pag. 522. uerſ. 14. חֶרֶם. Pag. 553. uerſ.penult.iugum.Pag.558.uerſ. 41.pertinere. Pag.623. uerſ. penult. Græce. Pagina.627. τοὺς κακούς.Pag.645.uerſu 31.Coloſſenſes.Pag.706.uerſu.6. חֵלַת. & 25. מַלְאָכִים. Pag.707.uerſ.2. אֱלֹהִים. & 39. epiſtolæ.Pag. 717.uerſ.25. cõſentiunt. Pag. 719.uerſ.4.interpretatione.Pag.721.uerſ.18. מַלְכֵּי. & 28. מַלְכֵּי שָׁלוֹם.Pag.723.uerſ.34 uiſceribus.Pag.724.uerſ.44. בְּרִית, & 47. עֵדוּת. Pag. 748.uerſ.7.admodũ. Pag. 749. lege בקרת. Pag.750. חַבּוּרַת. Pag.751.uerſ.9.exanimari.Pag.758.uerſ.31.offenditur.

INDEX TERNIONVM.

a a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z. A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z. Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vu Xx Yy Omnes ſunt terniones, præter a prius duernionem, & Tt ac Yy quaterniones

BASILEAE IN OFFICINA FROBENIANA PER HIERONYMVM FROBENIVM ET NICOLAVM EPISCOPIVM ANNO M. D. XXXV
MENSE MARTIO

FRO BEN

colorchecker CLASSIC
calibrite
mm